

PROJECT BOOK

౧

ఆముక్త మాల్యద

నా మాం త ర ము

విక్రమసింహాయము

౧౧ కృష్ణచేకరాయ మహారాయ ప్రణీతము

సంకలనము

వేదమువేంకటరాయ శాస్త్రిప్రణీతము

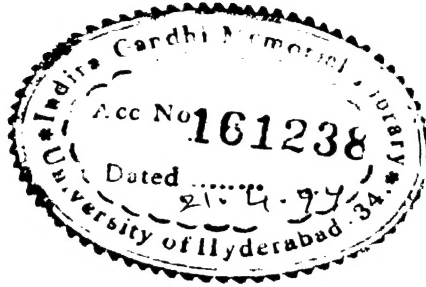
వేదమువేంకటరాయ శాస్త్రి అండ్ బ్రదర్స్,
4 మల్లిక్వరస్ట్రామిగుడిసందు, మదరాసు - 1

All Rights Reserved

Rs. 300

ప్రథమముద్రణము - 1927

ద్వితీయముద్రణము - 1964

శ్రీ పద్మి పొన్నయ్య సెటిగారి
చంద్రికాముద్రణాలయమున ముద్రితము
17 కైలాస సెటిపిథి, పాఠశాల పేట,
మదరాసు. — 21.
జనవరి 1964

TP
21
1964

ముఖచిత్రమున శ్రీ వంక శేష్వరస్వామినారి చిత్రమును చేర్చుటకు అనుమతి యొసంగిన
లిరుపతి దేవస్థానము అధికారులు శ్రీ చెలికాని అన్నారావుగారికి మాకృతజ్ఞతలు.

Sri Vedam Venkataraya Sastry Garu

శ్రీరస్తు ఆముక్తమాల్యద - సంజీవనీవ్యాఖ్యానమేతము

ఉపోద్ఘాతము

పితృద్వ్యాఖ్యానము

మృదరాసు ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తక భాండాగారములో ఆముక్తమాల్యదంగూర్చి వ్యాఖ్యలును సూచికలును కొన్ని కలవు. అవియన్నియు కొన్ని భాగములకే వివరణోద్యమములు. ఈ ప్రబంధరాజమును సుబోధమునేయుటకై ఆధునికలలో అత్యుత్తమకృషి గావించినవారు మచిలీబందరు జిల్లా జడ్జి సి. పి. బ్రౌన్ దొరగారు. వారికి తోడ్పడిన మహాపండితులు, మనువస్వాది ప్రబంధవ్యాఖ్యాత జాలూరి అప్పయ్యపంతులవారు. మఱి లోబలకు కడచిన 40-50 సంవత్సరములలో ఈ మహా ప్రబంధపుఁదత్తము కీర్తిశేషులైన వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిగారిచే ప్రెసిడెన్సీకాలేజిలో ఆంధ్ర పండితులుగానుండిన చదలవాడ సీతారామశాస్త్రిలు అను విద్యద్వరేణ్యుల తోడ్పాటున ముద్రిత ప్రకాశితమైన పుస్తకమువలన, ఉపలబ్ధమగుచుండినది. — వారికి ప్రథమముద్రణార్థము వ్రాతప్రతి దొరకిన ప్రకారము— గ్రంథము ప్రణీతమైన నన్నూలు వత్సరములు అప్పడప్పడు వ్యాఖ్యలుకూడ పండితని రీతిములగుచుండినవి, 50 ఏండ్లక్రిందట వానినన్నిటిని సంపాదించి నెల్లూరు నవాబుపేట వాస్తవ్యులు, కీర్తిశేషులు శ్రీమాన్ వింజమూరి నరసింహాచార్యులవారు బహుప్రాచీనవ్యాఖ్యా సమాకలన ప్రాయముగా నొకవ్యాఖ్యను సిద్ధపఱచుకొనియుండిరి. అట్లుండ ఒకప్పుడు నెల్లూరిలో మూలపేటలో మూలస్థానేశ్వరుని కోనేటిలో కొండమోది నరసింహస్వామికి భక్తమండలి తెప్పలిరునాళ్ల మహాత్మ్యము జరుపుచుండఁగా మిళితమయిన విద్యత్పరిషత్తులో మహిష్టమయిన గోష్ఠి విరాజిల్లుచుండుడు—నరసింహాచార్యులవారు తన సమకూర్చిన యా వ్యాఖ్యను రామస్వామి శాస్త్రిలవారికి ముద్రణ ప్రకాశనాదికమునకై ఇయ్య నంగీకారమును దెలిపిరి. అనంతరము వారివలన శ్రీశాస్త్రిలవారు దానింగైకొని ఆ చదలవాడ సీతారామశాస్త్రిలవారి తోడ్పాటున ముద్రణకృత్యమును నెఱవేర్చిరి. ఈవృత్తాంతము మద్దురువరేణ్యులైన యా చదలవాడ సీతారామశాస్త్రిలవారే నాకు వక్కాణించిరి. నాటినుండి నేటివఱకు ఆ వ్యాఖ్యప్రసిద్ధమై విద్యార్థికామధేనువుగా భాసిల్లుచుండినది. ఆ వ్యాఖ్యలేనిచో ఈ ప్రబంధము ఎప్పుడో అంతరించియుండును.

ఆముక్తమాల్యదా గూఢార్థప్రకాశనకై అత్యంతమయిన కృషి గావించిన మహావిద్వాంసులలో కీర్తిశేషులు మద్దురువరేణ్యులు వర్తమానశతాబ్దినన్నయాచార్యులవారు శబ్దరత్నాకర నిఘంటు నిర్మాణకర్తలు శ్రీమాన్ బహుజనపల్లి సీతారామచార్యులవారు. ఏమి ఏతద్గ్రంథ తత్త్వప్రకాశకమయిన నిజకృషి నెల్ల ఆ నిజనిఘంటువులోనే నాటియున్నారు. మఱియు, ఏమత తత్త్వమును నెలకొల్పుటకై మహాభినివేశముతో ఈ కావ్యము నిర్మితమో ఆ విశిష్టాద్వైత తత్త్వమును ఈ పూర్వ వ్యాఖ్యానములలో నేదియు తడవమించేసి ఆమతమును సరిగా వివరించుటకే ఈ మఱియవ్యాఖ్య అవశ్యకమయినది. కడను కేవల కావ్యమార్గమందు సయితము విస్తరము వలసినదని.

మూలగ్రంథము అతి ప్రాథమగుటంబట్టి, ఆ వ్యాఖ్యలు చాలక యున్నందునను ఎంత విస్తరముగా నేని వ్యాఖ్యవలసియే యుండుటంబట్టియు ఆంధ్రభారతీ పాదపద్ధారాధకుడైన యథామతి ఈ విపుల వ్యాఖ్యను 'సంజీవని' యను పేర రచించి ప్రకటించినాడ.

నేను ఈవ్యాఖ్యను ఇప్పటికి పది పండ్రెండు సంవత్సరములకు ముందే నిర్మింప నారంభించిని. వ్యాఖ్య ఈపాటి విపులముగునని ఆదిలో నేను ఊహించుకొనలేదు. రెండవశాస్త్రములకు వ్రాసిచూడగా, 'బావిత్రవ్యంగా బేతాళములు వెలువడినట్టు' లయినది. గ్రంథమునకెల్ల జీర్ణోద్ధారమే కావలసివచ్చినది. అందులకై సమగ్రసంస్కరణ-సాధుపాత నిర్ధారణ-కువ్యాఖ్యావిషయరణ-సమంజసార్థావిష్కరణ-పూర్వక విపులవ్యాఖ్యానమును వ్రాయునద్యమించితిని. ఈ నావ్యాఖ్యానము పూర్తింజెంది ఇప్పటికి అయిదాతేండ్లయినవి.

ఏతస్సుద్రణమునకు ధనప్రాప్తి.

ఒకానొకప్పుడు పోలీసువారు అశ్లీలగ్రంథవ్యాపారులపై నభియోగము కావంప నుద్యుక్తులై యుండగా ఆ విషయమున దొరతనమువారికి కొన్ని విన్నపములు చేయుటకై పచ్చెయపుకాలేజిలో పండితసభ కూడిన దినమున, ఆ సభకు, పీఠికాపురము మహారాజావారు, సర్వవిద్యాపోషకులు, మహావదాన్యులు, ఆధునిక కృష్ణదేవరాయలు,-

శ్రీ శ్రీ రావు వేంకటకుమార మహీపతి సూర్యరావు బహద్దరువారు,

విచ్చేసియుండి సభాకార్యానంతరము,-నన్ను, "ఇప్పుడు మీరు ఏమి వ్రాయుచున్నార?" అని యడిగిరి. ఇప్పుడు నేను ఆముక్తమాల్యదపై వ్యాఖ్య వ్రాయుచున్నాను." అని మహారాజావారికి విన్నపించితిని. "దానిని మేము వ్రాయింపఁ దలంచియున్నామే" అని వారు నెలవిచ్చిరి. "ఎవ్వరు వ్రాసినను తమరు వ్రాయించినదే కానేరదా?" అని నేను వచించితిని. అనంతరము వారిదివాసు గారిచే లేఖముఖముగా "దాని ముద్రణమున కెంతవట్టును?" అని యడిగించిరి. అప్పటికి గ్రంథము ఇంత విపులముగునని ఊహింపనందున, ఆ కాలపు వెలలను ముద్రణభృతులనుం బట్టి ఇంచుమించుగా, రు. 1200 పట్టునని తెలిపితిని. ఆ మొత్తమును తస్సుద్రణమునిమిత్తము పారితోషికముగా వారు వెంటనే నాకు పంపిరి. ఆ మహితాదార్యమునకు నా కృతజ్ఞతను శ్రీ శ్రీ మహారాజావారికి వెంటనే జాబుచే తెలిపికొంటిని. ఈవృత్తాంతము జర్నలుయధమునకు పూర్వము జరిగినది.

గ్రంథము పూర్వ సంకల్పితమునకిన్ని పెక్కుమడుంగు లగుటయు, యుద్ధానంతరము ఘట్టిత పటాది మూల్యములును, ముద్రణభృతులును మనుపటికన్న పెక్కుమడుంగు లగుటయు సంభవించినది. మహారాజా వారొసంగిన ధనము ఆముక్తపు వ్రాతప్రతులను విలుచుటకును, ఓరియంటల్ లైబ్రరీలో గ్రంథశోధనలు చేయించుటకును వ్యయమైనది. అట్టిసమయమున ఆంధ్రవిద్యాపారగులును ఆంధ్రభాషాపోషకులును అగు.

శ్రీయుత కట్టమంచి రామలింగారెడ్డిగారు ఎమ్. ఏ.

(ఇపుడు ఆంధ్రవిశ్వవిద్యాలయోపాధ్యక్షులు) ఈగ్రంథము ప్రకటనార్హమని భావించి, అందులకై ధనసాహాయ్యము చేయుండని నిజమిత్రులను కొందఱను హెచ్చరించిరి. వారిలో ఒక్కరుమాత్రము-హైకోర్టు న్యాయవాదిపదమున కలంకారభూతులు, ప్రతిభాబృహస్పతులు, కరుణామయులు, ికాపకారపారిణులు, బహువిద్యార్థిపోషకులు, దేశోపకారులు, ఇదానీంతన

దానకర్ణులు, నాకు ఆప్తశిష్యులు, ఆప్తబంధువులు, మత్స్యభవమైన పురూరిద్రావిడ సంఘమునకు చూడఁమాణులు, బాల్యప్రభృతి నాకు ఆత్యంతప్రేమపాత్రము, జ్ఞానవృద్ధులు నగు-

మ-రా-రా-శ్రీ, శ్రీయుత అల్లాడి కృష్ణస్వామయ్య, బి. ఏ., బి. ఎల్., గారు.

ఏతద్గ్రంథ ముద్రణాదికమునకై రూ. 1000 లు సాయము పంపినారు. నేను జీవితయు ఆయతీయు లేక ఏతద్గ్రంథ ముద్రణభారముక్రింద క్రిందికిపోవుచున్న యీ నడిమిదినములలో ఈ క్రింద పేర్కొన్న రసజ్ఞులు నాకు శతాధికరూప్యములుగా ధనము లిచ్చి నాకష్టమును తొలగించుచుండిరి. శ్రీగద్వాల సంస్థానప్రభువు

శ్రీ శ్రీ సీతారామభూపాలరావు బహద్దరువారు

తోడా జోడుకాలువలు రూ. 600 లు నొసంగిరి.

మ-రా-రా-శ్రీ, కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావుగారు, 'ఆంధ్రపత్రి' కాధిపతి.

- ,, అల్లాడి సూర్యరామయ్యగారు, బి. ఏ., (చకీల్)
- ,, నేలటూరు వేంకటరమణయ్యగారు, ఎం. ఏ.,
- ,, తదనుజులు రాఘవయ్యగారు, ఎం. ఏ.,
- ,, దొడ్డ వేంకటరామరెడ్డిగారు, (కావలి)
- ,, దొడ్డ రామిరెడ్డిగారు, నిధిపతి (నెల్లూరు)
- ,, గోవిందరెడ్డిగారు, Dr. M. B. B. S.
- ,, తూములూరి శివరామయ్యగారు, బి. ఏ., బి. ఎల్.,
- ,, పొణకా వీరారెడ్డిగారు, (అల్లూరు)
- ,, చతుర్వేదుల వేంకటరాఘవయ్యగారు.
- ,, చతుర్వేదుల శ్రీరామయ్యగారు.

ఇట్టి యీవులచేత ఆకష్టకాలములో కలుంబమును పోషించుకొనుచుంటిని. ఇంకను మత్స్య హాయిలు ఎందఱోగలరు.

ఇట్లు కొందఱు వదాన్యులు ధనమిచ్చినను, ఒకప్పటికీ కూడినధనము ముద్రణాదికృత్యములకు పర్యాప్తము గాకయుండినది. ఆంధ్రగౌరవాగ్రంథముల సేరమారమి రూ. 900 లకు కొనవలసి వచ్చినది. దుర్దైవవశమున మందదృష్టివైతని. దానంతేనీ కార్యసహాయులకై రూ. 1500 ఎక్కుడు గానే వ్యయమయినది. ఆసమయమున, నేను రిక్తుడను దుగ్గుడను నిరాయతీని బహుకలుంబిని, ఉక్తకారణములచేత బహువ్యయుండనుంగాన, ముద్రణమునకు తిక్కువపడిన ధనమును వ్యయించుటకు స్వశక్తిలేకయు నుంటిని. దాని నెఱింగి యీగ్రంథము తప్పక ముద్రితమగుగాక యని నెల్లూరుజిల్లా కావలితాలూకా ఇందుపూరు గ్రామవాస్తవ్యులు, భూస్వాములు—

శ్రీయుతులు ఎఱుఱబ్రోలు రామచంద్రారెడ్డిగారు

ఏతన్నాలకథాప్రభావంబును, ఏతద్వ్యాఖ్యాన వైపులంబును తిలకించి, అవశ్యమిది ముద్రితమగుగాక యని పూనినవారై ఏతత్కార్య నిర్వాహముకై కావించిన యీవికీ వివరణము.—

వారి ప్రథమగృహిణికి దామవర వంశాలంకారభూతులైన శ్రీమత్కమలాంబా రామిరెడ్డి నామ విఖ్యాతదంపతుల పుత్రికామణి యగు—

శ్రీ శ్రీదేవమ్మ గారికి,

పుణ్యశేఖరాలికి, పతికి ప్రాణములో ప్రాణముగాను, మనస్సులో మనస్సుగాను ఉండిన వివేకకాలినికి భాగ్యకాలినికి, ఆ గౌరీమహాలక్ష్మీలవలె పావనరూప సంపన్నయైన ఆశ్రితపోషణ సేవక వాత్సల్య దేవప్రాప్తాభక్తి కీనానుకంపా సద్విద్యారణగ్రహణ ప్రజ్వలచేవిరాజిల్లిన మహనీయురాలికి, లేజవరాలికి, కాశ్యోత పుణ్యలోకనివాసము కల్గునట్లుగా ధర్మవ్యయముచేయు సంకల్పించి యుంచిన ధనమునుండి నాకు ఏతద్గ్రంథము ద్రావూర్తికై అప్పడప్పుడు రూ. 2500 ల పరిమితిం జెందువలె విరాళ మొసంగిరి. అట్టి యా విద్యాభిమానులు శ్రీ రెడ్డిగారు నన్ను కోరిన దేమనగా—

మర్త్యులు ఎంతకాలము మర్త్యలోకమున స్థరింపబడుదురో అంతకాలము వారికి స్వర్లోక నివాసభాగ్యము కలుగును.—

‘క్షీతి నెవ్వనినామము స | త్కృతి నెన్నిదినంబు లుండు దివి నాపుణ్య

వ్రతుఁ డంతకాల ముండును, | ధృతి నింద్రద్యుమ్ను నునికి దృష్టాంతముగా.’

అను ధర్మవచనమును ప్రమాణీకరించినవారై తమ యాదేవేరికి అమహాభాగ్యము కలుగునట్లుగా తద్దణసంపత్ప్రసాదపూర్వకముగా ఈ గ్రంథమున తచ్చుభనాను సంఘటనముగావింప నన్నుంగోరి నారు. పురుషుల విద్యాభిమానగుణసంపదలకన్న ఇట్టి యిల్లాండ్ర వైరుష్యమహిమను స్త్రీవిద్య కొఱవడుచున్న మనదేశమున ఆభినందించుట అత్యంత ప్రధానముగదా యని నేనును పరమసంతోషముతో ఆభాగ్యకాలిని ఏతద్ధర్మ నిదానముగా ఇందు నిరూపించినాడను.

అనుషంగికముగా నిచట మదీయ మహాపకారులును మల్కోపక ప్రాయులును అయిన రసిక విద్యచ్ఛిఖామణులను కీర్తి శేఖరై న,

శ్రీ శ్రీ వేంకటగిరి మహారాజా

శ్రీ వెలుగోటి శ్రీరాజగోపాలకృష్ణయాచేంద్రబహద్దరు, కె. సి. ఐ. ఇ.,

వారిని స్థరించునందులకు విద్యాభిమానులు నాపై కినియరుగావుత. ఆప్రభువు నాకు ఉపకృతి చేసిన ప్రకారము ఒండు విశదీకరించెద.

నేను నా యాంధ్రాభిజ్ఞాన కావంతలమును ప్రకటించి వారికి ఒకప్రతి పంపితిని. అంతట వారు నాతో సమావేశముంగోరి మదరాసు హంటుగోడ్డు మోతీమహాలులో నాకు దర్శనమొసంగి, సల్లాపానంతరము నాకు కొంతధనము పారితోషిక మొసంగవచ్చిరి. నేను వారిని ఇట్లు ప్రశ్నించితిని. “ఈ గ్రంథము ముద్రితమైనది. దీనికై యిప్పుడు నేను అధమర్ణుడనుగాను. జీవనముకై నాకు క్రిస్టియన్ కాలేజిలో కొలువున్నది. ఏల ఏలినవారు నాకు ఈ ధన మీయవలయును ; ఏల నేను కైకొనవలయును” అంతట వారు సెలవిచ్చిరి.—

“మీకు కాలేజిలో జీతము స్వల్పము. అది మీకు కుటుంబభరణమునకే చాలదు. మీరు పుస్తకములు అచ్చువేయించుటకు ఋణములుచేసి ఇబ్బందిపడుదురేని మఱిపుస్తకములు వ్రాయరు, మీరు వ్రాయవలసినది, మేము ముద్రింపింపవలసినది. మన మీరువురము పరస్పర సాహాయ్యముతో ఈతీరున లోకోపకారము చేయవలసినవారము. కావున మీరు ఈలేతమును గ్రహించుట యుక్తము”, ఆ మాటకును ఆ ప్రసాదమునకును నేను అత్యంతము సంతుష్టుడనై ఆపైకమును గ్రహించితిని. అప్పు

The late Sri Sridevamma Garu

Wife of Sri Yerrabrolu Ramachandra Reddy Garu of Nellore Dt.

నుండి నేను ప్రకటించిన ప్రతిపుస్తకమునకును, పుస్తకాదిక నిమిత్త నిరపేక్షముగా సయితమును, వారు ఆప్రార్థితముగా నాకు మెండు ధనమిచ్చుచుండిరి.

ఇంకొకమాట. — మదీయ శృంగార నైషధవ్యాఖ్యాన ఆచార చిత్రగించి, దానిని స్తనశల్య పరీక్షగా చదివి శోధించి, తిమ్మ దర్శించుటకు నాకు నాలుగుమాసములు లీతనందున ఆ నాలుగు మాసములును వేచియుండి, ఆనంతరము మాంటుగోడ్డు మోతీమహాలులో దర్శన మనుగ్రహించి, రెండుగంటలకాలము ఆ గ్రంథమునందలి మదీయసంస్కరణ వివరణాదులను పెక్కింటిని ఉద్ఘాటించి ఉగ్గడించి, తుదకు నాకు రూ. 400 లు ననదన మొసంగిరి. అందులకు నేను వారితో “ఈ గ్రంథమును ముద్రించుటకు నాకు ధనము రేబాల లక్ష్మీనరసారెడ్డిగారు దయచేసినారు. గ్రంథము ముద్రితమైనది. ఏల ఏలినవారు నాకు ఈధన మిప్పు డీవలయును?” అని యడిగితిని. అంతట వారు “మీరు గురువులు, మేము శిష్యులము, శూన్యవాస్తవముతో గురుదర్శనము చేయఁగూడదని మీరే ధర్మ మేర్పఱచితిరి. మీ యనుకాసనమును మీయెడలైన మేము నెఱవేర్చవలదా? అందుకై ఇది ఆచారము జరుపుటగాని యొండుగాదు” అనిరి. ఆ ప్రతిధికును ఆ ప్రసన్నతకును సంతృప్తుడనై కృతజ్ఞతాపూర్వకముగా ఆధనమును స్వీకరించితిని.

వారు జీవించియున్న నాకేమియు కొఱంతయుండదు. దిగులులేక గ్రంథములు రచించుచు, ప్రకటించుచు, ఈ యంత్యకాలమున లేమిక బొమ్మగట్టి ఋణమున్నమాట యెఱుఁగక సంపన్నుడనై నిశ్చింతుడనుగా నుండును. ఈ యల్పపుణ్యునికి అట్టి యదృష్టము ఏల కలుగును?

ఇంక నొకయోధార్య చరిత్రాంశమును పెద్దలు ఆవధరింతురుగాక. —

శ్రీయుతులు గునుపాటి యేనాదిరెడ్డిగారు

మన్మిత్రులు నాకు ముప్పదియేండ్లనుండి ప్రతివర్ష కుటుంబపర్యాప్త ధాన్యదాత - మదీయ శృంగార నైషధవ్యాఖ్యాన ముద్రణార్థమై ధనముంగూర్చుటకు సమకట్టి, శ్రీయుత రేబాల లక్ష్మీనరసారెడ్డిగారితో “అయ్యా, రెండుమాసములు నేను మీ సన్నిధింబాసి యీ జిల్లాలో సంచరింపవలసియున్నది.” అని నుడివిరి. అంతట శ్రీరెడ్డిగారు “ఏల సంచారమేఁగదవు?” అని యడిగిరి. “వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిగారి శృంగార నైషధవ్యాఖ్యాన ముద్రణార్థము ధనమార్జించుటకు” అని ఏనాదిరెడ్డిగారు బదులుపలికిరి. “నీవు మత్సన్నిధానవర్తివైయుండి బిచ్చమునకు పోయెదవా?” అని రెడ్డిగారు నవ్వుచుం బలికిరి. “నాకై యాచించిన, నది బిచ్చముగునుగాని, నాగురువుగారి పుస్తకము ముద్రించుటకై యడుగుట బిచ్చ మేలయగును?” అని యేనాదిరెడ్డిగారు వచించిరి. అంత ఆదోడ్డదార సుగృహీతనాములు లక్ష్మీనరసారెడ్డిగారు “సరి లేవోయి దానిని మేమును వినియున్నాము, దానిని ముద్రించుటకు ఏపాటిపైకము పట్టును?” అని ప్రశ్నించిరి. “సుమారు రెండు వేలుపట్టును” అని వీరు వక్కాణించిరి. “మఱి, లే, శాస్త్రిగారి దర్శనమునకుం బోవుదము.” అని ఆయుదారులు బండికాజాపించిరి. ఏనాదిరెడ్డిగారు “నేనుపోయి శాస్త్రిగారిని ముందుపాచ్చరించి వచ్చెదను.” అనిరి. “అట్లే చేయుము.” అని వారు ఆనతియఁగా అబండిలో ఏనాదిరెడ్డిగారు మాయింటికవచ్చి నన్నుంగని వృత్తాంతము వచించి, నేను ఇప్పుడేపోయి వారిని తెల్తునా, యనిరి. “అయ్యా, నాబోంట్లు ఎండలు వారిని నిత్యము దర్శింపరు? ఆత్మేపములేదేని నేనే వచ్చెదను. నా కుటీరమునకు వారేలరావలయును?” అంటిని. అంతట ఆ బండిలోనే వారికడకేగి సందర్శింపఁగా, వారు మదీయ వ్యాఖ్యానముంగూర్చి నిజాభినందనముం చెలిపి, ముద్రణార్థము ఏపాటి

యగునో అడిగిరి. “సుమారు రు. 2000 కావచ్చును”. అని చెప్పితిని. అంతట రు. 1000 ల నో టాకటి ఫలసహితముగా నా కొసంగి “మీరు మదరాసున కెప్పుడు పోయెదరు?” అని యడిగిరి. “ఈ మధ్యాహ్నపు బండిలోనే ఏఁగి సాయంకాలమున ఇల్లుచేరెదను,” అని యుత్తరముచెప్పితిని. “మీరు ఇల్లునేరునప్పటికి మా కార్యస్థుఁడు వచ్చి మీకు రు. 1000 లు అందఁజేయును” అనిరి. అంతట నేను నాకృతజ్ఞతంబులికి నాఁడేతరలి సాయము మదరాసులో ఇల్లునేరునప్పటికి రెడ్డిగారి కార్యస్థుఁడు పైకముతెచ్చి నాకై యెదురు నూచుచుండెను. దానింగైకొని ఆగ్రంథముద్రణమును నెఱవేర్చుకొంటిని. బౌదార్య మన నిట్లుగా దా యుండవలయును.

“పాత్రభూతులెన్న పరికించి యుఁడఁడు | గకయు నొకరు నెప్పకయు మునుపుగఁ
బనసపండ్లు దిగిన పరిగ, స్వప్నము గన్న | నెఱిగ, నొసఁగి వెఱుగు పలుచుటొప్పు”-ఆముక్త.

ఈ ప్రబంధమున ప్రాథమిక పాండిత్యమును అలోక సామాన్యములు, ఎంతటి ప్రతిభావంతుల కేనియు దీనిని గ్రహించి వివరించుటలో కొఱంతలు గల్గుట వింతగాదు; కావున, ఈ వ్యాఖ్యానముల యందు నాయజ్ఞత చేతను బుద్ధిజాడ్యము చేతను గల్గు దోషములకు పెద్దలు నచ్చు మన్నిండుటగాక.

ఉ. వ్రాసితిమున్ ‘ప్రతాపుఁగృతి’ బండితమానులగుండె నీటుగా,
వ్రాసితివెన్న న ‘యుష్మవివాహము’ సిద్ధసుధాప్రవాహమున్,
వేసరకాంధ్ర ‘నైషధము’ విప్పి నిధుల్ నెఱచూఱ లిచ్చితిక,
జేసితి నిప్పు తత్సరత సేవలు చూడికుడుత్త దేవికిక,

గీ. ఇన్ని కడగండ్రపాలయి యిపుడు దీని, నచ్చుఁ బొత్తంబుకాఁగంటి హర్ష మెసఁగ
నలఱిసేవకె తనియుండీ యన్నలార, మాల్యముందాల్చి పతి కీడుమాతమెచ్చ.

మదరాసు,
జూలై నెల, 1927 }

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి

ద్వితీయము ద్రణము

ఈ ముద్రణము వట్టి పునర్ముద్రణమే. తాతగారే తమప్రతిలో వ్రాసియుంచుకొన్న యంశములను చేర్చితిమి; నూచించినసవరణలను చేసితిమి. వారు వ్రాయనిది కవిజీవితము. దానిని క్రొత్తగా నిబంధించితిమి. కాగితములవెలలు మిన్నంటి ముద్రణము అధికధనసాధ్యమగు నీకాలమున ఎట్లో ఈమాత్రము మేము ప్రకటింపఁగల్గినందులకే తృప్తిపడుచున్నాము. పండితలోకము దీనిని ఆదరించుగాత. ఇంతగ్రంథమును శ్రమపడి, తానే చాలవఱకు ఆక్షరములు కూర్చి, చెక్కఁగా, ఎంతో నిర్దుష్టముగా, భక్తిశ్రద్ధలతో ముద్రించిన మా మిత్రులకు, చంద్రికామద్రణాలయాధిపతులకు శ్రీ పద్మ పొన్నయ్య సెట్టిగారికి ఇవే మా కృతజ్ఞతాభివందనములు.

15-11-1963 }
మదరాసు—1. }

వేదము - వేంకటరాయశాస్త్రి అండ్ బ్రదర్సు.

శ్రీ రస్తు

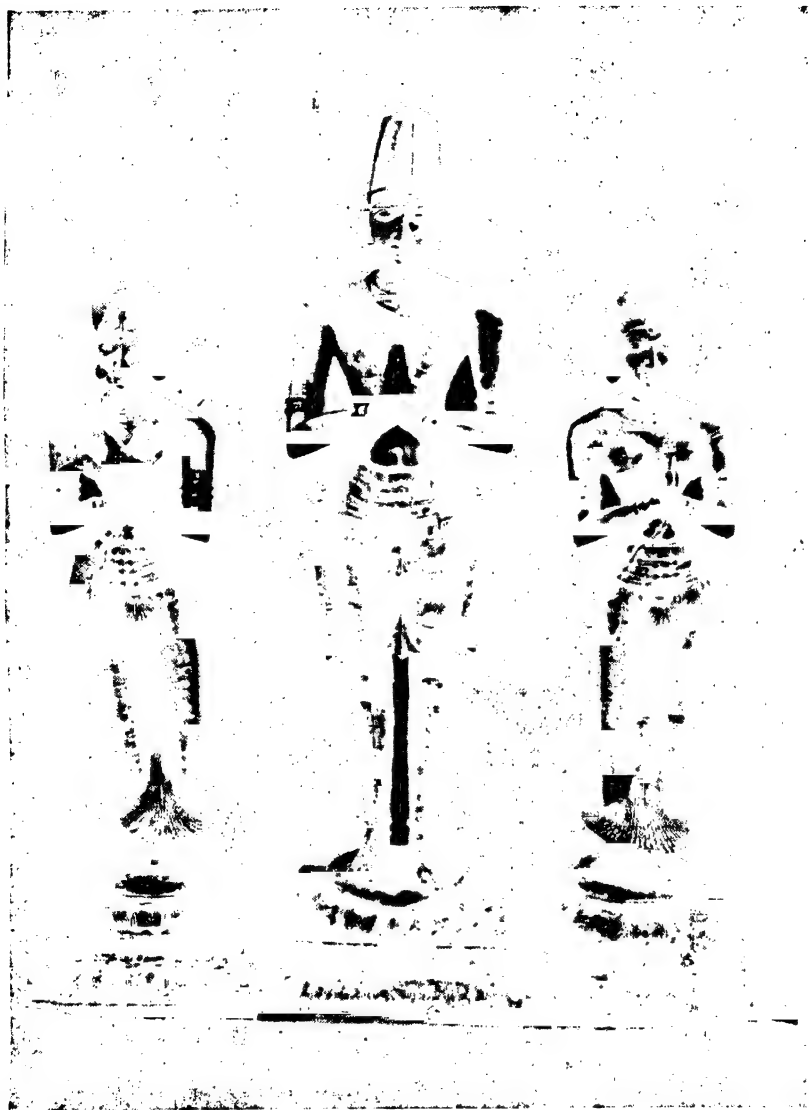
అముక్తమాల్యద - విషయసూచిక

ప్రకాశకవిజ్ఞప్తి	
1. విజయనగరసామ్రాజ్యము ...	1
2. రాయలవంశము ...	2
3. రాయలజననకాలము ...	3
4. అభియోగము రాయలు ...	8
5. రాయలపట్టాభిషేకము ...	10
6. రాయల దేవేరులు ...	11
7. పట్టాభిషేకకాలమున రాయలు ...	13
8. దిగ్విజయములు ...	16
9. ఆముక్తరచనాకాలము ...	20
10. కర్తృత్వవిచారము ...	23
11. సాహిత్యగోష్ఠి-అప్పదిగ్గజములు ...	26
12. ఆముక్తమాల్యదాహృదయము ...	30
13. రాయలచరమదశ ...	32

ప్రీతిక	
1. గ్రంథగుణములు ...	1
2. గ్రంథదోషములు ...	3
3. కవిగుణాదికము ...	5
4. సర్వంకషపాండిత్యసోఘరకములు ...	7
5. నామధులు ...	15
6. సంప్రదాయాదులు ...	15
7. ఇతిరకవిజ్ఞప్తములు ...	16
8. ఇందులేనియవలక్షణములు ...	18
9. ఛందోజ్ఞానము ...	18
10. ఉత్కర్షితకేతువులు ...	20
11. స్వభావవర్ణన ...	20
12. లోకోత్తరోత్పేక్షాదులు ...	21
13. శ్లేషగుణమారత ...	21
14. దుష్టపాఠదుష్టవ్యాఖ్యాదులు ...	22
15. వ్యాఖ్యాత్రాదిప్రకృతప్రచ్ఛందోదోషములు ...	24
16. సందిగ్గములకు సమాధానములు ...	25
17. త్రియతిలోభంగము ...	26
18. ప్రాసవిశేషములు ...	26

19. వ్యాఖ్యాత్రాదిప్రకృతప్రాసభంగములు ...	26
20. ఆత్మపసమాధానములు ...	28
21. అత్వసంధ్యాదికము ...	28
22. ఇత్వసంధ్యాదికము ...	29
23. క్వాశ్చేకారసంధి ...	29
24. ఇత్తశ్చేకారసంధి ...	29
25. క్వాశ్చేకారసంధ్యాభాసములు ...	30
26. అందిచ్చు ...	30
27. తాడువంటివి (వంటివి) ...	31
28. సవతాలు ...	31
29. తిత్తోలిచి (వంటివి) ...	31
30. కాగిలది ...	32
31. ఆనలిచ్చు ...	32
32. వానన్న ...	32
33. తత్త్వమేకారసంధి ...	33
34. ఈగు×నీగు ...	33
35. కల్లాన ...	33
36. అచ్చలోసంబుదిడుజ్జునవలోపము ...	35
37. వల్లపంచమి ...	35
38. కొనికికాదేశము ...	36
39. బహువచనస్థలోఉలోపము ...	36
40. బొంపవిభక్తికకార్యమురామి ...	36
41. సమాసమునలట్టునవ ఉలోపము ...	37
42. అన్వాదులకు ఉలోపము ...	37
43. ముగాగము లోపము ...	37
44. టుగాగమురామి ...	37
45. తద్రవిశేషణోకారమునకును గాగముము ...	37
46. ఉపమాన పూ. ప. కర్త ...	38
47. ఏకాత్మరసం.శ.నకు హ్రస్వమువచ్చుట ...	39
48. తమదు ...	39
49. సమాసమధ్యమున వ్యస్తపదములు ...	40
50. మరపారిభాషికములు ...	40
51. క్రియాజన్యవిశేషణములతో	
తత్కర్త సమసించుట ...	40

52. వచనవ్యత్యాసములు	...	40	3. విష్ణుచిత్తులవారు	...	78
53. వర్ణవర్ణీనవర్ణన	...	40	4. దక్షిణమధుర	...	87
54. విభక్తివ్యత్యాసములు	...	41	5. పాండ్యమత్స్యధ్వజుడు	...	129
55. అవిహితపువర్ణ (క)ము	...	41	6. గ్రీష్మాగము	...	138
56. స్త్రీత్వసృష్టి	...	42	7. పాండ్యరాజు వైరాగ్యము	...	169
57. స్త్రీత్వసృష్టి	...	42	8. విష్ణుపారమ్యస్థాపనమునకు మన్ననారు		
58. ప్రకీర్ణము	...	42	విష్ణుచిత్తులవారిని నియమించుట	...	174
59. తిరుమల్లేవి	...	43	9. విశిష్టాద్వైత ప్రతిష్ఠాపనము	...	185
60. కొన్ని శబ్దములకు అర్థనిర్ణయము	...	45	10. ఖండిక్య కేశధ్వజ సంవాదము	...	200
61. అప్రయుక్తములు	...	46	11. విష్ణుధ్యానము	...	245
62. దుష్కోభములు	...	47	12. విష్ణుచిత్తుల విజయము	...	256
63. ప్రకృమభంగములు	...	47	13. వరాలజాలెత్తెచ్చిక్రిందబడుట	...	258
64. పెద్దనకవనముపై యాక్షేపములు	...	48	14. విష్ణుచిత్తులవారి నూరేగించుట	...	259
65. రాయవాద విమర్శము	...	48	15. నారాయణుడు ప్రత్యక్షమగుట	...	260
66. లింగ సామ్యము	...	48	16. దళావతారస్తోత్రములు	...	265
67. గౌణప్రయోగములు	...	49	17. విష్ణుచిత్తుని పురప్రవేశము	...	285
68. సాయంసంధ్యవిరహోద్దీపకము కాదంట	...	52	18. యామునాచార్యచరిత్రము	...	298
69. ఆపూర్వశబ్దములు	...	53	19. వర్షర్తువర్ణనము	...	320
గూట, తృణతా, కన్నిసరు,			20. శరదృతువర్ణనము	...	381
తెండి, హిండితము	...	56	21. యామునప్రభు దిగ్విజయము	...	423
70. రాయవాదవిమర్శ-కైలి	...	59	22. అలర్కకాకము	...	429
71. పాకము	...	62	23. యామునప్రభువునకు జ్ఞానోదయము	...	438
72. రాయప్రశంస-పారిజాతములో,			24. రాజనీతి	...	434
మనువులో	...	63	25. యామునప్రభువు తపస్సున కేగుట	...	478
73. రాయప్రశంస-ఆముక్తములో	...	64	26. గోదాదేవి	...	484
74. రాయప్రశంస-కృష్ణరాయవిజయములో	...	64	27. వసంతర్తువు	...	545
75. రాయప్రశంస-రాయవాచకములో	...	65	28. మాలదాగరి	...	604
76. రాయప్రశంస-దండయాత్ర	...	65	29. బ్రహ్మరాక్షసుని పూర్వజన్మ		
77. పెద్దనాగోచరములు	...	66	వృత్తాంతము	...	650
78. కృష్ణరాయని కలవడని వర్ణనలు	...	68	30. శ్రీరంగయాత్ర	...	678
79. ఉపసంహారము	...	68	31. గోదాదేవి శ్రీరంగనాథుని		
80. పీఠికానుబంధము	...	73	పరిణయంబగుట	...	698
ఆముక్తమాల్యద					
1. పవ్యంతములు	...	47			
2. విలిపుత్తురు	...	49			

Sri Krishnadeva Raya & his Queens Chinnadevi & Tirumaladevi
(Metal Images at Tirumala)

—By courtesy of The Archaeological Survey of India, Madras.

ప్రకాశక విజ్ఞప్తి

ఈయాముక్తమాల్యదా సంజీవనీవ్యాఖ్యను మాతాతగారు ప్రకటించి (1927) నేటికి ముప్పదియేండ్లు. ఒక్క వేయి ప్రతులే ముద్రింపబడినవి. మఱల పునర్ముద్రణభాగ్య మిన్నాళ్లకు కలిగినది. ఈ ప్రబంధమును రచించిన మహాకవి సర్వదక్షిణాపథ చక్రవర్తిగా ఇరువదేండ్లు వెలింగిన శ్రీకృష్ణదేవరాయలు. ప్రథమముద్రణావసరమున మాతాతగారు ప్రత్యేకముగా తారీఖుల తోడి కవిజీవితచరితాదలను వ్రాయలేదు. నాటికింకను చరిత్ర ఎంతో తెలిసికొనవలసిన సీతీయం దుండినది. తర్వాత చాల పరిశోధన జరిగినది. రాయలవారినిగుఱించి వ్రాయుటకు నేడెంతో సామగ్రి దొరకియున్నది; తామ్రపట్టికలును శిలాశాసనములును దాదాపు విదువందల వఱకు కల వట. ఇవి సంస్కృతాంధ్రద్రావిడ కర్ణాటభాషలలో నున్నవి. నాటి కవీశ్వరులును పండితులును ప్రభువులను కొనియాడుచు గ్రంథములు వ్రాసియున్నారు. సమకాలిక మహమ్మదీయులును విదేశీయవర్తకులుగా వచ్చిన పోర్చుగీసువారును విజయనగరముపై విస్తారముగా వ్రాసియున్నారు. ఇవి గాక దేశమందలి గ్రామములలోని దండకవీరెలును కై ఫీయతులును విస్తారము దొరకినవి. అన్నిటి కిని మకుటాయమానముగా రాయలవారి యాముక్తమాల్యద ఆనాటి జనజీవనమును మనకు కన్ను లకు కట్టినట్లు తెలుపుచున్నది. వీనినిల్ల సమన్వయించి చరిత్రకారులు పలువురు చక్కని గ్రంథ ములు రచించియున్నారు. వారువారురచించిన విషయముల సారాంశముల ననుబంధించుచు నాకుఁ దోచిన నూతనాంశములను లఘువుగా హెచ్చరింప యత్నించెద.

౧ విజయనగర సామ్రాజ్యము

క్రీ. శ. 1336 వ సం॥ శ్రీవిద్యారణ్యస్వామిలవాడు తుంగభద్రానదీదక్షిణతీరమున విజయ నగర నిర్మాణమునకు శంకుస్థాపన మొనర్చి ఆసమయముండే శా.శ. 1258 ధాతు వైశాఖ శు.7 పుష్య మీనక్షత్ర సింహాగ్నమున శనివారమునందు (క్రీ.శ. 1336 మే4 శనివారము) హరిహర రాయలకు పట్టాభిషేక మొనర్చిరి. ఇది నాటిరాజకీయచరిత్రలో నొక మహత్కార్యముగా గణింపబడినది. ఎందులకనగా విజయనగరస్థాపనము ఊరక రాజ్యకాంక్ష వలన నేర్పడినది కాదు. ఆనాడు హిందూ ధర్మమును మహమ్మదీయుల బారినుండి కాపాడవలసిన యావశ్యకత ఎంతేనియు ఉండినది. ఓరు గంటి కాకతీయరాజ్యము పడిపోగానే హిందువులకు నిలువనీడలేకపోయినది. అట్టి తరుణమున హిందూధర్మ పునరుద్ధరణమునకే యీ విజయనగరరాజ్యమును శ్రీ మాధవ విద్యారణ్యస్వామిల వారు స్థాపించిరి. వీరేలేనిచో హిందూధర్మ మేమైయుండెడిదో!

ఇట్లు స్వామివారిచే స్థాపింపబడిన యీ సామ్రాజ్యమును మొదట సంగమవంశపురాజులు హరిహర రాయలు మొదలు ప్రౌఢ దేవరాయలవఱకు పాలించిరి. ఇతనికడనుండి దేశక్షేమార్థము సాగువగుండ నరసింహ రాయలు రాజ్యమును వహించెను. ఇతఁడు మహాజేత్ర: ఆజేండ్లు సామ్రాజ్యాధినాయకుఁడుగానుండి అవసానకాలమున తన నేనానాయకుడైన తుళువ నరసానాయకుని స్వాధీనమున తన రాజ్యమును బాలురైన తనకుమారులను, తిమ్మరాయ తిమ్మరాయలనువారలను, ఉంచి వారిని రక్షించి వారిలో యోగ్యునికే పట్టాభిషేకము నేయవలసినదని కోరి తాను ప్రాణములు వదలెను. కార్యకర్తయు రక్షకుఁడునుగా నేర్పడిన తుళువనరసనాయకుఁడు మొదట క్రీ.శ. 1486లో

తిమ్మభూపాలుని సింహాసన మెక్కించెను. కాని రక్షకుడైన నరసానాయకుని శత్రు వౌకఁడా బాలుని విషప్రయోగముచే చంపఁగా నాతనితమ్ముని తమ్మరాయని ఇమ్మడి నరసింహరాయలను పేర సింహాసన మెక్కించెను. ఈ యవకుడు క్రమముగా కుట్రగోరులమాటలువిని నరసానాయకుని యధికారమును సహింపక అతనిని తొలగఁద్రోయుటకు ప్రయత్నించెను. పరిస్థితులు విషమింపఁగా నొకదినము నరసానాయకుడు వేటకని మిషపెట్టి మార్గాంతరమున విజయనగరమునుండి వెలువడి గొప్పదండుతో మరలివచ్చి మట్టడించి, తనశత్రువులను తఱిమి, రాజధానిని కైకొని, తనయధికారమును మనుపటికన్నను చక్కఁగా గట్టిపరచుకొనెను. ఈవిషయమునే ముక్కుతిమ్మన పారిజాతాపహరణమున 'కుంతలేశ్వరుడు సిక్కువడంగ విద్యాపురంబుఁ గైకొని నిజప్రాధి నెరవె.' అని చెప్పినాడు.

తర్వాత తమ్మరాయఁడు (ఇమ్మడి నరసింహుఁడు) ఊరకుండక ఏవో యొకచిక్కు తెచ్చి పెట్టుచు నేయఁడుటనుచూచి అతనిని రక్షణకొఱకని మిషపెట్టి, నరసానాయకుడు పెనుగొండ దుర్గములో నుంచెను; ఆదుర్గమునకు ఇరువదివేలసైన్యముతో తిమ్మపనాయఁడను నతని కాపుఁచెను. తన మరణకాలమువఱకు (క్రీ. శ. 1503) తానే ప్రభువుగా వ్యవహరించెను. ఇతనితర్వాత నితని పెద్దకుమారుఁడు ఇమ్మడి నరసానాయకుడు సంరక్షకుడై కొన్నాళ్లుండి క్రీ. శ. 1506 లో తమ్మయదేవుఁడను సాళువ ఇమ్మడి నరసింహరాయలను చంపించి వీరనరసింహరాయ లను పేరు వహించి తానే విజయనగరసింహాసనాసీనుఁడాయెను; క్రీ. శ. 1505 నుండి 1509 వఱకు పాలించెను. ఇతఁడు రాజ్యమును అపహరించినాఁడనుటచేత కాఁబోలు దేశమున అల్లరులు లేచినవి. సామంతులు తిరుగఁబడిరి. అట్టిసందర్భమున బిజాపురములైన యూనఫ్ ఆడిల్ ఖాను ఎత్తి వచ్చెను. ఈసమయమున ఆరెవీటి రామరాజును అతనికుమారుఁడు తిమ్మరాజును నరసింహరాయలకు అండఁగా నిలిచిరి. రామరాజు ఆడిల్ ఖానుని పాఱద్రోలెను. అదవని కర్నూలు మొదలైన ప్రదేశములను మరల స్వాధీనము చేసికొనెను. కర్ణాటకమున తిరుగఁబడినవారు ఉమ్మత్తూరినాయకులు, మైనూరు, బెంగుళూరు, టుంకూరు, కోయంబత్తూరు, నేలము బిల్లాలభాగములు వీరి యేలుబడిలో నుండినవి. వీరనరసింహరాయఁడు తనరాజధానియైన విజయనగరమును తనతమ్ముడైన శ్రీకృష్ణదేవ రాయలరిత్యుఁ గొప్పగించి, తాను తనయితరసోదరులైన అచ్యుతరాయ శ్రీరంగరాయుండ్రతో ఉమ్మత్తూరిమీఁదికి ఎత్తిపోయెను. మూడునెలలు ముట్టడించినయ సాధ్యపడక ఉమ్మత్తూరినవదలి శ్రీరంగపట్టణమును ముట్టడించెను. అచ్చటను పరాజయమునంది వెనుదిరిగెను. ఇట్లు ఉమ్మత్తూరు స్వాధీనము కాకపోయినను వీరనరసింహరాయలు తుళువరాజ్యమును జయించి మంగుళూరులో కొంతకాల ముండెను. కాని ఉమ్మత్తూరు శ్రీరంగపట్టణములకడ నొందిన పరాభవ మితనిహృదయమును బాధించుచుండెను. అందులకై గొప్పసైన్యమును యుద్ధసామగ్రిలను ప్రోగుచేయు నారింభించెను. సైన్యముయొక్క శక్తిసామర్థ్యములను పెంపొందించుటకు తిగుప్రయత్నములు చేసెను; ఆర్థికదశమును వృద్ధిపరచెను; వర్ణవ్యవస్థ లేక సైన్యమునందు వీరుల నెండఱునో చేర్చుకొనెను; వీరోచితకార్యములకు రాజగవ్వాసము లిచ్చుచుండెను. ఇట్లుచేసి తాను పరిపాలించినది కొలఁదికాల మేయైనను దేశమును కట్టుదిట్టములు చేసిపోఁగా శ్రీకృష్ణదేవరాయలు తర్వాత అధిపతియాయెను.

౨ రాయల వంశము

చంద్రవంశక్షత్రియులలో తుర్వసు వంశమందు జనించిన రాజులు క్రమముగా తుళువవంశమువారైరి. వీరిలో ప్రసిద్ధుఁడు తిమ్మరాజు. అతనిరాణి దేవకి. వీరికొమారుడు ఈశ్వరరాజు.

ఇతనిరాణి బుక్కమ్మ. వీరి తనయుడు నరసానాయకుడు. ఇతనికి ముగ్గురురాణులు - తిప్పాంబ, నాగాంబ, ఓబాంబ. వీరిలో మొదటియిరువురకు క్రమముగా వీరనరసింహరాయలును, శ్రీకృష్ణ దేవరాయలును, మూడవరాణికి శ్రీరంగరాయ అచ్యుతరాయండ్రును పుట్టిరి. వీరు మొదట తుళు దేశమువారు. అట్లని వరాహపురాణమందును ఆముక్తమాల్యదయందును కలదు. తుంగసూప్తావము మొట్టమొదటి పర్యాయము రాయలకాలముందే వచ్చినది. మొదట వీరికి 'రాయ' బిరుదముకూడ లేదు. 'నాయకు' అనియే. ఈశ్వరనాయకుడును నరసానాయకుడును నాయకు అనబడిరి. వీరిలో రాయసింహదేవరాయ క్రమించిన కారణముచేత వీరనరసింహుడు మొట్టమొదటి రాయలు. వీరి పారాణిక వంశవృక్షము కల్పితమని ప్రత్యేకిముగా చెప్పవచ్చును. వీరు శ్రీమ్రయు అనియు కారనియు అభిప్రాయభేదము లున్నవి. వీరాంధ్రులు కారనికొందలందురుగాని ఓరికాల నివాసము చేత ఆంధ్రత్వ ములవడి ఆంధ్రరాజవంశములతో సంబంధబాంధవ్యములు చేసినవారును ఆంధ్ర వాఙ్మయమును తమవిగా భావించి పోషించినవారును ఆంధ్రులు కాకపోవుట యెట్టిది? వీరు చంద్ర గిరియందలి సాళువరాజుల నాశ్రయించి యుండునె న్నిదివాస మేర్పడిచుకొనిరి. ఇట్లు ఆంధ్రులైన ఆంధ్రేతిరు లెందఱోగలరుగాన నిదియొక చర్చనియాంశము గాదు.

3 కృష్ణదేవరాయల జననకాలము

ఈయాంశమును స్పష్టముగా తెలుపునట్టి ప్రమాణమేదియు నింతవఱకును దొరకలేదు. సుమ కాలికుడైన పోర్చుగీసు వర్తకుడు న్యూనిజా రాయలు రాజ్యమునకు వచ్చినప్పుడు ఇరువదియేండ్లకు వైబడిన వయసువాడని వ్రాసినందున, అతని రాజ్యారంభకాలము క్రీ.శ. 1509 కి వరుసచున్నందున, అంతకు ఇరువది యేండ్లు, అనగా క్రీ.శ. 1489 ప్రాంతమో లేక అంతకు కొంతముందో అని యొక యభిప్రాయమేర్పడి యుండినది. కాని మనదేశముందే పరంపరగా వచ్చుచున్న విషయములను చూడగా పరస్పర విరుద్ధాభిప్రాయములు కనబడుచున్నవి. అందుచేత వీనినెల్ల ఎంత సమన్వయింపఁ బ్రయత్నించినను చరిత్రకారులు ఒకనిర్ణయమునకు ఒప్పకొనలేక భిన్నాభిప్రాయులై యున్నారు. కాని ఒకపాటి నిర్దేశము స్థూలముగా చేయవచ్చునేమా.

పరంపరగా అల్లసానిపెద్దన చాటుధారయని ఈపద్యము నుదాహరింతురు—

“బోధనయాచక ప్రశ్నతి భూరి విపద్దశ నొందుచుండఁగా
నారాయణ శాలివాహన శకాబ్దము లద్రిగనుత్రిసోములం
దారణ వత్సరంబున నిదాఘదినంబున జ్యేష్ఠశుద్ధప
క్షీ రవివాసరంబున నృసింహుని కృష్ణుడు చేరెవ్వరమున్
ద్వారకనున్న కృష్ణుఁ డవతార సూక్తము నొందుకైవడికె”

ఈతారణ క్రీ.శ. 1524 అగుచున్నది. దీనినిబట్టి రాయలు క్రీ. శ. 1484 లో జనించుచుండునని తలంచుచిగాని రాయలు 1529-30 వఱకు జీవించియుండినట్లుల శాసనము లుండుటచేత ఈ చాటువు తృక్తమైనది. ఇదిగాక మఱియొకచాటువు జననమునుగూర్చియే యున్నది—

“అందలి శాలివాహన శకాబ్దము లద్రిగనుత్రిసోములన్
వందితమైన యద్వికృతి వత్సరిమందలి పుష్యమాసము
దుండగు కృష్ణపక్షమున నుండెడి ద్వాదశ శుక్రవాసరం
బం దుదయించె గృష్ణుడు శుభాన్వితుఁ డానరసింహమూర్తికె”

దీనింబట్టి కా. శ. 1887 వికృతి పుష్ప బహుళద్వాదశి శుక్రవారము (క్రీ. శ. 1465) రాయల జనన మగుచున్నది. కాని 1887 కా. శకము వికృతికాదు. తారణయో పార్థివయో. వారమును కదురుటలేదు. వికృతి కావలయునని శకము 1892 అగును. అందులకు 'ద్వినవత్రిసోము లక' అని కొందఱు దిద్దిరి. శకమే యుండవలయునన్న $1887+78=1465$ అగును. ఇది న్యూనిజు వ్రాతకు, రాజ్యమునకు వచ్చినప్పుడు ఇంచుమించు ఇరువదియేండ్లన్న దానికి, కుమరుడు. నలువది నాలుగేండ్లగుచున్నది. అందువలన ఈచాటువుకూడ త్యజింపవలసి వచ్చినది. న్యూనిజునే యాధారముగా గ్రహించి దానికి ఇతరసందర్భములను ముడిపెట్టి కొందఱు క్రీ. శ. 1487 ప్రాంతము రాయల జననకాలమని నిర్ణయించిరి. కొందఱు పండితులు వరాహపురాణము నాధారపఱచుకొని అందు నరసనాయకుని చెంత వీరనరసింహరాయలు వర్ణింపబడినాఁడు గాని కృష్ణదేవరాయలు లేఁడు గాన నాఁటి కీతఁడు జనింపలేదనియు, నరసానాయకుఁడు సాళువనరసింహరాయల సేనాధిపతిగా కనబడుచున్నాఁడు గాన నీకావ్యము క్రీ. శ. 1486-1492 నడుమ రచితము, కాబట్టి రాయలజననకాలము క్రీ. శ. 1486 ప్రాంతము కావచ్చును-అని సిద్ధాంతీకరించినారు. ఆపద్య మిది.

సీ. అష్టభాషా కవిత్వాబ్జ సంభవులైన సుకవి పుంగవులు సంస్తుతులు సేయ,
సంకీర్ణరాగ రంజితలైన గాఢలగములు గీత ప్రబంధములుపాడ,
కలకంకణక్యాణ కరసరోరుహలైన రమణులు వింజామరములువీవ,
వరబలాధిపతులైన శరణాగతారాతి సామంతు లుభయ పార్శ్వములఁగొలువ,
గూర్చితనయుండు నరసయ్యగుణనిధాన, మంతికంబున సేవింప నలఁదికొనిన
సురభికాశీరగంధంబు సోడుముట్ట, నుండెఁదేరొలగము నయనోత్సవముగ.

ఇదికూడ న్యూనిజు వ్రాతకు అనుకూలముగా నున్నదని భావించి, "రాయలు భోగ కాంతాతనయుఁడగుటచే వరాహపురాణకర్త లాతనిం బేర్కొనలే దనువాద మంగీకార్యము కాదు... ఈతఁ డప్పటికి జన్మింపక పోయియుండును" అని నిర్ణయించిరి. చాలయుక్తియుక్తముగానే కనబడుచున్నది.

కాని ఇటీవల ఈవిషయములను కూలంకషముగా చర్చించి శ్రీ నేలటూరు వెంకటరమణయ్యగారు 'రాయలు మరణకాలముప్పుడు నలువదియేండ్లవాఁడని తలంచుట కేయాధారమును కానరాదు.... ముసలివాఁ డగునంతవఱకు జీవింపియుండె ననుటకుఁ గొంతయాధారము గలదు.' అని నిర్ణయించినారు. (భారతి. విరోధి, చైత్రము.) దాని నిట నుదాహరించెద. "రాయల వయస్సునుగుఱించిన ప్రస్తావము న్యూనిజుగ్రంథమున నొకటిరెండు తావుల గానవచ్చుచున్నది. కృష్ణరాయల కుమారునివిషయము చెప్పుచు న్యూనిజిట్లు వ్రాసియున్నాఁడు. — 'రాజు (కృష్ణరాయలు) దీనిని (కలుబరిగె దండయాత్రను) ముగించి, తనశత్రువు లందరిపై భూరివిజయములను బడసినపిమ్మట, తాను అప్పటికే వృద్ధుఁడగుటచే దనవార్ధక్యమునందు విశ్రాంతిసందవలయుననియు, దన మరణానంతరము దనపుత్రుఁడు రాజుగావలయుననియుఁ గోరి యాతఁ డాతేండ్లబాలుఁడగుట వలన దాను గతించిన వెనుక సిఠిగతు లెట్లుండునో యని శంకించి బ్రతికియుండఁగ నే యతని రాజునుజేయ నిశ్చయించుకొనెను. ఆకారణమువలన నతఁడు దనసింహాసనమును, యావదధికార కారమును (రాజ) నామమును త్యజించి, వానిని తనకుమారునికిచ్చి తా నతనికిఁ బ్రధానియై యంతకుమారుడు తనకుఁ బ్రధానియైయుండిన సాల్యుతినిచను దనకు మంత్రినిగావించుకొని యతని పుత్రులం దొక్కని (రాజ్యమున) మహాసామంతుని గావించెను.'

మొదటిది - ఈకపిశ్వుల రచనలను పూర్తిగా విశ్వసింపరాదు. వీరి ప్రధానోద్దేశము స్తోత్రపారాయణము. పెద్దనాదులుకూడ నరసానాయకుని ఇరువురుదేవేరులనే పేర్కొని ఓబాంబను ఆమెకుమారులను శ్రీరంగాచ్యుతరాయండ్రను స్మరింపలేదుగదా. ఈ కావ్యములకును ఆ కావ్యములకును తర్వాత వారు పుట్టియుండరుగదా. కంటియెదుట ఉండిన వీరి నేవదలినట్టి కవుల వలెనే కృష్ణరాయని పేరు వరాహపురాణ రచయితలు వదలినంతమాత్రమున అతడు నాటికి లేడనరాదు. పెద్దన, తిప్పాంబా నాగాంబలను ఊరక పేర్కొని ఓబాంబనువదలగా ముక్కు తిమ్మన వీరిని ఇరువురను 'కులసతు'లని భావగర్భముగా ప్రయోగించినాడు—

“అనరగమహిమహిళా, జానిక గులసతులు పుణ్యచరితలు తిప్పాం

బా నాగాంబిక లిరువురు, దానవ దమనునకురమయు ధరయునుబోలెన్”

ఓబాంబ కులసతికాదా? శాంతమ్ సాపమ్. ఆమె కులసతియే. ఏదో యన్యాయము జరిగియుండును. ధార్మికుడు రాయలు తనకుతిర్వాతి. తన అల్లుడు రామరాయ లుండినను, తనతమ్మునికి ఆచ్యుత రాయలకు రాజ్య మిప్పించినాడు. వీనిశ్లెల్ల మాడగా వీరినరసింహరాయలు తిండ్రియనంతరము కృష్ణరాయలకు చాలమర్యాద నిచ్చినాడని స్పష్టముగా చెలియుచున్నది. అందులకు కారణము తెలియుటలేదుగాని న్యూనిజు రచనవలన కృష్ణరాయనిరాజ్యమున కేదో హక్కుండిన స్త్రీకథని కనబడుచున్నది.

రెండవది - న్యూనిజువ్రాతెలను జాగ్రత్తగా పరిశీలించిన యెడల రాయలు తాను రాజగుదునని యెన్నడును తలంపలేదని యొక రహస్యము వెలువడుచున్నది. వీరనరసింహరాయలు తన యవ సానకాలమున కృష్ణరాయలకండ్లు తీయించి తనకు చూపి తనకుమారునికి స్వర్ణము గట్టమని తిమ్మగుసును కోరినప్పుడు ఆమంత్రి రాయని రహస్యముగా గుఱ్ఱపుసాలకు కొనిపోయి అసంగతి తెలుపగా రాయలు ఇట్లనెనట—(Nuniz, Sewell) “Crisnarao said that he did not seek to be king, nor to be anything in the kingdom even though it should come to him right; that his desire was to pass through the world as a jogi (ascetic, recluse) and that he should not put his eyes out seeing that he had not deserved that of his brother.” ఇందలి ఓకరి మాటలు కూడ సాయభిప్రాయములు. తానెంతో స్నేహము చూపుచు లోడ్పడుచుండగా అన్న యల్లాజ్ఞాపించుటయూ యను భవని ఇచ్చి యున్నది.

న్యూనిజు మఱియొకచోట రాయల బాల్యచేష్టల నిట్లు వర్ణించినాడు.—(చిన్నమదేవికథ)
“Now this king Crisnarao, when he was young and growing up in this city of Bisnagar had an intrigue with a courtesan...Chinnadavidy...promised many times if ever he became king he would marry her; and though he said this in jest, it afterwards became true, so the history records...” (మాయలు పుట 362) దేశమందు రాయలను గుఱించి గాండ్లసంగికథ యొకటి దీనితో సంబంధించునది యుండుటచే నిది కొంత వాస్తవమనియే చరిత్రకారమతము. ఈ కథల విజానిజుల నటుంచి న్యూనిజు సమకాలికుడుగాన అతనిరచనకు కొంత ప్రామాణికత యున్నది.

మూడవది - శ్రీ గురుబాడవారి కవిజీవితములలో నొక కథ, రాయలు చాటుగా తిమ్మరుసు నింట శత్రుభయముచే పెరిగెనని కలదు. అదేదనగా నరసానాయకుని ఉదకపాత్రము దొక

నక్షత్రమురాలుట, అసీటి నాతఁడు తిమ్మరుసు సలహాపై త్రాగుట, అటువెనుక రాణి చెంతలేని కారణమున నొకచేటితో కలియుట, కృష్ణరాయలజననము, తండ్రియభిమానము, ఇతరరాజులు రాయని చంపయత్నించుట, తండ్రియాజ్ఞచే అప్పాజీ అతనిని పెంచి పెద్దఁజేయుట అనునది. ఇందెంతో త్రోసి వేయఁదగినదన్నను అప్పాజీ రాయలబాల్యగురువనుట పారంపర్యముగా లోకులు చెప్పుకొనుచుండినదే.

“అయ్య యనిపించుకొంటివి, నెయ్యంబున కృష్ణరాయ నృపపుంగవుచే
నయ్యా నీసరియేరీ, తియ్యని విలుకాఁడవయ్య తిమ్మగుసయ్యా”

నాలుగవది - వీరనరసింహరాయల యభివృద్ధితో కృష్ణరాయల కొక ప్రాముఖ్యమువచ్చినదని గుర్తించితిమిగాదా. వీరనరసింహరాయలు చాలవృద్ధుడై మరణించినట్లు కానరాదు. పైగా అతని మరణము ఆకస్మాత్తు, ఆకస్తికముగా ఎదురుచూడనిపరిస్థితిలో కృష్ణరాయలకు రాజ్యప్రాప్తి. ఆతనికి రాజ్యకాంక్ష లేదు సరిగదా వచ్చునని తలంచుటకుకూడ నవకాశములేదు. తండ్రి నరసానాయకునికాలమున రాజ్యమునకు తాము వారసులమని తలంచుటకు వీరికి బాత్తిగా అవకాశములేదు. కారణము నరసానాయకుఁడు ఎంతబలవంతుడైనను మంత్రిమాత్రుడే. ఇమ్మడి సాళువనరసింహుఁడు బందిలోనున్నను రాజే. తండ్రిమరణానంతరము వీరనరసింహరాయఁడు మంత్రియు రక్షకుఁడునుగానుండి రాజ్యమును హరించినాఁడు. ఇదిమొదలు (1505) రాయలకు రాజ్యకాంక్ష ఉదయించియుండునాయన్న నదియులేనట్లే తెలియుచున్నది. ఏలన అన్నకు యుద్ధాదికములలో సాయపడియుండెనేగాని ఎదురుతిరిగిన జాడలేదు. అదినుండియు సరసుఁడును సాత్వికుఁడును. వీరనరసింహరాయలే శంకించి ఈతనికి ఎక్కువమర్యాద చేయుచుండినట్లు కనబడుచున్నది. లేకున్న అన్న బ్రదికియుండఁగానే కాసనకర్త ఈతని ‘మహిపతి’ యని యెట్లనఁగలఁడు. వీరనరసింహరాయఁడు తా నారోగ్యవంతుఁడుగా నున్నంతవఱకు నూరకుండి మరణమాసన్నమైనంతనే కుమారునికొఱకు తమ్మునిషయమున ద్రోహభావము వూనియుండును. రాయలు ఇవేవియు తలపెట్టకయుండి చిన్నాదేవితోను కావ్యకాస్తాదివిషయములలోను కాలము పుచ్చుచుండెను.

ఐదవది - రాయలు అప్పాజికడ నేమిచేసెనో గ్రహించుటకు కథల సాక్ష్యమేగాని గ్రంథప్రామాణ్యము కానరాదుగాని బాల్యములో పెద్దల సన్దోషిలో కాలము గడపుచుండెననుటకు మాత్రము సాక్ష్యము కలదు. మాధ్యగురువయ్యలైన శ్రీరాఘవేంద్రస్వామివారి పూర్వలలో నొకఁడైన కృష్ణాచార్యులకడ రాయలు వీణవాయింప నేర్చుకొనెనట. రాయలు బాల్యములో కత్తి సాములలోను యుద్ధవిద్యలయందును మాత్రమేగాక సంగీతసాహిత్యాది విద్యలనుకూడ అనన్యమనస్కుడై నేర్చినట్లున్నాఁడు. అట్టివాఁడు కావునను, రాజకీయాదికములలో శ్రద్ధవహింపలేదు గావునను వరాహపురాణ కర్త ఈతని పేరెత్తలేదు. నాటికి రాయలు జనింపలేదని చెప్పలేము.

౪ అళియ రామరాయలు

వరాహపురాణ రచనకాలమున రాయలుండెననుటకు అళియ రామరాయల వయస్సు సాక్ష్యమిచ్చుచున్నది. ఇతఁడు క్రీ.శ. 1570 లో జనించుచుండిన రాయలు అంతకు పదేండ్లైనను పెద్దవాడై యుండవలెను. రాయల మరణకాలమున ఈతనికే వయస్సులువది. అళియ రామరాయలను రాయలెప్పుడు చేరదీసెను, ఎప్పుడు తనకుమార్తె నిచ్చి పెండ్లిచేసెను? రాయల జీవితకాలమండే; రాయలు రాజ్యమునకు వచ్చిన ఏదెనిమిదేండ్ల లోపలనే. శ్రీవెంకటరమణయ్య.

గారు విజయ, వైకాళి, భారతిలో నిట్లు (పుట 402) వ్రాసియున్నారు. 'రామరాజు ఆర్వీటి బుక్కరాజు ముమ్మనుడు, రామరాజు మనుమడు, శ్రీరంగరాజు పుత్రుడు. మొట్టమొదట నితడు గోల్కొండసుల్తాన్ కులీఖతుబుశాహు కొలువునం దుండెను; క్రీ.శ. 1515 ప్రాంతమున సుల్తాన్ కులీ విజయనగర సామ్రాజ్యముపై సైత్తివచ్చి గడిసీమలఁ గొన్నిటిని జయించి స్వాధీనము చేసికొని యాసీమలపై ప్రభుత్వమునకు మహమ్మదీయులను నియమించుట యుక్తముగాదని తలచి రామరాజు నచట నెలకొల్పెను. తరువాత సామ్రాజ్యముపై నాదిల్షానుఁ డెత్తివచ్చెను. అతని ధాటి కోర్వజాలక రామరాజు గోల్కొండకు బాటరాఁగా సుల్తాన్ కులీ యాతని పంపదనమున కది నిదగ్గనమని తలంచి నిజరాజ్యమునుండి వెడలిపోవ నాజ్ఞాపించెను. అంతట నతఁడు విజయనగర మున కేతెంచెను. కృష్ణరాయ లతని శక్తి సామర్థ్యములను గ్రహించి గౌరవించి కూతురు తిరుమలాంబనిచ్చి యుద్వాహ మొనర్చెను.' (Briggs Ferishta III pp. 380 - 81)

కాని రాయల మరణానంతరము తిరుమలదేవి తనకుమార్తెను రామరాయలకిచ్చి పెండ్లి చేసినదని నడిమిదొడ్డిపాశేం కైఫీయతులో నున్నది. కాని అది నమ్మదగినదికాదు. అరుగదాటిిన వానికా పిల్లనిచ్చుట? అందును రాయలకూతును? మిత రాయలవారి కాలములోనే యెయ్యండిన గాయలేల యతనికి రాజ్యమియలే దనుప్రశ్న యుదయించును. రామరాయలు కృష్ణరాయల యల్లుడై యుండెనేగాని రాజ్యపాలనమం దెచ్చటను ప్రసిద్ధుఁడుగా కానరాఁడు. రాయలవారి యవసానకాలమున వారికి పదు నెనిమిది నెలల కుమారుఁ డుండెను. తమ్ముడు అచ్యుతరాయలు పెద్ద వాఁడు చంద్రగిరిలో నుండెను. తన వెనుక రాజ్యమునకు పోరాటములు జరుగునని రాయలు ఎఱిగి యుండెను. ఈవిషయమై శ్రీ వెంకటరమణయ్యగారిట్లు విశదీకరించియున్నారు. "వీరందరి గుణములును శక్తి సామర్థ్యములును కృష్ణరాయ లెఱుంగనివి గావు. దీర్ఘము వితిర్కించి వితిర్కించి వీరందఱిలోను దనయనంతరము సింహాసనము నధిష్ఠింపఁ దగినవాఁ డచ్యుతరాయలే యని నిశ్చయించుకొనెను. ఇట్లు నిశ్చయించినది కృష్ణరాయలు బాడ్చ్యగ్రస్తుడై ప్రాణముపై నాసవిడిచి మృత్యువు నెదురుచూచుచున్న సమయమందని న్యూనిజు వచించియున్నాఁడు. ఇది సరికాదు. మరణకాలమునకు రెండుమూఁడేండ్లకు ముందే రాజ్య వారసత్వనిర్ణయము జరిగియుండవలయును. ఇట్లు నిశ్చయించుకొన్న పిమ్మట అచ్యుతరాయల బంధనము వాపి యతఁడె తనయనంతరము వజ్ర సింహాసనాధిపతి యని ప్రకటించెను. తన నియామకము సర్వసమ్మతము కాదని కృష్ణరాయలు శంకించెను. కావున నది నిర్విఘ్నముగ నెఱవేరుటకు గొన్నియేర్పాటులు గావించెను..." (భారతి, అదే)

అభియరమరాయల వివాహము క్రీ.శ. 1530 ప్రాంతముగాక 1515 కు కొంత తర్వాతనని తేలుటచేత రామరాయలకు ఆనాటికి కూటోవ్రాతప్రకారము 45 యేండ్లు. ఇదియు కొంత విచిత్రముగ నే యున్నను అసంభవముకాదు. ఫెరిస్తావ్రాత నిజమైనచో నాటికి ఇరువదియగును. నాటికి ఎంతలేదన్నను రాయలకు అల్లనికన్న పదేండ్లైన నైన నుండవలదా. అనఁగా రాజ్యమునకు వచ్చినప్పడు రాయలకు దాదాపు ఇరువదియెనిమిది ఇరువదితోమ్మది యుండవచ్చును. అవసానకాలమునకు నలువదితోమ్మది లేక యేబది సమీపము. పైగా న్యూనిజు వ్రాతనుగాని కూటోవ్రాతనుగాని ఫెరిస్తావ్రాతనుగాని ఒకపాటివిశేషములేక గ్రహింపరాదు. అవేవియు చిర్రకు సరిగా నిలుచునట్లులేదు. రాయల వృద్ధాప్యవిషయమునకూడ ఒకపాటి విశేషముతో గ్రహించిన రాయలు అంత ఎక్కువ వయసు చెల్లినవాఁడు కాకపోయినను తన కవసానకాలము సమీపించు చున్నదనియు, గ్రహించి

యందును. తాను పట్టాభిషేకముచేసి తనకు వారసుగా నుంచిన కమారుడు విషమపరిస్థితులలో చనిపోవుట, తాను ఘోరప్రమాదమునకు లోనై తన్ను ఇంతవానిని చేసిన అపాజితేత్రములు తీయించుట, తాను చేసిన ఇంతపనియు పాడై తన వెనుక దేశము మరల మ్లేచ్ఛాక్రాంత మగు నేమాయన దిగులు, అంతఃపురములోను చుట్టును రాజ్యమునకు కట్టలు—వీని చేత చాల నీకాకుపడి ఆరోగ్యముచెడి శీఘ్రముగా మృత్యువువార పడియుండును. శ్రీవేంకటరమణయ్యగారు ప్రతి పాదించినట్లు ఉజ్జాయింపుగా రాయలజననము క్రీ.శ. 1474 ఆగు నేని, రాజ్యమునకు వచ్చినప్పుడు ముప్పదియైదేండ్లును అలియరామరాయలు అతనికి పదియేండ్లు చిన్నవాడై రక్కసి తంకలివాటికి దాదాపు ఎనుబది యేండ్లవాడునుగా నుండవచ్చును. ఇది బుర్ హాన్ ఇమానిత్ తారీఖుకు సరిగానున్నది.

౫ కృష్ణరాయల పట్టాభిషేకము

దీనింగూర్చికూడ భిన్నాభిప్రాయములున్నవి. క్రీ.శ. 1509 జూలై 22 తేది వఱకు వీరనరసింహరాయలు విజయనగరమందు రాజ్యముచేయుచుండినట్లు శాసనములు గలవు. కృష్ణరాయల మొదటిశాసనము (గుర్య) క్రీ.శ. 1509 జూలై 26_వ తారీఖుతో దొరకియున్నది. దీనింబట్టి రాయలు ఈ 22_26 తేదల నడుమ రాజ్యమునకు వచ్చెనని తేలుచున్నది. రాయల పట్టాభిషేక ప్రస్తావము మొట్టమొదట క్రీ.శ. 1510 జనవరి 24 తేదినాటి హంపీశాసనమున కనబడుచున్నది. కాని ఇది పట్టాభిషేకమునాటి శాసనముకాదనియు తర్వాతి దనియు నొకయభిప్రాయము కలదు. పైగా పరిపాలన యారంభమైన యాటునెలలకా పట్టాభిషేకము. రాయల పైమొదటి శాసనమునకు తర్వాతితారీఖులతోడి వీరనరసింహరాయల శాసనములను ఒకటి రెండింటిని చూపి కొందఱు, రాయల పట్టాభిషేకము 1510 జనవరి 24 తారీఖుననే జరిగెనని నిర్ణయించినారు. ఆ శాసనములు సందేహస్పదములు. పట్టాభిషేకశాసనమని తలంపఁబడు దీనియందు రాయలు 'ప్రతి వర్ష ప్రవర్తిత కనకరసంతమహోత్సవేన' అని పొగడఁబడియున్నాఁడు. అప్పుడే పట్టాభిషేకమైన రాజునుగుఱించి ఇది చెల్లునా? లేక రాయలుపట్టాభిషేకమునకు మునుపటినుండియు వసంతోత్సవము చేయించుచుండెనా? మఱి రాజుండఁగా నితరులు చేయింపవచ్చునా? కావున నీశాసనము కొంత చర్చనీయమే. శ్రీ నేలటూరి వేంకటరమణయ్యగారు 'విజయనగరసామ్రాజ్యము' అను పాశ్చేపట్టు కడితమునం దుండునట్లు "శాలివాహనశకము 1432 ఆగు నేటి కుక్కులసంవత్సరం అవణిమాసం శ్రీజయంతినాడు కృష్ణదేవరాయలు విజయనగరమందు పట్టాభిషిక్తుడై వేంచేసిరి" అనుటయే సరియని, దీనింబట్టి క్రీ.శ. 1509 ఆగష్టు నెల 7_వ తేది మంగళవారమనియు నిర్ణయించిరి. మఱియు నిట్లువ్రాసిరి. "కృష్ణదేవరాయలు శ్రీకృష్ణుని యవతారమని యప్పటివారి నమ్మకము. మఱియు నాతఁడు పరమవైష్ణవుఁడు. కావున క్రీ.శ. 1509 జూలై 22 తేది తరువాత రాజ్యభారము వహించినను నటుపిమ్మట నొకపక్షము రోజులలో వచ్చుచుండిన శ్రీకృష్ణజన్మాష్టమి వఱకు తన పట్టాభిషేకము నాపుదల జేసికొనుటయందు వింత యేమియులేదు. క్రీ.శ. 1509 ఆగష్టు 7 తేదినాడు కృష్ణరాయల పట్టాభిషేకము వాస్తవముగ జరిగెనని మనము విశ్వసింపవచ్చును" (భారతి, విరోధి, చైత్రము).

రాయలు పదునైదుదినములు తాళి పట్టాభిషేకము చేసికొనుటలో నర్థములేక పోలేడు. కృష్ణజన్మాష్టమియేగాక రాజులకు, (బ్రాహ్మణేతరులకు) పదుమూఁడుదినములు ఆశోచము. చివరి

దినపు క్రతువులలో నది తీరిపోగా పదునాలవదినము శుభస్వీకరణ కార్యముతోఁగూడ పట్టాభిషేకముజరుపుట ఆచారము. చాళుక్యచక్రవర్తి మొదటిసోమేశ్వరుఁడు క్రీ.శ. 1068 మార్చి 27 న తారీఖు ఆదివారము గలింపఁగా ఆ పదునాలవతిథిదినము అతనికుమారునికి రెండవసోమేశ్వరునికి ఏప్రిలు 1 తారీఖు శుక్రవారము పట్టాభిషేకము జరిగినది. (E. C. VII. Sk 136). అట్లే రాయల పట్టాభిషేకము చాలవైభవముగా జరిగినట్లు కృష్ణరాయవిజయదులయందు వర్ణింపఁబడినది. రాయలు రాజ్యము స్వీకరించుచునే, తన యన్నకుమారుని, సోదరులను చంద్రగిరిదుర్గములో బంధించి శత్రువులను హద్దులో నుంచెను.

౬ రాయల దేవేరులు

రాయలకు పట్టాభిషేకమునాటికి వివాహమై సంతానముకూడనుండినది. క్రీ.శ. 1515-16 నాటికే ఆళియరామరాయలకు ఈయఁదగిన కుమార్తె యుండినదనఁగా అతనికి పట్టాభిషేకమునకు (1509) చాలముందే వివాహమైయుండును. రామరాయలకిచ్చిన కుమారి శిశుప్రాసాదముగా నుండునని నూయెలు తలంచెనుగాని అందుల కాధారములేదు. పట్టాభిషేకము తిరుమలదేవీ చిన్నాదేవులతోనే. పెద్దన మనుచరిత్రముం దిట్లు వ్రాసినాఁడు—

“అవిభు ననంతరంబ ధ, రావలయుముఁ దాల్చెఁ గృష్ణరాయఁడు చిన్నా

దేవియు శుభమతి తిరుమల, దేవియును దనకుఁగూర్పు దేవేరులుగాక”

చిన్నాదేవి వెలయాలనియు రాయల మెను చేపట్టి, తాను రాజైనయెడల పెండ్లియే చేసికొని తనకు రాజినిగా చేసికొందునని, అట్లేచేసెనని నూయెలుచరిత్రలోకలదు (పుటలు 862-3). కాన పెద్దన పద్యమునబట్టి ఆమె దేవేరియనియు పట్టాభిషేకమునాటికే కలదనియు తేలినది. అదే ఆముక్తమాల్యదలో రాయలను సభ్యుల ట్లు సంబోధించినట్లు కలదు—

“అవిభు ననంతరంబ ధ, రావలయుముఁ బూనితీవు రహిమై దిరుమ

లేవియును నన్నపూర్ణా, దేవియుఁ గమలాబ్జముఖియు దేవేరులుగాక.”

ఇందు చిన్నాదేవీపేరులేదు కాన నామె ఆముక్తరచనాకాలమునాటికి గలించియుండునని కొందఱు అూహించిరి. కాని యిది పట్టాభిషేకమునాటి సంగతిగదా. కాలము మాఱుకొలఁదియు పద్యములను మార్పుచుపోవుటలో నర్థమేమి? మనుచరిత్రపద్యమున కిది భిన్నము. రెండును పెద్దనపద్యములనుటలో సందేహముండ నక్కఱలేదు. కమలాబ్జముఖియే చిన్నాదేవియగునా? ఏలయన అందఱిలో నామె నేగదా సౌందర్యవతియని రాయలు మెచ్చియుండెను. ఈకవీశ్వరులను పూర్తిగా విశ్వసింపుచుటకులేదు. ఏలయన ఓహంబను ఆచ్యుతిరాయ శ్రీరంగ రాయలను వదలియే వేసినవారు వీరేమి చేయును? కాని యిట్లు వీరువ్రాయుటలో నేదియో యర్థముండవలెను. ఏదోరహస్యము దాగియున్నది.

న్యూనిజు గ్రహించినవిషయములో కొంత తారుమారున్నది. ఇతఁడు రాయలవారికి నలువురు ధర్మపత్నులన్నాఁడు. పేయస్ పంధ్రెందుగు రన్నాఁడు. మైగా ఈవివాహములు కొన్ని తర్వాత జరిగినను చిన్నాదేవి తిరుమలదేవులవిమాత్రము ముందే యైయుండవలెను. వేశ్యావృత్తాంత మొకటి రాయలతో సంబంధపడియున్నది. అది గాండ్లసంగిధ. రామరాయలు తిరుమలదేవికి ‘అలియ’ గావునను, కృష్ణరాయవిజయము ననుసరించి తిరుమలదేవియే రాయలకు ద్వితీయార్థము ‘కప్ప’ రపు దీవెనవీడె మొసంగి’ పంపినది గావునకు ఆమెయే పట్టమహిషి కునియ్య, రామరాయల కిచ్చిన కుమారికి క్రీ.శ. 1516 నాటికి పదునాఁడేండ్ల కయ్యుండినను, వీరి వివాహము క్రీ.శ. 1500 నాటికి జరిగియుండవలయుననియు, వేశ్యావృత్తాంతము, అంతకుమునుపటి దైనయెడల చిన్నా

దేవీతగులము అంతకును ముందుదై రాయలజన్మకాలము అంతకును చాలముండై క్రీ.శ. 1480 ప్రాంతమో ఇంకను ముందోయనియు స్థిరపడుచున్నది.

చిన్నా దేవి తల్లిదండ్రు లెవరోగాని తిరుమలదేవిమాత్రము శ్రీరంగపట్టణ ప్రభువుయొక్క కొమార్తెయని తలంచుటకు మార్గము లున్నవి. శ్రీరంగపట్టణ ప్రభువు కొమార్తె యొకరాణియని విదేశయాత్రికులు వ్రాసియున్నారు. (నూయెలు పు. 247). రాయల పట్టాభిషేకమునకు ముందు వెనుకల శ్రీరంగపట్టణముతో యుద్ధములేర్పడి యుండినందునను, రాయల మొదటిభార్య సాళువ నరసింగరాయని బంధువని న్యూనిజు వ్రాసియుండుటచేతను, తర్వాత రాయలు ఉమ్మత్తురిని పరాక్రమము చేతనేగాక భేదోపాయముచేతఁ గూఢసాధించినట్లు తెలియుటచేత తిరుమలదేవి తండ్రి ఈతఁడే యేమో!

పైగా ఈవివాహము నరసానాయకుని కాలముందే జరిగియుండునాయని యొక సందేహము కలుగుచున్నది. నరసానాయకుడు 'శ్రీరంగపట్టణసీమ ఖడ్గనటివినోదంబు హోయ్యణేంద్రు నకుఁ జూపి' నవాఁడు (తిమ్మనపారిజా) కొంగుదేశరాజాక్కళిక చరిత్రమునుండి శ్రీ నేలటూరి వెంకటరమణయ్యగారు ఈ క్రిందివిషయములను ఉద్ధరించి విమర్శించియున్నారు. — "కర్ణాటక దేశములో నుండు పాలెగాండ్రును దండనాయకులను కప్పమీయక పోయినందున నుద్దండు డనుమంత్రి రాజుగారి యుత్తరువు ప్రకారము చతురంగ సేనలతోగూడ కర్ణాటక దేశమునకు పోయి వారిలో యుద్ధముచేసి జీవగ్రాహుని పట్టుకొని యాదేశములో తానే పట్టముగట్టుకొని యా పాలెగాండ్రుచేత గప్పముగొని....." (Further Sources No. 95) ఇంగు ఉద్దండుఁ డను విజయనగరమంత్రిచే జీవగ్రాహుఁడు పట్టుబడినట్లు చెప్పియున్నది. ఈయుద్దండుఁడు ఎవ్వఁడో తెలియను. జీవగ్రాహుఁడు శ్రీరంగపట్టణాధిపతియగు హోయ్యణేంద్రుఁడేగాని యన్యుఁడు గాఁడు. 'జీవగ్రాహంగృహీత్వా' యను శాసనవాక్యమునకు సరియైన యర్థమును గ్రహింపఁజాలక కొంగు దేశరాజాక్కళిక చరిత్రరచయిత యదియొక వ్యక్తియొక్క నామమని తలచి జీవగ్రాహుఁ డని వ్రాసెను. శ్రీరంగపట్టణమును మాత్రమేకాదు, ఉమ్మత్తురునుగూడ జయించినట్లు ఈగ్రంథ మున మఱియొక సందర్భమున జెప్పియున్నది. 'అట్లావుండగా మీతండ్రి నరసింహరాయడు బలం చాత జయించి కప్పం తీస్కునిపోయెను.' అని 'త్యాపరాజు' నుడివెనట. వైసుదాహరింపఁబడిన శాసనాద్యాధారములచేత నరసానాయకునికాలమునగూడ ఉమ్మత్తురుదొరలు కప్పమీయక తిరుగ బడిరినియు వారిని బలముచే నిర్జించి నరసానాయకుఁడు కప్పము గొనెననియు చెల్లమగుచున్నది." తిరుమలదేవితో రాయలవివాహము 1509 కి పదేండ్లు ముందే యైయుండినయెడల అది 1499 క్రీ.శ. లోనో అంతకుముందో శ్రీరంగపట్టణమును జయించిన సందర్భముననై యుండవలయుననియు, ఆ యుద్దండు మంత్రి తిమ్మరసమహామూత్యుఁడే యైయుండునా యనియు నొకయూహ, నిరాధార మైనదే, పొడనూపుచున్నది. ఇమ్మడిదేవణ్ణ ఒడయల రెండవకుమారుడైన మల్లరాజను పేరుగల చిక్కరాయలు కృష్ణరాయలమిత్రుడై యుండుటయు, ఉమ్మత్తురు ప్రాంతమును జయించి ఈతని నచట పాలకుఁడుగా రాయలుంచుటయు నింగులకు కొంతబలము నిచ్చుచున్నది. భావి పరిశోధనచే తేలవలయును.

రాయలరాణులు నలుగురని న్యూనిజును పండ్రెండుగురని పేయకును వ్రాసియున్నారు. పట్ట మహిషులు నలువురనుటయే సరియేమో. రాయలప్రథమభార్య గజపతిహాతురని యొకతృతీయాదేవి,

లేక రుచీదేవి లేక వరదరాజమ్మకథ యొకటి శ్రీ గురుజాడ శ్రీరామమూర్తిగారి కవిజీవితములలో కనబడుచున్నది. రాయలు ఉత్కలగజపతిహఃతురు జగన్మోహినిని వివాహమాడెనని రాయనాచక కృష్ణరాయ విజయములందు కలదు. ఈ మేళేరు 'లఖి'యని 'భద్ర' యని భిన్నరీతుల గ్రంథములలో కనబడుచున్నది. లక్ష్మీయని 'విజయనగర సామ్రాజ్యమున' నుండుటచేత 'లక్ష్మీ' లకాయె, లుకాయె, తుదకు తుక్కుయైయుండునని శ్రీ వెంకటరమణయ్యగారి యభిప్రాయము. ఆముక్తమాల్యదలో అన్న పూర్ణాదేవియు కమలాదేవియు కనబడుచున్నారు. అన్న పూర్ణ యెవరో తెలియుటలేదు; చిన్నాదేవి పేరులేదు. కాన నామెగతించియుండునని యొకయభిప్రాయముకలదని గ్రహించితిమిగదా. కాని పద్యభావము పట్టాభిషేక కాలమున నీరుండిరనిగాని కావ్యరచనాకాలమందు కాదుగదా. చిన్నాదేవి ఎప్పుడు గతించినదో చెప్పటకాధారములేదు. పైగా హందే అనంతపురము పాతకవిలెలో రాయల వారితర్వాత చిన్నాదేవి తిరుమల దేవు లిగువురును రామరాయలను చేరిదీసివట్లున్నది. ఎంతవఱకు నిజమో తెలియదుగాని చిన్నాదేవి ముందే గతించినట్లుమాత్రము ఎచ్చటను లేదు. చూడఁగా చిన్నాదేవి, తిరుమలదేవి, లక్ష్మీదేవి (=లఖి, తుఖి, భద్ర) అన్న పూర్ణ, కమలయని, నలుగురుకు బగులు విదుగురుగుచున్నారు. 'కమలాబ్రముఖులు' అను పాఠము సరిగాదుగాన కమలాబ్రముఖియే. కావున చిన్నాదేవియే కమల, చంద్రనదన (అంతటిసౌందర్యవతి) కావలయును లేదా న్యూనిజా ప్రకారము మఱియేడుగురు ఎవరెవరో ఉండియుండురు.

౭ పట్టాభిషేక కాలమున రాయలు

ఇంతదూరము చర్చించినందువలన తేలివచ్చేదేమనఁగా పట్టాభిషేక కాలమునకు రాయలు మధ్య వయస్కుఁడు, బాలుఁడో యువకుఁడో కాదు. జీవితములో ఒకపాటియనుభవము సంపాదించిన వాఁడే. తండ్రికి గండవటమారుఁడైనందుచేతను ఇతర రాజకీయకారణములచేతను రాజ్యకాంక్ష లేక అప్పాజీకడ పెరిగినవాఁడు. ఒకపాటి రసికుఁడేగాని వ్యసనిగాఁడు. స్త్రీలలోలుండే గాక కవితా స్త్రీలలోలుడుకూడ. వివాహితుఁడుమాత్రమేగాక సంతానవంతుఁడును, కవనకళారహస్యము తెఱింగినవాఁడు. కావ్యనాటకాలంకార మర్హుఁడు. నాటికే పెద్దవాడు లీతనికి మిత్రులైయుండురు. గొప్పగురువుకడ సంగీతమభ్యసించినవాఁడు, వీణావాదనకుశలుఁడు, ధర్మజ్ఞుఁడు. తొలుత రాజ్యమే వలదన్నవాఁడు. రాజైన వెనుక అన్నకుమానుని, చంపక, తమ్ములతో చంద్రగిరికిపంపినవాఁడు. తనకు తర్వాత రాజ్యమును అల్లునికీయక తమ్మునికే ఇచ్చినట్టి ధార్మికబుద్ధి బాల్యమునుండియు కలవాఁడు. అన్నిటినిమించి మహావీరుఁడు. 'వ్యాయామస్థిర సంధిబంధుఁడు' తిమ్మరసు విషయములో చిగరికినము లలో జరిగినది వాస్తవమేయైనయెడల 'ప్రమాదోభిమతామపి' ఆశిశబ్దస్వారస్యముచేత 'ధీమతా మేవ' అని అట్టి గొప్పవారికే అంతటి ప్రమాదమని యర్థము చెప్పకొనవలయును.

తర్వాత రాయలను సమక్షమునదర్శించినవేయసు ఇట్లు వ్రాయుచున్నాఁడు. (శ్రీచిలుకూరి వీర భద్రరావుగారి శ్రీకృష్ణరాయచరిత్ర, 1908, నుండి) "ఈరాజు శ్రీకృష్ణదేవరాయలు మిక్కిలి పొట్టి యునుగాక పొడవునుగాక సామాన్యపువత్తుగలిగి సొగసుగుల్కు ముఖవర్చస్సును స్థూలకాయమును గలిగి సుందరాకారముతో నొప్పుచుండెను. వానిముఖముమీఁద స్ఫోటకపు మచ్చలుగలవు. అతఁడు భయముగలిగించు నట్టియు పూర్ణప్రజ్ఞ గలిగినట్టియు సంతోషస్వాంతుఁడుగా నున్నట్టి, మిక్కిలి యుల్లాసముగలట్టియు రాజుగానుండెను. విదేశీయులను సన్మానించుటకును వారల దయతో నాదరించుటకును వారిసీతిగతు లెట్టివైనను వారివ్యాపారములనుగుఱించి దెలిసికొనుటకు నవేక్షించువాఁడు

గానున్నాడు. అతడు న్యాయబుద్ధిగల గొప్పప్రభువుగా నున్నాడని యొక్కొక్కప్పుడు ఆకస్మికముగా దురహంకారమును బొందుచుండును. ఇతనికి శ్రీమన్మహారాజాధిరాజు, రాజపరమేశ్వర, పూర్వదక్షిణపశ్చిమ సముద్రాధీశ్వర, శ్రీకృష్ణదేవరాయలని బిరుదము లనేకములుగలవు. సేనలోగాని రాజ్యములోగాని యాతనికిన్న నధికముగాఁ గలవాఁడు మఱియొకఁడు లేనందునను సమస్తవిషయములందును పరిపూర్ణ సామర్థ్యముగలవాఁడయి యుండుటవలనను, అట్టిబిరుదములను వహించియుండెను.

“ఈరాజు నూర్వోదయమునకుముందుగా ప్రతినీనము కొంచెమించుమించుగా సోలెడు నువ్వులనూనె త్రాగుట కలవాటుపడినవాఁడు. ఆనువ్వులనూనెతోనే దేహమంతయు నలముకొనును. తరువాత నడుమునకొక చిన్నగుడ్డకట్టుకొని మంటిలోఁజేయఁబడిన బరువులను భుజముమీఁద నుంచుకొనును. అటుపిమ్మట కత్తితీసుకొని చమరంతయు దేహమున నింకపర్యంతము సాయు చేయుచుండును. తరువాత తన వస్త్రాదులలో నొకనితోఁ గుస్తీపట్టును. ఈసని జరిగించినతరువాత నశ్వాయాధుండై తెల్ల వాణువఱకు వికాలముగు బడులులో నొక ప్రక్కనుండి మఱియొక ప్రక్కకు సవారు చేయుచుండును. నూర్వోదయమునకుఁ బూర్వముననే యంతపనియుఁ బూర్తి చేసికొనును. తరువాత స్నానము చేయుటకుఁ బోవును.

“అప్పుడు మిక్కిలి భాగ్యవంతుఁడును తనకిష్టుఁడును, అతనివలనఁ బనిత్రుఁడుగా జూడఁబడు వాఁడునగు నొక బ్రాహ్మణునివలన స్నానముచేయింపఁబడును. స్నానముచేసినతర్వాత అంతఃపురములోపలనున్న దేవాలయమునకుఁబోయి కులాచారము ననుసరించి ప్రార్థనాదికర్తములను గావించుకొనును. పిమ్మట.....రాజకీయవ్యవహారములం బరిష్కరింపుచు నగరములను బరిపాలించుచు తన కిష్టులగువారితో ముచ్చటించుచుండును. అతని కిష్టులగు వారిలో ముఖ్యుఁడు తిమ్మరసు (మంత్రియగు సాళువ తిమ్మరాజు) నానొక్క వృద్ధబ్రాహ్మణుఁడు గలఁడు.

“అతఁడే గృహనిర్వాహక భారము సమస్తమును వహించి నెఱవేర్చుచుండును. ప్రభువరులెల్లఱును రాయలపట్ల నేరీతిగా సంచరించెదరో యీతనిపట్లగూడ నట్లే ప్రవర్తింతురు. వీరలతో తన కిచ్చినచ్చిన ప్రసంగమును జరిపినతర్వాత రాజు ప్రభువులను సేనాపతులను వచ్చుట కనుజ్ఞయిచ్చును. వారు రాజునకు వందనముచేయుటకు రాజుసముఖమునకు వత్తురు. వచ్చినతోడనే రాజునకు వందనము లాచరించి దూరము గానుండు గోడలపొడుగునను నిలువంబడుదురు. వార లొకరితో నొకరు మాట్లాడరు. తాంబూల చర్వణముచేయురు. తమచేతులను చొక్కాయి జేబులలోనుంచుకొని కన్నుదృష్టి భూమిపై నిగుడఁ దలవాంచి నిలువంబడియుండురు. రాజేవనితోనైన మాటలాడఁ దలచినయెడల రెండవమునుఘ్ననిద్వారా మాటలాడుచుండును. రాజేవనిఁ బలుకరించునో యాతఁడు కన్నులెత్తి రాజడిగిన ప్రశ్నంబులకుఁ బ్రత్యుత్తరములిచ్చి మరల నెప్పటివలె నిలువంబడును. రాజు సెలవిచ్చుపర్యంతము వారచటనే నిలువంబడియుండురు. తరువాత నతనియొత్తరవునుబొంది యాతనికి నమస్కరించి యావలకుఁ బోవుదురు.

“వారిలో నధికమర్యాద నూచకమై యనుశ్రుతముగా వచ్చుచున్న నమస్కారమనఁగాఁ జేతులు రెండును దగ్గఱగాఁ జోడించుకొని సాధ్యమగునంతవఱకు దలకుపైఁగా నెత్తుటగా నున్న యది.....రాజు తన స్వజనమును జూచినట్లుగానే మముజూచి...మాపట్లగూడ సాదరహృదయముగలవాఁడై ...రాజు మమ్ము స్మరించునంతసమీపములో నుంటిమి....

“రాజు సువర్ణమయములగు గులాబీపుష్పములతోఁ జిత్రింపఁబడిన శ్వేతాంబరములను ధరించియుండెను. అమూల్యమయినట్టి వజ్రాలపతకమును మెడలో నలంకరించికొనియుండెను. సాగ

సయిన పట్టుతో మూయబడియున్న గెలీసీయాదేశపు శిరస్థానమువంటి సరిగబుట్టావేసిన పట్టు కల్లాయి శిరస్సున ధరించియుండెను. ఎవ్వడును పాదరక్షలు తొడుగుకొని యాతని సన్నిధానము నకు రారాదు. దేశములో బెక్కండ్రు పాదరక్షలు లేకయే తిరుగుచుండును.”

ఇందులకు భిన్నముగా రాయలదినచర్య యిట్లుండవలయునని రాయలే ఆముక్తమాల్యదలో వచించిన పద్యమున్నది. (‘సౌఖ్యశాయనిక’ చూ. ఆ 4-271 ఇందుల తాత్పర్యము చూడు వ్యాఖ్య.) ‘రాజునకు దినచర్య ఇట్లుండవలయును. ప్రాతఃకాలముందు సుఖనిద్ర నడుగువారును వైగు్యులును, జోస్యులును రాజును దర్శింపవలయును. రాజు వారితో సల్లాపించి యారోగ్యమునకును గ్రహము కూల్యమునకును వలయువిశేషములు ఎఱుంగవలయును; జాము ప్రాద్దు ఎక్కినంతట మంత్రసామంతులతోను ధనార్జననియంత్రులయిన కరణాలతోను కొంతసేపు గోష్ఠినుండి మంత్రాలోచనాదికము గావించి ఆయవ్యయవిశేషము లెఱుంగవలయును. అంగమర్దనము, మల్లరతో వ్యాయామము, వంటవాండ్రతోను వేటకాండ్రతోను తెచ్చినమాంసములను తేవలసినవానిని విచారించుకొని, తెచ్చినవానిని వండవలసిన ప్రకార విశేషములనుగూర్చి యాజ్ఞాపింపవలయును; ఆపరాహ్ణమున దేవతార్చనసమయాన పెద్దలతోను ధర్మాధికారిలతోను సన్న్యాసులతోను సల్లాపము, భోజనానంతరము విదూషకుని వినోదమును, పౌరాణికలతో కవులతో గోష్ఠి, నాలవజామున చారులకు దర్శనము, పాటకచ్చేరి; రాత్రి సుఖనిద్ర ప్రేయసీ సల్లాపములు.’

ఇందులకు సమన్వయ మెట్లో? సూర్యోదయమునకుముందే శరీరవ్యాయామము ముగియనని విదేశీయులు వ్రాయుచుండ మంత్రాలోచనాదికము లైనతర్వాత అంగమర్దన ముండవలయునని పద్యము చెప్పుచున్నది. ఒకవేళ ఇదంతయు అనుకూలము ప్రకారము రాయలు మార్చుకొనుచు ఆముక్తరచననాటికి ఈ యభిప్రాయమునకు వచ్చెనేమో. వీరనరసింహరాయల దినచర్య ఇందులకు సరిపోవునట్లే యున్నది. (రాయవాచకము)

“వీరనరసింహరాయలవారు విద్యానగరమందు బ్రాంహ్మీ మహారాజున లేచి ఆరాధ్యుల నామావళులున్న అధ్యాత్మ సంకీర్తనలున్న పాండవగీతలు ధ్రుమరగీతలు గజేంద్రమోక్షము భారత సావిత్రి దధివామనస్తోత్రము గంగావతరణము నదీప్రార్థనమున్న భారతభాగవతరామాయణం ముచి కుండస్తుతి ఆకూరస్తుతి భీష్మస్తుతి సంజయనీతి విదురనీతి చాణక్యనీతి ఇవి మొదలైనవిన్ని వైరాగ్య శతకం పురాణశ్రవణమున్న రాజనీతు లన్నియువిని, దర్పణావలోకనానంతరం కన్యకామణులు కపిల కానుధేనువను స్పర్శనంబుచేసి విప్రవరుల దర్శనంబు జేసినపిమ్మట దంతధావన ముఖుజ్జన నామతీర్థ మై విభూతిధరియించి పేగోలగంబై కూర్చుండ గాను, నూటయెనిమిది తిరుపతులనుంచిన్ని తీర్థప్రసాదములున్న డబ్బెరెండు దేవస్థలాలనుంచి విభూతిగంధప్రసాదములున్న రాగా యెదురు కొని ప్రత్యుత్థానముచేసి అంజలిచే నందుకొని శిరసావహించి స్థలాంతరాలనుంచి వచ్చిన ఆయ్యంగార్లున్న ఆరాధ్యపీఠంవారలనున్న వుచితాసనములయందు కూర్చుండ నియమించి అష్టస్వయం వ్యక్తం శ్రీరంగం శ్రీముష్ణం వెంకటాచలం సాలగ్రామం తోతాద్రి నైమిశారణ్యం పుష్కర త్తేత్రం ఇవి మొదలైనస్థలాలకు సురక్షితముగలవా అని అడిగినందుకు దేవరవారి ప్రతాపాతి శయమువల్ల ఆయాస్థలాంతరముల వున్న ముద్రకర్తలు వొఖటికొకటి కొడువలేకుండా నడుపుతా వున్నారు; నూటయెనిమిది తిరుపతులున్న నిత్యోత్సవములుగా నడుస్తావున్నవి అని ఆయ్యంగార్లు పలుకగా, పృథివ్యాపస్తేజోవాయు రాకాశాత్మకమైన యేకాంప్రసాధ జంబునాథ ఆరుణాచలేశ్వర కాళహస్తీశ్వర చిదంబరం మొదలైన డెబ్బెరెండు దేవస్థలాలకున్న పదునెనిమిది

శక్తులకున్న నిండుపడితరములు గలిగి నిత్యోత్సవములు గలిగివున్నదనెట్లుగా ఆరాధ్యులు డలు పంగా, విన్నవాడై చాల సంతోషభరితుండై వాల్లకు పట్టెలుయిచ్చి ధర్తాసనం ధర్తయ్యను పిలువనంపగా ఆయనవచ్చి నిలిచి దేవరవారు ఆనతిచ్చినప్రకారం ద్రావిడరాజ్యములోగల అగ్ర హారములకున్న, ఆంధ్రదేశం, హయసనదేశం, మొరసునాడు మేల్నాడు కర్ణాటకం ఘట్టంశీమ చేర చోళ పాండ్య మగధ మలయాళ అగ్రహారములకున్న అనధి ఆటంకములేక నిత్యకర్తా నృపానపురై ఋగ్వేదాస్సామాధర్వణ పారీణులయి పంచయజ్ఞపరాయణులై అతిథి సంకర్షణలు చేసుకొని నిర్విచారులై సుఖవసతిగా వున్నారని విన్నపంకాయగా, రాయలవారు విన నవధరించి దళనాయకుల పిలువనంపగా వారువచ్చి పొడగని నిలిచి వినయముతోడట్టుసింహాసనరాజ్యములో గల గిరిదుర్గ వనదుర్గ జలదుర్గ స్థలదుర్గములయందు కావలికట్లు ప్రహరి బడగరములను బీగముద్రలు స్వామివారి ప్రతాపమువల్ల జతనమై వున్నవి; సామంతరాచకార్యములు విశేషముగా లేవు; అని విన్నపంకాయగా; ఆవెంబడిగా తిలారి జంగమయ్యవచ్చి రాయలవారిసముఖానకు అడ్డపడి చేతులు కట్టుకొని నిలిచి దళనాయకులతోను విద్యానగరిపట్టణములోనున్న వెలిపాళ్యములయందున్న యాది హొచ్చరికలుగలిగి రాత్రిపగళ్లు తలార్లు జతనమై జాగ్రత్తగా కాస్తావున్నారు. గనక పట్టణములో గల అష్టాదశనర్తకాలవారున్న అత్యంతసంతోషపరులై అతివైభవములతోడట్టు నిత్య కల్యాణములను పచ్చితోరణములను గల్గివున్నారని విన్నపంకాయంగా దళనాయకులు విని రాయలవారికి విన్నపంజేసినారు.

ఆపిమ్మట విరల విరూపాక్షస్వామి ధ్వజారోహణమై వున్నది. రిభోత్సవానకు విజయం కాయవలెను అని విన్నపంకాయంగా దగ్గరవున్న దళనాయకులు ఆతీరున్న రాయలవారు విచ్చేస్తా వున్నారు. స్వామి రథాయాఘ్రు లయినతోడుతోజేవచ్చి విన్నపంకాయమని అంపించి రాయల నగరి తొమ్మిదిసంప్రతులనున్న పిలువనంపగా కరణాలువచ్చి పదునెనిమిదిరేవుల లెఖులున్న విని పించినతర్వాత రాయలవారు దిక్కులనుంచినచ్చిన కమ్మకాగితములు యేకాంతముగా వినుపించుచుగా విని ప్రధానులను దళవాయిని రప్పించుకొని కొంతతడవు యేకాంతపు కొలువుగానుండి ఆపిమ్మట నిండుకొలువునకు వచ్చినవారై సకలసామాజికులను రప్పించుకొని నాలుగారుఘడియలు పేరోలగంపై కూర్చుండివుండగా నగరి ఆట్లండ్లు కొమాళ్లు దొరమన్నీలు ప్రభువులు పాళ్యగార్లు అమరనాయకులు ఆప్తులు ఆశ్రితులు విద్వాంసులు పురోహితులు ఆచార్యపురుషులు జియ్యంగార్లు యతీశ్వరులు దైవజ్ఞులు భేషజ్ఞులు రౌతులు మావకులు చేర్వగార్లు రాజులు వందివైతాళికులు పాటకులు పతాణీకులు శాస్త్రజ్ఞులు నాటకాలంకారులు విద్యాధికులు వీణాధరులు ఇవి మొదలుగాగల దెబ్బైరెండు వినియోగాలవారున్న వచ్చి కొలువుండగా దైవజ్ఞులున్న లక్షణీకులున్న దళనాయకులతోను ఆగతానాగత భూతభవిష్యద్వర్తమానములు ప్రశంసకాయంగా...

వీనింబట్టి రాయలు దినచర్యలో ప్రాచీనసంప్రదాయమునుండి సమయోచితపు మార్పులుండెడివని తోచుచున్నది.

౮ రాయల దిగ్విజయములు

వీరనరసింహరాయల కాలమునుండియు స్పష్టముగా నన్నిరాచకార్యములలోను పాల్గొనుచుండిన కృష్ణదేవరాయలను తిమ్మరసు రాజునుచేయుటలో నాశ్చర్యములేదు. నరసానాయకునిశక్తి వీరనరసింహరాయలకులేదు. పైగా నీతఁడు రాయసింహాసనము నాక్రమించిన కారణముచేత

గాబోలు సామంతులు తిరుగబడిరి. ఆదోని దుర్గాధీశుడు కాచప్పఒడయఁడు తిరుగబడఁగా ఆరెవీటిరామరాజు ఆతనిని ఆతని సహాయులను కర్నూలుకడ జయించి తర్వాత వెన్నంటి కాచప్పను సంహరించి అదవనిని స్వాధీనము చేసికొనెను. తర్వాత తుళువరాజులు గర్వించి కప్పమియ కుండఁగా నరసింహరాయలు మంగళూరులో కొంతకాలముండి వారిని జయించెను. కర్ణాటకమున ఉమ్మత్తూరు శ్రీరంగపట్టణములు సాధ్యపడలేదు. ఇంతలో వ్యాధిగ్రస్తుడై యాతఁడు మరణించెను. కాసనములనుబట్టి కృష్ణరాయనియెడ స్నేహము నెఱపుచుండినటులున్నను (న్యూనిజు ప్రకారము) మరణ మాసన్నమైనప్పుడు ద్రోహబుద్ధి యైనట్లున్నాఁడు. దేశక్షేమములను అపేక్షించిన తిమ్మరసు రాయల శక్తి సామర్థ్యములను చక్కఁగా నెఱిగినవాఁడు రాయలకే పట్టాభిషేకముచేసి వెంటనే దిగ్విజయ దీక్షితునిఁజేసెను. రాయలే రానిచో సామ్రాజ్యమే పోయియుండును. వీరనరసింహ రాయలు చేయుచుండిన యుద్ధప్రయత్నములెల్ల నీతనికి చక్కఁగా ఉపయోగపడినవి. పోర్చుగీసు వారిని ఆదరించి వారుతెచ్చు గుఱ్ఱము లన్నింటిని విజయనగరము వారికే విక్రయింపవలసినదని వారితో నొడంబడిక చేసికొని గుఱ్ఱము విదేశమునుండి బ్రతికివచ్చినను మార్గమున చచ్చినను పూర్తి వెల యిచ్చుచుండిన వీరనరసింహరాయలమార్గము కృష్ణరాయలకును నచ్చినది. అట్లే జాతిమత భేదములను గణింపక ఎల్లవారిని రాతులుగా సైన్యమున చేర్చుకొను పద్ధతియు వీరనరసింహ రాయలదే.

రాయలంగూర్చి విశేషపరిశ్రమ చేసినవారు శ్రీ నేలటూరు వెంకటరమణయ్యగారు. వారి పరిశ్రమ ననుసరించి దిగ్విజయముల విషయమును సంగ్రహముగా నిటవ్రాయుచున్నాను. రాయలు పట్టాభిషేకమైన తర్వాత ఒకటియు నరసంవత్సరకాలము రాజ్యవ్యవహారములను చూచుకొనుచు రాజధానియందే యుండెనని న్యూనిజు వ్రాసినాఁడుగాని 'పట్టాభిషేకపు తడి మేనిపై ఆరియు ఆరకమును పే సామ్రాజ్యరక్షణకై కత్తి దూయవలసివచ్చిన'దని చరిత్రచే తెలియుచున్నది. బహమనీసుల్తాను మహ్మూదుశాహ విజయనగరముమీదికి తనసామంతులతో నెత్తివచ్చెను. గడిదేశమున కృష్ణరాయలు వారిని ఎదిరించి తరిమి కోవెలకొండసమీపమున విజాపురపు యూసఫ్ ఆదిల్ ఖానుని వధించెను. ఈవిషయము ఆముక్తమాల్యదలోని యీపద్యమున నున్నది—

“అలకక ఘోటక ధట్టికాఖురపుటి హల్యక్ ఖురాసాని పు
చ్చులవోదున్ని చలచ్చుమూ గజమదాసారపుల్లిన్గిరి పు
ష్కలసస్యంబిడి యేకధాటి బళిరా! కట్టించితొ దృష్టికే
దులఖానోగ్ర కపాల మరపహరి ద్భూజాంగల శ్రేణికి” ౧-౪౩

తర్వాత ఆదిల్ ఖానునికుమారుఁడు విజృంభించి కలుబరిగెను జయించి బీదరుపై నెత్తిపోయి సుల్తాను మహమ్మదుశాహును బంధించెను. బహమనీసామంతులు విజాపురమును ఎదిరించిరి; ఆరాజ్యమందు అల్లరులు చెలరేగ సాగినవి. బెల్గాముపురమువారు రాయలసాయ మర్థించిరి. అంతట రాయలు విజాపురముపై దండయాత్ర సాగించి రాయదూరును ఆక్రమించి, గుల్బర్గనుగ్రహించి, బీదరుపై నడచి దానిని సాధించి మహ్మూదుశాహును విడిపించి మరల సింహాసనముందు ప్రతిష్ఠించి 'యవనరాజ్య సాపనాచార్య' బిరుదు వహించెను.

ఇంచుమించుగా నీకాలముననే రాయలు ఉమ్మత్తూరు శివసముద్రములను సాధించెను. దానియధిపతి గంగరాయ ఒడయలు ఎంతోపొరి తుదకు కావేరిలోపడి మరణించెను. తర్వాత రాయలు శ్రీరంగపట్టణమును సాధించి ఈరాష్ట్రమునంతటిని పాలించుట కేర్పాట్లుచేసెను. ఇదం

తయ రాజ్యమునకువచ్చిన రెండేండ్లలో జరిగినది. అటుతర్వాత కలింగజైత్రయాత్ర. కలింగము మీదికి ఏకధాటిగాపోయి (ఒక్కయాత్రలోనే) రాయలు జయింపలేను. విదుఘట్టములు గలవని చరిత్రకారనిర్ణయము. 'తొలుదొల్ల నుదయాద్రి' యాత్ర, క్రీ. శ. 1518 జనవరిలో రాయలు బయలుదేరెను. ఈదుర్గము ముట్టడి ఒకటియైనర సంవత్సరము సాగినట్లున్నది. ఈనడుము ప్రతాప రుద్రగజపతి ఎత్తిరాగా అతనిని కొండవీటివఱకు పాఱద్రోలి ఉదయగిరిని సాధించి ఆ దుర్గాధిపతి తిరుమలరాయ రాహుత్తరాయని చెఱగొనెను. తర్వాత కొండవీటిమీదికి ఎత్తి పోయెను. ఇది రెండవఘట్టము. కొండవీటికిపోవుచు రాయలు కందుకూరు, అద్దంకి, వినుకొండ, బెల్లముకొండ, నాగార్జునునికొండ, తంగెడకేతకరము మొదలైన చిన్నదుర్గములను స్వాధీనము చేసికొనెను. కొండవీటిని రాయలును తిమ్మరుసునుచేరి ముట్టడించినప్పుడు ప్రతాపరుద్రగజపతి యొక్క రాణియొక్క తెయ్య, పుత్రుఁడు వీరభద్రగజపతియు రాయలకు పట్టుబడిరి. కృష్ణకు దక్షిణ మందలి తూర్పుతీరదేశమంతయు స్వాధీనమాయెను. ఈతర్వాత నాలుగవఘట్టము ప్రారంభమగుచు న్నది. రాయలసైన్యములు కృష్ణనుదాటి బెజవాడను పుచ్చుకొని కొండపల్లిని ముట్టడించెను. ఇంతలో ప్రతాపరుద్రగజపతి వెనుకనుండి తాకుటకురాగా వెనుదిరిగి అతని నోడించి తర్వాత కొండపల్లిని పట్టుకొనెను. ఇచ్చటినుండి నాలుగవ ఘట్టముగా చరిత్రజ్ఞులు నిర్ణయించినారు. సైన్యమంగుండి ఒకవాహిని తెలంగాణముపై దండువెడలెను. కంబము మెట్టుపై నడచెను. అచ్చట చిత్రాపభానను ప్రభువును ఓడించెను. తరువాత ఆనంతగిరి, ఉండ్రకొండ, ఉర్లకొండ, ఆరువపల్లి, జల్లిపల్లి, కంది కొండ, నలగొండ, రాచకొండ, దేవరకొండ, కనకగిరి, శంకరగిరి దుర్గములను సాధించెను. జమ్మి లోయగుండ సింహాద్రివైపు తరలెను. జమ్మిలోయను తగులఁబెట్టెను. కొండపల్లియందుండిన రెండవ వాహిని కృష్ణా గోదావరుల నడిమిదేశమును జయించి రాజమహేంద్రవరమును స్వాధీనముచేసికొని కృష్ణరాయలనుకలసికొనెను. సైన్యము ఏకమై కోనసీమను తగులఁబెట్టి కొట్టామునుజయించి పొట్నూరికిపోయెను. అఱునెలలకాలము రాయలసైన్యము యుద్ధమునకు గజపతిని ఎదురుచూచెను. గజపతి రాకపోగా పొట్నూరులో జయస్తంభమును నాటి రాయలు మరల విజయనగరమునకుపోయెను. ఈ నడుమజరిగినది కెంబావియుద్ధము. క్రీ.శ. 1516 పొట్నూరిలో విజయస్తంభము నాటినకాలమున మహమ్మదీయులురేగి కోవెలకొండ, పానుగల్లు, దేవరకొండ, గణపురము దుర్గములను స్వాధీనము చేసికొనిరి. ఈసందర్భమున రాయలు బయలుదేరి కెంబావి అహమ్మదునగరముకడ శత్రువులను జయించి మరల కటకమునకుపోయెను. ఇటుపైన విదవఘట్టము. రాయలు కటకముమీదికి బయలు వెడలెను. ప్రతాపరుద్ర గజపతి పాటిపోయెను. రాయసైన్యము కటకమును కాలెను. ఇరక ప్రయోజనములేదని తలచి గజపతిరాయలకు తనకుమార్తెనిచ్చి పెండ్లిచేసి రాయలలో సంధిచేసి కొనెను. అంతట రాయలు కృష్ణకుత్తరము నందలిదేశమంతయు గజపతికిచ్చి తాను విజయనగర మునకు పోయెను. ఇదంతయు క్రీ.శ. 1513-1518 నడుమ జరిగినది.

తర్వాత రాయలు దక్షిణతీర్థయాత్ర బయలుదేరెను. ఈసందర్భమున కాటూరు సింహళము లను జయించెను. సింహళాధిపతి కప్పముచెల్లించెను. (1518) తర్వాత రాయలు 1519 లో విజయ నగరమునకువచ్చి రాయచూరు దండయాత్ర బయలుదేరి రాయచూరును ముట్టడించెను. (క్రీ. శ. 1520) బిజాపూరు సుల్తానులైన ఇస్మాయిల్ ఆదిల్ ఖానుఁడు రాయలను ఎదిరించుటకు సన్నద్ధుఁ డాయెను. రాయలు రాయచూరుకడ కొంతరాణువనుంచి ఆదిల్ ఖానుని గొల్బూరికడ ఎదిర్చెను. మహాసంగ్రామము ప్రవర్తిల్లగా ఆదిల్ ఖానుఁడు పూర్తిగా ఓడిపోయెను. అతనిసైన్యమును, సహా

యులు కొందఱును పారిపోయిరి; కొందఱు రాయలచేత చెఱపట్టబడిరి. తర్వాత రాయలు రాయ చూరును సాధించెను. అంతర్వేదియంతయు రాయల స్వాధీనమాయెను. రాయలను ఈసందర్భమున హిందువులేగాక పాశ్చాత్యులు సైతము కొనియాడిరి.

తర్వాత రాయలు విజయపుర కలుబరిగిపట్టణములను జయించెను. ఆదిల్ ఖానుడు సందిచేసి కొన గోరెనుగాని సందిపరత్తులను నెఱవేర్చనందున రాయ లాతనిపై కోపించి దండెత్తి విజయపురమును ముట్టడించెను. అచటి నీటిగుద్దడిచేత ఉండలేక మురుగిల్లునకు వచ్చెను. మరల సందిప్రయత్నములు జరిగినవికాని కుదురలేదు. రాయలు ఇనుమడించిన కోపముతో కలుబరిగిని ముట్టడించి, పట్టుకొని, అందు ఆదిల్ ఖానుడు బంధించియున్న బహమనీసుల్తాను పుత్రులను విడిపించి వారితండ్రి రాజ్యమందుంచి వారిని వారియంతస్తులకు తగినట్లు సత్కరించెను.

ప్రబంధాదులనుబట్టి రాయలవారి యుద్ధయాత్రలో కలబరిగియే చివరిదిగా కనబడుచున్నది. అటుతర్వాత రాయ లెవరిగూడికిని దండయాత్ర వెడలికట్టు కానరాదు. మనుచరిత్రాది కావ్యములలోకూడ కలబరిగియే చివరిగా చెప్పబడియున్నది. ఆముక్తమాల్యదలోని 'అలుకనోటక ధట్టికా' పద్యము కలబరిగిని గూర్చినదానికి తర్వాతకున్నను అది తొలుదొల్తటి విజయములనుం గూర్చిన దగుటచే 'తొలుదొల్తనుదయాద్రి' పద్యమునకు ముందుండవలసినది ఏకారణముచేతనో ఇచ్చటపడినది. కలబరిగి సంగ్రామమున నొక ఏరులఖానుడున్నను ఆతఁడు చావలేదు. తర్వాత చాలకాలమున్నట్లే చరిత్రకలదు. ఆముక్తమాల్యదా ప్రతులలోని యాశ్వాసాంత పద్యములలో కొంత తారుమారులుండుటచేత ఈపద్యముకూడ అస్థానగతిమైనదేమోకాని ఈచారిత్రిక సమన్వయములో నిమగ్నమిది కొన్నిగలవు. అది మనుచరిత్ర 'ఉదయాచలేంద్రంబు' పద్యములోని "నావాడపతి శకంధర సింధురాధ్యక్షు లరిగాపు లెవ్వని ఖరతరాసి, కాపంచ గౌడధాత్రీ పదం లెవ్వని కసివాణుగా నేగునట్టి బయలు" అను పంక్తి. దీనింగూర్చి చర్చించి యిదివరలో శ్రీకొమఱ్ఱాజు లక్ష్మణరావుగారు 'నావాడపతి' 'శకంధర' 'సింధురాధ్యక్షు'లు అను పదములచే కవి కొన్ని చరిత్రాంశములు సూచించినాడని వ్రాసి నావాడపతి యనగా నావాడదేశపు రాజునియు, శకంధరుడన సికందరును సుల్తాననియు, నీ సుల్తాను గుజరాతును క్రీ.శ. 1526 లో ఫిబ్రవరి, మార్చి, ఏప్రిలు అను మూడునెలలే పాలించినందున నీకాలమున రాయలు అతనిని జయించి యుండవలయుననియు, ఆ పంచగౌడధాత్రీపద మనగా పంచగౌడ దేశమునకు... కృష్ణరాయని యుత్తరదిగ్విజయ యాత్రను సూచించుచున్న దనియు' వ్రాసినారు. ఈవిషయమై రాయల గయకాసనమునుగూర్చి చర్చించుచు శ్రీ వెంకటరమణయ్యగారు ఇట్లువ్రాసినారు. 'ఇబ్రహీంలాడి ఢిల్లీసింహాసనము నధిష్టించినది క్రీ.శ. 1517 వ సంవత్సరమునందు. తత్పూర్వము అతని తండ్రి సికందర్లాడి రాజ్యాధిపతియై యుండెను. కృష్ణరాయలు క్రీ.శ. 1509 మొదలుకొని 1529-30 వఱకును రాజ్యము సల్పియుండుటచేత నతనికి క్రీ.శ. 1509-1517 లలో సికందరు లోడియు 1517-1520 లలో ఇబ్రాహీంలాడియు సమకాలికులగుదురు. కావున కృష్ణరాయల కరిగా పని పెద్దనార్యునిచే బేర్కొనబడిన శకంధరుడు సికందర్లాడే కావచ్చును. ఇం దసంగత మేమియులేదు." ".....'అసి వాణుగా నేగునట్టి బయలు' అను వాక్యము గృష్ణరాయలు ఉత్తర హిందూస్థానముపై దండనడిచిన దొక్కపర్యాయముగాదు పెక్కుసారులని సూచించుచున్నది....కృష్ణరాయలకు కప్పముకట్ట నొప్పకొని చేసికొనిన యొడంబడిక ప్రకారము అతని కుమారుడు ఇబ్రాహీము ప్రవర్తింపక పోవుటవలననో మఱి యేకారణముననో కృష్ణరాయలు క్రీ.శ.

1521 వ సంవత్సరమున మరల ఉత్తరహిందూస్థానముపై దండువెడలిన ట్లున్నది. ఇది విజయనంతముగ కొనసాగెననుటకు ప్రస్తుత గయకలాశాసనమే సాక్షి” (భారతి.) ఈగయకాసనము ఇటీవల బయలుపడినది. దీని తారీఖు క్రీ. శ. 1522 (శా. శక. 1414 వృష ఆషాఢ బ 18. జయకాసనమని యున్నది. ‘తిరుమలదేవీరల్లభ...’ ఇత్యాది పారిజాతాపహరణ పద్యముండుటయేగాక చివర ‘యీకాసనము ముక్కుతిమ్మయ వ్రాసెను’ అని యున్నది. పారిజాతాపహరణ మనుచరిత్రాముక్తమాల్యదలలో కలబరిగి యుద్ధము వర్ణింపబడి యుండుటచేతను, రాయవాచక కృష్ణరాయ విజయములు కలబరిగి యుద్ధానంతరము రాయలు కృతినందిన విషయమునుచెప్పి ఆముక్తమాల్యదను చెప్పనందునను, రాయలు కలబరిగి యుద్ధానంతరము (ఇది క్రీ.శ. 1522 సం॥ జరిగినది.) పారిజాతమును చరిత్రము నంకితమందినది నిశ్చయము. ఆతరువాతనే ఆముక్తమాల్యదాప్రకాశనము. అన్నియు కలబరిగి తరువాతనే. గయకాసనముకూడ ఆసంవత్సరముననే యుండుటచేత కలబరిగి యుద్ధమే రాయలు గ్రంథముల నంకితమంది ఆవెనువెంటనే కాలయాపన చేయక ఉత్తరదేశమునకు దండుపంపి యుండవలెను. ఆదండుతోకూడ ముక్కుతిమ్మనయు పోయియుండును. ఈదండయాత్ర రాయలు స్వయముగా నేగినదో లేక దండునుమాత్రము పంపినదో చెప్పలేముగాని ఇబ్రాహీంలాడిని శిక్షించుటకని శ్రీ నేలటూరి వెంకటరమణయ్యగారి యభిప్రాయము సమంజసముగా నేయున్నది. ఏలయన విజాపురముపై రాయలు దండయాత్ర సలుపుచుండిన కాలమున సుధిరాయబారములు జరుగుచుండినవి. దక్షిణాపథమందలి మహమ్మదీయ సామంతరాజులు కొందఱు రాయలను వెనుదిరిగి పొమ్మనియు అట్లుపోకున్న తామందఱము ఎత్తివచ్చి ఆదిల్షానునికి సాయము చేయుదుమనియు వ్రాసిరి. వారికి రాయలవారు, ఎత్తివచ్చునంతటి శ్రమపడనక్కఱలేకయే తానే వారికడకు రాగలనని, బదులుచెప్పి వెంటనే దండెత్తిరి. దీనింబట్టి మహమ్మదీయప్రభువులు ఏకమై రాయలనెదిరింపఁ దలంచెయ్య బలమును ధైర్యమునులేక మానుకొన్నట్లు విశదము. వీరితో ఉత్తరహిందూస్థానమునా గెవరైన చేరిో లేదో తెలియదుగాని ఈసమయమందే ఈ ఉత్తరదిగ్విజయమును అందుముఖ్యముగా ‘బాసదప్పవరగండాంకా’యను బిరుదుండుటయు గుర్తింపఁదగినది.

౯ ఆముక్తమాల్యద రచనాకాలము

కలుబరిగిని సాధించుటతో రాయలదిగ్విజయములు సమాప్తినందినవి. పారిజాతాపహరణమును చరిత్రములను రాయలు సర్వదిగ్విజయానంతర మంకితమందెనని రాయవాచ కృష్ణరాయ విజయములలో నున్నది. మనుసంభవాముక్తములలోని కలబరిగిప్రస్తావముచేత నది రూఢియగుచున్నది. మనుచరిత్రమందు ఆముక్తప్రస్తావములేదు. పైగా ఆముక్తములో మనుచరిత్రపద్యములుదాహ్యములు. కాన మనుచరిత్రయే ముందుది. పారిజాతాపహరణమున కలుబరిగెవృత్తాంతము కానరాదు. ఆపేరేలేదు. పైగా సింహాద్రి పొట్నూరివృత్తాంతములకూడ స్ఫుటముగాకానరావు. నూలముగా ‘ఉత్కల భూమిధవదర్పహరణ’అనియు ‘బలనికాయము కాలిమట్టలనడంచు కటకమును నింకననుచు సుత్కల మహీశుఁడనుదినమును వెఱచు నెవ్వనికి’ననియు ‘కొండపలి కొండపిటీమండల కటకేశసింధుకందర వధరా’ అనియు నుండుటచేతను కలింగవిజయము పారిజాతాపహరణమునాటికి పూర్తికాలేదని, కొండపిటీవిజయమువఱకు సమగ్రముగా వర్ణించిన యీకవి తర్వాత వ్రాసియుండినయెడల వానినింకను చక్కఁగవర్ణింపక వదలివేయునా, అని కొందఱు తలంచుచున్నారు. కాని సర్వదిగ్విజయానంతరమే మనుసంభవపారిజాతాపహరణములను రాయలంకితమందె నన్నరాయవాచక కృష్ణరాయ

విజయములను కాదనుట కాధారములులేవు. భువనవిజయనిర్వాణ ప్రస్తావముండుటవలన పారిజాతా పహరణము కటకవిజయానంతరమే రచితము. ఈరెండుగ్రంథములను ఆముక్తమాల్యద పేరైన శ్లోకము. అసలు కృష్ణరాయలు కవియని యీగ్రంథములలో బొత్తిగా లేకపోవుట యాశ్చర్యము! కుమారభూర్జుటి ఆముక్తమాల్యద నెఱుగఁడా? కృష్ణరాయల మనోజ్ఞసభలో తన పేదతాతయొక్క గొప్పను వర్ణించుకొన్నవాఁడు ఆముక్తమును ఎఱిగియే రాయలుకవి యని చెప్పలేదని తలంపవలసి యున్నది. ఆముక్తమాల్యదలో మాఁడవ రాయచూరుయొద్దమునుగుఱించిగాని ఉత్తరాపథమునకు (గయాప్రాంతమునకు) పోయిన విషయమునుగుఱించిగాని లేక మిగిలినవిజయము లన్నిటినిగూర్చి యున్నందున క్రీ. శ. 1520 లేక 21 నాటికి పూర్తియై స్వామికి అంకితమైనది. మఱి రాయల యంతటిచక్రవర్తి తిరుమలలో భగవత్సన్నిధానములోగదా అంకితము చేసియుండవలెను. అట్లు తెల్పు శాసనముగాని ఉదంతముగాని ఎచ్చటను కానరాదు. తిరుమలలో రాయల చివరిశాసనము 17-2-1521 తారీఖుది. రాయచూరు విజయానంతరము రాయలు దేవునిదర్శించి దానము లిచ్చి యున్నాఁడు. అటుతర్వాత 1524 జనవరి 12లో వ్యాసతీర్థ శ్రీపాదులవారికి ఇండ్లు, నివేశనములు, కొన్ని ప్రసాదములు మొదలైనవిదానమిచ్చియున్నాఁడు (మా. దేవస్థానమువారి రిపోర్టు 1-పు. 166) రాయల శ్రేష్ఠయాత్రా ప్రస్తావములోకూడ రాయలు ఆముక్తమాల్యదను దేవుని కర్పించినట్లు లేక పోవుట విచిత్రము. ఇంతెందులకు తర్వాతికవులలో ఒక్కఁడుకూడ రాయలు ఆముక్తకవి యని చెప్పకపోవుట చాలచిత్రము. అట్టిది, ఉండవలసినది, లేకపోవుటచేత, ఆముక్తరచనా కాలము గూర్చి ఊహింపవలసి యేర్పడినది.

కాని ఆముక్తమాల్యద ప్రారంభకాలముంజూతము. 'మున్నే కలింగ దేశ విజగీషామనీషం దండెత్తిపోయి హరివాసరోపవాసం బచ్చట గావింప' పలువురు పండితులు ఈ హరి వాసరమును వెదుకుటకు ప్రారంభించిరి. కొందఱు పరిశోధకులు కటక విజయానంతరము అనఁగా క్రీ.శ. 1519 నాటికి ఉండునని తలంచిరి. శ్రీ చాగంటి శేషయ్యగారు ఇతరుల యభిప్రాయ ములనుద్ఘాటించి, ఆ యభిప్రాయమును అంగీకరింపక "కృత్యాదిరచనకుఁ జాలవూర్వము శ్రీకాకు ఠేశ్వరుని దర్శనమును జేసినట్లు 'మున్ను' అనుశబ్దముచే రాయలు నూచించినాఁడు. అప్పటి కాలాని హృదయమునఁ గలింగదేశమును జయింపవలయునను కోర్కెకలదు. అంతియేకాని కలింగ దేశమును జయించినపిమ్మట స్వామి స్వప్నములో దర్శనమిచ్చి యుండలేను" అనివ్రాసి, తిరు పతిశాసనములను ఉదాహరించి, క్రీ.శ. 1514 జూలై 6-వ తేది, 1515 ఆక్టోబరు 25 తేదలలో బెజవాడకు వచ్చినట్లు లేనందునను, 1517 జనవరి 2-వ తేదిగల దానిలో 'కలింగ దేశ దిగ్విజ యార్థమై బెజవాడకువచ్చెనీ' అని యుండుటవలనను ఆమాటలే 'కలింగ దేశ విజగీషామనీషం... విజయవాటిం గొన్ని వాసరంబులుండి' అని మార్పుచెందినవనియు, అందులోనే సింహాద్రి జయ స్తంభ ప్రస్తావముండుటవలన, పై తిరుపతి శాసనములకును, సింహాద్రి మొదటిశాసనపు తారీఖు 1516 మార్చి 26-కును నడుమ బెజవాడ యుదంతమని తేల్చినారు. అటువెనుక "రాయలు విజయ నగరమునుండి యావసంతత్యర కార్తికమాసాదిని బయలువెడలి కార్తిక బలి నాటికిఁ దిరుపతికి వచ్చి యటనుండి పుష్య శు15 శుక్రవారమునాటి కహోబలమునకేగి (21 డిసం. 1515) యచ్చట శాసనము వ్రాయించెను. అహోబలమునుండి బెజవాడకు మాఘ శుక్ల పాడ్యమికి వచ్చియుండును. అటఁ గొన్ని వాసరంబులుండి మాఘ శు॥ (15 జనవరి 1516) నాటికి శ్రీకాకుళమునకేగి యావ వాసమొనర్చిననియు, నారాత్రియే స్వప్నమున స్వామి రాయలకు దర్శనమొసంగి యుండుననియుఁ

దిరుపతి దేవస్థానపు రిపోర్టుకావ్యకర్తలు వ్రాసియున్నారు. ఇది చాలసమంజసముగనున్నది. ఇది సత్యమనుటకు సంశయింపఁబనిలేదు” అని వ్రాసినారు. (పు. 124) ఇందులకు రాయల అహోబల కాసనమును కొండమరసయ్య బెజవాడకాసనమును వారికి ఆధారములు.

ఇది చాలకఱకు మాతాతగారి యభిప్రాయమునకు సరివచ్చుచున్నది. పీఠికలో (పుట 66) నిట్లువ్రాసియున్నారు. ‘మఱి రాయఁడు కళింగ దేశ విజగిషామనీషకఁ దండెత్తిపోయి ఇంకను మధ్యేవార్గము, విజయవాటికడనే కటకమునకు బహుయోజనముల దూరమున ఇరవలనే ఉన్న ప్షాడే, విద్వాంసులు ఆతనితో ఆతఁడు కళింగమును ఆప్పటికే జయించినట్లును గజరాజు వింధ్య వాటికిం బలాయితఁడయినట్లును వక్కాణించినారే అదియెట్లు? సంఘటిల్లును? ...’ అని ఇత్యాది వ్రాసి ‘విజగిషా’ అనుటచే ఇదే మొదటిపర్యాయమును నభిప్రాయమును వ్రాసినారు. ‘విజగిషామనీష’ కాబట్టి ఆతర్వాత చెప్పిన విజయములు నాటికి జరుగలేదనియు ‘ఈ విద్వదుక్తి రాయకర్తృకతావిశ్వాసోత్పాదనార్థ కల్పితమయినకథ’ అనియు వ్రాసినారు.

ఈప్రయాణము రాయలకు మొదటిది కాకపోయినయెడల, అనఁగా కటకవిజయమునకు పూర్వపుదికానిచో తర్వాతిరచనమున కర్థము కనఁబడదు-“నిండోలగఁబుండి...ఆస్వప్నం బనేక శోభన పరంపరలం చెలుపుచున్నయని...ఇతోధికభక్తియు, ఇతోధికాద్వితీయ నీతిచ్చ త్రయు...ఇతోధిక బహుప్రయసీప్రాప్తియు, ...ఇతోధికాపత్వ పరమాయునిప్రాప్తియు నగు...” ఇదంతయు రాబోవుశుభమును చెప్పఁచుండ అంతయు ముగిసినవెనుక భగవద్దర్శనమునుట ఁదురదు. లేకపోయిన ‘మన్నె’ అనుదానికి, పూర్వము బెజవాడలో విడిసినప్పటి స్వప్నవృత్తాంతమును, సకలదిగ్విజయానంతరముచెప్పి ప్రబంధరచన కారంభించె ననవలసి యున్నది. అట్లు చెప్పకొన్న ‘మేల్మని వెఱగుతోడిభక్తి...వేగుటయుఁ గల్యకరణీయ విధులుదీర్చి’ అను మాటలు నిరర్థకము లగును. స్వప్నము వచ్చుటయు, తెల్లవాఱఁగానే సభలోచెప్పటయు, సభ్యులు దిగ్విజయానులఁ బ్రశంసించుటయు జరిగినది. దీనింబట్టి చూడఁగా ఒక దానికొకటి సరిపోవుటలేదు. భవిష్యత్తును చెప్పుచు తర్వాత భూతవృత్తమునుచెప్పట పరస్పరవిరుద్ధముగా నున్నది. తర్వాత ‘అలుకన్గోటక’ పద్యము దాని స్థానమునలేదు. మిగిలిన విషయములను ఒక వరుసలో చెప్పి మొదట రావలసిన దానిని చివర బెట్టినట్లున్నది. వంశవర్ణనయంతయు మనుచరిత్రచే కొద్దిమార్పులతో నిండున్నది. గ్రంథమందును మనుచరిత్రలోని పద్యములు కనఁబడుచున్నవి.

వీని నంతయు చూడఁగా రాయలు (క్రీ.శ. 1515-16) బెజవాడకుపోయి, అటనుండి ఆంధ్రవిష్ణుదర్శనానంతరము అముక్తమాల్యదారచనకు ప్రారంభించి ఆయా యాశ్వాసాంత పద్యములలో చెప్పినరీతిని గ్రంథమును సకలదిగ్విజయానంతరము, క్రీ. శ. 1520-21 మనుచరిత్రాదుల నందికొన్న తర్వాత పూర్తి చేసియుండును. అంతే మెట్లుజరిగెనో తెలియదు. ఆవెనుక పెద్దనపద్యములను అందు వ్రాయుసగాండ్రో రాయలో చేర్చియుండురు. ఈయభిప్రాయమునే మాతాతగారు తమ పీఠికలో విశదీకరించినారు. పారిజాతాపహరణ, మనుసంభవ, అముక్తమాల్యదా కృష్ణరాయవిజయ రాయవాచకములనుండి ఉదాహరించి “ఈ యేనింటినిం బరిశీలింపఁగా పారిజాత మనుసంభ వముక్తమాల్యదలు మూఁడును సర్వదిగ్విజయ తీర్థయాత్రానంతరమే రచితములనియు, దీనిలో మనుసంభ వముక్తమాల్యదల పౌర్వాపర్యము వంశవర్ణనోద్ధారముచేతఁదప్ప ఒండుపాయమున సిద్ధాంతపడదనియు తెల్లమగును. లేదా అముక్తములోని కృష్ణరాయ తిద్వంశ తద్విజయూది ప్రస్తావనసర్వమును పిమ్మట ఎప్పుడో ప్రక్షీప్తము గావలయును.” ఈపద్యములును చొప్పించినట్లే యున్నవి.

పారిభాతాపహరణ మనుచరిత్రములలో ఆముక్తమాల్యద ప్రస్తావములేగు. సర్వదిగ్విజయా నంతరమేగదా యివించితములు. తర్వాత వ్రాయబడిన యాముక్తమున పైరెంటిని చెప్పియుండ వచ్చునుగదా యన్న ఇంచుమించు తాయలుకూడ సమకాలముననే తనరచనను పూర్తి చేసియుండును. ఏకకాలజనితములుగాన వీనిలో ఒకదాన మణియొకదాని ప్రస్తావములేదేమో.

౧౦ కర్తృత్వ విచారము

ఆముక్తమాల్యద రాయలవారిని కాదనునభిప్రాయము రాయలవారికాలమునుండియే వచ్చి నేడు వివాదముల కవకాశమిచ్చినది. అవివాదమునంతయు మరల తడవుట యనవసరము. ఈ గ్రంథపీఠికలో దానింగూర్చి చాలవిపులముగా మాతాతీగారు చర్చించి గెండువిధముల వాదములను ప్రదర్శించి తుదకు 'వాదములేట్లున్నను, — రాయలవారు తొంటిభిర్తపారివోలే సుహృత్తి భుట, కలావంతులు, కవితాస్త్రీ లోలుదును; కానిచో అష్టదిగ్విజయములను ఏల చేయుదురు? అట్టి కవితారసముగ్నులు కవనమును సహవాసబలము చేతనేనియు అల్లనుకూడ సమర్థులగుదురు. వారేరచించినట్లు గ్రంథములోనున్నది. కొండంతస్వప్న కథయు నిబద్ధము. కావున దీనిని పెద్దనగారి తోడ్పాటున రాయనివారు రచించి యుందురనియు నెన్నవచ్చును. పెద్దనగారి యనుప్రవేశము తప్పునుగావున, ఇందు తప్పులున్నవనుట న్యాయముగాదు.' రాయలును తాను పల్లకీలో నునిచి యెత్తిన యాంధ్రకవితా పితామహునికిం చెలియనీక ముచ్చుడనముగా నిట్టి లోకోత్తరమహాప్రబంధమును రచించునా - పెద్దనగారును తనకుం బ్రాణమిత్రమయిన రాయనికి అక్కిరె రాకుండునట్లును, మహాక్కిరెయగునట్లును తిదీయకవనమును సంస్కరింపక యొప్పరికింతురా? అని తేల్చినారు.

తాతగారి యీ యభిప్రాయమును పూర్తిగా ఆమోదించినవారు శ్రీ కట్టమంచి రామలింగా రెడ్డిమహాశయులు. నేను వ్రాసిన 'వేంకటరాయశాస్త్రి జీవితచరితము'న కుపోద్ఘాతముగా వ్రాసిన 'గురుపూజ' యను వ్యాసమున ఇట్లు వ్రాసిరి. "శ్రీ శాస్త్రిలవారికి సరస్వతీప్రసన్నమేగాని లక్ష్మీకటాక్షులు ప్రాప్తింపలేదు. ఆముక్తమాల్యదకు ఉత్కృష్టవ్యాఖ్యను, సంజీవనీనామకమును, రచించి ముద్రణకార్యమునకై ధనసాహాయ్యముంగూర్చి నన్ను హెచ్చరించిరి. వ్యాఖ్యాన మెట్లో ముద్రితమైనది. శ్రీ శాస్త్రిలవారు నాయందలి వాత్సల్యాతిశయముచే, ఏతద్వ్యాఖ్యాన రంగాధిరోహణమహాత్మ్యమును అగ్రపీఠమునుండి నడువవలసినదిగా నన్నుంగోరిరి. నాకా అర్హత లేదు. సంస్కృతాంధ్ర పారంగతులైన శాస్త్రిలవారి పరిపక్వామోఘ వ్యాఖ్యాన మెక్కడ! తెలిసియుఁ చెలియక పల్కు నేనెక్కడ! ఐనను గురువులయాజ్ఞ, అనుల్లంఘ్యము. ఒప్పుకొంటిని. సభ మద్రాసులో జరిగెను. విద్యాశేఖర ఉమాశాస్త్రముగారు మొదలగు విద్వద్వరేణ్యులు వచ్చిరి. 'కనకపునీంహాసమున' నేను గూర్చుంటిని. అందఱియెదుట, జంకుపాటుతో, అగ్రంథమును గుఱించియు, వ్యాఖ్యానమునుబట్టియు, శ్రీ శాస్త్రిలవారిజీవితమును, వారిభాషాదోహదాది కాశల్యమునుగూర్చియు వచించుచు, ఏమాత్రము ప్రాహ్లాదేశితకవులకు మనభాషాచరిత్రలో తక్కువ పాటు ఉద్దేశపూర్వముగనో లేక నిరుద్దేశ్యముగనో సంభవించినదో అది విచారణీయమని సాహసింపించి నేదించితిని. ఆముక్తమాల్యదయొక్క కర్తృత్వము అల్లసానిపెద్దనకు కొందఱిచే అర్పింపఁబడియుండుట న్యాయము కాదనియు, అది కృష్ణదేవరాయకృతమనియు, సిద్ధాంతీకరించినవారగుట శ్రీ శాస్త్రిలవారికి నేను బహిరంగపఱచిన మీమాంస ఆశ్చర్యమును కలిగింపలేదు; అసహ్యముకాలేదు. కాని కొందఱుపండితులు కోపపడిరి. సహజమేకద. నూతనాభిప్రాయములు అలవాటు

నకు వచ్చుటకు కాలముపట్టునుగదా. ఈమధ్యలో నవి కొన్నియెడల కొందఱిలో మనస్తాపము కలిగింపకయుండునా? కాని శ్రీకృష్ణులవారియొక్క మనోవైకాళ్యము కొలదికిమించినది. ఏవిషయమైననుసరే, క్రొత్తదిగానుండనీ, అగమాచారములకు విరుద్ధముకానీ, వేగిరపడక, ఆగ్రహింపక, శాంతముగా ఆమూల్యముగ పరిశీలించి, సత్యశోధనపరాయణత్వమును ప్రకటించువారిలో వీరు ఆగ్రగణ్యులు. కావుననే వీరియభిప్రాయములు సమరసములు సహృదయసమృతములునై యున్నవి.” శ్రీతేకుమళ్ల ఆచ్యుతరావుగారుకూడ ఇట్లే అభిప్రాయపడిరి. (వి. సామ్రా. చరిత్ర. పు. 52).

శ్రీరెడ్డిగారికన్న కృష్ణరాయపక్షిపాతి యుండఁడు. అట్టివీరే తాతగారి యుపోద్ఘాతమును పఠించి ఇట్టి యభిప్రాయమును సభాముఖమున నిచ్చియుండఁగా ఇటీవల కొందఱు తాతగారి యభిప్రాయమును చక్కఁగా గ్రహింపక, తాతగారు సశాస్త్రీయమైన విమర్శకమార్గమున (Scientific method) రాయవారులయు పెద్దనవారులయు వాదములను గెంటిని, చారిత్రకవిమర్శలతో, ప్రదర్శించి తమయభిప్రాయమును చివర చెప్పియుండఁగా, దాని నొప్పురికించి పెద్దనవాదమే వీరి వాదమని భ్రమించి ప్రతివిమర్శలు వ్రాసియున్నారు. వారికి జవాబు ఆనవసరముగాన శ్రీరామలింగరెడ్డిగారి వాక్యములను మాత్రముదాహరించితిని.

ప్రాచీనకాలమున దేశమందు జనులలో అట్టి కంఠదంతి యుండినది. తెనాలిరామకృష్ణకవి చాటువు కల్పితమని భావించినను కోకటము కైఫీయతులోకూడ పెద్దనవ్రాసినట్లే యున్నది. “...తర్వాత మరికొన్నిదినములకు విజయనగరం సింహాసనాధీశ్వరుండైన శ్రీవీరకృష్ణరాయ మహారాయలు వారివద్ద బ్రాహ్మడు నందవరీకుడు అశేసానిచొక్కరాజుంగారి కొమారుడు అశేసానిపెద్దయ్యంగారు అనేకవీశ్వరుండు శ్రేష్ఠమయిన వాడుగనుక రాయలువారి అంకితం...మనుచరిత్ర, విష్ణుచిత్రియం, ఈరెండ్లుపాకృతం, తెనుగు చరిత్రలు—చేసినందున రాయలవారు చాలా బుజ్జగించి వుండేవారు. అప్పుడు యీకోకటమనేగ్రామం, యీకవిశ్వరునికి వుంబగిగాను యిచ్చివుండగాను, యీకవిశ్వరుడు శ్రీవైష్ణవమతం పుచ్చుకొని, యీగ్రామం శ్రీవైష్ణవులకు ఆగ్రహారం చేసి యిచ్చి, యీకోకటగ్రామానికి ప్రతినామం శతగోపపురమనే నామమువుంచెను. గాని యీకవిశ్వరుడు యీఆగ్రహారంచేసిన కాసనంలేదు. యీదేశంవారున్న యీగ్రామస్తులున్న, యీకవిశ్వరుడు బ్రాహ్మణులకు ఆగ్రహారం యిచ్చినట్లుగా వాడుతున్నారు. యీకవిశ్వరుడు చేసిన పద్యాలలో కోకట ఆగ్రహారం చేసినట్లు చెప్పినాడు. ఈకవిశ్వరుడు దేశములో బహుప్రసిద్ధిగా ఆంధ్రకవితా పితామహుండు అల్లసానిపెద్దన అని పద్యాలలోవున్నది. యీకవిశ్వరుడు సమర్థుడు అని పెద్దలు ప్రసిద్ధిగా వాడుతున్నారు, తర్వాతను యీ కృష్ణరాయల ప్రభుత్వంలోనే యీఅల్లసానిపెద్దన అనేకవీశ్వరుడు, కాలివాహన శకవర్షంబులు 1440 బహుధాన్యసంతృప్త వైకాళి కు 15 యీగ్రామములోవుండే సకలేశ్వరదేవునికి సైవేద్య దీపారాధనలకుగాను చేనుఖ 2 రెండుపుట్టు ధారపోసి యిచ్చి సదరుదేవాలయంలో శిలాశాసనం వేయించినాడు. యిదిగాక యీదేశం ప్రాకారం లోతట్టుగానే చంపకేశవస్వామి దేవునికి యీశకంలోనే కాలిక క్షుద్ధ 12 లు చంపకేశవస్వామికి ఖ 4½ చేను ధారపోసి యిచ్చి కాసనంవేయించినాడు.” (లోకలరికార్డు 10 పు. 99-100) (చూ. Further Sources by Dr. N. Venkataramanayya.) కైఫీయతు ఇట్లుండ చాటువు అమృతమాల్యద పెద్దనయొక్క తొలిరచన యనుచున్నది.

“కృష్ణరాయల పేరు నిడి నీపురచియించితిని తొల్లవిష్ణుచిత్రియమనఁగ,

గాతిన్యమర్థంబు గ్రాహ్యంబుగాదు సాధారణులకని భూధవుండుపలుకఁ

The "Mahanavami Dibba" Hampi ruins

—By courtesy of The Archaeological Survey of India, Madras.

దరువాత మనుచరిత్రము నొనరించి తుత్తమకావ్యము మహాద్భుతముగఁ బదపఁ
బెక్కుకావ్యములు పెంపెక్కివించించి మంటివి రాజసన్తానమునను
భంగమొందినయల రామలింగముఖులు, సాటిరాఁగలవారె నీతోటివార
యాంధ్ర కవితాపితామహ యల్ల సాని, పెద్దనార్య విశేషవివేకధుర్య”

ఇందులకు విరుద్ధముగా తెనాలిరామలింగకవిపేరిటి చాటువు ‘ముదిమదిదప్పి’ యని యన్నది. కాని
‘ఆమవసశశి’ ‘ముదిమదిదప్పి’ అను నివి ఆముక్తపద్యములోని మాటలే. రామలింగయ్య చెప్పి
యుండవచ్చును. కాని ఆతఁడు వయసులో చిన్నవాఁడైనందున ‘భంగమొందిన’ యనుటవలన నీ
పద్యము తర్వాతివా రెవరో వ్రాసియుండురు.

ఇందలి శతకోపపురము పెద్దనగారిగురువు శతకోపయతిపేరిటనే యని వేఱుగ చెప్పు నక్కఱ
లేదు. మనుచరిత్రలో శతకోపయతి కలఁడు.

“కొలుతుక మద్దగువిద్యా, నిలయఁ గరుణాకటాక్ష నిబిడబోధితాన్ని

దలితాశ్రిత జనదురిత, చ్చలగాఢధ్వంతసమితి శతకోపయతిఁ.”

పైకాబ్బములు 1440 క్రీ. శ. 1518 అగును. మనుచరిత్రరచనకు, లేక అంకితమునకు, మనుపే
రాయలు పెద్దనకు కోకటగ్రామ మిచ్చెనేమో. అట్లే తిమ్మనగారును తమప్రబంధము పూర్తియగుటకు
మనుపే ‘కృష్ణరాయక్షితీక కరుణాసమాల్బ ఘనచతురంతయాన మహాగ్రహార సన్తానయతుఁడు’.

దొరకిన యాధారములను బట్టిచూడఁగా రాయలవారికిని పెద్దన గారికిని ఒకవిధమైన అభేద
ప్రతిపత్తి యుండినట్లు కనఁబడుచున్నది. సింహాసనమునకు వచ్చుటకు మనుపటినుండియు, రాయ
లును పెద్దనయు జంటకవులవలె వ్యవహరించి యుండవలెను. నాటికే జంటకవులు తెలుఁగులో
నేర్పడి యుండిరనుటకును, పెద్దనరాయల ఇరువురకంటి యెగుటనే వారికి మార్గదర్శకులుగా నుండి
రనుటకును, నందిమల్లయ్య ఘంటసిగయ్యలు సాక్షి. పైగా రాయల దిగ్విజయములను గుఱించి
చమత్కారముగా వ్రాయుటకు నాటి భావనాప్రపంచమునకు వరాహపురాణకర్తలు మార్గదర్శకు
లనుట వారిగ్రంథమును చూచిన తెలియును. ఒక యుదాహరణము; వరాహపురాణమున—

“ఉదయాద్రి భేదించె, హుత్తరి నిర్జించె, గండికోట పురంబుఁ గదలఁద్రవ్వె,

బెనుగొండసాధించె, బెంగుళూరు హరించె, గోవెల గుంటూరు గుంటు పఱిచె,

గుందాణి విదళించె, గొడుగుచింత జయించె, బాగూరు పంచము పాడు చేసె,

నరుగొండ పెకలించె, నామూరు మర్దించె, సీరంగ పట్నంబు బారిసమరె.

రాయచౌహత్యమల్ల ధరావరాహ మోహనమురారి బర్బర బాహుసాశ్వ

నారసింహప్రతాపసన్న హనుఁడగుచు విశ్వహితకారి తిమ్మయయాశ్వరండు.”

‘భేదించె’, ‘నిర్జించె’, ‘పాడుచేసె’ ఇత్యాది క్రియాపదములను సాఢ్యప్రాయముగా, పునరుక్తి లేక
ప్రయోగించినవైపుణి తిమ్మనపెద్దనాదులకు సంక్రమించినది.

రాయలును పెద్దనయు జంటగా నుండిరనుటకు ప్రపంచదర్శకమే సాక్షి. రాయలవిగా
ఆముక్తములో చెప్పఁబడిన గ్రంథములు పెద్దనవిగా నిందులో నున్నవి. రాయలు కవికాఁడనఁ
జాలము. ఆయన నాటకకర్త కూడ. జాంబవతీపరిణయనాటక మొకటి ఆయఁది కలదు. ‘ఉదయం
బస్తనగంబు’ అను చాటువొకటి రాయలదిగా జగత్ప్రసిద్ధము. పైగా రాయలు పట్టాభిషేకము
నాటికి బాలుఁడు కాఁడనియు నలువదియేండ్లు దాఁటిన వాఁడనియు, తేలివదిగదా. పెద్దనకు
ఇంచుమించు సమవయస్కుఁడో లేక విదాజేండ్లు పెద్దయో! పట్టాభిషేకమునాటికే కావ్యనాట

కాలంకార మర్జనాదుగావునను, ఒకప్పుడు తాను రాజగుదునని తలంపలేదు గావునను నిశ్చింతగా వివరించు చుండినకాలమున చక్కనికవితను ఉభయభాషలలోను పెద్దవాదులతో కలసి అభ్యసించి యుండుననుటలో సందేహములేదు. కవిత్వప్రపంచమున రాయలేపెద్దన, పెద్దనయేరాయలు. మనుచరిత్రలో రాయల హస్తమున్నదని ఎవరైన మున్నుండు ఒకసిద్ధాంతమును ప్రతిపాదించినను నాకు ఆశ్చర్యములేదు. ఏలయన అందొక్కవాననే ఆముక్తపద్మము లున్నవి. ఉభయయును రచించి ఒకటి పెద్దనపేరిటను ఒకటి రాయలపేరిటను ప్రకటించికొనిరిగావలయు. ఇది కొంత ఊహయేయైనను బొత్తిగా అసంభావ్యముకాదని తలంచెను. నేటి ఉర్దూకవిత్వముల గోష్ఠులలో (మున్నెరా) ఒకరొక వాక్యముచెప్పిన మఱియొకరు మఱియొకటిచెప్పుచు కవిత్వము చెప్పుచుండుటవలె రాయలవారి రచనను పెద్దనగారు సరిచూచియు కొంతచేర్చియు నుండుననుటకు సందేహము లేదు. తాతగారి సిద్ధాంతమే శ్రీరామలింగారెడ్డిగారన్నట్లు తుదకు నిలుచునట్లున్నది. నాటి కవితాగోష్ఠులలో రాయలవారు కవిగానిచో పాల్గొని యుండగలరా?

౧౧ రాయలవారి సాహిత్యగోష్ఠి - అష్టదిగ్గజములు

రాయలవారి యాస్థానమున ఆంధ్రసరస్వతి ఒకమెఱపు మెఱసినది. కవి గానటిప్రభువులే సారస్వతాభివృద్ధికెంతో తోడ్పడియుండ స్వయము కవియైన యాతనిచెంత చెప్పవలయునా? రాయలవారి యాస్థానమున అష్టదిగ్గజము లనఁబడు నాంధ్రకవిత్వజ్ఞు లుండిరిని పెద్దలనుద్ది. కాని ఒక్క యాంధ్రమునేగాక సంస్కృత ద్రావిడ కర్ణాటకములను పోషించినవాఁడుగాన అష్టదిగ్గజములలో ఒక్క యాంధ్రులేగాక ఇతరులును ఉండియుండవలెనని కొందఱు తలంచిరి. కాని ఆంధ్రకవులే యనుటకు ఆధారముకలదు. కడపమండలములో తిప్పలూరుగ్రామము అష్టదిగ్గజ శవీశ్వరుల కీయఁబడిన యగ్రహారమైనట్లు శ్రీ. శ. సోమవారము 26 ఆగష్టు, 1527 సం॥ పురాయల శిలాశాసనముచే తెలియుచున్నది. (A- R- no 282, 2987-388) ఈఅష్టదిగ్గజ కవులెవరో వారిపేర్లు ఆశాసనమున లేవు, అనాదిగ అష్టదిగ్గజకవులు ఆంధ్రులేయని మనవారు తలంచుచుండుటయు, తమిళాదీతర వాఙ్మయములందు ఇట్టిసరణయే లేకపోవుటయు నొకసాక్ష్యము. ఈ ఎనమండ్రును-అల్లసానిపెద్దన, నందిలిప్తున, అయ్యలరాజు రామభద్రుఁడు, ధూర్జటి, మాదయగారిమల్లన, తెనాలిరామకృష్ణుఁడు, పింగళి నూరన, రామరాజభూషణుఁడునని. అష్టదిగ్గజము లెవరనుటను గూర్చి పండితులు భిన్నాభిప్రాయులై యున్నారు. కొందఱు పింగళి నూరనను వదలి కందుకూరి రుద్రకవిని, కొందఱు మాదయగారి మల్లనను వదలి చింతలపూడి ఎల్లనను, (రాధామాధవ కవిని) కొందఱు రామభద్రకవిని శంకరకవిని రామరాజభూషణుని వదలియు గ్రహించియు నీసంఖ్యను సరిపరచిరి. ఈవాడుక ఎప్పటినుండి యున్నదో తెలియదుగాని చాలప్రాచీనమే. రాయవాచక (1600) కృష్ణరాయవిజయము (1625) ములు రెండును అష్టదిగ్గజము లనుపేరు చెప్పకపోయినను అల్లసానిపెద్దన ముక్కుతిప్తున మాదయగారి మల్లన లనుమువ్వురు కవీశ్వరులనుపేర్కొని. 'మొదలైన కవీశ్వరులనుటచే ఇతరులనుకూడ నూచించెనని తలంపవలసియున్నది. అయ్యలరాజు రామభద్రుఁడు రాయలయాజ్ఞచే తాను సకలకథాసారసంగ్రహమును రచించినట్లు చెప్పుకొన్నందున నాతఁడొకఁడు. ధూర్జటి 'కృష్ణరాయల మనోజ్ఞ సభ'యందు దుండెనని కుమారధూర్జటియే తన కృష్ణరాయ విజయమందు చెప్పియున్నాఁడు. తెనాలిరామలింగ (కృష్ణ) కవినిగుఱించి వీరేశలింగముపంతుల వారు సందేహించిరిగాని ఈవిషయమును చర్చించి అష్టదిగ్గజవర్ధంతిసందర్భమున శ్రీ నేలటూరి

పెంకటరమణయ్యగారు 'పాండురంగమాహాత్మ్య కృతిపతియగు వేదాద్రిమంత్రియు నతనిగురువైన కందాళ యప్పశాచార్యులును క్రీ. శ. 1540-1550 ల మధ్యనుండిరిని తెల్లమగుచున్నది. తెనాలి రామకృష్ణకవియు నప్పటివాడే కావలయును. కృష్ణదేవరాయల మరణానంతరము పదిపదునాలుగేండ్లలోపల పాండురంగమాహాత్మ్యమువంటి యుక్తకృష్ణమాహాకావ్యమును రచించిన రామకృష్ణకవి కృష్ణదేవరాయలకు సమకాలికుడై యతనిసభాభవన కవివర్గములలో నొక్కడైయుండుట ఆసంభవముకాదుగదా.' అని వ్రాసియున్నారు. అట్లే బట్టమూర్తినిగుఱించి చర్చించి యిట్లు తేల్చినారు. "రామరాజభూషణుడు అలియరామరాజు అధికారమునకు వచ్చునప్పటికే కవియని భ్యాసినగడించిన నూచనలుగలవు. ఒక వేళ నతడు యావనదశయందు కృష్ణరాయల యాస్థానమునందుండి యుండవచ్చును. ఇది ఆసంభవముగాదు. కృష్ణదేవరాయలనుగూర్చియు, సాళువ తిమ్మరసుమంత్రినిగూర్చియు, రామరాజభూషణుడు చెప్పినవనబడు చాటువులు కొన్ని నేడును లోకమున వాడుకలోనున్నవి. మఱియు మండలక్షీనరసింహాచార్య విరచితమైన యర్వాచీనలక్షణగ్రంథమున బట్టమూర్తియనగా రామరాజభూషణుడు అల్లసాని పెద్దనార్యశిష్యుడని చెప్పియున్నది. ఈయైతిహ్యము వాస్తవమైనచో రామరాజభూషణుడు దనకవిత్వ ప్రారంభదశను గృష్ణదేవరాయల సభాస్థానమున గడపెనని యెంచవలసియున్నది."

అటుతర్వాత పింగళి నూరనార్యునిగుఱించి వీరేశలింగము పంతులవారి యభిప్రాయము- నూరనార్యుడు కృష్ణరాయలకాలమువాడు కాడు-అనునది సమంజసముగానే యున్నదని యిట్లు వ్రాసిరి. "కళాపూర్ణోదయ కృతిపతి (నంద్యాల కృష్ణమరాజు) చరిత్రరంగమున పాడనూపినది క్రీ. శ. 1585 ప్రాంతమున...అప్పటికి పింగళి నూరనార్యుడు ఆపరవయస్కుడై యుండవలయును. ఏలనగా కళాపూర్ణోదయమునకంటె ముందరించనయైన రాఘవపాండవీయము క్రీ. శ. 16 వ శతాబ్ద మధ్యమున వ్రాయబడినది తెలుపునూచనలందు కొన్నిగలవు. అప్పటికింకను కర్ణాటసామ్రాజ్యమునకు రాజధానియైన విజయనగర ముచ్ఛస్థితియందుండెను. క్రీ. శ. 1564 లో జరిగిన రక్కసితిగండి యుద్ధానంతరము విజయనగరము తురకలచే నాశముసేయబడి క్రమక్రమముగ పాడుపడిపోయెనని యుండ రెఱింగినవిషయమే. కావున రాఘవపాండవీయము 1564 నకు ముందరి రచనయని నిశ్చయింపవచ్చును. 'రాఘవపాండవీయము నీకవి 1550 వ సంవత్సరము 1550 వ సంవత్సరప్రాంతముయందు మించిపడుచుతనములో రచించియుండును.' అను వీరేశలింగము పంతులవారి యభిప్రాయముతో మన మేకీభవింపవచ్చును. రాఘవపాండవీయము నూరనార్యుని తొల్లిజీరచినకాదు. అతని మొదటిరచన గరుడపురాణము, గరుడపురాణ మితని బాల్యరచనయని వీరేశలింగము పంతులవారి యభిప్రాయము. రాఘవపాండవీయమును వ్రాయునప్పటి కితనివయస్సు ముప్పదియేండ్లుండునని యూహించితిమేని 1520 ప్రాంతమున నితడు జన్మించియుండునని మన మనుకొనవచ్చును. అగు నేని కృష్ణరాయల యవతారసమాప్తి యగునప్పటి కతడు కడుతరుణవయస్కుడై యుండును. విద్యాభ్యాసము సయితము పూర్తిచేసియుండజాలడు. కావున నితడు రాయల సభాస్థానమందలి యష్టదిగ్గజకవులలో నొక్కడగుట ఆసంభవము." (అష్టదిగ్గజవర్ధంతుత్సవోపన్యాస సంపుటి. పు. 17.)

తర్వాత పుట 18 లో నిట్లు వ్రాసియున్నారు. "కంపాలి రుద్రకవియని కొందఱు చెప్పుదురు. అగు నేమో చూతము. రుద్రకవి సంతతికడనుంచి బ్రహ్మశ్రీ వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిలవారు సంతరించిన యాతనిచరియం దిట్లున్నది: 'రుద్రకవి కృష్ణరాయలనాటివాడు. రాయల యాస్థాన

మన కీయనను దత్తత్యులు మంత్రులు రాసీయరైరి. రాయల సన్నిహితభృత్యుడగు మంగల కొండోజు అనువాని తోడ్పాటున రాయలసందర్శనము పొగగగా రుద్రకవి యీక్రిందిపద్యము చెప్పినాడు.

‘ఎంగిలిముచ్చగులాముల, సంగతిగాఁ గులముచెఱుపఁ జనుచెంచెరయ

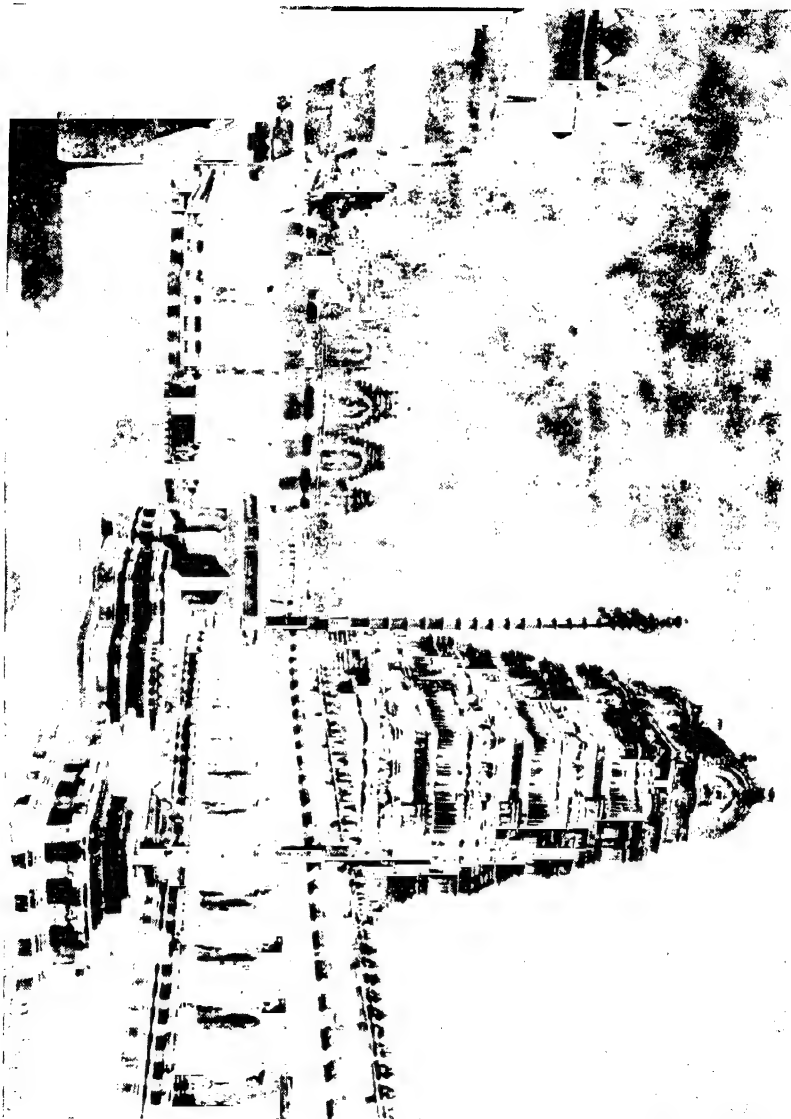
యంగిత మెఱిగిన ఘనుడీ, మంగలకొండోజుమేలు మంత్రులకన్నకా’

అటుమీఁద రాయలవారి గురువైన తాతాచార్యులుగారితో నితనికి వాదముగలిగెను. అం దితనికి విజయము చేకూఱగా రాయలవారి తిరుని అప్పదిగ్గజకవులలో నీకాన్య సింహాసనారూఢుని గావించెను. రుద్రకవి రాయలయాస్థానమున బండ్రెండేండ్లు వసియించెను.....” రుద్రకవి యప్పదిగ్గజకవులలో నొక్కఁడగుట నిక్కమేని యతఁడు కృష్ణరాయలకాలమువాఁడని నిస్సంశయముగఁ జెప్పవచ్చును.” అని వ్రాసి శకాబ్దము 1480 జయ, లో రుద్రకవికి మల్లిక్ ఇబ్రహీము కుతుబుషా రెంటు చింతలపాశెమును దానమిచ్చె ననుటలో తారీఖు శక 1480కి కాళియుక్తిగాని జయ గాదనియు, ఆ సుల్తానుపాలనకాలములో జయయే రాలేదనియు, క్రీ.శ. 1580-81 వఱకును ఇబ్రాహీం కుతుబుషాయొక్క యధికారము కృష్ణకు దక్షిణమున చెల్లేదు, కాబట్టి పై చింతల పాశెమువిషయము సందేహస్పదమని తేల్చినారు. రుద్రకవిసంగతి యింకను పరిశోధింపవలసి యున్నది. పీఠుగాక తాళ్లపాకవారుకూడ కొందఱుండినట్లు తెలియుచున్నది

ఈయాంధ్రకవులుగాక సంస్కృతద్రావిడకర్తాటక కవులును పండితులును పలువురు రాయలయాస్థాన మందుండిరి. రాయలే మదాలస చరితాది గ్రంథకర్తగదా. రాయలు కొండవీడు జయించినప్పుడు రాయలకడ చేరినవాఁడు లొల్లలక్ష్మీధర పండితుఁడు. ఈతఁడు ఆంధ్రవైదికి. కటకములో ప్రతాపరుద్ర గజపతి యాస్థానమందు తనపూర్వ జీవితమును గడపినవాఁడు. కంచం ఎల్లయ్యతో కలసి కైవజవిలాసమును సర్వస్వమువంటి గ్రంథమును, శ్రీశంకరాచార్యులవారి శివానందలహరి మొదలైన వానికి మంచివ్యాఖ్యలను వ్రాసెను. ఈకాలముననే దివాకరపండితుఁడు భారతమిత్ర కావ్యమును, ఈశ్వరదీక్షితుఁడు వాల్మీకిరామాయణాటికను రచించిరి. లక్ష్మీనారాయణుఁడను సంగీతవిద్వాంసుఁడు కటకమువాఁడు రాయల నాశ్రయించి విజయనగరమునకు వచ్చెను. రాయలు బాల్యములో వీణనువాయింప నేర్చుకొన్న వాఁడుగదా. మహామంత్రి తిమ్మరసు కూడ ఎందులోను తగినవాఁడుకాఁడు. అతఁడును ఆతని మేనల్లుఁడు నాదిండ్ల గోపమంత్రియు గొప్పపండితులు. తిమ్మరసు ఆగస్త్యకవి రచించిన భారతమునకు వ్యాఖ్య రచించెను. గోపామాత్యుఁడు కొండవీటిలో నుండఁగా మల్లన రామకృష్ణకవుల నాదరించెను.

ఈకాలములోనే వల్లభదేవుఁడు, జైనగురువు అభినవవాది విద్వాంసుఁడును రాయలసభలో విజయముల గాంచిరి. చైతన్యస్వామికూడ రాయలయాస్థానమునకు వచ్చినట్లు భూదానకాసన నిదర్శనము కలదు. మాధ్వగురువు శ్రీవ్యాసరాయలీకాలము వాఁడే. కన్నడవాఙ్మయమున ప్రసిద్ధుడైన తిమ్మణ యనుకవిశ్వరుఁడు కుమారవ్యాసుని భారతమును శాంత్యాదిపర్వములను రచించి పూరించి రాయల కంకిత మొనర్చెను. చాటు విఠలనాథుఁడు కూడ ఈకాలమువాఁడే.

రాయలు తిమిళమునుకూడ ఆదరించెను. కుమారసరస్వతి యనుకవి రాయల గజపతికుమారీ పరిణయమును వర్ణించెను. వెల్లాలకవి హరిహరదాసుఁడు ‘ఇరుసమయవిళక్కుం’ అను మతగ్రంథమును రచించెను. మండలపురుదర్ జ్ఞానప్రకాశర్ అను జైననైఘంటికుఁడును, ‘మంజరిప్పా’ రచయితయు, తిరువాయూరు తత్వప్రకాశర్ అను వాఁడును రాయలచే పోషింపఁబడినవారే.

The Pampapathi Temple, Hampi ruins

—By courtesy of The Archaeological Survey of India, Madras.

రాయలు తనదిగ్విజయానంతరము (క్రీ.శ. 1520 లో) భువనవిజయమును భవనమును నిర్మించి అందు తనకవులతో కవితాగోష్ఠులు చేయువాడు. దీనినే ముక్కుతిమ్మన ఇట్లు చెప్పి యున్నాడు. (పారిజా. గ్రంథాంతము.)

“భువనవిజయాఖ్య సంసన్నవరత్న విభాప్రభాత నలినాస్త, రమా
ధవ చరణకమల సేవాప్రవణమతీ, వీరభద్ర పర్యతవశ్రీ.”

ఇందు అష్టదిగ్విజయముల కొక్కొక్క స్థానముండెడిదనియు కందుకూరి రుద్రకవికి ఈశాన్యస్థాన మొసఁగఁ బడినదనియు చెప్పుదురు. ఈభువనవిజయ మొక్కకవిత్వ పాండిత్యములకు మాత్ర మేగాక కళలకుగూడ నిలయమైయుండెను. సంగీతనృత్యములకు రాయలు ఎంతో దోహద మిచ్చెను. రాయల సంగీతపిపాసను ఎఱిగి పోర్చుగీసువర్తకులు అతనికి తమదేశపు వాద్యములను కానుక యిచ్చిరట, అతఁడు చాల సుగోషించెనట. ఆకాలపు నాట్యములలో కోలాటము చాల విశేషముగా నుండెడిది. అదేచిత్రములందును కనబడుచున్నది. రాయలే ‘నృత్యమత్తలిహస్తీసక’ యని ప్రయోగించినాడు. హస్తీసకమనకోలాటము. వీధి నాటకములుగూడ నుండెడివి. తర్వాత తంజావూరిలో విరివిగా నాడబడుచుండిన యక్షగానములు ఈనాడు వైకించుచుండినవి. తాయికొండ నాటకమునుదానిని అడినందులకు చేగయ్యకొమారుఁడు నట్టువనాగయ్యకు రాయ లిచ్చిన సన్మానకాసనము దొరకియున్నది. క్రీ.శ. 1514. పోతవరపు నట్టువలిమ్మయ్యకూతురు ఒక పాత్రియట. గంగావతారమనబడు మఱియొక నాటకముగూడ నాడినట్లు తెలియుచున్నది. నాటకకాలలు ప్రత్యేకముగా నుండెనని ప్రబంధములవలనఁ జెలియుచున్నది. ఈనాటకములే గాక అనాఁడు సంస్కృతనాటకములనుగూడ ఎక్కువగా నాడుచుండిరి. రాయలే జాంబవతీపరిణయనాటక కర్తగా. ఈ నాటకములాడు సంగీతసంఘములకు మేళములని పేరు, భాగవతమేళములని. వీనిని వసంతోత్సవ బ్రహ్మోత్సవాదికాలములలో నాడుచుండిరి. నూత్రధార నాండి ప్రస్తావనలు కనబడుచున్నవి. జనసామాన్యముకొఱకేగాక, ప్రభువుల రాజీవాసములకోర్కెల మీఁద అంతఃపుర ప్రాంగణములలోగూడ నాడువారట. ఘోషాస్త్రీలు చూచుటకు ప్రత్యేకస్థలములుండెడివి. ఇవిగాక బొమ్మలాటలని యుండెడివి. బొమ్మలాటవిరూపాక్షయ్య కొమారుఁడు బొమ్మలాటకళయ్య రాయలవారికి చాల ఆప్తుఁడు. త్రాళ్ళతో బొమ్మల నాడించుచుండ నొక పాఠకుఁడు పాడుచుండ ప్రసంగి యొకఁడు కథచప్పుచుండును. ఇవిగాక రాయలపోషణ నందిన దొమ్మరవారు విప్రవినోదులు మొదలగువా రెందఱో.

రాయలు స్వయము చదరంగమాడుటలో నేర్పరియట. బొడ్డుచెల్ల తిమ్మనయొక్క చదరంగపు నేర్పునకు మెచ్చి రాయ లాతనికి కొప్పలు అగ్రహార మిచ్చెను. ఈ తిమ్మన్నకవీశ్వరుఁడు గూడ నట. చదరంగముకన్న పాచికలాడుట సామాన్యజనులలో ఎక్కువ.

రాయలు సంగీతసాహిత్యాది వినోదములనేగాక శిల్పము నెక్కుడుగా పోషించెను. భువన విజయమేగాక కలింగవిజయానంతరము రాయలు ఎన్నో దేవాలయములను ఉద్ధరించెను, ఎన్నిటికో గోపురములు కట్టించెను; తన తల్లియైన నాగలాదేవిపేరిట బ్రహ్మాండమైన నగరమునే నిర్మించెను. చంద్రగిరి పెనుగొండ మొదలయిన స్థలములలో ప్రాసాదములు కట్టించెను. మంటపములకు లెక్కయేలేదు. రాయలు అంతఃపురమునకై నిర్మించిన మాజార రామస్వామిదేవాలయమును విఠలస్వామి యాలయమును విజయనగర శిల్పకళాఖండములు. రాజ్యమునకు వచ్చినవెంటనే రాయలు హంపి

విరూపాక్షస్వామి గోపురమును బాగుచేసెను. క్రీ.శ. 1513 లో ఉదయగిరిని జయించినప్పుడు బాలకృష్ణవిగ్రహమును కొనిపోయి విజయనగరములో ప్రతిష్ఠించెను. ఇదియే నేటికృష్ణస్వామి దేవాలయము. చిదంబరము, తిరువణ్ణామలై మొదలైన తేత్రములగోపురములు రాయగోపురములే.

చిత్రలేఖనమును ఎంతో పోషింపఁబడినది. భారత భాగవత రామాయణ పురాణాదుల నుండి కథలను దేవాలయములలోను, ఇండ్లలోను చిత్రించుచుండిరి. ఇవి నేడు పాడై పోవుచున్నవి, చరిత్ర కంతోనప్తము. సకలకళలకు ఆస్పదమైయుండిన విజయనగర రాజ్యవైభవముంగూర్చి జిజ్ఞాసువులు చరిత్రగ్రంథములలో హెచ్చుగా చదువుకొందురుగాక. ఇవన్నియు చేయించి వానికి ఇరువదియేండ్లు నాఁకుఁడుగానుండిన కృష్ణదేవరాయల యీ యాముక్తమాల్యదలో రాయల స్వానుభవము ఎంతో గ్రంథస్థమైయుండుట యొక యాశ్చర్యముగాదు.

౧౨ ఆముక్తమాల్యదా హృదయము

‘ప్రయోజనమనుద్దిశ్య నమన్తోఽపి ప్రవర్తతే’ అని పెద్దలనూక్తి. అట్లుండ రాయలవంటి చక్రవర్తి ఆముక్తమాల్యదాప్రబంధమును నిర్మించుటలో గొప్పప్రయోజనమునే ఉద్దేశించియుండును. మనుచరిత్ర వ్రాయుమని పెద్దన్నను కోరినప్పుడు రాయలవాక్యము లివి—

“సప్రసంతానములలోఁ బ్రశస్తిగాంచి, భిలము గావండునది ధాత్రిఁ గృతియకానఁ

గృతిరచింపుము మాకు శిరీషకుసుమ, శేషల సుధామయోక్తుల పెద్దనార్య.”

రాయలు యశఃకాముఁడు. తర్వాత వ్యవహారబోధ, శివేతరక్షితి, సద్యఃపదనిర్వృతి-ఇవి వలసినవే. హిందూమతమును హిందువులను మేచ్చులనుండి రక్షించిన చక్రవర్తి పరమభాగవతశిఖామణి యైనాఁడు. ఆయనతోఁగూడ ఆయన ‘హితుఁడు, చతురవచోనిధి, అతులపురాణేతిహాస కథార్థ స్మృతియుతుఁడు’ అలసాని పెద్దనయు వైష్ణవుడైనాఁడు. ఇరువురును ‘కరుణాకర వేంకటవిభు చరణస్థరణ ప్రసంగసంగతమతు’ లైనారు. లెక్కలేనిపర్యాయములు ఆ భగవంతుని దర్శనము చేసికొన్నారు. ఇంతటిభక్తునికి భగవంతుఁడే అనుగ్రహించి ప్రబంధమును రచింపుమని కోరెను. తన జీవితానుభవమునంతయు రాయలు ఈ గ్రంథకరండములో నిక్షేపింపఁ దలంచినాఁడు. అందులకు ప్రబంధ మాయనకొక సాధన మైనది. వర్ణనీయాంశములైన యష్టాదశవర్ణనలును సకలవిషయ సమాకలనపూర్వకముగా నీతి నుపదేశించుట కాయనకు తోడ్పడినవి. పట్టాభిషేకమై రాజ్యము నకు వచ్చినవెంటనే రాయలు మంత్రిని ఆపాజి నిట్లడిగెనట.

“సింహాసనప్రభు శీల మేక్రియనుండు, పాలించుటేరీతి ప్రజలనెల్ల

బాంధవపరిజన ప్రతీతిఁబ్రోచుటయెట్లు, ధనములార్జించు సాధనములేవి

యెటువలె వ్యయమొనర్చుటకును మర్యాద, యేదారిశత్రుల నేపణంప

నాత్మరక్షణ కర్మలగుదురెవ్వార లా, పులననాపుల లెస్సఁ దెలియుటెటుల

రాజలక్షణమెయ్యది రాజ్యలక్షి, శాశ్వతంబుగనుండు లేనరణి రాజ

నీతు లెన్నివిధంబులు నిఖిలమెలమి, దెలుపు మెంతయు నామది తేటపడఁగ.”

ఇట్లు అడిగి విన్నరాజనీతిని, తన స్వానుభవమునుకలిపి యామునప్రభు రాజనీతిగా ఎనుబదినాలుగు పద్యములలో గ్రంథస్థము చేసినాఁడు.

రాయల రాజనీతినిగుఱించి కీ. శే. శ్రీ వంగూరి సుబ్బారావుగారు 1915లో ఇట్లు వ్రాసిరి.

“శ్రీ రాయలవారొనరించిన రాజ్యనీతియందుఁ జాలభాగము వ్రాచిన రాజనీతిగ్రంథములనుండి

నేకరించినట్లు నాకుఁ బొడకట్టుచున్నది....(అని యుదాహరణములనుచూపి) ఇట్లు కొంచెము భేదములతోఁ జాలభాగము - చాలభాగ మననేల? — ఏ పది యిరుదిపద్యములయందుఁ జూపినయభిప్రాయములోతప్ప తక్కినవన్నియు నితర గ్రంథములయందున్న వాని కించుక భేదములే? పరివర్తనములే! దీనివలన మనము గ్రహింపవలసిన దేమనఁగా శ్రీ రాయలవారు సంస్కృతవాఙ్మయమునందున్న నీతిశాస్త్ర గ్రంథము లన్నియుఁ బఠించి, యాచరించి, యందుఁ దాను కనుగొనిన నూతన విషయముల ననుభవములఁజేర్చి, వైభేషిన మూఁడవవిధమున నీ నీతిని వ్రాసెనని తలంపవలసి యున్నది. కొన్ని విషయములు బహువ్యుత్పముగనున్న నపూర్వములును, మేధావంతములునై యున్నవి. కొన్ని శ్రీ రాయలవారి యనుభవములే యైయుండును....”

రాయల యుదాహరణములు ఆయన లోకజ్ఞతకు సాక్ష్యములు. రాజనీతిలో గౌరమునికథ, అల్పకారణమునకే కోపించు భీలునికథ, ద్రుపదమహారాజుకథ, అవకతవక ప్రభువు దోషినివదలి నిర్దోషిని లావుపాటిసెట్టిని శిక్షించినకథ, వీనిచేత తన లోకానుభవమును చాటినాఁడు. వీనిలో ఒకపాటిహాస్యమును మిళితమై యున్నది. రాయలు విశేషముగా పోర్చుగీసువారికడనుండి గుఱ్ఱములు కొనువారి డనునది గుఱ్ఱములనుగుఱించి ఆయన వ్రాసినవానిచే విశదము. ‘లేవుల్లావు మఠింగ జంబును ...వాణిజ్యము పెంచి యేలఁగనగు’ (4-245) ‘సింధురమహాశ్వముఖ్యముల్ చేర్చు దొలదీవి వణిజాల కూళ్లు సద్భూహములు పురిఁగొలుపుఁ దేజంబు వెలమేలుగలుగఁ బ్రాంతవారిగాఁజేయు నరినవి చేరకుండ’ (4-258) ద్వీపాంతరములనుండి తెచ్చు వర్తకులగుఱ్ఱములను పూర్తిగా, ఒక్కటికూడ శత్రువులకు చేరనీయక రాయలు కొనువారిడుగదా. 262 వ పద్యములో “గజహయముల వెలకు మేతకు, బంటజీతమునకు.....అగునట్టి ధనవ్యయమును వృథావ్యయమని తలంపఁగూడదు. ఆ వ్యయమును ధారాళముగా చేయవలసినదే.” అశ్వహృదయము రాయలకు తెలిసినంత చక్కఁగా ఇతరుల కెట్లు తెలియును? ఆసంగతిని ‘పూచినమావులక’ అనుపద్యమున చక్కఁగా తెలిపినాఁడు. గుఱ్ఱములు వన్నెమాటిన యజమానునికి కీడు కలుగునఁట. అట్టివానిని అమ్మివేయవలయునఁట. కాని దైవము అనుకూలముగానున్న అట్టిగుఱ్ఱములతోనే శత్రువులను జయింపవచ్చునఁట. (5-120) ఇంత నూత్నపరిశీలనము ఆత్మానుభవమేగదా; రాయలకు ‘తింగణా’ యను పాట్టిగుఱ్ఱములమీఁదకూడ ముక్కున - యెక్కున. ‘సంగతియె యోయి ఇసుమంత తింగణావు.’ ఇవి టాంక్విక్ దేశమునుండి వచ్చెడివి. (చూ. వ్యాఖ్య. 4-61)

ఈ వ్యాఖ్యయొక్క పీఠికలో గ్రంథగుణములు గ్రంథదోషములు అనుభాగములలో రాయలీ యాముక్తమాల్యద నెందులకు వ్రాసెనో విశదముగా తెలుపఁబడియున్నది. ‘ధగవదనుగ్రహమునకు భక్తిప్రధానముగాని జాతి ప్రధానముగాను’ అని బోధించుటకే. లేకున్న కథలో సంబంధములేని యీకథ నెందులకుచొప్పించును. ఇంకను బుద్ధిపూర్వకముగా రాయలు ఎన్నోమార్పులు కూర్చులును చేసియున్నవాఁడు. వానిప్రయోజనము పీఠికవలననే తెలియఁగలదు. ఇచట మరల వ్రాయుట యనవసరము. వైష్ణవమత ప్రాశస్త్యమే యీగ్రంథముయొక్క ప్రధానోద్దేశము గాన కాలక్రమమును రాయలెట్లుమార్చెనో తెలియుటకు కొంత తచ్చరిత్రమును మూలగ్రంథముల నుండి గ్రహించుట యుక్తము. చివరిదిినములలో రాజ్యరక్షణకై రాయలహృదయావేదన యెట్టిదో ఆయనచేసిన యేర్పాటులచే తెలియనట్లుగా భావిప్రభువులకు రాజ్యరక్షణవిధానమును బోధించుటకు ఈగ్రంథము రచితమనియు రాయలు నిరంతరము రాజకీయములలో నిమగ్నఁడైయుండి వ్యవధిదొరకినప్పు డందయు కొంతకొంతగా వ్రాయుచుండెనని లోచించుచున్నది.

౧౩ రాయల చరమదశ

ఆముక్తమాల్యదారచన సర్వదిగ్విజయనంతరమే పూర్తియైనది. కాని తిరుపతికి రాయలు పోయి దానిని దేవునికి సమర్పించినట్లు శాసనముగాని మఱి యే చారిత్రక ప్రమాణముగాని దొరక లేదు. బహుశః ఆచటికిపోవులోపలనే గతించెనేమో. నాటికి కలుబరిగె దండయాత్రాదులన్నియు నైనవి. మనుచరిత్ర పారిజాతాపహరణాదుల నంతి మందినట్లు ఆముక్తమున లేదు. అందులోవచ్చుట కవకాశముకూడ లేదేమో. కాని యింతలో తనవెనుక రాజ్య మేముగనోయనుచింత రాయలను వేధించినట్లున్నది. క్రీ. శ. 1521-22 తర్వాతివిషయము లివి. యుద్ధములయందును సామ్రాజ్యవిస్తరమందును విరామములేక పదిపంద్రెండేండ్లు గడచినవి. కుమారుడు కలుగ లేదనుచింత యుండినది. క్రీ. శ. 1517-18 లో రాయలకు కుమారుడు కలుగుటకొఱకు కొండ మరసయ్య దానాదులు చేసియున్నాడు. ఆ మఱుసటిసంవత్సరము తిరుమలదేవి తనపుత్రుని మేలును గోరి దానములు చేసియున్నది. తర్వాత బాలునియభివృద్ధియు దిగ్విజయసమాప్తియు క్రీ. శ. 1524 ప్రాంతమున కైనట్లున్నవి. ఆదిలానుడు పూర్తిగా పరాజితుడైనాడు. రాయలు తనపమారునికి పట్టాభిషేకముచేసి మద్దుమరిపెములు చూడఁదలచినాడు. అట్లే కుమారునికి రాజ్యమిచ్చి, తాను మంత్రియై, తనకు తిమ్మరసును మంత్రినిజేసికొని కార్యనిర్వహణ మారంభించెను. ఇందుల కనుగుణముగా తిరుమలరాయల శాసనములు ఈకాలమువి గలవు. దీని ననుసరించుకొంటే రాయలు తారణవత్సరము (క్రీ. శ. 1524) గతించెనని 'బోరనయాచక ప్రతి' పద్యము సెవరో కల్పించిరి. తిరుమలదేవరాయల రాజ్యాభిషేకోత్సవములు ఎనిమిదివెలకాలము వైభవముగా జరిగినవంటి. ఈ మధ్యకాలమున నాబాలుడు వ్యాధిగ్రస్తుడై ఆచిరకాలమున మరణించెను. రాయలకు కుమారునిమరణ మొక పిడుగుదెబ్బవలె తగిలినట్లున్నది. ఆదుఃఖమున నాతఁడుండ బాలునికి తిమ్మరుసుకుమారుడే విషప్రయోగము చేయించినాడని యొకచాడీ యెవరో చెప్పిరి. ఆగ్రహ పరవశుడై రాయలు తిమ్మరసును, ఆతనితమ్ముని గోవింద దండనాయకుని, కుమారుని తిమ్మయ దండ నాయకుని చ్చెఱఁబెట్టెను. వారిబంధువులకును ఇదేగతి యాయెను.

మూడేండ్లతర్వాత అప్పాజీకుమారుడు తప్పించుకొని తిరుగఁబడుటయు, రాయల తనని పట్టించి తెప్పించి అప్పాజీతోకూడ వారికండ్లు తీయించుటయు నను కథలుగలవు. కాని తిమ్మరసు తర్వాత బ్రతికియుండినట్లు శాసనములు గలవు. రాయలకు చివరిదినములలో అకాంతి యేర్పడినది వాస్తవము. వారసుపోయినాడు, మంత్రి యిట్లయినాడు. రాజ్యమునకు అల్లుడును దాయాదులును పోరాడుదురని యెఱిగి, అప్పాజిని విడిపించి, తమ్ముని ఆచ్యుతరాయలను చంద్రగిరి బందినుండి విడుదలచేసి, తనవెనుక నాతఁడే చక్రవర్తియని చాటెను. ఇంతలో ఆదిలానుడు మఱిల ఎత్తి వచ్చెను, కాని రాయలు బయలుదేలి వచ్చుటచూచి పాఠిపోయెను. ఆతర్వాత కొద్దికాలమునకే జబ్బుపడి రాయలు వృద్ధాప్యముననే మరణించెను. క్రీ. శ. 1529 ఆక్టోబరు 27 ఆఖరుతారీఖు. ఆముక్తమాల్యదలో తిరుమలకుపోకయే గతించెను గాఁబోలు. పెద్దనార్యుడుమాత్రము 'జీవ చృవంబుగా' బ్రతికియుండెను.

27-10-68 విజయదశమి

మదరాసు—1

శాస్త్రిమనుమడు

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి

Sri Krishnadeva Raya

(Stone image in a niche on the North Gopuram at Chidambaram)

—By courtesy of The Archaeological Survey of India, Madras.

వీ రి క

[ఆముక్తమాల్యద - సంజీవనీవ్యాఖ్య.]

గ్రంథగుణములు

ఇందు మూడవ యాశ్వాస మంతటను విశిష్టాద్వైతసిద్ధాంతసారము, మాలదాసరి యొక్క చిత్తశుద్ధి, సిద్ధిభక్తి. జ్ఞానమహిమ, జ్ఞానబోధనము, ఆత్మడు ఆనుగ్రహించిన మాత్రాన బ్రహ్మరక్షస్సనకు వైష్ణవోత్తమత్వము కలుగుట, గోదాదేవియొక్క భక్తితోగూడిన శృంగారమును వర్ణింపఁబడినవి. ఈ కబ్బరూప లోకానుభవము సమగ్రము, ఉపాదేయమే నిబద్ధము, ఎటనుం బ్రల్లదము లేదు. నేలవము గాదు. పాండిత్య మపారము, అద్వితీయము:—బోపనిషదవిద్య కరతలామలకము—క. వాదసహితపాస్త్రా 3(12), నీ. జగదుద్ధతికిని 3(8).—భగవదనుగ్రహమునకు భక్తి ప్రధానము గాని, జాతి ప్రధానము గాదు, అని మాలదాసరికథవలని బోధ. ఇందు మర్త్యకోటి కెల్ల తారక మగు శ్రీవిష్ణుధ్యానప్రకారము 'శరదందు' 3 (86) ఇత్యాది చేత నుపదిష్ట మయినది.

రాజనీతి:—శా. "విల్లం దానును" 4(228); క. 'ఆపాలుఁ గూటనే' 4 (224); నే. 'ఆట విక కశ్యకలన' 4(225); 'ఆజ్ఞ వలయు' 4(206); లే. 'రాష్ట్ర మెరియింపు' 4(267).

కృష్ణరాయని (ఆము. 4-267) యీ యనుశాసనమును మీఠినందున ఇతని యల్లుడు రామ రాజు, తాను రణ నిహతుడై హిందూ రాజ్యమును కలిలో నస్తమింపఁ జేసి నాడు. అదియే యిపుడు విజయనగర సామ్రాజ్యాస్తమము నాటకముగా *నాడబడుచున్నది. రాజనీతి అనుభవసిద్ధము, శాంతి పర్యాగృహపదేశానుసార, ఆతినిపుణము, అందులో విప్రముఖ్యత యుపదిష్టము.

విప్రముఖ్యత. —లే. 'బ్రహ్మాత్మరంబు...ద్విజాన్యుఁ డల్మకా' 4(205); క. 'దుర్గము లాత్పద్విజవర' 4(217), చ. 'ధరణీపుఁ డెంగు...' 4(235); ఇతరులు (క్షత్రియులు) తిరుగఁబడుదురు, విప్రులు విశ్వసనీయులు స్రభుహితులు అని భావము. అయినను, అయోగ్యుఁడైన బ్రహ్మణానిఁ జేర్చరాదని అటనే కలదు; క. 'తిక్కము మిగుల' 4(210). బోచిత్య మంతటనుం బోషింపఁబడినది. ఈ త్పైక్షియంగు నైష ధానర్థ రాఘ వోత్తరిహరి వంశానులతో ఇది తులయాదును,—చూ. 'స్వయంభరత' 4(104) 'ఆలకకు మన్న' 5(83). పాదపూరితార్థ మయినపెంపక మెందును లేదు. స్వభావోక్తయంగు అద్వితీయము. ఈకవిక విశిష్టాద్వైతవాద యము నాలుక నైలకొని యున్నది. సంగీత - తిర్క్కి - తింత్ర - జ్యోతిష - ధర్మశాస్త్ర స్మరణ - కలగు. కర్పూర - కళాద - కర్మ పరిశీలనమును - స్వప్న శాస్త్రపరిభాసమును గలవు.

ఇందు కల్పితము లైన నూతన కవన ఇక్కడకల ఇయే పరిమావధ:—'ఖనటత్' 1(3), 'స్యం దననిత' 4(27), 'చనికాం చె' 7(27), 'కాంచె' 10(15), 'అద్ధావా' 4(6), 'మరుమాఘ' 5(118).

*ఇట్టి నాటకము లాడరాదని శాస్త్రి గారి యభిప్రాయము. చూ. ఆంధ్రగ్రంథవిమర్శన ప్రకార లేశము పు. 20; భారతాభారతరూపకమర్యాదలు పు. 42. ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్తు 1919 అధ్యక్షోపన్యాసము. ఇంచే టీక ఆ 4- స. 267 చూడుడు.

తెలుఁగున ఇంతకన్న ప్రాథమియైన ప్రబంధము నేఱులేదు: — ‘కాళోదరాహితుల’, ‘మాల పరిపక్వ’, ‘గురుగు’, ‘మణియప్పి’, ‘కడలి దివియించె’.

ఇమిడికకును దిగువునకును ఆంధ్రవాఙ్మయములో నిది అగ్రగణ్యము: — ‘తునియులు’, ‘విల్లుం దానును’, ‘ఒకటికి’.

‘వరార మ్మైక్ష్మప్రయతేత మాసాకా, | నిశార మర్థం దివసే యతేత,
వాద్ధాకృతేతో ర్వయసా నవేన, | పరత్ర హేతో రిహ జన్తనా చ.’
ఆను శ్లోకమునకై - ‘వినియె నెలలో’ 2(76) ఆను నిందలి చంపకము. దానికి

నీ. రాత్రుల కొనరు నర్థము లేన్ని యన్నియు | ఘటింపవలయుఁ బగల్గయింద,
వానకాలమునకు వలసిన యవి యెల్ల | నార్జింపవలయు మాసావృత్తమున,
నపర వయోయోగ్య మగువస్తుజాలంబు | సాధింపవలయును జన్మనమునఁ,
బరలోకమునకు సంపాద్య మెయ్యెది యది | గడియింపవలయు నీ యొడలియంద,
తే. యని ధరిత్రీసురోత్తమఁ డభిలశాస్త్ర | సార మగునీతిఁ దనకు విస్పష్టముగను
దెలుపుటయు విని యా జగతితలెంద్రుఁ | డింతయును దప్ప దని మెచ్చి యింటి కరిగె.
(411). ఆను పరమయోగివిలాస పద్యము సమార్థకము.

వృత్తాంతములును ఆశ్వాసాంతపద్యములును* సాటిలేనివి. పెద్దనగారు మనువును ముందు రచించి అనంతరము అందలి రాయవంశావళిని రచించిరినియు, ఆముక్తము ఆయన కవనములో మనుసంభవరాయవంశము లనెడి మొదటి గెండు మెట్లపై మూఁడవ మెట్టుగా ఇమిడికను సాధించిన దనియు కొందఱు తలంతురు.

ఋతువర్ణనకు ఈకబ్బము ప్రథమగణ్యము.

ఆంధ్ర కవన విద్యా మునిశ్రయమును తచ్చిష్యవర్ణముతో సాటికి దించుట తగవు గాదు. ఏతదనుగుణముగా ఇతిహాస పురాణ వాఙ్మయము ప్రబంధవాఙ్మయము అని ఒకపాటిభేదము నంగీకరింతుము. పురాణములును గొన్ని ప్రబంధఫక్కికం బారసి నెగడుచున్నవి. — ఆముక్తకవి ‘అతికంబున యక్షిని దాఁచినట్టి సర్వజ్ఞుని’ బ్రతిభానమం దేమి శబ్దధోరణియం దేమి పోలినవాఁడు. అట్లే కవివీరుఁ డయిన శృంగారనైషధ నిర్మాతతోను సరితూఁగఁ గలవాఁడు. అల్లికబిల్లికలలో అల్లసాని పెద్దనగారికన్నను పూర్వోక్తగుణంబులందు న్యూనఁడు గాఁడు. శ్లేషను నవసీత మంజులముగా నాస్వాద్యముం గావించిన యద్భుత సాహిత్యనిధి యగు రామరాజభూషణునకన్న, ఆ గుణంబులో నధికుఁడే. మఱి, ముక్కుతిమ్మనార్యుని పలుకుల ముద్దును, చేమకూర పాకరుచులును, పాండురంగ విజయుని నిట్టతనమును ఒరులకు రావు. కాన వారితో పోటి వలదు. ఈ చెప్పిన ప్రతిభాన ప్రభావమును ఇందలి ఋతువర్ణనలయందును, స్వభావ వర్ణనములోను, గోదాదేవీ వర్ణనలోనుం గనవచ్చును. పెద్దనగారి ‘సహసానఖంపచస్తనము’ వలె అల్లఁబోయి సింగరార్యుఁడు చిల్లాణీయములో తెల్లఁబోయినాఁడు. ముక్కుతిమ్మన్నగారి ‘బీర్లపర్లద్రుమ’మువలె నల్లఁబోయి తారాశకాంకములో శేషము వేంకటపతి చదికిలం బడినాఁడు. ఈ యాముక్తకవి, పురుషవతంసులను నాయకల పాదములలో వ్రాల్చక నారాయణుని పాదములలో వ్రాల్చినాఁడు. —

మఱి, స్వాభావికవృత్త వర్ణనములందు ఈ గ్రంథము ప్రాతిభ దృష్ట్యేక గోచరములైన వర్ణ్యగుణచర్యా విశేషములను నేర్పిడు గురువుగా నున్నది.

* హర్షనైషధాశ్వాసాంతపద్యముల ననుకరించుచున్నవి.

గ్రంథదోషములు

[ఇందు లక్షణ విరోధములు కల వని కొందఱు అందురు; కాని, లే వని నామతము. దాని చర్చ ముం దున్నది.]

ప్రసక్తంబు డిందుపడి అప్రసక్తము మెండుకొన్న దనియు, అత్యేషము కలదు. పెరియాల్వారు, యామునాచార్యులు, ఋతువర్ణనవిస్తరము, రాజనీతి, ఇంచుక గోద, మాల, రాకాసి, ఇంచుకగోద, అని వర్ణనములు.

రెండుమాఁడు మాఱులు రెడ్లనుగూర్చి ప్రేళనము గలదు. పేద లని, లుబుధ లని, విలాస రిక్తు లని, — ‘గురుగుం జెంచలి’; దానివెంబడినే నృపుల కర్ణన. — ‘మణియప్పి’ గేలి బర్హిణ’ 4(185); ఇది కృష్ణరాయని నిజవృత్తము గా నోవు. వ. ‘ఇన్నడవడిం బ్రభిన్నకటం బగు పేదం డంబునుం బోలె, మదాంధుండ నై యల్పవిద్యాల్భి, విడువ ముడువ వేసరని మీసంబుగల రెడ్డియుం బోలె, నచ్చురువె పర బ్రహ్మం బై పెద్దలం జెనకె.’ — ‘వసతు ల్వెల్వడి’ 4(183) అను పద్యము సైతము రెడ్లప్రేళనమే యని కొందఱు పలికిరి గాని నాకు అట్లు స్ఫురింపలేదు, కేవలము సేద్య గాండ్రవృత్తము చమత్కారముగా వర్ణింపఁబడిన దని నాతలంపు. ‘మణియప్పి’ త్యాది సీసమందు వ్యతిరేకస్ఫూర్తిచే రెడ్లప్రేళనము నూచితము. —

మణియప్పి×[మంచపుఁగోడు]; బర్హిణ×క్రేపుల; పడ్డసుధ వీను లోలాడ×మెయిక్ నాక; ప్రాదెక్కి మేలుకాంచి; అంగమర్దన×లేదు; చిరోష్ణమజ్జనము×లేదు; మిసిమి రువ్వలువ - బన్న సరంబు - మొగలిజేతులు (రాజులవర్షాచర్య); కొలువొసంగి×మంచ మెక్కి; జాంగలామిచ్చము×గురుగు - చెంచలి - తుమ్మి - లేతయగిసాకు [పా. లేదగిరసాకు] - చింత చిగురు [అన్నియు నొకటే కూరి?]; కాల్యన్నము×కుట్టారిగ; అధిక హైయంగ వీనము×నూనియలు; ఆరగించి×మెక్కి [ఓగిరము లనుట ప్రేళనము]; సాగరుహసంతి×మేకరువుం గుంపటి [హసంతి×కుంపటి]; వెలుగ×[పొగయ], మృగమదము...తమలంపుటిరులు×లేదు; సాధ×[క్రేపులం జెప్పినందున మేడ గాదని తెలియుచున్నది.]; అవరోధములతోడ నిగిరికొమల్ పొలము వోక్; అచిరుగంకు నతదృక్×పొలములో [పిడుగులలో]; వోడక్×పోక్; నృపులు (క్షత్రియులు)×ప్రభుత్వైకాపీ రెడ్లు; ‘కోల్లింటిపై గూయ’ అని పఠించిన కవికి తనివి తీటును గావలయు. రాయఁడు పరకీయ గుణ గ్రాహితన ప్రజలుగానేని తనచే పరాజితులుగానేని యున్న రెడ్డిప్రభువులను ఇట్లు నిగఁబలికి యుండునా? తత్ప్రీతి కలుగునని యెంచిన యన్యకవియే ఈపద్యములను అల్లియుండునని కొందఱు తలంతురు.

ఇట్లు రెడ్లమంబోలె మరుకింకరులఁ పెద్దలం గూడ సుఖమారముగానే ఈకవి ప్రేళనము నేసియున్నాఁడు. — ‘పడుక మరుఁడు వెడ వెడనె యార్వ నొగిలి రజ్జడిని గృహులు’ 4(127).

“శరనిధుల మాఘ్యములు దీటె మరున కట్టి యనరున జయింతు మని కదా య ద్దిసాళి

గూరతిథిఁ గృష్ణరజనిఁ దక్షిణిఁ గనియుఁ బెద్ద లివురాకుఁబట్టెన పెట్టు వడిరి. 5(111)

ఇట్లు పెద్దలంగూడ జెల్లకొట్టుట ప్రేళనపరతచేతం గాదనియు, చమత్కారముగా లోక వృత్తముం బెలుపుట కనియు, దలంప నగు.

ఆనుసంగిక కథలలో కాలక్రమము వ్యత్యస్తము; — పెరియాల్వారికంటె యామునా చార్యులు పూర్వు లనుట. ఇందు విష్ణుదేవుఁడు ఆత్మస్తుతి పఠనించాపరుఁడు - అని యాక్షిప్తి;

తండ్రి సర్వశక్తిని తన్ను మాని హీనులను నేవించుచున్న కుమారులను తనయుత్కర్షణయు ఆ యొరుల యపకర్షణయు జెప్పి త్రిప్పనిచో గారికి వత్తురా? అని సమాధానము. మనుచరిత్రలో శివస్తుతిచేసిన పెద్దనగారు తన వైష్ణవగుగువును శతకోపయితిని నుతించిరి. ఇందు కవి వీరవైష్ణవుఁ డయ్యుఁ గురువందనము నేయలేదు.

విషయభోగపరాయణుఁడై రాజు - 'వినియె నెలలో చతుర్దశియిని' ఇత్యాది పద్యమును విన్నమాత్రాన వైరాగ్యము నొంది పరతత్త్వాభిముఖుం డగుట యసంభవము - అని యొక యాక్షేపము. ఇట్టిది అరుదుగాని అసంభవము గాదు. ఇది పూర్వసూరులు చెప్పిన కథకు అనువాదమే కాని ఈ యాంధ్రకవి కల్పించినది కాదు. పూర్వజన్మ పుణ్యపరిపాకవశంబున అట్లు ఉన్నట్టే ఉండి మనుజునికి బుద్ధి మాటి పుణ్యానుభవ జ్ఞానోదయంబులు కలుగు నని మనశాస్త్రములును బోధించుచున్నవి. ఈ యుదాహరణముల నరయుఁడు:—నత్తేత్రవర్త యను త్రిత్రియుఁడు దొంగ యై లుబ్ధుఁడై కొల్లఁగా డై విదేహపురిలో విష్ణులయనునకు దొంగిలించుటకు పోయి, అచట హరిపూజారతుని విప్రుని ఉదంకినాముని చంప నుద్యమించి, తద్వాక్యముచేత విరక్తుఁడై, పశ్చాత్తప్తుఁడై, దివంబుంబొందె నని - శేషధర్మము. — వాస్తవీకకథయు నిట్టిదే. తిరుమంగ మన్నాను భగవంతుని కొల్లగొట్టి వెంటనే తనుపక్షముచే జ్ఞాని యాయెను. ఆతఁడే ౧౨వ నూరి (అనగా ఆశ్వాస).

“యస్తా చ్చ యేన చ యథా చ యదా చ య చ్చ
యావ చ్చ యత్ర చ కృతాకృత మాత్మకర్త
తస్తా చ్చ తేన చ తథా చ తదా చ త చ్చ
తావ చ్చ తత్ర చ విధాతృ వశా దుపైతి.”

అని పెద్దల సిద్ధాంతము. అదియే పై యాక్షేపమునకు సమాధానము.

ఇందు ప్రసక్తము డిందై యప్రసక్తము మెం డైన దన్నమాట ఒప్పుకోవలసినదే. ఈతీరు మనువునందునుం గలరు. సంస్కృతిములో కావ్యశైలిజమైన శివపాలవధమందును మిక్కుటము. అయినను, 'నాన్మషిః కరుతే కావ్య' మ్మని యున్నది. మఱి, ఋషులు ఉపదేశహీనముగా కావ్యము నేయరు.—

“కావ్యం యశనేఽర్థకృతే । వ్యవహారవిదే శివేతరత్నతయే

సద్యః పర నిర్వృతయే । కాన్తా సమితత యోపదేశయతే.” కా. ప్ర.

అని అలంకారికసమయమందును ఉపదేశమే అంతమున సర్వోత్కృష్టముగాఁ జెప్పఁబడినది. కావున కవి ఉపదేష్టవ్యతమంబు లగుకతంబున భక్తిపారవశ్యంబున విష్ణుచిత్త యామున కైశికగానలంపటుల కతలం గూర్చినాఁడు. వ్యవహారబోధకై రాజనీతిని, సద్యఃపరనిర్వృతికై ఋతువులను, ఆశివతీతికై యమ్రవారిచరితమును, ఉపదేశముకై ఆ పూర్వోక్తములతోడి హరిస్వరూపమును, వర్ణించినాఁడు. మఱియు నిటం బ్రతిపాద్యమానమయిన విశిష్టాద్వైతి మతము ఉక్తావసరంబున విష్ణుచిత్తులవారుమాత్రమే కల్పించుకొన్నట్టిది కాదు. ఇది అనాది నూరి పరంపరా సంప్రదాయగతియు అని హెచ్చరిక నేతచేత చాని పరమ సిద్ధాంతత్యమును నిరూఢము గావించువాఁడై మహాకవి ప్రకృతు లైన విష్ణుచిత్తులవారి పావన చరిత్రమును మాత్రమే గాక శ్రీకైశిక గాత్ర యామునమునుల తాదృశచరిత్రమును గూడ విస్తరించినాఁడు. సంప్ర

దాయమునకు క్రమము కుదుగుటకై విష్ణుచిత్తయోగికన్న ఇవలివారైన యామునాచార్యులను ఈయనకంటెం బూర్వులనుగా ప్రతిపాదించుట. హాఠి, దాసరి ఎవరికి ఉపదేశించినాడు? అని యాక్షేప మేని. బ్రహ్మరక్షస్సునకు, అని ఉత్తరము. భూతపూర్వునిగా లక్ష్మణాఖ్యయోగీంద్రుని అతనికన్న చిరకాల పూర్వుడైన బ్రహ్మరాక్షసుడు ప్రస్తావించుచు అట్టి యేష్యంబులు తన దివ్యజ్ఞానముచే నెఱింగిన వని చెప్పినాడు. యామునాచార్యకాల వ్యత్యాసమునకును ఈ దివ్య జ్ఞాన సమాధానమునే చెప్పెదగును.

బుతు రాజనీతి విస్తరములు ఆప్రసక్తంబు లన్నంగులకు సమాధానము— ఆజేడు వైరా గ్యోత్పత్తికై విప్రపతిత స్తోకమును వివలయును; అంగులకై ఆవిప్రుడు దానిని వీధితిన్నెపై గోష్టిలో బాడవలయును; వీధితిన్నెగోష్టికి వేసవి యనుకూలతరము. అట్లు వేసవిగర్జన ప్రసక్త మైనది. విద్వాంసుడును ధార్మికుడును నగు (క్రిత్తదోగ్ యేలుబడిలో సుధిక్షము తిప్పదు: అందులకు సుపుష్టివలయును. అట్లు నవ్రాతరత్తులు ప్రసక్తించినవి. తగత్తులో జైత్రయాత్ర సార్వభౌమధర్మము. అందుకై రాజనీతి ప్రసక్తము. కథ వివాహాంతము. వివాహముకై ఆయోగ విప్రలంభము వలయును. అందుకై వసంతమును మించిన బుతువు లేదు. ఇని యెల్ల నిట్లు ప్రస క్తము లయినవి.

పాండ్యరాజు భోగినియింటికిఁబోవుట నీతిబాహ్యము, దానిని తనయింటికి రప్పించుకొనుట లీతిసమతము; మూలకథలో రాత్రి రాజు నగరశోధనార్థము తిరుగుచు నొకపేటలో నొక యళిందమున నిగుతు నొకవిప్రుని మేల్కొల్పిలిపి ఏమేని పతంపుమన, నతఁడు ‘నెల లచ్చతుర్దయిని’ ఇత్యాద్యర్థముగలదైన “వర్షార్థ” మిత్యాదిని పతించె ననియున్నది. —

“సంశోధనార్థంసకదాచి దేకిః | పురస్య రాత్రౌ విశిఖా విహారి

క ఇచ్చిన్ ద్వీజం సుప్త మశ్నిత భావే | ప్రబోధ్య కస్త్యం కి మి హేత్యవోచత్.”

దీనిని ఆంధ్రకవి భోగినిసంగతికై తిరుగుటగా రించించి చెఱిచినాడే? యనిన - భోగలంపటునికే తద్వైమాఖ్యముం జెప్పట అనంతర తత్త్వజ్ఞా సాధినివేశమునకు అనుకూలతరమని ఆంధ్రకవి యిట్లు మార్చినాఁ డనవలసియున్నది.

ధర్మసంజేహ మొకటి— 5(21,22,23) పద్యములయందలి సునవర్ణనలచేతను 5(63) ‘చన్ద్రాండల నడుమను,’ 5(63) ‘చనువ్రేకంబు’ 5(63) అను పరామర్శలచేతను, ఈ పెండిలి కాలాతీత మయినదిగాఁ గానిపించుచున్నది; అని ధర్మమ? యనిన - ఆపెండిలిని ఆ విల్లిపుత్తూరి స్వామియు శ్రీరంగ స్వామియు స్వయముగా జరపించినారు. అంగులకు ఆయోనిజ యయిన యాచుప్తువారికి ఆతిబాల్యమున నే సంపూర్ణ యౌవనోచిత వపుర్విజృంభణము కలిగె నని తద్దివ్యచరిత్ర మంగు జెప్పఁబడియున్నది.

క వి గు ణా ది క ము

వీరవైష్ణవుఁడైన యేతద్గ్రంథకర్త నిజగురువును ఎచటను తడవలేదు. పూర్వోక్త విద్యుల యందు నిష్ఠాతుఁ డని చెప్పనేలే? ఇతనికి ప్రాతిభిచక్షుస్సు ప్రకృష్టము—‘వీడెంపు’ 1 (60), ‘అంచిత’ 1(61), రసజ్ఞాడు; మహాదాత - ‘పాత్రభూతు’ 4(274), వివేకి; జేత (రాయఁడని) ‘తొలుదొల్త’, ‘కుకురకాళ’, ‘గంగాస్వచ్ఛ’, ‘శ్రీఖండ శీతనగ మధ్యాఖండ టోణిమండ లా ఖండల’; భోగి - ‘మణియప్పి’, ‘తారుణ్యాతిగ’; యోగి-3(36) ‘శ్రీవిష్ణు నీగతిఁ జింతింపవలయుఁ

దస్తయుఁ దగుయోగి'; కీలసంపన్నుఁడు, అతిప్రగల్భుఁడు - 'ఒకటికి రోయకుంట...రో' య
కనియెఁ గాన న శ్లెఱుఁగ నౌ జను నర్వముఁ గాన శక్యమే' 4(284), మహావీరుఁడు; వ్యావహారి
కాంధ్రభాషా పరినిష్ఠితుఁడు; ఛందోవ్యాకరణ నదీష్టుఁడు; గైర్వాణసాహిత్యములో ప్రథమ
గణ్యుఁడు; కోశజ్ఞాన సమృద్ధియు, ఉత్తమగైర్వాణాంధ్రప్రబంధ శబ్దఫక్కికా పరిచయమును
గలవాఁడని పూర్వముద్రణోపాదాతములో ప్రదర్శితమైన పట్టికాద్యముచేఁ జెలియును.
ఆరోగ్యశాస్త్రము 4(230,270); స్వప్నశాస్త్రము 5(87); ధర్మశాస్త్రము 'తత్సంయోగీచ 5(119);
జ్యోతిషము 4(77,89,107), 5(98,101); రాజనీతి 4(204-85); ఉపాసనా సంప్రదాయము
5(111); భగవద్గీతా రహస్యము. - వీనియందు సంపూర్ణ ప్రజ్ఞగలవాఁడు.

పురుషనూక్తిము 5 (1); బ్రాహ్మవేళ 6(8); అర్పిరాదిగీతి 6 (66), ఛాందోగ్యోపనిషత్తు;
వ్యాఖ్యాతులు, చరు పురోగాతములు 5(81), శ్రేతము; భాగవతము 4(120); జల్పనాదము -
తర్కము 7(3); చక్రవాకములకు రామకావము 5 (22); ఋగ్వేదాగ్రమున 5 (45); కణ్వ
వాక్యము 3(50), సూతసంహిత 4(46); 'ప్రథమాం పిబతే వహ్నిః' శ్లోతి 6(31); విష్ణుపురా
ణము; పరమతఖండనపాటవము - 'జగదుద్ధతికి' 3(8); ప్రస్తానత్రయ పరిజ్ఞానము; రత్నపరీక్ష -
లకునపటము 4(159); యోగము - 'శ్రీవిష్ణు నీగతిఁ జింతింపవలయు' 8(86).

రాయని గుణాతిశయములు. - దానము, 'పనసపండు దిగినపరిగ' 4(274); 'కావ్యనాటకా
అంకార మరజేన ధరజేన' అని రాయకృతిదాన కాననమున తద్వర్ణనము.

రాయఁడు మెచ్చిన కవనగుణములు:— ఉత్ప్రేక్షోపములు, జాతి; రసము, భావధ్వనివ్యం
గ్యములు. రాయఁడు జాని - 'జానచింతామణి.' అఘదూరుఁడు - 'శ్రోత్రఘచ్చటలు విచ్చుగ.'
మాధుర్యము - 'రసమంజరి ముఖ్య మధుర కావ్యరచన.' ఈగుణము లన్నియు ఆముక్తిమున దేదీప్య
మానములు.

రాయఁడు పరమ భాగవతుఁడు. 'రాయనివారికి ఇంత జ్ఞానాతిశయ మెట్లు?' అని యడు
గుదురు. ఆయన అలర్కశాకము భుజించియుండును. దానిప్రభావము అట్టిది. అది ఆయన యెఱింగి
యుండెను—'ముల్లు దలకొనని' 4(195).

ఈయనకు ఆంధ్రగైర్వాణ కావ్యాదివాఙ్మయ మెల్ల జిహ్వోగ్రగతము. ఇందలి యనుబంధ
ములలోని మహాకవిప్రియ శబ్దజాలములను, తృణతా, తెండి, మత్తల్లి, కర్కరీ, ఇత్యాదులం గను
నది. సంస్కృత శబ్దశాస్త్ర పాండిత్యము అసాధారణము. శబ్దోపదేశమున నిది మనుచరిత్రకు పైది.
(ఉంభన) - ఉంభిత 1(46), 2(55) [అనుబంధమును చూ.]; (ఏధన) - ఏధిత 4(19); స్నానాత్
(ఆత్తనే) 1(72), 6(15); పుణ్యరాత్ర చతుథా 1(11); స్నాత ప్రయాత 1(65); దవీయస్తర
3(92); జీవగ్రహరాహూయమాణ 2(101); సుఖసంవిత్తత్వబోధైక చంచు 3(9); జనిసాహ
స్ర 3(70); దీవ్యత్ 3(93); దృప్యత్ 3(1); భిద్యత్ 5(63); సౌఖికాయనిక 4(271); గణ
రాత్ర జాగరణంబు 5(157); మధ్యందినపుటెండ 6(46); వైయాసికంబులు 6(66) ['వైయా
సికీ'] - 'వ్యాసేన ప్రోక్తా తథా జీవ' అని వాచస్పత్య నిఘంటువు; బ్రహ్మవర్చసము 7(22).

కృష్ణరాయని గుణాతిశయములు:— దయా శత్యములు - 'తిరుమలదేవీవల్లభ' - పారిజా.
2 (104); 'శ్రీసదనలోచనాబ్జ' 2 (1); 'శ్రీవేంకటేశ' 3(1); దాత - 'విఠ్ఠలకర్ణ' మను.
3(144); 'కల్పద్రుమాధికదాన' 4(1); 'దధీచవిధు' 4(122); 'విఠరణావధీరతి బలిరాధ్యానుజ
5(1); 'త్యాగవిద్యావేషద్యాయిత ప్రాధివా' పారి. 2(105) 'మహనీయత్యాగ' 3(59).

— * సర్వంకష పాండిత్య స్ఫోరకములు * —

ఈకవియొక్క సర్వంకష పాండిత్యస్ఫోరకములకు ఉదాహరణములు[ఇంచుమించుగా 600.]

I

8 పిండికృత - బాడబీకృత - ఇరమదీకృత -
దుంగుభీకృత.

11 పుణ్యరాత్రు

12 ఆనతిచ్చె

18 నిండోలగంబుండి

27 (నీసాంతమున బిగువు-ఉ. ధరణిధవదత్త.)

42 ధట్టికా - హల్య

43 పునారచిత

46 ఉంభిత

53 స్వహామ్రీల బెండియాడ; సూత్రపట్టిన

55 కోరకత

56 ఘటి (వారు పెద్దఘటములను మోయలేరు)
పసుపాడి

దివ్యప్రబంధయు గాస్యల్ - (పదప్రయోజ
నము—ఈపద్యము పేశలము).

57 (సరళము - 59, 60, 61, 71)

64 (బిగి - 65, 66, 67, 68.)

65 స్నాతప్రయాత - పిండికృత.

66 ముల్కూపి-(‘సత్యమువలనను ములునూపు.’
ఈ వరులసమాకలనము ఆరుదారుచున్నది.)

[నాచనసోముని సర్వజ్ఞతకు ప్రమాణీకృత
మయినముట్టడివర్ణనలోని యపూర్వశబ్దముల
వంటివి ఇందు తామర తంపరలు.]

67 బలసిన హల్లక - ‘కలమా: పాకవిసహా:’.

68 మల్లడిగొని - భిన్నకట - ‘భేజీ భిన్నకటై
రన్నాఁగై.’

72 స్నాయత్కామలికా-తోషక [పత్వము]

73 ఉడజ్జహాలయవాక్ (= వడపైరుంగోవి
లుడైయాక్’).

కంపు-[మను. కాశీ.]-తాపత్రయ.

74 (పతాకను కదల్చి - గమి ఉలియక్-అని
యన్వయము. చదురంగ పుటెత్తుగా నున్నది.)

75 ఎండుగల్ [రాయనికి ఈశబ్దము తెలియు
నా?] - పేఁపగంపలు.

79 (శయ్య సుఖముగా నున్నది.)

82 చట్టి చుం యను నా దాఱని (‘చప్పరించు
వెనుకలు సట లబ్బ దంప్రగ్ని. చొంగపైబడి
చుంయు మనఁగ.)

83 కాటి [‘ఎంచే డెందము’ మను.] ఎండతో!
వదలక

84 [ఎంతే నాకంద్ర - ఆపూపో నా స్త్యోదన
సౌప్తవం చ కృపయాభోక్తవ్యమ్ - (ఆపూ
పః - పు.)

II

1 జ్యోత్స్నయిత

3 గంబూర - ప్రాక్తన; (ఎత్తుగీతి జటిలము.)

7 ‘నెగసి తోడన క్రంకుడు ర్నిలువలేక’

16 కైశికము (కొప్పు)? 1(73)

19 పాటలిను (అప్రాసము.)

19 కలువతావులు.

21 బాసికము-జాణల మరులు కొలుపు.

22 మోమోట -

అందిచ్చు (శబ్ద పల్లవము)

23 గట్టివారో సతుల్

24 బిఘ్నత్ - కృత్యలు- డిండిమంబులు - ‘ఇతి
ఘోషయతీవ డిణ్డిమః.’

26 ఆహిపకల్ప -

మాని కోధ విఘాతపత్ర - [వితిహ్యము]

27 అంపపెన్నెలగతి [సెల = అగ్రము]

28 కాళిను. 29 ఎండులకు.

30 పెన్నెలులు - పాలను - లోఁగొనుట -
బుగులుకో - ఇలిగొను.

32 (మాతంగవాటిని వసింపరాదు.)

34 ఒల్లరు- దత్తిక్ (పరిసంఖ్యయందలి క్రమ
ముం గనునది.)

85 వితీర్ణ

38 మాహాపతి కలాపులను గణులు నిమిరి.

39 శ్రీదాచలీకృత (పాండ్యరాజుకథకై
హాలాస్యమును చూ.)

40 ఏతరి - 'మితరమువార లేతఱ్ఱ | నేతఱ్ఱితన
మునఁ దపస్విగృహ కన్యకలకా,' మను.
6(44). ఒరుతల.

41 ఆహిభయంబు.

42 కీర్తిహంసి (లింగాచిత్ర), వడిక (దానము
గొన్న వైదేశికులు ఆవిలంబితముగా దానిం
దమదేశములం గొనియాడుదురు)
నీత - (ఆదాంభిక మనుట).

నానానీర్ద్రా - (జలపక్షి గావున)

42 చెండాడుమిండ.

46 సుర గాలి.

పాడులు వెట్టు-నిర్మిత రుచ్చాయ.

52 ఎడకాడు.

అనాఁ బొలిచె (అ + నాక్?)

53 మాఁటి తినుచు (స్వభావోక్తియ యైనను
ఆత్మదృఢతకల్పన) - నులివాడు-

గొం తొగర్చి (మా. 'బాలపల్లవగ్రాస
కషాయకంత' పారి.)

ఈవర్ణనకు సాటిగా చూ. 5 (117)

'మను నన ల్మింబట్టి' - జానుదప్పును-

పసి - ఉడుము [మను. 4 ఆ. 'ఉడుప

వక్కుల' ఈకవి మొసళ్లు రాత్రుల ఊరఁ

దిరుగుచు వక్కులరాయిడికి బావులలోఁ

బడెడు ప్రదేశమువాడు.] బకపంక్తి

[స్వభావము. మస్తాక్షుతి వరాహతతిహాసే]

పసి (వక్కులు మొసళ్లను పసిపట్టును.)

54 మీటు [=గొప్పవి అని టీక]

బోవ్వుడాయ డాత్కూట కలంబులం దినె

బకొటకలం బజలహ్రదంబులకా' ['బోవ్వు

డాయ స్సూక్ష్మమత్స్యః']

55 ఉంధిన

56 ఒల్లబోయిన

58 పిచ్చుగుంటై - ఆనుపుగొనఁ బొచ్చెక్ -
లాఁచు (-అనుటచే కామప్రవృత్తి. పద్యము
భావప్రధానముగా నున్నది.)

59 ఎగాదిగ

61 పవలెల్ల - [ఆదృఢత మైన స్వభావోక్తి, రాజో
చితము. కృష్ణరాయని స్వవృత్తమా?]]

62 రాయని స్వవృత్తమా?

63 మయూర పింఛికా భ్రమణము.

65 గునికలఁ - లస్తకంబు -

పుడమిఁ బడియె (శేష.)

66 కూపాదకము చల్లఁగా నుండెను. ఎండలచే
బావులనీళ్లు ఆడుగంటెను. 'కూపాదకం
వటచ్చాయా?'

67 నెఱియల్లాఁ బాపఁగా లోకానుభవము.

68 వాలుకానీత.

హిమాంతర్నారీకేశాంబువుల్.

69 కంపటిలోఁ దామరలు.

70 'మన్నెగావు లీ | వేల ధరింపవు.' పారి.

'చెం గావుల మృణాళభింగంబులనంగంబు
లకుం జలువఁబుట్టింప' మను,

73 (బౌద్ధతత్వజ్ఞానము - అనుభవము - పరిశీలన)-
జబురు కొట్టుచు.

74 తలాడ - పరున్న - ఉబునుపోకకు.

75 కదంబముచేసి-తపారపు - త్రస్తరికేడన్న.

77 మాన్పడి, (85, 86, 87, 88.

78 (సరళము - 79, 80, 81, 82, 83, 84.

81 ఇంద్రియారాముడనై - ఆపవర్ణగుడు.

83 కిరండము - ముడుపు - నగరు.

84 సమయంబులకా - ఎలయించునె.

85 బీరపువ్వులం బోని. టంక సాలవాటులు -
జాలె.

86 వాడు - ఆనలిచ్చె (శబ్దపల్ల.)

87 ఆక్కు - మన్న నారు - ఉదారమధురోక్తి
...యానలిచ్చె.

88 పాండీడు - దివాణము - కుల్కము-(డప్రా
సము) - ఇహము.

- 89 సాష్టాంగ మెఱుగి.
 90 స్వామీ నన్ను (పాండిత్య సోఫిరకము.)
 91 వాల్లభ్య లభ్య (పాండిత్య సోఫిరకము.)
 92 (సరళము- 93, 94.)
 94 ఇయ్యకోనియె- పయనంబుఁ దూఁగింపుము.
 95 నిమితకాండ్రు (=బోయాలు.)
 96 జావడములు - మాత్రసంచలు -
 క్షేవలక - ఏకాంగలు
 97 ఎనటిపోతలు (పద్యముం దెల్ల అసాధారణ
 పాండిత్యము అగపడుచున్నది) - జీరగుడము
 - సాఁబాలు-లోహండి-లడ్డిగలు-
 బేడలు - [కంది - పెసరి - మినుప.]
 100 దహర విహరమాణ [ఆత్మసే.]
 101 జీవగ్రాహ రాహూయమాణ [కృచ్ఛ]
 జన (పరనింద) - హృద్య (ఆత్మస్తుతి).

III

- (ఈ యాశ్వాస మంతయు మహావైరుష్య
 ప్రమాపకము.)
 1 (హృద్యశయ్య.)
 3 డొర్జస్వలుఁడు - చొత్తెంకి [-చొచ్చి]
 నిత్యంబు న్బ్రతిహరి - (మత్తెసరి.)
 4 లాఁతులమా.
 6 దయ వాని విడిచిపెట్టి - [అవర్జనారము]
 9 సుఖసంవి త్తత్త్విబోధైక చుంచువైష్ణవాయన
 [పాండిత్యము] - వ్యావర్తనంబు.
 10 (వాదసారము అత్యద్భుతముగాను అతి
 యుక్తియుక్తముగాను నిబద్ధము.) 'అనినా
 రాయఁబండాదు.'
 13 తొల్లి జామదగ్గర భయంబున-(నాటిలేని
 యుపదేశోపన్యాసము - అతిప్రసన్నము-
 హృద్భాషి - వేదోక్తిసంభృతము-ముగ్ధద
 విష్ణుపురాణ.)
 15 వేరము గొని- పరోరాహారిక - వారిరు
 వురు (శిష్య అద్భుతము)-బారా 9.
 16 పాఁజులుతీర్చి - ఏసిరి (పిరి?) - విఠిగెక
 (= పలాయితి మాయెను).

- 17 కోవులిడి- తడుకుఁ బొడిపించి - కడవక
 [దాక్షిణాత్య వ్యవహారము].
 18 గెల్తు మృత్యువు- 'అవిద్యయామృత్యుం'
 వ్యాఖ్యాతలు దీనియర్థమును గ్రహింపరైరి.
 "ప్రమాదం వై మృత్యు మహం బ్రవీమి"
 అని సనత్కుజాతీయము.
 19 ఘర్త ధేనువు - పులు- 'పిల్లు గట్టు నలవబే
 రుండు దా నై న"-ఈతియ-కలవుల నాడు -
 గోండ్రని
 20 గబ్బు-సమక్షికం బయి-మొగంబడువక -
 [అనుభూతము].
 తినువు - గొమ్ము - [తైలిగమర్థము ప్రాథమము.]
 22 పాలమరులు - సాహిణీలు [చూ. 'మణుల
 మొగముట్టుఁ బన్ని సాహిణి యొకండు'
 మను.]-సెలవుల్ వెన నాకుచుక.
 23 చుఱుచుఱుకున - [శయ్య.]
 25 నిష్కృతి.
 26 కొట్టికాండ్రు.
 28 చుఱు బుచ్చుచు- 'వచ్చురిపు' - (ప్రాథమము)
 29 తాటకేయ - "దూరా ద్దవీయో ధరణీ
 ధరాభం య స్తాటకేయం తృణవ ద్వ్య
 ధూనోత్" హస్తా సుబాహో రపితాటకారి
 సృ రాజపుత్రో హృది బాధతే మామ్"
 30 ఆతితాయక - (ఇందు ప్రసాదగుణము
 కలదు - సరళము)- పో పొన్నుని.
 31 తరుషండంబు.
 32 తారసానకు వచ్చెక.
 33 అంటలుగట్టి - ఆండ్రురు - చెల్లలకు.
 36 ధర్మన్యగ్రుతి.
 37 'తినరాష్ట్రము' - ఇమిడిక.
 38 ఇష్టాపూర్తములు.
 39 గెన్నార్లు - (సరళము.)
 40 నిదిధ్యాస.
 41 శాంతిక్షేతన బగ చెగ కగునే.
 42 నూక్తి.

43 (పులికండ్లకలంకపై ఊరివారికేమిజాలి) - (సరళము.)

44 'వేల్పు మడిచి' (భాషాస్వభావము)

45 అలసతఁబరున్న-నముచిదమనోక్తి
ఋగ్భాషామన వివరము. (జ్ఞానము - ప్రాథమము - వైదికపాండితి.)

46 చిద్రప్రహారి - (రాజనీతి.)

48 (అల్పము × అధికము.)

49 (నశ్వరము × శాశ్వతము.)

52 అవభృథము.

53 (సరళము - 54, 55, 57, 58, 59, 60.)

55 పదింబదిగా.

56 చతుర్దశి వృత్తోర్ధ్వవలయంబు- ద్విగు.

57 లావు (=బలము - పద్యము ప్రసన్నము.)

60 విడుదలని - నిష్కర్మముగా - ఆధ్యాత్మ
రతుఁడవు - ఒక్క క (కదలిపాకము.)

61 (నారికేళిపాకము)

62 (—, —, — ప్రాథమము. ధర్మనూత్తచర్చ)

63 (పటిష్ఠమయినయొక్తివాదము. "అసపడు
దురె")

64 ఏ నవిద్య (వేదాంత సారము.)

66 పూర్వార్థము = 67. "ఆత్మ కానిమేన" ×
"సరనాథ..." - (ఈరెండును ఉపనిష
ద్వాక్యములే.)

68 (66 లోని ప్రథమపాదమునకు విస్తరము)

69 'వపురుపభోగ్య! ముల్' (ఈపాదము 66
లోని 2 వ పాదమునకు వ్యాఖ్య.)

70 సాహస్ర (ఇష్టపద్యము 64-కి విస్తరము)

72 సంస్థితుండై [=మృతుండై]

73 ప్రాణికోటికల్ల - (ద్రాక్షాపాకము.) 'మన
ఏక మనుష్యాకాం'...ఉపనిషత్తు.

74 అశ్వ సారము - నెమ్మన మాహరించి.

78 ఆరురుత్తువు 80 మార్త్య

85 దొడ్డకండమిక్కినొయివాని × 'కప్యాసం
పుణ్డరీకాక్షమ్' ఉప.

91 గయూథ. 92 దవీయ స్తర.

92 మత్తల్లి [=నృత్యవిశేష:]

93 దీప్యత్.

IV

1 దృప్యత్.

3 కొంతసేపుండి - (అగృతము - భగవదీచ్ఛ
కారణము-తోంటికథలో అట్లులేదు.)

3 సేవి [సేవక] వ్రాతము - చేక్ (=కైసుండి)

4 దీప్యత్ - చతుశ్చాలికా - రై

5 వారు (ద్రాక్షాపాకము.)

6 ఆధ్వానా గ్విబుధంబు-(లోకోత్తరము.)

7 పాదావాహు 8. శృంగాటకముల

10 కసీసపురెంపెమో

13 సముదదిదృక్తు (లోకోత్తరోపము.)

14 నీరంధ్ర మసుమి-(శయ్య మనోహరము.)

19 భవదే ధనైధ నైధిత జవ శక్తిక్.

20 ప్లవమాన-ఘరట్ట-పరిభ్రామ్యత్

21 కయిప్రాణ [× 'ఓరంగయిప్రాణి' వసు.]

22 పెరంబా.

28 దునక్ [నృసిం.శ.ర.] 31 వారవాణీభవత్

32 అస్త దీయకేహ నివహ సాత్కరించి.

33 (సరళము 34-42) 34. దిదృక్షు.

35 [ఇందలితెనుగులు ఈకవికి నాచనసోముని
సాటిం దెచ్చుచున్నవి. వచనము.]

36 ఉలుపాలు 45 వీటిఁగలుపు [వీటిఁబుచ్చు]

46 రుదురాకలు - సందిక్ 47 కనుగిఱపుక్

50 వింగడంబు- నిట్లు - దశమినాడు - బార
సి- ఆరజపువన్నె - మూనాళ్లు.

52 వామ దేవతాస్థితి.

53 సారభేదాది- రాణివాసంబు - సందిటి తో
రణంబులై తోచు.

54 ఇట్టట్టు నడుచు 57 వల గొనుచుక్

58 తుంగిత విశాలితయుఁ జిత్రితయు - మహా
కుథముపై- వెలితపారంబు.

61 తింగణాపు-ఇసుమంత.

68 తప్తపు-మురఘస్సర-చక్రాంకితుండ.

71 వికకంఠ్యము- రాధాంతము.

- 75 దు స్సభంబగు విరోధియుంధంబు సాధిం
పు మని-అభర్వశిరస్సు-వారికి.
- 76 శేర్కలగంగ - మకరస్థితి - కర్కటకస్థితి.
- 77 వనతతి - (జ్యోతిషము.)
- 79 ఆరణ్యకధ్వని - గర్భము సుఖచ్యుతము.
- 80 వాత్యలక్ష్ - ["రవియచి ద్రసరేణు
వ్రాతముల్ మించు వాత్యానివహ
నివతిలో" మను.]
- 83 వాత్యా 84 ఘనోఘము వానకాశ్లక
- 85 తగులము - రేవగలు.
- 86 దృప్య దిరమృదదావమల్ - ఆర్భటులూకో -
ఘనాఘన - 'ఆర్భటిదీర్ఘ' మను.
- 87 (నిండుపాండితిస్ఫురణము.)
- 88 రాహు-వైరివైరి సఖుఁ డేటక.
- 89 పుట్టవెడలి - (జగ దీశపండితుని యాత్మ
పము- అందులకు సమాధానము.)
- 90 ఒకచినుక - (ఇమిడికి - సమర్థము) -
- 91 ఎలగోలు - తోక - ఉయ్యెలచేరులు -
భూభదాపాది దుర్భరాంభోధరంపు
- 92 అలవరన్యఁడు. (సమర్థము)
- 93 ఓహరిసాహరి - (నారికేళ.)
- 94 ఆమని - చాం పేయకములకడపల
- 96 కలసము.
- 97 అతిజల మబ్బి (సాధిమరచన) - సమంతతో
వృతము.
- 98 ప్రాధీయమర - కోలము - నిష్పకలు
[స్వాధీకరి]
- 99 అమనశశశి [యనెడుమటనుఅలసనిపెదనా]
- 101 విదూరశిలాంకు రోత్పలకిని - (ఇమిడికి -
చిన్నరూపములు.)
- 102 తోయిపదరులు. 103 మణిధనువు.
- 104 (దివ్యమయిన కట్టడము- ఉదాకరములు?)
- 105 మణిధన్వము - 'తనిమం బచ్చమెఱుంగు'
- (ప్రాథమ) 106. చత్తానికాయములు.
- 107 పురోగారికయోగము - (ప్రాథమ.)
- 108 కాకోదరాహితుల - (భావప్రప్తి.)
- 110 జలధరద్రోణి - భనది - (ప్రాథమ.)
- 111 కాననోదుంబరాగ్ర - 'శీతోవాతః పరిణ
మయితా కాననోదుమ్బరాణామ్.'
- 112 గ్రావాళిక - (నారికేళ) - మఱుపడు
చుక - విష్ణు.
- 113 జాంబూనద - (వృత్తపత్తి.)
- 114 సుర - గదంగి [బంగారువన్నెయు అధిక
పరిమళంబును గలది].
- 115 అకుతిను × [అకుదను] అద్భుతము (కదలి)
- 116 కఱుగు - చలిపండ్లు.
- 117 దొడ్డికట్టు-తెర వేటయాయితము.
- 118 తడి తల డిగ్గి- చేష్ట డిగ్గి - (ప్రాథ.)
- 119 ఎఱసంజనంకుమ - [కాశ్మీరము]
- 120 అర్కకరావళి చూలు దాల్చిగా [నారి.]
- 123 రవిచూచి × 'యామినీసమయంబు నా
కాతట' వారి.
- 124 కాలునిదున్న - (వ్యావహారిక భాష.) గంట -
డోరులు.
- 125 వరజు 126 జప్కులబోనంబు.
- 127 అంతికకు - (పేదకుటుంబములవృత్తము)
ఆరజనిక పచన నాంధోగృహిణి
- 128 (భాషయు భావంబును కవికి వశ్యములు.)
పిడుగుల కల్ప
- 130 దవుల జల్లని - (ప్రాథ) - వంగుల్లి.
- 131 నరపతి-అశ్వపతి-గ జపతి- 'రయమున.'
- 132 అఱితి-తృణగ్రాహిత-చైత్రీతరులు.
- 134 గురుగుం జెంచలి - (బాస అనుకూలము)
- 135 బర్హి షడ్జసుధ - బన్నసరంబు - మిసిమి
దుర్బలువ.
- 137 వైజననము- యజ్ఞహుతవాజహుతాశము
- 138 పొగ రెక్క
- 139 సామిరంజితము - సాంధ్యరాగలహరి
- 140 కర్కరికా × కర్కటికా - (నారికేళ.)
- 141 మణిధనువున - ఘనగణ - నుని
(వృత్తీనుప్రాసము.)
- 142 సప్తచ్ఛద - రవిశశిముకుర.

- 143 సంభూతజ్ఞ ప్రి - (అతిప్రసిద్ధము-నారికేళ)
 145 అచ్చటనుం దోచి. 146 కరి [=పాక్షి]
 147 నికారజః పటలి-దళ దరవింద కైరవ క
 దంబక డారపరాగ పూగముల్ - (మృదు)
 149 జలజదళముల -
 150 సెక - సజీరకోత్కరగుడము.
 152 పుండ్రేక్షు-వేగ - అగ్గలము - గుండ్రలు
 153 బరితోలు 154 ప్రకీర్ణములై - సందిగము
 156 సవి [=భ్రమచే]
 157 పలపలని [=పలుచని]
 158 దౌ - అప్పతీర్పుట - (ఇమిడిక.)
 159 లకునపటము - (రత్న కాస్త్రము.)
 160 అంబరవాసులు — స్పటికముచే నిప్పు
 బడయుట ('ఒకమట్టన నిల్వదు' - జైమిని
 భా. ప్రాథము - నారికేళము.)
 163 చెవుల్ కమల కర్ణికల మెఱయ-పెడ
 త్రోవ-ఆపత్రప
 168 దూపింపమి - పాగా. (దప్పిగొన్నవారు
 పాలు ద్రాగు.)
 170 -171-177 (సరళము)-
 171 ఒరిమెక్ - అఱి (రవికరములు చూలు
 దాల్చును.)
 173 కవలక్ - 'లక్ష్మీ రివైర్ గజేన్ద్రేః.'
 175 కన్నిసరు-అగస్త్యార్చనము.
 177 (చేపలు తమజెనను తినును. జమిలివెండి
 మాలవెండుకవిల్లు.)
 178 'ప్రసాదోదయాదమ్భః'
 179 ఆరుణచూడ గుప్త భుజగాళ నాండముల్
 గుఱులు గావె.
 181 శరదాదిని సెమలివృత్తము. త్ర్యవనతగ్రీవము
 182 (కాసె ముద్రించుట.)
 183 (ప్రాథతైలి x శ్లేష.) చక్రస్తన.
 జలకాటి [వస్త్రము.]
 185 ద్విజ[=బ్రాహ్మణ] - (ఓజోగుణము)
 186 అడ మఱిచి 190 ధవారపుష్కరము.
- 191 బడిదోపక. 192 (సరళము.)
 193 వేటకాడు.
 195 (అలర్కకాక స్వరూపము- స్వభావోక్తి)
 200 స్ఫుటలమణుల్ - (పెల్లునేర్పు)
 204 కూపెట్టిన- (ద్రాక్షాపాకము)
 205 బ్రహ్మాత్మరంబు
 206 అంపకోల-నూల-నాజ్జ - చెల్లు
 207 దుర్గము లాప్త - (ప్రాథము.)
 208 (సరళము-ప్రాథము-వైదుష్యయుతము.)
 210 భ్రష్టు (నాశీజంఘగౌతమోపాఖ్యానము.)
 211 (రాజకీయోద్యోగులయొగ్గత.
 ఇమిడిక చే ప్రాథము)
 212 కానీ కాకపోనీ-మంత్రిపదాన్వయ
 214 కుదింప - విరివికిని-దొరల్
 215 (ధనమునకన్న నరులు ప్రధానము.)
 216 (సరళము.) 218 ఆములికాడు.
 219 (సమర్థము - ఇమిడిక.)
 220 ఒరుదలకానిక్ - పదింబదిగ.
 221 అసిలికూరులకు
 223 విల్లుందానును - (ఆటవికులనీచత.)
 225 వశ్యకలన
 226 మేలగు గజఘోటకమును
 228 - 229 దుస్సచివులు-
 230 ఒకటి గని (అరోగ్య కాస్త్రజ్ఞానము.)
 234 చను నెఱుంగ నూత్నమార్గము
 238 (ప్రాథము.)
 239 కూలపుగువణిక్పాత్రయమునక్
 240 (ఉగ్రదండము కూడదు.)
 241 (భిక్షువుల కధికార మీయ రాదు.)
 243 (వారత్రయ విజ్ఞాపనము.)
 244 సో కోర్వ దగుక్. 245 వాణిజ్యము.
 246 (శరము విడుచుటవలె)
 248 (వైరిమీడిక పయనము.)
 248 ఒఱ[=వైరము] ద్రాబలు [=దుర్బలులు]
 249 అహిభయము.

250 కట్టుపేడు. 251 ఒడ్డుగలము.
 252 [రాజు చేయరానివి.] కనుగల్గి-చలముంట-
 253 (ఉత్పాతకాంతి.)
 254 స్ఫుర్త పరస్పరంబు-(కతివశైలి)
 257 కుటుమున్నెము. 261 పులిజున్ను.
 263 కార్యకాండో - అంకకాండో
 265 చరదృష్టి.
 267 అవగోధముల యెడ వర్తన
 268 (కీకటోర్వ కరుగకు.)
 270 (అవగోధకాస్త్రము.)
 271 (నృప దినచర్య-సౌఖ్యకాయనిక.)
 274 పాత్రభూతు లెన్న పరికించి-
 పనసపండు దిగినపరిగ.
 275 పితృదేవక్రియలు 277 దండభీతి
 278 కేడించి-చంపి ధార్తి కండు.
 279 ప్రణిధి 281 మెడబులు-శుద్ధకోష్ఠము
 282 త్రివర్గసమత 283 మణిసంపాదన
 285 సోకోర్పి-లాంపట్యము.

V

1 నీకా
 3 ఎకదొట్టక - వీరాయితము. [ఇది గొలుసు
 కవనము గానున్నది.]
 4 వింగడము (ప్రౌఢము)
 5 కనుగొని - (సరళము.)
 6 గోమొప్పక
 7 వాతెఱిఁగింటి - (అర్థశేష)
 8 'మానవామాళితోవర్ణ్యాః'-మాళివర్ణనము.
 9 కాలాయన చక్రపరంపరలు.
 11 'సైరంధ్రుల్' (వక్త్రము - అన్వయము
 ప్రౌఢము.)
 12 కనుగవ-నూడు 13 ఈల గఱచి.
 15 'అనయమురాగ మొప్ప' (అన్వయప్రౌఢి.
 16 (చంపకము-అలిమారకము.)
 20 బోడబాసికము.
 21 చన్నులు-చదువున-చప్పటలై.
 22 (చక్రవాకములకు రామకాపము.)

26 కళవులు. 27 పత్తిరేకు.
 29 (వ్రాతలో హంసపదము)
 30 గోర్పుచ్చులు [లోకోత్తరము]- ఆగ్రాంఘి
 కంబు [అవ్యయా.]
 35 (గజకచ్చపోగ్ర కలహము)
 36 నిశావ్య 37 మరాళికా-ఏకావళి.
 38 త్రవ్వితండములు [జక్కన.]
 39 నాథి [=తిలకము]-కోనల
 40 (సరళిప్రాముము)
 41 గండె- నల్ల చాసరి గాఁడు
 44 పొండు(- వేణు - పండితవాక్కు)
 52 (రామాయణకథ) 53 54 (భాగవతకథ)
 55 కన్నెకూర్ - ఎరవుమాన్చి
 57 బొడుగఱచుచు
 60 'నఖముఖోష్ణిత'-(పటిమ పాండితి)
 పులుగు [=తార్కాణము]
 61 (కాలి తడిసిన ముతైము సున్న మగు)
 63 భిద్యస్తంజరుల్
 67 డామూఁపు- పరీవాహము
 70 ఈలుపుటాండ్రకు-తాపిక తై
 71 అందంబుగూడుకొని
 73 తైకాలిక [కాలాటకో]
 74 జిల్లంబని-సందడింప-సత్య-భామిని
 75 ప్రత్యుత్పన్నవిజ్ఞాన యై 76 చెయ్యము
 83 పలపల-గాక (గాఁగ అన్నసరి)
 84 కనుపొందు-ఏదుముల్లు.
 85-86-87 (కవనము పటువు.)
 89 (న్నానవిధానము) 90 పూవుపెత్తులు.
 92 (కపిలాఘృతసంయుక్తము.)
 93 (పూగీఫలసమాయుక్తము.)
 97 తిగ్గకరుండు.
 98 తత్తడి(శ్లోతిషము)
 99 సీతు 100 ఒచ్చెము.
 104 ఇతిగుబ్బలవాత్తి - ఉప్పురమెత్తిరి - తక్కి
 రూపుముల్ - చెప్పరమైన లోహశకటి
 ప్రకటికరణంబు.

- 105-108 (ప్రాథమము) — 'అరుణాంకుండు,'
 'మదనస్యందనతా' [శబ్దజాలము]
 107-110 (ప్రాథమము) 111 (క్రూరతిథి)
 112 బొడ్డుకోసినకొండవలి.
 113 'కుసుమములెల్ల' (ప్రాథమము.)
 114 పాలపము - (క్రొన్ననలవర్ణన)
 115 వీరుద్ధరి-పాటమరించిన. క్రొన్ననలవర్ణన,
 117 ఈరములు-క్రొవ్విరి.
 118 మరుమాఘ - (అశులు)
 'హిందోళ సాక్షున్నకుండ'. 'హిందోళంబునఁ
 బాడిరి' - మను. 'ఇంగాలచయములు.'
 [నైష]
 120 'పూచినమావులన్' - జయ శ్రీచణుడు -
 (చణవ్) మావులు [దృష్టిర్థి]
 121 జ్యోతీన్న - [ఆదివృద్ధి లేమి] -
 కమ్మనీరు.
 122 డిగ్గియ నంచ - అగ్గడ - వెగ్గలమాడు
 123 మధుళికల్ - కడారకాచకటకాకృతి.
 124 మలుచుట్టులొ
 125 అదోనిదానమధుధారక - బుగ్గలక.
 125 తేనెగట్టెచాచు - (కొరవులై)
 128 నమేరుదువుల్ 129 (భాగవతము)
 130 జడిసె [=జడిగురిసెను]
 137 ఊడుకొను [వృసింహపు.] మధుళి
 138 కళంకిత[గౌడి]
 139 ఆయుక్తల-ఇరులుకొన్నాక్ష
 140 మధుళిక - సరపణుల్ - 'త్రిమరం గా
 రహి' × 'క్రూరవనేధ ... గారహి
 గృష్ణరాయ' మను.
 141 కాయమెత్తి [భాషాస్వాభావ్యము].
 హంతృతా-సంక్రయి-హతోద్ధతి - కటకా
 ముఖము.
 143 మాధ్వి-కదంబునుగవలవ-బూది చఱవ.
 145 మేఘరంజ-మరుత్తృతా
 146 తండ్రి 149 పరాకు.

- 153 జజ్జుకో-మాస్పడుక్
 154 సున్నలనుచు (అపూర్వకల్పన)
 155 వేచిన - ఒరుంగక.
 157 గణరాత్రజాగరణంబు - నిదిధ్యాస.

VI

3. బ్రాహ్మవేళల - మంగళనామకైకిక్.
 6. సురియాళువల్లంబు 7 చాండాలిక.
 9 దండె సాచి 10 లాఠరా తూపరాణికడ.
 11 అద్దమరే యద్దాసరి.
 12 మరులతీన - (చూ. మార్కం. ఉ.హ.)
 13 ఇడుపుల ('ఇంచువిల్కాలి వ్రాసినా
 రిడుపులం' శృం. నై.)
 15 దవీయః-స్థాయితే (సరస్వతి).
 17 గరుసులు-పిలుపింకులాడ. 18 పాలగాలి
 25 మూరింబోక్ - కఱిగట్టు-ముండంబు.
 27 కోలుగొక్కెర - [కోలగొక్కెర-శ.ర.]
 28 ఉరుక్ - 30 చేలపుతసువు.
 31 ఆసారిముఖ బర్హిరుఖులు.
 40 తెరవాటులు [మను.] - త్రాడ్తోటికోక్.
 41 చనసిమి. 46 మధ్యందినపుటెండ
 47 పాకలపుటెనుగనవోలె - 'కలభంకితోరె ఇవ
 కూటపాకలః' భవభూ.
 55 ఏవము-మీవంటి-మావంటి
 56 మాదృకుల-భవాదృకులకు-స్వధితి (=క్షుర
 ము అధ్వర్యుడు యజమానునికి శిరోవ
 పనముసేయ నుపయోగించునది. శ్రౌతవిద్యా
 పూర్వమిహంసాకాస్త్రపాండిత్య ప్రకర్ష
 కనబడుచున్నది.) - పరుసవేది. 59 భూ
 బర్హిరుఖుండు.
 60 ఇటువంటివి.
 66 సాలకటంక-టేయుండు - డింగరీలు.

VII

- 3 జల్పవాదినై.
 5 బహివడ్డ పాచితంబు-దొడ్డ 'మనదొరయిల్లు
 దొడ్డవో గా'-దర్భపోటుల-ఆర్తిజ్యము

11 వశ్యవాక్యము.	27 విరజాభిధాంతర	29 ఆఘమర్షణము.
13 ఒరె-పరుఁజించి-దేవాయథంబులు.	41 మెట్టపంట	44 ఆబ్రహ్మణ్యము
14 గనపరాగోలలు- పినుఁగు	47 నెట్టికసీల	48 అడవెట్ట
16 ప్రాఁశ్నోతు-సురియ.	57 పక్షిప్రధాన పాపవాహ్యంబు	
17 సురె-కొంపలు-వల్లువము - గొడకట్లు క సె	64 నయకల	66 జగజంపుగా-క్రంత
చేరులు-ఁటెక్కి-గునుకఁగా.	68 కిసల [కిసలయ-యా.]	
21 కొంగవల్లు అపలు. 23 బ్రహ్మవర్చసము.	71 ఉడుగఅలు - వస్తరించి.	

ఇందుం బొడమిన నానుడులు. 23

1(15) దేశభాషలంగుఁ చెలుఁగులెస్స. 2(67) నాభీయున్నిర్వపంబును దోబుట్టువులయ్య వేర్పడ గుణంబు ల్గుపపే. (69) కంపటిలోఁ దామరలు. 3(34) అంగి సుఖియైన నంగంబు లటకుమున్నె చాల సుఖులు. 4(25) తిర్వక్తతి గతానుగతిక యాఁగా. (61) పాటువారల సుద్ది చెప్పంగ నేల. (78) చొచ్చినయిండ్లను దనయ లుండి కాన్పునకుఁ బుట్టినిల్లేరు క్రమము గనమె. (122) ఉ త్కిటలాభం బిడునె మది కుంధ స్మిర్వట్టుక. (126) బోనములు ప్రజకు జక్కులబోనంబులె యయ్యె. (174) కారణగుణంబు గలుగ దే కార్యమునను. (257) శతాపరాధమును సహస్రదండమును లేవు. 5(28) ఘనులగువారు నిజార్జవము చేరు వారికి నీరే. (58) పాసెం బడిగినవారే పేదలె? (84) ఇంటిలో నేడుము ల్లయ్యె. (101) విధాతకృత్య మది యేలా తప్ప. (120) అకృత్యముచే నగునట్టిపీడయొక్క గోచరమా నె దైవమునుకూలము నై పరుమేలుఁ దీతినక. (132) తల్లిబడికో లెట్ట. (147) దైవికమునెగుట యుక్తులుఫలింపవు. 6(5) మసిపాత మానికము. (34) అమృత మైనను జవుల బాత్వన్న సమమె (62) పుణ్యమమ్ముట కప్పురంబు వెట్టి యుప్పుగొనుట. (64) మీన్నింగినగ్రుక్క న్నావిధకిం గొఱతెయ్యె? (65) పుట్టు మఱి నూతు ల్వివ్వ చేతాశముల్.

సంప్రదాయాదులు 21

4(79) ఆరణ్యకధ్వని వినఁగఁ జేసి గర్భము సుఖచ్యుతము నేత. 165 డప్పిగొన్నవారు పాలు త్రాగు. 171 రవికరములు చూలు దాల్చును 174 కారణగుణంబుకలుగదే కార్యమునను. 175 శరత్తున అగస్త్యార్చ్యము. 176 తప్తపాత్రమం దుంచిన పాలు చిక్క నగును. 177 చేప తనజెనను తానే త్రాగును. 177 జమిలివెండిమీల వెండ్రుకవిల్లు. 178 అగస్తీ నీటిని తేర్చుట. 180 కంచుటద్దములను బూడిదతో తోముట. 193 వేటకాఁడు నల్లఁ గ్రోల నిచ్చి నీవ్వంగిందిగుచును. 194 అవారిదోషము విజ్ఞాననాశమునకు మూలము. 206 అంపకోలను నూలను ఆజ్ఞ చెల్లును. 5(29) వ్రాతలో అంచపదము 35 గజకచ్చపోగ్ర కలహము. 61 కాలి తడిసినముతైము సున్న మగును. 86 మంత్రజప్తక్రమము-ప్రయోగము. 100 చలికాలమున పెదవులకు మైనముపూసి కొనుట. 104 వేగుజామున ఇప్పు లలర్చును. 116 శిశువులకు దంతము లుదయించిన తన్నాతా పితలకు సంగమును కలుగును. 7(24) ఉప్పు చింది యినుమడి యగును.

ఇతరకవిజాప్యములు 30

1 (19-84, 36, 40) పద్యములు కృష్ణరాయ వంశవర్ణన, మను చరిత్రస్థమే ఇట గృహీతము.

4 (20...) దశావతార పద్యములలో కొన్ని మనువులోనివి - కడమవి తన్నూలకములు.

1(12) 'నీలమేఘముడాల' × మను. ఆముక్తములో ఈపద్యమున గీతము భిన్నము ; కళాపూ. చూ. 2(92).—

సీ. అంజనాచలగర్వ భంజనాచలలీల| నీలగర్జ పుమేనిడాలు దనరఁ,
బుండరీకముల నుద్దండరీతుల గెల్చి| చెన్నొందు నిడువారుఁ గన్ను లమర,
మకరకుండలరుచి ప్రకరకుంతములై | దినకరప్రభలు వెన్నెనుక కొదుఁగ,
నురము రత్నమునందుఁ గరము రంజిలునీడ | తోడునీడగ లక్ష్మీ క్రీడలాడ,

తే. శంఖచక్రాది పరికర సహితుఁ డగుచు | మఘవముఖదేవతా సేవ్యమానుఁ డగుచుఁ
బరిగ రాజాధిరోహణోద్భాసి యగుచుఁ | గృహ దలీర్పంగఁ గాన్పించె గేశవుండు.

ఇట్టిదే పరమయోగివిలాసమున—3(299)

సీ. తెల్ల దామర కాంతి నుల్ల సంబాడుచుఁగ నుపట్టు నేత్ర యుగ్గంబుతోడ,
నీలమేఘత్రీలఁ గేలి సేయఁగఁ జాలు | రమణీయ దివ్య విగ్రహముతోడ,
భానుకోటి ప్రభా పటలంబుఁ చెగ డెడి సంపూర్ణ విమల తేజంబుతోడ,
సౌదామనీదామజాలంబు నిరసించు| మహనీయ కాంచనాంబరముతోడ,

తే. శంఖచక్రాది పరికర సమితితోడ | వనజవాసినీతోఁ దార్క్ష్యవాహుఁ డగుచుఁ
బాకళాసనముఖ్య దివ్యతులు మనులుఁ | బ్రమదమునగొల్వఁగాన్పించె రంగవిభుండు.

(57) “కలయ న్నీలమసుంపు”-ఇది ఒరు లూపింపనికల్పన యనుతలంపున ఉపోద్ఘాతములో మధ్యతమ గావలయు, కాని, ఏతత్సదృశములు ఇతరకావ్యములందుఁ గలవు. [వలభింజెప్పట గేశుండునర యనుటకు, గేహముం జెప్పట ప్రసక్తికి, లభముటలుచెండ్లు.]

ఉ. “ఆరమణీమణు ల్సరసి నట్లు ప్రవేశ మొనర్చువేశఁ ద

త్కారణపీచికాచలిత కంజములక మధులోలభ్యంగముల్

వారక సారెకు న్నైగసి వ్రాలుచు నొప్పె దదంబుదేవతల్

నేరుపుతోడ నాడు హరినీలపుటచ్చనగండ్లకైవడికొ.”

కళా. 6 (229).

(ఇందు భృంగములు హరినీలపుటచ్చనగండ్లు.)

వ. “ప్రతీరశోభనభవనంబున నిస్తులపద్దవివాహపీఠికాసీమక గూర్చున్న బెగ్గురుపెండ్లి కొడుకునకు సుంకులు చల్లు ఘనవేణికాసమాజంబు విరంజిరికింజల్కు కలమపుంజ సంచితిదర వికసిత శోణపద్మోదూళిలంబునకొ దంచుముసలంబులసొంపునఁ దదంతరంబునఁ బరినోత్పతనంబు సలుపు మత్తమఘసమాలికలు లోచనానులాసంబు చాలం బోధింప.” చంద్రికాపరి. 4 (68), (మధుపమాలికలు ముసలంబులు).

మ. “సారిడించేర్చిన.” 1 (66) [కృష్ణ పాటు వికాలరాష్ట్రములో ఇన్నియం బండును. కోరుగా ఇవియు వచ్చునుగాన, రాయఁడు ఇన్నిటి నెఱుంగును. ఇతరకవులపాలాలలో ఒకటి రెండే పండును. కావున ఒరులెవ్వరును ఇన్నివరులం చేర్చిన లేదు.]

ధాన్యములు × తోటలు. ఇందులకు ఇంచుకసాటి పద్యము—

చ. “రుచిరవిలాస హాళికసరోజముఖే పరిపాలితంబు లై
ప్రచురతర ప్రసూన రస పాండుర సాల రసాపగా ర్పుర
ప్రచయములక మనోరథము పండఁగఁ బండినపుష్పమంజరుల్
రుచి దళుకొత్తు ముత్తెపుసరుల్ గనుపట్టవిచిత్రవైఖరిక.” రామాభ్యు.

చ. “బలసినహల్లకచ్చటల” 1 (67). ×

“కలమాః పాకవినమ్రాః । మూలతలాఘ్రాతసురభికహ్లాః ।

పవనాకమ్పితశిరఃః ప్రాయః । కర్వంతి పరిమళక్లాఘామ్.” భో.

చ. “తోడిబడ నమ్మ లక్క లని.” 2 (59) × చూ. మందారమరందము.

“యథా యథా పశ్యతి తస్య భేదమ్ । పాతుం ప్రవృత్తో విరళాఙ్గాభి స్సక
తథా తథా ప్రేమరసేన సాకం । సప్రీడహాసా తనుతేఽమృతధారామ్.”

“యథోర్ధ్వాక్షః పిబ త్యమ్భః పథకో విరళాఙ్గాభిః ।

తథా ప్రపాసాలికాఽపి ధారాం వితనుతే తనుమ్.”

క. “గ్రామగ్రామంబున” 2 (69) × చూ. నృసింహపురా.

క. “నీమగనితేజమున ను । ద్దామశమసగ్రుఁ డనఁగ దగి కంపటిలోఁ

దామర మొలచినక్రియఁ ద । స్వీ మునివిభుఁ డైననుతుఁడు నీ కదయించుక.”

క. “కలిగఁ గదా కంపటిలో । పలఁ దామరవోలె నిట్టిపాపండపురిక ।

జలజాత్మప్రతిమభాగ్యము । గలవారికి నెచట నైనఁ గల వభిమతముల్.” పరమ.

“జయజయ 4 (16). ఈపద్యము మనువులోనుం గలదు.

మ. “పవిధారాపతనంబు.” 4(26) × మనువులో 6(110). ఇది మనువునకును ఆముక్త
మునకును సాధారణము: ఆయనను ఆముక్తములో వ్యాఖ్యాతలు “సలీలం జన్న” అనుభాగమును
‘వెసం జన్నట్టి’ అని యతిభంగముగా మార్చుకొన్నారు. —రెంటును ‘సాల’ యనునది ‘తాళ’
యనియే తొలుతనుండెం గావలయు. ‘సలీలక’ — ఈరూప మెట్లు? సలీలముగఁ — అని
యొండవలదా? “సలీలంబేఁగయుష్మత్” అని పఠించిన నిరాక్షేపము.

తే. “పుట్టవెడలి” 4(89) ఇది “వల్లీకాగ్రా త్తవభవతి ధనుఃఖడ్గా మాఖడ్గాలస్య” అను
కాలిదాసోక్తిని ఉపజీవించుచున్నది. — జగదీశపండితులు పుట్టనుండి బొమ్మకొరడు పుట్టదు
గావున ‘వల్లీకః సాతపోమేఘః’ అని నిఘంటువు కల దని నుడివి, తదనుగుణముగా నర్థము
వచించిరి. ఆయాక్షేపము సరిగా దని యీక్రింద విశద మగును: —

“నూర్యస్య వివిధవర్ణాః । పవనేన విఘట్టితాః కరా స్సాశ్రే

వియతి ధనుస్సంస్థానా యే దృశ్యంతే తి నిన్ద్రధనుః॥

“కేచి దనస్తటలో రగః । నిశ్వాసోద్బూత మౌహు రాచారాః

తద్యాయినాం నృపాణామభిముఖ మజయావహం భవతి.

అచ్చిన్న మవని గాఢం । ద్యుతిమ త్స్నిగ్ధం ఘనం వివిధవర్ణమ్ ।

ద్విరుదిత మనులోమంచ । ప్రశస్త మమ్భః ప్రయచ్ఛతి చ॥

జలమధ్యేనావృప్తి । రుభవి సస్యవధ స్తరా స్థితే వ్యాధిః

వస్త్రీకే శస్త్రధయం । నిశి సచివవధాయ ధను రైస్త్రప్

బృ. సం.

మనుచరిత్రకారుఁడును ఇంచుక అన్యకవివచనానుకారముం గావించినాఁడు. — “ఉవాచ వాగ్ని దశనప్రభాభి । స్సంవర్ధితోరస్థస్థులతారహారః.” రఘు. — “దంత, కిరణములు హారకాంతులు సరస మౌడ” మనువు. ఆయన శ్రీనాథునిఫక్కికను అక్కడక్కడ చూపినాఁడు.:

సీ. ‘చిన్ని వెన్నెల’ (మను.) సీ. ‘చదలేటిబంగారు.’ (శృం. నై.)

ఇందులేని యవలక్షణములు 6.

(1) నగామములేని యుదంతపదకుషప్తి; (2) ఇంపుగాము; (3) ఇంచుగాదులచకారమునకు పత్వము రామి; (4) క్వాస్థేకారసంధి; (5) రజమైత్రి; (6) ఇంచుక్కునకు స్వరయతి, ఇవి లేమి ఈకవియొక్క యుక్త్యప్తలాక్షణికతకు తార్కాణముగా నున్నది.

కవియొక్క ఛందోజ్ఞానము (యతిజ్ఞానము.) (56 ఉదా.)

1. ఆకమలావధూటియు ను × దారతఁ దోఁప.

3. వృజినతూలౌఘములఁ దూల × విసరుఁ గాత.

4. నిశ్చల । త్యావచలత్వనిష్ఠలే స × మస్తజగంబులజాడ్యచేతనల్.

6. దీపాంకురా । కృతి నందం బగునందకం బఘటా × శ్రేణిచ్ఛిదం జేయుతఁ.

13. నైపుణి జ్ఞానచిం × తామణికృతి; కృతి వినిర్మింపు మింక మాకుఁ × బ్రియముగాఁ

17. వృద్ధి యని పోవ మేల్కొంచి × వెఱుగుతోడి.

36. ఫలదుగ్ర ప్రతాపాగ్ని × కృష్ణరాయ. 41 పృతన భవదసి ననిఁ జెగి × కృష్ణరాయ.

52. నిలిచినయట్లు మాదువు ల × నేకములుల్లసిలుం బురంబునఁ.

58. [మ. ప్ర.] రెండును దీనులొంచు నమ్మా × దువులన యదుగం × దోచు నుద్యద్రతోస్తే శన—[నమ్మ × స్మృతలన]

60. నృపతివెలియంతిపురముగా × నెన్న మెలఁగ.

63. పిలుపున కై లాభముఁ జెలిపెనేని × యవి శ్రీ లగుటఁ.

66. గ । న్నెరులున్ బాశలు గల్గి రాజనము కాం × తి న్దారు ముల్కాపి.

67. నిలిపి మరందమానుకర × జీన్నికటోపవనానిలాహతిఁ.

70. భరంబునఁ బడుమట్టచేఁ జెఱుకు × మత్తియము ల్పిటిలించి.

75. కొం । దెలపయి కమ్ముగ్రామ్యుతరు × చీతతి డించినపేఁపగంపలఁ.

81. ఫలం × । బులును సుగంధశీతజల × ముల్ వడఁబ్రప్పును.

84. ఎం । తే నాగేంద్రశయానుపుణ్యకథలున్ × దివ్యప్రబంధానుసంధానభావము.

11. 7. నెగసి లోడ నె క్రంకుగు × ర్నిలువలేక.

15. ఉం । డును నిజలక్ష్మిచే సరిప × బు ల్గూరయంగ.

17. రవి యనుదివ్య కేతువుచే × అంగున మూసి.

25. పురో! ద్యానమల స్త దేభములు × ప్రాణముతోడినగంబులో యనన్.

29. ఇలఁ బాదద్వయి రాయ న స్కొదపు నెం × దే బాటువో.

42. నానన్ దత్తితకీర్తిహంసి చన మిం × టన్ గ్రొత్త నా నేల నా!

నానీరాద్ద్రపత్ర యయ్యు వడిమిం × టం బాటుతజ్జాలి కేలా.

48. బాం! ధవభాను ప్రతతు ల్లరింపఁ గుయివెం × టన్వేట్టు.

[వ్యాఖ్యాతలు 'వయివెట్టన్' అను యతిభంగపా. కల్పించినారు.]

71. విప్సగఁ దన్నగరినికట × వృషగిరిహరికన్.

73. ఘృతపిండనిభకర్క × రీఖండములతోడ.

79. కాలం! బున్నురులకు వయసుఁ బుచ్చి × మోసము చెచ్చున్.

85. అవ్వి! పునకున్ వీటికరండ × మున ముద్రితమై.

87. ఉ! దారమధుతోక్తి నిట్లని × యానతిచ్చె.

91. గృహసమార్జనమో జలాహరిణమో × శృంగార

III. 76. అనఘ, యెఱింగింపు మఱి స × మస్తాధారం! బన.

88. నృప, కృతార్థుండ నైతి నా × కింకకంటె.

IV. 7 ఎదురై నతిమవాని × గృహకృత్యనుడిగి.

9. నిరం! తరవందిస్తుతులుం జేలంగ గజఘం × టావారకాంతా.

15. నిగుడఁ బులకించి కరటిఘం × టికిలతాళ! ములు.

74. నా! రాయఁబండె పరంబు కొల్వ్వు × మతిని నటంచున్.

82. కృతిపయఃపాననవమేఘ × పృథుకి మలకు.

85. వెడలెడువోఁ గఱోరఘన × బృందము.

86. జే! రినలవణంపుఘట్టముల × దృప్యదిర్మదదావముల్.

90. ఆడు చుం! డకి చన నూదఁగాఁ దొరఁగు × నాళపుటుండలఁ.

91. ఆవులు రేచి గెండ్లవదియఁ జన, మిన్ను మిన్ను నొకటిగా × వృష్టి బలిసె.

115. పాటరవము చెలంగెఁ దాళి × ములచిప్పుడు నై.

117. సృపున కిగు తెరి వేటయా × యితమఁగ.

125. హాలికు తెన్నడుం చెగని × యూరులచేలను జొడుముట్లనుం.

131. విచ్చుమో! గయి మఱి పాతపోదురు స × మస్తనికాగతు లైన.

148. సంధూత [స్రగ్ధర-రి యతులు నివ్వటిల్లినవి.] 185. గజఘోట [మ. స్ర.,...]

V. 3 ఒకనాఁడాప్ర [మ. స్ర. రి యతులు నివ్వటిల్లినవి.]

87. బుద్ధి ప్రాగ్జన్తసంస్కార × మున జనింప...నాగక × న్యలు పుత్రికా వివా × హములయందు.

50. ప్రా! వృట్కలాంబుదగర్జ గెల్వఁగనల × చ్చీఖండతోభాసిత.

182. అకు లేతద్వద నేందురాగమిళ నా × ప్రాదుర్భవతోక్తిరకంబుల.

ప్రాసజ్ఞానము. (ఉదా. 23)

ప్రాసపూర్వార్థమున లఘుగురునియమును గాని ప్రాస్యదీర్ఘనియమును గాదు.

1 (16, 17, 27, 76) (8) 77; 5(92), 6(11) (7) 20, 44, 45, 58, 68;

అప్రాసము-2(9); 3 (28), 4 (121), 4(240), 5 (61) ఇన్నిచోట్ల హెచ్చరికతో నిర్వహించినవాడు ఎట నేని ఏలకప్పును? నిడుదపై (ఉడ) ప్రాసము-2(88), 4(285), 6(21).

పఃపప్రాసము - 4 (168) [చేపు-అని శ. ర. ప్రమాణము లేదు]

గగ ప్రాసము 5 (28). ంధంధ 5 (158), [భారతిసిద్ధము].

2 (97) “విధినిషేధంబు లెఱిగి తే మధుర కరిగె” - చూ. పుట 26.

ఉత్కర్ష హేతువులు. (12 ఉదా)

పద్యంతములందును ఆశ్వాసాంతపద్యములందును ఇందుఁగల విగ్రహములలో దప్ప మఱి యేకబృహదులు గానరాదు. గౌడిలో ఆ సమానము లయినపద్యములు 6.

1 (8) ఖనటత్; 4 (27) స్యందనస్థిత; 5 (118) మరుదూధ; 5 (110) త్వావళా; 6 (15) కాంచె నైష్ఠపుడు; 7 (27) చని కాంచె — మార్పశక్యములు గావు [విషమస్వర్ణా వృత్తి]. లోకోత్తరనాగరకత - ‘పిదెంపుఁబలుకెంపు’ 1 (60), ‘అంచితహారవల్లి 1(61), వేదన మేడపైవలభి 1 (62); సరసోక్తులు - వెలఁదియాసీదండవెలయెంత 2 (19); చమత్కారము — సనకాదివిజమస్కరి 1 (41).

స్వభావ వర్ణన. (34)

II 58 నులివాడునాచువల్లుల. 54 మీ టగుమీల నెల్ల.

59 తొడిఁబడ నమయక్క యని తూలుచు.

61 శవ రెల్ల దీర్ఘ కాంబువు-62 హృదయ లెప్పుడు; 68 తారుణ్యాతిగచూత

III 5 కలిపయోక్తలచే వారిప్రతిభఁ జెలిసి; 6. అంతలో నొక మేటి కభిముఖులై,

IV 7. నెలవులు నాకుచు తెగిపోయి మఱి నిల్చి.

91 ఎలగోలుజల్లు మున్నెళ్ళఁగెళ్ళ. 127 ఇల్లుదిరుగ నొక్కింతబ్బు శిభి.

181 రయమున వృష్టికై యొదిరి.

[యామునాచార్యకాలమున ఆశ్వపతి నరపతి గజపతు లని వ్యవహార ముండినదా?]

183 వసతు ర్వల్వడి వానకై గొడుగు. 184 గురుగుంజెంచలి కుమ్మి.

153 హలనమర్కదళికందాభ. 181 అర్కమండలి కభ్రమడ్డమైనంతనె.

V 7. వాతెఱి తొంటికై కడి-వయస్సంధి. 21 ఒడవెదు జవ్వనంబు.

117 మును ననల్ దమిఁ బట్టి. 143 సహకార ఫలరస.

157 విష్ణుచిత్తుని తనయా తపోవర్ణనము.

VI 6. చమ రైనతోల్కులుసంబు. 13 ఇడివిన యిడుపులయెడలఁ బొత్తేను.

17 ఎలసిటి బొండలంబులఁ బోలె. 18 మంగాళ్లఁ జాగి పైముచ్చుఁ జాపులుపర్వ.

19 మృతమర్త్యురెంటాన నిర్దేశ జాలక. 22 తిగిచిన నడుగులు దెమలక-(మల్ల యుద్ధము.)

56 స్వధీతి (=యజమానునిక్షరము-పూర్వమిమాంస-శ్రౌతము)

VII 5 బహివడ్డదీప్తిజాన కల్పపుఁ బాచితం బిడి-(బ్రాహ్మణబ్రువ వర్ణనము)

13 పసలేదు, నిలరోరి, పాపులారా, యని - (దస్యపాతము).

14 తొడువింటివాఁడు చస్త్రోవఁ బోవక - (దస్యపాతము.)

16 కాక శక్రుఁడు - (దొంగలరాయఁడు); 23 స్నిగ్ధత్రిభాగ-వైష్ణవుఁడు.

80 చరణంపుసరపణి - (భాగవతులవర్ణన.)

లోకోత్తరములైన యుత్సేహుడులు. (21)

I 65. తలఁ బక్షచ్ఛటఁ గ్రుక్కి.

II 25 పై ననిశంబు నల్లుకొను.; 47 సరి యగు నిట్టివెట్టలను.

48 దవఘామంపుఁ దమంబులో. 49 పడమర వెట్ట.

56. మెండుమీఁతిన పగటి...ఓల్లఁ బోయిన.

VI [17 దివిజ...31 ఘోరాపార] దశావతార పద్యములు.

85 ఎడపక మున్న మింటిపయి...మాకతక, లేవగలు...బాటెడు...దట్టపు.

86 దినములవెంబడిక జడనిధి...లోనఁ బేరినలవ...సృజించె.

92 ఆలవర్జస్యఁడు కేకిపాత్రముల; 98 గగనరంగస్థలంబున [ప్రాధి యమర]

104 స్వయంభుతాబ్రహ్మసాహి రిపుజాల...దుగ్ధశుద్ధ జలకంధులు...ఉదాకరములు.

111 నూలపరిపక్వ కాననోదుంబరాగ్ర...లడఁగ రచ్చసేయంగ వెడలె విక్రాంతి కనఁగ.

121 ఉఱుము విని యలకకై-దివి వెఱఁ బఱచు...తెఱఁగున.

125 వరజాబడి రొంపిఁ గలపఁగ. 143 సంభూతజ్ఞప్తివాతాశన.

V 11 సైరంద్రుల్ పయి కెత్తి.

80 కదలి దివియించె నాగ్రాంఘ్రికంబు...కొప్ప...మెఱయుగోర్ముచ్చులు.

85 తలిరుంగైదువు జోడు. 87 తామరసాస్త్ర తామ్రముఖి.

105. అరుణాంశుండు హిమర్తు వస్త్రజని; 145 కామినిమేఘరంజి...

VI 41 దీనిచూపుదుటెక్క-హరికృత గోదావర్ణనము.

శ్లోష (సు కు మా ర త)

ఇందు శ్లోపవర్ణన లలి మనోహరములు.

2(19) వెలఁది యానందడవెల; (21) పద్మాస్య, (41) పాటీరగిరి వనీవాటిఁ గ్రీడించియు.

4(82) కృతపయః పాన నవమేఘ (శ్లోష-పయః). (200) స్ఫుటల - రంగనాథవర్ణన.

5(7) వాతేఱ తొంటికై వడి. (80) కదలి దివియించె.

ఎత్తుగీతులందు గౌడి గౌడియే (4 ఉదా.)

1(3) ప్రబల తరబాడ బీకృతే రస్తుదములు.

2(89) స్వస్తి కృద్వాస్త్ర వస్తుత్యగ స్తి మఘవ.

2(41) కషధిలహరి భి దో కృతత్వపతజటిల.

5(189) స్వభృత పరభృత విమత రసాల.

ఇందు దుష్టపాత దుష్టవ్యాఖ్యాదులు. (33 ఉదా.)

1(41) కృత పురవర. 59. సార వేయనదల్పు-

“సార యిదె పాడువు మని యొక! సారె యొకతె యక్షకేశిసమయంబున ని

చ్చారతి నొకతెకుఁ జెప్పిన! సారె కనకపంజరమున సాధ్వస మందెక.” శృం. 2.

68. ఆడుగునఁ బండి...మధువుట్టఁగ...సేచనాజడ [ఉట్టఁగ].

2(66) తరుణు ల్లి...గను నట్టి శైత్య[నీటి శైత్య]. 73. కర్కరీ (పరిపక్వ...); 8(90) (వశళాలంకృత) ముష్టికతోరాపణ కర్కరీ ఫలితకేశ క్రూర వక్షింగకా; 4(140) (అలిగరుదం చలామల...యైన) పాకనిర్లిత...కర్కరికావనాళినా. [అనుబంధములో కర్కరీ శబ్దము చూ.]

97. పెల్లులోహండి కావళ్ల. — ‘లోహండి’ - (లోవి - శ. ర.) “అయ్యనీ పేటియొ హండియుఁ దండులంబులు” కాశీ. 5(62); “రాగిలోహండి నన్నాయి లేకుండంగ. వండి దించిన యివురవంటకములు.” కాశీ. 8(121); లోహండి గాక ‘హండా శబ్దంబు (ఆస్యదేశ్యము) కలదు.

99. దోహూర్భృత దురరగోవర నరాధా... లీలావార్ధుషికా... దోహూర్భృత - అన్నచో - “దోః=బాహువుయొక్క - ధూః = భరముచేత” అనుటకే సరిగాదు. ఆపక్షమున ‘దోహూర్భృత’ అని యేర్పడవలయును. ఇచట ‘ధూః’ శబ్దము అక్షవాచకమే. దోః=బాహువను-ధూః=కాడిచేత, (లేక, కాడివంటిబాహువుచేత) అని యన్వయించుకొనవలయును.

3(18)-ఆకేశిధ్వజుడంత-జీరణ. (64) ఏ నవిద్యవలన మృత్యువుఁ దరియింప... క్షీణింప. 3(18,64) “ప్రమాదం బై మృత్యు మహం బ్రవీమి.” అని సునత్సుజాతీయును. “విద్యాం చావిద్యాం చ” ఈకావాసోపనిషత్తు. “అవిద్యయా=అగ్నిహోత్రాదికర్తృణా.” అని సోపనిషత్తత్పర్య సంగ్రహము. “ప్రమాదో బ్రహ్మనిష్ఠాయాం న కర్తవ్యః కదాచన. ప్రమాదో మృత్యు రి త్యాహు ర్విద్యాయాం బ్రహ్మవేదినః.” ఆధ్యాత్మోపనిషత్తు. “యోగినః కర్తవ్యస్త్వి సద్గం త్య త్వాత్మ శుద్ధయే.” భ. గీ. 5(11). యజ్ఞో దానం తప శ్చైవపావనాని మనీషిణామ్.” భ. గీ. 18(5),

92. అసితాహీంద్ర...కస్థల...నృతమత్తలి హస్తీసకా. [అనుబంధములో మత్తలి చూ.] “క్షయకాలంబున.” 5(82); “మల్లంబావరపుత్త.” నైష.

4(11) శ్రీత సిత మరాళ (చ్చద?) వాత్యాభి హతపరాగ. వలయమండితకల్ప కాఖిలా యనంగ, శంఖచక్రాంచి తోరుహస్తములు దనరఁగి దోచెఁ గమలేక్షణుండు చతుర్భుజుండు.

18 సామర దిదృక్షు...సోక...ఘట్టనలఁ బాటు...

29 ఆయతయమ్మ దాక్మలి...వారిధా. రాయత-అయతము వారిధార లని యర్థము.]

43. వెండి యేజంగ మెత్తిన(?) వెరంగు పడును.

44. శివలింగము...చేయనిది పాపము - “శివ...నివహం బేమైనఁ జేయఁగనిది పాపము దా. నవుఁ గా దనఁ దాసమయమునవునను విప్రులక యగ్రహారములిచ్చుక.” [చేయక + ఇది అని అఖండయతిప్రియల ఛేదము సమాసముగా నన్వయించుట సాధువు.

76 కర్కశుఁ డంట కోర్వక...పేర్కలుగంగ [(?) పేర్కలగంగ]

“మకరేశ్వర పుష్పాధిశయిత చరణకిశలయే” అని క. క. ల. లో గంగాస్తుతి.

“సీతమకర నిషణ్ణం కుక్కువర్ణం త్రినేత్రం।
కరధృతకమలో ద్యతూత్పలభీష్టముద్రామ్
విధిహరిహర రూపం సేస్తకోటీరచూడాం।

కలితసీతదుకూలాం జాహ్నువీం త్వం నమామి.” గంగాధ్యానము.

“అలిఖ్య సఖ్యాః కుచపత్ర భగ్నీ మధ్యే సుమధ్యా మకరం కరేణ
యత్రాలపత్రా మిద మాళి యానం। మన్యే త్వదేకావళినాకనద్యాః” నైష. 6(69)

ఇందులచీకలలో మల్లి నాథ నారాయణులు “గక్టా మకరవాహినీ ఇతి ప్రసిద్ధే” అని వివరించినారు. వరుణునికి మకరము వాహనము. “వరుణాయ జలాధిపతయే మకరవాహనాయ పాశహస్తాయ” అని వరుణస్థాన నాగతము. వాహనములు చిహ్నము లగుటయుం గలదు - చిహ్నము=ధ్వజము—గరుడధ్వజుడు, వృషభధ్వజుడు, ఇత్యాది; - ఆన్యాయమున మకరధ్వజుడు వరుణుడు.

115 నటనపరకేకి...[‘అకు దను’ అనుకల్పన సరిగాదు].

188 వసతు ద్వేష్టడి వానక్తే గుడిసె మోవ న్రాక...[గొడుగు మోవక్]

146 అల మలయాద్రిఁ గుంభభవుఁ డన్కతకంబు శరత్తుకుండమం డలిఁ బ్రతిబింబకైతవ
మున న్నమ కిచ్చిన...[శరత్తు.]

160 అంబరవాసు లగ్ని క్రయక్తే...బెలుచం...యాక్రమించెఁ గా కం బరితాప మూన
ననఁ గానె...[నాకం బది తాపమూన]

166 ముగిలు విరియెండ వెండియుఁ గగనమణిస్యందనంబు గడిసెనో యనఁగల్గె. [విరి
యెండ వేడియు]

5(8). పేమాభాంగ... శ్యామాత్వంబలి...[శ్యామాంకిం బలి]

చా. ‘భూసురవంశ్య, పుణ్యజన పుణ్యజనాంకము తావకీనమే।

పో సమకూరెడిం గలముపాత్తున దైత్యులకెల్ల సంకతక్.’ 6(51).

[టీక. అంకతక్=నామధేయ మగుటచేత].

80 కదలి దివియించె నగ్రాంఘ్రికంబు... మెఱయు గోర్మచ్చులును గెంపుగుఱులుగావె,
[ఆగ్రాంఘ్రికంబు.]

81 ప్రియలాభదశ నైయిఁ దొఱగించునో.

‘అదియొండె భక్తి యెవ్వతె! యెద విశ్లేషక భీరువృత్తిఁ బ్రియాలా

భదశ నైయిఁ దొరగించును! హదసున, నదిగాక యున్నయవి వైశికముల్.’

88 పలపలగాక నీలములబన్న సరంబయి నిర్మలాంగికి [పలపలగాఁగ]

93 ఖండితపూగినాగర!...హిండితములు గావించియ - (మగు తాంబూలము) ఖండస్థిర
భక్తి నొసఁగి కదలి చెలులతోఁగ (ఖండిత-ఖండంబులు అనుటలోపానర్తక్యము. తాంబూలమేదికి)

111 క్రూరతిథిఁ గృష్ణరజనిఁ దవ్వైరిఁ గనియుఁ! బెద్ద లిగురావఁ బట్టెన పెట్టువడిరి.

129 స్థాణు వొక్కండు మగవాఁడు దలఁక కుమియ! ఫల మొసఁగెనట్టె! కినియక; పద్మ పదనః

వదనసురఁ గూర్చి నొసఁగనీవలదె పుష్ప । మైనననుమాడ్కినుమిసిన × ననిచెఁబొగడ.
(నలరె).

6(6) చము రైన తోల్కలుబుసంబు పెంకియును [పెక్కియును].

27 చని కాంచెక్ విరజాభిధాంతరవపుః... (విరజయను నామాంతరముగల దేహముగల).

“కావేరి విరజా సేయుం వైకుంఠం రజమన్దిరం।

పరవాసుదేవో రక్షేతః ప్రత్యక్షం పరమం పదమ్.” మఱియు -

“అస్తి ప్రశస్తమహిమా వైకుంఠోఽవ్యవేధవః।

యస్సప్రావరణీత స్తు పరస్తాత్ప్రకృతే రపి,

యదస్తే దివ్యతటినీ విరజా నామ విశ్రుతా

సంసారదావదగ్ధానాం జీవానాం తాపహారిణీ.”

తత్ర దివ్యం మహద్ధామ! వైకుంఠాభిధ మజ్జ్వలమ్;

తత్ర స్తమ్భసహస్రాధ్యైః దివ్యే శ్రీమణిమణ్డపే।

సింహాసనేఽతిరుచితే విభూతిద్వయచిత్రితే...

శేషస్య మృదులే భోగే ఫణామణిరుచా స్తుతే...

సమస్తశేషీ భగవాన్ లక్ష్మ్యై భూమ్యా చ నీళయా.” ది. నూ. చ. ౧

39 విసయేవ్యాని శక్తింద్రియ వితతికిని [అయిసయేవ్యానిశక్తి యింద్రియవితతికి]

ఇందు వ్యాఖ్యాతృప్రముఖ ప్రకృష్ట చ్ఛందోదోషములు. యతి (21) ఉదా.

ఆసాధు వని విమర్శకాదులు తలంచిన సాధుయతి:—‘ఆఖం లేతద్వదశేస్తు’ 5(132).

‘ఇందు ప్రథమపాదములో ప్రాక్షరములో అబ్బిరక్షేష చేసికొని యతిని నిర్వహించుకోవలసినది.’ అని వ్యాఖ్య, భ్రాంతిమాలకము. అట్లు సాధ్యపడదు కావున యతి దుష్టమే అని రాయవాదుల విమర్శ. అదియు పారఁబాటే. ఇది ప్రాదియతి; కనుఁడు:—‘ప్రాస్థతి - ‘అది బన్ధనే’ (భా. ప. నేట్) - బాహుళకాత్ ఉన్ - ఆగమకాస్త్రస్యానిత్యత్వాత్ న నుమ్ ప్రాప్తిః; యద్వా - ‘అద భక్షణే’ (ఆ. ప. ఆ.)’ రామాశ్రమి.

1(8) నే! ర్పడర నిజత్రివక్రతయః బాపఁగ మ్రొక్కెడు నా సుమాలిపై.

ఇట యతి భగ్నము. ‘చొప్పడఁగ’ అని పఠించిన సరిపడును.

1(19) మూ! రాసల యైన భృంగతతి×నాఁ దుద క ప్పమరక్ - (తతి×యై)

2(48) దవధూమంపుఁ దమంబులోఁ దమరసద్రవ్యంబుఁ పంకేజబాం

ధవభానుప్రతతుల్హ రింపఁ గుయివె×ట్టక్ వెళ్లు శూన్యోరుకూపవితానంబులజాడ.

(‘కుయివె×ట్టక్’ అని సాధుపాఠము కలదు.)

93 నీయిచ్చయై మిన్నక పో! వోయి మనిప్రవర నిన్ను×మెప్పించెద...(నొప్పించెద)

4(26) ‘పవిధారాపతనంబు’ - (‘సలీ×లం జన్న’ - అని సాధుపాఠము కలదు).

13‘సామరదిదృక్షు’ - (‘సమృదదిదృక్షు’ అని అఖండయతిభంజక మయిన సాధు పాఠ మున్నది.)

117—దొడ్డిక ట్టగుమ్మగాలి×చూడఁజూపట్టె మీఁది ప×ర్జన్యధన్విసృపతి కగు తెరనేట

యాయిత మనంగ:—[‘×జాడ చూపటై’ అని పఠనీయును].

131 ని ర్ణయముల...×మ బొప్పక యించుక విప్ప [‘మ్రబొప్పక’ అనునది.]

155 అప్పు డనోన్య విజగీషు లైననృపుల కవదానలనుండి లబ్ధలక్ష్యంబులైన
స్వాన్యయశరాళితే గీర్తి×చాలఁ గనెనొ యన వనాళి బ్రఫుల్ల శరాళి మెఱసె.
[‘స్వకుల శరపాలితే’ - అని పఠించిన సరి.]

5 (52) తనునంటె... వల్లవస్త్రీలఁగా । జననం బదంగఁజేసి కూడియును స×క్త
స్వాంతలఁ [‘కూడియును సం×సక్తాంతలఁ’]

110 నమనిందప్రాము × జికనిమంత్రణ శోభనాక్షత ప్రతితి [‘ప్రాము × ణక’ అనియా.]

123 ఎదు రప్పడ మఱి సార్పులై సురసు×రణ దుద సుల్లఁగ స్రుక్మనో యనఁ.

[‘చురచు×రణ’] క. ‘తురగంబులతోఁ గూడఁగ । నరదము సకలంబునుజ్జ్వ లానల
శిఖలఁ । చురచుర వోయినఁ గని య । న్నరుఁ డచ్చెరు వంది కృష్ణునకు నభిముఖుడై.’ భార.

129 ఐన ననుమాడ్కి నుమిసిన×ననిచెఁ బొగడ [‘నలరె’ - పా.]

132 బుచ్చెల చేఁదై ! తఱ చెందుఁ దల్లి బడికో×లట్టెటయే కా మహిఁ [‘బడికో ×
లెట్టెట’]

6(30) తెవు లయినం గ్రహం బయిన...చే । లవుతను పూరకే [చే । లవతను]

7(81) వి×తానరణ న్నడికింకిణీకలా । లాపముల స్సుఖంబడుగ×నాఱిటఁ జొచ్చి...[‘లాలసఁ
జొచ్చి’ అనునది. - ‘పతాకరణతో’ సరిగాదు.]

సందిగ్ధములకు సమాధానములు

ర ఱ యతివాదము. 6 ఉవా.

4(152) రాత్నంపుగుం ద్రలు నాఁ దేనెకొలంకులం బొరలిపా×రణ విచ్చు పంకేరుహంబుల.

[‘శ్రేణు ల్గట్టి నభంతరాళిమునఁ బొ×రెన్పట్టులు’ - అను మనుప్రయోగమువలన
పాఠుధాతువున లఘురేఫము సిద్ధము]. దీనిని రాయవాదులు రేఫఱకార యతిగా నుదాహరిం
తురు. శ. ర. కారులు శకటరేఫతానిర్ధారణకై ‘ఱవిక’కు ‘చెఱంగు’ను, ‘చెఱంగు’నకు ‘ఱవిక’
ను ప్రదర్శించినారు. అనఁగా ఱవికక్రీందను చెఱంగు క్రిందను రవికకును చెఱంగునకును రెంటికిని
“ఱవికయుఁ బట్టుపుట్టుము చె×ఱంగునుఱుం గయి యున్మిఁజేసి గొ । రవపరిమాణముం
దెలియరామికి ముచ్చించున్నయొక్కప । ల్లవునకుఁ జూపె నొక్కతె.” శృం. వై. 6(131)
అని యొకఁడే ప్రయోగమును ఉదాహరించినారు. అంగువలన ఈరెండును (ఱవికయుఁ
చెఱంగును) అన్యోన్య్యాశ్రయ దోషపరాహతము లై అసాధకము లైనవి. మఱి సాధకమైన
ప్రయోగముం గలదు:—“బఱపరి గన్నఁ గూడఁ జను, నూరక సన్నలువాఱ నాడుఁ ద । త్తఱ
పడు, బోటిఁ బిల్చెడువిధంబున నొత్తిలిపల్కు, నవ్వుఁ, బిల్లలు పొరుగిండ్ల కేఁగు, నొకమట్టున
నిల్చుదు, నంటిమీఁది ముం బెఱఁ గెడలించు వైశికి పునీగ్గు నటించుచు జార ధారుణిక.” శైవిని
భారతము.—‘పాఠు’ధాతువున గురురేఫమునకు శ. ర. లో— “వేటొకచాపమెత్తి...మీఱిన...
నల్గడఁ బొఱఁగఁజేసి.” అని ఉ. హ. ప్రమాణీకృతము. దానికే లఘురేఫమునకు-శ. ర. లో
“శ్రేణుల్గట్టి” యను మను పద్యము ప్రమాణీకృతము. ఇట్లే శ.ర. లో రవికను, ప్రమాణమియ్య

కయే, “అధునికులు కొందఱు ఉభయరేఖముగా ప్రయోగించినారు” అని వ్రాసి, ఉభయరేఖ ముగా నూచించినారు. చెఱఁగునుమాత్రము రాయవాదాభిమానముచేత ఉభయరేఖముగా పఠింప లేదు. ఇదియును రవికపోడిదే, దీనినికూడ ఉభయరేఖముగానే పఠించుటయు క్తము. గ్రంథము పెద్దనార్యప్రణీత మని ప్రథయుం గలదుగదా. రాయకృత మైనను పెద్దనసంస్కృతము కాకుం దునా? ఆ యాధునికులకు మాత్రము కొమ్ములు మొలచినవా? శ. ర. లో పాఱుధాతువునకు “ఇది లఘురేఖక మగుట కాది కవులప్రయోగము కనబడలేదు” అని జ్ఞాపికం జేర్చినారు. ఇది యును నట్టిదే గావున ఈ రెంటికిని ఒకటే గతి.

7(49) “చంచలలోచనఁ గానకున్న దూఁ తెగు మఱి కాని, బుద్ధివిపరీతఁ బొందక పోయిచూడుమా” — ‘దూఱు’ - నిందార్థకము గురురేఖము శ. ర.; కావున - “కానకున్నఁ బోఁ రెదు మఱి కాని” అని పఠించుటొందె, పెద్దనగారి పాఱుధాతువునకు బోలె గ్రుక్క మిక్కినకుండుట యొందెం దగును. 1(64) “ద్రవిడ కుటుంబినుల్ పసుపు X తాచిన” — ఇటు వూర్వము ద్రవములందు మూలములోను టీకలోను గురురేఖమే ముద్రితము; అయినను - శ. ర. లో ‘రామ’ లఘురేఖముగానే పఠితము. అందులకు “పాపముల్ రాచుట యొందె గా కిహ పఁ రంబుల కూరక దూరమై,” అని మను ప్రయోగమే ప్రమాణీకృతము.

5(126) “తేనెకట్టెచాఁ దరుదుగఁ దాల్చఁగాఁ గొరవు లై యొరగంబడెఁ గొన్నిభూ జముల్” - దీనిని రఱసాంకర్యమునకు చూపుదురు. ఎట్లన—కొఱవి (గురురేఖము)=కొఱకచ్చు. అదే అలఘురేఖము=కురకము, గోరంట, శ్లేష గావున సాంకర్యము తుంతవ్యము, మనువులో ఱు జలకు గురువులకే అభేదము ప్రయుక్తము - “కొఱఁతం బడుం గుకవి” అవమాన మొందు ననియు, కూలమునం బడుననియు శ్లేష. కొఱఁత, కొఱుత అని భేదము. ప్రస్తుతప్రయోగము అంతకన్న వికృతము గాదు. ఆం. భా. కారుడు కొఱఁత శబ్దమునకే వై యుభయార్థములం జెప్పి పెద్దనగారిని రక్షింపఁజూచినాఁడు. “కొఱఁత నాఁ దక్కువ కొఱు వెలయు.”—ఇది శ.ర. మతము గాదు.

త్రియతిలో భంగములు 3.

1(53) ఈ రెం X దును దీను ల్గించు నమ్మా X దువులనె యడుగన్ X దోఁచు నుద్యద్ర వోనేశనసిద్ధ ద్వంద్వ...[నమ్మXస్కల వలన].

4(238) చరదృష్టిక్ తైరిపత్తే X త్తణము సచివము X భ్య స్వపత్తేత్తణంబున్ [సచి కమ X ప్త]

6(75) ప్లవమానోత్పాత భూతXప్రకర పటిను హోలాహలస్ఫురి హేతి ప్లవబృందంబుల్ వని న్న X ల్లడఁ బాడుపాడు మన్ పల్కులున్ ముల్కులున్ గాన్. [‘ప్లవమానోత్పాతభూతXగ్లపన’-అని, ‘బల్వడిఁ బాడుపాడు’-అనియు, పఠించునది.]

ప్రా స వి శే ష ము లు 4.

5(158) కంధరనీలవర్ణ ...హృద్గంధిభిదోక్త.-ఇది భారత ప్రయోగలబ్ధము.

వ్యాఖ్యాత్రాదిప్రకల్పితప్రాసభంగములు.

2(97) విధినిషేధంబు రెఱిగి తే మధుర కరిగె.—

ఇందు ధృవప్రాస మెట్లు సాధు వని యాక్షేపము. మధురలో వర్గచతుర్థమే గాని ఇటు వర్గద్వితీయము గాదు. ద్వితీయము శబ్దకాస్త్రసిద్ధము, చతుర్థము పురాణసిద్ధము. — యమునా తీరమం దొకమధుర, పాండ్యదేశమున నొకమధుర, రెండును ఏకనామములు. కానిచో, 'తనరు దక్షిణమధుర' అను వ్యవహారమున దక్షిణ అని వ్యస్తము చేసికొనవలయును. లేదా, రెండురూప ములును ఈపాండ్యనగరకి కలవని తలంపవలయును:—

“నాగశైల ఇతి ఖ్యాతో నగరేభూ ద్భవనశ్రయే।

తత్త్వేశం మధురీకృత్య యదా రక్షితి తాం పురీం।

సుందరేశ స్తదారభ్య విశ్రుతా మధురేతి సా。”

అని హాస్యము. ఇట్లే శంకరాచార్య ప్రయోగంబును—

“వికాలా కల్యాణీ స్ఫుటరుచి రయోధ్యా కవలయైః

కృపాధారాధారా కిమపి మధురా భోగవతికా

అవస్తి దృష్టి స్తే బహునగర విస్తారవిజయా

ధ్రువం తత్తన్నామవ్యవహరణయోగ్యా విజయతే。”

“వికాలా - కల్యాణీ - అయోధ్యా - ధారా - మధురా - భోగవతి - అవస్తి - విజయా - ఇ త్యష్టై నగరనామాని” అని తట్టిక.

2(80) భృగువులు యౌవనాశ్వు శశి x బిందు ననంగుని నంబరీషుఁ బూ। రుఁ గురుని రంలి రాఘవు ముxరుత్తునిఁ గాలము కోలుపుచ్చడే. [‘పూ।రుగురుని’ అనవలయును. — యయాతి యర్థము. ఒండువఁ 17గురు మహారాజు లగుదురు. 16 గురే పురాణములం బరిగణితులు. చూ.

[‘హరిశ్చంద్రో నలో రాజా పురుషత్వః పురూరవాః।

సగరః కార్తవీర్య శ్చ పడేతే చక్రవర్తినః॥”]

“గయామృరీషా శశిబిందు రజః। పృథు ర్నరుత్తో భరతః సుహాశ్రః।

రామా దిలిపో శబి రన్తి దేవా। యయాతి మానాత్మ భగీరథాశ్చ॥”]

[పద్యములో శశిబిందుని నంగుని అని పఠించిన దీనికి సరిపోవును.]

2(242) “దాన నా తక్షుభితత్వ మేయఘముఁ దార్పదు; శంక దలంగు మియ్యెడక.”

[‘దానఁ దా తప్తిక్షుభితత్వ మేయఘము’ - అని మార్పుకోవలయు. వాఙ్మయములో ఈ ప్రాసమే ఇంకొక్కడఁ గలదు.

“రక్షో దేవమిథోఽట్టహాస హహహారావంబులుం గూర్చుం

ధక్షోణీభరఘర్షఘర్ష ర నినాదంబుల్ దృఢాకర వే

గక్షుభ్యద్భుజగేంద్ర భూరిఫణ పూత్కారధ్వనుల్ ఘూర్ణితో

ద్యతీరాంబుధి జంతుఘోషములు మెం దై నిండె బ్రహ్మాండముక.” దశావ. కూర్త.

[‘ఘూర్ణితం బౌక్షీరాంబుధి’ అన్న సరిపడును.]

ర ॥ ప్రాసమునకు ఈక్రింది దీనిఁ గూడఁ జూపుదురు:—

3(57) నరవర యిటు బంధచ్యుతి। కొఱ కగు నంగాప్త కాఖ్యగురుయోగము విస్తరముగఁ

జెప్పితి”—[మృతి! కర మగు...ఘనయోగము]...

6(41) “ఏ లా జంతు ల్బలుపల్కు లంత్యకుల యేలా చింత లేలా వగల్గి.”

[రప్రాసము.—‘ఏలా రజ్జుల్’ అని పఠింపవలయును.]

ఆ యే ప స మా ధా న ము లు.

ఇందు దుష్టప్రయోగములు పెక్కు కల వని కొందఱు వచింతురు, కాని వారెవ్వరును పూర్వోక్తములను తడవినవారు కారు. మఱి దుష్టములని వారువారు చూపినవానిలో పెక్కులు సాధువులేగాని దుష్టములుగావు, వారు ప్రదర్శించు దుష్టప్రయోగములలో వాస్తవముగా దుష్టము లయినవి కవికృతములే యని వారిమతము, కావని మన్తతము. ఇటు నేడు ఎవరును తప్పు అనని దానిని జేపు ఎవఁడేని తప్పును. అట్టియెడ విమర్శకు సమాప్తి యెట్లు? కావున తత్స మాప్త్యర్థమై ఆక్షిప్తములును, అనాక్షిప్తములును, వాస్తవములును, అభాసమానములును, సందేహ గ్రస్తములును, అగు సమస్తదోషములను నే నిట సుద్ధాటించెద. ఇట్లు చేతలో పెద్దనగారి నొకయవధిగా నెన్నుకొనెదను.

అత్వసంధి (63 ప్రయోగములు.)

1(6) చె మ్మంచు	112 ఎం తే విపై	5(14) కాటు కిడిన
15 బా సాడి	118 చే మ్మడిగి, కొం తొడి	89 ఒ కింత
19 పుట్టు కామని	యుచు	43 కొం తడఁగు
2(9) గం గనుకాసె	127 ఒక్కిం తబ్బు	47 ఎంతే
23 పంప మైన	131 మేఁ కరువు	61 ఒ కద్దురము
20 లఘి మందు	135 ఓ లాడ	115 నా రెగయ
33 ఒ కంగము	140 కలం కడఁగ	117 బం కంటి, ఇంతడుగూఁది
41 ఆ వంత	170 పాండి మమరె	135 క ల్లనఁగా
8(9) మా టాడె	188 వెచ్చ నై, ఒక్కడల	6(9) ఎం తో తడవు
19. పతా కనక	197 కాను కిచ్చె	20 పా యగుగడ్డము
28 వెచ్చ మరి.	223 దొ బ్బించు	22 చొర పిక
4 (3) సో నై	224 కొం తేపాటి, ఎం తైన	26 ఇం తలయించిన
(19) చిఱుచేఁ పడి.	234 త మన్న	32 మా టవు
58 వింజాను రిడ	285 ఒకిం తై	7(18) పాతకలా రని
59 కాను కిచ్చి	287 కలనిన క్కైన	62 మూ టాయిటి
60 మొట్టో యనంగ	289 ఎంతే లేవడ	65 ఎం తే బాస
64 దేవ రాసతి	243 కొం తవలికి	66 ఎం తే వాసి
80 గ్రద్దంతై	269 జా నై	108 ఈరంగభ ర్తంచు
87 ఒక్కిం తాన	270 ఒ కత్తు	109 ఎం తే, ఎం తే,
88 ఎం తైన నం తైన	271 ఎం తే	బుడు రెంత.

ఇత్వసంధి (23) ప్రయోగములు.

క్వార్థేకారసంధి (4) ప్రయోగములు

2(22) అందిచ్చు, 4(216) ఒడిగుండిన, 6(25) అండి, 7(21) చించిచ్చువారి.

ఇతరేకారసంధి (19)

1(83) అతనింట	3(33) కూయిడక్	155 పారలాడ
2(82) నింగిటు(నింగియు),	3(148) కమ్మచ్చున,	6(6) పచ్చిట్టితోలు
35 ఒకటై	285 పొడిమహి	7(8) తిత్తొకటియు
59 దోయిలొగ్గుచుక్	252 మిక్కిలిడుకొంట	21 గంజిండ్ల[వ్యస్తములు]
60 అవిరెగయ	5(53) తాడువంటివ [తాటి	39) ఐనయెవ్వనిశక్తిం ద్రియ
61 ఒంటొలై	మైయతివ]	వితతికిని
3(4) తరవాయుడుగ	66 ఒక్కటయి	45 పెండ్లగుటవ

ఇందులకు యథామతి సమాధానము నిరూపించెద. దీని పేరికలో “మూలమును లేఖక ప్రమాదాదులచేత నానావిధపాతములుగా నుండెను... ఇట్టి యీగ్రంథమును జాలినంతప్రయాస పడి భిన్నదేశపుస్తకములను దెప్పించి శక్యమైనవఱకు శోధించి... ముద్రించి” — అని యున్నది, అట్లే సమాధానములను నిరూపించుటలో నేనును ఎటు నేని యించుక శోధింతు నేని (అనగా సవరింతు నేని) అందులకై తుంతవ్యయం నని విన్నవించుకొనుచున్నాను.

2(9) ‘గంగనుకాసె’ ‘గంగనుగాసె’ అని వ్యస్తరూపకము గావించుకొన్న సరిపడును.

7(13) ‘పాతకులారని’ - ‘పాపులారా’ యనవచ్చును.

2(29) ‘లఘుమందకీర్తి’ - ‘లఘుమక్ విగీతి’ అని పతింపందగును. ‘లఘుమందకీర్తి’ అని పా. లఘూర్హణమిం దని యర్థము. - పుస్తకములో ‘లగుమందకీర్తి’ అని పా. ముద్రితము.

5(19) ‘పతాకన’ - ‘పతాకగ’ అనుట సరి.

4(118) ‘చేప్టుడిగి’ - ‘చేప్టుడిగి’ అని పతింపందగును.

డిగుడించులు త్యాగవాచకములు [14 ఉదా.] ‘భువనసంతోభముగఁ జలంబును బలంబు! డిగక నలువుమై బోరె నాడియు బకంబు.’ మార్కండే, 2(12). “జీవిలేశ్వరుండు డించిన యోగిర మ్మును కత్త నేయక భుజయింపవలయు.” కాశీ. 2(75)

“ప్రతికూలాచరితంబు నావలన నల్పం బైననుం గాంచితి

ప్రతికూలాచరితంబు నీవలన నల్పం బైన నేఁ గంటినే!

కృత మెన్నుండును లేనిచంద మిది లక్ష్మీపుత్ర నీయంచు న!

న్నతిమఃఖాన్విత డించిపోవఁ దగవా యధ్వానపుం బట్టునక్.” మరవిలాస 3(86)

“కవతుడించి” అమృతముండే 7(17). “జాయ వని డించి” రామాభ్యు. 5(217)

“వాలుగంటి నొంటి డించి” రామాభ్యు. 5(216)

“ఇలు డించి” భోజరాజీయము 2(16)

‘మహత్త్వముం దిగ దక్షిణాపమున’ శ్రీరం. 3(593), [దిగునకు రూ. డిగు].

‘తప్పు లేక రాజు తను డించి’ క. క. ర. 4(196).

“తపమును జపమంత్ర తంత్రముల్ దిగనాడి” నెల్లూరి శంకరవి హరి. 1(109)

“కులము దిగఁదాఁచి యీ మాలెతల వరించి” 2(183) “పిదప నాతని బంధించి పెంపు డించి” 4(91) “తాల్చి దిగనాడి” 4(191)

“అస దిగఁగా రయంబున రేసి యేసె” ఉ. హ. 4(245)

ఈ ‘డిగ’ ప్రయోగమున కాశ్రయ మైనపద్యము ఆముక్తమద్రణములో నిట్లున్నది:—

“తడి తల డిగ్గి ముంచి జడతం దుదఱెప్పలఁ గన్ను విప్పి పు
ల్పాదుచుచు నీరు మంగఱలపోలిక ముక్కునఁ గూట నోటఁ గొం

తొడియుచు గూటికఱ్ఱ మొసగ త్తుచు తెక్కవిమర్శ మున్నగా

వడఁకుటె గాక చే మ్మడిగె వత్తుము పత్తులు జానువుల్ సారక.”

ఇందు నేఁ గన్న వా. — విప్పి × వీడి; కఱ్ఱ × కట్టె; నోట × నోర; చేమ × చేప; వత్తుము పత్తులు × పత్తులు వత్తుము - ఇందలి ‘చేప’ పైమెట్టు సరిపడుచున్నది.

7(44) ఈరంగభర్తంచు - “ఈరంగభర్తంచు” అనవచ్చును.

4(170) “పఱచు శరద భ్రములమేని పాండి మమరె” “వఱలె శరద భ్రములమేని పాండి మంబు” - మూలములో ‘పఱచు’ అప్రయోజకము.

అత్యసంధి సామాన్యమునకు

“బొబ్బిడి యార్చె” భార. ఆది. 6(212); “చిరుగుఁ గొమ్మైన” - మను. (150); “తామరతంపరై” - మను 3(29); “చిలువారె” మను 3(84); “కానుకెచ్చి” మను 4(15); “గొడవగు” మను 4(63); “పాలాన” [పాల + ఆనక] మను 4(99); “గోరంబు” మను 6(8); “ఏచూ తెవ్వండు గొన్న నిత్తు.” ఉ. హ. నా. సో. 3(32).

క్వార్తేత్యసంధికల్పములు

2(22) అందిచ్చు, 6(25) అందీక;

‘అందిచ్చు’ అను శబ్దసముదాయము శబ్దపల్లవము, ‘అందు + ఇచ్చు’ అని యేని, ‘అంది + ఇచ్చు’ అని యేని - ఎట్లు చేదించినను నిర్దోషము. ఇందులకు తార్కాణము - ఇచ్చుధాతువు తోనే అందుధాతువు ఈతీయన భాషాప్రపంచమున పరిశృతములుగా ప్రయుక్తమై యుండుటయు, నేఱు క్వార్తేకారసంధులు ఎటనుం బ్రయోగింపని తిక్కనాదులు దీనిని విశృంఖలముగాఁ బ్రయోగించుటయు, ఇట్లే క్వార్తేకారసంధిగా ‘అందేఁగె’, ‘అందక్కడ’, ‘అందుండె’ ఇట్టివి ఎందును లేమియు, ఇట్లులే ‘పారలారెడు’ మను. 3(64), లోనగునవియు.

అందిచ్చుటకు ప్రయోగములు (17)-

“నమ్ముము కైదువుమో పగు. జమ్మి వెసం బ్రాకి విడిచి చాపము నా కం

దిమ్ముదుఁ జేయునది లే. కమ్మగుం డమ్మహిజ మలసత నెక్కె.” భార. విరా.

‘అందీక’ - కాశీ. 5(161); ‘మడిచి యందిచ్చినపుడు’ - శృం. నై. 8(84), “వెన్నెల

నిగ్గులు వెదచల్లెడిమడుంగు. లందిచ్చె నొక్కపూర్ణేందువదన” పారి. 2(12). ఈమూఁటి కవులు క్వార్తేకారసంధి చేయనివారే. ఇంక నెందఱోకవులు ప్రామాణికలు దీనిం ప్రయోగించి

యన్నార: — “అందియ్య శివుడు తగ నానందించుచు నారగించి” కాళి. 3(90); “కాల్చిన కోలామిషఖండము ల్దనకు భక్షింపంగ నందిచ్చినన్” — 105; “పశ్చిమాంగన చేలి కందిచ్చు నిద్దంపు టద్ద మనఁగ” భోజ.(108); “ఇంపారఁ బ్రియుల కందిచ్చునవియు” (107); “నోటి కందియ్య” కవలయాశ్వ. 3(77). “లాజలందిచ్చు నట్టి సోయగము” 4(81); “బుడు త లందిచ్చు తెలనాటమడుపు” 5(5); “మడుపు నందించుచుదారి” 25; “వెలది కందిచ్చుచు ను రామవిభుఁడు వేడ్క” దశావ. 7(243 - 6 పం); “తెలియావంజుట్ట లందిచ్చుచో” (15) “కీలుజడ కేలి కందియ్య బాల నగయె” 8(318 - 5 క్రిందినుండి); “అందిచ్చువారు” - కృ. రా. వి. 3(64); ‘అందియ్య’ బసవ 3(175). ఇట్టివి వాఙ్మయములో ఇసుకపాతరగానున్నవి, చదువువారికి ఒకరుచూపనక్కఱలేదు.

4(192) “తారాడు నల్లెజ్జలు” - ‘తారాడు’ అందిచ్చువలెనే శబ్దపల్లవము. ‘తారి + ఆడు’ అని విభాగము. ఇదియే ప్రమాణము - శ. ర., ఇట్టివియు వాఙ్మయములో నవారిగాఁ గలవు. “తేలాడు” - భార. విరా. 5(60) “తేలి + ఆడు” - శ. ర. “మిట్టాడు” - (మిట్టి + ఆడు) = సంచరించు. “అంగళ్లయందు మి + ట్టాడ మానిసి లేక” - కాళి. 5 శ. ర. “మిట్టాడంగ నరుండు లేని యడవిన్” మను. 4(58) “ఏల దురంత వేదనమెయిం బారలాడెను” మను. 3(64). “పారలాడు”... (పారలి + ఆడు) పారలు. “బిడ్డలు వచ్చి వసుంధరాస్థలికా బడి పారలాడుచున్ బడెడుపాటులు నూడవు.” శేష. ౧ ఆ. శ. ర. “ఎన్న గేంద్రపుఁ జలు ల్లిన్నంది పెన్నంది కోరాడు తనకబ్బుకొమ్మ లాడ్డి” మను 4(37).

“కోరాడు... (కోరి + ఆడు)... “లేంట్లు పఱవఁ గోరాడె గరులు” - “ఆము.” శ. ర.

“వెరఁజాడు... (వెరఁజి + ఆడు) కారుకొను... “వెరఁజి వెరఁజి వెన్న వెరఁజాడుచు న్నాఁడు! నీసుతుండు మమ్ము నిలువనీక” వి. పు. 7.-శ. ర.

ఇట్టివి వాఙ్మయములో పెక్కులు కలవు. కావున ఈ ప్రసంగమందు శ్రీసోమయాజుల వారు “అందిచ్చిన” చాపము - కంభజానునికి పికాచి అందిచ్చిన కణకుట్లను, దయాశులు “చించి చ్చిన” చీరలను కాపాడుచున్నది. తప్ప నేయనివారగు పెద్దనగారు ఆచాపమునే కేలంగొని “మిట్టాడి” “పారలాడి” “కోరాడి” - ఇట్టి యాఘాయత్త్యము లెన్నియో కావించినవారై “వెన్నని వెరఁజాడిన” వెన్నలను అంగీకరించి, అహల్యాజారుని “కోడాట”ను ఇంక నిట్టియాటలను ఎన్నింటినో కాపాడినారు.

వినతయొక్క “నవతాలు” - “విడిదిండ్లను,” “కోమటిండ్లను,” “తాడువంటివను” - ఇట్టి సమస్తమునం గాపాడుచున్నది.

ఇక్కడి యీనిర్ణయము ప్రకృతకావ్యకర్తృనిరూపణార్థమే గాని ఇత్సంధిసిద్ధాంతము గాదు. అందులకై వేణుచర్చ వలయును.

పరిశీలనార్థము పనికివచ్చును గాక యని ఈచర్చలో బుద్ధిసములైన మఱికొన్ని యిత్సంధులను ప్రదర్శించుచున్నాఁడ. అందుం గొన్ని యీ యాదాహృతపూర్వములకే ఆశ్రయముగా నున్న నుండును.

“చంపి తిత్తోలిచి గాలి గొన వైచిన కుక్కకడిమంబు” భార. కాం. 3(285) విశ్వా మిత్ర చండాలసంవాదము. “లోలాలిచి” అని పా. అని అధోజ్ఞాపిక. “దిననాథనందనుఁ

దిత్తోల్పి తోలుప చ్చడము చేసి" - కాశీ. 6(184). "తిమిరగజాసురు కథించి తిత్తోలిచిన" - క. క. ర. 4(132). "ప్రయ్యిడి" కాశీ. 5(163); "పత్తిరిడి" కాశ. 8(105); "తివిరి యం గంబులఁ దిమ్మిరెత్తకమున్న" 177. "కాగిలియ్యను" నరస. 2(25). "వసుధామరసూతికిఁ గాగిలిచ్చి" నిరంబ. 4(42). "చతురుఁ డొకజాతిఁ బెండ్లాడి" వరాహ. 9(128). "పెండ్ల యిననాటినుండి" వరాహ. 3(30) "రేవెలందుకఁ బెండ్లాడ × రిక్కురాయఁ డేగుడేగలఁ డని" నీలా. 8(4). "ధర్మతత్పరులకు గల్ప బ్రాతే" భార. శల్య. ౧. "ఇష్టైయి ముక్తి బ్రాతె బ్రాహ్మణులకును రాజులకును" భార. ఆశ్వ. ౧. "కేలివనినుం దేతెంచె" పాండు 4(257). "మాడలు వేయే సిచ్చును" కాశ. 3(146). "పురిలోనుం డిటువత్తురే" - కృ. రా. వి. 2(85).

ఆనతిచ్చు - ఈ ప్రకృతి భూయిష్టముగా నానారూపములం గల్గియుం బ్రయక్తము. - ఒకకొన్ని యుదాహరణములు. - [55 ఉదా.] శృసింహ. 1(60), 3(60). 5(192). "ఆనతి కృపణ" - శృం. కాకుం. 3 తుదను. "ఆనతిచ్చినది" భోజ 6(200), (201); కృ. రా. వి. 2(62). "ఆనతియ్య" చంద్రికా. 3(104), 5(72); 5(125). "ఆనతిచ్చు" వరాహ. 1(134), 151; 2(138), 88; 7(114); 8(2), 59, 111; 9(4), 153; 10(16), 72, 128; 11(5), 135. కళాపూ. 1(191); 2(152), 157; 3(132), 273; 4(127), 137, 185; 5(53); 6(161). "ఆన తీవలయును" మను 1(80). "ఆనతిచ్చె" కాశీ. 2(7). "ఆనతిత్తురే" కాశీ. 2(84). "ఆనతిచ్చితి" భోజ. 1(183). "ఆనతిచ్చు" పరిమయోగి. 1(4) దశావతార 85(23) 184(4). 216(7) "అని ధాతపడంతియె యానతిచ్చె" కళా. 4 క. ర. బసవపురాణము - 3(177), 246; 4(91), 143, 171; 5(126), 173, 208; 6(98), 99, 262.

"నానికొగిలిది యెక్కడ" మను. 3(5); "ఒక్కరాలి రిచట నున్న" - కేయూర. 3(41) "పనేమి" కవలయాశ్వ. 5(20) "అరమాని సాత్తివిస్తారము" పాండు. 1(115). "ఇన్నసి" పాండు. 4(147). "మన్నింపంగఁ బాడింతెలుక" నరస. 3(135). "మ నవేటికి నూతనమా", నరస. 4(84). "ఈచెలఁ దీపాము నిభము" కాశ. 4(137). "డోంగాడు" శ. ర., "పాలసాడు" శ. ర. "దోంగాడు" - "మెదలాడె గండుదు మైదలబారు" కృ. రా. వి. 4(42) "భువనైకమోహంబు పొదలాడ" చంద్రికా. 6(64). "సవతాలికి" - భార. ఆను. 1(204) సవతి + ఆలు శ. ర. "సవతాలిగొడుకు" కాశీ. 4(266) "విడిదిండ్లకా" - కాశ. 4(68). "కోమటిండ్లకా" - పాండు. 4(149). "కలిశాయుధునిఁ బట్టి కోడాటలాడించి" విక్ర. 5(11). "అనయచ్చు దాల్చు వానన్నఁ జెనకి" నరస. "అత్తవారింటికి" - పరమ, 2(165). శృం. నై. 7(13). 'కంచంతి కాపురము' పాండు. 3(81); 'మాపటిసంగునకా' - కాశ. 4(100) 'తాటాకుల చప్పళ్లకు' - వరాహ. 3(55). 'అత్తవారింటి కిరిగెడు నాలతాం గి' శృం. కా. 4(13). 'పెండ్లింటికడకు' - కృ. రా. వి. 4(116). 'గ్రుడ్డవ్వ' - మరవి. 2(37); 'ముసలన్న' - 2(89). 6(85) 'చించిచ్చు' - దీనిని కూడ శబ్దపల్లవముగాఁ గొనఁదగును; ప్రయోగబాహుళ్యభావాభావములు కాకతాళీయములు. ఇట్లే దశావతార చరిత్రలో 'పంచిచ్చు' 82 పుట 16 పంక్తి. 'అమృతము సరిగా నీ వీ × యెడఁ బంచిచ్చు'.

'రాతిరెల్ల' భార. ఆది. 6(160); విరాట. 1(78). 'ప్రాయ్యిడు' విరా. 1(78) 'పదాటు' కళా. 1(124) 'వెట్టివేలయితి' - శృం. నై. 7(72). 'పెండ్లియ్యో' మార్కండేయ

4(88), 4(61). 'ప్రాతే' - మార్కం. 5(242). 'పదేసి' మార్కం. 4(8). 'తొమ్మిదేసి'. మార్కం. 4(140, 190). 'రాతి రిచట' - మంచన. కేయూర. 3(41) 'పూరిల్లు' మంచన. 1(9)

త త్వ మే కా ర స ం ధి.

తెనుగున 6(10) 'విసనెవ్వని శక్తింద్రి యవితలికిని', - అని నవర్ణదీర్ఘ సంధయేని, 'శక్తింద్రియ' అని పర్యాయ సంధయేని, గెండును ఘోరములే. 'అయిన నెవ్వనిశక్తి యింద్రియ వితలికి' అనుట సరి. 6 (54) పుట్టున్నగెడ - ఈగున్నగు. —

ఉపోద్ఘాతములో గుప్త సంధుల ఉదాహరింపబడిన ప్రయోగములలో నొక్కటి యిటు చర్చించెద; కడమ ఇప్పటికే చర్చితపూర్వములు.

'పుట్టున్నగెడ' - ఇందులకు 'పుట్టుక్' X ఈగెడక్' అని పదచ్ఛేద మనియు, 'పుట్టు న్నగెడక్' అని యుండవలయుననియు ప్రతిపాదించినారు. పుట్టున్నగెడక్' అనుప్రయోగము దుష్టముగాదు. వీరిముద్రణములో ఉపోద్ఘాతమందును వ్యాఖ్యానమందును మూలగ్రంథమందును 'న్గెడ'లో ఆరసున్న లేదు; అది యుండవలయును. ఇటు పదచ్ఛేదము 'పుట్టుక్ + న్గెడక్' అని. 'న్గెడక్' అని యిటు పదము. 'న్గు' అనునది తొలిరూపము, దానికి 'ఈగు' అనునది రూ. కలదు.

'న్గు - డే. స. క్త. నివర్తించు. 'ఉ. ఇక్కథ భక్తితో వినిన + నెవ్వడుగీర్తన చేసినక జనుల్' నిక్కము నవ్వదోషముల న్గి భజింతురు భివ్యభిద్రముల్.' భార. ఆర. 5ఆ. శ. రి. ప్రౌఢదోరగారి టీకలోను 'న్గెడక్' అని నకారాదిగానే ఛదము.

'న్గులు: V. a. to get rid of. 'వొక్కతపస్వి వొక్కప్రతిరాడే చూడడే తత్కృపక్' బుట్టు న్ని() గెడక్. 'అనగా యారాక్షస జన్మమును పోగొట్టు కొనెదను' - ప్రాణ్యము.

రాయకర్పిత' వాదాధీనివేముచే ఉపోద్ఘాతములో 3 (39) 'రెణ్ణాళ్లు' 4 (13) 'కల్లాన' అను రూపములు 'మఱికొన్ని చిత్రప్రయోగములు' గా ప్రదర్శింపబడినవి. ఈ ప్రయోగములలో దోష మేమియు లేదు. 'మఱికొన్ని' యను పదములచే నివి గుప్తములుగా నెన్నబడినట్లు కనబడుచున్నది. ఇందు చిత్ర మయినను ఏమియు లేదు. — ఎట్లన — 'రెణ్ణాళ్లు' అను పదమున ఉపోద్ఘాతములో ఉద్వయము ముద్రితిము, మూలమున నద్వయమే కలదు. నద్వయమే శిష్టసమృత్తిము. ప్రా. వ్యా. సంధి 15 - చూ.

'కొన్నియెడల నవర్ణంబు పరింబగునపుడు పూర్వపదాంత్యడకారంబు నకారం బగు ఉ. రెన్నాళ్లు. 'కి. పదిదినము లైదుప్రాద్దులు; ఒదిపడి రెన్నాళ్లు నొక్కపవళక్' రేయక్;'' భార. ఆది. 1(69). మూన్నాళ్లు - ఎ. గి. 'చఱగుమాసి నమూన్నాళ్లు సిగ్గుతోడఁ బలివిలోకన మార్గంబు పరిహరించి' - కాశీ. 2(72). వేన్నాళ్లు, తే. ఏళ్లినీళ్ల నొండే వేసినీళ్ల నొండే గడువ తాతఁ దోమనఁ గలుగు శుద్ధి.' మార్కం. 3. ఇంచుకింతి హెచ్చుకుందులుగా నీతీరుం బొరసిన ప్రయోగములు వాద్యయమందు సమ్మద్ధిగాఁ గలవు.

'నెల రెన్నెల్లకుఁ జీరచిక్క' కాశీ. 2 (79) [ఇటు 'రెణ్ణెల్లకు' అని శత్యముద్రణము అసాధువు.] 'నెరవరోత్తమ నేటిమూన్నాళ్ల నుండి' మను 4 (73) [ఇందు 'మూన్నాళ్ల నుండి' అనుముద్రణము ప్రామాదికము.]

‘తాను మూన్నాళ్లు మూఁదేండ్లుగాను గడపి’ - దశాశ్. 6(192 - 2); ‘మూన్నెలవుల యెడ’ - పాండు 2(104). ‘ఏన్నాళ్లనుండియు’ 4(158). ఇట్టి యీసుశబ్దమును ప్రయోగించినందున జఘన్యత యేమియులేదు.

‘కల్లాన’ - ఇట్టిరూపము శిష్టసమృతము, కడుంబ్రసిద్ధము. ఇట్టి ప్రయోగము ఆముక్తము లో ఇదియొక్కటియ గాదు, ఇంకనుం గనవచ్చును:—తారసానకు 8(82), మోహనాలలో 1(88), శ్రీభండారానక 2(95) సోదాలు 5(50), కప్రానన 5(89), ఏతాల 6(18), డెందాన 5(48), 4(261), రెంటాన 6(19), గందాన 7(62); ఈరూపములు నూత్రసిద్ధములు. నూత్రము పీఠికలోనే ఉదాహృతము ‘వికృతౌ క్వచిచ్చ లోపో మోర్దీర శ్చాత ఆదిమస్య భవే’ అని; ఇందులకు టీకలోనే భారతప్రయోగ ముదాహృతము. ‘మానుగధృతరాష్ట్రుఁడు ప్రాణానం గలుగంగ’ అని.

దీని ప్రయోగబాహుళ్యము నించుకంత నిరూపించెద. — ‘అడవిమెకాలలోఁ గదు పులై’ - మను. 5(52). ‘పంతాలు’ - రామాభ్యు. 7(123). ‘మంచుఁ గుంచానఁ గొలువ’ పాల్కురికిసోమన్న ప్ర. ర. 14. ‘వీడు ప్రాణాన నరిగిన వెదకి వెదకి మనల నెప మార్చుఁ గాకల మనఁగనిచ్చు.’ కాశీ. 7(252). ‘పూచినకొరవిపూఁ బొదరింటి చందానఁ గ తెర యొకచోటఁ గదలవందె’ కాశీ. 1(188) ‘పండలీశక్తి నాఁగఁజకోర నేత్ర పాముచందాన నుండెడు ప్రథమధమని.’ కాశీ. 2(125) ‘జంకించి పరపుభక్తనకోటిచందానఁ గలకుఁ జీకటివెన్న చటచునాఁడు’ కాశీ. 3 (284). ‘నారువోసినచందాననాటి యుండ్రు’ కాశీ. 5(182). ‘కన్య గందానఁ బుట్టిన కారణమున.’ కాశీ. 5(329).

సంబారాలు, వడియాలు, 2(121); ముత్త్యాల 4(78), లాతాల 5(10), చుట్టాలు 5(19), రత్నాల 6(44), వజ్రాల 6(45), ఉండ్రాలు, బొండాలు, ఖండాలు 6(55), వేసాల 7(188)- ఈపదునొకండును హరవిలాసములోనివి.

‘చుట్టాల సురభికి సుందరీమణికి’ - హరి. ద్వి. ‘చిలుకగుఱాల’ కవలయాశ్వ. 3(94) ‘వేయితులాలలోహము’ నా. పంచ 1(537). ‘ఇనుపకచ్చడా ల్లట్టుకొను మునిముచ్చులెల్ల తామరసనేత్రలిండ్ల బందాలు గారె.’ మను. చక్కీలాలు 3(168), చరణాల్ 3(236), స్నానాలకాంక్ష 3(380), నిప్పన్నాల్ 4(149), బోనాలు 4(158), నిజాలభక్తుఁడు 4(165)-ఈయాఱును బసవపురాణములోనివి. ‘ననగురివెందకన్నానఁదూరి’-మల్లయవిప్ర. 2(56) ‘వడిగొని యడిదాన వైచి కందానఁ దుడుచురౌతులు’ గౌరనహరి. ద్వి. ‘ఊడిగాలు’ కవలయాశ్వ. 1(93) ‘పంతాలాడు’ కళా. 1(42). ‘పూసగుచ్చిన చందానఁ బొసఁగఁ జెప్పె’ కాశీ. 6(232). ‘పెరిగినతెవు లడఁగఁజాడు పెద్దతనానక’ రామాభ్యు. 7(75), ‘ఈ పాలానఁ బెన్నొలినలేక పోవ నీవు దోచితా’ మను. 4(98); ‘భార్గవునైన బింకాన బిలిపింతు రంకమునకు’ మను. 1(50). ఇవి రెండును బెద్దనగారివే. ఇంకనుం జిత్రమా? ‘విఘ్నంబుఁ గావించు పాపానఁ బోవుదాన’ భోజ. 4(250) ‘నాయాన నడుచుసుకృతివి నాయాన యతిక్రమించి’ రామాభ్యు. 5(27). ‘అడలున నోదానఁ బడు నవ్యగజముల కరణిని’ రామాభ్యు. 7(44). ‘ముత్రియంపుహజారాన’ కవల; 3(20) ‘చల్లఁదనాన’ చంద్రికా. 2 - 69 170 ; ‘చక్కఁదనాన’ చంద్రికా 100, ‘కారుకాలానఁ గలిగిన గౌరవంబు, పాండు. 4(42). ‘ఊడిగానకు’ పరమయోగి. 3(157). ‘జగానఁ గానము సమాను జనుకా

తారా. 1(58). 'దీని కెనయ్యెనాన జగానఁ గాన' 'దెందానం జెయివెట్టుకొని యతఁడు నిద్రించుకొ,' 'వాన లేనికతాన వాడి వత్తులవలె సకలసస్యంబులు సమసిపోయె.'-వరా.7(52).

ఈ క్రిందివి గెండు అలికంబున యక్షిని దాచినట్టి సర్వజ్ఞుని ప్రయోగములు. —

'నికతానేతువు నిన్ను గా రయముచే జిం దైనచందాన' ఉ. హ. 4(124).

'చందన ధరణీరుహంబు చందాన ననిక' ఉ. హ. 5(265).

'నీనామమేమి యేకతాన వచ్చితిరా కిరాత' వరాహ. 2(46). 'పా పానకు నొడి కట్టుకొనెం గా నేడు విధాత.' వరాహ. 66. 'కాలానక' వరాహ. 80. 'తగిలివచ్చిన చందాన' వరాహ. 3(50). 'అతనిఫాలానఁ గ్రుచ్చె భాగ్యాక్షరములు' వరాహ. 57. 'విచ్చినమెట్టదమ్మ కమటానక' వరాహ. 91. 'నాతి పుష్పములకుఁ గా వ నాన నాన పెట్టుకొనకు' వరాహ. 91. 'చిలుపచిలుపనరువిధాన నెన్నెలలు మొనసి' వరాహ. 4(147) 'ఎట్లో యొక్కచందాన వీడ్చొనియొక' వరాహ. 7(94). 'ఒండొంటిఁ బాసిపోకుండ దానికే గట్టు వైచినచందాన వళులసొంపు' వరాహ 128. 'జగతి నెందును లేని చుక్కదనాన సొం పగు చిన్న మద్దునెమ్మగముతోడ' వరాహ 161. 'చందాన'-శృం. కా. 3,4(180) 'ముచ్చుదనాల పట్టినయిండ్లు' - ప్రభావ. 1(108). 'ఏనుఁగుఁగంబానకు దిగిచినట్లు' - ప్రభావ. 5(29). 'కడలితరింగల బెడగారుచందాన' కృ. రా. వి. 3(28). 'అట్లనే రేపు జగ దాన కరుగుచంచి' 3(108) 'కయ్యానకుఁ గాలుద్రవ్వయ' కూచి. రుక్తి. 'తలవంక న్నెలవంక గల్గిదొరచందానక' దశావ. బల 238(8) 'పోనీపో మనవాడుగా యనుచు మాపుకొన్నకుక వచ్చినక' దశావ. కృష్ణ. 313(8). 'కాలానకు' హరవి. 4(25), 'అంతఃపురానకు' 4(55), 'జంత్రాన' 1(22). 'కుంతాన' కవ. 2(186), 'హజారాన' 3(20), 'చందాన' నారా. పంచ. 1(357).

ఇట్టి శాస్త్రోపదిష్ట - ప్రయోగప్రసిద్ధ - పెద్దనార్యప్రయుక్త రూపమును - 'చిత్రము, పెద్దనోచితము గారు, రాయప్రయుక్తి దుష్టరూపము' - అను ప్రత్యక్షవిరుద్ధవాదమునకు ఏమి చేయఁగలము.

అచ్చలో సంబుద్ధి దుఙ్గునకు లోపము.

'కృష్ణరాయ' - 1(31, 34, 35, 40, 41.) ఈలోపము బహుప్రబంధసిద్ధము. మను వ్రాలో: — 'సుభలేఖగుమ కృష్ణరాయ నీలామదనా.' 2(1); 'శ్రీకృష్ణరాయ, గుణరత్నా కల్పా' 4(1). కనువులో - 'శ్రీ తిరుమలరాయ' 2(1); 'తిరుమల మహారాయ' 3(1), 'తిరుమల రాయ' - 4(1). నరసరాజీయములో - బొబళినరసా, ఓబధారుణీశ్వరనరసా, ఓబపార్థిక నరసా, ఇత్యాదులు పెక్కులు కలవు. శృం. వైషధములో - 'కేశాదిరాయ' 1(112); 'మామి డిసింగా' - 3(1)-అని పల్కాటు కలదు; జక్కన విక్రమార్కచరిత్రలో - 'జన్నయసిద్ధా' అని పలుమాలు కలదు.

ఇట్లు అనేకమహాకవిగ్రంథ మగుటంబట్టి యీ దుష్టోపమును సాధువుగఁ గొనందగును.

వ ల్ల ప ం చ మి.

4(120) 'అడి వహించె జూలు మబ్బుల నిల మంచు నీలఘనపుంజమువల్ల బలాక మాలికలో' - ఇది పెద్దనగారి 'చలిమలవల్ల' వంటి దందురు. కానిండు 'కొలనిలో' అనుటకు

‘కొన్నిలో’ అని ప్రయోగము కలదు. అట్లే ‘వలన’ అనుదానికి రూపాంతరముగా ‘వల్న’ అని వాఙ్మయమందు ఆరుదుగా ప్రయుక్త మై యుండును. దానిని ఆధునిక ‘వల్ల’ వ్యవహారబాహుళ్యముంబట్టి యాధునికులు ‘వల్లగా’ వ్రాయుట, తలంచుట, ముద్రించుటయు సంభవింపనోవు. ఒండె-‘పట్ల’ అని ఆయాయితావుల కవులు కావించిన శ్వాచిత్యప్రయోగములు అక్షరరూప సామ్యముచేత, ‘అవిఘ్నముస్తు’ ‘లపిప్రసున్ను’ అయినట్లుగా, అర్థానుగుణ్యముచేతను బహుళ వ్యవహార గోచరమయిన ‘వల్ల’గా మఱియుండ నోవు.

బ. వ. శ్లో వర్ణకమున ఉల్లంఘము.

సంధిలో బ. వ. లువర్ణ కోల్లంఘము కృతమని యాక్షిప్తి. 1(71) నీరుకోల్లొక్కొక 4(133); ఆంబల్లొచ్చుచున్; 5(124) సుల్లప్తి; 6(61) ఎన్నిమార్లాఁము.-ఇది మహాకవిజాప్తము.

కొనికి కాదేశము ప్రయుక్త మని యాక్షిప్తి.

ఇది పెక్కింట లేఖకాదుల ప్రభావముగానే యుండును. 6(22) ఒడ్డుకయుండు - ‘ఒడ్డుచునుండు’, లేక, ‘ఒడ్డియయుండు’ అనుట యొప్పును.

6(18) బొమిక లెట్టుక పాఱిపోవుశునుల-‘బొమికలఁగొని’ అనునది. 7(21) అంగుళులఁ బట్టుక - ‘బట్టుచు’ అనునది. 6 పెట్టుక - ‘పెట్టుచు’ అనుఁడు. 16 పెట్టుకుండు - ‘పెట్టుచుండు’ అనుఁడు. 7 తలయంటుకాడు - ‘అంగడిలోఁ దలంటాడుతడవు’ అనియుంట యొప్పు. 20 మోచుచేగుచో-‘మోచుకొంచుఁ బో’ అనుట మెఱుగు.

కొనఁగఅనుటకు కోఁ అనుట సమ్యతమే.

3(23) మాన్పుకోఁ, 4(248), 4(87) మంచుకోఁ; 6(40) త్రాడ్తోటికోఁ; ఇందులకు-‘కన్గోజాలక’ వసు; ‘కాముం జీరికిఁగోక’ హరివిలాస. 5(32); కొల్లులు గోనత్తాడెడు’ క. క. ర. 3(215).

బౌపవిభక్తికకార్యము రామి.

2(9) పోరునఁ; 2(81) తేరునఁ; 1(80) నీరుబుగ్గ. - ఇందులకు - ‘విల్లునేర్పు’ భార. ఆది. 5(222), ‘విల్లువిద్య’ (225, 236, 239, 241. 244. 245), ‘మన్నన’.....(232). ‘విల్లువేట’ మను. 4(87). ‘గోరున’ రామాభ్యు. 5(179); ‘ప్రోలున’ రామాభ్యు. 1(137); ‘పోరునఁ’ పారిజా. 8(74).

సమాసమున ఉత్తుపై టుక్కునుక్కులు రామి.

2(8) మందాకు; 2(17) కరుంజువిదలు; 4(80) పిడుగుక్కు; 4(280) బందారిలు; 4(288) వెలుఁగాళిక; 5(46) లావెద. - ఇందులకు - ‘నునుఁజివురాకు’ మను. 3(82); ‘రాజమో మెదుట’—, —5(81); ‘తెల్ల నిగట్టఱుత’—, ...4(16).

సమాసమున లట్టునకు లోపము వచ్చుట.

1(14) ననదండ; (53) ఏనికదోయి; (56) చెంగల్వడిగ్గియ. చన్దోయి, (71) వాలుగ మొత్తము, మెదగుంపుల వంపులు; (74) పసిండి మువ్వగమి; (75) చెంగలువదండలఁ దోలుదురు; (76) దొప్పగమి; (62) కూటపసుపు. 2(5) సంపెంగదండవోలె; (9) మల్లుపోరునఁ; (97)

పారివిశంగాయములు; 4(148) వెండిసలాకపిండు; (156) తెల్లుగంటల; 5(25) ఊరుపుపిండు వలపులు; (91) పలువన్నెమ్రుగ్గు; 4(89) పలువన్నెకట్ల జెట్టిది—

ఇవన్నియు 'అంచపిండు' భార. 'వక్కుతండము', 'పచ్చతాచట్టుగమి', 'ఉడుము గతిమిడి కొక్కుదందడియు! వెల్లయెలుక గల్లెల్లతఱచు' మను. లోనగువాని వంటివి.

6(21) 'శేషగటివేళ' - అప్రాణివాచక శబ్దఘటిత ద్వంద్వము ఏకవచనాంతంబు నగు. చూ. ప్రాశ్నా. సమాస. 30.

4(190) 'యజ్ఞోపవీత పద్మాక్షమాలికతోడ.'—'...మాలలతోడ' అన్న అశ్లీల మని భయమేని, 'యజ్ఞోపవీతముతోడి పద్మాక్షమాలిక' అని విగ్రహించుకొనవచ్చును.

సమాసమున అన్వాహలకు ఉలోపము.

1(65) ఆన్వసి; (84) ఆన్వాటలు; 2(6) చన్వంజు; (52) అన్వతి, 3(8) అన్వీలు వాది, ఆన్ శ్రుత్యూక్తి; 3(70) వాసనల నూళి; 4(7) అన్వారు, (80) అన్మాలిమి; 4(146) అన్మతకంబు; 4(200) అన్మృథ, 4(261) మన్ద్విజాల; 5(183) రాగమన్మలమున; 7(14) చన్మోర.. ఇందులకు 'బ్రహ్మాండ మన్దరడి' మను. 3(59). చూ. ప్రా. వ్యా. సంధి. ౧౩. 'జడిగొ న్మోర్ములు' ప్రా. వ్యా.

సమాసమున ముగాగములోపము.

2(10) గండపట్టెలు; 5(106) సరపువ్వలందు. ఇందులకు - '(దంతంపు) సరకట్టులు' మను. 1(15) 'గండవొడి' మను. 3(75); 'ఎప్టాకొ గండపట్టెగతి నుండ న్నాదుకలో' కళాపూ. 'బోనకావడి' క. క. ర. 5(359), 'బోనపుట్టిక' క. క. ర. 5(340); 'ఆమరుల బోనపుట్టిక' పారిజా. 2(40).

సమాసమున పుంప్వాదేశమునకు స్వరము పరమైన టుగాగమము రాము.

4(161) కంజహితాస్తోదయ! పెఱసంజ. 6(82), సమీపపూరనె 6(121), పక్షిప్రధాన పాపవాహ్యంబు. ఇందులకు—'తములపాకు' జగత్ప్రసిద్ధము, 'తామరపాకు' శృం. నైష. 'పట్టపేనుగు' పారిజా. 3(38), పరమయో. 4(35).

సమాసమున తద్రారక విశేషణోకారమునకు హల్లున నుగాగమము.

1(82) 'ఊరుంగాయలు' - ఇది 'ఊరుంబిండి' వాం. రం. 4(184) వంటిది. ఇట్టిదే 4(95) '(పసిండి తఱటుం) నెగడుం బువుణ్ణెకుమెత్తములో' - అనునదియు. పెద్దనగారు మనువులో 'పాల్పుగుం జవిక' 5(76) అని ప్రయోగించినారు. వాడుకలో 'ఊరంగాయ' యనియే. ['ఊరుగా'-అటవము.]

4(115) పుట్టంగాడుగెట్లు! అంగురా? అది అలుక్సమాసము - 'ఊరంబిచ్చుక' వంటిది.

క్రియాజన్యవిశేషణములతో తత్క్రియాకర్త షష్ఠీసమాసముం బొందుట.

5(40) మీపాడిన హరిచందంబులు, 5(27) కంతునియిడిన పత్తిరేకు 6(32), మాపతింపని శాస్త్రములు—ఇవి అర్థతపాండిత్య స్ఫూరికములుగాని గుప్తములుగావు.—'అభ్యుదయ పరం పరాభివృద్ధి గా నాయొనర్పంబూనిన' మను. 1(48). 'తనచేసినదానం బడకపోవ కవునకు వశమే.'

మహాత్ములకు విశేషణములైన యమహద్వాచకములకును అట్టి నపుంసక లింగములకును, అట్టి మహద్వాచక శబ్దాంత సమాసములకును, ఉభయధా విభక్తికల్పనము. 13 ప్రయో.— 1(37) నృపశేఖర, (38) నృపకుంజర, (78) భారతి భూమిసుర వతంసంబు, (98) భక్తహృద్భ్రమత్పాదాత్మ; 2(38) నిగమభూధరమల్, (39) విద్యద్వితంసంబు, (40) ఇందుకులవతంసంబు, (41) మధురాస్పదుండు, 6(50) భాగవతవతంసంబు, (59) తత్త్వసంశయవిత్, (100) సమస్తలోక సమదయాధారుక, (122) నాసీరుండగుచు, (81) సకల దురితావతంసయుగు హింస.

ఉభయధా అన్నందులకు 25 ప్రమాణములు.

‘పారివవంశశేఖరుండు’ భార. ఆది. 3 ఆ, శ్రీవాణీ లీలాస్పద—,—8; పాండవ సింహంబు—,—6; కాపమోక్షకారణుండు—,—8; ‘ఆక్కుమారసింహంబు’ ఉ. హ. 5(253); భావుక కారణా—,—6(273); ‘ఓ. పృష్ఠినితీ లయకారణుండు’—మార్కం. 1(9); ‘ధరణీకాంతావతంసంబు’ కేయూర. 3(301); ‘శత్రురాణ్యీనజాలా’ - పాండు. 4(310); ‘ప్రేమాస్పగులు’—,—5(166); ‘అంబురుహ గర్భకులాభరణంబు’ మను. 1(51); ‘గృహస్థ రత్నంబు’—,—(72) ‘ఓహోగాంభీర్యలీలాస్పదా’—,—81; ‘మరున్నాదీ శిరోరత్న ముక’—,—2(25); ‘సుధీరేఖద్రుమ’—,—2(1); ‘కింపురుష వృషభుండు’—,— ‘జగతీనాథవతంసము’—,—5(93); ‘గుణరత్నాక్షరుండు’—,—6(57); ‘హరిణోత్తంసంబు’—,—6(75); ‘సారంగంగ నారత్నంబు’—,—6(66); ‘సుగుణరత్నాక్షరీ రత్నాక్షరుక’—,—6(96); ‘భువి దివి నీవలనఁ బొడమెఁ బురుషవతంసా.’—,— ‘మానికులావతంస’—మల్ల. విప్ర. 3(18). 6(31) ‘దురితావతంస’ అన్నచో మహాతీభావము కూడ స్పష్టి కృతము. ఐనను త్రిధా యనియుఁజెప్పనక్కఱలేదు. బ. స. గాఁ గొనవచ్చును.

అనుమతమునకు - ‘నాసీర మై వచ్చు నలినబాంధవులెక్కియంబుపై దీపించునద్దమ నఁగ’ మను. ‘అనినవారికి నర్జునుండనియె; మమ్ము ననఘ తాపత్యులని పల్కి తలిమదమున, నేము కాంతేయులము మఱియెట్లు పెప్పుమయ్య తపతి కపత్యులమైన తెఱఁగు.’ భార. ఆది. 7(66). [ఇందు కవిప్రయోగము లెన్నియో, లేఖకాది జనితములెన్నియో?]

ఉపమానపూర్వపద కర్తృధారయము.

1(16) ‘పాదాబ్జ ఫాలాలంకార కచావళీమకర దీవ్యత్కుండలాంచస్తుఖా.’—పాద = తననాలవభాగమయిన-అబ్జ = చంద్రుండుగలది - అనఁగా చంద్రునికన్న నాలుగుమడుంగులు శోభావంతము - అట్టి ఫాల=లలాటమునకు - అలంకార = భూషణమయిన - కచావళి = కుంఠల భరముచేతను - మకర దీవ్యత్కుండల = మొసలివాచేత ప్రకాశించుచున్న - కుండల = తమ్మంటులచేత - అంచత్ = ఒప్పుచున్న - ముఖా = వదనము కలవారా.

2(34) ‘వజ్రదోపరిఘ వశీకృతాన్య నరపాలకులు.’ - వజ్ర = పవిత్రమిది - దోః = బాహువుకలది (బ. స. పరిఘకు విశేషణము) ఐన - పరిఘ = కట్టగుదియచేత - ‘పరిఘ కలదిబాహువు’ అని అన్వయము గాదు - బాహువు గలది పరిఘ యని యన్వయము, ప్రాథమము.

4(165) పుంగవకతుండు - పుమాక గౌరవ-గౌర్వామ చంద్రిక - పురుషశ్రేష్ఠ ఐత్యర్థః- ‘గాః కృతా వృక్షభే చంద్రి’ నానా. పుంగవుండైన కకుత్స్థుండు - అనుట.

సమాసములో ఏకాక్షరశబ్దంబునకు హ్రస్వమునచ్చుట.

5(67) 'నిస్తులాస్య త్రివయః స్తంభ నిక్షిప్త నింబచ్చదభ్రు వల్పంబు నిక్క.' 3(28) 'వచ్చు రిపుఁ జూపున నె చురఁ బుచ్చుచు సిరిఁగొంట మగుడఁ, బాడముట రుష ముచ్చిచ్చునను వెచ్చమరి వి! ద్యుచ్చలచాపజ్యఁ దూపుఁ దొడుగుచుఁ బలికె.' 'భూవు' 'జ్యా' అని దీర్ఘముగా నే యుండవలసినట్లు శాస్త్ర మున్నను సమాసాంతమున శ్రుతిసుభగతా కారణంబున, హ్రస్వీ కరించుటయే మెఱుగు అని కవి బుద్ధిపూర్వకముగానే ఇట్లు ప్రయోగించినాడో, యని సందేహము. ఒండె - 'నింబచ్చదభ్రూవు నిక్కసుంత', 'చాపలత', 'చాపమున' అనునిట్టి రూపములం బ్రయుక్తములై యుండి తేఖకాదులచే ముద్రితప్రకారముగా మార్పువొందినవో - 'విద్యుచ్చల' అను విశేషణము చాపమునకుం జెల్లును, చలనము విశిఖప్రేరణార్థమైన నను నాకర్షణలచేత కలుగును. చలనమునకుం గనుఁడు. —

'న నమయితు మధిజ్య మస్తి శక్తి! ధను రిద మాహిత సాయకం మృగేషు,' కాకుం.
విద్యుత్ సామ్యము ఆకుసంధాన ప్రయోగ భోధకము. —

“గాడ్డీవ మేలేన మహు ర్వికృష్టం! హ్రస్వం చ దీర్ఘం చ బధూవ యుదే
తులా మి వాల్లేన త దాధిరోఘం! స్వనామధేయస్థితి శాలినేవ” భార. చ.

'ఇటు చూపటు నటు మాపిటు; బటురయమున నేనె నాసుభద్రార్జునులె' విజయవి.

విద్యుత్ సామ్యమునకు. —

కా. 'విద్యుద్దండము నిల్చి పొల్చినగతికె' విల్లందమై యుండ, న
స్తద్యోధావళిమానసంబున రణోత్సాహంబు రెట్టింప ధృ
ప్తద్యుమ్నండు గడంగి ప్రోణుఁ గడిమికె' డాయంగ విడిచి కా
కుద్యోగించుట కేల తక్కుదురు మీ రుగ్రాహవక్రీడకుట.' భార. ఉద్యో. 2(143).

'మెఱసి యుదయించుగ్రహముల! తఱచు ప్రభలఁ గ్రేణినేసి దశదిశలం గ్రి
క్కిఱిసి వెడలె నావిండకె' మెఱుగులు నృపతనయుద్వప్తి మిటుమిట్లు గొనకె'
భార. విరా. 4(114).

జ్యానుచెప్పకయే శరసంధానముం జెప్పటకు —

'ఆచమూరువు యూధంబుఁ ద్రోచి పఱచెవింట న మ్రేర్చి బోయ వెన్వెంటఁ దఱుము
లోలజివ్యకరాళ విశాలముఖత! మోవిభీలేందు మృగ కాబమా యనంగ.' పాం. రం.

2(61) తమదు కూర్చరములు, 5(45) మీదుపాటలందు - ఇవి సాధువులెట్లు? - ఈ దుగా
గనుము యుష్తదస్తదాత్తారములకని నూత్రమున విహితము. కావున ఏకత్వ బహుత్వ
ముల రెంటును రాదగును. అట్లే - 'మును మాదగువృత్తాంతంబులు వినిపింపవలయు' మను.
5(16). 'మీదు విమర్శల్' - భోజరాజీయ 1(16, 7). 'మీదు సన్నిధికె' బసవపురాణము.
8(191) 'తమదు ప్రాణింగంబు లని' —, — 4(225). 'మెల్లలు మల్లలు మొదలైన శబ్దముల్
బహుతను దమదు పుష్పములఁజెలుపు' ఆం. భా 'మీదుబ్రతుకు' —, — 4(226) 178 పు.

సమాసములో న్యస్తపదములు.

5(60) మామిడి పనిలేని కసయ. 2(28) సాంకత మొప్పు పాణిపాటల మగు దంతపుం
గరవటంబు4(45). ఆలపుట్టరాని ముక్తామణివరకులము. — ఇట్టివి కవిత్రియేతర ప్రయోగ సిద్ధములు.
చూ. ప్రా. వ్యా. సమా. ౧౮.

ఇంకను ఇతిరివిధంబులం గల్గు సామాసిక వ్యత్యాసములకు చూ. ప్రా. వ్యా. సమా.
పరిచ్ఛేదము. సమాసముల మతపారిభాషిక పదములయందు ఆయాయవ్యవహార మే సాధువు. ఇది
అనుకృతము వంటిది-4(43). వీరధిద్రుపల్లెరములు. ఆరాధ్య దేవర్లు. శంకరదాసమయ్య - 'పలు
మఱు దాసమయ్య పదపద్ధయిగా ప్రణతుల్ ఘటించుచుకా.' బసవ 4(135) 'కావలె జీయ్య
భక్తజనకల్పక శంకరదాసమయ్య మద్యే'—, —(136).

వాక్యములందు ఈ క్రిందితీరు లర్హములూ? 4(229) పరుల కాడి తిప్పించురు; 4(197)
మమ్మం గాన్పించుడు; అతనిం గాన్పించుకొన; 4(13) చిల్లల వుత్తురు తమ్ము; 2(38) కలాపు
లను గఱులు నివిరి; 6(52) ఇత్తనువుల బానిసేయుము. —

ఇందు తొలిదాస - ఆడి యనుపదము ఆర్పిఅని యుండెనో?

"కం గేలు కేటితో గీలించి నెయ్యంపు మాటలఁ దగు మఱుమాటలాన్తు." భార. విరా.
౩. (శ. ర.) కడమవి వ్యాకిరణశాస్త్ర సిద్ధము లయిన భవ్యప్రయోగములు.

'కం' అను అంతర్భాషిత విభక్త్యంతరి తిత్సంబంధ పదార్థముగా ప్రయోగించుట. —
3(80)-ఉండు సప్రాణులం దొక్కించు కాశక్తి. సావరశ్రేణి, దజ్జాతికంటె.....ఇట్టిది
సాధువా? — 'అజాతీయందున్న శక్తికంటె' అని యర్థము. — ఇట్లే ఈ సీగమం చెల్ల 'కం' అను
అర్థము గ్రహింపవలయును. ఇది మహాకవి ప్రాప్యతిశయముచేత అత్యంత సంక్షేపార్థము కావించిన
ప్రయోగ విశేషము; సోధవ్య మని నామతము.

ఉదంత తదర్థ విశేషముపై సుబుత్పత్తి. ఉ. 5(41) ఉడికించుకంటె, - ఇది సాధువా?
ఇది మహాకవి మార్గానుగృహీతము. — మను. 5(11) కైకొనుకంటె, 6(89) తలించుకంటె.

విచిన వ్యత్యాసములు.

2(21) 'ఏ వేడుటకు నీవు ఋతు వేల చెప్పెదా వువిద మే మందఁగ నోర్వఁగల
మె.' 4(46) ఇచ్చకు లగు బ్రాహ్మణులు మెల్ల చొరఁ దొడఁగిరి. 4(120) ధవళాంశు కరావలి
తాము. 4(155) లబ్ధుత్వంబు లైన స్యాన్వయశరాలిచే గీర్తిచాలఁగ నెనొ. 4(162) కీరాళి
వొలిచె...చే లనంగ. — ఇందులకు - 2(21) 'ఏము వేడుట కీవు' అనుట సరి. 4(46) 'ఇచ్చ
కమున...దొడఁగెను' అనుట సరి. 4(120); 'ధవళాంశు కరాళులు తాము' — అనుట సరి 4(155)
'స్వాన్వయ శరాలిచే జాలయశముఁ గ నెనొ' అనుట సరి - 'స్వకులశరపాలిచే గీర్తి జాలఁ
గ నెనొ' అన్నను సరి. 4(162) 'కీరాళు లొప్పె...చే లనంగ' అన్న సరి.

వర్ణ్యము చేని వర్ణన.

'ఖండిత పూగీనాగర! ఖండంబులు ఘనశకాంక ఖండంబులచే

హిండితములు గావించి య! ఖండస్థిరభక్తి నొసఁగి కదలి చెలులతోకా' 5(93)

'హిండిత మాతాంబూల మి' అని పఠించిన తాంబూలము సిద్ధించును.

వి భ క్తి వ్య త్య య ము లు.

6(18) 'బామిక లెత్తుచుఁ బాటిపోవు శునులక', 'అంగలార్పు కపులక'.—

'శునులచేత' 'కపులచేతను' అని యర్థము. ఇట్లు తృతీయార్థమున అజడమునకు ద్వితీయ రావచ్చునా? అజడమునకు బహుత్వమున తృతీయాసప్తములయందు ద్వితీయ చూపట్టెడు నని ప్రా. వ్యా. కార. ౧౮. అందు ఉదాహరణము.—'అతనిదోర్తధ్యసరసి నోలాడుచున్న! ఘనతర స్తనచక్రవాకముల నలగు! సంబ ననురేంద్రకూతు రింపారఁ గనియె.' హరి. ఉ. 7 ఆ.

1(77) పద్మ; 2(16) ఇనోష్, 2(28) ఊష్మం జనియించు, 2(67) ఊష్మన్తల్లికల్, 4(87) ఆత్తోష్క, 5(85) ఉష్మంజూడి, 5(96) మత్స్యతోష్మకు, 5(107) వక్త్రవిషజ్వలనోష్క, 5(150) ఊష్మకు సంగలార్పుచుక; 5(97) తనూష్మ, 5(152) తదూష్మకు, 5(104) తక్కి రూష్మముల్, 5(135) మహోష్మ మడఁగ. ఇట్ల ములోపము.—

ఇందులకు - 'ఊష్మ జగత్ప్రియంబునుక' హరి. విలా. 6(62) 'తదూష్మలక' - క. క. ర. 4(187). 1(85) లక్ష్మీరమణీలలామ-ఇని నాంత శబ్దము. 'లలామం చ లలామ చ' అను.

6(61) తనుక (=తనువుక); 4(88), (103) రాహు; 5(50) బాహు. ప్రా. వ్యా.లో రాహుబాహులపైని మాత్రమే ఈకార్యము చెప్పబడినది. చూ. శబ్ద. 26. కాని పెల్లుగా వాఙ్మయమున ఇతరములును ఇట్టివి కలవు. 'నేతునక' భార. ఆది. 4(163). 'రజ్జనక' భార. అను. 1(204); 'అంకుక' రామాభ్యు. 5(129); 'అఖుతోక' కాశీ. 2(43). 'పరిశుతో' - ఉ. హ. 2(276); 'చంచునక' నృసింహ. 1(66).

అవిహిత మయిన వువిభ క్తి.

1(65) బాతువులు.—ఇని కవిప్రీతిచే సిద్ధము. కొన్నియుదంతి శబ్దములకు అచ్చులో సయితము కొందఱు కవులు ప్రీయపడి తుదిని వుకారముం బెట్టుదురు. ఇట్లే రుమాలునకు 'రుమా లువు' కవలయాశ్వా. 5(8), 4(201), 212; 5(28), 91. 'ఆడెలుబాతసంగ నగుశరారి' ఆం. భా.

ఈ క్రిందివి దుష్ట ప్రయోగములు గావా?—1(53) నూత్రపట్టిన (ములోపము); 4(117) చూపట్టె (పులోపము); 4(204) కూపెట్టిన (యలోపము); 6(68) బహిపడ్డ (బహిస్ అను సాంతావ్యయమును తెనుగునం బ్రయోగించుట); 4(29) 'దున నేటికి' - (దున్నులో ద్విత్య లోపము); 7(13) ఒలె (ద్విత్యలోపము); 1(82) ముకు మందు?

కావు. ఇందులకు—'నూత్రపట్టినమాడ్కిఁ జూడ్కి వెలుఁగ' రామాభ్యు. 6(92); 'తాపించె ధనదునదనము! కూపెట్టఁగఁ గాలకంతు కొడుకు' కాశీ 7(90).—అట్టివే 'చూపెట్టు', 'మూపెట్టు', 'చూపట్టు'.

'బహిపెట్టి నతిని యన్నమును...అభోజ్యమండ్రు' భార. కాం. ౧. (శ.ర.) [అప్రేరణ మున 'బహిపడ్డ'.] దున్నులో ద్విత్యలోపము విఘ్నచిత్తీయకారునికే కాక ఆతనికి ముందే 'అరణ్యపర్వమున కేషము' చెప్పిన 'చిత్రకవిత్వ వాగ్విభవజృంభితు'నికి ఆంధ్రవిద్యా తృతీయ మునికి శ్రీప్రబంధపరమేశ్వరునికిం గూడ ప్రీయమై యుండినది:—దును - దే.స.క్రి. దున్ను నకు రూ. 'దునకయు వెదపెట్టకయుక' । దనరె నఖిల సస్యములును. హరి. పూ. శ.ర.

ఒరె (ఒరై) భాషాస్వభావముబట్టి యిది శ.ర.లో కైకొనఁబడినది. 'ముట' నట— 'పఱచునొక కడితిఁ బతి ముట చెరమలక్తయేయ'—మను.4(45).

కొన్నిరూప విశేషములు:—4(199) నూలక్—'నూలు' బొంప., కాన నీరూపము. 4(45) ఒక్కొట—'ఇట్ల నవ్వరూఢినియు నొక్కొటఁ గలిపయసఖులు తన్నఁగొలిచి నడువఁ గా' మను 3 (190), అనాట (=అనట). 'సర్వ మసహ్య మనా నెఱుంగవే'—మను. 3(99) 'పట్టణ మేలు...దిక్తటి. హట్టచరత్ ప్రతాప హరిదక్కుఁ డనా యువనాక్కుఁ డున్నతిక్' క.క.ర 1(26). 'భూరిరజో గుణస్ఫురిత పద్మజఁ డనా' [ఈ సీసమున 4 అనాలు] నృసింహ. 1(65). 6(8) పుణ్యభూమియందులవ (=పుణ్యభూమికి అని తాత్పర్యము.)— పుణ్యభూమికి వ్యస్తము చేసి దాని తర్వాత అర్థవశంబున 'కలదే' అని యూహించుకొనవలయును.

స్త్రీ త్వ స్పష్టి.

2(81) కరంగీమద—ఇందు స్త్రీత్వ మెట్లు సరిపడును? కన్తూరి మగ లేడినుండియే కలుగు నని తలంపక చేసిన ప్రయోగముగా కానిపించుచున్నది. కాని ఇందు స్త్రీలింగము కవి సమృత్తము.:— 'నవ్వుననుధాసతి...కృష్ణరాయ నృపచంద్రుని బాహువునందు భూషణోజ్జ్వల మణులక్ మృగీమదము వాసనయుం గని ధూర్త లంగనల్' పారి. 1(20).

స్త్రీ త్వ న స్పష్టి.

3(85) కరివర కరోరురుచిర జంఘ రమణీయు.—'జంఘామనోజ్ఞ' అని వ్యాఖ్యాతలు ఆఘోజ్ఞాపికలో వైచినది సాధుపాఠము. 7(31) పతాక రణ న్నణికింకిణీ కలాలాపములక్— పతాకయొక్క రణన్నణి కింకిణీకలాలాపములు అని సాధ్యసమాసముగా చేసికోవచ్చును. 'పతాక' అనుట టీకాకారలది. 'వితాన' అను పా. కలదని వారే తెలుపుచున్నారు.

4(27) శ్రాంతరథ్య నిరంతరచ్ఛాయదములు—'ఛాయ' అని యుండవలదా? వలదు. ఎట్లన—'ప్రచ్ఛాయ సులభనిద్రా'—ప్రకృష్టా ఛాయా యత్ర అని విగ్రహము; అట్లే ఇటను 'నిరంతరా ఛాయా యత్ర నిరంతరచ్ఛాయమ్ - తద్దదాతి' అనియేని, లేదా, నిరంతరా తాం ఛాయా నిరంతరచ్ఛాయమ్ అని ప. స. గా నేని విగ్రహించుకొనవచ్చును.

4(120) 'బలాకమాళికల్'—పుల్లింగమెట్లు? బలాక శబ్దమునుం గలదు. 'ఆభాతి సం హత గృహీత బలాకశబ్దః,' మృచ్చకటి; 'హంసబలాక సారసారవ' భార. ఆది. 6(284).

6(87) కాషాయ యుగిలోడ—బొందళము యుగి(?) బోడనఁ బొల్పుగాంచు' ఆం. భా. 'కుచయుగీ హేరాశనీలత్వ సంపదతో'—నిరంకుశ. 1(86) 'కుచకలశయుగీమణ్డలమ్' పంచ బాణవిజయము. లేదా, ప్రకృత ప్రయోగమును—'కాషాయములలోడ' అని పఠింపవచ్చును. యుగత్వము ఆచారముచేత గమ్యమే యగును.

ప్ర కీర్ణ ము.

5(88) బాహీరము—ఇది భారతసిద్ధము—'బాహీరములైనఁ గెలనికెగ్గులు.'—విరాట 1(187) కాటి 1(65), 78, 4(188), 5(141)—పరిధాన రస్త్రమాత్రపరముగా ఈ శబ్దము కలదా? 'తకుభదుకూలకాటి కటిఁదాలించి'—మను. 5(78). 'యగడ్డనీరు పద్మావళి వ్రాత తోడి కరకంచుగ నొప్పుచుఁ గోటకాటిలాగ్నవఱలంగ. కళాపూ. 1(16). 5(137) డొడుకొను—

ఉడుకొనఁగ వైపుఁ దుర్వీధముల' నృసింహ. 4(178). 6(78) గనపరావలు (నిగిడ్చి—'గనప రావలు-గన్నేరాకమ్మ' అని ప్రాసు దొర గారు. సీతారామాచార్యులవారు దీనిని పరిపఠేడు. భోజరాజీయమున 'ఇనుపరాగోలల నిఱికించి'—5(321) అని యున్నది. 'గనప' అనఁగా పెద్ద; ప్రకృతమున గనపరాగోలల నిఱికి' అని యుండనోవు.

6(82). నోరిసని—ఈసని మనువులోని 'సీరాముసేన' వంటిది. 5(159) కోనిరి—'కోనెరి' అనుటకు సంస్కృతములో ఎకారము (హ్రస్వము) లేనందున ఇకారము పఠించుట. 'కోనెటి చిన్న తిమ్మ నృపకుంజరు' రామాభ్యు. పీఠిక 41; 'కోనెటి తిమ్మభూవిభుని కూతురు'—రామాభ్యు. పీఠిక 98. 6(17) దూళ్ల—(=దూళుల) - (ఘాళ్ల) పిప్పల్యాది. 4(94) తాళ్లనే కలయు వాకిళ్లఁ జల్లి—ఇందు 'తాలక' అనుటకు 'రాళ్ల' అనుట గుప్తము, లేదా 'ఇంటిముందటి పందిటి రాడుల చేరువను' అని యర్థము చేసికొనవలయును, లేదా 'తాలనే గలయు ద్వారాలఁ జల్లి' అని పఠింపవచ్చును. 5(20) కేళ్లు— ఇరులు కేలు శబ్దములు నిత్య బ. వ. నాంతములు గావని ప్రా. వ్యా. శబ్ద. ౨. సూ. కావున, 'కేళ్లు' సాధువే. అటనే కళా., క. క. ర. ప్రయోగములు ఉదాహృతములు. 2(24) టూవు, 6(77) టూవు: 'ఏటులుగఁ దద్వహు తాల టూవి టూవి' 2(24) 'దేవాయుధంబులు టూవు వారు'—పువ్వు × పూవు, నొవ్వు × నోవు, ఎల్లి దము × వీలిదము, తెప్ప × తేఱు, కొప్ప × కోపు — ఇత్యాదులయందుంబోలె ద్వైరూప్యము. 5(44) 'పొండు'-ఒండునకు రూ. అని టీక. 'జలచార స్తబ్ధరోమత్వకే । శరిశ్చిం డవతార దంభమున నాచ్ఛాదించుఁ దాఁ ప్రాథిమక'. 'ఒండు' అనుటకు 'పొండు' అని వ్యవహారము వేటునాడులందు ఉండెను గావలయు, లేక - 'పొండు' అని యుండెడిని. 'జలచార... పొండు' అని షష్ఠీసమాసము. పొండు = ప్రాప్తి.—లట్టుమీది యత్తునకు లోపము. 'తూలె రజనీచరభాస్కర బింబముల్ రుచుల్.' రామాభ్యు. 5. అని ప్రా. వ్యా. 5(44). ప్రాథిమక - ఈ పదమున ఇమనిచ్చు ఆసాధు వని వామన సూత్రము; ఇది ఆంధ్ర ప్రబంధములం గనఁబడుచున్నది, 'ప్రాథిచేక' అన్న నిర్బాధము. 'మిగులఁ ప్రాథిమమునఁ గాలిక నిల్చి కోలము నటంప.' అనుచో 'యమరిఁ గాలిక' యని పఠించిన శరిపడును. 6(99) నమస్సు, 4(221) మిథము - ఇవి 'ఇహము' 'బహి' ఇత్యాదులనలె ప్రయుక్తములు.

4(196) కొన్నాళ్లు, 4(203) ఇన్నాళ్లు, 6(54) ఎన్నాళ్లు - ఇటెల్ల ని లోప మెట్లు సాధువు? ప్రాచుర్యముచేత సాధువు. 'కొన్నాళ్లు' - 2(11) అనిరుద్ధ; 'కొన్నాళ్లకు గర్భిణి యై' దశావ. 8(289), 'కొన్నాళ్లు వసించుటాప్స.' అందే, 6(189-12 పంక్తి); 'ఇన్నాళ్లు' కాశీ. 8(73), కవలయాశ్వ. 5(35, 105). 'తన కెన్నాళ్లుండియ' - బద్దెన నీతి. (24) పా 'ఇన్నాళ్లవలె' భోజ 5(105).

1(33). తిరుమల్లేవి (=తిరుమలదేవి) - ఇందు ఆత్మలోపమునకు గతియేమి? సంజ్ఞాపదముల రూపములను కవులు 'అపి మాషం మషం కుర్యా చ్చన్దోభజం నకారయేత్' అను న్యాయంబున ఛందోనుకూలముగా మార్చి ప్రయోగించుట ప్రసిద్ధము. ప్రకృతపదమునంబోలె ఆ లోప వంతములు. 'మాదల్లేవి', 'మాచల్లేవి', 'సోల్లేవి'.

“అనరిసింగక్షితిపతి । మానవతీ తిలక యైన మాదల్లేవి”

భూసుత సమస్తగుణల । క్షీనిధిఁ దగఁ బెండ్లియాడెఁ గీర్తి దలిర్చుక.

O. L. Mss! Vol. II. కళాధరోపాఖ్యాన.

“దీప్తిపాంథంబుననుండి వచ్చితివె భూదేవా ‘ప్రశాంతం మహా
పాపమ్!’ సర్వజగత్ప్రసిద్ధ సుమనో బాణాసనామ్నాయ వి
ద్యోపాధ్యాయైః బ్రతాపరుద్ర ధరణీశోపాత్త గోష్ఠీప్రతి
ష్ఠా పారీణ నైఋంగవయ్యోదవు మాచలేవి వారాంగనః.” క్రీ.డాభిరామము.

ఆల్లె నరసరాజయములో— ‘అధూ!పతి సోల్లేవేరియందుఁ బ్రబలునిఁ దిష్ఠు. ఓతిపాలు
నిఁ గాంచెను.’ 1(61). లేదా, ‘తలొకే భూద్భుక్కుభూజాని రీశ్వర ఓతిపాలకః । అత్రాస
మగుఁ ధ్రంశం మాళిరత్నం మహీభుజామ్.’ ప్రా. లే. మా, 109. ఆమ. ‘బుక్కమా’ ప్రయోగము
బడి ‘రహిఁ దిర్తలమా’ అని పఠింపఁదగు. ప్రాచీన లేఖకులలో ‘వల్లమ్మిళా ముదవహత్’,
‘శ్రుతం వల్ల భాలభత’, అనియు, వల్ల భాదేవి యనుటకుం బ్రయోగములు. ‘మాదలేవి’ కళాధరో
పాఖ్యానము. వల్లూరి నరసింహకవి నాగ్నచిత్తీపరిణయములో ‘వేర్తాజు’ అని ప్రయోగించియు
న్నాఁడు. ఆల్లె ‘బస్వరాజు’

4(4) ‘జానుదప్పు’ ‘జానుదప్పు’ అని యుండవలయును. దప్పుచ్చుపై టాప్పు రాదు.
జీప్పవచ్చును.

5(8). శ్యామాత్వంబు - ‘ఇటు పుంవద్భావము రామి యెట్లు?’ ఇత్యాది చర్చ కలదు.
‘శ్యామాంకంబు’ (=శ్యామ యను సంజ్ఞ) అని యున్న సరిపడును, అంకము = నామధేయము.
‘ఓ భూసురవంశ్య, పుణ్యజన పుణ్యజనాంకము తావకీనమే! పో సమకూరెడిం గులముపాత్తున
దైత్యుల కెల్ల నంకతఁ’ 6(51).

2(21) అనుభవతట—‘పద్మాక్షిఁ బురి ననుభవతట నీవ యెత్తులు వెట్టె దనఁగ రావలసె
నిటట’—‘ననుభవమున కీవ’ అని పఠించుట సరి.

2(13) ఒక హారతఁ - హారము లెన్నియే నగును గాని హారత మాత్రము ఒక్కటే:
కావున ‘ఒగి హారతఁ’ అని పఠింపవలయును.

4(269) కపట మానిసి - అపశబ్దము - ‘కవుడు మానిసి’ అనునది.

2(93). భూనాయక సభ—‘సభారాజా మనుష్యపూర్వా’ ఆను సూత్రముచేత ‘భూ
నాయక సభమ్’ అయి, తెనుఁగున ‘భూనాయక సభమున’ అని కావలయును. కావున దీనిని నిద
సమాసముగా చేయక ‘భూనాయకు సభ’ అని సాధ్య సమాసము కావించికొనవలయును.

4(104) ‘స్వరు ఖర...దధ్యుదాకరముల’ - ఉదాకరము - ఈ యుదాదేశ మెట్లు? ‘ఉదక
స్యోదః సంజ్ఞాయామ్.’

4(96) ద్రుహిణాండ కరండక ధూర్వహ - ‘బుక్కురబ్బూః పథా మానత్తే.’ అను
సూత్రముచేత ‘కరండక ధూరావహ’ అని యుండవలదా? అని యాక్షేపింతురు. ‘కరండక’
శబ్దమునకు ‘ధూర్వహ’ శబ్దముతో సమాసముగాని ధూశ్శబ్దముతోఁ గాదు. కావున ఉన్న
రూపము నిదము.

2(99) దోర్ధూర్ధృత - అన్నచో - దోః = బాహువుయొక్క - ధూః = భరముచేత - అను
టిక సరిగాదు. ఆ పక్షమున ‘దోర్ధూర్ధృత’ అని యేర్పడవలయును. ఇచట ధూః శబ్దము
అక్షవాచకమే. దోః = బాహువనెడి - ధూః = కాడిచేత (లేక కాడివంటి బాహువుచేత) అని
యన్వయించుకొనవలయును.

4(165) ప్రభగ్న కాల్యవనిక్ - 'ప్రభగ్న = విలుచుటచేత - కాలి = ఒప్పుచున్న' - అను టీక సమంజసముకాదు. కావున 'ప్రభగ్న = దున్నబడిన - కాలి అవనిక్ = వరిపాలమందు' - అని యర్థము చెప్పవలయును.

4(29) సప్తరాత్రముల్ - ద్విగుత్వప్రాప్త మయిన యేకవచనాంతత్వము ఇట తెనుఁగున ఉపేక్షితము. ఇచట ఏడుదినములు అని యర్థము - బహువచనముచేత ఎన్నియో ఏడులు అర్థము కావచ్చును. కావున 'సప్తరాత్రముల్' అనుట శ్రేయము.

కొన్నిటికి అర్థనిర్ణయము.

2(19) పద్మినులు - 'జాతులే వంబుజేక్షణ పద్మినులు పైతమును నున్నయెడ జాతు బునికి యరుచె.' ఒక పక్షమున పద్మినీజాతిస్త్రీలు అని యర్థము సరిపడుచున్నది; రెండవ పక్షమున పద్మములు అనునర్థ మెట్లు వచ్చును? అని యాక్షేపింతురు. ఇచట మత్స్వరీయము సమూహోరకము సయితము. 'పద్మినీ యోషి దస్తరే ఆజ్ఞేఽఽన్యాయం సరిస్యాం చ' హేమః, 'పద్మినీ పద్మసంఘాతే స్త్రీవిశేషే సరోఽమ్బుజే.' నానా.

2(8) జలజపత్రములు - 'తరుణశైవాల జలజపత్రములు పొదువ'; 'జలజదళస్థోయములు' 4(151); 'జలజదళముల' 4(149).— ఈమాటలను తామరాకులు అర్థము కావలయును. అపదము లకు తామరలేకులు గదా అర్థము. ఆయాకులకు 'పద్మినీపత్రమ్' ఇత్యాది వ్యవహారము ప్రసిద్ధము. లేకునకు.— 'శతపత్రేక్షణ' మను. 'అష్టాజపత్రాయతలోచనానామ్' భోజప్రబంధ. ఆకునకు - 'స్థిత మురసి వికాలం పద్మినీపత్ర మేతత్' రత్నావళి; 'ఉత్పిష్ఠ్య క్షుమ శయనం నళినదళ కల్పితస్త నావరణమ్' కాకుం.; 'అనీరమే ముక్త మట్లు నళినదళ సంస్థిత మై తనర్చు' భర్తృ.; 'క్లాన్తో మన్తథ లేఖ ఏష నళినపత్రే నభైరర్చితః' కా. 'అనరాళ నాళనళిన పత్రాతపత్రం ధృతమ్.' మాలతి. ఇత్యాద్యుదాహరణములు పెక్కులు కలవు.

'సావర్ణ రాజతే పాత్రే తామ్రే పద్మలశయోః । భోజనే భోజనైవ త్రిరాత్రా త్ఫల మక్నుతే' పైతీనసి. "య ఇచ్చే దూర్వ్యా గామిత్వం పరం స్థానం చ కాశ్వతిమ్ । పద్మపత్రేషు భోక్తవ్యం మాస మేకం నిరస్తరమ్" స్మృతిచంద్రిక.

2(78). ఘృతపిండ నిభిక్రూరీ ఖండములతోడ - కర్కరీ యనఁగా వోస యని యిట టీక గలదు. ఇందుకై అనుబంధములో కర్కరీశబ్దముం జూచునది.

5(121) జ్యోతీన్న గవీ - ఉరుశక్తిస్తధుమాసవోగ్గ పిరుకక్ జ్యోతీన్నగవీ చంద్రముః స్ఫురి దూధః ప్రవిమక్తి మైస నిబిడజ్యోత్స్నాపయః పూరముక్ - 'జ్యోతీన్న చంద్రిక యన్వితా' అను నమరవాక్యముచేత 'జ్యో' అని బౌళారి ముండఁగా యతికై జ్యో యని ప్రయోగించుట శబ్దధ్వంసము చేయుటగాదా? కాదు. 'జ్యోతీన్న' అని వృద్ధిహీనరూపము కూడ పాదుక. 'జ్యోత్స్నాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్' అను వార్తికముచేత ఈ శబ్దము నిష్పన్న మయినది. సంజ్ఞాపూర్వకత్వమువలన వృద్ధి లేమింటేని పక్షమున జ్యోతీన్న అని రూ; చూ. రామా శ్రమియము.

6(67) కళిల్ పదునాల్గు నేర్పి - విద్యలనుటకు కళ లనుట చక్కగా లే దని ఆక్షేపిం తురు. - 'ఉండుదుఁ జోళభూమి నొకయూరఁ గళిల్ పదునాల్గు నేర్పి' అని పూర్వముద్రిత పాఠము. కళిల్ = విద్యలు అని టీక. 'ఒకయూరను విద్యల నెల్ల నేర్పి' అను దానిని పదు

నాల్గు సంఖ్యకొఱకు ఇట్లు మార్చియుందురు, అని తలంపఁదగియున్నది. లేదా గౌరవప్రయోగముగాఁ గొనునది.

5(180) జడిసెన్ (= కురిసెను, వర్షించెను). 'జడియు - దీనికి కర్షించు అను నర్థము శబ్దార్థ కల్పితరువునందు వ్రాయఁబడియున్నదిగాని ప్రయోగ మగపడలేదు.' అని శ. ర. లో సీతారామాచార్యులవారు వ్రాసినారు. ఇదియే ప్రయోగము. జడిసేయు అనునర్థమున జడియు అని కవియు చమత్కారముగా ప్రయోగించినాఁడు.

4(50) 'నాభిఁ దుడిచి కప్పురపునాభిఁ బెట్టు' - నాభి శబ్దమునకు లిలకార్థ మెట్లు కలుగును? ఈ యర్థము పెట్క నిఘంటువులలో కనఁబడలేదు. నైఘంటుకముగఁగాక, కాకపోవుఁగాక.- 'నాభిర్ముఖ్యస్య పే చక్రమధ్య త్త్రిత్రియయోః పుమాన్' । ద్వయోః ప్రాణిప్రతీకే స్యాత్ స్త్రియాం కస్తూరికామదే' మేదిని. 'ఖం వీజ్యతే మణిమయైరిత తాళవృన్దైః' మృచ్ఛకటి. 'విటు లార్చునుకీరపుఁ దాళవృంతముల్' ఆముక్త. ఇత్యాది వ్యవహరించుందు తాళవృంతము ఎట్లు విసన కట్టకు పేరయినదో అట్లే ఈ నాభిప్రయోగమును దలంపవచ్చును. మఱియు నాభి శబ్దము లిలక వాచకంబుగానుం గలదు.

2(46) నిద్రితరుచ్చాయ - ద్రువు నిద్రితమా, ఛాయ నిద్రితమా? అని యాక్షేపింతురు గాకలయును. ఈ రెండునుం గావు. నిద్రితుని (నిద్రపోయినవాని) ద్రువు అని విగ్రహము. ఆర్థవశమున ఏద్రువుక్రింద నిద్రితుఁడో ఆద్రువే అతని ద్రువు.

ఈ క్రింది పద్యములో 'రొంపులు నంటి' యనుచో ను శబ్దప్రయోగము పాదపూరితార్థకము గాదా? అని యాక్షేపింతురా?—

'సరి యగు నిట్టివెట్టలను సర్వము నం చటమిఁదిగొప్పిక్కి
శరధిపది జరుజ్వలీతి చండతరాతపవహ్ని నాఱఁగా
గరువు లజాండు వీనిపయిఁ గట్టె నన ననుపట్టె వెట్టలన్
గరి కిరి కాసరాంగములఁ గప్పిన రొంపులు నంటియాఱఁగన్.'

కడమరొంపులే గాక వీనిం గప్పిన యారొంపులు నైతియు అతీనందున ఇట్లు త్రేప్రిక్షింప నాయును. అని తత్సముచ్చయార్థవిశేషము. లేదా, 'పంకము లంటి' అని పఠించుకొనవచ్చును.

2(58) పందిరియ చేరి.—ఇందు అవధారణార్థకమయిన - అ - ఏల? వెట్టకతంబున మఱి యెచ్చటను ఈపాటియేనియు మదనోద్దీపనము లే దాయె నని భావపుష్టి. కొందఱు 'పందిరి' అని ఏకారాంతశబ్దము నూహింతురు.

అ ప్ర యు క్త ము లు

ఇందు అప్రయుక్తము లయిన కటి గల్లబుగ్గలు ప్రయుక్తములు.—

'పామరులభాష గ్రామ్యము! భామినికటి గల్లములు విభాసీలు ననన్' నరస.

'శుకవాణి బుగ్గలు ముకురంబు లన రాదు' అప్పకవి.—

ప్రకృతప్రయోగములు. 1(50) చెంగల్వడిగియనీ రచ్యుతముజ్జనార్థము కటిం గీరించి. 4(158) కటి దెసలు నిక్క [కటి ఏనుఁగుకటి], 4(90) కటిం జండురకావిజీ బమర, 6(80) కటి నుండి చనుమర గడిగాఁగ[దొంగల రాయనికటి]; 6(64) కటిసీమఁ గనకమేఖలఁ దాల్చి; 3(85) అతికమ్రగల్లభాగా భోగ ఫాలాఘ్య; 5(125) నించుబుగ్గలన్ దొరసె మధుప్రపూర్ణత.

వీనిని మహాకవులెందఱో ప్రయోగించినారు.-

‘కట్టు రింగులు వాఱఁ గటిభాగమునయందు’ - కాశీ. 3(118); ‘కటిభార కాటిభవ త్సింధురక్తవృక్షుక్కుత్తి’ కాశీ. 7(73), ‘కటితటిం బెట్టినమోటకత్తులను’ - మను. 4(33), ‘వేణీ భరం బట్టిటై కటిఁ జిమ్మచీకటులుగా’ మను. 4(68), ‘ప్రోతాసి వాతాశన ప్రారజ్యత్ కటిచక్ర’ మను. 71, ‘చీరగఁటి బింకపుఁజన్నులఁ జేచ్చుకొంచు’ మను. 5(68), ‘కటివిలోల్లద్ర శనాకలాపా’ ది. సూ. చ 6(49), ‘ఒక నేత్రాంబుజ మొక్కగల్గము’-మను - 5(60), ‘అతివేలమణి తయాచార గల్గచపేటము’ మను. 3(116), ‘గల్ల భాగద్వయా’ క. క. ర. 5(193), ‘గల్లములఁ గుండలద్యుతి’ మను. (195).

‘సావప్తమ్భ నిశుమ్భ సంభ్రమ నమద్భాగోశ నిష్పీడన
నృశ్చక్రర్పర కూర్తకమ్మ విదళద్భ్రష్టాఖణ్ణసితి
పాతాళప్రతిమల్ల గల్ల వివర ప్రక్షిప్తసప్తాద్యవం
వస్తే నన్తినిలకణ్ణ పరిషద్యక్తిం తవ క్షీడితమ్.’ మాలతి 5(22).
‘ఇప్పుళా మొగ్గలం బోసబుగ్గలం దగ్గలిక నూపు’ మను 3(28).
‘చిన్నిబుగ్గల లేత చిఱునవ్వుల’ - హరవిలా. 2(115).
‘పాలబుగ్గలకాంతి పల్లవంబులతోడ’ - కాశీ. 3(240).

దు ర్బోధ ము లు

4(154) ‘గండద్వంద్వ’... (ప్రక్షీర్ణకములై) - యుక్తి సాపేక్షము - ‘వేదండంబుల్చవుదంతులొట (చుఁ?) చెలిపెన్ దండెత్తి భూపాలిక్’ - ‘జయదంతులొట’ అని పఠించిన సుగమముగా నుండును. కప్రమంటిన కరాళమదరేఖల్ రెండవ జత దంతములు, తత్సంపర్కపుఁ చెలిరేఖలు చెవులందు ప్రక్షీర్ణకములు - ‘చామరం తు ప్రక్షీర్ణకమ్’. 5(119) ‘ద్విజత గాంచియు’ - ప్రక్షిప్తమా? ఈ దోషములు నిస్సవముల యిట్లు? 4(179) ‘క్రాంచ మొకకొన్నిగుడ్డులు’ ఈ గుడ్డు హంసగుడ్డు.

ప్రక్రిమభంగములు

2(80) ‘ముడివిప్ప’ - ‘తమ్మలనె వ్రాలుటఁ దేట్లు పెన్నెఱులగుట’ అని పఠించిన సరి పడును. 5(107) ‘చిలువసుధారసాధరల’ - ముందు ఆట రాలును, తలిరు లనంతరము పొడమును. ఆక్రమము ఉత్తరార్ధమున నిరూఢము; సుధారస విషజ్వలనలకు క్రమము లేదు, కావున యథాక్రమానుదేశంబును లేదు. చూ.-

‘ఇద మసులభవస్తు ప్రార్థనా దుర్నివారం
ప్రథమ మపి మనో మే పఞ్చబాణః క్షీణోతి
కిముత మలయవాతోన్మూలితా పాణ్డబపత్తై
రుపవనసహకారై ర్దర్శితే వ్యజురేషు.’ వి. ఉ.

‘పండిన యాట డుల్ల, నవపల్లవముల్ తిలకింప,’ - నృ. పు.

పెద్దన్న కవనముపై యాక్షేపములు

పెద్దనవారులును తత్పత్నియున సమాధానము చెప్పవలసిన తదీయ ప్రయోగములు మనువు లో కొన్ని కలవు.- (1) లాలాటికము (‘పాటనసేయమిక’) = తిలక వాచకము, (2) గ్రహయాళి

(‘చకితైతాహుతి’) - ఈ రూపము హరవిలాసమునందునుం గలదు, (గృహయాశు - సాధు రూపము). అంకస్థాయి - (‘రారాపిళ్ల’), అంకస్థాయినికా అనవలయు. (4) సలీలక (అవ్యయ భావము) (స్త్రీత్వమెట్లు?) (5) పఠిననూను [శృం. పై. లో ‘పఠినాపత్య’] [పాఠిని పాఠిన నూనుడు గాని పఠిననూనుడు గాడు.

రాయవాద విమర్శ - లింగసామ్యము

ఆయుపోద్ఘాతములో రాయకర్తృకత్వమును సిద్ధాంతించుట కైన వాదములలో ‘ఈవి మార్గము తక్కినకవుల మార్గమునకు కేవలవిజాతీయముగాఁ గానవచ్చుచున్నది’ అని తొడంగిన విజాతీయాధికరణములో నుదాహరింపఁబడిన మార్గములు ప్రాయికముగా సజాతీయములే గాని విజాతీయములు గావు. వానిలో మొదటిది. —

కొన్నిచోట్ల విశేషణములు విశేష్యముయొక్క లింగవచనాదికముం బొరయుట - ఇంగు లకు ఉపోద్ఘాతకారు లొసంగిన ప్రయోగములు:—

4(29) ‘ఆయుతయుష్టదాకృతిక×రాగ్రనగాంచల వాంతి వారిధా’ రాయత చంద్రకాంతి ఫలకావళిబింబిత యై’ - ఇందు ‘బింబిత అను పదము ఆకృతిక విశేషణమై స్త్రీలింగంబునం బ్రయుక్తము. ఇది ముద్రణమాత్రశరణము-‘బింబితమై’ అనియు పఠంప నగు, ముద్రింపను నగు.

3(74) ‘సాత్త్వికపుమనోగతి యెయ్యది×గలదు దాని బ్రహ్మసంబంధినిఁ జేయు× ప్రాధి చూపె. ఇట్ల ‘బ్రహ్మసంబంధిని’ ‘మనోగతి’క విశేషణమై స్త్రీలింగంబునం బ్రయుక్తమట, అగుఁగాక. ఈ ‘సంబంధిని’ ద్వితీయగా కేనియుం గొనవచ్చును. కావున ఈ యుదాహరణమును ఆకించిత్యరమే.

లింగసామ్యము

4(36) ‘కవచితవథాకర్పూర లగుకరివర కచేఱకంధరలక’ - ఇచట ‘కంధరల’కు విశేషణ మగుటచే ‘కర్పూరలు’ అని స్త్రీత్వమట; సరియే; కాని, ఇదియును ముద్రణశరణమే. ఈవచ నములో ‘కర్పూరము లగు’ అని ముద్రించినను నిర్వాధము.

ఇట్లు ఆయుదాహరణము లన్నియు విఫలములు. ఇట్టివి గాక గణయతిప్రాసాదినయంత్రిత ములై సఫలము లగునవియు ఇందు సమృద్ధిగానే గలవు. వానిం గొన్నింటిం బ్రదర్శించెద:-

1(7) ‘అట్టి కామోదక మోదకీతి సముజ్జ్వల కల్పకమాల్యఁ గొల్పెదక’.

2(3) ‘అక్షోభ్యకప్రదనరు దక్షిణమధుర సాంద్ర ద్రుమధుర.’

4(154) ‘గండద్వంద్వ గళత్కరాళ మదరేఖల్ ఫల్లసప్తచ్ఛదాఖండక్షోదసితల్.’

5(87) ‘తామరసాస్త తామ్ర మఖి.’

[ఈ సామ్యము లేని ప్రయోగములను ఇందు బహుళముగాఁ గలవు.] ఈ సమత ఇతర కవన సజాతీయమే యై ఈ కవియొక్క అఖండ గైర్వాణ పాండిత్యమును నిరూపించుచున్నది. సజాతీయమే యనుటకు. —

(౧) ‘స్వకీయ యగు చంద్రిక నిల్లడ వెట్టెనో’ కాశీ. 3(196) [ముద్రణశరణము.]

(2) ‘స్నానంబు సిద్ధించునె వారాణస్కుపకంఠ దేశ విలతద్వార్యణి వీచీఘటా । ధర ధ్యాని పరంపరాకలకలోద్విఘ్నాఘ భాగీరథిక్.’ 5(32). [ఉద్విఘ్నాఘ భాగీరథిక్ అని ఛేదము - ముద్రణ శరణము గాదు.]

- (3) 'గ్రస్తసమస్తలోక ప్రపంచయై మాయ' — 5(71). [మద్రణ శరణము].
 (౪) 'అరుగుదెంచెఁ గాకి నగరికి నికటభాగ ప్రక్షీర్ణఁ గగనగంగా తరంగిణీ కనకకమలఁ పరిమళోద్ధారిణికి మహాభైరవుండు'.—5(121). [మద్రణ శరణము గాదు].
 (౫) 'బ్రహ్మమయ పయః ప్రపూరభర సురతటినిక' 5(41) [మద్రణ శరణము గాదు].
 (౬) 'సాకార యగు బ్రహ్మహత్యతోఁ జనుదేర' —5(123). [మద్రణశరణము].
 (2) 'నిఖిల యగు తనూభృద్రాజికి'.—6(77). [మద్రణశరణము].
 (౮) 'ఆదవీయసి మోక్షపదవి యధికవివేకా'.— 6(282).
 (౯) 'గజా శాలాసు ప్రధివించె నతివిశాలలు పెక్కుల్' 4(113). వరాహపురాణము. [మద్రణశరణము గాదు]. ఇట్టివి వాఙ్మయములో నెన్ని లేవు !

విజాతీయములలో రెండవ ప్రకారము

గౌణ ప్రయోగములు.

నిష్కృతాది శబ్దములు వాచ్యవృత్తిలో గ్రామ్య కష్ట్య విగాహులై, గౌణవృత్తిలో అతి సుందరము లగుట సంస్కృత మర్యాద గదా. అది యిందు తెనుఁగున నవలంబిత మని ప్రతిపాదించి, అందులకు ఉదాహరణముగా, ఉపోద్ఘాతకారులు 'ఉమిసిన' అను నీక్రింది ప్రయోగమును చూపినారు.

4(118) 'ఉరువిగ్గుడ్డిపకళిక లుమిసిన ధూమ స్ఫురణ.' ఇదియు ఇతరకవన సజాతీయమే కాని విజాతీయము గాదు:- 'ఉమిసి'యే గాక. క్రాసి, క్రక్కి, మేసి. ఓకిలించి ఈనిన ప్రయోగములు సయితము గలవు.

(౧) 'ఎఱుమంట లుమియుచు నెసఁగు చూడ్కులచేత ।

ప్రళయాగ్ని మూర్త్యంతరములు వోలె.'—నృసిం. 4(46).

ఇది ప్రహ్లాదుని మడియింప హిరణ్యకశిపుఁ డంపిన యేనుఁగుల వర్ణనము.

(౨) 'చిచ్చు లుమియు శిలీముఖంబు లొడలఁ గ్రుచ్చి.' కాశీ. 4(221).

(3) 'ధవళ లాంగూల పల్లవ చాలనంబులు కాముదీచ్ఛాయలఁ గ్రాసియుమియ.'—(269)

(౪) 'మానిసులపైఁ గడు నాగ్రహమెత్తి యంగ భూ

ధిలచయంబు కోపమునఁ బావకీలలు గ్రక్కెనో యనక' తపతీ సంవరణము 4.

(౫) 'ఉగ్రవిసానలం బుమియుచున్న' భా. ఆర. ఆ.6. ప.315.

(౬) 'కొలఁది యెఱుంగక తిని కో । కిలకామిని వేడలఁ గ్రాసెఁ గిసలయ ఖండం । బులు విరహీజనులపై ని । ప్పలుగ్రక్కెడు ననఁగఁజూడు పుష్పసుగంధి.' వరా.3(88)

(౭) 'ఘనసువర్ణ పలాశకవాసనాగతిక । గలసి రజఃస్ఫులింగములు గ్రక్కుచు వీవలి వేగ చేరి రాక.' చంద్రికా. 4(55).

(౮) 'శిరమున మించుఁదీవల సనిక మిసిమితెడు కెంపుఁ బెజ్జడల్
 కిరమున వాఁడివోల్ మెఱుఁగు గ్రక్కెడు గొడ్డలి గల్గి పొల్పు న
 ప్పరమతపఃప్రభావు భృంగువంశ వివర్ధను త్పత్రియాంతరపక
 మరగి నమస్కరించితి సమక్షమ నెమ్మెయి యుగి నిల్చితిక.' కర్ణ.

(౯) 'ఖడ్గ మ । గ్గలికఁ దడిలతల్ వెడలఁ గ్రాయు.' కళా. 1(89).

(౧౦) 'కన్తవిల్వనిక మేసినకన్ను' శృం. కావం. 4.

(౧౧) 'నలునిఁ జూచినపిదప మన్నఘనిఁ జూడ ।

నాకనిలయుల నయనంబు లోకిలించె' శృం. నై.

(౧౨) 'వికటారహుట వల్లికదార మగుపెద్ద ।

మకటంబు లేయెండ జిగుల నీన' — శృం. కా. 4.

(౧౩) 'తరుణాంగుళిచ్ఛాయ దంతంపు సరకట్టు ।

లింగిలీకపువంత రంగు లీన' - మను. 1(5).

(౧౪) 'ఇందీవరంబుల నీను గ్రాల్గన్నుల శరదెందు

ముఖులు చామరము లిడఁగ' — 12.

(౧౫) 'దేహకాంతులు బాలచంద్రికల నీన ।

జడలు మోక్షద్రుపల్లవ శంకఁజేయ.' పారిజా.

(౧౬) 'అందంబుగ నశీకమం దొప్ప తిరుమణి ।

తిరుచూర్ణములు వింత మెఱుంగు లీన' — కృ.రా.వి. 2(2).

విజాతీయములలో మూడవ ప్రకారము. ద్రావిడజాతీయము

'ద్రావిడజాతీయము' - ఇందులకు ఉపోద్ఘాతకారుల యుదాహరణము: 'పదింబదిగా'

3(55) 'మీరును నా కనురప్పల్. పరికించి పదింబదిగా. నరయుఁడు మది నెద్దిమేలు ప్రార్థించుటకు.' — ఇట 'పదింబదిగా' ననునది ద్రావిడజాతీయ ముట. ఇది యేజాతీయ మైన నగుఁగాక విజాతీయముమాత్రము గాదు. ఈయుదాహరణములం గనుఁడు: —

౧ 'చిరుసును జూపి యనేకవిధంబులఁ బెక్కులు వల్క్రియుఁ జూచితి నీ

కరుణకుఁ బాత్రుఁడుగాఁడు పదింబది. గాఁ గనివచ్చినవాడఁ దుదిక.' రాఘ. 4(161)

౨ 'ఇంక దీనికిఁ గర్తవ్యమెద్ది మనకుఁ బదియుఁ బదియును గా నీతిపదవి నరసి ।

తెలియఁ దగు నని యిట్లని పలికె మఱియు.' - కళా. 7(89).

౩ 'అనఘుండ నిన్ను సోదెగొనునంతటిదాననె యేను? దప్పలే (లేం?)

దును, దలపోయ నీవలన దోసమె? యాత్మను బాయకున్నవా

రని బలుకొక్కమా అనుసరించుట మే లది విందు నేఁ దొఱం

గని పెనుదప్ప నాయదియకాక పదింబదిగాఁగ నెంచినక.' ప్రభా. ప్ర. 5(122)

౪ 'మదిరాక్షుల నమ్మకు, నయ! విరుండవు గద, వేగిరంబు వెరవరి జెఱుచుక,

బదరకుమీ, లెస్స పదిం బదిగ విచారించి సేయ మంచిన సుమ్మి.' సారంగ. 2(259)

౫ 'చాలు విచారము ల్పదిగ శంభునిఁగూరిచి.' - హరవి. 4(82)

వాఙ్మయమున నెనుపదుమేని ఈపద సముచ్చయమునకు ఇంక నెన్నిప్రయోగములు దొరకునో! దీనిని ఆంధ్రమర్యాద గా దనుట యెట్లు?

పూర్వముద్రణమందలి యుపోద్ఘాతమున రాయకర్తృకతాస్థాపనకై విజాతీయము అని నిర్దిష్టలింగములలో నాలవది ద్రావిడపద ప్రయోగము, ఇదియు ఇతరకవి సాధారణమే —

క. 'ఉజ్జామలె జగదంబిక । నజ్జామలె విశ్వనాథు నారాధించెక'

మజ్జాసయుఁ బొన్నాసయుఁ । బెజ్జాసయు లేనివారిపెన్నిధు లగుటక.' కా. 8(180)

[ఉజ్జామలై=అపీతకుచాంబ, అజ్జామలై=అరుణాచలము.]

‘వైశాలియింతివే’ మార్కండేయ, అజవమున ‘అవిశాలి’ = యనగా జారిణి.

పారివిళంగాయ 2(97), ఆకువారు 2(94), మన్ననారు 5(92), పెన్నిరువడి 4(80)---

ఈయజవపదములు ఆముక్తమాల్యదలో కలవు. వీనిలో ‘పారివిళంగాయ’ శ. ర. లో లేదు, ఇవి శ్రీవైష్ణవగృహవ్యవహారమున నతిప్రసిద్ధము లగుటంజేసి యుడితి అర్థస్ఫూర్తికై ప్రయుక్తములు; కవియొక్క జానాతిశయమును బుద్ధికాశలమునం దెలుపుచున్నవి. ఇందుంబోలె ‘పారివిళంగాయలు’ హంసవింశతిలోనుం గలవు.

పారివిళంగాయలు.--- ప్రోణ్యములో కలదు. ‘A Sort of cakes (A Tamil word) A 2(14) (ఒకవిధమైన భక్ష్యము - అజవ పదము) ‘భక్తిఁ ద్రోవకు సాధ్యి పరికరంబులు వెట్టి కట్టిన పారివిళంగాయగమయ’ వేచిన బియ్యపుపిండి విసిరి బెల్లము పాకముపట్టి వుండలు చేసినది. H. I. 116. (...పారివిళంగాయలు లేమనంబులును.)’

ఈ క్రిందివి ఆముక్తములోఁ గలవు.- లేడు(=వెదకు, కోరు.)

‘జూదంబుఁ బన్నిదంబును. వాగును బతితోడఁ దేడ వలవదు కడుఁబో’

రాదయ్యోసేని భృత్యులు. భేదము గాకుండు గెలుపు పెనుపఁగవలయున్.’ భోజ.

‘లేడు’ అనగా వెదకుట అని యజవమున ప్రసిద్ధము; ఆయరమున శ. ర.లో లేదు.

పణ్యారము(=భక్ష్యము.) ‘మహావిషంబులో నద్దిన పణ్యారంబు’ అహల్యా. అని ప్రాసు. శ. ర. ములో (1) వాఁడబ్రహ్మ, (2) భక్ష్యము, అని యర్థములు కలవు. భక్త్యైర్థమున అజవమున వాడుక.

ఒడమె (ధనము.) ‘ఒడమె గల వెడఁగు నైనను పుడమిం గలవార లెల్ల భూషింతురు’ - ఒడమె యని యలంకారమునకు అజవములో వాడుక.

ఎరియు (=మండు) - ‘మనం బెరియఁగ ననహ్యపడున. న్నరుఁడు దెవులు లేని వేదనం బడు నధిపా.’ అజవములో ‘ఎరియు’ అనగా మండుట,

సావి (= బీగము, తాళపుం జెవి. కుంచిక.) ‘తిరుసావుల వైచితిమి.’ ‘బీగములు వైచి పదిలము కావించితి మనుట.’ చె. మల్ల. విప్ర. 5(12).

‘సాపడి’--2(83) (వైష్ణవ సంప్రదాయమున విచ్చిన యజవ పదము, భుజించి యనుట).

‘మొరము[=చేట]-‘గురుసేవ కోరికిలే చేతఁబూని, దురహంకారము పొట్టూడదంచి,... శ్రీ మారామానుజుల తిరుమొత్తి మనే మించి మొరము నానించి, దురితింపుకామక్రోధము పొల్లుగాఁ జెరిగి,...’ భక్తిబోధక సువ్యపాట.

నంజు [విషము.] ‘నంజుమరిచ్చాన్’ ఇది విషహరిమైన యొకయోషధికి అజవపేరు. ‘నంజుండన్వామి’ - శివుని పేరు కన్నడము; నాలుకబంతి వ్రేలఁబడి నంజున చోగి’ - మను.

పూర్వకవులు ప్రసక్తి యున్నను లేకున్నను ఆస్యభాషాపదములను తిమాషా రేగినట్లెల్ల ప్రయోగించుచుండిరి.-అంగు కన్నడ పదములకు శ్రీకాళహస్తి మాహాత్మ్యము ‘బిజమాడు జేవర’ లోనగు సీసపద్య మొకయుదాహరణము. హిందుస్థానీపదములకు పెద్దనగారే యున్నారు.--- ‘సకుటుంబముగ వీరి చరమశైలము చేరు. తుహినాంకు రుముదారు దొరయనంగ.’ మను 3(54).

‘ఘసి మిఱుక్ సురధాణ నిందుకొలువై కూర్చున్నచోన్.’ అని హరివిలాసము పీఠిక.(22)

పసి [=ఆరికిలి, అజవమాట.]

‘బ్రబలపన్నగవలరాజ్య పట్టభద్రుఁ | డెన్ని పసి వీడ నొక ప్రక్క నిన్ను మెసవి |
లేడు పొప్పుని యనబన్నవాడుగాన | దళిత పాంథవిహార కీతలసమీర-’ పవ. 4(82).

ద్రావిడజాతీయభేదము—సంధ్య విరహోద్దీపకము కాదట.

‘చరమసంధ్యా సమయము విరహిణులకు మదనోద్దీపక మని వర్ణించుట ద్రావిడ కవి సమయ సిద్ధమే గాని సంస్కృతకవిసమయ సిద్ధము కాదు’ - అని ఉపో. అందులకుం బ్రదర్శిత మయిన యౌదావరణము ‘తామరసాప్త తామ్రముఖి’ ఇత్యాది పద్యము. ఇదియు విజాతీయము కాదు, సంస్కృత కవీంద్ర సంప్రదాయోపదిష్టమే, కనుఁడు:-

(౧) ఆర్యా సప్తశతి. 592 శ్లో. సాది 9 అవతారిక - వియోగిన్యాః సాయంత్రనసమయః
అత్యంత దుఃఖద ఇతి నాయికా సఖీం వక్తి:-

‘సాయం రవి రనల మసా | మదనశరం స చ వియోగినిచేతః |

ఇద మపి తమస్సమాహం | సోఽపి నభో నిర్భరం విశతి.’

టీక:- ‘సాయమితి; ఆత్ర సఖీతి - పదానుపాదానం తావద్వ్యర్థోచ్చారణేఽపి కాలాతి పాతో భవ తీతి భావిసాయంత్రనసమయ స్యాతిదుఃఖదత్వ మి త్యావేదయతి.’

(౨) ‘పరిపఠతి పయోనిధౌ పఠజః | సరసిరుహ మదరేఘ మత్తభృజః |

ఉపవనతరుకోటరే వివాజః | యవతిజనేఘ శనైశ్చనై రనజః’ - భోజ ప్రబంధము.

(3) ‘పఠతి రవి రపూర్వ వారిరాశే | వృది పథికస్య యథాత్మభూర్హుతాశః |

ప్రసరతి చరమాం తమఃప్రరోహః | ప్రతిపద మస్య యథా మనోవిమోహః’ సు. ర.
ఈ చెప్పినది పురుషునికి మాత్రమే వివక్షిత మనఁగూడదు; కనుఁడు:-

(౪) ‘గాఢం ప్రాధాం గ నాభిః సురత రత మనస్సుష్మదోత్సారితాక్షం |

ముగ్ధాభి స్ఫుస్తినేత్రం రతిసమరభయం చింతయంతిభి రేవ |

పాన్ధనా మద్దనాభిః ససలీల నయనం కూన్యచిత్తాభి రుచ్యైః |

కప్తం దృష్టాఽస్తైలంభృశ మభజ దయం మద్దల శ్చన్ద్రభాసో.’ సుర. భా. 476 (72).

(౫) ‘అరుణకిరణ కేసరాభిరామం | వరుణవిగ న్తరలమ్పి భానులిమ్బం |

త్రిభువన విజగీషుణాస్త్ర మధ్యాత్ | ప్రసవ ఇవ ప్రసవేషుణా ప్రయుక్తమ్,’

(౬) ‘అపూరితే సంధ్యారాగేణ జీవలోకే, కుసుమాయుధానల దవ్యామాన వృదయసహస్ర
ధూమ ఇవ జనితమానినీనయనవారిణి విస్తార్యమాణే తిరుణ తరతమాలత్విషి తిమిరే.’ కాదం.

(8) ‘కోకకామిని కరుణకూజలే విరహిజన మనోదుఃఖే వికచ దళారవిన్ద మరన్ద నిష్కన్ద
సుగన్ద గన్దవహనన్దిత దళదిశి ప్రదోషసమయే, వికసిత కుసుమామోద ముఖిత మానినీ మానగ్ర
హాస్తోచనవాస్తే కుసుమాయుధే.’ కాదంబరి.

రసతరంగిణియందలి నిబంధనము

శృంగారస్య ఉద్దీపనవిభావః | తత్రధరతః | -

‘ఋతుమాలాలంకారైః | ప్రియజన గాన్ధర్వకావ్య సేవాభిః

ఉపవన గమనవిహారైః | శృంగార స్సముద్భవతి.’

చన్ద్ర చన్ద నాదయ ఉహనీయాః | యథా—

‘సంధ్యాశోణామ్బరజవనికా, కామినోః ప్రేమనాట్యం,
నాన్దీ భ్రామ్యద్భ్రమరవిరుతం, మారిషః కోఽపి కాలః,
తారాః పుష్పాశ్చలి మివకీరకా, నూచయన్ పుష్పకోతోః
సృత్యారమ్భం, ప్రవిశతి సుధాదీధితిః సూత్రధారః.’

అపూర్వశబ్దములు.

ఝూటము.

‘ఈకవికి ఝూటశబ్దమును (సమూహవాచిని) తఱచుగా వాడుక చేయు నలవాటు గలిగి యున్నది.’ అని యుపోద్ఘాతము. (తఱచుగా = వాడుక చేయుట = అలవాటు); ఈ ప్రతిపాదనయొక్క యుద్దేశ్యమేమో వాచ్యభంగిగా నిరూపితము గాదు. ఆముక్తమూలలో ఈశబ్దము మూడుమాటులే వచ్చినది. ఇంతగ్రంథములో ఇంతమాత్రమే తఱచు? అలవాట? ఇది ఇతరకవు లెవ్వరును ప్రయోగింపని వనికూర్చిన పదములపట్టికలో పఠితము. చూ. ఆనుబంధము. ఇతరులు కావించిన దీని ప్రయోగములను పట్టికావిమర్శలో ౧౫ టిని ప్రదర్శించియున్నాఁడు. అందులో ఇందుంబోలే నిరంకుశోపాఖ్యానకవి దీనిని మూడుమాటులు ప్రయోగించినాఁడు. నిరంకుశమందు 421 పద్యములు; ఇందురమారమి 872. అందువలన ఆతఱచును ఆయలవాటును గుణితముచే ఇక్కవికన్న ఇను మడుండులు గలవారునుం గలరు. కాన నిరంకుశకవియే ఆముక్తమును గావించి యుండునా?

తృణతా.

మఱియు ఆముక్తమాల్యద మనుకారప్రణీతము కాదను సుపోద్ఘాత విస్తరములో - ‘తృణతా = ధనువు - మొదలగు సంస్కృతపదములుగాని ‘తెండి’ (శయనించి) మొదలగు సాంధ్ర పదములు గాని మాటుమాలవి. వీనిఘంటువులయందును గానరానివి. సామాన్యముగాఁ గవు లెవ్వరును వాఙ్మయమునం దిట్టిపదముల నుపయోగింపరు’ అని ప్రతిపాదితము.

ఇందు తృణతాశబ్దమును (చూ. ఆనుబంధము), గోవిందాంతర్వాణి రుక్మిణీపాణిగ్రహణ మందు రెండుమాటులును, అభినవ కాలిదాసుఁడు చంపూభాగవతమున రెండుమాట్లును, ప్రయోగించియున్నాఁడని పట్టికావిమర్శముందే తెలిపియున్నాఁడను. అయినను. ఇంకనుం, ప్రయోగా దికమును చూపెదను. —

‘కావ్యేషు మాఘః కవికాలిదాసః’ అని యాభాగము.

‘దణ్డినః పదలాలిత్యం భారవే రర్థగౌరవమ్.’

ఉపమా కాలిదాసస్య మాఘ స్యైతే త్రయోగుణాః’ అని యొజ్జలయాదేశము.

“జైనమేరురుక్మిణీచార్యణ 1861 సంవత్సరే ప్రణీతే ప్రబంధిస్తామహౌ చ - ‘అథ శ్రీ భోజరాజః శ్రీమాఘపణ్డిత విద్వత్తాం పుణ్యవత్తాం చ సతత మాకర్ష్య, తద్దర్శనోత్సుకతయా రాజాదేవైః సతతం ప్రేమ్యమాదైః శ్రీమాలనగరాద్ధిమసమయే సమాసీయ, సుబహుమానం భోజ నాదిభిః సత్కృత్య, తదను, రాజోచితా నివనోదాక్ దర్శయన్ రాత్రావారాత్రికా వసరా నంతరం సన్నిహితే స్వసన్నిధే పల్యశ్చే మాఘపణ్డితం నియోజ్య, తస్మై స్వశీతరక్షా ముపసీయ ప్రయాలాపాం శ్చిరం కుర్వాణః సుఖం సుష్వాప్.’” అని శ్రీజయపురి మహారాజాశ్రీత శ్రీపణ్డిత వ్రజలాలపుత్ర శ్రీపణ్డిత దుగ్గాదాసుని మాఘకావ్యోపాధ్యాయములో, సిద్ధరి చరితము.

‘తస్య శ్రీభోజధూపాలబాలమిత్రం కవిశ్వరః ।
 శ్రీమాఘో నందనో బ్రాహ్మీస్యద్దనః శీలచందనః ।
 విదంయుగీనలోకస్య సారసారస్వతాయితమ్ ।
 శిశుపాలవధంకావ్యం ప్రశస్తిర్యస్యకాశ్వతీ,
 శ్రీమాఘోస్తాఘధీః శ్లాఘ్యః ప్రశస్యః కస్యనాభవత్ ।
 చిత్తజాడ్యహరాయస్య కావ్యగర్జోర్విప్రుషః.’

ఇట్లు విద్యనుబలింబడనిన శ్రీభోజరాజపూజిత సిద్ధరి చరిత ప్రశంసిత శ్రీమాఘకవి ప్రయోగము బ్రదర్శించెద. —

‘స్వగుణై రాఫలప్రాప్తే రాకృద్య గణికా ఇవ ।
 కాముకానివ నాశికాం స్త్రీణాః సహసాఽముచత్.’ 19(61).

ఇందులకు - “త్రిషు స్థానేషు మధ్యేషు నతాః త్రిణతాః కాత్వాణి । ‘పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయా’ మితి గత్వమ్” అని మల్లి నాథ టీక. - ఇందుపై జయపుర రాజకీయ పాఠశాలాధ్యాపక శ్రీ శివ దత్త పండితుని జాపిక. — “(1299) శకలిఖిత పుస్తకే తు ‘తృణతాః’ ఇతిపాఠ ఉపలభ్యతే । అత ఏవ ‘తృణతా తృణత్వే కార్తు కేపి చ’ ఇతి హైమకోశ వ్యాఖ్యానసరే కార్తుకార్తే ఇను మేవశ్లోక ముదాహృత్య వల్లభ స్తు ‘ధనుషి త్రిషు నతాః త్రిణతాః’ ఇత్యాహ । ‘తత్త గణికాపక్షే గత్వంచిన్ద్ర’ మిత్య నేకార్థకరవాకర కాముడీ.” అని. ఇందువలన నుదాహృత మాఘశ్లోకమందు ‘తృణతా’ అనురూపంబునం గలదనియు, అది ‘శేమవల్లభాదులచే నుపాత్త మనియు, విశద మగుచున్నది. సిద్ధరి చరితమువలన నీపదము సారస్వతసార మనియు, చిత్తజాడ్యహర మనియు, తెల్లమాయుఁ గదా, ఇప్పటికేనియు దీనికి నిఘంటువు లేదను వాడు శమింపదా? శేమముకన్నను నిఘంటువా? అయినను, ఇంకనుం బ్రదర్శించెద: — [ఇట త్రిణతా శబ్దమునకు ‘తృణతా’ రూపము పుష్పదరాదిత్వసిద్ధ మనియు, గణికావిశేషణముగా త్రిణతాశబ్దమును మాఘకవి యుద్దేశింపలేదనియు, నెన్నదగును.]

‘త్రిణతా-a bow’ ఆప్తి నిఘంటువు. ‘తృణతా తు ధనుష్యపి’ నానార్థరత్నమాల. - దానికి పుదురి వాందారిపాపన శాస్త్రులవారి టీక: — ‘తృణతా యస్మి. ఇది ధనుస్సనకును-అశిశబ్దము వలన తృణభావమునకును ‘పేరు’ అని.

ఇంకనుం జూడుడు. — ‘తృణతా తు ధనుష్య పీతి భాస్కరః.’ ‘ధర్మో నాతృణతా స్త్రియామ్ । ఆస్త్రియాం చాపధనుషా వితి వైజయన్తీ’ అని బాలభాగవత టీక. ‘స్థావరం తు ధనుర్గుణీ । శరా వాపోధనూః స్త్రీస్యాత్ । తృణతా త్రిణతాపిచ.’ అని త్రికాండశేషము.

ఈతీరున మాఘపండిత - శేమచంద్ర - వల్లభ - మల్లి నాథ - భాస్కర - వైజయన్తీ - ఇరుగపదండనాథ - ఆప్త్యాది మహావిద్వాంసుల సమాదరమునకు భాజనమైన (ఇందు రెగురు నిఘంటు కాదులు) యీనుడువును జనసామాన్య పండితమ్మ న్యాసులభ మయిన యమృతంపుమడువును ఆముక్తమాల్యదాతీర్థికుగా ఆంధ్రలోకమున కెల్ల గంగార్పురమును భగీరథుండునుంబోలె, తెచ్చి యిచ్చిన మహాపురుషుని వేనోళ్లం బొగడంగనక, ఈమడువును ఇపురంగొట్ట సమకట్టుటయు, దీనిని సుప్రాపము చేసినవానిని కాకవి యని కేకరించుటయు, పైగా, కాకవి కావుననే కృష్ణరాయఁడే యని బూకరించుటయు, సమంజసము గాదు.

ఆముక్తమాల్యదాకవి శార్ఙ్గధనుర్లతను త్రివక్రకుంబోల్చి 'పిడికెడు' పద్యమును [1(8)] రచించునప్పుడు 'త్రిషు స్థానేషు సతాః త్రిణతాః శాశాకాణి' అను మాఘటికా వాక్యమును స్మరించుచుండే ననియుం దోచుచున్నది. ఆపద్యము.---

'పిడికెడు కానుఁగొప్పుఁ గని ప్రేమఁ ద్రివక్ర సమాంగి జేసి తేఁ,
బిడికెడుకానుఁ గొప్పుఁ బయిఁబెచ్చు గుణంబును గంటి నంచు, నే
ర్పడర నిజత్రివక్రతయఁబాపఁగ మ్రొక్కెడునా సుమాలిపై
జడిగొన నమ్ము లీను హరిశార్ఙ్గధనుర్లత గాచుఁ గావుతఁ.' 1(8)

[ఇంగు- 'నేర్పడర' ఇత్యాదిపాదములో యతికి కి పాలమోక్షము అయినది. 'చొప్పుడఁగ' అని పఠించిన ఇంకను భూమిమీఁదనే యుండును.]

'తెండి' - ఇదియు మాటుమాలపద మెఱుఁగి ఇది ముక్కు తిమ్మనార్కుని ముద్దుఁబలుకు. 'నందిని యట్లు నాకుచుం బచ్చికఁ దెండి యున్నయని భామిని వేలుపుటావు చూచితే.' పారి. 4(95). దీనికిని ఆక్షేపమా! ఇంక నాంధ్రభారతికి గతి యేమి? ఈశ్రావ్యముం జూడుఁడు.---

'తెండుట. V. N. To Sleep నిర్దించెను. D.'

ఇటు D అనఁగా చూపిడివెంకయ్యప్రణీత మయిన యాంధ్రదీపిక. ఆయన ఈధాతువును కవనమందు చూచియే నిఘంటువున నెక్కించె నన ఈ బ్రహ్మ వాక్యములం గనుఁడు.---

The Dipica gives a mere selection of the words used in Telugu Poetry. The ordinary Telugu of common life is but slightly noticed.

'తెండు. దే. ఆ. క్రి. పరుండు శయనించు (చూ. తేఁడు)' శ. ర.

'తేఁడు. దే. ఆ. క్రి. తెండు, శయనించు 'గీ. అతివ పూర్వేందుభీతిఁ దదత్త శాలఁదేడి... (గొన్నిప్రతులందు 'తెండి' అని పాఠమున్నది.) ఆము. 5, అనియు, శ. ర. ఆంధ్రవాఙ్మయమును సేవించుచు, ఈ తృణతా తెండులను నిర్దించుట, పరుఁగ న్నముం దినుచు అందలి మీఁగడను గుడ్డ పేలిక యని పాటవై మటగా నున్నది.

ఉపోద్ఘాతములో ఆముక్తమాల్యదకు కృష్ణరామప్రణీతిత్వము స్థాపించుటకై అంగులోని 'కన్కిసరు' 'హిండిరి' శబ్దములు కన్నడపదము లని వ్రాసుబడియున్నది. వానిలో - 'కీసరు' నకు ఇందలిపద్యము:---

క. ఒసఁగి రగ స్త్రాస్థిర్యములం | గొసరి జనులో వార్ధిసీరు గ్రోలితి, వీనిం

బసికై చూ కి మ్మని క | నిస్స రుదుగం గావ నప్పగించెడు మాడ్కిక.' 4(175)

'కీసరు' మదరాసులోనే కలదు. శ. ర. మనందునుం గలదు. బ్రాహ్మణోత్తములయిన మదరాసు వెలనాటివారియిండ్లలో వాడుకలో ప్రసిద్ధము. మఱి 'కన్ను' తెనుఁగే. ఈరెంటి సమాహారము ఆంధ్రజాతీయము గా దనియు కన్నడజాతీయముమాత్రమే అనియు వాదించురేని అది యిటు 'కన్కిసరు' అని నిత్యవంతముగా నుండక 'కన్కిసరు' అని నత్యయుక్తముగా ఆంధ్రకృతమై యున్నది. పెద్దనగారును దానిం బ్రయోగింప నర్హులే. వారు నందవరపురవంశోత్తంసులు. నందవరీకులు బల్లారిజిల్లావారు. బల్లారిజిల్లాలో కన్నడభాషయు ప్రచురమే; అన్యదేశ్యములను పెద్దనగారు ముట్టనివారు గారు.---'సటటుంబునుగ వీఁగి చిరమృతైలముఁజేరు | తుహి నాంశుదుము దారు దొరయనంగ' - మను. 3(54) ఇటు 'దుముదారు' అనునది హిందుస్తానీపదము. [దుముదారు

దొర యనఁగా నేనానాయకుఁడు అను మనుటకే సరిగాదు. 'నేనాపుష్పనాయకుఁడు' అనవలయును. చూ. [తాను. మిశ్ర. నిఘం. 'దుముదారు...The rear of an army.']; దానిం బ్రయోగించినవారు స్వదేశీయులు నేల ప్రయోగింపరు? ఇందుకై 'కనరా' వాడే రావలయునా? ఆతఁడును తిరమలబడి కనరా వదలినవాడే. ఈయిపోధాతిములో 'పెద్దనాదులవలన రచింపబడలేదని నిశ్చయముగాఁ జెప్పవచ్చును.' అని యొక వాక్యముకలదు. 'వలన' ప్రత్యయము కర్తను జెప్పట 'By' ఆంగ్లేయభాష మర్యాదగాని ఆంధ్రభాషాసమ్మతము గాదు. ఎట్లన - By=వలన; 'బీవై బై వలన,' 'బీవై బై వలన' అని ఎద్యుకేటెడ్డు ఆంధ్రుల బాల్యపాఠము. ఈ ప్రయోగముచే ఆయుపోధాతిము రచించినవారు ఆంగ్లేయులే యని సిద్ధాంత మగునా? 'కన్కిసరుచేత' వీరితక్కిన తులువరాయఁడే అగునని 'పదింబది' చే పింగళిసూరినయ్య చేమకూరి వెంకటపతియొ అజనలని సిద్ధాంతముకాదా; వాస్తవమున మదరాసు 'కీసరు' 'కన్కిసరు' గా నేయుండి-నేతు వనరామనేతువు, ఆలయ మన కీవాలయము ఇత్యాది వ్యవహారములందుంబోలె 'కీస' రని సంక్షేప్తమైనదా. దృష్టితాఁకుడు ఆర్థము. దృష్టితాఁకుడు సంక్షేపముగా దృష్టి యనఁబడును గదా. ఇందు తాఁకుడు పోయి దృష్టి నిలిచినది. అందు కన్ను పోయి కీసరు నిలిచినది. ఇందువలన కన్కిసరు రాయనిదే యన వలనుపడదు.

హిండితము.—ఇది హిండిత మనుటకు కన్నడమా? చూ.

'ఖండితపూగీ'నాగర. ఖండంబులు ఘనశతాంక ఖండంబులచే

హిండితములు గావించి య. ఖండ స్థిర భక్తి నొసఁగి కదలి చెలులతోక .'

ఈ పద్యములో ఆ యొసఁగిన వస్తు వేవో లేదు. వ్రాతలలో మాత్రీపోయినది. గావలయు. 'హిండిత మగు తాంబూల మఖండ' అని పఠించినయెడల తాంబూలము దొరికును.—[టిక. హిండితములు గావించి = కలియఁగూర్చి.] ఇందే 'పరిహిండితంబును' 'హిండన' యుం 'గండ' పెండెరంబునం బాడము నఖండ ప్రభామండలంబునం బరిహిండితంబులై మజ్జిపండుల వడువు గల మడమల బెడంగుపడి భావి నిజకమతావతార నూచకంబులుంబోలె గొదమ తాఁజేళ్ల మేళ్ల నగు మీఁగాళ్లతో' - 6(98). [టిక. - మండలంబునక = సమూహముచేత - పరిహిండితంబులై.]

'కొండయ్యఁబోలె భక్తి వల' గొంచునె వాఁడు నిజద్రుమధ్రమి

హిండన వ్రాలుపాకలపు' ధేనుఁగువోలె నొసల్పదంఘ్రులం

దుండ రొద ల్లహగిరులు' హారనఁ బ్రస్తుతివ్రాలి' - 6(47)

[టిక.—ధ్రమి=చుట్టు తిరుగుటయొక్క - హిండనక=ఆవృత్తిచేత.]

మను 4(60) లో 'వెండికొండలఁ జండకరకరహిండనంబునం బాండుప్రభలు నిండ.'

[కర=కిరణములయొక్క - హిండనంబునక=వ్యాపనచేత.]

శ్రీకాలహస్తిమాహాత్మ్యములో [దాసిని రాజు తల గొరిగింపఁగా దానిశిరమునం దద్వర్సలుండు పరమేశివుఁడు హస్తమును ఉంపఁగా,] 1(52, 53)

ఉ. 'ఎత్తిన నింద్రజాలగురు' ధైర్వినబర్హ మనంగ, మన్దఘం

దెత్తిన పువ్వువింటిమద' మెత్తినరుమైద పిండునారి నాఁ

జిత్తజరాజ్యలక్ష్మీ కిభి ♦ షేకము సేయ శివుండు కాంతకై

యొత్తిన నీలకుంభరుచి ♦ హిండనమో యన నద్భుతంబుగాఁ;

క. 'నెఱి మిగులఁ గలిగి నలుపైఁ తఱచై మదనప్రతాప దావాగ్నిశిఖఁ

మెఱయు నవఘామ మనఁగాఁదెఱవఱఁ గచభరము వచ్చెదేవునికరుణఁ.'

మరియు దశావతారచరిత్ర - నృసింహావతార కథలో—

'చండవాతోత్థ భూరజోహిండనమునఁ గొండమెండునఁ గదలక యుండు దైత్య

మండలేంద్రుని దేవా ముద్దండముగను గండకందూతి నొరయువేదండగణము.' పు. 29

పారిజాతాపహరణచంపువు (3 పు.) - 1(13-14) లకు నడిమిగద్యలో—'ప్రచడ్డ భుజ

దడ్డ చడ్డ మాకర్ణకుణ్డలిత కోదడ్డ హిడ్డమాన కాడ్డప్రకాడ్డ తాడ్డవాడమ్మరోదడ్డ ఖణ్డతారిముడ్డ పుణ్డరీక ఖ(ప?)డ్డ మణ్డతాఖ్డ భూమణ్డలః'—

'పక్షిణ ఆహిడ్డని' స్వప్న వాసవదత్త; 'ఇతి స్త తోప్యాహిడ్డనై;' మృచ్ఛకటి.

'అత్తాత్యంత కఠోరమూర్తులు మహి ♦ హాలాహలబాహులభూ

మృశశ్రుల్ భుజదండ హిండితకుతా ♦ రప్రాసఖడ్గార్థశా

రశ్మివ్రాతిముతోడ వెల్వడిరి గు ♦ ద్రక్తురగాత్రంబునఁ

గూత్తాండాగ్నికని (?) పికాచగణర ♦ త్తోభూతిభేతాళముల్.' వరాహ. 5(106)

'మందువా బెడందకోట ♦ మాచురాదిమేదిసి

మండలేశ్వరస్తుతాన ♦ మానమానుషాదయా

భండనాజితప్రచండ ♦ పటచ (వాద్య?) నిస్వనార్పటి

హిండితాష్టదిక్కుడుంగ ♦ యీశ్వరాత్మ సంభవా'—, —1(154)

'సంధ్యాతాండవ చండఖండపరకు ♦ స్థాయజ్ఞటామండనీ

సంధ్యాహిండిత గాంగ భంగజమిథ ♦ స్సంఘర్ష పుంజీకృతా

వంధ్యారావ ఘుమంఘుమోన్నతిసదృ ♦ గ్యాచాలపుణ్యాకృతీ

వింధ్యత్పాధరకుటకోటివిచరి ♦ ద్విద్వేషియోషిత్తతీ.' కవలయాశ్వ. 4(217)

'తాండవఖలనోద్దండ ఖండపరకు జటామండలాగ్ర హిండమాన పుండరీక' 1(17)

'హిండనము. సం. వి. ఆ. న1. వ్యాప్తి., 2. భ్రమణము; 3. సురతము, శ. ర.

'హిండితము. సం. విణ. (అ. ఆ. అ.) వ్యాపించినది.' శ. ర.

"హిండనము N. S. spread, extension, wandering; వ్యాప్తి, ప్రసరించడము, తిరగడము, (హిండనము, ర తే, లేఖనే, (Sc) Swa, 4(60) 'వెండికొండ' [ఇత్యాది పూర్వోదాహృతిము.] Calahasti mahatya 1(60) 'నీలరుచి హిండనమో యన.' A. 6(58) 'నిజద్రుమధ్రమిహిండన వ్రాలు పాకిలపుటేనుఁగువోలె'—త్రాణ్యము.

'హిండితము - వ్యాపించే, తిరిగే [ఇట్లర్థము వ్రాసి బ్రాహ్మదొరి గారు అందులకు తారాశ కాంకవిజయము 1(65), విసుచరిత్ర 1(60) అను సంఖ్యలతో 'హిండితకీర్తియుక్తి', 'మదాకిర వంశ హిండితంబు' అను ప్రయోగములను, ఆముక్తమాల్యదలోని 'ఖండిత పూగీనాగ' రేత్యాది పద్యమును - ఉదాహరించినారు.] [హిండితములు గావించి = సమైక్యనముచేసి అని వారిటిక.] ఆతారాశకాంక పద్యము:—

‘పండిత మండలీహృదయః † పంకజభానుఁడు బుచ్చిక్కష్టయా
 ద్యుండును సీసమారమణి † యుక్ దొలి నోమిన నోముపంటగా
 హిండితకీర్తియుక్తి జని † యించెను వంకటరాఘవాధ్వరీం
 ద్రుండు విభాసమానగుణ రుద్రుండు వంగలవంశ చంద్రుడై.’

ఆ వసుచరిత్ర ప్రయోగపాదము:—

‘మాణిక్యసారంబు తాణిముత్యములు సు | మివి మదాకరవంశ హిండితములు 6(87)

[దీనిటిక. — ‘ఇవి - మదాకర=నాకు ఆకరమైన - వంశ=వంశముండు - హిండితములు సుము
 = ప్రవర్ధమానములైనవినుమాయనియ్యరము. మత్ = నాసంబంధమయిన - ఆకర=గనులయందును -
 వంశ=వెదుళ్లయందును - ప్రవర్ధమానములైనవి - అని యర్థాంతరము.’]

‘మన్మథః—సఖే సాంఖ్యాయన, విప్రభోఽసి పూర్వేద్యు రగ్రభోజనసముత్సాహీన
 యన్నదృష్టం దర్శనీయం త్వయా.’

‘విదూషకః—వయస్య, త్వయా తావత్ ఆమధ్యాహ్నం వృక్షంవృక్షం ప్రతి హిడ్డమా
 నేన బుభుక్షా పరిశుష్కముఖేన సమాసాదితం సాహిత్యమ్.’ రతిమన్మథ.

‘వారదః - దమ్యతోఽరసుర క్తయోంపి మిషాత్ సంపాదితం వాకలిం

ప్రకాంతం సహసా నియుద్ధ మథవా భిక్షోక్తుకై రాబలకైః
 ఉక్తోవాథ చతుష్పథేఽభిపతతో యోగుం విషాణోదురాత్
 పశ్య నిర్వృత మానసోఽనవరతం హిడ్డే మహీమన్దలే’—,,—ఛా.

‘విదూషకః - వనరాజి హ్వాహిడ్డలే అటవీతోటవీమ్,’ కాకుంఠల.

‘విదూషకః - (ఛా) త్వం తావత్ అటవీతః అటవీ మాహిడ్డమానః నరనాసికామిష లో

లుపస్య కస్యచి జీరర స్య ముఖే నిపతిష్యసి’—

‘అవిఘ్నాజేన హయమద్ధలికా | ఖురపద్ధ తాద్ధవిర మద్ధళితమ్

భుజద్ధ వద్ధలిర చద్ధధను శ్చ్యుతకాద్ధ హిడ్ధిత విఘ్నాజమ్.’ అచ్యుతరాయ 4(17)

[టిక. — కాడ్డే రాబ్బెర్దిజీతాః దూరతో నిరస్తాః విఘ్నా శ్చిన్నకరాః గజాః య

స్తిం స్రత్.] ‘త్వం తావత్తోఽప్రాహిడ్డసే.’ ప్రతిజ్ఞాయాగధరాయణ.

హలాయుధుని కవిరహస్యమునందు—

‘హిడ్డనై యే మృషా రాత్రా పరస్త్రీషు హిడన్తి యే |

హేడతే నీతిసంపన్నో బాన్ధవా నపి తా నసా.’

‘అయి కరగి, కిమకాద్ధ మితస్తతో హిడ్డసే’ యశస్తిలక. 2(350 పు)

ఈ ప్రమాణమువలన ‘హిండితములు’ అనుపదమునకు ‘వ్యాప్తములు’ అని యర్థమనియు,
 ‘శకాంక ఖండంబులచే హిండితములు గావించి’ అనఁగా ‘కర్పూరపుఁ దునియలతో మిశ్రము
 చేసి’ అని భావ మనియు, స్పష్టము. ‘ఖండములచే’ అను పదమందలి ‘చేత’ ప్రత్యయము కర్తను
 తెలుపుచున్నది. ‘హిండితము’లో కర్తార్థ మందుక్తప్రత్యయము. ‘హిండితము’నకు ఆవృత్తిన్న
 కర్తాటకపదముగా ‘కూర్పుట’ యర్థ మేని ‘ఖండంబుల ఘనశకాంక ఖండంబులనుఁ’ అని ద్వితీ
 యయేని ‘ఘనశకాంక ఖండంబులతో’ అని తోడతృతీయయేని ప్రయుక్త మైయుండును. మఱియు,
 అన్యదేశ్యమునకు ‘పరి’ యని యుపసర్గసయితము వచ్చునా? ‘వంశహిండితంబులు, “జటామండలీ

సంధ్యాపీండిత గాంగభంగ' అను స్థలములందు సంస్కృతసమాసములో ఇది యెట్లు చేరును. అకర్ణాటకకవిసాధారణమును అగు నీపదముచే కర్ణాటకకవిని సాధించుట శక్యముగాదు.

శైలి

శైలి.—ఉపోద్ఘాతముందు అముక్తశైలీపరీక్షలో 'ఈగ్రంథకర్తవలె నింతగాఢ సంస్కృతము నెవ్వరును వాడుక చేయలేదు.' అనియున్నది. అందులకు తార్కాణముగా (1) 'స్యందనస్థిత', (2) 'అధావాగ్విబుధ', (3) 'చనికాంచెక్' - అనుపద్యము లుదాహృతములు.—ఇటు గాఢత్వమున గ్రాహ్యమసంస్కృత సమాసభూయిష్టత్వమా, దీర్ఘ సమాసము లున్నను లేకపోయినను పద్యమందు సంస్కృతశబ్దములే మిక్కుటముగా పిక్కుటిల్లుటయా? మఱి 'స్యందనస్థిత' వంటిది పాదమెల్ల నొక్కటే దీర్ఘ సమాస మయిననీసము ఇదిగాక యీగ్రంథమందు 'ఖనటత్పయోబి' 1 (3) అను గయడస్తుతిపద్య మొందు కలగు. ఇంచుమించుగా పద్యమెల్లను ఒక్కటే దీర్ఘ సంస్కృతసమాసముగా నున్నట్టిది, 'చనికాంచెక్' వంటిది, ఇందు 'కాంచెన్వైష్ణవుడు' 6(15) అను నది ఇంకొక్కటియే కలగు. ఈరెండవది మాలదాసరి దఱిసిన 'వటత్పైజ' వర్ణనము. 'అధావాగ్విబుధ'ము వంటిది సంస్కృత బహువ్రీహులు గుప్పించినట్టిది యీగ్రంథమున మఱిలేదు. ఒక్కొక్క పెద్దపాదము రెండేసి సంస్కృతసమాసములుగా విఠిగినట్టి సీసములు ఇందు రెండు మాత్రమే కలవు. అవి 'మరుదూఢమలయాహి' 5(118) అను తుమైదలవర్ణనము, 'త్యైవకారక్' 5(110) అను చిగురాకువర్ణనయు; ఇతరకవులు పెక్కురు ఇట్టిగాఢబంధంబులం గవనము చేసినారు. 'అధావాగ్విబుధ'మువలె ఏకవర్ణ్యమునకే విశేషణములకు పెక్కు సంస్కృతబహువ్రీహులు గలిగి మనువులో 'చక్రతైలాహుతి' 4(83) అని మృగయా తృబ్ధ మృగచేష్టాగరిష్ఠ వన వర్ణన పరము కలదు. ఇట్టివి పెక్కులు పెక్కుగ్రంథములందు సులభములు. మఱియెవ్వరు నిట్లు ప్రయోగింప లే దనుట నామనస్సనకు నచ్చకున్నది.—ఇంక కొన్ని యుదాహరణములను వాఙ్మయములోఁ జూపెదఁ—

'స్యందనస్థిత' వంటివి - మను. 1(25) 'అని యట్లుండె' నిత్యాదివచనము. పారిజాత 1(95) 'కృతకాద్రి కండరా' 2(85), 'జీర్ణపర్వద్రు'; జైమినిభార. 2(4) 'స్ఫాటికమణి'; ఉ. హరి. 4(28) 'ప్రబల దంష్ట్ర', 6(266) 'మానినీమంజుల', 6(269) 'గళితమదోదక'; హర వి. పీఠిక 5 'కఠిన శుండాదండ', 6 'వేదండవదన', 3(80) 'గంగాప్రవాహ', 4(74) 'సంతానకద్రు', 5(38) 'నిర్ఘ్న రాంభఃకేళి'; మల్ల. విప్ర. 4(99). నిరంకు. 1(65) 'అభ్యాగతారాధ' 3(5) 'కఠినకాశాయా కికా', 4(5) 'సరసీరుహ నవీన', 4(7) 'వదనచత్వర', 4(105) 'చామరగ్రాహిణీ'; కాశీ. 2(126) దోర్దండ ఘట్టన; భీమేశ్వర. 3(17). హంసవిం 5 ఆ. 'చండవేగోద్ధాత' నారా. పంచ. 1(35) 'త్రిభువనాలంకార', 1(48) 'వేదకాస్త్ర'; ఋతుచక్రము—ప్రళమారము. 146. వసుచ. 'లలి నాజనాపాంగ', 180. వైజయంతీ. 'అంగజకృత్తాంతరంగ' 'త్యైరజ' 204. ముకుంద. 'సుర సాల', 248. రుక్మిణీ. 'ఘనసార', 290 యాదవ. 'సురసాల', 289. తారాశ. 'ఏలాలతా జాల'; 293. మిత్రవిందా. 'కుంజఘనాఘన';

వరాహ. 11(80); కళాపూ. 8(208) 'అమృతపూరాశ్చర్యతమ'; దశావ. 43. పు.(1)క్రిం దిపంక్తి, 84(3.పం. క్రిం.) 207 (క్రిం), 254 (4పం. క్రిం). 'గంధర్వభామినీ', 'వజ్రమృత్తిక రత'; 'హరిబింబరమా'; 'మదకల ప్రతిమల్ల'.

అద్ధావాగ్విబుధంబువంటివి. — మను. 4(88) 'చకిలైజాచుతి'; ఉ. హ. 6(116) 'ఈశ్వరాయ,' 6(115) కృష్ణాక్షాయ,' దశాప. 41 - పు. (6 పం. క్రి.) 'శ్రీమీనాకృతయేనమా.' భాస్క. రామా. కిష్కింధా. వర్షా. 381 'ధృతశక్రాయుధ,, 332 'యమునద్దంగము';

'చనికాంచెక' వంటివి — కళాపూ. 7(177) 'హేమంతంబంత' భార. విరా. 3(78) 'హర్షిస్త్రో'. నన్నెకుమార. 8(3) 'హరివాణీ,' 8(46) 'ఫణభృన్నాథోత్తమాంగ,' 11(962) హరఫాలాంబక; ఋతుచక్రము, ప్రథమారము 170 చంద్రభాసు. 'అంతరిగంత'; 192 చారి. 'తనర వసంత' ఉ.హ. 2(27); 'గాండీవారావ'; క.క.ర. 6(107) 'కనిరంత ర్నన్న', 16(218) 'ప్రస్తుత్య'; నిరంకు. 1(44) 'మాణిక్య'; తారాశ. 5(80) 'కనిరీకు'; చంద్రికా. 1(167), 3(68) 'అలసతిగాంచెజెంత,' 'కలఁడత్యక్కుట.' హం.విం. 5 ఆ. 'వరుణాకాగత', నృసింహ. 2(39) 'శ్రీ సునవంతుమ', 3(3) కనిరుగ్రాహ.'.

'పాపాణకల్పితమ' (అనఁగా కఠినతను) గూర్చి విస్తరము పిమ్మట చెప్పెదఁ— దీనిని భేదించి యర్థముం బడయుటచే మెం డయిన బుద్ధివశలత కలుగును. గ్రంథము ధారణార్హ మగును, ధృతము నగును. కఠినతకు ఇమిడికయు, అభిధేయోత్కృష్టత్వంబును, అధికారము చాల మియు, కారణములు. ఉదా. 3 ఆ. (8) 'జగదుద్ధతికి' - 12 'వాదపహతి' - (18) 'అకేశధ్వజాఁడంత' - (64) 'ఏనవిద్యవలన' - అనువానియందు (8) లో అయిదు సూత్రములు శ్రుతి సాంఖ్యాదిదర్శన సిద్ధాంతములు ఖండనములును కలవు. (12) లో సుబాలోపనిషత్తు పరామృప్తము; (18, 64) లలో ఈశోపనిషత్తు పరామృప్తము. ఉక్తనూత్రాదివాఙ్మయము నెఱింగిన వారికి అవి సుబోధములు, హృదయంగమములు, ఆనంద నిష్ప్రందములును; ఎఱుంగనివారికి దుశ్బోధములే. ఎల్లకాలమును 'రారానందకుమారకి,' 'ఓయన్న నీకుమారుఁడు,' అనియే పలుకుచుండవలయునా? అధికారికిని క్లేశావహ మయిన విస్సారకఠినత దోషముగాని, అనధికారికి అధికారము నొసంగున వైన సారథూయిష్ఠతావినిర్మితమయిన యాముక్తమువంటి కఠినగ్రంథము పుణ్యలభ్యము.

మఱి వైవాక్యసరణిలో నారికేళపాకముంగూర్చి ఉపోద్ఘాతకారుల యశ్రీతి కనఁబడుచున్నది. 'పాకమా నారికేళపాకము' అనువాక్యధాటిలో నారికేళపాక మనుమాట నిందాగర్భముగా నున్నది. నారికేళపాకము నికృష్టమా? నైషధము నారికేళపాకము గాదా? నారికేళపాకము మహాకవిజాప్తము గాదా? నారికేళపాకము మనుచరిత్రలో లేదా? ఈక్రింది మల్లినాథ సూరినూక్తిని పరికింపుఁడు:—

'నారికేళ ఫలసమితం వహో! భారవే స్సపది త ద్విభజ్యతే
స్వాదయస్త రసగర్భనిర్భరం! సార మస్య రసికా యథేష్ఠితమ్.'

ఈక్రింది శ్రీనాథ శ్రీహర్షలనూత్తల నరయఁడు:—

'పనివడి నారికేళ ఫలపాకమునం జవియైన భట్టహ
ర్షుని కవితానుగుంధములు సోమరిపోతులు కొండఱయ్య లా
నని కొనియాడ నేర; రది యట్టిద; లేజవరాలు చెక్కగీఁ
టిన వసవల్పు బాలకుఁడు డెందమునం గలఁగంగ నేర్పునే.'

‘మదుక్తి శ్చే దస్త ర్దయతి సుఖీభూయ సుధియః
కి మస్యా నామ స్యా దరసపురుషానాదరభరైః
యథా యూన స్తద్వ త్పరమరమణీయాపి రమణీ
భవరాణా మస్తఃకరణహరణం నైవ భరుతే.’

శ్రీహర్షుఁడు తననైషధములో ముడు లేల పెట్టెనో తా నే చెప్పినాఁడు:—

‘గ్రంథగ్రంథి రిహ క్వచి త్క్వచి దపి న్యాసి ప్రయత్నా న్నయా
ప్రాజ్ఞ మన్యమనా హతేన పతితీ మాస్తిక్ ఖిలః భేలతు,
స్త్రధారాద్ధ గురు శ్లగ్గీకృత దృఢగ్రంథి స్సమాసాదయ
త్యేతత్కావ్యరసో ర్మజనసుఖ వ్యాసజనం సజనః.’

ఈనూక్తి ఆముక్తమనకును జెల్లును. నారికేళపాకమయినచో రసము పంచపాత్రలతోను టంబురలతోను త్రాగవలసినదిగాఁ గదా యుండును. ఆనీరు జలుబు నేయును, గావునను, కొబ్బరిపిప్పిని ఉమియవలసి యుండునుగావునను, ఆముక్తమాల్యదను నేను నారికేళపాక మనను; మఱి యే మందు నన, పరిపక్వ పనస ఫల పాక మందును. తేటగాఁ జెప్పిన పనస పండుపాక మగును, పంచమయిన గింజను కూడ త్యజింప నక్కఱలేదు.

మఱియు రాయవాదములో ఉపోద్ఘాతకారులు కృత్యాదియందు గ్రంథకర్తృవంశమును వర్ణించుట పరిమావశ్యక మనియు, ఆచార మనియు, ఆచార మనియు, ఆచారవలన కృష్ణప్రభువు దానిని మానలే కయు, ఆత్మశ్లాఘాపరాజ్ఞుఖుఁ డయిన ఛరోదాత్తుఁ డగుటంబట్టి, దానిని తా నే రించించికొన నిష్ట పడకయు, ఆవర్ణనను పెద్దనగారి మనుచరిత్రనుండి కైకొనె ననియు, నుపపాదించినారు. ఈవ్రాత నామదికే నందకయున్నది. ఎట్లనఁగా—గ్రంథకర్త నిజవంశమును వర్ణించుకొనుట ఆవశ్యకముకాదు, ఆచారమునుగాదు; నన్నయ్య తనతండ్రి తాతలపేర్లు భారతములో చెప్పకొన్నాఁడా? ఆచార మయేని దోష మేల యగును? ఆచారపరాజ్ఞుఖుఁడు పాపికాఁడా? ఆచార మైనశ్లాఘ వీల దోష మగును? తన పెద్దల గుణాతిశయముం జెప్పట ఆత్మశ్లాఘయా? నిజవంశమును వర్ణించు కొన్నవారెవ్వరేని కలరేని వారు ఛరోదాత్తులు కారా? ఆత్మశ్లాఘామాపితులా? ‘చతుర్విధకవితా మతిల్లికాల్ల సాని...పెద్దనార్య’ అని, ‘ఇతిలేఖనపద్య సంధానభారేయు ఘటికాశతగ్రంథ కరణ ధుర్యు...నను బుధ విధేయు శుభమూర్తి నామధేయు’ అని, ‘తనకులబ్రాహ్మణ...అవిరళజపః హోమతిత్పరు ... ఉభయభాషా కావ్యరచనాభిశోభితు । ... సత్ప్రతిభాభియోగ్యు ... మత్స్య మరాధిపాచార్యు! నన్నపాత్య’ అని, ‘వాణీం కాణభుజీ మజీగణత్’ అని, ‘మీమాంసే బహుసేవి తాసి’ అనియు, గ్రంథాదులయందు వ్రాసికొన్నవారందఱు పామరులా? తిక్కనాదులగ్రంథ ములలో నెం దయినను తదియవంశవర్ణనములు కలవా? ఆత్మశ్లాఘాపరాజ్ఞుఖులు శ్రీరాముల వారు తాము ప్రతియాశ్వాసాంతిమనకు పద్యరూపముల అగ్గలికమీఱి ఆత్మోత్కర్షం జెప్పు కొనలేదా? ‘ఇధిరా డుదయోర్వీధర తల్పితృవ్య కృత నవ్యోపాయనోష్టిష.’ ‘వీరభద్రజన జీవ గ్రాహరాహూయమాణ...భుజ.’ ‘ఉత్కలానీకగుప్త దివిస్సుకృటుయంత్ర కొండపలి హృద్వా హాసి,’ ‘ఆంధ్రోక్తి యథార్థనామ యవనాస్పృక్పర్ణ కంబావి...విఘాత క్రియాస్పద.’ ఇవి ఆశ్వాసాంతపద్యముల ప్రతీకములు, ఆపద్యములను సమగ్రముగా చదివిన ఆయాత్మ శ్లాఘా పటిమ బోధపడును.

ఇటు మఱియొక విశేషము— రాయఁడు నిజవంశ వర్ణనమును మనువునుండి తెచ్చికొని ననుట సరిగాదు. తన సభ్యులు ఆవర్ణనం బాడి రని ఆముక్తములో ఆతఁడే తెలిపినాఁడు. వారు పాడిన పాటను ఈయన లోబలబం దెలియుటకై యనువదించినాఁడు, కాని, నిజవంశవర్ణన కై తాను చెచ్చికొన్నవాఁడు గాఁడు. ఆ సభలో ‘కృష్ణరాయనితో దివి కేగలేక వసుధ జీవచ్ఛవంబనంగ బ్రదికిన’ పెద్దనాయును ఉండుట సుఘటము గావున, ఆయనయే అందఱలో నుం బెద్దన గావునను, ఆయనయే తనకు స్రుష్టిపాఠముగా నున్న యాపద్యములను బాడియుం డును. సభ్యులు పాడిరని కయుక్తిగా మిథ్యయే గ్రంథమందు రాయఁడు చెప్పెనని వాదమేని, ఆప్రకారమున, కలయు మిథ్యయే కవనమును మిథ్యయే కావచ్చును. ఎవరి కృతియేని యగుఁ గాక రాయకృతి యని గ్రంథమందు నిబద్ధమై యుండఁ దీనియందు దోషములను పెద్దనయుండ నిచ్చునా? ఇందు దోషములు కలవను ఘోషకు కఠిమందునా?

పాకము.

ఉపోద్ఘాతములో మను విష్ణు చిత్రియముల కవనముల పరస్పర వైలక్షణ్యముం జెప్పఁ ప్రకరణమున ‘ఆముక్తమాల్యద యన్ననో పాషాణ కల్పము, పాకమా నారికేళ పాకము’ అని యొక యుద్ఘాటనము కలగు, ఇందు పాషాణకల్ప మనుట అత్యుక్తి. ప్రాశ మనిన సమంజస ముగా నుండును. రసికులకు ప్రాశ్ని కర మపేక్షిణీయము గాని యుద్వేజకము గాదు. ప్రాశ్నిచే అద్భుతమయిన యుత్కర్ష కలుగును.—

‘యత్యైవ్విభత్వ ముదారతా చ వచసాం యచ్చార్థతో గౌరవం!

తచ్చ దస్తి తత స్త దేవ గమకం పాణ్డీత్య నైదగ్యయో!’—(మాలతి).

అనెను భవభూతినుక్తిని ఆనుసంధింపుఁడు. మనుచరిత్రము ప్రాశము గాదా? దాని యర్థ మును వ్యాఖ్యానముఖమున మహనీయులు జూలూరు ఆప్పయ్య పంతులవారు ఎల్లరకు చెల్లము గావింపనియెడ, నదియును పాషాణకల్పముగాదా? మఱి, రాఘవపాండవీయ వసుచరిత్రముల మాట చెప్పవలయునా?

మఱి రాయవాదాభినివేశముచే ఆప్రమాపితము లగులేదులచే వృత్తాంతములును, అట్టివ యగు వృత్తాంతములచేత లేదులును ఉట్టిపడునట్టి బెట్టిదపు ఘట్టములో ఈ క్రిందివాక్యముగలదు,— ‘కృష్ణదేవరాయలు రాచూరు ముట్టడించి ఏడిలోపాను జయించె ననియు, నీజపురసుల్తానుమీఁదికి దండెత్తిపోయి కలుబర్గ సాగరు మొదలగుపట్టణములను గైకొని తురుష్కులం బాఱదోలె ననియు, మనుచరిత్రలో చెప్పియుండక పోవుటను, పైయుద్ధవృత్తాంతముల నాముక్తమాల్యదలో నుదాహరించి యుండుటను, మాడఁగా, నాయుద్ధములకుఁ బూర్వమునందు మనుచరిత్రయు, తరువాత నాముక్తమాల్యదయు రచితములై నట్లు స్పష్టమగుచున్నది.’

ఇందేమి స్పష్టమో గాని కృష్ణరాయఁడు కలబరగిని కొట్టినవృత్తాంతము మనువులో లేదనుట పొరఁబాలు; ‘ప్రళయ ఘనాఘన ఘోష జయనక భాంకృతి భీమచ పేట లుతత్ । కలబరగీ కటకక్షితిరక్షక కన్నడరాజ్య రమారమణా’ మను. 2(78).

మనువున కలబరగివిజయప్రస్తావము లేదను నీవాదము ‘తొల్లి విష్ణుచిత్రియమును తర్వాత మనువును రచించితివి’ - అని ఆజ్ఞాతకర్తృకమయిన యొకానొక సీసమందు పెద్దనంగూర్చినస్తుతిగా నిబద్ధమయిన ప్రస్తావమును ఖండించుటకై కల్పింపఁబడినది.

ఈరెండుగ్రంథముల పార్వాపర్యమును వంశావళి పద్యములచేతఁ దప్ప ఒండుపాయముచే సాధించుట సులువుగాదు:—వలయన, పారిజాత - మను - విష్ణుచి త్రియ - రాయవాచక - కృష్ణరాజ విజయములను పరిశీలించిన నిది యేర్పడును.—

పారిజాతాపహరణము.

తిప్ప నార్యుఁడు కావించిన కృష్ణరాయ ప్రశంసనుండి లేశములు:— రాయఁడు కావేరీ తోయమును అహితోర్వీనాథర క్తంబున వన్నెగావించెను 1(18) [శ్రీరంగేంద్రునినాథి]- కొండ వీటికడ వీరరుద్రుని ఓడించి కాచెను (21) [మునుకొని], 'ఉత్కలభూమిధనదర్శనారణ' [8(1) శ్రీమహితగేహ-]; 'విదలితకాలింగ సింధుర' (60);

'మరుద్రవృతాతటస్థ శత్రుమండలీ గళాంతర । త్విరన్నవాసు గాప గాభిసారికాదృతాం బుధ్' (61) 'శ్రీ వేంకటగిరివల్లభ...కవితాప్రావీణ్యఫణీశ' - 4(1) 'ఉత్తుత్తారిశవం సముద్రపుర వప్రోన్మలనా' 2(108); 'చండతరమూరు...కొండపలికొండవీటి...కటకేశసింధుమందరవధరా' 3(91) 'ద్విరదాకరదారణవీరబలా'—42 ఏకచ్ఛత్రిత సర్వధూవలయ..., శ్రీకర్ణాట మహీశ... 5(108) 'వీరరుద్రపర్యవత్రీ.' 109. 'ధరావలయశరణ్య' 5(1).

మనుచరిత్రము.

'ఆవిభుననంతరంబ ధరావలయముఁ దాల్చె గృష్ణరాయఁడు చిన్నా । దేవియు శుభమతిఁ దిరుమల...' 1(38). 'తొలుదొల్ల నుదయాద్రి...మఱి కొండవీడెక్కి...నటసాగి జమ్మ... గొన...గొట్టన...కనకగిరి...కౌతమి...పాట్నూర మాడెములు...బడ్డాది...కటకపురిఁ గ్రాచె గజరాజ గలగి పటవ...' (37) 'ధరఁ గెంఘాళులు...వింధ్యగహ్వరముల్...వీరరుద్రగజరాట్సుధాంత ముగాంగనల్....' (38)

'కృష్ణరాయఁడు...పాట్నూరికిడ నిల్విన కంబము సింహధూధరప్రభు కలింగమేదిసి...' (39); 'కవితా స్త్రీలోలునవణ' 45. 'నిమిషార్ధగృహీతకలింగరాజ తనయాగ్రణికిణ్' 46. కవితాస్త్రీకి కవి తండ్రిగాని వల్లభుఁడు గాఁడు. దీనివలన రాయఁడు కవనరసజ్ఞుఁడుగాని కవి కాఁడని నూచితము. 'గంగాస్వచ్ఛ...నిరంకుశ ప్రతికలప్రాధిప్తి కుంభావుకా । గాంగేయాచల... వహ్ గాంభీర్య లీలాస్పదా । బంగాళాంగ కలింగ భూపసుభటాభ్రశ్రేణి ఝుంఝూనిలా' 81.

'మండలిక తపనశోభిత మండలిపతి శయనకర్ణమండిలిత రసాఖండ కవికావ్య...' 82, [అతఁడే కవి యనమిచేత అప్పటికి రాయని నిజకృతిగా ఖ్యాత మైన యాముక్తము లేదని తెలియనగుచున్నది.] 'కువర...అంధ్ర...అంగ వంగ సింగ శేశ.' 83. 'శ్రీఖండ...విద్యా ఫలనభోజ...' 2(1). 'నిస్తంద్రప్రతిభా...సుధమత ... వైద్యస్తోమోత్త రజోవ్రజస్థగిత కృష్ణా కౌతమీ మధ్యధూ మ్యస్తోకోత్కల రాట్సురీహరణ...' 79. 'నల నృగురంతి...జయనక భాం కృతి భీమచ పేటలురత్ కలబరగీకటజక్షితిరక్షిక కన్నడరాజ్య రమారమణా' 81. 'హిందూరాజ్య యవనక్షోణీ ధవస్తాప నామండీభూత ... అసకృష్ణాద్యత్కలింగంగానా (కలింగేందీరా) బండి గ్రామాదిగాహితోత్తరకటభాటి సమాటికనా' 3(142), 'బహువీర...వహనభ్రమ...భుజయ్య గళ...గజపతిహింసహరణ తార్క్ష్య...'—4(122) 'అతులయంతిగభీర...భోజక్షమాపతి విద్యా పరిపాక...కాంతాపాలిత కాలింగ కులేశ.' 5(105).

‘కర్పర దళవిరామా’ 6(1) [చూ. హమ్మిరమదమర్తన.]
 ‘వ్యాయానుస్థిర సంధిబంధ కటకాధ్యక్షానుగ ట్టోణిభృ
 త్కాయగ్రావభిదా విధాభిదురదోః ఖడ్గాగ్ర యుగ్రాచల
 జ్యాయః కీర్తిభరప్రపంచ, వరపంచారామ రామామణీ
 గేయామేయజయాంక, పంకజద్యంగీకార ధీరాకృతీ’-6(121)

ఆముక్తమాల్యద.

‘సనకాది...తిరుగు హరిపురి...భృతకలబరిగనగర । సగరపురవర పరిబృథ... యవనపుతన
 భవదసి ననిఁ దెగి’ 1(41). ‘తిరుమల్దేవియును...దనకుఁగూర్పు దేవేరులుగాఁ’ 1(83).

[‘తొలుదొల్ల నుదయాద్రి... గజరాజు గలఁగిపఱవ’ 36. ఇందువలన నప్పటికి కటక
 జయము కటకరాజ కన్యావివాహమును భూతవృత్తము లని తెలియుచున్నది.] ‘చిత్రము...
 నిలింపకామినులవాడకుఁ గాపులువోగు రుత్కలత్త । త్రియ పాత్రులెల్ల...నూత్రము పన్ని నారొ
 బలనూదనువీటికిఁ గొండవీటికిఁ’—37. ‘కూరిమిఁ గృష్ణరాయ నృపకుంజర,... చేరెఁ గలింగ
 రాజ్యల । క్షీరమణీలలామ...మోహనాలతో...వావిసెడఁజెందునె సోదరుఁడైన రుద్రునిక’-
 38, ‘కచసక్త ఫణికంచుకము...పాగ, మర్కట కీటకృతమైన మగ్గంబు నేత్రసంపద... అలిక
 చిక్కణాస్రపంకముచెంద్రమైతనులగ్నబర్హి బర్హంబు...మువ్వన్నెచుంఁగె...అచట విడుచు గజ
 రాజు నీధాటి వింధ్యవాటి’ 39. [= కాంతారపాతిత కాలింగవలేత]. ‘అభిరతి...పాట్టునూరి
 కడ నిల్విన కంబము సింహభూధర...’ 40. ‘అలుకఁ...కట్టించి తొ దృష్టి కేదుల ఖానోగ్ర
 కపాల మర్థపహరిదూభాంగల శ్రేణికిఁ’ 42. ‘సాసితీ సమరాంగణ సార్వభౌమ కృష్ణరా
 యేంద్ర’ 44. ‘ఇది కర్ణాట ధరాధృతిస్థిర భుజా హేవాకలభేభరా దుదయోర్వీధర’ — 39,
 ‘ఇది భూమండన కొండవీటి...థాంచన్బుజ’—2(111). ‘ఇది పాత్రప్రహరేశ్వర ... గుప్త
 దివిస్సృక్కులుయంత్ర కొండపలి వృద్ధాహాసి...కృష్ణరాయ...’ —3(93). ‘ఇది సింహచల
 దంధకేశసరిపదాభీష్టార్చనా లబ్ధపుణ్య దురుట్టంకణపాట్టునూరి విజయస్తంభోపలోట్టంకీతాంక...
 4(269). ‘ఇది...కెంబావి...విఘాతక్రియా । స్పదసేనాగ్రగ కృష్ణరాయ’ 5(160). ‘ఇది నైరా
 వన యావనావని ధవాహీనాశ్రచుంబి...).

కృష్ణరాయ విజయము.

1 దిగ్విజయప్రసానము. 2 తిరుమలదేవి కర్పూరతాంబూల మిచ్చి పంపును. 3 కింఁసము
 ద్రవ్యమొలుచున్న గంగ రాయనొడయని జయించెను. 4 ఆదవని, మదిగల్లు, రామాను దుర్గము
 లందు కాపుంఁజెను. 5 కృష్ణకడ బీజాపూరు అహమదాబాదు గోలకొండ సుల్తానుల నోడించెను.
 6 ఉదయగిరి, 7 కొందుకూరు, 8 కొండవీడు, 9 కొండపల్లి, 10 వినుకొండలను పట్టెను. 11 కూడ
 ముక్కుతిమ్మన, పెద్దన, మాదయ్యగారిమల్లన, ఆను కవులు పోవుచుండిరి. 12 అహమదు నగరము
 నుండి కటకమునకుంబోవుదారిలో చితాపుఖానుఁ డెదిరింప వానిం గూర్చెను. 13 పాట్టునూర
 సింహచలముకడ విడిసెను. 14 భేదప్రయోగము. 15 గజపతిపలాయనము. 16 అశనికూర్తును
 తుకారమణీనుణిని రానుఁడు వివాహమాయెను. 17 మరిలి వచ్చుచు కలబరగినిం గొట్టెను. 18
 తీర్థక్షేత్రయాత్ర. 19 విద్యానగరప్రవేశము. 20 పారిజాత మనుచరిత్రాదులను కృతి నందుట.

రాయచక్రము.

అశ్వపతి గంగాతీరమువాడు - (ఆగరా?)

రాయడు వరుసగా - ఉదయగిరి, కొండవీడు, వినుకొండ, బెల్లముకొండ, అహమదాబాదు అను గూల్చెను. అటునుండి కటకమునకుం బోవుదారిలో చితాపుఖాను అను తురకం గూల్చెను. పొట్టునూరు సింహాచలములకడ విడిచెను, కటకముకడకుంబోయెను. — భేదోపాయము. — ముకుంద గజపతి వింధ్యారణ్యమునకుం బలాయితండగుట. తత్పుత్రిని జగన్మోహినిని రాయడు పెండ్లి యాడుట. పొట్టునూరి విజయస్థంభము. నిజదేశమునకై మరలి వచ్చుచు తిరుపతికడనుండి కల బరగిమీదికి దాడిసేయును. దానింగూల్చును.

అనంతరము తిరుపతిలో వేంకటాచలపతి దర్శనము; కాలహస్తి, త్రిపురాసురులు కొలి చినదైవమును సేవించుట, నందీశ్వరుని దర్శించుట, మఘర.

దండయాత్ర.

అశ్వురు, విలుబుత్తూరు, సంపగిమన్నూరుస్వామి, కరవనల్లూరులో శంకరనారాయణ స్వామి; తెన్నాకి - త్రికూటాచలము - ఆకాశగంగాస్నానము, చిత్రసభ - అనగా ఆగస్త్య పర్వతము, కృష్ణరాయ సముద్ర మనునగ్రహారమును నిర్మించుట. రామలింగ స్వామి, పర్వతవర్ధ న్యంబ, కాశీవిశ్వేశ్వర - రామలింగ - గోకర్ణ బృహదంబ, శ్రీరంగపట్టణము, విద్యానగరము, చేరినదిను బహుమానములు; మఱునాడు పారిజాత మనుచరిత్రకృతుల నంకితంబందుట.

ఈయేసింటినిం బరిశీలింపగా పారిజాత మనుసంభ వాముక్తమాల్యదలు మూడును సర్వ దిగ్విజయ తీర్థయాత్రానంతరమే రచితములనియు, దీనిలో మనుసంభవాముక్తమాల్యదల పౌర్వా పర్యమ వంశవర్ణనోద్ధారముచేతఁ దప్ప ఒండుపాయమున సిద్ధాంతపడదనియు తెల్లమగును. లేదా ఆముక్తములోని కృష్ణరాయ తద్వంశ తద్విజయాది ప్రస్తావన సర్వమును పిమ్మట ఎప్పుడో ప్రక్షిప్తము గావలయు.

మఱి రాయడు కళింగదేశ విజగీషా మనీషకో దండెత్తిపోయి, ఇంకను మధ్యేమార్గము, విజయవాటికడనే కటకమునకు బహుయోజనములదూరమున ఇవరలనే ఉన్నప్పుడే, విద్వాం సులు అతనితో అతడు కళింగమును అప్పటికే జయించినట్లును గజరాజు వింధ్యవాటికిం బలాయితండయినట్లును వక్కాణించినారే, అది యెట్లు సంఘటిల్లును? ఇందులకు ఎవ్వరేని యీ క్రిందియట్లు సమాధానముం బన్నుదురు గావలయు. 'అసకృన్వాద్యత్కలింగాంగనా' ఇత్యాది మనువాక్యముచే పెక్కు దండయాత్రలు ఉక్తములు. అందు కళింగాంగనా వివాహముతో ముగిసినట్టిది ఒకటి. ఇది దానితర్వాతిది మఱియొకటి, అని; కాని, అందులకు ఈ ప్రతిహతిం గనుడు. అసకృత్తను విశేషణము మాద్యత్తను శత్రంతమునకే. రాయడు స్వయముగాఁ బోయిన దండయాత్ర ఒక్కటే; లేదా అవి యెన్నియైనను దీనికి పూర్వములే. ఆ అసకృత్త్యము వివాహమయిన దండయాత్ర ముగిసి మరల రాజధానిం జేరిన వెంటనే చెప్పినమాట. కావున నది ఆటుతర్వాతి వృత్తాంతములకుఁ జెల్లదు. మఱియు 'మన్నే కళింగదేశ విజగీషా మనీషకో' ఇత్యాది వాక్యంపుఛోరణింబట్టి ఒకటే తానేగిన దండయాత్ర గా తోచుచున్నది. కానినో ఈదండయాత్ర నాటికి, కాలింగులు రాయజితము లయిన తమ తొంటి దుగ్గాదులను

మరల నాక్రమించినా రని, లేదా ఎట్లో ఉపద్రవపెట్టుచున్నా రని తద్దండనార్థము ఈ దండ యాత్ర యనియు, నేర్పడును. ఆపక్షమున 'విజగీషా మనీషా' యను పదరచన సాంపారదు, 'దండనార్థము' అనియే యుండును. మఱియు ఆపక్షమున ఆ విద్వాంసులు లంఘనాలలో మనుగుడుపుల వర్ణనగా, భగ్నప్రాయము లయిన యా పూర్వజయములం బ్రస్తావించుట అర యిక చాలమిగా నుండును. అదియుం గాక వారి వాగ్దోషానిచే ఆ జయములకు భంగము ఏమాత్రమును కలిగినట్లు కనబడదు. మఱియు రాయని కాలమున కనంతరము ఎప్పుడో తదీయచరిత్రమును రచించిన కృష్ణరాజవిజయ రాజవాచక కర్తలు జయము స్థిరపడని యీ వివాహ తీర్థయాత్రాంత దండయాత్రతోనే ఏల తమ ప్రబంధములను సమాప్తిఁ జేసింతురు? కావున సరియయిన సమాధాన మేమనఁగా ఈ విద్యుక్తి రాయకర్తృకతా విశ్వాసోత్పాదనార్థ కల్పిత మయిన కథ. దీనితో దృఢసంబద్ధమయి యున్న స్వప్నంబును అట్టిదిగానే యున్నను ఉండవచ్చును.

మనువులో కలబరిగి జోలి లేదన్నట్లే, మనుచరిత్రనాటికి రాచూరిని రాయఁడు కొట్టలే దని ఒక ప్రతిపాదనము ఉపోద్ఘాతములో అంతర్గడుపుగా నున్నది. ఎట్లన రాయఁడు దిగ్విజయనంతరము మనువుం గృతినందె ననియు, దిగ్విజయారంభములోనే రాచూరిని (అప్పటి వఱకు ఏదిలోఖానుని వశములో నుండినట్టిదానిని) రాయఁడు పట్టుకొనె ననియు, కృ. రా. వి. యందు చెప్పబడియున్నది. చూ.—

‘అమృహీమండలాఖండలుండు తొంటి రఘుమహారాజు చందంబున నిఖిలరాజులు తనకు హస్తగతంబులు సేయ, నాదువని, ముదిగల్లు, రాచూరు మొదలైన స్థలంబుల నిజబలంబు లుంచి మించి గోలకొండపురంబుపై నుద్దండ వేదండకాండ భట ప్రకాండంబులతో నురవడిం చునవసరంబున.’ 2(9).

అప్పటికి రాచూరు రాయనివారిది కాదేని అచట వారు దండును కాపుంచి పోవుట యెట్లు ఘటించును? కావున ఈ యుపోద్ఘాత వాక్యమంతయు పటిమ చాలకయున్నది.

పెద్దనాదికాగోచరతా వాద పరామర్శ.

మఱియు బ్రాహ్మణజాత్యసంభావ్య మగు వర్ణము నొక్కటిని ఆముక్తమునుండి యుదా హరించి, తమూలముగా రాయవాదులు రాయఁదే తత్కవి గాని పెద్దన కానేరఁడని వాదించు చున్నారు. ఆవర్ణన :—చేపవేపడము - “తారుణ్యాతిగ” 2(69); ఈచేపవేపడ పుంగవనమును మత్స్యభోజయే గాని యితరుఁడు అల్ల లేఁడట; ఆపక్షమున పరమశివుఁడు మెచ్చనట్లు సిరియాళుఁడు చేయించిన యతనినిసుఁగు నేమేని దివ్యపాకమును చక్కఁగా వర్ణించుటకు శ్రీనాథుఁడు అట్టినిసుఁగుల నెందఱను వండి భుజించియుండెనో!

శ్రీనాథుఁడు శృం. వైషధములో -

క. నేవించి రొకటి తొలగఁగి ద్రోవక జంబీరరసముతో నూనియతో

నావంబెట్టిన కిటిక! ద్రాక్షావలయును లమ్మతమధుర రస ఖండంబుల్.

అని పెండిభోజనమును వర్ణించినాఁడు. ఇందులమూలములో వరాహప్రస్తావము లేదు - కాన నిట నితఁడు స్వతంత్రించినాఁ డని తోచుచున్నది. కావ్యానుకాసనములో హేమంత స్వభావాభ్యాసమందు—

‘వరాహ వధాఁడి నవోదనాని దధీని సన్నధరసాని చాత్ర।
సుకోమలాః సర్వ పకన్దరీశ్వ! భుక్త్వా జనో నిన్దతి వైద్యవిద్యామ్.’

అని చెప్పబడియున్నది - శ్రీనాథుడు ఈయడవిపండిపాల స్వారస్యమును స్వయముగా భుజించియే యెఱింగినవాఁడా? ఇట మూలములో ఆవ మాత్ర మున్నది, దాని కీతఁడు పంది వధ్రకాసు జేర్చినాఁడు. ఇది జాణతనము గాని మూఢత్వము గాదు.

ఎన్ని చేపలనో ఎందఱుకనువులనో వండి భుజింపక ఈవర్ణనలస్వారస్యమును వ్యాఖ్యాతృ విద్యార్థి ప్రభృతులేనియు నెట్లు గ్రహింతురు? సారాయి మైకమును గ్రంథమున వర్ణించుటకై ‘నీరు బొట్టు కలప నీక’ గుడ్లుఱుకునట్లుగా బుడ్డి నేవించి యుడ్డుగుడుచుచు కూర్చుండ నక్కఱలేదు. అట్లు కూర్చున్నచో వర్ణన కుదురుదు. దానిని రంగమున ఆడుటకు నటుఁడును సారాయిపీపాయై ప్రవేశింప నక్కఱలేదు. ఈచేపకనరు వృత్తాంతపువర్ణనంబును అట్లే యని గ్రహించుట వ్యా య్యము. శ్రుతియూదులకు ఈకనరువోలె గౌడేతరవిప్రులకు ఆవకాయ కనరును కీచ్ఛిలియురఁ గాయకనరునుం గలవు. చల్లలోనగు పేయములచే దానిని శమింపంజేసికొనుటయుం గలదు. ఉత్తమజాతివివేకికి మిత్రగోష్ఠిలో ఉబుసుపోక కగుప్రసక్తానుప్రసక్తప్రస్తావములో ఈమాతృస్య చేష్టపాకాదికము వంటివి రావచ్చును. అనంతరము వర్ణనార్థ మై నూదసంవాదముచే పరిశీలనచేసి కొనవచ్చును. పెక్కులు దృష్టములునుం గావచ్చును. పెద్దన గారు మనువులో నాలవయాశ్వాస మున మృగయానంతర పలలభేదవిభజన మర్యాదా పచనభర్జన నైపుణీ నివేదన భోజనాది విశేష ములను మిక్కిలి హృద్యముగా వర్ణించినారు. ఇందుచే వారు పలలనేవి యనుట లేదు. అవిస్తరము వోలె నీమాతృస్యవృత్తాంతంబును విని కని యెఱుంగఁదగినదే.

కృష్ణరాయనివారు సహకారఫలరసముతోడి సారాయిని ఆస్వాదించు స్వారస్యమును స్వయ మనుభవింపకయే, ఆరెంటివలపుల కదంబమును స్వయముగా మోవులం బరిశీలింపకయే, దానిని - “సహకారఫలరస సౌరభ్యమలఁగూడి! మాధ్వమోవులఁ గదంబముగ కలవ” 5(148) అని యెట్లు ఆగించిరి? పరతత్త్వమును ఇన్నివిధముల నీగ్రంథమున నెలకొల్పిన యారాజుని సురాసేవియా! కాంతము పాపము!—

మఱియు కసంతములో మాధ్వస్వారస్యమును, సీదాఘమందు ‘నారికేళాసవపుఁదీపు’ను, అని భేదముం బాటించి, రాణివాసములకుం గూడ త్రావించినారు గావలయు! కిరాతార్జునీయ శిశుపాలవధ కథాసరిత్యాగరములయందు సురాపానమహము విరివిగా వర్ణితము. అందువలనఁ దత్కర్తలు సురాపానరతు లని చెప్పఁదగునా? ఇదియునుం గాక ఇంత ముదిరినవైష్ణవములో మునుంగుచుం దేలుచున్న రాయనివారికి చేపకనరునోలె నారికేళాంబుపానమే సంధ్యావందనమా? లేక, ఆ నారికేళాంబువులతోనే కనరుం బోవు నట్లుగా సురలు నైచ్చునట్లుగా తియ్యని యాచమనీయములతో సందెను వార్చిరో?—

ఇదియునుం గాక కృష్ణరాయఁడు తనయింటికి తానే వంటవాఁడా? చేపవేపడమున ఇంత అవాంతరక్రమము నె ట్లేఱింగినాఁడు? ఆయనకు చేపలవిషయమునమాత్రము స్వయం పాకనియమమా?

సాజముగా కృష్ణదేవరాయని కలవడని వర్ణనలు

1(56) శయపూజాంబుజముల్. 59 సవలయధ్వనిగాఁగ. 76 ఎదురేగి సాష్టాంగ మెఱఁగి. 82 చట్టి (?) చుం యనునాదాఱని కూరగుంపు [చట్టి - దీనిం జర్పించునది] - ఇంత శిష్టనియింట చట్టిలో కూర వంటయా? 2(46) నిర్దురప్రబలవేణిక లింక, ['పెన్నేటు లెగయ' అనుట మేలు.] 53 నులివాడు నాచు. 54 మీటగు మీలనెల్ల. 68 తాడుజ్యాతిగ చూత. 97 భక్తిఁ ద్రోవకు సాధ్య. 4(127) ఇల్లిలు దిరుగ నొక్కింతబ్బు శిఖి. 118 తడి తల డిగ్గి మంప జడతం దుదతెప్పల. 118 వసతు లెల్లడి వానకై గొడుగు మోవకరాక. 134 గురుగుం జెంచలిఁ దుమ్మి. 117 మును ననల్ దమిఁబట్టి. 6(6) చమురైన తోల్కులుసంబు. 13 ఇడిసిన యిడుపుల. 17 ఎలనీటిబొండలంబులఁ బోలె. 67 ఉండునుఁ బోశధూమి. 69 బహిరద్దద్విజ్ఞాన కల్పపుఁబాచితం బిడి. 71 వెలివాడపని క్రొత్తమలకఁదాల్. 77 పస లేను నిల రోరి పాతకులఁ రని. 78 తొడువింటివాఁడు సన్తోవఁ బోవక.

—*ఉ ప స ం హా ర ము*—

(1) ఆముక్తమాల్యదకు పెద్దనయే కర్త యను వారిచే రాయనివారికి, ఆముక్తమాల్యదలో మదాలస చరిత్ర, సత్యభామాప్రీతనము, జ్ఞానచింతామణి, సకలకథాసారసంగ్రహంబు, రసమంజరి అని నాలుగు సంస్కృత గ్రంథములు ఆరోపితములు; కాని ఇవి దేశములో ఎక్కడను లేవఁట. వ్యాఖ్యానాదులయందును ఎటను పరామృష్టములు గావఁట; ఆందోకదానిపేర భాను సూరి విరచితము ఒక గ్రంథము రసమంజరి కలదు. (ఒకఁడు తన గ్రంథమునకుఁ బెట్టుకొన్న నామమును ఇంకొకఁడు తన గ్రంథమున కేల పెట్టుకొనును.)

(2) మఱియు, రాయఁడు తెనుఁగును తెనుఁగునృపుల గోష్ఠిలో నేర్చినవాడే గాని, అది యా తనియింటి భాషగాదు, గురుశిక్షితమునం గాదు; అట్టివాఁడు తన తెలుఁగుం గబ్బమును ఇల్లు వాఙ్మయమున కెల్ల, ముఖ్యముగా ఆంధ్రవాఙ్మయమున కెల్ల, ఎల్లయై యుండునట్లుగా రచించినాఁడటను విశ్వసనీయము గాదు. గురు శిక్షితుల కబ్బములందుఁ గలదోషములు ఇందు లేవు.

(3) రాయనికిని పెద్దనకును సమకాలికుడైన రామలింగకవి ఆముక్తము పెద్దన కృతమే యని తెలిపినాఁడు; ఈతఁడు తత్సమకాలికుఁ డని యితని యుద్భటారాధ్య చరిత్రమునం చెలియును.

(4) ఆముక్తము పెద్దనకృతమని రాయనివారికంటె ఆర్యాచీనుడైన యప్పకవి తెల్పుట:—
“ఆంధ్రకవితాపితామహుఁడు ‘కొనియే’ననుటకు ‘కొనె’ నని చెప్పె...విష్ణుచిత్రియమునందు,
‘పూని ముకుందునాజ్ఞ కనుబొమ్మనె గాంచి యజాండభాండముల్ । వానసు మీఁదఁ బోవ నదువక గొనె దన్నన.” అప్పకవీయము (843, 845),

సీ. ప్రాథదీర్ఘ సమాసపదములు గూర్చిశ్రీ । నాథుండు కులార్చి నైషధంబు,
దానితల్లిగ నల్ల సానిపెద్దనతెల్పె । ముది మది దప్పి యాముక్తమాల్య,
నూపించితెలియరా కుండ సూరపరాజ । భ్రమఁ గళాపూర్ణోదయము రచించె,
నతి శ్రేష్ఠశబ్దవా గాడంబరం బొప్పు । పస ఘటించెను మూర్తి వసుచరిత్ర,
తే. నిట్టికవులకు నేను వాకట్టుకొఱకుఁ । జెప్పినాఁడ మదీయవైచిత్రి మెఱయఁ
బాండురంగ విజయమును బటిను దనర । విష్ణువర ఘండను రామకృష్ణకవిన.

[‘అముక్తమాల్యద’ పున్నచో నామైకదేశమున నామగ్రహణము. అతి=అత్యంతము ‘ప్రతి’ అని తెనుఁగుగా ఎఱ్ఱాప్రగడ ప్రయోగించినాఁడు, కావున తీకి గురుత్వము లేదు. పాండు రంగకవి అముక్తమాల్యదా వసుచరిత్రలను పాండురంగకృతిలో ప్రస్తావించినాఁడు.]

‘యమదండచండ మగుభుజాగమునకు వెఱచఱచి యాఖు కన్యక కమలా
రమణాంఘ్రి జేరె గురుభీ | తమతికి నాముక్తమాల్యదకు నెన యగుచున్.’ పాం.4(244)
‘గిరిశానుష్క బుద్ధి ను | పరిచయనింబోలే నొక్క పన్నగ మొకనాఁ
దురవధి నెచ్చటనుండియొ మురమర్చునుదివ్య భవనమున కేతెంచెన్.’—242.

(5) వ్యాఖ్యాతృపరంపరయు దీనిని పెద్దనకృతమే యనుట.—
‘ఉరు వగువిష్ణుచి త్తతన యోద్వహనంబును సంస్కృతాంధ్రవా
గ్గరిమ నలంక్రియారసశుం బగునట్లుగఁ బెద్దనార్యుఁ డు
గురభణితీర్ రచించె, నది గురటబోధము గావునన్, ధర్మ
స్థిర మగుచుండునట్లుగను జేసెదఁ డీక సవిస్తరంబుగన్.’—శ్రీనివాసవ్యాఖ్య.

(6) గుడిపాటి వేంకటకవి యని యొకప్రాచీనపండితుఁడు అముక్తమాల్యదకు టీకవ్రాసె
ననియు, అందు ఉపోద్ఘాతమున ఇట్లు న్నదనియు, ఆంధ్రపత్రిక.—1916- 28 ఆ.

చ. నను గుడిపాటివేంకన నెనారతసద్గురు భక్తియుక్తునిన్
ఘనఘృణి కృష్టిపాటికుల కంధిసుధాఘృణి చెన్నమంత్ర
నందను గణి వేంకటాద్రిని బ్రధానశిఖామణిఁ బిల్వబంచి యి
ట్లనియె సుధారసంబు గురియన్ మధురోక్తుల నాదరించుచున్.

గీ. పేర్చి నల్లసానిపెద్దన్న యాముక్త | మాల్యదాఖ్యకృతి సమంచితముగఁ
జేసె, నీవు టీక నేయుము, చెఱువనఁ | బండుపండినట్లే యుండుఁ గాక.

క. ఏవంవిధ బహుసుగుణ | శ్రీవననిధి వైన నీవు చెలఁగి యభేద్యం
చౌవరకృతికిం జేయఁ | గాకలయున్ డీక యనఁగఁ గడు ముద మయ్యెన్.

సీ. కరమర్చి గవిరాయగండపెండేరంబు | చెల్లించుకొన్నట్టి బల్లిదుండు,
కవులలోపల నాంధ్రకవితాపితామహ | బిరుదాంకుఁ డైనగంభీరమూర్తి.
మనుచరిత్రాది సమృత్కావ్యరచనము | సలిపినవైష్ణవ చక్రవర్తి,
కృష్ణరాయఁడు తన కేల్చిమిచే నెత్తఁ | బల్లకీ యెక్కిన భాగ్యశాలి.

గీ. అలఘుఁ డలసానిపెద్దన, యాఘనండు | మహిమఁ జేసినయాముక్తమాల్యదాప్ర
బంధ మేడ, మదీయధీపటిమయేడ, | నాకు శక్యంబె దానికిఁ డీకనేయ.

క. ఐనఁ దదీయ దయాసం | తానంబునఁ దోచినంత తద్దయఁ దద్వ్యా
ఖ్యానము చేసెద నీమది | కానందం బైనఁజాలు నని హర్షమునన్.’
అముక్త ప్రథమమద్రణ పీఠికయందుగల హెచ్చరిక వాక్యము బరికించునది.—

(7) ‘దీని యాశ్వాసాంతములయందుఁ గరాటక దేశాధిపతిగా నున్న శ్రీకృష్ణదేవరా
యఁడు దీనిని రచించినట్లున్నను, అతని సభయం దప్పదిగ్గజము లని విరుదు వహించియున్న యష్ట

కవులలో నాంధ్రకవితాపితామసుం డని నుతి కెక్కిన యల్లసాని పెద్దనగారు రచించినట్లు సంప్రదాయజ్ఞులైన పండితులు వాడుకొనుచున్నారు.—ప్రథమ ట్టుండుట;

(8) రాయకీర్తిప్రఖ్యాపనకౌఠికే వ్రాసిన గ్రంథము లగు కృష్ణరాయవిజయ రాయ వాచకములలో రాయకృతము లన్నయాసంస్కృత గ్రంథములనేని ఆముక్తమాల్యదనేని ప్రస్తావింపమియు;

(9) తిప్పన పెద్దనలును ఏతత్కృత గ్రంథమును దేనినిగాని పేర్కొనమి. కీర్తి తత్కృత గ్రంథముం దేర్కొనుటవలనఁ గలుగునట్లు సామాన్యస్తుతిచే కలుగదుగదా.

రాయనిని పెద్దనగారు ఎంతవర్ణించినను విద్యావంతుఁ డన్నారేగాని కవి యనలేదు. ఆయనకన్న పటువుగా తిప్పనార్యుఁడు 'కవితాప్రావీణ్య ఫణీశ' అనలేదా? యందుచేని—ఈ నుడియు రాయఁడు కావ్యాలంకార మర్జింఁగి డని తెల్పుచున్నదే గాని, కృతి రచించినాఁ డన్నమాట గాదు. తిప్పన్నగారే రాయని 'ఏకచ్ఛత్రిత సర్వభూవలయ' అని సంభోధించినారు; రాయఁడు అట్టిదా? అగునేని, ఢిల్లీసుల్తాన్ పారసీక యవన తురుష్కాంగ్లేయాది దేశముల ప్రభువుల మాట యేమి? 'కవితా ప్రావీణ్య ఫణీశ' అను తిప్పనకృత విశేషణము 'కవితాస్త్రీలోలునకు' అను పెద్దన కృతవిశేషణమునకు సమార్థకము. అట్లే పెద్దనగారు 'భోజక్షమాపతి విద్యాపరిపాక,' 'ప్రతికల ప్రాధిప్రియంభావుకా,' 'నిస్తంద్ర ప్రతిభా,' అనియు సంభోధించినారు గాని 'కవి' యనలేను. మఱియు పెద్దన తాను రాయనిపైఁ జెప్పిన చరమ సంకీర్తనముందేనియు రాయఁడు ఆముక్తమాల్యదా కవి యను మహాన్నతినూచక వృత్తాంతమును పిగలనీయలేదు.

(10) ఆముక్తమాల్యదాకవి వీరవైష్ణవుఁడు. శివునిని శైవమును సహింపఁడు. రాయఁడు శివుని సహింపనివాఁడు గాఁడు, దిగ్విజయానంతరము శివశ్రేష్ఠములనుంగూడ సేవించి సత్కరించినాఁడు.

గీ. 'కల్పరిగ కోటమీఁద లగ్గలకు నెక్కి | కార్య మొనరించి జయలక్ష్మిఁ గాంచి యచట,
నుండి తనరాజ్యమునఁగల్గు నొఱపుమీఱు | మంచిదేవస్థలములు వీక్షించి పెంచి.

సీ. శ్రీశైల కాళనాస్తి చిదంబరాదిక | రమణీయ శైవస్థలములఁ జూచి,...

శ్రీరంగ కాంచీకా శేషాచలప్రము | ఖములైన విష్ణుస్థలములఁజూచి,...

...విజయనగరంబు చేరె దిగ్విజయలీలఁ | బ్రజలు వర్ణింప నలకృష్ణ రాయవృపతి.'

అని కృ. రా. వి. - ఇంకను రాయవాచకమునం గనుఁడు. ఆముక్తము అట్టియుధియ దేవతాభక్తునికృతి కానేరదు.

(11) ఆముక్తములో రాజదినచర్యలో రాజునకు కావ్యరచనార్థము అవకాశము లేమి చూ.4(27) 'సౌఖశాయనిక.'

(12) రాజనీతి రాజే చేయ నక్కఱలేదు. చాణక్యుఁడు నీతిగురువులలో నగ్రేసరుఁడు, బ్రాహ్మణుఁడు. మఱియు ఈరాజనీతి ఘట్టమున పెక్కు భాగములు శాంతిపర్వ, శుక్రనీతి సార, చాణక్య నీతిశాస్త్రములనుండి గృహీతము లనియు, ఆకరము తెలియనివి కొంచెపాటివే యనియు, నెఱుంగనగును. మఱియు రాయలు మెచ్చెడు నయమార్గము సన్నిధానవర్తికి పెద్ద నామాత్యునికిని తెలియుచునే యుండును.

(13) పెద్దనగారు మనువులో శివస్తుతియుఁ గావించినారు. వారు దీనికర్తయుని యెట్లు తలంపవచ్చును? అని రాయవారుల యాశ్చర్యము. అందులకు పెద్దనవాదులు ఇట్లు బదులు పలుకుదురు. 'పెద్దనగారు మనువులోనే తనవిశిష్టాద్వైతమును శతకోపయితిని గురువుగా పేర్కొనుటచేతను, కడపట 'శేషభూత సమస్త శేషి' అనుటచేతను, ప్రకటించికొన్నారు. లోక కల వైష్ణవము ఉన్నట్టే ఉండి మురుగుటయుం గలదు. అది ముదిరినకొలదియు శివనిరసనమును బలపడును. అట్టి యుత్తర దశలో ఆముక్తమును వ్రాసియుండవచ్చును. 'ముది మది దప్పి' అనియుం గలదు గదా.' అని.

(14) అధికత తత్త్వనికే గాని ఆముక్తచన సాధ్యము గామియు, అట్టియధికమనము నకు రాయనికి అవకాశము లేమియు,--ఎందును రాయఁడట్టిఁడని చెప్పమియు,--[ఇతని విద్యా విశేషము నుగ్గడించుతావుల "గజపతిగఁజూటపాకలేన విదిత నానాకలేన వదన విజతామ్భాజేన భోజే నాపరేణ కావ్యనాటకాలంకార మరజేన ధరజేన" - ఎందును రాయఁడు కృత కావ్యఁ డన్నమాట లేమియు,]

(15) రాయనివారికి ప్రాయీకముగా గోచరింపని లోకవృత్తములే ఇందు పెక్కులు సవిశేషముగాను ఉండుటయు, పెద్దనగారు చరిమ పద్యములోనేని రాయలవారిని ఆముక్తప్రణేత యనమియు,

(16) మఱియు ఆముక్తములో బ్రహ్మసూత్రములు శ్రుతులును ఉదాహృతములు. ఈరాజు ఆత్మత్రియాపుత్రుఁడనియు ప్రథమ కలదు. తిదమగుఁజూతా, వీరత్వహోదరఁ డయిన యుచ్యుతి రాయలభార్యయొక్క సోదరి చెవిరెడ్డిభార్య, తత్సంతతి తంజావూరివిష్ణుపాద పద్మాద్భుత రాజోత్తములైరి. దీని నెల్లం బరికింప, ఆబ్రాహ్మవిద్యా నూత్రా గురుదాహృతులు ఈయనవి కానేరవు, అనియు వాదించుదురు.

(17) పెద్దనగారుదక్క పీరిసభలోఁగాని దేశములోఁగాని ఆకాలములో ఆముక్తి మాల్యదఁ జేయఁగల పాటివాఁడు వేటొకఁడు లేమియు, ఇవి యన్నియును--పెద్దనయే ఆముక్తి కవి యని నిరారించుసాధనములని పలువురు వాదించుదురు.

వాదము లెట్లున్నను,--రాయనివారు తొంటిభర్తృహరివోలె మహాప్రతిభులు. కలావంతులు, కవితాస్త్రీలోలురును; కానిచో అప్పదిగజములను వీల చేర్చుదరు? వారి నేల నిరంతరము బహూకరించుదు? అట్టి కవితారసమగును కవనమును సహవాసబలముచేతనేనియు అల్లను గూడ సమరులగుదురు. వారే రచించినట్లు గ్రంథముగో నున్నది. కొండంత స్వప్నకథయు నిబద్ధము. కావున దీనిని పెద్దనగారి లోడ్పాటున రాయనివారు రచించియుండు రచియు నెన్నవచ్చును. పెద్దనగారి యనుప్రవేశము తప్పదుగావున, ఇందు తప్పులున్న వనుట న్యాయము గాదు.

గ్రంథమున కర్త పీరితైష్ణవుఁడుగా నగపడుచున్నాఁడు. అంతటి మతావేశము శివస్తుతి చేసిన పెద్దనగారియందును, శైవత్వేత్రములకుఁ గొప్ప శాశ్వత కైంకర్యములు చేసిన కృష్ణరాయని యందును పొసఁగునా - అని కొందఱు ఆశ్చర్యపెందురు. అందులకు కొందఱు, 'ఇరువురును జీవితములో ఉత్తరకాలమున పీరితైష్ణవులై ఆ విష్ణుపారమ్యాభినివేశముచే ఒండొరుల సౌచ్యరికలు మెచ్చొంద ఈ ప్రబంధమును నిర్దింపఁ బోలుగు'రిని వచించుదురు. తెనాలిరామకృష్ణ కవిగ్రంథ

దును అదిలో వీరశైవుడుగా నుండి ఉద్ధటారాధ్య చరిత్రమును రచించి, ఆనంతరము వీరశైవుల వుండే, పాండురంగ మాహాత్మ్యమును నిర్మించినట్లును, ఆతని జీవిత చరిత్రమువలనఁ జేటపడును. అతఁడు పెద్దనకాలమువాఁడే కావున ఆముక్తము పెద్దనరచిత మని అతఁడు ఆ సీసపద్యములో చెప్పినమాటను నమ్రకుండుటకు నిమిత్తము గానరాదు. రాయఁడును తాను పల్లకీలో నునిచి యెత్తిన యాంధ్రకవితా పితామహునికిం దెలియక మ్రచ్చుచుదనముగా నిట్టి లోకోత్తర మాహా ప్రబంధమును రచించునా - పెద్దన గారును తనకుం బ్రాణ మిత్రమయిన రాయనికి అక్షీర్తి కాకుండు నట్లును, మాహాక్షీర్తి యగునట్లును తనీయ కవనమును సంస్కరింపక యొప్పరికింతురా?

“మూఁడేండ్లకుముందు విశాఖపట్టణ మండలమున ‘ప్రపంచదర్పణ’ మను పేరుగల సంస్కృత గ్రంథ మొకటి ప్రాచ్య లిఖిత పుస్తక భాండాగారమువారికి... దొరికినది. ఆందొకచోట

“అల్లసాని పెద్దనార్యేణ సత్యావధూపరిణయే:—

‘అబ్బులీఘ కరక్టాత్యై శ్శోభతే ముద్రితావలిః ।

ప్రోతేన బాణైః పుష్పేహ్ న్మాత్మ లక్ష్యపరమ్పరా॥’ అనియు, మఱొకచోట

“అల్లసాని పెద్దనార్యేణా ప్యేవ ముక్తం రసమజ్ఞార్యామ్:—

‘ఉడురాజ ముఖే మృగ రాజకటి ర్జరాజగతిః స్తనభారనతా ।

యది సా రమణీ హృదయే రమతేక్వ జపః క్వ తపః క్వ సమాధిరతి॥’ అనియుఁగలను.

ఆముక్తమాల్యదలో ‘పలికి తుట్టేఁజోపమల’ ఇత్యాదిపద్యమున— ‘భావధ్వని వ్యంగ్య సేవధగాఁగఁ జెప్పితివి సత్యావధూప్రీణనంబు మఱియు రసమంజరీముఖ్య మధురకావ్య రచన మెప్పించుకొంటి గీర్వాణభాష’ - అని కలదుగదా! ప్రపంచదర్పణోద్భృతము లగు మీఁది శ్లోకము లీపద్యమందుఁ బేర్కొనఁబడిన సత్యావధూప్రీణన రసమంజరులలోనివి కాఁదగు ననవచ్చునుగదా! ఆముక్తమాల్యదలో నాగ్రంథములు రాయలు రచియించినట్లుండఁగా నిందుఁ బెద్దనార్యుని పేర నుండెనేమిటి?

దుర్బుధి మాఖ శు. ౧ శనివారపు టాంధ్రపత్రికలో మన్మిత్రవర్యులు బ్ర. శ్రీ. వేటూరి ప్రభాకర శాస్త్రిలుగారు ప్రకటించిన వైవాచికము ఆముక్తము పెద్దనప్రణీత మను నాభాణిక మునకు కై దండ యొసంగుచున్నది. సర్వజ్ఞులైన పెద్దలు ఈ విషయమున పరమసిద్ధాంతమును నెలకొల్పుదురుగాక’

ఆముక్తమాల్యద: పీఠికానుబంధము.

క్రీ.శ. 1914-వ సంవత్సరమునం బ్రకటింపఁబడిన యాముక్తమాల్యదా చతుర్థ ముద్రణములో ఆపూర్వము ఒక యుపోద్ఘాతము 79 పుటలది కన్పట్టుచున్నది. అందు మూడు ప్రధానవిషయములు ఉపన్యస్తములు. (1) మతవిషయము, (2) చరిత్రాది విషయము. (3) కవన విషయము. తొలిదాన ఆభ్యుపగంతకవ్యములు సందడించుచున్నవి. కడను రెంటును నా మతము వేఱుపడియున్నది. [ఆ పూర్వముద్రణోపాద్ఘాతముందు మతవిషయము దప్ప కడను వ్రాతయెల్ల-ఆముక్తమాల్యదా కర్త పెద్దన కాఁడనియు, కృష్ణదేవరాయఁడే యనియు, నిర్ధారించు నుద్యమముతోడీ యుపన్యాసముగా నగపడుచున్నది: అందు 54-వ పుటలో 'ఇందుఁ బ్రయోగింపఁబడిన సంస్కృతపదములు కాని ఆంధ్రపదములు గాని సంస్కృతభాషలోని యే చంపూ కావ్య నాటకాదులయందును తెనుఁగు ప్రబంధములయందును గానరావు. అట్టి శబ్దముల పట్టిక నొకదాని నీక్రిందఁ బొందుపఱచియున్నాను.' అని యున్నది. దీని కనంతరము 61 సంస్కృత పదములును, 43 తెలుఁగు పదములును, రెండు పట్టికలుగా ముద్రితములై యున్నవి. పట్టికలలో ఆ పదములకు ఆశ్వాస గద్య పద్యాదిసంఖ్య నిరూపితముగా నుండలేదు. అందువలన వానిని గ్రంథమందు కనిపట్టుట కరము క్లేశకరమయినది. కనిపట్టిన పిమ్మటను ఇందు భీష్మార్కములయందు పెక్కుతావుల నున్న యేకపదము ఏ యర్థమందు ఆప్రయోక్త మని యభిప్రాయమో, ఆ యన్ని యర్థములందును ఆప్రయోక్తమే యని యభిప్రాయమో, అదియు విదితము గాకయున్నది. పదములముద్రణములో అవి గ్రంథమున వచ్చిన క్రమమేనియు అనుసృతిముగాదు; అకారాది క్రమమేనియు లేదు. ఇందు పదముల వర్ణక్రమము పెక్కింట మూలగ్రంథమునకు వేర్పడి యున్నది. మఱియు పట్టికలకు అవతారిక యగు నుద్యోతవాక్యముంబట్టి, ఆముక్తమాల్యదలోని యేపదముగాని ఇతర కవులు ప్రయోగించినది కాదని, అనఁగా - 'పూని ముకుందునాజ్ఞ' ఇత్యాది పద్యములోనివి - పూనుధాతువు, ముకుందశబ్దము, ఆజ్ఞాశబ్దమును ఇత్యాదులు అనఁగా ఆముక్తమాల్యదలోని సకల శబ్దంబులును ఉభయ భాషలయందు (ఏకావ్యనాటకాదులయందును) లేవని యుపోద్ఘాత రచయితగారి యభిప్రాయముగాఁ గొనవలసినవచ్చును. మఱియు ఈ యప్రయోక్తతాఖ్యాపనము గ్రంథమందు దోమోపణతో గుణాలోపణతో మఱి యేప్రయోజనమునకో ఆచట వ్రాయఁబడియుండలేదు. అయినను వైలక్షణ్యము గాన దోమోపణకే, రాయకర్తృతాస్థాపనకే, ఉద్దిష్టమని యెన్నఁదగియున్నది. పట్టికలం జరువఁగా అందలి పదములు ప్రాయోగముగా ఆన్యగ్రంథ ప్రయోక్తములుగానే స్ఫురింపఁపొడంగినవి; కతివయ పదములు ఇతర గ్రంథములందు ప్రయోక్తములుగామికి కారణము స్పష్టముగానే కనఁబడినది. అది యెల్ల నెట్లన్న—

85. ప్రథమపట్టికలో 'పాదూనామౌక్' [ఆపదములను సులువుగా నెఱుంగుటకై అకారాది క్రమముగా ఇందు ఆపట్టికలను అనువదించినాఁడను.] దీనియర్థము 'పాదరక్షలను మోచు వానిని' అని; అనఁగా - 'తాము రాజసభలోనికి పోవునపుడు బయట వదలిన తమ పాదరక్షలను అపహృతములు గాకయుండునట్లు తనచేతం బట్టుకొనియుండి, తాము సభనుండి

వెలువడి రాగానే, తను పాదములకడ నిడువట్టి తను సేవకుని' అని ప్రకరణానుసారియైన వివరణము. దీనినే తెనుఁగుపదములచే 'చెప్పలమోపరి' అని చెప్పనొప్పును; పాదాశ్చబ్దము ప్రసిద్ధమే, వహధాతువును ప్రసిద్ధమే. ప్రసక్త వివక్షితార్థబోధకై కవి కల్పించుకొన్న యీనుడిమొత్తము మఱి యెంచునేని ఏల యుండవలయునో దురూహముగా నున్నది. ఇది యిట్లు యాగికముగా కూర్చుకొందగిన దౌటను ఈక్రింది 'పాదుకాధారక' ప్రయోగము నూచించుచున్నది:— 'వేంచేయు నవసరంబున...తాంబూలిక తాళవృంతిక సరవాహక చాత్రిక చామరిక కాళాచిక కరదీపికాధారక కాతారిక కారవాలిక పాదుకాధారక సర్తక గాయక వైణిక కాకునిక...' ప్ర. వేం. వి.వి. 78.

(14) ఇట్లే 'కస్థల(ము)' ఆర్థము—క=నీటియొక్క - స్థలము=తావు; ఇట్టిదే 'కవి' శబ్దము జలపక్షిపర్యాయము.

'కరబదరసదృశ మఖిలం | భువనతలం యత్ప్రసాదతః కవయః |

పశ్యంతి నూత్నమతయః | సా జయంతి సరస్వతీదేవీ.' వాసవదత్తపీఠిక.

[కం జలం విః పక్షీ తత్త బహువచనమ్- కవయః జలపక్షిణః' అని దానిటిక.]

'కవి యల్లనానిపెద్దన! కవి లెక్కనసోమయాజి గణుతింపంగా,

కవి నేను రామకృష్ణుడఁ | గవి యనునామంబు నీరుకాకి లేదే?'—రామకృష్ణుడు.

'కం శిరోఽముసుఖే క్లీబం తత్రైవ చ క మవ్యయమ్' అని నానార్థరత్నమాల.

'క-న॥ ఇది శిరస్సునకును ఉదకమునకును సుఖమునకును పేరు. ఈ యర్థములయందే 'కమ్' అని యవ్యయముఁ గలదు.' అని తట్టిక. ప్రకృతియన 'కస్థల' అనునది 'నీటితావు' అను సర్థమున కవి కల్పించుకొనిన సమాసము. ఇది మఱి యేగ్రంథమందును లేదనుట పూర్వోక్తము వంటిదే. (21) 'ఘర్తగవి' ఇందుల పద్యము—

ఆ. 'తనువు గొరిజఁ గొమ్మఁ గొనకుండ మలఁపుచుఁ | జప్పుడెఁగఁగ దోఁక నప్పించి,
శోణితంబుఁ గ్రోలుచునె నేర్చుమై ఘర్త | గవిని గవికి నీడ్చు నవసరమున.'

'ఘర్తగవిక = యాగధేనువును' అని టీక. 'ఘర్తగవి' యను మొత్త మప్రయుక్త మనియో, 'ఘర్త'శబ్ద మప్రయుక్త మనియో, 'గో'శబ్ద మప్రయుక్త మనియో, భావ మెఱుకవడకున్నది. మొత్తము పూర్వోక్తములవంటిదే. 'ఘర్త'శబ్దమాత్రమే వివక్షితమేని ఆశుశుక్లాజ్యాదులవలె గ్రహింపఁ దగు నని మన్నతము. 'ఘాన్తసానామసి క్వచిద్భాషాయాం ప్రయోగః'—'అధ్వర్యుక్రతుః' 'ఇతిజ్ఞాపకాత్' అని రామాశ్రమి. 'గిరిశ' శబ్దంబును నిట్టిద. [ఇదియే 8(19)లోని 'ఘర్తధేనువు' కకును సమాధానము.] కాళిదాసు 'త్రియమ్బకం సంయమనం దదర్య' అని ప్రయోగించుకొనిన విధమున నని యేనియు సమాధానపడఁదగును.

(4) 'అయనిష్ఠ' అని యొకపదము; ఇందు టకారము తకారమునకు బదులుగా పారఁబాటని గ్రహించిన, 'అయనిష్ఠ' అనునది. 'అయనిష్ఠ ధవళాతపత్రి దగునయ్యాగంబు' ఇత్యాది 4 ఆ. 165. పద్యములోనిది. 'అయనిష్ఠక=శుభావహ విధి నిష్ఠచేతను. 'అయశ్శుభావహోవిధిః' అని యమరము. అని యందుల టీక. రఘు. 4(26) చూ. 'స గుప్తమాలప్రత్యస్తః శుద్ధ పాష్టిరయాన్వితః | పడ్డిధం బల మాదాయ ప్రతస్థే దిగిగీషయా.'

అందుల బీకలో “అయాన్వితః (అయేన శుభావహవిధినా అన్వితోయుక్తః) మధ్యమః”
న్వితః । “అయశ్శుభావహో విధిః” ఇత్యమంః,” అని నందర్గి కారపండిత ముద్రితము.

అట్లే కిరాతార్జునీయమున 5(20)-‘సులభైః సదానయవతాయతతా’ ఇత్యాది. ఇందుల
మల్లి నాథీయటీకలో — ‘అనువతా భాగ్యవతా...‘అయశ్శుభావహోవిధిః’ అను పై రెండు
ప్రయోగములను ఆప్తినిఘంటుదాహృతిముల. మఱి అతి ప్రసిద్ధమైన నిష్టాశబ్దమునకుం గూడ
ప్రయోగము వలయునా? ఆప్తినిఘంటువునుండి యుద్ధరించెద,—“మనో నిష్టాశాన్యం భ్రమతి
చ కి మ ప్యాతిభితిచ” మాలతీ 1(31). “శాస్త్రేషు నిష్టా సహజశ్చ బోధః” మాలతీ. 3(11).
ఇట్లు నిష్టాశబ్దమునకు ఎన్నియేని సంకింపవచ్చును. ఈ రెంటి సమాస మైన ‘యయనిష్ట’
అనుదానికై ప్రయోగాంతరాన్వేషమేలాకో గోచరింపకున్నది.

(47) ‘వార్ధశ్రవస’ ఇందు ‘ర’ అనియే ముద్రితము. ఇది రథలనడుము దకారము లేదు.
మఱి‘వా(ద్ధ) శ్రవస=కాకరూపుగల జనుంతునియొక్క’ అని తప్పికి. వృద్ధశ్రవసుఁ డనఁగా
ఇంద్రుఁడు, అతని యపత్వ మైనపురుషుఁడు ‘వాద్ధశ్రవసుఁడు’ అని వ్యుత్పత్తి; ఇంద్ర
పుత్రుఁ డనుట; అతని పేరు జనుంతుఁడు. ఇట్లు సుబోధ మైన తద్దితాంత ప్రయోగము
నకు ప్రయోగాంతర భావాభావ సంతవలనం బ్రయోజనమేమి? వాటియు నింద్రపుత్రుఁడేగావున
తత్పరముగాను ఈ పదము ప్రయుక్తము. కం. పా. ఉ. రామాయణములో ‘విశ్రవసుసుతుండు
కార్తవీర్యార్జున వాద్ధశ్రవసాదుల కోడిన విశ్రుతకథలు గలవు.”106(177) చూ.ఆనుబంధము.

(33) ‘పర్జనీ’ - ఇది 5(89) వని యగు సీతపద్యములోనిది. ఇందు స్నానీయ వస్తు
వులలో ‘హరిద్ర’ (పసుపు) చెప్పబడినది. మరియ నప్పద్యమునందే పసుపునే చెప్పవలసివచ్చి
నంతట, చెప్పిన పదమునే చెప్పవల యని ‘పర్జనీ’ శబ్దమును కవి ప్రయోగించియుండునేమో.

సీ. “హేమపాలిక హరిద్రానులక్యాదికి । స్నానీయవస్తుప్రజంబుగొనుచు...పర్జనీ లేక పూర్ణ
సాభాగ్యదాంఠ । ధూతి చుకిచకి లీలెండవోడ మాటుమలయు...”

పర్జనీశబ్దము నిఘంటువులలో హరిద్రా పర్యాయముగా పతిము గాదు. ‘దారుహరిద్రా’
పర్యాయముగా పతిము; దారుహరిద్ర ఈయ ప్రాసపసుపు. దానినిగూడ ఇట్లు ఉపయో
గించుట కలిగియుండేనేమో? ‘నిశాహ్వ కాఞ్ఞనీ పీతా హరిద్రా వరవర్ణినీ’ ‘అథ పీతద్రు కాలే
యక హరిద్రవః । దర్శి పవచ్చుచా దారుహరిద్రా పర్జనీత్వపి’ ఆము. ‘హరిద్రా వ్యశదీ పీతా పిణ్డా
గౌరీ నిశాహ్వయా’ ‘పర్జనీ రజనీ దీర్ఘ రాగా గోమతపర్ణికా’...‘దర్శి పవచ్చుచా పీతదారు దారు
నిశాభిధా । కటబ్జటా పర్జనీస్యాత్ కాలేయక కుసుచ్చికా’ అభిధానరత్నమ్.

ఇటు కవి పర్జనీశబ్దమును మ్రానిపసుపనేడే వాచ్యార్థమందుఁ బ్రయోగింపక లక్ష్యార్థము
గా పసుపును జెప్పటకు ప్రయోగించినాఁ డనియేని తలంపవచ్చును. ఇట్లే మఱియేకవియేని
యీశబ్దమునే ప్రయోగించుట కాకతాళీయము గావున, అట్టి ప్రయోగ మన్యకవనములలో
దుర్లభమైయున్నది. అయినను వాఙ్మయము నెల్ల చూచినవా రెవరు? పక్షాంతరము అభి
ధానరత్నమాలనుండి పై సుదాహరించిన హరిద్రా పర్యాయములలో ‘పర్జనీ’ అని యొక శబ్దము
గలదు. ఇటు నదియే కవి ప్రయోగించినదిగా నుండి, లేఖకాదులచే ‘పర్జనీ’ అని మార్పబడి
యున్న నుండును. ఆముక్తమాల్యదలో అట్టివి లేఖకాది ప్రమాదజము లెన్ని లేవు?

(25) 'చండాలిక'—అర్థము చండాలవీణ. 'చాణ్డాలికా తు కణ్డాలవీణా చణ్డాల వల్లక్తి' అను. ఆముక్తమాల్యదలోని చండాలుని కథక మూలమయిన వరాహపురాణ చండాలకథలో గీతిప్రభావప్రాప్తసిద్ధి యైన చండాలుడు (వీణా మాదాయ నిర్వయా) 'వీణం కేలఁగొని బయలు వెడలెను' అని యున్నది. చండాలవీణను పై యమరవాక్యానుసారముగా 'చాండాలిక' యని ప్రకృతకవి వ్యవహరించినాడు. ఈ చండాలకథను ఈయన ప్రసక్తము గావించికొన్నందున ఈయనకు ఈ పదము సుప్రసక్త మైనది. సంస్కృత గ్రంథములో ప్రసక్తమయినను వీణాశబ్దము చేతనే నిర్వాహ మైనది. ఇతర కవులకు ఇట్లు ఈ కథయు ఈ వీణయు ప్రసక్తములే కాలేదు. అనుపంగికముగా నేనియు ఇది మత్స్యతిథ కలిపయ గ్రంథములలో ప్రయుక్తముగా లభింపమి వాస్తవమే. అంతమాత్రాన వాఙ్మయములో నుండనే యుండ దని తలఁపఁజాల. ఇంక నేని దొరికినను దొరకరాదా? ఆంధ్ర వరాహపురాణమున ఈకథ కనబడలేదు.

(81) 'ధామార్గము' అది ఆవడకాయకును ఉత్తరేనికిం బేరు. ఆముక్తమాల్యదలో పై రెండవయర్థమున నున్న దని తట్టిక.

నా కనిన యలంతికావ్యములందు ఎటను ఇది ప్రస్తము కాలేదు. కాని ప్రసక్తిని బట్టి చరక సంహితలో ప్రయుక్తము. — 'మదనం మధుకం నిమ్బం జీమూతం కృతవేధనమ్ । పిప్పలీ కుటజేక్ష్యమాణ్యేలాధామార్గవాణిచ, ఉపస్థితే క్షేపపిత్తవ్యాధా వామాశయాశ్రయే । వసునార్థం ప్రయోజ్యేత భిషగ్ దేహ మదూషయన్.'—ఆపామార్గ తిండునీయాధ్యాయము.

ఈచెప్పిన ౮-కి గాక కడమ ఏకీ-కిని బహుళప్రయోగములం జూపెద.

(41) 'మత్తల్లి (మత్తల్లికా రూపాంతరము)'—అని పట్టిక. [తద్రూపాంతర మేమో కాదు. పదమును అన్యత్ర ప్రయుక్తము. 'కాలియశ్వేతము| రసనీ నృత్తమత్తల్లి హస్తీసకా' 3(92)

౧ కా. 'కందర్పాస్త్రము లంచు, నంచితకటిత్కాండంబు లంచుక, సుధా

మందస్యందము లంచు, గాంచనలతామత్తల్లు లంచుక,' పాం. రం.

౨. క. 'చెల్లఁ బా హిందోళకథ| మల్లకుఁ దియమోవి గలుగు మదిరాక్షిమ

త్తల్లికి ఫాణితవాణికి| వల్లెయె యీజాటుకూటువలఁ బొనరింపక.'

[ఇట నానుపంగికముగా నొకటి చెప్పెద:—ఉపోద్ఘాతములో (88) ఉపనిషద్వాక్యములు ఉద్ధృతములు. వానిలో 'తిప్త' అని 5 మాఱులు ముద్రించినారు. ఈపదమున తరచు గాని టరచు గాదు.

'మన్రో హీనః స్వరతో వర్ణతో వా| మిథ్యా ప్రయక్తో న తదర్థ మాహ

స వై వాగ్వజ్ఞో యజమానం హినన్తి| యథేంద్రశత్రుఃస్వరతోఽపరాధాత్.' అని]

3 కా. 'మల్లాంబావరపుత్ర, గర్వితరిపు క్మౌపాల సంపత్తివి

ద్యుల్లావణ్యకళా శరత్సమయ, లీలోల్లాసిచాహాసిమ

త్తలీ నర్తన రంగ రంగదసుహృద్ధాత్రీశోజీవీర, మా

ద్యులీలా కకుబంతవారణ, సువర్ణాహార్య ధైర్యోదయా.' జై. భార. 1(140)

౪. ౪. 'రయాయత్తంబు లగుతత్తద్గతుల సత్తరంగిత కుతుకంబు చిత్తంబున నత్తమిల్ల రుచిమత్తల్లికల (మత్తల్లికల?) మత్తిలిన తత్తరంబున...' వనవిహారము. G. O. M. L.

౫ మ. 'క్షయకాలంబున సీధుసాగరరసాస్వాదాతిరేకంబునక'

నయనాబంబులు ఘూర్ణితంబులుగ సంధ్యాకాళరాత్రికర

ద్వయతాళానుగతిం బ్రమోదమున మత్తలిమహానృత్యము'

బ్రియ మొప్పారగఁ జేయఁజైరవుడు గల్పించుకొ మహాశ్వర్యముల్' ప్ర. 547.

ఈ ప్రయోగములలో కొన్నిటివలన 'మత్తలి' యనునది నృత్యవిశేష మని స్పష్టపడుచున్నది.

మత్తలిలక్షణము:—భరతనాట్య కాస్త్రము.

'వామదక్షిణపాదాభ్యాం ఘూర్ణమానోపసర్పణైః।

ఉద్వేషితాపవిదై శ్చ హస్తై ర్నర్తయ్యదాహృతమ్।

స్థలితాపసృతా పాదౌ వామహస్త శ్చ రేచితః।

సవ్యహస్తః కటిస్థః స్వా దర్శమత్తలి తత్ స్మృతమ్'

౬ మ. 'ఎలమిన్ శైశవయావనాంతరవయో హేలావిలాసంబు మై

నలమకొ గన్గొని జోస్యు లుంచినశుభోదంచన్తహూర్తంబునక'

జెలిమిక భూసురవృద్ధశాంధవజ నాశీర్వాద పూర్వంబుగాఁ

దలిమం బెక్కఁగఁ జేసెఁ దల్లి నను నుద్యన్నోదమత్తలియై.' వైజయంతీ వి. ఆ. ౨. ప ౬౯.

(ఉద్యన్నోద మత్తలియై మోదముపుత్తిలుచున్న మత్తలి నృత్యము కలదై)

౭. 'ఫలత్కుండల మావలాకులమణిహారం కన్దాత్కజ్జగ

శ్రేణీనూపుర మేఖలం చలకుచం వల్లన్నితమ్బులమ్

ఆన్యోన్యం మణిదణ్డికాహతివల శ్చైత్రావినాఞ్చలం

ప్రకాస్తం యమినోమనోఽపి హరతే హల్లీసక క్రిడితమ్.' రతిమన్తథనాటక 8(88)

(60) హల్లీసక-'నృత్యమత్తలి హల్లీసకా' ఉ. ౮

౧. 'కుండలీదండలాసక...హల్లీసకాది నృత్యంబుల నవలోకించుచు,'భీమేశ్వరపురా.1(117)

౨. సీ. 'గగనకల్లోలినీ కల్లోలమాలికా హల్లీసకములతో నవఘటించి' శృం. నైష. 1(87).

౩. వ. 'చకాసత్కల్లోల హల్లీసక హల్లోహల తమసారంబును.' ప్ర. రా. కేం. వి. వి (561)

౪. వ. 'పట్టఁ జాలనిసంతోషంబు (న) హల్లీసకంబు సలుప.'—,—569.

౫. వ. 'సముల్లోలకల్లోల హల్లీసక ప్రభూత ఝంఝానిలంబులు చఱచికొట్టినక' వ. (121)

౬. వ. 'జలధిసముల్లోల హల్లీసక నిభార్భటి'—, —10(21)

౭. వ. 'భూషణద్యుతుల హల్లీసకంబు లగు సువర్ణాంశుకంబులం...' కృ. రా. వి. 1(56)

౮. 'ఉదఞ్చత్కావేరిలహరిషు పరిష్కజరజ్జే నటస్తః

కుహూకణ్ఠీ కణ్ఠీరవ రవలవత్రాసిత సోషితేభాః

అమీ చైత్రే మైత్రావయణి తరుణీకేళికశ్చేలిమగ్నీ

చలద్వల్లీ హల్లీసక సురభయ శృణీ చఞ్చన్తి వాతాః' సు. ర. భాం. 544(182)

(40) 'మణిధను'—ఉ. ౫

'అనితమేఘస్థ మణిధనువు' 4(108); 'మణిధన్వో జ్వలాహఢముక' 103; 'చివికిన మణిధనువునఁ దొరగుచునీ'—, —141; 'కరఁగుచుఁ బుట్టుచుండుమణికార్డుకరక్రిమ' 100.

౧ మ. 'ఆమరెం దత్సృతి నేగునీలమయచక్రాంకంబు లింద్రావళి
ధమః దప్పించుక ధాత్రిఁ జేరిననుద్యత్తుష్కలావర్తము
ఖ్యమహామేఘవలంబులో యనగఁ జక్కం గాండధారావిశే
షములుక భూరిమణి వరాసన విభాజితంబులుం జూడఁగన్.' చంద్రికా. 1(159)
['భూరిమణి' = అధికమణులుగల, శరాసన = ధనువులయొక్క, భూరిమణిశరాసన = ఇంద్ర
ధనులయొక్క యని యర్థాంతము. ' అని తల్చీక.]

౨. చ. 'కలితమణిశరాసనున కాండధృతిక వరవాజిసంగతిం
బాలుచు సువర్ణకూట మరిభూపవిదారణఁ జూడఁ గాంచనా
చలవిజయప్రయాణ పరిషన్నహనాత్మతఁ బూనుటలో గతుం
దెలిపె మరుద్గతిధ్వనను దీర్ఘహాచ చుభేరికాధ్వనులో' 2(11)

౩. సీ. 'సన్దణిచాప ముసంతెదక' గను నరి। మండలి కిది యార్చి మన్ను మనుచు'
['ఇచ్చట సన్దణిచాపము = ఇంద్రధనుస్సు' - ఆనిటిక.] —, — 6(86)

౪. చ. 'ఆనుడుఁ బరశ్వధాయుధుఁ డహంకృతి జేరిక నిచ్చినట్టి విల్
దనకడకంటిచాయ మణిధన్వతఁ గన్నడ నెక్కు నెట్టి సం
జనితగుణ ధ్వనిస్తనితసంగతి నొప్పె ఘనాఘనంబుతో
ల్కిని నరపుంగవుండు నరలేఖశిఖావళకోటి గంజిలన్' ఆంధ్ర. చం. రా. ఆ. 3(150)

౫. వ. 'రామభద్రుఁడు... మరుచ్చటుల జన నిరాఘాటఘోట కానుపంగం బగు శతాంగంబు
నుత్తుంగరంగ శ్యామశృంగంబు నాగోహించు చంచలామణిధనురుదారధారాధరంబు డంబున
మెఱయ నెక్కి.'

(13) 'కలంబ' — ఉ. ౯

'కలుషము లడంచుఁగాక లంకాపురాంగఁజొంబర చరత్కలంబ కదంబకములు.' 4(27)

౧. 'పరస్పరోత్తాల నృపాలమాలా కలమ్మబాలై ర్బలయో ర్ద్యూ సా
ఆకమ్మతాన్యోన్య విలోచితక్షుః కటాక్షపాతై గ్మ్యగళీవ యూనోః,' బాల. కర్ణ (56)

౨. క. 'బిగరుహ నయనావిసరప్రసవకలంబకుఁ డతండు పరితోషిత వి ।
ప్రసతీకదంబ కానన । హసితైందవ బింబఁ గోనమాంబ వరించెన్.' కవల. 1(35)

౩. చ. ఘనగజదర్పభేదన మఖండసురారి పురప్రభంజనం ।
బున లఘుధర్మఖండనముఁ బూనిచివేలుపు లెంచ నుగ్రవ ।
ర్మనఁ దనరారు నమ్మనుజరాజకలంబము చిత్ర వైఖరిక
దనిపె నజాతజాంతర ముదారతర ప్రమదోర్వివన్ధ్యానికన్.' చంద్రికా. 3(115)

౪. వ. 'హరపురాసుర సమరాస్థానంబు పోలిక ననంత కలంబ విజృంభగుణంబై' 120(22పం.)

౫. చ. ... మద్భుజోగ్రధ । నృతరుణభోగివాంత విషవహ్ని సమాన కలంబధారచేన్. 181

౬. వ. కంతుఁడు ప్రయోగించు నిర్వలజ్వాలావల... కలంబ కదంబకంబులడంబున...' 6(48)

౭. నాభిన్చి చేమే మను మాతరం సతీ । మి త్యేవ కిం పంచశరేణ స క్రుధా
విధాః కలమైర్వలవిలమితం నిజై । ర్యోధాముమూర్ఖః సకలాస్తైవతే' రుక్తి. 4(23)
[కలమైః = బాణైః' అని తల్చీక]

౮. నలినకలంబ వీరబలనాథుండు పైతృండు తద్వలొచితోజ్వలలతికాకుటిపటలి జక్కఁగఁ
చాలెము డించె నయ్యెడక' చంద్రికా. 2(72) F. 'అపూర్వ కలంబ సమీక కేళి'—3(108).

(53) 'శృంగాటక.' ఉ 33.

కలసి యొకకొంతనేపు శృంగాటకముల । నగరివెను జూచుచునె మంతనంబు లాడి
చనిరి విద్వాంసులిండ్ల(కు)' '[శృంగాటకము=నలుత్రోవలు గలిసెడుచోటు 4(8).]

౧. వ. 'అకటకట వికటకూటకోటి విటంక శృంగాటకా శ్లోకమాన జరదించు బింబ
గళ దమృతబిందు దుర్ది నార్దీకృత' మను. 1(72).

౨. సీ. ఘనసానుశృంగ శృంగాటకంబులుగాంచి యుగులు హేమాద్రి యనుచువ్రాల '8(11).

౩. గీ. 'ఘనశిరశృంగ శృంగాటకములు వెంచి' కాశీ. 1(116).

౪. 'స్వాధీనే మాననే పురిం విదధతీ మృత్యోః స్సకృత్యాత్యయ

క్రీడత్కింకర సంఘసంకట మహాశృంగ్గాటకా తాటకా' భోజచం. బాల. ౮0.

౫. గీ. ఆగజ భయమందె బ్రమఘలు బెగడుగుడిచి, రుపనిపత్తులు ఘోషించె నొక్కపెట్టె,
గాలకంసుని మాళి శృంగాటకంబు, గాండికంబునఁ దాటింపఁ బొండవుండు.'

హరివిలాసము. 7 (10).

౬. ఉద్యానే జీర్ణకూపే చ వటశృంగ్గాటచత్వరే... । ఏషుస్థానేషు యే దప్తాస్తే న జీవంతి-
మానవాః.' కామరత్నము. సర్పవిషనివారణము. 4.

౭. శృంగాటకంబులఁ జైత్యము । నం గలమహిజంబుల బిత్తువనగ్ధలమును గు
ప్తాంగన నుద్యానవనం । బుంగదియఁగరాదు రే విమధవర్యునకుక.' విష్ణువు.

౮. 'తీరక్టార్య కవి ర్భూభాణ లలితం శృక్టార శృక్టాటకం
భాణం కిష్కాన పశ్చాదభాణ విజయారమ్భ ప్రియంభావుకమ్'—పశ్చా. భాణ.

F. 'శృక్టారీ సవయోభి రశ్చుతి సమం శృక్టాటకోపాన్తికమ్'—78.

౧౦. ధాతుశ్చతుర్భుభీకణ శృక్టాటకవిహారిణీ ।

నిత్యప్రగల్భవాచాలా ముపతిష్ఠే సరస్వతీమ్.' మరాఠి. 1(11).

౧౧. పురా పురాం భేత్తు రిహ త్రినేత్రీ । శృక్టాటకే తుల్యరుషి సితేపి
దగ్ధగిత్వజ్వల దేక మనేయ తదూయలేఖా మపినాసహేతామ్'—7(31).

౧౨. 'ఘనశృంగాటము నర్తదోర్తిపటినీ గరదిశాపేటముక.'—2(13)

౧౩. 'కలకల నవ్వుమేడలు పాడుగాఁ ద్రవిలి

శృంగాటకంబులఁ జిన్నబుచ్చి'—రామాభ్యు. 6(201).

౧౪. దృశ్య శృంగాటక దీర్ఘిక నాభిగాఁ బృథురప్రచక్రంబు పిఱుఁడు గాఁగ'—10౪.

౧౫. 'శృంగాటకచంద్రకాలకొనఁ గాలిచి'—246.

౧౬. 'కలిగియె వెలుఁగు శృంగాటకంబులు'—7(31).

౧౭. 'య దత్ర కణవర్తి న్యపి సువర్ణాభరణే నిభిలగుణశృక్టాటకే రతిమన్తథ నామ్ని
నాటకే ఆన్యతో గవేష్యతే'—రతిమన్తథ నాటక ప్రస్తావన.

౧౮. ఉ. పాటిత దుష్టసత్త్వ వనవాటక నిద్రబలావరుడ శృం ।

గాటక గ్రంథిలక్ష్మణుడు గాథలలాటకఁ గ్రూరతారకా ।

నాటక నాంత్రకాంచి పరిణదశకప్రపతత్కృమిచ్చటా ।

కీటక రక్తనీక్తపటుఫేటకఁ దాటకఁ గాంచరయ్యుడక, భాస్కరరామాయ.

౧౯. 'కదలి నిజకటకాంచితోత్కట గిరింద్ర । మాటకందరవాటి శృంగాటకములఁ ।

బాటిలుచు నుండు రహితు లే మేటివలన । నతఁడు వేంకటరామరాజాఖ్యవిభుఁడు.'

అభిషిక్తరాఘవము.

౨౦. సీ. 'ఆననతాంగుష్ఠాగ్రహర్యనిర్యద్రత్న । ఖనిఘనాంతరిత శృంగాటకములు.' మను. 6(102).

౨౧. తే. అన్నపూర్ణ వికాలాక్షి యనెడుపేర్లఁ । గాళికామధ్య శృంగాటకములయందు

విశ్వపతిదేవి మధ్యాహ్న వేళఁబెట్టు । నమృతపాయసదివ్యాన్న మనుదినంబు.' కాశీ.

౨౨. తే. అడ్డపెట్టెడఁగాక తీవ్రాంశురభము । ప్రహరిదిరుగక యుండంగ భర్తగిరికిఁ ।

దరతరంబ యజాండ కర్పరము దాఁక । ఘనశిరఃశృంగ శృంగాటకములు వెంచి' 1(16)

౨౩. 'నగరం హిమవన్తమివ...శృంగ్లాటోపచితమ్' కవికల్పలత - శ్లేష స్తవకము - ప్రకీర్ణము 21.

[పక్షే చతుష్పథేన ఉపచితమ్—అని తట్టిక.]

౨౪. మదకమ్మి కమ్మ దమ్మ కుచకమ్మ సంభావనీయరమ్మోరూ పరీరమ్మ సంభార ఘుస్పణ హరిణమద ఘనసారప్రభృతి సురభిద్రవ్య సంపాదన చటులభుజంగ పుంగవ సంగత శృంగ్లాట కోత్సల్ల హృదయంగమాయాః శ్రీరజనగర్యాః' పంచబాణవిజయము.

౨౫. వ. వింధ్యంబు...విబుధశైలంబుతో స్ఫురించి యూర్ధ్వాండ కర్పరంబు నిజశిరః శృంగ శృంగాటకంబుల నుద్ఘాటించు' కాశీ. 2(98).

౨౬. వ. 'కాంచన శిరః శృంగ శృంగాటకంబులం గమలభవాండ కటాహంబు నుద్ఘాటించుచు తనమేనిపాడవు నేలసపాటంబుగా వంచి'—1(59).

౨౭. సీ. 'అభ్రంకషము లైన యానీశిరఃశృంగ । శృంగాటకము లెట్లు చిఱుతపఱిచి'—2(165).

౨౮. వ. 'పాటల జలూకిరీటుండు హాటకమాట శిఖరశృంగాటకాఫేటంబుల.' 3(57).

౨౯. మ. ప్ర. 'అనివార ల్వంట రాఁగా నరిగి సవతుకుం దై పురోభాగభూమిక

గనియెక నత్తిత్రమార్గహి-శ శిఖరశృంగాటక స్థాంథకస్ప

ర్థినిరాఘాట ప్రకాశ ద్విగుణనీతిమద్దేదీప్యమానాత్తతోచి

రుని కల్పీభూత సర్వద్రుమజలధి చతుర్ముద్రి నారాజతాద్రిక.' కరాహ. 6(82).

౩౦. వ. 'సముత్తుంగ శృంగ శృంగాటక నటన్దయూరంబుల,'—3(6).

౩౧. 'అమరమద్దిరైర్విరాజిత శృంగ్లాటకా' కాదంబరి. పూ. 108(8).

౩౨. 'భ్రాతృశ్రీరాఘవశ్రేయసే శ్రేష్ఠిమోకలః భ్రాతృసాజ్ఞా వాసహిలో మాగ్ధే శృంగ్లాటక మృష్టాదక పూర్ణాం వాసీం నిర్మితే.'—ప్రా. తే. మా. 74.

౩౩. 'యస్మిన్ జగన్ద్రజిత మస్తివస్తు : యస్మై స్వయంభూః స్పృహయ త్యజస్రమ్

తచ్ఛోభిత్రయోగ్లోచనయోః పథా నః । శృంగ్లాటకం నాటక మావిరస్తు.' ప్రతాప.

౩౪. ఉ. హాటకగర్భచేత గమలాసనుచే జతురాస్య కంఠశృం

గాటకపీఠికాకృత విగాహచతుఃస్రతిచేత దేవతా...శృం. సై. ఆ. 1-3

(27) 'గూట.'—౧౩.

'తదుద్దామదీర్ఘ సతా గూటముకై బెల్లగించుగతికై.' 4(22). 'విటపిగూటములం బ్రతిశబ్దంబులు పుట్టింప'...(85). 'కాఖోపకాఖాచ్చ జ్ఞాతుచరన్తరుద్రయ...' 6(15). ['గూట=గుంపులయందు' అని తుదిదానిటీక.]

౧. 'అలముకొని పెంటి చెఱలాటములుఁ గూటములుఁ ।

జలిపె నలిపఱి మృగగూటములుఁ గీటములు' రాఘవపాండ. 2(16).

౨. ఉ. 'శంబరవైరి వీవు...నిశాటగూటద । ర్పం బడఁగించు బల్లిదునిపట్టివి నీవు' వసు. 4(48)

౩. సీ. 'ఒకచోట మునికూటసకల ప్రణుతిగూటము' ప్ర. రా. వేం. వి. వి. 80.

౪. క. 'కనకోజ్జ్వల కూటగూట ఘనగోపుర...' హంసవిం. 1

౫. సీ. 'మదచండవేదండమండలు ల్లాండలు । ఘోటకచ్చట లూర్తి గూటకములు' తా. 5(1)

౬. కా. 'భూషాహక్తికకాంతి దేహరుచితో బోరాట మాడన్తరు
ద్యోమారత్నకీరీట గూటసుషమా యోయుజ్యమానాంఘ్రిని
శ్శేషశ్రీ విరిదమ్మి గద్దియసమాశ్లేషింపఁ గొల్వొందు నా
భాషాదేవిఁ దలంచెదకై రసలసద్భాషా విశేషార్థి నై' నిరంకుశ. 1(7)

౭. వ. ఇట నతండును బ్రకటితవిటగూట హాటక సంఘాట సముచ్చాటన నిరాఘాటంబైన వేశ
నాటంబు చేరి'—,,—2(110)

౮. వ. 'ప్రకట వటవిటపి గూట పటల వేలిత ర్బుల్లికా ఝంకార ప్రతిధ్వనచంగ రంగమం
టపంబును...నగునొక్క పాడుగుడిఁ గాంచి'—,,—౩(6)

౯. సీ. 'కైటభాదినికాటగూట ఖండనపాట । వాటోపకరుమీఁది పాట లమర' కవల. 5(40)

౧౦. 'అమిత నృపాల నాయకచయంబు నిశాటచమా తినుత్ర గూ
టము వడిఁ దాఁకి పై కెగయుటలో వినుతింపఁగ నయ్యె నార యు
త్తమనవకాముకచ్చట ముదంబునవచ్చె నటంచు నిర్జర
ప్రమదల కెల్లఁ జక్కఁ చెలుపం జనుపెంపు వహించి యయ్యెడకై' చంద్రికా ౩(114)

౧౧. 'ధారాస్ఫార కృపాణబాణపటలీ ధారాహతిం దచ్చతు
ర్ధిరీ శోణిత ఫాణిత ద్రవ నిపీతిప్రీతు లై తిన్నుఁ జె
న్నారం బన్నగయతీరాతీసు లమర్త్యవ్రాతీ చేతః స్ఫుర
తాస్ఫార స్ఫార విహార ఘోర నటనా గూటస్ఫుటాటోపు లై' ఉ. హ. 6(52)

౧౨. 'ఉత్తుజ్జ తరిజ్జగూటలుతితఫణధరమణ్డలమూర్ధన్య మణీ మహాపుష్ప రజ్జితాస్తరతయా.'
వేమ. 1(188)

౧౩. 'కోటిరవిప్రకాశములఁ గుందుఁగఁ జేయఁగఁదత్తనూప్రభా
గూటముతోఁ గుమారుఁ డిల జన్తము నొందినమాత్ర...' బసవపురాణము. 1(114)

౧౪. 'మరిత తాటక సాత్కృతధీ ।
విరచిత నాటక దండక గూట కవీంద్ర కిరీటకలాలితా' తారాశాంక 4(205)

౧౫. దం. 'హరిత్తురంగ ప్రభాగూట పాటచ్చరోద్యన్తణీ కోటికోటిర' దశాన్యసిం. 158పుట.

౧౬. ఉ. 'నాటిసభ క్తిపాటవమునం గనియెం బిత్తకూటముక గుహ'

కోటర కంజపుంజగత కంజర ఝాటము కాబరీకృతా

భేటము నిష్ఠరాఘశరభేటము దివ్యమణిప్రభానిరా

ఘాటము నిర రీలవారి కంకణకోరికి తార్కఘోటముక.' వరాహ. 2(178)

౧౭. 'బల ఝాట సేమ చిత్రంబు.' చంద్రికా. 1(70)

౧౮. 'నాకలోకధునీహేటక పద్మ ఝాటచరచక్రక్రంచ చక్రంగముల్' ఉ. రా. 1(12)

౧౯. 'జేగుడులతోఁ గరంబు మీటగుకూట ఝాటంబులంగ్రిడంచుచునప్పుం క్తి కంధరుండు'

ఉ. రా. 108 (192)

౨౦. కా. "ధాటిఘోటకరత్న ఘట్టనమిశ్ఛద్వాఘిష్ఠకల్యాణ సుం

టాటంకార విలుంతలుంతితమహాంత్రాహితీక్షణి భృ

తోటిథోకితపంభిని ధరసముత్కూటాటపి ఝాటక

ర్ణాటాంధ్రాధిప సాంపరాయని తెలుంగా నీట దీర్ఘాయుషా"

శ్రీనాథుండు తెలుంగురాయని మీఁదచెప్పిన చాటువు.

(18) 'కుభ' ౧౯.

'సభమహాకుభముపై' 4(58), 'మణివేదికుభ (భ)ంబుపయి' 6(96),

'కవచితకుభా కర్పరలగు' 4(35) [ఇందులచీక — 'కుభా = పుష్టాస్తరణములచేత - 'ప్రతే
త్యాస్తరణం వర్ణః పరిస్తామః కుభో ద్వయోః' అనియమరము.]

౧. 'శరధి కాఙ్గళా భేట కుభ ఘంటికాద్యలంకృతులఁ జెలువఁ మెసగుగంభీరవేది భద్రేభశతము
నల్లనకు నిచ్చె గంధర్వవల్లభుండు.' మను. 5(98)

౨. 'అధ్యాసాతాం కుభా, మేకాం హంసచిత్రరథాత్తజే' కాదంబరీ కథాసారము. 5(58)

౩. 'తఱచుగరత్నచిత్రితకుభా పరివేష్టితదంతికాయముల్' శిశుపాల. 4(95)

౪. 'నిస్సర్గచిత్రజ్వలనూత్తపత్తకా లసద్బిసచ్చేద సితాజ్వలనా

చకాసతం చారుచమూరు చరణా కుభేన నాగేంద్రమివేంద్రవాహనమ్' మాఘ. 1(8)

౫. 'కనకకక్ష్యా కుభ సవాళంబు లైన మదాంధగంధసింధుర సందోహంబులు...ఓక్కొక్క
యొడ్డున నొడ్డియోటువడినం జూచి విదురుండు,' సభా. ఆ. 2(177)

౬. 'కుభంబులతో...నాగంబులు' ఉ. హరి. 4(209)

౭. 'ధూతానిలేన సురపైన్యమహాగజానాంసద్యః శతాని విధురాణి దళత్కుధాని' కుమా. 17(29)

౮. 'తక్రం త్రూపణచూర్ణాయుక్త మథవా మద్యం హసంతి సతీం

తద్వ త్కమ్పశరల్లకా నథ కుభాం శితారుః శీలయేత్' గోలంబరాజీయము.

౯. 'కదలికాకుభకంఠ రజ్జుఘంటిక వ్రచ్చి' వరాహ. 4(120)

౧౦. సీ. 'ఘంటాకుభాప్రముఖద్విపసన్నాహః ధూరితర త్వరాధోరణంబు. కళాపూ. 8(27)

౧౧. 'అక్షిప్తకేతు కుభనైన్యగజచ్చలేన.' మాఘ. 5(31)

[కాదంబ. పూ. 181(4)

౧౨. 'అసనోత్థిత ధూమిపాలసంవర్తతానాం చ కుభానాం చ రత్నాసనానాం చ రాశిభిః'

౧౩. 'జఘనోపవిష్ట పురుషోత్కృష్టావస్థితద్విగుణకుభాభిః' —,,—193(4)

౧౪. 'ద్విగుణితకుభాసనోపవిష్ట' —,,—202(2)

౧౫. 'క్షీతితలే విన్యస్తకథప్రసుప్తయా పత్రలేఖయా సహ' 287(7)
 ౧౬. 'నివేశితబాహూపధానాయాం కథాయాం నిపత్య' —, — 379(9)
 ౧౭. 'తురగాదవతారికం చ కథోపవిష్టం చ' —, — 502(9)
 ౧౮. 'కథంబులలోఁ బెరికిన మెఱుఁగుటముల' ఉ. హ. 4(218)
 ౧౯. 'శీర్షోర్ణాశకల శిథిలమలీనమలకృతై శ్చ.'

(12) 'కర్బుర' ౨౫

'కవచితకథాకర్బురలగు కరివరక రేణు కంధరలక్' 4(85)

'కేయూరముణి కర్బురంబగు కూర్పరంబూని' 7(34)

౧. 'పురః కర్బుర కీర్తిరకిరణః కలచిత్రలః' కావ్యకల్పలతా. 2 శ్యామవర్ణః.
 ౨. 'కర్బురాకృతియ' వసు. 5(42)
 ౩. సీ. 'తనవాలదంభోళి కెనయొకర్బురగొత్త' గరిమ కర్బురగొత్తగరిమ గాఁగ' నరసరా. 1 (7)
 ౪. 'కర్బురకోఁపహిః పురుషే కృష్ణా మృత' బృహత్సంహిత 54(42)
 ౫. 'ఇతి చైవ మువాచ నుఖితా సుహృదః పశ్య వసన్త కిం స్థితమ్ |
 తి దిదం కణో వికీర్ణతే పవనై ర్భస్మ కపోతకర్బురమ్' కుమా. 4(27)
 ౬. 'సినెలికానిం జూడు కపోతకర్బురిం జైనవాఁడు' హరవిలాసము. 3(98)
 ౭. 'సాభ్యజ్ఞభూషానుభ గాబభాసే సిద్ధార్థ దూర్వాజురకర్బురాణీ' బాలభార. విరా. 4(59)
 ౮. 'ఉర్వీంక్రమ న్నర్వితా కర్బురణ' అమృతోదయ. 2(22)
 ౯. 'నిర్ణయావిషయ మస్య వాలతః | కర్మకారనికరుమ్మకర్బురః |
 నిర్మి మేషగణ భాగ్యసంచయః | చున్తి మేష భగవా నుష్యుభః' భోజచంపువు, సుంద. 97
 ౧౦. 'అవదగ్ధకర్బురితకేతుచామగై | రపయాత మేవ హి విమానమణ్డలై | ఉత్తరరామ. 6(4)
 ౧౧. 'పరావరక్రీడిత కర్బురాణి ద్వేధాధవక్ దౌహృదలక్షణాని' యాదవాభ్యుద. ౨(2)
 ౧౨. 'అశక్రజాత మనుయతి న శర్వరీశః |
 శ్యామాఙ్కకర్బురవపు ర్వదస్వా మస్య' నైష. 1(101)
 ౧౩. 'స్ఫురత్కుణ్డలరితౌ ఘమఘవద్ధనుకర్బురః |
 మేఘనావోఽథ సంగ్రామే ప్రావృట్కూల ఇవాబభౌ' సరస్వతీకంఠా 2(369)
 ౧౪. 'నాగదంతాద్యజయ్యం గదాకర్బురమ్' —, — 2(415)
 ౧౫. 'సముద్భిన్నగోమాజురకర్బురః శరీరస్తుతి మకరోత్ హర్షిర. ఉప 57.
 ౧౬. 'అప్రాణ్యమా న్విజ్ఞానకర్బురాణి' - తపతీసంవరణ 5(7)
 ౧౭. 'ఒకయెడ నూత్న మేఘనిచ యోజ్యలకర్బురవర్ణ తుల్యమై' -
 దీనిమాలమే మాఘమన 'కవచిల్లగద్దన నికరుమ్మ కర్బురః' 17(56)
 ౧౮. 'కర్ణాటాన్ధ్రవ్యతికరవశా త్కర్బురే గీతిభేదే' హంససం. 1(20)
 ౧౯. 'కదభీకదంబసంభూతియః గర్బురాకృతియః బుష్కరభూతియః బూని' వసు. 5(42)
 ౨౦. 'కలనిస్సనకోకిలకర్బురకాననరేఖావంధ్య వింధ్యనగమున విడియక' నిర్వచ. ఉ. రా.
 ౨౧. 'బర్బురవార్వాహకర్బురంబు' వరాహ. 1(64)
 ౨౨. 'సంధ్యాంకుభిన్న ఘనకర్బురితాన్తరిక్షి | లక్ష్మీవిడమ్బిశిరిం శివకీర్తనస్య' మాఘ. 5(68)

౨౩. 'కవ్వచిల్లసద్గుణనివరమ్మకర్పరః । కవ్వచిద్ధిరన్తయకణపుష్పాపిజ్జరః
కవ్వచిచ్ఛరచ్ఛశధరఖణ్ణపాణ్ణరః । ఖురత్తతత్తీతితలరేణురుద్యయా—,,—17(56)
౨౪. 'దవ్యామానకాలాగురు ధూపపటలకర్పరేణ.' గద్యచింతామణి. 74 పు. 4 పం.
౨౫. 'మహావరాహ కేసరనికరకర్పరేణ' కాదంబ. పూ. 232(8)

(19) 'ఘుణ' (22)

'ఘుణ గణ విహరణఁ జివికిన । మణిధనువున' 4(41)

౧. క. 'ప్రతిపద్యము చోద్యముగాఁ । గృతి చెప్పిన నొప్పఁ గాక కృతి నొకపద్యం ।
బలిమాధుఁడైనఁ జిత్రతఁ । బ్రతిపాదింపఁడె ఘుణాత్మరన్యాయమునకా' జ.విక్ర.1(1)
[ఘుణాత్మరన్యాయము వాఙ్మయములో పలుమాలు ప్రస్తుతము.]
౨. 'న జాతమాత్రోఽసి హతోఽసి హాధిక్ । శశాజ్జవంతైకఘుణస్త్య మేకః.' బా.5(19)
౩. 'వంతే ఘుణాభవ న విశతి దోషో రసభావితే సతాం మనసి' ఆర్యాసప్తశతి 41.
౪. 'ఘనతర తిమిరఘుణోత్కర జగ్గానా మివపతన్తి కాష్ఠానాం
ఛిక్త రమిభి రుడుభిః కిరణవ్యాజేన చార్ణాని.' మురారి 2(53)
౫. 'పరస్పరస్పరిపరాధ్యక్షరూపాః । పారస్త్రియో యత్రవిధాయ వేధాః
శ్రీనిర్దితిప్రాప్త ఘుణత్వతైక । వర్ణోపమావాచ్య మలం మమార్జ.' మాఘ 3(58)
౬. 'ఘుణై రగం కాష్ఠమివ అవిసీతరాజపుత్రం రాజ్య మభియుక్తమాత్రం భిక్ష్యత.' నీతి. వా.
౭. 'గుడం కరజ్జలీజం చ ఘుణచార్ణేన సంయుతం ।
సమం పానోదధవా ధూపే మేహం ప్రవరుతే నృణామ్.' సిద్ధనాగార్జునకక్షిపుటి, మేహ.
౮. 'పురుషా వివరం ప్రాప్య కేఽప్యలక్ష్మితసంధవాః ।
దూషయన్తి మహావంశాకా ముఖే తీక్ష్ణ ఘుణాభవ' కవిరాత్నసీయము. 19.
౯. 'ఘుణేన ప్రోక్తిర్లాత దహహ శిలా వజ్రఘటితా.' కంసవధ 2(13)
౧౦. 'శార్యరాశే రార్యస్య కశ్యపిద్ధతః కోణపఘుణనిమిత్తాం నపత్తిమ్' భోజ చం. ఆరణ్య 60.
౧౧. 'పట్టరణకీటజాప్తం । పరాగఘుణపూర్ణ మాయుధం త్యక్త్వా ।
త్వాం మష్టిమేయమధ్యా । మధునా శక్తిం స్వరో వహతి' ఆర్యాస. పాది 1.
౧౨. 'త్రైలోక్యవిజయాదత్య నిత్యదుర్లలితస్య సః ।
ఘుణాత్మరలిపిప్రఖ్యః । కాదాచిత్కః పరాధవః' ఆద్భుతదర్పణము 7 అం.
౧౩. 'ఘుణాత్మరస్యేన విధాన మత్ర । త్వం నిర్దితా దేవి తథా విధాత్ర
విధేస్తు జానామి సుకాశలత్వం । త్వద్ద్రూపకల్పా యది దృశ్యతేఽన్యా' వి. ద్యా. కావ్య.
౧౪. 'అయం ఘుణాత్మరన్యాయో యద్విరాఢో హతోఽమునా
శక్తిర స్యాన్తి చే ద్యోధుం దర్పయ త్యేష తాం మయి' - బాసకీపరిణయ 6 అం.
౧౫. 'తవ ముఖరవదనదోషం । సహమానా మోక్ష మక్షమా సుతనుః ।
సా వహతి విట భవన్తం । ఘుణ మన్తః సాలభిక్షిత,' ఆర్యాసప్త. తాది 16
౧౬. 'లోకాశ్రయో మణ్డప మాదిసృష్టిః । బ్రహ్మాణ మాభా త్యనుకాష్ఠ మస్య
స్వకాన్తి రేణూత్కరవాన్తిమన్తి । ఘుణ వ్రణద్వారనిభాని భాని.' వైష. 22(26)

౧౭. 'సత్యభామా తు త దాకర్ణ్య ఘోషాత్తుర న్యాయాగతమివ రథసవాద మిమ మాశబ్ద-
మానా.' పారిజాతాపహరణ చం ౩.

౧౮. 'కా శ్లాఘా ఘోష జర రేణ ధనుషా కృష్టేన భగ్నేన వా' బాలరామాయణనాట. 1(51)

౧౯. కావ్యంబుగొని 'ఘోషకీటకం బగు' మార్కండేయ.

(9) 'కతక' ౧౪.

'కుంభసంభవుఁ డన్మృతకంబు 4(146) 'నగాటవీకతక పరాగము' 5(138)

౧. ప్రకృతి ముపనయన్తి వారిధానం | కతకరటాంసి రజోన్తరాపకర్షాత్' అమృతోదయ. 4(77)

౨. 'వజ్రాళిల కామలకమటజ లిఖచ కతక తక్కిల...' భో. చ. సుం. 25.

౩. 'కణచరభారతీకలుష కల్లోలిని కతకక్షోద సందోహైః' పద్మబాణ.

౪. 'అజ్ఞానకలుషం జీవం జ్ఞానాభ్యాసా ద్వినిర్మలం |

కృత్వా జ్ఞానం స్వయం వశ్యే జలంకతక రేణువత్' ఆత్మబోధ.

౫. 'కిన్న ధ్వాన్తపయోధరేవ కతకక్షోదైరి వేన్దోః కరై

రత్యిచ్ఛాయ మధ శ్చ పశ్చ మఖిలం ఛాయాపదేశా దభూత్

కింవా తత్కరక ర్తరీభి రభిలో నిస్తక్షణా దుజ్జ్వలం

వ్యోమై వేద మిత స్తత శ్చ పతితా శ్చాయాచ్ఛలేన త్వచః' అనర్లు. 2(75)

౬. 'అమలసరశ్చనిచుళ...లిలక కతక కరిక రుచిక'...మందార మకరందచంపువు.

౭. ఛా. 'శ్రీవస్తుపాలశిక్షా కతకక్షోద సంగ మోల్లసితా |

అధరితరిపుటలపజ్జ్వాజయతి మత స్తేజఃపాలస్య,' హమ్మిరమదమర్దన నాటక - (5-1)

౮. కాతుకకబ్దుకతక 'కేతకీకేతక...' కా. క. ల, 118 పు.

౯. త. 'కురవ కాశోక కవళ తక్కిల కేతా కీ కురంటక మటజ కంకేళి కతక

కాక లిందుక కింకుక క్రముక లిలక | కాఞ్చనకదంబ కలితమక్కాననంబు' నిరంబ 6(67)

౧౦. 'ఫలం కతకవృక్షస్య యద్య ప్యమ్బుప్రసాదనమ్ |

న నామగ్రహణా దేవ తస్య వారి ప్రసీదతి' మనుస్మృతి 6(67)

౧౧. 'కతకం పద్మప్రసాదనాయ' వామనకావ్యాలంకార నూత్రము - 2(5)

౧౨. 'న హికతకం పయస ఇవ పద్మస్య ప్రసాదనాయ ప్రభవతి'—, —టీక.

౧౩. సీ. 'వానకాలమునాఁడు వండువట్టిననీటి కాలువ్య ముడిపెడు కతక ఫలము,' కాశీ. 2(160)

౧౪. కతకస్య ఫలం నేత్ర్యం జలనిర్మలతాకరమ్ | వాతశ్లేష్మహరం శీతం మధురం తువరంగుయ
మదనపాల. 6(26.)

(55). 'షడబ' ౪

'నానావిధ షడబముల నానువుపాహారము' 4(281) ['షడబములఁ=రుచులతో, అని టీక.]

౧. 'పరమాన్నశర్కరా షడబగోఘృతేక్షురసకాకములఁ' పాం. రం. మా. 2(105)

౨. 'షడబరసావళి రసావళి పానక ప్రచురంబును' భీమేశ్వ. పు. 2(144) ౩. 'కాకపాకరసావళి
షడబములు' కాశీ. 4(119) ౪. 'షడబంబులతోడఁ బానకంబులతోడ'—, —7(135)

(18). 'దివాకీర్తి' ౨ 'తనదివాకీర్తిజని నగుపరమార్తి' 6(10)

౧. 'ధిష్ణుడీకత స్తు! ప్రాప్తోఽస్యేతాం దశాం య త్త్వమ్

మునితనయత్వ మపా స్యా! పతితః పాణౌ దివాకీర్తేః' అభినవకాదంబరి 232.

౨. 'అస్తిభి ల్వస్య మేవపురి ప్రకృతిపురుష స్వేశ్వరవర్తే ర్దివాక్షీర్తర్షస్తా.'

య.తి.పు 408 పం. (14)

(86) 'ప్లవ' ౧౯

'కృక'వాక్యధ్వజ దీర్ఘ కాప్లవతః శ్రీదోత్యవాద్యుత్సుకా' 3(90) ['ప్లవ = ఈదులాట' అని టీక.] ['తెప్పయగునా?'] 'బట్టతల మించఁ బల్లవ జేరఁ బాటుతెంచి' 6(46) ['ప్లవ' = ఆసురి యాకుని - అని టీక,] 'లవారీప్లవనప్లవ భావభావ' 6(49) ['ప్లవ = తెప్ప' టీక,] 'పులిందప్లవ బృందంబుల్ వని' 6(75)

౧. 'యస్తి' లాఙ్గలిగిన సారనివహః సోద్యోగపూగ ప్లవాః।

తైలుపాశ్చ పలాశినః. - రుక్మిణీపాణిగ్రహణము. 9(5) ['ప్లవాః=చడ్డాలా' అని టీక.]

౨. 'సినుః ప్రసన్నావ ఉదారభక్తః కీలాలపో గోపయతి ప్లవాదీన్' రుక్మి. పాణి; 1(69)

['ప్లవాదీన్=చడ్డాలాదీన్' - టీక.]

౩. 'ఇతి కోపనపద్ధపన్నగీ గరభోర్నిప్లవకల్పయా గిరా

పరిశేతు రుశేతమూర్ఛనాః క్షితిపీత క్షితివల్లభాదయః' బాల. భార. కా. స్త్రీ. 1(7)

౪. 'మనోజ్ఞ హంసకులాధిరాజ రామాభిరామ ప్రస్థాన విశేషంబు గావున నకుంతితకో విజృంభ మాణ నానాప్లవగ వీరారాజగోలాహల కీలాచుకుత దిశాంతంబై' చంద్రికా. 4(68)

(388 పు.) (14 పం.) ['ప్లవ=తెప్పలయొక్క' టీక.]

౫. 'వసుః కమారీప్లవాది పురవారాః' రుక్మి. పాణి. 2(40)

['ప్లవాద్యాః=ప్లవదయః...ప్లవాదయశ్చడ్డాలాద్యాః' - టీక.]

౬. సీ. 'వానకీరఘరామచంద్ర ఘోరవియోగః కాండాకిరప్లవదండవరము' ప్ర.రా.పెం.వి.వి.

౭. సీ. 'కాంఠిని ర్విరమీదు కామయావనములకుంభప్లవము లింతి కుచయుగంబు' శృం.నై. 2(15)

౮. 'అబౌ ద్వీపాద్రిరత్నోర్నిపాతయాదోజలప్లవాః' కవికల్పలత - వర్ణాస్థితి 13

౯. 'స్వాతో మాగధచరదూతసూతపోతప్లవనటాద్యాః' బృ. సం. 10(10)

౧౦. 'అన్నదీప్రవాహరత్నంబు...ప్లవాక్షిర్ణిబయ్యసు బరమహంససేవితంబై.' శ్రీరం.మా. 1(88)

౧౧. 'దురితోదన్వదావర్తే ఘూర్ణ మానస్య దుఃఖ్యతః సమగ్రగుణసంపన్నః తారక స్త్వం ప్లవో మహా' యాదవాభ్యుదయ. 1(54)

౧౨. 'అక్రితసేతు మనాకలితప్లవాం । జననసిద్ధదృఢప్లవ ముద్వహాన్

రవిసుతా మతిలజ్ఘ్ని రిమాపతిం । సపదీ ఘోషసమీప ముపానయత్' - ౩(44)

౧౩. 'ఇతి స్ఫుతస్తస్య రసా యశోదా చిన్తార్ణవేన ప్లవమన్వవిన్దత్' - 4(66)

౧౪. 'స్వేదప్లవప్రణయినీ తవ రోమరాజః' నైష. 11(123) ['స్వేదప్లవ=ఘర్తజలస్నానే-టీక.]

౧౫. 'స్తరయావనయోః ఖలు ద్వయోః ప్లవకుమ్భా భవతిః కచా వుభౌ' - 2(31)

['ప్లవస్య=స్తరణస్య' - టీక.]

౧౬. 'డిండిరమండల ప్లవరింసుహంస' వరాహ. 10(122)

౧౭. 'ప్లవోదితి భ్రమినిమిలల్లలనావలమ్బితై' మాఘ. 12(71)

౧౮. 'పాలప్రాపణ ప్రవీణాఅప్యశేత పాశయస్త్రణా మహాప్లవాః' గద్యచింతామణి. 134(13)

౧౯. 'ఇంటనైన సకలగర్భ తిస్థలమునం బల్లవగోహమునందునైన' పాండు 5(63)

(24) 'చండాతక' ౨

'పిష్టాతకంబు నభోమండలికిం జండాతకంబై' 4(85) ['చండాతకంబై = అర్థోరుకంబై - టీక.]

౧. 'ఆర్థాలత్యుమనోహరోరుయుగళి చణ్డాతకాలమ్బునాత్' ।

వత్సః కబ్బటకేన సామిపిహితవ్యక్తస్వనం బిభ్రతి' రసనదన. 213

౨. 'హస్తోదఞ్చితదారుఖణలలితాః కాసుమ్భుచణ్డాతకాః

చణ్డాఃకేపిజవేన సన్నదధతే సాడమ్బురాడమ్బురాః' పంచబాణవి. భాణ.

౩. 'శ్చక్రైరశ్చై స్తమ్భయుగస్య రమ్భయోః । చకాన్తి చణ్డాతకమణ్డితాన్తసా.' నైష. 16(8)

౪. 'ధృతబర్హచణ్డాతక బర్హిణ వి తన్యమాన లలితలాస్యే' - వేమ. 6 (109 పు.)

౫. 'గమ్భిరేణ గర్జితతోద్యరవేణ కలితకలాప చణ్డాతకాని గృహశిఖణి మణ్డలాన్యకాణ్డే తాణ్డవయన్తమ్' —, — 3(127) పు.

౬. 'కుసుమ్భరాగపాటలం పులకబస్చ చిత్రం చణ్డాతక మాదధానా' మర్రి. (2)

౭. 'కార్దమికచేల చీరిజనియమితోచ్చచణ్డాతక.'

౮. 'కేతకీగర్భపత్రపాణ్డారస్య చణ్డాతకస్య ఉపరి త్సనుతక్కృతకుటీః కమ్యేబన్ధంపిధాయ' (2)

(11) 'కర్కరీ' ౬ (కర్కరీ * కర్కటి)

'ఘృతపిండనిధికర్కరీ ఖండములతోడ' 2(78) 'ముష్టికతోర్వారృణకర్కరీఫలితకేకస్త్రా...' 3(90)

[కర్కరీఫలిత = దోసపండుగాఁ జేయఁబడిన' అని పూర్వటిక.] 'పాకనిర్దలితమహాఫలాఘ మారిత చ్చద కర్కరికావనాలినా' 4(140) ['కర్కరికా... = దోస...' - టీక.]

ఈశబ్దము నిఘంటువులందు ఎక్కడను నాయలంతి పరనములో దోసకుపేరుగాఁ గనబడ లేదు. ఉన్నచోట దీనికి గిండివంటి మట్టిపాత్ర అర్థము. కర్కటిశబ్దము దోసవాచకము.

'కర్కర్యాశూర్ధశన్తికా' అమర. 'కర్కరీ(?) భాణభేదేనా(?) దర్పణేకకేత్రీఘ' విశ్వ మేదిన్యా. దోసకునం జేయున ఆ యర్థము ఇందుండవలదా?

ఋతుచక్రములో — పుట 63(229) 'అలమధ్యకర్కరీకాననములు' - చంద్రాంగద చరిత్రము. 'సేస్తుది గాదములోని దోసకాయలవలె' వరాహపురాణమున-24 'ఘర్కరికలో' - 'కర్కరికలో' అనుటట. 'కర్కటి శీతలా రూప్య గ్రాహిణీ మధురా గురుః కర్కటి లోమశి వ్యాళప త్రోర్వారు బృహత్ఫలా॥' మదనపాలనిఘంటువు.

'ఉర్వారుః కర్కటి స్త్రియా.' అమర. ఆముక్తమాల్యదయొక్క పూర్వటికలో ప్రకృతోపయోగిగా ఈనిఘంటువాక్యమే 'కర్కరీ స్త్రియా' అని యుద్భృతము. 'ఉర్వారౌ శూకశిమ్బ్యం చ కర్కటి మర్కటి క్రమాత్' అని తాంతములలో నానార్థగత్వముల. (ఇందుల టీక. — కర్కటి, మర్కటి, సీ॥ ఈ రెండును వరుసగా దోసకును దురదగొండిచెట్టునకును జేరులు.)

ఇట్లు 'కర్కరీ'శబ్దము దోసవాచకము కాదనియు, దోసవాచకము 'కర్కటి'శబ్ద మనియు నేర్పడుచున్నది. ఆముక్తమాల్యదలోని తొలియుదాహరణములో కర్కరీశబ్దమున రీకారము యతిలోనున్నది. కాశీఖండమున-

౧. వ. 'పాయసంబులుఁ గర్కరీకారవేల్ల మాష్టాండనిష్ఠానిక పటోలికా.....' 7(185) అని నవీనప్రాచీన ముద్రణంబులు సమముగ నున్నవి. మఱియు-

౨. 'కర్కరీ కళాచికా వీరగంధోపధానమణిమకుర శయ్యాకటాహరి (సనం?) బులకల్పియ' 5(275) ఇట నిది గళంలికావాచకము.
౩. 'కర్కరీపాదుకా వీటికాకరంక పేటికలు దాల్చి' - 5(294) (గళంలికాము)
- ఇట్లే - 'సుశీలోఽపి సువృత్తోఽపి యా త్యదానా దధోఘటః ।
పునః క్షజ్జాపి కాణాపి దానాదుపరి కర్కరీ' పంచతత్త. 2(78)
'వీత్యైత మిత్ర మత్రాగ్నిం దూరతః క్రూరతాం గతం ।
క్రూరతాం వాయవోఽప్యాయః కర్కరీకృతపర్వతా॥' బాలభార. సా ప్తి-1 (74)
[ఇట నిది తునుకవాచకముగు కర్కరశబ్దము గానోపు]
౪. 'వామ నేత్రకరాంచలావర్జ్యమాన । కనకభృంగారకర్కరికాముఖాగ్ర
గళిగంధోదకంబులఁ గంసవైరి । చేతులకుఁదారుబాంధవశ్రేణితోడ.' పారి. 2(20)
౫. గురుశైలోన్నతగాత్రు లుద్ధతభుజోగ్రుల్ వజ్రపాహుక
ర్కరులర్కప్రతిమానతేజులు గుణాకల్పు ల్లహాకల్ప భీ
కరకాలాంతకకల్పు లాజినిపుణుల్ గర్వోన్నతుల్ ఋక్షవా
నరవీరుల్ జనియించి రెల్ల యెడలక నాగాయుతప్రాణులై.
- (కర్కర = కఠిన). భార. ఆర. ఆ. పు 270 (292)
౬. కట్టకితకర్కరీ చక్రాస్త కాష్టమశ్చైకాముషి తృషామ్...అటవీప్రవేశ ప్రపాణాం శైలేన
త్యాజయన్తిమివ ద్రౌష్ఠ్యమ్-' వార్ష 77.
౭. అవిరహితరాజమాషత్రపుష కర్కటికా మాష్టాణ్డాలాబు బీజైః అటవీకుటుమ్బినాం
గృహైః వార్ష 77.—కర్కటిశబ్దమునకు :-
౮. 'స చ వీరతత్వా ద్వౌతిభజం విధాయకర్కటికాక్షేత్రే శృగాల సహితః ప్రవిశతి' పంచ
తంత్రము, అపరీక్షిత. 6-వ కథ; కావున దోసవివక్షితమేని 'కర్కటి' యని పరిపఠయింపబడినది.
యతిభంగమగును. 2(78) లో చెఱుట ఆరము.
౯. 'ఘనమూలో రసా లేక్షు గుడమూలా స్సుపత్రకః ।
కాంతారః స్యాత్కర్కరికా పౌణ్డ్రికస్తు రసాలకః' అభిధానరత్నమాల.
- ఉదాహృతకాశీఖండాది వాక్యములయందు కర్కటి అనుటకు బదులు 'కర్కరీ' అను
పాదము సక్రృతము క్తమాల్యదాపాఠమువలన భ్రమచేతనే ముద్రకకృత మనియు-ఇట కర్కరీ
శబ్దము (పౌండ్రక అనఁగా) తెల్ల జెఱుకునకునకు వాచకమనియు తలంపవలయును. అటయిన 'రస
దాడిగ నెలతోడ' అనుచో మరల చెఱుకునకుఁ జెప్ప నేల అని యాక్షేపము. ఇట రసదాడి
యనఁగా కదలివిశేషముగాని చెఱుకు గాదు. దానికి కదలియు అర్థమే. అటయిన అదిలోనే
చెప్పిన సురభిరంభాఫలములు ఎక్కువగాదా యనిన, అవి సుగంధియరంటు లనుకదలీ విశేషము
లనియు, కొనవచ్చును. అట్లు చేసినచో దోసను చెప్పవలదా? ఏమిచెప్పవలదా? అద్భుతమయిన
కడమ ఫలములరుచిని చెరుపుటకా?

(16) కికట (కీకట) F.

(9) 'కీకట శరాళీవారవాణిభవన్ । దోరుద్భాగంతకృపాణికాద్విశయ' 4(81).

['కీకట' = బోయలయొక్క... కీకట దేశవాసులు బోయలు' — టీక.]

‘అనభిజాతుఁ గీకటాలయఁక. 4(209). ‘కీకటార్థ్య’ 4(263).

౧. ‘ఇతండు కీకటార్థ్యయందు,’ శృం.నైష. 4(158). ౨. ‘కీకటార్థ్యః’ నైష. 12(88).

౩. ‘కుటుంబసహితుఁడై కీకటదేశంబునకుం బోవువాఁడై.’ కాశీ. 7(241).

౪. ‘తొల్లి | విష్ణురక నామకీకటవిభునితోడ...సంయు | మనుఁడు చేసినతిర్కంబు వినుము నీవు,’
వరాహ. 2(44).

౫. ‘ఇంగలంబు చల్లఁగా నార్చి కీకటస్వామిపలికె.’ —, — (23)

౬. ‘మఱియు వనదేవతా స్త్రీలు మహిరుహములఁ బుట్టిపెట్టెను వివిధాన్నములకు నెడముఁ
జూపెఁ గీకటమునిపాత్ర నూత్నమయ్య మహిమ బహువిద్యలకుఁ గవిమనసువోలె’
—, — 7(104)

౭. ‘కీకటగ్రామణీవతంస’ —, — 2(142). ౮. ‘కీకటవర్ణయందు,’ —, — (151).

౯. ‘కిమ్మచానాం ప్రథమగణ్యః కీకటానాముదాహరణ భూమిః’ యశస్తిలక. 3(41).

(46) ‘వారవాణ’ — ౧౫

‘వారవాణీభవ : పోరుద్భృంత...’ 4(31)

౧. ‘మరళామారుతోహత మగమత్తైతకంరజః | తిద్యోధవారవాణానా మయత్న పటవాన
తామ్.’ రఘు 4(55)

౨. ‘అవారివారవాణీసాహోనీనాద’ — చంద్రికా. 6(48) (571 పు. 13 పం.)

[“వారవాణీ = కంఠము — ‘కఞ్చుకోవారివాణోఽస్త్రీ’ అని యమరము” అని టీక.]

౩. ‘సద్వీప్సినాం కుల మథూ న్నృగయాచిక్షిః కాస్తారసేమని ఘనప్రభ వారవాణామ్
అక్రే కదాచి దధిరూఢహయ సస్మిన్విశ్వ తన్వ సమం నవఘనప్రభవారవాణామ్’
[దివ్యనూరిచ. 8(49)]

౪. ‘విపులాచలస్థలఘనైన జిగ మిమంః రజనాః ప్రియైః
పీనకుచతటనిపీడదభిద్వరవారవాణమురిసాలిలిజీరే.’ మాఘ. 15(84)

౫. ‘వర్జతుతరవారవాణోల్ల సత్సవిదల్ల’ గద్యచింతా. 10(138)

౬. ‘అగ్రహీతకనక వేత్రిలతైఃసితవారివాణైఃసితకుసుమశేఖరైః’ పూర్వకాదంబరి. 176 పు.

౭. ‘మృగరుధిరలవశతశబలేన వారవాణేన ద్విగుణితర ముపజాతకాంతిః’ —, —

౮. ‘ఉపవిశ్యాసనే వారవాణ మవతార్య, —, — 201 పు. 3 పం.

౯. ‘కృతాభిషేకే వైరోచకే విమలముక్తామణి పరిత్యేప విరచిత చిత్రపటమయ వారవాణ
ప్రచ్ఛాదితశరీరే’ ముద్రా. 2 [“‘కఞ్చుకో వారివాణోఽస్త్రీ’ ఇత్యమరః.” — టీక.]

౧౦. ‘ఇతి బ్రువన్ నివ్యపటేన నిర్మితం | స వారవాణం మునయే దదౌ ముదా
అదర్శయ తోస్సేపి నిజాద్యసజ్జీవం | మణిస్వరూపం ద్యుమణిప్రభోపమమ్.’ దివ్య 8(5)

౧౧. ‘ధవళ వారవాణధారిణం... పురుషమ్.’ హర్ష . 1.

౧౨. ‘తారముక్తా స్తబకిత స్తవరక వారవాణైశ్చ’ హర్ష . 7.

౧౩. ‘దేవ సువారవాణేన నళినీపత్రబహునా
శ్యామజీమాత సన్నద్ధః కాఞ్చనాద్రిరి వాబభౌ.’ పరిమళ 42(4)

౧౪. 'సంగ్రామానన్త వర్ధిష్ఠా విగ్రహే పులకాశ్చితే ఆసీ త్కవచవిచ్ఛేదో వీరాణాం మిశ్రతాం మిథః.' ['కవచానాం వారవాణానామ్' టీక] కుమార. 16(5)

౧౫. 'కల్లరి సంశయములను గాంతురు కాంతలుగా యటంచు నా
బలిదురాలు చే దెఱచి పట్టిమగండును దాసి చూడఁగా,
నల్లనివారవాణము గనంబటిచెక్ గనవచ్చె దానిపై
నెల్ల కవుంగిలింపుతనియింపున నంటినపిండిముద్రయున్.'

వేటూరి ప్రభాకర కవిచూడామణి "మూన్నాళ్ల ముచ్చట "

(20) 'ఖురళీ' ౨౬

['కపోల=గండస్థలము ల నెడు-ఖురళీ=సాముచేనెడు ప్రదేశములయందు'-టీక]

౧. వ. 'సారంగంబుల ఖురళికారంగంబులు' మనుచ 4(37)

౨. 'శౌర్య । శిశువుభవదీయదోః స్తంభ జ్యంభమాణ ఖురళిక గౌత్రేయచాలనస్ఫురణ మెఱిఁగ'-
నరస. 5(218)

౩. మ. 'కృతవిద్యాఖురళీపరిశ్రమకథాకేళివిలాసున్' శ్రీరంగమ. 1(18)

౪. 'మల్లసంగ్రామఖురళికామండనాయ । మాననానాపరిష్కార' శృం. నై. 5(5)

౫. 'కఱ్ఱకఱ్ఱమొగ్గుతూపులుగిటికొన్నమనోజఖురళికిం బ్రతినీధియై'.—, —6(6)

౬. 'సాపి స్వైరం విశిఖురళీ కల్పితా మన్తధేన'-కర్ణసుందరి. 2(6)

౭. 'ఆస్తప్రయోగఖురళీకలహే గణానామ్' మహావీర. 2(83)

౮. 'పురాకల్పే దూరోత్పతనఖురళీకేలిజనితా

దతిప్రత్యాసక్తా త్పరితపతి గాత్రాణి తపసే'—, —5(5)

౯. 'మహారే శస్త్రకాస్త్రశ్రీకలాబలగుణోచ్చయః

నాహ్యళీ ఖురళీ రాజభక్తః సుధగతాదయః' కా. క. ల. 1(5)

౧౦. 'పరువు లిడంగ నాత్త ఖురపాతములం గనకాద్రిచెంగటన్

గర మపరంజిరామొరసుగట్టపు నేలలు జూర్ణితంబులై

ఖురళికలట్ల యాట బలఘోటకకోటికి నేదదేరఁగా

బారలుట కయ్యెడన్ వెదకఁ బోవలదయ్యె రజఃప్రదేశముల్. కవికర్ణరసా. 2(100)

౧౧. 'ఏలే నోక్కొత్తకణ్డప్రతిసుభటనటారబనాట్యాద్యుతానాం

కప్టం ద్రష్టైవ నాథూ ద్యువి సమరసమాలోకిలోకాస్పదేపి

అన్వై రస్వైరవేగః కృతఖురఖురళీమజ్జుసంక్షుద్యమాన

క్షౌప్యప్రతిష్ఠదన్ధంకరణరణధురారేణుధారాన్ధకారాత్.' నైష. 12(100)

౧౨. 'వామే కరే కిము ధనుః కిము దక్షిణేవా ।

బాణానలీం సృజతి కోఽత్ర కరోథ వైతామ్ ।

ఇతం క్రియాశ్రమ మవేత్య త వాద్యుతార్థం ।

శస్త్రప్రపఞ్చఖురళీం ఖలు కః కరోతు'—య. తి. 3(468)

౧౩. 'తరళీకృతఖడ్గవల్లరీకః | ఖురళీ సీమ్ని సఖేటకః కమారః |

సమశోధత సంచలత్తరజ్జో | జనితావర్త ఇ వాకరోజ్జలానామ్'. ఆచ్యు. 2(47)

౧౪. సీ. 'మినుకుబలైటిసాదనకును నెవ్వాని | లాటిత (రసనవిలాస) ఖురళి' మల్ల. 1(40)

౧౫. సీ. 'తనకళాధంభనర్తకికి వేలాగోత్ర | పరివృతచలచారు ఖురళి గాఁగ' చంద్రి.

౧౬. 'గురుహితజనావృతవిహార ఖురళి గాదు|శరగరిమఁజోప కౌత్రవాంతరముగాని' 3(126)

౧౭. 'మల్ల ఖురళికా.' కను. 4(74)

౧౮. 'భస్తాంకు రతి ఖురళీ కలహే కమారః |

మ ప్యాక్షిపక్ పరుషగోషమదానచేతః' మురారి. 4(24)

౧౯. 'హలకశరమహాఖురళీనికాయ్యమివ' కవలయాశ్వ. 2(14)

౨౦. 'ఆస్త్రశస్త్రఖురళీషు వినిశ్యే | శైష్యకోఽపసమితా నమితాజః'—, —నైష. 11(5)

౨౧. 'నిగ్ధాశ్చే ఖురళీరజోభి రయతైః కత్యౌపినధోదతా |

మల్లొ ముణ్ణితమూర్త చల్పలశిఖౌ భూయః పరిక్రామతః' శృంగారతిలకభాణము. 149

౨౨. 'కథ మధిగతోపదేశరహస్యాః | ఖురళీ ఫేలిన ఇతి ఏవ వర్తస్తే' బాలరా. నా. 4

౨౩. కైలాసకేళి ఖురళీ శిలావలయతోలనైః |

మత్తో మాంసలదోరణౌ దృలీయాక్ రఘునందనః' సా. రత్నా. ధ్వని. 45

౨౪. 'త్వ య్యాదదాసే ఖురళీషు కేళీమ్'-తింజావూరిరాజులచరిత్రకు తొడిమ. 22 పు.

౨౫. 'సకలలోకములు నే జనసత్త్వసంపన్న | ఖురళికాయాత్రకు గోష్ఠపదంబు'

ప్రబంధరత్నావళి. 416

౨౬. 'కథం ఖురళీ ఫేలిన ప్రసరత్ప్రపత్క్రపత్క్రీ-నాం త్రినయనాస్తేవానినాం చేతసి విరచితం
పదం పరస్పర స్ఫుర్ధియా' బాలరామా. నాటక. 4

(39) 'మండ' 3.

'దధిమండ' 4-35 ['మండ=మీఁగడచేత'-టీక.]

౧. 'దధిమండపాశోధిమండితంబు క్రొంచ ముడివి సుగుణసంఘములరీతి'—కృం. నై. 5(52)

౨. య న్నడలే స కిల పాణుర సన్ని వేశః |

పూర శృకాస్తి దధిమణ్డమయః పయోధేః' నైష. 11(47)

౩. 'స్ఫురదాబాండఘటిన్ని కాతపపయస్సుల్ పేరయార్యావసి

ధరగోపాలతనూజమాళి గని నోడ్డం జంద్రమండంబు వా

పి రహిం దదధిఖండ మూనె నన నోప్పెం గంటివే ప్రాగ్నికా

ధరగోపాలతనూజవాసవిహరిత్పిచ్చావిలాసాబ్జ మై.

చంద్రి. 4(180)

['చంద్రమండంబు=చంద్రుడను మీఁగడను'-టీక.]

(38) 'భ్రుకుంస' ౧

'వివిధలాస్యస్ఫురి సుధూభ్రుకుంసులవాదు ల్సరిఁ దీర్చి' 4(36)

['భ్రుకుంసుల=వర్తకలయొక్క'-టీక]

౧. 'సర్వం తిష్ఠతు సంపదః పతి రసా సంధ్యాభ్రుకుంసో హరః' మల్లికా-ప్రస్తావన.

(54) 'శృంగిచేర' (శృంగచేర?) E

'శృంగి (X?) చేర భంగంబులతో' 4(33) ['శృంగి (X?) చేర=అల్లముయొక్క-టీక.]

౧. 'సపిప్పలీ కేసరశృజచేరం । త్సుద్రోషణం Xవ్యఘృతేన పీఠమ్

శృంగి పుత్రం లభతే హతేన । యోగోత్తమోఽయం మునిభిః ప్రదిప్టః'

కామరత్నము-వన్యగర్భధారణము—10

౨. 'దధిమధునవనీతం పిప్పలీశృజచేరం ! మరిచ మపిచ కృష్ణం చాప్తమం సైనవం చ

యది దశతి సహోష స్తక్షకో వాసుకి ర్వ । యమసదనగతః స్యా దానయే త్త త్త శేన.'

కామరత్న - సర్వవిషాద-4.

౩. 'గోక్షురం శృజచేరం చ బీజం వా కోకిలాక్షజమ్...' నిద్ధనా గాయనకక్షిపుటి. 27.

౪. 'సాజమోదలనణా హరీతకీ । శృజచేరసహితాచ పిప్పలీ

మద్యత క్ర తరణోష్ణవారిభిః । శూర్ణ పాన ముదరాగ్ని దీపనమ్.' బృ. సం. కాండర్పికము. 11

౫. 'శృజచేరసో యేన మధునా సహ సేవితః ।

శ్వాసకాసభయం తస్య న కదాచి త్క్రూరోదరి.'

లోలంబరాజీయము.

౬. 'రాజనలతోడ శృంగచేరములతోడ । జిజుగడపుర బెండలములతోడ జేమతోడ

నొప్పు నాలుగుపాలముల సువనముల । భువనసారము పీఠికాపురవరంబు.' భీమేశ్వ.2(56)

(45) 'వళక్ష' ౩౩ 'ప్రసాదమందస్థితవళక్షం బగు కటాక్షంబున' 4(38)

౧. 'వళక్షమోదితశ్రీః హిమార్ద్ర శ్చాస్తవతో' కా. క. ల. ౪.

౨. వ. 'విరహాభరణంచలితమానస యై వళక్షేక్షుకోదండ...'ప్ర. రా. వేం. 540

౩. వ. 'వళక్షచామరజాలంబులు డిండిరికాధవళకల్లోలంబులు' కాలహస్తిమాహా. 1(142)

౪. 'శశధరవళక్షగరుతో దదర్శ గగనాధ్వజాఙ్గికా౯ హంసాన్'-మల్లి. (10)

౫. 'అవైమి హంసావళయో వళక్ష' । స్వత్కాంతిక్రే శృవలాః పులాకాః'నైష. 8(85)

౬. 'ఉత్తాన మే వాస్య వళక్షకుక్షిం దేవస్య యుక్తిం శశ మజ్గు మాహ'-.,-22(82)

౭. 'వలక్షకీరణచ్చవిచ్చటావిస్ఫుటస్ఫుటికపామణఫలకసోపానమార్గ...' శృంగారకా.

౮. 'అని నేతద్విభుసాయకాభిహతి మి న్నంటం బయిం బర్వి శ

త్రున్యపాలీమకుటివలక్షమణిపంక్తుల్ బ్రెట్లటల్ పొల్చుచ

ర్ణన సేయం జెలి నిర్భరానకరవభ్రశ్య న్నహోమసితి

ఘనలేఖోత్కరణి తాద్రతయరంగతోరకవ్యాపృతిన్'. చంద్రికా. 5(120)

['వళక్షమణి=రవలయొక్క]-టీక]

౯. 'వృత్పన్నమితి గౌడీయై ర్నాతిరూఢమపీష్యతే ।

యథానత్వస్థనాబ్జన్దదృక్షాజో వళక్షగుః'. కావ్యాదర్ప. 1(46)

౧౦. 'సత్యం దాశరథే విభీషణ ఇతి భ్రాతాఽస్తి లక్ష్మీపతేః

నిద్రాసిన్ధుతిమిన్గిలస్య చరమః శ్రీమమ్భకర్ణస్య చ

దాక్షిణ్యాభ్యుపలక్షితః పితృకులాపేక్షావళక్షాశయో

రక్షోలోకవిలక్షణం కలయతి ప్రత్యక్షలక్షీ మయమ్' మహానాటక. 6(51)

౧౧. 'శచీచన్దనాలేపవిత్తోభదత్సం

వశత్సం యత్తోభిస్సహస్రాక్షవత్సః'-పారిజాతాహరణః, చం. 4(23)

౧౨. 'త్వద్గమనదివసగణనా వశత్సరేఖాభి రక్తితాసుభగ

గణసలీవ తస్యాః పాణురితా భవనభిత్తి రపి.' —ఆర్యాసప్త. తాది 18.

౧౩. సీ. 'చిసఖండ । భక్షణాయాత వశత్సపక్షి.' —హంసవింశతి. 5

౧౪. వ. 'మహిరమండలనిరోధి గృహస్థాపిత వశత్సకరోపలచ్చవిఘోళితనత్త ప్రపథక్యామి కంబును.' —వరాహ. 4(120)

౧౫. ఉ. 'తారహరగో । తీరసురాపగావిమలకీర్తివశత్సం' గొడ్లటర్తి వెంకన.

౧౬. 'అకాలిక తుషారవారికరక్షోదనరేణేవ వశత్సితమస్తరీక్షమ్.' —గద్యచిం 3(58)

౧౭. 'విలసదమలశేనపటలవశత్సేణ మహతా తేమేణ.' —, —(63)

౧౮. 'వశత్సచటవేష్టితశిఖరస్య...వంశదణ్డస్య. —, —9(126)

౧౯. 'వశత్సతర వారవాణోల్లస తస్యవిదల్లవల్లభ... —, —10(137)

౨౦. 'మరాళమణ్డలపత్తైరివ వశత్సితమ్.' —, —10(145) [—, —11(167)

౨౧. 'సాన్ద్రచన్ద్రీకా సబ్రహ్మచారిచార నిజశరీరప్రభా విత్తేపేణ వశత్సయన్నస్తరీక్షమ్.'

౨౨. 'ద్విరద దన్తవశత్స మలత్సృత । స్ఫురితభృజ మృగచ్ఛవికేసరమ్' సు. ర. భాం. 555(40)

౨౩. 'క్రైలాసవాస ముపసాద్య రసాభినన్ద త్వా సమితేబ్ధ ఇహ మాఘవశత్స పస్థామ్ ।

యోఽరోదయత్కైః వరాహ గుణినో గుణజ్ఞాన్ సోఽయం జయత్సచలకీర్తి రిలావిలాసీ.'

సావిత్రీచరిత్రమ్. —ఆవతా. 8

౨౪. 'తతశ్చ సంపన్నవవహ్నివహ్నిభూహాయనే మోక్షవశత్సపత్నే' —హమ్మిర. 8(56)

౨౫. 'వశత్సాః కలుషీకర్తం ద్విషత్కిర్తిరపటిరివ ।

సస్మ ర్దమషీధారావర్షిణః కరిణాం గణాః.' బాలభార. సభా. 2(6)

౨౬. 'మోక్షవలత్సలోచనసమున్నతి నారతు లెత్తఁగా'-బసవపురాణము 3(84)

'వశత్స కమలాత్స' —, —1(42)

౨౭. 'శ్రుతివశత్సమణిమత్తల్లి ఘృణీఘృణిప్రతిమల్లఘృణీర్తివిభవుండు'-కళా-సేతక. 84

౨౮. 'అవలత్సవలత్సపత్నయో । దధనత్సత్త్రవిలత్సాత్స్వియో

సుషమాపరిలభ్య తేఽఘనా । ధృతముక్తానుయ మాలికాశ్రియా' సుభద్రాహరణ.

౨౯. 'లక్ష్మీకటాక్ష వశత్తోభయపత్స విక్షిప్యమాణచామరపరమ్మరమ్.'

(370) య. తి.

౩౦. 'హరా స్నేహాశవరే స్వరశరతుగైరజ్జితే ఫాల్గునయే.

పత్నే ప్రాప్తే వశత్సేఽమరగురునివసే శంకరరే దశమ్యాం ।

చక్రే జమ్బూనదీయై ర్గురుతరకలతై ర్భిస్వరై రేకవింశై ।

రేప్సాశ్చోణిపాలః ప్రథితభుజబలో భూషణం తన్త్రస్య.'

ప్రా. రే. మా. 40

౩౧. 'పత్నే వశత్సే పుణ్యరే ద్వాదశ్యాం చ మహతిథౌ'

—, —64

౩౨. '—, —పార్థమాస్యాం' —, —149

౩౩. '...వశత్సేణ కాన్తికలాపేన నవలత్సేణ గుణబృన్దేన యుక్తః' శ్రీనివాస. (3 పు. 65)

(50) 'వైజనన' 2

'కాలివనీశరావళీవైజననంబు' 4(287) ['వైజననంబు = ఈసునెల'-టీక]

౧. 'అథ వైజననే మాసి సా దేవీ దివ్యలక్షణం

నిర్దగ్ధ స్యాన్వయతరో రఙ్గురం సుషవే సుతమ్' రాజతరం. 1(74)

౨. సీ. 'నమదస్త దాదినానామరున్నాథంబువర్ణితాఖిలపుణ్యవైజననము' పాం. ర. 3(129)

౩. మ. 'స్వపురావైజననశ్రమాధిగతపుం స్వస్థుత్వనుప్రాప్తసం

స్వపనాప్తప్రళయాభిమధ్యబహుపాత్పత్త్యశీకాయపుం

వపురాత్తోజ్వలనాభిపద్దజనిత బ్రహ్మాదితాశేషవి

ప్రపరత్కాధికశక్తిశక్తి మదభీష్టకృత్యై ప్రోచుతన్' శ్రీరాధాకృష్ణ సంవాదము. 1(5)

['వైజనన = ప్రసూతిమాసమందైన'-టీక.]

౪. 'అథ వైజననే దినే శుభంయశా । హరిణాక్షీ నృపతే రసూత సూనుమ్

వసుధాతిథిరావనోదహేతుం । వసుదేవప్రమదేవ వాసుదేవమ్.' అచ్యుత 2(17)

౫. 'మలయానిలవైజననే...వికాస మానేరుషి వసంత సమయే' వేమభూపాల. I-P 19

౬. 'మల్లికాప్రసవవైజననః...గ్రీష్మ సమయః' వేమ. IV-P 160

౭. 'తాం ఖలు దేవీం ద్విమూర్తిం వైజననే మాసి ప్రసవాయ పితా పత్యుః పార్శ్వాత్ స్వగృహ మానాయయత్' హర్ష . 1

(18) 'కృకలాస' ౧౧

'కృకలాసములకును దృష్టి మిన్నులనె నిలిచె' 4 (123)

౧. 'వంజముతుదం గృకలాసము నిల్చి నింగికై । యానన మెత్తై-జక్కన.విక్ర. 4(28)

౨. 'లలన యొకర్తు వగుఁ గృకలాసముఁ జేరఁగ దెచ్చి'-శృం. వై. 6(111)

౩. 'తరుణిఖరోపకతాః కృకలాసాః । గగనతలస్థితదృష్టినిపాతాః

యది చ గవాం రవివీక్షణ మూర్ధ్వం నిపతతి వారి తదా న చిరేణ'-బృ.సం. 2(78)

౪. 'కృకలాసస్య దంతాంస్తు సితమూత్రేణ వేప్తయేత్ ।

బాహూ బద్ధ్వా విషం హన్తి విషం భుక్త్వా నబాధ్యతే' కామతంత్ర. సర్వవిష-50

౫. 'కృకలాసం గ్రామచిల్లం కాకం రక్తం చ సార్వపం ।

సిస్త్వా తదభక్షణా దేవ మగ్రస్ఫోటకరం రిపోః'-సిద్ధనాగార్జున-వ్యాధిజననము-6

౬. 'బహురూపధరో య స్తు సంహర్ష్యకృకలాసకమ్'—,—5

౭. 'కృకలాసోద్భవం చ ర్త రిపుమూత్రేణ పూరయేత్'—,—8

౮. 'రక్తేన కృకలాసస్య'—,—16

౯. 'గురుదారాభిమర్యే చ కృకలాసో భవే ద్ధృవమ్'-పరాశర స్మృతి. వ్యాఖ్య.

౧౦. 'ఒకయేకాంతపుగృహమున । నొకరుండును మర్త మెఱుంగ వండునటులుగాఁ

గృకలాసమువిధమునఁ బ్రొ. దొకచాయఁ జరించుచుండె నొకనగరమునన్.భోజ.౪(98).

౧౧. 'నృగస్య కృకలాసభావే వర్ణసంకరః సమదృశ్యత'-హర్ష . III

(34) 'పాటచ్చర' 30

'పాటచ్చర ప్రభులకు జరగదే' 4(28) 'ఇట్లు పాటచ్చరులు పెచ్చు పెరిగి.' 7(15)
['పాటచ్చరులు = చోరులు—టిక.]

౧. 'దలిత సౌగంధిక మణి ప్రభావటలపాటవపాటచ్చర చటులచంచాపుట...మరాళ...'

౨. 'వాటపాటచ్చరా' కంసవధ. 5(15) [శ్రీరంగమ. 1(88)

౩. 'శౌణ్డిక—శౌభిక—పాటచ్చర—విట—విదూషక.'—నీతి—చారసముద్దేశము.

౪. 'అయ మపరః పాటచ్చర ఇవ దృఢబద్ధో మన్దరాయాం కాభామృగః' మృచ్చకటి.

౫. 'ఖలః పాటచ్చరీం వృత్తి మవసానేఽపిన్దృష్టి'—అమృతోదయం. 2(23)

౬. 'భవపథపథికోఽసి వాటపాటచ్చర మితి'—సి విలుణ సంపదో మే

అహ మపి భవదన్తరం ప్రవిశ్య ద్రువ మచిరేణ హరామి తే విభూతిమ్' 4(68)

౭. 'అనుభవత యువత్యో భాగ్యవత్యో నితాన్తం కుసుమవలయవేళాసద్భిలాసుఖాని ।

మమ తు మధుకరాణాం వాటపాటచ్చరాణాం సంసి పతి ధాటి పుష్పవాటినివేళే.'

౮. 'గ్రామే గ్రామే పటుకపటిన్ ఘట్టపాలా య ఏతే [సు. ర. భాం. వసంత. 118.

యేఽర జ్యానీచగిరిచరా వాటపాటచ్చరా శ్చ—'చైతన్య. 6.

౧౦. 'పుంభావాన్త నితాన్తతాన్త వనితాకాన్త స్తనాన్తఫలీ' పంచబా. విజ.

౧౧. 'ప్రాతర్న ర్తితపుణ్డికపరిషత్పాణ్డిత్య పాటచ్చరీ

దృష్టి ర్యం ప్రతి జాయతే వరితనో ర్వక్ర స శక్రాధికః' రసతరంగిణి.

౧౨. 'హరిత్తురంగ ప్రభాఝూటపాటచ్చరోద్యన్తణికోటికోటిర' దశా. స్క. 158 పు.

౧౩. 'పాటితకరిదంతద్యుతి । పాటచ్చరగండఫలకభాగంబులపై' మను. 8(92)

౧౪. 'నిలుపారిజాతపాటచ్చర' పారిజా. 5(3)

౧౫. 'అరి । తాటంకవతికపాలతలకరిమకరీ । పాటచ్చర'—శృం. నై. 1(43)

౧౬. 'ఏటికి వచ్చె మనోధన । పాటచ్చరుఁ డైసధరణిపతి మాకడకున్'—వరాహ. 4(16)

౧౭. 'అనేన ఖలు పద్మినీ పరిమళావిపాటచ్చరైః

సూర కిశుక శ్చిరా దనుమితో దినోదయః'—రసగం. 446 పు.

౧౮. 'పాటచ్చరలుణితే వేత్తని యామికజాగరణమ్' ఖండసఖండఖాద్యము. p 45.

౧౯. 'న హి సహస్రేణా ప్యన్యైః పాటచ్చరేభ్యో గృహం రక్ష్యతే.'

న్యాయవార్తికము. 1. 2. 2. వాచస్పతి మిశ్రుని టిక.

౨౦. 'వచ్చె మునిచైర్యధనపా । టచ్చర శూర్పణఖ విధువిడంబకళాదీ

వ్యచ్చతురవదన మదనశ । రోచ్చయసంతప్త యై రఘూత్తముకడకున్.' రామాభ్యు.

౨౧. 'ఒక్కఁ డీయడవిలోఁ బాటచ్చరశ్రేణిబాధకు నుల్లంబున నోడి.' కేయూరబాహు. 4(69)

౨౨. 'కోపాటోపము కప్పిగంతులు నిజావంతీధవచ్చార్పరే

ఖాపాండిత్య మయాగె నీకును నమస్కారంబు లంకాపురీ

పాపగ్రంథికులాంగ నాకుచతటి పైతాపతద్గ్రాహబా

హోపాటచ్చర రామకాశ తవ కాసోఽహ మ్మరున్నందనా.' మరున్నందనశతకము.

౨౩. 'హాటకగర్భవహూ! లాటన చలితాంఘ్రి నూపురారావళీ
పాటచ్చరములు తేనియ | తేటలు మాహుచిమంచి తిమ్మయమాటల్.'
నీలాసుందరీపరిణయగ్రంథమందలిపీఠిక.)
౨౪. ఛా. 'య దయం రథ్యాదృష్టచరో హృదయ పాటచ్చరో జనః.' మన్తథనాటకమ్.
౨౫. ఛా. 'నిష్క్రొపహృదయ బ్రహ్మహేమహారకపాటచ్చర కిమితీతాష్టిం ధూతోఽసి'
ధర్మవిజయ నాటకమ్.
౨౬. ఛా. 'రతిః—[ఆలేఖ్యమన్తథం ప్రతిసోపాలమ్భమ్]హృదయపాటచ్చర నమశ్చహితోఽసి.'
రతిమన్తథనాటకమ్.
౨౭. 'మహేంద్రః—...కథం వా జాయతే కన్యాపాటచ్చరాపశదః' —, —
౨౮. 'ఏష దాస్యాపుత్రః కసుమలతాపాటచ్చర స్తత్రభవత్యా వదన మభిలఙ్గతి మధుకరః'
ఛాయ. శవన్తల.
౨౯. 'ప్రళయజలధర నికర...నిర్గతపరుష పవితర విహతి విఘటిత కతినకులగిరి కటక రటిత
పటుమహిమపాటచ్చరాః...సేనాపటహ భాజ్కారాః' వేమధూపాల. 2. P. 47
౩౦. 'వాన్త స్వేదపయః ప్రవాహకణికా సంతానపాటచ్చరాః ...సమీరపృథుకాః'-పంచబాణ.

(6) 'ఉంభిత' [ఉంభన'] ౫

- 'కుచకుంభోంభితఘ్రియ' -1(46), 'కుంభోంభనోద్భూతాంబుధ్వని' -2(55)
౧. 'జలకుమ్భముల్భితరసం సపది సరస్వాః సమానయన్త్యాస్తే
తటకుఙ్కగాఢసురతంభగ వా నేతో మనోభవో వేద'-భామినీ. 2(144)
౨. 'గాన్ధర్వేణ న్యవిధ్య త్తత్తీర్థోఽథ నరాశనః |
సర్వమర్తసు కావత్థన్ మౌమ్భత్ తీర్థైః శరీముఖైః'-భట్టి. 17(88)
౩. 'ఇతి వివిధవచోభి స్తేజయిష్య నృపత్నీ [=ఈసుగొల్పువాడై]
ర్గుణగణగరిమాణం పారిజాతస్య తస్య
ఆపరయంతి దూతీకర్ణకమౌమ్భమృనీయం |
విదద దభిదధే తాం భీష్మజాం బ్రహ్మసూనుః' పారిజా. చం. 2(8)
౪. 'అస్యాః పద్మపలాశపేళలదృశః శృక్లారవారాం భర్తైః
కామః కామ ముగోజకుమ్భయగళం స్వైరం చిరా దుమ్భతి'—, —14
౫. 'సంభృతశక్తిభావనః ద్రిసంధ్యమునందును నాతరంగిణీల్
శంభుః ద్రివిష్టపేశ్వరునిఁ జంద్రకళాధరుఁ దీర్థ మార్పు వి
స్రంభమునం గరాంబురుహసంగతమంగళ శాతకుంభకుం
భోంభిత గంధసారసయోగ సుగంధనవాంబుధారలన్'-కాశీ. 7(270)

(56) 'సామి' ౧౭

- 'సామిహర్యక్షునకుక' -1(46), 'సామిరంజితములై' -4(139)
౧. తే. 'మొననె నొకకడ సామిసంఘల్లమల్లి పాటచీచంపకోత్పలప్రాధిమములు'-పారి. 3(46)
౨. 'ఆశ్రాన్తశ్రుతిపారపూతరసనావిరూపితధూరిస్తవా
జిహ్వాబ్రహ్మమఖౌఘవిఘ్నితనరస్వర్గక్రియాకేళినా

పూర్వం గాధితనూజసామిఘటితా ముక్తా ను మన్దాకినీ
యత్ప్రసాదనుకూలవల్లి రనిలాన్దోలై రఘోల ద్దివి' - నైష-2(102)

3. 'సామిప్రస్తుం ప్రవాళారుణమివ శిరసా విభ్ర నుష్టిపభేదం

కన్తూర్చిత్రితాబ్జం దధ దళికశలం కారిత శశ్రురేఖః

కఙ్కృబద్ధావలగ్నః కనకమయతులాకోటిర మైకపాదో

నిద్రాధక్గారుణాక్షః ప్రలపతి కిమపి గ్రామణీః కాముకానామ్.' శృంగారతిలకము.-2

౪. 'అయ మతిసుఖమారమ్మమర మ్యేణ సామి ప్రమితఇవ మృగాబోగ్లో లోభనీయోఽబ్జకేన

విలసతి నయనాస్తం చారయన్ ప్రేక్షనమే మదనశబల నేత్రే మల్లికాయా ముఖేన్ద్రా.'-మల్లి-6

['సామిప్రమితో మృగాబ్జః అర్ధచంద్ర ఇ శత్యర్థః'-టీక]

౫. 'ముక్తమాలలఘు రుజ్జితపూర్వః । పశ్యమే నభసి సంభృతసాస్త్రః

సామి మజ్జతి రవో న విరజే । భిన్న జిహ్వా ఇవ రశ్మిసముహః'-భారవి.-9(5)

౬. 'అర్ధాలక్ష్యమనోహగోరుయుగ శ్చిచంద్రితకాలమ్బునాత్

వక్షః కబ్జుటకేన సామిపహితవ్యక్త స్తనం విభ్రతీ' రససదన. 218

౭. 'సామివిక సితచంపకకోరికంబును'-పాం. రం. 3(179)

౮. 'జనవర సార్వభౌమునెద సామ్యనుబింబిత మై నెలంతయుం

చినసుమదామకంబు గనఁ జేర్చి ముదంబు'-చంద్రికా. 5(183)

['సామ్యనుబింబిత మై=అర్ధ ముప్రతిఫలించినదై'-టీక]

౯. 'ఉరిసినివనేద్రమాహారేశ్చే । ద్వ్యభుషితసామిగిరే స్సుతాపురాణే

అధిగుళుమధపాగిరాంచ ధాతుః । కథమివ తే శిశివ్యథాం సహారణా' నవ్యమా. 15(185)

౧౦. 'సామిఖండీతిసముక్తాఫలమదావళికుంభపాలికల' కరావా. 5(38)

౧౧. 'కనుగోసి గారినంబును ముగింబును, గేలు, బురః ప్రసారముకా,

దనువును సమ్రభావమును, దంతిమరీచుల సామినిర్గమం

బును, దనలోఁ గడల్కొనఁగ' - భార. విరా. 1(310)

౧౨. 'సామిసంపుల మల్లవల్లిమతిల్లి కాకుడుంగంబుల'-వరాహ. 3(64)

౧౩. 'అభీవీక్ష్య సామిక్పృతిమణ్డనం యతీః । కిరరుద్ధసిపి గళదంశుకాస్త్రియః

దధికరైఃకభిత్తి పటహప్రతిస్వనైః । స్ఫుట మట్టహాసమివ సౌధపద్మయః' మాఘ. 18(31)

౧౪. 'సా నిర్జనాయాం విహితా ప్రసాయాం । కాన్తా కుచాస్తం పరిదర్శయన్తీ

పాన్ధ్య యూనః కరుతే కరై మ్నా । ధారాం ముఖే సామిదృగ్ స్తరితిమ్'

మందారమకరందచంపువు. 1(17)

౧౫. 'ధ స్యాయం య త్కామినీ పాన్ధయూనః । పయూషాన్తై రిమ్బుభి శ్శీతశీతైః

సప్రేమోత్థైః సామిసేత్రాన్తపాతైః । ప్రితిం పుష్టా త్పుచ్చలమ్భావిలాసైః.'-,,--1(20)

౧౬. 'ఈష త్తరళితమస్తకం సామిదప్తాగ్రసనమ్'-శ్రీనివాసచం. 1-2(10-11)

౧౭. 'సామిప్రబుద్ధస్య కుశేళయస్య । కోశేషుఖన్యాసనిరుద్ధదృష్టిమ్

స్ఫుర్జ్ఞం ప్రయేతే కలహంశకాబం । నిశ్శబ్ద ముత్తణితివీచి కాచిత'-జానకీ. 18(49)

(58) 'సేవధి.' ౧౬

'భావధ్వనివ్యంగ్య సేవధిగాఁగ' 1(18), 'శరణాగత సేవధి' 4(287)

'విధిగృహక్షయవిత్త సేవధికి' 6(99)

౧. క. 'ఏవంవిధవివిధగుణ | శ్రీవారిధికఖిలసుజనసేవధికి' - వసు. 1(85)

౨. 'ప్రేయో మిత్రం బన్ధుతా వా సమగ్రా | సర్వే కామాః సేవధి ర్జీవితం వా
స్త్రీణాం భర్తా ధర్మదారాశ్చ పుంసామిత్యన్యోన్యం వత్సయో రాత మస్తు' మాలతి. 6(18)౩. 'మదనజనకే వీతాతక్యేమహాగుణసేవధౌ పరమపురుషే నిత్యాసక్తాం శ్రుతిం కమలామివ
బర పశుపతౌ కూలౌపేతే మనోభవదాహకే నిహితహృదయాం శైవా జల్ప స్త్యభాగ్య
హతాశ్చవ.' విశ్వగు. 517

౪. 'సవాజ్ఞద్వార-ధూఖణ్డ-చ్చిన్నరావణమస్తకాః |

వ్యాప్తీస్తన-సుధావణ్డ-సేవధ్యజ్జ్వరసగ్రహాః' - క. క. ల. ప్రక్షీర్ణ-సంఖ్యా. 9

౫. 'అస్తర్భృతధ్వాన్తసీతద్యుతీని | కృత్వాని జ్ఞాన్ధిపతే శ్శిరాంసీ
నవాపి లక్ష్మీ మణి భాసురాణాం | దధు ర్నవానా మపి సేవధివామ్.' —, — 27౬. 'ఈదృగ్విధగుణమణికల | శోదధికిని మథితగర్వితోర్విధవసే
నోదధికి భువఃవినుతా | సాదదయావధికి సాధుజనసేవధికి.' జైమి. భార. 1(47)

౭. 'ఏవంవిధవసుధాసం | భావితబహుభాక భాతిభాగీరధికి'

గ్లావధికశిశినిజపి | తైవధికార్పణ్యబుధమహాసేవధికి.' — కవలయాశ్వ. 1(61)

౮. 'అవగుణగణసేవధు లగు | ధవళాక్షులు కీడు దలఁచి దారాదరణ

వ్యవహృతికి మాటు మొగ మిడి | యవుఁగా దని కొన్నిమాటలాడితనతనిక.'

పాం. రం. 5(208)

౯. 'స యామునేయేన సమం మహాత్మా | సమాసద ద్రజ్జపురీం గరీయః

తం సేవధిం వో జగ దేకకన్దం | రక్షేస్తు మద్దామ దయామ్బురాశిమ్.' దివ్యసూ. 16(79)

౧౦. 'శ్రీధవసదావిబుధ సేవధిసుధాధవళశీలవిధిశోభితయశః శ్రీ.' ముకుందవిలాసము.

౧౧. 'హరిదృగ్బంధురా, హరయృక్కుంధరా, నీరజాతేక్షణా, నిత్యసత్యక్షణా,
ధీర సానందితా, దివ్యరాద్వందితా, భూరివిద్యానిధి, భూమిజాసేవధి.' కృ. వి. 1(65)

౧౨. 'దేవకీ వసుదేవసేవధి... కృష్ణుఁడు.' పాం. రం. 3(177)

౧౩. 'దృష్టో ద్రష్టవ్యః సేవధిః.' శ్రీనివాసచం. 2.

౧౪. 'నిర్వాణదారిద్ర్యనిర్విణ్ణః డగువానిమంగటిసేవధి రంగకాయ.' - క. క. ర. [పీఠిక 91

౧౫. 'వీతాదృశగుణమణి | వ్రాతాంబుధికి బ్రపన్నపర సేవధికి.' —

[అచలార్తజాపరిణయము. Tel. mss. Vol, II P. 424

౧౬. 'శ్రీరామపాదాబ్జసేవధినిరవధి.' లేఖకుఁడు, ఆముక్త. mss. Vol II P 495

౧౭. 'సేవక సేవధికి మానిచింతావధికి' - ఉ. రా. కంకంటి.

(28) 'ఘుస్పణ' ౪౩

'ఘుస్పణమస్పణమరువత్సనవత్' 1(46), 'పులిమినఘుస్పణములు' 5(148)

౧. 'కానఁ బేళలరుచిఁ గింకుకప్రవాళ | ఘుస్పణకిసలయకంకేరివసుమగుచ్చ

బంధుజీవజపారాగ బాంధవంబు | అన్నగంబున జరతారుణాతపములు' మను. 3(11)

౨. 'ప్రస్థవిలోచనాకుసుమబాణ, దిశాలలనా
ఘుస్పణ బటిరలేపకృతి తోవిడ బాహుతటి.'—పారి. 1(140)
౩. 'కేలివిలోల బాలికాకుచ లికుచఘుస్పణ పంకక మాయి తాంధఃపూరంబులగు
కాసారంబులకలనను.'—శృం. నై. 2(87)
౪. 'సంధ్యా | ఘుస్పణసమాలంభకర్తృకతుకారంభ
వ్యసనముజ్జ్వలభీత యగు | దెస.'—,,—4(87)
౫. 'ఘుస్పణ సుమనః శ్రేణిశోణం బగుపాడుపుసంజ.'—,,—8(14)
౬. 'పరిరంభలగ్నగిరిజా | సురుచిరకుచఘుస్పణపట్టనూత్రాంకముతోఁ
దరళాక్షి, వీడు చంద్రా భరణునటుత బ్రహ్మనూత్రపదవి భజించెన్.' 5(25)
౭. 'సుదతీజనమజ్జనార్పితై ర్ఘుస్పణై ర్యత్ర క మాయితాశయా.'—నైష. 2(77)
౮. 'భర్తా | ఘుస్పణేన సాయం దిశః సమాలమృనకాతుకేన్యాః.'—,,—8(80)
౯. 'ఘుస్పణసుమనః శ్రేణిశ్రీణాం...భాసాం పత్యుః.'—,,—19(88)
౧౦. 'తాం విధాయ కతిచి ద్దినాని స | ప్రేయసీఘుస్పణపక్షిలాం నదీం
చోరముఖ మగాహ తాహవ | ప్రాప్తి దుర్లలితబాహు రాగ్రహమ్.'—
విక్రమాంకదేవ, 5(18)
౧౧. 'స్నానశేష ఘుస్పణారుణభాసాం | స్ఫుర్మనాదివ నరేంద్రవధూనామ్
ప్రాప రక్తి పటః దినభర్తః | పాటలత్వ మథ సంఘటమానా.'—,,—10(1)
౧౨. 'త్రినయనచూడారత్నం | మిత్రంసిన్ధోః కుముద్వతీదయితః
ఆయు మదయతి ఘుస్పణారుణ | రమణీవదనోపమ శృన్వతి.'—సు. ర. భా.
౧౩. 'ఆమృతపువతలేశస్యద్దినీమాలి కేయం సైవఘుస్పణవిమర్శైః పాటలా పక్షలాక్ష్యైః
మదనదహనదగ్ధం జీవయ త్యజ మజ్గం కుముద ముదయర్క్తా కాముదీ వార్కతప్తమ్.'—
మల్లికా. 1.
౧౪. 'వైరివధూస్తనాద్రి ఘుస్పణా లేపారుణాస్తాచలః.'—పారి. చం. 1(10)
౧౫. 'ప్రవాళికే, నేచయ ఘుస్పణరసేన ప్రవాళికాననమ్.'—వాసవదత్త.
౧౬. 'నవసరస ఘుస్పణ మలయజాభిషిక్తప్రదేశంబును.'—శ్రీరం. 14.
౧౭. 'ఆయం మృదుమృణాళినీవనవిలాసవైహాసికః
త్యహం వితపతే పతిః సపది దృశ్యమానా నిజాః
స్తనా ఫలకయన్తి చోత్పలదృశాం ప్రియోరస్సఙ్గీ
విపర్యసితవృత్తయో ఘుస్పణపద్మపత్రాబ్జురః.' మురారి. 4(4)
౧౮. 'శోణస్నిగ్ధాబ్జులిదళకులం మాద్యదాభీరరామా
వర్షోజానాం ఘుస్పణరచనాభిజ్ఞరీతిరాగమ్
చిన్తాస్వకం నఖమణిమహాః పుష్పాక్షిజ్జల్మమాలం
జఙ్గానాళం చరణకమలం పాతునః పూతనారే,' చైతన్య. 6.
౧౯. 'ఘుస్పణప్రసూనరసమునః | బసపుంజార్ణమునః జంద్రపాంసులముక్త

- విసరముల సుర లానర్పిరి । పసగా శంఖాబ్జముఖ్యబహుచిత్రంబుల్.'భీమే. 5(28)
౨౦. 'కచిదజ్ఞనా ఘుస్పృణ కపిశం... సరయూజలమ్.' సత్యహరిశ్చంద్ర. 1(9)
౨౧. 'మదమప్పిభమ్మకుచవమ్మసంభావనీయ రమ్భాయాపరీరమ్మసంభారఘుస్పృణ హరిణ మద ఘన సార ప్రభృతి సురభిద్రవ్య సంపాదన చటుల భుజద్గపుద్గపసద్గతశృంగౌటనోర్నద్గ హృదయద్గ మాయాః శ్రీరజనగర్యాః' పంచబాణ.
౨౨. 'స్ఫుటిచక్రే వీటిరసఘుస్పృణపాటిరధరితా
పటి చేటినీతా సురతపటిమానం సుతను తే.'—,,—
౨౩. 'ఆగురు ఘుస్పృణ పంకవ్యాప్త గంగాంబు గంధ
సగితదిగవకాకా దానవిద్యా నిర్దేశా.'—హరవిలా. 5(60)
౨౪. 'మస్పృణ ఘుస్పృణపక్షాభ్యజ్ఞచక్రాచ్చలాక్షీ
కుచకలశపిధానోద్దామకాసుమ్మకాన్తిః.' కా. క. ల. 156 పు.
౨౫. 'ఘుస్పృణాలేప మొనర్చి ధూప మిడి మ్రుగ్గుల్ వెట్టిరో నాఁ గరం
బెసఁగెన్ సంజయు నిర్దుల దారకలు భూయిష్ట ప్రకారంబునన్.' వసు. 6(4)
౨౬. 'ఘుస్పృణకుసుమమాలాకోటి పాటల్యలీలక- గిసలయముల దాయక్ గీరచంచూపుటశ్రీ
విసృమరస్పృమరోర్ణావిభ్రమప్రాణి మింటక్ బిసరుహహితుడిప్తుల్ పింగళత్వంబు నొందెన్.'
[కాశీ. 4(116)]
౨౭. 'ఈక్షోణి న్నినుఁ బోలునత్కవులు లే రీ నాఁటికాలంబునన్
దాక్షారామచక్రకృభీమవరగంధర్వాప్సరోభామినీ
వక్షోజద్వయగంధసారఘుస్పృణదైవరాజ్యభాగంబు న
ధ్యక్షించుం గవిసార్వభౌమ, భవదీయప్రాహసాహిత్యముల్.'—,,—1(14)
౨౮. 'పటిరఘుస్పృణాగురుసారధలక్షితోఁ బిసాలించుచు.'—,,—2(114)
౨౯. 'ప్రాచినొసలి । ఘుస్పృణలీలాలలామంబు బిసరుహోపు
తేరిసారధి యెట్టు నై తీఁడరించె.'—,,—3(284)
౩౦. 'కుబ్జచేఁ గలపంబుగొనకున్న నిందిరా । కుచకుంభ ఘుస్పృణంబుకొదవెతనకు.'—
దశా. కృ. 327(12)
౩౧. 'ప్రత్యగ్రఘటిత ఘనతరఘుస్పృణ పద్మపటలపాటలే వక్షోకవాతే'—గద్య. 68(18)
౩౨. 'ఘనతరఘుస్పృణ ఘనసారమ్మగమద పటవాసకుసుమ సారభమనోహరిణి మహతి మణ్డపి.'
—,,—112(15)
౩౩. 'సుకుమారతయాన యాశ్రయ ! దుస్పృణం మా క్తికమణ్డనాని చ
రవిధామ సహిష్యతే కథం । భవతీ స్వేదలవాం శృసావనే.'—బా. భా. సభా. 5(88)
౩౪. 'ప్రాగ్నికాలిప్తఘుస్పృణాంగరాగ మనగ మెఱసె నరుణోదయపుడిప్తి.'—ప్రభా. ప్ర. 5(58)
౩౫. 'ఘనఘుస్పృణరసారుణితనాభివహరకాన్తి వ్యవతరత్ను కర్ణికారప్రనూనేషు.' య. తి.
౩౬. 'యై ర్నీతాః సాధమధ్యే ఘనఘుస్పృణరసాలిప్తగాత్రైః ప్రకామం
కాన్తావక్షోజకజ్జారజనవిజయభుజై ర్గీర యామా స్త్రి యామాః
విధ్యోతాసన్నచహ్నిప్రసరితభినితాపాణ్డవః పిణ్డ శేష
స్తే హేమస్తే నయన్తో తవ నృస రిపరః శర్వరీం పర్వలేషు.'—య. తి. 3(483)

38. 'ఘనఘృణాసరాగద్విగుణరమణీమనసి.' —య. తి. 3(430-431)
39. 'పథితాస్త్రసీమన్తీఘనఘర్జజలగళధుస్థుణరసప్రసాధితసంమార్జనాః.' య. తి.
39. 'పూర్వం సరసకరజలేభాక్యతి రధరరుచి స్తతోరవి
స్తదనుచ ఘృణాపిణ్యుతి రబ్జచయచ్చవి స్తతః
పునరయమరుణరత్నముకురక్తీ గుదయతి రాగనిర్భరైః
కుర్వత్ కుభిబన్ధకమయీ మివ స్పష్టిమంకుభిః.' —య. తి. 3(17)
౪౦. 'సిన్ధురైరపి శజ్జతం చ ఘృణైః ప్రస్తం చ కాశ్చిరజైః.' —శ్రీనివాస. 3(8)
౪౦. 'సవసరసఘృణామలయాభిషిక్తప్రదేశంబును.' —శ్రీరంగ. 1(14)
౪౧. 'అగోపితార్కమిషతో దివసశ్చకార ప్రాచ్యా ముఖే ఘృణాపజ్జలలాటికాం యతో
తే నాథునాభినవదీధితీతైవేన క్రోధాది వాపు రవరాః కకుభోఽనుగత్వమ్.' —
౪౩. 'ప్రతిదిన మపానునీకృత గజతురగకనకమణి [హస్తారమదమర్దన, 111—5
ఘృణా కస్తూరికాహరిణ చంద్రికాస్తచమరవాలేన.' —వేమ. 4(పు. 150)
- (57) 'సృణి' ౨౫.
- 'దనుజకరిసృణికి.' 1(47)
౧. '...రమ్యా పలాశావళి
ఏతస్యాం హరిజారిపాణిజసృణిశ్రేణీశ్రియః కోగళా
గోపాయన్తి తపోవనం వనకరిక్రీడాకరాకర్షణాత్.' —యూరారి. 2(27)
౨. 'నైత్యభిర్తురుదరానునివిష్టాం । శక్రసంపదమి వోద్ధరిత స్తే
పాతు పాణిసృణిపఞ్చక మస్తాత్ । ఛన్నజ్జనిభలగ్నతదన్తమ్.' నైష. 21(58)
3. 'నిఘ్నరసృణిపాత భేదిజ.' దశకుమార. 4(112)
౪. 'పోతో గుప్తరవారిరాశితరణే, దీహేనైకకారాగమే ।
నిర్వాతేవ్యజనం, మదాన్ధకరిణో దగోపశాన్తైః సృణిః.' హితోపదేశ. సు. 117.
౫. 'ధౌర్జ్యవదరికరిసృణికి । మూర్త్యంతాగర్భశుక్తిమక్తామణికి.' విజయ. 1(63)
౬. 'ఉత్పన్నత్యామహ్య కుమ్భం దశయతి సృణినా.' కంస. 6(12)
8. 'కాంతాంతాతనయమణికి ఖలగ జసృణికి.' ...రంగ రాయ 1(55)
౯. 'ధనుర్బాణాత్ పాశం సృణి మపి దధానా కరితలైః
పురస్తా దాస్తాం నః పురమధితు రాహోపురుషికా.' —సౌందర్య. 7
౯. 'వీరారివారవారిణ । వారిణసృణికి గవీంద్రవర్ణితవిద్యా
పారిగ తాదిమణికి । నారాయణధరణియవతినాయకమణికి.' కవ. 1(65)
౧౦. 'మహాజనట । ద్వితిజసామబావళిసృణికి.' —కృష్ణ. వి. 1(37)
౧౧. 'దివిజారిసామజసృణి.' పెద్దాడ. శకుంతల. 3(300)
౧౨. 'కుటిలాఖిలదనుజగజ । స్ఫుటసకలాసృణికి దేవచూడామణికి.' నిరంకు. 1(25)
౧౩. 'తంత్రవిదగ్రణీవిమతదంతిభిదాసృణినూక్తిధోరణి.' తా. శ. వి. 5(168)
౧౪. 'కఠినోరగబద్ధమహా । జఠరవి నాయక పినాకిసంభవజగతి
శరకార్యవిఘ్నకారక । కుతారసృణిపాశటంకగుంభితహస్తా.' —వరాహ 6(67)

౧౫. 'అరక్షమగ్న మవమత్య సృణిం శితాగ్రమేకః పలాయత జవేన కృతార్తనాదః.' [మాఘ. 5(5)]
౧౬. 'మదనకృతో భవతి సృణి | ర్భజన్తి తడికార్గళామృణాశత్యమ్' [మాఘ. 5(5)]
 సీదతి కరేణువర్గః | ప్రతిగజ మభిహన్తు మత్ర సంకృతే.' య. తి. 8(806)
౧౭. 'ఘృణిదినమణి, గుణి, యాదిమ | ఫణి ధరణీధరణసరణి, ప్రతిభటగజతా
 సృణి, వితరణచింతా | మణిః దిరుమలభూమిపాలమణి విసులింపన్.'- రామాభ్యు. 1(66)
౧౮. 'సృణికోణతః శిరసి హన్తిపకః | ప్రహరన్ పుర శృంబులతోత్రికులమ్
 అపథం నినాయ సమదం ద్వీరదం | పరుషోద్ధితేన పరిధావ్య జనాన్.'-అచ్యుతరాయ. 5(15)
౧౯. 'గానారగనసిసురసృణిః.'—వేమధూపాల. 1(16పుట—పంక్తి 2 అడుగున.)
౨౦. 'సృణిర్దుర్దరిపుద్వీరదానామ్.'—,,—రీ పు (పు. 120)
౨౧. 'కుచకలశకాన్తిచోరాణికుజ్జరకమ్మస్థలాని సృణిముఖతాడనేన దద్ద్యస్తే.' —,,—146)
౨౨. 'మహతాం చ ఉపరినిపత న్నైఋ రపి సృణిరివ కరిణాం క్షేళః కదర్థనా యాలమ్.'- హర్ష .1.
౨౩. 'గమ్భీరవేదినః సృణి మగణయతః...ద్వీరదస్య.' రఘువంశవ్యాఖ్య.
౨౪. 'పాతకసంఘాతనాగపటుతరసృణికిన్.' ఆంబరీషచరిత్రము.
౨౫. 'ముద్గరశరపాశకుంఠసృణికార్దుకహస్తలు—రుక్మా. 1(10)
 (15) 'కాశ్చీర' 3౬
 "కంపెక్కుదివికిఁ గాశ్చీరతరాన్.' 4(119)
 ['కాశ్చీరత = కాశ్చీరదేశత్యము'—టీక.]
- ఈపదము దేశవాచకముగా నప్రయుక్తమని యుపోద్ఘాతకల యభిప్రాయమో కుంకుమ
 వాచకముగాననియో సందేహము గలదు. రెండవయర్థమునకు ప్రయోగములు ఎన్నియేనియుం
 గలవు. గ్రంథవిస్తరభయంబుచేత వానినిమాని, దేశవాచకత్యమే వ్యాఖ్యానగతమై యుండుటం
 బట్టి ముఖ్యముగా దేశవాచక ప్రయోగములనే ఈక్రిందఁ జూపుచున్నాఁడ. కుంకుమవాచకము
 లను సయితము ఒక కొన్నిటిని ఉదాహరించితిని.
౧. 'అలంకృతికై కాశ్చీరపంక మిడి.'—6(113)
౨. 'కాశ్చీరేషు ప్రవరపుర మిత్యస్తి ముఖ్యం పురాణామ్.'—విక్రమాంక. 18(1)
౩. 'కాశ్చీరేభ్యో వినిర్యాన్తం రాజ్యే కలశభూపతేః
 విద్యాపతిం యం కర్ణాట శృత్రే పర్వాడి భూపతిః.' రాజతరం. 7(986)
౪. 'కాశ్చీరైర్హితే' నైష. 16(130) [కాశ్చీరదేశీయైః.—టీక.]
౫. 'కాశ్చీరనృపసభా కమలహేళి.'—శృం. నై. 1(16)
౬. 'కాశ్చీరమునకు నే కల్యాణనిధికిరీ వారంబు మహనీయవజ్రపేటి.' చంద్రి. 1(47)
 ['కాశ్చీరమునకున్ = కాశ్చీరదేశమనెడు కుంకుమమునకు.'—టీక.]
౭. 'దేవ కాశ్చీరదేశే మహాద్రవ్యసంపన్నః కశ్చి ద్వణి గన్తి.'—విక్ర. 8-వ కథ.
౮. 'కాశ్చీరదేశే విపులం తటాకం | వణిక్క్రొతం పూరయితుం జలేన
 బలిం ప్రదాతుం నిజకణ్ఠరక్తై | రియేష రాజేతి నిగద్యతేఽద్య.'—,,—
౯. 'తపస్వీ ప్రహృష్ట స్తస్మై కాశ్చీరలిజ మేకం దత్త్వాబభాణ'
౧౦. 'ఏతత్కాశ్చీరలిజం చిన్తితాని చిన్తామణిరివ దదాతి,
 తస్మాత్సాధుపూజ యైతత్ ఇతి.—,,—14 వ కథ.

౧౧. 'అలిగే దళవా మృదు ర్భ్రుథరం తారుణ్యమద్యాలసాః
కాశ్చీరాగురులిప్తపీఠరవచాః కామం కరణీదృశః'—లోలంబ.
౧౨. 'కర్ణాటకాశ్చీరకాంభోజగాంధార.'—కృష్ణ. వి. 1(20)
౧౩. 'వికాన్యాం మేరుకనష్టరాజ్య పశుపాలకీరకాశ్చీరాః'—బృ. సం. 49
౧౪. 'ఏకభోగంబు గాఁగ నేలేలు గరుసు । కడలిసీమంబు గౌతమి గంగ యవధి
కప్పురపుఁగ్రోవి కాశ్చీరఖండ మవధియేలె విశ్వకటుంబి భీమేశ్వరుండు.'—భీమేశ్వర. 5(88)
౧౫. 'ద్రవిడగాంధారకాశ్చీరధరణిపతుల.'—హంసవిం. 1(8పు).
౧౬. 'శూరసే నోత్కల మరు కాశ్చీర బర్హ
ర కరహాటాదిదేశముల్ ప్రబలి తిరిగి.'—ప్ర. రా. వేం. 765.
౧౭. 'తతః కాశ్చీరదేశా స్తుచుకున్దనామాకవి రాగత్య ప్రాహ.'—భోజప్ర.
౧౮. 'అన్యదా కాశ్చీరదేవా త్కోఽపికాపీనావశేషః కవి రాగత్య ప్రాహ.'—,,—
౧౯. 'కేశయనసాలికాశ్చీరకేశములు ఉత్తరమరివంశ. 5(188)
౨౦. 'కాశ్చీరంబునయందుఁ గుంభమం బనునది దేశాపేక్షంబు.'—కాశ్చీ. 2(143)

(10) 'కరండ' 76

'ఏటి కరండమున.' 2(88) 'ద్రుహితాండకరండక.' 5(159)

౧. 'కుకుర కాశ కురు కరూశ కోస లాంఢ్ర సింధు బా
స్లిక శ కాంగ వంగ సింహశేశ కన్యకామణీ
ప్రకరపాణిఘటితరత్నపాదుకా కలాచికా
ముకురపీటికా కరండ ముఖ్యరాజలాంఛనా.'—మను. 1(83)
౨. 'అజాండకరండంబు వెండిజలపూతగావించిన తెఱంగు నంగీకరించె.'—పారిజా. 2(52)
౩. 'ద్రుహితాండ కరండంబునకు వెండిజలపోసనంబు దారింబ్రకాశించె.'—చంద్రికా. 4(107)
౪. 'కళఙ్కః కన్తూరీ రజనికరభిమ్బం జలమయం । కలాభిః కర్పూరై ర్రకతకరణ్డం నిబిడితమ్ ।
అత స్త్వద్భోగేన ప్రతిదినమిదం క్రమహరం । విధి ర్భూయోధూయో నిబిడయతినానంతవకృతే.'
సౌందర్యలహరి. 94
౫. 'అతఁడు మూలాలవాలగవ్యరకండ । కుండలీసాన గోకర్ణకులకలాప
తత్త్వదర్శనవర్ణాధిదైవతదళ । నిర్ణయం బెంత యంతయు నిజము గాంచి'.—పాం.రం. 2(8)
౬. 'భగ్నాశస్య కరణ్డపిండితతనో మ్లా నేన్ద్రియస్య క్షుధా
కృత్వాఖు ర్వివరం స్వయం నిపతితో నక్తం ముఖే భోగినః
తృప్త స్తత్ప్రీతేన సత్త్వర మసా తే నైవ యాతః పథా
స్వస్థా స్తివ్రత దైవమేవహి పరం కృద్ధౌక్షయే కారణమ్.'—భర్తృ. సు.
౭. 'రాతిరి మూషకంబు వివరం బొనరించి కరండబద్ధమై
భీలిలి చిక్కి యాస చెడి పెద్దయు డస్సినపామువాత సం
పాతము చెందెః దానిఁ దిని పాము తొలంగు బిలంబు త్రొవనే,
యేతటి హానికృద్ధులకు నెక్కటిదైవమే కారణంబగున్.'

౮. 'ఏష రత్నకరణ్డకో నామ వామనకః'—విదసాల. ఆం. 1.
౯. 'ఏ షేషి తామూలకరణ్డవాహినీ నాగవల్లి.'—,,—
౧౦. 'గణ్డతీర...సంవిష్టాః...కరణ్డోజ్వలాః...హరన్తి
ధనినాం చిత్తాన్యహో దామ్భికాః'—ప్ర. చంద్రో. 2(5)
౧౧. 'వీజన చామర వీటికరండాది కములు దిక్పతిసతీగణముదాల్చు.' పారిజా. 8(24)
౧౨. 'తగంగితమణి భృంగారక వీటికాకరండ.'—,,—(41)
౧౩. 'కనకమయకరణ్డగర్భలీనం కరజముఖై ర్మృగనాథి మాదదానా
కరభృతిముఖరా కపోలబిమ్బే కలయతి కాచన చారుపత్రవల్లిమ్.' శృం. తిలకము. 97 ప.
౧౪. 'రుద్రవీణ మేల్కల్లుభాగముల కరండంబు.' హంసవింశతి. 5.
౧౫. 'బహుకళాకర్పూరభాసికరండంబు...మధుర.'—కేయూర. 1(16)
౧౬. 'ఇక్కరండనిగ్రహం బెట్లుడిపెదవు.'—,,—4(108)
౧౭. 'అని నియమించి దానిశర మంజుక యెక్కి, కరండనిగ్రహంబనువుగఁ జేసి.' (110)
౧౮. 'క్షీరపూరితఘటము కర్పూరయంతకరండ ముద్యుజిందుద్యుతిరమ్య మైన
క్షరవాకర మనఁగ జగంబు మెఱయు భోజిభు నిత్యకీర్తి విస్ఫూర్తిఁజేసి.'-భోజరా. 7(246)
౧౯. 'క్రేకలను దళావతారములు వ్రాసినబిల్వకరండమందు రం
జులు తిరుచార్ణ మార్ద్రముగఁ జేసి శలాకను రేఖ దీర్చుచున్.' మల్ల. విప్ర. 2(28)
౨౦. 'విమత ధరణిపాల బాలికాకరభృతి...కర్పూర పేటి వీటికా కరండుండును.' 1(15)
౨౧. 'తిరుమజ్జనంపు బించెలలోన శోధించి పుష్పకరండకంబులను నెమకి.' 5(6)
౨౨. 'కర్పూర కస్తూరికా పరిమళ కరండంబు లంటి.'—కేయూరభావము. 4(198)
౨౩. 'కప్పరపుఁ గరండముం దెఱచిపుచ్చువెలుంగున.' కావ్యాలంకారమాదామణి. 5(72)
౨౪. 'మహితభవదీయసత్కీర్తి...కమలజాండకరండంబు గడచి వెడలె.'—నరస. 5(101)
౨౫. 'పాలఁది, యాతని కర్ణపుట కరండముల నీవాచామృతంబు దైవాలుఁ గాక.'—
జక్కనవిక్ర. 7(58)
౨౬. 'కర్పూర కరండమునకు నేర్పునఁ బ్రాణంబు లొసఁగి.'—,,—(3)
౨౭. 'ఘనసార కరండమునకు ఘనసారస్వరము నిచ్చి కథ చెప్పింపన్.'—,,—(173)
౨౮. 'కాచి ద్వాలా రమణవసతిం ప్రేషయన్తి కరణ్డం
దానీహస్తా త్పభయ మలిఖ ద్వ్యోశ మ సోపరిష్టాత్
గౌరీకాన్తం పవనతనయం చమ్పకం చాత్రభావం
పుచ్చత్యాగ్యో నిపుణతిలకో మల్లి నాథః కవీంద్రః'-భోజప్ర.
౨౯. 'కీర్తికర్పూరకరణ్డీకృత' ఉన్నత రాఘవము.
౩౦. 'దుర్గావ్యాం యస్తహద్భి ర్నరవరపుష్పభైః సర్వమాయాకరణ్డం
స్త్రీయన్త్రం కేన లోకే విష మమృతమయం ధర్తనాశాయ సృష్టమ్.' పంచ.మిత్ర భేద.(201)
౩౧. 'అశీవిషోపేతరత్న కరణ్డకప్రాభృతేన చ కరవాలక రాశం జఘాన.'
నీలివాక్యమృతము-దూతసముద్దేశము.
౩౨. 'ఏతాం దోషకరణ్డికా మహిమ స్యావాలభూతాం ఖలామ్' మృచ్చకటి8(86)

౩౩. 'విల్వవృక్షోద్భవైః కాష్టైః కరణం కారయే ద్భుభః' - సిద్ధనాగార్జున-వ్యాధిజననము.
౩౪. 'రామాభిరామ పేమదామకలితహరినీలమణికరండం బై.' శ్రీరంగము. 1(141)
౩౫. 'చామికరముఖరవీటికాకరండబిరుదధ్వజంబులు.' ప్ర. వేం. వి. వి. 605.
౩౬. 'ధత్తే రత్నకరణమణ్ణితకరా సంప్రేక్షవీటిం సఖీ.' పంచబాణ. 1
౩౭. 'కనకలేఖాయాః కరణవాహినీ.' —, —
౩౮. 'అయి కరణవాహికే కోఁడయం కథయ' —, —
౩౯. 'కనిషి కావివరనిహితరత్నకరణకేన' —, —
౪౦. 'అయికరణవాహిని, కిం వదసి?' —, —
౪౧. 'కులక్రమాగతం చామికరకరణనిక్షిప్తం మరకతలిజం విక్రీయ.' మదనవిజయభాణము.
౪౨. 'సరంబులు కర్పూరకరండముల్ పరిమళంబుల్.' -మల్ల. విప్ర. 4(4)
౪౩. 'కాపీనకాటికాకరండంబులను.' కాశీ. 2(86)
౪౪. 'తాంబూలకరండంబులపాంకంబును' 5(275)
౪౫. 'బ్రహ్మాండకరండోపరి' దశావ. వామన.
౪౬. 'అథ రాఘాళిపాలిచే నబ్జబాండ భాండము వహించె భూతి కరండలీల.' వరాహ. 3(32)
౪౭. 'కనకకరండధరితముకరండంబుల' ఉ. హ. 5(130)
౪౮. 'కంజభివాండకిరండఖండముం । గోరంగబట్టి యీభువనకోటి గులుక్కున మ్రొంగిపుత్రునో.' కవికర్ణ. 2(140)
౪౯. 'హంసరూపఘాపకరండంబువలన.' చంద్రికా. 1(123)
౫౦. 'అంతరంగకరండాఖండగోషపారదౌల్బణి' —, — 8(105)
౫౧. 'అన్తరీతతామూలదశీవీటికాశ్యామాయమానచామికరణమ్' గద్య. చిం. 4(74పు.)
౫౨. 'పాణితలప్రణయ తపనీయకరణకగ తే' —, — (77పు.)
౫౩. 'కరగృహీతాచామ్యానదతామూలకరణాదర్శ' —, — 6(104పు.) [సం. ఆం. 1
౫౪. 'లీనుం డయ్యు జగత్కరండకనిచోభీభావముం దాల్చుబోధానంబైకమయుండు.' ప్రబోధ.
౫౫. 'దీప్తితతారహస్తికితతిక్ గగనాపణవాటిఁ బాపి కా
లాపణికుండు వేగ విపులాచ్ఛకిరండమునందు నించి' హరి. నలో. 4(24)
౫౬. 'భయార్తవప్రయితబాహుదణ్డః । సర్వాస్త్రవిద్యోపసేవత్కరణ్డః ।
లీలాపరాధూతసుపర్వరాజః । క్షౌభ్ర తతోఽరాజత వప్రరాజః' హమ్మిర. 1(72)
౫౭. 'తామూలకరణవాహినీ సతత ప్రత్యసన్నామకరికానామ' కాదంబరి. 127పు.
౫౮. 'గోగోచనాబిభృతభూరవప్రగ్గర్భా మన్తకరణ కానువాహ' 135(4)
౫౯. 'కుక్కువనలతావినిర్జితబృహత్కుసుమకరణకేన' 426(1)
౬౦. 'యశఃపూరకర్పూరపూరిత బ్రహ్మణ్డకరణేన సమరచణేన' ప్రా. లే. మా. 2(138)
౬౧. 'యస్యాతినిర్జలతరేణ పరిత మేతత్ । బ్రహ్మణ్డ మాశు యశసా నితరాం విభాతి
ధూమాబ్జాధాతకలధాతకరణభాణ్డ । మధ్యప్రవిప్లమివ విప్లవలభస్య'. 3(31)
౬౨. ఛా. 'సోఽపి త్వయా ప్రేషిత ఆధరణకరణ్డకః ఆమ్బాయాః కపటకల్యాః పార్శ్వ
సంప్రేక్షిత.' హాస్యచూడామణి. 2(184)
౬౩. 'కదాచి దుష్టాటితసంస్వరీరహస్యముద్రాకరణ్డేషు మహాకవికావ్యకథాకాణ్డేషు'
య తి. 3(269—270)

౬౪. 'మణికరణ్ణకవిన్యస్తవపుషా కృత్రిమే తాకివిషవిషధరేణ ధిషణోదుర్రం—జహూన'—
 ౬౫. 'కనకకరండభరితమకరతంబుల'—ఉ. నా. 5(136) [య. తి. పు550 (17)]
 ౬౬. 'అమృతకరణ్ణకాఖ్యవిభ్రమప్రవృత్తానామ్' శృంగారసర్వస్వభాణము.
 ౬౭. 'ఏకం కరణ్ణక ముదస్యతి దక్షిణేన'—,,—
 ౬౮. 'ఎషా రత్నకరణ్ణయగ్న ముపరి ప్రక్షిప్య'—,,—
 ౬౯. 'సంగృహ్లాతి సముత్తిప త్యపి మణిప్రాసుం కరణ్ణ ద్వయమ్'—,,—
 ౭౦. 'ఉపాయనీకృత దధిగుడఖణ్ణకుసుమకరణ్ణైః' మార్ష.
 ౭౧. 'దీపభాజన భ్రమరకరణ్ణక ప్రభృ త్య నేకోపకరణయంత్ర'—దశమ.
 ౭౨. 'పామకరణ్ణకా చ్చ వాసతామ్బులవీటికామ్...ఉపయుజ్య' దశమమార-అపహర.
 ౭౩. 'నిఖిలకవికులాభినన్యమానాదార్యధైర్యాదిజనితయశఃపూర కర్పూరపూరిత బ్రహ్మాకరణ్ణేన సమరచణేన' కృష్ణరాయకాసనము.
 ౭౪. 'కరగృహీతాభిషేకతీరసంపూర్ణభాండంబు పుష్పకరండకంబు' క్రికాశ. 13(94)
 ౭౫. 'భ్రమరకరణ్ణకాదేకం ముఖ్యమి' స్వప్నవా. ద. పు. 58
 ౭౬. 'పుష్పకరణ్ణకోద్యానమ్.' మృచ్చకటి.

(43) 'మైరేయ' ౧౩.

'నృకపాలకుండవిగళ స్మైరేయముం గ్రోలెదన్.' 6(25)

౧. 'మదముదానహదివ్య మైరేయధారేయగ్రోత్రభిద్విటపి నిఘ్నటయంతములు.' మను. 5(102)
 ౨. 'మైరేయ పానచ్యుతచేతనానామ్.' కీర్తికాముది. 7(77)
 ౩. 'అబ్జనాసితారుణమైరేయ నిఖాతిభాణ్ణవత్.' బాల. భార. స్త్రీ. 1(68)
 ౪. 'పిబన్తో మైరేయం పునరపహరన్త శ్చ కనకమ్.' గంగాలహరి. 84.
 ౫. 'పాశుపాల్యంబు కృషి మైరేయముం గూర్చుటయు.'—హంసవిం. 1.
 ౬. 'కృషియ మైరేయంబులు గూర్చువగలు.' ప్ర. రా. వేం. వి. 758.
 ౭. 'హిందోశంబున(బాడి రచ్చరలు భీమేశుం ద్రిలోకాధిపున్ మందారదుమవాటియందు సుమనోమైరేయముం గ్రోలుచున్.' భీమేశ్వర. 5(97)
 ౮. 'ప్రతిఫలితిలోచనంబు లై సంపుల్లపాల్లక సహితంబు లై నకొలంబలరెఱంగున మెఱయుపాత్రంబులలోని మైరేయం బాస్వాదించియు.' వరాహ. 4(155)
 ౯. 'అధిరజని వధూభిః పీతమైరేయరిక్తం : కనకచపక మేతత్.' మాఘ. 9(51)
 ౧౦. 'పారాణీభిర నేకవిభ్రమకథా గాథాభిర రాపితాః
 తే వీరస్య జయన్తి రాక్షసపతే ర్దోఃస్తమ్భ దమ్భాళయః
 యా ను త్పేత్రిత్య విశోషయన్తదమయం మైరేయమైరావణో
 భూషాస్సగ్భిరభూదమర్త్యమధుపశ్రేణీషు సాధారణః.' మురారి 8(59)
 ౧౧. 'పీత్యా మాంసోపదంశం ద్వీరదగళగళ ద్రక్తమైరేయధారాం
 మత్తోమస్తిష్కలగ్నైర్దలితవృషవపుః కీక సైఃస్పష్టదంష్ట్రః
 బిభ్రద్రదాస్త్రమాలాం జనితజనభయో భైరవాకారఘోరః
 సంగ్రామార్వాత్సం కలిజ్జైర్బలివిధిమకరోద్వీర రుద్రస్య ఖడ్గః' ప్రతాప. నా. 8.

౧౨. 'క్రముకొనియొక్కచో సంభిశాసమర్చు | నాసముద్భూత మైరేయవాసనలును
లంకఁ దోదోఁపులాడంగ లక్ష్మిదేవిపండుగే తెంపెఁ గన్నులపండువగుచు.' వైజయం. 8(80)
౧౩. 'విపుల మైరేయమణిక యావృద్ధగణిక.' —, — 8(86)

(5) 'ఇరంమద' [పట్టికలో నిట్లు సున్నతోముద్రితము]౬

'బాడబీకృతేరమ్మదములు భాస్వరేరమ్మదీకృతబాడబములు.' 1(8)

['ఇరమ్మదములు = మెఱుపులు కలవి.' టీక.]

'దృప్య దిరమ్మదదావముల్.' 1(86) ['ఇరమ్మద = మేఘజ్యోతియనెడు.' — టీక.]

[ములతిద్వ్యాఖ్యానములలో ఈపదము'పు' కారముతో ముద్రితము.]

౧. 'ఆ భ్రపంక్తిలోఁ బుట్టెనిరమ్మగాన్నియును భూరితిరామృతవృష్టి.' నన్నె 5(576)

౨. 'ఇరమ్మదమివ మేఘమాలా సకలలోకచ్ఛాదయానన్దకారిణం విలాసవతీ సుత మనూత.'
కాదంబ. పూర్వ.

౩. 'ఆసింధూత్రముకేరువక సరసి యుం దైరమ్మదీయంబునా భాసిల్లుక' కళాపూ. 8(208)

౪. 'దివ్య మైరమ్మదీయాఖ్యం సరో రాజత్యమత్ర మమ్.' ది. నూ. చ. 1(24) పు. 2

౫. 'పరాకృతైరమ్మదపాటవానక | ప్రణాదపారీణదరీ ప్రతిప్రతా
హరివ్యతి ఙ్మధర మేష ఇత్యమి! ఖలాచలాః క్షేళన మాచరన్నివ.' ఆచ్యు. 8(333)

౬. 'కాశీమూర్తికరాళకాలరుచి యై గజ్జోజ్జతం బై మహా
భీలేరమ్మ దభీమ మై ఘనతటిన్భిన్నాభిలాకాంత మై
వ్యాలోలాశనిపాతదుచ్చ్రాసహ మై యంభోదబృందంబు నా
గాభీవాస్తసమానధారిజల మై యార్చెం దదస్రాగ్నులక.' భాస్కర. యుద్ధ. 2041

(37) 'భల్లాతకి.' ౨౭

'పల్లచీమల వక్రభల్లాతకియుఁ బోలె.' 6(19) ['భల్లాతకి = బీడిచెట్టు' — టీక.]

౧. 'భల్లాతకీ పారిభద్ర మహాకాపలకీభరవక సాల హింతాల.' హరిశ్చ 1(579)

౨. 'హతకేతకభల్లాతకామ్రాతక.' — గజేంద్రమో.

౩. 'వ్రజతి గగనం భల్లాతకాః ఫలేన స హోపమామ్.' వామనకావ్యాలం. 3(1)

౪. 'జంబూదుంబరబిల్వతీరకదళిసావీరభల్లాతకీ జంబీరామ్ర...' శ్రీరంగమ. 8(878)

౫. 'సహకార భల్లాతక పారిజాత భూరుహారూఢ పిక రాజకీర...' నన్నె. 8(465)

౬. 'భల్లాతకీరసాయనంబును.' హంసవింశ. 1.

౭. 'ఆమ్రై క్షేమం భల్లాతకై ర్భయమ్.' బృ. సం. 29(11)

౮. 'తురగాణాం భల్లాతకకాలిఖపసిద్ధార్థాక కణ్డేషు నిబద్ధయత్.' —, — 45(5)

౯. 'తిల కామ్రాతక వరుణక భల్లాతక బిల్వ తిష్ఠ కాజ్ఞోలాః
ఏతే యది సున్నిధౌ వర్తీకైః పరివృతా స్తతి స్తోయమ్.' —, — 54(50)

౧౦. 'శ్రీ వాసకరసగులు భల్లాతక వస్తురూకసరరసైః
అతసీబిర్వై శ్చ యుతః కల్కోయం వజ్రలేపాఖ్యః.' —, — (573)

౧౧. ౨౫. ఇంద్రజాల విద్యాసంగ్రహము 49(7), 61(8), 79(15), 88(2,8), 88(2
89(2), 125 (1,2) 325(2,3) 326(4), 333 (11,12,13,14), 343(54). పుటలలో చ

౨౬. 'వంజాలకుంజరాశనకరంజ భల్లతకస్లక చిరిబిల్వ ప్రముఖ వివిధవిటపి.' శృం. కాకుం. 8.

౨౭. 'తువరక భల్లతకతైలే ఉష్ణే.' సుశ్రుత. నూత్ర. 40(177 పు.)

(52) 'శిఖ' ౨౧ 'స్నిగ్ధప్రిభాగముండితశిఖితోడ' 7(28)

'మలయముశిఖ' 4(178) [దీనికి 'మలయపర్వతాగ్రము, అని టీక.]

ఈపదమును పట్టికలోపఠించినయభిప్రాయ మేమో తేటపడలేదు. శిఖాశబ్దము ఆగ్రవాచకము కా దనియో? ఆగ్రవాచక మయినను పర్వతతద్విశేషవాచకములతో శృంగపరముగా తత్ప్రియోగములే దనియో? లేక జుట్టువాచకముగా శిఖాశబ్దము ప్రయోగములందు లేదనియో? ఈకడపటివికల్పమే ఉద్దిష్ట మేని "ఆప్రశిఖ" ఇత్యాదికథను పరామర్శించుకొనునది.

'శిఖా శాఖా బర్హిచూడా లాజ్జలి క్యగ్రమాత్రకే ।

మాదామాత్రే శిఫాయాం చ జ్వాలాయాం ప్రపదేఽపి చ' మేదిని.

ఆగ్రవాచకమును ఆగుటచేత పర్వతనామఘటితమగుచో తచ్ఛృంగమునే తెలుపును. ఆయినను బ్రయోగములంజూపెద.

౧. 'శపియింపఁ దలఁచియును నా త్రప్తపసి యుడిగెఁ గఱవఁ దలఁచి తానెయుడుగుపా ముపగిది శిఖవిడినంత నెవిపులామరవిపులతోపవిషముం దిరుగున్.' పాం. రం. 5(202)

౨. 'ముఖ మెట్లు నై బామముడిపాటు గదుర, శిఖవీడ, బుస ముక్కుఁ జెరములు నిక్క.''

౩. 'అజ్ఞస్థితహరిణఖురశిఖాఘాతసంజాతరస్థిరాశ్చేష మణిసీరస్థినిరర్థశనిరర్థదమృతరసో'—పంచబాణ. [హరి. ద్వి. 2(941-2)

౪. 'కైతకశిఖాలీలాయితం సుస్థితమ్' భోజప్రబంధము.

౫. 'ఆలిజీతః కమలవత్కరక స్వయాఽయం ।

శ్యామః సుమేరుశిఖయేవ నవః పయోదః.' నైష. 11(96)

[ఇట్ల శిఖాశబ్దము ఉపహారము స్త్రీలింగముకొఱకు; పర్వతశృంగపరమును.]

౬. 'శిసాలశిఖాకబళనతుష్టపరపుష్ట'—పంచబాణవిజ.

౭. 'విశ్వస్పృహభరవియోగవతో మమైవసత్త్వం విలోకయితు ముత్సుకపాదచారః తిగ్గాంకువంశవినివేశనిదానమేషః పూషాధిరోహతిశిఖా మదయాచలస్య.' సత్యహరి. 8(1)

౮. 'ఇనుఁడు వోయినదారిఁ గనఁ బూర్వగిరిశిఖా ।

సల మెక్కినిల్చినచక్రమనఁగ... సారసారివాలిచె.'—చంద్రికా 4(102)

౯. 'కశ్చిత్పూర్వశిఖోవిద్వాన్నా రామణపరాయణః'—దివ్యనూరి. 4(52)

౧౦. 'అశ్యేఽపిసామ శ్రుతిపాతశౌణ్డాః । స్వనన్తియత్రోర్ధ్వశిఖానివాసమ్.' 6(2)

౧౧. 'పురిఁ గ్రీడాశిఖరిశిఖా । మరకతమణిఘృణు లజాండమండలిఁ దాఁకక

దరణిరథహరులు దూర్వాంకురశంకఁ గడంక మేఁగిగొన నూహించున్.' శృం. నై. 2(48)

౧౨. 'చెరువంగ నేర్పిరి శిఖల నెన్నడుమలఁగఁమనిక్రొత్త చెంగల్యవిరులు.'—కాశీ. 1(87)

౧౩. 'శిఖ శివుండు... సావిత్రికి'—,,—3(188)

౧౪. 'అంగుళిశిఖాప్రసోఢమూత్రంబునన్' కాశీ. 3(190)

౧౫. 'అద్రికి మల్లికార్జునావాసశిఖాంతరంబునన్' 4(801)

౬. 'కుండబొజ్జయు శిఖయును కలుచపాడవు'—,,—6(6)

౧౭. 'సఖిఖాళిల లెగని గుభేలురనఁ గూలి' — రామాభ్యు. 6(99)

౧౮. 'త్రి కూటఖిఖాతలకాభిశాఖలక, —, — 7(185)

౧౯. 'అత్యద్భుతై రభిసృతాజనభోగభాగైః | నైష ప్రణన్న ఇవ సంప్రతి చణ్డకోచిః
ఆభౌపత్యపరశైలఖిఖాగ్రభాగ | విక్రీడగున్తుభికరప్రకరావలమ్భః'.

[ఖిఖాగ్ర = అగ్రాగ్ర, కొట్టకొన] హమ్మిరమదమర్దననాటకమ్. 2(2)

౨౦. 'నన్దకులకాలభుజగీం | కోపానలబహుళలోలఘామలతామ్

అద్యాపి బధ్యమానాం | వధ్యః కో నేచ్ఛతి ఖిఖాం మే' ముద్రారాక్షస 1(9)

౨౧. 'ఖిఖాం మోక్షం బధా మపి పున రయం ధావతి కరః' —, — 3(29)

(46) 'జంభల' ౨

'జంభలఫలత్వగ్రత' 5(148) [జంభలఫల = నూదినిమృపండ్లయొక్క] - టీక.]

౧. 'సహకారఫలని పుష్పపాళి | ర్విటపాళిషు విచిత్ర్య వీర్యశాలీ

గిరిశృజకటార్త శృజవేరో | డమచిష్ణాఫలజమ్భులాన్యలావీతో' ఉదార 9(17)

౨. 'లవణకుంఠీజంభలరసానుయక్త మా | ... పానీయకాలయోప్యే' — హంసవి. 2

౩. 'నిమ్రయంచనజంభలమ్ముదోఁచు' — ఆం. భా.

[సంస్కృతనిఘంటువేని శబ్దసిద్ధికే పతిత మన వచ్చును, ఆంధ్రనిఘంటువు గాన ప్రసిద్ధి చేతనే ప్రయుక్తమని నిస్సందేహము.]

(32) 'ఘామ్య' ౧౬

'మలయాహిగరఘామ్యలు 5(118) [ఘామ్యలు = ఘామసమూహములు' టీక.]

౧. 'వోష్టు స్తాపిష్ణుగుచ్ఛావళిశీఠ త మోవల్లరీభి ర్విక్రియాన్తే

పర్యన్తాః స్తానృతృత్య పయసి కసుమతీ నూతనే మజ్జతీఠ

వాత్యాసంవేగవిష్వగ్వితరవలయితస్సీతఘామ్యాప్రకాశం

ప్రారమ్భేఽపి త్రియామా తిరిశయతి నిజం నీలిమానంవనేషు.' మాలతి 5(6)

౨. 'ఏతిద్యోమవసీ వరాహవలయం విశ్వైకవీరస్తర

స్కన్ధావార మదానసిసురకులం శ్యామావధూ కైశికమ్

చక్షుష్యజ్ఞాన వస్తు ఘూక సదసాం విక్లిప్త చక్రావ్యయ

స్తోమాన్తర్జ్వర ధూమకేతనమహా ధూమ్యా తమః స్త్రాయతే.' మల్లి. 7

౩. 'విస్రమ్భాన్తికచారి బాలహరిణాః శాఖాఖిఖాలమ్బిత

ప్రత్యగ్రాహృత దర్భకల్కసమిధో నీవారపుష్పజీఘః

ఘామ్యా శ్యామలహోమ మనిర్దభువః కన్యాజనక్రీడన

న్యస్తా మ్భస్తరశాలవాల బహుళచ్ఛాయద్రుమా ఆశ్రమాః.' సత్యహరి. 1(15)

౪. 'వానావసీత తామ్రచూడవయసా మాయామిభిః కూజితైః

దూరాదప్యనుమియమానవసతి ర్గ్రామోఽయమస్తర్వణః

యత్రోద్ధీప్తపటలాలరాశివిసంధ్యమ్యాఘనం ఘూర్ణతే

సన్యాన్తోలనదచ్చభలపటలచ్ఛాయాజటాలం తమః.' సరస్వతీకంఠా. 5 (667)

౫. 'రణేషుయేన స్వకరామ్భుజేన | ప్రోల్లాస్యమానానీలతాచకానే

అన్తఃసుఖరత్నోధకృశానుజాత ధూమ్యేవ సాక్షాద్భహిరుల్లసన్తి.' హమ్మి. 2(68)

౬. 'వాత్యాప్రాగత చందనాద్రిభుజగత్వేళాగ్నిధూమ్యాగళ
 చ్చీహేమస్త విముక్త బాష్పకణికాః పుష్పనయానాం వ్రజాః
 ఉద్యానేషు విహర్తు మాప్రసురభిష్వారమ్భణం కుర్వతే
 హిందోశస్త్రవ సంప్రసన్నకమలాకాంతాజరమ్యాంశవః.' మదనవిజయ. 26
౭. 'రక్షఃస్త్రీవదనారవిందరజనీం విశ్వమ్భరాబర్హిణీ
 వర్షారమ్భదళాం దళాననయశః కాదమ్భకాదమ్భినీమ్
 వైధవ్యోచితవేషనిశ్చిత మనోలక్ష్మీవధూటీ జటాం
 వైదేహ్య స్త్రీజటాసమాం సమకీర ధూమ్యాం హనూమాకా దివి.' భోజవం. 104
౮. 'ఏతద్విక్రమవీక్షణేన జనితా మానందబాష్పద్గతిం
 రక్షోనాథభయోత్పిధాతుమనసాం విద్యాధరాణాం మదా
 వ్యాజవ్యావృతయే యథా పరిణమే ధూమ్యా త భోజ్యమ్భతే
 స్వర్ణోకేఽపి కలిన్దశైలతనయా కల్లోలశక్త్యావహః.'—,,—105
౯. 'అదా నీలాంకుకశ్రీ స్తదను మరకతాబద్ధనీపీవిభూతిః
 కన్తూరీపద్మభస్మీక్షణమథ వికచేంద్రవరస్రక్తిపత్నీ
 పశ్చాత్పిన్నగజ్జనాభా జఘనపచతటి కణ్ఠనేత్రేషు జాతా
 దిక్కాంతానాం తదానీం దశముఖనగరీదాహసంభూతధూమ్యా.'—,,—106
౧౦. 'అద్యాప్య యం కరిగిరేః పతి రాజీకీళి । రాభాళి రమ్బుదకదమ్బవిడమ్భినీళిః
 ఆభాతి వైధవమహాహయమేధయాగా । దావిష్క్రియా సమయసజ్జతధూమ్యయేవ.'
౧౧. 'వృతసుత రమణీయతాళనాళం । శిఖికణదర్శితకేసరాభిరామమ్ [దివ్యసూరి. 12(84)
 వితతబహుశిఖాదళం సధూమ్యా । మధుకరపక్తిమహాప్రదీపపద్మమ్.' 15(115)
౧౨. 'గురుతరజయధాటిఘోటకస్తోమచంచత్
 ఖురపుటదలితత్తాధూలి ధూమ్యాపలాయత్
 పరస్పృహమశకాఘావర్త విధ్వంసితాఘా
 నరవిసుతచరిత్రా నారధూపాలపుత్రా.' కళాఘా. 7(268)
౧౩. 'కృతకలహేనేవ కృతధూమ్యారుచినా...రజోజాతేన విజృమ్భే.' వాసవదత్త.
౧౪. 'మఖధూమ్నిగై శృకమఖప్రముఖై । రరుదన్యతోదిగధిపప్రమదాః
 మఖధూమ్నయా నిరవపదమతః । పరిబభ్రుమే పిహితదిక్తటయా.' పృథ్వీ 3(10)
౧౫. 'అనీతయవనికా తటిన్నటినా । మలఘువితానమన స్తమణ్డపస్య' [ది. సూ. 15(64)
 మదనభుజమహానలస్య ధూమ్యా సమజనికాచన సంపదమ్బుదానామ్.' పు. 111
౧౬. 'సంధ్యారాగహుతాశదగ చరమత్తైభృద్వసీసంభవ
 ధూమ్యా రాత్రిమనిప్రవీతదివసామ్భారాశ్యధః కర్దమః
 పుష్పస్తాహతజారిణీ సముద యదృశ్యాజ్ఞానం జ్యాయనీ
 సంఘానాం పలితాషధం ప్రసరతి ద్యావా పృథివ్యో తమః.' మదనవిజయ. 160
౧౭. 'మరుదీశద్విపదానశోభ, శిఖిధూమ్యాతోచిఁ, గీనాశకా
 సరదేహప్రభ, రాక్షసాలిలికాంచద్దీధితిఁ, వారిధి

శ్వరకేతుద్యుతి, మాతరిశ్వసారిగచ్ఛాయక్, ధనాధ్యక్షసి
లరుచిక్, ధూర్జటికంతకాంతిఁ, దమమల్ వ్యాపించె దిగ్భిత్తులక్.' పాఠి. 4(46)

౧౮. 'దగ్ధం యేన పురాతనం తృణమి వాయత్నా త్పురాణాం శ్రయమ్
యస్య ప్రజ్వలతో నభస్తల మిదం ధూమ్రాయతే సర్వతః
యత్ర శ్రీ ణ్యపి విప్లవా న్యపయయః సాన్నాయ్యలేశ శ్రీయం
మోహే యస్య జలాత్తకం సగతవాక్ త్ర్యక్షస్య నేత్రానలః.' మోహ. 1(21)

(42) 'మిహికా' ౧౦

'మెలఁగుచు నాపోశనించె మిహికాజలధిక్.' 5(102) ['మిహికా=మంచనియెడు' - టీక.]

౧. 'బహురత్నద్యుతిమేదురోదరదర్శిభాగంబులం బొల్పుని
మిహికాహార్యమునం జరింతు మెపుడుక్.' మను. 2(45)
౨. 'ఓమిహికాంశునంశకలశోదధికాస్తుభరత్న.' శృం. నై. 3(63)
౩. 'కామయేమహి మహిమిహికాంశో.' నైష. 5(99)
౪. 'విశతి యువతిత్యాగే రాత్రీయచం మిహికారుచమ్.' నైష. 19(85) [5(101)
౫. 'అమృతమూర్తికిఁ గళంకావాప్తి యెట్లని మిహికాంశునిఁ గళంకరహితుఁ జేయు.' నరస.
౬. 'తనులతమీఁద జివ్వుననింకి మిహికాంబు
కాండ మెంతయు నిరాకారమయ్యె.' కళలయాశ్వ. 3 (158)
౭. 'నిజవరపరిరంభణమున | రజనీహరములు ద్రెన్సి రాలినముక్తా, [కవి. రసా. 4(198)
వ్రజము లూకో యనఁదగి భూమిజదళములఁ జెలుపుగొలిపె మిహికాలవముల్.'
౮. 'శీతశైలహిమాధిదేవతావికీర్యమాఁ మిహికా
ఘటికాపటలసంవృతమూర్తియగు దక్షిణామూర్తి తెఱంగున.'-చంద్రికా. 6(48)
['మిహికా=మంచయొక్క-ఘటికా=బలపముయొక్క'-టీక.]
౯. 'ఈమిహికాచలవగుడు.' - వరాహ. 10(49) నృసిం. 2(20)
౧౦. 'ఒక్కట మైహికంబు లగును త్తరమారుతముల్ శరీరముక్ వ్రక్కలునేయు.'

(51) 'వైశికి' ౭

ఈపదము విష్ణుచిత్రియములో నాకుం గనఁబడలేదు. 'మంగళనామకైశిక్' అని 6(8)
లో నున్నది. ఆ 'కైశికి'యే అచ్చుపారఁబాటున ఇట్లు పడిన దేమో యని మొదటిసందేహము.
'వైశికిముల్' అని 5(81)లో నున్నది. అదే యిట్లుపడినదో యని రెండవసందేహము. 'వైశికి'
గ్రంథములో నెట నేనియుం గల దేమో యని మూడవసందేహము. కనఁబడినవానికి యథా
యోగము ప్రయోగములు:—

౧. 'ఇందులకు వెలయదుగ నేల విడు వైశికిము' మను. 3(84)
౨. 'చంటిమీఁదిముం | జెఱఁగడలించు, వైశికిపుసిగు నటించుచు జార ధారుణిక్.' జై.భార.
౩. 'ఇ త్యుక్త్యా తం యపితవిధవం కఞ్చికాధం భుజజీ |
త్యుక్త్యా గచ్ఛే త్పుధన మపరం వైశికోఽయం సమాసః.' సమయమాతృక - 5(89)
౪. 'అన్యనస్థి బహుకామినీక వైశికినాయకపర మేతత్'
౫. 'అత ఏవ వైశికానాం వేశ్యానాం చ రసాభావ ఇతి ప్రాచీనమతిమ్.' - రసతరంగిణి.

౬. 'స్థిరభక్తితయ విడమబ్బయన్ శ్వపచం కైశిక గానలమ్మటమ్ ।

న్యూని రజపతిం గతిం పరా మపనీపద్యత గాయకాగ్రణీ.' ది. నూ. 7(20)

౭. 'కలశజలధికాయుదేవబోధ । ప్రదహరివాసరరాత్రిపశ్చిమాంశే

కుశికజకథితాః పురేవ రజ్జే । శ్వపచనుతా వ్యశ్మణోత్స కైశికోక్తిః.' —,,— 15(83)

[6 అ. ౩. టీకం చూడుము.]

(8) 'కడార.' ౧౦

'కైరవకదంబక డారపరాగ పూగముల్.' 4(147) [కడార = పచ్చనైనటువంటి - టీక]-
[కడారజైమినిః - జైమినికడారః - కడారాః కర్షధారయే - అను వ్యాకరణశాస్త్రవ్యాహరము
పనికిరాదా?]

౧. 'పాతాళోదరవజ్రపుష్పాతితమః శ్యామై ర్నభో జృష్ణుకై

రుత్తప్తస్ఫురదారకుటకపిలజ్యోతిర్వలన్దీప్తిభిః

కల్పాక్షిపకతోరధారవమరుద్యవ్యస్తై రవస్తీర్యతే

మీలన్తేఘతడిత్కడారవహరై ర్విన్ధ్యాద్వికూటైరివ.' ఉ. రా. చ. 5(14)

౨. 'అజన్తు స్రుత్ర వల్లతురగఖురపుణ్యోద్ధూతధూళికడారైః । చూడాప్రత్యుప్తభాస్వస్తజీరుచి
రుచిరైః శోభమానాశిరోభిః । ...పార్థివేన్ద్రాః' - కాదంబరీకథాసారము. 8(96)

౩. 'తరశేతరతడిత్కాణ్డక డారలోచనాద్విరచ్ఛితస్ఫులిజ్జితదిగ్జలై నాననేన'-[అమృతోదయ.1.

౪. 'ఉద్గర్భమూణతరుణీరమణోపమర్థ । భుగ్నోన్నతస్తనవివేశనిభం హిమాంశోః ।

విమ్బం కతోరవినకాణ్డక డారగౌరైః । విష్ణోః పదం ప్రథమ మగ్రకరై ర్వ్యవక్తి-

సర. కం. 1(181)

౫. 'జీయా జగజ్జ్యేష్ఠగరిష్ఠచార శ్చక్రాన్విషా కృష్ణకడారకాయ

హరి ర్విరణ్యాక్షశరీరహరీ ఖగేశగః శ్రీశ్రయణీయశయ్యః.' 2(873)

౬. ఛా. 'వికటతడిచ్చటాక డారకేసరసటాకలాపః...వరాహాయూధాధిపతిః...' చిన్మకాశికము.

౭. 'దైత్యానా మధిపే నఖాఙ్కురవటీకోణప్రవిష్టత్తని ।

[1-(32)

స్ఫారీభూతక డారకేసరసటాసంఘట్టఘోరాకృతేః ।

సక్రోధం చ సవిస్తయం చ సగురుప్రీడం చ సాన్తఃస్థితం ।

క్రీడాకేసరిణో హరే ర్విజయతే తత్కాల మాలోకితమ్.' శార్దూలపద్ధతి. 84.

౮. 'కడారస్ఫారహరిద్రహరియక్థద్రకద్రవః.' కా. క. ల. 2(8)

౯. 'వికటారకుటవల్లిక డారమగుపెద్ద ! మకుటంబులేయెండజిగులనీన...' శృంగ. కావం. ౪.

౧౦. "సంవివృతమ్మరవికాసిచమూసముత్థం । పృథ్వీరజఃకరభకణ్డక డారమాశాః' మాఘ. 5(8)

(44) 'వరకీ' ౩

'హరి సుధాశననరకీః చాచి.' 4(82)

౧. 'నయ నయనయోద్ధౌ క్షేయత్వం ప్రవిప్లవతీ రముః ।

ర్భవనవలభీజాలా నాశోచ వార్కక రాజుభిః ।

భ్రమదణుగణక్రాంతా భాన్తి భ్రమస్త్యిచ వాశు యాః ।

పునరపి ధృతాః కున్దే కింవా న వరకీనా దివః.'-నైష. 19(54)

౨. 'బృందారకవర్ధకి గోవర్ధనధరుని చేత ననుజ్ఞాతుండై యీక్షణంబున నావిద్యాప్రభావంబుచే' -
హరివం. ఉ. భా. 2

౩. 'అద్వివిజవర్ధకి యల్లనల్లన తేజోవర్ధనుడ్రచ్చుచు నిట్లుస్తుతియింపందొడంగ' మార్కం. 7(119)
(7) 'ఏధన' గం.

'భవదేధనైధనైధితజవక్తిక్.' 4(19) [ఇది ఏధధాతునిష్పన్నము-కృదంతము - 'కృత్సు, ఏధనీయమ్ | ఏధనమ్.' అని ధాతురూపాదర్శము. దీని ప్రయోగమునకు ఆక్షేపమేమో తెలియరాకున్నది. ప్రయోగములు ఏధధాతునిష్పన్నములకు పుష్కలముగా నున్నవి. కనుండు.]

౧. 'కనఁ డితరంబు గా వినఁ డొకానొకవిప్రవరోక్తిఁ బల్కఁ డిం

పున నొకమాట నిట్టిదమభూషితుఁ డై ముని నిశ్చలాంతరం

దెనసి యత్యుక్తికృజ్జపసమేధనవైఖరి మించుఁ దత్ప్రస

ర్తన మిటు లయ్యె దీని నొకదాని నడంపఁగ జూడు మిత్రతీక్.' చంద్రి. 2(88)

౨. 'సాంపరాయికలాలసాక్రమసమేధమా నావఘనత్వఫలత్తనుత్రాణుండును.' - 8(105)

౩. 'చంద్రికాయువతిమంజుకటాక్షసమేధితేందరా |

తనయమహాలయం దెపుడు దారునొక్కో యని కోర్కి మించఁగఁ.' 182

౪. 'జలౌఘసమూర్చనమూర్చితస్వనః | ప్రసక్తివిద్యుల్లసితైధితద్యుతిః

ప్రకాన్తి మేవ్యక్త ధృతిధూమమణ్డలోబధూవ ధూయానివ తత్ర పావకః' - భారవి. 16(59)

౫. 'స్వాదితః స్వయ మ తైధితమానం | లమ్భితః ప్రియతమైః సహపీతః

ఆసవః ప్రతిపదం ప్రమదానాం | నైకరూపరసతామివ భేజే.' - 9(55)

౬. 'క్వ వయం క్వ పరోక్షమన్తతో | మృగశాబై స్సమ మేధిలో జనః |

పరిహాసవిజల్పితం నభే | పరమాధేన న గృహ్యతాం వచః.' కావంత. 2

౭. 'బడబానలకాలమాటలక్షీ | మకరవ్యాళగణై స్సహైధితః

రజసిరమణో భవే న్నృణాం | న కథం ప్రాణవియోగ కారణమ్.' రసగంగాధం. 2

౮. 'ప్రకృష్టవర్ణతః శుద్ధో | లబ్ధ్యాపారం సమేధితః

తరళతేన న త్యాజ్యో మణివజ్జాతిమాన్ ద్విజః.' - కవిరాక్షసియము. 72

౯. 'ఏధతేయశ్శియాధికమ్.' కవిరహస్యము. 271

[ఏధవృద్ధ 'భావాదికః ప్రసిద్ధః' అని తట్టిక.]

౧౦. 'విద్వన్తణేః | పుత్రః శ్రీరఘునాథదీక్షితకవిః పూర్ణోగుణై రేధతే.' విశ్వగుణాదర్శము.

[ఏధతే=వర్ధతే - త్టిక.]

౧౧. 'శివంభవద్దర్శనవారిదేన | భోవిధతాస్తాకమిదంనచిత్రమ్.' రుక్తి. పరి. 2(51)

౧౨. 'ఫాలస్థలలోచనమేధమాన ధామాధరీధూతరవీన్దనేత్రమ్.' కుమారసం. 12(12)

౧౩. 'వైలోమ్యే స్తి న్నహహ నియమా దేధమానే విధాతుః.' మల్లి. 9

౧౪. 'వాసన్తికస్య మరుతో దయితః కుమారఃకుమ్భాద్భవేన మునినా స్వయ మేధితాబ్జః.' - 10

౧౫. 'సమేధమానో మధ్యాన్నాశజ్జనినదః' మదనవిజయభాణ. 108.

౧౬. 'సులయమారుతపోతసంఘాతసమేధితమదనవైశ్వానరేషు... మధువాసరేషు.' -

౧౭. 'వహ్నిః సమిధా సమేధితః.' నైష 16(44)

౧౮. 'దేవ తావకదయా విశేషతో విష్ణుచిత్త సుమతి స్సమేధతే.' ది. నూ. చ. 11(17)

౧౯. 'శ్రీకాంతాస్పదమై దమైకనిధిధాత్రీ దేవతాసంతత
వాక్యప్రాధ్వరమై రమైధకసముద్యద్విక్రమత్తత్రియా
నీకప్రోలసమై సమైలలిలవాణిజ్యార్యకూద్రాజితా
స్తోకార్థాదికమై జమలకెందుక్ జెల్వ మాద్వారకక్.' దశావతార. కృ. 386 పు.
౨౦. 'భీమతామపరోమ్యాధిసమేధితమహాహవే దాత్మకోపః శివస్యేవ సమేధితమహాహవే' మాఘ.
19(54) ['సమ్యగేధితమహాః సంవరిత తేజాః' మల్లి నాథటిక.]
౨౧. 'ప్రాశు రాశు హవనీయమత్రయత్ । తేన దీర్ఘమమరత్వమధ్యనుః ।
ఉద్ధతానధికమేధితోజసో । దానవాం శ్చ విబుధా విజిగ్మితే.' —, — 14(81)
౨౨. 'తమత్వీషానిర్దలితాన కార । జాలః సబాలోఽన్యహ మేధమానః
భృశం ప్రజానాం నయనామ్బుజానాం । భద్రజ్ఞురో భాసురి వాజనిప్త.' హమ్మిర. 2(76)
౨౩. 'ఏధన్తాం ప్రబలైః బలైః స్వలిరుదా నధ్యాపయన్తాం జనాన్
గాహన్తాం నయనర్తమధ్య మసమం స్థితాం వహన్తాం ముదమ్
బాధన్తాం యుధి బాహుజేశనిక రాక్ ప్రాధిం భజన్తాం తమా
మేక స్థిం స్వయి వీరనాక మయితే స్వైరం వరాకాః శకాః.' —, — 14(10)
౨౪. 'తవైవ దేహో జనిత స్స ఏవ । సమేధతే నశ్యతి కర్తయోగాత్
త్వమేతదీయా స్వఖిలాస్వవస్థాస్వవస్థిత స్సాత్మ్యసిబోధమాత్రః.' సర్వవేదాంతసిద్ధాంత. 765
౨౫. 'అక్లిష్టయావనోన్మేషవికస్వరవిలాసయోః
ఏధతాం ప్రేమయువయో రిన్ద చన్ద్రికయోరివ' శృం. భూ. భా. 50
౨౬. 'ఆరవీటినగరి విభోరభూ । ద్యస్య బుక్కుధరణీపతి క్షుతిః
యేన సాశువనృసింహరాజ్యమి ప్యేధమానమహసా స్థిరీకృతమ్.' ప్రా. లే. మా. 2(48 పు.)
౨౭. 'కనకతేజాదర్శనైధితేనరాగేణ' — దశావతార. మంత్ర. ౩ ఉచ్చాస్వసము.
౨౮. 'అధర్తేదైధితే తావ త్తతో భద్రాణి పశ్యతి ।
తత స్పృహత్వా జయతి సమూల స్తు వినశ్యతి.' మనుస్మృతి 4(174)
౨౯. 'పుషదాశ్చ నామిషయా చ సమేధితమహసమ్. య. తి. 2(324)
౩౦. 'ప్రతిక్షణ మియం రక్షః పృతనా క్షీయతేతరామ్
యథాతథా ప్లవక్తోనా మనస్తగణ మేధతే.' — మహావీర. 6(55)
౩౧. 'అనాగతవిధాతా చ ప్రత్యుత్పన్నమతి స్తథా ।
ద్వా వేతా సుఖ మేధేతే యద్భవిష్యో వినశ్యతి.' పంచరత్న.
౩౨. 'కన్యా ముదవహ ద్ధన్యాం కమలైధితవత్సః
నవీనయావనః కారీనామతో వాథ నాయికామ్' ది. నూ. చ. 4(16)
౩౩. 'శ్రీవిభుసద్గుణానుభవశీతలమానసవృత్తి సంధౌః జం
చావనిజంబునీడ నిరుపాధిసమాధిసమేధమామరై.' పరమయోగి. 2(240)
౩౪. '[ప్రకాశం సఖ్యాప్రతి] భవత్యో, అపి సమేధితఫలావాంసఖ్యాః కుమూపచయః.' రతిమన్త.
౩౫. 'తాన్తం మధ్యభువా నితాన్త మధునా నూనేషు లూనేష్యమి
ద్వితే ష్యేదధృకా కరాజ్ఞులియుగే హస్తారుణి మైధితమ్... (15)

32. 'జాతాం తనూజా మను లబ్ధజన్తా చిన్తా దురన్తా యమశాస్త్రవర్గే
సంవర్ధమానా మనుచైధమానా శశ్వద్దురూణాం హి మనోదునోతి.'—,,—2(8)
33. 'నిద్రామగ్నరతార మంసవిశదమిల్లభారం కుచ
ప్రభ్రశ్యద్వసనాఞ్చలం దరగళన్నీవి స్ఫురజ్జుమ్భికమ్
ఉత్కూజన్వణిభూషణంచ శయనా దుతాతుకామాః శనైః
ఏతాఃశ్చైథసమేధయన్తి సురతోత్కృతా పునఃప్రేయసామ్.'—రతిమన్తథ. 3(10)
34. 'స్వారాజ్యం దివిషన్న రాహిభువనోత్తంసీకృతాజ్ఞాతరం
సంపత్తి స్వవిశేషవత్సరగ పీచిన్తామణిస్వర్ణమా ।
కిం చాపూర్ణశతాశ్వమేధయజన్తై ర్దుస్సాధమేవం పదం
క నైతాద్యగపౌరుషేయవచనోద్ధితం యశ శ్చేధతే.'—రతిమన్తథనాటక. 3(19)
35. 'యాష స్సమ్భాంసి సిన్ధోః సపది విదళయ స్సశ్శనో భూధరాణాం
కుర్వ స్సర్వీం విశుష్కతీతిరుహనివహం ద్యాం విశీర్ణాం వితన్వన్
జ్వాలాభిః ప్రోజ్వలాభిః కిమపిచటచటత్కారిణీభి స్సమన్తాత్
రుదానో వైధ మాణం హరితిధసపతే రేధతే హవ్యహవాః.'
36. 'దేవీ—వత్స సాన్వ మేధధ్వమ్.'—,,—5
37. 'మోదన్తాం హతశాత్రవా శ్చిరతరం ధాత్రీధరా ధార్మికాః
స్వైరోన్మిలితసస్యజాతసుభగం వర్షస్థ వర్షామ్బుదాః
ధీరోదారసుగ్ధగృహేషు విహృతిం బధ్నాతు పద్మాలయా
చాతుర్వర్ణ్య మపి స్వధర్మనిరతం నిత్యోత్సవై రేధతామ్.'—,,—5(28)
38. 'సమేధస్తే శ్వాసాః క్వనుపవనసంగోధనవిధిః
కుచ స్తన్నా మైవ స్పృశతి సతతం శ్వాస్తీ న జపః
తయాగ్రస్తం చిత్తం క్వచిదపి యయా కైటభిరిపుః
దదౌ దీక్షా మన్యాం మమ కుసుమచాపోద్ద్య భగ వాక్.'—హాస్యమాదామణి. 2(5)
39. 'దినేదినే సమేధమానమాత్మజం ప్రతిపద మాలోక్య పార్థివో ముముదే' వేమ 8(115)
40. 'సమేధితశ్రీ రభితస్తలోతితైః స్ఫురన్వణిస్తోమమయూఖదామభిః
యుగాన్తజీమాతశతోదయాద్వితైః పులోమకన్యాపతికార్ముకై రివ.'—నవసాహ. 13(39)
41. 'ఏధితయావనోత్థమతి నైదియమింద్రజిత్' పాండురంగ. 4(291)
42. 'మధురయామధుబోధితమాధవీ । మధుసమ్పద్ధి సమేధిత మేధయా ।
మధుకరాజనయా మహారున్దధ్వనిభృతా నిభృతాతీర మజ్జగే.'—మాఘ. (20)
43. 'స కశ్యప స్సా జననీ సురాణాం । తమేధయామాసతి రాశిపాద్య
తథాయథానైకజగజ్జగీషుం । జేతామృధేతారకముగ్రవీర్యమ్.'—కుమార. 18(46)
44. 'పిబ స్స తిస్యాః స్తనయోః సుధాఘం । త్రిణంత్రిణం సాధు సమేధమానః
ప్రపాకృతిం కా మపి పడ్భిరేత్య । నిషేవ్యమాణః ఖలు కృత్తికాభిః.'—11(2)
45. 'వత్సే, అవిధవా చిర మేధస్వ' సుభద్రాధనజ్ఞయ - 5(198)
46. 'శరధిసమాహవంబున వికాలసమేధిత లేజా దైవ' శిశుపాల. 4(182)

(8) 'అధ్వనీన'—౨౩.

'అధ్వనీనకృతహృదయకపంక్తులు' 2(51) 'అధ్వనీనపరివృత్' 5(123)

౧. 'కవిబలాదృష్టాధ్వనమసాధ్వనీనుండు.' శృం. పై. 1(16)

౨. 'నిగమఘంటాపక్షాధ్వనీనబుద్ధి' పాం. రం. 2(6)

౩. 'చారణు లీలలో సఖి విచిత్రకథేతి | హాసజ్ఞు లఖిలలోకాధ్వనీనులు' పారిజా. 2(92)

౪. 'ధిన్వ స్త్రయమాని మదమూర్ఖదళిధ్వనీనిధూతాధ్వనీనహృదయాని మహోర్ధ్వి నాని' సా.దర్శ. ౫.

౫. 'అధ్వనీనోఽహం కోఽపి తీర్థయాత్రాపరః.' విక్రమార్కచ. ౧౪ కథ. [264 నూ.

౬. 'పక్షానుషఙ్గం పథి విస్తరస్తః | కథావశేషే చ పయోదబ్బుస్తే

మార్గేషు చంద్రాకరపవిత్రేషు | పదేపదే చస్థులు రధ్వనీనాః.' సు. ర. భా. శరత్తు. 57

౭. 'అధునా ధునానా పాపాని సురధునీవాధ్వనీనతా | మయాసీత్.' కవి. క. ల.

౮. 'అధ్వనీనులక జదియఁగ మోది' శ్రీరంగమ. 8(504)

[26కి నడుమ.)

౯. 'కోణాభిసృత మూర్ఖిత మరుదుహూయమాన విమానా ధ్వనీనేన'—ఆమృతోదయ. 1(25-

౧౦. 'శ్రమ యతాధ్వనీన జరీజృంభమాణ నిష్టాపయస్త్వింధయ సమీచీనా వాచీన బాలపవమానం బును.' ప్ర. రా. శం. 561

౧౧. 'ప్రాణాం స్త్రయజామి కిమునా కిమునా కరోమి |

తత్పాదపజ్జుజయుగం నయనాధ్వనీనమ్.' చై. చం. 8

౧౨. 'తర్కవ్యాకరణాధ్వనీన మతయః | సాహిత్య పారజ్ఞమాః.' మ. వి. భా. 5

౧౩. 'కర్పూరకదలికా కాంతారపవనంబు | అధ్వనీనుల శ్రాంతి నపనయింప.' కాశీ. 1(94)

౧౪. 'ప్రధావసీభృదనిలాశ నభోగభీరం | కోదణ్డదణ్డ మతులం తదనీకినీనామ్

దృష్ట్యవపు శృ రుచిధూతనభోగభీరం | కేవా న బిభ్యతి పథి స్ఫుటమధ్వనీనాః.' ది.నూ.చ. 8(45)

౧౫. 'యోథా నతీఘట దుదగ్ర కృపాణపాణీక | దానేన ధూతసుమనోవిటపీతరేణ

సర్వాధ్వనీన ధనసంహృతయేసనాథో | దోస్తేజసా స నశివిటపీతరేణ.' ఆదీ. (46)

౧౬. 'పైయెరం వ్యచారి కరవాలకరేణ తేన | క్షప్తాధ్వనీన నివహద్రవిణాదరేణ

కాంతారవర్త్య సకలం పరిపన్థిలోక | ధ్యాన్తాపనోదన బృహద్ర విణాదరేణ.' (48)

౧౭. 'చల్లఁగా నెడరుచోఁ జలిపందిరులు వెట్టి | యధ్వనీనులదప్పి యార్చినారు.'—కాశీ. 4(66)

౧౮. 'అధ్వనీనులగుండియ లవియ వాడి చూపె'—వరాహ. 2(64)

౧౯. 'చటులవర్షకాల కాలాంబుద | స్తనితధ్వాన పథాధ్వనీన గళగర్తగ్రోడ నిష్క్యాతని |

స్వననిర్భగ్ను నిశాంతకాంత బహు సత్త్వస్వాంత కాంతార మై.' శృం. కా. ౩

౨౦. 'అతిప్రకశేఽంకుకకర్ణణానా మమర్షతోఽభావతభీమసేనః |

అనధ్వనీనాం శ్రవణధ్వనీనాం మమ ప్రతిజ్ఞాం శృణుత ఊతీకాః.' భా. సభా. 5(51)

౨౧. 'తత్కర్ణయగ్ధాధ్వనవాధ్వనీన | మూచే వచః శ్రీచకలికారః.'—,—1(87)

౨౨. 'సుప్రాత మాసాదితసంపదం త | ద్వంద్వారుభి స్సంస్తుతమధ్యయోధ్వమ్ |

ఆశ్వీయరాజన్యక హస్తీకాధ్య | మగా త్సరాజం బల మధ్వనీనమ్.' భట్టి. 2(49)

౨౩. 'ఒక్కడఁ గ్రం | దై నడచు నధ్వనీనజనానీకముఁ గాంచి.' హ. స. 8(61)

౨౪. 'ఇంపారఁగ నధ్వనీన నివహంబులవక.' శంకర. హరిశ్చంద్ర. 2(14)

'విద్యాధ్వనీన ధీనిధాన' రామాభ్యు. 7(292)

౨౫. 'ఒదవక లోభయుక్తమతి నొక్కజఘన్యజుఁ డధ్వనీనులఁ
జదియఁగ మోది వారిధనజాలము చాలుపుగా మరించుచున్.'—శ్రీరంగ. 3(504)
౨౬. 'అధ్వనీన వితతాధ్వశ్రాంత్యపాక్రియాధ్వక్షుంజై.' బసవపు. 4(280)
౨౭. 'సంచారిణశ్శౌర్యరసా ఇవాగ్రే । నేత్రాధ్వనీనా ఇవ నీతిసారాః
సజీవబద్ధాఇవ సద్గుణోఘాః । సౌజన్యముద్రాఇవ సప్రతీకాః.' ఆచ్యుతరా. 1(21)
౨౮. 'అధ్వనీనశ్రమ శ్వయంభునిశ్చలచరణేన.' హర్ష చరిత్ర. 7

(1) 'అందూ.' ౫

'యోగాంచూబద్ధ మధుద్విషద్విర్విరదుడు.' 1(77) ['అందూ = సంకలలచేత' - టీక.]

౧. 'అందూపరిభ్రంశితద్విష మై' పారిజా. 4(64)

౨. 'అపరాంతలూన లగ్నాంచూనినాదంబు ।

లులియగంతులు వెట్టికలయఁబాటి.' భాస్క. రామా. యుద్ధ. 1(151)

౩. 'ప్రస్ఫుతం రభసా దయోఽభినీలా । ప్రతిసాదం పరితోఽభివేష్యన్తి
తను రాయతిశాలినీ మహాపే । ర్గజ మన్దూరికనిశ్చలం చకార.' మాఘ. 90(51)

౪. 'అనిక రాందుకా ప్తిఁ గిసలావళిరాంకవ పర్ణలబ్ధి ను
జ్వలనుమ పద్మయుక్తి మధుసాతిరసాప్లుతి నొప్పివైత్రధూ
తలవర కుంజరాజితవిధానముఁ గై నొనఁ గాంచునీలవం
తలవరకుంజరాజి వెల దార్చుచుఁ బాంథజనాక్షివీధికిన్.' చంద్రికా. 4(60)

౫. 'ధద్రకరికోటులు వెల్వడె రాజువెంటఁ జయ్యనఁ
బడమేఘగాలితరు లందుకజాలకయుక్తఁ బూనఁగన్.' 1(158)

[అథ శృంఖలా, అన్దుకో నిగడోఽస్త్రీస్వాత్'...అన్దుతే నేన ఆదిబద్ధ నే... (అన్దుబద్ధమ్) ఇతిహా, స్వాత్కే... 'స్వాత్కేః ప్రకృతితోలిజనచనావ్యతివర్తనైః' ఇతి పుంస్త్యమ్...
ప్రీతి బేదీ ఇతి భ్యాతస్య ఆని రామాశ్రమి.]

(2) 'అగస్తీ' ౧౧

'స్వస్తీకృద్వాస్తవ ముత్త్యగస్తీ' 2(34) 'హంసమున కగస్తీ పరమహంసం బగుటన్.' 4(178)

౧. 'వ్యక్త చిహ్నోఽప్యితోజాతీ శబ్దోఽపి వ్యక్తివాచకః
యథాగస్తీ నివాసాదిక్ దక్షిణాశాస్త్ర కీర్త్యతే.' కా. క. ల. ౨
['అగస్తీ యని విశేషస్య' - టీక.]

౩. 'అగస్త్యాగస్త్యవధ్వస్త న్యస్తత్రస్త సమస్తవస్తు.'—,—౩

౪. 'వాతాపినోఽగస్తీః రాత్రేఃప్రభాతమ్.'—,—189 పు.

౫. 'అగస్తీచారః' బృ. సం. ౨. [ఁ. 'అగస్తీర్థంబు'] కాశీ. 6(180)
'ఉపానయన్తి కలహంసయూధ । మగస్తీద్బుష్ట్యా పునః పయాంసి
ముక్తాసు కుభ్రం దధతీవ గర్భం । శరద్విచిత్రేశ్వరితై శ్చకాస్తీ.' కావ్యామ. 181(11)

౬. 'భిన్నాశ్వేతతరప్రగన్ధవిసర జ్యోత్స్నాహరితృప్తయః
పూపపూహ సుశంఖులీగముఖ ఊటీ ధృదమ్భాశయః

తత్రాస్వాదవదాజ్య రుచ్యపరమాన్నా ద్యర్థ వాగస్తయః
శిశ్నాద్యాతను మాటవాగహరయో ధాసంశ్చ విప్రదయః.' రుక్తి. పాణి
[‘అగస్తీః స్వాదగస్త్యవత్.’ ఇతి ద్విరూపణః - టీక.] 68(1)

౪. ‘గిరిజాఽగస్తీ రిద్దా’(?) ఇద్దా ద్వాపరో ద్వాపరాచ్యుతః—కా. క. ల.

౫. ‘శరదీసురవిపటుత్వం జలాచ్ఛతా గస్తీహంసవృషదర్పాః
సప్తచ్ఛపపద్మసితాభ్రధాన్యశిఖిపక్షిమదపాతాః.’ కా. క. ల.

౯. ‘దీని నగస్తీ నాఁబరఁగుచివ్యమునీంద్రుఁడు తొల్లి స్త్రీతిహో
భూనుత యగ్ని వేళుఁ డనుభూరిమునీంద్రున కిచ్చెవారలుకా
మానుగ నాట నిచ్చిరి క్రమంబున నేనును నీటనిచ్చితికా
దీనికి నీవ యర్హుఁడవు తేజమునం గడుఁబెద్ద గావునకా.’—భార. ఆది. 6(99)

౧౦. ‘అట్టిసభయం దగస్తీమతం గాని సిద్ధమునులును...ఉండురు.’ భార. సభా. 1(90)

౧౧. ‘మునులేతెంచినవార్తఁడెల్లు రఘురాముండేరి నీవంచగ
స్తీనియొగించిన ద్వారపాలకుఁడు సముద్రేకత్వరంబోయి.’ కం. ఉ. రా. 1(89)

(49) ‘విత్తిరి.’ 30

‘దంభాపేతవిత్తిరి తోయములు’ 2(35) [‘విత్తిరి = దానసంబంధులగు’—టీక.]

౧. ‘విత్తిరి మహిమార్ణవా విభవయోగ సంక్రందనా.’—శృం. వై. 2(146)

౨. ‘ప్రకటిత మైనవిశ్వవిభుపాణికిఁ బుట్టె విత్తిరి యా విత్తిరి కనీతకీర్తి గల్గె. కావ్యా. 6(26)

౩. ‘నెఱిసఁగిలాకా పూరితమై తనుమెచ్చెనుభూరివదాన్యులవిత్తిరిఁ బోల్చగఁబట్టె’ జ.వి.5(195).

౪. ‘విత్తిరి మందారంబు.’—మార్కం. డేయపు.

౫. ‘కర్ణనికంఠే దాత...యంద్రు సం

పూర్ణవిత్తిరి మంత్రిజనపుంగవు సిద్ధయతముఁ గొన్ననికా’—దశకుమార. 1(71)

౬. ‘పర్ణసీమకీర్తి వైభవప్రభూతభూతిదృక్ కర్ణకండలా, విత్తిరికర్ణ, దీర్ఘహృద్భృమ
ద్దర్శ యారిమానహరి గుర్భరానకార్భటిఁ ఘూర్ణమానకొండపల్లి కొండవీటిమండలా.’—

మను. 3(144)

౭. ‘అత్తవసువిత్తిరి ననురాగయుక్తమై విశ్వ మెల్లఁ బల్లవింపఁజేసి
యదయశిఖిపేరియున్నతనూత్నసింహాసనాగ్రసీమ నలరె నినుఁడు.’ కవికర్ణ. 4(197)

౮. ‘పాననసుమనోహృద్విప్లవ వారవిత్తిరికలాచమత్స్కృతికా.’ చంద్రికా 5(98)
[‘విత్తిరి = ఇచ్చుటయనెను’—టీక.]

౯. ‘నిరతసురతతి వర్ణమానవిత్తిరి చాతురీపోపుష్యమాణంబులగు.’—6(48)

౧౦. ‘అభయవిత్తిరి ధుర్యకరుణామృతవర్షము చూపుమేఘసన్నిభునకు.’—క. క. ర. 6(210)

౧౧. ‘నరులకుఁ జే నాఁచినసుఫలం బందని దివిజభూరుహము విత్తిరి యెంత.’—నారా.పంచ.పీఠి. ౪9.

౧౨. ‘తపసనూనుఁడనూన విత్తిరి పెంపునకా.’—కళాపూ. 1(41)

౧౩. ‘పరస్పరా క్రాంతమిథఃకపోల ఫలకప్రతిబింబవిలోకనామృతా
త్యంతవిత్తిరి నూతనరసానుభవంబున నేకపాత్రికా.’—6(124)

౧౪. ‘ధీరుఁడు శూరుఁడత్యయ విత్తిరి విహారుఁడు.’—8(256)

౧౫. 'తూలించె బుధులలేములు | కీలించె విత్తిరి చేతఁ గీర్తుల దిశలన్.'-శృం. కా. 4
౧౬. 'సకలవిద్యజ్ఞనాభివర్ణితోద్గీర్ణ విత్తిరి వైభవాధఃకృతరాజరాజ.'-కం. పా. గద్య. ఉత్త.
౧౭. 'అవిత్తిరి ఖనికీ.'-కృ. రా. వి. 4(5)
౧౮. 'ఏవేళ మీజయస్త్రి విత్తిరి కళావివేక వైభవములు వినుచునుండు 4(7)
౧౯. 'విత్తిరి ధనదుఁడు.'-పెద్దాడ. శకుంత. 1(92)
౨౦. 'ఆచతుర్థకులసుధాంబుధి నుదయించె | నమితకాంతిచంద్రుఁ డవనిభరణ
దిగ్గజేంద్రమును విత్తిరి మందారంబు | మల్లపై న్యవిభుఁడు మహితకీర్తి.' మార్కం.-పీఠిక(30)
౨౧. 'భద్రగుణాభిరామ రిపుభంజనభీమ సమగ్రధైర్యహే
మాద్రిసదృశ సంతతదయారసరమ్యకటాక్ష కామినీ
భద్ర నితాంతభక్తి సముపాసితరుద్ర విత్తిరి కేళిక
ల్పద్రుమకుల్య భూరిభుజభాస్వర వైభవ నిర్జరేశ్వరా.' 3(393)
౨౨. 'భద్రవిత్తిరి సంపదలఁ బ్రస్తుతిఁ గాంచినయట్టి నూత్న కల్పద్రులు'-శంకర-హరిశ్చం. 1(32)
౨౩. 'అహినవిత్తిరి నిదాను' 4(93) ౨౪. 'క్రియాపథ్యతవిత్తిరి | స్థానితవారిహనాధ --, 5(1)
౨౫. 'తిరుమలరాయ శేఖరవిత్తిరి యుఁ బెక్కవిధంబు బాటఁ ద |
త్సున్నరణముచేతఁ జుమ్మ హరిపాక్కిలిచేరె హిరణ్యగర్భుఁ డా |
హరియు నభోమణిం గదిసె నల్ల నభోమణి యండనాగె నం
బరమున నంబరంబు గనుపట్టని దయ్యె విచిత్రరీతిగన్.'-ఆం. భా. 66
౨౬. 'విత్తిరిఁ దగు నెన్నన్ నారసింహాధిపున్.'-రామాభ్యు. 1(106)
౨౭. 'త్రిపురాంతకునకు విత్తిరి దీక్షానిధికన్' హరవిలాసము-పీఠిక. 85
౨౮. 'కురంగ నాభిగంధసారి కుంభమాధవాసనా |
పరంపరావిత్తిరి శస్త్రభవ్యహస్తపల్లవా.' --, 4(98)
౨౯. 'అనూనవిత్తిరి పెంపునన్ వై వరమేదినీధరము.' కళాపూర్ణ-పీఠిక 41(39)
౩౦. 'కామితారవిత్తిరి కర్ణాయమాన పల్లవలోకపటభుల్లిలంజెలిల్లి.' నిరంకుశ (41)
(59) 'హట్ట' ౨౦
'హట్టనీత్ర స్తంభంబుల్.' 2(85) ['హట్ట = అంగశ్చయందు'-టీక]
౧. 'ఘనఘనాఘనఘటాకతోర ఘ్నరధాన్వనగోధూమ ఘరట్టంబు లగుహట్టంబులవలనను,'
శృం. నై. 2(37)
౨. 'ప్రతిహట్టపథే ఘరట్టజాత్ | పథికాహ్వనదస్త్రసారభాత్ |
కలహన్న ఘనాన్ యదుత్థితాత్ | అధునాఽ పృజ్యతిఘ్నరస్వనః.' నైష. 2(85)
౩. 'అట్టియట్టాలతోరణహట్టఖట్టిమ...రమ్యంబు కరవీర మనుపురంబు.'-పాం. రం. 5(29)
౪. 'దిగ్బాలాకరకన్దుకః స్తరవధూనీమస్తముక్తామణిః |
కామతోణిపతే ర్విహారవలభీనిర్యూహపారావతిః |
హట్ట(ట్టే) వ్యోమ్ని వికీర్ణ తారకమణిః శ్యామావణిక్సృఘ్నః
స్ఫారః స్ఫాటికసంపుటః కమమిని కాన్తోఽయ మున్నీలతి.' సు. ర. భా. చంద్ర. 98
౫. 'సాటోప వ్యోమహట్టో పితరజనివణిజ్ఞోయశోస్తక్తతారా
ముక్తాహారాపహారా త్తరళభగరవప్రోత్తా కీర్తికాన్తై

కర్మ న్న మ్భజఘ్నాదర కుహరబహిర్ని సురత్న ట్పదాళి

కాలవ్యాళిం క రే జాకలయతు దినకృత్ కల్పషాన్తులనం వః.' కుభా. ర. భాం. నూర్య. 18.

౬. 'చట్టలు డప్పి మై నవురుసా రయి ఛాత్రులు దారు కాళికా
హట్టములందుఁ గూటికి నుపాయము లేక పరిభ్రమింప వా
రె ట్టరి పోవ నిమ్మనుచు నించుకయేనియుఁ దాల్చి లేక యే
నట్టు భుజించువాఁడ జలజేతుణ యొక్కఁడ నీగృహంబునన్.' కాశీ. 7(180)

౭. 'వైక్యండు పదా । ధానయనార్థము పోయెం
దా నొక్కఁడు హట్టమునకుఁ దదవసరమునన్.' —, — 5(68)

౮. 'ఎట్టెట్టు; విన మైతి మింకనొకమా జేర్పాటుగాఁ జెప్పమా
భట్టారా యని నందికేశ్వరుఁడు విస్పచ్చంబుగాఁ బల్కినన్
పట్టం గంఠలంబు చేయి దివియన్ రాదయ్యె వారాణసీ
హట్ట స్థానమునందు వ్యాసునకు శిష్యశ్రేణి భీతిల్లగన్.' 7(10)

౯. 'భూతబేతాళ డాకినీ ప్రేతరంకభైరవ వ్రాతనిర్మితప్రాకార
వప్ర హట్టకుటిమంబగు పీఠాపట్టణంబుఁ బ్రవేశించి.' భీమ. 2(56)

౧౦. 'ఎట్టు పాసితి నవిముక్తిహట్టభూమి యెట్టు పాసితి విశ్వేకు నిందుధరుని.' —, — 2(88)

౧౧. 'ఘట్టతరోద్ధతిం గరిముఖంబునఁ బీఠిచి గౌతమీనదిం
బుట్టిన సత్ప్రవాహజలపూరముఁ ద్రుస్సన నూఁడుచుం బురీ
హట్టమున స్తభూత్వవిహారము సల్పెను గౌరీదేవి తొ
ల్పటి గణేశ్వరుండు సురభూమిను లోలమునం దొడుంగఁగన్.' 5(116)

౧౨. 'సాళువరాజుఘోరాహవహట్టంబునఁ బారసీకతురగధట్టంబులంగనుపుగొట్టి.' వరాహ1(120)

౧౩. 'సప్తవర్షే సా లోభా ద్వాక్యాధా హట్టవోరణే
జనన్యా పణ్యతాం నీతా లోకే జాలవధాభిధా.' సమయమాత్మక. 2(6)

౧౪. 'ఏవంవిధైవ ముగే । పరికిరితహట్టచేట కటుకానాం
ప్రాణిః కణ్డకతీక్ష్ణా । భవతి పరం పణ్యజీవన శిశూనామ్.' 8(14)

౧౫. 'ప్రాతర్విచిత్త్య యుక్తిం । సా గత్వా హట్టభాణ్డకాలాగ్రం
కామిజనకస్య వణిజః । స్థితార్థసమృద్ధి మద్రాక్షీత్.' 8(51)

౧౬. 'మృగమదనిదాన మటపి కుజ్జుమ మపి కృషకవాటికా వహతి
హట్ట విలాసిని భవతీ పర మేకా పౌరసర్వస్వమ్.' ఆర్యా. స. శ. మాది (9)

౧౭. 'హట్టే హట్టే పటోత్తమృ । స్తోరణం చ గృహే గృహే
పురుషే పురుషే ప్రీతిః సంప్రాప్తే తత్తమప్రిణి.' కీర్తికాముది. 4(8)

౧౮. 'హట్టంబులు ముట్టుకోలు వట్టి.' — రామాభ్యు. 249

౧౯. 'కనకమయ హట్టకుటిమ కాంతము.' హరివిలాసము 7(177)

౨౦. 'మహానభో । హట్టరలంబునన్.' బసవపురాణము. 2(90)

౨౧. 'పట్టణభీషులందు నసిపత్ర వనంబులయందు డాకినీహట్టములందు.' రుక్మా. 1(169)

(16). 'కేశర' ౧౬ 'కానిం డంచును కేశరాక్షిరుచియొక్కలో' 2(26)

౧. 'తరతా నిహతే చైవ జాయతే కేకరక్షణః' - కర్తవిపాక. ౧౦
౨. 'పిత్రావివదమాన శ్చ కేకరో మద్యపస్తథా... వర్జనీయాః ప్రయత్నతః' - మనుస్మృతి.
[కేకరః=తిర్యగ్దృష్టిః'-అని మాధవటిక.]
౩. 'విదితాభిప్రాయఇవ సతత మిద్వాయుధ శ్చటులశిరః కేసర సటాహత్యా కూడితకేకర తార
కేణ తిర్యక్చక్షుషా విలోక్య' కాదంబ. పూర్వ.
[ఇదియు ఆముక్తమందుంబోలే అశ్వమంగూర్చియే చెప్పబడినది.]
౪. 'ఆరక్త కేకరతర కనీనకేన చ చక్షుషా' —, —
౫. 'కాతరతాకేకత | సరలజ్ఞానోపమస్ఫుణమదిరాక్షి |
మోక్షం నమోక్ష మథవా | కలతేనా వర్ధలబధరతిః' ఆ. స. కాది. 26
[కేకరితే = కుటిలీకృతే = జీవానందటిక.]
౬. 'కేకరాక్షి' - కాశీ, 5(315) [అబ్జార్వకమునకు తిమయాక్షేపములేదని వాదింతురేమా యని
వైయనాబ్జార్వకముల నుదాహరించితిని. అబ్జార్వకములనుం గొన్నిటి నుదాహరించెద.]
౭. 'ప్రత్యగ్రోస్తేషజహ్తోక్షణ మనభిముఖీ రత్నదీపప్రభాణా |
మాత్సర్యాపారగుర్వీ జనితజలలతా బృమ్భితై స్సాన్దభక్షైః |
నాగాజ్ఞం మోక్ష మిచ్ఛో శ్చయన మురుఖణాచక్రవాహిపథానం |
నిద్రాచ్ఛేదాభితామ్రా శిర మనతు హరే ర్దృష్టి రాకేకరా వః.' ముద్రా 3(21)
[‘ఆకేకరా=ఈషత్సంకుచితా’-టిక.]
౮. 'స్యౌఞ్చతుశ్చైత మస్తుఖం హసితవ త్సా కూతమాకేకరం...
చక్షు స్సాస్ర చ వర్తతే రివవశా దేక్షక మన్యక్రియమ్.' బాలరా. 2(19)
౯. 'క్రేజ్కాలో నఖికోటిచఞ్చపుటక వ్యాఘ్రుట్రనోట్టక్షేత |
స్తస్వాన్యః కుస్తలకౌతుక వ్యతికరే సీతార్కరసీమన్తితిః |
పుష్కలైష్టదవామనీస్తనభిరో త్సేవ్యాబ్జపాళీసుధా
సేకాకేకరిలోచనస్య కృతినః కర్ణావతంసీధివేత్.' అలంకారసర్వ. స్వభా.
౧౦. 'అలసాలోలము లై యచంచలము లై యాకేకరాగ్రంబు లై ...
చలువం బొందెడు చూపు లింతి నెరవెక్.' నరస. 3(35)
౧౧. 'స్తేరాకేకరతారయో సరళయో స్సాకూతియో స్సాస్రహోః ...
సోఽహం భాజనతా మగాం శిరితిరిం ద్రాఘాయసో ర్నేత్రయోః' వల్లిక. ఆం. 1
౧౨. 'నిమిల దాకేకరలోలచక్షుషాం, ప్రియోపకణం కృతగాత్రవేపశుః |
నిమజ్జతీనాం శ్వసితోదతస్తనః | శ్రమో ను తాసాం మదనో ను పప్రథే.' భారవి. 8(53)
౧౩. 'శిష్టస్థిర్ధర్మదూషకః కేకరాక్షః'-వృద్ధగౌతమః.
౧౪. 'కేఞ్చ త్రేకరవీక్షితం కి మపిచ భ్రూధగ్ధలీలాయితమ్'-య. తి. 2(219)
౧౫. 'వ్రాత్సే నెష్టాము లజ్ఞాభరంబు పేర్చె | కేకరాలోకనంబులఁ గల్లుమలఁగి.' హరివి. 3(81)
౧౬. 'దృష్టం తిస్యా శ్చిరపరిచితస్నిగ్ధ మాకేకరాక్షమ్' ప్రగ్భ్యమ్నాభ్యుదయ (IV-35)
- (61) 'హసన్తిక' ౨౬
'సాగరుహసంతి' 4(135) 'యవతి | కరివిఘాతహసంతి కేంగాలచయములు.' 5(115)
౧. 'సరభస జయధాటి చండ వేదండకోటి | కరి వమఘ హిమానీ కంపితాశావధాటి

పరమహిత హసంతీ భావభా గ్భూరితేజః । పరుషదహనకీలాప్రస్ఫురచ్ఛక్రవాళాః ।

౨. 'కవిమతిరివ బహులోహాః । సుఖతితచక్రా ప్రభాతవేదేన [మమ. 5(107)

హరమూర్తిరివ హసన్తి । భాతి విఘ్నామానలోపేతాః.' భోజప్రబంధము.

౩. 'నిర్దూమాక్ష్ణారభరితహసన్తి కాయస్త్రస్య చ సుభగబ్జరః...

శేమస్తసమయః సమజ్జమ్భత.' భోజచం. ఆం. 80.

౪. 'మధుత పసిమిడి గీంఠెముల్ మంజిడిజిగిదోమ తెరమంచములు హసంతులు జవాది

యగుసీరులు చిన్నెలు గాఁగ నతఁడు గడపెఁ జరి నెలలు తద్వధూకుచశరణుఁడగుచు.'

కళాపూ. 7(175)

౫. మాఘకావ్యమునకు గోపాలపండితకృత చీకపేరు 'హసన్తి.'

౬. 'విలసదగరుభూపితై ర్నిశేతైః । కటిలదృశాం కుచమద్దలై శ్చ శోషైః

కథమపి శిశిరవృథా మనైషుః । స్ఫురితహసన్తి కయా చ కేఽపిధన్యాః.'-ది.నూ.చ. 15(187)

౭. 'ఉచుహూకారి తనూవిఘ్నానన జనవ్యూహోపభూజ్యంభమా ।

ణహసంతీజ్వలనంబు... శేమంతంబు.'-హంసవిం. ౩

౮. 'వరితనిర్దూమవహ్నిహసంతులు... శేమంతవాసరములు.'—,,—

౯. 'కాలకళాదహారి దినకాంతిహసంతికలోన యామిసి ।

బాలకుసామునేయుటకు భాస్కరుఁ డక్కతకంబుఁ గాంచి.'—,,—

౧౦. 'అక్టా సుషజ్ఞోత్థితశీతబాధా । మిష్టో ర్ద్యునీష్టో శ్చ సమన్వయేన ।

హర్తుం వహత్యగ్నిమయీం తృతీయాం హరో హసన్తి మివహస్త దృష్టిమ్.' విశ్వ. 26(821)

౧౧. 'తక్రం త్రూపణచార్ణయక్త మథవా మథ్యం హసన్తిం సతీం ।

తద్వత్కమ్బుశరల్లకా నథ కథాం । శీతాతురః శీలయేత్.'-రోలంబరాజీయము.

౧౨. 'ఛా. 'శిశిర పవనబాధాం నాశయన్తి ప్రియాణాం ।

కుచకలశహసన్తి సేవనాతోఽప్యజస్రమ్.' రససదనభాణము.

౧౩. 'హసన్తిం వా హసన్తిం వా హసన్తిం వామలోచనాం ।

శేమస్తే యే న సేవస్తే తే నూనంచై వవఖ్చితాః.'-సు. ర. భా. శేమస్త. (5)

౧౪. 'జరిజ్జమ్భ తృప్తి ధ్యమణి కర సందోహ సదృశ ।

స్ఫురన్తిస్త్రీ వ్రాత ప్రగుణ తరతాయణ్య సుభగాం ।

హసన్తిం శేమస్తే పరిజనయంతాం వా సువదనాం ।

హసన్తిం సేవస్తే పరిణతమహాభాగ్యనిచయాః.'—,,—(27)

౧౫. 'హిమభయా స్తదనోఽపి హసన్తి కా । మకృత సద్దని పద్దదృశో హృది ।

ఆపరథా కథ మూష్టమనోరమం । ప్రియసుఖాయ తదీయకుచద్వయమ్.'

బా. భా. వన. ౩(90)

౧౬. 'కాంతాం భజన్త ఉరుభోగభృతో విఘ్నామా ।

గ్నాన్యథ్యాం ప్రగేఽత్ర శివమూర్తిసభాం హసన్తిమ్ ।

నక్తం విశేషణవిశేష్య విపర్యయేణ ।

శమ్పామి వాతనువిలాసవతీం చ ధన్యా'రుక్తి. పాణి. 9(87)

౧౭. 'మరువక గంధిలంబులును మందరవిద్యుతులున్ దుషారథుఁ |
సరములు సర్వవాంఛితహాసంతికముల్ సముదగ్రసారభా |
గరుపరిలిప్తభోగియువకంతతలంబులు నై తలిర్చి వా |
సరములు దంతసీత్కృతివశంవదముల్ తుహినాగమంబునక' రామాభ్యు. 5(125)

౧౮. 'నిశి నిశి తుహినాంకుజ్యోత్స్నయా జాతజాడ్యా |

కృతిరివ రవిమూర్త్యా ముల్లసంత్యాం హసంత్యామ్ |

ఇహ సురగృహపజ్జ్క ర్వాసరే వాసరేసా |

బత తపతి పతాకా హస్తవిస్తారణేన.' హమ్మిరమదమర్దననాటక—V-24

౧౯. 'వీరతహాసన్నికా ౭యూథే...వికాసమానేడుషి వసస్తమాసే' - హేమభూపాల. I-పు. 19

౨౦. 'హసన్తికాధూపనిర్భర గర్భవేశ్శని.'—,,—IV పు. 14౩

(29) 'దాత్ర' ౧౬

'భక్తహృద్భ్యమ తృణదాత్ర' 2(93)

౧. 'ముగ్ధస్మిగ్ధ విదగ్ధ పాత్రగాత్ర దాత్ర' కా. క. ల. 1. '౨. 'తత్రదాత్ర తేత్ర.'—,,—౩

౩. 'తీక్ష్ణాని ప్రతిభాస్తాణి కటాక్షా న్సుచికా నఖాః

దాత్రశల్లకకూలాని కుతారః క్రకచస్తథా.'—,,—4

౪. 'సశినసగరగాత్ర త్కృత్ర సేత్రాన్తి దాత్రమ్.' కవి. క. ల.

౫. 'వక్త్రాణ్యలక ఫాల భూ నఖా జ్కాజ్కృశ కుఞ్చికాః

భగ్నకజ్జ్క బాణేన్దు దాత్ర కదల చంద్రకాః.'—,,—

౬. 'పీయూషప్రసృతి ర్న వా మఖభుజాం దాత్రం తమోలూనయే

స్వర్గక్షావిమనస్కకోకవదనస్తస్తా మృణాళీలతా

ద్విర్భావః స్తరకార్తుకస్య కిమపి ప్రాణేశ్వరీసాగసా

మాకాతన్దు రుదభృతి ప్రతిపదిప్రాలేయభానోస్తనుః'

అలం - రూప.

౭. 'ఇతరసచివ దాత్రం డిద్ధలక్షీకళత్రుండు.' దశ. I(120)

౮. 'అప్రపన్నదైత్యలతా దాత్ర భానుపుత్ర.' పాం. రం. 5(87)

౯. 'చనవున ధనమున మదమున జనపతి తమ్ములను దాపు జనులను గడవక

మని పెడుగృహప్రధానుడు, తనసంతతిలతకుఁ దానె దాత్రము జగతిక' బద్దెన.

౧౦. 'కాండిన్య గోత్రనకునుద్దండాహితసచివ మతిలతా దాత్రనకు'

పండిత చింతామణికిఁ బ్రచండవచోవిధవ విష్ణుశయ్యాభిషిక్త.' శృం. కావం. 1

౧౧. 'ప్రాప్తితయువతి హృత్పుట భేదదాత్రంబు.' చంద్రవర్ణన.

శ్రీనాథుని వల్లభాభ్యుదయము - ప్రబంధరత్నావళి. 461.

౧౨. 'పక్షిరాజపత్ర రాక్షసతృణదాత్రాదంతి భయవిరామ కాంతిధామ

ఇంద్రనీలమూర్తి సాంద్రపాండురకీర్తి' ఆప్పకవి కి ఆ. 286

౧౩. 'ప్రవిమలచారిత్ర భవలతాశివదాత్ర' బసవపురాణ. 7(277)

౧౪. 'మాషేణాదమతః ద్రాగ్దాత్రేణ ముఖభూసమాలకం లునీహి' హర్ష. 8.

౧౫. 'పతల్లోష్ఠలగుడ కోణకుతారకీలకదల భనిత్రదాత్ర యష్టిభిరపి'—హర్ష. 7

౧౬. 'పురాణపర్యాజైక దేశదోలాయమాన దాత్రేశ్వ—,,—

౧౩. 'భిన్నచ్చిస్తే దాత్రేణ లోకః.' కవికల్పద్రుమః.

౧౪. వికసితకృష్ణాలలికప | నటటిల మగుతపము దాత్ర మై నటకంగా

వికృతులఁ బ్రకృతిని బురుషుని | నకలంకజ్ఞానదృష్టి నవలోకించుక.

మహాభార. కాంతి, ఆ. 4(386)

౧౯. 'అలఁకులు గాఁగులు నాదిగాఁ గలభాండములును బీరములు శయ్యలును తోళ్లు...

తే. రోకఱులుఁ జట్టువంబులు సుప్రస్థవాజ్య | పాత్రదండకమండలు దాత్రములును

లోనుగాఁ గలువస్తువుల్ శుద్ధహేను | మయము లొక్కట నడపించె మనుజునాథ.

భార. ఆశ్వ. ఆ. 3(156)

(47) వా'ర్థ (ద్ధ) శ్రవస' వా'ర్థ (ద్ధ) శ్రవసైకనేత్ర.' 2(99)

౧. 'గోకర్ణం గామామానాః పృథుతరపుషతగ్రాహిణః శమ్భురౌఘాన్

ఆకర్షన్తో దిగంతా నపిచ విదధతః కన్దశీసు ప్రచారాన్

ఏతే ధావన్తి వార్థశ్రవస మురు ధను రారమున్తః సమన్తా

దాస్యన్తోఽభ్రవీగీ వనమివ శబర భ్రాన్తి భాజోఽమ్బువాహాః' సు. ర. భా. 557 (80)

౨. 'అశ్రమమున ధరఁ దిరుగుచు; విశ్రవసుసుతుండు కార్తవీర్యార్జున వా

ర్థశ్రవసాదులతోడినవిశ్రుతకథలు గల వవియు వినుమనిపల్కెన్.' కం.పా. ఉ.రా.3-177

[ఇట్ల సీతబ్రహ్మ సంబంధిపరము, ఆముక్తమందలిదియు ఆట్టే నిష్పన్నమై పుత్రపరమైన దని తలంపవచ్చును.]

(48) 'వారుషిక' 3

'లీలావారుషికా' ['విలాసముచేత...వడ్డికాసుల వాఁడా' - టీక] 2(99)

౧. 'తలార కిరాతాక్షశాలిక, నియోగి వారుషికాహిరాష్ట్రకాః...తేషు సర్వే అన్యాయవృద్ధ

యో వారుషికా స్తన్త్రం కోశం దేశం చ వినాశయిష్యన్తి.' సీతివాక్యాయుతము-వార్త.

౨. 'ప్రతిరోధా గురో శైచివ త్యక్తాగ్నిర్వార్ధపిస్తథా' మనుస్మృతి.

3. 'చారా వారుషికా దుష్టాః పరస్యానాం చ దూషకాః' - మనుస్మృతి.

(28) 'తృణతా' ౬

'మణిచిత్త మరుత్తృణతా చిరద్యుతి' 5(145) [మరుత్తృణత(తా) = 'జీవధనువు' - టీక.]
తృణతాతు ధనుష్యపి' నానా.

౧. 'వద్రా యాదవసన్తతీః కిముత తా జేతుం స హానన్తరైః

వక్తాద్యాంస్తృణతాధరై రగమయ త్సోదా జడో వజ్రా కాన్

సాల్యాదీన్ బలధద్ర చక్ర మపి చాలోహాకలిక్తా నపి

కోవా కేసరిణం జగీషు రఘుణం స ప్రేరయే ద్వారణమ్'

రుక్తి. పాణి. 3(40)

[సః = రుక్తి, వద్రాః = మహతీః 'తృణతా'యాః = ధనుషః' టీక.]

౨. 'శ్రీకణ్ఠాఙ్గికు శేశయే స్వహృదయే నిత్యం దధానా ఆపి

నిశ్శేషా ఉపదాయతాహ తృణతాం లోకే వహన్తోఽప్యలమ్

మాన్యాః కాణ్ఠభృతోఽప్యకుత్సితపుష శృణు స్సగోఽై ర్నిజైః

పాతుం ప్రాపు రముం విధోః పరిణయం చక్ర రవక్రైః సమమ్.' రుక్తి. పాణి. 6(21)

['తృణతాం = చాపమ్' - టీక.]

3. 'స్వగుణై రాఫలప్రాప్తే రాకృష్య గణికాభవ

కాయకానివ నాశికాం స్త్రిణతా స్సహసాఽముచక్.' మాఘ. 19(60)

(ఇందలి వర్ణభేదమునకు ఈ విమర్శలో ఈశ్లోకముం గూర్చిన చర్చం బరికించునది.)

౪. 'అహం భవనయోని స్స భీమ శ్చాయం ధనజ్ఞయః

తృణతాలమ్పిన్ దగ్ధం జాతా స్తే తాగ్ని తేజసః'

ఇది బాలభాగవతమున 5 (109) — (శ్రీకృష్ణభీమాదునులు జరాసంధునికడకు మాటు వేసములంబోగా, అతఁడు మీ గెదరుని యడుగఁగా, కృష్ణుఁడు వచించినయుత్తరము)

౫. 'నిర్భిన్నం శతశ శ్చరై స్తవ వపు రాబ్జై ర్న దీయైః పునః

సంధాస్య త్వ చిరా జ్జరేతి కమతే మైనాం దురాశాం కృధాః

నో కామార్శపి పాలనం తవ పరా శక్తిః ర్విధాతుం తుమా

ప్రాణఃస్యాత్ తృణతావలమ్బిని ధవ త్యాకృష్ణవర్మా శ్రయాత్.'

(కంసుంగూర్చి కృష్ణవాక్యము-జరా = రాక్షసీవార్ధకిం చ...కామారీ = స్కందసంబ ద్విశ-శక్తిః = ఆయుధవిశేషః - ఆన్యత్ర - కామారీ శక్తిర్యోవనబలమ్ - యావనశక్తిరేవత్వాం రక్షీతుమశక్తా కిమతజరేతి ధ్వనిః - తృణతావలమ్బిని = ధనుర్ధారిణి. ని. 'ధన్వనాతృణతాస్త్రి యామ్-ఆస్త్రియాం చాపధనుషా వి'తి వైజయన్తి. కృష్ణవర్మా-శ్రయా-కృష్ణేనసహకలహః (వాని తో పోరుపెట్టుకొనకుము అనుటకు వానిదారిని పోకుము అంగురు) ఆన్యత్ర తృణతా తృణత్వేన తదవలమ్బిని తృణేన ఇత్యర్థః...ఆకృష్ణవర్మాశ్రయాత్ ఆగ్నిసంపర్కపర్యంతం ప్రాణ శ్చక్తిః స్యాదితి. చమ్పూ భాగవత 4(59) టీక. — 'తృణతా తు ధనుష్య పీతి భాస్కరః.'

౬. 'అనూపసలమివ బహుతృణతానిబిడమ్ ఆనవధి

బలమథనదిశ మభి బల ముదచలత్. వేమ. III-పు. 128

ఇప్పటికీ ఈ ప్రథమపట్టికలోనిపదములు మహాకవిప్రేథము లనియు, ఇవి వాఙ్మయకలశ పాథోనిధిలోని యమృతంపుంగురు శ్లినియు, కవనమధువుకట్టిన కలకండ్లపెళ్ల లనియు, భారతీ దేవతాగ్రావేనుక మహాభాస్కర ముక్తాఫలంబు లనియు, విశదీకరించితి నని తలంచుచున్నాను.

ఆప్రయుక్తములని నడి వెట్టుటచేత నివి భావికవులకు ప్రయోగానర్హములై నప్రప్రాచుము లగు నని ఏత ద్రక్షణార్థము ఈ యారంభముం గావించితిని గాక. ఈపట్టికంగూర్చి నా తెలిపిన సామాన్య మెల్ల ఇందలి రెండవపట్టికకును జెల్లుననియు హెచ్చరించు చున్నాఁడ.

ఇంక రెండవపట్టిక నించుక విమర్శించెద.

అచ్చ తెలుగు పట్టికలోని శబ్దములలో - లాఁపరా, తూఁపరాణి, పొట్టేను - ఇందు తొలిరెంటికిని ఆంధ్రనిఘంటువులలో ఆముక్తమాల్యదా ప్రయోగములే ఉదాహృతములు; ఇవి రెండును లాపర, లాపరా, తూపరాణము, తూపురాసి అనురూపములతోను, 'జలనూత్రములో నాగ బంధపుపలక' 'నీళ్లుపారేతూము' అనునర్థములతోను బ్రౌనుదొర గారిచే పఠితములు. ఆ యర్థములకు వారు మామిడివెంకయ్య యాంధ్రదీపికకు అనుబంధము గాఁదగు 'దేశీయతెలుగులు' అను నిఘంటువును ప్రమాణీకరించినారు.

'తూపరాణపుటముతూ మొప్పరముజల । దారియంచనఁగను దనరునుజల

నిర్గమను తన్తుఖంబున నీటితోడ । వచ్చుతృణములఁబొరనిని పలక పేరు

లాఁపరాయంచు జనులుపల్కఁగను వెలయు.' ఆం. భా.

‘పాత్రేను’నకు నీతారామాచార్యులవారు (పాటి+రేను) — ఒకదినసుచ్చెట్టు అని వ్రాసి వారు. మఱియు, ఈమూఁడింటికిం గాక కడమ 40 టికిని బహుశ ప్రయోగములం జూపెదను. —

అచ్చుతెనుఁగు పదముల పట్టిక

(1) ‘అడ్డిగము’ - అడ్డిగ(?) ౨

(ఈశబ్దము ఆముక్తమాల్యదలో లేదు. ఇది. శ. ర. మందును లేదు. ఇది ‘అడ్డిగ’వ వచ్చిన పారఁబాటు గావలయు.)

‘నేతిలడ్డిగలు ను.’ (97) (‘అడ్డిగలు - కూచిమూతి పిడతలు’ - టీక.)

౧. ‘నేతిలడ్డిగ నీళ్లునించినసారకాయ.’ హంసనిం. 1

౨. ‘సరకులంచినమాత్రసంచితో నంటఁగట్టినయట్టి నేతిలడ్డిగ దనర్చు.’ బ్రౌను,

(23) ‘జడి.’ ౧౮

‘గగనము నీరుబుగ్గ కెనఁగా జడివట్టిననాళ్లు.’ 1(80) ‘దివిఁ గ్రాయుమాక్తికంబులజడి.’ 4(96) ‘నొగిలి రజ్జడిని గృహము’ 4(127); ‘నాస్పెం కేడ్పడ జడిమేఘుఁడు’ 4(129) ‘కుంపటిమంచ మెక్కిరి... రెడ్లజడిక’ 4(134) (ఇంచెల్ల జడి యనఁగా ముసురు, వర్షము, A torrent of rain’ అని బ్రౌను.)

౧. ‘ఏం దుండుగురివెందపందిళ్ల పూఁదేసె | జడి యిందుళిలందు జాలువాటు.’ మను.

౨. ‘జడిగొనినపు దాశ్రుకణ జాలములొల్కఁగఁ,’ పారి. 3(5)

౩. ‘వానయవశ్య | మింక బహువాసరముల్ జడివట్టునం చొగిన్.’ హరవిలాసము. 2(18)

౪. ‘ముయ్యేడువాసరంబు లకాలవర్షంబు | జడివట్టి; కురియఁ బర్జన్యం బనిచి’ —, —

౫. ‘జడివట్టి కుసుమవర్షములు గురియ.’ శ్రీరం. మ. 2(382)

౬. ‘జడిగొనుమధుఁళికా సారముల పూరముల’ - రా. పాం. 2(6)

౭. ‘నిచ్చలం బైన తేనియ వానజడిసాంపు | లాలితదానధారాళి గాఁగఁ.’ —, — ౭

౮. ‘వెడవిలుతుచేత నగునలజడియొం దేసె | జడియొం గప్పని తెచ్చెర్ల ల్లాడరుజడియ.’

కువలయాశ్వ. 3(82)

౯. ‘వెన్నెల జడివానగాఁ దలఁచి.’ చంద్రికా. 4(107). ౧౦. ‘జడిగొనిపరిష్కృత్యంబు’

౧౧. ‘వానకాలము వచ్చె వర్షంబులందందు | జడివట్టికరిసె నాసావియందు.’ కాశీ. 7(40)

౧౨. ‘వృథాలాపప్రబంధంబులక | జడివెట్టం బనిలేదు’ 4(50)

౧౩. ‘ముమ్మరపుండేయజడి | చెమ్మలవనవీధు లెల్లఁ జెన్నగుటఁ జూచి

కమ్మవిరితావి మోపరి | తెచ్చెర్ల లొయ్యొయ్య వెఱచి తిరుగుట లెల్లక.’ క.క.ర.

౧౪. ‘కంపితకాళికాఖాళిఖాపత్ర | కుసుమముల్ జడివట్టికొనికురియఁగ’ దశావ-కవ.

౧౫. ‘హిమంబుపేరిటక | జడిగొన నొప్పునత్తుహినశైలము.’ వామన.

౧౬. ‘పెన్పుగయు నీసును దోషము నెప్పునంబులో | జడిగొనియొండుఁ గావున.’ నృసిం.

౧౭. ‘కెంజిగిక | జడిగొనుపద్ధరాగమణిసౌధములం దలిరాకప్రమాకులు.’ కళాపూ. 8(216)

౧౮. ‘ఈకమ్మపూఁదోట యీతేనియలజల్లు | నీకోమలపుగాడ్చు లీవెన్నెలబయళ్లు’ ప్రభా. 5(152)

(4) ‘ఉలియ.’ ౨

‘గల్లుమం చులియ’ 1(74) ‘తూర్వము లులియక’ 1(84) [‘ఉలియక’ = ధ్వనిచేయు చుండఁగా - టీక.]

౧. 'కలకంఠి యెలగ్రోవిఁ గాఁగిటిలోఁ జేర్చు | గంకణరూప రూపత్కారములియ.' విక్ర. 8(64)

౨. 'ఘోరకోపవేగధీతోక్త బలియంగఁ | బలుకు నిట్టుత్తేత్రపాలకుండు.' పాం. రం. 5(134)

(36.) 'బారాసి' [బారాది? బారసి?] 3

'బారాసిదినంబులు' [బారాసి = పండ్రెండు] - టీక.]

[ఈపదము శబ్దరత్నాకరములో లేదు. మూడువ్రాతప్రతులలో 'బారాది' అని యున్నది.

శ. ర. లో 'బారాది' శబ్దమున్నది. దానికి 'అధికము' అర్థముగా తెలుపబడియున్నది.]

౧. 'ఎగువపాలిమేర బారాదియగుదూరం బేఁగఁ బోఁగువాఁపించి.' మను. 4(87)

['బారాది = అధికము' - టీక.]

౨. 'బారాదిసొమ్ము లుండఁగ | హారముగైకొనుచుఁ జనియెనండజము.' పాం. రం. 4(232)

['హారమునే' - పా.]

శ. ర. లో బారాదిపదమునకు పై రెండర్థములును, అందులకుపై రెండుప్రయోగములును వ్రాయబడి యున్నవి. ఇందువలన ఆముక్తమాల్యదామూలటీకలయందు 'బారాసి' రూపము ప్రామాదికమనియు ఉపోద్ఘాతపట్టికయందు తదనువాదమాత్రత యనియు నెన్నఁదగియున్నది. పట్టికాకారులు 'బారసి'ని ప్రమాదవశంబున 'బారాసి' యని పఠించిరను పక్షమున - 'బారసి పోసిదు' 4(50) [బారసి = ద్వాదశీవ్రతము] - టీక.]

3. 'బారసి దాఁటెడు భయమునసలిల | పారణ గావించెఁ బార్థివుం డంత.' [శ. ర.]

ఈరెంటును ద్వాదశీతిథియర్థము. పండ్రెండునునర్థంబును దీనికిసంబంధించినదే; 'బారసికి' ప్రకృతి 'ద్వాదశి' యనియు పండ్రెండవ తిథియర్థమనియు వైకృతదీపిక. ఇచట 'బారసి పోసిదు' అనుచో ద్వాదశీవ్రత మని టీకలో నున్నది. వ్రతార్థము ఎక్కువగా లక్షణచే లభ్యము. 'బారాసి'ని దీనికి రూపాంతరముగాఁ గొనునెడల, తద్భవములు అర్థమున ఇంచించుక మూలాతిక్రమణము నొందుట అపూర్వము గాదు; గావున 'బారాసి' అనఁగా పండ్రెండు అనియు నర్థము ఉండవచ్చును. మఱియు 3(15) పద్యములో ప్రాసదొరగారు 'బారాది' యనియే పఠించి దానికే పండ్రెండు అని టీక ప్రతిపాదించియున్నారు.

(22) 'చుయ్యంకి' ౧ 'డక్కిచుయ్యంకిలోనగు...వాదిత్ర త్రితయపరంపరలు మొరయ.' 4(35) [ఇట ప్రాసదొరగారిపాఠము. 'డక్కి చుయ్యంకి' - అని]

౧. 'తప్పెట గిడిబిడి తుడుము చక్కిచుయ్యంకియును దాళ మహోత్తాళంబులును.' హంసవిం. 3

41. 'సన్నగాళె' ౧ 'కిన్నెర సన్నగాళె వీణెముఖవీణె' 4(35) [దీనికి శ. ర. లో ప్రయోగములేదు]

౧. 'కాంధ్యశృంగ కాహళంబులును సన్నగాళె నీరొక్క కరకొమ్ము నాగసరము...' హంసవిం. 3.

(5.) 'ఎడకాండ్రు' ౪ 'తమకుం బురికిం జనుచెంచినప్పు డెల్ల నెడకాండ్రగుట' 4(35) [కుంపెనకాండ్రు' అని టీక.]

'మును వారి గూర్చునెడకాఁ డెటక.' 2(52) శ. ర. లో ఈపదముగలదుగాని, దీనికిం బ్రయోగము లేదు.

౧. 'అమరుఁ డెడకాఁడుగా నొకరె మక్కువఁగన్గొనె సిగ్గు మందఱక'

దిరుగఁ జకుక్యవిశ్వసృపతిక.' కావ్యా. చూ. 2(23)

౨. 'అట మట మేల నేలికొమంగన; నంగదభంగు లయ్యె న

క్కుట కటకంబు లింతి కడకతైలు నీకడనాడి పాడిరే.' —, — (78)

(25) 'తపారంబు' ౧

'తపారపుఁజాంగులు' 2(75) 'వెలిదపారంబుమించు' 4(58) [తపారంబు = పాగా.]

[ప్రౌసుదొర తపారమునకు తపాళము రూపాంతరమనియు, కల్లాయి యర్థ మనియు, తెలిపి, అందులకు. — ౧. 'మూపునం బడిశము, జంజాణుం దలఁదపాళము.' వెంగళరాజు పంచరం. (29) అను ప్రయోగము నుదాహరించినాడు.]

(7) 'ఎలగోలు' ౯

'ఎలగోలుజల్లు' [మొదటనచ్చినవానజల్లు - టీక] 4(91) 'గాలియెలగోలుచేఁ గొమ్మగదలి' [ఎలగోలుగాలిచేతను' అని టీక.]

౧. 'అగుచుఁ దేటికదుపు లానునిఁ దలనూపెఁ | జాపుదనుక నెల్లచోటఁ దోఁట
యందు దామ యగుచు నమ్మరు నెలగోలు | పాఁజలనఁగఁ జూడ్కి పండు వగుచు.' పారి. 3(51)

౨. 'మరుఁ డొనర్పఁగల కోల్తలకుం దివుగు తమకపు ముంగలిపాఁజలు నిగిడించుకొవ్వొడి
తూపులరూపున నొండొరువుల మఱుపెట్టి చూచునెలగోలుచూపుల నితరేతర ధైర్యంబులు
గంటినడ నొంటిం బచ్చెనయోవరుల వనియించువధూవరులును' —, — 2(52)

౩. 'చెటముకి యగ్ని జానకిత్రాటిమిడుఁగుఱుల్లారలెడునది యెలగోలుమూఁక.'; కవలయా. 2(127)

౪. 'అరిగి మహాభయంకరతరాహవదోహలబాహవప్రతా
పరులులు వోలుచెందిరపుఁదావడచేఁ బుటచేయి వీచి ను
నిరమతి సంపపెట్టుకొలఁదికొ గజరాజము నిల్చి దానవే
శ్వరుఁ డెలగో లొనర్పఁగ నిశాచరుల న్నియమించినంతలక.' 2(128)

౫. 'చిత్తజనిసేన లెలగోలు చేసినట్లుకులుకుఁబలుకులఁ జలుకలకొలికి పలికె' మల్ల. విప్ర. 3(87)

౬. 'పుష్కలావర్త కాంభోధర వ్రాతంబు | లెలగోలువర్షించు నెన్నఁ దేని.' —, — కాశీ. (52)

౭. 'రాలఁ దుపాకులకొ బలుఁగిరంగుల భంగము నొందఁ జేసి గ |

గ్గోలుపడం గడంగి యెలగోలు బలంబు చలం బెలర్పఁగక' కృ. రా. వి. 3(71)

౮. 'అళగరన్నతాలాకు యెలగోలు తుపాకీజనం ఆరువేలుబడ్డతీరుతుపాకులచేత అని వేయసాగిరి'

౯. 'ఏకోజీవగై రాయెలగోలు తుపాకులజనం ఎనిమిదివేలున్ను' తంజా. రాజుల చరిత్ర.

(43) 'హదను' ౨ ('అహదనం జెలంగుజనము')

౧. 'పదను దొరకొనుఁడుఁ జెచ్చెర | వదలక వదవెట్టుహలిక వర్తమరీతిక |
హదను దొరకొనుఁడుఁ గార్యము | వదలక తా నిర్వహింపవలయుకొ బలికిక.' బద్దెననీతి.

౨. 'చదువులకు మేర యెయ్యది? | చదివినమాత్రంబె చాలు సరసవచస్సం |
పద దా నేర్చినకొలఁదిని | హదనఁ గవితఁ జెప్పిహరికి నర్పింపఁ దగుక.'

పీఠిక ప ౧౫-ఆబృహద్రామాత్మ్యని యనిరుద్ధచరిత్రము.

(9) 'ఓహరిసాహరి' ౫ 'ఓహరిసాహరిం బ్రథమ మొల్కెడుధారల.' 4(93)

౧. 'ఇట్లోహరిసాహరిం బెనఁగు హరార్జునులయందు' హరవిలా. 7(78)

౨. 'ఓహరిసాహరి నుయ్యాలచేరుగా | వెనుకొంచుఁ దెరలుచుఁ బెనగునెడలు' భార. విరా. 8(165)

౩. 'ఉభయబలంబులుం బురికొని యోహరిసాహరిం బెనఁగుచుండె' ద్రోణ. 3(140)

౪. 'అహరిఁజూచి వేలుపు లహంకరణంబుల డైత్య సేనతో' నోహరిసాహరిం బెనఁగ' వరా. 6(115)

౫. 'ఓహరిసాహరిం బెరసి యొండరు నోర్వక యస్త్రశస్త్రని
రవ్యాహమునకొ రథద్వీపతురంగపదాతులఁ బిల్కుమార్చున
య్యాహవసీమలం బ్రకుపితాంతకునట్లు పరాక్రమించునా
కోహటపాటు దోచెడు నయో! మది నిత్రటి నేమిహేతుహా?'

భాసునికర్త భారము వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిఁ ప్రకృతము.

(14) 'కెలసము' ౬ 'పుట్టరాఁ గెలసము నాఁగ' 4(96) [కెలసము=అక్కఱ, పని.]

౧. 'ఇంతటికెలసంబుఁ దీర్చవలదే' భార. ఆర. 6.—అని శ. ౧.

౨. 'ఏను నీ చుట్టుమనై భుజబలముసాంపున నీకెలసంబుఁ దీర్చెదక' —, —5(228)

౩. 'అక్కెలసం బెవ్వరి కెఱిగింతు' —సాప్తి. 1(23)—అని బౌద్ధము.

౪. 'చెలువ రతాంత వేళ బలుసిగ్గున నంగము దాచుకొంచు దు ।

వ్యలువ గ్రహించి కట్టుకొన వల్లభుఁ డొయ్యఁ జెఱంగువట్టి యో ।

కలికిరొ యింతనేపు పాడ గానని సి గ్గిపు డెట్లువచ్చెనే ।

కెలసము దీతె నంచుఁ గనుగీటితో మున్నడ నుండు వీడవక.'

దశా. 7(161)

౫. 'మఱియొక బెక్కురపుపంబులఁ బట్టిరి । యక్కెలసము మాని తనిసి

రది సందగుటక'—వెంగళరాజుపంచతంత్రము - అని బౌద్ధము

౬. 'కెలసము చేసియు నవనియుఁ । గొలిచినఋణ మెట్ల యానికవలయుపతి య

క్కొలు వేల యత్తరోత్తర । ఫలసారమె రాజసేవ బద్దనరేంద్రా.' బద్ద. నీతి. 70

౭. 'నమరంబున రాక్షణ వధించి యందు నాకెలసంబునకు మెచ్చి' భా. ఆర. 8 ఆ. 131

(13) 'కిసరు' 'కిన్నిస రుడుగం గావ నప్పగించెడుమాడ్కిక' 4(175)

['కిసరు' = కోపప్రయుక్త మైన నేత్రదోషము. ఈశబ్దము తెనుంగుననుం గలదు. మదరాసులో ఉత్తమకుటుంబములలోను వాడుకలో నున్నది. శిశువులు, నిద్ర పోక చిరమేడ్చుచుండిన 'కిసరు తగిలినది' అందురు; అందులకై దిగఁగుడుపులు, మంత్రితవిధూతిని లలాటాద్యవయవములందు పెట్టుట, లోనగుపరిహారములు నేయుదురు. కావున నిది కేవలము తులరబాసయెయనం బనిలేను.]

(17) 'గండె' ౨

'జిగురుగండెలుఁ బోలె నల్లకొని' 1(35) [ఇటజిగురు తర్వాత అరసున్నమూలగ్రంథములో ముద్రితముగాదు.] 'గండెయును నల్ల దాసరి గాఁడు కిరియు' 5(41) 'గండెయునుమత్స్యమును'—టీక.

ఇట రెండవప్రయోగమునే బ్రాహ్మదొరగాదు 'గండె' యని గ్రహించి మత్స్యవిశేషమర్థ మని తెలిపినారు. మఱియు దీనికి 'గండి'—గండియ—గండె—అనిరూపాంతరముల నిచ్చినారు. కాకి గండె—కాకిటిగండె అను తద్వితేషవాచకములను నయితము పఠించినారు.

హంసవింశతిలో భద్రసేన యనుక్తవరజాయ కథలో—'కొరడు దాసరికొయ్య' అను సీసపద్య ములో, మత్స్యజాతి విశేషపరిగణనములో, తుదను.—

'మారి పక్కర దొండును గూరముక్కు । పుల్లరుజు గెజ్జెగెండయు బొమ్మదాయ

యల్లె దమ్ముప్పుఁజేపయు గొల్లదొండుపరిగె రొయ్యది యగు మీలఁ బట్టునతఁడు'

అనుగీతములో కవి 'గండె' నే 'గెండ' యని పఠించినాడు. ఇది బ్రాహ్మగాదు చెప్పని మఱియొక రూపాంతరమేనియు నగును. ముద్రణములో నున్నదానిని ఉన్నట్లే 'గెండ' యనియే

యదాహరించి నాడెను; దోషభూయిష్టమైన యీమద్రుణములో 'గండె' [లేక గండి 'గండియ' గండె] గండె యని పడుట ఆశ్చర్యముగాదు. పయిగా ఈ యైత్వాత్వములకు తుదకు చెంబడి వ్యవహారమే ప్రమాణము. ప్రబంధరాజవేంకటేశ్వర విజయవిలాసములో ప్రస్తుతరూపమే ప్రయుక్తమై యున్నది. మద్రుణముం దిట్లున్నది:—

౧. 'నల్లె గండె రొయ్య పర కాదిగ చేపల బట్టి బెట్టుగన్'

పట్టికలో 'జిగురుగండెలు' అను ప్రయోగములోని 'గండె,' యే యభిప్రేతమే—

౨. 'స్వజాతిద్విజాతుల రాచిలుచు పులుగుల దీములు గట్టియు జిగురుగండె లమర్చియు చంద్రికా. 2(18) ఇట అరసున్నకలిమిలేములు సంపాదకమతభేదప్రయుక్తములు.

(19) 'గార' ౧ 'మహీసంరక్షకై గార యీబలె' 420 ['గార=గచ్చు'-టీక]

౧. 'చటులకప్పీటసంస్థితరసాస్థలి ప్రీలక యుండ గార యి

చ్చుటకును బోలె శంఖమణికు క్రికదంబము నుగ్గుగా.' మను. 6(105)

(16) 'కొడిమెలు' ౨ 'కొడిమెలు గట్టుకుడి' 5(58) ['కొడిమెలు=లేనినిండలు'-టీక.]

౧. 'జడముడి జాహ్నువీరటనికాకరపోతముఁ జూచి యెవ్వరీ

కొడిమెలు గట్టి పెండ్లికొడుకుం గడియారము మోవఁ జేసి రం

చడుగ వివాహవేదిపయి నంబిక నెచ్చెలిఁ జూచినవృనా

మృదుడు నృసింహశౌరికి సమిజ్జయముల్ దయసేయుఁగావుతన్.' జైమిని. 1(2)

ఇందలి తుదియత్వము మద్రకప్రయుక్తము. ఎత్వమే సీతారామాచార్య పతితము. ఏపాపమును ఎఱుగనివానిని పాపముచేసినాడనుటయే వట్టినిండ. ఆముక్తమాల్యదటీకలో జైమినిభారతమునుండి యీ ప్రయోగము ఉదాహృతమైయున్నది. అట్లున్నను దీనిని ఆప్రయుక్తములపట్టికలో ఉపోదాతకారులు ఏల చేర్చిరో!

౨. 'మిగుల వెఱగండి యంతట నగుచు మీరు | సృష్టికర్త లెట్లైనను జేయఁగలరు |

మదికి వలసినయట్ల సేయుదురుగానివట్టికొడిమెలు నాకును గట్టఁజనదు.' కళాపూ. 5(56)

(29) 'తాపెకతై' ౨ 'ఈలువుటాండ్రకు దాపికతైవై' 5(70) (పట్టికలో పాకత్వము. ఇత్వముండవలయును. 'తాపికాడు. N. S, A Pimp. Satyabh. 3(115)' త్రోగ్యము.

౧. 'తాపికాడైన పాదలి మందడీడు' నవనాథోపాఖ్యానము.

౨. 'తాన చోరులకును దాపికాడై వేష | ధారి మిన్నకేనిఁ దపముసేయు

చున్నయట్టు వలకకున్న నాడని యెగ్గులాడి యారెకులు నయంబులేక' భార. ఆది. 4(263)

'కాకత్రియవర్ణకంబులు పుంస్త్యస్త్రీత్వంబుల మతుబర్ణంబునం దాటాదులకగు' బాల.

(11) 'కరుసులు' 'కంపలను వ్రేలెడుకరుసులు' 6(17) [పచ్చిచర్తము లని టీక.]

దీనిని చర్తారమున బ్రాణ్యశబ్దరత్నాకరములు సరళాదిగా పఠించుచున్నవి.

(21) 'చావడము' 'గుఱ్ఱపుఁ జావడములమోద' 5(96) 'గోడిగల జావడంబులకున్'

ఇట రెంటును తట్టు లర్థము. ఈరెంటిలో 'చావడము' శ.ర. లో లేదు, 'జావడ'మున్నది.

(24) 'పెంకి'—

'చమరై నతోల్కుబుసంబు పెంకియును' 6(6) ['పెంకి=పల్లాయి' టీక] ఈశబ్దము ఈ యర్థమున శ.ర.లో లేదు. దానంజనేయిది సీతారామాచార్యులవారు అంగీకరించినది కాదని

తెలియనగుచున్నది. దాసరిట్టయికి వాచకముగా వారు 'టెక్కి' శబ్దమును పఠించియున్నారు. ఆంధ్రదీపికానుబంధమున 'డెంకి' యనుశబ్దము టోపికి వాచకముగా పఠితమని ప్రాస దొరవారు తమ నిఘంటువులో తెలిపినారు. ప్రకృతవాక్యమున 'వబుసంపుడెక్కి' యని మదరాసు రాజకీయ పౌరస్థ్య గ్రంథభాండాగారమందలి (G. O. M. L) రెండు వ్రాతప్రతులపాఠము. అందే మఱియొక వ్రాతప్రతిలో 'వబుసంపుడెక్కి' అని పాఠము. ఆముక్తముద్రణములోనే 'గాడగట్టుక సెచేరుల టెక్కియు' అని ప్రయోగమున్నది. అట 'టెక్కియు' = వట్లయ్యయు' అని టీక. ఇదియెల్లం బరికింపఁగా 'టెంకి' పాఠము సరిగాదనియు 'టెక్కి' యని పఠింపఁగలయు ననియు తోచుచున్నది.

(87) 'మరులుడిఁగ' ౨ 'మరులుడిఁగ మెట్టి'

శ. ర. లో 'మరులుడిఁగ' యని పఠితము. అందులకు ఈపద్యమే ప్రమాణీకృతము. ఇటం బట్టికాతన్మలములందలి యరసున్నలకలిమిలేములను పరికించునది. శ. ర. లో 'మరులుడిఁగ', మరులుజడ, మరులుమాతంగియు పర్యాయపదములు. మరులు గలిగించు(ట ప్రాతిస్వికగుణముగాఁ గలుగు)నోషధి గాన 'మరులుడిఁగ' యని యాగికముగా ప్రయుక్తము. అట్లే తట్టికలో 'వెట్టి తీఁగెను' అని వివృతము. అదియు దానిసంజ్ఞాభేద మయినను గాఁదగును. యోగముచే ప్రకృతార్థ సార్థకముగాను ఉన్నది. ఇదియును నట్టే, ప్రసిద్ధ సంజ్ఞ 'మరులుమాతంగి' యనునది. అందులకుం బ్రయోగము.

౧. 'గంబూరమును జాజికాయ లుమైత్త విత్తులు మర్లుమాతంగి కలువగడ్డ' హంసవిం. 5

౨. 'జాజికాయయుఁ గురాసానియోమమువస | చెంగల్వ మర్లుమాతంగి పచ్చయెన్నులు-'

ప్ర. రా. వేం. 640.

'మరులుడిఁగ' యను నీప్రస్తుతసమాసము 'ఇంద్రనీలము'నుటకు 'ఇంద్రముణి' యనుటవంటి దనియేని తలంపనగును.

(12) కాడుపడి 3 తమిస్రఁ గాడుపడి పొలంబు లెల్లదిరిగి 6(12)

['కాడుపడి=త్రోవఁదప్పి, కలవరపోయి'-టీక]

ప్రాణానిఘంటువులో 'కాడుపడుట, అనుపదమునకు 'దిగ్భ్రమపడుట' అని యర్థమును, అందులకు ఇదే ప్రయోగమును గలవు. శ. ర. లో కలఁతపడు' అని యీయర్థమే యీఁ బడినది. అందులకు ఈక్రింది ప్రయోగము లుదాహృతములు:—

౧ 'కూ డప్పికొండు జనములు | బాడలు లాగమును లప్పి బ్రదుకుదు రెందు' |

'జేడియ లమ్ముదురచ్చొట్టు | కాడుపడినకలియుగమునఁ గౌరవముఖ్యా.' హరివం. ఉ. 9

౨. 'కాలుకొన్నంతయుఁ గడువేగమునఁ బాఠికనుకని దెసలందుఁ గాడుపడియు.' నిర్వ 4(76)

శ. ర. మండే ఈయర్థమునకే 'కాడ్పడు' అనురూపమునకుం బ్రయోగము:—

౩. 'వృత్తునిఁ జంపినప్పుడె సురేంద్రుని మేకొనె బ్రహ్మహత్య త |

ద్ధాత్రము కంపమొందె మది కాడ్పడియె' ఉ. రా. 7.

(3) 'ఉరు.' 'ఎరవుగ నిచ్చునది మిథము నెట్టయిన నురు' 4(21) ఇది పోవుటే యురు' 6(28)

['ఉరు' = మేలగును'-టీక.]

ఈధాతువునకు సీతారామాచార్యులవారు 'శ్రేష్ఠముగు, 2 'తగు' అని యర్థములు వ్రాసి

‘నమ్మమియ్యరుక్’ అను ప్రయోగమును ప్రదర్శించినారు. ఈ ప్రయోగముగల పద్యము సటిక నీతిసంగ్రహములో నిట్లు కన్పట్టుచున్నది:—

౧. ‘నరవర సరసాన్నంబులుఁ | బరిమళ సద్వస్తువులును బరమ శయన వి

ష్టరములుఁ గాలాధీనత | నరుఁ బొందుం బాయు వాని నమ్మమియ్య యులుక్.’

[‘ఉరుక్’=తగును.] ఇట్ల నీ పదము మూలములో ఆలఘురేఫముతోను టీకలో లఘురేఫ తోను ముద్రితము. ఆభేదము ప్రామాదిక మని చెప్పవలయునా? ఈ యుదాహరణమందు లఘురేఫమునే సీతారామాచార్యులవారు పఠించినారు. వారు ‘ఉరవు’ అనుకృదంతరూపమును బట్టి దీని యందు లఘురేఫమును సాధించినారు. గుణురేఫము సయితము ప్రయోగాంతరములచే సిద్ధము.

౨. ‘వెఱచితి రాఁగ దే యనిన వెండి కదా పగఁదిర్తు నీవు నా

వెఱపెటు లున్న నీరథికవీరులు వా పెద గొల్ల నిన్ను నీ

యులుకడకేగి తోడుపడు మొడ్లకు నెవ్వరి కేనినన్న నేడైఱు.’.....

భార. ఉద్యో. 4(179).

(6) ‘వెఱవు.’ ౨ ‘పసులయెరవు వెఱలకు’ 2(53)

‘మేకెలువుంగుంపటిమించ మెక్కిరి’ 4(184)

‘ఎరవుగ నిచ్చునది మిథము నెట్లైననురుక్’ 4(221)

‘ఎరవుగఁ బూవు సొమ్మిడి’ 5(124)

ఇట్ల నీశబ్దము ఏయర్థమిం దప్రయుక్తమనిపట్టికలోఁ జేర్చినాఁ. మఱి, పెంట యనునర్థమున అకారమధ్యముగా 2(53) లోను, ఉకారమధ్యముగా 4(184) లోను, ముద్రితమై యున్నది. ఇందేది నియతము? శ. ర. లో పెంటయర్థమున ఉకారమధ్యముగాని అకారమధ్యముగాదు. అకారమధ్యమున కుపయాచితక మర్థము.

౧. ‘పద నెర వైనవా తెఱలు’ - జక్కన విక్ర. 5(37)

౨. ‘ఏను మీచెలి నింతేల యెరవునేయ.’ శృం. కా. 2 [=లాఁతినీ గాఁ జూడ]

(15) ‘కొంగ వాలు’ ౨ ‘కొంగ వాల్నెఱువలు’ 6(85)

౧. ‘మదను మద్దరంబు లన శంబరారి కతారంబు లన నంగభవు కొంగ వాలు లనభీమే.1(117)

౨. కతారమ్మ దరవలి కొంగ వా రడిదమ్మ గండగొడ్డలి. ఉ. హ. 4(209)

(18) ‘గనపరాకులు’ ‘గనపరాకులు నిగిడ్చి నెప్పుటట్టులు శోధించి.’ 7(14)

[గ న్నె రాకులవంటియమ్మలయలుఁగులను లోపలదూర్చి,—,—టిక.]

ఇవట పట్టికయందును మూలములోను టీకలోను ఈపదము గ కారాదిగానే యున్నది. ఈ గ్రంథమునకు టీకను, అకారాదిగా పదములపట్టికను, వ్రాయించినవారగు బ్రాహ్మదొరగారు దీనిని ‘గనపరాకులు’ అని కాదిగా తమ నిఘంటువులలో పఠించి, యాయర్థమునే ఒసంగినారు. ఈ పదము గాదిగానేని కాదిగానేని శ. ర. లో లేదు. ఈ తెలుంగుపట్టికలోని పెక్కుపదములకు ఆముక్తమాల్యదాప్రయోగములనే ప్రమాణించిన సీతారామాచార్యులవారు దీనిని పఠింపమికి కారణ మరయువలయును. వారిప్రతిలో ఈరెంటు నేరూపము గాని లేదనియు, ఈరెండు రూపములును ప్రామానికములని వారిమత మనియు, ఆప్రతిలో వారు నిఘంటువులో పఠించిన ‘గ న్నె రాకమ్మ’ నకు పర్యాయముగా ‘గ న్నె రాకు’ శబ్దమే యుండిన దనియు, నూహింపఁదగియున్నది. ‘గ న్నె రాకమ్మ’ నకు.

౧. 'వవలయాక్షులు ముత్యాలచవికలోన ।

జలకమార్పిరి నిజవలాచారసరణి ।

బసిడిపీఠంబుపై నుంచి పద్మనయన ।

జెలున మగుగన్నె రాకము చేతి కిచ్చి' శృం. సై. 6(38)

౨. 'అట్లు దాకిన నతండు దొరల గన్నె రాకములఁ జీకావపఱిచె' భార. భీష్మ. శ. ర.

'ఒండె ప్రకృతమున గనపరాగోలలికి' అనియున్న మేలు.

(8.) 'ఒరుదలకాడు' ౧

'ఒరుదలకానిం జెదరంగా నాడక' 4(220) [కొండెగాని-నని టీక.]

౧. 'ఒరుదలగా వచ్చి యొగి మఱుంగువడంగఁ । జెవి నిల్లుగట్టుక చెప్పిరేని —

పదర కధిపతి తెలియంగఁ బాడి యగును.' మల్ల. విప్ర. 5(40)

(42.) 'సరపణి' ౧౦

'నిజలక్ష్మీచే సరిపణుల్ మొరయంగ.' 2(15) 'సరపణు ల్జనుల ట్టిడి పెంపఁ గాబలె' 5(140) ['సరపణుల్=గొలుసులను'] 'చరణంపుసరిపణి మొరపంబు' 7(80) [శ. గ. లో ఈశబ్దమునకు రూపాంతరములుగా 'సరిపణి-సరిపెణ'లు పరిశ్రములు.]

౧. 'సరపణులఁ బట్టి తెచ్చినజాగిలములు' మను. 4(81)

౨. 'సరిపెనతోడనజ బలుసందిటితాయితలు.' హంసవిం. 5

[ఈపుస్తకమందు ఆచ్యుతప్పలు మొదలు, ఈపాదముననే 'తాయెతు' లనుటకు 'తాయి తలు' అని ముద్రితము. అట్లే ఆదిపదములో ణకారమునకు నకారము పడియుండును. ఇది యా భరణవిశేషమునకుం బేరగుట, అది గొలుసుగా నుండుటంబట్టి. ఉ. మురిడీగొలుసులు, కాలి గొలుసులు, పురుచ్చేరిగొలుసులు. 'సరి+పెన...(సంధిని వర్ణవికారము)' శ. ర.]

౩. 'పచ్చలక డెంబులును సరిపణులు పూని' క. క. ర. 3

౪. 'భ్రమరపంక్తులు పైసరిపణులు గాఁగ.' రాఘ. పాం. 2(5)

౫. 'అంకుశపుటలుగుల క్రిందికొంకులములుకులు తగులుకొనిన యినుపసరిపెణల పెనఁకువ గల యిఱ్ఱికొమ్మసింగోటుల గుప్పడులును.' ప్ర. వే. వి. 78.

౬. 'పసిడిగంటల మొలనూళ్లు బాహుపురులు|సరి పెణలు ముత్తియంపుముంగఱుతాళి'—, 278

౭. 'బుగడలు నానుగ్రోవులు తీరక మెడనూలు । కులికంటు సరిపెణ గుండ్రపేరు' హంసవిం. 2.

[ఇచట 'సరిపెణ' అనురూపమును ముద్రణదోషముగా నేని, రూపాంతరముగా నేని ఎన్నఁదగును.]

౮. తగుకుగలమేల్చి సరిపెణల్ దయనొసంగి'

[ఇది యథాముద్రితముగా నుద్భృతము]-కృ. రా. వి. 1(31)

౯. 'మెఱుంగుగ డెంబులున్ దళుకుమించిన కంటసరుల్ తురాయలున్'

సరిపెణ లుంగరంబులును నాలునగల్ చరణాంగదంబులున్

దురగము లాదిగాఁగ దయతో బిరుసుల్ వెలయంగనిచ్చె—, 2(145)

౧౦. 'నును పెడందయరంబునను జీనిసరిపెణల్ ।

మిన్నజన్నిదముతో మెలగొనంగ' దశావ. రామా.

(20.) 'గిరవుంచుట' ౭

'పురిక గిజ వుంచె వార్ధి నాక' 1(54)

పట్టికలో 'గిరవు' శబ్దమున లఘురేఫము ముద్రితము. గ్రంథములో మూలటీకలలో 'గిజవు' అని గురురేఫము ముద్రితము. ఈశబ్దమున శ. ర. లో లఘురేఫమే. కుదువ యర్థము.

౧ 'కనుదోయి మెఱుఁగులు కంఠుతూపులకడ ।

గిరవుగాఁ బెట్టితే హరిజినయన.' జక్క. విక్ర. 7(62)

౨ 'పుత్తుల గిరవులు పుత్తెంచెబ్రదికిరి ।

కుంతలావంతీశకుమరవిభులు.' 4(60)

౩. 'పాంచాలధూపాలుఁ బ్రతిరోపితినిఁ జేసెఁ । గెరభాధిపునూను గిరవువట్టె.' 5(98).

౪. 'హరిణ కరి హరి చమరంబు లక్షి కంభ ।

మధ్య వాలాకృతులు దెచ్చి మనుపుకొఱుట ।

భిల్లపతియింటగిరవులు వెట్టె ననఁగ ।

దృక్కుచ వలగ్న చివర చారిమల నొప్పు.' వరా. 2(118)

౫. 'నామాక్షరప్రమాణదినంబులకుఁ దేర

గిరవున్న ముద్రయుంగరము చూచి.' శృం. కా. 4

౬. 'కోరి గిరవులు వెట్టి కొలుచుజగతిపతులు' —, — 8(రగడ)

(88) 'పాగడము' ౨ ['పాగడపుఁబాదంబొప్పు' 1(56)]

౧. 'పాగడము పూస నాక మెట్టె బవిరి పడగ ।

చుక్కబొట్టనఁ జటిపాటిసొమ్ము గలిగి' పంచ. వేం. ౪. ఆ_అని శ. ర.

౨. 'తొగరునూకుటదుగుల జోడించినపాలవెండి పాగడములు' ప్ర. రా. వేం. వి. 78

(81) 'దుసికిలుట' ౩

'హస్తము సెమర్చు సారెకు లస్తకంబు దుసికిలఁగ.' 2(65)

[దుసికిలఁగ = 'జాతిపోఁగా']

౧. 'దుసికిల జాటుచీకులు చూకొనుచుండెడుకీలుగండుపైఁ ।

బను పానరించునిగ్గు గలఫాలతలంబున జాదుబొట్టు.' హంసవిం. 4

[దీని ముద్రణములో తప్పులు మెండు. 'దుసికిలఁబాటు' అని యుండెంగావలయు.]

౨. 'జాతిన వెండ్రుకల్ సవరించి కట్టిన । పసిడివ్రాతరుమాలు దుసికిలంగ' నిరం. 2(21)

౩. 'ఎసఁగినబాహ్యసంచరణ మెల్లను మాన్చి మరల్చి యెద్దెసం

దుసికిలనీక నెమ్మనముతోఁ బరిగొల్పినచూపు దేవతా

విసరశిరోవతంస మగువిష్ణునిపై నిడి నిస్సమీరణ ।

ప్రసరణదేశదీపరుచితసితి నిశ్చలయోగయుక్తుడై.' శ్రీరంగ. 2(296)

౪. 'బిసరువా బంధునండనవిభీషణు లుమ్మలికంబుతోడ వె ।

క్కసముగ బాష్పధార లాలుకం గని వీరవినోదచాతురీ ।

రసికుల రామలక్ష్మణుల రాజకుమారుల మోసపుచ్చెనే ।

దుసికిలి డాగిపోయి యొకతుచ్చుడు నేఁడని చింతనొందుచుకొ.' రామాభ్యు. 8(20)

(34) 'వెరంజు' ౧౦

'కిన్నం వెరంజుసితకూరభివన్నభావకులు' 4(22)

[ఈశబ్దము ఇచ్చట మూలటికాపటికలలో మూడును పాదిగా ముద్రితము. క. ర. లో ఇది వాది గాని పాది గాదు. వెరంజుధాతువునను జవురుకొనుట యర్థము.]

౧. 'వెలయాలివలపు కడుకో' | వెలవకో వగ లేక వాడు వెనల జీకటులకో |
గలవారియిండ్ల చెలులకు | గలవారుపుసొన్ను వెరంజి కైకొనిజొచ్చెన్ - శేష. 4

౨. 'చక్కనిచొక్క వన్నెలరసము వెంజి ప్రియాంగనాళికె' |
గ్రక్కన నోరి కిచ్చి తమిఁ గొంగిటజేచ్చుచు తెక్క లార్చుచున్
ముక్కున ముక్కు గూర్చి రకమల్ సగిడించుచు దోస పాయుచున్,
మక్కువ డాయుచున్ గలసి మంపలు సొర చకోరదంతుల్ - ప్ర. రా. పేం. 114

[దొరకైన ముద్రణములో 'వీరంజి' అని యున్నది. 'వీరంజి' 'వీరంజు' ధాతువులు క. ర., పఠితములు గావు. 'వీరంజు' అను సజ్జనమునకే 'వెరంజు' తెనుఁగు గానోపు.]

౩. 'ఈవె మన్నెడ నీ వీకాన వెంజును' - ౩౩. [3(53)]

౪. 'జననియ్యగ్గునఁ దృప్తిగనక నిన్నటిదాక | వెరంజితి ప్రేపల్లె వెన్నలెల్ల' - జ్జ. భా.

౫. 'గురివెంద నద గిలుకునియె బయ్యదొంగ |
వినులఁ గరికుంధకుచ వెరంజు మైయర గ్రంగ' మను. ౩(84)

౬. 'గనిఁ గూటి యొక్కకున్నునను తమంబులో వెరంజి' - 4(52)

౭. 'మడు వెల్ల న్వెరంజుడి మంగుడియినకో మత్స్యంబు లేకుండ' కేయూర. ౩(161)

౮. 'క్రొత్తగ దీర్చి కానికటకుండుహంబులఁ దల్పకల్ప నా
యత్తము లైనమత్తికరు లాత్తి కరాగ్రములెత్తి పల్లవో
పాత్తిమనస్కృతికో వెరంజయాడఁగఁ జొచ్చె బరిభ్రమించుభూ
భృత్తురువాటికావిటపబృందమిచ్చెఁ తాతపంబులకో' - క. క. ర. 4(69)

౯. 'వెదకవెదకి వెన్న వెరంజాడుచున్నాడు |
నినుతుండు ముచ్చు నిలుచెనీక' విష్ణు. 7(130)

౧౦. 'జలములు ద్రిక్కఁగ నకలరత్నంబులు |
వెరంజి సాగరములు వీడుకొలిపి' నృసింహపు. 2(121)

(27) 'తెండి'

'అతివ పూర్ణంబుభీతి వదల్తకాలఁ తెండి' 5(146) [తెండి=శయనించి]

౧. 'నందినియట్లు నాకుచున్ బచ్చికఁ చెండి యున్నయది భామిని వేలుపుటావుఁ జూచి తే.

[సాఠి. 2(95)]

శ్రీకృష్ణ దేవరాయనివారు నిజపట్టాభిషేక మహోత్సవసమయమున

శ్రీ విరూపాక్ష స్వామికిం గావించిన భూదాన శాసనము.

[తతోఽ]ప్య[వా]ర్యవీర్యః శ్రీకృష్ణరాయమహీపతిః

విధర్తి మణికేయూరనిర్వి[శేషం] మహీం భుజే.

రోషకృతప్రతిపార్థివదణ్ణః । శేషభుజః క్షీతిరక్షణశౌణ్ణః

భాషగ తప్సవరాయర గణ్ణ । స్తోషకృద్ధృషు యో రణచణ్ణః'

హిస్తురాయసురత్రాణో । దుష్టశార్దూలమర్దనః

గజౌఘగణ్ణభేరుణ్ణ[ఇ] ఇత్యాదివిరుదాన్వితః,

అలోకయ మహారాజ జయ జీ వేతి వాదిభిః

అజ్ఞవజ్ఞకళింజాద్యైః రాజభి స్సేవ్యతే చ యః

స్తుత్యాదార్య స్సుధ్భి స్సవిజయనగ రే రత్నసిం [హాసనస్థః]

క్షౌపాలాక్ కృష్ణరాయక్షీతిపతి రధరీకృత్య నీత్యా నృగాదీక్,

ఆపూర్వాప్రే రథాస్త[క్షి]తిధరకటకాదా చ హేమాచలా న్తా

దాసేతో దర్శి సార్థశ్రియమిహ బహుశీకృత్య కీర్త్యసమిధ్.

ఇహ కిల జగతి నిఖిలకవికు లాభినన్ద్యమా నౌదార్య ధైర్యాది జనిత యశఃపూర కర్పూర పూరిత బ్రహ్మా కరణేన సమరచణ్ణేన వివాసిత సృగ నల నహుష నాభాగ దుష్టమార మానాత్మ భరత భగీరథ దశరథ రామాదిచరితేన కృతభూసురత్రాణేన పరిభూత సురత్రాణేన । గజపతిగజ కూటపాక లేన విది(తనానాక)లేన వదనవిజితామ్భాజేన భోజేనాపరేణ, కావ్యనాటకాలంకారమర్త జేన ధర్మజేన, ప్రతివర్ష ప్రవర్తి[త్రి]కనకవస్త్ర మహోత్సవేన సవేన కృతార్థితవిప్రసార్థ[న]సార్థ[న] నిఖిలభూపతిమూర్ధ స్వేన ధన్వేన, నాగామ్బికానరసన్మపనన్దనేన నిఖిలహృదయానన్దేన, (నన్దనేన) । సమరముఖవిజయేన విజయేన దిశాం, విజయనగరే సింహాసన మారుహ్య శాసతా సకలాంభువం । భుజవిజితసామురాయేణ కృష్ణదేవమహారాయేణ, భువనభరణసావధానాయ శ్రీవిరూపాక్షాభిధా నాయ విసతజన విత్తిర్ణ హేమమూటాయ హేమమూటాయతనశాలినే శూలినే మధురఫలా పూపాది హృద్యాయ నైవేద్యాయ సిద్ధనాయకనవాలలీలి విఖ్యాతనామా చతురసీమాభిరామోగ్రామా దత్తో, విత్తోపకారిణా రవితనయానుకారిణా రజ్జమణ్ణపోఽపి విరచిత స్తస్యైవ దేవస్య తేనైవ ప్రకటితనరజసుషా ప్రనూనధ[ను]షా ।

త దిద మవసీదనీపకవిమతధరాయస్య కృష్ణరాయస్య శాసన మతి బలశాసనతరుకర దానస్య [సా]పదానస్య స్వస్తిశ్రీవిజయాభ్యుదయ శాలినాహన శకవర్ష 1430 సందమేలే నడవ శుక్ల సంవత్సరద మాఘ శు. 14 లు శ్రీమన్తహారాజాధిరాజ రాజపరమేశ్వర శ్రీవీరప్రతాప శ్రీవీర కృష్ణరాయ మహారాజరు పట్టాభిషేకోత్సవ పుణ్యకాలదళు శ్రీవిరూపాక్ష దేవ 'ఇత్యాది దేశ భాషాయా మపి సర్వం ప్రాగుక్త మనూదితమ్.'

కృష్ణరాయనితల్లి నాగమ్మ (దీపాల) నాగమాంబిక నాగలాదేవి;
 తిప్పాజీనాగలాదేవ్యోః, కాసల్యాశ్రీసుమిత్రయోః
 దేవ్యోరీవ సృసింహేంద్రా త్తస్మా త్పత్నిరథానివ.
 వీరా విసయిసౌ రామలక్ష్మణావివ నన్దనౌ
 వీరశ్రీసరసింహేంద్రా కృష్ణరాయమహీపతీ. || కంచీ కామకోటి-కాసన.

❀ వ్యాఖ్యాతంగూర్చి ఆరోగ్యక్తి. ❀

సీ. శృంగార వైషధ శ్రీ విరాజిల్లంగ సర్వంకషవ్యాఖ్య సలిపినాడు,
 సర్వాంధ్రబుధపరిపత్ 'షకటప' మహాపాధ్యాయభిరుదంబు నందినాడు,
 యువరాజుచేత రత్నోజ్జ్వలసౌవర్ణవలయంబు దుక్కాలు వడసినాడు,
 నెల్లూరునగర మనీషులచే నవమల్లినాథాఖ్య భాసిల్లినాడు,

గీ. పరితృతిచేత దుర్గిహప్రాధికతనఁ
 ద్యక్తమయిన యాముక్తమాల్యదట విపుల
 వివరణంబును వేడ్కఁ గావించినాడు,
 రసగరిమండు వేంకటరాయశాస్త్రి.

[షకటప=1116 రూప్యములు.]

తే. నలువవం బోలె నెవనికి నలువరాణి
 తలఁపులోన మెలంగు సంతసము మీఱఁ
 దత్కృతములు కవిలోకతారకములు
 కలవు పంచాశ దళకముల్ గ్రంథనిధులు.

గ ద్వాలసంస్థాన పండితాగ్రేసరులు శ్రీమాన్ పుల్లగుమ్మి వేంకటాచార్యులవారు. ఈ
 వ్యాఖ్యాతను గుఱించి రచించిన సూక్తిరత్నములలో నొకానొకటి.—

శ్లో. ఈదృగ్గతీ శాస్త్రే । వైర్యాగ్రన్తజాలే చ
 ఆన్యగ్రన్తేషు తథా । నహి దృష్టః శ్రుతిచరో వాపి.

ఉదాహృతగ్రంథములు

సంస్కృత గ్రంథములు

ఆజయనిఘంటువు
ఆనేశార్ కరవాకరకాముది
ఆభిధానరత్నమాల
ఆభిజ్ఞానశాఖంతలము
ఆభినవకాదంబరి
ఆమ, ఆమరము
ఆమృతోదయము
ఆలంకారసర్వస్వము
ఆచ్యుతరాయాభ్యుదయము
ఆచ్యుతదర్పణనాటకము
ఆధ్యాత్మోపనిషత్తు
ఆవ్యక్తోపనిషత్తు
ఆశ్వశాస్త్రము
ఆష్టాంగహృదయము
ఆష్టాధ్యాయి
ఆదిత్యపురాణము
ఆత్మబోధ
ఆప్తినిఘంటువు
ఆర్యాసప్తశతి
ఇంద్రజాలతంత్రము
ఇంద్రజాలవిద్యాసంగ్రహము
ఈశోపనిషత్తు
ఈశ్వరకృష్ణకారికలు
ఉదారరాఘవము
ఉత్తరకాండము
ఉత్తరరామచరితనాటకము
ఋతుచక్రము
ఋతుసంహారము
ఋగ్వేదసంహిత
కంసవధనాటకము
కతోపనిషత్తు
కథాసరిత్సాగరము
కవికల్పలత

కవికల్పద్రుమవ్యాఖ్య
కవిరాక్షసీయము
కర్ణసుందరి
కర్పూరమంజరి (ప్రాకృత)
కర్తవిపాకగ్రంథము
కల్పణకావ్యము
కాదంబరి
కామందకము
కామరత్నము
కామశాస్త్రము
కాళికాపురాణము
కావ్యకల్పలత
కావ్యప్రకాశము
కావ్యాదర్శము
కావ్యానుశాసనము
కీర్తికాముది
కుమారపాలచరిత్ర (ప్రాకృ)
కుమారసంభవము
కువలయానందము
కృష్ణలీలాతరంగిణి
కైశికపురాణము
ఖండనఖండఖాద్యము
గంగాలహరి
గంగాధ్యానము
గంగాస్తుతి
గద్యచింతామణి
గాథాసప్తశతి (ప్రాకృ)
గీతగోవిందము
గోళాధ్యాయము
గౌడపాదకారికలు
ఘటకర్పూరకావ్యము
చండకౌశికము
చంద్రాలోకము

చరకసంహిత
 చాటువులు
 చైతన్యచంద్రోదయము
 ఛాందోగ్యోపనిషత్తు
 జానకీపరిణామనాటకము
 జానకీహరణము
 తపతీసంవర్ణము
 తర్కదీపిక
 తార్కకశిక్ష
 తైత్తిరీయోపనిషత్తు
 త్రికాండశేషము
 దశకుమారచరితము
 దశరూపకము
 దర్శనోపనిషత్తు
 దివ్యసూరిచరిత
 దేవీపురాణము
 దేశీనామమాల
 దోహదశాస్త్రము
 ధరణినిఘంటువు
 ధర్మవిజయనాటకము
 ధాతుపాఠము
 ధ్యానపీఠాపనిషత్తు
 నవసాహసాంకచరితము
 నక్షత్రసూత్రము
 నానార్థరత్నమాల (పుమారి వాందార్జిపాపన్న
 శాస్త్రిలవారి టీక)
 నారదసంగీతశాస్త్రము
 నారాయణీయోపనిషత్తు
 నీతివాక్యమృతము
 నీతిశాస్త్రము
 నైషధము
 నైషధమల్లినాథవ్యాఖ్య
 పంచతంత్రము
 పంచబాణవిజయభాణము
 పరాశరభట్టరుక్మీనూక్తి
 పరాశరస్మృతి
 పద్మపురాణము

పాంచరాత్రము
 పారిజాతాపహరణచంపువు
 పాలకావ్యము
 పురుషనూక్తము
 వైతీనసస్మృతి
 ప్రతాపరుద్రకల్యాణనాటకము
 ప్రపంచదర్పణము
 ప్రబంధచింతామణి
 ప్రబోధచంద్రోదయము
 ప్రసన్నరాఘవము
 ప్రాచీనశేఖమాలా (ప్రా. శే. మా.)
 (ప్రాచీనశాసనముల సంపుటి. నిర్ణయసాగం
 ముద్రణము 1892)
 బాలభారతము
 బాలరామాయణనాటకము
 బిల్వశీయము
 బృహదభిధానము
 బృహదారణ్యకోపనిషత్తు
 బృహత్సంహిత
 బృహస్పతి
 బ్రహ్మసూత్రము
 బ్రహ్మాండపురాణము
 భాగవద్గీత
 భారతనాట్యసూత్రములు
 భట్టికావ్యము
 భర్తృహరి
 భాగవతము
 భామినీవిలాసము
 భారతము
 భారతచంపువు
 భారవి (కీరాతారునీయము)
 భావప్రకాశిక
 భోజచంపువు
 భోజప్రబంధము
 మందారిమరందచంపువు
 మదనపాలనిఘంటువు
 మదనవిజయభాణము

మను స్మృతి
 మయూరుని సూర్యశతకము
 మల్లికార్జునతమ
 మహానాటకము
 మహావీరచరిత
 మహాపనిషత్తు
 మాఘము (శిశుపాలవధ)
 మాతృద్విధిపురాణములు
 మాలతీమధవము
 మురారి నాటకము
 ముహూర్తప్రదర్శిని
 ముక్తికోపనిషత్తు
 ముగ్ధబోధము
 ముద్గలాపనిషత్తు
 ముద్రారాక్షసము
 మృచ్ఛకటికము
 మేఘసందేశము
 మేడిని నిఘంటువు
 మైత్రాణ్యపనిషత్తు
 మోహముద్గర
 యశస్తీలకము
 యజ్ఞకోపనిషత్తు
 యజ్ఞవల్క్యస్మృతి
 యాదవనిఘంటువు
 యాదవాభ్యుదయము
 యోగకుండల్యపనిషత్తు
 యోగపాతంజలము
 రఘువంశము (అనుగోద) చారిత్రవృత్తమాన
 వ్యాఖ్య
 రతిరహస్యము
 రతిసర్వస్వము
 రతిమస్తభము
 రథసుడు
 రసగంగాధరము
 రసతరంగిణి
 రససదనభాణము
 రత్నకోశము
 రత్నావళి

రాజమారాండము
 రామాశ్రమి
 రుక్మిణీపరిణయము
 రోలంబరాజీయము
 లింగాభట్టియము
 లీలావతిగణితము
 వరలక్ష్మ్యవాహనము
 వరుణప్రార్థనము
 వసంతతిలకభాణము
 వాసునకావ్యాలంకారము
 వాసవదత్త
 వాగభటము
 వార్తకము
 విక్రమోర్వశీయము
 విక్రమార్కచరిత్ర
 విదసాలభంజిక
 విక్రమాంకదేవచరిత్ర
 విజ్ఞానభిక్షు (సాంఖ్యము)
 విద్వన్దతరంగిణి
 విశ్వగుణాదర్శము
 విశ్వనిఘంటువు
 విష్ణుపురాణము
 వేదార్థసంగ్రహతాత్పర్యదీపిక
 వేదార్థసంగ్రహము
 వేమధూపాలచరితము
 వైజయంతి (నిఘంటువు)
 వైశేషికము
 వ్యాజీ
 శక్తిసంగమనీయుతంత్రము
 శారీరకభావ్యము
 శాట్యాయనీయోపనిషత్తు
 శార్దూధరపద్ధతి
 శార్దూధరసంహిత
 శాశ్వతుడు
 శివధర్మోత్తరము
 శుక్రసీతి
 శృంగారతిలకభాణము
 శేషధర్మములు

శ్రీగుణరిత్నకోశము
 శ్రీనివాసచంద్రులు
 శ్రీభాష్యము
 శ్రీనూత్నము
 శ్వేతాశ్వతగోపనిషత్తు
 పట్కర్త దీపిక
 సనత్కుబాతీయము
 సమయమాతృక
 సరస్వతీకంఠాభరణము
 సత్యహరిశ్చంద్రనాటకము
 సర్వదర్శనసంగ్రహము
 సర్వజేదాంతసిద్ధాంతసంగ్రహము
 సర్వశబ్దసంబోధిని
 సర్వజ్ఞ సోమేశ్వరుడు
 సాంఖ్యకారికలు
 సాంఖ్యసారము
 సావిత్రిచరితము
 సాహిత్యదర్శనము
 సాహిత్యరత్నాకరము
 సిద్ధాంతకాముని
 సిద్ధనాగార్జునకీర్తిపుటి
 సిద్ధిచరితము
 సుబాలోపనిషత్తు
 సుభద్రాహరణము
 సుభాషితరిత్నభండాగారము
 సుశ్రుతము
 సౌందర్యలహరి
 స్మృతీచంద్రిక
 స్మృతిముక్తాఫలము
 స్వప్నకాస్త్రము
 స్వప్నారిప్టములు
 స్కాందపురాణము
 హలాయుధము
 హమ్మిర కావ్యము
 హమ్మిర మదమర్దనము
 హరచరితము
 హరిత స్మృతి

హోలాస్యము
 హోస్య-మాదామణి
 హిలోపదేశము
 హేమచంద్రనిఘంటువు
 ఆంధ్రగ్రంథములు

ఆచలాత్మజాపరిణయము
 ఆనిరుద్ధచరిత్ర
 ఆప్పకవీయము
 ఆభిషిక్త రాఘవము
 ఆలంకారసారసంగ్రహము
 ఆంధ్రభాషార్థము
 ఆంధ్రమహాభారతము
 ఆనుశాసనికపర్వము
 ఉషానాటకము
 ఉత్తరహరివంశము
 ఉత్తరరామచరిత్రనాటకము
 ఉత్తరరామాయణము
 ఋతుచక్రము
 కర్ణభారము
 కవికర్త సాయనము
 కళాధగోపాఖ్యానము
 కళాపూగోదయము
 కావ్యాలంకారములు
 కాశీఖండము
 కువలయాశ్నచరిత్ర
 కృష్ణరాయవిజయము
 కేయూరబాహుచరిత్ర
 క్షేత్రజపదములు
 క్రీడాభిరామము
 గజేంద్రమోక్షము
 చంద్రాంగదాపరిణయము
 చంద్రికాపరిణయము
 చమత్కారరామాయణము
 చెన్నబసవపురాణము
 జక్కన విక్రమార్కచరిత్రము
 జైమినిభారతము

జోగి జగన్నాథపండితుని యాముక్తవాక్యఖ్య
 తింజాపూరురాజులచరిత్ర
 తారాశశాంకము
 దశావతారచరిత్ర
 నన్నెచోడీయము
 నరసభూపాలీయము
 నిరంకుశోపాఖ్యానము
 నిర్వచనోత్తర రామాయణము
 నీలాసుందరీపరిణయము
 నృసింహపురాణము
 పామయోగివిలాసము
 పంచతంత్రము. నారాయణాక్షవి
 పండితారాధ్యచరిత్ర
 పాండురంగమాహాత్మ్యము
 పారిజాతాపహరణము
 ప్రబంధరత్నావళి
 ప్రబంధరాజ వేంకటేశవిజయవిలాసము
 ప్రభావతీప్రద్యుమ్నము
 ప్రాథవ్యాకరణము ప్రా. వ్యా.
 బద్దెనసీతిశాస్త్రము (బద్దె. సీతి.)
 బహుపురాణము, విశ్వపర్తి సోమన. (బహు)
 చాలవ్యాకరణము
 ఛక్రబోధక సువ్యసాచి
 భాగవతము - ఆంధ్ర
 భాగవతము (భాగ)
 భాగ్యుర రామాయణము
 భోజరాజీయము
 భీమేశ్వరపురాణము
 మధ్యమవ్యాఖ్యానము
 మనుచరిత్రము
 మునుందనశతకము
 మార్కంఢేయపురాణము
 యయాతిచరిత్ర
 రత్నశాస్త్రము
 రాఘవపాండితుము
 రాధాకృష్ణసంవాదము

రామాభ్యుదయము
 రుక్మిణీపరిణయము, కూచిమంచి (కూచి. రుక్మి)
 లక్ష్మీనహస్రము
 వనవిహారము
 వసుచరిత్రము
 వరాహపురాణము
 విక్రమార్కచరిత్ర
 విజయవిలాసము
 విప్రనారాయణచరిత్ర
 విష్ణుపురాణము
 వేంకటాచలమాహాత్మ్యము
 వైకృతనీపిక బ. సీ.
 వైజయంతీవిలాసము
 శబరత్నాకరము
 శబారకల్పతరువు
 శాంతిప్రసాదము
 శృంగారనైషధము
 శృంగారశావంతలము
 శ్రీకాళహస్తిమాహాత్మ్యము
 శ్రీరంగమాహాత్మ్యము
 సాంగిగళచరిత్ర
 హంసవింతి
 హరివిలాసము
 హరివంశము
 హరిశ్చంద్ర ద్విపద (గౌరవ)
 హరిశ్చంద్ర చరిత్ర (శంకరకవి)
 ఇతరములు
 సి. పి. బ్రాహ్మదేవగారి నిఘంటువు - బ్రాహ్మణ.
 శ్రీకృష్ణదేవరాయలవారి పట్టాభిషేకశాసనము
 ఆప్తినిఘంటువు
 ఆంధ్రదీపిక - మామిడి వెంకయ్య
 ఆంధ్రపత్రికలో శ్రీ వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రి
 గారి వ్యాసము
 O. Mss. L. Reports.
 (ఇంకను ప్రకరణవశమున వ్యాఖ్యించు దీక్షలును
 ఉదాహృతములు)

శ్రీరస్తు ఆముక్తమాల్యద

ప్రథమాశ్వాసము

ఇష్టదేవతాస్తుత్యాదికము

ఉ. శ్రీకమనీయ హార మణిఁ జెన్నుగఁ దానును, నౌస్తుభంబునం
దా కమలా వధూటియు నుదారతఁ దోఁపఁ, బరస్ప రాత్మలం
దాకలితంబు లైన తమ యాకృతు లచ్చతఁ బైకిఁ దోచి, య
స్తోకత నందుఁ దోచె నన, శోభిలు వేంకటభర్తఁ గొల్పెదన్.

1

శ్రీ ణిక్, - శ్రీ = లక్ష్మీయొక్క - కమనీయ = మనోహరమయిన (మణికి విశేషము) - హార = ముత్యపుఁజెరుయొక్క (‘హారో ముక్తావళి’ అను.) - మణిక్ = నాయకరత్నమందు (‘మణిః స్త్రీపుంసయో రశ్చజాతౌ ముక్తాదికేపి చ’ మేదిని.) చెన్నుగఁ = స్ఫుటముగా, తానుఁ = వేంకట భర్తయు, కౌస్తుభంబునందుఁ = (క్షీరసాగరోత్పన్నమై హరవత్కీర్ణలంకారభూతమయిన) కౌస్తుభాఖ్యమణివిశేషమందు, ఆ కమలా వధూటియుఁ = ప్రసిద్ధురాలయిన లక్ష్మీ యువతియు (‘లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మా కమలా శ్రీర్హరిప్రియా’ అను. ‘వధూటచిరణ్ణ శబ్దాయావనవాచినా’ సి. కా.), ఉదారతఁ = స్ఫుటముగా, తోఁపఁ = అగపడఁగా, పరస్పర ఆత్మలందుఁ = ఒండొరుల హృదయములయందు (‘ఆత్మాయత్న భృతి స్వాంత స్వభావ పరమాత్మసు । జీవ బుద్ధి శరీరేషు.’ నానా.; ‘చిత్తం తు చేతో హృదయం స్వాంతం హృన్దానసం మనః’ అను.), ఆకలితంబులు = నెలకొల్పఁబడినవి, వన - తమ యాకృతులు = మహాలక్ష్మీవేంకట భర్తలయొక్క స్వరూపములు, అచ్చతఁ = (దేహములయొక్క) స్వచ్ఛత్వముచేత, పైకిఁ = వెలుపలికి, తోచి = అగపడి, అస్తోకతఁ = గొప్పతనముచేత (‘స్తోకాల్ప తుల్లకాః’ అను.) అందుఁ = ఆనాయకమణియందును ఆకౌస్తుభమందును, తోచెఁ = అగపడినవి, అనఁ = అనునట్లుగా, శోభిలు వేంకటభర్తఁ = ప్రకాశించుచున్న వేంకటేశ్వరుని, కొల్పెదఁ = నేవించుచున్నాను. [వేం పాపం - కటలి ఆవృణోతి హరలి ఇతి వేద్యుటః - వేంకటమని శేషశైలమునకు పేరు. పాపమును హరించును అని అపదమున కర్థము. ఆకొండకు దొర (అందు నివసించువాడు) గాన వేంకటభర్తయని భగవంతునికి పేరు.]

లక్ష్మీ వేంకటేశ్వరులు ఒండొరుల కదురుగాఁ గూర్చున్నప్పుడు, లక్ష్మీయొక్క ముత్యాల సరంపునాయకమణియందు వేంకటేశ్వరస్వామి స్ఫుటముగా ప్రతిబింబించెను, అట్లే వేంకటేశ్వరస్వామి హృదయమందలికౌస్తుభమణియందు లక్ష్మీ చక్కఁగా ప్రతిబింబించినది. ఆప్రతిబింబించుట ఎట్టు లుండె ననఁగా—ఆమెహృదయమం దున్న వేంకటభర్త ఆహృదయము స్వచ్ఛముగావున అందుండి వెలికి తోచి అట వెలుపల నున్న స్వచ్ఛనాయకమణియందు అగపడినట్లును,

అయినహృదయమందున్న లక్ష్మీ ఆహృదయముయొక్క స్వచ్ఛతచేత వెలికి ఆగపడి ఆటవెలుపల కాస్తుభమణియందు ఆగపడినట్లును ఉండెను. అట్లు లక్ష్మీయు క్షుద్రై మహానందములోనున్న వేంకటేశ్వరస్వామిని గళలమంగళ ప్రార్థనమై కొలిచెదను.

ఇట లక్ష్మీనారాయణులు ఒండొరులను స్వాభిముఖవృత్త్యంతరములనుగా భావించుట గాదు. మఱి యేమన - పూర్ణతృప్త్యర్థమై ఆభేదభావన వహించి రసవలయు. అనగా శ్రీ తన్ను హరినిగాను హరి తన్ను శ్రీనిగాను భావించుట చెప్పబడినది. అట్లైన నేగాని హరికాస్తుభమందలి లక్ష్మీముఖమును, లక్ష్మీమణియందలి హరిముఖమును బహిర్భుజ్యములు గావు.

ఈపద్యమందు లక్ష్మీవిష్ణుని వేంకటభర్తను ప్రధానీకరించుటచేత కవి ఈప్రబంధమందు విశిష్టాన్వైతమతము ప్రతిపాద్యమని సూచించినాడు.

విష్ణువుయొక్కయవతారాది విశేషములు ఎన్నియో యుండగా అందు వేంకటభర్తనే కవి యిటం గొలుచుటకుం గారణము “నీ కల వేంకటపతి యిష్టమైనవే ల్పగుటకొ” అని వత్స్యమూర్తి భగవద్వాక్యము (౧ ఆ. ౧౬ ప.) చెప్పెను.

ఇందు శ్రీ హరుల యనోన్య సానందాభిముఖ్యావస్థను జెప్పటచేత పరస్పరాత్మ్యం తాను రక్తి సూచితము.

ఇందు ప్రతిబింబములను పై కగపడిన మనోగత మూర్తులనుగా సంభావించినందున ఉత్ప్రేక్షాలంకారము; ‘అనక’ - తద్వాచకము.

“ఫలతను హేతుత వస్తుత | నలరెడు సంభావనంబు లగు నుత్ప్రేక్షల్.” అలం.

సకలశుభార్థము కావ్యాదిని శ్రీకారము ప్రయోగింపబడినది.—

“వేదములకెల్ల నోంకార మాదియైన | కరణిగృతులకు నెల్ల శ్రీకార మాది;
కానఁ గవివరులెల్లను దానిఁదక్క | నితరవర్ణంబు లిడరు శత్రుతులమొదల.”

“పదపడి శ్రీకారము కృతి | మొదల నిలిచి దోషపుంజము నడంచి శుభం
బాదవించుఁ బరుస మినుమును | గదిసి సువర్ణంబు నేయుకరణికొ ధరణిన్.”

“శుభదేవతాత్రయంబును | శుభభుచరత్రయము గలిగి శుభవాచకమై
యభిసులీఁగాంచినకతమున | శుభములు శ్రీకారమునను జొప్పడు టరుదే.” అప్ప.

ఇందు ఉత్పలమాలావృత్తము.—

“ఉత్పలమాలలో భరన లొప్పను భారవలుం దికాయలికొ.”

కావ్యాదియందలి భగణమునకు ఫలము.—

“రసము హాస్యంబు, వన్నియు రజతనిధము, ఫలము ధన హేమ మణి వస్త్ర పశు తనూజ
పరిజనాశ్వాది సంప్రాప్తి, భగణమునకు దానవవినాశ కామెఫలీనివేశ.” అప్ప.

ద్వితీయపాదమందు ‘ఉదార’ శబ్దమునందు ‘ఉత్ ఆర’ అని ఛేదము. ‘ఉత్’ అనునది యుపసర్గగాన దానిమీఁది యా (అ) కారమునకు ఉపసర్గయతి వచ్చినది.

‘అంద్రమునకుఁ జేరని పరాజపులు మూఁడు గాక తక్కిన యుపసర్గకముల తలల
స్వరము లడికిన వాని కవ్వలను నిలుచు నచ్చయిన హల్లయనఁ బ్రాదియతి యనంగ.’ అప్ప.

ప్రతిబింబకల్పనచేత నలంకారకల్పన యితర గ్రంథములందును గలదు; అందులకు రెండుమాఁడు ఉదాహరణములు:—

‘శ్రీశీలావతి దా నురోమణి సభాసింహాసనత్కృస్తుభా
వేలాభా ప్రతిబింబితాంగి యగుచు స్వే జ్ఞోక్కతం దాల్చినాఁ
డోలే యంచుఁ దలంచునో యని యమందానంగుడై లక్ష్మీ సే
వేళం గాఁగిటఁ జేర్చు శౌరి నరసోష్ఠినాయకుం ప్రోచుతఁ.’ నరస.

‘శ్రీభూపుత్రివివాహవేళ నిజమంజీరాగ్రత్నస్వశీ
లాభివ్యక్తి వరాంఘ్రిరేణుభవ కన్యాశీల యంచుఁ మదిఁ
దా భావింప శుభక్రమాకలనచేఁ దద్రత్నముం గప్ప సీ
తాభామాపతి ప్రోచుత నిరుమలేంద్ర శ్రీమహారాయణఁ.’ వసు.

‘శ్రీరామాంశజయైన జానకీ యురస్సీమాంత రాత్యంతవి
స్తార ప్రోజ్జ్వలహారనాయకమణీసందర్శితం బొ నిజా
కాగం బారసి యన్యకాంతి యను శంకం జెందు నం చెంచి త
న్నారీరత్నము నంకపిత నిడుసీతాభర్త నఁ బ్రోచుతఁ.’ హంస.

‘వక్షిపీత నిరీత్య స్ఫటికమణిశీలామణ్డల స్వచ్ఛభాసి
స్వచ్ఛాయాం సాభ్యసూయా త్వ మియ మితి ముహుః సత్య మాశ్వాసి తాపి
వామే మే దక్షిణేస్యాః శ్రవసి కవలయం నాహ మి త్యాలపన్తి
దత్తాశ్లేషా సహానం మదనవిజయినా పార్వతీ వః పునాతు.’

మ. సిరి నొక్కప్పుడు కన్యజంగి, హరి చ జేర న్ప్రహర్షించు ను

ర్వరసు న్వంచనఁ గూడఁ గాఁ గలుగు భాస్వ చ్చంద్రకాలా వరం
పర లయ్యె న్నృజ పైన యెవ్వని ఫణి పంక్తు ల్పజింతు నిరం
తరముం దాంతుని నయ్యుంతుని నత్యేక బ్రహ్మకల్పాంతునిన్.

2

పఱి..... క్తులు - పఱపు = విస్తరింపులు - పన - ఎవ్వని = ఏయనంతునియొక్క - ఫణి = పడగలయొక్క (‘స్ఫటాయాంతు ఫణి ద్వయోః’ అమ.) - పంక్తులు = వరుసలు, హరి = నారాయణుడు, సిరిక = లక్ష్మిని, ఒక్కప్పుడు = ఎప్పుడేని, కను మొఱంగి = కనుఁబ్రామి (అనగా లక్ష్మికి కనబడకుండ), తనుక = తన్ను (భూమిని), చేరక = కలియఁగా, ప్ర.....రకుక = ప్రహర్షించు = సంతోషించునట్టి - ఉర్వరకుక = భూమికి (‘ఉర్వరాతు భూమాశ్రే సర్వ సస్యాశ్శభువ్యపి’ శేమ.), వంచనక = మోసముగా (అనగా లక్ష్మిని మోసగించి), కూడఁగాక = పొందుటకై, కలు.....రలు - కలుగు = ఉన్నట్టి - భాస్వత్ = ప్రకాశముగల - చంద్రకాలా = మేడలయొక్క ‘చంద్రికాలా శిరోగృహమ్.’ హలా.), పరంపరలు = పంక్తులుగా, అయ్యెక = అయినవో (ఉపయోగపడినవో), దాంతునిక = ఇంద్రియ నిగ్రహము కలవాఁడును, అతీ... తునిక - అతీత = దాటఁబడిన - బ్రహ్మ = బ్రహ్మయొక్క - కల్పాంతునిక = ప్రళయములు గల వాఁడును (‘సంవర్తః ప్రళయః కల్పః క్షయః కల్పాంత ఇత్యపి.’ అమ.), (అయిన, అయనంతునిక = ఆశేషమిని (‘శేషాంతః’ అమ.), నిరంతరముక = సర్వదా, భజింతుక = సేవించెదను.

హరికి లక్ష్మీయు భూమియు భార్యలు. అందు లక్ష్మీ యెప్పుడును ఆయనయొక్క వక్షఃస్థలమందు ఉండును. కావున ఆమె యెఱుకలేక భూదేవిని కూడుట హరికి శక్యముగాదు. భూమిని హరి కూడుట లక్ష్మీకి సవతికి ఇష్టము గాదు. ఇట్టిదశలో ఎప్పుడేని లక్ష్మీకి తెలియనీయక హరి తన్ను కూడునేని అందులకై హర్షించుచు ఆయనం బొందుటకై భూదేవికి ఏయనంతుని విశాలపుం బడగలపంతులు ప్రకాశమానములయిన మేడల వరుస లనునట్లొప్పుచున్నవో ఆయనంతుని జితేంద్రియని బ్రహ్మకల్పముకన్న నెక్కుడు కాలముండువానిని ఎల్లప్పుడును నేవించెదను.

‘ఒక్కప్పుడు’ అనుటచే అరుగుగా ననియు, నీరిని కనుమొఱుగుట తఱచుగా ఘటిల్లదనియు, భా. ‘మొఱుగుటకును చేరుటకును కర్తవ్యముగా ‘హరిని’ జెప్పటచే హరికి భూదేవియందుఁ గల ప్రేమాతిశయము నూచితము. ఆ ప్రేమాతిశయమునకే భూదేవి ‘ప్ర=మిక్కిలి-హర్షించుట’. సర్వసస్యాశ్చయను సర్థముగల ‘యర్వరా’ శబ్దప్రయోగముచేత అలంకృత యని నూచితము. ‘ప్రహర్షించు నుర్వర’ యనుటచే సస్యరూపమైన రోమాంచము దాల్చినదనియు భా. వంచన-వాస్తవమయిన చంద్రకాల లగునేని అందుందురని శంకగలుగును, పడగలుగావున అట్టిశంకగలుగదు; అట్లుశంకకు అవకాశము లేకుండఁ జేసికొనుటయే వంచన. ‘భాస్వత్’ - పగడలు మణులుగల వగుటచేత...దాంతునిక’ - తనయందే భూహరులు విహరించుచున్నను నిర్వికారుడనుట. అట్టిమహనీయుఁడు గావునను, హరికిని భూదేవికిని అట్టిమహోపకారిగావునను తదనుగ్రహముచేత ‘అతీత బ్రహ్మకల్పాంతుఁడు,’ అవశ్యనేవృద్ధుడనుట.

ఇందు ఫణములను చంద్రకాలలనుగా సంభావించినందున ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

‘కన్ను మొఱంగి’ - ‘తుది నులులక్రింది నలలకు లోపంబు బహుళంబుగ నగు’. (బా. ప్ర. ౮.) కావున ‘కనుమొఱంగి’ అని యేర్పడి, ‘పదాంతంబుల యసంయుక్తంబు లయిన నులుగుల యుత్సంబునకు లోపంబు బహుళంబుగ నగు.’ (బా. ప్ర. 16) అను నూత్రముచే ‘కన్నొఱంగి’ అయినది. ‘తనుఁజేరక’ అనియుండఁగా, బా. ప్ర. 16. చేత ఉత్పలలోపము రాఁగా, ‘పాలఁతి’ ఇత్యాదులయందు అత్వముతోఁగూడ తదాశ్రితమగునరసున్న పోయి ‘పాల్తి’ అయినట్లే, ‘తనఁజేరక’ అని యైనది - ‘పఱపు’ - స్త్రీసమంబులగు విశేషణంబులయు...బహువచనంబున కేకవచనంబు బహుళంబుగానగు’ (బా. కా. 20); కావున ‘పఱపులైన’ యనియుం జెప్పవగు.- ‘నీరిని కన్నొఱంగి’ - ఇట ద్వికర్తకత్వ మంగీకర్తవ్యము. - ‘పంక్తుల్’ - బా. ప్ర. 16.

సీ. ఖ నట త్వయ్యాభి వీక్ష్య రసాతలాన్యోన్య
పిండికృతాంగ భీతాండజములు,

ధృత కులాయార్థ ఖండిత సమిల్లనరూప
చరణాంతికభ్రమ త్తగువరములు,

ఘన గుహా ఘటిత ఝాంకరణ లోకైక ద్వి
దుందుభీకృత మేరు మందరములు,

చటుల ఝంపా తర స్వ నగరీ విపరీత
పాతితాశాశోణ పరిబృథములు,

కలుబరిగె దండయాత్ర కాలము రాయచూరు విజయానంతరము. కాన క్రీ. శ. 1522 లో కలుబరిగె విజయము. ఇది తర్వాత. రాయలవారికి క్రీ. శ. 1517 వఱకు పుత్రసంతానము లేదు. 1518 లో కుమారుడు కలిగినట్లు కాసనములు గలవు. పుత్రునికి క్రీ. శ. 1524 నాటికి ఆజేండు. నాటికి రాయలు వృద్ధుడని న్యూనిజు అభిప్రాయమని తేలుచున్నది అను నభిప్రాయమునిచ్చి శ్రీ వేంకటరమణయ్యగారు ఎంతవృద్ధుడుగా నుండుననుటనుగూర్చి యిట్లు చర్చించినారు. “ఎన్నియేడ్ల వృద్ధుడో చెప్పటకు వీలులేదు. కాని న్యూనిజు తన గ్రంథమునం దొకచోట వీరనరసింహరాయల మరణసమయమున కృష్ణరాయల వయ నిరువదేండ్లకు పైబడియుండెనని వ్రాసినాడు. వీరనరసింహ రాయలు శకాబ్దము 1481-వ సం॥ (+78=1559) కాలధర్మము నొందెను. అప్పుడు కృష్ణరాయలు ఇరువదియేండ్లకు పైబడిన వయసుగలవాడైనచో శకాబ్దము 1411-వ సం॥మునకు ముందు పుట్టి యుండవలయును. ఎంతకుమందో చెప్పటకు వీలులేదు. ... కృష్ణదేవరాయలు దన నలువదవయేట పరలోకగతుఁ డాయెనని యెంచుటకు వలనుపడదు. ఏలన ననుకాలికుడైన న్యూనిజు రాయలు తనపుత్రుని రాజునుచేసినప్పుడే వృద్ధుడని చెప్పియున్నాడు. నలువదియేండ్లవయసుగల మనుష్యు నెవఁడును వృద్ధుడని చెప్పఁడు. ఏబదియేండ్లవయసుగలవానినిగూడ వృద్ధుడనిచెప్పట యరుదు. ఇంచుమించుగ నఱువదియేండ్ల ప్రాయముగలవాని నే లోకులు వృద్ధుడందురు. శకము 1411-వ సం॥మున న్యూనిజు కృష్ణరాయలవయస్సు ముప్పదియనిచెప్పక ఇరువదియేండ్లకు పైబడియుండెనని చెప్పియుండుటవలన నతనివయసుపు డిరువదియేండ్ల కెక్కువగను, ముప్పదేండ్లకు తక్కువగను నుండెనని యనము గ్రహింపవచ్చును. అతనిప్రాయ మపు డిరువదిలోమిడిండై యుండెనని యను కొన్నను కుమారునికి రాజ్యాధికార మొసంగినపుడు అనగా శకము 1446-వ సం॥మున నతఁడు నలువదిగిం దేండ్లవాడై యుండును. అట్లయిన కృష్ణరాయల జననకాలము శకాబ్దము 1404 సం॥ కావలయును. కాని నలువదిగిం దేండ్ల వయసుగల కృష్ణరాయలను న్యూనిజు వృద్ధుడనిచెప్పట యసంగతియు. కావున ఇరువదియేండ్ల పైబడినవాడని చెప్పటలో న్యూనిజు డద్దేశము. అతనివయసును లెక్కింపవలయుననికాదు; అతఁడు రాజ్యాధిపత్యమును వహించుట కర్హువయస్కుడని తెల్పుటయే. ఈ యభిప్రాయము సరియైనచో శకాబ్దము 1411 లో నిరువదేండ్లకుమించిన వయసు గల కృష్ణరాయలు మఱి పండ్రెండేండ్లు గడచినతరువాత శకాబ్దము 1446 లో వృద్ధుఁ డగుటలో వింతలేదు. అతనివయస్సుపు డేబదిసంవత్సరములని యెంచిన నతఁడు శకాబ్దము 1396 ప్రాంతమున (క్రీ. శ. 1474) బుట్టియుండవచ్చును. కాని యిది కేవలము నిరాధారమైన యూహ. లభ్యమైన సాక్ష్యము నాధారపరచుకొని ఇంతకంటె కచ్చితముగ నతని జన్మకాలమును నిర్ణయించి చెప్పటను వీలులేదు.”

ఈపరిశోధనచే రాయలు ఒకపాటి పెద్దవయసు వాడైన వెనుకనే గతించెనని చున్నది. ఇదివరలో పండితులు ‘అందలి కాలివాహన’ పద్యమును న్యూనిజువ్రాతలో సరిపడనఁ చేతగదా త్యజించిరి. ఇంగులకు అనుగుణముగా అలియరామరాయల వయసును పరిశీలించినయెడ వాస్తవము గోచరించును. అలియరామరాయలు రక్కసితంగడిలో, మహమ్మదీయులతోడి పోరా మున క్రీ. శ. 1565 సం॥మున తన తొంబదియాఱవయేట మరణించెనని చరిత్రకారు లొప్పుకొ యున్నారు. ఇందులకు కూటో అను పోర్చుగీసువాని వ్రాత సాక్ష్యము. ఇతఁడు విజయనగరః ఆనాఁడుండి స్వయముగా చూచి వ్రాసినవాడు. సీవెల్, హీరాసు, మొదలైన చరిత్రకారు దలు ఇతనినే ప్రమాణముగా గ్రహించినారు. దీనిని బట్టి వెనుకకు లెక్క వేయుదుమేని

రాయల నిర్యాణకాలమున (క్రీ.శ. 1530 నాటికి) రామరాయలవయస్సు (96-85=)61. ఈతఁడు 1469 లో జనించి యుండవలెను. కృష్ణరాయలకన్న పెద్దవాఁడా! అంతటిరాయలు తన చిన్న కొమార్తెను అంత వయసు మీఠిన వానికా ఇచ్చినాఁడు! ఇది వాస్తవమేని ఆశ్చర్యపడ వలసిన విషయముగదా! దీనిని బట్టి ఒకటి తేలుచున్నది, - రాయల జననకాలము 1487, 1470 ల నుండి చాలవెనుకకు పోవలయును, లేదా రామరాయలు అంతటి వృద్ధుఁడు కాఁడేమో అనవలయును. ఈవిషయమున ప్రాచీనచరిత్రల నిట్లు హీరాస్ గారు ఉదాహరించినారు. ఫెరిస్తా, రామరాయలకు వయసు మరణకాలమున డెబ్బది యన్నాఁడట; బుర్ హాన్ - ఇ - మాసిర్, ఎనుబది; కూట్లో బదియాలు. కంటిలో చూచినవాఁడు కూట్ గాన కూట్ మాటయే నిజమని హీరాసుగారు గ్రహించిరి. వీరింబట్టి చూచిన రామరాయల జన్మకాలము క్రీ.శ. 1495, 1485, 1469 అగుచున్నది. ఇందుదేనిని గ్రహించుట? కూట్ ఒకఁడే చరిత్రకారులకు పనికి వచ్చినాఁడు. కాబట్టి రాయలు 1465 కు చాలముండు జనించి యుండవలయును గదా. మరణకాలమునకు దాదాపు డెబ్బదియేండ్ల వృద్ధుఁడు. న్యూనిజు గెండకవ్రాత సాధువే. పట్టాభిషేకకాలమున ఇరుగదిక పైఁ బడిన వయసువాఁడనఁగా పరిపాలన యోగ్యుడని యర్థము.

మఱి కూట్, న్యూనిజులతో సమానముగా వరాహపురాణకర్తలు సమకాలికులుగదా; వారి మాటయేమి? ఆనప్రశ్న ఉదయించునుగదా. సమాధానమేమి? తండ్రియొక్కయున దాదాపు ముప్పదేండ్ల కుమారుఁడుండక పోవుట యెట్లైర్పడినది. రాయలు చానీపుత్రుఁడని ఎవ్వో కథలున్నవిగదా వానిని నమ్ముటయా? అది ఎంతమాత్రము సరిపడదు. రాయలతల్లి భోగస్థి కాదని వీరనరసింహరాయల కాసనములచేత స్పష్టముగా తెలియుచున్నదనియు, అట్టి రహస్యమేదైన నుండిన న్యూనిజు తప్పుక చెప్పియుండెడివాఁడనియు శ్రీవేంకటరమణయ్యగారే వ్రాసియున్నారు. మా. పై భారతి)

“తిప్పాజీ నాగలాదేవ్యోః కాసల్యా శ్రీసుమిత్రయోః
దేవ్యోరీభ సృసింహేంద్ర సస్తా త్పంక్తి రథాదివ
వీరా విసయనా రామలక్ష్మణా వివనందనా
జాతా వీరసృసింహేంద్రోః కృష్ణరాయమహీపతీ.”

శ్రీ కంచి కామకోటి శంకరాచార్యులవారియొద్ద నుండు తామ్రకాసనములు)

“తస్తాన్నరసరాజేంద్రా త్తిప్పాజీనాగమాంబయోః
క్రమాద్వీరసృసింహేంద్ర కృష్ణరాయా బభూవతుః,
అన్యోన్యోపమయోస్సర్గ సద్గుణౌఘ సముద్రయోః
తయోద్వీరసృసింహేంద్రః పిత్ర్యంసింహాసనం శ్రితః”

(ఎపిగ్రాఫియా కర్ణాటికా సం. 10-77)

ఇట్లు రామలక్ష్మణులవలె నుండువారు తండ్రిసభలో కలసియుండియుండవలదా? ఇందులకు విషయము కారణముగాదు. నాగలాదేవియు సత్కులసంజాతయే. మఱేదికారణము? తండ్రిణానంతరము వీరనరసింహరాయల కాలమునుండియు రాయలకు ప్రామాఖ్యము కనబడుచున్నది. తత్సూర్యము తండ్రికాలమున నాతఁడు ఎందును ప్రవేశింపకయుండెనని చెప్పట కవకాశము ను. ఏలయనఁగా,

తే. ప్రబలతర బాడబీకృతేరస్తువములు,
భాస్వరేరస్తునీకృత బాడబములు,
పతగ సప్రాప్తతస్త్రి ప్రభంజనములు,
వృజనతూఁగుములఁ దూల విసరుఁగాత.

3

1. ఖ.....లు - ఖ = ఆకాశమందు - నటత్ = తాండవించుచున్న - పయః = నీరుగల - అబ్ధి = సముద్రమునందు - వీత్య = చూడఁదగిన (కనఁబడుచున్న) - రసాతల = పాతాళమందు ('అఘోభవన పాతాళ బలిసర్ప రసాతలమ్' అను.) - అన్యోన్య = ఒండొకటితో - పిండికృత = ముద్దగాఁ జేసికొనఁబడిన (చుట్టచుట్టుకొనఁబడిన) - ఆంగ = దేహములుగలవైన ('అద్ధం గాత్రాన్నికో పాయ ప్రతీకేష్వప్రధానకే' నానా.) - భీత = భయపడిన - అండజములు = పాములు గలవియు ('పక్షిసర్పాదయోద్భూతాః' అను.) - గరుత్మంతునితెక్కల గాలిచెట్టకు సముద్రములోనినీ రంతయు ఎగసి మింట అల్లకల్లోలములుగా నుముకుమండెననియు, అట్లు జలములేమిచే బయలైన పాతాళమందు గరుడునికి భయపడి పాములు ఒక దానినొకటి చుట్టుకొని ముడుంగుచు కనఁబడుచుండె ననియు భా. అత్యుక్త్యలంకారము. కొందఱమఠంబున సంబంధాతిశయోక్తి.

'కూరుప నచ్చుతమిథ్యా | శూరత్వోదారతాది సౌభ గత్యుక్తికా.' అలం.
భీతిచేత సర్పములొండొంటిం బెనఁచికొని చుట్టుకొనె ననుట స్వభావోక్తి.

2. ధృ.....లు. - కులాయ అర్థ = గూఁటికొఱకు ('కులాయో నీడ మస్త్రీయామ్' అను.) - ఖండిత = విఱువఁబడినవై - ధృత = ధరింపఁబడిన - సమిత్ = చిదుగులయొక్క - లవ = లేశములయొక్క (చిన్నచిదుగులయొక్కయనుట - 'ఇన్ధనం త్వేధ ఇన్ధ మేధః సమిత్ స్త్రీ యామ్.' అను.) - రూప = ఆకారమువంటియాకారము గలవై - చరణ = పాదములయొక్క - అంతిక = సమీపమందు - భ్రమత్ = చలించుచున్న - తరువరములు = శ్రేష్ఠవృక్షములు (మహావృక్షము లనుట) కలవియు - ఎగయుచున్న గరుడుని తెక్కల గాలికి మహావృక్షములు పెల్లగిల్లి యతని కాళ్లకడ నుడియుచు ఎట్లగపడిన వనఁగా, ఆయన గూఁడు కట్టుకొనుటకై చెట్లనుండి విఱుచు కొని కాళ్లలో ఇఱికించుకొని కొనిపోవుచున్న చిన్నచిన్నచిదుగులో యనునట్లుండెను. - 'సమిల్లవరూప' అనుసమాసముచేత బౌపమ్యము చెప్పఁబడినను సంభావనయందే తాత్పర్యముగాన నుత్ప్రేక్షాలంకారము. ['ప్రశంసాయాం రూపవ' అను సూత్రముచే 'ప్రశస్తమయిన సమిల్లవములు (=చిన్నచిదుగులు) అని యర్థముగా రూపవ ప్రత్యయమేని యగుఁగాక.] ఆయుత్ప్రేక్షా-చెట్లుపెల్లగిల్లి గరుడుని కాళ్లకడ భ్రమించుచున్నవి అనెడు నతిశయోక్తిని ఉపజేవించుచున్నది.

3. ఘన....లు - ఘన = గొప్పవైన - గుహ = గవులయందు ('దేవభాతబిలేగుహ' అను.) - ఘటిత = కూర్పఁబడిన (= కలిగింపఁబడిన) - గ్ఘాంకరణ = గ్ఘాంకారముచేత - లోక = విశ్వమునకు (అంతటికిని) ('లోకో విశ్వే జన' శేమ.) - ఏక = ఒక్కటియే యగు - ద్విదుందుభీకృత = జంట భేరిగాఁ జేయఁబడిన (ద్విదుందుభి - సమాహారద్విగుఘ.) ('భేరి స్త్రీ దుస్తుభిః పుమాన్' అను.) - మేరు మందరములు = మేరుసర్వతమును మందరపర్వతమును గలవియు. - మేరుగుహయందును మందరగుహయందును తెక్కల గాలిచే గ్ఘాంకరణము ఒక్కువైడిన ఆయనని వేగాద్యతిశయవర్ణన. ఆమ్రోతతోడి యారెండు పర్వతములును ప్రపంచమునకెల్ల నొక్కటే జంటభేరి రూపముగా నొప్పుచుండెనని భా. - రూపకము.

4. చటుల ... ములు. — చటుల = తీవ్రమయిన - ఝంపా = దాటుయొక్క - తరన్ = బలము చేత ('తరో జవే బలే' - పోమ.) - స్వ = తమ తమ - నగరీ = పట్టణములనుండి విపరీత - వ్యత్యాసముగా - పాతితి = వైవచిదిన - ఆశా = దిక్కులయొక్కయు ('ఆశా ది గతి త్పష్టయో' అను.) - కోణ = మూలయొక్కయు - సరి బృహములు = విలీకలుగలవి - ఈయన మహావేగముతో దాటులు దాటుచుండగా జనించిన గాలినిలము చేత అప్పది క్పాలకులును తమ తమ పట్టణములనుండి విపరీత దిక్పట్టణములలో పోయిపడిరెట్ట. — అత్యుక్తి.

“ఆరయ నద్భుతి మిథ్యా శూరత్వోదార్ధరచనసు మ్మత్యుక్తిక్” అలం.

ప్రబ ... ములు - ప్రబలతర = అతిబలిష్ఠములయిన - బాడబీకృత = బడబాగులుగాఁ జేయఁబడిన - ఇరమ్మదములు = మేఘజ్యోతులుగలవియు, భాస్వ...లు — భాస్వర = ప్రకాశ మానములైన - ఇరమ్మదీకృత = మేఘాగులుగాఁ జేయఁబడిన - బాడబములు = బడబాసలములు గలవియు (ఈయన టెక్కులగాలిచెబ్బకు మేఘములలోని జ్యోతి సముద్రమునడుగున బడబా సలస్థానమునం బడెననియు, అచటిబడబాసలము మేఘములందు జ్యోతిస్సుగాఁ బడెననియు భా. - అత్యుక్తి.), (ఇట్టివైన) పత...ములు - పతగసమ్రాట్ = పక్షిరాజయొక్క (గరుడదేవునియొ క్కు) - పతత్ర = టెక్కులయొక్క ('గరుత్పక్షిచ్చదాః సత్రం పతత్రం చ తనూరుహమ్' అను.) - ప్రభంజనములు = వాయువులు, వృ...లక్ - వృజిన = పాపములనెడి ('కలుషంవృజినైనోఘ మంహోదురితదుష్కృతమ్.' అను.) - తూల = దూదియొక్క - ఓఘ = ముత్తములను ('ఓఘోబృ ణ్దేనమ్భసారయే' అను.), తూలక్ = చెదరి పోవునట్లు, విసరుఁగాత = వీచునుగాక (పాపము లను పోనడంచును గాకయనుట.).

ఝమ్పా - ఇంగ్లీషు Jump - జంప్.*

—* విష్వక్సేనుని బెత్తమునకు వందనము సల్పుట *—

ఉ. పూని ముకుందు నాజ్ఞఁ గనుబొమ్మనె కాంచి యజాండభాండము

ల్వానను మీఁదఁ బోవ నడుచ న్గొనె ద న్నన నగ్రనిశ్చల

త్వానచలత్వనిష్ఠలె సమస్తజగంబుల జాడ్యచేతన

గ్గా నుతికెక్కునై న్యపతి కాంచనవేత్రము నాశ్రయించెనన్.

4

ముకుందునాజ్ఞక్ = విష్ణువుయొక్క యానతిని, కనుబొమ్మనె = ధూసంజ్ఞ చేతనె, కాంచి = కనిపట్టినదై, పూని = ప్రయత్న పూర్వకముగా, ఆజ అండ భాండముల్ = బ్రహ్మాండము లనెడు టండలను, వానక్ = చేయుటకును (సృజించుటకును), మీఁదక్ = పిమ్మట, పోవనడువక్ = పోఁగొట్టుటకును (సంహరించుటకును), తన్నుక్ (=వేత్రమును), కొనెక్ = గ్రహించెను, అనక్ = అనునట్లుగా (ఉత్ప్రేక్షావాచకము), అగ్ర.....లె-అగ్ర = తనతుదయొక్క-నిశ్చలత్వ = కదలమి యొక్కయు - అనచలత్వ = కదలికయొక్కయు - నిష్ఠలె = వ్యవస్థలే ('నిష్ఠాత్పత్తి వ్యవస్థ యో' మేది.), సమస్త జగంబుల జాడ్యచేతనల్ = ఎల్లలోకముల యొక్కయు నిర్వాహపారతయు సవ్యాపారతయు, కాక్ = అనునట్లుగా, నుతికెక్కు = పొగడ్త నొందుచున్నదైన - నైన్యపతి =

* 'గభీరే తే నాభీసరసి కృతఝమ్పా మనసిజః' సౌందర్యలహరి. 77

విష్ణుసేనా నాయకుడయిన విష్ణుశేనుని యొక్క - కాంచనవేత్రముక్ = సైనాపత్యాధికార నూచకమయిన బంగారపు బెత్తమును, ఆశ్రయించెదన్ = సేవించెదను.

శ్రీసున్నారాయణునియొక్క సేనాపతియై తదీయ సర్వకార్యనిర్వాహకుడయిన విష్ణుశేనునిచేతి బెత్తముయొక్క కొన కదలికపన్నడు లోకము లెల్ల చేతనం బారయుటయు కదలక నిలిచినప్పుడు జడశ్శ్యము వహించుటయు సాధ్యంగా, ఏమని సంభావింపఁ దగియున్న దనగా, ఆ బెత్తమే నారాయణుని కనుబొమ సంజనుగ్రహించి తనచివరయొక్క కదలికచేత సృష్టియు, కదలికను మానుటచేత సంహారమును చేయఁగల యంత మహిమగలది గదా, అని తలంచి దానిని ఆవిష్కర్యేనదేవుడు చేతఁబూనినాఁడా అని సంభావింపఁ దగియున్నది. - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

ఇచట బ్రహ్మాండములు కుండలుగాను, వేత్రము కుమ్రసారెంగ్రిప్పు కోలగాను, విష్ణుశేనుడు కుమ్రరిగాను రూపకము-ఏకదేశనివర్తి ; తదనుప్రాణితము ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. 'అనుచలత్వ' అను పాఠమును తర్వాతి కదలికయని యర్థము. 'అనుచలత్వ' అను పాఠమున నజ్ఞోద్వయము కలగు. అచలత్వమే నిశ్చలత్వము, దాని ప్రతిషేధము మొదటి నష్టాచేత తెలుపఁబడినది. 'వాసు' ధాతువు కుండలు చేయుటయందు ప్రసిద్ధము. ముకుందుడు - ముకుమ్ = మోక్షమును దదాతి = ఇచ్చువాడు.

—* పాంచజన్యచర్చన *—

మ. హరి పూరింపఁ బడసన్య మారుత సుగం ధాకృష్టమై నాభిపం

కరుహక్రోడమిళిందబృంద మెదు రెక్కం దుష్క్రియాపంక సం

కర దైత్యాసు పరంపరం గముచురేఖం బొల్చు రాకా నిశా

కరగౌరద్యతి పాంచజన్య మొసఁగుం గల్కాణ సాకల్యమున్.

5

హరి = శ్రీవిష్ణువు, పూరింపన్ = ఊడినప్పుడు, త...ము - తత్ = ఆయనయొక్క -

అన్య = నోటియొక్క - మారుత = ఊరుపుయొక్క - సుగంధ = నెత్తావి చేత - ఆకృష్టము = లాగఁబడినది, వి, నా...ము - నాభి = బొడ్డునందలి - పంకరుహ = తామరయొక్క - క్రోడ = ఒడియందలి (లోని ప్రదేశమందలి యగుట - 'క్రోడో నా సూకరే క్లిబ ముత్సజ్జే వత్ససి ద్వయోః' నానా.) - మిళింద = తుమ్మెదలయొక్క - బృందము = మొత్తము, ఎదురుఎక్కన్ = (పాంచజన్యమునకు) ఎదురుగా పోవుచుండఁగా, దుష్క్రి...రన్ - దుష్క్రియా = చెడుపనులయొక్క - పంక = పాపముతోడి ('పష్కౌఽస్త్రీ కర్తమే పాపే' మేది.) - సంకర = కూడికగలదైన - దైత్య = అసురులయొక్క - అసు = ప్రాణములయొక్క ('పుంసి భూమ్నస్యసహ ప్రాణాః' అమ.) - పరంపరన్ = వరుసను, కముచురేఖన్ = కవ్వకొను రీతిగా, పొల్చు = ప్రకాశించుచున్నట్టిది, రాకా...తి - రాకా = నిండుపూర్ణమయందలి-నిశాకర = చంద్రునివలె - గౌర = తెల్లని - ద్యుతి = కాంతిగలది (ఉపమ), (విస), పాంచజన్యము = నారాయణునిశంఖము, కల్కాణసాకల్యముక్ = మంగళములయొక్క సమగ్రత్వమును (ఎల్లమంగళములను అనుట), ఒసఁగున్ = ఇచ్చునుగాక.

పంచజన్య డను నొకానొక దైత్యుడు శ్రీకృష్ణునికి ఎగ్గుచేసెను. అంత నాభిగంతుఁడు వానిని సంహరించి వాని మెడయొక్కతో శంఖముచేసికొనెను. కావున ఆశంఖమునకు పాంచజన్యమని పేరు కలిగినది.

దైత్యునియగు శ్రీహరి దైత్యసంహారార్థము కడంగి పాంచజన్యమును ఊడడు దానియందు నిండిన యాయనముఖవాయువుయొక్క నెత్తావికై పొక్కిటి తమ్మిలోపలినుండి తుమ్మెదలు బారులుగా నెగిరిపోయి యాపాంచజన్యము పైబడుట యెట్లు లుండు ననగా ఆపాంచజన్యము పాపకళంకితములయిన దైత్యప్రాణములవరుసలను గ్రసించుచున్నదో యనునట్లుండును. అట్లాప్పు చున్న యాపాంచజన్యము పున్నమరేయిటి చందురునివలె తెల్లనయినట్టిది సకలమంగళములను ఇచ్చునుగాక.

‘క్రోడ’-2.డి యనుటచేత లోపలిమకరందమును త్రాగుచున్నట్టి వని భా. ‘ఆసు’ - ప్రాణములు వాయుస్వరూపములు, వానికి రూపములేదు, అయినను వాని నంటియున్న పాపము నలుపుగావున నల్లనిప్రాణము లనునట్లున్నవని తుమ్మెదలకు ఉత్పేక్ష. ‘కముచు’ - దానిధ్వని కే ఎందఱోగుండె బ్రద్దలై చిత్తురు గావున, అదియే వారిప్రాణములను గ్రసించుచున్నట్లున్నదని యుత్పేక్ష. ‘రాకానికాకర’ సామ్యము ‘గౌర’ త్వతిశయద్యోతనార్థము. మఱియు, ఇట గౌరత మాత్రమే సామాన్య ధర్మముగా కంఠోక్తమయినను, పాపసంకీర్ణములయిన యసువులు కళంకము వలె నున్న వనియు భావము కలదు; కావున ‘రాకా’ ప్రయోగము కలంకోత్కట త్వార్థము కూడ. ‘కల్యాణ’ - దుష్క్రియాపంకము హృతమయినచో కల్యాణమునకు ఏలోపమునుండదు.

‘పొల్చురాకా...ద్యుతి’ - ఇందు ‘రాకా...ద్యుతి’ - అనునది బహువ్రీహీసమాసము. ‘పాంచజన్య’మునకు విశేషణము; దానికి ‘పొలుచు’ అను తదర్థాద్యర్థకవిశేషణముతోవిశేషణోభయపదకర్తృధారయసమాసము - ‘పాంచజన్యము.’ కృష్ణపదము కానిచో ‘రాకా...ద్యుతి’ అను విశేషణమందు ఆవిమృష్టవిధేయాంశతాదోషము సంభవించును. ‘బసంగు’ - తదర్థాద్యర్థములలో ఆశీస్సుకూడఁ జేరియున్నది.

ఇందు వృత్త్యనుప్రాసములు గలవు.

—* నందకవర్ణన *—

మ. ప్రతతోద్ధాధరభాగ పీత యుగళీ భాస్వత్స్వరు స్తంభ సం
స్థితః దీప్తిఃచైవ జాళువా మొసలివా దీప్తార్చిగాః గజ్జలా
న్విత ధూమాసిత రేఖ పైయలుగుగా విజ్ఞాన దీపాంకురా
కృతి నందం బగు నందకం బఘలతాశ్రేణి చ్ఛిపం జేయుతే.

6

ప్రత.....తిక్ - ప్రతత = పఱపైన - ఊర్ధ్వ = మీది - అధర = క్రింది - భాగ = అవయవములయిన - పీత = పీతములయొక్క (గుండ్రని చురును భాగములయొక్క) - యుగళీ = దోయిచే - భాస్వత్ = వెలుంగుగలదైన (‘భాస్వాన్ దీప్తైరప’ మేది.) త్వరు = పిడియనెడి (‘త్వరుఃఖడ్గాదిమష్టస్యాత్’ అమ.) - స్తంభ = కంబముందు - సంస్థితః = ఉనికిచేత, లీండ్రించెడు = వెలుంగుచున్న - జాళువా = బంగారపు - మొసలివా = మొసలినోరనెడి పేరుగల భాగము, దీప్తార్చి - దీప్త = జ్వలించుచున్న - అర్చి = జాల్వ (‘జ్వాలా భాసో ర్నపుం స్వర్చిః’ అమ. అర్చి శబ్దము సకారాంతము), కాక్ = అగుచుండఁగా, పైయలుగు = మీది యనుపచివర, క.....ఖ - కజ్జల = కాటుకతో - అన్విత = కూడుకొన్న - ధూమ = పొగయొక్క - అసిత = నల్లని - రేఖ = గీత (కొడి), కాక్ = అగుచుండఁగా, విజ్ఞాన దీప అంకుర ఆకృతిక్ = ఎఱుకయనెడు

దీప్త ములకయొక్కయోగమునో, అందఱు ఆగునందకంబు = ఒప్పురుచున్న విష్ణుభక్తము,
అ...దత్ - ఆఘ=పాపములనెడు - లతా=తీగలయొక్క - శ్రేణి=వరుసయొక్క - భదత్ =
కోతను, చేయుతిక = కావించును గావుతి.

సిడికిటికి క్రందుమీఁగులనుండు గుండ్రని చునునువిశ్లలతోడిపిడి దీపస్తంభమువలెను,
అటుపై మొసలివాయియోగారముగలదై మొసలివాయి యను నేరంబరగుచుండు బంగారపుభాగము
దీపజ్వాలవలెను దానిపైనుండునట్టియలుగు దీపపుబొగ రేఖవలెను ఒప్పుచుండఁగా, తాను విజ్ఞాన
దీపాంకురమోయన నొప్పుచున్న నందకము పాపము లనెడి తీగల పరంపరను కోనివైచునుగాక
యని ప్రార్థన.

ఇచట - నందకమంగు విజ్ఞాన దీపాంకురత్వము సంభావింపబడినది, కావున ఉత్ప్రేక్షా
లంకారము. దానిభాగములయందు దీపస్తంభత్వాద్యాగోపము రూపకాలంకారము.

‘కిజ్జలాన్నితి ధూమానితరేఖ పైయలుగుగాక’ అనుచో ప్రకృమధింగముం బరికించునది.

—* కౌమోదకీర్ణము *—

ఉ. యావత్సార్వభౌమ భయదాయత బాహునియక్తేఽశేసి యెం

దేవతామయే సాశ్వత హేమమణివరణంబు సంగతం

బై దివి నాత్మకంకణము లం దొక కంకణ మయ్యె నట్టి కౌ

మోదకీ మోదకీలత సముజ్జ్వల కల్పకమాల్యః గొల్చెదత్.

7

యాదవ...శేసి - యాదవ = యదువంశజుడయిన - సార్వభౌమ = సర్వభూమిశ్వరుని
యొక్క (శ్రీకృష్ణునియొక్క అనుట) - భయద = బెట్టిదమయిన - ఆయత = నిడువయిన -
బాహు = భుజముయొక్క - నియక్తేఽశేసి = ప్రయోగముచేత, ఎంచేని = ఏకామోదకీయందు,
దను...బు - దనుజేంద్ర = దానవశ్రేష్ఠుడయిన - సాల్వ = సాశ్వతియొక్క - పుర = పట్ట
ణముయొక్క - కౌమోదకీ హేమమణివరణంబు = బంగారముయొక్కయు రత్నములయొక్కయు (తన్ని
ర్మితమయిన యనుట) ప్రాకారము (‘ప్రాకారో వరణః సాలః’ అమ.) సంగతంబు వి = అంటు
కొన్నదై, దివి = ఆకాశమునందు, ఆత్మ = తనయొక్క (కౌమోదకీయొక్క) - కంకణము
లంగుక = వలయములనడుమ, ఒకకంకణము = తానును ఒకవలయముగా, అయ్యెన్ = ఒప్పెనో,
మో...ల్యక్ - మోద = సంతోషముచేత - కీలత = తిగిలింపబడిన - సముజ్జ్వల = వెలుంగు
చున్న - కల్పకమాల్యః = ఈవిప్రాని పూవులదండకలదైన, అట్టి కౌమోదకీ = అటువంటి
విష్ణుగదను (‘కౌమోదకీ గదా’ అమ.), గొల్చెదత్ = నేవించుచున్నాను.

శిశుపాలుని మిత్రులలోనొకఁడు సాల్వఁడనువాఁడు లోకమున యాదవులు లేకుండం
జేసెదనని ప్రతిజ్ఞ చేసి శివునిగూర్చి తపసించి వరముగా దేవాసురాదిదురాసదమును సౌభకమును
వ్యోమగామిపుంగమును బడసి దానిలోఁ బోయి ద్వారకపైఁ బడెను. ఇంతలో శ్రీకృష్ణుఁడు
ధర్మజరాజనూయనునుండి వచ్చి కౌమోదకీతో సౌభకమును సాశ్వతి నుఱుమాడెను. ఆకథ నిట
ననుసంధించికొనవలయును. శ్రీకృష్ణులవారు కౌమోదకీతో సౌభకమును గొట్టినప్పుడు ఆగద
ముందట దానిప్రభావ మెందులకును కొఱగాక దానిహేమమణిప్రాకారము తన్ను భేదించిన యా

గదయందు తదీయాలంకారభూతము లై యున్నవలయుములతో తాను నొకవలయు మనునట్లుండెను. అట్టిజయోత్కృష్ట మగుటచే దేవతలు సంతోషముచే ఆగదను కల్పకమాల్యములు గురిసి యలంకరించినారు. అట్టి యాగదను సేవించెదను అని పద్యార్థము. ఈకామోదక్యాదిస్తుతులచేత శ్రీకృష్ణ రాయల వైరులును ఆయాకామోదక్యాది దేవతా ప్రసాదముచేత రూపఱుదురుగాక యని కవి యాశయము.

ఇందు హేమరత్నమయమైన సాధకసాలము కామోదకీవలయుముగా సంభావితము గావున నుత్పేక్షి; వాచకములేనందున గమ్య. 'మోదకీ మోదకీ' అనుచో వృత్తినుప్రాసము.

'ఎందు వీని దనుజేంద్ర' అనియుండగా 'అపిశబ్దార్థ స్వేతః' అనుమాత్రముచే వికల్పముగా వీనిశబ్దవివర్ణమునకు లోపము రాగా, 'ఎండేదనుజేంద్ర' అయి, అనంతరము సరళము పరమై యున్న కారణంబున ద్రుతలోపము కలిగి, 'ఎండేదనుజేంద్ర' అయినది.

'సార్వభౌమ' - సర్వభూమిశ్వరుఁడైన వారాయణుఁడు గాని 'యాదవ' మాత్రుఁడు గాఁడనుట. 'అయత' - (మహాపురుషుఁడు) అజానుబాహువనుట. 'దివిత్' - గద మిన్నంటునంత గొప్పది యనుట. 'సముజ్జ్వలములు' - అప్పుడే కోసిన పువ్వులతో రచితములు గావున. సాక్షుని నాశము ఇట్లు దేవతలకుసయితము ప్రియతమ మయ్యెఁగావున వాఁడు అబల్లిదుఁడు దనుజమాత్రుఁడు గాఁడు, దను 'జేంద్రుడే'. సాలము వలయాకారమును, సౌవర్ణమును, మణిఖచితంబును; కంకణమును అట్టిదే; కావున సాలమునకు కంకణసామ్యము.

—* శాబ్దకావర్ణనము *—

చ. పిడికెఁడు కానుఁ గొప్పఁ గని ప్రేమఁ ద్రివక్ర సమాంగిఁ జేసి, లేఁ

బిడికెఁడు కానుఁ గొప్పఁ బయిఁ బెచ్చు గుణంబును గంటి నంచు, నే

ర్పడఁగ నిజత్రివక్రతయుఁ బాపగ మ్రొక్కెడు నా, సుమాలిపైఁ

జడిగొన నమ్ములీనుహరి శాబ్దకధనుర్గత గాచుఁ గావుతఁ.

8

పిడికెడు కానుఁ = పిడికిట నిముడు నడుమును - కొప్పఁ = తుఱుమును - కని, ప్రేమఁ = అనురక్తిచే, త్రివక్రఁ = (మూఁడువంకరలు కల దగుటచేత) త్రివక్రయను పేరొందిన గుఱ్ఱదానిని, సమ అంగిఁ = తిన్నని (ఆవంకరలులేని) మేనుగలదానినిగా, చేసితి = చేసితివి; ఏఁ = నేను, పిడికెడుకానుఁ = పిడికిట నిముడునట్టి మధ్యమును, కొప్పఁ = అగ్రంబును, పయిపెచ్చు = అంతకన్ననధికముగా, గుణంబునుఁ = మంచితనమును కూడను (అల్లెత్రాటిని కూడను - 'హర్షీభ్యా శిష్టేనీ గుణః' అను.), కంటిఁ = పొందియున్నాను, అంచుఁ = అని; ఏర్పడఁగఁ = స్పష్టపడుచుండఁగా, నిజత్రివక్రతయుఁ - నిజ = తనదైన - త్రివక్రతయుఁ = మూఁడువంకరలు గలదై యుండుటనుకూడ, పాపగఁ = పోఁగొట్టుమని, మ్రొక్కెడు నాఁ = (శ్రీహరికి) నమస్కరించుచున్నదో యనునట్లుగా (నమస్కరించుటయందు దేహము వంగును, బాణములం బ్రయోగించునపుడు ధనుస్సు వంగును, కావున నిట్లుచెప్పుట), సుమాలిపైఁ = సుమాలియను నగు రునిమీఁద, జడిగొనఁ = నిరంతరముగా (దట్టంపువానగా), అమ్ములు ఈను = బాణములను ప్రేరించుచున్న—హరి = వారాయణునియొక్క - శాబ్దక ధనుర్గత = తీగ వంటిదైన (అంత సులువుగా సన్నగా ఆయనచేత మెలఁగుచున్న) శాబ్దక మరిపేరి విల్లు, కాచుఁ కావుతఁ = రక్షించునుగాక.

త్రివక్ర యనునది మధురాపతి యగుకంసునికి మైపూతలు సమకూర్పు దాని, మఱుగుజ్జది. శ్రీరామకృష్ణులు మధురం జొచ్చుచో త్రివక్ర కంసునికి విలేపనములం గొనిపోవు చుండెను. శ్రీకృష్ణుడు వానిం దన కి మ్మని యడుగ నావబ్బ ప్రితిపూర్వకముగా వానిని రామకృష్ణులకు సమర్పించెను. శ్రీకృష్ణులవారు వాని నలంది హర్షించి యాత్రివక్రను ఆవక్రను సుందరి గావించిరి.—

సీ. ‘తత్పదంబులనిఁదఁ దన పదంబులు ద్రొక్కి, | హస్తాంగుళి ద్వయ మబలగౌడ
క్రింద విప్పగ నిడి, కృష్ణుడు మీదికి | నెత్తిన, వక్రత లెల్ల మాని,

ఆ. చక్కనైన చిత్తజన్మ బాణముక్రియఁ | గొమరు మిగిలి పిఱుఁదఁ గుచయుగంబు
సొంపునేయఁ, దరుణి సుందరమూర్తియై, | కమలనయనుజూచెఁ గాంక్షతోడ॥” భాగవతము

వజ్రకు త్రివక్రత సరియే - శార్దూధనుర్లత కది యెట్లు? అమ్మనీనుతఱిని అది కలుగును. ఈవిషయము ఇందలి ౫ (౧౮౫) పద్యములోని తృణతాశబ్దముం గూర్చి పీఠికలో నా వ్రాసిన విస్తరమువలన సయితము తెలియ నగును.

త్రివక్ర ద్వాపరాంతముది, సుమాలి కృతయుగమువాడు. ఇట కాలసంగతి కల్పాంతర సంగతిచే గ్రాహ్యము. ప్రతికల్పముందును బ్రహ్మ మనుపటివలెనే సృజించు నని శ్రుతి.

వంగుట మ్రొక్కటగా సంభావింపఁ బడినది గావున నుత్ప్రేక్షాలంకారము.

శ్రీహరి సుమాలిపై అమ్మలు వర్షించునప్పుడు శార్దూము మండలీకృత మగుచుండెను. అట్లు గుట శ్రీహరింగూర్చి మ్రొక్కటయో యనున ట్లుండెను. మ్రొక్కట యేలయన తన త్రివక్రతను బాపుమని. అదేపుడు త్రివక్రతం బాపునా యనిన కృష్ణావతారములోఁ గుబ్జకుం బాపలేదా? అటయిన వజ్రకు పిడికెడు కానును కొప్పును ఉండినవి. వానియందయచే ననురక్తుడై శ్రీహరి దాని త్రివక్రతంబాపెను, అట్టియోగ్యత నీయందు కలదా? యనిన, నాయందు అవియే గాక పైగా గుణముకూడ కలదు, కావున నాత్రివక్రతను తప్పుక తీర్పును అని సంభావన. ‘వజ్రఉవిద, ఉవిదయంగు ఆనురాగము సహజము, నీవో?’ యనిన, ‘నేనును ఉవిదనే, నేను ధనుర్లతను, మహిళాహ్వయనుగదా (‘లతాగోవర్ధనీ గుడ్డా’ శ్యామాతు మహిళాహ్వయా’ అను.), అందుకొఱకే లతాసామ్యమును లతాశబ్దమును తదీయ స్త్రీత్వమును ఘటితములు.

‘జడిగొను’ - జడిశబ్దముచేత శ్రీహరి సజలజలదశ్యాముడనియు, శార్దూము ఇంద్రధనుః సకాశమనియు, ‘జడిగొన, ఈను’ అనుటచే మేఘోదరమునుండి ధారాసంపాతమువోలె సంధాన మోక్షములు గానరాక ఒక్కొక్కటి లెక్కలేని యమ్ములు వెలుగుడుచుండె ననియు, స్ఫురగా.

—* సు ద ర్శ న వ ర్ణ న *—

చ. అడరు గళాస్రధారలు మహాముఖ వాంత సుధాంబు ధారలు

నొద్దవగు వహ్ని కీలములుఁ బొంగును గాఁ, బెఱదై త్యకోటికి

నైడిదపుఁ గిన్నతో నెసగు వెట్టిన పెద్దపనంటిఁబోలె, నె

క్కుడు వెస రాహు మస్తకముఁ గొన్న సుదర్శన దేవుఁ గొల్చెదడ. 9

అడ...లుక్ - అడరు = ఉలుకుచున్న (ఉలుకుచున్న) - గళ = గొంతుయొక్క - ఆస్ర = నెత్తుటియొక్క - ధారలుక్ = ప్రవాహములును, మ...లుక్ - మహత్ = గొప్పదైన - ముఖ =

నోటిచేత - వాంత = క్రక్కబడిన - సుధా అంటు = అమృతోదకముయొక్క - ధారలు = ప్రవాహములును, పొడవు అగు = ఉన్నతములయిన - ఐహికీలములు = నిష్పమంటలును, పొంగును = ఎగటియొక్క యల్పభమును, కా = అగుచుండగా, పెట దైత్య కోటికి = కడమ యసుర సమాహమనకు, ఎసరు వెట్టిన = ఎసరెక్కించినట్టి - పెద్ద - పనంటిబోలె = కుండనో యనునట్లుగా, బెడిదపుంగిన్తో = కడిదికోపముతో, ఎక్కుడు వెన్ = అతి శీఘ్రముగా, రాహు మస్తకము = రాహు (వసు నసురు)ని శిరమును, కొన్న = ఖండించిన - సుదర్శనదేవు = (శ్రీహరియొక్క) చక్రాయుధ మనెడు వేల్పును, ('శక్తోలక్ష్మీపతేః సాంధ్యజన్య శ్చక్రం సుదర్శనం', ఆము.) కొల్పెదన్ = నేవించుచున్నాను.

పూర్వము శ్రీరసముద్రమథనోత్పన్న మయినయమృతమును నారాయణుడు మోహిని రూపముదాల్చి ఆసురులను వంచించి దేవతలకు త్రాగ నొసంగునున్న సమయమున రాహువను నసురుడు దేవతామండలములొక జొచ్చిమాయచే తానును దానిం ద్రాగిం పొడం నెను. ఆమోసము సంతలో గ్రహించి నారాయణుడు అయమృతము కంఠము దిగకముందే చక్రాయుధముచే వానితలం దెగ నేసెను; అప్పుడు వానినోటినుండి వెలికింబడిన యమృతము ఎగటిపొంగు వలెను, దేహమునుండి వేర్పడి ఎగసినశిరమునకుం గ్రింద గొంతునుండి ఊర్ధ్వముఖముగా గుమకుచున్న నెత్తుటిధారలు ప్రాయ్యనిష్పమంటలవలెను, ఆశిరము కడమయసురుల ముత్తమునకు బోనమువండుటకై ఎసరు వెట్టిన పెద్దవంటకుండవలెను, దానిని ఘోరకోపముతో చరాలునం గొనుట వైరు లగు నాయసురులకు అన్నము లేకుండఁ జేయుటకై వారి యావంటకుండను ఘోరకోపముతో చరాలున హరించుటపోలెను, ఒప్పెను. అట్టి మహిమాన్వితుని ఆసుదర్శనదేవుని నేవించెద ననుట.

మంట లెప్పుడును ఊర్ధ్వముఖముగానే యుండునుగావున తత్సామ్యసిద్ధికొఱకు నిలువుగా గుమకుట 'అడరు' శబ్దముచే చెప్పబడుచున్నది. 'మహాముఖ' - (మహత్తు) గొప్పది కావుననే 'పెద్ద' పనంటివలె నున్నది. 'వాంత' - ఈపదము ఇచ్చట వాస్తవముగాఁ గ్రక్కటను చెప్పనందున గ్రామ్యము గాదు, మఱి ఖండితముఖమునుండి సుదర్శనహతివేగముచేత వెలి కొలిక పడిపోవుట అను గౌఠార్థమునం బ్రయోగముగాన మనోహరమై యున్నది. 'పెట' - ఇతరులకొఱకు అనుటచే రాహువు అమృతమును సాధించిన తమకుం దెచ్చి యిచ్చు నని కడమయసురులు ఆస పెట్టుకొని యుండిరని స్ఫురణ. 'కొన్న' - మోసముచేసినందులకు. 'వెస' - అమృతము కంఠము దిగినచో వానికి అమరత్వము కలుగు నని. 'పొంగు'ను చెప్పటచేత సిద్ధప్రాయ మని భా. 'కన్నతో' కొనుట గాని, 'పెట్టు'ట గాదు.

రాహుమస్తకము పెటదైత్యకోటికి ఎసరు వెట్టినపనంటిగా నుత్పేక్షింపబడినది. అందులకు 'అడరు.....పొంగునుగా' అనురూపకము అంగ మయి యున్నది.

—* పన్నిద్దలు సూరులం దలంచుట *—

మ. అల పన్నిద్దలు సూరులందును సముద్యక్తిలఁ గా పున్న పె
గ్గలపుం దాముఁ బాప నా, నిజమనః కంజాత సంజాత పు
ష్కలమాధ్యక్షకధురి ప్తురారి సొగియంగాఁ జొక్కి ధన్యాత్మ తా
నిల పన్నిద్దలుసూరులం దలఁతు మో యేచ్ఛామతిం దివ్యులన్.

‘సూరాలందును’ - ఇ నట సముచ్చయ నువ్వు ము కలదు, దానిచే ఆనూర్యలందఱయందు నని యర్థము లభించుచున్నది. ‘అలపన్నిద్రఱు సూరాలందును.’ ‘ఇలపన్నిద్రఱు సూరాల’ - ‘సర్వ

నామ సంఖ్యాభిధాన తద్విశేష్యంబులం దెయ్యది ముందుఁ బ్రయోగింపఁబడు దాని ద్వితీయాదు లకుం బ్రథమ బహుళంబుగా నగు.' నను (తా. వ్యా. కా. 26) సూత్రముచే తొలిదాన 'పన్ని ద్దణు' అని ప్రథమ వచ్చినది. రెండవదాన 'పన్నిద్దణు' అని పా. కలను.

వ. అని యిష్ట దేవతావందనంబుఁ జేసి మున్నేఁ గళింగ దేశ విజిగీషా మనీషం దంఁడేత్త పోయి విజయవాటిం గొన్ని వాసరంబు లుండి శ్రీకాకుళనికేతనుండగు నాంధ్రమధుమధను సేవింపం బోయి హరివాసరోహవాసం బచ్చటఁ గావించు నప్పన్యా రాత్రచతుర్థయామంబున.

11

[ఇష్టదేవతావందనేత్యాది - ఇంతటిపీఠవైష్ణవుఁడు తనయాచార్యునిం బేర్కొనమియు, తన తెలుఁగు మునిషీనైనను తలంపమియు పూర్వకవిస్తుతి సేయమియు ఆశ్చర్యముగా నున్నది.]

.....మన్ను = పూర్వము, ఏక = నేను, కళింగ దేశ విజిగీషా మనీష = కళింగ దేశమును జయింప నిచ్చుచేత, (కళింగదేశమునకు పూర్వకాలములో కళింగపట్టణమునందే రాజ ధానిగా నుండెను. కృష్ణరాయ నిర్దిష్టమయిన కళింగ దేశము ఇట గంజాముజిల్లాలోని యధిక భాగముతోఁ గూడిన యుక్కలదేశభాగము. జగన్నాథ తేత్రము అందులోనిదే. దానియేలికకు గజపతియని బహుకాలపు బిరుదనామము. కృష్ణరాయఁడోర్చిన కళింగ నాథుఁడు ముకుందగజపతి యనునాతఁడు. నెల్లూరుజిల్లాలోని యుదయగిరివఱకు అతనిరాజ్యము వ్యాపించియుండెను.)... విజయవాటిక = బెజవాడయందు, ...శ్రీకాకుళ నికేతనుండు = శ్రీకాకుళము (ఆమ నగరము) నివాసముగాఁ గలవాఁడు ('గృహ గోహాదవసితం కేశ్య నికేతనమ్' అమ. - అనఁగా - శ్రీకా కుళ తేత్రమందు వెలసియున్న దేవుఁడు.) అగు - ఆంధ్రమధుమధున = తెలుఁగు విష్ణుని ('పద్మనాభో మధురీపు ర్వాసుదేవ స్త్రివిక్రమః' అమ. - ఆ స్వామికి తెలుఁగువల్లభరాయఁ డనిపేరు, కావున నాంధ్రవిశేషణము.),హరివాసర ఉపవాసంబు = ఏకాదశి నిత్య, అచ్చట = ఆశ్రీకాకుళతేత్రమందు, కావింప = చేసినంతట, ఆపుణ్యరాత్ర చతుర్థయామం బున = పుణ్యమయిన యారాత్రియొక్క నాలవజామునందు, 'అహస్పర్వైకదేశసంఖ్యాత పుణ్యా చ్చ రాత్రే' నూ. 5-4-87. రాత్రిశబ్దమునకు...పుణ్యశబ్దము వైని సమాసమందు అచ్చు త్యయము రాఁగా 'పుణ్యరాత్రము' అని ఆకారాంతరూపము ఏర్పడును.)

ఈశ్రీకాకుళము గంజాము జిల్లాలోనిది గాదు. ఇది ఈవచనమందే "విజయవాటిం గొన్ని వాసరంబు లుండి" అనుటంబట్టి బెజవాడ సీమలోనిదిగా నున్నది. - అది భోజరాజీయము ౧ (40) లో ఇట్లు ప్రస్తుతము:—

“సీ. విలసితం బగు కృష్ణవేణ్య (జి?) మలాపహారిణి భీమరథి నా ధరిత్రయందుఁ దనరు నదీత్రయాంతర్యేది యనుపావనతేత్రమున...

తే. నెమ్మిఁబ్రత్యక్ష పరమపదమృతంగ
నొప్పు శ్రీకాకుళంబున కొడయఁదైన
యంధ్రవల్లభ హరిసేవ నలరుచుండు...”

వచనమందలి సప్తమ్యంతసమాసము క్రియావిశేషణముగా అనంతరపద్యములోని 'కలఁ దదంధ్రజలజాక్షుఁ డిట్లని యానతిచ్చె.' అనువాక్యముతో నన్వయించును. కల వచ్చిన కాలము

చతుర్థయామం బని తెలుపుటచేత ఆకల శిష్యములో ఫలించునట్టిదని యెఱుంగ నగును. స్వప్న శాస్త్రముం దిట్లు చెప్పబడినది. —

“స్వప్న స్తు ప్రథమే యామే వత్సరేణ విపాకభావో,
ద్వితీయే చాప్తభి ర్మాసై, స్త్రీభి ర్మాసై స్తృతీయకే,
ఆరుణోదయ వేళాయాం దశాహేన ఫలం భవేత్
గోవిందనవేళాయాం సద్యః స్వప్న ఫలం భవేత్.”

ఈవచనముందలి ‘నున్న’ అను పదము 4వ వచనమునందలి క్రియాపదములతో నన్వయించును. మఱియు ‘ఇష్టదేవతావందనంబు జేసి’ అను ప్రకృతవచనమునందలి ‘చేసి’ కి (క్వాఠకము నకు) 50-వ వచనములోని ‘నానిన్నవింపం బూను’ అను భాగముతో నన్వయము.

—* కలలో ప్రత్యక్షమైన తెనుగు వల్లభరాయని వర్ణన *—

సీ, నీలమేఘముడాలు డీలు నేయంగఁ జాలు
మెఱుంగుఁ జామనచాయ మేనితోడ,
సరవింపములకచ్చు లడఁగించుజగి హెచ్చు
నాయతం బగు కన్నుదోయి తోడఁ,
బులుగురాయనిచట్టుపలవన్నె నొరవెట్టు
హొంబట్టుజిలుగు రెంఁటెంబుతోడ,
నుదయార్కబింబంబు నొఱపు విడంబంబు
దొరలంగ నాడుకొస్తుభముతోడ,
తే, దమ్మి కే లుండఁ బెఱకేల దండ యిచ్చు
లేము లుడిపెడులేఁజూపులేమతోడఁ
దొలఁకుదయఁ దెల్పు చిటునవ్వుతోడఁ గల ద
దంధ్ర జలజాతుఁ డిట్లని యాన తిచ్చె.

12

1. నీలమేఘముడాలు = నల్లమబ్బుకాంతిని (నీటితోనిండినమబ్బు నల్లగా నుండును నీ రెడలిసం దెల్లబడును.), డీలునేయంగ = పసలేని దానినిగాఁ జేయుటకు, చాలు..... తోడ = చాలు = సమర్థమైన - మెఱుంగు = తగుకుగల - చామనచాయ = శ్యామలవర్ణముగల - మేనితోడ = దేహముగలవాడై (సంస్కృతముండు వపుః శబ్దమెట్లో అట్లే తెనుగున మేను శబ్దము అందమైన దేహమునకుం బ్రయోగింపబడును, - చామనచాయ అ నేకులకుండునుగాని దాన మెఱుంగుమాత్రము శ్రీహరికే; మేఘశ్యామఁ డనుట.)

2. అరవిందముల కచ్చులు = కమలములయొక్క గర్వములను, అడఁగించు జగి = పోగొట్టు నట్టి కాంతి, హెచ్చు = మిక్కుటముగా నున్నట్టియు - ఆయతంబు = దీర్ఘమును - అగు కన్ను దోయితోడ = శత్రుద్వయము కలవాడై - పుండరీకాక్షుఁ డనుట;

3. పులుగు రాయని చట్టుపల వన్నె = పక్షిరాజయొక్క (= గరుత్మంతునియొక్క) తెక్కలయొక్క (చెట్టుపలు అని రూ.) వర్ణమును, ఒరవెట్టు హొంబట్టు జిలుగు రెంఁటెంబు

తోడక = పరీక్షించునట్టి (అంతకన్న మెచ్చు వన్నె గలదైన) బంగారు తోడి (హొన్ను = హొన్ను = బంగారు) పట్టు అయినట్టి సన్నని (రెట్టినేత) వస్త్రముగలవాడై; - పీతాంబరుడనుట;

4. ఉదయ.....పుక్ - ఉదయ అర్కబింబంబు = పొడుపునూర్చుని యొక్క (‘ఉదయః పూర్వశైలే స్యా దున్న తేఽభ్యుద్యతా వపి’ వానా.) - ఒకపుక్ = సొంపును, విడంబంబు దొరలంగక = వెక్కిరింతె మీఱ, ఆడు కాస్తుభముతోడక = నిందించుచున్న కాస్తుభమణి గలవాడై; (‘ఉదయ’ అనుట ఆరుణ్యాధము; ఆరుణ్యము కాస్తుభసామ్యాధము; కాస్తుభము పద్మ రాగ మగుటచేత ఆరుణము.

‘కాస్తుభాఖ్య మథా ద్రత్నం పద్మరాగో మహోదధేః

తస్మిన్ హరిః స్పృహం చక్రే వక్షోఽలంకరణే మణౌ’. భాగవతము.

అట్లే కవ్యంతరసంవాదము;—

‘జయన్తి జగతాం మాతూః స్తనకుజ్జుమ బిన్దవః

మమన్తాన్లేషసంక్రాంత కాస్తుభశ్రీ విడమృణః.’

వసంత.)

తమిళేలు = పద్మముతోడి హస్తము, ఉండక = ఆటుండగా, పెటకేలక = పేటుచేతితో, దండ = కైదండ, ఇచ్చు = ఒసంగుచున్నట్టి - లేములు ఉడిపెడు లేఱాపులేమతోడక = దారిద్ర్యములను పోగొట్టెడు కటాక్షములు గల కోమలి (మహాలక్ష్మి యనుట) కలవాడై; (మహాలక్ష్మి కేలక బద్ధముం దాల్చియుండును. —

‘కేలక దమ్మి ఘటించి పాలమున్నీటిలో బాడమినజవరాలిబోలె నొక తె.’

కసు.

‘దివ్యానా మపి కృతవిస్తయాం పురస్తా । దమ్భస్తః స్ఫురదరవిన్దచారు హస్తామ్ ।

ఉద్వీక్ష్య శ్రీయమివ కాశ్చి దుత్తరన్తి । మస్తాన్ జలనిధిమనసస్య శౌరిః.’ మాఘ.

‘నిత్యం సా పద్మహస్తా మమ వసతు గృహేనర్వమాజ్ఞల్యాయుక్తా.’ శ్రీనూక్తము.)

తొలకబదయక = పైకుబుకుచున్న కరుణను, తెల్పు చిటునవ్వతోడక = నూచించుచున్న మందహాసముకలవాడై, కలక = స్వప్నములో, తత్ ఆంధ్రజలజాక్షుడు = ఆ తెలుగు వల్లభ రాయడు (జాలజాక్షుడు = పుండరీకాక్షుడు - ‘పైత్యారిః పుండరీకాక్షో గోవిన్దః’ అను.), ఇల్లు అని = ఈపై జెప్పంబడు ప్రకారమున, ఆనతి ఇచ్చెక = సెలవిచ్చినాడు.

మేఘ శ్యాముడు పుండరీకాక్షుడు పీతాంబరుడు కాస్తుభధరుడు నై శ్రీహరి మహాలక్ష్మియొక్క కైదండ నూరుకొని, ఆమె కడమకేల పద్మముం దాలించి లేము లుడుపుచూపులతో ననుం గటాక్షించుచుండగా, తాను దయాతిరేక సూచకమయిన లేతనవ్వనవ్వచు సున్న మందు ఆ తెలుగువల్లభరాయస్వామి సాక్షాత్కరించి యావత్కృత్యమాణ ప్రకారమున ఆనతిచ్చెను.

ఇందు సీసపాదములందు ఉపమాంకారము; ‘డిలా సేయగఁ జాలు,’ ‘కచ్చు లడఁగించు’ ఇత్యాదులు తద్వాచకములు.

‘ఉపమయగు రెంట సాదృ । శృపుసిరి వాచ్యముగ - మోము శశివలె వెలుగుఁ.’ అలం. ‘లేము లుడిపెడులేఱాపులేమ’ యనుట మహాలక్ష్మి యనుటకు రమణీయ మయిన భంగ్యంతరము గావున పర్యాయోక్తాంకారము.

‘పర్యా యోక్తము మిషచే గార్యాప్తియు నన్యభంగి గమ్యాక్తియునుక.’ అలం.

‘హోంబట్టు’ = ‘హోంబు + పట్టు’ - ‘చెందోవ’ ఇత్యాదులందుబోలె ప్రాతాది కార్యము. బా. వ్యా. సం. 35, 36, ఇట్లే లేజాపు. ‘హెచ్చు నాయతంబగు కన్నుదోయి’, ‘ఇచ్చు లేమ లుడిపెడులేజాపు.’ — ఈ సమాసములందు ‘హెచ్చు’ ‘ఇచ్చు’ అను (తద్రారక) విశేషణముల కను ‘కన్నుదోయి’, ‘లేమ’ అనియెడు త ద్విశేష్యములకును ఇతరపదములచే వ్యవధానము కలిగి యున్నది; ‘ఇట్టిప్రయోగములు కపిత్రయమువారి కృతులందు దొరకనవి కావు.’ అని ప్రా. వ్యా. సమా. 18.

ఈ పద్యముంబోలిన పద్యములు కళాపూ. ౧౨(F౧), మను. ౬(౧౦౫), పరిమయోగి. ౩(౨౯౯) - ఉపోద్ఘాతమున సుద్భుతిములు.

—* భగవద్వాక్యము *

సీ. పల్కి తుత్ప్రేక్షోఃమలు జాతి పెం పెక్క

రసికు శా నన మదాలసచరిత్ర,

భావ ధ్వని వ్యంగ్య సేవధి గాఁగ జె

ప్రితివి సత్యావధూప్రీణనంబు, *

శ్రుతి పురాణోపసంహిత లేర్చి కూర్చిత

సకలకథాసారసంగ్రహంబు,

శ్రోత్రఘృచ్చటలు విచ్చుగరచించిత సూక్తి

నైపుణి జ్ఞానచింతామణికృతి,

తే. మణియు రసమంజరి ముఖ్య మధురకావ్య

రచన మెప్పించికొంటి గీర్వాణభాష,

సంధ్రభాష యసాధ్యంబె యందు నొక్క

కృతి వినిర్మింపు మిఁక మాకుఁ బ్రియముగాఁగ.

13

1. ఉత్ప్రేక్షోపములు = ఉత్ప్రేక్షోలంకారిమును ఉపమాలంకారిమును, జాతి = స్వభావోక్త్యలంకారిమును, పెంపు = ఆతిశయమును, ఎక్కె = పొందునట్లుగా, రసికులు = రసజ్ఞులు, బోను అనక = మెచ్చునట్లుగా, మదాలసచరిత్ర = (మదాలసయొక్క కథయైన) మదాలసచరిత్ర యను ప్రబంధమును, పలికితివి = రచించితివి;

ఉపమోత్ప్రేక్షల లక్షణములు పూర్వపద్యములలో చెప్పబడినవి. ‘స్వభావోక్తిః స్వభావస్య జాత్యాదిస్థస్య వర్ణనమ్.’ అను లక్షణము చేత జాత్యాది స్వభావ వర్ణనయే స్వభావోక్తి గాన అది జాత్యలంకార మనియు వ్యవహరింపబడుచున్నది.

2. భా.....గె - భావ = అభిప్రాయము - ధ్వని = వాచ్యాతికాయ యయిన వ్యంగ్య ముగల రచన - వ్యంగ్య = లాక్షణికార్థ ప్రయోజన రూప మగువ్యంగ్యార్థము - వీనికి - సేవధి = నిధి (‘నిధి ర్నా సేవధి’ అను.) - గాఁగ = అగునట్లుగా, సత్యావధూప్రీణనంబు = సత్య భావము ప్రీతినొందించుట ఇతివృత్తముగాఁగల ప్రబంధమును (‘తర్పణం ప్రీణ నావశే’ అను;

* ఈకాలమున నీకథ పలువుర నాకర్షించినట్లున్నది. ఉదా. ముక్కుతిమ్మన పారిజాతాప హరణము. ఇందే ‘దివిజ ద్రుప్రసవంబు’ ఆ. 5-74.

సత్యయనఁగా సత్యభామ; 'శబ్దా ఆవయవే వ్యపి వ ర్తన్తే ఇతి న్యాయా దనుగోద మితి పదైక కదే శ ప్రయోగోయం భీమాభీమనేనః సత్యాసత్యభామా ఇతి.' అని రఘువంశ చారిత్రవర్ణన వ్యాఖ్య.)

3. శ్రుతి పురాణ ఉపసంహితలు = వేదములు ('శ్రుతిః స్త్రీ వేద ఆమ్నాయః.' అను.) పంచలక్షణములు (మత్స్యపురాణాదికములు - 'పురాణం పంచలక్షణమ్' అను.) ఉపపురాణములును, వీర్వి = వీర్యవించి, సకలకథాసారసంగ్రహము = ఆశేరి గ్రంథమును, కూర్పితి = రచించితివి;

4. శ్రో.....లు - శ్రోతృ = వినువారి - అఘ = పాపములయొక్క - ఛటలు = సమాహములు, విచ్ఛగ్ = చెల్లాచెద రగునట్లుగా, నూక్తి నైపుణిక్ = మంచిమాటల నేర్పుచేత, జ్ఞానచింతామణికృతిక్ = జ్ఞానచింతాణి యనెడు గ్రంథమును, రచించితి = చేసినాడవు;

మఠీయక్ = ఇవిగాక, రసమంజరీ ముఖ్య మధుర కావ్య రచనక్ = రసమంజరి లోను గాఁగల మనోహరకావ్యముల రచనచేత, గీర్వాణభాషక్ = దేవభాషయందు (సంస్కృతభాషయందును), మెప్పించికొంటి = మెప్పుపొందితివి; (అట్టిసమర్థునికి నీవు) ఆంధ్రభాషక్ = తెలుగులో (కృతిరచించుట), అసాధ్యంబె = అశక్యమ, (కాదనుట), ఇంకక్ = ఇటువూడ, మాకుఁ బ్రియముగాఁగ్ = మాప్రీతియే ప్రధానోద్దేశ్యముగా (అనఁగా మాకు ప్రియమయిన మాకథగా), అందుక్ = ఆంధ్రభాషయందుఁగూడ, ఒక్కకృతిక్ = ఒకప్రబంధమును, వినిర్జింపుము.

సంస్కృతమందు మదాలసచరిత్ర, సత్యావధూప్రీతనము, సకలకథాసారసంగ్రహము, జ్ఞానచింతామణి, రసమంజరి, లోనుగాఁగల యద్భుతప్రబంధములను రచించిన మహాకవికి నీవు తెలుఁగొకలక్ష్యమా? కాన తెలుఁగులోఁగూడ మాప్రీతికై యొక గ్రంథముం జేయుము.

'సంస్కృతమందే అట్టిప్రబంధములు రచించినవానికి ఆంధ్రభాషలో రచించుట యసాధ్యమా' అనుట యథాపత్త్యలంకారము.

'కై ముత్యముచే నన్యః | ధామననము కావ్యపూర్వకార్థాపత్తిక్ ;

నీమోవి బంధుజీవము | నే మోదుచు నన్యజీవ మెడపుటయరుచే.' అలం.

ఉ. ఎన్నినుఁ గూర్తు నన్న, విను, మే మును దాల్చినమాల్యమిచ్చు న

ప్పిన్నది రంగమం దయిన వెండిలి నెప్పుము, మున్ను గొంటి నే

వ న్ననదండ యొక్క మగవాఁ డిడ, నేను దెలుంగురాయఁడ,

న్ననడరాయ, యొక్కొదువఁ గప్పు ప్రియావరిభుక్తభాక్కథన్.

14

ఎన్నినుక్ = ఏనిన్ను, కూర్తుక్ అన్నక్ = ఉద్దేశించినకథను వర్ణింతును అని యడుగుదువేని, వినుము = ఆకర్ణింపుమా; ఏక్ = నేనును, మునుదాల్చినమాల్యము ఇచ్చునప్పిన్నది = తాను ముందుగా ధరించినదండను నాకు పిప్పిట సమర్పించుచుండినయాబాలికయు (ఆముక్తమాల్యద యనుట. చూడి కుడు తనాచ్చారు' అని అజనము. ఆమెచేరు గోదాదేవియని ఉత్తరగ్రంథములో తెలియును.), రంగమందుక్ = శ్రీరంగమందు, అయినవెండిలి = చేసికొనిన వివాహమును, చెప్పుము = వర్ణింపుము; మున్ను = పూర్వము (కృష్ణావతారములో ననుట), ననదండ = పూల సరమును, ఒక్కమగవాఁడు = ఒకానొకపురుషుఁడు (సుదాముఁడను మాలికుఁడనుట), ఇడక్ = ఇయ్యఁగా, వివక్ = జుగుప్సతో, కొంటిక్ = గ్రహించితిని. నేను, తెలుంగురాయఁడక్ = తెలుగు వల్లభరాయఁడను; కన్నడరాయ = ఓయికర్ణాటరాజు, ప్రి...థక్...ప్రియా = వల్లభ చేత - పరిభుక్త = చక్కఁగ అనుభవించబడిన (చక్కఁగ ధరింపబడిన యనుట) దానిని -

భాక్ = పొందిన రంగమన్నారస్వామియొక్క - కథక్ = కథచేత, అక్కోడువ = అకొలుతను, కష్టము = అన్యాయము (దోలరింపు మున్ను).

‘ఏ యర్చావతారము లనేకములు, అందు ఏయవతారమును గూర్చి కృతరచింతును?’ అని యడుగును వేమా? ఓను; పూర్వము నను కృష్ణావతారమందు సుదామఁ డనుమాలాకారుడీయఁగా, పూదండలను మగి వానిచేతినుండి కొనవలసికచ్చెను గదా యని మనస్సులో నెవగించుచు కయి కొంటిని. అక్కోడువ యిప్పటికిని నామనంబున నున్నది. తా మున్ను దాల్చినమాల్యమును నాకర్పించిన చూడికుడు త్రదేవీయు ననును అయిన వివాహమును చెప్పము. ప్రయాపరిభుక్తమాల్యముం దాల్చి నే నానందించిన యాకథచే ప్రశస్తిపైన యాకొడువం దోలరింపుము. ఎంతటివానికొడువను అంతటివాఁడే తీర్చ సమర్థుఁడు. అట్లే నేను తెనుంగు రాయఁడను, నీవు నాయంతటి వాఁడవు కన్నడరాయఁడవు. ‘అవివాహముతో అక్కోడువ తీగపాలేదా? ఇంకనున్నదా?’ అందువేమా, వివాహముచేత సయితము తీగనియాకొడువ నీచేయు తత్కథా వర్ణనముచేత తీఱును. నీకవనసౌభాగ్యము అట్టిది, కావున నిన్ను ఆ కృతి నడుగుచున్నాను.

‘గోదాదేవి’ యనక ‘మునుదాల్చినమాల్యమిచ్చునప్పిన్నది’ అని రమ్యతరభగ్యంతర స్వీకారముచే పర్యాయోక్తాలంకారము. ఈభంగిచేత ఆమెను చెలువుచు భగవంతుఁడును ‘ఎవ్వఁడును భర్తను కేక్కొనరా’ దను లోకశాస్త్ర మర్యాదను గౌరవించినాఁడు.

“అత్త నామ గురోర్నామ నామాతికృపణస్య చ

శ్రేయఃకామా న గృహీయా జ్యేష్ఠా పత్య కళత్రయోః”

‘మాల్యము’ = బోదలం దాల్చు పూదండ (‘మాల్యం మాలా స్రజౌ మూర్ఘి’ అను. ఇట రామాశ్రమీయములో ‘బోదల’ నని నిశ్చయము లేదను నర్థముగా ‘మూర్ఘి’కిరసి, ఇద మతస్రమి’ అని వివరింపఁబడియున్నను, ప్రయోగములును తదునుసారులుగానే యున్నను, ఆముక్తమాల్యద ౫ ఆ. ౪౩ ప.

నీ. ‘.....కట్టెడు కమ్మ చెంగల్పవిరుల

తోమాలె లలకలు దువ్వి కంతునకునా । ర్ద్రనిబద్ధఘటకంబనఁగ నీల

తే. పుష్పకమద్రైఖ నెడమ కొక్కింత యెఱుగ । నిడినధమ్మిల్ల వలయంబునదుగునందు గొంతనే పర్క గీలించి మాపవారి । నీడ నీక్షించి క్రమ్మఱ గూడనునుచు.’

‘పీల్చబద్ధలతాంతము లర్కిఁగొప్పనం । బూని యొకింతనే పునిచి పుచ్చి.’

ఇత్యాదికథాంశముచేత మూర్ధధార్యమే యిట చెప్పబడిన దని యెన్ననగును.) ‘తెనుంగు రాయఁడఁ కన్నడరాయ’ అని తుల్యసంజ్ఞా ప్రయోగము తుల్యప్రభావ ధ్వననార్థము. - ‘రాయ’ శబ్దము అచ్చికము మగాదిగణీయము; మగాదులకు దుజ్జగును గాని ఉత్త్యంబు లేదు, కావున ‘రాయఁడు’ అని రూపము గాని ‘రాయుఁడు’ అనిరాదు.

‘.....కృష్ణరా । యనికీఁ వారిణరాజవత్తుడు కృపాయైకై చిత్రాబుడై.’ పారి.

‘.....శ్రీకృష్ణరా

యల బాహామృగ నాభిసంకుమదసాంద్రారేపపంకింబునక.’ మను.

ఇది బల్లిదాది గణీయముకానందున, సంస్కృతతుల్యంబు గాదు, కావున (బా. వ్యా. నూత్రమర్యాదచే సంబుద్ధిదుజ్జనకులలోపంబురాదు; ‘మగఁడా’ అని సంబుద్ధిగాని ‘మగా’ అని

గాదు; అట్లే ఇటఁ 'రాయఁడా' యనవలయునుగాని 'రాయ' అనరాదు; అయినను పెద్ద నాదుల ప్రయోగములయందు దీనిసంబుద్ధి డుజ్జునకు లోపము గనఁబడుచున్నది—

'శ్రీకృష్ణరాయ గుణర । త్నాకల్పా' మను. ౪. ఆ. ౧ ప. 'శ్రీతిరుమలరాయ జయ । శ్రీ తరుణీరమణ' వసు. ౨ ఆ. ౧ ప. 'ఛీరాద్భుత సాంపరాయ తిరుమలరాయ' వసు. ౪ ఆ. ౧ ప. ఇత్యాదిప్రయోగము లనేకములు గలవు.

'రాయగ్రామణి కృష్ణరాయ భవదుగ్రహరఖడ్గాహితే.' అప్ప. 'కృష్ణరాయ యభ్యుదయ మొంది.' 'భవదనీ ననిఁచెగి కృష్ణరాయ.' 'శ్రీకృష్ణరాయ నిన్ను.' 'అభిరతిఁ గృష్ణరాయ.' అని యీగ్రంథమందే కలవు. ఇట్టి మఱికొన్ని యాచ్చికశబ్దంబులకును ఇట్టిసంబుద్ధి ప్రయోగములు అందఁ దగవడుచున్నది.—

'మారారి పదాబ్జభృంగ మామిడి సిం గా.' శృం. ౧౭.

'అలఘురణోత్సాహ సరస యాబళనరసా.' నరస.

'లోకములో నేకవి కగు । నీకవనపురీవి? యబ్బునే మాపనటద'

భేకములకు నాకధునీ । శీకరములచెప్పు నందిసింగయతిహ్నా.'

ఆ. తెలుఁ గ దేల యన్న ? దేశంబు దెలుఁ, గేను

దెలుఁగు వల్లభుండఁ, దెలుఁగొ కండ.

యెల్లనృపులు గొలువ నెలుఁగవే బాసాడి,

దేశభాషలందుఁ దెలుఁగు లెస్స.

15

తెలుఁగు అది ఏల అన్నఁ = తెలుఁగులో కృతినేయు మనుటయేలయనిశంకయేని. దేశంబు తెలుఁగు = ఇది తెలుఁగుదేశము, ఏను తెలుఁగు వల్లభుండఁ = నేను తెలుఁగువల్లభరాయ నామము కలవాడను, తెలుఁగొ = తెలుఁగు భాషయన్ననో, కండ = పులకండము, ఎల్లనృపులుఁ గొలువఁ, బాస అడి = సంభాషించి, దేశభాషలందుఁ, తెలుఁగు = తెలుఁగు, లెస్స = ఉత్క్రిష్టము, ఎఱుఁగ నే = ఎఱుంగునువుగదా.

'దేశంబు తెలుఁగు' - త్రిలింగ మని శ్రీశైల కాశేశ్వర దాక్షారామ లింగములు వెలసి యున్న దేశమునకు (ఆంధ్రదేశమునకు) చేరు.

'శ్రీక్షీతిధర కాశేశ్వర । దాక్షారామంబు లనఁగ దనరాగెడునీ

త్రిక్షేత్రంబుల లింగము । లీక్షితిని ద్రిలింగసంజ్ఞ నెన్నిక కెక్కఁ.' అప్ప.

ఆదేశముచేరే తెలుఁగని అచటిభాషకును వచ్చినది.

కన్నడరాయఁడవైన నిన్ను కన్నడములో చెప్పమనక మఱియేభాషలోఁగాని చెప్పు మనక తెనుఁగుననే చెప్పమనియెద నేల యనఁగా అందులకు ఈవక్ష్యమాణకారణము లున్నవి. ఒకకారణము - ఇది తెలుఁగుదేశము, రెండవకారణము - నేను తెలుఁదేశము నభిమానించిన వల్లభరాయఁడను, మూడవకారణము ఆరెంటికంఁటెను గొప్పది. అది ఏమన, తెలుఁగుభాషయనఁ గా పులకండముగదా; నానాభాషలాడు రాజులు నిన్నుఁ గొలుచునప్పుడు వారితో నాయాభాష లాడి దేశభాష లన్నిటిలోను తెలుఁగుయొక్క యాయుత్కర్షణ నీవు కనిపటియుండలేదా.

'కండ' - 'ఖండ' శబ్దభవ మనియు పులకండ మర్థమనియు బ. సీ. కైకృతదీపిక.

'సీ. చింపి కల్పములేమి చేసెడి వనఁ గావు । నెఱుపైనకండ మండెగలుగాని.'

[జై. 8. ఆ. శబ్దరత్నాకరధృతము.

కృతి స తి ప్ర శం స

‘ఖణ్డోఽర్థః ఐత్యవే । మణి దోషేచః ।’ శేషుః.

‘ఖణ్డోఽస్త్రి శకలే చేతువికార మణిదోషయోః ।’ మేడి.

‘ఖణ్డ మస్త్రీ మణేదోషే శకలేతువికారయోః ।’ నానా.

‘మత్స్యణికా ఖణ్డసితాః క్రమేణగుణవత్తమాః.

యథాయథా హినైర్మల్యం మధురత్వం తథా తథా.’ వై శేషిక.

‘వృష్యాః త్మతక్షీణ హితా రక్త సితానిలాపహాః

మత్స్యణికాఖణ్డసితాః క్రమేణగుణవత్తమాః.’ వాగ్భట.

వ్యా. - మత్స్యణికాదయస్తయో వృష్యాః తథా త్మతక్షీణహితాః రక్తసితానిలాపహాశ్చ; తథా క్రమేణగుణవత్తమాః, ఖాతగుణాదపి మత్స్యణికా గుణకనీనిర్మలతరత్వాత్. తతోఽపి ఖణ్డో గుణవత్తరః, ఖణ్డాదపి శర్కరా గుణవత్తమా నిర్మలతమత్వాత్.

‘ఆడి’ - తెనుగును రాజులతో ఆడి నేర్చునేగాని చనినీర్చినవాడు గాఁడు - ‘నృపుఁ’ . అనుటచే తెనుగు అతని ఇంటిభాష గాదు.

క. అంకితమో యన సీ కల, | వేంకటపతి యిష్ట మైన వే ల్గుగుటఁ దడి

యాంకితమునేయు మొక్కొక | సంకేతముగా కతఁడ రస న్నెఁ గానే. 16

అంకితమో = అంకితము ఎవరికి చేయనగును, అనన్ = అనిన, నీకున్ వేల్పు = దేవత, అగుటన్ = అయినందున, తదీయ అంకితము = అతని సంబంధియగు నంకితమును, చేయుము, ఒక్కొక సంకేతముగాక = ‘వేంకటపతి’ ‘వల్లభరాయఁడు’ అని వేలువేలు సంజ్ఞలే గాని, రసన్ = భూమియందు (‘రసా విశ్వస్ఫురా స్థిరా’ అమ.) నేన్, అతఁడన్ = ఆవేంకటపతిని, కానే = కానా (అగుదును అనుట).

తే. పొత్త మిటు నేయ నీ కుత్త గోత్తరాభి

నృద్ధి యని పోవ మేల్కని వెఱుగుతోడి

భక్తిఁ ద ద్రృహగోపుర ప్రణతిఁ జేసి

వేగుటయుఁ గల్యకరణీయ విధులు దీర్చి.

17

ఇటు = వైశేషికప్రకారమున, పొత్తము = కృతిని, చేయన్ = చేసినంతట, నీకున్, ఉత్తర ఉత్తర అభివృద్ధి = అభ్యుదయము వెంబడి దానికిన్న నభ్యుదయము, (కలుగును అని శేషము.) అని = అనిపల్కి, పోవన్ = ఆదేవుఁడు అంతర్ధానము కాఁగా, (నేను), మేల్కని, వెఱుగు తోడి = ఆశ్చర్యముతోఁ గూడుకొన్న - భక్తిన్ = తత్పరత్వముచేత, తత్గృహగోపుర ప్రణతి = ఆస్వామియాలయముయొక్క ద్వారమునకు (‘ద్వారమాశ్రేతు గోపురమ్.’ అమ.) నమస్కారము, చేసి, వేగుటయున్ = తెల్ల వాతినంతట, కల్యకరణీయ విధులు = వేకువయందు (‘ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కల్యమ్’ అమ.) కావింపవలసినసంధ్యానందనాద్యనుష్ఠానములను (‘విధిర్విధానే దైవేచ’ అమ.), దీర్చి = కావించుకొని.

వ. నిం డోలగం బుండి దండనాథ సామంత సందోహంబులం బిలిపించి
బెందలకడన మందిరంబుల కనిపి వివిధ వేదాగమవిదులగు విశ్వజ్ఞంబులఁ గాని

పించికొని నమస్కరించి యాశుభస్వప్నంబు వినిపించిన హర్షించి వారును సవిస్మయస్వాతులై 'దేవా, దేవదేవుండు విజయంబు చేసిన యాస్వప్నం బనేక శోభనపరంశరలం దెలుపుచున్నయది. ఎట్లనిన, ప్రథమ మ పృథ్వీక్షణస్వప్న సాక్షాత్కారం బితోధికభక్తియు, నతండు ప్రబంధనిబంధనంబుఁ గావింపు మనుట యితోధికాగాధసారస్వ తోద్బోధంబును, నతని దేవీసమాగమం బితోధికాఖండభాండాగారసమృద్ధియు, నతని యాసతీచేతి విశదశతేచ్ఛదం బితోధికాద్వితీయసితేచ్ఛతయు, నతం డశేషనృపనేషం దత్తద్భాష లెటుంగఁచె యనుట యితోధిక సమస్తసామంత సమాజ సమాక్షణంబును, ప్రయోగభోగ పరిశిష్ట భోగం బింపనుట యితోధిక బహుప్రయసీప్రాప్తయు, కృతచెప్ప నుత్తరోత్తరాభివృద్ధియగుననుట యితోధికావత్య పరమాయురవాప్తయు, నగు. సఖర్వమహిమాతీధూర్వహఁడగు తుర్వసువంశంబునం బుట్టినట్టి నీకీట్టి శోభనపరంపర లేమ ద్భృతంబు, లవధరింపుము.

18

నిండు ఓలగంబు ఉండి=నిండుసభతీరి ('ఓలగంబు' - ఓలగంబుగా అని యర్థముగా క్రియా విశేషణముగా గ్రహింపవలయును), దం.....లన్ - దండనాథ = నేనాపతులయొక్కయు - సామంత=అరిగాఁపు దొరలయొక్కయు - సందోహంబులన్=బృందములను, పెందలకడన=ప్రాతః కాలమందే, మందిరంబులకన్ = ఇంద్రుడు (బసలకు), అనిపి = పంపి; వివి.....లు - వివిధ = పలుక గల - వేద = శ్రుతులును ('శ్రుతిఃస్త్రీ వేద ఆమ్నాయః' అను). - ఆగమ = కాస్త్రమౌక్తము లును (లేక దేవపూజావిధాన తత్సంబద్ధి విషయములను తెలుపునట్టి పాంచరాత్రాది గ్రంథములను-

'సర్వవేదః క్రియామూలం ఋషిభి ర్పమా ధోదితః

కాలో దేశః క్రియా కర్తా కారణం కార్య మాగమః

సిద్ధం సిద్ధైః ప్రమాణై స్తు హితం వాత్మ పరత్ర వా

ఆగమః కాస్త్ర మాప్తానా మాప్తా స్తత్త్వైర్ వేదినః

శృణ్వతాం జాయతే భక్తిః తతోగురు ముపాసతే,

స చ విద్యాగమాన్ వక్తి విద్యాయాన్ స్వాశ్రితో నృపః.')

విదులు = ఎఱింగినవారు - అగు విద్యజ్ఞనంబులన్ = పండితులను, కానిపించికొని = తనదర్శనము చేయించుకొని,.....స.....లు - సవిస్మయ = ఆశ్చర్యముతోఁ గూడుకొన్న ('విస్తయోద్భుత మాశ్చర్యమ్' అను.) - స్వాంతులు=మనస్సుగల వారు ('స్వాంతం హృ న్నానసం మనః' అను.), వి, (ఆశ్చర్యపడి యనుట),.....దేవా = ఓరాజా ('రాజా భట్టారణో దేవః' అను. ఈసంబుద్ధి మొదలుకొని ౪౪-వ పద్యములో 'కృష్ణరాయేంద్ర కృతి వినిర్దింపుము' అనువఱకును విద్యాంకుల వాక్యము.), దేవ దేవుండు = నారాయణుండు, విజయంబు చేసిన = వచ్చిన.....శోభన = కల్యాణ,.....అప్ప...బు. - అప్పద్వీక్షణు = ఆపుండరీకాక్షునియొక్క - స్వప్న = కలలోని - సాక్షాత్కారంబు = ఆగపడుట (ఆపుండరీకాక్షుండు కలలో ఆగపడుట యనుట), ఇతిఅధిక భక్తియన్ = ఇప్పటి తత్పరత్వమున కన్న ఎక్కువగు తత్పరత్వమును,

“దృశ్యతే భగవాన్ యస్య స్వప్నే సర్వగుభావనాః

తస్మిన్నేవ దృఢా భక్తిర్జ్ఞాయతే తస్య సంతతమ్.”

అతండు = ఆదేవదేవుండు, ప్రబంధ నిబంధనంబు = కావ్య రచనను, కావింపుము = చేయుము, అనుట = అని యానతిచ్చుట, ఇతో.....ను - ఇతః = ఇప్పటి (విద్య) కంటె - అధిక = ఎక్కుడు - అగాధ = లోతయిన (‘అగాధ మతలస్పర్శే’ అను.), సారస్వత = విద్యయొక్క - ఉద్బోధనంబును = ప్రాప్తియు, అత...బు - అతని = ఆ నారాయణునియొక్క - దేవీ = దేవియగు మహాలక్ష్మియొక్క - సమాగమంబు = రాక, ఇతో.....యన్ - ఇతః = ఇప్పుడున్నదాని కంటె - అధిక = ఎక్కుడుగు - అఖండ = తెంపులేని - భండ ఆగార = బొక్కసపుటిండల యొక్క - సమృద్ధియన్ = నింపును, అత.....బు - అతని (యొక్క) - ఆసతిచేతి = ఆభార్యచేత నున్న - విశద = తెల్లని (‘శుక్ల శుభ్ర, శుచి శ్వేత విశద శ్వేతపాణ్డరాః’ అను.) - శతచ్ఛదంబు = నూలు లేకులతామరి (‘సహస్రపత్రిం కమలం శతపత్రిం కుశేతయమ్’ అను.), ఇతో...యన్ - ఇతోధిక - అద్వితీయ = రెండవదికాని (మతెవ్వరికిని లేని) - సిత = తెల్లని - చత్రతయన్ = గొడుగు కలిగియుండుటయును (ఏకచ్ఛత్రాధి పత్యమనుట. ఇంక ననేక దేశముల నేలుట యని భా.), అతండు, అశేష నృప సేవన్ = సకలరాజుల కొలువుచేత (ఎల్లరాజులును సేవించు చుండుటచేత ననుట), తతో తతో భాషలు = ఆయా దేశభాషలను, ఎఱుంగవే = తెలిసికొన్న వాఁడవు కదా, అనుట = అనిపలుకుట, ఇతో.....బును - ఇతోధిక - సమస్త సామంత = ఎల్ల యిరుగు పొరుగు రాజులయొక్క - సమాజ = సమాహమయొక్క (‘పశూనాం సమజోఽస్యేషాం సమాజః’ అను.) - సమాకర్షణంబును = రప్పించుకొనుటయు (వశపలుచుకొనుటయు ననుట), ప్రియా.....ము - ప్రియా = కాంతయొక్క (చూడిబడుతు దేవియొక్క) - ఉపభోగ = అనుభవమునండి - పరిశిష్ట = మిగిలినదానియొక్క (ముందు ఆమెచే అనుభవించబడినదై పిమ్మట తుఱచినదాని - అనఁగా అట్టిమాల్యముయొక్క యనుట) - భోగంబు = అనుభవము (ప్రియ ముందుగా ధరించినమాల్యమును తాను పిమ్మట ధరించుట), ఇంపు = ఇష్టము, అనుట = అని వచించుట, ఇతో...యన్ - ఇతోధిక - ఇప్పటివారికన్న ఎక్కువయు - బహు = పలువురు - ప్రేయసీ = ప్రియతమలయొక్క - ప్రాప్తియన్ = లాభమును, కృతి = కావ్యమును, చెప్పన్ = రచించినచో, నీకున్, ఉత్తర ఉత్తర అభివృద్ధి = ఒకనాటికంటె ఒకనాటికి అభ్యుదయము, అగున్ అనుట = కలుగు నని చెప్పట. ఇతః అధిక అపత్య పరమ ఆయుః అవాప్తియన్ = ఇప్పటికంటె ఎక్కువయును సంతానముతోడి పూర్ణాయువు యొక్కప్రాప్తియును, అగున్ = ఆయియున్నది. [‘అగున్’ అనునీ క్రియ ‘భక్తి’ ‘ఉద్బోధనంబు’ ఇత్యాదిపదములతోపై లఘు వాక్యములందెల్ల నన్వయించును; సాక్షాత్కారమే ఇతోధికభక్తి యగు ననుటచే, అనఁగా సూచ్య సూచకములకు అభేదము చెప్పటచే, సాక్షాత్కారము తప్పకుండ ఇతోధికభక్తిని సూచించు చున్నదని భా. ఇట్లే యీకడను వాక్యములందును అన్వయించుకొనవలయును.] అఖ.....డు - అఖర్వ = తెల్లయిన - మహిమ = ప్రభావమునకు - అతిధూర్వహుండు = మిక్కిలి ధురంధరుండు (అత్యంతప్రభావశాలియనుట. ‘ఖర్వోహర్వోహమనః’ అను. ఖర్వమనఁగా కుఱుచది - దానికి విరుదమయినది అఖర్వము - అనఁగా ఉన్నతమయినది - అనఁగా మిక్కిలి గొప్పది యనుట విరోధము కూడ నఱుగ నక్కరము :—

‘తత్సాదృశ్య మభావ శ్చ తద్విరోధ స్త దల్పతా ।

తదన్యత్వం నిషేధ శ్చ సాధ్యః పట్నీకీర్తితః.’)

అగు - తుర్వస వంశంబునకొ = తుర్వసుడను రాజుపలములో (తుర్వసుడు యయాలికొడుకు - యదువునకు తమ్ముడు. ఈశబ్దమును దకారాదిగా వ్యవహరించుట పొరబాటు), ...

సీ. కలశపాథోరాశిగర్భ వీచిమతల్లి

గడుపార నెవ్వనిం గన్నతల్లి,

యనలాక్షు ఘనజటా వనవాటి కెవ్వడు

వన్నె వెట్టుననార్తవంపుబువ్వు,

సకలదైవత బుభుక్షువూర్తి కెవ్వడు

పుట్టు కామని లేని మెట్టనంట,

కటికీ చీకటితండి కరముల గిలిగింత

నెవ్వడు తొగకన్నె నవ్వజేయు,

తే. నతడు వొగడొందు మధుకైటభారిమఱిది,

కళల నెలవగువాడు చుక్కలకు తోడు,

మిసిమిపరసీమ వలరాజు మేనమామ,

వేవెలుంగులదొరజోడు రేవెలుంగు.

19

1. కల...ల్లి - కలశపాథోరాశి = పాలకడలియొక్క - గర్భ = కడుపులోని - వీచిమ తల్లి = శ్రేష్ఠమయినకరుడు (‘మతల్లికా మచర్చికా ప్రకాష్ట మద్భుతల్లజౌ, ప్రశస్తవాచకాన్య ముని,’ ‘భజ్రస్త్రజ్ఞ డొర్తిః స్వాత్ ప్రీయం వీచిః’ అను. ‘గర్భవీచి’ యనుటచే అంతఃపుర కాంతారత్నమని ధ్వనించుచున్నది.), ఎవ్వనికొ = ఏచంద్రుని, కడుపు - ఆరకొ = తనియు నట్లుగా, కన్నతల్లియొ (పాలసంద్రమునం బుట్టిన భాగ్యవంతుడనుట); [‘పాథః’ = నీరు - ‘ఉదకం పాథః’ త్రచ్చుటకు క్షీరసాగరము కలశముగానుండెను గావున కలకాభియత్యాది పదములు క్షీరసాగరమును చెప్ప నని కొందఱముతము;

‘కడంగి యమృతజలధిఁ గలశంబు గావించి

త్రచ్చునవసరమునఁ దలఁపు లమర.’

శ్రీభాగ. 8 (192)

‘కలసము’ శసాభేదముచే అదియే కలశము, పాలసంద్రపు టమృతమును పోసియుంచుటకై విశ్వ కర్తచే నిర్మింపబడిన ఘటము - దానికి సంబంధించినదిగాన కలశోదధి యనం బాలకడలియని మఱియొక మతము.

‘సాగ శేమధ్యమానేతు పీయూషార్థం సురాసురైః

పీయూష ధారణార్థాయ నిర్మితా విశ్వకర్తణా

కలాః కలాస్తు దేవానా మసితాస్తాః పృథక్పృథక్

యతః కృతాస్తు కలసాస్తతస్తే పరికీర్తితాః.’

(కాలికాపు.)

‘కలసస్తు త్రిమ ద్వయోః । ఘటః’

అను.

‘తాలవ్యా అపి దవ్యాశ్చ శమ్భు సూకర పాంశవః

కలశః శమ్భులం వైవ జిహ్వాయాం రశనా తథా.’

రామాశ్రమిధృతము.)

ఈపాదమున పరిణామాలంకారము. కనుటయనుక్రియకొఱకు వీచిమతల్లి విషయి తల్లిరూప మున పరిణతిం గోరుచున్నది.

2. ఎవ్వఁడు = ఏచంద్రుఁడు, అన.....కిక్ - అనల = నిష్ప - ఆత్మ = కంటఁ గలవాఁ డయిన ముక్కుంటియొక్క - ఘన = దట్టమయిన (‘ఘనం నిరన్తరం సాన్ద్రమ్’ అమ.) - జటా = జడ లనెడి (‘మూలే లగ్న కచే జటా’ అమ.) - వనవాటికక్ = అడవివరుసకు, వస్త్రే = శోభను - పెట్టు...వు - పెట్టు = కలిగించునట్టి - ఆ నార్తకంపు = ఋతుసంబంధి కానట్టి (తరులతాదులం దుద్భవించు పుష్పములకు ఋతునియమము కలదు, అట్టినియమము లేకుండ ఎల్ల ఋతువులయందును ఉండునట్టియనుట) - పువ్వ = పుష్పమె; (శివుఁడు చంద్రుని బోదలం దాల్చు ననుట.) రూపకము.

3. ఎవ్వఁడు = ఏచంద్రుఁడు, సకల.....కిక్ - సకల = ఎల్ల - దైవత = దేవతల యొక్క (‘బృహద్రకా దైవతాని’ అమ.) - బుభుక్షు = ఆరికటియొక్క - పూర్తికిక్ = తీటు టకు, పుట్టుకి = మొలచుటయు, ఆమని = నుఱివిడియు - లేని (చల్లక నుఱవక సిద్ధముగానున్న యనుట) - మెట్టపంట = మెరకపంటగానున్నదో (మెట్టపంట యనుటచే వఱపుచే చెడని దనుట. బ్రహ్మ చంద్రుని దేవతలకు ఆహారార్థము సృజించినాఁడు. —

‘భక్ష్యార్థం సర్వ దేవానాం సోమః సృష్టః స్వయంభువా,

తత్ప్రథమమృతం చాపి సంభూతం సూర్యతేజసా;

త్రయశ్చ త్రిశతం వైవ త్రయస్త్రింశ త్తైవచ

త్రయ శ్చ త్రిసహస్రా శ్చ దేవా స్సమం పిబన్తివై.’ దేవీపు.)

పరిణామాలంకారము.

4. ఎవ్వఁడు = ఏచంద్రుఁడు, కటికి...తిక్ - కటికి = గాఢమయిన - చీకటి = అంధ కారము - తిండి = ఆహారముగాఁగల (అనఁగా గాఢాంధకారము నడంచునట్టి) - కరముల = కిరణములయొక్క (చేతులయొక్కయనియు - ‘బలిహస్తాంశవః కరాః’ అమ.) - గిలిగింతక్ = స్పృశించుచుచెల్ల (చిక్కటిగింతిచేత్రి, తొగికన్నె = కలువముగ్గను (కలువయనెడు కన్యను), నవ్వఁజేయుక్ = వికసింపించునో (నవ్వించునో - చంద్రకిరణములు సోకినఁ గలువముగ్గ విరియు నని భా.) [తొగి యనఁగా కలువతీగి యని గ్రహించి పక్షమున దానిని నవ్వించుట యనఁగా దాని మొగ్గలను వికసిల్లం జేయుట. ‘నవ్వ జెలుపని కవిసమయము గాన నవ్వించుట యనుమాట తెల్లగులువ వికాసమునకు మాత్రిమైనం జెల్లును గాని, నల్లగులువలకును ఎఱిగులువలకును ఎట్లు చెల్లును?’ అనగా.

‘సామాన్య గ్రహణే వారిమచాం కృష్ణత్వ మేవహి

రక్తత్వ మేవ రత్నానాం పుష్పణాం శౌక్ల్య మేవచ.’ కా. క. ల.

[అనుటచే సామాన్యగ్రహణమందు పుష్పముల శైక్ల్యతరవర్ణములు అవివక్షితము లని తలంప వలయును;] రూపకాలంకారము.

మధు.....ది - మధుకైలభి = మధువు కైటభుఁడు అనునసురులకు - ఆరి = శత్రువైన నారాయణునికి - మఱది = భార్యయగు మహాలక్ష్మికి తోడఁబుట్టిన వాఁడు. జననక్రమముచేత అన్న:—

‘చిన్ని వెన్నెలకందు వెన్న దన్ని సుధాబ్ధిఁ బాడమినచెలువ లోఁబుట్టు మాకు.’ మను.

‘తతః శతసహస్రాంశు ర్నభ్యమానా త్తు సాగరాత్’

ప్రసన్నాత్తా సమత్పన్నః సోమః శీతాంశు రుజ్జ్వలః

శ్రీ రనన్తర మత్పన్నా ఘృతా త్పాణ్డరవాసిసి.’ - భార. 1).

క.....దు - కళలకు

(‘కళా న్యాయాల రైపుదొ శిల్పదా వంశమాత్రకే

షోడశాంశే చ చంద్రస్య కలనా తాలమానయోః.’ మేది)-

నెలవు = ఉనికిపట్టు - అగువాడు (చంద్రునికి పరునాటుకళ లనియు అవి లిఖితమున శుక్లపక్షమున ఒకటొకటి ఎక్కుచు కృష్ణపక్షమున ఒకటొకటి తగ్గుచు నుండు ననియు, ఒకకళ యొప్పుడును శివశిరమున నుండు ననియు ప్రసిద్ధి. ఇతిహాసాగమకావ్యాలంకారాదులకు నటువది నాలుగు కళలకును ఉనికి అనఁగా మహావిద్వాంసుడనియు.), చుక్కలకు = నక్షత్రములకు - తేఁడు = ఏలిక, మిసి.....మ - మిసిమి = కాంతికి - పర = అవతలి - సీమ = హద్దు. (ఇతని కన్న హెచ్చుకాంతి ఎవరికిని లే దనుట - ‘సీమ సీమే స్త్రియాంతేత్రే కాల మర్యాదయో గపి’ నానా.), వల...మ - వలరాజు = మన్తధునియొక్క (తల్లియగు మహాలక్ష్మికి లోఁబుట్టువు గావున) మేనమామ, - వేవెలుంగుల దొర జోడు = వేయికిరణములు గలవాఁ డగుప్రభువునకు (అనఁగా సూర్యునికి) ఉద్ది, అతఁడు రే వెలుంగు = ఆచంద్రుఁడుఁ (‘జాబిల్లి రేవెల్లు చందమామ’ ఆం. సం.). పొగడు = స్తుతిని, ఒందుక = పొందును (మిక్కిలి యుత్కృష్టఁ డనుట.)

ఈ పద్యమందు చంద్రునికి (రేవెలుంగునకు) చెప్పిన విశేషణములచేత క్రమముగా మహా కవీనత్వము సాభాగ్యము ఔదార్యము రసికత్వము గొప్పబంధువులుకలిమి వైదుష్యము విశ్వర్యము దేహకాంతి సౌందర్యము గొప్పతనము సత్స్వభావమును సూచితములు.

తే. ఆసుధాధాము విభవ మహాంబురాశి

కుబ్బు మీఱంగ నందనుఁ డుదయ మయ్యె

వేద వేదాంగశాస్త్రార్థ విశదవాస

నాత్మధిషణాధురంధరుం డై నబుధుఁడు.

20

ఆసు.....కిక - ఆ = పూర్వోక్తఁడైన - సుధాధాము = చంద్రునియొక్క (‘విభుః సుధాంశుః శుభ్రాంశుః’ అమ.) - విభవ = విశ్వర్య మనెడు - మహాంబురాశికిక = గొప్పసముద్ర మునకు, ఉబ్బు = పొంగు - మీఱంగక = అతిశయించునట్లుగా, నందనుఁడు = కుమారుఁడు, వేద.....దు - వేద = (బుగ్గణస్సామాధర్వము లను నాలుగు) శ్రుతులయు (‘శ్రుతి స్త్రీ వేద ఆత్మాయః’ అమ.) - వేద అంగ = (శిక్షా వ్యాకరణ చుంబో నిరుక్త శ్లోతిష కల్పము లనడి యాటు) వేదాంగములయు - శాస్త్ర = తర్క వ్యాకరణ ధర్మ మీమాంసా శ్లోతిషము లను నాటు) నియమన గ్రంథములయొక్కయు - ఆర్థ = అభిధేయములయొక్క (‘అభిధేయ రై వస్తు ప్రయోజన నివృత్తిః’ అమ.) - విశద = స్వచ్ఛమయిన (‘విశదః పాణ్డరే వ్యక్తే’ హేమ.) - వాసనా = సంస్కారముచేత - ఆత్మ = పొందఁబడిన - ధిషణా = బుద్ధియొక్క (‘బుద్ధి ర్మనీషా ధిషణా’ అమ.) - ధురంధరుండు = భారవాహి, విస - బుధుఁడు = బుధుఁ డను వాఁడు (బుధగ్రహము), ఉదయమయ్యెక = జనించెను.

చంద్రుని సుతుఁడు బుధుఁడు, ఆతఁడు సకలవేదవేదాంగశాస్త్రములయందు మహాప్రవీణుఁడు. కావున నే బుధధ్యాన శ్లోకమందు 'జ్ఞః' అని తద్విశేషణము :—

'ఉదజ్ఞుభో మాగధజో హరిః శ్చాత్రేయగోత్ర శృరమణ్డలసః
స భిద్ధచక్షోరు గదాధజో జ్ఞ స్త్వీశాన భాగే వరద స్సుపీతః
పీతామ్బరః పితవపుః కిరీటి చతుర్భుజో దణ్డధర శ్చ సౌమ్యః
చర్మాసిధృ త్సోమసుతః సుమేయః సింహాధిరూఢో వరదో బుధ శ్చ.'
'విధినమహంబురాశి' - రూపకము.

క. వానికీ బుధారవుఁడు ప్ర | జ్ఞాసిధి జనియించె సింహసవ్యశుఁడు తద్బా
జానికీ నాయపు తనయుం | డాన్యపతికి తనయుఁడై యయాతి జనించె. 21

వానికీ = ఆబుధునికి, ప్రజ్ఞానిధి = త్రైకాల్యజ్ఞానముకలవాఁడును

['స్మృతిర్వ్యతీతవిషయా, మతిరా గామిగోచరా,

బుద్ధిసాత్కారికీ జ్ఞేయా, ప్రజ్ఞాత్రైకాల్యగోచరా,

ప్రజ్ఞాం నవనవోచ్చేషశాలినిం ప్రతిభాం విదుః.]'

సింహసవ్యశుఁడు = (విక్రమమందు) సింహముతో తుల్యుఁడును, అగు - పురూరవుఁడు = పురూరవోమహారాజు, జనియించె = పుట్టెను; తత్ భూజానికీ = ఆరాజునకు (భూమి జాయగాఁ గలవాఁడు భూజాని. బ. స.), ఆయువు=ఆయు వసురాజు, తనయుఁడు=కొడుకై, ఆన్యపతికీ = ఆయామురాజునకు, తనయుఁడై = కొడుకుగా, యయాతి = యయాతి యను రాజు, జనించె = పుట్టెను.

క. అతనికి యదు తుర్వసులను | సుతు లుద్భవమంది రహితసూదనులు కళా
న్వితమతులు వారిలో వి | శ్రోతకీర్తి వహించె దుర్వసుఁడు గుణనిధియై.

అతనికి = ఆయయానికి, అహిత సూదనులు = శత్రువులను మ్రందించువారు, కళాన్విత మతులు = శిల్పగులతో కూడుకొన్న తెలివి గలవారును, (అయిన) - యదు తుర్వసులు = యదువు తుర్వసువు అను - సుతులు = కొడుకులు, ఉద్భవము అందిరి = పుట్టుకను పొందిరి (పుట్టి రనుట), వారిలో = ఆయిద్దఱలో, తుర్వసుఁడు, గుణనిధి వి = గుణములకు నిత్యేషమై, విశ్రుత కీర్తికీ = ప్రసిద్ధమైన కీర్తిని, వహించెను.

'అతనికి... సుతు లుద్భవమందిరి' - ఇట 'అపాయాది' సూత్రముచే 'అతనివలన' అని వలన వర్గకంబు వచ్చును, తట్టికంబట్టి కి (కు) షష్ఠీయు వచ్చును. బా. వ్యా. కా. 9.

ఇట తుర్వసువు అని తకారాదియు ఉకారాంతమును అగుఁ గాని, దకారాదియు అకారాంతమును గాదు; సంస్కృత భాగవతములో

'యదుం చ తుర్వసుం చైవ దేవయానీ వ్యజాయత.' ix - 18 (32)

'ప్రతీచ్యాం తుర్వసుం చక్రే.' ix - 19 (22)

తె. వానివంశంబు తుభువాన్వవాయ మయ్యె,

నందుఁ బెక్కండ్లు నృపు లుదయంబు నొంది

నిఖిల భువన ప్రపూర్ణ నిర్మిత్తకీర్తి

నధికు వైరి తేదీయాన్వయమునఁ బుట్టి.

23

వాని వంశంబు = ఆ తుర్వసుకులము, తుశువ అన్వయము = తుశువ [అను పేరుగలరాజు] సంతతి ('వంశోన్వయాయః సన్తానః' అమ.) అయ్యెను; అంగుఁ = ఆతుశువ కులమంగు, పెక్కుండ్రు నృపులు = పలువురు రాజులు, ఉదయంబుఁ = ఒంది = జనించి, నిఖిల..... ర్తిఁ నిఖిల = ఎల్ల - భువన = లోకములంగు - ప్రపూర్ణ = నిండిన - నిర్మిత్త = ప్రకాశమానమయిన - కీర్తిఁ = ఖ్యాతి చేతను, అధికులు విరిగిపోవువారుగా నుండిరి; తేదీయ అన్వయమునఁ = ఆతులువరాజుల దైన వంశ ముందు ('సంతతి గోత్ర జనన కులా న్యభిజనాన్వయా' అమ.), పుట్టి (తర్వాతిపద్యముతో నన్వయము).

'తుర్వసు' అనుశబ్దమే వంశనామముగా తుశువ అని తద్భవమాయే నని కవిహృదయము.

మహాస్రగ్ధర.

ఘనుడై తిమ్మక్షీతీశాగ్రణి శతకమతగ్రాన సంఘాతవాణా

శనరా డాశాంతనంతి స్థవీరకిరుల జంజాటము బ్లాన్చి యిష్టే

నిని దోర్లండ్లకపీఠికా దిరముపడిచి కీర్తిద్యుతుల్ గోచరింపె

ర్వ నరాతు ల్పన్నులై పార్శ్వములఁ గొలువఁచీప్రతాపంబు సూపె.

తిమ్మక్షీతి ఈశ అగ్రణి = తిమ్మరాజశ్రేష్ఠుడు, ఘనుడు వి = గొప్పవాడై, శత..... టముల్ - శత = వంచకములయిన (చక్కఁగా మోచుటకు శక్తి లేకున్నను బడాయికై మోచుచు శ్రమపెట్టుట వంచన - 'నికృత స్త్వపుణః శతః' అమ.) - కమత = (ఆది) కూర్చును - గ్రావసంఘాత = కొండలసమూహము - ('గ్రావాణా శైలపాషాణాః', - 'స్తోమాఘ నికరవ్యాహ వార సంఘాత సంచయాః' అమ.) - వాతాశన రాల్ = నాగశ్రేష్ఠుఁ డయిన శేషుడు (వాత = గాలి - ఆశన = ఆహారము గాఁ గలవి, వాతాశనములు సర్పములు - 'ఉరగః పన్నగో భోగీ జిహ్వాః పవనా శనః' అమ. సర్పములకు రాజు వాసుకి గాని అనంతుడు గాఁడు, కావున నిట రాట్నబ్రతునకు శ్రేష్ఠార్థఁబెప్పబడినది. - 'శేషోఽనంతః వాసుకిస్తు సర్పరాజః' అమ. భూమిని మోచువాఁడు అనంతుడుగాని వాసుకి గాఁడు.) - ఆశా అంత దంతి = దిగంతములందలి యేనుఁగులు ('దిశస్తు కకుభః కాష్ఠా ఆకాశృ హరితశ్చతాః,' 'దన్తి దన్తావళో హస్తీ.' అమ.) - స్థవీర కిరుల = ముసలి పంది ('ప్రవయాః స్థవిగో వృద్ధః,' 'వరాహః నూకగో ఘృష్టిః కోలః పోత్రీ కిరిః కిటిః' అమ.) - అనువానియొక్క - జంజాటముల్ = ఆటోపములను, మాన్చి = మాన్పించి, బ్లాన్చిని = ఈ భూమిని, గోః దండ ఏక పీఠిక = దండమువంటి (దక్షిణ) బాహు వనెడి ఒకటేయాసనమంగు, తిరము పఱచి = కుదురుగా నెలకొలిపి, కీర్తిద్యుతుల్ = యశముయొక్క కాంతలు (దానాది ప్రభవము కీర్తి యనియు ప్రతాపప్రభవము యశమనియు భేద మున్నను కవులు ప్రాయోకముగా దానిం బొటించుట లేదు. - 'శోభా కాంతి ద్యుతి శృణిః' అమ.) రోదసిక = భూమ్యాకాశములయందు ('ద్యావా పృథివ్యా రోదస్యా' అమ.), పర్వక = వ్యాపింపఁగాను, అరాతుల్ = శత్రువులు ('అభియాతి పరా రాతి ప్రత్యర్థి పరిపనినః' అమ.) నమ్ములువి = మ్రొక్కినవారై, పార్శ్వములఁ = నూరెలయంగు, కొలువఁ = తన్ను నేపించుచుండఁగా, తీవ్ర ప్రతాపంబు = తీక్ష్ణమయిన భేజమును ('స ప్రతాపః ప్రభావ శ్చ యత్యేజః కోశద్దణ్డజమ్' అమ.), చూపె = ప్రకటించెను.

తులవంశములోఁ బుట్టి తిమ్మరాజు గొప్పవాడై యేమిచేసె ననగా - ఆనికూర్తము, ఏడు కులపర్వతములు, అనంతపుండు, ఎనిమిది దిగ్గజములు, అనికరాహము - ఈపదునెనిమిదియు భూదేవిని మోవలేక మోవజాల నుని చెప్పక బడాయికై మోచుచు శ్రమపఱుచుచుండఁగా వారి యాయాడంబరమును తొలగించి యామెను దండనువంటి తనదక్షిణ బాహు వనెడి యొకశే యాసనమందు హాయిగా నెలకొల్పి, లోకమందంతట తనకీర్తి నెగడించిన వాడై, శత్రువులు తనకు మ్రొక్కుచు తనపార్శ్వములందు కొలుచుచుండునట్లుగా తీర్థమయిన తేజమును ప్రకాశింపఁజేసెను.

'తిమ్మపుండు = తిరుమల+పుండు' అని శబ్దరత్నాకరము. మేదిని = మేదముగలది - 'మేదమ్' అని మేదశబ్దము ఆకారాంతమునం గలదనుటకు - 'మదఘ్నమ్ మేద కుష్టమ్' అని కావిహోత్ర వచనము రామాశ్రయిద్భృతము. - 'మధుక్రేటభదానవేద్ధిమేదః ప్లవవిస్త్రావిషమైవ మేదినియమ్.' అని మురారి. 'తిరను' - శ్రిరశబ్దభవము. - పద్యపూర్వార్థములో 'చక్కఁగా పరిపాలించి నా' డను గమ్యమును భిన్నాంతరమునం శెప్పినందున పర్యాయోక్తాలంకారము.

క. వితరణఖని యత్తిమ్మక్షీతిపగ్రామణికి దేవకీదేవికి నం

చితమూర్తి యాశ్వరీ ప్రభుఁడై తిరుపుణ్యుడు పుట్టె సజ్జనాచననరుడై. 25

వితరణఖని=ఈవికి గని (మిక్కిలి ఇచ్చువాడు - 'ఖనిః స్త్రియా మాకరః స్వాత్' అమ.), (ఆగు), అత్తిమ్మక్షీతిపగ్రామణికి = ఆతిమ్మరాజోత్తమునికిని ('గ్రామణీ ర్నాపితే పుంసి త్రిషు శ్రేష్ఠేఽధిపే త్రిషు.' అమ.), దేవకీదేవికి = దేవకీదేవి యనెడిదేరి యాతని దేవేరికిని, అంచిత మూర్తి = మహాయమయిన మేనుగలవాడును ('పూజితేఽభ్యుతః' 'స్త్రియాం మూర్తి స్తనస్తనూః.' అమ.), అతిపుణ్యుడు = ఆత్మంతసుకృతము కలవాడును (పుణ్యాంతు సుద్ధరే। సుకృతే పాపనే ధర్మే' మేది.), (ఆయన) - ఈశ్వరప్రభుడు = ఈశ్వరరాజు, సజ్జన అవన పరుడు వి = సాధు జనులరక్షణము ఉత్తమముగాఁ గలవాడు (సాధుజనరక్షణాన క్తుడనుట - 'మారానాత్తో త్తమాః పరః' అమ.)

దేవకీదేవికిని తిమ్మరాయలకును మహానుభావుడు ఈశ్వరరాయలజనించెను.

'వితరణఖని' - అని పష్టికిం బ్రథమ. 'ఒకానొకచో విశేషణంబులపష్టికిం బ్రథమ విభాష నను.' బా. వ్యా. కా. 27.

చ. బలముగనుత్తదుష్ట పురభంజనుడై పరిపాలితార్కుడై

యిలఁయిల మోంబియ్యాశ్వరీఁడై యాశ్వరీఁడై జనియింప రూపతొక

జలమహానేస్త్రులకొ మోఱగి నైలననంబుల భీతచిత్తులై

మెలఁగెడు శిశ్రుభూషణులు మేనులఁ దాల్చిన మన్మథాంకముల్. 26

బల.....డై - బల = సామర్థ్యముచేతనైన ('స్థాల్యసామర్థ్యపై న్యేషు బలం నా కాక సీరిషోః' అమ.) - మద=హర్షముచేత ('మద స్తేజసి కిన్దుర్యాం గర్వే హర్షేభదానయోః' అమ.) - మత్త=పొగరెక్కిన వారైన - దుష్ట=చెనఁటులయొక్క (చెడ్డరాజులయొక్క - ఆసురులయొక్క యనియు భా.) - పుర = పట్టణములను (త్రిపురముల నని మహేశ్వర పరము.) - భంజనుడు = కూల్చినవాడు - వి, పరి...డై - పరిపాలిత=రక్షింపఁబడిన (విలంబడిన) - ఆర్కుడు=సత్పురు

ఘలుకలవాఁడు (మహాకల కులీనార్యసభ్యసజ్జన సాధవః' అమ. మహేశ్వర పరముగా పార్వతి కలవాఁడని యర్థము—'అర్యా దాక్షయణీ చైవ.' అమ.) - వి, ఇల పయిక్ = భూమిమీఁద ('గౌరిలాకుమ్భినీక్షమా' అమ.), తొంటి యీశ్వరుఁడెపురాణపురుషుఁడైన యామహేశ్వరుఁడే ('శివః కూలీ మహేశ్వరః ఈశ్వరః శర్వ ఈశానః' అమ.), ఈశ్వరుఁడే = ఈశ్వర రాయలుగా, జనియింపక్ = పుట్టఁగా (ఆనతిరింపఁగా), [ఏమివిశేషము జరిగె ననఁగా?] జలరుహనేత్రలక్ = కాంతలను, తొరఁగి = విడనాడి, శైలవనంబులక్ = కొండలందును అడవులయందును, భీత చిత్తులు వి = (ఈతనివలన) భయపడిన మనస్సు గలవారై, మెలఁగెడు శత్రుభూవములు = సంచ రించెడువైరిరాజులు, మేనులక్ = దేహములయందు, తాల్చిన = ధరించిన - మన్తధ ఆంకముల్ = (కాంతాలింగ నాదులచే గలిగిన కుచకస్తూరీముద్రాగులయిన) మదనచిహ్నము లనెడు మన్తధుని గుర్తులు, రూపణ్ = క్షయించెను. మహేశ్వరపక్షమున మదనుఁడు గుర్తులేకండ తెగటాతె నని యర్థము.)

పూర్వము శివుఁడు అసురులత్రిపురములను దహించి పార్వతిని వీలినాఁడు, అట్లే ఇప్పుడు ఈశ్వరరాయలు దుష్టవైరుల పురములను కూల్చినాఁడు, సాధువులను కాపాడినాఁడు; శివునిచేత మన్తధుఁడు గుర్తే లేనట్లుగా తెగటాతినాఁడు, ఈశ్వరరాయలపక్ష వెఱచి వైరులు కాంతలను విడిచి అడవులంబట్టి కామక్రీడా చిహ్నరహితు లయినారు.

శేషసుప్రాణితమయిన రూపకాలంకారము.

నీ, నిజభుజాస్త్ర త ధారుణీ వజ్రకవచంబు

దుష్ట భుజంగాహితండికుండు,

వనజేక్షణ మనోధన పశ్యతోహరుం

డరిహంస సంపద భ్రాగమంబు,

మార్గణగణపిక మధుమాస దివసంబు

గుణరత్న రోహణ ఊణిధరము,

బాంధవసందోహ పద్మవసీహేలి

కారుణ్యరసనిమ్న గా కశేత్రుఁ,

తే, డన జగంబుల మిగులఁ బ్రఖ్యాతిఁగాంచె

* ధరణిధవదత్తవివిధోపదా విధాన

మార్జిత శ్రీవినిర్జిత నిర్జరాల

యేశ్వరుఁడు తిష్ఠభూపతి యీశ్వరుండు.

27

ధరణి...రుండు - ధరణిధవ=రాజులచేత - దత్త=అర్పింపఁబడిన - వివిధ=పలుకెఱింగుల -

ఉపదా = కానుకలయొక్క ('ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహరస్తథోపదా' అమ.) - విధా =

పెంపుచేత ('విధా గజాన్నే ఋద్ధౌచ ప్రకారే వేతనే విధా' విశ్వ.) - సమార్జిత=సంపాదించఁ

బడిన - శ్రీ = సంపదచేత ('అథసంపది । సంపత్తిః శ్రీశ్చ లక్ష్మీశ్చ' అమ.) - వినిర్జిత = ఓడింపఁ

బడిన - నిర్జర ఆలయ = స్వర్గముయొక్క ('స్వ రవ్యయం స్వర్గ నాక త్రిదివ త్రిదశాలయాః'

అమ.) - ఈశ్వరుడు=వీరికయ్యిన యింగుడు కలవాడు - విశ్వరూపండు ఇంగుని మించిన వాడనుట), (అయిన) - తిష్ఠభూపతి యీశ్వరుడు=తిష్ఠరాజు కుమారుడైన యీశ్వరరాజు, —

1. నిజ...బు - నిజ=తనదైన (ఈశ్వరరాజుదైన) - భుజ=బాహువును - ఆశ్రిత=అండ గొన్నట్టి - ధారుణీ = భూమికి - వజ్ర కవచంబు = మగరాలిమైములువు (ఈతఁడేలు దేశమును పరు లెవ్వరును ఎంతమాత్రమును పీడింపలే రనుట); గుప్త...డు - గుప్త=చెనఁబడనిది - భుజంగ= పాములకు - ఆహితుండికుండు = పాములవాడు. (పాములవాడు పామును నిర్విషముం గావించి నట్లు గుప్తులను దండించి సాధువులనుగాఁ జేసినాడనుట. - ఆహితుడైన దీవ్యతీతి ఆహితుణ్ణికిఁ ఆహితుణ్ణికశ్చ; ఆహితుణ్ణమనగా పాముపడగ, దానితో క్రీడించువాడు ఆహితుండికుండు, ఆహితుండికుండును. ఆహితుండి కొపమానోక్తి చేత గుప్తులను తానుకన్యపడక ఆటగానే దమించి నాడనుట.)

2. వన.....డు - వనజేక్షణ = తామరసనేత్రలయొక్క (సాబగుకత్తెలయొక్క) - మనః = చిత్తమనెడు - ధన = లిబ్ధికి - పశ్యతోహరుండు = పచ్చెపుదొంగ (స్త్రీలు ఇతనిం జూచిన మాత్రాన ఇతనిని వలతు రనుట, అత్యంత సుందరు డనుట - వట్టి దొంగయనక పచ్చెపు దొంగయనుటచే సౌందర్యాతిశయము ఫలించుచున్నది. - పశ్యతోహరః = పశ్యంత మనాదృశ్య హరతి = చూచువానిని ఏమఱిించి హరించువాడు), అరి.....బు - అరి = వైరు లనెడి - హంస = అంచలయొక్క - సంసత్ = సమాహమనకు ('సభాసమితిసంసదః' అమ.) - ఆధ్ర ఆగమంబు = మేఘములరాక (వర్షర్తువనుట. - జలరధసమయే మానసం యా నిహంసాః' - అని కవిసమయము; వర్షర్తువురాగా హంసలు మానసమున కేగును. - ఇతనిశత్రువులు పటాపంచలై పోయినారని భా.)

3. మార్గ...బు - మార్గణ = యాచకులయొక్క 'వసిపకో యాచనకో మార్గణో యాచ కార్థి నా' అమ.) - గణ = సమాహ మనెడు - పిక = కోయిలలకు - మధుమాస = చైత్రముయొక్క (మధు తైత్తి జలే క్షీరే మధ్యే పుష్కరసే మధుః

చైత్యే చైత్రే వసంతే చ జీవాశోకే మధుద్రుమే.' విశ్వ.) - దివసంబు = దినము (కోయిలలకు చైత్రమాసపుదినమువలన ఎట్లు చాతపల్లవమకరందాద్యభీష్ట భోజనము తనివి తీత దొరకునో అట్లే ఈరాజువలన యాచకులకు సకలాభీష్టములును తనివి తీత దొరకు ననుట); గుణ.....ము - గుణ = సుగుణము లనెడు - రత్న = మణులకు - రోహణ తోణిధరము = రత్నపర్వతము ('రత్నాచలో రోహణాద్రిః' అని వైషధ వ్యాఖ్యలో మల్లినా ధుండు. - ఈరాజు సకలసుగుణనిధి యనుట.)

4. బాంధ.....శేలి - బాంధవ = చుట్టాలయొక్క (బంధువులే బాంధవులు - సం దోహ=సమాహమనియెడు ('సమాహ నివహ పూహ సందోహ విసర ప్రహా' అమ.)-పద్మ వసీ = తామరతంపరకు - శేలి = నూర్పుడు ('శేలి రాలిబ్ధనేత్రేచ' నానా. నూర్పునికి పద్మ ములతోడి మైత్రి కవిసమయ ప్రసిద్ధము - ఈశ్వరరాజు సకలబంధుపోషకుఁ డని భా.)-కారుణ్య.....డు - కారుణ్య = దయయనెడు (కరుణయే కారుణ్యము) - రస = జలమునకు 'రసో గన రసే జలే' శేమ.) - నిమ్న గాకళిత్రుండు = సముద్రుండు (నిమ్నగలు కళిత్రములుగాఁ గలి వాడు - అనగా నదులు భార్యలుగాఁ గలవాడు - 'సముద్రోబ్ధి రకూపారః పారావారః సరి త్పతిః' అమ. - అపార మయిన కరుణకలవాఁ డనుట.)

అనన్ = అని, జగంబులన్ = లోకములలో (పా. 'అన జనంబులు' - జనంబులు = లోకులు-అనన్ = అని వచించుచుండఁగా), ప్రఖ్యాతిన్ = కీర్తిని, కాంచన్ = పొందెను.

రాజు లిచ్చుకానుకలచేత ఈశ్వరరాజు ఇంద్రునివలె నైశ్వర్యవంతుఁ డాయెను. ఆ రాజు తన రాష్ట్రమును వైరులనుండి రక్షించెను, దుష్టులను సాధువులనుగాఁ జేసెను; ఆయన ఆత్యంత సుందరుఁడు, శత్రువులను పాటఁదోలివాఁడు, మహాదాత, సకల సుగుణములుం గలవాఁడు, బంధు రంజకుఁడు, కరుణానిధి ఇట్లని లోకములందు కీర్తిఁ జెందినవాఁడు.

ఇందు సీసపాదములందు మాలారూపకము, గీతమందు ఉపమ, ఆగెంటికిని సంస్పృష్టి. 'వినిర్జిత' అనునది ఉపమావాచకము.

క. ఆయాశ్వర నృపతికేఁ బు. న్యాయతమత్సైవ బుక్కుమాంబకుఁ దేజ

స్థాయజహితే లుదయించిరి! ధీయుతు లగునారసింహ తిమ్మనరేంద్రుల్. 28

ఆయాశ్వర (నృపతికే =) రాజునకును, పుణ్య ఆయతమతి = పుణ్యములయందు (పుణ్యములు చేయుటయందు) - ఆయత = దీర్ఘ మయిన ('దీర్ఘ మాయతమ్' అను.) - మతి = మనస్సు గలది (పుణ్యములు సేయుటయందు మిక్కిలి ఆసక్తి కలదియనుట), ఐన - బుక్కుమాంబకును, తేజ.....లు - తేజః=దీప్తి చేతను - లోయజహితేలు = సూర్యులగువారు (సూర్యసమతేజులు)ను, ధీయుతులు = ప్రజ్ఞావంతులును ('ధీః ప్రజ్ఞాశేమషీ మతిః' అను.), అగు - నారసింహ తిమ్మనరేంద్రుల్ = నరసరాజును తిమ్మరాజును, ఉదయించిరి = పుట్టిరి.

పుణ్యకర్తలు సేయుచుండెడి బుక్కుమదేవియందు ఆయాశ్వరరాజునకు సూర్యతేజులును ప్రజ్ఞావంతులు నగు నారసింహరాజును తిమ్మరాజును జనించిరి.

'బుక్కుమాంబ' - బుక్కు + అమ + అమ్బా అని శబ్దనిష్పత్తి. అంబ యన అమ్మయే గాన ఇట్టి ప్రయోగములు పునరుక్తిరూపితము లని కొందఱ యభిప్రాయము. నామాంతావయవమయిన 'యమ్' శబ్దమునకు పూజ్యవాచకత్వము వివక్షాన్విత మగుటచే తదవివక్షాపక్షమందు పూజార్థము వేఱు అంబాశబ్దము అనుప్రయుక్త మయినందున పానరుక్త్యదోషము లేదనుట యొప్పును. 'నృపతికి...బుక్కుమాంబకు...ఉదయించిరి ఇందలి పృష్టికై బా. వ్యా. కా. 9. టీకను చూ.

క. అందు నరసప్రభుఁడు హరి | చందన మందార కుంభ చంద్రాంశు నిభా

స్పంద యశస్త్రుందిల ది! క్కందనదై ధాత్రి యేలెఁ గలుషము లడఁగన్. 29

అందున్ = ఆయరువురయందు, నరసప్రభుఁడు = నరసరాజు, హరి.....డు - హరి చందన = చందనవిశేషము.

'హరిచందన మస్త్రీ న్యా త్త్రిదశానాం మహీరుహే

ఉపద నపుంసకంతు గోశీరే జ్యోత్స్నా కుజ్జుమయౌ రపి.' మేది.)-

పెంపుందార = కల్పవృక్ష పుష్పములు - కుంద = మొల్లలు - చంద్రాంశు = చంద్రకీరణములు-(వీనితో)-

బడిగనిభ = సమానమయిన - అస్పంద=కదలని (స్థిరమయిన) - యశః = కీర్తిచేత - తుందిల = పొట్ట

బడి పెరిగిన - దిక్ = దిశలయొక్క - కందరుఁడు = గుహలు (ప్రదేశములు) గలవాఁడు, ఐ, కలుష

ములు = పాపములు, అడఁగన్ = నశించునట్లుగా, ధాత్రి = భూమిని, ఏలెన్ = పాలించెను.

నరసరాజు మహాకీర్తి గలవాడై పాపము లడఁచి భూమిం బరిపాలించెను.

‘హరిచందన’ - చందనవృక్షములకు పూవులను చెప్పఁగూడదు - ‘నచ కసుమ ఫలే గన్ధి సారద్రుమాణామ్’ సా. ద.- ‘మందార’ - ‘ఫలేలుక్’ - ‘పుష్పమాలేషు బహుళమ్’ అను నూత్న వార్తికములచే మందారపుష్పము ఆర్థము కాదగును; కావ్యకల్పలతలో ‘ప్రాసాద సాధకైలాస మ్నారద్రు హిమాద్రయః’ అని శుభ్రగ్రామములో మందారవృక్షము పతింపఁబడియున్నది.- ఇట్టి తావులం గల యిట్టి యుపమానాధిక్యముచేత అపుష్పారతాదోష మని వామనోక్తి.- ఇందు ఉపమా లంకారము, వృత్త్యనుప్రాసమును గలదు.

సీ. ఆంభోధి వసన విశ్వంభరావలయంబు

ఘనబాహుపురి మరకతముఁ జేసె;

కకుబంశ నిఖిల రాణ్ణికరంబుఁ

జరణ మండీరంపు సాలభంజికలఁ జేసె;

మహనీయ నిజ వినిర్మల యశస్సరసికి

గగనంబుఁ గలహంసకంబుఁ జేసె

నశ్రాంత విక్రాణ నాసారలక్ష్మీకి

గవికదంబముఁ జాతకములఁ జేసె;

తే. నతిశిత కృపాణ కృత్త మత్తారివీర

మండలేశ సకుండల మకుటనూత్న

మస్తమాల్య పరంపరా మండనార్చి

తేశ్వరుండగు నారసింహేశ్వరుండు.

30

అతి.....డు - అతిశిత=మిగులవాడియైన (‘నిశిత క్షుత కాతాని తేజితే’ అను.) - కృపాణ=కత్తిచేత - కృత్త=చేదింపఁబడిన - మత్త=పొగ రెక్కైన - అరివీర=వైరికూరులగు - మండ లేశ=మాండలికులయొక్క (మండలాధిపతులయొక్క) - సకుండల మకుట=చెవిప్రాంగులతోను కరిటములతోను గూడుకొన్న - నూత్న=క్రిత (అప్పడే నఱకిన) - మస్త=శిరములయొక్క (తన్నయ మయిన) - మాల్య=సిగదండల (‘మాల్యం మాలాస్రజౌ మార్ధ్ని’ అను.) - పరంపరా=శ్రేణి యనెడి - మండన = అలంకారముచేత - ఆర్చిత = పూజింపఁబడిన - ఈశ్వరుండు = శివుఁడు గల వాఁడు (మత్తులై యుండుట సంహరణకారణము - సకుండలమకుటత్వముచే పూజాద్రవ్యోత్కర్ష - ‘నూత్న’ మనుటచే వాడని దనుట - ఈశ్వరుండు పునుక పేరుదాల్చు గావున ఈమండనము ఆయ నకు ప్రియమయిన దనుట), అగు - నారసింహేశ్వరుండు = నరసింహదేవ రాయలు - [ఈగీతము ‘మండలికరమేఘమార్తండ బిరుద’ పారి. ౧ ఆ ౧౩, ‘మండలికభాస్కర’ పారి. ౩ ఆ. ౬౦, ‘మండలికతపన’ మను. ౧ ఆ. ౮౩. ఇత్యాది బిరుదములకుం చెలివిడి.]

1. ఆం.....బుక్ - ఆంభోధి=సముద్రము - వసన=వస్త్రముగాఁ గలదైన - విశ్వంభరా= భూమియొక్క - వలయంబుక్ = చక్రమును (భూమి నెల్ల ననుట), ఘన.....ముక్ - ఘన = గొప్పదైన (గొప్పదగుట బాహువుయొక్క వలుదతనముచేత) - బాహుపురి = భుజకీర్తి యందలి - మరకతముక్=పచ్చనుగా, చేసెక్; [కొందఱు ‘మరతకము’ అను రూపము నవలం

బించి 'తనబాహుపురి' అని పఠింతురు. 'మరకత' పర్యాయము 'మరతక' శబ్దముం గలదు. దానికి 'మరం తక త్యనేన' - దీనిచే మరణమును కొట్టును - అని వ్యుత్పత్తి; విషహర మనుట. మరకత మణి శుభప్రదమని రత్నశాస్త్రము:— 'శుక వంశవత్త కదలీ శరీషకుసుమప్రభం గుణోపేతమ్ | సురపితృకార్యే మరకత మతీవ శుభదం నృణాం విధృతమ్.' బృ. సం. 'మరకతము' అను రూప మనకు 'మరకం తరన్త్యనేన' అనగా 'దీనిచే మరణమును దాటుదురు' అని వ్యుత్పత్తి; విషను ప్రకృతము తనబాహుపురియే గావున 'తన' యని నిర్దేశము మందము, అపుష్పాకమును; 'ఘన' యనుటచే పీఠతయు దానిచే వైరివిజయమును సూచితము లగుటచే అర్థపుష్పి కలగు. అలంకార ముగా ధరించె ననుటచే మహిమండలమునెల్ల ఏలుటయంగు ఆశ్రమయు, స్త్రీతియు, సాంపును భావములు. మరకతత్వాగోపము భూమికి నైల్యముచేత. - మనుచరిత్రలో ప్రథమపద్యమైన కన్దూరిమద్ర భూదేవిగా తోచునట్లు వర్ణన కలను. సంవాదార్థము:—

దృష్టదైత్యనితమ్బినీజన మనఃసంతోష సంకోచనః

కుర్యా ద్విశ్వ మనశ్వరం స భగవా న్కోదానతాగో హరిః

యద్దంష్ట్రా జ్జురకోటి కోటరకుటి కోణా న్తర స్థేయసీ

పృథ్వీభా త్యవదాత కేతక దళాలీనేవ భృక్షాజ్ఞానా.

సు. భా, 27 (28)]

—రూపకాలంకారము.

2. కకు...బుక్ - కకున్ = దిక్కులయొక్క - అంత = తుదలయొక్క - నిఖిల = సకల మయిన - రాట్ = రాజులయొక్క ('రాజ్ఞ రాట్ పార్థి క్షేధృ న్నృప భూప మహీక్షితః' అమ.) - నికరంబుక్ = సమూహమును ('స్తోమాఘ నికర వ్రాత వార సంఘాత సంచయాః' అమ.), చర... లక్ - చరణ = పాదముయొక్క - మంజీరంపు = గండపెండేరముయొక్క ('పాదాబ్జదం తులా కోటి మణ్డో నూపురోన్మస్త్రీయామ్.' అమ.) - సాలభంజికలక్ = బొమ్మలమగా ('సాలభ జ్ఞికాస్త్రీయాం వేశ్యాయాం కాస్తాది పుత్ర్యా' మితి శబ్దాబ్ధిః అని నైషధముల్లి నాథవ్యాఖ్య - గండ పెండేరమందు వారిశరములను చెక్కించె నని చరిత్రము.) ఈపాదమందు వస్తుకథనమేగాని రూపకముగాదు. రాజులకును తదీయప్రతిమలకును అభేదోపచారము, (వారి నెల్లను జయించినాఁ డని యెఱుంగునది).

3. మహ.....సిక్ - మహనీయ = పూజనీయమైన ('మహా పూజాయామ్' ధా. పా.) - నిజ = తనదైన - వినిర్మల = మిక్కిలి శుభ్రమైన - యశః = కీర్తియనెడి - సరసిక్ - కొలనికి ('కాసారః సరసీ సరః' అమ.), గగనంబుక్ = ఆకాశమును ('నభో స్తరిక్షం గగనమ్' అమ.), కలహంసకంబుక్ = రాజహంసముగా ('కలహంసస్తు కాదమ్నే రాజహంసే నృపోత్తమే' మేది.), చేసెక్. (ఈతని యశస్సు ఆకాశమునకన్నను ఎన్నియో మడుంగులు ఎక్కుడువిరివిగలది యనుట. రూపకాలంకారము; అధికాలంకార సంకీర్ణము; ఆధేయమయిన గగనముకన్న ఆధారమయిన కీర్తియందు మహత్త్వము చెప్పబడినది గావున అధికాలంకారము.)

4. అక్రా.....క్ - అక్రాంత=వీడలేంపు లేని ('సతతా వార తాక్రాన్త సంతతా విర తానిశమ్.' అమ.) - విక్రాణ = ఈవియనెడి ('విక్రాణనమ్ విరరణమ్' అమ.) - ఆసార = జడి వాన యొక్క ('ధారాసంపాత ఆసారః' అమ.) - లక్ష్మీక్ - సమృద్ధికి, కవికదంబముక్ =

కవుల సమూహమును ('కదమ్బం నికురమ్మే స్వా స్త్రీప సర్వ పయోః పుమాన్' మేది. - కవులకు నిరంతరము మిత్రలేనిధన మిచ్చుచుండె ననుట.) - రూపకము.

గుఱ్ఱులయిన వైరి మాండలికుల శిరములం దునిమి వానిని సిగదండగా గ్రుచ్చి ఆసిగ దండను పూజార్థము శివుని శిరమందు సమర్పించిన వాడయిన నరసరాజు భూమండలము నెల్లను ఆననీలగా నేలీవాడు, దిగంతములనుండు సకలరాజులను తనకు పాదాక్రాంతులం గావించి కొన్నాడు, ఆకాశముకంటెను విరివియును కీర్తిని సంపాదించినాడు, కవులకు నిరంతరము మహా ధనము వర్షించినాడు.

తే. ఆనృసింహప్రభుండు తిప్పొంబపలన

నాగమాంబికచలన నందనులఁ గాంచె,

వీరనరసింహరాయభూవిభుని నచ్యు

తాయతాంశజు శ్రీకృష్ణరాయ నిన్ను.

31

తిప్పొంటి నాగాంబలు నరసింహరాజు దేవేరులు. ఆచ్యుత ఆయత ఆంశజుక్ = శ్రీ కృష్ణనియొక్క ఎక్కుడయిన యంశమువలనం బుట్టినవాడ వైన. శ్రీకృష్ణరాయ - డులోప మునకు ౧౮ ప. టీకను చూ.

క. వీరనృసింహుండు నిజభుజ | దారుణ కరవాల పరుష ధారాహత వీ

రారి యగుచు నేకాతపః | వారణముగ నేలే ధర నవారణమహిన్. 32

వీరనృసింహుండు, నిజ.....రి - నిజ = తనదయిన - భుజ = బాహువు నందలి - దారుణ = భీషణమయిన ('దారుణం భీషణం భీష్మమ్.' అమ.) - కరవాల = కత్తియొక్క ('కాక్షేయశో మద్దాలాగ్రః కరవాలః కృపాణవత్' అమ.) - పరుష = కఠినమయిన - ధారా = వాదరచేత.

(‘ధారా పూః కాపి సేనాగ్రం పతదమ్బద్విది సంతతిః

ఖడ్గాది నిశిత ప్రాస్తే తురిదగతి పశ్యకే.' నానా.)-

హత = నశించిపోయిన - వీర = శూరులగు - ఆరి = శత్రువులు గలవాడు, అనుచుక్, ధరక్ = భూమిని, ఆవారణమహిమక్ అడ్డులేని ప్రభావముతో, ఏక ఆతప వారణముగక్ = ఒకలే గొడుగుగా (తనగొడుగునకు ఎదురుగొడుగు లేకుండ), ఏలెక్.

క. ఆవిభుననంతరంబ ధ | రావలయుముఁ బూని తీవు రహిమై దిరుమ

దేవియును నన్నపూర్ణా | దేవియుఁ గమలాబ్జముఖయు దేవేరులుగాక్. 33

ఆవిభు ననంతరంబ = వీరనరసింహరాయల తర్వాత,ఈవు, తిరుమల దేవియు, అన్నపూర్ణాదేవియు, కమలా అబ్జముఖయుక్ = కమలయనెడి కమలవదనయు (లేక చంద్ర వదనయు), దేవేరులుగాక్ = రాణులుగా, రహిమైక్ = హర్షముతో, ధరావలయుముక్ = భూమండలమును, పూనితి = బుజమునంగొంటిపి (మోవందొడంగితి, ఏలందొడంగితి వనుట.)

పూర్వముద్రణమందు 'కమలాబ్జముఖులు' అనిపాఠము. దానికి 'కమలము వంటియు చంద్రునివంటియు ముఖము గలవారు.' అని యర్థము. దేవేరుల వదనముల యుపమానములయందు చెప్పబడిన యీ భేదమునకు నిమిత్త మగుపడదు. మఱి యీవిశేషము లేకున్నను లోపములేదు. 'తిగుసులేవి' - ఇందు లకారముపై అకారమునకు లోపమునకును పీఠికం జదువుడు.

నీ. తొలఁగెను ధూమకేతుక్షోభ జనులకు,
 సతివృష్టి దోషభయంబు వాసె,
 గంటకాగమభీతి గడచె, నుద్ధత భూమి
 భృత్కటకంబెల్ల నెత్తువడియె,
 మాసె నఘస్ఫూర్తి, నరుభూములందును
 నెలమూడు వానలు నిండఁ గురిసె,
 నాబాల గోపాల మఖిల సద్వ్రజమును
 నానందమున మన్ని నతిశయిల్లె,

తే. బ్రజల కెల్లను గడు రామరాజ్యమయ్యెడ,
 జారుసత్త్వాధ్య, యీశ్వర నారసింహ
 భూవిభుని కృష్ణరాయ యభ్యుదయమొంది
 పెంపుతో నీవు ధాత్రి బాలింపఁగాను.

34

చారు.....రాయ - చారు = మేలయిన - సత్త్వ = వ్యవసాయముచేత ('ద్రవ్యాస్య వ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీ తు జన్తః' అను.) - ఆధ్య = ధనిబండయిన (- సత్త్వాధీభిః డయిన - 'ఇధ్య ఆధ్యో ధని' అను.) - ఈశ్వరనారసింహ భూవిభుని కృష్ణరాయ = ఈశ్వరరాజు కొమరుఁ డయిన నారసింహరాజయొక్క పమారుఁడ వయిన కృష్ణరాయఁడా, నీవు, ఆభ్యుదయము = మేలును, ఒంది = పొంది.

('పూసె నెగసె బొదలెఁ బొనరెఁ బొంచె నటన్తు | పలువలందు మొదలఁగలుగు నట్టి వ్యంజనంబు లడఁగి వానివై స్వరములు | నిలుచు వలయునపుడు నీరజాక్షి.' అప్స.), పెంపుతో = ఆభివృద్ధితో, ధాత్రి = భూమిని, పాలింపఁగా = ఏలుచుండఁగా (ఇంపు గాగమలలుభులు 'పాలింపుచుండ' అని పఠించికొందురు. ఇంచుగాగమమందు చకారమునకు పర్వము వచ్చిన రూపములంగని లక్ష్యమార్తప్రమాణకంబుగా కొందఱు ఇంపుగాగమమునం గల్పించి కొన్నారు;)

1. జనులకు, ధూమకేతు క్షోభ = తోఁకచుక్క బాధ ('అగ్న్యైత్వా తౌ ధూమకేతూ' అను.), తొలఁగెను; అతివృష్టిదోష భయంబు = అధికవర్షమనెడు దోషమువలని వెఱపు, వాసె = పోయెను. - అతివృష్టి ఈతిబాధలలో నొకటి - ౨ ఆ (౪౩) చూ.

2. కంట.....తి - కంటక = (పిండాది దండు వంటి) తుద్రశక్రపులయొక్క ('కట్టకః పులకే నేహ ద్రుమాశ్లే తుద్రవై రిణి' నానా.) - ఆగమ = రాకవలని - భీతి = భయము, కడచె = పోయెను; ఉద్ధ.....లక - ఉద్ధత = గర్వించిన - భూమిభృత్ = రాజులయొక్క - కటకంబు ఎల్లక = రాజధాను లన్నియు (లేక - శివరము లన్నియు - లేక - సేన లన్నియు - 'కటకః శివరమ్' అని మాఘములో [5-59] మల్లి నాథవ్యాఖ్య - 'కటక స్త్వద్రి నిరమ్నై బాహు భూమశే! సేనాయాం రాజధాన్యాంచ' పేను.), ఎత్తువడియె = బలహీనము లయ్యెను; (కటకంబు ఏకవచనమయినను ఎల్ల శబ్దముచేత బహుత్వమర్థ మగుచున్నది.)

3. అనున్యార్థి = పాపముయొక్క (అంహో దుఃఖ వ్యసనే వ్యభుమ్ అను.) ప్రసారము మానె = అడగిపోయెను; మరుభూములందున్ = నిరలప్రదేశములందు సయితము ('మరు రాని గిరి ధన్వనోః' మేది.), నెలన్ మాఁడు వానలు = నెలకు మాఁడేసి వర్షములు, నిండన్ = తనివితీరు నట్లుగా, పరిసెన్ = వర్షించినవి.

4. అభి.....యన్ - అభిల = సమస్తమయిన - సత్ = మంచి - ప్రజమునన్ = జనులను (సజ్జనులసమూహ మంతయు అనుట), ఆబాలగోపాలము = ససులకావంశిలవాండ్లు మొదలుగా, ఆనందమునన్ మున్కిన్ = సంతోషముతోడి బ్రదుకుచేత, అతిశయిల్లెన్ = వర్ధిలెను, ప్రజలకెల్ల = జనుల కందఱును, కడున్ = మిక్కిలి, రామరాజ్యము = శ్రీరాముల వారి రాజ్యములె అకాలమరణాదిరిహితమై సుఖమైన రాజ్యము, అయ్యెను.

క. తునియలు తొమ్మిది యట పదు

నెనమండ్రట మోచువా రనేకప కీటి కూ

ర్తన గాహు లేటి లావరు

లని తొనకబాహు వొకటి యవని భరించెన్.

35

తునియలు = (భూమియొక్క) ఖండములు, తొమ్మిది యట (కొంచెపాటివే యని తిర స్కారము అటశబ్ద భా.) మోచువారు, అనేకప కీటి కూర్తనగ అహులు = ఎనిమిది దిక్కులయే నుండు (దస్తీదస్తావలో హస్తీ ద్విరదోఽనేకపో ద్విపః' అను.) - పంది ('వరాహః నూక లో ఘృష్టిః కోలః పోత్రీ కిరిః కీటిః' అను.) - తాచేలు ('కూర్తే కమత కచ్చపా' అను.) - ఏడు పర్వతములు - ఆదిశేషుండును - పదునెనమండ్రట (అసమర్థులని హేళనము అటశబ్ద భావము.); ఏటిలావరులు = ఏపాటిబలవంతులు (ఇనీ కేవలము దుర్వులు లనుట), అని = అనుకారణముచేత, తావకబాహువు = నీ (దక్షిణ) భుజము, ఒకటి, అవనిన్ = భూమిని, భరించెన్ = మోచెను.

ఓకృష్ణరాయఁడా నీవు చక్కఁగా సకల భూమిని పాలింపం దొరకొంటివి అని భా.

గమ్యమైన యాయెలుటను భుజమున మోచుటయని అంతకన్న చారుతరమైన విధమునం జెప్పట చేత పర్యాయోక్తాలంకారము; ఆమోచుటకు అనేకపాదు లందలి తిరస్కారము కారణముగాఁ జెప్పటచేత హేతుత్పేక్ష; గెంటికిని సంకరము. వానికన్న బాహువు బలాధికమని వ్యతిరేకాలంకారము వ్యంగ్యము.

'తునియలు' - 'ఇంద్రిద్విప కశేరు తామ్ర గభస్తీ నాగ సౌమ్య గన్ధర్వ చారణ భారతాఖ్య నవఖణ్డ మణ్డితే' అని మహాసంకల్పము. అష్టదిగ్గజములు—

'విరావతః పుణ్డరీక్షో వామనః కుముదోఽర్జునః

పుష్పదంతః సార్వభౌమః సుప్రతీకస్తు దిగ్గజాః.' అను.

సప్తవలపర్వతములు.—

'మహేష్ఠో మలయః సహ్యాః శుక్తిమా నృత్యపర్వతః

విన్ధ్య శ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తై తే వలపర్వతాః.'

సీ. తొలువొల్ల నుదయాద్రిశిలఁ దాఁకి కెరలు నీ

యసి లోహమున వెచ్చనై జనించె;

మఱిగొండవీ డెక్కి మార్కొని నలియెన
 యల కసవాపాత్రు న్నటి రాజె;
 నటసాగి జమ్మిలోయఁ బడి వేగ దహించెఁ,
 గోన బిట్టేర్చెఁ; గొట్టానఁ దగిలెఁ;
 గనకగిరి స్ఫూర్తిఁ గరచె; గౌతమిఁ గ్రూఁచె;
 నవుల నాపొట్నూర రవులుకొనియె;
 తే. మాడెములు వ్రేల్చె; నొడ్డాది మసి యొనర్చెఁ;
 గటకపురిఁ గాలెప్ప గజరాజు గలఁగి నటవఁ
 దోఁడ చిచ్చన; నొర నీ దురవగాహ
 ఫేలదుగ్రప్రతాపాన్ని కృష్ణరాయ.

36

కృష్ణరాయ (సంబుద్ధి), నీ.....న్ని - నీ (యొక్క) - దురవగాహ = చూరరానిదై -
 ఫేలత్ = క్రీడించుచున్న - ఉగ్ర = తీక్షణమయిన - ప్రతాప = తేజమనెడు - అన్ని = నిప్పు,
 తోఁకచిచ్చు = నిడుదనిప్పు (పొలములో చల్లాటవండుటకు పిడక వెంబడి పిడకగా పెట్టిన
 నిప్పు), అనక్ = అనునట్లుగా,—

1. తోలుదొల్త = మొట్ట మొదట, ఉద...రక్ - ఉదయార్ది = ఉదయగిరి దుర్గమనెడి
 (ఇది నెల్లూరుజిల్లాలోనిది) - శిలక్ = చెకుముకి రాలిని, తాఁకి = తగిలి, క...నక్ - కరలు = తీండిం
 చిన - నీ (యొక్క) - అసి = కత్తియనెడు - లోహమునక్ = ఇనుమునంగు, వెచ్చన వి
 జనించెక్ (దశసరియైన యనుపరేకుతో చెకుముకి రాలిమీఁద కొట్టిన నిప్పు జనించు విధముగా
 కృష్ణరాయని కత్తి ఉదయగిరిం గొట్టగా అతని ప్రతాపము జ్వలింపఁదొడంగె నని యర్థము; -
 ఆఁడెడు దిగ్విజయములో తోలుతే ఉదయగిరి దుర్గముం బట్టెనని భా. 'వెచ్చనై జనించెక్' -
 ప్రతాపమున 'వెచ్చన' జెప్పట కవిసమయము. - 'ప్రతాపే రక్తతోష్ణత్వే' - కా. క. ల.)

2. మఱి = పిమ్మట, కొండవీడు = కొండవీటి దుర్గమును, ఎక్కి (కర్త - ప్రతాపాన్ని)
 (కొండమీఁది యింటిని తగులుకొని అనియును), మార్కొని = ఎదిరించి (కర్త కసవాపాత్రుఁడు),
 నలియెన = యుద్ధములో నుగ్గునూచమయిన (పాడుము అయిన అనియు) - అల = ఆ (ప్రసిద్ధుఁ
 డయిన) - కసవాపాత్రుక్ = ఆపేరి గజపతిరాజ సేనానిని (కసవయిన యాపాత్రుని అనియు),
 అంటి, రాజేజ్.

3. అటక్ = అచటినుండి, చాఁగి = జరిగి, జమ్మి లోయక్ = జామి యనుపురముతోఁ గూడు
 కొన్న పల్లపునీమయందు (జమ్మిచెట్లు గల పల్లపునాటియందు అనియు), పడి = చొచ్చి, వేగ = వడిగా
 ('వేగి' అనిపా. వేగిదేశము నని యర్థము.), దహించెక్ = కాల్చెను; గోనక్ = గోనసీమను
 (అడవిని అనియు), బిట్టు = తీవ్రముగా, ఏర్చెక్ = కాల్చెను, గొట్టానక్ = కొట్టము అనుపేరి
 పురమును (పసుల శాలను అనియు), తగిలెక్ = అంటుకొనెను;

4. కనకగిరి స్ఫూర్తిక్ = కనకగిరి దుర్గముయొక్క (బంగారపుఁ కొండయొక్క - అనఁగా
 బంగారుముద్దలయొక్క అనియు) ప్రకాశమును, కరఁచెక్ = కరఁగించెను; గౌతమిక్ = సప్త గోదా

వరములో గౌతములవారు తెచ్చుకొన్న పాశుయగు గౌతమిని, క్రాంచెక్ = కాంచజేసెను (గౌతమీ తీరదేశమును జయించెను - నీటిని కాంచె ననియు); అవులక్ = అనుపిమ్మట ('అవలక్' అనుటకు రూపాంతరము జఘన్యము - 'అవలక్' అని ప్రాయుక్తము, 'అవలనక్' అనుదానికి క్షీణరూపము), అపొట్నూర్క్ = పొట్టనూరనుపేరి ప్రసిద్ధపట్టణమున (ఉముక్ గలయూర ననియు ఊరు శబ్దము వలన బౌపనిధక్తికకార్యము), గవులుకొనియెక్ = మండెను.

మాడెములు = మాడెము లనెడుసీమను (మాడుగు * లని ఇప్పటివ్యవహారము - ఈరూపము నకు మేడ లనియు అర్థము), ప్రేల్వెక్, ఒడ్డాదిక్ = ఆపేరినగరమును (ఒడ్డు = వైరులసేనావ్యూహ మును, అనిక్ = తొలుతను), మసిఒనర్చెక్ = దగ్గము చేసెను; గజరాజు = ఉత్కల కళింగ దేశముల యేలికయైన గజపతి (సరికాఁ దనియు), కలంగి = బెదరి - పఱుక్ = పలాయితుఁ డగునట్లు (పలాయిత్ మగునట్లు), కటకపురిక్ = ఉత్కల రాజధానియైన కటకమును (కటక మనఁగా శిబిరమునం గావున శిబిరపుఁ బురమును అనియు - లేక - పురివంటి నెత్తము ననియు), కాల్చెక్ = దహించెను; బౌర = ఆశ్చర్యము.

ఇంగు ప్రతాపము వాలాగ్నిగా నుత్పేక్షింపఁబడినది; 'అనక్' తద్వాచకము. అందులకు రూపకము అంతటను అంగముగా నున్నది. 'ఉదయాద్రిశిల' 'అసిలోహము' ఇత్యాదులందు శబ్ద భేదముచేతను, 'కొండవీడు', 'నలి' ఇత్యాదులందు శ్లేషచేతను అరూపకము నిరూఢమయినది. - 'వెచ్చనై జనించె' 'రాజై' లోనగు క్రియాపదములు దాహ వాచకములు, ప్రతాప పరముగా వానికి శత్రువిజయమే అర్థము.

కృష్ణదేవరాయలు కళింగవిజయములో క్రమముగా - ఉదయగిరి, కొండవీడు, జమ్మి, కోన, కొట్టాము, కనకగిరి, గౌతమి, పొట్నూరు, మాడెములు (మాడుగులు), ఒడ్డాది, కటకము - వీనిని జయించెను. - ఈధాటి ఉదయగిరిమొదలు కటకమువఱకు ఋజురేఖగా నుండక వడియెడమలకు జరుగుచును కొన్ని సమయములలో వెనుకకుంగూడ కొంతకొంత నడచుచును కావించఁబడినది గావున వంకరలంబటియు తోఁకతోఁ బోల్పుట.

ఉ. చిత్రము కృష్ణరాయనృపశేఖర నీదగు ధాటి కోడి స

ర్వస్త్ర నిలిప కామినుల వాడకుఁ గాఁపులు వోయి రుత్కల

క్షుత్రియపాత్రులెల్లఁ గసుగందని మేనులఁ దొంటిపెద్ద లే

సూత్రముఁ బన్నినారొ బలసూచనువీఁటికిఁ గొండవీటికిన్.

37

కృష్ణ.....ర = రాజోత్తముఁడ వైనకృష్ణరాయ, ఉత్కలక్షుత్రియపాత్రులు ఎల్లక్ = పాత్రబిరుదాంకితు లయినయోధ్యక్షుత్రియులు అందఱును, నీడి = నీయది - అగు - ధాటికిక్ = దాడికి ('శత్రుసేనావమర్దాయ సద్యః సుభటః ఘోటక్తః | విజగీమః ప్రవృత్తిర్యా సా ధాటితీనిగద్యతే.' 'నీజయధాటికిక్' అని పా.), సర్వస్త్ర = ఎల్లెడలను (బా. వ్యా. తత్స. ౨౩ లో 'సర్వస్త్ర విభాషనగు' - అనుటచే సర్వస్త్ర ప్రయోగార్హమైనది), ఓడి = పరాజితులై, నిలిప కామినుల వాడకుఁ = దేవాంగనల గృహపంక్తికి (వీరస్వర్గమున కనుట - పిమ్మట బలనూదనుపీ డనుటచేత రాజమహేంద్రవరము చెంగటి యడవులలోని శిబరశ్రీల గూడెముల కనియు -

* 'కలశమిడ్డట్లుగా మొగమాడు | వసురంగ శ్రీయుద్ధములుజెల్లించె'

యుద్ధములుని బెజవాడ శిలాశాసనము. (తమిళము 'మేడై' 'మాడి.')

‘సురపతి ర్బలారాతిః శచీపతిః’ అను.), కసుగందని = కసురు(దనము (లేతదనము చెడని - యుద్ధపు గాయములు తగులని) - మేనులక = దేహములతో, కాఁపులు పోయిరి = కాఁపురములు పోయినారు; చీత్రము = ఇది చిత్రముగా నున్నది; లొంటిపెద్దలు = పూర్వకాలపు మహాసభావులు కొండపీఠికిఁ = కొండపీఠి దుర్గమునకును, బలనూదనుపీఠికిఁ = ఇంద్రునిపురమునకును (స్వర్గమున కనుట - రాజమహేంద్రవరమున కనుటయు - కొందఱు అమరావతి కనియు, కొందఱు అమరా రామమున కనియు ఆర్థము చెప్పదురు.), వీనూత్రిము = వీరహస్త్యమార్గమును, పన్నినారో = కల్పించినారో (‘శిశ్రుబుద్ధిః పలాయన’ మను రాజనీతి సూత్రము నని భా.)

కృష్ణరాయనిదాడికి ఎల్లయెడలను ఓడి ఓశ్రదేశపుఁ బాత్ర బిరుదాంకితి త్పత్రియు లందఱు కొండపీఠినుండి ఇంచుకేనిపోరి గాయములు పొందకయే వీరస్వర్గమున సురాంగనల యిండ్ల కేగిరి. లోకములో వీరులు పోరితమున ఎదురుగాయములుపడి మృతులై స్వర్గమున సురాంగ నలం గూడుట ప్రసిద్ధము. వీరు అట్టి శ్రమ లేకయే వారిం గూడుట చిత్రముగా నున్నది. కొండపీఠినుండి ఆయింద్రపురికిం బోవుటకు వీరిపెద్దలు ఏ రహస్యమార్గమును కల్పించినారో గదా. పలాయితులై రాజమహేంద్రవరపుఁ గానలలో చెంచుగూడెములలో దాగి రని భా.

వీరస్వర్గపర మయిన యర్థమున విరోధము శబరపల్లిపర మయిన యర్థముచేత ఆభాషించి నందున విరోధాభాసాలంకారము.

‘కసుగందని మేనులక’-పూరిగజవని దేహములతో నని యితరులు వ్రాసిన యర్థము కనవు శబ్దములేనందున పాసంగమిచే త్యక్తవ్యము. -

ఇచట జోగిజగ న్నాథ పండిత వ్యాఖ్య. - ‘కృష్ణదేవరాయలవారు కొండపీఠి దుర్గముం బుచ్చుకొని ఆపట్టణమందు ధర్మధ్వజమెత్తించి దానిక్రిందికి వచ్చిన వారికి అధియప్రదాన మని ఘోషింపఁ జేసినారు, అని ప్రసిద్ధము గనుక ఉత్కల దేశాధీశులు యుద్ధధయ భ్రాంతులై ఆకొండా క్రిందికి వచ్చియుండు వఱకు, అయినకియే దేవతాస్థీలవాడకు కాపులు ఉన్నట్లుగా నున్నది; ఎందుచేతననగా, ప్రబలు లయిన వీర జడిసిరి గనుక, ఇతర దేశాధీశులు మానుకొని అరియప్పనములు ఇచ్చిరి గనుకను, లోకములో యుద్ధము లేకపోయినందున దేవతాస్థీలవాడకు ఎవరును వెళ్ళు వారు లేకుండఁ చేయుటకు కారణము వీర గనుకను, కొండపీఠియందు ఉనికియే యింద్రపట్టణ మునకు కాఁపు అయెను. కనుక ఆశ్చర్యము అనుట.’ - ఈయూహ కొంత చమత్కారముగా నున్నను, కాఁపుండుటకు కసుగందవలసిన నియమము లేనందునను, ఈయర్థమునకు ‘కాఁపులు పోయి’ రనుటకన్న ‘కాఁపులు నిల్చిరి’ అనవలసియుండుట చేతను, ఈమఠము త్యక్తవ్యము.

ఉ. కూరిమిఁ గృష్ణరాయ నృపకుంజర చేరెఁ గలింగ రాజ్య ల

క్ష్మీ రమణీ లలామ నిను మిన్నులు ముట్టిన మోహనాలతోఁ,

గారణ మట్ల లక్ష్మీ గసుగందని వేడుకఁ గృష్ణరాయనిం

జేరునకాక, వావి నెడఁ, జెందునె సోదరుఁ డైన రుద్రునిన్?

38

కృ.....ర = కృష్ణరాయ రాజోత్తమా (కుంజరశబ్దము ఉత్తరపదమైనప్పుడు పుల్లింగం బున శ్రేష్ఠార్థగోచర మగును. ‘స్వరుత్తరపదే వ్యాఘ్ర పుష్ప వర్ష భ క్షణరాః సింహ కార్దూల నాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః’ అను., నృపకుంజర - ఉపమానోత్తర కర్తృధారయము -

కావున పూర్వపద ప్రధాన మయినది. దానం జేసి యదంత పుల్లింగ మహద్వాచక కార్యములు ఉత్పదుజ్జులు సంబుద్ధ్యకారము, డుజ్జోపము లోనగునవి.), కలింగరాజ్య లక్ష్మీరమణీలలామ = కలింగరాజ్య లక్ష్మీయనెడి సుందరీలిలకము -

[‘అశ్వ భూషా పుణ్ణి పుచ్చ శ్రేష్ఠ శృంగార కేతుషు
లిశ్లే ప్రభావే పురుషే లలామోఽస్త్రీ లలామ చ.’ నానా.

లలామ శబ్దము నకారాంత మయినను అకారాంత మయినను తెలుగున ‘లలామము’ అని మువర్గ కముం భొందవలయును; అట్లు పొందమిని చరితాదిగణ పాఠముచేత నైనను, ‘అత్తేమ నిజంత’ నూత్రమందలి బహుళ గ్రహణము చేతనైనను సాధంపవచ్చును.], కూరిమిక్ = ప్రేమచేత - మిన్నులు ముట్టిన మోహనాలతో = అక సమంటిన యేనుగులతో (కలింగరాజు గజపతి గావున కృష్ణరాయ నికి అత్యున్నతము లయిన యేనుగులను కానుక పెట్టెనని భా. - టెక్కములతో నని యొకటిక - ‘మోహనే కేతు మూర్చే స్త్రీ’ వైజయంతి - అనురాగముతోడి యాసలతో ననియు, - ‘మోహనా’ లనగా కోటయందలి శత్రునిరసనసాధనము లని కొందఱిట్టిక. ఆపక్షమున వానింబిఱికి తెచ్చినాఁ డని భా. - దేవాలయపుద్వారముమీఁది తాతిదూలమునకు మోహనరాయ యనిపేరు.), నినుక్ చేరెక్ = వచ్చి నిన్నుఁ గూడినది; కారణము అట్ల = ఇందులకు కారణము సరిగానున్నది; (ఎట్లన) - లక్ష్మీ, కసుగందనివేడుకక్ = వాడిపోనియనురాగముతో, కృష్ణరాయనిక్ = సామియైన శ్రీకృష్ణుని (కృష్ణదేవరాయలను అనుటయు,) చేరునకాక = పొందునేకాని, వాచిచెడక్ = వరుస చెడిపోవు నట్లుగా, సోదరుఁడైన రుద్రునిక్ = తోఁబుట్టువయిన రుద్రుని (కలింగరాజయిన వీరరుద్రుని అనుటయు), చెందున్ = కూడదు.

కృష్ణరాయ, కలింగలక్ష్మీ తానులక్ష్మీ గావున కృష్ణుఁడవైన నిన్నుఁ గూడినది, రుద్రుఁడగుట చేత తనకుం దోఁబుట్టు వయిన కలింగరాజును (వీరరుద్రుని) కూడదాయెను. ఇట్లుచేయుటకు వాచి సరియైన కారణమే గదా.

కలింగలక్ష్మీప్రాప్తికి కారణము గానట్టి వాచిని తత్కారణముగాఁ జెప్పటచేత హేతుా త్ప్రేక్షాలంకారము - అందులకు కృష్ణరాయ వీరరుద్రులకు కృష్ణరుద్రులతోడి యభేదరూపకము అలగముగా నున్నది.

సీ. కచినక్త ఫణికించుకము చూళి వీరకే

దారంపుఁ బొగ చందంబు నొందఁ,

గలయ నంగమున మర్కటకీటకృత మైన

మగ్గంబు నేత్ర సంపద వహింప,

ధ్వంత గహ్వర శిలాతాడితాలికచిక్క

ణా స్రవంకము చంద్రమై పొసంగఁ,

దను భృశ శ్రాంతవేష్టన లగ్నబర్హి బ

ర్హంబు మువ్వన్నె చుంగై చెలంగ,

తీ. నిద్ర మేల్కొంచి, సెలయేట నీడఁ గాంచి,

గోపవేషంబు నెడి, తొంటి భూపవేష

మగుట యవ్వనమహిమగా నలికి యచట

విడుచు గజరాజు నీధాటి వింధ్యవాటి.

39

నీధాటి = నీయొక్క విజయ యాత్రయందు, వింధ్యవాటి = వింధ్యారణ్యమందు, గజరాజు = (పలాయితుడై దాగియున్న) కలింగరాజు,

1. కచ.....ము - కచ = తలవెండ్రుకలయందు ('కచః కేశః శిరోరుహః' అను.) - సక్త = అంటుకొన్న - ఫణికంచుకము = పాప వబుసము ('సహ కర్షుక నిర్దోశా' అను.), మూలిక = శిరమునందు, వీర కేదారంపుర బాగ చందంబుక = వీరకేదార మనెడి (వీరకేదార మనగా రంగారంగోచిత మయిన శిరస్త్రము అని ప్రాణ్యము.) తలపాగయొక్కతీరును, ఒండక = వహింపగా (అట్టిపాగగా అగపడగా అనుట),

2. కలయక = అంతటను, అంగమునక = దేహమందు, మర్కటకీట కృతము = సాలెపురుగు చేత చేయబడినది ('లూతా స్త్రీ తస్తువా యోర్ణనాథ మర్కటకాః సమాః' అను.), వన - మగ్గంబు = నేత, నేత్ర సంపదక = వలిపముయొక్క ('స్వాజ్ఞ టాంకుకయో శ్చేత్రమ్' అను.) సాంపును, వహింపక = తాల్చగా (వలిపవస్త్రముగా నగపడగా ననుట),

3. ధ్వంత.....ము - ధ్వంత = చీకటితోడి ('అన్ధకారోఽన్త్రాయం ధ్వంతమ్' అను.) - గవ్వార = గుహయందలి ('దేవఖాతదితే గుహా । గవ్వారమ్' అ.) - శిలా = తాలిచేత - తాడిత = కొట్టబడిన - ఆలిక = నుదుటి యందలి ('లలాట మలికం గోధిః' అను.) - చిక్కణ = చిక్క నయిన ('చిక్కణం మస్మణం స్నిగ్ధమ్' అను.) - అస్ర = నెత్తుటి యొక్క ('అస్రః శోణే కచే పుంసి క్లిబ మశ్రుణి శోణితే' మేది.) పంకము = బురద, చంద్రము వి = సిందూర (లిలక)మై, పాసగక = ఒప్పుగా - రాత్రి దాగుటకై దూతిన చీకటిగుహలో నుదురు ఒక తాలికి తగులగా గాయమై కాటి పేరుకొన్న నెత్తురు సిందూరలిలకమువలె నొప్పుచుండె ననుట;

4. తను.....బు - తను = దేహమయొక్క - భృశ = మిక్కుటమైన - శ్రాంతి = బడలిక చేత నయిన - శేష్టన = పొగింతలయందు - లగ్న = అంటుకొన్న - బర్హి బర్హంబు = నెమలి పురి, మువ్వన్నె చుంగు వి = నీల రక్త పీతము లనెడి మూడు వన్నెలుగల యుత్తరీయపురజెఱుగుగా, చెలగక = ఒప్పుచుండగా, నిద్ర మేల్కొంచి, నెలయేటక = కొండవాకయందు, నీడక = తన ప్రతిబింబమును, కాంచి = చూచి, గోపవేషంబు = చొప్పుమార్పుటకై తాను ధరించి యుండిన) గొల్లవేషము, చెడి = మాటి, తొంటి భూషవేషము = తన పూర్వపురాజవేషము, అగుట = కలుగుట, అవ్వన మహిమగాక = ఆయరణ్యమయొక్క ప్రభావముచేత నని, అలికి = భయపడి, అచట = ఆ ప్రదేశమును, విడుచుక = త్యజించును. (అచట నుండక యెటకేని యేగును.)

కృష్ణరాయని దాడికి వెఱచి గజరాజు గోపవేషమున వింధ్యారణ్యముంబట్టి పలాయితుడగుచు రాత్రి దాగుటకై ఒక చీకటి గుహం బొరలబాటి అటనిద్రించి నూర్యోదయవేళ మేలుకొని నెలయేట తననీడను చూచుకొనగా అతనికి గోపవేషము పోయి తొంటి భూషవేషమే వచ్చినట్లు భ్రమజనించెను. అందులవివర మెట్లనగా - రాత్రిగుహలో జాట్టున కంటుకొన్న పాప వబుసము వీరకేదారంపుర బాగగా నగపడెను, ఒడలనంతట సాలెపురుపు లల్లినపట్టు వలిపంపు వలువగా నగపడెను, చీకటిలో నుదురు తాలికి తగులగా కాటిపేరిన నెత్తురు సిందూరలిలకముగా దోచెను, శ్రమచే తాను పొగినవ్వు డంటుకొన్న నెమలిపురి మువ్వన్నె చుంగుగా దోచెను.

అట్లు భ్రమపడి యారాజు ఆననము దేదో తెచ్చుకొలు వేసముం బోనడచి వాస్తవవేషమును గలిగించు మహిమ కల దని తలంచి భయమున ఆహోటు వదలి మఱియొక చోటికిం బలాయితఁ దామెను.

‘విడుచు గజరాజు నీధాటి వింధ్యవాటి’ రాయఁడు అప్పటికి గజరాజును (కటక పురీకుని = కాలింగుని) కొట్టినాఁడా? దాడిక నుండేగదా స్వప్నము? ఈదాడులు పెక్కులు. ‘అసక్య వ్యాద్యత్కలింగాంగ నా బందీగ్రాహ.’ మను. ‘కాంతారపాతిత కాలింగ కులేశ’ మను.

నిర్జికాదులు సామ్యమహిమచేత వీరకేదారాదులుగా తోచినందున భ్రాంతిమదలంకారము.

చ. అభిరతిఁ గృష్ణరాయ, విజయాంకము లీవు లిఖించి తాళస

న్నిభముగఁ బొట్టునూరికడ నిల్విన కంబము సింహభూధర

ప్రభుతరునాల్గకుం డిగు సురప్రకరంబు కలింగమేదిసి

విభు నపకీర్తి కజ్జలము వేమలు పెట్టి పఠించు నిచ్చలున్.

40

కృష్ణరాయ, ఈవు, విజయఅంకములు=(సి) గలుపు బిరుదములను (‘అహోకాటక విచ్ఛేదే సంఖ్యాయాం యుధి భూషణే । సమీపే రూపకే స్థానే మత్తా పుత్సద్ధి చిహ్నయోః.’ నానా.), లిఖించి, = చెక్కించి, పొట్టునూరికడన్ = పొట్టునూ రను పురము చెంత, తాళసన్నిభముగన్ = తాటిచెట్టుతో సమానముగా (అంతపాడవుగా), నిల్విన కంబము = నాటించిన స్తంభమును (అనగా స్తంభమందలి వ్రాతను), సింహ.....మన్ - సింహభూధర = సింహచల మనెడు శ్రేష్ఠముయొక్క - ప్రభు = స్వామియైన యప్పనియొక్క - లిరునాల్గమన్ = ఉత్సవములకు, డిగు = స్వర్గమునుండి యవతరించు - సురప్రకరంబు = దేవసమాహము, కలింగ.....మన్ - కలింగ మేదిసివిభు = కలింగరాజయిన గజపతియొక్క - అపకీర్తి = దుర్యశమనెడి - కజ్జలమున్ = కాటుకను (‘అజ్జనం కజ్జలమ్’ హేమ.), వేమలు = పలుమాలు, పెట్టి = (అక్షరములు స్పష్టముగా తెలియుటకై) పూసి, నిచ్చలున్ = సర్వదా, అభిరతిన్ = అసక్తితో, పఠించున్.

కృష్ణరాయఁడా, నీవు పొట్టునూరియొద్ద తాటిచెట్టు నంతపాడవుగలదిగా నిలిపిన నీజయ స్తంభమునందు నీవు చెక్కించిన నీజయ శాసనములకు సింహాద్రియప్పుని యుత్సవములకై వచ్చెడి యింద్రాదిదేవతలు అక్షరములు స్ఫుటముగా తెలియుటకై కలింగరాజయిన గజపతియొక్క యపకీర్తి కాటుకను పలుమాలు చమరి సర్వదా ప్రీతితో నఠించురు. - ఆజయస్తంభ శాసనములచేత నికీర్తియు అతని యపకీర్తియు స్పష్టము లని భా.

సురలు కజ్జలము పెట్టి పఠించుట యబద్ధముగాన సంబంధాలితయోక్తి; దానికి ‘అపకీర్తి కజ్జల’ మనుచో రూపకము అంగము. [రాయ - ఇట్లు దేశ్యములకు సంబుద్ధిదుజ్జోపము కృష్ణ రాయాదులకాలపుఁ గవనములలో ప్రచురము.]

సీ. సనకాది దివిజ మస్కరి ఫాల గోపి చం

దనపుండ్రవల్లిక ల్నాకి నాకి,

నెలసి హాహాహహావుల దండియల తంత్ర

ద్రెవ్వ సింగిలులుగాఁ దివిచి తివిచి,

మగుట యవ్యసమహిమగా నలికి యచట

విడుచు గజరాజు నీధాటి వింధ్యవాటి.

39

నీధాటి = నీయొక్క విజయ యాశ్రయందు, వింధ్యవాటి = వింధ్యారణ్యమందు, గజరాజు = (పలాయితుడై దాగియున్న) కలింగరాజు,

1. కచ.....ము - కచ = తలవెండు కలయందు ('కచః కేశః శిరోరుహః' అను.) - సక్త = అంటుకొన్న - ఫణికంచుకము = పాప ఖలుసము ('సమా కల్పాక నిర్దోశా' అను.), మూలి = శిరమునందు, వీర కేదారంపుర బాగ చందంబు = వీరకేదార మనెడి (వీరకేదార మనగా రంగరంగోచిత మయిన శిరస్త్రము అని ప్రాణ్యము.) తలపాగయొక్కతీరును, ఒండ = వహింపగా (అట్టిపాగగా అగపడగా అనుట),

2. కలయ = అంతటను, అంగమున = దేహమందు, మర్కటకీట కృతము = సాలెపురుగు చేత చేయబడినది ('లూతా స్త్రీ తస్తువా యోగ్ధానాభ మర్కటకాః సమాః' అను.), విన - మగ్గంబు = నేత, నేత్రసంపద = కలిపముయొక్క ('స్వాజ్ఞ టాంతుకయో శ్చేత్రమ్' అను.) సాంపును, వహింప = తాల్చగా (వలిపవస్త్రముగా నగపడగా ననుట),

3. ధ్వంత.....ము - ధ్వంత = చీకటితోడి ('అన్ధకారోఽస్త్రియాం ధ్వస్తమ్' అను.) - గహ్వర = గుహయందలి ('దేవఖాతవిలే గుహా । గహ్వరమ్' అ.) - శిలా = తాలిచేత - తాడిత = కొట్టబడిన - ఆలిక = నుదుటి యందలి ('లలాట మలికం గోధిః' అను.) - చిక్కణ = చిక్క నయిన ('చిక్కణం మస్మణం స్నిగ్ధమ్' అను.) - అస్త్ర = నెత్తుటి యొక్క ('అస్త్రః శోకే కచే పుంసి క్లిబ మశ్రుణి శోణితే' మేది.) పంకము = బురద, చంద్రము వి = సిందూర (లిలక) మై, పాసగ = ఒప్పుగా - రాత్రి దాగుటకై దూతిన చీకటిగుహలో నుదురు ఒక తాలికి తగులగా గాయమై కాటి పేరుకొన్న నెత్తురు సిందూరలిలకమువలె నొప్పుచుండె ననుట;

4. తను.....బు - తను = దేహముయొక్క - భృశ = మిక్కిలమైన - శ్రాంతి = బడలిక చేత నయిన - వేష = పొల్లి గింతలయందు - లగ్న = అంటుకొన్న - బర్హి బర్హంబు = నెమలి పురి, మువ్వన్నె చుంగు వి = నీల రక్త వీరము లనెడి మూడు వన్నెలుగల యుత్తరీయపురజెఱుగుగా, చెలగ = ఒప్పుచుండగా, నిద్ర మేల్కొంచి, సెలయేట = కొండవాకయందు, నడ = తన ప్రతిబింబమును, కాంచి = చూచి, గోపవేషంబు = (చొప్పుమార్పుటకై తాను ధరించి యుండిన) గొల్లవేషము, చెడి = మాటి, తొంటి భూషవేషము = తన పూర్వపురాణవేషము, అగుట = కలుగుట, అవ్వన మహిమగా = ఆయరణ్యముయొక్క ప్రభావముచేత నని, అలికి = భయపడి, అచట = ఆ ప్రదేశమును, విడుచు = త్యజించును. (అచట నుండక యెటకేని యేగును.)

కృష్ణరాయని దాడికి వెంటి గజరాజు గోపవేషమున వింధ్యారణ్యముంబట్టి పలాయితుడగుచు రాత్రి దాగుటకై ఒక చీకటి గుహం జొరఁబాటి అటనిద్రించి నూర్వోదయవేళ మేలు కొని సెలయేట తననడను చూచుకొనగా అతనికి గోపవేషము పోయి తొంటి భూషవేషమే వచ్చినట్లు భ్రమజనించెను. అందులవివరమెట్లనగా - రాత్రిగుహలో జుట్టిన కంటుకొన్న పాప ఖలుసము వీరకేదారంపుర బాగగా నగపడెను, ఒడలనంతట సాలెపురువు లల్లినవట్టు వలిపంపు వలువగా నగపడెను, చీకటిలో నుదురు తాలికి తగులగా కాటి పేరిన నెత్తురు సిందూరలిలకముగా దోచెను, శ్రమచే తాను పొల్లినప్పు డంటుకొన్న నెమలిపురి మువ్వన్నె చుంగుగా దోచెను.

అట్లు శ్రమపడి యారాజు ఆవనము దేదో తెచ్చికోలు వేసముం బోనడచి వాస్తవవేషమును గలిగించు మహిమ కల దని తెలచి భయమున ఆహ్లాదు వదలి మఱియొక చోటికిం బలాయితం దాయను.

‘విడుచు గజరాజు నీధాటి వింధ్యవాటి’ రాయఁడు అప్పటికి గజరాజును (కటకపురీకుని = కాలింగుని) కొట్టినాఁడా? దాడిక ముందేగదా స్వప్నము? ఈదాడులు పెట్కులు. ‘అసకృత్వాద్యత్కలింగాంగ నా బందీగ్రాహ.’ మను. ‘కాంతారపాతిక కాలింగ కులేశ’ మను.

నిర్దోశాదులు సామ్యమహిమచేత వీరకేదారాదులుగా తోచినందున భ్రాంతిమదలంకారము.

చ. ఆభిరతిః గృష్ణరాయ, విజయాంకము లేవు లిఖించి తాళన

న్నిభముగఁ బొట్టునూరికడ నిల్విన కంబము సింహభూధర

ప్రభుతిరున్నాళ్లకుం డిగు సురప్రకరంబు కలింగమేదిసి

విభవపక్షి కజ్జలము వేమలు పెట్టి పఠించు నిచ్చలుక్.

40

కృష్ణరాయ, ఈవు, విజయఅంకములు=(నీ) గెలుపు బిరుదములను (‘అక్కోనాటక విచ్చేదే సంఖ్యాయాం యుధి భూషణే | సమీపే రూపకే స్థానే మస్తా వుత్సర్జ చిన్నాయో.’ నానా.), లిఖించి, = చెక్కించి, పొట్టునూరికడక్ = పొట్టునూ రను పురము చెంత, తాళనన్నిభముగక్ = తాటిచెట్టుతో సమానముగా (అంతపాడవుగా), నిల్విన కంబము = నాటించిన స్తంభమును (అనఁగా స్తంభమందలి వ్రాతను), సింహ.....కుక్ - సింహభూధర = సింహచల మనెడు తేత్రిముయొక్క - ప్రభు = స్వామియైన యప్పనియొక్క - తిరున్నాళ్లకుక్ = ఉత్సవములకు, డిగు = స్వర్గమునుండి యవతరించు - సురప్రకరంబు = దేవసమూహము, కలింగ.....ముక్ - కలింగ మేదిసివిభు = కలింగరాజయిన గజపతియొక్క - అపక్షిరి = దుర్యశమనెడి - కజ్జలముక్ = కాటుకను (‘అజ్ఞానం కజ్జలమ్’ శ్రీమ.), వేమలు = పలుమాలు, పెట్టి = (అక్షరములు స్పష్టముగా తెలియుటకై) పూసి, నిచ్చలుక్ = సర్వదా, ఆభిరతిక్ = అసక్తితో, పఠించుక్.

కృష్ణరాయఁడా, నీవు పొట్టునూరియొద్ద తాటిచెట్టు నంతపాడవుగలదిగా నిలిపిన నీజయ స్తంభమునందు నీవు చెక్కించిన నీజయ శాసనములకు సింహాద్రియప్పని యుత్సవములకై వచ్చెడి యింద్రాదిదేవతలు అక్షరములు స్ఫుటముగా తెలియుటకై కలింగరాజయిన గజపతియొక్క. యపక్షిరి కాటుకను పలుమాలు చమరి సర్వదా ప్రీతితో పఠింతురు. - ఆజయస్తంభ శాసనములచేత నీక్షిరయు అతని యపక్షిరియు స్పష్టము లని భా.

సురలు కజ్జలము పెట్టి పఠించుట యబద్ధముగాన సంబంధాతిశయోక్తి; దానికి ‘అపక్షిరి కజ్జల’ మనుచో రూపకము అంగము. [రాయ - ఇట్లు దేశ్యములకు సంబుద్ధిదుష్కోపము కృష్ణరాయదులకాలపుఁ గవనములలో ప్రచురము.]

సీ. సనకాది దివిజ మస్కరి ఫాల గోపి చం

దనపుండ్రవల్లిక ల్నాకి నాకి,

సెలసి హాహాహూహావుల దండియల తంత్రి

ద్రెవ్వ సింగిణులుగాఁ దివిచి తివిచి,

సప్తర్షికృతవియజ్ఞర వాలుకాలింగ
సమితి ముచ్చెలకాళ్లఁ జమరి చమరి,
రంభాప్రధానాఘ్నఃపృథ్వాగోజకుం
భంబు లెచ్చటఁ గన్నఁ బట్టి పట్టి,

తే. తిరుగు హరిపురి సురతరు సురల మరగి
బహుళ హళహళి భృత కలబరిగనగర
సగర పురవర పరిబృథ జనన యవన
పృతన భవ దసి ననిఁ దెగి కృష్ణరాయ.

41

కృష్ణరాయ, అనిఁ = యుద్ధములో, భవత్ అనిఁ = నీకత్తిచేత, బహు...తన - బహుళ = అధికమయిన - హళహళి = సందడితో - భృత = నిండిన - కలబరిగనగర = కలబరిగపట్టణము యొక్కయు-సగరపురవర = సాగరు పట్టణముయొక్కయు - పరిబృథ = సుల్తానుయొక్క (ప్రభుః పరిబృథోఽధిపః' అను.) - జనన = వడిగల - యవనపృతన = తురకదండు ('పృతనా వాహినీ చమూః' అను.), తెగి = ఖండితమయి, హరిపురిఁ = ఇంద్రుని పట్టణమందు (ఆమరావతీయందు - వీరస్వర్గముం దనుట), సురతరు సురలఁ = కల్పవృక్షపు సారాయలను, మరగి = రుచిగని;

1. సన...కల్ - సనక = సనకముని - ఆది = లోనగు - దివిజమస్కరి = వేల్పుయతుల ('భీటుః పరివ్రాట్ కర్తన్తీ పారాశర్యపి మస్కరీ' అను.) - ఫాల=నొసళ్లయందలి - గోపించదన పుండ్ర వల్లికల్ = తీగలవంటి గోపించదనపు నిలువుబొట్లను, నాకినాకి = మాటిమాటికిని నాకి;

2. హాహా హూహూవుల దండియల్ = హాహూడు హూహూవు అనేది దేవగాయనుల యొక్క వీణలను ('హాహా హూహూ శైచ్చమాద్యాః గన్ధర్వాస్త్రీ దివౌకసామ్.' అను.), సెలసి = బడిసికొని, తంత్రిత్రైవ్యఁ = తంతువులు తెగునట్లుగా, సింగిణులుగాఁ = కొమ్మువిండ్లు అగునట్లుగా, తిగిచి తిగిచి = మాటిమాటికిని లాగి;

3. సప్త...త్ - సప్తర్షి = (కశ్యపాదులగు) నేడుగురు సత్యవచసులచేత (ఋషయః సత్యవచసః' అను, — 'కశ్యపోఽస్త్రి ర్భరద్వాజో విశ్వామిత్రశ్చ గౌతమః జమదగ్ని ర్వసిష్ఠ శ్చ సప్తైతే ఋషయః స్తృతాః') - కృత=చేయబడిన (లింగములవ విశేషము) - వియత్ఠుర= ఆకాశ గంగయందలి ('వియ ద్విష్ణుపదమ్', 'ప్రవాహోనిర్ఘోర్ఘురః' అను.) - వాలుకా లింగ సమితిఁ = ఇసుక లింగములయొక్క సమాహమను ('సికతాః స్యు ర్వాలుకా అపి' అను.), ముచ్చెల కాళ్లఁ = పైజారు జోళ్లతోడి పాదములతో, చమరి చమరి=మాటిమాటికి త్రొక్కి;

4. రం...లు - రంభా=రంభయను నచ్చర - ప్రధాన=ముఖ్యురాలుగాఁ గల - అప్పరిః = అచ్చరలయొక్క - పృథు = గొప్ప - ఉరోజకుంభంబులు = చనుఁగుండలను, ఎచ్చటఁ గన్నఁ = కనబడిన చోటనెల్ల, పట్టిపట్టి = పిసికిపిసికి-తిరుగుఁ = సంచరించును - (కర్తృ పృతన).

ఓకృష్ణరాయా, కలబరిగయొక్కయు సాగరుపట్టణముయొక్కయు తురకయేలికల రాజువ తురకలు నీకత్తిచేత అనిగో నుడిసి, స్వర్గమున కేగి అచటను పూర్వవాసన వదలక, కల్పవృక్షపు సురలం ద్రాగి సనకాది దివ్యయతుల మొగములందలి గోపించదన త్రిపుండ్రములను చెడ

నాకును, దేవగాయకులచేతి వీణలను ఒడిసి పుచ్చుకొని కొమ్మువిడ్లవలె గుండ్రముగా నగునట్లు గాను తంతులు తెగునట్లుగాను చెడ లాగుచును, ఆకాశగంగా పైకతములయందు సప్తర్షులు చేసి కొన్నయిసుకలింగములను మైజారుకాళ్లతో చెడఁ ద్రొక్కుచును, గంభాది సురాంగనల పెద్ద చనుగుండలు ఎక్కడ కనబడిన నక్కడ చెడఁ బిసుకుచును, తిరుగుచుందురు. — స్వభావోక్త్యతి శయోక్తులకు సంకరము.

మ. అలుక స్తోటక ధట్టికా ఖురపుటి హల్య ఘరాసాని పు

చ్చలు వోఁ దున్ని, చలచ్చమూ గజ మదాసార స్థతి స్థిర్తి పు

ష్కల సస్యం బిడి, యేకథాటి బళిరా కట్టించి తౌ దృష్టి కే

దులఖా నోగ్ర కపాల మర్థప హరి ద్భూ జాంగల శ్రేణికి.

42

(కృష్ణరాయఁడా నిపు) అలుక = కోపముతో, ఏకథాటి = ఒకటే దాడిచేత, ఆర్.....క = ఆర్థప=కుబేరుని - హరిత్=దిక్కునందలి - భూ=భూమియనెడి - జాంగల = మెట్టచేలయొక్క ('జాణలో జలనిర్దుక్తదేశే' విశ్వ.) - శ్రేణికి = వరుసయందు, ఘో...ల్య = ఘోటక=గుఱ్ఱములయొక్క - ధట్టికా=సేనలయొక్క - ఖురపుటి=గొరిజడొప్పలనెడు - హల్య = నాఁగేటి మొత్తముచేత ('లాణ్ణలం హలమ్', 'హల్యా హలానామ్.' అమ. - హలానాం సమాహో హల్యా = హలముల మొత్తము హల్య), ఖరాసాని పుచ్చలు = ఖరాసాన్ దేశపు పుచ్చకాయల వంటి వగు సశిరస్త్రిమేచ్ఛశిరస్సులను, పోక = పాడగునట్లు, దున్ని, చల.....తి = చలచుచున్న - చమ = సేనయందలి - గజ=వినుగులయొక్క - మద = దానజలముయొక్క - ఆసార = జడివానయొక్క - పులి = తడుపుతో, కీర్తి.....బు = కీర్తి = యశస్సనెడి - పుష్కల = నిండ యిన - సస్యంబు = పైరును, ఇడి = పెట్టి, ఏదులఖాన ఉగ్రకపాలము = బిజాపురపుసుల్తానయిన యేదులపాను అను వానియొక్క భయంకరమైన పునుకను, దృష్టికి = దృష్టిహోషపరిహారార్థమైన వెలిబొమ్మగా, కట్టించితి (వి), బౌక బళిరా = బౌరా బళి = ఆశ్చర్యముగా నున్నదినుమా.

కృష్ణరాయనిగొడికి బీజాపురపుసుల్తాను ఏదులపా అనువాఁడును గోలకొండ నిజాము సాహసు ఆహమదునగరసుల్తానును కలసివచ్చి యతనిచే కృష్ణకడ నిహతులైరి. ఆవృత్తాంతము ఇటు నమసంధిపఁబడియున్నది.

కృష్ణరాయఁడా నిప్రతాపము నేమని పొగడుగును! నిపు ఒక్కదాడిలో తురకల శిరములను పుచ్చతోటలనుం బోలె - గుఱ్ఱముల గొరిజలతో నాఁగేళ్లతోనుం బోలె - దున్ని వైచి యేనుఁగు దండుల దానధారలచేత వర్షముచేతనుం బోలె - ఉత్తరదిగ్భాములను మెట్టచేలనుంబోలె - తడిపి, ఆపదనులో కీర్తిని పైరునుంబోలె - నాటి, అచట ఏదులపాయొక్క తలకాయను దృష్టిపిడతం బోలె - నిలిపితివి. రూపకాలంకారము.

'ఖరాసానులనెడు మేచ్చుల' ననువ్యాఖ్య సంగతియు కాదు, ఖరాసాని దేశము కాబూలునకు పూర్వోత్తరమున నున్నది. కనుక ఖరాసాని పుచ్చలన్నచో ఆదేశపు భటులు ఏలఖానుని సేనలో నుండి రని తిలంపనగును. మఱియు * కృష్ణరాయని దాడి దక్కనును దాటలే దని తటయ

* ఇటీవలి పరిశోధనచే రాయఁడు ఆర్యావర్తమును జయించినట్లే - మా. సందిలిప్పున గయకాసనము, నేలటూరి వెంకటరమణయ్యగారి వ్యాసము భారతి, ఆక్టోబరు, 1959.

ఈ తిమ్మనయే 'ఏకచ్ఛత్రితి సర్వభూవలయ' అన్నవాఁడు.

మ...కిక్ - మర్దిత=మర్దింపబడిన ('మృద త్తోజే' ధా. పా. నుగ్గనేయుట) - కాలియ= (యమునయందలి మధుగులోని) కాలియుఁ డనెడి - ఫణికిక్ = పాము కలవానికి, కప...కిక్ - కపర్దభృత్ = శివుఁడు (కపర్దమును ఆనఁగా జటాజూటమును ధరించినవాఁడు - 'కపర్దోఽస్య జటాజూటః' ఆమ.) - ఆజ = బ్రహ్మ ('అజా విష్ణు హర చ్ఛాగా' ఆమ.) - (అనువారిచేత) - బింబిత=సంజాత ప్రతిబింబ మయిన (వారు ప్రతిబింబించి రనుట - 'బిమ్బం తు ప్రతిబిమ్బే స్యా న్నణ్డలే బిమ్బికాఫలే' హేమ.) - అచ్చ = అమల మయిన ('ప్రసన్నోఽచ్చః' ఆమ.) - పదనఖ ఘృణికిక్ = పాదములయొక్క గోళ్లయొక్క కాంతులు గలవానికి ('అగ్నర్విహ్వలఘ్నిః' నానా. - బ్రహ్మయు శివుఁడును వేంకటాచలపతిపాదములకు నమస్కరింతు రనుట. ఈయర్థమునే మనోహర మయిన ప్రకారాంతరమునం జెప్పినందున పర్యాయోక్తాలంకారము.), దో...కిక్ - దోర్దండ= గుడియనంటి ('దణ్డోఽస్త్రీ లగుడేఽపిస్యాత్' ఆమ.) బాహువు నందలి ('భుజ బాహూ ప్రవేష్ట దోః' ఆమ.) - శార్దూ = శార్దూ మనెడి ధనుస్సుయొక్క ('చాపః శార్దూ మురారేస్తు' ఆమ. విష్ణుదేవునివింటికి శార్దూ మనిపేరు.) - కిణికిక్ = (వారి దెబ్బల) గాయపుఁగాయలు గలవానికి ('కిణో మాంసగ్రానిః వ్రణజం చిహ్నంచ' రామాశ్రమి), అ...కిక్ - అఘ = పాపమునెడి ('అంహోదుఃఖ వ్యసనే ప్యఘమ్' ఆమ.) - కర్దమ = బురదకు ('పష్కోఽస్త్రీ శాద కర్దమా' ఆమ.) - దినమణికిక్ = నూర్యుఁడయినవానికి ('ప్రద్యోతనో దినమణిః ఖద్యోతో లోకబాధనః' ఆమ. - నూర్యుఁడు బురదను పోఁగొట్టునట్లు శ్రీహరి పాపమును హరించు నని భా. - రూపకము.), ద...కిక్ - దనుజ = అసురు లనెడి ('అసురా చైత్య చైతేయ దనుజేంద్రాగ్రి దానవా' ఆమ.) - కరివర = మేటియేనుఁగులకు - సృణికిక్ = అంకుశమయినవానికి ('అఙ్కుశోఽస్త్రీ సృణిః స్త్రియామ్., ఆమ. అంకుశము వీప్రకారము వీనుఁగులను దండించునో ఆప్రకారము అసురులను దండించు వాఁడని భా. రూపకము; అంత్యానుప్రాసము సుప్తము.

క. గుహపుష్కరిణీతటఘన | గహనగుహఃఖేటవంశకపుల్లిందునకుక్

మృహిణాండతుందున కయా | నహదీర్హాపాంగదృక్ కృపాస్యందునకున్. 48

గుహ...నకుక్ - గుహ=కుమార స్వామియొక్క (పార్వతీనందనః స్కందః సేనానీ రగ్నిభూ ర్దహః' ఆమ.) పుష్కరిణీ=కో నేటియొక్క ('పుష్కరిణ్యాంతు ఖాతంస్యాత్' ఆమ.) - తట= గట్టునందలి ('కూలం రోధ శ్చ తీరంచ ప్రతీరంచ తటం త్రిఘ.' ఆమ.) - ఘన = దట్టమయిన ('ఘనం నిరస్తరం సాద్రీమ్' ఆమ.) - గహన=అడవియందును ('గహనం కాననం వనమ్' ఆమ.) - గుహ=గుహయందును - ఆఖేట = వేటలాడుటయంగు - వంశక పుల్లిందునకుక్ = మాయ బోయ యయినవానికి, మృహిణ అండ తుందునకుక్ = బ్రహ్మాండములు బాజులొక గలవానికి ('ధాతా బ్రహ్మోని ర్దృహిణః,' - పిచణ్డకుక్షీ జతరోదరతున్దమ్' ఆమ.), అ...నకుక్ - అయ = కుభములను ('అయః కుభావహో విధిః' ఆమ.) - ఆవహ = సమకూర్చెడు - దీర్ఘ = వాలికయైన - అపాంగ = కడకంటి - దృక్ = చూపుయొక్క - కృపా = కనికరముయొక్క - స్యందునకుక్ = ఓడిక కల వానికి ('కరుణవాః స్యందునకుక్, అనిపూర్వముద్రణపాఠము. దయావాచకము 'కరుణా' అని స్త్రీలింగమును, శోకస్థాయిభావక రసవాచకము 'కరుణ' అని పుల్లింగమును, అని నియమము - 'కరుణో రసవృక్షయోః | కరుణా తు కృపాయాం స్యాత్' హేమ. మఱియు, 'దయ యగేదు నీరు'

అనుటలో సాంపే మున్నది? కనులలో సదానీళ్లు కాటుచుండవలయునా? కావున నిట 'దృక్ కృపా' అని మార్పు కావించుకొనఁబడినది.)—అంత్యానుప్రాసము.

3. బంధురరథాంగధారా | గంధవహస్తజ్వలచ్ఛిఖాపటలపున

స్సంధుక్షణఘృతరామలవ | లాంఛోస్పక్స్¹తికి వేంకటాచలపతికిన్. 49

బం.....తికిన్ - బంధుర=సాంపెయిన ('బహురబధురౌ రమ్యే నమ్రే హంసే తు బసురః' విశ్వ.) - రథాంగ = సుదర్శన మనుషేరి చక్రాయుధముయొక్క ('చక్రం రథాద్ధమ్' - 'శిఖో లక్ష్మీపతేః పాఞ్చజన్య శ్చక్రం సుదర్శనమ్.' అమ.) - ధారా=వాదరయొక్క - గంధవహ ఆస్త= ('వాయువునకు చెలికాఁ డయిన) యగ్నియొక్క ('లోహితాశ్వో వాయుసఖః శిఖావా నాకుకు త్తణిః' అమ.) - జ్వలత్=ఎరియుచున్న - శిఖా=బ్యాలయొక్క - పటల=సమాహమయొక్క - పునస్సంధుక్షణ=మరల నెరియించెడు కర్తయందు - ఘృత=నెయియైన - రామ=రామ వనెడు - పలాంధః=రాక్షసునియొక్క (పల=మాంసమే = అంధః=అన్నముగాఁ గలవాఁడు) - అస్పక్=రక్తముయొక్క ('రుధిరైస్స గ్లోహితాస్ర రక్త త్తజ శోణితమ్' అమ.) - స్రుతికిన్=ఓడికకల వానికి, వేంకట అచల పతికిన్ = వేంకట మనెడిపర్వతమునకు దొరయగువానికి (అనఁగా వేంక ఠేశ్వరస్వామికి.) రూపకము, అంత్యానుప్రాసంబును.

ఈ చెప్పిన పద్యంతము లన్నియు వేంకటాచలపతికి విశేషణము లని స్పష్టము.

—* క థా ప్రా రం భ ము *—

వ. నా విన్నవింపఁ బూను నాముక్తమాల్యదా మహాప్రబంధమునకుఁ గథాక్రమం బెట్టి దనిన. 50

నావిన్నవింపఁ బూను = నేను అంకితమునీయు సుద్యమించిన (ఇట్టి తావులందు కర్తృపద ముతో నివృధమున పక్షీసమాసము ప్రయోగ సిద్ధము. - 'అభ్యుదయపరంపరాభివృద్ధి గా నాయెనర్పం బూనిన స్వారోచిష మనుసంభవంబు' 'తన చేసినదానంబడక పోవ శివునకు వసమే.')-అము... నకున్ = ఆముక్తమాల్యద యనెడి గొప్పకావ్యమునకు [ఆముక్త = ధరించిన ('రత్నాన్యాయుజ్జ్వ సంధిస్తే హవిర్జుహుధి పావకే' భట్టి. - 'ఆముక్తః ప్రతిముక్తశ్చ పినద్ధశ్చా పినద్ధవత్' అమ. - చెరువుకొన్నయనుట.) - మాల్య=సిగదండను - దా = (శ్రీవిలుభుత్తూరిలోని మన్నారస్వామికి) ఇచ్చునదిగాన ఏతత్కథానాయిక యైన గోదాదేవికి ఆపేరు కలిగినది, ఆమెను గూర్చినట్టిది యీట చేత ఈ గ్రంథమునకును ఆమెపేరే కలిగినది. ఆమెకు అఱవపేరు 'మాడిబడుర్త నాచ్చారు].

—* విలుబుత్తూరివర్ణన *—

మ. లలితోద్ధాన పరంపరా పిక శుకాలాప ప్రతిధ్వానము

ల్యలభీ నీల హరి న్దణీ పికశుక స్వానభ్రమం బూన్ప మి

న్నులతో రాయు సువర్ణ సౌధముల నెందుం జూడఁ జెన్నొంది శ్రీ

విలుబుత్తూరు నెలంగుఁ బొండ్య నగరోర్విరత్న సీమంతమై. 51

శ్రీ - విలుబుత్తూరు (అను) పట్టణము, లలి.....మలో - లలిత=మనోహరమయిన (లలిత మిప్పిలే' మేది.) - ఉద్యాన = ఉపవనములయొక్క (పుమానాక్రీడ ఉద్యానం రాజ్ఞః సాధా

రణం వనమ్.' అను.) - పరంపరా=వరుసలయందలి - పిక=కోయిలలయొక్కయు ('కోకిలః పిక ఇత్యపి' అను.) - శుక=చిలుకలయొక్కయు ('కీర శుకాసహా' అను.) - ఆలాప = పలుకులయొక్క - ('స్యా దాభాషణ మాలాపః' అను.) - ప్రతిధ్వనముల్=ప్రతిధ్వనులు, వల...మృ - వలభీ= ఇంటికప్పుమీడి ['వలభౌ ఆచ్ఛాదనే ఉపరిభాగ ఇత్యర్థః' అని మేఘవాన్య. మల్లి. - లేక చంద్ర కాలల (శిరోగృహములయందలి - శుద్ధాస్తే వలభీ చంద్రకాలే సాధార్ణ్యవేశ్మని' రథసుండు, 'వలభీ రుపరివసరీః' అని మాఘవాన్యలో వల్లభదేవుడు.] ఉపవన వృక్షకాఘలు వలభులంతయున్నత ములై తత్సమీపమం దుండును. - 'వలభీవ్యాసంగి తుంగద్రుశాఖలలోనుండి' ౫౪ ప. - 'వల భిన్నీల' అను పాతమున ఇంద్రనీలమణులర్థము - నీల (మణీ) = నీలమణులయు - హరిస్తణీ = పచ్చలయు (అనగా ఆమణులచే రచితము లయిన) - పికశుకస్వాన=కోయిలలయు చిలుకలయు ధ్వనులయొక్క (ధ్వనులనెడు) - భ్రమను (చరితాది ము లోపము), పూన్వ = (వీధిలో పోవు చుండు వారికి) కలుగజేయుచుండఁగా, మిన్నులతోరాయు=ఆకాసమంటుచున్న (అత్యున్నతము లైన) - సువర్ణసౌధముల = బంగారపు మేడలచేత, ఎంగుఁచూడఁ=ఎల్లయెడలను, చెన్నింది= సొంపారుచు, పాండ్య.....ము - పాండ్య = పాండ్య దేశముయొక్క - నగర=పట్టణమయిన (పట్టణమాత్రమువలె కడుసులువుగాను చక్కఁగాను ఏలబడుచున్న) - ఉర్వీ=భూమికి (భూదేవి కనుట - 'సర్వంసహా వసుమతీ వసుధోర్వీ వసున్దరా' అను.) - రత్నసీమంత=మణిపాపటబాట్టుగా (సీమన్తమస్త్రీయాం మస్తకేశవీభ్యాముదాహృతమ్.' అను.), వి=ఒప్పుచు [లేక - నగర=రాజధాని యైనమధురాపురముయొక్కయేలుబడిలోనున్న...ఇట్లగుటచే మధురకన్న క్రివిలుబుత్తారు శోభా విభవాదియుక్త మని భా.,] చెలంగుఁ=ఒప్పుచున్నది.

పాండ్యదేశమందలి నగరములలో మేలుబంతి విలుబుత్తారుననది కలదు. ఆం చెల్లెడలను మిన్నంటెడు బంగారపు మేడ లున్నవి. వానివలభులయందు నీలమరకతరచితము లయిన పికశుకము లున్నవి. అందలి యుద్యానములలోని శుకపికములకూతలకు ఆమేడలందు ప్రతిధ్వను లుప్ప తిల్లుచుండును. ఆప్రతిధ్వనులు ఆమేడలమీడి యాకృత్రిమ పికశుకములధ్వను లని వీధులం బోవువారు భ్రమపడుచుందురు. — ఇందు బుద్ధిం జెప్పినందున ఉదాత్తాలంకారము, తదంగములు భ్రాంతిమంతమును యథాసంఖ్యమును.

ఈపురమునకు ధన్వి (=విల్లుగలది) అని సంస్కృత నామము; చూ. పరమయోగివిలా సము. ౪ (౩౩).

చ. మలిచి పయోజ కోశముల మాడ్చి నొనర్చిన పద్మరాగపుం

గలశేపు లెట్టడా ల్బొమిడికంబులతో నవరంజి యోడుచి

ల్లల నల వైజయంతముఁ జలంబున గెల్వంగ దంశితంబు లై

నిలిచిన యట్లు మాడువు లనేకము లుల్లసిలు స్ఫురంబున.

52

పురంబున = ఆ విల్లుబుత్తారియందు, అనేకములు మాడువులు = పెక్కులుమేడలు, మలిచి = చెక్కి (చెక్కడపులచేత), పయోజ కోశములమాడ్చి = తామర మొగ్గలతీరుగా, ఒనర్చిన=చేసినట్టి - పద్మరాగపుంగలశేపు=కంపుగిందులనెడి - యెట్ట - డాలు=కాంతిగల - బొమిడి కంబులతో = శిరస్త్రములతోను, అపరంజి ఓడుబిల్లల = మేల్చిబంగారపుఁ బెంకులతోను (మేల్చి బంగారపుఁ బెంకులకప్పుతోను), ఆలవైజయంతము = ప్రసిద్ధమయిన యింద్రప్రాసాదమును,

చలంబునక్ = శోపముచేతి, గెల్వంగ్ = జయించుటకు, దంశితంబులు వి = మైములువులు దాల్చి నవై ('దంశితో పూర్ణ కబ్బట' అను.), నిలిచినయట్లు = నిల్చియున్నవో యనురీతిగా, ఉల్ల సిలుక్ = సాంపాంచుచుండును.

ఆపట్టణమందు మేడలు పెట్కలు దీపించుచుండును; అవి శిఖరంబునందు తామరమొగ్గ తీరుగా మలిచిన పద్మరాగబంధంబును దానిక్రింద బంగారపురబెంతుల కప్పును కలపై స్వర్ణము నకు చేరుపుగా నిగిడియుండుటచేత ఇంద్రసౌధముమీదికి విజయార్థము తరలుటకై ఎఱ్ఱదాలు గల తలములువును బంగారపు మైములువును దాలిచి నిలిచినవో యనునట్లుండును. అందలి ప్రాసాదములు మహాద్ధి గలవి యని భా. - ఉదాత్తాలంకారము; ఉత్ప్రేక్షాలంకారమును, అందులకు 'కలశపు...బామిడికంబు' లనుచో రూపకమంగము.

నీ. పాథోధి జలయుక్తిఁ బ్రాచిపట్టిన దిశా
కరులు నాఁ దగు మరకతపుఁ గరులఁ,
గరులఁ దొండము సిక్కుఁ గబళించి మ్రింగిన
హరులు నాఁ దొండ మొప్పగుఁ దదత్త
హరులు, దాచిన తాప లమర నేనుఁగుదోయి
నీరార్పు నపరంజి నీటి వ్రాత
శ్రీలు, దత్తావర్ష చిత్రిత శంఖచక్రముల్
రత్నంపుఁ దిన్నెలఁ బ్రతిఫలించఁ,
తే. బెఱ పురాళి గృహస్థీలఁ బెండ్లియాడ
భవనరాజులు గట్టిన బాసిక మనఁ
దనరు మణితోరణములతో ద్వారవితతిఁ
బరఁగు వీధులు పురిసూత్ర పట్టినట్లు.

53

1. పురిక్ = ఆపట్టణమందు, వీధులు - పాథోధి జలయుక్తిక్ = సముద్రముయొక్క నీటితోడి కూటమిచేత (సముద్రపునీట నుండుటచేత), ప్రాచిపట్టిన - దిశాకరులు = దిగ్గజములో, నాక్ = అనునట్లుగా, తగు = ఒప్పుచున్న - మరకతపుఁ గరులక్ = పచ్చమణి యేనుఁగులను; - ఉత్ప్రేక్ష.

2. కరులక్ = ఏనుఁగులను, తొండముచిక్కు = తుండముమాత్రము తప్ప కడమ సర్వ జీవామును, కబళించి = కవులొని, మ్రింగిన(ట్టి) - హరులునాక్ = సింహములో యనునట్లు, తొండము ఒప్పు అగు = తొండమునోటినుండి వెలికి ప్రేలాడు చున్నట్టి - తక్ అశ్వవారులక్ = ఆరాతి (అనగా మరకతపు) సింహములను; - ఉత్ప్రేక్ష.

3. (పైరెంటిని) తాచిన తాపలు = చెక్కిన మెట్లు(ద్వారములని), అమరక్ = ఒప్పుచుండు టయు; ఏనుఁగు దోయి = ఇరుప్రక్కలను రెండు ఏనుఁగులు, నీరు ఆర్పు = జలకమాడించుచున్న (ట్లుగా) - అపరంజి నీటి వ్రాత శ్రీలు = కుండనపు నీటఁ జిత్తరువు వ్రాసిన లక్ష్మీప్రతిమలును.

4. తత్ పార్శ్వ చిత్రిత శంఖచక్రముల్ = ఆ లక్ష్మీప్రతిమల ప్రక్కలందు చిత్తరూపు వ్రాసిన శంఖచక్రములును, రతనంపుదిన్నెలన్ = మానికపుటరంగులయందు, ప్రతిఫలింపన్ = ప్రతిబింబించుటయు;

పెఱ...లన్ - పెఱ=లాఠివైన - పుర ఆలి=పట్టణ సమూహములయొక్క - గృహస్థీలన్ = గృహలక్ష్మీలను, పెండ్లియాడన్ = వివాహముగుటకై, భవనరాజులు = ఈయారి యిండ్లనెడి రాజులు, కట్టిన బాసికము అనన్ = ధరించిన బాసికపుడండయో యనునట్లు (జాత్యేకవచనము), తనరు=ఒప్పుచున్న - మణి తోరణములతోన్ = రతనాల (లేక - ముత్యముల) సరములతోఁ గూడిన (జాత్యేకవచనము) - ద్వారవిరతిన్ = వాకిండ్లసమూహముచేత ఉత్పేక్ష, నూత్ర పట్టినట్లు = వీధి వంపులు లేకుండ దారముపట్టి తీర్చినట్లుగా (పడ్వాది నూత్రమువలన ములోపము), పరఁగున్ = శోభిల్లును.

ఆపురమందు వీధులు నూత్రముపట్టినట్లు వంపులు లేక ఋజువుగా నుండును. ద్వారములమెట్ల యందు అలంకారార్థము మరకతమయములగు నేనుంగుండుండును; పసరువన్నె గలవగుటచేత నవి సముద్రములోని నిరంతరనివాసముచేత ప్రాచీనపట్టిన దిగజములో యన నొప్పుచుండును. ఇవిగాక ఏనుంగునంతయు మ్రింగి తుండము నింక మ్రింగ వున్నట్టి సింహములో యనునట్లు మరకత సింహములే నోటినుండి తుండము వెలికి వ్రేలాడు చున్నట్టివి ఆమెట్లయందుం గలవు. సింహము ధవళము గావునను ఏనుంగు నలుపుగావునను దానిని మ్రింగిన సింహము తన కడుపులో పిక్కిటిలు చున్న యేనుంగునల్లవర్ణమును తన నైజధవళవర్ణమును కలసి పసరువన్నెగా నగపడును, గాన ఆసింహములను మరకతముతో రచించుట. ద్వారముమీఁద మహాలక్ష్మిని గెం డేనుంగులు జలకమాడించు చున్నట్లు బంగారపు నీటిచిత్తరు వుండును. ఆచిత్తరువునకు ఇరుప్రక్కలను శంఖచక్రప్రతిమలుండును. అవి అందులకు దిగువనుండు రతనపుటరంగులలో ప్రతిబింబించుచుండును. ద్వారము లందలి మణితోరణములు ఇచటి యాయిండ్లనెడు రాజులు లాఠిపురముల యిండ్ల శ్రీలను వివాహముగుటకుఁ గాను ధరించిన బాసికములో యన నొప్పుచుండును. - పెండ్లిబాసికము ధరించినట్లు చెప్పుటచే పరపుర గృహములసిరులు ఏతత్పురగృహములకు వచ్చునని భా. అంతటను ఉదాత్తాలంకారము.

చ. పగడపుఁ జాయ చెందిరముఁ బ్రామిన పాండ్య పథూ కుచంబులన్

నగు నరుణంపు బొండ్లముల నారికెడంబులు వజ్రకుట్టిమం

బగు పథముం జెలంగు భవనాహృత శేషిత రత్న రత్న క

భ్రగతరు సంతతిం బ్రథమ భార్యఁ బురిన్ గిట వుంచె వార్ధి నాన్. 54

పగ.....మున్ = పగడములవన్నె గలసింహురమును, ప్రామి...బులన్ = అలందిన పాండ్యదేశ స్త్రీలకుచములను, నగు.....బులు - తిరస్కరించెడి యెఱ్ఱని బొండలంబులు గలవైన కొబ్బెర చెట్టును, వజ్రకుట్టిమంబు=మగ రాతినెలకట్టు. అగు పథమున్ = అయిన మార్గమును ('పథి' శబ్దమునకు తత్వము 'పథము'), ('ఈరెండును), భవ...కున్ - భవన = ఇండ్లకొఱకు (ఇండ్లు కట్టుటకు సామానుగాను ఇంటివారియవయోగార్థమును) - ఆహృత = లేబడినవానినుండి - శేషిత = మిగిలింపబడిన వైన - రత్న (ములయొక్క) - రత్నకున్ = కాపుదలకొఱకు, వార్ధి = సముద్రుడు, అ...తిన్ - అర్ధగ = ఆకాశ గాములయొక్క (దేవతలయొక్క) - తరు = చెట్లయొక్క (కల్ప

వృక్షములయొక్క అనుట) - సంతతి = వరుసను, ప్రథమభార్య = తన పెద్ద పెండ్లా మయిన గంగాదేవిని, పురి = ఆపట్టణమందు, గిజవు = వరుస, ఉంచె నా = పెట్టెనో యనునట్లు, చిలగు = ఒప్పుచున్నది.

ఆపురియందు మగ రానెలకట్టువీధులును వాని ప్రక్కలందు కొబ్బెర చెట్లును ఎట్లున్న వనగా సముద్రుడు తనయందుండి ఊరివారు తెచ్చుకోగా మిగిలిన రత్నములకై వరుసగా తన పెద్ద భార్య యగు గంగను పుత్రులగు కల్పవృక్షములను ఆపురియందు పూటగా ఉంచెనో యన్నట్లున్నది.

‘పగడపుజాయ’ను జెప్పట లేతయెఱుపుకొఱకు; ఉక్తమైన సామ్యము జెప్పట వర్తలత్వ పీఠరత్నములకొఱకు; ‘అభగతరుసంతతి’ సామ్యముచేత నారికేళములు బహుళోపయోగములు భూలోకకల్పవృక్షము లని భా.; గంగాసామ్యముచే ద్వైర్వ్యవేశాల్యములు లబ్ధములు; పెద్ద పెండ్లాము నుంచుట ప్రాధాన్యముచేత గాని ఒల్లమిచేత గాదు.

‘పగ...బొండ్లములకై’ - ఉపమా, ‘నగు’ ఉపమా వాచకము; పద్యమందు ఉత్పేక్ష లంకారము; ‘వజ్రకట్టిమును’ - ఉదాత్తాలంకారము.

క. కోరకిత నారికేళ త్తూరుహములు రత్న కుట్టిమంబులం దోష

ద్వారము లయన్న కృత శృంగారముఁ గను నలికి మ్రుగ్గు ఘటించినన్. పర

కోర.....కిత = సంజాతకోరకము లయిన (మొగ్గలం బొందినవైన - ‘కలికా కోరకః పుమాన్.’ అను.) - నారికేళ త్తూరుహములు = కొబ్బెర చెట్లు, రత్న కుట్టిమంబులన్ = (ద్వారము లందలి) మణినెలకట్టులందు (‘కుట్టి మోఽస్త్రీ నిబద్ధా భూః’ అను., మణి - ఏమణి? వజ్రమయిన ప్రతిబింబించుట అత్యంతోపయోగి.), దోష = ప్రతిఫలింపఁగా, ద్వారములు = ఆవాకిండ్లు, అలికి మ్రుగ్గు ఘటించిరి అనన్ = ఇంటివారు గోమయలేపము చేసి మ్రుగ్గుతీర్చికో యనునట్లుగా (అలికి మ్రుగ్గు పెట్టినతీరుగా), అయ...మున్ - అయత్న = వారియత్నములేకయే - కృత = రచిత మయిన - శృంగారమున్ = ఆలంకారమును, కనున్ = పొందును.

ఆయూర వాకిళ్ళముందట పూచిన గున్న కొబ్బెర చెట్లు ఉండును; అవి అందలిమణినెలకట్టు లందు ప్రతిబింబించును. ఆప్రతిబింబములందు పూవులు తెల్లనివై నిడుదబచ్చలుగా నుండుటచేత మ్రుగ్గుగాను, ఆకుమట్టులు గోమయ మలికిన తావులుగాను అగపడును, అలుకుటయందు ఆకులవలె పసరువన్నెగల దీర్ఘవలయాంశములు ఒకటి నంటి యొకటి యేర్పడును, నడుమ నడుమ ఈ నెలవంటివి ఇంచుక పసిమిమీఱినసన్న గీజులును ఏర్పడును, మట్టల నీడలును స్థలమంతయు ఆక్రమించుచు విశాలముగా నుండును, కావున నీసామ్యము సహృదయాత్మ్యంతాహ్లాదకముగా నున్నది. ఇట్లు అలు కకయే, మ్రుగ్గుంట్టెకయే, అనగా ఇంటివారి ప్రయత్నము లేకయే అలికి మ్రుగ్గు పెట్టినట్లు ద్వారప్రదేశములందు నారికేళములచే ఆలంకారము ఏర్పడు నని భా. - ఉత్పేక్ష.

మ. * శయ పూజాంబుజముల్ ఘటించడంబడన్, జన్తోయి లేగొన్నపై
దయఁ దప్పన్ బసుపాడి, పాగడపుఁ బాదంబొప్ప, జెంగల్వడి
గ్గియ నీ రచ్యుత మజ్జనార్థము గటిం గీలించి, దివ్య ప్రబం
ధయుగాస్థల్ ద్రవిడాంగనల్ నడుతు గుద్దానంపులోత్తరలన్.

ద్రవిడ అంగనలు = ద్రావిడస్త్రీలు, పసుపు ఆడి = పసుపుఁ బూసికొని జలక మాడి, చెంగల్య డిగ్గియ నీరు = ఎఱ్ఱగలువ దీర్ఘకలాని జలమును (నీటిబిందెను), అచ్యుత మజ్జన అర్థము = శ్రీహరియొక్క స్నానముకొఱవ, కటిక్ = రొండియందు, కీలింఁచి = తగిల్చి (మోచుకొనుచు), శయ పూజా అంబుజముల్ = చేతిలోనివి ('పచ్చాకాఖిశయఃపాణిః' అను.) అర్చనార్థమయిన తామరలు, ఘటిక్ = ఆతీర్థ పుబిందెయందు, తడఁబడక్ = వ్యత్యాసపడుచుండఁగా, చన్దోయి = కంచయుగము, లేఁగొనుపైక్ = సన్ననినడుము మీఁద, దయక్ తప్పక్ = కరుణ మానుచుండఁగా, దివ్య...ల్ - దివ్య = దేవసంబంధ మయిన - ప్రబంధ = ద్రావిడప్రబంధములో (తిరువాయ్ మొయిలో) - యొక్ = కూడుకొన్న - ఆస్యల్ = వదనములు కలవారై, ఉద్యానంపు లోత్రోవలక్ = జన సాధారణోపవనములోని లోపలిదారులయందు, పాగ...బు - పాగడపు (రూ. పాడగపు) = పావడములు ధరించినదైన - పాదంబు = చరణము (పాగడముల అనుట - జాత్యేక వచనములు), ఒప్పక్ = మనోహరముగా నుండఁగా, నడుతురు = పోవుచుండురు. - స్వభావోక్తి.

'తడఁబడక్' - తూండ్లు వారిచేత నుండఁగా పువ్వులు బరువుచేత బిందెలోనికి ఊఁగుచుండును; అట్లు ఊఁగుటలో చేతిలో నాళములు యథాప్రకారముగానే యున్నను పూవులు మాత్రము మొదట నున్నవరుసను తప్పుచుండును. 'చన్దోయి లేఁగొనుపైదయదప్పక్' - కానును చన్దోయియు ఎప్పటివేయైనను బిందెమాచుటలో దేహమువాలుటచేత స్తనములు ఎప్పటికంటె ఉబుకులై వలుదలై యుండుటచేతను, నడుము ఎప్పటివలె గాక కర మసియాడుచుండుట చేతను, ఆస్తనభారమునకు ఈలేఁగొను తెగునని చూపఱవ లోచు నని భా. 'పాగడముం' కెప్పుట సువాసినీ లక్షణములలో చేరినదగుటచేతను, తాళము వేసినట్లు వినఁబడు తడియమనోహరకృణనము స్ఫురింపఁ జేయుటకును; అదియే ఆయొప్పుట. 'చెంగల్య డిగ్గియ' నుండి చెంగల్యలంగొనక తామరలంగొన నేలయన - చెంగల్యలకు పగలు వికాసము లేరుగావునను, తామరలు వానికన్న శ్రేష్ఠములును పగలు వికాసము కలవియు నగుటచేతను. 'లోత్రోవలక్' - సంపర్కముం బొరయ వుండుటకు. 'ఘటి' - చిన్నఘటము 'ఘటిత్తుద్రఘటోమతః' అను. పాగడము - సం. పాదకటకః.

మ. * కలయ స్నీలమయంపుఁ డల్లియొఱ దాఁకం దెటనీ రొప్పుర

ధ్యలకూపంబుల మీలఁ జూచి వలభివ్యాసంగితుంగ ద్రు శా

ఖలలోనుండి గుబాలునక్ లకుముకుల్ క్రందై పడుక్ లేచు ము

చ్చిలి గేహేందిర ద్రావిడీ పరిచితిం జెండాడు చందంబునన్.

57

గేహ ఇందిర = గృహలక్ష్మి ('గృహగేహా దవశిత వేశ్త సద్ద నికేతనమ్' 'ఇందీరా లోక మాతా మారమా మద్గళ దేవతా' అను.), ముచ్చిలి = తాను ఆదృశ్యురాలుగా నేయుండి, ద్రావిడీ పరిచితిక్ = ద్రవిడస్త్రీలయొక్కయొఱక చేత, చెండు ఆడుచందంబునక్ = వారికి ఆలవాటుయిన బంతి యాటను తానును ఆడుచున్నదో యనునట్లుగా, లకుముకుల్ = టిట్టిభవత్తులు, కలయక్ = నిండుగా, నీల.....బు - నీలమయంపు = నీలమణిలో చేయఁబడిన - తల్లియొఱ = పైపెద్దయొఱ, తాఁకక్ = తగులునట్లుగా, తేటనీరు ఒప్పు (నట్టి) - రధ్యలకూపంబులక్ = వీధులకూపులలోన మీలక్ = చేపలను, చూచి, వలభి...డి-వలభి = శిరోగృహములందు (చూటులం దని కొందఱు - 'వలభి' అని

దీరాంతంబున గలదు) - వ్యాసంగి = కూడియున్న - తుంగ = ఎత్తయిన - ద్రు = చెట్లయొక్క
(‘పలాశీ ద్రు ద్రుమాగమాః’ అను.) - శాఖలలోనుండి = కొమ్మలనుండి, గుబాళనక = గుబాలు
మను శబ్దముతోఁగూడ, క్రందై = గుంపులుగా, పడుకలేచుక = పడుచు లేచుచు ఉండును.

ఆపురమందు ఉపవనవృక్షములశాఖలు వలభుల (చంద్రశాలల - లేక - వానిచూటుల)
వలకును పర్వి వానికి అంటి యుండఁగా, అందుండు లకుముకులు మొత్తములుగా వీధిలో నీల
మణిమయమైన తల్లియొకలవై ఆయొకవలకును తేటనీ రొప్పుబావులలోనికి మీలకై గుబాలున
దుముకుచు లేచుచు నుండుట యెట్లుండు ననఁగా - ఆగృహలక్ష్మి తా నొరుల కగపడకయే
యుండి, ఆచటి ద్రావిడస్త్రీలసహవాసముచే వారాదెడు బంతులయాట తానును ఆడుచున్నదా-
యనునట్లుండును. లకుముకులు బంతులవలె నుండును, మొత్తముగా ననుట యేలయన, నాలుగైదు
బంతుల నొక్కమాటే అడిగి ట్లుండుటకు; పెక్కుబంతుల నొక్కమాటే అడుటచే గొప్ప నేర్పు
నూచితిము; వలభికి తగులు శాఖలనుండి వ్రాలుటం జెప్పట వలభినుండియే గృహలక్ష్మి చేలినుండియే
వచ్చిన ట్లుండుటకు. ద్రావిడస్త్రీలు బంతులయాడుట ప్రసిద్ధము, లకుముకులు మీలం బట్టుట
ప్రసిద్ధము, —

‘మెర మెరని కొలనిదరి మీలంచు లకుముకులు

మరగె నీకనుదోయి, మాయంపు చకచకలు’ మను.

ఒక ‘నీల’ మయముగా నుండుట కుత్తురయొకవలె నుండుటకు; తేటతనమును నీరుపైకుండుటయు
మీలగపడుటకు. - ఉత్పేక్ష.

మహాస్థగర.

స్వ నిలిం పావాస ద త్వాశన దతల మిథ స్తాతమ్యంబు లీ రెం
డును దీను గ్గాంచు నహ్లాడువులన యడుగం డోఁగు నుద్యత్రతోన్దే
శన స్థి ద్వంద్వ బృందాలయ చిలతట కల్యాణమంథాద్రలో నా
వనజాక్షిస్యందనద్వంద్వము లిఖిత సరావాప్త దాంపత్య మొప్పున్. 53

లిఖి.....ము - లిఖిత = చిత్తరువున వ్రాయఁబడిన - సర = నారులచేతను నరులచేతను
(ఏకశేషవృత్తి - నారీ చ సర శృ నరౌ - సరాభ్యామ్ అని విగ్రహము) - ఆవాప్త = పొందఁబడిన -
దాంపత్యము = భార్యాపతి భావముకలది (అనఁగా భార్యాపతులుగా వ్రాయఁబడిన మనుష్యుల
చిత్తరువులుగలది), (అగు), వన.....ము - వనజాక్షియొక్కయు వనజాక్షునియొక్కయు (లక్ష్మి
నారాయణులయొక్క యనుట - ఏకశేషవృత్తి - వనజాక్షీచ వనజాక్షృ వనజాక్షౌ తయోః
అని విగ్రహము.) - స్యందన = తేరులయొక్క - ద్వంద్వము = ద్వయము (వారిరెండుతేరులు ననుట),
(ఎట్లున్నదనఁగా), స్వని.....లు - స్వ = తమయొక్క - నిలింప = దీవతలకు - ఆవాసదత్త = నివా
సమును ఇచ్చుటయొక్కయును - అశన దతల = ఆహారమును ఇచ్చుటయొక్కయును (ఇందలి
‘ల’ ద్వంద్వంతమందలి బహువచన లడాగము,) - మిథః = ఒండొంటి - తారతమ్యంబులు =
ఎక్కువతక్కువలు, ఈరెండును = నివాసమిచ్చుటయు ఆహారమొసంగుటయు అనేది రెండుధర్మ
ములను, దీనుల్ = రిక్తులు, కాంచు నహ్లాడువులన = వేనివలనం బొందుచున్నారో ఆ మేడలనే
(‘దీను’ అనుటకు ‘మిన్న’ అని పా. మిన్నల్గాంచు = మిన్నంటుచున్న అనఁగా మిక్కుటముగా

విలసిల్లుచున్న యని యర్థము), అడుగఁ = అడిగి తెలిసికొనుటకై, డోఁగు = వినియభూర్వకముగా మూఁకాళ్ల మీఁద నడిచివచ్చిన - ఉద్య...లో - ఉద్యత్ = ఒప్పుచున్న - రత = కామక్రీడల యందలి - ఉన్నేళన = కూడికలుగల - సిద్ధ = సిద్ధలయొక్కయు సిద్ధులయొక్కయు - ద్వంద్వ = మిథునములయొక్క - బృంద = సమాహములయొక్క - ఆలయ = నివాసములయిన - బిల = గుహలును - తట = దరులును గలవైన - కల్యాణ = బం గారముయొక్కయు ('కల్యాణం హేమి మజ్జలే' మేది.) - మంథ = త్రచ్చుటయొక్కయు - ఆద్రులో = కొండలో, నాఁ = అనునట్లు, ఒప్పక = వెలయు చున్నది. — స త త న స ర ర గ. 9, 7 - మహాస్వగర.

ఆపురమందు లక్ష్మీ కొకరథమును నారాయణుని కొకరథమును కలవు; వానియందు నరదంపతుల చిత్రరూపులు గలవు; అట్టియారథము లట నెట్లోప్పుచున్న వనఁగా - మేరు పర్వతము దేవతలకు నివాసము నొసంగినది, మందరపర్వతము వారికి ఆహారమయిన యమృతము నిచ్చినది; రెంటి యందును సిద్ధదంపతులకు ఆలయము లయిన బిలతటములు కలవు; ఆపురమునందలి మాడుగులును నివాసమిచ్చు నవియు భోజన మిడునవియుం గా నున్నవి. కావున పైఁజెప్పిన యీతమరెందుధర్మములం గల తారతమ్యమును ఆమాడుగులనే అడుగుద మని వచ్చిన మేరుమందర పర్వతములో యనునట్లుగా ఆరెండు తేరులును ఒప్పుచున్నవి. తేరులయందలి నరదంపతి ప్రతిమలు మేరుమందరము లందలి బిలతటములలోని సిద్ధదంపతులవలె నొప్పుచున్నవి. - ఉత్పేక్ష. మాడువుల యందలి దంపతులును సిద్ధదంపతులను మించినవా రని సిద్ధించుచున్నది.

పూర్వము ద్రుణుమనందు ద్వితీయపాదమున 'యడుగం దోఁచు' అను పాఠమున యితి భంగము; కావున 'దోఁగు' శబ్ద రూపాంతరమయిన 'డోఁగు' శబ్దము ఇట స్వీకరింపఁబడినది; డోఁగుట వినియముచేత. (లేదా) 'మన్మథుల నె యడుగందోఁచు' అని పఠింపఁదగు.

ఏకపదంబున విరతు ల । నేకంబులు గలిగియుండు నేని పదాదిం

జేకొన్న లిపియ యన్నిటం । బ్రాకటముగ నిలుచు నీసపదములం దక్కఁ . ' అప్పు.

సీ. సవలయధ్వని గాఁగ సారె వ్రేయు నదల్పు

యతివై న గుండె జల్లనఁ గలంపు,

సుడిసిన మొగమెత్తి చూడకుండు పరాకు

కుసుమబాణుని నై నఁ గువిటుఁ జేయ,

శ్రీకార్య పరులఁ గాంచిన లేచి మ్రొక్కు నం

జలికి నిండుండు నక్కొలువుఁ గోర,

హరిగృహవసరశంఖాకర్ణనకుఁ ద్రిప్పఁ

గడగంటి జిగి ప్రజఁ గాఁడి పాఱఁ,

తే. గవళి లుంకించి వ్రేయఁ గొప్పవియ నవలి

కరమున నమర్పఁ బైటలో మరుని బటువు

బిల్లక్రియఁ బట్టుఁగంచెలఁ బిగువుఁజన్ను

నిక్కఁ దిన్నెలఁ బాత్రాల్లి నెత్తమాడు.

1. సవలయధ్వని = కంకణముల క్వణనముతోఁ గూడుకొన్నది, కాఁగ్ = ఆగునట్లుగా, సారె = పాచికను, ప్రేయ నదల్లు = వైచునట్టి యదలింపు, యలినైన = (విరక్తుడగు) సన్నాస్థిని సయితము, గుండె, జల్లు అనె = వశము తప్పట్లుగా, కలంపె = మారవికారము నొందించుచుండఁగా;

2. సుడిసినె = ఎదురైనంతట, మొగము ఎత్తిచూడక ఉండు - పరాకు = తత్పరత్వము (ఆట యందే ఆసక్తి కలిగియుండుట), కుసుమబాణుని = ఐనె = మన్నఘని సయితము, కువిటు = కొఱిగని పల్లవునిగా (తాను సౌభాగ్యహీనుఁడని తలంచుకొనునట్లుగా), చేయె = కాంచిపఁగా;

3. (ఇంత తత్పరత్వముతో ఆడుచునే), శ్రీకార్యపరులె = భగవత్ప్రేంకర్యాసక్తులగు వారిని, కాంచినె = చూచినయెడల, (ఆటనిలిపి), లేచి, మ్రొక్కునంజలికే = మ్రొక్కుటకైన కేల్తోడ్డు తనకై చేయుదురుగాక యని యభిలషించి, ఇంద్రుడు = ఇంద్రుఁడు సయితము, ఆక్కిలువు = ఆభగవత్ప్రేంకర్యమును, కోరె = ఆభిలషించుచుండఁగా (అయ్యంజలి అంత మోహకముగా నున్న దనుట);

4. హరి...కు = హరిగృహ = విష్ణులయమునందలి - ఆవసర = పూజాసమయవిశేషముల యొక్క - శంఖ = శంఖధ్వనముయొక్క - ఆకర్ణనకు = వినుటకై, త్రిప్ప - కడగంటిజగి = కనుగొన తగ్గుట, ప్రజె = జనులను, కాడి = డుస్సి, పాఱె = నిగుడుచుండగా (అంతవాడి యనుట);

కవలలు = పాచికలను, ఉంకించి = ఊకించి, ప్రేయె = వైవఁగా, కొప్పు, ఆవియె = సడలఁగా, అవలికరమునె = రెండవచేతితో, అమర్చె = కొప్పును సవరించుకొనునప్పుడు, పైటలో = పయ్యెదనుండి, మరుని బటువు బిల్లక్రియె = మన్నఘని బిల్లతలగడయొ యను నట్లు, పట్టుగంచెలె = పట్టురవికలోపల, బిగువుఁజన్ను, నిక్కె = నిక్కుచుండఁగా, తిన్నె లె = అరంగులయందు, పాత్రె = ఆటవెలదుల సమూహము, సెత్తము = జూదము, అడు = అడును. ('పాత్రముల్' అను బ. వ. పాతమున క్రియకు 'అడు' అని ఏ. వ. దుర్బుము).

'సవలయధ్వని' - బంగారుగాజుల శింజితము అతిమనోహర మనియు దారింబోవువారు వారి గాంటి దానిని విని వారికి లోనగుదు రనియు భా. 'యలినైన' 'కుసుమబాణునినైన' 'ఇంద్రుడైన' అనుటచే ఇతరులమాట చెప్పవలయునాయనుట సిద్ధము గావున కావ్యాధ్యాపత్త్యలంకారములు. 'సారె' - పూర్వముద్దఱమున 'అడ్డసాగు' లను బహువచనముంబట్టి 'సారి' యని ఏకవచనపాతము కల్పింపఁబడినది. 'అడ్డసాగు' లనునది నిత్యబహువచనముగాన దానికి 'అడ్డసారి' యని యేకవచనము లేదు. కావున ప్రసిద్ధమయిన 'సారె' పదమే యిటు నుపాత్రము.

"3. సారె యదె పొడువు మని యొక । సారె యొకతె యక్షకేళిసమయంబున ని

చ్చారతి నొకతెకుఁ జెప్పిన । సారె కనకపంజరమున సాధ్యస మందె." శృం. నై.

"సీ. సారె యంచన నడ్డ : సారె యంచనఁగను సొగట మంచనఁగను జనును కారి;

తే. పాచిక యనంగఁ గవలనాఁ బాశకమగు." ఆం. 2 (305)

శ్రీకార్య.....మ్రొక్కుట తాము విష్ణుదాసీజన మగుటచే, తమకు విష్ణుభక్తి అతి తీవ్రము గావునను. 'పైటలో' - పయ్యెద ఇంచుక ఒత్తిగిల్లఁగా కంచెల గాన్పించె ననుట. ఇటు పట్టుగంచెల బిల్లయొక్క యెఱిగను కవల బిల్లగాను ఉత్పేక్షితములు. — ఇందు అంతటను స్వభావోక్తియు కలదు.

సీ. వీడెంపుఁ బలుకెంపు విరిసి వెన్నెల గాయ,
 వరిగింజ నొకటఁ బల్వరుసఁ దోమ,
 నొరసి యొత్తిన మణుం గొంకక మైనె ని
 గ్గులు దేరఁ బసు పిడి జలక మాడ,
 ముదుక గాకుండఁ బయ్యెదలోనె గేలార్చి,
 కలయఁ జంటను నొట్టఁ గలప మలద,
 రతిరయచ్చిన్న సూత్రమునఁ జిక్కక మున్నై
 ములు రాల గరగరికలు వహింపఁ,

తే. బొలసిననె యెట్టినరునై నఁ గులముఁ దెలియఁ
 బ్రభుత నెడి పల్లవుఁడు వేద వడిన నేద,
 నృపతివెలియంతిపురముగా నెన్న మెలగ,
 బాసఁ గృతి నెప్ప వలఁతు లప్పద్దముఖులు.

60

1. ఆప్పద్దముఖులు = ఆతామరసవదనలు (ఆవేశ్యలనుట), పలువరుసఁ = దంతపంక్తిని, వీడెంపుఁ బలుకెంపు = తాంబూలముయొక్క (తాంబూలము నమలినందువలనఁ గలిగిన) విచ్చుటపు టెఱుపు, విరిసి = తొలఁగి (తొలఁగు నట్లును అందువలన), వెన్నెలగాయఁ = ధవళకాంతి వ్యాపించునట్లునుంగా, వరిగింజఁ ఒకటఁ = ఒక లేవరిగింజతో, తోమఁ = తోముకొనుటకును;

2. ఒరసి = రాచి, ఒత్తినఁ = అదిమినప్పటికిని (సముచ్చయ నకారము స్థిరమగుటచే నానికి పూర్వమున్న ప్రత్యయనకారము లోపించినది), మణుంగు = పరిశుద్ధవస్తువునకు. ఒందక = అంటక, మైనె = దేహమందే, నిగ్గులుదేరఁ = డాలు ఒలయునట్లు, పసుపు, ఇడి = పూసికొని, జలకము ఆడఁ = స్నానము చేయుటకును;

3. పయ్యెదలోనె = పైఁట లోపలనె, కేలు ఆర్చి = చేతిని అడించి, ముదుక గాకుండఁ = పలుచనగానే, కలయఁ = అంతటను, ఒట్టఁ = అంటునట్లుగా, చంటఁ = స్తనములకు, కలప = పరిమళ ద్రవ్య మిశ్రమయిన చందనమును, అలందఁ = పూసికొనుటకును;

4. రతి.....నఁ - రతిరయ = సురత వేగముచేత - చిన్న = త్రెన్నిన - సూత్రమునఁ = దారమునందు, చిక్కక = నిలువక, (హారమందలి), ముత్తెములు, రాలఁ = (నేలకు) రాలిపోఁగా, గరగరికలు = సరకు సేయమిని - వహింపఁ = తాల్చుటకును (సరకు సేయకుండుట కనుట);

పొలసిననె = తారసిల్లినమాత్రాననే, ఎట్టి నరుఁ ఁ వనఁ, కులము, తెలియఁ = తెలిసికొనుటకును; ప్రభుత = విశ్వర్యము, చెడి, పల్లవుఁడు = విటుఁడు ('అథ పల్లవః । ఆత్మీ ప్రవాశే నాషిద్ధే నానా.'), పేదవడినఁ = దరిద్రుఁడాయె నేని, ఏడఁ = పోషించుటకును; నృ.....గాఁ - నృపతి = రాజుయొక్క - వెలి = బయటి - అంతిపురముగాఁ = రాణివాసములని, ఎన్నఁ = తలంపఁదగినట్లు (అంతరాణివాసముగా ననుట), మెలగఁ = వర్తించుటకును, బాసఁ = సంభాషణగా (లేక - పరిశీలన లేర్పరించిన నియమము ప్రకారము; దేశభాషలయం దని యొక వ్యా.), కృతిసెప్పఁ = కావ్యముచెప్పటకును, వలఁతులు = నేర్పుగలవారు.

ఇట సర్వత్ర యథావద్యస్తవర్ణన మనియు దానంజేసి స్వభావోక్త్యలంకార మనియు జోగి జగన్నాథ వ్యాఖ్య.

ఉ. అంచిత హారవల్లి వలయాభరణంబుల తక్కఁ ద్రోయుఁ జి
ల్లంచుఁ బసిండి, యేణమద మంగముఁ జేర్చుట తక్క రోయు జి
డ్డంచు జవాది, ధూపితమ యందుట తక్క విదుర్పుఁ బూవుఁ జె
డ్డంచు, జిలుంగె దక్క నగు యావత మొత్తు నటంచు నన్యమున్. 61

యావతము = (వార) యావతీసమూహము, అం...క్క = అంచిత = మేలయిన - హార వల్లి = తీగలవంటి హారముల (నోజేయబడిన) - వలయ ఆభరణంబుల తక్క = కటక భూషణ ములనే (ధరించునుగాని), పసిండి = బంగారమును, చిలుము అంచు = లోహముగుట చేత చిలుము పట్టు నను కారణముచేత, త్రోయు = విసర్జించును; ఏణమదము = కస్తూరిని; అంగము చేర్చుట తక్క = దేహమున నలందు నేగాని, జవాది = పునుగును, జిడ్డు అంచు, రోయు = ఏవగించును; ధూపితము = ధూపమును మార్తము, అందుట తక్క = గ్రహించునుగాని, పూవు, చెమ్మ అంచు, విదుర్పు = విసరిపాఱజేయును; జిలుంగె దక్క = నూత్న వస్త్రమును ధరించు నేగాని, అన్యము = ఇతరవస్త్రమును, ఒత్తును అటంచు, నగు = తిరస్కరించును.

అందలి వారయువతులు ముత్యాలహారములను ముత్యాలకటకములను ధరింతురే గాని చిలుము పట్టునని బంగారు నగలను ధరింపరు; దేహమునకు కస్తూరి యలందుకొందురేగాని జిడ్డిని పునుగుం దగులనీయరు; ధూపములు వైచికోందురేగాని పువ్వులను తెమ్మయని ధరింపరు; నూత్న వస్త్రమును తాల్చురేగాని ఇతరవస్త్రమును ఒత్తు కొను నని తాల్చరు. - కరము సౌఖ్యమార్గము కలవారనుట. [ఇట ప్రతివాక్యమందును పరిసంఖ్యాలంకారము కలదు; పసిండిని జవాదిని పువ్వులను అన్యమును త్రోయుట వాస్తవము కాదు గావున సంబంధాతిశయోక్తియును గలదు. వాస్తవము కాదనుటకు ఆసంతరపద్యమందు చెప్పబడిన పుష్పధారణమే తార్కాణము.]

ఉ. వేచిన మేడఁబైచలభి వేణిక జంట నహించి విప్పగాఁ
బూవులు గోట మీటుతఱి బోయెడు తేటుల మ్రోత కామి శం
కావహ మౌఁ గృతాభ్యసన తొటను దంతపు మెట్ల వెంబడి
జే నడి వీణ మీటుటయుఁ జి క్కెడలించుటయు న్సరింబడన్. 62

వేచిన = (రూ. వేచిన - అచ్చ తెలుగులో ఆరుదుగా గాకు వా వచ్చును.) తెల్లవాణి నంతట, మేడన్ = మేడమీద, వైవలభి = వైగదియందు (వాతాయనము కడనేని పంచకడనేని - 'వల భ్యపరికుటీ' అని మాలతిలో జగద్ధరవ్యాఖ్య. 'వలభి' అనుటచేతనే పైదని తెలియవచ్చు చుండగా మరల 'వైవలభియననేలయన' 'ప్రాసాదానా ముపరివలభీ తుదగవాతాయనేషు' అని మాలతీపద్యములో ఉపరిశబ్దముంబోరె ఈ పై శబ్దము స్పష్టార్థము.), వేణిక = బడను, చంటన్ వహించి, విప్పగా = విప్పనప్పుడు, పూవులు = పూవులను, గోటన్ = గోటితో (గోల్లన్ అని పా. వీణావాదన కనుగుణము), మీటు తఱి = తొలగఁజిమ్ము సమయమందు, బోయెడు తేటుల మ్రోత = పరిమళాకృష్టములై యాపువ్వులపై ముసరికొనియుండి యప్పుడు వానినుండి లేచి బోయెడి తుమ్మెదల రొద, కృత అభ్యసనలు = చేయబడిన వీణాభ్యాసము కలవారు (ఆవెల

యాండు వీణాభ్యాసము చేసినవారు), బౌటన్ = ఆయన పేరువుచేత, దంతపు - మెట్లవెంబడిన్ = సరకట్లమీఁదుగా, చేన్ = చేతితో, వడిన్ = వేగముగా, వీణన్, మీటుటయున్ = వాయించుటయు, చిక్కు = చిక్కును, ఎడలించుటయున్ = తీసికొనుటయును, సరింబడిన్ = సమానమైయుండుటచేత, కా...ము - కామి = వీధిలోఁ బోవుచున్న కాముకులకు, శంకా = వీణ వాయించుచున్నారను భ్రమను-ఆవహము = కలిగించునట్టిది, బౌన్.

ఆపురియందు తెల్లవాఱఁగానే వారయువకులు మేడపై వలభియందు కూర్చుండి జడ విప్పుకొనుచు అందు తుఱిమియున్న పువ్వులను గోళ్లతో తొలఁగఁజిమ్మునప్పుడు ఆపువ్వులపై పరిమళముకై ముసరియుండి లేచిపోవుచున్న తుమ్మెదలరొద వీణానాదమువలెను, పువ్వులు దంతపు సరకట్లవలెను, ఉండును. ఆచెలవలును వీణావాదనముందు ఎన్నికగన్నవారు, చేతితో చిక్కు ఎడలించుకొనుట హస్తలాఘవముతో వీణమీటుటవలె దూరమున కగపడును; కావున వీధిబడి నేఁగు కాముకులు ఆస్త్రీల వీణావాదన నైపుణి నెఱింగినవారు గావున పూర్వోక్త సాదృశ్యములచే ఆతిగెల్లను వీణవాయించుటయే యని భ్రమింతురు. - భ్రాంతిమదలంకారము.

ఈపద్యమందు 'వహించి' ఇత్యాదికమునకు కర్త లేదు. పూర్వపద్యమునుండి బహ్వర్థముగా 'యావతము' నధ్యాహరించుకొనవలయును. 'కామి' - కాముకులు గానివారికి ఈవెలవెలంగుల వీణావాదన కాశలము ఎఱుకపడు ప్రసక్తిలేదు, కాముకు లన్ననో ప్రత్యాసక్తితో తెలిసికొని యుందురు. 'పోయెడి' - నిశ్చలముగానున్నప్పుడు భ్రమరమునకు ప్రాతయొండగు. 'దంతపు' - దంతము తెలుపు, కవిసమయముచేత పుష్పములకు శృంగారమే గావున పుష్పములకు దంతపు మెట్లతో సామ్యము. ('రక్తత్యమేవ రత్నానాం పుష్పాణాం శృంగార్యమేవ చ' కా. క. ల.). 'చంట' వహించుట నిజదృగ్గోచర మగుటకు, చంట వహించినందుననే వేణికయందు కాముకులకు వీణా భ్రాంతి. 'చేవడిన్' - వీణావాదనాభ్యాస పాటవ లబ్ధమైన హస్తలాఘవము ఆయల వాటుచేత చిక్కెడలించుటయందును కనబడును. 'కృతాభ్యాసనలు' - ఇట్టి కలానైపుణి వారయువకులకు సాధారణము, కులాంగనలకు అరుదు.

క. ఆభివచఃకార్పణ్యం । బౌ లేమల చెవులు సోఁడి నధమాన్వయ జీ

ర్ణాలావణ్యుల పిలుపున । కై లాభముఁ దెలిపెనేని నవి శ్రీలగుటన్. 63

లాభమున్ తెలిపెన్ వీనిన్ = లాభము కలుగు ననియెఱుకపఱుచుచున్నను, ఆభి.....య - ఆభి = చెలికత్తెయొక్క - వచః = విన్నపమందలి - కార్పణ్యంబు = లౌభ్యము, అధ...కై - అధము అన్వయ = తక్కువజాతివానియొక్కయు - జీర్ణ = ముసలివానియొక్కయు ('ప్రవయాః స్థవిరో వృద్ధో జీనో జీర్ణో జరన్నపి' అను.) - అలావణ్యుల = సౌందర్యరహితునియొక్కయు - పిలుపునకై = పిలుచుటకొఱకు, ఆలేమల = ఆవారయువకులయొక్క - చెవులు = కర్ణములను, అవి = ఆకర్ణములు, శ్రీలు = లక్ష్యములు (శ్రీకారకుల్యాకారము లనియు), అగుటన్ = అగుపేరువుచేత, సోఁకదు = తగులదు.

అధమజాత్యామలవలన ఎంత ధనాదికము లభించునట్లున్నను వారిని రప్పించుటకై చెలికత్తెపలుకులోభవచనము ఆవారాంగనల చెవులలో చొరదు. ఏలచొరదన అవిశ్రీలు. పేరువుగాని శ్రీత్వమును పేరువుగాఁ జెప్పినందున పేరూత్ప్రేక్షాలంకారము.

చ. *ద్రవిడ కుటుంబిను ల్వసుపు రాచిన రత్నపుఁ దాపక్రింద నం
బువు తెరవాఱఁగా నిదుర వోయి గరుత్తతి పచ్చబాటినన్
భవనసరోమరాళములు భర్తమయచ్చదగుచ్చవిస్ఫుర

ద్రివిజధునీ మరాళ వితతి భ్రమఁ బూన్పుఁ బురి స్ఫ్రమించుచున్. 64

భ.....లు - భవన=ఇండ్లయొక్క - సరో=కొలఁకులయందలి - మరాళములు=హంసలు, -
ద్రవిడ కుటుంబినులు = అజయిల్లొంద్రు, పసుపు=పసుపుఁ గొమ్మును, రా...దన్ - రాచిన =
(జలకమాడుటకై పూసికొనుటకగాను) అఱుగఁదీసికొన్న - రత్నపుఁదాపక్రిందన్=రత్నమయ
మయిన మెట్టుక్రిందికి, అంబువు=అపసుపునీరు, తెరవాఱఁగాన్=పారలఁగా (అచట), నిదుర
వోయి (మరాళములుకర్త), గగుత్ తతి=తెక్కులమొత్తము, పచ్చబాటినన్ = పసుపువన్నెం
బారయఁగా, పురిన్=అపట్టణమందు, భ్రమించుచున్ = సంచరించుచు, (పారులకు), భర్త...
మన్ - భర్తమయ = బంగారపు ('భర్త స్వాత్ కాఞ్చినే భృతౌ' మేది.) - భద=తెక్కుల
యొక్క - గుచ్చ = గుత్తులచే - విస్ఫురత్ = ప్రకాశించుచున్న - ద్రివిజధునీ = దేవనదియందలి -
మరాళ వితతి = హంస సమూహమనెడి - భ్రమన్ = భ్రాంతిని, పూన్పున్ = కలిగించును.

ఆపురియందు గృహారామములందలి కొలంకులలో అజయిల్లొంద్రు జలకమాడుటకు
బంగారు మెట్టుమీఁద పసుపుఁగొమ్ము నఱుగఁదీసికొనఁగా అపసుపు నీరు ఆమెట్టుక్రిందికి పారలి
ఆక్రింద నిద్రించుచున్న హంసల తెక్కులపైఁ బడి వానిని పసిమి సేయఁగా, ఆయంచలు పిమ్మట
ఊరిలో సంచరించుచు పారులకు స్వర్గంఁగలోని బంగారు తెక్కుల హంస లనెడి భ్రమను
జనింపఁ జేయును. భ్రాంతిమదలంకారము; 'రత్నపుఁ దాప' - ఉదాత్తాలంకారము.

'కుటుంబినుల్' అనఁగా పుత్రాదిమతులయిన సుమంగలులు - వారిం జెప్పట, వారికే
గాని విఠంతువులకు పసుపుతో పనిలేదు గావున; 'నిదురం' జెప్పట మేల్కొని యున్నచో
సందడిచే నవలికిం దొలంగును గావున; 'తెరవాఱుట' అనఁగా 'జడ్డుదేలి తెరగట్టుట' అని
సీతారామాచార్యులవారు.

మ. తలఁ బక్షుచ్చట గ్రుచ్చి బాతువులు కేదారంపుఁ గుల్యాంతర

స్థలి నిద్రింపఁగఁ జూచి యారెకు లుష స్సాస్తప్రయాతద్విజా

నలి పిండికృత శాటిక ల్సవి దదావాసంబుఁ జేర్పంగ రే

వుల డిగ్గ న్వెసఁ బాటువానిఁ గని నవ్వు న్నాలిగోపోఽఘముల్. 65

బాతువులు=బాతులు, తలన్, పక్షుచ్చటన్=తెక్కుమొత్తమునందు, గ్రుచ్చి=దోపి [పా.
క్రక్తి, పా. క్రంఁ (న్)=అడంగఁగా], కే...లిన్ - కేదారంపు=వరిమల్లయొక్క ('కేదార
శృంగరక్షేత్రే శైలభే దాలవాలయో' నానా.) - కుల్యా = కాలవలయొక్క ('కుల్యాః7
కృత్రిమా సరిత్' అను.) - అంతర = నడిమిదైన - స్థలిన్ = ప్రదేశమందు, నిద్రింపఁగఁకై
నిద్రించుచుండఁగా, ఆరెకులు = ఆరక్షకులు (ఊరికాపరులు), చూచి, ఉషః...కల్ - ఉషఁగా,
వేకువయందు - స్సాస్త=స్నానమాడినవారై - ప్రయాత=చనినట్టి - ద్విజ=బ్రాహ్మణుపే నికటా
(దస్త విప్రాణ్ణజా ద్విజాః' అను.) - ఆనలి = సమూహముయొక్క - పిండికృత = గాలియొక్క

జేయబడిన - శాటికర్ = వస్త్రములు, సవి = అని, తత్ ఆవాసంబుక్ = వారి యిండ్లకు, చేర్పంగక్ = కొనిపోయి ఇచ్చుటకై, చేవులక్ = నీరాట చేవులలోనికి, డిగ్గక్ = దిగఁగా, వెసక్ = తటాంబున, పాటువానిక్ = పాటిపోవుచున్న యాబాతులను, కని, శాలిగోపీ ఓఘముల్ = పైరుకాపరి చెలువల యొక్క సమాహములు (ఓఘో బృహదేమృసాంరయే' అను.), నవ్వుక్ = హసించును. ('బాతువు' - రూ. బాతు.)

ఆపురియొక్క మాగాణులలో, వరిమల్లకు బాటు నీటికాలువల మధ్యభాగములో, ప్రాతః కాలమందు బాతులు తొక్కమొత్తములో తలదూర్చుకొని నిద్రించుచుండఁగా, ఆరెకులు చూచి అవి అంతకుముందే అట న్నానము చేసిపోయిన బ్రాహ్మణుల వస్త్రపు పిడుచలని భ్రమించి, వారికిం జేర్చుటకై కొనిపోవుద మని చేవులలో దిగఁగానే, ఆనందడికి అవి మేల్కొని అవలికి ఈడుకొని పోవం దొడంగుటం గని, ఆచటి పైరుకాపరి వెలదులు నవ్వుచురు. - బ్రాహ్మణులు అరుణోదయస్నాతలు, ఆరెకులు సాఘవులు, పైరుపంటలకు జలము సమృద్ధము అని భా. - నిగ్ర సమయమందు తలను తొక్కలంగ్రుక్కుట బాతుల స్వభావము, ఇట దానిం జెప్పట ఆరెకుల భ్రమకు కారణార్థము, నిద్రించుటం జెప్పట నిశ్చలత్వలబ్ధికి. 'శాటికల్పవి' - పూర్వము ద్రుణమున 'శాటులన్పవిక్' అని పాఠమును, సవిక్ అనఁగా భ్రమచే అని యర్థమును గలవు. 'సవి' * అను పదము భ్రమార్థకము ఎటను లేదు. 'సవిసావి' యని యన ని త్యర్థమై తనర్పు' అని యాంధ్ర భాషార్థము. బ్రాహ్మణుల గారును సీతారామాచార్యులు గారును ఈశబ్దమునకు ఈయవ్యయార్థమునే (సవి = అని) వ్రాసి ఈపద్యమున 'శాటికల్పవి' అని పఠించినారు సీ. దత్తోదాహరణము:—

'నాకు నిచ్చియున్న నా మెడహారంబు | నిజనఖాంతురముల నిగిడికొనుచు,

సరభసముగఁ జనియె సవి రాత్రి నేఁ గల | కంటి, నపుడ మేలుకంటి ననఘ.' లక్ష్మీ. ౩, ఆ.

ప్రా. దత్తోదాహరణము:—కళాభ్రాంతిదయావతారిక.-

మ. 'వలకే ల్లాపలికిం గుచస్తబక సేవాలోలతం బోవ, డా

పలికే ల్నిగ్గున మాన్పు, నల్కసవి తత్పార్వంపులే జెక్కుగో

మలపాదంబును ముట్టుచుక్ వలచు బ్రహ్మం బర్ధనారీశ్వరం

తెలమి నిత్వముఁ బ్రోచుఁ గృష్ణవసుధాక్షకు స్మృసింహత్తజాక్.'

పూర్వము ద్రుణ వ్యాఖ్యాత 'అల్కసవిక్' అని పఠించికొని 'అల్కభ్రమచే, అని యర్థము చేసి కొనియెం గావలయు. - 'శాటికామతిః దదావాసంబు' అని యొక పాఠము. - బాతులవృత్తము స్వభావోక్తి, ఆరెకులు వానిని వస్త్రపుఁ బిడుచ లని తలంచి రను వర్ణనలో భ్రాంతిమంతము; శాలి గోపికలు నవ్వుటయు స్వభావోక్తి యనం జనును.

మ. సొరిదిం బేర్పిన తీగమల్లియలు ఖడ్జురంబులు స్ఫుష్పమం

జరులు న్దామిడిగుత్తులు స్థసుమము ల్సంవెంగలు న్బచ్చగ

న్నెరులు న్బాళలు గల్గి రాజనపుఁ గాంతి దారు ము ల్బూపి చే

చేత, సో. లరుదార న్నగుఁ బూవుదోంటల బలాకాసీకదంభంబునక్.

66

అధష్ట = వరిపాలములు (చేన - ఏ. వ.), సొరిదిక్ = వరుసగా, పేర్పిన = వరిల్లి నట్టి (ఈవిశేష కత్తెపలుకులో) లవణకు అన్వయించును), తీగమల్లియలుక్ = తీగగా ప్రాకడు మల్లెమొక్కల గాని క్రిత్వమును నన్నె. కుమా. 'హరివికచామ... రాహుసావి...' ౧-3

పువ్వులును, ఖర్జూరంబులు = ఖర్జూరపువ్వులును, పుష్పమంజరులు = పూరెమ్మలును, మామిడి గుత్తులు = మామిడిపూగుత్తులును, కుసుమమూర్ = (ఇతర) పుష్పములును, సంపెంగలు, పచ్చగన్నెరులు, పాళలు = (పోక లోనగువాని) కప్పడుతోడి పూగుత్తులును (ఈ చెప్పిన వన్నియు పుష్పవిశేషములు - ఈ పేరుల వరులునుం గలవు), కలిగి = కలవై, (రాజనమును పేరి పూవు లేదు గావున) రాజనపుఁ గాంతి = రాజాన్న మనెడి వరియొక్క ప్రకాశముచేత, తారు = ఆచేలు, మూర్ నూపి = హెచ్చై (తూనికలో బరు వెక్కువదానివైపు త్రాసుయొక్క ముల్లు మ్రొగ్గును - రాజనపువరికి సహజముగా ముల్లుగలదు - రాజనము పూదోటలకు లేక వరిచేలకుం గలిగియున్న హెచ్చు అని భా.), పూవుదోటల, అరుదు ఆరక = ఆశ్చర్యము ఒప్పునట్లుగా, బ...న = బలాకా = బెగ్గురులయొక్క - అనీక = సమూహము లనెడి - దంధంబున = వ్యాజముచేతను, నగు = పరిహసించును.

పూదోటలయందు తీగమల్లలు లోనగు పుష్పములు గలవు, వరిచేలయందును ఆపేరులు గల వరులు గలవు, అంతవఱకు తోటలకును చేలకును సమత్వమే గాని ఎక్కువ తక్కువలు లేవు. అయిన, చేలకు రాజనము కలదు. ఆపేరు పువ్వులలో లేదు. కావున తోటలకు అది యొక లోపము. ఆపేరువుచేత తోటలే చేలకు ఓడిపోయినవి. కావున చేలు బలాకా పంక్తి మిషచే తోటలను పరిహసించుచున్నవి. బలాకలు తోటలలోనుండవు, పొలాలలో నీటికడ నుండును, కావున చేలే పరిహసించినట్లు చెప్పట సరిపడుచున్నది. పూదోటలను వరిచేలును నానా పుష్ప శాలిసమృద్ధములై యున్నవి. దేశము సుఖిక్షుముగా నున్నది - అని తా.

‘సారిధి’ ముల్సాపి’ - వ్యతిరేకాలంకారము. ‘నగు’ ... దంధంబున’ - సాపక్షా వోత్పేక్ష. హాసము కివిసమయముచేత తెలుపు గాన బలాకలును బెలుపుగాన బలాకలు హాస ముగా నుత్పేక్షింపఁబడినవి. - ‘మూ’ - ‘ముల్లు’ శబ్దమున ‘అకారము క్రిం’ దీత్యాది భా. వ్యా. ప్ర. 7. సూత్రమువలన క్రింది లకారము లోపింపఁగా ‘ములు’ అయినది. తర్వాత ‘పదాంతం బుల యి’ ఇత్యాది భా. వ్యా. ప్ర. 16. సూత్రమువలన ‘మూ’ అయినది.

పా. ‘గన్నెరు పూదాళలు; ‘పేర్చిన’-పా. చేర్చిన (= సమకూర్చిన); ‘పచ్చగన్నెరు తీగమల్లియ! బుడమ రాజనము నాఁ బొలుపుగాంచు! ప్రీహితములు.’ ఆం. భా. 2 (234); ‘పండినపుష్పమంజరుల్ | రుచిదళుకొత్త ముత్తైపుసరుల్ గనుపట్టు విచిత్రవైఖరి’ రామాభ్యు. ‘ముల్సాపి’-‘సత్యము వలనన ములు సూపు గౌరవంబునపేర్చి’ * [చూ. వీతికపు. 7. 36]

చ. బలసిన హల్లకచ్చటలపైఁ దమ జంజలుముండ్లు రాయఁగాఁ,

గలనుము లుండుఁ బండి యొజగంబడి నీ రెడలింపఁ దృష్ట లోఁ

దల కొన, నంగి ముక జలముఁ ద్రావెను క్రింపటివ్రేళ్లు మీఁదట

నిలిపి, మరంద మాను కరణిన్ని కటోపననానిలాహతిఁ.

67

కలమములు = వరిపైరులు, పండి, నీరు = మడిలోనిజలమును, ఎడలింప = (కోతకై పొలము ఎండుటకుఁగాను సేద్యగాండ్రు) మడినుండి (ముఱుగుడు కాలువలలోనికి) వెడలింపఁగా, ఒజగంబడి = (వెన్నుబరువుచే) కైవ్రాలి, నిక.....తి = నికట = చెంగటి (‘సమీపే నికటా సన్నసన్నికృష్ట సనీడవతో’ అమ.) - ఉపవన = ఉద్యానములయొక్క - అనిల = గాలియొక్క (‘గన్ధవా హానిలాశుగాః’ అమ.) - ఆహతి = చెట్టుచేత, బల.....పై = బలసిన = చుట్టు న్నును

(లేక - బలిసిన=పుష్టిగా ఎదిగియున్న), హల్లక=చెంగలువల ('హల్లకం రక్తసంధ్యకమ్' అను.) - ఛటలపైక=సమాహమలమీఁద, తమ...ముండ్లు = కలమములయొక్క (జంజాణు=) చింపిణులయిన వాఁడికొనలు, రాయఁగాక= (ఇటునటు) ఒరసికొనుచుండఁగా (ఎట్లుండు ననఁగా), లోక= (ఒడలి) లోపల, తృప్తతలకొనక= దప్పియెత్తఁగా (దప్పి తలకెక్కిఁగా ననియు); వంగి=(త్రాగుటకై) ఒఱిగి (బడలికచేతి సోలి యనియు), ముక=పూర్వము (నీ రెడలింపనపుడు), జలముత్రాచెడు క్రిందటివేళ్లు (ఉద్భిజములు వ్రేళ్లతో జలము పీల్చును), మీఁదటక= తమశరములయందు, నిలిపి = ఉంచుకొని (అనఁగా ఆవ్రేళ్లను తలమీఁదికి తెచ్చుకొని - వానితో) మరందము=ఆచెంగలువలలోనిమకరందమును, అనుకరణిక=త్రాగుచున్నవోయనునట్లు, ఉండుక.

ఆపురవరంబున పైరులకు జలసమృద్ధియు దానంజేసి పంటసమృద్ధియు కలవు. వరిమడుల చుట్టును పంటకాలువలును వానియందు చెంగలువలును ఉండును. పంటకారులో కోతకై మడుల నెండించుటకై వానియందలి నీటిని సేద్యగాండ్రు వెలికి పాతించినప్పుడు ఆపైగులు ఎన్నులభారముచేత ఒఱిగినవై చెంగటి యుద్ధానములగాలిచేత ఆచెంగలువలపై తమతలనుండు జంజాణుముండ్లను ఇటునటు రాచుకొనుచునుండుట ఎట్లుండు ననఁగా, అవి నిరంతరము నీటనే యుండు నవిగాన ఇప్పుడు నీరే లేనందున కరము డప్పిగొని అడప్పిచే సోలిపోయి పూర్వము క్రిందినుండి నీరు త్రాగుటకు సాధనములుగా నుండిన తమవ్రేళ్లను ఇప్పుడు నెత్తిమీఁదికి తెచ్చుకొని వానితో ఆచెంగలువలమకరందమును త్రాగుచున్నవో యనునట్లుండును. 'హల్లక' ములంజెప్పట ఊరివెంబడి నుండిన భూమి యెల్లను ఉర్వర యని తెలుపుటకు. - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

ఏతశ్చదృశ్యోకము.-

“కలమాః పాకవినయాః । మూలతలాఘ్రాః సురభికల్పారాః

పవనాకమ్పిత శిరసః । ప్రాయః కర్వంతి పరిమళశ్లాఘామ్”

చ. అడుగునఁ బండి వ్రీలి యసలై మధువుట్టగఁ, ద్రావఁ దేంట్లు మల్లడి గొని చుట్టు రాఁ, బనసల నొప్పలుచు న్నలుగుండ్లతోడ నీ డ్వడు పెనుఁబండ్లు, భిన్నకట పాంసుల భూరి మదాంబుసేచనా జడదృఢశృంఖలాయుత వసంత నృందీరదాధిపాకృతిక. 68

పనసలక=(వేరు) పనసచెట్లయందు, కలుగుండ్లతోడక= గండశిలలతో, ఈడ్వడు = సమానతపొందునట్టి - పెనుబండ్లు = పెద్దపెద్ద ఫలములు, అడుగునక= భూమిలోనే, పండి = పక్వములై, వ్రీలి = బద్దలై, అసలు వి = బురదకాఁగా, మధువు = తేనె, ఉట్టగక= కాణుచుండఁగా (పా. ఉబ్బగక), తేంట్లు = తుమ్మెదలు, ద్రావక= త్రాగుటకు (పా. తావిక = పరిమళముచేత), మల్లడిగొని = పెనగొని, చుట్టుక= అన్ని ప్రక్కలను, రాక= ముసురుకొనఁగా, (ఆపండ్లు ఎట్లు ఒప్పుచుండు ననఁగా), భిన్న...కృతిక - భిన్న = మదము ఓడుచున్న - కట=గండస్థలములు గలవియు (భిన్నాః స్రవన్తదాః కటాః గడ్డాః యేహంతై' రఘు. 4 స. 83. వ్యా. మల్లి), పాంసుల = దుమ్ముగలిగినవియు - భూరి=మిక్కుటమైన - మద అంబు=దానజలమును - సేచన=కారుచున్నవియు - అజడ=చలించున్న - దృఢ=గట్టిదైన - శృంఖలా = గొలుసుతో - యుత కూడుకొన్నవియు - నైన - వసంతనృప = అమనదొరయొక్క - ద్వీరద అధిప = ఏనుగు మేటియొక్క - (పట్టుపు తేనుఁగుయొక్క) ఆకృతిక = ఆకారముతో (ఆకారముకలవై - అవియో యనునట్లు), పాలుచుక = ఒప్పును.

ఆ పురియందు గండశిలలంతలేసి వేరుఁ బనసకాయలు భూమిలోనే పండి పగిలి అందునుండి పైకూరుతేనెచే నేల బురదయై ఇంకను తేనె ఉబుకుచుండఁగా దానిం ద్రాగుటకై తేంటు ఒండొకటి నొరసికొనుచు చుట్టు రా ముసురుకొనఁగా ఆపండ్లు ఎట్లు ఒప్పుచుండు ననఁగా, చెక్కిళ్లనుండి మదము ఉప్పతిల్లి ఘాళిఘాసరములై మిక్కుటముగా మదము కాయుచు తమ్ము కట్టిన గట్టి యినుప గొలుసులు చలింపుచున్న వసంతుని మదపు శ్రేనుఁగులో యనునట్లుండును. — ఉత్ప్రేక్షాంకారము. 'పెను...బండ్లు' - ఉపమ.

[ఇందు - 'పండిప్రీతి' - 'భిన్నకట', 'అసలై' - 'హంసుల', 'మధువుట్టఁగ' - 'భూరిమ దాంబునేచన', 'మల్లడిగొన', - 'దృఢ', 'తేంటు' - 'శృంఖలా', 'చుట్టురాక' - 'యత', 'పెనుబండ్లు' - 'వసంతమదద్విరదాధిప', ఆను వానియందలి పరస్పర సామ్యసంపదను పరికింపఁ దగను. మఱియు, మధూఝేదముచేతనే ఆగ లగుచుండఁగా, 'అసలై' అని వేఱుగా చెప్పటచేత, వీనుఁగునకు కటప్రభేదమవోలె, తొలితొలిదైన మధూఝేదము చెప్పఁబడినది. అనంతరము వీనుఁగు నకు ఇంక నితరావయవంబులనుండియు మదము స్రవించినట్లే ('కరా త్కటాభ్యాం మేథా చ్చ నేత్రాభ్యాం చ మద స్రుతిః' - 'కరాత్ నాసారస్థాభ్యా మిత్కర్షః.' రఘు. 4 స 23. వ్యా. మల్లి.) పండునుండి ఇంకిం బెక్కుతావుల మధువు ఉబుకుచుండుట 'మధువుట్టఁగ' అని చెప్పఁ బడినది. 'వసంతు'నిఁ జెప్పట ఈపండ్లు ఆయుతువుననే పండుట చేతను.]

పూర్వముద్రణమున 'మధు = తేనె, పుట్టఁగ = కల్లఁగా' అని వ్యాఖ్య. ఇందు పువర్ణక లోపమునకు ప్రమాణము లేదు. పయిగా, 'ఉట్టు' ధాతువు స్రవణార్థకము కలదు; కావున 'మధువు ఉట్టక' అని విడఁదీయుటయే సరి. 'కలుగుండ్లు' = కల్లుగుండ్లు - క్రిందిలోపమునకు బా. వ్యా. ప్ర. 7. 'ఈడ్వడు' = ఈడువడు = ఈడుపడు - ఇట ఉత్ప్రేక్షాలోపము 'పదాంతంబులయి యాసంయక్తంబులయిన నులురుల య్యత్వంబునకు లోపంబు బహుళంబుగ నగు' (బా. వ్యా. ప్ర. 16) అనుచోఁ గల బహుళగ్రహణముచేత సాధ్యము. ద్వీరదము—ద్వి=రెండు - రదము=రద నులు అనఁగా దంతములుకలది. 'పెను(బండ్లు)' - ఇట్టితావుల 'పెను' శబ్దము వృత్తియందు 'పెనుపు' శబ్దమున మిగిలిన రూప మని సీతారామాచార్యులవారి వివరణము.

ఉ, చాల పిళంబుగాఁ బృథుల చంపక కీలనఁ బొల్పు బొందుఁ దో

మాలె లనంగఁ బండి మహిమండలిఁ జీలుచు వ్రాలి గంధ మూ

రచ్చులస నైన భృంగతతి నాఁ దుద క ప్పమర న్మలావళు

వ్రీర్చి గెల ల్గుగంధికదళీ వన పంక్తుల నొప్పు నప్పురిక.

69

ఆప్పురిక = శ్రీవిల్లుబుత్తూరియందు, సుగంధికదళీ వన పంక్తులక = సుగంధు లనుపేరి యరఁ టాల లోఁటల వరుసలలో, చాలక = మిక్కిలి, దళంబుగాక = దట్టముగా, పు.....నక - పుగుల=పెద్ద - చంపక=సంపెంగ పువ్వుల - కీలనక=కూర్పుచేత, పొ.....లు - పొల్పు=ఒప్పు చున్న - బొందు = లావుపాటి - లోమాలెలు = కట్టుమాలెలు (ఆకులుపువ్వులు కూర్చి కట్టిన మాలెలు), అనంగక=అనునట్లుగా, గెలల్=గొలలు, పండి=పరిపక్వములై, ఫల ఆవళుల్=పండ్ల పంక్తులు, వ్రీలక=విరియఁగా, మహిమండలిక=భూతలమును - చీలుచుక=రాచికొను చున్న టివై, తుద కప్పు = పండ్లచివరనుండు నలుపు, వ్రాలి = చింపకముల మీఁదఁబడి, మూర్చా ఆలస= సొమ్మచేత వివశము విన(ట్టి) - భృంగతతి = తుమ్మెదపిండు, నాక = అనునట్లు. అమరక = ఒప్పు చుండఁగా, ఒప్పుక = శోభిల్లుచుండును.

ఆపురమందు సుగంధియరేటితోటలలో గెలలు వృక్షాగ్రమునుండి నేలవజ్రును నిడుపులై నేలను పొడిచికొనుచుండును, పండ్లు పాకమహిమచే విరిసియుండును; అట్టి యాగెలలు మిక్కిలి యెత్తుగా పెదపెద్ద సంపెంగపూవులతోఁ గట్టిన లావుపాటి తోమాలెలవలె నుండును. పండ్లకుద నుండు నలుపు చంపకముపై వ్రాలి మార్చిల్లిన తేటిగుంపువలె నుండును. — గెలలకును తోమాలెల కును ఫౌల్స్ డైర్యవర్గ పరిమళములును ఆదోకపాటును సామ్యము. చంపకము తేంట్లకు ప్రాహర మనుటకు పారిజాతాపహరణము ౪. ఆ. 57.

చ. 'తనుఁ గనుఁ బ్రామి యెందోక లతం బతి వే తొక తేటిబోటి పా

త్తున విరిచేనె గ్రోలఁగ నెదుర్పడి సంపఁగతావివెల్లిలోఁ

గనలునఁ గూలఁ బోవునలికామిని సాహస మేమి చెప్ప! న

య్యనుఁగుఁ బ్రియుండు నెచ్చెలులు నాఁగిన మాన దరాళకుంఠలా.'

సంపెంగపై తుప్పెడలు వ్రాల వని 'నానానానవితానవాసనల' నిత్యాది కవనములచే స్పష్టము. రావున నిట తెలియక వ్రాలి సామ్యసిల్లి పడియున్నట్టివని గ్రహింపవలయును. ఈ తేప్పేక్షా ద్వయము. - 'నాక' అనుచో స్వరమునకు పులియతి. 'మార్చాలసము' అను పాఠంబున మహా తీతరస్త్రీలింగవిశేషమగుటచే సాధువే.

చ. మన కనురక్తి హెచ్చు నిదె మం దని కంఠముఁ గొఁగిలించి ని

క్కినఫణిరాజనల్లి యెఱింగింపఁగ నో యనఁ బూగము ల్భరం

బునఁ బడు మట్టచేఁ జెఱకు ముత్తియము ల్పిటిలించి తన్త్రసం

బనిశము వండు నంతిక తలాంతికఁ జూర్ణముఁ జేయు నహ్సరిక.

70

పూగమర్ = పోక మ్రాకులు ('పూగః క్రమక బృహయోః' ఆమ.), కంఠము = తమకంఠ మును, కొఁగిలించి = అలింగించి, నిక్కిన = (ఎగఁబ్రాకి) నిగిడినట్టి - ఫణిరాజనల్లి = తమలతీఁగ ('తామ్బూలవల్లి తామ్బూలీ నాగవల్ల్యపి' ఆమ.), మనకు = నీకును నాకును (తమలతీఁగ పోకతో చెప్పట), అనురక్తి = ప్రేమ (ఎఱుపు), హెచ్చు = అతిశయించుటకు, ఇదె = ఈ చెఱకు ముత్తైపు సున్నమే, మందు, అని ఎఱింగింపఁగనో - అనక = అనునట్లుగా, భరంబునక = బరువు చేత, పడు = రాలిన - మట్టచేక, చెఱకు ముత్తియమర్ = చెఱకు గడలలో జనించునట్టి ముత్తై ములను, చిటిలించి = రాల్చి, తత్తరసంబు = చెఱకుగడలపాలను, అనిశము = నిరంతరము, వం...కక - వండు = బెల్లముగా పాకముచేయునట్టి - అంతికతల = చెంగటిసలమందలి - అంతికక = ప్రాయ్యిలో ('అశ్శస్త్ర ముద్ధాన మధిశ్రయణీ చుల్లిరన్తికా' ఆమ.) చూర్ణము = సున్నము (చూర్ణో ధూళౌ క్షార భేదే చూర్ణాని వాసయ్యుక్తిః' మేది.), చేయుక.

ఆపురమందు చెఱకు దోటలలోనే పోక మ్రాకులును తమల తీఁగలును పెరుగుచుండును, తమల తీఁగలు పోక మ్రాకులమీఁద కొన వజ్రం బ్రాకి నిగిడి యుండును. పోకమట్టలు ముఠిరి బరువెక్కి చెట్టునుండి నడలి క్రింది చెఱకుగడలమీఁద పడును. ఆపాటుచే గడలు విఱిగి అందలి ముత్తైములు చెదరి ఆసమీపముననే చెఱకుపాలను బెల్లము కాంచుచుండెడు ప్రాయ్యిలో పడి సున్న మగుచుండును. పోకచెక్కలును తమలపాకులును సున్నముం గలిసి యెఱుపుం బొందుట తెల్లము. - ఈవృత్త మెల్ల నెట్లు ఒప్పుచున్న దనఁగా, తమలతీఁగ (నాయిక) పోక (నాయకుని)

మెడ కవుంగిలించుకొని దానితో 'క్రింద నున్న యీచెఱుకులలోని ముత్రైముల సున్నమే సుమా మనకు ప్రేమను (ఎఱుపును) పెంచుటకు మందు' అని హెచ్చరించినట్లును ఆహెచ్చరికచేతనే పోక క్రిందికి బరువైన మట్టలను రాల్చి చెఱుకుగడలను విఠించి వానిలోని ముత్రైములను చెంగటి బెల్లపుఁ బ్రాయిల్లోనికి చెదిరించి సున్నము చేయుచున్నట్లును, ఒప్పుచున్నది. మూలికా విశేషాని చూర్ణాదులను తాంబూలములో సున్నములోనగు వానియందు కలిపి ఇడి వశీకరించుట లోకములోఁ గలదు గాన నిట కవి సున్నమును అట్టిమందుగా నూహించినాఁడు. - హేతూత్పేక్ష. తమలతీగయందును, పోక ప్రాఁకునందును అనురక్తి శబ్దగత్యేషచేతను ఇతరవిధములచేతను, నాయికానాయక వృత్తస్ఫురణ సమాసోక్త్యలంకారము, అది ఉత్పేక్షకు అంగము.

'రాజ' అనుటచే తమలతీగ రాజకుమారి యగునాయకగాను, దానింబట్టి పూగములు రాజకుమారులగు నాయకులుగాను స్ఫురణ కలదు.

చెఱుకునందును ముత్రైములు పుట్టు ననుటకు రత్నశాస్త్రమునుండి ప్రమాణము:—

'జలధర ఫణిఫణ కీచక । జలచర కరిమస్త కేక్షు శంఖ వరాహ'

జ్వల దంప్తా శుక్తి భవం । బులు ముత్రైము లాప్స వర్ణముల వివిధములై.'

'గజకుమ్భేషు వంశేషు ఫణాసు జలదేషుచ । శుక్తికాయా మిత్తుదణ్డే మాథా మాక్తిక సంభవః...ఇత్తుదణ్డే పీఠనర్ణా మణయో మాక్తికాః స్పృతాః॥' సర్వజ్ఞ సామేశ్వరుఁడు. *

చ. అలరుఁ బుంబునం దొగల నంతరదామరఁ ప్రాచిఁ గప్రపుఁ

వలపులు మీఱ, లో వలుద వాలుగ మొత్తము పోర, నీరుకో

ల్లొల కొల మంచుఁ గ్రుంకుమెడ గుంపుల వంపులు దోష, మావితోఁ

పుల విరుల న్బయి న్నడువఁ బొల్పు పురాతనతీర్థకుండముల్. 71

పురంబునక్ = ఆపట్టణమందు, మావితోఁపులక్ = మామిడితోఁటలయందు, లొగలక్ = కలువలచేతను, అంతరదామరక్ = అంతరదామరచేతను (అంతరదామరయనునది పేరు నేలకు తగు లక నీటిమీఁదనే మొలచి నీటిమీఁదనే తేలుచుండునట్టి యాకుమొలక), ప్రాచిక్ = ప్రాచి చేతను, కప్రపు న్వలపులు = కర్పూరపు వాసనలు, మీఱక్ = వ్యాపించుచుండఁగా లోక్ = అడుగున, వలుదవాలుగ మొత్తము = పెద్ద వాలుగ చేపలగుంపు, పోరక్ = జగడమాడుచుండగా, నీరుకోళ్లు, కొలకొలమంచుక్ = కొలకొలయని కూయుచు, క్రుంకు మెడగుంపుల వంపులు = నునుంగునప్పుడు ఒడలెల్ల మునిగి మెడమాత్రము మునుంగి కముందు ఆవంపు మెడలు మాత్రము, లోషక్ = (వినోదకరముగా) కంటికి అగపడుచుండఁగా, విరులక్ = పూవులచేత, పయిక్ = నీటిమీఁద, నడువక్ పాలుచు = నడుచుటకు వలనయినట్టి - పురాతనతీర్థకుండముల్ = ప్రాత నీటిగుంటలు, అలరుక్ = చెన్నారుచుండును.

ఆపట్టణములో మామిడితోఁపులలో నీటిగుంటలు ప్రాతవి గలవు; అందుండి కలువల చేతను అంతరదామరచేతను ప్రాచిచేతను కర్పూరపు వాసన పర్యచుండును; లోఁకు నీరుండుట చేత నీటిలోపల పెద్దపెద్ద వాలుగ చేపలు పోరుచుండును; పైని నీరుకోళ్లు కొలకొల మునుచు సంచరించుచు మెడలు వంచి నీళ్లలో మునుంగుచుండును; అట్లు మునుంగునప్పుడు వాని ఆవంపు

మెడలుమాత్రము కంటికి ఆగపడి చూపఱకు వినోద మొసంగును. మామిడిపువ్వులు నీళ్లపై ఎంత దట్టముగా రాలియుండు ననగా ధారాళముగా వానిపైని నడచిపోదగినంతదట్టముగా రాలియుండును. — స్వభావోక్తి.

‘కప్రపున్వలపులు’ - ఇది ‘గరువపున్వరువు’ వంటిది; — పుగాగముపై నుగాగము పరుచు సరళములకుముందే విహితముగాని స్థిరమునకుముందు విహితముగాను; అయినను ఇటు స్థిరమునకు ముందు ప్రయోగింపఁబడినది. - ‘నిరుకోల్లొలకొల’ — ‘కోల్ల’ అనుటకు ‘కోల్’ అని ప్రయోగము - ఇటును ఉత్పలలోపము బహుళగ్రహణముచేత సాధ్యము, దాన ‘నిరు కోల్’ అగును, అనంతరము శ్రవణాభేదముకతమున అకించిత్కర మగుటచేత నేని బహుళగ్రహణముచేతనయేని లకారము త్యక్తము. ‘కొలకొలమంచు’ - సంధిలో ఈమకారాగమము శబ్దసమృతము.

శా. సాయంకాలములం దదిశ మురజి త్వస్వస్వనన్దంబుభి

స్థాయత్కాహళికాప్రతిస్వనత దోష స్థంజగర్భంబుల

స్త్రియం కేళివనిం గులాయ గమన ప్రోత్తిష్ఠ చక్షుస్సర

స్థాయి శ్వేతగరు స్వరుత్పటపటాత్కారంబుఁ క్రేంకారమున్.

72

(ఆపురమందు), సాయంకాలములక = కడసంజసమయములయందు, కేళివనిక = క్రీడావనమందు, కలా...బు - కలాయ = గూండ్లకు (‘కలాయో నిడ మప్రియామ్’ అను.) - గమన = పోవుటకు - ప్రోత్తిష్ఠ = లేచుచున్న - అంతః సరః = కొలనియందు - స్థాయి = ఉండునట్టి - శ్వేతగరుత్ = హంసలయొక్క (‘హంసాః స్వః శ్వేతగరుతః’ అను.) - గరుత్ = టెక్కలయొక్క (‘గరు త్పక్ష చ్చనాః పత్రం పత్రం చ తనూరుహమ్’ అను.), - పటపటాత్కారంబు = పటపట మను టెక్కధ్వనియు, క్రేంకారమున్ = ‘క్రేమ్ క్రేమ్’ అనెడు కింతధ్వనియు, కంజగర్భంబులక = కంజ = పొదరిండ్లయొక్క (‘నికుఞ్జ కుఞ్జవాక్లీభే లతాః పిహితోదతే’ అను.) - గర్భంబులక = లోపలి ప్రదేశములందు, తదీ...త - తత్ = ఆపట్టణముయొక్క - ఈశ = ఒడయఁడైన - మురజిత్ = (మన్నారకృష్ణ నాయక) హరియొక్క (మురాసురుని జయించినవాడని వ్యు.) - సద్ద = నివాసమునందు (కోవెలనుం దనుట) - స్వనత్ = ప్రాయుచున్న - గుండుభే = భేరియొక్కయు (భేరిధ్వనియొక్క యనుట - ‘భేరీస్త్రీగుప్తభిః పుమాన్’ అను.) - స్థాయత్ = ఏచుచున్న (‘స్థాయీ ఓప్యాయావృద్ధౌ’ ధా. సా.) - కాహళికా = కాలెలయొక్క (కాహళధ్వనులయొక్క యనుట) - ప్రతిస్వనత = ప్రతిధ్వనిత్వము, తోషక = (మనుషున) స్ఫురించు నట్లుగా (ప్రతిధ్వని యనునట్లుగా ననుట), ప్రాయున్ = ధ్వనించును.

సాయంకాలములయందు ఆపట్టణములో దాని యొడయఁ డైన మన్నారకృష్ణస్వామియొక్క దేవళములో భేరి వాయింతురు, కాలెల నూడుదురు. క్రీడావనమందలి కాసారముల నుండి హంసలు తరలి టెక్కలతో పటపట ధ్వని నేయుచు క్రేంక్రేమని కూయుచు తమగూండ్ల కేగును. ఈపటపటాత్కారక్రేంకారములు ఆక్రీడావనమందలి పొదరిండ్లయందు ప్రతిధ్వనింబొందును. శ్రోతలు ఈప్రతిధ్వనులను కోవెలలో ప్రాయుచున్న భేరికాహళల ప్రతిధ్వను లని భ్రమింతురు. ‘స్థాయత్’ - ఇది ఆత్మ సేవని యైనను ఇటు పరస్మైపరిగా ప్రయోగింపఁబడినది; - “స్థాయున్నిర్తాక స్థీతి గణకృతానిత్యత్వాత్.” కవికల్పద్రుమవ్యాఖ్య.

‘కాహళం భృశ ముక్కుయోః | వాద్య భాణ విశేషేతు కాహళః కాహళా ఖలే||’ విశ్వ.
‘గాయస్త్రీభిః కాహళం కాహళాభిః’ మాఘ 18 (54). ‘కాహళికా’ - సీతారామాచార్యుల
వారు కాహళా శబ్దమును స్త్రీలింగముగా పఠించి ఆంధ్రకావ్యములందు తఱచుచు గా పుల్లింగముగా
కనబడుచున్న దని వ్రాసినారు.

ఉ స్త్రీతా భ్రాంతిమంతములకు సందేహసంకరము.

ను. పొలయుం గాడ్పులు దత్తహాలయవ దంభోజాక్షపక్షిస్తుల
స్యలఘుప్రజ్జకరంపబిందువులఁ బఞ్చారంపుఁ బుణ్యంపుఁ గం
పులఁ దాపత్రయి మీటి వీట నటన ప్రాద్యోగ సజ్జీభవ
ల్లనావర్జిత కైశిక క్షరిత కష్టరాళి నల్లార్పుచున్.

73

వీటన్ = ఆపురముందు, గాడ్పులు = తెమ్మెరలు, నట...లిక = నటన = నాట్య మనెడి -
ప్రాద్యోగ = ఉత్కృష్టవ్యాపారమునకు - సజ్జీభవత్ = ఆయితపడుచున్న - లలనా = నాగవాసముల
చేత - ఆవరిత = బరిగింపఁబడిన (ఒక ప్రక్కకు ఒంగునట్లు ముడుచుకొనఁబడిన) కైశిక = కొప్పుల
నుండి - క్షరిత = జూతిన - కష్టరాళి = చెంగలువ మొత్తియును, అల్లార్పుచున్ = ఆడించుచు
ఉద...లక - ఉదకో మహత్ ఆలయ వత్ = ఉత్తరపు గొప్పకోవెల గలవాడయిన (ఇది ‘కడ
పైరుం గోవి లుడైయాక’ అను నజవ వ్యవహారమునకు సంస్కృతము) - అంభోజాక్ష = హరి
యొక్క - పక్షి = హృదయమునందలి - కులసి = కులసియొక్క - అలఘు = గొప్పవైన - స్త్రీ = మాలి
కలయొక్క - మకరంద = తేనెయొక్క - బిందువులక = పుట్లచేతను, పఞ్చారంపుఁ బుణ్యంపుఁ
గంపులక = (నైవేద్యము చేయఁబడిన) పిండివంటలయొక్క పావనమైన పరిమళములచేతను, తాప
త్రయిన్ - (ఆధ్యాత్మిక కాధిపతి కాధిభౌతికములనెడి) మూడువిధము లయిన దుఃఖమును
మీటి = పోగొట్టి, పొలయున్ = వీచును.

ఆపురముందు తెమ్మెరలు వడపైరుంగోవి లుడైయాక అను ద్రవిడనామముగల మన్నారు
కృష్ణస్వామియొక్క పక్షిస్తులసీమాలా మకరంద బిందువులచేత నైన శైత్యముచేతను, ఆ స్వామికి
నివేదించిన పిండివంటల పరిమళముచేతను, స్వామిమ్రాల నాట్యార్థమై యలంకరించు కొనుచున్న
దేవదాసీజనము డాపలి కొరుగంగ ముడిచికొన్న కొప్పున వెలికి నిగిడియున్న చెంగలువల నూపు
టచే గలిగిన మాంద్యముచేతను జనులయొక్క దుఃఖత్రయమును పోనడుచుచు వీచును. — తెమ్మె
రయందు శైత్య మాంద్య సారథములను వర్ణించుట కవి సంప్రదాయము. ఇది ఆమూఁడు గుణముల
చేతను ఆమూఁడు దుఃఖములను పోనడుచు నని హృదయము. — స్వభావోక్త్యలంకారము.

‘స్త్రీ’ - ‘మాల్యం మాలాస్త్రజ్ఞ మూర్ధ్ని’ అను. ‘మూర్ధ్ని’ యనుట ప్రాయోవా
దము. — ‘కంపు’ శబ్దము భారతముందు గంధమాత్ర పరముగాఁ బ్రయోక్తము; ‘చనదిటు లంట కం
పెఱుంగఁ జాలదు నానీక’ భార. అశ్వ. ౨ ఆ. 3౦. చూ. శబ్దరత్న. ‘పొగడ పూవంటికంపుల
మదాంబువులును’ అని మను ౪(౯౭). ‘తాపత్రయి’ - ఆధ్యాత్మిక దుఃఖము లేన మనస్సు వలన నే
తనకుం గలుగునది, ఆధిభౌతిక దుఃఖము పంచభూతముల వలనఁ గలుగునది, ఆధివైవిక దుఃఖము
దైవమువలనఁ గలుగునట్టిది. - వేశ్యలకొప్పుల చెంగిలువల నూపుటచేత గాలి పాపము నడుచు
ననఁగా దేవుని మ్రాల నటనార్థమైన సజ్జనములోని కొప్పుకిలువలు గావున పోనడుచును.

చ. మలయపుగాలి రేలు వనమాలి విమానపతాక ఘల్లుమం

చులియఁ బసిండి మువ్వగమి నొక్కొకమాటు గదల్చు, నుల్కి- మి

న్నము తదీయ హేమ వరణాంచలచంపక శాఖలందుఁ బ

క్షులు రొద సేయ, వేగె నని కూడుదు రల్కలు తీటి దంపతుల్. 74

(ఆపురమందు), రేలు = రాత్రులందు, మలయపుగాలి = మలయమారుతము (మలయములు నాలుగు కలవు), వన...కన్ - వనమాలి = మన్నారు కృష్ణునియొక్క (‘వనమాళి బలిధ్వంసీ కంసారాతి రథోత్తజః’ అను.) - విమాన = ఆలయమునందలి (‘విమానోఽస్త్రీ దేవమానే సప్త భూమిక సద్దసి’ నానా. ఇట్ల లక్షణచే సద్దమాత్రము.) - పతాకన్ = ధ్వజస్తంభమందు, పసిండి మువ్వగమిన్ = బంగారపుఁ జీఱుగంటల గుంపును (మాఁడువాలుగలది మువ్వ), ఘల్లు మంచున్ ఉలియన్ = ఘల్లుమని శబ్దించునట్లుగా, ఒక్కొక్కమాటు = ఆపస్తడపస్తడు, కదల్చున్ = కదలింపఁగా, మిన్ను = ఆకాశమును, అల...దున్ - అలము = ఆక్రమించుచున్న - తదీయ = ఆదేన శముదైన - వరణ = ప్రాకారముయొక్క (‘ప్రాకారో వరణః సాలః’ అను.) - అంచల = కొనతయందలి - చంపక = సంపెంగ చెట్లయొక్క - శాఖలందున్ = కొమ్మలందు, పక్షులు, ఉల్కి = ఆయులివునకు భయపడి, రొదసేయన్ = గొల్లుగా కూయఁగా, దంపతులు = భార్యాభర్తలు, వేగె అని = తెల్లవారే నని భ్రమపడి, అల్కలు తీటి = ప్రణయకోపములు నివర్తించి, కూడుదురు = కలియుదురు.

ఆపురమందు రాత్రులలో మలయమారుతము మన్నారుకృష్ణుని యాలయమునందలి ధ్వజస్తంభముయొక్క చీఱుగంటలను ఆపస్తడపస్తడు కదలించి శబ్దించ జేయఁగా, ఆశబ్దమునకు ఆ కోవెలయొక్క ప్రాకారపు టంచులమీది సంపెంగచెట్ల కొమ్మలలో నిద్రించుచున్న పక్షులు భయపడి మేల్కొని రొదసేయఁగా, ఆరొదను వేకువను పక్షులు సేయరొదనుగా తలంచి వేగె నని భ్రమపడి, దంపతులు అలకలు మాని కూడుదురు. - అన్యకాలపురొదను వేకువరొదనుగా తలంచుట భ్రాంతిమదలంకారము. చిరకాలము ప్రణయకోపమును నిర్వహింపలేక వేగ లేదని యెఱింగియు వేగె నని మృష పల్కి కూడుదు రనియే చెప్పవచ్చు. ఆపక్షమున అలంకారము ఛేదాపన్నుతి విశేష మగును.

చ. కలమపుటెందుగు ద్ద్రవిడకన్యలు ముంగిటఁ గాచుచుండి, త

జలరుహనాభగేహ దురుశాబము సారెకు బొక్కులాడఁ, గొం

డెలపయి కష్ట గ్రామ్యతరుణీరతి డించిన పేఁపగంపలం

దల మగుచున్న చెంగలువ దండలఁ దోలుదు రప్పరంబునన్. 75

ఆప్పరంబునన్ = ఆపట్టణమునందు, ద్రవిడ కన్యలు = ద్రావిడ బాలికలు, ముంగిటన్ = ఇంటిలోని మందరి చిన్నబయటిలో, కలమపుటెందుగల్ = ఎండఁ బోసిన సన్నవరిని, కాచుచున్న వారై, తజ్జ...ము - తత్ = అందలి - జలరుహనాభ = విష్ణుదేవునియొక్క (‘పద్మనాభో మధురిపు ర్వాసుదేవ స్త్రివిక్రమః’ అను. జలరుహము అనఁగా పద్మము నాభియందు కలవాడు అని వ్యు.) గేహ = ఆలయముయొక్క - దురుశాబము = దుప్పిసిల్ల (పోతః పాశోఽర్చకో డిమ్భః పృథుకః కాబకః శిశుః’ అను.), సారెకు = మాటిమాటికి, బొక్కులాడన్ = (ఆవరిని) బొక్కుచుండఁగా,

కొండెల పయికిఁ = ముని సిగలమీద కట్టుకొనుటకై, అమృత = విక్రయించుటకు, గ్రామ్యతరుణీ
తతి = పల్లెటూళ్లయివిదల గుంపు, డించిన = ఆముంగిట దింపుకొన్న - పేష గంపలక = బెత్తపుఁ
దట్టలయందు, దలము అగుచుక = మెండుగానున్నట్టి - చెంగలువ దండలక = ఎఱ్ఱగులవ సరముల
తోనె, తోలుదురు.

ఆపురమందు ఇంద్రముంగిళ్లలో ఎండఁబోసిన ధాన్యమును కాచుచున్న కన్నెలు వెన్నుని
దేవళపు దుప్పిపిల్ల మాటిమాటికి ఆధాన్యమును బొక్కుచుండఁగా, దానిని దేనితో తోలుదు
రనఁగా, తమకు కొండెలమీదఁ దాల్చుటకుగాను అమ్ముటకొఱకు పల్లెటూళ్ల చేదెలు ముంగిళ్లం
దింపుకొని యున్న పేషగంపనిండ నున్నట్టి చెంగలువదండలతోఁ దోలుదురు. — తమకొండెల
మీదికి లేకపోయినం బోవుఁ గాక, మఱి దేనితోఁ గొట్టినను ఆగుప్పిపిల్లకు నొప్పి తగులు
నను భయముచే ఆదండలతోనె తోలుదురు. కృష్ణస్వామిగుడి దుప్పిపిల్ల గావున దానిపై ఆ
పసిబాలికలకు సయితము ఆట్టి వాత్సల్య మని భా. - స్వభావోక్తి.

‘కలమపు టెండుగుల్’ అనఁగా ‘ఎండఁ బోసిన సన్నవరి’ అని సీతారామాచార్యులవారి
వ్యాఖ్య. పూర్వముద్రణ వ్యాఖ్యానమున ‘కలమపు టెండుగులు’ అని పాఠమును ‘రాజనపు
వడ్లుపోసిన యెండుగులను’ అని యర్థమును కలపు. ఇయ్యర్థంబున ఎండుగు ననఁగా ‘ఎండుపుఁ
దట్టలు’ అను నభిప్రాయముగాఁ గానిపించుచున్నది. కాని ఎండుగు అను శబ్దమేలేదు. కావున
కుష్మధాన్య వాచక మయిన ‘యెండుగు’ శబ్దము తోడిగి బ్రాసు సీతారామాచార్యపతిక పాఠమే
స్వీకరింపఁ బడినది.

—* భాగవతులు *—

సీ. ఎదు రేఁగి సాష్టాంగ మెరఁగి పాద్యం బిచ్చి,
నారికేళకటాసనముల నునిచి,
నునుఁ బోకపొత్తిఁ గుట్టిన దొప్పగమితోడ
రంభావిశాలఁగల్గములు వఱిచి,
శాల్యన్న సూ పాజ్యకుల్యా బహువ్యంజ
న క్షీరదధు లర్పణంబు చేసి,
వార్చిపవిత్రప సంవాహన మంఘ్రుల
కొనరిచి, తాంబూల మొసఁగి, కుశల
తే. మడిగి, పోయెద మన్న ద వ్వనిచి, సిరికి
దగినసత్కృతి చేసి, భేదమున మగిడి
యర్చ గావించు రెపుడు ని ట్లతిభు లైన
భాగవతులకు నప్పరి భాగవతులు.

76

అప్పరిక = అట్టణమందు, భాగవతులు = భాగవతునియందు భక్తులగువారు, అతిగులు =
అగంతుకులు (‘స్వ రావేళిక ఆగ్రస్తు నిధిర్నా గృహగతే’ అమ.) - ఐన - భాగవతులకుఁ =
భాగవద్భక్తులకు,

1. ఎదురేగి, సాష్టాంగము = ఎనిమిది యవయవములతోఁ గూడుకొన్నట్లుగా - ఎరగి = నమస్కరించి (సాష్టాంగ దండప్రణామంబు గావించి యనుట - సాష్టాంగ నమస్కార స్వరూపము.)

‘కరయగమును చరణంబులు, నురము లలాటస్థలంబు నున్నతీర్థజముల్

సరి ధరిణి మోపి మ్రొక్కనఁ, బరువడి సాష్టాంగ మండ్రు పరమమునీంద్రుల్.’),

పాద్యంబు=పాద (ప్రత్యేకసార్థమైన) జలమును, ఇచ్చి, నా...లక్ - నారికేళి = టెంకాయ యాకుల (పుల్లింగమందు టెంకాయచెట్టును, నపుంసకలింగమందు దానికాయ - ఆకు - పువ్వుమును ఆర్కములు. — ‘ద్వీపీనంప్రసవేగర్వమ్’ అమ.) - కిట = చాపలనెడి (‘కిటకీర్ణికా’ అమ.) - ఆసనములక్ = కూర్చుండుసాధనములమీఁద, ఉనిచి=కూర్చుండఁ జెట్టి,

2. నను...త్రిక్ - నను=నున్నని - పోక పాత్రిక్ = పోకమట్టయొక్క కప్పడముతో - కట్టిన - దొప్ప = దొన్నెలయొక్క - గమిలోడక్ = సమాహమతో (నున్నని పోక పాత్రి దొన్నెలు సమృద్ధిగా పెట్టి), రం...లు - రంభా = ఆరటాలయొక్క - విశాల = వెడలు పొడవ, పర్ణములు = ఆకులు (పెద్దయరటాకులు అనుట), పఱచి = వైచి;

3. కాల్య...లు - కాలి అన్ని = రాజనపునరియన్నము (‘కాలయః కలమాద్యాశ్చ పప్తి కాద్యాశ్చ’ అమ.) - నూప = ప్రసవ - ఆజ్య కుల్యా = నేతికాలువలు - బహు = పెక్కు - వ్యంజన = కూరలు - క్షీర = పాలు - దధులు = పెరుగు (ద్యంద్వాంతబహువచనము), ఆర్పణంబు చేసి = వడ్డించి;

4. వార్చినపీడక్ = ఆచమించిన పీమట (భోజనానంతరము హస్తపాదప్రత్యేకనము చేసికొని శుద్ధాచమనము చేసిన యనంతర మనుట), ఆంఘ్రులకుక్ = పాదములకు (‘పదక్షిప్త శ్చరణోన్మిత్రాయామ్’ అమ.) - సంవాహనము ఒసరిచి=ఒత్తుటను కావించి (పాదము లాత్రియనుట - ‘స్యాన్తర్దనం సంవాహనమ్’ అమ. - ‘సంవాహయామి చరణావృతపద్మతామ్రా’ కావం. - ‘సంభో గాస్తే మమ సముచితో హస్త సంవాహనానామ్’ మేఘ.). తాంబూలము, ఒసరి = ఇచ్చి,

... (ఆయతిఘటే) పోయెదమన్నక్ (గృహస్థులు పొవున రనుట), దవ్య = దూరము, ఆనిచి = సాగనంపి (కూడఁబోయి), సిరిక్ తగిన = తమ యైశ్వర్యము కొలది-సత్కృతిచేసి = సంభావన యిచ్చి, ఫేదమునక్ = అట్టి దొడ్డ యతిఘల నెడఁబాసిన దుఃఖముతో, మగిడి = వెను కట మరలి, ఇట్లు = ఈచెప్పిన విధమున, ఎపుడుక్ = ప్రతిదినమును, ఆర్ప = పూజను, కావించురు = చేయుదురు. — భాగవతి స్వభావోక్తి. ‘ఆజ్యకుల్యా’ - ఆతిశయోక్తి.

‘నారికేళికట’ - ఇతరములు అంతపవిత్రములును అంత సులభములును అంత సుఖములును గావు; ‘పోకపాత్రి’ దొన్నెలు అరటి దొన్నెలకన్న గట్టిగాను నాణెముగాను ఉండును; ‘విశాల’ - పెక్కుపదార్థములు వడ్డించుటకు తావు చాలుటకు. ‘కాల్యన్న’ - మేలని వరిం జెప్పట - జొన్న గిన్నగా దనుట; ‘కుల్యా’ - సమృద్ధి నూచితము. ‘ఆర్ప’ - ‘ఎదురేగి’ మొదలు ‘మగిడి’ వఱకుం జెప్పిన జెల్ల ఆర్ప. ‘ఆతిథి’ - ‘ఆతిథి గృతం గచ్ఛతీ త్యతిథిః - ఆత సాతత్య గమనే - ఎప్పుడు తిరుగువాడు.’ లింగా. అస్థితి (స్థితిలేనివాడు - అనగా ఒకచోట నిలుకడలేనివాడు) ఆతిథియని మనుస్మృతి.

—* విష్ణు చిత్తుఁడు *—

శా. అం దుఁడుం ద్వయసద్వపద్వవదనుం డద్వంద్వం దశ్రాంతయో
గాందూబద్ధమధుద్విపద్వివరదుఁ డన్వర్థాభిధానుం డురు
చ్ఛందోబృందతదంతవాగవతనా సంజాతతజ్జన్యని
ష్పందదైన్వితసుసంవిదాలయుఁడు నిష్ఠ నిష్ఠుచిత్తుం డనన్.

77

అందుకొ = అపురమునందు, ద్వయసద్వ = ద్వయ (మనెడు శ్రీవైష్ణవ మంత్ర) మునకు గృహ
మైనవాఁడు ('గృహ గేహో దవసిత వేత్త సద్వ నిశేతనమ్' అను.), పద్వవదనుండు = కమలము
వంటి ముఖము గలవాఁడు (పుణ్యపురుషుఁడు గావున ముఖమందు అట్టి వర్చస్సు కలదు.), అద్వం
ద్వండు = శీతోష్ణములు సుఖదుఃఖములు లోనగు బంటలు లేనివాఁడు, అశ్రాంత...డు - అశ్రాంత =
ఎడతెగని - యోగ = ధ్యాన మనెడి ('యోగ స్సన్నహనోపాయ ధ్యాన సంగతి యుక్తిమ్'
అను.) - అందూ = గొలుసుచేత [అన్తాస్తు శృంఖలాయాం స్త్రీ] వైజ. 'గజమన్దూరిత నిశ్చలం
చ కార' మాఘ. 20 (51)] - బద్ధ = కట్టబడిన - మధుద్విపత్ = విష్ణుదేవుఁ డనెడి ('పద్వనాభో
మధురిపుః' అను.) - ద్విరదుఁడు = ఏనుఁగు గలవాఁడు (ఏనుఁగును తబేలాలో బారీతో కట్టివైచి
నట్లు విష్ణుదేవుని తనహృదయములో ధ్యానముచేత కట్టివైచినవాఁడు - నిరంతరము విష్ణువును
సంప్రజ్ఞాత సమాధిచేత సాక్షాత్కరించుకొనుచుండువాఁ డనుట. — రూపకాలంకారము,)
ఉరు...డు - ఉరు = గొప్పవైన - ఛందః = వేదములయొక్క ('ఛన్దాంసి త్రిష్టభాదీని శ్రుతీచ్ఛాను
నయా అపి' నానా.) - బృంద = సమూహమును - తత్ = ఆవేదములయొక్క - అంత = కడపటి
భాగము లయిన యుపనిషత్తులయొక్క - వాక్ = వాక్యములయొక్క - అపతనా = చదువుట కన్న
వేఱయిన కారణముచేత (చదువకయే జన్మాంతర పుణ్యముచేత ననుట -

'తత్సాదృశ్య మభావ శ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా

అప్రశస్తి ర్విరోధ శ్చ సత్కారాః ప ద్భుక్తిరీతాః.')

సంజాత = కలిగినట్టిదియు - తత్ = ఆవేద వేదాంతములవలన - జన్య = కలుగ వలసినదియునైన -
సంబృంద = సిగ్గుపైన - ద్వైతి = జీవేశ్వర భేదముయొక్క - సుసంవిత్ = మంచి జ్ఞానమునకు ('స్త్రీ సంవి
జ్ఞాన సంభాషా క్రియాకారాజనామసు' అను.) - అలయుఁడు = ఇల్లయినవాఁడు, విష్ణుచిత్తుండు
అనన్ = విష్ణుచిత్తుఁ డని, అన్వర్థ నామండు = (విష్ణుదేవుఁడు చిత్తమందు గలవాఁడు అని),
సార్థక నామధేయుఁడు, నిష్ఠన్ = సదాచార నిష్ఠుత్తితో ('నిష్ఠా నిష్ఠుత్తి నాకాంతాః' అను.),
ఉండుకొ = నివసించుచుం డెను.

ఆపట్టణమందు పూర్వోక్త భాగవతులలో సుత్తమోత్తమఁడు నిరంతరము ద్వయాను
సంధానపరుఁడు ప్రకృష్టమయిన ముఖవర్చస్సు కలవాఁడు శీతోష్ణ సుఖదుఃఖాది ద్వంద్వములను
దాటినవాఁడు సదా ధ్యానయోగముచేత శ్రీహరిని హృదయమందు సాక్షాత్కరించుకొని యుండు
వాఁడు అనంతము లయిన వేద వేదాంతములు చదువకయే పూర్వపుణ్య విశేషంబున తల్లభ్య
మయిన జీవేశ్వర భేదజ్ఞానము కలవాఁడు, విష్ణుచిత్తుం డని నైష్ఠికుఁడు వసించుచుం డెను.

వ. అష్టహీసురవరుండు ప్రకృతికంటె బరుం డగుతన్నును, దనకంటె
బరుండుగుపర మేశ్వరుం, బరమేశ్వరప్రసాద బహుజననకృత సుకృతఫలరూపయగు

నాచార్యకృప గుప్తదానంబు నిధానంబుఁ దెలిపినగతిం దెలుపఁగా, నాత్మీయ తవీయ శేష శేషిత్వసంబంధం బనాద్యంబుగాఁ దెలిసి; “యీతెలివి గలిగి యఖండనిర్వృత్తిం గాంచి సుఖించు పరమయోగికి బహుక్లేశదంబు లగుచదువులం బనియేమి? యీ వివేకంబు లేనివాని హేతువాదంబు ధాతువాదంబు, కాణాదంబు ప్రాణాదంబు, కాపిలంబు చాపలంబు, మీమాంస హింస, వ్యాకరణం బకరణం; బటు గాక చదువ దొరకొనిన నరునకుఁ గాలంబు నాలంబు, విఘ్నంబులు సక లోద్యమఘ్నంబు, లందు లకు సామగ్రి గిటగిటన; కొంతెటుంగ నగుమనంబు పుటపుటన; దుదముట్టం జదివె నేనియు సముత్పన్న విజ్ఞానంబుఁదై త్రైగుణ్యవిషయంబు లగువాని నానీతధాన్యండు నిష్ఫలం బైన పలాంబును లబ్ధిమధండు సిద్ధికంబును విడుచువడివున విడువవల యుఁ గావున శాంతిదాంతి పరతంత్రతఁ బరమైకాంగి నైన నాకు మొదల నివి యధిగమింపం దుద విసర్జింప నేమిప్రయోజనంబు; వాదిభంజనంబు రాజరంజనంబును జేయుచుఁ బునర్జననంబులకు విసువనిజనంబులకుఁ గానిష్టు, మాదృశులకుఁ దవీయ ఖ్యాతి యీతి, లాభంబు ఙ్గీభంబు, పూజనం బుద్వేజనం”, బని వితర్కించి యుర్వరఁ బూర్వంబున సౌవీరభూరమణునకు గౌరవం బంగీకరించి బోధించి ముక్తి కనిచిన భరతభూమిసురవతంసంబునుబోలె దుర్విభావ్యబోధుండు పరమహంబునను భాగవతుల కప్రాకృతంబు లగుబహుభద్రమూర్తులు భరియించి భగవత్పరిచర్య నేయుటయ పరమపురుషార్థం బగుట యెఱిగి యచటి రథచరణపాణిమాలికాకరణ కైంకర్యంబున కంకురితకౌతూహలం దై చేయుచుండె. మఱియును, 78

అమృహీసురవరుండు=అబ్రాహ్మణోత్తముండు (విఘ్నచిత్తుఁడనట - ‘ద్విజన్తాగ్రజన్త భూకేశ వాడబాః’ అను.), ప్రకృతికంటె = మహదాది సప్తకమునకును బుద్ధింద్రియాది వికృతి పోడ శకమునకును మూలకారణ మయిన ప్రధానముకంటె (చతుర్వింశతి తత్త్వాత్మకమైన యచిత్తుకంటె ననుట), పరుండు=వేలు - అగు, తన్నునకంటె=జీవునిని, తనకంటె=జీవునికంటెను, పరుండు= వేలు - అగు - పరమేశ్వరుకంటె =

[‘పురుషః ప్రకృతే రన్యః పురుషా దన్యః ఈశ్వరః
ఏత ద్యోతే తి తత్త్వేన స నర స్తత్త్వ విత్తమః.’
‘ఈశ్వర స్సర్వభూతానాం హృద్యే శేఽర్జున తిష్ఠతి
భ్రామయన్ సర్వభూతాని యస్త్రారూఢాని మాయయా.’

ఇత్యాది వచనంబులం జెప్పిన ప్రకారమున] సర్వాంతర్యామియగు బ్రహ్మమును - పర...కృప - పరమేశ్వర ప్రసాద = భగవత్కృపయొక్కయు - బహుజననకృత సుకృతి = పెక్కుబుట్టువు లందు చేయబడిన పుణ్యముయొక్కయు - ఫలరూప=ఫలమేరూపముగాఁ గలిగి (తత్ఫలమైన యనుట), ఆచార్యకృప = దేశికుని యనుగ్రహము, గుప్తదానంబు (పూర్వజన్తమందు) రహస్య ముగా నిచ్చిన యీవి (తిరుమంత్రద్వయ చరమోపదేశమునుట -

‘మస్త్ర రాజం మస్త్రరత్నం చరమార్థం నిగోపయేత్’

రహసి ప్రదదౌ తత్త్వం శిష్యేభ్యః ఖలు దేశికః’.

అని యాజ్ఞవల్క్యులు), నిధానంబు = నిత్యమును, తెలిపిన గతి = (ఈ జన్మమందు) చూపిన విధముగా, తెలుపఁగా = బోధింపఁగా (పూర్వజన్మంబున గుప్తదానము చేసినవానికి ఈ జన్మమున నిధానము కనబడునట్లు, పరమేశ్వర...కృపచేత విష్ణుచిత్తునికి చిదచిదీశ్వరస్వరూపము చక్కఁగా తెలిసినదని భా. ఆచార్యకృపనే కర్తనుగాఁ జెప్పటచేత తత్త్వజ్ఞానమునకు ఆచార్యకృపయే సాధన మనిభా. ‘ఆచార్యః స హరిః సాక్షిః స్మరరూపీ న సంశయః’ అన్నందున), ఆత్మ...బు - ఆత్మయ్య=తనదియ - తదీయ=అప్పురమేశ్వరునిదియ - (అగు) - శేషశేషిత్వసంబంధము = భృత్యుఁడు స్వామి యనెడు సంబంధము (తాను జీవుఁడు భృత్యుఁడు - పరమేశ్వరుఁడు స్వామి - ఇరువురకుం గల యీ సంబంధము అనుట) - [అందులకుం బ్రమాణము -

‘ప్రధాన పురుషత్వాచ్చ శేషిత్వం పరమాత్మనః

తదగ్గతయా శశ్వ జ్జీవే శేషత్వ ముచ్యతే.’

‘ఆప్రధానతయా జీవో బుధైః శేష ఇతిరితః

ప్రధానత్వేన దేవేశః శేషితి త్యపదిశ్యతే.’ హరిత స్మృతిః.]

అనాద్యంబుగా = నిత్యమైన దని, తెలిసి = ఎఱిగి (చిదచిదీశ్వర స్వరూపము తెలియఁగానే అనాదిగా తనకు ఈశ్వరుఁడు స్వామి యనియు తాను ఈశ్వరునికి భృత్యుఁ డనియు ఆమహిమరునికి విదితమాయె ననుట);

[పూర్వోక్త జ్ఞానము కలిగినంతట ఆభాగవతోత్తముఁడు ఏమని వితర్కించె ననఁగా :-]

ఈ తెలివి = శేషశేషిత్వ సంబంధంబు అనాద్యం బను నీజ్ఞానము, కలిగి, అఖండనిర్వృతి = సంపూర్ణమయిన సుఖముచేత (‘సుఖ నాశౌతు నిర్వృతీ’ నానా.), సుఖించుపరమయోగికి = చాక్ష్పాచుండెడి యుత్తమ భక్తునికి, బహుక్షేత్రదంబులు = మెండుప్రయాసను ఇచ్చునవి, అగు - చదువుల = వేద వేదాంతాది పఠనంబులచేత, పనియేమి = ప్రయోజనము లేదు. (‘శాస్త్రజ్ఞానం బహుక్షేత్రం బుధో శృణునకారిణమ్.’),

ఈ వివేకంబు = పూర్వోక్త జ్ఞానము, లేనివాని (కి), హేతువాదంబు = కారణచర్చ, ధాతు వాదంబు = (ఇతరలోహములను బంగారు చేయునట్లు వంచించు) రసవాదవిద్యవంటిది [నిరర్థకమనుట,

క. ‘తారు నిర్ధను రై యుండి ధాతువాద మొకరికిం జేయు విప్రలంభము వోలే.’

శృం. నైష. ౩(౮౬)],

కాణాదంబు = (కణభు కృణీతమైన) వైశేషిక శాస్త్రము. ప్రాణాదంబు = ప్రాణములను భక్షించునది (చంపునది, సాధించుట మిక్కిలి కష్టమనుట); కాపిలంబు = (కపిల మహాముని ప్రణీతమయి పంచవింశతి తత్త్వ సంఖ్యా నాత్మకమైన) సాంఖ్యశాస్త్రము ‘సాంఖ్యస్తు కాపిలః’ హేమ.), చాపలంబు = అస్థిరము (సేర్వర నిరీశ్వర భేదములచేత అనైకాంతికము); మీమాంస = పూర్వమీమాంసా శాస్త్రము (‘అగ్నిహోమీయం పశుమాలభేత’ ఇత్యాది ప్రకారంబున అగ్నిహోమాది కర్మకాండ విషయకమయిన శాస్త్రము జైమినిముని ప్రణీతము పూర్వమీమాంస యని ప్రసిద్ధము), హింస = యజ్ఞమందు పశువులను చంపు మని బోధించునది; వ్యాకరణంబు = శబ్ద శాస్త్రము, అకరణంబు = సాధనముగాదు (‘కరణం సాధకతమం తేత్ర గాత్రేన్ద్రియేషు చ’ అమ.);

చదువ్ = పఠించుటకు, దొరకొనినక్ = తొడంగినయెడల, కాలంబు, నాలంబు = న + అలం = దీర్ఘముకాదు (చాల దనుట - 'అలం స్వా దనల్ప హరి తాళయోః' హేమ.), విఘ్నంబులు = అంతరాయములు, స...లు - సకల = సమస్తమైన - ఉద్యమ = ప్రయత్నంబులను - ఘ్నంబులు = పడఁగొట్టునవి. అందులకుఁ = శాస్త్రములు చదువుటకు, సామగ్రి = సాధన సంపత్తి, గిట గిటన = సూక్ష్మము, కొంత ఎఱుంగుఁ = అల్పజ్ఞానముచేత - ఆగు - మదంబు = గర్వము, పుటపుటన = అధికము. తుదముట్టక్, చదివెనేనియుక్ = చదివినప్పటికిని, సము...డు - సముత్పన్న = జనించిన - విజ్ఞానండు = శాస్త్రజ్ఞానము కలవాఁడు ('మోక్షే ధ్వాన మన్యత్త విజ్ఞానం శిష్యశాస్త్రయోః' అను.), వి, త్రైగుణ్య విషయంబులు = సత్త్వరజస్తమోగుణ సంబంధమైన వానిని, అనీతధాన్యుఁడు = కైకొనఁబడిన వరికలవాఁడు, నిష్కలంబైన - పలాలంబును = గింజలేనివరిపోఁచను ('నాడీ నాళం చ కాణ్డోఽస్య పలాలోఽస్త్రీ స నిష్కలః' అను.) లబ్ధ మధుండు = పొందఁబడిన తేనెకలవాఁడు, సిక్ కంబును = మైనమును ('మహుచ్చిష్టంతు సిక్ కమ్' అను.), విడుచు - వడువునక్ = విధముగా, విడువ వలయుక్ = (శాస్త్రజ్ఞానమును) త్యజింప వలయును;

కావునక్, కాం...తక్ - కాంతి = బహిరింద్రియ నిగ్రహంబునకును - దాంతి = అంతరింద్రియ నిగ్రహంబునకును - పరతంత్రతక్ = పరాధినుఁడ నగుటచేత = ('పరతంత్రః పరాధిన్ః పరవా న్నాథవానపి' అను.) - పరమ ఏకాంగిక్ = కేవలము విరక్తుఁడ నైనవిష్ణుభక్తుఁడగు,అవి = ఈశాస్త్రములు, అధిగమింపక్ = చదువుటచేతను, తుదక్ = కడపట, విసర్జింపక్ = త్యజించుటచేతను,వాది భంజనంబు = ప్రతివాదుల నోర్చుటను, రాజరంజనంబును = రాజులను మెప్పించుటను.....మాద్యకులకు = నాబోంట్లకు, తదీయ = ఆవేదశాస్త్రజ్ఞానసంబంధియైన - ఖ్యాతి = వాసి, ఈతి = కొల్లమొదలగు దేశోపద్రవము (ఈతి ర్దిమ్బప్రవాసయోః' అను. 'డిమ్బావిప్లవః' రామాశ్రమి.), లాభంబు = రాజులవలనం గలుగుసంభావన, తోఁభంబు = కలఁత, ...ఉద్వేజనంబు = ధయంకరము;

అని, వితర్కించి = ఊహించి, ఉర్వరక్ = భూలోకములో ('ఉర్వరా సర్వసప్యాధ్య' అను. ఇట లత్యూర్ణము).....సౌఖీర భూరమణునకుక్ = సింధురాజయిన రహూగణుఁడను వానికి, గౌరవంబు = ఆతని వినయమును, అంగీకరించి = మోదించి (జడభరత మునిని సవతిత్తి కొడుకులు చాలము కావ నియమించిన నతఁడుం గాచుచుండ, ఆదారిని రహూగణుం డను సింధు దేశ భూపాలుఁడు సవారి యెక్కి పోవుచుండ, బోయలు ఈమునిని ఆసవారి మోవం జేసిరి. ఆపని యెఱుంగని యీతఁడు మోచుటచే తేనికి కుదుపుగల్గగా, ఆతఁడు బోయలను కారణ మడిగి, వారివలన ఈతఁడు చక్కఁగా మోచుటలే దని విని, ఇతనిని ధిక్కరించి పలికెను. అంతట నీముని ఆత్మతత్త్వము పలుకఁగా, భూపాలుఁడు వెఱచి పాదపతితుఁడై భక్తి పూర్వకముగా నడిగి యీమునివలన తత్త్వోపదేశముం బొందెను. — ఈకథను ఆంధ్ర భాగవతము, ౫ స్కం. ౧ ఆ. ౧౦ జూడవచ్చును.), ముక్తికిక్ = మోక్షమునకు, అనిచిన = పంపిన - భరత భూమిసురవతంసంబునుంబోలె = జడభరతుఁ డనెడి బ్రాహ్మణోత్తమునివలె ('పుం స్యుత్తం సావతంసోద్వౌ కర్ణపూరేఽపి కేఖలే' అను. - అవతంసమే వతంసము.), దుర్విభావ్యబోధుండు = ఊహింపరాని జ్ఞానము కలవాఁడు, వి, పరమపదంబునను = త్రిపా ద్విభూతియందు సయితము,

భాగవతులకు, అప్రాకృతంబులు = ప్రకృతిపరిణామంబులు కానట్టివి, అగు - బహు భద్ర మూర్తులు = పెక్కుమంగళ దేహములను, భరియించి = తాల్చి, భగవత్పరిచర్య = విష్ణుసేవ, చేయుటయే, పరమపురుషార్థంబు = ఉత్తమోత్తమ మయిన పురుషప్రయోజనము (- ఇందులకు శ్రీగుణార్తుకోశమునుండి -

“తస్యాం చ త్యక్తృపావన్నిరవధి జనతా విశ్రమాన్తానకాశం
సంక్షీర్ణం దాస్య తృప్తా కలితపరికరైః పుష్పి రానందనిష్ఠైః
స్నేహోదధాన రక్షావ్యసనిభి రభయం శాఙ్గ చక్రానీ ముఖ్యై
రానన్తైర్దానం శ్రీర్భగవతి యువయోరాహురాస్థాన రత్నమ్.”

“తే సాధ్యో స్సస్తిదేవా జననిగుణవపుర్వేష పృథ్వీస్వరూపై
రోభ్యైగైర్వా నిర్విశేషై స్సవయుస ఇవ యే నిత్యనిర్దోషగన్ధాః”)

...రథ...నకు - రథచరణపాణి=చక్రపాణియొక్క (మన్నార్కుప్టునియొక్క) - మాలికా = పూలదండలయొక్క - కరణ = చేత యనెడు - కైంకర్యంబునకు - సేవకు, అం...డు - అంకురిత = పొడమిన - కాతూహలుండు = తమిళులవాడు, వి;... 'హేతువాదంబుధాతువాదంబు' ఇత్యాది వాక్యములయందు అంత్యాను ప్రాసము కలదు... ఈవచనము ప్రక్షిప్త మని బోగిజగన్నాథ పండిత మతము.

క. న్యాయాజ్ఞితవిత్తంబున నాయోగీశ్వరుఁడు వెట్టు నన్నం బాప్రా

లేయు వలీరాచల ప ద్యాతాతాయాత వైష్ణవావలి కెల్లె.

79

ఆయోగీశ్వరుఁడు, న్యాయ ఆజ్ఞిత విత్తంబునకు = న్యాయమార్గముచేత ('అశ్లేషన్యాయ కల్పా స్తు దేశరూపం సముజ్జగమ్' అను, 'తనకు ఉచితమైన ధర్మమువలననుండి చలించుపడుట' లింగా.) గడింపఁబడిన ధనముతో, అప్రా...కి - అప్రా లేయు (అచల) పటిరతచల = మంచు కొండ ('ప్రా లేయం మహికా చ' అను.) మొదలుకొని గండపుగోండ ('అద్రి గోత్ర గిరి గ్రావాచల శైల కిలోచ్చయా.' అను.) వఱకుంకల

(“నహతి విపథరాత్ పటిరజన్తా । శిరసి మసీ పటలం దధాతి దీపః

విధు రపి భజతేతరాం కళజ్ఞం । పిశునజనం ఖలు బిభ్రతి క్షీతీన్యాః॥” భామి.

“పటిరజన్తాచన్దనః” టీక.

“పాటిరగిరి వనివాటిఁ గ్రీడించును నహిభయం బెఱుంగఁ దావంతయైన.” నరస.)

(అ - ఈయవ్యయము ఒకహద్దును చేర్చుకొని గాని చేర్చుకొనక గాని దానివఱకు అను నర్థమును తెలుపును. - 'ఆత్మర్యాదాభివిధ్యోః' - పద్యా = దారియందు ('సరణిః పద్ధతిః పద్యా వర్తంత్యేకప దీతి చ' అను.) - యాత ఆయాత=పోయినవారును వచ్చినవారును అగు - వైష్ణవ ఆవలికి = విష్ణుభక్తుల సమూహమునకు, ఎల్లె = అంతటికిని (- విష్ణుభక్తుల కందఱకును అనుట.), అన్నంబు పెట్టుక.

ఆభాగవతవ్రతంబుండు హిమాచల మలయాచలముల మార్గములం బోవు వెష్టవుల కందఱకు నాయూరఁ దనయింట న్యాయాజ్ఞిత ధనముతో నన్నదానము సేయుచుండును.

చ. గగనము నీటిబుగ్గ కెనగా జడినట్టిననాల్గు భార్య క

నొబ్బగ సొరకుండ నారి కెడవుంబొటియ ల్దగిలించి వండ న

య్యగపల ముంచిపెట్టు గలమాన్నము నొల్పినప్రప్స నాలు గే
నొగపినకూరలు న్వడియము ల్వరుగు ల్వెరుగు స్ఫుతస్థతిన్. 80

(అయోగీశ్వరుడు), గగనము = ఆకాశము ('నభోఽన్తరిక్షం గగనమ్' అను.), నీటి బుగ్గట = పర్వతాదులయందుండి సంతతధారగా నీరు పై కలికి వచ్చెడి యూటకు, ఎనగా = సమానముగా, జడి = ముసురు, పట్టిన - నాళ్లు = దినములయందు ('కాలాధ్వములకుం బ్రాయ కంబుగాఁ బ్రథమ యగు' బా. వ్యా.), భార్య = ఆభాగవతుని యిల్లాలు, కణ్ = కంటిలోనికి, పొగచొరకుండక (పొగలేక మండుటచే కంటికి బాధలేక), నారికడపుం బాణియలో = లోపలి నీ రింకిపోయి యెండిన కొబ్బెర బొండ్లములను, తగిలించి = వంటచెఱచుగా మండించి, వండక = వంట చేయఁగా ఆయగపలక = ఆటెంకాయ చిప్పల గరిటలతో, కలమాన్నము = వరియన్న మును, ఒల్పిన ప్రప్స = చాచుప్రప్స, నాలుగు ఏను = నాలుగైదు (సమృద్ధిగా, పెల్లుగా ననుట - నాలుగే, అయిదే, అని నిర్ధారణ గాదు.) - పొగపిన = సాతాలించిన (తాలింపు వైచిన)... ఘృత ప్లుతి = నేతిపెల్లువతో, ముంచిపెట్టుక (తత్పరత్వముచేత స్వయముగానే వడ్డించు ననుట).

'పొగసారకుండ' - పొగ చొచ్చినచో ఆబాధచే వంటసాధనము చెడును, 'ఘృతప్లుతి' - అదినుండియే వలసియున్నను దానిం గడపట చెప్పుట అది మాటిమాటికి ఒక్కొక్కదానిని కలుపుకొన్నప్పుడెల్ల వలసినదై యుండుటచేత. 'ఆగప' - రూ. ఆచక.

'నీటిబుగ్గ కనగా' అని 'ఎన' ఉపమా వాచక మయినను భావ విశేషమునుబట్టి యుత్పేద మాలంకారము. నీటిబుగ్గ - రూ. నీరుబుగ్గ.

చ. తెలిసులివెచ్చయోగిరముఁ దియ్యని చారులుఁ దివ్వనంబులుక

బలుచనియంబళు ల్పెఱకుపా లెడనీళ్లు రసావళు ల్బలం

బులును సుగంధిశీతజలము ల్వడపించెలు నీరుఁజల్లయుక

నైలయఁగఁ చెట్టు భోజనము వేసవిఁ జందనచర్ప మున్నుగక. 81

వేసవిక = ఎండకాలమందు, చందనచర్ప = గండపుఁబూఁత, మున్ను = మొదటిది, కాక = అగునట్లు (మొదట గండము ఇచ్చి పూసికొనంజేసి), తెలిసులివెచ్చ యోగిరముక = తెల్లనిదియు ఇంచుకయే వేడిదియు నగు నన్నంబును, ... తివ్వ నంబులక = మజ్జిక పులుసులును... ఎడనీళ్లు = లేత టెంకాయలోని తియ్యనీరును, రసావళు = భక్ష్యవిశేషములను (ఇయ్యర్థ మనకు ప్రాను దొరగా రిచ్చిన యుదాహరణము. - విష్ణు. 3. (322)).

"క. తనయింట నప్పు దాయిత మొనరించిన కమ్మదావు లాలుకు రసావ
ళును మినుపవడలుఁ జాఁపట్టును గోగుమపిండివంటలుక - గలవనినక."

- అతిరసములు గావలయు.''),....

వడ పించెలుక = వడను (తాపమును) పోఁగొట్టునట్టి యూరవేసిన మామిడి పించెలును, నీరుఁ జల్లయుక = నీరు మజ్జికయును, వెలయఁగక = నిండాను నట్టుగా,...

మ. పునుఁగుందావి నవోదనంబు మిరియంపుం బొల్లతోఁ జట్టి చు

య్యను నా దాఱనికూరగుంపు, ముకుమం పై యేర్చునావం జిగు

కొనుపచ్చళ్లును, బాయసాన్నములు, నూరుంగాయలు, జేసులు

కొనునేయుం, జిలుపాలు వెల్లువగ నాహారం బిడు నీవుతునక. 82

నీతునక = శీతకాలమందు, పును...బుక - పునుగుండావి = పునుగు వాసనగల (రాజనపు బియ్యపుటన్నము పునుగువాసన గలది గావున ఆబియ్యముయొక్క యనుట) - నవ ఓదనంబు = క్రొత్తయన్నము (అప్పుడే వండినది, వేడివేడిది అనుట - రాజనపుటన్నము ఉష్ణము గనుక శీత కాలములో శీతనివారణార్థము దానిం బెట్టుట....నాదు = ధ్వని, ఆఱని = శమిల్లనట్టి (అప్పుడే ప్రాయమీదనుండి దించుచున్నట్టి), ...ముకుమందు = నాసాబాడ్యమును హరించు నౌషధము, ... ఏర్పు = చుట్టునునియుడు - అవక = ఆవచేత, చిగుర్కొను = పల్లవించుచున్న (చిగిరించుచున్న ట్లోప్సచున్న - రుచిగొల్పుచున్న యనుట), ...పాయసాన్నములుక = క్షీరాన్నములును, చే = చేయి, చులుక్కను = వేడింబొందునట్టి, ...నేయుక = ఆజ్యంబును, ...చిలుపాలుక = ఇవుర గాంచిన పాలును, వెల్లువగక = సమృద్ధియగునట్లుగా, ...మిరియంపుం బొడితోడి కూరలు లోనగు నీచెప్పిన యాహారమెల్ల శీతనివారక మని యెఱుంగవలయు.

‘ఊరుంగాయలు’ - ‘ఊరు’ అనునది ఉదంత తద్రాగిక విశేషణము, అట్టి దానిపై హల్లు పరమగునపుడు నుగాగమము విహితముకాదు కావున ‘ఊరుంగాయలు’ అను రూపము సిద్ధింపదు. అయినను ‘ఊరుంగాయ’ ‘ఊరుంబిండి’ యనియే శ. ర.; పీఠికం గనుడు. వ్యవహారమందు ‘ఊరుంగాయ’ యనియే యున్నది. ఒండె - ఆర్యవ్యవహారముగుటంబట్టి గ్రాహ్యము గావలయు. ఒండె - “చిగుర్కొను పచ్చళ్లును బాయసాన్నములు నూరుంగాయలుక” అని పఠించిన నిర్పాదము. ‘చిగుర్కొనుట’ యే ‘చిగుర్కునుట.’ - ‘కొనుట’ - అనగా పొందుట. ఊరవైచిన కాయలు ఊరుంగాయలు. పూర్వపదము తునున్నర్థము.

చ. కదళగభీరపుష్పపుటికాచ్చటఁ జేతుల నిప్పపిండిపైఁ

గుదురుగ నిల్పి, యొపు గతి గూనల నూనియ నించి, త్రాట ము

న్ను వికినశాటి ప్రేల, నని నొక్కటఁ గ్రంకిడి వత్తు రెండతే

వదలక యాతనింట శనివారమున న్నరదేశివైష్ణవుల్.

83

ఆతనింటక, వదలక = వారక, శనివారమునక, ఎండతేని = ఎండతైనను, పరదేశి వైష్ణవుల్ = ఇతరదేశములనుండివచ్చిన విష్ణుభక్తులు, కద...టక - కదళ = అరటియొక్క - గభీర = లోతైన - పుష్ప = పుష్పలయొక్క - పుటికా = దొన్నెలయొక్క (దొన్నెలవంటి కేకులయొక్క) - ఛటక = సమాహమును, చేతులక = చేతులయందు, ఇప్పపిండిపైక = (ఒడలురుద్దుకొనుటకై నూతన) ఇప్పపిండి మద్దమీద, గుదురుగక = కదలకయుండునట్లు, నిల్పి, ఓపుగతిక = అదొన్నె భరించునంతపాటి, గూనలనూనియక = గూనలలోని నూనెను, నించి = నిండించి, ...ఒక్కటక = ఒక్కమాటుగా, గ్రంభ ఇడి = మునిగి (స్నానమాడి యనుట)...వత్తురు.

అభాగవోక్తమునియింట పరదేశివైష్ణవులు పలువురు ఉడుగక శనివారమునందు, అభ్యంగి స్నానార్థమై చేరియందు ఇప్పపిండిమద్దయు దానిని కుదురుగాచేసి అందుపై అరటిపూదొప్పనిండ గూనలలో పీరికై పెట్టియున్న నూనెను కైకొని, త్రాటికొనయందు స్నానానంతరము భరించుటకై ముందుగానే ఉనికి ఆఱవైచియున్నదోవతి ప్రేమిమండగా, పోయి ఏట నొక్కమాటుగా స్నానమాడి భోజనార్థమయి వత్తురు.

‘పరజే?’ ఊరివారు రాదు. ఆగంతుకులను అనిష్టానిధి ‘ఎదురేగి...’ తెచ్చును. ‘వైష్ణవుల్’ - స్వార్థాదులు గా రనుటయు. ‘కదలి గభీరపుష్ప పుటికాచ్చటక్’ - కదలిశబ్దము ఈ కారాంత స్త్రీలింగము. దానికి ఇట వ్రాస్యము ‘నదిసుత గురు కర్ణ శల్య నాగపురికుల్’ ఇత్యాది స్థలములందుంబోలె దీర్ఘ సమాసత్వముచేతఁ గావచ్చును. లేదా, ‘కదలి’ యని తత్సమ మయిన పిమ్మట సాధ్యసమాసము చేసికొనవచ్చును. రెండవపక్షమున ఈ ‘కదలి’ శబ్దమునకు ‘అనుధాధాము విభవ మహంబురాశిక్’ ఇత్యాది స్థలములయందుంబోలె నర్థసందర్భము లరసికొనునది. ఒండె - కదలి శబ్దమునకు ‘కదలి’ అనియు రూపము కలదు:—‘కదలిశ్చ కదల్యసా’ వ్యాడి.-

‘కదలా కదలౌ పృశ్నాన్తం కదలి కదలౌ పునః

రమ్భావృత్తేఽథ కదలి పతాకా మృగభేదయోః

కదలా డిమ్మికాయాం చ శాల్మలీ భూయశ్చాఽపిచ’ మేది.

కావున ‘కదలి గభీర’ అని పఠించిన నిర్దోషము. - ‘గభీర’ సమృద్ధిగా నూనెపట్టుటకు - గూనలలో ఈభాగవతులకై సేకరించి యుండుట ఈ యతిథిపూజయందు విష్ణుచిత్తుఁగింగల శ్రద్ధాతి శయమును తెలుపుచున్నది. ‘నూనియ’ వ్యు. నువ్యులనేయి. నేయి స్నేహశబ్దభవము. ‘త్రాట ప్రేలుట’ - మలిసము గాకయు మైలపడకయు నుండుటకు. - ‘మున్ను ఉదికిన’ - విష్ణుచిత్తుఁడు తనవే తనయింటను వారికై ధోతశుష్కములు గావించినట్టి వని భా. ‘ఉదికిన’ అన్న నే ‘మున్ను’ అని తెలియ నగుచుండఁగా ‘మున్ను’ అనుట ‘పూర్వదినమున’ అని తెలుపుటకు. నిన్నటినుండి నేఁడు కట్టుట అఱవయారము. ‘వదలక’ - ప్రతి శనివారము ఇట్లే అనుట. ‘ఒక్కటక్’ - ఏకకాలమందే ఇంటి కేగుట ఏకకాలమందే భుజించుటకు, ఏకపాకమందు పిమ్మట భుజించుట ఆచారముగాదు; భోక్తలకును శ్రమ, వడ్డించువారికిని శ్రమ, ఇంటివారికి శ్రమగాకుండుటకై కూడ ఆసాధ్యులందఱును భుక్తికి ఒక్కమాటుగానే వత్తురు. ‘ఎందఱేవదలక’-ఎందఱే + వదలక - ఎందఱేని + వదలక - ‘అపిశబ్దార్థస్యేతః’ అను నాంధ్రశబ్దచింతామణి నూత్రము చేత ‘ఏని’ శబ్దమున వైకల్పికముగా ఇలోపము కలుగును. అనంతరము ఏనిశబ్ద ద్రుతకార్యము. ఉ. ‘ఎంచేడెందము,’ ‘ఎంచే నింద్రియముల్’ మను; పక్షంబున ‘ఎంచేనిడెందము, ఎంచేనియింద్రియముల్.’ ‘అతనింటక్’ = అతని + ఇంటక్ - ‘అత్తవారింటి కరిగెడు నవసరమున’ వైష. 2 ఆ. ౧3. ‘ననయమ్మవానిఁ గన్న నయమ్మగల యింటి, ననయమ్మ దాల్చువానన్నఁజేనకీ’ నరస. ౪ ఆ. ౬౮. - ఇత్యాదుల యందుంబోడ విభక్తిగ తేత్వసంధిని సహింపవలయును., ఒండె, - ‘వదలక వానియింట’ అని పఠింపవచ్చును. ‘వాఁడు’ శబ్దము సంభాషణయందు అగౌరవమును నూచించినను కవనమందు అనియమములేదు; - ‘వానికిఁ బురూరవుఁడు ప్రజ్ఞానిధి జనియించె’ (వానికిఁ = బుధునకు), ‘వాని చక్కఁదనము వైరాగ్యమునఁజేసి’ (వాని = ప్రబుధునియొక్క), ‘ఇలు దీర్చుగఁ గాఁపురమొప్పు వానికిఁ’ (వానికిఁ = ప్రవరునికి), మను. ౧. ఆ.

శా. అనిష్టానిధిగేహసీమ నడురే యాలించిన స్త్రీయు నెం

తేనాగేంద్రశయానుపుణ్యకథలుం దివ్యప్రబంధానుసం

ధానధ్యానము నాస్తి శాకబహుతా నా స్తుష్ణతా నాస్త్వపూ

పో నాస్త్యోదనసౌప్తవం చ కృషయా భోక్తవ్య మన్పాటలుక్.

అ...మఁ - అనిష్ఠానిధి=సదాచారమునకు నిత్యేపమయిన యావిష్ణుచిత్తునియొక్క (ఇంత వఱకు మిశ్రసమాసము కర్తృధారయము - దీనికి మరల 'గేహసీమ' యను సిద్ధసమాసముతో మిశ్ర సమాసము - అంతియకాని 'నిష్ఠానిధిగేహసీమ' యని ఒకటే సిద్ధసమాసముగాదు.) - గేహ సీమఁ = ఇంటిసమీపమందు ('సీమ సీమే ఇమేత్తేత్రే కాల మర్యాదయో రపి' నానా.), నడురే= అర్ధరాత్ర సమయమున ('రేయి' శబ్దమునకు 'రే' అని రూపాంతరము - ఈవిభాగముచేత ఇత్య సంధి నివారితము) - అలింఁచిన్ = విన్నను (ఇందు సముచ్చయ నుశబ్దము ప్రక్లిప్తమైయున్నది, దానిఫలము రే శబ్దమునకుఁ గలుగును - అర్ధరాత్రమందు సయితము విన్నయెడల అని భా. అంత వఱకుంగూడ మరల మరల పంక్తులు సాగించి భోజనము పెట్టుదు రనుట), నా...లుఁ - నాగేంద్ర=అనంతపురిపై - శయాను=నిద్రించువాడైన శ్రీహరియొక్క - పుణ్య=పావనమైన - కథలును ('శయాన' అని పా. ఆపత్తమున సిద్ధసమాసము.), ది...ము - దివ్యప్రబంధ=ద్రావిడ వేదముయొక్క - అనుసంధాన=పారాయణముయొక్క - ధ్యానము=నాదంబును, కాకబహుతా= కూరలపెల్లదము - నాస్తి = లేదు (కూరలు పెక్కులుగా లేవు), ఉష్ణతా నాస్తి = వేడి లేదు (వంటయెల్ల చలాతీ పోయినది), అపూపః నాస్తి=పిండివంట ('పూపోపపూపః పిప్తకః స్వాత్' అను.), (ఏవియు), లేదు, ఓ...స్తి - ఓదన=అన్నముయొక్క ('భిస్సాన్తీ ధిక్త మనోఽన్న మోదనోఽస్త్రీ సదీదివి' అను.) - సౌష్ఠవమ్ = ఒప్పిదము - నాస్తి, కృపయా = దయచేత, భోక్తవ్యం = భుజింపవలయును, అనుమాటలుఁ = అను నుపచార వచనంబులును, ఎంతేని = మెండుగా - మ్రోయుఁ = బిగ్గరగా వినబడుచుండును.

నిష్ఠాగరిష్ఠఁ డయిన యావిష్ణుచిత్తునియింటియొద్ద అర్ధరాత్రమప్పుడుకూడ మెండుగా హరికథలును, గ్రావిడ వేదపారాయణనాదంబును, భోక్తనుగూర్చి గీర్వాణభాషలో 'అయ్యా, కూరలు పెక్కుగా లేవు, భోజనపదార్థములు చల్లాతీపోయినవి, పఠ్యారము లేవియు లేవు, అన్నముకూడ ఒప్పిదముగా నుండలేదు; మన్నించి కరుణతో భుజింపుఁడు' అని ఆభాగవతుఁడు పలికెడు మంచి మాటలును వినబడును. 'నడురే' యతిక్రమించుట అప్రశస్తము. 'అలింఁచిన్' - చేదర్థము, నడురేయితో నన్వయించును. అలింఁచు - రూ. అలంఁకు.

'నిష్ఠానిధి' కావుననే అతిథిపూజను అంత శ్రద్ధతో చేయుచున్నాఁడు. ఆయన వారికిం జెప్పకొనెడు ఆలోపముచేత అతని యాపూజ కేవల సాత్త్విక మని స్పష్టపడుచున్నది. 'నాస్తి' 'నాస్తి' యనుట ఆవ్యతిరేకముగా పెట్టియు ఇంకను ఉత్కృష్టముగా పెట్ట నయితినే అని యామహాను భావునికొడువను తెలుపుచున్నది. ఇట్టిది మనుచరిత్రలో ప్రవరుని కథలో

'వండ నలయదు వేపురు వచ్చిరేని । యన్నపూర్ణుడు నుద్దియై యతని గృహిణి

అతిథు లేతేర నడికేయైనఁచెట్టు । వలయు భోజ్యంబు లింట నవ్వారి గాఁగ.' ౧-౫౬

'ఎం । తే నాగేంద్ర...దివ్య...' - ఇటు ఏనిశబ్దములి హల్లునకు వచ్చినది:—

'ఏని యను నాంధ్రశబ్దము । తో నదికిన పూర్వపదము తుదివ్రాయకి న

చైనను వ్యంజనవర్ణం । ధైవరచింపుదురు నిత్య యతులనుచుఁ గవుల్.' అప్పు.

'సం । ధాన...నాస్త్యుష్ణతా...' ఇటు నాస్తి శబ్దమునకు నిత్యసమాసములి వికల్పముగా హల్లు నకు బిందుయతిగా వచ్చినది.

లే. ఇత్తైఱంగున నవ్వైష్ణవోత్తముండు
 జాగరూకతఁ దైర్థిక భాగవతుల
 కితర మెఱుంగక యెవ్వ రే మేమి వేడి
 రలయ కవి పెట్టి సంతోషిసలుపుచుండె.

85

ఇత్తైఱంగునక = ఈవిధముగా, ... జాగరూకత = మెలఁకువతో (హెచ్చరికతో),
 తై...వక - దైర్థిక = యాత్రాపరులయిన... ఇతరము ఎఱుంగక = వేఱుతలంపులేనివారై.

—* ఆశ్వాసాంత పద్యములు *—

శా. బాలార్కాంశువిజృంభితామలశరత్పద్మాక్ష పద్మాక్షమా
 నీభాజాంబవతీశ యీశ బలభి న్నీరేరుహోద్భూత ది
 క్పాలామూల్యశిరోమణిద్యుతికనతాపదాబ్జ పాదాబ్జఘా
 లాలంకారకచావలీ మకరదీప్యతుండలాంచస్తుఖా.

86

ఈ యాశ్వాసాంత పద్యములందు వేంకటేశ్వరస్వామికి సంబుద్ధి. — బా...క్ష - బాల =
 లేత - అర్క = సూర్యునియొక్క - అంశు = కిరణములచేత - విజృంభిత = విరిసిన (లేక విరియింపఁ
 బడిన) - అమల = నిర్మలమైన - శరత్పద్మ = శరత్కాలపుఁ దామరలవంటి - అక్ష = సెత్తి
 ములు గలవాఁడా, పద్మా...శ - పద్మా = లక్ష్మీ ('లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మా' అను.) - క్షమా =
 భూమి ('గౌరిలా కుమ్మిన క్షమా' అను.) - నీభా = నీలాదేవియు - జాంబవతీ = జాంబ
 వంతునిహూతు రయిన జాంబవతీదేవియు - (అనువారికి) - ఈశ = పెనిమిటివైనవాడా, ఈశ...
 బ్జ - ఈశ = శివుఁడు - బలభిత్ = ఇంద్రుఁడు - నీరేరుహోద్భూతుఁడు = తమ్మిచూరి (బ్రహ్మ) -
 దిక్పాల = ఆగ్నిదేవి దిక్పాలకులు - అనువీరియొక్క - అమూల్య = వెలలేని ('మూల్యం
 వసోఽప్యవక్రయః' - శిరోమణి = చూడారత్నములయొక్క - ద్యుతి = ప్రధలచేత ('ద్యుతిస్తు
 శోభా దీధిత్యోః' అను.) - కనక = వెలుగుచున్న - పాదాబ్జ = ఆడుగు దామరలు కలవాఁడా,
 (ఈ చెప్పిన యీశాదులు వేంకటేశ్వరునికి మ్రొక్కుదు రనుట, ఈయన వారికి దేవుఁ డనుట.),
 పా...భా - పాద = చతుర్థభాగమయిన ('పాదారశ్శ్యజ్ఞీ తుర్యాంశాః' అను.) - ఆబ్జ =
 చవుతినాటి చంద్రునివలె (సుందరమైన) - ('అబ్జో జైవాత్యకః సోమః' అను.) - ఘాల = లలాట
 మనకు - అలంకార = మండనములయిన - కచఆవళి = ముంగురుల వరుసకలవాఁడా, మక...ఖా -
 మకర = మొసలి (యాకారము) చే - దీప్యత్ = ప్రకాశించుచున్న - కుండల = పోగులచేతను
 ('కుండలం కర్ణవేష్టనమ్' అను.) - అంచల్ = అందగించుచున్న - ముఖా = వదనము కలవాఁడా.

బాలార్కుని చెప్పట భగవన్నేత్రములందుంబోలె శరత్పద్మములందును ఎఱిగిత లుండు
 టకు. శరత్పద్మములను చెప్పట 'శరత్పద్మజ లక్ష్మణా' అన్నట్లు పద్మమనకు శరత్కాలమందు
 కడమకాలములలో లేనిశోభ కలుగును గావున. 'పాదాబ్జ ఘాల' అన్నచోట సంస్కృతమందు
 ఉపమాన పూర్వపద కర్తృధారయము లేదు గావున 'పాదాబ్జ సుందర ఘాల' అని విగ్రహముగా
 మధ్యమపదలోపి సమాసముం జేయవలయును—పద్మాక్ష - పాదాబ్జఘాల - ఉపమలు

'పద్మాక్ష', 'పద్మాక్ష', 'ఈశ', 'ఈశ' 'పాదాబ్జ' - 'పాదాబ్జ',—ముక్తపదగ్రస్తములు.

క. జలచర కిటి హరి వటు భృగు | కుల రఘుకుల సీరి బుద్ధ ఘోటి ప్రముఖో
జ్వల జనికృత జనరత్నో | యలమేల్తంగాభిధేందిరాలయవత్నో. 87

...జల...త్నో - జలచర = (నీటిఁ జరించునదైన) మినహార్మములు - కిటి = వరాహము
(‘వరాహః నూకతో ఘృష్టిః కోలః పోత్రీ కిరిః కిటిః’ అను.) - హరిః = సింహము (నరసింహావతార మనుట. ‘సింహా మృగేంద్రః పశ్చాన్యో హర్యక్షః కేశరీ హరిః’ అను.) - వటు = బ్రహ్మచారియైన వామనమూర్తి (‘వటువో బ్రహ్మచారిణః’ అను.) - భృగుకుల = భృగువంశమువారైన పరశురాముడు - రఘుకుల = రఘువంశ్యుడగు శ్రీరాముడు - సీరి = హలాయుధుడయిన బలిరాముడు (‘సంకర్షణః సీరపాణిః కాలిన్దీ భేదనో బలిః’ అను. ‘హల తిగ్గకరా సీరా’ రథ.) - బుద్ధ = బుద్ధిదేవుడు - ఘోటి = గుఱ్ఱముకలవారైన కల్పియు (‘ఘోట స్థైర్యవ గన్ధర్వా హయ నాజీ తురజ్జమాః’ రథ. ఘోటము = గుఱ్ఱము - అది కలవారడు ఘోటి.) - ప్రముఖ = మొదలగు - ఉజ్వల = ప్రకాశమానములగు - జని = జన్మములచేత (అవతారములచేత ననుట - ‘జనిరుత్పత్తి రుద్భవః’ అను.) - కృత = చేయబడిన - జన = లోకులయొక్క - రత్నో = కాపాడుట కలవాడా (నానావతారములెత్తి జనులను కాపాడినవాడా - ‘ప్రముఖ’ శబ్దముచేత కృష్ణావతారము చెప్పబడినది.)

“యదా యదా హి ధర్మస్య క్షానిర్భవతి భారత
అభ్యుత్థాన మధర్మస్య తదాత్మానం సృజాన్యహమ్.”
“పరిత్రాతాయ సాధూనాం వినాకాయ చ దుష్కృతాం
ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగయుగే.”

అని గీతయందు భగవద్వచనము, అల...త్నో - అలమేల్తంగా = అలమేలుమంగ యనెడు - అభిధా = నామముగల - ఇందిరా = లక్ష్మికి - ఆలయ = ఇల్లయిన - వత్నో = వత్సస్థలము కలవాడా, అలమేలుమంగయని పేంక శ్రేష్ఠరస్వామి భార్యకు అజనమే - (మహద్వాచక సాంతశబ్దంబు గావున, ‘వత్ససుడా’ అని రూపాంతరము - బా. వ్యా. తత్స. 81.).

రత్నో - వత్సో - అని ఆంత్యానుప్రాసము.

ఇందు కృష్ణావతారము నేల కవి వదలినాడు : మహాకవులును దశావతారములలో కొందఱు కృష్ణునిమాని బలరాముని పఠింతురు; మఱి కొందఱు బలరాముని కృష్ణుని పఠింతురు.

“మత్స్యః కూర్మో వరాహశ్చ నారసింహశ్చ వామనః
రామో రామశ్చ రామశ్చ (లేక-కృష్ణశ్చ) బుద్ధః కల్కిః చ తే దకః.”
“వేదా సుధరతే, జగన్నివహతే, భూలోక ముద్బిధ్రతే,
జైత్ర్యం దారయతే, బలిం ఛలయతే, తుత్రక్షయం కర్వతే,
పాలస్త్యం జయతే, హలంకలయతే, కారుణ్య మాతన్వతే,
మేచ్ఛాన్తాచ్ఛకాయతే, దశాకృతి మతే కృష్ణాయ తుభ్యం నమః.” జయదేవః.
“యస్యాశ్రీయత వల్కనీమ్ని జలధిః పృష్ఠే జగన్మణిం
దంష్ట్రాయాం ధరణీ నఖే దితిసుతాధీశః పదే రోదనీ
క్రోధేక్షత్రోగణః శరే దశముఖః పాణౌ ప్రలమ్బసురః
ధృతే విశ్వ మసా వధార్తికవలం కన్తై చిదన్తై నమః.”

“పాతీనః కమతః కిటి ర్నరహరిః ఖర్వాకృతి భార్యవో
 రామః కంసనిఘాదనో దశబలః కల్కి శ్చ నారాయణః
 యుష్మాకం సవిభూతయేఽస్తు భగవాన్ సేతుర్భవామ్భానిధా
 వుత్తారాయ యుగయుగే యుగపతి స్త్రైలోక్యనాథో హరిః.”
 “వేదా యేన సముద్భృతా వసుమతీ పృష్ఠే ధృతా పుష్కర్ధృతా
 దైత్యేశో నఖరైర్హరః ఫణిపతే శ్లోకం బలిః ప్రాపితః
 త్వాఽత్మత్వా జగతీ దశాస్య రహితా మాతా కృతా శోహితీ
 హింసా దోషవతీ ధరాప్యయవనా పాయా త్స నారాయణః.”

ప్రకృతపద్యమందు ‘సీరి’ కి ‘శిరి’ అని పాఠాంతరము కల్పించికొనిన రెండు పదతరములును వచ్చును. అట్లే కవి హృదయమేమో?

భుజంగప్రయాతము. బలద్విత్వనిర్దిష్టపాథోధరోహా
 పలాసారధారాతపత్రీకృతాద్రీ
 ఫలస్తూర్ధచాణూర భంగోగ్రబాహుః
 కలాకృత్తకంసా శిఖండావతంసా.

88

బల...ద్రీ - బలద్విత్ = ఇంద్రునిచేత ('వాస్తాష్టతి స్సురపతి ర్బలారాతి శ్చచీపతిః' అమ.) - వినిర్దిష్ట = పంపబడిన - పాథోధర = మేఘములయొక్క (ఇంద్రుడు మేఘములం బంపుట అని తనవాహనము లగుటచే తన కధీనములు గావున) - ఉరు = గొప్ప - ఉపల = తాలయొక్క - ఆసార = సంతత ధారావృష్టికి (అడ్డముగా) - ఆతపత్రీకృత = గొడుగుగాఁ జేయఁ బడిన ('ఛత్రం త్యాతపత్రమ్' అమ.) - ఆద్రీ = (గోవర్ధన) పర్వతము కలవాఁడా (ఒకానొకప్పుడు గోపకులు ఇంద్రునికై యుద్దేశించిన పూజోపహారములను శ్రీకృష్ణుడు ఇంద్రుని కిడసేయక మాన్పించి తనకుం బెట్టించుకొని తా నారగించెను. అందులకు క్రద్ధుడై ఇంద్రుడు గోబృందములను గోపకులను నాశము చేయుటకై మేఘములచే తాలు గురియింపఁగా శ్రీకృష్ణుడు ఏడు దినములు గోవర్ధనపర్వతమును ఆలిలవర్షమునకు అడ్డముగా ఎత్తి ఒకవేలిపై నిలుపుకొని గోగోళక బృందములను రక్షించెను. ఈకథను విస్తరముగ భాగ. ౧౦. స్కం. లో చూ.), ఫ...హః - ఫలత్ = పగులుచున్న - మూర్ధ = శిరము కలవాఁడైన - చాణూర = చాణూరుఁ డనెడు జెట్టియొక్క (జెట్టిని) - భంగ = కీటకగించుటయందు - ఉగ్ర = రౌద్రమయిన ('రౌద్రం తూగ్రమ్' అమ.) - బాహు = బాహువులు కలవాఁడా (కంసుడు శ్రీకృష్ణులవారి మీఁదికి చాణూరములుని పంపెను. శ్రీకృష్ణులవారు వానితోఁ బోరి కడపట వానికరంబులు పట్టి గిరగిరి ద్రిప్పి నేలం గొట్టిరి. అంతట వాఁడు తలపగిలి నోర నెత్తురు గ్రుక్కకొని యమసుదనంబున కేఁగెను. భాగ. ౧౦ స్కం.), క...సా - కలా = తులములోని ముప్పదియవ భాగములో (అత్యల్పకాలములో ననుట. — 'అష్టాదశ నిమేషాస్తు కాస్తా త్రింశత్తు తాః కలాః తాస్తు త్రింశత్తు ణాః' అమ.) - కృత్త = ఛేదించఁ బడిన - కంసా = కంసుడు కలవాఁడా (శ్రీకృష్ణులవారు తన్నుం బంప నుద్యుక్తఁ డైన తనమీన మామను కంసుని చంపిన కథను భాగ. ౧౦ స్కం. లో చూ.), శి...సా - శిఖండ = నెమలిపురి ('శిఖో బర్హ చూడయోః' హేమ.) - అవతంసా = సిగ పూవుగాఁ గలవాఁడా. — అంత్యాను ప్రాసము. — భుజంగప్రయాత కృత్తము - భుజంగ ప్రయాతంబునకై తయాయా.' (ఛందస్సు)

మ. ఇది కర్ణాటధరాధృతిస్థిరభుజాహేవాకల భేధరా
 దుదయోర్విధర తల్పితృవ్యకృత నవ్యోపాయనోష్ఠీషర
 త్నదృగంచత్పద కృష్ణరాయ వసుధాధ్యక్షోదితాముక్తమా
 ల్యద నాశ్వాసము హృద్యపద్యముల నాద్యంబై మహింబొల్పుగున్.

కర్ణ...దత్ - కర్ణాట = కర్ణాటమనెడి (కన్నడదేశమునుట) - ధరా = భూమియొక్క (దేశముయొక్క)యనుట) - ధృతి = ధరణమందు (ఆభూమిని మోచుటయందు - ఆదేశమును ఒరుల చేతఁ బడనీయక ఏలుటయందు) - స్థిర = నిశ్చలమైన - భుజా = బాహువుయొక్క - హేవాక = ఇచ్ఛామాత్రముచేత - లబ్ధ = పొందఁబడిన - ఇథరాట్ = గజపతియైన ప్రతాపరుద్రునియొక్క - ఉదయ ఉర్విధర = ఉదయగిరి దుర్గమందు - తత్ = ఆ గజపతికి - పితృవ్య = పితఠండ్రియైన ప్రహరేశ్వరపాత్రునిచేత - కృత = చేయఁబడిన - నవ్య = నూతనమైన - ఉపాయన = కాసుకయైన - ఉష్ణీష = కీరీటముయొక్క ('ఉష్ణీషం కిరోవేష్ట కీరీటయో' అను.) - రత్న = మణు లనెడి - దృక్ = చూపులతో - ఆంచత్ = ఒప్పుచున్న - పద = పాదములుగలవాడైన - కృష్ణరాయ (డనెడి) - వసుధాధ్యక్ష = లేనిచేత - ఉదిత = చెప్పఁబడిన (రచింపఁబడిన యనుట) - ఆముక్తమాల్యదత్ = ఆముక్తమాల్యద యను ప్రబంధములో - ఆశ్వాసము ఇది = ఈ యాశ్వాసము, హృద్యపద్యములత్ = మనోహరములయిన పద్యములతో - ఆద్యంబై = మొదటిదియై - మనోహర పద్యములకు మేలు బంటి యై యనియు), మహిత్ = లోకములో, పాల్పు అగుత్ = సొంపారును.

కృష్ణదేవరాయలు నిగ్విజయములో ఉదయగిరిగుర్గమును ముట్టడించినప్పుడు అందు ప్రహరేశ్వర పాత్రుడనువాడు గజపతికి పితఠండ్రి కావుండి కడుసమరుడై ఎన్నాళ్లకును దుర్గమును లోబడనీయక పోరాడుచుండెను. అంతనొకనాడు కృష్ణరాయుడు 'ఈదినము ప్రహరేశ్వరుని తలఁ ద్రొక్కక స్నానము చేయను' అని ప్రతిజ్ఞ చేసి స్వయముగా ముట్టడి నడుపఁగా ప్రహరేశ్వరుడు భయపడి లోబడి తనతలకుమాటుగా తనకీరీటమును పంపఁగా రాజు దానింద్రొక్కీమాధ్యాహ్నికము గావించె నని యైతిహ్యము. దాని నిట ననుసంధించికొన వలయును.

* 'హేవాక' - బిల్వణ కల్పణులకంటె పూర్వకవులు ప్రయోగింప లేదనియు దానంజేసి యిది అరబ్బీసుండియో పారసీసుండియో వచ్చియుండు ననియు శబ్దప్రకృత్య స్వేషు లయిన పండితులు వక్కాణించు చున్నారు. వైయిరువుర ప్రయోగములందును నిది ఇచ్ఛాపరముగాఁ గనఁబడుచున్నది. —

'నిలచ్చత్తో న్నదగజ ఘటా పాత్ర మత్తస్త చోశా
 చ్చాల్మశ్యేన్ద్రా దలధర కృతీ యోఽత్ర విద్యాపతిత్వమ్
 అస్తి శ్నాసీ త్తదను నిబిడా శ్లేష హేవాకలీలా
 వేల్ల ద్వాహు క్వణిత వలయా సంకఠం రాజలక్ష్మీ.' బిల్వణ., విక్ర. ౧౮ (౧౦౧).

* చూ. "భావపరిమధికలనా ప్రాచీన్యామృత గిరీశ పావన పదరా
 జీవయగ భక్తి తత్పర సేవాహేవాకనిరత సిద్ధయపాత్రా" జక్కన. విక్ర 5 - 228.

‘జాయస్తే మహతా మహా నిరపమ ప్రస్థాన హేవాశీనాం
 నిస్సామాన్య మహత్త్వయోగ పిశునా వార్తా విపత్తావపి.’ కల్లఱ.
 ముద్రిత దశరూప పుస్తకములలో హావలక్షణము. — ‘హేవాక సస్తు శృక్లాలో హావోఽక్షి
 ధ్రూవికారకృత్’ అనియున్నది. ఇట ‘హేవాక సస్తు’ అని ‘సహేవాకస్తు’ అనుటకు అచ్చు
 తప్పని యొన్నఁ దగియున్నది. —

‘ధ్రూనేత్రాది వికారైస్తు సంభోగేచ్ఛా ప్రకాశకః
 భావ ఏవాల్ప సంలక్ష్య వికారో హావ ఉచ్యతే.’ సా. ద.
 ‘సహేవాక = ఇచ్ఛాప్రకాశనసహితః’ అని వ్యాఖ్యచేయఁ దగును. ప్రకృత స్థలమందు కృష్ణ
 రాయని బాహువు తొరినమాత్రాననే ఉదయగిరి దుర్గంబును ప్రహరేశ్వర కిరీటంబును
 లభించె నని భా.

‘రత్నద్భృక్’ — కిరీటము ప్రహరేశ్వరుని తలకు బదులుగా వచ్చినది గావున అందలి రత్న
 ములు తలయందలి కన్నులకు బదులుగా నొప్పుచున్న వని స్వారస్యము.

ప్రథమాశ్వాసము సమాప్తము.

—

శ్రీరస్తు

ఆముక్తమాల్యద

ద్వితీయాశ్వాసము

క. శ్రీనయనకువలయుగ భానూనభోత్యాన్నియితస్థితోజ్జ్వలముఖ దై
త్యానీతసురశ్రీ పునరానయనక్రమణ వేంకటాచలరమణా. 1

శ్రీ...ఖ - శ్రీ = లక్ష్మీదేవియొక్క - నయనకువల = కలువలవంటి నేత్రములయొక్క -
(‘కువలం చోత్పలే ముక్తాఫలేఽపి బదరీఫలే’ మేది.) - యుగల=ద్వయమునకు - అనూన=కొఱ
వడని - జ్యోత్యాన్నియిత=వెన్నెలవలె నాచరించుచున్న - స్థిత=మందహాసముచేత - ఉజ్జ్వల=
తెలుగుచున్న - ముఖ=వదనముకలవాడా, దై...ణ - దైత్య=దానవునిచేత (బలిచేతననుట) -
అనీత = ఆపహరింపఁబడిన - సుర = దేవతలయొక్క - శ్రీ = సిరియొక్క (సిరిని) - పునః =
మరల - ఆనయన = తెచ్చునవైన - క్రమణ = అంజలు కలవాడా (‘క్రమ పాద విత్తేషే’
ధా. పా. - వామనావతారవృత్తాంతము ననుసంధించుకొనవలయును - పాదముతోతెచ్చినవాడా
అని స్వారస్యము),

న. అచధరింపు మాసమయంబునఁ బాండ్యమండలంబున. 2

అచధరింపు = చిత్తగింపుము, ఆసమయంబునఁ = (విష్ణుచిత్తఁడు అచిధమున అతిథి
పూజలు సల్పుచు సుఖంబున్న) యాకాలమందు, పాండ్యమండలంబునఁ = పాండ్యదేశమందు
(‘స్యా న్దళలం ద్వాశరాజకే చ దేశే చ బిమ్బే చ కదమ్బకే చ
కుష్మప్రభేదేఽప్యుపనార్యకే చ భుజ్యభేదే శుని మద్దలః స్యాత్.’ విశ్వ.).

సీ. ఏవీట సతులపాలిండ్లపై గంబూర

నవహారములచిప్పకవుచు మాన్పు,
మలయజం బేవీటఁ దొలుఁజెక్క డులిచి మే
డల కిడ్డమిగులు భూములకు డిగ్గఁ,
గలఁచు నేవీటిసంహళగజంబులగాలి
వైత్రవేళ నుదగ్గితాగజంబుఁ,
దాల్తు రేవీటి ప్రాక్తనభూపనిర్దాల్య
మరకతంబులు వెఱధరణిపతులు,

తే. కపివర నియుక్త గిరిసప్త గ్రహననిలయ
గాత్ర గాహితకనకముక్తక వాట

గోపురావేదితోచ్చతాక్షోభ్యవప్ర

దనరు దక్షిణమధుర సాంద్రద్రుమధుర.

3

1. ఏ...ర - ఏవీటక్ = ఏమధురా పట్టణమందు, సతుల = వెలదులయొక్క (‘సతీసాధ్య పతిత్రతా’ అను. - ఇట లక్ష్యార్థము) - పాలిండ్లపైక్ = స్తనములమీద, గంబూర = కర్పూరము (గంబూరము - గంబురా - గంబురము - అని రూ.), న...చుక్ - నవ = నూతనమైన (ముక్తాకరమైన తామ్రపర్వీనదిసమీపమునఁ గనుక ముత్తైపుఁ జిప్పలనుండి ముత్తైములను తీసి అప్పుడే గ్రుచ్చుకొన్నట్టి యనుట) - హారముల = ముత్తైపుఁ బేరులయొక్క - చిప్పకవుచుక్ = ముత్తైపుఁ జిప్పలయొక్క సీచువాసనను (ఇంకను ముత్తైములనుండితొలఁగనట్టిదానిని), మాన్పుక్ = పోఁగొట్టును. — ఆదేశమునంటిన తూర్పుసంద్రములోను ఆదేశమున బాటు తామ్రపర్వీలోను ముత్తైములు పుట్టును. కావున ఇతరులకు దుర్లభములయినముత్తైములు వీరికి అత్యంత కులభములు - వీరిభాగ్యము అంతగొప్పది అని భా. కాచువదలకముందే ధరించుట అటనే పుట్టుటచేతను ఆపూర్వగుణవిశేషముచేతను - సంబంధాతిశయోక్తి.

2. ఏవీటక్ - మలయజంబు = చందనము (‘గన్ధసారో మలయజ్ఞో భద్రశ్రీ శృంగనోఽస్త్రియామ్,’ అను.), తొలుఁజెక్క = మొదటి చెక్కను, దులిచి = తివిచి, మేడలబక్ - ఇడ్డమగులు = మేడలం గట్టుటకు వినియోగింపఁగా శేషించినభాగము — (అచట మేడలన్నియు గండపుఁగల పతోఁ గట్టిన వనుట-గండపు మ్రాఁకుల యడవులుగల మలయపర్వతము ఆదేశములోనిది కావున అట్లు జరుగును.) భూములబక్ = ఇతరదేశములకు, దిగ్గుక్ = వచ్చును; - సంబంధాతిశయోక్తి.

3. ఏ...లి - ఏపట్టణమందలి - సింహళ గజంబుల = సింహళ ద్వీపమునుండి తేబడిన యేనుఁగుల (మదముయొక్క వాసనతోఁ గూడుకొన్నట్టి) గాలి, చైత్రవేళక్ = చైత్రసమయమందు (వసంతారంభమందు అనుట) ఉదక్ దిశాగజంబుక్ = అంగన యను పేరి యుత్తర దిగ్గజమును, కలఁచుక్ = త్విభవెట్టును:- ఏనుఁగులు తమకన్న బలిష్ఠమైన యేనుఁగుయొక్క మద వాసన సోకినచో కలంగి పలాయితములగును -

‘సప్తచ్ఛద క్షీరకటుప్రవాహ మసహ్య మామ్రాయ మదం తదీయమ్

విలజ్ఞి తాధోరణితీవ్రయత్నాన్ సేనాగజేన్ద్రా విముఖా బభూవుః.’ రఘు. 5-48.

చైత్రమాసమందు గాలి దక్షిణమునుండి ఉత్తరమునకు వీచ నారంభించును; అంతకుముందు ఉత్తరమునుండి దక్షిణమునకు వీచుచుండును. చైత్రమౌరతము సింహళ గజముల మదవాసనతో ఉత్తరమునకు వీచఁగా ఆవాసనకు ఆయుత్తర దిగ్గజము భయపడును. వసంతమందెల్ల దక్షిణపు గాలియే వీచుచున్నను అందులో పూర్వమాసమైన చైత్రముం జెప్పట ఆరంభములో కలఁక ఎక్కువ కావునను, ఆనంతరము అలవాటై పోవునుగావునను; ఇచటి గజములు దిగ్గజముల కన్న బలిష్ఠము లవి భా.

‘సింహళగజంబులు’ - సింహళదేశమందు ఏనుఁగులయొక్కప్రసిద్ధము; ఆగజముల గాలి యీవీటినుండి వీచుననుటచేత ఆదేశము ఈదేశపురాజుక్రింద నున్న దనియు అందలియుత్తమ గజములు ఈతని రాజధానియందే యున్నవనియు భా. — కలఁచుట అవాస్తవముగాన సంబంధాతిశయోక్త్యలంకారము. సింహళగజములుగాన సింహవాసనగలవి అనుటీక అనుభవన్నము.

4. ఏ...లు - ఏపిటి - ప్రాక్తనభూప=తోంటిరాజులయొక్క - నిర్మాల్య=ధృతత్యక్తము లయిన - మరకతంబులు = పచ్చలను, పెరి ధరణిపతులు = కడమరాజులు, తాల్మరో;—పచ్చ లను సింహళమందు పుట్టును; అందును అచ్చటి తోంటిరాజులు ధరించి అంతకన్న మే లయినవి దొరకైనపుడు పాతివైచిన మనుపటి పచ్చలు, మాత్ర మే ఇతరరాజులకు దొరకు ననుట; - సంబం ధాతిశయోక్తి.

కపి...వప్ర - కపివర = సుగ్రీవునిచేత - నియుక్త = పనుపుపెట్టబడిన - గిరిసదృక్ = కొండలవంటి (కొండలంతలేసి) - గహననిలయ = క్రోతులయొక్క (గహన = అడవి - నిలయ = నివాసస్థానముగాఁ గలవి) - గాత్ర = దేహములచేత - గాహిత = ప్రవేశింపబడిన - కనకముక్తా కవాట = బంగారము తోడి ముత్యాల తలుపుగలదైన (మఘరాపురమునకు కవాటము ముక్తా మయమనుటకు 'ముక్తా కవాటం పాణ్డ్యానాం తత్రద్రత్యుథ వానరాః' అని వానరులం గూర్చిన సుగ్రీవోక్తి నరయుఁడు) - గోపుర = పురద్వారముచేత ('పురద్వారంతు గోపురమ్' అమ.) - ఆవేదిత = తెలుపబడిన - ఉచ్చితా = బౌద్ధత్యముచేత - అక్షోభ్య = దుర్గర మైన - వప్ర = ప్రాకారము (కోట) గలదియు ('వప్రః ప్రాకార రోధసోః' శేమ.), సాం...ర - సాంద్ర = దట్టమైన - ద్రుమ = వృక్షములయొక్క ('పలాశీ ద్రు ద్రుమాగమాః' అమ.) - ధుర = భారముకలదియు. ఐన - దక్షిణ మధుర (శూరసేన దేశమందు యమునయొడ్డున నున్న మధుర = ఉత్తరమధుర), తనరుక్ = ఒప్పుచున్నది.

* 'మధుర' - రూ. మధూర. పీఠికచూ. మధుర మోక్షదాయకపురములలో నొకటి;—

'అయోధ్యా మధురా మాయా కాశీ కాఞ్చి పృథ్వీకా

పురీ ద్వారవతీచైవ సప్తైతా మోక్షదాయకాః.'

ఒండె శూరసేనరాజధాని కానిది ధకారమధ్యనామకము ఉత్తరమున నొకటియుండి తదపేక్షచేత దీనిని దక్షిణమధుర యని ధకారమధ్యనామకముగానే కవి వ్యవహరించి నాఁడని యేని తలంపవలయును. కడపట అంత్యానుప్రాసము.

క. శమనరిపుత్రపురభిదో | ద్యమవద్దోర్వర్జ్యవలయితస్వర్గగిరి

భ్రమదంబై కాంచనవ | ప్రముచీప్రంబగుచు నప్పురంబున కొప్పుక. 4

అప్పురంబునకు = ఆ మఘరానగరమునకు, కాంచన వప్రము = బంగారపుగోట, దీప్రంబగుచుక = ప్రకాశమానమై, - శమ.....బై - శమనరిపు = శివునియొక్క (శమన = యమునియొక్క - రిపు = శత్రువైన - శివుఁడు శమనరిపుఁడు) - త్రిపుర = అసురులవైన (బంగారు పురము, వెండిపురము, ఇనుపపురమును అయిన) మూఁడుపురములయొక్క - భదా = ధ్వంసన మందు - ఉద్యమవత్ = ప్రయత్నవంతమయిన - దోః = బాహువుచేత - వర్జ్య = విడువబడిన -

* తిమిశి 'సంగం' వాఙ్మయములో నేటి మధురకు ఉత్తరమధుర యనిపేరు, తొలుతటి మధుర సముద్రమున మునిగి పోఁగా పొందులు కపాటపురమును నిర్మించుకొనిరట. అదియు మునిగిపోఁగా భగవంతుఁడు సర్పాకారమున చూపిన గీతపై ఈ మధురను నిర్మించుకొనిరట. దీనికి అందుచేత తిరువాలవాయి యనియు ఉత్తరమధుర యనియు పేర్లు. రాయలవారు ఇది యెఱిగి వ్రాసినట్లు కానరాదు. అట్లే జావా ద్వీపమున నొక మధురకలదు. ఇదేదోతమిశిశబ్దము. కాని కవి యిచట శూరసేనరాజధానినే హృదయమందుంచుకొని దీనిని దక్షిణమధుర యన్నట్లున్నది.

వలయిత = మండలీ కృతమయిన (మిక్కిలి వంపబడిన) - స్వర్ణగిరి = బంగారుకొండ (మేరు పర్వతము) యొక్క - భ్రమ = భ్రాంతిని - దంబు = ఇచ్చునది, వి, ఒప్పుకొ.

పురిచుట్టును బంగరుకోట యొట్టున్న దనఁగా—త్రిపురములపై దాహార్థము బాగామేయుటకై శివుఁడు మండలాకారముగా ఆకర్షించి దాహమైన పిమ్మట నిట పాఱవైచిన మేరుచాపము సుమాయిది అను భ్రమను కలిగించుచున్నది. ఈయర్థమునకు 'వర్జ్య' కన్న 'త్యక్త' అనుట మేలు.— ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. 'ద్యమవద్దోర్దండవలయిత,' 'ద్యమవద్దోర్దండైకవలయిత,' 'ద్యమవద్దోర్దంజవలయిత' అని పా.

తే. సారిదిఁ గనుపట్టు హేమరశ్మలు నెలంగఁ

బొడవుకతమున సూక్ష్మమై పొల్పుఁ జూడఁ

బట్టణము కోటకొమ్మలపంక్తి గగన

మండలశ్రీకి సంపంగిదండవోలె.

5

పట్టణము కోట కొమ్మల పంక్తి = ఆ యూరి కోట బురుజులవరుస, సారిదిఁ = క్రమముగా, కను...లు - కనుపట్టు = అగపడెడి - హేమ = బంగారపు - రశ్మలు = కాంతులు ('రశ్మిః పుమాన్ దీధితౌ స్యా త్పక్షప్రగ్రహయౌ రపి' మేది.) చెలంగఁ = ఒప్పుచుండఁగా, పొడవుకతమునఁ = బొన్నత్య కారణముచేత, సూక్ష్మమై = చిన్నవస్తువుగా కనఁబడుచు, చూడఁ = చూచుటకు (దృష్టికి), గగనమండల శ్రీకి = ఆకాశ ప్రదేశ లక్ష్మియొక్క, సంపెంగ పూవుల దండపోలెక, పొల్పుకొ.

ఆపురి కోటకొమ్మలు సావర్ణములు, సంపెంగ పువ్వులును బంగారువన్నె కలవి, దూరపు వస్తువులు చిన్నవిగా నగపడును. ఆబంగారపు కోటకొమ్మలు ఆత్యైన్నత్యము (అతిదూరము) చేత (సంపెంగ పువ్వులవన్నెలో) సంపెంగ పువ్వులంతలేనిగాను దూరముచేతనే దగ్గఱదగ్గఱగా వరుసగాను అగపడుటచేత అవి ఆకాశలక్ష్మియొక్క సంపెంగ పూదండయొ యనునట్లుప్పును.— కోట అత్యున్నత మని భా.—ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. 'సారిదిఁ గనుపట్టుట' - గుచ్చినట్టుండుటకు. 'సంపంగిదండవోలె' - సంపంగిదండ కచధార్యము, కావున ఆకాశమెంత యున్నతమో కోట అంతకన్న నున్నత మని భా.—'పట్టణముకోట' - మువర్ణంబునకు పుంపులు 'కర్తధార యంబులందు' మాత్రమే విహితము లయినను, 'కర్తధారయంబులందు' అను బహువచనంపు స్వారస్యముచే అన్యసమాసములందును గన్పట్టుచున్నవి; 'పరిపరివిధంపు జన్నంపుఁ బరికరంపు సాంపు సంపద' మను. 'పఞ్చాంగంపుఁ బుణ్యంపుఁ గంపుల' ఆము. కావున 'పట్టణపుఁకోట' అని తైకల్పికముగాఁ జెప్పవచ్చును.

మ, పరిఖం దత్పురకామినీజనము లంభఃకేళిసల్పంగఁ ద

ద్గురువత్సోరుహ లిప్తసంకుమదకస్తూరీమిశ్రచ్ఛందనా

గురుపంకంబుల సౌరభంబులఁ జూమి కుంభీనసావాస ని

ర్జరకల్లోలిని కందు భోగవతి నాఁ జన్పంజ్జ గల్లె న్దగఁ.

6

రత్నపురకామినీ జనములు = ఆపట్టణపు యువతీబృందములు, పరిఖఁ = అగడితయందు ('ఖేయంతు పరిఖా' అను.—పరితిః ఖన్యతే ఇతిపరిఖా. వర్గద్వితీయ మధ్యముగాని వర్గచతుర్థ

మధ్యముగాదు), అంభః కేలిక్ = జలక్రీడను, సల్పంగక్ = కావించినందువలన, తత్...లక్ - తత్ = ఆయువతులయొక్క - గురు = గొప్పవైన - వక్షోరుహ = స్తనములయందు (వక్షః = అఱిమున - రుహ = మొలచునట్టివి) - లిప్త = పూయబడిన - సంకుమద = జవ్వాదితోను - కస్తూరీ = మృగనాభి తోను - మిశ్రత్ = కూడుచున్న - చందన = మంచి గండములయొక్కయు - అగురు = ఆగరుగండము యొక్కయు - పంకంబుల = బురదలయొక్క (మైపూతలయొక్క) - సౌరభంబులక్ = పరిమళ ములచేతను, చుమీ, కం...కిక్ - కంభీనస = పాములయొక్క (చిన్న కంభమువంటి ముక్కు కలది 'తేలి హానో ద్వీరసనో వ్యాళః కుమ్భినసో హరిః' అమ.) - ఆవాస = నివాస = నివాసస్థాన మైన పాతాళమందలి - నిర్జరకల్లోలినికిక్ = దేవనదికి, అందుక్ = ఆపాతాళమందు, భోగవతి

(‘గృహం శయ్యా చ వస్త్రం చ తథాభరణ మేవ చ

స్త్రీ పుష్పం గన్ధ తామ్బూలే అష్టే భోగాః ప్రకీర్తితాః.’

ఆనెడి యష్టభోగములలోనిదైన గంధము కలదిగావున) భోగము కలది (‘నదీ నగళ్యో ర్నాగానాం భోగవతీ’ అమ.) - సంజ్ఞ = అనొప్పపేరు - తగక్ = ఉచితముగా, కల్గె.

మఘరాపుర యువతులు అగడ్తలో జలక మాడఁగా జవ్వాజియు కస్తూరియు కలపిన చంద నాగురువులమైపూత వారికుచములం దలందికొన్నట్టిది, కరఁగి అసిటం గలయఁగా, అసిటిలో కలసియున్న పాతాళగంగకు అష్టభోగములలో నొకటియైన యాగంధముయొక్క సంపర్కము చేత భోగవతి యను నవ్వర్థ నామము కలిగినది. — పరిఖ ఆరసాతలగంభీర మని భా. — కావున అతిశయోక్తి ధ్వని; భోగవతీశబ్దమునకు యోగముచే నర్థాంతరకల్పన చేసినందున నిరుక్త్యలంకారము. ‘యోగముచే నామములకు । బా గగు నన్యార్థకస్తి పరఁగు నిరుక్తిక్.’ అలం.

‘కామినీ’ అనుట అకామినులగు వృద్ధాదులకు ఈ చెప్పిన మైపూతయుండదు గావున, కామినులు గావుననే ‘కేలి’ యు; ‘నిర్జర కల్లోలిని’ — దేవనదియే మూడు లోకములందును మూడు నామములం బరఁగుచున్నది. —

‘దేవ స్వాత్త భువః కమణ్డలు జల స్రోతాంసి మన్దాకినీ

గక్తా భోగవతీయూని పునతే యీవ త్రిలోకీ మిమామ్.’ ఆనర్.

‘చన్ద్రంజ్ఞ = చన్ద్రసంజ్ఞ - ‘అను కొను లోనగు ధాతుజవిశేషణముల యంతోఽకారమునకు హల్లుపరం బగునపుడు లోపంబు వైకల్పికంబు,’ ప్రా. వ్యా. ‘అగురు’ - రూ. అగురు.

“చం. మరువక గంధిలంబులును మంద రవిద్యుతులుకదుపార ధూ

సరములు సర్వవాంఛిత హసంతికముల్ సముదగ్ర సౌర భా

గరు పరిలిప్త భోగియువకంతతలంబులునై తలిరెచ్చ వా

సరములు దంతసీక్ష్మతి వశంపదముల్ తుహినాగమంబునక్.” రామాభ్యు. 5 (125).

తే. కాద్రవేయులు భూమియుఁ గైకొనంగ

నురగలోకంబు వెడలి తత్పరిఖనీట

నెగసి తోడనె క్రుంకుదు ర్నిలువ లేక

తత్తటాబద్ధ గారుత్తైతముల కులికి.

7

కాద్రవేయులు = నాగులు (‘నాగాః కాద్రవేయాః’ అమ. - కద్రవ్వి అపత్యాని = కద్రువ యొక్క సంతతి, భూమియొక్క = భూలోకమునుగూడ, కైకొనంగ = ఆక్రమించుటకై, ఉరగ

లోకంబు = నాగ ('ఉరగః పన్నగో భోగీ' అను.) లోకమునుండి (పాతాళ లోకమునుండి)
తత్...కుక్ - వెడలి=తరలి, తత్ = ఆపరిఖయొక్క - తట = దరులయందు - ఆబద్ధ=అంతటను,
(మెట్లుగా) కట్టబడినట్టి - గారుత్తతములకుక్ = గరుడపచ్చలకు, ఉలికి = భయపడి నిలువలేక,
తోడనే వెంటనే, క్రంకుదుర్ = క్రంకుదురు = మునుంగుదురు.

నాగులు భూలోకమునుగూడ ఆక్రమించుటకై పాతాళలోకమునుండి ఆయగడ్డనీటి
దారిని పైకి వచ్చి దానిదరులకు మెట్లుగా కట్టబడియుండు గారుత్తతములం గాంచి భయపడి
మఱి యట నిలువలేక వెంటనే మునుంగుదురు.

'యుక్' - పాతాళమునే గాక యనియర్థము. గరుడపచ్చలు సర్పవిషమును హరించుటయు
వానికి సర్పములు భయపడుటయు ప్రసిద్ధము. —

'యస్మైదదాతి వివరం భూమిః సుతార్ మాత్ర ఫీలేన

అశివిషః సచైవా డ్డొమ్మకిరణ్డే సిలిం సహతే.' సు. భా.

డొమ్మ కరణ్డే = గారుత్తత కరణ్డే, అని తట్టిక. 'నెగయు' - రూ. ఎగయు - 'బంధనంబు
లెల్ల బాయుడు భీముండు | నీరిలోననుండి నెగయుచెంచె.' - భార. ఆది ౧/(౧౨౩). ఆప్ప. -
అతిశయోక్తి.

తే. తరుణశైవాలజలజస్త్వములు వొడువ

మరకతచ్ఛాయఁ బొల్పుఁ దత్పేరిఖజలము

కోట బంగారు నేయుటకొఱకు ముచ్చు

బ్రహ్మ పిడిచినమందాకు పస రసంగ.

3

తత్ పరిఖజలము=ఆయగడితీరు, తరు...లు - తరుణ=లేతవైన - శైవాల=నాచులును
(జలనీలీతు శేవాలం శైవలః' అను) - జలజపత్రములు = తామరాకులును, పొగువక్ = కమ్మ
కొనఁగా, కోటక్ = ప్రాకారమును, బంగారు నేయుటకొఱకు (పా. బంగారుగాఁ జేయు
కొఱకు), ముచ్చు = పూర్వము, బ్రహ్మ పిడిచిన మందాకు పస రసంగక్, మరకతచ్ఛాయక్ =
పచ్చలకాంతితో, పొల్పుక్. లేతనాచులు తామరాకులును కమ్మకొనియుండుటచేత ఆయగడ్డ
నీరు గరుడపచ్చలవన్నె గలిగి ఎట్లుండు ననఁగా, ఆకోటను బంగారుకోటఁగాఁ జేయుటకై
బ్రహ్మ పూర్వము పిడిచిన మందాకుపసగో యనునట్లు ప్రకాశించుచుండును. — ఉత్పేరిఖాలం
కారము; 'మరకత త్చ్ఛాయక్ బొల్పుక్' అనుట పదార్థవృత్తి నిదర్శన. శైవాల జలజనీ పత్ర
చ్ఛాయ జలమునకుఁ గలుగుట తద్గుణాలంకారము.

'జలజపత్రములు' — 'బిసినీచ్చదములు' - అని పా. కల్పించుకొనవచ్చును. - 'వా ఘంసి
పద్దం నళిసమ్...పుష్క రామౌభరుహోణిచ' అను. 'పద్దశబ్దము మొదలు 16 తామర పువ్వుల
పేరులు' అని లింగా. 'నళిన్యాంతు బిసినీపద్దినీముఖమ్' అను. 'నళిశబ్దము మొదలు 31 పద్ద
ములు గలదేశమునకుఁగాని పద్ద సమాహమునకుఁగాని తామరతీగకుఁగాని పేరులు. ముఖ మన్నం
దున అబ్జినీ కమలినీ సరోజిన్యాది శబ్దములు గ్రహింపఁబడుచున్నవి.' లింగా. — ఇందువలన
తామర లేకులను జలజపత్రము లనియు, తామరాకులను జలజనీపత్రము లనియు వ్యవహరించుట
న్యాయము. పత్రశబ్దము లేకులకును వాచక మగుట సహస్రపత్ర శతపత్ర శబ్దములవలన నే
స్పష్టము. అట్లే బహుళ ప్రయోగములు గానంబడియెడి.

‘అమృజపత్రాయత లోచనానా । మమృగధి దీరాస్విహ దీరి కాసు
సమాగతానాం కుటిలై రపాజై । రనజ బాజైః ప్రహతా యువానః.’ భోజప్ర.

మ. ‘అతః డావాతపరంపరాపరిమళవ్యాపారలీలః జనా
న్విత మిచ్ఛో టని చేరఁబోయి కనియెఁ విద్యుల్లతావిగ్రహఁ
శతపత్రేక్షణఁ జంచరీక చికురక జంద్రాస్యఁ జక్రస్తనిక
సతనాభి న్నవలా నొకానొక మరున్నారీశో రత్నముక’.

‘నీత మరసి విశాలం పద్మినీపత్ర మేతత్
కథయతి నతథాన్త ర్ననగోతా మనసామ్
అతిశయ పరితాపగ్లాపితాగ్నిం యథాఽస్యాః
స్తనయంపరిణాహం మద్భూభ్యాం బ్రవీతి.’ రత్నా.

‘ఆ నీరమే ముక్త మ్లు నళినిదళసంస్థితమై తనన్పు.’ తె. భ. హ.
‘నళినిదళగతజల మతి తరళం । తద్వజ్జీవిత మతిశయచసలమ్.’

‘ఉత్సృజ్యకుసుమశయనం । నళినిదళకల్పిత స్తనావరణమ్
కథమాతపే గమిష్యసి । పరిబాధా పేతై రజైః.’ శాకుంత.

‘క్వాన్తో మన్దగలేఖ ఏష నళిని । పత్రే నప్త రర్పితః’ శాకుంత.
‘యత్నేహ దనరాళనాళ నళిని । పత్రా తపత్రం ధృతమ్.’ ఉ. రా. చ.

అయినను ప్రకృతపద్మగత ప్రయోగము శిష్టసమృతముగాను ప్రకరణముచే సుగమముగాను
ఉన్నది కావున ఆక్షేపణీయముకా కున్నది - ఎట్లన -

‘సావణీ రాజతే పాత్రే తామ్రే పద్మ పలాశయోః
భోజనే భోజనే చైవ త్రిరాత్రాత్ఫల మశ్నుతే.’ వైతీనసిద్ధుతి.
‘య ఇచ్ఛే దూర్ధ్వగామిత్వం పరం స్థానం చ శాశ్వతం ।
పద్మపత్రేతు భోక్తవ్యం మాస మేకం నిరంతరమ్.’ - స్వృతిచంద్రికలో పురాణచనము.
‘నై వేద్య పాత్రం వక్ష్యమి కేశవాను మహాత్మనే
హైరణ్యం రాజతం కాంస్యం తామ్రం మృణ్మయ మేవ వా
పాలాశం పద్మపత్రం వా పాత్రం విష్ణో రతిప్రియమ్.’ పద్మపురాణము.
‘మరకతచ్ఛాయ’, ‘పసయ’ - ‘కమలినీ హరితై స్సరోభిః’ శాకుంతలము.

చ. అడుగున నుండియు న్బదిలమై చద లంబెడుకోట నొప్పు ప్రో
త్పడనికడంక దంచనపుఁ జేతుల గంగను గానెఁ దూఱఁగా
నడుమన యుగ్గిఁ జేసి యల నాకపురిఁ సరికై పెనంగి లా
వెడలఁగఁ బట్టివేయుటకు నెత్తె నన స్థను మల్లుపోరిలోఁ.

9

అడుగున నుండియుఁ = పునాదిమొదలుకొని, పదిలమై = దృఢమై, చదలు అంబెడు కోటఁ
= ఆకాశమునొరయు ప్రాకారముకలదై, ఒప్పుప్రోలు = శోభిల్లుచున్న యాపట్టణము, దంచనపుఁ
చేతులు = కోటమీఁది పెద్దపిరంగులనెడు చేతులు, గంగఁ కానెఁ = మిన్నేఱునెడి దట్టి

కోకను, తూటాక = చొరగా, (ఎట్లున్నదనగా), (అప్రోలు), సరికై = తనతోసాటి నటించినందులకై, అలనాకపురికై = ఆస్వర్గపట్టణమును (అమరావతిని), చెడని కడంకా = అప్రతిహతమైన పునికతో, మల్లు పోరిలోకై = జెట్టి యుద్ధమందు, అడుగుననుండియోకై = అడుగిడి నిలిచిన విధము మొదలుకొని, పదిలమై = తన్ను కాచుకొనుచు, చదలు అంటెడుకోటకై = కోట వంటి మహాన్నత కాయముతో (ఒప్పుచు), నడుమకై అ = (తన) దంచనపుఁ జేతుల మధ్యప్రదేశములోనే, ఉన్కిజేసి = (అనాకపురి) ఉండుటంబట్టి (తనబాహువులకు అనాకపురిపట్టువడినందున) - గంగ అను కాసె నాకపురి దేహవలగ్నమందు ఉన్నందున అనియ్య, పెనంగి = పెనఁచి కొని, లావు ఎడలఁగకై = నాకపురియొక్క బలము తీసింపఁగా, (దానిని), వ్రేయుటకుకై = నేల వ్రేసికొట్టుటకై, పట్టి = కాసెలో పట్టుకొని, ఎత్తెనకై జనుకై = ఎత్తినదో యనుట్లుపప్పుచున్నది.

ఆకాశగంగ స్వర్గపట్టణమును అగర్తవలె చుట్టుకొని యున్నది. మఘరాపురికోటబురుజుల మీఁది పెద్దపిరంగులు అగంగకును స్వర్గమునకును నడుమ చొచ్చుకొన్నవి. ఊరికోట పునాది మొదలు దృఢమై మహాన్నతమై యున్నది. స్వర్గము ఆపిరంగుల నడుమ ఇటువలెకొని యూర్ధ్వమందున్నది. — ఈతీరెల్ల నెట్లుగానున్నదనఁగా — మఘరాపురి యను మహాన్నత దృఢకాయుఁడగు జెట్టి స్వర్గపురమును జెట్టిని తనతో సాటి నటించినందులకై జెట్టిపోర సాధింపఁ గడంగి, అడుగిడు విధములఁగూడ తన్ను కాచుకొనుచు, కోటకొమ్ములందలి పెద్ద పిరంగులనెడి తనహస్తములను స్వర్గపుజెట్టియొక్క కాసెయగు గంగకును ఆజెట్టిదేహములకును నడుమ చొప్పించిన — ఈ ప్రకారము తన చేతులనడుమ పట్టువడిన — యాజెట్టిని తన చేతులతో పట్టి పెనఁచి, బలమెడలిన యాతనిని నేలవైచి కొట్టుటకు అతని దేహమునడుమ నున్న యాకాసెచే బట్టి పైకెత్తెనో యనునట్లున్నది. మఘరాపుర సాధములు మహాన్నతము లనియు ఆపురి స్వర్గమునకన్న భోగవంతిమనియు భా. — రూపకానుప్రాణితమైన యుల్లేఖ.

‘దంచనములు’ అనఁగా పరమారకయంత్రవిశేషము లని యొకవ్యా., ఇనుప గొలుసులతోడిపాహణ విశేషములని మాణియొక వ్యా.; పెద్దపిరంగు లని బ. సీ; సీ. ‘ఎనసి మార్తరు లగ్గలెక్కకుండంగఁ దా । ర్చినకాంచనంపు దంచనపుఁజేతు । లు’ కవలయాశ్వ. ౪ (18). ‘గంగను కాసెకై’ - ‘గంగ + ఆసు’ అని విడఁచియుచో పూర్వకావ్యంబుల నప్రసిద్ధం బయిన సంస్కృతీయ సంధి సంభవించును. స్వర్గము మొదట క్రింద నుండినది, ఈపురము దానిని పాఱవైత నెత్తినది. చందనములకు ఆకాశగంగ క్రిందనుండినది. ‘నాక’ - (న + ఆక) - ‘నాకాదులు నిత్య సమసనము లంద్రుబుధుల్’ అప్ప. నిత్యసమాసయతి అచ్చునకేని చెల్లునుగావున నిటహల్లున కిడఁబడినది. ‘పోరునకై’ అను పూర్వముద్రణ పాఠమున పోరు శబ్దమునకు ఔపవిధక్తికమునకు అనాపవిధక్తికరూపము.

తె. ఉదుటుగుబ్బలు గలతెల్పుటురము సూచి

గందపటైలు సూచి బంగారు సూచి

వీటివాకిటిచోటనే విడువ కెప్పుడు

సుట్లు వెట్టుచు నుందురు సోమరవులు.

10.

సోమరవులు = చంద్రనూర్వులు, (‘అజ్ఞో జైవాత్మకః సోమో గ్లా ర్భుగాఙ్గః కలానిధిః’ ‘తపన స్ఫువితా రవిః’ అను), ఉ.....లు - ఉదుటు = నిక్కఁ బొడుచుకొనియున్న - గుబ్బలు =

గుండ్రనివై మొనగలవైన మేకతలలు - అనెడి - గుబ్బలు = వృత్తస్తనములు, కలతల్పుటరము = కలదైన తలుపనెడి తక్షమును, చూచి, గండపట్టెలు=తలుపుమీఁద నమర్చిన యడ్డుకొయ్య లనెడి - గండపట్టెలు=గండపు గీతలను, చూచి, బంగారు=తలుపున తాపబడిన బంగారు తగడులనెడి - బంగారు = బంగారపునగలను, చూచి, వీటివాకిటి చోటనే = పురద్వారము కడనే = (ఊరనెడి నాయికయొక్క యింటివాకిటి ప్రదేశమునే), విడువక = వదలక, ఎపుడుకొ = సర్వదా, చుట్లు పెట్టుచు నుండురు = చుట్టురా దిరుగుచున్నారు.

లోకములో ఎటనేని ఎన్నికగన్న వన్నెలాడియున్నచో కాముకులు దాని గడపవెంటనే నిరంతరము ఇటునటు సంచరించుచు సాగసాగెడు తదీయదర్శనము ననుభవించుచుండుట ప్రసిద్ధము. నూర్యచంద్రులు అట్లే మధురాపురీనాయికాసౌందర్యా కృష్ణులై నిరంతరము ఆపురి వాకిటనే సుడియుంచుదురు. - ప్రియరాపకోత్థాపితోత్పేక్ష.

‘వీటివాకిటిచోట’—ఊరిగోపుర మత్యున్నత మగుటచేత దానిని సోమరవులు దాటలేక (ఆయన భేదములచే) దానికొకప్రక్కనే సంచరింతురు. సోమరవులయందు విటత్వమును పురి యందు నాయికాత్వంబును ఘటితములు. సోమరవులకు విటత్వము చెప్పటచే సామాన్యులకు తేరి చూడరాని శోభావతి యని భా. ఎపుడును వాకిటనే చుట్లువెట్టుచునుండు రనుటచే పురీనాయిక వారిని సరకుకొనలే దని విశదము.

మ. స్థిరసౌధాగ్రవిహారి యావతరతీచ్ఛిన్నాచ్ఛహారస్ఫుర

ద్గురుముక్తావళిఁ జేటిక ల్విరులతోఁ గూడంగఁ బ్రోయ, నిజో

దరలగ్నం బగుదాని, నెమ్మొగి లధస్థనింబై తఱిగ రాల్పు, నా

కర మభ్రం బని యంశ్రుగా కువధిఁ దక్క న్బట్టునే ముత్తైముల్. 11

(ఆ మధురాపురమందు), సౌధా...లిక - సౌధ=మేడలయొక్క - అగ్ర=తుదలయందు విహారి = క్రీడించుచుండు - యావత = యవయువతీసమాహమలయొక్క - రతి = కామకేసుల యందు - ఛిన్న = పెరిగిన (యావనముగనుక రతిలో నుత్సాహమెక్కువ - కావుననే పేరులు పెరిగిపోవుట) - అచ్ఛ=లేటయైన (అనగా తళతళని నీరుగల) - హార=ముత్తైపులబేరులయొక్క - స్ఫురత్=తారళ్యవంతము లయిన - గురు=పెద్దపెద్ద (‘గురుస్త్రిలిక్త్యాం మహతి దుర్భరాలఘనో రపి’ మేది.) - ముక్తా = ముత్తైములయొక్క - అవళి = మొత్తమును, చేటికలు = పరిచారికలు (‘భృత్యే దాసేర దాసేయ దాస గోప్యక చేటకా’ అమ.), విరులతోఁ గూడంగఁ = (ఆదంప తులు రాత్రిధరించి వేకువను త్యజించినవి లోనగు) పువ్వలతోఁగూడ, త్రోయఁ = (ఆసౌధా గ్రములనుండి) తుడిచి పాఱవైవగా, మొగిలు = మేఘము, అధఃస్థంబు = (ఆ సౌధాగ్రములకు) క్రిందిప్రదేశములందు ఉన్నట్టిది, ఐ, నిజ ఉదర లగ్నంబు = తనకడుపులో తగులు కొన్నట్టిది, అగుదానినే=అయిన యాముత్తైపు మొత్తమునే, తఱిగ=వర్ష రువునందు (వానతోఁగూడ ననుట), రాల్పు=కురియుటంజేసి, స్థిరఁ=ధూమిలో (అనగా లోకులు - ‘ధూ య్భూమి రచ లానన్తా రసా విశ్వస్ఫురా స్థిరా’ అమ.), అభ్రంబు = మేఘము (‘అభ్రం మేఘో వారివాహా’ అమ.), ఆకరము = ముత్తైములకు జన్మస్థానము (‘ఖని, స్త్రియా మాకరః స్యాత్’ అమ.) అని, అంధ్రు

గాక=అందుకేగాని, ముత్తైములు, ఉదధి=సముద్రమందు ('ఉదన్వా సుదధిః సిన్ధుః సరస్వాన్ సాగరోఽర్చనః' అను.), తిక్క=తప్ప (కేటాకవోట), పుట్టునే = పుట్టవు.

ముత్తైములకు జలధరా ద్యాకరములు పెక్కు చెప్పబడియున్నవి (౧౮. ౭౦ వ్యా. చూ.), కాని సముద్రమొక్కటియే వానికి వాస్తవమయిన యుత్పత్తిస్థానము. కడమ తావులందు అవి పుట్టవు. అందులో మేఘమందు పుట్టునని లోకులు భ్రమించుటకు కారణమును వినుడు; మఘరా పుర సౌధాగ్రవిహారలగు యావతిమయొక్క రతిరయచ్చిన్నసూత్రగళితము లయిన ముత్తైములను వేకువను నిర్భాల్య కుసుమముల కప్పతోగూడ చేటికలు క్రిందికి ఊడ్చివేయఁగా ఆముత్తైములు క్రిందనున్న మేఘమలపైఁబడి వాని కడుపులోనికిం జొచ్చి వానితోగూడ క్రిందికి రాలఁగా గాంచి జనులు అవి మేఘోత్పన్నములే యని భ్రమించుచున్నాయి. - అతిశయోక్తి - కొందఱ మతంబున అత్యుక్తి.

'గురుముక్తా'—గొప్పవని చెప్పట యేలయన, మేఘోద్భవము లయిన ముత్తైములుపెద్దవిగా నుండును,—

'వరోపలవ జ్ఞాతం వాయస్కన్తాచ్చ సప్తమా ద్భృష్టమ్

హ్రీయతే కిల ఖాద్దివ్యై స్తటిత్ప్రభిం మేఘసంభూతమ్,' బృ. సం.

'వరోపలవత్' అనుటచే పెద్దదనియు మేఘోద్భవమనియు తెలియ నగుచున్నది. దానిని ఆశాశమండే దేవయోనులు హరింతు రనియు అది, మెఱపుకాంతిగలయట్టి దనియు కారకార్థము. ఈక్రింది పారిజాతాపహరణ పద్యములో 'నాణీయస్తర' ము లనుటచేతను విద్యాధర ధార్యము లనుటచేతను మేఘోద్భూత ముక్తాఫలములే కథితములు.—

కా. 'ఏణీకాబవిలోలత్ర కనుఁ గొంఁజే మీరు విద్యాధరుల్

మాణికోజ్యలకర్ణపండలులు సంబదానిధేనుల్ రణ

ద్వీకాపాణులు చంద్రికామల శిరోవేష్ట ల్లి పుండ్రాంకితుల్

నాణీయస్తర తారహరులు శివధ్యానైక నిహపరుల్.'

పారిజాతాపహరణము.

అణీయన్ = కడుంజిన్నది - న అణీయన్ = నాణీయన్ = కడుంబెద్దది - నాణీయస్తరములు = మతీయంబెద్దవి = వరోపలములంతలేసి. 'నాణీయస్తన' అను బజాటుముద్రణమును మదీయ ముద్రణంబున 'నాణీయస్తర' అని సవరించితిని. 'ఈయస్సు' మీఁద 'తరప్ప' వచ్చిన యుదాహరణాంతరము'—

'అస్థి తాహింద్రశయ్యా దవీయస్తరప్రస్థితాంఘ్ర శ్రీతవ్రాత చతోఘదా

కన్ధలప్రస్ఫుర తాగ్నియత్వేశమార్థస్థనృత మత్తల్లిహల్లికా.' —అము. ౩ ఆ. 92.

మ. ఘనసౌధాళి వియద్ధనీజలధి వీర న్నావలై నీడ దోఁ

ప నెలంత ల్వణిగాకృతి న్నరకు మార్పన్గోలల న్లట్టి యి

చ్చు నిజద్వీపవిచిత్రపట్టవసనస్తోమంబు నాఁ బొల్పుచు బె

ల్లనిలాన్యోన్యవిమర్శితన్నగరనాకానేక కేతుచ్ఛటల్.

12

ఘనసౌధ ఆలి=(మఘరాస్వరములయొక్క) గొప్పమేడల పంక్తి, వియ...దిక్ - వియత్ ధునీ = మిన్నే అనెడి ('వియ ద్విష్ణుపదం వా తు పుం స్యాకాశ విహాయసీ', 'తరజ్జిణీ శైవలినీ

13

13

ములతోఁగూడ, ఒగిత్ = క్రమముగా, హారత్ = సరూపమున, వ్రేలి = వ్రేలాడి, పొద్దు
వోఁగాత్ = కొంతకాల మయినతర్వాత, రలిత్ డస్సి = (అవిలాసవతులు) మదనక్రీడచేత బడలికం
బెంది, గాడ్చులకుఁగాత్ = చల్లగాలికై, తెఱవత్ = (కిటికిలయొక్క) తలుపులను తెఱవఁగానీ,
విచ్చి = విడఁబడి (అనఁగా హారరూపమును మాని చెదరి). చనుత్ = తప్పించుకొని పోవును.

మధురాపురమందు మేడలు నక్షత్రమండలము నలిక్రమించి యుండుటచేత పిల్లనక్షత్ర
ములు మేడ లడ్డము కాఁగానే కిటికిలవలన ఆమేడలలోనికిం జొరఁబడును; అంతట నచటి విలాస
వతులు వీనిం బట్టుటకై తలుపులు మూయుదురు. అంతట నివి తమ వారు ముత్రము లనుకొని పట్టి
భరించుటకై బెజ్జము పొడుతు రని భయపడి, వారిచేతనుండి తప్పించుకొనుటకై మేలుకట్టులో
వ్రేలుచున్న హారములతోఁగూడ తాము ఒక హారముగా వ్రేలును, వారు అందువలన ఏమఱి
పోదురు. పిమ్మట వారు కొంతసేపటికి రలిక్రీడలచే నలసి చల్లగాలికై తలుపులు తెఱతురు; ఆసమయ
మున ఈపిల్లచుక్కలు హారరూపమును మాని చెదరి, దేని దారి నది చూచుకొని పాటిపోవును.
'కొదమ' యనఁగా పిల్ల; పిల్లలు గానిచో మేడలోఁ నూఱవు; పట్టుదు రని యూహించుకొని
మేడవ ఒక ప్రక్కగా నేఁగును. కొదమ శబ్దమునకు యావనము పొడమినట్టిదియునర్థముగాన ఆసమ
యన వేడుకకై వచ్చి, కొదములుగావున, ఉక్తిపాయమును పన్నఁగలిగిన వని సమాధానము. 'ఒగి
హారత్' - 'ఒకహారత్' అని పూర్వముద్రణపా. హారత సంఖ్యయుముగాదు. 'ఒకహారము' అను
తెనుగు సమాసముపై ముతల్పిత్యము ఘటిల్లదు. పైగా 'ఒకటి' యని నియమమేల? - అత్యుక్తి.

ఉ. ఆపురి సౌధవీధి నధరాధరభూముల గర్జ మున్నుగా
నాపయికి నిన్సంబడనియట్లుగ వ్రాలుఘనాళిఁ దార్చి వీ
లాపరతత్ ఘటంపుదురు లాస్యము సేయఁగ మేఘరంజి నా
లాపము సేసి పోషితకలాపిఁ గలాపికలాపకుంతలల్.

14

ఆపురి = మధురలో, సౌధవీధి = మేడలపంక్తియందు, కలా...ల్ - కలాపి = నె
మళ్లయొక్క - కలాప = పురులవంటి ('కలాపో భూషణే బద్ధే తూణీరే సంహతా వసి' అను.)-
కుంతలల్ = కేశపాశముకల స్త్రీలు (విలాసిను లనుట), అధర అధర భూములత్ = క్రిందిక్రింది
ప్రదేశములందు ('భూమిః క్షితా స్థానమాత్రే' శేషము. - లేక - నిలువులయందు - నిలువుల
కడ ననుట), గర్జ = ఉఱుము, మున్నుగాత్ = మొదలుకొని (పిడుగువలకు ననుట), ఆపయికిత్ =
అవిలాసినులున్నపై భూమికలకు, వినంబడని యట్లుగ, వ్రాలు ఘన ఆళిత్ = క్రిందికి దిగియుండు
నట్టి మేఘపంక్తిని, మేఘరంజిత్ = మేఘరంజియును రాగమును, ఆలాపముచేసి = పాడి, తార్చి =
తామున్నయున్నత భూములకు ఆకర్షించి, పోషితకలాపిత్ = పెంపుడు నెమలిని, లాస్యము
సేయఁగ ఘటంపుదురు = నాట్యమాడింతురు.

* మేఘరంజిరాగము నాలాపించిన మేఘములు వచ్చును. మేఘ గర్జవిన్న నెమలియాడును.
మేడలత్యున్నతము లగుటచే వాని పై నిలువులకు మిక్కిలి క్రిందినిలువులకడనుండు మేఘములగర్జ
వినఁబడనందున, ఆ పైనిలువులలోని నెమళ్లు నర్తింపకుండఁగా, అచటి విలాసినులు మేఘరంజం
బాడి, క్రిందిమేఘమును పైకి లాగి గర్జింపఁజేసి ఆగర్జచే నెమళ్ల నాడింపుదురు. - అతిశయోక్తి.

* 15 వ మొకకర్త - సరిగ మనిన - సనిమగరిన. చూ. ౫ - ౧౪౫.

‘గర్జ’ - పిడుగుం జెప్పుక గర్జంజెప్పుట యేల యనఁగా, పిడుగు ఉద్వేజకము, దానికి నెమళ్లు ఆడవు, గర్జకే నెమల్లాదును; ‘మేఘధ్వానేఘ నాట్యం భవతిచ శిఖినాం’ సా. ద. ‘ఘనాః’— ‘అఱి - అనుటచేత కాదంచిన చెప్పబడినది (‘కాదమ్మినీ మేఘమాలా’ అను.) అందుకలన చలువ యెక్కువ, దానిచే నెమలికి హర్ష మెక్కువ, దానిచే లాస్యమున సాంపెక్కువ. ఉఱుము పైనిలువులకు వినబడదే, మేఘరంజిమాత్రము క్రింది నిలువులకు వినబడునా? అనిన - గాన కళాప్రభావముచే వినబడును, ఆకర్షణ కలుగును, అనియెఱుంగునది.

‘మధుగోదత భేదేన తద్వయం ద్వివిధం పునః

లాస్య తాణ్డవయాపేణ నాటకా ద్యుపకారకమ్.’ దశ.

లాస్య తాండవములు క్రమముగా మృదూదృఢములు స్త్రీపురుషోచితములు అనుటకుం బ్రమాణము.-

‘పర్యాప్త ముద్ధతం స్పృత్యా స్వప్రయుక్తం తతో హరః

తణ్డవా స్వగజాగ్రజ్యా భరతాయ న్యదీ దిశత్

లాస్య మస్యాగ్రతః స్త్రీత్యా పార్వత్యై సమదీ దిశత్.’ భర.

ఆటకు మగ నెమలియే (‘కలాపి’ = కలాపము ఆనఁగా కుంచె కలది.) వలయును, (అదు నెమలికి కుంచె లేదు. *కుంచె లేనియాట వెక్కిరించిన ట్లుండును.), అయినను కేశపాశము జల్తారు చెఱుంగును భూషణంబులుం బోలె కుంచె వెలుంగుటంబట్టి మగ నెమలికి స్త్రీనృత్యమే చెప్పబడినది; ఆడించువారు విలాసినులు గావునను, నెఱజాణలునుం గావునను, సాంపు హెచ్చునట్లుగా నే సరిపఱుతురు.—అతిశయోక్తి.

చ. అనిమిషపట్టణంబు పురహార్త్యపతాకలు మువ్వప్రాత్రతోఁ

దనగృహపంక్తివైఁ గలశతామరసంబులఁ గప్పఁ గ్రింద నుం

డును నిజలక్ష్మీ చేసరిపణుల్ మొరయంగఁ దదీయలక్ష్మీ శం

కను మొగ మెత్తి చూచుతఱిఁ గన్నులు కేళికి మూయఁగా బలెన్. 15

అనిమిష పట్టణంబు = దేవపురము (స్వర్గమనుట.—‘అనిమేష శ్చానిమిషౌఁ శ్యేతాద్వా సుర మత్య్వియోః’ గానా.), పుర హార్త్యపతాకలు = మధురాపురసాధముల జెండాలు (‘హర్త్యాది ర్ధనినాం వాసః,’ ‘పతాకా వైజయంతీ స్త్యా త్కేతనం ధ్వజ మస్త్రియామ్’ అను.), మువ్వ ప్రాత్రతోఁ = చిఱుగంటల నిస్వనముతో, తన...లన్ = తన (స్వర్గ పురముయొక్క) యిండ్ల వరుస మీఁది తామర మొగ్గల వంటి గిండులను, కప్పఁగా, క్రిందన్ = ఆమధురా సాధముల పతాకలకు క్రింద, (ఎట్లుండు ననఁగా), నిజలక్ష్మీ = స్వర్గలక్ష్మీ, చేసరిపణుల్ = చేరిబంగారుగొలుగును, మొరయంగన్ = శబ్దింపఁగా, శంకన్ = ఎవలెయో ఇచ్చట మీఁద వచ్చియున్నది అను తలంపు తోడిజిజ్ఞాసచే, మొగ మెత్తి చూచుతఱిఁ (= సమయమందు), తదీయలక్ష్మీ = మధురాపురలక్ష్మీ, కేళికిన్ = వేడుకకై, కన్నులు = స్వర్గలక్ష్మీయొక్క నేత్రములను, మూయఁగా బలెన్ = మూసి యున్నట్లుం బోలె, (క్రిందను) - ఉండును.—అతిశయోక్త్యనుప్రాణితిమయిన యుత్పేత్తి.

స్వర్గపురగృహపంక్తివై తామరసాకారము లయిన కలశములు కలవు మధురాపుర హార్త్య పతాకలు ఆకలశములను మువ్వప్రాత్రతోఁ గప్పఁగా ఆపతాకలక్రింద స్వర్గపట్టణముండుట ఎట్లున్నదనఁగా, పై మువ్వప్రాత్రను విని స్వర్గపురలక్ష్మీ, ఎవలెదో చేసరిపణుల ప్రాత్ర సుమా ఇది

* చూ. శృంగార సైవధ సర్వంకవ్యాఖ్య పుట 719. ‘ఆరామారమణుల్’

యని జిజ్ఞాసచేత తనతలయెత్తి చూడగా, ఆమఘరాపురలక్ష్మి తన చేతులతో స్వర్ణపురలక్ష్మికన్నులను వేడుకకు మూయగా, ఆచేతులకు క్రిందనుండుట వలె ఉన్నది. — ఇటు మువ్వప్రాతః చేరి పలులప్రాతఃగాను, పతాకలు హస్తములుగాను, కలశతామరసంబులు కన్నులుగాను, కప్పుట కేలికి మూయుటగాను, కలశతామరసంబులు నిక్కియుండుట మొగమెత్తి చూచుటగాను, ఉత్ప్రేక్షింపఁబడినవి. — మఘరాపుర గృహపతాకలు స్వర్ణపురగృహకలశములకంటె పైకి నిగిడినవనుట. పురసౌధాన్నత్యవర్ణనము. అతిశయోక్తి; తదనుప్రాణిత మైన యుత్ప్రేక్షయ.

చ. ఘనగతశంపఁ గంచ మిడి కాటుకఁ దీర్చి, పురుం గినోష్ఠ ది
ట్టినది యలఁది కైశికము లేవఁ బ్రభాతశశాంకు మోప వి
చ్చిననవహల్లకాలిఁ గయిసేసి, సతు ల్పతితో రమింతు, ర
మ్మనిజరతాంగన ల్కలహము ల్కృప నేడ్వరుఁ దీర్ప మేడలఁ.

16

మేడలఁ = మఘరాపుర సౌధములయందు, సతులు = స్త్రీలు, ఆ మని జరత అంగనా
వీడ్వరుఁ = సప్తర్షులయొక్క (భార్య లయిన) యావృద్ధస్త్రీలు వీడుగురును, కృపఁ = (సామీ
ప్యపరిచయముచేతనయన) వాత్సల్యముచేత, కలహములు తీర్వఁ = దంపతుల పాలయలుకలను
మంచిమాటలచేత పోఁగొట్టఁగా, ఘన గత శంపఁ = మేఘమును ('మేఘే పుమాకా ఘనః'
నానా.) పొందినట్టి (మేఘమందలి) - మెఱపునందు ('శమ్నా శత మ్రదా' అను.), కంచమా =
పల్లెమును ఇడి = ఉంచి, కాటుకఁదీర్చి = అకంచమున కంటినట్టి కాటుకను కన్నులకుం బెట్టుకొని;
(ప్రేయసి కాంతుని అనలంకృతగాఁ గలయఁగూడదు గావునను, పాలయలుక తీసిన హర్షముం
జెలుపుటకును, యథాసిద్ధమైన అలంకృతిం దాల్చుట), ఇన ఊష్ణ దట్టినది పునుంగు = త్వరలో
నుదయించువాడై ఊర్ధ్వమయూఖుడై వచ్చుచున్న నూర్పునివేడి సోఁకి కరఁగినట్టి పునుంగును
(ఇట్లు చేత అతినాగరికవృత్తిని నూచించుచున్నది - వారి జాతనమును గూడ), అలంది =
పూసికొని, కైశికముఁ = కేశపాశమును ('తద్బుద్ధే కైశికం కైశ్యమ్' అను.), ప్రభాత
శశాంకుఁ = ప్రాతఃకాలపుఁ జంద్రునికి ('ప్రత్యుషోఽహర్తఖం కల్య ముషః ప్రత్యుషసీ అపి,
ప్రభాతంచ', 'ద్విజరాజః శశధరో నక్షత్రే శశ త్పాకరః' అను.), మోపఁ = తగిలించఁగా,
విచ్చిన నవ హల్లక ఆలిఁ = వికసించిన క్రొత్త చెంగలువల సమూహముతో, తనఁ = బిచ్చగా,
కయిసేసి = అలంకరించికొని, పతితో = మగనితో, రమింతురు (కర్త 'సతుల్' అని బహువచన
మైనను 'పతులతో' అని బహువచనముం బెట్టమి అశ్రి లార్థస్ఫూర్తిం దప్పించుటకు).

మఘరాపుర సౌధములయందు యువతులు రాత్రియెల్ల పాలయలుకలతో నే గడచిపోయి
నందునను, తెల్లవాతినప్పిటు కామక్రీడ కూడదు గావునను, తమప్రణయ కలహములను, సప్త
ర్షులభార్య లయిన ముగ్ధుసలి పేరటాండ్రు ఇరుగుపొరుగుల మీఁది వాత్సల్యముచేత తీర్చఁగా,
ఆదర బాదర త్పాదములలో నిద్రించెడి సాధనములచే అలంకరించుకొని, — అది యెట్లన్న, మేఘ
మందలి మెఱపుడవ్వలమీఁద కంచ మంచి దాని కంటినమనితో కాటుకపెట్టుకొని, పునుంగును
ఉదయంపనున్న నూర్పునియొక్క యూర్ధ్వముఖమయూఖములకు చూపి, అవేడికిం గరంగి
నంతట దానిని అలంకరించి, చెంగలువ మొగలను చంద్రుని కంటించి వికసింపఁజేసి, వానితో
నొప్పగా కొప్ప నలంకరించుకొని, — పతితో క్రిడింతురు. సప్తర్షి మండల పర్యంతము మేడలు
వ్యాపించియున్న వని భా. — అతిశయోక్తి. — మేడలు మహాన్నతము లనుట.

‘జరత’—ముదుసళ్లు గావున చీవాట్లు పెట్టుటకును అధికారిణులు. ‘ఊష్ట’ సోకించుట మెత్తబడకున్న పూసికొన నలవడదు, తావి పర్వదు. [‘ఉగాగమంబు లేమి నాంతంబులకు అస్త్రీలింగంబులకుం బ్రథమైకవచన లోపంబులేదు.’ అనుటవలన ‘ఊష్టము’ అనవలయును. ములోపమును చరితాది కార్యముగానో, ఇమనిజంతసూత్రగత బహుళ గ్రహణముచేతకో సాధింప వలయును;]. ‘ప్రభాత’ మగుటచే ముకుళించుకొన్నందున విరియించుటకై మోపవలసి వచ్చినది, రాత్రి శకాంకుడయిన దూరమునుండియే విరియించియే యుండును; ‘మోపుట’ = తగిలించుట;— ప్రాతస్తన శకాంకుడు గావున దుర్బలుడు, అందువలన గట్టిగా అద్దిన సేగాని విరియింప జాలరాదని, ‘నవ’ ఆరాత్రిదే అనుట. ‘హల్లక’—కలుకకు రాత్రి వికాసముగాన; కమలముం జెప్పమి యేలన - అది పెద్ద దగుటచే ధమ్మిల ప్రవేశవార్జ్యము కావించునను, రాత్రి దానికి వికాసము లేనందునను. ‘ఏడ్వరుక్’ - అగక మిక్కుట మని నూచించుచున్నది. ‘తీర్పక’ - తీరించుచి మాటలు అలుకతీటుటకు బయటికారణము, వాస్తవకారణము ‘ప్రభాత’మే. ‘నతుల్’ అలుక వీరిదే యని నూచన. ‘దానిని చూచితివి దీనిని వలచితివి’ అని సతి పతిపై అలుగుట రసముగాని, ‘నానిం గంటివి, వీనిం దగులుకొంటివి’ అని పతి సతింబట్టి దట్టించుట సరసముకాదు. ‘పతితోక’ - జాత్యేకవచనమని యొక వ్యాఖ్య. జాత్యేకవచనమయినచో బహుత్వమే వివక్షిత మగునుగాన అట్టి రసాభాసార్థ స్ఫూర్తి కావండుటకై యాయేక వచనప్రయోగ మని మనీషయతము.

చ. రవి యనునివ్వెఁ గేతువు చెరంగున మూసి ధుతోర్వయంత్రవా

రవిరళఘర్త నై కలరవాల్పరవోక్తుల వాంతధూపరా

జవరనిశ న్ననన్దనచేతులఁ జాతురి నెయ్యపుంగురుం

జవిదలు దార్ప విష్ణుపద మొత్తుం బురీగృహలక్ష్మీ నూత్న నాక. 17

కనక = చూడఁగా, పురీగృహ లక్ష్మీ = మధురాపుర మందిర త్రి, నూత్న నాక = నవోఽథయో (అనఁగా క్రొత్త పెండ్లికూతురో) యనునట్లుగా, వాం...శక - వాంత = వెలువరింపబడిన - ఘాపరాజి = పరిమళ ద్రవ్య ఘాప మనెడి - వరనిశక = మంచిరాత్రిలో, నెయ్య...లు - నెయ్యపు = ప్రేమయుక్తలైన - కరుంజు = దూరములమీది గుఱు లనెడి - ఉవిదలు = చెలులు, చాతురిక = మెల పుతో, మదనచేతులక = కరుంజులమీద నుంచెడు పట్టెలనెడు చేతులతో, తార్పక = పెనిమిటి యగు విష్ణునికడకు చేర్చఁగా, రవియనునివ్వెక = సూర్యుడనెడి దీపమును, కేతువుచెరంగునక = జెండావలన యనెడి కొంగుతో (‘కేతు ర్నారుక్ పతాకారి గ్రహో త్పాలేషు లక్ష్మణి’ మేది.), మూసి = కప్పి, ధు...ర్త - ధుత = చిమ్మబడిన - ఊర్ధ్వ = మీది - యంత్ర = (జలమును పైకి రుమి కించెడి) యంత్రములయొక్క - వాః = నీర నెడి (జలయంత్రములనుండి పైకగయుచున్న నీరనెడి) - అవిరళ = దట్టమైన - ఘర్త = చెరుగు గలది (‘ఘర్తఃస్యాదాతపే గ్రీష్మేఽపుష్ట స్వేదామ్బునో రపి’ అను.), వి, కల...లక - కలరవ = పావురములయొక్క (‘పారావతః కలరవః కపోతః’ అను.) - అల్పరవ = మెల్లనికూతల నెడి - ఉత్తులక = పలుకులతో (పావురముల రవము లనెడి మాటల తోను మణితములతోను అనియు స్ఫురణము). విష్ణుపదము = ఆకాశమునెడి మహావిష్ణుచరణమును, కనన్దన - కనత్ = ప్రకాశించుచున్న - మదన = కామముకలదై (ఉదయత్కామయై), చేతులక = హస్తములతో (అని శ్లేష), ఒత్తుక = పట్టుచున్నది (ఆకాశమును త్రోయుచున్నదని శ్లేష).

మధురాపురలక్ష్మి క్రొత్త పెండ్లి కూతురో యనునట్లుగా, వరుంజాలనెడి యనుంగులెరి కత్తెలు మదనచేతులనెడి చేతులతో ఆమె పెనిమిటియైన విష్ణుదేవునికడకు కిటికీలనుండి వెలువడిన పరిమళ ధూపములనెడి నిశలో నేర్పుమై దార్పణగా, ప్రకాశముగా ఆయనతో విహరించుటకు లజ్జించి, ఆప్రకాశార్థమై సూర్యుడను దీపమును (దీపమును, అర్చనగూడదు గావున) జెండావలువ యనెడు కొంగుతో మఱుగుపఱచి, జైత్రానాల నీటి తుంపురులనెడి నిండుక్రొంజెమురు గలదై, సాపురముల నునుబల్కులేమునెడి తనపల్కులు గలదై, ఆకాశమునెడి యామహావిష్ణువుయొక్క పదమును ఒత్తుచున్నది.

లోకములో ననోధ రాత్రిసమయమున చెలికత్తెలు పడుకటింట భర్తకడకు నేర్పుమెయిం జేలితో లాగికొని పోయి తార్పణగా, ఎట్టకేలకుం జేరి దీపమునకు చాటువేసి చెమర్చుచు సాపుర ముల పలుకులవంటి నునుబల్కులు పల్కుచు చేతులతో భర్తకుపాదములొత్తును. మధురాపుర గృహలక్ష్మివృత్తమును ఆశ్లేయున్న దని భా. — అతిశయోక్తి రూపకోశాపిఠోత్పేక్ష.

‘రవి...మాసి’ - పురసాధములు సూర్యమండలాతిగాము అనుట. ‘ఘర్త’ - ఇంటికి కాంతునిం గదిసినప్పుడు సత్త్వవికారముచే నుదయించు నెనిమిది సాత్త్వికభావములలో నొకటి, ఆయెనిమిదియు —

‘స్తమ్భ ప్రళయ రోమాఞ్చః స్వదో వైవర్ణ్య వేషఘా

ఆశ్రు వైవర్ణ్య మి త్యష్టే సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః.’

‘కలరవ’ — సాధవలభులయందు పారావతయు లుండుట ప్రసిద్ధము — ‘తాం కస్యాంచి ద్భవన వలభౌ’ సుప్తపారవతాయామ్ - మేఘ. మణితము కపోతరవమువల నుండు ననుటకు. —

‘తచ్చ లాసక కపోత కోకిలా హంస కోక సదృశై రుతక్రమైః

మిక్రితం ప్రవారణే ప్రయజ్యతే చాన్యథాపి రుత మిద్యతే బుధైః’. కామకా.

మేఘములో 1 (42) ‘తాంకస్యాంచిత్త’ ను శ్లోకము క్రింద మదీయ టీకంగనుడు. ‘వాంత’ - ‘క్రక్కబడిన’ అని వాచ్యార్థము - అదిగ్రామ్యము. ఇటు గౌతార్థంబునం బ్రయోక్తముగాన నతిసుందరము. —

‘నిష్ఠ్యా తో ద్విగ్ధ వాస్తాది గౌణవృత్తివ్యప్రాశ్రయమ్

అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకత్నైం విగాహతే’. దండి.

‘వర - జ్యోతిశ్శాస్త్రము ప్రకారము శుభకాలమునం గలయుట ప్రసిద్ధము. మదనచేతులు వరుంజాలపై నుండు నవి గావునను, గృహలక్ష్మి మదనచేతుల పయిని గూడ సాక్షాద్విష్ణుపదము కడకు పోయియున్నది గావునను, వరుంజాలను చెలులనుగాను, మదనచేతులను గృహలక్ష్మిని పడుకగదిలో పెనిమిటిచరణములకడకు నెట్టెడు (నయ్యవిదల) చేతులనుగాను, వర్ణించుట వృద్ధముగా నున్నది. ‘ధూప’ము నలుపుగావునను, ‘నిశ’యు చీకటిచే నలుపుగా తోచును గావునను, సామ్యము. ‘ధుత — ఊర్ధ్వ’ - చెమరును ఉన్నట్లుండి వెలికి ఉలుకునదిగదా. రూపకాను ప్రాణితమైన యుత్పేక్ష.

‘చెరంగు’ - ఈశబ్దమున నీతారామాచార్యులవారు ‘చెఱంగు’ అని శకటరేఖ వంశముగా పఠించినారు. అందులకు ప్రమాణముగా శ్రీసాధప్రయోగమును శృంగారనైషధమునుండి.

‘ఊవికయుఁ బట్టుఁబుట్టము చెఱంగు’ అని ఒక్కదానికే యుదాహరించినారు. మఱియు ‘చెఱంగు శబ్దము నొకానొక కవి లఘురేఫముగా వాడె’ నని వ్రాసినారు కాని, ఆకవిపేరు వారు వ్రాయలేదు; వారు తడవిన యాయితరప్రయోగము అముక్తమాల్యదలోని యీ ‘చెఱంగు’ యేమో? మఱియు ‘ఊవిక’ యందలిశకటరేఫమును ‘చెఱంగు’ లోని యలిచేతను ‘చెరంగు’ లోనిశకటరేఫమును ‘ఊవిక’లోని యలిచేతను సాధింపఁ జూచినారు. ఇట్లు అన్యోన్య్యాశ్రయదోష దూషితంబగుటచే ఈశ్రీనాథప్రయోగము అసాధకమైనది. భారతాదిప్రమాణములచే శకటరేఫవంత మవి నిర్లితమైన పాఠ్యధాతువును రేఫ యతిలో ‘శ్రేణుల్ గట్టి నభీంతరాళమునఁ బారెం బట్టులు’ అని మనుచరిత్రలో పెద్దన్నగారు ప్రయోగించినారు. ఈకవులు కడమతావుల రఱలకు మైత్రి చెప్పని వారైనందున ఈతావుల నీశబ్దములందు లఘురేఫమనియే తలంచి గని ఎన్నవలసి యున్నది. రఱయతికై పీఠికం గనుఁడు.

చ. గిఱిగొనుగోపురాగ్రపరికిలితపంకజరాగరశ్చిఁ గ

ఘ్రోజ యగుచాయఁ బొల్పుదినసేంద్రుఁడు సక్కనమింటఁ బోవుచో

మఱచి విధాత పాటలిమ మధ్యమసంధ్యకుఁ జేయలేని యా

కొఱఁతయుఁ దీర్చుకోఁ దొగరు కొల్పినవైవడిఁ బట్టణంబునఁ. 18

విధాత = బ్రహ్మ (‘విధాతా విశ్వసృష్టిధిః’ అమ.), మఱచి=పరావచేత, (నూర్యునికి); మధ్యమసంధ్యకుఁ = నడిమిసంధ్యయందు (మధ్యాహ్నసంధ్యలో), పాటలిమ = ఆరుణ్యమును, చేయలేని యాకొఱఁతయుఁ దీర్చుకోఁ = చేయనట్టి యాలోపమును దిద్దుకొనువాఁడై, తొగరు కొల్పినవైవడిఁ = ఎఱుపెక్కించినాఁడో (ఎఱువానినిగాఁ గావించినాఁడో) యను నట్లుగా, పట్టణంబునఁ = మధురయందు, దివస ఇంద్రుఁడు=దిననాథుఁడు (నూర్యుఁడు - ‘నూర నూర్యార్య మాదిత్య ద్వాదశాత్త దివాకరాః’ అమ.), చక్కనఁ మింటఁ బోవుచోఁ=సరిగా ఆయురీమిఁది యాకాశమునం బోవునపుడు, గిఱి... శ్చిఁ - గిఱిగొను=ఆవరించుచున్న (రశ్మికి విశేషణము - గిఱి = వలయాకారరేఖ) - గోపుర = గవనుయొక్క (‘గోపురం ద్వారి పూర్వార్వో’ మేది.) - అగ్ర = తుదను - పరికిలిత = తాపింపఁబడిన - పంకజ రాగ = పద్మరాగ మణుల యొక్క (పద్మరాగము ఎఱుపు - ‘శోణరత్నం లోహితకః పద్మరాగః’ అమ.) - రశ్మిఁ = కాంతులచేత (‘కిరణ ప్రగహృరశ్మి’ అమ.), కఘ్రోజ = మిక్కిలి యెఱుపు, అగుచాయఁ = అగునట్టి కాంతిచేత, పొల్పుఁ = ప్రకాశించును.

నూర్యుఁడు మధ్యాహ్నకాలమున నడిమింట ఆపురిగవనుమిఁదుగా పోవునపుడు అంగు తాపింపఁబడిన పద్మరాగముల కాంతులు తన మెయిచుట్టుంబర్వటచే కఘ్రోజని వాఁడుగా నగ పడును. అక్కడికి రాగానే అట్లు అగుట యెట్లున్న దనఁగా, సృష్ట్యాదిలో బ్రహ్మ నూర్యునికి సాయం ప్రాతః సంధ్యలయందు ఎఱుపుంజేసి మధ్యాహ్నసంధ్యయందు చేయం బరావపడిన లోపమును తీర్చుకొనువాఁడై అట్లు ప్రతిదినము ఆసంధ్యయందు నూర్యుని నెఱుపుగావించుచున్నాఁడో యనునట్లున్నది.

నూర్యుఁడు తనభాస్వరకుక్లతం గోలుపోయి పద్మరాగముల భాస్వరపాటలిమను బొందుట తద్గుణాలంకారము, తొగరుకొల్పె ననుట తదనుప్రాణితమైన యుత్పేక్ష.

‘సంధ్యకు’ - సప్తమ్యర్థమందు ‘కు’ షష్ఠి. ‘కొఱఁతయు’ - యుక్తబ్రహ్మ వాక్యాలంకారము. ‘తీర్చుకోక’ - ‘ముజ్జు పరంబగు నపుడు కోశబ్దంబు కొనునకు బహుళంబుగా నగు’ - బా. వ్యా. క్రి. 60. ‘కన్దోఁజాల కుజ్జంభితస్తనయుగ్గంబు’ అని వసు. - ఈపద్యమునందు శకటరేఖ ప్రాసము నిర్వహింపఁ బడినది. ‘గిఱికొను’ -

“చ. చఱిబడి తీవ్రఘర్షణ వశంబున నొక్కటఁ దీగఁచుట్లు నె
త్తలు లయియున్న పాపతాళి త్రాటిమలంకల నిర్మలాంబువుల్
గిఱికొని మీఁదనుండి దీగఁ గిన్నరకింతి, పయోధిఁ ద్రచ్చు న
త్తఱి ఫణిరాజు చుట్టినవిధంబున నున్నది చూడు మిగిరికొ.”

—* పుష్ప లా వి క లు *—

సీ. వెలఁది, యీనీదండ వెలయెంత? నాదండ

కును వెలఁ బెట్ట నెవ్వనితరంబు?

కలువఁదావులు గాన మలికదంబక వేణి?

కలువతావులు వాడకయ కలుగునె?

కడివోదు నాకిమ్ము పడఁతి యీగేదంగి

ననఁ గడివోమి ముందఱికిఁ జూడు.

జాతు లే వంబుజేక్షణ? పద్ధినులు నైత

మును నున్నయెడ జాతు లునికి యరుదె?

తే. యనుచుఁ దొలి నుడి నభిలాష లెనయ మూఁగి

పలుకుతోడనె నర్చగర్భంబు గాఁగ

నుత్తరము పల్లవశ్రేణి కొనఁగు చలరు

లమ్ముదురు పుష్పలావిక లప్పురమున.

19

విలులయు పుష్పలావికలయు సరసోక్తులు.—

1. విటప్రశ్న.—వెలఁది=ఓచెలువా, ఈనీ *దండ వెల=నీదయిన యీపూల సరమునకు (బాహువునకు అనియు - వానికి దండలు తిరిగియున్నవి, దండకడియములు ఇత్యాది వ్యవహారము ప్రమాణము) విలున. ఎంత? పుష్పలావి కోత్తరము.—నాదండకు = నాపూల సరమునకు (నాబాహువున కనియు),...ఎవ్వనితరంబు=ఎవనికి శిష్యును (ఎక్కువ వెలగల దని భా. నాతోడి పొందునకు తగినధనమును ఎఱుఁడును ఇత్యు సేరఁడు - అనఁగా నా పొందు మిక్కిలి దొడ్డి అని భా. - పూర్వులు దండశబ్దమునకు బాహ్యార్థమును వ్రాయక సామీప్యార్థమును వ్రాసిరి. ఆ పక్ష మందును పొందే ఆరము. బాహువును ఆలింగన ముఖముగా పొందునే తెలుపుచున్నది.)

*“ప్రాయపుగాదుకుల్ వెల నెపాన నెగాదిగఁ జూడ, ‘నెప్పులొ
రాయివి! దండమీఁద గొర్రం దొరకొంటిరి! మంచినామలే!
పో! యిటులై నచో సరసముల్ గద మీకపు’ డంచు నప్పురికె”

గాయకతూపులముదరు కందువమాటలఁ బుష్పలావికల్.” చేమకూర, విజయ ౧-౩౯.

2. వి. - అలికదంబక వేణి = కు మైదల మొత్తమువంటి జడగలదానా, కలువక్ = ఈ కలువ పువ్వునందు (కూడుటకు అనియు - కలుగక్ - 'క్వచిద్గళాశోవ' - కలువక్ - 'వినుము నశేంద్ర, విమ్రఁ డలివెక్'; అనినట్లు కలుగుధాతువునకు కూడుటయు ఆర్థము -

“కలికి మాటలు వేయనేటి కింక నీకాయంబు లో వాని లోఁ

గలుగక్ భాగ్యము గల్గవన్న విభునింగాఁ జేయుమీ వీని రాఁ

గలజన్మంబున...” అనిరుద్ధ. ౨ ఆ. - శబ్దరత్నాకరము). తావులు = పరిమళమును (ప్రదేశములు అనియు), కానము = చూడము (అగపడలేదు అనుట) - పూర్వులు 'కలువతావులు' అని పఠించి కలువకు స్థానములయిన సరస్సు లనియు దానిచే విషయనిగరణమువలన నాభులు నూచితము లనియు వ్రాసివారు. ఈపక్షమున బహుత్వము ఆవివక్షితము. గాంభీర్యమును బట్టి నాభికి సరస్సుపము ప్రసిద్ధము. 'మెఱసె నాభి గభీరజలాశయంబనక్' వసు. 2 ఆ. 46. 'నాభి హృదైః పరిగృహీతరయాణి' మాఘ. 5 స. 29. 'గభీరే తే నాభీసరసి కృత యుష్మామననిజః' - సౌందర్యలహరి. 77 శ్లో. [ఒండె, కలువతావులు = సంగమ స్థానములు, కానము - మనకు సంగమించుటకు తా వెక్కడ? (కలువ = సంగమము అని నన్నెచోడుని ప్రయోగముకలదు)]. పు. - కలువతావులు = ఉత్పల పరిమళములు (పూర్వోక్త విధముననే నాభులు అనియు), వాడకయ కలుగునె = పువ్వు వాడునూపకుండఁగానే (పరిచయములేకయే) కలుగవు - (నాలో మైత్రి చేసి కొందువేని ఎన్నింటినేని మనకూటమికిం దగిన రహస్యప్రదేశములను నేను చెప్పగలను అనుట).

౪. వి. - పడఁలి = ఓవెలఁది, కడిపోదు = పరిమళము చెడదు, (నీపొందులేక నాకు కబళము దిగకయున్నది అనియు), ఈగేదంగి ననక్ = ఈపైఁడి మొగలి పువ్వును (ఈనీవరాం గమును అనియు), నావక్ ఇమ్మ; పు. - కడివోమిక్ = పరిమళము చెడమిని ... [ఇప్పుడు కబళము దిగని మాటకేమి నన్నంగవని యెడఁబాసినంతట కబళము దిగనే దిగదు అనుటయు. - “కబళ పరిమళ త్కర్మములయందుఁ గనుపట్టుచుండును గడియనంగ.” ఆం. భా. 3 (61).*

“క. పడఁలికి గన్యార్థం

బెడలినఁ గొఱయగునె వెండి? యెవ్వందైనక్

కడివోయిన పువ్వులు మఱి

ముడుఁచునె రసికుఁ డగువాఁ డమౌఘవిచారా.” భోజ. 4 (224).]

4. వి. - అంబుజ ఈక్షణ = తామరలవంటికన్నులు గలదానా, జాతులు = జాజులు (పద్మిని, హస్తినీ, శంఖినీ, చిత్రిణి అనుస్త్రీజాతులు), ఏవి = కలవా? (నీవు ఆజాతులలో ఏజాతియందుచేరిన దానవు?) పు. - పద్మినులు సైతమునక్ = తామరల మొత్తములు కూడను ('పద్మినీ పద్మసంఘాతే స్త్రీ విశేషే సరోఽమ్బుజే' మేది. పద్మినీజాతి స్త్రీలు కూడను - తల్లక్షణము రలిరహస్యమున -

'కమలముకుళమృద్వీ పుల్లరాజీవగన్ధిః । సురతపయసి యస్యాః సౌరభం దివ్య మగ్నే, చకితమృగ దృగాభే ప్రాంత రక్తే చ నేత్రే । స్తనయుగళ మనర్ఘ శ్రీఫల శ్రీవిడమ్బి, వ్రజతి మృదు సలిలం రాజహంసీవ తస్య । త్రివలిలలితమధ్యా హంసవాణీ సుకేశా,

మృదు కుచిలఘు భుక్తే మానినీ గాఢలజ్జా । ధవళకుసుమ వాసోవల్లభా పద్మినీ స్యాత్.'), ఉన్నయెడక్ = ఉన్నతావున, జాతులు = జాజుపువ్వులు (హస్తినీ శంఖినీ చిత్రిణీ జాతులు), ఉనికి = ఉండుట, అరుదె = ఆశ్చర్యము గాదు (తప్పక యుండును.)

* తమిళములోకూడ నీయర్థములు గలవు, ఆంగ్ల. a bite = food, a mouthful.

అనుచుఁ = ఇట్లని, అప్పురమునఁ = మధురలో, అభిలాషలు = పుష్పములమీఁదను (పుష్ప
లావికలమీఁదను) కోరికలు, ఎనయఁ = పుట్టుచుండఁగా, మూఁగి = ఆ పుష్పలావికలను కమ్ముకొని,
తొలి నుడిఁ = మొదటి మాటను, పలుకుతోడనే = విటులు వచించిన వెంటనే (లేక మాట వెంట
డినే), నర్తగర్భంబు గాఁగఁ = లోపలపరిహాసముగల యట్లుగా (పైకి పువ్వులం గూర్చియే పలికి
నట్లును లోపలికి ఎగతాళి యర్థ మగునట్లును—‘ద్రవశీలిపరిహాసాః క్రీడాభేలా చ నర్తచ,
అను.), పల్లవశ్రేణికిఁ = విటరాజికి (‘అథ పల్లవః । అస్త్రీ ప్రవాళే నా పిన్దే’ నానా. ‘శ్రేణిః
స్త్రీపుంసయోః పక్షౌ సమాన శిల్పి సంహతౌ’ మేది.), ఒసఁగుచుఁ = ఇచ్చుచు, పుష్ప
లావికలు = పువ్వులకోసి యమ్మెడు స్త్రీలు, అలరులు = పువ్వులను, అమ్మదురు.

“ఇట వ్యాజోక్తి—

క. తేజరిల వేడ్కతోన । వ్యాజసముద్భూత మైన వస్తువు నెలమిఁ

వ్యాజముగఁ జేసి పలికిన, । వ్యాజోక్తి యనంగఁబరఁగు నది యెట్లున్నఁ.”

అని జోగి జగ నాథ పండిత వ్యాఖ్య.

చ. సరసులనర్త మింపుల నొసంగఁ గదంబపుపండఁ గట్టుచోఁ

గరఁగుటఁ దెల్పుదృక్తరళకాంతులు నుత్తర మిచ్చుచంతరాం

తరముల నవ్వులు న్నలువతండము మొల్లలు నంచు మిన్ను గ్రు

చ్చి రహిని రిత్తనూ లొసఁగి సిగ్గు వహింతురు పుష్పలావికల్.

20

పుష్పలావికల్ = పువ్వులు కోసెడు (కోసియమ్మెడు) స్త్రీలు, సరసుల నర్తము = రసికు లయిన
విటులయొక్క పరిహాస (వాక్య)ము, ఇంపులఁ ఒసఁగఁ = తమకు ప్రీతిని గావించుచుండఁగా,
కదంబపు పండఁ = (ఆవిటులకై) మిశ్రమాల్యమును, కట్టుచోఁ = తాము గ్రుచ్చునప్పుడు, కరఁ
గుటఁ = ఆవిటుల సరసోత్పలభ తమ మనస్సు కరంగి నందులకు, తెల్పు...లుఁ — తెల్పు =
నూచకములయిన - దృక్ = కన్నులయొక్క - తరళ = తళుకుగల (‘తరళం చచ్చలే పిన్దే
భాస్వరేపి త్రిలింగకమ్’ మేది.) కాంతులుఁ = ప్రభలును, ఉత్తరము = విటులమాటలకు
జవాబు - ఇచ్చునంతరాంతరముల నవ్వులుఁ = చెప్పనట్టి ప్రత్యుత్తరమైన నడిమినడిమి హసి
తంబులను, కలువతండము = తొగ మొత్తము, మొల్లలుఁ = వందములును (పా. మల్లెలు), అంచుఁ =
అని భ్రమించి (తమ దృగ్గోచులను నల్లగలువలను గాను తమ నవ్వులను మొల్లలనుగాను భ్రమ
పడి - యని క్రమాన్వయము - తత్తత్సాదృశ్యము ప్రసిద్ధము), మిన్ను గ్రుచ్చి = ఆకాశమును
(అనఁగా ఆదృగ్గోచులను ఆనవ్వులను అవి స్పర్శహీనము లగుటంజేసి మింటినంటితే - వానిని)
పూమాలగా గ్రుచ్చి, రహిఁ = ఆసక్తితో, రిత్తనూలు = (పూమాలయను భ్రమచేత) పువ్వులరేని
వట్టి దారమును, ఒసఁగి = ఆవిటులకిచ్చి, సిగ్గు వహింతురు = అంతలో (తమపారఁబాటు తమకుం దెలి
యఁగా) లజ్జపడుదురు.

ఆపురమందు పుష్పలావికలు కడుధూర్త లైనను, విటపుంగవులు వారిని సయితము
మోహము పాలుసేయునట్టి సరసభాషణు లనుట. — భ్రాంతిమదలంకారము, యథాసంఖ్యంబును.

సీ. పద్మాస్య, పురి ననుభవితకు నీవ యె

త్తులు వెట్టె దనఁగ రావలసె నిటకుఁ;

దెలుపుమా, జాముండు నల రింపా ఘటికాద్య

యం బుండు నల రింపా కంబుకంతి?

యే వేడుటకు నీవు ఋతు వేళ చెప్పెద?

వువిద, మే మందాఁక నోర్వంగలమె?

చరంగా రాదె, బాసికము గే లోఁగిన,

యంతనే చెడునె యేణాయతాఁకి?

తే. యనుచు, బరిభాషఁ జోలెఁ ద మ్మాస దొరల

నాడ, మోవిఁ జెఱం గిడి, యాఁగు నవ్వు

కంట నిగుడ, విరు ల్నాన్ముకరణిఁ జల్లు

సరసపుజలంబె జాణల మరులు కొల్పు.

21

1. పద్మ ఆస్య = ఓతామరస వదనా, పుణ్క్ = ఈయూర, అనుభవితఖ్ = భోగించు వానికి, నీవ = నీవే, ఎత్తులు వెట్టెరు = పూవుపైత్తులు (మాల్యములు) కట్టెదవు, అనఁగ్ ఇట ఖ్ రావలసెక్ = అని విని నీకడకు వచ్చితిని (ఈయూర మాల్యము లనుభవించువారికి నీపూ వుపైత్తులే శ్రేష్ఠములు అని విని నీవలన వాని విలిచిగొన వచ్చితిని అనుట - ఎత్తు = ఎదురు - అనఁగా వలపుక త్రెయే తన విటునికిచ్చు ధనము - కావున - ని న్నునుభవించువానికి నీవే ధనమిచ్చెద వని విని నిన్ను తనియించి నీవలన ఎదురు కైకొనఁగలవాడనై నీకడకు వచ్చితిని - అనియర్థాం తరము;)—‘అనుభవిత’ - అనుభవితృ శబ్దము ఋకారాంతము; నీవ’ - అశబ్దమునకు అవధారణా ర్థము వలపుకానివలన ధనముం కైకొనక యని భా. ‘ఎత్తులు వెట్టెరు’ అనఁగా ప్రయత్ని ములు చేసెదవు అని కొందఱు అర్థము చెప్పదురు; ‘అనుభవితఖ్’—‘అనుభవతఖ్’ అను పా. పారఁబాటు, దానికి అనుభవమునకు అనునర్థమును రాదు, అందలి తల్పిత్యము అప్రసక్తము అంతర్ద్రువు; ‘అనుభవమున కీవ’ అని సీతారామాచార్య పా.

2. కంబుకంత = శంఖమువంటి కంతముకలదానా, జాము ఉండు నలరు ఇంపా = జాము సేపు (ఏడు నర గడియలకాలము) పరిమళము చెడక (వాడక) యుండునట్టి పుష్పము మనోజ్ఞ మో, ఘటికాద్యయంబు = రెండుగడియలకాలము మాత్రమే - ఉండు నలరు ఇంపా = పరిమళము చెడక (వాడక) యుండునట్టి పువ్వు మనోజ్ఞ మో, తెలుపుమా = చెప్పమా; (నీపువ్వులు చాల సేపు చెడకయుండును గావున మాకు అవియే వలయు ననుట) - (గూఢార్థము. - అలరు అనఁగా సంతోషము - సంభోగము లత్యయము - నీకు జాముసేపు ఉండునట్టి సంభోగము మనోజ్ఞ మో - అనఁగా అది కావలయునా, రెండు గడియలే యుండునట్టి సంభోగము మనోజ్ఞ మో - అనఁగా ఇది కావలయునా, చెప్పము. — ఒరులు రెండు గడియల సంభోగమునే యొసంగుదురు, నేను జాముసే పుండుసంభోగము నొసంగుదును గావున నన్నే సేవింపు మనుట;

‘ఏక వారావధి ర్యామో రతస్య పరిమో మతః

చన్ద్ర శక్తిమతో ర్యానో రుద్భట క్రమవర్తినో’ రతిసర్వస్వము.

8. ఉవిద = ఓజవరాలా, ఏక = నేను, వేడుటపక = కోరినందులకు, నీవు, ఋతువేళ = వసంతాది ఋతుకాలము రానిప్పు అని, చెప్పెదవు, ఏము = మేము, అందాకక = అయ్యాఋతువు వచ్చువఱకు ('గ్రీష్మకౌ స్తీరజ స్యుతుః.' నానా.) ఓర్వఁ గలమి = ఓర్వలేము (పొడవడిగిన వసంతము రాని పుని, తామర నడిగిన శరత్తు రాని పుని, - ఇట్లు అయా పుష్పమునకు అయాఋతువు వఱకు వేచి యుండు మని చెప్పుచున్నావే, మాకు ఆవి ఇప్పుడే కావలయును, మేము వేచినేరము, కావున దోహద విశేషములచే నీవు ఇప్పుడే పుష్పింపఁజేసి యా పుష్పములను మా కిప్పు అని యర్థము); (గూఢార్థము — నేను నీతోడి పొందుం గోరినందులకు ఋతున్నాన సమయమువఱకును నన్ను వేపు మనియెదవే, నేను అందాక వేచఁజాలను, కావున ఇప్పుడే నాకు సంభోగం బొసంగుము.); ['ఋతువు + ఏల' అనియేని గ్రహింపవచ్చును. లోలకు అభేదము కలదు.]

4. ఏక ఆయత అక్షి = లేడివలె నాలిక కన్నులు గలదానా ('దీర్ఘమాయతమ్' అమ.

'కృష్ణ సార రురు న్యజ్ఞు రజ్ఞు శమ్బర రాహిషః

గోకర్ణ పుష్ప తై ర్భృ రోహితా శ్చమరో మృగాః.' అమ.),

చేరఁగారాదె = నేను నీపూవుచేరువకు రాఁగూడదా, కేలు సోఁకినయంతనే = నాచేయి తగిలిన మాత్రానకే, బాసికము = నీవు గ్రుచ్చి విక్రయార్థమై పెట్టుకొని యున్న యీ బాసిక దండ (వివాహకాలమందు వధూవరుల నొసటం గట్టఁబడునది మూడు ప్రక్కలు తీరినట్టి హరివి శేషము), చెడునె=వాడిపోవునా, - (గూఢార్థము. — నిన్ను నేను తగులఁ గూడదా, నీబాసికము అనఁగా ఊరుమూలము నాచేయి తగిలిన మాత్రాన వికృతి నొందునా? — అభిప్రాయము నూహించు కొనునది.);

అనుచుక = పూర్వోక్తప్రకారంబున, పరిభాషఁ బోలెక = సంకేతపు మాటలచేతనం బోలె, తమ్ముక (పుష్ప లావికలను గూర్చి), అస దొరలక = కోరిక పొరులచుండఁగా అత్యం తాభిలాషతో ననుట), ఆడక = విటులు పలుకఁగా, (ఆపుష్పలావికలు), మోవిక చెఱంగు ఇడి = తమ యధరోపమును వైటచెఱంగుతో కప్పకొని, ఆగు నవ్వు = ఆపుకొనుచున్న హాసితము, కంటక = కన్నులయందు, నిగుడక = వెలువడఁగా, విరులు = పువ్వులను, నాన్పు కరణిక్ = తడుపుట కనుమిషచేత, చల్లు = విటులమీదనుం బడునట్లు చిలుకరించు నట్టి, సరసపు జలంచె=సయ్యాట నీళ్లే (సరసా లాడుటగా చల్లిన నీళ్లే), జాణలక్ = రసజ్ఞ (లయిన యావిటు) లను, మరులుకొల్పుక = మోహింపఁజేయును (వశపఱుచు కొను ననుట.)

ప్రకృతవస్తు గోపనార్థమైన యవాస్తవ హేతుాక్తి కానందున వ్యాజోక్తి కాదు, శ్లేష మాత్రము. 'నాన్పుకరణిక్' - కైతవాపహ్నుతి.

'నీవు ఋతువు' — 'ఋ గు వర్ణంబులు రల తుల్యంబులు' బా. వ్యా. - కావున సంధిలేను. 'అందాకక' = అంత + దాకక (=దనుకక); 'మోవిం జెఱంగిడుట నవ్వును దాచుటకు, నవ్వును దాచుట తమ బెట్టు చెడకయుండుటకు. 'జాణడు' మగాదుల లోనిది.

సీ. ఇంద మస్తటి దంతకుందాభఁ గూడి ని

చ్చలపుఁజూపులు మున్న సంభ్రమింప,

వెల యొప్పు కవలఁ బో విలుచుమోవియుఁ గోప

మొదవెడుచూపు మోమోటఁ నిప్పఁ,

దిరిగిన సస్తితోక్తియుఁ జూపుటొయ్యార
ములు నగుఁ గా దను పలుకు లుడుప

నవి గాని కావొ నీ కను పరసాపత్న్య
సంపాదనం బుబ్బు నింపుఁ బెనుప,

తే. జతురవచనవిలాసాంగసౌష్ఠవములఁ

బసిఁడిఁ దా నిచ్చినట్టి యప్పణఁతి మఱవఁ

బతికిఁ గైదువు లందిచ్చు రతివిధమున

విటుల కిత్తురు మఱి వారు విరులు పురిని.

22

1. ఇందము = పువ్వులు ఇవిగో పుచ్చుకొనుము, అన్తటిక్ = ఆనెడు సమయమంద, దం.....భక్ - కుండ = మొల్లలవంటి - దంత = పండ్లయొక్క, - అభక్ = కాంతిని, కూడి = కలసికొని, నిచ్చులపుఁ జూపులు = నిర్దోషము లైన చూడ్కులు, మున్న = అదిలోనే, సంభ్రమింపక్ = పండువు నేయఁగా ;

2. వెల, ఒప్పుక = ఎక్కువయని, అవలక్ = మఱియొక పుష్పలావిక కడక, పోక్ = విటుఁడు పోయినంతట, విటుచు మోపియు = పెదవని విటుచు తీరును, కోప మొదవెడు చూపుక్ = (ఆవిటునిమీఁద) కోపముతోఁ గూడిన పుష్పలావిక చూడ్కియు, మోమోటక్ త్రిపుక్ = దాక్షిణ్యము గలవాడై వెనుకకు వచ్చునట్లు చేయఁగా (ఆచూడ్కిచేతను ఆమోవి విటుపుచేతను అతఁడు మోమోటపడి మరల ఆపుష్పలావిక కడకే వచ్చు నని భా.);

3. తిరిగినక్ = మరల తనకడకే ఆవిటుఁడు రాఁగా, సస్తిత ఉక్తియుక్ = చిటునవ్వుతోఁ గూడుకొన్న మాటయును, చూపు టొయ్యారములక్ = చూపుయొక్క విలాసములును, అగుక్ కాదు అను పలుకులు ఉడుపక్ = వెల సరి యనియేని హెచ్చు అనియేని పలుక నీయక చెప్పిన వెలకే కొనునట్లు చేయఁగా (అట్లు వశీకరించుచుండఁగా);

4. నీకుక్, అవిగాని = ఆపువ్వులేగాని, కావొ = వేటుపువ్వులు పనికి రావా (గూఢార్థము — నీకు దాని పువ్వులేగాని నాపువ్వులు పనికి రావా - ఆపుష్పలావికలను మరులుకొని నన్నొప్పరికించెదవు అని భా.), అను = అని, పరసాపత్న్య సంపాదనంబు = అన్యపుష్పలావికతో తనకు సవతి తనమును కల్పించు కొనుట (అదియు తానును ఆవిటునికి విటకత్తెలు అని కల్పించుట), ఉబ్బుక్ = గర్వమును, ఇంపుక్ = ప్రీతిని, పెనుపక్ = వర్ధిల్లఁ జేయుచుండఁగా;

చతుర...లక్ — చతురవచన = చదురు మాటలు - విలాస = ఒయ్యారములు - అంగసౌష్ఠవములక్ = అమయవసాందర్యము - అనువాని (మూఁటి) చేతను, తాను = ఆవిటుఁడు, పసిడి ఇచ్చినట్టి అప్పణఁతిక్ = ఎవరెవర పువ్వులకొఱకు ముందుగా బంగారము సంచకారముగా ఇచ్చి యున్నాఁడో అవనితను, మఱవక్ = ఆవిటుఁడు మఱచి పోఁగా, పతికిక్ = మన్నఘనికి, కైదువులు = ఆయుధము లయిన పువ్వులను, అందిచ్చు రతి విధమునక్ = కైత్రయాత్రకై రేచ్చి చేత సుంచెడు రతివలె, వారు = ఆయూరి పుష్పలావికలు, విటులకుక్, విరులు = పువ్వులను, ఇత్తురు. (రతిమన్నభోషమచే అవిటివిటులు అతిసుందరులనియు, కైదువు లిచ్చునట్లునుటచే ద్రష్టలకు అదర్శనము

మదనాకేశకరముగా నున్నదనియు భా. చాణోర లాపుష్పలావికలు తమకడకు వచ్చిన విటుని ఎటు లేని వలపించి తనపువ్వులే కొనునట్లు చేయుదురు రనుట. — స్వభావోక్తి; 'పరికి...విరులు' - ఉపమ.

'ఇందము' = నిపాత్యము ('హంద గృహణార్థే' అని హేమచంద్రుని దేశసామమాల యందుం గలదు.). 'సంబ్రమింప' - నామధాతువు - సంబ్రము = సంబరము = పండుగు (కన్నుల పండువుగా నుండఁగా ననుట). 'చాపుటాయారము' - టుగాగము 'వేల్పుటాపు' ఇత్యాదుల యందుంబోరె. 'పరసాపత్నియ' - ఇట 'సర్వసామ్నాం వృత్తిమాత్రే పుంవద్భావః' అనుటచే పరాశబ్దమునకు పుంవద్భావము రాఁగా పై రూపము సిద్ధించును.

'ప్రభాత వాతావత కమ్పితాకృతిః | కుముద్వతీ రేణు పిశజ విగ్రహమ్

నిరాస భృజం కుపి తేవ పద్మినీ | న మానినీ సంసహతేనన్యసంగమమ్,' భట్టి. ఇట 'అన్యసంగమమ్' అనక 'అన్యసంగమమ్' అనుటం బరికించునది. సాపత్నియము = సపత్నీ భావము. 'అందిచ్చు' - దీనిని క్షౌర్యేశ్వర సంధిగా తత్కములు వాదింతురు; అందు ధాతువు ఇచ్చు ధాతువు ఇటుకలసి తఱచుగా ప్రయోగములం గానిపించుటచేత దీనిని శబ్దపల్లవముగా గ్రహింప నొప్పును. — 'పికాచి నీడు కఱుకు ట్లందీక' ఆము. ౬ ఆ. ౨౬. 'మడిచి యందిచ్చు నపుడు గోరిడుడుఁ గేల' నైష. ౮ ఆ. ౮4. 'చాపము నాకండిచ్చు' అను భారత ప్రయోగమును ఇట్టిదియ. ఈ శబ్దపల్లవమునకు ప్రయోగములు ప్రబంధములలో పరశ్శతములు కలవు; కొన్నిటిని ఖితికయందుం గనవగు.

చ. దల మగు చంద్రఖండములు దారలు, సాంకవ మొప్పుపాణిపా

టల మగుదంతపుంగరవటంబు శశాంకుఁడు, గుంకుమైనచీ

రలజిగి కెంపు, గా బయటి రథ్యల నొప్పుదు రిందుకాంతవే

దులఁబయి సంధ్యయే బహుతఁ దోచె నన న్బురి గట్టివా ల్పతుల్. 23

పురిక = మధురాపురమందు, బయటి రథ్యలక = వెలుపలి వీధులయందు - అనఁగా - పెద్ద వీధులయందు, గట్టివాల్ సతులు = పరిమళ ద్రవ్యము లమైదు స్త్రీలు, దలము అగు చంద్రఖండ ములు = మెండయిన కిష్కరపుం దునియలు ('అథ కర్పూర మస్త్రీయాం ఘనసార శ్చన్ద్ర సంజః' అమ.), తారలు = నక్షత్రములు ('నక్షత్ర మృత్యుం భం తారా' అమ.), సాంకవము ఒప్పు = జవ్వాది దేనియందు ఒప్పుచున్నదో అట్టి (సంకు వనఁగా జవ్వాది పిల్లి, దానివలనం గలుగునది గాన సాంకవము జవ్వాది) - పాణి పాటలము = నిగనిగలోడి శ్వేతరక్తము (పాణి = ముత్రపు నీరు - 'శ్వేతరక్తస్తు పాటలః' అమ.), అగు - దంతపుం గరవటంబు = ఏనుఁగు దంతములో చేసిన బరణి, శశాంకుఁడు = చంద్రుఁడును, కుంకుమ వన చీరల జిగి = చెందిరము అంటిన కోకిల డాలు, కెంపు = (సంధ్యా) రాగంబును, కాక = కాఁగా, ఇందుకాంతవేదుల పయి = చంద్రకాంతపుఁ దిన్నెల మీఁద, సంధ్యయే = సంధ్యాకాలమే, బహుత = అనేకత్వము పొంది, తోచె = ఆగపడినది, అనునట్లుగా, ఒప్పుదురు.

ఆపురమందు బయటి వీధులలో చంద్రకాంతమయవేదికలయందు సంజప్రాద్దుల పరిమళ ద్రవ్యము లమైదుస్త్రీలు - మెండయిన కిష్కరపుం దునియలు గల్గి జవ్వాదిలోనిండి నిగనిగలాడు పాటలకర్మముతో నొప్పుచున్న దంతపు బరణియు, కుంకుమము తగిలిన చీరలకాంతియు, నొప్పురు.

చుండఁగా నెట్లు శోభింతు రనఁగా, ఒక్కటియ యైన సంధ్య పెక్కుసంధ్యలై, ఒక్కొక్క సంధ్యయు చంద్రకాంతపు టరఁగులయందు పెక్కునక్షత్రములు, మచ్చతోడి యొక్కచంద్ర చింబము, రక్తిమయ, కలదై, అటు కానిపించినదో అనునట్లు శోభిల్లుచుందురు. — రూపకాను ప్రాణితమయిన యుత్పేక్ష.

‘దలము’—కప్పరపుం దునియలు చవుక గావునను ఎక్కువగా అమ్ముడుపోవును గావునను అంగడిలో పెక్కులుగా నుండుట ప్రసిద్ధము; బహుత్వమును చెప్పట సంఖ్యలోఁగూడ నక్షత్రములతో సామ్యమొందుటకు. ‘తారలు’—ఇటు నీశబ్దమునకు చంద్రభార్యలయిన యిరువదియేడు నక్షత్రములు మాత్రమేగాక నక్షత్రసామాన్యము అర్థము, ‘నక్షత్రతారాగ్రహ’ అను ప్రయోగమందు సమ్యక్ మయినభేద మిచ్చట వివక్షితము గాదు. ‘కరవటంబు’—ఏకత్వము చంద్రసంఖ్యా సామ్యముకొఱకు, పునుఁగు మిక్కిలి వెలపాడుగు వస్తువు గావునను ఇంచించుకయే అమ్ము డగును గావునను ఒకకరవటము పునుఁగైన పెక్కుదినములు స్వీకరమునకు చాలుం గావునను అది ఒకకరవటమే ఉండును. ‘సాంకవమొప్పు పాణిపాటల మగు దంతపుంగరవటంబు’ - ఇందు ‘సాంకవము’ తృతీయార్థప్రథమ యని పూర్వముద్రణవ్యా.; అది హృద్యముకాదు; ఒప్పినది సాంకవమేగావున సాంకవమునకు ప్రథమ వచ్చినది; ‘ఒప్పు’ ‘అగు’ అను విశేషణోభయ పదంబులు కేవలక్రియాజన్య విశేషణ ఘటితంబులై సందర్భయోగ్యమయిన ‘పాణి పాటలము’ అనుపదముచే వ్యవహితము లయినవి. చూ. ప్రాథవ్యా. సమాస. 18 నూ. ‘ఒప్పు’ అనుధాతుజ విశేషణము అధికరణ ప్రాధాన్యవివక్షచేతను, ‘అగు’ అను ధాతుజవిశేషణము కర్తృప్రాధాన్య వివక్షచేతను, ‘దంతపుం గరవటంబు’ అను విశేష్యంబుతో సమసించినవి. చూ. బా. సమా. 26. నూ. ‘ఇందుకాంత’ ముం జెప్పట ప్రతిఫలనార్థము, ప్రతిఫలనము బహుత్వార్థము. అసతులు దృశ్యమానలు గావున సంధ్య తాను మూర్తిభవించి నిజలక్షణములతో ప్రతిఫలించిన దని యుత్పేక్షైతిప్రాయము. ‘గట్టివాల్సతులు’ అనుపదము భారతప్రసిద్ధ మని పూర్వముద్రణవ్యా. కాని భారతాది బహుగ్రంథములం దతినదీప్లు లయినసీతారామాచార్యులవారు ‘గట్టువాలు’ అని పఠించి దానికి సైరం ధ్యర్థమునుమాత్రమే వ్రాసినారు. * ప్రౌఢదొరగారు ‘గట్టివారో సతులు’ అని పఠించి మామిడి వెంకన్న కృతాంధదీపికయొక్క అనుబంధమునుండి పరిమళ ద్రవ్యము లమైదుస్త్రీలు అని యర్థము వ్రాసినారు.

సీ. ఉపరిస్థజనవారణోక్తికీఁ జెవి దార్చి

యమ్మొగంబై బయల్పిచ్చి చిమ్మి,

గవను వెన్నోరయ మిన్నవియ దట్టించు తో

త్రధరు బందపుదాంట్లఁ దఱిమి తఱిమి,

చలువచే ద్వారవేదు లెఱింగి నిల్చి త

జ్జనజిఘ్ఘుక్షుకుఁ గేలు సాచి సాచి,

డిండిమంబుల కుబ్బు గండాల్పదాన మే

ఱులుగఁ దద్యహం తాల ఱువ్వి ఱువ్వి,

* కన్నడము - గట్టివళిలి = a toilet woman.

తే. వేణుకాహతులకు వీడు వెడలి వెడలి,

పరపథగజధ్వనికే బోక తిరిగి తిరిగి,

దృక్పటలు వైరులకు బంపు కృత్య లన వ

శానుగతిఁ జేరు వెలిఁ గరు లగ్గలికల.

24

1. కరుణ = వీనుఁగులు, ఉపరి...కిక్ - ఉపరి = (మెడ) మీఁద - స్థ = (కూర్చుండి) ఉన్న - జన = మనుష్యునియొక్క (మావటివానియొక్క యనుట) - వారణఉక్తికిక్ = నివారణ వచనమునకు (అటు చేయవలదు అను నదలింపును), చెవిదార్చి = చెవియొగ్గి విని, అమైగంబై = ఆమావటినివైపు మొగముంచి (తలపైకెత్తి), బయల్చిమ్మిచ్చిమ్మి = ఆకాశమును మాటిమాటికిని మీటి; — చెవిదార్చుట మదమెక్కియందుటచే అప్రయత్నముగా మావటినిమాట వినఁబడనందున; అమైగంబై బయల్చిమ్మట నివారణసేయఁ గూడ దను నభిప్రాయమును అతనికి నూచించుటకు; 'చిమ్మిచ్చిమ్మి' — ఆమేడనము ముహుర్రకము.

2. మిన్ను అపయక్ = ఆకాశము బ్రద్ద లగునట్లుగా (పా. మిన్నపయ = భూమి బ్రద్ద లగునట్లుగా), ద...రుక్ - దట్టించు = ఆదలించుచున్నట్టి - తోత్రధరుక్ = బరిగోల ('తోత్రం వైణుకమ్' అను.) పూనినవానిని, గవను = పురద్వారము, వెన్ను = తనవీపును, ఒరయక్ = రాచుకొనునట్లుగా, బందపుదాంట్లక్ = బందములుగలకాళ్లతో దాంట్లు వైచుచు, తఱిమితఱిమి = మాటిమాటికి తఱిమి; [మిన్నవీచు బిగ్గరగా దట్టించుట ఇతఁడు కడుబల్లిదండ్రు చావఁగొట్టును అని భయముగొల్పుటకు; గవను వెన్నెరయుట దాంట్లచేత; దాంట్లు బందములచేత.]

3. ద్వారవేదులు = వాక్యకడనుండు తిన్నెలను, చలువచేక్ = అచ్చటి చల్లదనముచేత, ఎఱింగి, నిల్చి, తత్జనజఘృత్యుక్ = ఆందలిమనుష్యులను పట్టుకొనునిచ్చచేత, కేలు = తుండమును, సాచిసాచి = మరలమరలపొడిగించి; 'చలువ' — కల్లాపిలోనగు కారణములచేత; చలువచే నెఱుంగ నేల, కంటికి కనఁబడవా యనిన, మదమెక్కియందుటచే ముందువేరులవైపు సరిగా చూడలే దనియు, చలువచే వేరు లని తెలిసిన యనంతరము అటు చూచిన వనియు తలంపఁదగును; 'జఘృత్య' మదముచేత.

4. గండ అల్పదానము = చెక్కలలోని యింనుకి మదజలము, డిండిమంబులపక్ = రాయిడిగిడిగిడియను వాద్యముయొక్క ధ్వనుల (ను వీనుఁగు వీనుట) చేత, ఏఱులుగక్ = ఏఱులవలె - అనఁగా - మిక్కుటముగా, ఉబ్బక్ = ఉప్పొంగఁగా, తద్వహుక్ = అడిండిమవాదకుని, తాలక్ = కిలలో, టుప్పిటువ్వి = మాటిమాటికింగొట్టి; - డిండిమధ్వనిచే వీనుఁగునకు కోపము వచ్చినందున దాన ముబ్బుటయు వాదకుని తాలం గొట్టుటయు.

వేణుక ఆహతులకుక్ = వెదురుకోలల దెబ్బలచేత, వీడు వెడలి వెడలి = ఊరువెలువడి మరలవచ్చి మరల వెలువడి, పరపథ గజధ్వనికేక్ = వేణుదారిలోని యేనుఁగుల ఘోరకారముచేత, పోక = ఊరువెడలిపోక, తిరిగితిరిగి = మరలమరల ఊరిలోనికి ప్రవేశించి, వశా అనుగతిక్ = పిడియేనుఁగును ('కరిణీ ధేనుకా వశా' అను. పిడి = అడుమృగము.) వెంబడించుటచేత, వెలిక్ = ఊరివెలుపలికి, అగ్గలికలక్ = ఉత్సాహములతో, దృక్పటలు = చూడ్కులగమాహములు, వైరులకుక్ = శత్రురాజులమీదికి, పంపుకృత్యలు అనక్ = ఆపాండ్యరాజు పంపెడు సంహారక దేవతలు అనునట్లు ఒప్పుచుండఁగా (ఉత్పేక్ష). 'కృత్యా క్రియా దేవతయోః, అను. 'సంహారక దేవత' యని ప్రాసు.

‘భార్గవ నిర్మితయైన కృత్యచేతం జంపింప సమకట్టిన’ అని తద్దత్త విష్ణుపురాణ ప్రయోగము.), చేరుకొనుట = పోవును. [పిడియేనుగనలన వెలుపలి కేగునవిగాని ఒండువిధమున నేగింప నలవిగాదని భా. ఆపాండ్యునికి అట్టి మదపుటేనుగులు పెక్కులు గల వని భా.—మత్తగజస్వభావోక్తి.]

‘ఏఱులుగక’ - ఇచ్చట క్రియావిశేషణమునకు నుజ్యంతం బగుధాతువు అనుప్రయుక్తమై హ్రస్వమును బొందినది. ‘ఏఱులుకాగా’ అనగా ఏఱులై ప్రవహింపఁగా అని యర్థ మగునట్లుగా ‘ఏఱులు’ క్రియావిశేషణముగాక నుజ్యంతమునకుం గర్తయగు నేని, ఆపక్షంబున ‘కక’ అని హ్రస్వంబురాదు; కావున ‘ఏఱులుగక’ అనునది ఉబ్బుటకు (క్రియా)విశేషణము కావలయును. పూర్వకాలికంబునకు ‘ఉబ్బి’ కి ‘ఱువ్వి’ లో సమానాశ్రయత్వము లేమింజేసి ఇప్రత్యయము ఘటిల్లదు, అందుకై ‘ఉబ్బక’ అనియే పఠింపవలయును.

ఆపురమున మదపుటేనుగులు తమ్ము ఇచ్చవచ్చినట్లై పోసీయక మానటిఁడు అదలించు నందులకు కరలుచు, బరిగోలలో పొడుచువానిని బందాలలోనే యుండియు దాంట్లతోనే మాటి మాటికి తఱుముచు, చలువచే ఇండ్లవాకిళ్ల తిన్నెల నెఱిగి అందుండువారిని పట్టబోవుచు, డిండి మధ్యనికి గండనుదము ఏఱులవలె నుబ్బుచుండఁగా, అడిండిమవాదకుని తాల ఱువ్వుచు, పెదురు కోలలపెట్లకు పిడువెడలియు, ఊరిలోనే వేఱుదారిం బోవు నేనుగు ఘోరము విని మరల ఊరిలోనికి తిరుగుచు, తుదకు పిడియేనుగు కనబడఁగా ఊరివెలుపలికి దానివెంట మహాత్మా హమలోపరువిడుచు, వైరిభయంకర మయినచూపులు చూచుచు పోవును.

ఉ. పై ననిశంబు సల్లుకొను పాంసువుపై ఖగతుండఖండితా

లానమహామహీరుహాఫలచ్యుతబీజము లుత్తిప త్కరాం

భోనిబిడాఘ్నతి న్నొలనఁ బొల్పు నగమ్యతఁ దూలుచు న్బురో

ద్యానముల దేభములు ప్రాణముతోడినగంబులో యనక. 25

పుర ఉద్యానములక = ఊరి గోఁపులయందు, మద ఇథములు = మత్తగజములు, పైక = తమ యొడలిమీఁద, అనిశంబు = సర్వదా (‘సతి తానార తాశ్రాస్త సస్త తావిర తానిశమ్’ అను.), చల్లుకొను పాంసువుపైక = తాము తొండముతో చల్లుకొనెడి దుమ్ముమీఁద (‘ఠేమ ర్వయోః స్త్రియాం ఘాః పాంసు ర్నా న ద్వయో రజః’ అను. పా. పాంశుః), ఖగ...లు - ఖగ = పక్షుల యొక్క (‘ఖగే విహజ్ఞ విహగ విహజ్ఞమ విహాయసః’ అను.) - తుణ్ణ = నోళ్ల చేత (‘వక్త్రాస్య వదనం తుణ్ణ మాననం లపనం ముఖమ్’ అను.) - ఖండిత = కొఱకఁబడిన (ఫలవిశేషణము) - ఆలాన = (ఏనుగునకు) కట్టుగంట మయిన (‘ఆలానం బనన స్త మ్మే’ అను.)—మహామహీరుహ = పెద్దచెట్టు యొక్క (‘వృక్షో మహీరుహః శాఖీ’ అను.) - ఫల = పండ్లనుండి - చ్యుత = రాలిన - బీజములు = గింజలు, ఉత్...తిక = ఉత్తి పక్ = మీఁదచల్లుకొనెడి - కరఅంభః = తొండపునీటియొక్క - నిబిడ = దట్టమయిన - ఆపుతిక = తడుపుటచేత, ములవక = మొలకలెత్తఁగా, ఆగమ్యతక = సమీపింప రానివై (కొండలను అట్టివే), తూలుచుక = ఊగులాడుచు, ప్రాణముతోడి నగంబులో యనక = ప్రాణముగలవై సంఘించుచున్న కొండలో యనునట్లు, హాలుచుక = ఒప్పారుచుండును.

ఆపురమందు, ఊరిగోఁపులలో మత్తేభములు - తాము నిరంతరము తొండములతో దేహము మీఁద చల్లుకొనెడి దుమ్ములో, తమకు కట్టుగంటములై యున్న మహావృక్షముల పండ్లను పక్షులు కొఱుకుటంజేసి, వానిగింజలు పడఁగా, తాము తొండములతో ఎత్తి పయిం జల్లుకొనెడి నీటి

దట్టంపుఁ దడిచేత మొలకలెత్తఁగా, ఆస్థితిలో చేరువకుపో నెవరికిని శక్యముగాక, ప్రాణములోడి నడగొండలవలె ఊలొడుచు సంచరించుచుండును.—ఉ త్రేప్తిక్షాలంకారము.

కా, మానిక్రోధవిధూతపత్త్రముల మా మాతో సపత్త్రులదా
కానీ రం దని కేకరాక్షిరుచిమొక్క ల్పక్కుల న్నాద్యతూ
ణానల్పాహిపకల్పకాండతేజులం దారం బురిం బొల్పు నా
జానేయంబులు ఘేనహాస మిడి కై జామోర లల్లార్పుచున్.

26

పురిక=మధురాపురమందు, ఆజానేయంబులు=ఉత్తమజాతిగుట్టములు ('ఆజానేయాః కురీ నాశ్యాః' అను.), మా...లము—మాని = శాలిహాస్త్రమునియొక్క - క్రోధ = కోపముచేత - విధూత=పోఁగొట్టఁబడిన - పత్త్రములము=తెక్కలుగలవారము (అనఁగా - తెక్కలులేనివారము— 'పత్త్రం వాహనపక్షయోః' అను.), జే మాతోక, సపత్త్రలోగదా = తెక్కలులేనివారలుగదా, కానీ రండు=వచ్చి వేగముచూపుఁడు, అని=అనుటయర్థముగా, కే...క్కల్ - కేకరక్షి=మెల్ల కంటియొక్క ('నళిరః కేకరే' అను. - అపాంగముకడకు ఒఱగిన తారక కలిగినకన్ను మెల్లకన్ను - ఆకేకరదృష్టిలక్షణము. -

'ఆవశ్యేత పుటాపాదసంగ తార్థనిమిలితా

ముమూర్ష్యావృత్త తారాచ దృష్టి రాకేకరా మతా.')

రుచి=కాంతులయొక్క - మొక్కల్=అంబరములు, ప్రక్కలక=పార్శ్వములయందు, కా... లక—కాద్య=సింగిణి విండలోఁ గూడిన - తూగ=అమ్మల పొదులయందలి - అనల్ప=గొప్ప - అహిపకల్ప = పాపతేంద్రవంటి - కాండ = బాణములయొక్క - తేజులక = సమాహములయందు, తారక = చొచ్చుచుండఁగా, ఘేనహాసము = నురుగ నెడి నవ్వును, ఇడి = నవ్వి, కై జామోరలు = కల్లము పైకెత్తి బిగఁగట్టిన ముఖములను, అల్లార్పుచున్=ఉంకించుచు, పొల్పున్=ఒప్పుచున్నవి.

గుట్టములకు కడకంటి పార్శ్వదృష్టియు, నోటఘేనంబును, కల్లమెత్తి బిగఁగట్టినప్పుడు తల నుంకించుచుండుటయు స్వాభావికము. మఱియు వారికి పూర్వము తెక్కలుండి మునికాపము వలనం బోయినవి. బాణములకు తెక్కలు గట్టియుండును. ఆపురియందలి యుత్తమజాత్యశ్వముల యాకేకరదృష్టులు తమప్రక్కలం గట్టియున్న సింగిణి విండలోడియమ్మలపొదులలోని పాఁపతేంద్ర వంటి బాణములమీదికి ప్రసరించుటయు, ఘేనంబును, తలయుంకించుటయు నెట్లున్న దనఁగా, 'మాకు మునికాపమువలన తెక్కలుపోయినవి, మీకు ఉన్నవి, అయినను మీరు వేగములో మాతో రండు' అని యాబాణములను పరిహాసపూర్వముగా పందెమునకు పిలుచుచున్నవో యనునట్లున్నది. అందలి గుట్టములు శరములకన్న వేగవంతము లని యర్థము. మహావేగము లనుట. - వాచకము లేమిచే గమ్యాత్ప్రేక్షి; 'అహిపకల్ప' - ఉపమ; 'ఘేనహాసము' - రూపకము.

'మానిక్రోధ విధూతపత్త్రములము.'—

'పురా సపక్షా హరయో విచేరుః ఘేనరాః కిల,

గన్ధర్వేశ్వరః సముత్పన్నాః సదా స్వచ్ఛందచారిణః.

తేజో వా య్యమ్బుదగజై ర్లబ్ధైరక్షితక్షణికాన్

ఏత్య శక్రో జగా దేదం శాలిహాస్త్రం మహామనిమ్.

భిన్దీ పక్షా నమిషాం త్వం యథా స్యు ర్వాహనాని మే;
ఇషీకాస్త్రేణ సోఽప్యేషాం పక్షాం స్తస్త్రిశయేఽచ్చినత్.
తతః ప్రసాదితస్తైస్తు ప్రాదా ద్వర మిమం మునిః
యుష్మత్పక్షోపమోవేగ శ్చరణానాం భవిష్యతి,
యూయం శక్రాదిదేవానాం వాహనత్వం గమిష్యథ,

తథా ధూమి పతీనాం చ గౌరవేణ సమన్వితాః.” కాఙ్గధరుడు.

‘సపత్రుల్’ - స్త్రీత్వము తరులు అను మహతీతర స్త్రీలింగమునకు విశేషణముగుటచేత; పాక్షికముగా
‘సపత్రములు’ అనవచ్చును. ‘సపత్రుల్’ అను పా. అసాధువు. ‘కాఙ్గ’ ముం జెప్పట వైణవమున
కన్న కాఙ్గము బలిష్ఠముగావున; తదీయబాణములు దృఢతరములును వేగవత్తరములును గావున
అంతకన్న వేగవంతము లగుట గుఱుములకు పరమోత్కర్ష. ‘అజానేయంబులు’ - ‘అజాన’ అని
ఆశ్రికాఖండములో నొకదేశము, అందు ఉత్తమాశ్వము లుత్పన్నములై యితర దేశములకుం
దేబడును. అజానదేశ భవములు గావున, అజానేయసంజ. అయినను ‘అజగతితేషణయోః -
అజేన తేషణ ఆనేయాః ప్రాపణీయాః అజానేయాః’ అని నిఘంటువ్యాఖ్యాతలను,

‘శక్తిభి ర్భిన్న హృదయాః స్థలస్త శ్చ పదేపదే
అజానన్తి యతః సంజ్ఞా మాజానేయా స్తతః స్పృతాః.’

అని అశ్వశాస్త్రకారులును వ్యుత్పత్తిని కల్పించుకొన్నారు. ‘కానీ’ = ‘కానిష్టు’ ఇట్లది ఏక వచన
మైనను అవ్యయమైపోయి యంగీకారమాత్రమును దెలుపుచున్నందున ‘రం’ డను బహువచన
ముతో ప్రయుక్తమైనది. ‘కైజా’ - ‘ఫైజ్’ అను పారసీక శబ్దమునుండి వచ్చిన దని త్రాసు
దొరకారు. ‘కాఙ్గ’ - వేగపుంబంధములో సింగిణి విండ్లుచేరటన్నను వీని ప్రేరణలేక బాణము
అకు వేగము కలుగదుగావున వీనిం జెప్పట.

చ. ‘చలమున సింగిణీతరకసంబులఁ గట్టక మాన, రంపవె

స్సెలగతి మాగతి న్వెనుకఁ జిక్కక మానదు, తప్పిదారి వె

న్నొలసినఁ దారు ము న్నెఱుంగకుండుట నొచ్చెము సాదికోటి’ కం

చలమినచింతఁ ద్రవ్వకొను నంఘ్రితుడ న్బురిలోనివాహముల్. 27

పురిలోనివాహముల్=హిరిలోని గుఱుములు (‘వాజి వాహర్వగన్ధర్వా’ అను.), (ఇట్లు
తలపోసిన వఁట) - చలమున=వైరులమీఁది రోషముచేత, సింగిణీతరకసంబులఁ=సింగిణివిండ్ల
తోడి యములపాదులను, కట్టకమానరు=(మా రౌతులు తప్పుకుండ మాపార్శ్వములకు) కట్టుదురు;
అంపపెను నెలగతి = బాణములయొక్క పెద్దయలుగుయొక్క గమనము, మాగతిఁ = మాగమన
ములో, వెనుకఁ జిక్కకమానదు, తప్పిదారి=ఒక వేళ, వెన్నుబలసినఁ=(వీఁపునకు ఆప్రయోగిం
చిన) బాణంపుటలుగు తగిలెనా, తారు మున్ను ఎఱుంగకుండుట=ఇట్లు అగు నని ఆరౌతులు తాము
ముందుగా నూహించుకొనమి, సాదికోటికిఁ=ఆరౌతులసమూహమునకు(‘అశ్వారోహస్త సాదినః’
అను.), ఒచ్చెము = కొఱతె, అందుఁ = ఇట్లని, అలమినచింతిఁ = కచ్చుకొన్న విచారముచేత,
అంఘ్రితుడఁ = పాదాగ్రముచేత, త్రవ్వకొనుఁ=నేలను ద్రవ్వకొనుచుండును.

లోకములో చింతాక్రాంతులయినవారు పాదాగ్రముతో నేలను గీచుచుండుట ప్రసిద్ధము;
గుఱుములకు గొరిజలతో నేలఁ ద్రవ్వచుండుట స్వాభావికము; కావున ఆపురిలోని గుఱుములు

అట్లు గొరిజలతో నేలం ద్రవ్యచుండుటయే ట్లున్నదనఁగా—మారాతులు శత్రువులమిఁది రోషముచేవారిని సంహరించు సాధనము లయిన సింగిణులతోడి యములుగల పాదలను మాప్రక్కలం గట్టుకొనక మానరు. మఱి వారు దవుడు నేయుచు బాణములం బ్రయోగించిన, ఆబాణములు మావేగములో వెనుకఁబడుట తప్పదు. అట్లు వెనుకఁబడి వచ్చుచుండుటలో ఒకవేళ ఎట్టకేలకు (మమ్మవారు నిలుపుట లోనగు కారణములచేత) ఏదేనొకబాణము వీరివీఁపునకుం దగిలెనా, అట్లు అది తగులు నని తాము ముందుగా నూహించుకొనమి, అనఁగా మావేగము బాణవేగముకన్న నెక్కు డని సమయాన తలంచుకొనని కొఱత, మాదొరలయిన రాతులకుం గలుగును; అయ్యో! ఇందులకేమి నేయ నగు!—అని మెండుకొన్న విచారముచేత నేలను గొరిజలతో త్రవ్వచున్నవో యన్నట్లుండును.—పేతూ త్రేక్ష-గమ్య.

‘సింగిణీ తరకసంబులు’ - ‘ఆచ్చికంబుతోడ స్త్రీసమంబు ప్రాయికంబుగా ద్వంద్వంబగు’ బా. అట్లయినట్టి ద్వంద్వసమాస మిది. ‘మానరు’ అను వ్యతిరేక ప్రయోగముచేతి ‘కట్టక’ అనఁగా కట్టుట యని భావార్థమే పర్యవసించినది. ‘నేల’ - ఈపదము సమూహార్థకమని పూర్వముద్రణవ్యాఖ్య, కాని ఆకరములందు ఆయర్థము లేదు. బాణపుములికి యను సర్థము కలదు. * ‘తప్పిదారి’ - ఇట్ల ఆప్రథమపై దాదేశము గనడదవాదేశ సూత్రమందలి బహుళగ్రహణము చేత సిద్ధము. ఇట్లే లోకమందు ఈప్రయోగము.—

‘అపాథ శుద్ధపఞ్చమ్యాం వచ్చేనే వృద్ధగౌతమీ

అథవా తప్పిదారేణ ద్వాదశ్యా మదితేప్పదూ’.

సరసభూపాలీయములో యమకమున క్త్వార్థేకారము పై తాకు దాదేశము కలను:—

‘కపురాల వన్నెచొక్కపురాల నగుమేని । కపురాలఁబోతులింకంబు నణఁచి

దనరుచులు లోకములు నిండఁ దనరుచుండు.’

‘తారు మున్నెఱుంగుండుట’—‘తారు వెన్నెఱుంగుండుట’ అని పూర్వముద్రణము. ‘మాఱు వెన్నెఱుంగుండుట’ అని ఒక పా. దానికి ‘మాఱువెన్నె=వీఁపునగాయము’ అని వ్యా. వ్రాయఁబడియున్నది. కాని ఆయర్థము ఆపదమలకు ఆకరములం చెక్కడను గనఁబడలేదు. ‘వెన్నెలసిన’ ఒచ్చె మేమి యన, యుద్ధమునం బలాయిత లయి వచ్చువారికి వైరులు తఱుముకొనివచ్చికొట్టువో వెన్నెన గాయము లేర్పడును; గాన ఈరాతులు అట్లు పలాయితలై వచ్చి రని ఆవెనుగాయములం జూచువారు తలంతు రను నొచ్చెముగాని నొప్పికైన యొచ్చెముగాదు. ‘మాఱువెన్నె’ అనుపాఠముతో - వైరులకు అనభిముఖముగా నున్న వెన్నెను వారి కభిముఖముగా మార్పుట, అనఁగా వైరులనుండి పాణీకమ్ముట, దాని నెఱుంగుండుట ఆకార్యము ఎన్నఁడును చేయకుండుట. అప్పుడప్పుడు రణమునుండి పలాయిత లగువారికి వెనుగాయము ఆలవాటుపడి యుండుటచే ఒచ్చెముగాదుగాని అట్లు పలాయనము చేయ మని నియమముగల వీరులకు అది యొచ్చెము, తమరాతులు అట్టి నియమము గలవారు గాన వారికి వెనుగాయము ఒచ్చె మని అగుఱుములచింత. - అని వ్యాఖ్య చేయవచ్చును.

ఉ. అంజ సమానవాయుగణ మంతయు ఖంజతఁ జిక్క, నాజవో

ప్రం జని యుబ్బి చిక్కనిసమానపువాయువు లో నొకండు గ

* చూ. నన్నెచోడ. ‘తప్పన దారులేసి’ 5-75. (=తెలిసియో తెలియకయోవేసి.)

త్రిం జనియించు దుర్యోము మేల్కొని లేహనవేళ వాజు లూ
ర్పం జెడుమాణిబంధముగురుంబుల కాళిమపేరఁ గార్కొనున్.

28

వాజులు=ఆపురియందలి గుఱ్ఱములు, అంజ్ = అంగలో (అంగ వేసినమాత్రాననే), సమాన వాయుగణము=తమకు సమానములని వాడబడిన గాడ్పులయొక్క సమాహమంతయు, ఖంజ త్ = కుంటుండనంబుచేత (వేగము చాలమిచేత ననుట-‘ఖోడే ఖంజ్’ అను.), చిక్క=వెనుకఁ బడఁగా, ఆ జవ ఊష్ణ్ = ఆ వేగమువలని వేడితో, చని = పోయి (పర్విడి యనుట), ఉబ్బి= ఆజయమునకు కరము సంతోషించి, చిక్కని=వెనుకఁబడనట్టి, సమానపువాయువు=సమానమును పేరిగాలి (తమకు సాటియైన గాలి), ఒకండు = ఆ జితవాయుగణములోనిది గాక వేరొకటి, లోక్=తమ కడుపులోనే, కల్మిక్=ఉండుటవలన, జనియించు దుర్యోము = పుట్టునట్టి యప కీర్తి, మేల్కొని=నిద్రలేచి, లేహనవేళ= (ఉప్పుగండను) నాకెడు సమయమున, ఊర్పక్ = (ఆగుఱ్ఱములు) క్వాసమును పైకి పోలయింపఁగా, చెడు...లక్ - చెడు = వన్నె మాయనట్టి - మణిబంధ మువరుంబులక్ = అద్దములగుంటి సైంధవలవణంపుఁ బెళ్లలయందు (‘వైన్నవోఁడ స్త్రీ శీత శివం మాణిబసం చ సిన్ధుజే’ అను. - మణిబంధ మను గిరిలో పుట్టినది.), కాళిమపేరక్ = నలు పనియొడి మిషచేత, కార్కొనున్ = మెండుకొనును.

ఆయురీ గుఱ్ఱములు, ప్రతివాడును తాను తన సమానులలో నుత్తముఁడు కావలయు నని కోరునుగాన, అట్లే తమకు సమానము లని ప్రసిద్ధము లయిన వాయుగణముల నన్నిటిని తొలి యంజలోనే కుంటుపఱచి, వెనుక విడిచియు, ఆవేగమువలని వేడిచే సంతోషంబునం బరువిడు చుండియు, సమాన మనుపేరు గలదగుటచే సమానమైన మఱియొక వాయువు తా మెంతవడిగా పర్విడినను వెనుకఁ బడనట్టిది తమ కడుపులోనే యున్నదను నపకీర్తిని కడుపులో వహించి యున్నవి. అది ప్రాతఃకాలమందు అవి నాకెడు సైంధవలవణంపుఁ బెళ్లలయందు వానియూర్పుల చేత నలముకొన్నట్టి దట్టంపు నలు పనెడి మిషచేత స్పృష్టపడుచున్నది. - కైతవాపహ్నుతి.

‘గణ’ మనుట - అవిహస్త్రవహాది సప్తభేదములంబట్టి.—

‘భూవాయు రావహ ఇహ ప్రవహ స్తదూర్ధ్వః

స్యాదుద్వహ స్తదను సంవహ సంజక్ శ్చ

అన్య స్తతోఽపి శువహః పరిపూర్వకోఽస్తాత్

బాహ్యః పరావహ ఇమే పవనాః ప్రసిద్ధాః’.

గోళా.

‘జవోష్ణ్’ - ‘జయోష్ణ్’ అన్నను మెఱుంగే ‘జని యుబ్బి’ - ‘జనియించు’ అని పూర్వ ముద్రణ పా. ‘జని యుబ్బఁ జిక్కని’ అని మఱియొకపాఠము. సమానవాయువు పంచ ప్రాణ ములలో నొకటి, దేహమున ఎప్పటికి నుండునదిగాని అప్యడప్యడు జనించునదికాదు. కావున ‘జనియించు’ పా. సరిగాదు. ‘లో నొకండు’—

‘ప్రాణోఽపానః సమాన శ్చోదానవ్యానౌ చ వాయువః,

హృదిప్రాణో గుదేఽపానః సమానో నాభిసంస్థితః

ఉదానః కణ్ఠదేశస్థో వ్యానః సర్వశరీరగః’ అను.

‘లేహనవేళ’ - ప్రాతః కాలము - ‘లఘస్యదౌపవాన్యహయ విలేహ్యమాన మాణిమంథ శిలా శకలంబును’ అని నైష. 8 ఆ. 14 లో ‘విభాత లక్ష్మీవిలాస’మునకు విశేషణము.

‘దీర్ఘే ప్సమి నియమితాః పటమణ్డపేషు
నిద్రాం విహాయ వనజాక్ష వసాయుడేశ్యాః
వక్త్రోష్ణతా మలినయన్తి పురోగతాని
లేహ్యని సైన్ధవశిలాశకలాని వాహః.’

రఘు. 5 (78).

‘కల్పిం జనియించు’ - ‘వర్గయుక్తగళములు పరమలగునపు దొకానొకచో ద్రుతమునకుఁ బూర్ణ బిందువును గానంబడియెడి.’ బా. కావున నిట సరళము పరమకాఁగా ద్రుతమునకు పూర్ణ బిందువు. ‘కాలిమ’ - ఆపకీర్తి నలుపని కవిసమయము.

మ. ఇలఁ బొదదవ్వయి రాయ నల్కొనఁగు నెంతేఁ బాటుచో, నంకెవ
న్నెలు రెండై లఘువం దకీర్తియిడు మున్నే యెక్కుచో, నిందు నెం
దుల కే మాదు మటంచు సాదు లలయఁ, దూర్ణోచ్ఛము ల్వాజు లం
దలరుఁ బాష్టికపారసీక శక ధట్టారట్ట ఘోట్టాణముల్.

29

(ఈగుఱ్ఱములు), పాటుచోఁ = పర్విదు సమయమందు, ఇలఁ = నేలమీఁద, పొదదవ్వయి = మా రెండడుగులును, రాయఁ = రాచుకొనుటచేత, (మాకు), ఎంతే = ఎంతేని = మిక్కిలి, అల్కు = భయమును, ఒకఁగుఱ్ఱ = కలిగించుచున్నవి; మున్నే = అదిలోనే, ఎక్కుచోఁ = మేమెక్కు నప్పుడు, అంకెవన్నెలు రెండు వి = (అంకెవన్నె యనఁగా రాతు కాలించి యెక్కుటకఁగాను గుఱ్ఱమునకు పార్శ్వమున ప్రేలఁగ బైడి యినుప వలయునుతోడి వాటు) అంకె వన్నెక్రింద అంకె వన్నెయున్న నే గాని ఎక్కుట కసాధ్యంబై, లఘువండుఁ = ఇంచుకలో (లేక - గంతునందు), అకీర్తి యిడుఁ = మాకు సామర్థ్యము చాల దని ఆపకీర్తిని కలిగించుచున్నవి; ఇందుఁ = ఎందు లకుఁ ఏమి బోదుమె = ఈరెండుకష్టములలో దేనిచే నేమికిడుం బొందుదుమో, అంచుఁ = అని, సాదులు = రాతులు, అలయఁ = ఆయాసపడునట్లుగా, తూర్ణ ఉచ్ఛముల్ = వేగవంతములును పొడవులు నయన, వాజులు = గుఱ్ఱములు, పాష్టిక పారసీక శక ధట్టారట్ట ఘోట్టాణముల్ = ఈచెప్పిన పాష్టికాది దేశోద్భవములు, అందుఁ = ఆపురమందు, అలరుఁ = ఒప్పుచున్నవి.

ఉత్తమాశ్వములు అతివేగముగా పర్విదునప్పుడు దేహము దీర్ఘమై కడుపు నేలకు తగులు నట్లు తగ్గుటయు, అత్యున్నతాశ్వములకు నిచ్చెనవలె ఎక్కుటకై ప్రక్కకు రెండేసి అంకెవన్నెలు వేయుటయుం బ్రసిద్ధము; అతగ్గుటచేత రాతునకు కాళ్లు నేలకు తగులునని భయము కలుగును, ఒక యంకెవన్నెనుండి ఇంకొక యంకెవన్నెమీఁదుగా నిచ్చెన మెట్లెక్కినట్లు ఎక్కుటలో రాతునకు లగువు లేనివాఁడని యపకీర్తి గలుగును. అతి వేగముచేతను అత్యైన్యత్యయముచేతను వైఁదెప్పిన భయోక్తులను వానివలని చింతను రాతులకు కలిగించునట్టి గుఱ్ఱములు పాష్టికాది దేశోద్భవములు ఆపట్టణమందు ప్రకాశించుచుండును. - అల్కొనఁగుట, అకీర్తియిడుట, అలయుటయు... అతిశయోక్తి.

‘ఒకఁగు’ పా. ‘ఒదవు.’ ‘ఎంతే’ - పా. ‘ఎండ’ ‘లఘువందు’ - పూర్వముద్రణ తద్వ్యాఖ్య లలో ‘లఘుమందు’ అని పా. ‘లఘుమయందు’ అని రూపము సిద్ధించునుగాని ‘లఘుమందు’ అని సిద్ధింపదు. ‘లఘువు’ అను శబ్దమునకే గంతు అను సర్థమును బొందుదొరగాను వ్రాసియున్నారు. ఆపక్షమున దీనిని ఆంధ్రవ్యవహారములో ఆర్థము మాఱిన సంస్కృతశబ్దములలో నొకటిగా భావింపవలయును; లగునను తద్భవశబ్దమునకును సప్తమిలో ‘లగునందు’ అని రూపము సిద్ధింపదు.

‘అఘోర విగీతి’ అని పఠించిన నిర్దోషము. ‘తూగ్లోచ్చముల్’ - పూర్వము ద్రణ పా. ‘రూపోచ్చముల్’; - ఇందు, అల్కనకుఁ గారణమును ‘ఇందు నెందులకు’ అని పరామర్శింపఁబడినదియు నగు తూర్ణ తాగుణము రానందున ఈ పా. సరిగాదు. ‘బాష్టిక...ణముల్’ - ప్రాయికముగా ఆయా దేశములనుండి తేఱబడిన యశ్వములకు భేదసూచకములుగా భవాద్యర్థక తదిత ప్రత్యయ ఘటితి ములైగాని కాకగాని ఆయాదేశనామములే వ్యవహరింపఁబడుట ప్రసిద్ధము; ఇందు ‘శక’ ‘ధట్ట’ ‘ఘోట్టాణ’ శబ్దములు తత్తద్దేశవాచకములు తత్తద్దేశసాతాశ్వ వాచకములు నై యున్నవి.

‘వనాయజాః పారసీకాః కామ్బోజా బాష్టికా హయాః

ఆరట్టజా శ్చ తౌకారాః సైన్ధవా శ్చేతి వాజినః.’

అన్యదేశ్యములందును ఇట్లు గలదు. టాంక్విక్ దేశపు గుఱ్ఱము పేరులు - తంగణా, కాకణా, తింగణా; ఈశబ్దములు పొట్టితనముచేత పొట్టివానికిని బాలునికిఁకూడ వాచకమైనవి. ఇందులోనే ‘సంగతియె యాయి యిసుమంత తింగణావు’ ౪ (౬౦); ‘ధట్టారట్ట’ - ‘ధారారట్ట’ యని పూర్వము ద్రణపా. తట్టవశబ్దము ధట్టదేశపు గుఱ్ఱమునకు పేరుగానుండి. కుత్సితాశ్వమాత్రమునకు పేరయినదని యూహింపఁ దగియున్నది. ధార యనునది భోజరాజు రాజధాని.

—* ప ణ్య యు వ తు లు *—

సీ. ముడివిప్ప నడుగుఁదమ్ములనె వ్రాలుటఁ దేట్లు

నెఱికురు లగుట సందియము గలదె?

కన నెంతవాని లోఁగొనుట నాదర్శంబు

నెఱ్ఱెగం బగుట సందియము గలదె?

ఇటిగొను మింటిపై మెఱయుటఁ జక్రద్వి

తయి చన్ను లగుట సందియము గలదె?

పొలసు దొర్లఁగఁ జూచు కలికిచూపులమీలు

దెలిగన్ను లగుట సందియము గలదె?

తే. పొలసిననె తావి బుగులుకో నలరుఁదీగ

తిన్ననిశరీర మగుట సందియము గలదె?

యనఁగఁ జెలువొంది సురత వైయాత్య నిధులు

పణ్యయువతులు పొలుతు రప్పట్టణమున.

30

1. ముడివిప్ప = క్రొమ్మడిని విప్పఁగానే, అడుగుఁదమ్ములనె = పాదకమలములమీఁదనే, వ్రాలుట = పడుటచేత (దేహవెంతపొడువో అంతనిడుద లని తలపెండ్రు కలపాశస్త్యవర్ణనము - కమలములమీఁద వ్రాలుట తేట్లు ధర్తముగావున), తేట్లు = తుపైదలు, నెఱికురు లగుట = (ఈయంగనల) కుటిల కంఠలము లగుటయందు, సందియము కలదె = సందేహములేదు. ‘అడుగుఁదమ్ములు’ - రూపకము.

2. కన = తన్ను చూడఁగానే, ఎంతవాని = ఎంతటి ధీరు నేనియు, లోఁగొనుట = నశపఱుచుకొనుటచేత (అద్దంబుకూడ ఎంతటి గొప్పవస్తువులనైనను ప్రతిబింబరూపమున తన

యందుఁ బెట్టుకొనును, 'కొండ యద్దమందు కొంచెమైయుండదా, విశ్వ.' - కావున), ఆదర్శంబు = ఆద్యము, నెమ్మొగంబు = అందమయిన వదనము,...

8. ఇఱి...పైక్ - ఇఱిగొను = ఇఱియు (ఇఱియు = సన్నగిల్లెడు) కాను = సన్నని నడుము అనియెడి - మింటిపైక్ = ఆకాశముమీఁద, మెఱయుటక్ = ప్రకాశించుటచేత (చక్రవాక మిగునములును పక్షు లగుటచేత ఆకాశముమీఁద మెఱయును, కావున), చక్రద్వితయి = జక్కవ దంపతులు,...; 'ఇఱిగొను మిన్ను' - రూపకము.

4. పాలసు = కాటిల్యము (మత్స్యపరముగా - దాని దేహముమీఁదిపొట్టు), దొర్లంగక్ = పొరలి వచ్చునట్లుగా (మత్స్యపరముగా - పొరలి వచ్చుచుండఁగా), చూచు కలికిమాపులక్ = చూచెడి మనోజ్ఞమైన చూపులు గల కగుటచేత (మత్స్యంబును పొలసు దొర్లుచుండఁగా మనోజ్ఞమయిన చూపులు చూచునది - కావున), మీలు = మత్స్యములు, తెలిగన్నులు = తెల్లకాంతులు గల యావనితల నేత్రములు...;

పాలసిన్క్ = సమీపించినమాత్రాననే, తావి = పరిమళము, బుగులుకోక్ = బుగులు కొనక్ = గుప్పని కమ్ముకొనుచుండుటచేత (ఆలరుఁ దీఁగయు నట్లే), ఆలరుఁదీఁగ = పుష్పవల్లి, తిన్నని శరీరము = అందమయినమేను,.....; అనంగక్ = అనునట్లుగా, చెలువు ఒంది = సొంద ర్యముగలవాడై. సురతవైయాత్యనిధులు = కామకేళియందలి దిట్టతనమునకు స్థానములయిన ('ధృష్టే ధృష్టగ్వియాతశ్చ' అను.), పణ్యాయాకతులు = వెలజవరాండు, ఆపట్టణమునక్ = మధురాపురి యందు, పాలుతురు = ఒప్పచుందురు.

ప్రతి పెద్దపాదమందును గీత పూర్వార్థమందును ఉత్పేక్షాలంకారము. - గీతములోని 'అనంగక్' తద్వ్యాచకము.

మనోహరమయిన యీపద్యమున ఉపలబ్ధ పుస్తకములలో 'దమ్మలపై నెవ్రాలుఁ బెన్నె అులు లేంట్లగుట' యని పా. ఉన్నది. కడమ యన్నిపాదములందును కారణము మొదటిదిగాను ఊపమానము రెండవదిగాను, ఉపవేయమయిన వనితావయవము మూడవదిగాను ఈక్రమమున చెప్పబడియున్నది. ప్రథమపాదమున ఆక్రమము తప్పయుండుట అందముగా నుండనందున, 'దమ్మలనె వ్రాలుటఁ దేంట్లు నెఱిగరు లగుట' అని మార్పుచేయబడినది. ఈమార్పునందు 'నెఱిగరులు' అనఁగా కుటిలకుంతలములు - 'కురులుశబ్దము ముంగురులనే గాక వెండ్రుకలను గూడ చెప్పను' అని సీతారామాచార్యులవారు,

'కొప్పు మెల్లనె విచ్చి కరుల చిక్కడలింపి

తలయంపె నేర్పుతో బాలతి యొక తె.' య. ౪ ఆ.

అను సుదాహరణములోఁగూడ వ్రాసియున్నారు. ఇంక సుదాహరణములం బెక్కింటి నటనలం గనవచ్చును. కేశవటిల తోధన ఖునుటకు -

'స్నిగ్ధ నీల మృదు కళ్ళపైకజా । మూర్ధజాః సుఖకరాః (సమం శిరః), బృ. సం.

'సస్తార సస్తరమతిః ప్రతివైషధ్యం । త్సతామరాలయమరాశమరాశకేళి.' వైష.

'అపరాధిని మయి దణ్ణం । సంహరసి కి ముద్యతం కుటిలకేళి.' విక్రమ.

('కుటిలకేళి' అని ఉర్వశిక సంబోధన.)

మ. ప్రతత ప్రాంత విశంగ కుంకుమ జటాపాళి కురగిమదా

సీత వీణాళికలస్వనంబు లెసంగం బెన్నారు కర్పూరపుం

జ తతు ల్కంటికి నారదత్వమున మించ న్నామిసీ కామి సం

తతి కేలా యెడత్రైచ్చు గంతుకలహోన్మాదంబు లాప్రోలునన్.

31

ఆ - ప్రోలునన్ = పట్టణమందు, ప్రత...లు - ప్రతత = విస్తీర్ణములును (జటలకు విశేషణము) - ప్రాంత = తుదలయందు - పిశంగ = ఎఱుపుమించిన పసుపునన్న కలవియు నయిన - కంకుమ = కంకుమ పువ్వులనెడి - జటా = జడలయొక్క - పాళీ = సమాహమను - కురంగీమద = కస్తూరియనెడి - అసిరివీణా = నల్లనివీణయందలి - ఆళి = తుమ్రెదయొక్క - కలస్వ నంబులు = అవ్యక్త మధురధ్వను లనెడి - ఆళి స్వనంబులు = తుమ్రెద (ధ్వని) వలె నవ్యక్తమధుర మైన ధ్వనులును, ఎంగన్ = ఒప్పమీరుచుండఁగా, చె...ల్ = చెన్నారు = మనోహరము లయిన - కర్పూర = పచ్చకర్పూరముయొక్క - పుంజ = రాసులయొక్క - తతుల్ = సమా హమలు, కంటికి = దృష్టికి, నారదత్వమునన్ = నారదమునిగా, మించన్ = అతిశయించు చుండఁగా, కామిసీ కామి సంతతికిన్ = వలపు కత్తెలయొక్కయు వలపు కండ్లయొక్కయు సమాహమనకు, కంతు కలహా ఉన్మాదంబులు = మిరు దురముల యుద్ధేకములు (కామక్రీడాడం బరము లనుట), ఏలా ఎడ త్రైచ్చున్ = ఎందువలన విరమించును - (విరమింపవనుట.)

ఆపురమున కామకులయిన స్త్రీ పురుషులకు కంటియెదుట కలహములు పెట్టుటకు సమర్థులై న నారదమహాముని కంకుమపూ మొత్తములనెడి యెఱుకొసల నిడుద జడలతోను, కస్తూరి వీణ యనెడి కస్తూరి వీణయొక్క, తుమ్రెదల మధురనాదము లనెడి తుమ్రెదలనాదమువంటి, మధుర నాదంబుతోను, పచ్చకర్పూరపురాశిరూపమున ప్రత్యక్షమై యుండఁగా మదనకలహములకు ఏమి కొఱుకె?

కంకుమపువ్వు కస్తూరివీణలు అలినాదములు నను వీనితోడి పచ్చకర్పూరపు రాసులు కామోద్దీపకములు గావున (కంతు) కలహముం జేయించును; నారదుండును కలహము లాడించు వాఁడు గావున అట్టి యాకర్పూరరాసులు నారదులుగా నుత్ప్రేక్షింపఁబడినవి. అందులకు కంకుమ జటాది రూపకములు అంగములు.

‘ప్రోలునన్’ - బౌప విధక్తిక కార్యము రామికి పీఠికం గనునది. ‘పిశంగ’ - ‘పిశబ్దః పద్ధఘానివత్’ - తమ్మిపుప్పొడివంటి వర్ణము. ‘కంకుమ’ - కంకుమపూవు సన్నగా ఎఱుగా కేసరములుగా జడలవెండ్రుకలవలె నుండును, మొత్తము జటలవలె పెనఁచికొనియు నుండును. ‘కురంగీమదాసిత వీణా’ - ఇట్ల ‘కురంగీ’ యని స్త్రీత్వము ఆవిష్కృతము. కస్తూరి మగమృగము నుండి వచ్చునుగాని ఆఁడుదానినుండి రాదు. అట్లుండ, ‘కురంగ మద’ అనక ‘కురంగీమద’ అనుట చాపలము. ఇట్లే ముక్కుతిమ్మన గారును—

చ. ‘అలఘణిభోగరత్నములు నాదిగిభోక్తులగుండగంధమల్’

తలఁపునఁ బాఠి నవ్వు వసుధాసతి దా భుజకీర్తిమాక్తిక

చ్చలమునఁ గృష్ణరాయనృపచంద్రుని బాహువునందు భూషణో

జ్వలముణులన్ మృగీమదమువాసనయుం గని; ధూర్తి లంగనల్. పారి. 1. (20.)

కస్తూరివీణె యనఁగా - ‘కస్తూరి మృగముయొక్క కస్తూరి యుండెడిబొడ్డుకాయ.’ అట్టి కస్తూరివీణె లనెడి కస్తూరి వీణెలు వివక్షితములు. ఆకాయకు వాచకమయిన వీణేశబ్దముంబట్టి యీభ్యవహారము కలిగినది. ‘ఆళి కలస్వనములు’ - కస్తూరికడ నగులు శబ్దించు చుండుటకు.—

‘సమ మేణుమై ర్య దాపణే తులయన్ సారథలోభ నిశ్చలమ్

పణితా న జనారత్న రత్నై దపి కూజన్త మలిం మరీమసమ్’

నైష. 2 (92.)

‘సారదత్వము’ - నారదమహాముని తెల్లనివాడు కావున కర్పూర సామ్యము. —

‘శుభ్రాణి భారతీ ధర్మ కేశైశ తరుణేంద్రవః

చన్ద్రప్రభ సువిద్యాభ్యా జనేన్ద్రా బలనారదా.’

కా. క. ల.

మఱియు, ‘దధాన మమ్మోరుహ కేసర ద్యుతీ; ర్జటాః శరచ్చన్ద్ర మరీచి రోచిషమ్’ అని మాఘ కావ్యములో నారదవర్ణనము.

తే. నిం గియుండి శంకుకతన మాతంగవాటి

యయ్యెన్, నిక నుండఁ దగ దని యవని కరిగి

నట్టినక్షత్ర తారాగ్రహాలి యనఁగఁ

గాంతనవరత్న రాసు లంగళ్లఁ బొలుచు.

32

అంగళ్ల = ఆపట్టణమందలి యాపణములయందు, కాంత నవరత్న రాసులు = మనోహరము లయిన తొమ్మిది మణులయొక్కయు ప్రోవులు, - నింగియు = పావనమయినయాకాశము సయితము, ఇటు = ఈవిధముగా, త్రిశంకుకతన = త్రిశంకుడను రాజు మూలముగా, మాతంగవాటి = మాదిగ వాడ (‘మాతఙ్గః శ్వపచే గాజే’ మేది.), అయ్యెన్ = అయినది, ఇక నుండఁదగదు = ఇటు మీఁద మనకు నివసించదగినతావు గాదు, అని = అనుకారణంబున, అవనికే = భూమికి, ఎఱఁగినట్టి = దిగి (వచ్చి) నట్టి, - నక్ష...లి = నక్షత్ర తారాగ్రహములయొక్క సమూహము, అనఁగి = అను నట్లుగా, పొలుచు = ప్రకాశించుచుండును.

త్రిశంకుని నివాస మగుటచేత ఆకాశము మాదిగవాడ యైనది, ఇక నందు మనము నివ సించ గూడదు, అని ఆలోచించుకొని భూమికి దిగి వచ్చిన నక్షత్ర తారాగ్రహసమూహములో యనునట్లు ఆపురమున అంగళ్లయందు అసంఖ్యయ దేదీప్యమాన నవరత్న రాసులు విక్రయార్థము ఉండును. - ఉత్ప్రేక్షిలంకారము.

‘నింగిలు’ = నింగి + ఇటు - ఇత్వసంధి - ‘వానికాఁగి లది (కాఁగిలి + అది) యొక్కడ’ మను.

3 ఆ. 4. ‘తెలివొందు’ నైష. 2 ఆ. 69. అను ప్రయోగమువంటిది. ‘తెలివుండు’ అని కల్పించు పక్షమునను, ‘వాని కాఁగిలది’ యనుచో ‘వానిఁ గాఁగిలుట’ యని మార్పవచ్చును అను పక్షమునను, ఇటును ‘నింగియు’ అని మార్పవచ్చును. యు శబ్దముచేత ‘పరిమ పవిత్రమయిన యాకా శము కూడ’ అని యర్థవిశేషము స్ఫురించును. ‘త్రిశంకు’ - త్రిశంకుడు హరిశ్చంద్రుని తండ్రి. బొందిలో స్వర్గమునకుం బోవలయు నని కోరి, అందులకు సాధనమయిన యాగమును తనచే చేయింపు మని వసిష్ఠుని వేడఁగా, అయన తిరస్కరింపఁగా, తత్పుత్రులను నూర్గురను వేడఁగా వారును తిరస్కరింపఁగా, వారిని ఆతఁడు దూషించినాఁడు. అందులకు వారు కినిసి యతిని చండాలుడవు క మ్మని శపించినారు. ఆ చండాలత్వములోనే ఉండి విశ్వామిత్రుని సాహ య్యంబున ఆయాగంబుం గావించి స్వర్గమునకుం బోగా ఇంద్రుఁ డటనుండి తిలక్రిందుగా ప్రోయఁగా, ఆకాశమున దక్షిణ దిక్కున విశ్వామిత్ర సృష్టమయిన స్వర్గాంతరములో నివసించు చున్నాఁడు. ఆ కథ నిట ననుసంధించుకొన వలయును. ఇతనికి గుర్వాజ్ఞోల్లంఘనము, చండా లత్వము, నిషిద్ధవస్తు భోజనము అని మూడు శంకులు, అనఁగా మేకులు అనఁగా దోషములు

- కలిగినందున త్రిశంకుడను పేరు గలిగినది. 'ఎఱిగి' - 'అరిగి' అని పూ. ము. పా. 'గ్రహ' - తూర్పునుండి పడమటికి చరించునో ఇతరములకు వెనుకఁ బడునట్టి సూర్యచంద్రాదికములు అటు నొకటి; 'తార' లు చంద్రభార్యలయిన అశ్విన్యాదులు ఇరువదియేడు; ఆకాశమందు ప్రకాశ మానములయిన కడమగోళములు నక్షత్రములు.—

'కామం నృపాః సస్తు సహస్రశోఽశ్వే । రాజన్వతీ మాహు రనేన భూమిమ్;

నక్షత్ర తారాగ్రహ సంకు లాపి । జ్యోతిష్తతీ చంద్ర మపైవ రాత్రిః.' రఘు. 6 (22). 'నవరత్నములు' - 'మక్తామాణిక్యవజ్రవైడూర్యగోమేధికపుష్కరాగ నీల ప్రవాళ మరకతములు. ఇవి నానా వర్ణములు, అట్లే నక్షత్రాదులును, కావున సామ్యసంపద. 'గ్రహాళు' అనియు బహు వచనము గావించిన సామ్యము మెఱుఁగెక్కును. రాశికి 'రాసుల'ని బహువచనమున సాదేశము.

చ. చిరసముపార్జితాగ్ని తడిఁ జెంది నశించు నటంచునో, కృతా

ధ్వరతఁ దదగ్నిమై నునికి దాన నొకంగము తాచుచేతనో,

పురధరణీసురు ల్ని గమభూధరము ల్బపయజ్ఞశీలు రా

పూరిధనదాదు లైన వలహస్తము సాఁపరు దానధారకుఁ.

33

నిగమభూధరముల్ = వేదపర్వతములును (అనఁగా అనంత వేదములను అపారముగా అధ్యయనము చేసినవారును. 'వణిక్పథః పురం వేదో నిగమః' అను.), జపయజ్ఞ కీలురు = మంత్ర వర్తనములు యజ్ఞములుచేయించుట స్వభావముగాఁ గలవారును, (అగు) - పురధరణీసురుల్ = అపట్టణపు బ్రాహ్మణులు ('ద్విజా త్యగ్రజస్త భూదేవ బాడబాః' అను.), (దాతలు), ఆహరి ధనదారులు = ఇంద్రుఁడు కుబేరుఁడు లోనగుమహనీయులు, ('య మాని లేన్ద్ర చంద్రార్క విష్ణు సింహంకు వాజిషు । శు కాహి కపి భేకేషు హరి ర్నా కపిలేత్రిషు.', కుబేరస్త్ర్యమ్భకసఖో యక్షరాధ్యవ్యా కేశ్వరః । మనుష్యధర్తా ధనదో రాజరాజో ధనాధపః,' అను.), ఐనక్ = అయినను, దానధారకుఁ = దానోదకధారిను గ్రహించుటకు, వలహస్తముఁ = కుడిచేతిని, - చిర సముపార్జిత అగ్ని = చిరకాలమునుండి గడించుకొనియున్న నిప్పు, తడిఁజెంది = తడిసి, నశించున్ = అజీపోవు నను కారణముననో, కృత అధ్వరతఁ = చేసిన యజ్ఞము కలవారగుటచేత (యజ్ఞము చేసినవారైనందున—'యజ్ఞః సహోఽధ్వరో యాగః సప్తతీస్తు ర్మఖః క్రితుః' అను.), తదగ్ని = ఆయజ్ఞాగ్ని, మైక్ = తమదేహమందు, ఉనికిక్ = ఉన్నందువలన, దానక్ = ఆదక్షిణ హస్తము నందును, ఒక - అంగము = అవయవము (ఇచట ఆయగ్నియొక్క దక్షిణహస్తమనుట), తాచు చేతనో = ఇమిడ్చుకొని యున్నందుననో, - చాఁపరు.

వేదపారగులును జపయజ్ఞ తత్పరులు నయిన యా మఘరాపుర బ్రాహ్మణులు అయింద్ర కుదే రాదులు ఇచ్చెద మన్నను దానము పుచ్చుకొనరు, (బ్రాహ్మణుల దక్షిణహస్తమందు అగ్ని యుండు నని వేదప్రమాణము గావున) దానోధకధారాగ్రహణార్థమై కుడిచేతిని చాఁపరు; ఏకారణము చేత ననఁగా, - చిరకాలమునుండి అగ్నికర్త చేత గడించుకొనఁగా దక్షిణ హస్తమందు నెలకొని యున్న యగ్ని ఆధారచేత తడిసి చల్లాఱి పోవునను కారణముచేతనో, లేక - యజ్ఞము చేసినవారైనందున ఆయజ్ఞాగ్ని తమ దేహమందుండుటంబట్టి యథోచితముగా ఆయగ్నియొక్క దక్షిణహస్తము తమ దక్షిణహస్తమందు ఇమిడి యున్నందున తమ కుడిచేతిని తాము చాచుటచేత ఆ యగ్నిచేత తదీయ దక్షిణహస్తము దానధారాగ్రహణార్థము చాఁపఁ జేసినవారై అపరాధులగుదురను కార

ఁబుననో. — పోతూ తేస్తూ. వికల్పితకారణ సందేహమేగాని సాదృశ్య బీజకమయిన విషయి విషయ విషయక సందేహముగానందున సందేహాలంకారము లేదు.

‘చిర’ - ఉపనయన మయినప్పటినుండి. ‘జపయజ్ఞ శీలురు’ - అదంత దీర పూర్వలోపధ మహత్తు గాన విధిక్తి లకారమునకు శేషము. బా. తత్స - ౪9. ‘హరి ధనద’ - ఎంతటివారు ప్రార్థించినను మోమోటమిం జెందక తమ మహిమనే కాపాడుకొందు రనుట. ‘వల’ - దానధారను సంప్రదానముయొక్క వల హస్తమునం బోయవలయును. ‘హరి ధన దాదికైన’ - (అనఁగా వారే వచ్చినను) అని పఠించిన వక్తవ్యము ఇంత కన్న స్ఫుటపడును.

చ. ఉరవడిఁ బోరికై కవచ మొల్లరు మంత్రములందుఁ దక్క, సు

స్థిరభుజశక్తి నైదుపది నేయరు దత్తిన తక్క, మంటికై

పారల రథీశుఁ డీ కమలబుద్ధి ఖళూరికఁ దక్క, వజ్రదోః

పరిఘపశీకృతాన్యచరపాలకు లప్పరి రాకుమారకుల్.

34

అప్పరిక = మధురాపురమందు, వజ్ర...లు - వజ్రాయుధమువలె (=పిడుగువలె) దారుణ మైన (వజ్రోఽస్త్రీ పవ హీరయోః నానా.) - దోః పరిఘ = చేతి బెప్పుచేత (‘భుజబాహూ ప్రవే వ్యదోః’ అమ. - ‘పరిఘో యోగభేదేస్త్రీ విశేషేర్గళ ఘాతయోః’ మేది.) - వశీకృత = లాంగఁడియఁబడిన - అన్యచరపాలకులు = ఇతరరాజులు కలవారు, (అయిన) రాకుమారకుల్ = రాచ కుమారులు, కవచము = మై మఱువును (‘ఉరశ్చదః కబ్జుటకో జగరః కవచోఽస్త్రీయామ్’ అమ.), మంత్రములందుఁ తక్క = మంత్రోపాసనలయందు ధరింతురేగాని, ఉరవడిఁ = వేగ మున, పోరికై = యుద్ధము కొఱవ, ఒల్లరు = అంగీకరింపరు; దత్తిక + అ + తక్క = దానమందుఁ దప్ప (అనఁగా దానము సేయునప్పుడు అయి దీవలసినచోట పదిగా ఇత్తురు - రెట్టిగా నిత్తురు గాని), సుస్థిర భుజశక్తికై = ఎప్పుడును తప్పని బాహు బలముచేత (అట్టి బాహుబలము కలవారగుటచేత - అనఁగా - వైరిని కొట్టి జయింపఁగలవారగుటచేత వైరినుండి), విదు పది నేయరు = వెనుకంజవేయరు (మందు పాదమును వెనుక కిడుటచేత అనఁగా రెండుపాదములు ప్రక్క ప్రక్కగా నుంచి నిలుచుటచేత అయిదయిదుగానున్న ప్రేల్లను పదిగా చేయరు - ‘అయిదు పదిసేన వెనుకముందయ్యె జాణిగ’ అని ఆంధ్రనామశేషము - వైరిని శరణు వేడుటగా రెండుచేతులను జోడింపరు అని యొక వ్యాఖ్య.), ఖళూరిక = తక్క = గరడీలోఁ దప్ప (గరడీలో నేల దొర్లు దురుగాని), మంటికై = భూ జీవనములకొఱవ (జాగీరులు సామంత రాజ్యములు నిచ్చుని), అమల బుద్ధికై = పరిశుద్ధ చిత్తముతో (అట్టి చిత్తము గలవారై), అధీశుఁడు ఈక = ఏకైక ఇచ్ఛనప్పుడు, పారలరు = (ఇచ్చినప్పుడు కైకొందురు గాని ఎట్లయినను ఆతని హృదయమును కరఁగించి వానిని సంపాదించుకొందమని నేలఁబడి దండాలుపెట్టరు.

ఆయూరి రాజపుత్రులు పిడుగులవంటి బెట్టిదపు గ్రద్దులచేతనే ఇతరరాజులను లాంగఁ డీసినవారు, మంత్రోపాసనలయందు మంత్రకవచములను పఠింతురేగాని, యుద్ధమున కేగుచో దేవారక్షణార్థము మై మఱువుం దాల్చరు, తాము దానములు సేయుచో రెట్టింపుగా నిత్తురు గాని పోరిలో వైరినుండి వెనుకంజ యిడరు, గరడీలలో నేలఁబడి పారలరురేగాని తమయేరిక తమకు సామంతరాజ్యములు ఈయక విలంబించుచున్నయెడల ఎట్లయినను ఆతని దయవడసి వానిని

సంపాదించుకొంద మని అందుకై దండాలు పెట్టక మంచి మనస్సు గలవాడై ఆతడే ఇచ్చు వజ్రం వేచి యుండును. - పరిసంఖ్యలంకారము.

‘పోరికై’ - ఔప విభక్తికము - ‘పోరునకై’ అనఁగూడదు. ‘ఒల్లరు’ - వలచుధారువు-
‘వలవరు’ అని రూ. ‘దత్తి’ - దా (దాన) + క్తి - స్త్రీ లింగము. ‘ఖిరూరికై’ గరిడీ
లలో పొరుట ప్రసిద్ధము. ‘వజ్ర దోః పరిఘ’ - వజ్రమువంటి దోః పరిఘము అని విగ్రహించు
టకు సంస్కృతములో ఉపమాన పూర్వపద కర్త ధారయము లేమింకేసి ‘వజ్రదారుణమైన దోః
పరిఘ’ మని మధ్యమపద లోపి సమాసముగా విగ్రహింపవలసి వచ్చినది. ‘పరిఘ’ - దీనికి
దెబ్బయు నినుపకట్ట గడియాయు నరములు. కొందఱు ఇట నీరెండవ యర్థముం జెప్పుదురు. ‘అన్య
నరపాలకులు’ - తమ యేలికకై యని యూహ్యము. ‘రా కుమారకుల్’ - ‘రా’ - వృత్తి
యందు ‘రాచ’ శబ్దమునకు లుప్తశేషము, ‘రాజ’ శబ్దమునకు కాదు; ప్రాంతాది గణోక్త లోపము
గాదు, అట్లగునే ‘రాఁ గుమారకుల్’ కావలయును. ‘దత్తి’ = దానము - ‘తనుభృత దమ
వజ్ర సుకృతము । ధనదత్తిన గొనఁగ వలయు.’ ర (౨౮౦).

శా. చంభావేతవిత్తితోయములు రథ్యం దొట్టి హట్టసిర

స్తంభంబు ల్పిరించుచున్నవి యన న్ధరైకనిత్యాద్యన

సంభూతం బగుపైఁడికోటి కొకపై నానాటికిఁ హెచ్చుచ

య్యంభోదావళి గప్పు గేతువులు వైశ్యశ్రేణి పొల్పుక బురిక. 35

పురిక = మఘరయందు, వైశ్యశ్రేణి = కోమటులవీధి (‘వీధ్యాళి రావళిః పక్షిః శ్రేణి’
అమ.), దం...లు - దంధ ఆశేత = వ్యాజమునుండి తొలగినట్టి (వ్యాజములేనట్టి - ‘కపటోఽ
స్త్రీ వ్యాజు ద మౌఘపథయ శ్చదై కైతవే’ అమ.) - విత్తి = దానముయొక్క (విత్తిః = వితర
ణమ్) - తోయములు = ధారాజలములు, రథ్యం = నగరమధ్య మార్గమందు (‘రథ్యాప్రతోళి
విశిఖా’ అమ. ‘త్రీణి గ్రామమధ్యమార్గస్య.’ రామా.), తొట్టి = ఎగదొట్టి, హట్టసిరస్తంభం
బుల్ = ఆంగడి వీధియందు (‘హట్ట ఆపణః’ అని రామాశ్రమి.) ఉన్నట్టి కంబములు, చిగిరించు
చున్నవి = చిగురు లెత్తుచున్నవి (ఎత్తిన చిగురులో), అనక = అనునట్లుగా, గేతువులు = పైక్కు
ములు, ధ...నక - ధరైక = ధర్మ ప్రధానమయిన - ఆర్జనక = సంపాదనచేత, సంభూతంబు =
కలిగినట్టిది (లభించినట్టిది), అగు - పైఁడి = బంగారముయొక్క (వరహాలయొక్క అనుట) -
కోటికిఁ = కోటిసంఖ్యకు, ఒకటి వి = ఒక జెండా చొప్పున, నానాటికిఁ = దినదినమునకు,
‘హెచ్చుచు’ = సంఖ్య ఎక్కువ యగుచు, ఆ యంభోద ఆవళి = ప్రసిద్ధమయిన మేఘపంక్తిని,
కప్పుక = ఆవరించుచుండఁగా, పొల్పుక = శోభించును.

ఆపురమందు కోమటు వ్యాయమార్గముననే ధన మార్జించువారు, మహాదాతలు, దినదినము
కోటి వరాల లాభమునకు ఒక పడగచొప్పున పడగ లెత్తుచుందురు. వారు పారమార్థికముగా
దానము లిచ్చునప్పుడు గ్రహీతలచేతంబోయు జలధారలు వీధి ఎగదట్టి యుండును. అందువలన
వారు దినదినంబును ఎత్తెడు నాపడగలు (జెండాలు) ఎట్లున్నవనఁగా—ఆదానజలధారలవెల్లువ
ఎగదట్టుటచే బజాబులోని కొయ్యస్తంభములు చిగురుపట్టి దినదినమునవేసిన క్రొత్త చిగుర్లా
అనునట్లున్నవి.

గొప్పవర్తకులు కోటికి పడగయెత్తుటయు, కొన్ని కొయ్యలు తడికి మరల చిగుర్చుటయు ప్రసిద్ధము. చిగుళ్లకు (జెండాల) సన్నని యెఱ్ఱ వస్త్రములతో సామ్యంబు మనోరమము.

‘ధున్వత్ కల్పద్రుమ కిసలయా న్యంకుకాని స్వవాలై.’ మేఘ. ఉల్పేక్షాలంకారము.

‘దంధి’ - ఇట్లు మహాదానములు చేసినయెడల రాజేమేని బిరుదములును మర్యాదలును వచ్చుబడులును ఇచ్చునుగాక, లోకులు నష్టి ధనమును నాయొద్ద దాచు కొందురుగాక, దాని నెల్ల నొక్కటే పెద్దమొత్తముగా హరించి దివాలా తీయుదునుగాక అని సంకల్పించుట దంధము.

‘ధర్త’ - స్వవృత్తి ప్రకారమును బాంకకయు—‘క్రయ విక్రయముల బాంకక సర్వసముద్రైస వైశ్యండు గాంచుఁ గైవల్యపదవి.’ జై. భా. నానాటికిఁ ‘హెచ్చుచు’ - ‘చెట్లు చిగుర్చు నప్పుడు చిగుళ్లును నానాటికి హెచ్చుచుండును. ‘కప్పకేతువుల’ అని పా. ‘అంభోదావరిఁ గప్ప’ - వృక్షములును కడుంబర్చి మేఘములం గనఁబడనీయమియు ప్రసిద్ధమే. ఇటు అతిశయోక్తి.

తే. నృపులపదహారేఖల కెల్ల మాధు

జాగ్రహలరేఖలే మూల మనుచుఁ గోటి

కొండలుగ ధాన్యరాసులు పండువీట

సుజనభజనై కవిఖ్యాతి శూద్రజాతి.

36

కోటి కొండలుగ = లెక్కకు మీఱినవియు పర్వతముల వంటివియుంగా (అంతలేసి యనుట), ధాన్యరాసులు = వరిప్రోవులు, పండువీట = ఫలించుచున్నట్టి యాపట్టణమున, శూద్రజాతి, నృపుల పదహారేఖలకెల్ల = రాజుల చరణములయందలి నాఁగేటి రేఖలకంతయు, మాధుజ అగ్ర హలరేఖ = మాయొక్క బుజములమీది నాఁగేళ్లచాల్లే (‘లాజలం హలం గోదారణంచ సీరం స్యాత్’ అమ.), మూలము = కారణము, అనుచు, సుజన భజన ఏక విఖ్యాతి = సాధుజనులను సేవించుటచేత నయిన ముఖ్యకీర్తి గలదై, ‘ఉన్నది’ అని శేషము.

అపురిలోని శూద్రులు కొండలంతలేసి ధాన్యరాసులను కోటానకోట్లుగా పండించుచు, మాబుజాలమీది నాఁగేళ్లచాలుచేతఁ గదా రాజులయొక్క పాదములలో నాఁగేటిరేఖలు ఉండుట అని సంతోషించుచు పెద్దలను సేవించుటచే కీర్తి పొందుచు నుండురు.

‘పదహారేఖ’ - పాదమందు హలరేఖ పంచమహాపురుషలక్షణములలో చెప్పఁబడినది. -

‘హల ముసల గ దాని శబ్ద చక్రః ద్విప మక రాబ్జ రథాశ్చి తాశ్చి హస్తః

విధవ మపి జనోఽస్య బోధుజీతి | త్నమతి హి న స్వజనం స్వతస్త్వబుద్ధిః.’ బృ. సం. హలరేఖచే మహావిధవము చెప్పఁబడినది. పంటలు లేనిచో అది యెట్లు కలుగును? కావున రాజుల హలరేఖలకు గైతుల నాఁగేటి రేఖలే మూలము. ‘పండక’ అని పా. సమన్వితము గాదు. ‘భజన’ - ‘శూద్రస్య శుశ్రూషా ఇతరేషాం వర్ణానాం’ అని ధర్మశాస్త్రము. ‘రేఖలేమూలము’ - రేఖలు మూలము గావు, పంటయు మూలము గాదు, ఈపంటలకే రాజుల పాద హలరేఖలు మూలము. - మూలముకాని దానికి మూలత్వముం జెప్పట అసంబంధంబున సంబంధాతి శయోక్తి.

చ. ఉమియంగఁ దన్న నవ్వ నన నొచ్చెము గాంచిన కొన్ని మ్రాచు లా

ప్రమదల నప్పగింపుఁ డని రంజిలుచేతలు గన్న చెట్లకు

దమ కళిశృంఖలఁ బెనఁచి నన్నక ముట్టెఁ బురంబుఁ గంతునై
నన్యముఁ గొని నా వెలిఁ శుకపికాదులఁ గేళివనాళి పొల్పుగొన్.

37

జవరాండ్రు చెట్లను పుష్పింపఁజేయుటకై దోహదములు చేయుటలా, -- ఉమియుగఁగఁ = ఉమియుటచేతను, తన్నుఁ = తన్నుటచేతను, నవ్వుఁ = నవ్వుటచేతను (పరిహసించుట చేత నని యర్థాంతరము), అనఁ = పలుకరించుటచేతను (మాట లనుటచేత నని యర్థాంతరము), ఒచ్చెము = ఆవమానము, కాంచిన కొన్నప్రాంతలు = పొందిన కొన్ని చెట్లు, ఆ ప్రమదలఁ = త మ్మిట్టవ మానించిన ప్రబలమదలను (పొగరుఁబోతు స్త్రీలను - ముదితలను - 'ప్రమదః సమస్తే మత్తే స్త్రీయా ముత్తమ మోషితి', మేది.), అప్పగింపుఁడు = మాట స్వాధీనపఱపుఁడు, అని, రంజిలు చేతలు = ఏచేతలచేత చెట్లు రంజిల్లునో ఆచేతలు (అనఁగా ఆలింగనాదులు - అట్టి కమనీయ దోహదము లను), కన్న = పొందిన - చెట్లకుఁ, తమకుఁ, అళిశృంఖలఁ = తుమ్మెదలనెడి గొలుసును, పెనఁచి = కట్టి, నన్నక = అప్పటికిని ఆచెట్లు వారిని తమకు అప్పగించు నని విశ్వసించక, పురంబుఁ = అపట్టణ మునఁ, కంతునైనన్యముఁ గొని = మదనునిసేనను తోడు తెచ్చుకొని, వెలిఁ = ఊరిబయట, ముట్టెఁ నాఁ = ముట్టడి వైచినవో యనునట్లుగా, శుక పిక ఆకుల = చిలుకలచేతను కోయిలలచేతను సంద డించుచున్నట్టిది - కేళి వన ఆళి = క్రీడోద్యానములపంక్తి, పొల్పు అగుఁ = సాంపారుచుండును.

ప్రమదలు అకాలమున పుష్పింపఁజేయుటకై పదిబాతులచెట్లకు పది విధములచేతలు చేయుదురు. అది యెట్లన. - ఆశోకమును తన్నుదురు, పొగడపై నోటిసుర నుమియుదురు, గోరంటను కవుంగిలింతురు, బొట్టుగుఁ జెట్టును చూతురు, మామిడిని చేతం దాఁకుదురు, చంపకముంగూర్చి ముఖమున రాగమానుదురు, కొండగోగుతో సల్లాపింతురు, వావిలిపై ఊర్పుఁ బుత్తురు, స్త్రీయాళ మునకు (= మోరటి చెట్టునకు) పాడుదురు, సురపొన్నకు నవ్వుదురు. ఇందులకు కారిక -

'అశోక శృరణావత్యా వకుళో ముఖసీధునా | అలిజనా త్కురవక స్త్రీలకో వీక్షణేన చ॥

కరస్పర్శేన మాకన్దో ముఖరాగేణ చమ్మకః | సల్లాపతః కర్ణికారః సిన్ధువారో ముఖానిలాత్ ॥

గీత్యాస్త్రీయాళు ర్నితరాం నమేరు ర్హస్తిలేన చ.'

ఇందు వకుళాశోకనమేరు కర్ణికారములకు క్రమముగా ఉమియుట తన్నుట నవ్వుట (క్లేషచే పరిహసించుట) పలుకుట (క్లేషచే దూషించుట) అనునవి కరము అవమానకరమైన దోహదములు; కడమ వరవకాదులు అఱింటికి ఆలింగనాదులు అభిలషణీయమైన చేతలు. ఈ చెట్ల కన్నిటికిని వారు దోహదముచేయఁగా, అందులో అవమానపు దోహదము బొందిన వకుళాది వృక్షములు ఆ ప్రమదలను దండించుటకై వారిని తమ కప్పగింపుఁ డని వారిచే మంచి చేతలుపొందిన వరవకాదులకు తుమ్మెద బారులనెడి గొలుసులుకట్టి ఆచెట్లు తప్పించుకొనిపోక యుండునట్లు ఆగొలుసుల రెండవకొనను తమకే కట్టుకొని, అప్పటికిని అవి యప్పగించునను నన్నకములేక, అపట్టణమును 'నీవే ఆ ప్రమదలను మాట అప్పగింపుము' అని యదలించి మదనుని రాణువను సాయము తెచ్చుకొని దానితో ముట్టడివేసినవా? యనునట్లు ఊరివెలుపల మదననైనన్యమయిన శుకపికములు గలవై ఊరినుండి రాకపోకలకు సందులేనియట్లుగా తుమ్మెదగొలుసు కట్టినచెట్లునుం గలవై క్రీడోద్యాన ములు శోభిల్లుచుండును. - ఈ త్రేయోక్షాలంకారము.

'ప్రమదలఁ' - ప్రమదలకే ఈదోహదా ద్యుత్సాహముగాని బాలలకును వృద్ధలకును ఇది యొక్కడిది? తమకు ఒచ్చెము గావించినందున ఈప్రాంతలు 'ప్రమదలు' అనఁగా పొగరుఁ

బోతులు అనుట. 'రంజలు...చెట్లబక' - ఆచెట్లబ వారిలో మైత్రి గావున ఇవి వారినిసాధించి యీగల వని భా. 'తమబక' - ఆచెట్లు తప్పించుకొని పోవండుటకు ఆదోహదములచేత తమకుఁ గూడ పూతగలిగి తుష్టపిండు నాకర్పించినది గావున. 'నమ్మక' - వారిమిత్రములుగాన వారిని పట్టి యీక వారిని ఎక్కడికిని తప్పించుకొనిపాం డని హెచ్చరించు నని సంజేహము. 'ముట్టెక' - పురమును ముట్టుట పురమునుండి వారు దాటి పోవండుటకు. 'వెలిక' - వైరిరాజులు వచ్చి యొకరాజుపురమునకు ముట్టడిగా బయట విడిసి యున్నట్లుగా; శుకపికములు మదన సైన్యము. 'అశిశృంఖల' - అశులు దట్టముగా క్రమ్ముట తల్పేయమైన మకరంద సమృద్ధిని దాననే పుష్ప సమృద్ధిని తెల్పుచున్నది. 'శుకపికాకుల' - ఇంతవఱకు వేటుపడము, 'కేలివనాభి'తో ఏకసమా సము గాదు; ఏకసమాసమైనచో అవిమృష్టవిధేయాంశతా దోషము ఘటిల్లును. శుకములచే ఫలములయు పికములచే చిగుళ్లయు పెంపు నూచితము. కేలివనములు ఫలవసుమ కిసలయసంభృతములై శుకపికాకులములై మన్తభస్మంధావారముగా సర్వేంద్రియాహ్లాద కరముగా నున్న వని భా.

సీ. మదగంధతారతమ్యము యామ్యకరికీ ద

త్కరులకుం గనబలె గటము లొరసి,

సురతశ్రమజ మూటఁ జూపొపకయుబలె

గామినీమృదుగండఘర్ష ముడిపి,

పరిమళవాహేచ్ఛఁ బ్రాణమీబలె జించు

మృగనాభిచర్తభస్త్రికలు దూఱి,

అహితపన్నగభేదు లనిబలె గృహవిటం

కపుఁగలాపుల నొయ్య గలులు నిమిరి,

తే. వీటిసామగ్రిఁ గనుఁగొన వేగపడక,

నడవఁ దనదిక్కుపుష్పదంతద్వీపంబు

నెక్కెనో యన జడగతి నెపుడుఁ బోలయు

నందుఁ జందనశిఖరిమందానిలుండు.

33

అందుక = మధురాపురమందు, చందన శిఖరి మందానిలుండు = గండపుఁ గొండయొక్క మెల్లని తెచ్చెర (మంద మలయానిల మనుట),

1. యామ్యకరికీ = దక్షిణ దిగ్గజమయిన వామనమునకును, తత్ కరులబక = ఆ యూరి యేనుఁగులకును, మద గంధ తారతమ్యము = దానజలముయొక్క పరిమళముయొక్క హెచ్చు తగ్గులను, కనక బలెక = పరీక్షించుటతో యను నట్లుగా, కటములు = ఆయూరియేనుఁగుల గండస్థలములను ('గజగణ్డ కటి కటో' అను.) ఒరసి = రాచుకొనుచు; 'యామ్య' = యమ సంబంధియైన - యమదిశాసంబంధి యయిన యనుట;

'ప్రాచ్య మాఘాహిషాఞ్చక్రే ప్రహస్తో రావణాజ్ఞయా

ద్వారం రరజ్ఞు తు ర్వామ్యం మహాపాశ్వ మహోదరా.'

భట్టి.

'గంధ' - ఏనుఁగు మదమునకు గంధము గలదు—

“సప్తచ్ఛదక్షిరకటుప్రవాహ మసహ్య మామ్రాయ మదం తదీయమ్
విలజ్ఞ తాథోరణ తీవ్రయత్నాః సేనాగజేన్ద్రా విముఖా బధ్ధావుః.” రఘు.
అయూరి యేనుఁగులు వామన దిగ్గజమునకు సాటి యనియు భా.

2. సు...ము - సురత = కామక్రీడచేత నయిన - శ్రమ = బడలిక చేత - జము = పుట్టినది,
జౌటక్ = అగుట చేత, మాపు ఓపకయు బలెక్ = చూడలేనందున (కనికరము చేత) అను నట్లుగా
(యు శబ్దము వాక్యాలంకారము), కా...ము - కామినీ = కాముకు రాండ్రయొక్క - మృదు =
కోమలములైన - గండ = చెక్కిళ్లయొక్క - ఘర్తము = చెమటను (‘ఘర్తః స్వా దాత సే గ్రీష్మే
ఽపుష్ప స్వేదామ్బునో రపి’ మేదిని), ఉడిపి = ఆర్పి;

3. పరి మళ వాహ ఇచ్చక్ = తావని గ్రహించు కోరికచేత, ప్రాణ మీ బలెక్ = ప్రాణ
మిచ్చుటకో యనునట్లు, చిం...లు - చించు = చింపబడిన - మృగ = కస్తూరి మృగముయొక్క -
నాభి = బొడ్డు లనెడి - చర్మ భస్మికలు = తోలు సంచులను (‘భస్మా చర్మ ప్రసేవికా’ అను.),
తూఱి = చొచ్చి; - ఇవి బ్రదికినయెడల వీనికి వెండియు నాభియందు కస్తూరి యుద్భవించును,
అంతట దాని పరిమళమును నేను వహించుదును గాక అను కోరికచేత కస్తూరి మృగములకు ప్రాణ
మిచ్చుచున్నదో యనునట్లుగా వానియొక్క చింపబడినట్టి నాభిసంచులయందుఁ దూఱి; నాభి
సంచులం జించుట అందలి కస్తూరిని గ్రహించుటకు.

4. అ...లు. - అహిత = తనకు వైరు లయిన (తన్ను భక్షించెడు) - పన్నగ = పాము
లను - భేదులు = భేదించునవి (భక్షించునవి), అని బలెక్ = అనుకారణముచేత నను నట్లు,
గృ...లెక్ - గృహ = ఇండ్లయొక్క - విటంకపు = కోణిగల యందలి - కలాపులెక్ = నెమళ్లను,
ఓయ్యెక్ = మెల్లనగా, గజులు నిమిరి = కుంచెలను నిమిరి, వీటి సామగ్రిక్ = ఆయూరి సంప
త్సమృద్ధిని, వేగపడక = నింపాదిగా (సమస్తము చక్కఁగాఁ దెలియు నట్లుగా), కనుఁగొనెక్ =
చూచుటకై, తనదిక్కు పుష్పదంత మను (గజగమనము మెల్లన గావున గజము నెక్కుట, తన
దిక్కుది తనకు స్వాధీనముగాన దాని నెక్కుట), ఎక్కెనో యన, జడగతిక్ = మంద ప్రచార
ముతో, ఎపుడుక్ = సదా, పాలయెక్ = వీచును. సదా మలయమారుతము వీచుట ఆదేశము
ననే ఆపురిసమీపముననే మలయాచల ముండుటచేత. — ‘క్రీడాచలీకృత శ్రీఖండగిరిరాజు’ 89.

ఇచట మలయానిలముందు కవిసంప్రదాయముబడి శైత్య మాంద్య సౌరభంబులు చెప్పబడి
నవి; - కామినీ గండ ఘర్తముచేత శైత్యమును, గజుల నిమరుటచేత మాంద్యంబును, కరిమద
మృగమదములచేత సౌరభంబును కలిగినవి. — అంతటను ఉల్లేపితులు. ‘కటములు’ - ఏనుఁగు
యొక్క మదస్థానము లేడింటిలో గండము ప్రధానస్థానము. ‘కరాల్...’ చూ. పుటలు 68-69
‘ఓంఁచు’ - నాభిలోని కస్తూరికై కస్తూరి మృగమును చంపుదురు, దానినాభిని కోయుదురు.

‘చర్తణి ద్వీపినం హన్తి దస్తయోర్హన్తి ఖఙ్గరమ్
కేశేషు చమరీం హన్తి సీమ్ని పుష్కలకో హతః.’

‘విరాళతః పుష్కరీణో వామనః కమదోజ్జనః

పుష్పదస్తః సార్వభౌమః సుప్రతీకస్తు దిగ్గజాః.’ అని దిగ్గజములు.

అను.

—* మ త్స్య ధ్వ జాఁ దు *—

సీ. ద్విద్యయోసాయ ధీవిద్యద్వితంసంబు,
షాడ్గుణ్యాచాతురీ చక్రవర్తి,

శ్రీ డాచలీకృత శ్రీ ఖండగిరిరాజు,
 కనకాద్రిముద్రణ గ్రంథకర్త,
 యందూనిబద్ధాభ్రబృందవేదండాళి,
 వననిధిస్తంభ నాథునికరఘువు,
 తామ్రపర్ణమలపాథఃకేలిహంసంబు,
 లంకేశమైత్రీప్రియంకరుండు,

తే. స్వస్తికృద్వాస్తవస్తుత్య గన్తి, మఘవ
 మకుటమోటన శరకోటి మంత్రభృత్య,
 భూతభూతాత్మశాంభవ భూమికుండం
 దత్పురం జేలుఁ బాండ్య మత్స్యధ్వజుండు.

39

తత్పురంబు = ఆమధురాపురమును, పాండ్య మత్స్యధ్వజుండు = పాండ్యదేశరాజు
 మత్స్యధ్వజుఁ డను నాతఁడు, ఏలూ. ఆరా జెట్టివాఁ డనిన.—

1. ద్వి...బు-ద్వి=రెండు-ద్వయ=జంటల - ఉపాయ = (సామదాన భేదదండము లనెడి
 నాల్గు) ఉపాయముల ('సామదానే భేదదణ్డా వి త్యుపాయ చతుష్టయమ్' అను. - ఇందు శత్రు
 వున కనుకూలములయిన సామదానములు రెండును ఒకజంట, శత్రువునకు ప్రతికూలముయిన
 భేదదండములు మఱియొకజంట; కావున నాలుగు అనక 'రెండుజంటలు' 'ద్విద్వయ' అనుట) -
 ధీ=చింతయందు - విద్వద్వతంసంబు=పండితశ్రేష్ఠుఁడు (వతంసంబు=అవతంసంబు); సా...ర్తి -
 సాధ్యుణ్య=సంధి విగ్రహ యా నాసన ద్వైధీభావ సమాశ్రయములయొక్క ('సంధిర్నా విగ్రహో
 యాన మాసనం ద్వైధ సమాశ్రయః | పద్మణాః' అను. - పద్మణాః ఏన సాధ్యుణ్యమ్) - చాతురీ=
 నేర్పునందు - చక్రవర్తి = సార్వభౌముఁడు (అందఱకంటె పైవాఁ డనుట - 'చక్రవర్తి సార్వ
 భౌమః' అను.);

2. శ్రీ...జా. - శ్రీ డాచలీకృతి=ఆటకొండఁగాఁ జేయఁబడిన - శ్రీ ఖండగిరి రాజు=చందన
 పర్వతరాజము కలవాఁడు. (నులయగిరి తన రాజ్యములోనిది గావున దానియందు శ్రీడించువాఁడు.
 'శ్రీ డాచలీకృత శ్రీ ఖండగిరిరాజు' - ఇటు నుపసర్జనత్వంబున రాజు అనురూపము ఎట్లు ? అందు
 లేని, ఇటు ఉపసర్జనత్వము లేదు. శ్రీ డాచలీకృత శ్రీ ఖండగిరి శ్వాసా రాజా చేతి - కర్తృధారయసమా
 సము.), కనకాద్రి ముద్రణ గ్రంథకర్త = బంగారు కొండపై (తన బిరుదములను) ముద్రించిన కవి-

('ఉదీచీం దిశమాక్రమ్య పాణ్డ్యః పరమధార్మికః

ప్రాప్య మేరుగిరిం తస్మిన్ లిలేఖ బిరుదాన్ స్వకాన్.'

హాలాస్యము.

'అతఁడు మహా దిగంత విజయం బొనరించి కురాద్రియాల ను

న్నత నిజమీన లాంఛన మొనర్చుటకై గిరిరాజుఁ ద్రిపు న

ప్రతిమ తదీయ దోర్మగ భరభ్రమితాచల శృంగసంగతా

మితజన రూఢి నేడును భ్రమించుఁ దదగ్రగతల్ గ్రహావళుల్.'

అని. నరసరాజీయములో కరికాలచోలుని వర్ణన.);

3. ఆం...రి ఆంమా = గొలుసులచేత - నిబద్ధ = కట్టబడిన - అభ్యుబంధ = మేఘసమూహమునడి - వేదండ ఆరి = ఏనుగులగుంపు గలవాఁడు (ఏనుగుల గుంపును గొలుసులతో కట్టి తీచేలాలో ఉంచినట్లు మేఘములను వశపఱచుకొని సంకెలలు వైచినవాఁడు - రూపకాలంకారము), తన...వు - వననిధి = సముద్రముయొక్క - స్తంభన = కట్టుటయందు - ఆధునిక = ఇప్పటి - రఘువు = శ్రీరాముఁడు (రఘువంశమువాఁడు గావున ఉపచారముచే రఘు వనుట - అధునా = ఇప్పుడు - ఆధునిక = ఇప్పటి - 'ఏతర్హి సంప్రతీవాసి మధునా' అమ. - సముద్రమునకు అడ్డముగా ఈయన కట్ట కట్టినాఁ డనుట.);

4. తా...బు. - తామ్రపర్ణి = తామ్రపర్ణి నదియొక్క - ఆమల = నిర్మలమయిన - పాథః = నీటియందు - కేళి = ఆటగల - హంసంబు = రాయంచ (తామ్రపర్ణి నది తన రాజ్యములోనిది గాన అందు జలవిహారము సల్పువాఁ డనుట. - రూపకము.), లంకేశ మైత్రీ ప్రియంకరుండు = లంకా పతియైన విభీషణునికి చెలిమిచేత ఇష్టము నెఱవేర్చువాఁడు;

స్వస్తి...స్తి - స్వస్తికృత్ = ఆశీర్వాదము చేయుచున్న ('స్వ స్త్యాశీః తేమ పుణ్యాదా' అమ.) - వాస్తవస్తుతి = సత్యమయిన పొగడ్తగల (సత్యమయిన పొగడ్త చేయునట్టి) - ఆగస్తి = కుంభసంభవముని కలవాఁడు (ఆగస్త్యశ్రమము ఈతని రాజ్యమందున్న దనియు, ఆగస్తిముని ఈతనికి మేలు కోరుచుండు ననియు భా. - ఆగ మస్య తీ త్యగస్తిః - వింధ్యపర్వతమును త్రోసిన వాఁడు. 'అథాగస్త్యః కుమ్భయోని రగస్తిః కలశీసుతః' శబ్దార్ణవము.); మఘ...టి - మఘవ = ఇంద్రునియొక్క ('ఇన్ద్రో మరుత్వా స్తఘవా' అమ.) - మకుట = కిరీటమును ('అథ మకుటం కిరీటం పు న్న పుంసకమ్' అమ.) - మోటన = నుగ్గుచేయునట్టి ('ముట సంఘార్ణనే' ధా. పా.) - శరకోటి = బాణముల సమూహములు కలవేఁడు. (అతిశయోక్తి), మం...డు - మంత్ర = మంత్రములచేత - భృత్యభూత = సేవకు లయినట్టి - భూత = బూచులచేత (బూచుల మూలముగా) - ఆత్మ = పొందబడిన - కాంభవ = శివసంబంధియైన - భూమికుండు = వేషముకలవాఁడు (భూతములను పనిగొనుచు ఆపరశివుడోయన నున్నాఁ డనుట. - ఉపమ.).

నాలుగు ఉపాయములు ఆఱు గుణములు యథాయోగము ప్రయోగింప సమర్థుఁడు, మలయ పర్వతమందు విహరించువాఁడు, మేరువుపై తన మీనలాంఛనమును చెక్కించినవాఁడు, ఏనుగులంబోలె మేఘములను గొలుసులం గట్టివైచినవాఁడు, రామునివలె సముద్రమున కొండొకచో కట్ట కట్టినవాఁడు, తామ్రపర్ణిలో జలకేళి సలుపువాఁడు, విభీషణుని చెలికాఁడు, ఆగస్తిమునియొక్క యాశీర్వచనంబులం బొందువాఁడు, ఇంద్రుని దండింపగల విలుకాఁడు, మంత్రములచే బూచులను వశీకరించి పనిగొనుచు ఆపర మహేశ్వరుడోయన నొప్పవాఁడు పాండ్య మత్స్యధ్వజుఁడు ఆపురము నేలుచుండెను.

ఉ. ఇందుకులావతంస మతఁ డేతటి నేతరిగాఁ; డరిం బ్రజ

ల్కండఁ గొనం; డొరుం డొరుతల న్వినిపించినమాట డెందముం

జెంద ముదంబు దక్కి చెడఁ జేయఁ డొరు; న్విసతాస్యుఁ డొ నుతిం

పం దను; బందనుం గొఱత వల్కుఁడు శూర్తఁ దాను మించియున్. 40

ఇందుకుల అవతంసము = చంద్రవంశ కేఖర మయిన, అతఁడు = అమత్స్యధ్వజుఁడు, ఏతఁక = ఏసమయమందును, ఏతరి = నీతిమాలినవాఁడు, కాఁడు; ప్రజల్ = జనులు, కందక్ = నొచ్చునట్లుగా,

అనిక = పన్నును, కొనందు; ఒరుండు = ఎవరదేవి, ఒరులక = మఱియొకనిమీఁద, వినిపించినమాట = చెప్పినకొందెము, దెండముం దెందక = తన మనస్సునకు తగులఁగా (అంగీకరించి), ముదంబు దక్కి = కోపము వహించి (ముదంబు = సంతోషము - 'మౌ' అని ప్రాతిపదికము), ఒరుక = అనుఱియొకనిని, చెడఁ జేయఁడు = చెఱుపఁడు ('చేయఁడు' అను క్రియాపదమందలి వ్యతిరేకార్థము, దానితోఁ జేరిన పూర్వధాతువులకును అన్వయించును; దానందేనీ, దెండముం దెంద నీయఁడు, ముదంబు దక్కిండు అని యర్థము.); తనుక = తన్ను, నులింపక = పొగడఁగా, వినత అస్యుండు బౌక = వంగిన ముఖము కలవాఁడు అగును (మొగము వాంచును - 'మహతాం కృష్ణ రాజాంచ పురుస్తోత్రం నహిప్రియమ్' అన్నట్లు ముఖస్తుతి సహింపక కలవంచుకొను ననుట); శూరతక = శౌర్యముచేత, తాను, మించియుక = అతిక్రమించియును, పందనుక = పిఱికివానిం గూడ, కొఱతవల్కుండు = న్యూనముగా పలుకఁడు.

చంద్రవంశ భూషణమైన యామర్యస్వధ్వజ మహారాజు ఎప్పుడును నీతి తప్పఁడు, ప్రజలు నొవ్వకుండ పన్ను వ్వకొనును, కొందెములు విని ఎవరికిని చెఱుపు చేయఁడు, తన్ను ఎవరైన ముఖ స్తుతి చేసినయెడల లజ్జచే మొగమును వాంచును, పరాక్రమమందు తానధికుఁడయ్యెను పందను సయితము న్యూనముగా మాటలాడఁడు. - ధీరోదాత్తుఁ డనుట. - తల్లక్షణము—

‘మహాత్వోఽతి గమ్యాః శ్రీమావా నవికతనః
స్థిరో నిగూఢాహంకారో ధీరోదాత్తో నిగద్యతే.’ దశరూపకము.

వృత్త్యనుప్రాసము.

నీ. పాటిరగిరివనీ వాటిఁ గ్రీడించియు .

నహిభయం బెఱుంగఁ దావంలమైన;

నత్యంతమిలభాష నవికత్థనుం డయ్యుఁ

బరులఁ గేరడమున భంగపఱుచు;

బ్రేమఁ దాఁ దామ్రఁర్చికి నాథుం డయ్యును

సద్గోష్ఠిచే ననంజనత మెలఁగు;

మహనీయమహిమఁ దా మధురాస్పదుం డయ్యు

లావణ్యకలన నుల్లాస మొందు;

తే. విషధిలహరిభిదోత్పతప్పతజటిల

వలదురుక్రమతిమివర వాలవతన

తులితపరబలకరిశిరస్థులసముత్త

బహుళముక్తావిముక్తాసిపాతుఁ డతఁడు.

41

అతఁడు = ఆమర్యస్వధ్వజుఁడు, విష...తుఁడు - విషధి = సముద్రముయొక్క (విష=జల-
‘విషంతు గరళే జలే’ నానా. ఉ. ‘విషం జలధరైః పీతం మూర్ఛితాః పథికాఙ్గానాః’ చంద్రా.)-
లహరి = పెద్ద యలల (పెద్ద కరటముల) యొక్క - భిదా = విఱుపునుండి (‘విదళః స్ఫుటనం
భిదా అను.) - ఉత్పతత్ = వెగయించున్న—పువత = నీటి బొట్టులచేత (‘పువన్తి విష్ట

పుషతాః పుమాంసో విప్రుషః స్త్రీయః' అను.) - జటిల = దట్టమయిన (దట్టముగా అసీటి బొట్టలను లేచుచున్న అనుట - ఇది 'వాలపతన'మునకు విశేషణము) - కలత్ = వెనుకకు మరలుచున్న - ఊరు = గొప్ప - క్రమ = దాటుగల - తిమివర = నూతామడనిడివి చేప మేటియొక్క - వాలపతన=తోఁకపాటు (తోఁకదెబ్బ) తో - తులిత = సంజాత సామ్యమయిన (సాటియైన - 'తులా రాశౌ పలశతే సామ్యేఽపి' నానా. ఇది ఆసిపాతమునకు విశేషణము) - పరబల = శత్రుసైన్యముయొక్క - కరి = ఏనుగులయొక్క - శిరఃస్థల = కంధిస్థలములనుండి - సముత్థ = ఎగురుచున్నట్టి - బహుళ = మెండయిన - ముక్తా = ముత్తైములచే - అవిముక్త = విడువబడని (అముత్తైములతోఁ గూడుకొన్న అనుట - 'పరిశ్చిక్తేఽపి ముక్తఃస్యాన్ముక్తా ముక్తా ఫలే స్త్రీయామ్' నానా.) - అసి = కత్తియొక్క - పాతుఁడు = పడుటకలవాఁడు (అట్లుగా కత్తితోఁ గొట్టువాఁడు), (అయిన) ఆతఁడు = ఆరాజు, —

పరబలము మహాసముద్రము వంటిది, అందులో ఆతని బాహువు తిమివంటిది, కత్తి తిమివాలమువంటిది, ఏనుగులు మహాతరంగముల వంటివి, వాని కంధిస్థలములు ఆ తరంగముల పైభాగంపు విజుపుల వంటివి, కొట్టినప్పుడు కత్తితోఁగూడ బాహువు వెనుకకు వచ్చుట తిమి తోఁకతో ఆలంగొట్టి వెనుకకు మరలించి పెద్దదాఁటు దాఁటుట వంటిది, కత్తితో ఏనుగు శరమును గొట్టుట తోఁకతో అలయొక్క విజుపుం గొట్టుట వంటిది, కత్తిదెబ్బకు ముత్తైములు దట్టముగా లేచుట తోఁకదెబ్బకు నీటిబొట్టులు లేచుట వంటిది. — ఇందు ప్రతిపదమునకును ప్రయోజనము కలదు, దానిని ఇయ్యవలయునందలి సాదృశ్యలక్షిని సులువుగా నరసికొనవచ్చును. — ఉపమాలంకారము.

'లహరి' - 'లహరి (రీ) స్త్రీ. తేన - ఇన్ద్రేణేవ హ్రియతే ఊర్ధ్వగమనాయ - హృ - కర్తరి ఇన్ - వా జీవ - మహాతరక్తే' శబ్దస్తామ మహానిధి. 'తరక్తే భద్ధ వీర్యా ద్భృత్కలితా మహతి త్విహ । లహ ర్యుల్లాలాః' హేమ. - ఇందువలన లహరి శబ్దము హ్రస్వాంతము కూడ; తీనికి కొందఱు వ్రాసిన ప్రవాహార్థము గొణింబును గజోపమితికి పనికి రానిదియంగా నున్నది. 'కలత్' — 'యాన్త్యా మహూర్వలిత కన్ధర మాననంత దా వృత్త వృన్త శతపత్రినిధం వహన్త్యా.' మాలతి. 1. 32. 'వలిత కన్ధరం పరివర్తితగ్రీవం ఆతవీన ఆవృత్తవృన్త శతపత్రినిధం కసుమబద్ధ నా దపవృత్త వికచ పుణ్డరీక సదృశ మాననకు' త్రిపురారి వ్యా. - ఇట్టిదే 'అసీ ద్వివృత్త వద నాచ విమోచయన్తి' ఇత్యాది కాకుంథల పద్యములో 'వివృత్త వదనా' అను విశేషణము. 'తిమివర' —

'అస్తి మత్స్య స్తిమి ర్నాను శరయోజన మాయతః
య స్తం గిళితి మత్స్య స్తు తతః ప్రోక్త స్తిమిజ్జిలః
తిమిజ్జిల గిలోఽప్యస్తి తద్గిలోఽప్యస్తి రాఘవః'

మహామత్స్యములు సముద్రములో నీటిని తోఁకతోఁ గొట్టుటయు ఆదెబ్బకు జలధార లెగయుటయు అవి ముత్తైపు రాసులవలె తెల్లగా నుండుటయు ప్రసిద్ధము. —

'కపట మత్స్యంబవై నీవు కడలి నడుమఁ । బుచ్చ మల్లార్ప నెగసిన భూరిజలము
మింటఁ గడుఁదెల్లనై పాటుచుంటఁ జూచి । యభ్ర నదియని వర్ణించె నఖిల జగము.'

నైష. 6 ఆ. 120.

ఏనుగు కంభములనుండి ముత్రములు పుట్టును - ౧ ఆ. ౭౦. వ్యా. చూ. పుట 67 'ఉత్పతత్' - పా. 'ఉత్పతత్'

1. పా...టిక్ - పాటీర గిరి = గండపురగొండయందలి (చందనపర్వత మయిన మలయ పర్వతమునందలి) - వనీవాటిక్ = అడవుల శ్రేణిలో, క్రిడించియ్యక్ = విహరించియు, ఆవంత (ఆవ + అంత) వినక్ = ఇంచుకేనియు, అహి భయంబు = పాములవలని వెఱపును (తన వారి వలననే కల్గు భయమును - 'రాజ్ఞా మహిభయం ప్రోక్తం స్వపక్ష ప్రభవం భయమ్', 'భుజక్తో ౭-హి ర్భుజజముః' అను.) ఎఱుంగఁడు—

మలయములు నాలుగు, - అందు మొదటిది,—

'ఆములయప్తేః ఫణివేష్టితానాం సచ్చందనానాం జననందనానామ్

కక్కోల కైలా మరిచై ర్వృతానాం జాతీతరూణాం చ స జన్మభూమిః,

రెండవ మలయము,—

'య స్యోత్తమాం మాక్తిక కామధేను రుపత్యకా మర్పతి తామ్రపర్ణి,

రత్నేశ్వరో రత్న మహా నిధానం కుమ్భాద్భవస్తం మలయం పునాతి.'

మూడవది మజ్జియొకటి; నాలవది లంకాపురము. అన్నింటియందును (సర్వజేష్ఠతములు) చందన ద్రుమములు కల వని 'మలయ శ్చందనాలయః' అను నమరొక్తి చే నెఱుంగనగు. చందనద్రుమము లున్నచో పాము లుండును గాన (ద్వితీయ) మలయ వనములలో చరించియు పాములవలని యుప ద్రవ మెట్టిదో ఎఱుంగమి విరోధము, అహిభయశబ్దమునకుంగల స్వపక్షమువలని భయము అను నర్థముచే తత్పరిహారము. కావున విరోధాభాసాలంకారము.

2. అత్యంత మితభాషక్ = మిక్కిలి అల్పసంభాషణచే (మిక్కిలి కొంచెముగా మాట లాడువాఁడగుటచేత), అవికత్తనుండు=ఆత్మశాఘా విముఖుండు ('అవికత్తనః=ఆత్మశాఘా విముఖః' ప్రతాపరుద్రీయ మందర వ్యాఖ్య), అయ్యక్, పరులక్=ఇతరులను (వైరులను), కేరడమునక్= పరిహాసపు మాటలయందు (కేరడదేశముం దనియు - శీడల కభేదము), భంగపఱుచుక్ = ఓడించును. - అవికత్తనునికి పరపరిహాసపటిమ విరోధము, ఆరాంతరముచే నది పరిహృతము; కావున విరోధాభాసాలంకారము.

3. ప్రేమక్ = అనురాగముతో, తాను, తామ్రపర్ణిక్ = ఆపేరి పడమటి దిగ్గజభార్యకు (ఆపేరి నదికి అనియు), నాగుండు అయ్యక్, సద్గోష్ఠిచేక్ = మంచి (చారితోడి) సహవాసము చేత, అనంజనతక్ = అంజన గజము కామిచేత (అంజనము అనఁగా అంటు, అదే మాలిన్యము, అది లేనివాఁడై) మెలఁగుక్ = వర్తించును.

తామ్రపర్ణియును కలేణుకకు పెనిమిటియై అంజనమును పడమటి దిగ్గజము కాకుంట విరోధము, నదీ నిర్ధారిన్యార్థములచే తత్పరిహారము విరోధాభాసాలంకారము. అష్టదిగ్గజములను ౩౮ వ్యాఖ్యలో చూ. తద్వార్థ్యల పేరులు,—

'కరిణ్యోఽగ్రముః కపిలా పిఙ్గళోఽనుపమా క్రమాత్

తామ్రపర్ణి కుశ్రదన్తి చాఙ్గానా చాఙ్గానావతీ.'

అను.

మ...డు - మహానియ=దివ్యమయిన - మహిమక్=ప్రభావముచేత, తాను, మధుర ఆస్పదుండు= తీపునకు తావు (మధుర శబ్దము మధురరసమునకును అది కలదానికిని పేరు—

‘తువరస్తు క సాయోఽస్త్రీ మధురో లవణః కటుః

తిక్తోఽన్లు శ్చ రసాః పుంసి తద్యత్సు పడమిత్రిషు,’ అను.

మధురా = మధురాపురము - ఆస్పదుండు = రాజధానిగాఁ గలవాఁడు), ఆయుక్, లావణ్య
కలనక్ - లావణ్య = ఉప్పుదనముయొక్క (దేహకాలి విశేషముయొక్క -

‘ముక్తాఫలేషు చ్చాయాయా స్తరళత్వ మి వాన్తరా

ప్రతిభాలి య దగ్గేషు తల్లావణ్య మిహోచ్యతే,’ - శబ్దకల్పద్రుమము.) -

కలనక్ = ప్రాప్తిచేత, ఉల్లాసము = ప్రకాశమును, పొందును - తీపు ఉప్పుచేరిన యెడల రుచి
మీఱు ననుట విరోధము; మధురాపుర దేహకాంత్యర్థములచే తత్పరిహారము గాన విరోధాభాసా
లంకారము.

ఇట్ల ‘మధుర’ అని పాండ్యనగర నామము వర్గచతుర్థ మధ్యముగానున్నది. ఈ గ్రంథమందు
మఱియొకచోట ‘విధినిషేధంబు లెఱిగితే మధురకరిగె’ అని ధ ప్రాసమును, ఇందే ‘తనరు దక్షిణ
మధుర సాంద్రద్రుమధుర’ అని అంత్యాను ప్రాసరూపయమకమును కలవు. శ్రీమజ్జగద్గురు ప్రణీత
సౌందర్య లహరిస్తోత్రమందును,

‘విశాలా కల్యాణీ స్ఫుటరుచి రయోధ్యా కులవయోః

కృపాధారాధారా కిమపి మధురా భోగవతికా

అవస్తి దృష్టిస్తే బహునగర విస్తార విజయా

ఘ్రవం తత్తన్నామ వ్యవహరణ యోగ్యా విజయతే.’

శ్లేషలో ధమధ్యమే కలదు. ఉదాహరణార్థ నిష్పన్నమయిన మధురా (రూ. మఘూరా) శబ్దము
వర్గద్వితీయమధ్యము ఒకటికలదు. అది శ్రీకృష్ణులవా రుండిన పట్టణమునకు పేరుగా సుప్రసిద్ధమై
యున్నది. తదనుగుణముగానే దానికి ‘మట్టారి’ అని యింగ్లీషున వ్యవహారము, ‘మడ్డారి’ అని
కాదు. కావున అది దానికిని ఇది పాండ్యనగరికిని పేరు లని భేదము గ్రహింత మన్న - ఇందు
లోనే ‘దక్షిణమధుర’ అని వ్యవహరించినందునను,

‘మధురం విషే । మధుర స్తు ప్రియేస్వాదౌ రసేచ రసవ త్యపి

మధురా మధురాపుర్యా యస్మి మేదామఘాలిషు

మధు కుక్కటికాయంచ మిశ్రేయాశత పుష్పయోః’. హేమ.

అను నిఘంటువునందు మధురా మధురా శబ్దములకు పర్యాయత్వమే చెప్పబడినది. ఉత్తర మధు
రయు మధుం నా మాసురం రా తీతి అనువ్యుత్పత్తిచే ధ మధ్యముగాను అంగీకృతము. ఈరెండు
నామములను రెండుపట్టణములకును గ్రహించుట యుచితము. *

శా. దానత్యాగపతత్రమై తొలుపతత్రం బంబుధార న్నదా

నానం, దత్తితకీర్తిహంసి చను మింటం; గ్రొత్త నా నేల, నా

నానీరార్ద్రపతత్ర యయు్య వడి మింటం బొలు తజ్జాలి కే

లా నిల్చు న్నతి యన్యపత్రిగతిఁ బత్తైక ప్రదేశాన్లుతిక్?

42

దా...త్ర - దాన=ఉదకధారా పూర్వకమయిన యీవియు - త్యాగ=అపార్థితముగా
ఉదకధార లేకయే యిచ్చునవియు - పతత్రము = తెక్కలుగాఁ గలది, వి, త...సి - తత్ =

* చూ. పుట 98. అధోజ్ఞాపిక.

ఆరాజయొక్క - సిర = తెల్లని - కీర్తి = విఖ్యాతి అనెడి - హంసి = అంచ పెంటి, తొలుపతర్త్రంబు = మొదటఁ జేర్చినట్లనబడిన తొక్క (అనఁగా దానము), సదా = సర్వదా, అంబుధారణ = నీటి పోతచేత, నానక = ఊరినను, మింటక చనుక = ఆకాశమున నెగయును; క్రొత్త నాక ఏల = ఇది వింత యనవలదు, నా...త్ర - నానా = పెక్కు ('నానా నేకో భయార్థయో' అను.) - నీర = నీళ్లచేత - ఆర్ద్ర = తడిసియున్న - పతత్ర = తొక్కలుగలది, ఆయుక్ = అయినప్పటికిని, వడిక = నేగముతో, మింటక బాటు - తజ్జాలికి = ఆహంసజాలికి, అన్యపత్రిగతి = నేలు పక్షికింబోలె, ప...తి = పత్ర = తొక్కలయొక్క - ఏక ప్రదేశ = ఒక భాగముయొక్క - ఆప్లతి = తడియుటచేత, గతి = సంచారము, ఏలా నిల్చు = నిలువదు.

ఉదకధారా పూర్వకమయిన యీవి ఒక తొక్కగాను ఆప్రార్థితముగా (= అడుగఁబడక ఉదకధారలేకయే ఇచ్చునట్టి యీవి రెండవతొక్కగాను కలదైన యాతని తెల్లని కీర్తిహంసి, ఆతొలితొక్క ఎల్లప్పుడును అనీటి ధారచేత నానుచున్నను ఆకాశమున సంచరించుచునే యున్నది; ఇది యొక వింతయని తలంపవలదు, ఏలయన, - రెండుతొక్కలును నానాజలములలో నానుచున్నను వడిగా మింటంజను నాహంసజాలికి ఇతరపక్షులవంటివోలె ఒక్కతొక్క తడిసినమాత్రాన సంచారము ప్రతిబద్ధము కానేరదు. - రూపకానుప్రాణితమయిన కావ్యార్థపత్రిలంకారము.

'కీర్తి' - 'దానాదిప్రభవా కీర్తిః ప్రతాప ప్రభవం యశః' - ఇట ఆదిశబ్దముచేత త్యాగము గ్రహింపఁబడును. 'కీర్తి' స్త్రీలింగముగాన భిన్నలింగతాదోషనివారణార్థము 'హంసి' యని స్త్రీలింగముం జెప్పటం. హంసినిగాఁ జెప్పటం భావశ్యముచేతను దూరమేగుటచేతను. కీర్తి భవశ మని కవి సమయము, కీర్తి దూరమేగుట యనఁగా దూర దూర దేశములవారు ఆయావిని ప్రశంసించుట. 'అన్యపత్రి గతి' స్థలపక్షులు తొక్కతడిసిన నెగురనేరవు. 'పత్ర' - పత్ + త్ర, 'పతత్రః' - పతత్ + త్రై + కః (పతన్తం త్రాయతే) అనువ్యుత్పత్తులచే ఈరెండు శబ్దములందును తకారద్వయరేఫ సంయోగము. తదనుగుణము 'పత్రి' యందు నశ్లే.

సీ. శుకకదంబము గొలుసులచే నిబద్ధమై
వారాంగనాగారకారఁ బడంగ,
గిరికావికాయంబు లరిశూన్యబహుపుర
హర్షవాటికలఁ జెండాడు చుండఁ,
గ్రంధుగా నితరేతరంబు రాయిడి నేయు,
రాజులు దననూపురమున నొడుంగ,
నెగడు ననావృష్టి నిజబలేభస్పర్శి
సమదాన్యకరటి గండములఁ జేర,

తే. దానవేళల నతివృష్టి తనకు హస్త
గతము గాఁగఁ, బ్రతాపాగ్నిఁ గ్రాగిపోవు
కంటకులయందు శలభత గలయ నడంగ,
నేలు నాపాంధ్యుడు మహి నిరీతి గాఁగ.

1. కుకకదంబము=చిలుకలగుంపు ('కదమ్మం నికురమ్మేస్తా న్నిప సన్న పయోః పుమాణ్' మేది.), గొలుకులచేత్, నిబద్ధమై=కట్టబడినదై, వా...రక్ - వార అంగనా = బోగపుణా నలయొక్క ('వారస్త్రీ గణికావేశ్యా రూపాజీవా' అను.) - ఆగార=ఇంద్లనెడి (రూ. ఆగార- 'భవనాగారమన్దిరమ్' అను.) - కారక్ = చెఱసాలయందు ('కారా స్త్యా ద్భిన్ననాలయే' అను. - 'వారాంగనాగారకారక్' - రూపకాలంకారము.), పడంగక్ = పడినందునను; - వారాంగనలు విలాసవతులు గావున వారు కుకాదులం బెంచుట ప్రసిద్ధము.

2. గి...బు-గిరికా=చిట్టెలుకలయొక్క ('గిరికా బాలమూషికా' అను. - "క్షుద్రత్వాత్ బాలాచాసౌ మూషికా చ - 'ఖర్వాఖు ర్బాలమూషికా' ఇతిదుర్గః" రామాశ్రమి) - నికాయంబులు=సమాహమలు ('అథ సద్ధరిణాం స్త్యా న్నికాయః' అను.), అ...లక్ - అరిశత్రువులచేత - కూన్య = రిక్తములయిన ('కూన్యంతు వశికం తుచ్చ రిక్తకే' అను. - శత్రువులు త్యజించిపోయినందున పాడుపడిన యనుట) - బహు = పెక్కు - పుర = పట్టణములయందలి - వార్త్యవాటికలక్ = మేడలవరుసలయందు, చెండాడుచుండక్ = చెండుచుండక్ = సమస్తమును తొలికి నాశము చేయుచున్నందునను ('వేటాడుచుండక్' అని పా.);

3. క్రందుగాక్ = ఉపద్రవముగా, ఇతరేతరంబు=ఒండొరులతో, రాయిడిసేయు = ఘర్షణపడు - రాజులు, తన - నూపురమునక్=గండపెండారములో (అందులో వారి ప్రతిమలు చెక్కబడి యుండుట చేత), ఒడుగక్=అణగి పోయినందునను; (అత్యాపన్నులగు రాజులెల్లరు నణగి పోయినందునను; వారొండొరుల నొరసికొనుట ప్రతిమారూపమున నీతనియందెయందే గాని బయట లేదనుట.)

4. నెగడు అనావృష్టి = మిక్కుటముగుచున్న వజ్రపు, ని...లక్ - నిజ = తనదైన - బల = దండులోని - ఇథ = ఏనుగులతో - స్ఫురి=పోటిసేయు - సమద=మదించిన - అన్యకరటి = ఇతరుల గజములయొక్క ('కా కేథగజ్ఞా కరటౌ' అను. కరటమనఁగా ఏనుగు గండస్థలము - అది కలది ఏనుగు.) - గండములక్ = చెక్కిళ్లయందు, చేరక్ = ప్రవేశించినందునను (ఈతని గజములను చూడఁగానే భీతిచే వైరిగజములనుదము ఇంకిపోయిన దని భా.);

అతివృష్టి = మితిమీరినవర్షము, దానవేశలక్ = ఉదకధారాపూర్వక మయిన యీవుల సమయమందు, తనకు హస్తగతము గాగక్=తనచేతిలో నుండఁగా (అమితముగా దాన మిచ్చుట చేత అమితముగా నుదకధార ప్రవహించు నని భా.), శలభత = మిడుత తనము, ప్రతాపాగ్నిక్ = తన ప్రతాప మనెడి నిప్పులో, క్రాగిపోవు = మండి పోవుచున్న - కంటకులయందుక్ = క్షుద్ర శత్రువులయందు ('కణ్ఠకః పులకే వేదౌ ద్రుమాశ్లే క్షుద్ర వైరిణి' నానా.), కలయక్ = ఎల్లయెడలను, అడగక్ = అణగిపోయి నందునను (శలభములు అగ్నిలో పడి మడియుట ప్రసిద్ధము), ఆ పాండుగడు= ఆపాండ్యరాజు, మహిక్ = భూమిని, నిరీతిగాగక్= ఈతిబాధలు లేనియట్లుగా, ఏలుక్ = ఏలుచుండెను.

'అతివృష్టి రనావృష్టి ర్నాషికాః శలభాః కుకాః

అత్యాసన్నాశ్చ రాజానః ష డేతా ఈతయః స్పృతాః.'

ఇచట కుకాదీతిబాధలు ఆఱును ఆయాచెప్పిన తావుననేగాని వే టెక్కడను లే వని భావము గావున అంతటను పరిసంఖ్యాలంకారము. మఱియు ప్రసిద్ధ సాహచర్యము గలవయిన యీతులు అన్నియు నిటం జెప్పబడుట రత్నావళ్యలంకారము.

వ. అమృహీవల్లభుం డివ్విధంబున సామ్రాజ్యవైభవంబు లనుభవించు
చుండఁ గొంతకాలంబున. 44

అమృహీవల్లభుండు = ఆరాజు, సామ్రాజ్యవైభవంబు = రాజాధిరాజైశ్వర్యమును —

‘యే నేష్టం రాజనూయేన మణ్డల స్వేశ్వర శ్చ యః’

కాన్తి య శ్చాజ్ఞయా రాజ్ఞః స సమా డితి కీర్తితః’.

రాజనూయకర్త మండలేశ్వరుఁడు రాజాధిరాజు ముగ్గురును సమాట్టలే యని కొందఁ జెందురు.
ఈపదమున మకారమునకు సున్నరాదు, ‘దాన్తేమాఽసమాజోహసేనుః’ అని ముగ్గుబోధము.

తే. పాటలవసుంధరారుహ భాగధేయ

మాతతమరీచికాంబువర్షాగమంబు

ధరణిఁ బొడసూపె నంత నిదాసుసమయ

మదటుతో శాల్మలీఫల విదళనంబు. 45

అంతః = అట్లు జరుగుచుండఁగా, పా...ము - పాటల వసుంధరారుహ = కలిగొట్టు చెట్ల
యొక్క (‘పాటలా పాటరా స్త్రీ స్యా దస్యాః పుష్పే పునర్నవా’ మేది.) - భాగధేయము =
భాగ్యమును (‘దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతి ర్విధిః’ అను. భాగ్యమే భాగ
ధేయము.), ఆ...బు - ఆతః=విస్తీర్ణమయిన - మరీచికా=ఎండమావు లనెడి (‘మృగశ్శిష్టా మరీ
చికా’ అను.) - అంబు=నీటికి - వర్షా=వర్షాకాలముయొక్క - ఆగమంబు=రాకయు (‘స్త్రీయాం
ప్రావృత్ స్త్రీయాం భూమ్ని వర్షాః’ అను. వర్షాకాలము వచ్చిన వానలనీరు ఎటువచ్చునో అట్లు
వేసవి వచ్చిన నీళ్లవలె నగపడెడి యెండమావులు పొడమావును.—ఆ...బు - రూపకము.), శాల్మలీ
ఫల విదళనంబు = బూరుగు పండ్లను పగులఁగొట్టునదియు (‘పిచ్చిలా పూరణీ మోచా సిరాయ్ః
శాల్మలి ర్ద్వయోః’ అను.) - ద్వయోః అనుటచేత ‘శాల్మలిః’ అని పుల్లింగంబును ‘శాల్మలీ’ అని
స్త్రీలింగంబును గలవు, (అయిన), నిదాసుసమయము=వేసవికాలము (‘నిదాసుః శ్రీష్టకాలే స్యా
దుష్టస్వేదామ్బునోరపి’ మేది. - ‘సమయాః శప థాచార కాలసిద్ధాంత సంవిదః’ అను.),
అదటుతో = గర్వముతో అనఁగా తీవ్రతతో, పొడసూపె = వచ్చి కనఁబడెను.

వేసవి రాఁగానే పాటలవృక్షములు పూచును. ఎండమావులు అగపడును, బూరుగుపండ్లు
పగులును; అట్టి యావేసవి ఆసంతోషము అతితీవ్రతతో వచ్చినది. - స్వభావోక్తి.

‘అదటు’ - ‘ఉదుటు’ అని పా. = ఉద్ధతి.

సీ. నిర్ఘరప్రబలవేణిక లింకఁ జట్రాల

జేరినప్రాచి పెన్నేటు లెగసె;

నెలుకులు పడియనీ రివుర గువ్వలఁ బట్టఁ

బోయునీ రాడాడఁ బొలము నెఱసె;

సురగాలి దవదగ్గ తరువగ్గతతి రేఁడఁ

బావురా లని దేగపదుపు దూతె;

నిద్రితద్రుచ్చాయ నిలువక జరగ వెం

బడిన యధ్వగ పంక్తి పొడలువెట్టె;

తే. తేత్రపాలున కుడికినచీర లాటు

చాకిరేవులగములయ్యె సకలదిశలుఁ

దెలుపులుగఁ దోచు నెండమావుల బయళ్లఁ;

గందె నివి యెండ నన దిబ్బుఖములు రాజె.

46

1. ని...లు - నిర్ఘర = సెలయేళ్లయొక్క ('ఉత్సః ప్రసవణం వారి ప్రవాహో నిర్ఘరో యుః' అను. - 'ఉత్సాన్నిర్గత జలప్రవాహస్య - పక్షాప్తి పర్యాయా ఇత్యన్యే.' రామా.) - ప్రబల = పెల్లిదమయిన - వేణికలు = ప్రవాహములు ('వేణిః ప్రవాహే సరితామ్' నానా.), ఇంకఁ = ఇగిరిపోగా, చట్రాలఁ = (వీటిలోని) చాపతాలమీద, వేరిన = దట్టమయిన - ప్రాచి, పెన్నేటులు = పెద్దపెద్ద బెల్లులుగా (బీటలు అని పా. పగుల్లు), ఎగసె = లేచినది. చట్టు తాలు = చట్రాలు.

కా. 'ఎట్రా శేషుఁడు పోతరించి సభలో నెగ్గాడెనా? రత్న మీఁ

డట్రా? వాసుకి తక్షకాది ధృతరాష్ట్రమాత్య కర్కాటకుల్

చుట్రా నిల్చురుగాక, నన్ను సమర త్తోడిక విజృంభించి చూ

గట్రా చూలి విభుం డెనిచ్చిన నహంకారంబు వారిం చెడక.' శైమినిభార. 7 (92).

ఇచట ప్రాసాక్షరముగల శబ్దములు - ఎట్రా (ఎటు+రా), అట్రా (అటు+రా), చుట్రా (చుట్టు+రా), గట్రా చూలి (గట్టు+రా చూలి) అనునవి. ఇందు రేఫపరకమయినంతట టకారద్యయములో నొకటికి 'ప్రాసః సర్వత్ర చైక ఏవ స్యాత్' అను నియమమున కనుగుణముగా లోపము చేయఁ బడినది. లోపమునకు తెనుఁగున సూత్రము లేదందుకేని, 'సర్వత్ర' 'ఏవ' అను పదముల స్వారస్యముచేత ఉక్త సూత్రము ప్రబల మగుటంజేసి ప్రయోగశరణముగా లోపమున కల్పించు కొనవలయును. అట్లే ఈశైమినిభారత పద్యమును బ. సీతారామాచార్యులవారు తమ నిఘంటువులో ఏక టకారరేఫ ప్రాసముతోనే ముద్రించినారు. 'చట్రాయి' శబ్దమునకూడ అట్లే ఏక టకార రేఫములతో ముద్రించినారు. 'పెన్నేటులు' - పెనుపు+పేటులు - వృత్తిలో పెనుపు శబ్దమునకు పులోపము. అనంతరము ఉదంతస్త్రీ సమకార్యము. 'పెనుఁబేటులు' - అనంతరము పదాంత నువర్ణముమీద ఉకారలోపము బహుళము - ఆశ్రయ లోపముతో ఆశ్రయియైన యర్థబిందువు నకును లోపము - 'ఎగసె' - 'ఎగయ' అని పూర్వ ముద్రణపాఠమున ప్రకృమభంగము.

2. ఎటుకలు=బోయవాండ్రు (పిట్టలను పట్టెడు నొకజాతి), పడియనీరు=నీరునిలిచిన చిన్న పల్లముల జలము (పల్వలోదకము), ఇవురక = ఇగురక = ఎండిపోగా, గువ్వలబట్టక = అడవి పావురములను పట్టుకొనుటకై, పోయినీరు=పోసియుంచెడి జలము, అడాడక = అక్కడక్కడ, పాలము=అడవిని, నెఱసెక=వ్యాపించెను - పడియలో నీరు లేనందున ఈనిటింగాంచి యిందుకై వచ్చి పట్టుబడు నని ఇతరత్ర నీళ్లు పోసి పెట్టుట. -

'ఇవురక' - 'క్యచి ద్దకారోః'. 'అడాడక'...

'అక్షర విలోపమై యుండు నట్టి పలుకు | గ్రామ్య మన నొప్ప నడయపల్లంశకంబు

ననఁగబడు, నాకడకు నాడ యనుచు మఱియు | నడుమ నున్నకకారంబు నుడువకున్న'.

అని యప్పకవి 'అడ' శబ్దమును గ్రామ్యముగాఁ జెప్పినను, 'ఏనేడ నింద్రాదులేడ' అను నరణ్య పర్వములోని నన్నయ ప్రయోగముంబట్టి యిదియు సాధువనియే గ్రాహ్యము. సీతారామాచార్యుల

వారును దీనిని అగ్రామ్యముగానే 'అక్కడ' యొక్క రూపాంతరముగా పఠించి మనుచరిత్ర రగడనుండి యీ ప్రయోగము నుదాహరించినారు:—

'అఱమినను జివురునకు నగునె కంటక మాడఁ

జాటుకు మనె వేటొక్కచోటఁ గంటక మాడఁ.'

౪. సురగాలి = కుడిగాలి, ద...లిక = దవ = దావాగ్నిచేత ('దవదావా వనారణ్య వహ్ని' అను.) - దగ = కాల్యబడిన - తరు = చెట్లయొక్క - పర్ల = ఆకులయొక్క-తలిక = సమాహమును, రేపక = ఎగురఁగొట్టఁగా, పావురాలు (పా. పారువాలు) అని = ఆయాకులను పావురము లనుకొని, దేగ పడుపు = దేగల తండము - తూతెక = ఎగురుచున్న యాయాకుల నడుమును ప్రవేశించెను.

'మిడుతలగతి సురగరువలిఁ । బొడమిన కారాకు గముల పోలికి తెక్కల్'

వడసిన భుజగంబులకై । వడిఁ దఱచుగ నమ్మ లేయువారము దివికిక.' భోజ 5 (21). భ్రాంతిమదలంకారము.

'పావురాలు' - కాలినదానికి పావురము వన్నె కలుగును—

'ఇతి చైన మువాచ దుఃఖితా సుహృదః పశ్య వసన్త కం స్థితమ్

తదిదం కణశో వికీర్యతే పవనై ర్భస్మ కపోత కర్పరమ్.'

అని కుమారసంభవములో దగ మదచుని భస్మరాశి వర్ణనము. దేగ పావురములను *వేటొడును.—

'...సహస్రాంకుండు వైచెక గరశ్యేన వ్రాతము...

ను।డ్డినం బయ్యె నుడువ్రజంబు పరిపాటిం బారువాలో యనక.' శృం. నై. 8 ఆ. 8.

4. ని.....య - నిద్రిత = నిద్రితులయొక్క = నిద్రఁ బొందిన వారియొక్క - ద్రు = చెట్లయొక్క ('పలాశీ ద్రు ద్రుమాగమాః' అను.) - ఛాయ = నీడ, నిలువక = స్థిరముగా నొక చోటనే యుండక, జరగక = ఆవలికి పోఁగా, వెంబడిక అ = అనీడవెంటనే, అధ్వగపంక్తి = బాటసారుల వరుస, పొడలువెట్టెక = పొరలి జరుగుచుండెను; చెట్లక్రింద నిద్రించుచుండు బాట సారులు వాని నీడ ఆవలికి జరగఁగానే తామును దాని క్రిందికి పొరలి జరుగుచుండు రనుట.

సకలదిశలుక = దిక్కులన్నియు, తెలు...ళ్లక = తెల్లనివిగా నగపడుచున్న యెండ మావులు గల బయల్లే చేత, తేత్రపాలునికి = భైరవస్వామికి, ఉదికిన - చీరలు = వస్త్రములు- అఱు = ఎండుచున్న - చాకీరేవుల (యొక్క) - గములు = సమాహములు, అయ్యెను.

[భైరవుఁడు శివునియొక్క యవతార విశేషము.

'త్యం భైరవ సమాగమ్య పుణ్యతేత్రాణి పాలయ

తేత్రపాల ఇతి శ్రీమక త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః.'

స్కాంద.

అను ప్రమాణముంబట్టి పుణ్యతేత్రపాలనాధికారమును తేత్రపాలసంజ్ఞయు. ఆతఁడు శివుఁడు గాన దిగంబరుఁడు, కావున తెల్లనివిగా నగపడు బయల్లే ఆతని యుదికిన దోవతులుగాను దిక్కులు ఆదోవతులు అఱవైచిన చాకీరేవులుగాను ఉత్పేక్ష; ఎండమావులు - నిత్యబహువ.]

దిబ్బుఖములు = దిక్కుల ప్రారంభము లనెడి మొగములు (పరిదృశ్యమాన దిగ్భాగములు), ఎండక = ఎండచేత, కంచె ననక = నలుపెక్కి ననునట్లుగా, రాఁజెక = పొగనీనవి. - ఉత్పేక్ష.

నీసములో ప్రథమ ద్వితీయ చతుర్థ పాదములందు స్వభావోక్తి.

* చూ. శివీచక్రవర్తికథ.

చ. సరి యగు నిట్టివెట్ట నివి సర్వము నం చటమిడిసృష్టికై

శరధిప ది జ్వరు జ్వలిత చండతరాతపవహ్ని నాటంగాఁ

గరువు లజొండు వీనిఁయిఁ గట్టె ననన్ గనుపట్టె వెచ్చల

స్థరి కిరి కాస రాంగములఁ గప్పిన తొంపులు నంటి యాటంగాఁ. 47

వెచ్చలన్ = ఎండలచేత, కరి...లు - కరి = ఏనుగులు - కిరి = వరాహములు ('వరాహః నూకరో ఘృష్టిః కోలః పోత్రీ కిరిః కిటిః' అను.) - కాసర = దున్నలు ('లులాయో మహిమోవాహ ద్విష త్కాసర సైరిభాః' అను.) - అను వానియొక్క - అంగములన్ = దేహములను, కప్పిన - తొంపులన్ = బురదలకూడ, అంటి = వానికి అంటిగొనియే, ఆటంగాఁ = ఎండుటం జూడఁగా, (ఎట్లు కనబడె ననఁగా,) ఆటాడు = బ్రహ్మదేవుఁడు ('అజా విష్ణు హరచ్ఛాగాః' అను.), ఇట్టి వెట్టన్ = ఇంత తీక్షణమయిన వేడిమికి, ఇవి సర్వమున్ = ఈజంతువులన్నియు, సరియగున్ = నష్టమైపోవును, అంచున్ = అని భయమంది, ఆటమిడి సృష్టికై = ఈవేసవి యణగిన తర్వాత వీనిని మరల సృజించు కొనుటకై, వీనిపయిన్ = ఈకరికిరీకాసరాంగములపై, శర...హ్నిన్ - శరధిప = సమద్రపతియైన వరుణుని - దిక్ = చెసయైన పడమటి - మరుత్ = గాలిచేత - జ్వలిత = మండింపఁబడిన - చండతర = అతితీక్షణమయిన - ఆతప = ఎండయనెడు - వహ్నిన్ = నిప్పుచేత, ఆటంగాఁ = కాలునట్లుగా, ['గాలంగా' అనియే పఠించుట యొప్పు] కరువులు = మూసలను, కట్టె ననన్ = కట్టినాఁ డనునట్లుగా, కనుపట్టెన్ = అగపడెను.

బ్రహ్మదేవుఁడు ఆవేసవి వేంద్రమునకు ఆకరికిరి కాసరము లెల్లను మాడిపోవు నని భయపడి ఆవేసవి తీవ్రతర్వాత మరల వానిని సృజించుకొనుటకై ఇప్పుడు వాని దేహములపై మూసలు కట్టి ఆమూసలను పడమటిగాలిచే మండుచున్న యెండ యనుగాఢతరాగ్నిలో కాల్యచున్నాఁడో యనునట్లుగా ఆజంతువుల దేహములకు దట్టముగానంటిన తొంపిపూత ఆదేహముల మీదనే ఆవెట్టలకు ఆటుచుండెను. - ఉత్పేక్ష. 'ఆతపవహ్ని' .. రూపకము.

కరి కిరి కాసరములే ఆవెట్టకు నశించు నని బ్రహ్మ భయపడుట అవి వేడిని బొత్తిగా ఓర్వలేని వగుటచేత - ఓర్వలేనందుననే అవి వేసవిలో నిరంతరము చలువకై తొంపిలో మునింగి యుండుట. 'వెట్ట నివి సర్వము' - 'వెట్టలను సర్వము' - అని పా. 'శరధిప ది జ్వరుత్' - పడమటి గాలి వీచుటచే ఎండ వేడి దుస్సహతరమగుట యనుభవసిద్ధము. 'జ్వలిత' - గాలియు అగ్నియు చెలికాండ్రుగాన, పడమటిగాలి ఎండ నిప్పును జ్వలింపఁజేయుచున్నది. 'వాయుసఖః' అను నగ్ని నామమును, 'విభావకుః పారథివేవ వాయునా' అను రఘువంశమందలి వర్ణనమును ఆర యుండు. 'వీనిపయిన్' - వానిపైని అచ్చులు గట్టిననే వాని యాకారము సరిగా వచ్చును. 'కరు వులు' గనుక వానిపైనే ఆటవలయును, ఆటకముందు తీసినచో అచ్చుచెడును, అండలిపోత వీని రూపమునకు సరిపడక పోవును. 'నంటి' - పా. - 'తొంపులన్ + అంటి' అని కొండఱు విభజం చిరి. శబ్దరత్నాకరాది నిఘంటువులందును 'నంటు' ధాతువు కనబడలేదు, కాని 'అంటుకత్తె' 'అంటుకాడు' 'అంటు' ఈమాడు శబ్దములకును 'నంటుకత్తె' 'నంటుకాడు' 'నంటు' అని రూపాంతరములు నకారాదిశబ్దములలో నున్నవి. ఈమాటానికిని స్నేహితురాలు స్నేహితుఁడు స్నేహమును అర్థములు. స్నేహముకూడిక చేత నేగావున ఈయ (అ) కారాదులకుమూలముగా అంటు ధాతు వున్నట్లు నకారాదులకు మూలముగా నంటుధాతు వుండె నని యూహింపఁ దగియున్నది.

మఱియు 'నెగయు' 'ఎగయు' అయినట్లొ, 'ఎగయు' 'నెగయు' ఐనట్లొ, 'నంటు' 'అంటొ' 'అంటు' 'నంటొ' అయి యుండు నని యెన్నఁదగి యున్నది; కావున ఇట 'నంటి'యు గ్రాహ్యమే. 'అొంపులుక్' - నిరంతరము నీట నుండువానిని కూడ నను సముచ్చయము నిదాఘోగ్రతంఁ బలుపుచున్నది.

మ. దవధూమంపుఁదమంబులోఁ దమరస ద్రవ్యంబుఁ బంకజబాం
ధవుభానుప్రతతుల్ల రింపఁ గుయివెంట నెవ్వళ్లు శూన్యోరుకూ
పవితానం బనఁ జూడఁ జూడఁ బుడమి న్బాటిల్లి పైవిప్పలై
యవసం బంచుల నాడఁగా నెగసె వాత్యాళి న్రజశ్చక్రముల్. 48

తమ రస ద్రవ్యంబుక్ = తమయొక్క (కూపములయొక్క యనుట) - రస = జలమనెడి
(‘శృక్లారముఖ్య మధురాది సువర్ణరేతో నిర్వాస రాగ గరళ ద్రవపారదేష
అస్వాదన ధ్వని సుధామృత సాఖ్యధాతు స్విష్టో రసోఽథ రసనా ధరణీరసాస్యాత్.’
నానా.) -

ద్రవ్యంబుక్ = ధనమును (‘ద్రవ్యం విత్తే గుణాశ్రయే’ నానా.) పం...తుల్ - పంకజ
బాంధవు=సూర్యునియొక్క. (‘అర్కే సహస్రాత్ ఖరప్రభృతే రపి ఉష్ణేభ్య శ్చాంశవశ్చక్రాబ్జ
ది నేభ్యోఽపి బాసవః.’ కా. క. ల. - చక్రాబ్జదినములపై బాంధవంబుసూర్యునిం జెప్పెను.)—
భాను=కిరణముల (‘భానుః కరో మరీచిః స్త్రీ పుంసయో ర్ద్విధిః పుమాక్’ అమ.) - ప్రతతుల్ =
సమాహములు, దవధూమంపుఁ దమంబులోక్ = దావాగ్నియొక్క పొగయనెడి చీకటిలో,
హరింపఁ=దోచుకొనఁగా, కుయివెంటక్=మొఱియనెడుకార్యముకై (మొఱివెట్టుకొనుటకై),
వె...బు - వెళ్లు = ఏగుచున్నట్టి - శూన్య = పాడు - ఉరు = గొప్ప - కూప = నూతులయొక్క -
వితానంబు=సమాహమో (‘క్రతు విస్తారయో రస్త్రీ వితానం త్రిమతుచ్చకే’ అమ.), అనక్ =
అనునట్లుగా, వాత్యా ఆళిక్=సుడిగాడ్పుల సమాహముచేత, రజః=ఘాళియొక్క - చక్రముల్ =
చలయములు (వలయాకారమయిన ఘాటలు), చూడఁ జూడక్=చూచిన కొలందియు, పుడమిక్ =
భూమియంగ, పాటిల్లి=జనించి, పైక్=ఊర్ధ్వ భాగములంగు, విప్పలు వి=విశాలములై, యవ
సంబు = గడ్డి (‘ఘాసో యవసమ్’ అమ.), అంచులక్ = కొనలయంగు, ఆడఁగాక్ = చలించు
చుండఁగా, నెగసెక్ = మింటి కెక్కిను.

సుడిగాడ్పులకు నేలనుండి ఘాళిచక్రములు లేచి పైని విరివెఱచెంది అంచులలో గడ్డి యంటు
కొని చలించుచుండఁగా మింటి కెగయుట యెట్లుండె ననఁగా, పెద్దబావులు జల మనెడి తమ
ధనమును సూర్యుని కిరణములు దావాగ్ని పొగ యనెడి చీకటిలో దోచుకొనిపోఁగా సూర్యుని
కడకు మొఱివెట్టుకొనుటకు పోవుచున్నవో యనునట్లు ఉండెను - రూపకానుప్రాణిలోత్పేక్ష.

నేనవిలో సూర్యకిరణములు జలాశయములలోని జలమును ఆవిరిగా మార్చి పీల్చుటయు
ఆయావిరి మింట మేఘమై జలమై వృష్టిరూపమున మరల జలాశయములంజేరుటయు ననుభవ
సిద్ధము. అవిషయము నీట ననుసంధించుకొనవలయును. ‘దవ’ - దావాగ్ని వ్యాప్తి నీరెండి పోవు
టకు కరము సహకార మొనర్చినదని భా. ‘తమంబు’ - దొంగతనమునకు నానాకారణములచేత
చీకటిరాత్రి అనుకూలకాలము. ‘ఎరగలి పొగయే’ అట్టి రాత్రిగా సూర్యకిరణము లనెడు దొంగ

లకు అనుకూలపడిన దనుట, పాగయ్య నీరు తగ్గుటకు కారణము గావున నట్లుచెప్పట. 'సంకేజ బాంధవు' - సూర్యుడు తామరలకు మిత్రుడు, తామరకు ఆబావులు నివాసము, అందలి జలము జీవనము; తన కీరణములుచేసిన యాచార్యముచేత తనమిత్రము లయినతామరలు నశించునని పరితపించి సూర్యుడు బావులమొఱి విన్నవెంటనే కీరణములవలననుండి ఆరసద్రవ్యమును వెండియు ఆబావులకు ఇప్పించు నని భా. అనిరు మరల వర్షమై కురియును గావునను 'ఆదిత్యాజ్ఞాయతే వృష్టిః, అనుటచేతను అట్లుచెప్పట. దొడ్డప్రభువు తన నౌకరులు తన ప్రజలలో నెవ్వరినేని కొల్లఁ బెట్టినయెడల ఆనౌకరులను దండించి వారిచేత ఆప్రజలకు హృతధనమును మరల నిప్పించునట్లు అని భా. 'కుయి వెంట్రక్' - వెంట్రక్ యనగా కార్య మనుటకు -

'కుటుంబ భారంబు సర్వంబు నాయంద సమర్పించి తాను నిర్భగులై యిట్టవిహారంబు

ల, నుండుదురు. ఏ నెల్ల వెంట్రక్ నప్రమత్త నై వర్తింతు.' భార. ఆర. 5 ఆ. శ. ర.

ఇటం గొందఱు 'వెంట్రక్' అనగా కార్యమని యర్థమెఱుంగక, యతిధింగమునం గానక 'కుయి వెంట్రక్' అని పాఠము కల్పించుకొని, 'కుయి వెంట్రక్' అనుదానిని పాఠాంతర మని వ్రాసి నాడు. 'ధట' లకేని 'ందట' లకేని యతిమైత్రి లేదు. 'ందట' లకు రెండును అనుస్వార సంబంధములగుటచే ఆసంబంధముచే సామ్యముకలిగి యతిమైత్రి కలుగును. అప్పకవి అనుస్వారసంబంధయతి నిట్లు వివరించినాడు. -

'ఆది పూర్ణయంతములై తట వర్గాక్ష. రములు తుదను గలుగు వ్రాలు దక్కఁ

బాసఁగు నొకటి కొకటి భువి నను స్వార సం. బంధయతులు నాఁ బ్రబంధములను.'

ఇందులకు అతఁడు ఉదాహరించిన మూఁడు ప్రయోగములలో ప్రకృత పద్యమొకటి, కడమ రెంటును అనుస్వార సంబంధము రెండు తావులనుం గలదు, కావున ఇందు నట్లేయని యూహింపఁ దగును. మఱియు, ప్రయోగములం చెందును ఒకటమాత్రము నిండుగున్నయన్న ట త వర్ణమైత్రి లేదు. కావున ఇతరు లన్నపాఠాంతరమే వాస్తవ పాఠము. 'వెళ్లు' - 'వెడలు' ధాతువే ఇట్లు ఇంచుక అర్థాంతరముం బొందినది; ఇట్లే 'వడలు' 'సళ్లు' అయినది. 'కూన్య' - రసమంతయు కొల్లఁ బోయె ననుట, కావున తప్పకపోయి మొఱివెట్టుకొనవలసి వచ్చినది. 'ఉరు' - అనుటచే దిగుడు బావులు సూచితములు, అవియే ఉక్త రజశ్చక్రములవలె క్రింద కొంచెము గాను పైని విరివిగాను ఉండును. వానియం దైన తామరలు నుండును; - కూపమాత్రములయందు అవియుండవు. 'వితా నంబు' - ఇచట శబ్దముచేతనే బహుత్వము కథితము. 'చక్రముల్' అను పదమున బహువచనము చేత నది కథితము. 'పుడమిక్' - బావులు నేల నుండునవిగాన నేలనుండి లేవవలయును. 'యవ సము' - ఇది పరాధూత చిహ్నము. పూరి గఱచికొని యేగుటచే శరణార్థిత సూచితము. 'అంచు లక్' - నోళ్లయందు. 'వాత్యా+అలిక్' - వాతావామ్ సమూహో వాత్యా - 'పాశాదిభ్యోయ.' 'తస్యసమూహః'. వాతసమూహ విశేషమగుటచే సుడిగాలియు వాత్య యనఁబడును. 'వాత్యా వాతస్య మణ్డలీ' హలాయుధుడు.

'వాత్యా సంకేగ విష్యగ్విరత వలయిత స్థితఘామ్యా ప్రకాశం

ప్రారమ్భేఽపి త్రియామా తరుణయతి నిజం నీలిమానం వనేషు.'

మాలతీ.

'వాత్యానాం మణ్డలాకార వాయూనామ్' అని త్రిపురారి వ్యాఖ్య.

'ఉత్కులస్థల నలిసిననా దముస్తా. దుద్ధూతః సరసిజ సంభవః పరాగః

వాత్యాభిర్వియతి వివర్తితః సమస్తా. దా ధత్తే కనక మయాతపత్రలక్ష్మీమ్. భారవి.

‘వివర్తితః’ పరిష్కృతీకృతః’ మల్లి. వ్యా. రజ శ్చక్రప్రసమచేత బావులలో ఇంచుకేనియు తడిలేక ధూళి రేగుచున్నదనియు భా.

చ. పడమర వెట్టునయ్యుడుకు ప్రాశన మొల్లక కూటిపేద లై
బడలిక నూడు నచ్చిలువ ప్రగములక్ రవియాజ్ఞ మాటికిఁ
ముడియిడఁ బిచ్చుగుంటు రథము నిలుప న్భయనంబు సాగమిక్
జడను వహించె నాఁగ దివసంబులు దీర్ఘము లయ్యె నత్తటిక్. 19

(అయ్యెడఁ - పా.) అత్తటిక్ = ఆగ్రీష్టకాలమందు, పడమర వెట్టు నయ్యుడుకు ప్రాశనము = పడమటిదిబ్బకు వెట్టుచున్న యావేడి యన్నమును [పడమటినుండి వీచుచున్న వేడిగాలి ననుట; గాలి పాములకు ఆహారము, నూర్య రథముయొక్క ప్రగములు పాములు; ‘ఉరగః పన్నగో భోగీ జహ్నగః పవనాశనః’ అను. ‘ఉరగీ శశవే బుభుక్షవే త్వ దిశ తూర్కృతి మాననా నిలేన’ ధవ.

‘రథ స్తైకం చక్రం భుజగయమితాః సప్త తురగా
నిరాలమ్బా మార్గ శ్చరణవికలాః సారథి రపి
రవి ర్వాత్యే వాస్తం ప్రతిదిన మపారస్య నభః
క్రియాసిద్ధిః సత్త్యే భవతి మహతాం నోపకరణే.’

భో. ప్ర.]

ఒల్లక = అంగీకరింపక (నోరు కాలం గావున తినలేక), కూటిపేదలై, బడలికఁ = సామసిల్లుట చేత, ఊడు నచ్చిలువ ప్రగములక్ = వీడిపోవుచున్న యా పాపత్రాళ్లను, రవియాజ్ఞఁ = నూర్యుని పంపున, పిచ్చుగుంటు = అనూరుడు (‘నూర్యమాలోఽరుణోనూరుః’ అను.), ముడియిడఁ = ముడులు వేయుటకు, రథముక్ = నూర్యరథమును, మాటికిఁ = పలుమాలు, నిలుపక్ = ఆపుటచేత, పయనంబు, సాగమిక్ = జరగనందున, జడను వహించె నాఁగఁ = ఆలస్యమును పొందినవో యనునట్లుగా, దివసంబులు = పగళ్లు (‘ఘస్రో దినా వాసీ’ అను.), దీర్ఘములు అయ్యెక్ = నిడుద లాయెను (వేసవిలో రాత్రులకు పొడవు తగ్గును, పగళ్లు మెచ్చును), - హేతులేప్రకారము.

నూర్యుని తేరి ప్రగములైన పాములు పడమటినుండి వచ్చుచున్న వేడిగాలి తినలేక ఉపవసించి సామసిల్లి పట్టుదప్పి పోవుచుండఁగా నూర్యుని యాజ్ఞ చేత అనూరుడు ఆ పాప ప్రగములను ముడులువైచుటకు మాటిమాటికిని రథమును నిలుపుచుండినందున ఉదయాద్రినుండి ఆస్తాద్రికిం బోవు మింటి పయనము నడుమ నడుమ ఎడపడుచుండినందుననో యనునట్లు పగళ్లుదీర్ఘములైనవి.

‘పడమర వెట్టు’ - ‘పడమర వెట్టక్’ పా. ‘ఉడుకు ప్రాశనము’ - ఇట్ల ‘ఉడుకు’ తద్రాధిక విశేషణము; ‘ఉడు కెక్కినది’ ఇత్యాది వాక్యములందుంబోలె నానువాచకపక్షమున ‘ఉడుకుఁ బ్రాశనము’ అనవలయును. ‘కూడు తింటిని’ ‘కూడు పెట్టివారు’ ఇత్యాది వ్యవహారము గ్రామ్యంబయినను ‘కూటిపేద’ ఇత్యాదులు శిష్టవ్యవహారముచే ఆగ్రామ్యంబులు; ‘కూడుతింటి’ నిత్యాదులు రూపకములందు నీచపాత్రవ్యవహారమున నుచితములే. ‘ఉడు’ - దేహము సామసిల్లుట చేత నొకటి నొకటి పట్టువిడిచవసుట. ‘రవియాజ్ఞ’ - అదిలేక రథ మాపుటకు ఆస్యతం త్రత. రవిక కాలనియమ మనతిక్రమణీయము. “యతోఽస్మి పద్దనయనే సమయో మ మైషః” - రత్నా.

‘మాటికి’ అనుటచే పడమటిగాలిబాధ పడమటికి పోయినకొలదిం గలుగుచునే యున్న దని భా. సూర్యుడు దినకరుడు గాన అనగా సూర్యుడగపడుచున్నంతకాలము ఆయాచోట్ల దినము గాన, ఎక్కువనేపు పయనించుటచే దినము ఎక్కువకాలముం బొందె నని భా.

క. తరణిఖరకీరణశిఖ జగ | మెరియింపంగఁ బొడమి గాలి నెగసిన భస్మితో

త్రుర మనఁగ శాల్పలీతరు | పరిణతఫలతూలమర్కపథమున నెరసె. 50

త...ఖ - తరణి = సూర్యునియొక్క (‘ద్యుమణి స్తరణి ర్నిత్రమ్’ అను.) - ఖర = తీక్ష్ణమైన (‘తిగ్ధం తీక్ష్ణం ఖరమ్’ అను.) - కీరణ = వెలుగు లనెడి - శిఖ = నిప్పు (‘శిఖినా వహ్ని బర్హిణా’ అను.), జగము = లోకమును, ఎరియింపంగఁ = కాలపాఠము, పొడమి = ఉత్పన్నమై, గాలిఁ = గాలిచేత, ఎగసిన - బ...ము - భస్మిత = బూడిదయొక్క (నిగుణయొక్క) - ఉత్పరము = సమాహము, అనంగఁ = అనునట్లుగా, కా...ము - శాల్పలీ = బూరుగు - తరు = చెట్లయొక్క - పరిణత = పండిన - ఫల = కాయలయొక్క - తూలము = దూది, అర్కపథమునఁ = సూర్యమార్గమున (‘అకాశమున ననుట - ‘అర్కః స్ఫటిక సూర్యయోః’ అను.) నెరసెఁ = వ్యాపించెను. (‘పథమున కెగసెఁ’ - పా.)

సూర్యకీరణము లనెడి నిప్పుచే లోకమెల్ల మండి దాని నిగుణు గాలి కెగసినదో యను నట్లుగా పండి పగిలిన బూరుగుకాయల దూది అకాశమంతట వ్యాపించెను. - రూపకాను ప్రాణితవస్తూత్పేక్ష.

‘అర్కపథమున నెరసెఁ’—అకాశ మంతటను వ్యాపించినందున జగమెరియింపంగఁ పడనుట. అర్క పథమునుండి చూచిన జగము కనబడుటలేదు తూలమే కనఁడుచున్న దని భా. ‘పరిణత’ - బూరుగుకాయ పక్వముకాకున్న పగులదు. బూరుగు దూది కడుం దేలిక యగుటచే చిరము మింటనే యెగయుచుండి యెట్టుకేలవ నేలవ దిగును, కావున మింటనే నెరసె ననుట.

చ. భరితనిజాంబుబింతవిభాకరబింబవిజృంభితప్రభాం

కురముల నధ్వనీనకృతకూపకపంక్తులు వొల్చె నభిరా

ద్వీరహభరంబున న్బొడమువెచ్చకు శాంతి యొనర్ప వాహినీ

తరుణులు మేన దట్టముగఁ దాల్చినముత్రేపుఁజెరులో యనె. 51

అ...లు. - అధ్వనీన = బాటపారులచేత (‘అధ్వనీనోఽధ్వగోఽధ్వన్యః పాణః పథిక ఇత్యపి’ అను.) - కృత = చేయబడిన - కూపక = చెలమలయొక్క (‘కూపకాస్త్ర విదారకాః’ అను.) - పంక్తులు = వరుసలు, భ...లఁ - భరిత = నిండిన (బింబమునకు విశేషణము.) నిజ = తమదైన - అంబు = నీటియందు - బింబిత = ప్రతిబింబించిన - విభాకరబింబ = సూర్యమండలముయొక్క (‘భాస్కరా హస్కరబ్రధ్న ప్రభాకర విభాకరాః’ - ‘బిమ్బాఽస్త్రీమణ్డలం త్రిపు’ అను.) - విజృంభిత = వ్యాపించిన - ప్రభా అంధరములఁ = దీప్తులయొక్క మొలకలచేత, (ఎల్లు శోభిల్లె ననగా), వాహినీ తరుణులు = నదీయువకులు (‘వాహినీ స్వాత్తర జ్జిణ్యాం సేనా సైన్యప్రభేదయోః’ మేది., ‘తరుణీ యువతిః సమే’ అను.) అభి...నఁ - అభిరాట్ = తమ వల్లభుఁ డయినసముద్రునితోడి - విరహ = వియోగముయొక్క - భరంబునఁ = అతి శయముచేత (‘అ భాతిశయో భరః’ అను.), పొడము వెచ్చుటఁ = జనించుచున్న తాపమునకు,

‘వివర్తితః’ పరిమృణ్ణీకృతః’ మల్లి. వ్యా. రజ శ్చక్రోపమచేత బావులలో ఇంచుకేనియ తదితేక ధూళి కేగుచున్నదనియు భా.

చ. పడమర వెట్టునయ్యుడుకు ప్రాశన మొల్లక కూటిపేదలై
బడలిక నూడు నచ్చిలువ ప్రగ్గములక రవియాజ్ఞ మాటికిక
ముడియిడఁ బిచ్చుగుంటు రథము నిలుప న్భయనంబు సాగమి
జడను వహించె నాఁగ దివసంబులు దీర్ఘము లయ్యె నత్తటిక. 19

(అయ్యెడక - పా), అత్తటిక = ఆగ్రీష్టకాలమందు, పడమర వెట్టు నయ్యుడుకు ప్రాశ నము = పడమటిదిక్కు వెట్టుచున్న యావేడి యన్నమును [పడమటినుండి వీచుచున్న వేడి గాలి ననుట; గాలి పాములకు ఆహారము, సూర్య రథముయొక్క ప్రగ్గములు పాములు; ‘ఉరగః పన్నగో భోగీ జిహ్వగః పవనాశనః’ అమ. ‘ఉరగీ శిశవే బుభుక్షవే త్వ దిశ త్కూర్కృతౌ మాననా నిలేన’ భివ.

‘రథ స్త్రోకం చక్రం భుజగయమితః సప్త తురగా

నిరాలమ్బా మార్గ శ్చరణవికలః సారథి రపి

రవి ర్భ్రాత్యే వాస్తం ప్రతిదిన మపారస్య నభః

క్రియాసిద్ధిః సత్త్వే భవతి మహతాం నోపకరణే.’

భో. ప్ర.],

ఒల్లక = అంగీకరింపక (నోరు కాలుం గావున తినలేక), కూటిపేదలై, బడలిక = సామసిల్లుట చేత, ఉడు నచ్చిలువ ప్రగ్గములక = వీడిపోవుచున్న యా పాపత్రాళ్లను, రవియాజ్ఞ = సూర్యుని పంపున, పిచ్చుగుంటు = అనూరుడు (‘సూర్యసూతోఽరుణోనూరుః’ అమ.), ముడి యిడక = ముడులు వేయుటకు, రథము = సూర్యరథమును, మాటికిక = పలుమాలు, నిలుపక = ఆపుటచేత, పయనంబు, సాగమి = జరగనందున, జడను వహించె నాఁగ = ఆలస్యమును పొందినవో యనునట్లుగా, దివసంబులు = పగళ్లు (‘ఘస్తో దినా వాసీ’ అమ.), దీర్ఘములు అయ్యెక = నిడుద లాయెను (వేసవిలో రాత్రులకు పొడవు తగ్గును, పగళ్లకు పెంచును), - హేతుత్వేత్వాలంకారము.

సూర్యుని తేరి ప్రగ్గములైన పాములు పడమటినుండి వచ్చుచున్న వేడిగాలి తినలేక ఉపవ సించి సామసిల్లి పట్టదప్పి పోవుచుండఁగా సూర్యుని యాజ్ఞ చేత అనూరుడు ఆ పాప ప్రగ్గములను ముడులువైచుటకు మాటిమాటికిని రథమును నిలుపుచుండినందున ఉదయాద్రినుండి ఆస్తాద్రికిం జోవు మింటి పయనము నడుమ నడుమ ఎడపడుచుండినందునో యనునట్లు పగళ్లుదీర్ఘములైనవి.

‘పడమర వెట్టు’ - ‘పడమర వెట్టక’ పా. ‘ఉడుకు ప్రాశనము’ - ఇట ‘ఉడుకు’ రథస్థాన రక విశేషము; ‘ఉడు కెక్కినది’ ఇత్యాది వాక్యములందుంబోలె నానువాచకపక్షమున ‘ఉడుకు బ్రాశనము’ అనవలయును. ‘కూడు తింటిని’ ‘కూడు పెట్టివారు’ ఇత్యాది వ్యవహారము గ్రామ్యంబునను ‘కూటిపేద’ ఇత్యాదులు శిష్టవ్యవహారముచే ఆ గ్రామ్యంబులు; ‘కూడుతింటి’ ని త్యాదులు రూపకములందు నీచపాత్రవ్యవహారమున సుచితములే. ‘ఉడు’-దేహము సామసిల్లుట చేత నొకటి నొకటి పట్టుదీసినవనుట. ‘రవియాజ్ఞ’ - ఆదిత్య రథ మాఁపుటకు ఆస్యతంత్రత. రవిక కాలనియము మనలికమణియు, “యాతోఽస్తి పద్ధతయసే గురుయో మ మైచః” - రత్నా.

‘మాటికి’ అనుటచే పదవ్యతిరేకాధిపతి పదమటికి పోయినకొలదిని గలుగుచునే యున్న దని భా. నూర్వ్యం దినకరుడు గాన అనగా నూర్వ్యం దగపడుచున్నంతకాలము ఆయాచోట్ల దినము గాన, ఎక్కువసేపు పయనించుటచే దినము ఎక్కువకాలముం బొందె నని భా.

క. తరణిఖరకిరణిఖి జగ | మెరియింపగఁ బొడమి గాలి నెగసిన భస్మితో

తృత మనగ శాల్వలీతరు | పరిణతఫలతూలమర్కపథమున నెరసెన్. 50

త...ఖి - తరణి = నూర్వ్యనియొక్క (‘ద్యుమణి స్రరణి ర్నిత్రమ్’ అను.) - ఖర = తీక్ష్ణమైన (‘తిగ్గం తీక్ష్ణం ఖరమ్’ అను.) - కిరణి = వెలుగు లనెడి - కిఖి = నిప్పు (‘కిఖిసౌ వహ్ని బర్హిణి’ అను.), జగము = లోకమును, ఎరియింపగఁ = కాల్యం గా, పొడమి = ఉత్పన్నమై, గాలిన్ = గాలిచేత, ఎగసిన - భ...ము - భస్మిత = బూడిదయొక్క (నిగుణయొక్క) - ఉత్కరము = సమాహము, అనగఁ = అనునట్లుగా, కా...ము - శాల్వలీ = బూరుగు - తరు = చెట్లయొక్క - పరిణత = పండిన - ఫల = కాయలయొక్క - తూలము = దూది, అర్కపథమున = నూర్వ్యమార్గమున (‘ఆకాశమున ననుట - ‘అర్కః స్ఫటిక నూర్వ్యయోః’ అను.) నెరసెన్ = వ్యాపించెను. (‘పథమున కెగ సెన్’ - పా.)

నూర్వ్యకిరణము లనెడి నిప్పుచే లోకమెల్ల మండి దాని నిగుణు గాలి కెగసినదో యను నట్లుగా పండి పగిలిన బూరుగుకాయల దూది ఆకాశమంతట వ్యాపించెను. - రూపకాను ప్రాణితవస్తాత్ప్రేక్ష.

‘అర్కపథమున నెరసెన్’—ఆకాశ మంతటను వ్యాపించినందున జగ మెరియింపగఁ అడనుట. అర్క పథమునుండి చూచిన జగము కనబడుటలేదు తూలమే కనఁడుచున్న దని భా. ‘పరిణత’ - బూరుగుకాయ పక్వముకాకున్న పగులదు. బూరుగు దూది కడుం దేలిక యగుటచే చిరము మింటనే యెగయుచుండి యెట్టకేలట నేలట దిగును, కావున మింటనే నెరసె ననుట.

చ. భరితనిజాంబుబింబితవిభాకరబింబవిజృంభితప్రభాం

కురముల నధ్వనీనకృతకూపకపంక్తులు వొల్చె నభిరా

ద్విరహభరంబున నొప్పడమువెచ్చకు శాంతి యొనర్ప వాహినీ

తరుణులు మేన దట్టముగఁ దాల్చినముతైపుఁబెరులో యనన్. 51

అ...లు. - అధ్వనీన = బాటసారులచేత (‘అధ్వనీనోఽధ్వగోఽధ్వన్యః పాణః పథిక ఇత్యపి’ అను.) - కృత = చేయబడిన - కూపక = చెలమలయొక్క (‘కూపకాస్తు విదారకాః’ అను.) - పంక్తులు = వరుగులు, భ...లన్ - భరిత = నిండిన (బింబమునకు విశేషణము.) నిజ = తమదైన - అంబు = నీటియందు - బింబిత = ప్రతిబింబించిన - విభాకరబింబ = నూర్వ్యమం డలముయొక్క (‘భాస్కరా హస్కరబ్రధ్న ప్రభాకర విభాకరాః’ - ‘బిమ్బాఽస్త్రీమణ్డాలం త్రిపు’ అను.) - విజృంభిత = వ్యాపించిన - ప్రభా అంకురములన్ = దీప్తులయొక్క మొలకలచేత, (ఎట్లు శోభిల్లె ననగా), వాహినీ తరుణులు = నదీయంతలు (‘వాహినీ స్యాత్తర జ్గిత్యాం సేనా సైన్యప్రభేదయోః’ మేది., ‘తరుణీ యువతిః సమే’ అను.) అభి...నన్ - అభిరాట్ = తమ వల్లభుఁ డయినసముద్రునితోడి - విరహ = వియోగముయొక్క - భరంబునన్ = అతి శయముచేత (‘అ థాతిశయో భరః’ అను.), పొడము వెచ్చుట = జనించుచున్న రాపమునకు,

కాంతి ఒనర్పక = శమనము చేసికొనుటకై, మేనక = తమ దేహమందు, దట్టముగక, తాల్చిన (=ధరించిన); ముత్తెపు - పేరులో యనక, పాల్చెక = శోభిల్లెను.

ఏళ్లలో బాటసారులు శ్రవ్యుకొన్న చెలమలు అందలి నూర్యబింబ ప్రతిబింబములచేత దేదీప్యమానములై యెట్లు పాలించిన వనఁగా, ఆయెట్లు తమకు తమ పతియైన సముద్రునితో, గలిగిన వియోగాతిశయమువలని తాపమును చల్లార్చుకొనుటకై దట్టముగా ధరించిన ముత్తెసగములాయనునట్లు పాలించినవి. - వస్త్రాత్మేక్ష.

‘ధరిత’ - దీనిని బింబములకు విశేషణముగాఁ గొనుటవలన ప్రతిబింబము చెలమకు నిండి యున్నదనుట. అప్పటికప్పుడు అధ్వగులు లోడుకొన్న వగుటచేత చెలమలు చిన్నవి, అందలి నీరంతయు నూర్యప్రతిబింబముచేత ఆక్రాంతమై ప్రతిబింబముమాత్రమే ఆగవడుచున్నది. దాని చుట్టు మన్నేగాని నీరులేదు - అని భా. అందువలన ఏఱును ఏఱు ధరించిన ముత్తె (సర) ములును గనఁబడునే గాని ముత్తెముల చుట్టును అప్రసక్తమయిన జలము కనఁబడదు. ఆందువలన వానికి నూర్యప్రతిబింబము లగుటచేత గుండ్రఁదనము సిద్ధముగాన అణిముత్తెములసామ్యమును, విజృంభిత ప్రభాంకురములం జెప్పటచే (భావ మేమన-) రత్నాకరుని భార్య లయిన నదులకు లేని యుత్తమ రత్నములు మ తెవ్వరికి నుండవు కావున, మిక్కిలి శ్రేష్ఠమయిన పాణి సుపాణి ముత్తెముల సామ్యమును, లభించుచున్నవి. ‘పంక్తులు’ అనుటచే పెక్కుపేరులు సూచితములు, పెక్కులుగా ధరించుట త్వరగాను దేహమంతటను తాపము శమించుటకు. ‘విరహ’ - ఏళ్లకు సముద్రునితో విరహము, ఈముతువులో ఏటిప్రవాహము సముద్రమువలకుం బోక నడుమనే అంతరించుట; అట్టి చిన్నయేళ్లయందే చెలమల ప్రసక్తి. ‘తరుణులు’ గాననే విరహాధరము. ‘దట్టముగా’ - పేటలనే కము లనుట, అనే ఆ ‘పంక్తులు.’

మ. అతివృష్టి న్తును వార్ధిఁ గూర్చునెడకాఁ డౌటం దమిం గూర్చున

న్మతి లంచంబుగ హేమటంకములు మింటం బొల్చుకర్జనృదే

వత కీ నెత్తినకే లనాఁ బొలిచె నిర్వారి స్రవంతి న్భయ

శ్చ్యుతి నమ్రచ్చదదృశ్యకర్ణికములై యున్నా శనాళికముల్. ౨2

మను=పూర్వము (వర్తమానులలో ననుట), (స్రవంతిని), అతివృష్టి=అధికవర్షములచేత, వార్ధి= సముద్రుని, కూర్చునెడకాఁడు=చేర్చునట్టి కంటెనకాఁడు, డౌటం=ఆగుటంబట్టి, తమి= కామాలికము గల దైనందున, కూర్చు ననుమతి= ఇప్పుడును తన్ను సముద్రునితో కూర్చును అనెడి యూహచేత, లంచంబుగక=ఉల్కించముగా, హేమటంకములు=బంగారపు నాణెములను, మింటం = ఆకాశమందు, పొల్చు = ఉండెడి, పర్జనృదేవతక = మేఘదేవునికి, (‘పర్జనృరసదబ్దేనా’), ‘బృహద్రకా దైవతాని పుంసీవా దేవతా స్త్రియామ్’ అమ.), ఈ= ఇచ్చుటకై, ఎత్తిన, కేలు అనాక = చేతులో యనునట్లు, నిర్వారి స్రవంతి = నీళ్లులేని యేటి యందు (‘అపః స్త్రీధూమ్ని వా ర్వారి’. ‘స్రవస్తీనిమ్నగాపగా’, అమ.), ఉన్నా శనాళికముల్ - ఉత్ = ఉద్గత = పైకి నిగిడిన - నాళ = కుండ్లు కల వైన (‘నాళా నాళమ్’ అమ.) - నాళికముల్ = కమలములు (‘నాళికం త్వజ్జీ క్తీ బం శరే పుమాక’ నానా.), ప...తిక - పయః=నీటియొక్క - చ్యుతిక = జాతీపోయి నందున, నమ్ర...లు - నమ్ర=వాలిపోయిన - ఛద=తేరుకుకలవై - (అందు

చేతనే) - దృశ్య = పైకింగనబడెడి - కర్ణకములు = దుద్దుకలవి ('కర్ణకా కర్ణభూషణే, కరిహస్తా జ్ఞానో పద్మబీజకోశ్యామ్' అను.), వి, పాలిచేత్ = శోభించినవి.

పూర్వము అతివృష్టిచేత తమ సమరూపితోఁ గూర్చిన కంటెనగాఁ డయినమేఘుఁడు ఇప్పుడును లంచ మిచ్చిన మరల నల్లై కూర్చు నని తమిచే నూహించి, యేళ్లు మింట నున్నయాతని కిచ్చుటకై బంగారు నాణెముల నరచేతం బెట్టుకొని చాచుచున్న బాహువులో యన, నీరులేని యేళ్లలో నీ రెడలినందున వెనుకకు జేకులు వారిపోఁగా దుద్దు లగపడుచున్న తామరసములు గాన్పించుచుండెను. - వస్త్రాత్ప్రేక్ష.

అతిగతమైన అనఁగా అధికమైన వృష్టిగలవాడైన వారిని అని యోజించిన, 'స్రవంతులు' వృషస్యంతు లని భావ మేర్పడుచున్నది, 'అతి' - అతివృష్టిచేతం గలుగు రథసాత్కృట సంయోగము వృష్టిమాత్రమునకుం గలుగను. కావున కరముబాగయైన కంటెనగాఁ డనుట. 'తమి' అప్పుడు కాలముగాన కూర్చినాఁడు, ఇప్పుడు కాలము గాదు, ఎట్లు కూర్చును? అని యూహించుటయు, కూర్చు ననియే యూహించుటయు, 'తమి' చేత. 'లంచము' - సం. లఙ్ఘ్య. కలు - విత్తైకవచనాంతము, కావున నాళికము లనుబహుత్వమునకు సరిగా చేతులు అని బహుత్వము గల యర్థము. రూపమున ఏకత్వము. అర్థము యథాయోగము అనుట 'పయచ్చ్యుతి' - నాళము లోని నీరు, జేకులయందలి నీరు, సమస్తము క్రిందికి జాతి పోయినందున, 'నస్త్రచ్చద' - జేకులు వెనుకకు వ్రాలిపోఁగా, తామర, వ్రేళ్లు చాచిన యరచేతివలె నున్నది. 'వ్రేళ్లు చాచుట' - చేత నున్నలంచము పర్జన్యనికి కంటి కగపడి యాతని చిత్తము నావర్జించుటకు. అందులకే లంచముగా ఎక్కువ విలువగలదైన ('హేమ') బంగారము ఈబడినది. 'ఉన్నాళ' - చాచిన బాహువువలె నుండుటకు, 'నాళికము' - హస్తము; 'కర్ణకము' - అరచేయి; - అందలి బీజములు హేమటంకములు.

సీ. నులివాడునాచువల్లుల గొం తొగర్చి లేఁ
బొల వల్లు గాలి వే పోక నెఱింగి,
కడకు వెళ్లంగ నొక్కకడనుండి త్రొక్కుచు
నులుచలఁ బిలుతగుల్లల నమలుచు,
నెండ్రి కా లిఱికిన నెగసి యొక్కించుక
తొలంగి శిత్రోటి దూఱి తినుచుఁ,
దడి యింకునిలఁ జేమమఱివోని తప్పిగుం
పులను బీలుగుల నెండలు గడపుచుఁ,

తే. దినరుబకపంక్తులకు జానుదప్పు మయ్యెఁ
జెరువుగమి; యుడుము లన రేల్లిరిగెఁ గుక్క
వనికి బావులఁ బడుటకుఁ బసులయెరువు
తెలులకు మొసల్లె; మలుఁగుమీ నొట్టియఁ దూతె

53

1. ను...లక్ - నులి = ఇంచుక - వాడు = వాడిన - నాచువల్లులక్ = నాచుతీగల చేత (అనఁగా వానిం దినుటచేత), గొంతు, ఒగర్చి = ఒగరుగలదై, లేఁ బొల = లేత చేప

పాలకును, వల్పుగారికా = వలచుచున్న గాలిచేత - (లేత పాలకుల గంధముగల గాలిచేత) - వేవడిగా, పోక = చనక, నెఱిగి = ఒదిగి (అవాసనచే అట లేతమీను అను మంచిమేత యున్న దని యెఱిగి అది వెలువడునప్పుడు దానిం దినుటకు సంకుచితదేహ మై కనుపెట్టుకొని యుండి - అని యర్థము.);

‘సులి’ - మిక్కిలి వాడిన ఆ యొగరుండదు, ఏరుచియు నుండదు; ‘నాచువల్పులకా’ అని పా. వల్పులనంగా బొబ్బర లని తద్వ్యాఖ్య, బొబ్బరయనంగా పైబెరడు. ఇట్లు పఠించిన పూర్వముద్రకులు ‘వల్లు’ లనుట ప్రామాదిక మని ‘వల్పు’లఁ బెట్టికొని ‘ఒలుపు’ శబ్దమునకు ‘వలుపు’ రూపమును ‘ఒడ్డ’ కు ‘వడ్డ’ నుం బోలె గ్రహించియుండ నోపుదురు. ‘ఒలుపు’ = ఒలువఁబడు నది = తాట = బొబ్బర. ఒత్తమునకు వత్తము. ఒకఁడునకు వకఁడు అను తీరున గ్రామ్యము. ఈ ‘వే’ శబ్దము అవ్యయము, కళ్.-ఒగర్చుటచే అది మంచి తిండిగాదు, గావున అవలికిపోఁ గనుకం పఁగా, ఈ పాలవల్పుచేత అట నే మంచి తిండియైనచేప దొరకు నని నిలిచిన వనుట. - ‘పాల వల్పుగారికిఁ బోక మగిడి’ అని యొక పా.-‘పోక నెఱిగి’ యని శబ్దరత్నాకర ధృతపారము; - ‘నెఱుఁగుట’ అనఁగా ఒడుఁగుట; ఇది ఎరియు (=మండు) కలె వ్యవహార ప్రసిద్ధమైన యజ్ఞవల్క్య ధాతువు. జ్ఞానార్థక మయిన యెఱుఁగు ధాతు వనుకొని, వేగుఁబోక (= వేగుతఱి) యని ‘వేపోక’ ను మార్చుకొని యీపాఠమును కల్పించికొని రని తోచుచున్నది.

2. కడకుకా వెళ్లఁగా = తుదవఱకును, ఒక్కొక్కడనుండి = ఒకచోటనుండి, త్రొక్కుచుకా = ఏవేని బురదలోఁ ఆఱఁగియున్నవో యని త్రొక్కిచూచుచు, ఉలుచులకా = ఆపేరి చిన్నమీలను, చిలుతగుల్లలకా = చిన్న నత్తగుల్లలను, నమలుచుకా; - ‘ఉలుచ = మిక్కిలి చాపల్యముగల మత్స్యము’ అని శబ్దరత్నాకరము.

3. ఎండ్ర = ఎండ్రకాయ, కాలు ఇఱికినకా = కాలిని పట్టుకొన్నయెడల, ఎగసి, ఒక్కించుకా తొలఁగి = కొంచెముగానే అవలికిఁ జని, శిరత్రోటికా = వాడిముక్కుతో (‘దుర్బలే నిశితేస్యాతాం శిర శాతా విమూత్రిషు’ రథగుఁడు. - ‘చఞ్చ స్త్రోటి రుభే స్త్రియా’ అను.), దూఁటి = పొడిచి, తినుచుకా; - ‘ఇఱికినకా’ - ఇలువధాతువు అకర్తకంబును సకర్తకంబును; ఎగయుట ‘యేలయన’ ఎగయకున్న ఎండ్ర తనముంగాళ్లతో కాలిని కత్తిరించి వైచును; ‘ఒక్కించుకా’ ఏలయన ఎండ్ర తప్పించుకొని పో కుండుటకు;

4. తడియింకునిలకా = తేమ యిగిరిపోయిన ప్రదేశమందు, చేమమడివోని = చేమ కాండల పాలమువంటివైన - తమ్మిగుంపులకా = తామరగుబురులందును, (ఉపమాలంకారము), జీలుగులకా = జీలుగుచెట్లయందును, ఎండలు = ఎండవేళలను, కడపుచుకా; నీ రిగిరినచేమ మడి వివక్షితము, అద్భుతమైన యాపమానము. తడి లేదు, ఆకులు పసరువన్నె గలిగి వికాలములై తామరాకువలెనే ఉండును, వానికాండలు నీరులేనిచోటి తామరతూండ్లవలె నిగిడియుండును. తామరవలెనే చేమయు వండదుగా నుండును; అందు ఆకులు ఎండను గుఱారములవలె నివారిం చును; ‘జీలుగులు’ - అనూపజములు, నీటికడ నుండును, కావున సమీపగతములు.

తనరు ఒకపంక్తులకుకా = ఇట్లు వర్తించు కొంగ బారులకు, చెరువుగమి = తటాక సమాహము, జానుదఘ్నుము = మోఁకాలిబంటి - ఆయ్యోకా (నీళ్లు ఇగిరిపోయిన వనుట); మొసళ్లు = మకరములు, ఉడుము లనకా = ఉడుములో యనునట్లు (ఉడుము మొసలి యాకృతి

గానే యుండును, - ఇది స్థలచరముగావునను, అవి జలచరము లయ్యెను స్థలమందు సంచరించుచుండుటచేతను, - ఉత్ప్రేక్ష.,) కేలు=రాత్రులందు, కక్కువసికీ=కక్కుల యుత్సాహమునకును (ఆమొసళ్లం బట్టుటకు కక్కు లుత్సహించు ననుట), బావులఁ బడుటకు (కొన్ని మొసళ్లు స్థలచరములు గానందున ప్రమాదవశంబున బావులలోఁ బడును, కొన్ని మొసళ్లు కక్కులం దప్పించుకొనుటకై బావులలోఁ బడును, అనుట), పసులయెరువు టెజలకు = పసులయెరువు నందలి మేతలకును (మొసళ్లు ఎరువులలోని పురుగులు లోనగు మేతకై ఇన్నిగండముల కోర్చి జలాశయములనుండి వెలుపడి సంచరించు ననుట), తిరిగె = సంచరించెను, మలుగుమీను = పాపచేపలు (పామువలె నిడుడుగా నుండునవి), బొటియ = (పాములవలెనే) బొక్కలలోఁ దూతినవి. - 'చెరువు' - ఇందు లఘురేఖంబును గలగు. చా. శ. ర్. - స్వభావోక్తి.

ఉ. మీ టగుమీలనెల్ల మును మ్రొగి క్రమంబున నానె, నెండవె

స్థితిక వెంటఁ దోచుతోగ వేరుబడి న్నొడుపై చెలంగఁగాఁ

ద్రోటికఁ గర్దమద్రవముతో నెనయించిన బొమ్మదాయ డా

త్కూటకులంపులేజెన బకోటకులం బజలహదంబులక.

54

బకోటకులంబు = వాల్కొంగల ('బకోటస్తు మహాబక') సమాహము, ఆజలహదంబులక = నీళ్లులేని మడుగులలో ('జలాశయో జలాధార స్తత్రాగాధ జలేప్రదాః' అను.), మను = ముందుగా, మీటు అగు మీలక ఎల్లక = పెద్ద వగు చేపల నన్నింటిని, మ్రొగి = భక్తించి, క్రమంబునక = ఆవరుసగా చివరను, ఎండ పెకబీటిక వెంటక = ఎండచేత నేర్పడిన పెద్ద పగులులో, తోచుతోగ వేరుబడిక = అగపడుచున్న కలువవేరు వెంబడి, కొడుపు వి = కోపుగా, చెలంగఁగాక = ఒప్పుచుండఁగా, కర్దమ ద్రవముతోక = బురద తడితో ('నివద్వ రస్తు జమ్బూః పక్షోఽస్త్రీ శాదకర్దమా' అను.) - ఎనయించిన = కలిపిన - బో... జెనక - బొమ్మదాయ = చిన్న చేపలయ్య ('బొమ్మదాయః సూక్ష్మమతోన్యై డాత్కూట స్తిక్రమత్స్యకః' - విశ్వ.) - డాత్కూట = చేదుచేపలయ్య - కులంపు = సమాహమయొక్క - లేజెనక = లేత గుడ్డసమాహమును, ద్రోటిక = ముక్కుతో ('చల్పిస్త్రోటి రుధేస్త్రీయా' అను.), ఆనక = త్రావెను. - 'క్రమంబున నెనయెండ', 'కర్దమద్రవముతోనె నశించిన', 'డాత్కూట కులంబులం దినె' పా. - ఎండచేత దినదినమునకు హెచ్చుచుండిన పెద్ద పగులులో బొమ్మదాయ డాత్కూటముల సమాహమునే తినెను అని యర్థము.

నీళ్లులేని మడుగులలో పెద్దకొంగలు ముందుగా మంచుమంచి చేపల నన్నింటిని తిన్నవి, ఈలోపల బురద ఎండుటలో తడి ఎంత క్రిందికిబోయిన బొమ్మదాయలును చేదుచేపలును అంత క్రిందికి పోయి ఒదుగుచుండినవి, తడి సున్న యగు నప్పటికి ఆవియు రూపణినవి; వాని గుడ్డ సమాహము ఎండ బీటికలో కలువ వేరువెంబడిని ఒక కోపువలె నుండఁగా, ఆకొంగలు ఆగుడ్డ సమాహమును, ముక్కుతో లాగి నోట చప్పరించి తడియద్రవమును పీల్చి దొడంగి నవి. - పా. ఈలోపల బురద యెండినకొలఁది మడుగులో ఎండకు బీటికలు పడుచుండినవి; బొమ్మదాయయు ('బొమ్మదాయ = నేల నడఁగియుండు చేప' శబ్దరత్నాకరము.) చేదుచేపయ్య అబీటికలలో (నశించిన = పలాయన మగుచున్న) క్రిందికి అణఁగు చుండినవి, ఆ ట్లణఁగి కడపట

బీటికలో ద్రవము నిశ్శేషముకాఁగా చలువకై కలువవేరు వెంబడి అవి నిశ్చలముగా నోపువలె చేయుండఁగా దానిని ఆపెద్దకొంగలు ముక్కులో లాగికొని భక్షించినవి. - స్వభావోక్తి.

‘బకోట’ - పెద్దకొంగగన, ‘మోటు’ - పెద్దమోటు వలయును. ‘ఎల్ల’ - అవి నిశ్శేషముయి నంతట, బొమ్మిడాయ చేపలను (నూత్నమత్స్య విశేషములను) తినుట సరియే - ‘జలప్రాదం బుల్క’ అని పూర్వముద్రణ పా. ఈబొమ్మిడాయశబ్దము అనేక సంస్కృత నిఘంటువులలో లేదు. దేశ్యమునుండి ఇట్లు సంస్కృతమునం జేరినట్లు తోచుచున్నది. సంస్కృత మయినచో ‘జో’ అని దీర్ఘ ముండవలయును. శబ్దరత్నాకరములో ‘బొమ్మిడాయ’ అని దేశ్యరూపము, బ్రాను నిఘంటువులో ‘బొమ్మిడాయ’ అనునదిగాక ‘బొమ్మిడము’ ‘బొమ్మిడాయ’ యుం గలవు.

కా. ప్రాతర్వేళల నట్టివెట్ట సొగసై పాటిల్లెఁ గుంభోంభనో

దూభతాంబుధ్వనివాద్యమై మరుదధఃపుండిభవత్పాటల

ప్రాతాప్రేడితసిక్తభూసురభిళారామాంబుకుల్యాబహు

స్రోతస్సంధుల సంధుయంత్ర సతికృతోద్ధృతగేయకాఘముల్.

55

ప్రాతర్వేళల్క = ప్రభాత సమయములయందు, అట్టివెట్ట = అట్టి యావేసవియందు, మరు...లక్ - మరుత్ = గాలిచేత (‘మరుతో పవ నామరా’ అను.) అధః = క్రింద - పుంజీభవత్ = రాసులగుచున్నట్టి (అనఁగా దట్టముగా రాలుచున్న - ‘పుష్క రాశీ తూత్కరః కూట మస్త్రి యామ్’ అను.) - పాటల = పాదిరి పువ్వులయొక్క - వ్రాత = సమాహమచేత - ఆప్రేడిత = రెండు మూడు మాటులుగా (‘ఆప్రేడితం ద్వీన్ద్రిరుక్తమ్’ అను.) - సిక్త = తడుపఁ బడిన - భూ = నేల చేత - సురభిళ = పరిమళవంత మయిన - ఆరామ = తోఁటయొక్క - అంబుకుల్యా = నీటి కాలు వలయొక్క (‘కుల్యాల్పా కృత్రిమా సరిత్’ అను.) - బహు = అనేకములయిన, ప్రాతః = ప్రవా హములయొక్క (‘ప్రాత ఇన్ద్రియే నిమ్నగారయే’ అను.) - సంధులక్ = మధ్య ప్రదేశముల యందు, ఆం...ల్ - ఆంధు = బావులయొక్క (బావుల కడ నుండు - ‘పుంస్యేవాన్ః కూపః. అను) - యంత్ర = ఏతములకు - నతికృత్ = వంగుటను చేయువారిచేత (ఏతములను త్రొక్కువారి చేత) - ప్రోద్ధిత (ప్ర + ఉత్ + గీత) = మిక్కిలి ఉచ్చైః స్వరముగా పాడఁబడిన - గేయ = పాటలయొక్క - ఓఘముల్ = సమాహములు (‘ఓఘో బృద్ధైఃకృష్ణాం రయే’ అను.) కుం... ని - కుంభ = బాసలయొక్క, ఉంభన = ముంచుట చేత - ఉద్భూత = పుట్టిన - అంబుధ్వని = నీటి శబ్దము, వాద్యము వి = మద్దెలవాద్యము కాఁగా, సొగసు వి = మనోహరముగా, పాటిల్లె = ఒప్పెను.

అట్టి వేసవియందు తోఁటలలో ఏతము త్రొక్కువారు మిక్కిలియు ఊర్ధ్వస్వరమున పాడుచుండఁగాను, ఏతపుబాసలు నీటిలో మునుగునట్టి శబ్దము మృదంగ వాదన ధ్వనివలె నొప్పు చుండఁగాను, మడవ కాలువల నడిమి ప్రదేశములయందు పాటల పుష్కములనుండి రాలి దట్టంపు ముత్తములైన తిత్తుప్పములచేత పరిమళించుచు, వాని మకరందముచేత రెండు మూడు తడులు తిడిసిన చలువనేలలయందు ఉండి, వినుట మనోహరముగా నుండును. - స్వభావోక్తి. సొగసై పాటిల్లుట యనఁగా మనోహరంబగుట, గేయమునకు మనోహరత్వమును వాద్యము సంపాదించును. గావున, నిట, అంబుధ్వని, వాద్యరూప పరిమాణము నవేక్షించుచున్నది గావున పరిణామాలంకారంబును గలదు. పాటలపుష్పమకరందముచేత ఆప్రేడిత సిక్తమనుటకు ‘పాటల ల్లునతం దేనియ నోనఁ గూర్చి.’ ౬౭ ప. చూ.

లే. మెండుమీటిన పగటి బీతెండ దాకి | యొల్లబోయిన లేబొండుమల్లెపొదల
తుదలఁ జప్పటలై కడువొడ్డ లగుచు | బొడమె మొగ్గల గము లగ్గిబొబ్బలట్ల. 50

మెండుమీటిన పగటి బీతెండ = మిక్కిలి తీక్షణమయిన పగటి మిడియెండ, తాకి = తగిలి నందున, ఒల్ల బోయిన = మూర్ఛిల్లిన (వాడినట్టి) - లేబొండు (= లేతబొండు) - మల్లె పొదల - తుదలఁ = కొనలయందు, (మనుష్యుల దేహములమీఁదనుంబోలె), అగ్గి బొబ్బలట్ల = కాలిన బొబ్బలొ యనునట్లుగా, మొగ్గల - గములు = సమాహములు, చప్పటలై = అణంగినవై, కడుఁ = మిక్కిలి, దొడ్డలు అగుచుఁ = పెద్దవై, పొడమెఁ = పుట్టెను. - ఉ త్రేప్రిక్ష.

ఆవేసవియందు పగటి బీతెండకు వాడిన లేతబొండుమల్లెపొదల తుదలయందు చప్పటలును దొడ్డవియు నగుమొగ్గలు ఎండ యనెడి జ్వాల తగిలినందున దట్టముగా అగ్గిబొబ్బలు లేచినవో యనునట్లు జనించినవి.

‘అగ్గిబొబ్బ’ లనుటచేత ‘బీతెండ’ అగ్నిజ్వాలవలె నున్నదనిభా. “బీతె+ఎండ=బీతెండ - ‘బీతె = పెద్ద’” అని సీతారామాచార్య వివృతి.

‘కసటువో బీతెండఁ గరఁగి కట్టల నంటి | గమగమవలచు చొక్కపుజవాజి’ మను. 2 ఆ.

‘నిప్పుతీపం బైన నీ ప్రతాపంబుతో | హెచ్చుకుందాడె బీతెండ వేడి.’ నైషధ. 8 ఆ.
‘ఒల్లబోయిన’ - ఎవతెయేని సుకుమారి జ్వాలతగిలి మూర్ఛిల్లినట్లు అని భా. ‘లేతఁదనము’ ఒల్లబోవుటకు ముఖ్యకారణము. తుదల చప్పట తనము దొడ్డతనమును అగ్గిబొబ్బలకు సిద్ధము. ‘గములు’ అబొబ్బలును మెండుగా లేచును.

మ.సుడి నాభిచ్ఛలన, స్వరోజములు చక్షుఃప్రక్రియ, న్నాచు క్రొ

మ్ముడి దంభంబునఁ, జక్రఫేనపటలంబు ల్చున్నులు న్నవ్వుగా,

నడరంజేసి నిదాఘభీతి సలిలం బాగామిబీజార్థ మై

కడవం బెట్టిన వారిదేవతలు నాఁ గాంతాళి యొప్పు న్బృహత్.

57

ప్రపఁ = చలిపందిరులయందు, కాంతా ఆళి = ప్రమదల (ప్రపాపాలికల) సమాహము, - సుడి = ఆవర్తమును, నాభిచ్ఛలనఁ = పొక్కిలియను మిషచేతను, స్వరోజములు - తామరసములను, చక్షుఃప్రక్రియఁ = నేత్రములనెడు ప్రకారముచేతను, నాచు = శైవాలమును, క్రొమ్ముడి దంభంబునఁ = కొప్పనెడి వ్యాజముచేతను, చక్రఫేనపటలంబుల్ - చక్ర = జక్రవలయు (‘కోక శృక్ర శృక్రవాకో రథాక్షాహ్వయనామకః’ అమ.) - ఫేన = నురుగుయొక్కయు (‘డిడ్డిరోఁబి కఫఃఫేనః’ అమ. - లక్షణచే ఎల్లనురుగునకును పేరు.) - పటలంబుల్ = సమాహములను (‘చిది త్వేత్రరుజోః క్లీబం సమాహే పటలంననా’ అమ.) చన్నులుఁ నవ్వుఁ కాఁ (చక్రములు చన్నులుగాను ఫేనము నవ్వుగాను అగునట్లుగా అని క్రమము), అడరంజేసి = అమరునట్లు కావించికొని, నిదాఘభీతిఁ = వేసవివలని భయముచేత (వేసవి ఈపూర్వోక్తములను వక్ష్యమాణమయిన సలిలమును కర్వమును రూపుమాపు నను భయముచేత ననుట - సలిలమును రూపు మాపుటచేత ఈచెప్పినవన్నియు రూపుమాయు ననియు - ‘నిదాఘో గ్రీష్మకాలే స్యాదుష్ట స్వేదామ్నునో రపి’ - అమ.), ఆ...మై - ఆగామి = రాగల కాలమున - బీజార్థమై = విత్తనము కొఱకు (లోకమునకు వలయునంత జలమును మరల ధాన్యాదులనుంబోలె వృద్ధిచేసికొని

పడయుటకు), కడవక్ = కండలో; పట్టి = గ్రహించి యుంచుకొన్న ('పెట్టి' పా. వాఁడేవతలు = నీ రనెడు దేవతలు (జలాధిష్ఠాన దేవతలు అనియు), నాక్ = అనుకొను నట్లుగా, ఒప్పెక్ = కోట్లించెను.

ఆతేసవిచే జలములన్నియు ఇగిరిపోవు నని భయపడి జలము లనెడి దేవతలు - వారే జలాధిదేవతలు - పిమ్మట మరల జలసమృద్ధిం గావించుకొనుటకై విత్తనముగా కడవలో కొంతజలము నుంచుకొన్నవారై, సుడులు, సరోజములు. నాచు, జక్కవలు, నురుగు ననువిశేషములను తమదేహములలోనె, నాభులు, కన్నులు, శేవాలము, స్తనములు, హాసము, అను మిషచేత నుంచుకొని ఇట్ల నున్న నిదాఘభీతి యుండ దని ఆచలిపందిరులలో ప్రదేశించినవారో యనునట్లుగా కడవలలో నీ రుంచుకొని యటం గాచియుండు ప్రపాపాలికలు కన్నులపండువులై అధ్వగులకు తాపకాంతి గావించుచుండిరి. - సాపన్నావోత్సేషి.

'ప్రపక్' - అక్కడైన నిదాఘమును జయింపవచ్చు నని వారిదేవతలు సయితము వాని నాశ్రయించునంత చల్లగ నున్నవి. ప్రపాపాలికలను వారిదేవతలకుం బోల్చిన ప్రయోజన మేమనగా వారున్నచోటు చలువలు వెదచలుచున్న దనుట. దేవతలకుం బోల్చుటచేత వారు సౌందర్యమున దేవాంగనలవంటి వారనియు, దేవతలు ప్రత్యక్షమై వరములిచ్చి రక్షించినట్లు కరుణాపూరిత చిత్తలై ఆదర పూర్వకముగా జలము లిచ్చి ప్రాణరక్షణము చేయుచున్నారనియు భా. 'నవ్య' - దయానూచకము. 'బీజ' - జలములలో శ్రేష్ఠమయిన వనుట. దొరకెడు నీళ్లలో ఉత్తమోత్తమములను సేకరించి రని భావము. 'క్రొమ్మడి' = 'క్రొత్త + ముడి' అని సీతారామాచార్య ప్రముఖులు. కొన్ని వ్రాతప్రతులలో 'వ్రమ్మడి'యని కానిపించినది. 'వ్రంగు + ముడి' అనియేని మఱియొట్లైన వ్యుత్పాదించి 'వ్రమ్మడి'ని గ్రహించి మన్న, 'క్రొవ్వెడ' ను గూడ 'వ్రమ్మెడ' యని మార్పుకొనవలసి వచ్చును. 'క్రొత్త + వెద (=కొప్ప) = క్రొవ్వెడ' అని పూర్వలాక్షణికుల వివరణము.

నీ, సెగ కుల్కి మఱుంగుఁ జొచ్చినజహన్నరవిజల

సరణి మల్లెలతోడిజడలు మెఱయ,

వలిచన్నుకొమరు మ్రుచ్చిలిన ది వ్వునుతెఱం

గున ముంచుగరిగ కాఁగుల మునుంగ,

ధారలోఁ దోచు కన్దభుకులు వాసితో

త్వలపత్రపతనసంభ్రాంతి నొసఁగ,

దెలిమోముపస మెచ్చి తలయూచు లెఱిగి మా

నక నవ్యనేర్పు డెందములఁ గరఁచు,

తే. దెఱవ లిటు నీరు వోయుపందిరియ చేరి

యవలఁ గొఱగాక పిచ్చుగుం పైయనంగు

దనుపు గొనఁ జొచ్చెఁ గల్లగు ట్టమర వారి

కధ్వగులు లాచి యిడువిడియములపేర.

1. సెగవక్ = వేడికి, ఉల్కి = భయపడి, మఱుగుఁ జొచ్చిన = ప్రపాపాలికల చాటునం బ్రవేశించిన (వారిని శరణుఁ జొచ్చినట్టి), జహ్ను రవిజలసరణిక్ - జహ్ను = జహ్ను మునివలనను, రవి = సూర్యుని వలనను, జల = పుట్టినవైన గంగా యమునలయొక్క, సరణిక్ = మార్గమున (గంగా యమునల యనునట్లుగా - 'గక్తో విష్ణుపదీ జహ్నుతనయా సురనిమ్నగా,' - 'కాల్గి నీ మార్గతనయా యమునా శమనస్వసా,' - ఆమ. - 'సేరాహ శర్కరాకాలి దుగ్ధగక్తో సుధాజలమ్' అని శుభ్రగణమందును, 'మక్షీమద సురావారి యమునా సాంజ్ఞనాశ్రవః' అని కృష్ణ గణమందును కా. క. ల.) మల్లెలలోడి జడలు, మెఱుకు = ప్రకాశించుచుండఁగా; - ఉత్పేక్ష.

2. వలిచన్నకొమరు = చల్లని స్తనములయొక్క సౌందర్యమును [చల్లన యెట్లనఁగా: - 'కూపాదకం వటచ్చాయా తామ్బూలం తరుణీ స్తనమ్' శీతకాలే భవే దుష్ట ముష్టకాలే చ శీతలమ్.' లేక వలి = వలుద (-అట్లని ప్రానుదొరగారు), లేక, వలి=వట్టువ-అని కొందఱు వ్యాఖ్యాతలు.

'వలిజక్కవలపెక్కువలు తక్కువగ నిక్కు. | చనుదోయి కొకవింత చాయ దోచె.' పారి. ఈ ప్రయోగంబున పెక్కువ లని వేఱయందుటచేత వలిశబ్దమునకు నట్లువయను నర్థమే సరిపడు చున్నది. నీట నుండుమాత్రాన చలువ ఘటిల్లదు, మ్రుచ్చిలించినది = దొంగిలించినదానిని (ఇట కాఁగుదొంగ), ఇప్పును తెఱంగునక్ = ఇప్పుని సోదించుచున్నాఁగో యనునట్లుగా, ముంచు గరిగ = అధ్యగులకు జలమిచ్చుటకై కాఁగునీట ప్రపాపాలిక ముంచుచున్నట్టి చిన్నపాత్రము. - (లోకములో 'గరిగ' యని వ్యవహారము, 'గరగ' యని శబ్దరత్నా. ప్రానునిఘంటువులో రెండునుం గలవు.), కాఁగులక్ = పెద్ద బానలయందు, మునుంగక్ = నీళ్లలోనికి దిగుచుండఁగా; (కాఁగు వలిచంటికొమరును దొంగిలి లోపల నెక్కడ చాచుకొనియున్నదో యని లోపల గరిగతో శోధించుట.);

3. ధారలోక్ = బాటసారికి పానార్థము పోసెడి నీటిధారలో, లోఁచు = అగపడు నట్టి, కన్దకులు = ప్రపాపాలికల నేత్రధాశభ్యములు, వా...లిక్ - వాసీత = వాసనార్థ మయిన, ఉత్పలపత్ర = కలువతేకులయొక్క, పతన=పడుటయొక్క (ఆకలువతేకులు పడుచున్న వనెడి) - భ్రాంతిక్ = భ్రమను, ఒగఁగక్ = కలిగించుచుండఁగా; - భ్రాంతిమదలంకారము.

4. తెలిమోముపసక్ = (ప్రపాపాలికలయొక్క) ప్రకాశమాన మయిన ముఖముయొక్క కాంతిని, మెచ్చి = (జలమానువాడు) మెచ్చుకొని, తల ఊచుట = మెప్పునకు నూచకముగా శిరఃకంఠము సేయఁగా, ఎఱిఁగి = (ఈశిరఃకంఠము మెప్పుచేతఁగాని, దప్పితిఱుటచేతఁ గాదు, అని యావనితలు) తెలిసికొన్నవారై, మానక = నీరుపోయుటను నిలుపక, నవ్వునేర్పు = (అతని యానడువడికి ఆస్తిలు) హసించునట్టి చాతుర్యము, డెందములక్ = ఆయధ్వగుల హృదయములను, కరఁపక్ = కరఁగునట్లు చేయుచుండఁగా; - నూత్నాలంకారము.

'రూపింపఁగఁ బరహృదయ | జాపరసాహిత్యచేష్ట యగు నూత్నము నాక్' ఆ పద్మనయన సేఁగ ననఁ | బాపట రతనమును గ ప్పెఁ బనివడి కరులక్.' అలం. తెఱవలు = స్త్రీలు, ఇటు నీరుపోయు, పందిరియ = చలిపందిరిసే, అనంగఁడు = మదనుఁడు, చేరి=ప్రవేశించి, అవలక్ = ఇతిరస్థలములందు, కొఱగాక = కార్యసాధకుఁడు కా నేరక (కామో

ద్రోకమును కలిగింపనేరక), పిచ్చుగుంటు విఁకుంటివాడై (చేరఁగానివాడై), కల్లుగుట్టు ఆమరక్ = లేని గౌరవము ఒప్పునట్లుగా (లేని యధికారమును చెల్లించుచున్నవాడై), వారికిఁ = ఆచెలువలకు, అధ్యగులు = అబ్బాటసారులు. లాఁచి = కాంక్షించి (ప్రీతితో ననుట. ఇది ప్రాసదోరగారి పాఠ తదర్థములు - 'లాసి' యని సీతారామాచార్య పాఠము - 'ఉద్రేకించి' యని తదర్థము - చూ. శ. ర. అనువు.), ఇదు విడియములపేరక్ = పెట్టునట్టి తాంబూలముల మిషచేత అనువుగొనఁజొచ్చెక్ = 'సుంకము పుచ్చుకో సుపక్రమించెను.' - సాపన్నావోత్ప్రేక్ష - వాచ్యము లేనందున గమ్య.

గంగా యమునలు ఆవేసవికి ఎండిపోదు మని భీతిల్లి వచ్చి ఆప్రపాపాలికలను శరణుఁ జొచ్చినవో యనునట్లు వారి మల్లెలతోడి జడలు ఒప్పుచుండెను; మా వట్టున కుచముల సౌభాగ్యములు మీరు దొంగిలిన దానిని ఎక్కడ దాచినారు తెం దని పోదించునట్లుగా కాఁగులలో గరి గలను ముంచుట ఒప్పుచుండెను; పోయు నీటిధారలో వారి నేత్రముల ధాళధళ్యములు ప్రతిబింబించుచు పరిమళార్థమై ఆనీళ్లలో వైచియన్న కలువల జేట లనెడి భ్రమను గొలుపుచుండెను; ప్రకాశమానము లయిన వారి మోములను జూచి జలమానుచున్న యధ్యగులు తలయూఁపఁగా, ఆ తలయూఁచుట తమవదనసౌందర్యమునకేగాని దప్పి తీఱినందువలనఁ గా దని ఆచెలువ లెఱింగి, ఆయెఱుకచే నవ్వుచు, నీరుపోత మానక పోయుచునే యున్నందులకు అధ్యగుల హృదయము ఆవనితల విషయమై కరఁగుచుండెను.

ఈవిధముగా మదనుఁడు మఱియెటను ఈసమయములో తనప్రతాపము సాగనందున అసమర్థుడై స్త్రీలు నీళ్లుపోసెడి పందిరులలో చేరి తన గౌరవమును కాపాడుకొనుచు, ఆ తెరువరులు ఉద్రోకముతో ఆ యువిదల కిడు తాంబూలముల మిషచేత సుంకము గైకొనుచుండెను.

చ. తొడిఁబడ నమ్మ లక్క లని తూలుచు దీనత దోయి లొగ్గుచుక్,

వడ మఱి తేరఁదేర, నలవాక్యము లెన్నక, మోము గుబ్బులుక్

గడుకొనుకత్తుదీప్తులు నెగాదిగఁ గన్గొనుచిట్టకంపుఁద్రాఁ

గుడుఁ గని సన్నల న్నగిరి క్రొల్పక పాంథుఁ బ్రపాప్రపాలికల్. 59

తొడిఁబడక్ = తొట్టుపడునట్లుగా, అమ్మలు అక్కలు అని = అమ్మలారా అక్కలారా అని, తూలుచుక్ = నిలువలేక ఊఁగిపడుచు, దీనతక్ = ఆర్తతతో, దోయిలి = (నీళ్లకై) దోసిటిని, ఒగ్గుచుక్ = కూర్చి సమీపమున పట్టుచు, వడ = దప్పి, మఱి తేరఁదేరక్ = క్రమముగా తేరిన కొలంది, అలవాక్యములు = ఆవనితలను అమ్మా అక్కా అని పిలుచుటను, ఎన్నక = లెక్కనేయక (అమ్మను అక్కను సౌందర్య పరీక్ష సేయరాదుగాన ఇట్లుచెప్పుట), మోముక్, గుబ్బులుక్ (స్తనములను), కడుకొను = మెండుకొనుచున్నట్టి, కత్తుదీప్తులుక్ = చంకలకాంతులును, ఎగాదిగక్ (రూ. ఎగదిగక్) = ఎగువకును దిగువకును, కన్గొనుచిట్టకంపుఁద్రాగుడుక్ = చూచుచున్న కపటపుఁద్రాగుటను, కని, పాంథుక్ = ఆతెరువరిని, క్రొల్పక = నీళ్లుగ్రోలింపక, ప్రపాపాలికలు, సన్నలన్నగిరి = ఒకరికొకరు సంజ్ఞలచే వాని వృత్తమును తెలుపుకొని నవ్విరి.

ఒక తెరువరి దప్పిచే తూలితూలి పడుచు లేచుచు వచ్చి 'అమ్మా రవంతనీరు పోయుము, అక్కా రవంతనీరు పోయుము,' అని అతి వినయముతో దొలిసి పట్టెను. వారును నీరు పోయఁగా నాతఁడు దప్పిఁగినకొలంది, అమ్మ అక్క. అని మున్నుతాఁ జేసిన యాసంబోధనలో, అమ్మ అక్క

అనిన వానిని గణింపక (మఱచి) ఆవానికి విరుద్ధముగా వారి ముగమును గుబ్బలను కత్తిదీప్తులను ఎగాదిగఁ గన్గొనఁదొడంగి, దప్పితీజినను దోయిలితీయక నీళ్లుత్రాగుచున్నట్లు నటించుచు వానినే అట్లే కాంచుచుండెను. ఆకపటమును వా రెఱింగి నీటిధారను చాలసేపు పోయ్యుచునే యుండుటకై సన్నగింపఁజేసి ఒకరొకరికి సన్నలచే తెలుపుకొని నవ్వసాగిరి. — నూత్నాలంకారము.

ఈపద్యము ఈక్రింది శ్లోకములయొక్క ఛాయం బొందియున్నది:—

‘య శ్లోర్ధ్వాక్షః పిబ త్యమ్భః పథికో విరళాంబుః

తథా ప్రపాపాలి కాపి ధారాం వితనులే తనుష్ఠః.’

‘అజ్గుశ్యగ్రనిరోధత స్తనుతరాం ధారా మియం కుర్వతి

కర్కర్యా న పరం పయో నిపుణికా దాతుం ప్రపాపాలికా

విజ్ఞప్తాశ్చినా కరేణ దశనాపీడం శనైః పానః, షే

నిచ్చన్దోర్ధ్వవిలోచన స్త్వ మపి హా జానాసి పాతుం పయః.’

‘శ్రోల్పక’ - ‘నీటిపోతను మాని’ అని చెప్పక ‘శ్రోల్పక’ అనుటచే శ్రోలుటకు చాలునంత పోయక బొట్టుబొట్టుగా సన్నసన్నగా పోయ్యుచునేయుండి దర్శనసుఖమును దీర్చికరించి రని స్వార్థము. ‘దోయి లాగుచుకొ’ - ఇత్వసంధి, ‘కాగిలది’ ‘తెలివొందు’ ఇత్యాదుల వంటిది. ‘శ్రోల్పక’—‘కొందఱు’ అను పా. నీరసము. ‘కత్తిదీప్తులు నెగా’ - పా. ‘కత్తిదీప్తు లెగా’

తే. ఎనఁగు కట్టావిక్రియ నావి రెగయ బగటి

యెండ యుడుకాఱకుండ భూమండలమునఁ

బొలిచె మాఱటఁ బండువెన్నెల చకోర

పోతెవితటికిఁ జాచట్టు వోసినట్లు.

60

ఎనఁగు = రేగునట్టి, కట్టావిక్రియక = పెనముమీఁద అట్లపిండి పోయఁగా లేచునట్టి పొగవలె, ఆవిరి = నేలనుండి పైకి లేచిపోవుచున్న నూత్నరూపపుఁదేవు, ఎగయక = లేచుచుండఁగా, పగటియెండ (వలసి) యుడుకు(=వేడి), అఱకుండు = అఱక యున్నట్టి, భూమండలమునక = భూవలయముమీఁద, మాపటక = రాత్రియందు, పండువెన్నెల = రాత్రియందలి తఱపివెన్నెల, చకోరపోత వితటికిక = వెన్నెలపులుగులపిల్లల సమూహమునకు (‘పోతః పాశోఽర్భకో డిమ్భః పృథుకః శాబకః’ ఆమ.), చాచట్టు = చాచ అట్టు = వెడల్పుయిన దోసెను, పోసినట్లు, పొలిచెను.

రాత్రివేళ ఐ భూమినుండి ఆవిరి లేచుచునే యుండుటయు, ఎండవేడి యింకను అఱకున్నట్టి భూమండలమం దంతటను తఱపివెన్నెల పర్వయుండుటయు, నెట్లుండె ననఁగా - కాలుచున్న పెనముమీఁద అట్లపిండి పోసి కట్టావి యెగయుచుండఁగా చకోరశాబకసమూహముకై ఎక్కడివి అక్కడనే తినుటకు అనుకూలముగా విశాలమైన పలుచని యట్టుం గాల్చిపెట్టినట్లుండెను. - వస్త్రాల్పేక్షాలంకారము.

‘ఉడుకాఱకుండు’—ఈవిశేషము ప్రాయమీఁద కాలుచున్న పెనములో సామ్యము నకు. ‘మండలమున’—మండలమునుటచే ప్రాయముగా పెనముల కుండునట్టి గుండ్రఁదనము

లబ్ధము. వెన్నెలపోవుట వెన్నెలవచ్చుట లేదు గావున, ఒకయట్టే చెప్పబడినది. 'చాపట్టు' శిష్యుట పోతములకుఁగాన పలుచఁడనమునకు, దళసరిగా నున్న నవి తినలేవు. 'చాపట్టు' - పెన మెంత వికాలమో ఇంచుక తక్కువగా అంతవికాలము గావున, పుడమియంత పెనముమీదిది అంత పెద్దదిగావునను, ఎక్కడి చకోరకాబములు అక్కడనే దానిఁ గొటికి తినవచ్చును.

'ఆవిరసంగ' - పా. 'కావిరసంగ' - ఇత్వసంధి. 'ఉడుకాటకుండు' - పా. 'ఉడుకాట కుండ.' 'మాపట' - 'మాపటి' యని పూర్వముద్రుణ పా. మాపటఁగాక పగలు పండువెన్నెల యెక్కడిది? 'మాపట' అనుట పగలు ఎండయెంత మెండుగాఁ గాసెనో రాత్రి వెన్నెల అంత దండిగాఁ గాసె నని దీటుం జూపుటకు.

సీ. పవలెల్లదీర్చి కాంబువుచల్లుపోరాట

. నలసి, మృణాళికాజడము లైన

బాహువు ల్తమదుకూర్పరముల కెదురుగా

మలఁచి మూపులఁ గరతలము లునిచి,

ప్రార్థాలి మిగుల నార్పని కష్ట క్రొమ్ముడిఁ

దని మొగ్గవిరవాదిదండ విరియ,

ధౌతగంధామోదిశీతలస్తనముల

వాందఁ గౌగిళ్లతో బోరగిల్లి,

తే. నారికేళాసవపుఁదీపుటూరు పొలయ,

వలిపెయొంటొల్లెతో నురస్థలులఁ గూర్చు

ప్రియలవేకువఁ దొడ నెచ్చరించి కలసి

రెలమి ధన్యులు దఱపివెన్నెలబయల్ల.

61

1. పవలెల్ల = పగలంతయు, దీ...ట = దీర్చి కా = డిగ్గియలోని - అంబువు = నీటి యొక్క-చల్లు = ఒండొరులపై నీరుచల్లుట యనెడి - పోరాట = కయ్య మాడుచుండుటచేత, అలసి = బడలి, మృ...లు - మృణాళికా = తామరతూటివలె ('ఆ ధాస్త్రీయాం మృణాళం బిసమ్' అని ఆస్త్రీలింగముగాఁ జెప్పియు అమరుఁడు 'స్త్రీ స్యాత్కాచి స్తృణాశ్యాది వివక్షాపచయే యది' అని అపచయవివక్షయందు స్త్రీత్వమును చెప్పినాడు. దానంతేనీ గౌరాది జీవ ప్రత్య యము వచ్చినది. అటుపైని స్వార్థక క ప్రత్యయము వచ్చి 'మృణాళికా' అని రూపము సిద్ధించినది; 'మృణాళికా'పేలవ మేవమౌదిభి । రవ్యైతై స్త్య మజ్ఞం గ్లపయ స్యహర్నిశమ్.'

కుమా. 5 స. 29.) -

జడములు = చల్లనివి ('శీతంగుణే తద్వదర్థాః సుశీమః శిశిరో జడః' అను.) - 'అలసి...జడము' అని లడలకు అభేదప్రాసము;

'పెద్దభాగును దనకు నభేద మగుట । లోలకు నభేద మట్లన గలుగుకరన

క్షీతిని మూడవ సరళంబు యతులఁ బ్రాస । ములను లఘ్వలఘులకారమునకు నిలుచు.' అప్ప.

'మృణాళికోజ్వలములైన, అని పూర్వముద్రుణ పా.

2. విస - బాహువులక్ = ప్రియలభుజములను, తమదు = తమయొక్క (గీతాంతమందలి ధన్యులయొక్క-యొప్పు దన్న దాత్తారంబుల కుత్తరపదంబు పరంబగునపుడు దుగాగమంబు విభాషనగు' బా. వ్యా. సమా. 11—బహువచనమందుం బ్రయోగములు విరళములు)-కూర్చరము లకుక్ = మోచేతులకు, ఎదురుగా, మలఁచి = మరల్చి, మూఁపులక్ = బుజములపై (= అంగము లపై), కరతలములు = అఱచేతులను, ఉనిచి = ఉంచి;

3. పాల్నాలి = బద్ధకించి, మిగులక్ = ఎక్కువగా, ఆ...డిక్ - ఆర్పని = తడియూఱఁ జేయనట్టి, కమ్మ = పరిమళించుచున్న. కొమ్మడిక్ = కొప్పునందు, తని...డ - తని = సన్న పాటి-మొగ్గవిరవాది=విరజాజి-మొగ్గలయొక్క - దండ=నరము, విరియక్=వికసించుచుండఁగా;

4. ధా...లు - ధాత = కడుగఁబడిన, గంధ = పరిమళ ద్రవ్యములు గలవి యయ్యె, ఆమోది = పరిమళించుచున్న, శీతల=చల్లని, స్తనములు, పొండక్ = తగలునట్లుగా, కాఁగిలితో (నే), బోరగిల్లి = తొమ్మనఁ బరుండి;

నారికేళ ఆనవపుఁ దీఁపుటూరుపు = టెంకాయ పారాయయొక్క ('మైరేయ మానకః శీఘ్రః' అను.) తియ్యని శ్వాసము, ఒలయక్ = కదియుచుండఁగా, వలిప ఒంటి ఒల్లెతోక్ = సన్నని యేకవస్త్రముదాల్చి, ఉరఃస్థలక్ = ఎదల ప్రదేశములయందు, కూర్కుప్రియలక్ = నిద్రించు దయతలను, వేకువక్ = వేగుజామున, తొడక్ = తొడం గదలించుటచేత, (పా. తొడ లెచ్చరించి), ఎచ్చరించి=హెచ్చరికచేసి, తఱపి వెన్నెలబయల్లక్=దట్టమైన వెన్నెలగల మైదాన ములయందు, ఎలమిక్=సంతోషముతో, ధన్యులు=కృతార్థులైన విలాసవంతులు, కలసిరి=కూడిరి.

కాంతలు కాంతులతో పగలంతయు వెట్టను చేరనీకుండుటకై, దిగుడు బావులలో ఒండొరు లపై నీరుచల్లు పోటిలోఁ గడపి, ఆకారణంబున అలసి ఆట్లు నీటనే యుండుటచే తామర లేదూండవలె చలువలైన తమ బాహువులను కాంతుల మోచేతులకు ఎదురుగా మరలించి, కాంతుల బుజములయందు తమ యఱచేతులనిడి ప్రాలుమాలికచేత చక్కఁగా తడియూర్చుకొని కొప్పులో సన్నపాటి విరజాజి-మొగ్గలసరము వికసింపఁగా, మేనం దాల్చిన కలపము నీటం గరఁగి పోయినను మనోహర పరిమళము కేషించియున్న చలువ చనువోయికాంతుల తొమ్మన నంటించి కాఁగిలితోనే బోరగిల్లి, టెంకాయ పారాయచేత తీఁపులయిన యూర్పులం బుచ్చుచు, సన్నని యొంటివలన దాల్చినవారై, కాంతుల తొమ్మలమోదనే నిద్రించుచుండ, వేగుజామున దట్టంపు వెన్నెల మైదానములందు ధన్యులయిన యాకాంతులు ఆజవ్వనులను తమ తొడం గదల్చుటచే నెచ్చరించి కూడిరి. - స్వభావోక్తి.

'పోరాడక్' - పా. 'పోరాడి'; 'అలసి' - పా. 'సాలసి'. - 'ఆర్పని', 'విరియ' - విక సింపుటకు ఇంచుక లేమ యుండవలయును. 'విరవాది' (= నోమాలి ఆ) = క్రొవ్వు కుసుమును.

'పుల్లంచ ధూళికమ్మం । తేణ పుడాచే అ గిమ్మ నిరి.' 5. [పుడాచే ఆ = లక్ష్మీకృత్య]

'పుల్లచ్చ సుగనచ్చి ఆ । లయాణ నోమాలిఆ బలే రమ్మా

బాకిర మల్లి, బా ఇర । జహు, లేమయాణ బాణా'. 6. కమారపాల (4).

దీనికిని మల్లెకుంబోలె సాయంకాలము వికసన సమయము. 'తని' - సన్నదనము ఆచెలువల నాగ రకతా విశేషముం దెలుపుచున్నది. 'శీతల స్తనములు' - శైత్యము నీట నున్నందుననేగాక, యంత తులవిగావునను ఉష్ణకాలమందు చల్లఁగా నుండును. - చూ. ౫౮ వ్యా. 'నారికేళానవము' -

చలువ. 'ఓంటాలై' - వేసవిలో ఎక్కువగా జీవికలోనగు వలువలనుదాల్చుట సుఖము గాదు. 'ధన్యులు' - ఇట్టి శాంతల నిట్లు కవయం గల్గుటచేతనే ధన్యులు.

చ. హృదయము లెప్పుడు న్నదీయకే తఱచో వెడకొంగిలింతలుక
గదిరెడుమేలు కార్యములఁ గల్గక మాటలయందె కల్లుపె
జ్జదురులు వట్టికై త్యములుఁ జాల ఘనం బయి మండువేసవిక
బొదలఁగ నిల్చె దంపతుల పొందు లనార్థ్యులపొందుకై వడిక. 62

దంపతుల పొందులు = భార్యభర్తల కూటములు, మండువేసవిక = కాలమునను యా వేసవి కాలమందు, హృదయములు ఎప్పుడుకొకదియకే = (ఉక్కచేత) తొమ్ములు ఒకమాటైనను అంట కయే (బొత్తిగా మనస్సులు కలియకయే - అన్యోన్యమురాగము ఇంచుకేనియు లేకయే - అని అనార్యపరము - 'ఉరస్యపిచ వుక్తాయాం హృదయం మానసేఽపిచ' త్రి. కే.), తఱచు = బహుళము, బొ = అగునట్టి, వెడకొంగిలింతలుక = వికృతిపుర బరిరంభములును, కదిరెడు మేలు కార్యములక = సంప్రాప్తమయిన మోహపుంబనులయందు (మంచిననులయందు అని అనార్య పరము), కల్గక = సంభంధింపక, మాటలయందె = నుడువులయందు మాత్రమే, కల్లు, పెజ్జదురులుక = మిక్కుటంపు జాతుర్యములును (వాగాడంబరములును అని అనార్యపరము), వట్టికైత్యములుక = (కామకేలింగూర్చని వగుటచేత) వ్యర్థముగా (సమకూర్చబడిన) చలువలును (క్రియలేని తియ్యఁ దనంబులును అని అనార్యపరము), చాలఁ ఘనంబు అయి పొదలఁగక = మిక్కిలి ఎక్కువగా వర్ణించుచుండుటంబట్టి, అనార్థ్యుల పొందుకై వడిక = దుర్జనుల చెలిమివలె, నిల్చెక = ఉండెను.

వేసవియొక్క వేండ్రము రాత్రులందును వ్యాపించి యుండుటచేత, తొమ్ములు తగులనే తగులనట్టి వికృతాలింగనములచేతను, మేలుపనిలో లేక మాటలయందు మాత్రమేగల నేర్పుల చేతను, వట్టి చలువలచేతను, దంపతులపొందు, మనస్సులు కలియని యాలింగనములును పని సున్న యయిన రచ్చమాటలును కపటానురాగంబులును వెండ్రయిన దుర్జనుల కూటమివలె నుండెను. - ఉపమాలంకారము.

'దంపతులు' - జాయయుం బలియు దంపతులు - ఈద్వంద్వసమాసమందు జాయా శబ్ద మునకు దమ్భావము. 'అనార్థ్యులు' శబ్దము పుల్లింగముగా నున్నను స్త్రీలో పురుషులో అవివక్షితము. స్త్రీయును పురుషుఁడు నని వివక్షియేని అనార్యయు అనార్థ్యుఁడును అనార్థ్యులు అని ఏక శేష వృత్తి చేయవలయును. ఆయర్థముకన్న సామాన్యముగా మానసులని గ్రహించుటయే సర సముగా కానిపించుచున్నది.

ఉ. తీలగు కంతువెంబడినె తెమ్మెరలు స్రవిదీప్తికల్గి పా
తాళముఁ బట్టుచుండఁ దమతావులు మ్రచ్చిలఁ బట్టి యోషధీ
పాలున కప్పగించె ననఁ బై సురభిశ్వసనంబు నించె గాం
తాలసరక్రసీమ విటు లార్పు నుశీరఃపదాశవృంతముల్. 63

విటులు = విట కాండ్రు, కాం...మక = కాంతా = ప్రియలయొక్క, అలస = బడలికతోఁ గూడిన, వక్రసీమక = ముఖప్రదేశమందు ('సీమసీమే ఇమేత్యేతే' కూలమర్యాదయొరపి, నానా.),

అర్చ్య ఉశీరపుఁ దాళవృంతములు = విసరుచున్నవట్టివేళ్ల విసనకజ్జలు ('ప్యాక్షీరణం వీరతరం మూలేఽస్యాశీర మస్త్రియామ్' - 'వ్యజనం తాలవృంతకమ్' అమ.), తీలు అగుకంఠు వెంబడిసే = అణగిన (తీలు = అడకము) మన్నఘనివెంటనే ('కన్తుఃకామ కనూలయోః' నానా.), తెమ్మెరలుక్ = మలయ మారుతములును, రవిదీప్తికిక్ = సూర్యనిలేజమునకు (ఎండ కనుట), అల్కి = వెఱచి, పాతాళముఁ బట్టుచుండక్ = పాతాళలోకమునకు పోవుచుండఁగా, తమతావులు = ఆయుశీర తాళవృంతములయొక్క పరిమళములను, మ్రుచ్చిలక్ = (తెమ్మెరలు) దొంగిలించినందులకై, పట్టి = (ఆతెమ్మెరలను) పట్టుకొని, ఓషధీపాలునకుక్ = తాము (వట్టివేరులు) ఓషధులుగావున తమ దొరయైన చంద్రునికి ('ఓషధీశో నిశాపతిః' అమ.), అప్పగించె ననక్ = దండింపుమని ఒప్పగించినవో యనునట్లుగా, పైక్ = (ఆకాంతలముఖము) మీఁద, సురభిశ్శసనంబు = తావిగాలిని, నించెక్ = పాలయించెను.

వేసవిలో మన్నఘఁడు ప్రతాపహీనుడై అడఁగఁగా అతనికి లోడయియుండిన మలయ మారుతంబును ఎండలకు వెఱచి పాతాళమునకుం బోవుచుండఁగా, విటులు కాంతయొక్క యలసిన నెమ్మైమునందు వీచుచున్న వట్టివేళ్ల వీవనలు తమ పరిమళముతోడి వాయువును కాంతాముఖమందు నిండించుట ఎట్లుండె ననఁగా - వట్టివేళ్లు ఓషధులుగావునను, కాంతాముఖము చంద్రుఁడు గావునను, మలయమారుతము గంధవాహ మగుటచే తమపరిమళములను దొంగిలించి నదిగావునను, దొంగిలించి పాటిపోవుచున్న యాదొంగను దొంగిలించిన యాసాత్తుతోఁగూడ పట్టితెచ్చి తమ యేలికకు అప్పగించుచున్నవా యనునట్లు ఉండెను. - ఉత్పేక్ష.

'కంఠువెంబడిసే' పోవుట అతనితో డగుటచేత.

'ఉపవనతరు నృత్యా ధ్యాపవే ల్భవన్తో । విరచిత జలకేలిః పద్మినీ కామినీభిః
ప్రియసుహృ దసమేహో రాయయా యోగియోః । స్థితివిదళనదక్షో దక్షిణో గన్ధవాహః.'
'మలయశిఖరాదా కైలాసం మనోధవశాసనా
ద్భువనవలయం జేతుంవాఞ్ఞాక్ వసన్తసమీరణః
విహితవసతిం కైలాసాగ్రే భుజద్ధరం హరం
మనసి విమృశక్ భీతః శక్తేప్రయాతి శనైః శనైః.'

'పాతాళముం బట్టుట' - ఆచట రవిదీప్తి యుండదుగాన. 'ఓషధీపాలునకుక్' - 'విధుః సుధాంకుః శుభ్రాంకు శోషధీశో నిశాపతిః' అమ. 'అప్పగించె' - పా. 'ఒప్పగించె.' - 'అర్చ్య' - 'అడు' నకుప్తే. 'తాళవృంతముల్' - ఉశీర నిర్మితంబయినను తాళవృంతమునట రూఢితేత, రూఢికిం గారణము ఆదిలో విసనకజ్జలను తాటితోడిమితో చేయుచుండినందున. 'ఖం వీజ్యతే మణిమయై రిక తాళవృన్తైః' మృచ్చకటి.

చ. సమసి కథావశిష్టమగు చందనశైలసమీరణంబుఁ గృ

త్రిమగతి నింద్రజాలమునఁ దే దొడఁగెఁభువిఁ దాలవృంతజా

లము; లది మాయ యశాటకుఁ దలంప దదీయమయూరసింఛికా

భ్రమణమె సాక్షిగాదె, నగరంబున నట్టికడిందివేసవిఁ.

నగరంబునక = మధురాపురములో, అట్టి, కడిందివేసవిక = బెట్టిదమయిన వేసవికాలము నందు, సమసి = చచ్చి, కథా అవశిష్ట = కథలందుమాత్రమే మిగిలియున్నట్టిది, అగు, చందన శైల సమీరణంబుక = మలయ మారుతమును ('మలయ శృంగనాచలః' అమ.) తాలవృంత జాలములు = విననకఱ్ఱల సమాహములు ('వృజనం తాలవృంతకమ్' - 'జాలం సమాహ ఆనాయో గ వాక్షిమైరకా వపి' అమ.), భువిక = భూమిలో, ఇంద్రజాలమునక = కనుకట్టు విద్యచేత, కృత్రిమగతిక = కపట ప్రకారముచేతను, లేక తొడఁగెక = తెచ్చుటకు ఆరంభించెను; ఆది = అట్లు మలయానిలమును తెచ్చుట, మాయ బొటపక = కాంబరి యయినందులకు ('స్యాన్నాయా కామ్యరీ' అమ., 'ద్యే ఇన్ద్రజాలాదిమాయాయాః' రామాశ్రమి), తలంపక = ఆలోచించి చూడఁగా, తదీ...మె - తదీయ = ఆతాళవృంతములదైన, మయూరపింఛికా = నెమలిపురుల యొక్క, భ్రమణమె = తిరుగుటయే, సాక్షి గాదె = తార్కాణగదా.

ఆపట్టణమునందు ఆవేసవిచేత మలయమారుతము స్వరూప నాశముం బొందినది. అంతట దానిని కపటముగా కనుకట్టువిద్యచేత భువిలో విననకఱ్ఱలు తేదొడంగినవి. ఆతెచ్చుట మాయ యనుటకు ఆవిసనకఱ్ఱలు అడించెడు నెమలిపురి తార్కాణము గదా.

'సమసి' - ఇదియే 'కథావశిష్ట' మగుటకుం గారణము. దానికథయైనను లేనియెడల దానిం దెప్పించు యత్నముండదు, 'ఇంద్రజాలమునక' - తత్స్వరూప మెట్టిదన:

'అదేశకాలా పరోక్ష్యం పరోక్ష్యైవ వస్తునః

య త్రౌషధాదిభిః సోఽయ మైన్ద్రజాలవిధిః స్పృశః'

'భువిక' - భూలోకమం దెక్కడను చందనశైల మారుతము లేకపోవుటయు, ఉండెనా ఈ కనుకట్టు విద్యచేతనే వచ్చుటయు భా. 'తాళవృంతజాలములు' - విననకఱ్ఱలను నెమలిపురుల నోనుం జేయుదురు. 'మయూర పింఛికాభ్రమణమె సాక్షి' - ఇంద్రజాలమునకు నెమలిపురి యొక సాధనము :—

'అభాతి యత్కృత్తి రనేక విధప్రపఞ్చః | వ్యాజేన్ద్రజాల విధిసాధక పిఞ్చికేవ' - భో. చం.

'పఞ్చసాయక మహేన్ద్ర జాలినా | పాణిపద్ద సముదఞ్చితా స్వయమ్

బన్ధనాయ మనసః ప్రగల్భతే | పిఞ్చికేవ మమ చఞ్చరేక్షణా.'

మల్లిక. 1 అం.

'...బర్హి పిఞ్చికేన సంస్పృశ్యో ల్లోలయేత్తు మహాఽనిలే.'

ఇంద్రజాలకాస్త్రము.

'విద్యేశ్వరుడు (ఇంద్రజాలికుడు)...వాద్యములు ప్రాగుచుండఁగా...పాటకత్రియలు పాట రక్తిచే సామాజిక చిత్తవృత్తులను రంజించుచుండఁగా, నెమలికుంచె యాడించి పరివారముతోడి మహారాజును 'మోహ పెట్టుచు' దశకుమారచరిత్ర. 5. ఉ. ఆది చూచువారి మనస్సును కట్టునని ఇంద్రజాలమంత్ర ఖండముం దున్నది. 'కథావశిష్టము' - పా. 'కథావశిష్టము.'

లే. అట్టివేసవి బెడిదంపు వెట్టకఅన

హస్తము నెమర్చి సారెకు లస్తకంబు

దుసికిలఁగఁ గాదె సవరింప వసము గాక

పుష్పబాణునిచెఱకువి ల్పుడమిఁ బడియె?

అట్టి, వేసవి = గ్రీష్మమందు, బెడిదంపు వెట్టకతన = కఠోరమయిన వేడిచేత,
హస్తము = (మదనుని) చేయి, చెమర్చి = చెమట పట్టినందున, సారెవ్ = మాటిమాటికిని, లస్త
కంబు = వింటిపడికట్టు ('లస్తకస్తు ధనుర్ధ్యమ్' అను.), దుసికిలఁగఁగాదె = (అతని పిడికిటి
నుండి) జాతీపోయి నందుననే, సవరింపఁ = చేతనిలుచునట్లు చేసికొనుటకు, వసము = శక్యము,
గాక = కానందున, పుష్పబాణుని = పూవుటమొలవాని (=మన్మథుని) - చెఱుకువిల్లు, పుడమిఁ
బడియెవ్ = నేలఁబడిపోయెను. (నిష్ప్రయోజన మాయననుట).

ఆవేసవివెట్టకు మదనునిచేయి చెమర్చుచుండినందువలన చెఱుకువింటి పడికట్టు చేరినుండి
జాతీపోయినందున చెఱుకువిల్లు నేలం గూలిపోయెను. - అది చెఱుకు నఱుకుదుకాలము గాన నట్లు
వర్ణించుట. - హేతూత్పేక్ష.

మ. 'తరుణు ల్లియొఱు న్నచంబు లునునం దప్తైత్తము ల్దీములై

పెరఁచెనం జనుదెంచెఁగాక ! రవిదీప్తిం గ్రుంగి పాతాళగ

హ్వారముల్ తూఱినవారి నీయదుకుఁద్రాల్లా తెచ్చు?' నా దీర్ఘత

చ్చిరకృప్తిం గనునీటివైత్త ములరించె న్నూతులం దప్తైత్.

66

అత్తైత్ = ఆ (వేసవి) కాలమందు, నూతులందు = బావులలో, తరుణుల్ = జవ్వనము,
లియొఱు = పై యొఱుమీద, కచంబులు = స్తనములను, ఉనుపఁ = ఉంచినంతట, తత్
తైత్తముల్ = ఆస్తనములయొక్క చలువలు (చూ. ౫౮ వ్యా.), దీములు = ఆకర్షకములు (పక్షి
మృగాదుల నాకర్షించుటకు వేటకాఁడు పెంచియుంచుకొను తత్తజ్జాతి పక్షిమృగాదులు.), వి,
పెరఁచెనం = ప్రేరింపఁగా (ఆకర్షింపఁగా), చనుదెంచెఁగాక = వచ్చినవిగాని, రవిదీప్తిఁ =
నూర్పుని దీధికి (ఎండకు), గ్రుంగి = అణగిపోయి, పాతాళ గహ్వారముల్ = పాతాళలోక
గుహలందు ('గుహదహ్నా గహ్వరే ద్వే' అను.), తూఱినవారి = చొచ్చియున్న జలమును
(అపఃస్రీ భూమ్ని వా ర్షాః సలిలం కమలం జలమ్' అను. - చొచ్చియున్నట్టి జలమును అని
యర్థాంతరము), ఈయదుకుఁ ద్రాల్లా తెచ్చు = ముడులువైచిన యాత్రాటిత్తుంపులు తే
గలవా, నా = అనునట్లుగా, దీ...ప్తిఁ - దీర్ఘ = నిడుదలైన - తత్ = ఆ చేత్రాల్లయొక్క -
చిర = చాలనే పయన - కృప్తిఁ = లాగుటచేత, కను...ము - కను = ప్రాప్తమగునట్టి (కంటఁ
బాడనబుట్టి), నీటి = నీళ్లయొక్క - తైత్తము; అలరించె = సంతోషపెట్టెను.

ఆవేసవియందు బావులలో జలము మిక్కిలి లోఁతునకుం బోయియుండెను; మిక్కిలి
నిడివియైన త్రాటితో చాలనేపు చేదినం బయికి వచ్చుచుండెనేగాని, త్వరగా రాకుండెను;
అదియట్లుండెనఁగా నూర్యతేజమునకు భయపడి పాతాళముం బట్టియున్న యాజలతైత్తము,
పట్టను దీమయిన పట్ట ఆకర్షించినట్లు యువతులు తల్లియొఱుపై నుంచిన కుచముల తైత్తములు
ఆకర్షింపగా పయికి వచ్చినవేగాని, ఆయదుకుల చేత్రాల్లతో చేదుటచేత గాదు అనున
ట్లుండెను. అట్టి యాజలతైత్తము లోకులకు హర్షము నొసంగెను. - హేతూత్పేక్ష.

'తరుణులు' - ఇతరల కుచములందు కాలభేదముంబట్టి ఉష్ణశీతభేద ముండదు; కావుననే,
'తరుణీకుచ' అన్నాడు. తరుణులు వేటకాని వంటివారు. కుచతైత్తము దీము. తైత్తము
దీముగాన తైత్తమునే ఆకర్షించినది. 'పాతాళ...' - కావుననే త్రాడు నిడుద, కావుననే 'తచ్చిర

కృష్టి'. అటం దూఱుట అటవ నూర్వఁడు పోలేడు గావున. 'నారిక' - పా. 'వాని', పా. 'దాని.' - వైరికి భయపడి వలసపోయినవారు సులువుగా మరలరామి ప్రసిద్ధము.

మ. స్వ నిదా నోగ్ర నిదాఘ వైఖరినె యూష్ట న్తల్లిక ల్కామినీ

కనదానీలకచాగ్రపంక్తి నెఱియల్లాఁ బాపఁగాఁ, బాటల

ల్లనంత దేనియసోనఁ గూర్చె; నది యాఁగా; నాభియు నిర్విషం

బును దోఁబుట్టువులయ్యు వేర్పడ గుణంబు ల్కూసఁగాఁ జూడమే? 67

స్వ...నె - స్వ = తమకు-నిదాన = ఆదికారణమయిన ('నిదానం త్వాదికారణే' అమ.) - ఉగ్ర = భయంకరమైన - నిదాఘవైఖరినె = వేసవివలెనే, మల్లికల్ = మల్లెలు, ఉష్ణ = వేడిచేత ('గ్రీష్మృష్ణబాష్ప ఉష్ణాణి' నానా), కా...క్తి - కామినీ = ప్రమదలయొక్క - కనత్ = ప్రకాశించుచున్న - ఆనీల = అంతటను నల్లనైన - కచ ఉగ్రపంక్తి = తలవెండ్రుకల తుదల వరుసను ('కవ్వల మూర్ధశా స్త్వస్రా శ్చివరా శ్చివరూః కచాః' ఇతి దుర్గః.) రామా శ్రమి.), నెఱియల్లా = చీలికలుగా, పాపఁగా = విడఁదీయఁగా, పాటలల్ = కలిగొట్టు పువ్వులు ('పుష్పేష్టి బేదపి పాటలా' అమ.). ఘనత = దట్టముగా (అధికతచేత - అనఁగా బౌద్యమయిత ననియ -

'కఠినాధిక సాస్తేషు వాద్యమధ్యమ సృతయోః

మస్తామద్ధర మూర్తేషు త్రిషుమేషు పుమాన్ ఘనః.'

నానా.),

తేనియసోన = మకరంద వర్ష ముచేత, కూర్చె = ఆకచాగ్రములను మరల కలియఁజేసెను; అది = అట్లు కలుపుట, బౌఁగా = సరియేకదా, నాభియన్ = విషమును ('నామైకదేశగ్రహణే నామగ్రహణ' మ్మను న్యాయంబున, నాభియే వత్సనాభి), నిర్విషంబును = అమృతంబును, తోఁబుట్టువు లయ్యున్ = సాగరోత్పన్నము లగుటచేత అన్నదమ్ము లయ్యును, వేర్పడ = భేదపడు నట్లు, గుణంబుల్ = ఒకటి చంపెడు గుణమును రెండవది ప్రాణమిచ్చుగుణమును, చూపవే = చూపుచున్నవి గదా.

గ్రీష్మర్తువులో ఉవిదలు మల్లెలను పాటలములను కొప్పలోఁ దాల్చరు. అందు మల్లెలు తమ కారణమైన గ్రీష్మమెట్లు సర్వమును నెఱియలు పాపుచున్నదో అట్లే తాము తమ యుష్ణము చేత ప్రమదల తలవెండ్రుకల యగ్రములను చీల్చి దొడంగుడు, ఉదారచిత్తము గలవైన పాటలలు తామును గ్రీష్మకారణములే అయ్యును, గొప్ప మనస్సు గలవై తమ మకరంద వర్ష ముచేత ఆచీలికలను మరల కూర్చినవి. ఇది సరియే. తోఁబుట్టువుల కిట్లు విరుద్ధగుణము లుండునా యనిన, ఉండును, సాగరోత్పన్నము లగుటచేత తోఁబుట్టువు లయిన కాలకూటామృతములయందు విరుద్ధ గుణములు ప్రసిద్ధములేగదా.

ఇటు మల్లిపాటలల విరుద్ధగుణము లనెడి విశేషమునకు తోఁబుట్టువుల విరుద్ధగుణము లనెడి సామాన్య ముపన్యస్తమై, ఆసామాన్యమునకు ఉదాహరణముగా నెండియు కాలకూటామృత విరుద్ధగుణము లనెడి విశేష ముపన్యస్తము గావున వికస్వరాలంకారము.

'నిదాన' - క్షీణ్యదశాది కారణము లెన్నియున్నను గ్రీష్మము వచ్చిననేగాని పుష్పింప నందున అది ఆదికారణము.

కా. తారుణ్యాతిగ చూత నూత్న ఫలయు కైలాభిసూర స్వన
ధారా ధూపిత శుష్యదంబుహృత మాతస్య చ్చేద పాకోద్గతో
ద్ధారంపుంగన రార్పు భోగులకు సంధ్యావేళలం గేళికాం
తారాభ్యంతర వాలుకా సిథ హిమాంత ర్నారికే ఛాంబువుల్.

68

భోగులకు = భోగవంతులయిన స్త్రీ పురుషులకు (ఏకశేషవృత్తి), సంధ్యావేళలకు = సాయంకాలములందు, తా...రు-తారుణ్య = (పిండ, కాయ, దోరపండు, పండు, అను నాలుగు దశలలో) కాయదశను - అతిగ = దాటుచున్న (దోరపండు దశలో నున్నట్టి) - చూత=చూచి దులయొక్క - నూత్న = క్రొత్తవైన (అనగా అప్పుడు కోసిన) - ఫల=కాయలతో - యుక్ = కూడుకొన్న - తైల ఆభిసూర = నూనెపోతయొక్క - స్వనకధారా = శబ్దించుచున్న ధార చేత - ధూపిత = తిరుగబోత వేయబడిన - శుష్యత్ = ఇగురుచున్న, అంబు = నీళ్లుగలవై - హృత = (బాణిలుండి) తేబడిన - మాతస్యచ్ఛేద = చేపతునుకలయొక్క - పాక = పరిణామముచేత (జీర్ణమగుచుండుటచేత) - ఉద్గత = వెలువడిన-ఉద్ధారంపు = త్రేస్తులయొక్క - కనరు = ఒగరును, కేళి...వుల్ - కేళికాంతార = క్రీడావనముయొక్క - అభ్యంతర = మధ్యప్రదేశములందు ('అభ్యంతరం త్వన్తరాశమ్' అను.) - వాలుకా = ఇసుకయందు - సిథ = ఉన్నట్టి (ఉంపబడినట్టి) - హిమ = చల్లని - అంతర్నారికేళ = పెంకాయలొపలి - ఆంబువుల్ = నీళ్లు, ఆర్పుక్ = పోగొట్టును.

ఆశేసవియందు భోగులు మధ్యాహ్నమున దోరమామిడికాయలముక్కలతో చుయ్యని శబ్దాయమానమైన నూనెపోత తాలింపువైచి నీటితడి యిగురగానే తీసిన చేపబ్రద్దల యిగురుతో భుజించిరి. సాయంకాలమున ఆభోజనము జీర్ణమగునప్పుడు ఆచేప బ్రద్దల కనరుద్రేన్ములు వచ్చుచుండినవి. అవి, చలువగొల్పుటకై యిసుకలో పెట్టియుండి అప్పుడుపగిల్చిన పెంకాయలలోని చల్లనినీళ్లను త్రాగుటచేత కాంతించినవి. - స్వభావోక్తి.

'తారుణ్యాతిగ' - 'అతిగ' దాటుట రుచ్యతిశయమునకు; 'పండినదేని ఇగురు కూరకు పనికిరాదు; కిలసి ముద్దయై పోవును, బ్రద్దబ్రద్దగా భుజించుటకు వలనుపడదు. 'నూత్న'-అప్పుడు కోసిన - నవక మెడలని; 'అంబు' - మత్స్యఖండములలోనిది. 'వాలుకా' - ఇసుకలో నుంచుట చెట్టుకొన నెండలో నున్నం గలుగు వేడి తగుటకు.

క. గ్రామగ్రామంబున నొక | సామంతున కిడినచలువ చప్పురములు త
నై మేదినిఁ గుంపటిలోఁ | దామరలుంబోలె నట్టితటి నొప్పారెల్.

69

అట్టితటిక = ఆకతోరగ్రీష్మసమయమందు, గ్రామగ్రామంబున = ప్రతియూరను, ఒక సామంతునకు = ఒకదొరకై, ఇడిన చలువ చప్పురములు = వైచిన చల్లని పండ్లిళ్లు, మేదిని = భూమియందు, తనై=తనువు వి=సంతుష్టికరిము లై, కుంపటిలో, తామరలుంబోరెల్, ఒప్పారెల్, - లోకమంతయు కుంపటివలె మంచుచుండ, ఆ చప్పురములు తామరలవలె చలువలు వెదచల్లుచుండిన వనుట - ఆభూతోపమాలంకారమని యొకమతము, ఉత్పేక్షయే యని మఱియొక మతము.

గ్రామంబునక గ్రామంబునక = గ్రామ గ్రామంబునక - ఆప్రేడితము పరమైనందున విభక్తిలోపము. చూ. బా. వ్యా. సం. 40. ప్రతిగ్రామంబునకు నొక సామంతుఁ డుండునాయనిన, ప్రతిదానియందును లే కున్నను పెక్కుగ్రామములం దుండు ననుట, ఏలయున కలిపయ గ్రామపతి సామంతుఁ డనంబడును. 'సామస్త సంభావనయైవ' - రఘు. 5, 28. 'సామస్తః కలిపయ గ్రామపతిః.' అని షేమాద్రివ్యా. 'సామస్తశిఖామణీనామ్' - రఘు. 6, 38. 'ద్విత్రి గ్రామాధీశః సామస్తః.' షేమాద్రివ్యా. 'ఇడిన' అనుట అతని గ్రామములలోనివారు అతనికి సామానులెచ్చి పందిళ్ల వైచి రని భా. 'తనువు' - తర్చె అని పూర్వముద్రణ పా. తఱచనుట 'గ్రామ గ్రామంబున' నను ద్విర్భావముచే గతార్థము.

'కలిగొట్టు ప్రాకువేడ్కలె నీకుఁ దఱచెదను |

నలినాక్షి కడిమిగండమునకే వెఱచెదను.'

మను. రగడ.

అను ప్రయోగమువలన 'తఱచు' అని ఆకార మధ్యముగానే యుండవలయు ననియు, కొందఱు 'తఱచు' అని ఆకారమధ్యముగా వ్యవహరించిరిగాని అందులకుం బ్రమాణము కానరా దనియు శబ్దరత్నా. ఎటుయినను ఆకారలోపముచేఁగాని ఆకారలోపముచేఁగాని సంయోగమందు తాకు రా రాఁగా 'తర్చు' అయినది; కాని యిట్లు ఆకారలోపము విరోధము. 'కుంపటిలోఁ దామరలుం బోలె' - కుంపటిలో తామరలుండి, కుంపటి మండుచునేయుండి, తామర కీతలముగా యథాప్రకారమే ఉండిన ఆయునికి యెట్లుండునో మండుచున్న భూమండలములో చల్లని యాచప్పరము లుండుట అట్టిదిగా నుండెను. 'కుంపటిలోఁ దామరలుంబోలె' అను నీసాటి కవి ప్రియము:- పీఠికం జూచునది. మఱియు, బగవపురాణము. 5 (101).

'వినఁగఁ గల్గునె వెలివాడ వేదఘోష ? | వసుధ జీమూత గుప్తురావమునఁ గలదె ?

అలియుండునె కుంపటి నంబుజంబు ? | గతవివేకండ్ నాయందుఁ గలదె గుణము ?'

తే. తోఁటఁ బగ లుండి, మల్లెలు దుఱిమి, కావు

లమర మా పైన నిక్షుయంత్రముల కొయ్యఁ

జేరుప్రజ వొల్పె భావివృష్టికిని గ్రుడ్డు

తో మధురిమేచ్చ డిగునెఱచీమ లనఁగ.

70

తోఁటక = తోఁటలో, పగలు = పగటివేళ, ఉండి, మల్లెలు = మల్లెపువ్వులను, తుఱిమి = చెరువుకొని, కావులు = తాము దాల్చియున్న కావిపత్రములు, అమరక = ఒప్పుచుండఁగా, మాపు వినక = రాత్రి రాఁగానే, ఇక్షుయంత్రములకుఁ = చెఱుకుగానుఁగలకడకు, ఒయ్యక = వరుసగా, చేరుప్రజ = మూఁగుచున్నజనులు, భావివృష్టికి = రాఁగల వర్షమునకు భయపడి, గ్రుడ్డుతోక = గ్రుడ్డులను మోచుకొని, మధురిమ ఇచ్చక = తీఁపునందలి కోరిక చేత, డిగు = వచ్చుచున్నట్టి, ఎఱ్ఱచీమలు, అనఁగక = అనునట్లుగా, పొలిచెక = ఒప్పెను.

పగలంతయు చలువకై తోఁటలోనే కడపి, మల్లెలు శిరంబులం దాల్చి, కావివలువలతో చెఱుకుగానుఁగలకడకు వరుసగా చేరుజనులు, రాఁబోవువానకు నూచకముగా గ్రుడ్డుమోచుచు మాధుర్యకాంక్ష చేత ఆగానుఁగల కడపంజేరుచున్న యెఱ్ఱచీమ లనునట్లు ఒప్పిరి. - ఉత్పేక్షా లంకారము.

‘పగలు’ - ‘కాలాధ్వయలకుం బ్రాయకంబుగాఁ బ్రథమయగు.’ బా. వ్యా. కా. 25. -
 ‘మల్లెలం’ దులుముట అని శ్రేష్ఠములును తోటలో సులభములును భోగ్యములు నగుటచేత.
 *‘కాపులు’ దాల్చుట చలువకై - ‘హిమాంబు పూరింబులం గర్పూర పటిర కర్దమాసారంబులం
 కైంగావుల మృణాళభంగంబుల సంగంబులకుం జలువఁబుట్టింప’ - మను కి ఆ. 52. ‘కాపుల
 మర’ పా. కాపునిమిత్రమై అని తద్వ్యాఖ్య. ‘మౌవైనక్’ - రాత్రి తరులసిడలందు శయ
 నింపరాదు గావున ‘ఇత్తుయంత్రములకు’ - చెఱుకుపాలను త్రాగుటకు. ‘భావివృష్టిక్’ -
 చీములు గ్రుడ్డుమోచుట వెంటనే వాన వచ్చు నని నూచించును. —

‘వి నోపమాతేన పిపీలికానా మణ్డోపసంక్రాంతి రహివ్యవాయః
 ద్రుమాధిరోహ శ్చ భుజజ్ఞమానాం వృష్టే ర్మమిత్రాని గవాం ప్లుతం చ.’ బృ. సం.
 ‘డిగు’ - ఉన్నచోట వర మువలన గ్రుడ్లకు ఉపద్రవము కలుగు నని వెఱచి వానిని చీములు పదిల
 మైన మఱియొక తావునకుం గొనిపోవుట. - ప్రజను గ్రుడ్డుమోచెడు చీమలను గా సంభావించుటచేత
 వారియవస్థ చూచినను వాన వచ్చు ననియే యూహ్య మని భా. —

‘తదహని కరులేఽమృ స్తాయకాలే వివన్యాక్
 ప్రతపతి యది వోచైః ఖం గతోఽతీత తీక్ష్ణః.’ బృ. సం.
 రవితీక్ష్ణతచేతనే వారు దినమెల్లను ఇండ్లయం దుండలేక తోటలం దుండుట. మల్లెలు తెల్లని
 గ్రుడ్లవంటివి. కావులు దాల్చినందున వారు ఎఱ్ఱచీమలవంటివారు అని భా.

—* పరదేశి విప్రుడు *—

క. అప్పెనువేసవి విభవము | విష్పగఁ దన్నగరనికటవృషగిరి హరికిం
 దెప్పతిరుణాళ్లు రా ముద | మొస న్పరదేశివిప్రుఁ డొక్కఁడు భక్తి. 71
 అప్పెను వేసవిక్ = ఆమండువేసంగియందు, విభవము - విష్పగక్ = విస్తారముగా
 (మహా విభవముతో ననుట), తత్ నగర నికట వృషగిరి హరికిక్ = ఆపట్టణమునకు (మధురకు)
 సమీపమందలి అశ్వఘరిసుందరబాహుస్వామికి, తెప్పతిరునాళ్లు = ప్లవోత్సవము, రాక్ = రాఁగా,
 భక్తిక్ = భక్తిచేత, ముదము ఒప్పుక్ = సంతసము మీఱ, పరదేశి విప్రుడు = వై దేశకుఁ డైన
 బ్రాహ్మణుఁడు ఒక్కఁడు, (ముందటి కన్యాయము.)

క. నేవించి పోవుతటి మఘ | రావిభవముఁ జూడ వచ్చి శ్రాంతిమెయిక్ మా
 పా వై ఘనీటఁ గృతసంధ్యావిధి యై నృపపురోహితావాసమునక్. 72
 నేవించి = సుందరబాహుస్వామిని కొలిచి, పోవుతటిక్ = మరల తన దేశమున కేగు
 నప్పుడు, శ్రాంతిమెయిక్ = బడలికచేత, మఘ = రాత్రియందు, అవైఘనీటక్ = ప్రసిద్ధ
 మైన వైఘానదిసీల్లతో, కృతసంధ్యావిధి వి = చేయఁబడిన సంధ్యాకర్తృగలవాడై (సంధ్యా
 సుష్ఠానము గావించికొని), నృపపురోహిత ఆవాసమునక్ = తేని పోరోహితుని యింటియందు
 (ముందటి కన్యాయము). —

సీ. పరిపక్వసురభిరంభాఫలంబులతోడ,
 దళమెక్కు పనసవెం దొలలతోడ,

ఘృతపిండనిభ కర్కరీఖండములతోడ,
 బలుదెఱంగుల మావిపండ్లతోడ,
 గోస్తనీమృదుగుళుచ్చస్తోమములతోడ,
 గప్పలేఱిన వడప్రప్సతోడ,
 సుమధురస్థూలదాడిమబీజములతోడ,
 దనుపారు రసదాడిగనెలతోడ,
 తే. బానకం బతిథుల కిడ్డ, దానుగ్రోలి,
 యర్చనాదత్త చందన చర్చుచేలి,
 విరులు సిగఁ దాల్చి కర్పూరవీటిఁ జారు
 కొట్టుచు ద్విజండు వెన్నెల బిట్టుగాయ.

73

1. ప...డక్ - పరిపక్వ = చక్కఁగా పండిన, సురభి రంభా ఫలంబులతోడక్ = సుగంధ యరఁటి పండ్లతోను ('రమ్భా కద శృష్టరసోః' మేది.), ద...డక్ - దళ మెక్కు = లావైన (తోనలకు విశేషము) - పసన పెందొలలతోడక్ = పెద్ద పెద్ద పసనతోనలతోను;

2. ఘృ...డక్ - ఘృతపిండనిభ = (పేరిన) నేతిముద్దలవంటి (కోసిపెట్టిన గడ్డనేతి ముక్కలలో యనునట్లున్న యనుట) - కర్కరీ ఖండములతోడక్ = తెల్ల చెఱకుముక్కలతోను పలుదెఱంగుల = (*పీతర్, దిల్పసండ్, దాడీఫసండ్, అంటుమామిడి లోనగు) పెక్కుజాతుల...; [కర్కరీxకర్కటి - చూ. పీతక. పట్టిక.]

3. గో...డక్ - గోస్తనీ = ద్రాక్షయొక్క; మృదు = మెత్తనయియున్న - గుళుచ్చ = గుత్తులయొక్క - స్తోమములతోడక్ = సమాహమలతోను ('మృద్వికా గోస్తనీ ద్రాక్ష' ఆమ.) క...డక్ - కప్పలు = నల్లనివానిని (గింజలు పొట్టు లోనగువానిని), వీఠి = ఎత్తితీసివైచినట్టి, వడప్రప్సతోడక్ = వడను అనఁగా తాపమును పోగొట్టునట్టి నానఁజెట్టిన పెసర ప్రప్సతోను;

4. సు...డక్ - సు మధుర = తెన్నగా తీయైన, స్థూల = లావుపాటి - దాడిమబీజముల తోడక్ = దానిమృగింజలతోను, తినుపు ఆరు = చల్లనైన - రసదాడి = ఆపేరుగల యరఁటిపండ్ల యొక్క - గ నెలతోడక్ = ఖండములతోను, అతిథులకు - ఆగంతుకులకు ('స్వ రాజేక ఆగన్తు రతిథిర్నా గృహగతే' ఆమ.), పానకము, ఇడ్డక్ = ఇయ్యఁగా, తానుక్రోలి = తానును ద్రాగి, అ...ర్చక్ - అర్చనా = పూజార్థము - దత్త = ఈదడిన - చందనచర్చక్ = మంచి గండంపు మైపూతయంగు, తేలి = మునిగిలేచి (నిండుగా చందన గలందుకొని), విరులు = పూవులను, సిగక్ = జుట్టునకు, తాల్చి = ధరించి, కర్పూరవీటిక్ = పచ్చకప్పరముతోడి పీడెమును, చారు కొట్టుచుక్ = నమలుచు, వెన్నెల, బిట్టు = చిక్కిలిగా, కాయక్ = ప్రకాశించుచుండఁగా, ద్విజండు = ఆ బ్రాహ్మణుండు (ముందఱి కన్వయము).

'సురభిరంభ' - సుగంధయరఁటియని యర్థము వ్రాయుటకుఁ గారణము నాలవపాదమున 'రసదాడిం' జెప్పట. 'దలము' - సుభోజ్యమును సుపుష్పికరమును అగుటకు. 'ఘృతపిండనిభ' -

ఉపమ - నోటవైచికొనిన కరగిపోవునంత మృదువు లనియు భా. 'పలుదెఱంగుల' - ఒక్క-
తెఱంగయిన నెక్కుడుగా భుజింపరు. 'మృదు'త్వము పక్వతచేత, 'కప్పుడేరిన' పూ. ము. పా.
'మధుర' పుల్లనిదైనం దిన శక్యముకాదు. 'నూల' - రసము మెండుగా నుండుటకు, 'తను
పారు' - పా. 'ననుపారు', 'తనరారు' పూర్వముద్రణపా. 'గనెలలోడె' సులువుగా
భుజించుటకై ముక్కులుగా తఱిగిపెట్టుట. 'తేలి' యనుట సమృద్ధిం చెలుపుచున్నది. 'చారు' -
ప్రకృతోపయోగ్యమైన ఈపదము* ఏరూపమునను శబ్దరత్నాకరములో లేదు. 'జబురు' అని
పూర్వముద్రణపా. దానికి తద్వ్యాఖ్యలో 'జబురు' కొట్టుకొనుచు అని యాపదమే యర్థముగా
వ్రాయఁబడి యున్నది. ప్రాసువొరగారు నిఘంటువులో 'చారుకొట్టుట' 'చారుకొనుట' 'జబురు
కొనుట' అనఁగా తెగఁదినుట అని ఆంధ్రటీపికానుబంధమునుండి వ్రాసి యీప్రయోగమునే
ఉదాహరించినారు. - స్వభావోక్తి.

తే. మాత్రసంచి తలాడగా, మార్గవేది నొక్కఁ డార్యులు, గీత లొండొకఁడు, దాసు
భాషితంబులుగాఁ, దోడి బ్రాహ్మణౌఘముబుసుపోకకుఁ జదువఁ బరున్న వేళ. 74

మాత్రసంచి=అసిమిసంచి (బుజమున మోచికొనుటకు అనుకూలముగా రెండువైపులందును
రెండుసంచు లగునట్లు నడుమ అడ్డముగా కట్టిన నిడుపుసంచి), తలాడ=తలగడ, కాఁ=కాఁగా
(తలక్రింద ద్రిండుగా పెట్టుకొని), మార్గవేది=దారిలోని యొకతిన్నెమీఁద, దోడి బ్రాహ్మణ
ఓఘము=కూడనున్న బ్రాహ్మణుల సమూహములో, ఒక్కఁడు=ఒక బ్రాహ్మణుఁడు, ఆర్యుల=
ఆర్యావృత్తములును, ఒండొక్కఁడు=మఱియొక బ్రాహ్మణుఁడు, గీతలు = భగవద్గీతలును, తాఁ=
పూర్వోక్త పరదేశిబ్రాహ్మణుఁడు, సుభాషితంబులుగాఁ = నీతివాక్యంబులుగాను, ఉబుసు
పోకకుఁ = పనిలేనికాలము కడచుటకై, చదువఁ = పఠించుటకు, పరున్న వేళ = అందఱు
శయించియున్న సమయంబున; (ముందఱి కన్వయము.)

—* రాజు భోగినికడకుం బోవుట *—

సీ. పన్నీటితోఁ గదంబమునేసి పూసిన

మృగనాభిషస రాచనగరు చెలువఁ,

బొటలానిలము లార్పఁగఁ దపారపుఁజుంగు

లలరుఁదావికి మూఁగు నభిలఁ జోఁచ,

గర్జఁదోలామాక్తిక చ్ఛాయ లెగఁబ్రాకు

సురుహోరరుచులఁ ద్రస్తరికిఁ దన్న,

శశికాంతి చెంగావి దశ మలంచిన కేల

స్వర్ణ త్నరువువాడి వాలు మెఱయ,

తే. మెలఁత యడపముఁ దేఁ జరన్తేరు వనగ

దలవరులు గొంద టొలసి ముంగలఁ జనంగ,

* ఇది చర్మ ధాతుజమై యుండును. సందర్భము తాంబూలచర్మమేగదా.

సర్థి రథ్యాస్త రాంతఃపురాంతరమున

భోగినీసంగతికి రాజు వోవుచుండి.

75

1. పన్నీటితో - = హిమాంబువుతో, కదంబముచేసి = మిశ్రముగావించి, పూసినమ్మగ నాభిపస = అలందినకన్నారి గమగమ, రాచనగరు = రాజమందిరమునుండి వచ్చుచున్నాడని, తెలుపక (రాజునకేగాక అట్టి కన్నులమైపూత మఱియొకరికి అలవడ దనుట);

2. పాటల అనిలములు = కలిగొట్టుపువ్వుల (మీడి) వాయువులు, అర్పగఁ = ఆడించు చుండుటంజేసి *తపారపుఁజుంగులు=టోపియొక్క కుచ్చెకొనలు, అలరుఁదావికిఁ=(సిగ) పువ్వుల పరిమళమునకై, మూఁగు (చున్న) - ఆకులఁ = తుమ్మెదలను, చోళఁ = తోలివైచు చుండఁగాను;

3. కర్ణ...లు - కర్ణ = చెవులయందు - డోలా = డోలగలాటలతోడి (లేక - ఉయ్యెలలైన = ఉయ్యెలలవలె నూఁగుచున్న) - మాక్తికి = మక్తాఫలములయొక్క - ఛాయలు = కాంతులు, ఎఁ బ్రాకు (చున్న) - ఉరు పోర రుచులఁ = గొప్ప ముత్యపుఁజేరుల కాంతులను, త్రస్తరికిఁ = క్రందికి ('త్రస్తరి = క్రందు' అని ఆంధ్రదీపికానుబంధము - లేక - పరిహాసమునకు బలె), తిన్నఁ = తిన్నచుండఁగా;

4. శశి...శక్ - శశికాంతి=(ఉదయించుచున్న) చంద్రుని కాంతివంటి కాంతిగలదైన - చెంగావి = ఎఱువప్రమయొక్క - దశఁ = అంచును ('దశావస్థా దీపవర్ణోర్వస్తాస్తే భూమ్ని యోషితి' మేది.), మలంచినకేలఁ = మలఁచినహస్తమందు, స్వ...లు - స్వర్ణ = బంగారపు - త్నిరువు=పిడితోడి - వాడి - వాలు=కత్తి, మెఱయక = ప్రకాశించుచుండఁగా (మహాప్రభువు గాన ఎప్పుడును అత్తరత్నజాగము దుప్పటిజాగంబును కత్తింబూనియే యుండును);

మెఱత=చెలువ (అడపక త్రై యనుట), అడపము=తాంబూలకరండమును, తేఁ = కై కొని కూడవచ్చుచుండఁగా, కొందఱు తలవరులు=ఆరక్షకులు, ఒలసి=వ్యాపించి, ముంగలఁ = ముందఱ - చనంగఁ = పోవుచుండఁగా, చురత్ మేరువు=సంచరించుచున్న బంగరుకొండయో, అనఁగఁ = అనునట్లుగా, రాజు = ఆమత్యవ్యభజ మహారాజు (ఇతనికి పరమయోగిలొనమున వల్లభదేవుఁ డని పేరు), అరిఁ = కోరికతో, ర...నక - రథ్యాస్తర = మఱియొకపీఠలోని - అంతఃపుర - అంత రిమునక = కేలు అంతఃపురమునందు, భోగినీసంగతికిఁ = పట్టాభిషేకము పొందని భార్యతోడి కూట మిక్త ('విహాయమహిషీ మన్యరాజయోషితి భోగినీ' మేది.), పోవుచుండి (ముందఱ కన్యాయము.).

'పస' - 'పని' పా; 'త్రస్తరికి' - 'త్రస్తరిక' పా. 'దశమలంచిన' - 'దశిలిమించిన' పూర్వముద్రణ పా.

'దశిలీ' అనఁగా శబ్దరత్నాకరమందు 'ఒక దినుసుపట్టు' అని యర్థము కలదు, ప్రాస్తావన తము అందులేదు. ప్రాణ్యమిశ్రభాషా నిఘంటువులో - 'దశరి, దశరి, దశరీపంచె, దశరీపట్టు పంచె' అను పదములను 'ఒకతిరహా పట్టుపంచె' అని యర్థంబును కలవు; - ఈపూర్వముద్రణ పాదమున అప్రశస్తమయిన శసప్రాసము సంభవించును 'రథ్యాంతరము' (అన్యమయినరథ్య) - 'అంతఃపురాంతరము' (అన్యమయిన అంతఃపురము) అని విగ్రహములు.

చ. వినియె, నెల ల్చుతుర్దవయిని వృష్టిదినాళికి, రాత్రీకై దివం

బున, జరకై వయస్సునను, బూని, పరంబున కేప్పు, డుద్యమం

* విజయనగ రాధకులు ఒకవిధమైన కుల్లాయిని ధరించుట మనకు బామ్మలలో ప్రత్యక్షమే.

బనువుగఁ జేయఁగా వలయు' నంచుఁ బురోహితధర్మ మాత్మగీ
లొకన నలవిప్రుఁ డాద్విజులలోన సుభాషితము న్బ్రవించెగఁ.

76

పూని = పూనికతో - వృష్టిదిన ఆశిక్ = వానదినముల సమాహమునకై, నెలలోచతుర్దశ్యయిక్ = ఎనిమిది నెలలయందును (చతుర్థాం ద్వయానాం సమాహారః చతుర్దశ్యయా, లేక చతిస్మాణాం ద్వయానాం సమాహారః చతుర్దశ్యయి - సమాహారే ద్విగువు), రాత్రికై, దివంబునక్ = పగటియందును, జరక్తై = మదిమికాలమునకై, వయస్సునక్ = యౌవనమందును, పరంబునక్ = పరలోకమునకై, ఇష్టదుక్ = ఈలోకమందున్న యీకాలమందును, ఉద్యమంబు = ఉద్యోగమును, అనువుగక్ = చక్కఁగా, చేయఁగావలయుక్, అంచుక్, పు...ము - పురః = ముందటికి - హిత = మేలయిన - ధర్మము = నడువడి, ఆత్మక్ = మనస్సునందు, కీర్తనాన్ = నాటునట్లుగా, ఆద్విజులలోనక్ = (మార్గమందలి తిన్నెమీదఁ బరుండయున్న) యా బ్రాహ్మణులలో, అలవిప్రుఁడు = (తిరునాళ్లకు పోయివచ్చిన) యా బ్రాహ్మణుఁడు, అప్పుడు = రాజు ఆదారిని బోవుచున్న యాసమయంబున, సుభాషితముక్ = నీతివాక్యమును, పఠంపఁగాక్, వినియెక్ = (పూర్వపద్యములలోని 'రాజు' కర్తృ).

రాజు భోగినిగృహమునకుఁ బోవుచుండఁగా, పూర్వోక్తి బ్రాహ్మణులలో సుభాషితము పాడఁబూనిన బ్రాహ్మణుఁడు ఇట్లుపాడెను. - మనుష్యుఁడు వరాకాలమునకు వలయు సామగ్రిని కడమ యెనిమిది నెలలలోను, రాత్రికి వలయుదానిని పగటను, మదిమిలో వలయుదానిని యౌవనములోను, చేర్చుకోవలయును; అట్లే పరలోక సుఖమునకు సాధకమయిన కార్యములను ఇవాలోకములో నున్నప్పుడే చేసికొనవలయును; - అని. రాజు అసుభాషితమును వినినెను.

ఈపద్యము ఈక్రింది శ్లోకమునకు ఆంధ్రముగా నున్నది.

‘వరార్థ మష్టే ప్రయతేతి మానాక్, నిశార్థ మర్థం దివసే యతేతి,
వ్యాధిః కశ్య శ్చేతో ర్వయసా నవేన, పరిత్ర శ్చేతో రహజన్మనాచ.’

దీనికి తెనుంగయిన యిందలి చంపకమునకు ప్రతిగా, పరమయోగి విలాసమున ఒకసీస మున్నది - పితకిం గనుడు. కవనభేదముకూడ తెలియును.

‘పరంబున కప్పు డుద్యమంబు’ - పా. ‘పరంబునకై యిహోద్యమంబు.’ ‘అలవిప్రుఁడు’ - పా. ‘అతిఁడప్పడు.’

క. విని, తద్గ్రంథార్థము నెఱవ్వనమున నూహించి, తెలిసి, ప్రాన్వడి, కడకుం

దనమోసమునకు భయపడి, జనవతి యటు చనక నిలిచి, సంతోషమునక్. 77

గ్రంథార్థము = అసుభాషితవాక్యముయొక్క భావమును, ... ప్రాన్వడి = టిచ్చవడి (ఏమియుఁ దోచక), కడకుక్ = అంతిమునక్, తన మోసమునకుక్ = తనకుం దాఁ జేసికొన్న వంచనకు (పరలోక సాధక కార్యములను చేసికొనందులకు). ... అటు = భోగిని గృహమునకు, చనక = వెళ్లక, సంతోషమునక్ = భేదమతో (ముందటి కన్వయము).

ఉ. “ఎక్కడిరాజ్యవైభవము? లెక్కడిభోగము? లేటిసంభ్రమం?

ఒక్కట! బుద్ధుదప్రతిమ మైనశరీరము నష్టు మోక్షపుం

జక్కి గణింపకుంటి; యుగసంధుల నిల్చియుఁ గాలుచేతిబల్

త్రొక్కుల నమ్మనుప్రభృతులున్ దుద రూపట కుండ నేర్పిరే? 73

వైభవములు = విశ్వరూపములు, ... భోగములు = విషయ సుఖానుభవములు, ఏటి సంధ్ర మంటు = ఎక్కడి వేగిరపాటు (సమా సంవేగ సంధ్రమా - అను.), అక్కట = అయ్యో, బు... ము - బుద్బుద = నీటిమీఁది బుడగ ('బుద్బుద్' జలవికారః' రామాశ్రమి) - ప్రతిమము = సాటిగాఁగలది (క్షుణ్ణభంగుర మనుట), ... మోక్షపుం జక్కిన్ = అపవర్గ మార్గమును, గణింపక = విచారింపక, ... యుగసంధులన్ = యుగములందు మాత్ర మేగాక యుగసంధ్యలయందుం గూడ (సంధ్యా సంధ్యాంశల యందుఁగూడ—

‘చత్వార్యహుః సహస్రాణి వరాణాంతు కృతం యుగమ్

తస్య తావచ్చతీ సంధ్యా సంధ్యాంశ శ్చ తథావిధః.’ - మను.

అను ప్రకారంబున కృతయుగమగు 4000 వర్షములుమాత్ర మేగాక పైగా 800 వర్షములుగూడ అనుట) - నిల్చియున్ = బ్రసిక్తియుండియు (అత్యంత దీర్ఘ జీవులై యుండియు నని భా.), తుడక్ = కడపట (అంత్యకాలమందు), అమ్మనుప్రభృతులున్ = ప్రసిద్ధు లయిన మను మాంధాత్రాదులు సయితము, కాలుచేతి బల్ త్రొక్కులన్ = యమునిచేత నగునట్టి గొప్ప యాపదలచేత, రూపు అటక ఉండక్ = చావకయుండుటకు, నేర్పిరే = సమర్థు లయినారా.

అయ్యో! ఈరాక్షిశ్వర్యములవలన నేనుప్రయోజనము! ఈవిషయ సుఖానుభవము ఏల? వీనికె యీ వేగిరపా టేమి? నీటిబుడగవలె ఏక్షణమో పగిలిపోయినదైన యీదేహమును నమ్మకొని, మోక్షమార్గమును ఆరయకుంటిని! యుగములకొలది జీవించిన యామనుమాంధాత్రాదులుగూడ కడ పట యమునిచే చావక యుండఁగలిగినారా? మరణము రాకముందే మోక్షమార్గము నారయవలసినది.

‘మనుప్రభృతులున్’ సముచ్చయముచేత, నేను నాశరీరము అనుమాట చెప్పవలయునా యని కావ్యార్థాపత్తిలంకారము.

‘ఎక్కడి’ - అక్కడ, ఇక్కడ, ఎక్కడ అను శబ్దముల కడపట వృత్తియందు ఇకారము వచ్చు నని శబ్దరత్నాకరము. ‘ఏటి సంధ్రమంటు’ - ఏమిశబ్దము బౌపవిభక్తికము, ‘ఏటిని - ఏమి టిని’ ఇత్యాదిరూపములు గల్గును. సమాసమందు ‘ఏమి’ యనియు నిలుచును. ‘ఏమి కులంబున చాఁడొకొ’ విరా. ౧. ఆ. - శబ్దరత్నాకరము. ‘ఏటి’ యను రూపము నిందనుంగూడఁ దెలుపును. ‘మోక్షపుంజక్కి’ - పుంపు విధాయకసూత్రములో ‘కర్తృధారయంబులందు’ అను బహువచనము చేత ఇతర సమాసములందును ము వర్గకమునకు పుంపులగు; ఉ. ‘పరిపరి విధంపు జన్నంపుఁ బరి కరంపు సొంపు సంపద.’ మను. ‘మను’ - యుగసంధు లనుట ఉపలక్షణమాత్రము - మనువుల యాయస్కలము,—

‘శిషే ధాతో శ్చ నిష్ఠాస్తా చ్చిప్తశబ్దం ప్రచక్షతే

మన్వన్తరే తు యే శిష్టా ఇహ తిష్ఠన్తి ధార్తికాః

మనుః సప్తరయ శ్చైవ లోకసన్తాన కారిణః

తిష్ఠన్తిహ చ ధర్తారం తాశ్శిష్టా న్యంప్రచక్షతే.’

మాత్స్యపు.

క. ఉన్నట్లు యుండ నద్దరి! కిన్నరులకు నావ చేర్చుక్రియ వెనక దా బో

కున్నట్లు యుండి కాలం! బున్నరులకు నయనుఁ బుచ్చి మోసముఁ దెచ్చున్. 79

ఉన్నట్లయిండఁ = లోనివారికి అవిదితగతియై, నరులకే = తనలోఁ గూర్చున్న జనులను, అద్దరికిఁ = అవతలిదరికి, నావ = పడవ, చేర్చుక్రియఁ = చేర్చుడువిధముగా, కాలంబుకే = కాలము కూడ, తాను, ఉన్నట్లయిండి, నరులకుకే. వయసు = ఆయుస్సును, పుచ్చి = కడపి, మోసము తెచ్చుకే = మృతి నొసంగును.

వివిధముగా దోసే తనకడుపులోనివారిని వారికి తెలియకుండఁగనే తెచ్చి, యేటి యవలి గట్టునంజేర్చునో, ఆప్రకారమే, కాలము, నరులకు తెలియకుండఁగనే, వారి యాయుస్సులముం గడపి, మృతి నొడఁగూర్చును. కావున త్వరితపడి మోక్షమార్గ మరసికొనవలయు ననుట. — ఉపమ. - 'నరులకుకే' అను నప్రస్తుత సామాన్యమునకు ప్రస్తుత మయిన వక్త్రవిషయమే ఆశ్రయముగావున ఆప్రస్తుత ప్రశంసయును.

చ. సగరు నలుం బురూరవుఁ ద్రిశంకుసుతు స్ఫురుతున్ గార్తవీ
ర్య గయుఁ బృథుం భగీరథు సుహోత్రు శిబిం భరతుం దిలీపునికే
భృగుకులు యౌవనాశ్వ శశిబిందు ననంగుని సంబరీషుఁ బూ
రుగురుని రంతి రాఘవు మరుత్తునిఁ గాలము కోలుపుచ్చదే? 80

సగరుకే, నలుకే, పురూరవుకే (రూ. పురూరవసుకే సకారాంతము), త్రిశంకుసుతుకే = హరిశ్చంద్రుని, పురుకుత్సుకే, కార్తవీర్యకే = కార్తవీర్యుని, గయుకే, పృథుకే, భగీరథుకే, సుహోత్రుకే, శిబికే, భరతుకే, దిలీపునికే, భృగుకులుకే = భార్గవుని (= పరశురాముని), యౌవనాశ్వకే = యువనాశ్వ పుత్రుడైన మాంధాతను, శశిబిందుకే, అనంగుకే, అంబరీషుకే, పూరుగురునికే = పూరుని తండ్రియగు యయాతని, రంతికే, రాఘవుకే = దశరథరాముని, మరుత్తునికే, కాలము, కోలుపుచ్చదే = చంపలేదా.

కాలము, సగరాది పట్చక్రవర్తులను, గయాది షోడశమహారాజులను, కోలుపుచ్చు (= మృతి నొందింప) లేదా:

'హరిశ్చన్ద్రో నలో రాజా పురుకుత్సః పురూరవాః
సగరః కార్తవీర్య శ్చ ప డేతే చక్రవర్తినః.'
'గయామ్బరీషే శశిబి ద్వనశ్చౌ పృథు ర్దురుత్తో భరత సుహోత్రః
రామా దిలీపో సృగ రన్తి దేవో యయాతీ మాన్ధాతృ భగీరథా శ్చ.'

ఇందు పట్చక్రవర్తులను షోడశ మహారాజులను పేర్కొనబడి యున్నారు. ప్రసిద్ధ సాహచిర్యము గలవారు గావున రత్నావళిలంకారము. తన్నుం గూడఁ గోలుపుచ్చు నని ప్రకృతము అభిప్రాయము గావున ఆప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారింబును.

పరిగణనములో శ్లోకమందలి నృగునకు మాఱుగా ఇంగు శిబి పతితుఁడు; ఇది మతభేదము గా నోవు. పూర్వయుద్ధమున వ్యాఖ్యాతలు 'షోడశమహారాజులు' అని పదు నేడుగురను చూపి నారు. 'పూరుఁ గురుని' అని పఠించి, 'పూరుని కురుమహారాజును,' అని యిద్దఱును గా విడఁచీసి నందున పదు నేడుగురైరి. ఈ లెక్క తప్పే గాక లఘువువై సాధించిందు గ ప్రాస మొకటి కలిగినది.

క. కానఁ దటిచ్చుల మగురా | జ్యోనందము మరగి యింద్రియారాముడ నై
పో; నింతనుండి పరలో | కానందంబునకె యత్న మాపాదించున్. 81

కానక = కాబట్టి, తటిత్ చలము = మెఱుపువలె ('తటి తేనెదామనీ విద్యుత్' అను.)
 అస్థిరము - అగు - రాజ్య ఆనందముక = రాజ్యసుఖమును, మరగి=అంటుకొని, ఇంద్రియ ఆరాముఁ
 డను వి = ఇంద్రియార్థములందు క్రీడించుచున్నవాడనై, పోను = పోకుండెదను, ఇంతనుండి =
 ఇకమీఁద, పరలోక ఆనందమునకై = ఆముష్మిక సుఖమునకై, యత్నము = ఉద్యమము, ఆపా
 దింతుక = ఒనర్చెదను.

అంతటి మహామహులకే కాలగతి తప్పలేదు, నాకుం దప్పదు, కావున, మెఱుపువలె నస్థిర
 మయినయీరాజ్య సుఖమును ఇక వదలెదను. ఇంద్రియముల వశమున నికనుండను, ఇకమీఁద
 ఆముష్మికానందమునకై యత్నించెదను.

'తటిచ్చలము' - ఉపమ; అనంతశక్తి నిశ్చయమునకు ఇది పేరువుగాన కావ్యలింగా
 లంకారమును. 'కానక' - ఇది ద్రుతప్రకృతికము; ఇందులకుం బ్రయోగము—

'రసవత్ప్రేయము లూర్జి | స్వీ సమాహితములును నిచట వివరింపఁగ లే

దసమరస ప్రకరణమున | రసభావాద్యుపనిబద్ధ రసములు కానక.' నరస. 5 ఆ. 280.

క. వర్గత్రయపరత ముహు | స్వర్గత్యైమధ్యమాధ్వజ్ఞాలకతా

దుర్గతియు నొల్ల; మఱి యప | వర్గదుఁ డేవే ల్పెఱింగి వాని భజింతుక." 82

వర్గత్రయ పరతక = ధర్మార్థ కామములనెడి త్రివర్గమే ప్రధానముగాఁ గలవాడ నగుటచేత
 (దీనికి 'ఒల్లక' అను వ్యతిరేక క్రియతోడ సంబంధముగావున - ఇకమీఁద వర్గత్రయ పరుడను
 కాకుండెదను గావున - అని యర్థము సిద్ధించుచున్నది); ము...యక - మహాః = మాటిమాటికి -
 స్వర్గ = సురలోకమునకును - త్యై = భూలోకమునకును - మధ్యమ = నడిమి - అధ్వ = మార్గమందలి
 ('అయనం వర్తమాన్తాధ్వపథానః' - అను.) - జంఘాలకతా - ధావకత్వము (పరుగెత్తుట - జక్తా =
 పిక్క - జక్తా వేగవంతి అస్త్యస్య - లన్ - | జక్తాలః - పిక్కవడిగలవాడు - స ఏవ జక్తాలకః -
 తస్యభావః జక్తాలకతా) - అనెడి - దుర్గతి యక = నరకమును సైతము 'నిరయో దుర్గతిః
 స్త్రీయామ్' - అను.), ఒల్లక = అంగీకరింపను, మఱి = అటుగాక, ఆపవర్గదుఁడు = మోక్షమిచ్చు
 వాడు (మోక్షోపపత్తః' అను.), ఏవేల్ప = ఏదేవుడో, వానిక = అదేవుని, ఎఱింగి = తెలిసి
 కొని, భజింతుక = కొలిచెదను.

త్రివర్గము కోరను, దానిం గోరువారిగతి 'క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తి' అను నియ
 మముచేత, స్వర్గమునుండి భూమికి భూమినుండి స్వర్గమునకుం బరువు లెత్తుచుండుట. అదియు
 నరకప్రాయమే గావున, దానిని సయితము నేను గోరను. మోక్షమును ఏవేల్పాసంగునో ఆవే
 ల్పును సేవించి ముక్తుడ నయ్యెదను - 'జంఘాలకతా దుర్గతి' - రూపకము. 'భజింతుక' -
 పా. 'నుతింతుక.'

క. అని తలచి మెచ్చి, యవ్వి | వ్రునకు స్వీటికరండమున ముద్రిత మై

యునిచినయొకముడు పార | తునిచే నిప్పించి, నగరు సొచ్చి, నిశ చనక. 83

మెచ్చి = ఆబ్రాహ్మణునింగూర్చి ప్రీతుడై, ...వీటికరండమునక = తాంబూలపుఁదెట్టె
 యందు ('భగ్నాశస్య కరణ్డ పక్షితతనోః...భోగినః' భర్తృ.), ముద్రితమై = ముద్ర వేయఁబడి

నదై, ముడుపు = ముల్లై, ఆరడునిచేత = తలవరిచేత (ఈరాజును నగరు వెలువడఁగానే తల వరులు గలసికొనిరని ౧౫ లో నున్నది),...నిశ = రాత్రి, చన = కడచిన యనంతరము (తెల్ల వాతినపిప్పుట ననుట - ముందటి కన్యాయము.), ['నిశ' - ఇందులకు 'నిశి' యని పూర్వముద్రా పా. ఆపశబ్దము - 'నిశా నిశిధనీ రాత్రిః' - ఆము.]

క. కొలువై బహుసమయంబుల | మెలఁగెడు కోవిదులఁ గూర్చి 'మీమీశాస్త్రం బులలో నెవ్వఁడు మోక్షం | బెలయించునో చూచి నిశ్చయింపుడు' డటంచుక. ౧౪

కొలుపు ఐ = ఓలగంబుండి, బహుసమయంబుల = నానా సిద్ధాంతములందు ('సమయాః శపథాచార కాలసిద్ధాంత సంవిదః' అము.), మెలఁగెడు కోవిదులఁగూర్చి = సంవరించుచున్న విద్వాంసులను ('విద్వాన్విపక్ష్యిద్వోషజ్ఞః క్షణ సుధః కోవిదో బుధః' అము.), మీమీశాస్త్రం బులలోక ఎవ్వఁడు = ఎవరిశాస్త్రములో ఏదేవుఁడు, మోక్షంబు = ముక్తిని, ఎలయించునో = పొందించునో, చూచి = పరికించి, నిశ్చయింపుడు = ఆదేవుని నిర్ధారణచేయుఁడు., డటంచుక = అనిపలికి. (ముందటి కన్యాయము).

తే. వాడ మొనరించి గెలిచి తత్త్వంబు దెబుపు | వాని కని బీటపువ్వలఁబోని టంక సాలవాటులు నించి యాస్థానిఁ గట్టఁ | గాలసర్పముగతి వ్రేలుజాలెఁ జూచి. ౧౫

తత్త్వంబు = (ఆపవర్గదుడైన వేల్పు ఇతఁడే యని సిద్ధాంతమును, - తెలుపువానికి = ఈటంక సాలవాటులు ఆతత్త్వమును తెలిపెడివానికి ఇచ్చుటకై ఇటం గట్టబడినవి, అని = అని చెప్పి, బీటపువ్వలఁబోని టంక సాలవాటులు = బీటపువ్వలవలె ప్రకాశించుచున్న (క్రొత్తవనుట - వానికాంతి ఆశోత్పాదకము-ఉపము)బంగారు నాణెములను, నించి = (జాలె)నిండించి, ఆస్థానిక = సభలో ('సభా సమితి సంసదః | ఆస్థానీ క్లిబ మాస్థానమ్' - అము.), కట్ట = వ్రేలఁగట్టఁగా, కాల సర్పముగతి = నల్లత్రాచువలె, వ్రేలు - జాలెక = వలసంచిని, చూచి, (చూచినవారు ఆపండి తులు - వలసంచిగావున గడులు గడులుగా నుండుపాపదేహమును పోలియుండును. ఆదేవా మందు గడులువోలె ఇందులోని నాణెములు తళతళ మెఱయుచున్నవి. జాలె నాణెములబరువుచేత తలక్రిందుగా వ్రేలుచున్న పామువలె క్రింద లావుగాను పైని ఆదోకగాను ఉండును. ఉపము.)

రాజు వరాలసంచిని కంబమునకుం గట్టించె నని పరమయోగినిలాసము. —

చ. 'అనుటయు మేదిని రమణుఁ డానిగమాంత రహస్య కోవిద
త్వనిఘలఁగూడఁ బెట్టుటకుఁ దా నొక త్రోవ గణించి చూచియుక,
గనకపుముట యెంతయు ఘనంబుగ నాత్మ సభాగృహంబున
దనరెడు నొక్కకంబమునఁ దద్దయుఁ గట్టఁగఁ బంచి యిట్లనుక'. 4(18).

క. 'అనునంతలోనె యాయన | ఘనిముందటఁ బడియెఁ గొలువుఁగూటపుఁ గంబం
బునఁ గట్టినట్టి యుజ్జ్వల | కనకపుఁ బెనుముడుపు జనులు కడు పెరఁగండక'. 4 (౧౭).

క. హరు నొకఁ డన, నుమ నొకఁ డన,
హరి నొకఁ డన, శిఖి నొకఁ డన, నర్కు నొకఁ డన,

గరిముఖు నొకఁ డన, రజనీ

శ్వరు నొకఁ డన, నజు నొకఁ డన, వా డైనతటికే.

86

ఒకఁడు = ఒక్కవిద్వాంసుఁడు, హరుక్ అనక్ = (మోక్షప్రసాద దైనవేలుపు) శివుఁడని చెప్పఁగా, ఉమక్ = శక్తిని ('శక్తి రస్తాన్తరేగోర్యామ్' - మేది)... శిఖిక్ = అగ్నిని, ('వాయుఁఖః శిఖావాక్' అను.), అర్కుక్ = సూర్యుని, ... కరిముఖుక్ = గజవదనుని = గజ పతిని ('అ ప్యేకదన్త పారమ్ప లమ్బాదర గజాననాః' - అను.), ... రజనీశ్వరుక్ = నిశాపతిని = చంద్రుని (విధుః సుధాంశు శ్శుభ్రాంకు రోషధీశో నిశాపతిః' - అను), అజుక్ = బ్రహ్మను ('విరిఞ్చోఽజో విరిఞ్చనః' అను.) - వాడు = వాడను, వినతటికే = కలిగిన సమయమునందు. 'వాడు' ప్ర. వాడ.

తే. విల్లిపుత్తూరిలోనల్ల విష్ణుచిత్తుఁ । డతులతులసీసుగంధిమాల్యమును మూల

మంత్రమున నక్కు సేర్పబో మన్న నా రుదారమధురోక్తి నవివధ మానశిచ్చి. 7

విల్లిపుత్తూరిలోక్, అల్ల విష్ణుచిత్తుఁడు = విష్ణుచిత్తుఁడను నాపూర్వోక్త భాగవతోత్తముఁడు. అతు... ను - అతుల = సాటిలేని - తులసీ = తులసీదళములయొక్క - సుగంధి = పరిమళయుక్తమైన - మాల్యమును = దండను, మూలమంత్రమునక్ = అష్టాక్షరీనామక ప్రధానమంత్ర జపపురస్కరంబుగా, అక్కుచేర్పబోక్ = స్వామియొక్క వక్షఃస్థలమున నర్చింపనుండఁగా, మన్ననారు = మన్నారు స్వామి, ఉదార మధుర ఉక్తిక్ = గంభీరమయిన తియ్యనిమాటగా, అవివధము = మధురలో రాజాస్థానియందు వాదమయిన ప్రకారము, అనతిచ్చి = నెలవిచ్చి (ముందఱికన్వయము).

శ్రీవిల్లిపుత్తూరిలో ఆవిష్ణుచిత్తుఁడు తులసీమాల్యమును అష్టాక్షర మహామంత్రోచ్ఛారణ పురస్కరంబుగా స్వామియొక్క వక్షఃస్థలమున కేర్పి నుండఁగా, స్వామి ఆతనికి మధురలో రాజసభలో జరగుచున్న యావాదమును తెలిపి;

అనతిచ్చి - అనతి + ఇచ్చి = ఇత్యసంధి - అ నేకమహాకివి ప్రయోగవిధము. 'అతుల.' - పా. 'అమల' 'చేర్పబోక్' - పా. 'చేర్పచో',

ఉ. 'నేఁడు, మహామతీ, మధుర సీవు రయంబునఁ జొచ్చి, యందుఁ బొం

డీఁడు దివాణము న్నెఱయ నించినఁ బ్రేలెడు దుర్గదాంధులక్

బోడిమి మాన్చి, మన్నహిమముం బ్రకటించి హరింపు శుల్కముక్

వాఁడును గోసినాఁ డిహము; వైష్ణవుఁగా నొనరింపు సత్కర్మక్'. 83

మహామతీ = మహాప్రజ్ఞాదా, ('మతి రాగామిగోచరా' - మతి ప్రజ్ఞకు ఉపలక్షణము), రయంబునక్ = వేగముగా ('రంహ స్తరసీ తు రహః స్యదః' - అను.), ... అందుక్ = అమధురలో, పాండిఁడు = పాండ్యరాజు, దివాణముక్ = కోలుపుకూటమును, నెఱయక్ = అంతటను. నించినక్ = నిండింపఁగా, ... దుర్గద ఆంధులక్ = కడింగి సొగరుచేత గ్రుడ్డియైనవారిని, బోడిమి మాన్చి = రూపు మాపి, మతేమహిమముక్ = నాప్రభావమును, ప్రకటించి = వెల్లడిచేసి, శుల్కముక్ = విద్యుక్త యాతఁ డెర్పరించిన యాజాలెలోని ధనమును; హరింపుము = కైకొనుము, వాఁడును =

అపాండిడును, ఇహమర్క్ = ఈలోకమున, రోనినాడు = ఏవగించినాడు, (వానిని), సత్కృప = నిండుదయచేత, వైష్ణవుగా = విష్ణుభక్తునిగా, ఒనరింపు = చేయుము.

లే. అనిన వడవడవడడికి సాష్టాంగమెఱిగి, | సమ్మదాశ్రులు పులకలు ముమ్మరింప
వినయవినమితగాత్మరై విప్రవరుడు | వెన్నునకు భక్తి నిట్లని విన్నవించె. 89

అనినర్క్ = స్వామి యిట్లుపలుకగా, సాష్టాంగము - (చూ. ౧ ఆ. 2౬), ఎఱిగి = నమస్కరించి. ... (తనలో స్వామి భాషించి తనకు బహువిధినందులకు) - సమ్మద అశ్రులు = ఆనంద బాష్పములు, పులకలు = రోమాంచములు, ముమ్మరింపర్క్ = అగ్గరింపగా; - వినయ వినమిత గాత్మరై వి = అణగవచేత ముందటికి వంపబడిన శేహముకలవారై (వినయములో ముందటికి వంగి), విప్రవరుడు = ఆ బ్రాహ్మణోత్తముడు, వెన్నునకు = ఆఙ్ఘ్ర కేవునకి;...

‘ముమ్మరింప’ - ‘ముమ్మరమి’ పూ. ము. పా. - ఇందు ‘కర్క్’ అనుదానికి అశ్రులు పులకలును గర్జలైన ‘కాక్’ అని యుండవలయును, ‘కర్క్’ అనియే యున్న ‘ముమ్మరము’ అనునది క్రియావిశేషణ మగును, ఆపత్తిమన సమన్వయము లేదు.

శా. ‘స్వామి, నన్ను, నితఃపురావరితశాస్త్రగ్రంథజాత్యంధు, నా

రామత్వాఖననక్రియాఖరఖనిత్రగ్రాహితోద్యత్కీణ

స్తామాస్మిగ్ధకరు, న్భవచ్ఛవనదాసు, న్యాదిః గాః బంపుచో

భూమిభృత్సభ నోట మైన నయశంబు ల్మీకుఁ గాకుండునే? 90

స్వామి = ఓ భగవానుడా, ఇతః...ధుక్ - ఇతః = ఇంతకు - పురా = మున్ను - అపరిత = చదువబడని - శాస్త్రగ్రంథ = తర్కవేదాంతాది శాస్త్రసందర్భములందు - జాత్యంధుక్ = పుట్టు గ్రుడ్డిని, ఆ...రుక్ - ఆరామ = (మిథుజక్త వలయు పుష్పములకొఱకైన) యుద్వాన వనము యొక్క - త్వా = భూమిలో - ఖనన = త్రవ్వటయనెడు - క్రియా = పనియందు - ఖర = కఠినస్పర్శ గలదైన (‘ఖరో రత్నోఽన్తరే తీక్ష్ణ దుఃస్పర్శేరాసభేఽపిచ’ హేమ.) - ఖనిత్ర - గడ్డపాణిను లేక గుడ్డటిని - గ్రాహిత = పట్టుకొనువాడ నగుటచేత - ఉత్యత్ = పొటమరించుచున్న - కీణ = కాయలయొక్క - స్తామ = సమాహముచేత - అస్మిగ్ధ = నునుపులేని (గలు కయిన) - కరుక్ = చేయిగలవానిని, భవత్ భవనదాసుక్ = మీయాలయంపు టూడిగీనిని, నన్నుక్, వాదిగాః బంపుచోక్ = శాస్త్రవాదములు నేయుటకై పంపుపత్తిమన, భూమిభృత్ సభక్ = (ఆ) జేని యాసానిలో, ఓటము = అపజయము, వినక్ = సంభవించెనేని, అయశంబుల్ = మిక్కిట మైన యపకీర్తి, మీకుక్, కాక ఉండునే = సభవింపక ఉండునా.

స్వామి నేను ఇంతకు మున్నెన్నడును శాస్త్రములు చదివినవాడనుగాను. కేవల మజ్ఞానుడను. మీకొఱకయిన వూదోటలో గడ్డపాణిలో పనిచేసి చేత కాయలు కాచినవాడను గదా; మీదేవళపు టూడిగపువాడను, అట్టి నన్ను రాజసభకు వాదమునకుం బంపిన నాకు ఓటము కలిగిన మీకు మిక్కిలి యపకీర్తి కలుగదా.

ఈచెప్పిన విశేషణములు అసామర్థ్యాభిప్రాయ గర్భంబులుగావున పరికరాలంకారము.

‘జాత్యంధుక్’ - చదివి మఱచినవాడుకాడు, చదువనే లేదు అనుట. ‘కీణస్తామ’ -

నిరంతరము ఆరామభ్యుత్థరతం చెలుపుచున్నది. 'భూమిభ్యుత్సభక' - సభారాజా మనుష్య పూర్వా' అను సూత్రముచే సభాశబ్దము పక్షిసమాసమున రాజపర్యాయపూర్వపద మయినప్పుడు నపుంసకలింగ మగును. కావున 'భూమిభ్యుత్సభమునక' అని కావలయును:

'శాలార్థాపి సభా రాజా మనుష్యార్థా దరాజకాత్'

దాసీనభం నృపనభ రక్షణభ మిమా దిశః.' అను.

అట్లుగాక స్త్రీలింగముగానే యుండుట, దశబాణములు శతశరములు ఇత్యాదులయందుంబోలె, ఆంధ్రకవుల సమాసకాస్త్రోల్లంఘనములో చేరుచున్నది. 'భూమిటన్నిధి' అని మార్చిన పై యాక్షేపముండదు. 'జాత్యంధు' పా. - 'జాలాభ్యు'. 'అయశంబునీకు' - 'అయశంబునీకు' అని పూ. ము. పా. ఇందు సమాచ్ఛయ మప్రయోజకము. 'అయశంబులో' - బహుత్వము ఉత్కటత్వముం చెలుపును.

మ. గృహసమార్జనమో, జలాహరణమో, శృంగారపల్యంకికా

వహనంబో, వనమాలికాకరణమో, వాల్లభ్యలభ్యధ్వజ

గ్రహణంబో, వ్యజనాతపత్రధృతియో, ద్రాగ్నికారోపమో,

నృహరి వాదము నాకు? లేరె యితరు ల్ని లీలకుం బాత్రముల్? 91

గృహసమార్జనమో = దేవశశముయొక్క యూడ్చుటయో, జల ఆహరణమో = తీర్థము యొక్క తెచ్చుటయో, శృంగారపల్యంకికా వహనంబో = విలాసార్థముయిన (నీ) పల్లకియొక్క మోచుటయో, వ...మో - వనమాలికా = పాదమువఱకు వేరెడి మాలయొక్క రచించుటయో ('అపాదపద్దం యామాలా వనమాలేతి సా స్వతా' ఇతి కళిదః - రామాశ్రమి.), వా...బో - వాల్లభ్య = అధ్యక్షతచేత (కోవెలలో నొకయధికారి నగుటచేత - 'వల్లభో' దయిలేఁద్యక్షే సల్లక్షణ తురజ్జమే' మేది.) లభ్య = పొందఁదగినదైన - ధ్వజ = (నీ) టెక్కెముయొక్క-గ్రహణంబో = మోచుటయో, వ్యజన ఆతపత్ర ధృతియో = వీవనయొక్కయు గొడుగుయొక్కయు తాల్చుటయో, ('ఛత్రం త్యాతపత్రమ్' అను. 'ఆతపాత్ త్రాయత ఇత్యాతపత్రమ్'), ద్రా...మో - ద్రాక్ = వడిగా ('ద్రా జ్జబు సపది ద్రుతమ్' అను.) - దీపికా = దీపములయొక్క-ఆరోపమో = పెట్టుటయో, (ఇట్టి పను లయిన నాకుం దగునుకాని), నృహరి = ఓనారిసింహస్వామి, వాదము నాకు = వాదమునకుఁ బొమ్మని అనకుము, నీ లీలకు = నీ క్రీడకు, పాత్రముల్ = 'తిగినవిద్వాంసులు ('యోగ్యభాజనయోః పాత్రమ్' అను.), ఇతరుల్ లేరె = వేరెవ్వరునులేరా?

మీదేవశశము నూడ్చుట, మీకు స్నానార్థము తీర్థము చెచ్చుట, విలాసార్థము మీ రెక్కు పల్లకిని మోచుట, మీకై ఆపాదపద్దప్రాలంబియగుమాలికను రచించుట, కోవెలలో నధ్యక్షుండైన సభాగృహముచే ధ్వజమును మోచుట, మీఁజూమరను మీగొడుగును పూనుట, వడిగా మీకై దివ్వను వెలిగించుచుండుట, ఇవి మీకోవెల యూడిగిండ నయిన నాచేత నగుపనులు. ఇందులో ఏది చెప్పినను చెప్పవచ్చును, నేను చేసెదను; కాని వాదమునకుఁ బొమ్మనకుము. నీ విలాసములకు తగినవిద్వాంసుల నెవ్వరినో వాదమునకు పంపుము. - 'లభ్యలభ్య' ఛేదానుప్రాసము.

'ద్రాక్' 'స్రాక్' పూ. ము. పా. మందుగా. 'నాకు' = అనకుము - 'అగున కను కనులకు ముక్తిత్రులు పరిం బగునపుడు కా, నా, కానలు విభాష నగు' బా. వ్యా. క్రి. 96. - 'వాదము నాకు' - 'వాదము లేల' - పూ. ము. పా.

—* మన్ననారు విష్ణుచిత్తు ననుగ్రహించుట *—

తే. అనినఁ దద్భక్తి కెద మెచ్చి యచ్యుతుండు
మొలకనగ వొప్పు శ్రీదేవి మోము సూచి,
'వా దితనిచేసె గెలిపింతు; నాదుమహిమ
మువిద కను' మని ప్రాభవంబొప్పు బలికి.

92

అనినఁ = విష్ణుచిత్తుఁ డెట్లుచెప్పఁగా...అచ్యుతుండు = నారాయణుఁడు, మొలకనగవు = అంకురమయిన నగవు = మందహాసము,...ఉవిద = ఓయవతీ, ఇతనిచేఁ = కాస్తము రెఱుంగని యీ భక్తునిచేతనే, వాడు = వాదమును, గెలిపింతుఁ = జయింపింతును, నాదుమహిమము = నాప్రభావమును,...ప్రాభవంబు = దొరతనము,...పలికి (ముందఱికన్వయము).

'ఇతనిచేసె' - 'ఇతనిచేత' పూ. ము. పా. 'మహిమ యువిద' పూ. ము. పా. 'పలికి' - 'వలికి' పూ. ము. పా.

క. 'నీయిచ్చయే! మిన్నక పో! వోయి; మునిప్రవర, నిన్ను నొప్పింతును భూ
నాయకుసభ; నిందులకై | యేయడ్డము వలవ, దవల నే నున్నాడఁ.' 93

మునిప్రవర = తాపసవరేణ్య, నీయిచ్చయే = నీయిష్టమా, మిన్నక = ఊరక, పోవోయి = వెళ్లవోయి, నిన్నుక, భూనాయకుసభక = ఆజ్ఞేనియోగములో, ఒప్పింతుఁ = అంగీకరించునట్లు చేసెదను. (నిన్నెయొప్పింతును) ఇందులకై ఏయడ్డమువలవదు = వాదమునకుంబోవు విషయమై ఏమియు అడ్డమాడకుము. అవలక = నీ వటుకుం బోయిన యనంతరము, ఏను ఉన్నాడఁ = నీకు నాతోడుగలదు.

ఓయి మునింద్రుఁడా, నీకిష్టమయిన పనియే నీకు పెట్టుదుమా? స్వస్థుచిత్తుడ వై అటుకుంబొమ్ము. ఆజ్ఞేని సభలో నీమాటనే యతఁ డంగీకరించునట్లు నేను చేసెదను. ఈపనువునకు అడ్డము చెప్పకు; అటు నేను నీకు సకల విద్యలను ఒడఁగూర్చెదను.

'ఒప్పింతును' - 'మెప్పింతును' అను పూ. ము. పాఠమున యతిభంగము. 'నొప్పింతునె' = 'పరాజయము నొందునట్లు చేయునునా' అని మఱియొక పా. ఇందును నొచ్చుధాతువుగావున యతిభంగమే, 'ఏయడ్డము' - 'నీయత్నము' పూ. ము. పా. 'ఏయడ్డ' మనుపాఠమున ఏను శబ్దము లోని యేకారముతో యతి. (భూనాయకుసభ - చూ. పీఠిక. ప్రకీర్ణము.)

ఆ. అనిన, మాటు వలుక నలికి యయ్యాళువా
రియ్యకొనియెఁ బోవ; నింతలోనఁ
బద్ధనయనుఁ డతని పయనంబుఁ దూఁగింపు
మనుచు నంబితోడ నానతిచ్చె.

94

అలికి = వెఱచి,...ఆళువారు = భక్తుఁడు,...ఇయ్యకొనియెఁ = అంగీకరించెను,... పద్ధనయనుఁడు = పుండరీకాక్షుఁ డయిన శ్రీహరి,...అతని పయనంబు తూఁగింపుము = అతని

ప్రయాణమునకువలయు సన్నాహముచేయును, ...నంబితోడఁ = (విష్ణు) వూజారితో, ఆనతి
ఇచ్చెఁ = ఆజ్ఞాపించెను.

—* విష్ణుచిత్తుఁడు మధుర కేఁగుట *—

క. ఆనతిఁ బడి, శ్రీభండా | రాన న్సంబడముఁ దనదు ప్రాత్రందలముఁ
స్థానికుఁ డొసంగి పనుపం | గా, నానతిబడిన నిమితకాండు వహింపఁ. 95

ఆనతిఁ = శ్రీహరి నంబితో చెప్పినయాజ్ఞను, పడి = పొంది, స్థానికుఁడు = పారుపతై కాఁడు,
శ్రీభండా రానఁ = సంపద్యక్త మయిన (స్వామి) బొక్కసమునుండి, సంబడముఁ = దారిబతై
మును, తనదు ప్రాత్ర అందళముఁ = తనదైన ప్రాత్రపల్లకిని, ఒసంగి = యిచ్చి, పనుపం గాఁ =
పంపఁగా, ఆనతిబడిఁ ఆ = (స్థానికుని) యాజ్ఞప్రకారమే, నిమితకాండు = బోయలు,
వహింపఁ = పల్లకిలోఁ గూర్చుండనిచ్చి మోచుచుండఁగా, (ముందఱికన్యాయము).

నంబివలన హర్యాజ్ఞనుపొంది పారుపతై కాఁడు విష్ణుచిత్తునికి కోవెల బొక్కసమునుండి
దారిబతైంబిచ్చి తన ప్రాత్రపల్లకియు నిచ్చి తరలింపఁగా ఆపారుపతై కాని యాజ్ఞ చేత బోయలు
ఆవిష్ణుచిత్తుని మోచికొనిపోయిరి.

క. లావు గలయదైగుట్టపుఁ | జావడములమీఁద మాత్రసంచులు దూలఁ,
గ్రేవల నేకాంగులు రా, | వీవధముల నఱిసె లవనివిభునకుఁగొనుచుఁ. 96

లావుగల = బలముగల - అదైగుట్టపు జావడములమీఁదఁ = బాడిగ గుట్టపుఁదట్టలపైని,
మాత్రసంచులు = అనిమిసంచులు (చూ. ౭౪. టీక), తూలఁ = డోంగుచుండఁగా, గ్రేవలఁ =
పార్శ్వములయందు, ఏకాంగులు = పుత్రమిత్ర కళత్రాదులం బరిత్యజించి కావిత్రములంగట్టి
భగవత్కైంకర్యమే చేయుచుండు విరక్తులు, రాఁ = వచ్చుచుండఁగా, అవనివిభునకుఁ =
రాజుకై, వీవధములఁ = కావళ్లలో ('పర్యాహరశ్చ మార్గశ్చ వివధౌ వీవధౌ చ తౌ' అను.)
అఱిసెలు = అతిరసము లనెడు భక్త్యములను, కొనుచుఁ = పట్టించుకొని (కర్త విష్ణుచిత్తుఁడు);

అదై గుట్టపుఁ దట్టలమీఁద వలయుసామగ్రి మాత్రసంచులలో వచ్చుచుండఁగాను, ఇరు
ప్రక్కలయందును కోవెల యధికారులు అయిన యేకాంగులు వచ్చుచుండఁగాను, రాజునకై కావ
ళ్లలో భగవత్ప్రసాదములైన అఱిసెలం గానుకగా మోపించుకొని (ఆయాశ్వా రేఁగెను.)

'అదై' - 'అట్టి', వూ. ము. పా. 'వీవధముల' - 'వీవధముల' వూ. ము. పా.

సీ. భక్తిఁ ద్రోవకు సాధ్వి పరికరంబులు వెట్టి
కట్టిన పారివిభంగాయ గమియు,

నెసఱిపోతలు గాఁగ నేర్పరించినచిరం

తనపుశాలిక్షేమతండులములు,

వడిఁబెట్టి లోఁ జెఱకడము సాఁబా లూపుఁ

జెలగు సంబారంపుఁ జింతపండు,

పెల్లు లోహండికావళ్ల కొమ్ములవ్రేలు
గిడ్డిమొత్తపు నేతిలడ్డిగలును,
తే. బెరుగువడియంబులును, బచ్చివరుగు, బేడ,
లురుతరాచ్యుతపూజోపకరణపేటి
కలును, సాత్తిన సాత్తనికులము బలసి
విధినిషేధము లెఱిగి తే మధుర కరిగె.

97

1. సాధ్య = పతివ్రతయైన తనభార్య, భక్తిక్ = పతిభక్తిచేత, త్రోవకుక్ = మార్గమందు ఉపయోగార్థమై, పరికరంబులు = సంబారములు, పెట్టి = ఉంచి, కట్టిన = మూటకట్టి యిచ్చిన - పారివిధంగాను గమియింప = వేరుపుడు బియ్యపురపిండితో బెల్లపురబాకాన జేసిన యుండల సమాహంబును;

2. ఎసటి పోతలు కాగెక్ = ఎసటిలో వేయుటకు తగినట్లుగా - ఏర్పరించిన = ఏటి శుద్ధముచేసిన - చిరంతన = ప్రాత - శాలి = నడ్డయొక్క - తేమతండులములు = ప్రయాణకాలమందు వట్టిచేతఁ బోక యింటనుండి కొలదిగాఁ గట్టికొనిపోయెడు బియ్యము' (తే. మార్గము తండులము తేమతండులము - మధ్యమపదలోపి సమాసము - క్రొత్త బియ్యము వాయువుచేయును; ప్రాతబియ్యము ఆగోగ్యకరము);

3. వడిఁబెట్టి = శుద్ధముచేసి, లోక్ = లోపల, చెఱకడము = బెల్లమును, సాఁబాలు = సగముభాగము, ఊన్పెక్ = కలపఁగా, చెలఁగు = రమ్యమైయున్న - సంబారంపుఁజెంతపండు = సంబారపు దినుసులుచేర్చి దంపిన చింతపండును; ఈపాతము శబ్దరత్నాకరధృతము. సగము పాలు = సాఁబాలు. 'చెఱకడము' - 'జీరిగుడము' పూ. ము. పా. = జీలకఱ్ఱతో మిశ్రమయిన బెల్లము.

4. లోహండి కావళ్లకొమ్ములక్ = వంటబిండల కావడుల కొనలయందు, పెల్లు = మెండుగా, వ్రేలు = వ్రేలాడుచున్న (లడ్డిగలకు విశేషణము) - గిడ్డి మొత్తపు నేతి లడ్డిగలును = పెక్కుగోవుల నేతియొక్క సన్నమూతిపాత్రలును, - ['లోహండి' సమస్తపదము - 'లోవి' యగు హండి - అనఁగా వంటపాత్ర మగు హండి - 'లోహండి' యైయుండనోపు, 'ఆయస్థి పేటికయు లోహండియుఁ దండులంబులు' - కాశీ. 5 (62); (పాతము సవరింపవలసినదిగాఁ దోచుచున్నది.) 'రాగిలోహండి నన్నా'యి లేకుండంగ | వండి దించిన యివ్వర్వంటకములు.' కాశీ. 3 (121)], పెరుగు వడియంబులును = పెరుగుతోఁ జేసిన వడియములును, పచ్చివరుగులు = ఉడుకఁబెట్టిన వరుగులును, బేడలు = ప్రప్సను, ఉరు...లును = పెద్ద పెద్దవైన (పేటికలకు విశేషణము) విష్ణు పూజా సాధనములపెట్టెలును (ఆపెట్టెలనిండ దేవతార్చన సామాను లున్నవనుట.), సాత్తిన = శిఖాయజ్ఞోపవీతములుధరించినట్టియు - *సాత్తని = వానిని ధరింపనట్టియు - కులమువారు = కులములవారగు వైష్ణవులు, బలసి = పరిపేష్టించి, విధినిషేధంబులు = పూర్వోక్త వస్తువులను, ఇతిఁడు దీనిని తేవచ్చును, ఇతిఁడు దీనిం దేఁగుడను, అనెడు నాచార విధానములను, ఎఱిగి = ఎఱిగిన

* ఈసాతని శబ్దవ్యుత్పత్తింగూర్చి మామాతామహులు శ్రీ తా. మి. కేషగిరిశాస్త్రిగారు తమ యాంధ్రశబ్దతత్వము భా. I లో నిట్లు వ్రాసియున్నారు. చూ. పుటలు 11 - 13 ఆధోజ్ఞాపిక "దాసరి అనుపదము దాసరి అని వికృతమయినట్లు దాసక్ అనుపదము దాసని అని వికృత

వారై = వానిని అనుసరించి, లేక = మించితెచ్చుచుండఁగా, మధురపక్ష, అరిగెక = (అవిష్టు చిత్తుఁడు) ఏఁగెను.

చ. యమనియమాదిలభ్య, ద్రుహిణాది జరన్తరుదిభ్య, సంస్కృతి
శ్రమహరనామకీర్తన, మురప్రవికర్తన, పాతకాపలీ
దమన, రమాంగనాకమన, తామరసాయతనేత్ర, భక్తహృ
ద్భ్రమత్పణదాత్ర, భూయువతి రంజన; వర్ణజితాభ్రఖంజనా.

93

యమ నియమ అది లభ్య = యమ నియమాదులచేత పొందఁదగినవాఁడా, ద్రు...భ్య - ద్రుహిణ = బ్రహ్మ ('ధాతాబ్రహ్మయోని ద్ద్రుహిణః' అను.) - అది = లోనుగాఁగల - జరత్ = ముసలి ('వర్షియాక దశరూ జ్యాయాక జీనో జీర్ణో జరన్నపి' అను.) - మరుత్ = దేవతలకు ('మరుతౌ పవనామరా' అను) - ఇభ్య = దొరవైనవాఁడా ('ఇభ్య ఆఘోధన' - అను. లక్షణ చేత స్వామి), సం...న - సంస్కృతి = జననమరణ ప్రవాహరూప సంసారమనెడి - శ్రమ=కష్టమును - హర = పోఁగొట్టునట్టి - నామకీర్తన = నామసంక్రీనము కలవాఁడా (ఆతని నామమును కీర్తించువారికి సంసారబంధము వీడిపోవును అని భా.), మురప్రవికర్తన - ముర = మురుఁడనెడి యగురుని - ప్రవికర్తన = కోసివైచినవాఁడా, పాతక ఆపలీ దమన = పాతకములనసూహమును అణించువాఁడా, రమా అంగనా కమన = లక్ష్మీయనెడి సుందరిని కామించువాఁడా (లక్ష్మీపతీయనుట), తామరస ఆయతనేత్ర = తామరపూవులవంటి విశాలనయనములు కలవాఁడా (పుండరీకాక్షుఁడా యనుట), భ...త్ర - భక్త = నీయాశ్రితులయొక్క - హృత్ = హృదయములయందలి ('స్వాంతం హృన్దానసం మనః' అను.) - భ్రమ = అజ్ఞానమనెడి - తృణ = పచ్చికకు - దాత్ర = కొడవలి వైనవాఁడా), భూ యువతి రంజన = భూమియనెడి జవ్వనిని రంజింపఁజేయువాఁడా (భూదేవికి పతియైనవాఁడా), వ...నా - వర్ణ = దేహవర్ణముచేత -

మయ్యె. దాసనివాడు అనఁగా దాసుఁడయిన వాడు అని యర్థము. దాసనిపువ్వు అనఁగా దాసుఁడు దేవాలయమునకుఁ జేరిన లోటలో భగవత్పూజకుఁగాను పైరు చేసినపువ్వు. దాసని వాడు తన జీవనమునకై కుంకుమము, గంధపుపాడి, పల్లుపాడి, మొదలైనవానింజేసి అంగడియందమ్మును. అట్లు చేయఁబడిన పల్లుపాడికి దాసనిపాడి దాసనాపాడియని పేరువచ్చెను. ఈదాసని అనుపదమే సాతనిఅని వికృతముయి భగవద్భక్తులయి భగవత్కైంకర్యమును జేసెడు బ్రాహ్మణేశ్వరులకుఁ జేరయ్యె. పురాణములందు బ్రాహ్మణేశ్వరులయిన భగవద్భక్తులకు తఱచుగా దాసశబ్దముపయోగింపఁ బడును.....వాస్తవవృత్తుత్తి యిట్లుండఁగా సాతని అనుపదంబును సాత్తు అను ద్రవిడ ధాతుయొక్క వ్యతిరేక నామవిశేషణ రూపముగాఁ దలఁచి, సాతనివాడు అనుపదమునకు యజ్ఞోపవీతము మొదలైన కర్తచిహ్నముల ధరింపనివాడు అని అర్థమును ఈకాలములోఁ జేయుదురు. దానికిఁ బ్రమాణముగా విష్ణుచిత్రియము నందును

‘పెరుగు వడియంబులును బచ్చివరుగు లాలుపుఁ

బప్పు మధునూదనారోప్త కరణపేటి

కలును జాతిన చాతనికులము బలసి’

అని చెప్పఁబడి యున్నది. ఈవృత్తుత్తి కల్పితము”

జిత = జయింపబడిన - ఆశ్ర = మేఘంబును ('ఆశ్రం మేఘో వారివాహః' - ఆమ) - ఖంజన = కాటుకపీట్టయుం గలవాఁడా ('ఖజ్జరీటస్తు ఖజ్జనః' ఆమ. - నల్లనివాఁడా యనుట).

యోగసాధ్యుఁడా, పురాణాలైన బ్రహ్మదేవతలకును వీరికవైనవాఁడా, సంసారశ్రేణమును నిజనామకీర్తనచే తొలగించువాఁడా, మురహరా, పాపహరా, రమాపతీ, పుండరీకాక్షః, భక్తజ్ఞానప్రదా, భూదేవీవల్లభా, నీలవర్ణా.

ఇందు 'లభ్య-నిభ్య' యిత్యాదులు అంత్యానుప్రాసములు కలవు. 'యమనియమాది'-యమ నియమాసన ప్రాణాయామ ప్రత్యేహార ధ్యాన ధారణా సమాధులు ఎనిమిది యోగాంగములు.

క. దోర్ధూర్ధృతదుర్ధరగో | వర్ధన, రాధానురాగ వర్ధన, లీలా

వార్ధుషికా, యిషికాకృత | వార్ధశ్రవస్తేకనేత్ర వైకృతినిపుణా. 99

దోర్ధూ...న - ధూర్ = కాఁడిపంటదైన - దోన్ = బాహువుచేత ('భుజ బాహూ ప్రనే ప్టదోః' - ఆమ.) - ధృత = ధరింపబడిన - దుర్ధర = (అన్యలకు) మోవశక్యముగాని - గోవర్ధన = గోవర్ధన మను పర్వతము కలవాఁడా, రాధా అనురాగవర్ధన = రాధకు అనురాగమును పెంచిన వాఁడా (రాధామనోహరా యనుట), లీలావార్ధుషికా = విలాసార్థమై వడ్డివలన జీవించువాఁడా (నేక శ్రేష్ఠరస్వామి వడ్డికాసులవాఁడు గావున నిట్లునుట) - (కుసీదకో వార్ధుషికో వృద్ధ్యాజీవశ్చ వార్ధుషిః' ఆమ. 'ప్రయచ్ఛతి గర్వ్యమ్' - ఇతి తక్ - 'వృద్ధే ర్వృధుషిభావః'), ఇషి...ణా - ఇషికా = తృణముతో - కృత = చేయబడిన - వార్ధశ్రవస = ఇంద్రపుత్రుఁ డయిన కాకాసురుని యొక్క - ఏకనేత్ర = ఒక్కకంటియొక్క - వైకృత = వైకల్యమునందు - నిపుణా = ప్రవీణుఁడా - చూ...రఘు. 12 (23).

'తస్మి న్నాస్థ దిషీకాస్త్రం రామో రామావిబోధితః

ఆత్మానం ముముచే తస్మా దేకనేత్ర వ్యయే నసః.'

గోవర్ధనోద్ధారకుఁడా, రాధావల్లభుఁడా, వడ్డికాసులవాఁడా, పచ్చగడ్డి పోచతో కాకాసురుని యొకకంటిని పోగొట్టినవాఁడా. - ఇందలి వృత్త్యనుప్రాసము నరయవలయును.

ఇందు 'వృద్ధి' శబ్దములోనున్న దకారము దానినుండివచ్చిన 'వార్ధుషిక' శబ్దములో లేదు. 'వృద్ధశ్రవస' శబ్దమునుండివచ్చిన 'వాదశ్రవస' శబ్దమునందు 'ర్పురోర్పురిసవణే' ఆమ సూత్రము చేత వికల్పముగా దలోపమురాగా 'వార్ధశ్రవస' అగును; కావున ప్రాసస్థానములయందు వ్యంజనాక్షరభేదము లేదు. - పూర్వము ద్రణములో 'దోః = భుజములయొక్క - ధూః = భారము చేత' అని టీక యున్నది. 'ధూ'శబ్దము భారవాచకమగు నేని సమాసాంతమందు ఆప్రత్యయము వచ్చి 'దోర్ధూ' అని యగును. కావున ఆయర్థము సరికాదు.

మాలిని. ద్రుహిణజముఖమానిస్తోమనిస్తంద్ర భాస్వ

ద్దహరవిహరమాణాతామ్రపాదాంబుజాతా,

బహిరబహిరపారప్రాణికోటిప్రవూర్ణా,

మహిమవినుతవాణీమాధురీవేద్యపర్ణా.

100

ద్రు...తా - ద్రుహిణ = బ్రహ్మవలన - జ = పుట్టినవాఁడగు నారదుఁడు - ముఖ = మొదలు గాఁగల, మాని = సంయములయొక్క - స్తోమ = సమాహనుయొక్క - నిస్తంద్ర = తూఁగులేని

(సరాకులేని) - భాస్వత్ = ప్రకాశముగల - దహర = హృదయాకాశమందు - విహరమాణ = విహరించుచున్న - ఆతామ్ర = అంతటను నెఱ్ఱనయిన - పాద అంబుజాతా = చరణారవిందములు కలవాడా, బ...ర్ణా - బహిః = వెలుపలను - అబహిః = లోపలను - అపార = అంతములేని - ప్రాణికోటి = జంతుసముదాయమందు - ప్రపూర్ణా = నిండినవాడా, మ...ర్ణా - మహిమ = ప్రభావముయొక్క - వినుతి = స్తుతియైన - వాణీ = శివవాక్కుయొక్క - మాధురీ = తియ్యదనము - వేది = ఎఱిగినదైన - అపర్ణా = పార్వతి కలవాడా ('అపర్ణా పార్వతీ దుర్గా' అను.)

నారదాని సంయములు ఎవని పాదారవిందములను ఆప్రమత్తులై తమ హృదయాకాశమందు ధ్యానించుచుండునో, ప్రాణికోటికి లోపలను వెలుపలను నిండినవాడెవడో, ఎవనిమహిమను శివుడు పార్వతి కుపదేశింపఁగా ఆమె గ్రహించి పరమానందమును పొందునో, ఆస్వామి శ్రీవేంకటేశ్వరా.

‘స్వయ మస్త ర్భూమి ర్వాప్య భాసయ న్నిభిలం జగత్
బ్రహ్మప్రకాశతే విహ్నిః ప్రతప్తాయసద్వివత్.’

మ. ఇది భూమండనకొండవీడుధరణీభృద్ధగ్రహార్వాద్రి భా

స్వదిభేదాత్తజవీరభద్రజనజీవగ్రాహరాహూయమా

ణదృఢాంచదృఢజకృష్ణరాయమహిభన్నామాస్తదాముక్తమా

ల్యద నాశ్వాసము హృద్యపద్యము ద్వితీయం బై మహిం బొల్పగున్. 101

హృద్యపద్యము = మనోహర పద్యములుగలదైన, ఇది ఆశ్వాసము = ఈ యాశ్వాసము, భూ...దత్ - భూ = భూమికి - మండన = ఆలంకారములయిన - కొండవీడు = కొండవీడును పేరుగల - ధరణీభృత్ దుర్గ = కొండదుర్గమునందును - పూర్వాద్రి = ఉదయగిరి (దుర్గమున) యందును - భాస్వత్ = ప్రకాశముగల - ఇభేత ఆత్మజ = గజపతికుమారుడైన - వీరభద్ర = వీరభద్రపాత్రునియొక్క - జన = జనులయొక్క - జీవ = ప్రాణమును - గ్రాహ = హరించుటయందు - రాహూయమాణ = రాహువువలె నాచరించుచున్న (ప్రాణము గాలిగావునను, పాము గాలిని భక్షించునుగావునను, ఇట్లు చెప్పట - ఉపమాలంకారము), ధృఢ = దిట్టమయిన - అంచత్ = ఒప్పుచున్న - భుజ = బాహువులుగల - కృష్ణరాయ మహిభృత్ = కృష్ణరాయభూపతి యనెడి - నామ = పేరుగల - ఆస్తత్ = నాయొక్క (నారచించిన) - ఆముక్తమాల్యదన్ = ఆముక్తమాల్యద యను మహాకావ్యమునందు - ద్వితీయంబై = రెండవపై, మహిన్ = భూమిలో, బొల్పగున్ = శోభించును.

గజపతికొడుకైన వీరభద్రపాత్రుని సేనల నోడించి అతని డేలుచుండిన యుదయగిరి కొండవీడు దుర్గములను సాధించిన కృష్ణరాయుడనెడి సేను రచించిన యాముక్తమాల్యదలో మనోహరపదములుగలది ఇది రెండవ యాశ్వాసము.

‘గ్రాహరాహూ’ - ‘హృద్యపద్యము’ - కృత్రిమప్రాసము. ‘కొండవీటిధరణీభృద్ధగ్ర’ అను పూ. ము. పా. ‘కొండవీటి’ అని ప్రాతిపదికము కానందున సిద్ధింపదు. ‘మహిభన్నామ’ - ‘మహిరాజ్నామ’ పూ. ము. పా.

ద్వితీయాశ్వాసము సమాప్తము.

శ్రీరస్తు

ఆముక్తమాల్యద

తృతీయాశ్వాసము

క. శ్రీ క్షీతి నీళా వర, దను

బోక్ష ప్రాణహర, దంష్ట్రకోత్కృతపిర

ణ్యాక్షుక్షపాచర, కృపా

వీక్షాదృతబాహులేయ, వేంకటరాయా.

1

శ్రీ...వర - శ్రీ = లక్ష్మీదేవి - క్షీతి = భూదేవి - నీళా = నీలాదేవి - అను వారికి - వర = భర్తవైనవాడా, దనుజ ఉక్ష ప్రాణ హర = అసురుడయిన ('అసురా చైత్యై చైతేయ దనుజే న్ద్రాగి దానవా' అను.) ఎద్దుయొక్క ('ఉక్ష' భద్రో బలీవర్ద ఋషభో వృషభో వృషః' అను.) అసువులను హరించినవాడా, దం...ర - దంష్ట్రీకా = కోటలచేత - ఉత్కృత = ఎగ నటుకల బడిన - హిరణ్యాక్ష = ఆశేరి - క్షుపాచర = రాక్షసుడు కలవాడా ('రాక్షసః కోణపః క్రవ్యా త్క్రవ్యాదోఽస్రవ ఆశరః | రాత్రిశ్చగో రాత్రిచరః' అను.), కృ...య - కృపా = దయ తోడి - వీక్షా = చూపుచేత - ఆదృత = ఆదరింపఁ బడిన - బాహులేయ = కుమారస్వామికలవాడా ('బాహులేయ స్తారకజి ద్వికాఖ శిఖివాహనః' అను.). వేంకటేశ్వరుడా.

'నీళా'దేవి కుంభకుఁ డను గొల్ల దొరకూతురు ; కాలనేమికొడుకు లాబోతులై పుట్టి జగ మును బాధించుచుండఁగా, వాని నుక్కడంచువానికీ దనతనయ నిచ్చెద నని కుంభకుడు చాటించెను. పలువురుగొల్లలు పట్టంబోయి భంగపడఁగా, శ్రీకృష్ణుడు ఆ యాలాబోతులం గడపి నీలం బెండ్లియాడెను. - 'దనుజోక్ష' - అరిష్టుడను నసురుడు వృషభరూపమున మందమీదికి రాఁగా శ్రీకృష్ణులవారు వానిని సంహరించిరి. - 'హిరణ్యాక్ష' - సనకాదిమునుల కాపంబున వైకుంఠ ద్వారపాలకు లగు జయ విజయులు దితిగర్భంబున హిరణ్యాక్ష హిరణ్యకశిపులుగా నుద్భవించిరి. అందు హిరణ్యాక్షుడు యజ్ఞ వరాహమూర్తియైన నారాయణు నెదిరించి యాదేవునిచేత కోటతో నెహతుండయ్యె.

'దంష్ట్రీకా' - హస్తా దంష్ట్రా - దంష్ట్రాంకురము, - దంష్ట్రాగ్రము దంష్ట్రాలేశముచేతనే అకలీలగా నని భా. - 'క్షుపాచర' - దానవులు, అసురులు, దైత్యులు, రాక్షసులును వెవ్వెటు తెగ లయినను కవులు ఆభేదముగా వ్యవహరించుటయుం గలదు; క్షుపా = రాత్రియందు - చరః = సంచరించువాడు. - 'బాహులేయ' - కుమారస్వామి విష్ణుభక్తుఁ డని పురాణములందు ప్రసిద్ధము. - 'బహులానాం కృత్తికానా మపత్యం బాహులేయః'.

వ. అవధరింపు. మ ట్లరిగి యన్విష్టుచిత్తుండు.

2

అవధరింపుము = చిత్తగింపుము, అరిగి = పోయి.

—* విష్ణుచిత్తుడు రాజసభ కేగటం *—

శా. నిత్యంబు స్మృతిహారి వాద మగుట నిజజ్ఞప్తి లేకంప, దా
సత్యార్జస్వలుఁ డౌట భూపతియు సభ్యవ్రాతము న్నంకమై
బ్రతున్తోనముఁ జేసి నిల్వఁగ, సభాభాంగము సొత్తొంచి యశా
న్నత్యప్రోజ్జ్వల రాజదత్తవరరత్నస్వస్థ పీఠస్థుడై.

3

నిత్యంబుఁ = ప్రతిదినమునను, వాదము = తోనియెడుట పండితుల వాదము, అగుటఁ = జరుగుచుండుటచేత, ప్రతిహారి = దౌవారిభుఁడు ('ద్వారి ద్వానేఁ ప్రతిహారిః ప్రతిహార్యప్యనన్తరే' అను.), విజ్ఞప్తి = 'విష్ణుచిత్తులవారు వచ్చియున్నాయి' అని ప్రభువునకు విన్నపము, లేక = చేయకయే, అంపఁ = సభలోనికి పంపఁగా, తాఁ = ఆవిష్ణుచిత్తుడు, అతి ఊర్జస్వలుఁడు = మిక్కిలి తేజోవంతుఁడు ('ఉజ్జ్వలస్థలస్సన్య దూర్జస్వీ యజ్జరాతిశయాన్వితః' అను. బలవంతుఁడు), బౌటఁ = అయినందున, భూపతియుఁ = రాజును, సభ్యవ్రాతముఁ = సభాసమల ('సభా సద సభాస్తారాః సభ్యా స్సామాజికాశ్చతే' అను.) సమాహాయము, శంకమైఁ = జంకుచేత, ప్రత్యుత్తానము = ఎదురుకొని లేచుటను, చేసి = కావించి, నిల్వఁగఁ = నిలిచియుండఁగా, సభా భాంగంబు = ఆసానప్రదేశమును, చొత్తొంచి = ప్రవేశించి, బౌ...డు - బౌన్నత్య = ఎత్తుచేతి - ప్ర ఉజ్జ్వల = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్నచైన - రాజదత్త = రాజుచేత ఈబడిన - వర = శ్రేష్ఠ మయిన - రత్న = మణులయు - స్వస్థ = బంగారముయొక్కయు - పీఠ = ఆసనమంగు-స్థుడు = కూర్చున్నవాడు, వి (ముందటి కన్వయము).

ప్రతిదినమును రాజసభలో మోక్షప్రద దేవతానిర్ధారణార్థమై విద్వాంసులకు వాదము జరుగుచుండుటచే దౌవారిభుఁడు ముందుగా రాజుననుమతి నొందకయే లోనికిని బోనీయఁగా, ఆ విష్ణుచిత్తుడు ఆసాని దఱియుచుండఁగా, అయనయొక్క యాదివ్యతేజముం గాంచి రాజును సభివారును జంకుపొంది ఆయన నెదుర్కొని లేచి నిలుచుండిరి. అంత నాతఁడు సభలోఁ బ్రవేశించి రాజనిర్దిష్ట మయిన సమున్నత జాజ్వల్యమాన రత్నఖచిత హేమపీఠమందు ఆసీనుఁడాయెను.

'ప్రతిహారి' - రూ. ప్రతిహారి - ఈరెండును పురుషుఁ డర్థ మేని నకారాంతములు, ఇవే స్త్రీ యర్థ మగునని ఈకారాంతములు. 'నిల్వఁగఁ' - పా. 'మైక్కఁగఁ'; 'బౌన్నత్య ప్రోజ్జ్వల' - ఉన్నత మయిన దానిప్రకాశము మిక్కిలి బాగుగఁ గాన్పించును.

క. అతిథ్యము గొని, హరి తన | చేతోగతి నొలయ, రంతు సేయని విద్వ

ద్వార్జితంబుఁ జూచి, లాఁతుల | మా తరవా యుడుగ? మాట లాడుం' డనుచుఁ.

అతిథ్యముఁ = అర్హ్యద్యతిథిసత్కారమును ('క్రమా దాతిథ్యాతిథేయే అతిథ్యధైత్ర, సాధుని' అను.), కొని = స్వీకరించినవాడై, తన (యొక్క), చేతోగతిఁ = చిత్తవృత్తియందు హరి = నారాయణుఁడు, ఒలయఁ = కదియఁగా, రంతు = శబ్దము, సేయని చేయకున్నట్టి (ఊరకున్నట్టి) - విద్వత్ వ్రాతంబుఁ = విద్వాంసుల సమాహాయమును, చూచి = విలోకించి, తర వాయి = ఉపక్రమమును (మీరు ఆరంభించినదానిని), ఉడుగఁ = ఇట్లు మానియుండుటకు, లాఁతులమా = మనమేమి ఒకరికొకరము పరాయిలమా ('లేక - మేమేమి మీకు అన్యులమా').

మాటలాడుండు = భాషింపుండు (చేయుచుండిన వాదమును జరుపుండు), అనుచుకొ = అని (ముందటి కన్యాయము.),

ఆయనకు అర్ఘ్యస్వాగతాద్యతిథిసత్కారములు రాజు కావించెను. అనంతర మాయన క్రీహరిని స్మరించినవాడై తనరాకచే వాదముమాని యూరకయున్న యాపండితులంజూచి 'తర వాయి యేల నిలిపితిరి? నేనేమి మీకు లాఁచివాడనా? ఉపక్రమమును కొనసాగింపుండు' అని హెచ్చరించెను.

'అతిథి' = అతిథికోఱకై నది. 'తరవా యుడుగ' - ఇత్వసంధి; 'తరవాయి డిగ' అని పఠించిన నిర్బాధము. చతుర్థ పాదమున ప్లుతయతి.

తే. కతిపయోక్తులలోనె తత్ప్రతిభఁ దెలిసి,

నగవు దళుకొత్త రాజు నెమ్మిగముఁ జూచి,

'యీవు మాధ్యస్థ్యమున నున్న నేము గొన్ని

నొడివెదము మాట' లని తడనుజ్జ వడసి

5

కతిపయ ఉక్తులలోనె = ఒక కొన్నిమాటలలోనే ('వ్యాహర ఉక్తి ర్లపితం భాషితం వచనం వచః' అను.), తత్ ప్రతిభ = వారిప్రజ్ఞావిశేషమును, తెలిసి = గ్రహించినవాడై, నగవు = నవ్వు - తళుకు ఒత్తక = అంకురించుచుండఁగాఁ చిటునవ్వు నవ్వుచు ననుట), రాజు నెమ్మిగము = లేనియొక్క మనోజ్ఞ వదనమును, చూచి, ఈవు = నీవు, మాధ్యస్థ్యమునకొ = మధ్యస్థభావమునందు - ఉన్నక (నీవు మధ్యవర్తివిగా నున్నయెడల), ఏము కొన్నిమాటలు, నొడివెదము = చెప్పెదము, అని = అనివచించి, తత్ అనుజ్జ = లేని యంగీకారమును, వడసి = పొంది, (ముందటికన్యాయము.)

అంత నాయాశ్చర్యం నాలుగైదు వాక్యములు వారినోట రాఁగానే వారితెలివి యింతియ గదాయని గ్రహించినవాడై, లేతనవ్వు నవ్వుచు రాజుతో 'నీవు మధ్యవర్తివిగా నుండువేని కొన్ని మాటలు చెప్పెదము' అని చెప్పెను. రాజు అందుల కంగీకరించెను.

'ప్రతిభ' - వాదమందు ఆవశ్యము వలయును, —చూ.పుట 27 'స్మృతి...ప్రతిభాం విగుః'. 'నెమ్మిగము' = నెఱి + మొగము. 'మాధ్యస్థ్యము' = మధ్యస్థునిభావము - 'మధ్యస్థుడు' = నడుమనుండువాడు - వాదప్రతివాదముల సారాసారముల నిర్ణయించువాడు. 'తళుకొత్త' = తళుక్కు మనుట - ఇంచుక యంకురించుట - ఎక్కువ నవ్వుల ఆధమలక్షణము, ఆయన మహాపురుషుఁడుగాన ఆయనకు ఉండను.

—* విష్ణుచిత్తుల వాదము *—

నీ, అందులో నొకమేటి కభిముఖుం డై యాతఁ

డనిన వన్నియును మున్ననువదించి;

తోడఁగి యన్నిటి కన్ని దూషణంబులు వేగ

వడక తత్సభ యొడఁబడఁగఁ బల్కి;

ప్రక్కమాటల నెన్న కొక్కొకమాటనె
నిగ్రహస్థాన మనుగ్రహించి;
క్రందుగా రేగినం గలంగ కందఱఁ దీర్చి
నిలిపి; యమ్మెదలి వానికినె మగిడి;
తే. మఱి శ్రుతి స్మృతి సూత్ర సమాజమునకు
నైకకంఠ్యంబు గల్పించి, యాత్మమతము
జగ మెఱుంగంగ రాధ్ధాంతముగ నొనర్చి;
విజితుఁ గావించి దయ వాని విడిచి పెట్టి.

6

1. అందులో = ఆవాదులలో, ఒకమేటికి = గొప్పవాని కొకనికి, అభిముఖుండు = ఎదురుమోముగా నున్నవాడు, వి...అనువదించి = తాను మరలవదించి, (అట్లు వదించుట అమేటి వదించినది ఇదియే అని నిశ్చయము చేసికొనుటకు);

2. తొడఁగి = (ఖండనసేయుటకు) ఆరంభించి, అన్నిటికి = అతఁడుచెప్పిన సకల విషయములకును, అన్నిదూషణంబులు = ప్రతివిషయమునకును ఒక్కొక్క దోషోద్ఘాటనమును, వేగపడక = తొందరపడక, (తొందరపడుటచే మతి తప్పి తనవాదమే చెడును, అన్యులకును తనయందు గుఱితప్పును, మచ్చరమెచ్చును.), తత్సభ = ఆసభ (లోనివారు), ఒడఁబడఁగ = ఈయనమాట సాధువని అంగీకరించునట్లుగా, పలికి;

3. ప్రక్కమాటల = ఇతరులు నడుమనడుమ వదించు వాదాంశములను, ఎన్నక = సరకు గొనక, ఒక్కొకమాటనె = ఒక్కని మాటకు ఒక్క బదులుమాటచేతనే, నిగ్రహస్థానము = పరాజయ పేతువును, అనుగ్రహించి = అనుగ్రహపూర్వకముగా ఉద్ఘాటించి;

4. క్రందుగా = (పలువురు ఒక్కమొగిని) దొడ్డిగా, రేగిన = వాదింపం జొరఁగా, కలంగక = కలతపడక, అందఱ, తేర్చి = సమాధానపఱచి, నిలిపి = ఊరకుండునట్లుచేసి, ఆమ్మెదలివానికినె, మగిడి = మరలి;

మఱి = విశేషించి, శ్రుతి స్మృతి సూత్ర సమాజమునకు = శ్రుతి = వేదములయొ (‘శ్రుతిః స్త్రీ వేద ఆమ్నాయః’ అను.) - స్మృతి = ధర్మశాస్త్రములయొ (‘స్మృతిస్తు ధర్మసంహితా’ అను.) - సూత్ర = బ్రహ్మసూత్రములయొ - సమాజమునకు = సమాహమునకు, ఏక కంఠ్యంబు = ఏక కంఠత్వము = ఏకవాక్యత్వము = ఏకాభిప్రాయత్వమును, కల్పించి = వివరించి, ఆత్మమతము = తనమతమును, జగము ఎఱుంగంగ = లోకమెల్ల నెఱుంగునట్లు, రాధ్ధాంతముగ = సిద్ధాంతముగా, ఒనర్చి = చేసి, వాని = ఆవాదిని, విజితు = ఓడినవానిగా, కావించి, దయ = కరుణచేత, విడిచిపెట్టి.

ఇందు క్రమముగా పూర్వపక్షోపన్యాస తదనువాద తద్దూషణ స్వమతస్థాపనములు చెప్పఁబడినవి. ‘అనుగ్రహించి’ - ప్రక్కమాటలకు ఉత్తరము చెప్పవలసినన్యాయము లేకున్నను చెప్పట యనుగ్రహముచేత. ‘నిగ్రహస్థానము’ - పరాజయపేతువు, ఎట్టిదోషమున్నం బరాజయము కలుగునో అట్టిదోషము:—

‘అఖడ్డతాహంకృతినా పరాహంకార ఖడ్డనమ్

నిగ్రహ స్తస్మిమిత్తస్య నిగ్రహస్థాన లోచ్యతే.’ తా. ర.

‘ఐకకంఠ్యము’-శ్రుతి స్మృతి నూత్రములకు విరోధములు అజ్ఞాతము గాన్పించుచుండును; ప్రాజ్ఞులకు వానివాని వాస్తవాభిప్రాయము తెలుగుకతన ఐకమత్యమే గాన్పించును.

‘బల్కి’-పా. ‘శిష్టి.’ ‘ప్రక్క’ - పా. ‘పెక్క.’ ‘దేర్చి.’ - పా. ‘దీర్చి.’

క. ‘నీ వే మంటివి ర’వ్వుం | చావలివానికిని మగిడి యట్లనె వానిం

గావించి; యొకఁ డొకఁడు రా | నా విప్రుఁడు వాదసరణి నందఱ గెలిచెన్. 7

కావించి = (విజితుం) గావించి, ...వాదసరణిన్ = వాద క్రమమున.

—* అన్యమత నిరసనము *—

నీ. ‘జగదుద్ధతికిని బీజము ప్రధాన’ మన నీ

క్షత్వాది వీశు నశబ్దవాది,

బారి ‘నీశుఁ డేన నా భోగమాత్రే త్యాద్య

దాహృతిస్ఫూర్తి మాయావివాది,

‘ఫలియించుఁ గ్రియయ’ నా ఫలమత యిత్యాది

సర్వేశుఁ గొనని యపూర్వవాది,

‘శాస్త్రయోనిత్వా’ది సరణి ‘నీశ్వరునిఁ దె

ల్పెడు ననుమాన’ మస్మిలువాది,

తే. ‘నిత్యులం దెల్ల నిత్యుఁ డన్ముక్తిత్యురూక్తి

క్షణికసర్వజ్ఞతేషి సాగత వివాది,

‘ననుపపత్తైర్న’ యనుసూత్ర మాది యైన

వాణి నృపతీశుఁ బ్రత్యక్ష వాది, గెలిచె.

8

1. బ...కిన్ - జగత్ = లోకముయొక్క. (‘అహో జగతీ లోకో విప్లవం భవనం జగత్’ అమ.) - ఉద్ధతికిన్ = ఘట్టుకకు, ప్రధానము = ప్రకృతి (‘ప్రధానం ప్రకృతిః స్త్రియామ్’ అమ.), బీజము = కారణము (‘హేతు ర్నా కారణం బీజమ్’ అమ.), ఆనన్ = అని సాంఖ్యుఁడు వాదించగా, వీశున్ = విశ్వేశుని - అనగా ఈశ్వరుఁడు జగత్కారణము కాఁడనువాఁడును, అశబ్దవాదిన్ - అశబ్ద = (దేనికి వేదశబ్దమే ప్రమాణము కాదో అది) ప్రధానము - వాదిన్ = జగత్కారణమని వాదించువాఁడును అగు నాసాంఖ్యుని, ఈక్షత్వాదిన్ = ‘ఈక్షతేర్నాశబ్దమ్’ లోనగు నూత్రములచేతను, గెలిచెన్; సాంఖ్యమతము సంక్షేపముగా నిట్లు:—

‘సంఖ్యాం ప్రభవ్యతే చైవ ప్రకృతిం చ ప్రచక్షతే

తత్త్వాని చ చతుర్వింశత్ తేన సాంఖ్యాః ప్రకీర్తితాః.’

భార.

‘సంఖ్యా సమ్యక్వివేకే నాత్మకథనమ్.’

విజ్ఞానభిక్షువు.

‘మూలప్రకృతి రవికృతి ర్న హదాద్యాః ప్రకృతివికృతయః సప్త ।

హోదశక స్తు వికారో న ప్రకృతి ర్న వికృతిః పురుషః ।’

ఈశ్వరకృష్ణుఁడు.

అర్థములు నాల్గు తెలుగులు; ఒకటి కేవలప్రకృతి - అదియే ప్రధానాపరనామకము. ఏడుప్రకృతి వికృతులు (= తదుభయములు) - అవి మహత్తు అహంకారము పంచతన్మాత్రులును. పదునాల్గు కేవల వికృతులు - పంచమహాభూతములు (= పృథివ్యప్తేజోవాాయుకాశములు), పంచజ్ఞానేంద్రియములు (= త్వక్చక్షుః శ్రోత్రజిహ్వప్రాణములు), పంచకర్మేంద్రియములు (= వాక్పాణి పాదపాయూపస్థములు), అంతఃకరణము, అనునవి. - ఈయిరువది నాల్గును చతుర్వింశతి తత్త్వము లనఁబడును. ప్రకృతియు వికృతియుఁ గానిది (= అనుభయము) పురుషుఁడు. పురుషులు పెక్కుఁడు. ఈశ్వరుఁడు లేఁడు; ప్రకృతి సృష్టి కర్త. దుఃఖ త్రయార్థ్యంతిక నాశము ముక్తి.

‘అజా మేకాం లోహితశుక్లకృష్ణాం । బహ్వః ప్రజాః జనయంతీం సరూపా

అజో నితోఽజుమాణోఽనుశేతే । జహో త్యేనాం భుక్తభోగా మజోఽన్యః ।’ శ్వేతా.

‘రస్యస్య దర్శయిత్వా నివర్తతే నర్తకీ యథా నృత్యాత్

పురుషస్య త థాత్మానం ప్రకాశ్య వినివర్తతే ప్రకృతిః ।’

ఈశ్వరికృ.

ఈమతమును నిరసించిన ప్రకారము:—

బ్రహ్మసూత్రము:— ‘ఈక్షతే రాశబ్దమ్.’ 1; 1, 5 - యన్దిక్ శబ్ద ఏవ ప్రమాణం న భవతి త దశబ్దమ్ ఆనుమానికం ప్రధాన మి త్యర్థః - నతజ్జగత్కారణ వాదివాక్యప్రతిపాద్యమ్ - కుతః - ఈక్షతేః - సచ్చబ్దవాచ్యసమన్విత్వాపారవిశేషాభిధాయిన ఈక్షతేర్థాతోః శ్రవణాత్ - శ్రు. ‘త దైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయే యేతి.’ ఈక్షణ క్రియాయోగ శ్చాచేతనే ప్రధానే న సంభవతి - అతః ఈదృశేక్షణక్షమ శ్చేతనవిశేష స్సర్వజ్ఞ స్సర్వశక్తిః పురుషోత్తమ సచ్ఛబ్దాభిధేయః - తథా చ సర్వే ష్వేవ సృష్టిప్రకరణే ష్వీక్షాపూర్వీ కైవ సృష్టిః ప్రతీయతే - శ్రు. ‘స ఈక్షత లోకా న్నుసృజా ఇతి స ఇమా ల్లోకా నసృజతః’ - శ్రు. ‘స ఈక్షాం చక్షే’ స ప్రాణ మసృజ తే త్యా దిషు.’ శ్రీభాష్యము.

సృష్టిప్రకరణములం దెల్ల జగత్కారణమునకు ఈక్షణక్రియాయోగము చెప్పఁబడి యున్నది. ఈక్షణము అచేతన మయిన ప్రధానమునకు సంభవించును, కావున అది జగత్కారణముగాదు; మఱి తాదృశేక్షణక్షమఁడు చేతనవిశేషము, సర్వజ్ఞుఁడు సర్వశక్తి పురుషోత్తమఁడు, ‘శ్రు. సదేవ సామ్యేద మగ్ర ఆసీ దేక మే వాద్వితీయమ్... త దైక్షత బహుస్యాం ప్రజాయే యేతి’ ఇత్యాదులగు శ్రుతులయందలి సచ్చబ్దమునకు వాచ్యుఁడు జగత్కారణము.

2. పారిక = దృఢముగా, ఈశుఁడు = ఈశ్వరుఁడు, ఏన = నేనే (జీవాత్మ పరమాత్మలకు అభేదము), నాక్ = అని (యద్యైతి) వాదింపఁగా, మాయావివాదిక్ = మాయయే అనఁగా భ్రమయే జగత్కారణ మని వాదించు నాయద్యైతిని, భో... ర్తిక్ = ‘భోగమాత్ర సామ్య లిక్తోచ్చ’ (ముక్తార్తలకు జగత్సృష్ట్యాది వ్యాపారములేదు, భోగమాత్రమందే ఈశ్వర సామ్యము) అను నూత్రమును ఉదాహరించెడు గుర్రణచేత, గలిచెక్; అద్యైత మతసంక్షేప మేమన:—

మాయ జగత్కారణము, ఆత్మ కాఁడు. పరమాత్మ యొక్కఁడే కలఁడు, ఇతర మేమియు లేదు. జీవాత్మ పరమాత్మలకు భేదము లేదు. దృశ్యమెల్లను (నానాత్వమును భేదబుద్ధియు) ఎండ మావులవలె అసత్తు. సత్తనబోధ భ్రమచేత; ఆ భ్రమయొక్క ఆత్మ్యంతిక నివృత్తియే మోక్షము:

‘స్వప్నమాయే యథా దృష్టే గర్భస్వ నగరం యథా
తథా విశ్వ మిదం దృష్టం వేదాంతేషు విచక్షణైః.’
‘జీవాత్మనో రనన్యత్వ మభేదేన ప్రశస్యతే
నానాత్వం నిద్ర్యతే య చ్చ త దేవం హి సమజ్ఞానమ్.’
‘నేహ నా నేతి చాత్మాయా దిన్దో మాయాభి రి త్యపి
అజాయమానో బహుధా మాయయా జాయతే తు సః.’
‘సగో హి మాయయా జన్త యుజ్యతే న తు తత్త్వతః
తత్త్వతో జాయతే యస్య జాతం తస్య హి జాయతే.’
‘అసతో మాయయా జన్త తత్త్వతో నైవ యుజ్యతే
వన్ధ్యాపుత్రో న తత్త్వేన మాయయా వాపి జాయతే.’
‘స్వప్నదృ క్షప్రచరణ్ స్వప్నే దిక్షు వై దశసు స్థితాన్
అణ్డజాన్ స్వేదజాన్ వాపి జీవాన్ పశ్యతి యాన్ సదా.
స్వప్నదృ క్షప్రదృశ్యాస్తే న విద్యస్తే తతః పుథక్;
తథా తద్దృశ్యమే వేదం స్వప్నదృ క్షప్ర మిష్యతే;
చరణ్ జాగరితే జాగ్ర ద్దిక్షు వై దశసు స్థితాన్
అణ్డజాన్ స్వేదజాన్ వాపి జీవాన్ పశ్యతి యాన్ సదా,
జాగ్రచ్చిత్తే త్తడీయాస్తే న విద్యస్తే తతః పుథక్;
తథా తద్దృశ్యమే వేదం జాగ్ర ద్దిక్షు మిష్యతే.’

గౌడ. కారి.

‘తత్త్వమసి’ ‘అహం బ్రహ్మసి’ ఇత్యాది మహావాక్యములుం గలవు.

పద్మ పురాణమంగు శివుడు పార్వతికి జైవాదికాస్త్రముల యనత్త్వము నిట్లుబోధించినాడు:-

‘శృణు దేవి ప్రవక్ష్యామి తామసాని యథాక్రమమ్,
యేషాం శ్రవణమాత్రేణ సాతిత్యం జ్ఞానినా మపి.
ప్రథమం హి మ యై వోక్తం శైవం పాశుపతాదికమ్
మచ్ఛక్త్యావేశితై ర్విప్రై స్సంప్రోక్తాని తతః పఠమ్.
కణాదేన తు సంప్రోక్తం శాస్త్రం వై శేషికం మహత్,
గౌతమేన తథా న్యాయం, సాంఖ్యం తు కపిలేన వై.
ద్విజన్తనా జైమినీనా పూర్వం వేదమయార్థతః
నిరీశ్వరేణ వాదేన కృతం శాస్త్రం మహత్తరమ్.
ధిషణేన తథా ప్రోక్తం చార్వాక మతిగర్హితమ్.
జైత్యానాం నాశనార్థాయ విష్ణునా బుద్ధరూపితా
పౌద్ధశాస్త్ర మస తోవ్రీక్త స్సగ్గునీలపటాదికమ్,
మాయావాద మసచ్ఛాస్త్రం ప్రచ్ఛన్నం పౌద్ధ మేవ చ
మ యైవ కథితం దేవి కలౌ బ్రాహ్మణరూపితా.
అపార్థం శ్రుతివాక్యానాం దర్శయన్ లోకగ రితమ్.
కర్తవ్యరూపత్యాజ్యత్వ మత్ర చ ప్రతిపాద్యతే.’

సర్వకర్త పరిశ్రంభా నైష్యుర్త్యం తత్ర చోచ్యతే;
పరాత్త జీవయో దైక్యం మయాత్ర ప్రతిపాద్యతే.
బ్రహ్మణోఽస్య పరిం రూపం నిర్గుణం దర్శితం మయా;
సర్వస్య జగతోఽప్యస్య నాశనార్థం కలౌ యుగే,
వేదార్థవ స్తహాశాస్త్రం మాయావాద మవైదికమ్
మ యైవ కథితం దేవి జగతాం నాశకారణాత్.'

దీనిని నిరసించిన ప్రకారము:—

బ్ర.సూ.—“భోగ సూత్ర సామ్యలికాచ్చ.” 4.4.21. ‘బ్రహ్మయాథాత్మ్యానుభవరూపభోగ మాత్రే ముక్తస్య బ్రహ్మసామ్య ప్రతిపాదనా చ్చ లిక్తా జ్ఞా ద్వాపారవర్జమి త్యవగ మ్యతే.- శ్రు. ‘సోఽశ్ను తే సర్వాన్ కామాన్’ సహ బ్రహ్మణా విపశ్చితే’ తి. అతో ముక్తస్య పరమపురుష సామ్యం సత్యసంకల్పత్వం చ పరమపురుషసాధారణనిఖిలజగన్ని యమన శ్రు త్యానుగుణ్యేన వర్ణ నియ మితి జగ ద్వాపారకర్త మేవ ముక్తేశ్వర్యమ్.” శ్రీ భాష్యము.

3. క్రియాయ = బోధిత్వామాదికర్తయే (ఈశ్వరుడు కాఁ డనుట), ఫలియించు = (ఆకర్తవలన నిష్పన్నమగునట్టి అపూర్వమనునది ద్వారముగా) ధనమొసంగును, నాన్ = అని మీమాంసకుడు వాదింపఁగా, సర్వేశున్ = ఈశ్వరుని - కొనని = అంగీకరింపనట్టి - అపూర్వ వాదిన్ = అపూర్వమును వాదించెడు మీమాంసకుని, ఫలమత ఇత్యాదిన్ = (ఫలమ్ = కర్త ఫలము, అతిః = పురుషోత్త మునివలన కలుగును, ఏలన, ఉపపత్తేః = ఆతఁ డిచ్చు ననుటయే యుక్తియుక్తి ముగా నున్నందున - అను నర్థముగల) ‘ఫలమత ఉపపత్తేః’ అను సూత్రముచేత నెలిచెను.

సంక్షిప్తముగా మీమాంసక మతస్వరూపము:—

లోకమునకు కర్తయు భర్తయు హర్తయు నగుదేవుఁ డెవఁడును లేఁడు; సకలజనులును నిజకర్తానురూప మయినశుభాశుభఫలములను పొందుదురు. వేదమునకు కర్త లేఁడు, ఏల యన. శబ్దములు నిత్యములు దానికూర్పున నిత్యమే; దానిప్రామాణ్యము దానివలననే సిద్ధము; అనాది సిద్ధ మగుదానికి ఇతరమునుండి ప్రామాణ్య మెట్లు కలుగును ? ఆద్యంతశూన్య మయిన యీలోక ప్రవాహమునందు జనులకు బీజాంబరన్యాయముచేత కర్తవలననే క్రియయల్లఁ గలుగును, కర్తయు క్రియవలనఁ గలుగును, కావున ఆత్మేపము లేదు.

యజమానుం డొసఁగు నాహుతిని గ్రహించు బ్రహ్మాదిదేవతలు ఆయామంత్రములే యనియు, అవియే అన్నియు చరాచరమునకు కార్యవశమున భోగముం గలిగింతురనియు తెలివిడి.

‘దేవో న కచ్ఛి ద్భువనస్య కర్తా । భర్తా న హర్తాపి చ కచ్ఛి దాస్తే;
కర్తానురూపాణి శుభాశుభాని । ప్రాప్నోతి సర్వోఽపి జనః ఫలాని.
వేదస్య కర్తా న చ కచ్ఛిదాస్తే, । నిత్యా హి శబ్దా, రచనాస్య నిత్యా
ప్రామాణ్య మస్తిన్ స్వత ఏవ సిద్ధమ్, ! అనాదిసిద్ధేః పరతః కథం తత్.
ఆద్యంతశూన్యేన త్రజగత్ప్రవాహే । క్రియాభవేత్కర్త త ఏవ సర్వా;
కర్తాపి పుంసాం భవతి క్రియాతో । బీజాంబరన్యాయతయా న దోషః.
యా గాదికార్యాహుతిభాగ భాజో । మస్తాత్త కా దేవగణా నిరుక్తాః
బ్రహ్మదయాః కార్యవశేన భోగం । కుర్వన్తి సర్వేఽపి చరాచరస్య.’

విద్వద్బోధ.

మీమాంస ఈశ్వరునిట్లు దనుట నైషధములో ఉపమలో నిట్లు చమత్కారముగా చెప్పబడినది,-

‘వేదే ర్వచోభి రభిలైః కృతకీర్తిరత్నే । హేతుం వి నైవ ధృతనిత్యపరార్థాయత్నే
మీమాంస యేవ భగవ త్యమృతాంశుమాళౌ । తస్మి న్నహీభుజి తయానుమతి ర్న భేజే.’

11 స. 64.

ఈమతమును నిరసించిన ప్రకారము.-

బ్ర. సూ. - “ఫల మత ఉపపత్తేః” - “...తుల్యన్యాయతయా శాస్త్రీయ మైహికాముష్మిక మపి ఫలమ్ ఆత ఏవ. పరస్పాత్ పురుషార్థవ తీతి సామాన్యేన. - శ్రు. “ఫలమత ఇత్యుచ్యతే కుతఏతత్ - (ఉపపత్తేః) స ఏవ హి సర్వజ్ఞః సర్వశక్తి ర్నహోదాహో యాగ దానహోమాదిభి రుపాస నేన చారాధిత ఇహికాముష్మిక భోగ జాతం స్వస్వరూపావాప్తి రూప మపవర్గం చ దాతు మీచ్ఛే - న వ్యాచేతనం కర్త త్కార్యంసి కాలాన్తరభావిఫలసాధకం భవతు మర్హతి.”

4. ఈశ్వరునిక. అనుమానమే = ‘క్షీత్యజ్ఞురూదికం సకర్తృకం కార్యత్వాత్ ఫుట వత్’ అనునట్టి యనుమితి కరణమే (శబ్దప్రమాణము కాదనుట), తెల్పెడిక, అన్ = అను = అని వాదించునట్టి - పీలువాదిక = పరమాణు సంయోగ క్రమమున జగత్తు ఏర్పడును అని వాదించు వైశేషికుని (‘పీలుః ప్రమానకాణ్డేభిర్బుధైః పరమాణుః’ నానా.), శాస్త్రయోనిత్య అని సరణిక = ‘శాస్త్రయోనిత్వాత్’ ఇత్యాది సూత్రముల మార్గములచేత, నలిచెను.

అనుమానమే ఈశ్వర సద్భావమునకు ప్రమాణ మనుటకు తర్కదీపికయందు ఇట్లు విస్తరము :-

“న నిశ్చరస్య సద్భావేకిం ప్రమాణమ్? న తావ త్ప్రతిత్వత్వమ్; తద్ధి బాహ్య మాభ్యం తరం వా? నాద్య మరూపీద్రవ్యత్వాత్; నాన్త్య మాత్మినుఖాది వ్యతిరిక్తత్వాత్. నా ప్యను మానమ్; లిక్తాభావాత్. నాపి శబ్దః, శబ్దస్య వేదాత్మక స్వేత్వరోక్తత్వేన ప్రామాణ్యా దిశ్వరాసిద్ధౌ తత్ప్రతిమాణ్యాసిద్ధౌ రితి చేన్న; క్షీత్యజ్ఞురూదికం కర్తృజన్యం కార్యత్వా ద్భుటవ ది త్యనుమానస్య ప్రమాణత్వాత్, ఉపాదానగోచ రాపరోక్షజ్ఞాన చిక్రీకృతిమత్త్వం కర్తృత్వమ్, ఉపాదానం సమవాయి కారణమ్; సకలపరమాణ్యాది సూత్తదర్శిత్యా త్సర్వజ్ఞత్వమ్.”

పీలువాదము: -

వైశేషికమతము - పరమాణువులు నిత్యములు, వానిసంయోగ మువలన పృథివ్యాదిమహా భూతములు జనించును, తద్విభాగమువలన నశించును; తత్క్రియముం శిష్టచున్నాడు.

‘సభిస్వదంతాః పరమాణురూపా । నిత్యా. అనిత్యా ద్వ్యణుకాదిరూపాః,

పఞ్చాపి నిత్యా గగ నాదయోఽమీ । మనోఽణు రేపాం విభవః పరే తు.’ వి. మో. తి.

“ఇదానిం కార్యరూప పృథివ్యాది చతుష్టయ సోత్పత్తి వివాద క్రమః కథ్యతే. ఈశ్వరస్య చిక్రీకావశా త్పరమాణుః క్రియా జాయతే । తతః పరమాణుద్వయసంయోగే సతి ద్వ్యణుక మత్పద్యతే । త్రిభి ర్ద్వ్యణుకై స్త్ర్యణుకమ్ । ఏవం చతురణుకాదిక్రమేణ మహతీ పృథివీ మహత్య అసో మహ త్తేజో మహా వాయు రుత్పద్యతే । ఏవ మత్పన్నస్య కార్యద్రవ్యస్య సంజ హీరూపశా త్పరమాణుః క్రియా । క్రియయా పరమాణుద్వయవిభాగే సతి ద్వ్యణుక నాశః । తత స్త్ర్యణుక నాశః । తత శ్చతురణుక స్వే త్యేవం మహాపృథివ్యాది నాశః । అనుమవాయి కారణ నాశా ద్వ్యణుక నాశః । సమవాయి కారణనాశాత్త్ర్యణుక నాశ ఇతి సంప్రదాయః.” తర్కదీపిక.

నాశ క్రమము కారీరక భావ్యమున నిట్లు చెప్పబడియున్నది:- “విపర్యయేణ తు క్రమోఽత ఉపపద్యతేచ. 2. 3. 14. ...విపర్యయేణ తు ప్రశయక్రమోఽత ఉత్పత్తిక్రమాద్భవతు

మర్నాతి; తథాహి - లోకే దృశ్యతే యేన క్రమేణ సోపానమారూఢ స్తతో విపరీతక్రమేణాన
గోహ తీతి; అపిచ దృశ్యతే మృదో జగం ఘటశరావా దృశ్యయకాలే మృద్భావమప్యేతి,
అద్భ్య శ్చ జాతం హిమకరకా దృశ్యాన మప్యేతీతి । అత శ్చోపపద్యత ఏతద్దృశ్యభివ్యద్భ్య
జాతా సతీ స్థితకాల వ్యతిక్రాంతా వహోఽపీయాత్, ఆప శ్చ తేజసోఽజాతాః సత్యస్తేజ
అపీయాః, ఏవంక్రమేణ నూత్నం నూత్నతరం చానస్తర మనస్తరతరం కారణమపీత్య సర్వం
కార్యజాతం పరమకారణం పరమనూత్నంచ బ్రహ్మప్యేతీతి శేదితవ్యమ్ ।”

పీలువాదిమతము శ్రీభాష్యమున నిట్లు నిర్దేశమైనది:—

“శాస్త్రయోనిత్వాత్. 1.1.8. శాస్త్రం యస్య యోనిః కారణం ప్రమాణం తచ్ఛాస్త్ర
యోని - తస్యభావః శాస్త్రయోనిత్వమ్ - తస్మాత్ బ్రహ్మజ్ఞానకారణత్వాత్ శాస్త్రస్య - తద్యో
నిత్వంబ్రహ్మణః. అత్యంతాత్మీయత్వేన ప్రత్యక్షాది ప్రమాణా విషయతయా బ్రహ్మణ శ్చాస్త్రైక
ప్రమాణకత్వాత్ ఉక్తస్వరూపం బ్రహ్మణః - శ్రు. ‘యతోనా ఇమాని భూతానీత్యాదివాక్యం
బోధయత్యేవే త్యర్థః’-‘ప్రత్యక్షాది’ అన్నచో ఆదిశబ్దముచేత ననుమానము గ్రహ్యము.

క్షణిక సర్వార్థతా ఈషిక్ -క్షణిక=క్షణమాత్రము ఉండునవైన - సర్వ = సకలమైన -
అర్థతా = పదార్థముల భావమును, ఈషిక్ = చూచువాడైన (సకలవస్తువులను క్షణికము లని
తలంచునట్టి - ఈషగతి హింసా దర్శనేషు, ధా. పా.), సోగతవివాదిక్ =బౌద్ధమతమునువాదించు
వానిని - బౌద్ధుని (‘సర్వజ్ఞ సుగతో బుద్ధః’ అను.), నిత్యులం దెల్ల నిత్యుఁడు ఆన్ = ‘నిత్యో
నిత్యానాం చేతన శ్చేతనానామ్’ అనెడి-శ్రుతి ఉరు ఉక్తిక్ = వేదముయొక్క మహావాక్యము
చేతను, సెలిచెక్. - ‘సర్వార్థ తేషిక్’ - పా. ‘సర్వజ్ఞ తేశ’.

సంతేపముగా బౌద్ధమతస్వరూపము:—

“తేచ బౌద్ధా శ్చతుర్విధయా భావనయా పరమపురుషార్థం కథయన్తి । తేచ మాధ్యమిక
యోగాచార సామ్రాన్తిక వైభాషిక సంజ్ఞాభిః ప్రసిద్ధా బౌద్ధ-యథాక్రమం సర్వశూన్యత్వి,
బాహ్యశూన్యత్వి, బాహ్యార్థానుమేయత్వి, బాహ్యార్థప్రత్యక్షత్వ-వాదా నాతిష్ఠనే!సర్వం క్షణికం
క్షణికం, దుఃఖం దుఃఖం, స్వలక్షణం స్వలక్షణం, శూన్యం శూన్యమితి భావనా చతుష్టయ ముప
గిష్టం ద్రష్టవ్యమ్ ।” ఇందులకు కారికలు:—

“బౌద్ధానాం సుగతో దేవో విశ్వం చ క్షణభర్తృమ్;

అన్యతత్త్వఖ్యయా తత్త్వ చతుష్టయ మిదంక్రమాత్;

దుఃఖమాయతనం చైవ తతః సముదయో మతః

మార్గ శ్చేత్యస్య చ వ్యాఖ్యా క్రమేణ స్మరయతా మతః.

దుఃఖం సంసారిణః స్కందా స్తేచ పఞ్చ ప్రకీర్తితాః;

విజ్ఞానం వేదనా సంజ్ఞా సంస్కారో రూప మేవచ;

పఞ్చేంద్రియాణి శబ్దాద్యా విషయాః పఞ్చమానసమ్.

ధర్మాయతన మేతాని ద్వాదశాయతనానితు;

రాగాదీనాం గణోఽయః స్యాత్ సముదేతి నృణాం హృది

అత్తాతీయ స్వభావాఖ్యః స స్యాత్ సముదయఃపునః.

క్షణికాః సర్వసంస్కారా ఇతి యా వాసనా సిరా

స మార్గ ఇతి విజ్ఞేయః స చ మోక్షోఽభిధీయతే.

ప్రత్యక్ష మనుమానంచ ప్రమాణ ద్వికయం తథా.
చతుః ప్రస్థానికాబోధాః ఖ్యాతా వైభాషికాదయః.
అథో జ్ఞానాన్వితో వైభాషికేణ బహు మన్యతే;
సాత్రాన్వితేన ప్రత్యక్ష గ్రాహ్యోఽగ్రో న బహి ర్మతః;
అతార సహితాబుద్ధి గోగచారస్య సమృతా;
కేవలాం సంవిదం స్వస్థాం మన్యస్తే మధ్యమాః పునః;
రాగాది జ్ఞానసంతాన వాసనా చేద సంధివా;
చతుర్థా మపి బౌద్ధానాం ముక్తిరేషా ప్రకీర్తితా.
కృత్రిః కమణ్డలు ర్మణ్డ్యం చీరం పూర్వాహ్లా భోజనమ్.
సంఘో రక్తాంబరత్వం చ శిశ్రియే బౌద్ధభిక్షుభిః”.

బౌద్ధులు సర్వము తుణికము దుఃఖము స్వలక్షణము కూన్యము అని వాదింతురు. ప్రత్యక్షమను మానములు మాత్రమే వారికి ప్రమాణములు. రాగాదులయొద్ద జ్ఞానసంతానముయొక్కయు వాసనాచేదమువలన ముక్తి కలుగును.

తుణికత్వవాదమును ఆ త్తనిత్యత్వమును చెప్పెడు శ్రుతుల చే ఖండించె నని భా. ఉక్త శ్లోతిః—

“నిత్యో నిత్యానాం చేతన శ్చేతనానా మేకో బహూనాం యో విదధాతి కామాన్

త మాత్తస్థం యేనైవశస్యన్తి ధరా స్తేషాం శాన్తి శ్చాశ్వతీ నేతరేషుమ్” కఠ. 5(13).

సృపతి ఈశుక్ = రాజే ఈశ్వరుఁ డని తలంచునట్టి, ప్రత్యక్షవాదిక్ = ప్రత్యక్షమే ప్రమాణమని వాదించువానిని, ‘అనుపపత్తేర్న’ అను సూత్రము ఆదియైన - వాణిక్ = వాక్కు చేత (వాక్యములచేతను), శలిచెక్.

సృపతిశుఁడు చార్వాకుఁడు - తిన్నతము సంగ్రహముగాః—

‘అగ్నిహోత్రం త్రయో వేదా స్త్రీదణం భస్మగుణనమ్

బుద్ధి పౌరుష హీనానాం జీవి కేతి బృహస్పతిః’.

“అత ఏవ కట్టకాదిజన్యం దుఃఖమేవ నరకమ్, లోకనిధో రాజా పర మేశ్వరః, దేహోచ్ఛేదో మోక్షః, దేహోత్పదాదే చ కృశోఽహం కృష్ణోఽహ మిత్యాది సామానాధికరణోపపత్తిః। మమ శరీర మితి రాహ్లోశ్చిర ఇత్యాదివ దౌషచారికః”.

‘న స్వగ్లో నైవ జ న్నాస్య దపి న నరకో నాప్యథగ్లో న ధర్మః

కర్తా నైవాస్య కశ్చిత్ ప్రభవతి జగతో నైవధర్తా నహర్తా

ప్రత్యక్షాన్యన్నమానం న సకలఫలభు గ్దేహభిన్నోఽస్తి కశ్చిత్

(మిథ్యాభూతేనమ స్తేప్యనుభవతిజనః సర్వమేతద్ధి మోహతో.)’

స. ద. సం.

ఏతన్నత నిరసనముః—

బ్ర. సూ. - “అనుపపత్తే స్తు న శారీరః”, 1. 2. 3. “త మిమం గుణసాగరం పర్యా లోచయతాం ఖద్యోతకల్పస్య శరీరసంబంధ నిబంధ నా పరిమితదుఃఖసమ్మేషయోగ్యస్య బద్ధముక్తా వస్థస్య జీవస్య ప్రస్తుత గుణలేఖసంబంధగ నోఽపి నోపపద్యత ఇతి నాస్తిక్ ప్రకరణే శారీరపరి గ్రహశక్జ్కా జాయత ఇ త్యర్థః”.

శా. విద్యద్వందితుఁ డాతఁ డీట్లు సుఖ సంవిత్తత్త వ్యభోధైకచుం

చుదై వ్యపాయనసూత్ర సచ్చుతుల నీశు స్తు ని రూపించి, పైఁ

దద్విష్ణుత్వము దాని కన్య దివిషద్వాక్యవర్తనంబు న్విశి

ష్టాద్వైతంబును దేటగాఁ దెలుప మాటాడె స్ఫుమాణంబులన్. 9

విద్వత్ రందితుఁడు ఆతఁడు=కోవిదులచేత ('విద్వా న్విపశ్చి ద్దోషజ్ఞః సన్ సుధః కోవిదో బుధః' అను.) పొగడఁబడిన ('వది అభివాదన స్తుత్యోః' ధా. పా.) యావిష్టుచిత్తుఁడు, ఇట్లు = (౮ - వ పద్యములోఁజెప్పిన) యీప్రకారంబున, సుఖ...లన్ - సుఖ ఆనంద (స్వరూప) మును - సంవిత్ = జ్ఞాన (స్వరూప) మును - విస - తత్త్వ = బ్రహ్మముయొక్క ('తత్త్వం విలమ్బ మానేస్యా త్స్వరూపే పరమాత్మని' నానా.) - బోధకమంచు = ముఖ్యబోధచేత ప్రఖ్యాతమైన (బోధకు ముఖ్యప్రఖ్యాత సాధనము లయిన - 'తేన విత్త శ్శుభ్రుప్పణపా' నూ.) - ద్వైపాయన = వ్యాసులయొక్క ("ద్వీప మయనం జన్మభూమి ర్యస్య ద్వీపాయనః - సవిన - ప్రజ్ఞా ద్యోః - 'ద్వీపే న్యస్త స్తయా బాల స్తస్మాద్ ద్వైపాయనోఽభవత్' ఇత్యుక్తే వ్యాసే") - సూత్ర = బ్రహ్మస్వరూప ప్రతిపాదక గ్రంథముచేతను —

('అల్పాక్షర మసందిగం సారవ ద్విశ్వతోముఖమ్

ఆస్తోభ్య మనవద్యం చ సూత్రం సూత్రవిదో విదుః.')

సత్ = మంచి (=ఆసందిగార్థము లయిన) - శ్రుతులక్ = వేదవాక్యములచేతను, మన్ = తొలుత, ఈశున్ = ఈశ్వరుని, నిరూపించి = తెలిపి, పైన్ = తర్వాత, తత్ = ఆయాశ్వరుని యొక్క - విష్ణుత్వము = వ్యాపకత్వమును (వేషటీతి విష్ణుః - విష్ణ వ్యాప్తా - వ్యాపించువాఁడు - సర్వాంతర్యామి యనుట), దానికీ = ఆవ్యాపకత్వమువలన, అన్యదివిషత్ వ్యావర్తనంబున్ = ఇతరదేవతలయొక్క భేదమును, విశిష్ట అద్వైతంబును = ఆతఁడు తద్విశిష్టఁ డగుటచేత తదభిన్నుఁడుగా నెన్నఁబడుటయు, తేటగాన్ = స్పష్టముగా, తెలుపన్ = బోధించుటకు, ప్రమాణంబులన్ = ప్రమాకరణ వాక్యములచేత, మాట ఆడెన్ = ఉపన్యసించెను.

విద్వత్పూజితుఁడైన యావిష్టుచిత్తుఁడు ఉక్తప్రకారంబున సచ్చిదానందస్వరూపుని పరమాత్ముని బ్రహ్మసూత్రోపనిషద్వాక్యములచేత నిరూపించి, అనంతరము ఆపరమాత్మయొక్క సర్వ వ్యాపకత్వమును, తదితర దేవతలయొక్క తదాస్మితత్వమును, తద్విశిష్టఁ డగుటంబట్టి యాతఁడు తదభిన్నుఁడుగా వ్యవహరింపఁబడుచున్నాఁ డనియు, బహుప్రమాణములచేత స్పష్టముగా బోధించెను.

సీ. ఆదినారాయణుం డాయె నొక్కఁడ; బ్రహ్మ

లేఁడు, మహేశుండు లేఁడు, లేదు

రోదసి, లేఁడు సూర్యుఁడు, లేఁడు చంద్రుఁడు,

లేవు నక్షత్రము, లేవు నీళ్లు,

లే దగ్ని; యట్లుండ 'లీల నేకాకిత

చనదు; పెక్కయ్యెద ననుచు నయ్యెఁ

జిదచిద్ద్యయంబు సొచ్చి' యని ఛాందోగ్యంబు

దెలిపెడు; నంతరాదిత్యవిద్య

తే. నర్మలలోఁ బుండరీకాక్షుఁ డతఁడ యగుట
కక్షిణీ యని యష్టదృక్త్యక్ష దశశ
తాక్ష విధి రుద్ర శక్రాదులందు నొకఁడు
కామి కాశ్రుతియే విలక్షణతఁ దెలిపె.

10

ఆదిక్ = తొట్టతొలుత, నారాయణుండు, ఒక్కఁడ = ఒక్కఁడే, ఆయెక్ = అయి యుండెను; బ్రహ్మ = చతుర్ముఖుండు, ... మహేశుండు = శివుండు, ... గోదసి = భూమిగాని ఆకాశముగాని, లేదు, ... లీలక్ = విలాసముచేత, ఏకాకిత = ఒంటితనము, చనదు = తగదు, ... చిత్ ఆచిత్ ద్వయంబు - చిత్ = చేతనము లయిన జీవులును - ఆచిత్ = జడములయిన యితరములను - ద్వయంబు = అను నీ రెండులైగలయందును, చొచ్చి, పెక్కు, ఆయెక్ = ఆయెను, ... ఛాందోగ్యంబు = ఛాందోగ్యోపనిషత్తు, తెలిపెడుక్ = బోధించుచున్నది. అంతరాదిత్యవిద్యక్ = అంతరాదిత్య మనేది విద్యయందు, అర్కలలో = సూర్యునియందలి - పుండరీకాక్షుండు అతఁడ = ఆనారాయణుడే, అగుటకును, అప్త...దుక్ - అప్తదృక్ = ఎనిమిదికన్నులవాఁడు - త్ర్యక్ష = ముక్కింటి - దశశతాక్ష = వేగంటియు నయిన - విధి = బ్రహ్మ - రుద్ర = శివుండు - శక్ర = ఇంద్రుండు - ఆదులంగుక్ = లోనగువారిలో, ఒకఁడు, కామికీక్ = కానందులకును, ఆశ్రుతియే = ఆఛాందోగ్యోపనిషత్తే, అక్షిణీ = రెండుకన్నులు, అని, విలక్షణతక్ = భేదమును, తెలిపెక్.

పద్యమందు పరామర్శింపఁబడిన యుపనిషద్వచనములు.—

“స దేవ సోమేద మగ్ర ఆసీ దేక మే వా ద్వితీయమ్ ... త దైత్యత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి । త త్తేజోఽస్పృశత త త్తేజ విత్తత బహు స్యాం ప్రజాయేయేతి త దహోఽస్పృశత... తా ఆపవత్త ద్త బహ్వ్య స్యామ ప్రజాయేమ హీతి తా అన్న మస్పృశద్త...”
ఛాందో, 6, (2).

ఇంగు సుచ్చిబ్దముచేత చెప్పఁబడినవాఁడు నారాయణుడే అనుటకు నారాయణోపనిషత్తునందు:—

“ఓమ్ । ఆభ పురుషో హ వై నారాయణోఽకమయత । ప్రజాః సృజే యేతి । నారాయణా త్ప్రాణో జాయతే మన సృశ్వేన్ద్రియాణి చ ఖం వాయు స్తోతి రాపః పృథివీ విశ్వస్య ధారిణీ । నారాయణా ద్భృష్టా జాయతే । నారాయణా ద్రుద్రా జాయతే నారాయణా ద్విద్రో జాయతే । నారాయణా త్ప్రేక్షాపతిః । ప్రజాయతే । నారాయణా ద్వాద శాదిత్యా రుద్రా వసవ సుర్వాణి చ్చంద్రాంసి నారాయణా దేవ సమత్పద్యతే । నారాయణా త్ప్రేక్ష ర్తతే । నారాయణే ప్రతీయతే । ఏత దృశ్యదశగోఽన్యతే॥”

ఛాందోగ్యములో అంతరాదిత్య విద్యలో ని ట్లున్నది. “య ఏషో న్తరాదిత్యే హిరణ్యః పురుషోద్యత్యతే హిరణ్యశక్తృ హిరణ్యదేశ ఆప్రణఖా త్సర్వ ఏవ సువర్ణ స్తస్య యథా కప్యాసం పుణ్డరీక మేవ మక్షిణీ త స్యాదితీనామ । స ఏష సర్వభ్యః పాప్తభ్య ఉదిత ఉదేతి హ వై సర్వభ్యః పాప్తభ్యో య ఏవం వేద.” 1, 6, (6 - 7).

‘తేఁడు మహేశుండు’ ఇత్యాది—

‘ఏకో హ వై నారాయణ ఆసీ న్న బ్రహ్మ శేశానో నాపో న్నాగ్నియమా శేమే ద్యావా పృథివీ న నక్షత్రాణి న నూగ్యా న చంద్రిమాః.’ మహాప. 1 ఆ.

‘రీల నేకాకిత చనదు’—

‘స ఏకాకి న రమేత, తస్య ధ్యానాన్తఃస్థస్య...జాయంతే దశేన్ద్రియాణి.’ మహాప. 1 ఆ.

‘ప్రజాపతి ర్వా ఏకోఽక్రేతిష్ఠ తస్య నారమ తైక స్స ఆత్మాన మభిధ్యాయ బహ్వః ప్రజా । ఆసృజత్.’ మైత్రా. ఉ. 2.

‘వె క్కయ్యెద ననుచు నయ్యె’—

‘సోఽకామయత బహు స్యాం ప్రజాయే యేతి । స తపోఽతప్యత స తపస్తప్త్వా ఇదగ్ సర్వ మసృజత । య దిదం కించ । తత్స్పృష్టౌ తజ్జే వానుప్రావిశత్ । త దనుప్రవిశ్య । స చ్చ త్య చ్చాభవత్ ।’ తై. ఉ. 2, 6.

‘ఏకో జేవో బహుధా నివిష్టః । ఆజాయమానో బహుధా విజాయతే.’ ముద్గలోపనిషత్తు.

‘అనే నైవ జీవే నాత్మ నానుప్రవిశ్య నామరూపే వ్యాకరోత్.’ ఛాం. 6, 8.

మ. తుల లేకుండు స్వరూప రూపగుణ భూతు ల్దోచు నేతచ్ఛ్రుతిః ;
దల మై లో వెలిఁ దానె యున్నిఁ దెలిపె న్నారాయణం; బారుణం
బుల సామాన్యవిశేషరీతి నిఖిలంబు న్మబ్దజాలంబు ని
ర్మలనారాయణశబ్దమందునె తుద న్బ్రహ్మప్ర మయ్యె న్శ్రుతిన్. 11

ఏకత్ శ్రుతిః = ఈ ఛాందోగ్యోపనిషత్తునందు, తుల = సాటి - లేకుండు = లేనట్టి - స్వ...ల్ - స్వరూప = (నారాయణునియొక్క-) స్వరూపమును - గుణ = గుణములును-భూతుల్ = విశ్వర్థములును, తోఁచుత్ = అగపడుచున్నవి. దలము వి = నిండి, లోత్ = సకల చరాచర ములయొక్క లోపలను, వెలిఁ = వెలుపలను, తానె = నారాయణుడే, ఉన్నిఁ = ఉండు టను, నారాయణంబు = నారాయణ మనుశ్రుతి, తెలిపెత్ = బోధించెను. శ్రుతిః = వేదమందు, ఆరుణంబుల్ = ఆరుణము లనెడి భాగములలో, అఖిలంబుల్ శబ్దజాలంబు = (బ్రహ్మాండ్రాది) శబ్దసమాహ మంతయు, సామాన్యవిశేషరీతిః = (విశేషశబ్దము లన్నియు సామాన్యమునే చెప్ప ననెడి) సామాన్యవిశేషన్యాయముచేత, నిర్మల నారాయణ శబ్దమందునె = కేవల నారాయణ శబ్దమందే, తుదత్ = కడపట, పరబ్రహ్మము అయ్యెత్ = పర్యవసాయముం బొందెను.

‘నారాయణశబ్దమంత్రముతుదత్’ - పా.

ఈ ఛాందోగ్యముచేత నారాయణునియందు సాటిలేనివి దివ్యస్వరూప దివ్యమంగళ విగ్రహాంతకల్యాణగు శైశ్వర్థములు బోధపడినవి. నారాయణీయయజ్ఞకోపనిషత్తుచేత నారాయణుడు అన్నిట లో వెలిఁ దానె యై యున్నాఁ డని తెలిసినది;—

“య చ్చ కింఞ్చి జగ త్స్వర్వం దృశ్యతే శ్రూయతేఽపి వా

ఆంత ర్భూమీ శ్చ త త్స్వర్వం వ్యాప్య నారాయణః స్థితిః”

శ్రుతియందు ఆరుణములలో బ్రహ్మాండ్రాది సకలశబ్దములును సామాన్యవిశేషముచేత నారాయణశబ్దమందే పర్యవసించుచున్నవి:—

“జేవాదిశబ్దానాం పరమాత్మపర్యంతత్వ ముక్తం తత్త్వముక్తావశ్యాం చతురంతరే చ ।

‘జీవం జేవాదిశబ్దో వదతి తదపుథ క్షిద్ధభావాభిధానం ।

నిష్కర్షాకూతయ్యుక్తో బహు రిహ చ దృఢో లోకవేదప్రయోగః ।

అతాసంబంధకారే సితి రసవగతా దేమర్థాదిమూర్తి ।

రీవాతానుప్రవేశా జగతి విభు రపి వ్యాకరో న్నామరూపే.”

స. ద. సం.

శ్రీమద్రామానుజ విరచిత వేదార్థసంగ్రహంబుక:-

“సర్వే శబ్దాః అచిజ్జీవవిశిష్టపరమాత్మనో వాచకాః ఇ త్యుక్తమ్ ‘నామరూపేవ్యాకర వాణి’ ఇత్యుక్తమ్.”

క. వా ‘దపహతపాప్తా ది । వోయో దేవ’ యనంగఁ బరఁగు సూక్ష్మలమీదఁ

బా దగు నారాయణపద । మే దేవాంతరము లేమి కీ శ్రుతిఁ దీర్చెన్, 12

‘అపహతపాప్తా దివోయో దేవ’ అనంగఁ పరఁగు సూక్ష్మలమీదఁ = ‘ఏష సర్వభూతాస్తరాత్తాఽఽపహతపాప్తా దివోయో దేవ ఏకో నారాయణః [ఏషః = ఈతఁడు, సర్వభూతాస్తరాత్తా = ఎల్లభూతములయు లోపలియై (అంశర్యామి) - అప...ణః - అపహత = పోగొట్టబడిన - పాప్తా = పాపములు గలవాఁడు (‘అస్త్రీ పజ్జం పుమా న్నాప్తా’ అను.) - దివ్యః = స్వర్గసంబంధి యైనవాఁడు, ఏకః దేవః = ఒక్కదేవుఁడు, నారాయణః = నారాయణుఁడు] - అను నిత్యాది - సూక్ష్మలమీదఁ = మంచి మాటలమీద, పాదు అగు నారాయణ పదమే = కుదురుకొనియున్న నారాయణశబ్దమే, ఈశ్రుతిఁ = సుబాలోపనిషత్తులోని పై వాక్యమందు, దే వాంతరము లేమిఁ = నారాయణునికన్న వేఱుదేవుఁడు లేనందున (ఏకశబ్దము చేత లేఁ డని చెప్పబడినందున), వాదు = వాదమును, తీర్చెన్ = ముగియఁజేసెను.

అపహతేత్యాది (=‘ఏష సర్వభూతాస్తరాత్తాఽపహతపాప్తా దివోయో దేవ ఏకో నారాయణః’) సుబాలోపనిషద్వాక్యమందలి నారాయణశబ్దముచేత నారాయణునికన్న వేఱుదేవుఁడు లేఁ డని విష్ణుచిత్తుఁడు సిద్ధాంతము చేసెను.

వ. (1) “తొల్లి జామదగ్న యభయంబునఁ బరిత్యక్తరాజ్యం దై వై రాగ్యం బున దివోదాసాత్తజం డగు ప్రతర్దనుండు జనార్దను నెఱుంగక యవపర్గకాంక్ష నిండు నారాధించిన నతండు సన్నిహితుం దై ‘మా ముపాస్వ’ యనుటయు; (2) ముందు గర్భమునందుండియు నఖండిత తపస్సులిత వామదేవుం డగు వామ దేవుండు సూర్యోపహం మను రహం కక్షీవా నహమ్మని శరీరవాచక శబ్దంబు శరీరి పర్యంతంబు పోవుటంచేసి చిదచిచ్ఛరీరకుం డగు నప్పరమాత్మంగూర్చి యను సంధించెననియుఁ దెలిసి; (3) చేతనుండైన తా జగత్కారణంబు గామి విబుధులం దెల్ల విజ్ఞానవృద్ధుం డగు నా వద్ధశ్రవుండు తదనుసంధాన న్యాయంబున నుపదేశించె నని శ్రుతిసూత్ర ముఖంబుల నిగమాంతశాస్త్ర ఫక్కిరక జాల వక్కాణింపబడు; నాత్మయు నవనియు ననల పవన గగన కాల మృత్యు ప్రభృ త్యఖిల చిదచిత్ప్ర పంచంబు లతనిశరీరంబు లనియు నందె వివంబడు; నట్లగుట నశేష దివిషచ్ఛరీరంబు లన్నారాయణ శరీరంబులే కదా, (4) యని ముముక్షువున కప్పుండరీకాక్షుఁ దక్కు నేవ్యక్తి నైన నుపానిపవచ్చునే? విష్ణునకుఁ దత్తత్కాల విగ్రహంబు లగుటం

బ్రహ్మ రు ద్రాద్జన వ్యాస భాను భార్గ వాది భజనంబు త్రైవర్గినకుం గాక యమ వర్గ కాంక్షుల కయుక్తం బని స్మృతి చెప్పు; నదియునుంగాక, యీశ్వరునకుఁ జేతనునకు నిత్యసంబంధంబు 'మాతా పితా భ్రాతా నివాస శ్మరణం సుహృద్గతి ర్నారాయణ' యని సమస్తంబునకుఁ బరాయణంబుగా నతనిం బ్రతిపాదించు శ్రుత్యంతరంబు గల; దట్టి పరమేశ్వరుం గనుటకుం దగిన యోగంబుఁ జెప్పెద; ఖండిక్య కేశిధ్వజ సంవాదంబు విను" మని యిట్లనియె.

1. తొల్లి = పూర్వకాలములో, జామదగ్న్య భయంబునకా = పరశురామునివలని వెఱపు చేత, పరిత్యక్త రాజ్యంధై = వదలఁబడిన రాజ్యముకలవాఁడై (రాజ్యము వదలినవాఁడై), దివో దాసు ఆత్మజాండు = దివోదాసుని కొడుకు ('ఆత్మజ స్తనయః నూనః' అమ.),...జనార్దనుకా = శ్రీహరిని, అపవర్గకాంతకా = మోక్షేచ్ఛచేత,...సన్నిహితుఁడై = సమీపగతుఁడై (ప్రత్యక్షమై). మామ్ = నన్ను, ఉపాస్య = కొలువును, ఆనుటయకా = అన్నవృత్తాంతమును, [తన్నేకొలిచిన వానితో తన్నే కొలువునుటయందు అర్థవిశేష ముండవలయును, - తనకింతర్యామి యైన నారాయణుని కొలువు మని యర్థము అని అనంతరవాక్యమున తెల్ల మగుచున్నది - ఈ యింద్రి ప్రతర్దన వృత్తాంతము ఋగ్వేదమందు కావ్యీతకి బ్రాహ్మణోపనిషత్తున 'ప్రతర్దనో హ వై దైవోదాసి క్షిప్రస్య ప్రియం ధా మోపజగామ యుధేన పౌరుషేణ చ | తం హేన్ద్రో ఉవాచ ప్రతర్దన వరం తే దదా హితి...మా మేవ విజానీ హ్యేతే దే వాహం మనుష్యాయ హితతమం మన్యే యన్తాం విజానీయాం త్రిశీర్షాణాం త్వష్ట్ర మహానమ్...స యో మాం విజానీయా న్నాస్య కేన చ కర్తృణా లోకో మియతే న మాతృవధేన న స్తేయేన న భ్రూణహత్యయా.' ఇత్యాది గ్రంథమున జెప్పఁబడియున్నది.]

2. ...గర్భమనందుకా = తల్లికడుపునం గూడ,...అ...డు = అఖండిత = ఎడతెగని - తపః = కృచ్ఛ్రచాంద్రాయణాది తపస్సులచేత - తులిత = పోలఁబడిన - వామదేవుండు = శివుఁడుగలవాఁడు ('వామదేవో మహాదేవో విరూపాక్ష స్త్రీలోచనః' అమ.),...వామదేవుండు = ఆపేరిముని, అహమ్ = నేను, సూర్యః = సూర్యుఁడను, మనుః = చంద్రుఁడను, కక్షీవాకా = కక్షీవంతుఁడను పేరియుపిని ('సోమానం స్వరణం కృణుహి బ్రహ్మణస్సుతే, కక్షీవంతం యదౌ శిజః' అను శ్రుతికి నిరుక్తము - 'కక్షీవంతమివ య దౌ శిజః కక్షీవాకా కక్ష్యవా నాశిజః ఉశిజః పుత్రః') ['ఆహ మ్మని' - అనుకరణంబునం దహమాదుల మకారంబునకు ద్విరుక్తి విభాషనగు.], శరీరవాచకశబ్దంబు = దేహమునకు పే రయిన (దేహమును తెలుపున దయిన) శబ్దము, శరీరపర్యం తంబు :- దేహాధిపతి యైనయాత్మవజ్జను, పోవుటంజేసి = అన్వయించుటచేత (దేవదత్తుఁడు బలవంతుఁ డనుచో దేవదత్తశబ్దము దేహమును చెప్పినది, క్రోధనుఁడు అన్నచో అత్తను చెప్పినది; అట్లే). (ఇంద్రవాక్యమునందలి 'మామ్' అను నస్వచ్ఛబ్దము), చిత్ అఙిత్ శరీరకుండు ఆగు = చిత్తు లగుజీవులును అచిత్తులగు శరీరములును తన శరీరముగాఁ గలవాఁడైన - పరమాత్మం గూర్చి, అనుసంధించెకా = అన్వయించుకొనెను, అని తెలిసి = (ఇంద్రుఁడు) ఎఱింగి,...

వామదేవుండు తల్లికడుపులో నున్నప్పటినుండియు జీవన్ముక్తుఁడు జ్ఞాని యని ఈయుగ్వేది యైతరేయోపనిషత్తు చెప్పుచున్నది; - '...గర్భానై తచ్ఛయానో వామదేవ ఏవ మువాచ | స ఏకం విద్వా నస్తా చ్ఛరీరభేదా దూర్ధ్వ ఉత్క్రీ మ్యాముష్మికా లోకే సర్వాకా కామా నాప్నోమ్యుత స్సమభవత్.'

సకలనామధేయములును ప్రజ్ఞానరూప మయిన పరమాత్మనే చెప్పచున్నవని - నామ దేవాద్యాచార్య పరంపర నిర్ణయించినట్లు ఆయుపనిషత్తునందే తృతీయాధ్యాయమునందు చెప్పబడి యున్నది.

‘చిదచిచ్ఛరీరకుం డగు నప్పరమాత్మంగూర్చి’—

‘ఈశ్వరశ్చిదచిచ్చేతి పదార్థత్రితయమ్; హరిః ఈశ్వర, శ్చితి ఇత్యుక్తా జీవాద్యశ్య మఃఽత్ పునః.’

‘అశేష చిదచిద్వస్తు శేషి శేష శేషకాయినే, నిర్వలానస్త కల్యాణ నిధయే విష్ణవే నమః.’

వే. సం. మంగళము.

౩. చేతనుండు జీవమాత్మఁడు, ...తాను = ఇంద్రుఁడు, ...కామిన్ = కార డని, విబుధులందు నెల్ల = ఎల్ల దేవతలయందును (లేక - ఎల్ల విద్వాంసులయందును), ...వి జ్ఞాన వృద్ధుండు = విశిష్ట జ్ఞానముచేత ముసలి (జ్ఞానాధికుఁ డనుట), ...వృద్ధశ్రవుండు = ఇంద్రుఁడు (‘వృద్ధశ్రవా స్సునాసీరః పురుహూతః పురందరః’ ఆమ. - వృద్ధశ్యః శృణోతి - లేక - వృద్ధేషు శ్రవః యశోఽస్య - సాంతముగాన వృద్ధశ్రవసుండు అనియు రూ.), తత్ అనుసంధాన న్న్యాయంబునన్ = ఆపరమాత్మయందు అన్వయ మనుమార్గమున, ఉపదేశించెత్ = ప్రతీర్థననకి నేర్పెను, అని శ్రుతిసూత్రముఖంబులన్ = వేదములును సూత్రములును ద్వారములుగా, నిగమంత శాస్త్ర ఘోషకన్ = వేదాంతశాస్త్ర మార్గమందు, చాలన్ = పెల్లుగా, వక్కాణింపఁబడున్ = చెప్పఁబడియున్నది. ఆత్మ = జీవాత్మ, ఆకని = భూమి, ఆన...బు = అన్ని గాలి ఆకాశము కాలము మృత్యువు మొదలయిన సమస్త చిదచిత్ సమాహములు, ఆతిని = నారాయణుని యొక్క...అందే = ఆశ్రుతి సూత్రములందే...ఆశేష నివిష చ్ఛరీరంబులు = సకల దేవతాదేహములు, ...శరీరంబుల = దేహములే.

‘అస్తఃశరీరే నిహితో గుహయా మజ ఏకో నిత్యో యస్య పృథివీ శరీరం, యః పృథివీ మస్తరే సంచరత్ యం పృథివీ నవేద, య స్యాప శరీరం, ...యస్య తేజ శరీరం, ...యస్య వాయుః శరీరం, ...య స్యాకాశః శరీరం, ...యస్య మనః శరీరం, ...య స్యావ్యక్తం శరీరం, ...య స్యాత్మరం శరీరం, ...యస్య మృత్యుః శరీరం, ...స ఏష సర్వ భూతా స్తరాత్తాఽపహతపాప్తాదివ్యోదేవ ఏకోనారాయణః.’ సుబాలోపనిషత్తు.

4. ముముక్షువునకున్ = మోక్షము కోరినవానికి, ...ఏవ్యక్తి నైన = ఏమూర్తినిగాని, ఉపాసింపకొనచ్చునె = నేపింపఁదగదు. తత్తత్కాలవిగ్రహంబులు = ఆయాసమయపుదేహములు, అగుటన్ = అగుటవలన, బ్రహ్మ...బు = చతుర్ముఖుఁడు, హరుఁడు, అర్జునుఁడు, వ్యాసుఁడు, సూర్యుఁడు, పరశురాముఁడు, లోనగువారినేవ (కార్తవీర్యార్జునోపాస్తి ప్రసిద్ధము), త్రైవర్గీకునకుం గాక = త్రివర్గీలురకు (ధర్మార్థకామములు కోరువారికి) తగినదిగాని, ఆపవర్గకాంత్యులకున్ = మోక్షేచ్ఛువులకు, ...స్మృతి = ధర్మశాస్త్రము, ...చేతనునకున్ = జీవునకు, ...మాతా = తల్లి - పితా = తండ్రి - భ్రాతా = సహోదరుఁడు - నివాసః = ఇల్లు, శరణమ్ = రక్షకుఁడు - సుహృత్ = చెలికాఁడు - గతిః = గమ్యపథము - నారాయణః = నారాయణుఁడే (ఈసంస్కృతవాక్యము సుబాలోపనిషత్తులోనిది), ...పరాయణంబుగాన్ = పరమాశ్రయముగా (‘పరాయణ మభిప్రేతే తత్సరే పరమాశ్రయే, ఆమ.), ఆతినిన్ = నారాయణుని, ప్రతిపాదించు = తెలుపునట్టి-శ్రుత్యంతరము = వేఱుశ్రుతి (సుబాలోపనిషత్తు రి.), ...యోగంబు = ఉపాయమును (‘యోగః సన్న హనోపాయ ధ్యానసంగతి యుక్తిః, ఆమ.), ...అనియెన్ (కర్త విష్ణుచిత్తుఁడు).

పూర్వము ప్రతర్దనఁ దనురాజు పరశురామునికి వెఱచి రాజ్యము వదలుకొని పోయి మోక్షార్థమై ఇంద్రునారాధింప, నాతఁడు ప్రత్యక్షమై 'నన్నుఁ గొలువుము' అని వచించెను. తన్నే గొలుచుచుండఁగా, తన్నుఁ గొలువు మన్న యభిప్రాయము తన కంతర్యామియగు నారాయణుం గొలువు మనుట. అందులకు ఉపపత్తిగా - శరీరవాచకము శరీరపర్యంతముం బోవు ననియు, చిదచిద్రూపము లన్నియు నారాయణుని శరీరంబు లగుటంజేసి ఇంద్రాదివాచకంబు లన్నియు తచ్చరీరి యగు నారాయణుం జెప్ప ననియు, వామదేవముని యభిప్రాయము. ఇట్లని శ్రుతిసూత్ర ములందు స్పష్టీకృతము. ఆనారాయణునిసాక్షాదుపాస్తి మోక్షము నొసంగు ననియు, తత్తత్కాల విగ్రహంబులగు బ్రహ్మరుద్రాదుల భజనంబు త్రివర్గఫలము నిచ్చునేగాని మోక్షము నీయం జాల దనియు, స్మృతి చెప్పచున్నది. మఱియు సమస్తమునకు నతఁడే పరమాశ్రయ మనియు, తల్లి తండ్రి సోదరుఁడు ఇల్లు రక్షకుఁడు చెలికాఁడు గంతవృండును నారాయణుఁడే యనియు, సుబా లాపనిషత్తు చెప్పచున్నది. ఇట్లని పాండు్యునికి బోధించి ఆవిష్టుచిత్తుండు అతనికి నారాయణ దర్శనోపాయముం జెప్పెద నని యీఖండిక్య కేశిధ్వజ సంవాదముం జెప్పం దొడంగెను.

—* ఖండిక్య కేశిధ్వజ సంవాదము *

మ. జనకాఖ్యాఖిలరాజ మొప్పు నిమివంశం; బందు ధర్మధ్వజం
దను భూజాని మితధ్వజాఖ్య వసుధాధ్యక్షుం జగద్రక్షణా
వనజాతాక్షుఁ గృతధ్వజాఖ్యుఁ గనియె; న్వారిద్దలు స్తర్కరై
ఘనవిజ్ఞానుఁ గ్రమంబునం గనిరి తత్ఖండిక్యుఁ కేశిధ్వజుఁ.

14

జనక ఆఖ్య అఖిలరాజము = జనకు లనెడి సామాన్యనామము గలవారగు సకలరాజులుం గలది, నిమివంశంబు = నిమియను రాజయొక్క సంతతి, ఒప్పుక = ఉండెను; అందుక = ఆవంశములో, ధర్మధ్వజుండు అను భూజాని = ధర్మధ్వజుఁడను పేరిధూపతి, మితధ్వజ ఆఖ్య వసుధా అధ్యక్షుక = మితధ్వజుఁడను పేరిధూపతిని, జగత్ రక్షణా వనజాత ఆక్షుక = లోక మును ఏలుటయందు పుండరీకాక్షుఁ డయిన (విష్ణుతుల్యుఁడైన) - కృతధ్వజ ఆఖ్యుక = కృత ధ్వజుఁ డను పేరు గలవానిని. కనియెను; వారు ఇద్దఱును, క్రమంబునక = వరుసగా, కర్తవ్యుక = యాగాది కర్తవ్యుఁ డైనట్టి, తల్ ఖండిక్యుక = ప్రసిద్ధి ఖండిక్యుఁ డనువానిని, ఘనవిజ్ఞా నుక = ఎక్కుడుజ్ఞానము గలవాఁ డయిన, కేశిధ్వజుక = కేశిధ్వజుఁ డను వానిని, కనిరి.

నిమి యనురాజు సంతతిలోనిరాజుల కందఱకును జనకు లని సామాన్యనామము. ఆవంశ ములో ధర్మధ్వజుఁ డనుతేనికి మితధ్వజుండు కృతధ్వజుండు అని యిరువురు తనయులు గలిగిరి; మితధ్వజునికి కర్తవ్యుఁ డగు ఖండిక్యుండును, కృతధ్వజునికి మిక్కిలి బ్రహ్మజ్ఞునియగు కేశి ధ్వజుండును కలిగిరి. - యథాసంఖ్యాలంకారము. 'జగద్రక్షణా వనజాతాక్షుక' రూపకము. 'భూజాని' - భూమి జాయగాఁ గలవాఁడు - బ. స.

క. వారిరువురు దమలోల | వేరముగొని, రాజ్యకాంక్ష విజగీషువు లై

హోరాహోరిగఁ బోరి | బౌరాదిదినంబు లవని ప్రజలు దలంకక.

15

వారిరువురు = ఆఖండిక్య కేశిధ్వజులు, రాజ్యకాంక్షుక = ఒకరిరాజ్యము ఒకరు హరింప వలయునని, తమలోపలక = ఒండొరులమీఁద, వేరముగొని = ద్వేషమువహించి (పా. వీరము

గొని = పరాక్రమము వహించి), విజగీషువులు ఐ = జయింపఁ గోరినవారై, బారాదిదినంబులు = పెక్కుదినములు, అవనిప్రజలు = భూమిలోని జనులు, తలంక = భయపడునట్లుగా, హోరాహోరిక = ఎడతెంపు లేకుండ, పోరిరి = యుద్ధముచేసిరి.

ఆఖాండిక్య కేళిధ్వజులు ఒండొరుల రాజ్యమును హరింపఁగఁగి పెక్కుదినములు జన భయంకర మైన యుద్ధము చేసిరి. —

‘బారాది’ - ‘క. బారాది సామ్రాజ్యంఁడఁగ | హోరముఁ గైకొనుచుఁ జనియె నండజము’
పా. 4 ఆ. - పా. బారాసి. ‘తగు నవచ్చిన్నార్థముగను హోరాహోరి’ ఆం. 3 (72).

చ. పలపల వేగ నిచ్చులును బొజులు దీర్చి యతండు నాతఁడు
మెలువడి వచ్చి, యిత్తుమతివేణిక యేపిరిగాఁగ వీఁగుచు
దలపడుచుం బెసంగఁగ, గృతధ్వజనందన సైనికావళీ
హళహళికిం బెడ న్విఱిగె నార్తి మితధ్వజనందనుం డనిన్.

16

అతండుక అతఁడుక = ఆఖాండిక్య కేళిధ్వజులు, నిచ్చులును = నిత్యమును (ప్రతిదినము), పలపలవేగ = తెల్లవాఱఁగానే, పొజులు తీర్చి = దండులను పూర్వహించుకొని, మెలువడి = స్పృహవారమునుండి తరలి, ఇత్తుమతివేణిక = ఇత్తుమతీనదీ ప్రవాహము (‘వేణీ సేతు ప్రవాహయోః దేవతాదే కేశబధే’ హేమ.), ఏపిరిగాఁగ = హద్దుగా, వీఁగుచు = యుద్ధమునుండి పాటుచును, తలపడుచు = మరల యుద్ధమారంభించుచును, పెసంగఁగ = పోరఁగా, అనిక = యుద్ధములో, కృ...క = కృతధ్వజనందన = కృతధ్వజునికొడుకైన కేళిధ్వజునియొక్క - సైనిక = సేనాంగములయొక్క - ఆవళి = సమాహారముయొక్క - హళహళికి = ధాకకు, అర్తిక = పీడచేత, మితధ్వజ నందనుండు = ఖాండిక్యుఁడు, చెడ విఱిగె = ఓడి పలాయించు డాయెను.

వారిరువురును ఇత్తుమతీనదికి ఇద్దరిని అద్దరిని విడిసిరి. తెల్లవాఱఁగానే విడిదలలనుండి తమతమ బలములను పూర్వహించుకొని మెలువడి తాఁకుచు రణరంగమునుండి మరల విడిదలల కెడయుచు నిత్యము పోరుచుండఁగా, తుదను కేళిధ్వజుని సేనాంగముల ధాకకు ఖాండిక్యుఁడు అఁగలేక ఆపన్నుడై పాఱిపోయెను.

‘పొజులు’ - పొజుశబ్దము హిందుస్తానీ - దండు అర్థము - బారుగాను, దండు బారులు తీరి యుండునుగాన బారులత్యైర్థము గానోపు. ‘తీర్చి’ = జయించితి క్రమముగా రచించి. ‘ఏపిరి’ - ఈశబ్దము శబ్దరత్నాకర శ్రావ్యములందు లేదు - ఎల్ల అర్థ మని యొకవ్యా. కేవల పిరిశబ్దమేయియు ప్రకృతోపయోగ్యరమనం గానబడదు. ‘విడిపోవు’ అనునర్థమున ‘పిరియు’ అని అఱవధాతువు కలదు - తిజ్జన్య కృదంతము ‘పిరి’ (= ఎడఁబాయుతావు) అని ఊహ్యము; ఆపక్షమున ఏకారము అవధారణార్థకము.

క. చెడ విఱిగి యడవిఁ బడి, యెడ

నెడఁ గట్టులతుదలఁ గోటి యిడి, లోఁగడకు

దడుకు నొడిపించి, యాకుల

గుడిసెల వసియించె మంత్రిగురుభటయుతుఁ డై.

17

చెడ విజ్ఞాని = పలాయకుడై, అడవికి పడి=అడవింబట్టి, ఎడనెడక = అక్కడక్కడ,
గట్టులకుదలక = కొండలకొనలయందు, కోటి ఇడి = వేసుకొంచి, లోగడవక = అంతరాళ
ముకై, తడుకు పొడిపించి = (పాలెమున కావరణముగా) వెలుగు నాటించి, ఆకుల గుడిసెలక =
పర్వతదీరములయందు, మంత్రి గురు భట యతుడు = మంత్రిలతోను గురువులతోను బంటుల
తోను కూడుకొన్నవాడు, వి, వసియించెక = కాలపుర మందెను.

అఖండిత్యుడు పరాజితుడై అడవికి వలసపోయి దారిపొడుగునను శత్రువులరాకలు
తమ కెఱుకవడుటకై కొండలకొనలయందు కోటికాండ్రను ఉంచి (మొదటికోటికాండ్రు శత్రు
వులరాకం గాంచి పెద్దజ్వాలచేతనో కూతలచేతనో అవలీకోటికిం దెలుపుదురు. వారు నట్లే
అటుపైకోటికిం దెలుపుదురు; ఈతరున ఆనృతాంతము త్వరగా వలసపాలెమున కందును.), ఒక
చోట పాలెమున కావరణముగా వెలుగునాటించి, ఆవరణములోపల ఆకుగుడిసెలలో ముఖ్య
జనులతోగూడ నివసించుచుండెను. - 'కోటియిడి' - ఇది పెక్కువ్రాతపుస్తకములకు సమత
మైన సీతారామాచార్యపాఠము, 'కోవులిడి' అని పూ. ము. పా. ప్రకృతోచితార్థమున 'కోవు'
శబ్దము మృగ్యము.

కా. ఆ కేశిధ్వజుఁ డంత నా సృపునిరాజ్యం బెల్లఁ జేర, స్థలం

బాకాక్షింపక 'గెల్తు మృత్యువు నవిద్య, న్నుట్టకుందుం, దుదక

జా కుందు న్నడి' నంచ యోగనియతిం జ్ఞానాశ్రయం దై మఖా

నీకంబు ల్రచియించు చం దొకటికిం దీక్షించి తా నున్న చోక. 18

...ఆసృపుని=ఆరాజుయొక్క (ఖండిత్యునియొక్క)...చేర=తనవరగా, స్థలంబు=
యజ్ఞాదికర్తలయొక్క స్థలమైన స్వర్గభోగమును, ఆకాక్షింపక = కోరనివాడై, వడిక =
త్వరగా, అవిద్య = అగ్నిహోత్రాది కర్తచేత, మృత్యువుక = స్వాభావిక ప్రమాదమును,
'గెల్తు' = జయింతును, పుట్టకుందుక తుదక చాకుందుక = జననమరణప్రవాహరూప మయిన
సంసారమును, తలం గెదను, అంచుక = అని సంకల్పించుకొని, జ్ఞాన ఆశ్రయండు వి = బ్రహ్మ
జ్ఞానమునకు అవలంబమై (బ్రహ్మజ్ఞానము నవలంబించి), నియతిక=నియమముతో (పా. నిరతిక=
శ్రద్ధతో), మఖ అనీకంబులు = జన్మముల ('యజ్ఞః సవోఽధ్వరో యాగః సప్తతన్త ర్ముఖః
క్రతుః' అను.) పరంపరను, రచియించుచుక=కావించుచు, అందుక=అజన్మములో, ఒకటికిక=
ఒకజన్మమునకు, దీక్షించి = దీక్షింపించి, తాను, ఉన్నచోక = ఉండగా.

ఇట్లు రెండురాజ్యములును తనకే చేరగా, ఆకేశిధ్వజుడు త్వరగా శ్రేతకర్త చేత స్వాభా
విక ప్రమాదమును జయించెదనుగాక, జననమరణ ప్రవాహరూపమై దుఃఖదంబయిన యీసంసార
మును దాటుదుంగాక, అనగా అపవర్గముం బొందెదగాక యని, అందులకై బ్రహ్మజ్ఞానా
శ్రయండై, స్వర్గభోగాది ఫలాపేక్షిమాని, యజ్ఞములు సేయుచుండి, అం దొక్కటికి దీక్షితుడై
యొండగా:—

'కాజతాం కర్తవ్యాం సిద్ధిం యజతా మిహ దేవతాః

క్షీప్రం హి మానుషే లోకే సిద్ధి ర్భవతి కర్తవ్యా.'

'న మాం కర్తాణి లిమ్నున్తి న మే కర్తవ్యే స్పృహః;

ఇతి మాం యోఽభిజానాతి కర్తవ్యి ర్న స బద్ధ్యతే.'

ఏవం జ్ఞాత్వా కృతం కర్త వూర్వై రపి ముముక్షుభిః
 కరు కర్మైవ శిస్తా త్త్వం పూర్వైః పూర్వతరం కృతమ్.
 యస్య సర్వే సమారమ్భాః కామసంకల్పవర్జితాః
 జ్ఞానాగ్ని దగ్ధకర్మాణం త మాహుః పణ్డితం బుధాః.
 త్యక్త్వా కర్త ఫలాసజ్గం నిత్యతృప్తో నిరాశ్రయః
 కర్త ణ్యభిప్రవృత్తోఽపి నైవ కిఞ్చ త్కరోతి యః.

భగవద్గీత.

ఇందువలన కర్మ ఫలము కోరి చేయువారికి ఆఫలము కలుగును, దానిం గోరకచేయు బ్రహ్మ జ్ఞానులకు ఆపవర్గము కలుగును అని తెల్లము.

అవిద్యచే మృత్యువును జయించును, విద్యచే (=జ్ఞానము చేత) మోక్షముం బొందును:—

‘విద్యాం చావిద్యాం చ యస్త ద్వే దోభయగ్ సహ

అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృత మశ్ను తే.’

ఈశోపనిషత్తు.

చ. పులు మఖశాలికానికటభూముల మేయుచు నేటివెంటఁబె

ల్లలమెడునీరముం దఱిసి యామృతపతాకన ఘర్త ధేను వా

కెళవున నాడువాలభుజగిం గని గోండ్రిని యంగలార్చుచున్

గళగతఘంటమ్రోయ నులుకం బిడుగుం బలె దాఁకి యుద్ధతిన్.

19

ఘర్త ధేనువు = జన్నంపుగోవు (‘యజ్ఞః...ఘర్తః - ఇతి పశ్చిదశ యజ్ఞ సామాని’ - నిరుక్తము), మఖ శాలికా నికట భూములన్ = యజ్ఞ శాలకు చెంగటి ప్రదేశములందు, పులు = (రూ. పుల్లు, పిల్లు) పచ్చికను, మేయుచున్, ఏటి వెంటఁ = నది పొడుగునను, పెల్లు = మిక్కుటముగా, అలమెడు = కమ్ముకొనియున్న - ఈతమున్ = పొదను, తఱిసి = సమీపించి, ఆకళవునన్ = ఆప్రక్క యందు, యామృతపతాకన్ అ = యమసంబంధమైన ధ్వజమునే (దానివలె ప్రాణభీతిం గొల్పుచున్న దాని ననుట. - రూపకాలంకారము.), ఆడువాల భుజగిన్ = చలించుచున్న ఆడుఁబాముంబోలిన (పులి) తోఁకను (ఉపమేయము), కని = చూచినదై, గోండ్రి అని అంగలార్చుచున్ = ఆటచుచు, గళగతఘంట = మెడనుబొందిన (అలంకారార్థము మెడలో వ్రేలఁగట్టిన) గంట, మ్రోయన్ = మ్రోగునట్లుగా, ఉలుకన్ = (ఆవు) దుముకిఁగా, (ఆపులి), పిడుగుంబలెన్ = పిడుగో యను నట్లుగా (ఉత్పేక్ష), తాఁకి = కొట్టి, ఉద్ధతిన్ = ఉడుటుతో (అని ముందటి కన్వయము).

యజ్ఞశాల సమీపమున ఏటివెంటఁబడి యజ్ఞ ధేనువు గడ్డిమేయుచుంబోయి ఒక దట్టంపుం బొదను దఱిసి ఆచెంత యమునికెండామోయన చలించుచున్న పులితోఁకను, ఆడుఁద్రాచుం బోనిదానిని కాంచి ప్రాణభీతిచే ఆటచుచు దాఁటెను. పులియు పిడుగువలె గోవుం దాఁకెను.

‘పతాకన’ - ‘పతాక అనన్’ అని ఛేదించుటలో సంస్కృతీయంబునకు సంధి ప్రశస్తము గాదు, కావున వ్యస్తరూపకముగా గ్రహింపఁబడియె. ‘ఘర్త’ శబ్దము ఇట యాగపరముగా వైదికార్థమునం బ్రయోగింపఁబడినది:—‘ఘర్త స్వేదేభి ర్ద్రివిణం వ్యానత్’ (ఋ. సం. 8. 2, 16, 1), ‘సత్వైః కవైః పిత్తభిర్నరణా’ (ఋ. సం. 7, 6, 18, 4). ధర్త శబ్దము అధ్వరవాచకంబును అగునుగాన ‘ధర్తః’ అని యేనియు పఠించుకొనవచ్చును - ‘అథ ధర్తోఽస్త్రీ పుణ్యే సామాన్య

భావయోః । చాపన్యాయాధ్వరాహింసాయజ్ఞాచార యమేషు వా'. నానా. 'కళవునక్' - 'కలవునక్' అని పూ. మ. పా. ఏకవచనమే మేలు, 'భుజగిక్' స్త్రీత్వము చలనా ద్యతిశయోచితము.

ఇచట యాగపకువుగా గోవుం జెప్పట త్రేతాయుగచరిత్రమున అవిరుద్ధము. గవాలంభము కలియుగమునకు నిషిద్ధ మని స్మృతి:—

'అశ్వాలమ్భం గవాలమ్భం సన్నాశ్రం పలపైతృకమ్
జీవరా చ్చ సుతోత్పత్తిం కలౌ పఞ్చ విసర్జయేత్.'

పూర్వయుగములలో మహారాజులు పెల్లుగా గవాలంభములు సేయుచుండిరి. చర్మగృతీనది ఆకారణముననే ఆనామముం బొందినది.

'వ్యాలమ్భేథా సృగరతనయా లమ్భజాం మానయష్యక్'
ప్రోతోమూర్త్యా భువి పరిణతాం రన్తి దేవస్య కీర్తిమ్'. మేఘ. ౧ - ౪౯.

ఉ. గబ్బు సమక్షీకం బయి మొగం బడువ, స్థరుపర్ణము ల్బడక్
ద్రొబ్బుచు, గార్హిగిళ్లరొదతోఁ జెటలాడెడు బొబ్బరింతగా
డ్చుబ్బి విసంజ్ఞ గాఁగఁ జెవు లూఁదిన, వల్లవుఁ డుర్విఁ వ్రాలఁగా,
బెబ్బలి గొంతుక్రో ల్లఱచి పెల్లున మార్చెడ ద్రెళ్ల దాఁటుచున్. 20

గబ్బు = పులిసోటిగవులు, సమక్షీకంబు = ఈఁగలతోఁ గూడుకొన్నది, ఆయి, మొగంబు ఆడువక్ = ఆయావునకు మొగమును మొత్తమండఁగాను (క్వాసమును నిశోధింపఁగా), తరు పర్ణముల్ = చెట్లయాకులు, పడక్ = రాలునట్లుగా, ద్రొబ్బుచున్ = (ఆవును చెట్లబోదెల మీఁదికి) పడఁద్రొయుచు, గార్హిగిళ్లరొదతోఁ జెటలాడెడు (పా. బురణించెడు) బొబ్బరింత గాడ్చు = నీలమేఘముల యులుముతో సాటివచ్చెడు గరనగాలి, ఉబ్బి = ఉబికి, విసంజ్ఞ గాఁగన్ = విగత సంజ్ఞయగునట్లుగా (సంజ్ఞపోవునట్లుగా - చేతన యెడలనట్లుగా), చెవులు ఊఁదినన్ = (గొల్లవాని) చెవులలోఁదూఱి శబ్దించుటవలన, వల్లవుఁడు = గొల్ల ('వల్ల వః సూపకారే స్యా ద్భీమసేనే చ గోదుహి' విశ్వ.), ఉర్విక్ = నేలమీఁద, వ్రాలఁగాన్ = పడిపోవుడు, బెబ్బలి = ఆయుగ్ర వ్యాఘ్రము, గొంతుక్రోల్ = ఆవుయొక్క కంఠనాళమును, కఱచి = కొఱికి, పెల్లునన్ = చెంగున, మార్చెడ = మెడ వేలుప్రక్కకు తిలుగునట్లుగా, ద్రెళ్లన్ = ఆవు నేలంగూలునట్లు, దాఁటుచున్ = (ఆవులి) దాఁటువైచుచు (ముందఱికన్వయము.)

'గబ్బు' - పచ్చిమాంసమే ఆహారమై తల్లేశములు దంతములసందున నిఱికికొని చిరకాల ముండుటచేత గవులు; అందు జనించియుండు పురువులనేని దానినయేని తినుటకై ఈఁగలు ముసురుకొనుటచే 'సమక్షీకము'. - చా. మను.

సీ. 'సెలవుల వనదంశములు మూఁగి నెఱెవెట్టఁ ।

గ్రోల్పులు ల్పొదరిండ్ల గఱుకు లిడఁగ.'

'గార్హిగిళ్ల' - నీరుండుటచే నలుపు, నీరిచేతనే ఉఱుము, నీరులేని శరదర్థమునకు ఉఱు ముండదు; నీరెక్కువయగుకొలదిని ఉఱుమునకు గాంభీర్యముహెచ్చు. బహువచనము పులి యెలుంగునంబోలె నానాధ్వనిభేద మిక్తార్థము. 'చెరలాడెడు బబ్బరింత' - అని ప్రాసుదోరగారి

పా., వ్రాత ప్రతులపాఠమును, - 'పురణించెడు బొబ్బరింక' పూ. ము. పా. 'బబ్బరింక' శబ్దరత్నాకరముందులేదు, 'విసంజ్ఞ' సంజ్ఞానాశము కలిగినందుననే పల్లవుఁడు వ్రాసెను. 'వ్రాలఁగా' - వ్రాత పుస్తకముల పా, 'కూలఁగా' - పూ. ము. పా.; 'క్రో' - రూ. క్రోలి. 'మార్తెడ ద్రెళ్ల దాటుట' - రక్తము అధికముగా మొత్తముగా తననోటిలోనికి వచ్చుటకును, ఆవుకొమ్ములు తనకు తగులకుండుటకును, ఆవు త్వరగా చచ్చుటకును.

'బెబ్బలి' - దీనికి 'పెద్ద+పులి' అని సీతారామాచార్యులవారి వ్యుత్పత్తి. చిఱుకపులి పెద్దపులి యనునవి పులిజాతులు. 'బెబ్బలి' శబ్దము జాతిమాత్ర వాచకముగాఁ దోఁపదు, ఉగ్ర వ్యాఘ్ర వాచకముగాఁ దోఁచుచున్నది; పులిశబ్దము బహుదేశభాషాసాధారణము. ప్రాకృత మందలి దేశభాగములలోనుం గలదు. 'వగ్ - సీహయా - పుల్లి.' కేను. దేశీనామమాల 'పుల్లి వ్యాఘ్రః సింహ శ్చ' తట్టిక. అఱవమందును తెనుఁగునందును వేడిమి యర్థముగా 'వెప్ప' అని శబ్దము కలదు; 'ఉప్ప' వెప్పనంగల యప్పేశిత ఖండంబులు' మరు. 'వెప్పలి' అని ఉగ్ర వ్యాఘ్ర వాచకము అఱవమునం గలదు. అందలి 'వా' కు ఇందు 'వా' యుండుటయంగలను - తె. వెండ కాయ - ఆ. వెండక్కా. తె. బండి - ఆ. వండి. అట్లే ఆ. 'వెప్పలి' ఇందు 'వెప్పలి' యై బ సాహచర్యముచేతను, ఆంధ్రోచిత సారశ్యముచేతను, 'బెబ్బలి' యైయుండును.

పులి తాఁకఁగానే ఆవునకు దానినోటి గవులుచేతను దానినోటిమీఁది యీగలు తిన మొగాన ముసురుకొనుటచేతను రోఁతగలిగి ఊపిరి తిరుగకుండెను. దానిని పులి పడఁద్రోయుటలో ఆది చెట్ల బోదెలమీఁద పడఁగా వానియాకులు రాలుచుండెను. బెడిదంపు బుఱుమునంటి దాని గర్జన చెవులలో ఘోరమినిసంతట ఆయావును మేపుచున్న గొల్ల వాఁడు విసంజ్ఞుడై నేల వ్రాలెను. పులి ఆవుగొంతుకపీకను ('పీక' అని శ. ర.) కొఱికి మార్తెడ పడునట్లు చేసెను. స్వభావోక్తి. పద్మభావము ప్రత్యక్షమువోలె నద్భుతముగా నున్నది.

ఆ. తనువుఁ గొమ్ము గొరిజ గొనకుండ మలఁపుచు,

జప్పు డెసఁగఁ దోఁక నప్పఱించి,

శోణితంబు గ్రోలుచునె నేర్పుమై ఘర్జ

గవిని గవికి నీడ్చు నవసరమున.

21

(పులి), తనువుఁ = తనదేహమునకు, కొమ్ము = ఆవుకొమ్ము, గొరిజ = ఆవుగిట్టయు, కొన కుండఁ = తగులకయుండునట్లుగా, మలఁపుచుఁ = ఆవుదేహమును త్రిప్పుచు, చప్పుడు ఎసఁగఁ = శబ్దము కలుగునట్లుగా, తోఁకఁ = తోఁకతో, అప్పఱించి = చఱచి, శోణితంబు = రక్తమును ('రుధిరై-స్పగ్లోహితా స్రరక్తతతజ శోణితమ్.' అను.), గ్రోలుచునె, = త్రాగుచునె, నేర్పుమైఁ = నిపుణతచేత, ఘర్జగవిఁ = యజ్ఞధేనువును, గవికిఁ = గుహకు, ఈడ్చునవసరమునఁ = ఈడ్చు కొనిపోయెడి సమయమునందు.

పిమ్మట ఆపులి తనదేహమునకు ఆగోవుయొక్క కొమ్ముగాని గొరిజగాని తగులకుండునట్లు ఉపాయముగా దానిని త్రిప్పుచు, శబ్దముగునట్లుగా తోఁకతోఁ గొట్టుచు దానిని నిర్వాహకముగా భుజించుటకై గుహలోని నీడ్చుకొని పోవుచుండెను. ఆసమయమునందు,

'అప్పఱించు' తద్భావము, 'అస్సాలించు' తత్సమము.

చ. పాలమరు లంది కూత లిడ, భూసురు లన్నదిలోన వార్పి, పూ
కుల తుద లెక్కి, చప్పటలు గొట్టి యదల్పగ, సాహిణీలు మా
వులఁ బజసంగ, వైచి సెలవు ల్వేస నాకుచుఁ బోయె వృక్షమం
డలికయి తేలుచుఁ గుటగుటధ్వని సారె మలంగి చూచుచుఁ. 22

పాలమరులు = పాలము కాపరులు [‘పాలమరియనగఁ గావును విరిమిదోచు’ ఆం. కి
(నానా. 49)], అంది = సమీపించి’ కూతలిడఁ = కేకలువేయుటచేతను, భూసురులు = బ్రాహ్మ
ణులు, అన్నదిలోనఁ = ఆయుక్తిమతియందు. వార్పి, ... సాహిణీలు = రౌతులు, మావులఁపజ
సంగఁ = గుఱ్ఱముల నెక్కి పులిచేసకు వేగముగా తఱిమినందునను, వైచి = (పులి గోవును) విడిచి
‘పెట్టి; సెలవుల’ = పెదవుల మూలలను, నాకుచుఁ, గుటగుటధ్వని. సారెఁ = మాటిమాటికి,
మలంగిచూచుచుఁ = వెనుకకుండిరిగి పరికించుచు, వృక్షమండలికయి = చెట్లజీబునుగూర్చి,
తేలుచుఁ = పొడనూపుచు, వెనఁ పోయెఁ = వడిగా నేగెను.

పాలము కాపరులుకూడి యుచినందునను, బ్రాహ్మణులు ఆపన్ని వారణార్థము కృతాచి
మనునై చెట్లగుటలకెక్కి చప్పటలుకొట్టి బెదరించుటచేతను, రౌతులు గుఱ్ఱముల నెక్కి తనమీడికి
తఱుముకొని వచ్చుటచేతను, పులి గోవును వదలి మాటిమాటికి వెనుకకుండిరిగి చూచుచు, గుటగుట
ధ్వనిసేయుచు, పెదవిమూలలను నాకుచు, తటాలున చెట్లజీబులోనికి పాఠిపోయెను. ‘వార్పుట’ -
ఆపన్ని వారణార్థమిది సిద్ధర్థము. ‘సాహిణీలు’ - దీర్ఘాంతరూపము మఱిచుటను గనబడలేదని
శబ్దరత్నాకరము. ‘మావుల’ - ‘తూపులఁ’ అని పా. ‘సెలవు...చూచుచుఁ’ - ఇందుస్వభావోక్తి
కలదు, ‘సెలవులు నాకుట’ తిండికై నో రూఱుటచేత - ‘ధ్వని’ కోపముచేత, ‘మలంగి
చూచుట’ - మరలంబోయి తెచ్చుకొనుట సాధ్యమో యని కనుంగొనుటకు, ‘మండలికి’ - కాన
రాక తప్పించుకొనుటకు - ‘గుటగుట ధ్వని’ - ఇది సిద్ధసమాసము; కాదేని రెండవటాకు గురు
త్వమురాదు. ‘ఘుటఘుటధ్వని’ - పూ. మ. పా.

క. జులుజులుకని నెత్తురు వెలి

కులుకుచు రొదనేయ, నటితి యొడపినె యూర్పుల్

పజన, మిడి గ్రుడ్ల వణకుచుఁ,

గొఱపాణముతోడఁ దన్నుకొను నమ్మెదవుఁ.

23

జులుజులుకని అని = జులుకు జులుకు అను శబ్దముతో, నెత్తురు, వెలికిఁ = దేహము నుండి.
బయటికి, ఉలుకుచుఁ = ఉలికిపాటుచు, రొదనేయఁ = చప్పడుగావించుచుండఁగా, అఱితి
యొడపిఁ ఎ-గొంతుగండినుండియే, ఊర్పుల్ = నిశ్శబ్దములు, పజనఁ = వడివడిగా ప్రసరించు
చుండఁగా, మిడి గ్రుడ్లఁ = మందఱికుఱికిన కనుగ్రుడ్లయందు, వణకుచుఁ = కంపిల్లుచు.
గొఱపాణముతోడఁ = కొనయుసురుతో, (గుడిగుడిజీవముతో), తన్నుకొను, అమ్మెదవుఁ =
ఆధేనువును - స్వభావోక్తి.

‘జులుజులు కని’ - బ. నీ. పా. ‘చులుచులుకున’ పూ. మ. పా. ఈశబ్దము ఈయర్థమున
శబ్దరత్నాకరములో లేదు.

సీ. విన్నవించుటయు ఋత్విజులఁ బ్రాయశ్చిత్త
మడిగె రా; జడిగిన నడుగు మనిరి
వారు క సేరువుఁ దా నెలుంగక పోయి;
యతఁడును శునకుని నడుగు మనియె;
నతఁడు దాను నెలుంగ నని పల్కి, 'నృప, విను;
మా ఋత్విజులపిండు నాక సేరు
వేను నెలుంగ లే; మిఁక నొక్కయేమె కా,
దిల మఱి యెవ్వాఁడు నెలుంగఁ; డెవ్వఁ

తే. డేని సప్తాంగములు నీకు నిచ్చి చెల్లు
వట్టి పెన్ద్రాలతప్పలు వట్టి తిరుగు,
నట్టిఖండిక్యుఁ డొక్కడ యరయ నెఱిగె
నే నెలుంగు; వేఁడు మది కర్జ మేని' యనిన.

24

ఋత్విజులఁ = యజమానునివలన ధనసత్కారము పొంది యజ్ఞముచేయించు బ్రాహ్మణులు,
ప్రాయశ్చిత్తము = యజ్ఞపుష్పముద విట్లు హత మయినదోషమును పోగొట్టుకొనునట్టి క్రియ, క సే
రువుఁ = క సేరు వనువేరి విద్వాంసుని, శునకునిఁ = శునకుఁ డను వేరి విద్వాంసుని, పిండు =
సమాహము, సప్తాంగములు = స్వామ్యమాత్య సుహృత్కోశరాష్ట్ర దుర్గబలములు, నీకు నిచ్చి =
నీకు లోబఱచి (స్వామి యయినతానును లోబడుటయే స్వామినిచ్చుట), చెల్లు = వృత్తి
సమాహములను - వట్టి = శూన్యములయిన - పెనురాలతిప్పలు = పెద్దశిలలకొండలను (పా.
విరిగిచెట్టుచెన్నాళ్లు తిప్పలు), పట్టి = ఆశ్రయించి, అరయఁ = మే మాలోచించి చూడఁగా, అది =
అతని వేఁడుట, కర్జ మేని = కార్యమేని = చేయఁదగినపనియేని, వేఁడుము = అతనిని బ్రార్థింపుము.

యజగవి వ్యాఘ్రహత యైనందులకు రాజు ప్రాయశ్చిత్త మడుగఁగా ఋత్విజులును
క సేరువును తమకు తెలియ దనిరి. శునకుని ఖండిక్య నడుగు మనియె.

చ. నరపతి పల్కి, 'మహాని వర, నారిపు నిష్క్రూతి వేడఁబోయిన
స్థర హతుఁ జేసెనేని సవనంపు ఫలం బొడఁగూడుఁ; గా కమ
త్సరగతిఁ జెప్పె నేని మఖతంత్ర మతంత్రముఁ గాక పూర్ణ మా;
నిరుదెఱుగు న్నదీప్పితమె యేఁగెద' నంచు రథాధిరూఢుఁ డై.

25

మహానివర = ఓశునకుమని, నారిపుఁ = నావైరిని (ఖండిక్యుని), నిష్క్రూతి = ప్రాయశ్చి
త్తము, వేడఁబోయినఁ = నే నడుగఁబోయినంతట, (అతఁడు వన్ను), ధరఁ హతుఁ జేసెనేని =
శేలంగూర్చెనేని (=చంపినయెడల), సవనంపుఫలంబు = యజ్ఞఫలము ('సవనం త్వధ్వరే స్నానే
సోమనిర్దళనేపి చ' మేని.), ఒడఁగూడుఁ = నాకుం జేకులును; కాక = అటుగాక (నన్ను
చంపక), అమత్సరగతిఁ = ఒకరిమేలును ఓర్పుమార్గమున (ద్వేషబుద్ధిలేక - 'మత్సరోఽన్యకుభ
ద్వేషే తద్వత్కృపణయౌ రపి' అమ.), చెప్పె నేని = ప్రాయశ్చిత్తమును తెలిపినయెడల, మఖ

తంత్రము = నాయజ్ఞప్రయోగము; అతంత్రము = వికలము, కాక, ...మతో ఈప్సితమే = నాకు ఇష్టమే, ...అంచుకొ పల్కి = అని వచించి, రథ అధిరూఢుడు = తేరు ఎక్కినవాడు...వి - (ముందటి కన్వయము).

కేశిధ్వజుడు 'ఓ మనీంద్రా, నేను ఖండిత్యుని ప్రాయశ్చిత్త మడుగం బోగా ఆతడు నన్ను చంపెనా నాకు క్రితుఫలము దక్కును, సాధుత్వముచే ప్రాయశ్చిత్తము చెప్పెనా నాకు క్రితువు సంపూర్ణముగా ఈడేటును. రెండువిధములను నాకు మేలే, కావున ఆతనికిడకే పోయి దను' అని పలికి రథ మెక్కిను. - వికల్పాలంకారము.

ఈపద్యములో 'పల్కి' అని సమాపకక్రియగా పూ. ము. పా.; ఆపారమున 'రథాధి రూఢుడై' అనుచోట అనుధాతువునకుం గర్త యుండదు; పల్కుటయే పూర్వకాలికము గావలయు, కావున 'పల్కి' అని మార్పుచేయబడినది.

క. హరిణాజినోత్తరీయుడు

నిరాయుధుడు నగుచు సతిని నెల వగు నడవిక

జొరక, గొట్టికాండ్రు డెక్కిము

బరికించి, యెఱింగి, కలయబడి, కూత లిడక.

26

హరిణ...డు. - హరిణ అజిన = జింకలోలు - ఉత్తరీయుడు = వైవస్వతుగాఁ గల వాడును, నిరాయుధుడును = కైదువులులేనివాడును, అగుచుకొ (కేశిధ్వజుడు కర్త), అతని నెలవు = ఖండిత్యునిమనిక, ఆగు = ఆయిన - ఆడవిక = ఆరణ్యమును, చొరక = ప్రవేశింపఁ గానే, గొట్టికాండ్రు = జేగులవాండ్రు [పా. కోటి], డెక్కిముకొ = ఇతని తేరిజెండాను, పరికించి = కని, ఎఱింగి = ఇతఁ డని తెలిసికొని, కలియబడి = కలసి మొత్తముగా, కూత లిడక = వలసవారికి తెలియనట్లుగా కూతలు పెట్టఁగా.

కేశిధ్వజుడు జింకలోలు ఉత్తరీయుగా దాల్చి, కైదువులేక ఖండిత్యుని నివాస మయిన యడవి కేఁగఁగా, కొండకొనల నున్నగొట్టికాండ్రు జెండాను చూచి యితఁ డని యెఱింగి కూతలిడి వలసవారికిం చెలియబడిచిరి.

ఆ. వలస బెదర, నృపతి కలగక ప్రజవగ

లార్పఁ బనిచి, కనుమలందు నిలువ

వేలు వేఱ యేర్చి విలుమందిఁ బనిచి, తొ

దడుకు పెండె మలుక వొడమ వెడలి.

27

వలస = వలసవచ్చియున్న జనులు, బెదరక = భయపడఁగా, నృపతి = ఖండిత్యుడు, కలగక = కలఁతపడక, ప్రజవగలు = ప్రజయొక్క దుఃఖములను [- పొగలు పా. పొగలు అని నామవాచకము ప్యుగ్యము], ఆర్పకొ = పోగొట్టుటకు, పనిచి = తగినవారిని నియమించి, కనుమలంగుక = కొండలసందుతో వలందు, నిలువకొ = వైరులను ఎదురుట్టకై కనుపెట్టుకొనియుండుటకు, వేలువేఱ = వెవ్వెలుగా, విలుమందికొ = విలుకాండ్రుబలమును, ఏర్చి = ఏర్పరించి (ఈ యీకనుమయందు వీరువీరు ఉండవలసిన దని నిర్ధారించి), పనిచి = ఆయా కనుమలకుంబంపి.

తాక, అలక, పాడముక్ = పుట్టఁగా (కోపముతోఁ గూడుకొన్నవాఁడై), తడుకు పెండెము వెడలి = వెలుగునకు వచ్చిన పలుగాఁడితలుపును తెఱచికొని వెలువడి.

వలసవచ్చియున్నవారు తమ సహరింప శత్రువు వచ్చుచున్నాఁడని భయపడఁగా ఖాండిక్యుఁడు వారిభయమును తీర్చుటకు కొందఱ నియమించి వైరిసేనలరాక నడ్డగించుటకై వేలువేలు కనుమలకు వేలువేలు విలుకాండ్రను పంపి తాను కోపోద్దీపితుఁడై కంపకోటయొక్క పెండెముం దఱచికొని వెడలినవాడై.

క. వచ్చు రిపుఁ జూపులనె చుట

పుచ్చుచు, సిరిఁ గొనుట మగుడఁ బొడముట గుఱ ము

చ్చిచ్చున లావెచ్చంగ వి

ద్యుచ్చలచాపమునఁ దూపు దొడుగుచుఁ బలికెన్.

28

వచ్చు (చున్న) - రిపుక్ - పగతుని, చూపులనే = తనదృష్టులచేతనే, చుటపుచ్చుచుక్ = కాల్చుచు, సిరిక్ = (తన ఆనఁగా ఖాండిక్యుని యైశ్వర్యమును, కొనుటక్ = హరించుటచేతను, మగుడక్ = వెండియు, పొడముటక్ = జనించుట (వచ్చుట) చేతను, గుఱక్ = కోపముచేతను, ముచ్చిచ్చునక్ = ఈమూఁడు న నెడి మూఁడుచిచ్చులచేత, లావు ఎచ్చంగక్ = బలము అతిశయింపఁగా, వి...నక్ - విద్యుత్ = మెఱపువలె - చల = చలించుచున్న - చాపమునక్ = వింటి యందు (బండె - చాపలతక్ = తీఁగవంటి వింటియందు), తూపు దొడుగుచుక్ = అమును సంధించుచు, పలికెను.

వచ్చుచున్న శత్రువును చూపులచేతనే దహించుచు, తనసిరిం గొనుటచేతను, మరల తన మీఁదికి వచ్చుటచేతను, తనకోపముచేతను - ఈమూఁడునిష్ఠులచేతను కలిగిన బలముకలవాడై మెఱపువలె చంచల మయినవింట నమ్రేర్చుచుం బలికెను. 'సిరిఁగొనుట...ముచ్చిచ్చునక్' వ్యస్త రూపకము.

'ముచ్చిచ్చునను వెచ్చుమరి' పూ. ము. పా. (వెచ్చు = వేడి - అమరి = కలిగి. - 'ముచ్చిచ్చున లావెచ్చంగ' అనియు పా.); 'చాపలత' - 'చాపజ్య' పూ. ము. పా. ఇందు 'జ్య' శబ్దము ఏకాక్షరి మగుటచేత 'జ్య' - అని హ్రస్వము ఆశాస్త్రీయును. మఱి 'చాపలతక్' అనుపాఠములో నారిని చెప్పవలదా యనిన, వలగు; 'వింట నమ్రేర్చి బోయ వెన్వెంటఁ దఱుమ' అని పాండురంగమాహాత్మ్యము. 'విద్యుచ్చలధను మార్చి' అనియేని పఠింపవచ్చును. ధనుశ్శబ్దము ఉకారాంతమును గలదు. 'ధనుః పుమాక్ రాశిభేదే ప్రియాశ్చ దౌ' శరాసనే' ఇతి నాస్తేషు మేదిన్.' - అని రామాశ్రమి. పీఠికయందు దీనిచర్చం గనుఁడు.

మ. ధన ధాన్య ద్విర దాశ్వ గోగణ సమేతం బెల్ల సామ్రాజ్యముక్

గొనియుం జాలక తాటకేయ పలభు కూటాకృతిం జింకతో

లున నాచ్చున్నుండవై ప్రశాంతుగతి మాలోఁ జొచ్చి ప్రాణంబులుక్

గొన నేతెంచెదె? దుర్లతీ, కెడవెద స్ఫూరింపు భల్లంబునన్.

29

దుర్లతీ = ఓరిమట్టుబద్ధి, ధన...లు = ధనములు ధాన్యములు ఏనుగులు (ద్వౌ రదౌ యస్య సః = రెండుకోటలు కలది) గుఱ్ఱములు పసులమందలు - వీనితో కూడుకొన్నట్లుగా, ఎల్ల

సామ్రాజ్యము = సకలైశ్వర్యమును, కొనియు = హరించును, చాలక = తనివి తీయక,
తా...తి = తాటకేయ = తాటకాసురుడగు మారీచుడను - పలభు = పాలిందియొక్క
(‘పల మున్నానమాంసయోః’ నానా.) - కూట ఆకృతి = మాయ రూపుతో

[‘మాయానిశ్చలయస్తేషు కైతవాన్యతరాశిషు।

అయోఘనే శైలశృంగే సీరాశ్చే కూటమస్త్రయామ్.’],

జింకతోలునక, ఆచ్ఛన్నుడవు = కప్పబడివాడవు, ఐ, ప్రశాంతుగతి = కామక్రధా
ద్యరిషడ్వర్గము ఉడిగినవానివలె, ...కొనక = హరించుటకు, ఏతెంచెదె = వచ్చుచున్నావా?
క్రూరంపుభిలంబునక = తీక్షణమయిన బల్లముతో, కడపెదక = నిన్ను పరిమార్చెదను.

ఓయిదుట్టెడా, ధనధాన్యాదికముయినమదీయైశ్వర్యము నంతయు హరించుటకు దనియక,
మారీచాకృతిగా జింకతోలు దాల్చి ప్రశాంతవేషంబున మాలో జొచ్చి తఱివేచి మాప్రాణ
ములంగూడ హరింప వచ్చుచున్నావా? ఇదె నిన్ను నాడిబల్లముతో గూల్చెదను.

‘గోగణ’ - ‘గోధన’ అను పూ. ము. పాఠమున ధనశబ్దము గెండుమార్లు వచ్చిన దని ఇందు
‘గణ’ అని మార్చబడినది. ‘సామ్రాజ్య’ - పా. ‘సామగ్రి.’ ‘తాటకేయపలభుక్కుటాకృతి’ -
పదార్థవృత్తి నిదర్శన. మారీచుడు జింకవేషమున వచ్చి శ్రీరాములను వంచించినకథ నిట నను
సంధించుకొనవలయును. ‘ఏతెంచెదె’ - పా. ‘ఏతెంచితె’

మహాస్రగ్ధరి

అనినం, జేయెత్తి, “యోహో, యలుగక విను; కా నాతతాయి, స్ప్రీమాదం
బున వైకల్యంబు యాగంబునకుఁ బొడమ, నే భూసురశ్రేణి వేడక,
నిను నావేదించి పంపె; ‘న్నప్రప, యతఁడెఱుఁగు న్నిష్కృతి; స్వేడు పోపా’
మని, కోప మైన రోప మ్మయిన విడువు; మె ఘ్నెన మే లింక” నన్నక. 30

అనినక = ఖండిత్యుడు ఇట్లు పలుకఁగా. (కేశిధ్వజుడు), చే = హస్తమును, ...కాను
ఆతతాయి = చంపవచ్చినవాడను (‘ఆతతాయా వధోద్యతః’ అను.) కాను, ప్రమాదంబునక =
మాయేముటుపాటుచేత, యాగంబున వైకల్యంబు పొడమినక, నేక...శ్రేణి = సమాహ
మును, వేడక = (ప్రాయశ్చిత్తమును) అడుగఁగా, (అభూసుర సమాహము), నినుక ఆవే
దించి = నిన్ను నిర్దేశించి, పంపెక = నన్ను పంపెను, ...రోపము = బాణము (‘పత్రి రోప
ఇషు ర్వయోః’ అను.)...

ఖండిత్యుఁ డిట్లు పలుకఁగా, కేశిధ్వజుడు చేయెత్తి ఇట్లు బదులు చెప్పెను;—నేను
నిన్ను చంప రాలేదు. నాకు ప్రమాదంబున యాగములో వైకల్యము సంభవించినది. అందు
లకుం బ్రాయశ్చిత్తము నేను ఋత్విగాదుల నడుగఁగా, వారు నీ వయినం జెప్పఁగల వని తెలిపి
నీకడకు నన్నంపిరి. ఇది వృత్తాంతము; నీవు నాపై రోపము విడిచి ప్రాయశ్చిత్తము చెప్పినను
సరియే, వైరి నగుట నన్ను జంపినను సరియే.

‘జేయెత్తుట’ - హెచ్చరికకొఱకు. ‘పంపెక’ - శ్రేణి కర్తగాన ఏకవచనము. —‘రోప
మయిన రోపమయిన విడువుము’ - వికల్పాలంకారము.

ఆతతాయిని కా నని చెప్పకొనుట యేలన, ఆతతాయిని అవిచారితముగా పరిమార్చవలయు
నని ధర్మకాస్త్రము.

‘గురుంవా బాలవధ్వావా బ్రాహ్మణం వా బహుశ్రుతమ్
ఆతతాయిన మాయాంతం హన్యా దే వాచిచారయత్.’ మనుస్మృతి.
(ఈక్రింది యాతుగురకు ఆతతాయినంజ —
‘అగ్నిదో గరద శ్చైవ శస్త్రాంతతో ధనాపహః
క్షేత్రదారహర శ్చైతాక్ షడ్విద్యా దాతతాయినః.’ శుక్రసీతి).
‘పోపాము’ = పాముపాము - ‘ఆప్రేడితమందు మధ్యమ మడుజులకు లోపము విభాష నగు.’
బా. వ్యా. సం. 48.—ద్విరుక్తి ఆదరాతిశయముచేత.

వ. అనిన, నతండు తరుపండంబు సొచ్చి, మంత్రి పురోహిత ప్రభృతి
సుహృజ్జనంబులకుం దద్వైక్షాంతం బంతయుం జెప్ప, మంతనంబునకుం జొచ్చిన
మంత్రి విట్టనిరి. 31

అతండు = ఖండిక్యుడు, తరు పండంబు = వృక్షమండలిని (‘షడ్విద్యో బలీవదే
షడ్విద్యో తు కాననే భవేత్’ అజయ.),...మంతనంబునకు = ఆలోచనకు,...

క. “పాలుగలవాడు మన కొక జాలి యిడక తానె తారసానకు వచ్చెన్;
వేళ యిదె, లెమ్ము, నృప, కృప | చాలు, నారాకు మేపి చంపకు ప్రజలన్. 32

పాలుగలవాడు = దాయాదుడు, ... జాలి = ఖేదమును, ఇడక = కలిగింపక, తార
సానకు = సమీమునకు,...కృప చాలున్ = వైరిమీద కరుణ వహింపకుము,...కారాకు =
ముదురాకులు.

దాయాదుడు మన కేశ్రమయు కలిగింపక సమీపమునకు వచ్చియున్నాడు, వానిం
గూల్చుట కిదియే సమయము; ఓరాజా, వానిపై కరుణింపకుము. వానివలన ఈప్రజలు ఇట్ల బ్రదు
కుకై కారాకులు మేయుచున్నారు. వానిం గూల్చి వీరి కీకృష్ణమును తొలగింపుము.

‘కారాకు’ - అడవిలో మంచితోజనము దొరకక ఆకిలములు మేసి తీవించుచున్నారనుట.

ఉ. అంటలు గట్టి చెల్మలకు నాంధ్రును బిడ్డలు గూరగోయి బో,
గంటకము ల్పదాబ్జముల గాడ నొదర్చిన నొప్పి గూయిడన్,
గంటకి నిద్రగానకొదుగంబడి వేగెద మిందు; నొక్కమా
కంటయ కాదు; నీవు నడునట్టియవస్థ నచింప శక్తమే? 33

ఆంధ్రును = (మా) భార్యలును, బిడ్డలును, అంటలు గట్టి = గుంపులు కూడి, చెల్మ
లకు = చెలికలకు = బీటి నేలలకు,...కంటకముల్ = ముండ్లు, పద అబ్జములన్ = అడుగుల
దమ్ములయందు, గాడన్ = గ్రుచ్చుకొనఁగా, ఒదర్చిననొప్పిన్ = ఊడలాగిన బాధచేత, గూయిడన్ =
ఏడ్చుచుండఁగా, ఒదుగంబడి = ఒదిగి, వేగెదము = తిపించుచున్నాము, ఇందున్ = మనలో,
ఒక్కమాకున్ అంటయకాదు = మాకుమాత్రమే ఈకడగిండ్లనుటయే గాదు....

మాభార్యలును బిడ్డలును బీడ్లకు కూర గోసికొనుటకు పోఁగా, కాళ్లలో ముండ్లు గ్రుచ్చు
కొనఁగా, వానిని ఊడలాగిన నొప్పిచే వారు రాత్రి అంతయు నేడ్చుచుండుటచేత, మాకు నిద్ర

పట్టుట లేదు. ఈకష్టము మాకుమాత్రమే అని మేము చెప్పుకొనుట గాదు, నీవు పడుచున్న దుర
వస్థను వర్ణింపఁదరమా? - మాకొకటను నీకొకటనుగూడ ఈపగలుని సంహరింపు మనుట. -
స్వభావోక్తి.

‘చెల్లెలపక్ష’ - ‘చేలకు’ పూ. ము. పా. ‘పదాగ్రముల’ పూ. ము. పా. ‘పదాబ్జముల’
సీ. పా. - స్త్రీలయొద్దలయ్య పాదములుగాన మృదుత్వమును నూచించుటకు అజ్ఞోపమ; అగ్ర
మునకే కంటకములు గ్రుచ్చుకొను నను నియము లేదు. ‘కాండ నొదర్చిన’ - వ్రాత ప్రతు
లపా., సీ. పా.; ‘కాండఁగఁచునైన’ పూ. ము. పా. ‘కూయిడక’ - ఇత్వసంధి - ‘కూయుడుక’
అని పఠించిన సరిపడును. ‘అయ్యెడుక’ అని యొక పా.

తే. స్వామ్యమాత్య సుహృ తోశ జనపద బల

దుర్గములు స్వామి గలిగినఁ దొలుతఁ గలవు;

అంగి సుఖయైన నంగంబు లటకు మునుపె

చాల సుఖు లౌట మనకు దృష్టంబు గాదె?

34

స్వా...లు - స్వామి = తేఁడు (‘స్వామీ త్వత్వరః పతి రీశితా’ అను.), ఆమాత్య =
మంత్రులు (‘మస్త్రీ ధీశచివోఽమాత్యః’ అను.) - సుహృత్ = మిత్రులు (‘అథ మిత్రం సఖా
సుహృత్’ అను. - సుహృద్ధర్మౌ మిత్రామిత్రయోః’ నూ. - అన్యత్రి సుహృదయః దుర్హృ
దయః’ - అని సి. కా.) - తోశ = బాక్ష్మ్యము (‘తోశోఽస్త్రీ కుట్రలే ఖడ్గపిథానేఽర్థాఘ
దివ్యయోః’ అను.) - జనపద = రాష్ట్రము - బల = చతురంగబలములు (‘బలం వైన్యం’ రామా
శ్రమి.) - దుర్గములు = కోటలు, (అనునిది), స్వామి గలిగినక = తేఁడు ఉండెనేని, తొలుతక
కలవు = అంతకుముందే సిద్ధముగా నుండును; అంగి = ఆవళువి (శరీరి = ఆత్మ), సుఖి విసక =
సుఖముగా నుండినయెడల, అంగంబులు = ఆవళువములు, ...దృష్టంబు = ప్రత్యక్షమగు భూతము...

సప్తాంగములలో రాజు కలిగెనేని కడమయంగములు అప్పుడే కలవు. ఆత్మ సుఖముగా
నున్న ఆవళువములు సుఖముగా నుండుట ఎఱిగినదేగదా. - కావున నీనీదిని ముందుగా చూచు
కొనవలసిన దని భా. - ఆప్రస్తుతప్రశంస, అర్థాంతరన్యాసంబును.

క. అతనిపని దీర్ప రాజ్య | ద్వితయము నినుఁ జేరు; నెట్టివెరవున నైనక

క్షీతిపుల కరిజయము ధనో | న్నతీయుఁ బ్రజాసదయరక్షణము ధర్మంబుల్. 35

అతనిపని దీర్చక = అతనిం జంపినయెడల, రాజ్య ద్వితయము = రాజ్యములదోయి = రెండు
రాజ్యములును, ... వెఱువునక = ఉపాయముచేత, ...క్షీతిపులపక = భూపతులకు, అరిజయము =
శత్రువులను జయించుటయు, ధన ఉన్నతియుక = ధనవృద్ధియు, ప్రజా సదయ రక్షణముక =
ప్రజలను దయతోఁ గాపాడుటయు, ధర్మంబుల్ = విహితకృత్యములు.

అతనిం గడపెదేని రెండురాజ్యములును నీకే వచ్చును. ఏయుపాయముననేని వైరులం దును
ముటయు, ధనవృద్ధి కావించుకొనుటయు ప్రజలను దయతోఁ గాచుటయు రాజధర్మములు. —
కావున అవి నీకును ధర్మములు అనుట. ఆప్రస్తుతప్రశంస.

‘సదయ’ వ్రాతపా. - ‘నీతి’ పూ. ము. పా.

క. అన్యాయంబున దుస్సహమన్యం | డగు ప్రబలిపుని మడియించిన ధ

ర్శన్యకక్ష్మతి కగు నిష్క్మతి | సన్యాయంబుగఁ బ్రజాళి సంరక్షింపఁ. 36

దుస్సహమన్యండు = పైఁపరాని క్రోధముగలవాఁడు ('మన్యజ్ఞే క్రతౌ క్రధి' అను.)
అగు - ప్రబలిపుని = బల్లిదుఁ డయినశత్రువును, మడియించిన ధర్శన్యకక్ష్మతికఁ = పరిమార్చి
నందుచేత నగు నధర్తమునకు (ధర్త - ధర్తయుక్కు - న్యక్ కృతి = క్రింగుపఱుచుట), ప్రజా
ఆరికఁ = జనసమాహమును. సన్యాయంబుగఁ = సమంజసముగా, సంరక్షింపఁ = పరిపాలిం
చుటచేత, నిష్క్మతి = ప్రాయశ్చిత్తము, అగుఁ.

ద్రోహియు బల్లిదుఁడు నయిన శత్రువును అన్యాయముగా వధించినపాపము ప్రజలను
చక్రఁగా పాలించుటచేత తొలఁగును. సామాన్యముగా చెప్పినమాట విశేషముగా ఈరాజున
కును ఇతని యావైరికిని అన్యాయించుచున్నదిగాన అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము.

'అన్యాయంబునఁ' - ఇచ్చట నష్టానకు విరోధ మర్థము - న్యాయవిరుద్ధముగా ననుట.

క. తనరాష్ట్రము చెడ వచ్చిన | ననిమిషపతి విప్రుఁ డనక యాచార్యుఁ ద్రిశీ

ష్ఠునిఁ దునుమఁడె? విడువుము దయ; | నిను నద్దిన ప్రజలు నవయ నీదయ యేలా?

అనిమిషపతి = ఇంద్రుఁడు, తనరాష్ట్రము = ఇంద్రునిదేశము, చెడఁ వచ్చినఁ = చెడునట్లు
సంభవింపఁగా, విప్రుఁడు అనక = బ్రాహ్మణుఁ డని సంకోచింపక (బ్రహ్మశత్రుకు వెఱవక),
అచార్యుఁ = గురువైనట్టి, త్రిశీర్షునికఁ = విశ్వరూపుని, తునుమఁడె = కడసలేదా ('తం
పేద్ధ్రా ఉవాచ...య స్థాం విజానీయాం త్రిశీర్షాణాం త్వష్టమహనమ్' అని కాశీతక బ్రహ్మ
సోపనిషత్తు.), దయఁ = పగతునిగొడి కృపను, ...నవయఁ = (అన్నములేక) కృపించు
చుండఁగా,...

ఇంద్రుఁడు త్రిశీర్షునిచేత తనదేశమునకు చేటు కలుగనుండఁగా, వానిని విప్రుఁ డనియేని
గురుఁ డనియేని విచారింపక తునుమలేదా? అట్లే నీవును ఇతనిం దునుమవలయును. నీజనులకు
ఇతనివలన అన్న లోపము కలుగుచుండఁగా ఇతనియందు నీవు దయయుంచుట సరిగాదు. సమ
యాన సుపయోగపడని నీదయ నీ ప్రజలమీఁద నీకు ఉన్నమాత్రాన నేమి ప్రయోజనము?

క. శిష్టు నిను నింతఁ జేసిన | దుష్టాత్మునిఁ బిలుకు మార్చి, దురితము పిదపఁ

నష్టంబుగ, భూవల్లభ, | యిష్టాపూర్తములు నేసి యెసఁగఁగ రాదే? 38

భూవల్లభ = ఓరాజా, శిష్టుఁ = సదాచారసంపన్నుని, ...పిలుకుమార్చి = పరిమార్చి,
దురితము = అపాపము, పిదపఁ = పిమ్మట, నష్టము కాఁ = పోయిన దనునట్లుగా (తొలం
గుటకుఁగాను), ఇష్టాపూర్తములు = క్రతువులును తటాకాది నిర్మాణములును, ('ఇష్టం చ
పూర్తం చ = ఇష్టాపూర్తే - 'క్రతుకర్తేష్టం పూర్తం ఖాతాది కర్తవ' అను.),...

మహారాజా, సదాచారసంపన్నుని నిన్ను ఇట్టి పాటొందించిన యాదుష్టుని యాపుమాపి
అపాపమును పిమ్మట ఇష్టాపూర్తములచేత పోగొట్టుకొమ్ము.

'దురితము' పోరనివానిని నిరాయుధుని దీక్షితుని చంపుటగాన.

తే. ఇంక రెన్నాళ్లు సూచి, నీవంకఁ దెగువ

గలుగ కుండినఁ బ్రజ లూళ్లు దలచి పోవ,

మాని వగుటయె యెండె, విహీనసంధి

నతని గను టొండె గా కొండు మతము గలదె ?

39

రెన్నాళ్లు చూచి = కొన్ని దినములు ప్రతీక్షించి, నీవంక = నీవలన, తెగువ = సాహసము, ... ఊళ్లు తలచి = వారివారి గ్రామములను స్మరించుకొని, పోవక = పోయినప్పటికీ, మానివి = ఆడవిలో తపస్సు చేసికొనుచుండు వాడవు, అగుటయె ఒండెక = అగుటయెగానీ, విహీనసంధి = ఎదిరికి మహాఫలంబును తనకు అల్పఫలంబును అగు నొడంబడిక చేతి, ... ఒండు మతము = జేటుమార్గము (ఆరెండుమార్గములను సరిగానందున ఇప్పుడు తెగువ వహించి వైరింబరిమార్చుము అని భా.), - వికల్పాలంకారము.

‘రెన్నాళ్లు’ కొలఁదిదినము లనుటకు లోకోక్తి, ‘రెన్నాళ్లు’ - ‘అన్యాయులకు సహిత మిక్కార్యంబులు కోండొకచో గానంబడియెడి.’ బా. వ్యా. సం. 38. ఇట్లే ‘రెన్నెల్లు’, ‘మూన్నాళ్లు’.

క. జనవర, తపమునకుం జొ | చ్చిన గన్నులు మూసికొంటె నెల; వింతియకొ

క నిదిధ్యానకు బ్రహ్మం | బెనయునె? పరిభవపుశల్య మెదలో మెఱుమక. 40

జనవర = ఓరాజు, పరిభవపుశల్యము = ఆవమాన మనెడి యలుగు (‘శల్యం శక్తో శరే శంశ కమ్పి కాయం చ తోమరే విశ్వ.’), ఎదలో = గుండెలో, మెఱుమక = మెదలుచుండగా, తపమునకుం జొచ్చినక = తపస్సు చేయుం బూనినచో, ... నెలవు = ఉపయోగము, ... నిదిధ్యానకు = ఏకాగ్రధ్యానమునకు, బ్రహ్మంబు = పరమాత్మ, ఎనయునె = చేకూలునా.

ఓరాజు తపస్సునకుం బూనెదవేని, ఆవమాన మనెడియలుగు హృదయులలో మెదలుచుండగా, కన్నులు మూసికొన నగునేగాని ధ్యానమునకు బ్రహ్మము నిలుచునా. — ఈయవమాన దుఃఖము నీతిపస్సునకు బాధకము కావున నీకు తెగువకన్న జేటుమార్గము లేదని భా. - పరిసంఖ్యా లంకారము. ‘పరిభవపుశల్యము’ - రూపకము. ‘మెఱుమక’ సకర్తకము, ఇట్టి అకర్తకము.

క. అవమలీల బిత్తుఘ్ను లగు భూ | ధవుల వెదకి పిల్లపిల్లతరము దునిమి భా

గ్రవుడు ముని యయ్యె; మఱి వై | భవము వలదు శాంతి కై నఁ. బగ దెగ కగునె?

భార్గవుడు = పరశురాముడు (భార్గవః పుంసీ రేణుకాసుత శుక్రయోః నానా.), అవమలీక = ఆవమానముచేత, పిత్తుఘ్నులు = (తన) తండ్రినిచంపినవారు, అగు - భూధవులక రాజులను, వెదకి, పిల్లపిల్లతరము = పిల్లలనుసయితము వరుసగా, తునిమి = చంపి, ముని = తపముం బూనినవాడు, ... వైభవము = విశ్వర్యము....

పరశురాముడు తనతండ్రిం జంపిన రాజులను ఆయవమానముచేత పిల్లపిల్ల వరుసగా వెదకి వెదకి సంహరించి పగ దీర్చుకొని తర్వాత తపస్సునం బ్రవేశించినాడు. అట్లే పగతీర్చుకొనంత కాలము వైభవము కలుగదు సరియేగదా. శాంతి సయితము కలుగదు. కావున నీవు వైభవమును వదలుకొని శాంతినే కోరుదువేనియు పగతీర్చుకొనక తప్పదు. కావున ఈతినిని వెంటనే తునుము. - ఆప్రస్తుతప్రశంస, అర్థాంతర న్యాయము. పగతుం గునుమక భద్రము లేదని కామందకము: — ‘రూఢవైరి ద్రుమౌత్థాత మకృత్యైవ కుతః సుఖమ్?’

తే. పగయు వగయును లేక యేపాటి గన్న
 నలరు సామాన్య సంసారి యగుట మేలు;
 మఱి తగిలెనేని శాంతిచే మఱవఁ దగదు
 రాజ్యభూమికఁ దాల్చిన రాజునకును.

42

...,వగయుక్ = దుఃఖమును, లేక = వహింపక, ...కన్నక్ = పొందినను (దొరకినదానికే),
 అలరు = సంతోషించునట్టి - సామాన్యసంసారి = సాధారణ గృహస్థుఁడు, ...అటుగాక, రాజ్య
 భూమికక్ = దొరతన మనెడు వేషమును ('అన్యరూపై ర్యదన్యస్య ప్రవేశః సతు భూమికా.'
 భరతుఁడు), ...తగిలెనేని = పగయు వగయుం గలిగినయెడల, శాంతిచేక్ = ఓర్పుచేత, మఱవఁ
 దగదు = మఱచుట ఉచితముగాదు.

సామాన్యగృహస్థుఁడు పగను వగను మఱచి యథాలాభసంతుష్టుఁడై యుండుట తగును
 గాని, దొరతనము వహించిన రాజు ఆప్రకారము పగను వగను ఓర్పుచే మఱచుట తగదు. — నీవు
 సామాన్యగృహస్థుఁడవు కావు, రాజవు, కావున శాంతిచే పగను వగను మఱచుట నీకు తగినది
 అని ఆభిప్రాయము. పరిసంఖ్యాలంకారము, ఆప్రస్తుత ప్రశంసయు.

'మఱి' అని వ్రాత పా. 'మఱిక్' పూ. ము. పా.

క. పులి మల డిగి యూళ్లకు న

ఝులరుజరా జనము మాన్పు కోఁ బనిచి, గవిక్

నెలకొన సురియలు గొని చని

పొలియునో? యూరఁ గుయిరేగి పొడుచునో? చెపుమా.

43

పులి, అఝులరుజక్ = కనులవ్యాధిచేత [కనులకలఁక చేత ననుట, 'స్త్రీరుద్రజాచోపతాప
 రోగ వ్యాధి గదామయా' ఆమ.' మలక్ = కొండనుండి, డిగి = దిగి, ఊళ్లకుక్, రాక్ =
 వచ్చినంతట, జనము = ఊళ్లజనులు, మాన్పుకోక్ = ఆకన్నులగలఁకను నివారించుకొమ్మ, పనిచి =
 మరల కొండకుం బంపి, గవిక్ నెలకొనక్ = (అది కనులకలఁక మాని స్వస్థముగా తన)
 గుహలో నివసించియుండఁగా, సురియలు = చురకత్తులు, కొని, చని = ఆపులితో పోర నేగి,
 పొలియునో = నాశముందునో, (లేక దానిని పోనీక), ఊరక్ = గ్రామమందు, కుయిరేగి =
 కేక లిడుచు లేచి, పొడుచునో = పొడిచి చంపునో, చెపుమా = చెప్పమా.

పులికి ఈనినప్పుడు కనులకలఁక వచ్చును, అప్పుడు అది కొండనుండి ఊళ్లలోనికి దిగి
 వచ్చును; అప్పుడు ఊరిజనులు దానిని 'అమ్మా, నీవు పోయి కన్నుల కలక కదుర్చుకొమ్మ' అని
 బోధించి పంపినవారై, అది పోయి కన్నులు స్వస్థమై గుహలో నివసించియున్నప్పుడు చురకత్తులు
 గొనిపోయి దానిం జేసికి దానిచేత చత్తుకో, లేక - ఊరిలోఁ గనబడఁగా లేచి దానిని మడి
 యింతుతో చెప్పవయ్యా. - నీవు ఇప్పు డితనిని చెనకక పంపి పిమ్మట ఇతనియాగమై ఇతఁడు
 మహాన్నతదశలో నుండునప్పుడు ఇతనిమీదికి పోయి ఇతనిచే మడియుట సరిగాదు, ఇప్పుడే
 ఇతనిని రూపుమాపుము. అనిప్రస్తుతమర్థము. - ఆప్రస్తుత ప్రశంస.

'రుజరా' - 'రుజఃజన' పా. - 'నెలపుకొన సురియ చేగొని' పా.

క. ఈవేళ బలియు నతనిం | బో విడిచితి పొమ్ము పాడి, బోయినరాజ్యం

బేవిధిఁ గ్రమ్ములు? నావెర | వీవెర వని ప్రేలు మడిచి యేర్పడఁ జెప్పుమా. 44

బలియొక్క = బలిదూని, ... పాడిక = ధర్మము ప్రకారము, పోవిడిచితి పొమ్ము = పోనిత్తువేని, ... వెరవు = ఉపాయము, ...

ఇప్పుడు నీవు బలవంతు నతనిని, ధర్మము నవలంబించినవాడవై పోనిత్తువేని, పిమ్మట నీ నష్టరాజ్యము నీకు మరల వచ్చునట్టి యుపాయాంతరమేమో చెప్పుము. - ఇప్పుడితనిం జంపినదో నీరాజ్యము నీకు వచ్చునుగాని కేలు విధమున రా దనిభా. - 'ప్రేలు మడిచి' - లోకోక్తి.

'బలియొక్క' - పిమ్మట నాతని నీవు జయింపలే వని భా.

'పాడికబోయిన' - 'వాడు పోయిన' పూ. ము. పా.

తే. అలసతఁ బరున్న మనుజుండు కలియుగంబు;

ద్వాపరం బెన్నఁ గూర్పున్నవాడు; త్రేత

యుత్థితుండు; యాయి మఱి కృతయుగ; మటన్న

నముచిదమనోక్తి ఋగ్బృహదామున వినమె? 45

అలసత = సోమరితనము చేత, ... ఎన్న = ఆలోచింపఁగా. ద్వాపరంబు = ద్వాపరయుగము.... ఉత్థితుండు = లేచినవాడు, త్రేతాయుగము, మఱి = అటుగాక, యాయి = నడచుచున్నవాడు, ... నముచి దమనోక్తి = ఇంద్రవచనము ('జమ్మభేదీ హరిహరాయః స్వారాజ్యముచినూదనః' అను.), ... ఋగ్బృహదామున = ఋగ్వేదముయొక్క బ్రాహ్మణ మనెడి భాగములలో, ... వినమె = మనము వినలేదా.

పనిచేయక పరున్న సోమరి కలియుగమువంటివాడు, కూర్పున్నవాడు ద్వాపరమువంటివాడు, లేచినవాడు త్రేతవంటివాడు, నడచుచున్నవాడు కృతయుగమువంటివాడు; సోద్యముండు సర్వోత్కృష్టుండు, నిరుద్యముండు సర్వాధముఁ డనియు భా. కావున నీవు సోద్యముండవు గావలసినదని యుపదేశము. అప్రస్తుత ప్రశంసా రూపకములు.

'కృతం త్రేతా ద్వాపరం చ కలిశ్చేతి చతుర్భుగమ్.'

విష్ణుపురా.

క. ఛిద్రప్రహారి, రాష్ట్రో | పద్రవ హరిహారి, యాస్తభాషణ రుచి, వే

లోద్రిక్తుండు, నవేళా | నుద్రిక్తు, డనల్పకాల ముర్వి భుజించున్. 46

ఛిద్రప్రహారి = దోషస్థానమందు కొట్టువాడు, రా...రి - రాష్ట్ర = (తన) దేశముయొక్క - ఉపద్రవ = హావడిని - హరిహారి = తొలగించుకొనువాడు, అ...చి - ఆస్త = యథార్థ వక్తలయొక్క - భాషణ = మాటలయందు - రుచి = ఇచ్చగలవాడును, వే...డు - వేళా = (తన కనుకూల మయిన) కాలమందు - ఉద్రిక్తుండు = వైరిమీదికి లేచువాడును, అ...డు - అవేళా = అనుకూలముకాని సమయమున - అనుద్రిక్తుడు = లేవనివాడు, అనల్పకాలము = చిరకాలము, ఉర్విక్ = భూమిని, భుజించున్ = ఏలును.

వైరిని అతఁ డెదిరించి పోరుటకు శక్తుండు గానట్టిదోషస్థానమందు కొట్టువాడును, తన రాష్ట్రమునకుం గలిగెడి యుపద్రవములను తొలగించుకొనువాడును, ఆస్తలమాటను వినువాడును,

తన కనుకూల మయినసమయమున వైరిమీఁద విక్రమించువాఁడును, తనకనుకూలము కానిసమయమున విక్రమింపనివాఁడును, చిరకాలము భూమి నేలును. పూర్వము ద్రణవ్యాఖ్యయందు 'చిద్రప్రహారి' అనఁగా 'తనరాజ్యమందుఁ బట్టిన దోషంబులను పోఁగొట్టువాఁడు' అని యర్థము వ్రాయఁబడియున్నది. ఈయర్థము గారు, ఎట్టన; — 'చిద్రం వివరరస్యవత్ గ రేదోషే' హేమ.

'అపకూలం త మాసాద్య లవణం లక్ష్మణానుజః

రురోధ సంముఖోనోహి జయోరస్థిప్రహారిణామ్.' రఘు. 15-17.

'రస్థిప్రహారిణాం రస్థిప్రహరణశీలానామ్; అపకూలత్వమే వాత్తరస్థిమ్' అనిమల్లి వ్యా. దీనికే - 'తదా యాయా ద్విగృహ్యైవ వ్యసనే చోత్థితే రిపోః' ఇతివచనాత్ పరవ్యసనే ఆక్రమణం విజగీషాః సిద్ధికారకమ్ | యథామాఘే - 'ఆత్తోదయః పరస్థాని ర్ద్వయం నీతి రి తీయతే.' ఆఖవా - 'స్వశక్త్యుపచయే కేచిత్ పరస్య వ్యసనేఽపరే.' తథాహి - 'అవృణోత్యాత్మనో రస్థిం రస్థేషు ప్రహరణ్ రిపూణ్' - అని హేమ. వ్యాఖ్య.

వ. లే లే" మ్మనుటయుఁ బ్రధానులకు భూనాథుం డిట్లనియె.

47

క. "మీ నొడివినయది కార్యం | బౌ; నిప్పుని నేయ రాజ్య మంతయు మనకుఁ,

వానికిఁ బరలోకము జిత | మా నొక్కట; నిందు వాసు లరయఁగ వలయున్. 48

మీ నొడివిన యది = మీరుచెప్పినపనిని, కార్యంబు బౌ = చేయవలసినదే; ఇప్పుని = ఈశక్రహనమును, చేయన్ = కావించుటచేత, ఒక్కటన్ = ఏకకాలములో, రాజ్యమంతయున్ = ఇరువుర రాజ్యంబును, మనకును, పరలోకము = స్వర్గము, వానికిన్ = వానికిని, జిత మగును = లభించును; ఇందున్ = ఈరెండుఫలములయందును గల, వాసులు = తారతమ్యములను, అరయఁగ వలయున్ = ఆలోచింపుఁడు.

అతనిం జంపుటచే, ఒక్కమాటే మనకు సర్వరాజ్యమును, అతనికి స్వర్గమును వచ్చును; ఈరెండు ఫలములలో అతనికిం గలుగునదే ఉత్కృష్టమో మనకుం గలుగునదే యుత్కృష్టమో అరయుఁడు. - ఆవాసి నే అనంతరపద్యమందు చెప్పఁచున్నాఁడు.

క. పరలోక సుఖము శాశ్వత | మరయ; మహీరాజ్యసౌఖ్య మల్పానేహః

పరిభోగ్యం; బిందులకై | దురితము కావించి తొలఁగుదునె పరమునకున్. 49

అరయన్ = ఆలోచింపఁగా, పరలోక సుఖము, శాశ్వతము = చిరకాలము ఉండునది, మహీరాజ్యసుఖము = భూమియందలి దొరతనపు సౌఖ్యము, అ...బు - అల్ప = కొంచెమయిన - అనేహః - కాలమే - పరిభోగ్యంబు = అనుభవింపఁ దగినది; ఇందులకై = ఈయల్పకాలరాజ్య సౌఖ్యముకొఱకు, దురితము = పాపమును ('అంహో దురిత దుష్కృతమ్' అను.), కావించి = చేసి, పరమునకున్ = స్వర్గమునకు, తొలఁగుదునె = దూరమగుదునా.

మీరు చెప్పినపాపకృత్యమును నేను జేసినదో నాపగతునికి శాశ్వతమయినపరలోక సుఖమును, నాకు స్వల్పకాలభోగ్య మగుమహీరాజ్యసుఖమును కలుగును, స్వర్గము నాకు తప్పను, కావున ఆపాపమును నేను చేయను.

శాశ్వతత్వమును అల్పానేహః పరిభోగ్యత్వంబును ఆదురితము గావింపమికి కారణంబులు గాన కావ్యలింగాలంకారము.

క. 'బద్ధాంజలిపుటు దీనుఁ | క్రుద్ధుండై శరణు చొరంగఁ గూల్పుట కడుఁ గీ,
దుద్ధతి పరలోకార్జన | బుద్ధికి' నను కణ్వవాక్యములు దలచు రొగో?" 50

దీనుఁ = గర్వ ముడిగినవానిని, బ...టుఁ - బద్ధ = కూర్చుబడిన, అంజలిపుటుఁ = మోక్షుకేలిదొన్నె గలవానిని (దొన్నెవలె కేలుమోడ్చినవానిని), శరణు చొరంగఁ = శరణు చొచ్చినప్పుడు, క్రుద్ధుండు = కోపించినవాడు, వి, కూల్పుట = చంపుట, పరలోకఅర్జన బుద్ధికిఁ = స్వర్గమును గడించుటయందు తలంపు గలవానికి, కడుఁ కీడు = మిక్కిలి చెఱుపు, అను - కణ్వ (మహాముని) వాక్యములు, తలంప రొగో = మీరు తలంపరా యేమి.

శరణాగతుని దీనుని చంపుట మహాపాప మనెడు కణ్వమహాముని వచనములను స్మరింపుడు. - ఇది సామాన్యోక్తి - ఈదీనుని తాను చంపుట మహాపాతక మని విశేషము - ఆ ప్రస్తుత ప్రశంస. 'క్రుద్ధుండై శరణు' - 'పా. క్రుద్ధతఁ దనముఱుగు,' 'క్రుద్ధుండైముఱుగు.'

ఆ, అనుచు వెడలి వచ్చి, యారాజు నడిగి, త

ద్వర్తనైచికివధక్రమంబు

దెలిసి, తగిన నిష్క్రృతి వచింప, నాతండు

మగుడఁ గ్రతువు సాంగముగ నొనర్చి.

51

... వెడలి = (మంత్రాలోచనకై చొచ్చినతరుపండమునుండి) వెలువడి, ... ఆ రాజుఁ = కేశి ధ్వజుని, ... త...బు - తత్ = ఆతని - ఘర్తనైచికి = యజ్ఞ ధనువుయొక్క ('ఉత్తమా గోషు నైచికి' అను.) - వధ = కొలయొక్క - క్రమంబు = ప్రకారమును, తెలిసి = ఎఱిగి, ... నిష్క్రృతి = ప్రాయశ్చిత్తమును, ... మగుడఁ = వెండియు, ... గ్రతువుఁ = యజ్ఞమును, సాంగముగఁ = సంపూర్ణముగా, ఒనర్చి = చేసి (మందఱి కన్వయము).

ఆ, అవభృథాప్లతోత్తమాంగుఁడై, ఋత్విక్కు

దస్యగణముఁ బూజఁ దనిపి, పిదప

సూత మగధ వంది వైతాళికప్రభు

త్యగికోటి కభిమతార్థ మొసంగి.

52

ఆ...డు - అవభృథ = యజ్ఞాంతస్నానముచేత ('మేధ్యే నావభృథా దపి' రఘు. 1 (84). 'అవభృథాదపి - అవభృథస్నానాదపి' మల్లి. వ్యా.) - ఆప్లత = చక్కఁగా తడుపబడిన - ఉత్తమాంగుఁడు = శిరస్సు కలవాడు ('ఉత్తమాంగం శిర శ్శీషఁమ్' అను.), వి, ఋ ... ముఁ - ఋత్విక్ = ఋత్విజులయొక్కయు, - సదస్య = సభ్యులయొక్కయు - గణముఁ = సమూహమును, పూజఁ = సత్కారముచేత, తనిపి = తృప్తి నొందించి, పిదపఁ = తర్వాత, సూతవంది మగధ వైతాళికప్రభుతి అధికోటికిఁ = సూతాదియాచకసమూహమునకు, అభిమత అర్థము = ఇష్టమయిన ధనమును, ('అభోభిధేయై నైవస్తి ప్రయోజన నివృత్తిః' అను.), ఒసంగి = ఇచ్చి.

కేశిధ్వజుఁడు యజ్ఞము ముగించుకొని ఋత్విక్కులను దక్షిణాలచేతను సదస్యులను సంభావనలచేతను తనియించి సూతాదియాచకసమూహమునకు ఇష్టధనము లొసంగెను. - సూతాది భేదము:-

‘నూతాః పారాణికాః ప్రోక్తాః | మాగధా వంశశంసకాః

వన్దిన స్వమలప్రజ్ఞాః | ప్రస్తావనదృశోక్తయాః’.

‘వైతాళికా బోధకరాః.’ అమ.

తే. మఱియుఁ గోరినవారియక్కఱలు తీర్చి

యును మనఃపూర్తి చాల కొయ్యనఁ దలంచి,

‘యకట గురుదక్షిణ యెసంగ నయితి’ నంచు

మగుడఁ జని, శంక నలెఁడు సంభ్రమపడంగ.

53

మఱియుఁ = ఇంటియగాక, ... మనఃపూర్తి = తనమనస్సున సంతృప్తి, ... ఒయ్యనఁ = క్రమముగా, ... ఆఖాండిక్యుఁడు, శంకఁ = భయముచేత (‘శక్త్యా త్రాస వితర్కయోః’ నానా.), అతఁడు = ఆఖాండిక్యుఁడు, సంభ్రమపడంగఁ = తొట్టుపడుచుండఁగా (‘సహ సంవేగ సంభ్రమా’ అమ.)

ఇంకను గోరినవారి కోరిక లెల్ల దీర్చినప్పటికిని, ఆకేశిధ్వజునికి మనస్సు సంతృప్తి చెంద కుండినది. అంత నాతఁడు గురుదక్షిణ యియ్యనైతి నని జ్ఞప్తికి తెచ్చుకొని, యిచ్చుటకై మరల ఖాండిక్యునికడ కేఁగెను. ఇతఁడు తనతో పోరవచ్చె నేమో యని భయపడి ఖాండిక్యుఁడు త్రొక్కుటపడసాగెను.

క. వారించి, ‘నీకు నెయ్యది | కోరిక? యేలేంచినాడ గురుదక్షిణ యీ,

భూరమణ, వేఁడు’ మనుటయు, | నారాజయ్యుండు మఱియు నాప్తులతోడఁ.

54

కేశిధ్వజుఁడు ఆఖాండిక్యునిసంభ్రమమును ఆపి ‘ఓరాజా నీకు గురుదక్షిణ యిచ్చుటకై వచ్చితిని; నీ కేమి వలయునో వేఁడు’ మనెను. అంత ఖాండిక్యుఁడు తనహితైషులతోఁ గూడి (అలోచించెను).

క. ‘గురుదక్షిణ యిచ్చుట కీ | నరవరుఁ డేలేంచె; మీరు నా కనురక్తుల్;

పరికించి పదింబదిగా | నరయుండు మది నెద్ది మేలు ప్రార్థించుటకుఁ.

55

.....పదింబదిగాఁ = చక్కఁగా, పరీక్షించి, అరయుండు = విచారింపుడు.

ఈరాజు గురుదక్షిణ యిచ్చుటకై వచ్చియున్నాఁడు, మీరు నాకు అప్పులు, చక్కఁగా పరీక్షించి మనకు వేఁడుటకు ఏది మంచిదో అలోచించి చెప్పడు.

అతనిరాకయు వీరియసురక్తియు పరికించుటకు నరయుటకును కారణములు గావున కావ్య లింగాలంకారము.

ఉ. నావుండు, వార లవ్వనుజ నాథున కిట్లని రుచ్చి; ‘నేడుగా

వైవము గల్గె? వేగ గురుదక్షిణగాఁ జతుర్థవీవృతో

ర్వివలయం బశేషమును వేఁడుము, భూవర; మమ్ము సందఱఁ

బ్రోవుము; బాంధవాప్తజనపోషణకన్నను బుణ్య మున్నదే?

56

వైవము = భాగ్యము, వేగ = శీఘ్రముగా, చతు...బు - చతుర్థవీ = నాలుగుసమద్ర ములమొత్తముచేత - వృథ = ఆవరింపఁబడిన - ఉర్వివలయంబు = భూమండలమును, అశేషమును = సమస్తమును, ప్రోవుము = పోషింపుము.

ఖాండిత్యుడు ఇట్లు చెప్పగా, ఆయా పులు మిక్కిలి సంతోషించి ఆయన కిటు ఉత్తరము పలికిరి; - ఓరాజా, ఈదినమునగదా, అదృష్టము ఫలించినది? ఈక్షణమే ఆతనిని నాలుగు సముద్రములచే పరివేష్టించబడియున్న యీసమస్తభూమండలమును గురుదక్షిణగా వేడుము; మమ్మనందఱను పోషింపుము. బంధువులను ఆపులను పోషించుటకంటె పుణ్యము కలదా? - పుణ్యమగుట ప్రాచుటకు కారణముగాన కావ్యలింగాలంకారము.

వేగ - ఇదికళ - 'వేగ తేగంబాట' భార. లుప్త మువర్ణక మయిన 'వేగ' శబ్దమే ఇట్లు ప్రయోగింపబడుచున్నది. 'చతుర్థ పీ' = చతుర్థా మర్ణ వానాం సమాహారః - ద్విగుసమాసము. 'బాంధవ' - బంధువే బాంధవుడు. 'కన్నను బుణ్య' - 'కంటెనుధర్' పూ. ము. పా.

ఉ. ఎన్నఁడు లావు గూడు మన? కెన్నఁ డగు న్దటి? యయ్యె నేని పో

రెన్నిక యానె? పోరిన జయింపనె చెప్పిరె? నీదుభాగ్యసం

పన్నతఁ జేరెఁ గార్య మిటు;బంధు సుహృత్తతి కొక్కకీడు రా

కున్నటు లుండఁగానె. నీరు లూరక చావక నోవ కబ్బినే?.

57

ఎన్నఁడు = ఎప్పుడు, లావు = బలము, గూడు = కలుగును [తనకు బలము కలిగినప్పుడు దండెత్తు మని కాస్త్రము. - మాఘములో శ్రీకృష్ణులవారింగూర్చి బలరామ వచనము -

'స్వశక్త్యపచయే శేచిత్, పరస్య శ్యసశేఽపత్,

యాన మాహు; స్త దాసీనం త్వా ముత్థాపయతి ద్వయమ్.' మాఘ.

'ఉత్కృష్టబలవీర్యస్య విజిగిషో ర్జయేషిణః

గుణానురక్తప్రకృతే ర్యాత్రాయాన మితి స్మృతమ్.' కామండకము.].

తటి = అనుకూలకాలము;

('రాత్రా వులూకో వినిహంతి కాకం, కాకోఽపుట్రూకం రజనీవ్యపాయే,

ఇ తీవ కాలం ప్రసమీక్ష్య యాయాత్, కాలే భవ న్తీహ సమీహితాని.' కామండ.),

ఎన్నిక = యోగ్య మని గణింపబడినది (పోరు యోగ్యము కా దని కామండకము: -

'సంధి మిచ్ఛే త్సమే నాపి, సందిగ్ధో విజయో యుధి,

న హి సంశయితం కర్యా, ది త్యువాచ బృహస్పతిః;'),

పోరిన = యుద్ధముచేసినయెడల, జయింపనె చెప్పిరె = జయమే కలుగు నని కాస్త్రకారులు చెప్పినారా, భాగ్యసంపన్నత = అదృష్టము కలసి వచ్చుటచేతను, కార్యము = నీవు సాధించు కొనవలసినట్టిది, ఇటు = ఆశక్తువే నీవు కోరిన దెల్ల నీకిచ్చునట్లుగా, చేరె = చేరూడి యున్నది, ...తటికి = సమాహమునకు.

మనకు పగతునిపై తరలుటకు ఎప్పుడు బలము కలుగును? అనుకూలకాల మెప్పుడు వచ్చును? వచ్చినను, పోరు ప్రశస్త మెట్లగును? ఏలయన పోరిలో జయమే కలుగు నని నిశ్చయమేమి? నీబంధుసుహృత్సమాహము చావక గాయపడక నీకు వచ్చునట్లుగా నీకార్యము చేరూడి యున్నది.

చ. అనవుడు నల్ల నవ్వి మనుజాధిపుఁ డిట్లను:- 'మీర లర్థసా

ధనపరతంత్రకోవిదులు దక్క, మహాసుఖదాయి మోక్షమా

గ్రనయవిచారకోవిదులు గా, రతిచంచల రాజ్యలక్ష్మీ నే

మని చని వేడు వాడె బరమార్థము వేడక యష్టుహామతి? 58

అనవుడు = ఇట్లు ఆపులు చెప్పగా, అల్లె నవ్వి = మందహాసము చేసి, మనుజ అధి
పుడు = రాజు, ...మీరలు = మీరు, అ...కె = అర్థ = ప్రయోజనముయొక్క - సాధన =
సాధించుట - పర = ముఖ్యముగాగల దైన - తంత్ర = శాస్త్రమందు - కోవిదులు, దక్కె =
పండితులుగాని, మ...లు - మహాసుఖ = గొప్పసుఖమును - దాయి = ఇచ్చునదైన - మోక్షమార్గ =
క్షేపల్యముయొక్క దారికి - నయ = కొనిపోవునట్టి - విచార = చింతయందు - కోవిదులు గారు,
చని = నేరబోయి, అమహామతి = అమహానుభావుని, పరమ అర్థము = సర్వోత్కృష్ట ప్రయో
జన (మైనమోక్ష) మను, వేడక ; అతి చంచల = అత్యంతము అస్థిర మగుదానిని, రాజ్య
లక్ష్మీ = దొరతనపుత్రుని, ఏమని వేడువాడె = ఎట్లు వేడుగును.

అందులకు రాజు చిఱునవ్వు నవ్వి యిట్లనియె. - అన్యాయమిరు అర్థ శాస్త్ర పండితులుగాని
మోక్షమార్గవిచారపండితులు గారు. నేను పోయి అమహానుభావుని మహాసుఖము నిచ్చు మోక్ష
మార్గము నడుగక అతిచంచల మయిన రాజ్యలక్ష్మీ నెట్లడుగుదును. - మహాసుఖదాయిత్వము
వేడుటకును, అతిచంచలత్వము వేడమికిని, కారణములు గావున పదార్థ హేతుక కావ్యలింగము.

క, నిమిచంశోత్పన్నుల మఱుట,

మముబోటుల కకట రాజ్యమా లక్ష్యము? వా

డమలిన యోగాశ్రయుఁ డు

త్తమయోగము గొనుట యురవో, ధరఁ గొను టురవో? 59

నిమిచంశ ఉత్పన్నుల మఱుట = నిమిచక్రవర్తిసంతానమందు పుట్టినవార మఱుట, ...అమలి
న యోగ ఆశ్రయుడు = పొన్నెములేని రాజయోగమునకు తావలమైనవాడు, ...ఉరవో =
ఉచితమొ,నిమిచంశమునకు బుట్టినవార మనుటచే మిక్కిలి జ్ఞాన వైరాగ్యాది నివృత్తగుణం
పన్ను లని భా. అవంశపువాడు జనకుడు. పలువురు మనులకు బ్రహ్మవిద్యాగురు వని రామాయణ
మున ప్రసిద్ధము. శ్రీరాములవారు పిమ్మట విజీచిన వింటిని నిమికి ఆజితరథమువాడయిన దేవ
రాతునియొద్ద మహేశ్వరుడు ఇల్లడ యుంచుటగూడ అవంశమువారిప్రభావమునకు తార్కాణ
ము. — 'ఉరవో' - 'ఎరవో' అని పూ. ము. పా. ఎరవు శబ్దము ఈయర్థమున నిఘంటువులందు
కనబడదు.

సీ. విడుఁ.' డనివీడు వెల్వడి వచ్చి ఖాండిక్యుఁ,

డారాజుఁ గనుఁగొని గారవమున,

'గురునిష్క్రియంబు నిక్కువముగా నొసఁగెదే?'

యని పల్కి, 'యిత్తుఁ దధ్యముగ' నన్న ;

'నవనీతలేంద్ర, నీ వధ్యాత్తరతుండవు;

దక్షిణ గురున కీఁ దలఁచితేని,

సకలభవశ్లేశ సంక్షయం చెయ్యది

యవ్విద్య బోధింపు' మనిన, నవ్వి,

తే. 'యహహ! నిష్కుంట కాస్తదీయాధిరాజ్య
మడుగ నొల్లక యిది యేటి కడిగి తిప్పడు?
క్షత్రియుల కెల్ల రాజ్యంబు కంటె మఱి ప్రి
యంబుగలదె?' యటన్న ని ట్లనియె నతఁడు.

60

...ఆరాజ్ఞ = కేశిధ్వజుని - గురునిష్క్రమణంబు = గురువుయొక్క వెలను (గురుదక్షిణను). నిష్కుమముగా = నిష్క్రమముగా = సత్యముగా. తథ్యముగఁ = సత్యముగా. అవనిత లేంద్ర = ఓధూతలపతి (రాజాయనుట), ఆధ్యాత్మరతుడవు = బ్రహ్మవిద్యాతత్పరుడవు. స...బు - సకల = అఖిలమైన - భవశ్లేశ = సంసారదుఃఖములయొక్క ('భవః క్షేమేశ సంసారే సత్తాయాం ప్రాప్తి జన్మనోః' మేది.) - సంక్షయంబు = నాశము, ని...ము - నిష్కుంటక = శత్రురహితమైన - అస్తదీయ = నాను - ఆధిరాజ్యము = సామ్రాజ్యమును, ఒల్లక = వలవక = కోరక, ఏటికిఁ = ఏమిటికి = ఏల.

మ. 'విను, కేశిధ్వజ, ధాత్రి వేడమికి నావేదించెద న్నేతు; వ

జ్ఞాననం గాక వివేకి కేల జనియించు లొల్ప మెందు? రణం

బునఁ బాడిక రిపు గూల్పువాడియుఁ బ్రజాపోషంబు ధర్మంబు రా

జున కొ; నైన నశక్తుఁ ద్వద్విత్తరాజ్య న్న న్నఘంబంటునే?

61

...ధాత్రిక = భూమిని, వేడమికిఁ = వేడనందులకు, హేతువు, ఆవేదించెదఁ = తెలిపెదను; ఎందుక = ఎవటనైనను, అజ్ఞానికికొ దక్కక = అవివేకికేగాని, వివేకికిఁ = దేహాత్మభేద జ్ఞానముకలవానికి, లొల్పము = ఆశ ('లోలశ్చల సత్పష్ఠయోః' అమ.), ...రణంబునక = యుద్ధములో - పాడిక = ధర్మముచే (ధర్మయుద్ధముచే ననుట), రిపుక = వైరిని, గూల్పువాడియొక = కూల్పునట్టి పరాక్రమమును, ప్రజాపోషంబు = ప్రజలను పోషించుటయు, రాజునకు, ధర్మంబు బొను, ఆయినక = అట్లయినను, అశక్తుక = శక్తిలేనివానిని, త్వ...జ్యోక = నీచేత జయింపబడిన రాజ్యము కలవానిని, నన్ను, అఘంబు = పాపము, అంటునే = తగులునా.

విసవోయి కేశిధ్వజుఁడా; నేను రాజ్యము వేడమికిం గారణము చెప్పెదను, రాజ్యతృప్తి అవివేకికి కలుగును గాని వివేకికి కలుగదు. మఱి పరాక్రమంబున వైరులం గూల్పుటయు ప్రజలం బ్రోచుటయు రాజునకు ధర్మములే యైనను అట్లు చేయనిదోషము నీచేత విజిత రాజ్యాఁడైననన్ను అంటగు.

సీ. నననాథ, యీరాజ్యపరిపాలనారాత

హననాదికృతరూప యగునవిద్య

యనధికారికి విసర్జనముఁ గావింపంగఁ

గలుపంబు రా; దధికారి యైన

వాడు విసజ్జింప నచ్చు వర్ణాచార
లోపంబుచే నగు పాపలేప;
మైన నేనిత్తుఁ గొ మ్మనఁ గొనుధరణి భో
గమునకుఁ గాక ధర్మమున కగునె ?

తే. కాన సత్త్వ త్రియులకు భైక్షంబు కీడు;
మత్స్యధానులు వేడు సామ్రాజ్య మనెడు
పలుకు ధర్మచ్ఛలంపులోభం, బయుక్త?
మిది యెఱిగి రాజ్య మడుగ నే నిచ్చుగింప.

62

నరనాథ = ఓ. కేళిధ్వజుఁడా, (వినుము), ఈ...ద్య - ఈ - రాజ్యపరిపాలన = రాష్ట్రము
సేలుట - ఆరాతిహానన = శత్రుసంహారము - అది = లోనగుకృత్యములచేత - కృత రూప =
చేయఁబడిన స్వరూపము గలది - అగు - అవిద్యక్ = అజ్ఞానమును ('అవిద్యాహమ్మతిః స్త్రియామ్'
అను.), విసర్జనము కావింపక్ = త్యజించుటచేత, అనధికారిక్ = అసమర్థునికి, కలువంబు -
పాపము, రాగు = కలుగదు; అధికారి = సమర్థుఁడు - విసర్జించుట = త్యజించెనేని,
వ...ము - వర్ణ = త్రివిధజాతియొక్క - ఆచార = (రాజ్యపరిపాలన శత్రుహాననాది రూప)
స్వధర్మముయొక్క - లోపంబుచేక్ = అననుష్ఠానముచేత - అగు (నట్టి) - పాపలేపము = కిట్టి
షముయొక్కపూత, వచ్చుక్ = (అధికారికి) కలుగును; విసక్ = అట్లులైనను, ...భైక్షంబు =
భిక్ష = యాచన. ... మత్ సప్రధానులు = నామంత్రులు ('మహామంత్రాః సప్రధానాని' అను.
'మహామంత్రాః సమృద్ధా చామాత్యే హస్తీపకాధిపే' మేది.), ...ధర్మచ్ఛలంపు లోభంబు = ధర్మ
మనెడి మిషతోడి కాంక్ష, ...ఇచ్చుగింపక్ = కోరను.

ఓరాజా, ఈ రాజ్యపరిపాలనము శత్రు సంహారము అనురూపముల విలసిల్లుచున్నయవిద్యను
త్యజించుటచేత అధికారికి త్రివిధధర్మ లోపపాపము కలిగినను అనధికారికి కలుగదు. పైగా త్రి
యునికి దానముగా కైకొన్నధూమి భోగమునకు అగును గాని ధర్మమునకు కానేరదు; ఇట్లు
ధర్మమునకుఁ గాక భోగమునకు మాత్రమే యగుటచేత నీరాజ్యభిక్ష త్రియులకుచేటు.
సాప్రధానులు వేడు మనెడి యీసామ్రాజ్యము ధర్మ మనెడి మిషకలిగిన రాజ్యకాంక్ష, నాకు
అనర్హము అని యెఱుఁగుదును గాన, రాజ్య మడుగుట నే నంగీకరింపను.

'ఈరాజ్య పరిపాలనారాతి హాననాది కృతరూప' - సిద్ధసమాసగతపదములతో తద్భిన్న
పదంబులు అన్వయించుట కవిత్రియేతర గ్రంథములందు చూపఁబడినది నని ప్రాధవ్యాకరణము.
'రాజ్య...విద్య' - వ్యవహారమెల్ల అవిద్యా విలాస మని జ్ఞానిమతము. త్రియునికి స్వభావజ
మయిన ప్రజాపరిపాలనాదికమును మానుటవలన చేటు గలుగును:- భగవద్గీతయం దిట్లున్నది.—

'శమో దమస్తపశ్శౌచం ధ్యాన్తి రాజ్ఞవ మేవ చ ।

జ్ఞానం విజ్ఞాన మాస్తి క్యం బ్రాహ్మం కర్త స్వభావజమ్.'

'శౌర్యం తేజో ధృతి ర్దాత్యం యుధే చా ప్యపలాయనమ్ ।

దాన మిశ్వరభావ శ్చ త్పాత్రం కర్త స్వభావజమ్'

‘శ్రేయాః స్వధర్మో విగుణః పరధర్మాత్ స్వనుష్ఠితాత్
స్వధర్మే నిధనం శ్రేయః పరధర్మో భయావహః.’

‘అథ చేత్ శ్వ మిమం ధర్మ్యం సంగ్రామం న కరిష్యసి

తతః స్వధర్మం కీర్తిం చ హిత్యా పాప మవాప్స్యసి’.

భగవద్గీత.

క్షత్రియునికి ‘దానము’ చెప్పబడినది. ఆదానము చెప్పబడలేదు, కావున ‘ఆదానము’ భయావహము. ‘ప్రధానులు’ - ‘ప్రధానుడు’ అని ఏకవచనము - మిత్రాది గణములో చేరినందున విభాషగా పుల్లింగ తుల్యత; ఒంటె, ప్రధాన శబ్దము ‘మహామాత్రః ప్రధానః స్యాత్’ అని పుంస్కాండమును వోపాలితుడు పఠించినందున పుల్లింగమును కల దని రామాశ్రమి.

తే, ఆసపడుదురె బుధులు రాజ్యంబు, మమతె

మానని జడాత్తుల? ట్లహంమానపాన

మత్తులకుఁ గాక యది యేల, మాదృశులకు ?’

ననిన హర్షించి మెచ్చి యజ్జనకుఁ డనియె.

63

బుధులు = కోవిదులు (‘స న్యుక్తః కోవిదో బుధః’ అమ.), మమత = మమకారము (నాది యను భావము),...జడ ఆత్మలట్లు = మూఢమతులవలె, ఆహమ్ మాన=ఆహంకార మనెడి-పాన=త్రాగుడుచేత - మత్తులకుఁ = కై పెక్కినవారికీ. అది = రాజ్యము. మాదృశులకుఁ = మాబోంట్లకు.

మమకారము ఉడుగని మూఢమతులవలె పండితులు రాజ్యమునకు ఆసపడుదురా? ఆహంకార మమకారము బుడిగిన మాబోంట్లకు రాజ్యమేల? - అని ఖండిత్యుడు చెప్పెను. అందులకు ప్రీతుడై ఆకేశిధ్వజజనకుడు ఇట్లు ఉత్తరము చెప్పెను. - బుధత్వము ఆసపడమికిని, మమత, జడాత్తత, ఉక్తమత్తతయు ఆసపడుటకును కారణములు గాన పదార్థహేతుక కావ్యలింగము.

ఆ. “ఏ నవిద్యవలన మృత్యువుఁ దరియింప,

ననఘ, రాజ్యములు మఖాదికములుఁ

జేయుచున్నవాడ; క్షీణింపఁ జేయుదుఁ

బుణ్యాఫలము భోగభుక్తిచేత.

64

ఆనఘ = పాపరహితుఁడా, ఏక = నేను, అవిద్యవలనక = మఖాదికర్త చేత, మృత్యువుక = ప్రమాదమును, తరియింపక = దాటుటకై, రాజ్యములుక, మఖ ఆదికములుక = యజ్ఞము లోనగు కర్తలును, చేయుచున్నవాడక = చేయుచున్నాను; పుణ్యాఫలముక = (కర్త వలని) శుభాదృష్టమయొక్క ఫలమును, భోగభుక్తి చేతక = భోగముల ననుభవించుటచేత, క్షీణింపఁ జేయుదుక = నాశ మొందించెదను.

నేను స్వాభావికమైన బ్రహ్మనిష్ఠునండి కలిగిన ప్రమాదమును దాటం గోరి, అందులకు సాధనముగా యజ్ఞములు చేయుచున్నాను. అయినను పూర్వకృతకర్మఫలము సంసారమును బలపఱుచుచుండదా, దానివలననుండి ముక్తియొక్కడిది, అనిన, ఆఫలమును భోగముచేత క్షయమొందించుటకై రాజ్యము లేలుచున్నాను.

అవిద్యయనగా మఖాదికర్త. ‘అవిద్యవలన’ - కరణార్థమున ‘వలన’ సాధువుగారు, అవిద్య ‘చేత’ అనఁదగును.

‘ప్రమాదంబై మృత్యుమహం బ్రవీమి’ అను సనత్కుజాతీయవాక్యముచేతను,
‘ప్రమాదో బ్రహ్మనిష్ఠాయాం నకర్తవ్యః కదాచన ।
ప్రమాదో మృత్యు రిత్యాహు ర్విద్యాయాం బ్రహ్మ వేదినః.’

ఇత్యాద్యధ్యాత్తోపనిష ద్వాక్యార్థులచేతను మృత్యు వనఁగా బ్రహ్మనిష్ఠునండి పరాభవదుట.
నరుఁడు అవిద్యచేత మృత్యువుం దరించు ననుటకు—

‘విద్యాం చావిద్యాం చ య స్తద్వే దోభయగ్ సహ
. అవిద్యయా మృత్యుం తీర్త్వా విద్యయాఽమృత మక్ను తే.’ ఈశా. ఉ. 11.
‘యోగినః కర్త కర్వంతి సజ్జం త్యక్తావత్తుదయే.’ భ. గీ. 5. 11.
‘యజ్ఞో దానం తప శ్చైవ పాపనాని మనీషితామ్.’ భ. గీ. 18, 5.

మఖారులు చేయుటచే తత్ఫలానుభవరూప మయిన సంసారము బలపడును గదా యనిన, ‘సజ్జం త్యక్తావ్’ అనుటచే ఫలాపేక్ష లేక చేయువానికి ఫలానుభవ రూపబంధము ఉండదు. ఇంతకు ముందు చేసియున్న కర్మయొక్క ఫలము—

క. ‘విను కర్తం బొనరించును । జననము మరణంబు, నదియ సౌఖ్యము దుఃఖం
బును గావించును, దనచే । నినదానం బడకపోవ శివునకు వశమే !’

‘జ్ఞానోదయా త్పురాఽఽరబం కర్త జ్ఞానా న్ననశ్యతి
అదత్త్వా స్వఫలం, లత్య ముద్ది శ్శోరస్నిప్తబాణవత్.
వాక్యప్రబుద్ధ్యా వినిర్దుక్తో బాణః పశ్యా త్తు గోమతౌ
న తిషతి ఖిన్త్యైవ లత్యం వేగేన నిర్భరమ్.’ ఆధ్యాత్తోపనిషత్తు

అన్నట్లు, తనకు తప్పుదు గదా, అరూప మయిన సంసారమునకు త్తయ మెట్లనిన, అందులకే,
‘ప్రారబ్ధం భోగతో నశ్యే’ త్త నుకారణంబున రాజ్యభోగములచే దానిని త్తయ ముండించు
చున్నాను, అని చెప్పినాఁడు.

క. మన యీ నిమిషంశము పా । వన మగుభాగ్యమున, మనుజవర, తత్త్వవివే
చనచింత నీకుఁ బొడమెను; । విను మిఁక వినిపింతు నే నవిద్యావిధమున్. ౮౮

మనుజవర = మనుష్యశ్రేష్ఠుఁడా, పాపనము = పవిత్రము (‘పవిత్రం పాపనం పూతమ్’
‘శేమి.’), భాగ్యమునన్ = ఆదృష్టముచేతి, త...త - తత్త్వ = పరమాత్మయొక్క (‘తత్త్వం
పరాత్త్వ ని వాద్యభేదే స్వరూపేచ’ ‘శేమి.’), అవిద్యావిధమున్ = అజ్ఞానముయొక్క ప్రకార
మును.

‘నేను విద్యా’ అని పూ. ము. పా. ‘నే నవిద్యా’ అని వ్రాతప్రతుల పా. ఇదియే సమం
జసముగాఁ గానించుచున్నది. చూ. 2౨ (2).

ఆ. ఆత్మ కాని మేన నాత్మ బుద్ధియును న । స్వంబునందు మిగుల స్వత్వమలియు,
నవనివర, యవిద్య యను మహాతరువు ను । త్పత్తి కీడ్వయంబు విత్తు మొదలు.

అవనివర = ఓరాజా, ఆత్మ = తాను
(‘అత్తా కళిబరే యత్నే స్వభావే పరమాత్మని ।
చిత్తే ధృతో చ బుద్ధౌ చ పరవ్యావర్త నేఽపి చ’ ధరణి.),

కాని మేనక = కానట్టి దేహమందు, ఆత్మ బుద్ధియుక్ = తా ననెడితలంపును, అస్వంబు నందుక్ = తనదిగాని దానియందు ('సోఽజ్ఞాతా వాత్సని స్వం త్రి హ్వత్తియే సోఽస్త్రియాం ధనే' అను.), మిగులక్ = మిక్కిలి, స్వత్వమతియుక్ = తనది యనెడు భావంబును, ఈ - ద్వయంబు = దోయి, అవిద్య = అజ్ఞానము, అను = అనెడు - మహా తరువు నుత్పత్తికి = గొప్ప వృక్షముయొక్క పుట్టుకకు, విత్తు మొదలు = ఆది బీజము.

ఓరాజా, తానుగానట్టి దేహమంగు తా ననెడి తలంపును, బంధుమిత్ర కళత్రపుత్రాదులు తనవి అను తలంపున, ఈరెండును అజ్ఞానమహావృక్షమునకు ఆదిబీజము. - రూపకాలంకారము.

ఈపద్యమునకు మూలమైన విష్ణుపురాణశ్లోకము:—

'అనాత్మ న్యాత్మబుద్ధి ర్భా అస్వే స్వ మితి యా మతిః

అవిద్యా తరుసంభూతి బీజ మేత ర్ద్విధా సితమ్'.

బీజము దశద్వయరూపముగా నుండును గాన అహంకార మమకారములు రెండును బీజ మనుటచే అవి ఒకటొకటియు ఒక్కొక్కదళ మని భా.

క. నరనాథ, పాంచభౌతిక | శరీరమున దేహి మోహ సాంద్రతమతమః

పరివృత్తుఁ డై, 'యే, నిది నా | పరికర' మని యవధి లేనిశ్రమఁ బడి తిరుగుక్.

నరనాథ = ఓరాజా, పాంచ...నక్ = పృథి వ్యప్తేజో వా య్వకాశము లనెడి పంచ భూతముల పరిణామ మగుదేహమందు, దేహి = జీవుఁడు, మో...డు - మోహ = అవిద్యవలని ('అథ మోహో నృలిజఃస్యా దవిద్యాయాం చ మూర్ఛనే' మేది.) - సాంద్రతమ = మిక్కిలి దట్టమైన - తమః = చీకటిచేత - పరివృత్తుఁడు = అవరింపఁబడినవాఁడు, వి, ఏను = నేను అనెడి భావమును (అహంకారమును), ఇది నాపరికరము = ఈవస్తువు నాసొత్తు, అని = అనెడి - అవధి లేని = హద్దులేనట్టి - శ్రమక్ = తిరుగుడులో ('భ్రమో భ్రమా' అను.), పడి, తిరుగుక్ = సుడియు చుండును.

ఓ రాజా పంచభూతాత్మకమయిన శరీరమందు జీవాత్మ అవిద్యవలని దట్టంపు టిరులుచే అవరింపఁ బడినవాఁడై అహంకార మమకారము లనెడి యనవధిక భ్రాంతిలో పడి తిరుగుచుండును.

అవిద్యచే తమస్సునం బడు నని శ్రుతి.—

'అన్ధం తమః ప్రవిశన్తి యేఽవిద్యా మపాసతే.' ఈశా.

క. జలవసుధాంబరపవన | జ్వలనంబులకంటె దా నజస్రంబు వెలిక్

వెలుగొందునాత్మ యుండఁగఁ | గళేబరము నెవ్వఁ డాత్మగాఁ దలపోయుక్?

ఆత్మ = జీవుఁడు, జల వసుధా, అంబర పవన జ్వలనంబులకంటెక్ = నీరు మన్ను ఆకాశము గాలి అగ్ని అను వానికంటె, తాను, వెలిక్ = వేఱయి, అజస్రంబు = సర్వదా, వెలుగొందుచుక్ = ప్రకాశించుచు, ఉండఁగాక్, కళేబరముక్ = (జలాది వికారమయిన) దేహమును, ఆత్మగాక్, ఎవ్వఁడు, తలపోయుక్.

ఆత్మ పృథివ్యప్తేజో వాయ్వాకాశములకంటె వేఱయి సర్వదా ప్రకాశించుచుండఁగా, పృథివ్యాదిమయ మయిన దేహమే ఆత్మయని యెవ్వఁడును తలంపఁడు.

సీ. వపు రుపభోగ్యముల్ నృప గృహక్షేత్రాదు;
 లవి బొంది వౌఁగాక యాత్మ వగునె?
 యట్లన పుత్రపౌత్రానీకములు నాత్మ
 కాని మైఁ బుట్టుటఁ గావు తనవి;
 గాన మృత్యువుఁ గను కాయంబున జనించు
 పుత్రాదులెడ స్వత్వబుద్ధి దగదు;
 ఎపుడేని యాత్మ వేతే యనునప్పుడె
 యడరు భోగంబు లీయాత్మకంట;

తే. వట్లుగా కీయొడలె యాత్మ యన్న నంటు; .
 మృగ్యహము నిల్చు నెట్లల్లు మృజ్జలాది
 నట్లు భౌతికభోగాశనాది భౌతి
 కాంగములు నిల్చు; భోగ మిం దాత్మ కెది?

69

1. నృప = ఓరాజా, గృహ క్షేత్ర ఆదులు = ఇండ్లు భార్యలు (లేక - పాలములు) లో నగునవి ('క్షేత్రం పత్నీశరీరయోః' ఆమ.), వ...ల్ - వపుః = దేహమునకు - ఉపభోగ్యములు = అనుభవింపఁదగినవి: అవి = ఆగృహక్షేత్రాదులు, బొందివి = దేహమువి, వౌఁగాక = అవును గాని, ఆత్మవి = జీవునివి, అగునె = కావు;

2. అట్లన = ఆప్రకారముగానే, పుత్రపౌత్ర అనీకములు = కొడుకులయొక్క కొడుకుల కొడుకులయొక్క సమాహములు, నైతిము, ఆత్మ కాని మై = జీవుఁడు కానట్టి దేహమందు, పుట్టుట = జనించుటవలన, తనవి = జీవునివి, కావు

3. కాన = కావున, మృత్యువుఁ గనుకాయంబున = మృతిం బొందున దైన దేహము నందు, ...స్వత్వ బుద్ధి = తనవార నెడి తలంపు, తగదు;

4. అడరు భోగంబులు = అతిశయించు విషయానుభవములు, ఆత్మ మేనక వేతే ఎపుడేని, అపుడె = ఆత్మ దేహమునకన్న భిన్నుఁ డయిన కారణంబుననే,...

...అల్లు-మృత్ జల ఆది = దేనిలో నలుకుదురో - మన్న నీళ్లు లోనగు నావస్తువుచేతి, మృత్ గృహము = మట్టియిల్లు, ఎట్లునిల్చు = ఎట్లునిలుచునో, అట్లు, భో...ది = భౌతిక = పంచ భూతమయమయిన - భోగ = భోగ్యవస్తువులును - అశన = అన్నమును - ఆది = లోనగుదానిచేత, భౌతిక ఆంగములు = పంచభూతవికారము లగునట్టివి దేహములు, నిల్చు .

ఓరాజా, ఇండ్లు కళత్రములు లోనగునవి దేహమునకు భోగ్యములు, కావున అవి దేహమునకే చెందునుగాని, ఆత్మకు చెందవు, అట్లేదేహమువలన జనించిన పుత్రపౌత్రాదికము దేహముదే గాని ఆత్మది గాదు. కావున జీవాత్ముడైన తనకు మృతినొందున దైన దేహమున జనించిన పుత్రాదులయందు తనవారు అనెడి తలంపు తగదు. దేహమే ఆత్మయగు నెడల దేహముయొక్క భోగములు ఆత్మ కంటునుగాని, దేహము ఆత్మ కానందున అవి ఆత్మకు అంటవు. మట్టియిల్లు

మట్టితో ఆలికిన నిలుచును, అట్లే పాంచభౌతిక మయిన శరీరము పాంచభౌతిక భోగానుభవముల చేత నిలుచును. భౌతికము కానట్టి యార్తకు భౌతికములయిన యాభోగములు అంటవు.

మ. జనిసాహస్రబహుప్రయాణ మగు సంసారంపుఁ ద్రోవ న్నదా
చనుచుండు న్నన మోహభేద మలమ న్సంసారి పాంథుండు, వా
సన లక్ ధూళి ముసుంగు గాఁగ; నెపుడే జ్ఞానంపుటుష్టోదకం
బునఁ దత్తొలన నేయు, వానికపు డమైహాశ్రమంబు న్నను. 70

సంసారి పాంథుండు = సంసరణశీలుఁ డనెడి నిత్యపథికుఁడు, జ...ము - జని = పుట్టువుల యొక్క - సాహస్ర = వేలసమూహము లనెడి - బహు = పెక్కు - ప్రయాణము = పయనములు (మజిలీలు) గలది, అగు = సంసారంపుఁద్రోవ = జననమరణ ప్రవాహమునెడు మార్గములో, వాసనలు = అనాదికర్త సంస్కారములు, అక్ = అను = అనియెడి - ధూళి = పరాగము, ముసుంగు కాఁగ = పైకప్పుకాఁగా, ఘనమోహభేదము = దట్టమయిన యవిద్యవలని శ్రమ, అలమక్ = ఆక్రమించుచుండఁగా, సదా, చనుచుండుక్ = నడచుచుండును; ఎపుడేని = ఎప్పుడైనను, జ్ఞానంపు టుష్టోదకంబునక్ = విద్య యనెడి వేడినీళ్లతో, త...న - తత్ = ఆవాసనా ధూళి ముసుంగుయొక్క - తొలన = కడుగుటను, చేయుక్ = కావించునో, ఆపుడు, వానికక్ = ఆసంసారి పాంథునికి, అమైహాశ్రమంబుక్ = ఆయవిద్యారూపమోహమువలని యాశ్రమకూడ, చనుక్ = తొలఁగును.

సంసారియైన జీవుఁడు వేలకొలంది జన్మము లనెడి పెక్కు పయనములు (మజిలీలు) గల సంసార మార్గమందు అనాదికర్త వాసన లనెడి ధూళిలో బ్రుంగుచు అవిద్యయనెడి సొలపువలని శ్రమలో మునింగి సర్వదా పయనము నడచుచుండును. ఎప్పుడు విద్యయనెడి వేడినీళ్ల (స్నానము) చేత ఆకర్త వాసనాధూళిని కడిగికొనునో అప్పుడు అవిద్యారూపమయిన సొలపువలని యాబడ లికయు తీటిపోవును. - అనాదికర్త వాసనంజేసి అవిద్యావశుడై సంచరించుచున్న జీవుఁడు విద్యచే ఆవాసనను జయించి ఆనందముం బొందును; అని భా. రూపకాలంకారము.

ఈయర్థ మే గీతయందు ఇట్లు చెప్పఁబడినది:—

‘యత్తథాంసి సమిద్ధోగ్ని ర్భస్మసా త్కురుతేఽర్జున

జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్తాణి భస్మసా త్కురుతే తథా.’

భ. గీ. 4, 37.

‘జ్ఞానంలభ్యా పరాంకాన్తి మచిరే తాధగచ్ఛతి.’

భ. గీ. 4, 39.

‘తే. అట్టి మోహాశ్రమం బొట నాశరీరి

స్వస్థుడై తా ననన్యాతిశయ మబాధ

మనఁగ విలసిల్లు నిర్వాణమును భజించు;

ననఘ తొల్లియు నిర్వాణ ఖనియ కాన.

71

అనఘ = పాపరహితుఁడా, తాను, తొల్లియుక్ = ఆదిలోఁగూడ, ని...య - నిర్వాణ = ముక్తికి (‘ముక్తిః కైతల్య నిర్వాణ శ్రేయో నిఃశ్రేయసామృతం । మోక్షోపవర్గః’ అను.)— ఖనియ = గనియే (‘ఖనిః స్త్రియా మాకరఃస్యాత్’ అను.), కానక్ = అగుటం జేసి, ఆశరీరి = ఆజీవుఁడు, అట్టి - మోహాశ్రమంబు = అవిద్యారూప మయిన యలసట, అలక్ = తీటిపోఁగా,

స్వస్థుడై = నిర్వికారుడై, అనన్య అతిశయము = తనకంటె వధికము లేనిదియు, అభాధము = దుఃఖములేనిదియు, అనగ విలసిల్లు = అని కఠింపఁబడినదై యొప్పుచున్న - నిర్వాణము = మోక్షమును; భజించుకొ = పొందును.

అట్టి యాదావిద్యాశ్రమ తీఱఁగానే జీవుఁడు తొలుత తానెట్లుండెనో అట్లే స్వస్థుడై నిరతిశయ నిర్వాధమయిన మోక్షసామ్రాజ్య మనుభవించుచు ఉండును.

వ. (1) విను జనేశ్వర; జలం బస్పృష్టదహనం బయ్యుఁ దదీయ యోగంబునఁ గలశోదరంబున నునికిం దా నతిశీతలం బయ్యు నుడికి, శబ్దోద్రేకాది ధర్మంబులం బొందున, ట్లాత్తయుం బ్రకృతి సంబంధంబున నహమ్మానాది దూషితుండై, ప్రాకృతంబు లగు ధర్మంబులం బొందు; (2) వీని కత్యంత విలక్షణుండు నక్షయుండు నాత్మ; యట్లగుట నింత యనర్థమూలం బగు నీ యవిద్యావీజంబు నీ కెఱింగించితి. నేవం విధంబు లగు సకల క్షేత్రంబులకును సంక్షయకరంబు యోగంబుదక్క మఱియొండుపాయములే.” దనుటయుఁ బ్రీతుం డై, ఖాండిక్యుండును “మహాత్మా, యిన్ని మి నంశంబున విజ్ఞాతయోగ శాస్త్రార్థుండ వీవు; నాకు నయ్యోగంబు సమస్తంబు విస్తరింప వలయు.” ననినఁ, కేశిధ్వజుండు కృపాశుం డై, “మహీపాలా, విను మొందేని సంస్థితుండై ముని మఱి పునర్భవంబునకు రాక బ్రహ్మసాధర్మ్యంబుఁ బొందు నస్త్రీ యోగంబుఁ జెప్పెద, సావధానుండవై విను,” మని యిట్లనియె, 72

1. జనేశ్వర - ఓరాజా... అస్పృష్టదహనంబు అయ్యుకొ = తాఁకఁబడని నిష్ప గలది అయినను (నిష్పనవ తగులక యే యుండియు), తదీయయోగంబునకొ = దాని కూడికలో, (నిష్పవీరదనున్న) కలశ ఉదరంబునకొ = కండకడుపులో, ఉనికికొ = ఉండుటచేత, తాను = జలము, అతిశీతలంబు = (స్వభావముచేత) మిక్కిలి చల్లనిది, అయ్యుకొ = అయినప్పటికిని, ఉడికి, శబ్ద ఉద్రేక ఆది ధర్మంబులకొ = (గుడగుడ) ధ్వని - పై పుటుకుట లోనగు గుణములను, పొందునట్లు, ఆత్మయకొ = జీవుఁడుకూడ, ప్రకృతి సంగంబునకొ = ప్రధానముతోడి కూటమిచేత, అహమ్ మాన ఆది దూషితుండై = అహంకారము మమకారము లోనగు ధర్మములచేత మలినుండై, ప్రాకృతంబులు = ప్రకృతిసంబధములు, అగు - ధర్మంబులకొ = గుణములను, పొందుకొ ; (ఉపమాలంకారము - ఆత్మకును జలమునకును, ప్రకృతికిని అగ్ని సంయుక్త కలశమునకును, అహంకారాదులకును కృతన శబ్దోద్రేకాదులకును సామ్యము.)

2. ఆత్మ = జీవుఁడు, వీనికికొ = అహంకారాది ప్రాకృత ధర్మములకు, అత్యంత విలక్షణుండు = కేవలము నిరుద్ధమయిన లక్షణములు కలవాఁడు, అక్షయుండుకొ = నాశములేని వాఁడును (‘నిలయాపవయాక్షయా’ అను.); అట్లు అగుటకొ = ఆత్మయొక్క వాస్తవ స్వరూపంబు అట్టిదై యున్నందున, ఇంత - అనర్థమూలంబు = చెఱుపునకు కారణ మైన - అవిద్యా వీజంబు = అజ్ఞానవృక్షము దేనినుండి మొలచినదో అవీజమును (అహంకార మమకారము లనుట), ... ఏవందిధంబులు = ఇట్టిప్రకారము కలవి, అగు = సకల - క్షేత్రంబులకును = దుఃఖములకును (‘అవిద్యాన్తి తారాగ ద్వేషాభినివేశాః క్లేశాః’ అని పాఠంజల నూత్రము.), సంక్షయకరంబు =

ధ్వంసము చేయునది, ...యోగంబు = అష్టాంగము, ...విజ్ఞాతయోగ శాస్త్రుండవు = ఎఱుంగబడిన
యోగ శాస్త్రము కలవాడవు (యోగ శాస్త్రము నెఱుంగువాడవు), ...కృపాళుండు = దయగల
వాడు, ...సంస్థితుండై = మృతుడై ('పరాసు ప్రాప్తపక్ష్యాత్స్వ పరేత ప్రేత సంస్థితాః । మృత
ప్రమితా త్రి ష్టేతే' ఆమ.)...మని=జ్ఞాని ('మన జ్ఞానే' ధా. పా.), ...పునర్భవంబునకు
రాక=పునర్జన్మమునకు రాక (మరలఁ బుట్టక), బ్రహ్మసాధర్మ్యంబు = బ్రహ్మలో సమానధర్మము
కలవాడగుటను (బ్రహ్మధర్మములను), పొందు నట్టి యోగంబు = ఏయోగమువలనఁ బొందునో ఆ
యోగమును, స అవధానుండవై = హెచ్చరిక కలవాడవై, ...

పూర్వము ద్రణమున 'ఎంచేని సంస్థితుండై = ఏయోగ శాస్త్రమందైన నున్నవాడై' అని.
వ్యాఖ్య. ఇట్టి ప్రకరణములో చావును చెప్పటయు ప్రసిద్ధమే అయి యున్నది:—

'జీవన్ముక్త శ్చ భవతి దేహానే తిమః పరం ధామ ప్రాప్నుయాత్...న చ పునరా
వర్తన్తే.' అవ్యక్తోప.

'తనుం త్యజతు వా తీర్థే శ్వపచస్య గృహేఽథవా

జ్ఞానసంప్రాప్తి సమయే ముక్త ఏ వామలాశయః.

న మోక్షో నధః పృష్ఠే న పాతాళే న భూతలే

సర్వాశా సంతయే చేతఃక్షయో మోక్ష ఇతి శ్రుతేః.'

సాంఖ్యసార.

'జీవన్ముక్తపదం త్యక్త్వా స్వదేహే కాలసాత్కృతే

విశ త్యదేహముక్తత్వం పవనోఽస్పృశతా మివ.'

[యోగ కం. ముక్తికోప. మహాప.]

ఆ. "ప్రాణికోటి కెల్ల బంధంబు మోక్షంబు | చేరుటకును మనసు కారణంబు;

విషయసంగి యైన, విసు బంధకారి; ని | రిద్వయ మైన, ముక్తి విభవకారి. 73

విను, ప్రాణికోటికికొల్లె = జంతువుల సముదాయమున కంతటికిని, బంధంబు =
సంసారరూప మయిన కట్టును, మోక్షంబు = అకట్టునుండి విడుదలయును, చేరుటకు = కలుగు
టకు, మనస్సే, కారణంబు; (ఆమనస్సు), విషయసంగి = విషయములతోఁ గూడినట్టిది, వినక =
ఆయెనేని, బంధకారి = (పైనిచెప్పిన) బంధమును చేయును, నిర్విషయము = విషయరహితము,
వినక = ఆయెనేని, ముక్తి విభవకారి = మోక్షరూప మయిన యైశ్వర్యమును కావించును.

ప్రాణులకు బంధమోక్షములకు మనస్సే కారణము, ఆమనస్సు సవిషయ మైనచో బంధముం
జేయును, నిర్విషయ మైనచో మోక్షముం జేయును.

ఈపద్యము శాట్యాయనీయాది బహుపనిపత్తులందుఁ గల యాహ్లాకమునకు అనువాదము :-

'మన ఏవ మనుష్యాణాం కారణం బన్ధమోక్షయోః ;

బన్ధాయ విషయాసక్తం; ముక్త్యై నిర్విషయగ్ స్ఫుతమ్.'

సీ. విజ్ఞానమునఁ జేసి విషయాదివలన నె

మన మాహరించి బ్రహ్మముఁ బరేశుఁ

జింతింపవలయు నిశ్చేయిసంబున; కట్లు

చింతింప నతఁడు తచ్చింతకునకు

నాత్మభావం బిచ్చు, నాకర్షకము వికా
 ర్యశ్చ సారముఁ దార్చునట్లు; యోగ
 మన, యమాదివిషయమైనది యాత్మ ప్ర
 యత్నంబున కధీన యైన సాత్త్వి

తే. కపుమనోగతి యెయ్యెది గలదు దాని
 బ్రహ్మసంబంధినిగఁ జేయు ప్రాణి సూచెః
 యిట్టి వైశిష్ట్యధర్మ మెందేని గలుగు
 నట్టి యోగంబు గలిగిన యతఁడె యోగి.

74

నిఃశ్రేయసంబునకుఁ = ముక్తికై, విజ్ఞానమునఁ జేసి - విశిష్టమయిన మోక్షోపయోగి
 జ్ఞానముచేత ('మోక్షేద్భజ్జ్ఞానమ్' అమ.), నెప్పుడును = నిందుమనమును, విషయాదివలనఁ =
 రూప గంధదులగు నింద్రియార్థములవలననుండి ('రూపం గన్ధో రస స్పర్శ శబ్దా శ్చ విషయా
 అమి । గోచరా ఇన్ద్రియార్థాశ్చ' అమ.), ఆహరించి = వెనుకకు లాగి, పరేకుఁ = పరమేశ్వరుఁ
 డైన - బ్రహ్మముఁ, చింతింపవలయుఁ = ధ్యానింపవలయును; అతఁడు = బ్రహ్మము, తచ్చిం
 తవనకుఁ = ఆ బ్రహ్మధ్యాయకి, ఆకర్షకము = నూదంటురాయి ('ఆకర్షక స్వయంసాగ్నో విశేషా
 శ్శుష్కపాదయః'), వి...ముఁ - వికారి. = (శస్త్రాది రూపముగా) మార్పువొందున దైన-ఆత్మ
 సారముఁ = ఇనుమును ('లోహో స్తీ శస్త్రకం తీక్షణం పిణ్డ కాలాయ సాయసీ । ఆత్మ సారః'
 అమ.), తార్చునట్లు = తనకడకు ఈడ్చుకొనునట్లు, ఆత్మభావంబు = తన స్వరూపమును, ఇచ్చుఁ;
 యోగము అనఁ = యోగ మనఁగా, యమాదివిషయము = యమాదులను గూర్చినట్టిది
 (యమాదులను సాధించుటకుఁ గాను చేయఁబడుచున్నట్టిది), విన - ఆత్మ ప్రయత్నంబునకుఁ =
 తన (జీవుని) జతనమునకు, అధీన = వసము, విన - సా...తిఁ - సాత్త్వికపు = సత్త్వగుణముచేత
 నిర్వృత్తమయిన - మనోగతి = మానసవృత్తి, ఎయ్యెది; కలదు = ఉన్నదో, దానిఁ = ఆసా
 త్త్వికవృత్తిని, బ్రహ్మసంబంధినికాఁ = బ్రహ్మకు చెందినదానినిగా, చేయు (నట్టి) - ప్రాణి
 చూచె = నేర్చునుమా.

ఇట్టి - వైశిష్ట్యధర్మము = బ్రహ్మసంధాన రూపమయిన విశిష్టత్వ మనెడు లక్షణము,
 ఎందేని గలుగుఁ = ఏయోగములోఁ గలుగునో, అట్టియోగి = ఉత్తమసాధకుఁడు.

మోక్షముకై సాధకుఁడు శబ్దస్పర్శాదివిషయభోగమునుండి మనస్సును వెనుకకు లాగు
 శాని, పరమాత్మను ధ్యానించెనేని, కత్తిగా కటారిగా మాటునదైన యినుమును నూదంటురాయి
 ఏవిధముగా ఆక్రమించునో, ఆవిధముగా ఆపరమాత్మ ఆధ్యాయకి తనస్వరూపము నొసంగును.
 యోగ మనఁగా నేమా వినుము - యమనియమాదులచే నిర్వరీకృతమయిన సాత్త్వికచిత్తవృత్తిని
 బ్రహ్మముమీఁదికి నడపుట (-అనఁగా ఇతర చింతలేక బ్రహ్మమునే చింతించుటయందు నేర్పు)
 యోగ మనఁబడును. అట్టి విశిష్ట బ్రహ్మధ్యానము ఏయోగమునం గలుగునో ఆయోగము గల
 వాఁడే యోగి.

'యమాది' - ఆదిశబ్దముచేత 'నియ మాసన ప్రాణాయామ ప్రత్యాహార ధ్యాన ధారణా
 సమాధులు' గృహీతములు. 'సాత్త్వికపు' - మనస్సు సత్త్వ రజ స్తమస్సులని మూడుగుణముల

మొత్తమై యన్నది; సత్త్వము ప్రకాశసుఖధర్మము, రజస్సు ప్రవృత్త్యసుఖధర్మము, తమస్సు
సితిమోహధర్మము;

‘ధర్మాభివం జ్ఞాన సమాహ్వాయం చ । వైరాగ్య మైశ్వర్య మహో విరోధాః
ధర్మాధికానాం. పురత శ్చతుర్థాం । సత్త్వాంశతో భూతి రుదీ రి తైషా,
తత్త్వద్విరోధైకజుషా మధర్మా । దీనాం చతుర్థాం తమసః సకాశాత్
సత్త్వాత్ సుఖం స్యా రజసోఽతిదుఃఖః । మాచ్ఛాదక త్వాత్ తమసో విమోహః.’ వి. తి.

వ. (1) మఱియు, బ్రహ్మచర్యాదులగు యమంబు లేనును, స్వాధ్యాయాదు
లగు నియమంబు లేనును, నిష్కాముండై యోగి యగు వాడు మనోవైర్మల్య
సంపాదనకు నాచరింపవలయు; నివి కామ్యంబు లైన, విశిష్టఫలదంబులు; నిష్కా
ములకు ముక్తిదంబు, లగు. (2) నట్టి యమనియమంబులు వదలక భద్రాసనాదు
లందు నొకటి నవలంబించి ప్రాణాభిధానం బగు పవనంబు నభ్యాసవశంబున
వశ్యంబు నేయవలయు; నదియే ప్రాణాయామ మనంబడు; నట్టి ప్రాణాయామంబు
సబీజ నిర్బీజ సంజ్ఞలం బరఁగు; నదియే ప్రాణాపానంబుల మిథోనురోధంబుల
నుభయ నిరోధనంబున రేచకాది త్రైవిధ్యంబునం బొందు; (3) మొదల నా
చెప్పిన సబీజనిర్బీజ సంజ్ఞలందు సంతస్థుల రూపావలంబి యగునదియ సబీజం,
బితరం బబీజంబు; మఱి శబ్దాది విషయంబులం బ్రవణంబులగు నింద్రియంబులం
ద్రిప్పి మానసంబున కధీనంబులు నేయుట ప్రత్యాహారం; బిట్టి ప్రత్యాహారంబు
ముముక్షున కవశ్యకర్తవ్యంబు; దీనివలన నతిచంచలంబు లగు నింద్రియంబులకు
నాత్మవశ్యత గలుగు; నివి గన వశ్యంబులు గాకుండిన నాయోగి యోగసాధకుండు
గానేరండు; ప్రాణాయామంబునం బవనంబులు, ప్రత్యాహారంబున నింద్రియం
బులు, వశంబు లైన పిమ్మటఁ జిత్తంబు శుభాశ్రయంబునం దిడునది.” యనుటయు
ఖండిక్యుఁ డిట్లనియె.

75

1. బ్రహ్మచర్య ఆదులు = ఉపసనియమము లోనగునవి, యమంబులు = ఆహింసాదులు,
ఏనుసు = ఆయిదును (‘ఆహింసా సత్యాస్తేయ బ్రహ్మచర్యాపరిగ్రహో యమాః’ - పాతంజలము.)
స్వాధ్యాయ ఆదులు = ప్రణవపూర్వము లైనమంత్రములను జపించుట లోనగునవి (‘స్వాధ్యాయః
స్వాజ్ఞప్తః’ అను. ప్రణవపూర్వాణాం మంత్రాణాం జపః’ అని రాజమార్తండును. ‘శౌచ
సంతోష తపః స్వాధ్యాయేశ్వరప్రణిధానాని నియమాః’ పాతంజ.),...నిష్కాముండై = కోరి
కలు లేనివాడై,...మనోవైర్మల్యమునవత్ = చిత్తశుద్ధికొఱకు. ఇవి = ఈ యమనియమములు;
కామ్యంబులు = ఫలవిశేషముకొఱకు ఆచరింపఁబడినవి. విశిష్టఫలదంబులు = ఎక్కువైన ఫల
ముల నిచ్చునట్టివి. నిష్కాములకన్ = కోరిక లేనివారికి, ముక్తిదంబులు = మోక్షము నిచ్చునట్టివి.

2. భద్రాసనము - అసనములు అనంతములు - అందు 84 ప్రధానములు, అందు ప్రధాన
తమములు 4.

‘ఆసనాని చ తావన్తి యవన్త్యో జీవజాతయః...

సిద్ధం భిద్రం తథా సింహం పద్దం చేతి చతుష్టయమ్.’ ధ్యానబిందూపనిషత్తు.

‘గుర్భో తు వృషణ న్యాధః సీవన్యాః పార్శ్వయోః క్షిపేత్,

పార్శ్వపాదౌ చ పాణిభ్యాం దృఢం బద్ధ్వా సునిశ్చలః

భద్రాసనం భివే దేతిత్ సర్వవ్యాధి విహపమామ్.’

వసిష్ఠ.

ప్రాణ అభిధానంబు = ప్రాణ మను పేరు గలది—

‘హృది ప్రాణో గుడేఽపానః సమానో నాభీసంస్థితః

ఉదానః కణ్ఠదేశస్థో వ్యాన స్సర్వ శరీరగః’.— అని అంతరవాయు భేదములు.

పవనంబు = వాయువును. అభ్యాసవశంబునక్ = అలవాటుచేత, వశ్యంబు = స్వాధీనము.

ప్రాణాయామంబు = ప్రాణవాయువుయొక్క నిరోధము—

(‘ప్రాణాఖ్య మనిలం వశ్య మభ్యాసాత్ కరుతే తు యత్’.

ప్రాణాయామః స విజ్ఞేయః రేచపూరక కుమ్భకైః’),

సబీజ నిర్బీజ సంజ్ఞలక్ = (ఇవి మూలములోనే వివరింపబడినవి), ప్రాణాపానంబుల =

ప్రాణవాయువుయొక్కయు అపానవాయువుయొక్క - మిశ్రోనురోధంబులక్ = ఒకటిచేత

నొకటిని అనుసరించుటచేత—

‘పరస్పరే జాభిధివం ప్రాణాపానౌ యదానితౌ |

కురుతిః స ద్విధౌ తేన తృతీయః సంయమా త్తయోః’.

విష్ణుపురాణము.

‘అపానేఽస్తంగ తే ప్రాణో యవ న్నాభ్యుద్దితో హృది |

తావత్ సా కుమ్భకావస్థా యోగిభి ర్వానుధూయతే.

బహి రస్తంగ తే ప్రాణే యవన్నాపాన ఉద్ధతిః |

తావత్పూర్ణాగ్ సమావస్థాం బహిష్ఠం కుమ్భకం విదుః’.

ముక్తికోప.

౪. రేచకాది త్రైవిధ్యంబును = రేచక పూరక కుంభకము లనెడు మూడు ప్రాణాయామ

ములను, - ఊర్చును వెలిబుచ్చుట రేచకము, పీల్చుట పూరకము, ఆపివైచుట కుంభకము.

అంతః స్థూలరూప అవలంబి = స్థూలరూపమును ధ్యానించునది. సబీజంబు = స్థూలరూపధ్యేయము

గలది. అబీజంబు = స్థూలరూపధ్యేయములేనిది. ప్రవణంబులు = ఆసక్తములు (‘ప్రవణోనా

చతుష్పథే | త్రిషు తు క్రిమనిమోర్వాన్యంప్రప్యే తిత్పిరదత్తయోః’ నానా.), అత్తివశ్యత =

తనకు (సాధకునికి) అధీనములై యుండుట. చిత్తింబుక్ = స్వార్థానుసంధాన పరమైన చేతిస్సను,

శుభి = కల్యాణమయిన, ఆశ్రయంబునందుక్ = అవలంబంబునందు (ధ్యేయమునందు).

మలినచిత్తమున వస్తుస్వరూపము స్ఫుటపడదుగాన, శుభాశ్రయమునందు చిత్తమును

ప్రాణాయామాది యోగాంగాభ్యాసముచే శుద్ధమైన పిమ్మటనే యుంపు మని యుపదేశించుట.

‘సంభవ త్యుత్తమే ప్రాజ్ఞః ప్రాణాయామే సుఖి భివేత్ |

ప్రాణాయామేన చిత్తం తు శుద్ధం భవతి సువ్రత |

చిత్తే శుద్ధే శుచిః నామైత్ ప్రతిజ్ఞోత్తి ర్వ్యవసీతః |

ప్రాణశ్చిత్తేన సంయక్తః పరమాత్మని తిష్ఠతి.’

దర్శనోప.

క. 'మనమున కెద్ది శుభాశ్రయ, మనఘ, యెఱింగింపు, మఱి సమస్తాధారం
బనఁ జను యద్వస్తువు? య | న్ననన మశేషోరుదుఃఖ మండలిఁ జెలుచున్?' 76

అనఘ = ఓయి పాపరహితుఁడా, మనమునకున్, శుభ ఆశ్రయము = మంగళ మయిన
తావు (ధేయము), ఎద్ది = ఏదో, మఱి = ఇంతియగాక, సమస్త ఆధారంబు అనఁ = ఎల్లవస్తు
వులకును తావలము అనునట్లుగా, యత్ వస్తువు = ఏపదార్థము, చనున్ = ఒప్పుచున్నదో, యత్
మనము = దేని చింతనము, అ...లిఁ - అశేష = సమస్తమయిన - ఉరు = గొప్పవైన -
దుఃఖ = శోకములయొక్క - మండలిఁ - సమాహమను, చెలుచున్ = పోనడచునో, ఆ ధేయ
పదార్థమును, ఎఱింగింపుము = తెలుపుము.

ఓపుణ్యాత్మఁడా, మనస్సునకు మంగళ మయినధేయ మేదో, ఏది అఖిలమునకును ఆధా
రమో, దేనిని చింతించిన సకల మహాదుఃఖములును శమించునో దానిం జెప్పుము.

తే. అనినఁ, గేశిధ్వజుఁడు వాని కనియె; 'బ్రహ్మ
మాశ్రయంబు మనంబున; కదియ పరము
నపరము ననంగఁ బొలుచు; నం దపర మనంగ
మూర్తము, పరం బనంగ నమూర్త మనఘ.

77

పరము = పైది; అపరము = క్రిందిది; మూర్తము = దేహము కలది ('మూర్తం స్వా
త్రిపు మార్చారే కలినే మూర్తిమ త్యపి' మేది. 'స్త్రియాం మూర్తి స్తను స్తనాః' అను.)
మూర్తము అమూర్తము నని బ్రహ్మమునకు రెండు తెఱింగులు —
'ద్యే వాన బ్రహ్మణో రూపే మూర్తం-చై వామూర్తం చ...' బృహ. ఉ. 4, 3, 1.

మ. మును నాచెప్పిన రెంటిలోఁ బర మనఁ ముక్తాత్మ; దూరం బుపా

సనఁ గావింప నమూర్త; మింక పరసంజ్ఞం; బబ్బగర్భాది బ

ద్ధనికాయం బది మూర్త మైనను బరి త్యాజ్యంబు శశ్వత్త్రిభా

వనలం గూడుట నారురుత్తున కనేవ్యం బీద్యయంబు న్దుదఁ.

78

...నా చెప్పిన = నేను చెప్పినట్టి - పరము = పరబ్రహ్మము, అనఁ = అనఁగా, ముక్త
అత్త = ముక్తి ననుభవించుచుండు (ప్రకృతియొగము లేని) బ్రహ్మము, అమూర్తము = దేహము
లేనిది, ఉపాసన = ధ్యానాదిరూప మయినభజనము, కావింపఁ = చేయుటకు, దూరంబు =
అశక్య మయినది; ఇంకఁ = ఇది గానిది, అది అపరసంజ్ఞంబు = అపర బ్రహ్మ మని పేర్కొనంబడి
నట్టిది, అ...బు - అబ్బగర్భ = హిరణ్యగర్భుఁడు - అది = లోనగునట్టి - బద్ధ = బంధమునం బడి
యున్న (=అముక్త) జీవులయొక్క - నికాయంబు = సమాహము ('నికాయస్తు పుమాకలక్ష్యే స
ధర్మప్రాణిసంహతా' మేది.), అది = అపర బ్రహ్మము, మూర్తమైనను = తనువుగలదియైనను, శ...
లఁ - శశ్వత్ = మాటిమాటికిని - త్రిభావనలఁ = వత్స్యమాణ భావనాత్రయముతో, గూడుటఁ =
చేరుటచేత (అభావనలు కలదై యుండుటచేత), పరిత్యాజ్యంబు = విడువవలసినట్టిది; ఈద్య
యంబు = ఈపరాపరబ్రహ్మము, ఆరురుత్తునకున్ = (ఎక్కం గోరువానికి) ముముక్షునకు,
తుదఁ = పర్యవసానమందు, అనేవ్యంబు = ఉపాసనకు అర్హము కాదు.

పరము అపరము నని బ్రహ్మము ఇరుదెఱంగుల నుండు నని చెప్పియుంటిని గదా; అయినను, అందు, పరము - అనఁగా ముక్తమైయున్న యాత్మ - ఆమూర్త మగుటంజేసి ఉపాసనకు శక్యము గాదు; మఱి హిరణ్యగర్భాదిరూపంబుల నుండు బద్ధజీవ సంఘాత మగు నపరబ్రహ్మ మన్ననో మూర్తిమంత మగుటం బట్టి ఉపాసనకు శక్య మయినను భావనాత్రయముకలదై యుండుటం జేసి ఉపాసనార్హము కాదు, త్యక్తవ్యమ యగును. - ఇట్లు ముముక్షువునకు పరాపరములు రెండును త్యక్తవ్యములే అగును, ఇట్లఁ జెప్పిన భావనాత్రయ స్వరూపము:—

‘త్రివిధా భావనా, భూష, విశ్వ మేతన్నిబోధతామ్;
కార్యాఖ్యా బ్రహ్మసంజ్ఞా చ తథాచై వోభయాత్తికా.
కర్తృభావాత్తికా హ్యేకా, బ్రహ్మభావాత్తికా పరా.
ఉభయాత్తికా తథైవాన్యాయా, త్రివిధా భావభావనా.
సనద్దనాదయో బ్రహ్మ భావభావనయా యుతాః.
కర్తృభావనయా చాస్యే దేవాద్యా స్థావరావరాః;
హిరణ్యగర్భాదిషు చ బ్రహ్మకర్తృకా ద్విధా;
అధికారబోధయంతేషు విద్యతే భావభావనా,
అక్షీణేషు సమస్తేషు విశేషజ్ఞానకర్తృసు.’

‘అనుష్ఠేయవిషయః ఆస్తరప్రయత్నః భావనా,’ ‘భావః అనుష్ఠేయః, అనుష్ఠేయవిషయా [భావనా] ఆస్తర ఉద్యోగః [భావభావనా]. సా [కర్తృభావాత్తికా] కర్తృరూపానుష్ఠేయవిషయా, [బ్రహ్మభావాత్తికా] ఉపాసన రూపానుష్ఠేయవిషయా [ఉభయాత్తికా] కర్తృపాసనరూపా భయానుష్ఠేయవిషయేతి [త్రివిధా] ఇత్యర్థః’ అని వేదాఢ్యసంగ్రహతాత్పర్యదీపిక.

వ. ఆభావనాత్రయం బెద్ది యనినఁ జెప్పెదః—(1) బ్రహ్మభావనయుం గర్తృ భావనయు బ్రహ్మకర్తృభయభావనయు; నందు బ్రహ్మభావనాయుతులు సనంద నాదులు, దేవాది స్థావరావరు లగుప్రాణు లందఱు కర్తృభావనాభావకులు, హిరణ్య గర్భాదు లుభయభావనావరు; లీమూఁడు తెఱఁగులవారు భావనాత్రయాన్నియు గావున నీత్రివిధాత్మక రూపంబ నేవ్యంబు; సనందనాదులును బ్రాగ్భూతా కల్పం బుల సంసరించుట భావనాబద్ధులే; యిబ్బావనాత్మకం బగు విశ్వంబు సంస్థితికి నవధి; దేవమనుష్యాది విశేషజ్ఞాన కర్తృంబులు క్షీణించుటయ; (2) యట్టి విశ్వంబై తోఁచు హిరణ్యగర్భాదులకంటె నన్యంబు పరాఖ్యం; బిది ముక్తరూపం బమూర్తంబై యుండు నని మొదల సూచించితిం గదా; తదాకాలంబుఁ దేటపటి చెదః పూర్వోక్త దేవాది భేదరహితంబై తద్భేదరాహిత్యంబున నిట్టి దట్టి నని వచిం చుటకు గోచరంబుగాక యపక్షయాది రహితంబును సచ్చబ్రహ్మచ్యంబును నాత్మ సంవేద్యంబును నై, జ్ఞానైకనిరూపణీయం బగుచు జ్ఞానశబ్ద వాచ్యంబునుండనయై బ్రహ్మాత్మకం బగుట బ్రహ్మసంజ్ఞయుం గాంచి యొప్పు; (3) మఱి భావనాత్రయా త్మక విశ్వవైలక్షణ్యంబై లక్షణంబుగాఁగల యీరూపంబభ్యస్యమాన యోగుండగు

యోగికిం జింతింప నశక్యంబు; మఱి యపరంబని చెప్పంబడిన హిరణ్యగర్భుండు వాస
వుండు ప్రజాపతులు మరుత్తులు వసువులు రుద్రులు ఆదిత్యులు తారకంబులు
గ్రహంబులు గంధర్వ యక్ష రక్షో దైత్యాది సమస్త దేవయోనులు మనుష్యులు
పశువులు అద్రులు సముద్రంబులు ద్రుమంబులు వెండియు నేకపాద ద్విపాద బహు
పాదాపాదంబు లగు నితర భూతంబులుం దదుత్పత్తి హేతువులునుగా విలసిల్లు
నట్టి ప్రధానాది విశేషాంత చేతనా చేతనాత్మక ప్రపంచభావం బగు స్థూల
రూపం బుపక్రాంతయోగునకుఁ జింతింప శక్యంబు. (4) శక్యమేనియుఁ దద్భావనా
త్రయాత్మకం బగుట నశుభాశ్రయంబుగావున ముక్తిసాధనంబుగా; దీ చెప్పంబడిన
సకల ప్రపంచంబును విష్ణుశక్తి సమన్వితంబై యతనికి శరీరంబునైయుండు; నట్టి
విష్ణుశక్తులు మొదల నేజెప్పిన పరాపరాఖ్యలను దదతిరిక్తయగు కర్తాఖ్యమం
ద్రివిధములై యుండు; నందుఁ గర్తాఖ్య శక్తిచేత వేష్టితయై యపరాఖ్య యగు
క్షేత్రజ్ఞశక్తి జన్త జరామరణా ద్యనేక సంసారతాపంబు లనుభవించుచుఁ దత్త
త్కర్తానుగుణ శరీరంబు లెత్తి విజ్ఞాన తారతమ్యంబుల నొందు; దత్ప్రకారం
బాకర్ణింపుము.

79

1. బ్రహ్మభావన = బ్రహ్మమును భావించుట, ... సనందన ఆదులు = సనందనుడు మొదలగు
మహాయోగులు. బ్రహ్మభావనాయుతులు = బ్రహ్మభావనతోఁ గూడుకొన్నవారు (బ్రహ్మచింతన
పరులు). దేవ ఆది సావర ఆవరులు = దేవతలు మొదలుగా సావరములు కడపటివిగాఁ గలవారు
(సావరము లనఁగా ఉన్నచోటనుండి ఆవలికి పోనివి - సావర ప్రాణులు వృక్షాదులు - 'సావరో
జ్జగ్గమేతరః' అను). కర్తభావనా = కర్తభావనచేత - భావనలు = భావించుచుండువారు. ఉధయ
భావనాపరులు = బ్రహ్మభావనయందును కర్తభావనయందును రెంటియందును ఆసక్తులు, ... త్రివి
ధాత్మక = సనందనాది హిరణ్యగర్భాది దేవాది భేదములచేత త్రివిధస్వరూప మయిన - రూపంబు =
అపర బ్రహ్మరూపము, ... ప్రాక్ బ్రహ్మకల్పంబులన్ = తొంటి బ్రహ్మకల్పములందు, సంసరిం
చుటన్ = సంసారలే అయి యుండినంగున, భావనా ఆత్మకంబు = భావనయేస్వరూపముగాఁ
గలది (భావనానుగుణముగా పుట్టుచుం జచ్చుచు సతత ముండునట్టిది). విశ్వంబు = ప్రపంచము
యొక్క ('విశ్వం కృత్యేచ భువన' విశ్వ.), ... అవధి = మేర. దేవ...లు - దేవ = దేవతలు -
మనుష్య = నరులు - ఆది = లోనగు - విశేష = భిన్న ప్రాణులయొక్క - జ్ఞానకర్తృంబులు =
జ్ఞానమును కర్తయు.

2. ... తోఁచు = అగపడెను. దేవాది = సురనరతీర్థక్యానరాదు లనెడి - భేద = భేదము
చేత - రహితంబు = కొఱవడినది (అభేదములు లేనట్టిది). రాహిత్యంబునన్ = లేమిచేత (లేనం
దున). అపక్షయ = నాశము. సత్ శబ్దవాచ్యంబును = సత్ అను శబ్దమునకు అర్థభూత మయి
నట్టిది (సత్ = ఉనికి గలది - భావపదార్థ మనుట).

['దేవాది' - 'ఇట్టిదట్టిది', 'అపక్షయాది' -

'రూపవర్గాది నిర్దేశ విశేషణ వివర్జితః'

'అపక్షయ వినాశాభ్యాం పరిణామద్విజన్తభిః'

వర్జిత శృక్యతే వత్తం య స్సదా స్తీతి కేవలమ్.'

వే. సం. తా. దీ.

“వర్గః = జాతిః, దేవగో మనుష్యవర్గ ఇతి వర్గరూపత్వా త్తస్యాః...మఙ్గావవికారరాహిత్య మాహ ‘అపక్షయ’ ఇతి.”], ఆత్మ = జీవునికి - సంవేద్యంబు = ఎటుంగనగునట్టిది. (ఇంద్రి యాదులకు గోచరింప దనుట.). జ్ఞానఏక నిరూపణీయంబు = కేవలజ్ఞానముచేత (జ్ఞానముచేత మాత్రమే) కనఁదగినది. జ్ఞానశబ్దవాచ్యంబును = జ్ఞాన మను శబ్దమునకు అర్థము అయి యున్న దియు (ఇందులకు ‘ప్రజ్ఞానం బ్రహ్మ’ ఐ. ఉ. ౪, ౪; ‘సత్యం జ్ఞాన మనందంబ్రహ్మ’ తై. 2, 1; ‘జాత ఏవ నజాయతే కోన్వేసం జనయేత్పునః । విజ్ఞాన మానందంబ్రహ్మ’ బృ. ఉ. 5. ౪, 28. ఇత్యాది శ్రుతులు ప్రమాణము).

(౪)...విశ్వవై లక్షణ్యంబే = విశ్వముయొక్క లక్షణములకు విరుద్ధము లయిన లక్షణములు కలిగియుండుటయే. ఈరూపంబు = ఆమూర్తప్రహ్మ స్వరూపము. అధ్యస్యమాన యోగుండు = నేర్చుకొనఁబడుచున్న యోగముకలవాఁడు (యోగమును నేర్చుకొనుచున్నవాఁడే గాని ఇంకను అందు కడ తేరినవాఁడు కాఁడు.). వాఙ్మండు = ఇంద్రియండు. ప్రజాపతులు = దక్షాదులు. మరు త్తులు = మరుత్తు లనడి యొక తెగ దేవతలు (‘మరీచి ర్మరుతా మస్మి’ ధి. గీ.), (అప్స) వసువులు, (ఏకాదశ) రుద్రులు, (పన్నిదలు) ఆదిత్యులు, తారకంబులు = నక్షత్రములు (‘నక్షత్ర మృక్షం భం తారా తారకా పుష్పం వా స్త్రియామ్’ ఆమ. ‘తారక’ అని నపుంసకలింగము గలదు; ‘సంధ్యానట స్తారక రాత్నీరీటః’ నైష.), (సప్త) గ్రహంబులు = గగనగతిలో నక్షత్రములకన్న వెనుకఁ జిక్కు సూర్యాదులు. గంధర్వ = హాహా హూహూ ప్రభృతిదేవతాయునులు (‘గంధర్వో దేవతాయనే’ ఆమ.), యక్ష = కుబేరుని ప్రజలగు దేవయోని విశేషములు - రక్షః = రాక్షసులు - దైత్య = అసురులు...దేవయోనులు = దేవాంశకులు. అద్రులు = కొండలు. ద్రుమంబులు = చెట్లు. అపాదంబులు = పాదములులేని జంతువులు (‘యై కై త్పదా వృతే భూతం ప్రాణ్యతీతే సమేత్రిషు’ ఆమ.),...తత్ ఉత్పత్తిః=హిరణ్యగర్భా దీతరభూతాంతము లయిన సకలమునకును పుట్టుటకు. ప్రధానాది విశేషాంత = ప్రకృతిమొదలుగా ఏకైకవ్యక్తియందుమాత్ర ముండెడి (మఱియొక వ్యక్తియందు ఉండనట్టి) గుణములు తుదిగాఁ గలవియును - చేతన అచేతన ఆత్మక = చేతనములును అచేతనములు స్వరూపముగాఁ గలదైన - ప్రపంచ = ప్రపంచముయొక్క - భావంబు=స్వరూపమే తన స్వరూపముగాఁగలది (ప్రపంచరూపముగా నున్నట్టిది),...ఉపక్రాంత యోగునకు = ఆరంభింపఁబడిన యోగము కలవానికి (యోగాభ్యాస మారంభించినవానికి).

‘చెప్పంబడిన’ - ఇది ‘సూలరూపము’ నకు విశేషణము - ఇందలి సందర్భయోగ్యపద వ్యవధానమునకు ప్రా. వ్యా. సమా. 18. చూ.

- (4) అకుభాశ్రయంబు = అకుభ మయిన నెలవు.
 ‘హిరణ్యగర్భా భగవాన్ వాసవోఽథ ప్రజాపతిః
 అకుభాస్తే సమస్తాస్తు దేవాద్యాః కర్తయోనయః.’ వి. పు. 6. 7 - 77.
 ‘అతనికి శరీరంబు నైయుండున్’ —
 ‘జగ త్స్వర్గం శరీరం తే స్థైర్యం తే వసుధాతలమ్.’ రా. యు. కా. 20-26.
 ‘య త్కింఞ్చి త్స్పృశ్యతే యేన సత్త్వజాతేన వై ద్విజ
 తస్య సృజ్యస్య సంభూతో తత్స్వర్గం వై హరే స్తనః.’ వి. పు. 1. 22 - 83.
 ...పర అపర అఖిలక్ = పరము అపరము అను పేరులచేతను, తత్ అతిరిక్త = వానికంటె

వే అయినది. కర్త ఆఖ్యై = కర్తము అను పేరిచేతను, కర్త ఆఖ్యై శక్తిచేత = కర్తయను పేరి శక్తిచేత (కర్త శక్తిచేత), వేప్తిత = చుట్టబడినది. త్తేత్రజ్జశక్తి = ఆత్మశక్తి = ('త్తేత్రజ్జఆత్మ పురుషః' అను.). జరా = ముదిమి - విజ్ఞాన తారతమ్యంబున = జ్ఞానమందు ఎక్కువ తక్కువలను (కర్తకృత జన్మానుగుణముగా ఎక్కువగాని తక్కువగాని అగు జ్ఞానమును).

సీ. ఉండు నప్రాణులం దొక్కించు కాశక్తి;

స్థావరశ్రేణిఁ దజ్ఞాతికంటె;

నెట్టి రోఁకటిబండ జెట్టి మన్నిండిము

న్నగు సరీసృపములం దంతకంటె;

ఖగముల యందంత కంటె మృగావలి

యందు నూహింపంగ నంతకంటె;

దంతి గోముఖ పశుతతి నంతకంటె, మ

ర్త్యకదంబకములయం దంతకంటె,

తే. యక్ష గంధర్వ నాగాళి నంతకంటె,

నంతకంటె నిలింపులం, దంతకంటె

హరిహయునియందు, దక్షునం దంతకంటె,

నాద్యుండు హిరణ్యగర్భునం దంతకంటె.

80

1. ఆశక్తి = త్తేత్రజ్జశక్తి... స్థావరశ్రేణి = తావు దలఁగని వగు తిరు గుల్తాది ప్రాణి యందు, తజ్ఞాతికంటె = ఆప్రాణిజాతియం దున్నంతటికంటె ఎక్కువగా, (ఉండు నని అధ్యాహార్యము);

2. మన్నిండి = (మనుదిండి = మన్నుదిండి) ఒకజాతిపాము, మన్నగు = మొదయిన - సరీసృపములందు = పాములయందు, అంతకంటె = స్థావరములందున్నంతటికంటె ఎక్కువగా నుండును.

3. ఖగములయందు = పక్షులయందు ('శరార్క విహగాః ఖగాః' అను.)... మృగ ఆవళియందు = పశు సమూహమునందు (లేక - లేళ్ల యందు - 'పశవోఽపి మృగాః' అను.).

'ఖగముల మఱివానికంటె' అని పూ. ము. పా. ఇందు 'ఖగములక' అని అజడమునకు సప్తమ్యర్థమందు ద్వితీయయ, 'అంతకంటె' ననుప్రకృమమునకు భంగంబును, 'వానికంటె' అనగా 'వానియందలియాశక్తికంటె' అని దొంక తిగుగుడుగా అర్థము నాకరించుటయం గలవు: అజడమునకును బహుత్వమున తృతీయా సప్తమ్యర్థములందు ద్వితీయకలదుగాని, కిరము విరళము.

'ఈశ్వరః స్వరూపే జైవ సుర సర తిర్భక్తాన రాది భేదే నావసీతః' అని వేదార్థ సంగ్రహమందు చెప్పబడియున్నది. ఇట అయ్యెడును తత్తదవాంతరభేదములును విపరీతక్రమమునం జెప్పబడినవి. ఆదిశబ్దముచేత ఆప్రాణిగ్రహణము.

4. దంతి = ఏనుగు ('దన్తి దన్తావలో హన్తి' అను.) - గో = ఆవు - ముఖ = లోసుగాఁ గల - పశు తతిక = చతుష్పాత్స్వరూపమందు... మర్త్యకదంబకములయందు = మనుష్య.

సమాహమలందు ('మనుష్యా మానుషా మర్త్యా మనుజా మానవా నరాః', 'స్త్రియాం తు సంహతి ర్భృందం నిఖరమ్భ కదమ్భకం' అమ.).

...నిలింపులందుక్ = దేవతలయందు ('నిలిహ్నా దేవశబ్దా')...హరిహయునియందుక్ = ఇంద్రునియందు ('జమ్భభేదీ హరిహయాః స్వారా ణ్ణమచినూదనః' అమ.),...ఆద్యుడు = ఈవిశ్వ మునకెల్ల 'మొదటివాఁ డయిన, హిరణ్యగర్భునందుక్ = బ్రహ్మయందు ('హిరణ్యగర్భో లోకేశః స్వయంభూ శ్చతురాననః' అమ.).

ఆ. ఇట్టిరూపకోటు లెల్ల నన్విష్టుని | తనుచయంబు సుమ్ము ధరణినాథ,
యతఁ డచింత్యశక్తి నఖిలభూతముల నా | కసమువోలె నిండి యెసఁగుఁ గాన.

ధరణినాథ = ఓరాజా, ఆతఁడు = ఆవిష్ణుడు, ఆఖిల భూతములఁ = సకలవస్తువులం దును ('భూ సత్తాయామ్' ధా. పా. - సత్త = ఉనికి - ఉన్నచెల్ల భూతము), ఆకసమువోలెఁ = ఆకాశమువలె, అచింత్యశక్తిఁ = అపరిమేయప్రభావముచేత, నిండి, ఎసఁగుఁగానఁ = ఒప్పు చుండును గావున, ఇట్టి - రూపకోటులు = మూర్తవస్తువుల మొత్తములు, ఎల్లఁ = అన్నియు, అన్విష్టుని - తనుచయంబు సుమ్ము = శరీరసమదాయము సుమా.

ఆకాశ మెట్లు సకలమందును నిండియుండునో, అట్లే విష్ణుదేవుఁడును సకలమూర్తముల యందును తనయప్రమేయప్రభావముచేత నిండియుండును, కావున ఇట్టిమూర్తము లన్నియు అతని శరీరములు సుమా. - ఉపమ.

ఈశ్వరుఁడు శరీర, చేతనాచేతనాత్మక మెల్ల నతని శరీరము అని భా. —

'ఏకస్యైవ బ్రహ్మణః శరీరతయా ప్రకారభూతం సర్వం చేతనాచేతనాత్మకం వ స్త్వీతి సర్వస్యాత్మతయా సర్వప్రకారం బ్రహ్మై వావస్థితమ్'. స. ద. సం.

పద్యోత్తరార్థము 'ఆకాశవత్సర్వగతశ్చనిత్యః' అనుశ్రుతిని అనుసంధించుచున్నది.

సీ. ము న్నెన్నిన పరాఖ్యమునకు ద్విత్వీయమై

విష్ణుసంజ్ఞనకు నుర్వీతలేశ

యోగిహృద్ధ్యేయ మై యొప్పు నమూర్తరూ

పం బొందు; సత్సంజ్ఞఁ బ్రాజ్ఞకోటి

దాని వచించు; నేతద్రూపమే సమస్త

శక్తుల కెల్ల నాశ్రయతఁ బొంది,

ప్రాగుక్త విశ్వరూపవిలక్షణతఁ గాంచి,

కల్యాణ గుణభూతి గరిమఁ దనరి,

తే. యతిమహాత్త్వంబుచే వెల్లు; నట్టి శక్తి

నలరు బ్రహ్మంబు దేవతీర్వజ్ఞనుష్య

నామచేష్టావదవతరణముల నాత్మ

లీల జగదుపకృతికిఁ గల్పించుచుండు.

ఉర్వీతలేశ = ఓరాజా, విష్ణుసంజ్ఞానకు = విష్ణునామముగల బ్రహ్మమునకు, మున్ను = మునుపు, ఎన్నిన = వచించినట్టి - పరాఖ్యమునకు = పరసంజ్ఞక మయినయమూర్త (బ్రహ్మ) మునకు, ద్వితీయమై = రెండవదియై, యోగి హృద్ ధ్యేయము = యోగులకు హృదయమందు ధ్యానింపఁదగినది, వి, ఆమూర్తరూపంబు = తనువులేని యాకారము, ఒండు = ఒకటి, ఒప్పు = కలదు; ప్రాజ్ఞకోటి = జ్ఞానిసముదాయము, దానిక్ = ఆద్వితీయరూపమును, సత్ సంజ్ఞక్ = సత్తు అనెడి నామముచేత, వచించుక్ = పేర్కొనును; ఏతద్రూపమే = ఈరూపమే, సమస్త శక్తులకు ఎల్లక్ = సకల మయినసామర్థ్యములకును, ఆశ్రయతక్ పొంది = తావల మగుటను పడసి = తావలమై, ప్రా...తక్ - ప్రాక్ = మున్ను = ఉక్త = చెప్పఁబడిన - విశ్వ = ప్రపంచ మనెడి రూప = ఆ బ్రహ్మరూపముకంటె, విలక్షణతక్ = విపరీతలక్షణములు గల దగుటను - కాంచి = పొంది, క...మక్ - కల్యాణగుణ = మంగళధర్మములు - భూతి = విశ్వర్యములు - ఆను - వీని యొక్క - గరిమక్ = అతిశయముచేత, తనరి = ఒప్పి, అతిమహత్త్వంబుచేక్ = మితిలేని మహిమగలదై, వెల్లక్; అట్టిశక్తిక్ అలరు బ్రహ్మంబు = అట్టిసామర్థ్యముతోఁ గూడకొన్న దై యుండు బ్రహ్మము, అత్తలీలక్ = తనవిలాసముచేత, జగత్ ఉపకృతిక్ = లోకోపకారారథమై, దే...లక్ - దేవ = దేవతలయు - తిర్యక్ = అడ్డముగాఁబోవు జంతువులయు - మనుష్య = నరులయు - నామచేష్టావత్ = సంజ్ఞలును వ్యాపారములును కలవైన - అవతరణములక్ = ఆన తారములను, కల్పించుచుండుక్.

పూర్వము నేను చెప్పిన పరసంజ్ఞకమునకు రెండవదియై యోగులకు హృదయమునందు ధ్యానోపయోగియై ఆమూర్తమైనమఱియొక రూపము విష్ణునామకము కలదు. దానినే ప్రాజ్ఞులు సత్తని వ్యవహరింతురు. ఆరూపమే సమస్త శక్తులకును ఆశ్రయమై మున్ను వచించిన ప్రపంచరూపమునకంటె విపరీతలక్షణము కలదై కల్యాణగుణములు అనంతవిభూతులును గలదై మహిమాతిశయముచే నొప్పుచుండును. అట్టిశక్తిగలదైన యాబ్రహ్మము లోకరక్షణార్థము తనలీలమెయి దేవతర్యజ్జనుష్యాది నామ రూప చేష్టలతో నానావతారములెత్తుచుండును.

‘విష్ణుసంజ్ఞానకు’ - ‘సమస్త హేయ రహితం విష్ణ్వఖ్యం పరమం పదమ్.’ వి. పు.

‘భగవత్స్వరూపం పరమప్రాప్యత్వే దేవ పరమం పదమ్.’ అని వేదార్థసంగ్రహము.

‘విష్ణునామా స వేదేషు చ గీయతే.’ వి. పు.

‘సమస్త శక్తులను’ - ‘పరాఽస్య శక్తి ర్వివిధైవ హ్రూయతే,

స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చ.’

శ్లో. ఉ. 6-8.

‘సమస్తాః శక్తయః శైలితాః నృప యత్ర ప్రతిష్ఠితాః |

తద్విశ్వరూపవైరూప్యం రూప మన్యథ ర్థరే ర్మతమ్.’

వి. పు.

‘విశ్వరూపవిలక్షణతి’-ఇదియే ‘విశ్వరూప వైరూప్య’ మని చెప్పఁబడినది. మఱియు-

‘ద్వా విమా పురుషే లోకే త్తర శ్చాత్తర ఏవ చ

త్తర స్సర్వాణి భూతాని కూటస్థోఽత్తర ఉచ్యతే

ఉత్తమః పురుష స్త్వన్యః పరమాత్మే త్యుదాహృతః

యో లోకత్రయ మావిశ్య బిభర్త్యవ్యయ ఈశ్వరః.’

భ. గీ. 15 - 16.

‘కల్యాణగుణ’ -

‘స సర్వధూత ప్రకృతిం వికారాన్ గుణాదిదోషాం శ్చ మునే వ్యతీతః,
అతీతసర్వావరణోఽఖిలాత్తా తే నాస్తృతం యద్భవనాస్తరాశే,
సమస్తకల్యాణగుణాత్తకోఽసౌ స్వశక్తి రేఖోద్భృతధూతవర్ణః.’

వి. పు.

‘దేవ...జగదుపకృతికిక్’ -

‘ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహః సంసాధతాశేషజగద్ధితోఽసౌ,
తేజోబలశ్వర్యమహావబోధ స్సువీర్యశక్త్యాదిగుణైకరాశిః,
పరః పరాణాం సకలా న యత్ర క్షేతాదయ స్సన్తి పరావరేశే,
స తుశ్వరో వ్యష్టిసమష్టిరూపః వ్యక్తస్వరూపః ప్రకటస్వరూపః;
సర్వేశ్వరః సర్వదృక్సర్వవేత్తా సమస్తశక్తిః పరమేశ్వరాఖ్యః
సంజ్ఞాయతే యేన తదస్తవోపం శుద్ధం పరం నిర్మల మేకరూపం
సందృశ్యతే వా పృథగమ్యతే వా తజ్జ్ఞాన మజ్ఞాన మతోఽన్యదుక్తమ్.’

వి. పు.

‘ధూతిగరిమ’ -

‘శుద్ధే మహావిధూత్యాభ్యే, పరే బ్రహ్మణి శబ్ద్యతే ।
మైత్రేయ భగవచ్చబ్జః సర్వకారణే.’

వి. పు. 6 - 5 - 72.

‘దేవ’ - ఉక్తేంద్రావతారము: ‘తిర్యక్’ - మత్స్య కూర్మ వరాహవతారములు, ‘తిర్యజ్జనుష్య’ -
నరసింహవతారము, ‘మనుష్య’ - పరశురామాద్యవతారములు. ‘జగదుపకృతికిక్’ -

‘యదా యదా హి ధర్మస్య గ్లాని ర్భవతి భారత ।
ఆభ్యుత్థాన మధర్మస్య తథాత్తానం సృజా మ్యహమ్’.
‘పరిత్రాణాయ సామూహాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం !
ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగేయుగే.’

భ. గీ. 4.

ఆ. కర్మభక్తికొఱకుఁ గా దిట్టి తల్లిల; । యతఁడు సకలజాతులందుఁ బుట్టుఁ;
బుట్టివట్టి యతని భూరిచేష్టితము ల । వ్యాహతములు రావణాదివలన. 83

ఇట్టి - తల్లిల = ఆతనిక్రియ (‘శీలా విలాస క్రియయోః’ ఆమ.), కర్మభక్తికొఱకుఁ =
కర్మఫలము ననుభవించుటకై, ...సకలజాతులందుఁ = దేవతిర్యజ్జనుష్యాని సమస్తజాతులందును,
భూరిచేష్టితములు = అనంతవ్యాపారములు, రావణాదివలనకై = రావణాదులయొడ, అవ్యాహత
ములు = భంగపడనివి.

ఆపరమేశ్వరుఁడు దేవాదిరూపములం బుట్టుట అస్తదానులవలె పూర్వకర్మఫలానుభవా
ర్థము కాదు, ఆతనిని కర్మలు అంటవు. మఱి యాతనికి ఎట్టి బలవంతునిమీఁద నయినను జయమే
కాని భంగము లేను.

ఇందలి పూర్వార్థమునకు ‘జగతా ముపకారాయ న సా కర్మనిమిత్తజా’ అని వి. పు.

‘న మాం కర్తాణి లిమ్పన్తి నమే కర్తృఫలే స్పృహః,
ఇతి మాం యోఽభిజానాతి కర్తృభిర్న స బధ్యతే.’

భ. గీ.

అట్లే 'స్వరీలయా జగదుపకారాయ స్వేచ్ఛావతారః' అని వే. సం. అందులకు "అశ్వేషం జన్తనో హేతుభరే కర్తతత్ఫలానుభవః, ... 'స్వరీలయా జగదుపకారాయే' తి హేతుప్రయోజన తైలత్కార్య ముక్తమ్, నతుకర్తణా తత్ఫలానుభవాయే త్యర్థః" అని తాత్పర్యదీపిక.

వ. అట్టి పరమేశ్వరునకు బద్ధముక్తాది రూపంబు లనేకంబులు గలిగిన ముముక్షునకు జ్ఞానసిద్ధికి బరమవ్యూహ విభవాది రూపంబులే చింతనీయంబులు; ప్రజ్వలిత శిఖుం డగుపవనశిఖుండు నీరస నికుంజంబు నెట్లు దహించు, నట్లు చిత్తస్థుం డగు నవ్విష్ణుండు యోగిజనంబుల సకలకీర్తిషంబులు నిర్దహించు, గావున సకల శక్త్యాశ్రయుం డైన యప్పరమాత్మనియందుఁ జిత్తంబు నిలుపుట విశుద్ధయగు ధారణ యనంబడు; సర్వసంగంబునఁ జలాత్మకంబగు చిత్తంబునకుఁ ద్రిభావభావనాతీతుం డగు నద్వైతుండు శుభాశ్రయుండై ముక్తికరుం డగు; నేతద్వ్యతిరిక్తు లగుబ్రహ్మాదిదేవతలు కర్తయోను లగుట నశుద్ధులు గావునఁ జిత్తంబున కవలంబనీయులుగారు; మఱి నిరవలంబధ్యానంబు పొందువడదు గావున, ధారణాధ్యాన విషయంబై శుద్ధంబగు స్థూలరూపాంతరం బయ్యనంతునకుం గలదు, దాని సవిస్తరంబుగాఁ జెప్పెద నాకర్ణింపుము.

బద్ధ ముక్త ఆది రూపంబులు - (౩౨ వ పద్యమును చూ.) - బద్ధ = 'అపరసంజంబు అబ్జగ రాభిబద్ధనికాయంబు మూర్తము' - ముక్త = 'పరము ముక్తాత్మ ఆమూర్తము' - ఆది = 'పరాఖ్యమునకు ద్వితీయ మై యోగిహృద్ధ్యయ మై యొప్పు నమూర్తరూపంబొండు' (౨౨ వ - పద్యమును చూ.) - రూపంబులు = స్వరూపములు. పర...లే - పరమఃఉత్కృష్టము లయిన - వ్యూహ = వ్యూహములు - విభవ = విభవములు - ఆది = ఆదిగాఁగల - రూపములే. (ఆదిశబ్దముచే నూత్నమయిన యంతర్యామి గ్రాహ్యము.), చింతనీయంబులు = ధ్యానింపఁ దగినవి;—

[“వాసుదేవః స్వధర్మేషు వాత్సల్యా త్తత్తదీహితమ్

ఆధికారాను గుణ్యేన ప్రయచ్ఛతి ఫలం బహు.

తదర్థం రీలయా స్వీయాః పఞ్చ మూర్తీః కరోతి వై;

ప్రతిమాదిక మర్చా స్యా, దవతారా స్తు వైభవాః;

సంకర్షణో వాసుదేవః ప్రద్యుమ్న శ్చానిరుదకః

వ్యూహ శ్చతుర్విధో జ్ఞేయః; నూత్నం సంపూర్ణవద్గుణమ్,

త దేవ వాసుదేవాఖ్యం పరం బ్రహ్మనిగద్యతే.

అంతర్యామి జీవసంస్థో జీవచైరక ఈరితః;

య ఆత్మ నీతి వేదాస్త వాక్యజాలై ర్నిరూపితః;

అర్చోపాసనయా క్షిప్తే కల్తషేఽధికృతో భవత్,

విభవోపాసనే పశ్చా, ద్యూహోపాస్తౌ తతః పరమ్,

నూత్నే తదను శక్తః స్యా దంతర్యామిణ మిక్షితుమ్.”]

స. ద. సం.

ప్రజ్వలిత శిఖుండు = మండుచున్న జ్వాలలు గలవాఁడు, ... పవన శిఖుండు = అగ్ని ('లోహితా తోవో వాయుసఖః శిఖావా నాశుశుక్షణేః' అను.), నీరసనికుంజంబుక్ = తడిలేని (ఎండు) పాదను ('నికుంజ కుంజా వా క్షీణే లతాది పిపిలోదరే' అను.)... దహించుక్ = కాల్చునో, చిత్త సుండు = చిత్తమందు ఉన్నట్టివాఁడు, ... సర్వసంగంబునక్ = నిఖిలవస్తువులతోడి సంస్కర్మము చేత, చల ఆత్మకంబు = చంచల స్వభావము గలది ('ఆత్మా యతో ధృతి ర్బుద్ధిః స్వభావో మర్మ విగ్రహః' అను.), ... త్రిభావభావనాతీతుండు = (౭౯ చూ.) బ్రహ్మభావన - కర్మభావన - తదుభయ భావన - అని త్రివిధభావనను దాటినవాఁడు. ... ['వ్యతిరిక్తలు' అని స్త్రీలింగము. 'దేవతలు' అనువిశేష్యము స్త్రీలింగముగాన]... కర్మ యోనులు = కర్మమే కారణముగాఁ గలవారు (యోనిః కారణే భగ లోయయోః' శేషు.) అశుద్ధులు ౭౮ (౪) చూ.]... సవిస్తరంబుగాక్ = విడివితోఁగూడుకొన్నట్లుగా ('విస్తారో విగ్రహో వ్యాసః స తు శబ్దస్య విస్తరః' అను.). 'ధారణా... గలదు' —

'స్యాద్రూపం కృతక మనుగ్రహార్థమ్ తచ్ఛేతసామ్ విశ్వర్యాత్ -
రూపం వాఽతీన్ద్రియ మన్తః కరణ ప్రత్యక్షనిర్దేశాత్'. వే. స. లో వాక్యకారవాక్యమ్.
'న చక్షుషా గృహ్యతే నాపి మనసా తు విశుద్ధేన.' వే. స. లో శ్రుతి.

సీ. శరదించుచకచక స్తయజితప్రసన్నాస్య,
దొడ్డకెందమ్మికన్దోయివాని,
నతికన్దుగల్లభాగాభోగఫాలాధ్యు,
మకరాంకరత్నకర్ణికలవాని,
గాంబవోద్యచ్ఛ్రీవిడంబివృత్తశిరోధి,
సిరి పొల్చుమచ్చ పేరురమువాని,
నతనాభియుత వలీత్రితయశాతోదరు,
జానులంబిచతుర్భుజములవాని,

తే. గరివరకరోరు, రుచిరజంఘామనోజ్ఞ,
సమతబొందిన పదపల్లవములవాని,
హైమవనసనుఁ గిరిటహారాంగదాది
కలిత, శంఖరథాంగాదు లలరువాని.

85

1 శర....స్యక్ - శరత్ = శరదృతువునందలి - ఇందు = చంద్రునియొక్క - చక చక = ధాళిధళ్యముయొక్క - స్తయ = గర్వమును - జిత = గెలుచునట్టి - నానుగ్రహమయిన - ఆస్య = ముఖము గలవానిని, దొ...నిక్ - దొడ్డ = పెద్దవయిన - కెందమ్మి = ఎఱ్ఱదామరల వంటి - కన్దోయివానిక్ = కన్నుఁగవ గల వానిని; —

'శరత్' - శరదృతువున చంద్రునికి ధాళిధళ్యమధికము. —

'పశ్చా దావాం విరహగణితం తం త మాత్మాభిలాషం

నిర్వేష్యవః పరిణతశరచ్చన్ద్రికాసు త్తపాసు'. ఉ. మే.

‘కెందమ్మి’ - ‘తస్య యథా కవ్యాసం పుణ్డరీక మేవ మక్షిణీ’. (భా. 1 - 6.) అనిశ్చరియందు పుణ్డరీకము అనగా ‘పుణ్డరీకం సితామ్భజే’ అను నమగోక్తిప్రకారము తెల్లదామర శ్రీవిష్ణు నేత్రమునకు ఉపమానముగా చెప్పబడియుండగా, ఇటు ‘కెందమ్మి’ జెప్పట విరుద్ధ మని తలంపంజనదు; ఏలయన, పుండరీకశబ్దము కమలమాత్రవాచక మని వ్యాడి వచనము.

2. అతి...ధ్యుక్ - అతి = మిక్కిలి - కమ్ర = కమనీయమైన - గల్ల = చెక్కిళ్లయొక్క - భాగ = ప్రదేశములతోను - ఆభోగ = పరిపూర్ణతగలదైన (‘ఆభోగః పరిపూర్ణతా’ అమ.) - ఫాల = లలాటముతోను - ఆధ్యుక్ = కూడుకొన్న వానిని, య...నిక్ - మకర అంక = మొసలి చిహ్నములు గలిగినట్టి - రత్నకర్ణికలవానిక్ = మణులు తాపించిన కుండలములు గలవానిని (కర్ణికా కర్ణభూషణే’ అమ.);

[గల్లశబ్దప్రయోగమును ఆలంకారికులు గ్రామ్య మని దోషములలోఁ జేర్చిరి;

‘పామరుల భాషగ్రామ్యము । భామిని కటిగల్లములు విభాసిల్లుననన్.’ నరగ.

అయినను మహాకవులు సరకునేయక ప్రయోగింతురు;—

‘పాతాళ ప్రతిమల్లగల్లవివర ప్రక్షిప్తసప్తార్ణవం

వందే నదితనీలకణపరిష ద్వ్యక్తద్వివః శ్రీడితమ్.’

మాలితి.].

3. కాం...ధిక్ - కాంబవ = శంఖసంబంధమైన (‘శంఖః స్వా త్కముర్బరస్త్రియా’ అమ.) - ఉద్యత్ = ఒప్పారుచున్న - శ్రీ = శోభను - విడంబి = వెక్కిరించుచున్నట్టి (అంత కన్న అందమైన) - వృత్త = వక్రమయైన - శిరోధిక్ = మెడగలవానిని, (‘గ్రీవాయాం శిరోధిః కన్త శేత్యపి’ అమ.), సిరి=లక్ష్మీ, పాలుప్ర = ప్రకాశించుచున్న - మచ్చ = శ్రీవత్స మనెడుచిహ్నము తోడి - షేరు ఉరమువానిక్ = వికాలవత్సము కలవానిని (వికాలవత్సమున లక్ష్మీయు శ్రీవత్స మును గలవానిని);

[శ్రీవత్సము = శ్రీతోడివత్సము - వత్సమనగా మహత్త్వలక్షణము - ‘వదతిమహత్త్వమ్ వత్సః - శ్రీయుక్తోవత్సః శ్రీవత్సః - మహత్త్వలక్షణం శ్వేతరోమావభివశేషః’ రామాశ్రమి.]

4. నత...దుక్ - నత = లోఁతయిన - నాభి = పొక్కింటితో - యుత = కూడుకొన్న - వరి = ముడుతల - త్రితయ = మూడుగల - శాత = సన్నని (‘నిశిత త్స్యతశాతాని తేజితే’ అమ.) - ఉదరుక్ = కడుపుగలవానిని, జా...నిక్ - జాను = మోకాళ్లవఱకు-లంబి = వ్రేలు చున్న - చతుర్ = నాలుగు - భుజములవానిక్ = బాహువులు గలవానిని;

కరివర కర ఊరుక్ = గజేంద్రముయొక్క తొండమువంటి తొడలు గలవానిని, రుచిర జంఘామనోజ్ఞాక్ = సుందరమైన పిక్కలచే (‘జఙ్గాతు ప్రసృతా’ అమ.) మనోహర మయిన వానిని, సమతక్ = సమత్వమును (ఒండొకటికి సమముగా నుండుటను) - పాండిన - పదపల్ల వములవానిక్ = చిగురు టాకులవంటి చరణములు కలవానిని, హై...తుక్ - హైమ = బంగారపుదైన - వసన = వస్త్రమును - కీరీట (ము) - హార (ములు) - అంగద = బాహుపురులు (‘కేయూర మజ్జదం తుత్యే’ అమ.) - ఆది = లోనుగాఁగలవానితో - కలితుక్ = కూడియున్న వానిని, శంఖ రథాంగ ఆదిక్ = పాంచజన్యశంఖంబును సుదర్శనచక్రంబును లోనగువానిచే, అలరువానిక్ = ఒప్పుచున్నవానిని, శ్రీవిష్ణుక్ = శ్రీయుక్తఁడయిన విష్ణుదేవుని - [అని అనంతర పద్యములోనికి అన్వయము.]

శరత్కాలచంద్రుని ధారాధర్మ్యగర్వము నడంచునట్టి ప్రసన్నవదనమును, గొప్ప యెఱ్ఱ దామరలవంటి కనుదోయియు, అతిసుందరము లయిన చెక్కిళ్లును, వికాల మయిన లలాటంబును, రత్నఖచిత మకరవండలమును, శంఖసౌందర్యముగల వట్టువమెడయు, శ్రీదేవీ శ్రీరత్న లత్త ములచే శోభించుచున్న వికాలవక్షుమును, లోతయిన పొక్కిటితోడి వలిత్రయుచే శోభించు సన్నపాటికడుపును, అహనులంచి చతుర్భుజములును, గజేంద్రముయొక్క తుండమువంటి తొడలును, సుందరములైన పిక్కలును, సమము లయి చివుళులం బోలిన యదుగులును, బంగారు వస్త్రము, కిరీటము, హారములు, కేయూరములు, ఇత్యాద్యాభరణములును, శంఖచక్రాద్యా యాధములును, కలవానినిగా శ్రీవిష్ణుదేవుని ధ్యానింపవలయు నని భావము.

‘రుచిరజంఘామనోజ్ఞ’ అని వ్రాతప్రతులం చెల్ల పా. ‘రుచిరజంఘరమగీయు’ అని పూర్వము ద్రణ పా. జంఘాశబ్దము కలదుగాని జంఘశబ్దము లేనందున ఈ పా. సరిగాదు. ... జంఘా = ... జంఘచేత అని వ్యస్తముగా చేసికొనుటయు, ఏకత్వమునకు జాత్యేకత్వము కల్పించుకొనుటయు, లోనగు సరళాన్వయము ప్రక్రమాననుగుణము వలసియున్నది.

ఇది వర్ణనోద్యమముగాక వస్తుకథనోద్యమమాత్ర మైనందున ‘మానవా మాళితో వర్ణ్యాః దేవా శ్చరణతస్తథా’ అను సమయ మిట ననుసరింపబడలేదు.

మఱియు, ‘దేవాః’ అను బహువచనముచే కర్తృబద్ధదేవసామాన్యము చెప్పబడినది; కావున తద్విలక్షణంబు డయిన పరబ్రహ్మమునకు ఆకవిసమయము చెల్లదు. పరబ్రహ్మమునకు భక్తానుగ్రహార్థమైన రూపము వే. సం. లో శ్రుతి స్మృతి రామాయణాదులనుండి ఇట్లు చెప్పబడియున్నది:...

“పరస్య బ్రహ్మణో రూపవత్త్వం సూత్రకారోఽపి వదతి అస్తస్థగోవదేశాదితి - యోసావాదిత్య మణ్డలాన్తర్వరీ, తప్తకాఞ్చనగిరివరప్రధః, సహస్రాంశు శతసహస్రకీరణః, గమ్భీరామ్భస్పృశుదూతసుమృష్టనాశరవికరవికసితపుష్పకదరామలాయతేక్షణః, సుధూలలాటః, సునాసః, సుస్థితాధరవిద్రుమః, మురుచిరకోమలగంధాః, కమ్బుగ్రీవః, సమున్నతాంస విలమ్బిచారురూపదివ్యకర్ణకసలయాః, సినవృత్తాయతభుజః, చారుతరాతామ్ర కరతలానురక్తా జ్వలీభిరలంకృతః, తమమధ్యః, వికాలవక్షస్థలః, సమవిభక్త సర్వాఙ్గః, అనిర్దేశ్య దివ్యరూపసంహననః, స్నిగ్ధవర్ణః, ప్రబుద్ధపుష్పకచారుచరణయుగళః, స్వానురూపతామ్బరధరః, అమల కిరీటకుండలహార కాస్తూభకేయూరకటకనూపురోదరబన్ధనాద్యపరిమితాశ్చర్యానస్త దివ్యభూషణః, శబ్దచక్రగదాసింహాంశు శ్రీవత్సవనమాలాలంకృతః, అనవధికారిశయస్సాన్దర్యావృతాశేషమనోదృష్టివృత్తిః, లావణ్యామృతపూరితాశేషచరాచరభూతజాతః, అత్యద్భుతాచిన్త్యనిత్యయావనః, పుష్పహాసకుమారః, పుణ్యగన్ధవాసితానస్తదిగస్తరాళః, త్రైలోక్యా క్రమణప్రవృత్త గమ్భీరభావః, కరుణామరాగమధురలోచనాలోకితాశ్రితవర్ణః, పురుషో దృశ్యతే - సః నిఖిలజగుదయ విభవలయలీలః, నిరస్తసమస్తహేయః, సమస్తకల్యాణగుణనిధిః, స్వేతరసమస్తవస్తువిలక్షణః, పరమాత్మ, పరం బ్రహ్మ, నారాయణ, ఇత్యేవగమ్యతే.”

సీ. శ్రీవిష్ణు నీగతిః జింతింప వలయుఁ ద

న్యయుఁ డయి యోగి క్రమంబుతోడ;

నొక్కయంగమె మున్ను చిక్క లో భావించి,

యధి దృఢం బగుటయు నవలియంగ

కము మఱి చింతింపఁ గాఁదగు; నట్టి య

భ్యాసంబువలన నయ్యవయవి మఱి

నడచిన నున్న మానక యెద్దియేనియుఁ

జేయుచున్నను మదిఁ బాయఁడేని,

లే. యతనిసామ్యంబు గని ముక్తుఁ డగు; సురాది

భేదసంజనకాజ్ఞాన మేదఁ బిదప

నలము కల్యాణగుణముల హరికిఁ దనకు

లేని భేద మెవ్వఁడు కల్పింపఁగలఁడు ?

86

యోగి = ధ్యానించువాఁడు (భక్తుఁడు - 'యోగ స్సన్నహ నోపాయ ధ్యాన వైరాగ్య యుక్తిః' అను), శ్రీవిష్ణుఁ తన్నయఁడు అయి=తదేకచిత్తుఁ డయి... ఈగతి = పూర్వపద్యములో చెప్పిన రూపముకలవానినిగా, క్రమంబుతోడ = ఒకవరుసతో, చింతింపవలయుఁ = ధ్యానము సేయవలయును; అంగము = అవయవము, ...చిక్క = స్వాధీనపడునట్లు, లో = మనస్సులో, ...అయ్యవయవి = అవయవములు గలవాడైన యాశ్రీవిష్ణుఁడు, నడచిన = [తాను యోగి శ్రీవిష్ణుని పూర్వపద్యములో చెప్పిన రూపమున తదేకచిత్తుడై క్రమముగా ధ్యానింపవలయును; ఆక్రమ మెట్టి దనిన; ముందుగా భగవంతుని అవయవము నొకదానిని ధ్యానాభ్యాసపాటవముచేత మనస్సున స్థిరీకరించుకొని, తర్వాత దానివెంబడి నింకొకయంగమును సాధింపవలయును. ఇట్లే క్రమముగా సకల మూర్తిని చేతస్సులో నాటుకొనవలయును; అనంతరము ఆయోగి] నడచుచున్నను, ఊరకున్నను అవిరామముగా ఏదైనం బనిచేయున్నను అతనిచిత్తమును ఆయవయవములుగలవాడైన యాభగవంతుఁడు పాయఁడేని ఆయోగికి తాను అమరుఁడు నరుఁడు అను నిత్యాదిభేదములను (సంజనక =) పుట్టించునదైన యవిద్య (ఏద =) నశింపఁగా పిమ్మట ఆనారాయణునియొక్క సామ్యము కలిగి ముక్తి కలుగును. అటుపిమ్మట తనకు (అలము =) కలిగెడు నట్టి కల్యాణగుణములచేత తనకును హరికిని భేదము లేక యుండఁగా, లేనిభేదమును ఎవఁడును కల్పింపనేరఁడు.

'అవయవిమఱి' - వ్రాతప్రతులందలి పా. 'అవయవములు' పూ. ము. పా.

క. నరవర, యిటు బంధచ్యుతి | కర మగు నంగాప్తకాఖ్య ఘనయోగము వి

స్తరముగఁ జెప్పితి, నింక | గరణీయం బెద్ది నాకుఁ గల్పింపు' మనక. 87

నరవర = ఓయిరాజా ఖండిత్యుఁడా, ఇటు, బంధచ్యుతికరము = అవిద్యాబంధమునకు విడుదల చేయునది (సంసారమును తొలగించునది), అగు...అం...ము - అంగ = అంగముల యొక్క - అప్తము = ఎనిమిదిసంఖ్య పరిమాణముగాఁ గలది అను-అఖ్య = కేరుగలదైన - ఘన = ఉత్కృష్టమయిన - యోగము = చిత్తవృత్తినిరోధవిద్యను, విస్తరముగ = విరివిగా, ఇంక =

వేటుగా, కరణీయంబు = నీకై చేయవలసినది, యేమేని, నాకుకా, కల్పింపుము. యోగాంగములను ౭౫ లో చూ.

‘కొఱకగు సంగాష్టకాఖ్య గురుయోగము’ అని పూ. ము. పా. దీనియందు ర ౭ ప్రాసముగను. ‘గిఱిగోను గోపురాగ్ర...’-౨౭.౧౨., ‘పరిఖండత్పుర’-౨౭. F. ‘సిరసాధాగ్ర’-౨.౧౧ ఇత్యాదులందు పెక్కింట గురు లఘురేఫములను ప్రాసమందు ఒండొంటితో సంకీర్ణముగాని యట్లు రచించిన కవి యిటను దద్దిరుద్ద మాచరించి యుండఁ డను తలంపుచే ‘కరమగు... ఘనయోగము’ అని మార్పుచేయఁబడినది.

తే. ‘నృప, కృతార్థుండ నైతి; నా కింతకంటె
నర్థనీయంబు మఱి యెద్ది?’ యనుచు నతని
కర్పణ గావించి వల దన్న నతఁ డొసంగు
తనదు తొంటిరాజ్యంబునఁ దనయు నిలిపి.

88

అంతట ఖాండిక్యుడు ‘ఓరాజా, నీవు గావించిన యుపదేశముచేత కృతార్థుండ నయితిని; ఇంతకన్న వేటుగా నాకు (అర్థనీయంబు=) కోరఁదగినది ఏమియును లేదు’ అని వచించి ఆకేళిధ్వజునికి గురుపూజ యొనర్చెను. అంతట ఇతఁడు వలదన్నను కేళిధ్వజుఁడు ఇతని తొంటిరాజ్యమితనికి యాగ పశునాశ ప్రాయశ్చిత్త కథనముకొఱకు దక్షిణగా నిచ్చెను. అంతట నితఁడు ఆ రాజ్యమునందు తన వహురుని నిలిపి—

వ. (1) పురోహిత ప్రధానుల నప్రాప్త యావనుం డగు నతని వినీతుఁగా మెలిపికొం డని నియోగించి; వారల దానసమ్మానాదులం బ్రోవు మని కుమారునకు నప్పగించి; గోవింద చరణారవింద విన్యస్తమానసుండై ఖాండికుండు దుభయ కర్తృంబు లుడిపి; యవ్వనంబు తపోవనంబుగాఁ గొంతకాలంబు కేళిధ్వజోపదిష్ట భక్తి యోగానుసంధానంబున మధుమథన సాధర్మ్యంబునొందె, (2) కేళిధ్వజుండును దత్తుత్తునిఁ దత్ప్రధానులఁ దదియ రాజ్యపరిపాలన కనిచి, మగిడి మిథిలాపురంబు ప్రవేశించి, యోగాశ్రయఁడై భోగంబులం బుణ్యంబులు, తదితరంబుల దురితంబులు, ప్రక్షీణంబులుగా ఊణీతలం బేలుచుండె; (3) గావున ముముక్షున కుపాశ్రయణీయుం డధోక్షజుండు; పాండ్యక్షితీశా, నీ వతని భజియింపు, మిదియె భక్తి యోగంబు, దీనియందు నొక్క కొఱఁతెగల, దంతరాయంబు నొందినఁ బునర్భవంబుఁ బొందించి మఱి ముక్తిఁ జేర్పు; నట్లగుట నింతకంటె సులభోపాయం బౌ యోధనంబున నయ్యధోక్షజుండు గాండీవి కుపదేశించిన శరణాగతధర్మంబు నిరపాయధర్మం.” బని పరిణతాంతఃకరణం డగు నతనికి మూలమంత్రపూర్వకంబుగా ద్వయము ప్రసాదించి భాగవత ప్రధానం గావించిన.

89

1. పురోహిత ప్రధానులకా = పురోహితుఁడు లోనగువారిని, అప్రాప్త యావనుండు అగు = యావనము పొందినవాఁడు కానట్టి - అతనికా = తనయొక్క యావహురుని, వినీతుఁ

గాఁ = ఆస్తికాధి విద్యలను శేర్పబడినవానిగా, మెలపిండు = నడిపించుకొండి, అని, నియోగించి = ఆజ్ఞాపించి, వారలఁ = ఆపురోహిత ప్రముఖులను, దానసమాన ఆదులఁ = ఈవి సత్కారము లోనగు వానిచేత, ప్రోవుము = పోషింపుము, అని, ...గోవిందచరణ అరవింద విన్యస్త మానసుండు = నారాయణుని పాదకమలములంగు ఉంపబడిన చిత్తముకలవాడు, ... ఉభయకర్తయులు = పుణ్యపాప కర్తములను రెంటిని, ఉడిపి = త్తయమొందించికొని ('దులిపి' పా.)...అనుసంధానమునఁ = అనుష్ఠానముచేత, మధుమధనసాధర్మ్యంబుఁ = నారాయణుని తోడి సామ్యమును, ఒండెఁ = పొందెను.

2. ...తత్తుత్తునిఁ = భాండీవ్యనియొక్క తనయుని, తత్ - ప్రధానలఁ = మంత్రి లను, తదీయ = అతని (అబాలునియొక్క)...అనిచి = పంపి, ...భోగంబులఁ = సుఖములు అనుభవించుటచేత, పుణ్యంబు = పురాకృతపుణ్యకర్తలయొక్క పుణ్యఫలములను, తత్ ఇతరంబులఁ = కష్టములు అనుభవించుటచేత, గురితంబులు = పాపఫలములను, ప్రక్షీణంబులు = నశించినట్టివి, కాఁ = అగుచుండఁగా, ఊజీతలంబు = భూవలయంబును, ...

3. ... ముముక్షునకుఁ = మోక్షముంగోరిన వానికి, అధోక్షజుండు = నారాయణుండు ('అధోనక్షీయతేజాతు యస్తాత్తస్మా దధోక్షజః' ఉద్యోగపర్వము.) ... అంతరాయంబుఁ = విఘ్నమును ('విఘ్నేనైతరాయ ప్రత్యూహః' అను.)...పునర్జన్మంబుఁ = పునర్జన్మమును, ... ఆయోధనంబునఁ = యుద్ధమునందు ('యుద్ధ మాయోధనం జన్యమ్' అను.)...అయ్యధోక్ష జుండు = శ్రీకృష్ణుండు, గాండీవికిఁ = అర్జునునికి (అర్జునునికి అగ్నిదేవుండు భాండవదహనమందు తన్ను ఇంద్రునివలననుండి కాచినందులకై బహుమానముగా నిచ్చినధనుస్సుపేరు గాండీవము. దానింబట్టి యర్జునునికి గాండీవి సంజ్ఞకలిగినది.)...శరణాగతిధర్తంబు = శ్రీకృష్ణుని శరణు జొచ్చుట యనెడి యోగమె, నిరపాయధర్తంబు=పునర్జన్మ మనెడి యపాయము రానట్టియోగము, ...పరిణత అంతః కరణుండు = పరిపక్వచిత్తము కలవాడు...అతనికిఁ = ఆపాండ్యరాజునకు, మూలమంత్ర పూర్వకంబుగాఁ = ముందు మూలమంత్రము (శ్రీమదహోమంత్రము) కలుగు నట్లుగా, ద్వయంబు=వాక్యద్వయమును, ప్రసాదించి = అనుగ్రహముచే నుపదేశించి,

మ. వకుళాలంకృతయోగివ్యాస్సీలయ, భాస్వత్పాండు భాస్వస్తయాం

బక, నాభీజలజాతసూత విధి సంప్రాప్తస్తరారిప్త, ము

ష్టికరోరార్పణ కర్కటిఫలిత కేశి శ్రూర రక్షోంగకా,

కృకవాకుధ్వజ దీర్ఘి కాష్ణవతప క్రీడోత్సవాద్యుత్సకా.

90

వ...య - వకుళ = పొగడపువ్వులచేత ('కేశరే వకుళః' అను. వృక్షవాచకము పుల్లింగము, పుష్పవాచకము నపుంసకలింగము - 'ద్విహీనం ప్రసవేనర్వమ్' అను.) - అలంకృత = కైసేయబడిన - యోగి=సమ్యాఖ్యార నెడి యోగియొక్క - హృత్ = హృదయము - నిలయ=ఇల్లుగాఁగల వాఁడా, భా...క - భాస్వత్ పాండు భాస్వత్ మయ = సూర్యచంద్రులే అయిన - అంబక = నేత్రములు కలవాఁడా ('భాస్వద్వివస్వత్సప్తాశ్వ హరిదశ్వోష్ణరశ్వయః' అను. పాణ్డూభాస్వాకా = తెల్లనికాంతులు కలవాడు - చంద్రుండనుట - అటుపై మయట్పుత్రయము - 'అమృతం నయనం దృష్టి' హలా.), నా...ప్త - నాభీ = పొక్కిటియందలి - జలజాత = తల్లిచేత - సూత = కనబడిన - విధి = బ్రహ్మచేత - సంప్రాప్త = పొందబడిన - స్తర అరిప్త = (మదనునికి చేటయిన)

శివుడు కలవాడా ('స్తరానిష్ట పా.'). ము...కా - ముష్టి = పిడిగ్రద్దయొక్క - కఠోర =
 క్రూరమయిన - అర్పణ = ఇచ్చుటచేత - కర్కటిఫలిత = దోసపండుగాఁ జేయఁబడిన - కేశి =
 కేశియనుపేరుగల - క్రూరరక్షః = దారుణుడైన రాక్షసునియొక్క - అంగకా = దేహముకల
 వాడా, కృ...కా - కృకవాకుధ్వజ = *కోడి చిహ్నముగాఁ గలవాఁడయిన కుమారస్వామి
 యొక్క ('పతాకా చిహ్న ఖట్వాద్ధ మేధేయ ధ్వజ మస్త్రియామ్' నానా.) - దీర్ఘికా =
 పుష్కరిణియందు - స్థవ = తెప్పచేతనగు - తపక్రీడా = వేసవియాట యనెడు ('ఉష్ణగమః
 తపః' అను.) - ఉత్సర = పండువునందు - అత్యుత్సాహ = అత్యంత తాపక్రికలవాడా.

సమ్రాజ్యారు నిన్ను సదా ధ్యానించుచుండును, సూర్యచంద్రులు నీనేత్రములు, నీనాభి
 కమలమునుండి పుట్టిన బ్రహ్మవలన స్తరహరుఁడైన రుద్రుఁడు జనించినాఁడు, నీపిడికిటి పెనుగ్రద్ద
 నకు బల్లిదండయిన కేశిరాక్షసుఁడు దోసపండువలె చిగిసిపోయినాఁడు, నీవు స్కందపుష్క
 రిణిలో వేసవిలో తెప్పయుత్సవమును అతిప్రీతితో ననుభవింతువు - అట్టి యోధగవానుఁడా -
 వేంకటేశ్వరుఁడా - ఈమాఁడుపద్యములకును నాలవదానితో నన్వయము.

క. ఊరీకృతపాండవరథ | సారథ్య, సయూధ్యగోపశాబకసహ కే

లీరత, భక్తప్రహ్లాద | దారచితస్తోత్రపులకితాంచితగాత్రా.

91

ఊ....ధ్య - ఊరీకృత = అంగీకరింపఁబడిన - పాండవ = అర్జునుని - రథ = తేరి -
 సారథ్య = సూత్రముకలవాడా ('సూతః తత్తా చ సారథిః' అను. = రథముతోలువాఁడు -
 తత్కృత్యము సారథ్యము), స...త - సయూధ్య = తోడిచెలికాండ్రయిన - గోప = గొల్ల -
 శాబక = బాలకులతోడి - సహకేళి = కూడియాడుటయందు - రత = ఆసక్తుఁడా, భ...త్రా -
 భక్త = ఉపాసకుడైన - ప్రహ్లాద = హిరణ్యకశిపుతనయఁడైన - ప్రహ్లాదునిచే - ఆరచిత =
 నిండుగా చేయఁబడిన - స్తోత్ర = స్తుతిచేత - పులకిత = గగుర్పాటు గలదైన - అంచిత = ఒప్పు
 చున్న - గాత్రా = దేహముకలవాడా.

అర్జునునికి రథముతోలినవాడా, తోడిగొల్లబాలురతో ప్రీతితో అడుకొన్నవాడా,
 నరసింహవతారమందు ప్రహ్లాదుఁడు చేసినస్తుతిచేత కోపము శమించి అనుగ్రహించి సంతోష
 భరితుఁడై వైనవాడా -

ఇందలి విశేషణములు మూఁటిచేతను భగవంతుని భక్తవత్సలత ద్యోతితము - 'ఊరీకృత'
 అనుటచే అది ధ్వనితము - వాత్సల్యముచే రథచోదకకృత్యమును అంగీకరించుటయేగాని, కానిచో
 అర్జునుఁడెక్కడ? పరబ్రహ్మవతారుఁడయిన శ్రీకృష్ణుఁడెక్కడ? అని భా. 'ప్రహ్లాద' - హిరణ్యక
 శిపుం జీల్చి భగవంతుఁడు అక్షీణక్రొధభయంకరుఁడయి యుండఁగా భక్తాగ్రేసరుఁడయిన ప్రహ్లా
 దుఁడు భగవంతుని దఱిసి స్తుతించి కాంతం జేసె నని భాగవతమందుం గన నగు.

'సయూధ్య' - యూధశబ్దము - 'యూధం తిర్యక్సమాహేఽస్త్రీ' మేది., 'యూధ స్తిర
 శ్చాంపున్న పుంసకమ్' అను. - అని తిర్యగ్గుంతువులకే రూఢ మైయున్నను - గొల్లపిల్లలు అట్టివారే
 అగుటచేతను అట్టివారియందుఁగూడ భగవంతుఁడు వయస్యభావమును వహించె నని భగవంతుని
 కరుణావిశేష స్ఫూర్తికొఱకును గౌణముగా నిట ప్రయుక్తము.

* కోడియు నెవరియు కుమారస్వామి వాహనములు, చూ. "హా! కుమారస్వామి యాప
 వాహ్యములార...కోడిపుంజులార" క్రీడాభిరామము.

స్వగిరి. ఆస్థితాహీంద్రశయ్యా, దవీయస్తర
ప్రస్థితాంఘ్రి, శ్రితవ్రాతచేతోఘదా,
కస్థలప్రస్థుశత్కాలియక్ష్యేశమా
ర్థస్థలీనృత్తమత్తల్లిహల్లిసకా.

92

ఆ...య్యా - ఆస్థిత = అధిష్ఠింపబడిన - అహి ఇంద్ర = నాగేంద్రుడనెడి - శయ్యా = పాస్సుగలవాడా, ద...ఘ్రి - దవీయస్తర = మిక్కిలిదూరతరముగా - ప్రస్థిత = ఏగినట్టి - అంఘ్రి = పాదములు కలవాడా, శ్రి...దా - శ్రిత = ఆశ్రితులయొక్క - వ్రాత = సమాహముయొక్క - చేతః = హృదయములయొక్క - అఘ = పాపమును - దా = ఖండించువాడా [‘అగదా’ అనుపాఠాంతరమున - అగదా = మందయినవాడా ‘భేష జౌషధ భైషజ్యాన్యగదో జాయురిత్యపి’ అమ.], క...కా - క = నీటియొక్క - స్థల = నేలను - ప్రస్థుశత్ = అంటుచున్న - కాళియ = కాళియుడనెడి నాగునియొక్క - క్ష్యేశ = విషముతోడి మూర్ధ = బొదలయనెడి - స్థలీ = నేలప్రదేశమందు - నృత్త = ఆడబడిన - మత్తల్లీనృత్యమును - హల్లిసకా = మండల నృత్యమును కలవాడా.

స్వామీ, నీవు, నాగేంద్రుడయిన యనంతునిపై పవళించువాడవు, వామనావతారమందు నీపాదమును పాతాళమునుండి స్వర్గమువఱకుం జూచితివి, భక్తసమాహములమానసపాపములను ఖండించువాడవు (- పా. మనోగోగములకు నీవే మందుగ నున్నావు - నిన్ను ధ్యానించుటచే వారిమానసదోషము లన్నియు శమిల్లును), యమునాహ్రదములో క్రిందినేలవఱకు నిగుడఁ దన్నుకొని నిలిచియున్న కాళియనాగునియాదల లనెడి యపూర్వప్రదేశమున నేలయు నీరును గానిచోట మత్తల్లి హల్లిసక నృత్యము లాడినవాడవు, అట్టి యో వేంకటేశ్వరుడా - (ఆవధరింపుము).

స్వగిరివృత్తము - స్వగిరికారరల్లశైలవిశ్రాంతియౌ.

దవీయస్తర - అతికాయనారకమయిన ‘ఈయన్’ ప్రత్యయముమీఁద తదర్థకమే ‘తర’ ప్రత్యయమును ఇట్లు ప్రయోగింపఁ దగునా? యనిన, పెద్దలు ప్రయోగించి యున్నారు కావున అంగీకరింప వచ్చును,

“యావన్తిభువి శస్త్రాణి తేషాం శ్రేష్ఠతరం ధనుః

ధనుషో గోచరే తాని నతేషాం గోచరే ధనుః”

య. తి. 3 (465).

“శ్రేష్ఠతమాయకర్తణే” శ్రుతి. “నాణీయస్తరతారహరులు” పారి. 2 (90). మఱియ విమర్శవిసోదము 52, 53, 54 పుటలంగనుఁడు.

“విభూషితాస్థానసభం కుభైషీ శ్రీజైత్రసింహం రిపుకుమ్భిసింహమ్

గత్వా కమా రోధ ముదానమస్యా మా సానణీయస్తరభక్తినమ్రః” హమ్మిర. 8 (36).

‘మత్తల్లి’ - ఇదియొకనృత్యవిశేషము. పూర్వవ్యాఖ్యాతలు దీనితత్త్వము నెఱుఁగక ఈశబ్దమును ‘మత్తల్లికా’ శబ్దమునకు రూపాంతర మని తలంచి శ్రేష్ఠార్థమును వ్రాసినారు - మత్తల్లీనృత్యమునకుం బ్రమాపకములు - చూ. ఆనుబంధము.

“మ. త్తయకాలంబున సీధుసాగరరసా స్వాదాతిరేకంబునకొ

నయనాబ్జంబులు ఘూర్ణితంబులుగ సంధ్యాకాళరాత్రికర

ద్యయతాశానుగతిం బ్రమోదమున మత్తల్లి మహానృత్యముక్
బ్రియమొప్పారఁగఁ జేయుభైరవుఁడు గల్పించుక్ మహాశ్వర్యముక్.”

కాశీఖం. 5 - 83. ప్రబంధరత్నావళి. 547

‘వామదక్షిణపాదాభ్యాం ఘోరమానోపసర్పజైః
ఉద్వేషితాపవిద్రేశ్వ హస్తైరత్తల్యదాహృతమ్’
సలితాపస్పతాపాదౌ నామహస్తశ్చరేచితః
సవ్యహస్తః కటిస్థస్యాదర్థ మత్తల్లి తత్సృతమ్.’

‘హల్లీ సకనృత్యము’ - కోలాటము.—

“ఆటయంచనఁగ నాట్యంబొప్పుఁ గోలాట

మనఁగ హల్లీ సకం బలరుచుండు”.

ఆంధ్రభాషార్ణవము. (180).

“గగన కల్లోలినీ కల్లోలమాలికా! హల్లీ సకములతో నవఘటించి”

శృం. వైష.

“మణ్డలేనతు య న్నృత్యం హల్లీ సక మితే స్సృతమ్

ఏక స్తత్ర తు నేతా స్యా ద్దోపస్త్రీణాం యథా హరిః.”

హేమచంద్రుఁడు.

మ. ఇది పాత్రప్రహరేశ్వరప్రభృతి బంహిష్టోత్కలానీక గు

ప్త దివిస్పృక్షటుయంత్రకొండపలి హృద్భాహాసి కద్రూజదీ

వ్యదుదారోద్యమకృష్ణరాయనృప సంజ్ఞాస్తత్ప్రతాముక్తమా

ల్యద నాశ్వాసము హృద్యపద్యము తృతీయంబై మహిం బొల్పునుక్. 93

హృద్యపద్యము = మనోహరములైన పద్యములుగలది - ఇది = ఈపూర్వోక్తగ్రంథ
భాగము, పా...దక్ - పాత్రప్రహరేశ్వర = ప్రహరేశ్వరపాత్రుఁడు - ప్రభృతి = లోనగు -
బంహిష్ట = మిక్కిలి పలువురయిన - ఉత్కల = ఓస్కల - అనీక = సమూహముచేత = గుప్త
రక్షించుకొనఁ బడినదియ, దివిస్పృక్ = మింటినంటుచున్నదియ, పటు = సమర్థములయిన -
యంత్ర = యంత్రములు గలదియ - అగు - కొండపలి = కొండపల్లి దుర్గమును - హృత్ =
హృదించెడు - బాహా = భుజమునందలి - అసి = కత్తియనెడు - కద్రూజ = పాముచేత (‘నాగాః
కాద్రవేయాః’ అను.) - దీవ్యత్ = వెలుగుచున్న - ఉదార = గొప్ప - ఉద్యమ = ప్రయ
త్నము కలిగిన - కృష్ణరాయ నృపసంజ్ఞ = కృష్ణరాయఁడను పేరి - అస్తత్ = నాచేత - కృత =
రచింపఁబడిన - ఆముక్తమాల్యదక్ = ఆముక్తమాల్యద యనెడి ప్రబంధమునందు, తృతీయంబు
అశ్వాసము వి = మూడవ యాశ్వాసమై, మహిక్ = భూమిలో పొల్పుఅనుక్ = బిచ్చురును.

‘పాత్ర’ - ఒడ్డె త్తత్రియులకు పాత్రులని గౌరవవిరుదము, ‘బంహిష్ట’ బహుళశబ్ద
మునకు తరబర్థమున ‘బంహియన్’ అనియు, తమబర్థమున ‘బంహిష్ట’ యనియును రూపంబులు
గలవు. ‘దివిస్పృక్’ - ఆలుకన్నమాసము, ‘దివి’ అని సప్త మేళకవచనము. ‘దీవ్యత్’ - ‘దీవ్యత్’ అని
పూ. ము. పా. దీపధాతువు ఆత్మ నేపదిగావున ‘దీవ్యమాన’ అని వచ్చునుగాని ‘దీవ్యత్’ అని
రాదు, కావున అది త్యక్తమై పరస్మైపదియైన ‘దివు’ ధాతువు స్వీకరింపఁబడినది.

తృ తీ యా శ్వా స ము

స మాప్త ము.

శ్రీరస్తు

ఆముక్తమాల్యద

చతుర్థాశ్వాసము

క. శ్రీమందిరభుజమధ్యమ, | గోమండలకర్షి వేణుగుంభన, దృప్య

దౌభమాహృతసురజనయి | శ్రీమణితాటంక, వృషగిరిస్థ, ఖగాంకా. 1

శ్రీ...మ-శ్రీ=లక్ష్మీకి - మందిర = ఇల్లయిన - భుజమధ్యమ = వక్షము కలవాడా ('న నా శ్రోడం భుజాంతరమ్' అమ. - మధ్యమ - 'మధ్యాంతర' నూ,) గో...న - గో = గోవుల యొక్క - మండల = సమాహమును, - కర్షి = ఆకర్షించునట్టి దైన - వేణు=పిల్లనగ్రోవియొక్క యొక్క - గుంభన = ఊడదుట గలవాడా, దృ...క - దృప్యత్ = గర్వించుచున్న - భోమ = భూపుత్రుడయిన నరకాసురునినుండి - ఆహృత = తేబడిన - సు...క - సురజనయిశ్రీ = దేవ మాత యయిన యదితియొక్క - మణితాటంక = మణులుచెక్కిన కర్ణభూషణములు కలవాడా. వృ...స్థ - వృషగిరి = వేంకటాచలమందు - స్థ = వెలసియున్నవాడా, ఖగ అంకా = పక్షి లాంఛనా = గరుడధ్వజా.

మహాలక్ష్మీ నారాయణుని వక్షఃస్థలమునందు వసించును; శ్రీకృష్ణుడు వేణు వూడునపుడు తన్నాదాకృష్ణములై ఆలమందలు అతనిం బరివేషించి యుండిన వని భాగవతమున స్పష్టము. నరకాసురుడు అదితికుండలములను హరింపగా శ్రీకృష్ణుడు వానిని సంహరించి ఆకుండలములం దెచ్చి పారిజాతముం దేర దివికేగినపుడు ఆమెకు సమర్పించె నని భాగవతకథను *పారిజాతాప హరణకావ్యమందుం గన నగును. ఇందలి విశేషణములు ప్రైవిషయముల ననుసంధించున్నవి. *

మణిఖచితములైన తాటంకములు మణితాటంకములు అనిమధ్యమపదలోపి సమాసము. "టంక - గాంకా" యని అంత్యానుప్రాసము.

'శ్రీమందిర' - అట్టియాతనిం గొలుచుటచేత భక్తులకు లక్ష్మీకటాక్షము సిద్ధ మునుట. 'కర్షి' - ఆవేణుగానము వినబడగానే గోవులు మైమఱచి మేతమాని వచ్చి శ్రీకృష్ణులవారిని చుట్టువాలుకొను ననుట; ఆవేణుగానము అట్లు వానిని మైమఱవఁ జేయఁగల యట్టిది అని తన్న హిమ నూచితము. - "శిశుర్వేత్తి పశుర్వేత్తి వేత్తి గానరసం ఘణి" యనునూక్తి ననుసంధించుకొన వలయును - 'దృప్యత్' - అదితితాటంకములను నరకుడు హరించినందులకు కారణము వానిదర్ప మని (గర్వము) చెప్పబడినది. 'సుర' - తమతల్లి తాటంకములను నరకునివలననుండి ఇంద్రాదిదేవతలు కాపాడుకొనను తెచ్చుకొనను నేరరైరి, వానిని శ్రీకృష్ణులవారు తెచ్చి యిచ్చి రనుటచే ఎల్లదై వతములకన్న శ్రీకృష్ణులవారు ప్రైదైవతమని నూచితము. 'వృష' - వృష మనగా ధర్మమును

గావున నారాయణమూర్తి ధర్మమం దుండువాఁ డనియు నూచన. ధర్మము పీఠము గావున గిరివంటిది.

వ. అవధరింపు మాసమయంబున.

2

అవధరింపుము = చిత్తగింపుము, ఆసమయంబునఁ = విష్ణుచిత్తుఁడు వైష్ణవమతమును నెలకొల్పి పాండునికి శరణాగతిధర్మం బుపదేశించిన యావేశయందు.

—* విష్ణుచిత్తుని విజయము. *

మ. బలిమిం ద్రెంపఁగఁ బోలెఁ బాయచడుచుం బర్యాయభంగంబుగాఁ
గలనూ లెల్లను నంటు మోచఁ దెగి రాఁగాఁ గొంతనే పుండి, తాఁ
బెలుచ న్గంటు పుటుక్కునం దునిసి వే పృథ్విం బడె న్జాలె, మి
న్నుల మ్రోసె న్నురదుందుభు, ల్లరిసెఁ బె న్నోనై విరు ల్బోరునఁ. 3

బలిమిం ద్రెంపఁగఁబోలెఁ = బరువుచేత త్రెగుట గాదు. - మఱియే మన - అదృశ్య రూపుఁ డెవఁడోదారములను తనబలమంతయు వైచి త్రెంపుటగా, పాయ పడుచుఁ = రెండుగా వీడిపోవుచు, పర్యాయ భంగంబునఁ - పర్యాయ = క్రమముచేత (క్రమముగా ఒకదారము తర్వాత నొకటిగా - 'పర్యాయోఽవసరేక్రమే' అను.) - భంగంబుగాఁ = తునియుటవలన, కలనూలు ఎల్లఁ = ముడిలోని పోగు లన్నియు, అంటుమోచఁ = తుదిపోగు సయితము తెగియు ఇంచుకంత అంటుకొని మాత్రము ఉండునంతవఱకు, తెగిరాఁగాఁ = ఛిన్న మయిన యనంతరము, జాలె తాను = ఆవరహాలిచిక్కుము, కొంతనేపు ఉండి = పైని ప్రాతిపట్టలేకున్నను తాను బరు వయ్యను క్రిందఁ బడక మునుపటియట్లు అంతరాళమున నిలిచియుండినదై, అంతట, గంటు = వర హాలసంచని దూలమునకు వ్రేలఁగట్టిన ప్రాతిముడి, పెలుచుఁ = బిగ్గరగా (ఈయర్థమునకుం బ్రయోగము. - 'పెలుచ నోకర్ణ యోక్యప యోసుయోధన...అని పలికి' భార. ధ్రో. ౫ ఆ. - 'పాంచజన్యంబు పెలుచఁబూరించి' నిర్వ. 3. ఆ. - ఈశబ్దము నల్లదులవంటిది - పెలుచనిది.), పుటుక్కునఁ = పుటు క్కును ధ్వనితో, తునిసి = తెగిపోయి (గంటు కర్త), వే = తటాలున, పృథ్విఁ పడెఁ = క్రిందఁ గూలెను, (జాలె కర్త); నురదుందుభుల్ = వేల్పులభేరులు, మిన్నులఁ = ఆకాశభాగములయందు, మ్రోసెఁ = శబ్దించెను. విరులు = (నందనోద్వాన వృక్షముల) పువ్వులు, పెనుసోన వి = వ్యాపించినవన్న వానగా ('అల్పవర్ష ము సోన యనఁగఁబరఁగు' ఆం. భా.), కురిసెఁ = వర్షించెను.

వాదారంభనియముప్రకారము జయ మేర్పడినంతట వరహాలజాలె కేతకుం డెందవల సినదేగాని వ్రేలుచుండవలసినదిగాదు గావున, సర్వసాక్షియై యదృశ్యభూతుఁ డైన శ్రీమ న్నారాయణుండు సభాసదులకు అప్పటికి ఎఱుకవడియే యున్న యాజయమును మఱింత దృఢప టుచువాఁడై, జాలెను, రాజాజ్ఞానొందిన సేనకులు పైముడివిప్పి దింపుటగాఁ గాక, ఎవరో అదృ శ్యులు పైప్రాతిముడిని చూపఱకుఁ దోచునట్లుగా త్రెంపి రని తెగి క్రిందఁ బడంజేసెను. అనఁగా, ఎవరేని ప్రయత్న పూర్వకముగా త్రెంపునప్పడు, ప్రాతిని క్రిందినుండి విూది కెత్తుట ప్రక్కలకు లాగుట ఇత్యాదికృత్యములు జరుగునుగదా, అట్టివి ఆసమయమున ఆత్రెగుటలో జరిగిన

వని తాత్పర్యము. - త్రాటిపట్టు లేనియప్పుడుగూడ జాలె క్రిందఁబడక కొంతసే పట్లె అంతరాళ మందు వ్రేలుచుండుట ఆజయనిశ్చయము ఎల్లవారికిని మఱింత హృదయములందు నాటుటకును, భగవదంగీకారానుగ్రహములు ప్రసిద్ధము లగుటకును. ఇందులకు. చూర్ణాతిలేకముచేత దేవతలు దుందుభులను మిక్కుటముగా వాయించి, చాలసేపు విరులవాన గురియించిరి.

‘బలిమిం ద్రెంపుట’ - ఇరక ఊణమేని వ్రేలవలసిన పని లే దని తెలుపుటకు. ‘పోలెక’ అనుట ఆత్రేంపినచా రగపడమిచేత. - ‘అంటుమోఁక దెగి’ నను ‘కొంతసేపు’ వ్రేలుచు నేయుండుట. పరమపురుషునియనుగ్రహము సభ్యులకు తార్కాణపడుటకు. - ‘పెను సోనై’ - ‘అల్పవర్షము సోనయనఁగఁ బరఁగు’ అని ఆంధ్రభాషార్థవసుండుఁ జెప్పఁబడియున్నది, ‘ఇట ‘పెను’ అనువిశేషణముచేత ఆయల్పత పోయినది. సంతతత్వముచేత ఆయల్పతయే యనల్పతగా పరిణమించిన దని యభిప్రాయము. - ‘సుర’ అనుట సురలు ఆదృశ్యులై వాదముం బరికించుచుండిరనియు, జాలె క్రిందఁ బడిన యావిధములో భగవదిచ్చాంగీకారమును వారు గ్రహించి రనియు భావము. ‘మిన్నుల’ - బహువచనముచేత గగననానా భాగగతులై కిరి కొట్ల దేవతలును ఉక్తహర్షనూచనము చేసి రని భావము. - ‘త్రెంపఁగఁబోలెక’ - ఇట సాదృశ్యమాత్రమే ఉద్దిష్టముగాని సాదృశ్యలక్షి కానందున ఉపమ గాను. - ‘జాలెపడుట’ దుందుభిధ్వన్యాదికమునకు హేతువుగావున వాక్యార్థహేతుక కావ్యలింగాలంకారము. - గంటు - పా. గట్టు, గుట్టు.

శా. ఆవేశ నృతి పారితోషికము లీ సందంద పంపక, భ్రమ
త్రేవివ్రాతముచే ద్రుతస్థలిత దీవ్యస్థణిస్వర్ణభూ
షావాసశ్చటజానుదఘ్ని యగుచు న్నసచ్చతుశ్శాలికా
రైవేత్సాంతరపద్ధతి న్నైరసె గోత్రాచిత్రమాల్యం బనక.

4

ఆవేశ = విష్ణుచిత్తుని యావిజయసమయమందు, పతి = ఆపాండ్యరాజు, పారితోషికములు = బహుమానములు [పరితోషః ప్రయోజన మస్య ఇతి పారితోషికమ్ - దేనికి పరితోషము ప్రయోజనమో అది పారితోషికము], ఈక = ఇచ్చుటకు, ఆందంద = అప్పుడప్పుడే, పంపక = (సేవకులను) పంపినంతట, భ్రమ...చేక - భ్రమత్ = తిరుగుచున్న (పోయివచ్చుచున్న) - సేవి = సేవకులయొక్క - వ్రాతము = సమాహమయొక్క (‘స్తా మాఘ నికరి వ్రాతి వార సంఘాత సంచయాః’ అను.) చేక = హస్తములనుండి (జాత్యేకవచనము), ద్రుతస్థలిత - ద్రుత = పరుగుచేత, [వారు వడివడిగా సంచరించుచుండుటచేత - ఇట భావార్థమందు క ప్రత్యయము - ‘ద్రు గతా’ ధా. పా.], స్థలిత = జాతినది, వి, దీవ్య...ట - దీవ్యత్ = మెఱయుచున్న - (‘దివు క్రీడా విజగీషా వ్యవహార ద్యుతి స్తుతి మోద మద స్వప్న కాన్తి గతిషు’ ధా. పా.) - మణి = రత్నాలయొక్కయు [రత్నాలు ప్రధానముగాఁ గలవియు ననుట - కడియములు లోనగు కొన్నిట రత్నాలు తాపింపఁబడియుండును.] - స్వర్ణ = బంగారముయొక్కయు (బంగారముతోఁ జేయఁబడినవి యనుట - అట్టివైన), - భూషా = నగలయొక్కయు - వాసన = వలువలయొక్కయు [‘వస్త్ర మాచ్ఛాదనం వాస శ్చేలం వసన మంకుకమ్’ అను.] - ఛట = సమాహమ, గో...బు - గోత్రా = భూదేవియొక్క (‘గోత్రా కుః పృథివీ పృథ్వీ’ అను.) - చిత్ర = పలువన్నెలుగల (చిత్ర కిర్తిర కల్తాష శబరైతా శ్చ కర్బురే’ అను.) - మాల్యంబు = సిగబంటియో (మాల్యం మాలా స్రజౌమార్పిషా’ అను.)

అనన్ = అనునట్లుగా, సంస...ధర్మిక - సంసత్ చతుశ్కాలికా = సభామందిరముయొక్కయు
(‘సభా సమితి సంపదా’, ‘చతుశ్కాలం తు మన్దిరమ్’ అను.) - రై వేత్త = ధనాగారముయొక్కయు
(= బాక్కసముయొక్కయు - ‘రాః పుంసి స్వర్ణ విత్తయోః’ మేదిని.- ‘గృహ గేహా దవసిత వేత్త
సద్ద నికేతనమ్’ అను.) అంతర = మధ్యదియైన

(‘అస్తర మవకా కావధి పరిధానా స్థరి భేద తాదర్శ్య

ఛి ద్రాత్రియ వినా బహి రవసర మధ్యేనై నరాత్తని చ.’ అను.) -

పద్ధతిక్ = దారియందు (‘సరణిః పద్ధతిః పద్ధ్యా’ అను.), జానుదఘ్ను = మోః కాటిబంటి (‘దఘ్నుచ్’
ప్రత్యయము నిలువుకొలతం చెలుపును.), అగుచుక్, నెర సెక్ = వ్యాపించెను.

విష్ణుచిత్తునికి జయము కలిగిన యాసమయమందు పాండ్యరాజు విద్వాంసులకు పరితో
షార్థము బహుమానములు ఇచ్చువాఁడై ఒక్కొక్కరికొఱకును మణికనకవస్త్రాదికమును బాక్క
సపు గృహమునుండి తెచ్చిని మాటిమాటికిం బంపిన సేవకులు తత్త గమే పోయి వానిం గొనివచ్చు
త్వరలో వారిచేతులనుండి ఒకటి రెండుగా జాఱి బాక్కసమునకును సభాభవనమునకును నడిమి
దారిపొడుగునను మోఃకాలిలోఁతుగా పడిన యామణిభూషాదిశ్రేణి యె ట్లుండెననగా - భూదేవి
యు హోత్కర్షముచే ఆసమయమున నానావర్ణముల పుష్పములమాల్యమును శిరమునం దాలెనో
యనున ట్లుండెను. ‘జానుదఘ్ను’ అనుటచే ‘సరకునేయఁబడక రాలినవే యింత మిక్కుట మై
యొండఁగా, వినియోగము నొందినవి యెంతమిక్కుటములో, యని వాని పెక్కువ మితిలేని దని
తెలియ నగుచున్నది. ఉత్పేక్షాలంకారము.

(‘సేవిప్రాతము) చేక్’ - చే అని చేయిశబ్దమునకు రూ. దాని కిది ద్వితీయారూపము -
చేతినుండియని యర్థము. ‘ఛటా’ శబ్దము, మహతీతర స్త్రీలింగ మగుటచేత తద్విశేషణములకు ‘ద్రుత
సలిత’ ‘జానుదఘ్ను’ అను వానికి వికల్పముగా స్త్రీత్వము వచ్చినది. ‘జానుదఘ్ను’ యని పూర్వ
ముద్రణము అపశబ్దము. ‘టిడ్డాణ ఇ’ త్యాదినూత్రముచే జీప్స రావలయును. ‘చతుశ్కాలికా’ -
చతుశ్కాలమే చతుశ్కాలిక; స్వార్థమున కప్రత్యయము; స్వార్థకములు ప్రకృతిలింగముకంటె
భిన్నలింగము దాల్చుటయుం గలదు గావున స్త్రీలింగము. ‘మాల్యంబు’ - అమరమండలి ‘మూర్ధ్ని’
యను పదము ఆతంత్ర మయినను ఇనట మాల్యమును సిగపూదండ గానే గ్రహించుట సముచిత
ముగా నున్నది - ‘దీప్యన్తణి’ అని పరముద్రణపాఠము - దీపధాతు వాత్త సేవదిగావున ‘దీప్యత్’
అని రూపసిద్ధి లేమింజేసి - ‘దీప్యత్’ అని పరస్మైపది ‘దివ’ ధాతువు గ్రహింపఁబడినది.

ఆ. వేదవేద్య మైన విష్ణుతత్త్వం బిట్లు | వాది గెలిచి, తెలిపి, వసుమతీశు

భక్తి నోలలార్చి, భగవత్ప్రేమన్నుఁగాఁ | జేసి, లోకహితము నేయుటయును.

ఇట్లు = పూర్వోక్త విధమున, వాది = వాదముచేయుచున్న యావిష్ణుచిత్తుఁడు, గెలిచి =
ఇతరమతస్థులను ఓడించి, వేదవేద్యము - వేద = వేదములచేత (ఉపనిషత్తులచేత ననుట) -
వేద్యము = తెలిసికొనఁబడినది, ఐన - విష్ణుతత్త్వంబు = సర్వాంతర్యామి (అయిన నారాయ
ణుని) స్వరూపమును, తెలిపి = బోధించి, వసుమతీశుక్ = (ఆపాండ్య) రాజును, భక్తిక్ =
భగవంతునియందలి తాత్పర్యమునందు, ఓల లార్చి = క్రీడించునట్లు చేసి, భ...గాఁ - భగవత్ =
శ్రీమన్నారాయణునియందు - ప్రపన్నుఁగాఁ = శరణాగతునిగా, చేసి, లోక హితము =
జగత్తుకొఱకు మేలు, చేయుటయుక్ = చేసిన యంతట.

‘ఓలలాచ్చి’ - ‘అడు’ నకు ప్రేరణము ‘అచ్చు’; - ఓల యనునది జలక్రీడాసమయమందు ప్రేరేపించుటకై వాడెడు శబ్దము. తత్ప్రయోగముచేత ‘భక్తి’ యనునది యొక మహారస ప్రవాహమువంటి దని స్ఫురించుచున్నది. ‘భక్తి’ నవవిధములు. - శ్రవణము, కీర్తనము, స్మరణము, పాదసేవనము, అర్చనము, వందనము, దాస్యము, సఖ్యము, ఆత్మనివేదనము. ‘వేదవేద్యము’ అను విశేషణముచేత వేదబాహ్య ప్రమాణము కా దనియు నూచిత మగుచున్నది.

‘వాది’ - పా. ‘వాదు’. ‘లోకహితులు’ - లోకు లెల్లరును ‘యథారాజా తథాప్రజా’ యను న్యాయముచేత, పూర్వోక్తములచేత ఈమతమున విశ్వసించి ఇతరమతములను త్యజించి త్సేవిపడుదురు గావున ఒక్కరాజానకు చేసిన హితమే లోకమున కెల్ల చేసిన హిత మయినది.

శా. అద్భావాగ్విబుధం, బహోవచన కవ్యాహార, మాహోవచ

స్పిధం, బాః కృతతాం గతః కలి రితి శ్రీసూక్తివిద్యాధరం,

విద్ధాద్ధత్య మగా ల్లయం హి కుధియా మిత్యున్నద త్కిన్నరం,

బద్ధిరాగ్రణి గెల్పుటుత్సవమునం దయ్యె న్నభం బంతయున్.

6

అద్ధి...దుక్ - ఆధీరాగ్రణి = విద్యచ్ఛేష్ఠః డయిన యావిష్టుచిత్తునియొక్క [‘ఓరో మనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞః సంఖ్యావాక్ పణ్డితః కవిః’ అను. ‘అగ్రేనరం సత్తమ ముత్తమం చ గ్రామణ్య మగ్రణ్య ముదాహరన్తి’ హలా.] - గెల్పు = జయముయొక్క (జయమువలని) - ఉత్పి వమునందుక్ = ఉద్రేకమునందు (ఉద్రేకముచేత ననుట - ‘ఉత్సేకామర్షయో రిచ్ఛా ప్రసవే మహా ఉత్సవః’ - అను.) - నభంబు = ఆకాశము, అంతయున్ = సమస్తంబును, - అద్భా...బు - అద్భా = సరి! అనెడి (‘తత్త్వే త్వద్ధాఽజ్ఞానా ద్వయమ్’ - అను.) - బాః = మాలగల - విబుధంబు = దేవతలు గలది, అహో...ము - అహో = ఆశ్చర్యము అనెడి - వచన = పలుకులు గల - కవ్యాహారము = పితృదేవతలు గలది (కవ్యాహారులు అనగా పితృదేవతలు - ‘హవ్య కవ్యే నైవవైత్రే’ అను. పితృన్నమనకు కవ్య మని పేరు), అః...బు - అః = ఆహహ (ఆశ్చర్యము), కలిః = కలియుగము - కృతతామ్ = కృతయుగత్వమును - గతః = పొందినది - ఇతి = అనెడి - శ్రీ = శోభతోడి, (‘శ్రీ రేష రచనా శోభా భారతీ నరశ ద్రుమే’ మేదిని.) - సూక్తి = మంచి మాటగల - విద్యాధరంబు = విద్యాధరులు గలదియు, కుధియామ్ = చెడుబుద్ధిగల వారియొక్క (అన్వితాది మతస్థులయొక్క యనుట), ఇ...మ్ = ఇద్దః ప్రకాశితమయిన - బౌద్ధత్వమ్ = గర్వము - (‘ఉల్బణ ముద్ధతి మత్కృట ముద్భట మితినాతి నానార్థాః’ హలా.), లయమ్ = నాశము (‘లయ స్తూర్య త్రయసామ్యే సంశ్లేషణ వినాశయోః’ హైమ.) - అగాద్ధి (అగాత్ + హి) = పొందెను గదా (‘హి హేతా వనధారణే’ అను. - హి అను నవ్యయము నిశ్చయమును తెలుపును.) - ఇతి=ఇట్లని - ఉన్నదత్ (ఉత్ + నదత్) = విగ్రరగా అటచుచున్న - కిన్నరంబు = కిన్నరులు గలది (‘స్యాత్ కిన్నరః కింపురుష స్తురజ్జవదనో మయః’ అను.), అయ్యెన్.

విష్టుచిత్తుని జయమునకు హరించి ఆకాశమం దంతటను దివ్యులునిండి ఈక్రిందియట్లు సాధువాదములు పలికిరి. — దేవతలు ‘బలిబలి’ యనిరి; పితరులు ‘అహో’ యనిరి; సిద్ధులు ‘ఆహ’ యనిరి; విద్యాధరులు ‘ఆహ కలియుగము కృతయుగ మయినది’ అనిరి; కిన్నరులు ‘దుర్మతుల యొక్క పొంగిన పొంగు నాశ మయినది గదా’ అని యఱచిరి. - కలియుగము కృతయుగ

మయిన దనుటచే అర్జున తాది కుమరములు కలిమాయచే నుత్పన్నము లనియు, వైష్ణవమతమే సత్యయుగమందు నెక్కిని యుండె ననియు భా.

‘ఇత్థంపదత్’ పూర్వముర్థా పా. ఇది ‘ఇత్తున్నదత్’ అనుదానికి ప్రామాదికము గానోపును. అధీరాగ్రణి - ఇందు - ‘అధీరాగ్రణి’ అని యుండఁగా గలిగిన వ్యాకరణ కార్యములో, పూర్వ ధకారము దకారముగా మారుటకు లెనుఁగు వ్యాకరణములో నూత్రము లేక పోయినను మొత్తమున పూర్వ ధకారముయొక్క యొత్తు వినబడక ఉత్తర ధకారముయొక్క యొత్తుమాత్రమే వినబడుటచేతను, అట్టి కారణముచేతనే సంస్కృతమందు పూర్వ ధకారము దకారముగా మారునట్లుగా వ్యాకరణనూత్రము లుండుటం జేసియు, మహాకవులును. —

“క. వృద్ధు లాకలక్ష యున్నను । బుద్ధియె యెవ్వరికి వారిఁ బూజింపంగా,

నిద్రణీకులలో గుణ । వృద్ధి పూజించితిమి త్రివిక్రము భక్తిక్.” సభాపర్వము.

అని యిట్టి ప్రాసములం బ్రయోగించుటచేతను, ప్రక్రియా లాఘవార్థమై ఆంధ్రంబునను పూర్వ వర్ణమునకు ఒత్తు లేనిదిగా మార్పు అంగీకర్తవ్యము. దీనిచే ఇబ్బం గీత్యాదులును రక్షితంబు లగును.

సీ. నెలవులు నాకుచు వెలియరంగులు సూడ

కరిగి పాదూవాహులు నరయువారు;

తమమ్రోల నుండునందలముఁ గానక దాటి

పేరెలుం గిడి బెస్తఁ జీరువారు;

నగరు వెల్వడుదాఁకఁ దెగి పోయి మఱి నిల్చి

తోడివిద్వాంసులఁ గూడువారు;

నెదురైన తమవాని గృహకృత్య మడిగి వాఁ

డనునవి తప్ప నూఁకొనెడివారు;

తే. ‘వాద మేమాయె?’ నన్న, ‘భూవరునిపక్ష

పాత మాదసరికిఁ గల్గి బ్రతికె’, ననెడు

వారు; ‘నౌ లెం, డిటు విమర్శ దూరమైన

వాకిట వసించు నెవ్వఁ డన్వారు నగుచు.

7

తర్వాతి పద్యములోని ‘విద్వాంసులు’ అనుపదముతో నన్వయము. —

1. విద్వాంసులు = (ఓడిపోయిన) పండితులు, నెలవులు = పెదవుల మూలలను, నాకుచుఁ = నాలుకతో తడుపుకొనుచు - వెలియరంగులు = బయటి లెన్నెలను, చూడక, అరిగి = పోయి, పాదూవాహుక్ = తమచెప్పలు మోచువానిని (‘అథ పాదుకా పాదూ రూపానో స్త్రీ’ అను.), అరయువారు = వెదకువారు;

2. తమమ్రోల = ఎదుట, ఉండు = ఉన్నట్టి - ఆందలముక్ = ఆందోళికను (ఆందళ మనఁగా - పార్శ్వములందు మూతలేని పల్లకి - టామ్మాక్), కానక, దాటి = ఆవలికి పోయి, పేరెలుంగు ఇడి = పెద్దకేక వేసి [మిక్కిలి బిగ్గఱగా - పా. చేవెలుం గిడి = (చేవ + ఎలుంగు)

పటిమగల కంఠస్వరము చేసికొని - పా. చేయెలుం గిడి=చేతితో కూడుకొన్న యెలుంగు కావించి - చేయెత్తి కూక చేసి అనుట, మఱియు లక్ష్యము—

క. “దీవించి, యెతని వదనము | చేపెలుం గిడి చూచి యేమి చెప్పెడు, చెపుమా,

యేపీనుల వినఁ గావున | నీ వొత్తుచుఁ జెప్ప చెప్పెదేని మహాత్మా.” హరవిలా.,]
బెస్తా = బోయను (జాత్యేకవచనము - బోయల ననుట, ‘భారవాహకుపేరు పరఁగుచుండును బెస్తామోపరి బోయఁడు బోయి నాఁగ’ - ఆం. ద్వి. 288.), చీరువారు = పిలుచునట్టివారును;

3. నగరు వెల్వడుదాఁక = రాజగృహమునుండి వెలికిపోవువఱకు, తెగిపోయి = ఒకరి నొకరు విడిపోయి; మఱి = వెల్వడిన యనంతరము, నిల్చి, లోడివిద్వాంసులఁ గూడువారు;

4. ఎదురు అయిన (=ఎదురుపడిన) - తమవానిక, గృహకృత్యము = తమ యింటిపని, అడిగి, వాఁడు, అనునవి = చెప్పనట్టి యుత్తరములను, తప్పక = ఒకటిచెప్పిన మఱియొకటిగా, ఊఁ కొనెడువారు = ‘ఊ’ ‘ఊ’ అనుచు వినువారు;

వాదము ఏమి ఆయెక = వాదములో ఎవరు జయించినారు, అన్నక = అని ఎవరే నడిగి నంతట, భూవరుని = తేనియొక్క - పక్షపాతము, ఆదాసరికి = ఆదాడు వైష్ణవునికి (దాసరి యనఁగా విష్ణుభక్తుఁ డయిన శూద్రుఁడు, ఇట బ్రాహ్మణుఁ డగు విష్ణుచిత్తుని ఇతరమతస్థులు దాసరి యనుట తిరస్కారముచేత), కలిగిన=కలిగినందున, బ్రతికె = (ఆదాసరి) మావాదములనుండి తప్పించుకొనెను, అనెడువారును, బొకలెండు = బొను లెండి, ఇటు, విమర్శ = విచారణ, దూరము అయినవాకిట = లేనివాజారమందు, ఎవ్వఁడు వసించును = ఎవఁడు నిలుచును, అను వారును, అగుచుక = అయి.

ఓడిన పండితులు వాదమందయిన యోటమిదుఃఖముచే పెదవిమూలలను నాలుకతో మాటి మాటికి నాటకొనుచు, తమసేవకుని తమపాదరక్షలను చేత నుంచుకొనియుండు వానిని, ఆసాని వెలుపలి యరంగులమీద తమకై కనుపెట్టుకొనియున్నవానిని, తమ కత్తలపాటులో చూడకయే దాఁటిపోయి, అక్కడ వెదకుచుండిరి; తమతల్లిబుల్లో ఎట్టయెదుట నేయున్న తమయందలమును చూడక దాఁటిపోయి అక్కడ బిగ్గరగా బోయాలను పిలువఁదొడంగిరి; రాచనగరు వెలువడు వఱకు తమతోడి పండితులను విడిచిపోయి అచటనిలిచి మరల కలసికొనిరి; కొందఱు తమయింటి వాఁడెవఁడేని అగపడఁగా, వానిని ఇంటిపను లడిగి వానియుత్తరమును ఒకటిచెప్పిన మఱియొకటిగా వినిరి: - ‘వాద మేమయిన దయ్యా? అని ఎవరేని యడిగిన, ‘ఆ రాజు ఆపాడువైష్ణవుని మీఁద పక్షపాతము వహించినాఁడు, గాకున్న వానిని నోరెత్త నిత్తుమా?’ అనిరి. ‘ఏమిప్రయోజనము విమర్శలేనియీతేని యాస్థానికి ఇఁక నెవఁడేఁగును?’ అనియు పల్కిరి.

ఇందు తృతీయపాదము - పెక్కువారతప్రతులలో చతుర్థపాదముగా నగపడుచున్నది. - స్వభావోక్త్యంతరము.

తే. కలిసి యొకకొంతనేపు శృంగాటకముల

నగరిదెసఁ జూచుచునె మంతనంబు లాడి,

చనిరి విద్వాంసు లిండ్ల. కజ్జనవిభుండు

రూఢి కతని మహాగజారూఢుఁ జేసి.

శృంగాటకములక్ = చదుకములయందు, ('శృక్లాటక చతుష్పథే' అను.), సగరిదెసక్ = రాజగృహమువైపు, ...మంతనంబులు = ఈరహస్యములు, ...అజ్ఞనవిభుండు = ఆరాజు, రూఢికిక్ = ప్రకటనకై, ...మ...ధుక్ - మహత్ = గొప్పదైన, గజ = ఏనుగును, ఆరూఢుక్ = ఎక్కిన వానిగా, చేసి, - (ఏనుగు మీదనెక్కించి అనుట).

మ. 'పురి యేగించి తదీయ మైననగరంబుం జేర్చు' డంచు న్బడిక్
దొరలక్ రాజకుమారులక్ బనుపఁగా, దూర్యస్వనంబు ల్నిరం
తరవందిస్తుతులుం గజేంద్రహయఘంటావారకాంతాంఘ్రినూ
పురము ల్లోయఁగఁ, గొల్చి వా రిగుగడం బో మార్గమధ్యంబునఁ. 9

పురియేగించి = ఊరేగించి, తదీయము అయిన నగరంబుక్ = ఆవిష్ణుచిత్తునిది అగుపురమునకు (విల్లి పుత్తూరికి), చేర్చు డంచుక్, బడిక్ = ఆతనివెంబడిని, దొరలక్ = సామంతరాజులను, రాజకుమారులక్, పనుపఁగాక్ = ఆపాండ్యరాజు పంపినంతట, దూర్యస్వనంబులు = వాద్యధ్వనులును, నిరంతరవందిస్తుతులుక్ = ఎడతెంపు లేని స్తుతిపాఠకుల స్తోత్రములును, ['వనినః స్తుతిపాఠకాః', 'ప్రవః స్తోత్రం స్తుతి ర్ముతీః' అను.], గజే...ముల్ - గజేంద్ర = ఉత్తము అయిన ఏనుగులయ - హయ = గుఱ్ఱములయ, - ఘంటా = గంటలును, వారకాంతా = వేశ్యల - అంఘ్రి = పాదముల, నూపురముల్ = అందెలును, ['స్వరుత్తరపదే వ్యాఘ్ర పుష్ప వర్ష భ క్షణరాః సింహశార్దూల నాగాద్యాః పుంసీ శ్రేష్ఠాగోచరాః' అను. - ఆద్యశబ్దముచేత ఇంద్రాదిశబ్దములు గ్రాహ్యములు - 'వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా', 'ప దక్షి శ్వరణోఽస్త్రియామ్' - 'పాదాద్గదం తులాకోటి ర్దక్షిణో నూపురోఽస్త్రియామ్' అను.], మ్రోయఁగక్ = శబ్దించుచుండఁగాను, వారు = ఆదొరలును రాజకుమారులును, ఇరుగడక్ = ఆభక్తునిగెండుపార్శ్వములయందును, గొల్చి = నేలించుచు, పోక్ = కూడఁజనుచుండఁగా, మార్గమధ్యంబునక్ = నడిదారిలో. - (ప్రేపద్యముతో ననయము.)

పాండ్యరాజు విష్ణుచిత్తుని పూర్వోక్తప్రకారంబున గొప్పయేనుగుపై నెక్కించి, ఊరేగించెను; ఆర్వాత అల్లె ఆయనను తిద్వాసస్థాన మయిన విల్లి పుత్తూరికి చేర్చు డని ఆయనవెంట సామంతరాజులను రాజకుమారులను పంపఁగా, వాద్యధ్వనములును, ఎడతెంపులేని స్తుతిపాఠకుల స్తోత్రములును, ఏనుగులయ, గుఱ్ఱాలయ గంటలును, వేశ్యాయవతుల యందెలును మ్రోగుచుండఁగా, ఆదొరలును రాజకుమారులును ఆభక్తునివెంట ఇరుపార్శ్వములందును, గొలిచి పోవుచుండఁగా, నడిదారిలో (ఈవత్సమాణము జరిగెను.). - వారకాంతలను గజేంద్రహయములతో చేర్చి చెప్పటచే వారకాంతలు గజేంద్రగామినులును గజ్జలగుఱ్ఱములునుగా నుండి రని నూచన. మధ్యమధ్య సానిమేళముల నాడించుచు నడచి రనియు భావము. - రాజులను కూడఁ బంపుట ఆభక్తునియందలి భక్త్యుతిశయముచేత. 'నిరంతర' అనుటచే అవందులే భక్త్యావేశ పారవశ్యముచే తెంపులేక నుతించి రనుట.

'బడిక్' - పూ. పా. వడిక్; - 'ఇరుగడ' - ద్విగుసమాసము. - 'పురియేగించి' ఊరేగించుట యనువ్యాహరమున 'ఊరు'ననంబోలే ఇట 'పురి' కిం బ్రథమ అధ్వభావనచేత వచ్చినది. ఇట్టిదో ద్వితీయ కలదు. - పరమయోగివిలాసమున 3 (803)

క. 'నిచులేకుండు నడ్డుత మొం । దుచు నావిప్రునకు భక్తితో మ్రొక్కి నులిం
చుచుఁ దాను బల్లకీమా । చుచు నేఁగించెన్ విధూతి శోభిల్లఁ బురిన్'.

ఇట 'పురిన్' సప్తమ్యర్థకము గాఁదగు. పరమయోగివిలాసముననే ఇట్టిపట్టునం బ్రథమయ్యం
గలదు.

గీ. 'మఱియునిజవై భవం చెల్ల మెఱసి తనదు । పట్టపేనుంగు మీఁదటఁ బెట్టి యతనిఁ
బురము గలయ నేఁగింపఁగ వారి సమస్త । సురలుగొలువఁ దద్విభవంబుఁ జూడవచ్చె. 4(35)

—* విష్ణుచిత్తునకు భగవంతుఁడు సాక్షాత్కరించుట *—

ఉ. ఇంగిలికంబునం దడిపి యొత్తు కనీసపు రెంఁటెమో యన
న్నింగి గరుత్మరంపరలనిగ్గున లేదొగ రెక్కె; నంత వీ
చెం గలశాబ్ధిమీఁగడల జి డైఱిఁగించెడు కమ్మగాడ్పు; నిం
డెం గడు మ్రోతె; పెన్నిరువడిం గని; రాఖగరాజు మూఁపునన్. 10

ఇంగిలికంబునన్ = ఇంగిలీకమునంగు, (ఇంగిలీకము కలిపిననీటియం దనుట), తడిపి =
తోఁచి, ఎత్తుకనీసపురెంఁటెమో = ఎత్తుచున్న నల్లనిజంట నేతపస్త్రమో, అనన్ = అనునట్లుగా.
నింగి = ఆకాశము, గరు...నన్ - గరుత్ = (వక్ష్యమాణుఁడైన ఖగరాజుయొక్క) తెక్కల
యొక్క (గరుత్మక్ష చ్చదాః పత్రం పత్రత్రం చ తనూరుహమ్' అను.) - పరంపరల = పంక్తిల
యొక్క - నిగ్గునన్ = ధాళధశ్యముచేత, లేదొగరు ఎక్కెన్ = లేతయెఱుపుం బొందెను.
అంతన్ = వెంటనే, కలశాబ్ధిమీఁగడలజడ్డు = పాలసముద్రపు మీఁగడలజడ్డుస్వర్పును, ఎఱిఁగించెడు
కమ్మగాడ్పు = తెలుపుచున్న తావిగాలి, వీచెన్ = ప్రసరించెను. (అంతన్), కడున్ మ్రోతె = గొప్ప
ధ్వని, నిండెన్ = పర్వము, (అంతన్), పెన్నిరువడిన్ గరుత్తుంతుని, (ఆజనులు) కనిరి. (అంతన్),
ఆఖగరాజుమూఁపునన్ = ప్రసిద్ధుఁడయిన యాగరుత్తుంతునిబుజముల మీఁది ('గరుత్తాన్
గరుడస్తాశ్రోతైనతేయః ఖగేశ్వరః' అను.), తరువాతి కన్వయము. - (ప్రథమపాదమున - 'దడిపి
యెత్తిననీసపురెంఁటెమో' అని పా. - ఆపాదముతో 'రెంఁటె'మనఁగా తేట అని వ్యాఖ్యయున్నది.

వారల్లు పోవుచుండఁగా మధ్యదారిలో మహావిష్ణువు వారికి ఆభక్తునిమూలముగా దివ్య
దర్శన మొసంగెను. దానివివర మెట్లనఁగా - మొదట ఆకాశము భగవద్వాహన మయిన గరుత్తుంతుని
తెక్కల యెఱుకాంతిచేత ఇంగిలీకపునీటఁ దడిపియొత్తుచున్న నల్లదుప్పటియో యన లేతయెఱు
పుం బొందెను; పిమ్మట ఆయనతెక్కలగాలి వానియందలి పాలసంద్రపు మీఁగడలజడ్డును వారి
యొడల్లకు ఇంచుకరిగించుచు ఆపరిమళమును వారిమీదికి వీచెను. అతఁడు ఇంకను సమీ
పింపఁగా రింగని యాతెక్కలమ్రోతఁ వింనబడం దొడంగెను. పిమ్మట అతఁడు కనులకుం
దోచెను. ఇంకను సమీపగతుఁడైనంతట అతనిమీఁదఁ గూర్చున్న భగవంతుఁడు ప్రత్యక్షుఁ
డాయెను.

'ఎత్తు' అను తద్ధర్మార్థకరూపముచేత క్రియ జరుగుచునే యున్నదశ తెలుపఁబడినది;
అందువలన ఆకాశమున క్రమముగా క్రిందినుండిపైకి అంతటను తొగరు పర్వ నని భా. పాల
సముద్రపు మట్టమునుండి పైకి లేచుటవలన ఆయెఱుపు క్రిందినుండి పైకి పర్వినది.

‘ఎఱిగించెడు’ అనుటచేత విస్తారముగాఁ గాక ఇంచుకయే తగిలించెడు అని భా. - ‘కష్ట’ - అజిడ్డు తావి గలది యనుట - పద్యమందు క్రమముగా గరుత్తంతుఁడు దూరమునుండి వారి తావుచేకి వచ్చుటయు, పైనుండి క్రిందికి వచ్చి వారికి సమీపగతుఁ డగుటయు చెబుపఁబడినవి. ‘కసీసపు’ - కసీసము అనఁగా నల్లనిది, దీనికి ప్రకృతి ‘కాసీసము.’ కాసీస మనఁగా మైలు తుత్తము; అది నలుపుగాన దీనికి ఈయర్థము వచ్చినది. ఆకాశమున వర్ణము కసీస మని మనువు లోనుం గలదు:—

క. ‘కుంజరశతాంగ హయభట । రంజితమై పైరజఃపరంపర లలమక’

మంజులకాంతిః గసీసపు । మాంజిషమువోలె గగనమండప మమరెక ’. 5 (42).

‘పరంపరల’ అనుటచేత తెక్కలను చాపి మింటం బర్వచున్నాఁ డని భా. ‘ఎక్క’ అని శబ్దత్వాకర పా. దానికి పా. ఎక్కు - ‘పోక’ అని పూర్వపద్యమం దున్నతుమున్నర్థక మునకు ‘ఎక్కె’, ‘వీచెక’ అను సమాపకక్రియలతో నన్వయము. ‘జిడ్డు’ - ఇది గరుత్తంతుని తెక్కలకు, అతఁడు సర్వదా పాలనముద్రపునిఁగఁడలమిఁడ శేషకాయినన్నిధిలో వేచియుండు టచేత అంటుకొన్నట్టిది. వానినాడించుటచేత అజిడ్డును అపరిమళమును ప్రసరించినవి. ‘కల కాభి’ - కలశము (రూ. కలసము) అనఁగా పాలకడలియొక్క యమృతమును పోసియుంచు టకై విశ్వకర్తచే సృజింపఁ బడిన ఘటము, దానికి సంబంధించినది గాన కలకాభియన పాలకడలి. ‘పెద్దిరువడి’ - ద్రావిడభాషయందు - పీరియ = పెద్దవాఁడైన - తిరు = శ్రీ = పూజ్యమయిన - అడి = పాదముగలవాఁడు, - పెద్దపూజ్యపాదుఁడు అనుట - ఇది గరుత్తంతునికి పేరు, ఇట్లే ఆంజ నేయునికి సిఱియతిరువడి యనిపేరు ‘రెంఁపెమాయనక’ - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము: పద్యములో స్వభావోక్తియు స్ఫురించుచున్నది.

సీ. చివురుబొట్లపుదోయి జెందమ్ము లనఁ దార్మ్య

హస్తోదరముల దివ్యాంఘ్రు లమర,

నునుగఁప్పుమేనదోచిన తదూర్ధ్వచ్ఛాయ

లీలఁ దాల్చుపసిండిచేల మెఱయ,

వ్రాలిన యోగివర్ణము నిర్మలాంతఃక

రణములువోలె హారములు దనర,

నీరికిఁ బుట్టింటినెచ్చెలు లౌట మనవికి

దాసె నా మకరకుండలము లమర,

తే. శ్రిత సిత చ్చద వాత్యాభిహత పరాగ

వలయమండిత కల్పశాఖలౌ యనంగ

శంఖచక్రాంచితోరుహస్తములు దనరఁ,

దోచెఁ గమలేక్షణుండు చతుర్భుజుండు.

11

(శ్రీమహావిష్ణువు ప్రత్యక్షమగుటను కవి వర్ణించుచున్నాఁడు). - చివురుబొట్లపుదోయి చెందమ్ములు అనక = చిగుళ్లు పొట్లాలజంటలోని యెఱ్ఱదామరలు అనునట్లుగా, తా...లు -

తార్క్ష్య = గరుత్తంతునియొక్క (‘గరుత్తాఁ గరుడ స్తార్క్ష్యః’ అను.) - హస్త = చేతుల
యొక్క - ఉదరములు = తలమలయందలి - (అరచేతులయందలి అనుట) - దివ్యఆంఘ్రులు =
లోకాతీతము లయిన పాదములు (‘పదజ్ఞిశ్చరణోఽస్త్రియమ్’ అను.), అమరక = ఒప్పు
చుండఁగాను;

సునుఁగప్పుమేనక = సున్నని నల్ల దేహమందు, తో...లీలక = తోఁచిన = అగపడిన -
తత్ = ఆతార్క్ష్యనియొక్క - ఉర్ధ్వచ్చాయలీలక = మీఁదికిఁ బ్రసరించుకాంతియొన
[పా. తదర్ధ - తత్ = ఆ - అర్ధ = గుఱుముయొక్క (వాహన మయిన గరుత్తంతునియొక్క
యనుట-‘వాజి వా హార్ధ్య గర్ధ్య హయ పైసథ సప్తయః’ అను.)-ఛాయ=ప్రతిబింబముయొక్క
(‘ఛాయా నూర్యప్రీత్యా కాంతిః ప్రతిబిమ్బ మనాతపః’ అను.), లీలక = విలాసముతో
తాల్చుపసిండిచేల = ధరించిన బంగారువలువ, మేఱయక = ప్రకాశించుచుండఁగాను;

వ్రా...వోలక = వ్రాలిన = వచ్చి పైఁబడినవైన - యోగివర్గము = సంయముల సమూ
హముయొక్క (‘బృహద్రథేచై స్సమై ర్వర్గః’ అను.) - నిర్ధల = పరిశుద్ధము లయిన - అంతఃకరణ
ములు వోలక = మనస్సులో యనునట్లుగా, హారములు = ముత్యాలపేరులు, (‘హారో ముక్తావళీ’
అను.) తనరక = ఒప్పుచుండఁగాను;

సిరికక = మహాలక్ష్మికి, పుట్టింటినెచ్చెలులు = పుట్టినిల్లయిన సముద్రమందలి యనుఁగఁ
జెలులు, ఔటక = ఆయినకారణమున, మనవికక = ఏమో చెప్పకొనుటకై, డాసక నాక =
సమీపించినవో (సమీపించిన మకరములో) యనునట్లుగా, మకరకండలములు = మకరాకారము
గలవైన కర్ణాభరణములు, అమరక;

శ్రీ...లా - శ్రీత = ఆశ్రయించిన - సితచ్ఛద = హంసలు గలవి - (‘హంసాస్తు శ్వేత
గరుతః’ - అను.) - వాత్యా = సుడిగాలిచే (వాతానాం సమూహో వాత్యా) - అభిహత =
శేఁపఁబడిన - పరాగ = పుష్పాదీయొక్క - వలయ = చక్రముచేతను, మండిత = ఆలంకరింపఁ
బడినవియు నగు - కల్పకాఖిలా = ఈవిమ్రానికొమ్మలో, ఆనంగ = అనునట్లుగా, శం...లు =
శంఖ = పాంచజన్యంబును - చక్ర = సుదర్శనమును (‘శఖో లక్ష్మీపతేః పాఞ్చజన్య శ్చక్రం
సుదర్శనమ్’ - అను.) - అనువానిచే - అంచిత = ఒప్పుచున్న - ఉరు = గొప్ప - హస్తములు =
చేతులు, తనరక, కమలేక్షణండు - కమల = పుండరీక (ములవంటి) - ఈక్షణండు = నేత్ర
ములు గలవాఁడైన, చతుర్భుజండు = (నాలుగుచేతుల దేవుఁడయిన) నారాయణుండు,
తోఁచెక = ప్రత్యక్షుఁడాయెను. (౧౦ వ పద్యములో ‘మూఁపునక’ అను పదము ఈక్రియా
పదముతో నన్వయించును.)

తార్క్ష్యని మూఁపున గూర్చుండియున్న శ్రీమన్నారాయణుని దివ్యపాదములను తార్క్ష్యుడు
తన యరచేతులయందు మోచుచుండెను. పాదములు ఎఱుపులై యెఱుని తామరసములవలె
నుండెను. వానికి సుఖస్పర్శగా అతికోమలము లై యెఱువయు నై తార్క్ష్యని అరచేతులు చిగుళ్ల
పొట్లములవలె నుండెను. తార్క్ష్యుడు అరచేతులను ఆదిద్యపాదములకు సుఖస్పర్శకై, అట్లు
గావించుకొనె ననుట.

తళతళని నల్లని తన (మేని) నిగ్గులో సువర్ణచ్చాయఁడైన తార్క్ష్యని ప్రతిబింబము తోఁచు
చున్నదా యన భగవంతునిమేన పీతాంబరము వెలుగొందు చుండెను.

భగవంతునిపై వ్రాలిన వైన యోగీశ్వరులపరిశుద్ధాంతఃకరణముల పరంపరలో యన భగవంతుని యురమునందు ఆగియుత్త్యల హారములు వెలుగు చుండెను. ఒక్కొక్కముత్తెము ఒక్కొక్కయంతఃకరణమువలె నుండె ననుట, ఇత్యాది. సముద్రములోనే పుట్టిన వగుటచేత శ్రీదేవికి పుట్టినింటి నెచ్చెలు లగుటచేత, ఆచారవచేత ఏమో మనవిచేసికొనుటకై చెవులఁ దఱిసిన మకరములో యన మకరాకారము లయిన కుండలములు భగవంతునికర్ణములందు భాసిల్లుచుండెను. (వరములిచ్చున వయిన) నీర్ల బాహువులు కల్పకాఖిలవలెను, అందలి శంఖచక్రములు హంసలవలెను సుడిగాలికి లేగిన పుప్పాడి చక్రమువలెను ఉండెను.

నేత్రములు కమలములవలె నుండెను. ఈతీరున నాలుగు భుజములు గలవాడైన శ్రీమహావిష్ణువు ప్రత్యక్షమాయెను.

ఇందు అంతటను ఉత్ప్రేక్షాలంకారము. 'చేల'-పాక్షికముగా హంసాదిగణకార్య మయిన ములోపము. మకర కుండలములు - మధ్యపదలోపిసహసము. గీతాదిలో - 'స్థితనిత మరాళ' అని ఉపలబ్ధ పాఠము. - అందు 'నితమరాళ' యనునది అపుష్పార్థ తాదోహాపహత మగుటచే లేఖ కాది ప్రమాదజనితమై యుండనోపు ననుతలంపున నాచే 'నితచ్ఛద' అని మార్పబడినది.

క, ఎప్పుడు హరి గని రమరులు | ముప్పదియును మూడుకోట్లు మునిఁ గనుఁగొనువా
రప్పుడు తత్కరములతో | విప్పిన గొడుగులును మింట వేగమ మొగిడెన్. 12

మింటన్ = ఆకాశమందు, మునిఁ గనుఁగొనువారు = విష్ణుచిత్తునిఁ జూచుచున్న, ముప్పది యును మూడు కోట్లు అమరులు, - ఎప్పుడు = ఏక్షణమున, హరిన్, కనిరి = చూచినానో అప్పుడు = అక్షణమందే, తత్కరములతోన్ = వారి చేతులతోఁగూడ, విప్పిన గొడుగులును = వారు విప్పి ధరించియున్న ఛత్రములును, వేగమ = తటాలున, మొగిడెన్ = ముఖశితములాయెను.

ఆకాశమందు వచ్చి నిల్చి విష్ణుమత స్థాపకుని ఆవిష్ణుచిత్తుని కాంచుచున్న ముప్పది మూడు కోట్ల దేవతలును శ్రీహరి కనబడఁగానే తమ తాల్చియున్న గొడుగులను ముడిచి అంజలి చేసిరి. - సహోక్త్యలంకారము:—

'వరసహత సహాక్తి; మహీ | వరుకీర్తి దిగంత మేఁగ వైరులనోడెన్', అలం.

'కోట్లు' = కోటులు—'తత్సమంబులం గోటి పిప్పలి శబ్దంబుల కీకార్యంబు చూపట్టెడు.' బా. వ్యా. ఆ. 7 వృత్తి. ఈకార్యంబు అనఁగా ఉత్వలోపము.

తే. సమృద్ధిదృఢుఖస్థరక్షఃపిశాచ | పుంజ మహిభుక్వత్ర త్రప్రభంజనములు

సోఁక వెఱఁ బాఱఁగల్గిన శూర్పవాత | ఘట్టనల బాటు వెనుఁబొల్లకట్టు వోలె.

సమృ...ము - సమృద్ధ = హర్ష ముచేత (లేక హర్ష మును) - దిదృక్షు = చూడఁగోరి(న) - ఖస్థ - ఖ = ఆకాశమందు స్థ = ఉన్నట్టి-రక్షఃపిశాచపుంజము = రక్కసులయు దయ్యములయు సమూహము ('పుష్క రాశీ తూర్కరః కూట మస్త్రీయామ్' అను.), అహి...లు = అహిభుక్ = నాగభోజి యయిన తార్కునియొక్క ('నాగాస్తకో విష్ణురథః' అను.)- పతత్ర = టెక్కల యొక్క ('గరుత్మక్ష చ్చదాః పత్ర పతత్రంచ తనూయహమ్' అను.) - ప్రభంజనములు = వాయువులు ('నభస్య ద్వాత పవన పవమాన ప్రభజ్జనాః' - అను.), సోఁక = తగులఁగానే,

వెఱ్ఱ = భయముచేత, కల్లానక = ధాన్యము నుతించెడుచోట, కూ...లక = కూర్ప = చేటల యొక్క - వాత = గాలియొక్క - ఘట్టనలక = దెబ్బలచేత, పా...లక = పాటు = ఎగిరిపోవు నట్టి - పెను = పెద్ద - పొల్లకట్టువోలక = గింజపట్టని ధాన్యముయొక్క (తఱకలయొక్క) మొత్తమువలె, పాటెక = పలాయిత మాయెను.

విష్ణుదేవులయిన రక్షః పిశాచాదులు ఆచిత్రమును దేవతలతోఁగూడ చూచుచున్నవారై అంతలో గరుడుని టెక్కలగాలి సోఁకఁగానే భయపడినవారై చేటలగాలికి కల్లాన తఱకలుం బోలె పరారి యైరి.

ఇట పద్యానిలో 'సామర దిదృక్షు' అని పాఠాంతరము కలదు. - సామర = దేవతలతోఁ గూడుకొన్నవారై - దిదృక్షు = చూడఁగోరువారైన, అనియర్థము, ఈపాఠమున - స + ఆమర అను ఛేదము కలదు; 'క్షః' అనుదోట శబ్దచ్ఛేదములేదు, కాన యతిభంగము. 'పిశాచ' అను శబ్దమున 'పిశిత మక్షాతి' అను వ్యుత్పత్తిచేత - 'పిశ + ఆచ' - అని శబ్దచ్ఛేదము కలదు గావున - 'సామర దిదృక్షు రక్షః పిశాచ ఖస్థ' అని పఠించిన యతి సరిపడును. 'సామర' పాఠపక్షమున మంచిధాన్యమువలె దేవతలు నిలిచినా రనియు, - పొల్లవోలె రక్షః పిశాచులు పాటిపోయిననియు భావము. 'కల్లానక' - 'కల్లమునక' అనుటకు 'మానుగ ధృతరాష్ట్రుడు ప్రా. జానం గలుగంగ' అను నిత్యాది ప్రయోగములంబట్టి వచ్చిన రూపాంతరము. 'పాటుపెను' - పా. పాటిచనుపొల్ల.

క. నీరంధ్రకుసుమధారా | సారచర చ్ఛంచరిక సంకుల కల ర్ఘం

కారానుకారి సంస్తవ | కారి మునిస్తోమ సామగానం బెసఁగెక.

14

నీరం...బు - నీరంధ్ర = దట్టమయిన (నీర్ + రన్ధ్ర = సందులేని = దట్టమయిన) - కుసుమ = పువ్వులయొక్క - ధారా ఆసార = తెంపులేని వర్షమందు ('ధారా సంపాత ఆసాః' అను.) - చరత్ ('పా. సరత్') = సంచరించుచున్న - చంచరిక = తుమ్మెదలయొక్క ('ఇన్దినిర శృణ్వి రీకః' - అను.) - సంకుల = కలగొనిన ('అథసంకులం | పరస్పరాచారవచ స్వత్ప్రీత్యై వ్యాఖతేఽపిచ' - నానా.) - కల = అవ్యక్తి మధురమైన - ర్ఘంకార = జంజం జు మ్మనెడి ధ్వనిని, - అనుకారి = పోలిన (సామగానమునకు విశేషణము) - సంస్తవకారి = స్తోత్రములు చేయుచున్న ('స్తవః స్తోత్రం స్తుతి ర్ఘ్నితి' అను.) - మునిస్తోమ = నారదాదియోగిబృందముయొక్క ('స్తోమః స్తోత్రేఽధ్వరే బృహ్మ' అను.) - సామగానంబు = సామవేదముయొక్క పాట ('సామ క్షీబ ముపాయస్య భేదే వేదాన్తరేఽపిచ' అను.), ఎసఁగెక = ఒప్పెను.

ఆసమయమందు మహామును లచ్చోటికి విచ్చేసి భగవంతుని దర్శించి సామగానము చేసిరి. దేవతలు పూలవానలు గురిసిరి. ఆగానము అప్పుడు ఆపుష్పవర్ష ములోని తుమ్మెదల ర్ఘంకారమునకు అనుకరణమువలె నుండెను.

'వేదానాం సామవేదోఽస్తి' - 'అనఁగా వేదములలో నేను సామవేదమును' అని గీతలో భగవంతుడే చెప్పకొనియుండుటచేత సర్వవేదశ్రేష్ఠమయిన సామవేదమును, భగవంతుడు సామగానలోలుఁడగుటచేత, తత్ప్రీత్యర్థము భక్తిచేపాడిరనుట. తుమ్మెదలు ఎల్లు శ్రుతి పాచ్చించుచును, తగ్గించుచును శబ్దించునో, అట్లే మునులును గానములో శ్రుతి మార్పుచుండి రనియు, ఎల్లతుమ్మెదల రావములును ఒకటేరావ మైనట్లు ఎల్లమునులును ఒక రారంభించిన

సామమునే కడమయందఱును పాడి రనియె, సామ్యసంపద, ఆపాటలలో మాధుర్యముమాత్రమే గాక, తుష్టేదలు సంకలముగాను ప్రామముగాను పాడుట సామ్యమును మఱియు పోషించుచున్నది. - ఉపమాలంకారము; వృత్త్యనుప్రాసము.

తే. అట్లు ప్రత్యక్ష మైనపద్మాక్షు నంత

రిక్షమునఁ గాంచి, ముని ప్రమోదాక్షిజలము

నిగుడఁ బులకించి, కరటిఘంటికలె తాళ

ములుగ నిట్లని యమృహాత్తుని నుతించె.

15

అట్లు. ప్రత్యక్షమైన పద్మాక్షుఁ = కనులకుం దోచిన శ్రీహరిని ('వైత్యాదిః పుణ్డరీకాక్షో గోవిందో గరుడధ్వజః' అమ.), అంతరిక్షమునఁ = ఆకాశమందు కాంచి, ముని = విష్ణుచిత్తుఁడు, ప్రమోద అక్షిజలము = ఆనంద బాష్పములు ('మత్స్యీతిః ప్రమదో హర్షః ప్రమోదా మోద సమదాః | స్యాదానందఘా రానందః శర్మ కాత సుఖాని చ' అమ.), నిగుడఁ = ఉప్పు తిల్లఁగా, పులకించి = గగుర్కొని, కరటిఘంటికలె = ఏనుఁగుయొక్క ఘంటలనాదములే ('కరటో గజగణ్డే స్యాత్' మేది. - కరట మనఁగా ఏనుఁగుయొక్క గండస్థలము, అది కలది గావున ఏనుఁగుకరటి - ఘంటికాశబ్దమునకు లక్షణచేత తన్నాద మర్థము.), తాలముగఁ = (స్తోత్రముం బాడుటలోని) కాలక్రియలయొక్క కొలఁత కాఁగా ('తాళః కాల క్రియామానమ్' అమ.), ఇట్లు అని = ఈవత్సయమాణ పద్యార్థములచేత, ఆమహాత్తునిఁ = పరమాత్మయైన యామహావిష్ణువును, నుతించెఁ.

'కరటిఘంటికలె తాళములుగఁ' - అమని ఏనుఁగుమెడలో వ్రేలుచున్న గంటలనే తాళముగా చేతులం దాల్చి వాయించుచు భగవంతుని స్తుతులు పాడెను - అనుట. ఆకరముల యందల్లే యున్నది:—

'తాళాగృహీత్వా కరిరాజఘంటే తన్నంగళాశాసనగేయ మాహ.' దివ్యసూరిచ. 5 (69).

'ఈసాబ గీవిలాసకళ లీసిరు లింతవహించు నీగుణో'

ద్భాసికీ దృష్టిదోషములు దాఁకక పోవలె నంచుఁ బ్రేమవీ

క్షాసనువాప్తిఁ దాళములుగా గజఘంటలు పూని మంగళా

శాసనమప్పు డిట్లనుచుఁ జల్పె మనోహరగానలీలం'.

పరమయోగి. 4 (37).

'ఘంటికలె' - అని ఏకవచనపాఠమే పెక్కువ్రాఁతప్రతులయందు ఆగపడుచున్నది. కాని అది మూలమునకు విరుద్ధము.

—* విష్ణుచిత్తుఁడు శ్రీమహావిష్ణువును స్తుతించుట *—

కవిరాజ విరాజితము

జయ జయ దానవదారణకౌరణ శౌజ్ఞరథాంగగదాసిధరా,
జయ జయ చంద్రదినేంద్రశతాయుత సాంద్రశరీరమహాప్రసరా,
జయ జయ తామరసోదరసోదర చారుపదోజ్జితగాంగధురా,
జయ జయ కేశవ కేశనిఘాదన శౌరి శరజ్జలజాక్ష హరీ,

16

దా...రా - దానవ = అసురులయొక్క ('అసురా దైత్య దైతేయ దను జేన్ద్రాది దానవాః' అను.) - దారణ = చీల్చుటకు (సంహారమునకు) - కారణ = కరణములయిన (సాధనములయిన - 'కారణం ఘాతనే హేతౌ కరణే' - పైమ.) - కాఙ్గ = (శృంగ) ధనుస్సు ('చాపః కాఙ్గాం మురారేస్తు' అను.) - రథాఙ్గ = (గుదర్పన) చక్రము ('చక్రం రథాఙ్గమ్' అను.) - గదా = (కామోదకీయనెడి) గుదియయ్యు - ఆసి = (నందక మనెడు) కత్తియ్యు - వీనియొక్క (వీనిని) - ధరా = తాల్చువాఁడా, జయజయ = సర్వోత్కృష్టప్రదవుగా నుండుము. [ఆదరాతిశయముచేత రెండు మారులు చెప్పట]; చంద్ర - చంద్రులయొక్కయు, ... దినేంద్ర = సూర్యులయొక్కయు - శత = నూరులయొక్క (నూలులకొలది) - ఆయుత = ఆయుతములవంటి (ఆయుత మనఁగా పదివేలు) - సాంద్ర = దట్టమయిన - శరీర = దేహముయొక్క, మహా = లేజస్సుయొక్క ('మహా స్తూత్యవలేజసోః' - అను.) - ప్రసరా = వ్యాప్తి కలవాఁడా, జయజయ. తా ... రా. తామరస = పద్మముయొక్క ('తామరసం పద్మే తామ్ర కాఞ్చనయౌ రపి' - మేడి.) - ఉదర = లోవలనికి, సోదర = లోబుట్టువైన (అనఁగా తత్తుల్య మయిన) - చారు = అంద మయిన - పద = అడుగు చేత, ఉష్ణిత = వెలువరింపబడిన - గాంగ = గంగాసంబంధమైన - ఝరా = ప్రవాహముకల వాఁడా, జయజయ; కేశవ = బ్రహ్మేశ్వరులకు ఉత్పత్తి కారణమైనవాఁడా [కః = బ్రహ్మ - ఈశః = కివుండు - కేశౌ = బ్రహ్మేశ్వరులను - వాతి = పొందువాడు, - వాగతౌ. - ('శంభోఃపితామహో బ్రహ్మపితా' అని పద్మ పురాణములో మహావిష్ణువర్ణనము), కేశి - నిఘాదన = కేశి (యనురక్తసుని) సంహరించినవాఁడా, శౌరి = కూరుఁ డనువాని వంశమునఁబుట్టినవాఁడా, శరత్ జలజ ఆత్మ = శరత్కాలపుఁ గమలములవంటి నేత్రములు గలవాఁడా, హరీ = నారాయణుఁడా;

దానవులను సంహరించుటకు సాధనము లగు చాప చక్ర గదా ఖడ్గములు ధరించువాఁడా, చంద్ర సూర్యుల నూలులకొలదియయ్యుతముల కాంతితో సమాన మయిన దేహకాంతి గలవాఁడా, గంగానదికి జన్మస్థానమయిన యడుగుఁ గామరగలవాఁడా, బ్రహ్మేశ్వరులకు మూలమైనవాఁడా, కేశియను దానవుని సంహరించినవాఁడా, కూరుఁడను యాదవుని వంశమున జనించినవాఁడా, శరత్కాలపుఁ దామరలవంటి నేత్రములు కలవాఁడా, పాపమును హరించువాఁడా, నీవు సర్వోత్కృష్టప్రదవుగా నుండుము,

'ధరా' 'ప్రసరా' ఇత్యాది సంబుద్ధి దీర్ఘములచేత ఈపద్యము తెలుఁగేగాని సంస్కృతము గాదని తెలియ నగుచున్నది. అట్లుండఁగా, 'జయ' అనునది మాత్రము తెలుఁగుకవులు ఇట్టి స్తోత్రములందు వాడిన సంస్కృతపదము - ఇందు ద్వితీయపాదమున దండిమతమున అధూతోపమ, దర్పణకారాదిమతమున ఉత్ప్రేక్ష.

'సర్వపద్మ ప్రభాసారః సమాహృత ఇవ క్వచిత్'

త్వదాననం విభా తీతి తా మధూతోపమాం విదుః.'

దండి.

ఇది కవితాజవిరాజిత వృత్తము, ఇందులకు ఆప్తుకవిలక్షణము—

'రహి న జపద్వ ములక్ గవితాజవిరాజిత మప్తధరాధృగిరుల్' - నజ జజ జజ జ వ గణములు - ౮, ౩, ౩. ఆత్మరములయందు యతులు. ఈపద్యము మనుచరిత్రమందునం గలదు. యతి ఒకటియే.

—*మ త్స్య వ తా ర ము*—

మ. దివిజద్వేషి సుదారవారిచరమూర్తిం జించి, చాతుర్య మొ
పు వడిం జొకపుండెల్ల కొచుగమి దంభం బొంద మై దాల్చి, వే
దవిశుద్ధాక్షర పంక్తి గ్రమ్మఱగ వేధం జేర్చెదో నాఁగఁ, ద
ద్భవనం బభిసితాంబుబిందు లలమం ప్రోద్యద్రుచి వ్దాటవే.

17

దివిజద్వేషి = సురశత్రువగు సోమకుని, ఉ...ర్తి - ఉదార = గొప్పదైన ('ఉదారో
దాత్య మహతోః' - అమ.) - వారిచర = మినముయొక్క - మూర్తి = దేహముచేత ('స్త్రీయాం
మూర్తిస్తనస్తనూః' అమ.) - చించి = చీల్చి. చాతుర్యము = నేర్పు, ఒప్ప = తగియుండఁగా -
చొకపుండెల్ల కొచుగమిదంభంబు ఒందఁ = చతురశ్రమైన తెల్లని పొలసుల సమాహమయొక్క
మిమకలుగునట్లుగా ('కపటోఽస్త్రీ వ్యాజ దమృతపథయశ్చద్వైతతే' అమ.), మై =
(నీ) దేహమున, తాల్చి = ధరించి, వేదవిశుద్ధ అక్షరపంక్తి = వేదములయొక్క తెల్లనైన వర్ణ
ముల వరుసను, వడి = శీఘ్రముగా, క్రమ్మఱగ = మరల - వేధఁచేర్చెదోనాఁగఁ =
బ్రహ్మకు కొనిపోయి యిచ్చెదవో యనునట్లుగా, తద్భవనంబు = ఆ బ్రహ్మయొక్క లోకమును
(అథో జగతీ లోకో విష్టపం భువనం జగత్' అమ.), అభిసిత అంబుబిందులు = సముద్రముయొక్క
తెల్లని ('అవదాత స్వితో గౌరో వలక్షో ధవళోర్జనః' అమ.) నీటిబొట్టులు, ఆలమ =
కమ్మనట్లుగా, ప్రో...చిత్ - ప్రోద్యత్ = మిక్కుటముగా వైకి పర్యవన్న - రుచిత్ =
కాంతితో, దాటవే = దాటిపోవా.

స్వామి, నీవు వేదచోరకుడైన సురారిని సోమకుని మహా మత్స్యకృతిం దాల్చి సహ
రించి సత్యలోకముమీఁదుగా నీలోక మైనవైవంతమునకుం జన్న నాఁటి నీవృత్త మెట్లుండె
ననఁగా; - వేదవిశుద్ధాక్షర పంక్తులను తెల్లని చచ్చపుకపుఁ బొలసుబారుల రూపమున నీవు
నీమేనఁదాల్చినవాడవై, మహర్ణవమునందలి నీయాదాంట్లచేత లేచి బ్రహ్మలోక మెల్ల నలమిన
నీటిబొట్టరూపమున బ్రహ్మ వెండియు ఇచ్చుటయో యనునట్లుగా నొప్పురు చుండెను.

'చొకపు' - దేవనాగ రాక్షరములు చచ్చపుకముగా నుండును గావున ఆసామ్యముకై
యీవిశేషణము పెట్టఁబడినది. - 'సిత' - 'అభాస్వరం శుక్లం జలే' అని తార్కికులు చెప్పదురు.
ఆశుక్లవర్ణమును ఇటుం జెప్పట అక్షరములు శుద్ధములు గావున తత్సామ్యబోధకొఱకు. - 'ప్రోద్య
ద్రుచిత్' - ఆయుష్షునీటి మెట్లచేతను వైవంతమున కేగుచున్న యీమహా తేజముచేతను బ్రహ్మ
దులకు మహావిష్ణువు సోమక సంహారముం గావించి నిజలోకమున కేగినాఁ డని యెఱుకవడు
టయు, అంతట వారికి వేదములు మరల ఆవిర్భవించుటయు, గలిగ నని భావము. - సాపన్నానో
త్యేక్తాలంకారము. ఈపద్యము మనువులోనుం గలదు.

చ. ఎలమి యుగాంతవారి కెదురెక్కుతటిక వడిఁ దాలుగహ్వరం
బులఁ జనునీటివెల్లిబడిఁ బోవు సపక్ష నగోరువాశ్చరం
బులు దనుఁ దాఁకఁ దద్గతత మ్రోయు నజాండమ దైత్యు వేదపం
క్తులు గొని కూల్చినట్టి జయదుందుభిఁ జేసితి కా మురాంతకా.

18

మరాంతకా = మరాసురుని సంహరించినవాడా, (నీవు), ఎలమిక్ = సంతోషముతో,
 యు...కిక్ - యుగాంత = ప్రళయమందలి ('సంవర్తః పరివర్తః త్తయో యుగాంతో జగద్వివా
 శశ్చ' హలా.) - వారికిక్ = నీళ్లకు, ఎదురెక్కుతేక్ = ఎదురుగా నీడెడు సమయమందు,
 వడిక్ = వేగముగా, తా...లక్ - తాలు = దవుడలయొక్క - గవ్వారంబులక్ = గుహలలోనికి
 (గుహలవంటి పుక్కిళ్లలోనికి అనుట - 'గుహాదమ్భా గవ్వారే ద్వే' - అమ.), చనునీటివెల్లిబడిక్ =
 ప్రవహించుచున్న నీళ్ల వెల్లువతోఁగూడ, పోవు సపక్ష నగ ఉరు వాళ్లరంబులు = ప్రవేశించు
 చున్న తెక్కలతోడి కొండలును గొప్ప జలచరములును ('తల వృక్షే నగా వగో' - 'ఆపః స్త్రీ
 భూమ్ని వార్వారి' అమ.), తద్గతక్ = దానిని పొందిన దగుటవలన (ఆపుక్కిటియందున్న
 దగుటవలన), తనుక్ - బ్రహ్మాండమును, తాఁకక్ = తగులఁగా, మ్రో...మ - మ్రాయు =
 మొరయుచున్నట్టి - అజాండమ = బ్రహ్మాండమునె, దైత్యుక్ = వేదముల హరించిన సోమకా
 సురుని, వేదపంక్తులు గొని = వేదములవరుసలను (ఎల్ల వేదముల ననుట) ఒడిచికొని, కూల్చినట్టి
 జయదుందుభిక్ = సంహరించినందులకైన గలుపుం చెలిపెడు, భేరినిగా ('భేరి స్త్రీ దుస్తుభిః
 పుమాక్' అమ.), చేసితికా = ఒనర్చితివిగదా.

నీవు మత్స్యమూర్తివై సోమకాసురునివలననుండి వేదములం దివిచికొని వానిని సంహరించి
 ప్రళయజలప్రవాహమునకు ఎదురీడుచున్నప్పుడు, అప్పటివఱకు సముద్రములో దాగియుండిన
 తెక్కలతోడి మైనాకాది పర్వతములును తిమి తిమింగిల తిమింగిలలాది మహామత్స్యములును
 ఆప్రవాహముచే వివశములై కొట్టుకొనివచ్చి గుహలవంటి నీపుక్కిళ్లలోనికిఁ జొచ్చి, నీవు నీ
 పుక్కిళ్లలోనే పిన్నటికై పదిలముగానుంచుకొనియున్న బ్రహ్మాండమున నే దబాలునం దగులఁగా,
 ఆమొరయుట ఆవేదగ్రహణసోమకాసురసంహారరూపజయమునకైన దుందుభి వాదనముగా
 నొప్పెనుగదా. - ఆబ్రహ్మాండధ్వజముచేత నీవిజయము ప్రకటమాయె నని భా. -

పూర్వము పర్వతములకు తెక్కలుండిన వనియు, ఇంద్రుఁడు వజ్రాయుధముతో ఆతెక్క
 లను పడఁగొట్ట దొరంకొనఁగా, మైనాకాదిపర్వతములు సముద్రములో దాగి, తమ తెక్కలను
 కాపాడుకొన్న వనియు, పురాణకథ. ప్రస్తుత జలప్రవాహము ప్రళయసంబంధి యైనను శ్రీహ
 ర్యవతారమైన మహామత్స్యము మత్స్యజాతిస్వభావోచితముగా దానికి ఎదురెక్కినదిగాని, ఆవెల్లి
 సర్వనాశక మగుటచేత, ఇతరమహామత్స్యములు అట్లు ఎదురు పోలేవాయెను సరియేగదా, అన
 శములై దానితోఁగూడఁ గొట్టుకొని పోయినవాయెను; - అని స్వభావోక్తి. జనుప్రకటన
 రూపక్రియార్థమై అజాండమునకు దుందుభిరూపపరిణామము చెప్పినందున పరిణామము.

తద్గతక్ - పా. (1) గద్గతక్, (2) గక్కదల. ఈపద్యము మనువులొనుం గలదు.

చ. మితి గడవం దిమింగిలత మెయ్యెయిఁ బెంచిన నీదు వాతఁ గు

త్నితపలలాశియైనచిలుఁజేఁ పది ద్రెళ్లుట నీవు మ్రొంగుటే?

శ్రుతు లగునూరుపు ల్గుడుఁ జొచ్చుతటి న్భవదేధనై ధనై

ధిత జవశక్తి నీడ్చికొని తెచ్చుటకాక తదల్పతాల్పతా.

19

తిమింగిలతక్ = మహామత్స్యత్వమున - (మహామత్స్యమూర్తిని అని భావము), - తిమింగి
 లాది స్వరూప మిట్లు చెప్పబడి యున్నది. -

‘అస్తి మత్స్య స్తి మి ర్నామ శతయోజన మాయతః,
యస్తం గిళితి మత్స్య స్స తిమిజ్జిల ఇ తీరితః,
తిమిజ్జిల గిలోఽప్యస్తి తగ్గిలోఽప్యస్తి రాఘవః.’

మిలిగడవక్ = కల్పము ముగియఁగా, మెయ్యెయిక్ = అవలీలగా, పెంచిన (నీవు), నీనువాతక్ = నీనోటిలోపలికి, వత్పిత పలలాశి ఐన చిఱుఁజేప అది = ముక్కడి రక్కసుం డయిన యాచిన్న చేప (‘పలాశీ వృక్ష రక్షసోః, మేది. - ‘పిళితం తరసం మాంసం శలలం క్రవ్య మామిషమ్’. ‘స్యాచ్చామిషే పలమ్’ అను.), త్రెళ్లుట = దొరకట, (ఏమనఁగా?), శ్రుతులు అను ఊహపుల్ = వేదము లనెడు (నీ) నిశ్వాసములు (‘శ్రుతిఃస్త్రీ వేద ఆమ్నాయః’ అను.), మగుడక్ చొచ్చు తఱిక్ = మరల నీ నోటుం బ్రవేశించునప్పడు, భ...క్తి - భవత్ = నీయొక్క - ఏధనఏధన = ఒక్కొక్క పెంపుచేతను (‘పెరిగిన కొలదియ’) - ఏధత = పెంపబడిన (‘ఏధ వృద్ధా’ ధా. పా.) - జవ = వేగముయొక్క (‘రంహ స్తరసీ తు రయః స్యదః జవః’ అను.) - శక్తిక్ = బలముచేత, త...తక్ - తత్ = ఆపలలాశియొక్క - అల్పతాల్పతక్ = మఱియు మఱియు చిన్నదగుటచేతను, ఈడ్చికొని తెచ్చుటకాక = నీనోటిలోనికి బలాత్కారమున కొట్టుకొని వచ్చుటగా నున్నదిగాని, నీవు, మ్రింగుటే = మ్రింగుట యేమోగాదు (ఏకారము ప్రశ్నార్థకము).

ప్రళయకాలమందు నీవు నీతిమింగిలమూర్తిని అపరిమేయముగా అవలీలగా పెంచుకొన్న వాడవై, మహావిపులమైన నీనోట వేదచోరకు నాక్షుద్గ్రరక్కసుని ఒక చిన్న చేపంబోలె మ్రింగుట ఎట్లుండెనఁగా - మ్రింగుటవలె నుండలేను, వాడు చోరించిన వేదములైన నీయూర్పులు నీవు మహత్తరముగా పెరిగిన కొలదియై ప్రవాహవేగముచే నెచ్చినవై మరల నీనోరం బ్రవేశించునప్పడు వానినిగూడ నీనోటిలోనికి కొట్టుకొనివచ్చుటగా నుండెను. వేదములు భగవంతుని తొలియూర్పులనుండి వెడలినవని పురాణములందు ప్రసిద్ధము. ‘తస్మా త్తేఽపానాత్రయో వేదా ఆజాయంత’ అని శ్రుతి. - సాపహ్నవోత్ప్రేక్షాలంకారము. - ‘మెయిమెయి’ అనుచో ‘చెయ్యము’ లోనగుదానియందుంబోలె ఇత్స్వలోపముచేప ‘మెయ్యెయి’ అని అయినది. - ‘మేటిమగల్బలంబెడలి మెయ్యెయి మార్కొనలేక పాతినక్’ ఇత్యాది ప్రయోగములు నిర్వచనోత్తర రామాయణ భారతాదులందు కలవు.

—* కూర్మ మూర్తి *—

మ. జలపూరప్లవమానమృణ్మయమహీసంరక్షకై గార యీ
బలె ముక్తామణిశుక్తిశంఖనికురంబం బెల్లఁ జూర్ణంబుగా
బలభిద్వజ్రసదృశ్చ జోపరిపరి భ్రామ్యన్త హామందరా
చలసంఘృష్టిఘురట్ట మైనకమతస్వామి న్నినుం గొల్చెదఁ.

20

జల...క్షకై - జలపూర = నీటి ప్రవాహమందు (‘పూరో జలప్రవాహేస్యాద్ ప్రణ సంకుది భిక్ష్యయోః’ - మేది.) - ప్లవమాన = లేలుచున్న - మృణ్మయ = మట్టియొక్క వికారమైన - మహీ = భూమియొక్క - సంరక్షకై = కాపుదలకొఱకు, గారయీబలైక్ = గచ్చుచేయుటకొ యనునట్లుగా, ముక్తా...ంబు - ముక్తామణి = ముత్యము లనెడి మణులు - శుక్తి = ముత్యపుఁజిప్పులు - శంఖ = సంకులు (అను వీనియొక్క.) - నికురంబంబు - సమానము (‘స్త్రీయాం తు సంహతి

రిబ్బన్లం నివరమ్మం కడమ్మకమ్' అను.), ఎల్లక్ - సమస్తమును, చూర్ణంబుగాక్ = కున్న మగునట్లుగా ('చూర్ణో ధూక్ తూరభేదే' మేది), బల...ము - బలభీత్ = ఇంద్రునియొక్క - కజ్ర=వజ్రాయుధముతో - సదృక్ = సమానమైన - నిజఉపరి = తనవైభాగమందు - పరిభ్రామ్యత్ = తిరుగుచున్న - మహత్=గొప్పదైన - మందరాచల=మందరపర్వతముతోడి - సంఘృష్టి= ఒరయికకు, - ఘరట్టము = (క్రింది) తిరుగలి ('గోఘామాదిపేషణ పాషాణోఘరట్టః' అని నైషధ వ్యాఖ్య.) - ఐన - కమతస్వామిక్ = తాచేటి దొరను ('హర్షే కమత కచ్చపా' అను. 'స్వామి ప్రభువిశాఖయోః' మేది.) నినుక్, కొల్పెడక్.

సాగరమథనకాలమందు అదిహర్షము వీలవుపై మందరపర్వతము తిరుగుడునడుచుండుటయు వానినడును ముత్తెములు ముత్తెపుంజిప్పలు శంఖములును కున్నమువలె నలిగిపోవుటయుంజూడఁగా నెట్లుండె ననఁగా, మట్టి మొత్తముయినభూమి నీటివెల్లిలో తేలుచుండుటచేత దినదినమునకు వాని కరగి పోవునే యని, స్థిత్యధిక్యతుడైన నీవు శంకించినవాడవై, అట్లు కరంగనిక కాపాడుట కై భూమికి గారపూయుటకై, ఓస్వామి, నీవు, కమతరూపివై వజ్రాయుధమువలె కఠినమైన నీ వీలవును క్రింది తిరుగలిగా నుంచి మందరమును వైతిరుగలిగా చేసి ఆముక్తాకుక్తి శంఖములను కున్నముగా నూరించుచున్నావో యనునట్లుండెను. - ఉత్పేక్ష.

ముక్తాకుక్తిశంఖములు కున్నమగుట ప్రసిద్ధము. 'బలభీద్వజ్రసదృక్' - అంతకఠినము కాదేని అది మందరపర్వతమునకును దానియొరయికకును అఁగదు. తాచేటివీలవుయొక్క కఠినత వివరిమే. ఈపద్యమును మనువులో కలదు.

—* వ రా హ మూ ర్తి *

చ. ఒకమఱి బుడ్డగింప విలయోదకము ల్పయి కుబ్బి, చిప్ప ప్ర
చ్చుకొని, మహాభ్రవీధిఁ జన, సూకరత నైయి వెంచి, వెండి క్రిం
దికిఁ గయివ్రాలు తత్సలిలనిర్మలధార నదఃపరస్పర
త్ప్రకృతికి నీ యజాండమునె బంగరు ముంగఱగా నొనర్పవే. 21

(స్వామి నీవు) - సూరకతక్ = వరాహత్వమందు - మెయి = శరీరమును, వెంచి, ఒక మఱి = ఒక్కమాటు, బుడ్డగింపక్ = ముట్టెతో కెళ్లగింపఁగా, విలయోదకముల్ = ప్రళయ జలములు, పయికిక్, ఉబ్బి = లేచి, చిప్ప = బ్రహ్మాండపు గుల్లను, ప్రచ్చుకొని = డుస్సి, మహా భ్రవీధిక్=అవెలుపలియాకాశమార్గమందు, ('అభ్రం మేఘే చ గగనే ధామభేదే చ కాఞ్చనే' మేది.), చనక్ = పోఁగాను, వెండి = మరల, క్రిందికిక్, క...రక్ - కయివ్రాలు = వంపుగా వాలిపడుచున్న - తత్ సలిల నిర్మలధారక్=అనీటియొక్క స్వచ్ఛమైన పడుచున్న పరంపరచేత ('సలిలం కమలం జలమ్' అను. - 'ధారా పూః కాపి సేనాగ్రం పఠదమ్బ్వాది సంతతిః' నానా.), అ...కిక్ - అడః=బ్రహ్మాండముకంటె - పర=అవలీడై - స్ఫురత్=ప్రకాశించుచున్న - ప్రకృతికిక్ = మాయకు, ఈయజాండమునె = ఈబ్రహ్మాండమునే, బంగరు ముంగఱగాక్ = బంగారపు ముక్కలగా, ఒనర్పవే = చేసితివిగదా.

భగవంతుఁడు వరాహవతారమందు దేహమును మహత్తరముగా పెంచుకొని ప్రళయంపు నీటివెల్లిని ఒకమాటు ముట్టెతో పొడిచి యొగమీటఁగా, అనీళ్లు ఆమీటినవేగముచేత మీఁది

బ్రహ్మాండపుగుల్లను దుస్సి పైకి ఎగనీ వంగి క్రిందికి పడుచున్నప్పుడు, అతేటసిటి ధారతోడి యీ బ్రహ్మాండము సకలసృష్టికిం గారణభూతురాలై దానికి వెలిగానున్న ప్రకృతికాంతకు భగవంతుడు చేయించిపెట్టిన బంగారపు ముంగళయో యన నొప్పుచుండెను. - ఆ తేప్రిక్షాలంకారము. అతిశయోక్త్యనుప్రాణితము.

ఇటు 'ముంగళ' అనునది - సన్నపాటి బంగారపుఁగాండకు కాండ కనబడనియట్లుగా సన్నముతైములు గ్రుచ్చి నడుమ పెద్దబంగారపుఁ బూసను గ్రుచ్చినదిగా నుద్దేశింపబడినది. 'నిర్మలధార, అనుటచేత సన్నముతైములు గ్రుచ్చినది యని లభించుచున్నది. కాండకుం బూసకుం జేర్చియు ముంగళ యని వ్యవహారము; ప్రాధాన్యముచేత పూసకు మాత్రమే ఆవ్యవహారము కలదు. - 'అధర మాధుర్య భిక్షాగతం బగుసుధా ఘటికనా ముంగళ కదురుపఱిచి' - శృం. నై. బంగరుకాండకు ముతైములు గ్రువ్వకయే పెద్దపూసగామాత్రము ఒకపెద్ద ముతైముం గ్రుచ్చుటయుం గలదు. ఇటు బంగరుపూసగా చెప్పటకుం గారణ మేమన బ్రహ్మాండము బంగారుగ్రుడ్డు -

'అప వీర సస ర్జాదౌ, తాసు వీర్య మపాస్యజత్,

త ద్దగ్ధ మభవ దైమం, సహస్రాంశు సమప్రభమ్.'

మనుస్మృతి.

'బుడ్డగించుట' వరాహచేష్ట - దానిని భగవంతుడు కాపించుట ప్రళయజలమును తీర్చి భూమిని రక్షించుటప. వశిష్ఠతయైనభగవంతుని కాంతునిఁ గాను, ప్రకృతిని తత్కాంతఁగాను, భావించుట ప్రసిద్ధము; కాంతుడు కాంతకు నగలుచేయించి పెట్టుటయుం బ్రసిద్ధమే. 'మెయివెంచి' - ఒకమాటు బుడ్డగించినమాత్రాన ప్రళయజలమెల్ల ఎరిగిపోవునంతటి మహత్తరరూపమును వరాహ భగవంతుడు చాల్చె నని భావము. - 'బుడ్డగించుట' - బుడ్డవలె అనఁగా తోరంపుమొత్తముగా లేచునట్లు పొడిచి యెత్తుట. - 'మహత్' అనుటచే బ్రహ్మాండమునకు లోనిదైన యాకాశము గాదు, వెలుపలిది అని భావము. మనువులోని నూకరావతారవర్ణనము దీనినిబోలియున్నది.

—* నృ సింహ మూర్తి *

మ. అసురేంద్రాశయకుండికాచ్ఛరుధిరవ్యాప్తస్వకచ్ఛాయఁ గాం

చి సముద్యత్ప్రతిసింహమత్సరమిశచ్ఛేష్ట దదుద్ధామదీ

ర్ఘసటార్థాటముఁ బెల్లగించుగతి నాంత్రశ్రేణిఁ గిన్నె వెరం

జు సితక్రూర భవన్నభావభులు ప్రోచు న్నర్త్యపంచాననా.

22

మర్త్యపంచాననా = ఓనరసింహ - ('మనుష్యా మానుషా మర్త్యా మనుజా మానవా నరాః' - 'సింహో మృగేంద్రః పశ్చాన్యః' - అమ.), అసు...యక్ - అసురేంద్ర = దానవ రాజయిన హిరణ్యకశిపునియొక్క - ఆశయ = హృదయ మనెడు ('ఆశయా స్థాన తాత్పర్యే' నానా. - అక్షుచేత తాత్పర్యస్థాన మగు హృదయమును చెప్పుచున్నది) - కుండికా = కుండమునందలి ('కుండం పితక తోయాధారవిశేషేచ వహ్నిగ ర్తేచ' - నానా.) - అచ్ఛ = తేటయైన - రుధిర = నెత్తుటియందు - వ్యాప్త = పరియున్న - స్వక = తనదైన ('స్వోజ్ఞాతా వాత్సని స్వం త్రి హ్వతీయే స్వోఽస్త్రియాం ధనే' అమ. వైవస్వతా.) - ఛాయక్ = ప్రతిబింబము ('ఛాయా సూర్య ప్రియా కాన్తిః ప్రతిబిమ్బ మనాతపః' అమ.) - కాంచి = చూచి, స...ష్టక్ - సముద్యత్ = (తన) మీదికి వచ్చుచున్న - ప్రతిసింహ = కైరిసింహమనెడి-మత్సర = క్రోధముతో ('మత్సరా

మక్షికాయాం స్యా వృత్తిర్య క్రోధయోః పుమాక్' మేది.) - మిశ్రత్ = కూడుకొన్న, చేప్టక్ = వ్యాపారముగా, త...ము - తత్ = ఆప్రతిసంహమయొక్క - ఉద్దామ = ఉత్కట మయిన - దీర్ఘ = నిడుదలైన - సటా = జూలుయొక్క ('సటా జటా కేసరయోః' మేది.) - గ్నూటముక్ = సమాహమును, పెల్లగించుగతిక్ = పెట్టికివైచురీతిగా, ఆం...ణిక్ ఆంత్రి = ప్రేవులయొక్క ('ఆన్తం పురీతత్' అమ.) - శ్రేణిక్ = వరుసను, కిన్కన్ = కోపముతో వె...లు - వెరంజ = జవురుకొనుచున్న - సిత్ = తెల్లని - క్రూర = కఠినమైన ('క్రూరా నృశంస ఘోరోష్ఠ కఠినాః' హైమ.) - భవత్సఖ = సీగోళ్లయొక్క, ఆవళులు = పంక్తులు ('వీధ్యాభి రావళిః పక్షౌ' అమ.) - ప్రోచుక్ = (మమ్ము) రక్షించుచుగాక.

సరసింహమూర్తి హిరణ్యకశిపునిగుండియం జీల్చి, ప్రేవులం పెల్లగించివైచుట యెట్లుండె ననఁగా, విశాలమును లోఁతు నయిన భగవంతునిచేప్టచేత చిర్రాదిరూపయిన పైకప్పు ఎడలిన యాతని యాహృదయము ఒక నెత్తుటి కుండ అనునట్లుగా నుండెను; అందునుండి భగవంతుఁడు ఆంత్రిములం బెకలించి వైచుట, అందుతన ప్రతిబింబమునే తాఁగించి, అది తనకు వైరి సింహ మనియు తనమీఁదికి గుముక నుంకించుచున్నదనియు బ్రమిసి దానిజూలను తాఁ బెకలించుట యనునట్లుగా నుండెను.

'కుండిక' యనుటచే హృదయముయొక్క విరివియు పెల్లును లోఁతును నెత్తుటిపెక్కవయు వానిచే అసురుని మహాబలాధ్యతయు తెలియుచున్నవి. - 'అచ్చ' అనుట ఛాయాసిద్ధికి. - 'సము ద్యత్' - తాను ఆరుధిరమున కభిముఖ మైనప్పుడు తనఛాయ తన కభిముఖ మగును. తా నెట్లు చేష్టించిన నదియునట్లే చేష్టించును. - 'సిత్' - ఉత్తరకాయము సింహమగుటచేత; నరుఁడుగానే యుండిన ఎఱుపుగలిగి యుండును. 'క్రూర'తయు సింహముగో శ్లగుటచేత. - ఉత్ప్రేక్ష - భ్రాంతిమ దనుప్రాణితము.

ఉ. మునుము న్నెల్పును, దూఱఁదూఱ మఱి కెంపు, న్నెండియుం దూఱఁగం

దనగాయం గలనల్పుఁ, దోష నఖకోణశ్రేణిచే విక్రమం

బున వాఁడుగ్రతఁ గొన్నయట్టి విలసన్నూర్తిత్రయీతేజముం

గొను లీల నివ్విదళింపవే యసురవఱోభిత్తి మిథ్యాహరీ.

23

మిథ్యాహరీ = ఓహయాసింహమా ('మృషా మిథ్యా చ వితథే' - 'సింహో మృగేన్ద్రః' పశుసోహృ హర్యక్షః కేసరీ హరిః' అమ.), మునుముక్ = మొదలముదల, తెల్పును, మఱి = అనంతరము, దూఱఁదూఱక్ = చొచ్చినకొలందియు, కెంపుక్ = ఎఱుపును, వెండియుక్ రూఱక్ = ఇంకనుం జొచ్చి పోఁగా, కిందనగాయక్ = గుండెకాయయందు, కల (=ఉన్నట్టి), నల్పును, తోఁపక్ = ఆగపడుచుండఁగా, విక్రమంబునక్ = పరాక్రమముచేత, వాఁడు=అహిరణ్య కశిపుఁడు, ఉగ్రతక్ = భయంకరత్వముచేత, కొ...ముక్ - కొన్నయట్టి = అపహరించిన - విలసత్ = ఒప్పుచున్న - మూర్తిత్రయా - ముమ్మార్తులయొక్క ('బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరుల యొక్క - 'త్రయీత్రినేద్యాం త్రితయే పురన్ధ్యాం సుమతావపి' హైమ.) - తేజముక్ = తేజస్సు లను, కొనులీలక్ = మరలఁ బుచ్చుకొనుచున్నవో యనునట్లుగా, నఖకోణశ్రేణిచేక్ = గోటినగుల కుంఠతో ('కోణోఽశ్రాగగుడే ర్కజే' నానా.) - ఆ...త్తిక్ - ఆసుర = ఆదానవునియొక్క -

వక్షోభిత్రిక్ = గొడవంటిదైన, తొమ్మను - ('భిత్రిః స్త్రీ వద్యః' అను,), విదలింపనే = చీల్చి తివిగదా.

తొమ్మం జీల్చినపుడు తొలుత చర్మపుంగోత తెల్లఁగాను, దానివెంబడిమాంసము ఎఱ్ఱఁగాను, దానివెంబడి గుండెకాయ నల్లగాను, ఉండును గావున, నరసింహమూర్తి హిరణ్యకశిపుని తొమ్మగోడను చీల్చినప్పుడు ఆవయవము ఆవర్ణములు అగపడుట యెట్లుండె ననఁగా - ఆరక్క ముండు విక్రాంతుడై బౌద్ధత్యముచేత హరించి తనయం దిముద్దుకొన్నవానిని - తెల్లని శివలేజమును, ఎఱ్ఱని బ్రహ్మలేజమును - మరల గోటికొనలచే కైకొనుటయొన నొప్పారెను. - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

—* వా మ న మూ ర్తి *

మ. బలిదై తేయభయాంధకారభరితబ్రహ్మాండగేహంబులో

పలఁ దై మండెడితత్ప్రతాపమయదీపజ్వాల డింద, న్నడుం

దలమై మింటికి గ్రక్కున న్నెగయునుద్యత్తన్నహాచ్ఛాయ నాఁ

గలనీలాంగము శింశుమార మొరయంగాఁ పెంపవే వామనా?

24

వామనా, బలి...పలక్ - బలి = బలిచక్రవర్తి యనెడు - దై తేయ = అసురునివలన, ('అసురా దైత్య దైతేయ దను జేన్ద్రాగి దానవాః' అను.) - భయ = వెఱపనెడి - ఆంధకార = చీకటిచేత - భరిత = నిండిన - బ్రహ్మాండ = బ్రహ్మాండ మనెడి - గేహంబులోపలక్ = ఇంటియందు, పైక్ = ఊర్ధ్వభాగమందు, మం...ల - మండెడి = వెలుగుచున్న, తత్ = ఆబలియొక్క - ప్రతాపమయ = తేజోరూప మయిన - దీపజ్వాల = దివ్యమొగ్గ, డిందక్ = ఆఱిపోఁగా, కడుక్ = మిక్కిలి, దలమై = దట్టమై, మింటికి = ఆకాశమునకు, గ్రక్కునక్ = తటాలున, నెగ... య - నెగయు = లేచునట్టి - ఉద్యత్ = పైకిలేచి పోవుచున్న (ఆఱిపోవుచున్న) - తత్ = ఆదీ పముయొక్క - మహాచ్ఛాయ = గొప్పచీకటి, నాక్ = అనునట్లుగా, కలనీలాంగముక్ = ఒప్పు చున్న నల్లనిదేహమును, శింశుమారము = మొసలియాకృతినున్న, శ్యోతిశ్చక్రమునకు - ఒర యంగాక్ = రాచుకొనునట్లు, పెంపవే = వర్ధిల్లఁ జేసితివి గదా.

ఓ వామనమూర్తి! బ్రహ్మాండ మనెడియింటిలో బలిచక్రవర్తివలనిభయ మనెడియంధ కారము నిండియుండఁగా, నీవు నల్లనిదేహమును క్రిందినుండి పైకింశుమారచక్రమువఱకును పెంచి వ్యాపించుట యెట్లుండె ననఁగా-ఆదానవుని ప్రతాపము-బ్రహ్మాండగేహములో ముల్లోకములపైని ప్రకాశించుచున్నట్టిది - ఉన్నట్టేయుండి యాఱిపోఁగా దాని క్రీనీడ పెన్జికటియై పైకిం బయ్యట యనునట్లుగా నుండెను. వామనవిజృంభణముచేత భయాంధకారము పోయి ప్రతాపనిర్వాణాంధ కారము వ్యాపించె నని భా. - రూపకానుప్రాణితోత్ప్రేక్షాలంకారము.

'శింశుమారము' - శ్రీమన్నారాయణుండు నక్షత్రమండలములో మొసలియాకారపునక్షత్ర సంఘరూపమున యోగనిద్రం బొందుచున్నాడని విష్ణుపురాణ శ్రీమద్భాగవతములందు చెప్పఁ బడియున్నది. 'శిశూక్ మారయతీతి శింశుమారః ... శిశువులనుచంపునది.' రూ. శిశుమారః. 'శింశుమార' అను రూపమున అనుస్వారము పుషోదరాదిత్వముచే సాధ్యము. మదీయశృంగార నైషధవ్యాఖ్య 8. (28) చూ.

—* పరశురామావతారము *—

మ. శమితక్షత్రకళత్రనేత్రజలవర్షావేళ నీకీర్తిహం

సముక్రంచస్సుటతావకాంబకసుషిం జాగంగ నీక్షించి, వ

ర్షము రా నంచలు నంద నేడఁ జను నిచ్చ న్నాటి తచ్చేష్ట వా

యమిః; దిర్యక్తతి దా గతానుగతికం బొఁగా కుతారి హరి.

25

కుతారి హరి = గండ్రగొడ్డలికలవాడ వయిన ('ద్యయోః కుతారః స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్వధః' అను.), శమి...శక్ - శమిత = సంహరింపబడిన, త్తత్ర = త్తత్త్రియులయొక్క, కళత్ర = భార్యలయొక్క ('కళత్రం శ్రోణి భార్యయోః' అను) - నేత్రజల = ఆశులచేత నైన ('అస్మి నేత్రామ్బు రోదనం చాస్ర మశ్రుచ' అను.), వర్షావేళ = వర్షాకాలమందు (ఆముక్తమాల్యద వర్షములవలె నమితముగాఁ గురిసినందున ఆకాలమున వర్షాకాలమువలె నుండె ననుట - 'స్త్రియాంప్రావృట్ స్త్రియాంభూమ్ని వర్షాః' - అను.) - నీకీర్తిహంసము = నీయొక్క విజయ భ్యాతి యనెడి హంస ('యశఃకీర్తిః సమజ్ఞాచ' - అను.), క్రాం...షిక్ - క్రాంచ = క్రాంచ పర్వతమునందు - స్సుట = స్పష్టమయిన, తావక = నీదైన, అంబకసుషిక్ = బాణంపు రంధ్రమునందు ('రస్థం శ్వభ్రం వహ సుషిః' అను.), చాగంగ = ఏగఁగా, ఈక్షించి = చూచి, వర్షము రాక్ = వానవచ్చినప్పుడు. ('వృష్టిర్వర్షమ్' - అను.) - అంచలు = హంసలు, ఇచ్చక్ = మనస్సునందు, - తత్ = ఆకీర్తిహంసయొక్క - చేష్ట = క్రాంచ రంధ్రమార్గమున వ్యాపారము, నాటి = పాదుకొని (ఆనఁగా స్వాభావికమై), పాయమిక్ = వదలిపోకుండుట చేత, అంద = ఆదరినే, నేడుక్ = ఇప్పటికిని, చనుక్ = పోవుచున్నవి. తిర్యక్తతి - తిర్యక్ = కడుపును నేలవైపు పెట్టుకొని చరించు (నవైన పశుపక్ష్యాది) జంతువులయొక్క, తతి = సమాహము, తాను, గతాను గతికంబు = పోయినదానివెంబడిం బోవునది, బొఁగా = ఆగునుగదా.

ధనుర్విద్యలో శివశిష్యుడైన పరశురాముడు తనసహాధ్యాయులు శివపుత్రుఁడును ఐన కుమారస్వామిలోడి పంచములో, క్రాంచమనుపర్వతమును ఒక్కబాణమున తూటువడ నేసెను. ఆతూటువలన అతని కోదండవిద్యాపాండిత్యకీర్తి వ్యాపించుటను కవి ఇట్లీర్తిహంసము ఆరంభముదారిని నిర్దమించుటగా వర్ణించినాడు; హంస తెలుపుగావునను - 'మాలిన్యంవ్యోమ్ని పాపే యశసి ధవళతా వర్ణ్యతే హంసకీర్త్యోః' - సా. ద. అను కవిసమయముంబట్టి, కీర్తియు తెలుపుగావున కీర్తినిహంసగాఁజెప్పట. - ('జలధర సమయే మానసంయాన్తి హంసాః' సా. ద. ఆనఁగా - 'వర్షాకాలమందు హంసలు మానసగోచరమునకుం బోవును' అనియు, కవిసమయము; - 'వీరః కాఞ్చిస్యభేదాత్కృతధరణితలాపూర్వహంసావతారః' మహావీర. - "హంసద్వారం భృగు పతియశోవర్త్యయత్ క్రాఞ్చరస్థిమ్" మేఘసం. - ఇత్యాదివ్యవహారముచేత హంసములు క్రాంచరంధ్రము మార్గముగా రాకపోకలు గావించుననియు కవిసమయము. - వీని నెల్ల నిట ననుసంధింపవలయును.) 'ఓపరశురామమూర్తి, తిర్యగ్జంతువులు స్వతంత్రమార్గముల నవలంబింపక, పోయినదానివెంబడినే పోవునవి, అట్లే మున్ను నీకుతారులుచే సిహతులయినరాజన్యులకై తద్ధార్యులు పెల్లుగా నేడ్వఁగాఁ గల్గినతదియబాష్ప ధారావర్షములు గురియుచుండినకాలమునెడు వర్షాకాలమందు నీకీర్తిహంస క్రాంచరంధ్రమార్గమున వెడలుటంబట్టి హంసజాతి యిప్పటికిని

వాసలు రాగానే ఆక్రాంతరంధ్రమార్గముననే చనుచున్నవి. ఓస్వామి; నీవుబాల్యముననే లోకోత్తరమహావీరుడవై పిమ్మట దుఃఖత్రియ సంహారముగావించినదేవుడవు; కావున నినుఁ గొల్చెదను' - అనిసారాంశము - రూపకానుప్రాణితిమైన హేతుత్పత్తియు సామాన్యముచే విశేష సమర్థన రూపమయిన యర్థాంతరన్యాసంబునం గలవు.

వర్షాశబ్దము ఆ. స్త్రీ. నిత్యబ. వర్షర్తువాచకము; వర్షశబ్దము. ఆ. నపుం. వానప వాచకము; హంసము - రూ. హంస. కా - కళ. అవ్య. కదార్థకము.

—* శ్రీ రామా వ తా ర ము *—

మ. పవిధారాఽతనంబుఁ గైకొనని యప్పొలస్త్యమై సప్తధా
తువులం దూటు పరిశ్రమంబునకు నుద్యోగించె నా; సప్తసా
లవిభేదం బొనరించి నిల్వక సలీలజన్న యుష్మన్నరు
జ్జవనాస్త్రం బొసఁగు నిరుల్ రఘుకులస్వామి రమావల్లభా. 26

రఘుకులస్వామి = రఘువంశప్రధా, రమావల్లభా = లక్ష్మీకాంతుఁడా (శ్రీరాముఁడా యనుట), ప ... బుక్ = పవి = వజ్రాయుధముయొక్క - ధారా = వాదరయొక్క - పఠ నంబుక్ = పాటును (వ్రేటు ననుట), కై ... లక్ - కైకొనని = సరకుసేయని (మైకి విశేషణము) - ఆపొలస్త్య = ఆరావణునియొక్క - మై = దేహముయొక్క - సప్తధాతువులక్ = వస (= కడు పులో బొడ్డుక్రింద ఉల్లి పొరవలెనుండు కొప్పు) నెత్తురు మాంసము ఎముకలోని నేయి ఎముక మెదడు కుక్రము అనెడు ఏడుధాతువులను - (సకలదేహమును అనుట), దూటుపరిశ్రమంబు నకుక్ = చొచ్చెడు నలవాటునకు, ఉద్యోగించెన్ నాక్ = దొరంకొనెనో యనునట్లుగా, స... బు - సప్త = ఏడైన - తాళ = (తాటి) చెట్లయొక్క - విభేదంబు = చీల్చుటను, ఒనరించి = జేసి, నిల్వక, సలీలక్ = క్రీడగా, చన్న...స్త్రంబు - చన్న = పోయిన - యుష్మత్ = నీయొక్క - మరుత్ = గాలివలె - జవన = వడిగలదైన - ఆస్త్రంబు = బాణము, నిరుల్ = సంపదలను, ఒసఁగుక్ = ఇచ్చునుగాక.

రఘువంశమున శ్రీరాముఁడవుగా అకటరించిన యోమాధవా, ఇందుని వజ్రాయుధంపు వాదరలపెట్టును సరకుకొనని దైన యారావణాసురునిదేహమందలి సప్తధాతువులను చొచ్చి చీల్చెడునెర్పును ముందుగా అలవాటు సేసికొనుచున్నచో యనునట్లుగా ఏడుతాటిచెట్లను ఒక్క మ్మడి దున్ని ఆటునిలువక వడిగా వెలువడిన నీవాయువేగి బాణము సంపదల నిచ్చుగాక.

ఇట్ల కిష్కింధాకాండములోని యీకథ ననుసంధించుకొనవలయును. - వాలిం గూల్చి సుగ్రీవునికి కపిరాజ్య మొసంగఁగల మహావీరుఁ డని శ్రీరామునితో సఖ్యము చేయింప ఆంజ నేయుండు యత్నింపఁగా, సుగ్రీవుండు రాముని బలమందు సందేహము గొన్నవారై 'ఈయన ఇవిగో ఈయేడు తాటిచెట్లను ఒక్కబాణహతిం గూల్చినచో వాలిం గూల్చుపాటి బల్లిదుఁ డని నమైద' నని చెప్పఁగా, శ్రీరాముండు అట్లే అతనితార్కాణకై ఒకటే ఆలుగువ్రేటున ఆయేడు తాళములను గూల్చెను. అబాణము వానియందు నిలువక ఉచ్చి పాణి రసాతలమంటివచ్చి యాతని యంపపొదిం బొచ్చెను. సుగ్రీవునికి సిరులిచ్చుటయే భక్తులకెల్ల నిచ్చు ననుటకు తార్కాణము. ఉపాయము ఉపేయమునకు కొఱవడం గూడదు గావున, ఏడుధాతువులను దూయునదై ఏడు

తాళములను దూయుట; రామబాణము అతిపని యనుట; రావణునిం జంకలో నుంచుకొని జపమునేయువానిని గొట్టఁగలదైన బాణము ఆరావణుం గూల్చుటలో సంజేహమా అని యాన మంగికము. 'సరీలక్' అనుటచే భోగవత్సవగాహము నూచితము.

పులస్త్యయొక్క గోత్రపత్యము పాలస్త్యుఁడు. 'వసాస్పక్షాంసమజ్ఞాస్థి మేదశ్చక్రాణి ధారవః.' భావప్రకాశము. ఇప్పద్యము మూడవ పాదములోని దుష్టయతితప్ప కడమయెల్ల మను చరిత్రములోనిదే [6-110]; 'సరీలక్' అనుట యతిని సరిపఱుచుటవ. (చూ. పీఠిక, 'వెసం జన్నటి' పూ. ము. పా.)...ఉత్పేక్షలంకారము.

- సీ. (1) స్యందనస్థితవిడోజఃక్షుత్ప్రజాడ్యక్య
జ్ఞంఝామరుద్గరుఙ్ఘ్రత్కృతములు,
(2) క్రవ్యాశిరాఙ్గాత్రకనదస్పగ్గాహన
స్ఫుటశల్యహవ్యభుక్పాత్రకృతములు,
(3) యోధవర్తితహృత్పుటోత్కాంతనిజపాత
సాలాశ్చక్రతముహుష్టాత్కృతములు,
(4) పతితోగ్రరక్షఃకబంధభారభృశార్తి
భుగ్నభోగఫణేంద్రపూత్కృతములు,

తే. శ్రాంతరథ్యనిరంతరచ్ఛాయదములు,
దివ్యతావక కార్దుకోత్పేరితములు,
కలుషము లడంచుఁగాత లంకాపురాంగ
ణాంబరచలత్కలంబకదంబకములు.

27

1. [దేవా = ఓ స్వామీ (శ్రీ రామా)] - స్యం...లు - స్యందన = తేరియందు, స్థిత = ఉన్నట్టి, విడోజఃక్షుత్ప్ర = ఇంద్రసారథి (యైన యామాతలి)కి - జాడ్య = జడిమను (జడతను - బమైరను) - కృత్ = చేయునట్టి - ఝంఝా = తుపానువంటి - మరుత్ = గాలిగలదైన - గరుత్ = తెక్కలయొక్క, ఝాత్ కృతములు = ఝాత్ కారము అనఁగా ఝాత్ అనెడు మ్రోత గలవియు;

2. క్ర...లు - క్రవ్యాశి = రాక్షసులయొక్క - రాట్ = ప్రభువయిన రావణుని యొక్క - గాత్ర = దేహమందు - కనత్ = వెలుంగుచున్న - ఆస్పక్ = నెత్తుటిని - గాహన = చొచ్చుటచేత - స్ఫుట = స్పష్టమయిన - శల్య = అలుఁగుల - హవ్యభుక్ = నిష్పయొక్క - ఘాత్ కృతములు - ఘాత్ ఘాత్ అనెడు మ్రోతగలవియు;

3. యోధ = బోదులయొక్క - వర్తిత = కవచముగలిగిన - హృత్ = గుండెయల - పుట = సంపుటమునుండి - ఉత్కాంత = దుస్సిన - నిజ = తమయొక్క (=తాము) - పాత = పాటు చేత (= పడుటచేత) సాల = ప్రాకారముయొక్క - ఆశ్చ = తాలయందు - కృత = చేయఁ బడిన - ముహుః = తఱచైన - తాత్కృతములు = తాత్ అనుశబ్దముకలవి;

4. ప...లు - పతిత = కూలిన - ఉగ్ర = భయంకరములైన - రక్షఃకబంధ = రాక్షసుల మొందెములయొక్క - భార = బరువుచేతనైన - భృశ = మిక్కుటమైన - ఆర్తి = పీడచేత -

భుగ్న = ముడిగిన - భోగ = పడగలుగల - ఫణీంద్ర = శేషహియొక్క - పూర్వకములు = పూర్వ అనెడు ధ్వనులు (బుసలు) కలవియు—

క్రాం...లు - క్రాంత = డన్సిన - రథ్య = తేరి గుట్టములకు - నిరంతర = దట్టము లయిన తమయొక్క - ఛాయ = నీడను - దములు = ఇచ్చునవియు, (విన) - తా...లు - తావక = నీయొక్క - కార్తుక = వింటినుండి - ఉత్ప్రేరితములు = ప్రయోగింపఁ బడినట్టివి. లం...లు - లంకా = లంకయనెడి - పుర = పట్టణముయొక్క - అంగణ = మంగిటియొక్క - అంబర = ఆకాశమందు - చలత్ = సంచరించుచున్న - కలంబ = బాణములయొక్క, కదం బకములు - సమాహములు, కలుషములు = పాపములను, అడంచుఁగారత్ = పోఁగొట్టునుగాక.

రామ రావణయుద్ధమందు రావణునితో బోరుటకై శ్రీరాములవారికి దేవేంద్రుఁడు తన రథమును తనసారథి మాతలి వశమునం బంపెను. అందుండి శ్రీరాములవారు పోరుచుండిరి. అప్పుడు వారివింటినుండి ప్రయోగింపఁబడిన బాణపరంపర లెట్లుండె ననఁగా - బాణములకు పిడికడ తెక్కలు కట్టుదురు. ఆకాశములో ఆబాణములు రైయని పోవునప్పుడు ఝంఝామారుతములం బోలిన యాతెక్కఁగూతూర్ములచేత రథము లోలుచున్న మాతలికి చెవులు గింగురు మని బుద్ధికి జడత సంభవించెను. ఆబాణముల యలుగులనుండి ఆకాశమున గాలిలోడి యొరయిక చేత పాడమిన యగ్నిజ్వాలలు రావణాసురుని నెత్తుటం బొచ్చి, చుంఱుచుంఱు అని స్ఫుట ముగా శబ్దించుచుండెను. జోదుల మైమఱుపుతోడి హృదయములను భేదించుకొని అవలికి డున్ని ప్రహరిలోని కిలలకుం దగిలి- తాత్ తాత్ అని మాటిమాటికి మ్రోగుచుండినవి. చలించుచున్నట్టే ఉండి భయంకరపు రక్కసిమొండెములు నేలం జాఁపకట్టుగాఁ బడఁగా ఆభారమునకు నొప్పిఁ జెంది పడగలుకుంగి అదిశేషుఁడు పెల్లుగా బుసకొట్టు చుండెను. అపోరాటపు హుటాహుటి పరువులలో బడలనియక తేరిగుట్టములకు ఆబాణములు క్రిక్కిరిసిన తమ నీడల నొసంగుచుండి నవి. అట్లు లంకాపట్టణంపు మంగిటి యాకాశంబున చరించుచున్న యాబాణపరంపరలు పాప ములను పోఁగొట్టునుగాక. అట్టి యారక్కసులను, వారి తేనిని గూల్చినట్టివి గావున తప్పక కలుష ములనుగూడఁ గూల్చునని నూచన.

పా. 'బుభుక్షుత్త్యై' - ఈపాఠమును హృద్యమే - 'బుభుక్ష' శబ్దము ఇంద్రవాచ కము అకారాంతము కలదు. 'క్షుత్త్యై' - 'క్షుత్తా' న్యా తస్మిన్ ద్వాన్తే క్షుత్రియాయాం చ శూద్రజే' అమ. 'ఝంఝామరుత్' - ఝంఝవంటి గాలిగలవి అని గరుత్తులకు విశేషణము. ఇందలి సీసపాదములు బహువ్రీహులు, కదంబకములకు విశేషణములు. 'ఛాయదములు' - ఇందు ఛాయా శబ్దమున హ్రస్వ మెట్లయినది? 'ఇత్తుచ్చాయ నిపాదిన్యః' ఇత్యాది ప్రయోగంబు లందుంబోలె నిరంతరములయొక్కఛాయ = నిరంతరచ్ఛాయము - అని వక్షిసమాసముగా గ్రహింప వలయు—

'వష్యంత ప్రాకృదా స్సేనా చ్ఛాయా కాలా సురానికాః

స్యూ ర్వా నృసేనం శ్వనిశం గోకాల మితరే చ దిక్.' అమ.

'విభాషా సేనా సురా చ్ఛాయా నికానామ్' నూ.

మఱియు—

'అధారి పక్షేషు తదక్షిణా ఘృణా । క్వ తచ్ఛయచ్ఛాయలవోపి పల్లవే.'

నైష.

‘తస్య నలస్య శయో హస్తః తస్యచ్ఛాయా తచ్ఛయచ్ఛాయం తస్యలవోలేశః...’ తచ్ఛయచ్ఛాయ’ ఇతి ‘విభాషాసేనా’ ఇత్యాదినా నపుంసకత్వమ్’ అని నారాయణటీక.

ఏతత్సదృశ వర్ణనము. మాఘకావ్యము 20 (16).

‘వినివారితభానుతాప మేకం సకలస్యాపి మురద్విహే బలస్య
శరజాల మయం సమం సమస్తా దురుసద్దేవ నరాధిపేన తేన.’

‘పతితో గ్రరత్నః కబంధ’ - ఇటుపిమ్మట భారాతిశయమును చెప్పినందున ఈయుగ్ర తను మహాకాయతచేతం గలిగినదానినిగానే ఎన్నుట యొప్పును గావున ‘ఉగ్ర’ అనుటకుమాటు ‘ఉరు’ అని పఠించుట మెఱుంగుగాఁ దోచెడిని. ‘ఉర్ధ్వ’ యని పఠింతుమేని బాణములచే పైకి చిమ్మబడిన మొండెము లనిగాని, మింటనుండియే పోరువారి తలదెగి క్రిందపడుచున్న మొండెము లనియేని యర్థమగును. ఆపక్షమున క్రొత్తబరువు తటాలునంబడుటయు అందువలన శేషునికి తటాలున తలలకు దెబ్బ మెడకు విఱుపును సంభవించుటయు ఒప్పారును. ‘వర్జిత’ - అనుటచేత ముందు ఉక్కుజీరాను చించుకొని తర్వాత పుటము (అనఁగా దొప్ప) వంటి గుండెను భేదించి తర్వాత మరల జీరాను భేదించి తర్వాత ప్రహరింపఁబలకు తగిలి పెనుకాత్ కారము చేయునంతటి విషయ గలది అని బాణప్రయోగ బలాతిశయ వర్ణనపరము. మాతలికి ‘జాడ్యకృత్’ అనుటచేత ఇంద్రుని యాధములలో ఇట్టి శరపరంపరా ప్రయోగములను ఆయన యెఱుంగఁ దని సూచితము. - ‘ఝంఝా’ సాదృశ్యముచేత ఆకాశమెల్ల అట్లు ప్రాఁగుచుండెననుట.

—* బలరామావతారము *—

చ. ‘క్షీతి హలకృష్టిః బుట్టి యడఁగెఁక్షీతియందునె నీత’ యంచుచ

త్సతి విరహార్తిః బాండిమముఁ దాలిచి రామశరీర మెత్తి, యా

క్షీతిఖననక్రియ న్నగుడఁ జెందఁగఁ గాక, కళిందజాతటిక

క్షీతి దున నేటికి న్న్వలమ చేఁగొని నీ కవశాత్తత న్నల్లి? 28

హలీ=ఓ బలరామస్వామి, నీత = జానకి, క్షీతిక = భూమినుండి, హలకృష్టిక = హల = నాఁగటి చేతనైన - కృష్టిక = దుక్కుచేత, పుట్టి = జనించి, క్షీతియందునె = భూమియందే, అడఁగె = లయ మొందెను, అంచుక = ఆనెడి తలంపుఁగొన్నవాడవై, విరహార్తిక - విరహ = ఎడఁబాపుచేతనైన - ఆర్తిక = నెగులుచేత, పాండిమముక = వెల్లందనమును (పాలిపోవుటను అనుటయు), తాలిచి = ధరించి, రామ శరీరము = బలరామ దేహమును (శ్రీరామదేహము ననుటయు) ఎత్తి = తాలిచి, తత్ సతిక = ఆపతివ్రతను, ఆక్షీతిఖననక్రియక - క్షీతి = భూమిని - ఖనన=త్రవ్వుట యనెడి, ఆ=మునుపటి, క్రియక=వ్యాపారముచేత, మగుడక=మరల, చెందఁగఁగాక మఱి = పొందుటకే కానియెడల, కళిందజాతటిక=యమునయొడ్డున, హలమ=నాఁగటిసే, చేక=చేతియందు, కొని = గ్రహించి, నీకుక, అవశాత్తతక - అవశ = స్వాధీనముకానట్టి - ఆత్తతక=మనస్సుకలవాడవై (త్రాగుడుచే ఒడలు తెలియనివాడవై అనుట; గట్టిపూనిక కలవాడవై అనుటయు), క్షీతిక = భూమిని - దుననేటికిక = ఏల దున్నవలసివచ్చినది.

పూర్వము జనకమహారాజు జన్మమునేయువాడై అందులకై కాలనిర్మించుటకై భూమిని దున్నింపఁగా నాఁగటిచాలులో నొక కన్నియ దొరకను. నాఁగటిచాలునకు నీత యనిపేరు

గావున అందుపుట్టినందున ఆమెకు సీత యని పేరుపెట్టిరి. ఆమె పిమ్మట శ్రీరామునికి భార్యయై భూమియందే లయమొందెను. - నారాయణుని పదియవతారములలో శ్రీరామావతారమునకు వెంబడిది బలరామావతారము. బలరాముడు తెల్లనివాడు, ఆయనకు నాగలి ముఖ్యాయుధము, ఆయన సురాపానపరాయణుడును. సాంబుడను కృష్ణపుత్రుడు సుయోధనునికూతును లక్ష్మణ యనుదానిని హస్తినాపురినుండి బలసాహసంబులంజేసి యెత్తుకొని పోవుచుండెను. దానిం గని కారవులు వెంటనంటి పట్టితెచ్చి చెఱం బెట్టిరి. వానిని విడిపించుకొని వచ్చువాడై బలరాముడు హస్తినాపురంబున కరిగి వారిని నెయ్యంబున నడుగ వారు కయ్యంబునకే కడంగిరి. బలరాముడు వారిని దండించువాడై కరిపురిని గడ్డగానే యమునలోనికిం ద్రోయుటకై నాగటికట్టుగ్రుచ్చి యీడ్చెను. ఊరు ఒడ్డగడవై పౌరులు ఘోషిల్ల భీష్మదులు వడిం జనుచెంచి బలనిపాదములకుం ద్రెల్లి వస్తువాహనాదిసత్కారపూర్వకంబుగా లక్ష్మణ సాంబులను దెచ్చి ఆయన కప్పగించి తదనుగ్రహంబు వడసిరి. - ఈకథల నిట అనుసంధానము సేసికొనవలయును.

ఇట ఈతనిపాండిమ సీతావిరహపాండిమగాను, నాగటితో భూమిని క్షరించుట భూమిలో నడంగియున్న యీమెను వెలువరించుటకైన జతనముగాను, తానును రాముడగుట ఆమె రామానురక్త గావున రాముడు తనకై పాటుపడుటం గాంచిన ఆమె ఒప్పురికింపక తప్పక వచ్చునను తలంపుచేత ననియు, పానమత్త త విరహ వైవశ్యముగాను ఉత్ప్రేక్షితములు. 'హలమ' - ఏవకారాధక మైన అకారము ఏల యన - ఏసాధనమున మున్ను సిద్ధిగల్గెనో ఇప్పుడు ఆసాధనమే యగుటకు. 'కళిందజాతట' మన నేల యనిన-పావన ప్రదేశముగాన, నటనైనయెడల నాపావని సీత పాడమ నిచ్చగించును, కార్యము సిద్ధించును. అని; హలము అనగా నాగలి, అది యాయుధ ముగాఁ గలవాఁడు గావున బలరాముడు 'హలి' యనంబడెను. కళిందమని యొక పర్వతమునకుం బేరు. అందు జనించినదిగాన యమున 'కళిందజ'; 'గునక్' - గున్నన నలోపమునకు పీకింగనుడు. 'తటిక్ + క్షితి' - ఇట ద్రుతమునకు క్షితిశబ్దమందలి క కారము పరమైయున్నది; ద్రుతకార్యము వచ్చినచో - తటిక్ష్మితి, తటింగితి, తటిక్ష్మితి అను మూఁటిలో నొకరూపము వచ్చును. అంతియ కాని తటిక్ క్షితి అనురూపము ఉండదు. ఇట వ్యవస్థ యెట్లు? ఇది సంయుక్తాత్మరము - గాని వర్ణాంతరముగాదు - కావున నేవృక్షము, పక్షము, అను పదములు భగణములు. ఇందు క కార ష కార ములు కలవు. ద్రుతకార్యము రావలసినదే, 'సారిదిక్షికారముఁ గూడఁగఁ | సరి నేబదియయ్యె వర్ణ సంఖ్యధరిత్రిక్' అను ననంతునిమితము అగ్రాహ్య మనియు, ఆగమికులు ఊను వర్ణాంతర ముగాఁ జేకొనిరి గాని అది శబ్దసరణి గా దనియు అప్పకవి తెల్పినదే సాధువు. అట్లున్నను క్షికార స్థలమున ద్రుతకార్యమురామికి శిష్టాచారమే ప్రమాణము. ఇట్టివే ఛందశాస్త్రమున తత్సమము లందలి పరసవర్ణానునాసికమునకు సున్న చుట్టుట శిష్టాచారము. ఇదియు నట్టిదేయని గ్రహించుట యొప్పును. ఋగ్వ శర్ణంబులు ర ల తుల్యంబు లగుట, ఆద్రుచువిద్రుచు ఇత్యాదులందు సంయోగ పరకమునకు గురుత్వము లేమియు, అను విశేషములు భాషలోఁ గలవు.

హలి యేమి యంత తెలియనివాఁడా? అప్పుడు ఏకారణ విశేషముచేత నాగటి చాలున జనించెనోగాని ఇప్పుడును అట్లు జనించునా? జనింప దని అంతమాత్రము ఊహించుకొనలేదా? యను ప్రశ్నకు - కవి 'అవకాతృతక్' అని యుత్తర మొసంగినాడు. 'కామార్తాహి ప్రకృతి

కృపణా శ్చేతనాచేతనేషు.' అను శాలిదాసోక్తికి ఇది సమానము. - 'హలమ చేశాని' - పా.
'హలముచే మఱి.'

అట్టి దివ్యచారిత్రుడవు నీవు మమ్ముఁ గావుము అని భావము.

—* కృష్ణావతారము *

ఉ. ఆయతయుష్షదాకృతి కరాగ్రనగాంచలవాంతవారిధా
రాయుతచంద్ర కాంతఫలకావళిబింబిత యై చెలంగ, నా
రాయణమూర్తివత్కవచరత్నముచేఁ బరిరక్షఁ గాంచె నా
నోయదువీర, వృష్టిఁ బసి నూఱడఁ బ్రోవవె సప్తరాత్రముల్. 29

ఓ యదువీర = ఓ యాదవశ్రేష్ఠుఁడా (శ్రీకృష్ణ యనుట), ఆయ...తి - ఆయత = పొడ.
వైన - యుష్మత్ = నీయొక్క - ఆకృతి = స్వరూపము, కరా...చిత - కర = (నీ) చేతి - ఆగ్ర =
తుదయందలి-నగ = (గోవర్ధన) పర్వతముయొక్క - ఆంచల = అంచుచేత - వాంత క్రక్కఁబడిన
(అంచునుండి క్రిందికి ఉరలుచున్న - కురియుచున్న - అనుట) - వారి = నీళ్లయొక్క - ధారా =
క్రిందికిపడు చాలులయొక్క - అయత = దశసహస్రముల నెడు - చంద్ర కాంతశిలలయొక్క -
ఫలక = పలకలయొక్క - ఆవళి = కరుసయందు - బింబిత = ప్రతిబింబములగలది, వి చెలంగఁ =
కాఁగా, నా...చేఁ - నారాయణమూర్తిమత్ = నారాయణుని శరీరముగలదైన - కవచరత్న
ముచేఁ = మేలి మైముఱువుచేత (నారాయణకవచ మనుపేరి పాఠ్యముచేత), పరిరక్షఁ = సంరక్షి
ణను, కాంచెన్ నాఁ = పొందినదో యనునట్లు - పసిన్ = గోగణమును సప్త రాత్రముల్ =
ఏడు ఆహారాత్రములు, నూఱడఁ = సుఖముగా నుండునట్లు - ప్రోవవె = కాపాడలేదా
(కాపాడితివిగదా యనుట).

గోకులంబున నందాదులు ప్రతివత్సరము ఒకనాఁడు ఇంద్రుం బూజించుచుందురు. శ్రీ
కృష్ణులవారు ఆయింద్రయాగ సమయమున నందాదులకు ఇంద్రపూజ వల దనియు తమకును తమ
గోవులకు సమస్తము నిచ్చుచున్న గోవర్ధనగిరినే పూజింప వలసిన దనియు బోధించిరి. గొల్లలంద
ఱును వారిమాటనే నెఱవేర్చిరి. అంతట ఇంద్రుఁ డలిగి ఏడు ఆహారాత్రములు వారికి సర్వ
గోనాశము కలుగునట్లు తొలతోడి గాలివాన కొట్టించుచుండెను. అంతట శ్రీకృష్ణులవారు ఆ
గోవర్ధన పర్వతమును తన వ్రేలం గొడుగుంబోలె నెత్తిపట్టి దానిక్రింద గోవులను నిలిపి ఆమహా
వృష్టినుండి రక్షించి ఇంద్రుని వినతుం గావించిరి. — ఈకథ నిట అనుసంధించుకొనవలయును.

గొడుగు నంచునుండియుం బోలె ఆకొండయంచునుండి క్రిక్కిరిసి దిగఁబాటుచున్న వర్ష
ధారలు సందులేకుండ ఒండొకటితోఁ గూడి శ్రీకృష్ణులవారిచుట్టును చంద్రకాంతపుటద్దముల
వరుసవలె నుండుటయు, అందులో వారి ప్రతిబింబములు నారాయణునిమూర్తులవలె నుండుటయు
జూడఁగా - ఇక్కట్లు తొలంగుటకై భక్తులు నారాయణకవచమును పారాయణము నేయుట
ప్రసిద్ధముగావునను, అట్లుచేయు భక్తులకు ఆనారాయణుఁడు అన్నివైపులందును తొనిలిచి వారిని
రక్షించుటయు ప్రసిద్ధముగావున, ఆప్రకారము ఆగోవులు నారాయణకవచమును ధరించినవో
యనున ట్లుండెను. - ఉత్పేక్ష. - భక్తవత్సలుడవు మమ్ముఁ గావు మనుట. —

‘అహా నారా ఇతి ప్రోక్తా ఆపోజై నరనూనః

తాయ దస్యాననం పూర్వం తేన నారాయణః స్ఫురః.’

మనుస్మృతి.

నారాయణుడు నీట నుండువాడు గావున నారాయణమూర్తి గలది నీరు. నారాయణమేతమైన యానీతే కవచముగా ధరించినవో అనునట్లుగా అనియను స్వారస్యము. నారాః = నీరు, ఆయనమ్ = తావుగాగలవాడు, అను వ్యుత్పత్తి చేత కలుగుచున్నది.

‘అయత’ - కడు నుచ్చాయముగల తనువుం దాల్చుట తిక్కరాగ్రమున నున్న గోవర్ధనము క్రింద ఆరోగ్యహర్ష ప్రదమయిన మిక్కుటంపుటవశాశముండుటకును, ‘భయములేదు, రక్షింపఁ గలవాడే’ యని గొల్లలు ఊఱడిల్లుటకును. - ‘వాంతి’ - గౌణవృత్తియందు అతిసుందరము, ఆస్యత్ర గ్రామ్యకఞ్చకగాహి. —

‘నిష్ఠ్యాతోద్గీర్ణవాస్తాది గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయమ్

అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకఞ్చం విగాహతే.’

దండి.

‘సాకిలాశ్వాసితా చణ్డి భర్తా తత్సంశ్రుతౌ వరౌ

ఉద్వవా మేంద్రసిక్తా భూ ర్బలమగ్నా వి వోరగా.’

రఘు.

‘వారిధారాయత’ - ఇందు ‘యత = కూడియున్న’ అను ఛేదము సరిగాదు, అందువలన యతి భంగము కలిగియున్నది. ధారాశబ్దములోని రాకారమునకును ‘ఫలకావళి’ లోని కాకారము మీఁది యా (అ) వళిశబ్దాద్యాకారమునకును యతిచేల్లదు; కావున ఆవ్యాఖ్య త్యక్తవ్యము. - ‘ఆకృతి’ స్త్రీలింగము గావున తద్విశేషణము ‘చింతిత’ అని తెనుఁగున పాక్షికముగా స్త్రీలింగము. ‘అయత’ అనుట సంఖ్యానియముమహింస గాదు. అపరిమితత్వాభిప్రాయకము. ప్రతిచింబ మూర్తులు కనంబడుటకు వెలుతురు వలయును, ముసురులో వెలుతు రెక్కడిది? అనిన - ఎంత ముగు రయినను పగలు వెలుతురు గలదు, రాత్రులందు ఆయింద్రుఁడే కల్పించుచున్న మెఱుపుఁ దీఁగలవెలుతురే మఱియు స్ఫుటముగాఁ దోఁపింపజేయును. - ‘వీర’ - ‘వీరో జి నే భ శ్రే శ్రేష్ఠే’ అని హేమచంద్రుఁడు. ‘సప్తరాత్రముల్’ - ఏడురాత్రుల మొత్తము సప్తరాత్రము. - ‘అహః సర్వైకదేశసంఖ్యాత పుణ్యాచ్చరాత్రే’ అను నూత్రిముచేత రాత్రిశబ్దమునకు సమాసాంతము అచ్చురీత్యయము వచ్చినది. - సమాహారద్విగుపు ‘సప్తరాత్రమ్’ అని ఏకవచనాంతముగా నుండ వలయును. ‘సప్తరాత్రముల్’ అను బహువచనము లక్షణోక్తముకానట్టి తెలుఁగుమర్యాద ఏకవచనంబు సరియే. ‘నారాయణ...రత్నము’ - నారాయణశబ్దమున ‘నార + అయన’ (నీరు తావుగాఁ గలవాడు) అని పరిచ్ఛేదము ఉన్నను - నిత్యసమాసయతిగా ఇది నిరుదేశంబులను యతి రావచ్చును. ‘పసి’ ఏకవచనమందు గోగణ వాచకంబు నగు.

—*బౌద్ధావతారము*—

మ. తరుణత్వత్పూర్వబాణపంచకమునం దైత్యాబలాశ్రేణి త

ద్వరసందోహము యుష్మదాత్మకజరద్బాణం బొకంట నైడక?

ద్వరఁ గావించితి వేటికో? యహహ, బుద్ధం బయ్యె నీభావ మ

త్తరుణీలతనుత్ర మేరికి సనాధ్యం బొటఁగా కేశవా?

30

కేశవా = ఓ నారాయణుడా, తరు...నక - తరుణ = యౌవనవంతుడైన - త్వత్ = నీ - ముత = కొమరుని (అనఁగా మత్తభునియొక్క) - బాణ = అలుఁగుల - పంచకమునక = ఏనింటి

గమిచేతి, దై...టి - దైత్య అబలా = అసురకోమలల - శ్రేణి = రాజియు, యు...బు - యుష్మత్ = నీవే - ఆత్మక = స్వయాపముగాఁ గలదైన - జరత్ = ముది - బాణంబు = ములికి, ఒకొంటి = ఒక్కదాననీ, త...ము - తత్ = ఆయసురకోమలల - వర = భర్తల - సందోహము = సహాతియు, చెడక = ధ్వంసమొందునట్లు, త్వరకాచించితివి = వడిగొంటివి, ఏటికో = ఏకారణముననో, అహహ = ఆశ్చర్యము, నీభావము = నీయొక్క యభిప్రాయము, బుద్ధంబు అయ్యెన్ = తేటపడినది, అ...ము - ఆ - తరుణి = యువతులయొక్క - శీల = ఆచారమనెడి - తనుశ్రమ = కవచము, ఏరికొ = ఎవరికిఁగాని, అసాధ్యంబు = అభేద్యము, బొటకా = అగుటవలనఁ గదా! [పా. ఒకొంటి = ఒక + ఒండు - త్య. = ఒకటి నే ఒకట ననుట.]

కేశవుఁడు = మంచికేశములు కలవాఁడు అని వ్యుత్పత్తి, క = బ్రహ్మయు - ఈశ = శివుఁడును. పుత్రుఁడుగాను పౌత్రుఁడుగాను గలవాఁడు అని యొండె, వ వర్ణము మత్స్యరీయప్రత్యయము - నూ. 'కేశాద్యుః'. అబలలైన దైత్యాంగనలమీఁదికి తనపుత్రుని బల్లిదని యావనవంతుని ('అరవింద మశోకం చ చూతం చ నవమల్లికా

నీలోత్పలం చ పక్షైలే పద్మబాణస్య నాయకాః.' అను.)

అను పెక్కు బాణములతోఁ బంపిన తాత్పర్య మేమన - వారు అబలలైనను వారిశీలము ఎవ్వరికిని అభేద్యము గావున. మఱియు వారిపైకి కామునిఁ బంపుట వీలయన - కామునిమాయలకు లోబడని వారుండరుగావున; కామావేశముచేత వారిని వ్యభిచారముపాలు నేసి యని తాత్పర్యము. మఱి సమర్థులైన తద్భర్తలమీఁదికి తన్నే ఒకటే ముదుక చివుకు బాణముగాఁ గొని అభియోగము నేయుటయందు తాత్పర్యమే మన తదంగనల శీలము భ్రంశమొందినంతట ఆ వీరులు నిష్ప్రభావులును నిష్పారులును అగుదురు. అప్పుడు వారిని కూల్చుట శుకర మని. - 'తనుశ్రమ' - తనుం త్రాయతే = తనువును కాచునది, కవచము. - 'దైత్య' - 'దానవాసురదైత్యానా మైక్యమేవాభిషమతమ్.' కావ్యకల్పలత. హేతూత్పేక్ష. 'బుద్ధంబయ్యె' నను వాక్యములో నీవు బుద్ధదేవుఁడవుగదా! అని నూచ్యార్థ నూచనము ముద్రాలంకారము.

'ప్రకృతగ పదములచే నూ । చ్యకథనమే ముద్ర, పతియే సతి కంద మనక.' అలం.

—* క ల్క వ తా ర ము *—

శా. ఘోరాపారమహాఘపంచకముఁ జక్కు లేయఁగా నేర్పు నా

ధారాపంచక ధావనం జెలఁగుగంధర్వంబుఁ న్రొక్కించు బ

ల్పిరంపున్నెఱరౌతుఁ గీకటశరాళీవారవాణీభవ

ద్వోరుద్భాంతకృపాణికాద్వితయవిద్యున్ద్రంధి నిన్ గొల్చెదక. 31

ఘో...ముక్ - ఘోర = దారుణమును - అపార = మేరలేనిదియు - అగు - మహాఘమహత్ + అఘ) = మహాపాతకముల - పంచకముక్ = ఏనింటిగమిని, చక్కుల్ సేయఁగాక = చక్కుడుటకు, (నుఱుమాడుటకు - నాశమునీయుటకు), నేర్పుకనాక = నేర్చుచున్నాఁడో యనునట్లుగా, ధా...నక - ధారా = (గుఱ్ఱపు) గతులయొక్క - పంచక = ఏనింటిగమిచేసిన - ధావనక = పరుగున, చెలఁగక = ఒప్పునట్లుగా, గంధర్వంబుక్ = గుఱ్ఱమును, త్రొ...తుక్ - త్రొక్కించు = నడిపించునట్టి - బలు = మేటి - బీరంపు = పరాక్రమముగల - నెఱరౌతుక్ = నిండు

రాహుక్షును, కీ...భిక్ - కీకట = మేచ్చులయొక్క - శర = బాణముల - ఆశి = పరంపరవలన
నుండి - వారవాణి = కవచముగా - భవత్ = ఆచరించుచున్న - దోః = బాహువులచేత - ఉద్భాసితం =
ఉత్కటముగా తిరుగుదు గొనుచున్న - కృపాణికా = పట్టాలయొక్క - ద్విరయ = జంటయనెడు -
విద్యుత్ = మెఱుపులయొక్క - గ్రంథిక = ముడికలవాడ వైన, నిక, కొల్పెదక.

కలియుగము ముదిరినంతట లోక మెల్ల మేచ్చులవలించి సాధువులను చంపుచు సకల
దురాచారములను కావించుచు అధర్మమును నడుపుచుందురు. ఆసమయమున విష్ణువు కల్కియను
శేర బ్రాహ్మణ శిశువుగా నవతరించి, అశ్వాధూధుడై, పుడమియందు మేచ్చులనెల్ల సంచరించి
మరల ధర్మమును నెలకొలుపును - అను పురాణకథ నిట ననుసంధించుకొనవలయును.

‘మహాపుములు’ - మహాపాతకములు. అవి యైదు. —

‘బ్రహ్మహత్యా సురాపానం స్తేయం గుర్వజ్ఞనాగమః

మహాన్తి పాతకా న్యాహు స్తత్సంయోగ శ్చ పశ్యామమ్.’

బ్రాహ్మణుని జంపుట, సారాయి త్రాగుట, బంగారును దొంగిలుట, గురుభార్యను గవయుట,
అట్టివారిలో సావాసమునేతయు, పంచమహాపాతకములు.

‘ధారాపంచకము’ - గుఱ్ఱముయొక్క యైదుగతులు, అస్కండితాదులు: —

‘అస్మద్ధితం ధౌరితకం రేచితం వల్లితం పుతమ్

గతయోఽమూః పశ్యా ధారాః’ -

అమ.

వానికి వరుసగా తెనుగను రవగాలు, జోడన, బవిరి, చౌకళింపు, దువాళము, అని పేరులు.

‘రవగా ల్రవాలు నా రాజీల్లు నాస్కండి । తము జోడన యనంగ ధౌరితకము;

వెలయును బేరెము వేడెము జాలెము । బవిరి నా రేచితంబు విలసిల్లు;

శౌకళిం పనంగను చూకు డనంగను । వల్లిత మగును, దువాళ మన గు

వాళి యనంగను బుత్తముగా వఱలుచుండు.’

అం. భా. 2 (198).

‘కీకటులు’ - ఒకతెగ మేచ్చులు - ‘కీకటా మగధావ్యయాః’ శ్రీమ. - ‘తావత్కీకట దేశః
స్వాత్తదస్త ర్మగధో భవేత్’ అని శక్తిసంగమ తంత్రము. - ‘కీకశేషు గయాపుణ్యా’ అని
పురాణవచనము. పద్యములో కీకటశబ్దము మేచ్చసామాన్యపరము. - దశావతారి చరితము
(కల్పవృక్షవతారము).

‘దరత్తురుష్కయవనావ (ఫ) గానశకనన్దనైః

సంకోచ మేవ్యతి మహీ క్షమై రివ విసర్పిభిః.

10 (34)

మేచ్చాచ్చాదితసర్వాశా కృపణాక్రన్దనాదినీ

మేదః కర్దమినీ క్లేదం రక్త ర్యాగ్యతి మేదినీ.

(35)

తస్మిన్ శాలే నిరాలోకే లోకే పాపతమోమయే

ఉత్పత్స్యతేఽర్కసంకాశః శిఖః కల్కి కులేద్విజః.

(36)

విష్ణు రూపభారకాన్త్యర్థి సోఽథవిష్ణుయశాః క్షితే

చరిష్య త్యశ్వ మారుహ్య మేచ్చసంక్షయదీక్షితః.’

(37)

‘కృపాణికా’ - కృపాణమే కృపాణకము - అది స్త్రీలింగమున కృపాణిక.

కల్కిదేవుడు గుఱ్ఱమెక్కి దానినే అయిదుతెఱంగుల గతులను ద్రోక్షించుట దానికి
అయిదు మహాపాతకములను నుఱుమునేయ నేర్పుటయో యనున ట్లుండెను. కల్కిదేవునిగుఱ్ఱము

తరలఁగానే పాపములు పలాయన మగును, పాపులు నశింతురు అనుట. మఱి మేచ్చులు తనపై బాగుములం బ్రయోగించుచో ఆయన రెండుచేతులతోను తనమట్టు ద్రిప్పుచుండు పట్టాకర్తులు మొలపులయల్లికవలె నెల్లచు ఆదేవుని దేహమును కనఁబడనీక మఱుఁగు పఱుచుచు కనఁచుచువోలె ఆబాగు నిచయములను వారింపుచుండును.

‘నేర్పనాక’ - ఉత్పేక్ష. ‘వారవాణీభవత్’ - పరిణామాలంకారము. —

‘ప్రకృత మితరాత్మతం దెఱి | ప్రకృతాత్మతఁ గోరఁగ్రియకుఁ బరిగతి యుగమా; సకీ దేర్ప మనువు నానుడి | సకీ నన్నుఁ బ్రసన్న నేత్రజలజములఁ గనెక.’ అలం.

చ. అని వినుతింపఁగా హరి సుధాశనవర్ధకిఁ జూచి ‘పాండ్యుడి చ్చినధన మిస్తునీశ్వరుఁ డశేషము భాగవతాస్తదీయగే హనివహసాత్కరించి, యకటా! కడు రిక్తత నొందు; నేరదీ యనిలయ మప్పరి న్నణిమయంబును సార్థముఁ జేయు’ నావుడుక. 32

అని, వినుతింపఁగా (విష్ణుచిత్తుఁడు) స్తుతిసేయఁగా, హరి = ప్రత్యక్షుఁడైయున్న నారాయణుఁడు, సుధాశనవర్ధకి = దేవశిల్పిని = విశ్వకర్తను, చూచి, (ఓయి విశ్వకర్తా), ఇస్తునీశ్వరుఁడు = మునివరేణ్యుఁ డయిన యీవిష్ణుచిత్తుఁడు, పాండ్యుఁ డిచ్చిన ధన మశేషము = పాండ్యరాజు ఒసంగిన ధనము నంతయు, భాగ...రించి - భాగవత = భగవద్భక్తలయొక్కయు (మాభక్తలయొక్కయు - వైష్ణవులయొక్కయు ననుట) - అస్తదీయ = మార్చిన - గేహ = ఇంద్రియలయొక్కయు (విష్ణ్వలయములయొక్కయు ననుట) - నివహసాత్ కరించి = సందోహముల యధీనము చేసి (అనఁగా వైష్ణవులకును విష్ణ్వలయములకును ఇచ్చి), అకటా = పాపము! కడుక రిక్తత = మిక్కిలి దారిద్ర్యమును, ఒంగుక = అనుభవించెడును [‘ఒంగె’ నను పాఠమున - ఇప్పటికే అధన మెల్ల నేమియు మిగులనీయక ఇచ్చి వైచినాఁడు, అనియర్థము], (కావున), అప్పరిక = అపురిక = అనగరమందు (అనఁగా విల్లిపుత్తూరునందు, ఏ...ము - ఏరదీయ = ఇరదిచైన - నిలయుము = ఇంటిని, మణిమయంబును = రత్నసమృద్ధమును - సార్థము = పదార్థములతో కూడినదానినిగాను, చేయుము, నావుడుక = అని అనఁజూఁగా.

‘నుతియించు’ - నామధాతువు. ‘సుధాశనవర్ధకి’ = సుధ యనఁగా నమృతము, అది ఆశన ముగా అన్నముగాఁ గలవారు - అమృతపానముచే జీవించువారు సుధాశనులు - దేవతలు అనుట - ‘సాత్’ - సంప్రదానముపై వచ్చుప్రత్యయము. మూడవపాదమున ప్లూతయితి.

తే. విశ్వకర్తయు నట్ల కావించె; నంత | నంబుజాక్షుఁడు నమ్ముని నాదరించి, యీక్షణాగోచరుం డయ్యె; ఋషియు నేఁగి | పౌరులు భజింపఁగానె పుష్కారికరిగె.

అంబుజాక్షుఁడు = నారాయణుఁడు...అదరించి = అనుగ్రహించి, (‘అమంతించి’ అని యుండెనేమో, అమంతించి = వీడుకోలు పలికి) - ఈ...డు - ఈక్షణ = చూపులకు - అగోచరుండు = అవిషయుఁడు (అగపడనివాఁడు) - ఋషియు = విష్ణుచిత్తుఁడును, ఏఁగి = ఊరేగి (ఊరేగింపునొంది) - పౌరులు భజింపఁగానె = మధురాపురపౌరులు విల్లిపుత్తూరి వఱకు ఆమునితోఁగూడ వచ్చుచు నే యుండి రనుట, పుష్కారిక = విల్లిపుత్తూరికి. ‘విశ్వ కర్తయుక’ -

‘బుషియూ’ - సముచ్చయద్వయము విలంబితేని కార్యసిద్ధిం చెలుపును. ఇట్టిదే ‘తేచ ప్రాపు రుదన్వస్తం బుబుధే చాది పూరుపః’ కుమార.

—* విష్ణుచిత్తునిస్వపుర ప్రవేశము. *—

క. స్థానికులు దన్తుని దిదృ | యనందతు లగుచుఁ బురము గై సేసి, ప్రజ
ల్లోనడువ నాగవాసము | తో నెదురుగ నేగి; రంత తూర్వము లులియన్. 31

స్థానికులు (= స్థానమందుని ముక్తులు విల్లిపుత్తూరి దేవస్థానమందలి యధికృతులు, త...లు - తత్ = ఆ - చుని = విష్ణుచిత్తునియొక్క - దిదృయ = దర్శనార్థముచేత (విష్ణుచిత్తుం బాడ నైన కోరికచేత) - నందితులు = ఉత్సాహవంతులు, అగుచున్ = అగుచు, పురము = విల్లిపుత్తూరి నగరమును, కై సేసి = ఆలంకరింప. ప్రజలు = విల్లిపుత్తూరిజనులు, తోన్ = కూడ, నడువన్ = నడచిరాగా, నాగవాసముతోన్ = కేశ్యలమేళముతోగూడ, ఎగురుగన్, వేగిరి, అంతిన్, తూర్వములు = వాద్యములు, ఉలియన్ = శబ్దించగా.

విష్ణుచిత్తు మునిని చూడ నువ్విగ్నూరుచు విల్లిపుత్తూరిదేవస్థానాధికృతులు నగరాలంకారములు చేయించి, పొరబృంద సమేతులై కేశ్యల మేళముతోగూడ ఆయనకు ఎదురేగిరి. అంతట వాద్యములు మ్రోగుచుండగా.

‘నాగవాస’ మనగా వేశ్యాసమాహము:—

సీ. ‘ననుపుకాడై వేల్పునాగవాసముఁ గూడి,

మహిమఁ గోల్పడియెనే మాండకర్ణి.’

మను. 2 (73).

మాండకర్ణి యనుమునీంద్రుఁడు ఏవు రచ్చరలం గూడి పంచావ్వరం బనునరోవరంబున వినోదముల ననుభవించుచుండును. - ఈకథకై రామా. ౧ వ ఆ. ౧౩ నగు.

వ. (1) ఇ స్లైదుర్కొని పట్టపవిత్ర భగవత్ప్రసాదతీర్థంబు లుపాయనంబు లుగాఁ బ్రణామంబు లాచరించి లేచి, ప్రాంజలులై, భర్తృవరికర్తవర్తితం బగుబ్రహ్మ రథంబున నబ్బాగవతపతంసంబు నునుచుకొని పోవుసమయంబున, బరస్పరసమే తంబు లగు పౌరజానపదజనంబులు గలసి మెలసి నడచునెడ; (2) మృదంగం బు పాంగం బావజంబు దండె తాళం బురుము కిన్నెర సన్నగాళె వీణె ముఖవీణె వాసె గ్రోలు డోలు మారి భేరి గౌరు గుమ్మెట తమ్మెటం బుడుక్కు డక్కి చుయ్యంకి లోనగు నసంఖ్యాతవాదిత్ర త్రితయవరంపరలు మొరయ; (3) నెడనెడఁ బడఁతుకలు మలఁపుఁగొనఁ, బట్టణాగతగజధట్టఘోటాణఘోటక ఘంటాకదంబఘర్షరఘోషం బుల కనుప్రాసంబులై, విలాసినీ మంజు మంజీరంబు లెలుఁ గియ్య నల్లనల్లనం బాఁగుతఱి; (4) గెలంకులఁ గవచితకుఠాకర్పూర లగు కరివరకరేణుకంధరలం గన కాంకుశంబులు కేలంబూని నేవించి పోవుసామంతభూకాంతకుమారధట్టంబులంబిట్టు గాంచి, యొండొరుఁ గడవ సంభ్రమించుచు, మ్రొక్కి నిక్కి చేయెత్తి యొత్తిలి నేత్రంబు లుత్తానతరళతారకంబులుగా మడిగి మగిడి పొగడుచుం బోవుతఱి;

(5) దద్రాజకదంబం బచ్చటిపడంతుకలకుం దమకుం బురికిం జనుదెంచునప్పు డెల్ల నెడకాం ద్రగుట మేలమాడఁబోలు నాప్రోలిమేశంపుఁ గళావతుల వైచునెం బునం గ్రామగ్రామగ్రామణు లొసంగు నారంగమాతులంగ జంబీర కుంద కందు కాదులం బూర్వానుభుక్త లగునక్తంకరముఖుల వైవ; (6) ధశేధశేత్రరళతాటం కంబును నంకురితవిస్తయంబునుగా, నాతస్తుఖప్రేంఖోళితస్థిత సాకూతవిభ్రమాకేక రాపాంగ విలోకనంబును నాచలితధమ్నిల్లంబునుంగా, మొగంబులు తవిచికొని సమృద్ధంబునం జనుమార్దంగికుల మూఁపుల మటుఁగులం డాఁగి, యన్నాగవాసం బులు నాగరక విలోకనంబునం జెలఁరేఁగి, మొగంబులు బిగించికొని, వేదు రెత్తిన గతి నరిదియెత్తఁ బ్రతిపదంబును మర్దలముఖావమర్దనకుఁ గ్రుంగుటయు, బయటఁ బడి చేయునది లేక యాకడకు మగిడి తులుము దిద్దుచుఁ, దద్వారణాభినయవత్పు రాచీనక రాబ్జలై సుడిచడు నెడం బొడము కర్ణకుసుమావతంసకపోల ఖురళీకించిచ్చ లనోపలక్ష్య వైరత్యహాసకుందంబులు సాంద్రతరచంద్రికాకందంబులం దీటు కొలుపఁ; (7) జాటుక్తివాచాట లగుజరతవనితలు తమకు మ్రొక్కం దారు మ్రొక్క కొక్కించుక యోరమోమిడి, వారియిరుపక్కియల నొదిఁగి తొంటి యంటుఁ దలంచి తలవాంచిన, వంచనం గటాక్షించి యెక్కసక్కెంబునకుఁ దమచేత మ్రొక్కించుకొనువేడ్కఁ నక్కడం బుడమిత్రేడులేమి సామాన్యమానవులంగైకొ నక, సుమాళంబు వేద్యంబుగా విద్యావయో వృద్ధుల రగుమీరు మ్రొక్కఁగా దారు మ్రొక్కమి యెట్లు మ్రొక్కింపుం డనుటయు; (8) గ్రక్కనం బొడము మొలకనగవుల మోముఁదవ్వులకు వే తొక్కవంత తెలివి యెక్క, మ్రొక్క కక్కడఁ గెడఁగూడి నడచుతోడి చేడియల కద్దొరలకుఁ దమకుం దద్దయుం బొందు గల దనుపెద్దటికం బెటుకపలుపఁ గెమ్మెవులు మలంచి లోలోన నొయ్యనొయ్యన నుచుక్కన నక్కిలెటింగి దక్కె సొవ్వుని తమ్ము నమ్ముదుసళ్లు ముందటికి నూకి 'యక్కక్క, మ్రొక్కవే మనపాలివేలు' పని బుజ్జవించియు బొమలుగొని జంకిం చియు నెట్టకేలకు నొడంబఱచినఁ; (!) ద్రపాతరళనయనలై విరళవిరళాంగుళాం జలి బంధంబుగా మ్రొక్కి, కక్కసాన నిట్లు మ్రొక్కించి, హెచ్చి, యచ్చయ్యాట మెడపడకయుండఁగాఁ జిగురుగండెలువోలె నల్లుకొని గొల్లన నగు నల్లోలాంగనలఁ గల్లకోపంబునం గొట్టి కసరుఁజూపునా రాజసంఘంబుమీఁద నిగుడ, మగుడ మటు పడు కొమిరెపారిణలోచనలచలితకంకణసంకులక్రేంకారంబు లాలనామోద మేదు రాళి ఝంకారంబులచింకంబు లడంఁ; (10) జెవులసగులు లోవంక భుజంబులు కొంకి సిగలు గావిదుప్పులు నొప్ప, నిన్ను దెప్పరంబై ముప్పున నప్పురంబుఁ జేరి, రసికజన

బాంధవంబున బంధువియోగంబుమఱచి, గంధకలనాకుసుమస్రగ్గ్రీధనాదల
నాంధ్యంబు లే కలరు సంధ్ర దేశీయులగు గంధకారులు పాటిపాటి పద్యంపుమ్రొక్కు
లతో వెట్టివెట్టి కైవారంబులు గౌరుతత్తుడులపై వచ్చు రాచవారిపై నాడు
వారిపై నాళువారిపై జల్లగా జల్ల, బెల్లెగసి సృష్టియెల్లను ముష్టికరించుచు,
నస్పృష్ట భేదమగుపరిమళసమష్టిబెట్టు పిష్టాతకంబు నభోమండలికిం జండాతకంబై
చండకరకిరణంబుల మాటు పలువఁ, బన్నీరు నించిన తన్నీరుతత్తులొత్త; వియత్త
లంబునం బాటి కైవ్రాలు ధారల వాద్యంబులు దడిసిన విద్యోహజీవులు పుష్క
రంబులు గ్రాహనగ్గి రోయుచుండ; (11) నమ్మొత్త మత్తటి నృత్తంబు జూడ నిలిచి
మెత్తమెత్తన నడచుచుండు మిండతండలునుం దారు నప్పిండు పుండరీకాస్య లవ
కాశంబు గాంచి కాశకుసుమప్రతిఫలనపాండురంబులై పద్యాతి హృద్యపార్శ్వ
ద్వయోద్దాన పాదపంబులకుబాటు చెంగలువకాలువలకుడ్గి, కాసరీధిమండ
మాసరంబులుగాఁ బిసికి యారంబెట్టిన నారంగశృంగభేరభంగంబులతోఁ గట్టిన
కలమాన్నంపుఁజలిది పోకపాత్తులం గుడువఁ గూర్చుండ వీక్షించి; (12) కుక్షింభరి
త్వంబున ఊజ్జాములై తిరిగితిరిగి వేసరి యోసరిలిన దాసరిగుంపు వారిపాల
గోపాలభిక్ష భిక్షించి భక్షింపఁ దీరక్షోణుల నిలిపినతోరంపు దివెదారికోలల రంధ్ర
గోళంబుల సుత్కీలంబులై మండు ధగధని జగజ్జోతిదీపజాలంబులమధ్య ధూపకుండి
కాంగారంబుల నీరాఱఁ గ్రాచి, నాడుఁ బరికింప వాయించు ధిమిధిమిధ్యానంబుల
కుంబెదరి యీవలియుపవనశృకంబు లావలి కావలి యుపవనశృకంబు లీవలికి దట్టం
బుగాఁ గట్టనితోరణంబులై పఱవఁ, దలలు విసరుటయు నోరు దెఱచుటయుఁ గేలు
సఱచుటయుఁ దక్క మిక్కుటం బగు న క్కోలాహలంబున నేపాటియుం బాట
వినరాక మూకగట్టిన భాగవతజాతంబు లేతేర; (13) నూహారిసంతకుం దిరుగఁ
బెన్ద లింటింటసంతరించిన పిలుకువాటుగోడిగల జావడంబులకుం బుట్టి కాలిట్టి విడువ
నెత్తంబున మెత్తని గఱిక మేసి పోసరించి మాపుమాపున మేపుసజ్జకవణంపుమేపునఁ
బిడుక గొఱపంబు తోమకంబునఁ బుటపుటనై కఱియకఁబడిప్రాతఁ గనియైన నీడం
గనియైనం బెదరు కొదమతట్టువగుంపు కాలిగొలందికి వ్రేలు లాలుకుంచెలు గీలించిన
గవ్వదంటల గంటల నలంకరించి, మోలుగుమడ్డిం దోచి మూర కొక్కుండును
జేసకొక్కుండునుగాఁ గుట్టినడొల్లు టుల్లారు లుల్లసిల్లంబల్లించిన పల్లంబులపైఁజిల్ల
తైలంబును వాసనకొడుపులం బూసినమణుంగుం జంద్రికచేలై రవణంబులుగా
నెదురుగా వేడుకం జూడవచ్చిన యవ్వీటి మేటిసాలె యగసాలె పటుసాలె వానె
నై జాతి సాతు లేతులకొమరులు తుములమై వచ్చు తచ్చమూసామజంబులం

జూచి యేచినవెఱం దమయెక్కిరింత లెక్కికొని వాగె లిరుగేలం గుదియంబట్టిన నిలువ కయ్యుత్సవం బీక్షింపవచ్చినప్రజలం ద్రొక్కుచుంబోవఁ; (14) దస్తధ్యవృద్ధ వధ్వాతురాదులు దిట్ట నిట్టట్టనలేక ప్రాణంబులు పిడికిటం బట్టుకొని పోవుచు, నవీన సవిధకేదారంబులం ద్రెల్ల చట్టలు దిగంబడి వెడలలేకుండం దారు దిగ నిష్టులేక పిష్టుటఁగొని నలుదెసలంజూడం, జూచి కేలు సఱచి కోహో యని గేలిసేయు గణి కాకదంబంబుల చప్పటులు నిబిడనిష్కుటవిటపిర్ఘాటంబులం బ్రతీతబ్దంబులు పుట్టింప; (15) నిట్లనూన విభవంబు చిగురొత్త నత్తిరుపతి సొచ్చి యచ్చక్రధరునగరి మోసల నిలుచుటయు, నవ్విష్టుచిత్తుండు దద్ర థావతరణంబు చేసి, ధరణీధవస్థానిక సమూహంబు వెంటరా నవ్వైకుంటు నేవించి, తత్ప్రసాదలబ్ధం బగు పరివట్టంబున నలంకృతుం డై, నానాలంకారసహితంబును రత్న కాంచనమయంబు నగు నాత్మీయ భవనంబుం గాంచి విస్మితుండై పుండరీకాక్షమహిమాభిలబ్ధవై భవంబుగాఁ దెలిసి తత్రత్యథాత్మికశత్రవర్గంబుల ననిపి ప్రవేశించి, తొంటికంటె శతగుణంబుగా భాగ వతపూజాప్రవణుండై యుండె నంత.

35

1. (స్థానికులు) ఇట్లు = ప్రజలు కూడరాగా నాగవాసములును కూడరాగా తూర్వములు ఉలియఁగా, ఎదురుకొని = ఎదురుసని, పట్ట...బులు - పట్ట = తిరుప్పరిపట్టము (విష్ణుప్రసాద ముగా గ్రహించి తలం జుట్టుకొను పట్టు)ను - పవిత్ర = పాపహరములయిన - భగవత్ప్రసాద తీర్థంబులు=భగవంతుని యభిషేకోదక నిర్దాల్యాదులును, ఉపాయనంబులుకాక = చేకూరుకలుగా సమర్పించి, ప్రణామంబులు = నమస్కారములు, ఆచరించి = చేసి, ప్రాంజలులై = రచింపఁ బడిన చేమోడ్చు గలవాడై, భర్త...ంబు - భర్త = బంగారముయొక్క (బంగారముతోఁ జేయఁ బడిన) - పరికర్త = ఆలంకారిముచేత - వర్తితింబు = కవచితము - అగు - బ్రహ్మరథంబునకై = బ్రాహ్మణులు మోసెడువాహనమందు, అబ్బిగవతవతంసంబునుకై = భగవద్భక్త శేఖరుఁ డైన యావిష్టచిత్తుని, ... పరస్పరసమేతింబులు = ఒండొకటితోఁ గూడుకొన్నవి, అగు - పౌర ... బులు - పౌర = పట్టణసంబంధులు - జానపద = పల్లెటూళ్ల సంబంధులును అగు - జనంబులు,...

2. మృదంగంబు = మద్దెల, ఉపాంగంబు = సుతిపోసెడి తిత్తి, ఆవజము = రుంజ ('ఆవజంబననొప్పు నావజంబు' ఆం. భా. 1-127), దండె = తంబుఱ ('దండె దండియైన దండవాద్యం బొప్పు' ఆం. భా. 1-127), తాళంబు = తాళమువైచెడు కంచువాద్యము ఉరుము = చర్తవాద్యవిశేషము, కిన్నెర = తంత్రీవాద్య విశేషము, సన్నగాళె = తిరుచ్చి న్నము (కాళె కాళయనంగఁ గాహళి విలసిల్లు' ఆం. భా. 1-128.), వీణె = వీణ, ముఖవీణె = మొగవీణ, వాసెగ్రోలు = పిల్లంగ్రోవి ('కాహళీ భేదము ల్గ్రోలుఁ బిల్లనగ్రోవి, వాసెగ్రోలనఁ గను వంశనాళము' ఆం. భా. 1 - 129.), డోలు = ప్రసిద్ధ చర్తవాద్య విశేషము ('డోలు నాఁగను విలసిల్లు డోలపేరు.' ఆం. భా. 1-127.), మారి = నాగస్వరము, భేరి = దుందుభి, గౌరు = పెద్దకాళె ('గౌరన నేనుఁగు కాహళి విలసిల్లు' ఆం. భా. 3-44), గుమ్మెట (=గుమ్మెత) = తుడుము ('గుమ్మెత యనఁగను గుంభవాద్యము దోఁచు' ఆం. భా. 1-128.),

గుమ్మెటంబు = డప్ప, డుక్క - డక్క - చక్క = వాద్యవిశేషములు, చుయ్యంకి = తాళము, (తనరుఁ జుయ్యంకి కైముడి యనఁగఁ దాళము' ఆం. భా. 1-128.), ...అసంఖ్యాతవాదిత్ర త్రితయ పరంపరలు = లెక్కకు మీతన వాద్యత్రయములయొక్క వరుసలు, మొరయిక్ = కబ్బించుచుండఁగా;

3. ఎడనెడక్ = నడుమ నడుమ, పడఁతుకలు = నట్టువచ్చెలువలు, మలఁపుగొనక్ = ఎరుగు తిరిగి నాట్యము నేయుచుండఁగా, పట్ట...బులకుక్ - పట్టణ = నగరములనుండి - ఆగత = వచ్చిన - గజధట్ట = ఏనుఁగు తండములయొక్కయు - ఘోట్రాణ ఘోటక = ఘోట్రాణ దేశపు గుఱ్ఱములయొక్కయు - ఘంటాకదంబ = గంటల సమాహములయొక్క - ఘర్మ రి ఘోషంబులకుక్ = ఘర్మరధ్వనులకు, అనుప్రాసంబులై = సమానధ్వనులుగా, విలా...బులు - విలాసిని = ఎమ్మెక తైలయొక్క - మంజు = మనోహరములయిన - మంజీరంబులు = ఆందియలు, ఎలుఁగు ఇయ్యక్ = శబ్దించుచుండఁగా, అల్లనల్లనక్ = మెల్ల మెల్లఁగా, చాఁగుతఱిక్ = పోవుచున్న సముచమంగు;

4. కలంకులక్ = పార్శ్వములందు, కవ...లు - కవచిత = కవచములుగా చేయబడిన - కుథా = (ఏనుఁగుపై పఱుచు) రత్నకంబళములచేత - కర్బురలు = చిత్రవర్ణముగలవి, అగు - కరివర కరేణు కంధరలక్ = మేటి మగ యేనుఁగులయు పిడియేనుఁగులయు మెడలయందు, కనక అంకుశంబులు = బంగారపు టంకుసములు, కేలక్ పూని = చేతం దాల్చి (ఇదిసేవా చిహ్నము), సేవించి పోవు - సామంత కుమారధట్టంబులక్ = సీమను చుట్టుకొనియుండు జమిందార్లైన రాజకుమారుల సమాహములను, బిట్టు=ఎక్కువగా, కాంచి=చూచి, ఒండొరుక్ = ఒకరినొకరు, కడవక్ = అతిక్రమించి ముందు పోవుటకు, సంధిమించుచుక్ = త్వరపడుచు, మ్రొక్కి = నమస్కరించి, నిక్కి = నిగిడి, చే ఎత్తి = ఉద్ధృత హస్తలై, ఒత్తిలి = ఒసరిలి - ఒదిగి, సేత్రంబులు = కన్నులు, ఉ...గాక్ - ఉత్తాన = వెదకిలిన - తరళ = చంచలమైన, తారికంబులుగాక్ = కనుపాపలు గలవి యగునట్లుగా, మిగిడి మిగిడి = తిరిగి తిరిగి, పొగడు చుక్ = స్తుతించుచు;

5. తిత్ రాజకిదంబకింబు = ఆరాజుల సమాహము, అచ్చటి పడఁతుకలకుక్ = అపట్టణంపు వెలయాండ్రకును, తమకును, పురికిక్ చనుచెంచునప్పుడెల్లక్ = ఆవిలి పుత్తూరికి ఎప్పుడు వచ్చినను, ఎడకాండ్రు = తార్పుకాండ్రు, అగుటక్ = అగుటవలన, మేలమాడఁ బోలు = పరిహాసమునేయుట కుచిత్రలైన - ఆప్రోలి మేళంపుఁ గ శౌవతులక్ = ఆనగరపు నాట్యపు మేళ ముల విద్యావతులను, వైచుసేవంబునక్ = కొట్టెడు మిషచేత (ఆరాజకుమారులు), పూర్వాను భుక్తులగు = పూర్వము తా మాయూరికి వచ్చినప్పుడు అనుభూతలైన - నక్తంకరముఖులక్ = నితాకిరవదనలను (చంద్రముఖులను), గ్రామ గ్రామ గ్రామణులు = ఊరూరి నాగకులు, ఒసంగు=కానుక పెట్టెడు - నారం...దులక్ - నారంగ = నారింజపండ్లు - కుంద = మొల్లులు - కందుక = బంటులు - ఆదులక్ = లోనగు వానిచేత, వైవక్ = కొట్టఁగా;

6. ధళ...బును - ధళధళత్ = ధళధళమని - తరళ = మెఱయు - తాటంకంబును = కమ్మలుగలవియు, అంకురితివి స్వయంబును = మొలకెత్తిన దరహాసముకలవియు, కాక్ = అగు నట్లుగా, ఆ...బును - ఆత్మస్తుఖ = ఆవిటులవదనములవఱకు - ప్రేంభోళిత = డోలాయమాన

మయిన (ముందు వెనుకలకు చలించుచున్న) - స్థిత = విశాలమయిన - సాహిత = సాభిప్రాయ
మైన - విభ్రమ = విలాసముతోడి - ఆకేశర = ఇంచుక ఓరగా చూచుచున్న - అపాంగ =
నేత్రాంతములయొక్క - విలోకనంబును = చూపులుగలవియు, ఆచరిత ధమ్మిలంబునక =
ఇంచుక కదలుచున్న కొప్పుగలవియు, కాక = అగునట్లుగా, మొగంబులు = ముఖము
లను, తిగిచికొని = త్రిప్పకొని (త్రిప్పకొన్నవారు నక్తంకరముఖులు), సమర్థంబునక =
గుంపులో, చను = పోవుచున్న - మార్దంగికుల మూఁపులమఱుగులక = మద్దలగాండ్రబుజముల
చాటులందు, డాగి = లీనలై, అన్నాగవాసంబు = ఆయాటక తైలు, నాగ...నక = నాగరక =
ఊరివిలాసనతులయొక్క - విలోకనంబునక = చూచుటచేత (ఊరియొద్దెఱుంగుచున్న చూచినం
దున), చెలరేగి = ఎక్కువగా ఉత్సాహించి, మొగంబులు బిగించికొని = ముఖములు ముడు
చుకొని, కేదురు ఎత్తినకతిక = పిచ్చిపట్టినదా యనునట్లు ('వెట్టి యనంగను బిచ్చియనంగ
నుమ్మాద మనంగ నుమ్మాదసంజ్ఞ' ఆం. భా. 1-136.), అరిది ఎత్తక = ఆశ్చర్యమగునట్లుగా
(పా. ఆరులెత్తక = వాత్సల్యము గలుగునట్లుగా - 'అర్థిలి యంచన నరులు నా నర్లన, వాత్సల్య
సంజ్ఞయై పరఁగుచుండు.' ఆం. భా. 1 - 137. 'దరువు పట్టుటకు' అని కొందఱు.), ప్రతి
పదంబును = అడుగడుగునకును, మర్ద...నక = మర్దలముఖ = మద్దలయొక్క ముఖముయొక్క,
అనమర్దనక = వాయించుటకు, క్రంగుటయుక = క్రంగఁ బాటుటవలన (అనఁగా
మార్దంగికులు దిగువకు కుదియుటవలన వారిచాటున నుండిన యావేశ్యలు), బయటబడి =
(మార్దంగికులచాటు తొలఁగినందున ఆరాజుల) కన్నులకు గోచరించినవారై, చేయనది
లేక = అదృశ్యతం బొందుటకు మఱి యేయుపాయంబును లేనందున, ఆకడకుక = ఆనారంగా
దులను వైచినవారికి అభిముఖముగా, మగిడి = తిరిగి, తుఱుము దిద్దుచుక = కొప్పు చక్కఁజేసి
కొనుచు, తద్వా...లు - తత్ = ఆనారంగ కందుకాదులయొక్క - వారణ = తప్పించుకొనుట
యందలి - అభినయనక = అంగహారము (కాయకచేష్ట - లేక - అంగవిశేషము) కలదైన - పరా
చీన = పెడముపెట్టిన - కరాబ్జలు = కేలుదమ్మిగలవారు, ఏ, కుడివడునెడక = ఘూర్ణిల్లునవ
సరంబున, పాడము...దంబులు - పాడము = గోచరించిన - కర్ణ = చెవియందలి - అనతంస =
అభరణ పుష్పంబులయు, కపాల = గండస్థలమనెడు - ఖురళీ = గరడీయొక్కయు - చలన =
కదలికతో - ఉపలక్ష్య = కనఁబడుచున్న - వైలక్ష్య = అచ్చెరువుతోడి - హాసపందంబులు =
నవ్వుమొల్లులు [అనఁగా - ఘూర్ణిలినతఱిని కర్ణకుసుమావతంసమునకు గరడియైన చెట్టుల కద
లికతోఁ గూడి వారివైలక్ష్యస్థితములు (వెడనగవు మొల్లులు) అగపడిన వనిభా.], సాం...లక =
సాంద్రతర = మిక్కిలి దట్టమయిన - చంద్రికా = వెన్నెలయొక్క - కందంబులక = గుంప
లను, దీటుకొలుపక = సరిపోలుచుండఁగా;

7. చా...లు - చాటు = చతురమైన - ఉక్తి = మాటలయందు-వాచాటలు = బహు
భాషిణులు (గర్వా తార్థము ఇచ్చట నవివరతీయము), అగు - జరతవనితలు = ముదిచెలువలు, తమకుక =
విటులైన యారాజకుమారులకు, మ్రొక్కక = కేలుమోడ్వఁగా, తారు = చెండుచెబ్బలుతన్న
యగుబైతలు, మ్రొక్కక = దండముపెట్టక, ఒక్కించుక = కొంచెము, ఓరమో మిడి = మోము
మరల్చి, వారియిరుపక్కియలక = ఆముదుక చెలువలకు రెండుప్రక్కలను, ఒదిగి = ఒత్తిగిలి,
తొంటియంటు = తమకు ఆరాజకుమారులతో పూర్వము కలిగియుండిన మరుసంగాతమును,

తలంచి = తలపోసి, తల, వాంచిన = వంపగా, వంచన = తమకు (ఆరాజకుమారులకు), బోగపుజవరాంధ్రు నమస్కరింపక అట్లు నిలిచిన యాతీరును, కటాక్షించి = ఓరచూపుతం గాంచినవారై, ఎక్కసక్కంబునకు = పరిహాసమునకై, తమచేత = ఆయువతులచేత, మ్రొక్కించుకొనువేడ్క = దండము పెట్టించుకొను నుత్సాహముచేత, అక్కడ = పుడమి తోడు = సర్వదేశాధీశ్వరులైనమహారాజు, లేమి = లేనందున, సామాన్యమానవుల = సామాన్య జనులను, కైకొనక = సరకుసేయక, సుమాళంబు = చిత్తోత్సాహము, వేద్యంబుగా = తెలియునట్లుగా, వి...లు - విద్యా = నాట్య గీత సాహిత్యదులచేతను - వయః = వయస్సు చేతను - వృద్ధులు = పెద్దవారు, మీరు = ఆ ముదుకవేశ్యలు, మ్రొక్కగా = నమస్కరింపగా, తారు = జవరాంధ్రయినతాము, మ్రొక్కమి యెట్లు = సమస్కరింపకుండుట తగునా? మ్రొక్కింపుడు, అనుటయు = ఆయువతులచేత వృద్ధులైనమీరు మాకు దండము పెట్టింపుడు అని యారాజకుమారులు హెచ్చరింపగా;

8. గ్రక్కన = తటాలున, పాడము మొక్కనగవుల = మొలక నవ్వులచేత, మోము దమ్ములకు = ముఖపద్మములకు, వేటొక్కవింత తెలివి = అప్పటికేయున్నదానికంటె ఎక్కువగా ఒక యపూర్వమయినతేజము కలుగగా, మ్రొక్కక, అక్కడ = కడంగూడి = ఒకపార్శ్వమున గలసి, నడచు తోడిచేడియలకు = కూడవచ్చుచున్న తోడిచెలికత్తెలకు [దీనికి 'ఎఱుక పఱుప' అను దానితో నన్వయము], ఆదొరలకు, తమకు = ఆదొరలతో నమస్కరింపని యాజవ్యనులకు, తద్దయ = పొందు గల దనుపెద్దతేకింబు = ఎక్కుడు తగులము ఉండెనన్న సాభాగ్యాతిశయమును, ఎఱుకపఱుప = అతోడిచేడియలకు తమ సాభాగ్యాతిశయమును తెలియఁ జేయుటగాను, కెచ్చెవులు = ఎఱ్ఱని పెదవులు, మలంచి = విఠించి, లోలోన = ఒయ్యనొయ్య = మెల్ల మెల్లగా, ఉచక్కున = అనాదరశబ్దము నేయగా, అక్కిలు = ఆసందర్భమును, ఎఱింగి = గ్రహించి, అమ్మదుసల్లు, సాము = ధనము, మనకుదక్క = దొరకినది (ఈదొరలు మన కపారధన మిత్తురు), అని = అనిపలికి, తమ్ము = వయసుగుబ్బెతలను, ముందటికి, నూకి = త్రోసి, అక్కఅక్కమ్రొక్కవే = ఓసీ అక్కా - అక్కా - మ్రొక్కవే, మనపాలివేలుపు = ఈదొర మనకు సకలభాగ్యము లిచ్చుదేవుడే, ('అక్కక్క' మొదలు 'వేలువే' అనువఱకు ఆకొమరాండ్రంగూర్చి ముదుసల్లు పలుకువాక్యము), అని = అనుచు, బుజ్జవించియు = లాలించియు, బొంబులు = కనుబొమ్మలు, కొని = ముడిచి, జంకించియు = జంకెనలు గావించియు (బెదరించి యనుట), ఎట్టకేలకు = మహాకష్టముచేత, ఒడంబఱించిన = ఒప్పింపగా;

9. త్ర...నలు - త్రపా = సిగ్గుచేత - తరళ = చంచలములైన - నయనలు = నేత్రములు కలవారు, వి, (ఆకొమరాంధ్రు), విరళవిరళ అంగుళిబంధంబుగా = వ్రేళ్లు ఎడమెడముగా కూడునట్లుగా ['విరళవిరళాంజలిబంధంబుగా' అని పా. = ఎడమెడ మయిన (వ్రేళ్లుగల) కేల్తో డ్వుగునట్లుగా], మ్రొక్కి నట్లు, కక్కసాన = బలవంతముగా. మ్రొక్కించి = మ్రొక్కఁ జేసి, హెచ్చి = అతిశయించి, ఆసయాటము = ఆప్రణయము, ఎడపడక ఉండగా = మఱు పడకయుండునట్లు, జిగురుగండెలువోలె = పక్షులంబట్టుటకై జిగురుపూసిన కొయ్యలవలె, అల్లుకొని = చుట్టవైచికొని, గొల్లనకనగు = గొల్లుమని నవ్వుచున్న - ఆలోలాంగనలక = ఆ వృద్ధవేశ్యలను, కల్లకోపంబున = అబద్ధపుంగోపముతో, కొట్టి (కొట్టినవారు ఆకొమరాంధ్రు).

కసరుఁజాపు = కోపదృష్టి, ఆరాజసంఘంబుమీఁదఁ = ఆరాజపమారసమూహముమీఁద,
నిగుడఁ = పర్వఁగా, మగుడఁ = మరల, మఱు...బులు - మఱుపడు = ఆరాజపమారుల
కగపడవండ చాటున కేఁగునట్టి - కొమిర = ప్రాయపు - హరిణలోచనల = లేడికన్నులవంటి
కన్నులుగల యాయితలయొక్క - చలి...బులు = చలిత = కదల్చబడిన - కంకణ = చేతి
కడియములయొక్క - సంకుల = ఒండొకటిం గూడుకొన్న - క్రేంకారంబులు = క్రేమ్ క్రేమ్
అనెడిధ్వనులు, ఆన...పఁ - ఆనన = ముఖములయొక్క - ఆమోద = పరిమళముచేత - మేగుర =
దట్టమయిన - ఆలి = తేంట్లయొక్క - ఝంకారంబుల = ఝంఝం ధ్వనులయొక్క-బింకంబులు =
ఆతిశయములను, అడంపఁ = ఆతకరింపఁగా; (ఇప్పటికి కొమిర వేశ్యలవృత్తము సరి).

10. (బుక్కావాండ్రవర్ణన.) - చెవులసంకులు = శంఖనిర్మితకర్ణాధరణములును, లోవంక
భుజంబులు = లోపలి ప్రక్కకు వంగిన బాహువులును, కొంకిసిగలు = వంకరజాటుముడులును,
కావిగుప్పట్లు = జేగురువన్నె కప్పడములును, ఒప్పఁ = సాంగుపడియుండఁగా, ఇమ్ము =
తమతోంటి నివాసస్థానము, దెప్పరంబు = ఆపత్ప్రాప్తము, వి = అయినందున, ముప్పనఁ =
ముసలితనమందు, అప్పరంబు = ఆవిల్లిబుత్తూరియందు, చేరి = ప్రవేశించి, రసికజనబాంధ
వంబునఁ = రసజ్ఞులయినవిల్లిబుత్తూరిజనులచెలిమిచేత, బంధువియోగంబు = తోంటిస్థానమందలి
బంధువులతో ఎడఁబాపును, మఱచి = స్వరింపక, గంధ...లఁ - గంధకలనా=పరిమళ ద్రవ్య
ములం గూర్చుట - కుసుమస్రక్ = పూదండలయొక్క - గ్రథన = కూర్చుట - ఆదులఁ =
లోనగు పనులయందు, ఆంధ్యంబు = గ్రుడ్డితనము (పారఁబాటు), లేక, ఆలరు = ఒప్పుచున్న -
ఆంధ్రదేశీయులు = తెలుఁగునాఁటివారు, అగు - గంధకారులు = బుక్కావాండ్రు, పాటి...
లతోఁ - పాటిపాటి పద్యంపు = చిన్నచిన్న పద్యముతోఁ గూడిన - మ్రొక్కులతోఁ = నను
స్కారములతో, వెట్టివెట్టి = వికృతచేష్టాసమేతమయిన - కైవారంబులఁ = స్తోత్రములు చేయుచు
(చేయువారు ఆబుక్కాదాసరులు), గౌరుతత్తడులపైఁ = వీనుఁగులమీఁదను గుట్టములమీఁదను,
వచ్చు - రాచవారిపై = దొరలమీఁదను, ఆకువారిపైఁ = విష్ణుచిత్తస్వామిమీఁదను, ఆడు
వారిపైఁ = ఆయనమ్రాల నాడుచువచ్చుచున్న ఆటగత్తెలమీఁదను, చల్లగాఁ = శీతలముగా,
చల్లఁ = చల్లినంతట, పెల్లు ఎగసి = మిక్కుటముగా రేగి, సృష్టియెల్లఁ = ప్రపంచమంతయు,
ముప్పికరించుచుఁ = పిడికిలం బట్టినట్లుగా చేయుచు - అస్పృష్టభేద = వస్తుభేదము తెలిసియుం
దెలియనట్లుగా అంతయు బుక్కాగానే చేయుచున్నది, అగు - పరిమళసమష్టిఁ = సుగంధ
ముల మొత్తములో, పెట్టు = ముంచుచున్న - పిష్టాతకంబు = బుక్కాము, నభోమండలికిఁ =
ఆకాశచక్రమునకు, చందాతకంబు = చల్లాడము, వి, చండకర కిరణంబులఁ = సూర్యుని వెలుఁ
గులను (ఎండ ననుట), మాటుపఱుపఁ పన్నిరునించిన యన్నిరుతిత్తులు (తన్నిరను పా. ప్రామా
నికము) = హిమాంబు పూరితములైన ప్రసిద్ధములైన నీటిసంచలను (పన్నిటికూబాలకు బదులుగా
సుపయోక్తములయిన తోలుసంచలు సరంధ్రములు), ఒత్తఁ = పిసుకఁగా, వియత్తలంబునఁ =
మింటికి, పాటి = ఎగసి, కైవ్రాలు = వంపుగా పడుచున్న - ధారలఁ = పన్నిటిబొట్టులపాటు
చేత, వాద్యంబులు (మద్దళ్లలోనగునవి) తడిసినఁ (తడిసినవాద్యములు చక్కగా శబ్దంపమి
ప్రసిద్ధము), విద్యా ఉపజీవులు = ఆవాద్యములను వాయింపువిద్వచేత జీవించువారైన జనులు,
పుష్కరంబులు = వాద్యముఖములను, క్రాపఁ = కాంచుకొనుటకు, అగ్ని రోయుచుండఁ =

నిష్పవేదకుచుండఁగా. ఆమొత్తము = ఆజనసమాహము, అత్తఱి = వాద్యగాండ్రు వాద్యములం గ్రాచుకొనుచుండు సమయమున; (ఇంతవఱకు బుక్కాదాసరులవృత్తము.)

11. నృత్యంబు = బోగమాటను, చూడఁ = చూచుటకై, నిలిచి, మెత్తమెత్తనఁ = మెల్ల మెల్లఁగా, నడచుచుండు = నడచుచుండిన - మిండతండంబును = విటసమాహమును, తారుఁ = తమరును (అనఁగా ఆ దాసరులను), అప్పిండు పుండరీకాస్యలు = ఆగుంపునందలి కమలానల, అవకాశంబు గాంచి = తెఱపి గనిపట్టి, కాశ కసుమ ప్రతిఫలన పాండురంబులై = రెల్లుంబువృత్త ప్రతిబింబములచేత తెల్లనివై, పద్యా...లభఁ = పద్యా = దారులయొక్క - ఆతి హృదయ = కడు మనోహర మయిన - పార్శ్వద్వయ = ఇరుప్రక్కలయందలి - ఉద్యానపాదపంబు లభఁ = తోటచెట్లకు, పాణుచెంగలవ కాలువలభఁ = ప్రవహించు నెఱ్ఱగలవ కాలువలకు, డిగ్గి = దిగి (దిగినవారు ఆమిండ తండము పుండరీకాస్యలును), కాసరి...గాఁ = కాసరీదధి = గోదాపెలుగుయొక్క - మండ = మీఁగడచేల - మాసరంబులుగాఁ = ఒక్కనగా, పిసికి, ఆరం బెట్టిన - నారంగశృంగభేరభంగంబులతోఁ = నారింజపండ్లయొక్కయు అల్లముయొక్కయు తునియలతో, కట్టిన కలమాన్నంపుఁ జలిది = మూటకట్టిన వరియన్నపుఁ జలిదిని, పోకపాత్తులఁ = పోకపట్టలలో, కడువఁ = భుజించుటకై, కూర్చుండఁ = (ఆమిండతండము) ఉపవేశింపఁగా, వీక్షించి (చూచినవారు దాసరిగుంపు);

12. కుక్షింధరిత్యంబునఁ = పొట్టఁబోసికొను భావముచేత, త్సౌత్తములై - త్సౌత్ = అఁకటి చేత - త్సౌత్తములై = కృశించినవారై, తిరిగితిరిగి = వలసినంతయు ఒకచోటనే దొరకనందున పలు తావులకు పలుమాలు పోయిపోయి, వేసరి = విసికినవారై, ఓసరిలిన దాసరిగుంపు = ఒకప్రక్క కొదిగియున్న దాసరులసమాహము, వారిపాలఁ = ఆచరిది భుజించుచున్న వారివలన, గోపాల భిక్షుఁ = మధుకరమును (దాసరులు తమకు ఇడిన యన్నకబళముచే గోపాలదేవునికి ప్రితియగు ననుభావమున - 'గోపాలభిక్షు,' 'గోపాలభిక్షు' యని కబళము యాచింతురు; దానినే సంధెగోపాల మనియు పలువురు పేర్కొందురు.), భిక్షించి = యాచించి, భక్షింపఁ = భుజించువారై, తీర త్కోణులఁ = ఆకాలువల దరిసేలయందు, నిలిపిన = ఉంచిన - తోరం...లై - తోరంపు = లావు పాటి, దివెదారికోలల = దివ్వెకంబములయొక్క [పా. తిరువిళ్ళక్కొలల - తిరు = శ్రీ - విళ్ళక్క = వెలుంగు = దీపముయొక్క - కోలల = కఱ్ఱల (కంబముల) యొక్క] - రంధ్రగోళంబులఁ = గుండ్రని బొక్కలయందు, ఉత్ కీలంబులు = ఉద్భృతమయిన జ్వాలలు కలవి, వి, ధగ...ధ్యఁ - ధగధగని = ధగధగ యనుచు - మండు = వెలుంగుచున్న - జగజ్జోతి = ఆపేరం బ్రసిద్ధమయిన - దీప = దివ్యుల - జాలంబులమధ్యఁ = సమాహముల నడుమను (జగజ్జోతి యని ప్రమిదెలో నూనెకును వత్తులకును బదులుగా నూనియం దడిపిన వస్త్రఖండములను వైచి వెలింగించు దీపము. - 'జగజ్జోతి' యని తద్భవశబ్దము - జగజ్జోతిపేరి దీపజాలములు అని మధ్యమపదలోపి సమాసము), ధూపకుండికా అంగారంబులఁ = పరిమళ ధూపార్థమైన పాత్రములలోని నిష్పకలిమిఁది, నీరాజిఁ = తడిపోవు నట్లు, క్రాచి, నాగు పరికింపఁ = నాదమును పరీక్షించుటకై, వాయించు ధిమధిమి ధ్యానంబులభఁ = పూర్వము చెప్పిన పన్నీటికి తడిసిన వాద్యములను ఆవాద్యజీవులు వాయింపఁగా నయిన ధిమిధిమి శబ్దమునకు, బెదరి = భయపడి, ఈవలి యుపవన శుకంబులు = ఈప్రక్కనున్న తోటలోని చిలు కలు, అవలికిఁ = అప్రక్కకును, అవలి యుపవన శుకంబులు ఈవలికిఁ, దట్టంబుగాఁ, కట్టని

తోరణంబులై = ఒకరు గ్రువ్వని తోరణములుగా (చిలుకలు పచ్చని వగుటచే మామిడియాకులవలె నుండును, గాన వానిబారు మామిడియాకుల తోరణంబులవలె నుండును, గాన కవి.వర్ణించి నాడు); ... [తలలు విసరుట స్వారస్యగ్రహణచేత, నోరు తెఱచుట ఆశ్చర్యానందములచేత, కేలుసఱచుట తాళమునకై], కోలాహలంబు = కలకలధ్వని, మూక గట్టిన = మూఁగతనము వహించిన [ఎంతవిగ్రహగా పాడినను వినబడనందున పాటమాని యూరకుండి రనుట], భాగవత జాతంబులు = భగవద్భక్త సమదాయంబులు, ఏతేరక్ = రాఁగా;

18. ఊరూరి సంతసంతకక్ = ప్రతియూరి ప్రతిసంతకము, తిరుగక్ = పోవలసినవారగుటం జేసి పోవుటకై, పెద్దలు, ఇంటింటక్, సంత...లకుక్ - సంతరించిన=పెంచియుంచిన - పిలుకువాటు గోడిగల జావడంబులకుక్ = పిల్లలను ఈనెడి యాడుగుజ్జుపుడట్లకు, పుట్టి, కాలు గట్టి విడువక్ = నిడుపైన త్రాటిని కాలికి కట్టి వదలివైవఁగా, నెత్తంబునక్ = ఊర నెల్లవారి కిని సామాన్యమయిన ప్రదేశమందు, మెత్తిని = మృదువైన - గఱిక్ = దూర్వును, మేసి = భక్షించి, పోసరించి = పోతరించి = పొగరెక్కి, మాపు మాపునక్ = ప్రతినాయంకాల మందును, మేపు = మేపునట్టి - నజ్జకవణంపు మేపునక్ = గంటెదాణా తినుటచేతను, పిడు... నక్ - పిడుక = పిసికి గుండ్రగా తట్టి యెండఁబెట్టిన పేడ - గొఱపంబు=గుఱ్ఱమును తోముసాధనము - వీనితోడి - తోముకంబునక్ = తోముటచేత, పుటపుటనై = నిగనిగయ్యె. కఱియకంబడి పాఠ = నల్లని గొంగళిపేలికను, కనియైనను = చూచినను, నీడం గనియైనను, బెదరు తట్టుకు గుంపు = భయపడునట్టి లేత కుత్సితాశ్వముల సమూహముయొక్క - కాలికోలందికిక్ = కాలి పొడుగునను, వ్రేలు లాలుకుంచెలు = వ్రేలాడుచుండు నెఱ్ఱకుచ్చులు, కీలించిన గవ్వదంటలక్ = కట్టినగవ్వదండలతోను, గంటలక్ = గంటలతోను, అలంకరించి, మోలుగు (రూ. మోలుగు) మడ్డిక్ = నల్ల చాఱు చక్కను క్రాపఁగా నేర్చుచు చిక్కని నల్లమడ్డిలో, తోచి = నానిచి, మూరకుక్ = మూరెడు దూరమునకు, ఒక్కండును = ఒకటియు, జేనకుక్ = జేనెడు దూరమునకు, ఒక్కండునుంగా, కుట్టిన డొల్లుటుల్లారులు = కుట్టినట్టి వ్రేలుడు బాలరులు, ఉల్లసిల్లక్ = కోభిల్లునట్లుగా, పల్లించిన పల్లంబులపైక్ = పన్నినట్టి పల్వ్యాణంబుల మీఁద (జీనుల మీఁద అనుట), చిల్లతెలంబు = ఇండుపుగింజలనూనెను, వాసనకొడుపులక్ = పరివళ ద్రవమును వస్త్రాగులకు పట్టించెడు కుంచెలతో, పూసిన మణుంగుచంద్రిక్ చేలలై = పట్టించిన యుని కిన భవళవస్త్రములై, రవణంబులుగాక్ = అలంకారములు కాఁగా, ఎదురుగాక్ = ఆజన సమూహమునకు అభిముఖముగా, వేడుకక్ = సంబరమును, ...అవ్వీటి = ఆయూరియొక్క - మేటి = గొప్ప - సారై = తంతువాయలు (వస్త్రములు నేయువారు) - అగసారై = సాన్నారులు - పటుసారై = పట్టుసారీలు - వానె = ఒకజాతి కోమటులు - వైజాతి = పలుపవాండ్రు (కోమటులు అని కొందఱుందురు?) - సాఁతులు = గోనెలు నేయువారు (పెరికలు) - ఏతుల = చాప లల్లువారు - ఈజాతుల - కొమరులు = వయసువాండ్రు [పా. కొమిరెలు = వయసుస్త్రీలు], తుములమై = గుమిగూడి, వచ్చు - తత్తచమూ సామజంబులక్ = ఆ (రాజులతోడి) సేనలయందలి యేనుంగులను, చూచి, ఏచిన వెఱక్ = ఉద్రిక్తమయిన భయముచేత, తమ - ఎక్కిరింతలు వాచానములు, (వానిని తాము) ఎక్కికొని = అధిరోపించి, వాగెలు = వల్లలు (ప్రగ్గములు=కల్లములు), ఇరుగేలక్ = రెండు చేతులతోను, కుదియం బట్టినక్ = బిగియఱగినను, నిలువక = నిలువనివై (ఇందులకు 'ఎక్కిరింతలు' కర్త.)...త్రొక్కుచుక్ పోవక్ (కర్త 'ఎక్కిరింతలు');

14. తన్న...లు - తత్ = ఆప్రజలయొక్క - మధ్య = నడిమి ప్రదేశమందున్న - వృద్ధ
వనూ ఆతుర ఆదులు = ముదుసళ్లు స్త్రీలు రోగులు లోనగువారు, తిట్ట = ఆశ్రమలను తమ
మీఁదికి ఎక్కించి నారని ఆయత్వారోహకులను శపింపఁగా, ఇట్లు అట్లు అనలేక = ఏల మమ్ము
తిట్టెదరు అని యాక్షేపింప న్యాయములేక, ప్రాణంబులు పిడికిటం బట్టుకొని పోవుచుండు =
గుఱ్ఱములమీఁదనున్న యాపురుషులు తమైక్కడ నవి యేయాపదలో ప్రోయ్యునో అని దిగులు
పడుచు, నవీన సవిధకేదారంబులక = క్రొత్తవైన చెంగటి వరిపాలములలో, పడి దొరలి, చట్టలు =
పిఱుగులు, దిగంబడి = చేనిలో వూడిపోయి, వెడల లేకుండక = పైకి లేచి రాలేనివారై, తారు
దిగుటకు ఇమ్మలేక = గుఱ్ఱములమీఁదనున్న యావస్త్రకారాదులు ఎట్లువైపునను గుఱ్ఱమునుండి
దిగుటకు చోటు లేనందున, పిమ్మటఁగొని = వ్యథపడుచు, నలుదెసలం జూడక = ఆనాలెరాతులు
చేయునదిలేక అన్నివైపులను చూచుచుండఁగా, చూచి = (ఆవేశ్యలు) కని, కేలునఱచి =
చేతులు తట్టి, కోహో (ఇది పరిహాసశబ్దము) యని కేలి (= హేళనము) సేయుఁజిగా (= వేశ్యా)
కదంబంబుల (= సమూహముల) చప్పటులు (= కరతాడధ్వనులు), నిబి...బులక = నిబిడ = దట్ట
మయిన - నిమ్మట = ఉపవనములయొక్క - విటపి = చెట్లయొక్క - రూటంబులక = సమూ
హములందు, ప్రతిశబ్దంబులు = ప్రతిధ్వనులను, పుట్టింపక = కల్పింపఁగా;

15. ఇట్లు, అనూనవిధవంబు = కొఱవడని యైశ్వర్యము, చిగురొత్తక = విజృంభింపఁగా,
అతిరుపతిక = దివ్యత్వేత్తమైన యావిల్లి పుత్తూరు, చొచ్చి = ప్రవేశించి, ఆవిష్టుచిత్తుండు =
ఆపెరియాశ్వురు, తత్తరథ అవతరణంబు = ఆ బ్రహ్మరథమునుండి దిగినవారై, ఆచక్రధరు =
ఆనారాయణునియొక్క - నగరి = మందిరముయొక్క - మోసలక = ముఖశాలయందు, నిలుచు
టయుక = నిలిచి, ధర...ంబు - ధరణీధర = రాజులయొక్కయు - స్థానిక = దేవాలయాధి
కారులయొక్కయు - సమూహము = బృందము, వెంట రాక, ఆవైకుంఠుక = ఆమహావిష్ణు
వును, సేవించి, తత్ = ఆవైకుంఠునియొక్క - ప్రసాద = అనుగ్రహముచేత - లబ్ధంబులు = పొం
దఁబడినవి, అగు, పరిపట్టంబునక = భగవత్ప్రసాదముగా దత్తమై శిరమునకుం బట్టుకొనునది
యైనపట్టుతో, ఆలంకృతుండై = కై సేయఁబడినవారై, నానా ఆలంకార సహితంబును = అనేక
భూషణములతోఁ గూడుకొన్నదియు, రత్న కాంచన మయంబును = మణిహేమ వికారంబును,
అయిన - ఆత్మీయ భవనంబుక = తనయింటిని, కాంచి, విస్మితుండై = ఆశ్చర్యపడినవారై,
పుండరీ...గాక - పుండరీకాక్ష = ఆవైకుంఠునియొక్క - మహిమ = ప్రభావముచేత - ఆభి
లబ్ధ = పొందఁబడిన - వైభవంబుగాక = ఐశ్వర్యముగా, తెలిసి = గ్రహించి, తత్త...లక -
తత్తత్త = అటనున్న - ధాత్రీకళిత = భూనాయక (రాజు) - వర్గంబులక = సముదాయము
లను, అనిపి, ప్రవేశించి = (యథావిధిగా) చొచ్చి... శతగుణంబుగాక = నూఱుమడుగులుగా,
భాగవత = భగవద్గీతలయొక్క (క్రిష్ణవైపులయొక్క) - పూజా = ఆర్చయందు - ప్రవణండు =
తత్పరుండు, ఐ, ఉండెక...

ఈవచనములో - స్థానికులు ఆవిష్టుచిత్త స్వామిని ఎదుర్కొని పరమభక్తి పురస్కరంబుగా
సత్కరించి, బ్రహ్మరథంబున పట్టణములోనికిం గొనిపోయి, మహావిష్ణుని యాలయమున తల్వేన
చేయించి, భగవదనుగ్రహవశంబున మహావైభవసమృద్ధమైయున్న యాభిక్తునియింటం జేర్చిరి.
మరుసగా సాగనంపవచ్చిన రాజకుమారులు, నానానగరజనపదములనుండి తద్దర్శనార్థము వచ్చిన

రాజకుమారులు, మేళములుగట్టి విష్ణుచిత్తమహాయోగిని సేవింపవచ్చిన వేశ్యలు, గ్రామగ్రామ-
గ్రామణులు, రాజకుమారులు ఆ వేశ్యలతో తచ్చనలాడుట, ఆంధ్రదేశాగతులైన బుక్కాదాసరులు,
మిండగాండ్ర తండములు, చలిదిభోజనములు, అగసాలెలు లోనగువారు వారెక్కిన గుఱ్ఱములు-
సేనాగతములైన కుంజరబృందములం గని వెఱచి సకల జనములం ద్రొక్కిల్లం బెట్టుట, అసాలె
వీరులే గుఱ్ఱములతోఁగూడ పొలములలో పడి కొంత దేహము పూడుకొనిపోవుట, పిమ్మట ఆమహా-
యోగిని స్థానిక ప్రభువులు తన్నందరముం జేర్చుటయు లోకాతీతప్రజ్ఞతో వర్ణింపఁబడినవి.

మ. ఉలుపాల్పట్టినయిండ్ల మజ్జననృపార్థోదారభుక్తిక్రియో

జ్వలులై, రే హరికొల్లునక వివిధలాస్యస్ఫుర్థిసుభూభుకుం

సులవాదు ల్సరిదేర్చి పుచ్చి, మణివాసోభూషణగ్రామముక

జలజాతాత్సునకుక సమర్పణము నిష్ఠం జేసి, యవ్వేకునక.

36.

ప్రభువులు, = దొరలు, (తరువాతి పద్యమునుండి తెచ్చుకోవలయును), ఉలుపాలు = కానుకలు,
పట్టినయిండ్లక = ఎవరుపెట్టి దర్శించినారో వారియిండ్లయందు, మ...లు - మజ్జన = స్నానము -
నృప = రాజులకు - అర్హ = తగిన - ఉదార = శ్రేష్ఠమయిన - భుక్తి క్రియా = భోజనకృత్యము
అనువీనిచేత - ఉజ్వలులు = మెఱయుచున్నవారు, వి, రే = ఆరాత్రియందు, హరికొల్లునక =
నారాయణుని సేవయందు, (గుడిలో భగవత్సేవగా జరుగు నృత్యములో), వివి...దుల్ - వివిధ =
పలుదెఱంగులైన - లాస్య = నర్తనములందు - స్ఫుర్థి = ఒండొరుల నోడింఁగ గోరుచున్న -
సుభూ = లానాద్యకతులయు - భుకుంసుల = నట్టువులయు - వాదుల్ = వాదములను, సరి
తేర్చి = సరియైనదానిని ఏర్పఱచి, పుచ్చి = వారిం బంపి, ఆజలజాతాత్సునకుక = ఆనారా-
యణునకు, మణి...ముక - మణి = రత్నములయు - వాసన్ = వస్త్రములయు - భూషణ = నగ-
లయు - గ్రామముక = సమూహమును, నిష్ఠక = భక్తితో - సమర్పణము = అప్పనము, చేసి, ఆ
వేకునక = రాత్రి వేకునప్పుడు - ('అరిగిరి' అను ననంతర పద్యములోని క్రియతో నన్వయము).

విష్ణుచిత్తమునిని సాగనంప వచ్చిన దొరలు మాయంట విందునంగీకరింపవలయునను ప్రార్థ-
నగా తమ్ము కానుకలుబెట్టి దర్శించిన యాయావిల్లిపుత్తూరి పౌరులయిండ్లయందు రాజార్థము
లయిన మజ్జనభోజనాద్యుపచారముల ననుభవించి ఆరాత్రి యిచ్చటి భగవత్సన్నిధిలో ఆనోన్య
జయేచ్ఛచే తమ మ్రోలను నిజలాస్య విద్యానైపుణిం జూపించుకొన్న యాటక తైలయు అట్టి నట్టు
వులయు తారతమ్యములను నిర్ధారించి చెప్పి వారిని సమాధానపఱచి బహుమతులిచ్చి పంపినవారై
ఆభగవంతునికి భక్తి పూర్వకముగా రత్నవస్త్రభూషణసంహతుల నర్పించి తెల్లవాఱున్నంత తమ
నగరములకుం దరలిపోయిరి.

'ఉలపా' - (ఉలుపా) అన్యదేశ్యము 'రే' - కాలవాచకముగావున సప్తమ్యర్థమున
వికల్పముగా ప్రథమ. 'రేక' అనిసప్తమ్యర్థద్వితీయగా నేని ఛేదము చేసికొనవచ్చును. 'లాస్య' -
'తాండవం నటనం నాట్యం లాస్యం నృత్యం చ నర్తన' అమ. లాస్యము సుఖమారము తాండ-
వము ఉద్రేకము, అనిఛేదము; భరతసూత్ర మిట్లున్నది:—

'తత శ్చ భరతః సార్థం గన్ధ ర్వాపురసాం గజైః,

నాట్యం నృత్యం తథా నృత్య మగ్రే శమ్భోః ప్రయుక్తవాక్;

పర్యాప్త ముద్ధతం స్మృత్వా స్వప్రయుక్తం తతో హరః
తద్భవా స్వగణాగ్రణ్యా భరతాయ న్యదీదిశత్,

లాస్య మస్యాగ్రతః ప్రీత్యా పార్వత్యా సమదీదిశత్.

‘సరిడేర్చి’ - ఆదొరలు ఇట్టి కళావిశేషములందు కుశలు లని నూచన. సంపన్నులయిన విలాసులకు ఇది సిద్ధమేగదా. ‘సుభ్రు’ - సుభ్రువు - శోభనమైన కనుబొమలు కలది - అందగతై యనుట - ‘భ్రుకుంసుడు’ - ‘భ్రువా కుంసో భాషణ మస్య - భ్రువాకుంసుతు వా’ రామాశ్రమి. “భ్రకుం సత్స భ్రకుంసత్స భ్రుకుంస శ్చేతి నర్తకః | స్త్రీవేషధారీపురుషః” అని అమరమున ఈశబ్దము స్త్రీవేషధారి పురుషునికే పేరుగా పతితమైనను, లోకములో నటమాత్రపరముగాఁ గనబడుచున్నది: - “సర్వం తిష్ఠతు సంసదః పతి రసా సంధ్యాభ్రకుంసో హరః” - మల్లికా.

‘వాదు’ - వాదశబ్దమునకు వైకృత మనికొందలు.

తే. ప్రభువు లరిగిరి క్రవ్వటఁ బొండ్యనగరి. | కమ్మునియు నట్లు వైష్ణవాభ్యర్చనంబుఁ
దన చిరంతన తులసికాదామకరణ | దాస్యమును జేసికొనుచుఁ దత్పురత నుండె.

క్రమత్తక్ = మరల, పొండ్యనగరిక్ = పొండ్యదేశరాజధానియైన మధురాపురికి, అరిగిరి = పోయిరి. అమ్మునియుక్ = అవిష్ణుచిత్తుఁడును, అట్లు = యథాపూర్వముగా, వై...బుక్ - వైష్ణవ = విష్ణు భక్తులయొక్క - ఆభ్యర్చనంబుక్ = పూజను, తన...మును - తన = భగవంతునికి తానుచేయుచుండిన - చిరంతన = చిరకాలమునుండి జరుగుచున్న - తులసికాదామ = తులసీమాల్యముల - కరణ = రచన (గ్రచ్చుట) యనెడు - దాస్యమును = సేవను, చేసికొనుచుక్, తత్పురతక్ = భగవత్పరాయణత్వముతో, ఉండెక్.

‘చిరంతనము’ - ‘చిరంభవమ్’ భవార్థమున ట్యుల్పిత్యయము. ఇట్లే సాయంతనము, సాయంభవము - ఇవి విశేష్యనిఘ్నములు, కావున ‘ప్రతిపూర్ణ మాసాయంతనమునఁ బ్రకటింపఁబడును’ అనుట దుష్టము. ‘దాస్యము’ - దాసస్య కర్తృభావో వా. ‘చేసికొనుట’ = ఫలమును భవింపఁ గోరిచేయుట గావున అత్త సేవదము.

వ. ఒక్కనాఁడు మధ్యాహ్న సమయ మాలికా సమారోహణానంతరంబున మందిరంబునకు బోవునతనిం ప్రసాదమందిస్తే సుందరవశేషం బగుకటాక్షంబున వీక్షించి పక్షిపుంగవ కేతనుండు పుండరీకనికేతన కిట్లనియె. 33

ఒకనాఁడు, మ...నక్ - మధ్యాహ్న సమయ = నడిపగలింటికాలపు - మాలికా = దండయొక్క - సమాగోపణ = (స్వామికంఠంబున) చక్కఁగా నుంచుటకు - అనంతరంబునక్ = తర్వాత, మందిరంబునకుక్ = తనయింటికి, పోవునతనిక్ = చినుచున్న యాపెరియాశ్విరును, పక్షి...నుండు - పక్షిపుంగవ = పక్షిశ్రేష్ఠుడైన గరుత్మంతుఁడు - నికేతనుండు = చిన్నముగా గలవాఁడు - ఐన నారాయణుండు, ప్రసా...య - ప్రసాద = కరుణతోడ - మందస్థిత = చిలునగవుచేతి, సుందర = అందంబుగా, వశేషంబు = తెల్లనిది, అగు, కటాక్షంబునక్ = కడకంటిచూపుతో, వీక్షించి = చూచి, పుం...కుక్ - పుండరీక = తెల్లదామర - నికేతనకుక్ = ఇల్లుగాఁ గలదైన లక్ష్మీతో, ఇల్లు = ఈచెప్పబోవు ప్రకారమున, అనియెక్ = వచించెను.

ఒకనాఁడు అవిష్ణుచిత్తుఁడు వాఁడుక ప్రకారము మధ్యాహ్న కాలంపు దండను భగవంతుని కంఠంబున నలంకరించి యింటి కేగుసమయాన అయినను భగవంతుండు కరుణతోడి మందహాస

మచే వెల్లడనము మీఱుచున్న కడకంటి చాపులతో విలోకించి మహాలక్ష్మితో నిట్లు వక్కాణించెను.

‘మాలికా’ మాలయే మాలిక - ‘మాల్యం మాలా స్రజౌమార్ధిని’ - ‘ఆమ. ఇట్లు ఈశబ్దములు సిగదండప పేర్లుగా కోశమం దున్నను దండకే పేర్లుగా వ్యవహరింపబడుచున్నవి.

‘మద్యాక్షనిష్పన్నతనో ర్ననోధూదుష్పేరమప్యనయతి స్త తస్యాః
మధూకమాలామధురం కరంసా కణ్ఠోపకణ్ఠం వసుధాసుధాంశోః.’ నైషధ. 14 (47).

‘అస్తర్గత ప్రార్థన మన్తికస్థం జయస్త ముద్వీక్ష్య దరస్తి తేన
ఆమృష్టవక్షోహరిచందనాజ్ఞా మందారమాలా హరిణాపినధా.’ కాకుత్స్థల. ఆం. 7.

‘దూర్వాఙ్గురాధ్యం నలకణ్ఠనాశే వధూ ర్నధూక స్రజ ముత్సన్నర్.’

‘సా నిర్మలే తస్య మధూకమాలా । హృది స్థితా చ ప్రతిబిమ్బితా చ

కియ త్యమగాని కియతీ చ మగాని పుష్పేషుబాణాళి రివ వ్యలోకి.’

‘స్థిత’ము ధవళ మని కవిసమయము -

‘యశసి ధవళతా హాస కిర్యో శ్చ తద్వత్’ సా. ద.

‘పక్షి పుంగవ’ - పుమాంశ్చ సాగోశ్చేతి పుజ్జవః - ఎద్దు - ఆశబ్దము ఇట శ్రేష్ఠార్థగోచరము:-

‘స్య రుత్తర పదే వ్యాఘ్ర పుజ్జవ ర్న భ క్షరాః

సింహ కార్దూల నాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః’ - ఆమ.

‘నికేతనము’ - ఇల్లు - ‘గృహ గేహోదవసిత వేశ సద్ద నికేతనమ్’ ఆమ. ‘వళక్ష’ - ‘వళక్షో
ధవళోద్దనః - ఆమ. ‘పుణ్డరీక’ - ‘పుణ్డరీకం సితామ్భజే’ ఆమ. పుండరీకశబ్దమును కోశకారులు
తెల్ల దామరకే పేరుగా పఠించినను మహాకవులు కమల సామాన్యవాచకముగా గూడ వ్యవహరింతురు; ‘సింహాసనము చారుసితపుండరీకంబు’ అని శృంగారనైషధాదిలో సరస్వతీస్తుతి.

—* యామునాచార్యచరిత్రము *

తే. ‘యామునాచార్యుఁ డొక్కఁడు నీమహాత్ముఁ

డొక్కఁడును గాదె దర్శనం బుద్ధరించి

రస్తదీయకృపాతిశయమున,’ ననిన

నిందిరాదేవి తనభర్త కిట్లు లనియె.

39

మహాత్ముడు - మహత్ = గొప్పదైన - ఆత్ముడు = చిత్తము గలవాఁడు (జ్ఞానియునుట),
(‘అత్తా యతో ధృతి ర్బుద్ధిః స్వభావో బ్రహ్మ వర్షచ’ ఆమ.) దర్శనంబు = (సత్యమైన)
నామతమును (అనఁగా విష్ణువ నైననేనే పరమాత్మను అనెడు మతమును), ఉద్ధరించిరి = లేవనెత్తిరి
(శ్రేవాదివమతములనడుమ అడుగంటిన విష్ణుపారమ్యమతమును సాధువుల యాచరణకుం దెచ్చి
రనుట). ఇందిరా = లక్ష్మి.

క. ‘ఇతనికథ యెఱిగినది కా, | యతఁ డేమి యొనర్చె!’ ననిన నబ్బాత్తుం డా

శతపత్రనిలయ కిట్లను, | ‘నతివ’ కలం డొక్కఁడు మహాదాశ్రితుఁ డాది. 40

కా = కాదా, అబ్బాత్తుండు = పద్దనయనుఁడు - విష్ణువు, శతపత్రనిలయకుఁ = లక్ష్మికి
(శతపత్ర మనఁగా నూలురేఖలు గలది. పద్ద మనుట, అది నిలయముగా అనఁగా ఇల్లుగాఁ గలది

అక్షి). అతివ = ఓయింతి, కలండు = ఉండెను, అనిక = తొల్లి, మత్పద ఆశ్రితుడు = నాపాదములను కొలుచువాడు - నాభక్తుడనుట.

ఆ. అతఁడు చిటుతనాడె యాచార్యకులమున

వేదశాస్త్రముఖ్యవిద్య లభ్య

సింఘ చుండ, నపుడు చెలువ, యిప్పటి పాండ్య

నృపతి పూర్వవంశ్యుడై యొకఁడు.

41

అతఁడు, చిటుతనాడె = బాల్యముండే, ఆచార్యకులమునక = గురువునింట, వేదశాస్త్రముఖ్యవిద్యలు = వేదములను శాస్త్రములను ప్రధానముగాఁ గల విద్యలను - అభ్యసించుచుక = నేర్చుకొనుచు, ఉండక - ఉండఁగా, చెలువ = ఓయింతి (ఓలక్షీ యనుట), అపుడు = ఆకాలముందు, ఇప్పటి యీపాండ్యనృపతి పూర్వవంశ్యుడు = ఈపాండ్యరాజునకు పూర్వుడు ఈవంశమువాడే.

వేదములు - ఋగ్వేదాసామాయజుర్వేదములు ౪, వేదాంగములు ౬ - శాస్త్రములు - మీమాంసాన్యాయ పురాణ ధర్మశాస్త్రములు ౪ - అని విద్యలు ౧౪—

‘శిష్యో వ్యాకరణం ఛందో నిరుక్తం శ్లోతిషం తథా

కల్ప శ్చేతి షడక్షాని వేద స్వాహు ర్నసిషిణః.’

‘అక్షాని వేదా శ్చత్వారో మీమాంసా న్యాయవిస్తరః

పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యా శ్చేతా శ్చతుర్దశః.’

విద్యలు ౧౪ అనుమతమున ఈనాలిగింటిని చేర్చుకొనవలయును:—

‘అయశ్వేదో ధనుశ్వేదో గాఢర్వ శ్చేతి తే త్రయః

అర్థశాస్త్రం చతుర్థం తు విద్యా అష్టాదశ స్త్రుతా.’

విష్ణుపు.

విష్ణుచిత్తుడు యామునాచార్యులకన్నం బూర్వుడై యుండఁగా నిట భగవంతుడు యామునాచార్యుడే పూర్వుడని చెప్పినందులకు - ‘ధాతా యథాపూర్వ మకల్పయత్’ అనఁగా ‘బ్రహ్మ మనుపటివలెనే మరల సృజించెను’ అనుప్రమాణముచే, ఆపూర్వసృష్టిలోని యామునాచార్యుడు ఇప్పటి యీవిష్ణుచిత్తునికన్నం బూర్వుడై కావున స్వామి యట్లువచ్చినచే నని పెద్దలు సమాధానము చెప్పదురు.

తే. వెట్టేశై వంబు ముదిరి మద్విసుతి వినఁడు,

నతి యొనర్పఁడు మామక ప్రతిమలకును,

హరుఁడె పరతత్త్వ మను, మదీయాలయముల

సుత్సవంబుల కులుకు, నెయ్యిరును నల్లె,

42

వెట్టేశైవంబు - వెట్టి = చిత్తి విధిమమైన - శైవంబు = శివుడే పరమాత్మ యనెడు మతిము, ముదిరి = బలపడి, మత్ విసుతిక = నాస్తులని, వినఁడు, మామక ప్రతిమలకు = నా వైనవిగ్రహములకు, నతి = నమస్కారము, ఒనర్పఁడు = చేయఁడు, హరుఁడె = శివుడే, పరతత్త్వము - పర = శ్రేష్ఠమైన - తత్త్వము = అర్థ, అనుక = అనిపలుకును. మదీయ ఆలయములక = నావైన గుడులందు, ఉత్సవంబులకు = తిరుణాళ్లకు, ఉలుకుక = భిక్షుపడును, నెయ్యిరును = వానిమిత్రులుకూడ, అల్లె = వానివలెనే.

దుర్బోధనలు సేయన దైన శైవమతమును ఆరాజు కడుదృఢముగా అవలంబించి నాపాగడ్డలు విన నొల్లఁడు, నావిగ్రహములకుఁ మ్రొక్కఁడు, హరుఁడే పరమాత్మ యనివాదించును, నాదేవతములందలి యుత్సవములకు ఉలికిపడును, అతనిమిత్రులును అశ్లే చేయుచుండిరి.

‘వినఁడు’, ‘ఒనర్పఁడు’-భూతకాలవిశిష్టమైన వ్యతిరేకార్థములు. ‘అనుక్’, ‘ఉలుకుక్’ భూతముంజెప్పితద్ధర్మార్థములు. - ‘పరశ్రేష్ఠాదియారా । న్యోత్తరే క్షీబం తు కేవలే’ మేదిని. ‘తత్త్వం పరాత్తని । వాద్యభేదే స్వరూపేచ.’ హైమము.

సీ. అశ్రాంత జంగమార్చాసక్తి వర్తిలు

వేదవిద్విజపూజ వీటిఁ గలిపి;

భౌమవారపు వీరభద్ర పల్లెరమిడు .

గృహదైవతంబు లిట్టింకు లింక;

వల్లవతిశ్రాద్ధచయ మారఁ బెట్టు సం

కరదాస మయ్య భక్తప్రతీకి;

నాద్యంబు లైన దేవాలయంబులు వ్రాల

నవని నిరాళ మతాళి నిలుపుఁ;

తే. జందె ముత్తరశైవంబుఁ జెంది త్రొంచుఁ;

బతితు లారాధ్య దేవల్లె ప్రాపుట లనుచు

నుపనిషత్తులు వారిచే నుబ్బి వినుచు,

వెండి యే జంగ మెత్తిన వెరఁగుపడును.

43

వే...జ - వేద = వేదములను - విత్ = ఎఱుంగువాఁడైన - ద్విజ = బ్రాహ్మణులయొక్క - పూజ = సత్కారము, వీటిఁ గలిపి = నష్టము కావించి, అ...క్తిక్ - అశ్రాంత = తెంపులేని - జంగమ = జంగముదేవరలయొక్క - ఆర్చా = పూజయందలి - ఆసక్తిక్ = అభినివేశముతో - (‘అత్యంతజంగమా’ అను పాఠమందు - జంగమార్చయందు అత్యంత మయిన అనఁగా మిక్కుట మైనయాసక్తితో అని యర్థము.), వర్తిలుక్ = వ్యవహరించును ; గృహదైవతంబులు = ఇలువేల్పులు, ఇట్టింకులుఇంకక్ = నిప్పుస్తులచే ఇగిరిపోవుచుండఁగా, భౌమవారపువీరభద్రపల్లెరము = ప్రతియంగారకవారమునను వీరభద్రునికి నైవేద్యపుఁబల్లెము ఒసంగి ప్రమథగణముల కర్పించుటగా జంగములకు సంతర్పణ సేయును; సంకరదాసమయ్య భక్త ప్రతీకిక్ = శంకరదాసమయ్య లని పేర్కొనబడు శివభక్తుల సమూహమునకు, ఆరక్ = తృప్తికరముగా, [అఱక్ = నశింపఁగా అని కొందఱు] వల్లవతి శ్రాద్ధచయము = ఆఱునుతోంబది శ్రాద్ధములసమూహమును, పెట్టును ; ఆద్యంబులు = ఆదికాలంబునుండి యున్నట్టివి విన, దేవాలయంబులు = దేవతంబులు, వ్రాలక్ = పూజానైవేద్యములు లేక పడి పోఁగా, అవనిక్ = భూమియందెల్ల, నిరా...ళిక్ - నిరాళ = నిరాళసంజ్ఞ లైన జంగాలకు - మత ఆళిక్ = మతముల సమూహములను, (నిరాళమతములని పీఠశైవులలో ఒక తెగవారిమతములు) నిలుపుక్ = కట్టించును.

ఉత్తరశైవంబు = శైవమతమునందలి పైపడికట్టును, చెంది = పొంది (గురూపదేశము వలన నవలంబించి), జందెము త్రెంచుకొ = యజ్ఞోపవీతమును త్రెంపివైచును; పతితులు = సదాచారమునుండి పడిపోయినవారైన, ఆరాధ్య దేవల్లె = లింగధారి బ్రాహ్మణస్వామిలే, ప్రాప్తులు = శుశ్రూషింప నర్హులు, అనుచుకొ = అనిభావించి, వారిచేకొ = లింగధారులవలన, ఉపనిషత్తులు = వేదాంతములను, ఉబ్బి = సంతోషించి, వినుచుకొ, వెండి = మఱి, ఏజంగము = బ్రాహ్మణేశ్వరుడైన శైవుడు, ఎత్తినకొ = (ఉపనిషద్గ్రంథములు చెప్పటకు) పూనుకొన్నను, వెరఁగుపడును = ఆశ్చర్యమొందును.

దక్షయాగధ్వంసానంతరము పరమశివుడు వీరభద్రుని అంగారకగ్రహముగాఁ గావించి నాడు, భౌముఁ డనఁగా భూపుత్రుఁడైన యంగారకుడు గావున భౌమవార మనఁగా అంగారకవారము. అట్లు ఆదిత్యుని వీరభద్రునివార మగుటచేత నాడు ఆతనికి పల్లెర మెత్తుట.

‘షణ్ణవతి’ - అఱును తొంబదియు. శైవము లేనప్పుడు 96 దినముల శ్రాద్ధములను వేద విద్విజముఖముగా కావించుచుండినవాడు, పిమ్మట శైవంబుకడ న జంగాలముఖముగా చేయుచుండె ననుట.

‘అమాయగమనుక్తాన్ని ధృతిపాత మహాలయాః

తిస్రోఽష్టకాశ్చ విజ్ఞేయాః షణ్ణవత్యః ప్రక్షీర్తితాః,’

‘సంకరదాసమయ్య’ అనుచో శవర్ణమునకు సవర్ణ మిడుట దుర్మతను లని వారిపైఁగల తిరస్కారముచేత. ‘ఎత్తిన’ - ఇట నీపదము ద్రావిడమందు గల స్తుతిపర మని కొందఱు అనిరి. స్తుతి కన్న పూనికయే ప్రకరణోచితముగా నున్నది. ఇందులకు సదృశ మైనప్రయోగము.

తే. ‘తండ్రి యిది యొక యత్యద్భుతంబు వినుము, దయ యొకింతయు లేక యుదగ్రవృత్తి కాప మిచ్చె; నెక్కడనైన జనని ప్రజల కింతకీ డొనరింపంగ నెత్తికొనునె?’

మార్కం. 5. 346.

‘జంగము’ లనఁగా సంచరించుచుండువారు, సంచరించుచుండు పరమశివులు, అని శైవులలో తొలుతం గలిగిన భక్తిపూర్వకక్యవహారము లోకమునం బర్వించి. ‘గృహదైవతంబులిట్టిం కులు’ - ఋశారమునకును ఇంకశబ్దములోని యిశారమునకును యతి.

‘వీరభద్రద్రవ్యశైరము’, ‘శంకదాసమయ్య’, ‘ఆరాధ్యదేవల్లు’ - ఇవి ఆమతమువారి సాంకేతికపదము లగుటచేత వీనియందలి లక్షణదోషములు కవిని బాధింపవు.

ఆరాజు వేదజ్ఞులైన బ్రాహ్మణులను పూజించుటమాని జంగముదేవరలను పూజించుటయందు అమితాసక్తి వహించెను. ఇలువేల్పులను పస్తుపెట్టి ప్రతిమంగళవారమునను వీరభద్రునికి పల్లెరముపెట్టెను. షణ్ణవతి శ్రాద్ధములందు భోక్తలనుగా బ్రాహ్మణులకు బదులు శంకరదాసమయ్యలను కూర్చుండఁబెట్టెను. బహుకాలమునుండి యున్న దేవళములను పాడుపెట్టి సిరజంగములకు మరములు కట్టించెను, శైవములోను పైశైవమునం బ్రవేశించి జందెమును ద్రంపి వైచెను. పాపాత్ములయిన యారాధ్య దేవరలే గురుత్వార్హు లని వారివలన ఉపనిషత్తులను వినుచుండెను. జంగ మెవఁడైన వానిని వచింపఁ బూనెనా ఆశ్చర్యపడి వినుచుండెను.

క. శివలింగముఁ దాల్చినజన | నివహం జేమైనఁ జేయనిది పాపము దా

నవుఁగా దనఁ; డాసమయము | నపు నను విప్రులక యగ్రహారము లిచ్చున్. 44

జననివహంబు = మనుజులసమాహము, చేయనిదిపాపము = చేయకపోవుటయే వారిలోపము;
అవున్ కాదు అనఁడు = ఒప్పు తప్పు అని భేదము పలుకఁడు, ఆసమయము = ఆయాచారము.
(శైవుల చెడుకృత్యములందు తప్పు పట్టకయుండుట), అవును = సరి (ఉచితము); విప్రులకున్ =
బ్రాహ్మణులకు, అగ్రహారములు = నల్లండ్లు.

ఎవఁడైనను శివలింగమును ధరించినం జాలు; అట్టివాఁడు ఏపాపకృత్యముగాని చేయుటండు
టయే వానిపాపము గాని చేసినచో ఆరాజు అందు తప్పెన్నఁడు; అనడువడి సరియే యని చెప్పెడు
బ్రాహ్మణులకు అగ్రహారము లిచ్చును.

‘నివహం జేమయినఁ జేయనిదిపాపము’ - ఇట ‘చేయన్+ఇది’ (చేయఁగా ఇది) అను పద
చ్ఛేదముసరిగాదు. అందు యతిభంగము. ఇట ‘చేయని యట్టియది’ (= చేయమి) అని యర్థముగా
‘చేయని’ అనువ్యతిరేకార్థకవిశేషణమునకు ‘అది’ యను తచ్చబద్ధార్థముతోడ కర్తృధారయసమాస
మున సంధిలో తచ్చబద్ధార్థకారమునకు లోపము రాఁగా విశేషణము తుదినున్న నివర్ణముతో
యతిగా గ్రహింపవలయును.

‘చేయనిది పాపము’ - ఏయకృత్యమైనను నిర్భయముగాఁ జేయవచ్చును, ఏమిచేసినను నాత్మ
పించువారు లేరు, అనుటకు ఇది వాడుకశైలి. - ‘సమయ’ మనఁగా ఆచార మనుటకు ‘సమయాః
శపథాచార కాల సిద్ధాంత సంవిదః’ అను.

‘అగ్రహారములు’ - ‘అగ్రఃబ్రాహ్మణభోజనం తదర్థం హ్రియస్తే రాజధనాత్ పృథక్
క్రియస్తే తే త్తత్రాదయః’ నీలకణ్ఠ.

తే. అతఁడు రాజ్యంబుఁ బాలించునవసరమునఁ | దనవశం బై నయట్టియత్రాప్రపర్ణఁ

గలుగు నలపుట్టరాని ముక్తామణికు | లంబు మాహేశ్వరుల కంధలకునె తీతె. 45

అతఁడు = ఆరాజు, రాజ్యంబు = తనయేలుబడిదేశమును, పాలించు అనఁగమునకున్ =
ఏలెడుకాలమందు, తనవశంబు = అతనిస్వాధీనము, విన - తత్రాప్రపర్ణఁ = ఆత్రాప్రపర్ణునిది
యందు, అల = ఆ, పుట్టరాని = మఱి యెక్కడను పుట్టని దైన - అనఁగా భూమిలోని ముత్తె
ములమొత్తములలో నెల్ల శ్రేష్ఠమైన - ముక్తామణికులంబు = ముత్తెపుఫలముల మొత్తము, మా...
కునె = మహేశ్వరభక్తులయొక్కబాంతులకే, తీతెన్ = సరిపోయెను.

[పా. ‘ముక్తామణివర కులము మహేశ్వరుల కంధరలకుఁ దీతె.’ - ముక్తామణివర = శ్రేష్ఠ
మయినమాక్రకఫలములయొక్క - కులము = మొత్తము, ...కంధరలకున్ = కంఠములకు అనఁగా
మెడలోఁ దాల్చు రుద్రాత్మతావళములో నడుమనడుమ గ్రుచ్చుకొనుటకు].

ఆరాజు పాండ్యదేశమును ఏలుచుండఁగా ఆదేశమందు ప్రసహించెడి తాప్రపర్ణునిదిలో
పుట్టెడు ముత్తెముల మొత్తమును లోకములోని ముత్తెములన్నిటిలోను శ్రేష్ఠమయినట్టివానిని శివ
భక్తులు అతనివలనం బడసి గొంతులలో అలంకారార్థము కట్టించుకొనుచుండిరి, అనఁగా అట్టి
యాయపూర్వప్రస్తువులను అన్నిటిని అతఁడు వారికే ఇచ్చివైచుచుండెను; అని అతనియపాత్రవిని
యోగమును దుర్జతాభిమానమును దూషించుట.

తామ్రపర్ణియందు ముత్రములు పుట్టుట ప్రసిద్ధము.

ఉ. 'నూతమే దాసి పక్వతరళుక్తి పుటాంతరదృశ్యహక్తిక

వాతములై వెలుంగు గరువంపుఁగొటారుల నొప్పుతామ్రప

ర్ణితటముట్లు జీర్ణదళబృంద సమావృతపాండురప్రసూ

నాతిమనోజ్ఞమూలముల నర్థి నెసంగు మధూకసాలముల్.' మమ. 3 (80).

'నియమో యథా । ముక్తా స్తామ్రపర్ణ్యామే వాద్ధి ప్లేవ మకరా నపి' అని కవిసమయములందు కావ్యకల్పలత.

'మణిః' - 'మణి' అని రూపాంతరము. మహేశ్వరునియందు 'భక్తులు మాహేశ్వరులు.'

'తీతై' అనుటచే ఇచ్చివైచే నని భా.

'అలపుట్టరానిముక్తామణిమలంబు' - 'అల' అనుపదము కలమునకు విశేషణము; నడుమ పుట్టక, అనివ్యస్తపదము కలదు. కొందఱును హాకపు లక్ష్మిప్రయోగించిరి గాని యది శాస్త్ర సమ్మతము గాదు.

తే. అప్పు డిచ్చకులగుచు బ్రాహ్మణులు కొంద

తాత్తజనిభూమి విడువలే కలిక భూతి

గడ్డముల నాన రుదురాక లిడ్డసంది

సూతసంహిత లిఱికించి చొరఁ దొడఁగిరి.

46

అప్పుడు = ఆతఁడెట్లు శైవపక్షపాతము వహించినయాదినములలో, కొందఱు బ్రాహ్మణులు, ఆత్మ... మి - ఆత్మ = తమయొక్క - జని = పుట్టువుయొక్క - భూమి = దేశమును, విడువలేక, ఇచ్చకులు = ఆతనియిచ్చప్రకారము నడచుకొనువారు, అగుచున్ = అయి, అలికభూతి = నుగు టివిభూతి, గడ్డములన్ అనన్ = గడ్డములకు తగులుకొనుచుండఁగా, రుదురాకలు = రుద్రాక్షులు, ఇడ్డ సందిన్ = ధరించినసందిటియందు, సూతసంహితలు = సూతసంహిత యను పేరికైవగ్రంథంపుఁ బుస్తకములను, ఇఱికించుకొని, చొరఁదొడఁగిరి = ఆతనియొలగమునం బ్రవేశింప సాగిరి.

అశ్వోత్పన్న దినములలో కొందఱు బ్రాహ్మణులు ఆమకము నొల్లనివారైనను జన్మభూమి వదలి పోలేక ఆతనికి ఇచ్చకముగా తాము మెండుశివభక్తిం జూపుటకై దండిగా ఫాలంబున గడ్డము వలకు విభూతి పెండెకట్లు ధరించి సందిటఁగూడ రుద్రాక్షులు కట్టుకొని, సందిటిలో సూతసంహితా పుస్తకముల నిఱికించుకొని ఆతనిదర్శనమునకు తత్పరభావనంబున దినదినము ప్రవేశించుచుండిరి.

'ఇచ్చకులు' - ఇచ్చాశ్చబద్ధకృతము. 'ఇన్నగులగు బ్రాహ్మణోఘమెల్ల' అని యొక పా. అందు విశేషణవిశేష్యములకు భిన్నవచనతాదోషము; ఉపలబ్ధములైన వ్రాతప్రతులయందు 'అగుచు బ్రాహ్మణులు కొందఱు' అనియేయున్నది. 'జని రుత్పత్తి రుద్భవః, లలాట మలికం గోధిః' 'భూతి ర్భిష్టని సంపది' అను, - 'రుదురాక' - రుద్రాక్షబద్ధ కృతము.

'సంది' - సందిలి - సందిదండ, సందికడియము ఇత్యాదులు వృత్తివశమున లివర్ణ లోపముచే నేర్పడిన వని యొకమతము; 'సందిలి' కి 'సంది' యని రూపాంతర మని యొకమతము. 'నూత సంహిత' - ఇది స్కాందపురాణములో నొకభాగము. శంకరాచార్యులవారు ప్రస్థానత్రయ భాష్యములురచించుటకు పూర్వము దీనిని తొమ్మిదిమాఱులు పఠించి రని తత్సత్యమైతిహ్యము. దాని నిఱికించుకొని పోవుట నిరంతరము దానినే చదువుచున్నట్లు తోఁపించుటకు.

క. శీలముఁ బట్టియు గంజా | హాళి లుపాంశున భుజించునధముల బైటం

జాలఁడు వైవక్ విప్ర | సాలిత్యము బైలుసేసి కనుగిజపు సభక్. 47

(ఆరాజు), శీలము=జంగమాచారమును, పట్టియక్=స్వీకరించినవారయ్యను, ఉపాంశునక్ = రహస్యముగా, గంజాహాలలు = గంజాయిని సారాయలను, భుజించునధములక్ = సేవించెడి సీచులను, బైటక్ వైవక్ జాలఁడు = వీరు ఇట్టి దురాచారము చేయుచున్నాను అని వారిని ప్రకటించుటకు ఆశక్తుఁ డగును (తక్ - శైశవమండలినుండి తొలగింపవలయు). విప్రసాలిత్యము = బ్రాహ్మణులపారఁబాటును, సభక్ = కొలువులో, బయలు సేసి = ప్రకటించి, కనుగిజపుక్ = శైవసభ్యులకు కన్నుగీటును.

శైవవీక్ష వహించినవారయ్యను సీచులు లోలోపల గంజాయిని సారాయలను సేవించుచుండుట తా నెఱింగియు ఆతఁడు అగుట్టు బయటవైవఁడు; మఱి బ్రాహ్మణులయందు ఏపాటి పారఁబాటు గలిగినను దానిని సభలో ప్రకటించి వారిని హేళనము చేయుఁ డని శైవులకు కన్నుగీటును. 'పట్టియక్' - ఇందలి 'య' శబ్దము ఆశీలమునకును గంజాహాలలసేవ సిద్ధమే యని తెలుపుచున్నది. 'గంజాహాలలు' - హాలాశబ్దము దేశభాషాపద మయ్యను సంస్కృతమున అతిప్రయుక్తమగుటచేత గ్రాహ్య మయినది. 'అతిప్రయుక్తం దేశభాషాపదమ్' అని వామన సూత్రము; - 'ఆతీవ కవిభిః ప్రయుక్తం దేశభాషాపదం ప్రయోజ్యమ్ | యథా - యోషి నిత్యభిలలాష న హాలామ్ ఇత్యత్ పాలేతి దేశభాషాపదమ్.' - 'హిత్యా హాలామభిమతిరసాం కనఠి లోచనాక్ష్మామ్' అని మేఘములో కాలిదాస ప్రయోగము. - 'సురాహలిప్రియాహాలా పరిస్రుద్వయశాత్తజా' అను. ఇట్లేపదము సంస్కృతమందుం జేరినందున 'నామంబులతుది దీర్ఘమునకు హ్రస్వం బగును' అను సూత్రముచేత 'హాల' అను రూపము నిష్పన్నమైనది. కావున దీనిని తత్సమముగా గ్రహింపవలయును. ఆ ట్లయిన, 'గంజాహాలలు' అని అచ్చుతెలుగు పదముతో దీనికి ద్వంద్వరూప మెట్లు అని యాత్మేషమేని, దీనిని, వ్యస్తముగానే కైకొనం దగును. 'గంజా' - 'గంజాయి' అని ప్రసిద్ధరూపము, కలంజశబ్దమునకు వైకృతిము. 'గంజాయి దినసేమి కలుద్రావనేమి | యంజక ధనమిచ్చునతఁడె నా మెచ్చు' - హరిశ్చంద్రునిది. 2.

'ఉపాంశునక్' - 'ఉపాంశు ర్జపభేదే స్యా దుపాంశు విజనేఽవ్యయమ్' మేదిని. రాహ్వాదులలో చేర్చుకొని 'పు' లోపమును సాధంపవచ్చును. ఇట్టిదే 'పరశు' - 'తునియునో పరశుచే దుని యదో వృక్షంబు' - ఉ. హ. వం. 2 (170).

క. ఆరాజుమహిషి యేని మ | దారాధనవరత నుండు; నట్టుండియు దు

ర్వారవ్యభక్తుం గానడు | పారము, విభుఁ డస్తదంఘ్రిభక్తుఁడు గామిక్. 48

ఆరాజుమహిషియేని = ఆతేనిపట్టపుదేవియన్ననో, మ...తక్ - మత్ = నాయొక్క - ఆరాధన = ఉపాసన - పరతక్ = ముఖ్యముగాఁ గలదానిభావమునందు (నాకొలువునందు అత్యంతాసక్తరాలై నన్ను దృఢధిక్తితోఁ గొలుచుచు అనుట), ఉండుక్ = వర్తిల్లును. అట్లు ఉండియు, ప్రియుండు = తనవల్లభుండు, - అస్త...డు - అస్తత్ = నాయొక్క - అంఘ్రి = అడుగులయందు - భక్తుండు = తత్పరుండు, కామిక్ = కానందున, దుర్వారవ్యభక్తుక్ = తొలగింపరాని దుఃఖమునకు, పారము = ఆవలిదరిని, కానదు.

అతని పట్టపురాణి అతనివలె గాక నాయుండు భక్తురాలై నన్నుకొలుచుచుండెను. అయి నను కాంతుండు మత్పదభక్తుండు కానందులకై నిరంతరము మిక్కిలి వెతగుడుచుచుండెను.

‘కృతాభిషేకా మహిషీ’ అను. మదారాధనం పరం యస్యాస్మా తస్యాభావః మదా రాధనపరతా - “మారానాతో త్తమాః పరాః,” - ‘షీడాబాధావ్యథాదుఃఖమ్’; “పారా వారేపరార్వాచీ తీతే” అను.

వ. మఱియు నప్పురంధ్రీరత్నంబు.

49

పురంధ్రీరత్నంబు = ఆయు త్తమకటుంబిని. “స్యా త్తు కటుంబిని పురస్థీ,” “రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠేఽపి” అను.

సీ. వింగడం బైనట్టి ముంగిట నెలకొన్న

బృందావనికి మృగు పెట్టు దాన;

దశమినాఁ దేశభుక్తము నేసి, యవలినాఁ

దోర్చి జాగరముతో నుండు నిట్లు;

బారసి పోనీదు, పైనిద్రఁ బాటుట

క్కలుపాడు మత్పుణ్యకథలఁ ద్రోయు;

నేమంపుమూనాళ్లు కామింప దధినాథు;

మఱునాఁడు కన్నును మనసుఁ దనియ

తే. నారజపువన్నెఁ బ్రియునెజ్జ కరుగుఁ గూర్చి;

నరుగుచో నాభిఁ దుడిచి కప్పరపు నాభిఁ

పెట్టు; నిట్టుల మచ్చక్తి పుట్టియును ని

జేకునెడ భక్తి చెడదు మదిప్ప మగుట.

50

వింగడము = సుందరము, విసట్టి (బృందావనికి విశేషణము) - ముంగిట - నెలకొన్న బృందావనికి = ప్రాంగణముందు ఉన్నట్టితులసీవనికి, తాన = తాను స్వయముగానే, మృగుపెట్టును, దశమినాఁడు = దశమితిథియందు, ఏకభుక్తముచేసి = ఒక్కపూట భోజనము చేసి - అవలినాఁడు = దానిమఱునాఁడు అనగా ఏకాదశినాఁడు, ఓర్చి = సహనముకలిగి, జాగరముతో = నిద్రపోక, నిట్లు = శుష్కోపవాసము, ఉండును. బారసి = ద్వాదశీ వ్రతమును, పోనీదు = మానదు. పైక్ష = వ్రతానంతరము, వచ్చునట్టినిద్రను. పాటుటక్కలు = బ్రాహ్మణస్త్రీలు, పాడు (నట్టి) - మత్పుణ్యకథల = పాఠనము లైననాచరిత్రములను వినుచు, త్రోయు = పోగొట్టుకొనును, నేమంపుమూనాళ్లు = దశమి ఏకాదశి ద్వాదశి యనెడు నావ్రత దినములు మూటను, అధినాథు = పతిని, కామింపదు = పొందదు. మఱునాఁడు = అనంతర దినమున (అనగా త్రయోదశియందు), కూర్చి = అనురాగముతో, కన్నును మనస్సున, తనియ = సంతుష్టిఁజెందునట్లుగా, ఆరజపువన్నె = మనోహరమయిన శృంగారముతో, ప్రియు సెజ్జకు = కాంతునిశయ్యకు, అరుగు = పోవును; అరుగుచో, నాభి = కస్తూరీ తిలకమును, తుడిచి (వైచి) కప్పరపునాభి = కర్పూరపు బొట్టును, పెట్టు = ధరించును,

ఇట్లులక్ = ఈవిధముగా, మధ్యక్తి = నాయందు ప్రపత్తి, పుట్టియుక్ = కలిగియు, నిజేకు
నెడక్ = తనపతియందును, భక్తి = తాత్పర్యమును, మదిష్ట మగుటక్ = పతిభక్తి నాట ప్రియ
మయినకారణముచే, చెడదు = వదలదు.

అతని పట్టపురాణి ముంగిట నున్న యందంపు బృదావనమునకు తానే ముగ్గులు పెట్టును.
దశమినాడు ఒక్కప్రాద్దు ఉండి, ఏకాదశినాడు ఓపికతో శుష్కపవాస ముండును; ఆరాత్రి
జాగరము సేయును; ద్వాదశీవ్రతము తప్పక జరుపును. అపై వచ్చెడి నిద్రను త్రావ్వాణస్త్రీలు
పాడెడు నాపుణ్యకథలచే తొలగించుచుండును. ఇట్లు దశమ్యేకాదశీద్వాదశీతిథులందు నియ
మము పతిని పొందదు. మఱునాడు చతుర్దశీప్రియ మగునట్లుగా మనోహర మయిన సింహ
రము చేసికొని అనురక్తితో ప్రియుని శయ్యం జేరును. అట్లు చేరునప్పుడు కస్తూరినామము తుడిచి
వైచి కర్పూరలీలకము ధరించును. అంతియగాని విభూతి లీలకముం బెట్టును. ఈవిధముగా
నాయందు భక్తిగలిగియు పాతివ్రత్యము నాకిష్ట మగుటచేత పతిభక్తిని వదలదు.

‘వింగడము’ - వికటశబ్దమునకు వైకృతము - బృందావనికి విశేషణము. ఈయన్వయమును
45-వ పద్యములో ‘అలపుట్టరాని’ ఇత్యాది వాక్యమునందుంబోలె గ్రహింపవచ్చును. ‘బారసి’ -
ద్వాదశీకి వికృతి. ‘అక్క’ - పూజ్యస్త్రీపరము. ‘కన్నును మనసు దనియన్’ - ‘యస్యాం మన
శ్చక్షుషోర్నిబన్ధ స్తస్మామృద్ధిః’ అని యంగిగోచరము. ‘సజ్జ’ - శయ్యకు వైకృతము. ‘చెడదు’ -
సకర్తకమువోలె ప్రయుక్తము. ‘కరుణ కలుగుమిప్పు కమలనయన’ అన్నట్లు. ‘నాభి’ - (కస్తూరి)
నామము వైష్ణవచిహ్నముగాన పతి కప్రియ మని దానిని తుడుచుట. ‘కర్పూరపుబాట్టు, విభూతి
యని యాతడు తలంచుటకు. ‘భక్తి చెడదు’ - భక్తిద్వితీయార్థ.

క. వనజజరుద్రాదులు మ | త్రనువులె; తత్పూజనంబు తథ్యము మత్పూ
జనమె; తదీప్సితఫలదా | తను నేనె; యటైనఁ గలవు తరతమవృత్తుల్. 51

వన...లు - వనజజ = బ్రహ్మ - రుద్ర = శివుడు - లోనగువారు, మత్తమవులె = నా
దేహములే, తత్ పూజనంబు = వారియర్చన, తథ్యము = వాస్తవముగా, మత్ పూజనమె = నా
యర్చనయే, త...తను - తత్ = ఆ బ్రహ్మ శివాద్యుపాసనయొక్క - ఈప్సిత = కోరఁబడిన -
ఫల = సిద్ధియొక్క - దాతను = ఇచ్చువాడను, నేన, అట్లైనను, తరతమవృత్తుల్ = తారతమ్య
ములు - క్రిందుమీదులు, కలవు.

బ్రహ్మ శివాదిదేవతలు నాశరీరములే, కావున వారి నుపాసించుట వాస్తవముగా నన్ను
ఉపాసించుటయే, వారియాయుపాసనలకు కోరిన ఫలముల నిచ్చువాడను నేనే. అట్లయినను
వారిని కొలుచుటకన్న నన్నే కొలుచుట మేలు.

‘తరతమవృత్తుల్’ - తరత్ తమత్ ప్రత్యయద్వ్యతితార్థములు భావములు - ‘వనజజ’ - వన
జము = సింహ బుట్టినది - కమలము, దానినుండి - జ = పుట్టినవాడు - బ్రహ్మ.

క. కేవలశరీరదృష్టిన | దేవతల నేవట కలుగఁ దెలిసినజడులక్
నావాసుదేవతాస్థితి | భావింపనిపూజ సొంత ఫలమై త్రిషృక్. 52

కేవలశరీరదృష్టిన - కేవల = ప్రధానమయిన - శరీర = బ్రహ్మ రుద్రాదిదేవతల దేహముల
యొక్క - దృష్టిన = పరికించుటచేతనే - బ్రహ్మ రుద్రాది దేవతలదేహములు చూచుటచేత -

దేవతలక = ఆదేవతలను, వేట = నాకన్న భిన్నముగా, కలుగక = ఉన్నట్లు, తెలిసినదలక = తలంచిన మూర్ఖులను, నావాసుదేవతాస్థితి = ఎవనియందు సమస్తమును వసించునో సమస్తమునందు ఎఱడు వసించునో అట్టివాడైన యెందునునికిని, భావింపనిపూజ = తలంపనియర్చన, సాం ... ము - సాంత = అంతముతోఁ గూడిన, (శాశ్వతము గాని యనుట) - ఫలము = సిద్ధికలది, వి, త్రిప్సక = మరల పూర్వస్థితికే తెచ్చును.

ఇతర దేవతల దేహములం గని వారు వాస్తవముగా నాకన్న వేటదేవతలు అని తలచి, వారు నాశరీరములేగాని, నాకన్న వేటగా రని యెఱుంగక, సమస్తమునందును నేనును నాయందు సమస్తమును కల దని తలంపక, ఇతరదేవతలను ఉపాసించి సిద్ధిలుపొందువారికి ఆసిద్ధిలు శాశ్వతములు గావు, అంతము గలవి; తదనుభవ మైనప్పటికి అయిపాసకులు మరల తమతోంటి హీనదశకే వత్తురు:—

‘వాసుదేవుడు’—

‘సర్వ త్రాసా సమస్తం చ వస త్య త్రేతి వైయతః
తతోఽసా వాసుదే వేతి విదవ్యభిః పరిగీయతే.’

విష్ణుపురాణము.

‘త్రిప్సక’ - ‘క్షీణే పుణ్యే మర్త్యలోకం విశన్తి.’

వ. మఱియు నీరహస్యంబుఁ దెలియ కబ్బాపతి తామసుండై, మామకీనంబులగు జనంబుల సామాన్యబుద్ధిం జూచుచు, దద్వైత్తుల కగునుపద్రవంబుల నుపేక్షించుచు, రక్షావిముఖుండై యుండ నీక్షించి; కలియుగంబున ద్రవిడ మండలంబునఁ గృతమాలా తామ్రపర్ణి తటంబుల మచ్చక్తులు తఱచగుటను, దద్దేశంబున కొడయం డతం డగుటను, రక్షణశిక్షణంబులు రాజముఖంబునం గాక నేన సాక్షాత్కరించి చేయమియుఁ దద్రక్షణేచ్ఛ యస్తదాభిముఖ్యంబునం గాని పాడమమియు, నాయాభిముఖ్యంబు సంవాదంబునంగాని పుట్టమియు, నేవిచారించి, తదాభిముఖ్య కరణార్థంబుగ నాస్థానంబెక్కి నాదిజయంబు నేయవలయు ననుతలం పవ్విప్రకుమారు నకుం బుట్టింప; నతం డేగి నానాదేశాగతచీనానాభవృద్ధభూసురకుటుంబంబులకు థాన్యాజినపటాదులు, వటువులకుం బెండ్లిండ్ల, కనుపనీతుల కుషనయనంబులకు, బగ్గ్వంధబధిరాదులకు సౌరభేయాదియాసంబులు; మఱియుఁ జెలువు గడమపడియె ననియు, బేదగుడులకుఁ బూజ నడువ దనియు, నెడవునం జలిపంది రిడియెద మనియు, దిగ్ధి చిక్కు ననియుఁ దీర్థయాత్రఁ జనియెద మనియును, ప్రతోద్ధ్యాపన కనియును, వ్యాధి మాన్పుకో ననియును, జెప్పి పంప, నారాణివాసంబు గుప్తాగుప్త ప్రకారంబులం బంపుప్రవ్యంబుఁ దెచ్చి యిచ్చుముదుసల్లగువర్షధరులచేతులకుం గ్రండుకొని చే సాచిన సందిటితోరణంబు లై తోఁచు నేకదండి త్రిదండి బ్రహ్మచారుల యున్నమితదండంబుల నిండురు కాషాయకద్రువస్త్ర కాపీనపరం పరలం గ్రద్వి, కావల్లపడగలజాడఁగొని, కేవలకార్పణ్యంబ విద్యగాఁ దక్కినవిద్య

లెటుంగక వేడు నీదృగ్విధానేక ప్రాణుల కాథారంబగు పడమటిద్వారంబుఁ జేరి; ప్రతిదినాస్త త్పాదభజన కథాశ్రుతపూర్వ యగు నాయుర్విధపుదేవి కాశీర్వచనాక్షతంబులు దావారికముఖంబునం బంపి; 'వైదేశికుండ, వైష్ణవ వటుండ, వాది గలిగిన విష్ణుతత్త్వంచె పరతత్త్వం బనివాదించి గెలిచెద, వసుధావరుండు విష్ణు భక్తివిముఖుండు, గావున వైష్ణవునిమనవి విన్నవింప నెవ్వారు వెఱతురు; నీవు విష్ణు భక్తిపరాయణవు, పతిహితాచారవుం గావున నీకు విన్నవించి పంపితి; నీవిభుఁడు నీకు విధేయుండు, విన్నవించి నన్ను రప్పించి వాదంబు నేయింప నోపుదేని వాదించి గెల్చి, నీదుభర్తకు భగవద్భక్తి పుట్టించి కృతార్థుం గావించెద, నని విన్నవింపబంచిన.

53

రహస్యంబు = 'ఇతర దేవత లందఱు నాశరీరంబులే' అను నిత్యాది, తామసుఁడు = తమోగుణ ప్రధానుఁడు, మామకీనంబులు = మద్భక్తులు, ... సామాన్యబుద్ధి = ఉత్కర్ష లేనివా రనుతలంపుతో, వృత్తులకు = జీవనములకు (క్షేత్రాధికమును), అగు సుప్రద్రవంబు = సంభవించునట్టి కీడులను, ఉపేక్షించుచు = ప్రతీకారముచేయక విడిచివైచుచు, రక్షావిముఖుండై = రక్షించుట మాని, ... కృతమాలా తామ్రపర్ణులు రెండునదులు, తటంబుల = తీరదేశములందు, తఱచు = పెక్కురు, అగుటను = అగుటవలనను... ఒడయండు = ఏలిక..., రాజముఖంబున = రాజుచేత చేయింతునేగాని, నేన సాక్షాత్కరించి చేయమియ్య = నేనే ప్రత్యక్షముగా చేయను గావునను, (అతని హృదయమందు) తద్రక్షణేచ్ఛ = ఆమద్భక్తుల జీవనములను రక్షింపవలయు నను కోరిక, అస్తో ఆభిముఖ్యంబునం గాని పాడమమియ్య = నాయందుధిక్తుడైననే గాని పుట్టదు గావునను, ఆయాభిముఖ్యంబు = మత్ప్రేమగత, సంవాదంబునంగాని పుట్టమియ్య = నాతత్త్వము ఎట్టిదో తెలిసి మనస్సునకు ఎక్కిననేగానిజనింపదు గావునను, నేక, విచారించి = తలపోసి, తత్ ఆభిముఖ్యకరణ ఆర్థంబుగ = అతని మత్ప్రేమగతంబుగావించుటకై, ఆస్థానంబు ఎక్కి = రాజ సభంబు వేళించి, ... అజిన = (కృష్ణాజినములోనగు) లోళ్లు - పట = వస్త్రములు - వటువులకు = బ్రహ్మచారులకు, అనుపసీతులకు = ఉపనయనము కానివారికి, పంగు ఆంధ బధిర = కంటి గ్రుడ్డి చెవిటి - సౌరభేయ ఆదియానంబులు = ఎడ్లు లోనగువాహనములు, కడమపడియ్య = కొంతపనియ్యె నిలిచిపోయినది, ఎడవున = మరుదేశమందు, [ఎడవు - పా. ఎడరు దీనికి ఎడారి యర్థము. కొందఱు ఎడవునకు ఎడారియర్థమును గ్రహింతురు] తిథిచిహ్ను = శ్రాద్ధము మునిగి పోవును, వ్రతఉద్యాపనకు = వ్రతమును ముగించుకొనుటకు, గుప్త అగుప్రప్రకారంబులకు = రహస్యముగాను ప్రకటముగాను, వర్ష ధరుల = హెగ్గడికాండ్రయొక్క..., కందుకొని = మూగి, చేసాచిన = హస్తము నిగుడించినట్టి - సందిటిలోరణంబులై = హెగ్గడికాని సందిటికిం గట్టిన లోరణము లనునట్లుగా (ఆయాచతులచేతులే మామిడియాకులుఅనుట), ఏకదండి త్రిదండి బ్రహ్మచారి = స్వార్సస్నాన్యములు - వైష్ణవస్నాన్యములు - వటువులు వీరియొక్క - ఉన్నమితిదండంబులకు = ఎత్తినకోలలయందు - నిండారు = నిండుగా కట్టియున్నట్టి - కాషాయ = కావి - కర్పూ = పసిమి - వస్త్ర = కాటికలయు - కాపిన = గోచులయు - పరంపరలకు = సమూహముల చేతను, క్రమ్మి = మూసి, కావల్లపడగల జాడగొని = కావలియుండెడు ధ్వజములగులు తెఱిగి,

శేవలకార్యణ్యంబు = దారిద్ర్యముమాత్రమే, ... శేడు = ప్రార్థించువారయిన - ఈదృక్ విధ = ఈ ప్రకారముగల - అనేక ప్రాణులకు = పలువురునరులకు, ఆధారంబగు = ప్రాప్తయిన - పడమటి ద్వారంబుచేరి (కర్త ఆవిప్రకమారుడు), స్రతి...ర్వ - స్రతినిన = దినదినంబును - అస్తత్ = నాయొక్క - పాద = చరణముల - భజన = సేవయొక్క - కథాశ్రుతపూర్వ = శ్రుతపూర్వములయినయట్టికథలు కలది అగు - ఆయుర్విధవుడేవికీ = ఆమహారాజు పట్టపురాణికి, ఆశీర్వచన అక్షరంబులు = దీవెనరాలు;...

తే. గ్రీష్మసమయనిరుత్సాహకేరమణి | నవఘనధ్వని కలరుచందమున నలరి,

యేకతమ నర్తగోష్ఠిఁ బ్రాణేశుతోడ | నతని విధ మెఱిగింప, నిట్టట్టు వడుచు.

(ఆరాణి), గ్రీ...ణి - గ్రీష్మసమయ = వేసవికాలమందు - నిరుత్సాహ = ఉల్లాసము లేనట్టిదియైన కేరమణి = నెమలికొమలి (ఆడునెమలి), నవఘనధ్వనికీ = క్రొత్త మేఘంపు టులునునకు, అలరుచందమునకీ = సంతోషించువిధముగా (అంతసంతోషముతో ననుట), ఏకతమ = ఏకాంతమందు, నర్తగోష్ఠి = మేలంపు సల్లాపమందు, ప్రాణేశుతోడకీ = ప్రాణ ప్రియుఁ డయినభర్తతో, అతనివిధము = ఆయామునాచార్యుని ప్రకారమును, ఎఱిగింపకీ = చెప్పక, (భూవల్లభుఁడు), ఇట్టట్టుపడుచుకీ = తత్తటమొందుచు.

ఆరాణి ఆవృత్తాంతమునకు అనగా తనభర్తకు విష్ణుభక్తి పుట్టింప నొకఁడు వచ్చె నన్న వార్తకు - వేసవికి ససిచెడియున్న నెమలికొమ్మ తొలకరి మేఘంపుటులునునకు ఎంతసంతోషించునో అంతసంతోషించిన దై - ఒకప్పుడు భర్తతో ఏకాంతమున సరససల్లాపములు నల్పుచున్నదై అనడును ఈవార్తను అతనికిం చెలిపెను. అది తనవైవమతమునకు విరుద్ధమగుటచేత దానికి ఆరాజు తత్తటపడుచు.

ఇచట - వర్షము భర్తకుంగలుగనున్న విష్ణుభక్తికిని, దానించెలుపున దైన యులుము యామునాచార్యవార్తకును, అతని విష్ణుభక్తి లేమికి డీల్పడియున్నరాణి నెమ్మిక్కిప్పుడును, ఉప మేయములు. — రమణిని చెప్పుట లింగవ్యత్యయదోషముం దప్పించుటకు; ఇంతియగాక, రమణి యగుటచే అబలగావున మగదానివలె గ్రీష్మభాధకు ఓర్వదు గావున అట్లే రాణియు అబలగావున పైనిచెప్పిన కారణముచేత అత్యంతము భిన్నురాలై యుండె నని సూచించుటకును.

‘కేకీ’ = కేకగలది - నెమలి - ‘కేకావాణీ మయూరస్య’ అను. ‘నిరుత్సాహ’ - వ్యస్త పదము విధేయార్థకము. ‘నవ’ - తొలి యులుమును తొలిమిట్టును ప్రియతమములు. ‘నర్తగోష్ఠి’ - ఆసమయమున నైన అభిముఖుడై వినును అని అప్పుడు ప్రస్తావించుట. ‘ప్రాణ’ - ప్రాణ ప్రియుఁడుగావున నతని శ్రేయమునకై యింతలాలస.

క. భూవల్లభుఁ డెట్టెట్టూ! తా వాదము నేని శివమతంబు జయింపం

గా వచ్చెనో? చూతముగా, రావింపు’ మటన్న నాటిరాత్రి చనంగక. 55

రాజు, ‘ఏమీ ఏమంటివి? నీబ్రహ్మచారి తాను వాదముచేసి శివమతమును జయింప వచ్చు నాఁడా? చూతముగాక, అతనిని రప్పింపుము.’ అని బదులు పలికెను. అట్లు ఆరాత్రి కడచెను.

‘ఎట్టెట్టూ’ - ఎట్టూ - ఎట్టెట్టూ - అని ప్రక్కార్థమందు దీరాంతముగా ప్రయోగాంతరములు కలవు. ఎట్టూ అనుపదము ఆప్రేడితమందు ‘ఎట్టెట్టూ’, ‘ఎట్టెట్టూ’ అనియు అగును.

‘అనుటయు నెట్టెటూ తెలుపు మయ్య మహాత్మక.’

కళా. 7. ఆ.

‘ఎట్టెటూ వినుమైతి మింక నొక మాటేర్పాటుగాఁ జెప్పుమా.’

కాశీ. 7. ఆ.

వ. ప్రభాతంబునం బరిమితజనం బగు నాస్థానంబునం గొలుపున్న భర్త మ్రోలఁ దా నుండి యయ్యిందువదన యతనియనుమతిం బ్రతీహరిచేతఁ బిలువఁ బంచిన, నబ్బానిలింపకుమారుండు. 56.

ప్రభాతంబునఁ = (మఱునాఁడు) ప్రాతఃకాలమందు, పరిమితజనంబు = కొలఁదిపాటి జనులుగలది, అగు - ఆస్థానంబునఁ = రాజసభయందు, కొలుపు ఉన్న భర్తమ్రోలఁ = ఓలగం బున్న పతియెదుట, తాను ఉండి, ఆ - ఇందువదన = చంద్రునివంటి ముఖముగలదైన యాపట్టుపు రాణి, అతని యనుమతిఁ = తేని యంగీకారము నొంది, ప్రతీహరిచేతఁ = ద్వారపాలక ముఖముగా, పిలువం బంచినఁ = పిలిపింపఁగా, ఆ - భూనిలింప కుమారుండు = భూమిదేవ (బ్రాహ్మణ) పుత్రుఁడు (‘ద్వారిద్వానేఁ ప్రతీహరిః ప్రతీహ ర్య ప్యనన్తరే’ అను.).

‘అబ్బానిలింప’ అనుచో పూర్వభకారమునకు బకారాదేశము వచ్చును. ‘అధీరాగ్రణి’ ఇత్యాదులయందుంబోరె నెఱుంగునది. ‘నిలిహ్వా దేవశబరౌ’ నానా.

—* యామునాచార్యుఁడు పాండుర్యసభంజేరుట *—

క. ద్వారంబు సొచ్చి, కీలిత | గారుడమహి వజ్రవేదికం జివురులఁ గెం .

పారు నొకపిప్పలముఁ గని, | యా రావి న్వాదసాక్షికి వలగొనుచుఁ. 57

ద్వారంబు సొచ్చి = రాజగుహద్వారమునం బ్రవేశించి (కడప దాఁటివచ్చి యనుట), కీ... హిఁ - కీలిత = తాపింపఁబడిన - గారుడ = గరుడపచ్చలుగలదైన - మహిఁ = నేలయందు, వజ్రవేదికఁ = వజ్రపుటరంగునందు, చివురులఁ = చిగురుటాకులలో, కెంపారునొకపిప్పలముఁ = ఎఱ్ఱగానొప్పుచున్న యొకరావిచెట్టును, కని ఆరావిని, వాదసాక్షికిఁ బ = వాదమునకుసాక్షిగా నుండు మని, వలగొనుచుఁ = ప్రదక్షిణీకరించి.

ద్వారము దాఁటగానే అచట గరుడపచ్చలు తాపించిన నేలయందు చుట్టును వజ్రపుఁడిన్నె గలదై, యెఱ్ఱని చిగుళ్లలో నొకరావిచెట్టు సొంపారుచుండెను. ఆయామునాచార్యుఁడు ఆరావిని తాఁ చేయుబోవు వాదమునకు సాక్షిగా నుండు మని వేడుకొని ప్రదక్షిణము గావించెను.

‘కీలిత’ - ‘బద్ధకీలిత సంయతా,’ - ‘బోధిద్రుమశ్చలదళః పిప్పలః కుఞ్జరాశనః’ అను. ‘ఆరావిఁ వాదసాక్షికి వలగొనుచుఁ’ - అనువాదమున ‘సాక్షికిఁ + వి, అను ఛేదముచే స్వరయతి - కై ప్రత్యయమునకు స్వరయతి చెల్లుటకును ఈచెప్పినదే సమాధానము. అట నశ్వత్థమును పెంచుట ప్రదక్షిణార్థము. దానిని సాక్షిగా నుండు మనుట, అది ‘వృక్షాలలో నెల్ల విశేషమైన | యశ్వత్థవృక్షంబు నేనే కిరీటి’; అను కృష్ణవాక్యముచే ఆశ్వత్థము నారాయణుడే గావున. ‘అశ్వత్థం సర్వవృక్షాణామ్’ అనఁగా ‘వృక్షములలోను నేను ఆశ్వత్థవృక్ష మను’ అని గీతలో భగవద్వాక్యము. ఆనారాయణుని మతమునే తాను సాపింపఁ బోవుచున్నాఁడు గావున అదేవుఁడు తప్పక తనప్రార్థనను నెఱవేర్చు నని విశ్వాసము. ‘గారుడమహి వజ్రవేదికఁ’ - అది దేవత.

గావున దానిని భక్తిచే ఇంతవిభవముతో గలకొల్పుట. 'విషశాస్త్రేతు గారుడం । మణిభేదపి' నానా. అశ్వత్థవృక్షము గృహంగణమున శుభకరము—

'పున్నాగ శృమ్ముకొడశోకః పిప్పలో దాడిమి శమి
ఏతే గృహజ్ఞణే వృక్షా ఆరోప్యా మజ్జరే ప్రదాః.' మహార్తప్రదర్శి.

సీ. పసిండిగ చ్చమర సోపానముల్ మూటఁ దుం

గిత విశాలితయుఁ జిత్రితయు నైన

సభ మహాకుథము పై శార్దూలచర్తఖం

డావృతుల్ జటిలులు నైన జరత

మాహేశ్వరులు చుట్టురా, హారసంధి రు

ద్రాక్షాయతముఁ దాల్చి యళికభూతి

సురటిగాడ్పుల రాల, నరుణాయతాక్షుడై

కుఱుగదై బిల్లఁ బ్రకొప్ప మునిచి,

నంది ముద్రితపాణి యందుఁ జెక్కుఁది యా

గమములు విసుచు, హేమము పొదివిన

తే. యలఁతి రుద్రాక్షగమి కుట్టులందు మెఱయ,

వెలితపారంబు మించ దువ్వలువ గప్పి,

యడపమును వాడివా లొక్కయతిన దాల్చు,

భార్య వింజామ రిడ, నొప్పుపాండుఁ గనియె.

59

పసిండిగ చ్చు = బంగారపు గార, అమర = ఒప్పుచుండఁగా, సోపానముల్ మూట = మూడుమెట్లచేత, తుంగిత విశాలితయు = ఎత్తునేయఁబడినదియు, విశాలమునేయఁబడినదియు, చిత్రితయు = చిత్ర రువులుగలదియు, విన-సభ = కొలువుకూటమునందు, మహాకుథముపై = రత్నకంబరముమీఁద, శార్దూల చర్తఖండ ఆవృతుల్ = పులితోలురేపచే (దుప్పటిరే కన్నట్లు) కప్పఁబడినవారు (పులితోలు కప్పకొనియున్నవారును), జటిలులు = జడలుగలవారును, విన-జరత మాహేశ్వరులు = ముదుకశైవులు, చుట్టు = తనచుట్టును, రా = ఉండునట్లుగా, హారసంధి - హార = ముత్యపుంబేరులయందలి - సంధి = ఎడమున, రుద్రాక్షాయతము = రుద్రాక్షల పెల్లిదమును (పెక్కురుద్రాక్షలను), తాల్చి = ధరించి, అళికభూతి = లలాటమందలి విభూతి, సురటిగాడ్పుల = వింజామర వాయువులచేత, రాల = రాలుచుండఁగా, అరుణ ఆయత అక్షుఁడు = ఎఱునివిశాలమైన శేత్రములుగలవాఁడు, వి, కుఱుగదై = కుఱుచపీఠము నందు. బిల్ల = గుండ్రపుఁ దలగడయందు, ప్రకొప్పము = మోఁచేతిని, ఉనిచి = ఉంచుకొని, నందిముద్రితపాణి = నందీశ్వరుని ప్రతిమగలదైన యంగరముతోడి యరచేతియందు, చెక్కు = గండస్థలమును, ఊఁది = ఊనుకొని, ఆగమములు = శైవశాస్త్రములు, విసుచు, హేమము = బంగారము, పొదివిన అలఁతి రుద్రాక్షగమి = చుట్టిన చిన్నరుద్రాక్షలపిండు, కుట్టులందు =

చెవుల కట్టులయందు, మెఱయక = తళతళలాడుచుండ, వెలితపారంబు = తెల్లనిపాగాను, మించక = అతిశయించునట్లు (పాగామీదికి వచ్చునట్లు), దువ్వలువ = దుప్పటమును, కప్పి, అడపమును = తాంబూల కరండమును, వాడివాలును = పదనుగలకత్తిని, ఒక్కఅతివ = ఒక్క స్త్రీ, తాల్పక చేతఁబట్టుకొనియుండఁగా, భార్య = ఇల్లలు, వింజామర ఇడక = తెల్లచామరమును వీచుచుండఁగా, ఒప్పు - పొందుకొ, కనియెక,

యామునాచార్యుఁడు పాండ్యరాజును కాంచెను. ఆరాజు మూఁడు మెట్లుగలదై ఉన్నతమును విశాలమును చిత్రములుగలదియైన కొలువుకూటమునందు పెద్దతివానిమీఁద నున్న కలుచ గద్దెమీఁద కూర్చుండియుండెను. చుట్టరా అతివానిమీఁద వృద్ధులు జటాధారులు నయి పులితోలు ఉత్తరీయముగా ధరించిన వృద్ధతైవులు కూర్చుండియుండిరి. రాజు ముత్రైపుఁబేరులతోఁ గూడ నడుమనడుమ లెక్కలేని రుద్రాక్షలను ధరించియుండెను; లలాటంపువిభూతి సురటిల గారికి రాలుచుండెను. అతని నేత్రములు రాగయుక్త మై విశాలములై యుండెను. ఆయన ఒక గుండ్రని ద్రిందుపై మోచేలిని నందిశ్వరప్రతిమం శక్కిన యుంగరముతోడి చేతియందు గండస్థలమును ఊనుకొనియుండెను. చెవులయందు బంగారము చుట్టినచిన్నరుద్రాక్షలయంటుబోడు మెఱయించుండెను; తెల్లనిపాగాను దాల్చి దానిమీదికి వచ్చునట్లుగా దుప్పటము కప్పకొనియుండెను. చెంత నొకబోటి అడపమును వాడికత్తిని చేతఁ బట్టుకొనియుండెను. పట్టపుదేవి వింజామర వీచుచుండెను. ఈతరున నున్న యారాజును యామునాచార్యుఁడు కాంచెను.

‘తుంగిత’ - ‘విశాలిత’ - నామధాతువులు క్తాంతములు; ‘చిత్రిత’ - సంజాత చిత్ర అని యర్థముగా ఇతచ్ఛ్రోత్యయంతము. కథము - ‘కథః స్త్రీ పుంసయో ర్వర్ణ కవృశే పుంసి బర్హిషి’ మేదిని. ‘సోపానము’ - ‘అఠోహణంస్యాత్ సోపానమ్’. ‘ఖండ’ - ‘కంథా’ అని పా. బొంత - ‘కన్ధామృణ్మయభితౌ స్యా త్తథాప్రావరణాస్తరే’ మేదిని. ‘జరత’ - ‘జరతాజీర్ణకర్కశే’ నానా. ‘చుట్టరాక’ - ఇది చుట్టార అను వాడుకకు మూలము. చుట్టిరాక అను పా. వాస్తవ మనితోఁపలేదు. ‘అయుత’ - ‘శతం సహస్ర మయుతం లక్ష మానస్త్యవచి కమ్’. ‘అరుణ’ - నేత్రారణ్య కరమయిన కోపకారణము ఇంకను గలుగలేదు; కావున విశ్వరూపక్షణ మయిన నేత్రసహజారణ్యమే యిట వివక్షితము.

చ. ‘ఉరమున నున్న కంఠము మదుజ్వలరోషకపాదువీక్షణ
స్ఫురదరుణాంశుపుంజమనిబొంకితి, కన్గవకెంపు భాగ్యబం
ధురసహజారుణత్వ మని నూల్కాన నాడితి వెట్లు; దాచె దీ
పరిమళ వాసనాలహరి పర్యెడుమేన నృసింహభూవరా.’ నరస.

‘కలు’ - ‘చిలు’ అనుపాఠమున యతిభంగము. ‘ప్రకోష్ఠః కూర్పరాదధః’ అమ. ‘నందిమద్రిత’ - ‘సాక్షాత్కాశి మద్రాసా’ అమ. ‘అడపమును వాడివా లొక్కయలివదల్ప’ - ఇవి రాజచిహ్నములు.

‘కుకుర కాశ కురు కరూశ కోస లాంఛ్ర సింధు బా
హ్నిక శ కాంగ వంగ సింహశేశ కన్యకామణి
ప్రకరపాణిఘటితరత్న పాదుకాకలాచికా
ముకురవీటికాకరణ ముఖ్యరాజలాంఛనా’
మను. ౧-౮౩.

‘అందలంబు గొడుగు నడపంబు మేల్కట్టు...

ఎసఁగు రాచపదవు లెల్లబడసె.’

కేతన దశకుమార. 8.

‘రాజునకు’ - ‘కిరాతీ చామరధరా యవనీశ స్త్ర ధారిణీ’ అని శబ్దార్థము. ‘వింజామర’ - తెల్లజల్లి, ఇదియు రాజచిహ్నము.

‘ప్రీతిః శ్వేతాతపత్రం కనకవిరచితం దణ్డ మాఖిణ్ణలాభో
వ్యోమి త్తేమం వితానం సకలనృపజన ప్రార్థ్య సింహాసనార్థమ్.

నానావాదిత్ర శబ్ధస్వనిభి రభినుతాం మజ్జశాలప్రికాం చ

ప్రాదా ద్ధర్మాతాజోఽస్మై తుహినరుచినీతే చామరే చారురూపే.’ ప్రా. ల. మా.

“వెల్ల+చామర... (సంధినివర్ణ వికారము - అఱవమున వెల్ శామర మందురు - ఇది ముంగో పము వంటిది.)” అని. శ. ర. ‘వింజామరిడ’ - ఇట తత్సమాకారమునకు సంధిగనబడుచున్నది. ‘వింజామరము’ మిశ్రమయిన, జా తాలవ్యముగానే ఉచ్చరింపబడుచుండుటచేత తత్సమత్వము చెడలేదు, ‘చామరమునకు’ చామరము చామర అని తత్సమమున రెండు రూపములు. ఇట సమా ధానమెట్లు? ‘భార్య చామర మిడ నొప్ప’, అనియేని భార్య వింజామరం’ బిడు అని యేని పాఠమైన నిర్దోషము. శ్వేతిత్వము అనుక్తమయినను దోషముకాదు. ‘శశిప్రభింఛత్ర, ముఖేచ చామరే,’ ‘వితానా మరవిదసుస్తరదృశాం ద్రాకృమరాన్దోశనా । దుద్వేలదృశవల్లికద్వైతఘట త్కారః త్తణంవార్యతామ్.’ ఇత్యాదులందు శ్వేతిత్వము ఉక్తముగాదు, ఏతద్గ్రంథ ముద్రకల పీఠికలో ‘మూలమున లేఖక ప్రమాదాదులచేత నానావిధపాఠములుగా నుండెను.’ అను వాక్యము నరయవచ్చును. మనుచరిత్రలో ఇందీవరాక్షసఁ డనుగంధర్వరాజు మనిశాపముచే స్వగోచితే నిహ తుండై మరల తొంటినితని హండినప్పటి యతనితీరును వర్ణించు లయవిభాతిలో ‘మృగ నాభి భుగ భుగ లెసఁగఁ జామరలు మగువ లిడ’ ననుచో ‘చామరలు=వింజామరలు’ అని జూబారి యప్పయ్య పంతులవారిటిక. అందే ప్రథమాశ్వాసము - ‘ఇందీవరంబుల నీను క్రాల్లన్నుల । శరదింగు ముఖులు చామరము లిడఁగ’ - ఇటను ‘చామరములు = వింజామరములు’ అనియే జూ. ఆ. టీక.

వ. కని వినీతుండై చేర నరిగి యజ్ఞోపవీతంబు గాను కిచ్చి కూర్చున్న నాద రింపక సంరంభి యై యవ్విశ్వంభరాభర్త యిట్లనియె. 59

(యామునాచార్యుడు), కని = రాజును చూచి, వినీతుండు వి = వినయముగా, చేరకొ అరిగి = సమీపించి, యజ్ఞోపవీతంబు = జన్నిదము, కానుక ఇచ్చి = ఉపహారముగా నొసంగి, కూర్చున్నకొ = ఉపవిష్టుండు కాఁగా, విశ్వంభరాభర్త = భూపతి, ఆదరింపక = గౌరవింపక, సంరంభి = వేగిరపాటుగలవాఁడు, వి, ఇట్లు = చెప్పఁబోవుప్రకారము, అనియెకొ = పలికెను.

‘కానుక’ యిచ్చుట ‘కూన్యవాస్తేన నోపేయా ద్రాజానందైవతం గుఱమ్’ అనుస్త్రుతి ననుసరించి. ‘యజ్ఞోపవీతము’ తద్ధారణమువలన శ్రోతిస్తార్తకర్తానుష్ఠానయోగ్యత సిద్ధించును గావున బ్రాహ్మణుండు రాజున కిచ్చుటకు మిక్కిలి తగినకానుక. దీనికి - ‘నీవు వైదికకర్తనిష్ఠుడ వగుదువుగాక’ యని యాశీర్వచనము భావము. జందెము త్రెంపినవాఁడు గావున రాజు దీనిని సరకుగొనక మరద్యముచేత ఉత్తరింపడెను. ‘ఉపవీతం యజ్ఞసూత్రం ప్రార్థితే దక్షిణే కరే,’ - ‘భూర్భూమి రిచి లాసంతా రిసా విశ్వమృరా సిరా,’ అను.

తే. 'సంగతియె యోయి, యిసుమంత తింగణావు,

తత్త్వసిద్ధయవాదంబు దరమె నీకు?

నోడితేనియుఁ బట్టి మొట్టో యనంగ

లింగమును గట్ట కుడుగ, మెటింగి నొడువు.

60

ఓయి=ఓవడుగా, సంగతియె=ఇది యుక్తమా, (నీవు) ఇసుము అంత తింగణావు=రవంత చిన్నవాడవు. నీకు, త...బు - తత్త్వ=పరమాత్మయొక్క (పరమాత్మను) - నిర్ణయ=నిర్ణయించుటయొక్క - వాదంబు=వాదు, తరమె=సాధ్యమా, ఓడితేనియు=నీవు ఓడినట్టాయెనా, నిన్ను, పట్టి=బలాత్కారమున పట్టుకొని, మొట్టో అనంగ=మొట్టో యని నీవు ఏడ్చుచుండగా, లింగమును, కట్టక = నీమెడకు కట్టక, ఉడుగము = మానము, ఎటింగి, నొడువు = పలుకుము.

ఓయి నీకు ఈసాహసము తగదు, నీవు చిన్నబాలుడవు. శివుడే పరతత్త్వమో విష్ణువే పరతత్త్వమో వాదించినిర్ణయించుట నీతరముగాదు. నీవుగనుక ఓడితివా నిన్ను బలాత్కారమునఁ బట్టుకొని నీమెడకు లింగమును కట్టక మానమునుమా. అమాట ఎఱిగి పిమ్మట వాదమునకుఁ దిగుము.

'ఇసుమంత' = ఇసుకరవపాటి (కడుబాల్యమును దెలుపుట). 'తింగణా' - టాంక్వీసు అని యొకదేశము. దానినుండి యీదేశమునకు ఒకజాతి పొట్టిగుట్టములు దిగుచుండినవి. టాంక్వీనే తింగణా. సాధారణముగా గుట్టములకు వానియుత్పత్తి దేశనామమలే నామములు. అట్లు అజాతి పొట్టి గుట్టములపేరయిన తింగణా శబ్దమునకు పొట్టివాడు, చిన్నవాడు, అనునరములు వచ్చినవి. ఇట్టిపదము అన్యదేశ్యము. 'మొట్టో' = మొట్ట + ఓ (మొట్టపెట్టుకొనుచున్నాము వినుండో అని భా.).

తే. వాదుల మటంచుఁ జెప్పించి వత్తు; రోట | మైన వయ నీరె యేమైన నని విలజ్జ
జాటుఁదనమున సభ లేక్కు చొరవకాండ్రు; | పాటువారలసుద్ది నెప్పంగ నేల!61

(పాటువారలు), వాదులము=కాస్త్రవాదము సేయవారము, అటంచు, చెప్పించి=చెప్పించుకొని, (రాజసభలకు), వత్తురు, ఓటము=(తమకు) అపజయము, అయిన=కలిగినచో, దయ=పాపము ఇంతదూరము వాదించినాడు అని కనికరించి, ఏమయిన ఈతే = ఏదైనను కొంచెము భనము ఇయ్యరా, అని, యాలోచించుకొని, విలజ్జ=లజ్జలేమిచేత, జాటుఁదనమున=మోసము చేతను, సభలు ఎక్కు చొరవకాండ్రు = రాజాస్థానములందు చొచ్చునట్టి సాహసికులు, పాటువారలసుద్ది = బ్రాహ్మణులమాట, నెప్పంగ నేల = చెప్పవలయునా.

బ్రాహ్మణులు సాహసికులు, కాస్త్రవాదము చేసెదమని సిపాఠగులు చేయించుకొని వత్తురు. ఓడితివా అప్పుడును దయచేత ఏమయిన ఇయ్యరా? అని మోసపుడలంపుతో లజ్జపీనుడై రాజసభలందు ప్రవేశము సంపాదించుదు. వారిమాటచెప్పనేల యెల్ల వారికిని తెలిసినదే.

'ఓటమైన' - ఇత్యసంధిగా వాదింపంబనిలేదు. ఓటము అని మువర్గ కాంతము గలదు. 'దురోదరపరాయణుండైన యన్నారాయణుండు గెలుపు నోటంబు సరిగా నడవీద్యయంబుతో వినోదించుచు' ఉ. హరి. ౪. శ. ర. 'కందర్పం దోటం బెఱిగె తలమి విశేసనానంటుతోటక' అము. 'విలజ్జ' - ప్రగతః ఆచార్యః ప్రాచార్యః అన్నట్లువిగ్రతాలజ్జా విలజ్జ అని విగ్రహము చేసికొనవలయును. అట్లే 'నిరాశ' యు; 'నిరాశచేసికొని' అని చిన్నయనూరి నీతిచంద్రికలోఁ బ్రయోగములు, 'జాటుఁదనంబు'-స్వార్థమున 'తన' ప్రత్యయము అని. శ. ర. 'సుద్ది'-సం. నూక్తిః.

వ. అని పలికి దరహాసంబుతో దేవిదేసఁ జూచి యిట్లనియె.

62

దరహాసంబుతో = చిలునగవుతో - 'దరో స్త్రియాం కమ్భభయయోర్గర్తేఽపిచ గుహా దరీ । దర త్వవ్యయ మల్పాశ్లే,' నానా.

క. 'అస్తస్తతస్థుడోడిన । భస్తము రుద్రాక్షములును బాసి యితనిచే

విస్తయముగ సాప్తము ముర । ఘస్తరచక్రాంకితుండఁ గాఁగలవాడె'.

63

అస్తతమతస్థుడు = మామతమందున్నవాడు (శైవమతమువాది), ఓడినా, (సేను), భస్తము = విభూతియు, రుద్రాక్షములును, పాసి = త్యజించి, విస్తయముగ = ఆశ్చర్యముగా, ఇతనిచేత = ఈనీవాదిచేత, సాప్తము = నాయాప్తు లయినశైవులతోఁగూడ, ము...త = మురఘ స్తర=విష్ణువుయొక్క, చక్ర=చక్రముచేత, అంకితుండ = చిహ్నితుండను, కాఁగలవాడె = ఆయ్యెదను.

ఈవాదమున నామతమువాది ఓడెనేని, సేను, అందఱు నాశ్చర్యపడునట్లు, విభూతిరుద్రాక్షలను త్యజించి, నాయాప్తులతోఁగూడ సేతనివలన తప్తముద్రాంకనముం బొందెదను. శైవదీక్ష త్యజించి వైష్ణవుడ నయ్యెద ననుట.

'మురఘస్తరుడు' - ముర = మురుని (మురుఁ డనెడి యసురుని) యొక్క, ఘస్తరుడు = భక్షకుడు - మురదానవసంహారి - మురారి - నారాయణుడు అనుట. 'భక్షితోఘస్తరోఽద్దరః, అమ. 'చక్రాంకము' - వైష్ణవచిహ్నము.

తే. ఉవిద, యీనీదువిద్వాంసుఁ డోడెనేని । నీకు నితని కేనన్నపూనికయ' యన్న, 'నొప్పితిమి దేవ రానతి దప్పకున్నఁ । జాలు మఱి పంచభూతము ల్సాక్షిగాఁగ.'

ఉవిద = ఓయువతీ, ఈనీదు విద్వాంసుడు = నీవు తెచ్చిన యీపండితుడు, ఓడెనేని = పరాజితుఁడాయినా, ఇతనికి ఏను అన్నపూనికయ = ఇతనికి లింగము కట్టించెద నని చెప్పితినిగాదా ఆప్రతిజ్ఞయే, నీకు = నీకుఁ గూడ (జరుపుదుము), అన = అని రాజు పల్కఁగా, పంచ భూతములు = పృథివ్యాదు లయిన యయిదు భూతములును, సాక్షిగాఁగ = సాక్షులై కనుచుండఁగా, ఒప్పితిమి, మఱి, దేవర = ఏలినవారు, అనతి = ఈచేసిన ప్రతిజ్ఞను, తప్పకున్నఁ జాలును.

రాజు - 'ఓచెలువా, నీవాది యైన యీతఁడు ఓడినయెడల మున్ను నే సేతనికిం జెప్పిన శివమత ప్రవేశమే నీకును కావించెదను. ఇంగులకు నీవు ఒప్పుకొందువేని, ఇతనిని వాదమునకు దిగు మనును' అని వక్కాణించెను. అంతట రాణి 'దేవరా, పంచభూతములును సాక్షులుగా మీరు చేసిన యీనియమమునకు ఒప్పుకొంటిని. మఱి మీరును అట్లే ఈమీనియమమును తప్పకుండ వలయును' అని యుత్తరము చెప్పెను.

'ఉవిద' - సం. యువతిః. 'నీదు' - దుగాగమము-చూ. బాలవ్యా. సమా. ౧౧. 'నీకు + (ను)' - ఇందు సమచ్ఛయమునకు ముందునిభక్తిద్రుతమునకు స్థిరపరత్వముచే సంధిలో లోపము వచ్చినది. 'పూనికయ' = పూనిక + అ - అశబ్దము అవధారణార్థము.

వ. అని పలుకు నయ్యిరువుర ప్రతిజ్ఞలాకర్తించి.

65

తే. అతఁడు మృగకృత్తి పెళపెళ యనఁగ, బసుపు
గోచి కట్టిన మోదుగుఁగోల నెగయఁ,
బ్రాంజలి వినీతుఁడై విన్నపం బటంచు
నర్థముక్తాసనతనిట్టు లనియె ధృతిని.

66

అతఁడు = ఆయామునాచార్యుఁడు, మృగకృత్తి = కృష్ణాజనము, పెళపెళ యనఁగ = పెళపెళ యనుశబ్దము చేయుచుండఁగా, పసుపు గోచి కట్టిన - మోదుగుఁగోల = ఆషాఢదండము, సెగయఁ = పైకి లేచుచుండఁగా, బ్రాంజలి = మోడ్చుఁగోలు గలవాఁడును' వినీతుఁడు = వినయవంతుఁడును, వి, విన్నపంబు అటంచుక, అరయుక్త ఆసనతఁ = సగము విడువఁబడిన పీఠము గలవాఁడు అగుచు, ధృతిని = సంతోషముతో (లేక ధైర్యముతో), ఇట్లు = వక్ష్యమాణ ప్రకారముగా, అనియె.

అంతట యామునాచార్యుఁడు తా ధరించిన కృష్ణాజనము పెళపెళ యని శబ్దంప, పసుపు గోచికట్టియున్న మోదుగు దండము చేతితోఁగూడ లేవఁగా, తనయాసనమునుండి కొంచెము లేచి కేలుమోడ్చి, వినయముతో 'దేవరా, విన్నపము జేసెదను, చిత్తగింప వలయును' అని పలికి, వక్ష్యమాణ ప్రకారమున చెప్పందొడంగెను. 'అజనం చర్తకృత్తిః స్త్రీ' అను.

'మృగకృత్తి' - మృగ మిట కృష్ణమృగము - నల్లయిట్టి. 'కార్తవీర్య బాహుని చర్తాశీ క్రమశో ద్విజాః వసీరన్నాను పూర్వేణ;' అని మనుస్మృతి.

'ధృతిని' - సంతోషము తన వాదము వినుటకు అంగీకరించినాఁడు గ దాయని; ధైర్యము తనకు జయము కలుగు నను నిశ్చయబుద్ధి చేత. 'ధృతి ర్మోగాన్త కేఛైర్యే ధాన్కాధ్వర తుష్టిః' విశ్వ.

క. 'దేవా, యిట్లని యానతి | యీ వల, దేఁ గడుపుఁగూటి కిట రా, నాడం

బేవారిఁ బ్రోవ? భిక్షా | జీవిక వర్ణికిని విధి సృజించెనె గాదే?

67

దేవా = ఓప్రభూ, ఇట్లని = జూటుఁడనమున డబ్బు సంపాదించుకొనుటకై వాని నని వచ్చితి' నని, ఆనతి యీవలదు = నెల వీయకుము, ఏక = నేను, ఇలక = ఈసభకు, కడుపుఁ గూటికిక = కడుపునకు అన్నము సంపాదించుకొనుటకై, రాక = వచ్చినవాఁడను గాను, నాడంబు = నాజేషము, ఏవారిక = ఎవరిని, ప్రోవక = కాపాడుటకు, విధి = బ్రహ్మ, వర్ణికిక = బ్రహ్మచారికి, భిక్షాజీవిక = యాచన యనెడు బ్రదుకుఁజెరువు, సృజించెనెగాదే = పుట్టకముందే విధించియున్నాఁడుగదా.

నేను కుటుంబినిగాను, బ్రహ్మచారిని, ఒకరిని పోషించుటకై మోసపువేసము వేయవల నినపని నాకులేదు. నాపొట్టకు నేను పుట్టకమునుపే బ్రహ్మచారికి బ్రహ్మవిధించిన మధుకరకృత్తి యున్నది. కావున డబ్బు గడించుకొనుటకై వచ్చితి నని దేవరవారు తలంపవలదు.

'యాచా భిక్షార్థ నార్దనా', 'వర్ణికో బ్రహ్మచారిః' అను. కడుపుఁగూ డనుపదములచే దానితుచ్చత స్ఫురించుచున్నది.

తే. ఎవ్వఁడే సర్వభూతస్థుఁ డిట్లై అంగు | నకును బ్రేరేచె, నతనియానతియె తెచ్చె,
నెఱిగినవి నాల్గునొడువ నేమేని లెస్స; | యతఁడ బొంకిన నేమిసేయంగ వచ్చు?

సర్వభూతస్థుడు = సమస్తప్రాణులందున్నవాడు లేక పృథివ్యాది - సకలభూతములందున్నవాడు, ఎవ్వడేని = ఎవ్వడైన, ఈతెఱంగునకుఁ = ఈప్రకారమునకు, (అనగా ప్రపంచము ఈరీతికి వచ్చునట్లుగా), ప్రేరేచెత్ = ప్రేరణచేసినాడో, అతని, ఆనతియే = ఆజ్ఞయే, తెచ్చెత్ = నన్ను ఇటువలె వాదమునకుఁ కొనివచ్చినది, అతఁడు = ఆసర్వాంతర్యామియే, బొంకినట్ = ఆసత్యమౌడే నేని, ఏమిసేయంగ వచ్చున్ = నే నేమిచేయ నేర్తును, ఎఱిగినవి, నాల్గు = కొన్ని వాదములు, నొడువన్ = చెప్పినంతట, ఏమేని లెస్స = ఏమిపర్యవసించినను మంచిదే.

సర్వభూతములకు అంతర్యామియై యావిశ్వమును ఈతీరున నడువ నెవ్వఁడు ప్రేరేపించుచున్నాడో ఆధగవంతుఁడు, నన్ను ఇందులకుఁ చెచ్చినాఁడు. నేను స్వతంత్రుఁడను గాను, నాముఖంబుగా నాతఁడే పలుకును, అతని యాపలుకులు బొంకు లయిన నే నేమిచేయుదును. కావున నాకుఁ చెల్లిన కతిపయవాదములను నేను గావించెదను, అంగులకు ఏపర్యవసాయము కలిగినను సంతోషమే.

‘ఎవ్వఁడేసర్వ’ - (ఎవ్వఁడు + ఏని సర్వ) - ఇట ‘విన్కవల తే విను’ అను ప్రయోగంబు నందుంబోలె ఏనిశబ్దముండు ఏకారము కేషించినది. ‘భూత’ - ‘యుక్తేక్ష’ దావృతేభూతం ప్రాప్య తీతే సమేత్రిషు’ - అను.

తే. పంతమైనను గానిమ్ము పార్థివేంద్ర, | యుక్తులను నిగ్రహస్థాన మొదవెనేని,
యన్తు దెచ్చినవిద్వాంసుఁ డనఁగ వలవ, | దెట్లు గావింప వలయు నట్లట్ల చేయు’
పార్థివ ఇంద్ర = రాజోత్తమా, పంతమైనను = నేను స్వతంత్రించి పంతగించుచున్నాననియే తలంతువేని, కానిమ్ము = అటులే తలంపుము. ఉక్తులన్ = నామాటలయందు, నిగ్రహస్థానము = పరాజయపేతువు, ఒదవెనేని = కలిగినయెడల, నన్ను, అప్పు = దేవిగారు, తెచ్చినవిద్వాంసుఁడు, అనఁగ వలదు = అని కనికరింప నక్కఱలేదు...

రీరాజోత్తమా నానోట భగవంతుఁ డుండి పలుకు నని బొంకుచున్నా ననియు, నేనే పంతమున వాదమునకు వచ్చితి ననియు తలంతువేని, మంచిది. అట్లే తలంపుము. మఱియు నావాదమునందు నాయపజయమునకు కారణ మగపడెనేని, అప్పు గారు తెచ్చినవాడె నని ఆమె కొఱకు నన్నుఁ గనికరించి వదలక నియచ్చప్రకారము చేయుము.

‘పార్థివ + ఇంద్ర’ - పృథివికి ఈశ్వరుఁడు పార్థివుఁడు, పార్థివుఁడును ఇంద్రునివంటి వాఁడును నని పార్థివేంద్రుఁడు పార్థివశ్రేష్ఠుఁ డనుట. ‘పరాజయపేతు ర్నిగ్రహస్థానమ్’ అని తర్కభాష. ‘ఉక్తులను’ - ‘యుక్తులను’ అనియేని - అపక్షమున యుక్తివాదములయందు అని యర్థము.

వ. అని యులుకు విడిచి పలికి, మగుడం గూర్చుండి, యతని యనుమతి వాదంబునకుండుండంగి,

70

ఉలుకు (పా. అలుకు) = జంకు. అనుమతిన్ = అంగీకారముచేత, తొండగి = వూని.

—* అన్యమత ఖండనము. *

* నీ. అందులో నొకమేటి కభిముఖుండై యాతఁడనిన వన్నియును మున్నునువదించి;

* విష్ణుచిత్తుని పద్యమే పునరుక్తము చూ. ఆ ౪ - 6.

తోడఁగి యన్నిటి కన్నిదూషణంబులు వేగ
పడక తత్సభ యొడఁబడఁగఁ బల్కి;
ప్రక్కమాటల నెన్న కొక్కొకమాటనె
నిగ్రహస్థాన మనుగ్రహించి;
క్రందుగా రేఁగినఁ గలఁగ కందఱఁ దీర్చి
నిలిపి; యమ్మెదలివానికి నె మిడి;
తే. మఱి శ్రుతిస్మృతిసూత్ర సమాజమునకు
నైకకంఠ్యంబు గల్పించి, యాత్మ మతము
జగమెలుంగఁగ రాధాంతముగ నొనర్చి;
విజితుఁ గావించి దయ వాని విడిచిపెట్టి.

71

మేటికే = సమర్థునికే. అభిముఖుండు = ఎదురువాది, అనినవి = వచించినట్టియు క్తులను, మున్ను = ముందుగా, తొలుత, అనువదించి = తాను మరల చెప్పి, తోడఁగి = ప్రారంభించి; తత్సభ ఒడఁబడునట్లుగ = ఆసభలోనివారెల్ల సరి యనునట్లుగా, అన్నిటికే = అన్నియు క్తుల లోను, అన్నిదూషణంబులు = అన్నిదోషములు, వేగపడక = తొందరపడక, చెప్పి, ప్రక్క మాటలకే = ప్రక్కనున్నవారు పల్కుయుక్తులను, ఎన్నక = లక్ష్యపెట్టక, ఒక్కొక్కమాటనె = ఒక్కొక్కయుక్తిచేతనె, నిగ్రహస్థానము = పరాజహేతువును, అనుగ్రహించి = ఒసంగి, క్రందుగా రేఁగినకే = ఏకకాలమందే పలువురు దొడ్డిగా విజృంభింపఁగా, కలఁగక = కలఁత పడక, అందఱును = ఆరేఁగినవారి నెల్ల, లేర్చి = ఉద్దేశము శిమించునట్లు పలికి, నిలిపి = ఊర కుండునట్లుచేసి, ఆమ్మెదలివారికి నె = ఆమ్మెదటిమేటి నేగూర్చి, మిడి = మరల వాద మారంభించి, మఱి = వెండియు, శ్రు...కుక - శ్రుతి = ఉపనిషత్తులయు - స్మృతి = ధర్మశాస్త్రములయు - సూత్ర = బ్రహ్మసూత్రములయు - సమాజమునకుకే = సమాహమునకు, వికకంఠ్యంబు = విక మత్యమును, కల్పించి = సాధించి, ఆత్మ మతము = తనదైన వైష్ణవమతమును, రాధాంతముగకే = సిద్ధాంతముగా, ఒనర్చి = చేసి, విజితుఁ గావించి = (ఆమేటిని) ఓడించి; దయకే = కరుణచే.

ఆవాదులలో నొకప్రాధునికే తాను బదులువాదియై ఆతఁడు పల్కినయుక్తులలో నొక్కొక్కదానియందును తమకపడక ఒక్కొక్కదోషమును సభ్యులెల్ల సమైతింపనట్లుగా చూపించి, పార్శ్వవర్తులు నడుమనడుమ పలుకు యుక్తులను ఒక్కొక్కయుక్తితోనే ఖండించినవాడై, వారు పలువు రొక్కప్పుడే, విజృంభించి పలుక తాను కలంగఁబాటుక వారిని శాంతపడఁజేసి నిలిపి, వెండియు, అణింటి వాదితోనే భాగకొని, శ్రుతి స్మృతి సూత్ర సమాహములో పరస్పర భేద ములు లేవు, అవన్నియు ఒక్కటేవస్తువును చెప్పుచున్న వని సాధించి, తనమతమును సిద్ధాంత ముగా ఒప్పకొనునట్లు చేసి, వానిని దయతో విడిచిపెట్టి (నాడు).

‘సమాసిద్ధాంత రాధాస్తా’ అను. రాధ = సిద్ధమయిన - అంతః = అంతము గలది. క. *‘నీ వేమంటివి రమ్మం’ | చావలివానికిని మిడి యట్లనె వానిం

గావించి; యొకఁడొకఁడు రా | నావిప్రుఁడు వాదసరణి నందఱఁ గెలిచెక. 72

సుగమము.

వ. ఇట్లు జయించి విష్ణుదేవుండె పరతత్త్వం బనియు విశిష్టాద్వైతంబ మతంబు నగుటయుం బ్రతీష్ఠించిన. 73

విశిష్టాద్వైతంబు విశిష్టములయొక్క యొక్కము - అనగా స్థూలచిదచిద్విశిష్టమైన పరమాత్మ మునకును సూక్ష్మచిదచిద్విశిష్ట పరమాత్మమునకును వికలము.

క. ఆయెడను నొక్కపలు కెడు | రై యుండెడు పిప్పలమున నాయెను విన, 'నో హో, యిది నిక్కము నృప, నా | రాయణుండె పరంబు, కొల్వు మతని' నటంచుక.

ఆయెడక = ఆనమయమున, అట్లు = మున్ను చెప్పిన ప్రకారము, ఎదురు వి యుండెడు పిప్పలమునక = ఎదుట గనబడుచున్న రావియందునుండి, ఓహోనృప = ఓయిరాజా, వినుము, ఇది నిక్కము = యామునాచార్యుడుచేసిన యాసిద్ధాంతము వాస్తవము, నారాయణుండె = పరంబు = సర్వనియామక మయిన తత్త్వము - అతనిం గొల్వుము అటంచుక, ఒక్క - పలుకు = వాణి, ఆయెను = జనించెను. (పా. విననాయెను = వినబడెను).

వ. అప్పలుకులు విని ఖిన్నంబై యక్కుడినపాపండపండంబు దలవంచుకొని పోయిన, నాయుర్విధవుండు నతని మాహాత్మ్యంబునకు సంతోషించి సాష్టాంగ మెఱుగి, హర్షాద్భుతరసోత్తరంగితాంతరంగుండై, భుజగశయన చరణకుశేతయ భక్తి వాడమి కృతార్థతం బొంది, పాండ్యమండలమునకు భాగినేయుండ పట్టా ఝండు గావున బ్రత్రంబని బ్రహ్మచారి యగునతనికి దనకడగొట్టు చెలియలిం బరిణయంబునేసి, యరణంబుగ నమ్మహాత్మునకు ధారాపూర్వకంబుగా నర్ధరాజ్యం బిచ్చి, యువరాజుం జేసి, యధీతసాంగవేదుండగునతనికి నభర్యశిరస్సభ్యస్తం బని యెఱింగి, యందు దివ్యాస్త్ర మంత్రంబుల కలిమియుం దెలిసి, యమ్మహాత్మున కెచ్చు రించి దుస్సాధంబగువిరోధియూధంబు సాధింపు మని దండయాత్రం బనిచిన, నయ్యామునుండును సన్నద్ధం డగుతఱి దత్పురోహిత ప్రధానమంత్రి వర్గంబు సన్నిహితంబు లగునివ్వారి కదినంబులు గడపి శరత్సమయంబున విద్విషత్సంహారం బునకు విజయంబు నేయు మనుటయు, నతైఱంగు రాజున కెఱింగించి తత్సమ్మ తంబున నిలిచె నంత. 75

పాపండ పండంబు = వేదబాహ్యమతిథులసంఘము, [పాం = వేదధర్మమును - ఖిణ్డయన్తి = ఖండింతురు - కావున పాఖిణ్డాః - పా. పాఖిండులు. పృథ్వీదరాది 'పాషణ్డ' అనియును.

'పాలనాచ్చ త్రయీధర్మః పాశబ్దేన నిగద్యతే

తం ఖిణ్డయన్తి తే యస్తాత్ పాఖిణ్డస్తేన హేతునా.'

ఎఱుగి = నమస్కరించి, సాష్టాంగంబు—

'కరయ్యాగములు చరణంబులు | సురము లలాటఫలంబు నున్నతభుజముల్

శరిధరణిమోప మ్రొక్కినఁ | బరుగడి సాష్టాంగ మంద్రు పరమసింద్రుల్.'

ఉత్తరంగిర = అలలులేచుచున్న, భుజ...క్తి - భుజగళయన = పాపసజ్జ వానియొక్క - చరణ భుజేయ పదసీరజములయందు - భక్తి = తాత్పర్యము. భాగినేయుండ = సోదరీ పుత్రుడే, పట్ట ఆహ్వాండు = పట్టమునకు (పట్టాభిషేకమునకు = రాజ్యమునకు) తగినవాడు (అధికారి - పట్ట మనగా పలుధర్మ శాస్త్రాక్త పద్ధతిప్రకారము పలుచరగాను నిడుపుగాను చేయబడి రాజు నకును రాణికిని రాజ్యాభిషేకసమయమందు లలాటమున అడ్డముగా కట్టునట్టి బంగారపురేకు.), పాత్రంబు = తగినవాడు. కడగొట్టు = కడపటి. పరిణయంబు = వివాహము. అధర్వశిరస్సు = నాలవడము. అరణంబు = యాతకము (వివాహసమయమందు అల్లునికి మామగారు ఇచ్చు ధనాదికము.), ఆందుక్ = అధర్వ శిరస్సునందు. వార్షిక్ = వర్షాకాలపు.

—* వర్షాకాలవర్ణనము *

ఉ. కర్మశుఁ డంట కోర్వ, కుదకంబులు వాఁతఱి గూర్చినట్లు న
య్యక్కఁడఁ దానుగూర్చి, మఱి యాసలార్థిపచిహ్న వాహతం
బేర్కలగంగ నాతఁ డెలమి న్నకరస్థితఁ గన్న నీర్వ్యఁ దాఁ
గర్కటకస్థఁ డయ్యెననఁ గర్కటకస్థితఁ గాంచె నత్తఱి.

76

అత్తఱిక్ = గ్రీష్మసమయానంతరంబున, అయ్యఁడు = సూర్యుడు, కర్మశుఁడు అంట
కుక్ = తాను (సూర్యుడు) తీర్ణుడు అని లోకులు పలుకుటను, కీర్వక = సహింపక, వాఁ పతి =
వరుణుడు, ఉదకంబులు = జలములను, గూర్చినట్లు = కూడఁ బెట్టినరీతిగా, తానుక్ = సూర్యుఁడను,
గూర్చి = ఆవిరిరూపమున నేకరించుకొని, మఱి = ఇంక, ఆతిఁడు = ఆవరుణుడు, ఆ - స ...
తక్ - సలిలాధిప = వరుణునియొక్క - చిహ్న = గుర్తయిన మొసలి - వాహతక్ = తనకువాహ
నముగాఁగలిగి, అని, పేరు = నామము, కల గంగక్ = వహించినదైన (ప్రసిద్ధయైన) గంగానది
యందు, ఎలమిక్ = ప్రీతితో, మకరిస్థితక్ = మొసలియందు ఉనికిని, కన్నక్ = పొందఁగా,
ఈర్వ్యక్ = వరుణునిమీఁద నీసువహించి, తాక్ = సూర్యుడు, కర్కటకస్థుఁడు = ఎండ్రీయందు
ఉన్నవాడు, అయ్యెక్, అనక్ = అనునట్లుగా, ఎలమిక్ = ప్రీతితో, కర్కటకస్థితక్ =
కర్కటకరాశియందు ఉండుటను, కాంచెక్ = పొందెను.

ఆపెట్టదపుటెండల తర్వాత సూర్యుడు కర్కటకరాశికి వచ్చుట యెట్లుండెనన - సూర్యు
నికి ఆ గ్రీష్మకాలమందు క్రూరుఁ డనునింద రాఁగా, ఆతఁడు దానికి కంటగించి, వరుణునికి వచ్చిన
చెల్లనిదొర యనుపేరు తానును తెచ్చుకొనఁ గోరినవాడై, ఆవరుణుడు ఎట్లుగా, 'నదీనాం
సాగరోగతిః' అన్న ప్రకారము నదులన్నియు సముద్రమునఁ బడుటండేసి, సముద్రరూపమున జల
ములను కూడఁబెట్టుకొనునో, అట్లే తానును పుడమిలోని నదులు చెఱువులు లోనగు జలాశయముల
జలమునెల్ల ఆవిరిరూపమున మింటం గూడఁ బెట్టుకొన్నవాడై అంతటితో తనియక ఆవరుణునితో
ఇంకను పోటీకై ఆవరుణుడు గంగలో గంగకు వాహనమైన మకరము తనకును వాహనమగుట
చేత గంగయందు సుఖముగా నుండఁగా, (సూర్యుడు) తానును గంగచెంత మొసలివలెనే జల
జంతువైన కర్కటకమందుఁ బ్రవేశించి సుఖముగా నున్నాడో యనున ట్లుండెను. వర్షర్తువు
వచ్చె నని భావము. ఉత్పేక్షలంకారము.

'కర్మశుఁడు' - 'కర్మశో నిర్దయః క్రూరః ఖర స్పర్శశ్చ సాహసీ' నానా. 'వాఁ పతి' - 'సలి
లాధిప' - సముద్ర వరుణ పర్యాయములలో 'ప్రచేతా వరుణః పాశీ యదసాంపతి రప్పతిః'

అని అను. 'అర్కుడు' - 'అర్కో మహూని స్ఫటికే త్యేష్టభ్రాతరి భాస్కరే' నానా. - 'సలి లాధిపచిహ్న' - వరుణునికిని సముద్రునికిని మకరము, అయినను ఇట వరుణచిహ్నార్థమే ఉచిత తరముగాఁ గనఁబడుచున్నది.

'సంప్రాప్తం మకరధ్వజేన మరణం త్వత్ప్రేమదళేపురా
తద్యుక్తం బహుమార్గగాం మమ పురో నిరజ్జ వోధు స్తవ
తా మే వాసునయస్వభావకటిలాం శేకృష్ణకణ్ఠగ్రహం
ముఖే త్యాహ రుషా య మద్రితనయా లక్ష్మీ శ్చ పాయాత్సవః.' రత్నావలి.

పేల్పులకు ప్రాయశఃకముగా వాహనమే ధ్వజము - ఉ. గరుడధ్వజుఁడు, వృషధ్వజుఁడు. వరుణునికి మొసలి వాహనంబును సిద్ధమును.

మ. మరుదీశద్విపదానశోభ, శిఖిధూమ్యారోచిఁ, గీనాశకా
సర దేహ ప్రభ, రాక్షసాలిలకాంచద్దిధితి, వారిఁ
శ్వర కేతుద్యుతి, మాతరిశ్వ హరిణచ్చాయక్, ధనాధ్యక్షనీ
లరుచిఁ, ధూర్జటికంతకాంతిఁ దమముల్ వ్యాపించె దిగ్విభులక్. పారి 4 (46).

'చిహ్న' - 'కళింజాశ్శౌలాశ్చనం చ చిహ్నం లక్ష్మ చ లక్ష్మణమ్'. అను. 'చిహ్నం లక్ష్మ పతాకయోః' మేదిని. 'వాజి వాహర్వ గన్ధర్వా హయై నైవ వసప్తయః' అను. 'అసలిలాధిప చిహ్నవాహతం బేర్కల గంగక' - ఈసమాసమున ఆశబ్దము గంగకు విశేషణము. నడుమ వ్యస్త పదంబుల కలిమికి; ప్రాథవ్యా. సమాస. ౧౨ వ నూ. ను జూచునది. అందు 'ఈ కన్నులు తెఱ వని శిశువు' భోజ. ౬ ఆ. అని త్రికమునకును. 'గంగన మనురుద్రధూమినేకతమ తిరుగు | నదరు లుమిసెడు కొఱవిదయ్యంబు వీఁడె' అని నైష. ౨. ఆ., 'బలిమిఁ గుబేరునికా గలిచి బాగుగఁ గొన్న రవిప్రకాశమై | యలరుచు నున్న పుష్పకమునందు రమింపుము కోర్కు లారఁగఁ,' రామా. ఆర. ౨ ఆ., అని ధాతుజవిశేషణములకును, ప్రయోగములం జూపినారు. మకరము గంగకు వాహనమునటకు - 'మకరేశ్వర పృష్ఠాధిశయిత చరణకిసలయే' అని గంగాస్తుతిలో, క. క. ల.

'అలిఖ్య సఖ్యాః కవచప్రధితీ | మధ్యే సుమధ్యా మకరం కరేణ
యత్రాలప త్తా మిద మాలి యానం | మన్యేత్వదేశావళినాకనద్యాః' నైష. 6 (69).

అందు టికలలో మల్లినాథ నారాయణులు 'గక్తామకర వాహినీ ఇతి ప్రసిద్ధిః' అని వర్ణించినారు. వరుణునికి మకరము వాహనము - 'వరుణాయ జలాధిపతయే మకరవాహనాయ పాశ హస్తాయ' అని వరుణప్రార్థనగీతము.

'సవోద్య దమౌగధర ఘోరదర్శనే | యద్ధాయ రూఢో మకరే మహత్తరే

దుర్వారపాశో వరుణోరణోల్పణస్తమన్వియాయ త్రిపురాస్తకాత్తజమ్||' కుమార. 4(9). గంగయందు తద్వాహనము మకర మున్నది గాన మకరవాహనుఁడు వరుణుఁడు నున్నాఁడనుట. అట్లు గంగయందు సూర్యుఁడు లేఁడే యన్న? 'గంగక' అనఁగా ఈపక్షమందు 'గక్తాయాం ఘోషః' అనువాక్యమందుంబోలె 'గంగకడ' అని సామీప్యార్థమును చెప్పివోవలయును. మఱియు నిట నదిలోనికర్కటమునకును కర్కటరాశికిని అభేదోపచారము. నాలుగు వ్రాత్ర ప్రతులయందు ఇతరత్ర భేదములు మెండుగానే యున్నను, ఇచటమాత్రము పాఠము 'పేర్కలగంగ' అనియే యున్నది.

‘సితమకరనిషణ్ణాం శుక్లవర్ణాం త్రిశేత్రాం । కరభృతకమలోద్య త్సుతృలాభీష్టముద్రామ్
విధిహరిహరరూపాం సేన్దకోటీరచూడామ్ । కలితసితదుకూలాం జాహ్నువీం త్వాం నమామి’.
గంగాధ్యానము.

తే. వనతతివరాహవాహారివాయుభుగ్వి

రోధివారణవర్షాభు లాధిఁ దొఱఁగె

నెండ్రి రవి చేర; మూడవ యెడకుఁ జేరు

తరణి ధరణిం బ్రమోదసంధాయి గాఁడె?

77

ఎండ్రి = కర్కటకరాశిని, రవి = సూర్యుడు, చేర = ప్రవేశించినంతట, వన...భులు -
వన తతి = ఆడవుల సమాహములు - వరాహ = (ఆడవి) పండులు - వాహ ఆరి = దున్నలు -
వాయుభువిరోధి = (గాలిని భుజించునవైన) పాముల - శత్రువులు - వారణ = ఏనుగులు -
వర్షాభులు = కప్పలును, ఆధి = మనోవ్యాధిని, తొఱఁగె = విడిచినవి, ధరణి = లోకములో,
మూడవయెడకు = జన్మరాశినుండి మూడవదియగు రాశిని, చేరు, తరణి = సూర్యుడు ప...యి -
ప్రమోద = సంతోషమును - సంధాయి = కూర్చువాడు, గాఁడె = కాఁడా - అగు ననుట.

వనాదికముల జన్మరాశియైన వృషభమునకు మూడవదైన కర్కటకమందు సూర్యుడు
ప్రవేశింపఁగానే వానిసెగులు తీరినది. జన్మరాశికి మూడవరాశియందు సూర్యుడు శ్రేయః
కరుఁ డగుట లోక ప్రసిద్ధమేగాదా! వనములు వానచే అలరుటయు, వరాహములు మిక్కిటముగా
వానను చలువను గోరుటయు, ప్రసిద్ధము. సామాన్యముచేత విశేషసమర్థనరూప మయిన యర్థాం
తరన్యాసము.

క. ‘భాషింపఁగ సామాన్య వి । శేషము లర్థాంతరాఖ్యఁ జెన్నగుతోడ నా’;

పూషునిఁ బాముగ్రసించున్ । భాషాపతివ్రాలు దాట వశ మెవ్వరికిన్.’ అలం.

గ్రహస్థితిని విచారించుటకు జన్మనక్షత్రము తెలియనప్పుడు దానికిబదులు నామనక్షత్ర
మును ఆవలంబించుట జ్యోతిశ్శాస్త్ర సప్తతము. జన్మరాశికి మూడవ రాశియందు సూర్యుడు
మేలు నేయు నని జ్యోతిశ్శాస్త్రాక్రమము. ‘షట్రిదశస్థాభానుః’...అప్పుడు సూర్యుడు కర్కటము
నకు వచ్చెను. అది వృషభమునకు మూడవది. వనతత్యాదులనామముల యాద్యక్షరము వాయగుట
చేత (ప్రాస్వదీర్ణ భేదము అవివక్షితము); ‘ఓవావీవో గోహిణీ’ అను సూత్రముచేత వానినామ
నక్షత్రము గోహిణి యగును. ‘కృత్తికాపాదత్రయం గోహిణీ మృగశిర్షార్థం వృషభః’ అను
సూత్రముచేత గోహిణి వృషభరాశిలోనిది.

‘ఆధి’ - ‘పుంస్యాధి ర్వాససీ వ్యథా’ అను. వనతతికి మన సైక్కుడిది? దానికి మానస
వ్యాధి యనుట అసంబద్ధము కాదా? యనిన - లతావృక్షముల సమదాయమే వనము, వానికి
చైతన్యమును సుఖదుఃఖములను మనువు చెప్పియున్నాడు. ‘అన్తస్సంజ్ఞాభవన్త్యేతే సుఖదుఃఖ
సమన్వితాః’ అట్లే కాలిదాసుఁడు:—

‘త్వం రక్షసా భీరు యతోఽపసీతా । తం మార్గమేతాః కృపయా లతామే.

ఆదర్శయ న్వక్తు మశక్నువత్త్వః । కాఖాభి రావర్జిత పల్లవాభిః.’ రఘు. 18 - 24.

‘వాహారి’ - ‘లులాయో మహియో వాహద్విషత్కాసర సైరిభాః’ అను. ‘వాయుభుగ్విరోధి’ -
సర్పవామములలో ‘ఉరగః పన్నగో భోగీ జిహ్వాగః పవనాశనః’ అనియు, ‘సెమలిపేరులలో -

‘నీలకంఠో భుజభక్తో’ అనియు అను. ‘భేకే మణ్ణాక వర్షాభూ కాలార ప్లవ దద్దరాః’ అను. - వర్షా = వర్షాకాలమందు - భూః = పుట్టినట్టిది - కప్ప.

తే. వనధిగమనజగ ర్భార్కజనిత ఘృణులు

మఱి ప్రసూతికి నలనిధామంబుఁ జేరె;

ఘనతఁ జొచ్చినయిండ్లను దనుజులుండే

కాన్పునకుఁ బుట్టిని లేర్చుక్రమము గనమె?

78

వన...లు - వనధి = సముద్రునియొక్క (సముద్రుని) - గమన = పొందుట చేత - జ = పుట్టిన - గర్భ = చూలుగలవైన - అర్క = సూర్యుని వలననుండి - జనిత = పుట్టినవైన - ఘృణులు = కిరణములు, మఱి = మరల, ప్రసూతికే = కాన్పుకై, వర్షించుటకై, ఆతని - ధామంబు = సానమును, (ఇంటిని అనియు - మింటిని అనుట), చేరెక; తనుజలు = కొమారితలు, ఘనత = గౌరవముతో, చొచ్చిన యిండ్ల = భర్తయింట, ఉండి = కాపురముచేసి, కాన్పునకు = బిడ్డను గనుటకు, పుట్టినట్లు = కన్నవారియింటికి, చేరుక్రమము = పోవుతీరిని (పోవుటను), కనమె = ఎఱుగమా.

సూర్యునిఘృణులు సముద్రునిం గవసి గర్భముఁ దాల్చి ప్రసవమునకు మరల సూర్యునియింటికి చేరినవి. లోకములో కొమారితలు అల్లునింట గౌరవముగా కాపురముచేసి గర్భిణి లయినంతట కన్నవారియింటికి కాన్పుకై వచ్చుట ప్రసిద్ధమేగదా. - సముద్రోదకము సూర్యకిరణములచే (ఎండచే) ఆవిరియై యెగసి మింట నిండియుండినది, వర్షము గురియుచున్నది; అని భావము. — అర్థాంతర న్యాయము.

‘గమన’ - గమధాతువు గత్కర్థకంబును రత్కర్థకంబు నగు. ‘గర్భ’ - ఇట జలరూపము. ‘ధామంబు’ - ‘గృహ దేవ త్వట్వభావాధామాని’ అను. ‘ఘృణులు’ - ఇది పులింగము. ఇట తనయాభావమునకు బాధక మైనందున ‘అర్కజని ఘృణితతి’ అని పఠించుట యుచితము - అర్క = సూర్యునివలన - జని = పుట్టుక కలవైన, ఘృణితతి = కిరణసమూహము, ‘జనిరుత్పత్తి రుద్భవః’ - ‘కిరణోఽస్రమయూ ఖాంశు గభిన్తి ఘృణి ఘృష్టయః’ అను. లేదా ‘ఘృణులు’ అనుటకు ‘రుచులు’ అని పఠించినను సరిపడును. ‘రుచి స్తు కిరణే కాంతా వభిషక్తోభిలాషయోః’ నానా. సంవాదార్థము ఈ క్రిందిమయూగోక్తిం గనఁదగు. —

‘ఆవృత్తిభ్రాంతవిశ్వాః శ్రమ మివ దధతిః శోషిణః స్వోష్ణణేవ
గ్రీష్మే దావాగ్నితప్తా ఇవ రస మసక్ప త్యే ధరిత్ర్యా ధయన్తి ।
తే ప్రాప్త స్యోత్తపానాతిశయరుజ వోద్వాన్తతోయా హిమరై
మార్జితా స్యాప్రచణ్డా శ్చిర మశుభిను దేఽభీషవో వో భవన్తు.’

ఇక్కడ గర్భధారణము చెప్పలేదు గావున కిరణపరముగా స్త్రీలింగపదము ప్రయుక్తము కాదు, దానిం దెప్పుసందర్భమున స్త్రీలింగపదములను ప్రయోగించిన కాలిదాసుని రసికతంగమఁడు.

‘గర్భం దధ త్యర్క మరీచయోఽస్తాత్’

రఘు. 14 (4)

‘తాభి ర్గర్భః ప్రజాభూత్యై దధ్రే దేవాంశ సంభవః

సోభి రివ నాడిభి రమృతాభ్యాభి రమృతః.’

రఘు. 10 (58).

సూర్యకిరణములయొక్క క్రియాశేదములు:—

‘తాసాం శతాని చత్వారి రక్షీనాం వృష్టిసర్జనే,
శతశ్రయం హిమోత్సర్గే తావద్గర్భస్య సర్జనే,
ఆనన్దా, శృ, హి, మేధ్యాశృ, నూతనాః పూతనా ఇతి
చతుశ్శతంవృష్టివాహా స్తా సుర్వా అమృతాః స్త్రీయాః.’

యాదవః.

తే. ఉర్విఁ గాదంబినుల యలయుచ్చునీరు | దొరుగఁ గేకులు కేకలు తోన నేసె,
ద్విజత నారణ్యకధ్వని వినఁగఁ జేసిగర్భము సుఖచ్యుతము నేయఁ గడఁగె ననఁగ.

ఉర్విఁ = భూమిమీదికి, కా...రు - కాదంబినుల = మేఘపంక్తులయొక్క - అల = ప్రసిద్ధమైన - ఉచ్చునీరు = ఉబ్బునీరు (ప్రసవజలము), తొరుగఁ = స్రవించినవెంటనే, కేకులు = నెమళ్లు, ద్విజతఁ = తాము బ్రాహ్మణులగుటవలన (పక్షులగుటవలన), ఆరణ్యకధ్వనిఁ = ఆరణ్యక మనెడి వేదభాగముయొక్క శబ్దమును, వినఁగఁజేసి = వినిపించి, గర్భము = కాదంబినులయొక్క గర్భమును (ఆనఁగా వృష్టిని); సుఖచ్యుతముఁ = సుఖముగా జాతినదానినిగా, చేయఁ = చేయుటకు, కడఁగఁ అనఁగఁ = ఆరంభించెనో యనునట్లు, తోన (తోఁక+అ) = వెంటనే, కేకలు చేసెఁ = కూతలను గావించినవి (కూయం దొడంగినవి).

‘కాదమ్మని మేఘమాలా’ అను. ‘కేకా వాణీ మయూరస్య’ అను. నెమలికూతకు కేకయని పేరు. ‘దన్త విప్రార్ద్రజా ద్విజాః’ అను. ‘కేకులు’ - కేకగలది కేకి ‘మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకణో భుజభ్రుః | శిఖావళః శిఖీ కేకీ మేఘనాదామలాస్యపి’ అను. ‘ఆరణ్యకధ్వని’ - వేదభాగవిశేషము - ‘ఆరణ్యేఽధ్యయనా దేవ ఆరణ్యక ముదాహృతమ్’ - ఆరణ్యమందు ఆధ్యయనము నేయవలసిన దగుటచేత ఆరణ్యక మనఁబడును. దీనిని ఇంటిలో చెప్పురు. ఏలయన దీనిని వినగర్భిణులకు గర్భస్రావ మగును. ప్రసవసమయమందు స్త్రీ వినునట్లుగా దీనిని పఠించిన సుఖ ప్రసవ మగును. ప్రసవమేకాక, నొప్పులేపడుచున్నను, అప్పుడు బ్రాహ్మణులు దీనిని బఠింతురు. దీనిని వినుటచేత శీఘ్రమే సుఖప్రసవ మగును. ‘ఉచ్చు’ - ఉచ్చశబ్దవైకృతమని సీతారామాచార్యుల వారి యభిప్రాయము. ఉల్బశబ్దము సంస్కృతమునం గలదు, దానికి మావి యర్థము. ఇది తత్ప్రకృతికమునంగా నోపు నని నాతలంపు, ‘ఉబ్బ’ - ఉబ్బునీరు పడఁగానే నెమళ్లు హరముతో కూయందొడంగును. మేఘపంక్తులనుండి యుచ్చునీరు, నేలకు స్రవించఁగానే, నెమళ్లు కూయం దొడంగుట - తాము (ద్విజతఁ) పక్షులగుటచేత (బ్రాహ్మణులగుటచేత) ఆరణ్యక వేదభాగమును కాదంబినులకు వినిపించి సుఖప్రసవము చేయించుటతో యనునట్లుండెను.

నెమళ్లు ఉన్నతప్రదేశములం జేరి కూయును. అట్లుచేయుట తమకేక ఆకాదంబినులకు సామీప్యముచే వినంబడునుగాక యనునట్లుండె ననుటయుం గలదు. - ఉత్ప్రేక్ష.

ఈపద్యమున గర్భిణిని (స్త్రీని) చెప్పటలో కాదంబినులు అని స్త్రీలింగశబ్దప్రయోగము సముచితముగా నున్నది.

వర రువునందు నెమళ్లు కూయం దొడంగును, శరత్తున మానును.

‘వస్త్రాసు ఘనశిఖిస్సయ । హంసగమాః పచ్చికన్దోద్భేదా
నాతీ కదమ్బ కేతక ఝష్టానిలనిమ్నగా హలిస్త్రీతిః.’

కా. క. ల.

ఉచ్చ ప్ర. ఉల్బమ్. - “అతనిం బొదివిన యల్పంబు మేరునగంబును, జరాయువు పర్వతంబులును, అయ్యువునీరు సముద్రంబులు నయ్యె.” మార్కండేయపు.

మ. అలపర్జన్యఁడు భానుఁ డన్మొలిమిలో నభ్రంపుఁ బెన్మొప్పెరన్
జల మాఁగన్ బిడుగుక్కుజాత్యపుటయస్కాంతంపు నత్తున్కు లో
పలఁ జూప, న్నహిమిఁదిలోహరజముల్ పైఁ బర్వెనా, లేచె వా
త్యలఁ బ్రాద్ధావమము ల్కొగి ల్కొదల గ్రద్దంతై దివిన్ లేచినన్. 80

అలపర్జన్యఁడు = ప్రసిద్ధుఁడైన దేవేంద్రుఁడు, భానుఁడు = సూర్యుఁడు, అనుకొలిమి
లోన్, అభ్రంపుఁబెన్మొప్పెరన్ = ఆకాశ మనెడి పెద్ద యినుప కటాహమందు, జలము ఆఁగన్ =
నీటిని కాఠిపోకుండ నిలుపుకొనుటకై, పిడు...న్కు - పిడుగుక్కు = పిడుగుసంబంధమైన
కృష్ణాయనముయొక్క, జాత్యపు = ఉత్తమజాతియైన - అయస్కాంతంపు = నూదంటురాతి
యొక్క - ఆతున్కు = (ఆ) తునియను, లోపలన్ = ఆకటాహములోపల, చూపన్ = పెట్టఁ
గానే, మహిమిఁది లోహరజముల్ = నేలయం దున్న యినుపరేఖపులు, పైన్ = మీఁదికి
(ఆకపైరలోనికి), పర్వన్ నాన్ = వ్యాపించినవో యనునట్లుగా, మొగిల్ = మేఘము, మొదలన్ =
ఆదిలో, గ్రద్ద అంత వి = గద్దంత యాకారముగలదిగా, దివిన్ = ఆకాశమందు, లేచినన్ =
లేవఁగానే, వాత్యలన్ = సుడిగాడ్చులచేత, ప్రా...ల్ - ప్రాన్ = మనుపటి (వేసవికాలపు) -
దావ = కార్చిచ్చులయొక్క - మఘల్ = మఘలు, లేచెన్ = పైకెగసెను.

సూర్యుఁడు వెలుగుచుండఁగా, ఆకాశములో నొక్కడ రవంత (గద్దంత) మొగిలు ఏర్ప
డెను; వెంటనే విసరుగాలి లేచి సుడియుచు పైకి వీచుకొండఁగను. దానిచే కడచిన వేసవి
కాలపుఁ గార్చిచ్చులమఘలును భూతలమునుండి మింటికెగసిపోయెను. ఇదియెల్లంజూడ నెట్లుండె
ననఁగా, సూర్యుఁడు కొలిమి గాను, ఆకాశము వర్షాధిదేవత యైనయంద్రుఁడు యథాకాలము
యథామతి వృష్టి నొసంగుటకై నీరుపెట్టుకొన్న యినుపకళాయిగాను, ఉండెను. మఱి పది నెలల
నుండి నీరునింపక పడవైచియున్నందున త్రు స్సేమయినబట్టి బెజ్జులుపడి ఆతుటలు నోరు
దెఱచియున్నయెడల కళాయిలోనినీరు నిలువక కాఠిపోవునుగాన కళాయిని ఆకొలిమిలోకార్చి
మరమత్తునీయుటలో కరము గిట్టపఱుచుటకై దానిలో పెట్టిన 'పిడుగుజాతియొక్క సంబంధమైన
నూదంటురాయిగాను, వెంటనే సుడిగాలి వీచుటయు దానిచే భూతలమునుండి కడచిన వేసవి
కార్చిచ్చులమఘలు మింటికి (ఆ మొగిలుకడకు) ఎగసిపోవుటయు అనూదంటురాతిచే ఆకృష్టములై
భూమిమీఁది యినుపరజములు ఎగసిపోయి ఆరాతితునుకమీఁదపడి దానికంటుకొనుటయు, అను
నట్లుగాను ఉండెను. రూపకోతాపిలోత్పేక్షాలంకారము.

'పర్జన్య'డన ఇంద్రుఁడు, ఆయన వర్షాధిదేవత; 'పర్జన్యో మేఘనిఘ్నోషే వానవే గర్జదమ్బుదే'
నానా. 'తవ భవతు బిడౌజాః ప్రాజ్యవృష్టిః ప్రజాసు' అనిశాకుంతలము. 'నవవర్ష వరాణిద్వాదశ
దశశతాక్షః' దశవమార. 'భానా కరణభాస్కరా,' 'నభః స్వరామ్బుదే వృశ్రమ్' నానా.
'లోహోఽస్త్రీశస్త్రకం తీక్షం పిండంకాలాయ నాయనీ । అశ్వసారః' అను. 'వాత్యా వాతస్య
మణ్డలీ' హలాయధుఁడు. 'వాత్యానామ్ మణ్డలాకార వాతానామ్' అని మాలతిటీకయందుత్రిపు
రారి. 'ఆఁగన్'-ఆకర్షకమయిన జలము కర్త, సకర్తకమైన ఇంద్రుఁడు కర్త. ఇంద్రునియందు
కమ్రుతనము నారోపించుట సమంజసముగాదు, జలమొచ్చికొనుట స్వార్థమే, కటాహము తనదే.
ఈకర్తయందు కమ్రుతనమునే చెప్పం దలంపేని (ఇంద్రాజ్ఞచేత) కాలపురుషుఁ డను లోహ
కాయఁ డిట్లు చేసె నని వర్ణించియుండఁదగును. 'పెను' - లోకమునకంతయు చాలినంతనీరు నింప

వలయును గావున. 'అయస్కాంతము' - ఇనుములో విశేషము. పిడుగుకూడ ఉక్కయని ప్రసిద్ధి. అది పడినచోట ఉక్కుముక్కుగా దొరకు ననియువాడుక. 'అయస్కాంత' - 'అయసాం మధ్యేశాంతః' రమణీయః' సర్వశబ్దసంబోధిని. అది యినుమునే ఆకర్షించును, ఇనుపపాడిని చెప్పవలసినదే లేదు. 'తున్క' - అదిచిన్నదైనను దానిశక్తి చిన్నదిగాదు. 'అయోధ్యాతుండ్యత్' పరిలఘు రయస్కాంతశకలః' ఉ. రా. చ. (4. 21). శకలమనుటం బరికింపుడు. 'రజమల్' - ఆకర్షణగులభము. 'చూపక' - లోపలఁబెట్టినం జాలును, అదుక నక్కఱలేదు; దానియాకర్షణశక్తిచేత అది కటాహంబునకు అంటుకొనియే యుండును, కటాహమును ఎక్కడిభాగము ఆక్కడ అంటుకొనియే యుండును. ఎండ కాయంచుండుట, రవంతిమొగిలు మింటఁ దోచుట, విసరుగాలి వొడముట, బుగ్గిదుమారము లేచుటయు, వరుసగా కలిగినది. 'అరగక' అనుటచే ఇంకను వర్షము కురియలే దని భావము 'అశ్రంపుఁబెన్దొప్పెర' - రూపకసమాసము; కర్తృధారయవిశేషముగాన మువర్ణమునకు పుంపాదేశము.

తే. ఇలకు డిగి, చుట్టిచుట్టి, దు మ్మెత్తి, యెగసి
పోయి, తము ముంచుసుడిగాలిపుష్కరములఁ
గడలిసి రభ్రకలభము ల్లాగె, ధరణి
నభ్రకరిశిక్ష దివిఁ గాంచినట్టికరణి.

81

ఇలకు = నేలకు, డిగి = తగిలి, చుట్టిచుట్టి = వర్తులాకారముగా ముణుచుకొని, ఎగసి పోయి = పైకిలేచి, తము = అభ్రకలభములను, ముంచు = కమ్మనట్టి - సుడిగాలి పుష్కరముల = సుడిగాలి యనెడి తుండాగ్రములతో, అభ్రకలభముల్ = కొదమమేఘము లనెడి స్వర్గకరియువలు, దివి = ఆకాశమందు. (ఆకాశగంగయందనుట), అభ్రకరిశిక్ష = నాకగజమయిన యైరావతముయొక్క యుపదేశమును, (కాంచెనో యన్నవిధముగా), కడలిసిరు = సముద్రోదకమును, ధరణి = భూమిమీఁద, క్రాసె = వెడల నుమిసెను.

తుండాగ్రములతో జలాశయములనుండి నీరిని గ్రహించుటయు, మరల వెడలఁ గ్రాయుటయు, ఏనుఁగులకు స్వాభావికము. స్వాభావికవ్యాపార మయినను అదిలో తడఁబాటుగానే యుండును. పెద్దదానికీత చిన్నదానికి దృఢపడును. అట్లే కొదమమబ్బులనెడు స్వర్గపు గున్న టేనుఁగులు సముద్రోదకమును తుండాగ్రములతోఁ బీల్చి భూమిపై జల్లినవి. అదియెట్లు? కొదమ మబ్బులు గున్న టేనుఁగు లెట్లగును? వీనికి తొండములులేవే? యనిన - లేకేమి? నేలకు తగులు నట్లుగా క్రిందికి వీచి దుమ్మెత్తుకొనిపోయి ఆకొదమ మబ్బులపై నించు సుడిగాడ్చులే వాని తొండములు. అటయిన సరియే; మఱి యివి యింకను తడఁబాటులోనే ఉండవలసినట్టి లేఁ బ్రాయముచే సముద్రోదకమును ఆతుండాగ్రములతో పీల్చి భూమిపై వీతడఁబాటును లేక యెట్లు వెడలఁ గ్రాసినవి? అనుగుఁతని, అవి ఆపనిని మింటియందు అచటి ముదురు గజమైన యైరావతమువలన ఆలవాటు పడినవి. గంగోదకమును విరావతము తుండాగ్రముతోఁ బీల్చి క్రాయచుండఁగా, మాటి మాటికిం గాంచి తామును అట్లు నేయనేర్చినవి. - రూపకానుప్రాణితమైనయుత్పేక్ష.

'డిగి' - దిగినట్టివి - సుడిగాలిపుష్కరములు. 'దుమ్మెత్తి యెగసి' - తమ్ము ముంచుటం జెప్పుట పుష్కరత్వసిద్ధికేగాని, దుమ్మెత్తి చల్లుట యభ్రకరియొద్ద నేర్చిన వని చెప్పటకుఁగాదు. మఱి దానియొద్ద నేర్చినట్లు సముద్రోదకమును పీల్చి చల్లుటయే. అది యెట్లనిన, అది ఆకాశగంగలో

చేయునట్టి చేష్టలను తఱచుగా చూచుటచేత. 'అది వీనికేల నేర్పినది? ఇవి దానికడ నేల నేర్పినవి?' అని యడుగుగురు గాఁబోలు? దానికిశువులే యివి. అదియధ్రకరి, ఇవి యధ్రకలభములు - అని స్వారస్యము.

'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాణముభే జలే
వ్యోమ్ని ఖడ్గఫలే చైవ తీర్థాపధివిశేషయోః'

అమ.

'నభః స్వర్గామ్ముదే ప్స్వభ్రమ్' నానా. 'కలభః కరిశాబకః'

అమ.

మేఘపక్షమున కలభ శబ్దప్రయోగము ఎట్లు సరిపడుననగా - గౌణలక్షణచేతసరిపడును - ఉదా:-

'కవీనాం సందర్భస్త బకమకరకన్దైకరసికం

కటాక్షవ్యాతేపథమరకలభౌ కర్ణయగళమ్

అమఞ్చస్తై దృష్ట్యా తవనవరసాస్వాదతరళౌ

అనూయాసంసర్గాదళికనయనం కిఞ్చ దగుణమ్.'

సౌందర్యలహరీ. 50.

'యద్యపి కలభశబ్దః కరిడిమ్మనచనః, మహాకవిప్రయోగ ప్రాచుర్యవకాత్ విశేషసామాన్య
లక్షణౌ భ్రమరకలభావితీ.' వ్యాఖ్య.

'కరణిక్' = వలెక్; ఇదిసంస్కృత శబ్దము:—

'అథ కైత్రసింహస్వపతౌ ధరణిం । కరణిం దివః శ్రీతహరేః స్వజతి

ఉదజృమ్భత ప్రియసుహృ త్సురభీః । సుమసాయకస్య కిల విశ్వజితః.' హమ్మిరకా. (5.1)

[కరణిక్ = ప్రతిచ్ఛందంబుగా].

ఈశబ్దము ప్రాకృతమందునుం గలదు:—

'అహసరసదస్త మణ్డల కపోలపడిమాగఓను ఆచ్ఛివ

అన్తోసిందారిఅసంఖవత్త కరణింవహణ చందో.'

గాధాసప్తశతి. 3 (100).

ఇ. 'అహసరసదస్త మణ్డలకపోల ప్రతిమాగతోమ్మగాత్యః

అస్తః సిందూరితశబ్ధ పాత్ర సాదృశ్యంవహతి చన్ద్రః.

మేఘములు సముద్రోదకమును త్రాగుట ప్రసిద్ధము:—

'ప్రవృత్తిమాత్రేణ పయాంసి పాతు । మావర్తవేగా త్భ్రమతా ఘనేన.

ఆభాతి భూయిష్ఠ మయం సముద్రః ప్రమథ్యమానో గిరి శేవ భూయః'. రఘు 13 (14).

'సాటోపమువీ మనిశం నదన్తో । యైః స్థావయిష్యన్తి సమస్తతోఽమీ

తా న్యేక దేశా నిభృతం పయోధేఽస్సోఽమ్భాంసి మేఘాః పిబతోదదర్భ.'

తే. కృతపయఃపాననవమేఘపుంధుకములకు

రాలె నొయ్యన వడగండ్లపాలపండ్లు;

మఱి బలాకాడ్విజాళిసంప్రాప్తి గలిగె,

బెరుగ బెరుగంగ ధ్వనియు గంభీర మయ్యె.

82

కృ...వక్ - కృత = చేయబడిన - పయః పాన = నీరు త్రాగుట (పాలు త్రాగుటయు)

కలచైవ - నర = క్రొత్త (పసితనంపు) - మేఘపుంధుకములవక్ = మబ్బుపిల్లలకు (పిల్లమబ్బు

లకు) - ఒయ్యనక్ = క్రమముగా, వడగండ్ల పాలపండ్లు = పాలుత్రాగు వయస్సులోమొలచు

నవి వడగండ్లనెడి దంతములు, రాలెక్ = ఊడిపోయెను. మఱి = వెండియు, బలాకాద్విజ ఆళి = బెగ్గురుపట్టు లనెడి దంతములయొక్క - సంప్రాప్తి = లాభము, కలిగెక్; పెరుగఁ పెరుగఁగెక్ = క్రమముగా వర్ధిల్లినకొలది, ధ్వనియెక్ = ఉఱుముకూడ (వాక్కుకూడ), గంభీరము = బిగ్గర, అయ్యెక్.

స్తన్యపానము మానినపసిబిడ్డలకు క్రమక్రమముగా పాలపండ్లు రాలునట్లుగానే, నీరుత్రాగి యైన క్రొత్తమబ్బులకు క్రమక్రమముగా వడగండ్లు రాలుచుండెను. తర్వాత ఆళికువులకు మరల పలుపరుసలు మొలచునట్లే ఈ క్రొత్తమబ్బులకు బెగ్గురుపట్టులవరుసలు వచ్చి కూడుకొన్నవి. ఆళికు వులకు తయ్యస్సు వచ్చినకొలది నోరు హెచ్చినట్లు ఆముబ్బులకు ఆకారము హెచ్చిన కొలది ఉఱుము బిగ్గర యగుచుండెను. - శ్లేషానుప్రాణితమయిన రూపకాలంకారము.

‘పయః పానీయ దగ్ధయోః,’ - ‘పృథుకః శాబకః శిశుః’ - ఆము - వడగండ్ల పాల పండ్లు - రూపకసమాసమున షష్ఠీసమాసకార్యము; లేదా, పక్షాంతరమున కనకవలయాదులయందుంబోలె షష్ఠీసమాసముగానే గొని ప్రకృతార్థనిర్వాహము చేయవచ్చును. శ్వేతిమాది సామ్యము చేత వడగండ్లను పాలపండ్లునట. ‘బలాకా బిసకణ్ణికా’ ఆము. బలాకా శబ్దముపుంలింగంబును కలదు.

‘మేఘో జలార్ద్ర మహిషోదర భృద్ధ నీలో విద్యుత్ప్ర భారచిత భౌతపక్షోత్త రీయః
ఆభాతి సంహత గృహీత బలాకశబ్దః । ఖంకేశవోఽపర ఇ వాక్రమితుం ప్రవృత్తః.’
మృచ్ఛ. 5 - 2.

మ. తనతోయం బినరత్న లెత్త, నిల వాత్యా రేణుమూర్తి న్న హేం
ద్రనకుఁ జెప్పఁగ. మ్రుచ్చుఁ బట్ట దివమందు నివ్విల్లుటింపం, భయం
బునఁ దద్రత్తిసహస్రము న్వేస డిగెం బో డాగి వే గ్రువ్చరిం
ప, ననం ధారలు దోచె మించు వెలిగింప న్నబ్బుల న్నెల్లిపై. 83

ఇల = భూమి, తన - తోయంబు = జలమును (వింతవస్తువును), ఇనరత్నలు = సూర్యకిరణములు, ఎత్తెక్ = ఆవహరింపఁగా, వాత్యా రేణుమూర్తిక్ = సుడిగాలిలోని దుమార మనెడి రూపము దాల్చిపోయినదై, మహేంద్రునకుక్ = దేవేంద్రునితో, చెప్పఁగెక్ = పిర్యారుచేసి కోఁగా, ఆతఁడు, మ్రుచ్చుక్ = సూర్యరశ్మి లనెడి యాదొంగలను, పట్టక్ = పట్టుకొనువాడై దివమందుక్ = మింటియందు, విలు = ధనస్సును, ఘటింపక్ = తాల్పఁగా, తత్ రత్తి సహస్రముక్ = ఆవేయి కిరణంబులను, భయంబునక్ = (మరణదండన యగునని) భయపడినవై, వే = వడిగా, గ్రువ్చరింపక్ = ఆతోయమును క్రిందికి పోసివైచుటకై, డాగి = తాము కనబడక, డిగెక్ పో = దిగినవి సుమా; ఆనక్ = అనునట్లుగా, మబ్బులక్ = మేఘములయందునుండి, మించుక్ = మెఱుపును, వెలిగింపక్ = జ్వలింపఁజేయఁగా, వెల్లిపైక్ = జలపూరముమీఁద, ధారలు = నీటియొడికలు, తోచెక్ = ఆగపడినవి.

లోకములో చార్వము జరుగఁగానే చోరితులు ప్రభువునొద్ద (పిర్యారు) నేయుటయు, అంతటఁ దొంగను వధించి చోరితులకు ఆచోరితకమును ఇచ్చువాడై ప్రభువు సాయుధుడై తరలుటయు, ఆయుధ్యమును నెఱింగి దొంగ వెంటనే తాను తప్పించుకొనుటకై ఆగపడకుండ ఆచోరి

తకమును తెచ్చి చోరితులయింటనే వైచుటయు, ఇంతలో దీపము వెలిగించినయెడల తాను దిచ్చు మొగం బగుటయును సుసంభవమే. అట్లే ప్రకృతమున భూమియొక్క జలమును (అమూల్య మయినవస్తువును) సూర్యునికిరణములు దొంగిలించినవి. అంతట భూమి సుడిగాలికి లేచిన ధూళి రూపమున మింటికింబోయి దేశేంద్రునితో చెప్పకొన్నది. అంత నాతఁడు ఆదొంగలను సంహరించి భూమికి ఆలోయమును మరల తెచ్చియిచ్చువాడై ధనుస్సుతాల్చి తరలెను. ఆసం చెటింగి ఆకిరణములు తాము ప్రాణము తప్పించుకొనునవై ఆయన కగపడకుండ మబ్బులోఁదాగి అందుండి చోరితతోయమును ధారలుధారలుగా క్రుమ్రురించి క్రింద వెలుగువాచించుచుండినవి. ఇంతలో దీపము వెలిగింపఁగా కిరణములు దాగినవి. తోయంపువెల్లి మాత్రము ఉండెను. - వర్షాధిదేవత యైన దేశేంద్రుఁడు సువృష్టిం గురిపించె ననుట - ఉత్పేక్ష.

‘రేణుమూర్తి’ - రూపాంతరమున నేఁగుట దొంగలకు తెలియకయుండుటకై; సూర్యునితో చెప్పకొనమి అతినికిరణములపై అతఁడు పక్షపాతము వహించు నని; ఇంద్రునితోఁ జెప్పకొనుట ఆయన ముల్లోకములకును దొరయగుటవలనను, సూర్యునికింగూడ దొరగావునను. ‘దివ మందుఁ’ - ఇనరత్నలు ఉండెడి తావగుటవలన; ‘మృచ్చు’ - సామాన్యముగాఁజెప్పుట. ‘విల్’ - విల్లశబ్దములో క్రింది లకారము లోపింపఁగా విలు - ‘తుదినులుల క్రిందినలలకు లోపంబు బహుళంబుగ నగును.’ బాల. ప్రకీ. 7. ‘విల్ - సహస్రము’ - పదాంతాసంయుక్త లువర్ణంబుగాన ఉత్పలలోపము. బాల. ప్రకీ. 16. ‘పో’ - నిశ్చయార్థకము.

‘వే’ - ఇది కళ - ద్రుతప్రకృతికముగాదు - ‘వే చనియిచటికిఁ గొనిర. మ్నా చూతము గాక సిగమనవేగంబు’ భార. విరా. ‘వెల్లి’ - అప్పటికి క్రుమ్రురించినజలము. ‘ధారలు’ - ఆకిరణములు క్రుమ్రురింపఁగా క్రిందబడుచున్న జలము - కిరణములు వేయియేగదా ధారలు - ఆసంభేయములే? అనిన - ఒక్కొక్కకిరణము ఎన్నెన్నియో ధారలం గురియు చున్న దని తలంపవచ్చును. ‘మబ్బుల’ - మబ్బులలో కిరణములు దాగినవి. దీనికి మ్రబ్బు అని రూపాంతరము; అదియే తొలి రూపముగా నుండును. ‘వెలిగింపఁ’ - దీపము వెలుగఁగా ధారలు దోచిన వనుటచే రాత్రి సమయముగా భావితము. కావుననే సూర్యకిరణములు దాగిన వని చెప్పినాఁడు. రాత్రికాలమున ఇంద్రధను స్సుండునా యనిన:—

‘జలమధ్యేనావృష్టి, భువి సస్యవధ స్త్రౌస్థితే వ్యాధిః,

వర్షికే శస్త్రభయం, నిశి, సచివధాయ ధను రైన్ద్రమ్.’

బృహత్సంహిత.

ప్రాయికముగా గడిదొంగలుపురుషులేగాన నిచట పులింగం బయినరత్తిశబ్దము సాంపుగా ప్రయుక్తము.

భూమిలో నీల్లిగురుట, సుడిగాలి లేచుట, దుమార మెగయుట, ఇంద్రధనుస్సు తోచుట, మబ్బులు, ధారలు, వెల్లి అను నీక్రమము స్వభావోచితముగానే యున్నది.

చ. తొలితొలి వచ్చుధారల నెదుర్కొని, తచ్చటఁ దీగచుట్టుగా

నలముచు, ధాత్రి లేచి, పాలుపారె మలీమనబొప్పవల్లు; ల

తొలితొలిధారకే వెఱచి, తోన ఘనోఘము వానకాళ్లకుం

బలరిపుఁ డా లయాభ్రముల భంగినె సంకెల లూన్పెనో యనన్.

84

మలీమస బాష్పవల్లులు = మలినములైన యావిరి తీవలు, ధాత్రిక్ = భూమినుండి, లేచి, తొలితొలి = మొదలమొదలనీ, వచ్చుధారలక్ = దిగుచున్న ధారలను, ఎదుర్కొని, తత్ = ఆధారల - ఛటక్ = సమాహమును - ఆవాసకాళ్లను, తీగలుచుట్టుగాక్ = తీగలుచుట్టుకొన్న రీతిగా, ఆలముచుక్ = పరివేష్టించుచు, (ఎట్లుశోభించె ననఁగా;) బరిపుడు = ఇంద్రుడు, ఆతొలితొలిధారకే = ఆమొదటిమొదటిధారలకే, వెఱచి = భయముఁ జెంది, తోన (తోక్ + ఆ) = వెంటనే, ఘ...కుక్ - ఘన = మేఘముల - ఓఘము = సమాహముయొక్క - వాసకాళ్లకుక్ = వర్షధారలనెడికాళ్లకు - ఆలయాభ్రములభంగినే = ప్రసిద్ధము లయిన ప్రళయకాలపు మేఘములకాళ్లకుం బూన్చినరీతిగానీ, సంకెలలు = నిగళములు, ఊస్సెనో = తగిలించినాడో, అనక్ = అనునట్లుగా, పాలుపారక్ = శోభిల్లెను.

మేఘములనుండి తొలితొలివర్షధారలు నేలకు దిగఁగానీ, నేలనుండి, నల్లనియావిరి యెదురు లేచి యావర్షధారలయడుగుభాగములకు తీగలుచుట్టుకొన్నట్లు ఆలముకొన సాగినవి. అట్లగుట ఎట్లుండెనో వినుడు. - ప్రళయకాలమందు పుష్కరములు, ఆవర్తకములు, ననుమేఘములు ఎల్లెడలను సంరించుచు మహావర్షములచేత లోకమును ఏకార్థమను నేయును; ఇతరకాలమునందు అట్లు చేయబండునట్లుగా దేవేంద్రుడు ఆసంచారమును మాన్పుటకై వానికాళ్లకు సంకెలలు వైచియుంచును. అట్లే ఇప్పుడును ఇంద్రుడు మేఘముల తొలి తొలి ధారల జలవిస్తారముం గని, వీనిని ఉపేక్షించితివా ఇవి ఆపుష్కరావర్తకములవలె పుడమియెల్ల ఏకార్థవ మగునట్లు అనఁగా జల ప్రళయ మగునట్లు వర్షించునుబో యని భయపడినవాడై, ప్రకృత మేఘసమాహములయొక్క వాసకాళ్లనెడు కాళ్లకు, పూర్వము ఆప్రళయ మేఘముల కాళ్లకు వైచినట్లు, ఇనుపసంకెలలు వైచెనో యనున టుండెను. — ఉత్పేక్షలంకారము.

‘ఛటక్’ - ‘హేతిచ్చటాచ్చాయలిరులుకొనఁగ’ - మను. ౧. ‘మలీమస’ అనుట ఇనుప (సంకెల) వర్ణముకొఱకు - ‘మలీమసం తు మలినమ్’ అను. ‘వల్లులు’ - సంకెలవలయుముల సామ్యము కొఱకు. ‘బాష్ప’ - ‘బాష్పముష్టాశు’ అను. ఘనాఘము - ‘ఘనోమేఘే మూర్తగుణే త్రిషు మూర్తే నిరన్తరే’, ‘ఓఘో బృన్దేఽమృతాం రయే.’ అను. ‘బరిపుడు’ - ‘వాస్తోష్పతి స్సరపతి ర్బలారాతి శృచీపతిః’ అను. ‘లయాభ్రములు’ - ‘నాశే సంక్షేపణే తౌర్యత్రిక సామ్యే భవేల్లయః’ నానా. ప్రళయాభ్రములకు - పుష్కరావర్తకసంజ్ఞ.

‘పుష్కరా నామ తే మేఘా బృహత స్తాయ మత్సరాః।

పుష్కరావర్త కాస్తేన కారణే నేన విశ్రుతాః॥ వి

నానారూపధరాస్తే తు మహాధీరస్యనాస్తథా।

కల్పాస్తే వృష్టికర్తారః సంవర్తాగ్నే ర్నియామకాః॥’

బ్రహ్మాండపు.

సంకెలకు. —

‘ఇతం మఘవ తాజస్తా మేఘా నిరుక్త బననాః।

నన్దగోకుల మాసారైః పీడయామాసు రోజసా॥’

శ్రీమద్ భాగవతమ్.

మఘవతా ఇన్ద్రేణ - నిరుక్తం బననం యేషాం తే - ప్రళయభియా యే బద్ధా అనక్ తే నిరుక్త బననాః సన్తః...’ శ్రీధరీయవ్యాఖ్య.

‘సంకెల’ - ‘శృంఖల’కు వై. ‘శృంఖలనామంబు చెలఁగు సంకెల యన’ అం. భా. ఊస్సెనో - పూను అ. క్రి., పూనుచు స. క్రి., రూ. - ఊన్పు,

‘పూనె నెగనె బొడవె బొనరె బొందె నటన్లు | పలుకులందు మొదలఁ గలుగునట్టి
వ్యంజనంబు లుండు వలయుచో, నేగును.’ అప్పకవి. -

పూనుపాదపుల కాదిలోపం బొకండు వక్కాణించె, నది నిరాకరంబు; అను బాల
వ్యాకరణ వచనమునకు కారణ మగపడలే దని సీ. వారు. శ. ర. లో తెలిపియున్నారు.

చ. ఎడపక మున్ను మింటిపయి నేతగులంబును లేక మూకతక్

వెడలెడుచోఁ గఠోరఘనబృందము లడ్డము వడ్డ, వానిమే

యిడియ జవోష్టఁ బాటెడు రవీందులదట్టపుబండికండ్లచ

ప్పుడుగతి, మ్రోసె రేవగలు భూరిభయంకరగర్జ లత్తటిన్.

85

ఎడపక = వారక (ఎల్లప్పుడు), మున్ను = పూర్వము, (వర్షర్తువు రాకముందు), మింటి
పయి = ఆకాశముమీఁద (ఆకాశము పైభాగమున), ఏతగులంబును = అడ్డు వీదియును (ఎదు
రుపాటు ఏమియు) లేక, మూకతక్ = నిశ్శబ్దముగా, వెడలెడుచోఁ = చనునట్టి ప్రదేశముల
యందు, క...లు - కఠోర = కఠినమయిన - ఘన = మేఘములయొక్క - బృందములు = సమూహ
ములు, ఇప్పుడు, అడ్డము - పడ్డక్ = రాఁగా (కాఁగా), (పోనియక యెదురొడ్డఁగా), వానిమే =
ఆమేఘబృందముల దేహములు, ఇడియ = చిదిగిపోవునట్లుగా, జవ ఉష్టక్ = వేగముయొక్క
వేడితో, పాటె...గతిక్ - పాటెడు = ఉరవడిగాఁ జనియెడు - రవి ఇందుల = సూర్యచంద్రుల
యొక్క - దట్టపు = సంహతములైన (దృఢములైన) - బండికండ్ల = రథచక్రముల, చప్పుడు
గతిక్ = మ్రోతలో యనునట్లు, ఆతటిక్ = ఆవరారంభదినములలో, భూరి...లు - భూరి =
మెండయిన - భయంకర = బెట్టిదమయిన - గర్జలు = ఉఱుములు, రే వగలు = రేయుంబవలు,
మ్రోసెక్ = ఉలియుచుండెను.

వర్షాకాలము రాకముందు లేని యులుములు, ఇప్పుడు, అనఁగా వర్షాకాలమందు,
మ్రోయుచుండుట ఎల్లు తలంపనైయుండె ననఁగా - సూర్యచంద్రులరథములు పూర్వము మింట
ఏచోటను ఏమియు దారికి అడ్డముగా తమకు తగులనందున నిశ్శబ్దముగా చనుచుండినవి. ఇప్పుడు
ఆదోటనే మేఘసమూహములు అడ్డపడుటవలన వానిం జీల్చుకొని ఆరథములు దాటుటలో
జనించిన మ్రోతలో యనునట్లు, ఉఱుములు భయంకరముగాను మెండుగాను రేయుంబవలు వినఁ
బడుచుండెను. - వస్త్రాత్పేక్ష.

‘ఎడపక’—

‘సదా చరతి ఖే భానుః, సదా వహతి మారుతః,

సదా ధత్తే భువంశేషః, సదా ధరోఽవికతనః’.

‘మింటిపైక్’ మింటు ఘనరవీందుల వేఱు వేఱు;

‘గీతా మయూరో, గగనే పయోదో; లత్యస్త రేఽర్కశ్చ, జలే చ పద్మమ్,

ఇన్ద్ర ద్వీకలతం కుమదస్య బన్ధుః; రోయ్య స్య మిత్రం న హి తస్య దూరమ్.’

సీ. ‘పక్షులు చరియించుపడవి నుల్లంఘించి, | ఘనములు దిగుగుమార్గంబు గడచి,

విద్యాధరశ్రేణి విహరించుపథ మెక్కి, | కరువలి యేగెడుకత్తు సొచ్చి,

గ్రహరాజు వాటెడుఘంటాపథము దాటి, | చుక్కలు వొడతెంచుచక్కి వెడలి,

చదలేఱు ప్రవహించుచాయను దిగ నాడి, | ధ్రువమండలంపుఁ బెంద్రోవనడచి,

తే. ఊర్ధ్వలోకంబునకుఁబోవుచున్నవారు, వాసవుండాదియైనగీర్వాణవరులు.' నైష. 7 (37).

ఇట్లుండ రవీందుల తేరులకు ఘనబృందము లడ్డపడెననుట ప్రల్లదముగాదా యనిన - ప్రల్లద మయినను ఉత్ప్రేక్షిలో సహ్యామే. ఇదిగాక కవీశ్వరులు యథాదృష్టముగా వర్ణింతురు. 'హోక్' - జాత్యేకవచనము. ఇట్లే 'మే' కూడ. 'ఇడియక్' - ఇది ద్రావిడదేశీయ మని పూర్వటీకలో నున్నది; కాని అట్లు తలంచుటకు నిమిత్త మగుపడదు. 'ఇండ్లు ఇడియఁగొట్టుట', 'గోడలు ఇడియఁ గొట్టుట', అను వ్యవహారము ఆంధ్ర దేశమున సిద్ధమే. తెనాలిరామలింగకవియు అజనదేశమునకు దూరమువాఁడు దీనిం బ్రయోగించినాఁడు: - 'మారుతాహతి రాలునారికేశఫలారి । నిడిసిజల్లిం చు పుండ్రేక్షువులను' శ. ర. పాండురంగ. ౧. ఆ. అట్లే వేంకటపతికవియు; - 'ఇవి చిల్కపొట్టుల నిడియుదాడిమఫలం । బులజాఱురసముచాల్ పారలువాక (ల)' చంద్రభానుచరిత్రము. శ. ర.

'హోష్' - వేడిమి మంచుగడ్డనుంబోలె మేఘమును సైతము కరగించి భేదించును; 'హోష్' శబ్దము నకారాంతము - 'నాంతంబుల కస్త్రీలింగంబులకుం బ్రభమైకవచన లోపంబు లేదు,' అను బాలవ్యాకరణవృత్తింబట్టి - హోష్ మునక్ అనిరావలయును; అయినను ఈశబ్దము లుప్త 'మ' వర్ణకముగా పెక్కుతావులం బలువురు కివులచేత ప్రయుక్తంబగుటంబట్టి దీనిని చరితారులలో చేర్చుకొనుట యుక్తము. కర్తశబ్దమును ఇట్టిద - కర్త - కర్తలు అని శిష్టవ్యవహారముబహుళము. - 'రవీందులబండికండ' - రవికి తేరుండుట ప్రసిద్ధము, చంద్రునికి తేరు గలదా అనిన - కలదు: ఇతఁ డును అతేర ఎడపక చనుచునే యుండును: -

'రవిహయములట్ల కవలయాపు నివారు । వస్తు లొక్కమఱి రథమునకుఁ ద

గుల్మఁ గడఁక నొక్కకల్పము చనుదాఁక । బడలుపడక తేరు గడపుచుండు.' విష్ణుపు.

'లేవగలు' - రాత్రి చంద్రుండు లేనప్పుడును ఉలుములు మ్రోయును, పగలు చంద్రుండును మింట నేగుచుండును. కావున పగలే రవియు రాత్రియే చంద్రుండును ఏగుదు రని నియమము లేనందున రవీందు క్రమమున లేవగళ్లు నిర్దిష్టములుగావు.

చ. దినములవెంబడిం జడనిధి స్తును గ్రోలిననీరిలోనఁ జే

రినలవణంపుఘట్టముల దృప్యదిరమ్మదదావము ల్దపు

ల్కొని పెటిలించునారృటు లొకో, యన నొ సతటిద్భయంకర

స్తనితములక్ సృజించె నతిసాంద్రఘనాఘనగర్భగోళముల్.

86

అతి...ల్ - అతి = మిక్కిలి - సాంద్ర = దట్టమైన - ఘనాఘన = వర్షించుచున్న మేఘ ములను - గర్భగోళముల్ = ఉదరమండలములు, దినములవెంబడిక్ = అనేకదినములనుండి, మును = పూర్వము, జడనిధిక్ = సముద్రమునందు, గ్రోలిననీరిలోనక్ = త్రాగినజలములోనుండి, పే... లక్ - పేరిన = అడుగునంజేరి పెరిగిన - లవణంపు = ఉప్పుయొక్క - ఘట్టములక్ = ప్రదేశ ములను, దృ...ల్ - దృప్యత్ = విజృంభించుచున్న - ఇరమ్మద = మేఘజ్యోతు లనెడు - దావ ముల్ = కార్చిచ్చులు, పెటిలించు ఆర్పటులు ఒకో = కార్చి పగిలించునపుడు గలుగు మ్రోతలా యేమి, అనక్ = అని తలంచుటకు, బే...లక్ - బే = తగినట్టి - సతటిల్ = మెఱుపులతోఁ గూడిన - భయంకర = భట్టిదపు - స్తనితములక్ = గర్జరిములను, సృజించెను = కలిగించెను.

అప్పుడు వర్షించుచున్న మేఘములయొక్క కడుదట్టములైన యుదరమండలములనుండి మ్రోయుచున్న యులుములు ఎట్టివిగా నుండె ననఁగా, - ఆమేఘములు పెక్కుదినములనుండి

ప్రతిదినము త్రాగుచువచ్చిన సముద్రపుటుప్పునీటిలో తీయనినీరును ఉప్పును కలవుగదా, అందు, లింజలో ఇందువుగింజగండము కలిపిన వండునీటిలోని మంచినీరు పైకి తేరి వండు క్రిందికి దిగినట్లుగా, దినదినము తీయనిరు పైకి తేరగా, (అదియే వాననీరు), దినదినము అడుగునకు దిగిన యుప్పు - మొన్నటిదానితో నిన్నటిది నిన్నటిదానితో నేటిది యిట్లు మెండుకొని చిట్టెముగట్టినట్లు కాగా, మేఘములకడుపులోపలి యాచిట్టెములకు మేఘజ్యోతు లనెడుదావాగ్నులు అంటుకొంగా, ఆయుప్పుచిట్టెములు కాలి పగులునప్పుడు పుట్టినట్టి యగాదులో యనందగినవిగా నొప్పుచుండెను. - ఉత్పేక్షాలంకారము.

నిప్పుచేత ఉప్పు కాలి పెట్టుట అనుభవసిద్ధము; కావుననే ద్వేషమున 'ఉప్పునిప్పు' అను సామెత. 'పేరుట' యనగా నిట నీరు చలిచే గడ్డగట్టినట్లు గడ్డకట్టుట యర్థముకాదు, మఱి ఏమన, కొంతలో ఇంకకొంత, దానితో మఱికొంత, చేరి, మెండగుట. అదియు ఒకలేమొత్తముగా నుండుటచే గడ్డగానే యగును. 'దృప్యదిర్ఘదదావముల్' - 'దృప్యత్' అనుటచే 'ఉన్నచోట నుండక దుముకుచు దాటుచు నున్న' యని యర్థము. అగి దావాగ్ని సామ్యముకొఱకు - 'మేఘజ్యోతి రిరమ్మదః' అను. 'దవ దావౌ వనారణ్యవహ్ని' అను. ఇట్ల దావశబ్దమును లక్షణచే అగ్ని సామాన్యవాచకముగానేని గొనవలయును. మఱి తటిత్తులే ఇరమ్మద దావములుగాను, గరితములే ఉప్పు పెట్టులు నార్భటులుగాను, సంభావన. 'భౌభౌభయంకరార్భటిదీర్ఘ దిగ్భిత్తులు', 'దుర్భరానకార్భటి ఘూర్ణమాన కొండవీటి కొండపల్లి మండలా' అనియు మను. 'స్తనితం గరిజ్జతం మేఘనిలోషే రసితాదిచ' అను.

మ. ఇనరశ్చ ల్లృష వార్ధిః జేరి జల మొక్కిం తాన, నాత్తోష్ణః జు
య్యని వెంటం బొగ ముంచికో నెగసి, వాతాధాతతత్సంధులం
గన నౌచుం, గళదశ్చలై వడఁకురేఖం దిక్తట ప్రోత్థిత
స్తనయిత్నుచ్చటం జంచల లైఱసె నాసారంబు దోరంబుగఁ. 87

ఇనరశ్చల్ = సూర్యకిరణములు, తృప్త = దప్పిచేత, వార్ధి = సముద్రమును, చేరి = తఱిసి, జలము = నీటిని, ఒక్కఇంత = ఇంచుక, ఆన = క్రోలగా, వెంట = తత్క్షణమే, అత్తోష్ణ = ఆత్మ = తమయొక్క ఊష్ణ = వేడి (యనెడి నిప్పుచేత), చుయ్యని = నిప్పు మీఁద నీరు పోవినం గలుగునట్టి చుయ్య శబ్దము చేయుచు, పొగ, ముంచికో = తమ్ము (చంచలలను) క్రమ్ముకొనగా, ఎగసి = పైకిలేచినవై, వా...లక-వార = కాలిచేత-అఘాత = కొంచెము కదలింపఁబడిన - తత్ = ఆపొగయొక్క - సంధులక = నడిమిసందులయందు, కనకబౌచుక = కనఁబడుచు, గళ...లు - గళత్ = రాలుచున్న - ఆశ్రులు = కన్నీళ్లుగలవి, ఐ, వడఁకురేఖ = వణఁకురితిగా (వణఁకుచున్నవో అనునట్లుగా), ది...లు - దిక్ = దెసలయొక్క - తట = దరులయందు, ప్రోత్థిత = లేచిన, స్తనయిత్ను = మేఘములయొక్క - ఛటక = సమాహమునందు. చంచలల్ = మెఱుపులు, ఆసారంబు = ధారాసంపాతము, దోరంబు = మెండు, కా = అగుచుండగా, మెఱసెక = ప్రకాశించెను.

ఆసమయమున దిక్తటములయందు మేఘములు లేచుట, మేఘమున నడుమనడుమ సందులు పడి అందుండి మెఱుపులు చలించుచు మెఱయుటయు, ధారలు కురియుటయుం, జూడ నెట్లుండెననగా - సూర్యకిరణములు తామును వేసవివేంద్రమునకు డప్పికొన్నవై సముద్రమునకు దిగి నీరు

కొంచెముగా త్రాగుడు తమవేడియనెడు నిప్పు సోకి సముద్రపునీటినుండి పొగలేచి వీనిని క్రమ్ముకొనగా వీనికన్నులు ఎరియందొడంగుడు, ఇవి, నిలువలేక తప్పించుకొనుటకై పై కెగసినవై పిమ్మట ఆపొగ మొత్తములు గాలియూపులచే సందులుపడగా, ఆసందులలో ఆనూర్యకిరణములు కంటిమంటచేత వణికుచు కన్నీరువిడుచుచు, కానిపించుచున్నవో యను నట్లుండెను.

‘తృప్త’ - ఉప్పునీళ్లు త్రాగిన తృప్తహెచ్చునేగాని తీటునా యనిన - నూర్యకిరణములు వానిని ధారాళముగా త్రాగునవేగావున వానికి అవి డప్పిత్తీర్పు ననియే యెన్నవలయును. నూర్యకిరణములు నిచ్చా? అవి తగిలిననీటినుండి పొగ లేచునా? అనిన - ‘దగ్ధం విశ్వం దహనకరణై ర్నోది తా ద్వాదశాక్కాః’ వేదోపహరము. ‘వడఁకు’ - చంచలాశబ్ద ద్యోతితము - చంచలయందుఁ గల చాంచల్యమునకు ప్రతి. - ‘ప్రోత్థిత’ - పొగయు వైకిపోవు స్వభావముగలది, వేఘములును సముద్రమునుండి వైకి లేచునవి అని సామ్యము. ‘దిక్తట -’ భూమిచుట్టును సముద్రమున్నది, కావుననే భూమికి అభిమేఖలయనిపేరు, ‘జగతీ రత్నిగర్భాచ భూతథా త్ర్యభిమేఖలా’ అమ.శే. ‘ఉదధిశ్యామసీమాం ధరిత్రీమ్’ అని కాకుంఠలము. కావున నూర్యకిరణములు యాగపద్యమున సముద్రోదకమును పీల్చవచ్చును, కావున చుట్టును మేఘములు లేచిన వనుటయు పొగలేచిన దనుటయు సంగతిపడును. - ‘తోరంబు’ - స్థూలశబ్దవైకృతము.

మ. ఇలకుం గల్గినజీవనంబుల నిజానిష్ఠోగ్రమార్తండమం

డల మానం, దన వైరివైరి సఖుఁ డౌటం దద్రవిం బీల్చి, య

య్యిల కొక్కుమ్మడిఁ గుమ్మరింపఁ దగుఁదా నెంతైన, నంతైన మం

డలముల్ రాహు పాసంగఁ దాల్చుగతి *మింటంబర్వెఁ గాలాభ్రముల్. 33

రాహు = రాహుగ్రహము, ఇలకు = భూమికి, కల్గినజీవనంబులకు = ఉన్నట్టియుదకములను, (బ్రదుకుసాధనములయిన ధనాదికములను), ని...ము - నిజ = తనకు (ఆనఁగా రాహువునకు) - అనిష్ట = వైరియైన - ఉగ్ర = క్రూరమయిన - మార్తండ = నూర్యనియొక్క - మిండలము = బింబము, ఆనకు = త్రాగఁగా (అపహరింపఁగా), దయకు = భూమిమీఁది దయచేత, వైరివైరి = ద్వేషియొక్క ద్వేషి (రాహువునకు ద్వేషి యైన నూర్యనికి ద్వేషిణియైనభూమి), సఖుఁడు = (రాహువునకు) మిత్రము, డౌటకు = అగుకారణముచేత, తతోరవిక్ = ఆనూర్యని, పీల్చి - తాను చప్పరించి, అయిలకు = ఆభూమికై, ఒక్కుమ్మడిక్ = ఒక్కమాటుగా, కుమ్మరింపక్ = కుమ్మరిలంజేయుటకు, తాను = రాహువు, ఎంతవినకతగుక్ = ఎంత ఆకారముతాల్చిన శక్యమగునో, అంత, విన మండలముల్ = అంతటిది అయినట్టి బింబములను (ఆకారములనుట) పాసంగక్ = బాగుగా, తాల్చుగతిక్ = ధరించుచున్నాఁడో యనునట్లుగా, కాలాభ్రముల్ = నల్ల మొగిళ్లు, మింటక్ ఆకాశమందు, పర్వెక్ = వ్యాపించెను.

భూమియొక్క జలరూపమయిన సొత్తును, నూర్యబింబముత్రాగివైవఁగా - లోకములో ఒకరాజునకు వైరి ఎవఁడో వానివైరి ఆ మొదలివానికి మిత్రుఁ డగుట సహజము - కావున ఆప్రకారము రాహువు వైరియైన నూర్యబింబమునకు వైరిణియైనభూమి రాహువునకు ఆప్తురాలు అయినదిగావున ఆభూమిమీఁద దయవహించినవాఁడు, ఆభూమికి శత్రువయిన నూర్యబింబమును కబళించి, పిప్పిఁగాఁ బిల్చి అది మున్ను త్రాగిన యాజలమును మరల తాను ఒక్కుమ్మడిగా క్రమ్మరించుటకై తాను ఎంతపెద్ద యాకారములను దాల్చిన సులభ మగునో అంతపెద్ద యాకారములను

* ‘నింగింబర్వెనీలాభ్రముల్’ నన్నెచో. 6-౪6.

నాల్పినాఁడా యనునట్లు ఆకసమున నలమబ్బులు వ్యాపించెను. నూర్యబింబము మఱుఁగుచుండెను. మహావర్షము గురియనుండెను. - ఉత్పేక్షాలంకారము.

తే. పుట్ట వదలి నభోభిత్తిఁ బట్టు శక్ర
కార్త్యకపుఁ బెద్ద పలువన్నె కట్టజెట్టి
దైన నడచెడి కాళ్లగుం పనఁగ గాలి

* గార్కొని దిగంతముల వానకాళ్లు నడచె.

89

పుట్ట = వల్లీకమును, వదలి = త్యజించి ['పుట్ట వెడలి' పా. = వల్లీకమునుండితరలి], నభోభిత్తి = నభః = ఆకాశమనెడి; భిత్తి = గోడను, పట్టు...ది - పట్టు = ఎక్కడి, శక్ర కార్త్యకంపు = ఇంద్రధనుస్సునెడు - పెద్ద = గొప్పదైన, - పలువన్నె = పెక్కువర్షములు గల దైన - కట్టజెట్టిది = కట్టుగల జెట్టికి చెందినది, విన - నడచెడి కాళ్లగుంపు = ప్రాకుచున్న కాళ్ల సమూహమే - అనఁగ = అనునట్లుగా, వానకాళ్లు = వర్షధారలు, గాలి = వాయువుచేత, గార్కొని = దట్టమై, దిగంతముల = దిక్ = దెసయొక్క, అంతముల = తుదలయగు, నడచె = చరించెను.

అప్పుడు, పుట్టనుండి ఇంద్రధనుస్సులేచుటయు, దానిక్రింద ఆకసమున నలువైపులను వానకాళ్లు గాలిత్రోపుడుచేత దట్టపడుచుచీకట్లు గ్రమ్ముచు, కంపిల్లుచు నడచుచునుండుట ఎట్లుండెననఁగా - మహత్తరాకారముగలదైన నానావర్షముల కట్టజెట్టియొకటి (రోదసిమనెడి యింట) తనబొక్కలోనుండి వెలువడి ఆకాశమనెడి గోడమీఁద ప్రాకుచున్నదోయనునట్లును క్రింద దాని కాళ్లగుంపు క్రిక్కిరియుచు ఇరులుగొనుచు చలించుచు నడచుచున్నదో యనునట్లును ఉండెను. - రూపకోతాపితమయిన యుత్పేక్ష.

'పుట్టవదలి' - ఇంద్రధనుస్సు పుట్టనుండియుఁ బుట్టును. 'వల్లీకా గ్రాత్ప్రీభవతి ధనుః ఖణ్డ మాఖణ్డలస్య' అని మేఘసందేశంబున కాళిదాసు. ఇట వల్లీకమునఁగా పుట్ట గాదనియు, ఇట పుట్టనుండి ఇంద్రధనుస్సు వెడలుట అబద్ధము, 'వల్లీక స్సానృతపో మేఘః' అని నిఘంటువు కలదు, ఇట వల్లీకశబ్దమునకు సారథమేఘార్థము గొనవలసినది, అనియు నాక్షేపము. 'వల్లీకే శస్త్రభయం నిశి సచివనధాయ ధనుర్నైవ' అనుబృహత్సంహితా వచనముచేత రాత్రిసయితము ఇంద్రధనుస్సు జనించుటచేత పై యాక్షేపమునిరస్తమైనది; కాన నిట వల్లీకము పుట్టయే యనుట నిరాక్షేపము. జెఱిపక్షమున పుట్ట యనఁగాదానితావలమైన గోడక్రిందిబొటియు. 'ఇన్ద్రాయుధం శక్రధనుస్త దేవ ఋజు రోహితమ్,' అను.

'నభోభిత్తి' - భిత్తి నెత్తిమీఁద నుండదు గావున, భూమ్యాసన్న మయిననభోభాగమే, అక్కడి దిగంతమే, ఇట నిర్దేశంపఁబడినది. 'పలువన్నె' - ఇంద్రాయుధమును పలువన్నెలు గలదే.

'రత్నచ్ఛాయా వ్యతికర ఇవ ప్రేక్ష్య మేత త్పురస్తాత్'

వల్లీకా గ్రాత్ప్రీభవతి ధనుః ఖణ్డ మాఖణ్డలస్య—.

మేఘ'

'పెద్ద' - మింటిగోడకు చాలినంత; ఇంటిగోడకు మింటిగోడ ఎన్నిరెట్లో అట్లే ఇదియు ఇంటి జెట్టికి అన్నిరెట్లు. 'నడచెడు' - వర్షధారలు గాలికి కదలుచుండును. ఆకంపమునకును జెట్టి నడకకును సామ్యము. ఈసామ్యము మిక్కిలియు పొందియున్నది. కట్టజెట్టికాళ్లు నడచునపుడు వేఱు వేఱుగా కనఁబడక మొత్తముగాఁ గనఁబడును; వానకాళ్లును అట్లే. జెట్టికాళ్లును వన్నె

చేతను చలనముచేతను ఇరులువలెనే యుండును, వానకాళ్లును అట్లే. 'కాల్గొను' - 'కాల్గొన్న' కటికి చీకటి మొగిల్పాత్తంబు గురిసిన కడగండ్రగుం పనంగ' పారి. 'కట్లజెట్టి' - (శతపథీ - సం.) ఇట్ల కట్లశబ్దము ఉద్దిప్తమయిన జెట్టిజాతి యిది యని విశేషము తెలియుటకే గాని, కట్లు సామ్యములోఁ జేరినవి గావు.

'దిగంతమున' - ఏకకాలమున పెక్కు శక్త్యధనుస్సులు ఉండవు గావునను, జెట్టియనియు ఏకవచనమే కలదు గావునను, దిగంతమున' అని ఏకవచనమే సూచినము. 'శక్తకార్తుకపుఁ దెద పలువన్నెకట్లజెట్టి' - రూపకసమాసంబును కర్తృధారయవిశేషమే గావున ఇట్ల పుగాగముము వచ్చినది.

చ. ఒకచినుకు న్నసస్య యగు నుర్వికి డిగ్గఁగ నీవు మూఁగి చా

తకము, లటంచు లోఁ గనలి దట్టముగా నలమేఘుఁ డాడు చుం

డక చన నూఁదఁగాఁ దొరఁగు నాశపుటుండలు వోలె రాలెఁ ద

క్కక పడువర్షధారల ముఖస్థము లై కరకానికాయముల్. 90

చాతకములు = వానకోయిలలు, మూఁగి = తనచుట్టును దట్టముగాఁ గ్రమ్మకొన్న వై, ససస్య = పైయలలోఁ గూడుకొన్నట్టిది, అగు - ఉర్వికి = భూమికి, ఒకచినుకు = ఒక బొట్టునైనను, డిగ్గఁగఁ ఈవు=దిగ్గనీయ కున్నవి, అటంచుక=అనుకారణముచే, అలమేఘుఁడు = ప్రసిద్ధుడైన జలధరుఁడు, లోక = మనస్సులో, కనలి = కోపగించినవాడై, దట్టముగాక = చినుకులు నేల రాలుటకు సందులేనియట్లుగా, అడుచుండక = ఇటునటుం జరించుచుండుటను మాని, చనక=పోవునుగాక యని, ఊదఁగాక=ముఖవాయువుతోఁపైరణ సేయఁగాఁ, తొరఁగు నాశపుటుండలువోలెక = రాలుచున్నగొట్టపు గుళికలో యనునట్లుగా, క...ల్ - కిరికా = వడగండ్రయొక్క - నికాయములు సమూహములు, పడు వర్షధారలక = కురియుచున్నవర్షధారల యందు, ముఖస్థములై = అగ్రమున నున్నవై, తక్కక = వారక, రాలెక = పడెను.

వానకోయిలలు చినుకులకై మేఘముకడ మూఁగుటయు, వడగండ్రు తాము ముందును తమ వెంట వర్షధారలునుగా రాలుటయు నెట్లుండె ననఁగా, మేఘుఁడు 'ఈవానకోయిలలు నన్ను దట్టముగాఁ జుట్టుకొని ఒకచినుకునైనను ససస్యయినభూమికి దిగనీయక నావాన నంతయు తామే కాఁజేయుచున్నవి', అని వానిపైఁ గోపగించి, వాన క్రిందికి దిగునట్లు వానిని ఎడమెడముగా తఱుమువాడై, నోటిగాలితో గొట్టపుగుళికలను ఊదఁగా ఆగొట్టములనుండి ఆగుళికలు రాలు టయో యనునట్లుండెను. - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

'ఒక చినుకు' - భక్తిలేకవిశేషసామ్యభావన. 'ససస్య యగునర్వి' - బిడ్డలకల్లివంటిదని ధ్వని, లేదా, గర్భిణీవంటి దనియేని. 'డిగ్గఁగనీవు' - ఎంతదట్టముగా నున్న వనఁగా పైని వెల్లువ గొన్నను నీటిచుక్క క్రిందికి జాఱనంత; 'నవ్వులు చల్లినం గ్రిందరాలనట్లు' అన్నట్లు. 'లోక' - పైకి చెప్పలేదనుట, ఉఱుము లేదనుట. 'దట్టముగా అడుచుండక చనక' - మేఘుఁడు చాతకములయందును సదయుడై, వానిని వర్షమున కడ్డపడక యుండునట్లుగా ఎడమెడముగా నుండునట్లు నిలుపుటకే ఆతనియధ్యమముగాని, వానికి జలమే లేకుండంజేయ దొరఁగొన్నవాఁడు కాఁడు అని భా. చాతకములు వాచినుకులకు మేఘునిం జుట్టుకొన నేల? ఏళ్లలో నీళ్లు త్రాగ రాదా యనిన, వానికి నేలఁ బడెననీరు వ్యాధికరము. అట్లే మేఘటిక - "సర్వంగహాపతితమమ్మున

చాతకానామ్' ఇతిశాస్త్రా ద్భాష్యపూర్వకస్య తేషాం రోగపీతుత్వాత్.' 'అడుచు' - ఎక్కడ చినుకుపడునో అక్కడికెల్ల నరించుచుండుటచేత. 'నాళపు టుండలు' - పిట్టవేటకాండ్రు నోటఁ గొన్నియుండల నుంచుకొని, వానిని ఒకకొన నోటంబెట్టుకొన్నయొకగొట్టము ద్వారముగా ఊపిరి గాలి త్రోపుదుచే పిట్టలమీఁదికి ఊఁది వానిని గూల్చుట ప్రసిద్ధము. ఆవిధముగా మేఘుండు ధార లనెడిగొట్టములతో వడగం డ్లనియెడి యుండలను వానకోయిలలను గుఱిపెట్టి యూఁది వానిం జెదరఁగొట్టె నని భావము.

'కవజక్కవలు వాయఁ గరనాళములఁ జండు | రుండూఁడుపటికంపు టుండ లనఁగ.' పారి. ధారలే నాళములయ ట్లందులేని ధారలు లెక్కవ మిక్కుటములు, అన్ని నాళములను చెప్పినట్లు గదా అగును; వేఁటరి ఒక నాళముతోనేగదా పిట్టలం గూల్చును; అనిన మేఘుండు మహాకాయుఁ డగుటచే సన్నగొట్టములే చాలియుండుటచేత ఒక్కవృద్ధి నే పెక్కుసన్నగొట్టములను నోట నూఁదఁగలఁడనియూ, సన్నగొట్టములేగాన ధారలకు సాటియే యనియూ, తలంపవచ్చును. 'ముఖ' - ఇది గొట్టమునుండి వెలుగుడుటను నూచించుచున్నది. 'పడు' - నాళసాదృశ్యవిషయమున అధో ముఖముగా గుఱిపెట్టబడిన - 'వర్ష ధారలక' - అని వ్యస్తముచేయుటచే ముఖశబ్దముతో నేక దేశాన్వయము తప్పదు. 'ముఖసములై' - వేఁటరినోటనే నాళ ముండఁగా, ఉండమాత్రమే గుఱి మీఁదికిం బోవును; (ఇట్ల క్రిందఁబడుచు అనుదము.) ఆసాదృశ్యము వడగల్లు ముందుగానే పడు నేని కలుగును. అట్లు ధారనువీడి ముందుగా వడగల్లు పడునా? అనిన - వాస్తవముగా బరువు - తేలిక, గడ్డ - ద్రవము, అనుభేదము లేక సకలపదార్థములును పైనుండి క్రిందికి సమకాలములోనే పడును. అయినను బరువెక్కువది త్వరగానే పడు ననియూ, బరువుతక్కువది ఆలస్యముగా పడు ననియూ విమర్శపీన మయినభ్రమ. గొప్పగణితలకును ఈ భ్రమయుండినది.

'భూః ఖేదధః ఖలు యా తీతి బుద్ధి ర్బాధ ముధా కథమ్'

జాతా యాతం తు దృష్ట్యాపి ఖేయత్ క్షీప్తం గురు క్షీతిమ్.'

యది భూరథోయాతి తదా శరాదిక మార్ధ్వం క్షీప్తం పున ర్భవం నైష్యతి । ఉభయో రథో గమనాత్ । అథ భూమే ర్ద్రస్థా గతిః శరాదేః కీఘ్రా । తదపి న । యతోగురుతరం కీఘ్రం పతతి । ఉ ర్వ్యతి గుర్వీ । శరాది రతిలఘుః । రేఖార్ధ ఏవం దృష్ట్యాపి భూ రథో యాతీతి బుద్ధిః కథ మియం తవ వృథోత్పన్నా ।' అని గోళాధ్యాయములో భాస్కరాచార్యుని వచనము. 'కరకా' - 'వహ్నిపలస్తు కరకా' - అమ.

సీ. ఎలగోలుజల్లు ము న్నెళవెళ నేటవా

ల్పడి గాలి నట్టిండ్లఁ దడిపి చనఁగ;

నట్టె తో వడగండ్లకట్టావులు దుమార

మావుల రేచి రెండవదియుఁ జన;

మఱి మూడవది నిల్చి మెఱసి బిట్టుటిమి శీ

కరవారి సృష్టిఁ జీకటిగ నలమ;

సుయ్యెలచేరుల యోజు బైపె వెండి

జల్లువెజల్లు పె ల్లలుకొనఁగ;

తే. భూభిదాపాది దుర్భరాంభోభరంపు

వడి మరుజ్ఞంఝఁ దెరలక కడవ వంచి

నట్లు హోరని ధారౌఘ మైక్య మొంది

విన్ను మన్నును నొకటిగా వృష్టిబలనె.

91

ఎలగోలు జల్లు = మొట్టమొదటివాన, ముక్ = మందుగా, పెళ్ పెళ్ = పెళ్ పెళ్, ధ్వనితో, గాలిక్ = గాలికారణముగా, ఏటవాలుపడి = అయిమూలగా దిగి, నట్టిండ్లక్ = ఇంటిమధ్యప్రదేశములను, తడిసి = తడియఁజేసి, చనక్ = నిలిచిపోఁగా, తోక్ = వెంటనే వడగండ్ల కట్టావులు = వడగండ్లయొక్క (వడగండ్లవలనం గలుగునట్టి) ఆవిరులను, దుమారము = దున్నును, ఆవులక్ = (చాలియుం జాలని చినుకులు రాలి నేల తడిసియుం దడియక యుండఁగా మట్టివాసన కొట్టుచు లేచునట్టి) యావిరులను, రేచి = రేఁగఁజేసి (లేపి), రెండవదియైక్ = రెండవజల్లును కూడ, అట్టై = అతొలిజల్లువలెనే, చనక్ = నిలువకయే పోఁగా, మఱి = అటు గాక, మూడవది = మూడవజల్లు, నిల్చి = నిలుకడగా నుండి, మెఱసి = మెఱుపులు దాల్చి, చిట్టు = పెల్లుగా, ఉఱిమి = గర్జించి, శీకరవారిక్ = తువ్వరనీటిచేత, సృష్టి = విశ్వము, చీక టిగక్ = ఇరులుకొనునట్లు అలమక్ = ఆవరింపఁగా, ఉయ్యలచేరులయోజక్ = ఉయ్యల గొలుసులవైఖరిగా (అనఁగా - ఇటువాలిన జల్లు ఇట్లే నిలువక అటు జరుగుచు, అటునుండి మరల నిటు జరుగుచు), పైపైక్ = మీఁదమీఁద, వెండి = మరల, జల్లుపైక్ = వానమీఁద, జల్లు = వాన, పెల్లు = మిక్కుటముగా, అల్లుకొనఁగక్ = పెనఁచుకొనఁగా, భూ...డిక్ - భూ = నేలకు - భిదా = భేదనమును - ఆపాది = కలిగించునట్టి - దుర్భర = సహింపరాని, అంభః = నీటియొక్క - భర = పెల్లిదముయొక్క - వడిక్ = వేగముచేతను, మరుత్ ఝంఝక్ = గాలి యొక్క విసరుచేతను, తెరలక = తెఱపిలేకుండ, కడవ = బాసను, వంచినట్లు = వంచినరీతిగా, ధారా ఓఘము = నీటి బృందము, ఐక్యము = ఏకభావమును, ఒంది = పడసి, విన్ను = ఆక సంబును, మన్నును = నేలయు, ఒకటిగాక్ = ఐక్యమొందునట్లుగా, వృష్టి = వాన, బలసెక్ = అంతటను వ్యాపించెను.

మొదట ఒక వాన పెళ్ పెళ్ ధ్వనిపూర్వకముగా వచ్చి గాలిచే ఏటవాలై, ఇండ్లలోనికిచూచి, నట్టిండ్లను తడిసి, పోయినది; పిమ్మట రెండవది వడగండ్లతోఁగూడ వచ్చి వడగండ్లచిలువయు భూమియొక్క కాఁకయుం గలియఁగా జనించునావిరితోడి మట్టిఘానిని, (మట్టివాసనతోలేచెడి యావిరినిరేఁగఁజేసి), అతొలివానవలెనే తానును అంతటితో నిలిచిపోయినది; మూడవజల్లు ఆరెండింటివలెఁగాక నిలుకడవహించి మెఱుపులుమెఱసి పెల్లుగాగర్జించి, తువ్వరయై విశ్వమంతయు ఇరులుకొనునట్లు కమ్ముకొన్నది. పిమ్మట క్రిందిజల్లు ఎక్కువవిరివియు దానిమీఁదిజల్లు అంతకన్నం దక్కువవిరివియు, ఆమీఁదిజల్లు మఱియుం దక్కువవిరివియుం గలిగి, ఉయ్యలచేరు లేనిధముగా ఊర్ధ్వమున ఒకముడిగా కలసియుండి క్రిందికివచ్చినకొలఁదియు విశాలత హెచ్చి, ఇటునుండి యటు, అటునుండి యిటు ఊఁగుచుండునో, ఆప్రకారము జల్లులదొంతర దిగి అన్నియు నొండొంటితో పెనఁచికొని మబ్బుమొదలుకొని యొకటే జల్లయినవి, అనంతరము నేలను బ్రద్దలునేయునట్టి నీటి మొత్తంపు భారముయొక్క వేగముచేతను గాలియొక్క విసరుచేతను, పెక్కుపెక్కు ధారలుకూడి ఒక్కొక్క మహాస్థూలధారగా అగుచు అట్టి స్థూలధారలు నీటికడవ వంచినట్లు

హోరు మనుష్యనితోపడుచు, తామును నడుమ సందులేనియట్లుగా క్రిక్కిరియుచు, ఆకాశమున
కును నేలకును నడుమ యెడమపొయి ఆగెండు ఒకటేయగునట్లు వర్షము గురిసినది. — స్వభావో
క్త్యంతరము. 'ఉయ్యోలచేరులయోజ్' - నిదర్శన, 'భూభిదా' - అతిశయోక్తి, 'కడవ
వంచినట్లు' - ఉత్పేక్ష. 'విన్ను...ఒకటిగా' - అతిశయోక్తి.

'ఎలగోలు' - ప్రథమప్రసరణము - ఈపదము ఆదిలో సేనాముఖప్రసరణమునకుం బేరుగా
నుండి పిమ్మట గౌణలక్షణచే ఇంచుక యర్థభేదములం బొందిన దని తోచుచున్నది. 'నట్టిండ్ల'
వటకునుచొచ్చుట ఏటవాలుచేత.

'అవులు రేచి రెం × డవదియుజన' - అవగాగమమునకు స్వరయతి;—

చ. 'గవిలోబెబ్బలిడాగి గుడ్డుమెఱుమం గాఁ గాంచి రాజేసె నే
యవడి న్నాగుము వెంట నే నిగిడి పై కట్టేచి రా నేసె రెం
డవకాండంబుఁ దదస్త్రముం గొనక డాయ్ వచ్చికాక్షయక

ప్రవిభిన్నం బయి నేలఁ గూలఁ బవిధారాభిన్నశైలాకృతిక. మను. ౪. ఆ.

'అట్టె' - సామ్యము చనుటయందే; 'అదియొక' - ఇందలి యుశబ్దంబునకును చనుటయందే అన్వ
యము, 'మఱి' - భేదార్థము: 'సృష్టి' - ఇట సృజింపఁబడిన ప్రపంచము అర్థముగాని, సృజిం
చుట అర్థముగాదు. 'ఉయ్యోలచేరులయోజ్'—

'ఉయ్యోలచేరు లనఁగా । నయ్యిరువాగులును దళిమి యటు దిరుగుచు బ

ల్కయ్య మొనరించి యించుక । డయ్యక యొడ్లపయిఁ బెట్టుటయు నట్టియొడక.

కువలయాశ్వా. 2. 132.

'ఓహరి సాహరి నయ్యోలచేరుగా

వెమకొంచుఁదెరలుచుఁ బెనఁగు నెడలు.'

భార. విరా. 3 (165).

'భరంపువడి' - బరు వెక్కు వయినకొలది క్రిందికి పడుటలో వడి యెక్కువ యగు నని కవియభి
ప్రాయము. 'మగుజ్జుంఝ' - 'ఝ'వ్యావృత్తిః సవృష్టికః' అమ. వానతోడిగాలికి ఝంఝ యని
పేరు.; కావున నిట మరుచ్చబ్బము ఎక్కువ, కావున ఝంఝకు విసరు అని లక్ష్యార్థము చెప్పవలసి
వచ్చినది. 'కడవ వంచినట్లు' - కడవకు నోరు కడుపుకన్నంగాని కడుపునంతగాని వెడల్పుగావున,
దానిని వంచినచో లోనినిరెల్ల ఎంతవంచిన నంతక్రిందికి కుమ్మరిల్లును. - ఆవిధముగా అతినూల
ముగా మబ్బులోని నిరంత ఒక్కమ్మడినే కుమ్మరిల్లునట్లు అని భావము.

మ. ఆలవర్జన్యఁడు కేకీపాత్రములగుం పాడించుచో మేఘముం

డలపుక మద్దెల్ గ్రుంగ లేవను, మరున్వార్దంగికుం డధి నొ

త్త లలిక నేలకు వ్రాలుచు న్నెగయుచుం దారాడున తైల్లజ

ల్లులుఁ గెంగుచ్చులు నయ్యె, ధారలును దల్లోలేంద్రగోపంబులుక. 92

ఆలవర్జన్యఁడు = ప్రసిద్ధుఁ డయినయింద్రుఁడు, కే...పు - *కేకీ = నెమళ్ళ నెడు - పాత్ర
ముల = నట్టువులయొక్క - గుంపు = సమాహమును, ఆడించుచుక = నాట్యమాడించునప్పుడు,
మేఘమండలపున్నదెల్ = మబ్బుల మొత్త మనెడుమృదంగమును, మరుతోమార్దంగికుఁడు = గాలి
యనెడుమద్దెల్ గాఁడు (దేవమార్దంగికుఁడనియు), అధిక = ఉత్సాహముతో, క్రంగక = క్రిందికి

* చూ. నన్నెచో '...కేకీపాత్రములాడె...' 6 - 108.

వచ్చునట్లును, లేవను = పైకిలేచునట్లును. ఒత్తక్ = ప్రోయఁగా, ధారలును, త...లుక్ - తత్ = ఆధారలయందు - లోల = సక్తములయిన - ఇంద్రగోపంబులుక్ = ఆరుద్రపురుగులును, లలిక్ = అందముగా, నేలవక్ = భూమివైపు, వ్రాలుచుక్ = దిగుచును, ఎగయుచుక్ = పైకిపోవుచును, తా...లు - తారాడు = జీరాడు (చుండునట్లు), ఆలెల్లజల్లులుక్ = తెల్లని యాజాలరులుగాను, కెంగుచ్చులుక్ = ఎఱ్ఱనికొచ్చులుగాను, అయ్యోక్ = ఒప్పినవి.

దేవేంద్రుఁడు నెమ్మళ్ల నెడి పాత్రములను గుంపుగా నాట్యమాడించునప్పుడు మద్దెలగాఁడు మేఘమండలమ నెడి మద్దెలను నటనానుసారముగా క్రిందికిని మీఁదికిని దించుచును ఎత్తుచును ఉండఁగా, ఆమేఘమండలముతోఁగూడ క్రిందికి వచ్చినప్పుడు (భూమికి) చేరువుననుండియు, అది పైకిని బోయినప్పుడు (భూమికి) దవ్వననుండియు, మేఘమండలములనుండియే వ్రాలుచుండు వర్ష ధారలును వానితుదినుండెడి యారుద్రపురుగులును, మృదంగము క్రిందికివచ్చినను పైకిపోయినను మృదంగమునుండియే వ్రేలుచుండు తెల్లజాలరులును వానితుదినుండెడి యెఱ్ఱనికొచ్చులుగా నొప్పుచుండినవి. రూపకాలంకారము. 'క్రంగను లేవను,' 'వ్రాలుచున్నెగయుచుక్' అని యథాసంఖ్యా లంకారము.

'మేఘమండలపున్నదెళ్ల' - ముగంతపూర్వపదము, కర్త ధారయవిశేషమయిన రూపకసమా సము: కర్త ధారయముగాన మువర్ణకంబునకు ప్యాదేశము. - (బాల. సంధి 31). నుగాగమంబు పుంపులకు పరువసరశములకుముందే విహితమైనను 'గరువపున్నరువు' అను ప్రయోగంబునందుం బోలె నిటవచ్చినది. (బాల. సంధి. 24). 'ఇంద్రగోపంబులు' - ఇంద్రుఁడు గోవుఁడుగా (రక్షు కుఁడుగా) కలవి - వర్షకాలమందు పుట్టునట్టివిగాన ఆపేరు. 'కెంగుచ్చులు' - కెంపు+కుచ్చులు - ప్రాతాదికార్యము.

ఉ. ఓహరిసాహరిం బ్రథమ మొల్కెడుధారల గాడ్పు లేటవా

ల్లా హతి నీడ్చి, వీఁగుప్రజలం గలఁచ, స్తోగి లొందె నంబుభృ

ద్వాహచలద్రవ్యము, మొద లైటుఁ గ్గ ధ్వజ మెత్త నొటఁగా

నాహదనం జెలంగుజన మాంతము నూళ్లకుఁ బోవ రామియుక్. 93

ఓహరి సాహరిక్ = తండోపతండములుగా, ప్రథమము = తొలుత, ఒల్కెడుధారలక్ = పడుచున్ననీటిధారలను, గాడ్పులు = వాయువులు, హతిక్ = కొట్టుటచేత (వడిగా పీచుటచేత), ఏటవాలుగాక్ = వంపుగా, ఈడ్చి = లాగుచు, వీఁగుప్రజలక్ = దిట్టలుగాని జనులను, కలఁ పక్ = కలఁతపెట్టఁగా, మొగిలు = మేఘము, అం... - అంబుభృద్వాహ = మేఘవాహనుఁ డయిన యింద్రునియొక్క - చల ద్రవ్యము = నడచుచున్న తేరితనమును - ఒండెక్ = పొంది నది, మొదల్ = ప్రథమమందే, మెలుఁగు అనుధ్వజము = మెలుపనెడి తెక్కెమును, ఎత్తనొటఁ గాక్ = ఎత్తుటచేత, ఆహదనక్ = ఆసమయమందు, చెలంగుజనము = అటనున్నజనులు, అంతము = తుదివఱకు, ఊళ్లవక్, పోవరామియుక్ = పోఁగూడక యుండుటను సుయతము, (ఒండెక్).

విశేషముగా తొలుతం గురియుచున్న ధారలను గాలికొట్టి యేటవాలుగా లాగఁగా మేఘము ఇంద్రుని సుంచరించుచున్న రథమో యనునట్లుండెను. దిట్టలుగాని జనులు వర్షమునకుం గలంగఁ బడుట ఆరథ మీడ్చుత్రోక్కుడునకు జడియుటయో యనునట్లుండెను. వర్షప్రతిబంధకముచే జనులు ఊళ్లకుపోక నిలుచుట మొదటనే మెలుఁ గనుధ్వజము నెక్కించినందున ఆయుక్యవము

ముగియునట పోగూడమిచేత ఊళ్లకం బోవమియో యన నొప్పుచుండెను. — రూపకాను ప్రాచీనోత్పత్తికాలంకారము.

ఇట మేఘము ఇంద్రరథముగాను ధారలు దానిని లాగుటకై న మ్రోకులుగాను, వాయువులు ఈడ్చుజనులుగాను, ధారలు సాగుదెసకే మేఘము గమించుచుండుట రథము నడచుచుండుటగాను, చినుకులచే జనులు తడిసి కలతబడుట, రథమిడ్చు త్రొక్కుటమునకు జడిసి అవలికి జరుగుటగాను, వర్షము వెలియునటకు బయటికిరాక ఒనిగియుండుట ఉత్సవాంతమునటకు ఊళ్లకుపోక ఉత్సవ సలమండే ఉండుటగాను ఉత్పేక్షితము.

‘ఓహరిసాహరిక్’ —

‘అహమహమికపేరు రహినెట్ల నోహరి సాహరి యనగను’ అం. భా. 2 (221)

అంబువు=నీరు - అంబుభృత్తు=మేఘుడు - తద్వాహుడు=(తద్వాహనుడు) ఇంద్రుడు, ‘సంక్రందనో దుశ్చ్యవన స్తురాసా క్షేఘవాహనః’ అను. - ‘అన్యజము’ = అనుభవజము, తద్ధర్మ రథక విశేషణము లగు నను కొనుటకు ఉత్సలోపము ప్రయోగసిద్ధము—‘సార్యభౌముడ హరి శ్చంద్రుడవ్యాడ’ గా. హరి. ‘అంతము’ - ఆ + అంతము - అవ్యయభార సమాసము. ‘అ’శ బ్దము అభివిధివాచకము.—నూ. ‘అజ్ఞర్యాదాభివిధ్యోః’ - ‘మర్యాదాయా మభివిధా క్రియా యోగే షదర్థయోః । య ఆకారః స జితోప్రిక్తో వాక్య స్తరణయో రజీత్’॥ అత్తబోధా చైక జ్జా దాలోక్యో పరతైర్హరిః । ఆ ఏవం తత్త్వమర్యాదా ఆ ఏవం త త్కృతం మయా॥’

తే. మిగుల నామనిఁ బచ్చచాంపేయకముల

నమ్మి, కడపటఁ దము వైచి, నాఁడు మగుడ

నాసపడువారి నవ్వున ట్లల్ల విచ్చెఁ

గలయ మూతులు కేతకీగహనతతులు.

94

అమనిక్ = వసంత రువునందు, పచ్చచాంపేయకములక్ = పసుపువన్నె సంపెంగలను, మిగులక్ = అధికముగా, నమ్మి = తమకు ఎప్పటికిని అవి యుండు నని నమ్మకొని, తముక్ = గేదంగులను, కడపటక్ = అంతములగు (ఆరామముల వెలుగులయగు), వైచి = పొలువైచి, నాఁడు = ఆవర్ష రుదినములయందు, మగుడక్ = మురల, అసపడువారిక్ = కొరెడువారిని, నవ్వు నట్లు = పరిహసించుచున్నవో యనునట్లు, కేతకీగహన తతులు = మొగలివాటికలసమాహములు, కలయక్ = ఎల్లెడలను, మూతులు = నోరులను, అల్లక్ = ఒయ్యన, విచ్చెక్ = తెలుచినవి.

పూర్వము వసంతములో సంపెంగలు పూవఁగా వానిని ధరించి, అవి శాశ్వత మని నమ్మ కొని గేదంగులను తిరస్కారముచే దూరముగా వైచినవారు ఇప్పుడు సంపెంగలు లేనందున తెలివితెచ్చుకొని, ఇప్పుటి యా గేదంగులనే కొరుటం గని గేదంగినవాటికలు వారిని చూచి హేళనముగా నవ్వుచున్నవో యనునట్లు కంచెలలో నెల్లయెడలను గేదంగులలో పూలు వికసించెను. — ఉత్పేక్షితంకారము.

‘అమని’ - ‘పంట యెబ్బడి నేయించుపని వసంత । మనువిభాసిల్లుచుండు నామని యనంగ’ అం. భా. 3(51). ‘చాంపేయకములక్’ — ‘చామ్పేయశృమ్మకే’ అను, చంపకము అనఁగా సంపెంగ, వసంత రువునం బూచును. ‘కడపటక్’ - ముండ్లయావలనిగాన మొగలి లోటఅసరి హద్దు కంచెలలో నాటబడును. అట్లు నాటుటనే దూరానవైచుటగా చమత్కరించుట. కేతకీ

వర్షాపుష్పము: 80వ పద్యముటికం జూచునది. మొగలిపువ్వు తెలుపు - నవ్వునుం దెలుపు కావున హేళనమునైన నవ్వుగా నుత్ప్రేక్షితము. — 'యశసిధవళతా వర్ణ్యతే హాసకోక్త్యై' సా. ద. - 'మాతులు' - మాతులయొక్కారముగలవైన పుష్పములు.

చ. అనయము నందనంపు దివియందునె యుండి, ప్రసూనవాసనల్

గనిఁ పఱతెంచి పోవునలకారుమెఱుంగులె పోవ రాక చి

క్కెనొ నవగంధలుబ్ధభుజగీఁరివేప్తున నా, మొగల్లపిం

డునఁ జెలఁగెం బసిండితగడుం దెగడుం బువురేకు మొత్తముల్. 95

అనయము = ఎల్లప్పుడు, నందనంపు దివియందునె = నందనవనముతోడి యాకాశమందే (స్వర్గమందే యనుట), ఉండి = కాలము గడపి, ప్రసూనవాసనలు = నందనవనపుష్పముల పరిమళములను, కని = పొంది, పఱతెంచి = పఱుగునవచ్చి, పోవు అలకారుమెఱుంగులె = మరలమింటి కేగ నుద్యమించిన యావర్షకాలపు మెఱుపులే, నవ...నక - నవ = క్రొత్తవైన, గంధ = పరిమళములయందు - లబ్ధ = ఆనగొన్నవైన - భుజగీ = ఆడుబాములయొక్క, పరివేష్టనక = చుట్టుకొనుటచే, పోవరాక = పోవశక్యముగాక, చిక్కెనొ = భూమియందే నిలిచినవో, నాక = అనునట్లుగా, మొగల్లపిండునక = మొగలిదొంకిల సమూహమునందు, పసిండితగడుం = బంగా రిపురేకును, తెగడుంబువురేకు మొత్తముల్ = నిండించునట్టి పువ్వులరేకుల సమూహములు, చెలఁగక = సాంపారినవి.

ఆసమయంబున నందంగిపాదలయందు బంగారువన్నెపువ్వులు మెండుగా పూచినవి; వానిరేకులెఱుంగుడైననగా - వర్షాకాలపు మెఱుపులు నందనవనముతోడిదైన యాకాశమందు చిరకాలము ఉండి ఆనందనోద్యానపుష్పములపరిమళములను సంగ్రహించుకొన్నవై, తమ కాధారములయిన మేఘములు వర్షించుటకై నెలకు ఈ మొగలిదొంకిలకడకు దిగినప్పుడు, వానితోఁగూడ తమను వచ్చి, యిట తమ యాయుర్యుద్దివ్య పుష్పసౌరభమున కాసగొన్న మొగలివాగువులు ఆడువి తిమ్మం జుట్టుకొనఁగా మఱిపోవుటకు శక్తిలేనివై, యిటనే నిలిచిపోయినవో, అనునట్లుండెను. - ఉత్ప్రేక్షలంకారము. 'పసిండితగడుం దెగడుం బువురేకు మొత్తముల్' - ఉపమ.

మొగలిదొంకిలలో మొగలివాగువులును మల్లెతోటలలో మల్లెవాగువులును అని సర్వవిశేషమందుట ప్రసిద్ధము. 'పఱతెంచు' - ఆమరద్రవ్యాపహరణముకావించినందులకు ఆమరులు దండింతు రను భయముచేత వడివడిగా పలాయన మగుటయు, మెఱుపుయొక్క అతిశీఘ్రమయిన గతియు నూచితములు. - 'భుజగీ' - స్త్రీలింగముచేతను, ఆలింగనార్థకమయిన పరివేష్టనశబ్దము చేతను, ధనముసంపాదించుకొని వచ్చినవానిని కవ్వబాజుగొను చేడియలవ్యాపారము ఆడుబాములందును, వారివలలలోబడి వదలిపోలేక చిక్కుకొను లంఘనని వ్యాపారము మెఱుంగులయందును ధ్వనించుచున్నది. - 'పసిండి' - ఇటకాంచనకేతకి చెప్పబడినది; దానిపువ్వులరేకులు బంగారు వన్నెగలవి. — తెగడు - ఇది యుపమా వాచకము.

'పుర్రతే జయతి ద్వేష్టి రుహ్యతి ప్రతిగర్జతి

ఆక్రోశ త్వనజానాతి కదరయతి నిద్రతి.

తస్య చానుకరో తీతి శబ్దా స్సాదృశ్యవాచకాః;

ఉపమాయా మిమే ప్రోక్తా కవీనాం బుద్ధిసౌఖ్యదాః.'

దండి.

‘తెగడుంబువు’ - ‘తెగడు’ అనుపదము తదరారక క్రియాజన్యవిశేషము, అట్టి యుదంతమునకు అచ్చు పరమగునపుడు సుగాగమును విహితముగాని, హల్లుపరమైనపుడు విహితముగాదు. చా. బాల. సంధి. 32 - మఱి దీనికి గతియేమన:-

‘ప్రభలు నభోవిటంకమున భానుమరీచులఁ బ్రోదినేఁడు గా
స్థుభనిభనూత్నరత్నపరిశోభిత మై గరుడాశ్వవేదియ
గ్విభవము పొల్పుగం జవిక విద్రుమపాద సువర్ణ పీఠపైఁ
బ్రభుత దలిర్ప మామ వసుపత్ వనియించె నుదంచితస్థలిఁ.’

అను మనుచరిత్ర పంచమాశ్వాసక ప్రతిమపద్యమందలి ‘పొల్పుగంజవిక’కు ఏగతియో దీనికిని అదేగతి. దానిని ‘పొల్పుక్రంజవిక’ యనిమాత్రమే మందురేని, ఇట ‘చెగడకోలువు’ అని మార్చి కొని, తెగడుటకై అని అర్థము చెప్పకొని తెగడునట్టివి యనిభావము గ్రహింపవచ్చును. ‘చారుం గాయలు’ను ఇట్టివే. మార్పు నమృతమేని ‘తెగడున్నగు క్రంబువు’ అనిమాన్యుకొనుడు.

చ. బలునెక నించువిల్లడుగుం బట్టినదే యిపు డాకుబూదిగెం

పులఁ ద్రిరుచిత్వ మూఁది, మరుముష్టిబిగిఁ దివిఁ గ్రాయుమాక్తికం

బులజడి జువ్వనం దొరఁగుఁ బో; యిది యింద్రునిదేని, పుట్టరాఁ

గెలసమొ నాఁగ బోల్విలుజిగిం గరకాస్రతి నొప్పె మేఘముల్. 96

ఇంచువిల్లు = మన్నఘని విల్లయినచెఱుకుడ, బలునెక = దుస్సహ మయిన వేసవి వేండ్రములో, అడుగుంబట్టినదే = నాశమైనట్టిదే (నేలఁ బాతఁబడినట్టిదే), ఇపుడు = వర్షస్తువు నందు, ఆకుబూదికంపులక = ఆకులచేతను బూడిదచేతను ఎఱ్ఱనితోలుచేతను, త్రిరుచిత్వము = మూడువర్ణములు కలది యగుటను, యిది = వహించి, మరుముష్టిబిగి = మన్నఘని పిడికిటి యొత్తుచేత, నివి = మింటియందు, గ్రాయుమాక్తికంబులు = వెలిగిక్కుమెత్తములే, జడి = వానయందు, జువ్వనక = జువ్వనెడు శబ్దముతో, తొరఁగుఁబో = రాలుచున్నవి సుమా; ఇది = ఈధనుస్సు, ఇంద్రునిదేని = ఇంద్రునిదే అగునేని, పుట్టరా = వర్షకమునుండి, రా = లేచుటకు, కెలసమొ = పనియేమి, నాఁగ = అనుటకు, పోల్ = తగినట్టి - విలుజిగి = ధనుః కాంతిలోను, కరకాస్రతి = వడగండ్లురాలుటచేతను, మేఘములు, ఒప్పెను.

ఆవర్షస్తువునందు మేఘమున మూడువన్నెలలోఁడి యింద్రధనుస్సు ఒప్పురుటయు, వానితోఁగూడ వడగండ్లురాలుటయు, నెట్లుండెననఁగా? - గ్రీష్మస్తువులో నాటినచెఱుకు ఇపుడు ఆకులపచ్చనన్న - కణుపులం గ్రమ్ముకొనియుండు బూడిదయొక్కతెలుపు - తోలుయొక్కయెఱుపు - అనెడు మూడువన్నెలలో పెద్దగడగా ఎరుఁగఁగా, అది తన విల్లగుటచేత మన్నఘండు దానితో నొక్కువ్వుడి లోకమునెల్లం గుఱిపెట్టుటకై దానిం గైకొని పిడికిటి బిగువుగా బట్టుకొనఁగా, ఆబిగువుచేత అందుండి ముత్రైములు నెలి కరలి మింటినుండి వర్షముతోఁగూడ రాలుచున్నవి. తెలియనివారు అమువ్వన్నెవింటిని ఇంద్రుని దందురు. ఇంద్రుని దైనచో పుట్ట నుండి యేల వచ్చును? వడగండ్లతత్త్వము నెఱుంగరు; అవి మదనుని యాచెఱుకువంటిముత్రైములు; ఇట్టిని వదించుటకు తగియుండెను. శీత్యపన్నానానుప్రాణితోత్ప్రేక్షాలంకారము.

‘నెక’ - చెఱుకును ఎండఁగొట్టి నాశము చేసిన దనుట - నెక వేసవిధర్మము, చెఱుకును వేసవిలో నాటుదురు. ‘అడుగుం బట్టుట’ - నేలంబాదుకొనుటయు నాశమగుటయు. ‘బూది’ -

తెల్లగా బూడిదవలె నొకవిధమయిన ధూళి చెఱుకుగడ కంటుకొనియుండును, తుడిచిన మనచేతికి అంటుకొనును. 'త్రిరుచిత్వము' - ఇంద్రధనుస్సామ్యమునకు. ముప్పిరిగిచే బాణప్రయోగసమయము నూచితము. అప్పుడు విల్లు వంగియుండును, ఇదియు ధనుస్సామ్యమునకు. లోకమునంత ఒక్కమాటు గుఱియిడువాఁడై మరుఁడు దివిం జేరినాఁడు; కావున అతనివిల్లును దివియం దున్నది. ఇదియు ఇంద్రధనుస్సామ్యార్థము: గడలు మిక్కిలి నిడుపుగా ఎదిగిన వని గుభిఁతోక్తియు. 'మాక్తి కంబుల' - చెఱుకున ముత్తెములు పుట్టును: — (చూ. పద్య. 1-70, 2-11, 4-45, 163 వ్యాఖ్య.)

సీ. 'జలజమల్' స్థలజాతములు నాఁగ మాక్తిక | జాతి ద్వివిధ మయి జగతి వెలయు;

బలదానవునిదంతపంక్తి వజ్రోదత | ఘాత ప్రక్షీర మై భూతలమునఁ

బడమూఁడుతావులఁ బడియె; 1 శంఖంబున | 2 ఘోషశిరస్థలమున 3 జలధరమునఁ

గామినీవరహరికంఠ 4 వంశ వరాహ | 5 దంష్ట్రోగ 6 ఫణేభి 7 దంతములను

గీ. క్రాంచెగళములఁ బ్రయత్నము 10 ఘన సుపర్వ | కాలి సు11 స్తంబ12 కుత్తల సైంధవకర

ట13 భుజములయందు బహువర్ణ నిధము లయ్యె | వానిఁ దెలిపెద ననిపల్కువైశ్యవరుఁడు.'

'వంశజము కరకాథంబు వరము, పోత్రి | దంష్ట్రజాతంబు రక్తంబు, దందకూక

జంబు నీలప్రభంబు, కంజరవరేణ్య | దంత పుండ్రేక్షుజంబు పీతప్రభంబు.' హాస్యము. ౩. ఆ.

ఇంద్రధనుస్సు పుట్టం బుట్టు ననుటకుం బ్రయాణమును ౮౯వ టికలో చూ. 'కెలసము' - పని యర్థము 'పని' శబ్దమువలెనే సందర్భవశమున పోతువుం జెప్పెను. 'పొమ్మ' - ఇది పోవుధాతువు యొక్క ప్రార్థనార్థకైకవచనము. క్రియాపదములకు అనుప్రయుక్తమై నిశ్చయముం దెలుపును; హలకసానంబులు పరంబు లగునపుడు 'పో' యనియు నగును.

చ. అతిజల మద్ధిఁ గ్రోలె నితఁ, డంతయు రా నతివృష్టిదోష మకా;

మితి నెపు డబ్బతం బరిణమించినతోయమె చాలుఁ బంట; క

స్తతి నలధాత గట్ట గగనంబున, వర్తలత న్నమంతతో

వృతి యగు నేతుమండలము శ్రీ పరివేషము సుట్టె భానునిఁ.

97

ఇతఁడు = ఈనూర్యుఁడు, అర్ధిక్ = సముద్రమునుండి, అతిజలము = మిక్కుట మయిన యుదకమును, గ్రోలె = త్రాగినాఁడు, అంతయుఁ = అయుదకమెల్ల, రాఁ = వచ్చినయెడల (కురిసినయెడల), అతివృష్టిదోషము = అతివర్ష మనెడుచెఱుపు, ఔను = సంభించును, ఇపుడు, మితిఁ = పరిమితముగా, అద్భుతఁ = మేఘరూపమున, పరిణమించినతోయమె = మాఠినజలమే, పంటకుఁ = సస్యపరిపాకమునకు, చాలును = సమృద్ధము, అను మితిఁ = అనుకలంపుచేత, అల ధాత = ఆబ్రహ్మ, గగనంబునఁ = ఆకాశమునందు, కట్టఁ = నిర్మింపఁగా, వర్తలతఁ = గుండ్రముగా, సమం...తి - సమంతతః = చుట్టురా - వృతి = ఆవరణము, అగు - నేతుమండలము శ్రీఁ = వలయాకారమయిన యానకట్టో యనునట్లుగా, పరివేషము = గాలిగుడి; భానునిఁ = నూర్యుని, చుట్టెఁ = పరివేషించెను.

ఈనూర్యుఁడు సముద్రమునుండి చాలనీరు త్రాగియున్నాఁడు, అందు ఇప్పటికి మితముగా మేఘరూపమున పరిణమించిన నీరే సస్యములకు చాలును, ఇంకను మేఘములై కురియునేని వర్ష మమితమై భూమికి చేటు గలుగును; అని యూహించినవాఁడై బ్రహ్మదేవుఁడు కడమజలము

నూర్యునినుండి వెలువడవండుటకై అతనిచుట్టును కట్టినయానకట్టో యనునట్లు మింటియందు నూర్యునిచుట్టును అన్నివైపులను గాలిగుడి పరివేష్టించినది. - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

‘అతివృష్టి’ - ఈతిబాధలలో నొకటి, ఈతులు కృష్యుపద్రవములు:—

‘అతివృష్టి రనావృష్టి ర్నాషకాః శలభాః శుకాః

అశ్యాసన్నా శ్చ రాజానః ష డేతా ఈతయ స్సన్పితాః’

‘పరివేషము’ - ‘పరివేష స్తు పరిధి రుపనూర్యకమణ్డాలే. అమ. ‘నేతు’ - ‘నేతురాకౌ స్త్రియాం పుమాకౌ’ అమ.

తే. గగనరంగస్థలంబున మిగులఁ బ్రౌఢి

మమునఁ గాళిక నీలికోలము నటంపఁ,

బొరి మొగంబున రాలునిప్పుక లనంగ

గుంపులై రాలె మహి నింద్రగోపకములు.

98

XX...నక - XXన = ఆకాశమనెడి - రంగస్థలంబునక - నాట్య ప్రదేశమందు, కాళిక = మేఘజాల మనెడికాళికాదేవి, మిగులక = ఎక్కుడు, ప్రౌఢిమమునక = నేర్పుతో, నీలికోలము నటంపక = నీలిచీరకట్టుకొని నాట్య మాడఁగా, పారిక = మెండుగా, మొగంబునక = ముఖమునుండి, రాలు నిప్పుకలు అనంగక = పడుచున్న యగ్నికణములో యనునట్లుగా, ఇంద్ర గోపకములు = ఆరుద్ర పురుగుల సమూహములు, గుంపులై = మొత్తములై, మహిక = నేలమీఁదికి, రాలెక = పడెను.

అపుడు మిన్ననెడునాట్యధనమునందు మేఘతలి యనెడికాళికాదేవి ఎక్కుడు కాశలముతో చీకట్లు గ్రమ్ముచు చరించుట యనెడి నీలవస్త్రధారణపూర్వక నాట్యమును ఆడఁగా మెండుగా ఆమెముఖమునుండి రాలెడు నిప్పుకణములో యనునట్లుగా ఇంద్రగోపకకములు మొత్తము మొత్తముగా నేలరాలినవి. - రూపకోత్థాపితోత్ప్రేక్షాలంకారము.

‘రంగము’ - ‘రంగం త్రిపుణి రన్గో నారాగే నృత్తస్థలే రణే’ నానా; ‘ప్రౌఢిమము’ - ప్రౌఢ శబ్దముపై ఇమనిచ్చిత్యయము రాదు, అనఁగా ఈశబ్దము సాధువుగాదు; - అని వామనసూత్రము. ఆంధ్రకవులు కొందఱు దీనిం బ్రయోగించుట పొరలబాటు. - దీనికిబదులు ‘కాశలమున’ లేక ‘పాటవమున’ అని పఠించిన నిర్దోషము. ‘కాళిక’ - ‘మేఘజాలేచ కాళికా’ అమ. ‘శివాభవానీ రుద్రాణీ కాళీ హైమవ తీశ్వరీ’ అమ. కాశ్యేవ కాళికా. ‘నీలికోల’ ముం జెప్పట మేఘజాలము నీలముగావునను, కాళికయు నీలవస్త్రము ధరింపనిచో సంపూర్ణ సామ్యము కలుగదు గావునను. ‘కోలము’ = వేషము - శ. ర., ‘నీలికోల’ మనియే శ. ర. పాఠము. ‘నిప్పుకలు’ రాలుట ఉగ్ర దేవతగాన నాట్యమందలి రౌద్ర వేశముచేత ఆమెకు సుసంభవము. చూ. ‘అప్పుడు క్రోధము కన్నుల నిప్పులు రాలొంగ’ భార. శ. ర. ‘నిప్పుకలు’ - కప్రత్యయము స్వార్థమున విహిత మయినను ఈశబ్దమున పాక్షికముగా అల్పార్థమున వచ్చును, అట్లే ఇట అగ్నికణములు అర్థము. కణములు కావేని ఏకకేంద్రగోప సామ్యోక్తి సరిపడదు. ‘గుంపులు’ - ‘తేతులు’ అనుపాఠమున పానరు క్త్యము లోఁచుచున్నది, ఆత్యంత ప్రాచుర్యమును చెప్పటయందు వర్ణనాసాభాగ్యంబును గాని పింపదు; కావున ‘ఇంద్రగోపకములు’ అని పఠించుట మేలని యట్లు మార్పు చేయఁబడినది; ఇంద్రగోపమే ఇంద్రగోపకము. - స్వార్థమున కప్రత్యయము. ఈరూపము మహాకవిప్రియమే. —

‘బ్రాహ్మణా మృదుతాం శరీరవశసుమక్రహఃకః కాద్యతైః
సద్యః కల్పితవట్టిమా మరకతక్షోదైరివ త్కాలితైః,
ఏషా సంప్రతి బసనా ద్విగళితై ర్భ్రహ్మకపుష్పత్కరై
రద్యాపి క్షితి రిద్దగోపకళితై శ్చశ్చేవ సంలక్ష్యతే.’

ప్రియదర్శిక.

శతశబ్దముచేత ఇవి గుంపులుగా రాలుటయు నూచితము.

ఇట్లే కణాధమునకు - ‘అవి నిష్పకలుగావు మిడుంగులుం బురువులు’ చిన్నయ్యనూరి.
నీతిచంద్రిక. ‘కురిసెక్ 1 గనగనగన మనుచు నిష్పకలు కుప్పలుగాక్’, పాండు. శ. ర.

క. ద్యుమణికరాళి మొగిల్లయి

*యమవస శశి గలయఁ గూర్చి హద నొటయు, న

య్యమృతపుబిందులై క్రమృత

నుమినెడు ననఁ గలయఁ గరక లుడుగక రాలెక్.

99

ద్యుమణి కర ఆళి = నూర్యుని కిరణములసమాహము, మొగిల్లయి = మేఘములుగా పరిణమించి, అమవసక్ = అమావాస్యనాఁడు, శశి = చంద్రుఁడు, కలయక్ = తమ్ము (అనఁగా నూర్య కిరణములను) కూడినప్పుడు, (అతనివలననుండి), కూర్చి = నేకరించికొని, హదను బొటయుక్ = వర్షణ సమయము వచ్చినందున, ఆయమృతపు బిందులై, క్రమృతక్ = మరల, ఉమినెడుక్ = క్రాయుచున్నవి, అనక్ = అనునట్లు, వానక్ = వృష్టియందు, కరకలు = వడగండ్లు ఉడుగక = ఎడతెగక, రాలెక్.

ప్రతియమావాస్యయందును చంద్రుఁడు నూర్యునియందుం బ్రవేశించును; ఆనూర్యకిరణములు ఆసమయమున చంద్రునియమృతము త్రాగినవై, పిమ్మట మేఘములుగా పరిణమించి, వరాకాలము వచ్చిప్పుడు వానతో ఆయమృతపుబిందువులనుగూడ ఉమియుచున్నవో యనునట్లు వడగండ్లు అనవరతము రాలుచుండెను. - ఉత్పేక్షాలంకారము.

‘మొగిల్లయి’ - ‘దత్తానన్దాః ప్రజానాం సముచిత సమయాకృష్టపుష్టైః పయోభిః’ నూర్య శతకమున నూర్యకిరణర్ణవము; దీనిచే నూర్యకిరణములు మేఘము లగుట చెప్పబడినది. చంద్రుని యందు అమృతము గలను. చంద్రుఁడు అమావాస్యయందు నూర్యమండలముం బ్రవేశించును.

ఉ. ‘వంచనఁ బొంచి చేరువకు వచ్చినచంద్రునిజింక నేని హ

రించియుఁ దత్సృధారసనిషేచనచే నది చావకున్కి నీ

క్షించియు, నేటు దప్పె నని చేవిలు నమ్ములుఁ బాటవైచి ల

జ్జించి చరించుచుండుదురు చెంచెత్తి లగ్గిరిసానుభూములక్.’ పారి. హిమవద్వర్ణనము.

‘కలాః షోడశ సోమస్య క్లుకే వరయతే రవిః

అమృతే నామృతం కృష్ణే పీయతే దైవతైః క్రమాత్...

కలావళిష్టానిష్ఠితః ప్రవిష్టః నూర్యమణ్డలమ్

అమాయం విశతే రశ్మౌ అమావాసీ తతః స్ఫుతా.’

దేవీపురాణము.

* ‘ఎమిదిని పెలితిది కపితము...యమవసశశి యనెడుమటను అలసని పెదనా’ తెనాలిరాము. చాటువు. చూ. పీఠిక.

‘బిందులై’-వడగండ్లు బిందువులుగాఁ జెప్పఁబడినవి. బిందువులు ద్రవముగానుండును, వడగండ్లు గడ్డగానుండును. కావుననే వడగడ్లు అనిపేరు, కల్లనఁగా తాయి, అమృతబిందువులు నీళ్లతో గలసిపోక వేఱుగానుండునా? అనిన మేఘమందలి జలతైత్వముచేత అవి ఘనీభవించి గుటికలై వేఱుగానే ఉండి వేఱువేఱుగానే రాలు నని ఎఱుంగునది; కావున సామ్యము స్పష్టమె.

చ. స్ఫురణ మొగిళ్ళపై మొదలఁ బొల్చి, జలస్రతి నాఁడునాఁటికిం

గరఁగుచుఁ బుట్టుచుండుమణి కార్తకరక్తిమ యెల్ల వెల్లెఁ గె

న్నురువులు గట్టినట్టులు గనుంగొన నొప్పె దదింద్రగోపముల్

గరఁగినవిండ్లయప్పసరుకై వడిఁ దెట్టువగట్టుపచ్చిక్క.

100

‘మొదలఁ’ = ఆదిలో, ‘మొగిళ్ళపై’ = మబ్బులమీఁద, ‘స్ఫురణఁ’ = ప్రకాశముతో (దాలుతో), పొలిచి = ఒప్పారి, జలస్రతిఁ = నీటిస్రవణముచేతను, నాఁడునాఁటికిఁ = ఏదినమునకు ఆదినము, కరఁగుచుఁ = నీరైపోవుచు, నాఁడునాఁటికిఁ = ఏదినమున కాదినము, పుట్టుచుఁ, ఉండు (నట్టి వైన) - మణికార్తకరక్తిమ = ఇంద్రధనుస్సులయొక్క యెఱుపు, ఎల్లఁ = అంతయును, వెల్లెఁ = జలపూరమునందు, కరఁగిన విండ్ల యప్పసరు కై వడిఁ = అట్లే దినదినము నీరై పోయిన యామణిధనువుల పసరువన్నెయో యనునట్లుగా, తెట్టువగట్టుపచ్చిక్కఁ = ఒక ప్రక్కకు చేరుకొనియున్న తృణజాలమందు, కన్నురువులుగట్టెనో = ఎఱునినురువు లాయెనో యనునట్లుగా, తత్ ఇంద్రగోపముల్ = ఆవెల్లువలోని యాయారుద్రపురువులు, కన్గొన నొప్పెఁ = చూడ రమణీయములుగా నుండెను.

ఏదినమున కాదినమేపుట్టుచు కరఁగిపోవుచు నున్న ఇంద్రధనుస్సుల బహుదినముల పస రంతయు వెల్లియందు తెట్టువగట్టినదోయన తృణజాలంపుఁదెట్టువ యొప్పచుండెను; అట్లే కరఁగిన బహుదినముల యెఱు పంతయు ఎఱునురుగులైనదో యన నాజలపూరమందలి పచ్చిక తెట్టువల యందు ఇంద్రగోపములు దర్శనీయములుగా నొప్పచుండెను. - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

‘నాఁడునాటికిఁ’ - నాఁటికినాడు - ఏదినమునకు ఆదినము; ఆప్రేడితముగాఁ గొన్నచో కొన్ని నాళ్లకు అని యర్థము కలుగును - ‘నానాఁటికిఁ దీసిగట్లు నాగంబట్టు.’ అన్నట్లు; అది యిటంబోసఁగదని ఆనాప్రేడితముగా నన్వయించుట. ‘పుట్టుచుండు మణికార్తకరక్తిమ’ - కార్తకమన్నేయుండి రక్తిమమాత్రము ఏదినమునకాదినము పుట్టుటలేదు గావున ‘ఉండు’ అనుతద్ధర్మార్థక విశేషణ మిట కార్తకముతోమాత్రము అన్వయింపవలయును; ప్రాథవ్యాకరణమందు సమాసపరిచ్ఛేదమున - ‘కొన్నియెడల సిద్ధసమాసమధ్యగతపదంబులతోఁ దద్భిన్నపదంబుల కన్వయంబుచూపట్టెడు’ అని నూత్రంబును (35), ‘వారి యస్తదీయౌచమాసమాహములు’ అని హరివంశమునంగుండి యుదాహరణంబుగు గలవు. ఈయుదాహరణముతోడి యితరోదాహరణముల వలన ఈనూత్రమందలి ‘మధ్య’ శబ్దమునకు ఆదిశబ్దముకూడ అర్థమయైనను, ఈయన్వయము మనోహరముగాదు; కావున ఈయేకదేశాన్వయమును తిప్పించుటకై ‘మణికార్తక సంతతి కెంపు’ అని పఠించుట రమణీయము. ‘కన్నురువులు’ - ప్రాంతాదికార్యము.

చ. వెళ్లెవెళ్ల మబ్బు బిట్టులును, భీతి విదురశిలాంకుర చ్చటో

త్పలకిని యై ప్రియు న్నిదురవోవుహరి న్వడిఁ గౌఁగిలింపఁగాఁ,

దలరి ధరిత్రి సాచుగటుదాలుపుగేళ్లనఁ గంకణంపుమ్రో

తలఁ బులు దేల వండు పయిఁ దాల్చి నదు లె్వసఁజొచ్చె వారిధి. 101

మబ్బు = మేఘము; పెళ్ పెళ్ = పెళ్ పెళ్యని, బిట్టు = పెల్లుగా, ఉఱుమఱు = గర్జింపఁగా, ధరిత్రి = భూదేవి, విదూ...ని - విదూరశిలా = వైదూర్యములయొక్క - అంకుర = క్రొమ్మెలకల - ఛటా = సమాహములచే - ఉత్పలకిని = మొలతెంచిన పులకములు కలది, వి, ప్రియుఱు = కాంతుని, నిదురవోవుహరిఱు = (సముద్రమందు) నిద్రించుచున్న నారాయణుని, వడిఱు = తటాలున, కాఁగిలింపఁగాఱు తలరి = ఆలింగనమునేయుటకై యంకించి, చాచుఁగఱు దాలుపుఁగేళ్లు అనఱు = (భూదేవి) చాఁపుచున్న గగుర్పాటువహించిన చేతులో యనునట్లుగా, కంకణంపుమ్రోతలఱు - కంకణంపు = కంకణాయు (లను పేరిజలపక్షు) లనెడి (పసిఁడి) గాజులయొక్క, మ్రోతలఱు = రొద లనెడిశింజితిములతో, పులు = పచ్చిక, తేలఱు = తేలియుండఁగా, (తేలియున్నట్టి), వండు = వండలిసీటిని, పయిఱు = ఉపరిభాగమునందు, తాల్చి = ధరించి, నదురొ = ఏళ్లు, వెసఱు = వడిగా, వారిధిఱు = సముద్రమునందు, జొచ్చెఱు = ప్రవేశించినవి.

ఉన్నట్లే ఉండి నదులు పెచ్చుపెరిగినవై సముద్రముం జొచ్చుటను వర్ణించుచున్నాఁడు:-
మేఘము పెళ్ పెళ్యని కతోరముగా నుఱుమఱుగా భూదేవి భయముచే నదరినదై వైదూర్యమణి మొలకలనెడి పులకలు మేనంగలదై తనప్రాణేశ్వరుని సాగరమందు నిద్రించుచున్న శ్రీహరిని తటాలున కాఁగిలించుటకై చాఁచెడుచేతులో యనునట్లుగా గండపుంబూతవలె చిక్కని వండు సీరొప్పు, ఆపూతయందుదలయైతని గగుర్పాటువోలె ఆవండు నీటిమీఁద పచ్చిక తేలుచుండఁగా, పసిఁడిగాజులమ్రోతవోలె కంకణాయు లనుపేరి నీటిపులుగులరొద మించఁగా, నదులు వడిగా సముద్రముం జొచ్చినవి.

స్త్రీలు భీరువులుగావున ఆకన్తికమహాధ్వనికి దద్దరిల్లుట సహజము: అట్టితఱిని కాంతుఁడు చెంతనున్న, నాతనిం దటాలున భయముతీఱఁ గాఁగిలింపుటయు సహజము. అట్టిప్రియాస్వయం గ్రాహమునకు కాంతులు మిక్కిలి హర్షము నొందుదురు;—

‘త్యా మద్వీత్య స్త నితసమయే మానయిష్యన్తి సిద్ధాః,

సోత్కణ్ఠాని ప్రియసహచరీ సంభ్రమాల్గీతాని.’

మేఘ.

‘పఠపఠా యటంచుఁ బవి మ్రోగ భీరువు

లులికి తావు దప్ప టుర్వి నిజము;

అట్లె యుఱిమి నీవు ననఘాత్త యురలింపు

ముషను నాదుపేరుటరమునకును.’

మదీయముషానాటకము.

‘విదూరశిలా’ - వైదూర్యమణి మేఘధ్వనిచే నంకురించునట—

‘విదూరభూమి ర్మనమేఘశబ్దా దుద్భిన్నయా రత్నశలాకయేవ,’

కుమార.

విదూర మని యొకపర్వతమునకుం జేరు, అందు వైదూర్యము లుద్భవించును. ‘ఉత్పలకిని’ - ఉత్ = ఉద్గతములైన (నుహాశబ్దము విన్నవెంటనే దేహమునం బొడమిన). ‘నిదుర’ = నారాయణుఁడు వర్షాకాలమునందు నిద్రలో నుండును; ఆషాఢశుద్ధకాదశి మొదలు శార్దికశుద్ధకాదశి పర్యంతము నారాయణునికి నిద్రాసమయము. ఆషాఢశ్రావణభాద్రపదాశ్వయుజశార్దికమాసములలో శ్రావణ భాద్రపదమాసములు వర్షర్తువుగావున, వర్షర్తువు ఆ నిద్రాకాలములోనిది.

‘గణు’ - ఇదే పులు. ‘కంకణంపు’ - కంకణాయి జలపక్షిగావున దానికి జలాతిశయముచే ఉత్సాహము, దానిచేత కూత లెక్కువ. ‘వండు’ - మున్నే తాల్చియున్నట్టి దని మంచిగందంపుమైతూత పక్షమున భావించుకొనవలయును; నీటిపక్షమున అప్పుడేవచ్చిన దని భావించుకొనవలయును; భేదమును గణింపఁగూడదు. ఇట ఏకదేశవివర్తిరూపకము. ‘తేలక’ - వండుచిక్కనిది గావున దానియందు పుల్లు తేలును. ‘పయిక్’ - క్రింద ప్రాంతసీరు తేలదియున్న నుండుఁగాక యని ‘పయి’ ననుట; మఱి యిట నిది చర్చనీయము.

ఆలింగనార్థమై బాహువులను ముందఱికిఁ జూచిన నవి కడమదేహమునుండి కొంతదవ్వు చనును. ఇట సంధ్రమువలన భూమియేకావున సంధ్రంబునం బడినప్పిటు నదియే రూపముగావునను, చూచే ననుట యెట్లు ఘటిల్లును? అనియాశ్చర్యము. సంధ్రములోఁగూడ కొంతదవ్వు నది ప్రవాహము చొచ్చుకొని పోవుచునేయుండును; పసిమిచే వండలి తెలియవచ్చుచునే యుండును; కావున చూచే ననుట సంగతమే. ‘వారిధి’ - హరినిద్రించుతావు:—

‘క్షీరామ్నాధే ర్జ్వరమభితో దేహభానాం ప్రహోహాః

కాలోన్మిలత్సువలయదళాద్వైత మాపాదయన్తమ్.

ఆతన్వానం భుజగశయనే కా మషి త్నమగౌరే

నిద్రాముద్రాం నిఖిల జగతీరక్షణే జాగరూకామ్.’

భోజ. చం.

తే. కేకిషడ్జులె దక్కఁ గోకిలపుఁబంచ

మం బలుటఁ, దోయిపదరులు మఱి పాసఁగమి,

నదియుఁ బ్రియుఁ గూర్ప నదులచో నమృత మయ్యెఁ

ప్రోషితల చేరువకు నంపుబోటివోలె.

102

కేకిషడ్జులె = నెమలియొక్క- పడ్జస్వరము, దక్కఁ = మిగిలియుండఁగా, కోకిలపుఁబంచమస్వరంబు = కోకిలయొక్కపంచమస్వరము, అటుటఁ = నశించిపోయి నందునను, దోయి పదరులు = మేఘముయొక్క గద్దింపుమాటలు, మఱి = అటుగాక, పాసఁగమిక్ = అప్రియము లగుటచేతను, నదులచో = నదులకు, ప్రోషితలక్ = దేశాంతరగతభర్తృకలైన చెలవలను, చేరువకుక్ = భర్తృకడకు, అంపుబోటివోలెక్ = సంపెడుచెలివలె; అదియు = ఆకేకిషడ్జము సైతము, ప్రియుక్ = కాంతుడైన సముద్రుని, కూర్పక్ = పొందించుటకు, అమృతమయ్యెక్ = హితమాయెను.

లోకములో భర్తృ దేశాంతరగతుడై రాకుండెనేని, తద్విరహోపహయైన భార్యను కంటె నకతై యెవతెయేని తోడ్కొనిపోయి ఆతనితోఁగూర్చును; లేదా కోకిలకూజచే నుద్దిష్ఠికామయై యాభార్య తానే తరలి యాతనికడకుం బోవును. ఆపక్షమున ఆకోకిలకూజయే దూతి.-అట్లు, గ్రీష్మవశంబున నిగిరిపోయినవై, సముద్రమువలనం బోక నడుమనే నిగిరిపోయిన నదులు ప్రోషిత భర్తృకలే - జలము తఱిగినందున విరహకృశలేనదీధూతలైన యీ ప్రోషితభర్తృకలను తిద్ధర్తయైన సముద్రునికడకుం దోడ్కొని పోవుటకు కంటెనకతైగా మఱియొకనది లేనందున కోకిలకూ జాదియే విరహోద్దీపనముం గావించి భర్తృకడకుం జేర్చుకృత్రిమదూతిగా నాచరింపవలయును. అది ఆకోకిలకూత యీటుతువున లేదాయెను. మఱిమేఘధ్వనులకే అట్లు ఈనదులు తరలిపోయి సముద్రుని కూడరాదా యనిన, అట్లుతరలించువస్తువులు ఆతిమనోహరములుగా నుండవలయును.

వాని దర్శన శ్రవణాదులచే సంభోగేచ్ఛ జనింపవలయును, అందువలన భర్త కడకుం బోవుట సంభవించును. మేఘధ్వనులు ఈఋతువున ఉన్నను కటువులేగాని ఇంపుగావు, కావున వానిని వినుట చేత తరలుట సంభవింపదు: మఱి సముద్రముకడకుం బోయినవే, దేనిచే పోయినవి అనిన, నెమలి కూతచేత ఉద్దీపితకామలై తరలి సముద్రునిం గలసినవి కావున కేకకేకయే వీనికిదూతయైనది. - అనఁగా యీఋతువున కేకకూజ పికిరులయంత యింపుగా కన్నను, ఒకపాటి యింపుగానే యున్నది. ఉఱుము కటువుగా మ్రోయుచుండినది, నడుమనడుమనే యిగిరి పోయిన నదులు వెల్లిగొని సముద్రమునం బడినవి; అనిభావము - ఉపమాలంకారము.

‘నిషాద రథ గాఢార పడ్డ మధ్యమ ధైవతాః |

పశ్చిమశ్చే త్యమీ సప్తతీక్రీకాఞ్జితాః స్వరాః ||

పడ్డం మయూరోవదతి పికఃకూజతి పశ్చిమమ్.’

అమ.

పడ్డము, ఋషభము, గాంధారము, మధ్యమము, పంచమము, ధైవతము, నిషాదము, అని సంగీతశాస్త్రమున ఏడుస్వరములు చెప్పబడినవి. ఆసప్తస్వరములే ‘సరిగమపదని’ యను నక్షరములచే వ్యవహరింపబడుచున్నవి. అందు పడ్డమును నెమలి కూయును, పంచమమును కోకిల కూయును. ‘తోయి’ - తోయము అనఁగా జలము, అది కిలదితోయి - మేఘము. ‘అదియ్యో’ - అది కూడ అనుటచే పంచమస్వరముకన్న పడ్డస్వరము ఇంపు తక్కువది యని నూచితము. అట్లే అనుభవంబును, కవివచనంబులును:—

‘దాత్యూహః సరసం రిసస్తు, సుభగం గాయస్త కేశాభృతః,

కాదమ్బాః కల మాలపస్తు, మధురం కూజస్తు కోయప్తయః,

చైవా ద్యావ దసౌ రసాలవిటపిచ్ఛాయా మనాసాదయన్

నిర్విణ్ణః కుటజేషు కోకిలయువా సంజాతమానవ్రతః.’

సు. ర. భా.

‘అమృతము’ - మహాపకారిక మనుట - గౌణలక్షణ - ‘ప్రాప్తిత’ - ‘దేశాంతరగతే కాస్తే భిన్నా ప్రాప్తిత భర్తృకా’ - ప్రాప్తిత భర్తృక యనుటకే ప్రాప్తితయనుట. నెమళ్లు వర్షపునం గూయునని ఇంతకుముందే ప్రమాణము దత్తము. కోకిల వసంతర్తువునం గూయును:—

‘కాకః కృష్ణః పికః కృష్ణః కో భేదః పికకాకయోః?

వసంతకాలే సంప్రాప్తే, కాకః కాకః పికః పికః’.

‘సురభౌ దోలాకోకిలమారుత నూర్యగతి తరుతలోద్భేదాః

జాతీతరపుష్పచయ మ్రమజ్జరీ భ్రమరర్ముక్షారాః.’

కా. క. ల.

‘కలకంఠనికురుంబకములకు వాకట్టు విడిపింపవచ్చిన వె జ్జనంగ...

వ సంతమేతెంచె సంతతోత్సవ మెలర్ప.’

విక్రమార్క. 5. (౪)

‘భద్రం కృతం కృతం మానం కోకిలై ర్జలదాగమే,

దర్దురా యత్ర వక్తార స్తత్ర మానం హి శోభనమ్.’

‘తథా వసంత ఏ వాన్యభృతానాం ధ్వనితోద్భవమ్,

వర్షా స్వేవ మయూరాణాం రితం నృతం చ వర్ణయేత్.’

కా. క. ల.

తే. తతతనువు రాహు సోమామృతంబు మ్రింగఁ

జక్రి దునిమినమెడగంటిచాయఁ బొలిచె,

సనీత మేఘస్థమణిధను వాసుదర్శ

సం బనఁగ నింగిఁ బ్రతినూర్యబింబ మలరె.

103

అసి...వు - అసిత = నల్లని - మేఘ = మబ్బునందు - స్థ = ఉన్నట్టి - మణిధనువు = ఇంద్రధనుస్సు, (ఎట్లాపై ననఁగా), తతతనువు - తత = విస్తీర్ణమయిన - తనువు = దేహము గల వాఁడయిన - రాహువు, సోమామృతంబు = చంద్రుఁడ నెడియమృతమును (అనిమేఘపరము), చంద్రుఁడు సన్నచే శ్రీహరికి తెలియఁబఱచిన యమృతమును (అనిరాహుపరము), మ్రింగఁ = కబళింపఁగా, చక్రి = నారాయణుఁడు, తునిమిన మెడగంటిచాయఁ = ఖండించిన రాహు కంఠపుగాయంబో యనునట్లుగా, పాలిచెఁ = ఒప్పెను, ఆసుదర్శనంబు = నారాయణునియొక్క యాచక్రాయుధము, అనంగఁ = అనునట్లుగా, నింగిఁ = ఆకాశమందు, ప్ర...ము - ప్రతి నూర్యబింబము = నూర్యబింబముయొక్క ప్రతిబింబము, అలరెఁ = ఒప్పెను.

మహాకాయ మయిననల్ల మేఘము అమృతమువంటి చంద్రునిం గబళించుట, మహాకాయుఁడైన రాహు వనెడి నల్లని రాక్షసుఁడు మోహిని రూపంబున నున్న శ్రీహరికి సన్నచే చంద్రుఁడు ఎఱుకవఱచిన యమృతమును పానముచేయుటయో యనునట్లుగాను, ఆమేఘమునందలి ఇంద్ర ధనుస్సు శ్రీహరి చక్రాయుధముతో ఆరాహువు కంఠమును దెగఁజేయఁగా నయిన గంటియో యనునట్లుగాను, మింట ఆచెంతనున్న నూర్యని ప్రతిబింబము రాహుకంఠమును శ్రీహరి తెగఁజేసిన యాయుధమైన సుదర్శనచక్రమో యనునట్లుగాను, ఒప్పుచుండెను. - ఉత్పేక్షలు.

శ్రీహరి మోహినిరూపమున దేవతలకు అమృత మొసంగుచుండఁగా రాహు వనురాక్షసుఁడు దేవతలపంక్తిలో వారివేసమునం గూర్చుండి తానును అమృతపానము సేయుచుండఁగా, నూర్య చంద్రులు ఆమోసమును ఆమోహినిరూపంబు శ్రీహరికి సన్నలచేతెలుపఁగా నాతఁడు చక్రముచే వానిని మెడదునిమి రెండుతుండెములు గావించె ననియు, తునుమునపుడు అమృతము గొంతు దిగక ముందే తునిమినందున, శిరముమాత్రము అమృతపానముచేత యమరత్వ మొందెననియు, మొందెము నేలం బడిన దనియు భాగవతకథ, నిట ననుసంధానము చేసికొనవలయును.

‘ఆమర వ్రాతములోనఁ జొచ్చి దివిజుండై రాహు పీయూషపా నము సేయం, గని, చంద్ర భాస్కరులు సన్న లేయ, నారాయణుం డమరాతాశిరంబు చక్రహతిఁ దున్నాడెక్; సుధాసిక్త మై యమరత్వంబును జెందె మూర్ఛము; తిదన్యాంగంబు నేలం బడెక్.’

ఇంద్ర భాగవతము. ౮. స్కం. 821

‘చక్రి’ - చక్రముతోఁ దునిమె నని ధ్వని, ‘గంటి’ - ఇంద్రధను స్సంతపెద్దదిగా నుండునా యనిన, అందులకే ‘తతతను’ వనుట, మేఘుఁడును తతతనుచే. మేఘుఁడు అమృతసదృశుని చంద్రుని మ్రింగుట యనఁగా చంద్రు నగపడనియక మఱుఁగుపఱుచుటయే. ‘అసిత’ - రాహుసామ్య ముక్త; రాహువు నల్లనివాఁడు - ‘కృష్ణాని కేశవః సీరి చీర చంద్రాద్భూ రాహవః’ కా. క. ల. ‘మెడ’ - మెడ గుండ్రముగాన దానిగంటి వలయాకారము, ఇంద్రధనుస్సును అట్టిచే. ఇంద్ర ధనుస్సు అర్ధవలయమే యనిన, - గంటి మన కెదురుగా నున్నది, అదిగలమొందెమునేలంబడి యున్నది. అందలి యాగంటిలో పైభాగమే మన కగపడును, క్రిందిభాగము నేల కంటుకొని యుండునట్టిది పర్వతాదులయడ్డముచేత మన కగపడదు; అని యూహించుకొనవలయును. ‘తతతనువు’

అనుటచే మొండెము పెద్దదని తెలియచున్నది. అందువలననే గంటియు వికాలమని యేర్పడుచున్నది. - చక్రాయుధముగా నూర్యం శిష్టక ప్రతిసూర్యకమును చెప్పటయేమి? నూర్యనికి ఉదయాస్తమయసమయములం దప్పు నెత్తుటం దోగినరూప ముండదు. ప్రతిసూర్యకమందయిననో రక్తము అంటి జాతిపోవుచు వాదరయందు దోచుచును ఉన్నరూపము సిద్ధము. 'గంటి'ం శిష్టక దానికి మణిధనువునకుంబోలె మూడువన్నె లుండును గావున; ఇంద్రుడు రాపమ్యముచే గంటియందు ఆవన్నెలు తోచుచున్నవి; అవి ఎండినగంటియగుండవు, మచ్చకట్టినదానియందు చెప్పనే అక్కఱలేదు, కావున ఖండించినవెంటనే ఉండతిరు చెప్పబడినది. ప్రతిసూర్యక లక్షణము. —

‘ప్రతిసూర్యకః ప్రశస్తో దివసకృదృతువర్ణ సప్రభః స్నిగ్ధః
వైదూర్యనిధిః స్వచ్ఛః శుక్లశ్చ త్తేమసౌభీతిః.
పితో వ్యాధిం జనయ, త్యకోకరూప శ్చ శస్త్రకోపాయ,
ప్రతిసూర్యాణాం మాలా దస్యభియాతజ్జన్మపహస్త్రి,
దివసకృతః ప్రతిసూర్యో జలకృ, దుదగక్షితే సితోఽనిలకృత్,’

ఉభయస్థః గలిభయం నృప మపరి నిహ స్త్యధో జనహః.’ బృ. సం.
‘సోమమృతింబు’ - సోమనిం శిష్టిన కఠమున రాత్రివృత్తమే యిటం శిష్టబడిన దని తలంపవలసినది లేదు. పగలును ఒకకొంతనేపు సోమం దగపడుటయుం గలదు.

చ. స్వరుఖరతాబ్రసాహిరిపుజాలమదాచిరుక్ష్మిఖప్రభా

కరకబకాచ్చవాస్సుతులకై లవణేక్షుసురాజ్యదధ్యుదా

కరములు దుగ్ధశుద్ధజలకంధులు నాఁ గలయట్టి సప్తసా

గరములు మేఘుఁ డానెనొకొ కా యనఁగాఁ గనుపట్టె వీనిచేత్. 104

మేఘుఁడు, స్వరు...లకై - స్వరు = పిడుగునకు - ఖరతా = తీక్షణతయు - ఆఁ = జలమునకు - రస = స్వాదుతయు - అహిరిపు = పాములశత్రువులైన నెమళ్లయొక్క - జాల = సమాహమునకు - మద = పొగరును - ఆచిరుత్ = మెఱుపనెడి - శిఖి = అగ్నికి - ప్రభా - దీప్తియు - కరకి = వడగండ్లును - బక = కొంగలును - అచ్చవాః = శుద్ధోదకముయొక్క - స్తుతులకై = కురియుటయు - అను వీనికొఱకు, లవ...లకై - లవణ = ఉప్పు - ఇక్షు = చెఱుకు - సురా = కల్లు - ఆజ్య = నేయి - దధి = పెరుగు - ఉదాకరములు = (వీనియొక్క) సముద్రములను, దుగ్ధ...యు - దుగ్ధ = పాలయొక్కయు - శుద్ధజల = మంచినీళ్లయొక్కయు - కంధులు = సముద్రములు, నాఁ = అని, కలయట్టి = ప్రసిద్ధములయిన - సప్తసాగరములకై = ఏడుసముద్రములను, అనెనొకొకా = త్రాగినాఁడేమోగదా, అనఁగాఁ = అనియూహింపఁ దగినట్లుగా, వీనిచేత్ = పూర్వోక్తమైనస్వరుఖరతాదులచేత, కనుపట్టెత్ = తోచెను.

పిడుగు తీక్షణతయు, నీటిమాధుర్యంబును, నెమళ్లమదంబును, మెఱుపుటగ్గుల దీప్తియు, వడగండ్ల (సంభవము), బకముల (యభివృద్ధి), స్వచ్ఛోదకవర్షణంబును, ఎట్లొప్పుచుండె ననఁగా, వానిని మేఘుఁడు లవణేక్షు సురా ఘృత దధి తీర శుద్ధోదక సముద్రములను త్రాగుటచే సాధించెనో యనునట్లొప్పుచుండెను. - హేతుత్ప్రేక్ష - యథాసంఖ్యాలంకారమును గలదు.

‘లవ కేతు సురా సర్పి ర్దధి శీర జలార్ణవాః’ అని సప్త సముద్రములు పురాణప్రసిద్ధములు. వర్షర్తువున కావలకును కొంగలకును కాంతి హెచ్చుట అనుభవసిద్ధము. ‘వాఃస్రతులక్త’ - ఇట ‘వాఃస్రతికిఁగా’ అనిపూర్వముద్రక పాఠము. ఇందలియేకవచనము ‘వీనిచేక’ అనుబహువచనాంతపదపరామర్శకు తగియుండదు కావున దానిని ‘దీనిచేక’ అని మార్చవలయును. ఆమార్పుచే ఆర్థగ్రహణమున ప్రయాసకలుగు నని ‘వాఃస్రతికిఁగా’ అను సేకవచనపాఠము అందునిద్ధమై యున్న బహుత్వముం బట్టి, బహువచనముగా ‘వాఃస్రతులక్త’ అనిమార్చబడినది. మత్స్యార్వముద్రకులు నాలుగువ్రాతేపుస్తకములందు ‘లోనగు’ ననియున్న పాఠమును ‘నాఁగల’ యని మార్చినారు. నేను ఈయేకవచనపాఠమును బహువచనముగాఁ బఠించినాఁడను. ‘కిరక’, ‘బక’ అనుద్రోరాలుటయు శోభిల్లుటయు అనుక్తములే సందర్భానుసారమున నుచ్యములు. ‘ఆనెనాకొ’ - ఖరతాదులు వేలుప్రకారమున నలవడనియంత స్ఫుటముగా నుండె నని భావము.

మ. తనిమం బచ్చ మెఱుంగుగోచియు మణీధనోజ్జ్వలాషాఘముం

గొని, పుట్టం గొడు గబ్బ నెప్పిపురియాకు ల్విప్పి శబ్దంబు మిం

చ, నతస్సారరజోబలిత్వమున నుచ్చస్ఫూర్తి మిం దన్ని వే

ఘననీలాంగుఁడు గాంచె బాద్యతైఘంబుక్ ముత్సప్తముక్. 105

ఘననీలాంగుఁడు = మేఘుఁడనెడు నల్లనయ్య (నారాయణుఁడు - వామనమూర్తియగుట) తనిమక్ = సన్నదనముతోడి (సన్నపాటి వైన), పచ్చ మెఱుంగు గోచియుక్ = పసుపువన్నె గల మెఱుపనెడి (పసుపుకాంతిగల) కాపీనంబును, మ...ముక్ - మణీధన్వ = ఇంద్రధనుస్సనెడి, ఉజ్జ్వల = ప్రకాశమానమయిన, ఆషాఘముక్ = మోదుగుగోలయును, కొని = గ్రహించి, పుట్టక్ = పుట్టయందు - గొడుగు పుట్టగొడుగునెడి గొడుగు, అబ్బక్ = దొరకఁగా (దానిని ధరించి), నెప్పి పురియాకుల్ = నెమలిపురు లనెడి (పుస్తక) పత్రములను, విప్పి, శబ్దంబు మించక్ = బిగ్గరగా ఉఱుముట యనెడి చదువుటతో కూడుకొన్నవాడై, నత...నక్ - నత = ఆఁగిన - స్సార = మిక్కిలమైన, రజః = దుమారమనెడి (రజోగుణముగలవాడైన) - బలిత్వమునక్ = బలిచక్రవర్తి కలవాఁడగుటతోఁ గూడుకొని, ఉచ్చస్ఫూర్తిక్ = ఉన్నతమయిన స్ఫురణముతో (ఉన్నతముగా పెరుగుటతో), మిక్ = ఆకాశమును, తిన్ని = అధఃకిరించి, వే = శీఘ్రముగా, మ...ముక్ - ముత్ = గాలియనెడి (దేవతచేతను - బ్రహ్మదేవునిచేత ననుట), సృష్టముక్ = సృజింపఁబడినదైన, పాద...బుక్ - పాద = వానకాళ్లచే (పాదములయందు) - పతిత = పడిన - ఓఘంబుక్ = జలప్రవాహమును, కాంచెక్ = పడెను.

నీలమేఘుఁడనెడు వామనమూర్తి మెఱుపనెడిపచ్చగోచిదాల్చి, ఇంద్రధనుస్సనెడుప్రకాశమాన పాలాశదండంబులం బూని, పుట్టగొడుగునెడుగొడుగు ధరించి నెమలిపురు లనెడుపుస్తక పత్రములను విప్పి, ఉఱు మనెడిపఠనధ్వని మించుచుండఁగా, రేగిన పెనుఘోళి యనెడి రేగిన రజోగుణాతిశయముగల బలిచక్రవర్తిని ఆఁగించి, ఎత్తుగా మింటంజెలంగుట యనెడి ఊర్ధ్వముగా మింటిపైకిఁ బెరుగుట కలవాడై, గాలి కుదిలించుటచేత వానకాళ్లుగా రాలచున్ననీటివల్ల యనెడి దేవలదత్తమయిన పాద్యజలప్రవాహమును పొందెను. — రూపకాలంకారము.

‘తనిమ’ - ‘నూత్నం దభ్రం కృశం తను’ అను. ‘మణి’ - రూ. మణి - ‘ధను శ్చాపా ధన్వ శరాసన కోదద్వజార్ధకమ్’ అను. ‘నీలాంగుఁడు’ - కేశవుఁడు నీలాంగుఁడు - ‘కృష్ణాని కేశవః సీరి

చీర చంద్రాబ్జరాహవః' కా.క.ల. 'ఓఘంబు' - జలప్రవాహము. 'పాదసలిలౌఘంబుక' - ఓఘ శబ్దములోనే సలిలార్థ మున్నందున 'పతిత' యనుపాఠము స్వీకరింపబడినది; 'ఓఘో బృన్దే మ్మృశాంరయే' ఆము. 'మరుత్స్పృష్టముక' - బలినిబర్హ జ్వారము వామనమూర్తి పాదమును స్పర్శము వైకృతి నప్పుడు బ్రహ్మ ఆయనపాదములను తనకమండలూదకముతో కడిగినాడు:-

'తనపుట్టి లిది పొ మ్మటంచు నజాడుం దన్నాభిపంకేరుహం

బు నిరీక్షించి నటించి యున్నతపదంబుం జూచి తత్పాదనే

చనముం జేసె గమండలూదకములం జల్లించి, తత్తోయముల్

వినువీధిక్ బ్రవహించె దేవదినా విశ్వాత్తుకీర్తిప్రకాశం.' భాగవతము. ౮ (౬ - ౨౮).

క. ఘనవృష్టికతన ఘణు లే । ఘన నలవల్చికరంధ్రములు మూయఁగ నె

త్తినగొడుగు లనఁగ ఛత్రా । కనికాయం బవని నెల్లకడలం బొడమెక. 106

ఘణులు=పాములు, ఘనవృష్టి కతనక = పెనువాన కారణముగా, ఏపునక = మోచ్చుగా, అలవల్చికరంధ్రములు = వానిపుట్టలనొక్కలను. మూయఁగ నెత్తినగొడుగు లనఁగక, ఛత్రాక నికాయంబు - పుట్టగొడుగుల సమూహము, అవనిక = భూమియందు, ఎల్లకడలక = అంతటను, (పుట్టలంచెల్ల), పొడమెక = మొలచినది.

పాములు వానపెల్లును తమపుట్టలలోఁ బొరసీయక వానిక్రంతలను మూయుటకు పూనికతో నెత్తినగొడుగులో యన పుట్టలం చెల్ల పుట్టగొడుగులు పొడమినవి. — ఉత్పేక్షలంకారము.

'ఏపునక' - సమయస్ఫూర్తితో నని భావము. 'వల్చిక' - అవి తమయిండ్లుగావున, అవివెల్లి యయిన నివసించుట కష్టమగు నని; 'నికాయో నిలయో లక్ష్యే సముదాయే సధర్మణామ్.' నానా.

ఉ. సారెకు మింట మేఘుండు నిజస్ఫురణం బఱఁ గ్రూర మౌఘోం

గారక యోగ మూడి తిరుగ, న్నకుటుంబముఁ దద్ద్రహంబు నెం

తే రుష ద్రొబ్బ నంతలును నింతలు నై పడు తన్నభశ్శృణాం

గారశిశు ప్రతానములకై వడి రాలె సురేంద్రగోపముల్.

107

మేఘుండు, మింటక, సారెకుక = మాటిమాటికి, నిజస్ఫురణంబు = తనయొక్కయేపు, అఱక = నశించునట్లుగా, గ్రూరము=కీడు గలిగించునది, బొ = అగునట్టి - పురోంగారకయోగము = పురోంగారక మనుపేర్గ్రహయోగము, ఊడి = పూనికతో, తిరుగక = తనకదురుగా సంచ రించుచుండఁగా, ఎంతేని రుషక = అమిత కోపముతో, తద్ద్రహంబు = ఆయంగారకగ్రహ మును, సకుటుంబము = కుటుంబముతోఁగూడ, ద్రొబ్బక = పడఁద్రోయఁగా, అంతలును = పెద్దగుంపులును, ఇంతలును = చిన్నగుంపులును, వి, పడు = పడుచున్న - తత్సభః చ్యుత అంగార శిశు ప్రతానముల కైవడిక = ఆయాకసమునుండి అంగారకగ్రహముయొక్క నిసుగుల సమూ హములు జాతినవో యనునట్లు, సురేంద్రగోపముల్ = ఆరుద్రపురుగులు, (ఇంతలును అంతలును వి = చిన్న మొత్తములును పెద్దమొత్తములునుగా), రాలెక = నేలకు రాలినవి.

పురోంగారకయోగముచేత ఆనావృష్టి కలుగును, అది మేఘునికి చేటు. అట్లు అతనికి చే టగునట్లు అంగారకండు మాటిమాటికి బురోంగారకయోగముగా చరించుటం గాంచి మేఘుండు

శ్రోధముచే ఆగ్రహమును సకటుంబముగా నేలకు పడనూకగా గ్రహముమాత్రము మిగిలి శిశువులు చిన్నగుంపులుగాను పెద్దగుంపులుగాను నేలం గూలినవో యనునట్లు ఆరుద్రపురుగులగుంపులు రాలినవి. - ఉత్పేక్ష.

పురోగారకగ్రహము గుండ్రముగా ఎఱ్ఱగా దమ్మిడియంత యుండగాను, దాని శిశువులు దానికన్నం జిన్నవిగాను, అట్లే గుండ్రనివిగాను, దాన్నికన్న ఎఱ్ఱగాను ఉండును; ఆరుద్రపురుగులును, గుండ్రముగా చిన్నవిగా ఎఱ్ఱగాను నుండును. కావున, వానిని ఆశిశువులకే పోల్చుట మిక్కిలి సొంపు. శిశువులు తునియలేని, తునియలు ఆరుద్రపురుగులవలెనే గుండ్రముగా నుండునని నిశ్చయము లేదు. మఱియు క్రిందఁబడి యివి చలించుచున్నవి, తునియలు చలింప నేరవు. కావున 'ఇంతలు నంతలు' ననుపదమునకు తునియలను అర్థముగాఁ జెప్పట సరిపడదు. అంగారకేంద్రగోపములు రక్తవర్ణములు. "శోణాని భౌమభీమానాః ... తామ్రంవిద్రుమకఙ్కుమే! ... | నభేంద్రగోపఃఖద్యోతాః ... శుకమర్కటయో ర్దుఖమ్." కా. క. ల. 'పురోగారకయోగ' - 'పురోక్టారే త్వనావృష్టిః పురః శుక్రే ప్రవర్తితి.'

క. కాకోదరాహితీల వ | వ్రీకంబులఁ దూర్చె మెఱసి మేఘం, దని గుం

వై కవగొని పొగడె ననన్ | భేకధ్వను లెసఁగె వృత్తభేదానుకృతిన్. 108

మేఘండు, కాకోదర ఆహితీలన్ = తమకు శత్రువు లయినపాములను, మెఱసి = మెలుపొంది, వ్రీకంబులన్ = పుట్టలయందు, తూర్చెన్ = తూటునట్లు కావించెను, అని = అనెడు కృతజ్ఞతగలవై, గుంపు ఐ = సంఘభవించి, కవగొని = రెండు తరగతులుగా వీర్పడి, పొగడెను అనన్ = మేఘుని స్తోత్రము చేయుచున్నవో యనునట్లుగా, భేకములు = కప్పలు, వృత్తభేద అనుకృతిన్ = వేఱువేఱు ఛందోవృత్తములను అనుకరించుచు, ధ్వనించెన్ = అఱచెను.

మేఘండు కప్పల శత్రువు లయినపాములను మెఱపు మెఱయించి పుట్టలోఁ దూర్చె నని కృతజ్ఞతవహించినవై కప్పలు గుంపై మేఘునిఁగూర్చి సంఘమై రెండు బృందములుగా వీర్పడి ఒక బృంద మొకయించుక పలుకఁగా రెండవబృందము మఱియొకయించుక పలుకుటయు, మరల మరల నల్లే స్తుతించినవో యనునట్లుగా వేఱువేఱు వృత్తముల నవలంబించి ధ్వనింపం దొడంగినవి. - ఉత్పేక్ష.

ఆసమయమున కప్పలు ఎదురెదురు బృందములుగా అఱచుచుండుట యెట్లుండె ననఁగా - మునిపీడాకిరుని లవణాసురుని శత్రుఘ్నుఁడును, అట్టివానిని నరకాసురుని శ్రీకృష్ణులవారును, వధించిరే అట్లే ఏప్రభువేని సాధుబాధకులను తెగటార్చిన, బాధపడినయాసాధువులు సంఘముగా పోయి యాప్రభువు నెదుర్కొని, తాము రెండుబృందములై వేదానువాకములను చిన్నచిన్న భాగములుగా త్రుంచుకొని, ఒకబృందము ఒకభాగముం బలికినవెంటనే రెండవబృందము రెండవ భాగము బలుకుటగాను, ఒకబృందము పలుకునప్పుడు రెండవది విశ్రాంతికై యూరకుండుట యుంగా, ఆపాలకుని ఎట్లు స్తుతింతురో అట్లే మహోపకారిని మేఘుని కప్పలు తమశత్రువులయిన పాములను పుట్టలోఁ దూర్చి వైచినందులకుఁగాను కృతజ్ఞతచే నుతించుచున్నవో అనునట్లుండెను; అని తెలివిడి.

'వ్రీకంబులఁదూర్చె' - పుట్ట నెక్కుట = పరాజయమును ఒప్పుకొని శరణు వేడుటయే. రణరంగములో మొఱ్ఱవినబడదు గావున ఇట్టివాడుకలు కల్పింపఁబడినవి. కావున నిట పరాజయ

మొంగించి యనిభావము. ఈజేత లెట్టిదముగా పోరాడియిట్లోర్చినాయనిన - 'మెఱసి' (తగు క్కని), అనగా దృష్టమాత్రుడై; కనబడగానే కాకోదరులపెడి భేకశత్రువులు పరాజయ మొప్పుకొని శరణు వేడందోడంగిరని యితని ప్రతాపోత్కర్ష వర్ణనము; మెఱపును పాములు చూడ లేవు, దీపపు వెలుతురుంగూడఁజూడలేవు. రాత్రి యింటం బాము కనబడిన, అది ఎటుకదలిన నటు దీపము నడ్డునూపి, పోనీయక ఆపి, కొట్టుట కవలెని వచ్చునందాఁక రెండుగోడలమూల నిలిచియుండునట్లు చేయుట ప్రసిద్ధము. మెఱపు మెఱయఁగానే చూడలేక పాములు పుట్టలలోఁ జొచ్చును. 'గుంపై' - భేకజాతికెల్ల ఏకైక కాకోదరంబును ప్రబలశత్రు వగుటచేత ఆజాతివి అన్నియుఁ బొగడం జేరెననుట. వృత్త భేదము రెట్లనఁగా - 'ముద్దపవ ముద్దపవ' - ఇవి మృగీ వృత్త మున రెండు పాదములు; 'తీసుకరా, తీసుకరా' - ఇవి బింబవృత్త మున రెండుపాదములు; 'తేరాపో తేరాపో' - ఇవి నారీవృత్త మున రెండుపాదములు. మందొకవృత్తములు ప్రాయికముగా సమవృత్తములుగానే యుండును. 'వాయు దుగ్ధ దీప మణ్డూకాదీనాం సర్వః శత్రుః' అని కా. క. ల.

తే. మొగిలు మైచీకటుల నెక్కు జిగిమెఱుంగులఁ

బగలు రాతిరి రాతిరి పగలు చేసె;

సకలమును నిద్రపుచ్చు కేశవుని నిద్ర

పుచ్చుఘనునకు నిట్టి దద్భుతమె తలఁప?

109

మొగిలు = మేఘము, మైచీకటులఁ = తన మేనియరుల చేతను (నైల్యము చేత ననుట), ఎక్కు జిగిమెఱుంగులఁ = నిగుడుచున్నవైన డాల్లలమెఱపులచేతను, పగలు = పగటిని, రాతిరి = రేయి గాను, రాతిరి = రేయిని, పగలుగాను, చేసెఁ = కావించెను, తలఁపఁ = ఆరయఁగా, సకలమును = సమస్తమును, నిద్రపుచ్చుకేశవునిఁ = నిద్రింపఁజేయు (లయమొందించు) నారాయణుని, నిద్ర పుచ్చుఘనునకుఁ = నిద్రింపఁజేయుమేఘునికి (ఆతనికన్ననుమహిమోన్నతుని కనియు), ఇట్టిని = ఈపాటికాలవిపర్యయము గావించుట, అద్భుతమె = అశ్చర్యమా (అశక్యము కాదనుట).

మేఘుండు తనయొడలినలుపనెడి చీకటిచేత పగటిని రాత్రిగా మార్చెను; అట్లు నిగుడు చున్న తన జిగి మెఱపులచేత రాత్రిని పగలుగా చేసెను. ఆలోచింపఁగా ఎల్లలోకములను నిద్ర పుచ్చువాఁ డైనశ్రీహరిని నిద్రపుచ్చు మహిమోన్నతునికి మేఘునికి ఈపాటి కాలవిపర్యయ కరణము ఒక యెక్కువ పనిగాదు. - కావ్యార్థాపత్త్యలంకారము - యథాసంఖ్యంబునం గలదు.

మబ్బునలుపుచే పగలు రాత్రివలె చీకటిగా నుండెను, మెఱపులచే రాత్రి పట్టపగటివలె వెలుతురు గలిగియుండెను - అని భావము. నిద్రపుచ్చుట కేశవ పక్షమున లయమొందించుట.

'నాభిప్రయాధామ్బురుహోసనేన సంస్తాయమానః ప్రథమేన ధాత్రా

అముం యుగాన్తోచితయోగనిద్రః | సంహృత్య లోకాన్ పురుషోఽధికేశేతే,' రఘు.

'సంభత్త్య సర్వభూతాని కృత్వా చైకావర్ణవం జగత్

బాలః స్వపీతి యత్యైక స్తస్మై మాయాత్త నేననుః.'

కావ్యార్థాపత్త్యలంకారము:—

'కైముత్యముచే నన్యాయా | ధామననము కావ్యభూర్వ కాథాపత్రిక

నీమోవి బంధుజీవము | నే మోడుచు నన్యజీవ మెడపు టదిరియే.' అలం.

మేఘము కేశవుని నిద్రపుచ్చు ననుట - వర్షర్తువున ఆదేవుడు నిద్రించుచుండును. ఇందులకు ౧౦౦. టీక చూ.

తే. ధూళి యడగిన మఱి మింటఁ దోచె శంప,
జలధరద్రోణి మన్ను పర్జన్యుడైతి
ఖనది ఖశ్రీవిభూషేచ్ఛ గడుగ మెఱయు
మృదుమహిగతఁ సురభోరేఖ యనఁగ.

110

ధూళి = దుమ్ము, అడగిన = రూపఱగా, మఱి = వెంటనే, పర్జన్యుడు = ఇంద్రుడు, జ...ణి - జలధర = మేఘమనెడు, ద్రోణి = దోనెయందు, మన్ను = మట్టిని, ఎత్తి = ఎత్తి పెట్టుకొని, ఖ నది = మిన్నేటియందు, ఖ శ్రీవిభూషా ఇచ్ఛ = ఆకాశలక్ష్మికి భూషణముచేయఁ గోర్చిగలవాడై, కడుగ = జలగడుగఁగా, 'మె...ఖ - మెఱయు = అందులో మెఱయుచుం గానిపించిన - మహిగత = భూమియందుండినదైన - మృదు వసురజః = మెత్తని పసిడి పరాగముయొక్క - రేఖ = చాలు, అనఁగ = అనునట్లుగా, మింట = ఆకాశమందు, శంప = మెఱపు, తోచె = ఆపడెను.

భూమిలో ధూళి ఎగిసిపోవుటయు, అనంతరము మేఘమున మెఱపు మెఱయుటయు ఎట్లుండె ననఁగా - దేవేంద్రుడు ఆకాశలక్ష్మికి నగలు చేయించుటకై భూమిలోనిమంటిని ఎత్తి మేఘమనెడు దోనెలోఁబెట్టుకొని ఆంకాశగంగలో జలగడుగఁగా, అందలిబంగారపు రేణువులు ఒక్కడం గూడుకొని రేఖగా మెఱయుచుం గానిపించెనో యనునట్లుండెను. - ఉత్పేక్షా లంకారము, రూపకానుప్రాణితము.

'శంప' - 'శమ్నా శత ప్రాదాహ్లాది న్యైరావత్యః క్షణప్రభా' ఆమ. 'ద్రోణి' - దోనె - జలగడుగువాడు మన్నుంచుకొని నీళ్లు మాటిమాటికిం బోయుచు గాలించుటకు ఆధారభూతమై దొన్నెయాకారముగా నుండునొకపాత్రవిశేషము. - ఆకాశలక్ష్మికి నగలు ఇంద్రుడు చేయింప నేమి యన - ఇంద్రుడు ఆకాశమునకు పతి: -

'రజ్జవల్లరి మీఁదఁ బ్రణయంబు గలదేని | యంతరిక్షంబేలు హరివరించు.' శృం.నై.4(78).

'యది త్వ ముద్భవమనా వినా నలం | భవే ధ్వవనీం పతి రస్తరిక్షగామ్,

దివి స్థితానాం ప్రథితః పతి స్తతో | హరివ్యతి న్యాయ్య ముపేక్షతే హి కః' నై. 9.

'ఖలక్ష్మి' - 'నభోస్తరిక్షం గగన మనస్తం కురవర్త్య ఖమ్' ఆమ. 'ఖనది' - ఆకాశగంగా యందే - ఆకాశలక్ష్మియెదుటనే.

తే. స్థూలపరిపక్వకాననోదుంబరాగ్ర
రంధ్రముల వాననీరు సొరంగ వెడలె
మశకపంక్తులు దావధూమంబు లణఁగ
రచ్చ సేయంగ వెడలె విశ్రాంతి కనఁగ.

111

స్థూ...లక్ - స్థూల = వలుదలు - పరిపక్వ = పండినవియ్యనైన - కానన ఉదుంబర = అడవిమేడిపండ్లయొక్క - అగ్ర = ఊర్ధ్వభాగమందలి, - రంధ్రములక్ = కన్నములనుండి,

వానీరు, చొరంగక = దూఱగానే, మళక పంక్తులు = దోమలకరుగులు - దావఘామంబులు = కార్చిచ్చుల పొగలు, అణగక = రూపణగానే, విశ్రాంతికై = శ్రమదీర్చుకొనుటకై, రచ్చ సేయంగక - వెలువడినవో యనునట్లుగా, వెడలెక = వెలువడినవి.

లావులై పండిన యడవి మేడిపండ్లలోనికి వానీరు నెత్తికన్నపుదారిని దిగగా, అందున్న దోమలు ఆహ్లాదమునందు బాటులుగా వెలువడుట యెట్లుండె ననగా, దావాన్నులు చల్లాఱి వానిపొగ లణగిన వని తెలిసికొన్నవై ఆదోమలు సుఖముగా విశాలప్రదేశములందు శ్రమతీత రచ్చచేయుద మని వెడలినవో యనున టుండెను.

‘స్థూల’ - వర్షోదకము దోరగాయవీడం బడి యింకుటచే కాయ పెద్దదిగా ఎరుగును. ‘కాననోదుంబరి’ - వర్షకాలపుర జల్లగాలికి అడవిమేడి పండును.

‘త్వన్నిచ్చన్దోచ్చసితవసుధాగన్ధ సంపర్కరమ్యః
స్రోతోరన్ధ్రధ్వనితసుభగం దన్తిభిః పీయమానః
నీచై ర్వాస్యత్యుపజగమిహో దేవపూర్వం గిరిం తే
శీతో వాతః పరిణమయితా కాననోదుమ్పరాణామ్.’

మేఘ.

‘ఉదమ్బరో జన్తుఫలో యజ్ఞాబ్ధో హేమగుగ్ధకః’ అమ. జంతుఫల మనుటకే ‘మేడిపండు మాడ మేలిపై యుండును. పొట్ట విచ్చి చూడఁ బరుగు లుండు’ అనుట. ‘ఆగ్ర’ - వానకురియుట పైనుండి గాన ఊర్ధ్వభాగమునందలి బిలములదారి నే నీరు సొచ్చును. ‘చొరంగ వెడలె’ - నీరు నిండిన నిలవం బోటుండదు గావునను, నిలిచిన, మనుక చేతనో చలిచేతనో చావు గలుగునుగావు నను. ‘పంక్తులు’ - కన్నము గన్నముగావున ఒకటివెంబడి నొకటిగానే వెలువడవలయును. - ‘ఘామంబులణగక’ ఘామములు వానికి ప్రాణహరములు గావున.

‘అటు చూడు మితని బాహరణికలు వైరిధరణీశమళక సంహరమునకు.....’

కారణం బైనఘామఁఖయునుబోని. ఘనశరాగనగుణకీలాంకము ధరించు.’ శృం. 5 (46)
‘అణగక’ - అడగిన వని దోమలకు ఎట్లు తెలిసినది? వానీరు చొరంగగా తెలిసినది. ‘ఘామంబులణగక’ అంతవఱకు పొగచే కన్నులు మండు నని వెఱచి దాగియుండినవి. ‘రచ్చ’ - పూర్వము పండ్లలో ఇఱుకటములూ నుండునవిగావున సుఖగోష్ఠిలేదు; వెలుపల నిపుడు కలిగినది. ‘విశ్రాంతి’ - పండ్లలో నున్నంతసేపు ఇఱుకటముచేత శ్రమమే. ‘రచ్చ’ - రథ్యాశబ్దభవము.

స్రగ్ధర. గ్రావాలం గేతకీకోరకకుటజరజోరాజి దూర్వాంకురశ్రీ
తో వీక్షింపక దినానుక్రూటి మలుపడుచుం దోచు, చిట్టా తిరోభా

వావిర్భావంబులం బాయక పారయ నభస్యాభ్రము ల్లప్పి, పై నెం
తే విప్లవై పింఛికల్ బర్హిణులు దిరుగఁ, బెల్లంద్రజాలంబుఁ జూపెన్. 112

నభస్యాభ్రముల్ - నభస్య = భాద్రపదమాసంపు - అభ్రముల్ = మేఘములు, (పా. ‘నభస్యాభ్రముల్’ - అభ్రముల్ = మేఘములు, నభస్య = ఆకాశమును), కప్పి = ఆవరించి, గ్రావాలక = కొండలయందు, పైక = ఊర్ధ్వప్రదేశమందు, బర్హిణులు = నెమళ్లు, పింఛికలు = తమపురులు, ఎంతేని = మిక్కిలి, విప్లవ = విప్లవబడినవై (పురులను విప్లవకొని), తిరుగక = సంచరించుచుండఁగా, వీక్షింపక = జనులుచూచుచుండఁగా, దిన అనుక్రూటిక = పట్టపగలు ప్రతిక్షణమునను, శేత...జ - శేతకోరక = మొగలిమొగ్గలయొక్క (పువ్వులయొక్క

యనుటయే) - కటజ=కొండమల్లెయొక్క య - రజః = పరాగమయొక్క - రాజి = మొత్తము, దూ...లో - దూర్వా = గరికయొక్క - అంబర = మొలకయొక్క - శ్రీలో = శోభతో, మణుపడుచు = కనబడకపోవుచును, తోచుచు = కనబడుచును, ఇట్లు = మణుపడు నట్లును దోచునట్లును, ఔ = అగుటయనెడు, తిగోభావ = రూపణుటను, ఆవిర్భావంబుల = పొడముటను, పాయక=నిరంతరము, పారయ = పొందునట్లుగా, (పొందించుట యనెడి) ఇంద్ర జాలంబు = కనుకట్టువిదైను, పెల్లు = అగ్గలముగా, చూపె.

మేఘము ఆకాశము నావరించుటయు, నెమళ్లు పురివిచ్చి ఆడుటయుం గలిగినయాసమయము నందు కొండలలో మొగలి కొండమల్లెల పుష్పాడియు గరికయొక్క పసరువన్నెయును పట్టపగలే చూచుచుండగానే త్రిణము మఱగిపోవుట, త్రిణములో మరలం గనబడుటయు నెట్లుండెననగా, మేఘము గారడీవానివలెను, పురులువిప్పిన నెమళ్లసంచలనము వాడు నెమలివలెనాడించుట వలెను, ఆపుష్పాడియు గరికవన్నెయు పగలే త్రిణత్రిణము దృశ్యాదృశ్య మగుచుండుట వాడు తనవిద్యావిశేషముచే వానింబుట్టించుటవలెను మాయముచేయుటయుం బోలెను ఒప్పుచుండెను. బసుమంబును గరికయు నెమలివలెనెలను ఇంద్రజాలసాధనములు. — రూపకాలంకారము.

ఆపుష్పాడియు ఆగరికవన్నెయు అదృశ్య మగుట మేఘము వర్షించుచున్నప్పుడును వానికి ఎండ వెలుతురు తగులనప్పుడును, దృశ్యము లగుట వర్షణము లేనప్పుడును ఎండ వెలుతురు అంది నప్పుడును అని యూహించునది. 'గ్రావాణో నైల పాషాణో' అను. 'కోరక' - మొగ్గలోని పుష్పాడి పర్వను, వికసిత విస్తృతమైనపువ్వులోనిది పర్వను, కావున లక్షణచే పువ్వుని యర్థము చేసికొనవలయును. 'కలికా కోరకః పుమా' అను. 'కేతకి వర్షాక్షనుమ మని చెప్పియున్నాము. కటజంబు నట్టిదే: — చూ. కావ్యానుశాసనము. —

'దశస్కుటజశ్శుటలః స్ఫుటితనిపపుష్పాత్కరః | నవప్రసవబాధనః ప్రథితమష్టాభీ ఖజ్జనః
కదంబుకలుషామ్బురః కలితకేతకోరకః | చలన్నిచుశంసయోహరతిహస్తఘర్జాత్మయః' -
'నభిస్యమ' - 'స్య ర్భిస్య ప్రాప్తపద భాద్ర భాద్రపదాః సమాః' అను. - 'నభిస్యార్థములు' -
శ్రావణభాద్రపదమాసములు గెండును వర్షర్తువగుటచేత ముదిరినవరామేఘము లనుట. మాకు దొర కిన వ్రాతపుస్తకములం దన్నిటను ఈపాఠమే యున్నది. 'ఇంద్రజాలము' - ఇంద్రునిమాయ అని వ్యుత్పత్తిర్థము. 'జాలం గవాత్ ఆనాయే షారకే దమ్భ బృన్దయాః' మేది.

లే. గిరులం దటజంబుతరువులం దొరంగుపండ్లం

బుట్టె జంబూనదులు; గానం బొదవు మొగిలు

మేన నవి సోకునెడలు గామితి దటిచ్చు

లంబునను శుద్ధజాంబూనదంబు లయ్యె.

113

గిరుల = కొండలయంగు, తట జంబు తరువుల = దరులయందలి నేరేడు వృక్షముల నుండి, తొరంగుపండ్ల = రాలుఫలములనుండి, జంబూనదులు = జమ్మేలులు, పుట్టె గాన = జనించి నవి గాన, పొదవు మొగిలు మేన = ఆగిరులను కమ్మకొనెడి మేఘము నొడలియందు, అవి = ఆపండ్లు, పోకునెడలు = తగిలినట్టి ప్రదేశములు, గామితి = శ్రేష్ఠముగా, తటికో ఛలంబున = మెఱపనెడి మిషచేత, శుద్ధజాంబూనదంబులు = మేల్చి బంగారములుగా, అయ్యె = మోసినవి. [కొండలు -

కానక = అడవిలో, గిరులతటజంబుతరువులక = కొండలదరులయందలి నేరేడుచెట్టులనుండి - అని యన్వయింతురు.]

కొండల దరులందలి జంబూవృక్షములపండ్లు రాలఁగా తద్రసముచేత జంబూనదులు పుట్టి నవి గావున మేఘములు ఆగిరులను కమ్ముకొనఁగా వాని ఆఫలములు సోఁకఁగా, ఆసోఁకినయెడలు మెఱపు లనెడి మిషచేత బంగార మాయెను. — కైతవాపహ్నుత్యలంకారము.

‘గిరుల... ఆయ్యెక్క’ - గోశాధ్యాయున —

‘జమ్బూఫలాశ్లిగశ్చ ద్రవ సంప్రవృత్త జమ్బూనదీజలయతా మృ దధూ త్సువర్ణమ్ ।

జామ్బూనదం హిత దతిః, సురసిద్ధసంఘాః శశ్వ త్ప్రీత్య స్త్యమృతపాన పరాజ్ఞాభా స్తత్.’
ఒక్కనది అట్లు జనించినను ఈచెట్టిన బహుత్వము కవి ప్రాధాన్యము. ఈక్రిందిభాగవతోక్తినిట ననుసంధించుకొనునది. —

ఆ. ‘మేరుమందరమలమీఁద జంబూఫలం । బులు మహాగజాభములుగ వ్రాలి
యవినినంతఁ దద్రసామృతంబల్లిన । నమ్మహానగింబునందుఁ బడమి.’

క. ‘అనుపమ మగు జంబూనది! యనుపేరను వెలిసి నీల నరుగుచు నంతఁ
ఘనత నిలావృతనర ము! పనుపడఁ దడుపుచును ధరణిఁ బ్రవహించుఁ దగ్గఁ.’ (25).

ఉ. ‘అనదినీటఁ దోఁగి పద నైననుమృ త్తనిలార్కసంస్పృశిక్
బూని కడు నివిపాకమునఁ బొందుచు శుభసువర్ణ మైనజాం
బూనదనామ మొంది సురముఖ్యుల కెల్లను భూషణార్హ మై
మానుగ వన్నె మించి కడు మంచిదియై విలసిల్లు నెంతయున్.’

‘త్వ య్యాసన్నే పరిణతేఫలశ్యామ జమ్బూవ నాస్తాః’

సంపత్స్యస్తే కలిపయదినస్థాయిహంసా దశార్ణాః’

మేఘ.

‘జమ్బూకుఞ్జ ప్రతిహతరియం తోయ మాదాయ గచ్ఛే.’

మేఘ.

‘ఫలభిరపరిణామశ్యామజమ్బూనికఞ్జ । స్థితతనుతరణ్ణా ముత్త రేణ స్రవన్తిమ్ ।

ఉపదేవిఘటమానప్రాధతాఽఞ్చనీలః । క్రియతి శిఖర మద్రే ర్నూతన స్తాయవాహః.’

అనిమాలితి.

‘జంబూనది’ = జమ్మేలు = నేరేణేలు; (జంబువు వారి కను. —)

‘గామిలిక్’ - ‘సురముఖ్యుల...యన్’ అనునుద్భృత భాగవతోక్తిని సూచించుచున్నది;

‘కామిలిక్’ అనుపదములు నిస్సారములుగా నుంటచే పాఠ మిట్లు ఊహింపఁబడినది. శ్రేష్ఠము అను నర్థము శబ్దరత్నాకరసమృతము. ఎడలుగాక్ గామిలిక్ = చోట్లుగా మితిగా అని కొండలు చెప్పదురు.

తే. సురభిబడిఁ జన్న సప్తలాశోకకమల

కువలయామ్రాళికః గదంబకుటజనీప

కకుభయుధిక లను సాయకములు మరున

కేను గల్గి గేదఁగిసురె యెక్కు డయ్యె.

114

మరునకుక్ = మ స్తధునికి, సురభిబడిక్ = వసంతమువెంబడి, చన్న = పోయిన - సప్త...
కిక్ - సప్తలా = విరజాజి - ఆశోక = కంకేళి - కమల = తామర - కువలయ = కలువ - ఆమ్ర =
మావి - ఆలికిక్ = ఆమ (పువ్వుల - బాణముల) సమూహమునకు, (బదులుగా వర్ష రువు నందు),

కదం...లు - కదంబ = కడిమి - కుటజ = కొండమల్లె - నీప = ధారాకదంబము - కకుభ = మద్ది - యూధికలు = అడవిమొల్లలు, (ఈపువ్వులు), అను - సాయకములు = బాణములు, ఏను = ఐదు, కలిగి = లభించి, కేదరిగుర = బంగారుమొగలి (రేకు) కటారి, ఎక్కుడు = అధికము (అతరయార్థము), అయ్యెక్.

ఈబుతువులో మదనునీకీ విరహులగుండియల నవియించుటకు వసంతర్తుబాణధూతము లయిన నవమాలికాది పుష్పములు అయిదును లేకపోయినను, వానియంతజయము కలిగించు బాణములుగా కడింబాదికసుమములు, ఐదు కలిగెను; ఇవిగాక కరకర కోయటకు పసిండి మొగలియను చురక త్రి యొకటికూడ దొరకను. — పరిణామాలంకారము. అయ్యామని పువ్వులు విదింటికలె ఈవానకారుపువ్వులు అయిదును కామోద్దీపకము లనియు, పైగా మొగలి వాని కన్నను సుదీపక మనియు భా. వసంతముకన్న వర్షర్తువే విరహిదుస్సహముగా నుండె ననుట.

‘అరవింద మశోకం చ చూతం చ నవమాలికా’

నీలోత్పలం చ ప ఛ్చైతే పద్మబాణస్య సాయకాః.’

అను.

మొగలిపూవులకు - ‘విరహిజనహృదయచ్ఛేదనక్రియా క్రకచంబులు వియోగి మర్చవిదారణ వ్యాపారకర్తృనారాచంబులు పాంథజనహృషీకనూచకశలాకలు నగు కనక కేతకీజాతంబులఁ జేరం జనుదెంచి’ అని నైషధములో మొగలిపూవువర్ణన. ‘ధారాకదమ్బా నీపఃస్యా ద్వర్తలస్తు కద మ్భికః’ అని నీపకదంబములకు భేదము. మఱియు - ‘త్విత్సంపర్కా త్పులకీతఇవ ప్రాథమ్యేః కదమ్యైః’; ‘నీపం దప్త్యా హరితకపిశమ్’, ‘వ్రజ వననదీతీరజాతానిసిద్ధి న్నుద్యానానాం నవ జలకజై ర్యూధికాజాలకాని’ అను మేఘవచనములచేత నివి వార్షికము లని స్పష్టము. - ‘కకుభ మును’ వార్షికమే;

‘సోయం శైలిః కకుభసురభి ర్మాల్యవా న్నామ యన్తిక్’

నీలః స్నిగ్ధః శ్రయతి శిఖరం నూతన స్తోయవాహః.’

ఉ. రా. చ. 1

‘సురెకటారి పిడెం బనకోభిలునుగ | రాసి నామంబులై నిటలాగ్నిసేత్ర’ ఆం. భా. 2 - (214)

క. నటనపరకేకీపాత్ర | స్ఫుటయదనిక లన మొగిల్లు పొదవె భూభృ

త్రటుల, నవి యాకు దిను చిట | పొటరవము నెలంగె దాళములచప్పుడు నాక్.

నట...లు - నటనపర = నాట్యమందు వ్యాపృతిము లైనట్టి (నటించుచున్న - అనుట) - కేకీ = నెమళ్ల నెడి, పాత్ర = నట్టువులయొక్క - స్ఫుట = వ్యక్తమైన, యవనికలు = పరదాలు, అనక్ = అనునట్లుగా, మొగిల్లు = మేఘములు, భూ...లక్ - భూభృత = కొండలయొక్క (తొండయొక్క అనియు) - తలులక్ = చుట్టయల (నెడునాట్యకాలల)ను, పొదవె = కప్పెను, అవి = అమేఘములు, ఆకు దిను చిటపొటరవము = చెట్లయాకులను భిక్షించుటలో కలుగునట్టి చిటపొట యనెడుశబ్దము, తాళములచప్పుడునాక్ = కాలక్రయామానముల శబ్దములోయనట్లు చెలంగె = బుప్పెను.

కొండ లనెడిరాజుల చుట్టయ లనెడిప్రేక్షాగృహములందు ఆడుచున్న నెమళ్ల నెడిపాత్ర ములతెరలో యనునట్లు మేఘము లొప్పుచుండెను; అవి చెట్లయాకులను మేనెడిచిటపొటశబ్దము తాళమువేయు చప్పుడో యన నొప్పుచుండెను. — రూపకాను ప్రాణితోత్ప్రేక్షాలంకారము.

‘యవనికలు’ - ‘ప్రతిసీరా జవనికా స్యా త్తిరస్కరిణీ చ సా’ అను. ‘యవనికా’ అని యాంధ్ర లిపిపుస్తకములోనిపాఠము - ‘యవస్త్యస్యామ్’ దీనియందు కలసికొంగురు - అని, వ్యుత్పత్తి. ‘యలోమిశ్రణేమిశ్రణే చ’ కవికల్పద్రుమును. - ‘జవనికా’ - ‘జవస్త్యస్యామ్’ దీనియందు త్వరపడుదురు. - ‘జరంహసి’ క. క. ద్రు. యవనికాశబ్దముంబట్టి హూణవిద్యాప్రవిష్టు లిదానీంతనులు కొండలు రూపకరచనాప్రయోగములను మనపూర్వులు యవనుల (గ్రీకుల) నుండి నేర్చినారని వచింతురు. కాని యీరెండుశబ్దములను సంస్కృతధాతువులనుండియే వ్యుత్పన్నములనుగా పూర్వులు తెలిపియున్నారు. ‘భూభృత్’ - ‘భూభృ ద్భూమిభరే నృపే’ అను. ‘తటు లక్’ - ఈశబ్దముచేత ఏకదేశవివర్తిరూపకమర్యాదచే రం ప్రదేశములు నూచితములు.

‘ఆకుదిను’ - పెద్దలు ఒకానొకరు, మబ్బు ఆకులను తినునా? యని శంకించి, ‘ఆకుదను’ అని పఠింపఁదలకొనిరి. ‘తిను’ పాఠమే సరిగాని ‘తను’ పాఠము సరిగాదు. ‘మేఘములు కొండలలో మేయును, సముద్రములో నీరు ద్రావును’ అని లోకులు చెప్పుదురు. తదనుగుణముగా నిటంగవనము. తినుట వాస్తవమే; ఎట్లన - కొండజనులు వర్షకాలమున విస్తరులకుఁగాను అముకొముటకు ఆకులకట్టలం దెచ్చిన, అయ్యాకులయందు మొట్టులను ఉండును; కడవకాలములందు అవి యుండవు; వారిని మంచియాకులను తెప్ప న్న, ‘దొరకవు, ఇప్పుడన్నియు మబ్బుతిన్న యాకులే’ అని చెప్పుదురు. మేఘములయొక్క జలబిందుల శైత్యాతిశయముచే అవి పడినచోట్ల ఆకు మాడును; మాడినచోట్ల బోక్క లేర్పడును. ‘తాళముల’ - ఒక్కొక్కదానిశబ్దంబును ప్రత్యేకముగా తెలియునట్లు రాలుచున్న వానచినుకులను చిటపాటచినుకు లందురు. ఆకులమీఁద పడినచో ఆశబ్దము ఆల్లే (చిటపాట) అనియే తప్పక వినఁబడును. వానిని తినుశబ్ద మను లోకవ్యవహారము ననువదించి కవి తాళధ్వనిగా నుత్ప్రేక్షించినాఁడు. మఱి యాతాళములు ఖంగు ఖం గనిప్రాంగు కంచుతాళములు గావు; ప్రానిపలకతోఁ జేసిన చిటితాళములు, అట్లని చిటపాటధ్వనిసాదృశ్యముచేఁ దెలియుచున్నది.

చ. జలధర ముప్పుతోఁ బులు పొసంగు రసం బని యప్పయోధి నిం

పొలయఁగఁ గ్రోలి, పై దధిపయోధియుఁ గ్రోలఁగఁ, బ్రాచి దాటఁ బె
న్బులుసుఁ గరుళ్లు గ్రాయ, నవివో వడగండ్లన రాల్చె, గానిచో

నిలఁ బడ వానిఁ దిన్నయపుడే చలిపండ్లు వడంగ నేటికి?

116

జలధరము = మేఘము, ఉప్పుతో = ఉప్పుగలిపిన, పులుసు = పులుపు, రసం బొసంగునని = రుచిని ఇచ్చును (రుచిగానుండును) అని, అప్పయోధి = ఆ (యుష్మనీటి) సముద్రమును, ఇంపు ఒలయ = పీఠి వ్యాపించునట్లుగా (పీఠిపూర్వముగా), క్రోలి = త్రాగి, పై = దానిమీఁద, దధిపయోధియు = పెరుగుసముద్రమునుగూడ, క్రోలఁగ = త్రాగి, ప్రాచిదిట = (ఆదధిసముద్రము) పురాతనముది ఆయినందున, పెనుబులుసుఁగరుళ్లు = రొడ్డుబులుపుగల గడ్డలను, గ్రాయ = వెడలనుమియఁగా, అవివో = అగడ్డ గుమా, వడగండ్లు అన = వడగండ్లనుచేర, రాల్చె = పడినవి; కానితో = ఆమాటసరిగాదేని. ఇల = భూమిమీద, పడఁగానే, వాని = ఆవడగండ్లను, తిన్నయపుడే = భక్షించినతర్వాత, చలిపండ్లుపడంగ = పండ్లుగిట్టుకొనిపోవుటకు, ఏటికి = నేణుకారణములేదు.

పుల్లనిభోజ్యము ఉప్పుతోమిశ్రమయినచో కరము రుచించునుగావున, ఆతలంపుతో నము ద్రుఁడు ముందుగా ఉప్పుసముద్రమును త్రాగి పిదప పెరుంగుసముద్రమును జాఱుగా, ఆపెరుంగు ఏనాటిప్రాచిదో అగుటచేత దానిపులుపును ఆసముద్ర పునీటియుష్ప భేదింపలేమిచేతను, ఆప్రాచివాసనయు ప్రాచిరుచియు దుస్సహ మగుటచేతను, వెంటనే మేఘుఁడు దానికరుళ్లు (అనగా త్రాగునప్పుడు పెద్దపెద్దగడ్డలచే పెరుంగుగడ్డ గండము రాకుండ నమలి చిన్నచిన్న కండలుగాఁ జేసి మ్రొంగిన యాకండలను) వాంతిచేసికొనఁగా, అవే వడగండలుపేర నేల రాలినవి. ఈమాట నిజముకానిచో ఆవడగండలు నోట వైచికోనఁగానే చలిపండ్లు పడుటకు కారణము లేదు.

‘అప్పయోధిక్’ - ‘అ + పయోధిక్’ అని ఛేదము చేయవలయును, ‘అప్ + పయోధిక్’ అను ఛేదము సరిగాదు. శుద్ధోదకసముద్రము వేఱే యున్నందున, పయోధిశబ్దము రూఢిచే సముద్ర మాత్ర వాచకముకావున ‘దధిపయోనిధి’ యనుట నిరాశ్లేపము. పయస్ + ధి=పయోధి=‘ఇంపు’ - పెరుంగును రుచించుచిగా జాఱునప్పుననునాశచే గలిగిన స్త్రీతి - ‘ఒలయ’... ఇంపాలయ, ‘రసంబు’ - ‘రసో గన్ధరసే స్వాదే తిక్తాదౌ’ వివరాగయోః। శృక్లోరాదౌ ద్రవే వీర్యే దేహధాత్వమ్బుపారదే.’ మేదిని. ‘క్రాయ’ - గౌణవృత్తిప్రయుక్త మగుటచే నిష్ఠ్యతోద్గీర్ణాదికారితోక్త ప్రకారంబున అతిసుందరముగా నున్నది. ‘పెనులుసు’-ప్రాంతాదికార్యముచే నరభాదేశము. ‘ఇో’ నిశ్చయార్థకము - ఉత్ప్రేక్షివాచకము. ‘చలిపండ్లు పడుట’ - చలిపస్తువుతో సంపర్కముచేత పండ్లు దుస్సహవేదనాది వికారములపాలగుటకు చలిపండ్లుపడుట యని వ్యవహారము; కావున ‘చలిపండ్లు’ అని పఠించుట సమంజసముగాదు.

తే. అపు డసల్లకు డిగక మేఘులి పొదువు

నచలములపై నె దొడ్డిక ట్టగుమ్మగాళి

జాడ చూపట్టె మీదిపర్జన్యధన్వి

నృపున కగుతెరవేటయాయిత మనంగ.

117

అపుడు = ఆపర్వములలో, అసల్లకు = క్రింది బురదనేలలకు, డిగక = దిగిరానిదై (మృగానికి విశేషణము), మేఘు ఆళి పొదువు అచలములపై నె = మేఘముల పంక్తి కప్పియున్న కొండలమీదనే, దొడ్డికట్టు అగు మృగ ఆళి జాడ = దొడ్డిలో ఆపుదలచేసినట్లు నిలిచియున్నట్టి జంతువుల సమాహమయొక్క ప్రకారము, (ఎట్లు చూపట్టెననఁగా), మీది పర్జన్యధన్వి నృపునకు = ఆకాశమందున్న యింద్రుఁ డనెడి రాచవిలుకానికి (విలుకాఁడై యింద్రుఁడను పేర ఆకాశమందున్న రాజునకు), అగు = ఏర్పడిన - తెరవేట యాయితము = తెరవేట సిద్ధమగుటయో, అనంగ = అనునట్లుగా, చూపట్టె = కనబడెను.

ఆపర్వాదినులలో, క్రిందినేలలు బురదతో నిండియుండుటంబట్టి, బురదలో నుండలేని మృగములు క్రిందికిదిగి గుంపులుగా కొండలమీదనే దొడ్డిలో నున్నట్లు ఉండుటయు, అగుంపులచుట్టును కొండపై మేఘములు ఆవరించికొని యుండుటయును, ఎట్లుండె ననఁగా - మీద విల్లు ధరించి వేటాడ సిద్ధముగానున్న యింద్రుఁ డనెడిరాజునకు తెరవేటకై చేసినయాయితమో యనునట్లుండెను. - ఉత్ప్రేక్ష.

‘అసల్లు’ - ఏ వ. అసలు. ‘దొడ్డికట్టు’ - పశుస్వాములు పసులను దొడ్డిలోనికిం దోలి పెండెము బిగించుట ప్రసిద్ధము. ‘పర్జన్య రస దద్దెన్యో’, అమ. ధన్వము గలవాఁడు ‘ధన్వి’; ధన్వక్’

‘ధన్విన్’ అని నకారాంతములు. ‘నృపునకు’ - రాజులకే ఇట్టిది సాధ్యము, సామాన్యులకు సులభముకాదు. ‘తెరవేట’ - తేడవ వేటాడుటకై పరిజనులు కొంత ప్రదేశమును తెరలతో నావరించి అందులోనికి జంతువులను తోలియుంతురు. ఆవేట తెరవేట. ‘అయితము’ - ఇది ప్రాయశఃముగా విశేష్యనిఘ్నము, ఇచ్చటంబోలె విశేష్యముగా సయితము వ్యవహరింపఁడును. ‘మాడ (బర్జన్యధన్వి)’ యను పూర్వపాఠమున యతిభంగము.

చ. తడి తల డిగ్గి ముంప, జడతం దుదటెప్పలఁ గన్ను వీడి, పు

ల్పొడుచుచు నీరు ముంగఱలపోలిక ముక్కులఁ గూడ, నోరఁ గొం

తోడియుచు గూటికట్ట సగ మొత్తుచు తెక్కివిదుర్పు మున్నుగా

వడఁకుట గాక చేష్ట డిగె వక్షము పక్షులు జానువుల్ చొరక. 118

ఆవర్షములలో గూండ్లలో పక్షులసీతి - తడి=నీరు, తల డిగ్గి=తలమీఁదుగా జాటి, ముంప= ఒడలంత వ్యాపింపఁగా, జడతక = కదలలేమిచే, తుదటెప్పల = తెప్పలతుదలయందు, కన్ను వీడి = వివృతముకాఁగా [పా. విచ్చి = తెఱచి], పుల్పొడుచుచుక = తెప్పవేయక చూచుచు, నీరు, ముంగఱలపోలిక = ముంగఱల నెడియాధరణవిశేషములవలె, ముక్కులక = ఊపిరి రంధ్రములయందు, కూడక = చేరఁగా, నోరక = నోటిదారిని, కొంత=సగము (కొంతపోటి నీటిని), ఒడియుక = స్వీకరించుచును, సగము = ఆశేషించిన నీటిని, గూటికట్ట = గూటికట్టయందు, ఒత్తుచుక = అడ్డుచు, వడఁకుటెగాక = వణఁకుచుండుటయేగాక, తెక్కివిదుర్పు మున్నుగాక = తెక్కి విదిలించుట సయితములేకుండ, పక్షులు, జానువుల్ = మోఁకాళ్లు, వక్షము, చొరక = దూఱఁగా, చేష్ట = సంచలనాది క్రియను, డిగె = మాననవి.

గూండ్లలో పక్షులు ఒడలంత మణుచుకొని చలితీటుటకుగా మోఁకాళ్లను తొమ్మనం బెట్టుకొని తెక్కినైనఁ గదలింపక ఏచేష్టయు లేక యుండినవి. అందుల విస్తరము - వాననీరు మున్నుగా తల తడిపి, పిమ్మట తలమీఁదుగా ఒడలంతయుం దడిపినది. అందువలన వానికి ఒడలు కొయ్యపాటినది; అసలే తలమీఁదుగా కన్నులం జొరఁగా అటు దానినిసహింపలేకున్నను, వార్చి వైచుటకు కన్ను తెఱవలేకుండినవి. లోని నీటిపోటుచే తెప్పలు కొంచెము తుదలను వీడఁగా పక్షులును అసీరు వడియుటకుఁగాను రవంతసేపు కనుదెఱచికొనియే యుండఁగా, అసీరు ముక్కు రంధ్రములమీఁదికి దిగఁజాటి ముంగఱలవలె నచట నిలిచినది. అందువలన ఊపిరితిరుగక అసీటిని నోరుదెఱచి అందులోనికి కొంతస్వీకరించి తొలఁగించినవి; నోటిలోనికి రాక మిగిలి ముక్కు రంధ్రములకడనే యున్ననీటిని గూటికట్టియకు అద్దివైచినవి. చలికి వణఁకుచుండినవి. - స్వభావోక్త్యై లంకారము. — ‘ముంగఱల పోలిక’ - ఉపమ.

‘పుల్పొడుచుట’ నీరువడియుటకు. ‘ముంగఱ’ - సాధారణముగా ఒకటే ముత్రముతో లేక ముక్తాదికముల మొత్తముగా, నుండును. పక్షికీ శ్వాసము నాఁపుటకు ఒకబాళ్లేచాలును. పెద్ద బాళ్లేని చెప్పవలసినదే లేదు. - ‘ఒడియుచు’ - ఒడియుట వెలువరించుటకే - ఒడిసి వెలువరించు నని భావము. ‘చేష్టడిగె’ నని యొక పూర్వపాఠము - (ఉడిగె=మానెను) తత్ప్రమాణమునకు సంధి దుష్టము), ఈరెండుపాఠముల గుణదోషపరీక్షను పీఠికముండుఁ గనునది. ‘జానువుల్’ - పక్షులకు మోఁకాళ్లు వెనుకకు వంగును, అవి వక్షముం జొచ్చుటయెట్లు? అనిన ఆమోఁకాలికోణము తొమ్మనకు దగులునట్లుగా నని భా. గుడ్డకు గతిలేనివానికి జానువులచే నైతము చలి తీటును.

‘రాత్రా జాను ర్దివా భానుః కృశాను స్సంధ్యయౌ రపి ।

ఏవం శీతం మయా నీతం జానుభానుకృశానుభిః.’

‘పుల్వాడుచు’ - ‘పులపాడుచు’ [=తెప్ప వేయక చూచు] అని పూర్వరూపము.

క. ‘చప్పుడునేయక సంజ్ఞాకుఁ । జప్ప ట్టిడుకొంచుఁ గొండఁ సరియల వెంటఁ

జప్పళ్లకు బులబాడుచుచుఁ । జొప్పరయుచునీల వెట్టుచును శబరభటుల్॥’ భల్లా. పి. ఆ. శ. ర.

క. చెందు నెఱసంజ కుంకుమ । క్రందునఁ గెంపెక్కుదివికి గాశ్చీరత రా,

నిందుశిలాత్వము రవి గని । యెం; దోయముఁ గురియ నేల యిటు గాకున్నఁ?

చెం...నఁ - చెంది=ప్రాపించిన - ఎఱసంజ=ఎఱ్ఱని సంధ్య (సంధ్యా రాగము) అనెడు - కుంకుమ = కుంకుమపువ్వుయొక్క - క్రందునఁ = దట్టంపుఁదనముచేత, కెంపు ఎక్కు = ఎఱ్ఱ బాటుచున్న - దివికిఁ = ఆకాశమునకు, గాశ్చీరత = గాశ్చీరదేశత్వము, రాఁ = కలుగఁగా, రవి = సూర్యుఁడు, ఇందుశిలాత్వము = చంద్రకాంతమణి భావమును, కనియెఁ = పొందెను; ఇటు గాకున్నఁ=ఈమాట మీరు సరిగా దందుచేని, తోయము గురియనేల=(సూర్యుఁడు) నీళ్లను దోహదగుటకు కారణమేమి?

సంధ్యా రాగమనెడు కుంకుమగానుండుటంబట్టి ఆకాశము గాశ్చీరదేశ మాయెను. అందు వలన సూర్యుఁడు చంద్రకాంతశిల యాయెను. గాకున్న నీటిని గురియుటకు కారణమేమి?

కుంకుమపువ్వు గాశ్చీరంబునం బుట్టును, అందున నే దానికి గాశ్చీరజన్మ, గాశ్చీరము అని పేరులు వచ్చినవి. ‘అథ కుంజ్జుమం । గాశ్చీరజన్మాగ్నిశిఖం వరం బాహ్నికపీఠినమ్’ అను.

“గాశ్చీరే జన్మాగ్ని ... ‘గాశ్చీరం కుంజ్జుమేఽపిస్యాత్ టిజ్జుపుష్కర మూలయోః’” మేదిని. — ఇందుశిలయు గాశ్చీరదేశోద్భవమే.

ఇందుశిల రాత్రిగదా స్రవించును; సూర్యుఁ డుండఁగా నదియెట్లు? అనిన సూర్యుఁడే ఇందుశిల యైనందున సూర్యుఁడు లేమిచే పగలుకానందున స్రవించుటకు ఆశ్చర్యములేదు. ‘ఇందు కాంతంబుల నెబ్బంగిఁ గురిసెనో । నిష్యంధ కీలాలనిర్ధరములు.’ శృం. వై. 8. (198).

చ. అలజలరాశినీటఁ బగ లర్కకరావళి చూలు దాల్పఁగా,

నలమిన యీర్ష్య రాత్రి ధవళాంశుక రాళులు తాము దాల్పఁ, ద

జ్వలముల నాన మూఁగిఁనుచాడ్చున నాడి వహించెఁ జూలు మ

బ్బుల నిల ముంచునీలఘనపుంజమువల్ల బలకమాలికల్.

120

పగలు=పగటియందు, అర్క కర ఆవళి=సూర్య కిరణ సమాహము, అలజలరాశి నీటఁ = అసముద్రుని నీటిచేత, చూలు దాల్పఁగాఁ = గర్భము ధరింపఁగా, అల...ర్కఁ - అలమిన = ముంచిన - ఈర్ష్యఁ = ఈసుచేత, రాత్రి = రాత్రియందు, ధవళాంశు కర ఆళులు = చంద్ర కిరణ సమాహములు, తామును, తాల్పఁ = చూలు ధరింప గోరినచే, అంబులఁ = నీళ్లచేత, ఇలఁ = భూమిని, ముంచు నీల ఘన పుంజము వల్లఁ = నించునట్టి నల్లని మేఘముల సమాహము చేత, తజ్వలములకుఁ = మేఘములలోని యాసంద్రంపు నీళ్లకు, అనఁ = త్రాగుటకు (లేక తిగులు నట్లుగా), మూఁగిను చాడ్చునఁ = కమ్మకొనుచున్నవో యనునట్లుగా, బలక మాలికల్ = బెగ్గురు బారులు, అడి = సంచరించి (కామకేలిందలి అనియు), చూలు వహించెఁ = గర్భము దాల్చినవి.

పగలు సూర్యకిరణంక్రి సముద్రోదకమువలన గర్భము ధరించుట కని, రాత్రి చంద్ర కిరణపంక్తులు తాము కూడ జలముచే భూమిని ముంచెడి మేఘములు త్రాగి తెచ్చిన యాసముద్రోదకముచేత గర్భముదాల్చుటకై ఆమేఘముల యజలములకు తగులవనట్లు (జలములను త్రాగుటకై) మూగినవో యననట్లు బలాకాశ్రేణులు మేఘములకడ నాడి (మేఘములతో క్రీడించి) చూలులం దాల్చినవి. — ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

జలరాశిసీట అర్కకరావళి చూలుదాల్చును. - 'గర్భం దధ త్వర్కమరీచయోఽస్తాత్' అని రఘు. 13 వ శర్గలో సముద్రవర్ణనము. 'ధవళాంకు' - 'విభు స్సృధాంకుః కుభ్రాంకుః' అను. 'కుభ్రాంకుండు సహస్రధారకలశస్ఫూర్తిక విజృంభించె' శృం. 2. 9. ఆ. 'తజ్జలములక' - మేఘమందలిజలము సముద్రముడే.

'ప్రవృత్తమాత్రేణ పయాంసి పాతు | మావర్తవేగా ద్భృమితా ఘనేన
ఆభాతి భూయిష్ఠ మయం సముద్రః | ప్రమథ్యమానో గిరిశేఖ భూయః.' రఘు. 13 (14)
'జలములనానక' అని పూర్వముద్రణ పా. 'జలముల కానక' అని మూడువ్రాతపు స్తకముల పా. ఇందలి కుపష్టియొక్క స్వారస్యము నెఱుంగుటకై, —

'గర్భం బలాకా దధ తేబద్ధయోగా న్నాకే నిబద్ధావళయ స్సమస్తాత్.'
అను ప్రమాణమందలి 'యోగ' శబ్దమును —

'గర్భాధానక్షణపరిచయా న్నూన మాబద్ధమాలాః
సేవ్యస్తే నయనసుభిగం ఖే భవంతం బలాకాః.'
అను మేఘశ్లోకమందలి 'గర్భాధాన' ప్రయోగమునం బరికింపందగును. 'బలాక' - అమరకోశ మందు 'బలాకా బిసకణ్ణికా' అని స్త్రీలింగము పతితమైనను, ఇట పుంలింగముగా నున్నది. ఇందుల కను బ్రయోగంబులు గలవు. —

'మేఘో జలార్ద్రమహిషోదరభృజ్జనీలో | విద్యుత్ప్రభారచిరపీఠపటోత్తరీయః
ఆభాతి సంహతగృహీతబలాకశ్భజః | ఖం కేశవోఽపరశ్చ క్రమితుం ప్రవృత్తః.' మృచ్ఛ.
'అంబుల నిల మంచు' - సముద్రముకూడ ప్రళయకాలమందు నీటిచే భూమిని ముంచునదే; చూలు దాల్చు ప్రస్తావముగాన, కవి 'ఆవళి,' 'ఆకులు,' 'మాలికలో' అని స్త్రీలింగశబ్దములం బ్రయోగించి నాడు. 'వల్ల' - ఇది పంచమీ ప్రత్యయముగాదు, ప్రదేశవాచక మయినవలనుశబ్దమునకు రూపాంతరము; - పజ్జ, చెంత, కడ - అనువానివలె సామీప్యవాచకమైన శబ్దవిశేషము; - 'వల్లకాడు' - ఊరిప్రక్కనుండు కాడు అని వ్యుత్పత్త్యర్థము. 'చలిమల వల్ల (నల్లనీలు చల్లదనంబు)' - 'మంచు కొండ ప్రదేశమందు' అని యర్థముగాని 'మంచుకొండ కారణమున' అని యర్థముగాదు. 'ధవళాంకుకరావళి' అని ఏకవచనపాఠము 'తాము' అను బహువచన సర్వనామముతోడి పరామర్శకు అనుకూలము గాదు, కావున కరాకులు, అని మార్పు చేయఁబడినది.

క. ఉలుము విని యలకకై దివి | వెఱు బటచుమరాళపటలి విడిచిన బడున

క్రమించిన బిసలవనిసరము | లెఱుగున వడగండ్లు ధవళదీధితి రాలెక. 121

ఉలుము విని, అలకకై = అలకాపురముంగూర్చి, దివికై = అకాశమందు, వెఱు = భయము చేత, పటచుమరాళపటలి = వెగమునం బోవుచున్న హంసలసముహము, విడిచిన = వదలిన, అక

అచిన బిస లవ విసరము దెలుగునక = కఱచినట్టి యాతామరతూటి ఖండముల సమూహమే యనునట్లుగా, వడగండ్లు, ధవళ దీధిలిక = తెల్లని కాంతిగలదై, రాలిక = రాలినవి.

ఉఱుమును విని దానికి భయపడి అలకాపురమునకు మింట వడివడిగా పఱతెంచుచున్న హంసల సమూహములు, తినుటకై కఱచియు, భయకారణముచేత తినక క్రిందికి వదలిన తమ్మికాడల తునియల మొత్తములో యనునట్లుగా వడగండ్లు తెల్లగా రాలినవి. — ఉత్పేక్ష.

‘హంసా నదన్దేఘభయాద్భ్రవన్తి’, ‘హంస సంపదపి మానసంప్రతి ప్రస్థితా వియతి మానసం ప్రతి’ - ఘటకర్పరుడు. అలకానగరంబును మానసనగర్నును కైలాసమం దున్నవి. ‘ఆ స్యాద్యానం చైత్రరథం పుత్రస్తునలకూబరః కైలాసః స్థాన మలకా పూః’ అమ.

‘కైలాసశిఖరే రామ మనసా నిర్మితం సరః |

బ్రహ్మణా ప్రాగిదం యస్మాత్ త దధూ న్మానసం సరః.’

‘హేమామృజ ప్రసవి సతలం మానస స్యాదదానః... |

నానాచేష్టైర్బలద లలితై ర్నివికేశే స్తం నగేన్ద్రమ్.’ మేఘ.

(‘నగేన్ద్రం కైలాసమ్.’ టీక.)

‘త స్యాత్స్యజే ప్రణయిన ఇవ స్త స్తగ్ధౌదుకూలాం |

న త్వం దృష్ట్వా న పున రలకాం జ్ఞాస్యసే కామచారిక ||’ మేఘ.

(‘తస్యకైలాసస్య’ అని టీక.)

క. తటిదుత్సారితఫణభృ | త్పటలి నిరన్నంబు లయ్యుక దక్కవు బర్హల్ నటన; మతిహర్ష హేతు | త్పటలాభం బిడునె మది యుధ న్నిర్వృట్టుక? 122

బర్హల్ = నెమళ్లు, తటి...లిక - తటిత్ = మెఱపులచేత - ఉత్సారిత = తఱిమివైచక బడిన - ఫణభృత్ = పాములయొక్క - పటలిక = సమూహముచేత, నిరన్నంబులు = అన్న హీనములు, అయ్యుక, నటనము = ఆటను, తక్కవు మానవు, మఱి = ఆశ్చర్యమన, అతి... బు - అతి = మిక్కుటమయిన - హర్ష = సంతోషముయొక్క - హేతు = కారణముయొక్క - ఉత్కట = మెండయిన - లాభంబు = ప్రాప్తి, యుధక = ఆఱకటిని, నిర్వృట్టుక = దప్పిని, ఇడునె = కలిగించునా.

నెమళ్లకు పాములు ఆహారములు; ఆపాములు మెఱపులకు బెరిచి బాజీయలందు దాగినవి. అందుకలన నెమళ్లకు మేఱ లేకపోయినది. అట్లు పక్షులలోనుండియు నెమళ్లు నటనము మానలేదు. అది ఎట్లన - అతిసంతోషకారణము కలిగినప్పుడు ఆఱకలిదప్పులు దోచవు. అట్లేవానికి మేఘాదయము, ఉఱుములు, మెఱుములు, వానలం గలిగినందున ఆఱకలి దోచలేదు. - అర్థాంతరన్యూపాలంకారము, విభావనాలంకారంబునం గలదు

‘కామరుగ సామాన్య విశే | షము లన నర్థాంతరన్యూపసభూషణ మా

ద్యుమణిని బామ గ్రసించుక | గమలభవుని వ్రా లేండు గడవక నేర్పుక.’ అలం.

‘కారణములేక యసకల | కారణమునకు బ్రతిబంధకంబుండ నర

త్కారణమునను విరుద్ధపు | గారణమునక గృతి జనింపక విభావన యా.’ అలం.

- సీ. (క). రవిఁ జూచి కుడుచువారలకును గృకలాస
ములకును దృష్టి మిన్నులలె నిలిచె;
(ఖ). సంధ్యాఋగ్ధాయద్విజశ్రేణి కిలు సేరు
మొదవులకును భ్రాంతి మది జనించె;
(గ). హలజీవిసందోహములకు బలాకీకా
విసరంబులకు మంచి వెదలు దొరకె;
(ఘ). నెలమిఁ బొల్పుయూధికలకు సంతలహట
ములకును మఱి విచ్చుమొగ్గ లొదవె;
తే. (జ). నతిధిసంఘంబునకు నీనినట్టియెనుప
కదుపులేఁగలగుమికి వాకట్టు లెసఁగె;
(చ). మట్టిమిదైలవారికి మరువనులకు
నెలఁతఁ బాసినవారికి నిదఁర చెడియె.

123

(క). రవిక్ = సూర్యుని, చూచి, కుడుచువారలకును = భుజించువారికి (సూర్యుని చూచి ననే గాని కుడువని ప్రతము గలవారికి అనుట), గృకలాసములకును = తొండలకును, దృష్టి = చూడ్కి, మిన్నులనె = ఆకాశమునకు నే, నిలిచెక్ = ఉండెను;

పూర్వోక్త ప్రతవంతులు మేఘావరణము తొలఁగినదేమో సూర్యుడు పొడచూపుచున్నాఁ డేమో కనుంగొనుటకు మింటిని మాటిమాటికి చూచుచుండిరి; ఈముతువున ఉన్నత ప్రదేశము లెక్కి నిక్కి సూర్యుని చూచుచుండుట తొండలకు సహజకృత్తి; దీనిచేత ఆసన్నదృష్టి సూచితము; -

‘తరుణిఖగోపగతాః కృకలాసాః | గగనతలసితదృష్టినిపాతాః

యది చ గవారివివీక్షణ మూర్ధ్వం | ప్రపతతి వారి తదా న చిరేణ’. బృ. సం. 27 (8)

(ఖ). సం...కీక్ - సంధ్యా = సంజతియందలి - ఆర్ఘ్య = ఆర్ఘ్యోదకమును - దాయి = ఇచ్చువాడైన - ద్విజ = విప్రులయొక్క - శ్రేణికీక్ = వరుసకును (సమాహమనకు ననుట), ఇల్లుచేరు - మొదవులకును = పాడియావులకును, మదిక్ = మనస్సునందు, భ్రాంతి = సంధ్యా కాలముయొక్క భ్రమ, జనించెను.

‘శుచిర్వాప్యశుచి ర్వాపి కాలే సంధ్యాం సమాచరేత్’ అనువిధిచేత ద్విజులకు కాలమున సంధ్యవాస్సుట ప్రధానముగావునను, పాడియావులు సంజశే చూడలకు పాలిచ్చుటకై త్వరపడు చుండునుగావునను, ఆధ్యానముచేతను సూర్యుఁ డగపడమిచేతను ఆభ్రమ కలుగును.

(గ). హల...కుక్ - హల = నాఁగటిచేత - జీవి = జీవించువారియొక్క (సేద్యగాండ్ర యొక్క) - సందోహములకుక్ = సమాహమలకును, బలాకీకావిసరంబులకుక్ = బెగ్గురులసమా హములకును, మంచి వెదలు = అనుకూలమైన చల్లకములును (ఇవి హలజీవులకు), గర్భాధానంబు లును (ఇవి బలాకలకు), దొరకెక్ = లభించినవి.

సేద్యగాండ్ర భూమి తడిసియుండుటచేత చక్కఁగా దున్ని విత్తనములు చల్లిరి; బలాకలు కుఱుపులేక మేఘములు వరిల్లుచున్నందున చక్కఁగా గర్భముధరించినవి. - ‘వెద’ యనుశబ్దము తిర్య

గ్రంథపుల గ్రంథాధానమునకే పేరుగాని మనుష్యాదుల గ్రంథాధానమునకు పేరుకాదు. 'బలాక' యే బలాకక. 'సమూహ నివహవ్యూహ సందోహ విసరవ్రజాః' అమ.

(ఘ). మఱి = మఱియు, ఎలమిక్ = ఇంపుగా, పొల్పు అగు యూధికలకుక్ = చెన్నా రెడు నడవి మొల్లలకును, సంతలకూటములకును = సంతలకూడికలకును, విచ్చు మొగ్గులు = (మొల్లల పక్షమున) విక నిల్లుటయు - (సంతలపక్షమున) జనులు సంతవదలి ఎక్కడివా రక్కడికి పోవుటయు, ఒదవెక్ = కలిగెను.

యూధికలు వార్షికము లని నిరూపితమే. 'కూటములు' - ఏ. వ. కూటమి - కూడుధాతువు నకు కృదంతము.

(ఙ). అతిథి సంఘంబునకుక్ = భోజనార్థమై ఒకరియింటికిం బోవు తెరువరుల సమూహము నకును, ఈనినట్టి - ఎనుప కదుపు లేఁగల గుమిక్ = గేదెల మందయొక్క లేఁగ దూడల మొత్తమునకును, వాకట్టులు = నోటికట్టులు, ఎసఁగెక్ = కలిగినవి.

వర్ష ప్రతిబంధకముచేత అతిథులు ఆన్నమిడుగృహస్థులయిండ్లకు పోలేక ఏచావడిలోనో పస్తు పడియుండిరి. గేదెల లేఁతదూడలు చలిక దవుడలును నాలుకయు జడనువడినందున పాలు కుడుచుకొనలేక పస్తుండినవి.

'అతిథి' - 'స్వరూపేతిక ఆగ్రస్తు రతిథిర్నా గృహగతే' అమ., 'అతతి గచ్చ తీ త్యతిథిః' అని వైయాకరణులు; అస్థితీచే అతిథి యనఁబడు నని మనువు;

'ఏక రాత్రం తు నివస న్నతిథి ర్భిక్షాణాః స్మృతః'

అనిత్యం హి స్థితో యస్తా త్తస్మాదతిథి రుచ్యతే.' ౪ (102).

'కదుపు' = ఏకజాతి పశుపక్ష్యాది సమూహము; 'ఈనినట్టి' - దూడలు మిక్కిలి లేఁత వనుట.

(చ). మట్టిమిదైల వారికిని, మరుపనులకుక్ = మదనవ్యాపారములకై, నెలఁతెక్ = కాంతను, పాసినవారికిని,...

గచ్చుచేసిన మిదైలు వానకు ఉరియవు; మట్టిమిదైలలో క్రిందఁబరున్నవారిపై ఆమట్టితోడి వాననిళ్లు పడుచుండును. అంబువలన వారిని ద్ర చెడును. అన్ని బుతువులలోను వర్షువు ఎక్కుడుగా కామోద్దీపకము గావున ఆబుతువులో కాంతావియుక్తులకు నిద్రపట్టదు.

సీసమందలి ప్రతిపాదమందును గీతార్థములందును తుల్యయోగితాలంకారము, పద్యమున ౬ మాటలువచ్చినది. సీసద్వితీయపాదమున భ్రాంతిమంతము కాదు, సాదృశ్యకారణముచేత ఒక వస్తువును మఱియొక వస్తువుగాఁ గొనుట భ్రాంతిమదలంకారముగాని భ్రమయెల్ల భ్రాంతిమదలంకారము కాదు.

'ఒకటెనె ధర్మము నుడువుట | ప్రకృతిములకె యితరములకె; ప్రగుణుల కెనచే యుక్తఁ ఘన; మఱిమిత్రులయెడ | నొక టేవర్తనము, తుల్యయోగిత నాల్గె'.

తోగ విరహివగ యుఁ బ్రబలెక్ , | మగువజిగిక మెఱుఁగు నెలయు మసకలు, నీచే నగు దానమె చెలి కరికెక్ , | దొగ చెలి మరుఁడీవు రూపఘర్మలు భూపా.' అలం.

ఉ. కాలునిదున్న నంది నయి గంటలు దున్నక మంటి నా, నుహ
కాలునినంది దున్న నయి కర్దమమగ్నత లేక మంటి నా,

హాళికు లెన్నఁడుం దెగనియకారులచేలును జౌకుమట్లనుం

గా లలి నేరు సాగి రిలఁ గల్గుపసిం గొని పేద మున్నుగఁ.

124

కాలునిదున్న = యముని దున్నపోతు, నందిని అయి = (నేను) నందీశ్వరుడ నయి, గంటలు = ఆవురుదుబ్బలను, దున్నక, మంటిక్ = బ్రతికితిని, నాక్ = అనునట్లును, మహాకాలుని = శివునియొక్క - నంది - దున్నను అయి = (నేను) దున్నపోతనుగా నుండి, క...త - కర్దము = బురదయందు - మగ్నత = దిగఁబడుట, లేక, మంటిక్ = బ్రతికితిని, నాక్ = అనునట్లుగా, హాళికులు = సేద్యగాండ్రు, పేద మున్నుగాక్ = పేదలు సయితము, ఎన్నఁడుక్ = అంతకు పూర్వమెప్పుడును, తెగని బౌరులచేలును = నాఁగటికి పెల్లగిల్లని యవురుగడ్డిగలపాలములును, జౌకుమట్లనుక్ = బురదకయ్యలును అగునట్లుగా, ఇలక్ = పుడమిలో, కల్గుపసిక్ = ఉన్నపసరములను అన్నిటిని, కొని = పూంచి, లలిక్ = సంతోషముతో, ఏరు సాగిరి = ఏరువాక గావించిరి.

ఆసువృష్టులచేత పల్లపుశేలముత్రమే గాక మెఱకబీళ్లుగూడ మెత్తఁబడినందున, భూమియెల్ల దుక్కికి ఆలవియైనది. అందువలన, సెఱవేసిన యపరిమితపు దుక్కియే ట్లుండెననఁగా:— యమునిదున్న తాను నందియై యుండెనేని సేద్యగాండ్రు తన్నుం దోలుకొనిపోయి నాఁగటికి కట్టి యవురుగంటలు దున్నింతురు, నందిని కానందున ఆకప్తము తనకుఁ దప్పినదనియు; పరమశివునినంది తాను దున్నయై యుండిన తనచేత దమ్ము దున్నింతురు, అది కానందున ఆకప్తము తనకు తప్పినదనియు, సంతసించుచుండిన వనునట్లుగా ఎక్కడెక్కడి పడరములనుం దోలుకొనివచ్చి నాఁగటికి కట్టి దున్నుటలో ఎన్నఁడును నాఁగటికి తెగనియవురుగడ్డిముబ్బల పాలములను దున్నుటకు పరమశివునివాహన మయిననందినిం గూడను, దమ్ముదుక్కిఁగాను యమునివాహనమయిన దున్నను సయితము, కొనిపోయి కట్టి దున్నిరి;—అను నట్లుండెను.

దున్నలకు మెఱకదుక్కి కప్తము, ఎడ్లకు రొంపిదుక్కికప్తము. వెలిదుక్కికి ఎడ్లను ఎక్కడెక్కడివానిని హాళికులు తెచ్చుకొనువిధమును చూడఁగా నంది తన్నుం గూడఁ గొనిపోవుదురని భయపడునట్లును; అొంపిదుక్కికి దున్నలను కొనిపోవువిధము చూడఁగా యమునిదున్న తన్నుం గూడఁ గొనిపోవుదు రని భయపడునట్లును ఉండెను. భూమిలో నొక్కదున్న నేని ఒక్కయెద్దు నేని వదలక ఉన్నవానిపెల్ల కట్టి దున్నిరని భావము. తమ్ముం గొనిపోవుదు రని యారెండును తలంచెనోయనునట్లు అనుట.—ఉత్ప్రేక్ష.

ఈబుధి చే శ్రీయామనాచార్యులవారి ధర్మపరిపాలనమును పాండ్యులు వైష్ణవులైనందులకు తద్దేశముపై శ్రీహరికిం గలిగిన కృపాతిశయమును నూచితములు.

‘హాళికులు’ - ‘ఖనతి లేన త ద్వోధా స్వేదం హాళిక సైరికా’ అను. (హలముతో త్రవ్వెడు వాఁడు అని వ్యు). ‘గంట యనఁ బైరుదుంపయు ఘంట యొప్పు’ ఆం. భా. నానా. (58). ‘ఏరణాభిద మారునా వెలయు’ ఆం. భా. 2 (75).

క. వరఁజుబడి రొంపిఁ ద్రొక్కం, | జరణంబులఁ జుట్టి పసిడిఁ చాయకడుపులం

బొరి నీరుకట్టై లమరెను, | బిరుదులు హాళికులు దున్నఁ బెట్టిరొ యనఁగఁ. 125

హాళికులు = నాఁగటిలోదున్నెడు వాండ్రు, దున్నక్ = దున్నుటకు, బిరుదులు = ఉత్కర్షచిహ్నములైన పెండేరములను, పెట్టిరో = తొడిగినారో, అనక్ = అనునట్లుగా, (రొంపి

దుక్కిలో), వరఃజబడిక్ = గనిమ వెంబడి, రొంపిక్ = బుగడను, త్రొక్కు = త్రొక్కుగా, నీరుకట్టెలు = నీరుతుట్ట పాములు, చరణంబులక్ = హాలికులపాదములకు, చుట్టి = చుట్టుకొని, పసిడి చాయకడుపులక్ = బంగారువన్నెగల కడుపులతో, పారిక్ = మిక్కిలి, అమరక్ = ఒప్పారెను.

హాలికులు రొంపిదుక్కిలో గనిమ వెంబడి దున్నుచుం బోవుచుండఁగా, నీరుకట్టెపాములు వారిపాదములకు చుట్టుకొన్నవి. వానికడుపులను బంగారువన్నెగా నుండెను; అవి కడుపు వెలి కగపడునట్లు చుట్టుకొనెను. ఆస్థితిలో అవి యెట్లుండెననఁగా - ఆహాలికులు దున్నుటలో తమకు పాటిలేరని ధరించిన బంగారపు గండపెండేరములో యనునట్లుండెను. — ఉత్పేక్ష. ఆహాలికులు దున్నుటలో కరము నేర్పురు లనియు, హాలికులు సయితము బంగారపు పెండేరములు ధరింపఁగలిగినంత సుభిక్షముగా ఆదేశము ఒప్పుచుండెను, అనియు, భా.

‘వరఃజబడి’ - నీరుతుట్టెలు గనిమ వెంబడి నంటుకొనియుండును; రొంపిలోనే ఉండును. మెట్టసాలములలో నుండవు. ‘బిరుదు’ - బిరుదశబ్దమునకు వైకృతము.

క. నాని శిఖి వంటచెఱకుల | చే నఱ, నవి వెండి వంటచెఱకులె యగుటం

బోనంబు ప్రజకు జక్కుల | బోనంబులె యయ్యెఁ బ్రయ్యి పొగయమి వృష్టిక్.

శిఖి = నిప్పు, వంటచెఱకులచేతక్ = (తడిగల) వంటకట్టియలచేతను, నాని = తడిసి, అఱక్ = నశింపఁగా (అఱిపోఁగా), అవి = ఆవంటచెఱకులు, వెండి = మఱి (అలోచింపఁగా), వంటచెఱకులే = బెల్లమువంటకుఁ దగినరసముగల యిత్తువులే అగుటచేత (వానిని ప్రాయ్యిలో నుంచుటచేత), ప్రాయ్యి, పొగయమిక్ = రాజనందున, ప్రజకుక్ = జనులకు, బోనములు = భోజనములు, జక్కులబోనంబులె = విష్ణుపాదోద్భవులయిండ్ల వివాహ ద్యుత్సవసమయములందు జక్కులవాండ్రు శూన్యంపుటరివేణికుండలను నెత్తినుంచుకొని ‘బోనాలో బోనాలో’ యని పల్కుచుం బోవు నబద్ధపు బోనములుగా నుండెను.

నర్షములలో వంటచెఱకులు ఎందువి దొరకక బెల్లపువంటకై మంచి రససమృద్ధిగల చెఱకు గడలనునర్షముచే ననర్షము లయినతడివంటచెఱకులే దొరకఁగా, వానిచేత ప్రాయ్యి రాజుటకు బదులుగా నిప్పే అఱిపోఁగా, ప్రజలకు బోనములు జక్కుల బోనము లాయెను, అనఁగా లేక పోయెను. — నిరుక్త్యలంకారానుప్రాణితమైన మిథ్యాధ్యవసిత్యలంకారము.

క. ‘యోగముచే నామములకు | బాగగు నన్యార్థకృష్టి పరఁగు నిరుక్తిక్;

ఈగతి వేపుదు వీవు వి | యోగుల దోహకరాఖ్య యొప్పుడ నీకుక్?’ అలం.

క. ‘మిథ్యాధ్యవసితీ కించి | నిర్భార్థకృతపనకు సమీహ పాడమినక్

మిథ్యార్థాంతర మట్లుట | మిథ్యయ త్రయి నీవు నన్ను మించెద వేనిక్.’ అలం.

సీ. ఇట్లెల్లు దిరుగ నొక్కిం తిబ్బు శిఖి; యబ్బె

నే నింటిలోఁ బూరి యిడి విసరక

రాజదు; రాజిన రవులుకో ల్వాసాలఁ

గాని కల్గదు; మఱి దానఁ గలిగె

నేని కూడగుట మం; దైనఁ బెన్నొగ సుఖ

భుక్తి నేకూర; దాభుక్తి కిడినఁ

బ్రాగ్భక్తలక తీటు బహుజనాన్నము; దీఱ

నారుల కొదవుఁ బునఃప్రయత్న;

తే. మాజ్యపటముఖ్యులయ మెన్న; రాలయాంగ

దారులయ మెన్న రంతిక; కారజనిక

పచన నాంధోగృహిణి రామిఁ బడుక మరుఁడు

వెడవెడనె యార్ప నొగిలిరజ్జడిని గృహులు.

127

ఆజ్ఞడిని = ఆవర్షములయందు, ఇల్లు ఇల్లు = ప్రతియిల్లు (ఎన్నియొయిండ్లకు), తిరుగ్ = పోయిన, శిఖి = నిప్పు, ఒక్కంత = కొంచెపాటి, అబ్బు = దొరకును, అబ్బేనేని = అబ్బినప్పటి కిని, ఇంటిపూరి = ఇంటికప్పులొనిగడిని, ఇడి = అనిప్పులేశముమీఁదఁబెట్టి, విసరక = విసరిననే గాని, రాజుడు = పొగరాదు, రాజినక, రవులుకోలు = రగులుకొనుట, వాసాలకొగాని = ఇంటివాసములు విఱచి ప్రాయితో పెట్టిననేగాని, కల్లదు, మఱి = పిప్పట, దానక = అట్లు వాసాలు విఱచిపెట్టుటచేత, కలిగినేని = రగులుకోలు అయినచో (రగు లొక్కనినయెడల), కూడ గుట మందు = అన్నము పచన మగుట గుర్తుటము, వినను = అన్నమాయెనేని, పెనుబొగ్గ = అధికధూమముచేత, సుఖభుక్తి = సుఖముగా భుజించుట, చేహరదు = సమహారదు, ఆభుక్తికిక = ఆయుసుఖభోజనమునకు, ఇడినక = పెట్టెగా, బహుజన అన్నము = పలువురకై వండినవంట, ప్రాగ్భక్తలక = తొలిపంక్తి వారికే, తీటు = అయిపోవును, తీట = అట్లు అయిపోగా, నారులక = స్త్రీలకు, పునఃప్రయత్నము = మరలవంటచేయుట, ఒదవు = సంభవించును, (అనారులు), అంతికకు = ప్రాయ్యికై, ఆజ్యపటముఖ్యులయము = నేతిగుడ్డలులోనగువాని నాశము, ఎన్నరు = గణింపరు, ఆలయ అంగ దారు లయము = ఇంటి యవయవము లయిన కొయ్యల నాశమును, ఎన్నరు, ఆ...ణి - ఆరజనిక = రాత్రిపఱకును - పచన = ఇతరులకే వండుటచేత, న అంధన్ = అన్నములేని - గృహిణి = ఇల్లాలు, రామి = పడుకబరానందున, మరుఁడు = మన్మథుఁడు, పడుక = శయనమందు, వెడవెడక = వెక్కిరించుచునే, అర్పక = అడింపగా, గృహులు = గృహస్థులు, నొగిలిరి = నొచ్చిరి.

ఆవర్షములయందు స్త్రీలు వంటకై పడుపాట్లను చెప్పచున్నాఁడు. — ఎన్నియొ యిండ్లకు తిరిగిననేగాని యించుకనిప్పు దొరకదు, దొరకేనదిపో, ఇంటియెందుపూరి పెట్టక అది రాజుడు; పూరిపెట్టం దామనించిన అది యాఱిపోవును: రాజినను ఇంటివాసాలు ప్రాయితో పెట్టిననే గాని అనిప్పు రగుల్కొనదు, రగుల్కొన్నను దానిచే అన్నము పచనముగాదు: అయ్యేనేనియు, అయన్నము క్రొత్త వారెవరైన వత్తురొయని పలువురకై చేసినదే యైనను తొలిపంక్తికే సరిపోవుట చేతను, స్త్రీలు తమయాఁకటికై వండియు రాత్రిపడుపఱకు వంటచేసికొనుచుండురు. ఆవంటలో ఇంటియంగము లగు కొయ్యలను గయితము ప్రాయితోవైచుటకు వెనుదివియరు. గుడ్డలను నేతిలోఁ దడిపి ప్రాయితో వైచురు. పిప్పట వారికి ఎంగిలైవుట, ఇల్లుకుదిచేసి అలుకుకొనుట, (అట్లు తోముకొనుట), తలుపులు వేసికొనుట, లోనగుపనులచే ఎంతరాత్రికిని తనభోజనము కానందున

ఇల్లాలు పడుకకు రానందున మరుడు వెడవెడ నాడించుచున్నందున గృహస్థులు వేదనంబడిరి. -
స్వభావోక్త్యలంకారము.

క. 'పన్నినజాత్యాదికసం । పన్న మగుస్వభావ మా స్వభావోక్తి యనక;

తిన్నఁగ టిక్కించి చెవుల్ । గన్నులు సుడియంగ నన్నుఁ గనియె మృగంబుల్.' అలం.
ఏకావశ్యలంకారంబునం గలదు. —

క. 'ఏకావలి యథావలి । కైకొన ధృతముక్త భంగిఁ, గనునీరజముల్

ఆకర్ణంబులు, కర్ణము । లాకలితభుజములు, భుజము లాజానువు, లా

యాకృతిచే జానువులు ని । రాకృతమణిదర్పణంబు లానరపతికె.'

అలం.

ద్వి. తృ. పాదములం బాతభేదము: - 'రవులు కొల్వాసలెకాని కల్లదు కూడు దానఁగలిగె
నేని కూ రగుట మందగు.' 'కూడు' - అట్లు సిద్ధమైనయన్నము సౌష్ఠవహీనంబును వ్యంజనాది
హీనంబును అగుటచే దానిపై తిరస్కారముగాన 'కూడు' అనుట. 'బహుజనాన్నము ప్రాగ్భో
క్తలకే తీలుట' - వారికి భోజనకాలము ఆతీత మగుటవలనను, పూర్వదినమందును మంచిభుక్తి
లేమియే ప్రాయికము గావునను, ఆఁకలి మెం డగుటం బట్టియు, ఆయిల్లాండ్లు వీరికి తృప్తిగాఁ
బెట్టుదురేగాని, తమకు మిగుల దనియాడదు గావునను, ఆకి ప్తికముగా భోజనసమయమున వచ్చిన
యతిగులకుం జుట్టాలకును పెట్టుటచేతను. 'ఆశ్చర్యముద్ధాన మధ్యత్రయశ్చ చుల్లిరన్తికా' అను.
'భిక్షాన్త్రీ భక్త మనోన్న మోదనోఽస్త్రీ సదీదివిక' అను. 'ఆర్పణ' - 'ఆహోడుకూడుల తకారంబు
నకుం జక్కుపరంబగునపుడు రేఫం బగు. బా. వ్యా. క్రి.

చ. పిడుగుల కల్పి లోఁ దొలఁచి భీరులు కంచముఁ, జల్లువీధితు

ల్లడవల వెళ్ళిరాఁ, బొగలకావిరి బ్రంగిన పుల్లహంబు లె

లెడఁ గనుపట్టె నీళ్ల నిలయెల్లను ముంచి రసాతలంబుపై

విడియఁగ చండు డిగినసవిద్యుదురు స్తనయిత్నులో యనక.

128

భీరులు = భయస్వభావగులస్త్రీలు, పిడుగులకుఁ అలికి = వెలుపలపడుచున్న పిడుగులకు
భయపడి, కంచముఁ = భోజనపుఁగంచపాత్రను, లోక = ఇంటిలోపలనే, తొలఁచి = కడిగి,
చల్లు వీధితుల్ = ఆకడిగిననీరు గడపవెలుపలికి పాఱఁబోయు (నష్టకు పిసాళించు) కంచపుఁ
గాంతులు, కడపలక = రేహతులనుండి, వెళ్లిరాఁ = బయటికి దాటిపడఁగా, బొగలకావిరిక =
ధూమములయొక్కనలుపులో, బ్రంగినపుల్లుగృహంబులు = మునిగియున్న పూరియిండ్లు, (ఎల్లు
కనుపట్టె ననఁగా), నీళ్లక = జలములతో, ఇల ఎల్లక = భూమినంతయు, ముంచి, రసాతలంబు
పైక = పాతాళము మీఁద, విడియఁగక = పోయిపడుటకై - దం...లో = దండు డిగిన,
(మధ్యదారిలో) ససైన్యముగా మజీచేసినట్టి - సవిద్యుత్ = మెఱపులతోడి - ఉరు = గొప్ప -
స్తనయిత్నులో = మేఘములా, అనక = అనునట్లు, ఎల్లెడక = ఎల్ల తావులందును, కనుపట్టెక =
కనఁబడినవి.

భయస్వభావలైన కోమలులు, అక్కడక్కడ పడుచున్న పిడుగులకు భయపడి, కంచ
ములను తొలఁచుటకు ద్వారము వెదలిరాక, ఇంటిలోపలనే వానిని తొలఁచి, వెలికి ఆతొలఁచిన
వీటిని, విసరి పాఱఁబోయినపుడు, తీండ్రించిన యాకంచములకాంతులు ద్వారముల వెలికి వచ్చు

చుండఁగా, పొగలనలుపులో మఱిగియున్న పూరియిండ్లు ఎల్ల చోట్లను ఎటుండిన వనఁగా, నీళ్ల చే
పుడమి నెల్ల ముంచి, యింక పాతాళమును ముంచుటకై పయన మేఁగుచు నడుమ ససైన్యములుగా
విడిసినట్టి మొఱపులతోడి గొప్ప మేఘములో యనున ట్లుండెను:—ఉ త్వేత్.

భూలోకమునకెల్ల వాన పెల్లుగాఁ గురిసిన దనుట - పొగ గచ్చినపూరియిండ్లు మేఘముల
వలెను, కంచముల దీధితులు మెఱుములవలెను, ఉండెను. భీరువులుగాన ఎక్కడనో పడుచున్న
పిడుగులకు భయపడుట, ఈభీరువులు మబ్బును పిగిల్చుకొని వెలువడక లోలోపలనే మెఱయుచున్న
విద్యుదంశములు, కంచములకాంతులు మబ్బునుండి వెలువడిన విద్యుదంశములు. తొలఁచిన కంచ
మునకు కాంతి హెచ్చు. 'కడపల' - ద్వారమునుండియే వెల్లివచ్చినను కూర్చుండియో వంగియో
యుండి పోయెదరు గావున అసీరుకడపకే చేరువుగా వెలువడుటం బట్టి కడప అనుట; పుల్ల
హంబులు పొగగచ్చిన ట్లుండుట స్వభావోక్తి. 'దండుడిగిన' - దండుతో విడిసిన అనునర్థముగా
శబ్దపల్లవము. 'విశేష స్వస్థిగా భీరాః కామినీ వాసులోచనా' అను. 'వెళ్లు' - దీనికి 'వెడలు'
తొంటిరూపము. - 'అధోభువన పాతాళ బలిసద్ద రసాతలమ్.' అను.

చ. గొడుగుల గాలిఁ గూల్చి, మఱి కోలలతోడనె పాఱ, నాన్వై జే

ద్వడ జడి మేఘుఁ; డ ట్లకట పాంథులపైఁ దన కెంతవైరమో?

తడిసిన మేన నింకి యది దారవియోగజవహ్నిఁ గొంత కొం

తుడిపె, విధాతరక్ష విష మొక్కొకమా టమృతంబు సేయఁగన్. 129

మేఘుఁడు, గొడుగులకై = పాంథుల ఛత్రములను, గాలికై = వాయువుచేత, కూల్చి =
'ఎగురఁగొట్టి, మఱి = పిమ్మట, కోలలతోడనె = వట్టికామలతోనే, పాఱ = ఆపాంథులు పఱ
తెంచుచుండఁగా, జడికై = వానచేత, చేద్వడకై = చేటించునట్లుగా, నాన్వై = నానఁ
జేసెను, అకట = అయ్యో పాపము, అట్లు = ఆవిధముగా (చేయుటకు), తనకుకై = మేఘునికి
పాంథులపైకై = తెరువరులనిఁద, ఎంత - వైరమో = ద్వేషమో; (అయినను), తడిసినకై =
అట్లునానఁగా, అది = ఆజడి, మేనకై = దేహమంగు, ఇంకి = దిగి, విధాతరక్ష = బ్రహ్మచేయు
సంరక్షణము, ఒక్కొకమాటు = కొన్నిసమయములలో, విషముకై = (చంపునదైన) గరళమును,
అమృతంబు = (బ్రదికించునదైన) సుధగా, చేయుటకై = కావించుటం బట్టి, దార...హ్నికై -
దార = భార్యతోడి - వియోగ = ఎడఁబాపువలన - జ = పుట్టిన - వహ్నికై = చిచ్చును, కొంత,
కొంత = ఒకపాటిగా, ఉడిపెకై = తగ్గించెను.

జడిలో పాంథులపాట్లను వర్ణించుచున్నాఁడు. - ఎంతత్వరలోఁ బోయి ప్రేయసిం గలయు
దునా యని ఆతురపడుచు వియోగిబాటసారి వానలో గొడుగువైచికొని దారి నడచుచుండఁగా
మేఘుఁడు పాంథులపై పగఁబూనినవాఁడుంబోలె, ముందుగా వారి గొడుగుకప్పలను గాలిచే
ఊడఁగొట్టి యెత్తుకొని పోయి దూరాన పాఱవైచినాఁడు; పిమ్మట వట్టికామలతోనే పోవు
చుండఁగా, ఒడలెల్ల నీళ్లలో నానిపోవునట్లు జడిగురిసినాఁడు; కాని బ్రహ్మచేవుఁడు రక్షించువిధ
ములో విషముఁయితము ఒక్కొక్క సమయమందు అమృతముగానే పరిణమించును గావున,
ప్రకృతమందు వారికి ఆజడి మేలే చేసినది; ఎట్లన అది వారిదేహములలో ఇంకి ప్రేయసీవియో
గాగ్నిని ఒకపాటి ఆర్పినది.

ఇందు 'ఎంతవైరమో' అనునది ఉత్పేక్షయు, మేఘుడు పాంథులను పీడింప నెంచి చేసిన చెఱుపు వారికి మేలే యగుటచే విషమాలంకారభేదమును, పాంథులపై నవిశేషమునకు తుదిని సామాన్యమును చెప్పటచే అర్థాంతరన్యాసంబును గలవు:—

'ఇష్టముకై యత్నింపఁగ | నిష్టము గలుగమియును ననిష్టసంప్రాప్తియునుకొనుట' అలం. అని యొక విషమభేదము. ద్వేష్యుఁ డయిన పాంథునికి అనిష్ట మనితలంపఁదగును.

'కొంత కొంత' - అటుగాక నీళ్లకే శమించు వియోగవహ్ని ఏపాటిది? 'విధాతరక్ష విష మొక్కొకమా టమృతంబునేయుటకొనుట' - ఇందులకు సంవాదము:—

'స్ర గియం యది జీవితాపహో హృదయే కి నిహితా న హన్తి మామ్?

విషమ పృథుతం కృచి దృవే దమృతంవా విష మిశ్వరేచ్ఛయా.' రఘు. 8(46).

'దారవియోగ' - 'దారాఃపుంసి చ భూమ్నైవ' దారశబ్దము పుల్లింగమును నిత్యబహు వచనాంతంబును. - 'రక్ష' - చేయటకు కర్త.

లే. దవులఁ జల్లని తూట నంతక మునుపటి

జల్లునీ రూని వచ్చునాజల్లు, మొదలి

గాలి యెలగోలుచేఁ గొప్పగదలి జల్లు

దలపడకమున్న వంగుళ్లఁ దడిపెఁ దరులు.

130

దవులకొనుట = దూరమందు, జల్లు = వానవచ్చుచున్నది, అని, తూటకొనుట = (చెంతనున్నచెట్ల క్రింద) చూరఁగా, అంతక మునుపటి జల్లునీరు = అంతకు మునుపే కరిసినజల్లుయొక్క జలమును ఊని = వహించినదై, వచ్చునాజల్లు మొదలిగాలి యెలగోలుచేకొనుట = దూరాన వచ్చుచున్న యా జల్లునకు ముందుగా వచ్చు గాలియొక్కచెబ్బచేత, కొప్ప గదలి, తరులు = చెట్లు, జల్లు = దూరానవచ్చుచున్నయాజల్లు, తలపడకమున్న = కురియ దొరకొనకముందే, వంగుళ్లకొనుట = నీటి బొట్టతో, (పాంథులను) తడిపెను.

తెరువరులు మింట దూరమునుండి జల్లు దిగనుండుటం గాంచి, అవలచె శ్లేషియు లేనందున ఆజల్లులో తడియవలసివచ్చు నని ఊహించినవారై, తా మున్నచోటనే చెట్లుండఁగా వానిక్రింద ఆజల్లునఁ దడియకుండుటకై చొచ్చిరి. ఇంతమాత్రాన వారి కెక్కువ మేలు కలుగలేదు, ఏలన ఆజల్లు రాకముందే తత్పూర్వము వచ్చిన జల్లులనీరు కొప్పలందుండినది; ఇప్పుడామూపు జల్లునకు ముందు వచ్చుచున్న గాలిచే ఆకొప్పలు కదలఁగా అందున్న పూర్వపు జల్లుయొక్క జలము వారిపై వంగుళ్లుగా రాలి వారిని తడిపినది. ఇందు స్వభావోక్తియు నొకవిషమభేదముం గలవు.

'వంగుళ్లకొనుట' - 'లే. వాన వెలసియుఁ జూరునఁ బడిననీరు | బొట్టు వంగుళ్లు నాఁగ నట్టొట్టు నాఁగఁగ | బేరులు వహించు నార కర్పూరగౌర.' అం. భా.

చ. రయమున పృష్టికై యొదిగి రచ్చలపై, విధియింతు రుగ్రతక

హయవతిమీఁద దంతిపతి నాతనిపై నృపతిం గజాదిని

ర్ణయముల మొత్తులాడుదురు, మ్ర బౌధిక యంతయు విప్ప విచ్చుమొ

గ్గయి మఱి పాసిపోదురు సమస్తదిశాగతు లైనయధ్యగుల్.

131

సమస్త దిశా ఆగతులు = ఎల్ల దిక్కులనుండియు వచ్చినవారు, విన - అధ్వగుల్ = తెరువరులు, వృష్టికై = వచ్చుచున్నవానకై, రచ్చలపైక్ = రచ్చచావడులయందు, రయమునక్ = వేగముగా, ఒరిగి=ఇమిడికగా (చేరి, పిమ్మట వృత్తాంతములం జెప్పుకొనం దొడంగి), ఉగ్రరక్ = ఆగ్రహముతో, హయపతిమీదక్ = అశ్వపతిమీద, దంతిపతిక్ = గజపతిని, ఆతనిపైక్ = ఆగజపతిమీద, నృపతిక్ = నరపతిని, విధియింతురు = చెప్పుదురు, గజ ఆది నిర్ణయములక్ = ఏనుగులు గుఱుములు కాల్యము ఇత్యాదులయొక్కసంఖ్యను నిర్ణయించుటలో, మొత్తులాడుదురు = కొట్టు కొందురు, మ్రబ్బు = మేఘము, ఒకయింతయుక్ = కొంతపాటియేని, విప్పక్ = చెదరిపోయినయెడల, మఱి = వెంటనే, పాసి = ఒండొరులను వీడి, పోదురు.

నానాదేశపుబాటసారులను మేఘము వర్షింపం దొడంగెనా, తటాలున ఒకరచ్చచావడిలో ఇముడుకొనియుండి, అటుపై లోకవృత్తాంతములు భాషింపందొడంగి, అశ్వపతికన్న గజపతి గొప్పవాడనియు, గజపతికన్న నరపతి గొప్పవాడనియు, పట్టుదలతో పలుకుదురు. వారివారి గజాది సంఖ్యల నిర్ణయించుటలో ఒకరుచెప్పినసంఖ్య నొకరు కాదని వాదించి కొట్టు కొందురు. ఇంతలో మేఘము కొంచెము చెదరెనా, ఒండొరులంబాసి ఎవరిదారిని వారు పోవుదురు. — 'స్వభావోక్తి.'

'రచ్చలపై' - పై యనుటచే కప్పలేనిచావళ్లు గావలయు, కప్ప ఉన్నను గోడలు ఉండవు. 'హయపతి' - ఆగ్రాప్రభువు; దంతిపతి = కటకరాజు; నృపతి = నరపతి; 'నరపతివిజయము' గనునది. - 'అధ్వనీనోధ్వగోధ్వన్యః పాన్థః పథిక ఇత్యశి,' అను. ఇటు పూర్వముద్రణములో 'మ్రబ్బు' అనుటకు మాఱుగా మ బ్బని యున్నది, అందువలన యతిభంగము. ఆశ్చర్యమునకు రెండు రూపములుం గలవు. చూ. శ. ర.

క. తనరె బలిభుక్తులు నిం | డినగ్రామశ్రీల కఱివీలము లగుటం

గనియెఁ దృణగ్రాహిత ననఁ | గొనుకసవులఁ జైత్యతరుల గూం డ్లిడుభ్రమణఁ.

బలిభుక్ తతులు = కాకుల సమూహములు, చైత్య తరులక్ = రథావృక్షములందు, గూండ్లు ఇడుభ్రమణఁ = గూండ్లు కట్టుకొనుటకై సంచరించుటయందు, కొనుకసవులక్ = (నోటం) గొని పోవునట్టి తృణములచేతను, నిండిన గ్రామశ్రీలకుక్ = సంపన్నులయిన గ్రామలక్ష్యలకు, అఱివీలములు = కంఠంపునీలములులు, అగుటక్ = అగుటచేత, తృణగ్రాహితక్ = కసవును గ్రహించెడుభావమును, కనియెక్ = పొందినవి, అనక్ = అనునట్లుగా, తనరెక్ = ఒప్పెను.

వర్షిస్తువున కాకులు కసవుతోను పుల్లలతోను గూండ్లు కట్టుకొనును. అట్లు గూండ్లు కట్టుకొనుటకై అవి కసవును గజముకొని పెద్దవీధులందలి చెట్లమీదికి రాకపోకలుసేయునప్పుడు, ఎట్లు ఒప్పారిన వనఁగా - తాము భాగ్యవంతురాండ్రయిన గ్రామలక్ష్యలకు మెడలోనిహారంపునీలములు లగుటచేత తృణగ్రహణము సేయుచున్నవో యనున ట్లుండెను. — ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

“ధ్వజ్జాత్య ఘోషపరభృద్బలిభుగ్వాయసా అపి” అను. ‘చైత్య మాయతనే బుద్ధబిమ్మే చోద్యానపాదశే’ విశ్వ. నీలములు తృణమును ఆకర్షించును. ‘అఱివీ’ - అట్లు శబ్దము. ‘గ్రామ శ్రీలకుక్’ - ‘లక్షీసంపదలకు’ అభేదము కవిసమయము.

‘కమలా సంపదోః కామధ్వజే మకరమర్శ్యయోః...

దానవాసురపై త్యానా మైక్యమేవాభిసమృతమ్’.

కా. క. ల.

‘పాణ్డుచ్చాయోపనవృతయః కేతకై స్సూచిభిస్తై
 ర్నిదారమైర్భర్తృహబలిభుజా మాకులగ్రామచైత్యాః
 త్వయాసన్నే పరిణతఫలశ్యామజమ్బూవహంతాః
 సంపత్స్యస్తే కతిపయదినసాయహంసా దశార్ణాః.’

మేఘ.

నీలము తృణ గ్రాహియనుట కితరకవివాక్యసంవాదములు:—

‘నీ. తనయడుగుదమ్ములను రాచ నెట్టెంపుఁ | బులుదిండిరాతు మైదలు మెలంగ.’ యయా.

‘చికిలిపుల్లిండిరాలకు మెప్పు సికకప్పు |

‘తొగ తేనినగ నొప్పు మొగముచొప్పు.’

చెన్నబసవ. ౪ (౨౬౨).

‘చెలికురుల్ పులుదిండి చలుపరొమామక |

స్వాంతతృణగ్రామ లయ్యె గాన’.

చంద్రాంగదా. ౪ (౧౨౬).

మ. వసతు ల్వెల్వడి, వానకై గుడిసె మోవక రాక తానానియే
 పసగా నిల్చినజమ్మగూడఁ బొల మంబ ధ్వజముచుం బట్టివె
 చ్చుసురు న్నిగెడు కాఁపుగుబ్బెతల పెన్దుబ్బ లునాస ల్వెలిం
 విసికిల్లుం విసికిల్లు హలికుల కర్పించె న్నభస్యంబునక.

133

నభస్యంబునక = భార్యపదమాసమందు, వసతుల్ = ఇండ్లనుండి, వెల్వడి = వెడలి,
 (పొలమునకు), అంబళ్లు మోచుచుక, వానకై = వర్ష ధారానివారణార్థమైన, గుడిసె పొలము
 లోనికుటీరము, మోవక = తిగులఁగా, రాక = గుడిసెలోనికి రావందున, తాక = గూడ, అనియే =
 చక్కఁగా గుడిసెద్వారమునకు తిగులఁగినయే, పసగాక = ససిగా, నిల్చిన జమ్మగూడక =
 ఎప్పుడును కదలక పడిపోకయుండినదైన జమ్మగూడను, పట్టి = ధరించి, పెన్దుసురుక = బలు
 వానను, నీఁగెడు కాఁపు గుబ్బెతల పెన్దుగుబ్బల్ = నిస్తరించుచున్న కాఁపు జవరాండ్రవలదస్తన
 ములును, పునాసల్ = పునర్వసుకారైలో చల్లఁగా నిప్పటికి పండియున్న సజ్జలులోనగు (పునాస)
 ధాన్యములును, వెలిక = ఊరిబయట, పిసికిల్లుక = (కుచ) మర్దనములను, పిసికిల్లుక = కంకులు
 నలుపుటలను, హలికులక = సేద్యకాండ్రకు, అర్పించెను = ఒసంగినవి. ‘తానానియే’ -
 ‘తామ్రానిపై’ ‘పట్టి పెన్దుసురున్నిగెడు’ - ‘పంటచే న్నుసురుం దీఁగెడు’, అని ప్రాకారగారి
 పాఠములు. ‘ముసురుందీఁగెడు’ అనుపాఠమున - ‘పెన్దుసురు = బలుజడిని, అందుక = ఆగూడ
 యందు, ఈఁగెడు = నివర్తించుకొనెడు, అని యర్థము చెప్పకొనవలయును. ‘పంటచే’ అను
 పాఠమున ‘పొలము’ అనుపదము వ్యర్థ మగును.

భార్యపదమాసమందు, కాఁపు వెలదులు ముసురులో పంటచేనియొద్ద గుడిసెలో కాపున్న
 భర్తలకై గూడవైచికొని అంబలి కొని పోవుదురు. గుడిసెలోనికి తాము దూఱినప్పుడు గూడ
 ద్వారమునకుం దగులొని అటనే చక్కఁగా నిలిచియుండును. లోపల భర్తలు సజ్జలు లోనగు
 పునాసపంటల కంకులను నలుపుచు గింజలను వేలు సేయుచు నుండురు. ఆచెలువలు రాఁగానే
 ఆభర్తలు వాగు తెచ్చినయంబలిత్రాగి వారిస్తనములను మర్దించి పంపుదురు. .. స్వభావోక్తి.

‘అంబళ్లు మోయు’ - అంబళ్ల మోయు = అంబళ్లొయు. ‘నిల్చిన జమ్మగూడ’ - గూడ ఆప్ర
 కారము నిలుచుట వారికి అనుభూతిపూర్వము. గూడను గుడిసెలోనికిం చెచ్చిన, గుడిసెయంతయు

తడియగును, చైట నుంచిన నది క్రిందికి కూలి అడుపై లోనసయితము తడిసి పోవును; 'గుడిసె' - ఇది 'గొడుగు' అని యుండవలయును. గ్రంథవిస్తరభీతిచే ఉపపత్తిని సంతృప్తముగాఁ జెప్పెద; అంబటిచేయి బరువయి నొప్పికలిగిన రెండవచేతికి గొడుగును గాలిలో మోచుకొనిపోవుట కష్టము. గొడుగుం దాల్చిన ఒకచేయి దాని కర్చిత మగును, అంబటిని మార్చుకొనుటకు ఆరెండవచేత గొడుగుండుటవలన కష్టముగాదు. గొడుగు తానుగా తానే తలమీఁద అని నిలువదు. గూడయేని యీకష్టమేమియు నుండదు. దానిం దాల్చినరెండుచేతులు స్వాధీనముగానే యుండును. కావున 'గొడుగుమోత' అని పఠించుకొనుట శ్రేయము. గుఱ్ఱైత లగుటచేతనే పిసికిళ్లు గలుగును. 'పునాసలు' - జొన్నలు చోళ్లు సజ్జలు లోనగు ధాన్యములు. నూర్యుడు పునర్యసు నక్షత్రములో నుండఁగా చల్లునవి గావున వానికి ఆపేరు. అవియిప్పుడు కాపు కాచుచున్నపంటకు ముందేపండినవి. పునాసకంఠలను నలిపి ఊచలియ్యమును రాల్చుచుచున్నారని భా. ఇప్పుడు కాచుచున్నవి వరిచేలు. 'పిసికిళ్లు' - ఇది నిత్యబహువచనాంతము; 'నుఱుచు' నుండి 'నుఱిపిడి' యింట 'పిగుకు' నుండి 'పిసికిడి' అని ప్రాతిపదికమును కల్పించుకొనవలయును.

మ. గురుగుం జెంచలిఁ దుమ్మి లేదగిరిసాకుం దింత్రిణీపల్లవో

త్కరముం గూడఁ బొరంటి నూనియలతోఁ, గట్టావికుట్టారుగో

గిరము తైక్కి, తమిం బసుల్పాలము వోఁ గ్రేపు తైయి న్నాక. మే

కెరువుం గుంపటి మంచ మెక్కిరి ప్రభుత్వైకాప్తి రెడ్లజ్జడిక. 134

ఆజడిక = ఆవర్తములో, రెడ్లు = రెడ్డి అనుబిరుదు గలకాఁపులు, ప్రభుత్వ ఏక ఆప్తిక = దొరతనముయొక్క ముఖ్యప్రాప్తి చేతను, గురుగుక = గురుగాకును, చెంచలిక = చెంచలి యాకును, తుమ్మిక = తుమ్మియాకును, లేదగిరిసాకుక = లేత తగిరిసయాకును, తింత్రిణీ పల్లవ ఉత్కరముక = చింతచిగురు మొత్తముతో, కూడక = చేర్చి, నూనియలతో = తీలతైలసమ్మి దితో, పొరంటి = నీ రిగుర బొగిచి వండి, కట్టా...లో - కట్టావి = వేడివేడిగానున్న - కట్టారుగ ఓగిరములో = చిన్నారుగ బియ్యపుటన్నమును, మెక్కిరి = తృప్తిగా భుజించినవారై, పసుల్ = గొడ్డు, పాలము = పాలమునకు, పోక = పోయియుండఁగా, క్రేపుల్ = దూడలు, మెయిక = (రెడ్ల) దేహమును, నాకక = నాకుచుండఁగా, మేక ఎరువుకుంపటిమంచము = మేక యెరువుతో రాజుచున్న కుంపటితోడి మంచమును, ఎక్కిరి.

ఆవర్తములలో రెడ్డిదొరలు నిచ్చింతమైన స్వతంత్రభూజీవనము కలవారై గుఱుముండు వృత్తమును వర్ణించుచున్నాడు:-అప్పుడు వారు చిన్నారుగయన్నమును గురుగాకు చెంచలాకు తుమ్మియాకు లేతతంబెపాకు అనెడియాకులతో చింతచిగురు చేర్చి సమ్మిద్ధిగా నూనె పోసి కూరలు కలుపుకొని తృప్తిగా భుజించినవారై, క్రిందమేకెరువుతో కుంపటి రాజుచున్నమంచముపై పరుందురు. సేవకులు వీరి పశువులను పాలములకు మేతకై తోలుకొని పోవుదురు. దూడలు వీరిదేహమును నాకుచుండును. అట్లు అవి నాకుట వీరికి ఆలవాటును, హితమును. - స్వభావోక్తి.

'గురుగు' లోనగునాకులన్నియు ఒక్కటిగానే వండుదురా? వేఱువేఱుగా నాలుగు కూరలా? యనిన, వేవ్వేవయిన అన్నిటను చింతచిగురువేయరు; రుచిభేదమునకై కొన్నిట మానుదురు. ఇం దొకటియేని చింతచిగురులేక రుచింపదు, కావున ఒక్కటే కూర యని యెఱుంగవలయు.

ఇది దప్పుశనువలె పులుగుం గాదు, ప్రప్పువలె తీపుం గాదు, ఆ రెండింటి బదులు ఇది యొక్కతే. దీనిని అత్యంతరుచ్యముగాఁ జేయునది నూనెతో పొరంటుట. 'నూనియలతో' అను బహువచనము సమృద్ధిని తెలుపును. రెడ్డివొలకు సమృద్ధి గాక యేమి కొదువ? సామాన్యపుంగ్రుషీవలులైన నూనె చూపకయో చూపియుం జూపకయో ఉడుకవైచికొని లెనుదురు; నేనియేలగాదు? నూనెచే రుచి కరము మోచ్చును; దేహమునకు బలమునుం కలుగును. ఆరుగయన్నము లెననేల? రాజనములోనగు శ్రేష్ఠ ధాన్యములను పండించువారు తామే వానియన్నమును మాని ఈపాడు బియ్యపుటన్నముం దిననేల? అనిన - రుచి యెఱుంగని నాజూకు లేని అనాదిసిద్ధమైన మోటుఁ దనముచేతను, లోభముచేతను. 'కట్టాచి' - కడు + ఆచి. 'కుట్టారుగ' - కుటు + అరుగ. 'కుటుచిటు కడు నడు నిడు శబ్దముల అడల కచ్చు పరంబగునపుడు ద్వి రుక్తటకారం బగు.' బా. వ్యా.

'లేతతగిరిస' - ముదిరె నేని భోజనమునకుఁ బనికిరాదు. 'ఓగిరంబులు' - అని సౌష్ఠవ నూచకమైన శబ్దముం బ్రయోగించుటచే వారికి ఆభోజనము ప్రియముగాను రుచిమంతముగాను ఉన్న దనుట ద్యోతితము. - 'ఓగిరంబులు మంచి మే లోగిరంబు లావటించెదఁ బదఁడు మీరార గింప' శ్రీకాళి.మా. 'మెక్కి' - ఇప్టముగా తృప్తిగా భుజించి యనుట - పోషనముకై యీ పదముం బ్రయోగించుట. పశుప్రాయు లనుట యగునుగాన 'మేసి' యని పఠించుట సరిగాదు. 'మేఁకరువుండుంపటి' - మేఁకది సర్వము అత్యంతారోగ్యకరము—ముఖ్యముగా క్షయరోగ నివారకము; ఆకుంపటి మండక అతిక హితమితోష్ణముగా రగులుచు నే యుండును; దానివలన చలి పోయి ఇంచుక వేడి కలిగి హాయిగా నిద్రపట్టును. వారికి మేఁకల సమృద్ధియుం గల దనియు నూచితము; వరిపాలములు లోనగువానికి ఎరువుకట్టుటకై రెడ్లు మేఁకలమందలను ఉంచుకొందురు. 'మెయిన్నాక' వానకుఁ దడియకుండ దూడలను మంచముకడకే పిలుచుకొందురు. అవి మంచము మీఁది వారియొడలిని నాకుచుండును; అలవాటులేనివారు సహింపలేరు. 'క్రేపులు' - ముఖ్యముగా పాఁడియావుల దూడలు; తల్లితోడఁ దోలినచో ఇవి నిరంతరము పాలు కుడుచుచునే యుండును, అది వానికి మంచిదిగాదు: పైగా ఇంటివారికి పాలుండవు, కావున వీనిని ఇంటనే కట్టుట. 'పసుల్' - పా. కొమల్ - ఆపక్షమున పైరుపంట గొడ్డుగోద విచారించుటకు రెడ్డిసానులే పాల మునకుం బోవుచుండి రని భావము.

సీ. గురు గటం చన్నను గురి యటన్న | ములు గటంచన్న నర్బుదఫలి మనుచుండు'

'చను మాషపర్ణి చెంచలి యనఁగను' ఆం. భా. 2 (64)

ఇచట నీపద్యములలో కవి రెడ్లను పోషనముచేయుటయు రాజులం బొగడుటయుం బరికింపుఁడు; విస్తరము పీఠికలోఁ గనుఁడు.

సీ. మణియప్పిఁ గేలిబర్హిణపక్షసుధ వీను

లోలాడఁ బ్రొద్దెక్కి మేలుకాంచి,

గమగమవత్సమగంధరాజాంగమ

ర్దనపైఁ జిరోష్ణమజ్జనము లాడి,

మిసిమిదువ్వలువ బన్నసరంబు మొగలితే

కులు దాల్చి జామెక్కి కొలు వొసంగి,

జాంగలామిషముతో శాల్యన్న మధికమై
యంగవీనంబుగా నారగించి,

తే. మృగమదము మించుతములంపుటిరులమోవి
దళముగా సాగరుహసంతివెలుంగ, సాధ
శిఖరవాతాయనాగతాచిరుగంఠు
నతదృగవరోధములతోడ నగిరి నృపులు.

135

నృపులు = రాజులు, మణి...ధర్మ - మణియప్పి = గత్తుంపు దండమండలి - కేలిబర్హిణ = ఆట నెమలియొక్క - పడ్డసుధర్మ = పడ్డస్వరమనెడి యమృతముగా, వీనులు = కర్ణములు, ఓలాడక = జలక మాడగా (శ్రవణామృతముగా పడ్డస్వరము విని), ప్రాద్దెక్కి, మేలుకాంచి = నిద్ర నుండిలేచి, గమ...పై - గమగమవత్ = గమగమయని పరిమళించుచున్న - సుమ = పువ్వులతో, జేయబడిన - గంధరాజ = గంధరాజ మనెడి పరిమళద్రవ్యముయొక్క - అంగమర్దన పై = ఒడలినలుగునకు తర్వాత, చి...లు - చిర = చాలసేపు - ఉష్ణమజ్జనములు = వేడి (నీళ్ల) స్నానము, ఆడి = కావించి, మిసిమిదువ్వలున = కాంతిగల దోవలియు, బన్నసరంబు, నానావిధమణుల హారంబును, మొగలితేకులు, తాల్చి, జాము ఎక్కి = జాముప్రార్దయినంతట, కొలువు ఒసంగి = సేవకునయము అనుగ్రహించి; కాలిఅన్నము = రాజనపు భోజనమును - జాంగల ఆమిషముతో = కాణు పూరేడు అడవిపంది లోనగు నడవి జంతువులమాంసముతో, అధికమైయంగవీనంబుగా = నిన్నటివెన్న గాచిన నేయ మెండగునట్లుగా, ఆరగించి, మృగ మదము = కస్తూరి, మించుతములంపుటిరులు = అతిశయించుచున్న తాంబూలముయొక్క నలుపు, మోవి = పెదవియంగు, దళము = దట్టము, కా = కాగా, సాగరుహసంతి = అగరు చెక్కలతోడి - బండివంపటి, వెలుంగ = ప్రకాశించుచుండగా, సాధ...డక - సాధ = మేడలయొక్క, వాతాయన - కిటికీలవలన - అగత = వచ్చిన - అచిరుగం = మెఱపులయొక్క అంఠు = కిరణములకు - నత = చాలిన - దృక్ = చూపులుగల, ఆవరోధములతోడ = అంతః పురస్తీలతో, నగిరి = ఆనందించిరి. — స్వభావోక్తి.

‘మణియప్పి’ - (సాటికి) —

‘తన్వధ్యే చ సృటికఫలకా కాఞ్చనీ వాసయప్తి
ర్నాతే బద్ధా మణిభి రనతిప్రాధవంశప్రకాశైః
తానై శ్శిష్ణావలయసుధగై ర్నర్మిరః కాన్తయా మే
యా మధ్యాస్తే దివసవిగమే నీలకణ్ఠ సుహృద్వయః’.

మేఘ.

‘వృక్షేశయా యప్తినివాసభక్త్యా మృదన్తకన్దాపగమా దలాస్యా

ప్రాప్తా దవోల్కాహతశేషబర్హాః । శ్రీ డామయూరావనబర్హిణత్వమ్ ॥ ‘రఘు. 16 (14).

‘పడ్డసుధర్మ’ - ‘పడ్డం మయూరో వదతి’ అను. ‘గంధరాజ ... న...చంద్రనే కణగుగ్ధలౌ స్వనామ భ్యాతేపుష్పవృక్షేచ,’ సర్వశబ్దసంబోధిని. ‘చిర’ - ‘శిష్ణుభోజీచిరస్యాం’ - ‘బన్నసరంబు’ - పంచసరశబ్దమునకు వైకృతము. ‘మొగలితేకులక’ - వర్షర్తువగుటవలన. ‘కొలువు’ = 1. సేవ, 2. ఆస్థానము - అందు ఆందఱును రాజును సేవించురు గావున. ‘జాము’ - యామశబ్దవైకృతము. ‘జాంగల’ - ‘జాన్గలం నిర్జలస్థానే త్రిషు మాంసే నపుంసకమ్’ నానా. ‘పలతం క్రవ్య

మామిషమ్' అను. 'లఘవో జాబ్దలా హితాః,' 'వర్షాసు ... భజేత్ ... జాబ్దలం పీఠమ్ - కుశేష
భవశం, కాలి ముక్తియాజ్ఞాజ్ఞలైః పరైః' వాగ్భట. 'సాధ - కాల్యన్నమ' - 'హర్షపృష్ఠేరసే ద్భాషప
శీతశీకరితేడిచా' వాగ్భట. — 'నరదృక్' - భీమత్వముచేత, తత్తుహైయజ్ఞవీసం స్యా ద్ధ్యోగోదో
హోద్భవంఘృతమ్' అను. ఆరగించు - ఆహారశబ్దమునకు వైకృతము; ఆహారించు - తత్సమము.
'మృగ నాభిర్భృగమదః కస్తూరీచ', 'అక్టారధానికాక్టారశకట్యపి హసన్త్యపి' అను. రెడ్లకు
కుంపటిచెప్పి రాజులకు హసంతికం జెప్పటలో విశేషము కలదు, రెడ్లకుంపటి మట్టిది, రాజుల
హసన్తికయొక్క స్వరూపము:—

'కవిమతిరివ బహులోహా సుఘటితచక్రా ప్రభాతవేదేన

హరమూర్తిరివ హసన్తి భాతివిఘామానలోపేతా.'

'అగరు'-పరిమళమునకు. 'అచోరుక్'- 'శమ్నా శత్రువా ప్రాదివైరరావత్త్య త్కృప్తభా' అను.

'అచిరరుచా విలసన్త్యా అమృతము చాభావి ఘర్త బిష్టముచా'

పయోముచా ప్రసవముచా । విరుచా కిం చాపి తారహరముచా'.

'అవగోధములతోడఁ' - 'శుద్ధాంత శ్చావగోధశ్చ' అను. - అవగోధ మనఁగా ఘోషాస్త్రీ -
ఘోషాయాచారము మనుస్మృతిలోనే చెప్పబడినది. తురకలం గని హిందువులు శేర్పుకొన్నా
రిని చెప్పట సరి గాదు, చూ. మనుస్మృతి. (374-378).

వ. ఇట్లు సాంద్ర సలిలధారాసాసమాసరంబులగు వాగ్వికవాసరంబులు ప్రశాం
తం బగుటయు; దదనంతరంబు. 136

సాంద్ర...లు - సాంద్ర = దట్టమయిన - సలిలధారా = నీటిబొట్టులతోవలయొక్క -
ఆసార = తెంపులేని పాతముచేత - మాసరంబులు = అతిశయముకలవి, ..., వాగ్వికవాసరంబులు
వర్షాకాలపు దినములు, ప్రశాంతంబులు = కడచినట్టివి. - 'మాసరంబులు'—

'మహిమ హిమవేళలంగు నమ్మానవతికి । మాసరము లయ్యెఁ దలఁపంగ వాసరములు.' నైష.1(75).

'ఆసార' - 'ధారా సంపాత ఆసారః' అను. 'వాసరంబులు' - 'ఘస్రాది నాహనీ వాకు
క్లిదే దివస వాసరా' అను.

—* శ ర దృ తు వ ర్ణ న *—

ఉ. రాజమరాళలబ్ధగిరిరంధ్రము, శాలివనశరావలీ

వై జననంబు, యజ్వహుతవాజహుతాశము, భాస్వదిందిరాం

భోజనమాగమం, బుదితబోధభుజంగశయోపచారనీ

రాజనపుల్లహల్లకసరం, బుదయించె శరద్దినం బిల్క.

137

రాజ...ము - రాజమరాళ = రాజహంసలచేత - లబ్ధ = పొందఁబడిన - గిరి = క్రాంచ
పర్వతముయొక్క - రంధ్రము = సారంగముకలదియు, శాలి...లు - శాలివనీ = వరిపాలములకును -
శర ఆవలీ = రెల్లుసమానములకును - వైజననంబు = పుట్టుకనెల (అయినదియు), యజ్వ...ము -
యజ్వ = యజమానులచేత - హుత = వేల్చఁబడిన - వాజ = అన్నము గలదైన - హుతాశము =
అగ్నిగలదియు, భాస్వ...లు - భాస్వత్ = ప్రకాశము గలిగిన - ఇందిరా = లక్ష్మియొక్క -
అంభోజనమాగమంబు = కమలములోనికి వచ్చుట కలదియు, ఉది...లు - ఉదిత్ = కలిగిన -

బోధ = మెలకువగలవాఁడైన - భుజంగశయ = నాగతల్పుఁడైన నారాయణునికి - ఉపచార = సేవార్థమయిన - నీరాజన = నివాళియైన - పుల్ల = వికసించిన, హల్లక = ఎఱ్ఱగలువలు (గలదైన) - సరంబు = సరస్సుగలదియైన, శరత్దినంబు = శరత్కాలము, ఉదయించె = ఆనతిరించినది.

శరత్కాలము వచ్చినది, క్రాంచరంధ్రముదారిని హంసలు రాఁదొడంగినవి; వరి పండను జెల్లు పూవను ఆరంభించినవి; యజమానులు అగ్నియందు అన్నము వేల్చిరి; తామరతీవలయందు పూవులు పొడమి వికసింప మొదలిడినవి; దానంజేసి మహాలక్ష్మి వానియందు నివసించుజొచ్చినది. ఎల్లెడలను అప్పుడు పొడమి వికసిల్లిన యెఱ్ఱ గలువలతోడి సరస్సులు అప్పుడే నిద్ర మేల్కొన్న శ్రీమన్నారాయణమూర్తి కెత్తిన నివాళి పల్లెరంబులో యన నొప్పుచుండినవి. కడపటి విశేషమున ఉత్పేక్ష.

శరద్భతువునఁగలుగు విశేషములు కొన్ని యిట వర్ణితులు:—

‘శరదీద్ధ రవి పటుత్వం । జలాచ్ఛతాఽగస్తి హంసవృషదర్పాః

సప్తచ్ఛదపద్దసితా । భృధాన్యశిఖిపక్షిమదపాతాః.’

కా. క. ల.

‘రాజమరాళిలబిగిరిరంధ్రము’ - మహావీరచరిత్రములో జామదగ్న్యవర్ణనము:—

‘సోయం త్రిస్సప్తవారా నవికలవిహతక్షత్రుతస్త్రప్రచారో

వీరః క్రాచ్చస్య భేదా త్కృతధరణితలాపూర్వహంసావతారః.’

‘వైజననంబు’-‘నూతి మాసో వైజననమ్’ అను. ‘వస’ యనుట సమ్మదిందెలుపును. ‘శరావరీ’:—

‘కాశాః క్షీరనికాశాః దధిసరవర్ణాని సప్తపర్ణాని

నవనీతనిభి శ్చంద్రః శరధి చ తక్రప్రభాజ్యోత్సాహ్ని.’

కాఙ్గధరపద్ధతి.

‘పుణ్డరీకాతపత్రస్తం వికసత్కాశచామరః

బుతుర్విడమ్పయామాస న పునః ప్రాప తచ్చియమ్.’

రఘు. 4.

‘యజ్ఞహుతవాజహుతాశమ్’ - ‘యజ్ఞాతు యజమానః స్యాత్’ అను. ‘ఇందిరా...బు’ - ‘శర త్పద్మజలక్షణా’ రఘు. ‘లక్ష్మీః పద్మాలయా’ అను. ‘ఉదితబోధ’ - నారాయణుఁడు ఆశ్వ యజఘదైకాదశినాఁడు నిద్ర మేల్కొనును; ఆశ్వయజ్ఞకారికమాసములు శరద్భతువు. ‘నీరా జన’ - దీపజ్వాల ఎఱుపుగావున హల్లకసామ్యము - ‘హల్లకం రక్తసంధ్యకమ్’ అను. ‘సరంబు’ - పయస్సరశ్శబ్దములకు సలోపము లేదని బా. వ్యా. తత్స. 80. అందులకు ఉపసర్జనత్వమందుఁ గలుగు నని వ్యవస్థచేసికొనవచ్చును; లేదా, ఇట మాలావాచక మయిన సరశబ్దముగాఁ గొన వచ్చును; ‘అయంకణ్ఠే బాహు శ్శిశిర మస్మణో మౌక్తికసరః’ ఉ. రా. చ. ‘వాజో ... ఘృత యజ్ఞాన్నవారిషు’ మేదిని.

క. కరము పొగ రెక్కె నంబర, । మురువిద్యుద్దీపకళిక లుమిసిన ధూమ

స్ఫురణఁ బొగచూరె ననఁగా । హరిమణిజంబూఘలాసితామలరుచులక. 138

అంబరము = ఆకాశము, ఉరు విద్యుత్ దీప కళికలు = గొప్పవైన మెఱపు లనెడి దీపపు మొగ్గలు, ఉమిసిన = వెలిబుచ్చిన, ధూ...ణక-ధూమ=పొగయొక్క-స్ఫురణక=బొత్తల్కట్యము చేత, పొగచూరె అనక = పొగచేత నలుపు ఎక్కినదో యనునట్లుగా, హరిమణి జంబూఘల అనెత అమలరుచులక = ఇంద్రనీలములును నేరేడుబండ్లును అనువానియొక్క నల్లని కాంతులతో, కరము = మిక్కిలి, పొగరు ఎక్కె = నలుపుమీఁను.

శరద్భతువులో ఆకాశము నైల్యాతిశయమునొంది ఇంద్రనీలమణులయ్య నేరేడుబండ్లయ్య కాంతివంటి నల్లని నిర్మలకాంతి గలదై మెఱపు లనెడి పెద్ద పెద్ద దివ్య మొగ్గలు వెలిబుచ్చిన పొగ వ్యాపించుటచేత పొగ చూరినదో యన నొప్పుచుండెను. రూపకానుప్రాణితోత్పత్తియు, నిదర్శనయు సంకీర్ణములు.

‘బింబ ప్రతిబింబత్వా । ప్తంబు లగువిశేషములు చాల్చిన యిరుద్ధ
ర్తంబుల కైక్యోక్తియు, న । న్యంబున సామాన్య మన్యమం దిడుట, స్వకృ
త్యంబులచే గీడును మే । లుం బోధించుటయు రాజులు నిదర్శన లై.
ఎది చాతసామ్యతయొ య । ల్లదె నెఱ శశి మచ్చలేమి; యబ్జరుచి న్నీ
వదనము చాల్చును నెలరాఁ జదిసె నిరులు రాజవైరి సమయం నటంచున్.’ ఆలం.

‘పొగరు’ = గర్వము - శ. ర., అంగులకు అందలిప్రయోగము - ‘అగరు ఘాపపుఁ బొగల్ పొగ
రారు కరులుగా., రామా. ౫ ఆ. ఈరెండుతావులను నలు పని గ్రహించుటయే ప్రకరణోచిత
ముగాఁ గనబడుచున్నది. ‘హరిమణి’ - ఇంద్రనీలమునకు ఈపేరు వచ్చుటకుం గారణము - ‘ఏ
నీలంబులకు మధ్యభాగమున నింద్రాయుధసంకాశం బగుకాంతి రాజులు నవ్వి యంద్ర నీలఖ్యాతి
గాంచి బహుమాల్యంబులును, దుర్లభంబులును నవు.’ హాస్యము, 3. ఆ.

ఆ. సాంధ్యరాగలహరి సామిరంజితము లై । తిరిగె మింట నిదుర తెలిసినట్టి

యిందిరాధిపతికి నెత్తుకర్పూరనీ । రాజనంబు లన శరద్భనములు.

139

శరత్ ఘనములు = శరత్కాలపు మేఘములు, సాంధ్యరాగ లహరిక్ = సంజకెంజాయ
యొక్క పెద్దయలచేత, సామి రంజితములు = సగముభాగము ఎఱుపు చేయబడినట్టివి, వి, నిదుర
తెలిసినట్టి = అప్పుడే నిద్ర మేల్కొన్నవాఁడైన, ఇందిరా అధిపతికి = మాధవునికి, ఎత్తు
కర్పూరనీరాజనంబులు = ఎత్తినట్టి కపురంపు నివాళులో, అనక్ = అనునట్లుగా, మింటక్ =
ఆకాశమందు, తిరిగక్ = సంచరించెను.

సంధ్యారాగమహాతరంగముచేత సగముభాగము ఎఱుఁబఱచినవై కడమసగము స్వాభావిక
మయిన ఆతెలుపుతన్నయే గలవై, శరత్కాలమేఘములు ఆకాశమున సంచరించుచు ఎట్లుండె
ననఁగా—అప్పుడు నిద్ర మేల్కొన్నట్టి శ్రీహరికి ఎత్తబడి త్రిప్పబడుచున్న కర్పూరపు హార
తులో యన నొప్పుచుండెను.—ఉత్పేక్ష.

‘లహరి’ - ‘మహాతరక్తే’ సర్వ. సం.

‘కరణోతి పా నీ జనని విజయంతాం లహరయః’

గంగాలహరి. 40.

‘ఇమాం పీయూషలహరిం జగన్నాథేన నిర్మితామ్’

,, 53.

‘సామి’ - ‘సామి త్వరే జగుప్సితే’ అమ. కర్పూరపు బిళ్లను వెలిగించిన ఒకభాగము ఎఱుఁగా
జ్వలించుచుండఁగా, కడమభాగము సహజధావశ్యముతో వెలుగుచుండును. ‘మింట’ - మిన్న
విష్టుపదముగాన - ‘వియ ద్విష్టుపదం వా తు పుం స్వాకాశవిహాయనీ’ అమ.

‘ఏవాదక్యాం కుక్లపత్తే హ్యేషాఘస్య సురోత్తమః

స్వమాయయా పవిత్రాక్ల్యో నిద్రయా వర్తతే ప్రభుః’.

శేషధర్మ.

ఈనిర్దనాలుగు మాసములు.

‘ప్రసన్న మూర్తి ర్భగవాన్ కార్తిక్యాం భవతి ప్రభుః,
తస్య ప్రసన్నదివస ముత్థానాఖ్యం విదుర్బుధాః;
ఉత్థితే దేవదేవేశే శేషపర్యబ్జకాయినీ,
పూజయే త్తం ప్రయత్నేన పూజాభి సత్త్వదం వ్రజేత్.’

శేషధర్మ.

చ. అభిగరుదంచలామల తదంతరబింబిత యయ్యైః బాకని

ర్దలితమహాఫలాఘహరితచ్ఛదకర్కటికావనాలి నాః,

గలమవనప్రమచ్చుకనికాయములోపల సాంధ్యరక్తిమం

బలైతిగఁ దాల్చి మింటఁ గన నయ్యై విపాండుపయోదఖండముల్. 140

విపాం...ముల్ - విపాండు = తెల్లని - పయోద = మేఘములయొక్క - ఖండముల్ = తునియలు, మింటుక్ = ఆకాశమందు, కల ... లక్ = కలమ = వరిపైరుయొక్క - వన = పొలములంగూర్చి - భ్రమత్ = సంచరించుచున్న - శుక = చిలుకలయొక్క - నిశాయములోపలక్ = గుంపునడుమ, సాంధ్యరక్తిమంబు = సంద్యాకాలసంబంధమైన యెఱుపును, అలైతిగక్ = కొంచెముగా, తాల్చి = ధరించి, పాక...ళ - పాక = పండుట చేత - నిర్దలిత = మిక్కిలిపగలిన - మహత్ = గొప్పదైన - ఫల = పండ్లయొక్క - ఓఘ = సమానములును - హరిత = పసుపువ్వుగల - ఛద = ఆకులును గలదైన - కర్కటికా = దోసవలయొక్క - వన = తోటల - ఆభి = సమాహము, అభి...తి - ఆభి = తుమ్మెదలయొక్క - గరుత్ = జెక్కలయొక్క - అంచల = తుదలవలె - అమల = నిర్మలమైన - రిత్ = ఆయాకాశముయొక్క - అంతర = లోపల - బింబిత = ప్రతిబింబించినట్టిది, అయ్యై నాక్ = అయినదో అనునట్లుగా, కనక్ అయ్యై = కనబడినవి.

మింట వరిచేలంగూర్చి పాటుచున్న చిలుకలగుంపును వానిలో నడుచునడుమ ఒకపాటిగా సంద్యారాగమును దాల్చిన పాండువర్ణపు శారదమేఘఖండములును ఎట్లు కనబడినవనగా-పచ్చని యాకులును, విరియంబాటినపండ్లునుంగల దోసతోటలు తుమ్మెదజెక్కవాదరవలె నిర్మలమైనవలు పుతో సాంపారుచున్న యాయాకాశమందు ప్రతిఫలించినవో యనునట్లు కనబడెను. — ఉపమానుప్రాణిత మయిన యుత్పేక్ష.

‘అభిగరుదంచలామల’ - ‘భిన్నాజ్ఞానప్రచయకాన్తి నభోమనోజ్ఞమ్’ ఋ. సం. శరత్తు. - ‘గరుత్పక్షిచ్ఛదాః పత్రం పతత్రం చ తిసూరుహమ్’ ఆమ. ‘పత్రంపలాశం ఛదనం దళం పర్ణం ఛదఃపుమాక్’ ఆమ. ‘అమల’ - ప్రతిబింబముం దాల్చుటకు. ‘మహాఫల’ - దోసపండ్లు పెద్దవిగా నుండును, పెద్ద వని చెప్పట మేఘఖండసామ్యమునకు; ఆపండ్లును విరిసినప్పడు లోన ఇంచుక యెఱుపుగలసిన తెలుపుగానుండును; పండ్లు నేలను ఆకులు పైగాను ఉండును. వాస్తవముగా మేఘములు నేలకుదవ్వగాను చిలుకలు వానికి ఈవల నేలకు చేరువుగాను ఉండును. చిలుకలను మేఘఖండములు తాల్చుట యనుట చిలుక యడ్డపడినంతమేర మేఘఖండ మగపడదు. దూరము నుండి చూచువారికి ఆచిలుకలును మేఘఖండములును అంటుకొనియున్నట్లే యుండును. ‘కర్కరి కా × కర్కటికా’ - వీనిం గూర్చి పీఠికలోని పట్టికం గనునది: ఈశ్లోకముంగూడ కనవచ్చును.

‘అరం సుప్తా నిశాయాః సరభససురతాయాససన్నశ్శ థాఙ్ః
ప్రాయాతాసవ్యాత్మస్థా మధుమదవిరతౌ హర్ష్యపుష్టే ప్రబుధః
సంభోగక్లాన్త కాన్తా శిథిలభుజలతావర్జితం కర్కరీతో

జ్యోత్సన్నభిన్నాచ్ఛధారం న పిబతి సలిలం కారదం మన్దపుణ్యః.’

‘అలఁతిగ’ - పండు పగిలిన లోపలి భాగమునకు గాఢరక్తిమ యుండదు; అట్లే శర శ్లేఘములకును.

క. ఘృణాగణవిహరణఁ జివికిన | మణిధనువునఁ దొరుఁగు నుసి సమానములై ద

ర్పణానిభనభమునఁ బరిణత | శృణకణహరిణములు పాండుజలదము లొలసెన్,

పరి...లు - పరిణత = నెఱముదిరిన - శృణ = జనుముయొక్క - కణ = లేశములవలె - హరి
ణములు = తెల్లని వైన, పాండు జలదములు = తెల్ల మేఘములు, దర్పణ నిధ నధమునక = అద్ద
ముతో సమానమైన యాకాశమందు, ఘృణ...క - ఘృణ = మ్రాసులోలుపుడు పురువుల
యొక్క, గణ = సమాహమలయొక్క, విహరణక = తొలుచుటచేత, చివికిన మణిధనువునక =
నానుటచేత సారముచచ్చిన యింద్రధనుస్సునందుండి, తొరుఁగు నుసిసమానములు వి = రాలునట్టి
ఘృణియో యనునట్లుగా, ఒలసెన్ = పర్వెను.

అద్దములె నిర్తలముగా నున్నయాకాశమందు, జనుపకాండం ద్రుంచిన ఆలోనం గనుపట్టు
పీచువోలె తెల్లనైన మేఘములు, కొయ్యదోలుపుడు పురుగులు దోలువగా రాలుచున్న యింద్ర
ధనుస్సుయొక్క చివుకుడు వెదురుపిండిమొత్తములో యన పర్వచుండెను. — ఉపమా త్రేప్రిక్ష
లకు సంస్పృష్టి. ‘సమాన’ శబ్దము ఉపమయే యనఁగూడదు; ఏలన, లోకసామాన్య మయిన
నుసింజెప్పక ప్రకృతసిద్ధ మయిన మణిధనువునుసిం జెప్పినందున తాదాత్మ్య సంభావనమందే
తాత్పర్యముగాని కేవలౌపయ్యకథన మందుం గామిచేతి. ఇందువృత్త్యనుప్రాసము నున్నది.

‘దర్పణ’ - ‘దర్పణే ముకురాదర్శా’ అను. ‘కణ’ శబ్దము లక్షణచే కణాంతర్గతధవళతూల
పరము. ‘పాండు’ అని చెప్పియు ‘హరిణము’ లనుటచే ఆపాండిమయొక్క విశేషము చెప్పబడి
నది. — ‘హరిణః పాణ్డవః పాణ్డః’ అను.

క. రవిశశిముకురములు శర | ద్యువతి మెఱుఁగుఁబెట్టుభూతియో యనఁ బర్వెన్

బవనాహతసప్తచ్ఛద | నివహపరాగంబు దివికి నిర్తలకాంతిక. 142

దివికిక = మింటికి, పవ...బు - పవన = గాలిచేత, ఆహత = కొట్టబడిన - సప్తచ్ఛద
నివహ = ఏడాకులయరంట్లసమాహమయొక్క - పరాగంబు = రజస్సు, శరత్ యావతి = శరదృతు
వనెడియువిద, రవి శశి ముకురములు = సూర్యచంద్రులనెడి యద్దములకు, మెఱుఁగుఁబెట్టు భూతి
యో అనక = మెఱుఁగిడునట్టి బూడిదయో యనునట్లుగా, నిర్తలకాంతిక = స్వచ్ఛ మయిన
ప్రకాశముతో, పర్వెన్ = వ్యాపించెను.

శరదృతు వనెడి జవరాలు సూర్యచంద్రులనెడియద్దములకు మెఱుఁగుపెట్టుచున్న బూడిద
యో యనునట్లుగా నిర్తలకాంతితో ఏడాకుల యరంటులరజస్సు గాలిచేత ఆకాశమున పర్వ
చుండెను. - రూపకానుప్రాణితో త్రేప్రిక్ష.

‘శరత్కాలమున’ .. ‘రవీందుపటుత్వ’ మనుకారికిను చూ. ౧౩౩ టీక. - ‘శరదుదయ
ప్రభావమునఁ జంద్రదిశేంద్రుల లేజమెక్క.’ వి. చ. ‘భూతి’-

‘నాస్త ఇవ భూతిమలిన్ । యథాయథా లజ్జయతి ఖల స్సుజనమ్,
దర్పణమివ తం కరుతే తథాతథా నిర్తలచ్ఛాయమ్.’

‘మువరములు’ - పూర్వకాలమున అద్దములను ప్రాయశఃకముగా కంచుతో చేసికొనుచుండిరి. వానిని సన్నపాటివిభూతితో తోమి నిర్తలీకరించుకొనుచుండిరి. విభూతి కడుంగడుసన్నము కాదని దర్పణము గీటుపడి పనికిరాక పోవును. ‘సప్తచ్ఛద’-‘దధిసరవల్లాని సప్తపల్లాని.’ చూ. ౧౩౩ టీక. ‘కపురపుటనఁటి నాఁ గాను నేడావల యనఁటి నా సప్తపల్లాఖ్య దనరు.’ ఆం.భా. 2 (42).

స్రగ్ధర, సంభూతజ్ఞప్తి వాతాశనశయనము విశ్వంభరుం డూఁది లేవం,
గంభీరప్రక్రియామగ్నత డిగు జగతిం గ్రందుగాఁ దోచువర్షా
దంభోళిఘ్నాలరంధ్రోన్మత్తసితపృథుసాతాళజాతాంబుధారా
స్తంభంబు లోప్పలె నెన్ను బ్ధవళరుచి శరస్తంబపంక్తిం జనించెన్. 143

సంభూతజ్ఞప్తి = సంజాత మయిన మెలఁకువచేత (నిదుర మేల్కొంచి), విశ్వంభరుండు = నారాయణుండు, వాతాశనశయనము = పాపసెజ్జను, ఊఁది = ఊనుకొని, లేవన్ = లేచి నిలువఁగా, గంభీ...తక్ - గంభీర = లోఁతయిన - ప్రక్రియా = ప్రకారముచేత - మగ్నతక్ = మునిగినదయనందున, డిగుజగతి = క్రిందికిపోవుచున్న భూమియందు, క్రందుగాఁ = దట్టముగా, తోచు... పోలెన్ - తోచు = అగపడుచున్న - వర్షా = వర్షకాలపు - దంభోళి = పిడుగులయొక్క (పిడుగులు చేసిన) - స్థూల = లావైన - రంధ్ర = బొక్కలనుండి - ఉద్గత = పైకి లేచిన - పృథు = గొప్ప - సిత = తెల్లనివైన, పాతాళజాత = పాతాళముందుఁ బుట్టిన - అంబుధారా = నీటిధారలయొక్క - స్తంభంబుల్ పోలెన్ = కంబములో యనునట్లుగా, ఎన్నుల్ = పుష్పములు, ధవళరుచి = తెల్లకాంతిలో, శరస్తంబ పంక్తి = తెల్లకాండల వరుసయందు, జనించెన్ = పుట్టినవి.

శ్రీహరికి మెలఁకువ రాఁగానే పాపసెజ్జను వదలి క్రింద పాదమాని నిలువఁగా, ఆయన విశ్వంభరుఁ డగుటచే (అనఁగా కడుపులో లోకములను మోచువాడగుటచే ఆతనిబరువువలన) భూమి లోఁతుగా దిగిపోయినది; అంతట కడచిన వర్షపులో పడినపిడుగులు పాతాళమువఱకు చేసినబొక్కలలోనుండి లావుపాటి తెల్లని యాపాతాళగంగనీటికంబములు లేచినవో యను నట్లుగా ఎటఁజూచినను తెల్లనికాంతులతో తెల్లకాండలయందు వెన్నులు పుట్టినవి. ఉత్ప్రేక్షా లంకారము.

శ్రీహరి శరత్తులో మేల్కొను నని ఇప్పటికే టీకలో చూపబడియున్నది. ‘వాతాశన’ - పరుండుటకు గాలి యూఁదిన రబ్బరుపలుపువలె మెత్తగా నుండు నని నూచించుటకు. శయనమును విడిచి శ్రీహరి లేచును.

‘నాగాబ్జం మోక్ష మిచ్చో శృయన మరుఫణా చక్రవారోపధానం
నిద్రాచ్ఛదాభితామ్ర చిర మవతు హరే ర్దృష్టి రాకేకరా కః.’ మద్రా. 8
‘వాతాశనశయనము’ - నారాయణునికి శయనము కేహపి.

‘ఏకాభార్యా ప్రకృతికఠినా, చక్షుల చ ద్వితీయా,
పుష్పోఽనన్ద స్త్రిభువనజయీ మన్తః పఞ్చబాణః

శేష శృయ్యా శరణ ముదధి ర్వాహనం పన్నగారి:

స్తారంస్తారం స్వగృహచరితం దారుభూతో మురారి:.

‘నీర పాతాళకాళాంబు’ - పాతాళనది యైన భోగవతియు గంగయే గావున దానిజలమును తెలుపే; కావున నది శరభుష్టుములకు మంచి యుపమానము. ‘స్తంబ’ - ‘అప్రకాశేస్తమ్భగురై’ అను. - ‘శరో దధ్యాద్యగ్రసారే బాణే కాణ్డే తృణాస్తరే’ నానా.

‘స్రగ్ధర. - చాలుక్ మర్భన్యయా లప్తయతియుగళముక్ స్రగ్ధరావృత్త మందుక్.’

తే. నీరజేక్షణుఁ డవ్వేళ నిద్ర చెలిసి

యడుగుఁ దనమీఁద మోచనో యవనిరమణి

కంటకితగాత్రి యయ్యె నాఁగా విపాక

పరుషకంటకశాలిమంజరులు వొలిచె.

144

అవేళక్ = ఆశరదారంభంబునందు, నీరజ ఈక్షణుఁడు = పుండరీక నేత్రుఁ డయిన శ్రీచారి, నిద్ర చెలిసి = నిదురనుండి మేల్కొని, తనమీఁదక్ = భూదేవిమీఁద, అడుగు మోచనో = పాదం బూనినకతంబుననా యేమి, అవనిరమణి = భూకాంత, కం...త్రి - కంటకిత = గగుర్పాటు గొన్న - గాత్రి = దేహముగలది, అయ్యెక్ = అయినది, నాఁగాక్ = అనునట్లుగా, విపా...లు - విపాక = పంటచేత - పరుష = గట్టిపడిన - కంటక = ముండ్లుగలవైన - శాలి=వరి యొక్క - మంజరులు = వెన్నులు, పొలిచెక్ = ఒప్పెను.

అసమయాన వరియెన్నులముండ్లు పంటచే గట్టిపడి యెల్లెడల నొప్పుచుండుటం జూడఁగా నెట్లుండె ననఁగా, నారాయణుఁడు నిద్రలేచి, శేషపర్యంకమును వీడువాఁడై భూమిపై పాద ముంచినకారణంబున నాభూదేవియొడలు గగుర్కొన్నచా యనునట్లుండెను. - ఉత్ప్రేక్షా లంకారము.

‘అవనిరమణి’ - నారాయణుని రమణియైన యవని, కానినో గగుర్పాటుం బొందదు. ‘కంటకిత’ - సంభాతకంటకమైన - తారకాదికి చెప్పబడిన ఇతచ్చోత్యయము. “కణ్డకఃపులకే తేనో ద్రుమాణ్డే త్కుద్రవైరిణి” నానా. తారకాదులు: - ‘తారకా పుష్పకల్లాల తరద్ద శరపల్లవాః । ఋజీషకణ్డకాక్టార శృద్ధారజ్వరికన్దరాః...’; ‘గాత్రిం ప్రతీకే దస్త్యగ్ర జక్ష్మాభాశే వపువ్యపి.’ నానా.

మ. స్ఫుటభూయోహృతిశంక వార్ధి నిసరశ్చ ల్లిన్ను చేర్పం, దటి

చ్చుట తౌర్వంబుగఁ గారుకొంచు, ఘనమై ట్టైఁ దీఱ వర్షింప, న

చ్చొటనుం దోఁచి గ్రసింపఁ బోలుఁ గలశీసూనుండు! గాకున్న నొ

క్కొటఁ దారాగ్రహభాస్కరేందుమణిశుక్తు ల్వ్యక్తమై తోఁచునే? 145

స్ఫుట...కక్ - స్ఫుట = ఉత్కటమైన - భూయః = మరల - హృతి = (అగస్త్యులు) హరింతు రను - శంకక్ = భయముచేత, ఇనరశ్చల్ = సూర్యకిరణములు, తటిత్-ఫటలు = మెఱిపులసమాహములు, ఔర్వంబుగక్ = సముద్రమునందలి బడబాగ్ని యగునట్లుగా, వార్ధిక్ = సముద్రమును, మిన్ను చేర్చక్ = మింటఁ జేర్చగా, (మింటంజేరినయాసముద్రము) కారుకొంచుక్ = నల్లఁబాటి, ఘనము వి = మేఘముగా మాటి, ట్టైక్ = భూమియందు, తీఱక్ = (అసము

ద్రము) అంతయు, వర్షింపఁ = వర్ష మెరుపఱఁగా, (ఎట్లుండె ననఁగా), ఆచోటనుఁ = అక్కడను (అనఁగా మింటను) కూడ, తోచి=ఆగపడి (ప్రవేశించి), కలశీనూనుండు = ఆగ స్తుండు, గ్రసింపఁబోలుఁ = వారిని త్రాగియుండును, కాక ఉన్నఁ = అటుకాదేని, ఒక్కటఁ = ఒక్కమాటుగా, తారాగ్రహ భాస్కర ఇందు మణికుట్ర = నక్షత్రములు అంగార కాదిపంచగ్రహములు సూర్యచంద్రులు ననెడు రత్నములును ముత్యపుఁజిప్పలును, వ్యక్తమై = స్పష్టముగా, తోచునే = కనబడునా, (అను నట్లుండెను).

ఆగ స్త్యనక్షత్రోదయమాయె ననియు, నీటిమబ్బులు కర్షించి రూపుమాసి పోయిన వనియు, నక్షత్రములకును సూర్యచంద్రాదిగ్రహములకును దీప్తి వచ్చినదనియు భావము. - సూర్యకిరణములు తమకు త్రాగుటకు వలసియున్న సముద్రమును ఆగ స్త్యమహాముని మనుషటివలెనే మరల త్రాగితేయు నని భయపడిన వై ఆసముద్రమును తమతావైన మింటం జేర్చుకొనఁగా, మెఱపులే బడబాసలముగా ఆసముద్రము భూమియందంతటను వర్షించి మాయమగుటయు, నక్షత్రములకును అంగారకాది పంచ గ్రహంబులకును సూర్య చంద్రులకును దీప్తి హెచ్చుటయు నెట్లుండె ననఁగా - ఆమహాముని నక్షత్రరూపమున అప్పుడు మింట నుదయించినాఁడుగావున ఆయన అటు గూడ ఆసముద్రమును త్రాగివెచ్చినాఁడు సుమా - అనునట్లును, ఆనక్షత్రములే ఆసముద్రము నడుగుననుండు రత్నములును ముత్యపుఁజిప్పలునుజుమా యనునట్లును ఉండెను. - ఉత్పేక్షింకారము; తుదిపాదమున రూపకము. మత్తేభవిక్రీడిత వృత్తము:—‘మను విక్రాంతియు సభినమ్మ వములుఁ మత్తేభవిక్రీడయా.’ ‘భూయః’ - ఇంతకుముందు ఆగ స్త్యమహాముని సముద్రమును త్రాగివెచ్చినాఁడని సూచన. ఒకమాటు త్రాగెను గావుననే మరలత్రాగు నను శంక. ‘శక్త్యాత్రాస వితర్కయోః’ నానా.

కాలకేయులను నసురులు సముద్రమునందు దాఁగియుండి, అప్పుడప్పుడు వెలువడుచు దేవ తలను బాధించుచుండఁగా, దేవతలప్రార్థనచే ఆగ స్త్యమహాముని సముద్రమును అరచేతంగొని ఆహా శనించెను. సూర్యమరీచులకు వార్ధితో నేమిపని? అవి యాతనివలన గర్భమును ధరించును; సముద్ర జలమును అవి త్రాగునవి. కారుకొంచుఘనమై తీత వర్షించుటయే సమయట. ‘అచ్చట’ - దీని రూపముల క్రమము—అచ్చట - అచ్చట - అచ్చట - అచ్చట - అచట - అట.

‘ఔర్వము’-‘ఔర్వస్తు | బాడబో బడబాసలః’ అను. ‘క్షౌఽవని రేదినీ మహిః’ అను. “ఔర్వుఁడు చ్యవనమహర్షి పుత్రుఁడు, భృగువంశ్యుఁడు; కార్తవీర్యులు భార్గవవంశమునెల్ల నాశ ముచేయు సమకట్టి స్త్రీలగర్భములనుసయితము ఛేదమునేయం దొడంగిరి. వారిలో చ్యవనభార్య తనగర్భమును తొడలో దాచుకొన్నది. దానం జేసి ఆగర్భము శిశువుగా జనించి ఔర్వుఁడనుపేరం బరఁగినది. అతనిం గన్నంత కార్తవీర్యులకుం గన్నులు పోయినవి. అతనిచేమనునుండి అగ్నిజ్వాల పాడమి లోకము నెల్ల భస్మీకరింపనుండినది. అంత నాతఁడు తనపితృదేవతలైన భార్గవులు వేడఁగా దానిని సముద్రమున వైచెను. అట నది గుఱ్ఱపుముగముం బొందియున్నది. అందువలన దానికి (ఔర్వాసలము) బడబాసలము అనియు పేర్లు” అని పురాణకథ. ‘కలశీ నూనుండు’ - ‘ఆగ స్త్యః కుమ్భసంభవః’ అను. శరత్తున ఆగ స్త్యోదయమునకు చూ. ౧౩౩ టిక. ‘తారలు’ - ‘నక్షత్ర మృత్యుం భం తారా’ అను. గ్రహములు రాసులయందు సంచరించునట్టి సూర్యాదులు ఏడు. ఇట సూర్యచంద్రులను వెండియుం జెప్పుట కుక్తిపాద్యశ్యముకొఱకు; రత్న - సముద్రుఁడు రత్నాకరుఁడుగదా. ‘రత్నాకరోజలనిధిః’ అను. ‘ఒక్కట’ - ఒక్క కు ఒక్కొక్క

అనియు, ఒక వ ఒకొ అనియు రూపాంతరములు గలవు. — “ఇటఁ బాండవ కారవు లా ।
కొట్ట నందఱు గురుననుజ్ఞ గొని” భార. ఆది. ౫ ఆ. “ఇట నవ్వరూఢినియు నొ । కొట్టఁ
గతిపయఃఖలు దన్నుఁ గొలిచి నడువఁగా;” మను. ౩. (70).

చ. అలమలయాద్రి కుంభభవుఁ డన్మతకంబు శరత్తు కుండమం

డలి ప్రతిబింబకై తవమునం దమ కిచ్చిన, వారిదేవత

ల్తొలఁకులకేలఁ దాప నిడి తోమఁ, గలం కడఁగెం, దదీయత

త్ఫలతకు హ్రస్వమాటె కరి, తారక లంబువుఁ దేర్చునే యనన్. 146

శరత్తు = శరదృతువు, అలమలయాద్రి కుంభభవుఁ డను కతకంబు = మలయపర్వతమండలి
యగస్త్రుఁ డనుపేరి యాయంగుపుగింజను, కుండమండలి ప్రతిబింబకై తవమునన్ = శరస్సుల
సమాసమందలి (యగ స్త్రునక్షత్ర) ప్రతిబింబముమిష చేత, తమకన్ = జలదేవతలకు, ఇచ్చినన్ =
ఈయఁగా, వారిదేవతల్ = (ఆ) జలదేవతలు, తొలఁకులకేలన్ = అలలనెడిచేతితో, తాపన్ =
మెట్టుమీఁద, ఇడి = ఉంచి, తోమన్ = అరగఁ దివియఁగా, తదీ...కన్ - తదీయ = ఆయగస్త్రుని
దైన, తత్ఫలతకు = ఆకతకఫల మెయ్యండుటకు, హ్రస్వ మాటె = చిన్నదిగా నుంటయే, కరి =
సాక్షి. తారకలు = నక్షత్రములు, అంబువున్ = నీటిని, తేర్చునే = నిర్దలముగా చేయఁగలవా,
అనన్ = అనునట్లుగా, కలంకు = మాలిన్యము, అడంగెన్ = క్రిందికిపోయెను.

శరదృతువులో ఆగస్త్రునక్షత్రోదయము కాఁగానే భూమిలోనంతటను వండు క్రిందికి
అఱగిపోయి నీళ్లు తేరుట యెట్లుండె ననఁగా - నక్షత్రములు నీటిని తేర్చుట వట్టిమాట, శరదృ
తువే మలయపర్వతమునుండి ఆగస్త్రుఁ డనుపేరం బరంగునట్టి యొకయిందుపుగింజను తెచ్చి కొలఁ
కులలోని ఆగస్త్రునక్షత్రప్రతిబింబము అనుమిషచేత జలదేవతలకు ఇయ్యఁగా, వారు ఆకొలంకుల
మెట్టుమీఁద పెట్టి అరగఁదీయఁగా వచ్చినజిగురు కలియుటచేత నీరు తేరినది - ఆ ప్రతిబింబము
ఆగస్త్రుఁ డనుటకు గుర్తేమినిన, ఆగస్త్రుఁడు హ్రస్వుఁడని విసలేదా, ఆ ప్రతిబింబము హ్రస్వమే
గదా? ఇదేగుర్తు అనునట్లుగా నుండెను. - రూపకానుప్రాణిత కైతవపహ్నుత్యతాపితో తేప్రిత.

మలయపర్వతము దక్షిణదిక్కున నున్నది; దానం దామ్రపర్ణి పుట్టుచున్నది. అంచే ఆగ
స్త్రులవారు నివసించుదు. —

‘యస్యోత్తమాం మాక్తికకామధేను రుపత్యకా మర్చతి తామ్రపర్ణి

రత్నే శ్వరో రత్ననుహానిధానం కుష్మాభృత స్తం మలయం పునాతి.’ అని మల్లి నాథటిక.

‘వ్యక్తచిహ్నజ్ఞితో జాతిశబ్దోఽపి వ్యక్తివాచకః

యథాగన్తినివాసా దిక్ దక్షిణాశా ప్రకీర్త్యతే.’

కా.క.ల.

ఆగస్త్రుఁడు మలయవాసి గావున అతనిని మలయాద్రిలోని కతకముగా కవి చెప్పినాఁడు.
‘శరత్తు’ అని వ్రాతపుస్తకముల పాఠము. ఆపక్షమున ‘జెల్లు పూచుముతువు - అనఁగా శర
దృతువు’ అని యర్థము చేసికొనవలయును. ‘శరత్తుకుండమండలిక’ అని యొకటే సమాసముగాఁ
గొని, ‘మలయాద్రి’ని కర్తం జేసికొనవలయును. అయినను శశోపలక్షణమును చెప్పినఫల మేమియు
లేదు గావున ‘శరత్తు’ అనుపాఠమే శ్రేయము. శరత్తువునే కర్తగా అన్వయించుకొనుపక్షమం
చును, ప్రథమైకవచన (పు విధక్తి) లోపమునకు గతిని రామబాహులకుంబోలె కల్పించుకొన

వలయును. అగస్త్యదయము శరత్తులో నని ౧౩౭ టీకలోనికారికవలనం దెలియును. తదీయాస్తమయకాలములు - బృ.సం.అగస్త్యచారమున:—‘దృశ్యతే స కి లహస్తగతేర్కే రోహిణీమపగతేస్తమపైతి.’ అగస్త్యదయ మగుడు, జలాశయములందలి నీరు లేటపడును;

‘ప్రగసా వోదయా దమ్భః కమ్భయోనే ర్నహజసః’ రఘు. 4.

‘కరికము’ నీటిని దేర్చుగింజ యనుటకు - ఉపోదాతమున శబ్దముల పట్టికను చూ.

‘వృంధం పితరే తోయాధార విశేషే చ వహ్ని గతే చ.’ నానా.

‘స్వాస్త్యం ద్వాదశరాజకే చ దేశే చ బిమ్బేచ కదమ్బకే చ.’ విశ్వ.

‘కొలంకుల కేలక’ ‘రూపక సమాసమున పక్షీసమాస కార్యము’ - ‘వడగండ పాలపండ్లు’ అనుప్రయోగమువలె. - ‘కరి’ - ‘శ్యామలవర్ణంబు సాక్షియు మర్యాద । పరఁగుచునుండును కరి యనంగ;’ ఆం. భా. 3.(61) ‘ఈమాట న్పొరపొచ్చెను । లేమికి నీశ్వరుడ కరి నిలింప విశోధి.’ ఆము. 6 (53).

చ. ఇలకు సుధాసమత్వము రహింప శరజ్జలజాక్షి కుండమం

దలి సలింబుఁ గల్తష మడంగ మొగిల్విరియెండఁ గాంచుచోఁ

జిలుకు నిశారజఃపటలి చెన్ను వహించెఁ దరంగపంక్తిపై

దళదరవింద్యకై రవకదంబక డారపరాగపూగముల్. 147

దళ...ముల్ - దళత్ = వికసించుచున్న - అరవింద = కమలములయు - కైరవ = తెల్లఁగలువలయు - కదంబ = సమాహముయొక్క - కిడార = పసుపుఁ బచ్చునైన - పరాగ = పుష్పాడియొక్క - పూగముల్ = మొత్తములు, తరంగపంక్తిపైకై = అలలవరుసమీఁద, (ఎట్లా పై ననఁగా), శరత్ జలజాక్షి = శరత్తు నెడిచెలువ, ఇలకు = భూమికి - (రలల కభేద మగుటం బట్టి - ఇలకు = ఇరకు = నీళ్లకు అనియు), సుధాసమత్వము - సుధా = అమృతము చేత - సమత్వము = దేవలోకతుల్యత, రహింపకై = సొంపారునట్లుగా, వండ...ము - వండ = కొలంకుల నెడి వండలయొక్క - మండలిక = సమాహమునందు - సలింబుక = నీటిని, కల్తషము = కాలుష్యము, అడంగక = పోవుటకుఁగాను, మొ...డక = మొగిలు = మబ్బు - విరి = తొలఁగినదైన - ఎండక = ఆతపముచేత, కాంచుచోక = అనీటిని కాఁగజేయుచుండఁగా, చిలు...న్ను - చిలుకు = చల్లుచున్న - నిశా = పసుపుయొక్క - రజః = పొడుముయొక్క - పటలి = మొత్తముయొక్క - చెన్ను = రీతిని, వహించెక = తాల్చెను.

శరద్భువున మబ్బువిడిచినయెండ తీక్షణముగా కాయుచుండుటయు, సరస్సులలో తామరలయు కలువలయు పసుపువన్నె పుష్పాడిమొత్తములు (గాలికి రేఁగి) అలలపై పడుచుండుటయు, నెట్లుండె ననఁగా,—శరదంగన భూమికి (నీళ్లకు) సుధయొక్కయుత్కర్షణ సంపాదించునదై (స్వర్గమునకు సుధచేర్చినయుత్కర్షణ భూమికి నీళ్లచే సంపాదించునదై), సరస్సుల నెడి వండల సమాహములో నీటికాలుష్యము తొలంగి యది అమృతతుల్యమగునట్లుగా మబ్బువిరియెండచేతి అనీటిని కాంచుచు, అందు పసుపుబాడుమును రాల్చుచున్నదో యనునట్లుండెను.—ఉ త్రేప్రిత్యలంకారము.

అప్పుడు నీళ్లు లేటలై అమృతమువలె స్వాదువులును ఆరోగ్యకరములును ఆయె నని భా. ‘వండ’ - చూడు. ౧౩౭ టీక. ‘ఇరా భూ వాక్సరాపుస్యాత్’ ఆము. ‘సమత్వము’ = ‘సమా

స్త్రీ తత్సరే సాధు సర్వభుజ్యేతుత్రిపు." నానా. 'రహింప' - 'వహింప' అని పూర్వము ద్రాణ పాఠము. 'నికా' - "నికా రాత్రే హరిద్రాయా మగో దుర్నామగోగయోః" నానా. రాత్రి పేరు లన్నియు పసుపునకుంజెలును - "నికాహ్యోకాఞ్చినీ పీతా హరిద్రావరవర్ణినీ" అను. 'కైరవ' - మొగిల్లిరియెండలో కైరవము వికసిల్లునా? వికసిల్లక దానిపుప్పొడి పర్వట్ ఎట్లు? అని ఆత్మేపము. కైరవము రాత్రి వికసిల్లగా ఆపూడందునుండి వెలువడినరజస్వే కొలనిమీద ఆప్పటినుండి గాలికి రేగుచు, అణగచు నుండిన దని తలంపవచ్చును. "కడారః కపిలః పిబ్బ పిశజ్జే కద్రు పిబ్బశో," "పూగః క్రముక బృన్దయోః" అను. బావినీటికి మాధుర్యముకలిగించుటకు వైద్యముమిడి యెండవేళలో పసుపుబొడుమును దానిలో చల్లుట; ఇంక నిట్టియోగము లనేకములు గలవు. —

“అజ్ఞానముస్తోత్రైః సరాజకోకాతకామలకయాజైః

కతకఫలసమా యుక్తై ర్గోగైః కూపే ప్రదాతవ్యః

కలుషం కటుకం లవణం విరసం శలిలం యదివా శుభగన్ధి భవేత్ |

త దనేన భవ త్యమలం సురసం శుశుగన్ధి గుణై రపవైశ్చ యతమ్ ||” బృ. సం.

ఉ. హెచ్చినమైత్రిఁ బద్మినుల కెల్ల ఘనాత్యయకారుకుండు సో

వృచ్చుపడంగఁ జేయుటకునై యలక్రంచనగంబుపేరి క

వృచ్చున నీడ్చుశర్వగిరియందలి వెండిశలాకపిండు నా

వచ్చి మరాళమాలికలు వ్రాలె గొలంకులఁ జక్రచంకృతిఁ.

148

ఘనా...డు - ఘనాత్యయ = శరత్కాల మనెడు - కారుకుండు = శిల్పి - (కంసాలి - విశ్వకర్త), హెచ్చినమైత్రి = అధికప్రేమతో, పద్మినులకెల్ల = రమ్యకొలంకులకు (పద్మినీ జాతిస్త్రీలకు) అన్నింటికీని (అందఱకును), అచ్చుపడంగ = చక్కగా, సాము = ఆభరణములను, చేయుటకునై, అలక్రంచనగంబుపేరి కవృచ్చునక = ఆకొంచగుబ్బలియను పేరుగల దైన బెజ్జములయొక్కదగటి (బెజ్జము) లోనుండి, ఈడ్చు = ఈడ్చుచున్న - శర్వగిరియందలి = కైలాసములోని - వెండి = రజతముయొక్క - సలాక = తీవలయొక్క - పిండు = మొత్తము, నాక = అనునట్లుగా, మరాళమాలికలు = హంసలబారులు, వచ్చి = అరుచెంచి, కొలంకుల = సరస్సులయందు, చక్రచంకృతి - చక్ర = వలయాకారగతిచేతనైన, చంకృతి = చంశబ్దముతో (పా. ఝంకృతి = ఝమును శబ్దముతో), వ్రాలెను.

శరద్భతువునందు క్రాంచరంధ్రముదారిని హంసలు వచ్చి తమకొలంకులలో వ్రాలుట యొట్టుండె ననగా. — శరత్కాల మనెడు విశ్వకర్త పద్మసరస్సు లనెడి పద్మినీజాతి స్త్రీలమీద ఎక్కువ మక్కువ వహించినవాడై, (వారికై), కాళ్లకు కడియములు, చేతులకు వెండిగాజులును, చేయుటకై కైలాసంపువెండిని క్రాంచశిఖర మను కవచ్చులోఁ బెట్టికమ్ములు లాగి ఎవరికై లాగిన కమ్ములు వారికడ నుంచుచున్నాడో యనునట్లుండెను. - శిష్టరూపకానుప్రాణితోత్పేక్ష.

‘పద్మినులకు’ - ‘పద్మినీ కరిణీ శ్రీ స్త్రీ సరోజు నలినమచ’ నానా. - ‘ఘనాత్యయ’ - ఆరోగ్యమాణుడు పురుషుడు గావున స్త్రీలింగమైన శరచ్ఛబ్దముం జెప్పక ఈపులింగశబ్దమును చెప్పినాడు. ఘన = మేఘములయొక్క - ఆత్యయ = విరామము - కారుకుండు = అగసాల వాడు, అని పాఠంబును టికయుం గలవు; అయినను శిల్పిపరముగా ‘కారు’ శబ్దము ఉపలబ్ధము

గాని, కార - కారక శబ్దములుగావు, కావున నీ మార్పు చేయబడినది. - 'కారుకృత్వికృత్యా' నానా. అటుపై స్వార్థమున క ప్రత్యయము. 'క్రొంచనగంబు' - 'హంసద్వారంభ్యగుపతి యశో' వర్తయతో క్రాచ్చరస్యమ్' మేఘ. 'వీరక్రాచ్చరస్య భేదాత్కృతధరణితలాపూర్వహంసాన తారః' మహావీరచరిత్ర. 'శర్వః' - 'ఈశ్వరశ్వర్వ ఈశాన శృంకరశ్చన్ద్రశేఖరః' ఆము. అత నికి నివాసమైన గిరి కైలాసము, వెండికొండ; - 'కైలాసస్య స్ఫటికత్వా ద్రజతత్వా ద్వా బిమ్బ గ్రాహిత్యే నేదముక్తమ్' అని మేఘటీకలో మల్లి నాథుడు, 'చక్ర' - పక్షులు నేలవదిగు నప్పుడు చక్రప్రమాణముగా దిగును - 'దమయంతీ వదనచంద్రబింబంబు నేవింపం బనిబూని చచ్చుపరివేషంబు చాడ్చున వలయాకారంబున నవతరించుచు... వ్రాలిన' అని 1. (44). లో దమయంతికడ హంస వ్రాలినవిధము వర్ణితము. - వెండికమ్మియు కమ్మచ్చున లాగినవెంటనే చుట్ట చుట్టుకొనును. కావునసామ్యము. - "కమ్మి యటం చనఁగా లోహలతయొప్పుఁ గమ్మచ్చు వాఁగఁ దత్కరణయంత్ర మొప్పు." ఆం. భా. 2 (800)

తే. కుంభజుడు వార్ధితోఁ గ్రోలి కుటీ నున్న

మించుముక్తాచ్చటలె క్రుమ్మరించె ననఁగ

జలజదళములఁ దేటలుఁ జవులు నయిన

యంబుకణములు వొలిచెఁ బద్మాకరముల.

149

కుంభజుడు = ఆగస్త్యుడు నక్షత్రరూపమున మింట నున్నవాడు, వార్ధితోఁ = యము ద్రముతో, క్రోలి = త్రాగి, కుటీ = కడుపులో, ఉన్న - మించుముక్తాచ్చటలె = ప్రకాశ మానములైన ముత్తైములనమాహమును మాత్రమే, క్రుమ్మరించెఁ అనఁగఁ = క్రిందికి దిమ్మ రించెనో యనునట్లుగా, పద్మాకరములఁ = తమ్మికిలఁగులయందు, జలజదళములఁ = తామ రాకులయందు, తేటలుఁ = స్వచ్ఛమైనవియు, చవులుఁ = స్వాదిమయు తూనిక యుగలవియు, కణములు = నీటిబిందువులు, వొలిచెఁ = సాంపారెను.

ఆప్పుడు తమ్మికిలంకులయందు తామరాకులమీఁద తేటలును స్వాదువులును విసనీటి బిందువులు ప్రకాశించుచుండుట ఎట్లుండె ననఁగా, ఆగస్త్యులవారు సముద్రజలముతోఁగూడ అందులోని ముత్తైములనుత్రాగి, పిమ్మట నీటిని కడుపులోనే ఉంచుకొని, కడుపులోనుండి స్వచ్ఛ ములును తూనికగలవియు ప్రకాశమానములును అయినట్టి యాముత్తైములనుమాత్రము క్రిందికి ఈకొలంకులలోనికి క్రుమ్మరించినారా యేమి అను నట్లుండెను. - శ్లేషానుప్రాణితోత్పేక్ష.

'జలజదళముల' - చూ. 2 (8) టీక. 'ముక్తాచ్చటలె' - ఎకారముచేత ముత్తైములను మాత్రమే తా నిచ్చెనుగాని వానితోఁగూడ ఉప్పునీటిని రాసీయలేదు - అని భా.

'కుంభజుడు' (ముక్తాచ్చటలు గుమ్మరించెఁ) అనుట కుంభజోదయ దినములలో నీరు నేట పడుటవలన, 'మించు' అనుటచే ధాశధశ్యము నూచితము. ఆభావముచే జలబిందువులస్వాదుత్వము వర్ణితము. 'తేటలు' - మేలైన ముత్తైములయందలి ఛాయాతారశ్యమునకును నీ రనివ్యవహారము; అది గలవి యని ముక్తాపక్షమున నర్థము: -

'సుఖాయ గ్రీష్మ సమయౌ మహారాజస్య! సంప్రతి -

సత్పానీయ మితి శ్రుతేః స్వభవనే పూర్వం పరీక్షావిధౌ

త్వద్యైరిక్షీతిపాల పక్షలదృశ స్పృహకురాః కాననే

బాష్పాఘ్నఃకణః చక్రవాళీ రచనా చఞ్చ త్కపోలాస్తరం

ముక్తాదామ విలోకయన్తి గమనవ్యగ్రాః కుచాగ్రస్థితమ్.

కర్ణ సుందరి. 4 (7).

‘చవి’ - ముత్తైముల తూనికకు పేరు:—

సీ....‘హక్తికం బొప్పను | ముత్తైము ముత్తైము ముత్తియ మనఁ,

దద్విశేషాభిధలో దనరుఁ దార మనంగ, నాణి యం చనఁగ, సుపాణి యనఁగ;

తే. నదియె యెరదైన గొగ్గి యం చనఁగ వెలయుఁ, జిప్పముత్తైం బటం ద్రదే చేయబడిన.

వీనితూనిక చవి యని వెలయుచుండు.’ ఆం, భా.

చ. కెరలు స్రవంతిఁ బై యిసుక క్రిం దగువేళ నినుండు మేఘపుం

దెర సనఁ జల్లఁగా, విరహాదీప్తకరస్థిత మా సజీరకో

త్కరగుడ మట్ల పద్మినులఁ గ్రమ్ముఁ సకేసరమాధ్వ పొల్పెఁ, బైఁ

గర మరుదారెఁ దేంట్లు నెకఁగందినముత్తైపు సేసలో యనఁ. 150

కెరలు స్రవంతిక్ = విజృంభించుచున్న యేటియందు (డమరుక రూపమైన యిసుకగడి యారముం దనియు స్ఫురించుచున్నది), పైయిసుక = ప్రవాహములోని పైభాగమందలి యిసుక, క్రిందు అగువేళక్ = క్రిందికి దిగునయమున (గడియారములో పైసగమందలి యిసుక నడిమి బెజ్జముదారిని క్రిందిసగమునం జేరు సమయాన అనియు), ఇనుండు = నూర్యుఁ డనెడురాజు, (పెండ్లివారుఁడు), మేఘపుందెర = మబ్బునెడు తెరిచీర, చనక్ = పోయినంతట, చల్లఁగా = ఉంపఁగా, విర...ము - విరహా=వలవంతచేత (అయోగవిప్రలంభముచేత) - దీప్త=వేడియైన - కర=అరచేలియందు - పుతము=ద్రవీభూతిమై వెలికిలకుచున్నట్టిది, బౌ సజీరకఉత్కర గుడము అట్లు = జీలకఱ్ఱ మొత్తముతోఁగూడిన బెల్ల మెయనునట్లుగా, పద్మినులక్ = తామరతీవ లనెడు పద్మినీజాతిస్త్రీలను, క్రమ్ము సకేసర మాధ్వ = అలముకొన్న యకరువుకొనలతోడి మకరందము, పొల్పెక్ = సాంపారెను, పైక్ = అతీవలమీఁద, తేంట్లు = తుమ్మెదలు, నెకక్ = ఆపద్మినుల విరహాగ్నిచేత, కం...ణ్ - కందిన = నల్లబడిన - ముత్తైపు సేసలో = ముత్యాలతలంబ్రాలో, అనక్ = అనునట్లుగా, కరము = మిక్కిలి, ఆరుదు ఆరెక్ = వింతి గొల్పుచుండెను.

మున్ను పొంగి పొరలి పాటుచుండిన యేళ్లలో పైవఱకుం గలసి కొట్టుకొనిపోవుచుండిన యిసుక, శరదృతువునందు నదీవేగము తగ్గుటచేత క్రిందికి అడఁగిపోవును. మబ్బులు తొలఁగును; మఱియు ఏటిలో తామరలు పొడమి వికసిల్లి, అకరువులతోడి మకరందంబు పొంగి పొరలి నీటిపై తేలుచుండును. తామరతీఁగలపై నల్లఁగా తేంట్లు ముసురుకొనుచుండును. అట్టియాశరత్తును కవివర్ణించుచున్నాఁడు. ఏటిలోని పైయిసుక క్రిందికి దిగి అడఁగిపోవునముయమే గడియారము లోని పైగెన్నెయందలి యిసుక క్రిందికి దిగిపోవు సమయముగా నొప్పఁగా, అనఁగా, సుముహూర్తము రాఁగా, నూర్యుఁ డనెడిరాజు, అతఁడే వరుఁడు, పద్మలత యనెడు పద్మినీజాతి స్త్రీని పెండ్లి యాడుటలో ము బ్బునెడు తెరితొలఁగఁగా, తనకొఱకైన వలవంతచిచ్చుచే దీపించుచున్న పెండ్లి కూతు రైన పద్మలత యనెడిపద్మినీజాతిసుందరియొక్క తమ్మికల, వివాహాంగముగా జీలకఱ్ఱతోడి బెల్లము నుంపఁగా, అది యాచేతి విరహాదీప్తిచే కరఁగి పాకమై పొరలి ఒలుకుచున్నదో యను నట్లుగా, ఆతమ్మియందలి యకరువులతోడి మకరందము ఒప్పుచుండెను. పైని ముసురుకొనుచున్న

తేంట్లు ఎట్లుండెననగా ఆపెండ్లివారుడు ఆపెండ్లివారు శిరమందు పోయినగా తడియవర మాట్టిమచేత కందిన (అనగా నల్లబడిన) మత్తాలకలంబ్రాలో యను నట్లు ఒప్పుచుండెను. - శిష్టరూపకానుప్రాణితమైన యుత్పేక్షాలంకారము.

నళినీనూర్యులకు నాయికానాయకభావము - “ఇనోభిగోధామనిధిః పద్మినీవల్లభో హరిః” అను. అధికపా. శరత్తున నదులందలి పైకాలువ్యము క్రిందికి పోవుటయే నది ప్రసన్నమగుట - ‘గక్తాం శరన్నయతి సింధుపతిం ప్రసన్నామ్.’ అని ముద్రా. ‘ప్రవస్తీ నిమ్న గాపగా’ అను. ‘ప్రవస్తీ’ అనగా ప్రవించునది అని వ్యుః ఇసుకగడియారము బుడబుడవ్వుల వారిచేతి (డమరు) వాద్యము నాకారముగా నుండును; క్రిందను మీదను మూయబడియుండును; దానిసన్నపాటి నడుమునందు సన్నపాటిబెజ్జము ఉండును. దానిలో సమభాగములగు రెండుగిన్నెలలో ఒకటి నిండునట్లుగా ఇసుకయుండును; పైగిన్నెలోనియిసుక యంతయు, ఆబెజ్జముదారిని క్రిందిగిన్నె లోనికి దిగగానే దానిని తలక్రిందుచేసి పెట్టుచుండురు. ఒకమాటు క్రిందిగిన్నె నిండిన ఒకఘటిక యని కొలఁత యేర్పఱుచు కొందురు. దీనివలన సజీకరగుడ నిత్యేపమునందలి గడియలను లెక్కించు కొందురు. అట్లే వివాహప్రయోగమునం జెప్పబడియున్నది:—

‘సావధాన - సుముహూర్తే - దైవజ్యోఘటికాయస్త్రేణ ముహూర్తం సమ్యగవలోక్య... సుముహూర్తే వధూ వరయో శ్శిరసి గజీరకగుడం నిక్షిపేత్ - ధ్రువంతే రాజా వరుణో...’ శనోభి వద్విపదే శం చతుష్పదే - (ఆవరణవస్త్ర మపాస్య).’ ఇందు - ఉపాధ్యాయుడే వధూవరుల శిరమందు గజీరకగుడమును నిక్షేపించి మంత్రము పఠించును. అనంతరము వధువు నావరించుకొన్న తెరం దొలగింతును’ అనియున్నది, ఆచారములందు ఇంచించుక భేదములును కలవు. ‘కిష్కల్కః కేశరోఽస్త్రియామ్.’ అను. ‘అకరువు’లకుదలు లావుగా జీలకఱ్ఱవలెను, కడమ సన్ననిభాగములు జీలకఱ్ఱయొక్కముండ్లవలెను ఉండును. ‘విరహదీప్త’ - దీనిని జెప్పుట బెల్లము కరఁగుటకు, జీరకగుడంబులు కేల నుంచుట:—ఇందే 6 (131) యందును, ప్రబంధరాజవేంకటేశ్వర విజయ విలాసము 578 లోను, చంద్రికాపరిణయము 6 (68) లోను, చూ. ‘మాధ్వ’ - సం. వి. ఈ 1. మద్యము; 2 మకరందము.’ శ. ర. ‘సేన’—శేషాశ్బవైకృతము.

నదులయందుతామరయుండుట కవిసమయము. - ‘సరిదుదధికతం పద్మజేనీవరాది.’ పా. ద. 7. పరి.

చ. జలజదళశ్శతోయములు సందులఁ గ్రందుగఁ దోచుమింటినీ
డలుఁ గనుపట్టె నత్తటిఁ దటాకముల న్లఘిమంబు రెంటిలోఁ
దెలియఁ దరంగ బైకెగయు తేలులచేరులఁ దూన్వ దోయము
ల్పలుచనఁ దేలి; మిన్నడుగుఁబట్టె గడం దళమూటనో యనన్. 151

జలజదళశ్శతోయములు = తామరావలయందున్ననీళ్లును, సందుల = (తటాకములలో) అవిలేని తావులయందు, క్రందుగ = దట్టముగ, తోచుమింటినీడలును (ఎట్లు కనుపట్టిన వనఁగా), అత్తటి = ఆశరదృశ్యమందు, తటాకముల = కొలఁకులయందు, రెంటిలో = తోయాకాశములలో, లఘిమంబు = తేలికతనమును (ఏది తేలికయో), తెలియన్ = ఎఱుంగంగోరి, తరంగ = అల, పైకి ఎగయు తేలుల చేరుల = మీదికి లేచుచున్నతేలులతో నల్లిన గొలుసులుకట్టి,

తూన్పుక్ = తూనికచూడఁగా, తోయమల్ = నీళ్లు, పలుచనక్ = పలుచదనముచేత, తేలక్ = పైకిలేచెను, మిన్ను = ఆకాశము, కడుక్ దశము = మిక్కిలి చిక్కన, బొటక్ = అగుటవలన, అడుగుపట్టెనో = అడుగునకుం బోయినదో యనునట్లుగా, కనుపట్టెక్ = అగపడెను.

ఆనమయమున తటాకములలో నీళ్లుగలతామరాకులు పైకి తేలుటయు, వానినడుమ ప్రతి బింబితమైనయాకాశము క్రింద నుండుటయు నెట్లుండెననఁగా, - ఆకాశమేతేలికయో నీళ్లే తేలి కయో చూతముగాక యని పైకిలేచుచున్న తేంటచేరులతో తరంగ తూన్పుఁగా, పలుచన యగుట చేత నీళ్లుపైకితేలినవో యనునట్లును, చిక్కనైనందున ఆకాశము క్రిందికి పోయినదో యనునట్లును, ఉండెను. - నీరు అతిస్వచ్ఛమై కరము తేలికగా నుండె నని భావము. - ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

‘జలజదశ’,—చూ. 2 (6) టీక. ‘తేటులచేరులు’—రూపకసమాసముగా సాధించుట సులువుగాదు, మధ్యమపదలోపినమాసముగా గ్రహింపవచ్చును. తఱినే కర్త గాఁ గొనిన తరంగ వాస్తవ స్థానియ మగును. జలజపత్రగతజలము పైకి తేలినను కడమతటాక జలమెల్ల క్రిందనే యుండలేదా యనిన, లేదు, ఆకాశప్రతిబింబమే అగపడునుగాని దానికి ఆధారమైన జలము అగ పడదు; ఆకాశము నీటనెల్లం బ్రతిబింబిత మగును. పై కెగయుట తరంగచేత ననునన్వయము సొంపుగాదు, తరంగను తూచుకర్త నుగానేని అట్టికర్తయొక్కవాస్తవముగానేని కొనుటకుఁ దగి నట్లు అన్వయించుకొనవలయును. తేంటు చేరు లైనవి. తులయొక్కగిన్నె లేవి? తామరాకులు - ఇవి - నీరుంచినగిన్నెలు; ఆకాశ ముంచినగిన్నెలేవి; బరువుచే క్రిందికి పోయినవిగానఁ గనబడ వున్నవి. ‘నీ డలుఁ గనుపట్టెనత్తఱిఁ దటాకములక్’ - ఇట ‘తటమ్ అకతి - అకవక్రగతా’ అనువ్యుత్పత్తిపక్షమున ‘తట+అక’ అని పదచ్ఛేద ముండఁగా వ్యంజనయతి యెట్లు? అనిప్రశ్న మేని అప్పకవి జెప్పిన నిత్యసమాసయతిగాఁ గొనవలయును.

మ. ఇలకు స్వేగిగుగఁ బండితీరవనపుండ్రేతుచ్చట ట్టిపు ల

గ్గలమైవ్రాల, నురుస్వనంబు లెసఁగంగాఁ ద్రిప్పు రాట్నంపు గుం

ద్రలు నాఁ దేనెకొలంకులం బొరలి పాట నివ్విచ్చు పంకేరుహం

బుల నాడెం దొలుసంజఁ దేటివలయంబు ల్తారఝంకారముల్. 152

ఇలకుక్ = భూమికి, స్వేగిగుగ్ (కాక్) = భారమగునట్లుగా, పండి = ఎదిగి, తీరవన పుండ్ర ఇత్తు ఛటల్ = (కొలంకుల) దరియందలి చెఱకుదోటలలోని నామాల చెఱకుల సమూ హములు, తీపులు ఆగ్గలమై = మాధుర్యముమెండై (ఆనఁగా చిక్కఁగా పండి), వ్రాలక్ = వంగి కొలంకులలోని కమలములమీఁద పడఁగా, విచ్చుపంకేరుహంబులక్ = వికసిల్లుచున్నకమల ములనుండి, తేనె = ఆకమలములయందలి మకరందము, పొరలి = కమలములనుండి వెలికిపొంగి, పాటక్ = ప్రవహించుచుండఁగా, తారఝంకారముల్ = బిగ్గరయైన ఝంకరము కలవైన, తేటి వలయంబుల్ = తుమ్మెదల చక్రములు, తొలుసంజక్ = ప్రాతస్సమయమందు, (ఎట్లు ఆడి ననఁగా), ఉరుస్వనంబులు = బిగ్గరయగుధ్వనులు, ఎసఁగంగాక్, ఒప్పుచుండఁగా, = త్రిప్పురాట్నంపు గుండ్రలునాక = (కమలము లనెడి ఆచెఱకురాట్నములలో ఆవ్రాలినచెఱకుల రసములను దించు టకై) త్రిప్పుబడుచున్న చెఱకుగానుగకంబములో యనునట్లు, ఆడెక్ = సుడిసినవి.

కొలంకులయందు కమలము లుండినవి; వానిదరులందు చెఱకుదోటలలోని నామాలచెఱ కులు నేలకు బరు వగునట్లుగా మధురతమమైన మెండురసముతో పండి తమబరువునకు తామే వంగి

పోయి, ఆకమలములమీదికి, వ్రాలినవి. అందువలన, ఆకమలములలో నిండియున్న మకరందము పారలి పాటుచుండినది. ప్రాతః సంద్యయుండు అతేనైకై ఆకమలములమీద బిగ్గరగా జం జం జన్తునివ్రాయుచు, తేంటగుంపులు సుడియందొడంగినవి. ఆకమలములు ఆచెఱవలను అడుటకైన గానుగలుగాను, అందుండి పారలి పాటుచున్న మకరందము ఆచెఱవలనుధురతమరసముగాను, కొలంబలే ఆచెఱవరసంపుఁ గటాహములుగాను, పైసుడియుచున్న తేటిపూలువలు ఆగానుగలలో త్రిపుఁబడుచున్న గానుగకంబములుగాను, ఉత్పేక్షింపఁబడినవి. — ఉత్పేక్షాలంకారము.

‘వేఁగుగఁబండి’ - పెద్దపెద్దగడలుగా ఎదిగి; రససంభృతము లగుటచేత వేఁగుగను; ‘తీర’ - తీర మగుటచే వానికి జలసమ్మిది. అందువలననే వేఁగుగ బండును; ‘వేఁగు లన బహువులపేరు వెలయుచుండు’ ఆం. భా. ౪ (40). ‘తీపు లగ్గలమై’ - పుండ్రైత్తువు గావున.

‘తత్ర పాణ్డొక | శైత్యప్రసాద మాధురై శ్చిరస్థ మను వాంకిః
కాతపర్యతకాస్తార వైపాళాద్యా స్తతః క్రమాత్’ అష్టాంగహృదయము.
కావుననే ఇత్తువికేషమును జెప్పవలసినప్పుడు దానినే చెప్పుదురు.

‘చతుర్భుజే చంద్రకళావతంసే | కుచోన్నతే కుజ్జుమరాగశోణే
పుణ్డైత్తుపాళాజుక్త పుష్పబాణాహస్తేనమస్తేజగదేకమాతః.’ శ్యామలాదండకావతారిక.
‘పూవుందూపులజోగు పుచ్చుకొనియె న్పుండ్రైత్తుకోదండముక్.’ శృం. నైషధ.
‘ఉరుస్యనంబులు’ - చెఱవ నలుగునప్పుడు గానుగతోగుండ్ర ఒరసికొనుటచే నగునట్టి నిడుదకీఱు ధ్వనులు. ‘తార’ - ‘తాళోత్కృష్టైః’ అమ. ‘విచ్చు’ తొలుసంజకావున; - ‘తొలు సంజక’ - తొలుసంజవికసించుసమయముగావున; అప్పుడు వికసింపఁగానే తటాలున మకరందమును త్రాగుటకై తమకముతో తేంటు ముసరును; ముందువచ్చినతేంటు త్రాగివైచుటలోనగు కారణములచేత పిమ్మట తమకు తేనెదొరకునో దొరకదో అనుశంకచే అన్నియు ముందే మూఁగుటకు జాగ్రత్తపడుననుట. ‘వలయంబులో’ అనుట రాత్నములో తిరుగుచుండు గుండ్రలసాదృశ్యముకొఱకు.

సీ. (క). హల నమత్కదళ కందాభ తిర్యజ్నుతా

స్యమునఁ గొ మ్మొకటి మో సనఁగఁ గ్రుంగఁ;

(ఖ). గటముల డిగి చిబుకమున రే పేరిన

మద మంజనగ్రంథిమాడ్కి మెఱయ;

(గ). ఛిద్రోత్థహతవలత్కద్రూజ మనఁ జుట్టు

తో విప్పుతో దరిఁ దొండ మాడ;

(ఘ). తెల్లుఁబెళ్లలు నీటఁ దెల్లి ఫేనము వండు

నయి పునఃప్రావృడాశయము నొసఁగ;

తే. (జ). ఘనరజోవృష్టికై మీఁదికన్ను మొగుడఁ,

గటి దెసలు నిక్క, బరితోలు గదలఁ, గీలు

మదము తిక్తత నదుల కీఁ, దదనుకృద్వృ

షాళితోఁ దేంటు పఱవఁ, గోరాడెఁ గరులు.

(క). హల...నక్ - హల = నాఁగటిచేత, -నమత్ = వంగుచున్న - కదళ = అనంటి యొక్క - కండ = దుంపయొక్క - ఆధ = ప్రకాశమువంటి ప్రకాశము కలదైన - తిర్యక్ = అడ్డముగా - నత = వంగిన - ఆస్యమునక్ = ముఖమందు, కొమ్ము ఒకటి = ఒక్కవివణము (దంతము), మోసు అనఁగ్ = మోపు అనునట్లుగా, క్రొంగ్ = నేలం గ్రుచ్చుకొనఁగా;

(ఖ). కటములక్ = గండములనుండి, దిగి = క్రిందికిజాతీ, చిబుకమునక్ = గడ్డమునందు, తే = రాత్రియందు, పేరినమదము = ముద్దకట్టినదానము, అంజనగ్రంథిమాడ్కిక్ = కాటుక కరుడోయనునట్లు, మెఱయక్ = ప్రకాశించుచుండఁగా; తొండము, దరిక్ = నదియొడ్డుమీఁద, చిద్రో...ము - చిద్ర = బొక్కనుండి - ఉత్థ = లేచినట్టిదై - హత = కొట్టఁబడినదై - వలత్ = చుట్టుకొనుచు కొట్టుకొనుచు నున్న, కద్రూజము = పాము, అనక్ = అనునట్లుగా, చుట్టుతోక్ = చక్రాకారముగా చుట్టుకొనుచును నిడివిగా విడిపోవుచును, ఆడక్ = చలించుచుండఁగా;

(గ). తెల్లఁబెళ్లలు = తెల్లలోడి మట్టిగడ్డలు, నీటక్ = నీటిలోనికి, తెల్లి = దొరలిపడి, ఘనము వండును అయి = తెల్లఁబువ్వులు నురుగుగా నై - పెళ్లకరగి నీరుపండలి యై పునః ప్రావృట్ ఆశయముక్ = మరల వర్షాకాలము (వచ్చినదో) అనుతలంపు, = ఒసఁగ్ = కలిగించుచుండఁగాను;

(ఙ). ఘనరజః వృష్టిక్ = దట్టమయిన పుష్పాడియొక్కవర్షమును కంటిలో పడకుండ నివారించుటక్, మీఁదికన్ను = మింటివైపు నున్నకన్ను, మొగుడక్ = మూసికొనఁగా, కటి = పిఱుగు, దెసలు నిక్కక్ = దిక్కులవైపు నిగుడుచుండఁగా, బరితోలు = ప్రక్కచర్తము, కదలక్ = చలించుచుండఁగా, కీలుమదము = ఓడకీలువలె నల్లనిదియు చిక్కనిదియునైన దానము, నదులమక్ = ఏళ్లకు, తిక్కతక్ = సుగంధితను (చేఁదుఁదనమును), ఈక్ = ఒసఁగుచుండఁగా, తత్ అనుకృత్ వృష ఆలితోక్ = ఆయేనుఁగులను అనుకరించుచున్న యాఁబోతులతోఁగూడ, తేంటు = మదముకై యేనుఁగుచెక్కులను ముసురుకొనుచుండుతేంటు, పఱవక్ = పలాయనముగు నట్లుగా, కరులు = ఏనుఁగులు, కోరాడెక్ = దంతములను అడ్డముగా త్రిప్పుకొని వానితో నదులయొడ్డను కెళ్లగించుచుండినవి.

ఏనుఁగులు నదులయొడ్డను కోరాడుచుండినవి. ఎట్లనఁగా, ఒకకన్నుక్రిందను ఒకకన్ను మీఁదను ఉండునట్లుగా శిరస్సును వంచినవి. అసిలిలో ఆశిరము నాఁగటికిపెళ్లగిల్లి ఒరగిపడిన యరఁగిదుంపయోననుండెను; ఏనుఁగు క్రిందివైపుననున్నకొమ్మును నేలలోగ్రుచ్చినది. అంత నా కొమ్ము ఆయొఱగిన దుంపయొక్కమోపునేలకు తగులుచున్న దను నట్లుండెను; తొండమును చుట్టుచు విప్సచు దరిమీఁద వైచి చాఁచినప్పుడు, అది అప్పుడే బొక్కినుండిలేచి దెబ్బ తిని చుట్టుకొనుచు చుట్టివిప్పుకొనుచు నున్న పామోయనునట్లుండెను; ఈయేనుఁగులవలెనే దరులం గోరాడుచున్న యాఁబోతులు వీనిం గని పఱకెంచుచుండఁగా, వీనికటములను మదముకై యాశ్రయించిన తేంటుగూడ నలుఁగుడునకు వెఱచి ఆయాఁబోతులతోఁగూడ పఱవఁగా ఈయేనుఁగులు నదీతటములను కోరాడుచుండినవి. సీసపాదములందు ఉత్పేక్ష - గీతమందు స్వభావోక్తి.

‘కదళీవారణ బుసారమ్భామోచాంకుమత్ఫలా’ అను. ‘కదళః’ అనిపుల్లింగము - గౌరాది [జీవృత్తయము]; ‘కదళీ’ యని స్త్రీలింగరూపము, ‘కదళీకదళౌపునః రమ్భావృత్తే’ మేదిని

కావున 'కదలి కంద' అని ఇకారము (హ్రస్వము) సిద్ధింపదు, అందువలన 'కదళి కందాళి' అని పతింపవలయును. 'మోసనగఁగ్రుంగ' - వ్రాలిపడిపోయిన యనఁటి దుంపయొక్క మోసుకూడ నేలకు తగులుచుండును. 'అంజనగ్రంథిమాడ్కి' - కాటుకకరుడోయను నట్లుండెను, అని యర్థము. — 'కద్రూజము' - కద్రువ (కద్రూశబ్దము) నాగమాత - ఆమెవలనం బుట్టినవి కావున కద్రూజములు నాగములు; 'అనక' ఉత్ప్రేక్షావాచకము. 'తెల్లు...నొసఁగ' - రజః = సప్తచ్ఛ దాదుల పుప్పొడి-చూ. 143. 'తిక్తత' - ఏనుఁగుమదము ఏడాకుల యరఁటిపాలతావి గలది.

'సప్తచ్ఛదక్షిరకటుప్రవాహ | మసహ్య మాఘ్రాయ మదం తదీయమ్ |

విలజీ తాధోరణ తీవ్రయత్నా | స్సేనా గజేన్ద్రా విముఖా బభూవుః.'

రఘు.

[వ్యాఖ్య - 'కటుః సురభిః' - 'కటుతిక్త కషయాస్తు సౌరభ్యైఽపి ప్రకీర్తితాః' ఇతియాదవః |

'తస్యాస్తి కై ర్వనగజమచై ర్వాసితం వాస్తవృష్టి

ర్జమ్బావృక్ష ప్రతిహతరయం తోయ మాదాయ గచ్ఛేః.'

మేఘ.

[వ్యా. 'తిక్తైః — సుగన్ధిభిస్తీక్తరసయై కైశ్చ,']

'పాగడపూవంటి కంపులమదాంబువులును' అని గంభీరవేది గజవర్ణనమున మనుచరిత్ర.

మదవర్ణములు. — భద్రస్య వర్ణో హరితో మదస్య మదస్య హరిద్రకసన్నికాశః

కృష్ణో మద శ్చాభిహితో మృగస్య సంకీర్ణ నాగస్య మదో విమిశ్రః.'

బృ. సం.

'కోరాడె' - 'కోరాడె జరిమెను గొండాడె నా గను దుమ్మరేచె నటంచుదోచు చుండు,' ఆం. భా. 3. 182. గీతమందు స్వభావోక్తి.

శా. గండద్వంగ్వగళత్కరాళమదరేఖల్ ఫుల్లసప్తచ్ఛదా

ఖండతోదనీత ల్పక్రీన్ద్రకములై కర్ణద్వయి న్నించఁగా,

గొండల్ద్రవిన్వనమన్ను కత్తులగతిం గొమ్ముగొన ల్లుంప, వే

దండంబు ల్చువుదంతు లొటఁ దెలిపెం దండెత్తభూపాలికి.

154

గండ...ఖల్ - గండ = చెక్కిళ్లయొక్క - ద్వంద్వ = జంటయందు (రెండుచెక్కిల యందు) - గళత్ = జాటుచున్న - కరాళ = దట్టమైన - మద = దానముయొక్క - రేఖల్ = చాళ్లు, ఫుల్ల...ర్ - ఫుల్ల = వికసించిన - సప్తచ్ఛద = ఏడాకులయరఁటి పూవులయొక్క - అఖండ = విస్తారమయిన - తోద = ధూళిచేత - నీకల్ = తెల్లనైనట్టివి, ప్రక్రీన్ద్రకములు వి = చామరములై (వ్యాప్తములై అనియేని), కర్ణద్వయిక్ మించఁగాక్ = గండములకు ఎక్కువై రెండు చెవులవలెగాదికింగూడ వ్యాపింపఁగా, కొండల్ ద్రవిన్వనమన్ను = కొండలను గోరాడఁగా నంటుకొనినమన్ను, కత్తులగతిక్ = కత్తులవలె, కొమ్ము గొనల్ = కొమ్మలయొక్క యగ్రములను, ముంపక్ = కష్టి యుండఁగా, వేదండంబుల్ = ఏనుఁగులు, భూప ఆలికిక్ = రాజుల సమూహమునకు, దండు ఎత్తక్ = దిగ్విజయారము తరలుటకు, చవుదంతులు = తాము నాలుగు దంతములు గల యైరావతగజములు, టొటక్ = అగుటను, తెలిపెక్ = బోధించినవి.

ఆపన్నుడు ఏనుఁగులు ఇంద్రుని యైరావతగజమువలె నాలుగు దంతములు గలవై యుద్ధసన్నాహముగా కోరలకొనలందు కత్తులందాల్చి, చెవులందుఁ జామరములు గలిగినవై ఆతిరుచేత, రాజులను 'రెండి వైరివిజయమునకు తరలుడు, దండయాత్ర కిది సమయము' అని బోధించినవి. అది.

ఎట్లన వికసించిన యేడాకుల యరటిపూవులయొక్క ధవళధూళి ఇరుగండములందును ఓడుచున్న దట్టంపు మదరేఖలకు అంటుకొనఁగా, ఆరెండు రేఖలును హెచ్చుగా రెండు నూతన దంతములు కలిగినవన నొప్పుచుండెను. ఆతెల్లని రేఖలే మాటిమాటికి చెవులను ఏనుఁగు ముందునకును వెనుక కును వీచుచుండుటచేత ఆగండములనుండి చెవులకు సంక్రమించిన ధవళచామరములుగా నొప్పు చుండెను. కొండలం గోరాడఁగా కొమ్మల కొనలయందు నిండుగా అంటుకొనియున్న మన్ను ఎండి కత్తులుగా నుండెను. ఈతరుచేత ఏనుఁగులు రాజులకు 'లెండి.—దిగ్విజయమునకు తరలుఁడు మీకు జయమునొడఁగూర్చుటకై ఈశ్వరుఁడు మమ్ము విరావతములనుకావించినాఁడు; మాకొమ్మలకు కత్తులనుగూడ కట్టినాఁడు.' అని బోధించునట్లాప్పినవి. 'కొండల్నివ్విన' యనుటచే వజ్రాయుధము తోడి సాటి నూచితము. - ఉత్పేక్షాలంకారము.

'కరాళ' - కరాళో దస్తురే తుక్తే,' అను.—దట్ట మనుట లావుగా విషాదములవలె నుండుటకు. 'పుల్ల' - వికసించినందున నే తోదము విస్తారముగా నున్నది. 'సితల్' - ఏడాకులయరటి పుప్పొడివర్ణము తెలుపు; చూ. ౧౮౩ '(నిర్మలకాంతిక)', 'దధిసరవర్ణానిసప్తపర్ణాని,' - విషాదము తెలుపు - తత్సామ్యముకై దానిం జెప్పట. 'ప్రక్షీర్ణములు' - ప్రక్షీర్ణతేస్త - కృత్ విత్తేపే - 'ప్రక్షీర్ణకం చామరే స్యా ద్విస్తరే నా తురజ్జమే' - మేదిని. ఇందువలన దానికి రెండరములు.

'అరుగుదెంచె' గాళినగరికి నికటభాగప్రక్షీర్ణ । గగనగంగాతరంగిణీకనకకమల ।

పరిమళోద్ఘాటికి మహాభైరవుండు.' కాశి, 5 (21).

ఏనుఁగుల చెవులకు ఆలంకారముగా ధవళచామరములం గట్టుదురు. 'కత్తులగతి' - యుద్ధమునకుం బోవు నేనుఁగులదంతములకు కత్తులం గట్టుదురు. 'చవుదంతులు' - నాలుగు దంతములు గలయేనుఁగులు - విరావతమునకు నాలుగు దంతములు; అది యింద్రుని గజము - తల్లత్తూముం దాల్చుటచేత అప్పుడు తమ్ముం బురస్కరించుకొని దండెత్తువారికి ఆయనకుం బోలె వైరిజయమును ఆఖండైశ్వర్యమును లోకాధిపత్యంబును గలుగు ననుట.—'కటిజేతెమున్న విను ప్రా' । బ్రారచాదంతియొకివూడు తూరుపుదొర' ఆం. భా. 'వేలుపులగారు చాదంతి వెల్లయేనుఁ । గనఁగ నైరావతంబున కాఖ్య లమురు,' ఆం. నా. సం. 'వేదండంబుల్' - వేదము అండముగా అనఁగా తమ జన్మస్థానముగాఁ గలవి. సామవేదమునుండి యేనుఁగులు పుట్టినవి; అందువలన వానికి సామ జము లనిపేరు - వేద+అండ = శకంధ్వాదిత్యమువలన 'వేదండ' అని పరరూపసంధి వచ్చినది.

తే. అప్పు డన్యోన్యవిజిగీషు లై నదొరల

కవ దొనలనుండి లబ్ధలత్యుతఁబడసిన

స్వకులశరపాలిచేఁ గీర్తిచాలఁగనెనొ

యన వనాళిఁ బ్రఫుల్లశరాలి మెఱసె.

155

అప్పుడు = ఆశరత్సముయందు, అన్యోన్య విజిగీషులు = ఒండొరులను జయింపఁ గోరినవారు, ఐన - దొరల కవదొనలనుండి = రాజుల యమ్ముల పాదుల జంటలనుండి, లబ్ధలత్యుతఁ = తగిలినగుఱి గలవి యగుటను, పడసిన = పొందిన - స్వకుల శరపాలిచేఁ = తమవంశమున అయిన బాణముల సమూహముచేత ['స్వాన్యయశరాలిచేఁ జాలయశము' అని పా.], చాలఁ = మిండుగా, యశము = కీర్తిని, ఎననెనొ = పొందెనో, అనఁ = అనునట్లుగా, వనాళిఁ = అడవులవరుస యందు, ప్రఫుల్ల శర ఆళి=నిండా ర వికసించిన తెల్లుల సమూహము, మెఱసెఁ = ప్రభావించెను.

ఆశరత్సమయము వనములో తెల్లుకాండలయందు విస్తారమైన తెల్లనిపూల నట్లుండె ననగా - ఆతెల్లుకాండలకు, తమ వంశమునం బుట్టినవైన బాణములు గుఱిని బొంది వేధించుట చేత, విస్తారముగా వచ్చినకీర్తియో - యనునట్లుండెను. — ఉత్పేక్షలంకారము.

‘కవదొనలు’ - ఈబుజముమీద నొకటి ఆబుజముమీద నొకటి. ‘స్వకల శరపాలి’ తెల్లు కాండలతో బాణములం జేయుదురు, అందువలననే రెంటికని శర మనియేచేరు:—

‘అతిఃపరం ప్రవక్ష్యామి శరాణాం అక్షణం శుభమ్;

నూలం సచాతి నూత్నం చ న వక్రం న కథూమిజం,

హీనగ్రస్థి విదీర్ణం చ వజ్రయే త్రాదృశం శరమ్;

పూర్ణగ్రస్థి సుపక్వం చ పాణ్డూరం సమయాహృతం

కఠినం వర్తులం కాణ్డం గృహీయా త్సుప్రదేశజమ్.’

కాఙ్కాధరుడు.

ఈపద్యమున ఉపలబ్ధ పాఠముల ‘లబ్ధలక్ష్యంబు లయిన...శరాలి’ అనుచో విశేషగ విశేష్యములకు వచనభేదంబును, తృతీయపాదమున - ‘స్వాస్వయ...జాలగ నెనో’ - యతిభంగంబునం గలవు; అవి యీపాఠమున సవరింపబడినవి. ‘దానాదిప్రభవా కీర్తిః ప్రతాపప్రభవం యశః’ అనుటచే ఇట్ల ప్రతాపప్రభవమే ఉద్దిష్టమైనను ‘యశోయదస్యాజని’ అన్నందులకు ‘జనించినమహాకీర్తి ప్రవాహంబు’ అన్నట్లుం బోలె కీర్తి యశఃవరమే యని గ్రహించునది. యశము తెలుపని కవి సమయము గావున తెల్లుబూతను యశముగా నుత్పేక్షించుట:—‘యశసి ధవళతావర్ణ్యతే హాస కీర్త్యోః’ సా. ద.

తే. దరులతడివండు పాదువుమూపురము లంటు

తెల్లుగంటల నాబోతు లుల్లసిల్లె,

గిరుల మోరుల సవి సముద్గీర్ణ సలిల

జలధరచ్చేదములు వ్రాల మెలగుకరణి.

156

దరుల తడి వండు = ఏళ్ల యొడ్డుల యార్ద్ర మృత్తిక, పాదువు మూపురంబులు = కమ్మ కొనియున్న కవతులకు, అంటుతెల్లు గంటలక = అంటుకొన్న తెల్లుదుబ్బులచేత - ‘గంటయనఁ బైరు దుంపయు ఘంటయొప్ప’ ఆం. భా. ౪ (58), ఆబోతులు = మహాక్షములు, (ఎట్లు ఉల్ల సిల్లిన వనగా), గిరులమోరులసవి = కొండల శిఖరములే అని, సముద్గీర్ణ సలిల జలధర చ్చేద ములు = వెలువరించిన నీరుగల మబ్బులయొక్క ఖండములు, వ్రాలక = మీద దిగఁగా, (వాని తోనే), మెలగుకరణి = సంచరించుచున్నవిధమున, ఉల్లసిల్లె = ఉత్సహించు చుండినవి.

ఆసమయమున ఆబోతులు ఏళ్లదరులను కోరాడఁగా, అందలి పచ్చివండు మూపురములకుం బాదువుటయు, వానిమీద తెల్లుదుబ్బులు అంటుకొనియుండుటయు, ఈతీరుతో ఆబోతులు మునఁగించుచుండుటయు, నెట్లుండె ననగా - వానిని కొండ లనియు వాని మూపురములను ములు గల ప లనియు తలంచి నీరడలిన తెల్లని శరశ్కల మేఘఖండములు వచ్చి ఆమూపుర ఆప్సారగా, వానితోనే ఆయాబోతులు సంచరించు చున్నవో యనునట్లుండెను. - హామగా కోలంకారము. — ఆబోతులు కొండంత లనియు, వానిమూపురములు శిఖరములంత లను ‘లెండి వానిపై తెల్లుగంటలు మబ్బులంత లనియు వర్ణన. — ‘తడి’ యేల యనగా - గంట

లంటుకొనుటకు; 'సమన్విత సలిలములు' గానిచో తెల్లుగంటలవలె తెల్లుగా నుండవు. 'ఛదములు' - ఒక్కొక్క ఖండము ఒక్కొక్క గంట, శరత్తున మేఘములు సహితముగా నుండక, పలుకుండెలుగా నుండుట ప్రసిద్ధము.

'వ్యోమ క్వచి ద్ర జతశఙ్ఖమృతాశగౌరై
ప్రత్యక్షామ్బుదై ర్లఘుతయా శతశః ప్రయతైః
సంలక్ష్మ్యతే పవనవేగచరైః పయోజైః
రాజేవ చామరవరై రుపశీజ్యమానః.' ఋ. సం. శరత్తు.

ఇందు 'శతశః ప్రయతైః' అనుటం గనునది.

కరణి—ఇది సంస్కృతసము. 'మోరులసవి' ఇది సమాసముగాదు, చా. ౪ (౮౧) 'సవి' దే. అవ్య. అని, ఎ. గీ.—

'నావ నిచ్చియున్న నామెడ హారంబు ।
నిజనఖాంబరముల నిగిడికొనుచు
సరభసముగఁ జనియె సవి రాత్రి కేఁగఁల ।
కంటి, నపుడ మేలుకంటి ననఘ.' లక్ష్మీ. ౩ ఆ. శ. ర.

తే. గగనలక్ష్మీ నిజోరు నక్షత్రమాలి

కలు వియన్నది జలములఁ గడుగఁ చినుక,

నెఱయు కుంకుడుఁబండులనులుపు లనఁగఁ

బలపలనిపాండురాంబుదపంక్తు లమరె.

157

గగనలక్ష్మీ = ఆకాశశ్రీ, నిజ ఉరు నక్షత్ర మాలికలు = తనవైన గొప్ప చుక్కల సమాహము లనియెడి యిరువదియేడు ముత్యాల పేరులను, వియత్ నదిక్ = మిన్నేటియందు, కడుగఁ = శుద్ధిచేయుటకై, పిసుకఁ = చేతితో మర్దింపఁగా, నెఱయు = వ్యాపించుచున్న, కుంకుడుఁ బండుల నులుపులు అనఁగఁ, పలపలని పాండుర అంబుద పంక్తులు = ఇంచించుక ఎడ మెడ ముగా నున్న తెల్లమబ్బు వరుసలు, అమరెక్ = ఒప్పెను.

అసమయమున నక్షత్రములు మెఱుఁ గెక్కుటయు మింట ఇంచుక విరళములుగా తెల్లని మబ్బులు పర్వటయు నెట్లుండె ననఁగా, ఆకాశలక్ష్మీ తనయిరువది యేడేసి ముత్యాలుగల నక్షత్ర సంఘముల నెడి ముత్యపుంటేరులను పులు గడుగుటకై ఆకాశగంగలో కుంకుడుఁగాయలను పిసుకఁగా వాని నులుగు మింటనెల్ల దగ్గఱ దగ్గఱగా గాలికి వ్యాపించుచున్నదో యనునట్లుండెను. - శ్రీహనుప్రాణితమైన యుత్పేక్షలంకారము. అశ్విన్యాది నక్షత్రములు ఇరువదియేడుగావున, ఇరువదియేడుముత్యాలహారమునకు నక్షత్రమాల యని పేరువచ్చినది. 'సైవ నక్షత్రమాలా స్యాత్స్వప్తవింశతి మాత్రకా.' అను. 'ఉరు' లక్ష్మీకి పెద్దమత్స్యములపేరులకేమి కొదువ; ముత్యములు పెద్దవి గానిచో ఇంత దూరమునకు అగపడవు, పైగా నక్షత్రములు సామాన్యపు ముత్యములకన్నఁ బెద్దవిగానే అగపడును. పండులకును నులు గెక్కువగా వచ్చును. నులువు గావున పలపలన (పలుచం దనము). 'అంబుద' - ఇటరూఢిచే మబ్బును మాత్రము చెప్పను గాని జలము నిచ్చునని తెలుపదు. 'పలపల యన వెలితి యనక్' పలుచన యన విరళ సంజ్ఞ భాసిల్లును'. ఆం. భా.

శా. అప్పు ల్వారిధిచేతఁ బుచ్చికొని, కార్యంబైన, మున్నొన్నయ
య్యప్పు దొ చనియు న్నవృద్ధికముగా నవ్వార్థికే తీర్పఁగా,
సపూణ్యాతివిశుద్ధజీవులు నిజాచ్ఛాంగంబులం దోచు న
ట్లొప్పారె న్నశిబింబగర్భితములై ద్యోచారిశుభ్రాభ్రముల్. 158

అప్పుల్ = జలముల (ఋణముల)ను, వారిధిచేత = సముద్రునివలన, పుచ్చికొని = కైకొని, కార్యంబు వివరణ = ఎందులకై అప్పు పుచ్చుకొన్నాఁడో యా కార్యము నెఱవేఱినపిమ్మట, ముక్ కొనిన అయ్యప్పుల్ = తొలుత పుచ్చుకొన్న యా జలములను (ఋణములను), దొ = దవ్వు = దూరదేశములకు, చనియు = పోయియు, నవృద్ధికముగా = పుచ్చుకొన్న దానికన్న హెచ్చుగా (వడ్డితోఁగూడ), అవార్థికే = ఆసముద్రమునకే, తీర్పఁగా = ప్రత్యర్థిగానుచేసి, అవ్ పుణ్యా అతివిశుద్ధ జీవులు = జలమే పవిత్రమైన యతినిర్మలమైన ప్రాణముగా గలవారైన, అనఁగా జల ప్రధానములైన మేఘులు (పుణ్యమును అతి విశుద్ధమునైన యాత్మ గలవారైన యాయధమర్గులు - అనఁగా ఋణములు), నిజ అచ్చ అంగంబుల = (ఆద్రమువలె) నిర్మలమయిన తమదేహములతో, దోచునట్లు = ఆగపడురితిగా. శశిబింబ గర్భితములు వి = లోపల చంద్ర మండలము కలవై, ద్యోచారి శుభ్ర అభ్రముల్ = మింటం జరించుచున్న తెల్లమబ్బులు, ఒప్పారె = ప్రకాశించినవి.

నీరే ప్రాణముగాఁ గలవారైన మేఘులు, సముద్రునివలన నీళ్లను ఋణముగాఁ గైకొని, సముద్రునికి దూరముగా మిన్న నెడి దేశాంతరమున కేగియు, వెట్టం దీర్పుట, చాతక బలాకాదు లకు మేలునేయుట, ఇత్యాది కార్యమయిన యనంతరము, తొలుత కొన్న దానికంటె ఎక్కువగా అనఁగా వడ్డితోఁ గూడ అనీటి ఋణమును తీర్చినవారై, ఆకారణంబున, విశుద్ధాత్ములును, విశుద్ధ దేహులును వి, గౌరవముగా ఉన్నతులై సంచరించుచున్నారో యను నట్లుగా, చంద్రబింబా ధృష్టితములై శుభ్రాభ్రములు మింటం జరించుచుండెను. — శ్లేషానుప్రాణితోత్పేక్ష.

అప్పుగాని వడ్డితోఁదీర్చి శుద్ధాత్ముడై శుద్ధదేహుడైన సజ్జనుని సామ్యము మేఘములయందు చెప్పబడినది. అత్త శుద్ధి యాకారముం దగపడును; సుకృతముచేత అత్త శుద్ధియు ఆకారశుద్ధియు కలుగును.

ఎన్ని శుభ్రాభ్రములో అన్నిటియందును చంద్రబింబ మున్నదా యనిన, ఒక్కొక్క దాని కిని చంద్రుని కడ్డముగా వచ్చినప్పటి తీరే యిటు వివక్షితము.

‘దొ’ = దవ్వు = దవ్వు - “ఇత్యాదు లక్కటాదులు” అనుటంబట్టి దీనిని అందుం జేర్చు కొనవచ్చును. — ‘వృద్ధి’కి వైకృతము ‘వడ్డి’; ‘వార్థికే’ - ఇచ్చినవానికే, తదియులకుఁ గాదనుట. — ‘ద్యోచారి’ - ఋణవిముక్తుఁడు నలుగురలో తలయెత్తుకొని తిరుగుట నూచితము; ఋణము తీరక ముందు అత్త శుద్ధము కాదు, కావున దీనిపడు, అట్లే నీటి మ్రబ్బులోని చంద్రుఁడు ఆగపడఁడు; నల్లమబ్బు తెల్లబడుటయే ఋణవిముక్తి, సుకృతముచేత నైన భవ్యాకారము.

చ. విశద పయోదపుంబౌరలవేప్తనచే నొకమై నభోమణి

లశునపటంబు వొందుట మనంబున నారసి, కాంచి, విష్ణుఁ డ

య్యశివతకై పదంబు వలయంబునఁ బాపి, యవస్తులోభక

త్కౌశతఁ బ్రబోధ మొంది, సిరి గాంచి చెలంగెఁ బయఃపయోనిధి. 159

విష్ణుడు = నారాయణుడు, నభోమణిక్ = సూర్యుడ నెడి, మణిక్ = పద్మరాగమునకు, విశ...చేక్ - విశద = తెల్లనైన, పయోదపు = మేఘము లనెడు - పారల = ఆవరణ విశేష ములయొక్క - వేష్టనచేక్ = చుట్టుకొనుటచేత, - ఒకమైక్ = ఒక ప్రక్కను, లకునపటంబు = లకునపట మనెడు దోషము, ఒంగుటక్ = కలుగుటను, (కలిగినదని) మనంబునక్ - ఆరసి = ఆలోచించి, కాంచి = తెలిసికొని, ఆ, యశితక్త = చెడుగును పాపుకొనుటకుఁ గాను, పదంబు = తన పాదమయిన యాకాశమును, వలయంబునఁ బాపి = గాలిగుడియును నందియ లేనిదానిని గాచేసి, ఆన...తక్ = వస్తువునందలి లోభముచేతనైన కతినతిలేమిచేత (వస్తులోభముమాని సంతుష్టుడై), ప్రబోధ మొంది = నిద్ర మేల్కొనుట యనెడు తెలివిన పొంది, పయఃపయోనిధిక్ = పాలసముద్ర మందు, సిరిక్ = లక్ష్మీదేవిని (భాగ్యమును), కాంచి = చూచి (పడసి), చెలంగక్ = సుఖముండెను.

తా - లోకములో బుద్ధిమంతుడు తన పాదమందలి పెండారములోని పద్మరాగమున లకునపట మను దోషమున్నదని తెలియవచ్చెనా, వెంటనే యాపెండారమును వదలి, లోభములేక సంతుష్టి గలవాడై, తెలివి గలిగి, భాగ్యమొంది సుఖముండును. అట్లే శ్రీనారాయణుడు తన పాదమయిన యాకాశములో, పరివేషమును నందియలో, సూర్యుడనెడి పద్మరాగమున ఒక ప్రక్కను తెల్లమబ్బుల యావరణమునెడి లకునపట దోషముం గనిపట్టి, వెంటనే పరివేష మనెడి యాయందియును తన పాదమయిన యాకాశమునుండి, తొలగించి, వస్తులోభములేక సంతుష్టుడై తనతావలమయిన పాలసముద్రమునందు నిద్ర మేల్కొనుట యనెడి తెలివించొందినవాడై మహా లక్ష్మీ యనెడి భాగ్యముం బడసి సుఖముండెను. — రూపకము.

‘ఒకమైక్’ - సూర్యునికి క్రిందిప్రక్కను మాత్రమే మేఘములుండుటచేత. “ద్యుమణి స్తరణిర్నిత్రః” అను. ‘లకునపటంబు’ - “లకునము...1 వెల్లుల్లి; 2 కంపునందలి దోష విశేషము (అనఁగా పాలు పైబూసినట్లుండెడు తెల్ల డాలు),” శ. ర.; ఉల్లిపారవంటి తెల్ల డాలు లకున పట మనఁబడును. అట్టి రత్నమును ధరించిన సిరి తొలఁగును, దానిని ధరించుటమానిన సిరికలు గును; కావుననే దానిని పదమునకుం బాపి సిరి గాంచినాఁడు. ‘లకున పటత్వము’ - ఇటు త్వద్యోత్యర్థములేదు, కావున లకునపటంబు వొంద అనిమార్పు. “పరివేష స్తు పరిధి రుపసూర్యక మణ్ణలే” అను.

ఉ. అంబరవాసు లగ్నిఁ గ్రియకై ద్యుమణిస్ఫటికోపలంబునం

దుం బడయ న్మరజ్జలదతూలపరంపరఁ గొంత పై ఘటం

పం, బెలుచం జనించి, యొక మట్టున నిల్వక యాక్రమించెఁ గాఁ

కం బరితాప మూన, ననఁ గానె మొగిల్వరియెండ లత్తటిక్. 160

అత్తటిక్ = ఆశరత్కలమందు, అంబరవాసులు = మింటికాపులు, (అనఁగా దేవతలు), క్రియకై = అగ్ని కార్యములు నెఱవేర్చుకొనుటకై, ద్యుమణి స్ఫటిక్ ఉపలంబునందుక్ = సూర్యకాంతశీలయందుక్, అగ్నిక్ = నిప్పును, పడయక్ = పొంగుటకుఁగాను, పైక్ = సూర్య కాంతశీలమైనదాగా, కొంత = ఒకపాటిగా, శరత్ జలద తూల పరంపరక్ = శరత్కాలపు మేఘము లనెడు దూదియొక్క దొంతిని, ఘటింపక్ = కూర్చఁగా, (అగ్ని) పెలుచక్ = మొందుగా, జనించి = పుట్టి, మఱి = తర్వాత, (అయంబరవాసులు), కారకక్ = ఆవేడికి, పరితాపము

కా. ఆప్పు ల్వారిధిచేతఁ బుచ్చికొని, కార్యంబైన, మున్నొన్నయ
య్యప్పు దొ చనియు న్నన్నధికముగా నవ్వార్ధికే తీర్పఁగా,
నప్పుణ్యాతివిశుద్ధజీవులు నిజాచ్ఛాంగంబులం దోచు న
ట్లొప్పారె న్మశిబింబగర్భితములై ద్యోచారిశుభ్రాభముల్. 158

ఆప్పుల్ = జలముల (ఋణముల)ను, వారిధిచేత = సముద్రునివలన, పుచ్చికొని = కైకొని, కార్యంబు వివరణ = ఎందులకై ఆప్పు పుచ్చుకొన్నాఁడో యాకార్యము నెఱవేఱినవిప్లుట, ముక్ కొనిన ఆయ్యప్పుల్ = తొలుత పుచ్చుకొన్న యా జలములను (ఋణములను), దొ = దవ్వు = దూరదేశములకు, చనియు = పోయియు, నన్నధికముగా = పుచ్చుకొన్న దానికన్న హెచ్చుగా (వడ్డితోఁగూడ), ఆవార్ధికే = ఆసముద్రమునకే, తీర్పఁగా = ప్రత్యర్పణముచేసి, అప్ పుణ్యా అతివిశుద్ధ జీవులు = జలమే పవిత్రమైన యతినిర్మలమైన ప్రాణముగా గలవారైన, అనఁగా జల ప్రధానములైన మేఘులు (పుణ్యమును అతి విశుద్ధమునైన యాత్మ గలవారైన యాయథమర్షలు - అనఁగా ఋణములు), నిజ అచ్చ అంగంబుల = (అద్దమువలె) నిర్మల మయిన తమదేహములతో, తోచునట్లు = అగపడురీతిగా, శశిబింబ గర్భితములు వి = లోపల చంద్ర మండలము కలవై, ద్యోచారి శుభ్రాభ్రముల్ = మింటం జరించుచున్న తెల్లమబ్బులు, ఒప్పారె = ప్రకాశించినవి.

నీరే ప్రాణముగాఁ గలవారైన మేఘులు, సముద్రునివలన నీళ్లను ఋణముగాఁ గైకొని, సముద్రునికి దూరముగా మిన్న నెడి దేశాంతరమున కేగియు, వెట్టం దీర్చుట, చాతక బలాకాదు లకు మేలునాయుట, ఇత్యాది కార్యమయిన యనంతరము, తొలుత కొన్న దానికంటె ఎక్కువగా అనఁగా వడ్డితోఁ గూడ అనీటి ఋణమును తీర్చినవారై, ఆకారణంబున, విశుద్ధాత్ములను, విశుద్ధ దేహులను వి, గౌరవముగా ఉన్నతులై సంచరించుచున్నారో యను నట్లుగా, చంద్రబింబా ధిష్ఠితములై శుభ్రాభ్రములు మింటం జరించుచుండెను. — శ్లోమనుప్రాణితోత్పేక్ష.

ఆప్పుగొని వడ్డితోఁదీర్చి శుద్ధాత్ముడై శుద్ధదేహుడైన సజ్జనుని సామ్యము మేఘములయందు చెప్పఁబడినది. ఆత్మ శుద్ధి యాకారముం దగపడును; సుకృతముచే ఆత్మ శుద్ధియు ఆకారశుద్ధియు కలుగును.

ఎన్ని శుభ్రాభ్రములో అన్నిటియందును చంద్రబింబ మున్నదా యనిన, ఒక్కొక్క దాని కిని చంద్రుని కడ్డముగా వచ్చినప్పటి తీరే యిట వివక్షితము.

‘దొ’ = దవు = దవ్వు - ‘ఇత్యాదు లక్కటాదులు’ అనుటంబట్టి దీనిని అందుం జేర్చు కొనవచ్చును. — ‘పుద్ధి’కి వైకృతము ‘వడ్డి’; ‘వార్ధికే’ - ఇచ్చినవానికే, తదీయులకుఁ గాదనుట. — ‘ద్యోచారి’ - ఋణవిముక్తుఁడు నలుగురలో తలయెత్తుకొని తిరుగుట నూచితము; ఋణము తీరక ముందు ఆత్మ శుద్ధి ము కాదు, కావున దీపింపదు, అట్లే నీటి మ్రబ్బులోని చంద్రుఁడు అగపడఁడు; నల్లమబ్బు తెల్లఁబడుటయే ఋణవిముక్తి, సుకృతముచేత నైన భవ్యాకారము.

చ. విశద పయోదపుంబౌరలవేష్టనచే నొకమై నభోమణి

లశునపటంబు వొందుట మనంబున నారసి, కాంచి, విష్ణుఁ డ

య్యశివతకై పదంబు వలయంబునఁ బాపి, యవస్తులోభక

త్కౌశతఁ బ్రబోధ మొంది, సిరిఁ గాంచి చెలంగెఁ బయఃపయోనిధి. 159

విష్ణుడు = నారాయణుడు, సభోమణిక్ = సూర్యుడ నెడి, మణిక్ = పద్మరాగమునకు, విశ...చేక్ - విశద = తెల్లనైన, పయోదపు = మేఘము లనెడు - పారల = ఆవరణ విశేషములయొక్క - వేప్తనచేక్ = చుట్టుకొనుటచేత, - ఒకమైక్ = ఒక ప్రక్కను, లకునపటంబు = లకునపట మనెడు దోషము, ఒంగుటక్ = కలుగుటను, (కలిగినదని) మనంబునక్ - ఆరసి = ఆలోచించి, కాంచి = తెలిసికొని, ఆ, యశితత్వక్ = చెడుగును పాపుకొనుటకుఁ గాను, పదంబు = తన పాదమయిన యాకాశమును, వలయుంబునఁ బాపి = గాలిగుడియును నందియు లేనిదానినిగాచేసి, అవ...తక్ = వస్తువునందలి లోభముచేతనైన కతనతలేమిచేత (వస్తులోభముమాని సంతుష్టుడై), ప్రబోధ మొంది = నిద్ర మేల్కొనుట యనెడు తెలివిన పొంది, పయఃపయోనిధిక్ = పాలసముద్రమందు, సిరిక్ = లక్ష్మీదేవిని (భాగ్యమును), కాంచి = చూచి (పడసి), చెలంగక్ = సుఖముండెను.

తా - లోకములో బుద్ధిమంతుడు తన పాదమందలి పెండారములోని పద్మరాగమున లకునపట మను దోషమున్నదని తెలియవచ్చెనా, వెంటనే యాపెండారమును వదలి, లోభములేక సంతుష్టి గలవాడై, తెలివి గలిగి, భాగ్యమొంది సుఖముండును. అట్లే శ్రీనారాయణుడు తన పాదమయిన యాకాశములో, పరివేషమును నందియలో, సూర్యుడనెడి పద్మరాగమున ఒక ప్రక్కను తెల్లముబ్బుల యావరణమునెడి లకునపట దోషముం గనిపట్టి, వెంటనే పరివేష మనెడి యాయందియును తన పాదమయిన యాకాశమునుండి, తొలగించి, వస్తులోభములేక సంతుష్టుడై తనతావలమయిన పాలసముద్రమునందు నిద్ర మేల్కొనుట యనెడి తెలివించొందినవాడై మహా లక్ష్మీ యనెడి భాగ్యముం బడసి సుఖముండెను. — రూపకము.

‘ఒకమైక్’ - సూర్యునికి క్రిందిప్రక్కను మాత్రమే మేఘములుండుటచేత. “ద్యుమణి స్తరణిర్నిత్యః” అను. ‘లకునపటంబు’ - ‘లకునము...’ వెల్లుల్లి; 2 కంపునందలి దోష విశేషము (అనగా పాలు పైబూనినట్లుండెడు తెల్ల డాలు),” శ. ర.; ఉల్లిపారవంటి తెల్ల డాలు లకున పట మనఁబడును. అట్టి రత్నమును ధరించిన సిరి తొలగెను, దానిని ధరించుటమానిన సిరికలు గును; కావుననే దానిని పదమునకుం బాపి సిరిఁ గాంచినాడు. ‘లకున పటత్వము’ - ఇటు త్వద్యోత్థాగ్ధములేదు, కావున లకునపటంబు పొంద అనిమార్పు. “పరివేష స్తు పరిధి రుపసూర్యక మణ్డలే” అను.

ఉ. ఆంబరవాసు లగ్నిఁ గ్రియకై ద్యుమణిస్ఫటికోపలంబునం

దుం బడయ న్మరజ్జలదతూలపరంపరఁ గొంత పై ఘటం

పం, బెలుచం జనించి, యొక మట్టున నిల్వక యాక్రమించెఁ గాఁ

కం బరితాప మూన, ననఁ గాసె మొగిల్వరియెండ లత్తటిక్. 160

అత్తటిక్ = ఆశరత్కలమందు, ఆంబరవాసులు = మింటికాపులు, (అనగా దేవతలు), క్రియకై = అగ్ని కార్యములు నెఱవేర్చుకొనుటకై, ద్యుమణి స్ఫటిక ఉపలంబునందుక్ = సూర్యకాంతిశీలయందుక్, అగ్నిక్ = నిప్పును, పడయక్ = పొంగుటకుఁగాను, పైక్ = సూర్య కాంతిశీలమనిఁగుగా, కొంత = ఒకపాటిగా, శరత్ జలద తూల పరంపరక్ = శరత్కాలపు మేఘము లనెడు దూదియొక్క దొంతిని, ఘటింపక్ = కూర్చఁగా, (అగ్ని) పెలుచక్ = మెండుగా, జనించి = పుట్టి, మఱి = తర్వాత, (ఆంబరవాసులు), కాఁకక్ = అవేడికి, పరితాపము

ఊనక = భేదమొందునట్లుగా, ఒకమట్టునక = పరిమితిలో, నిల్వక, ఆక్రమించక = వ్యాపించెను, అనక = అనునట్లుగా, మొగిల్పిరియెండలు = మబ్బువిడిచిన యెండలు, కానక.

దేవతలకు హవ్యముం గొనిపోవువాడైన యగ్ని వర్తరువునందు మందగింపగా, వారు శరదృతువున ఆయా యగ్ని కార్యములకై అగ్నిని సంపాదించువారై మండుచున్న సూర్యకాంతశిలలకు కొంతమీఁదుగా తెల్లనిశర శ్లేఘము లనెడి దూదిని పలచపలచగా పట్టుకొనగా అందు నిప్పు జనించి, మఱి వారు కొరిన పరిమితిలో నిలువనిచై, 'ఏల దీనిని పుట్టించితిమా' యని వారు భేద పడునట్లుగా, అంతటను కాలకు చల్లుచు వ్యాపించినదో యనునట్లుగా దుస్సహములై, మబ్బు విడిచినయెండలు కాయుచుండెను. — ఉత్పేక్షలంకారము; రూపకానుప్రాణితము. సూర్య కాంతశిల ఎండకు మండందొడంగును.

సీ. 'రవికరస్పర్శమాత్రంబున వహ్నినిఁ | గ్రక్కెడునది సూర్యకాంత మనెడి

స్ఫటికంబు; శశికరస్పర్శమాత్రంబునఁజలము గ్రక్కెడుశిల చంద్రకాంతము.' హాస్య. ౩.

'ప్రత్యగ్రజ్వలితైః పఠజ్ఞమణిభి ర్నీరాజితా భానవః

సావిత్రాః కరువిన్దకన్దశరుచః ప్రాచీ మలంకర్యతే'.

అనర్.

'ప్రాచీం వాసక సజ్జికా ముపగతే భానా దికాం వల్లభే

ప శ్చైతా రుచయః పఠజ్ఞదృషదా మాగ్నేయనాడినమా.'

అనర్.

'న తేజ స్తేజస్వీ ప్రస్ఫుత మపరేహం విషహతే,

స తస్య స్వో భావః, ప్రకృతి నియత్యా దకృతకః;

మయూఖై రక్రాన్తై స్తపతి యది దేవో దినకరః,

కి మాగ్నేయో గ్రావా నికృత ఇవ తేజాంసి వమతి?'

ఉ. రా. చ.

'వ్యా. తేజాంసి = అగ్నిజ్వాలా, ఆగ్నేయో... గ్రావా = సూర్యకాన్త ఇత్యర్థః.'

క. కంజహితాస్తోదయముల | సంజ కడల, నడుమఁ గప్పు, సంధిల, మి న్నొ

ప్పెం జూడఁ బ్రకృతిశబరీ | గుంజానాసావిభూష కొమరు భజింపక. 161

కంజహిత అస్త ఉదయములక = సూర్యుని క్రుంకుటయందును పొడుపునందును, కడలక = (మింటి) యెనిమిది దిక్కులందును, సంజ = సంధ్యారాగంబును, నడుమక = మధ్య ప్రదేశమునందు (అనగా మింటి యూర్ధ్వభాగమునందు), కప్పుక = నైల్యంబును, సంధిలక = సమకూడగా, మిన్ను = ఆకాశము, ప్రకృ... రు - ప్రకృతి = మూల ప్రకృతియనెడు - శబరీ = చెంచెతయొక్క - గుంజా = గురిగింజతోఁ జేయఁబడిన - నాసావిభూష = ముంగఱయొక్క - కొమరు = సొంపును, భజింపక = పొందగా, చూడక = చూచుటకు, ఒప్పెక = ప్రియముగా నుండెను.

ఆముతువునందు ఆకాశము అష్టదిక్కులయందును సాయం ప్రాతస్సంధ్యారాగములచేత ఎట్లైన ఊర్ధ్వభాగమునందు నీలమై మాయయినెడు చెంచెత ధరించిన గురిగింజ ముంగఱయొ యన నొప్పు చుండెను.

అష్టదిక్కు లనియు దశదిక్కు లనియు చతుర్దిక్కు లనియు మతములు - ఇట అష్టదిక్కు లనుమతము స్వీకృతము: —

'ఏకం జ్యోతి ర్ద్వితౌ ద్వే త్రిజగతి గదితా న్యబ్జజాన్వై శ్చతుర్భిః

ధూతానాం పఞ్చమం యా న్యల మృతుషు తథా పట్ను నానావిధాని |

యుష్టకం తాని సప్తత్రిదశమునినుతా న్యప్టదిగ్భాజ్ఞో భాశో
 ర్యాన్తి ప్రాప్తే నవత్వం దశ దిశతు శివం దీధితీనాం సహస్రమ్.' మయూరుండు.
 'కడ' - కాష్ఠాశబ్దకృతము - 'దిశస్తు కవభః కాష్ఠా ఆకాశ్య హరితశ్చతాః' అను.-'సంజ.' - సం
 ధ్యాశబ్దకృతము, సంధ్యాకాలవాచకము యయినను లక్షణచే తదీయారణ్యమును చెప్పుచున్నది:
 'సంధ్యా శోణామ్బరజవనికా, కామినోః ప్రేమ నాట్యం,
 నాన్దీ భ్రామ్యద్భ్రమరవిరుతం, మారిషః కోఽపి కాలః,
 తారాః పుష్పాంజలి మివ కిరీట, నూచయన్ పుష్పకేతో'

ర్నృత్యానృత్యం, ప్రవిశతి సుధాదీధితి న్నూత్రధారః.' రసతరంగిణి.
 'ప్రకృతి' - పరమాత్మను ఆశ్రయించినవై అనాదియై ప్రపంచమునకు మూలభూతమై ప్రపంచ
 రూపముగా పరిణమించినట్టి దైన మూలతత్త్వము. 'గుంజా' - మిన్ను ఊర్ధ్వమందు నలుపు క్రింద
 ఎనిమిదివైపులను ఎటుపునుం గల గురిగించవలె నున్న దనుట. గుంజ ఇంచుక, మిన్ను అతిమహత్తు,
 సాటి యొప్పునా? యనిన, అందులకే ప్రకృతిని జెప్పటయ్యు, ఆమె ప్రపంచస్వరూపురాలు
 గావున తనయాకారమునకు తగినంత పెద్ద గుంజను తానే కల్పించుకోఁగలది గావునను ఆమె ధరిం
 చిన గుంజం జెప్పటయ్యు; ఆప్రకృతిని మింటియూర్ధ్వమున శిరంబును, భూమికి సమానముగా
 నడుము, భూమి క్రింద నెటనో పాదములునుంగా భావింపవలయును. 'సంజ' - తూర్పు సంజకెంపు
 నడిమివఱకును వ్యాపించును, పడమటి సంజకెంపును నడిమివైపు వ్యాపించును, వీనిచే మింటి
 నెత్తముదప్పు కడముయెల్ల నరుణ మగును, గావున నలుపు వైకుండునట్లుగా ధరింపఁబడిన గుంజతో
 సామ్యము చెప్పఁబడినది.

'అస్తోదయవేతసంజ' అను పాఠమున టుగాగమము రామి ప్రశస్తము గాదు. 'శబరీ' -
 చెంచెతలులోనగు నడవిమెలఁతలే గుంజాభూషణంబులను ధరింతురు.

తే. గూండ్లకై శాలిమంజరు ల్లోనుచు, మూఁగిఁ,
 యంబరంబునఁ బఱచు కీరాళు లొప్పెఁ,
 బసరుటొండొంటియాకుతోఁ బండఁ బాటి
 ఛేదభయమున నెగసిన చే లనంగ.

162

శాలిమంజరుల్ = వరివెన్నులను, గూండ్లకై = తమ గూండ్లకు, కొనుచున్ = కొనిపోవుచు,
 అంబరంబునన్ = ఆకాశమంగు, మూఁగి = ఒక దాని కొకటి దగ్గఱఁగా కూడుకొని, పఱచు = వడిగా
 నెగయుచున్న - కీర ఆకులు = చిలుకలగుంపులు, పసరు టొండొంటి యాకుతో = పసరువన్నె
 మాఱనట్టి యొక్కొక్కయాకుతో, పండఁబాటి = పండినవై, ఛేదభయమునన్ = కోఁతవలని
 (కోఁత కొయుదు రను) వెఱపుచేత, ఎగసినచేలు = ఎగిరి పోవుచున్న వరిపాలుములో, అనంగన్ =
 అనునట్లుగా, ఒప్పెన్ = చెన్నారినవి.

అప్పుడు నోట వరివెన్నులం గఱచికొని గుమిగుమిగా గూండ్లకు ఆకాశమున నెగసిపోవు
 చున్న చిలుకల సమానము ఎట్లొప్పె ననఁగా, వరివెన్నుల పండి ఒక్కొక్కపసరుటాకుతో
 నొప్పుచు తమ్ము కాలపులు ఇఁక వచ్చి కోఁత కొయుదు రని భయపడి యెటకేనియు నిరపాయ
 మైనతావునకు ఆకాశమార్గమున వలసపోవుచున్న వరిచేలో అనునట్లు ఒప్పుచుండెను.-ఉత్పేక్ష.-
 'మూఁగి' - స్వభావోక్తి.

'మూగి' - ఆకాశమున ఎన్నియో వేలువేలు గుంపులుగా పోవుచుండినవి. ఒక్కొక్క గుంపు ఒక్కొక్కవరిచేసివలె నుండె నని భావము. మూగనిచో చిలుకలకు సస్యముక్రిక్కిరిసి యుండు వరిచేసిసాదృశ్యము రాదు. - 'గూండ్లక' - గూండ్లలోపెట్టుకొని దినముల వెంట తినుచుండును. ఒండొంటి యను పెట్టు? తెక్కలు రెండేసిగదా? యనిన దూరమునకు ఆవిభజన తెలియదు. 'చేలు' .. ఏ. వ. చేను: ఇట్లే మీను×మీలు. వరివెన్నులం గూండ్లలోనేకరించి పెట్టుకొనుట చిలుకలకు స్వభావము. - 'నీవారా శృంగ గర్భకోటరముఖభ్రష్టాస్తరూణా మధః' అని కాలిదాసు. - ఒక కవియు భారవియు వీనిని ఇంద్రధనుస్సుగా వర్ణించినారు.

'స్ఫుటం స్ఫుటపలాశవత్సుభగభాసిచఘ్నా పునే
విపాకకపిశిక్పతాః కలమనుజ్జరీ ర్భిభ్రతీ,
బభే దివి శుకావళిః కువలయచ్చవి రజమా
స్వభావహృదయజ్జమా విబుధచాపలక్ష్మీరివ.'
ముఖై రశా విద్రుమభిధ్రలోహితైః | శిఖాః పశజ్జీః కలమస్య బిభ్రతీ
శుకావళి ర్వ్యక్త శరీషకోమలా | ధనుఃశ్రయం గోత్రభిదోఽనుగచ్ఛతి.'

సీ. శ్రీలు చా రొట నాత్రితవృక్షకర్ణికా
కృతిః జెవు ల్కమలకర్ణికల మెఱయ;
నతనుసారధ్యకృత్రతీరేఖ మంచెన్
నదలించు రొద చిల్కపదుపుఁ బఱవ;
దొగమొగ్గలను వైవ దూర మేగమిఁ బెట్టు
చప్పట్లఁ జన్నులు జడలు గదల;
వెడత్రోవ ముసు చెప్పి, వడి నవ్వ, దిరుగు న
ధ్వగుకొలందినె యవత్రప్రయ మరల;
తే. నధర రదనప్రసాదంబు నడుగ నోరు
చెఱచె ననఁ బండి శ్రీలి ముత్తైములు తోచు
చెఱకు జంఘలఁ బోలమి శిరసు హల్పు
రాజనముఁ గాచు గోవికారాజి వొలిచె.

163

చెఱకుఁదోటలయు వరిపొలములయు కావలిపడంతులను వర్ణించుచున్నాడు: - చెవులో = వారివీనులు, తారు = తాము, శ్రీలు = మహాలక్ష్మీలు, (శ్రీ యనునక్షరమువలె నుండునవి అనుటయు), అగుటక = అయినందున, ఆశ్రి...తిక = ఆశ్రిత = ఆశ్రయింపబడిన (మహాలక్ష్మీకి ఆశ్రయమైన) - పద్మ = కమలములయొక్క - కర్ణికా = దుద్దులయొక్క - ఆకృతిక = ఆకారముతో (లక్ష్మీనివాసకమల కర్ణికతో యనునట్లుగా నొప్పుచున్న) - కమలకర్ణికలక = అలంకారార్థము ధరించిన తామరదుద్దులతో, మెఱయక = ప్రకాశించుచుండఁగా;

అర...ఖక = అరసు = మన్నఘనికి - సారధ్యకృత్ = తేరు దోలడుపనిం గావించుచున్న - రతిరేఖక = రతీదేవియో యనునట్లుండఁగా, మంచెపైక = పట్టలం దోలుటకై వేసిన

యెత్తు చప్పురమునుండి, అదలించురొద = చిలుకలను తోలెడు హెచ్చరికశబ్దమో యనునట్లుగా నొప్పుచున్న యదలింపు, చిలుకపదుపుఁ = చిలుకలగుంపును, పఱపఁ = పఱతెంచునట్లు చేయుచుండఁగా;

తోగ మొగ్గలను = కలువకళికలను, వైవఁ = ఆచిలుకలంగూర్చి వేయఁగా, దూరము వీగమిఁ = ఆకలువ మొగ్గలు దూరమునకు పోనందువలన, పెట్టుచప్పట్లఁ = పొలములోని దూరపుఁ జిలుకలను తోలుటగా చప్పట్లు చఱవఁగా, చన్నులును జడలును, కదలఁ = చలించుచుండఁగా; (తెరువరికి) మును = మొదట, వెడత్రోవఁ = తప్పదారిని, చెప్పి, వడిఁ = (ఆమాట నచ్చుకొని ఆతప్పదారిని ఆ తెరువరి పోయిన) వెంటనే, నవ్వఁ = (తమ కుచ్చితము నెఱవేఱిండులకు తాము) నవ్వఁగా, తిరుగు అధ్వగు కొలందినె = వెనుకకు బాటసారి మరలిన కొలందిగానే, అపత్రపయఁ = (తప్పదారిని చెప్పినప్పుడు పోయిన) లజ్జకూడ, మరలఁ = తమకడకు రాఁగా;

అధ...బు - అధర = తమ మోవియొక్కయు - రదన = దంతములయొక్కయు - ప్రసాదంబుఁ = అనుగ్రహంబును, అడుగఁ = వేడుకొనుటకు, నోరుదెఱచెఁ అనఁ, పండి = నిండుగా పక్వమై, ప్రిలి = పగిలి, ముత్తెములు, తోఁచు = అగపడుచున్న - చెఱవఁ = ఇక్కివును, జంఘలను పోలమిఁ = తమపిక్కలకు సాటి కానందున, శిరసు = తలను, వాల్చు = తమ పాదముల కడచేర్చుచున్న - రాజనముఁ = రాజనపు కాండలను, కాచు = (మన్నించుచున్న) రక్షించుచున్న, గోపికారాజి = కావలి యింతులయొక్క సమూహము, పాలిచెఁ = ఒప్పెను.

తా.-వారు తమచెవులు శ్రీ (కారము) లగుటచేత శ్రీదేవి తమ్మిదుద్దుసింహాసనమున కూర్చుండునుగాన ఆగుద్దో యనునట్లు చెవులయందు ఆధరణములుగా దాల్చిన తమ్మిదుద్దు మెఱయుచుండఁగా, (ఉత్ప్రేక్షాలంకారము); మదనునికి వేరుదోలుచున్న రతీదేవి ఆతనితేరిగుఱ్ఱము లైన చిలుకలను తేరు వడిగా లాగుఁ డని హెచ్చరికగా అదలించు శబ్దమోయన నొప్పుచున్నట్టి వారి కంతశబ్దములకు చిలుకలు పఱతెంచుచుండఁగా, (ఉత్ప్రేక్షాలంకారము); చేనిలోని చిలుకలను తిటుమఁ గొట్టుటకై వానికేసి విసరిన కలువమొగ్గలు అంతదూరముపోక నడుమనే పడినందున చప్పట్లచే నైన తిటుమఁగోరి చప్పట్లు చఱచుటచే చన్నులును జడలును కదలఁగా, (స్వభావోక్తి); తెరువరి దారి యడుగఁగా నతనికి తప్పదారి చెప్పి అతఁడు ఆతప్పదారిని బోఁగా పక్కన నవ్విన వారై ఆనవ్వుచే నాతఁడు ఆతచ్చన నెఱిగి వెనుకకు మరలఁగా లజ్జపడుచు, (తుల్యయోగిత); వారియధరమందలిమాధుర్యమును వారిదంతముల కాంతియు తమపాలయందును తమముత్తెముల యందును లేనందున వానిని ఇంచుక దయసేయుం డని వేడుచున్నవో యన నిండుగా పండి పిగిలి రస మొలుకుచు ముత్తెములు గానవచ్చుచున్న చెఱకుల తోఁటలను, (ఉత్ప్రేక్ష); వారి పిక్కలను తమపొట్టలు పోలలేమికి లజ్జతములై, తమ గర్వమును మన్నింపుఁ డనుచు వారి పాదములకు నమ్రములైనవో యన తలవాల్చియున్న వరికాండలు గల వరిచేలను, (ఉత్ప్రేక్ష); రక్షించుచున్న (అనఁగా ఆచెఱకులను మన్నించుచున్న)ట్టియు ఈవరిపైరును దొంగలపాలు పక్వాదులపాలుం గానిక కాచుచున్నట్టియు, కావలిచెలువలు చెన్నారుచుండిరి.

‘కర్ణికా కర్ణభూషణే హస్తమధ్యాజుశౌ హస్తినస్తాగ్రే చ వరాటకే’ నానా.—ఈ కావలి చెలువల యదలింపును విని మదనరథరథ్యము లైన చిలుకలు రతీదేవిగొంతుసవ్వడి యని

తలంచి, వడిగా పఱతెంచుచున్న వని స్వారస్యము. 'మంచె' - ఇది తేరికి బదులు. 'ప్రీర్ణజాసా' పత్రపా ప్రీదా' రత్నకోశము. పండినపైరు తలవ్రాల్చును:-

'కలమా: పాకవినమా: కూకశిఖామూతసురభిక్షహారా:

పవనాకమ్మితనీరస: ప్రాయ: కుర్వన్తి పరిమళశ్లాఘామ్.'

భో. ప్ర.

'నమితా: ఫలభారేణ న మితా: కాలిమజ్జరీ:

కేదారేషుహి పశ్యంత: కే దారేషు వినిస్సృహా:?

సు.ర.భా.

చెఱకు ముతైములకు చూ. ౪6. చీక.

తే, నింగి యత్తటిఁ దా మహానీల మైన

గరిమకుం దగ బహుత్యగ్రాహి యయ్యె,

ననఁగఁ బరిణత కలమాది యవసరాశి

తతులు గిరు లన నభ్రంకవతఁ జెలంగె.

164

అత్తటిక = ఆశరదృతువునందు, నింగి = ఆకాశము, తాక = మహానీలము = మిక్కిలి నల్లనిది (గొప్పనీలమణి), ఐన గరిమకుం దగ = అయినట్టి పెంపకమునకు తగినట్లుగా, బహు త్యగ్రాహి = విస్తారము కగవు నాకర్షించునట్టిది, అయ్యెను, అనఁగ = అనునట్లుగా, పరి...లు - పరిణత = పండిన - కలము = వరి - ఆది = లోనగువానియొక్క - యవస = గడ్డియొక్క - రాశి = మేలులయొక్క - తతులు = సమాహములు, గిరులు అనఁ = కొండలంతలేసిగా, అభ్రం కవతఁ = మింటి నొరయుటచేత, చెలంగె = ఒప్పుచుండెను.

ఆశరదృతువునందు మింటి నంటుచు కొండలంతగా వరి లోనగుపైరుల గడ్డిమేటులు (వాములు) మెండుకొన్నవి.

'మహానీలము' - చూ. ౧౩౨ - నీలము త్యగ్రాహి - గరిమకుం దగినట్లుగా - అనఁగా త్రైరాశికగుణితమునకు సరిగా - నీలము త్యగ్రాహి యైన మహానీలము బహుత్యగ్రాహి యని త్రైరాశికగుణితసిద్ధము. - 'కాలయ: కలమాద్యాశ్చ షష్టికాద్యా శ్చ,' - 'ఘాసో యవసమ్' అమ. 'అభ్రజ్జహ: - అభ్రంకవతి పీడయతి తుభ్యత్వాత్' (ఖచ్ ము మాగమ శ్చ = మింటినిొరయు) అనఁగా అత్యంతోన్నత మయినది అని యర్థము.

మ. అయనిష్ఠఁ ధవళాతపత్రి దగునయ్యాగంబు సాగంగ, నం

దు యమిశ్రేణులు రాఁగఁ, బుంగవకకుత్స్థం డల్ల వర్షాదినా

త్యయరాముండు సలత్తేణుం డిసున కోబోవాప్తిగా, విల్లు ని

ర్దయతం ద్రుంపఁ, బ్రభగ్నశాల్యవని సీతాలబ్ధి గాకుండునే.

165

అయనిష్ఠఁ - అయ = శుభావహ విధియందు - నిష్ఠఁ = కుదురుపాటుతో, ధవళాతపత్రిది - ధవళ = తెల్లని-ఆతపత్రిది = (పుండరీక మనెడు) గొడుగుగల దైన శరదృతువునకు సంబంధించినట్టిది (ఇట ధవళశబ్దము లక్షణచేత పుండరీకమును తెలుపుచున్నది. - పుండరీకమును శరదృతువునకు గొడుగుగా కాలిదాసు వర్ణించినాడు - శ్వేతచ్ఛత్రము రాజచిహ్నము గావున ధవళాతపత్రి యనఁగా రాజు - కవివితక్ష చే రాజయిన జనకుండు - ఆయన కావించినట్టిది), అగు - అయ్యాగంబు = (శరత్పక్షమున) ఆవాజపేయాదికము (శరత్కాలమున బ్రాహ్మణులు గావించుచున్న యాగములు)

(జనకమహారాజు పక్షమున) ఆయన కావించుచున్న యాయజ్ఞము, సాగంగఁ = నెఱవేఱఁగా, అందుఁ = ఆయజ్ఞమునకు, యమిశ్రేణులు = (శరత్.) హంసపంక్తులును - (జనక.) మునిబృందంబులును, రాగఁ = పుంగవ కకుత్స్థుండు = (శరత్.) కకుత్స్థునివంటి ఎడ్లుగలవాడైన శరత్పురుషుండు - (జనక.) ఎద్దువలె సుత్రస్థుఁడయిన - కకుత్స్థుండు = కకుత్స్థుని సంతతిలోనివాడయిన, అల్ల = ఆ - వరా దిన ఆత్మయ రాముండు = (శరత్.) వరాకాలదినముల పోకచేత మనోహరుడైన శరత్పురుషుండు - (జనక.) వరాదినముల పోకడవలె రమణీయుడైన శ్రీరాముండు, సలత్తణుండు = (శరత్.) పెంటిబెగురులతో కూడుకొన్నవాడు - (జనక.) తిమ్మడైన) లత్తణునితోఁ గూడుకొన్నవాడు, ఇమనకుఁ = (శరత్.) నూర్యునికి - (జనక.) జనకమహారాజునకు, ఓజోవాప్తి - ఓజః = (శరత్.) దీప్తి యొక్కయు - (జనక.) ప్రతాపముయొక్కయు - ఆవాప్తి = ప్రాప్తి, కాఁ = కలుగునట్లుగా, నిర్దియతఁ = (శరత్.) ఇంతియందముగా నున్నదే దీని నెట్లు ధ్వంసముచేయుదును అని కనికరింపక - (జనక.) ఇంత దృఢమైనదే దీని నెట్లుధ్వంసించును అని కనికరింపక, విలు = (శరత్.) ఇంద్ర ధనుస్సును - (జనక.) శివధనుస్సును, త్రుంపఁ = (శరత్.) రూపుమాపఁగా - (జనక.) విఱిచివైవఁగా, ప్రధగ్న కాలి అవనిఁ = (శరత్.) కోయబడిన వరిచేనియందు - (జనక.) ప్రధగ్న = విఱువఁ బడినదానిచేత (ధనుస్సుచేత) - కాలి = ఒప్పుచున్న - అవనిఁ = ప్రదేశమందు (భూదేవియందు), సీతాలబ్ధి - (శరత్.) సీతా = నాగఁటి (జనక.) జానకియొక్క - లబ్ధి = ప్రాప్తి, కాకుండు నే = తప్పక కలుగును.

అప్పుడు శుభకర్తయందలి పట్టుదలతో శ్రోత్రియులు - యాగముం గావించుటయు పుండరీకములు శ్వేతాతపత్రమువలె వికసించుటయు, హంసశ్రేణులు వచ్చుటయు, కకుత్స్థులవంటి యెడ్లుగలవాడైన వరాదినముల పోకడచే మనోహరుడైన శరద్వతుపురుషుండు పెంటిబెగురులు గలవాడు నూర్యునికి దీప్తి కలుగునట్లుగా ఇంద్రధనుస్సును రూపుమాపఁగా ఆశరత్పురుషునికి కొంతయైన రాజసపుండ్రేనియందు నాగఁటి చాలు కలిగినది. అది యెల్ల దేనివలె నుండె ననఁగా - శుభకర్తయందు నిలుకడతో జనకమహారాజు యాగముచేయఁగా, అందులకు మునిబృందములురాఁగా. కాకుత్స్థ శ్రేష్ఠుడైన శ్రీరాముండు జడిదినముల పోకడవలె మనోహరుడైనవాడు లత్తణమే తుండు జనకరాజునకు ప్రతాపము హెచ్చునట్లుగా శివధనుస్సును ద్రుంపఁగా, ధనుర్భంగము గావించిన యాధూమియందు ఆయనకు సీత దొరకుటంబోలె నుండెను. - శ్రేణాలంకారము, ఉపమాధ్వనియు.

‘అయః శుభావహోవిధిః’ అమ. ‘ధవళాతపత్ర’ - ‘పుణ్డరీకాతపత్ర స్తం వికసత్కాశచామరః బుతు ర్విడమ్బయామాస’ అని రఘు. 4. శ్వేతాతపత్రము ప్రధానములైన రాజచిహ్నములలో నొకటి - ‘ఆదేయ మాసీత్రయమేవ భూపతే శృశిప్రభం ఛత్రముభే చ చామరే’ రఘు. ‘యమి’ - ఇట యమిశబ్దముచేత తత్పర్యాయ మయిన హంసశబ్దమునకు వాచ్యము లయినహంసల నూచితములు. ‘శ్రేణులు’ - హంసలు శ్రేణులుగా నుండును. - ‘హంసశ్రేణీ రచిత రశనా నిత్య పద్మా నలిన్యః’ మేఘ. ‘హంసశ్రేణీఘ తారాసు కకుద్వత్సు చ వారిషి | విభూతయ స్తదీయానాం పర్యస్తా యశనా మివ.’ రఘు. ‘రామః పశే జామదగ్న్య బలరాఘవయో శ్చ నా | సీతాసిత మనోజ్ఞేఘ త్రిఘ రామా తు భామిసి.’ నానా. ‘హంసస్యయోషిద్వరటా సారసస్య తు లక్షణా,’ ‘ఇన న్నూర్యే ప్రథోరాజ్ఞ’ అమ. ‘సీతా సస్యే నభోనద్యాం జానక్యాం లాజ్ఞలాధ్వని.’ నానా.

క. మొగిలువిరియెండవేడిమి | నిగుడ, శుకశ్రేణి పసరు నింగిన్నిండె,

బెగడె బ్రజ, హరితవాజుల | గగనమణిస్యందనంబు గదిసెనె యనుచున్. 166

‘మొగిలు విరియెండవేడిమి = మబ్బు విడిచిన యాతపముయొక్క వేడి, నిగుడ = తమ మిండికి వ్యాపింపఁగా, నింగి = మింట, శుకశ్రేణిపసరు = చిలుకలగుంపుయొక్క పసరు వర్ణము, నిండె = వ్యాపింపఁగా, ప్రజ = జనము, హరి...బు - హరిత = పసరువర్ణంపు - వాజుల = గుఱ్ఱములు గలదైన - గగనమణి = నూర్పునియొక్క - స్యందనంబు = రథము, కదిసెనె అనుచున్ = చేరువకు వచ్చినదా యని, బెగడె = భయపడెను.

మబ్బు విడిచినయతితీక్షణంపు శరత్కాలపుటెండ తమపై కడువేడిగా కాచుచుండుటయు, మింట ఆకుబసరువన్నె గుఱ్ఱాలు వూచినదైన నూర్పుని రథము చేరువకు వచ్చినదో యని జనులు భయపడిరి. — అసంబంధమున సంబంధముం జెప్పటయును నతిశయోక్తిభేదము; లేనిబెగడుట ఉన్నట్లు చెప్పఁబడినది.

నూర్యాశ్వములు శ్యామములు. ‘పత్రశ్యామా దినకరహయ స్ఫర్ధి నో యత్ర వాహః’ మేఘ.

‘వాదృశ్యాదృశ్యమూర్తి ర్నరకతకటకే క్లిప్తనూతా సుమేరోః

మూర్ధ న్యావృత్తిలబ్ధ ధ్రువగతి రవతు బ్రధ్నవాహావళి ర్వః.’

నూ.శ.

‘శ్యామాః’ — ‘పలాశశుకశైవాల దూర్వాబాలతృణం బుధః |

వంశాబ్జురో మకతేన్ద్ర నీలార్కహయాదయః.’

కా.క.ల.

నూర్యాశ్వములు ఏడు — ‘సప్త పాతాళ భువన ముని ద్వీ పార్కవాజినః |

వా రాధి స్వర రాజ్యాజ్ఞ ప్రీహి వహ్నిశిఖాదయః.’

కా.క.ల.

‘గగనమణి’ - ‘ద్యుమణిస్తరణి ర్శిత్రః’ అను. స్యందనంబు - చూ. 2 (49) నూర్యస్యందన మిట్లు వర్ణితము: —

‘రథ స్త్రైకం చక్రం భుజగయమితా సుప్త తురగాః

నిరాలమ్నా మార్గ శ్చరణవికలః సారథి రపి |

రవి ర్యాత్యే వాన్తం ప్రతిదిన మపారస్య నభః

క్రియాసిద్ధి స్సుత్యే భవతి మహతాం నోపకరణే.’

భో. ప్ర.

తే. భువి సరఃకైరవశ్రేణి పోవఁ దోల,

దివిఁ గనద్రహనక్షత్రదీప్తి దటుమఁ,

గృష్ణపక్షపువాసి లే కిరులు దనదు

నలుపునను గూడె నన నైల్య మొలసె నభము.

167

భువి = భూమినుండి, సరఃకైరవ శ్రేణి = కొలఁదలయందలి తెల్లగలువలయొక్క వరుస, పోవఁదోల = తలమీదైనఁగా, దివి = ఆకాశమునుండి, కన...ప్తి - కనత్ = ప్రకాశించుచున్న - గ్రహ = అంగారకాది రాశిచరములయొక్క - నక్షత్ర = తారకలయొక్కయు - దీప్తి = కాంతి, తటుమ = వెడలనడువఁగా, ఇరులు = చీకటి, కృష్ణపక్షపు = బహుళపక్షపులే - వాసి = బలిమి, లేక = లేనందున, తనదునలుపున = తననీలిమయందు, గూడె నన = చేరి పోయినదో యనునట్లు, నభము = ఆకాశము, నైల్యము = నలుపును, ఓలసె = పొందెను.

ఆసమయమందు ఆకాశమునకు నలుపు హెచ్చెను. ఆహెచ్చుట ఎందువలన ననునట్లుండె ననఁగా; - కృష్ణపక్షపురాత్రులందు ఆంధకారము లోకమంతట ఆక్రమించి గాఢమై ఉండును, ఇప్పుడు ఆరాత్రులయందే దానిని భూమినుండి కొలఁకుల తెల్లగలువలు తఱిమినవి, మింటినుండి గ్రహనక్షత్రములు తఱిమినవి. కావున ఆంధకారము ఎక్కడను నిలుచుటకు ఆస్పదములేక ఆకా శముయొక్క నలుపులో కలిసిపోయినందుననో యనునట్లు ఆకాశమునకు నలుపు హెచ్చెను. — హేతూత్పేక్ష. భువి, దివి - భూ దివ్ శబ్దములకు తత్సములు.

క. క్రేపుడలంచి పసి మేయుచు | జేసినపాల్లలయ నెండచే బాంధజనుల్
దూపింపమి కజ్జఁ డంపిన | యాపాగా యనఁగ నదుల నంచలు మెఱసెన్. 168

పసి = ఆవుల సమూహము, మేయుచు = పాలన పచ్చిగడ్డి తినుచు, క్రేపుక్ = దూడను, తలంచి = స్మరించి, చేసినపాల్ = స్రవించిన తీరము, కలయ్ = నదులలో చేరఁగా, ఎండచే, బాంధజనుల్ = తెరువరులు, దూపింపమిక్ = దప్పించే పీడనాదకుండుటకై, అజ్జఁడు = బ్రహ్మ, అంపిన ఆపాగా = పంపినట్టి తనగుఱ్ఱపుడబేలా (ఆనఁగా తనతఱేలాలోని గుఱ్ఱము లన్నియు), అనఁగ్ = ఆనునట్లుగా, నదులక్ = ఏళ్లయందు, అంచలు = హంసలు, మెఱసెన్ = ప్రకాశించెను.

ఎండలో దప్పిగొన్నవారు పాలు త్రాగినచో దప్పి తీరిమియేగాక రోగముకూడ కలు గును. కురిసిన నిండువానలచేత ఎల్లెడలను మంచిపచ్చిక సమృద్ధిగా నుండును, ఏళ్లయొడ్డున పచ్చిక మఱియు ప్రశస్తమగును, సమృద్ధమగును ఉండును. అట్టిపచ్చికను మేయుటచేత ఆవులు మిక్కుటముగా పాలుపడి, ఏళ్లయొడ్డున మేతసమయములో ఇంట నున్న లేగలు జ్వప్తికిరాఁగా పొదుగులు చేపి ఏటిలోనికి ప్రవహించును. పాలుగలిసిన యానీళ్లను దప్పిగొన్న తెరువరులు త్రాగినచో వారికి పైఁజెప్పినచెఱుపు గలుగు నని ఆపాలను అందుండి వేఱు చేసి త్రాగివెచుటకై బ్రహ్మ తనగుఱ్ఱములు హంసలుగావున తనగుఱ్ఱపుసాలలోని హంసల నన్నిటిని, ఈయెళ్లకు పంపినాఁడో యనునట్లు పీనియందు హంసలు మిక్కుటముగా మూఁగియుండెను. — ఫలోత్పేక్ష.

‘చేపు’ ఇందు శ.ర.లో అరసున్నముద్రితమేగాని అంచులకు ప్రమాణము దర్శితముగాదు.

తే. వెదమొదవుకూడఁ బోలేనివెచ్చ గ్రొవ్వు

కల్ప మెడచాచ వెడలెనో యనఁగ, నెట్ట

కేలకును గ్రుంగి తెచ్చు అంకెలు నిగుడఁగ

మందగతి గున్మై వృషభము ల్పందపిలుచు.

169

వృషభముల్ = ఆఁబోతులు, వెదమొదవు కూడక్ = ఋతువులో నున్న పాడియావుతో కూడ, పోలేనివెచ్చ = పోలేనందునఁ గలిగినతాపము, గ్రొవ్వు = మెడనఱుకు లోపలనున్న గ్రొవ్వును, కల్పక్ = కరఁగునట్లు చేసినంతట, మెడచాచక్ = కంఠమును దీర్చి కరించినందున, వెడలెనో = (అంకె) బయటికి వచ్చినచో యనునట్లు, ఎట్టకేలకు = ఎంతయు ప్రయాసపడి, గ్రుంగి = క్రిందికి తలవంచి, తెచ్చు అంకెలు = బయటికి రప్పించుకొను వృషభధ్వనులు, నిగుడఁగక్ = వెలువడుచుండఁగా, మంద పిలుచుదక్ = పసులగుంపునకు వెనుక, మందగతిక్ = మెల్లని నడకతో, గునికక్ = పోయెను.

ఆవు వెద ఆయ్యను (ఎద్దును కొరిన దయ్యను) కొంచెము తప్పించుకొని పోవుచుండును, తుదకు దానికి వశపడును. మందలో ఆవు సులువుగా ముందు వడిగాఁబోవును, ఆఁబోతు స్వదేహ భారముచేత అంతవడిగాఁ బోలేక వెనుజిక్కును. కడమ పసులన్నియు తేలికగా పోవుటచేత ఆఁబోతు ప్రాయికముగా మందకంతయు వెనుక నుండును. దానికి అంకె సులువుగా రాదు. అంకె వేయునప్పుడు అదిమెడ చాచి తల నేలవైపు వంచి అంకెతో ఎత్తును. ఆచేష్టచేత అంకె వచ్చుట యెట్లుండె ననఁగా - వెదమెడవుతోఁగూడ అది పోలేని యందులకు కలిగిన తాపము, ఆకంత పరిపూర్తిగా దానికి దేహములో ఉండి కంతమున శబ్దద్వారమునకు అడ్డపడియున్న క్రొవ్వను సందువిడునట్లు కరఁగింపఁగా, ఆప్పటికి అడ్డుతీతీ, మెడ సాఁగఁగా, శబ్దము ఆసందున వచ్చెనో యనున ట్లుండెను. — అంకె వచ్చుటకు తాపము క్రొవ్వను కరఁగించుట పోతువుగాదు, దానిని పోతువుగా చెప్పినందున పోతూత్పేక్ష; ఉత్తరభాగమున స్వభావోక్తి. 'వెదలెనో యనఁగ నెట్ట' — ఇటు యతిభగ్నము. 'వెదలెఁగాక యననెట్ట' అని పఠింపవచ్చు నని తోచెడిని.

తే. శరధిజల మెల్ల రిత్తగాఁ గురియ, నుప్పు

దొక్క బేరిన, నత్తెల్పె చిక్కి మీఁద

గాన నగుచున్న దచ్చతచే, ననంగఁ

బలుచు శరదభ్రములమేని పాండు వమరె.

170

పలుచు శరత్ అభ్రములమేని పాండువు = (మింట) వడిగాఁ బోవుచున్న శరత్కాలపు మేఘములయొక్క దేహధావశ్యము, (ఎట్లు అమరె ననఁగా), రిత్తగాక = తమకడుపు వట్టిది యగు నట్లుగా, శరధిజలమెల్ల = సముద్రోదకము నంతయు, కురియ = వర్షింపఁగా, ఉప్పు, దొక్క = కడుపులో, పేరిన = సాంద్రీభూతము కాఁగా, అత్తెల్పె = ఆయుష్షయొక్క ధావశ్యమే, చిక్కి = తేషించి, అచ్చతచే = ఆమేఘములయొక్క స్వచ్ఛగుణముచేత, కానక అగుచున్నది = వెలికి (మనకు) కనబడుచున్నది, అనంగ = అనునట్లుగా, అమరె = ఒప్పెను.

శరదభ్రములు తెల్లగానుండుటకు కారణమును కల్పించు చున్నాడు. — మేఘములు తాము సముద్రములో త్రాగిన జలమునెల్ల ఉప్పుమాత్రము శేషముగా తమకడుపులో మిగత లేకుండ వానగా కురియఁగా, ఆతేషించిన యుప్పు అనీటినుండి క్రిందికురికి దొక్కలో ప్రతి దినము కొంతకొంతగా చేరి దట్టంపు మొత్తమై, ఆమేఘముల యద్దమువంటిస్వచ్ఛదేహములనుండి వెలికి కనబడుచున్నదో యన ధవళదీధితులతో ప్రకాశించుచుండెను. — పోతూత్పేక్ష.

సముద్రోదకములోనియుప్పు విఱిగి దొక్కలో నిలిచిపోయినందుననే మనకు తియ్య నీళ్ల వానలు కురిసినవి. 'శరం తు నీరే' నానా. జలవాచకశబ్దములకు 'ధి' చేర్చిన సముద్రవాచకము అగును:—

'అష్టా నదీభ్యో వారిభ్యః స్తోతసో యదసోఽధిపః

ఆద్యోఽన్యై నిధ్యాశయా రాధిర్ద్రుగాదేః పరేఽర్ణవా'

కా.క.ల.

'రిత్త'— 'రిక్త' కు పై. 'ప్రసన్నోఽచ్చః' అను. 'పాండినుమరె' అనుపాఠమున సంధి దుష్టము.

'పాండువమరె' అని పఠించుట సరి. పాండువు = పాండినుము:—

'కుక్కు శుభ్ర శుచి శ్వేత విశద శ్వేత పాణ్డరాః ।

హరిణః పాణ్డరః పాణ్డ రిపత్పాణ్డ స్తు ధూసరః ।

గుణే కుక్కుదయః పుంసీ గుణిలిక్ష్ణో స్తు తద్వతి.'

అను.

క. శరనిధి మును క్రోలిన ని

ర్భరజలములు గురిసి, మేఘభావం బఱి, య

క్కరములు కరములె కా, జిగి

నొరిమె, ననక రవియు మెఱసె, నుడిగెను మొయిలుక.

171

శరనిధి = సముద్రములో, మును = పూర్వము, క్రోలిన నిర్భరజలములు = త్రాగినట్టి మిక్కిటపు నీళ్లను, గురిసి = వర్షించి, మేఘభావంబు = మేఘత్వము, అఱి = నశించి, ఆకరములు = ఆ కిరణములు, కరములె = వట్టికిరణములే, కా = కాగా, జిగి = కాంతిచేత, ఒరిమె = చుఱుకెక్కినాడు, అనక = అనునట్లుగా, రవియు = సూర్యుడు, మెఱసె = లేజరిల్లెను, మొయిలుక = మేఘంబును, నుడిగె = రూపతెను.

వర్షర్తువులో తన కిరణములు మేఘములుగా మఱినందున సూర్యుడు లేజోహీనుడుగా నుండి, శరద్భతువులో ఆమేఘముల నీరంతయు వర్షరూపమున తమ వదలిపోవుటయే ఆమధ్య కాలములో వచ్చియుండిన మేఘభావము పోవుట కాగా, తాము మరల ఎప్పటి కిరణములుగా మఱినందున సూర్యునికి ఆవర్షర్తువులో తగ్గియుండిన లేజస్సు ఇప్పుడు మరల కలిగినదో యనునట్లుగా సూర్యుడు మిక్కిలి చుఱుకెక్కి లేజరిల్లుచుండెను. మేఘముల కలిమిలేములు కారణమై యుండగా కిరణముల మేఘత్వామేఘత్వములు కారణములుగా కల్పింపబడినవి గావున హేతూత్వేక్ష. 'పరగుఁ జఱుకయ్యె ననుమాట యొరిమె ననక' ఆం. భా.

క. ప్రాశించిననీ రంతయుఁ బో, శరదభ్రములు మగుడఁ బూరింపఁగ, నా

వేళించె గొలంకుల ననఁ, గాశ ప్రతిబింబపటలి కడు నొప్పారె. 172

శరదభ్రములు = శరత్కాల మేఘములు, ప్రాశించిననీరు = త్రాగినజలము, అంతయు = సర్వమును, పో = వ్యయితము కాగా, మగుడ = మరల, పూరింపఁగ = నీరుత్రాగి కడుపు నిండించుకొనుటకై, గొలంకుల = చెఱువులయందు, ఆవేళించె ననక = ప్రవేశించిన వనునట్లుగా, గాశ ప్రతిబింబ పటలి = (చెఱువుగట్టులోని) తెల్లు (మొత్తము)ల యొక్క ప్రతిబింబముల సమూహము, కడు = ఒప్పారె = మిక్కిలి సాంపాంచెను.

ఆశరత్కాలమందు మేఘములు తాము మున్న సముద్రములోఁ ద్రావిన జలమంతయు తమకు నిలువక పోయినందున రిత్తలై, మరల కడుపునిండ నీరు త్రాగుదుముగాక యని చెఱువులలో ప్రవేశించిన వేమో యనునట్లుగా, చెఱువులయందు వానిగట్టులలోని తెల్లుల ప్రతిబింబముల మొత్తములు ఒప్పుచుండెను.

'పటలి' - జాత్యేక వచనము, ఒక్కొక్క పటలి ఒక్కొక్క శరశ్లేఘ మని భావన. 'గాశ' - వికసించిన పువ్వులే ఇట ప్రధానము గావునను, పువ్వు మిక్కిలి నిడుపుగా నుండుట చేతను, ధావశ్యాతిశయముచేత ప్రతిబింబమందు అదియే యుత్పటముగా కనిపించును గావునను, పద్యమున పుష్పమునే ప్రత్యేకించి చెప్పలేదు; మఱియు ఈమేఘములు సముద్రమునకే పోరాదా యనిన, సముద్రజలము నెల్లను పూర్వమే త్రాగి వైచినవిగావున ఇంక నచట జలము లేదని అటవం బోలేదు.

తే. కొలనఁ గరిదంపతులు పద్మకళిక లొకటి
 కొకటి యీ నెత్త, మకరంద మొలుక, నమరె
 నల శరత్పద్మనిలయకు నెలమితోడఁ
 గవగ నభిషేకమున కెత్తు కడవ లనఁగ.

173

కొలనఁ = తమ్మిచెఱువునందు, పద్మకళికలు = తామర మొగ్గలు (అమరె నను క్రియఁగఁ గర్త), కరిదంపతులు = భార్యా భర్త లయిన యేనుఁగులు, ఒకటికొకటి = భార్యకు భర్తయు భర్తకు భార్యయు, ఈఁ = ఇచ్చుటకై, ఎత్తఁ = ఏకఁగముయమందే ఎత్తఁగా, మకరందము = తేనె, ఒలుకఁ = ఆకళికలనుండి క్రిందికి కుప్పరిల్లు చుండఁగా, (ఆకమల కళికలు ఎట్లు అమరిన వనఁగా), ఎలమితోడఁ = స్త్రీతితో (భక్తితో ననుట), అభిషేకమునకుఁ = స్నానము చేయించుటకై, ఎత్తుకడవలు అనఁగాఁ = ఎత్తిన ఘటములో యనునట్లు, అమరెఁ = ఒప్పారెను.

కొలనిలో దంపతు లయినయేనుఁగులలో పిడి మగదానికిని మగది పిడికిని ఇచ్చుటకై ఏక కాలమున తామర మొగ్గలను ఎత్తినవి. ఏక కాలమున అట్లు చేసినందున రెండింటి తుండార్గములును ఆకళికలతోడివి పైకి నిగిడి ఒక్కచోట కలసికొనినవి. ఈయఁబోవునప్పుడు ఆకళికలు నిలువుగానే ఉండవు గావునను, ఉత్పాటనమందును వానికి కలిగెడి కడలికలచేతను, అందుండి మకరందము కుప్పరిల్లుచునే యుండెను. అప్పుడు ఆజంటకళిక లెట్లు పై ననఁగా, ఆగజములు స్త్రీతితో కవగూడి శరల్లక్షికి అభిషేకము గావించుచున్న కడవల జంటయో యనునట్లుండెను. - ఉత్పేక్ష.

‘లక్ష్మీ ద్వివై ర్భర్తేనై’ ర్భణిగణుచితైః స్నాపితా హేమకుమ్భైః

ర్నిత్యం సా పద్మహస్తా మమ వసతు గృహే సర్వమాజ్ఞల్యయాక్తా’ అని శ్రీనూక్తిము. శరల్లక్షి కొలనిలో నున్నదా యనిన. ‘శరత్ పద్మజలక్షణా’, ‘లక్ష్మీ పద్మలయా’ అను వచనముల ననుసంధింపవలయును. గజద్వంద్వమును నూక్తిములో చెప్పలేదే యనిన ఎలమిగల దాంపత్యభాగ్యమును కోరినవై ప్రకృతక రేణుకరులు అట్లుగావించిన వని తలంచునది.

తే. పంక మడుగంటి తేజన బావు లెల్లఁ

బంకములె చేసెఁ గ్రమ్మఱఁ బంకజములు

గళితమకరందయుతరజఃకర్దమమునఁ;

కారణగుణంబు గలుగదే కార్యమునను.

174

పంకము = వండు, అడుగు అంటి = క్రిందికిపోఁగా; తేజనబావులు ఎల్లఁ = నీరుతేట పడినట్టి డిగ్గియల నన్నిటిని, పంకజములు = తామరపువ్వులు, గళి...నఁ - గళిత = ఒలికిన - మకరంద = తేనెతో - యుత = కూడుకొన్న - రజః = పుప్పొడియొక్క - కర్దమమునఁ = బురద చేతను, క్రమ్మఱఁ = మరల, పంకములఁ = బురదగానే, చేసెఁ; కార్యమునఁ కారణగుణంబు కలుగదే = జన్యమందు జనకముయొక్క గుణము తప్పక కలుగును.

శరత్కాలమందు డిగ్గియలలో వం డంతయు క్రిందికి దిగి నీరు తేరినది. అయినను ఆ తేట నీటిని తామరలు తమ పుప్పొడి మకరందముచేత మరల బురదగానే కావించినవి. ఇది న్యాయ్యమే. లోకములో కారణముయొక్క గుణము కార్యమం దుండుట నియతము. ఎల్లన - బంగారుకడియొ

మందు బంగాళుగుణము, మట్టిగోడయందు మట్టిగుణమును ఉండుట నిదర్శనముకాదా; అట్లే ప్రకృతమున తామరసము పంకజము కావున అనగా బురదనుండి పుట్టినది (పజ్కాత్ జాతమ్) కావున తనకారణ మయిన పంకముయొక్క గుణమును తానుం జూపినది. అనగా కొలనినెల్ల మకరందరజపంకముం గావించినది. “కారణగుణాః కార్యే సంక్రామన్తి” అని న్యాయము. — సామాన్య విశేషములను చెప్పటచే అర్థాంతరన్యాసము.

క. ఒసంగి రగస్థైర్మర్మములం | గొసరి జను, ల్వార్ధినీరు గ్రోలితి వీనీ
రస్మికై మా కి మ్మని క | నిస్స రుడుగం గావ నప్పగించెడుకరణిక. 175

జనులు = లోకులు, ఈవు = నీవు, వార్ధినీరు = సముద్రోదకములను, గ్రోలితివి = త్రాగి నాడవు, ఈనీరు = భూమిలోనున్న యీనీటిని, మాకుక, సస్మికై = పైరులకై (లేక టేమముకై), ఇమ్ము = త్రాగక వదలిపెట్టుము; అని, కనుకీసరు = ఒకరికలిమిని చూచుటచే కలిగెడు కోపవికారము, ఉడుగంగాక = శమింపగా, కారుక = భూమిలోని నీటిని తాను త్రాగకుండ వదలుటకై, అప్పగించెడు కరణిక = అందులో కొంతకప్పుముగా నొసంగుచున్నారో యనునట్లుగా, కొసరి = తమకముతో, ఆగ స్త్య ఆర్మ్యములక = (నక్షత్రరూపమున ఉదయించిన) యగస్త్యుల వారికైన యర్హ్యోదకాంజలులను, ఒసంగిరి = ఇచ్చిరి.

జనులు “స్వామీ; ఆగస్త్యుడా, నీవు సముద్రజలమును త్రాగివైచితివి. నీవు దానితో సంతృప్తికొంది భూమిమీదనున్న యీమిగతజలమును పైరులకై (లేక మా టేమముకై) మాకుండ నిమ్ము, దీనిని నీవు త్రాగకుము,” అనిప్రార్థించుటగా, వీరికి ఇంత నీరుండనేలే? యెడె యొర్వ లేమితో? గూడుకొన్న తదీయకోపవీక్షణదోషము శాంతించునట్లుగా ఆయనకు కప్పుముగా కొంతజలము ఇచ్చుచున్నారో యనునట్లు ఆప్వడు నక్షత్రరూపమున దక్షిణదిక్కున నుదయించి యున్న యగస్త్యులవారికి అర్హ్యప్రదానముం గావించిరి. — ఫలోత్పేక్ష.

‘ఆగం విధ్యాచలం స్త్రాయతి స్తభ్నాతి ఇత్యగస్త్యః’ - వింధ్యాచలమును స్తంభింపఁ జేసినవాఁడని వ్యు. ఆగస్త్యునికి (నక్షత్రరూపునికి) అర్హ్యమిచ్చుటచేత మహాఫలము చెప్పబడి యున్నది. ఆయనకు అట్టిమహిమ విష్ణువరమునం గలిగినది:—

“పురా యుగసహస్రం తు విష్ణుర్వారుణీనామనే
ఆరాధితః ప్రసాదార్థం; తస్మై ప్రాదా ద్వరం హరిః.”
‘దక్షిణాశాం పురస్కృత్య త్వం ప్రతిష్ఠస్వ వారుణే,
వారుణే తే భవిష్యన్తి లోకేఽస్మిన్నర్ధాస్తవ,
అప్రాప్తే భాస్కరే కన్యాం త్రిభి రాభిగై స్త్రిభి ర్దినైః
పుష్పై ర్నారైః ఫలైశ్చైత్యైః కారజైశ్చ సుగన్ధిభిః
పంచరత్న సమాయుక్తం హేమరూప్య సమన్వితమ్
సప్తధాన్యం సమాదాయ ఆర్ఘ్యం దద్యు ర్ద్విజాతయః,’
‘కాశ పుష్ప ప్రతీకాశ అగ్నిమారుత సంభవ
మిత్రావరణయోఃపుత్ర క్షమ్యయోనే నమోస్తుతే’...
దత్తార్ఘ్యం మునిముఖ్యాయ తోషయిత్వా జనార్దనం
విష్ణులోక మవాప్నోతి సరో నా స్త్యత్ర సంశయః.”

రాజమూర్తాండము.

‘సస్మి’ - ‘ససి యనగాను సస్యము చెలంగు’ ఆం. భా.

క. పరుషాతఃతప్తం బగు | ధరణీపాత్రమునఁ బడుట దళ మయ్యెఁ జామీ,
పరివక్ష్వంతై, యనఁగా, | శరదిందుజోత్స్న రేల సాంద్రతఁ గాసెన్. 176

శరత్ ఇందు జోత్స్న = శరత్కాలపు జంద్రుని వెన్నెల, పరుష ఆతపతప్తంబు = తీవ్రమయిన యెండచేత వేడెక్కినది, అగు = అయిన - ధరణీ పాత్రమునఁ = భూమియనెడు పాత్రమందు, పడుటఁ = పడినందువలన, పరివక్ష్వంతై = చక్కఁగా క్రాగినదై, దళము అయ్యెఁచుమీ = చిక్కఁబడ్డది సుమా, అనఁగాఁ = అనునట్లుగా, రేలఁ = రాత్రులయందు, సాంద్రతఁ = దట్టముగా, కాసెన్ = ప్రకాశించెను.

గట్టినప్పుచే కాగినపెనముమీఁద అట్లపిండి పోసిన అదియెట్లు పక్వమై చిక్కఁబడునో, అవిధముగా తీవ్రతపముచే పగల్గెలం క్రాగిన ధరణీపాత్రమునం బడుటచే క్రాగి, చిక్కఁబడెనో యనునట్లు రాత్రులయందు శరత్కాలపు వెన్నెల దట్టముగా కాయు చుండెను. — హేతుఁజేర్చెను.

తే. వృష్టితటి నిడ్డజెనఁ ద్రావఁ గ్రింద నుండి

తేట నదినీటఁ దనవెంటఁ దేలుమీల

తళుకుతో నాఁచులత దోఁచె వెలికి, జమిడి

వెండి మీ లెక్కు వెండ్లుకవిల్లువోలె.

177

నాఁచులత = నాఁచుతీవ, వృష్టితటిన్ = వానకాలమందు, ఇడ్డజెనఁ = పెట్టినగుడ్డ సమూహమును, త్రావఁ = త్రాగుటకై, తేట నది నీటఁ = స్వచ్ఛమయిన యేటిజలమందు, క్రిందనుండి = అడుగునుండి, తన వెంటఁ = నాఁచుతీవ వెంబడి, తేలుమీలతళుకుతోఁ = పైకి వచ్చుచున్న చేపల ధాళధళ్యముతో, (నాఁచుతీవ) వెలికిఁ = బయటికి, (ఎట్లు దోఁచె ననఁగా), జమిడిఁ = జమిడి యను వాద్యమందు, వెండిమీలు, ఎక్కు = ఎక్కుడు - వెండ్లుకవిల్లువోలెఁ = వెండ్లుకవిల్లు యనునట్లుగా, దోఁచెన్ = అగపడెను.

వరాకాలములో నాఁచుతీగ పాడుగునను చేపలు జెన (గుడ్డు) పెట్టును; వానిని తర్వాత శరత్కాలములో భక్షించివైచును. చేపలు అట్లు తినుచు ఏటిలోని తేటనీటిలో తళతళలాడుచు నాఁచులత పాడువునను క్రిందినుండి పైకి వచ్చుచుండఁగా నాఁచులత యెట్లుండె ననఁగా - జమిడి వాద్యములోని వెండ్లుక పాడువునను క్రిందినుండి పైకి తళతళలాడుచు వెండిచేపలు ఎక్కునట్టి వెండ్లుకవిల్లు యనునట్లుగా నొప్పెను. 'తేట' - వెలికిం గనఁబడుటకు. అన్యతాదాత్త్య సంభావన కనఁబడుచున్నది గావున ఉత్తేర్చెను. ఉపమయే యని కొందఱు తలంతురు.

క. హంసము క్రొంచముతోలి రా,

మాంసలరుచి వచ్చెఁ దాను మలయము శిఖఁ; బాల్

హంస విలువ, నీ రివ్వీచెను,

హంసమున కగస్తీ పరమహంసం బగుటన్.

178

హంసమునకుఁ = హంసకన్న ఎక్కువవాడుగా, అగస్తీ = అగస్త్యమహాముని, పరమహంసం బగుటఁ = శ్రేష్ఠహంసము (పరమహంస యనెడి యుత్తమసన్న్యాసి) యగుటచేతను, హంసము = హంస, క్రొంచముతోలికఁ = క్రొంచంధ్రముదారిని, రాఁ = రాఁగా, తాఁ (అగస్తీ) -

హంసలరుచిక్ = పుష్కలమయిన కాంతిలో, మలయము శిఖిక్ = మలయముయొక్క శిఖరము నుండి, వచ్చెక్, హంస = హంసము, పాల్ విఱువక్ = (పాలలోని నీటిని త్రోసి వేయఁగా) నీళ్లతోఁ గలసిన పాలను వేటువేయఁగా, (తాను), నీరు విఱిచెక్ = వండునుండి నీటిని వేటు చేసెను. (నీటిని తేర్చి ననుట).

హంసము వట్టిహంసము - అగ స్త్యుఁడు పరమహంసము, కావున హంసమునకన్న అగ స్త్యుఁడు ఎన్ని మడుంగులో గొప్పవాఁడు. అందువలన హంసముకన్న ఎక్కువ ప్రభావమును చూపించి నాఁడు; అది యెట్లనఁగా—హంసము క్రొంచాద్రియొక్క శిఖరమువఱకు నెగయలేక నడుమ నేదోయొక రంధ్ర ముండఁగా ఆదారి నే వచ్చినది, ఈయన మలయాద్రియొక్క శిఖరమునుండి వచ్చినాఁడు; హంస పాలు విఱువఁగా, తాను అంతకన్న పలుచనయైన నీటి నే విఱిచినాఁడు. వ్యతిరేకాలంకారము.

‘చతుర్విధా భిక్షవ స్తే కుటీచిక బహూదకా

హంసః పరమహంస శ్చ యో యః పశ్చాత్స ఉత్తమః.’

మహాభారతము.

అగ స్త్యుఁడు భిక్షువు గాఁడే యనిన, ఆశ్రమముకన్న యోగ్యత ముఖ్యము గాన యోగ్యతనుబట్టి పరమహంసగా గణనయ్యుండు.

తే. క్రొంచ మొకకొన్ని గ్రుడ్లులు గాంచె మింట,

నవి యహంసచ్చదాచ్ఛాదనానుభూతి

హంసతతు లయ్యెఁ గా దన్న, నరుణచూడ

గుప్త భుజగాశనాండము ల్గులులు గావె?

179

క్రొంచము = క్రొంచపర్వతము, మింటక్ = ఆకాశమున, ఒకకొన్ని గ్రుడ్లులు = కొన్ని యండములను, కాంచెక్ = పడసెను, అవి = ఆయండములు, అ...తిక్ - అహంస = హంసే తరపక్షులయొక్క - ఛద = తెక్కలయొక్క - అచ్ఛాదన - కప్పటయొక్క, అనుభూతిక్ = అనుభవముచేతను, (ఇతరపక్షులచేత పొదుగఁబడినవై), హంసతతులు = మరాళసమాహములు, అయ్యెక్, కాదు అన్నక్ = అదివాస్తవము కా దని ఆక్షేపింతురేని, నరుణ...ముల్ - నరుణ చూడ = కోళ్లచేత - గుప్త = పొదుగఁబడిన - భుజగాశన = నెమళ్లయొక్క - అండముల్ = గ్రుడ్లు, గులులుకావే = తార్కాణము కావా?

క్రొంచరంధ్రములో (పరశురాముఁడు క్రొంచాద్రిలో చేరినరంధ్రముదారిని) హంసలు ఇక్కడికిని మానససరోవరమునకును రాకపోకలు గావించును గాన, నడుమ ఆ రంధ్రములో కొన్నిహంసలు గ్రుడ్లుపెట్టఁగా, ఆగ్రుడ్లు హంసేతరపక్షులు పొదుగఁగా, హంససమాహములైనవి. అట్లు జరుగునా, ఒకజాతి పక్షిగ్రుడ్లు మఱియొకపక్షి పొదిగినచో పిల్ల లగునా యని ఆక్షేపమేని, కోళ్లు పొదుగఁగా నెమలిపిల్ల లయిన నెమలిగ్రుడ్లు నిదర్శనము చూచుకొనుండు.

ఇట్లు శరత్తులో హంసలు జలాశయములం దెల్ల సంఖ్యాతీతము లగుటకు కారణ మేమనఁగా— మానసములోని హంసలు మాత్రమే గాక క్రొంచాద్రిలోనివి సయితము వచ్చుట; క్రొంచములో హంస లెక్కడి వనఁగా - మానసమునకును పోవుహంసలు కొన్ని క్రొంచములో గ్రుడ్లిడఁగా, వానిని క్రొంచములోని యితర జాతిపక్షులు పొదుగఁగా, అచట కొన్ని హంసలెగలు పుట్టి సంఖ్యా తీతముగా వర్ధిల్లినవి. అవియును వచ్చుటచేత ఇపుడు ఇట్లు మెండుకొన్నవి. కడమ చెప్పినదే.

చ. కలయగ వారిదేవతలు గాంచుసరోవరదంభదర్పణం

బులపయి దట్టపుంజలుము వోవగఁ దా మలకంచు గీయఁగా

బలె నలువంకలం గలయఁ బాయక తేలుచుఁ బద్మరేణువు

లైలకులఁ బాసి పోఁ జెలఁగి శ్రేంకృతు లిచ్చె మరాళమాలికల్. 180

కలయగఁ = ఎల్లడలను, వారిదేవతలు = జలదైవతములు, కాంచు సరోవరదంభ దర్పణంబులపై దట్టపుంజలుము = ముఖమును చూచుకొనునట్టి సరః శ్రేష్ఠము లనెడు వ్యాజముగల యద్దముల మీఁది సాంద్రంపులోహమాల్సవ్యము, పోవగఁ = తొలఁగునట్లుగా, తాము = మరాళ మాలికలు, అల కంచుఁ = ఆ కంచుటద్దములను, గీయఁగా బలెఁ = కీచునుని ధ్వనిచేయునట్లుగా తోముచున్నవో యనునట్లు, నలువంకలఁ = సరస్సులలోని నాలుగుప్రక్కలయందును, కలయఁ = తోముట నెఱవేఱునట్లుగా, పాయక = మధ్యలో విరమింపక, తేలుచుఁ = సరస్సులో మునుఁ గక నీటిపైనే ఉండి, కలఁకులఁ = తమ పార్శ్వములయందు, పద్మరేణువుల్ = తామరల పుప్పొడి, పాసిపోఁ = చెదరి యెడలునట్లుగా, చెలఁగి = వర్తించి, మరాళమాలికల్ = హంస పంక్తులు, శ్రేంకృతు లిచ్చెఁ = శ్రేంకారముం గావించెను.

సరస్సులు సరస్సులుగావు, మఱియే మన్న జలదేవతలు ముఖముం జూచుకొనెడు కంచు టద్దములు; వానిపై (వర్షర్తువులో) దట్టముగా చిలుము పేరినది. హంసశ్రేణులు ఆచిలుమును తోముచున్నవో యన ఆసరస్సులలో మునుఁగకయే ఇటునటు అంతటం గలయునట్లుగా సంచ రించుచుండినవి. అట్లు తోముటవలన చిలుము ఎడలి యెగిరి పోవుచున్నదో యనునట్లుగా పద్మ రజస్సు ఇవి పోయినకడ నెల్ల రేఁగుచు కొలఁకుల వెలికి ఎగసి పోవుచుండినది. ఇవి కడుదిలవుగా తోముటచే గలిగిన కీచుశబ్దములో యన వీనిశ్రేంకారములు ఒప్పుచుండెను. - కైతవాపహ్ను త్యుతాపితో త్వేక్షాలంకారము.

ఈ దేశములో పూర్వకాలమున కంచుటద్దములు ప్రసిద్ధములు. సదాచార పరాయణులు గాజుటద్దములు మట్టివిగావున మడుంగు గావని వానిని తాఁకక కంచుటద్దములనే యుపయోగించు చుండిరి. వానిని దినదినము సన్నని బూదితో తోమి నిర్మలీకరించుకొనుచుండిరి. ఆయాచారము ఇటు ననుసంధించి కవి యిట్లు వర్ణించినాడు. — చా. వాసవదత్త —

‘నాస్త ఇవ భూతిమలిన్’ యథా యథాల్లయతి ఖల స్సుజనమ్,

దర్పణ మివ తం కరుతే | తదాతదా నిర్మలచ్ఛాయమ్.’

‘దంభ’ అనుటచే కైతవాపహ్నుతి, ‘కాబలెఁ’ - ఉత్వేక్షావాచకము. ‘కాంచు’ = మొగముం జూచుకొను. ‘తేలుచు’ - తోమునవి కంచులో మునుఁగవు గావున మునుక నివారితము. ‘పద్మరేణువుల్’ - తోముటచే రేశరేశముగా ఊడి యెగసి పోవుచున్నచిలుము. ‘కంచుగీయుట’ - ‘అక్కాంచన హంసంబు కంచుగీసిన తెఱంగున నెలుంగించుచు’ శృం. నై. 1 (108).

సీ. అర్కమండలి కభ్ర మడ్డ మైనంతనె,

యెఱమాని మోము బి ట్టై త్తి చూచి;

ఘుమఘుమధ్వని గాలి గుహఁ జొరఁ, బురి యొకిం

చుక యెత్తి కని తలంచుకొని వంచి;

నిప్పుప్పు కేతకి నేత్రాంబు వొత్తి, భే
 కపుండెంకి పడియచో గర్జ మొగ్గి;
 కేకకుఁ ద్యవనతగ్గివ మై రాక యొ
 క్కిం తార్చి, వాత నేమేమొ కమిచి;
 తే. వెడలు బీతెండకును శరదృష్టు మీఁగి,
 వార్షికమె యెక్కి, త్రోటి నిర్వంకఁ బక్ష
 తులను నివురుచు, వెట్టిచూపుల నురంబు
 కెలఁకులఁ గనుంగొనుచుఁ గానఁ గేకు లుండె.

181

శరదృతువు నందలి కేకుల యవస్థను వర్ణించుచున్నాఁడు:—కానక = ఆడవియందు, కేకులు = నెమళ్లు, అర్కమండలిక = సూర్యబింబమునకు, అభ్రము = మేఘము, అడ్డము విసంత నె, ఎఱి = మేఱ, మాని, మోము = వదనమును, బిట్టు = మిక్కిలిగా, ఎత్తి, చూచి; ఘుమఘుమ ధ్వనిక = ఘుమఘుమ యనుశబ్దముతో, గాలి, గుహక = గుహలోనికి, చొరక = ప్రవేశం పఁగా, పురి = కుంచె, ఒకించుక = కొంచెము, ఎత్తి, కని = చూచి, తలంచుకొని = ఉఱుము గా దని తెలిసికొని, వంచి = కుంచెను దించి, నిప్పుప్పు కేతకిక = పూవులు లేనిదైన మొగలియందు, నేత్ర అంబువు = కన్నీళ్లను, ఒత్తి = అద్ది (తుడుచుకొని), భేక...చోక - భేకపు = కప్పల యొక్క - పెంకి = నివాసమైన - పడియచోక = పల్వలముదగ్గఱ, కర్ణము ఒగ్గి = చెవి యొడ్డి, కేకకుక = కూతకూయుటకు, త్ర్య...ము - త్రి = మూడు (మాటులు) - అవనత = వంపఁబడిన - గ్రీవము = మెడగలది, వి, రాక = కేక సరిగా రానందున, ఒక్కంత = కొంచెము, ఆర్చి = శబ్దించి, వాతక = నోటితో, ఏమేమె = ఏదేదో (నోటికి దొరకిన దానిని), కమిచి = పట్టి (కఱచుకొని); వెడలు బీతెండకును = మబ్బు విడిచి కాయుచున్న మిడియెండకై, శరదృష్టుము = శరత్ కాలమునఁ బూచునదైన యేడాకుల యరఁటిని, ఈగి = కదలి (పా. డిగి = వదలి), వారి కమె = (వర్షపులో వర్షిలునదైన) గుమ్ముడు చెట్టునె, ఎక్కి, త్రోటిక = చించువుతో (ముక్కుతో ననుట), ఇర్వంకక = రెండు ప్రక్కలను, పక్షతులను = లెక్కల మూలములను, నివురుచుక = నిమురుచు (సవరించుచు), వెట్టిచూపులక = వికారపు దృష్టులతో, ఉరంబు = తొమ్ముయొక్క - కెలఁకులక = ప్రక్కలను, కనుంగొనుచుక, ఉండెక.

ఆసమయమున ఆడవిలో నెమళ్లు ఎట్లుండిన వనఁగా:—సూర్యబింబమునకు మేఘము చాటయిన మాత్రాన మంచి మేఘము వచ్చినదేమో, వర్షించునేమో, అని యాశచేత మేఱ మాని, మొగమును పైకి నిగుడ్చి చూచుచుండును. ఘుమఘుమ యను శబ్దముతో గుహలలోనికి గాలి చొచ్చుచుండఁగా ఆశబ్దము ఉఱు మని భ్రమపడి సంతోషించి నృత్యము చేయుటకై కుంచె కొంచెము ఎత్తి ఇంతలో మీఁద చూచి, 'మేఘము లేదు ఉఱుము గాదు' అని తెలిసి కొని కుంచెను వంచుకొనును; పూత నిలిచిపోయిన మొగలిం గని దుఃఖించి, వచ్చిన కన్నీళ్లను ఆ మొగలి చెట్టునకే అద్దివైచి, కప్పలు మ్రోయు నేని వర్షము వచ్చును గావున వానికూత యే మేని వినఁబడునా యను నాశచే కప్పలుండు తా వయిన పడియకడ చెవియొగ్గును;—కూత కూయుటకుఁగాను మూడు మాటులు మెడవంచియు కూత రానందున, ఏమో యించుక ఆఱచి

నోటితో ఏదేని చెంత నగపడిన దానిని కవ్వచుండును;—మబ్బు విడిచి కాయచున్న మిడియెండ నోర్వలేక, నీడకై శరత్కాలమందు పుష్పించి విజృంభించునది యైన యేడాటల యరటికడకుం బోక, వర్షర్తువునందు గెక్కినను దైన గుమ్ముడువృక్షము ఎక్కును;—మక్కుతో ఇరువంకలను తెక్కుల మొదళ్లను సరిదిద్దుకొనుచు, అర్థములేని వెఱ్ఱిమాపులతో తొమ్ము ప్రక్కలను చూచు కొనుచు, ఉండును.—స్వభావోక్తి; ద్వితీయ పాదమున భ్రాంతిమంతము ధ్వనితము.

‘ఎఱమాని’ - ఎఱకన్న మేఘము ప్రియ మగుటచేత. ‘మోము’ - చూచుటకు గావున, తల యనక మో మనుట. ‘లిట్టు’ - ఆత్రముచేత. ‘ఘుమఘుమ’ - మేఘముయొక్క మంద్రధ్వని యట్లుండును. ‘నిఘ్నిఘ్ని’ - వర్షాకాలమందు మాత్రమే పూచునది గాన;

‘వర్షాసు ఘన శిఖిస్తయ హంసగమాః పద్మ కన్త భోద్యేదౌ!

జాతీ కదమ్బ కేతక ఝంజానిల నిమ్మ గా వాలిప్రీతిః’

కా.క.ల.

దానిం జూచుట దాన నేమేని పువ్వులున్న ఇంకను వర్షర్తువు కలదని, లేకున్న లేదని యెఱుంగుటకై. ‘నేత్రాంబువు’ - కేతకిలో పువ్వులేనందున ఋత్యుపగమనము నెఱింగి అందునం గలిగిన దుఃఖముచే కన్నీళ్లు విడిచె ననుట; పైగా తనగుర్దశవంటి దుర్దశయే ఆకేతకికిని కలిగినందు లకై తనకు కలిగిన కనికరముచేతను కన్నీళ్లు వచ్చిన వనుట. ‘భేకపుండ్రెంకి’ - ‘భేకే మణ్డూక వర్షాభూ కాలూర ప్లవ దద్దరాః’ అను. కప్పలయఱపులు సద్యోవృష్టిని సూచించును.

‘పవన విగమః పోష్టాయ నే ఝంజా సల గామినః

రసన మనకృ న్నణాకానాం జలాగమహేతవః.’

బృ.సం.

‘డిగి’ - దిగియని యర్థముగాదు, నెమలి దానిమీఁద ఎక్కనే ఎక్కదు. ‘శరద్వృక్షము’ - ‘సప్త పర్ణే విశాలత్వో కారదో విషమచ్ఛదః’ అను. ‘శరది పుష్ప్య తీతి కారదః’ అని రామాశ్రమి. ‘వార్షికమే’ - ‘వార్షికం త్రాయమాణా న్యాయస్థి బలభద్రికా’ అను. ‘వర్షాసు భవం వార్షికమ్’ అని టీక. ఎకారము ఏవకారార్థము, తనవలెనే వర్షాప్రియ మని దానియం దభిమానమును కారదమందు ద్వేషమును ఎకారము తెలుపుచున్నది.—కారదమును చెప్పట - అది ఎండను నివారించగలది. ‘విశాలత్వమ్’ - వెడలుపయిన యాకులుకలదైనను దాని నొల్లమిం దెలుపుటకు.

క. వెలుతు రస లంటి యెండియు, | లలి, విప్పమి, జెడక, శిఖికలాపము వని వ

ర్తిలె, బర్జన్యుడు నటన | ముల మెచ్చి మెఱుంగుగానె ముద్రించె ననన్. 182

వనిన్ = అడవియందు, శిఖికలాపము = నెమలికుంచె, వెలుతురు = ప్రకాశముగల నీడ, అంటి = తగులుటచేత, అసలు = తనయం దంటుకొన్న యడును, ఎండియన్ = ఇగిరినదై, లలిన్ = హర్షముతో, విప్పమిన్ = (నెమలి) విప్పకోసందున (హర్షహీన మగుటచే నెమలి ఆకుంచెను విప్పకయే యున్నందున), చెడక = అయసలు చెడక అల్లే యున్నందున (ఎట్లుండిన దనగా), పర్జన్యుడు = వర్షాధిపతి మైన దేవేంద్రుడు, నటనములన్ = ఆశిఖియొక్క నాట్యమును, మెచ్చి, మెఱుంగుగానెన్ = ప్రకాశమాన మయిన కానె కొంగును, ముద్రించె అనన్ = ముద్రాంకితము చేసెనో యనునట్లుగా, వర్తిలెన్ = ఒప్పెను.

వనములో నెమలికి మణిగిన కుంచెపై బురద అంటుకొన్నది, అది చెట్ల నీడలలో క్రమ క్రమముగా ఇగిరినది. శరద్వృక్షపులో వర్షము లేమిచేత నెమలి అడందలంపమి కారణంబుగా, కుంచెను విప్పనందున దాని కంటుకొనియున్న యాబురద అల్లే చెడక యుండినది. అది చూడ

నెట్లుండె ననఁగా, నెమలియొక్క ఆటను మెచ్చి దేవేంద్రుఁడు తన మెప్పుదలకు నూచక మయిన ముద్రను నెమలియొక్క కాసెకొంగుపయిన లక్కలో నొత్తినాఁడో యనున ట్లుండెను. — ఈ త్రేప్రితాంకారము.

విప్పమికి కర్త శిఖి, — చెడనిది అసలు. — ‘కలాపో ధూషణే బర్హే తూటిరే సంహతా వపి’ అను. ‘వర్తి లెక్’ - ఇందుల కర్త కలాపము. ‘వనిక్’ - అడవి నెమలిగాక పెంపుడు చేసిన యెడల పెంచువారు ఆయడుసును తొలఁగింతురు. ‘పరన్యఁడు’ - ‘పరన్యో మేఘనిగోషే వాసవే గర్జదమ్బుదే’ నానా. - ‘మెఱుంగుఁ గాసెక్’ - ఆమెఱుంగుతోఁగూడ ఈముద్రయుం బ్రకాశించుటకు. ‘కాసెక్’ - ‘అచటి వెలయాండు రంభాదు లైన నొరయఁ గాసెకొంగున వారించి గడపఁ గలరు.’ మను. ‘అడుసు’ - లక్కముద్రవలె నున్న దనుట. ‘కలాపము’ జల్లారు, పట్టు, పువ్వులబుటాలు లోనగువాని మెఱుంగు గల కాసెవలె నున్న దనుట. ఎండ యనక ‘వెలుతు’ రనుట శిఖి యెండ నోర్వదు, ఎండలో నుండదు, కాన నయ్యడును ఛాయాశుష్క మైన దనుట. ఎండ కెండినచో పగిలి ఊడి పోవును, ఊడకున్నను ముద్ర ససిపడదు.

సీ. చక్రస్తనప్ర కాశమునకు ఘేనంపుఁ

గొం గిడి గొనగొనఁ గోళ్ల గొణఁగి;

యశ్శనితంబంబు హంసహారమును బ

రాగరేఖాస్వర్గ రశనముగను

జలశాటిపులినంపుజఘనంబుపై జాఱ

వ్యస్త వేతసభుజస్వస్తిక మిడి,

తనిమతో చెచ్చునై తటశరప్రతిబింబ

హాసాళి బాష్ప లుచ్చాస్వసములకు

తే. నగుఁచు, జెందొవకంటను నలిగి, తమ్ము

లంటు కై యొత్తు పదనతి నలరి, కువల

మధులహరి నబ్ధి జెంది పై మగతనముల

నొక్కెడలఁ గూడుచు స్రవంతు లుబ్బు పెనిచె.

183

స్రవంతులు=నదులు, చక్రస్తన ప్రకాశమునకు=(కవ) జక్కవలు అను కవముల ప్రకటనకై (అనఁగా - అవి కవబడుటకై), ఘేనంపుఁగొంగు=నురు వ నెడి పయ్యంటను, ఇడి=జార్చి, గొనగొనక్=గొనగొన అని అవ్యక్తముగా, కోళ్లక్=బొల్లికోళ్లనుపేరి నీటికోళ్లచేత, గొణఁగి= అస్పష్టముగా పలికి, అశ్చ నితంబంబు=(చూప)రా లనెడు పిఱుందులు గలుగునట్లు (గాను), హంస హారమును = అంచ(బారు) లనెడి ముత్యాలపేరులు గలుగునట్లుగాను, పరాగరేఖాస్వర్గ రశనము గను = పూఘాళి రాజి యనెడి బంగారపు మొలత్రాడు గలుగునట్లుగాను, జలశాటి = నీ రనెడు పావడ, పులినంపు జఘనంబుపైక్ = ఇసుకదిన్నె యనెడు మొలమీఁదనుండి, జాఱక్ = స్రస్త మగుచుండఁగా, వ్యస్త వేతసభుజ స్వస్తికము = చెదరిన (బంధమునకు విశేషణము) నీటిప్రబ్బు అనియెడు బాహువులయొక్క బంధవిశేషమును, ఇడి=కావించి, తనిమతోక్=నీరుతగుట యనెడి

విరహకార్యము కలిగి, వెచ్చ నై = శరదాతపమువలన నయిన కాగుట యనెడి విరహతాపము కలవై, తట...లు - తట = ఒడ్డులయందలి - శర = జెల్లుయొక్క - ప్రతిబింబ = ప్రతిఫలనములు (నీటిలోని నీడలు) అనెడి - హసా = నవ్వుగలవియు - అభి = తుమైద లనెడు - బాష్పలు = (కాటుకచే నల్లనయిన) కన్నీళ్లు కలవియు, ఉచ్చాస్వసములభక్ = కలుజు లనెడి ఊపిరి వెలి బుచ్చుటలభ - అగుచుక్ = అనుకూలించుచు, చెందోవ కంటను = ఎఱ్ఱగలువ లనెడికనులచే, ఆలిగి = కోపగించి, తమ్ములు = తమకమలములను, అంటు = తాఁకెడు - కై = సముద్రపుఁగాలువ యనెడు చేతితోడి - ఒత్తు = పట్టుటయనెడి - పదనలిక్ = తమ పాదములభ (సముద్రుఁడు చేయు) ప్రణామముచేరి, ఆలరి = సంతోషమొంది, కువలమధులహరిక్ = కలువలయొక్క మకరందముయొక్క పెద్దయలచేత, అబ్ధిక్ = సముద్రుని, చెంది = కలసి, పైమగతనములక్ = పైనిదేలుట యనెడి పూరుషాయితములచేతి, ఒక్కొడలక్ = ఒక్కొక్కసమయాన, కూడుచుక్ = కలయుచు, (సముద్రునికి), ఉబ్బు = (పొంగు సంతోషమును), పెనిచెక్ = వరిల్ల జేసినవి.

సముద్రుఁడు 'సరిత్పతి' యగుటంజేసి, నదీ సముద్రులకు నాయకా నాయకభావము. శరన్నదులు ఒక్కొక్కతావున అతనిచిత్తము నాకర్షించుటకై చక్రవాకము లనియెడి స్తనముల ప్రకాశము అతనికినుగవం దనియించునట్లుగా నురు వనెడి పయ్యంటను ఎడలించి బొల్లికోళ్ల గొనగొనద్వసు లనెడి వ్యాజమున అవ్యక్తముగా ఏమో గొణగుచుఁ దఱిసి, తొబడ లనెడి పిఱుందులుగా హంసశ్రేణు లనెడి ముత్యాల పేరులను పూఘాఠిరేఖ యను బంగారు మొలత్రాళ్లును గలవై, మొలమిఁదినుండి నీ రనెడి పావడ జాఱిపోవుచుండఁగా ప్రబ్బలిచేతులు ఆలిగనార్ము చాఁచి, కారదకార్య మను విరహకార్యముతోను, శరదాతపమువలని వేడియనెడు వలకాఁక తోను, తుమైద లనెడుసాంజనంపు టానందబాష్పములతోను, కూడుకొన్నవై, పంటకాలువలకొఱ కైన కలుజు లనెడు నిట్టార్పుగలవై, ఎఱ్ఱగలువలనెడి యలక మాపులుదాల్చినవై, సముద్రుఁడు తనకాలువ యనెడుచేతితో తమ తామర లనెడి పాదములను తాఁకుట యనెడి ననుస్కారము చేయఁగా సంతోషపడినవై, కలువల మకరందపుఁ బెద్దయలచేతిపోయి యాతనిపైఁ బడి, పూరు షాయిత క్రీడచే నాతనికి నీరు ఉబుకుట యనెడి యుబ్బులాటను పెంచినవి. - రూపకాలంకారము.

'ఘనంపుఁ గొంగు జాటు' టను చెప్పట, శరదృతువునందు ఘనము తగిలిపోవునుగాన; లేదా, ఘనము జక్కవలపై నిలువదు గావున అందుచేత; అట్లుచేయుట సముద్రుని వలపించుటకు. 'కోళ్లక్' - ఇట నజడంబు తృతీయకు ద్వితీయ. చూ. పూ. వ్యా. కా. ౧౮. అంగులకు నిమిత్తము హీనమయిన సాధనమాత్రముగా నుపయోగపడుటయే. - అశ్చ నితంబాది సమాసత్రయ మిట సంకల్పక్రియావిశేషముగాఁ బ్రయోక్తము. "అశ్చ నితంబలు హంసహరలును బ | రాగరేఖాస్వర్ణ రశనలు నయి" అని పఠించుట మేలు. - కాటీ = కాటః = కాటకః -

'రక్తో హి జాయతే భోగ్యో నారీణాం కాటకో యథా'

ఘృష్టతే యో దశాలమ్బి నితమ్బే వినివేశితః.'

పంచతంత్రము.

'జలకాటి పులిసంపు జఘనంబుపై జాఱ' -

'దర్శయన్తి శరన్నద్యః పులిసాని శనైశ్శనైః'

నవసంగమ సప్రీడా జఘనానీవ యోషితః.'

రామాయణము.

'భుజ స్వస్తి కము' - వృత్త్యస్త సంకుచితస్వస్తి కాకారభుజయగళము. చూ.

మాలతి. 4(10)

‘జలనిబిడిత వస్త్ర వ్యక్త నిష్కాన్న తాళిః | పరిగత తటభూమిః స్నానమాత్మోత్తితాళిః |
 రుచిరకనకవమ్భ శ్రీమదాభోగతుజ్జ | స్తనవినిహితహస్తస్వస్తికాళి ర్వహుళిః ||’
 ‘అంకుకం హృతవతా తమబాహు | స్వస్తికాపిహితముగ్రహచాగ్ర |
 భిన్నశబ్దవలయం పరిణేత్రా | పర్యరమ్భి రభసా దచిరోధా ||’ మాఘ. 10(48).
 ‘వేతస’ - ‘అథ వేతసే | రథాశ్రీ పుష్పవిమల శీతవానీరవజ్జలలా’ అమ. వేతసమును హస్తముగా
 కాలిదాసుఁడుమాడ వర్ణించినాఁడు—

‘తస్యాః కిష్కిత్కరధృతమిత ప్రాప్త వానీరకాఖం
 హృత్వా నీలం సలిలవసనం ముక్తరోఢోనితమ్బమ్
 ప్రస్తానం తే కథ మపి సఖే లమ్బమానస్య భావి
 జ్ఞాతాస్వాదో వివృతజఘనాం కో విహతుం సమర్థః.’
 తటశర ప్రతిబింబహాసాశ్చ తా అలిబాష్పా శ్చ అని విశేషణోధయపదకర్తృధారయము. — ‘జలో
 చ్ఛాసాః పరీవాహాః’ అమ. ‘వవల’ - ‘వవలం బదరే ముక్తాఫలే వవలయేఽపిచ’ నానా.
 ‘మధులహరి నభిపైఁ జెంది’—మకరందము నీటిపైఁ తేలునుగాన పైనిబడుట, ‘సవంతులు’ -
 సాళిప్రాయము. ‘మగతనములక’ = వీటినిరు సముద్రములో వచ్చిపడిన వేగములో తొలిదారి
 పైనే యుండును గావున. ‘ఉచ్ఛాసములవ నగుచుక’ - వడిగావచ్చిన వలపుగ తై గావున నిట్టా
 ర్పులు. — ‘చెందోవకంట అలుగుట’ - అలుకచే కంట నెఱుపు. ‘అలుక’ - తాను తమకడకురాక
 తమ్ము అలయించినందులవ ఇది శరత్పుయ్య క్తతనిమగార్థ వర్ణన.

—* యామున ప్రభుని దిగ్విజయము *—

వ. ఇట్లు శరత్సమయం బెసంగిన సంగీకృతక్షత్రధర్మండు గావున దిగ్విజయ
 యాత్ర ధర్మంబని యానీతబలవట్టుంబుగా నాకృష్టసామంతరాట్టుంబు గా వెడలి.

ఎసంగినక = ప్రవర్తిల్లఁగా. అంగీకృతక్షత్రధర్మండు = స్వీకరింపఁబడిన క్షత్రియధర్మము
 కలవాఁడు (వైరివిజయ ధర్మసాపనాది క్షత్రియధర్మము నవలంబించినవాఁడు). యాత్ర = ప్రయా
 గము, ఆనీతబలవట్టుంబుగాక = తోడ్కొనఁబడిన బలముయొక్క యాఱువిధముల మొత్తము
 గలవాఁడుగా (అఱువిధము లయిన బలముం దోడ్కొని).

‘హల భృత్య సుహృచ్చేగ్ని ద్విష దాటవికం బలమ్’
 అని బలము పుడ్చిధము. దానిం దోడ్కొని పోవలయు నని నీతిశాస్త్రము:—

‘దేవా నభ్యర్చ్య విప్రాం శ్చ గురూం శ్చ కుభవాసరే |

పడ్విధం తు బలం పూజ్య ద్విషతోఽభిముఖం ప్రజేత్.’

నీతిశాస్త్రము.

ఆకృష్టసామంతరాట్టుంబుగాక = ఆకరింపఁబడిన సామంతరాజులు గలుగునట్లుగా;—‘సామంతః’ -
 ‘కతిపయ గ్రామాధిపతిః’ హేమచంద్రుఁడు; యామునాచార్యుఁడు అధీశ్వరుఁడు - ‘రాజా తు
 ప్రణతాశేషసామంతః స్యా దధీశ్వరః’ అమ. సామంతాః—‘స్వదేశాన న్తరరాజాః’ అని, ‘సమ
 న్తాయాః స్వదేశావ్యవహితభూమే రిమే రాజానః’ అనియు, రామాశ్రమ.

మ. ప్ర. గజఘోటస్యందనాశీకబలితధరణిం గార్తవేయా ధిరాన్యా
 ర్థజరత్నశ్రేణు లంతర్చణులసవతు లై మ్రగ్గఁ బాదాతకుంఠ

ధ్వజవాతాఘాతఘూర్ణద్వనధులరవము లావ్యద్యము శ్రీఃకారః, ద
ద్విజరాజన్యండు విద్విద్విదళన మనిఁ గావించె దిద్దైత్రయాత్రక్. 185

గజ...ణిక్ - గజ = ఏనుగులు - ఘోట = గుఱ్ఱములు - స్వందన = తేరులు - అనువాని
యొక్క - ఆళి = సమూహములచేత .. కబళిత = మ్రంగబడిన (ఆక్రాంతమైన) - ధరణిక్ =
భూమియందు, కాద్ర...లు - కాద్రవేయ = నాగులయొక్క - అధిరాట్ = ఏలికయైన (వేలు
పయిన) శేషునియొక్క - మూర్ధి = శిరములందు - జ=పుట్టినవైన - రత్నశ్రేణులు = మణిపంక్తులు,
అంత ర్మణుల సవతులై = భూమిలోని మణులకు తోడులై, మృగ్గక్ = భూమియందు చొచ్చికొని
నవ్వుముకాఁగా, పాదా...మల్ - పాదాత్ = కాల్బలములయొక్క - కుంత = ఈటెలయొక్క
(ఈటెలకుఁ గట్టిన) - ధ్వజ = టెక్కెపు వస్త్రములయొక్క - వాత = గాలియొక్క - ఆఘాత =
దెబ్బలచేత - ఘూర్ణత్ = కల్లోలపడుచున్న - వనధుల = సముద్రముల - రవమల్ = శబ్దములను
(మ్రోతలను), వాద్యమల్ = వాద్యధ్వనులు, మిఱఁగాక్ = అతిశయించుచుండఁగా, ఆ ద్విజరాజ
న్యండు = బ్రాహ్మణుఁ డయిన యారాజు (యామునాచార్యుఁడు), దిక్ జైత్ర యాత్రక్ = దిగ్విజయ
యాత్రయందు, అనిక్ = యుద్ధమందు, విద్విట్ విదళనము = శత్రువులయొక్క ఛేదనమును,
కావించెక్ = చేసెను.

అంతట తేఁ డయిన యాబ్రాహ్మణుఁడు అనఁగా యామునాచార్యుఁడు, రథగజహయ
సేనలు భూమిపై నాక్రమింపఁగా వానిభారముచేత శేషుని పడగలయందలిమణులు భూమి
లోనికి చొచ్చి భూమిలోని మణులకు తోడుగా నిలిచిపోఁగా, కాల్బలములయొక్క యీటె
లకుం గట్టిన టెక్కెపువస్త్రముల గాలిదెబ్బలకు ఘూర్ణిల్లుచున్న సముద్రపు హల్లకల్లోలపు
మ్రోతను నిజసేనావాద్యములమ్రోత మించఁగా, దిక్కులందుక్రమమయిన విజయయాత్రం
గావించి యుద్ధములు చేసి శత్రువుల సంహరించెను. - శేషునిమణులు మ్రగ్గుట వట్టిదే, ఆశ్లే ఈటెల
వస్త్రములగాలికి సముద్రములు హల్లకల్లోలములై మ్రోతమ్రోగుటయు వట్టిదే, - కావున అసంబం
ధంబున సంబంధము చెప్పటయను నతిశయోక్తి.

‘నాగాః కాద్రవేయాః’ అను. నాగులయీశ్వరుఁడు శేషుఁడు. ‘తదీశ్వరః । శేషోఽ
నన్తః’ అను. ‘అంత ర్మణుల’ సవతులు - భూమి రత్నగర్భగావున - ‘జగతీ రత్నగర్భా చ భూత
ధా త్ర్యభిమేఖలా’ అను. ‘వాద్యమల్’ - యుద్ధమునకుం దరలుసేనలో వాయించువాద్యములు -
భట్టికావ్యము. 14 సర్గ

‘కమ్బా నథ సమాదఘః కోదై ర్భ్రోన్య నిజఘ్ని రే,
వేణా న్నుపూరితే గుఙ్గా జుగ్ధుః కరఘట్టితాః,
వాదయాంచక్రే ధక్కాః పణవా దధ్వను ర్నతాః,
మృదగ్ధా ధిర మాస్వేను, ర్హతైః స్వేనే చ గోముఖైః,
ఘణాశ్శిఖిరే దీర్ఘం, జహ్రదే పట మౌ భృశమ్.’ (2-4).

‘ద్విజరాజన్యండు’ - యామునాచార్యుఁడు రాజాపత్యము కాకున్నను మూర్ధాభిషిక్తుఁడు గావున
బౌద్ధచారికముగా రాజన్యం డనుట - ‘దిక్’ - ప్రాగాది క్రమమున భూప్రదక్షిణముగా జైత్ర
యాత్ర చేయవలయు నని ధర్మశాస్త్రము. ‘పాదాత్’ = పదాతులసమూహము.

క. జన్మములు చేసి, దానము | ల న్నానాదేశవిప్రులం దనుపుచు సం |

పన్నత ననిశము బహుభో | గోన్నతుడై, యాద మఱచి యుండె నశంకక.

జన్మములు = యజ్ఞములు, చేసి, దానములక = మోడకమహాదానములులోనగు నీవిచేత, నానాదేశ - విప్రులక = బ్రాహ్మణులను, తనుపుచుక = తృప్తులం గావించుచు, సంపన్నతక = సంపదగలవాడగుటచేత, అనిశము = ఎల్లప్పుడును, బహుభోగి ఉన్నతుడై = పెక్కుసుఖానుభవములచేత అధికుడై, అశంకక = నిర్భయముగా, ఆద మఱచి = నిర్విచారముగా, ఉండెక = వరిలెను.

తా. - జానభక్తి వైరాగ్యములను మఱచె ననుట.

వ. 1. మఱియు నతనిరాజ్యంబునక గసవుఁ గఱచి చేయెత్తి మొఱవెట్టుట కరుల యంద, 2. యట్లట్లుపడ మెడఁ బట్టి త్రోయుట వెడవెడం బోవుకల్లపులం బండువ తలంటులకు నింటికిం దెచ్చుపశ్యాంగనాభ్రాతలకరిహాసచేష్టలయంద; 3. సున్న మెత్తుటయుం బట్టుకారులంబట్టుటయు సౌధసౌవర్ణ భూషాదినిర్మాణముల యంద; 4. కాసెకట్టుటయుఁ గత్తిదాల్చుటయుఁ గృకవాకుల కలహంబులయంద; 5. యతుల్యతులనాదిఘర్షణాదిదోషంబులు జాంబూనద పరితౌదులయంద; 6. యేదేనియుం గన్నువేయుట మృదంగాదివాదిత్రంబులయంద; 7. థాతువాదంబులు తఱచగుట శొబ్దికులయంద; కాక, యితరస్థలంబుల లేకుండ రాజ్యపరిపాలనంబు సేయుచుండె.

187

(1). కసవుకఱచుటయు, చేయెత్తి మొఱయిడుటయు, ఇవి యుద్ధపరాజితుఁడు శరణము వేడు ప్రకారములు, - ఇవి యేనుఁగునకు స్వాభావికచేష్టలు (ఏనుఁగుపక్షమున - చేయి=తుండము. మొఱ వెట్టుట = ఘోరకారము చేయుచుండుట.); ఇవ్యాక్యమున అంతట పరిసంఖ్యాలంకారము....

‘పరిసంఖ్య యొకటఁ గాదని | పరమున వస్తువు విధింపఁ బరఁగును; దీపో

త్కర్మములనె గాక స్నేహము | తగుణులయెడ నించుకేని తిఱుఁగని దాయెక’. అలం. పరాజయముల్ల లేవు, కావున శరణుఁజొచ్చుట లేదు.

(2). అట్లుపడ మెడఁబట్టి త్రోయుట మైత్రీకోపములకు సామాన్యము. - పశ్యాంగనాభ్రాతల = వెలయాండ్ర గహోదరులయొక్క - పల్లవులక = విటులను. కొట్టుటలులేవు, పండుగలుమెండు.

(3). సున్నము ఎత్తుట, మోయించుట-దండులకు ఒకశిక్ష. (మేడలకు సున్నము-అనఁగా గచ్చు - పూయుదురు.) పట్టుకార్లతో పట్టుట దండన విశేషము. సౌధ=మేడలు - సౌవర్ణ భూషా= బంగారునగలు (సొన్నారులు నగలను పట్టుకార్లతో పట్టుదురు.) - దుష్టులులేరు. కావున శిక్షలు లేవు. జనులైశ్వర్యసంపన్నులై అలంకారములు సేయించుకొనుచుండి రనుట.

(4). కాసె కట్టుటయు, కత్తిదాల్చుటయు జోరులకృత్యములు: కోడిపందెములలోను ప్రసిద్ధములు. — జనులలో పోరాటములులేవు, ఉత్సాహముతో కోడిపందెములు చిత్తగించుచుండిరనుట. — కృకవాకు కలహంబులు = కోడిపందెములు.

(5). ఆతు...బులు - ఆతుల్య = సమముకాని వానిని - తులనా = సమముసేయుట - అని = లోనుగాఁగల - ఇచ్చుకోలులోను పుచ్చుకోలులోను సరిపఱుచుట - ఘర్షణ ఒరయికచే వన్నె నెఱుఁగుట లోనగునవియు - అగుచోషంబులు - అనఁగా, రూపాయతూనికయని అర రూపాయతూనికయే యిచ్చుట. జాంబూనద పరీక్షాదులయంద = స్వర్ణశోధనాదులయందే.

(6). కన్ను వేయుట = అన్యలవస్తువును అభిలషించుట (మృదంగాదులకు వాద్యముఖము నకునడుమ నల్లగా బిళ్లవలె నొకగట్టి పూత వేయుట).

(7). ధాతువాదంబులు = మోసములు (భూవాది ధాతువులను గుఱించినవాదములు), శాబ్దికులు = వైయాకరణులు....

తే. తత్త్వితామహుఁడైననాథముని శిష్యుఁ
డైనశ్రీపుండరీకాక్షుననుఁగుశిష్యుఁ
డైనశ్రీరామమిత్రాఖ్యుఁడార్చి దనదు
పరమగురుపాత్రునకు నిట్టిబంధ మెట్లు?

188

తత్ పితామహుఁడు = ఆయామునాచార్యుని తండ్రితండ్రి, ఐన - నాథమునిశిష్యుఁడు = నాథమునాచార్యునికి ఛాత్రుఁడు, ఐన - శ్రీరామమిత్రాఖ్యుఁడు = శ్రీరామమిత్రుఁడనుపేరు గలవాఁడు, అర్చి = పీఠతో (మనంబున నెగు లొంది), (ఇట్లుచింతించెను), తనదు పరమ గురుపాత్రునకు = తన యాచార్యుని యాచార్యునిపుత్ర పుత్రుం డయినయామునాచార్యునికి, ఇట్టి బంధము = ఇటువంటి రాజ్యభోగ రూపమయిన సంసారబంధము, ఎట్లు = ఏలాగున సంభవించి నది. 194 లో 'అని వితర్కించి' అనువానితో నన్వయము.

ద్రావిడములో పుండరీకాక్షయోగికి 'అయ్యకొండ' అనియు, శ్రీరామమిత్రునికి 'మనక్కాశనంబి' యనియు పేరులు.—'ఛాత్రాన్తేవాసిసా శిష్య', 'అఖ్యాప్స్వా అభిధానం చ నామధేయం చ నామ చ' అను.

వ. యోగసామ్రాజ్యంబు మఱచి సామ్రాజ్యంబునం దాసత్వం డయ్యె; నట్టి మహాత్మునంశంబునం బుట్టినట్టి యితం డి ట్లగుట యతివ్యతిక్రమంబు.

189

(ఈ యామునుఁడు), యోగసామ్రాజ్యంబు = శక్తిజ్ఞానప్రపత్తులచే త్రివిధమైనయోగము యొక్క యైశ్వర్యమును, మఱచి = స్మరింపక, సామ్రాజ్యంబునందు = సమ్రాట్టభావమందు, ఆసత్వం = తగులు కొన్నవాఁడు, అయ్యె = అయినాఁడు, అట్టిమహాత్మునంశంబున = అట్టి మహాత్ముడైన శ్రీమన్నాథమునిసంతతిలో, పుట్టినయితఁడు, ఇ ట్లగుట = యోగముమాని రాజ్య తంత్రమందు తగల్గూనుట, అతివ్యతిక్రమంబు = మిక్కిలి అతిక్రమము.

'సమ్రాట్' — 'యే నేట్లం రాజనూయేన మణ్డల స్వేశ్వర శృ యః

శాస్త్రీ య శ్చాజ్ఞయా రాజః స సమా డితి కథ్యతే.' అను.

సీ. వృషశైలరూరవారిఁ ద్రిషవణస్నానంబు | నిష్ఠఁ గావించి, యాహ్నికముఁ దీర్చి,

యేకాంతగుహ తత్తటికుశాసనమున | నుండి, లక్ష్మీశాంఘి పుండరీక

మంకురత్పులక హర్షాశ్రువైదహరపు | ప్కరమున భావించి, సవిత దిరుగ

యజ్ఞోపవీతపద్మాక్షమాలికలతో | యోగపట్టికఁ గూడి యురము మెఱయ,

తే. శౌరిఁ దద్ధరణీధ్రవాస్తవ్యుఁ గొలిచి, సతియు నాలర్కశాక మంచితము వండ,
నిల్లుకుందున కర్పించి, వేల్చి దీర్చి, యిట్లు తనుయాత్ర నడపు మున్నితనితాత.

మన్ను = పూర్వము, ఇతనితాత = ఈయామునుని పితామహుడైన శ్రీమన్నాథముని, నిష్క = నియమముతో, వృషశైల ధురవారిక = ఘటికాచలముయొక్క సెలయేటి నీటను, త్రిషణస్నానంబు = మూడు సవనంబులయందును (వేళలయందును) స్నానమును, కావించి = చేసి, ఆహ్నికము = పగలు చేయవలసిన సంధ్యావందనాదికృత్యమును, తీర్చి = నెఱవేర్చి;

ఏకా...నక - ఏకాంతగుహ = విజనమైన గుహలు కలదైన - తత్ = ఆవృషశైలము యొక్క - తటీ = దరులయందు - కుశ ఆసనమునక = దర్భాసనమునందు, ఉండి = కూర్చుండి, లక్ష్మీ...ము - లక్ష్మీశ - మహాలక్ష్మికి భర్తయైన శ్రీమన్నారాయణునియొక్క - ఆంఘ్రిపుండ రీకము = పద్మమంటి పాదమును, అంకు...వు - అంకురత్ = మొలచుచున్న - పులక = గగ్గర్పాటును - హర్ష ఆశ్రవు = ఆనంద బాష్పములను గలవాడు, వి, దహరపుష్కరమునక = హృత్పుండరీకము నందు, భావించి = ధ్యానించి, సవిత = నూర్చుడు, తిరుగక = పడమటికి మరలగా, యజ్ఞో... తోక - యజ్ఞోపవీత = జన్మదముయొక్కయు - పద్మాక్ష = తామరగింజల - మాలికలతోక = నేవళము లతో, యోగపట్టిక = యోగధార్య మయిన పట్టుపట్టెడను; కూడి, ఉరము = తొమ్ము, మెఱయక = ప్రకాశింపగా, తత్...డు - తత్ = ఆ - ధరణీధ్ర = కొండయొక్క - వాస్తవ్యుక = నివాసి యైన - శౌరిక = నారాయణుని (సుందరబాహుస్వామిని), కొలిచి = సేవించినవాడై, సతియుక = పతివ్రత (యైన తద్భార్య), అంచితము = ప్రశస్త మయిన, ఆలర్క శాకము = ముండ్లముస్తే కూరను, వండక = పచనము సేయగా, (దానిని) ఇల్ల ముకుందునకుక = ఇంటి (తనగృహ దేవతార్చనలోని) నారాయణమూర్తికి, అర్పించి = అర్పణముచేసి = నివేదన గావించి, వేల్చిక = హోమమును (అగ్నిహోత్రమును), తీర్చి = నెఱవేర్చి, ఇట్లు = ఈప్రకారముగా, తనుయాత్రక = దేహయాత్రను, నడపుక = జరుపును.

ఇతనితాత యైన శ్రీమన్నాథమునియొగి ప్రతిదినము ఘటికాచలమందు సెలయేట నిష్కతో మూడువేళలయందును స్నానము చేయును. ఆహ్నికముం దీర్చుకొని, ఆకొండదరిని ఏకాంతగుహ యందు దర్భాసనమునందుఁ గూర్చుండి, లక్ష్మీపతియొక్క చరణకమలమును ఆనందముచే ఒడలు గగ్గర్పాటుచుండ బాష్పములు రాలుచుండ హృదయకమలమందు ధ్యానించి, అపరాహ్ణము రాగానే జన్మదముతోను తామరపూసలతావళముతోను యోగపట్టముతోను తొమ్ము ప్రకాశించు చుండగా నేగి, ఆకొండలో నివాసియైన సుందరబాహుస్వామిని సేవించుకొని వచ్చినవాడై, ఇంట పతివ్రతయైనభార్య ముండ్లముస్తేకూర వండగా తనదేవతార్చనలోని నారాయణమూర్తికి దానిని నివేదనచేసి, అగ్నిహోత్రముం గావించుకొని, యావిధమున దేహయాత్ర గడపుచుండెను.

'త్రిషణవము' = మూడుసవనములు = మూడుస్నానములు; 'ఆహ్నికము' - అహస్సున (=పగలు) చేయవలసినకర్త. 'పుండరీకము' - ఇచట కమలమాత్రపరము. 'పుష్కరము' - 'పుష్కరం కిరవాస్తాగ్రే వాద్య భాణముభేజలే । వ్యోమ్ని ఖడ్గఫలే పద్మే తీర్థాపధి విశేషయోః' అను. 'సవిత' - 'తపనః సవితారవిః' అను. సవితృశబ్దము. 'యజ్ఞోపవీత పద్మాక్షమాలికతోడి' - మాలికలతోడి యని బ. వ. ఉండవలయు; అట్లు పఠించిన ఛందస్సు తప్పను; కావున 'మాలికలతో' అని మార్పుచేయఁబడినది. 'శౌరి' - శూరుఁ - డనెడి యాదవుని గోత్రపత్యముగాన.

శ్రీకృష్ణుడే నారాయణుడు - 'ధరణీధ్ర' - 'శైలే భూభ్యోధరాః శ్రోఽపి' కా.క.ల. 'అలర్కళాకము' - ముండలముచ్చింత అని కొందఱు; ఇది జ్ఞానవైరాగ్యకారి.

క. తోడిబడి, విషయాతురు నవి | విడు మనియెడుకంటె గలదె వేతే పగ? నే

ర్పడర గథాదుల నొకవెం | బడి దోపం బలికి మైత్రి బాపుట యుష్ప. 191

తోడిబడి = తోట్టుపడి. విషయ ఆతురు = శబ్దాను లయినయింద్రియార్థములచేత, ఆతురు = రోగియైనవానిని (అనగా - అవి లేనియెడ దుఃఖపడువానిని - విషయాసక్త ననుట), అవి = అవిషయములను, విడుము అనియెడుకంటె = వదలు మని యుపదేశించుటకంటె, వేతే పగ = ఇతరమైన ద్వేషము, కలదే = లేదు, నేర్పు = నిపుణత, అడరిక = ఒప్పునట్లుగా, కథాదుల = కథలు లోనగువానిచే, ఒక వెంబడిక = ఒక క్రమమున, తోపక = ఆతనికి తెలివి వచ్చునట్లు, పలికి = వచించి, మైత్రి = విషయముమీదియాసక్తిని, బాపుట = తొలగించుట, ఒప్పుక = తగును.

విషయాసక్తుని ఏవిధముగా బాగుచేయం దెలియక, త్వరపడి వానిని (= విషయములను) వదలవోయి అనిబోధించుటవలన ఆతనికి ఆదేశమిమీద గాట మయినద్వేషము కలుగును. మఱి ఏమి చేయవలయు ననగా ఆతనికి తెలివిగలిగి వానిని విడిచిపెట్టునట్లుగా కథలు లోనగు వాని మూలముగా బోధింపవలయును. విషయములు అయిను. — శబ్దస్వరూపరసగంధములు.

క. వసుధం బుత్రాదికదు | రవ్యసనమునై తమును నెండ్రి వారించుటకు

వసుడ దెట, మఱి రాజ్య | వ్యసనము వారింప నెంతవా డెవ్వఁడు? 192

వసుధక = లోకములో, తండ్రి, పుత్ర ఆదిక దురవ్యసనము నైతము = కుమారుడు లోనగువారియొక్క చెడు నాసక్తికూడను, వారించుటకు = మాన్పించుటకు, వసుడదెట = వశముగాక యుండగా, రాజ్యవ్యసనము = రాజత్వాసక్తిని, వారింపక, ఎవ్వఁడు = ఎవఁడైనను, ఎంతవాడు = ఏపాటిసమరుడు,

లోకములో, కన్నతండ్రియే తనపుత్రాదుల స్వల్పదురవ్యసనములను మాన్పలేక యుండగా, పరు డెవఁడో రాజ్యవ్యసనమును మాన్పుటకు శక్తుఁ డగునా? కానేకాఁ డని భావము. — కావ్యాధాపత్యైలంకారము.

'కై మత్యముచే నవ్యా | గ్రామనము కావ్యపూర్వకాధాపత్రి'

నీమోవి బంధుజీవము | నే మాలుచు నన్యజీవ మెడపుటయరుదే.' అలం.

'వ్యసనములు' ఏడు - 'పానం శ్రీ మృగయా ద్యూతం వాక్పాదపద్యం దణ్డపారుష్య మర్థ దూషణమ్.'

ఆ. నల్లగ్రోల నిచ్చి మెల్లనె చివ్వంగి | నోరి జింక దివియు నేరు పొదవు

వేటకాఁడువోలె విషయాళివలనఁ ద | త్రుష్టఁ దీట నిచ్చి త్రిప్పు టొప్పు.

నల్ల = రక్తమును, గ్రోలనిచ్చి = త్రొగనిచ్చి, మెల్లనె = నింపాదిగా (త్వరపడక యనుట), చివ్వంగినోరిజింక = సింహిగోటనున్న యిట్టిని, తివియు నేరుపు = లాగునట్టి నైపుణి, ఒదవు వేటకాఁడువోలెక = కలిగియున్న మృగయునివలె, విషయ ఆళివలన = విషయ సమూహము వలననుండి, తత్ తృష్ట = ఆతనియాసను, తీటనిచ్చి = తీటువలకు ఊరకుండి పిమ్మట, త్రిప్పుట = మరలించుట, ఒప్పుక = మంచియుపాయము.

జింకను గొంతు కొఱికి నెత్తురుత్రాగుచున్న సింహిని త్రాగుచున్నప్పుడే తఱుమఁ బోయిన నది జింకను ఈడ్చుకొనియే పోవును, తఱుమవానిని మీఁదఁబడి చంపనం జంపును; కావున అది

తనివితీల నెత్తురు త్రాగినపిమ్మట జింకం చెచ్చుకొనుట మంచిది. దానికాటుచే నయిన గాయము నకు మందుచేసి జింకను చావకుండం గాచుకొనవచ్చును. — ఉపమాలంకారము.

ఇటు. వక్త తాను వేటుకాని వంటివాఁడు, విషయగ్రామము ఘాతక మైన సివంగివంటిది, యామున ప్రభువు జింకవంటివాఁడు రక్షణీయుఁడు; విషయగ్రామము ఇతనిని లోఁగొనుట సివంగి నెత్తురు త్రాగుటవంటిది, విషయగ్రామము ఇతనిని వదలుట సివంగి తనిసి జింకను వదలుట వంటిది - అని సాదృశ్యమున కవివివక్షను అనుసరింపవలయును.

స. కావున, నట్లయిన నితని నింక నుపేక్షింపరా; దుసాయంబునఁ జొచ్చి యొక్క రీతిం ద్రిప్పువలయు; నుర్వి నాహార దోషంబు విజ్ఞాననాశంబునకు మూలం బని వితర్కించి.

194

కావునఁ, అట్లయినను = అట్లు పీర్చియుండుట మంచియుపాయమే అయినను..., చొచ్చి = మనస్సునకెక్కి..., ఉర్వి = లోకములో, ఆహారదోషంబు = తినువస్తువుల చెడు గుణము, విజ్ఞాననాశంబునకుఁ = తెలివితెడుటకు, మూలకారణంబు = మొదటి హేతువు, అని వితర్కించి = ఇట్లని యాలోచించుకొని. ఈవితర్కము గర్భవ పద్యములో నారంభమయినది, ఇందు ముగిసినది.

క. ముల్లు చలకొననినవకపుం బల్లవములతోడ ముక్తిభామచెవులకుం

బల్లెరుబువ్వులగుపువు | బల్లెనీలునలర్క శాక మొదుగుగఁ గొనుచున్. 195

తే. తెచ్చి, యొకవైష్ణవుఁడు గానుకిచ్చె, ననుచు

బానసపు బాడబులచేతఁ బంపుటయును,

నతఁడు ప్రియపడి వండించి యారగింపఁ

చెచ్చు నిచ్చు, గొన్నాల్గొట్లు తెచ్చుచుండ.

196

ముల్లు, తలకొనని = తలనూపని (పొడమని) - నవకపుంబల్ల వములతోడఁ = మృదువులైన చిగుళ్లతో, ముక్తిభామచెవులకుఁ = ముక్తి (మోక్షము) అనెడి సుందరియొక్క కర్మములకు, పల్లెరు బువ్వులు = పల్లెరుబువ్వుల నెడి తోడవులు, అగు - పువ్వులకుఁ = పుష్పములతో, ఉల్ల సీలు అలర్కశాకము = చెలువాయుచున్న ముండయుచ్చింతకూరను, ఒగుగుగఁ = సమృద్ధిగా, కొనుచున్ = సమకూర్చి; - రూపకాలంకారము.

తెచ్చి, ఒకవైష్ణవుఁడు కానుక ఇచ్చెన్ అనుచున్, బానసపు బాడబులచేతఁ = వంట బ్రాహ్మణులచేత నిచ్చి, పంపుటయును = (ఆశ్రీరామయోగి యామున ప్రభువునకు) పంపఁగా, అతఁడు = ఆయామున ప్రభువు, ప్రియపడి = ఆసగొని, వండించి, అరగింపఁ = భుజింపఁగా, నిచ్చున్ = ప్రత్యహము (దినము తప్పక), కొన్నాల్గు, తెచ్చున్ = (శ్రీరామయోగి) తెచ్చుచుండెను; ఇట్లు, తెచ్చుటయున్ = తేఁగా.

ముక్తికాంతవీనులకు పల్లెరుబువ్వుల నెడి యాధిరణములైన పువ్వులతోడి ముండయుచ్చింత కూరను, ముల్లు ఇంకను మొలవనట్టి లేతదానిని, సమృద్ధిగాఁ గొనిపోయి యామున ప్రభుని వంట బ్రాహ్మణులచేతి కిచ్చి, 'ఇదియొక బ్రాహ్మణుఁడు వీలినవారికి కానుక నెట్టివాఁడు' అని వారిచేత చెప్పింపఁగా, ప్రభువు దానిపై ప్రియపడి వండించి భుజించెను. ఈప్రకారము ఆయోగి దినము

తప్పక ఇచ్చుచుండెను. ఇట్లు కొన్నాళ్లు జరుగఁగా, 'నవకము - ఉభ.దే.వి. = మృదుత్వము' శ.ర. 'అలర్కము=ముండ్లయొచ్చిత' శ.ర. — బాససము మహానశబ్దమునకు వై. - 'బాడబులు, - 'ద్విజా త్యగ్రజన్మభూదేవ బాడబాః । విప్ర శ్చ బ్రాహ్మణః' అను.

వ. ఒక్కనాఁడతండు భోజనసమయంబున సకలశాకాస్వాదనంబు నేయుచు వచ్చి, తచ్చాకంబు నంజుచుం దలంచుకొని, 'యేతదానేతయగు భాగవతు భోజ నానంతరంబ మమ్ముం గాన్పింపుం' డని పలికి, పాణిపాదప్రక్షాళ నాచమనానంత రంబ యతనిం గాన్పించుకొని, నమస్కరించి, వచ్చిన ప్రయోజనం బడుగుటయు, నతం డిట్లనియె.

197

ఆస్వాదనంబు = రుచిచూచుట. తత్ శాకంబు = ఆయలర్క శాకమును, నంజుచుక్ = నంజుకొనుచు. ఏతత్ ఆనేత = దీనిని తెచ్చువాఁడు. భాగవతుక్ = భగవద్భక్తుని. పాణిపాద ప్రక్షాళనము = (ఎంగిలి) చేతులను పాదములను కడుగుకొనుట. ఆచమనము = చూపుడుచేలు పాడవుగా నిలిపిన పుడిసిట జలముగ్రహించి మూడుమార్లు పుచ్చుకొనుట. ఈయలర్కశాక దానవృత్తాంతము దివ్యసూరిచరితంబున, నించుక భిన్నముగా నున్నది.

'తం గామమిశ్రోతభ్యగమ ద్వినేతుం స్వచిత్తఫల త్వరమార్థ దానాత్ ।

అలర్కపత్రం తదభిష్ట మాషణాసం కరే ప్రాదిత పాచకస్య.

విలోకనం దైవవశా న్న తస్య యత్నేన చాపం మహ తేతి భిన్నః

య త్రాహ్ని నాదిక్ష దలర్కపత్రం తస్మిన్ స పాగోగవ మి త్యువాచ.

నాస్మిన్ దినే దత్త మలర్కపత్రం త్వయా కథం వాభ్యవహరహేతోః...

[ఏమిట యామునప్రభువు పాచకునివలనఁ బత్రానేతను విని రప్పించి ఆతనితో సంభాషించెను. ఆనంతర వృత్తాంతమిందు]

'స్యస్తో నిగూఢం భవదీయపూర్వై । ర్నిధి ర్నయి స్థాస్యతి తం గృహేణ,

స యామునేయేన సమం మహాత్మా । సమానద ద్రష్టపురం గరీయః,

తం నేవధిం వో జగ దేకకన్దం । రక్షేస్తు ముద్దామదయామ్యుర్రాశిమ్

ప్రా దర్శయ త్తం భవదీయపూర్వై । స్సమర్జితోయం నిధి రి త్యమమ్రైః'.

మీపెద్దలు గూర్చిన దనుట యామునప్రభువు తన సాత్తేగదా అని శ్రద్ధతో విని సాధించుటకై తప్పక కడంగునుగాక యని.

క. 'మీపెద్దలు గూర్చినని । యేప మొకటి సహ్యజాత సింధు జ లాంత

ర్ద్వీపమున నుండ నీకుం । జూపంగా వచ్చితిని వసుమతీనాథా.

193

వసుమతీ నాథా = పుడమితేడా, మీపెద్దలు = మీపూర్వులు, కూర్చినని యేపము = కూడబెట్టి (భక్తితోఁ గొలిచి అనియు) ఉంచిననిధి, సహ్య...నక్ - సహ్య = సహ్యపర్వత మలో - జాత = పుట్టిన - సింధు = నదియొక్క - జల = నీటి - అంతః = నడిమి - ద్వీపమునక్ = దీవిలో;... 'నేవించినదేవుఁడు' అను వాక్యార్థమునకు మాటుగా కూర్చిననిధి యని ప్రతిబింబమును ప్రస్తుతమందు చెప్పినందున లలితాలంకారము.

'వచనీయ ప్రతిబింబము । రచియించినఁ బ్రకృతమునఁ బరంగు లలిత మనక్.

విచిత్రగంధిరో నేతువు । రచియించెద నీవు గత శరమున కనఁగాఁ.'

అలం.

క. నా కేటికి నిక్షేపము | నాకు, నిధియు నాకరంబు నరనాథుల సొ

మ్మే కాన విన్నవించెద, | నాకర్ణింపుము తదీయ మగువిధ మెల్లఁ. 19.)

నాకు నిక్షేపము ఏటికి నాకు = నేను ప్రభువను నాకు సమస్తంబును కలదు - ఈనిక్షేపము నాకల - ఆనకుము..., ఆకరంబు = గని..., తదీయము = దానికిం జేందినది...

‘నాకుము’ - ‘ఆనకుము’నకు చూపాంతరము చూ. “ఓ నావే భవబంధముల్ చెలువవే యోదేవకీనందనా” - ఉ. చూ 2(129). ‘ఆగునకనుకనులకు ముజ్జీతులు పరంబులగు నపుడు కానా కానలు విభాషనగు’. బా.వ్యా. క్రి. F.E.

సీ. స్ఫటల మణుల్లాగల శాంత మై శ్వేత మై | నట్టిత్రాచొక్కటి చుట్టియుండు;
రక్షోగృహీత మన్నభ తొల్లి గల, దది | పొలయ దండే డాటు నెలలు గాని;
యేపాటిబలి యైనఁ జేపడుఁ బ్రాణిహిం | సాదిపూజనముల కాసపడదు;
తనవెలుం గొగి నిరంజనదృష్టికేనె లక్ష్య | మై యుండు, నయ్య నింతంత గాదు;

తే. రత్న మొక్కటి వై ననర్థంబు మెఱయుఁ;

గలదు వద్దంబు శంఖంబు; పలుకు లేటి

కక్షయ, మనంత, మాద్య మేకాంతమందు,

భూప; నీ కొక్కనికె కాక చూపరాదు’.

200

శ్రీరంగ నాథుని నిధిగా చెప్పినాడు గావున నిధిధర్మములను ఆయనయందు శ్లేషభంగిచే వర్ణించుచున్నాడు:—పాము చుట్టుకొనియుండుట, రాక్షసులు స్వీకరించియుండుట, బలింగోరుట, వెలుంగు కలిగియుండుట, సాంజనవిశేషదృష్టి కగపడుట, రత్నము లుండుట, మహా సంఖ్యగల ధనము ఆం దుండుట—ఇవి నిధిధర్మములు:—

భూప=ఓయిరాజా, (మరుక్త మయిన యానిధిని), స్ఫటల=పడగలయందు, మణుల్= రత్నములు, కాల= ప్రకాశించుచుండఁగా, శాంతమై = ప్రసన్నమై, శ్వేతమైనట్టి త్రాచు ఒక్కటి = ఒక తెల్లత్రాచుఁబాము, చుట్టియుండుక = పరివేష్టించియుండును, (శ్రీరంగ నాథ స్వామి మణి ప్రభాభాసమున సహస్రఫణాధరుఁడును, శ్వేతవర్ణుఁడు నై చుట్టుచుట్టుకొని యుండు శేషహింపై శయనించియుండు ననుటయు);

రక్షో గృహీతము=రక్షస్సుచేత స్వీకరింపఁబడినది, అనుప్రథ = అనెడు ప్రసిద్ధి, తొల్లి = పూర్వము, కలగు = ఉండెను, (అయినను ఇప్పుడు), అది = ఆరత్నస్సు, అందుక = అనిధికడకు, ఏడు ఆటునెలలు గాని=సంవత్సరమునకో ఆటుమాసములకో గాని, పొలయను=(కడను కాలముల యందు), చేరదు. (విభీషణుఁడు దానిని సంవత్సరమునకొ ఆటునెలలకొ ఒక నాఁడువచ్చి నేవించు కొని పోవు ననుటయు);

ఏపాటి బలి యైనక = ఏమాత్రపు పూజకైనను, చేపడుక = వశ మగును, ప్రాణిహింసా ఆది పూజనములకుక = జంతువులను చంపి ఉపహార మొసంగుట (నరప్రభృతిబలులకైచుట) లోనగు నర్చనలకు, ఆసపడదు; భక్తి పూర్వకమైన సాత్త్వికపూజ, కొంచెమే అయినను దానికి సంత సించి వర మిచ్చునుగాని తామసపూజకు ఎంత ఎక్కుదుదాని కైనను అనుగ్రహింపఁ డనుటయు);

తనవెలుంగు, ఒగి=చక్కఁగా, నిరంజన దృష్టికేనె=నిర్భయంజనము లేనికంటికే, లక్ష్యమై= అగపడునదై, ఉండుక, అయ్యను = అట్లులైనను, ఇంత అంత కాదు = కొంచెము గాను,

(రంగ ధామని మహస్సు - నిరంజనుఁ డనఁగా పరమాత్మఁడు గావున - పరమాత్మబుద్ధిచేత ధ్యానించిన నేగాని తెలియదు, మఱియు, ఆమహస్సు అనంత మయినట్టిది అనుటయు;

పై = ఆనిధినిఁడ, అనర్ఘ్యంబు = వెలలేనిదైన, రత్నము ఒక్కటి = ఒకమణి, మెఱయుఁ (కాస్తుధిమణి యురఃస్థలమందు దీపించుచుండు ననుటయు), పద్మంబుకలదు = పద్మసంఖ్యగల (ధనము) వరహాలు ఉన్నవి, శంఖంబు = శంఖసంఖ్యగల (ధనము) వరహాలు ఉన్నవి, (నాభి యందు పద్మ మున్నది - కరమున పాంచజన్య మున్నది - అనుటయు); పలుకు లేటికి = పెక్కు వర్ణన లేల, (అది), అక్షయము = తఱుగనిది, అనంతము = అపారము, అద్యము = శ్రేష్ఠమైనది, (నాశములేనివాఁడు - సర్వవ్యాపి పురాణపురుషుఁడు - అనుటయు), నీ కొక్కనికే కాని = (నీది గావున) నీకు తప్ప మఱి ఎవ్వరికిని, చూపరాదు = చూపఁగూడదు, (ఏకాంతమందు నీకు తద్రహస్యము నుపదేశింప వలయు ననుటయు); - శ్లిష్టరూపకము.

ఈనిధి సామాన్యనిధివలెఁగాక సులభమై యున్నది; చుట్టినపాము శాంతము, రక్కసుఁడు నిరంతరము దానిం గాచుచుండఁడు, ప్రాణిబలి వలగు, అంజన మక్కఱలేదు, వెలుఁగు అమితము, పై నేమహారత్నము. దీన నొక దాన నే పద్మశంఖము లున్నవి. - అని వ్యతిరేకాలంకారంబునంగలదు.

‘స్ఫుటలమణుల్’ - వేయిపడగలును వేయిమణులును, - ‘వేయిమానికపు దివ్యలలోడఁ బడగలు మ్రొల్పు నేదేవునిమలకపాన్పు’ ఉ.హ. 2 (144).

‘శ్వేతమై.’—‘ఆతన్వానం భుజగశయనే కా మపి త్సమగౌరే

నిద్రామంద్రాం నిఖిలజగతీరక్షణే జాగరూకామ్.’

భోజ.

‘శుభ్రాణి భారతీ ధర్మశేషేష తరుణేననః.’

కా.క.ల.

“విభీషణుఁడు.—‘విభూషణోఽభూ ద్ధర్మాత్మా భిక్తానా మగ్రగః ప్రభుః,

శ్రీరామచంద్రో భగవాన్ సీతయా లక్ష్మణేన చ;

తత్రాహూయ రఘుశ్రేష్ఠో విభీషణ మరింద్రమమ్,

దదౌ పూజాం స ఇత్స్వకోర్నరే రంశాత్తు ముక్తిదామ్.

సోఽపిపూజాం సమాదాయ గచ్ఛం స్తస్మై ప్రణమ్య చ

చంద్రపుష్కరిణీతీరం ప్రాప్తవాన్ ధర్మనందన.

తత్ర శక్రానివృత్తిర్గం తం దేవం తు శుభే తతే,

నితీ ప్యాచమ్య వై గన్తు శుద్ధాత్మా హ్యన్వియేష సః

త ముత్థాపయితుం గృహ్య న్న శకాక విభీషణః.

‘విభీషణ మహాభాగ, శృణు మే పరమం వచః,

ఆత్ర మేఽస్తు వనే వాసః కావేర్యా పరివేష్టితే;

అ త్రైవాగత్య మాం నిత్య మర్చయ త్వం విభీషణ,

షడ్దాసే వాఽపి పాలస్త్య ప్రత్యిబ్ర మభవా కరు,’—

శేషధర్మ.

‘శబ్ద స్వహా నిధౌ । లలాటాస్థ స్యస్త్రియాం తు సంఖ్యా వలయ కమ్బుషు’

నానా.

‘పద్మోఽస్మీ పద్మకే పూహ నిధి సంఖ్యాన్తరే మ్భుజే’. మేదిని.

నానాయణుఁడు కేల పద్మముం గూడధరించును?—

‘పాశాన్కు శాహిడమరూకకపాలశూలైః । ఖట్వాఙ్గజశబరచాపయంతై ర్భవన్తి

అన్యోన్యహస్తకలితైః కతి మూర్తిభేదాః । శమోఽర్హతే రసి గదారిసహజశఙ్ఖైః,’ నీలావతి.

వ. అని విన్నవించిన సంతసించి, నేనాసమేతుండై యతండు మున్నుగా శ్రీరంగంబున కరిగి కావేరిచంద్రపుష్కరిణులఁ దీర్థం బాడి రంగనాథు నేవించి సాధిస్తాయంబుగా నతనిం గటాక్షించిన నతం డిట్లనియె.

201

క. 'మీ పెద్దలు గూర్చినని | తేవ యిది గొ మ్మటంచు శ్రీరంగపతి

శ్రీపదయుగ్గముఁ జూపిన | నాపృథ్వీపతియుహారనిరస్తభ్రముఁ డై. 202

కూర్చిన = కూడఁబెట్టిన (ప్రేమతో భక్తితో కొలిచిన). శ్రీరంగపతి శ్రీపదయుగ్గము = లక్ష్మీసమేతుడైన రంగ నాథునియొక్క శోభాయుక్త పాదద్వంద్వమును. ఆపృథ్వీపతియు = యామున భూపతియు, హత నిరస్త భ్రముఁడు = బలాత్కారమున ఎడలింపఁబడిన ప్రమాదము కలవాఁడు.

పూ. ము. 'హతా దపాస్త' - 'ప్రసభం తు బలాత్కాగో హతః' అను. కాని 'బలాత్' అని యవ్యయము 'బలాత్ ఇతి నిపాతో హతార్థః' ఇతి న్వామి' - అని రామాశ్రమి, కావున 'బలాదపాస్త భ్రముఁడై' అని పఠించుట యొప్పును. హతశబ్దమే వలయు నన్ను - 'ఆ పృథ్వీపతియు హతనిరస్తభ్రముఁడై' అని పఠంపఁదగును: 'శ్రీ ర్వేష రచనా శోభా సంపత్సరళ కాభిషు | వాణీ లక్ష్మీలవశేషు విషే బిశ్వేషి.' నానా.

వ. గ్రక్కునఁ దనపూర్వదశఁ వలంచి యిన్నాళ్లు దనప్రమాదంబునకుం బరమనిర్వేదన నొంది 'నీ వెవ్వండ?' వనుటయు, 'నే మీపితామహుం డగునాథ మునిప్రశిష్యుండ, నయ్యోగివరుండు భావి భవజ్జన్మం బెఱింగి భాగవతవతంసంబ వగు నీచేత నివ్విశిష్టాద్వైతంబు సకలభూతహితంబుగా వెలయంగలయది యని నిశ్చయించి, నీకు ద్వయం బుపదేశింపు మని, తనశిష్యుండగు పుండరీకాక్షున కుపదేశించిన, నతండు భోగాసక్తుండ వైన నిన్ను పాయంబున దెలిపి, నీ కుపదేశింపు మనుటయు, బనివింటి.' ననిన, సాష్టాంగంబుగాఁ బ్రణమిల్లి, యతనిచేతం బంచసంస్కారసంస్కృతుండై, యంత నిలువక తురీయాశ్రమంబునకు రాఁగలవాఁడై స్కంధావారం బునకు మగిడి వచ్చి, కుమారునందు రాజ్యభారంబుఁ బెట్టి, బంధుమిత్రమాత్ర్య సమేతం బగు బలచతుష్టయంబును బ్రకృతవర్గంబును నతని కొప్పగించి యిట్లనియె.

ప్రమాదంబు = బ్రహ్మనిష్ఠావిస్తరణము. నిర్వేదన = దుఃఖము, ప్రశిష్యుండఁ = శిష్యుని శిష్యుండను, భావి = రాఁగల ద్వయమంత్ర లక్షణము—

'నేతృత్వం నిత్యయోగం సమచితగుణజాతం తనుఖ్యాపనం చో

పాయం కర్తవ్యభాగం త్వథ మిగునపరం ప్రాప్యమేవం ప్రసిద్ధం |

స్వామిత్యం ప్రార్థనాంచ ప్రబలతరవిరోధిప్రహేణం దక్షైతాః

మంత్రారం త్రాయతే చే త్యవిగతనియమం పట్నదోఽయం ద్విఖడ్గః'.

నిన్ను = తెలిపి = నీకు నిన్నుగూర్చినజ్ఞానముం గలిగించి, పనివింటి = వచ్చితిని. పంచ

సంస్కారంబులు = తాప పుండ్ర నామ మంత్ర యాగములు—

'తాపః పుణ్డ్ర స్తథా నామ మన్తో యాగ శ్చ పశ్యమః.

ఆమీ పరమసంస్కారాః పరమైకాంత హేతవః.'

తురీయాశ్రమంబు = నాలవయాశ్రమము. స్కంధావారంబునకు = పాలెమునకు, బలచతుష్టయము = రథ గజ తురగ పదాతులు.

—* రా జ నీ తి *—

క. 'ఏపట్టున విసువక ర | తొపరుడవు గమ్ము ప్రజలచక్కి; విపన్ను

ల్లాపెట్టిన విని తీర్పుము; | కాపురుషులమీఁద నిడకు కార్యభరంబుల్. 204

ఏపట్టునక = ఏసమయమందైనను, విసువక = వేసరక, ప్రజలచక్కి = జనులయెడ, రత్నాపరుడవు = సంరక్షణయందు ఆసక్తుడవు, కమ్ము = అగుము. విపన్నుల్ = ఆపన్నులు, కూపెట్టి నక = మొఱియిడఁగా, విని = విచారించి, తీర్పుము = ఆపదను తొలఁగింపుము. కార్యభరంబుల్ = పనులనిర్వాహములను, కాపురుషులమీఁదక = దుర్జనులమీఁద, ఇడకు = మోపకుము.

ఎట్టికష్టమునుండియేనియు విసుగుకొనక ప్రజలను కాచుచుండుము. ఆపదలో పడ్డవారు 'మొఱియిడికొన్నప్పుడు, ఆమొఱియిడి చక్కఁగా విని ఆపదలం దొలఁగింపుము; కార్యముల నిర్వాహమునకు దుర్జనులను నియోగింపకు.

'రత్నాపరుడు' - రత్న = కాచుట - పరుడు = శ్రేష్ఠముగాఁ గలవాడు. —

'శ్రేష్ఠాన్య దూర జ్యేష్ఠేషు పర స్సన్య ద్వాచ్యలిజ్జకః |

పరోఽరిః పరమాత్తాచ కేవలే పర మన్యయమ్.'

నానా.

'కూపెట్టు...కూయి+పెట్టు' శ.ర. 'కాపురుషః' - రూ. కపురుషః.

తే. రాష్ట్రవర్ధన మెదఁ గోరు రాజు మేలు

రాష్ట్రమును గోరు; దానఁ గార్యమె యనంగ

రాదు; బ్రహ్మాత్తరము లైన ప్రజలయేక

ముఖిపుఁగోర్కిఁ దదంతరాత్తుం దొసఁగఁడె!

205

రాష్ట్రవర్ధనము = ప్రజలయొక్క శ్రేయస్సును, ఎదక = హృదయములో, కోరురాజు మేలుక = ఆభిలషించెడి తేని శ్రేయస్సును, రాష్ట్రమును, ప్రజలును, కోరుక = ఆభిలషింతురు, దానక = అందువలన, కార్యమె = ప్రయోజనమా, అనగ రాదు = అని యాత్మేపింపఁగూడదు, బ్రహ్మాత్తరములు = బ్రాహ్మణులు ముఖ్యముగాఁ గలవారు, విన - ప్రజల ఏకముఖిపుఁగోర్కిక = జనులయొక్క ఏకరూప మయిన యభిలషితమును, తత్ అంతర్ ఆత్తుండు = వారి లోపలి పరమాత్తుండు, ఒసఁగఁడె = ఇయ్యఁడా (ఇచ్చు ననుట).

రాజు ప్రజల మేలు కోరిన, ప్రజలును రాజుమేలు కోరుదురు; అందువలన రాజున కేమి ప్రయోజనము, అని యడుగుట సరిగాదు. ఏల యన ఏకరూపముగా బ్రాహ్మణాదిప్రజలు కోరు కోరికను తదంతర్యామియైన పరమాత్తుండు తప్పకతీర్చును. 'రాష్ట్రం స్థా దుపవర్తనే ఉపద్రవే క్షీబళంసోః' మేదిని. లక్షణచేత రాష్ట్రగతు లయిన ప్రజలు అర్థము. 'ఉప ర్యుదీచ్య శ్రేష్ఠే వ్య ప్యుత్తరః స్వాత్' అను.

ఆ. ఆజ్ఞవలయు నృపతి, కాభీరభిల్లాది | కంపకోల నూల నాజ్ఞ చెల్లు

నంట; సార్వభౌముఁ డైనభూపతియాజ్ఞ | కెల్లవారుఁ దల్లడిల్ల వలదె? 206

నృపతిక = రాజునకు, ఆజ్ఞ = ఉత్తరువు, వలయుక = అవశ్యకము, ఆ...కె - ఆభీర = గొల్లలు - భిల్ల = బోయలు - ఆదిక = మొదలయినవారికి, అంపకోలక = బాణపుఁ గపైచేతను,

నూలక్ = దారపుఁ బ్రోగుచేతను, ఆజ = ఉత్తరువు, చెల్లునంట = నెఱవేలునంట, సార్వభౌముడు = ఎల్లభూమికిని ఏలిక, విన-భూపతియొక్క పక్ = రాజయొక్క ఉత్తరువునకు, ఎల్లవారుక్ = ప్రజలందఱును, తల్లడిల్లవలదె = భయపడవలదా (తప్పక భయపడవలయును).

అడవిగొల్లలు బోయలు లోనగుపాలెగాండ్రకు అడవిలో ఆజ చెల్లును, ఎట్లనగా వారు ఎవనికైన అభయ మిచ్చినచో వానిచేతికి ఒకయంపకట్టెనుగాని నూలిపోగునుగాని గుర్తుగా నిత్తురు, దానిం గని వారిప్రజ లైనదొంగలు వానిని చెనకరు; అనిప్రసిద్ధి; అట్టివారికే అవిధముగా ఆజ చెల్లునేని సర్వభూమిని ఏలేదు దొరయొక్క జనులందఱు తల్లడిల్లవలదా?—కావ్యార్థాపత్తి లంకారము.

‘అము+కోల’ = అంపకోల. ‘నూలక్’ - నూలుశబ్దము బోపవిధక్తికము, ఇది తృతీయైక వచనము, కాలక్, ప్రేలక్ ఇత్యాదులవలె. ‘గోపే గోపాల గోసంఖ్య గోధుగాభీర వల్లవాః’ అను. ‘భిల్ల’ - కిరాత. ‘కిరీటిః బాకుపతిదివ్యశరాధ్యునిః కేయుశాంబరీ’ భిల్ల డు’ మను. ‘మృగ నాభినికరంబు మెయినిండ నలఁదిన మాయాకిరాతి మైచాయఁ చెగడి’ మను.

‘అతిపరిచయా దవజ్ఞా । సంతతగమనా దనాదరో భవతి
మలయే భిల్ల పురస్సీ’ । చందనతరుకాష్ట మిస నీకురుతే.’
ఇత్యాదులందు భిల్లకిరాత శబ్దములకు ఏకార్థవాచకత్వము కనబడుచున్నది. సర్వభూమియొక్క ఈశ్వరుడు సార్వభౌముడు.

క. దుర్గము లాప్తద్విజవర । వర్గమునకె యిమ్ము; దుర్గవ త్తత్తతి క

త్యర్గళధరాధిరాజ్యవి । నిర్గతసాధ్వశత పాడమ నిలుపకు కొలఁదిక్. 207

దుర్గములు = కోటలను ఆప్తద్విజవరవర్గమునకె = ఇమ్ము లయిన బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠుల సమూహమునకె, ఇమ్ము = ఒసంగుము. దుర్గవత్ తత్ తతిక్ = దుర్గములు కలవారైన యాబ్రాహ్మణులయొక్క సమూహమునకు, అత్య...త - అత్యర్గళ = ఆఁకమహిమ - ధరా = భూమియొక్క - ఆధిరాజ్య = ఆధిపత్యముచేత - వినిర్గత = పోయిన - సాధ్వసతి = భయము కలిగియుండుట, పాడమక్ = జనించునట్లు, కొలఁదిక్ = కొంచెపాటిని, నిలుపకు = ఉంపకుము.

దుర్గములను నీ కాపులయిన బ్రాహ్మణోత్తముల కిమ్ము, వారిమీఁదికి ఎట్టిశత్రువులు వచ్చినను వారిని నిర్భయులై తెగటార్చుటకు వారికి నీయనర్గళాధిరాజ్యమువలన అదుర్గములందు వలసిన సేనాదులను సమృద్ధిగా నుంపుము, అప్పుడుగా నుంపకుము; లేదా, వారికి రాజ్యగర్వముచేత నీయెడలం గూడ భయము తప్పనట్లు సైన్యాధికమును ఎక్కువగా ఇయ్యకుము.—అని కొందఱు. బ్రాహ్మణులే అధికృతులుగా నుంట శ్రేయ మని 209-217 పద్యములందును చెప్పినాఁడు. దుర్గములు అయిదు విధములు:—

‘బౌదకం పార్వతం వాక్షి మైఱం ధాన్వనం తథా

ప్రశస్తం శస్తమతిభి ర్దుర్గం దుగ్ధోపచిన్తకైః.’

కామందకి.

‘దస్తవిస్త్రాణా ద్విజాః’, ‘దేవా ద్వృతే ధరశ్శ్రేష్ఠే త్రిషు క్లీబం మనాక్ప్రియే,’

‘కపాట మరరం తుల్యే తద్విష్కష్యైర్గళం ననా,’ ‘భీతి భీస్సాధ్వసం భయమ్’ అను.

ఆ. మొదలఁ చెనిచి, పిదపఁ గుదియింప, నెవ్వఁడుఁ

దనదు తొంటిపీనదశఁ దలంపఁ,

డలుగుఁ, గాన శీల మరయుచుఁ గ్రమవృద్ధిఁ

చెనిచి, వేళవేళఁ బనులు గొనుము.

208

ఎంతమంచివాని నేని మొదలనే గొప్పస్థితిలో ఉంచి తర్వాత స్థితి తగ్గించినచో వాడు ఆ గొప్పస్థితి రాకమునుపటి తనహీనదశను స్మరింపఁడు; మఱి తనకు ఇప్పుడు స్థితి తగ్గించినందులకై ప్రభువును ద్వేషించును. కావున ఎవని నేని వానినడవడిం గనుపెట్టుచు క్రమముగా నృద్ధికి తెచ్చుచు, సమయములయందెల్ల పనిగొనుచు, ఉండవలయును. —

‘చెనిచి’ = గొప్పస్థితికి తెచ్చి, కుదియింపఁ = తక్కువస్థితికి దించినయెడల; శీలము = నడువడి, పనులు గొనుము = పనిచేయింపుము.

ఆ. అనభిజాతుఁ, గీకటాలయు, నశ్రుతు, | నలుకు మాని బొంకు పలుకువాని,

నాతతాయి, గడుసు నన్యదేశ్యు, నధర్తు, | విడుము విప్రు నేల వేడితేని. 209

ఏలవేడితి ఏనిఁ = నీరాజశ్వుమును కాపాడుకొనుటకు కోగునువేని, విప్రుఁ = బ్రాహ్మణులైనను, అనభిజాతుఁ = ఉత్తమకులజుఁడు కానివానిని (నీచకులజుని), గీకట ఆలయఁ = బోయపల్లె నివాసముగాఁ గలవానిని, అశ్రుతుఁ = శ్రుతములేనివానిని (గురువువలన వినికి లేనివానిని), అలుకుమాని = భయమువిడిచి..., ఆతతాయిఁ = చంప నుద్యుక్తుఁడయినవానిని, గడుసుఁ = ధృష్టుని (సాపరాధుఁడై యలుకునివానిని), అన్యదేశ్యుఁ = పరదేశిని, అధర్తుఁ = ధర్తవర్తనహీనుని, విడుము = విడుపుము.

నీదొరతనము నీకే ఉండవలయు నని కోరెదవేని బ్రాహ్మణులైనను, నీచకులజుఁడు, బోయల నడుమ జీవించువాడు, గురుశుశ్రూష చేయనివాడు, అన్యతవాది, చంప నుద్యుక్తుఁడు, తప్పచేసియు అలుకునివాడు, పరదేశాగతుఁడు, అధర్త పరుఁడు, అగు వానిని చేర్చకుము.

‘అభిజాతః’ — ‘అభిజాతస్తు కులజే బుధే’ అను.

‘గీకట’ — ‘అశ్వే మితమ్మచే నీచే దేశభేదే చ గీకటః’

నానా.

‘చరణాద్రిం సమావధ్య గృధ్ర కూటాన్నికం శివే

తావ త్కీకటదేశ స్సాన్య త్తదన్త ర్తగఢో భవేత్॥

అని శక్తిసంగమతంత్రమునఁ జెప్పఁబడినది. - ‘అలయః’ = గ్రామము. ‘పక్కణః శబరాలయః’

‘ద్వే ఖిల్లగ్రామస్య.’ - అని రామాశ్రమి. ‘ఆతతాయి’ — ‘ఆతతాయా వధోద్యతః’ అను.

‘అగ్నిదో గరద శైచివ శస్త్రపాణి ర్నాపహః

క్షేత్రదారాపహర్తా చ ష డేతే హ్యేతతాయినః.’

క. తక్కుము మిగులఁ బథిచ్యుత | పక్కణవర్ధితులఁ; దొల్లి భ్ర ప్తగువిప్రుం

ఢొక్కం డలుగఁడె ప్రోచిన | కొక్కెరపై నొక్కపూట హుటికిఁ గాఁగఁ?

పథి...లఁ = పథి = దారికి - చ్యుత = ఎడలిస - పక్కణ = బోయపల్లెలో - వర్ధితులఁ = పెరిగినవానిని, మిగులఁ = తప్పక, తక్కుము = (బాపనవారిసైనను) వదలుము (చేర్చకుము), దొల్లి = పూర్వము, భ్రష్టు = చెడిపోయినవాడు, అగు - విప్రుండు = బ్రాహ్మణుఁడు, ప్రోచిన కొక్కెరపైఁ = తనకు అన్న మిడిన కొంగమీఁద (కొంగను చంపువాడై), ఒక్కపూట హుటికిఁగాఁగఁ = ఒక్కపూట ఆహారము నిమిత్తమై, అలుగఁడె = కోపావేశము తెచ్చుకొనలేదా; - సామాన్యవిశేషములు చెప్పినందున అర్థాంతరన్యాసము.

గౌతముఁ డని యొక బ్రాహ్మణుఁడు భ్రష్టుడై, బోయలంగలసి, బోయత యిల్లాలుగా, బోయపల్లెయందు జీవించుచు, ధనాతురుడై, యొకసాతుం గలసి, కానం బోవుచు, వనగజముచే సాతు మధితముకాఁగా, నొక్కవటముం దఱియఁగా, అందు నాశిజంఘుఁ డను కొంగయ్యుండి, ఆ బ్రాహ్మణునికి ధన మిచ్చి, యన్న మిడెను; పిమ్మట నాతఁడు మఱునాటి పయనమునకు అన్నముకై ఆకొంగను నిద్రితమును చంపి తెక్కులూడ్చి మాంసము గుడ్డలో మూటకట్టి కొనిపోయెను. - ఈకథ భార. కాంతి. 3 ఆ.లో నున్నది. దీనినిట ననుసంధించుకొనునది - జాతి భ్రష్టుడైన బ్రాహ్మణుఁడు అధర్మపరుడై అయి, పరులకు ద్రోహమే చేయుచుండును, గావున, వానిం జేర్చవల డనుట.

‘భ్రష్టు’ - (రూ. భ్రష్టుఁడు) - వృద్ధు, నీచు, మూర్ఖు అనువానివలె రూపసిద్ధి. ‘పక్కణః శబరాలయః’ అను. ‘పథచ్యుత’ = ఎప్పడును సత్సంగతికే అనకాశములేక యని భా.

చ. చదివి యధర్మభీతి నృపశాస్త్రవిధిజ్ఞతల న్వయస్సు డె

బృదిటికి లోను నేబదికి బాహ్యము నై యరుజస్వపూర్వులై,

మదముటి రాజుప్రార్థన నమాత్యతఁ గైకొని తీర్పు పాలువా

రొదవిన సంగము ల్మిగుల నూర్జిత మాటనుఁ బూట సాలదే. 211

చదివి = విద్య నేర్చి, అధర్మభీతి నృపశాస్త్ర విధిజ్ఞతలఁ = అధర్మమువలని నెఱపుతోను రాజనీతి విధానముయొక్క ఎఱుకకలిమితోను (కూడి), వయస్సు, ఏబదికి బాహ్యము = ఏబది యేండ్లకు పైఁ బడ్డదియు, డెబ్బదిటికి = డెబ్బదికి, లోను = తక్కువయు, వి = కలవారై, అరుజస్వపూర్వులై = గోగములులేని తమపూర్వులు గలవారై, మదము అఱి = అహంకారము ఉడిగి, రాజు ప్రార్థనఁ = తేని వేడికోలుచేత, అమాత్యతఁ = మంత్రిపదమును, కైకొని = అంగీకరించి, తీర్పు పాలువారు = (రాచకార్యముల) నెఱవేర్చెడు బ్రాహ్మణులు, ఒదవినఁ = దొరకినయుడల, అంగముల్ = రాజ్యాంగములు, మిగులఁ = ఎంతయును, ఊర్జితము = బలపడినట్టివి. బౌటకుఁ, పూట = ఒకదినము, చాలదే = చాలును.

‘నృపశాస్త్రము’ - శుక్రనీతి చాణక్యనీతి కామందకనీతి ఇత్యాదిరాజనీతి. ‘చదివి’ - ‘బాహ్యమునై’ అనుదానం గలక్వార్థకముతో చేరును. ఏబదింటికి బుద్ధిచక్కఁగా పరిపాకముం జేంది డెబ్బదివఱకు పటిమ గలిగియుండు నని భావము. - ‘అరుజస్వపూర్వులు’ - శాశ్వత గోగములు లేని సంతతిలోనివాఁ డగుటచేత నతనిపూర్వులు పాపులుగారు, అతఁడునుం గాఁడు, అనుటయు, అతనికి కార్యపటిమ కొఱవడ దనియు భావము. - ‘అరుజత్’ అని పా. నఞ్ + రుజ్ - భ్వాది - శత్య. - లేక ‘అరుజ’ అనుబహువ్రీహి - నామధాతువు - శత్య. - అర్థ తాత్పర్యములందు విశేషము లేదు; సరుజస్త్వః = అరుజస్త్వః; ఒండె, అరుజా ఇవ ఆచరస్త్వః = అరుజస్త్వః. రాజుప్రార్థనచే వచ్చినవాఁడు స్వార్థపరుఁడు గాఁడు, కావున అధర్మము చేయుఁడు, రాజహితము మానఁడు, రాజవైరుల భేదోపాయములకు లోనుగాఁడు, అనుట, ‘పారువాఁడు’ - శ్రోత్రియుఁ డనుట. ఇట్టి నే నియమించుకొనుటకు ఉపపత్తిక చూ. ౨౦౮. ‘అంగములు’ ‘స్వామ్యమాత్యసుప్య తోక్త’ రాష్ట్ర దుర్గ బలాని చ; రాజ్యాక్రొని ప్రకృతయః’ అను.

వ. అట్టిమంత్రివర్గంబు దొరక దేని.

శా. నీతిం దాన తలంచి చేయఁ బని గాక కాకపోనీ, బల

ప్రాతార్థాఢ్యత నెప్పి నుండ కొరుఁ బ్రోవ న్తంత్రి యంచుం గుణ

తీతుం, గుప్తుడి కాయ యంత యగుముత్తైం బై మనం బేర్పు, న

ట్లు తా నాతనిచేతిలో బ్రదుకువాడే యాఁ జూమి మీఁడట. 213

తాన=రాజే, నీతి= రాజనీతిని, తలంచి = మనంబున నుంచుకొని, పనిచేయఁ = పనులు గావించుకొనవలయును, (అట్లు చేసికొన్నచో ఆయాపనులు), కానీ కాకపోనీ = అయినను కాకున్నను అట్లే చేసికొనవలయును, (అట్లుగాక), బలప్రాత అర్థాఢ్యత = సేవలసమాహమ చేతను ధనముచేతను సంపన్నుం డై, నెమ్మి=సుఖముగా, ఉండక, మంత్రయంచుకొ, ఒరుకొ = అన్యని, గుణ అతీతుకొ = గుణములను దాటివచ్చినవానిని (గుణహీను ననుట), ప్రోవకొ = పోషించుగా, (అతఁడు), గుప్తుడికాయ యంతయగుముత్తైంబు వి = ధరించుటకు శక్యముగాని మణి - అనగా ఆజ్ఞాపించి పనిగొనుటకు వశ్యుండు గానియధికారిగా పరిణమించి, మనంబు ఏర్పకొ = మనస్సును ఎరియఁ జేయఁగా, అట్లే, మీఁడట = వాడు నాటుకొన్న తర్వాత, తాను = ప్రభువు, అతని చేతిలోకొ = ఆమంత్రి వశములో, బ్రదుకువాడే బొను జూమి.

అట్టి దొడ్డమంత్రులు దొరకరేని, రాజు తానే రాజనీతి శాస్త్రము ననుసరించి పనులు గావించుకొనవలయును; ఆపనులు నెఱవేఱినను నెఱవేఱు కున్నను సరియే, అట్లుగాక, పూర్వ పద్యములలో చెప్పిన గుణములు లేనివానిని పరుని తెచ్చి మంత్రి యని పోషించినయెడల, వాడు త్వరలోనే ఆజ్ఞ కు లోబడక సర్వమునకుం దానే స్వతంత్రుఁ డగును. రాజు వాడు నడిపినట్లు నడచుకొనుచు వాని నాశ్రయించి బ్రతుకవలసినవాఁ డగును. కావున, మంత్రి లేకయే యుండ వచ్చునుగాని గుణహీనుని మంత్రియధికారమున నుంచుకొనం గూడదు.

‘గుప్తుడికాయయంత ముత్తైంబు’ - లలితాలంకారము. ‘కానీ’, ‘పోనీ’ - ఇందలివి ఈకారములు హల్లు పరంబగుదు మువర్ణకలోపం బొందిన యిచ్చధాతు ప్రార్థనాద్యర్థకమధ్యమ పురుషైకవచనములు. — గుప్తుడికాయ యంతముత్తైంబు ఎట్లును ధర్తవ్యము గాక మనం బేర్పును.

క. ఒక్కనివిరివికినె దొర | లైక్కండ్రే, నొక్కనొకని వెంబడి ననుంగు

లైక్కండ్రు నిలువఁ బను లగుఁ; | కక్కసము గుదింపఁ, పెంపఁగాఁ గాకుండుకొ.

ఒక్కని - విరివికినె = కార్యాతిశయమునకే, దొరలో = అధికారులు, ... అనుఁగులో = వానివాని యాశ్రితులు, ... విలువ = తోడ్పడి పనిసేయఁగా ... కుదింపకొ = (అధికారమునుండి) తగ్గించినచో, కక్కసము = కష్టము, (అగును) పెంపఁగాకొ కక్కసము ఉండదు.

ఒకదొరయే సేయవలసిన గొప్పకార్యమునకు పలువురుదొరలను నియమించుట మంచిది. ఆపలువురలో ఒక్కొక్కనికి వానివానియాప్తులు తోడ్పడుటవలన పనులు చక్కఁగా నెఱవేఱును; క్రమముగా దొరల సంఖ్యను హెచ్చించినచో వారు హర్షింతురు, తగ్గించినచో తగ్గిన వారు దుఃఖింతురు. ఇతరులను పనియంతయు తమమీఁదనే పడిన దని దుఃఖింతురు. - పూర్వాశ్చి క్తమునకు, (అనగా, పెక్కండ్రను నియమించుటకు) నిమిత్తమును ఉత్తరార్థము నూచించుచున్నది గావున వాక్యార్థపేతుక కావ్యలింగము. ‘కక్కసము’ - ‘కర్కశ’మునకు జై.

క. ధనముఖ్యము కేవల మే | పనియుం గా, దాస్థ గలిగి పలువురు ప్రభువుల

పనిసేయక, తద్వశ్యం | బునకు నలోభాన్యశంస్యముల్ ఋతముఁ జెలుల్. 215

పలువురు - ప్రభువులు = దొరలు (అధికారులు), ఆస్థగలిగి = అక్కటా, పనినేయక = పని నేయవలయునుగాక ఒండు విధముగా, ఏపనియొక = ఏపనియైనను, కేవలము ధన ముఖ్యము = ధనమే ప్రధానముగా (కేవలధనసాధ్యముగా), కాదు = నెఱవేఱదు, తత్ వశ్యంబునకు = వారిని వశపఱచుకొనుటకు, అలోభ అన్యశంస్యములు = (వారికి ధన మిచ్చుటలో) పిసినితనము లేమియు కూళితనము లేమియును, ఋతము = సత్యమును, చెలుల్ = మిత్రములు (అనగా లోడ్డు ననుట).

గొప్పపని యేదియు కేవలధనముచేతనే సాధ్యము కాదు, పలువురు దొరలు పనివడి దానిని సాధింపవలయును. వారు తనకు వశ్యు లగుటకు వారికి టేడు ధనము హేరాళముగా నీవలయును, వారియెడల తాను కూళితనమును వహింపఁగూడదు, సత్యముగా వ్యవహరింపవలయును. 'తత్ వశ్యంబునకు' (వారివశీకరణమునకు.) వశ్యశబ్దమునకే వశీకరణార్థమున బహుళ వ్యవహారము కలదు.

‘కుణ్డం సులక్షణం కృత్వా మేఖలాత్రయశోభితమ్
యోనివృత్తం త్రిమాత్రైః స్వా త్తత్ర హోమ స్తు కారయేత్.
వశ్యే తు చతురస్రం చ ఆకరణే త్రికోణకమ్
తథై వోచ్చాటనే ప్రోక్తం షట్కోణం మారణే స్పృతమ్.
వశ్యే మేషాసనం ప్రోక్తం కర్షణే వ్యాఘ్రచర్తణి,
శాస్త్రా మృగాసనం ప్రోక్తం, గోచర్త స్తమ్భనే స్పృతమ్.’
‘సంరమ్భే చారస్థే ప్రహరణసమయే బన్ధనే వారిమధ్యే
వహ్నా వాదే వివాదే ప్రకుపితనృపతౌ దివ్యకాలే నిశాయామ్ |
వశ్యే వా స్తమ్భనే వారిపువధసమయే నిర్జనే వా వనే వా
గచ్ఛం స్థిమం స్త్రికాలం యది పఠతి శివం ప్రాప్నుయా దాశు ధీరః.’

ఇట్టి యుదాహరణము లెన్నియోని దొరకును. ‘వశాయ = వశీకరణాయ సాధు’ = వశీకరించుటకు తగినది. అందులకు సాధనము అలోభాదికము.

క. భాండాగారహయాద్యము | లుండియు నను వగుమనుష్యు లొదవమి నవియొక;
మండలి నవయ నరి కొదిగి | యుండిన సింహాసనంబు లుర్వి నిన్వనమే? 216

ఉర్వి = లోకములో, భాండ అగారహయ ఆద్యములు = మూలధనముయొక్క గృహములు గుఱుములు మొదలుగాఁ గలవి, ఉండియుం = ఉన్నప్పటికిని, అనువు = అనుఁగులు (అత్తులు), అగు మనుష్యులు, ఒదవమి = దొరకనందున, అవియొక = (అభాండాగార హయాద్యములు) త్తయిం పఁగా, మండలి = దేశము, (ఆకారణముచేత), నవయ = చెడిపోఁగా, అరికి = శత్రువునకు, ఒదిగి = అణగి, ఉండిన - సింహాసనంబులు = (లక్షణచే) సింహాసనస్థులను (రాజుల ననుట), వినమే = మనము వినలేదా.

ధనములు సైన్యములు మొదలయిన రాజ్యాంగములు కలిగియు, తగిన మంత్రులు లేమింటేసి శత్రువులకు లోబడి పడియుండెడు రాజులను మనము వినయమున్నాముగదా. రాజు మంచి యమా త్యాదులను సంగ్రహించుకొవలయు ననుట. ‘భాండ’—‘స్వా ద్భాణ మశ్వాధరణేఽమృతే మూలవశిగనే’ అను. ‘మనుష్యు లొదవమి నవియొక...మండలము నవియ నరి కొదిగి | గుండిన’ అని పూర్వము ద్రుణ పాఠము.

తే. బాహుజాంఘ్రిజముఖవిడంబనకు నయినఁ
గొలిచి మనువిప్రధర్మంబు దెలిసి యైనఁ,
బూని సంకటముల నిల్చుఁ గానఁ దఱచు
బ్రాహ్మణునిఁ బ్రభుఁ జేయుట పనికి హితము.

217

బాహుజ అంఘ్రిజ ముఖ విడంబనకుఁ విసక = త్కత్రియులు కూర్చులు లోనగువారి పరిహాసమునకు (వెఱచి) యేనియు, కొలిచి = నేవించి (నేవచే ననుట), మను = జీవించెడు - విప్రధర్మంబుక = బ్రాహ్మణులవృత్తిని, తెలిసియైనక = ఎఱింగియేనియు, పూని = భారము వహించి (పూనిక గలవాడై), సంకటములక = ఇక్కట్లు వచ్చినప్పుడు...

రాజు బ్రాహ్మణుని గొప్ప యధికారమందు నియమించుకొనుటచేత మేలొందును; ఏల యన బ్రాహ్మణుడు తానుసంకటములలో నిలువక తిప్పనచో తిన్నుత్కత్రియశూద్రులు పహ సింతు రనియు, తనవలె రాజులకడ దొరలై నేవించు నితర బ్రాహ్మణుల వర్తనమును జూచి దాని నవలంబించియు, సంకటములయందు పూనికతో నిలిచి వానిని తొలగించును.

‘విసక’ అని పక్షాంతరముగా చెప్పటలో ఒక్కొక్కటియు ఆతని పూనికను దృఢపఱుచుటకు చాలు నని భావము, ‘విడంబన’—

‘ఇయ ఇచ్చి తేనెనాఱి పురతో విడమ్మనా । యమాఢయా వారణరాజహా ర్యయా
విలోక్య వృద్ధోత్త మధ్వితం త్వయా । మహాజనః స్థైరముభో భవిష్యతి.’ కుమార.

‘విడమ్మనా పరిహాస ఇత్యర్థః’ - మల్లి. టీక.

‘కొలిచి మను విప్రధర్మంబు’ - మనునట్టి విప్రులయొక్క యని గ్రహించిన ఏకదేశాన్వయ మగును, విప్రధర్మముచే కొలిచి మనుదురో ఆవిప్రధర్మము అని యన్వయించుకొనిన ఏకదేశాన్వయము కానెరగు. విరాట్పురుషునియొక్క ముఖబాహురూపాదములనుండి క్రమముగా బ్రాహ్మణ త్కత్రియ వైశ్య శూద్రులు జనించినా రని శ్రుతి.

ఇచ్చట ఊరుజనులను చెప్పమికి కారణ మరసి కొనునది.

ఉ. ఆయతికాని కీకు మమరాలయముఖ్యము, లాతఁ డధర్మ

ష్ఠా యుతుఁడై నిజోర్వి నగునప్టికిఁ దధనముం దొరల్చి, రా
జాయతనంబుఁ జేర్చు; మఱి యట్టి దపభ్యము, కాన నొంటిగాఁ

డే యధికారి గావలయు, నించుక తిన్నను వాడె రూపఱుక. 218

అమర ఆలయముఖ్యములు = దేవగృహములు లోనగునవి, ఆయతికానికిక = సీకై ధన మార్జింప వలసిన వానికి, ఈకుము, అతఁడు, అర్థతృష్ణాయుతుఁడు వి = ధనార్జనాశతోఁ గూడుకొన్న వాడై, నిజ ఉర్విక = రాజయొక్క భూమియందు, అగునప్టికి = కలుగునట్టి లోటునకు, తత్ ధనముక = అదేవాలయాదుల పైకమును, దొరల్చి = పూర్తిచేసి, రాజ ఆయతనంబుక = తేనియింటికి, చేర్చుక = పంపును, మఱి అట్టిది = అట్టిదైననో, అపభ్యము = అహితము, కానక = అగుటండేసి, ఒంటిగాఁడే = ఏకాకియే, అధికారి = దేవాలయములమీఁదిదొర, కావలయుక, ఇంచుక, తిన్ననుక = స్వామిసొత్తు ననుభవించినను, వాడె, రూపఱుక = నశించును.

సీకై ధనమార్జింపవలసిన యధికారమును దేవాలయాదిధర్మాధికారమును రెంటిని ఒకనికే ఈకుము. అతఁడు, ధనార్జనకై తేనిభూమిలో నప్టివచ్చెనా, అనఁగా - అందుండి ధనార్జన లేక

పోయెనా, దేవాలయాది ద్రవ్యమును ఆనట్టికి బదులుగా తేనియింటికి పంపును. కావున ఆయత్తధి
కారములేని వానికి ధర్మవిచారణ యనునొంటియధికారమే ఇచ్చు. అతఁడు చెడుబుద్ధి పుట్టి దేవాది
ద్రవ్యమును కొంత హరించెనా, వాఁడే చెడును; గాని ఆదేవాదిద్రవ్యము బొక్కసము చేరదు
గావున నీకుఁ జెఱుపు కలుగదు.

‘దేవద్రవ్యోపజీవీ చ స భవే దపభాషుకః

దేవద్రవ్యం స్వయం యేన భుక్తం స తు సదా భవేత్.

రసజ్ఞావిధురః కుబ్జః కణ్ఠా సర్వాజ్ఞదుఃఖితః.’

శివధర్మోత్తరము.

‘ఆయతనము’ - ‘స్నేహస్త దేకాయతనం జగామ,’ కుమార 7. (5).

‘ఆయతి స్తు స్త్రియాం ధైర్యవృత్తి ప్రభావాగామి కాలయోః.’

మేదిని.

ఆయతికాఁడు = ధనార్జనము సేయువాఁడు—‘ఆయతికాఁడు వలయు నర । నాయకునకు; వాని
కల్ల నరులుం జేటుం, జేయఁ దలంతురు; దా నవ । ధాయకుఁడై కావలయు ధరణిపుఁ డతనికొ-
కాంతి. 2 (863). ‘తృప్తా’ - తృప్తే స్పృహపిపాసే ద్యే’ అను.

చ. మును దినసీమ చేసికొని, ముల్లడి, గుద్దట వెండి చేనిమె

త్తనకయి వేరు వెల్లడియుఁ ద్రవ్వెడుకర్షకునట్లు, శత్రుతో

నెనసియ నైన దుర్గబలమే కొని యైన, నిజాత్త చింత లే

క నెగడఁజేసి, లోన మఱి కంటకశోధనఁ జేయుటొప్పుగుఁ. 219

మును = ముందుగా, తన - సీమ = తేత్రముగా, చేసికొని = స్వాధీనపఱచుకొని, ముల్లు
ఇడి = సరిహద్దుగా ముండకంచెను నాటి, వెండి = తర్వాత, చేని మెత్తనకయి = పొలము
మెత్తబడుటకొఱకు, వేరు వెల్లడియుఁ = మూలములును గడ్డలును, గుద్దట = గుద్దటితో,
త్రవ్వెడు - కర్షకునట్లు = సేద్యగానివలె, (రాజు) శత్రుతోక, ఎనసియైన = కూడియే
యైనను, గుర్గబలమే కొనియైనను = గడిదుర్గముల సేనాబలముచేతనే యేనియు, [మును తనసీమ = తన
హద్దును, చేసికొని = రూఢిగా ఏర్పఱచుకొని, పదిలపఱచికొని], నిజాత్త = తన మనస్సు, చింతలేక
నెగడఁ = నిర్విచారముగా నుండునట్లు, చేసి, మఱి = పిమ్మట, లోనక = తనదేశములో, కంటక
శోధన = త్కుద్రశత్రువులను వెల్లార్చుటను, చేయుట, ఒప్పుగుఁ = తగును.

సేద్యగాఁడు ముందుగా పొలమును స్వాధీనముచేసికొని, తర్వాత దానికి ఎల్లఁగా ముండ
వెఱగు నాటి, అనంతరము చేను గుక్కిక అలవడుటకై దానిని మెత్తబఱచుచుటకఁగాను వేరు
లును గడ్డలును గుద్దటితో త్రవ్వివైచును; అట్లే తోడును ముందుగా దేశమును స్వాధీనముచేసి
కొని, ఎల్లలం గాపాడుకొని దానిపై బహుటి రాజులు రాకుండునట్లుగా శత్రువులతో చెలిమి
గావించియేని, తనదుర్గముల బలమునే ఆశ్రయించియేని, బహుటిధియము లేనివాడై తనరాష్ట్రము
లోని త్కుద్రశత్రువులను నిర్మూలంపవలయును. - ఉపమాంకారము.

ఇందు - పొలము, కర్షకుఁడు, కంపవెలుగు, గుద్దటి, వేరువెల్లడి, ఇవి యుపమానములు -
వీనికి క్రమముగా - రాష్ట్రము, రాజు, చెలిమినొందినవైరిరాజు - లేక - గడిదుర్గముల సేనాబలము,
అభియోగము, కంటకులును, ఉపమేయములు. ‘సీమ’ .. ‘సీమ సీమే ఇమే తేత్ర’ కూల మర్యాద

యోరపి.' నానా. * 'వెల్లెఁకి' - 'వెడకి తేరాపోయి వేరు వెల్లెంకి' (గర్భమొందినకన్య విటుని వేడుకొనుట). త్తేత్రజ్ఞ.—

'అత్తా యత్న ధృతి స్వాస్త్య స్వభావ పరమాత్మసు । జీవ బుద్ధి శరీరేషు' - నానా.

'నూచ్యగ్రే క్షుద్రశత్రా చ రోమహస్తే చ కట్టకః' అను.

క. మొదలనె యొరుదలకానిం | జెదరంగా నాడ కాత్తఁ జింతింపు; పదిం

బదిగ మృష యేని మఱి విడు | ముదస్తుఁగాఁ గాక యుండ నొక్కమతమునన్.

ఒరుదలకానిన్ = కొండెగానిని, మొదలనె = తొలుతనె, జెదరంగా నాడక = నీడవ రాకయుండునట్లు, తూలనాడక, ఆత్తన్ = నీమనస్సులో, చింతింపుము = ఆరయుము, పదిం బదిగన్ = అన్నివిధములను నిశ్చయముగా, మృషయేని = వానిమాట అసత్యమేయైనచో, మఱి = అంతట, ఉదస్తుఁగాఁగాక = పనినుండి తొలగింపఁబడినవానిని చేయక (వానిపనినుండి వానిని తొలగింపక), ఒక్కమతమున నుండన్ = ఒకపక్షముగా నుండునట్లు, విడువుము.

కొండెగానిని అసత్యము పలుకుచున్నాఁడని నీకుం దోఁపఁగానే, తూలనాడి నీడవ రాకుండం జేయకుము. వానిమాట సత్యమే కాదో నీమనస్సులో చక్కఁగా ఆలోచించి పయిగా పలుమాలు పరిశోధించి అసత్యమే అని నిశ్చయ మాయె నేని వానిని వాని నియోగమునుండి తొలగింపక పక్షాంతరముగా నుంపుము.

క. ధరణి ససాధ్యనగాటవు | లిరవుగ భూషిడ నేయునెటుకుల పారుగూ

ఘోర వగు సస్థితకూరుల | కెరవుగ నిచ్చునది మిథము నెట్లయిన నురున్. 221

ధరణి = భూమిలో, అసాధ్య నగ అటవులు = సాధింపశక్యముగాని కొండలును ఆరణ్యములును, ఇరవుగన్ = నివాసస్థానములుగాఁ గలిగి, భూషిడ = రాష్ట్రమునకు బాధ, చేయు ఎటుకుల పారుగు ఊళ్లు = కావించునట్టి కిరాతులకు ప్రక్కనుండు గ్రామములును, ఎరవు అగు = అన్య లయిన (అనఁగా నీవాండ్లు గానట్టి) అస్థితకూరులకున్ = స్థితలేని వీరులకు, ఎరవుగన్ = తాత్కాలిక జీవనముగా, ఇచ్చునది = ఇచ్చు, మిథము = వారును ఎటుకులును పరస్పరము. ఎటెనన్ = ఏమయినను, ఉరున్ = ఒప్పును.

చొచ్చి సాధింప శక్యముగాని పర్వతారణ్యములయందు నివసించుచు రాష్ట్రపీడ చేయుచుండునట్టి కిరాతుల నివాసములపారుగు గ్రామములను, స్థితలేని పరాయణకూరులకు తాత్కాలిక జీవనార్థము ఇచ్చు. ఆయెటుకులును ఈకూరులను పరస్పరము ఏమయినను అనఁగా వారిచే వీరు మడిసినను వీరిచేత వారు కెడసినను నీకు మంచిదే.

'అస్థితకూరులు' = ఒకచోట నీవలో కుదురుపడి నిరముగా నుండువారు గారు. 'పారుగూళ్లు' - సామీప్యముచేత ద్వేషములు రాక మానవు. 'ఎరవుగన్' = కాశ్యతముగా ఇచ్చినచో వారును తద్వ్యంశ్యులను తేనికే కంటకు లగుదురు. - 'శూరో వీర శ్చ విక్రాంతః' అను. 'సాంతంబులతుది సకారంబునకు లోపంబు బహుళంబుగా నగు' బా. శ. ౨౦ అనునూత్తమునం గల బహుళ గ్రహణముచే మిథశృబ్దమునకు అవ్యయమునకు సలోప మువర్ణకములు. 'మిథోఽన్యోన్యం రహస్యపి.' అను.

* చూ. నన్నెచో. 'పాయక వేరువెల్లెఁకియుఁ బండులు నొండులు' కుమా. 6-85 చూ. నన్నెచోడ కవిత్యము పు. 168.

వ. విశేషించియు నప్పార్వతీయబలంబు లోనం గూడకయు రాజునకుఁ బ్రజాబాధ దటుంగ; దెట్లేని బెదరు వాపి వారలం జేకూర్చుకొనవలయు; నవిశ్వాసంబును విశ్వాసంబును, నలుకయు నెలమియు, నతీవైరంబును నత్యానుకూల్యంబును, నల్పులగుట నల్పంబునన యగు; నెట్లంటేని. 222

విశేషించి = ముఖ్యముగా, అపార్వతీయబలంబు = ఆకొండవాండ్రుసేన, లోనంగూడక ఉన్న రాజునకు = తనలో చేరనట్టిటేనికి, ... తఱుగదు = తగ్గదు, ఎట్లేని = ఏయిష్టమునం గాని, ... అవిశ్వాసంబు = నమ్మకలేమి (నమ్మమి), విశ్వాసంబు = నమ్ముట, ... ఎలమి = ప్రీతియు, అతివైరంబును = ఎక్కువపగయు, ... అల్పంబునన = స్వల్పకారణముచేతనే....

శా. విల్లుం దానును భిల్లుం డొక్కడరుగ, నిన్విం దింట దుగ్ధాన్నమున్
భిల్లుం డన్యుడు పెట్ట, నార యుడుక స్వీక్షించి, దొబ్బంచు వాఁ
డెల్ల న్నమ్ముగఁ జేసి, త న్ననుప రా, నెందఁ దెగం జూడఁగా
నుల్లంబై, 'చన నంపు, నార చెడు' నా, నూహించి పో నంపఁడే. 223

భిల్లుం డొక్కఁడు = ఒక్క బోయ, విల్లుం దానును = తాను విల్లు కేలఁ బూని, అరుగఁ = పోఁగా, భిల్లుండున్యుడు = కేలుబోయ, ఇంటన్ = తనయింట, దుగ్ధాన్నమున్ = పాలతోడి యన్నమును, విందుపెట్టన్ = ప్రీతి పూర్వకమయిన భోజనముగా ఇడఁగా, వాడు = ఆయాగంతుకుడు, నార యుడుకన్ = (ప్రాయ్యమిఁద) నార యుడుకుచుండఁగా, వీక్షించి = చూచి, దొబ్బ అంచున్ = అది ఉడుకుచున్న మాంసమే యని తలంచి, ఎల్లన్ = తనకుపెట్టిన విందంతయు, వమ్ముగఁ జేసి = గణింపక, తన్నున్ ఆనుప రాన్ = (విందుపెట్టిన బోయ) తన్ను సాగనంపుటకు గూడరాఁగా, ఎందేని తెగం జూడఁగా ఉల్లంబు వి = వానిని ఎక్కడనో ఒక చోట తెగటార్చ నుద్దేశించినవాడై యుండఁగా, చనన్ అంపుము నారచెడున్ నాన్ = (సాగ నంపవచ్చిన యాభిల్లుడు) 'నన్నుఁ బంపుము' - అనఁగా - 'నే నింటికి పోయెదను. నాకు సెల విమ్ము - ఇంట ప్రాయ్యమిఁద నుడుకుచున్న నార ఎక్కువగా ఉడిక చిమిడి పోయెడును' అని పలుకఁగా, నూహించి = (ఆయాగంతుక భిల్లుడు తాను ప్రాయ్యమిఁద నుడుకుచుండం జూచి నట్టిది నారగాని మాంసముగా దని) యెఱింగి, పో నంపఁడే = ఆయన్న మిడినవానిని చంపక ఇంటికి పోవ సెలవివసంగ లేదా.

ఒకబోయ విల్లు కేలఁ బూని మిత్రునింటి కిరిగెను. మిత్రుఁడు వీనికి తనయింట పాల తోడి యన్నము విందుపెట్టెను. ప్రాయ్యమిఁద కుండలో నార యుడుకుచుండెను. ఆగంతకుఁడు అది మాంస మనియు ఉడుకుచున్న దనియు తలంచెను. ప్రీతితో పెట్టినదెల్లగణింపక ప్రాయ్యమిఁది దానిని తనకు పెట్టఁ దాయెఁగదా యని ఆగంతుకుడు పగఁబూసెను; పప్పుట వానిని సాగ నంపుటకు ఆమిత్రుఁడు కూడఁపోఁగా, విందు గుడిచినభిల్లుడు వానిని దారిలో తెగటార్చ నిశ్చయించుకొని పోవుచు, ఒక్కడ అందులకు ఉంకించు తిఱిసి, మిత్రుఁడు 'ప్రాయ్యమిఁద నార చిమిడిపోయెడిని, నాకుం బోవసెల విమ్ము' - అని పలుకెను. అంత నాయాగంతకుడు తాను మాంసమని తలంచినట్టిది నార గాని మాంసము గాదనియు తనమిత్రుఁడు తన కేమియు కొదువ చేయలే దనియు తెలిసికొన్నవాడై వానిని చంపక ఇంటికి పోవుటకు సెలవిచ్చెను. — అది దీనికి

భూర్యమందున్న (౨౨౨) వచనములో చెప్పినట్లు ఆటవికలకు అల్పకారణంబుననే అవిశ్వాస విశ్వాసాదులు కలుగు, నన్నందులకు ఉదాహరణము.

క. ఆపాలకూటనే నిజ | మేపాటియుఁ దప్ప రాడిరే; నెరసునఁ గొం

తేపాటి గన్న నలుగుదు; | రీపని యెం తనక వెడఁగుటెద నాటవికుల్. 224

ఆటవికుల్ = అడవిమనుష్యులు (బోయలు చెంచులు లోనగువారు), ఆపాలకూటనే = ఆశీరాన్నమునకే, ఆడిరే = ఒకమాట పలికిరా, నిజము, ఏపాటియుఁ దప్పరు, నెరసునఁ = దోషము విషయమై, కొంత ఏపాటి కన్ను = ఎంత కొంచె మగపడినను, వెడఁగు ఎడఁ = వికృతపుబ్ధి చేత, ఈపని ఎంత అనక = ఇది ఏపాటిపని యని ఆలోచింపక, అలుగుదురు = ద్వేషింతురు.

బోయలు చెంచులు లోనగు నడవిమనుష్యులు పాలన్నము పెట్టిన మాత్రాననే ఆపెట్టిన వారియెడ సత్వము తప్పక ప్రవర్తింతురు. అయినను ఏయిండుక అతిక్రమము కనబడినను వెట్టిబుద్ధిచే - ఇది యొకతప్పా అని దానిని ఉపేక్షింపక పగపట్టుదురు - వారికి స్వల్పముననే స్నేహ ద్వేషములు కలుగు ననుట.

తే. ఆటవికనశ్యకలన సత్వమున, వైరి | మనుజుపతిమైత్రి దూతసమ్మానమునను,

గూర్చి దఱి భృతిఁ గాలుర్వరకును, సపారిఁతోషికపునేవ నెలమి రౌతులకుఁ గలుగు.

ఆటవికనశ్యకలన = భిల్లాదులయొక్క వశ్యస్థితి, సత్వమునఁ = వారియెడ మాట తప్పమి చేత, కలుగును, వైరి మనుజుపతి మైత్రి = శత్రురాజుయొక్కచెలిమి, దూతసమ్మానమునను = అతని దూతను సత్కరించుటచేతను, (కలుగును), కాలుర్వరకుఁ = కాల్యంట్లకు, గూర్చి = (తేని యెడల) అనురక్తి, తఱి = సమయమందు, భృతిఁ = జీత మిచ్చుటచేతను, (కలుగును). రౌతులకుఁ = అశ్వారోహులకు, గూర్చి = తేని మీఁదప్రేమ, సపారిఁతోషికపు నేవఁ = బహుమానములతోఁ గూడిన కొలువుచేతనుం (గలుగును).

సత్వము తప్పనిరాజునకు ఆటవికులు వశ్యులుగా నుందురు, వైరిభూవుని దూతను సమ్మానించినచో ఆభూవుఁడు చెలిమివహించును, అనఁగా - దూతను సమ్మానించినచో దూతపోయి ఈరాజు గుణములను తనరాజునొద్ద పొగడి ఆయనను ఈతనికి అనుకూలునిం గావించును. కాలుబంట్లకు సమయాన జీత మిచ్చుచున్నయెడల వారు రాజునం దనురక్తులుగా నుందురు, రౌతులకు బహుమానములతోఁ గూడినకొలువు పెట్టుచున్నచో వారు రాజుపై కూరిమి వహింతురు.

‘భృతి’ - ‘కర్తవ్యాకువిధా భృత్యా భృతియో భర్త వేతనమ్’, అను. ‘పారిఁతోషికము’ - పరితోషము దీనికి ప్రయోజనము.

క. మే లగుఘోటకమును శుం | డాలంబును నాప్తసుభటునకె యిమ్ము; తఱి

నే లగుమెలపున మందురఁ | బొలింపుము; దొరలపాలు పలుపకు మెప్పుడుఁ. 226

ఘోటకమును = గుఱ్ఱమును. శుండాంబును = ఏనుఁగును. అప్తసుభటునకె = ఆప్తఁడయిన జోడునకే ... మందురఁ = తబేలాను. మెలపునఁ = జాగ్రత్తతో....

ఉత్తమాశ్వమును ఉత్తమ గజమును నీయాప్తయోధునికే యిమ్ము. అందువలన సమయము వచ్చినప్పుడు నీకే మేలు గలుగును. అనఁగా, దానిని ఆతఁడు నీవేవకే తెచ్చును. అశ్వశాలను గజశాలను జాగరూకతతో కాపాడుము; ఎప్పుడును వానిని అధికారుల వశమున విడిచిపెట్టకుము.

‘ఘోటకము’ - ‘ఘోటకేనీతి తురగ తురగ్జ్వా తురగ్జ్వాః’ - అను. శుండ (=తొండము) కలది శుండాలము (=వీనుగు).

తే. కార్య మొక్కడు గనిన మాత్సర్యమున నొ

కండు గా దని ఖండించు; గ న్నెఱింగి,

యిరువురను గా దనక కొల్వు విరిసి, మీఁద

నల్లవాఁ డెన్నినది నేయ నగు శుభంబు.

227

మాత్సర్యమునకొ = ద్వేషముచే. కన్ను = బాడను. కొల్వు విరిసి = శభను చాలించి.

ఒకఁడు ఒకపనిని సరిగా కనిపట్టి సభలో నీకు తెలుపఁగా, వానిమీఁది ద్వేషముచే మఱి యొకఁడు దానిని కా దనెనని, ఆబాడను కనిపట్టి ఆ యిరువురమాటలను నిశేధంపక, సంభావించి, పిమ్మట ఆమొదటి వాఁడు చెప్పినదానినే అవలంబించినచో మేలు కలుగును.

క. పగ వెలిఁ గొని, లో దస్యలఁ | జిగిరింపఁగఁ జేసి, నృపతి చిక్కుపడఁ బను

లైగి నేయక, తారే ది | కుక్క నడతు రశంక నల్లుకొని దుస్సచివుల్. 228

దుస్సచివుల్ = చెడుమంత్రులు, వెలికొ = రాష్ట్రమునకు బయటనున్న, పగకొ = ద్వేషమును (ఒండె - ద్వేషిని), కొని = వశపఱచుకొని (పా. కని = తెలిసికొని), లోకొ = రాష్ట్రము లోపల, దస్యలకొ = దొంగలను, (కొల్లగాండ్ర ననుట), జిగిరింపఁగకొ = వర్షిలునట్లు, చేసి, నృపతి, చిక్కుపడకొ = రాజు తమకు వశుఁ డగునట్లుగా, పనుల్ = తాము చేయవలసినరాజకార్యములకు, తెగి = తటాకున చేయక, తామే, దిక్కుగకొ = శరణముగా, అల్లుకొని = అంతటం బ్రవేశించి, అశంకకొ = నిర్భయులై, నడతురు = వర్తింతురు.

దుష్టసచివులు తమయేలికమీఁదికి రాష్ట్రముబయటివైరిరాజులను తేఱి, రాష్ట్రములోపల కొల్లగాండ్రను పెంచి, రాజును తమచేతులలో ఇటుకుకొనునట్లు చేసి, ఆతనికి తాము తప్ప వేఱు రక్షకులు లేనియట్లుగా చేసికొని, భయములేక వ్యవహరింతురు. వారి సేమి చేయవలయునో అని యందు చెప్పినాఁడు.

‘పగ. వై. వి. 1. విరోధము; విరోధి; ‘క. మనకకొ | బగ యింద్రుఁడ కాండె యెల్ల భంగులఁ దలఁపకొ.’ నిర్వ. ౫. ఆ.’

క. ఇప్పింతు రాత్త వశులకుఁ | దప్పింతురు పరుల; కార్చి తప్పింతురు; రా

జిప్పిది వాడె యని వే | చెప్పినఁ బెటవారు నమ్మి చేరకయుండకొ. 229

దుష్టసచివులు ఆత్మవశులకుకొ = తమకు వశమయినవారికి, ఇప్పింతురు, - మఱియు సేమి నేయుదు రనఁగా, - ఆర్చి = ఆడించి = రాజుచేత మాటయిప్పించి, తప్పింతురు = రాజు దానిని నెఱవేర్చక యుండునట్లు చేయుదురు. వే = త్వరగా, నమ్మి;...

దుష్టసచివులు తమవారికి రాజుచేత ఇప్పింతురు. ‘రాజు ఇట్టివాఁడు సుమా, కేవలము అయోగ్యుఁడు’, అని తాము చెప్పినచో సాధువులు నమ్మి రాజుకడ చేరకయుండుటకై ఇంకను ఏమేమి చేయుదు రనఁగా—తమవారు కానియన్యులకు రాజుచేత మాటయిప్పింతురు, మాట యిప్పించి దానిని చెల్లంపనీయురు.’

‘ఆర్చి’ - ‘అడోడుకూడుల డకారంబునకుం జుక్కు పరంబగునపుడు రేఖం బగు’—బా. వ్యా. క్రి. (81).

ఆ. వాడికి బొదలు జతరవై శ్వానరుడు గఫ | ప్రముఖదోషముక్తి బలిమి చెడిన,
వెలి మహాషధంబు బల మిచ్చుగతి, బ్రతి సేయ, వారిమదముఁ జెలుచుఁ బరుఁడు.

వాడిక్ = తైశ్శ్యముతో, బొదలు జతరవై శ్వానరుడు = వరిలుచున్న యుదరాగ్ని, కఫ ప్రముఖదోషముక్తి = శ్లేష్మము లోనగు దోషములయొక్క కూడికచేత, బలిమి చెడినక్ = మందము కాఁగా, వెలిమహాషధంబు = బయటి గొప్పమందు (సొంటియేని), (జతరాగ్నికి) బల మిచ్చు గతిక్, ప్రతిచేయక్ = బదులుగా పరునొకని సమర్థుని నియమించిన, పరుఁడు = ఆ యితరుఁడు, వారి మదముక్ = వారిపొగరును, చెలుచుక్ = అణచును.

చక్కఁగా దీపించుచుండిన జతరాగ్ని కిఫాదిదోషప్రకోపముచే మంద మయినప్పుడు బయటిమందు ఆదోషము నణచి ఆహంద్యమును పోనడచి పెండియు జతరాగ్నికి దీప్తి కలిగించునట్లుగా, తేఁడు తన కుపద్రవకారులైన దుష్టసచివులసానములలో సమర్థు నొకని యోగ్యుని నియమించిన, ఈనవీనుడే వారి నణచి రాజును తొంటియట్లు దేబరిల్లం జేయును, — ఉపమాలంకారము. రాజు జతరాగ్నివలె, దుష్టసచివులు కిఫాదిదోషములవలె, సమర్థుడగు నవీనసచివుఁడు మందువలె - నని తెలివిడి. - 'అథ శుణ్ఢ మహాషధమ్' అను.

'పిచ్చాక్ష జతరోదరతుణ్డమ్', 'అగ్నిరైశ్వానరో వహ్నిః' అను. 'దోష' —

'వాయుః పిత్రం కఫ శ్చేతి త్రయో దోషా స్సమానతః;

వికృతావికృతా దేహం ఘ్నన్తి తే వర్తయన్తి చ

'రోగ స్తు దోషవైషమ్యం దోషసామ్య మరోగ తా.' — వాగ్భటము

వాతపిత్ర శ్లేష్మములకు దోషము లని పేరు; అవి సమముగా నుండిన రోగ ముండదు, వానిలో నేదేని మితిని మీఠిన, రోగము కలుగును. కఫప్రకోపముచే అగ్నిహంద్యము కలుగును, - 'శ్లేష్మాగ్ని సదన ప్రసేకాలస్య గౌరవమ్,' 'వాగ్భటము - (వృద్ధ స్తు కరుతే ఆని ఆధ్యాహర్యము.)

వ. వారిమిగిలి ప్రతిసేయనె ట్లంటేని.

231

ఆదుష్టసచివుల నతిక్రమించి వేటకనిం చెచ్చి వారిక ఉద్దిసేయుట యుట్లనఁగా, —

క. భండారముతో హయమద | శుండాఘటాళి దనదు సొమ్మె, పాగా

నుండిన, నాతడ వాయదె | పండితుఁడును బిరుదునైన వతకిని బయల్పై. 232

పండితుఁడును = ప్రజ్ఞావంతుఁడును, బిరుదును = వీరుఁడును, వినపతికిక్ = అగురాజునకు, భండారముతోక్ = బొక్కసముతో, హయమదశుండాఘటా ఆలి = గుఱ్ఱములయు మదపుతేనుఁగులయు సమూహముల వరుసలు, తనదు సొమ్మె = తన ధన మై (తనస్వాధీనమై), పాగాక్ = ఉండినక్ = తబేలాలో ఉండినయెడల ['పాగా యనఁగా నశ్వపంక్తివిరాజిల్లు' ఆం. భా. (౧౯౬)] ఆ తడ=దుష్ట సచివులవలని యా నిరోధము, బయల్పై=బట్టబయలుగా, పాయదె=పోదా.

ప్రజ్ఞావంతుఁడును పరాక్రమియు నైనరాజునకు తనబొక్కసమును తనగుఱ్ఱపుబొరుల తబేలాలను, తనయేనుఁగుతండములయొకరాలను తనకుస్వాధీనముగా నుండఁగా, ఆదుష్టసచివుల వలని నిరోధము మాయమైపోదా! అనఁగా రాజు చతురంగబలమును వశములో నుంచుకొన్నచో ఆదుష్టసచివులను ఆబలములచేత పట్టించి తెప్పించి, తగిన దండన సేయవచ్చును కదా! అనఁగా రాజు ఎప్పుడును దండును తనవశములో నుంచుకొన్నచో దుష్టనిగ్రహసమర్థుడగును - అనుట.

క. కడుపున నొకకడి దటింగినఁ | జెడఁ జూచుటె, కాక పతికిఁ జెలియుం గలఁడే?

ఒడిదండ విడువఁజెల్లునె? | నడవ వలయు నేర్చినట్లు నమ్మకయే కృపన్. 233

కడుపునకొ [పా. కడుపునకుకొ = భోజనమునకు,] ఒక - కడి = కబళము. ఒడికొ = ప్రక్కనుండి, దండకొ = పట్టువడినవాని భుజమును... [ఒడిదండ - పా. ఇద నని]. 'విడువఁ' - పా. విడువం.

అధికారులు తమజీవనమునకై తేనిం గొలుతురు, వారిరాబడిలో ఏమాత్రము తగ్గించినను ఏలికను చెఱుప యత్నింతురేగాని, వాస్తవముగా అతనికి మిత్రులు గారు; వారిదౌష్ట్యము భరింపలేక వారి నణచినను వారిని స్వతంత్రులుగా పోనీయఁగూడదు; పట్టికట్టిన దొంగను దండ విడిచిన, వాడు తప్పించుకొనిపోవును. అట్లు పోనీయక వానిదండను పట్టుకొనియే వానిని నేర్పుగా నడిపించుకొనిపోవునట్లు వారిని నడుపుచుండవలయును. వారిని మరల నమ్మకయే వ్యవహరించుచు నుండవలయును. జీవనశింగము చేయక దయతో కాపాడుచు నె యుండవలయును.

చ. ఒకటికి రోయకుంటఁ గను మున్నవియుం, ద్రుపదుండు మారచే
ప్రికిఁ బనిఁ జూపి వేడ, మునిసింహుఁ డొకండు తమన్న వేల్పుఁ? బం
దొకఁ డపవిత్ర భూమిఁ గని యెల్లక యే జనఁ దా గ్రహించె రో
యకనియెఁ. దాన న ల్లెలుంగ నొఁ జనుసర్వముఁ గాన శక్యమే? 234

ఒకటికికొ = ఒక యకార్యమునకు, రోయక ఉంటకొ = ఏవగింపక యుండుటను, కని = ఎఱింగి, ఉన్నవియుకొ = కడమవర్తనములను గూడకనుము = ఉహించుకొనుము, (అది ఎట్లనఁ) ద్రుపదుండు, = ద్రుపదరాజు, మారణ ఇష్టికికొ = ఒకానొకనిచంపుటకై నయజ్ఞమునకై, పసికొ = గోగణమును, చూపి = (ఇచ్చెదనని) చూపించి, వేడకొ = ప్రార్థింపఁగా, మునిసింహుఁడొకండు = ఒకానొకమునీంద్రుఁడు (ఉపయాజుడనుమునీంద్రుఁడు తాను ఆయజ్ఞమును చేయించుటకు ఒప్పుకొనక), అన్న = తనజ్యేష్ఠభ్రాత (యాజుడు), వేల్పుకొ = అహోమముచేయును, (అది యెట్లనఁగా), పందొకఁడు = ఒకపండు, అపవిత్ర భూమికొ = అశుచియైన నేలయందు, కని, ఏకొ = నేను, ఒల్లకొ = దానిని గోరక (పుచ్చుకొనక), చనకొ = పోఁగా, తొకొ = మాయన్న, రోయక = ఏవగింపక, గ్రహించెకొ, అని అనెకొ కానకొ = అని చెప్పినాఁడు గావున, అట్లు = ఆప్రకారము ఒకటి చూచి కడమ యన్నియు, ఎఱుంగ నొకొ = తెలిసికోవలయును, అంతియకాని, చను సర్వము = జరుగుచుండునమస్తమును, కానకొ = చూచి యెఱుంగుట, శక్యమే = సాధ్యముగాదు.

ఈకథ భారతము, ఆదిపర్వము సప్తమాశ్వాసారంభమునం గలదు:—ద్రుపదరాజు ద్రోణాచార్యుం జంపఁగల కుమారుఁడు తనకు జనించునట్లు తనకై యొక క్రతువు చేయు మని, లక్ష గోవులను దక్షిణ ఇచ్చెద నని, యాజోపయాజు లనుమనిభ్రాతలలో నుపయాజుని వేడఁగా, అతఁడు తాను ఆమారణక్రతువును చేయుటకు ఒప్పుకొనక, తనయన్న యాజుఁడు చేయు నని చెప్పెను. అనంతరము యాజుఁడు ద్రుపదప్రార్థితుఁడై ఆక్రతువుం గావించెను. దానిచే అగ్ని కుండమునుండి ధృవద్యుమ్నుఁ డుద్భవించెను. అన్న చేయు నని తా నెఱింగినందులకు తార్కాణగా ఉపయాజుఁడు ద్రుపదునికి ఈకథను చెప్పెను.—ఒకటి చూచి కడమ యెల్ల నూహించుకొనవలయు ననుట.—అర్థాంతరన్యాసము.

క. ఏఁ డెడరునఁ గీ డెన్నిన | వాఁ డని, జయ మైన, హింస వదలి కొనుము శ్రీ
పోడి; యహి యేమి గొఱ బ | ల్యాడి నెడిన, నట్టిదయకు వైరియు నమ్ముకొ. 235

ఎడరునక్ = ఇక్కట్టులో, కీడు ఎన్నినవాడు = చెట్ట చేయఁ దలపెట్టినవాడు....జయము
 ఐనక్ = నీకు ఆయిక్కట్టు తీటి గలుపు కలిగినంతట, హింస = (ఆకీడు దలఁచిన వానిని)
 చంపుట.... శ్రీ పోడి=సిరియొక్క సొంపును, కొనుము=హరింపుము. అహి=పాము....పల్వాడి=
 కోటల తెత్వము...

నీయిక్కట్టులో నీకెవఁడు చెఱుపు నేయ నుద్యమించునో వానిని, నీకు ఆయిక్కట్టు తప్పి
 గలుపు కలిగినయంతట, హింసింపకుము. మఱి వానిసిరినిమాత్రము కైకొనుము, అంతట వాఁడు
 మద మఱిగి, కోటలు వెఱికిన పామువలె మఱేమియు కీడు చేయలేక పడియుండును. అట్టి
 నిదయకు నీవైరియు నిన్ను నమ్మును, నీపక్షము వాఁడే యగును. - దృష్టాంతాలంకారము, దుష్టుని
 ధనమును హరించుటకును పాముకోటలు పెఱుకుటకును బింబ ప్రతిబింబభావము.

‘కృతి దృష్టాంతము బింబ । ప్రతిబింబతఁ గీర్తి నీదె; ప్రథ చంద్రునిదే.’ అలం.

‘ఎడరు నా సందు క ట్టెసఁగుచుండు’ ఆం. భా. ౨ (౩౨).

‘పోడిమహి’ అని పూర్వముద్రణము, సంధిప్రశస్తముగాదు; పోడి = పోడిమి - ‘చచ్చి
 యుంబోడి దొఱఁగ కున్నవాఁడు’ భార. శ్రీ. ఆ. ౨.

తే. దేశవైశాల్య మున్ధిసిద్ధికిని మూల, మిల యొకింతైన, గుంటకాల్వలు రచించి,

నయము పేదకు సరిఁ గోరునను నొసంగి, ప్రబలఁజేసిన నర్థధర్మములు పెరుగు. 236

దేశవైశాల్యము = రాష్ట్రపు విరివి, అర్థసిద్ధికిని మూలము = ధనప్రాప్తికి కారణము, ఇల
 ఒక ఇంత ఐనక్ = చిన్నభూప్రదేశములకు సయితము, గుంట కాల్వలు = చెఱువులను పంటకాలు
 వలను, రచించి = త్రవ్వించి, పేదకు, అరిక్ = ధనరూపమైన పన్నునందు, కోరుననుక్ = సస్య
 రూప మయిన పన్నునందును, నయమును ఒసంగి = సులువు అనుగ్రహించి, ప్రబలక్ = పేద
 వరిలునట్లు, చేసినక్, అర్థధర్మములు=అర్థము ధర్మము రెండును, పెరుగుక్ =అతిశయించును.

దేశ మెంతి విస్తీర్ణమయిన అంత ఆదాయ మెక్కువ. ఆయాదాయమునకుఁగాను ఎంతిచిన్న
 భూభాగమందైనను జలాధారములు నిర్మించి పంటకాల్వలు త్రవ్వించవలయును. పేదకు అరి
 గోరులు ఇతరులకన్న తక్కువగా నిర్ణయింపవలయును. అట్లు చేసి వానిని వరిలంజేసిన, వానివలన
 నిండుగానే అరిగోరులు వచ్చును. వానిని బాగుచేసినధర్మముకూడ తేనికి అబ్బును.

తే. ప్రజ నవసి చన్న చిలువ, కప్పుసులఁ గొలుచునన్ది, యిండ్లింధనంబుల కాయె, ననెడి

కలనిన క్రైన్య యధికారిగల నృపతికి | నేడు దీవులు గొన్న సమృద్ధి లేదు. 237

ప్రజ = కాపులు, నవసి = నాదారుపడి, చన్నక్ = సేద్యము మానుకొని పోయిన తర్వాత,
 పిలువక్ =వారలను మరల రప్పింపక, ఆపసులక్ =వారు వదలిపోయిన గోగణమును, కొలుచుక్ =
 ధాన్యమును, అమ్మి, ఇండ్లు = వారిగృహములు, ఇంధనంబులకుక్ = వంటచెఱుకులకు, ఆయెక్ =
 పనికివచ్చెను. అనేడు - కలనినక్క = రణరంగజంబూకము...ఏడుదీవులుక్ = సప్త దీవులమును
 (పుణివి అంతయు ననుట), కొన్నక్ = జయించినను, సమృద్ధి = సంపద, లేదు = ఉండదు.

నష్టపడి సేద్యములు మాని పసులను ఇండ్లను ధాన్యమును వదలుకొని పోవుజనులను అధి
 కారులు ఉపేక్షింపఁ గూడదు. వారిని రప్పించి సాయపడి సేద్యమునకు సులువు లొసంగి,
 కోల్కానం చేయవలయును. అంతియకాని వారిని రప్పించి అనుకొనక పసులను ధాన్యములను
 అమ్మి వారియిండ్ల కలప వంటచెఱుకుగా నుపయోగింపవచ్చు నని సంతసించునధికారిని కలనినక్క

యనుట - అట్టి యధికారులున్న ప్రజలు త్వరలో చెడిపోవుదురు, రాజునకు ఆయతియు త్వరలోనే మున్నయగును. అట్టివారిచేతిలో ఏడు దీవులను జయించియిడినను జేనికి సంపద కలుగదు. ఒకపాటి రాష్ట్రమువలన కలుగదని చెప్పవలయునా? అధికారిని కలననక్క యనుట లోకోక్త్యలంకారము.

మ. స్ర. ఉరవౌచాగంబు భోగం బుభయము నొకపా లుగ్ర సేనావనాథం

విరువా ల్నిండురుబండ్రిలు చొర నొకపా లిట్లుగా నాయ మొప్పం,
జరదృష్టి నై వ్విరిపక్షేక్షణము సచివపష్టస్వపక్షేక్షణంబుం [238
ధరణీనాథుం దొనర్పం దగుఁ, దగుఁ దునుమం దస్కరాళిన్ని జోర్విక్.

ధరణీనాథుండు = రాజు, ఆయము = తనయాదాయము, ఉరవు=గొప్పది, బౌచాగంబు= ఆగునట్టిత్యాగము, భోగంబు = స్వానుభవము, ఉభయమునకు = ఆను నీ రెండింటికిని, ఒక పాలు = నాలవభాగము, ఉగ్రసేనా అవన అర్థంబు = తీక్షణమైనదండుయొక్క రక్షణకొఱకు, ఇరువాలి = రెండుపాళ్లు, (అనగా ఆయతిలోగము), నిండురు బండ్రిలు ఇలు=నిండియుండు భాండాగారము, చొర = ప్రవేశించుటకు, ఒకపాలు = నాలవపాలు, ఇట్లుగా, ఒప్ప = వినియుక్తము కాగా, చరదృష్టి = చారు లనెడి చూడ్కిచేత, వైరి పక్ష ఈక్షణము=శత్రువుల యందు అనురక్తులగువారిని చూచుటయు, సచివ పష్ట స్వ పక్ష ఈక్షణంబు = మంత్రులు ఆజీవ యంగముగాఁ గల తనపక్షమువారిని (అమాత్యాది పడంగములను - పా. 'సచివముఖ్య') చూచుటయు, ఒనర్పం దగు = చేయవలయును, నిజ ఉర్వి = తన భూమియం దుండునట్టి, తస్కర ఆలి = దొంగలసమూహములను, తునుమం దగు = సంహరింపవలయును.

రాజు తనయాదాయమును సముముగా నాలుగుపాళ్లు చేసి, అందు సమృద్ధమైన త్యాగమున కను స్వానుభవమునకును ఒకపాలును, జైత్రములగు చతురంగబలముల భరణార్థము రెండు పాళ్లును, సకల ధనసమృద్ధమయిన బొక్కసము నిండించుటకు ఒకపాలునుం గా, వినియోగము నేయవలయును; చారులమాలముగా, వైరిపక్షమువారియొక్కయు, తనమంత్రులు మొదలయిన వారియొక్కయు, రహస్యవృత్తిమును పరీక్షించుచుండవలయును. తనరాష్ట్రములోని దొంగలను తును మాడవలయును. 'చాగంబు'—త్యాగశబ్దమునకు వై. 'త్యాగో విహాపితం దాన ముత్సర్జన విసర్జనే' అమ. 'ఇరువాలి' - ద్విగువు. - 'ద్విగువున కేకవచనంబు ప్రాయికంబుగ నగు, మిశ్రం బునకుఁ గాదు' బా.వ్యా. స. ౧౮. 'బండ్రి' - బండారము - 'భిక్షారశబ్దవైకృత' మని సీతారామాచార్యులవారు; కాని భిక్షార శబ్దము సంస్కృతములో నెచటఁ గానిపింపదు; భిక్షార శబ్దము ఆప్రిలోఁ గలదు కావున బండారము భాండారశబ్దమునకు వైకృతము గానోపు. తెనుఁగున సిద్ధిసమాసములయందు కొన్నిచోట్ల 'భండార'యని యున్నది. కాని ఆప్రయోగములు విచార ణీయములు. 'చాతుర్యములు లేవే కారదాభిందార చోరకార శ్రీకే జొరవుగాక' - నరస రాజీయము. ఇట్టి ప్రయోగములే సీతారామాచార్యులవారు లక్ష్యములుగాఁగొన్నారు గావలయు. ఇట 'కారదా భాండార' అనియు పఠంప వలను కలదు. స. శ. సం. లో 'భాండారిక' శబ్దము కలదు; దానికి 'భాణ్ణ మిచ్చతి' అని వ్యుత్పత్తి దత్తము. - 'ఆయము' - 'అర్థాగమో భివే దాయః' - అపస్సుశ శ్చరః స్పృశః । చార శ్చ గూఢ పురుషః' - అమ.

ఇప్పద్యమున తృతీయపాదమున పూర్వపాఠమున యలిదుప్తము.

క. లాలన నారక్షులగమి నేలి, తెలిసి మ్రచ్చు, నాజ్ఞ యిడ కతఁడు చెఱం

బో, లాఁతి నిడ, నయశ మెంతే లేవదె శూలపుఘవణిజ్ఞాన్యమునన్.

లాలన = బుజ్జముతో (బహుమతులతో), ఆరక్షులగమి = తలవరుల సమాహమను, వీలి = ప్రోచి, (వారివలన), మ్రచ్చుక తెలిసి = దొంగను తెలిసికొని, ఆజ్ఞయిడక = దండన చేయక అసడ్డచేసినయెడల, అతఁడు = ఆ దొంగ, చెఱక = కారాగృహమునుండి (పా. సెలక = శూలమునుండి), తప్పించుకొని, పోక = పోయినయెడల, లాఁతి = అన్యని, ఇడక = (వానికి బదులుగా ఆరెకులు) చెరలో నుంచినచో, శూలపుఘవణిక్ శ్వాయమునక = కొఱుత నూల కాయుడైన వణిజుని వైచిన విధమునంబోలె, ఎంతేని = మిక్కిలి యధికముగా, అయశము = అపకీర్తి, లేవదె = అల్లకొనదా.

ఆరెకులను బహుమతులతో బుజ్జగించి వారివలన దొంగను తెలిసికొని వెంటనే వానిని దండింప వలయును. అట్లు చేయక వానిని తెలిసినవెంటనే చెఱయందుమాత్ర ముంచి, దండన విధించుటలో ఆలస్యము చేసినచో, వాఁడు ఈలోపల కొఱుతప్పించుకొని పాతీపోవును. పోనిచ్చిన యజాగ్రత్తకై తప్పు రాజు దండించునని వెఱచి ఆరెకులలు మఱి యెవనినైనం చెచ్చి చెఱ నుంతురు. ఆమార్పు తెలియక రాజు దండన విధించిన, ఆదండనకు ఆబదులువానిని పాత్రము నేయుదురు. ఇట్లు జరిగిన కొఱుతను వైవబడిన లావుపాటిసెట్టి శ్వాయంబునంబులె రాజునకు అమితమయిన యపకీర్తి కలుగును. కావున దొంగ దొరకైనవెంటనే వానిని దండింపవలయును. — ఉపపాఠంకారము.

పంచమహాపాతక పట్టణంబులో, అవకతవక ప్రభువుకడ, నొకఁడు తాను ఇల్లుకట్టుకొనుటకు మట్టిగోడ పెట్టుకొనఁగా, వర్షముగురిసి గోడ కూలిపోయిన దనియు. అపరాధిని దండింప వలయుననియు, మొఱయిడెను. ఈ తప్పు ఎవరి దని రాజుగఁగా, మేఘుని దని అవివేకపు బ్రధానము చెప్పెను. మేఘుని కొఱుతవేయుఁ డని రాజు తలారులకు ఆజ్ఞాపించెను. 'పొగవలన మేఘుఁ డయినాఁడు, పొగది తప్పుగాని మేఘునిది గాదు,' అని ఆరెకులు చెప్పిరి. 'పొగను కొఱుత వేయుఁ డని రాజు ఆజ్ఞాపించెను.' 'పొగకు కారణము కుమరయనము' అని యొకసభ్యుఁడు చెప్పెను. 'అవమును వేయుఁడు' అని రాజు ముదల యిడెను. 'అవము లేదు, దానిని బెట్టిన కుమర యున్నాఁడు' అని మఱియొక సభ్యుఁడు చెప్పెను. అంత కుమర క్షాతయినది. కుమర - 'అయ్యా! వారియింటి పెండ్లి, నేను అరివేణికుండలకై అవ మిడిలిని, మీరు పెండ్లికుమారుని వైవ వలయును గాని, నన్ను వైచెద రేమి?' అని యారెకులతో వాదించెను. వారీమాట రాజుతోఁ జెప్పఁగా రాజు పెండ్లికుమారుని క్షాతయిడెను. పెండ్లికుమారుని పీటమీఁదినుండి కొర్తికిం గొని పోయిరి. అతఁడు కొర్తిం జూచి—'అయ్యా, కొఱుత లావుగా నున్నది, నేను సన్నపాటివాఁడను, నన్ను వైచెద రేమి?' అని వాదించెను. అవాదమును ఆరెకులు రాజుతో చెప్పఁగా, రాజు ఆలోచించి, 'అవును, ఆకొర్తికి తగిన లావుపాటి వానినే వైవవలసినది, ముమ్మాటికి ఇదే సెలవు. మఱి రాకుఁడు.' అని ముగించెను. అంతట ఆరెకులు లావుపాటివానిని సెట్టి నొకనిని కొర్తికడకుం గొనిపోయిరి. అతఁడు ధన మిచ్చెద నన్నను 'మేము రాజాజ్ఞ మీఱుదుమా? లంచము గొందుమా? ధర్మసాపన జరుగవలదా?' అని వాదించి వానిని కొఱుతం దివిచిరి. — ఇ దయ్యా శూలపుఘవణి జ్ఞాన్యము.

చ. ఎఱుంగ నగున్ స్వశక్తి నవనీశుడు నాలుగుపాళ్ల మూడుపా,
 యెఱుంగక మోచినట్టిని కిష్టసుహృత్తతి దెల్ప నొక్కపా,
 లెఱుంగ నగు న్నయాధ్యమతి, నిట్లు నిరాగ్రహుడైన జేయు నె
 త్తటి విపదుగ్రదండపరతంత్రుడు గాక చిరంబు రాజ్యమున్. 240

అవనీశుడు = రాజు. నయాధ్యమతి = నీతిచేత ధనవంతమైన (నీతిని పుణ్యతల) తెలివితో, నాలుగు పాళ్ల మూడుపాళ్లు = (తెలిసికోవలసిన) విషయములలో ముప్పాతిక పాలు, స్వశక్తి = తనసొంత ప్రజలచేత, ఎఱుంగ నగున్ = తెలిసికోవలయును. ఎఱుంగక మోచినట్టి పనికి = తత్త్వము తెలియక సంభవించిన పనింగూర్చిన, ఒక్కపాలు = ఆశేషించిన నాలవ భాగమును, ఇట్లు సుహృత్ తతి తెల్ప = ఆప్త మిత్ర బృందము తెలుపగా, ఎఱుంగ నగున్ = ఇట్లు = ఈవిధముగా తెలిసికొనుచు, ఎత్తటి = ఏనమయమందును, నిరాగ్రహుడు వినక = స్వాభిమానములేనివాడాయెనా, విపత్ ఉగ్రదండ పరతంత్రుడు = ఆపదలకును క్రూరదండ నకును అధినుడు, కాక, చిరంబు రాజ్యముం జేయును.

రాజువృత్తును నీతిమార్గమును వదలఁగూడదు. ఎఱుంగవలసిన విషయములలో ముప్పాతిక పాలు తానే స్వయముగా ఎఱుంగవలసినది, ఆప్పటికిని తెలియక సంభవించిన విషయములం గూర్చి ఆశేషించిన నాలవపాలు ఆప్తమిత్రబృందమువలనం దెలిసికొనవలయును. ఇట్లు చేయుచు తన మితమే జరుగవలయు ననుమరిభిమానము ఎప్పుడును వహింపక, తనకు ఆపదలయినచో పరాధినుడునుం గాక, దండన చేయుటయందు ఉగ్రత వహింపకయు నుండెనేని చిరకాలము సుఖముగా రాజ్య మేలును.

తే. కన్నొకటి నిద్ర పోఁ బెఱకంట జాగ

రంబు గావించు భూరుహోగ్రంబుమీఁది

యచ్చభల్లంబుగతి భోగ మనుభవించు

నెడను బహిరంతరరులపై దృష్టివలయు.

241

(రాజునకు), భోగము అనుభవించు నెడను = (రాజు) భోగములను అనుభవించుచు ఉండు నప్పుడే, కన్ను ఒకటి నిద్రపోక, పెఱకంటక = నెండవకంటితో, జాగరంబు = మెలఁకువ, కావించు - భూరుహ అగ్రంబుమీఁది అచ్చభల్లంబు గతి = చెట్టుకొనమీఁది యెఱుంగు బంటి విధమున, బహిః అంతః ఆరులపై = బయటి (తనదేశమునకు వెలుపలి) శత్రువుల మీఁదను (తన దేశము) లోపలి శత్రువులమీఁదను, దృష్టి వలయున్.

ఏవిధముగా యెఱుంగుబంటి చెట్టుకొనను పరుండి ఒకకన్ను మూసి నిద్రించుచునే ఒక కన్ను తెఱచి మేల్కొనియుండునో, అవిధముగా రాజు రాజభోగముల ననుభవించుచునే వెలి శత్రువులమీఁదను లోపలిశత్రువులమీఁదను దృష్టి యుంపవలయును. రాజు భోగములను అనుభవించుచు ప్రమత్తుడై యుండునేని అంతశ్శత్రువులును బహిఃశత్రువులును అతనిం బైకొందురు, అవిషయమున రాజు జాగరూకత కలవాడై వాని నెల్ల నెఱుంగుచు తప్పించుకొనుచు నుండవలయును. - భోగము లనుభవించుట ఒకకంట నిద్రపోవుటవలె, అంతర్బహిఃశత్రువులను కనుపెట్టియే యుంటు ఒకకంట జాగరము నేయుటవలె, రాజు భిల్లూకమువలె నని యుపమ.

‘అథ భల్లకే ఋత్యుచ్చభల్ల భూరుహాః’ అమ.

ఉ. అక్షరపక్షపాతమున నర్థము నూళ్ల నొసంగ, నుబ్బిన

భిక్షుజటాధరాదికులు భిన్ననిజవ్రతు లొదు; నైన దు

ర్భిక్షురజా శిశుచ్యుతులు పె క్కుగు; భక్తియ చాలు, దానఁ ద

త్ప్రేతుభితత్వ మేయఘముఁ దార్పదు, శంకఁ దలంగు మయ్యెడఁ. 242

అక్షరపక్షపాతమునఁ = విద్యయందలి ప్రీతిచేత, అర్థముఁ = ధనమును, ఊళ్లఁ = గ్రామములను, ఒసంగఁ = ఇచ్చినయెడల, ఉబ్బినఁ = గర్వించి, భిక్షు జటాధర ఆదికులు = సన్న్యాసులు జడదారులు లోనగువారు, భిన్న నిజవ్రతులు = చెడిన తమ నియమము కలవారు, బొదురు, ఐనఁ = వారల్లగుటచేత, (దేశములో), దుర్భిక్షు రజా శిశుచ్యుతులు = కఱవులు రోగములు బాలమరణములు, పెక్కు అగుఁ = పెల్లుగా సంభవించును, (కావున, వారియందు), భక్తియ = పూజ్యభావమే, చాఁగఁ, (అంతియకాని వారికి అర్థములు గ్రామములును ఈనక్కఱ లేదు), దానఁ = వాని నీయమిచేత, తత్ ప్రేతుభితత్వము = (కలుగునట్టి దైన) వారియాయాస పడుట, (రాజునకు), ఏయఘముఁ = ఏ పాపమును గాని, తార్పదు = కలిగింపదు, అయ్యెడఁ = ఆవిషయమున, శంక = భయము (లేక సంశయము), తలంగుము = వదలుము.

సన్న్యాసులు జడదారులు లోనగు నేకాంగులకు వారి విద్యకుమెచ్చి ధనములు గ్రామములు ఈకుము. ఇచ్చితివేని వారు గర్వించి బ్రహ్మచర్యప్రభృతు లగునిజనియమములం బాయుదురు. పాసిన నేమి? యనిన - దేశమందు కఱవులు రోగములు శిశుమరణములు, ఇట్టి కీడులు సంభవించును; కావున, అట్టివారిని ధనాదు నీయకయే పూజించుటయే చాలును. వారు తృప్తిపరులై నీమేయము గొప్పగా ఈలే దని నీమీఁద త్ప్రేతపడుదురేని అత్యోధ నిశ్చేమియుం జేయదు. ఆ విషయమందు సందేహము లేదు.

‘అక్షర’ - అక్షరచేత విద్య యర్థము. ‘భిక్షు’ - ‘భిక్షుః పరివ్రాట్ కర్తవీ పారాశ ర్యపి మస్కరీ’ అను. ‘కృషి లోనాస్తి దుర్భిక్షుమ్’ అని నూక్తి - ‘స్త్రీయగుజా చోపతాప రోగవ్యాధి గదామయాః’ అను. ‘భక్తి’ - ‘పూజ్యేష్యసురాగో భక్తిః’. ‘ప్రేతుభితత్వము’ - ‘తృణసంచ లసే’ ధా. పా. - ఈపద్యమున నాలవపాదమున ‘దానసా । తత్ప్రేతుభితత్వ’ అనుపూర్వపాతమున త్ప్రేతప్రాప్తమైప్రాసభంగ మైనది. కావున, మార్పు చేయబడినది. ‘చాలుఁ దత్ప్రేతభూ । తత్ప్రేతుభితత్వ’ అనియేని పఠించిన వచ్చును; - తత్ = వారి యొక్క - ప్రధూత = ఎక్కువైన, ... అని యర్థము.

క. మును వారత్రయవిజ్ఞా । పన కోర్వము వధ్యకోటిపట్టునఁ జెదరం

దన కప్పుడె కీ డగు నను । జనముం బట్టుటకుమునుపె శస్త్రమచాలుఁ. 243

మును = ముందుగా, వధ్యకోటి పట్టునఁ = వధార్హులయిన యపరాధుల సమూహముల విషయమున, వారత్రయ విజ్ఞాపనకుఁ = ముమ్మాటు మన్నింపు వేడుటకు, ఓర్వము = తమింపుము, చెదరఁ = తప్పించుకొని పోయెనా, తనకుఁ = నీకు, ... మునుప = మునుపే, శస్త్రము = ఆయుధమే, ...

వధదండన కర్తు లైనయపరాధులు మన్నింపు వేడుకొనుటకు మూడుమాటులు అవకాశ మిస్తు. ఏవధ్యుడు తప్పించుకొనిపోయినచో వానివలన వెంటనే ఆపాయము కలిగెడునో అట్టి వధ్యునికి అట్టిముమ్మాటుసెలవు ఈ నక్కఱలేదు. వానిని పట్టియుం బట్టకమునుపే తల గొట్టింపవలసినది. ‘నివహవసరౌవారే’ అను.

‘సో యం త్రిస్సప్త వారా నవికలవిహతక్షత్రతస్తప్రచారః’

మ. పి. చ.

‘వారాం స్త్రీ నభిష్యాతే విదధతే వస్త్రైః శరీరసితీః’.

ఆ. రా.

క. శూరాణాపములకు నతి | శూరుఁడు దా నయ్యు నృపతి సోఁగోర్వఁ దగుఁ;

వారు బుద్ధుడు రందున, నిజ | శూరత దొరలందుఁ గనుట సూ కార్యమిలన్. 244

నృపతి = రాజు, తాను, అతి శూరుఁ డయ్యున్, శూర ఆలాపములవన్ = వీరులయొక్క బంటుండనంపు గరువంపు మాటలకు, సోఁగు ఓర్వఁ దగున్ = వినుగు నోర్వవలయును, అందునన్ = అట్లు ఓర్చుటవలన, వారు = ఆశూరులు, ఉబ్బుదురు = ఉత్సాహము తగ్గకయుందురు, ఇలన్ = లోకములో, నిజశూరతన్ = తనవీరమును, దొరలందున్ = తన యధికారులయందు, కనుట సూ కార్యము = చూచుట సుమా పని.

రాజు తాను అతివీరుఁ డయ్యును తనకొలువున నుండుదొరలు తమ వీరముం బొగడుకొన్నచో వారియాపల్కులను విసువక వినవలయును. అట్లు విననియెడల వారి యుత్సాహము తగ్గిపోవును; విన్నచో వరిలును. తన యధికారులు పరాక్రమము సూపుటయే, అనగా - తన పరాక్రమమువలన వారిని పరాక్రమింపఁ జేయుటయే - రాజు చేయవలసినపని.

‘సోఁగోర్వ’ - ఇది శ. ర. లో లేదు. - ఇంచే వెండియు 285 వచనములో వచ్చును.

శా. రేవు ల్లావు మతంగజంబును మణిశ్రీఖండముక్తాదియున్

రా, వాణిజ్యము పెంచి యేలఁగ నగు; న్వర్షంపు పెన్వన్ రుజన్

హావల్లన్ దిగు నన్యభూప్రజల రా జాయొయిజాత్యైచితిన్

ప్రొవంగాదగు; దోఁట దొడ్డి గను లావు ల్పూడఁ బంపం దగున్. 245

మావు = గుఱ్ఱములును, మతంగజంబును = ఏనుగులును, మణి శ్రీఖండ ముక్తా ఆదియున్ = రత్నములు చందనదారుఖండములు ముత్యములు లోనగునవియు, రాన్ = దిగుమతి యగునట్లుగా, వాణిజ్యము పెంచి = వార్తను వృద్ధి చేసి, రేవుల్ = రేవులను, రాజు, ఏలఁగన్ అగున్ = పరిపాలింపవలయును; న్వర్షంపు ఏవన్ = వర్షము లేమిచేతను, రుజన్ = రోగములచేతను, హావల్లన్ = ఉపద్రవములచేతను, దిగు నన్యభూప్రజలన్ = ఓడలమీఁద వచ్చి ఆ రేవులలో దిగునట్టి యితర దేశముల జనులను, ఆయొయిజాతి బొచితిన్ = వచ్చినవారిజాతులకు తగినట్లుగా, ప్రొవంగాన్ తగున్ = ఏలవలయును, దోఁట = ఆరామములను, దొడ్డి = పసులపట్టులను, గనులు = ఆకరములను, ఆవుల్ = తన హితైషులు, చూడన్ = విచారించునట్లుగా, పంపందగున్ = పంచి బిప్పగింపవలయును.

రాజు, తనదేశమునకు వెలిదేశములనుండి గుఱ్ఱములు, ఏనుగులు, రత్నచందన ముక్తికాదులును వచ్చునట్లు వర్తకమును పెంచి, రేవులయందు దిగుమతికి సౌకర్యములు కలుగఁజేయవలయును. అనావృష్టివలనను, రోగములవలనను, ఉపద్రవములవలనను, బయటిదేశముల జనులు తనదేశమునకుం దిగివచ్చినచో, వారిని వారివారిజాతికి తగినట్లు ప్రోవవలయును. తన యారామములను, పసులనుండలను, స్వర్ణ రత్నాది ఖనులను, ఆవులు విచారించునట్లుగా పంచి వారిస్వాధీనము చేయవలయును. మావు, మతంగజంబు, రుజు—ఇవి జాత్యైకవచనములు. ‘హావడి యావడి | యన నుపద్రవసంజ్ఞ యలరుమండు’ ఆం. భా. ౨ (౨౨౬).

ఆ. హదను వచ్చుదాడ నపరాధిపై రోష | మాఁగి చెలువవలయు హదను వేచి,
లక్ష్మీసిద్ధి దాక లావున శర మాఁగి | కాడ విడుచు నంపకాఁడువోలె. 246

హదను = సమయము, ఆఁగి = ఆఁపుకొని, లక్ష్మీసిద్ధి = గుణవశపడుట, లావునక = బలముచే, శరము = బాణమును. ఆఁగి = విడువక పట్టి. కాడ = బాణమును. అంపకాఁడు [పా. వింటివాడు] = విలుకాఁడు, - ఉపమ.

హదను వచ్చుట లక్ష్మీసిద్ధి తాఁకుటవలె, అపరాధి లక్ష్మ్యమువలె, రోషము బాణమువలె, చెలుచుట బాణము విడుచుటవలె, రాజు విలుకానివలె, అని సాదృశ్య ప్రపంచము.

శా. పోవం బోలు లఘుప్రయాణత దినంబు ల్లోన్ని, యొండొంట నే
కా వైరిక్షితి కంబువు ల్వఱద గాఁగా నిల్చు జాలుంబలెం,
ద్రోవక నై న్యము గూడ వైరి బలసాంద్రం వైన బూజాదులం
బోవం బోలుక, జరోక్తి చేత నసదే బో కావరింపం దగున్. 247

(జగీషు వైనరాజు) వైరిక్షితిక్ = శత్రునిభూమికి, కొన్నిదినంబుల్ అంబువు ల్వఱద గాఁగా నిల్చుజాలుంబలెక్ = వెనుకనుండి వచ్చు వఱద తాఁకువఱకు నిలుచుచు, తాఁకినంతట పాటుచునుండు ప్రవాహమువలె; నైన్యములు, ఒండొంట నేకాక = ఒకటొకటిగానే అగునట్లు, ద్రోవక గూడక, లఘుప్రయాణత = చిన్నమజిలీలుగా, పోవంబోలుక = నడవవలయును, వైరి, బలసాంద్రంబు = దండుచే దట్టమయినవాడు (అనగా - గొప్పదండు గలవాడు), వినక = అగు నేని, పూజా ఆదులక్ = ఆ వైరి కావించునట్టి నేవ లోనగువానిచేతనే, పోవంబోలుక = తానును మరలి స్వదేశమునకుం బోవలయును; చర ఉక్తి చేతక అసదుని = వేగుల పల్కుచేతి వైరి అల్పుడని తెలిసెనా = పోక మరలి యరుగక, ఆవరింపం దగుక్ = ఆతనిని ముట్టడింపవలయును.

రాజు అల్పుడయినవైరి తేనిదేశము మీఁదికి తాను దండెత్తిపోవునప్పుడు కొన్నిదినములు చిన్నచిన్న పయనములు చేయుచు, వెనుకనుండి వఱదవచ్చుచున్నయేలు ఆవఱద వచ్చి తాకు వఱకు నిలుచుచు తాఁకినంతట ప్రవహించుచు నుండునట్లుగా, తననైన్యములు ఒకటొకటిగావచ్చి దారిలో కలియవఱకు అగుచు, కలసినంతట తరలుచు, పోవలయును. ఆవైరి బలవంతుడాయెనా, అతఁడు చేయు సత్కారమునకు సంతసించి తాను వెనుకకు మరల వలయును. చారులవలన అల్పుడని తెలిసెనా, పోయి వానిని చుట్టవైచికొనవలయును. — ఉపమాలంకారము.

‘అసదు’ - ‘అసత్’ శబ్దవైకృతము.

చ. ద్రవిణము నొవ్వఁ గొంట, నొఱ ద్రాబలతో నిడుచుంట, భూమి గొం
తవలికి నిచ్చుచుంట, బ్రథమాస్తతః జూడక శంక నుంట, లోఁ
బోవయు నృపాళికై యభయము స్తణిభూషలు గుప్తిఁ బంపి, భూ
ధవుఁ డరియం దిడం దగు భిదం, దనయం దివి మాన్పుకోఁ దగున్. 248

ద్రవిణము = ధనమును, నొవ్వఁ = బాధపెట్టి, కొంటక = గ్రహించుటచేతను, ద్రాబలతో = సీనులతో, ఒఱ ఇడుటక్ = ఆలోచనచేయుచుండుటచేతను, భూమి కొంత అవలికిక్ = ఇచ్చుచుంటక్ = కొంతకొంతగా తనదేశభాగములను ఇతరరాజులకు ఇచ్చుచుండుటచేతను, ప్రథమ ఆస్తతః = మొదటి హితైషిత్వమును, చూడక = ఎన్నక, శంకక ఉంటక్ = శంకించు

చుండుటచేతను, లోక = మనస్సులలో, పావయు నృపాల్మికై = రాజుచున్న సామంతరాజులకు, అభయము = అభయదానమును, మణిభూషణు = రత్నాభరణములును, గుప్తిక = రహస్యముగా, పంపి, భూధవుడు = రాజు, ఆరియందుక = శత్రువునందు, భిదక = భేదమును, ఇడక = తగుక = కల్పింపవలయును, తనయందుక, అవి = పూర్వోక్త దోషములను నాల్గింటిని, మాన్పుకోక దగుక = తొలగించుకొనవలయును.

వైరినృపుడు—బాధించి ధనము కైకొనుట, నీచులతో ఆలోచనచేయుట, తనదేశములో భాగములను తనమీఁకి దండెత్తి వచ్చినవారికి ఇచ్చి సమాధానపఱచుకొనుచుండుట, పూర్వము తనకు హితము కావించినవారిని అహితమును మఱచి తనకు అహితు లని శంకించుచుండుట, - ఈ దోషములు కలవాడగుటచేత, ఆట్టి యావైరినృపునిమీఁద అతని సామంతరాజులు లోలోపల రాజుచు నుండఁగా, వారికి జగీషు వయినరాజు రహస్యముగా అభయోక్తి పూర్వకముగా రత్నాభరణములు పంపి వారిని ఆవైరినండ్ల చీలఁదెవయ వలయును; తనయందు ఆట్టి దోషములు లేకుండఁ జూచుకోవలయును.

క. అహితుడు వేడిన, నేలేడు | మహి సగమే నిచ్చి, తెగనిమైత్రి గొని, విభుం
డహిభయము మాన్పికోక దగు; | నహిభయ మహిభయముకంటె నధికము గాదే.

మహి = భూమి; తెగని = దృఢమైన; కొని = సంపాదించికొని; అహిభయము = తన పక్షమువారివలని భయమును; అహిభయముకంటె = పామువలని భయముకంటె.

రాజునకు బయటి శత్రుఁడు చేయఁగల చేటుకన్న తనపక్షమువారే పగఁబూనికేని, వారు చేయఁగలచేటు అధికము; అది పామువలని భయముకన్నను చెడుది. కావున బయటివైరి కోరకేని రాజు తా నేలు భూమిలో సగ మిచ్చియైనను అతనితో దృఢసఖ్యము చేసికొని, ఆబయటిభయ మును మాన్పుకొని, స్వపక్షమువలని భయమును ఉన్నాల్గించుకొనవలయును.

‘అహి ర్వృత్తాసురేసత్వే’ - విశ్వ.,

‘రాజా మహిభయం ప్రోక్తం స్వపక్షప్రభవం భయమ్’ - అను.

‘దృష్ట స్సాక్షో దసురవిజయా నాకినాం చక్రవర్తి,

మాతోన్యై న్యాయః కథయతి యథా వాచసీ దణ్డినీతి;

పాతాళే ద్రా గహిభయ మథా స్త్యేవ నిత్యానుషక్తం,

తన్నః పుణ్యై రజని భవతా వీర రాజన్వతీ భూః’

ఆ. రా.

చ. పలుకులు వేయు నేమిటికీ? బార్ధివుఁ డాత్మభుజాభృతక్షమా
తలమున గుట్టుకీడు బహుధా యరయించి యడంచి, చంచలా
క్షులగమిలో మెలంగు పురుషుండును బోలె నశంక నించుచు
మెలంగఁడ యేని, రాజ్యఫలమే యది? రాజ్యము దుఃఖలబ్ధికే?

250

పలుకులు వేయు నేమిటికీ = వేయమాట లేల, పార్ధివుఁడు = రాజు, ఆత్మభుజాభృతక్షమా తలమున = తాను ఏలుచుండెడు భూమి మీఁద, గుట్టుకీడు = గూఢశత్రువులను, బహుధా = పలు దెలుగుల, అరయించి = వెదకించి తెలిసికొని, అడంచి = కడపి, చంచలాక్షుల గమిలో = మెలంగు పురుషుండును బోలె = క్రాల్గుంటులబృందములో చరించుమగవనివలె, అశంక = నిర్భయమును,

నించుచుకొ = మనంబున వహించి, మెలగఁడయేని = వర్తింపఁదేని, అది = అట్టిసభయవర్తనము,
రాజ్యఫలమే = దొరతనపుంబ్రయోజనమా, రాజ్యము, దుఃఖలబ్ధికే = దుఃఖప్రాప్తి కొఱకా?

వేయిమాటలేల? రాజు ఎన్నియుపాయములనైన తనరాజ్యములోని కంటకులను వెదకి
కనుంగొని ఆఱఁచి సుందరీబృందంబు నడుమనుంబోలె నిర్భయముగా మెలంగుచుండవలయును.
అట్లుచేయఁదేని తనకు దొరతనమువలన సుఖములేమియేగాక దుఃఖమే కలుగును. — ఉపమ.

‘గుట్టుకీడు’ — ఇది ప్రానుదొరగారి పాఠము; పా. ‘గుట్టుపేడు.’ ఆంధ్రభాషార్థమున
ముద్రితపుస్తకములో కంటకులకు ‘గుట్టుతేళ్లు’ అని పేరు కలదు. — “గుట్టుతేళ్లనఁ గంటక యుద్దు
లగుదురు.” ఈతేళ్లు పేళ్లనుటకు వచ్చినదేమో విచారణీయము. — ఒండె - సేలలో గూఢమై
యుండి గ్రచ్చుకొనెడుపేడు - గ్రచ్చుకొనెడి నని ముందుగా తెలియనట్టిది. — అట్టివాఁడు గాన
కంటకుఁడును గుట్టుపేడు.

తే. బెదరి చేరని బలియుని బిగియుఁ బట్ట

కతనిమైవడినే వచ్చి హత్తఁ జేతఁ

క్రమము, పెనఁగెడు బలుమీనుఁ త్రాటఁ జేఁదు

నొడ్డుగాలంపువేటకాఁ డుపమ గాఁడె?

251

బలియునికొ = బలవంతుని, అలిగియుకొ, అతని మైవడికొవ = ఆ బలియుని సమృత్తిచేతనే,
హత్తకొ = చేరునట్లు, చేతఁ = చేయుట, క్రమము = నీతి, పెనఁగెడు బలుమీనుకొ = వెనుకకు లాగు
చున్న బలిష్ఠమైన మత్స్యమును, త్రాటకొ = గాలపుఁద్రాటితో, చేఁదు...డు - చేఁదు = లాగికొనెడు,
ఒడ్డు = నిడుదయైన - గాలంపు = గాలముగల - వేటకాఁడు = చేపవేటకాఁడు, ఉపమ = సాటి.

ఏప్రకారము గాలంపుఁజేపవేటకాఁడు బలిష్ఠమైనచేప గాలానఁ బడి వెనుకకు లాగికొను
చుండెనా, దానిని అట్లే వెనుకకుం బోనిచ్చి, అది కుదుక్కొని మరల ముందునకు వచ్చినప్పుడు
లాగి, గట్టున వైచికొని, గ్రహించునో, ఆప్రకారముగా, బలవంతుఁ డొకఁడు తనతోఁ జేరక
బెదరి కేడించు చుండెనని, వాని నప్పు డట్లే ఉండనిచ్చి, షిప్పుట వాఁడే వచ్చునట్లుగాఁ జేసి,
అట్లు వాఁడు వచ్చినంతట చేర్చుకొనుట నీతి. — ఉపమ.

సీ. (1). దండపారుష్యంబు, కొండెంబున నతర్క,

మరిసంధి కెడయొక మరలఁబడుట,

(2). యవలిత పెన్ని కన్న విదేశ్యుఁ జెలుచుట,

ప్రతిప్రవర్తకున కే ర్పడఁగఁ జేత,

(3). జనునవిశ్వాసంబు గనుంగొని మెలగుట,

విశ్వసనీయుని వేర్పఱచుట,

(4). మోమోట మంత్రంబుచో మిక్కిలిడుకొంట,

మంత్ర భేత్తకు నాజ్ఞ మఱచియుంట,

తే. (5). వింత పుట్టినఁ గనుగల్గి చింతనేయ

కుంట, మాన్యులపట్టున నొక్క చూపె

చూడకుంట, విహీనులఁ గూడుకొంట,

వ్యసనియై యుంట, చలముంట, వలదు పతికి.

252

(1). రాజు ఈవత్సమాఁ దోషములను చేరనీయఁ గూడదు:—దండపారువ్యంబు=దండనయందు శ్రార్యము (అనఁగా క్రూరత వహించి తప్పిదమునకు మించిన దండన విధించుట), కొండెంబునక అతర్కము = కొండెగాండ్రు కొండెము చెప్పినప్పుడు ('వీరిమాటలు సత్యమా? వీరు గిట్టక చెప్పినారా?') అని) అరసికొనమి, అరిసంధికిక=శత్రువుయొక్క సమాధానపడుటకు (అనఁగా శత్రువు సంధి కోరినప్పుడు), ఎడయొక మరలబడుట = అందులకు అవకాశ మొసఁగక వికటించుట.

(2). అవలితప్ప=తనకు దేశాంతరరాజు చేసిన చెఱుపును, ఎన్ని కన్న విదేశ్యుక=పరికించి చూచి వచ్చి తనకుంజెప్పిన పరదేశపుజనుని, చెఱుచుట=అపకరించుట - వానిని వానిదేశపు రాజునకు పట్టించుచుట లోనగు విధమున వానికి చెట్టచేయుట, ప్రతిప్రవర్తకునకుక = తనకు విఘటించిన మంత్రికి, ఏర్పడఁగక = తెలియునట్లుగా, చేత = తాను పనులుచేయుట.

(3). జనునవిశ్వాసంబు = జనునియొక్క నమ్మకములేమిని (తనయందు విరక్తుఁడుద్వేషి అని), కనుఁగొని = ఎఱింగియు, మెలఁగుట = వానితోఁ గలసి వ్యవహరించుచుండుట, విశ్వసనీయునిక = నమ్మఁదగినవానిని, వేఱుపఱుచుట = దూరమునెయుట.

(4). మంత్రింబుచోక=మంత్రాలోచనయొడల, మిక్కిలి=ఎక్కువగా, మోమోట ఇడుకొంటు=దాక్షిణ్యము వహించుట (అనఁగా మంత్రులు చెప్పిన మాటను వారిమనస్సు నొచ్చు ననుభయముచే చిక్కఁగా చర్చింపకయే అంగీకరించుట), మంత్రభేత్తకుక = మంత్రాలోచనను వెలిఁబుచ్చిన వానికి, ఆజ్ఞ మఱచియుండుట = దండనచేయక యుపేక్షించుట.

(5). వింత = ఉత్పాతము, పుట్టినక = కల్గెనేని, కనుగల్గి = దానిని చక్కఁగా పరికించి - చింత సేయకుండుట=అందులకు శాంతి చేయింపం గడంగమి [అనఁగా...పరికింపమియు...కడంగమియు], మాన్యులపట్టనక = పూజ్యులవిషయమున, ఒక్కచూపే చూడకుండుట = ఒక్కపీక్షణమయినను చాఁగింపకుండుట (పూజ్యుల నెప్పుడును పూజింపకుండుట), విహీనులక=నీచులతో, కూడుకొంటు = చేరుట (నీచులను సావాసగాండ్రుగా చేర్చుకొనుట), వ్యసనియై యుండుట = పానాదిసప్తవ్యసనములలో పడియుండుట, చలము ఉండుట = మాత్సర్యము వహించియుండుట, పతికిక = జేసిక, వలదు = పనికి రాదు.

ఇందు ఒక్కొక్కటియును కూడదు అనునభిప్రాయమున 'వలదు' అని యేకవచనప్రయోగము. ప్రైజెప్పిన దోషము లున్నయెడల రాజ్యము దక్క దని భా. 'ప్రతి' - ఇదియిట 'సదా' ఇత్యాదులవలె తెలుఁగుపదముగా ప్రయోక్తము. 'ప్రతిప్రవర్తకునకు' - ఇదిసాధ్యసమాసముగావున 'తిప్ర' అనుచో, 'తి' గురువుగాదు. 'వ్యసనములు' - పాన స్త్రీ మృగయా ద్యౌత వాశ్పాదుష్య దండపారు ప్యార్థ దూషణములు.

క. త్రవిధోత్పాతము లొదవిన, | నవనివిభుఁడు విడువవలయు నధికద్రవ్యం
బవనీసురముఖ సురముఖ | పవనసఖముఖముల భుక్తి బలిహోమవిధిక. 253

త్రివిధ ఉత్పాతములు = దివ్యములు అంతరీక్షములు భోమము లనెడు మూఁడువిధముల వింతలు. ఒదవినక = పుట్టెనేని, అవనివిభుఁడు = భూపతి, అధిక ద్రవ్యంబు = ఎక్కువధనమును, అవ...లక - అవనీసురముఖ = బ్రాహ్మణ ముఖముగాను - సురముఖ = దేవతా ముఖముగాను - పవనసఖముఖ = అగ్ని ముఖముగాను - భుక్తి = భోజనములు - బలి = పూజలు - హోమ=వేల్పులు - విధిక = వీనిచేతచేత, విడువ వలయుక = వ్యయము సేయవలయును.

త్రివిధోత్పాతములు కలిగినప్పుడు తచ్చాంతికై రాజు బ్రాహ్మణులకు భోజనములు, దేవ తలకు పూజలు, అగ్నికి హోమములు, చేయించుటకుఁగాను బహు ద్రవ్యమును వినియోగింప వలయును. — యథాసంఖ్యాలంకారము. ‘త్రివిధోత్పాతములు’ - “ప్రకృతేరన్యత్వముత్పాతః” బృ. సం. “లోకస్వభావమునకు విపరీత మైనది ఉత్పాతి మనంబడును”. - తత్స్విరూప శాంత్యాది బృ. సం. లో నిట్లు చెప్పఁబడినది. —

“అపచారేణ నరాణా ముపసర్గః పాపసంచయా ద్భవతి,
సంనూచయన్తి దివ్యాన్తరీక్షీభౌమా స్త ముత్పాతాః;
తత్ప్రితిఘాతాయ నృపః శాన్తిం రాష్ట్రే ప్రయశ్నోత.
దివ్యం గ్రహర్షైశ్చైకైశ్చ, ముల్కాన్లునిరాతపవనపరివేషాః
గన్ధర్వపుర పురన్దరచాపాది యదాన్తరీక్షం తత్,
భౌమం చర సిరిభవం తచ్చాన్తిభి రాహతం శమ ముపైతి.
నాభస ముపైతి మృదుతాం, శామ్యతి నో దివ్య మి త్యేకే.
దివ్య మపి శమ ముపైతి ప్రభూతకనకాన్నగోమహీదానైః;
రుద్రాయతనే భూషా గోదోహతో కోటిహోమాచ్చ.
ఆత్మ సుత కోశ వాహన పుర దాన పురోహితేషు లోకేషు
పాక ముపయాతి దైవం పరికల్పిత మ్మధా నృపతేః”.

‘దివ్యోత్పాతము’ - అపూర్వములైన గ్రహనక్షత్రాదులు అగపడుట. - ‘అంతరీక్షము’ - ఉల్కాన్లునిరాతగంధర్వనగ రాదులును, అకాలమున ఇంద్రాయుధ పరివేషాదులును. ‘భౌమము’ - అపూర్వములైన స్థలజల చరజంతూత్పత్త్యాది, చరస్థిరవైకృతము. —

‘బలిఃపూజోపహారే చ కరే దైత్యాన్తరేఽపిచ’ నానా.

‘విధి ర్విధానే దైవేఽపి’ ఆమ.

ఉ. స్ఫుర పరస్పరంబు దొరపట్టున యోధునిపట్టున న్నృపుల్
వర్ధన మొందఁ జేయఁ దగు; వారిహితాహితచర్య లొంద వం
తరి; మిథోవ్యథావహా హిత ప్రథమానసమానతాప్రథా
ధూర్ధరతాదులం దగిలి ద్రోహపుంజింతఁ దలంప రేమియున్. 254

నృపుల్ = రాజులు, దొరపట్టున = దొరలలోను, యోధునిపట్టున = జోదులలోను, పరస్పరంబు = ఒకరిమీఁద నొకరికి (ఒకదొరమీఁద నింకొకదొరకును, ఒకజోదుమీఁద నింకొక జోదునకును), స్ఫుర = పోటిని, వర్ధనము ఒందఁ = పెరుఁగునట్లు, చేయఁదగున్ = చేయవలయును, (అట్లుచేయుట వలనిప్రయోజనము లేవన), వారి హిత ఆహిత చర్యలు = ఆదొరలయు ఆజోదులయు రాజానుకూలములు రాజప్రతికూలములును అగువ్యవహారములు, అంతరిక్ ఒందవు = దాఁగవు, (మఱియు), (వారు), మిథో...లన్ = మిథః = పరస్పరము - వ్యథాఆవహా = వెత గూర్చునట్టి - హిత = రాజహితము చేయుటచేత - ప్రథమాన = ఖ్యాతిపొందుచున్న - సమానతా = రాజకృతసత్కారముతో కూడియుండుటయొక్క - ప్రథా = కీర్తియు - ధూర్ధరతా = ధూరంధరత్వము - ఆదులన్ = లోనగు వ్యాసంగ ములయందు, తగిలి = తగుల్కొని, ద్రోహపుంజింత = రాజద్రోహముచేయు నుద్యమము, ఏమియున్ = బొత్తిగా, తలంపరు.

రాజు తన గొప్పయధికారులయందును గొప్పజ్ఞులయందును, ఒకరిమీద నొకరికి, పోటీలు పెట్టవలయును. అందువలన వారు రాజనకుం జేయునట్టి హితములును అహితములును బయటంబడుచుండును - అనగా, వారే వానిగుట్టు వీడును వీనిగుట్టు వాడును రాజున కటుక పఱచుచుండురు. మఱియు వారు ఒకరినిమించి యొకరు రాజునకు హిత మాచరించి సమూహములు పొందవేడినవారై ఆతనికి అహితము సేయం దలంపకయుండురు. —

‘దొర’ - ‘యోధుని’ - ఇవి జాత్యేకవచనములు.

“అస్త్రావ్యవధా వుంసి త్వస్త్రై రపవారణమ్.” - అయి.

చ. ధరణిపుం డెందునెడ దగదు తాఁ జన, నూటల కొక్కనిం దగుం

దొర నొనరించి పంప, నరి దుర్బలుచేఁ జెడఁ, డాతఁ డర్థభూ

కరితురగద్గి లేక కొఱగాఁ, డటు నేయ ద్విజాన్యుఁ డల్గుకుఁ

నెరవగు, నాతఁడు వలయు, నిండినదుర్గబలోర్వి యీఁ దగున్. 255

ధరణిపుండు = రాజు, ఎందునెయ్యన్ = ఎల్లతావులకును, తాఁ, చనదగదు = పోఁ గూడదు. ఊటలకు = తనకు విశ్రాంతికై, ఒక్కనిన్, దొరన్ ఒనరించి = అధికారినిగా నియమించి, పంపదగున్ = పంపవలయును, అరి = వైరి, దుర్బలుచేఁ = బలహీనునిచేతి, చెడఁడు = నిహతుఁడుకాఁడు, అతఁడు = వైరిమీదికిఁ బంపబడినట్టి యాధికారి, అర్థభూకరితురగద్గి లేక, కొఱగాఁడు = కార్యసమర్థుఁడు కానెరడు, అటుచేయన్ = అవన్నియు ఇచ్చి కార్యసమర్థుఁగావించినచో, ద్విజాన్యుఁడు = బ్రాహ్మణే తరుఁడు, అల్గుకున్ = (రాజుమీదనే) కోపమునకు, నెరవు = అగ్గు, అగున్ = అగును; అతఁడున్ = అద్విజాన్యుఁడును, వలయున్ = వలసియేయుండును, (వైరిమీదికింబంపెడు బ్రాహ్మణునికి), నిండిన = సమర్థమైన - దుర్గ బల ఉర్విన్ = దుర్గముతోను దండుతోను కూడుకొన్న భూమిని, ఈ దగున్ = ఇయ్యవలయును.

ఎల్లయరుల మీదికిని, రాజు తన సైన్యముగా వెడలం గూడదు; అందువలన తనకు విశ్రాంతిగా, తనకు హాయిగా, దండెత్తిపోవుటకు నొకని దొరగా నేర్పలుదుకొనవలయును. ఆదొరకు వలయు సాధనములు లేవని ఆతనిచేతి వైరి నిహతిం జెందఁడు, కావున ఆదొరకు సర్వ వస్తుసమృద్ధమై దుర్గము దండుంగల భూమిని ఈయవలయును; అట్టియాధికారియను బ్రాహ్మణేతరుని కిచ్చినచో, నాతఁడు రాజుమీదనే అటుక వహించి తిరుగబడును, కావున దానిని బ్రాహ్మణునికే ఈవలయును; ద్విజాన్యుఁడును వలసియే యుండును, కావున, ఆతనింగూడ చేపట్టియే యుండవలయును.

క. అడవులు గడి దేశములవి | దడములుగాఁ బెంపు; మాత్మ ధరణీస్థలికే

నడుములవి పొట్లపొట్ల గాఁబొడిపెంపుము దస్యబాధ పొందుకె యుండన్. 256

గడిదేశములవి = ఎల్ల (సరిహద్దు) ప్రదేశములవియన - అడవులు = వనములను, దడములుగాఁ = దట్టములనుగా, పెంపుము = వర్ధన చేయుము, ఆత్మధరణీస్థలికే = సీదైన భూ ప్రదేశమునకు, నడుములవి = మధ్య మధ్య నుండునట్టి యడవులను, దస్యబాధ = దారిద్ర్యంబులపీడి, పొందక ఉండన్ = లేక యుండునట్లుగా, పొట్లపొట్లగాన్ = పొడిపొడిగా, పొడిపెంపుము = శుద్ధనము చేయింపుము.

నీ దేశపు టెల్లలయందలి యడవులను వృద్ధి చేయింపుము. నీ దేశము నడిమి యడవులను అందు నెలకొని దారిద్ర్యంగలు బందిపోటుదొంగలు ఇత్యాదులు జనులకు బాధ కలిగింపకుండునట్లుగా, ఛేదించి బయలు చేయింపుము. 'గడి'—

“పాలిమే రన గడి యనఁగాఁ | బాలిమేర యన నెల్ల యనఁగఁ బోలును సీమా |

స్థల నామధేయములు.” ఆం. భా. - 'గడికొల్లు' (257), 'గడిసృపులు' (259).

చ. త్తముఁ గుఱుమన్నెపుం గహనచారి జనంబెడ దోషదృష్టి కు

డ్యము గడుగంగఁ బూన్కి; దెగ దల్లిన సర్వము; బాస నీగి వ

శ్యముగ నొనర్ప దాడికగు; నౌ గడి కొల్లలకు; నృతాపరా

ధమును సహస్రదండము నతర్క్యము సర్వము నేలువానికి. 257

త్తము = లోకములో, కుఱు మన్నెపుం గహనచారి జనంబెడ = చిన్న మన్నెములలో నుండెడు వనచరజనుల యెడల, దోషదృష్టి = తప్పెన్నుట, కుడ్యములో కడుగంగఁ పూన్కి = మట్టి పోవుటకై మట్టి గోడను కడుగు ప్రయత్నము వంటిది, అర్థగ = కోపించి దండించినయెడల, సర్వము = దోష మెల్ల, తెగదు = నిర్మూలము కాదు, బాస = సత్యవాక్కు చేతను, ఈగి = ఈవి చేతను, వశ్యముగ నొనర్ప = ధాటికిని (దండెత్తి పోవుటకును), అగు = పనికి వచ్చును, గడికొల్లలకు = సీమా దేశములను దోచుకొనుటకును, బౌ = సర్వము వీలువానికి = సమస్తమును పరిపాలన చేయురాజునకు, నృతాపరాధము = నూర్గుర నేరమియు (అనఁగా పెక్కురు చేయు నేరములును), సహస్రదండము = వేగురు జనులకు దండనయు, అతర్క్యము = ఊహింప నలవిగానిది.

అడవిలో దుర్గమప్రదేశములయందు తిరిగెడు మన్నెపు జనులయందు తప్పిదములు ఎన్ని యేనియుండును. మట్టి గోడను ఎంతకడిగినను మట్టి నిశ్శేషము కాని యట్లు వారిని ఎంత దండించి నను తప్పిదము నిశ్శేషముగాదు. అట్లుగాక వారిలో వస్తువాహనములు బహుమతి యిచ్చి సత్యము తప్పక వర్తించి చెలిమి చేసికొనుట మంచిది. అట్లు చేసికొన్న తాను వైరులపై దాడి వెడలు నప్పుడు వారినున్నెపుదండు లోడుగా వచ్చును. మఱి తనవైరు లయిన పాలిమేర రాజులభూము లను వీరిచేత కొల్ల పెట్టింపవచ్చును. ఇంతేగాని జనశతములు అపరాధు లగుటయు జనసహస్రము లను దండించుటయు, సర్వము నేలెడురాజునకు తలపెట్టఁదగినదిగాదు. — నిదర్శనాలంకారము.

‘బింబ ప్రతిబింబత్వాప్తంబులగు విశేషణములఁ దాల్చినయిరు ధ

ర్తంబుల కైశోక్తియు నాన్యంబున సామాన్య మన్య మందితుట స్వకృ

త్యంబులచే గీడును మేలుం బోధించుటయు రాజులు నిదర్శనలై.’

‘ఎదిదాత సౌమ్యతయొ యల్లదె నెఱిగి మచ్చలేమి; యబ్బరుచి న్ని

వదనము దాల్చును నెలరాఁజిదిసె నిరులు రాజవైరి సమయనటంచుకొ |

ఉదయంబందుచు నేయిచ్చెదిసేంద్రుఁడు పద్మములకు నీరి నధికముగాక

వినితంబుగఁ జేయుచును గుహృదనుగ్రహమే ఫలము సమృద్ధుల కనుచుకొ’.

‘త్తము’ - ‘క్షిలితాన్త్యః త్తమా యుక్తే త్తమం శక్తే హితే త్రిపు’ - ఆమ.

‘మన్నె మన మందె మనఁగను చూడె మనఁగ

దుర్గమస్థలనామ మై తోచుచుండు.’ ఆం. భా.

‘అట వ్యరణ్యం విపినం గహనం కాననం వనమ్’,

‘భిత్తిః స్త్రీ వడ్యమ్’

అను.

‘శతాపరాధమును సహస్రదండమును’ - బ్రాహ్మణోక్త్యలంకారము - బహ్వపరాధము బహుతర దండము నని భావము.

తే. సింధుర మహాశ్వముఖ్యము లేర్చుచు దౌల

దీవి వణిజుల కూళ్లు సద్దహములు పురిఁ

గొలువుఁ దేజంబు వెల మేలు గలుగఁ బ్రాతఁ

వారిఁగాఁ జేయు నరి నవి చేరకుండ.

258

సింధురమహత్ ఆశ్వముఖ్యమల్ = ఏనుఁగులు గొప్ప గుఱ్ఱములు లోనగువానిని, చేర్చుచౌల దీవి వణిజులవఁ = తెచ్చునట్టి దూరపు ద్వీపాంతర వర్తకులవఁ, ఆరిఁ = నీవైరికి, అవి = ఆసింధురాదులు, చేరకుండఁ = చెందకయుండునట్లు, కూళ్లు = గ్రామములు, పురిఁ = నీరాజ ధానియందు, సద్దహములు = మంచితోఁగిండ్లు, కొలువుఁ = నీదర్శనంబును, తేజంబుఁ = ఉన్నత మయిన మర్యాదలను, వెలఁ = వెలయంగు, మేలు = లాభంబును, కలుగఁ = నీవలన చేకూడునట్లుగా, ప్రాతఁవారిఁగాఁ = చిరపరిచితులంబోలె (మిత్రులనుగా), చేయు = వివేకియైనరాజు చేయును;

దౌ = దవు = దప్పు - ‘అక్కటాదులజడ్డవ లోపంబు విభాష నగు’ బా. వ్యా. ప్ర. ౩. ‘దీవి’ - ద్వీపశబ్దమునకు వై.

తే. గడి నృపులరాయబారులయెడఁ గొలువున

సరసస్థలాపములు రాజు సలుపవలయుఁ;

గార్యఖడ్గము లనుచరు ల్లానఁ బలుక

వలయు; నవి మైత్రిఁ దాఁ దేలఁ బలుకవలయు.

259

రాజు, కొలువునఁ = ఓలగంబునందు, గడినృపుల రాయ బారులయెడఁ = ప్రక్కదేశముల రాజులదూతలతోడ, సరస స్థలాపములు = చెలిమితోఁ గూడిన మాటలు, సలుప వలయుఁ = ఆడ వలయును, అనుచరుల్ = తననియోగులు, కార్యఖడ్గముల్ = కర్తవ్యాంశములను యుద్ధ ప్రసక్తులను (అనఁగా - ఆ గడిరాజులు తనకు చేయవలసియుండి చేయకున్నట్టి కార్యములను - వారిపై అందు నిమిత్తము తనకుం గలయుద్ధప్రసక్తిని), కానఁ బలుకవలయుఁ = తనమాటలచే హెచ్చరిక చేయ వలయును, అవి = ఆ హెచ్చరిక మాటలను గూర్చి, మైత్రిఁ = తాను నటించుచున్న చెలిమి చేత, తాను, తేలఁబలుకవలయుఁ = ‘అవి ఏదో పారఁబాటున అట్లు జరిగిపోయినవేగాని, వారు (ఆగడినృపులు) మనకు వలయునని చేసిన యపకృతులుగావు’ అని అసడ్డగా మాటలాడ వలయును.

‘రాయబారి’ — రాజ్యభారి శబ్దమునకు వై.

తే. తా నవంబుగ దొరఁజేయువాని మంత్ర

మునకు వేగమె లోఁజేయఁ జనదు; వాఁడు

క్రొత్తమన్నన రహి ననుఁగులకుఁ జెప్ప,

నయిన నదిచెడు, మఱి వాఁడు నడఁగుఁ గాన.

260

దొరఁజేయవనికొ, తాను, నరంబుగఁ = క్రొత్తగా, మంత్రిమునకుఁ = రహస్యాలోచనమునకు, వేగమె = వెంటనే, లోఁజేయకొ = ప్రవేశపెట్టుట, క్రొత్త మన్నన రహిక్ = నూతనమయిన గౌరవముయొక్క యుత్సాహముచేత, అనుఁగులకుఁ = తనమిత్రులకు, చెప్పకొ = ఆరహస్యాలోచనలను (అతిఁడు) చెప్పఁగా, అది = ఆకార్యము, అయినకొ = నెఱవేఱినను, చెడుకొ కానకొ = భంగమొందును గావునను, వాఁడుకొ = అట్లు మంత్రిము బయలుబిచ్చిన యా క్రొత్తదొరయు, అడఁగుకొ కానకొ = చెడును కావునను, చినదు = తగదు.

క్రొత్తగా నధికారమునకు తెచ్చినవానిని వెంటనే మంత్రిలోచనలోఁ జేర్పఁ గూడదు; చేర్చినచో, అతఁడు తననూతనగౌరవమువలని యుబ్బుచేత అమంత్రిమును తనమిత్రులకుం జెప్పను; క్రమముగా అది అంతట నెల్లకొనును, అందువలన ఏకార్యముకై యామంత్రిము జరిగినచో అది కొనసాగినను మరల చెడిపోవును; మంత్రిము బయలుబిచ్చిన యాదొరయుం జెడును.

సీ. హితబహుశ్రుతధర్మరతశూరతాస్వపూర్వతల మద్వైజుల దుర్గముల నిలిపి,
పులిజున్న మొదలుగాఁ బురుషాయుషావధి | కందుండ సవరణ ల్పొందుపఱచి,
చీమంత ధైనినను సామంతకోటికి | మితము దప్పక యుండ ఊతు లొసంగి,
యాయాధికవ్యయా నధికంబునుం బ్రజావిరుజంబుఁగాఁగ బండరువుఁ గూర్చి,
తే. ఊణరిపుధాత్రిం జరదృష్టిచేతఁ జూచి,
బకహతగతిగ్రహించి, తొం బ్రజయు నొవ్వ
కయ పగఱగాత్రములనె చీకాకుపలుచు
నల్లపట్ట డెందానఁ జేయిచి నిద్రవోవు.

261

హిత బహుశ్రుత ధర్మరత శూరతా స్వపూర్వతలకొ = హితులును మహావిద్వాంసులును వేదవిధితత్పరులును వీరులును అగుటతోను తనకుపూర్వకలగుటతోను, మను ద్విజులనుఁ జీవించు బ్రాహ్మణులను, దుర్గములకొ = కోటలయందు, నిలిపి = ఉంచి, పులిజున్న మొదలుగాకొ = పులిజుంటితోఁగూడ, పురుషాయుష అవధికొ = పురుషుని జీవితకాలముయొక్క పూర్ణపరిమితికి (ఆనఁగా నూతొండవఱకు చాలునట్లుగా), సవరణ = సామగ్రి, అందుకొ = అదుర్గమందు, ఉండకొ, పొందుపఱచి = సమకూర్చి, చీమంతయైనను = ఇంచుకయేని, సామంతకోటికికొ = జమీన్దారులసమూహమునకు, మితులు = పరిహారములు, తప్పకయుండకొ = ఎక్కువతక్కువలం బొందకుండునట్లు, ఊతులు ఒసంగి = భూములు ఇచ్చి, ఆయి అధిక వ్యయ అనధికంబునుకొ (కాకొ) = రాబడిచేత ఎక్కువైనదియు వ్యయముచేత తక్కువైనదియు (నగునట్లుగాను), ప్రజావిరుజంబునుకొ కాంగకొ = జనులచేత నొప్పిలేనిదియు నగునట్లుగా, బండరువు = బొక్కిసమును, కూర్చి;

ఊణరిపు ధాత్రికొ = ఊయించిన శత్రుని భూమిని, చరదృష్టిచేతకొ = వేగువాండ్రనెడు కంటిచో, చూచి = కని, బకహతగతిగ్రహించి = కొంగి యొక్క యాకస్మిక బలాత్కరముతో (కొంగ పట్టుగా), గ్రహించి = పట్టుకొని, తానుకొ = తానును, ప్రజయుకొ = తనదేశపు జనులను, నొవ్వకయ = నొప్పిచెందకయే, పగఱగాత్రములనె = శత్రువుల యంగముల నే, చీకాకు పలుచున్నపతి = కలఁగ పెట్టునట్టిరాజు, డెందానఁ చేయిచి = తొమ్మనంగు చేయి యంచుకొని, నిద్రవోవుకొ.

రాజు, తనమేలు కోరువారు, మహావిద్వాంసులు, వేదోక్తవిధులనతిక్రమింపక నడుచుకొనువారు, శూరులు, తనకు కులక్రమాగతులై జీవనము సల్పెడు వారును, అగుబ్రాహ్మణులను దుర్గాధి

పతులనుగా నేర్పఱుపవలయును; ఆదుర్గములందు పులిజుంటివంటి యపూర్వవస్తువులతోగూడ కావలసియుండు సకలవదార్థములును నూతనోద్భవ సరిపడునట్లుగా నిండింపవలయును. ఇందుకయేనియు హెచ్చుతక్కువలు రాకుండ సామంత రాజులకు భూము వీయవలయును. చూక్కను మును ఎట్లు కూర్పవలయు ననగా, — అందులోనికి వచ్చు ధనము హెచ్చుగాను, అందుండి వ్యయ మగునది తక్కువగాను, దానికై ప్రజలను పీడింపకయు, కూర్పవలయును; వైరిరాజును, ఆతఁడు క్షయించియున్నాడని, వేగులవలన ఎఱింగి, తాను నొవ్వకయు, తనప్రజయు నొవ్వకయు కొంగ (లటుక్కున) చేరపం బట్టునట్లు ఆకస్తికముగా పోయి పట్టి ఆతని రాజ్యాంగములే నీకావపడు నట్లు చేయవలయును. అట్లు చేయురాజు అత్యంత సౌఖ్యము ననుభవించుచు నిశ్చింతగా నుండును.

‘పులిజున్న’ - ఇది కడుదుర్గము, దీనిం జెప్పటచే అట్టి దుర్గభవస్తువులం గూడ నని భావము. పురుషునియొక్క యాయుస్సు ‘పురుషాయుషసు’. అది నూతనోద్భవ స్తుతి.

“పురుషాయుష జీవిన్యో నిరాత్యా నిరీతయః

యన్తదీయాః ప్రజాస్తస్య హేతు స్త్వద్రుష్టావర్షవమ్.” రఘు. 1(63).

‘బండరువు’ - బండారు, బండారము, ప్రకృతి “బండారః” అని వైకృతదీపిక. చా. 238 టిక.

‘చరద్వప్తి’ - ‘రాజానశ్చార చతుషః’ - ‘యథార్హవర్తః ప్రణిధి రపసర్వ శ్చరః స్పృశః । చారశ్చగూఢపురుషః’ అను; ‘అమిత్ర జన్మిత్ర బిదోజనా సయతే । విచార దృశ్చార్దృగ ప్యవర్తత.’ నైష.

‘గాత్రములు’ - అంగములు - రాజ్యాంగములు. - ‘డెందానంజేయిడి’ - లోలోక్త్యలంకారము - ‘లోలోక్తి లోకవాదం । జీకన్నులు మూసికొని సహింపు మిరునెలలో’ అలం.

క. ఎచ్చో గజఘోటక్రయ । తచ్చర్వణసుభటజీవితద్విజసురపూ

బోచ్చనిజభోగముల కగు । వెచ్చము వెచ్చంబుగాదు విత్తంబునకున్. 262

విత్తంబునకున్ = జీనిధనమునకు, ఎచ్చోక్ = ఎక్కడను, గజ...కున్ - గజ = ఎనుగులయు - ఘోటక = గుఱిములయు - క్రయ = కొనుగోలునకును - తత్ = వాని - చర్వణ = మేతలకును - సుభట - బంటయొక్క - జీవిత = జీతములకును - ద్విజ = బ్రాహ్మణులయు - సుర = దేవతలయు - పూజా = సత్కారమునకును, ఉచ్చ = ఉత్కృష్టమైన, నిజ = తనయొక్క భోగములకున్ = సుఖానుభవములకును, అగు, వెచ్చము = వ్యయము, వెచ్చంబు గాను.

గజహయముల వెలకు, వానిమేతకు, బంట జీతములకు, బ్రాహ్మణ సత్కారములకు, దేవ పూజలకు, ఆత్మభోగములకును అగునట్టి ధనవ్యయమును, వృధావ్యయ మని తలంపఁగూడదు. ఆవ్యయమును ధారాళముగా చేయవలసినదే.

ఆ. ప్రతిస వలదు వైరిపట్టిన నృపతికి, చండువెడలఁ దీటకుండుఁ దీటు;

గాక యుండియుండి కాలాంతరమున నొక గార్యకాండోయంక కాండో నృపుఁడు.

రాజు వైరిమీఁద ప్రతిజ్ఞ చేయఁగూడదు; వైరిమీఁదికి నేనను నడుపుకొనిపోయినచో, ఆకార్యము తీరినం దీటును, తీటకపోయినను బోవును; కాక అట్లేయుండి యుండి కాలాంతర మనఁ దీటును. అట్లు అనుకూలకాలము నెదురు నూచుట మంచిది. రాజు కార్యపరుఁడుగా నుండఁ దగునే కాని కలహప్రియుఁడుగా నుండఁ దగదు.

‘ప్రతిస’ - వై. ప్రతిజ్ఞ. ‘కాలాంతరము’ - అన్యమయిన కాలము - వేఱుసమయము. *‘అంక కాడు’ - (అంకము+కాడు) - అంకము = యుద్ధము - లేక - చలము; అంకకాడు = చలపాది.

‘అజ్ఞో నాటకవిచ్ఛేదే సంఖ్యాయాం యుధి భూషణే
సమీపే రూపకే స్థా నే మస్తా వుత్సజ్ఞ చిహ్నయోః.’ నానా.

క. పోరానిపట్ల బొడుచుట | వైరిబలము దిరుగ జయమొ స్వర్గమొ యగు నా
నారూపయంత్ర తత్త్వా | కారాదులపట్ల బ్రజనె కవియింప నగున్. 264

పోరాని పట్ల = అవలికి పోవ దారిలేనితావులకు శత్రువును తత్వైన్యమును తఱిమి, పాడు చుట = కొట్టుటచేత, వైరిబలము = శత్రు సైన్యము, తిరుగ = మరలబడెనా, జయమొ స్వర్గమొ అగున్ = గెలుపైనను వీరస్వర్గ మయినను (రణమరణ మునుట) కలుగును; నానారూప యంత్ర తత్ ప్రాకార ఆదుల పట్ల = బహువిధము లయిన మారకయంత్రములు కలిగిన అవైరి యొక్కకోటయు దానిప్రాకారమును లోనగు తావులకు, ప్రజనె = తనిదండునె, కవియింప నగున్ = తగిలింపవలయును.

జగీషు వయినరాజు తనవైరిని ఆతఁడు తప్పించుకొని పోవుటకు దారిలేని మూలలకు తఱిమి కొట్టవలయును; అట్లుచేయుటచేత అతనిసైన్యము చేయునది లేక తిరుగంబడి పోరం బొడంగి నచో ఆపోరియందు జగీషువు గెలిచినను గెలుచును, చచ్చిననుం జచ్చును; జయ నిశ్చయము లేదు. మఱియు, వైరులకోటలలో బహువిధముల మారకయంత్రము లున్న తావులకు జగీషుఁడు తాను పోఁగూడదు, తన దండు నే తగుల్కొలుపవలయును. — ఆభిప్రాయము సుగమము.

చ. మనమున కొండు రెండు మఱుమంత్రముల స్మరిపోవఁ జెప్పినం

జనఁతు లాతనిం బిలువ సాగుదు; రాగతి సారె బిల్చున

చ్చనువునకే ధనాదిఁ గొని సంగతి గానివి క్రొవ్వి చేయఁ జె

ప్ప; నృపతి దద్బహిశ్చరితముం జరుచేఁ బరికింపఁగాఁ దగున్. 265

రాజులు, మనమునకు , సరిపోవ = నచ్చునట్లుగా, ఒండు రెండు = ఒకటి రెండు, మఱుమంత్రముల = రహస్యాలోచనలను, చెప్పిన = తమకు ఎవఁడేని చెప్పినయెడల, పిలువ సాగుదురు = వానినే రహస్యాలోచనకై రప్పించుచుందురు; ఆగతి = ఆవిధముగా, సారె = మాటిమాటికిని, పిల్చునచ్చనువునకు = రాజులు పిలిచెడి యా మాటసాగుబడికి, ధన ఆది = ధనము లోనగు వానిని, ఈ = రాజునెడ కార్యముగలవారు తమకార్యము నెఱవేర్చుటకు గాను లంచము లీయఁగా, కొని = గ్రహించి, (ఆతఁడు), క్రొవ్వి = గర్వముచేత, సంగతిగానివి = ఉచితము కానట్టిమంత్రములను, చేయ = చేయు మని, చెప్ప = రాజునకుం బోధించును, (కావున), నృపతి = రాజు, తత్ బహిశ్చరితము = అతనిబయటి వృత్తమును, చరుచే = చారులమూలముగా, పరికింపఁగా, దగున్ = విచారించుకొనవలయును.

* తులాద్యూతమందు యుద్ధ మొనరించువాఁడు. చూ. రాజశేఖరుని బాలరామాయణము

“త్వత్కాంకకారవిజయే త్వయిరామలక్ష్మీ, | సీతాచతేపునరియం భవతోస్తుదారాః,

మత్కాంకకారవిజయేతు మహాధిపత్యం, | తస్యాంచతే పురి కలత్ర జనేచతత్ర.”

ఇట్టివారు ప్రాచీన రాజాస్థానములలో పలువురుండిరి. వీరే రాజుల లెంకలు. ‘కన్నులంబుటిన కొడుకులు’

ఎవ్వఁడేని ఒకటిగెండు అలోచనలు మనస్సునకు నచ్చునట్లుగాఁ జెప్పెనేని రాజులు వానిని మంత్రాలోచనకై మాటిమాటికిం బిలుతురు. దానిం గని రాజుకడ కార్యముకలవారు తమకార్యములు రాజుతో చెప్పి సాధింపు మని ఇతనికి ధనాదికములను లంచ మిత్తురు; దానిం బుచ్చుకొని యీతఁడు తనమాట సాగు ననుగర్వముచే రాజునకు వారి నిమిత్తమై యసంగతపు మంత్రములం జెప్పను. కావున రాజు అట్టివాని పరోక్షవృత్తమును తన చారులమూలముగా కనిపట్టుచుండ వలయును.

‘మఱు’ .. ‘మఱుగు’ (చాటు) శబ్దమునకు వృత్తియందు ‘మఱు’ అనిరూపము. - ‘సరి’ - సదృశ శబ్దమునకు వికృతి.

క. గడివాఁడు చెడునయేఁ దగుఁ | జెడఁ జేయుట; చెడఁడయేని చెల్లియె తగుఁ; బై గడివాఁడే పనికగుఁ దన | గడి వాఁ డరియైనఁ, దనకె గడి కావఁబడున్. 266

గడివాఁడు = తన యెల్ల కవలరాజు, చెడునయేని = తప్పుక చెడునెడల, చెడఁజేయుట తగున్ = చెలునట్లే చేయుట నీతి, చెడఁడయేని = చెడనివాడుగా నుండెనేని, చెల్లియే తగున్ = వానితో స్నేహమే తగును, తన గడివాఁడు = తన యెల్లనంటినరాజు, అరియైనన్ = తనలోడి చెలిమి నొల్లక తనకు విరోధమైనచో, పనికిన్ = వానిని ఆదాఁగఁ గొట్టుటకు, పైగడివాఁడే = వానిదేశమునకు ఆవలనుండు రాజే, అగున్ = ఉండును, తనకె గడి కావఁబడున్ = తనకైయే గడిరక్షింపఁబడును.

నీదేశము వెంబడి నుండురాజు నీయనంతరుఁడు చెడునేని వానిం జెడనిచ్చుటయే సరి. చెడఁడయేని వానితో చెలిమియే సరి; వాఁడు విరోధించెనేని తదనంతరుఁడు వానిని పని దీర్చును, తదనంతరుని విరోధించి వానితో పోరాటములో చిక్కుకొనిన యనంతరుఁడు తన యెల్లజోలికి రాఁడు.

‘ఆరి ర్షిత్ర మరే ర్షిత్రం మిత్ర మిత్ర మతిః పరం ।

తథామిత్ర మిత్రం చ విజిగీయాః పురః స్థితాః.’ కామంద.

తే. రాష్ట్ర మెరియింపు, కొనుము దుర్గములు, తదవ

రోధ మగపడ్డఁ బుట్టింటిరూఢి నెరపు,

పరుసములు తద్రీపులరాయ బారు లెదుటఁ

బలుకకుము, సంధి యొకవేళ వలసియుండు.

267

రాష్ట్రము = పగ తునిదేశపుఁ బ్రజలను, ఎరియింపుము = కష్టములపాలు జేయుము, (ఆతని) దుర్గములు, కొనుము = పట్టుకొనుము, తత్ అవరోధము = వారిరాణులు, అగపడ్డన్ = దొరకిరేని, పుట్టింటిరూఢిన్ = వారికి వారిపుట్టింట నెట్లు జరుగునో ఆమర్యాదను, నెరపు = జరుపుము, ఒకవేళ శత్రురాజుతో, సంధి = చెలిమి, వలసియుండును, (కావున), తత్రీపుల రాయబారుల ఎదుటన్ = ఆ శత్రురాజులరాయబారులతో, పరుసములు = (ఆ రాజులం గూర్చి) కూరవచనములు, పలుకకుము.

‘అవరోధము’ - ‘అవరోధ స్థిరోధానే రాజదారేషు తద్భృషే’ మేదిని. - జాత్యేకవచనము. ‘అగపడు’ - అగపడు - స్వాధీనపడు - “ముంగికి గూబకు నగపడి । యంగంబులు వడఁచుచున్నయవి” - శాంతి. 3(206) అని శ. ర. — “హితుఁడగు మంత్రిం గుటిలల । యతి కపటో

పాయములకు నగపడి చెలుప! స్తలిఁ దలఁతుర" శాంతి. 3(73)-అగపడు - అగపడు=అగమగు -
 "అగమయ్యెను లోనయ్యె ననఁగ స్వవశ! మయ్యె ననుట దనర్చు వేదాంతవేద్య". ఆం. భా.
 "చిట్కపడియె దొరకఁ జేపడె నగపడె! దవిలెఁబట్టువడియెఁ దగులువడియె! నబ్బెనన గృహీత
 మయ్యె ననం దగు" ఆం. భా. "వైరియవోధ మగమయిన పుట్టింటి రూఢినడపు" అను నీతి
 వాక్యము నతిక్రమించి కృష్ణరాయని యల్లుడు రామరాజు ఏ మయినదియు ఆతని పాటువలన
 దక్షిణాపథ హిందూరాజ్యము ఏ మయినదియు లోకవిదితము. హిందువుల కందఱకును శోచ్యమును
 అనమానకరమును అగు నాతని యాయపకృష్టవర్తనమును నాటక మల్లి యాడించుచున్న కవి
 తల్లజులయొక్క రక్షణతకు వలసినంత యాశ్చర్యపడఁగలమా!

ఆ. ఆభిచారి ఘనగరాంబుదూషితరుజ్జీ | రంతరాద్రిగహనదంతురోగ్ర [268

కీటోర్వి మేరుగిరిసమాన్ధము వచ్చు | నేనె జొరకు, పంపె యిడుము కొనఁగ.
 ఆభి...ర్వి - ఆభిచారి = మారణాదిక్రియలు నేయువారిచేత - ఘన = సాంద్రమును -
 గరంబు=విషయము మయిన నీతి చే - దూషిత = చెలుపఁబడినదియు - రుకొనిరంతర=రోగముల
 చేత క్రిక్కిరిసినదియు - అద్రిగహనదంతు=కొండల చేతను కనముల చేతను నిండుకొన్నదియు -
 ఉగ్ర=క్రూరమయిన - కీకట=వేల్చులుకలదియు (నైన)- ఉర్వి - భూమియగు, (దేశమందు)
 మేరు గిరి సమ అర్థము=మేరు పర్వతముతో సమానమయిన ధనము, వచ్చు నేనె(క)=దొఱకునట్లు
 న్నను, చొరకు = ఆదేశములో నీ వడుగు పెట్టకుము. కొనఁగ = ఆదేశముం బట్టుటకు, పంపె
 ఇడుము = ఒక సేనాభాగమునే పంపుము.

'ఆభిచార' - 'హింసాకర్తాభిచారిః స్వాత్' అను. - 'ద్వేహారణాదిక్రియాయాః' రామా
 శ్రమి. ఆభిచారమే ఆభిచారిము; అది కలవాడు ఆభిచారి, హోమాదిక్రియలచేత చంపువాడు.-
 'గరము'. - 'సావరం జగము చేతి విషం ప్రోక్త మకృత్రిమం! కృత్రిమం గరసంజ్ఞం తు
 క్రియతే వివిధౌషధైః' వాగ్భటము.

క. రాణింపఁ బల్కి తనకని | జాణై కొనుఁ, గొలుచు సంశసపుఁదఱి, దొలఁగుం

ద్రాణ చెడఁ గవుడుమానిసి; | నాణె మెలుంగ బచ్చుగాఁగ నరపతికి దగుల్.

కవుడుమానిసి = కపటము గలముష్యుడు, రాణింపక = మనోరంజకముగా, పలికి =
 ఇచ్చకము లాడి, జాణ వి= నేర్పరియై, తనపని కొనుక=తనకోరికను నెఱవేర్చుకొనును, సంశసపుఁ
 దఱి = ప్రభువు ఉత్సాహవంతుడై యున్నప్పుడు (అనఁగా తనవలన నేమియు ప్రభువునకు
 కావలసినపనిలేక-తనకోర్కెలను ప్రభువుతీర్చు సమయమున), కొలుచుక=ప్రభువును సేవించును,
 ద్రాణచెడ=ప్రభువు బలిమి తప్పెనా, తొలఁగుక = ప్రభువును విడిచిపోవును, నాణెము =
 అట్టిసేవకుని యోగ్యత అనెడు నాణకమును, ఎలుంగక = ముందే తెలిసికొనుటకు, నరపతికి =
 రాజు, బచ్చు కాఁగక తగుక = నాణెము చెల్లినో చెల్లదో చూచినవెంటనే తెలిసికొనునట్టి
 సరాబువలె, నేర్పియుండవలయుక. - పరిణామాలంకారము.

'త్రాణ' - త్రాణము - హంసాదిగణోచితమగు పాక్షికములోపము - 'అర్తత్రాణాయ వ
 శృస్తం న ప్రహర్తు మనాగసి.' శాకుంతల. 'నాణెము'-నాణకశబ్దవై.-'ఏమి నాణకమోషికాను
 కళికా మత్యాళికా లాసికా' మృచ్ఛకటి. - 'తులా శాసన మానానాం కూటకృన్నాణ
 కస్య చ' - ఇతిస్తోతిః - అని స. సం.

సీ. తజ్జమండలిఁ గూర్చి, ధాతువుల్ దెలిసి, హేమాదులఁగొని, ప్రకృత్యనుగుణాల్ప
జీవనాహృతులచేఁ జెలఁగి, మహాబలో. ద్రేకంబు మద్దన రిత్తఁజేసి,
న్నే హోద్దుఁ డగుచు నశేషంబుఁ బోషించి, నరవర్ణములతప్పుసరణు లుడిపి,
సతతద్విజప్ర తిష్ఠాశాలియై బలి. యించుపట్టులు బలియించి, పలుచఁ
తే. జేయుపట్టులు పలుచఁగాఁ జేసి తేజ. మెసఁగ శోధన మఱవక యెసఁగ వలయు
సాంగరాజ్య మొకెత్తుగ స్వాంగరాజ్య మొక్కయెత్తుగ నృపతి యాచుష్యవరత.

నృపతి = రాజు, ఆచుష్యపరతత్ = తన యాచుష్యయొక్క హితము కోరినవాడై -
తత్తజ్జ = దాని దాని నెఱిగిన వారియొక్క (లోహాదుల స్వరూపాదుల నెఱిగిన వారియొక్క,
లోగస్వరూప చికిత్సాదుల నెఱిగిన వైద్యులయొక్క) - మండలి = సమూహమును, కూర్చి =
రప్పించి, ధాతువుల్ = కనకలోహాదులను - వాతపితృ శేష్ ములను, తెలిసి, హేమాదులు = (ఘనా
దులనుండి) సువర్ణాదులను - స్వర్ణశ్చక్రము లోనగుమందులను, కొని = స్వీకరించి (నేపించి), ప్ర...
చేత్ = ప్రకృతి = ప్రజలకు - దేహతత్త్వమునకు - అనుగుణ = అనుకూలమయిన - ఆల్పజీవన =
జీవన స్వల్పభోగములను - మితభోజనములను - ఆహృతులచేత్ = కైకొనుటచేత - భుజించుట
చేతను, చెలఁగి = వర్తించి, మ...బు - మహాబల = కడుబల్లిగులయొక్క - వాతముయొక్క -
ఉద్రేకంబు = ఉద్రేకివర్తనమును - ప్రకోపమును, మద్దనత్ = దండనచేతను - ఒడలు పట్టించు
కొనుటచేతను, రిత్తఁజేసి = వర్ణపక్షి - నిమగ్నింపఁజేసి, న్నే...డు - న్నేహ = ఆమరాగముచేత -
నూనెచేత, ఆర్ద్రాడు = చల్లనివాడు - తడిసినవాడు - (అనగా ఆభ్యంగము చేయించు కొన్న
వాడు), అగుచుత్, ఆశేషంబు = ఎల్లజనులను - ఒడలి నెల్ల, పోషించి = ప్రోచి, పుష్టి పొందించి,
నర = మనుజులయొక్క - వర్ణముల = జాతులయొక్క - తప్పుసరణులు = గుప్పఁగ ప్రవర్తనములను -
(నరత్ = పతిమను - వర్ణముల = ఒడలి వన్నెలయొక్క - తప్పుసరణులు = తప్పిన విధములను),
ఉడిపి = మాన్చి, గు...లి - సతత = ఎల్లప్పుడును - ద్విజ = బ్రాహ్మణులయొక్క - ప్రతిష్ఠా = పూజ
చేత - శాలి = ఒప్పుచున్నవాడు (సతత = ఆమరణము - ద్విజ = దంతియయొక్క - ప్రతిష్ఠా =
స్థిత్యుచేత - శాలి = ఒప్పుడువాడు), వి. బలియించు పట్టులు = జనమును హేచ్చుచేయ (చేర్చ)
వలసిన ప్రదేశములను - పుష్టి నొందింపవలసిన దేహవయవములను, బలియఁజేసి = జనసమ్మర్థములం
గావించి - పుష్టి నొందించి, పలుచఁజేయ పట్టులు = జనమును తగ్గింపవలసిన తావులను - కృశము
లుగా నుండవలసిన దేహవయవములను, పలుచఁజేసి = ఆల్పజీవనములం గావించి - కృశములను గాఁ
జేసి, తేజమెసఁగెత్ = పరాక్రమము మీఱ - దేహదీప్తి యొప్పు, శోధన = దేశమును నిర్మొంటుక
ముగా చేయుటను - దేహమును శుద్ధి చేసికొనుటను, మఱవక, సాంగరాజ్యము = స్వామ్యా
ద్యంగములతోఁ గూడుకొన్న దొరతనము ఒకయెత్తును, స్వ అంగ రాజ్యము = తనదేహముపై
దొరతనము (అనగా దేహము ఒడలక కర్తవ్యమగుట), ఒకయెత్తుగ = రెండును సమాన
ముగా, ఎసఁగవలయుత్ = వర్ధిల్లవలయును.

‘హేమాదులు’ :—

‘సువర్ణం కీతిలం వృష్యం బల్యం గురు రసాయనం

కానికృచ్చ విషాన్తాద త్రిరూప జ్వర శోష జిత’ - మదనపా.

‘ధాతువులు’ :—

‘వసాదయస్సప్త కఫాదయ ప్రయో...లోహం స్వభావః కనకం చ ధాతవః’ - నానా.
 ‘ప్రకృతి’ — ‘ప్రకృతి ర్ధణసామ్యేస్యా దమా త్యాది స్వభావయోః। యోసా లిక్తే పారవశే’ —
 మేదిని. - ‘స్నేహ’ - ‘అభ్యశేషగుణే స్నేహ పైలసాహార్ద్రయో రపి’ - నానా. ‘మహాబ...జేసి’ -
 ‘అభ్యజ్ఞ మాచరే నిర్మిత్యం స జరాశ్రమవాతహః’ వాగ్భట. ‘ద్విజ’ - ‘దత్త వి ప్రాణజాః’ - అను.
 ‘నరక’ - ‘చూర్ణం శ్వదంత్రామలకామృతానాం లిహకా ససర్పిర్నధు భాగ మిశ్రం। వృషః సిరః
 శాస్త్ర వికారదుఃఖః సమాః శతం జీవతి కృష్ణకేశః’ వాగ్భట.

రాజు తన జీవితకాలమున సుఖముగా రాజ్యము జరుగుటకు గాను, తెలిసినవారివలన, తన
 దేశములో, స్వర్ణాది లోహముల గనులెక్కడ నున్నవో, కనిపట్టి, స్వర్ణాదిలోహములను గ్రహించి,
 ప్రజలయాదాయములో కొంచెపాటియే పన్ను గొనుచు, పొగ రెక్కైన బల్లిదులను దండనచేతి
 ఆణగఁగ ద్రొక్కుచు, దయ గలవాడై, ఎల్లవారిని పోషించుచు వర్ణాశ్రమధర్మములను తప్పి
 పోకుండ కాపాడుచు సతతము బ్రాహ్మణులను గౌరవించుచు, జనహీన ప్రదేశములకు జనసమృద్ధి
 కలిగించి, చోటుచాలని ప్రదేశములందలి జనులను జనులు లేని ప్రదేశములకుఁ బంపుచు, క్షుద్ర
 శత్రువులను నాశనముచేయుచు, సమృద్ధ మయిన రాజ్యమును తన దేహముతో సప్తాంగసమాన
 ముగా కాపాడుకొనవలయును.

రాజు తనయాయస్సనకు హితము కోరినవాఁడై ధాతువులు తెలిసిన వైద్యులచేత ధాతు
 స్థితిని తెలిసికొని, స్వర్ణ భస్మాది ధైషజ్యములు నేపించుచు, దేహమునకు అంతటికిని పుష్టి కలిగించు
 తొనుచు, బలియవలసిన భుజహృదయా ద్యవయవములు బలియనట్లును, కృశముగా నుండవలసిన
 మధ్యాద్యవయవములు సన్నపడునట్లును, వ్యాయామాదులు గావించుచు, దేహశుద్ధి ఏమిఱక, తన
 దేహమును తన రాజ్యమును సమానముగా కాపాడుకొనవలయును. - ప్రిహ్లాదపూలంకారము.

సీ. సౌఖ్యశాయనిక భిషక్పూర్వకము కల్య. | వేళఁ గార్తాంతిక ద్విజులగోష్ఠి,
 జాము వోవ నమాత్య సామంతపూర్వకం | బర్హద్రనస్థకాయస్థగోష్ఠి,
 దినమధ్యమమున మర్దనమల్లపూర్వకం | బగు సూదసూపకృత్సృగయుగోష్ఠి,
 యపరాహ్ణమున దేవ తార్చనాపూర్వకం | బార్యధర్తాధిక్య ద్యతులగోష్ఠి,
 తే. భుక్తిమీఁదవిదూషక పూర్వకము పు | రాణకవిగోష్ఠి, చారపూర్వకము సంజ
 జాము గాయకగోష్ఠి, ని శ్కసుషుప్తి | పూర్వకము ప్రేయసీగోష్ఠి పాసఁగుఁ బతికి.

పతికి = రాజునకు, కల్యవేళ = ప్రాతః కాలమునందు, సౌ...ము - సౌఖ్యశాయ
 నిక = సుఖముగా శయనించితివా అని యడుగువారు - భిషక్ = వైద్యులు - పూర్వకము = మొదలుగా,
 కార్తాంతిక ద్విజుల గోష్ఠి = దైవజ్ఞులైన (జ్యోస్యులైన యనుట) బ్రాహ్మణులతోడి సల్లాపము -
 జాము = ఒకయమము, పోక్ = జరిగిన తర్వాత, అ...బు - అమాత్య = మంత్రిలు - సామంత =
 దొరలు - పూర్వకంబు = మొదలుగా, అ...ష్ఠి - అర్థ = ధనముయొక్క - అర్జన = సమకూర్చుట
 యందు - స్థ = ఉన్నట్టి, కాయస్థ = కరణాలయొక్క - సల్లాపము, దినమధ్యమనక్ = రెండు
 జాములతర్వాత, మర్దనమల్ల పూర్వకంబుగ్ = ఒడలునలుపుట, జెట్టులు మొదలుగా, నూ...ష్ఠి -
 సూద = వంటవాండు - సూపకృత్ = ప్రసూవించువాండు - మృగయు = పేటకాండు - వీరితో -

సంగతి; అపరాధమునకే = మధ్యాహ్నముమీఁద, దేవతాఆర్చన పూర్వకంబు = దేవతాపూజ మున్నగా, ఆ...ప్తి - ఆర్య = పెద్దలయొక్కయు - ధర్మాధిక్యత = ధర్మాధికారులయొక్కయు - యతుల=సన్న్యాసులయొక్కయు - గోష్ఠి=సాంగత్యము; భుక్తిమీఁదకే - భోజనమైన తర్వాత, విదూషక పూర్వకము = హాస్యగాఁడు మున్నగా, పురాణ కవిగోష్ఠి = పురాణములు చెప్పవారి యొక్కయు కవులయొక్కయు సభ; సంజనాము = సంధ్యాయామము, చారపూర్వకము = వేగులు మొదలుగా, గాయకగోష్ఠి = గాణలసభ, నిశితే = రాత్రియందు, సుషుప్తిపూర్వకము = నిద్ర మొదలుగా, ప్రేయసీ గోష్ఠి = కాంతితో నల్లాపము, పానగుణ = ఒప్పము.

రాజునకు దినచర్య ఇట్లుండవలయును - సౌతిఃకాలమందు సుఖనిద్ర నడుగువారును వైద్యులును, జ్యోస్యులగు బ్రాహ్మణులును రాజును దర్శింపవలయు. రాజు వారితో నల్లపించి యాలోగ్యమునకును గ్రహముకూల్యమునకును వలయు విశేషములు ఎఱుంగవలయు; జాముప్రాగు ఎక్కినంతట మంత్రసామంతులతోను ధనార్జననియుక్తులయిన కరణాలతోను కొంతసేపు గోష్ఠినుండి మంత్రాలోచనాదికము కావించి ఆయవ్యయవిశేషము లెఱుంగవలయును. ఆంగిమర్దనము, మల్లరతో వ్యాయామము, వంటవాండ్రతోను వేటకాండ్రతోను, తెచ్చిన మాంసములను తేవలసిన వానిని విచారించుకొని, తెచ్చినవానిని వండవలసిన ప్రకార విశేషములనుగూర్చి యాజ్ఞాపింపవలయును; అపరాధమున దేవతార్చన సమయాన పెద్దలతోను ధర్మాధికారులతోను సన్న్యాసులతోను నల్లాపము, భోజనానంతరము విదూషకుని వినోదమును, పౌరాణికలతో కవులతో గోష్ఠి; నాలవజాయన చారులకు దర్శనము, పాటకచ్ఛేరి; రాత్రి సుఖనిద్ర ప్రేయసీ నల్లాపములు.

‘సౌఖికాయనిక’-సౌఖ్యాయనం పృచ్ఛతీతి సౌఖికాయనికః. ఇల్లేసౌఖ్యసుప్తికః-సౌస్నాతికః.

‘యోగనిద్రాస్తవిశదైః పావనై రవలోకితైః

భృగ్వాదీ ననుగృహ్యంతం సౌఖికాయనికాన్తునీక.’ రఘు. 10 (14).

‘ఇతి సౌఖికాయనికానాం నూక్తగీతామృతరసం కర్ణపూరతాం నయక’ యశస్తిలకము.

2 (22 - 23) గద్యము. ‘రోగహార్యగదజ్ఞారో భిషగ్వైద్య శిశిత్సకే’—అను.

‘కార్తాన్తికో లక్షణజః’ వైజయంతి. ‘స్మృతౌహూర్తిక మాహూర్త జ్ఞాని కార్తాన్తి కా అపి’ అను. ‘సభానల్లాపయో గోష్ఠీ’ నానా. ‘ప్రత్యూషోఽహర్నఖం కల్పమ్’ అను. ‘కాయస్థుఁడు’ - ‘లిపికరవృత్తా జాతిభేదేచ’ సర్వ. సం. “కాయస్థ ఇతి లఘ్వమాత్ర” ముద్రా. ‘కాయస్థో లేఖకః’ అని దానిటిక.

‘స్వా న్నర్దనం సంవాహనమ్,’ అను. - ‘మల్లః పాశ్రే కపోలే చ మత్స్యభేదే బలీయసి’. మేదిని.

‘నూపకారా స్తు వల్లవాః । ఆరాధికా అన్ధసికాః నూదా బౌదనికా గుణాః’ - ‘మృగ యుర్లుభక శ్చ సః’ - అను.

నూదనూపకారులకు భేదము నిఘంటువులలోఁ గనఁ బడకున్నను, ఇట రెండుపదములు భిన్నవాచకములుగాఁ బ్రయోక్తములు - నూప మన్నం బ్రహ్మగాన తదాదులు నూపకారుఁడును భక్ష్యవిశేషములు నూదుఁడును చేయునట్లుగా భేదము గ్రహింపవచ్చును.

‘ప్రాహ్లాపరాహ్లామధ్యాహ్నా స్త్రీసంధ్యమ్,’
‘యేనిరితేద్వియ గ్రామా యతినో యతయ శ్చ తే’ - అను.

విమాషక - “కుసుమవస్త్రాద్యభిధః కర్తవపుశ్వేషభాషాద్యైః
హాస్యకరః కలహరతి ర్వీదూషకః స్వాత్ స్వకర్తజ్ఞః” సా. ద.
“నటవిట గాయక గణికా । క్షౌత్రిమముఖకన్దరాణియదినన్యః
వైయాకరణకిరాతా । దపకబద్ధుగాః క్వను యాన్తి.”

క. హితులు హితాహితులు సదా | హితులును నై గాజునెడల నిటు త్రివిధమునన్
క్షీతి ననుచరు లుందురు సం | తతమున్; మఱి వారిఁ చెల్వెదన్ విను మనఘా. 272

అనఘా = ఓయిపాపరహితా, గాజునెడలన్ = రాజుంగూర్చి, అనుచరులు = సేవకులు,
సంతతమున్ = ఎప్పుడును - హితులు = ఆప్తులు, హితాహితులు = ఆప్తులును అనాప్తులును (ఉభయ
గుణములుం గలవారు), సదా అహితులును = ఎప్పుడును అనాప్తులే, (అని), త్రివిధమునన్ =
మూడు తెఱఁగులవారుగా, ఉంగురు, మఱి = ఇతను, వారిఁ చెల్వెదన్ = వారి స్వరూప
ములను వివరించెదను వినుము.

చ. హితులు భిష గ్రహజ్ఞబుధబృంద కపింద్రపురోహితుష్టితా
హితులు ధనార్జనాదిస్వకృత్యనియున్తులు వెండికేసలా
హితులు దళావశార్పితసమృద్ధిమాహారణేచ్ఛు; బొటనా,
హితమును నట కాఁ జతురన్యాయజరించుట నీతి తేనికిన్. 273

తేనికిన్ = రాజునకు, భిషక్ గ్రహజ్ఞబుధబృంద కపింద్ర పురోహితుల్ = వైద్యులు శ్లోత్రిషి
కులు విద్యత్సిగ్గాహములు కపిత్థులు పోగోహితులు, హితులు = ఎప్పుడునుజేసి మేలుకోరువారు,
ధనఆర్జనాదిస్వకార్య నియున్తులు = ధనముకూర్చుటలోనగు రాచకార్యములందు నియమింపబడిన
వారు, హితాహితులు = హితులు నగుదురు అహితులును అగుదురు; వెండి = మఱి, దళా...లు -
దళావశ = తమయొక్క యవస్థకు వశ్యులై - అర్పిత = రాజున కీయబడిన - సమృద్ధి = నిండాలు -
రమా = సంపదను - ఆహారణ = మరల అతనివలననుండి రాబట్టుకొనుటయందు - ఇచ్ఛులు =
కోర్కెకలవారు, కేవల అహితులు = ఎప్పుడును అనాప్తులే. బొటన్ = ఇట్లుగుటంబట్టి, తేని
కిన్ = రాజునకు, అహితమునున్ = అయాపూర్వోక్తలయందు తాను చూపునట్టి యాప్తతయును,
అట్లకాన్ = వాస్తవము వాస్తవావాస్తవము కేవలావాస్తవమునుంగా, చతురవృత్తిన్ = చదురు
మెయి, చరించుట = తాను నడుచుకొనుట, మేలు = శ్రేయము.

రాజునకు వైద్యులు శ్లోత్రిషికులు పండితులు కవులును పురోహితులును, ఎప్పుడును మేలే
కోరుచు చేయుచు నుందురు. ధనార్జన లోనగు రాచకార్యముల యధికారులు హితులునగుదురు;
గాజద్రవ్యమును హరించుటచేతను కినిపట్టి దండించునోయను భయముచేతను అహితులు నగుదురు;
ఎవరి ధనసమృద్ధిని వారి దుర్వృత్తినిదంచుటకుఁగాను రాజు స్వీకరించియున్నాఁడో వారు ఎటు
లైన నాతనివలన మరల దానిం బడయుటకు కోరుచు అతనిని మదిలో ద్వేషించియే యుందురు.
కావున ఈమూడు తెఱఁగుల యనుచరులవిషయమై తానును హితుఁడు హితాహితుఁడు కేవలా
హితుఁడుగా నడచుచు పైకి హితుఁడుగానే అగపడుచు నేర్పుమెరియుండుట శ్రేయము.

ఆ. పాత్రభూతు లెస్స పరికించి, యతఁ డడు

గకయు నొకఁడు సెప్పకయు మునుపుగఁ

బనసపండ్లు దిగిన పరిగ, స్వప్నము గన్న
నెఱిగ, నొసంగి వెఱుగుపఱుచు టొప్పు.

274

పాత్ర భూతుఁ = సత్కారమునకు అర్హుఁ డగునని, లెస్స పరికించి = చక్కఁగా కనిపటి,
చెప్పక యునుఁ మునుపు = రాజు నీకు సత్కారము చేయ నున్నాఁ డని ఆతనితో ఎవ్వఁడును చెప్పక
ముందే, పనసపండ్లు దిగిన పరిగఁ = ఉన్నట్లే ఉండి ఒకక్షణములో పనసచెట్టునిండ పనసపండ్లే
దిగఁబడిన నెట్లుండునో ఆవిధముగాను, ఒసంగి = ఇచ్చి, వెఱుగుపఱుచుట = ఆశ్చర్యపెట్టుట,
ఒప్పుఁ = తగును.

పాత్ర మయినవానిని అట్టివార డని చక్కఁగా తెలిసికొని, ఆతనికి, ముంగుగా ఏవిధము
నను తెలియ నీకు, ఒక్కప్పుడిగ తలంపునకు అందనంత ద్రవ్యభాతమును, ఒసంగి, ఆశ్చర్య
మగునని చేయుట తగును. ఆధూతోపము. 'పనసపండ్లుదిగిన పరిగ' - కడుమెండుగా కోర్కెకి
మించిన స్వయద్రవ్యభాత మునుట. - 'స్వప్నము గన్న నెఱిగ' - ఆకస్మికముగా ననుట. - ఉపమ.

ఈ యుపదేశము కృతయుగ ధర్మాతీతముగా నున్నది:—

“అభిగమ్య కృతే దానం, త్రేతా స్వాహాయా దీయతే
ద్వాపరే యాచమానాయ, సేవయా దీయతే కల్పః.” పరాశర.

“కృతే ప్రదీయతే గత్వా త్రేతాస్వాసీయతే గృహే.
ద్వాపరే చ ప్రార్థయతి, కల్పా వసుగమాన్వితే” బృహస్పతి.

“అభిగమ్యాత్తమందాన, మాహూయైవ తు మధ్యమమ్
అధమం యాచమానాయ, సేవాదానం తు నిష్ఫలమ్” పరాశర.

క. పితృదేవక్రియలను విధిఁ | పితృక్రియలె సూక్ష్మ లగుటఁ బితృభక్తుడ వై
శ్రుతిశీలతవశ్చాంతా | చ్యుతభక్తుల కొసంగి వసుపు మున్నతగతికిఁ. 275

విధిఁ = శాస్త్రముచేత, పితృదేవక్రియలఁ = పితృక్రియలు (కవ్యములు)ను దేవపూజలు =
(హవ్యము)ను నను నీగండు తెఱుగుల కర్తలలో, పితృక్రియలె = పితృప్రీతికరములైన శ్రాద్ధ
ములే, సూక్ష్మలు = సూక్ష్మబుద్ధితో నిర్వహింపవలసినవి, అగుటఁ = అగుటవలన, పితృభక్తుడవు
వి = పితృ దేవతలయందు భక్తిగలవాడవై, శ్రుతి...కుఁ - శ్రుతి = వేదాధ్యయనము - శీల =
సదాచారము - తపః = వ్రతానుష్ఠానము - వీనిచేతి - శాంతి = శమముగలవారైన - ఆచ్యుతభక్తు
లకుఁ = విష్ణుభక్తులకు, ఒసంగి = శ్రాద్ధదేయమును ఇచ్చి, (నీపితృదేవతలను) ఉన్నత గతికిఁ
పనుపుము = ఊర్ధ్వలోకములకు పంపుము.

హవ్యములకన్న కవ్యములే సూక్ష్మధర్మము లగుటచేత, వేదాధ్యయన సదాచార చాంద్రా
యణాదివ్రతములచే శాంతిచిత్తులయిన వైష్ణవులకు శ్రాద్ధ(దేయ)ముల నిచ్చి నీపితృదేవతకు ఉత్త
మగతిం గలిగింపుము, ఆధముల కిచ్చినయెడల శ్రాద్ధము ఫలంపదు; పితరులకు ఉత్తమగతి కలుగదు.
కవ్యము నుపేక్షించిన మహావ్రత్యవాయము కలదు; హవ్యము ఫలంపదు. యజ్ఞము సేయనివాని
సేమయు ననరుగాని తద్దినము మానినవానిని ఇంటికి రానీయరుగదా.

‘పితృపూజసమగ్ర్యము దై | వతపూజనమునకు మనుజులెల్లభ, పితృదే
వతలఁ గొనియాడుదురు దే | వతలాదిగఁ గల్గు నెల్లవారలు భక్తిఁ.’ ఆనుశా.

‘దైవికకృత్యంబులను । ధూవర ధూసురుల నూత్నముగ శోధింపం
గావలదుగాని పితృపూ । జావిధికి బరీక్షవలయు సమ్యగ్భంగిన్.’ ఆనుకా. ౪ (171.)

క. దానము ద్విజరక్షణకును । జ్ఞానము నిజరక్షణకుఁగ శరణము చొరు మెం
తే; నారాయణు ‘రాజ్యా । నై నరకం ధ్రువ’ మటంట దీటునె యొంటన్. 276

దానము=ఉదకస్పర్శ పూర్వకముగా నీవు ఇచ్చెడియీవి, ద్విజరక్షణకున్ = బ్రాహ్మణుల ప్రాపునకును, జ్ఞానము=పరతత్త్వస్వరూపము నెఱుంగుట, నిజరక్షణకున్ = ఆత్మరక్షణమునకును, కాన్ = ఆగుచుండఁగా, ఎంతేని = మిక్కిలి, భక్తితో, నారాయణున్ శరణము చొరుము = శ్రీ విష్ణుని రక్షకునిగా నాశ్రయింపుము; రాజ్యానై=రాజ్యము తుదియందు, నరకం=రౌరవాది నరకప్రాప్తి, ధ్రువమ్=తీపుడు, అటంట=ఆనువాక్యమునం జెప్పబడిన యనుభవము, ఒంటన్ = నారాయణాశ్రయణమునం దక్క మఱియొక యుపాయముచే, తీటునె=తప్పిపోదు.

నీవు ధారాపూర్వకముగా చేయునట్టి పాదశమహాదానములు బ్రాహ్మణ పోషణమునకును నీయొక్క పరతత్త్వజ్ఞానము నీక్షేమమునకును అగునట్లుగా, వర్తించుచు, రాజ వైనందున జ్ఞానా జ్ఞానపూర్వకరాష్ట్రకృతి స్వకృతాది బహుపాప సముచ్చయము కఠంబున నీవు రాజ్యాంతమునందు తిప్పక కలుగునట్టిదైన నరకపాతమునకు నివృత్తికొఱకు శ్రీమన్నారాయణుని చరణములను శరణముంబందుము. దానం దప్ప వేటొంట ఆనరకము తప్పదు.—

“దశ సూనాసహస్రాణి అహ్ని రాజా కరోతి చై ।
తాస్యేవ కరుతే రాత్రా ఘోర స్తస్య పరిగ్రహః” —హరీతస్మృతి.

తే. ఆలివతిభక్తి, స్త్రీపుంసపాలి వావి, । యతి వశిత్వము, దిగుజాతు లగ్రజాతి
ననుసరించుట, హితవృత్తి నధిపుపనికిభృత్యుఁడౌదవుట, నృపదండభీతిఁ జుమ్ము.
ఆలివతిభక్తి=భార్యభర్తను భక్తితో ననువర్తించుట, స్త్రీపుంసపాలివావి = స్త్రీపురుషుల సమూహము వావి (నతిక్రమింపకుండుట), యతి వశిత్వము = సన్నాత్యసి ఇంద్రియనిగ్రహము కలవాడై యుండుట, దిగుజాతులు = క్రిందిజాతివారు, అగ్రజాతిన్ = తొలిజాతివానిని, ఆనుసరించుట = అనువర్తించుట, భృత్యుఁడు = సేవకుఁడు, అధిపుపనికిన్ = దొరకార్యమునకు, హితవృత్తిన్ = ఆనుకూలమైన వర్తనతో, ఒదవుట = ఉపయోగపడుట, ఇవన్నియు, నృపదండభీతిఁ జుమ్ము=రాజదండనవలని భయముచేతఁ జుమా . కావున అతిక్రమములను తప్పక దండించు చుండవలసిన దనుట.

“అదణ్డ్యాన్ దణ్డయన్ రాజా దణ్డ్యాం శ్చై వా ప్యదణ్డయన్
అయశో మహ దాపోతి నిరయం చాభిగచ్ఛతి.”

సముచ్చయాలంకారము:—
“అగువర్ణింపనశేకము! యుగపద్భావాశ్రయము సముచ్చయమున నీ
పగతురు వెఱతురు పఱతురు! వగతు రసి విడుదురు పుట్టమై నిలుతు రనిన్.” అలం.
ఆ. చంపిధార్తికుండు, సతిఁబొంది మఱి బ్రహ్మ । చారి, బొంకి సత్యశాలి, యార
గించి సదుపవాసి, కేడించి శూరుఁడు, । చింది ధనియు, నగు విదిత్ర సరణి. 278
(రాజు), విచిత్ర సరణిన్ = వింతప్రకారముచేత (వింతగా), చంపి=(వధ్యులను) సంహరించి, ధార్తికుండు=ధర్మ మాచరించువాఁడును (వధ్యులను వధించుటయే ధర్మాచరణ మనుట),

మఱి = మఱియు - సతిక్ = సాధ్యులుగు భార్యను, (పర్వాది వర్జముగా ఋతుకాలమందు) - పొంది - బ్రహ్మచారి = బ్రహ్మచర్య వ్రతస్థుడును (అట్లు నియతి గలిగియుండుట బ్రహ్మచర్యమే యనుట), బొంకి = (ఒకనిస్థానము కాపాడుటలో నగు సన్నిమిత్రములచే), అన్యతమాడి, సత్య కాలి = సత్యముచే ప్రకాశించువాడును - (అబొంకు సత్యమువలె ఫలప్రదమునుట), ఆరగించి = (ఎప్పుడుపట్టిన నప్పుడెల్ల భోజనముచేయక గెండుపూటలే) భోజనముచేసి - సదుపవాసి = మంచి యుపవాసములు చేయువాడు - (అనగా ఆభోజననియమము ఉపవాసముతో సమానఫల మనుట), కేడించి = (పెద్దలమీదికి నడవక) తొలగి - శూరుండుక్ = వీరుండును (పెద్దలమీద పోర కుంట శూరులను కూల్చుటలో సమానమునుట), చింది = ధనమును (సత్కార్యములకై) వ్యయించి - ధనియు = ధనవంతుండును (రాజు సద్వ్యయముచేసిన ధనముచేత ధనిగాని, బొక్కసములో ధనము మూల్గుచుండుటచేత ధనిగాడు-అనుట) - విరోధాభాసాలంకారము.

“తొలుత నగపడి విరోధ మి వల నన్యారాకలనమువలన నడగినక్”

బొలుచు విరోధాభాసము! చెలగు శివుం డయ్య నితఁడు ప్రేమలియై నాక్.” అలం.
‘చంపి ధార్తి కుండు’—

“నడఁడయే దదణ్యాక్ యః। సమ్యగ్జ్ఞాంశ్చ ఘాతయేత్

ఇష్టం స్యాత్ క్రతుభి సేన సమాప్తపరదక్షిణైః.” యాజ్ఞవల్క్యః.

“గరదుని గృహదాహవ మం। త్రరహస్యవిభేది నాతతాయః బరసతి

హరు బంధుపూతిః బరధన! హరణపరునిః జంపి పుణ్యుడగు నృపుఁ డనఘా” కాంతి.

“తనతోఁ దుల్యం డైనను! మనుజాధిప యధికబలసమగ్రత్వము గ

ల్లిన నని శత్రు నివధియిం! చిననరపతి పుణ్యలోకసిద్ధిం బొందుక్. కాంతి. 5 (516)

“పరబలముపై నడరి నెత్తురు వజ్రులు వాఱఁజంపుదురు దురమునన

పురుసఁడనంబును; బుణ్యోత్తరమని నేదములు సెప్ప దనుతరమధ్యా” ఆనుకా. 5 (64).

‘సతిఁబొంది సద్బ్రహ్మచారి’ :—

“పంచదశిని జతుర్దశిఁ బదమిత్ర! వసుతిఘల జన్త తిఘలందు వలయు బ్రహ్మ
చర్య, మడుగులాంఁడితోఁ జనదులోమ, దోషములు కొండియముక్తారభాషణంబు”.

“ఋతా వృత స్వదారేషు సంగతి ర్యా విధానతః।

బ్రహ్మచర్యం త దేవోక్తం గృహస్థాశ్రమవాసినామ్।

రాజ్యైశ్చ గృహస్థస్య బ్రహ్మచర్యం ప్రకీరితమ్.” - యాజ్ఞవల్క్యపనిషత్తు.

‘బొంకి సత్యకాలి’ :—

సీ. “సత్యంబు వలుకుట సర్వధర్మములకు మిక్కిలి, యన్యతంబు మేటిపాత

కము; తద్విశేషంబు గలదు; చెప్పెద, నొరునర్థంబుఁ బ్రాణంబు నవహరింపఁ

జూచుపాతకులతో నూన్యతం బాడుట పాపంబు, బొంకులు వలికి యట్టి

వారి హింసించుట వరధర్మ; మిది యొక్కఁ డేలకీ భూతములకు హితము సేయు

తే. బొంకు లెల్లను ధర్మముల్; భూతబాధకంబు లగునిక్కిములు పాతకములు వినుము.

కాంతి. 3 (45).

‘ఆరగించి సదుపవాసి’—

వ. “అనశనవ్రతంబులందును జులుకనితెఱం గెఱింగించెద.—

చ. “పగలును రేయఁ గుడ్చి, జలపానము లోనుగఁ గుడ్చునపై తు
ప్తిగ నొనరించి, మర్త్యుఁ డొకటికొ నడుమకొ మఱియొప్పు నంటకొ
మి గతిని బాపముం బొరయమిం దలకొల్పుచు హోమకార్యముం

దగుమెయిఁ జేయుచున్న దిను తంగటిజు న్నగు నూర్ధ్వలోకముల్.” అనుకా. 4 (164)

ఆ. ప్రణిధి స్వపురగృహీయు, భాషావిదుఁడు ప్రణి | ధ్యంతరావిదుండు నగు; నతండు
లింగమాత్రకృశుఁడు లిప్పాతిగ ద్రవ్య | దానధనియుఁ గాక తఱియఁ జొరఁడు.

ప్రణిధి = వేగువాఁడు, స్వపురగృహీయు = తేని నగరమందు ఇల్లు గలవాఁడును, భాషా
విదుఁడు = పెక్కు భాషలు తెలిసిన వాఁడును, ప్రణి ధ్యంతర అవిదుండు = కడమ వేగు
లెవరో ఎఱుంగనివాఁడును, అతండు = ఆజనుఁడు, లింగమాత్రకృశుఁడు = ఎల్లలింగములును
(అనఁగా గుర్తులును) లేనివాఁడును, అగు = కావలయును, (అతఁడు) లిప్పా అతిగ ద్రవ్య
దానధనియు = కోరికను దాటి పోవునట్టి ధనముయొక్క యావిచేత ధనికుఁడును (అతనిని రాజు
వానికోరినంతకన్న హెచ్చుగా ఇచ్చి ధనికునిఁ గావింపవలయును), (అమితధన మిచ్చిన నేగాని),
తఱియ = ఆవృత్తియంగుఁ జూచ్చుటకు, చొరఁడు = ఇచ్చగింపఁడు, - వేగుఁడనమునకు తగిన
వాఁ డైయుండి విశేషధనముం గొన్నవాఁడేగాని యావృత్తికిరాఁడు. ‘ప్రణిధిః ప్రాగ్గోచరే’ అను.

చరుఁడు తేనియూరనిల్లు గలవాఁడును నానాభాషావిదుఁడును తేనియితరచరుల నెఱుంగని
వాఁడును వారికి ఎఱుకపడని వాఁడునుం గా నుండవలయును. అతఁడు నానావేషములు ధరింపఁ
గలవాడునుం గావలయు. అట్టివాఁడు అమిత ధనమిచ్చిన నే గాని ఆపనికిరాఁడు; ఎంతధనమైన
నిచ్చి అట్టి వేగులను సంపాదించుకొనవలసినది అనుట.

ఇప్పుడ్యమున ‘లింగమాత్ర కృశు’ డను పాఠంబును ‘ప్రణి...దుండు = దేశాంతరపు వేగ
రులనుదాఁ చెలిసినవాఁడును’ అను టికయు విచారణీయములు. వేగులు సర్వలింగ ధారులుగాను
ఓండొరుల నెఱుంగకయుండు నది యని నీతిసారము. ఈవిషయములు ముద్రారాక్షస నాటకమున
సునిరూఢములు.

‘అరులకడనిజభూమియుం దనుజతనుజ! బాంధవామాత్యమిత్రులపాల వేష

ధరుల వేగులఁ గాఁ జెట్టి ధరణిపునకువలయు నొండొరు నెఱుంగనివారిఁ గాఁగ.’ కాంతి.

“తపస్విలిక్లిణోధూరాః పణ్యశిల్పపజీవికాః | చరాశ్చరేయః పరితః పిబన్తేజతాంసుతమ్ |
జడమాకాన బధిరచ్చద్రావః పణ్యకాస్తథాకిరాతావామనాఃకుబ్జా స్తద్విధాయేచకారకాః |
భిక్షుకాశ్చారణాదాన్యోనానాకార్యకళావిదాః | అస్త్రపురగతావార్తామాహరేయరలక్షితాః”

“శ్రీతః ప్రవజితశ్చైవ సత్త్రి విషద ఏవచ

ఏతేజ్ఞేయాస్తు సజ్ఞారాః సర్వేనాన్యోన్య వేదినః.” కామండకి.

‘లింగమాత్ర’ — “మాత్రంస్యా దవధారణ కాత్స్నిక్యయాః.” నానా.

“శ్రియఃకుదూణా మధిపస్యపాలనీం | ప్రజాసువృత్తిం యమయంత్యు వేదితుమ్
సవర్ణలిక్ష్మీ విదితః సమాయయా యథిష్ఠిరం ద్వైతవసేవసేచరః.” భారవి.

“వర్ణలిక్ష్మీ... బ్రహ్మచారి వేషవా నిత్యర్థః” అని మల్లి-టిక.

క. తనుభృశ దమనజ సుకృతము | ధనదత్తిన కొనఁగవలయుఁ దత్తద్భుతుకమ
ర్దన మజ్జన భోజన లే | పన వసన ప్రసవనమాన పరతం బలికిక.

పతిక్ = ధర్మపరిపాలన చేయు ప్రభువు, తత్త...తక్ - తత్తత్ = ఆయా - ఋతుక = ఋతువునందు తగిన - మర్దన = సంవాహనము - మజ్జన = స్నానము - భోజన = ఓగిరము - లేపన = మైపూత, రసన = వస్త్రములయు - ప్రసవ = పువ్వులయు - వహన = తాల్చుట - వీనియందు, పరతక్ = ఆసక్తుడగుటచేత, (ఆసక్తుడైయుండి), తను...ముక్ - తను = దేహముయొక్క, భృశ = అధికమయిన - దమన = క్షేశపెట్టుటవలన - జ = పుట్టునట్లైన - సుకృతముక్ = పుణ్యమును, ధనదత్తిన = ద్రవిణముయొక్క యీవిచేతనే, కొనఁగవలయుక్ = ఆర్జింపవలయును.

రాష్ట్రమును యథార్థముగా పరిపాలనచేయురాజు సకలభోగములను సదా ఆనుభవించుచునే యుండవచ్చును, దేహదమనకార్యముగ తపస్సుచేయ నక్కఱలేదు, అందులపుణ్యమును దానములచేతనే ఆర్జింపవలయును. 'దత్తి = దానము' - 'విదు పది నేయరు దత్తిన దక్క' 2(34)

“తపః పరంకృతయుగే త్రైతాయాం జాన ముచ్యతే

ద్వాపరే యజ్ఞ మి త్యాహుః | ద్వానమేకంకలౌ యుగే” పరాశర.

“అధ్యాత్మాస్తా వసతి రమునాప్యాశ్రమే సర్వభోగ్యే

రక్షాయోగాదయమపితపః ప్రత్యహం సంఘినోతి.” ఆని కాళిదాసుఁడు.

“పతి” - “పాతి రక్షతీతి పతిః.” రక్షించువాఁడని వ్యు.

“పుణ్యకర్తముల్ నేయుచు భూసురులకు | వివిధధనములు ప్రీతిలోవినయ మొప్పు

నొసఁగుచుం డెడువారు పూర్వోపచితములైనకిల్బిషములఁబాతురవనినాథ.” కాంతి.1(318)

“తపోమూల మిదం సర్వం చైవ మానుషకంసుఖమ్” మనువు.

“య ద్దుస్తరం య ద్దురాపం య ద్దుర్గం య చ్చ దుష్కరం.

సర్వం తు తపసా సాధ్యం తపోహి దురలిక్రమమ్.” - మను.

“బ్రాహ్మణ్యతపోజ్ఞానం తపఃక్షత్రస్య రక్షణమ్”

“న దానా దధికం కిచ్చే ద్దృశ్యతే భువనత్రయే |

దానేనప్రాప్యతే స్వర్గః శ్రీర్దానేనైవ లభ్యతే -

దానేన శత్రూ జ్ఞాయతి వ్యాధి ర్దానేన నశ్యతి |

దానేన లభ్యతే విద్యా దానేన యువతీజనః

ధర్మార్థ కామ మోక్షాణాం సాధనం పరమం స్మృతమ్” ఆదిత్యపురాణము-పరాశర. 32.

క. నానావిధపాడబముల | నాను నృపాహార మెప్పుడు, నపరాహ్లామునం

గాని మఱి శుద్ధకోషతః | గాని, తమి న్ముక్తియొప్పుడుఁ గడుఁ బథ్య మగుక్. 281

నానావిధ పాడబములక్ = పలుచెఱంగుల రుచులతో, ఆను నృప ఆహారము = భుజింపఁ బడురాజభోజనము, ఎప్పుడుక్ = ఎప్పుడును, ఆనుక్ = కూడియుండును. అపరాహ్లామునక్ = మధ్యాహ్నమునకు అనంతరమేగాని, మఱి = మఱియు, శుద్ధకోషతః | గాని = ఆమాశయపక్వా శయశుదింజెందిగాని, తమిక్ = ఆఁకటితో, భుక్తి = తినుట, ఎప్పుడుక్ = సదా, కడుక్ = మిక్కిలి, పథ్య మగుక్ = దేహమునకు హిత మగును.

రాజ భోజనములు నానావిధ మధురాది రసయుక్తము లయిన గురుపదార్థములతో నిండి యుండు నవి గావున, అపరాహ్లాముననేగాని ఆమపక్వకోశశుద్ధిచెందిగాని, ఆఁకటితో భుజించుట రాజునకు మిక్కిలి హితకారి; ఆఁకలిలేక భుజింపఁగూడదు, ఆఁకటితో భుజించినది చక్కఁగా జీర్ణమై దేహమునకు బలారోగ్యములు కలిగించు ననుట. —

‘పాడబము’ - ఉపోద్ఘాతమందలి శబ్దపట్టికం జూచునది.

క. విను, వర్గసమత నృపుఁడు | న్నను, ధర్తాంశంబె హెచ్చెనా, పెటమడి కె
త్రి ననీరును దెగి యలరా | జనపుమడికి నెక్కినట్లు చను ముద మందఁ. 282

విను = ఈ చెప్పబోవు మాటను చక్కగా గ్రహింపుము, నృపుఁడు = నరపాలకుఁడు, వర్గసమతఁ = మూఁడు పురుషార్థములయందు సమదృష్టికలిమితో, ఉన్నను = ఉన్నప్పటికిని, ధర్తాంశంబె = ధర్తమునకు వ్యయముగు ధనభాగమే, హెచ్చెనా = అధికమైనయెడల, పెటమడికిఁ = కేటుచేసి, ఎత్రి ననీరును = ఏతముతో చల్లిన జలముకూడ, తెగి = గనిమి కోతఁబడి, అలరాజనపుమడికి నెక్కినట్లు = అలరాజనపువరిచేసికి పాటిన నెట్లో అట్లు, ముదము = సంతోషము, అందం జనుఁ = పొందవలయును.

మూఁడు పురుషార్థములకును రాజు సమముగా ధనవ్యయము చేయవలయును; అందు ధర్తార్థమైన వ్యయము హెచ్చెనా అందులకు మిక్కిలియు సంతోషింపవలయును; మూఁటిలోను ధర్తమందే అధికానష్టి నుంపవలయు ననుట. - ఉపమాలంకారము.

“త్రిన్లో ధర్త కామార్తై శ్చతుర్వర్గః సమోత్పత్తైః” — అను.

“ధర్తార్థకామా స్సమమేన సేవ్యా యోగ్యైకసక్త స్సజనో జఘన్యః” భారవిటీక.

“అసక్త మారాధయతో యథాయథం | విభజ్య భక్త్యా సమపక్షపాతయా,

గుణానురాగా దివ సఖ్య మియివాఁ | నబాధ తేఽస్య త్రిగణః పరస్పరం.” భారవి. (11)

“ధర్తారావిరోధేన కామం సేవేత | ... సమం వా త్రివర్గం సేవేత...”

“ధర్తార్థకామానాం యుగి ప త్సమవాయే పూర్వః పూర్వో గరియాఁ” సోమశేపుఁడు.

“అర సిద్ధికంబె నరయ నెక్కుడు ధర్త | సిద్ధి, దాన సకలసిద్ధులును | బ్ర శస్త్రభంగిజేరు, కాశ్వతకీర్తి యుగిసంభవించుఁగలుగు సద్గతియును.” శాంతి. 2(403)యా(274) “పాత్ర భూతు” టీక

క. వెలయించునట్టి యొకమణి | వెలుఁ గానం గొనుము, ధరణి వెండి సువేషో

జ్వలతకు వలదే వాసర | ముల మణులవిభూషణములు భూతతి దాల్చు. 283

వెలయించునట్టి యొకమణిఁ = శ్రేయః ప్రద మైన యొకరత్నమును, వెలుఁగు ఆనఁ = వెలుఁగొందుటకై, భూమిలో, వెండి (యఁ) = పైగా, భూపతి = రాజు, సువేష ఉజ్వలతకఁ = మంచి కై సేతచేత వెలుఁగొందుచుండుటకై, వాసరముల మణులవిభూషణములఁ = ఏడువారముల రత్నాభరణములను, తాల్చు వలదే = తప్పక ధరింపవలయును.

నీవు ఉజ్వలుడవై యుండుటకుగాను, మేలు కలిగించున దైన యొకమణిని ధరింపుము; ఇంతియగాక రాజు వారవారము వేటువేటు రత్నాభరణముల మంచి కై సేతచే వెలుఁగుచుండ వలయును.

“రత్నేన కుభేన కుభం భవతి నృపాణా మనిష్ఠ మకుభేన |

యస్తా దతః పరీక్ష్యం దైవం రత్నాఞ్చితం తక్షణైః” బృ. సం.

“ఏమి చేయవలయు నికమీఁడ రత్న మొ | క్కటియఁగానరాదు, కడువిచార

కరముగాదె, యితఁడు కడువడి రాజ్యాధి | పత్య మూనకున్న, వసుధ చెడదె?”

“యజ్ఞారి యమాత్యులార, యతిహారిసువర్తల రత్న రాజి మీ

రారసికై | కొనుండనిన హర్ష మునక వరహాలిరత్న సంభార మనుగ్రహింపుఁ డన”

“రవి శశి కుజ శీతరక్షిజగురు శుక్ర రవితనూభవ వాసరములయందు ।

మాణిక్యహస్తాక్షికమహితవిద్రుమ మరకతపువ్యరాగంబుల వజ్రనీలమల్ ధార్యమల్”
హాలాస్యము - 3 ఆ.

క. చేయునది రాజ్య మంట, యఘు | మే యవధిగ నీగువార మే, మనఁ జన; దా
మ్నా యంబు నశ కాన్యను | స్థేయముఁ జెప్పదు; స్వశక్తిఁ జేయఁగఁ జెప్పన్. 284

చేయునది రాజ్య మంట - (అనంత పాపప్రద మగుట), ఏము = మేము, అఘము = పాపమును, ఏ యవధిగఁ = ఏ కాలమునకు, నీగువారము = నివర్తింప నేర్తుము? అనఁ చనగు = అని వెనుదివియు వలదు, అహ్మాయంబుఁ = వేదమునైతము, అశక్య అనుష్ఠేయముఁ = శక్యము గాని కార్యమును, చెప్పదు = విధింపదు, స్వశక్తిఁ = కర్తయొక్క శక్తి కొలది, చేయఁగఁ = చేయునట్లుగా, చెప్పఁ = విధించును.

రాష్ట్ర మేలువానికి అనంతపాపము తప్పదుగాదా, ‘రాజ్యము ఏలనేల? పాపము కట్టుకో నేల? ఆపాపము ఏనాటికి తీటును? దానివలన శాశ్వతనరక మనుభవించుచుండ వలసినదే గదా? అందు కొఱకా రాజ్య మాశించుట?’ అని వెనుదివియు గూడదు. శక్తికొలది అధర్మము చూరనీయక రాజ్యము నేయవలయును. తెలియక మించి సంభవించు పాపములకు పరిహారములుం గలవు. వేదము అశక్యకరణమును విధింపదు. కావున ఆచింతవలదు.

“అవధిస్త్వవధానే న్యా త్సీమ్ని కాలే బిలే పుమాః” - మేదిని.

వ. మనుదండధరాదులు విశేషించి దోషం బెఱింగి దండించియె ధర్మపరులనఁబరఁగిరి; ప్రజాపరిపాలనంబు పనిగాఁ బ్రజానాథుండు బహుముఖంబులం బుట్టింపం బుట్టి విరాటసూర్యభృతి వేదోదితశబ్దవాచ్యుం డై దేవసదృశుం డగు మూర్ధాభిషిక్తుఁడు సోఁగోర్చి యిలకు నగునలజల్లు తీర్చినంగాక జన్మంబు సఫలం బగునె? కేవలేంద్రియప్రీతి బంధీకృత పరకళత్ర షధికపరిషత్పూహరణ ప్రాప్తవిత్తన్ములఁ బాటచ్చర ప్రభులకు జరగదే? యింత లాంపట్య మేమిపని యని యవనియెడ నవన వైముఖ్యంబు చెల్ల; చెట్లనినఁ దొల్లి కృతయుగంబునఁ గృతవీర్యనందనుండగు సహస్రబాహుం డాత్మీయదోస్త్రుసంభ సంభృత యగు నీవిశ్వంభర నేద్రీపంబున నేనాట నేవీట నేత్రోవ నేక్రేవ నేవేళ నెవ్వఁ డేమి నేయం దలంచు నప్పు డందందు నసి ముసల చాపాది శస్త్రాస్త్రధారియై తోచి యాజ్ఞయిడు; నట్లాజ్ఞయిడ నంతిమం బగు నీయుగంబున యుగానుసారంబుగా మితసారం బగురాజులోకంబునకు శక్యంబుగాదుగదా? యొక్క రాజులోకంబునకన నేల? యిక్కలంబునందలి భూసురులకు నక్కలంబునందలి భూమిదివిజులకుఁ గలశక్తియున్న దె? యొక్కబాడబుండు కడలినీరు గుక్కంగొనియె, నొక్కవిప్రుండు సప్తసృష్టికిఁ బ్రతిసప్తయయ్యె, నొక్కబ్రాహ్మణుండు బ్రహ్మదండంబున బ్రహ్మాస్త్రంబు వారించె, నట్టియనుష్ఠానంబు మాకు లే దిందేమి ప్రయోజనం, బని శక్త్యనుష్ఠానంబు వీరికి విడువవచ్చునే? వీరితరుల కుపాసనీయులు గాకపోయిరె? కావున సావధానుండ వై శక్తికొలది శ్రుత

దృష్టంబులు పేక్షింపక రక్షణశిక్షణంబు లాచరించుచు సశక్యంబున కార్తశరణాగత రక్షకుం డగు పుండరీకాక్షుమీఁద భారంబిడి యనహంకృతిఁబ్రవర్తిల్ల నెల్లసంసి ధ్ధులు కరస్థంబులగు. నది యట్లుండె, నట్లయిన పట్టబద్ధుండగు రాజు ధర్మంబునంద దృష్టియిడి నడవవలయు; వరుణ వైశ్రేణ వాయు వైశ్వానర వాసవాదులజన్తం బులును బహుభవార్భక్రియాలబ్ధంబుల భూర్భువస్స్వరాదులగు నిజ్జగంబులును ధర్మప్రతీప్తితంబులుకావునఁ దదాచరణచణుండవై ఋణత్రయంబును నీఁగి సమా నులం దుత్తమశ్లోకుండవై రాజ్యఁగరిపాలనంబునేయుమని యభిషిక్తుం జేసె. నిది మదీయభక్తప్రభావం” బని యంబుజాలయ కాసతిచ్చె.

మను దండధరాదులు=మనువు యముడు లోనగువారు, ప్రజానాథుడు=రాజు, విరాట్ సమ్రాట్ ప్రభృతి=విరాట్టు సమ్రాట్టు మొదలుగాఁగల, వేద ఉదిత శబ్ద వాచ్యుండు=వేదమందు చెప్పఁబడిన శబ్దమాలచే శేర్మోనంబడినవాడు, సోఁకోర్చి = ప్రయాసను సహించినవాడు. అలజల్లు = ఉపద్రవములు, కేవ...ములక్ = కేవల ఇంద్రియ = ఇంద్రియమాత్ర - ప్రితి = హర్షముకై - బండికృత = బందిగా చేయఁబడిన - పరకశత్రు - పరభార్యలయు - పథక = బాట సారుల - పరిషత్ = సమావేశము - ప్రహరణ = కొట్టి దోచుకొనుటచేత - ప్రాప్త = పొందఁ బడిన - విత్తములక్ = ధనమాలచేత, పాటచ్చరప్రభులకుక్ = దొంగదొరలకు, ...లాంపట్యము = లోలుభత్వము ... ఏమి పనియని = ఏలయని, ... అవనియెడక్ = భూమివిషయములో, అవన వైముఖ్యంబు = రక్షించు విషయమున విముఖత - ఆజ్ఞ యిడుక్ = దండించును. అట్లాజ్ఞ యిడు శక్యంబుగాదు అని యన్వయము. భూమిదివిజులకుక్ = బ్రాహ్మణులకు, బాడబుండు = బ్రాహ్మ ణుండు (ఆగస్త్యుండు), బ్రహ్మదండంబునక్ = బ్రాహ్మణులపై దురాయ పెట్టుటచేత, ఒక బ్రాహ్మ ణుండు=వసిష్ఠమహాముని, శ్రుతిధర్మపంతును=విన్నవియు, కన్నవియు - బహు...ల - బహు = పెక్కు - భవ = జన్మములందు - ఆరబ్ధ - కావించిన - క్రియా = తపః క్రియచేతను - లబం బుల = పొందఁబడినవే. ఆచరణ చణుండవు = ఆచరించుటచేతఁ బ్రసిద్ధుండవు (ఆచరించు టలో సమరుండవు), ఋణత్రయంబుక్ = దేవఋణ ఋషిఋణ పితృణములను.

ఆ శ్వా సాం త ము

శా. దుగ్ధాంభోధిమహాగృహాత్ముక, సుధాంధోబృందచూడామణీ
 రుగ్ధారాశబలీకృతాంఘ్రియుగ, కారుణ్యాంబుసింధూభవ
 ద్దృగ్ధామా, ధృతమంథ, సింధురవరార్తి ఘోషిదోశ్చక్ర, శ్రీ
 ముగ్ధాలాపరసాచరా, కృతపలాన్తూర్భస్వనోద్యద్ధరా.

286

దుగ్ధ ఆంభోధి మహాగృహ ఉత్ముక = పాలసముద్ర మనెడు గొప్పయింటికై ఉవ్విళ్లా రెడువాఁడా, సుధా...గ - సుధాంధన్ = దేవతలయొక్క - బృంద = సమూహములయొక్క - చూడ = సిగలయందలి - మణి = రతనములయొక్క - రుక్ = ప్రభయొక్క - ధారా=ప్రవాహ ములచేత - శబలీకృత = పలువన్నెలుగలదిగాఁ జేయఁబడిన - అంఘ్రి = పాదములయొక్క - యుగ = ద్వంద్వముకలవాఁడా, కారు...మా - కారుణ్య = కనికర మనెడి - అంబు = జలము నకు - సింధూభవత్ = సముద్రముగా నొప్పుచున్న - దృక్ - చూపుయొక్క - ధామా = తేజస్సు కలవాఁడా, ధృతమంథ = మోయఁబడిన కవ్వము (మందర మనుట) కలవాఁడా, సింధురవర ఆర్తి

క్షేపివోచక్ర = గజేంద్రునియొక్క పీడను మీఠివైచునట్టి చేతి గుడుగువాలు కలవాడా, శ్రీమగ్ధ
అలాపరస ఆదరా = లక్ష్మీయొక్క మనోహరవాక్కుల స్వారస్యమందు తగులము కలవాడా,
కృత ... రా - కృత = చేయబడిన - పలాత్ = రాక్షసులయొక్క - చూర్ప = సామసిల్లుట
కలదైన - స్వన = ప్రాంతతో - ఉద్యత్ = విజృంభించుచున్న - దరా = శంఖము (పాంచజన్యము)
కలవాడా. [ఈసంబుదులకు 5(2)లోని “అవధరింపు” ము అను క్రియతో నన్వయము].

క్షీరాబ్ధిమహాగేహప్రియా, ప్రణతులైన సురల నిగ రతనముల వెలుగు జాలుల చిత్రవర్ణము
లతో నీపాదములు తేజరిల్లుచున్నవి, నీక్రేగంటి దీప్తియందు కడలియంత కనికరము ప్రవహించు
చున్నది. కవ్యపుర గొండయైన మందరమును మోచి అమృతము దొరకునట్లు గావించి దేవతలం
బ్రోచితివి, నీచేతి చుట్టువాలు విసగ గజేంద్రుని యార్చిని మీఠివైచితివి, మహాలక్ష్మీయొక్క
మనోహర సుసాలాపములను విన్నకొలదియు విసంగోరుచున్నావు, నీచేతి శంఖమును ఊడి
ఆమ్రాంతిచే రక్తసులను మార్చిల్ల జేసెదవు, (ఉట్టి నీకు ముచ్చుం బ్రోచుట యేపాటి అని కవి
ప్రార్థన). ఇందు గెండురూపకములు కలవు.

“అమర్త్యా అమృతానసః”, —స్వ - ప్రభాదుగ్రుచిస్త్యిద్ధా భాశ్చవిద్యుతి దీప్తయః,”
“చిత్రకిర్తీర కల్పాప శబలైతాశ్చ కర్పరే”, “దేశే నద విశేషేఽభా సింధు ర్నా సరితి స్త్రి
యామ్”, “గృహదేహత్విట్పుభావా, ధామాని”, అమ. “ఆర్తిః పీడాధనుః కోఽన్యః”, “మగ్ధ
స్పృహరమూఢయోః” అమ. “దరోఽస్త్రీ కమ్బుధయయోః” నానా. పలాత్ - పల = మాంసమును -
ఆద్ = భక్షించువాడు. నారాయణుని చక్రము ‘సుదర్శనము’, శంఖము ‘పాంచజన్యము’, ‘శబ్దో
లక్ష్మీపతేః పాశ్చజన్య శ్చక్రం సుదర్శనమ్’ అమ. గజేంద్రుం బట్టిన మకరమును నారాయణుండు
చక్రాయుధముతో ఖండించె నని భాగవతకథ.

“కరుణాసింధుండు శౌరి వారిచరముఁ ఖండింపఁగాఁ బంపె స
త్వరతాకంపిత భూమిచక్రము మహోద్య ద్విస్ఫులింగచ్ఛటా
పరిభూతాంబరచక్రముఁ బహువిధ బ్రహ్మాండ భాండచ్ఛటాం
తరనిర్వక్రముఁ బాలితాఖిలసుధాంధశ్చక్రముం జక్రముఁ.”

“భీమంబై తల ద్రుంచి ప్రాణమలఁబాపెఁ జక్ర మాశు క్రియఁ
హేమత్సాధరదేహముఁ జకరవన్యేభేంద్ర సందోహముఁ

కామ క్రోధనగేహముఁ గరటిరక్తస్రావ గాహంబు ని

స్సీమోత్సాహము వీరదాహము జయశ్రీ మోహముఁ గ్రాహముఁ”. భాగ. 8(11).

క. కరధృతదరారివితరణ | పరిపాలిత తొండమాన్నుపాలక, పునరు

త్తరిత నరనప్తబాలక, | శరణాగతనేవధీ, భుజంగాశరథి.

287

కర...లక - కర = నీచేతియందు - ధృత = తాల్చబడిన - దర = శంఖముయొక్కయు =

అరి = చక్రముయొక్కయు - వితరణ = ఈవిచేత - పరిపాలిత = కావబడిన - తొండమాన్ =
తొండమానునెడు - నృపాలక = రాజుగలవాడా, పు...క - పునః = మరల - ఉత్తరిత = ఉజ్జీవి
తుండైన - నర = అర్జునుని, నప్త = మనుమడైన - బాలక = బాలుండు గలవాడా, శరణాగత శేవధీ -
రక్షణార్థమై వచ్చిన వారియొక్కనిధానమా, భు...ధీ - భుజంగాశ = గరుడునిచేత - రథి =
అరదము కలవాడా.

స్వామి, నీవు నీ భక్తుడైన తొండమానురాజును నీచేతి శంఖ చక్రములను ఇచ్చి రక్షిం
చితివి; అర్జునుని మనుమడైన పరీక్షిత్తుల తల్లిగర్భములో ఆశ్వత్థామ ప్రయోగించిన బ్రహ్మశిరో

నామక మహాస్త్రముచే మృతుడు కాఁగా ఆ శిశువును బ్రతికించితివి, శరణాగతులకు నిధివి, గరుడు నెక్కి నీవు ఎల్లెడలకుం జరింతువు.

“అరం తు శీఘ్రే చక్రాక్షే శీఘ్రగామినిశుత్రిషు” నానా. ‘అరములు’ = చక్రాంగములు = చక్రపుటాకులు - అవి కలది అరి చక్రము - దరారి దర అరి - “అరిదర కరుడై” అని నరస రాజీయము, - ఉత్తరిత, తృప్లవన తిరణయోః - తిరణం తరః - తిరము = దాఁటుట - లక్షణచే - చైతన్యము - ఉత్తరుడు = ఉద్గతముయిన చైతన్యము కలవాడు - పునరుత్తరితుడు = పునఃప్రాప్త చైతన్యండుగాఁ జేయఁబడిన వాడు, నామధాతువు - మరల బ్రదికింపఁబడినవాడు. “నప్త - నపతన్యనేన నప్తా పాస్త్రి దౌహిత్రశ్చ” సి.కా.ఉ.ణాది - “నిధిర్నా నేపథిః” అను.

చంద్రవంశ్యునికి సుధర్మడను రాజునకు పట్టమహిషి యందు ఆకాశరాజును పుత్రుండును, ఒకానొక నాగకన్యయందు తొండమాన్ చక్రవర్తియు జనించిరి, ఆకాశరాజునకు పుత్ర కామేష్టిచేత పద్మావతియును నయోనిజయు వసుధానుం డను సుతుండును జనించిరి. వేంకటాచలమందు ఎఱుకుదొరగా నుండి శ్రీనివాసమూర్తి పద్మావతిం బరిణయ మాయెను, ఆకాశరాజు ననంతరమందు పితృవృథాత్మవులు రాజ్యముకై పోరాడు నపుడు శ్రీనివాసుడు తన శత్రుడైన తొండమానునకు విజయార్థము తన శంఖచక్రము లిచ్చెను, చక్రముతో తొండమానుడు వైరి నోడించెను.

ఉత్తరాగర్భుని ఆశ్రమన్యపుత్రుని పరీక్షితును ఆశ్వత్థామ ప్రయోగించిన బ్రహ్మశిరమును నస్త్రమునుండి శ్రీకృష్ణులవారు కామోదకిచేఁ గాచిన కథను భాగవతంబునం గనవచ్చును.

మత్తకోకిల. కుండలిద్విషమదగ్రకేతన, గోత్రభిద్భ్రమ హరిదో

శ్చండిమోత్పులకీకృతాంగకసత్య, దౌత్యకురూక్తవా

శ్చండితత్వ, యశోనిధీకృతపాండవేయ, కపర్దికో

దండఖండనపాటవాంచదుదారదారసమాగమా.

288

కుం...న - కుండలిద్విషకో = నాగ శత్రువు (గరుత్తుంతుడు) - ఉదగ్ర = ఉన్నతమైన, కేతన = ధ్వజమునందుఁగలవాఁడా, గోత్ర...త్య - గోత్రభిత్ = ఇంద్రుని - రుమ = వృక్షముయిన పారిజాతమును - హరి = హరించున దైన - దోశ్చండిమ = బాహువులయొక్క తీవ్రతచేత - ఉత్పులకీకృత = ఉద్గతమైన గగుర్పాటు కలయవయవములు కలదైన - సత్య = సత్య భామ కలవాఁడా, దౌ...త్య దౌత్య = దౌతభావమందు (రాయభారమందు) - కురు = కారవులచేత, ఉక్త = ప్రశంసింపఁబడిన - వాక్ = భాషణమందలి - పండితత్వ = పాండిత్యము కలవాఁడా, య...య - యశః = కీర్తికి - నిధీకృత = నిత్యముగాఁ జేయఁబడిన - పాండవేయ = పాండు పుత్రుఁ డయిన ధర్మరాజు కలవాఁడా, కప...మా కపర్ది = శివునియొక్క, కోదండ = వింటియొక్క - ఖండన = త్రుంచుట యందలి - పాటన = నేర్పుచేత - అంచిత = ఒప్పుచున్న - ఉదార = మహాత్ము రాలయిన - దార = భార్యయొక్క - సమాగమా = ప్రాప్తి కలవాఁడా, [5] (2) “అపధరింపుము,” అను క్రియతోనన్వయము.

ఓనారాయణమూర్తి, ఎత్తయిన నీటెక్కిమందు గరుడుడు వెలుగుచున్నాడు; నీవు నీబాహుబలముచేత నందనమునుండి పారిజాతవృక్షమును వెల్లగించి ఇంద్రునోడించి తెచ్చి యిచ్చి ఒడఁల గగురుపొడుచునట్లు సత్యభామను అలరించితివి. రాయభారమున నీవాక్పటిమను

శారవులుకూడ మెచ్చుకొనిరి. పాండుపుత్రుఁ డయిన ధర్మరాజునకు కీర్తి కలిగించితివి. అట్టి యోషరమపురుషా, మమ్ముం బ్రోవుము.

“కుణ్డలీగూఢపాచ్చక్షుఃశ్రవాఃకాకోదరఃఫణిః” ‘గరుత్మాగరుడస్తాఃక్షృవై నతేయః
ఖగేశ్వరః । నాగాస్తకో విష్ణురథః’ - “ఉచ్చ ప్రాంశూన్నతోదగ్రోచ్చితాస్తుజ్ఞే” - అను. -
“కేతనం గేహ చి హ్నోద్ధ కృ త్యామస్తథా కేతుషు,” నానా., “సుత్రామా గోత్రభి ద్వజ్జీ
వాసవో వృత్రహో వృషా -” అను. “చక్షో వైత్యవిశేషే యమదాసే త్రిషు తీవ్రకోపనయోః”
నానా. “ఉగ్రః కపర్దీ శ్రీకణ్ఠః శిలికణ్ఠః కపాలశృత్” అను. “ఉదాగో దాతృమహతోః” -
అను. పాండవేయ = వాండవ. —

“సురలవర ప్రసాదమునఁ జూపె సుపుత్రులఁ బాండు రాజు భా
సురముగఁగాంచె దత్తుతులఁ జూతము రం డని పోరులై నొం
డొరులకుఁ శిష్యులం బెరిల్లి యొండొరులం గడవంగ వచ్చి చూ
చిరి భుజ విక్రమాధరితసింహాకీరోరులఁ బాండవేయులక” - ఆది. 5. (150).

శా. ఇది సింహాచలదంభ కేసరిఃదాభీష్టార్చనాపుణ్యల

బదురుట్టంకణ పొట్టునూరివిజయ స్తంభోపలోట్టంకీతాం

కదృఢోష్టాక్షర కృష్ణరాయన్యసంజ్ఞాస్మత్కృతాముక్తమా

ల్యద నాశ్వాసవరంబు నాలవది హృద్యంబై మహిం బొల్పుగుణ. 290

ఇది=ఈయాశ్వాసము, సిం...దత్ - సింహాచల=సింహాద్రి యనుక్షేత్రమందలి - దంభ
కేసరి=నృసింహావతారముయొక్క - పద = చరణములయొక్క - అభీష్ట=ప్రియమైన - ఆర్చనా=
పూజచేతననట్టి - పుణ్య - సుకృతముచేత - లబ్ధ = పొందఁబడినట్టి - దురుట్టంకణ = చెక్కుటకు
శక్యముకాని - పొట్టునూరి=పొట్టునూరను గ్రామమందలి - విజయ=గెలుపును సూచించునట్టి -
స్తంభ = కంబమైన - ఉపల = తొలియందు - ఉట్టంకీత - చెక్కఁబడిన - అంక=చిహ్నమైన -
దృఢ = స్థిరమైన - ఇష్ట = ప్రియమైన - ఆక్షర = వర్ణములు కలిగిన - కృష్ణరాయన్యసంజ్ఞా =
కృష్ణరాయ భూపతి యను పేరు కలిగిన - ఆస్తత్ = నాచేత - కృత = రచింపఁబడిన - అముక్తమా
ల్యదత్ = అముక్తమాల్యద యనుప్రబంధమంగు, నాలవయాశ్వాసము, హృద్యంబై = మనోహర
ముగా, మహిణ = భూమిలో, పొల్పుగుణ = ఒప్పుచుండును.

శ్రీకృష్ణదేవరాయలు కటకమును జయించినప్పుడు దారిలో ఈపొట్టునూరికడ తన విజ
యాంకమైన శాసనమును చెక్కించెను. చూ. ము. ‘అభిరతిఁగృష్ణరాయ ... ఇత్యాది పద్యమందు
చెప్పఁబడియున్నది.

ఈసింహాద్రి విశాఖపట్టణము జిల్లాలోనిది. అస్సామికి అప్పుడని సంజ్ఞ. కావుననే ఆ
సీమలో ననేకులకు అప్పుడనుపేరు ఇప్పటికిని ఎప్పటికిని ప్రసిద్ధము.

‘అంక...క్షర’ - అంక ‘దృఢిష్టా’ అని పా. అగవడుచున్నది. ‘ద్రడిష్ట’ అని సాధురూపము.
‘శాబ్దకామివ ద్రక్షియః’ మాఘ.

చ తు ర్థా శ్వా స ము

స మా స్త ము.

శ్రీరస్తు

ఆముక్తమాల్యద

పంచమాశ్వాసము

క. శ్రీ నీళా జాంబవతీ | మానస తామరస విహారమాణమిళిందా

భా నద్యుదయ కళిందా | నానాంఘ్రిశిరోక్ష శేషనగ హర్వతా.

1

శ్రీ...దా - శ్రీ = మహాలక్ష్మీ - నీళా = నీళాదేవి - జాంబవతీ = జాంబవతీదేవి - వీరియొక్క - మానస = హృదయములనెడి - తామరస = కమలములయందు - విహారమాణ = క్రీడించుచున్న - మిళిందా = తుమ్మెదా, భా...దా - భా = (దేహ) కాంతియనెడి - నది = (యమునా) నదియొక్క - ఉదయ = పుట్టుకకు - కళిందా = కళిందపర్వతమైనవాడే, నా...క్ష - నానా = పెక్కులయిన - ఆంఘ్రి = పాదములు - శిరః = తలలు - అక్షి = కన్నులు గలవాడే, శే...క్ష - శేష = శేషమనెడు (పేరుగల) - నగ = కొండయందలి (అనగా శేషాద్రియందలి) - హర్వతా = సింహమా:— ఇవన్నియు వేంకటాచలపతికి విశేషణములు.

తా.— శ్రీదేవి నీళాదేవి జాంబవతీదేవి అనెడి పట్టపుదేవుల హృదయములయందు తుమ్మెద ఎట్లు తామరలయందు (మకరందార్థము) విహరించుచుండునో అట్లు విహరించుచుండువాడే (వారిచే ధ్యానింపబడుచుండుననుట); కళిందపర్వతమునుండి నల్లని యమునానది జనించి ప్రవహించురీతిగా దేహమునుండి జనించి వ్యాపించెడు నల్లకాంతికలవాడే; లెక్కలేని పాదములు, లెక్కలేని తలలు, లెక్కలేని నేత్రములు గలవాడే; ఏదేని కొండయందు సింహముండునట్లు వేంకటపర్వతమందు ఉండువాడే. రూపకాలంకారములు. శ్రీకృష్ణభగవంతునికి రుక్మిణీ - సత్యభామా - జాంబవతీ - కాళిందీ - భద్రా - సుదంతా - మిత్రవిందా - లక్ష్మణుని అని ఎనమండ్రు పట్టమహిషులు. అందు రుక్మిణీ శ్రీదేవియొక్క యవతారము; జాంబవతీ జాంబవంతునికూతురు; నీళాదేవి యనియొక గొల్లకూతురును శ్రీకృష్ణులవారిభార్య. ఆమె తండ్రి వంభుడను గొల్లదొర యాలమందలలో కాలనేమి యను దానవుని కొడుకులు ఇరువురు ఆబోతులుగానుండి జనుల కపాయము నేయుచుండగా వారిం బరిమార్చు వానికి తన కూతునిచ్చి పెండ్లిచేసెదనని యాతఁడు ప్రతిపదేసి అట్లు ప్రకటించెను. ఎవ్వరును కోడెలంగూల్ప నేరవైరి. అంతట శ్రీకృష్ణుఁడు వచ్చి వారిరెంటిం బరిమార్చి నీళ్లను పెండ్లియాడెను. వైకుంఠవాసి నారాయణుని దేవేరులలోను నీళ్ల గలను.

“అచ్చెరువుగ నాచెంతకు | వచ్చెను సిరి వచ్చె నీళ్ల వచ్చెను గిరియున్

వచ్చెను బరివారము నా | కిచ్చట సంసార మింక హెచ్చు నటంచున్.

అని యజ్ఞవరాహస్వామి సంతసించుచున్నంత” అని వేంకటాచలమాహాత్మ్యము.

హృదయము అధోముఖ పద్మాకారముగా నుండును. —

“హృది స్థానే స్థితం పద్మం, తస్య వక్త్ర మధోముఖమ్

ఉర్ధ్వనాళ మధోబిద్ధ తస్య మధ్యే స్థితం మనః.” ఉపనిషత్తు

నారాయణమూర్తి నలనివాడగుటవైత ఆయనయందు ఆశోపితమయిన భృంగత్వము మిక్కిలి సాంపుగానున్నది. విశ్వరూపమందు శిరోఽంఘ్రిక్షులు సంఖ్యాతీతములు.

యమునానది కళిందపర్వతమునుండి పుట్టునుగాన కాళిందియనబడును; యమున నలుపు:—

“కృష్ణాని కేశవః సీరిచల చద్వాద్భ్రా రాహవః....

మషీ మద సురావారి యమునా స్సాన్ధానాశ్రు చ.” కా. క. ల.

“రూపం మహా త్రే బహువక్త్ర కేత్రం । మహాబాహో బహుబాహూరుపాదమ్

బహూదరం బహుదంష్ట్రం కరాళం । దృష్ట్వా లోకాః ప్రవృథితా స్తథాహమ్.” గీత.

“సహస్రశీర్షా పురుషః సహస్రాక్ష స్సహస్రపాత్.” పురుషనూక్తము.

శేషుడు వేంకటాచలమైనాడు గావున ఆకొండకు శేషనగ మనియుం బేరు:—“శేషుండు చాగిలంబడి వైకుంఠునికి సాష్టాంగదండప్రణామంబు చేయుచు పర్వతాకారంబునొండె; అట్లు శేషాఖ్యునిందిన మహాగిరి ఖణాప్రదేశం బహోబలంబును బుచ్చప్రదేశంబు స్త్రీశైలంబునగుచు నుండె...” వేంకటాచల మహాత్మ్యము.

‘సింహా మృగేంద్రః పశ్చాన్నో హర్యక్షః కేశరీ హః’ అను.

వ. అవధిరింపు మర్విఘ్నక్షేత్రం .

2

‘విష్ణుచిత్తుండు’ - కర్త, 4-వ పద్యములో ‘కసుంగొనెక్’ అనుక్రియతో నన్వయించును; ఆ కసుంగొనటకు ఆధికరణము ‘తోట’; అది 3-వ పద్యములో వర్ణితము.

మ. స్ర. ఒకనాఁ డామ్రాంకు రౌఘం బురు కుసుమకుండం గోదరతోట చల్లు

ప్రకరం బై కాంతుచే ము న్పరులఁ బరరి పైఁబ్రొక్కి వాటించి నిట్టూ

ర్వెకదొట్టె డన్సి వీరాయిత మఱి మఱి తా రెట్ల ము న్నట్ల యానా

యకలం గందర్పుఁ డోటం బెఱిగి తఱిమి వీరవేసెనా నంటు తోటెక్. 3

ఒకనాఁడు, ఆ - బు - ఆమ్ర = మామిడి - ఆంకుర = చిరులయొక్క - ఓగంబు = మొత్తము, ఉరు-ణిక్ - ఉరు=గొప్పవైన (విశాలములైనయునుట) - కుసుమకుండంగ=పూచబొద రిండయొక్క - ఉదరతోటెక్=నడిమిప్రదేశమునగు, తల్ప ప్రకరంబు=సెజ్జలసమాహము, వి, కాంతుచేక్ = ఆకర్షి, ముక్ = మొదల, పరులక్ = కాంతులను, పదరి = గడ్డించి, పైప్రాథి = ఉపరిసురత కాశలమును (లేక = పైప్రాథి, పైక్ = పైగా, ప్రాథి = సురతిసైపుణ్యమును), పాటించి = నెఱవే, నిట్టూర్పు = ఉచ్చాస్వము, ఎకదొట్టెక్ = ఆతిశయింపఁగా, డన్సి = ఆలసి. వీరాయితము = పూరుషాయితము (ఉపరిసురతము), అఱి = ఉడిగి, మఱి = షిష్టుట, మున్ను తారు ఎట్లు = లోలుత లా మెట్లు ఉండినో, అట్లు = ఆప్రకారవే (అనఁగా తాము క్రందినాముగానే). బ్రౌనాయకలక్ = అయినట్టి కామినులను, ఓటంబు = (వారి) బగ జనుమును, ఎఱిగి తఱిమి, కందర్పుండు = మన్మథుండు, వీరపు ఏనెక్నాక్ = వెన్నునంగొట్టి నాఁడో అనునట్లుగా, అంటు తోటెక్ = తగులొనుచున్న (అనఁగా మామిడిచిగుళ్లు ఏయారామమంగు ఓడి యధఃసితలైన నాయకల వీరపున అంటుకొన్నవో ఆ) యారామమంగు, [త్రయైక కన్యాయుః].

తా.---వసంతర్తువు వచ్చినది. పొదరిండ్లు నిండారం బూచినవి. వానిలోపలి విశాలప్రదేశము లంగు లేమావి చిగుళ్ళ మొత్తములను ఆ పొదల పువురాసులను పాన్పులుగా నొప్పించుండఁగా అందు నాయకలతో నాయకులు మదనక్రీడలం జేలంగుచుండిరి. అట్లుండుటలో నాయకలు లోలుత సమరతయం దున్నవారు నాయకులను బెదరించి పూరుషాయితమునకుం బోచ్చి అబల లగుటవలన నిట్టూర్వెగఁ దట్టఁగా నలసి పూరుషాయితమును మాని లోలుత తామండిన విధముగా ఉత్తానశ యానలే అగుచుండిరి. సెజ్జలోని మావిచిగురు కెమటచిత్తడిచేత వారి వీరపునకు అంటుకొనుచుండెను.

అట్లు వీరపున నంటుకొన్న యామావిరేజిపుళ్లతో వారు మెలంగుట యెట్లుండెననగా, వారు మరు కలనిలో పరాజయ మొందినందులకు మరుడు వారిని తఱిమి వీరపునంగొట్టెనో యనునట్లుండెను. — ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

‘ఏసెనాక్’, వీరపున నంటుకొనియున్న యెట్టిని మావిచిగురు కత్తి పెట్టుచేతనయిన పెద్ద గాయమో యనునట్లుండె ననుట. రణమునుండి తొలగబంటులను వారి సేనాపతులు వెనుకనుండి ఏయుట ప్రసిద్ధము. ‘ఉరు’ - ఉదరక్షోణికిఁగాని కుడంగమునకుఁగాని విశేషణము. ‘కుడంగకము’ - “వృక్షలతాగృహ మితి స్వామి” రామాశ్రమి, రూ. కుటంగకము. “తల్పంశయ్యాట్టదారేఘ” అను. ‘వీరపు’ - వెన్నన గాయము పలాయన నూచకము. ‘ఒకనాడు’ - దీనికి తర్వాతి పద్యములో “కనుంగొనెక్” అనుక్రియతో నన్వయము. ఇట్లు 1, 2, 4 - ఇవి మూడును ఏకవాక్యము. ఇప్పద్యములో నాయికలు క్రమముగా సమ వీరయిత సమరతములను మూటినీ అనుభవించినట్లు వర్ణన. “ప్రకర” మనుటచే వేటువేటురతము వేటువేటు తల్పమున ననుభూత మని ధ్వనితము. “ముక్” - పదరి, పాటించి, అఱి అనుక్తార్థకములతో నన్వయించును.

గోదాదేవి

ఉ. వింగడ మైన యొక్క వన వీధి గనుంగొన నీడ సున్నపుఁ
రంగుటరంగు పచ్చల యరంగయిపో వెలిదమ్మి బావికిం
జెంటగ సుల్లసిల్లు తులసీ వనసీమ శుభాంగి నొక్క బా
లం గురువింద కందళ దళ ప్రతిమాంఘ్రికరోదరాధరక్.

4

వింగడము = విశాలము, వన - ఒక్కవనవీధిక్ = ఉద్యానవృక్షశ్రేణుల నడిమిబాట యందు, వెలిదమ్మిబావికిక్ = తెల్ల తామరలడ్డిగియకు, చెంగటక్ = సమీపమున, నీడక్ = ఆకుజొంపముల ప్రతిఫలనముచేత, సున్నపురంగుటరంగు = పాలగారచేత తళితళిలాడుచున్నట్టి తిన్నె, పచ్చల యరంగు అయిపోక్ = మరకతపు వేదికవలె నొప్పుచుండఁగా, ఉల్లసిల్లుతులసీవనసీమక్ = సాంపారుచున్న బృందావన ప్రదేశమందు, (అట్టి యరంగుమీద), శుభాంగిక్ - శుభఃమంగళ కరములయిన లక్షణములతోఁ గూడుకొన్న - అంగిక్ = అవయవములుగలదానిని, గురు - రక్ - గురువింద = పద్మరాగముయొక్క - కందళ = మొలకయొక్క - దళ = కోతకు - ప్రతిమా = సాటియైన - ఆంఘ్రికరఉదర = పాదములయొక్క చేతులయొక్క లోపార్వ్యములను మోవియు కలదానిని, ఒక్కబాలక్ = ఒక్కయూడు శిశువును, కనుంగొనెక్ = చూచెను.

తా. — ఆవిష్టుచిత్తుడు విశాలమయిన యొక వృక్షవాటికయందు ఒక తెల్ల తామరకొలని చెంత తులసితోడయందు చెట్లనీడల ప్రతిబింబముచేత పచ్చరాలవేదికయొకదాని నొప్పుచున్న పాలగచ్చు తిన్నెమీద నొక చిన్ని యూడునిసుఁగును సవ్యోదశితపద్మ రాగాంకురవర్ణములగు నజితాశ్లును అజితకులను మోవియుంగలదానిని చూచెను: — తద్గుణము, ఉపమయు.

“స్వగుణము విడిచి యొకటియ । స్వగుణంబుం గొనుట తద్గుణాలంకృతి యా

మగువనరం బధరంపు । నిగిచేతం గొనియె గెంపుసింగారంబుక్.” ఆ. సా. సం.

ఆకనఁబడిన శిశువు దేవత గావునఁ దడుచితమైన యునికిలో దొరకినది. “పచ్చలయరంగయిపోక్” మణిహేమమయ ప్రాసాదములయందు వసింపఁదగినదని నూచన. “వెలిదమ్మ” పుండరీకనిలయ

యొక్క సాన్నిధ్యముం జూపుచున్నది. 'బావి' - వాషీశబ్దవైకృతము. 'చెంగట' - తులసివృక్షములకు జలసమృద్ధి కలుగునట్లుగా. 'తులసి' - ఆశిశువు వేల్పుగావున తదీయపావనతం చెలుపును. మఱియు, తోమాలైకై తులసిం చెచ్చుకొనఁబోయినప్పుడు దొరకినదని నూచన. 'శుభాంగిక' - శుభలక్షణ యగుటంబట్టి కొనిపోయి పెంచుకొనె ననుట. 'అంఘ్రి - రక్' - దంతములను జెప్పనంగున స్తన్య మెఱుంగనిదిగా దొరకిన దని భా. 'దళ' - మణులకు దళనమయిన కడలందు లేజ మెక్కువ; చూ:-

“ఇంద్రోయద్దళితేంద్రసిల శకలశ్యామం దదీదృశ్యతే ।

తత్తాన్ద్రం నిశీ పీతమనతమసం కుక్షీస మాచక్షుషే.” బిల్వణ.

“పాదౌ (తథా) కమలకాన్తి తిలౌ చ యస్యా ।

స్తా ముద్వహే ద్యని భువోఽధిపతిత్వ నియతాత్ .” బృ. సం.

“మత్స్యాంకు శాబ్దయవ వజ్రహలాది చిహ్న

వస్తేదనా మృదుతలౌ చరణౌ ప్రశస్తా.”

“బసుశీవ కుసుమపాపమాఽధరో । మాంసలో రుచిర బింబరూపభృత్

కున్దకుట్టల నిభౌ స్సమా ద్విజా । యోషితాం పతి సుఖామితారదాః” ---,---

కురువిందము పద్మరాగభేదము, ఆది నృపజాతి పద్మరాగము, “కురువిందము నృపజాతి” హాలాస్యము “సిందూరసంతప్త లోహరుమలు, పుడమిశశరక్త గుంబాభిములగు నృపులు” హాలాస్యము. “సున్నపున్నంగు” - ఇటు ను గాగమును ‘గరువపున్నరువు’ అను ప్రయోగంబునం బోలె సాధించునది. “అరుంగు” - వాడుకలో “అరుగు” అనిరూపము.

చ. కనుఁగొని విస్తయం బొదవఁగాఁ గదియం జని సౌకుమార్యముం

సను రుచియు స్ఫులక్షణ వితానముఁ దేజముఁ జెల్వుఁ గొంత నే

పనిమిష దృష్టిఁ జూచి యహహా! యనఁతున్ కన్ముకుందుఁ దే

తనయఁగ నాకు నీశిశువుఁ దాఁ గృప నేనె నటంచు హృష్టుఁ డై . 5

కనుఁగొని = ఆ శిశువునుచూచి, విస్తయంబు = ఆశ్చర్యము, బొదవఁగాఁ = జనింపఁగా, గదియంజని = దగ్గఱంబోయి (సమీపించి), సౌకుమార్యముఁ = కోమలత్వమును, తను రుచియుఁ = మేనివన్నెను, స్ఫులక్షణ వితానము = శుభలక్షణముల సమూహమును, తేజముఁ = ప్రకాశమును, చెల్వుఁ = సౌందర్యమును, కొంతనేపు, ఆ నిమిష దృష్టిఁ = తెప్పపాటు లేని చూపుతో, చూచి, అహహా = ఎంతపుణ్యము, అనఁపత్వనకుఁ = బిడ్డలు లేని వాడనైన, నాకుఁ, అన్ముకుందుఁడే = ఆ నారాయణుఁడే, తనయఁగఁ = కూతుఁలుగా, ఈశిశువుఁ = ఈనిగుఁగును, తాఁ, కృపనేనెఁ = ఇచ్చినాఁడు, అటంచుఁ, హృష్టుఁడై = సంతోషించి.

తా. — ఆ శిశువును జూచి యాశ్చర్యమొంది, చెంతకేగి, ఆకోమలత్వమును, మేనివన్నెను, శుభలక్షణముల సమూహమును, తేజును, కొంతనేపు తెప్పవల్పుక పరికించి, ‘అహహా! ఏమి నాపుణ్యము, నేను బిడ్డలు లేనివాడనని నామీద కరుణించి ఆ నారాయణమూర్తి నాకు కూతుఁలుగా ఇచ్చినాఁడు’ అని తలంచి, సంతోషముతో —

“విస్తయో ద్భృత మాశ్చర్యమ్” అను - “అస్త్రీ వితానముల్లాభవిస్తారమభిసద్దను! తుచ్ఛ మన్దేత్రిఘ” నానా. “ముకుమిత్యవ్యయం మాన్తం నిర్వాణమోక్షవాచకం । యస్తద్దదాతి

భక్తభోగ్య ముఖస్తపేన కీర్తితః". "ముఖస్తపస్తుకా విష్ణౌ పారా నిధిర్నయోః". నానా. "అపత్యంతోకం తయోస్సమే" అను.

క. కొని పోయి ధర్మగోపాని | కనురక్తి నొసంగఁ బొంగి యాయమయును జేఁ
పు నిజస్తన్యంబున లలిం | బెనిచె స్తో మొప్పనిట్లు పెరుగఁ గ్రమమునఁ. 6
కొనిపోయి, ధర్మగోపానికీ = తనయిల్లానికి, అనురక్తికీ = ప్రేమతో, సంగీ =
(ఆయన) ఈయఁగా, ఆయమయును, పొంగి = సంతోషముతో నుప్పొంగినదై, చేపునిజస్తన్యం
బునఁ = ప్రస్తుతములగుచున్న తన చనుబాలతో, లలిం = అనురక్తితో, గోము ఒప్పకీ =
సౌఖ్యమార్గము సొంపారునట్లు, పెనిచెకీ, - గ్రమమునఁ = కాలముబడి(వయస్సంధి రాఁగాననుట).
స్తనములు చేపుట ఆ కళవు వారికి పుత్రిగా భగవన్నిర్ణీతయగుటం చేపుచున్నది.
కానిచో పోతపాలతో పెంచి యుండును.

నీ. వాతెఱ తొంటికి వడి మాటలాడదు, కుటిలవృత్తి వహించె గుంతలములు
అటులు సిరులు రా నటగంటఁ గనుగొనె, నాడించె బొమగొని యాననంబు,
సనుగొమలై గయ వత్తు ముపేక్షఁ గడకొట్టె, బాణిపాదములెఱవాఁడ వొడఁగె,
సారెకుమధ్యంబు దారిద్ర్యములచెప్పె, తొచ్చొచ్చి టులొగఁ జొచ్చె మేను,
తే. వట్టిగాంభీర్య మొక్కఁడఁ బెట్టుకొనియె, నాభి, నానాఁడ కీగతి నాటప్రియము
చవుకయైనట్టి యిచ్చుటఁ జనదు నిలువ, ననుచుజాతినకరణి బాల్యంబు జాటె. 7

బాల్యము జాతినదని వర్ణించుచున్నాడు:—వాతెఱ=మోవి, తొంటికికడకీ=యథా
పూర్వము, మాటలాడదు=సంభాషింపదు (పలకరింపదనుట)(అవిచారితము గా పెట్టుగా మాటలాడు
చుండెడు సభ్యాసము తప్పినదనుటయు), గుంతలములు=తలవెండ్రుకలు, కుటిలవృత్తికీ=కుత్సి
తీపువర్తనను (వంకిరతనమును అఁగా ఉంగరములుగా నుండుటను), వహించెకీ=ఆకలంబించినవి;
అటులు=శత్రువులు, సిరులురాకీ=విశ్వర్యము కలుగఁగా (దాని మోచ్చఁగాననుటయు),
అంగంటకీ గస్తొనెకీ = చక్కఁగా మైత్రితో ముచ్చటను మానినవి (శ్రేయంబంటజూచుతీరు
వచ్చిన దనుటయు), ఆననంబు=ముఖము, సనుగొని ఆడించెకీ=బొమ్మయొక్కటి చేతబట్టుకొని
చూపించి కనుల కడ ఆడించుటచే పోషణము చేయసాగినవనుట (కనుబొమలకు సొంపుమోచ్చఁగా
మదిలోని యభిప్రాయములను తెలుపుటగా కనుబొమలను మడువనేర్చిన దనుటయు);

వత్తుము=పరిశ్రమ, సనుగొమలొనెగయెకీ=స్తనముల నెడి కొమ్మలు విజృంభింపఁగా, ఉపే
క్షకీ కడకుకీ ఒత్తెకీ=అనాదరముతో ఒక ప్రక్కకు ప్రోసివైచెను (చన్నులు తలయెత్తిన
గర్వముచే బాల్యమును సరసపరానియక ఒసరిండ్రిచినది. స్తనములు విజృంభింపం గొడంగుడు
వాని నొప్పరికింపక కిష్కణానంబు దొడంగినదనుటయు), పాణిపాదములు = చేతులును అడుగులును,
ఎఱి వాఁడొడఁగెకీ=కీ పారుణతను వహింప నారంభించినవి (యావనోదయ ప్రయుక్తమయిన
యావచ్ఛాతిశయము దొర్లినవనుటయు);

మధ్యంబు=నడుము, సారెకుకీ=మాటిమాటికిని, దారిద్ర్యములె చెప్పెకీ=లేమి నే చెప్ప
కొనెను (చెలిమి లేనివారితో) లేమి నే లేమిగాఁ చెప్పకొనుట వాడుక, ఆవర్తన యిప్పుడు వచ్చిన
దనుట) — (యావనోదయముచే నడుము సన్నగిల్లెననుటయు), మేను=శరీరము, తొచ్చొచ్చిర్వకీ=

ఒరులసంపర్కమును సైంపక (అనగా దగ్గఱకు రావీక, తాఁకనీక) — (మాలిన్యమునొల్లక అనుటయు), ఇటు = ఈవిధముగా (ప్రత్యక్షముగా), లోగఁ జూచ్చెన్ = ముఁగుచుకొని దొడంగినది;

నాభి = పొక్కిలి, వట్టిగాంభీర్య మొక్కఁడు పెట్టుకొనియెక్ = లేని బెట్టుబకటి వహించినది (శూన్యతారూపమయినలోతును దాలించినది. యావనముచే పొక్కిలి లోఁతయినదనుటయు), ఈ గతి = ఈవిధముగా, నానాటికి = దినక్రమమున, నాటిపొంగు = మునుపటిచెలిమి, చవుక యైనట్టి యిచ్చట = పలుచనయైనట్టి యీ బాలయందు, నిలువఁ జనదనుచున్, బాతీనకరణిక్ = సన్నసన్న గావదలి దూరమేగినదో యనునట్లుగా, బాల్యంబు జాబెక్ = శైశవము అపసరిల్లినది.

ఇంగు యావన ప్రాగుర్భావములు శేషభంగిత బాల్యమును తిరస్కరించు నడవడిగా వర్ణింపఁబడినవి గావున శేషోత్పాదితో త్రేప్తి ఖాలంకారము.

‘బామ’ - మొదటిరూపము ‘బామ’; ‘కొమ’ - మొదటిరూపము కొమ. ‘పాణి పాదములు’ - ప్రాణ్యంగముల సమాహార ద్వంద్వముగఁటచేతి పాణిపాదము అని ఏకవచ్ఛవము రావలయును. అట్లే ‘పాణిపాదం బెట్టువాఁడొడఁగ’ అని పఠంపవచ్చును గాని, అంధ్రకవుఁడెక్కింటిని సమాసాశ్రయవిధులను పాటించుట లేదు.

శా. హేమాభాంగ విభాగరారుణిమనక్త్రేందు ప్రభాశ్రీలఁ ద

ద్భామాత్మము వొంద గయ్యె మును దత్తర్పణ యుక్తాఖ్యులఁ,

శ్యామాంకం బళి గర్వధూర్వహకచి చ్ఛాయాచ్చటం గాంచె, నౌ

గా మున్నుర్వి ‘శివప్రధాన’ మను వాక్యం బెమ్మెయిం దప్పనే.

కి

తత్ భామా రత్నము = ఆరామామణి, మును = మొదలను, హేమా - లక్ = హేమ ఆభ = బంగారువంటి వన్నెకలవైన - అంగ = దేహముయొక్క - విభా = ప్రకాశము - అధరఅరుణిమ = మోవికెంపు - వక్త్ర ఇంగుప్రభా = ముఖచంద్రుని వెలుగు - వీనియొక్క - శ్రీలక్ = శోభల చేత, తత్ తత్ కర్మయ్యుక్త అఖ్యులక్ = ఆయావర్ణములతోఁ గూడుకొన్న పేరులను, పొంద దయ్యెక్ = పొందలేను, అళి - టక్ - అళి = తుమ్మెదలయొక్క - గర్వ = పొగరుయొక్క - ఘాః = భారమును - వహ = వహించెడు - కచ = కేశముయొక్క, ఘాఘా = వన్నెయొక్క - ఛటక్ = సమాహము మూలముగా, శ్యామాంకంబుక్, శ్యామా = నల్లనిది (యావనమధ్యస్థ యనుటయు) - అంకంబుక్ = అనెడి పేరిని, కాంచెక్ = పొందెను; బౌగా = ఇదియొప్పునుగదా, మున్ను = పూర్వము, ఉర్విక్ = లోకములో, శిరః ప్రధానమ్ = ‘సర్వస్య గాత్రస్య శిరః ప్రధానమ్’ అనగా సకల దేహములోను శిరము ప్రధానమైనది, అనువాక్యంబు = అని పెద్దలు చెప్పినమాట, ఏసెయిక్ = వివిధమునను, తప్పనే = తప్పిపోవునా (పోదనుట.)

తా. — ఆమెకు మొదటినుండియున్న దేహసువర్ణచ్ఛాయచేతఁగాని, మోవికెంపుచేతఁగాని, ముఖచంద్ర ధావళ్యముచేతఁగాని, అనగా పసుపు ఎఱుపు తెలుపు అను వన్నెలలో దేనినిగాని తెలుపునట్టి పేరు రాయెను. ఇప్పుడు యావనోదయమువలన శిరోజముల కెక్కిన నీలిమాతి శయముచేత శ్యామ యని పేరు వచ్చినది. ఇది యుచితమే, ‘దేహమున కెల్ల శిరస్సు ప్రధానము’ అనెడు నానుడి తప్పనుగదా. యావన ప్రాగుర్భావముచేత శిరోజములయందు నీలిమ హెచ్చె నని భా. హేతూత్ప్రేఖాలంకారము.

‘శ్యామాయావనమధ్యస్థా’ అను వాక్యమునం శెప్పినట్లు యావనముచేవచ్చిన శ్యామా సంజను కవి శిరోజస్థైర్యాతిశయముచే వచ్చినట్లు చెప్పినాఁడు. అథాంతరన్యాసంబును వృత్తిను ప్రాసంబును.

‘శ్యామాత్వంబళిగర్వ’ అని పూర్వపాఠము; అందు పుంవద్భావాప్రాప్తికి ప్రక్రయ కడుం
విరుగుడుగాక ఘటిల్లుదుగావున ‘శ్యామాంకంబళిగర్వ’ అని పఠింపవలెనని. అంక శబ్దమును ఈకవి
నానుభవముగా ప్రయోగించియున్నాడు.

“భూసురవంశ్య పుణ్యజన పుణ్యజనాంకము తావకీనమే

పో సమకూడెడిం గులముపొత్తున దైత్యులకెల్ల నంకతే” 6 (51)

..భామారత్నము - ‘రత్నంస్వభాతి శ్రేష్ఠేషి’ ‘కృష్ణే నీలాశితశ్యామకాలశ్యామలమేచకాః,’ అమ.

క. ఆయత భుజైకచక్రం । డా యదుపతి దొమ్మి గెలువ నడరు మరుని కా

లాయసచక్ర పరంకర । లోయన నుంగరపుంగురులు యువతీకి నమరున్.

ఆముతభుజ ఏకచక్రండు = దీర్ఘమయిన బాహువునందలి యొకచక్రముకలవాడైన,
ఆయనుపతి = ఆశ్రీకృష్ణుని, దొమ్మి = క్రందుకియ్యమున, గెలువ = జయించుటకు, అడరు
మరుని కాలాయస చక్ర పరంపరలో ఆనక = తిరులుచున్న మదనునొక్కొక్క యుక్కుగడుగు
గైదువులయొక్క వరుసలోయనునట్లుగా, ఉంగరపుంగురులు = వట్టిలవంతలమలు, యువతీకి =
ఆదేవికి, అమరున్ = చెన్నారెను.

తా.—ఆమెయొక్క యుంగరపుంగురులు నలుపుమిగిలినట్టివి ఎట్లు ఒప్పెననిగా ఆమెవల
చిన నారాయణుని దీర్ఘ బాహువునందు ఒక్కచక్రాయుధము దాల్చియున్న వానిని దొమ్మిపోరిలో
గెలువని గోరినవాడై మదనుడు పెట్టుగా నలవరించుకొన్న యుక్కుజక్రాయుధముల వరుసలో
యనునట్లు ఒప్పారెను. ఆ యుంగరపుంగురులు నారాయణునిక కడుంజిత్తి మోహకములుగా
నుండెనని భా. ఉత్పేక్ష.

‘దీర్ఘమాయతమ్. అమ. యదుపతి = శ్రీకృష్ణుడు, ఆయన నారాయణుడై, నారా
యణుడై విలుపుతురి పెరుమాళ్లు, అతడై రంగనాయకుడును; ‘దొమ్మి’ - ఒక్కచక్రము
నతిడు వైచులోపల ఇన్నిటిలో నతనింగొట్టి వశపఱచుకొనుటకై; ‘కాలాయసమ్’ = కాలం చ తత్
అయశ్చ = నల్ల యనుము = ఉక్కు.

తే. సకల సీమంతినిలోక సమతీశాయి । భాగ్యచక్రావళిలు వ్రాసె బద్ధగర్భుఁ

డనంగ గర్వారతిలక రజోవదాత । ఫాలమునఁ గుంతలప్రేమ వడలెకిలరు. 10

బద్ధగర్భుడు = బ్రహ్మ, పడలెకిక = ఆచెలువకు, సక - లు - సకల = ఎల్ల - సీమంతి
నిలోక = సుందర జనులను - సమతీశాయి = మించునట్టి - భాగ్య = ఆదృష్టముయొక్క - వర్ణ = అక్షర
ముల - అవళిలు = పంక్తులను, వ్రాసెననక = లిఖించినాడనునట్లుగా, క...క = కర్పూర = కప్పు
రంపు - లిలక = బొట్టుయొక్క - రజః = ఘోరిచేత - అవదాత = తెల్లనయిన - ఫాలమునక = లలాట
మందు, కుంతలశ్రేణి = కురులపంక్తి, అమరున్ = ఒప్పుచున్నది.

తా.—కప్పురంబుబొట్టుయొక్క దీధితిచేత ధవళమైయున్న యామెలలాటమందు ముంగు
రుల వరుసలు భాగ్యములో ఈమె ఎల్లయంగనాజనులను అలిశయించునని బ్రహ్మవ్రాసినయత్తుర
పంక్తులో యనునట్లు చెన్నారెను;—తెల్లకాగితముమీద నల్లనిసిరాలో వ్రాసినట్లు అనుట.
ఆమె కురులు లోకాతీతభాగ్య నూచకములుగా నుండెనని భా.—ఉత్పేక్ష.

‘సీమంతిని’ = పాపటకలస్త్రీ, ‘సీమన్తమస్త్రియాం మస్తకేశపీఠ్యామదాహృతమ్; పీఠ్యాళి
రావళిః పక్షౌ’ ‘భాగ్య స్త్రీనియతి ర్విధిః,’ ‘పద్మగర్భుడు’ - ‘ధాతాబ్జయోని ద్ద్రుహిణః’ అమ.
‘అవదాతస్మిలో గౌరో వశః ధవళోఽర్జునః’ అమ.

శా. సైరంధ్రు ల్పయికెత్తి కజ్జలముఁ బట్టశ్రేణికం దీర్ప వా
 లారుం గన్నుల మీఁదు చూచు తటి ఫాలించ చ్చతుర్థీనిశా
 స్ఫారేందుం గనె వక్త్ర; మక్కుసుటం గాఁ బర్వేందుం డాత్త ప్రభా
 చోరుం డుండఁగఁదన్నుఁ దద్గతివిభా చోరం బనుక లోకముల్. 11

వక్త్రము = ఆమెముఖము, సైరంధ్రుల్ = ఆలంకరించెడు చెలువలు, పైకిఎత్తి = మీదికి
 త్రిప్పి, కజ్జలము = కాటుకను, పట్టశ్రేణిక = అప్పలపొడుగునను, తీర్చి = నిర్దుచుండఁగా,
 వాలారుంగన్నుల, మీఁదుచూచుతటి = (ఆముఖము) పైకి చూచునప్పుడు, చతుర్థీ నిశాస్ఫార
 ఇందుక = చివరినాఁటిరాత్రియొక్క స్ఫుటమయిన జాబ్బిని (అనగా ఆలంకరించుచున్న
 సైరంధ్ర ముఖమును), కనెక = (ఆమె ముఖము) చూచినది; అకినుటక కా = అట్లు చూచినందు
 వలనఁగా, ఆత్మప్రభాచోరుండు = తనయొక్క (ఆదేవవక్త్రమయొక్క), కాంతియొక్క దొంగ,
 పర్వఇందుడు = పూర్ణమొచ్చుచుండు, ఉండక = ఉండఁగా, (వానినిదొంగయనక) లోకముల్ =
 జనులు, తిన్నుక = ఆమె ముఖమును, తిత్ గతివిభాచోరంబు = అతనిని చెందియున్న కాంతియొక్క
 దొంగ, అనుక = అని వచింతురు.

తా. — ఆలంకరించు చెలువలు ఆమెముఖమును వెదకిలం ద్రిప్పి కనుతేప్పలవెంటఁ గాటుక
 తీర్చుచుండఁగా, ఆముఖము వారిముఖ పునెడిచవితరాత్రి చంద్రుని చూచినది, ఆదోషముచేత ఆమె
 ముఖమునకు దానికాంతిని దొంగిలించిన చంద్రుడండఁగా అతనికి వనిందయు రాక, తానాతని
 కాంతిని దొంగలించిన దని లోకములో నింద కలిగినది. రూపకాపహ్నుత్యము ప్రాణిలోత్పేక్ష.

‘అజ్ఞానంకజలేచాక్తా’ మేడిసి. ‘వాలారుంగన్నులు’, ఇటను గాగముమునకు ఉపపత్తియిట్లు,
 ‘వాలారులైనకన్నులు’ అని విగ్రహము, ‘వాలారు’ శబ్దము సుబంతము, ‘వాలారులై కరజంబుల్’
 సిగిరించె’ పారి. 5 (46); పెద్దగారును ‘వాలారుం గొనగోళ్ల నవలసతక వాయించుచో’ అని
 ప్రయోగించియున్నాయి. ‘ఫాల’ ఫాలము హస్త్రమే కనబడుటకొఱకు పైకి కజ్జలము తీర్చెడి
 యీగమయి పిశేషముచెప్పఁబడినది. ‘చతుర్థీ’ ముప్పాతిక బింబము వెలుగుచుండు కృష్ణపక్షచంద్రుని
 కని ఫాలశేఖరునిండు సామ్యములేదు, కావున, శుక్లచతుర్థి యిటు నుద్దేశము, అందును భాద్రపద
 శుక్ల చతుర్థి నాడు వినాయక ప్రతికల్పిస్త కథను చెప్పకొనక చంద్రదర్శనము చేయువారిక
 నిరప నిందవచ్చును. ప్రతికల్పమందు అకింఘం గాంచునది. ‘సైరంధ్ర’ యనగా పరగృహనివాసినియై
 అందలి వారికై గందమలవలుచుట ఫూలగుచ్చుట కైకేయుటలోనగు శిల్పములు గావించుచుండు
 నట్టి స్వతంత్రురాలు. ‘శ్రేణిక’ శ్రేణియనుట వైర్భాగ్యప్రాయముచేత, లేదా గంటను అనియే.

చ, కనుఁగఁగఁ దన్ను గెల్వఁగ మృగం, బల సూమున కిందుఁడేతు నే
 నని రుచిదక్కఁ దత్పరిమళాఘ్రేణ లేమి నొకండు గొంక, దా
 నినుపఁ జనక, బగం దనచు నెత్తుటఁ బొట్టిడుకొంటుకొక వా
 ననక యనన్గొం బమరుం జూనకు ఫాలము వచ్చికి స్తురిక. 12

‘మృగంబు’ = ఆమెవదనము, కనుఁగవక = నేత్రయుగళముచేత, తిన్నుక = కస్తూరిలేడిని,
 ‘గెల్వఁగక’ = జయించినందున, మృగంబు = కస్తూరిలేడి, అలసూడునకుక = అపగసాధించు
 టకై, నేను ఇందుక దెలుక అని = తాను ఆ మొగముమీదికి చంద్రుని పురికొల్పుదునుగాక

యని సంకల్పించినదై, అతండు=ఆచంద్రుఁడు, రుచితక్క= (తనకు ఆముఖముయొక్క) కాంతి మాత్రమే ఉన్నదిగాని, తత్పరిమళ ఆధ్యతలేమిక్ = ఆముఖముయొక్క సౌరభ్యసంపన్నత్వము లేదే అని, కొంక = మొగముమీఁద వైరమానుటకు వెనుదివియఁగా, తా = కస్తూరిమృగము, నినుప = అతనియందు పరిమళమును నిండించుటకై, చన = పోయి అతనియందు ప్రవేశింపఁగా, పగ = అట్లు చేసినందులకై ఆలేడిమీఁదిద్వేషముచేత, తనదు నెత్తుట = ఆలేడియొక్క రక్తముతో బొట్టు ఇడుకొంటుగాక = (ఆముఖము) లిలకము ధరించుటయేకాని, వాసనక = దానిపరిమళము కొఱకా (కాదనుట), అన = అనునట్లుగా, చామకు = ఆత్మామకు, ఫాలము పచ్చికస్తురి = లలాటమందు మొదటితడియాఱని కస్తూరి (బొట్టు) చేత, అమరు = (ఆమె మొగము) ఒప్పుచున్నది.

[కస్తూరి ఒకజాతి లేడియొక్క యండకోశమందు జనించును. దానిని అశ్శీలతా పరిహారము నాభిజమందురు. వేటరులు ఆ మృగమునుచంపి కస్తూరించెచ్చియిత్తురు. ఆ కస్తూరికి ఆఱకముందు పరిమళముపెచ్చు, దానిని ఋద్ధిమంతులు లలాటమందు బొట్టుపెట్టుకొందురు. లోకములో పగఁబూనినవారు వైరినిచంపి వాని నెత్తుటితో బొట్టుపెట్టుకొనుట ప్రసిద్ధము. లోకులు చంద్రుని మచ్చను లేడియందురు. ఈ విషయముల నిట ననుసంధించుకొనవలయును.]

తా.—ఆమెముఖము తన కనుగవచేత మృగమును జయించినది, అనఁగా దానికనుగవకన్న ఆముఖమందు కనుగవ తారశ్య వైపుల్యాది గుణములచేత నుత్కృష్టముగానుండెను. అందువలన మృగము ఆముఖముపై పగఁబూని, దానిని గెలుపుమని చంద్రుని పురికొల్పినది. అతఁడు ఆముఖమందలి కాంతిమాత్రమే తనకు కలదుగాని అందలి పరిమళము తనకులేదు అని తెలివిగలిగి ఆముఖముమీఁద వైరమానహించుటకు ఒప్పుకొనఁడాయెను; అంతట మృగము ‘ఇదిగో ఆ పరిమళలోపమును నేను తీర్చెదను, దానిచే నమృద్ధుఁడవై నీవు ఆ మొగముమీఁదికి దాడి తరలుదువుగాక,’ అని చంద్రుని బోధించి, తానేపోయి అతనియందు ప్రవేశించినది. అంతట మొదట తనపై మృగము అంత పగసాధించినందులకై దానిపై ఆధికద్వేషము పూని దాని నెత్తురయిన పచ్చికస్తురితో ఫాలమున బొట్టుపెట్టుకొన్నది. అంతియకాని పరిమళము ఆముఖమున సహజముగా నేయున్నది. - ఉత్ప్రేక్ష.

‘పచ్చి’ యనుటచే, ఆమెయొక్క దివ్యత్వకారణంబునను, విష్ణుచిత్తస్వామికి శ్రీమన్నారాయణమూర్తి యొసంగిన యఖండైశ్వర్యముచేతను, ఆమెకు లేని భోగ్యవస్తువు లోకములో లేదని నూచన.

తే. కడిదివిలుచే దిగుటి కీలకఱచినిలుపు | మరునికువలయశరముకంపములఁబోలుఁ

దార కడకంటిపై సారె చేరిచేరి | వేగ మగుడ సలజ్జదృగ్విభ్రమములు. 13

సలజ్జదృక్ విభ్రమములు = లజ్జాన్వితములయిన చూడ్కులవిలాసములు, తార = కంటి నల్ల గ్రుడ్డు, సారె = మాటిమాటికి, కడకంటిపై = కంటికుదమీఁదికి, (పా. కడకంటికై) చేరిచేరి, వేగ = రడిగా, మగుడ = యథాస్థానమునకు మరలఁగా, కడిదివిలు = దృఢమయినవింటిని, చేది = ఆకరించి (అనఁగా వింటినాటినిలాగి), గుఱికి = లత్యము సరిగా కదురుగఱకు, ఈలకఱచి = ప్రాణము బిగఁబట్టుకొని, నిలు—లక్ - నిలుపు = బాణమును వదలక నారీయందే పట్టుకొనియున్న - మరుని = మనస్సునియొక్క - కువలయశరము కంపములక్ = కలువబాణముయొక్క చలనములను, పోలుక్ = అనుకరించును.

తా.—ఆమెయొక్క కనీక కంటికుదకు నిగుడుచు మగుడుచు నున్నలజ్జాన్వితదృష్టివిలాసములు ఎట్లుండెనఁగా, మదనుఁడు లత్యవేధనముచేయుటకై దిట్టమయిన వింటిని ఎక్కువెట్టి

గుణింగూర్చి ఊపిరి విగబట్టుకొని నిలిపియున్న కలుగతూపుయొక్క చలనములను (అనగా చలించుచున్న కలుగ తూపును) పోలియుండెను.—ఉ త్పేక్ష.

‘ఈలకఱచు’—రూ. ఇలకఱచు. చూ. శ. ర.—స్త్రీ నేత్రములకు వదలయసామ్యము కవి సముద్రప్రసిద్ధము. నీలోత్పలసామ్యము అత్యంతసమైక్యము. ఇట నదియే కవివ్యాదయము. ‘తార’ = ‘తారకాక్షి’ కనీనికా. అను. మదనబాణసామ్యము చెప్పటచేత ఆద్య్వీధిమములు రంగధామ నికి అత్యంత కామోద్దీపకము లగునని భా.

తే. నవ వయస్సిధు మదముచే శ్రవణ కూప

ములఁ బడెడు శంక నలువ చాపలము లుడుగ

నిడియె శృంఖల లనఁ గాటు కిడిన దీఘ

పక్షరేఖలఁ గనుదోయి పడఁతి కొనరు.

14

పడఁతికి = ఆదేవికి, కనుదోయి = కనుగవ, కాటుక ఇడిన దీర్ఘపక్షరేఖల = కజ్జలము తీర్చినవియు నిడుదలను రేఖలవంటివియు నయిన తెప్పలచేత, (ఎట్లు ఒప్పారెననగా), నవ వయః సీధుమదముచే = క్రొత్త గావచ్చిన ప్రాయము నెడు సుర చేతఁగలిగిన కైపుచేత, శ్రవణకూప ముల = కర్ణముల నెడి నూతులలో, పడెడుశంక = పడుననెడి యూహచేత, చాపలములు = తుందుడుకుఁజేఱలు, ఉడుగ = నిలిచిపోవునట్లుగా, నలువ = బ్రహ్మ, శృంఖలలు ఇడియెను ఆనక = సంకెలువై చెను అనునట్లుగా, ఒనరు = ఒప్పెను.

తా.—యావనోదయముచేత కనులకు విధిమమును చాంచల్యమును కలుగుటయు, అవి ఆకర్షాంతాయతములును అగుటయు, శ్రవణములవైపు నిగుడుచుండుటయు, వాని కాటుకరేఖలును, ఎట్లుండెననగా—యావనమునెడి మద్యమును నేవించి ఆ కన్నులు కైపుచే ఒడలు మఱచి చాపల్యముచేత పోయి ఆ చెవి నూతులలోబడియెడునని, నలువభయపడినవాడై వానిని ఆ బావులలో బడసిన ఆఁపుటకై సంకెలువైచివాడో యనునట్లుండెను. ఉ త్పేక్ష, రూపకాను ప్రాణితము. మదమెక్కిన యేనుఁగును గొలుసుల బంధించినట్లు అని ఉపమాద్యని.

‘శీఘ్రః రూ. సీఘ్రః’ ‘మైరేయమానవః సీఘ్రః’ అను. ‘శీఘ్ర రిత్సంసైః పక్షైః, రపక్షైః రాసవో భవేత్ । మైరేయం ధాతకీపుష్ప గుడధానామ్బు సంహితమ్’ . అని రామాశ్రమిధృశము. ‘శృంఖలలు’ - ‘అథశృంఖలా । అన్యకో నిగడోఽస్త్రీస్యాత్’ అను.

చ. అనయము రాగ మొప్పు సహ జానన చంద్రకటాక్ష పంక్తి ప

ర్విస నఘ శంకఁ గణ్ణ మను శ్రీ మటుపెట్టుఁ జెలంగి చెండుఁ గొ

ట్ట నవనిఁ బడ్డ కన్తు మగుడం గొను నంతకు సంసపాలి నం

గన యిడి దాఁచు వేరఁ బెర కర్ణము కన్తు పయిం దళుక్కనక. 15

సహజ అనన చంద్రకటాక్షపంక్తి = తోఁబుట్టువైన ముఖచంద్రునియొక్క కడగంటి చూపుల వరుస, అనయము=అత్యంతము, రాగము=అనురక్తి (సౌభాగ్య నూచకమయిన యెఱుపు గీతలు అనియు), ఒప్పక = చెన్నుమీఁఁగా, పర్వినక = (శ్రీ దేవిమీఁద) పాలసినయడల, అఘ శంక = (ఆ చంద్రునికి) పాపముకలుగునను వెఱపుచేత, అంగన = ఆదేవి, చెలంగి = ఉల్లాసముతో,

చెందుగొట్టా = బంటిని (నేల) గొట్టినప్పుడు, ఆవనిక్ = భూమియందు, పడ్డకమ్మ - రాలిన కర్ణపూరమును, కొనునంతకుక్ = తాను వెండియుఁగైకొని కర్ణమందు ధరించువఱకును, పెఱకర్ణము కమ్మ = రెండవ చెవియందలి కర్ణపూరము, పయిక్, తళుక్కు అనక్ = తళతళలాడుచుండఁగా, అంసపాళిక్ = భుజాగ్రమునందు, ఇడి = తొంచి, దాచు పేరక్ = దాచుటయనుమిషచేత, కర్ణము అనుశ్రీక్ = (కమ్మరాలిపోయిన) చెవియ నెడి లక్ష్మిని (శ్రీకారమును), మఱుపెట్టుక్ = ఆ (ముఖ) చంద్రునికి కానరానియక చాటుసేయును.

తా.—బంటియాటలో ఒక చేతితో బంటిని గొట్టినప్పుడు దానియవలిబుజముమీఁద చెవి మోయునట్లుగా శిరమును వాంచుట సహజము. కర్ణాభరణహీనురాలైన సహోదరిని సహోదరుఁడు చూడ గూడదు; చూచిన నతనికిం బాపము కలుగును. ఆదేవికర్ణము రూపసామ్యముచేత శ్రీకారము - 'శ్రీ' అనఁగా మహాలక్ష్మియే. ఆమెవదనము మహాలక్ష్మికే అన్నయైన చంద్రుడే. కనుక ఆకర్ణము కమ్మలేనప్పుడు ఆముఖము చూడఁగూడదు. అందువలన ఆమె బంటియాటలో విసరుగా బంటిని నేలకుం గొట్టినప్పుడు చెవిలోనికిమ్మ జాఱిపడిపోయినంతట కమ్మలేని చెల్లెలి (చెవి)ంజూచు దోషము (ఆ శ్రీకిఁ దోబుట్టువయినముఖ) చంద్రునికి కలుగకయుండునట్లుగా, ఆమె తా నాటనిలువకయే ఆటమిషచేత శిరమును ఒఱగంజేసి కమ్మమెఱయు రెండవచెవి పైకి వచ్చి ఆతనికిం గానవచ్చునట్లుగాను, కమ్మలేనిచెవి ఆతనికిం గనబడకుండ బుజముమీఁద మోచు నట్లుగాను, చేయనో యనునట్లుగా తీరయి, ఆటక్రమములోనే కమ్మనుగైకొని ఆ చెవిలోఁ దాల్చును.—రూపకాంతాపిత కైతవాపహ్నుతిసంస్పృష్ట గమ్యాత్ప్రేక్షి.

‘ఇముల బేరగుఁ దాటం । కమ్మలకుక్ లేఖలకును గమ్మలనక్.’ ఆంభా.

‘రాగోనురాగే మాత్యర్య లాక్షదౌ రక్తిమత్విహః । గాన్ధారాదెరఙ్గానేచ’—నానా.

కా, నానా చంపకత స్సగంధ మచటక్ రా భృంగముల్ గ్రోల సం

క్రాసం బందియుఁ బల్కుచో నలము వక్త్రం బేల నా నేటి కం

దే సౌరభ్యము లేదు కుండములు గా వే దంతము ల్గానినాఁ

డాసక్తిక్ బ్రతిబింబ దంభమున నే లా వ్రాలఁ చజ్ఞాతీక్. 16

నానాచంపకతక్ = నాసిక సంపెంగ యగుటవలన, అచటక్ = అంగు, సుగంధము = పరిమళము, రాక్ = రాఁగా, క్రోలక్ = ఆనుటకు, భృంగముల్ = తుమ్మెదలు, సంత్రాసంబు = భయమును, అందియుక్ = పొందినవయ్యను, పల్కుచోక్ = ఆమె భాషించునప్పుడు, వక్త్రంబు = నోటిని, ఏల అలముక్ = ముసురుకొనుటకుఁ గారణమేమి, నాక్ ఏల = అని ప్రశ్నింపవలసిన పనిలేదు, అందుక్ = ఆనోటియందు, ఏసౌరభ్యము = ఏనెత్తావి, లేదు, దంతములు, కుండముల్ గానే = మొల్లలు గావా, కాని నాఁడు = కానిచో, తత్ జాతికిక్ = ఆతుమ్మెదజాతి, ఆసక్తిక్ = తగులముతో, ప్రతిబింబకైతవమునక్ = ప్రతిఫలనమునెడి మిషచేత, వ్రాలనేల = ఆదంతములయందు ఏల వ్రాలును.

తా.—ఆమెమొక్కనిశ్వాసమందు దివ్యసౌరభము వచ్చినను నాసికచంపకమగుటంబట్టి తుమ్మెదలు ఆసౌగంధ్యమును గ్రోలక అపసరిల్లియు, ఆమె సంభాషించునప్పుడు నోటిపై నలమును; ఇందులకు కారణ మడుగ నేల? ఆనోటియందు నకల సౌగంధ్యముం గలవు. అందుల కొక నిదర్శనము ఆదంతములు మొల్ల మొగ్గలగుటయే. అందులకేమి తార్కాణమని ప్రశ్నయేని ఆ తుమ్మెదలు తమ ప్రతిబింబములనెడు మిషచేత అందు వ్రాలుటయే. నాసిక చంపకమువలెను, దంతములు మొల్ల

మొగ్గలవలెను, ఉన్నవనియు; నిశ్వాసమందును నోటిమారుతమందును నివ్యసౌరభములుకలవనియు, దంతములు తమయందు తుమ్మెదల ప్రతిబింబములు సంక్రమించునట్లు స్వచ్ఛములై నిగనిగ మెఱయుచున్నవనియు భా. — రూపకము. ఉత్పేక్ష, సంబంధాతిశయోక్తి, కైతవాపహ్నుతియు నలంకృతులు.

‘సౌరభ్యము’ — ‘సురభిస్తు గవిస్త్రీయాం । వసన్త చైత్రయోఃపుంసి త్రిషుసౌమ్యసుగంధినోః’ నానా. ‘మాఘ్యం కున్దమ్’ ఆమ. ‘మొల్ల యనం గుండము నెలంగును’ ఆం. భా. తుమ్మెద సంపెంగ తావికి సొమ్మసిల్లును —

‘చరణ్ వనాన్తే నవమజ్జరీభు స షట్పదో గనభక్తిం న జిఘ్రతి
సా కీం న రమ్యా స చ కీం న గన్తా బలీయసీ కేవల మీశ్వరాష్టా.’

‘వెలది యిచ్చటి సంపెంగవిరులు గహన । దేవతల యిండ్ల నెత్తిన దీపకాఘలు
కాకియొడిసె బంచబంగాళి మగచుచు । బాణు నే మత్త మధుకరపటలతమము.’ మను.

‘తనుఁ గనుఁ బ్రామి యొంగొకలతం బతి వేటొక తేటిబోటి నా
త్తున పిరదేసె గ్రోలఁగ నదుర్పడి సంపెంగ తావి పెల్లలోఁ
గనలునఁ గూలఁబోవు నళికామిని సాహస మేమిచ్చెప్ప! న
య్యనఁగఁ బ్రియుండు నెచ్చెలులు నాఁగిన మాన దరాశీకుంతలా.’ పారి.

కుండములమీద తుమ్మెదలు మకరందముకొఱకు వ్రాలును.

‘భ్రమర ఇవ విభాతే కున్ద మన్తస్తుసారం

న చ ఖలు పరిభోక్తుం నైవశక్నోమి హాతుమ్.’ శాకుంత.

‘కపటోఽస్త్రీ వ్యాజదమ్భాపదయశ్చద్వైతే’ — ఆమ.

దంతములకు కుండసామ్యము మహాసంపచ్చిహ్నము —

కున్దకుట్టలనిభా స్సమా ద్విజాః । యోషితాం పతిసుఖామితార్థదాః’ బృ. సం.

తే. శంఖ సామ్యంబు రా మున్ను జలజభవుఁడు సునిరుహపత్ర నేత్ర కంధర యొనరెన్,
జవ్వనము వచ్చి వెండి సాక్షిత్కరించు శంఖమున చేసె నును గంధసారచర్చ. 17

జలజభవుఁడు = తిమ్మిదూలి, మున్ను = మొదల, సునిరుహ పత్ర నేత్ర కంధర = ఆకిమల దళాక్షి యొక్క కంఠమును, శంఖసామ్యంబురా = కంబువులో నాటివచ్చునట్లుగా, ఒనరెన్ = సృజించి నాఁడు, వెండి = పిమ్మట, జవ్వనము = యౌవనము, వచ్చి, నునుగంధసారచర్చ = పలుచని చంద నపుఁ బూరిచేతి, సాక్షిత్కరించు శంఖమున = ప్రత్యక్షమయిన కంబువుగానె, చేసెన్.

తా. — ఆపెకంఠము పుట్టుకలో కంబువువలె నుండినది. పిమ్మట యౌవనమున చందనంపు నునుఁ బూరిచేతి కంబువే అయినది. యౌవనము బ్రహ్మను మించినదని స్వారస్యము. ఉపమా గమ్యాత్పేక్షలు.

‘గ్రీవాయాం కన్ధరామతా’ విశ్వమ్. ‘శబ్దసాత్కత్కముర్చస్త్రీయామ్’ ‘సాక్షిత్ప్రత్యక్ష తుల్యయోః’ ఆమ. ‘శంఖమున’ (అ = అవధారణార్థకము). ‘చర్చాతు చార్చిక్యం స్థానకః’ ‘గ్రీవాచకమ్బునిచితార్థసుఖాని ధత్తై’ బృ. సం. “రేఖాత్రయాన్గితాగ్రీవా కమ్బుగ్రీవేతి కథ్యతే” “రేఖాత్రయవత్సాత్ కమ్బుకణ్ఠీ దమయన్తి తి భావః” మల్లి.

క. కమలదళేక్షణ సంగీ | తమున నెగడు మంద్ర మధ్య తార త్రిస్తా

నములకుఁ దీర్చిన రేఖల | క్రమ మగు రేఖాత్రయమునఁ గంతం బమరుక్. 18

కమలదళేక్షణ సంగీతమునకు = తమిళరేఖలవంటి కన్నులుగల యానెలతెయొక్క పాటయందు, నెగడు మంద్రమధ్య తార త్రిస్తానములకు = విలసిల్లుచున్నట్టి గంభీరము నడి తరము అత్యుచ్చము అను మూడు తావులకును, తీర్చిన రేఖలక్రమము = సవరించిన గీతలవరుస, అగురేఖాత్రయమునకు = ఆనడగిన మూడు గీతలతో, కంతంబు, అమరుక్.

తా.—ఆమెకు పాటకై మంద్రస్వరము ఇంతవఱకు, దానిపైని మధ్యస్వరము ఇంతవఱకు, దానిపైని తారస్వరము ఇంతవఱకు, అని మూడు స్వరములకును ఏర్పడిన మూడుస్థానముల హద్దులో యనునట్లు ఆమెకంతమున రేఖాత్రయము ఒప్పును. ఉత్పేక్ష.

“అయం త్రయాణాం గ్రామాణాం | నిదానం మధుర ధ్వనిః,
రేఖాత్రయ మితీ వాస్యాః | నూత్రితం కణ్ఠ కన్దశే.” సు. ర. భా.

తే. లలన మృదుబాహుయుగబిసలతలు గడఁగి

బిసలతాశ్రీల నెల్లను వెస హరించె,

మఱి హరింపంగ నవి నెఱి విఱిగి కాదె

సారెఁ దనుయాత్రఁ దంతులఁ జరపుచుండు.

19

లలనమృదుబాహుయుగబిసలతలు = ఆ వెలఁదియొక్క నున్ననిచేతుల ద్వయము నెడి తామర తూటకాడలు, కడఁగి = పూనికితో, వెఱక్ = ప్రేల్చిడిగా, బిసలతాశ్రీలనెల్లక్ = తమిళ తూండ్లసిరులనన్నిటిని, హరించెక్ = కొల్లగొనెను, మఱి = మఱియు, హరింపంగక్ = సిరింగైకొన్నంచువలన, అవి=అవిసకాండములు, నెఱి విఱిగి కాదె=ఆచారము తప్పిగదా (పూర్తిగా త్రుంగినప్పుడుగదా అనియు), తనుయాత్రక్ = దేహధారణము, సారెక్ = తఱచుగా, తంతులక్ = నూలువడుకుటచేత (సన్న పోగులను ధరించి), జరపుచుండుక్ = నెఱవేర్చుకొనును.

తా.—ఆమె బాహువులు తామరతూండ్ల సిరిని హరించినవి, ఆకారణంబున తామరతూండ్లు నూలువడుకుకొని జీవించుచున్నవి. అదే వానిని విఱించినచో సన్నపాటి దారములు వచ్చుట.

రూపకము, ఉత్పేక్షయు. ‘మృణాళం బిఱమ్,’ ‘నూత్రాణి నరి తన్దనః’ అను.

మ. తళుకొత్తు న్భుజకీర్తి వజ్రఘృణి సూత్ర సూత్ర హంసపుర

త్కళికా చిత్ర కుచద్వయోఽరిగళాధస్వల్పవిస్తారదై

ఘృణాలసత్తిర్యగురస్తటం బను వివాహంచ న్దనోజాత పా

టలదంతచ్ఛదబోడబాసికముదండ లోవ్విలెఁ గేల్లింతిక్.

20

ఇంతిక్ = ఆచామకు, కేళ్లు = బాహువులు, భుజ...బు - భుజకీర్తి = బాహుపురులయొక్క - వజ్ర = మగరాలయొక్క - ఘృణి = కిరణములనెడి - సూత్ర = దారమున - సూత్ర = గ్రువ్వబడిన - హం = పూవులసరములయందు - స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచున్న - కలికా = మొగ్గలచేత - చిత్ర = పలువన్నెలుగలదైన - కుచద్వయ = చునఁగవకు - ఉపరి = ఊర్ధ్వమందును - గళ = కంఠమునకు - అధః = క్రిందను - స్వల్పవిస్తార = కొంచెమయిన - వెడల్పుచేతను - దైర్ఘ్య = నిడివిచేతను - లసత్ = ఒప్పుచున్న - తిర్యక్ = అడ్డముగానుండు - ఉరస్తటంబు = వక్షఃప్రదేశము, అను = అనెడి, వివా...

వోలె - వివాహ = పెండ్లియందు - అంచత్ = ఒప్పుచున్న - మనోబాత = మన్నఘనయొక్క - పాటల దంతచ్ఛద = కెత్తెవి గలదనియొక్క (అనగా భార్యయైన రతీదేవియొక్క) - బోడబాసికము = శిఖరములేని బాసికముయొక్క - దండలోవోలె = దండలో యనునట్లుగా, తళికోత్తు = ప్రకాశించును.

తా. — ఆమె బాహువులను వర్ణించుచున్నాడు. ఆమె బాహువులయందు బాహుపురు లుండెను; వానియందు వజ్రములుండెను; ఆ వజ్రముల కిరణములు కుచములమీది పూసరముల కలికలలోనికి నూత్రములుం బోలె చూచ్చుకొనియుండినవి. అందువలన ఆసరములు ఈ బాహువునండి ఆబాహువునకు బాహువులనంటి కుచములపై నుండినవి. కుచములకు ఉపరిగా గళమునకును ఉరోభాగము వెడల్పు తక్కువగాను అదే బాహువులనడుమ దీర్ఘముగాను బంగారపుందగటివలె వెలుంగుచుండెను. అందువలన అతిర్మగురోభాగము రతీమన్నఘల వివాహమందలి రతీదేవియొక్క బోడబాసికముగాను, భుజములు ఆ బాసికపు దండలుగాను, ఒప్పురుచుండెను — ఉత్పేక్ష.

రతీ మదనునికడ నుండును. మదనుడు జనహృదయనివాసి, కావున ఆమెయు ఆయన్ను వారి హృదయమందుండుటచేత ఆ హృదయ భాగము రతీయొక్క బోడబాసికముగా చెప్పబడినది. బాహుపురులందు వజ్రములుండుట ప్రసిద్ధము.

“ఉరవడి నేగువోట నొక యుగ్గలియొలెచెఱుంగు మేనిని

శ్వరుని భుజావిభూషణము వజ్రములం దవులంగఁ బాఱినట్లు.” శృం. నైష.

“వజ్రం న కిచ్చెదపి ధారయితవ్య మేకే | పుత్రార్థినిభి రబలాభి రుశన్తి తక్షణాః”

అను కాస్త్రము నుల్లంఘించి ఆమెకు బాహుపురులందు వజ్రముల నేల తాపించిరి, అని శంక యేని, ఇంకను వివాహము కానందున పుత్రార్థినియనం బ్రసక్తి లేమిచేత నని యెఱుంగునది. ‘ఘృణి నూత్రన్యూత’ అనుటచే ఆ బాహువులును కుచములమీది పూసరంబులును అన్నియు నొక్కటేసరముగా నుండెనని యభిప్రాయము. ‘బోడబాసికము’ “వివాహకాలమునందు వహూ వరులకు నొసటఁగట్టెడు మూడుప్రక్క లేర్పడిన పొక్తి కాది హరవిశేషము, లలామకము.” శ. ర. పూర్వమిది మూడుప్రక్క లేర్పడినదిగా నుండెననియు, ఇప్పటి వాడుకయందు అర్ధచంద్రాకార ముగాఁ గనబడుచున్నదనియు, శ. ర. మా. - “వసురాజన్యకీరీట...” వసు. “బోడబాసికపు = శిఖరములేని ఫాలపట్టికయొక్క” అనియు, పురుషులు ధరించుదానికి బాసికమనియే పేరనియు, స్త్రీలు ధరించునది బోడబాసికమనియు, బ్రాసు దొరగారి నిఘంటువు. చూ. బోడబాసికము. ఇందువలన పురుషధార్యమునకు శిఖరము లుండుననియు స్త్రీధార్యమునకు ఉండననియు విశదము. ‘కేళ్లు’ - శ్రీబహుజనపల్లి సీతారామాచార్యులవారు ‘ఇరులు’ ‘కేలు’ శబ్దములు బహువచనాంతం బులు - అనుమతము అసాధువని ప్రాథవ్యాకరణంబున హెచ్చరించి కేలునకు కేలులు అని బహు వచనము నుదాహరించినారు.

“ఉపధానవినిమయం బొందొండచుపుటఁ | బెఱకేలు లణఁకువఁ బ్రిదిలి బిగియ” - కవిక.ర.

[ఇప్పుడ్యము ఇప్పటి ముద్రణమున ౧౮౦ యనది; అందు అణఁకువకు ‘అట్కున’ అని ముద్రితము.] కావున ‘కేళ్లు’ అను బహువచనము అంగీకర్తవ్యము.

చ. ఒడవెడు జన్వనంబు వెలి కొత్తంగఁ, బయ్యెద సిగ్గుఁ గూడి బిట్టదుమంగ, లేత లాట దిగ నాడకు మీఱను లేక, వక్షపుం

జనుమునఁ బ్రక్కల నైఱిసి చప్పట లై మఱి లావు గూడఁ బైఁ
బొదలె ననంగఁ బిక్కటిలెఁ బొల్తుకచన్నులు నాడునాటికిఁ.

21

పొల్తుక చన్నులు = ఆ నెలతరుచుములు, ఒడవెడు జవ్వనంబు = (దేహములోపల) జనించు చున్న యావనము, వెలికిఁ బత్తిగఁ = బయటికి ప్రోయఁగాను, పయ్యెదసిగ్గుఁ గూడి = పైఁటయు లజ్జయు గెండును కలసి, బిట్టు = మిక్కిలిగా, అదుమఁగఁ = (దేహములోపలికి) అఱంగఁ ద్రొక్కిఁగా, లేతలు = మదురనివి, బొటఁ = ఆయన కారణమున, నిగఁ = దేహములోనికి చొచ్చుటకుఁగాని, అఱకుఁ మీఱనుఁ = పైఁటయొక్కయు సిగ్గుయొక్కయు అఱపుదలను ఉల్లంఘించుటకుఁగాని లేక = శక్తములుగాక, వక్షపుఁ చదుమునఁ = తొమ్మయొక్క చదును ప్రదేశమందు, ప్రక్కలఁ = తమ పార్శ్వములయందు, మెఱసి = మెఱుకు మెఱుకు మునుచుండి (తిమచుట్టునుంబర్చి), చప్పటలు వి = (తీర్వాతి) అఱగినవై (దశమెక్కి విరివించెందినవై), మఱి = క్రమముగా, లావుకూడఁ = బలమురాఁగా, పైఁ బొదలెఁ = మీఁదికి వర్ధిల్లనవి, [పా. పొదివెఁ = కమ్మకొనెను], అనంగఁ = అనునట్లుగా, నాడునాటికిఁ = దినదినమున (దినక్రమమున), పిక్కటిలెఁ = విజృంభించెను.

తా.—ఆమెకు యావనమురాఁగానే స్తనములు పొటమరించినవి; వానినొసలు నూతురని ఆమెకు సిగ్గుకలిగినది. అందుకై ఆమె వానిని పైఁటతోఁ గప్పకొనుచుండినది. పిమ్మట నవి వక్షః పార్శ్వములందు కుదుర్చొంది క్రమముగా తొమ్మిది నడిమికేసి దిట్టపడి, అటుపిమ్మట పైకి పొడుచుకొని వచ్చినవి. ఈ ప్రకారముగా పొటమరించుట వానిని నూవనము ఒడవలొనుండి వెలికి నెట్టుటగాను, అవి వక్షమునందు ప్రక్కలయందు మెఱయుట సిగ్గునకును పైఁటకును జడిసి యుడసి యొదిగఁ యుండుటగాను, తొమ్మిది నడిమిపైపు వ్యాపించి దశమెక్కియు చప్పటగా నేయుండుట ఆ గెంటికి అఱగియుండుటగాను, తరువాతి ప్రవృద్ధములై యున్నతెంబందుకు క్రమముగా బలమురాఁగా వానిని గరికునేయక ధక్కిరించిపెట్టుపీఁగుటగాను కవి వర్ణించినాడు. బలవద్వైరిభీతుఁడు సునరలే బిరిగి చేరి అఱగిన ముండై యుండి బలము కూడఁగా నె విజృంభించునట్లు అని ధ్వనితము. ఉత్పేక్ష.

‘చప్పటలై’—పా. ‘చప్పటిపై’ ‘పైని నెదనున్కివక్రోక్తఁ బయ్యెదమ్మై’ అప్పకవి. ‘చదును’ ఈరూపము శ. ర. లో లేదు, ప్రాణ్యములో నున్నది. ఇటు ‘చదును’ అని శ. ర. పాఠము. ‘పొల్తుక’ = పొలతుక. ‘నాడు నాటికిఁ’, మా. నానాటికిఁ.

తె. ధృత నిఘ్నూత్తమ శౌభ మొక్కింత విడిచివిడిచి కడ కేగ నప్పుడప్పుడ కలిసెడు చక్ర యుగ మన తొమ్మిది నా క్రమించె గ్రొమిలె చన్నులు లేగప్ప కనల నలర.

ధృతరఘూత్తమశాపము = రాముఁడుపెట్టిన సాపెన అనుభూతమయి, ఒక్కంత = కొంచెము, విడిచివిడిచి = తీతీతత (తీతనకొలది), కడకుఁ ఏగఁ = తొలగిపోఁగా, అప్పుడప్పుడ = కొంచె కొంచెము తీతగానె, కలిసెడు చక్రయుగము = ఒంకొకటిందతియుచున్న జక్కవకవయో, అనఁ = అనఁదగినవై, కొమిరచన్నులు = ఆకుమారికచములు, కొనలఁ = అగ్రములందు (చూచు కములందుఅనుట), లేగప్ప = ఇంచుకనైల్యము, అలరఁ = ఒప్పుచుండఁగా, తొమ్మిది = వక్షమునంతయు, ఆక్రమించెఁ = పొదివెను.

తా.—శ్రీరాములవారు సీతావియోగ శోకార్తులై యున్నట్టి తమమ్రాల నిరనుక్రోశముగా కామక్రీడలం జేలచున్న చక్రవాక మిథునములను రాత్రియిల్ల వియోగముం బొందునట్లుగా శపించి రఁట. శాపమువలన వర్షములకు క్రమక్రమముగా క్షీణబలమగునని పెద్దలవచింతురు. ఆయమ్మ వారి కుచ

యుగము తొలత ఎడమెడముగా నుండినట్టిది క్రమప్రవృద్ధమై దఱిసి దఱిసి క్రిక్కిరియుట రామ శాపము క్రమక్రమముగా తీతిన కొలంది చక్రవాక మిధునముచేరువకు జరగుట యనునట్లును, ఒండొంటిం గవ్వుట ఆశాపము బొత్తిగా తీతిపోయినంతట ఆచక్రవాకమిధునము ఒండొంటిం గవ్వుట యనునట్లుగాను, ఉండెను. చనుఁగొనలు వాని ముక్కులవలె నుండెను.—ఉత్పేక్ష.

“త్యజచక్రవాకీశోకం । బధాన ధైర్యం సహస్వ సమయ మముమ్,
అయమేవ వాసరమణిః । హరివ్యతి శాప మార్ఘాం తే.”

‘పృథుచూచుకముల’ అని పూర్వము ద్రణపాఠము. పృథుచూచుకత్వము బాలెంత లక్షణము గాన ఆపాఠము త్యక్తము. కన్యకు చూచుకములు ఇంచుకయే నీలిమం బొరసియుండును, శావున ‘లేగప్ప’ అనుట.

స్తనములకు చక్రవాకసామ్యము ఆకారణమందేగాక వర్ణమందు సయితము కలదు.—
కర్పూరమంజరినుండి—(చాయ).—

“హంసీం కుజ్జుమ పజ్కపిఞ్జర తనుం కృత్వా యద్వశ్చిరః
తద్భ్రాతాకీల చక్రవాక గృహి శ్యే వేలి మన్యమానః
ఏతి తి స్తమ దుష్కృతం పరిణతం దుఃఖానాం శిక్షకమ్
ఏకస్తాపినయాతియేన విషయం దృష్టి త్రిభాగస్యాపి.”

కుచములు హేమవర్ణములు—బిల్వ ణీయమునుండి—

“ఖగో వా గుచ్ఛో వా కనకకలశే వా కిము కుచా.”

క. తా రె ట్లట్లుగఁ దమ్ముం జేరిన ముత్తైంపు సరులఁ జేడియ చన్నుల్,

లోరెంటు లుడిపె ఘన మగు | వారు నిజార్ద్రవముఁ జేరువారికి నీరే? 23

చేడియచన్నుల్ = ఆయింతికుచములు, తారుఎట్లు అట్లుగఁ = తామెట్లో అట్లే తమ్ముం జేరిన ముత్తైంపుసరులఁ = తిమ్ము నాశ్రయించిన (తాము తాల్పినయనుటయు) ముత్తైంపుసరుల యందు, లో రెంటులు=లోపలి విరోధములను (ఎడమెడముగా నుండుటననుటయు), ఉడిపెఁ = పోఁజేసెను, ఘనమగువారు=గొప్పవారు (సాంద్రమయినవారు అనియు), నిజార్ద్రవము=తిమ్ము సాధు వర్తనమును, చేరువారికే = తిమ్మతో సాంగత్యము చేసినవారికి, ఈరే? = అసఁగరా?

తా.—లోకములో ఒద్దికకలిగియుండు దొడ్డవారు తిమ్ము సంగడిలంగూడ తిమ్మవలెనే ఒద్దిక కలవారినిగాను దొడ్డవారినిగాను చేయుదురు. అట్లే గొప్పవయిన యామె కుచములు తిమ్మలో తాము ఎట్లు వేటుపాటులేక - ఎడమెడముగా నుండక - ఒద్దికకలిగి ఒకటితోనొకటి క్రిక్కిరిసి యున్నవో అట్లే తిమ్ము నాశ్రయించిన అనఁగా తాము ధరించియున్న ముత్తైంపుసరుములను ఒద్దిక కలిగి కలసి మెలసి యుండునట్లుగా అనఁగా సరుములు ఎడమెడముగానుండక ఒకటిగా కలసి యుండునట్లుగా శావించినవి.—స్తనములు క్రిక్కిరియఁగానే వానిపై నుండు ముత్తైంపుసరు ములును వాని సంగులోఁ బడి పేటలన్నియు కలసి ఒక్కటే అయినవని భా.—అర్థాంతః న్యాసము. ‘ఆర్జన’—‘బుజావజీహ్వాప్రగుణ’—అమ.

సమకృత సాంద్రస్తనములు అర్థసుఖ ప్రదములని స్త్రీ లక్షణము:—

“మధ్యం స్త్రీయాస్త్రీవళిసార్థ మగోమశం చ । వృత్తా ఘనా వవిషమా కతిసావురస్యో

గోమాపవర్జ మగోమృదుచాఙ్గానాం । గ్రీవాచకమ్బునిచితార్థ సుఖానిధతే” బృ. సం.

“పరిచ్యుతస్త క్కుచకమ్భ మధ్యాత్ । కిం శోష మాయాసి మృణాళహార
ననూత్న తన్తోరపి తావకస్య । తత్రావకాశో భవతః కథంస్యాత్.” రత్నావళి.

తే. విరహీతతిమిందఁ గోపాన మరుఁడు దివియ

వేగమై పైఁడి యొఱతోన విసరఁ, గుట్టు

దునిసి బైటికి నసిఁధార దోచె ననఁగఁ

గనఁచుచి మధ్యలత నారు కాంత కిలరు.

24

కాంతక = ఆముగుదకు, విరహీ తతి మింద = వియోగుల గుంపు పై, గోపాన = క్రోధముచేత, మరుఁడు = మన్తఘఁడు, తివియ = వేగము వి = ఒరనుండి వెలికిడ్చుటకు కలుగు నట్టి కాలవిలంబము నోర్వలేనంత త్వరగలిగి, పైఁడియొరతోన = బంగారపుఁ గోశముతోనే, విసర = విసరివైవఁగా, కుట్టు = ఒఱయొక్క దారపుఁగుట్టు, దునిసి = తెగిపోఁగా, అల అసి ధార = ఆ లోపలి కత్తివాదర, బైటికి = వెలికి, తోచెననఁగ = ఆగపడినదో యనునట్లు, కనక రుచి = బంగారపుఁ గాంతిగలదైన, మధ్యలత = కాండీగఁయందు, ఆరు = గోమావళి, అలరు =

తా. — మన్తఘఁడు విరహీసమాహముమింద ఆతికోపము వహించినవాడై కత్తినిపైఁడి యొఱనుండి తివియుటకు అగునట్టి విలంబము నోర్వక త్వరారితీయముచేత పైఁడి యొఱతోనే విసరి వైవఁగా దాని కుట్టుతెగిపోయి లోని నల్లనికత్తివాదర పైకి కనబడుచున్నదో యనునట్లు ఆ దేవి యొక్క బంగరువన్నె కాండీగఁయందు నూఁగారు వెలయుచుండెను. ఈ తేర్పిక్ష.

‘కనక’ ‘పైఁడి’ యను విశేషణములను బరికించునది. ‘పైఁడి’ యని విశేషించుట సామ్యసిద్ధికై, ‘లత’ యనుట సన్నఁదనముం దోపించుటకు, సన్నఁదనము ఒఱతోడి సామ్యపుష్టికి, కత్తివాదరకుం బోల్చుట నలుపు తళి తళి కొఱకును, నూత్నతకొఱకును; ఋజుత్వముకొఱకును, నూత్నత కుభిలత్వము. —

“తస్యాః ప్రవిష్టా నతివాభిరన్ధ్రం రరాజ తస్మి నవకోమరాజః,

నీపీ మలిక్రమ్య సి తేతరస్య తన్నేఖిలామధ్యమశేరివార్హః.” — కుమార. 1 (38)

“తస్మి = నూత్న” మల్లి, టీక. 1 ‘కోపాన’ = కోపమున. చూ. ౪. ఆ. ౧౩. టీక.

క. అండజ గామిని యూరుపుఁ బిండువలపు లాన గాభిబిలము వెడలి చ

న్గొండల నడుముగఁ బ్రాఁకెడు | కుండలియో యనఁగ నారు కొమరొప్పారు. 25

అండ...లు - అండజగామిని = హంసవలె నడచునదైన యా కొమలియొక్క - ఊరుపు = నిశ్వాసములయొక్క - పిండు = సమాహముయొక్క - వలపులు = పరిమళములను, ఆన = క్రోలు టకై, నాభిబిలము = పొక్కిలియనెడు కలుగునుండి, వెడలి = తలనూపి, చన్గొండలనడుముగ = స్తనములనెడి పర్వతముల మధ్యమార్గముగా, ప్రాఁకెడు కుండలియో యనఁగ = ఆయూరుపులవైపు ప్రాఁకుచున్న పామో అనునట్లుగా, ఆరు = నూఁగారు, కొమరు ఒప్పారు = సొంపుమీఱును.

తా. — ఆమెయొక్క నూఁగారు తదీయ శ్వాసవాయువుల పరిమళమును క్రోలుటకై నాభి యను కన్నములోనుండి వెడలి చన్నులనెడి కొండలనడుముగా ప్రాఁకుచున్న పామోయనునట్లు కొమరారెను. — రూపకానుప్రాణితో తేర్పిక్ష.

‘అండజగామిని’ - అండజము = గ్రుడ్డునుండి జనించినట్టిది. ‘పక్షీసర్పాదయోఽన్దజాః’ అను. పక్షిగావున హంసయు అండజమే. హంసగామిత్వము ‘వ్రజతి మృదు సలిం రాజహంసీవ తస్మి’ అని పద్మినీజాతి లక్షణముందు చెప్పబడినది.

‘వలపులు’ - పామునకు ఆహారమయిన గాలి ఎల్లెడలను ఉన్నను ఇది ఊర్పులంగూర్చి సాగుట పరిమళ కారణముచేత. ఊర్పు చనుగొండలవఱకు వచ్చుటంబట్టి అటనే దాని వలపు అలవడును గావున ఆ కొండలనడుమును దాటి పయికి బోనక్కఱలేదు. ‘వడ్డలీ గూఢపాచ్చుకుఃశ్రవాః కాకోదరః ఫణి’ - అను.

క. అంగన నిలిచిన బాహువులుం గౌనును నేటుపటుచు లోకమునకు ర

త్నాంగద కాంచీభేదము | లుం గెళవుల నడుమ నునియున్నాఁగారు. 26

అంగన = ఆశోభి నాంగి, నిలిచినకొ = నిలుచున్నయెడల, లోకమునకుకొ = జనులకు (తెలియు నట్లుగా), బాహువులం గౌనును = చేతులును నడుమును, రత్నాంగద కాంచీభేదములుకొ = మణి మయుమైన బాహువులయు మొలనూలియు వేణుపాట్లును, కెళవులకొ = ప్రక్కలయందును, నడుమకొ = మధ్యలోను, ఉనికయుకొ = ఉండుటయును, నూఁగారుకొ = గోమరాజియును, ఏణు పటుచుకొ = ఇది బాహువు ఇది నడుమ అనిభేదముగా తెలుపును.

తా. — ఆమె లేచి నిలుచున్నప్పుడు సన్నదనమున బాహువులును నడుమును సమానము లగుటవలన వానిభేదము మఱుగుపడియున్నను, ప్రక్కల నుండుటచేతను రత్నాంగదము లుండుట చేతను అవి బాహువులనియు, నడుమనుండుటచేతను నూఁగారు కాంచీయునుండుట చేతను ఇది నడు మనియు, భేదము లోకులకుం తెలియును. — విశేషకాలంకారము.

“అపడ భేద విశేషము | లగు నున్నీలితి విశేషకాలం కృతము”

ఇలము తిగిలి యెఱుఁగును దా | నగజాపతి నీయశోభి నడఁగినమామకొ.” అలం.

కిల్యాణాన్యక్షాన్యస్యాః ఇత్యర్థజ్ఞానా - కిల్యాణములయిన యంగములుగలది యంగన.

క. తను మధ్య వలీభంగము | లనుగూర్చంగ ననియుం దత్కులములయగుటఁ గం

తుని యిడినపత్తితో కనఁ | జను నొడ్డాణమునఁ గౌను చామకు నమరుకొ. 27

తనుమధ్యవలీ భంగములను = దేహము నడిమి ముడుతె లనెడితునిములను, గూర్చంగకొ = అగుటకై, అవియుకొ = అవశులును, తత్కులములె అగుటకొ = చెప్పబోవు నాయొడ్డాణంపు (బంగారు) జాతియే యగుటచేత, కింతుని యిడినపత్తితోకొ అనకొ = మదనుడుపెట్టి అదికినట్టి బంగారు జాతి తిగిడోయనునట్లుగా, చను ఒడ్డాణమునకొ = ఒప్పుచున్న యొడ్డాణముచేత, కౌను = నడుము, చామకుకొ = ఆశ్యామకు, అమరుకొ = ఒప్పును.

తా. — ఆ చామయొక్క దేహమునడుమ వశిత్రయమనెడు విలుపులు కనబడఁగా వానిని కిడిపి బిగువుచేయుటకై అవి యేకమైన బంగారమో అ వన్నె బంగారపుఁదాటిని పత్తితోకొగా పెట్టి మదనుడు అదికించినాడో యనునట్లుగా, ఆమెకు నడుమునందు పది యార్వన్నె బంగారపు టొడ్డాణము వెఱయుచుండెను. — ఉత్పేక్ష.

ఒడ్డాణమును పత్తితోకుటచేత వశిత్రయమే వెఱుఁగుపెట్టిన పది యార్వన్నె బంగారు టొడ్డాణముకొన్న ప్రకాశమానముగా నుండె నని భా. ‘కాయోదేహః క్షీబ ఘంసోః స్త్రియాం మూర్తి స్తను స్తనూః’ అను. ‘వలీన్యలీ చాప్యదర రేఖాచామరదణ్డయోః’ - నానా. ‘కింతుని యిడిన = కింతుడిడిన. చామ’ - ప్ర. ‘శ్యామా’.

క. లేఁ గౌఁ దీఁగ నితంబము | వ్రేఁగునఁ ద్రెంపుటయుఁ గని విరించి బిగింపకొ

లోఁగి ముడి యిడియె వదలుగ | నాఁ గోకస్తని గభీర నాభి చెలంగుకొ. 28

లేగోడిగోక = కాననెడు లేరితీగను, నితంబము = పిఱుందు, ప్రేగునక = తనబరువుచేత,
త్రెంపుటయొక = త్రెంపగా, విరించి = బ్రహ్మ, కని = చూచి, బిగింపకలోగి = బిగువుగా ముడివెట్టు
టకు వెనుదివిసి, వదలుగక ముడియిడియొక నాక = సడలికగా ముడివైచినాడో యనునట్లుగా,
కో...భి - కోక = జక్కవలవంటి - స్తని = కుచములుగల యామెయొక్క - గభీర = లోతయిన -
నాభి = పొక్కిలి, చెలంగుక = శోభిల్లును.

తా. — నడుమనెడు లేడిగ పిఱుందుబలుపుచేత లేగిపోగా చూచి బ్రహ్మదేవుడు ముడిని
బిగించినచో ఆ బిగించుటలోనే ఆ తీగ మరల లేగి మఱి ముడి కందదోయను జంకుచేత వదులు వదు
లుగా వైచిన ముడియొ యనునట్లుగా ఆమెకు లోతయిన పొక్కిలి చెన్నారయన్నది. — ఉత్పేక్ష.

స్త్రీకి గురునితంబమును గభీరనాభియు ప్రశస్తములు. —

“విస్తీర్ణమాంసోపచితో నితమ్నా గురు శ్చ ధత్తై రశనాకలాపమ్

నాభి ర్గభీరా విపులాఽఙ్గానాం ప్రదక్షిణావర్త గతా ప్రశస్తా.” బృ. సం.

‘లేడిగ’ - గావుననే త్రెచ్చుట. ‘విరించి’ - చేసినవాడు కావున మొదటికే మోసము
రాకుండ సరిచేసికొన్నాడు. ‘త్రెంపుటయొక’ = త్రెంపుడుక = త్రెంపిన యనంతరము. ‘వదులు’
గావుననే ‘గభీర’ ము - బిగువయినచో నాభీరంధ్రమేయుండదు. ‘కోకస్తని’ - యువలిగావున.
సితికర్త విష్ణువుగదా, ఆయన ఆపొక్కిటిని సరిచేయక బ్రహ్మచేయుటయేమి? అనిన - బ్రహ్మ
ఇంకను యౌవనస్పృష్టిని మగింపలేదు ఇంకను దిద్దుమఁ దీర్చుచునే యున్నాడు - ఆమె ఉదయ
ద్యౌవన, వయస్సుని ప్రాప్త.

క. వెలది కటివేర నిల నొక | పులిసము డిగబడియె సింధు పులిసపు పక్షి

నలువ యది వడగగదాదే | తెలియుట కం దంచపదము దిరముగ నిలిపె. 29

సింధుపులిసపుఁబక్షి = నదులయొక్క (లేక సముద్రములయొక్క) యిసుకదిన్నెల
శ్రేణియందు చేరినట్టి, ఒక పులిసము = ఒక యిసుకదిన్నె, వెలదికటిపేగ = ఆ చెలవయొక్క
పిఱుందనెడు మివచేత, ఇలక = భూమిలో, డిగబడియె = నిలిచిపోయినది, అది పడుటక
కాదే = ఆ పులిసము అట్లు నష్టమయినకారణమునఁ గాదా, నలువ = బ్రహ్మ, తెలియుటకు =
ఆనష్టి బోధపడుటకై, అందుక = శేషించియున్న యిసుకదిన్నెల శ్రేణియందు, అంచపదము =
హంసపాదమును, తిరముగ = అనిశమును, నిలిపె = వ్రాసెను.

తా. — నదులలోని యిసుకదిన్నెలలో ఒకదిన్నె ఆ తరుణి పిఱుందనెడు వ్యాజమున నది
నుండి యిరలికి వచ్చి యిట నేలమీఁదనే నిలిచిపోయినది. అవిధముగా ఒకదిన్నె నదులలో నష్ట
మయి పోయినదని తెలియుటకై బ్రహ్మదేవుడు ఆ దిన్నెలయందు హంసపాదమును వ్రాసి స్థిర
ముగా అటనుండునట్లు పెట్టినాడు. — సాపన్నా వోత్పేక్ష.

వ్రాతలో పంక్తి నడుమ ఏదేని కొంత నష్టమయినచో అచట+ఈగుర్తును వ్రాయుట వాడుక.
ఇది హంసపాదచిహ్నమువలె నుండును, కావున దీనికి వ్రాతలో హంసపాదమని పేరు. ఏళ్లయందు
పులిసములలో హంసలు సంచరించుట సహజము. — చూ. కాకుం. ౭ అం. — “కార్యా సైకత లీన
హంసమిగునా స్తోత్రోవహ మాల్సి.” ‘దేశే నదవిశేషేఽశ్చ సిన్ధు ర్నా సరితి స్త్రియామ్’ — ఆము.

తే. కదలి దివియించె నాగ్రాంఘికంబు తోడల

వెనుపు నెట్లన్నఁ బొరల సోదన నడంచు

కొన్న యాదోక పాటును గొప్ప విప్ప

మెఱయు గోర్తుచ్చులును గెంపు గుఱులు గావె.

80

కదలి=అరటి, ఆగ్రాంఘికంబు=మనిపాదములతోగూడ (పాదములకుదిగజుట అనుట), తొడలపెనుపుక = ఆమె యూరువులయొక్క భాగ్యమును, తివియించె = దోపించినది, ఎట్లన్న = అందులకు తార్కాణ మేమనగా, పారల సోదనక = పట్టలను (వస్త్రపు ముడుతలను అనియు) ఒలిచి సోదాచూచినయెడల అందులో, అడంచుకొన్న యాదోకపాటును=దాచుకొనియుండెడి యానుభూతివ్యమును (ఆవుతోకవలె క్రమముగా స్థూలము తగ్గియుండుట అనుట), కొప్పక = కొప్పవలెనుండునదైన యరటిపువ్వును (ఇంటికొప్పను అనుటయు), విప్పక = విడచిదిసి చూడగా, మెఱయు=ప్రత్యక్షమగుచున్న - గోళ్=గోళ్లుక=గద్దగోళ్లనియు గోళ్లనియు వ్యవహరింపబడు కదలిపుష్పవయవములును (గద్దగోళ్లను పేరి చార్యసాధనములును అనుటయు), ముచ్చులును = దొంగలని వ్యవహరింపబడు కదలిపుష్పవయవములనెడి చోరులును, కెంపుక = వూదోప్పలలోని యెఱుపును (పద్దరాగంబును అనుటయు), గుఱులు = గుర్తులు, కావె = కావో.

తా. — అరటి యనెడి దొంగలయేలికసాని ఆ దేవి యూరువుల సౌందర్యమున ఒక లేతమును మనిపాదముల తుదివజుకును దోపించి తెప్పించికొన్నది. అందులకు గుర్తేమి యనగా — దొంగిలిన వస్తువులతోగూడ దొంగలును దొంగలపనిముట్లును అరటికడ దొరకుటయే. అది యెట్లన, అరటి పారలను ఒలిచి సోదాచూడగా (అదే వస్త్రపు ముడుతలను తివియించి సోదాచూచుట, అట్లు చేయగా), ఆ పారలలోపల ఆమె యూరువుల యాదోకపాటు దొరకినది, ఆ యరటియొక్క కొప్పవంటి పువ్వును దోప్పలు విడచిదిసిచూడగా, (అదే దానియింటి నడి కొప్పను వెలుతురుకై విప్పి అటకపై సోదాచూచుట - అట్లు చూడగా నచట) గోళ్లు గద్దగోళ్లు అను పేర్లుగల యరటి పుష్పవయవవిశేషములనెడివి గోళ్లు - గద్దగోళ్లు - నని పేర్లుగల చార్యసాధన విశేషములు దొరకినవి; దొంగలనుపేరు గల యరటి పుష్పవయవములనెడి దొంగల దొరకినారు; అరటి దోప్పల యెఱుదనమనెడిది ఆమె యడుగుదములకెంపును అదే తదియధనములోనిదైన పద్దరాగము - అదికూడ దొరకినది.

ఇతె ఆచార్యమునకు గుర్తులు. — అనుమానాలంకారము.

ఆమెయూరువులయందు ఆదోకపాటును, అడుగులయందు కెంపును, అట్లే ఉన్నవే, చోరితము లాయె ననుట యెట్లనగా — ఆమెయందు ఆవి ఆత్మయ్యములని యెఱుంగునది. మఱి యాపట్టుబడినట్టివి యామెనే యని తెలియుట యెట్లన — వాని యుత్కర్షచేత అట్టి తత్తదుత్కర్ష ఆమెయందుగాని మఱియెందును ఉండదని నిశ్చయముగాన. — ‘కదలి’ శబ్ద స్త్రీలింగస్వారస్యముచేత దొంగలరాణి యని స్త్రీత్వము చెప్ప నొప్పుచున్నది. ‘తివియించె’ నను ప్రేరణార్థక రూపముచేత దొంగలచేత చార్యము చేయించిన దని చెప్పట; ఆంఘికతమయిన కెంపును తుదిని చెప్పటయు ఊరుగతమయిన పెనుపును ముందు చెప్పటయు వ్యుత్క్రియ దుష్టముగాదా యనిన, — కాదు. ‘ఆగ్రాంఘికంబు’ అనుపదము ‘తివియించె’ నను క్రియకు విశేషణము, పెనుపునకు విశేషణముగాదు; ‘ఆగ్రాంఘికంబు తొడల’ అని ద్వంద్వసమాసము కుదురుదు, వ్యస్తముగా ‘పెనుపు’తో నన్వయింపదు. కావున ‘ఆగ్రాంఘికంబు’ అనుపాఠము సాధువుగాదు. వ్రాతపుస్తకములలో ‘ఆగ్రాంఘికంబు’ అని పాఠము ఉన్నది. ‘ఆగ్రాంఘికము’ — అవ్యయాభావసమాసము —

ఇటు 'ఆ' అనునది అభివిధ్యర్థకము, "ఆచారగోపాలము" అన్నట్లు—పెనుపు = నీరి - కంపు—
'కురువిందకందశతప్రతిమాంఘ్రికగోదరాధరక్' అని ౪ పద్యములోను,—'పాణిపాదము లెఱ్ఱ
వాఱఁ దొడఁగె' అని 7 లోను, ఉన్నదిగదా.

"స్నిగ్ధోన్నతాగ్రతను తామ్రనఖౌ కుమార్యాః | పాదౌ సమోపచితచారునిగూ ఛగుల్ఫే
శ్చిపాజుః కమలకాంతితౌ చ యస్యా | స్తా మద్వహే ద్యది భువోఽధిపతిత్వ మిచ్ఛేత్." బృ. సం.

"అనుమాన మగును సాధ్యం | బను దల్లింగమును మాత్రము వచింపంగా" అలం.

తే. వసుధలో నెట్టి శ్రీ గల వారివేని

కరభములు దాస్యములు నేయు సరసిజాతీ

యూరవుల కెట్లటన్నఁ బైఁ దారు మోచు

గొడుగులును నల్ల కలశముల్ గుఱులు గావె!

31

వసుధలో = లోకములో, ఎట్టి శ్రీ గలవారివేని = ఎంతటి శ్రీమంతురాండ్రవయినను,
కరభములు=మనికట్టు మొదలు చిటికన ప్రేలివఱుకుంగల చేలిబయటిభాగము, సరసిజాతీ యూరు
వులకు=ఆసారస సేత్రతోడలకు, దాస్యములకు చేయు = సేవలొనర్చును. ఎట్లు అటన్న =
ఇందులకు తార్కాణమేయనగా, తారు=ఆకరభములు, పై =మోచు, మోచుగొడుగులకు =
మోచుచున్న ఛత్రములును (ఛత్రరేఖలనుట), అల్లకలశముల్ = ఆ కుంభములును (కలశరేఖ
లనుట), గుఱులుగావె = గుర్తులుగావా.

తా. - సేవకులు ప్రభువును గొడుగుపట్టియు జలకలశమును తెచ్చియు సేవించుట ప్రసి
ద్ధమే. అట్లే మహాభాగ్యవంతురాండ్ర కరభములలో రేఖారూపముగా గొడుగులును కలశములును
కనబడుచున్నవి, కావున నాకరభము లామెయూరువులకు సేవసేయుననుట స్పష్టము—ఊరు
వులు కరభసదృశములనుట,—అనుమానాలంకారము; చూ. 30 టీక.

'మణిబనా దాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహిః' అను.

"కదళీ కదళీ కరభః కరభః | కిరరాజకరః కిరరాజకరః

భవనత్రితయేఽపి విభర్తి తులా | మిదమూరుయుగం న చమూరుదృశః"—ప్రస. రాఘ.
రాజీ పదమధ్యస్థించువారిచేతులలో గొడుగురేఖ కలశరేఖ ఇత్యాదిరేఖా విశేషములుండును:—

"భృక్ష్ణారాసవ వాజికుఞ్జర రథశ్రీవృక్షయూషేషుభి

రాలాకుణ్డల చామరాఙ్కుశయవైః కైరై ర్వజై స్తోరణైః

మత్స్యస్వస్తిక వేదికావ్యజనకైః శక్తౌతపత్రామృతైః

పాదే పాణితలైఽపివా యవతయో గచ్ఛన్తి రాజీపదమ్."—బృ. సం.

ఈ చిహ్నములు మహాభాగ్యమును సూచించునుగదా, అవికలవారు ఒకరికి దాస్యము
చేయుట యెట్లు ఘటిల్లును? అని ప్రశ్నయేని ఆమెకై యూడిగముసేయుట అట్టి రేఖలుగల
భాగ్యవంతురాండ్రకేగాని ఎల్లవారికిని దొరకదనుట. మోయు - తమకై వహించుటగాను, కొలు
వుగా వహించుట కావున 'తాల్పు' అనక 'మోయు' అనుట.

క. వలరాజు కుటుంబము న | గ్రలముగఁ బోషించుకలను గర్భము లయ్యెన్

బొలఁతుక జంఘ లతిశ్యా | మల మండీరస్థ నిబిడ మరకతకాంతిక. 32

పాలఁతుక జంఘలు=ఆ యువిదయొక్క పిక్కలు, అతి...తిక్-అతి=మిక్కిలి-శ్యామల= ఆకుబచ్చనివైన - మండీర=అందెలయందు - ఘ=ఉన్నట్టి - నిబిడ=దట్టమయిన - మరకతకాంతిక్= పచ్చల కిరణములచేత, వలరాజుకుటుంబముక్=మనఁగుని యాలుబిడ్డలులోనగు బృందమును, అగ్గల ముగ్=అవ్వారిగా, పోషించు కలమగర్భములయ్యెక్=ప్రోచు రాజనపు వరిపాట్టలాయెను.

తా.—స్వర్ణచ్ఛాయములైన యామె పిక్కలు నాణెకాండ్రలోను నాణెకాడయిన వలరా యని కుటుంబమునకు భోజ్యమయిన ఉత్తమోత్తమంపురాజనపు వరిపాట్టలవలెను, వానిచుట్టును అందియలనుండి పెక్కి పాలసిన దట్టంపు మరకతకాంతులు ఇంకను పసిమి తినుగని వరియాకులవలెను ఉండెను,—ఉత్ప్రేక్ష.

వరిపాట్టలు నిండుకొని పండునప్పుడు ఆకులు కొన్ని పసుపు తిరుగకయు నుండును:—

“గూండక్త శాలిమంజుల్ గొనుచుమాగి | యుంబరంబునఁబలుచు కీరాళి హాలిచె
బసరుటాం టొంటి యాకుతోఁ బండఁబాటి | ఛేదభయమున నెఱసిచి చేలనంగ” ౪ (౧౬౨).

శావున నిట మరకతకాంతిక్ పసుపువన్నెతో అభేదమును సాధించుట యనావశ్యకము. “జడేచ గోమరహితే విశిరే సువృత్తే” అని ప్రశస్త జంఘాలక్షణము; ఇది కలమగర్భోపమానము చేత నిగూఢము. ‘పాదాద్దం తులాకోటి ర్నజ్జో నూపురోఽస్త్రి యామ్’-అను.

తే. ఉవిద నిద్దంపుజంఘల సవతుఁ గోరి

కలమగర్భంబు లడఁచు లోఁ గంటకములు,

చాతురుల మించి మఱి దివసక్రమమున

నిలువ కవి బాహిరము లైనఁ దలలు వఁచు.

33

కలమగర్భంబులు=వరిపాట్టలు, ఉవిద నిద్దంపు జంఘలసవతుక్=ఆయుర్గలియొక్క నన్నని పిక్కల సామ్యమును, కోరి=ఆపేక్షించి, చాతురులక్=నేర్పులచే, మించి=అతిశయించి, కంటక ములు=ముండ్లను, లోక్=పాట్టలో, ఆఁచుక్ = అదిమికొనును, మఱి = పిమ్మట, దివసక్రమ మునక్=కొన్నిదినములకు, అవి=ఆముండ్లు, నిలువక=లోపల ఆఁగియుండక, బాహిరములు=బయట ల్పడినట్టివి, వనక్=కాఁగా, తలలువంచుక్ = (ఆనువమానమునకు) కిరిములు వంచును:—

తా.—ఆమె పిక్కలు ఆగోమతములు, కలమగర్భములు నకంటకములు; ఆ పిక్కలతోడి సాటిక్త వరియెన్నులు నేర్పుమీఱి ముండ్లను కడుపులో నే దాఁచుకొనును. ఆ ముండ్లు లోపల నిము డక వెలికివచ్చినంతట పిక్కలతో తామ సాటియని విజ్రుప్తిగుటయెల్ల పరిహాసాస్పదమాయెనని అవమానమునకు తలలు వంచుకొనియుండును.—ఫలోత్ప్రేక్ష హేతుత్ప్రేక్షల సంసృష్టి.

‘నిద్దము’.—ప్ర. స్థిగము. ‘బాహిరము’—ప్రాకృతము ‘బాహిరమ్.’

చ. ఇలఁగల వస్తు సంతతుల కెల్లను గచ్చిడు మాస్వభావ పా

టల రుచి కేమొ వేఱ యొక డా లిక వచ్చునె? లక్కనీట మ

వ్చలమిన దెంత ముగ్ధ యిది యంచుఁ బదాబ్జము లంగుళీముఖం

బుల నగు నట్లు మించునఖము ల్త్రైణయక్ గొమ రాగు నింతికి.

34

ఇంతికి=అయెలనాగకు, పదాబ్జములు=తామరలవంటి యడుగులు, ఇలక్=ధూమిలో, కలవస్తుసంతతులకుక్ ఎల్లక్ = ఉన్నట్టి పదార్థ సమాహముల కన్నిటికిని, గచ్చు = పూతను, ఇదుమాస్వభావ పాటలరుచికిక్ = పెట్టునైన మా నిస్సర్వత్యతరక్తకాంతికి, ఏమొ వేఱ ఒక

దాలు = ఏదో వేతే హెచ్చుతగులు, ఇంక, వచ్చునె = రాదు, ఇది = ఈ చెలవ, లక్కనీటక = లత్తుకజలముతో. మమ్మ, అలమినది అని, అంగుళీముఖంబులక = వ్రేళ్లనెడు వదనములతో, నగునట్లు మించునఖముల్ = నవ్వుచున్నట్లు తగుటగోట్లు, మెఱయక = ప్రకాశించుచుండఁగా, కొమరారుక = సొంపుమీఱును.

తా. — మేము లోకములోని యెల్లవస్తువులకును మాస్వాభావిక పాటలకాంతిచేత ఎఱువనై యొసంగుదుము, అట్టిమాట ఇంతకన్న హెచ్చుదాలు ఏ యుపాయమునను గలుగదు. ఈ యవిద మాకు వన్నె హెచ్చునని లత్తుకనీరు పూయించుచున్నది! ఎంత తెలియనిది! అని అలంకరణార్థమై లత్తుక నీటిపూత నొందుచున్నయామె పాదములు వ్రేళ్లనెడు ముఖములతో నవ్వుచున్నవోయన తగుటగోళ్ల ధవళప్రకాశముచే నొప్పారుచుండెను. — ఉత్ప్రేక్ష.

ఆమె పాదములు పాటలిమి మించియున్నవి: గోళ్లు ధవళతనములై యున్నవి. - అని భా. 'స్వభావ' — "అప్యలాక్షరసాసిక్తం రక్తం తచ్ఛరణద్వయమ్." చంద్రాలోకము. 'శ్వేత రక్తస్తు పాటలః...' అను. నఖములు రక్తగణపతములు "స్నిగ్ధోన్నతాగ్రతను తామ్రనఖౌ కమార్యాః. పాదౌ..." అని మహాభాగ్యవతీలక్షణమునఁ జెప్పఁబడియున్నది. హసితము శ్వేతగణ పతము — "నిర్దోకచీరడిడ్డిర చన్దనం హసితం హిమమ్." ఇట్లుండఁగా నఖములను హసితముగా నుత్ప్రేక్షించుట యెట్లు? అని ప్రశ్న. గణపాతమేగాక పైగా లాక్షరసముంగూడ పూసి యున్నారు; ఆయనను స్వాభావికపాటలిమయేగణపాతాభిప్రాయము; స్వభావముచేతను వాని కాంతి కేవలము శ్వేతము గానందున ఆ నవ్వును తాంబూలము నమలిన నోటివచ్చుగా నెన్ను దగును. — 'ముగ్ధః సుందరమాధయోః' అను. లత్తుకనీటిచేత వన్నె హెచ్చదనుట అతిశయోక్తి. 'అలమినది' — ఆమె స్వయముగా పారాణి పూసికొన్నదా? అని ప్రశ్న. అలమించుకొనుటయే అలముట యని బౌద్ధచారికప్రయోగముగా నెన్నవలయు.

క. లలనోపరిపద కచ్చప | ములు బలిమిమెయిక్ గజ ప్రభూతగతి శ్రీ

విలసనముఁ గొనఁగఁగాదే | కలిగెఁ గజకచ్చపగ్ర కలహం బుర్విక్. 35

లల...లు - లలనా = ఆరమణి యొక్క - ఉపరిపద = మీఁగాళ్లనెడి - కచ్చపములు = తాఁబేళ్లు, గజప్రభూతగతి శ్రీ విలసనముక్ = ఏనుఁగులయొక్క యంత్రస్పృష్టమయిన నడకయొక్క సంపదయొక్క విలాసమును, బలిమిమెయిక్ = బలాత్కారముచేత, కొనఁగఁగాదే = హరించినందు వలనఁగదా, ఉర్విక్ = లోకములో, గజకచ్చప ఉగ్రకలహంబు = ఏనుఁగునకును తాఁబేటికిని ఘోరమయిన పోరు, కలిగెఁ = సంభవించెను.

తా. — ఆమెయొక్క మీఁగాళ్లనెడు తాఁబేళ్లు ఏనుఁగుయొక్క నడకసొంపును బలాత్కార మున హరించినందున నాఁటినుండి లోకములో గజకచ్చపకలహమునుపేరఁ ప్రసిద్ధమయిన పోగు గజములకును కచ్చపములకును గలిగినది. — మీఁగాళ్లు తాఁబేళ్లవలెను, నడక యేనుఁగునడకవలెను, ఉన్నవని భా. — హేతుత్ప్రేక్ష రూపకోతాపిఠ.

గజకచ్చప కలహమునానుడికి అవాస్తవమయిన కారణ మిటం జెప్పఁబడినది. — 'ప్రభూతం ప్రచురం ప్రాజ్య మదభ్రం బహుశంబహు' — ఆమర. ఉక్త్యుష్టార్థము 'ప్రభూత' శబ్దమునకు లాక్షణికము; ప్రభూత ముద్ధతే ప్రాజ్యే - హేమ. శ్రీ - లక్ష్యసంపదలకు అభేదము కి విసుమయినిద్రము. —

“కమలాసంపదోః కామధ్వజే మకరమత్స్యయోః । దానవాసుర దైత్యానామైక్యమే
వాభిసంతుతమ్.” కా. క. ‘హర్ష కమతకచ్చపా’—అమ.

తే. తరుణి తను కాంతియెదుట నూతనహరిద్ర

తులకు రాలేక యత్యంత మలిన యయ్యె

నౌటఁగా రాత్రియన నిశ యనఁ దమిస

యన నిశీధిని యన క్షప యనఁగఁబరగె.

36

తరుణి తనుకాంతియెదుట = ఆయువతి దేహచ్ఛాయముందర, నూతనహరిద్ర - కొత్త
పసుపు (అనఁగా పచ్చిపసుపు), తులకు రాలేక = సాటికాలేక (త్రాసులో తూచుటకు రాక
అనుటయు), అత్యంతమలినము అయ్యె = మిక్కిలి నల్లబడినది (ఎండినప్పుడు పసుపుఁగొమ్ముల
వెలివైపు ఒకపాటి మలినవర్ణముం జెందుననుటయు), బౌట కా = అట్లయినందువలనఁగా, దా,
(పసుపు), రాత్రి = రేయి, (వ్యాపారములను హరించునది), అన = అనియు, నిశ = రాత్రి
(వ్యాపారములను మిక్కిలి తగ్గించునది), అన, తమిస = చీకటిరాత్రి (చీకటికలది), అన, నిశీధిని = రాత్రి (అర్ధరాత్రముకలది), అన; క్షప = రాత్రి (చేష్టనుక్షయింపఁ జేయునది),
అన, పరఁగె = పేరుపొందెను.

తా.—పచ్చిపసుపు అమె దేహకాంతికి సాటికాలేక, తూనికకురాలేక, మిక్కిలి మలిన
మయినది, ఎండి వైని నల్లనైనది; ఆ కారణముచేతఁ గదా పసుపునకు చేష్టాహీనత అంధకారము
ఇత్యాది వోషములు కలదైన రాత్రియొక్క పేరులు వచ్చినవి.—హేతుత్పేక్ష.

రాత్రి పేరులు పసుపునకును పేరులని నిఘంటువు - ‘నిశాపదో కామధ్వజే పీతాహరిద్రా వర
వర్ణినీ’ అమ. ‘నిశాపదేన తత్పర్యాయా గృహ్యంతే’ అని టీక. రాత్రిః = రాత్రి వ్యాపారా
గృహ్యతి, నిశా=నితరాం శ్యతి తనూకరోతి వ్యాపారా, తమిసా=తమోవహుళ మస్త్యస్యామ్,
నిశీధిని=నిశీధః అస్త్యస్యామ్, క్షపా=క్షపయతిచేష్టామ్, అని వీనికి వ్యుత్పత్తులు. ఈ వ్యుత్పత్తిర్థ
ములచే ఈ పదములు క్రమముగా పూర్వపూర్వముకన్న ఉత్తరోత్తరము మాలిన్యాతిశయమును
తోపించును. దానంజేసి సారాలంకారమును గలదు.

“సారమగు నుత్తరోత్తర । సారత్వ నిబంధనంబు; చక్కెర కన్నె

సారము సుధ సుధకన్నె । సారములు కవీంద్రవచన సందర్భంబుల్.” అలం.

‘ప్రమదా మానినీకాంతా లలనాచ నితమ్బినీ’—అమ.

హరిద్రాకాంతిని ఇంతుల దేహచ్ఛాయకు ఉపమానముగాఁ జెప్పట కవిసంప్రదాయమే.—
ప్రసన్న రాఘవమున సీతావర్ణన—

“కేయం శ్యామోపలవిరచిలోల్లభశీమైకరేఖా । రజై రజైః కనకకదళీకన్దళీగర్భగౌరైః

హరిద్రామ్బు ద్రవసహచరం కాన్తిపూరం వహద్భిః । కామక్రీడాధవనలభీదీపికే వావిరస్తి.”

‘పరఁగె’ - ‘కరఁగె’ అని పా.—ఇన్ని మార్పులు చెంది తుదకు (కొలనితాపవై స్త్రీలు అరఁగఁ
దివియుటచే) ద్రవరూపముం జెంది నీటం గలసి రూపతే ననిభా.

సీ. అ యిద్దందువదన ధ రాంగన గావునఁ । బ్రాజ్ఞత్రిం బొరుగుల భాగవతుల

గృహములందు మరాళి కై కావళిహరి । ణీమనోజ్ఞాస్వ గ్ని ణీసమాఖ్య

లమర జనించి వయస్య లై నాగక | న్యలు పుత్రి కావివాహములయందుఁ
బాడు పద్మాలయా పరిణయామేయగే | యముల ననంత కల్యాణగుణము
తే. లద్భుతం బొప్ప విని విని యతనిఁ గవయు | బుద్ధి ప్రాగ్జన్త సంస్కారమున జనింపఁ
దదవతారానుమేయ కథాసుధాను | కలిత లీలానుకృతుల వర్తిలుచు నుండి. 37

ఆఇందువదన=ఆచంద్రముఖి, ధరాఅంగన=పుడమిచెలువ (భూదేవియొక్క యవతార మనుట), కావునక, నాగకన్యకలు, ప్రాక్ష్మైత్రిక్=పూర్వజన్తపుఁ జెలిమిచేత, పారుగుల భాగ వతుల గృహములందుఁ=ఇరుగు పారుగుల భగవద్భక్తుల యిండ్లయందు, మరాళికా - ఏకావళీ - హరిణీ - మనోజ్ఞా - స్రగ్వీణీ - సమాఖ్యలు=మరాళికాది నామములు, అమరక, జనించి=పుట్టి, వయస్యలు వి=ఆమెకు చెలికత్తెలై, పుత్రికా = బొమ్మల - వివాహములయందుక - పాడు పద్మాలయా పరిణయ అమేయగేయములక = గానము చేయునట్టి లక్ష్మీకల్యాణముయొక్క లెక్కింప శక్యముగాని పాటలయందు, అనంతకల్యాణగుణములు, అద్భుతంబు ఒప్పక, విని విని = తలచుగా ఆలకించి, ప్రా...నక - ప్రాజన్త=పూర్వపుఁ బుట్టువునందలి, సంస్కారమునక=ఆహితగుణముచేత, అతనిక కవయుబుది=ఆ దేవుని పొందవలయున నెడి కోరిక, జనింపక=పాడమఁగా, తదవ...కృతులక=అతనియవతారములచే ఊహ్యములైన కథామృతములతోఁగూడిన [పా.తత్ అవతార కథా గోష్ఠిక=ఆయనయొక్క (మత్స్యది రూపముల) అవతరించుటయొక్క చరిత్రలంగూర్చిన శ్లోపములందు, తత్ అవతారకలిత లీలా అనుకృతులక=ఆ యవతారములయంగు - (ఆయన చేత) కావం పఁబడిన] క్రీడలను మరల మరల చెప్పుకొనుటయందు, వర్తిలుచుక = కాలము గడుపుకొనుచు, ఉండి (తరువాతి పద్యముతో నన్వయము).

తా.—ఆమెకు పూర్వజన్తములో చెలులయిన నాగకన్యలు ఆమె నెడఁబాటుక పారుగిండ్ల వైష్ణవుల కూతులుగా జనించి ఆమెకు వయస్యలైరి. అందఱునుంగూడి గావించు బొమ్మలపెండిండ్లలో వారు లక్ష్మీకల్యాణ గీతములను పాడఁగా ఆపాటలలో ఆమె శ్రీమన్నారాయణుని కల్యాణ గుణ వర్ణనములను నిరంతరము వినుటచేతను, పూర్వజన్తమందు తన మనస్సున కెక్కియున్న తజ్జాయాత్మ్య సంస్కారముచేతను, ఆదేవుని దాసు వివాహము కావలయునని కోర్కెవహించినది. ఆయనయొక్క అవతారచరిత్రములను వారివలన వినుచు పిమ్మట వానినే తలపోసికొనుచు వర్తిలుచుండి—

‘భాగవతుల’—ఆమె చెలులు గావున విష్ణుభక్తుల యిండ్ల జనించినారు. పారుగు కానిచో సార్వకాలిక సాంగత్యము కలుగదు, అది లేక మైత్రినింఁదారదు. ‘మరాళికా’దులు ఈ జన్తమున వారి నామములు.—అన్నియు ఉత్తమురాండ్రని తెలుపునవి.—‘మరాళికా’=హంసి, ‘ఏకావళీ’= ఒంటిపేట ముతైపుఁచేరు. ‘మనోజ్ఞా’= మనస్సు నెఱుంగునది, ‘స్రగ్వీణీ’= పూలసరములు కలది. ‘హరిణీ’=బంగరుబొమ్మ “యోషిద్వ్యత్తాపురోభేదాః సువర్ణ ప్రతిమా మృగిహరిణీ.” నానా.

సీ. తమతండ్రి శ్రీశి దత్తశ్రీలు గృహమునఁ | ద్రవ్యితండములయ్యుఁ దనదుతోంటి
స్రగ్వీనిర్దాణదా స్యం బనుతేనకత | జరపుచుఁ బ్రజ్ఞ వైష్ణవపురాణ
సంహితావ్యాఖ్యా రచనఁ బ్రొద్దఁ గడపుచుఁ | గట్టెడుకవ్యుచెంగలువ విరుల
తోమాలె లలకలు దువ్వి కంతునకుబా | ర్హనిబద్ధభేటకం బనంగ నీల
తే. వృషకకుద్రేఖ నెడమ కొక్కింత యొఱగ | నిడిన ధమ్మిల్ల వలయంబు నడుగునందుఁ
గొంతనే పర్ణి గీలించి కూపవారి | నీడ వీక్షించి క్రమ్మట గూడ నునుచు. 38

తమ తండ్రి = తన్నుం బెంచుకొనుచున్న యా విష్ణుచిత్తుడు, శ్రీ ఈశదత్తశ్రీలు = లక్ష్మీ భర్తచేత (నారాయణునిచే ననుట) ఇయ్యంబడిన సిరులు, గృహమునకు = ఇంటను, త్రవ్వితండములు అయ్యుం = అక్షయములుగా నున్నప్పటికిని, అనులేకతకు = గర్వము లేమిచేత, తొంటి స్రక్ వినిర్మాణదాస్యంబు = (భగవంతునికై) తోమాతలను చేయుట యనెడు మనుషటి యూడిగమును, జరపుచుకు = చేయుచునే, ప్రజకు = జ్ఞానముచేత, వైష్ణవ పురాణ సంహిత వ్యాఖ్యారచనకు = విష్ణుసంబద్ధమైన పూర్వచరిత్రల గ్రంథములయొక్క వివరణములను రచించుటచేత, ప్రాద్దుకడపుచుకు = కాలము పుచ్చుచు, కట్టెడు కన్ను చెంగల్వ విరుల తోమాలెలు = గుచ్చెడు నెత్తావి యొట్ట గలువపూవుల దండలను, అలకలు = తన తలవెండు కలను, దువ్వి = దువ్వుకొని, కింతునకుకు = మన్న ధునకు, బార్హ...బు - బార్హ = నెమలి పురులతో చేయబడినదియు - నిబద్ధ = (అతనిచేతికి) కట్టబడినదియు - నయన - కేటకంబు = కేదెము, అనగలు, ఒప్పారుచు, నీల వృష కకులేఖకు = నల్ల యాబోతు మూపురము తీరుతో, ఎడమకు ఒక్కంత ఒలుగ = ఎడమ ప్రక్కకు ఇంచుక వాలు నట్లు, ఇడిన ధమ్మిలవలయంబు నడుగునంగుం = రచించుకొన్న గుండ్రని కొప్పుక్రింద, కొంతసేపు = ఇంచుక కాలము, అరికు = ఆసతో, కీలించి = చెరిచి, కూపవారికు = నూతి నీటియందు, నీడకు = తన ప్రతిబింబమును, వీక్షించి = చూచుకొని, క్రమము = వెండియు, గూడకు = పూలబుట్టలో, ఉనుచుకు = పెట్టును.

తా. — ఆవిష్ణుచిత్తుడు మహావిష్ణుదత్తములైన సంపదలు ఇంట అక్షయముగా నిండియున్నను, గర్వితుడుగాక, ఎప్పటి యట్లే భగవంతునికి తోమాలెలు రచించుచు, (పాండ్యరాజును దరింపజేయుటకై భగవంతుడు తన కనుగ్రహించిన జ్ఞానముచేత) విష్ణుమహిమ ప్రతిపాదకములయిన పురాణగ్రంథములకు వ్యాఖ్యానములు వ్రాయుచు, ప్రాద్దుబుచ్చుచుండును. అదేమి భగవంతునికై తండ్రికట్టిన యాతోమాలెలను ఏమి చేయుచు వచ్చినదనగా తాను తలనువ్వుకొన్నవై నెమలి పురులతో మదనునికై చేయబడి అతనిచేతికి కట్టబడిన డాలోయన నొప్పునట్లుగా కొంచెము ఎడమప్రక్కకు ఒలుగునట్లుగా గుండ్రని కొప్పు పెట్టుకొన్నదియనై ఆ కొప్పుక్రింద ఆతోమాలెలను ధరించి, కొంచెముసేపు ఉంచుకొని, బావినీటిలో తన నీడను చూచుకొని తనిసి, తీసి, మరల పూలబుట్టలోనే పెట్టుచుండినది.

‘త్రవ్వితండములు’ = అపరిమితములు: —

చ. “అలరులతోటలోనివిరులన్నియుఁ గోసిత రించు బోయుంక

సాలకుగ నేల బాల, యిటు మాడగదే తిలకావసరుహం

బులదెసఁ ద్రవ్వితండములు పుష్పము లన్నవి యంచుఁ బ్రోడయై
పలుకువయ్యునై కలభాషిణు లెల్లరు మెచ్చి రిచ్చలన్” - జక్కన.

స్రక్ = స్రజము - ‘మాల్యం మాలాస్రక్ మార్ఘి’? అమ.

మార్ఘి అనుట నియమారము గాదు. ఉత్సేకము = గర్వము —

“తేషాం నదశ్వభూయిషా స్తద్గ ద్రవిణరాశయః

ఉపదా వివిశుః శశ్వ న్నో త్సేకాః కోసలేశ్వరమ్” రఘు.

“ఉత్సేకాః = గర్వాః” - మల్లి. - అలకలు = పరిమితములైన కంఠలములు. ‘అలకాశ్చార్ణ కస్తలాః’ అమ. చూర్ణ మనగా వాస (అధివాస = పరిమళ) యోగము - ‘వాసయోగస్య చూరం స్యాత్’ హైమ. ‘అలకములు’ అనుటకు ‘అలకలు’ అనుట చరితాదిగణకార్యము - ‘బార్హ’ = బర్హ వికారము బార్హము - ‘ఖడ్గైర్వ పిష్టైర్బహ్వై నపుంసకే’ - అమ. ‘బార్హ మ’నుట కంఠతకాంతి

వర్ణనకు. 'కూర్చరబద్ధ' అని పా. 'మోచేటికిఁ గట్టఁబడిన' = 'భేటక' మనుటచేతనే నీలిమ స్ఫురించునని యీపాఠమున హృదయము, "భేటక కసే గ్రామభేదే చర్తణ్య స్త్యర్వతి త్రిమ" - మేదిని. 'నిబద్ధ' యనుటచే మోహకముగా నున్నదనుట; ఎక్కడనో గట్టుటకన్న చేతికి కట్టిననే ఉపయుక్తికి సులభతరము గావున చేతికేయని గమ్యమగుచున్నది. 'ఎడమభక్' - ఇది ద్రావిడాచారము. వడికి ఒడుగుట ఆంధ్రాచారము. 'అడుగునందుక' = సులువుగా ఉంచుటకును తీయుటకును, నలుగక యుండుటకును. 'కూప' - అద్దపుఁబిళ్ల మడి గాదు, అందుఁ జూచికొనుటలో ఒరులకుం చెలిసిపోవును.

ఉ. ఆ నవలా యలంతి పసు పాడి, దుకూలముఁ దాల్చి, గుబ్బచక్

గోనలఁ దావు లుప్పతిలఁ గుంకుమ తేటల నిగ్గు దేరఁ గ

ప్రానన నాభిఁ దీర్చి, పితృ బద్ధ లతాంతము లధిఁ గొప్పనక

బూని యొకింత నే పునిచిపుచ్చి చెలిం గని వెచ్చ నూర్చుచుక. 39

ఆనవలా = ఆ యెలనాగ, అలంతి పసుపు ఆడి = కొంచెమే పసుపు పూసికొని జలకమాడి, (పా. నవలావలంతి = స్త్రీ రత్నము), దుకూలము = సన్నవలువను, తాల్చి = ధరించి, గు...లక్ - గుబ్బ = గుండ్రమయిన - చక్ = చన్నుల - కోనలక్ = కొనలయందు, తావులు = పరిమళములు, ఉప్పతిలక్ = జనించునట్లుగా, కుంకుమ తేటల నిగ్గులేరక్ = తేటగా (కడుంబలుచనఁగా) నలందిన కుంకుమపూఁతయొక్క కాంతి పర్యచుండఁగా, కప్రానన = కప్పరముతోనే, నాభిక్ = తిలకమును, తీర్చి = సవరించి, పితృబద్ధ లతాంతములు = తండ్రి చేతఁ గ్రువ్వఁబడిన పువ్వులను, అధిక్ = అభిలాషతో, కొప్పనక్ పూని = కొప్పుడియందు ధరించి, పుచ్చి = తీసినదై, చెలింగని, వెచ్చక్ ఊర్చుచుక = వేడి నిట్టూర్పు నిగిడించుచు (తరువాతి పద్యముతో నన్వయము.)

తా. — ఆమె కడుసన్నముగా పసుపుఁ బూసికొని జలకమాడి, నూత్నవస్త్రము దాల్చి, తావులు పర్యవట్లుగా వట్టువవచముల యగ్రములందు కుంకుమ నిగ్గులుకొల్చి, కప్పరముతో తిలకము తీర్చుకొని, స్వామికై తండ్రి గ్రుచ్చిపెట్టియున్న విరిదండను ప్రియపడి కొప్పనంజెరివి, కొంచెము సేపు ఉంచి, తివిచి, చెలిం గని వెచ్చనూర్చుచు (నిట్లు వచించెను).

'అలంతి' - దట్టముగాఁ దాల్చుట నాగరకముగాదు - 'ఒరసి యొత్తిన మణుం గొండక మేన ని' గ్గులువాఱఁబసుపాడి జలకమాడ' అని (60)లో ఉండలేదా? అట్లే 'నిగ్గులుదేరక్' అనుటయు. 'దుకూలము' - దుకూలం తు ఖై మే నూత్నాంకుకేచ తత్' నానా. — 'కప్రానక్' = కపురానక్ - కప్పరానక్ - కప్పరమునక్. — 'లతాంతము' = పువ్వు - కమనీలతాంతములకు మొనసి వచ్చుమధుపముల సుగీత నినదమ్తులెనఁగక' అని నన్నపార్థప్రయోగము. 'కోన' = 'కొన' మూల; కొండయందలి మణుఁగుఁడు, దేశవిశేషము, అడవి - 'కోణ' అని వైకృతదీపిక. నాభి = తిలకము అని శ. ర.

క. మీ పాడిన హరిచందము | లే పాడిగఁ దలఁప వచ్చు? నితఁ డేసతులం

గాపాడినవాఁ డనుఁగై | త్రోపాడిన దన్ను వలచి తోయ్యలులారా? 40

తొయ్యలులారా = ఓ చెలువలారా, మీపాడిన హరిచందములు = మీరు గానముచేసిన హరియొక్క ప్రకారములు, ఏపాడిగఁ దలఁపవచ్చుక = ఏమి ధర్మముగా నెన్ననగును (ధర్మములుగా వనుట), ఇతఁడు = హరి, తన్ను, వలచి = కామించి, త్రోపాడినక్ = తన్నుఁ బైకొనఁగా, ఏసతులక్ = ఏ కామినులను, అనుఁగై = చెలిమి వహించి, కాపాడినవాఁడు = రక్షించినవాఁడు, (వలచి వచ్చిన స్త్రీలను ప్రేమింపక రక్షింపక తిరస్కరించినవాఁడనుట) — పా. 'తనకుఁ గలిమిక్' = తనకు

వలసినదలు చెలవలున్నారన్న గర్వముచేత - కడమ యథాపూర్వము, స్త్రీలయందును గనికరము లేనివాడు కఠినుడని భా. ఆ కాశిన్యమును వక్ష్యమాణ గ్రంథముచే వివరించుచున్నది.

తే. తాను సురమాని నృపతసుల్ దాల్చి యకట | కామినీతతి నుడికించుకంటె నట్టె గండెయును నల్లదాసరిగాఁడు కిరియు|హరియునై పోవుటయ మంచిననుయుగంబు.

తాను = హరి, అనుయుగంబు = ప్రతియుగమంగును. సురమాని నృపతసుల్ = దేవ ఋషి రాజదేహములను (అనఁగా వామన పరశురామ రామదేహములను), తాల్చి=ధరించి, అకట= అయ్యోపాపము, కామినీ కలిక్ =వలచిన చెలువలను, ఉడికించు కంటె=దూఱిపెట్టుటకంటె, - అట్టె=అతీయనే, గండెయు=మత్స్యంబును, నల్ల దాసరిగాఁడు = తాఁబేలును, కిరియు= వరాహంబును, హరియు=సింహంబును, వి పోవుట=వి ఉండిపోవుట, మంచిన = మేలు.

తా. అయ్యో! ఈయన ప్రతి చతుర్వ్యగమంగును దేవ తాపస రాజావతారములు అనఁగా వామన జామదగ్న్య శ్రీరామావతారములెత్తి తన్ను వలచిన ముగుదలను వలవంతపాలు నేయుట కన్న అంతకు ముందెత్తిన మత్స్య కూర్మ వరాహ నారసింహావతారములలోనే కాశ్వతముగా నుండిన మేలుగా నుండును. — లేశాలంకారము.

క. “దోషమున గుణత గుణమున | దోషత ఫలముగని చెప్ప దుగలేశములొ;

కడమవిహంగము లెల్ల | బుడమిన్ స్వచ్ఛావిహరభూతి వహింపన్

వడిఁ బంజరబంధంబున్ | బడసితి శుక, మధురవచన ఫల మిదియ కిదా.” అలం.

“అనుయుగంబు” = ప్రతియుగమంగును, అవ్యయాభావవమాసము. గండె, నల్ల దాసరిగాఁడు అనునామములలోనే తిరస్కారము స్ఫురించుచున్నది. అట్లే కిరియహరియు ననుప్రాసమందును.

క. ఆతనువుల లేరు గదా | నాతులు; మఱి కాక కలిగిన, న్వగఁ దిర్వ

జ్ఞాతికి నీజాతికిఁ గల | యీతీవ్రత గలదె యెఱుంగ కి స్త్రీ లంటి? 42

ఆ తనువుల = ఆ మత్స్యది దేహములయందు (ఆ మత్స్యద్వవతారములయందు దనుట), నాతులు = (ఆ మత్స్యది మూర్తులను వలచిన మత్స్య ప్రభృతి) స్త్రీలు, లేరుగదా; మఱికాక = అట్లుగాక, కలిగిన = ఉండిరేనియు, వగ = వలవంతయందు, తిర్వక్ జాతికి = (నిలువుగాఁ గాక) అడ్డముగాఁ బోవు జంతువులకు, ఈ జాతికి = ఈ మనుష్యజాతికి, కలయీతీవ్రత = ఉన్నట్టి యంతవేగిరపాటు, కలదె = ఉండదు. (ఆ! అట్లుగాదు), ఎఱుంగక = తెలియనిదాననై, ఏల ఇట్లంటి = ఏల యిట్లు పలికితిని.

తా. — శ్రీహరి మత్స్యద్వవతారములందే కాశ్వతముగానుండినచో వలపుక తైల నేచుట యుండదు. ఆ తనువులను ఆయన దాల్చినప్పుడును ఆయా తిర్వజ్ఞాతి వలపుకతైలే (మత్స్య కమఠీ వరాహీ సింహీ స్వరూపపుఁ గామినలు), ఉండరుగదా! అట్లుగాక ఒకవేళ ఉన్నను తిర్వగంతువు లగుటచేత వానికి ఈ నరజాతి స్త్రీలకుం గల కామాలిలేక ముండదుగదా! ఆ! ఉండకేమి తెలియని దాననై ఉండదని తలఁచి అట్లంటిని; అది పారంబాటు - ఆక్షేపాలంకారము.

క. “తనమాటఁ దా నరసి వల | దన నాక్షేపము, నిషేధ మాభాసింపం

గ నడ, నిషేధము గమ్యం | బును విధి వాచ్యమయిన నడ. మూడగు నెల్ల.”

కనఁబడు మాయి కళానిధి, | పని లే దున్నయది దయితవదనం బిదిగో;

విను నే దూతిని గా నల | వనితవిరాళిఁ గనలేక వచ్చితిఁ చెలుపక;

క. చను నీవు చనినపైక్షణ ! మన దయిత మదీయతాపము శమించు వెనక.

లేరని తలంచుటకు కారణము కలరని పురాణములయందుఁ జెప్పమియే, నరజాతికన్న తిర్యగ్జాతికి బుద్ధికుశలత తక్కువ కావున వగయు తక్కువేయని తలంచుట. అట్లు తొలుతం దలంచినను ఎక్కువే యనుటకు కారణము స్ఫురించినది. - 'తిర్యక్కు' - (తిరస్ ఆచ్చతి ఇతి తిర్యక్) అడ్డముగా అనఁగా కడుపు నేలవైపు ఉంచి చరించునది, పశుపక్షి మత్స్య సరీసృపాదికము.

తే. "ఆత్మవత్స్వభూతాని"యనుట బొంకె | ముద్దియల కై న వలవంత ముచ్చటలను నాట పాటలఁగతలఁ గొంతమరుఁగాని | నోరు లేని జంతువులకె నొప్పి ఘనము.

స్వభూతాని = ఎల్ల జంతువులను, ఆత్మవత్ = తనవలెనే, అనుట = అనునది, బొంకె = బొంకా - బొంకుకాదు సత్యమే అనుట, ముద్దియలకుఁ విసక = నరజాతి స్త్రీలకైనో, వలవంత = మదనవ్యభ, ముచ్చటలను = ఉబుసులాడుట చేతను, ఆటపాటలకె = క్రీడలచేతను గానములచేతను, కతలకె = కథలచేతను, కొంత అడఁగుకె = అంతయుఁ బోదుగాని కొంతయేని తగ్గును, కాని = అట్లుగాక, నోరు = వాక్కు, లేని జంతువులకె, నొప్పి = వగ, ఘనము = అధికము.

తా. — నా కట్లో ఒరులకెల్లను నట్లే అని నే నూహించుకొని యుండవలసినది. నరజాతి స్త్రీలకు ముచ్చటలచేతను ఆటపాటలచేతను కథలచేతను వలవంత కొంత శమిల్లును, నోరులేని జంతువులకన్ననో శమించు కారణమే లేదు, కావున వానికే వలవంత హెచ్చు. కావున హరియామిత్యాన్ని రూపములదే శాశ్వతముగానున్న మంచిదని నేను మొదల నన్నమాట సరికాదు. అని పూర్వపద్యమందుఁ జెప్పిన నిషేధమునకు ఈపద్యము అరయికి. - ఆప్రస్తుత ప్రశంస - "నాకు వంత కొంత తీఱును, అమత్సీ ప్రభృతులకు తీఱును." అని ప్రస్తుత మర్థముగాన సామాన్యము విశేషాశ్రయి యనునప్రస్తుత ప్రశంసాభేదము. 'ఆత్మవత్స్వభూతాని.' — "మాతృవ త్పరిచారాం శ్చ | పరద్రవ్యాణి లోప్తవత్ | ఆత్మవత్స్వభూతాని | యః పశ్యతి స పశ్యతి". అని నిండు శ్లోకము. — 'ముద్దియ' - ప్ర. ముగ్ధా — 'వలవంత' - వలపు + వంత. 'ముచ్చటలు' - మూఁడు చోటుల వృత్తాంతములు (చెప్పకొనుట.) 'కొంత' - అంతయు నడఁగుటకు ఆతఁడే రావలయును. - 'నోరు' - నోరున్నచో చెలులతో చెప్పకొనుటచేత కొంత దుఃఖోపశాంతి చేసికొనవచ్చును. "స్నిగ్ధజనభక్తంహిదుఃఖం సహ్యేదనంభవతి" — శాకుంతలము.

"ఆప్రస్తుత ప్రశంసల | నప్రస్తుతవచము ప్రస్తుతాశ్రయము యగుకె";

విప్రేంద్ర, యొక్కడె కృతి ప | త్రిప్రతతి నెది తిరియ దొరు దివిజపుండక్కె." అలం.

మ. ధర్మపై సీతఁడు పూర్వ కల్పముల సక్తస్త్రీవిశాలాంబకాం

బురుహశ్రేణి జలంబుమై బులకలుక బూరించుచుక వేచు దు

ర్భరకర్తం బలమంగ వచ్చుజలజత్వ స్తబ్ధరోమత్వ కే

సరిత ల్భూవ్యవతార దంభమున నాచ్చానించు దాఁ బ్రోధిమై. 44

ఈతఁడు = ఈహరి, పూర్వకల్పములకె - మనుపటి బ్రహ్మాదినములయందు, సక్త...ణికె - సక్త = తన్నువలచిన - స్త్రీ = ఇంటులయొక్క - విశాల = వెడండ్లలైన - అంబక అంబురుహ = సేత్రకముల మలయొక్క - శ్రేణికె = వరుసయందు, జలంబుకె = బాహ్మోదకమును, మైకె = దేహమునందు, పులకలుకె = గగుర్పాటును, పూరించుచుకె = నిండించుచు, వేచుదుర్భరకర్తంబు = తపింపఁజేసిన భరింపరాని కర్తృఫలమైన పాపము, అలమంగకె = (తన్ను) చుట్టుకొనఁగా, వచ్చు = ప్రాప్తించిన -

జలజత్వ=నీటఁ బుట్టున వైన మత్స్యకూర్తముల భావమును - స్తబ్ధ రోమత్వ=వరాహభావమును - కేసరితల్ = సింహభావమును, భూరి = మెండయిన, అవతార = మత్స్యద్యవతారముల - దంభ మునక = మిషచేత, తాక, ప్రాథిమై = నేర్పుచేత, ఆచ్ఛాదించుక = కప్పిపుచ్చును.

తా.—ఈయన పూర్వచతుర్ముగములయందు, తన్నువలచిన యింతులకు పెదపెద్ద కను దమ్ముల వరుసలయందు బాష్పజలప్రవాహములను, వారిదేహములయందు గగుర్పాటును మిక్కు డముగా బుట్టించి వారిని వియోగదుఃఖము పాలుచేసిన కడిందిపాపములవలన తనకు నీటిజంతువుల జన్మమును వరాహజన్మమును సింహజన్మమును రాఁగా, వానిని అవతారములనెడు బలుమిషచేత కప్పిపుచ్చినాఁడు.—ఉ త్రేప్రిత్య కైతహపహ్నుతుల సంస్పృష్టి.

“కల్పః శాస్త్రే విఘ్నా న్యాయే సంవర్తే బ్రహ్మాణోది నే” — శాశ్వతుఁడు. ‘పాండవతార దంభమున’ అని పూర్వమర్థపాదము. అందు ‘సాండు’ అని ‘ఒండు’ శబ్దమునకు రూపాంతర ముగ టిప్పణి యున్నది. కొందఱు ‘సాంధికతాద’ అని పఠించి, వతారమున అవతార మని అర్థోప మును ‘వప్తివాగురి’ కారికచే సాధింపఁజూతురు.

తీర్థగంతు జన్మప్రాప్తికి కారణముకాని కామినీతిరస్కరణమును తత్కారణముగాఁ జెప్పి నందున హేతుత్వేత్త - ఆకామినులకు అత్యంత విరహదుఃఖముల బాహుళ్యము ద్యోతితము - బాష్పములకై మత్స్యకూర్తజన్మములు, మైపులకలకై వరాహకేసరి జన్మములు, అని విశేషము; పండికి వెండుకలు నిక్కబొడుచుకొని యుండును, సింగము తోపగించినప్పుడు జూలు నిక్కఁ బొడుచును.—‘స్తబ్ధరోమా’ - స్తబ్ధ=నిక్కబొడుచుకొన్న - రోమా=వెండు కలుగలది. కేసరి= కేసరిములు (జూలు) గలది.—“సింహశ్వయో శ్చ కేశేషు కిష్కల్మః కేశురోఽస్త్రియామ్.” నానా. క్షౌరీకారసంధిప్రియులు ‘పాండవతార’ అని పఠింతురు. స్తబ్ధరోమశబ్దము ఇటు పులకో త్వాదన పాపఫలత్వనూచకముగా అన్వర్థముగా ప్రయోగింపఁబడినది. కర్తవిపాకము కృతపాప కృత్యానుగుణముగా నుండును. ఆశ్లే అంబురుహములను పీడించినందున (అంబు=నీళ్లలో - రుహ= మొలచునదైన) నీటిజంతు జన్మములు, పులకలు గలిగించినందులకు పులకలవంటి నిక్కు వెండుకలు గల వరాహసింహముల జన్మమును వచ్చినవని సంబంధము. కేసరిజూలు నిక్కుననుటకు వాసవదత్త లోని యీ సింహవర్ణనముం గనుడు.

“ప శ్లోదశ్చ దవాశ్చ దశ్చైతవపుః పూర్వార్థి పశ్చార్థభాక్
స్తభోత్తానిత పృష్ఠ నిష్ఠిత మనాశ్చగ్నాగ్ర లాఙ్గాలభృత్
దంష్ట్రాకోటి విశజ్జటాస్య కుహరః కుర్వక్ సతా ముత్సృటా
మత్సృగ్ఘః కరుతే క్రమం కరిపతౌ క్రూరాకృతిః కేసరీ.”

క. అనిమిష ముని మను జాధిప|జననంబుల నీతఁ డెట్లు జలజాతులఁ గూ

ర్చిన వారి నేఁచె దయలే|కనిన వినుఁడు మీదుపాట లంద తెలిపెదన్. 45

తా.—ఈ హరి వామన పరశురామ శ్రీరామజన్మంబులందు తనయం దనురక్తలయిన చెలు వలను ఎట్లు దయలేక వెఱగుడిపెసే అవృత్తాంతమును మీపాటలవలననే తెలిపెదను వినుఁడు.—

‘అనిమిష’ - సురమత్స్య వనిమిషే’ అను. ‘మీదు’ - ఈ దుగాగములు లక్షణగ్రంథ ములలో ఏకచననమందు మాత్రమే ఉదాహృతము; బహువచనమందును దీనికిం బ్రయోగములు గలవు.—“మీ రీమొద లెఱుంగ రివియె మీదు విమర్శలో” — భోజరాజీయము.

శ్రీమన్నారాయణునికి భార్యవియోగదుఃఖము గలుగునట్లు వాల్మీకి కాపంబును గలదు—
 ‘మానిష’ దేశ్యాది శ్లోకమునకు ఆ కాపమును అర్థ మనియు, ఆ వేడుకాఁడు నారాయణుడే
 అనియు, స్కాందమున వివృతము. “వాల్మీకి నాథ భృగుణా శప్తోస్థి కిల లత్తన” అని పాద
 మందు రామవాక్యము. ఇటు ననంతరవిష్ణుచిత్రియపద్యములో పా. “లావణ వటువయ్యు” (=దృఢ
 చిత్తముతో బ్రహ్మచారియయ్యును) అనుటచేత (అనఁగా వటువనుటచేత) భృగుకాపఫలము వామన
 పరశురామావతారములయం దనుభూతముగా పద్యభావ మగుపడుచున్నది. పై యాకరములయందు
 శ్రీరామావతారమందే భృగుకాపము అనుభూత మయినట్లు చెప్పబడియున్నది. ఈ విరోధము
 నరసికొనునది. వాల్మీకి కాపఫలము శ్రీరామావతారమందే వైకొన్న దనుట నిర్వివాదము.

చ. మొదల నుపేంద్రుఁ డై యితఁ డమోఘహతిఁ భృగు పత్నిఁ ద్రుంచి, య
 మ్ముదుసలి గేహినీ విరహముం దన యట్లన పొందు మన్న, నా

కదియును దేవకార్యమున కయ్యెడు నంచు వహించి, త్రోచు లా

గెద వటువయ్యు లచ్చి మది కెన్నఁడుఁ బాయని జాలి నింపఁడే? 46

ఇతఁడు=ఈ హరి, మొదలక=అంత - ఉపేంద్రుడై=వామనమూర్తియై, - అమోఘ
 హతిఁ = కమ్ముగాని వ్రేటుచేత, భృగుపత్నిఁ = భృగుమని భార్యను, ద్రుంచి = సంహరించి,
 అముదుసలి=వృద్ధుడైన యా భృగువు, తనయట్లులె=తనవలెనే, గేహినీ విరహముక=ఇల్లాలిలోడి
 (=ఇల్లాలినుండి) యొడఁబాపును, పొందుము అన్నక = అనుభవించు మని శపింపఁగా, నాకుక.
 ఆదియును = భార్యవియోగముకూడ, దేవకార్యమునకే = దేవతల ప్రయోజనముకొరకే అయ్యె
 డుక అంచుక = ఉపయోగపడును అని, వహించి=ఆ వియోగమును అనుభవించి, త్రోచులగు
 ఎదక=తీయమొందించెడు ప్రకారము కలిగినమదితో, వటువు అయ్యెక=బ్రహ్మచారియై, లచ్చి
 మదికిక=లత్తీదేవి మనస్సునకు, ఎన్నఁడుక బాయనిజాలిక=కాశ్వతమయిన వంతను, నింపఁడే=
 నిండింపఁడా.

“జగదపకారిణి యగునా । భృగుపత్నిం దునిమె శౌరి పృథ్వీ హరింపం

చెగినవిరోచనసుత యగు । మగువఁ బురందరుఁడు దునిమె మఱియు ననేకుల్.” భా. రా.

“శృణు రాజఁ ప్రవక్ష్యామి తదా బైవాసురే యుధి । బైత్యాః సురై భృతస్త్వయానా
 భృగుపత్నీ ముపాశ్రితాః । తయా దత్తాభయా స్తత్ర న్యవస నిర్భయా స్తదా; । తయా పరి
 గృహీతాంస్తాక దృష్ట్వా క్రుద్ధ స్సురోత్తమః । చక్రేణ శతధారణ భృగుపత్న్యా శ్చిరోఽ
 చ్చినత్; । తత స్తాం నిహతాం దృష్ట్వా పత్నిం భృగుకులోద్వహః । శకాప సహసా క్రుద్ధో విష్ణుం
 రిపుకులార్దనమ్; । యస్తా దవధ్యాం మె భార్యా మవధేః క్రోధమూర్ఛితః । తస్మా త్త్వం మానుషే
 లోకే జనిష్యసి జనార్దన । తత్రపత్నీ వియోగం త్వం ప్రాప్స్యసే బహువార్షికమ్..., । తతోఽ
 బ్రవీ ణేవదేవః ప్రీతిమాక భక్తవత్సలః, ...లోకానాం తు హితార్థాయ కాపం తం గ్రాహ్య
 ముక్తవాక, । ఇతిశప్తామహాతేజా భృగుణా పూర్వజన్తని । ఇహగతోహి పుత్రత్వం తవ పార్థివ
 సత్తమ, । రామ ఇ త్యభివిఖ్యాత స్త్రిఘ లోకేషు మానదాతత్ఫలం ప్రాప్స్యతే చాపి భృగుకాప
 కృతం మహత్ । అయోధ్యాయాః పతీ రామో దీర్ఘ కాలం భవిష్యతి । తత్రపత్నీవియోగం చ
 దీర్ఘ కాలం భవిష్యతి.” ఇతి ఉత్తరకాండే 51 సర్గే.

ఈయర్థ మే ఉ. రామాయణమున దుర్యాసుఁడు దశరథునితో వక్కాణించుట.

మ. “ధరణీజఁ బెడఁబాసి రామవసుధాధ్యక్షుండు పెక్కెండ్లు త
ద్విరహం బొందెడి కారణంబు గల దావృత్తాంత మేమంటివా?
పరిపాటి నిన్నిపింతు విన్న దివిజాల్ భంగించినక దైత్యు లా
తురు లై ముక భృగుపత్నిమర్వ సార నెంతోగూర్చి నక్కాంతయుక.

ఆ. వారి కభయ మిచ్చి వైరుల వారింప । నసురవైరి చేరి యవ్వరంధ్ర
శిరము చక్రధార చేదించి దైత్యుల । సంహరింప భృగువు చాలగినిసి.

ఉ. దేవుడ వంచు నిన్ను వినుతింపుదు రందఱు, నింతకూరతక
స్త్రీవధ మెట్లుచేసితివి, శ్రీధర యాకొల చెంద కుండఁగాఁ
బోవునె? మానవత్వమున భూమిని నీ వికక బుట్టి యాత్మప
త్నీవిరహార్తి వందురు మనకదిసంబు లటంచుఁ దిట్టినక.

క. ఆభృగుశాపము వారిజ । నాభుఁడు వహించి నీకు నందసుఁ డయ్యెక;
నీభాగ్య మెంచఁ దగునె క । దా భూవర, రాముఁ డొందుఁ దత్ఫల మింకక”.

మ. ప్రళయార్కగ్ర కుతార కోణము నృపత్రైవిధ్యవత్ప్రీతికా
ఖ్యల త్రిస్థానము లేడుమాల్లు వరుసక ఘట్టించు దోశ్శక్తిఁ గీ
ర్తిలసద్వల్లకీ మ్రోయి రక్తయయి యెం తే వశ్యయా భూ సతీ
తలకంబుం దుడిఁ ద్రోవఁ గశ్యపున కార్తిం బిడ్డ యైపోవదే? 47

ప్ర...మ. ప్రళయ=లయకాలపు - అర్క=సూర్యునివలె - ఉగ్ర=తీక్షణమైన - కుతార=
గొడ్డలి యనెడు - కోణము=వీణవాయించు కొడుపు, నృప...ల - నృప=రాజులయొక్క - త్రైవిధ్య
వత్=శత్రు మిత్రోదాసీనలనెడు మూడు విధములుగల - పీఠికా=సింహాసనములనెడు—ఆఖ్యల=
పేరులుగలిగిన - త్రిస్థానములు=మంద్ర మధ్య తారములనెడు స్వరస్థానములు, ఏడుమారులు—ఏడు
పర్యాయములు (ఏడు స్వరములకును ఏడుపర్యాయములు), వరుసక = క్రమముగా, ఘట్టించు
శక్తిక = బాహువుయొక్క యేకత చేత కోణము ఘట్టించునో ఆ శక్తి చేత, కీర్తిలసత్ వల్లకీ =
యశస్సునెడి ప్రకాశమానపు వీణ, మ్రోయక=శబ్దింపఁగా, రక్తయయి=అసుర క్షురాలై (నెత్తుట
నెట్టనిదై), ఎంతేని=కరము, వశ్య=వశపర్తిని (వలచినట్టిది), బౌ - భూసతీ తలకంబుక=సాధ్వ
లకు బొట్టయిన అనఁగా సాధ్వయతల్లియైన భూమిని, తుడిక = చివరను, ద్రోవక = తొలఁ
గించుకొనఁగా, కశ్యపునకుక = కశ్యపమహామునికి, ఆర్తిక = వంతచేత, బిడ్డ యైపోవదే =
కుఁతురైయుండలేదా.

తా.—పరశురాములవారు శత్రుమిత్రోదాసీనులుగా ముత్తెగిలై సింహాసనాధిస్థాతలయిన
రాజులను ఒక్కొక్క తెగను ఏడుమాటులుగా మొత్తమునకు ఇటువదియొక్కమాటులు, ప్రళయ
కాలపు సూర్యునివలె తీక్షణమయిన గొడ్డటి వాడరతో, బాహుబలంబుమెయి మోది సంహరించి
భూమినెల్లను వారిరక్తమును పాటెంపఁగా ఆయనకీర్తి ఎల్లెడలను మ్రోగి భూమియెల్ల ఆయనకు
వశమయినది; అట్లు వశమయిన భూమిని ఆయన కశ్యప ప్రజాపతికి దానము చేయఁగా ఆ భూమి
నాటినుండి కశ్యప పుత్రియై కాశ్యపియను పేరంబరఁగుచున్నది. ఈ వృత్తాంతమును పరశురాముని
యందు దోహదోపగముగా విష్ణుచిత్తపుత్రి వర్ణించుచున్నది: ఎట్లనఁగా ఆయన మంద్ర మధ్యమ
తారములనెడి మూడేసి స్వరస్థానములందును (“వ్యవహారేత్వసా త్రేధా హృదిమన్దో భిధ్యతి ।

తా.—ఈయన కవితానాళకంఠములో శ్రీరాముడుగా అవతరించినప్పుడు ఇతని గుణ సంపదచే ఇతనియందు అనురక్తి మెయింబ్రజలు ఇతనికి రాజ్యలక్ష్మి గూర్చి యల్పింపగా పట్టాభిషేక మహోత్సవము సర్వసిద్ధమై యుండగా (అదియే రాజ్యలక్ష్మి యితని సౌందర్యమును విని మరులు కొని రప్పించి కంజమునవైచి కవయనుంకించుట), ఆ రాజ్యలక్ష్మిని ప్రారహ్యదయ్యడై తొఱంగి కాటికింజని ఆమెకు (ప్రజలకు) ఉన్నాదముం గలిగింపలేదా, చక్కగా ఆలోచించుకొనుడు, ఈతని కఠినత మీకే తెలియును.— రేశాలంకారము.

‘నృశంసో ఘాతుకః కూరః’—అమ. ‘నిలిమ్మ దేవశబరా.’

చ. చెలువముఁ దాల్చి త న్గవయఁ జేరిన రాగిణి రావణస్వసక్,
నలువురు నవ్వ నత్తైఱ గొనర్పక యేలిన, వియ్య మై యతం
డలుగఁడ, సీత కిట్టి తలఁ పాత్తఁ దలంపక యాయమ న్వృథా
కలహమునం దనుం దొఱఁగు కాఁకకు నాఁకకు లోను సేయఁడే.

49

చెలువము = సౌందర్యమును (సుందర రూపమును), తాల్చి = ధరించి, తక్ (తన్ను) = రాముని, కవయక్ = పొందుటకు, చేరిన రాగిణి = వచ్చిన కాముకురాలిని, రావణస్వసక్ = రావణుని చెల్లెలైన (కూర్పణఖను), నలువురు = ఎల్లవారును, నవ్వక్ = పరిహసించుటగా, అత్తైఱ = ఆ విధమును (అనగా నాసాకర్ణ చేదమువలని వైరూప్యమును), ఒనర్పక = చేయక, వీరినక్ = భార్యనుగా పొందినయెడల, అతఁడు = రావణుడు, వియ్యము వి = వివాహసంబంధపుఁ జుట్టమై (అనగా బావముఁబడియై), సీతకుక్ = సీతమీఁద - అలుగఁడ = కోపింపనే కోపింపఁడు (అనగా పగ తీర్చుకొనుటకై సీతను హరింపఁడు), (రాముడు) ఇట్టి తలఁపు ఆత్మక్ తలంపక = ఇట్టి యాలోచన మనస్సులో చేసికొనక, వృథాకలహమునక్ = కూర్పణఖతోడి వ్యర్థపు జగడముచేత, ఆయమక్ = ఆ సీతను, తనుక్ = రాముని, తొఱఁగు కాఁకకు = ఎడఁబాసియుండెడు వల వంతకును, అఁకకు = ఆ రావణుని కావించిన నిరోధమునకును, లోనుచేయఁడే = పాలు కావించలేదా?

తా.—రావణుని చెల్లెలు కూర్పణఖ రాముని వలచినదై అతఁడు తన్నుం గామించుటకు తగినట్లుగా తాను తన రక్తసిరూపమును వదలి అద్భుతమయిన సుందరరూపమును ధరించి, ఆతనిం గవయరాఁగా, అతఁడు ఎల్లవారును నవ్వునట్లుగా దానికి ముక్కుం జెవులుం గోయించి, విరూపం జేయించినాడు; తన్ను సరకుగొనక తనచెల్లెలికి ఇట్టిచెట్టం గావించినందులకు రావణుడు రామునిపై పగఁబూని రామభార్యను సీతను కొనిపోయెను. అందువలన ఆమె రామవియోగమును రావణ కృతనిరోధమునఁ బొంది దుఃఖములలో మునింగెను. రాముడు ఆకూర్పణఖం బొందుట కంగీకరించియుండిన యెడల ఆయనకు రావణుడు బావముఁబడి యై ఆయనలో చెలిమి గలిగియుండును, సీతకు అకడగండ్లు కలుగవు. ఆమెత్తేమమునకై శ్రీరాముడు ఆపాటియాలోచన చేసికొన్నవాఁడు కాఁడాయెను. ఇందువలనం చెలిసికొనుడు, అతనికి ఆమెపైఁగల యాసద్దయ్య, చిత్తకాతన్యమును.— రేశాలంకారము.—

‘రాగిణి’ = రాగముకలది - కామిని. ‘భగినీ స్వసా’ అమ. అక్కగాని చెల్లెలుగాని, ఇక్కడ చెల్లెలే. ‘చెలువము,’—

కూర్పణఖ రాఘవులకడకు వచ్చినరీతు:—

“దధానా వలిభం మధ్యం కర్ణజాహలిచనా । వాక్త్వచే నాతిసర్వేణ చన్ద్రశేఖర పక్షతా;
సుపాద్విరదనాసోహ ర్మదుపాణితలాజులిః । ప్రథిమానం దధానేన జఘనేన ఘనేన సా
ఉన్నసం దధతీ వక్త్రం శుద్ధద ల్లోలవణ్ణలం । కర్వాణా పశ్యత శృంయుక్ స్రగ్విణీ సుహ
‘అలుగఁడ’ = అలుగఁడు + ఆ (ఏవార్థకము.) [సాననా.” ధట్టి.

శా. ఫీట్కూర స్రవదస్రమై పెదవి గం పింప, న్నొట ల్లిట్టి ప్రా

వృట్కూలాంబుద గర్జ గెల్వంగ, వల చ్చీఖండశాఖాసిత

త్విట్కుంభీనసరేఖఁ గే లనీలతా ధృద్బాహు వేష్టింప, ముక్

రాట్కుంఠీరవ మై యొనర్చె వడి సోణా, లంట ఘోణాచ్చిదఁ. 50

ఫీట్ కార స్రవత్ ఆస్రము = (మక్కుయొక్క యెముక తెగునట్టి ఫీట్ నెడిశబ్దముతోఁ
గూడ కాటుచున్నరక్తము కలది, వి=అగుచు, పెదవి = కూర్మణఖ పెదవి, కంపింపఁ = వణఁకు
చుండఁగా, మొఱత = దాని యార్తాలాపములు, కిట్టి = తగిలి, ప్రావృట్ కాల అంబుద గర్జఁ =
వర్షా సమయంపు మేఘంపు టుఱుమును, గెల్వంగఁ = అతిక్రమింపఁగా, కేలు = దానిచేయి,
వల...ఖట్ - వలత్ = చుట్టుకొనుచున్న - శ్రీఖండ = చందనపు - శాఖా = కొమ్మయందలి - అసిత =
నల్లని - త్విట్ = కాంతిగల - కుంభీనస రేఖఁ = పాము తీరున, అనీలతా ధృత్ బాహుఁ = తీగ
వంటి కత్తిని ధరించియున్న భుజమును, వేష్టింపఁ = చుట్టవై చికొనఁగా, ముక్ = పూర్వము, రాట్
కంఠీరవమై = రాజ సింహుడై, వడిఁ = తటాలున, సోణాలు అంటఁ = ముక్కునెముకలు తగులు
వఱకు (అనఁగా ముక్కును సమస్తమును అనుట,) ఘోణా ఛిదఁ = ముక్కుయొక్క కోతను,
జనర్చెఁ = కావించెను.

తా.—శ్రీరామునియజ్ఞచేత లక్ష్మణుఁడు కత్తింగేలఁ గొని కూర్మణముక్కును తన్నుల
మందలి యెముకతోఁగూడ ఫీట్నుశబ్దము కలుగునట్లుగా తటాలునం గొనివైచెను. ఆచేతలో
ముక్కునెత్తురు దొడదొడ పెదవిపై కాటుచుండెను. పెదవి కంపిల్లుచుండెను. అది పెట్టిన మొఱలు
వర్షాకాలపుమేఘముయొక్క గర్జనలవలె బిగ్గరగా నుండెను. కోయనీయకుండ అఁపుటకై అది
లక్ష్మణునిచేరిని తన చేతులతోచుట్టి పట్టుకొనఁగా కత్తితోడి యాతని యాచేయి లతతోడి చందన
శాఖవలెను, దానింజుట్టుకొన్న యారక్కసిచేయి ఆశాఖం జుట్టుకొన్న నల్లత్రాచువలెను, ఉండెను.
ఇది సుమా రాజాధిరాజుగా లోక మేలుచు శ్రీరామమూర్తి చేయించినపని - రేఖాలంకారము,
ఉపమలును.

‘ఫీట్కూరము’ = ఎముకకు కత్తిదగిలినందున - ‘అశ్రుశోణితయో రస్రమ్’ - నానా. - ‘పెదవి
కంపింపఁ’ - స్వభావోక్తి - ‘ప్రావృట్కూల’ - అప్పుడే ఉఱుములు బలము. ‘గెల్వంగఁ’ -
ఉపమావాచకము. - ‘వలత్’ కుంభీనసమునకు విశేషణము. ‘శ్రీఖండ’ = చందన, - “చందనావల
తటి శ్రీఖండసంవేష్టి త్య । వ్యాశస్సారఫణాకతోరవిష నిశ్వాసాగ్నిపాణింధమం । బేణానాపయి
దక్షిణానిలము” - శృం. నై. ‘కృష్ణే నీలాసిత శ్యామ కాల శ్యామల మేచకాః’ ‘సుగ్ధః ప్రభారు
గుచి స్త్విద్భా భా శ్శవి ద్యుతి దీప్తయః-’ అను. “అథాబ్భుతో ద్విరసనః సమకాల శ్చ
భేకభుక్ కుమ్భీనసః కుణ్డలీచ-” త్రికాండ శేషము; లక్ష్మణబాహువును చందనశాఖకును కూర్మ
ణాబాహువును సర్పమునకును పోల్చినస్వారస్యముం గనునది. వృక్షశాఖలమీద ప్రాయికముగా
లతలుం బద్మముగాన, కత్తిని అట్టిలతకుం బోల్పుట హృద్యముగా నున్నది. ‘బాహు’ - రాహు

బాహ్యదిశ బ్రములకు కొన్నిటికి ఏకత్వమందు సైతము పురోపము వైకల్పికము; “బా హుప్పించి” అని భారత ప్రయోగము. “రాట్కంఠీరవము” - ఇది దెప్పురము. అతని గొప్పతనమునకు ఆపని అనుచిత మని భా; ‘సోణాలంటక్’ - కూరతరత్వ సూచన. ‘నాసాచ్చిదక్’ అని ప్రాసదోర గారిపాఠము. ఇటు ‘ఫీట్’ అను పాఠమందలి యొత్తును, “సోణాఘోణా” అను ఇతరముతోడి వృత్త్యను ప్రాసంబును సుఖమారములు గానందున గోదాదేవివాక్కునకు అర్హములు గావు. మొట్టలు అక్కఱకు రామి రామలక్ష్మణకూరతచేత; కొనినవాడు లక్ష్మణుడే యయినను ప్రభువు రాముడు గావున రాముడే చేసినట్లు చెప్పటం.

తే. బల్లఁ బొమ్మన్నఁ బోదె, తా నుల్లసముల
నేవ! నది రక్కసియయకాట యెగ్గె! వలచి
స్త్రీలు దలవంఁ దాన వచ్చె, నది చాల
కాటదాని బజీతు సేయఁగవలయునె?

51

ఉల్లసములక్ = పరిహాసములచేత, తాను = రాముడు, ఏవక్ = ఏయటకు, బల్లను = నిన్ను నేను కామింపను, పొమ్ము ఆనక్ పోదె, అది = ఆ శూర్పణఖ, రక్కసియ = రాక్షసియే అగుట, ఎగ్గె=దోషమా! స్త్రీలు తలవంపక్ = స్త్రీజాతి కెల్ల ఆవమానము కలుగునట్లుగా, ఆ శూర్పణఖ తాన వలచి వచ్చెక్, అది చాలక = ఆ యవమానముతో పోసియక, ఆటదానిక్ = స్త్రీని, బజీతు చేయఁగ వలయునె = అల్లరిచేయవలయునా?

తా.—అది పొమ్మన్నం బోనియెడల దానిని కేలిసేయుట న్యాయ్యముగానుండును, అట్లు దానిని పొమ్మనను లేదు, అది పోక పోను లేదు. మఱి అది రక్కసియగుటయే యపరాధమాకై రక్కసియని యిట్లు కూరముగా భంగపఱుచుట న్యాయ్యముగాదు. స్త్రీజాతికెల్ల ఆవమానముగు నట్లుగా అది తనయంతట తాను వలచి అతని మీఁదకిం బోయినది. దానికి ఆచర్యవలని యవ మానము చాలదా! ఇంకను దానిదోషమును ఇట్లు అల్లరి చేయవలయునా? - అర్థాంతరన్యాసము, లేకాలంకారంబును. ‘బల్లను’ - వలచు ధా. రూ. వలవను. ‘ఆట దాని’ - ‘ఆటదానికి వసమమ్మ యీమేటి, కోటలు దాట నీ గోడలు దాట’ - గౌరవ. ‘బజీతు’ - ‘బజీతి’ అని ప్రాస దోర గారు - ‘భజీత’ అనుదానివైకృత మని వైకృత దీపిక - అన్యదేశ్య మని ప్రాస దోర గారు; పా. బజాణు. ‘చేయఁగవలయునె’ - పా. ‘సేయఁగ నగునె.’

మ. తను నంటక్ సతు లౌటఁ గోరు మునిబృందంబుం దదాపాది ప

ద్వనజక్షోదము గల్గియు, నృజజనిం దా వల్లవస్త్రీలుగా

జననం బందఁగఁ జేసి కూడియు, స్వసంసక్తాత్మలం గాందినీ

తనయప్రేరణఁ బాసె భోజపుర యాత్రాదంభ సంరంభి యై.

52

తనుక్ = శ్రీ రాములను, అంటక్ = కవయుటకై, సతులు బౌటక్ = స్త్రీత్వమును, కోరు ముని బృందంబుక్ = అభిలషించిన తాపస సమూహమును, తత్ ఆపాది పత్ వనజ క్షోదము = ఆస్త్రీత్వమును కలిగించెడు పాదకములంపు దుమ్ము, కల్గియుక్ = తనకుండినను, తాక్ = ఆరాముడు, నృజ జనిక్ = నేలు జన్మంబున (కృష్ణజన్మ మెత్తినప్పుడు), వల్లవ స్త్రీలు కాక్ = గొల్ల కొమరం ద్రుగా, జననంబు అందఁగఁ చేసి=పుట్టునట్లు గావించి, కూడియుక్ = పొందియు, స్వ సంసక్త

ఆత్మలక్ = తనయందు తగుల్కొన్నట్టి చిత్తముగలవారైన యావల్లవాంగనలను, గాందినీ తనయ ప్రేరణక్ = గాందిని యనునామెపుత్రుఁ డైనయక్రూరుని బోధనచేత, భోజ పుర యాత్రా దంభ సంరంభియై = కంసుని పట్టణ మయినమధురకు పోవుట యనెడుమిషచేత త్వరగలవాఁడై, పాసెక్ = విడిచిపోయెను.

తా. — శ్రీరామునిదేహ సౌందర్యము పురుషులనుసయితము సొక్కించుచుండినది. అట్లే పలువురు మనులునయితము అతనిని గవయంగోరిరి. ఆయన వారికోరికను జన్మాంతరమందు దీర్చెద నని వర మిచ్చి, కృష్ణాతరమునందు వారిని గొల్లభామలుగా జనింపజేసి వారిలో వలరాయని శ్రీడలం దేలుచుండెను. అతనిని తానే లోకముగా తనయం దాసక్త లైనయాగొల్లకొమ్మలను ఉన్నట్టే ఉండి ఆక్రూరునిబోధనచేత మధురాపురమునకుం బోవుట యనెడువ్యాజముచేత వదలి పోయినాఁడు. — లేకాలంకారము, కైతివాపహ్నుతియు.

‘నతులు’ — వేటొక పురుషునిం దలఁపనివారుగా రామునే భర్తనుగా శుశ్రూషించుచుండెడు పతిప్రతులు. — ‘నతీసాధ్యపతివ్రతా’ — అమ. ‘తదాపాదిపద్వజక్షిదము’ — కిలం దాచి యహ ల్యంగాఁ జేసినతార్కాణముచే నిట్లు చెప్పట — అనఁగా ఆజన్మమందే వారిని తనపాదధూళిచే స్త్రీలంగావించి వారిమనోరథముం దీర్చియుండుట శక్యమే అయినను అట్లుచేయఁడాయెను; కని కరములేనివాఁడు అని నింద. ‘పెటజనిక్’ — ఆయనంతిలంబమగునుగాకయని — ‘పల్లవస్త్రీలు గాక్’ — కపటవచోద్యము లెఱుంగని యంత్రాహృదయలుగా ననుట, సులువుగా నమించి వంచించుట కని భావము; — ‘కూడియును’ — కూడకున్న అంతరుఃఖము గాదు, కూడి సక్తిఁ బుట్టించి వంచించుట దుర్భరదుఃఖ కారణమని భావము — కన్నుపోయినవానిదుఃఖము పుట్టుగ్రడ్డికి ఉండదు. ‘గాందిని’ అని ఆక్రూరునితల్లిపేరు (కాందిని గాదు), కంసుఁడు బృందావనమునుండి రామకృష్ణులను మధురకుఁ దనకడకు తోడ్కొని రమ్మని ఆక్రూరునిం బంపినాఁడు. అతనితో వా రటకుం బోయిరి.

కంసుఁడు భోజవంశమువాఁ డయినందున నతనికిని ‘భోజా’ డని పేరు. అతనిపురము ‘మధుర’, శూరసేనదేశమునకు రాజధాని, దానికే మధుపురియనియుం బేరు. ‘ఐశ్వపాలః — ఆహవా. అసమజ్ఞానమ్! కథం వినిహత ఏవ కవలయాపీడః! కవలయాపీడో మహారాజవిజయ వైజయన్తి. తదిదానీం నాశంసే భోజవలకుశలాయ.’ కంసవధనాటకము.

‘కూడియునుసక్తస్వాంతలక్’ — అను పూర్వముద్రణపాఠమున యతిభంగము. యతికై కూడియు స్వసంసక్తాత్మలక్’ అని మార్పు. ‘పదజ్ఞిశ్చరణోఽస్త్రియమ్’. ‘కపటోఽస్త్రీవ్యాజ దమోఽపథయ శ్చదక్షతవే’ అమ.

చ. హతలనొనర్చె మోహితల నల్ల యయోముఖ నాపులస్త్యభూ

సుతను, విరూప జౌట ననుచో, ముసలి న్బెను నిట్ట తాటిమై

యతేవ రమించె దా ముసలి యయ్యు, రహి న్నలుగుజ్జ ప్రేష్యకై

ధృతిసెడి యుగ్ర సేనునకుఁ బ్రేష్యత నొందియు దిద్ది యేలఁడే!

53

మోహితలక్ = వలపుగొన్నవారియన - అల్ల అయోముఖిక్ = అయోముఖి = (ఇనుప మొగ ముది) (అనునారక్కని)ని - ఆ పులస్త్య భూ సుతక్ = పులస్త్యుని కొడుకయిన విశ్రవసుని పుత్రి యైన శూర్పణఖను, విరూపలు జౌటక్ = కరూపలు అయిన కారణమున, హతలక్ = ఒనర్చెక్ = కొట్టుబడినవారిని చేసెను (అనఁగా కొట్టిపంపెను), అనుచోక్ = అని వాదింతురేని, ముసలిక్ =

వృద్ధను, పెను నిట్ట తాటిమైయతివత్ = పెద్ద నిడివిగల తాటిచెట్టుతీరు గలస్త్రీని, తాత్ = ముసలి అయ్యుత్ = ఆమెతోడ సామ్యము కొఱుటను, భార్యకన్న భర్త చిన్నవాడుగా నుండఁగూడదు గావునను = వృద్ధుఁడు కూడనై (రోకలి యాయధముగాఁగలవాఁడై), రహిత్ = తమిలో, రమిం చెత్ = కూడెను. మఱుగుజ్జు ప్రేమ్యుకై = కుబ్జయైన సేవకురాలికి, ధృతి సెడి = ధైర్యము తూలి, (దానిలో సామ్యము కొఱుటను తల్లిబి కొఱుటను). ఉగ్రసేనునకుత్ = కూరమయిన దండుగలవానికి (ఉగ్రసేనుఁ డనుపేరిరాజునకు ఆనఁగా కంసునితండ్రికి), ప్రేమ్యుకై = దాసత్వమును, ఒందియ్యుత్ = సంపాదించుకొనియ్య, దిద్ది-దానికుబ్జత్వమును చక్కఁబఱచి (పోనడఁచి), ఏలఁడే = పొందలేదా.

తా. — ఇప్పద్యమందుం జెప్పిన తొలి యరువుయొక్క సిహలఁతులు లక్ష్యదండీతలు, మూడవది బలరామభార్య, నాలవది కుబ్జ శ్రీకృష్ణునిగృహీతి; లక్ష్యబలరాములు ఇరువురును కేమహియవ తారము లగుటచేతను, రామకృష్ణులు ఇరువురును శ్రీహరియేయగుటంబట్టియు, అన్నదమ్ముల యొక మత్యముచేత వారిలో ఎవ రెమిచేసినను అది ఇతిగుఁడును చేసినట్లే; ఇట్టి భావముచే ఆదేవి పలుకుచున్నది. — ఆయోమఖిని కూర్పణఖను రక్తిసిచెలువ లనియు ఫగోరహూప లనియు దండించి తఱమెనని వాదమేని, బలరాముఁడు లేవతి నేల గ్రహించినాడు? తనకన్న ఆమె వయస్సున పెద్దది తాటియంత పొడవుదియంగదా. ఆమెకై ముసలి తానును ముసలియైనాడు. ఆకుబ్జ యొక సేవకురాలు, దానికై శ్రీకృష్ణుఁడు ఉగ్రసేనునకు సేవకుడై దానివంకరలు దిద్ది దానిం గూడి నాడు. ఇట్టివాని నీతులను మెచ్చుట యెట్లు? కావున ఈహరి నింద్యవర్తనుఁడై యనుట, లేకా లంకారము. ఆయస్సు ఆనఁగా ఇనుము. దానివంటి ముఖముగలదిగాన ఆయోమఖి, ఆయోమఖిని లక్ష్యుఁడు ముక్కు చెవులు స్తనములుంగూడ కోసివైచెను. [కూర్పు = చేటలవంటి - నఖి = గోళ్లు గలది] కూర్పణఖను స్తనములు కోయలేదు, ఈ వృత్తాంతములను రామాయణము అరణ్యకాండ యందుం గనవచ్చును. — బలరాముని కన్న లేవతి ఇరువదియేడు చతుర్యుగములు పెద్దది. ‘లేవతి రమణో రామః కామపాలో హలాయధః’ అను, కుబ్జి యనువానికూఁతురు. బ్రహ్మనియోగమున బలరామున కీయఁబడినది. ‘కుబ్జ’ పేరు ‘ప్రివక్ర’ - కంసునిసేవకురాలు, దానికథ భాగవతమునం గనవచ్చును. ‘నిట్ట తాటివంటివ’ అని పూర్వులు కొందఱు ఇత్యసంధికి పఠించుకొన్నపాఠము. — ‘నియోజ్య కిబ్జర ప్రేమ్య భుజిష్య పరిచారకాః’ అను.

తె. తనకు నందఱుం గూర్ప బృందావనమున,

నొకతె రతిఁ దేల్చి, కాఁక నొం డొకతెఁ బ్రల్చి,

యంత రాధకు మేలువాఁడై మురారి

యెల్ల సతులకు నెద నుడు కే యిడందె.

54

మురారి = (మరదానవునికి శత్రు వైనయా) హరి, బృందావనమునత్ = బృందయను పేరి యడవియందు, అందఱుత్ = గొల్లయువతు లెల్లరును - తనకుత్ గూర్పుత్ = తనయం దనురక్తు రాండై యుండఁగా, (వారిలో), ఒకతెత్, రతిత్ = కామక్రీడయందు, తేల్చి = పూర్ణాను భవము కలదానినిగాచేసి, ఒండొకతెత్ = ఇంకొకదానిని, కాఁకత్ = కలవంతచేత, ప్రేల్చి = నేఁగఁజేసి, అంతత్ = ఉన్న ప్రేయండి, రాధకుత్ = రాధయను గొల్లదానికి, - మేలువాఁడై = కలపువాఁడై, ఎల్లసతులకుత్ = ఆగొల్లయువతుల కందఱుటను, ఎదక్ = మదిలో, ఉడుకే = దుఃఖమునే, ఇడందె = పెట్టలేదా.

ఈవారి, బృందావనములోని గొల్లయ్యవతులు అందఱు తనయందు ఆత్మంతానురక్తై యుండఁగా, తాను వారిలో పక్షపాతములువహించి, కొందఱను సంభోగములం దేర్చి, కొందఱను విరహతాపములపాలు గావించి, తుదకు రాధకు కాముకుడై, పూర్వోక్తల నందఱను, దుఃఖమునముంపలేదా. - లేకాలంకారము. బృందయని మధురకు కొంతదూరమున నొకవనము. దానికడ యశోదానందులు బలరామకృష్ణులును నివసించిన గోకులము. - మురారి = మరుఁడను నసురుని శత్రువు. 'మేలువాడు' - 'నెయ్యము నెయ్యమి నెమ్మి నేస్తము నెన । రెలమిమేల్కూరిమిచెలిమి యరతి । బాళిప్రేముడిమచ్చికుమకువయనఁ బ్రేమదోచును'. ఆం. భా.

వ. అని యిట్లు త్రిపాధరంబున నుపాలంభదంభంబుగాఁ జేయు పునఃపునస్త్యై రణంబున నంతఃకరణరాగంబు దేటపడం దెలిసి బోటు లీబోటి కైటభారియెడ నాటు కొన్న కన్నెకూర్చి లజ్జా వశంవద యై వెలివిరియంగానీక పుటపాక నికాశం బగు కాఁకఁ జీకాకుపడి నాఁడునాఁటికి నగుచున్నట్ల గిటగిటనగుచున్నదింత నియ్యంతి యెరవు మాన్చి మనలను గుట్టెఱుంగసీయని యింగితం బెఱుక పఱుచుకొని చింతా వనోదనంబు సేయకున్నం బ్రమాదం బని నవ్వుచు నర్చగర్భంబుగా నిట్లనెరి. 55

త్రపా ధరంబునక = లజ్జాతిశయముచేత, ఉపాలంభ దంభంబుగాక = సింహమిష చేత, ... పునఃపునః స్తరణంబునక = మాటిమాటికిని జ్ఞప్తి సేసికొనుటచేత, అంతఃకరణ రాగంబు = హృదయములోని యనురక్తి, తేటపడక = ప్రకటముకాఁగా, తెలిసి = ఎఱింగినవారై, బోటులు = చెలికత్తెలు, ఈ బోటి = గోదాదేవి, కైటభారి = శ్రీహరి (కైటభుఁ డనునసురునిశత్రువు)... కన్నెకూర్చి = క్రొత్త నెయ్యమును, లజ్జావశంవద = సిగ్గునకులోబడినట్టిది (సిగ్గుచేత అనుట); వెలి విరియంగానీక = బయల్పడనీయక, పుటపాక నికాశంబు = పుటమన వండుటతో సమానమైనట్టిది;

వన్నె హెచ్చుటకై బంగారమును పుటము వేయుదురు. పుటపాకంబు—

“అనిర్భిన్నగభీరత్వా దన్తర్హాథమహావ్యథః

పుటపాక ప్రతీకాశో రామస్య కరుణో రసః.” ఉ. రా. చ.

“వెలికిఁ బ్రియలగు గాంభీర్యవృత్తికతన, గూఢముగ లోన వెతఁ బెట్టు రూఢగరిమఁ, బుటమునం బాకముం బొందుదిటము దోఁప, నెరయుచున్నది రామనికరుణరసము.”

ఉ. రా. చ. మదీయము.

నాఁడునాఁటికి = దినదినమునకు - రూ. నానాఁటికిక, నగుచున్నట్ల = నవ్వుచున్నట్లై, గిట గిటన = కృశము, ... ఎరవు = మనలను గుట్టెఱుంగసీయమిని (వేఱిమినిఅనుట), రహస్యములో చేర్చు కొనమి - లాఁతితనము—చూ.

క. “చిరకాలమై త్రి సీయెడ । జరగంగా నింటి కరుగఁజాలక నేఁ డ

ట్లరిగిన నచ్చటినాయ । తైరవై మదిఁ దోఁచె నిలువ నెట్లగుఁ జెపుమా॥ పం. తం. లబ్ధ. 86.

క. “తనబిడ్డల సంభావించి చింత క్రియ సంభావనంబు సేయక యుపలా

లనలీలాదుల సంజ్ఞాం । గనబిడ్డలవలన నెరవకాఁ జరియించుకా.” మార. 5. ఆ. 841.

ఇంగితంబు = మదిలోనిభావము (గుట్టు - ‘ఇజ్జితంహృద్గతోభావః’ అనుర శేషము), చింతాతప నోదనంబు = దుఃఖనివారణము, ... ప్రమాదంబు = చెట్ట, ... నర్చగర్భంబుగాక = పరిహాసనమేతముగా (‘ద్రవకేరీపరిహాసాః క్రీడా ఫేలా చ నర్చ చ’ - అమ.)

ఉ. ఎవ్వరు నట్లపో నెరసు లెన్నకమానరు ప్రాణభర్తలం
దవ్వల నున్నఁ గాఁకతన, న్నటి వారలు వశ్యులైనఁ దా
రెవ్వరి నొల్ల కొక్కటయి యింద్రుఁడు చంద్రుఁ డటండు, బోటిదా
నివ్వలఁ దేరక తై యగు, నిట్టివి నీతలవేగనే చెలి. 56

చెలి=ఒకచెలి త్రియా, ఎవ్వరు= ఎల్లస్త్రీలును, అట్లపో= ఇట్లేనుమా, ప్రాణభర్తల= ప్రాణేశ్వరులను, దవ్వల= మారమంగు, ఉన్న= ఉన్న సమయమంగు. కాఁకతన= విరహ తాపముచేత, నెరసు లెన్నక మానరు= తప్ప పట్టుచునే యుందురు, మఱి= అటుపిమ్మట, వారలు= ఆ ప్రాణేశ్వరులు, వశ్యులు= స్వాధీనులు, అయిన= అయినప్పుడు, తారు = ఆస్త్రీలు, ఒక్కటి అయి = ఆ ప్రాణనాథులతో విక్యమయిపోయి, ఎవ్వరి= ఒకరిను (చెలికత్తెలు లోనగునెవరిని), ఒక్క= ప్రేమింపక, ఇంద్రుఁడు చంద్రుఁడు అటండు = తన ప్రాణనాథుని ఇంద్రునంతవాఁడు చంద్రునంతవాఁడు అని పోగడుచుంగురు, ఈవల= ఇటు పిమ్మట, బోటి= తిమ్మరువురను గూర్చిన చెలికత్తె, తేరకత్తె = పనిలేనిది (ఆక్కరి లేనిది), అగుక, ఇట్టివి = ఇట్టినడవడులు, నీతల= నీ యొక్కతె శిరమునందే, వేగనే= తెల్లవాటెనా?

తా.—ఉవిదలెల్ల ఇట్లే దూరగతుఁడైన ప్రాణనాథునియందు విరహతాపము సహింపలేక తప్పలు చెప్పచుంగురు. విరహము తీటి ప్రాణేశ్వరుఁడు వశుఁడైనపిమ్మట తా మతనితో నొకటై కడమ ఎవ్వరిం దలపెట్టక ఆతనిని అంతివాఁడు లేఁడు ఇంతవాఁడు లేడు అని పోగడుచుండు. తమ్ముకేతనపడి కూర్చిన చెలి అటుపిమ్మట పనిలేనిదగును. ఇట్టినడవడి సాధారణమే. నీయింత ప్రేమ గలయట్టిది కాదు-నీవును ఆతనింగూడినపిమ్మట మమ్ము సరకుగొనవు. అప్రమత ప్రశంస కారము; లోకోక్తియు.

“నెరసులెన్ను”-నకర్షకధాతువువోలె ప్రయుక్తము. కావున ‘ప్రాణభర్తల’ అని ద్వితీయ. ‘ఇంద్రుఁడు చంద్రుఁడు’ అనుట గొప్పవాఁడు సరకుకు అనుటకు లోకోక్తి.

“లోకోక్తి లోకవాదం । బే కన్నులు మూసికొని సహింపు మిరుసెలలో”. అలం.

క. అనుటయు నెలనగ వడఁచుచుఁ గనలించుక తెచ్చి యౌడు గఱచుచునయ్యెం
గనలకందుక నికరముఁ గొనివేయుచుఁ గెలనుచూచు కొనుచుంబలికె. 57

అనుటయు= వారిట్లు చెప్పిపొడువఁగా, ఎలనగవు= మందహాసమును, అడఁచుచుక= వారికి తెలియనీయక ఆపుకొని, కనలు= కోపము, ఇంచుక= కొంచెము, తెచ్చి= కల్పించుకొని, బొడు గఱచుచుక= క్రిందిపెదవి క్రిందిచోటు కఱచుచు, అయ్యంగనలక = ఆశుభాంగులను. కందుక నికరముక= చెండుల మొత్తమును, కొని వేయుచుక= కొట్టుచు, కెలను= పార్శ్వము.

తా.—వారిట్లు చెప్పఁగా ఆయవువారు లేతినవ్వు బైటంబడనీక ఆపుకొని వారిపై కోపము కల్పించుకొని, పెదవిం గఱచుకొనుచు, ఆచెలువలను బంతులతో కొట్టుచు ఇటునటుం జూచుకొని ఇట్లు వక్కాణించెను. స్వభావోక్తి.

‘ఎలనగవు’-తనగుట్టు వారు కనిపట్టిరిగదా అని దాని నడఁచుట --వారిమాట సత్యమని తా నొప్పునట్లు కనబడుటకు--‘ఇంచుక’ - చెలులుగావున, తెచ్చి = వాస్తవకోపము గాదు గావున తెచ్చుకోవలసివచ్చినది; ‘బొడు కఱచుట’-కోపమును నూచించుటకు, ‘వేయుచు’=కల్ల పల్కిరని దండించుట; ‘కందుక’-కుటమారసాధనముతో; కెలను చూచుట తనరహోభాషితమును ఎవ్వరేని పరులు వినువా రున్నచో తన పలుకక యూరకుండుటకు.

క విడువక మీ గానము సొగ | నీడుటయు, మఱి పాడుఁ డనుట యెగ్గే? పాసెం
బడిగిన వారే పేదలే? | కొడిమెలు గట్టకుండి యతనిఁ గొని పని యేలా? 58
మీ గానము, విడువక, సొగసు ఇడుటయొక్క = ప్రియముగా నున్నందున. మఱి=ఇంకను,
పాడుఁడనుట, ఎగ్గే=తప్పా, పాసెం బడిగినవారే పేదలే=పాయస మడిగినవారే దరిద్రులా, కొడి
మెలు కట్టకుండి=నిందలు మోపకుండు, అతనిఁగొని పనియేలా=అతనితో నాకేమియు పనిలేదు.

‘పాసెంబడిగినవారే పేదలే’-పేదలయ్యు అడుగకయున్నచో నారు పేదలు గారా? పేదలు
కాకున్నను పాయసము బాగుగా నున్నదని ఇంకకొంచెము వడ్డింపు మనువారు పాయసముకై
మొగమువాచినదరిద్రులా? లోకోక్తి—అట్లే పాట బాగుగా నున్న దని మరలం బాడు
మన్నందున ఆపాటలో వర్ణింపఁ దలచినదనిపై నాకు తగులము కట్టెదరా? అట్లు చేయకుండు,
పాటకై యడిగితినిగాని తగులుచే అడుగలేదు, అనుట.

కొడిమెలు-చూ. పదపట్టిక, అచ్చతె, “బూతు నా బూమె నా బూక నాబూటక | మ్మనఁ
గను పేదబ మనఁగఁ గొడిమె | యనఁగను నబధసంజ్ఞయై యలరుచుండు.” ఆం. భా.

శా. పోనిం డన్న, వయస్య లిట్లని రగుం బో నిక్క, మిం కిప్పుడే

కాని, మ్మిం కొక కొంతసేపటికి నే కానీ సఖి, యెల్లియే

కానీ నీనుడిఁ దన్ననోజ్ఞ గుణము ల్లానీ, తదన్యాయము

ల్లానీ, చిందినఁ జింత నీ కతనిన్దఁ గా కెవ్వరిం దేల్చె దే? 59

పోనిండు=ఆతనిమాట మానుండు, అన్న=అని యాదేవి పలుకఁగా వయస్యలు=చెలులు,
ఇట్లనిరి=ఈ చెప్పఁబోవుమాటలను పరికిరి, సఖి=చెలీ, అగున్ పో నిక్కము = నిశ్చయముగా
నీమాట సత్యము సుమా; ఇంక=ఇటుతర్వాత, ఎప్పుడేని కానియు, ఇంకొక-కొంత=రవంత-
సేపటికినేకానీ, ఎల్లియేగానీ=జేపైనను గానీ, తత్ మనోజ్ఞ గుణముల్ గానీ = ఆతని కల్యాణ
గుణము లేని, తత్ అన్యాయముల్ గానీ=ఆతనివి న్యాయము దప్పినవనులై నంగానీ, నీనుడి=
నీవాక్కున, చిందిన=రాలెనా, చింత=తలపోత, నీకు ఆతనిపైఁ గాక=ఆతనిమీఁద నున్న దని
చెప్పవచ్చునుగాని (అట్టి యేతార్కాణంబును లేక యిపు డెట్లు చెప్పవచ్చును), ఎవ్వరిం దేల్చెదే=
ఇట్లుటక్కులు పలికి నీ చెవ్వరిని లేలపఱచెదవు?

శా.—ఇంక నతనిమాటమానుండు, అని యామె పలుకఁగా, చెలు లనిరి; ‘సఖి’ నీమాట
వాస్తవమే, నీ వేమయిన ఆతనింగూర్చి స్తుతిగాని నిందగానీ, ఇప్పుడేగానీ, ఇంక ఇంచుకసేప
టికిఁ గానీ, జేపేగానీ పలుకుదువేని అప్పటికి నీచింత ఆతనిమీఁదనే ఉన్నదని, మేము చెప్ప
వచ్చును గాని, ఇప్పుడెట్లు చెప్పనగును? అనఁగా, నీగుట్టు మే మెఱుంగమా, ఆతనిమాట వల దని
మాట ఆఁక పెట్టితివి; చక్కఁగా బొంకఁగలవాడవే. ఇప్పుడే గాని, ఇంకను రవంతసేపటికేని
జేపేగానీ నీవతనింగూర్చి మరల గుణదోష ప్రస్తావములు చేయకయుండఁగలవా? నీ చిత్తము
ఎప్పుడును తడేకాయత్తమై యున్నది, మమ్మనా తేలఁబలికి ఏమార్చెదవు?

నీ, నఖిముఖోజ్ఞిత పరాఙ్ముఖముక్త బాష్పాంబు | పటిమ దీపపుఁజిటచీటలు దెలుపఁ,

బొరిసుపాంశూతస్పృష్టపూతస్పృశమధ్య | పార్శ్వముహఃప్రకంపములుదె
నొదవెడు గార్లద్య మరిదిపాటునఁ బల్కు | రింపఁ బుట్టెడు కేకరింతదెలుప, [రుప,

వలవంత వినువు కాంతల పుట్టు దూషించు | కారణంబుల తొంటి కతలు దెలుపఁ,
తే. నలఁతఁబానుపువైఁ బొరలాటదెలుపఁ, | దెగువలోలోననే నవ్వునగవుదెలుపఁ,
గలక మామీఁదిపనిలేని కసరుదెలుపఁ, | బొలఁతరేలు నీయున్నియే పులుగుగాదె.

పాలతి=ఓకలికీ, నఖ...మక - నఖముఖ=గోళ్లకొనలచేత - ఉజ్జిత=తొలగఁ జిమ్మబడిన-
పరాజ్ఞుఖ=అవ్వలిమోముగా-ముక్త=విడువబడిన-బాష్ప అంబు=కన్నీళ్లయొక్క,- పటిమక=పెను
పును, దీపపు చిటచిటలు = దీపశిఖయందు జనించిన చిటచిటశబ్దములు, తెలుపక = తెలియఁజేయు
చుండఁగాను;

2. పారిక=వరుసగా, ఉపాంకు ఉత్సృష్ట పూత్కృతుల్=రహస్యముగా (ఎవరికిం దెలి
యవండ) విడువబడిన నోటి యూర్పులను, కృశ...లు-కృశ = సన్నమయిన - మధ్య = నడుము
యొక్క-పార్శ్వ = ప్రక్కలయొక్క-ముహూఃరతచయిన - ప్రకంపములు=వణకలు, తెలుపక =
చెప్పఁచుండఁగాను;

౪. ఒదవెడు గాఢద్యమక=పుట్టుచున్న గాఢదస్వరమును, అదిరిపాటునక=ఆక స్థి కముగా,
పల్కరింపక = మాటలాడించినప్పడు, పుట్టెడు - కేకరింత = గొంతుసరిచేసి కొనెడు శబ్దము,
తెలుపక ;

4. వలవంతవినువుక=విరహశోకమువలని వైరాగ్యమును, కాంతల పుట్టు=స్త్రీ జన్మమును,
దూషించుకారణంబుల తొంటి కతలు=దూషించుటకై యేర్పడిన పూర్వకథలు, తెలుపక ;

అలఁతక=విరహోద్యాసమును, పానుపువైక=సజ్జమిఁద, పొరలాట=పొరలుట, తెలుపక ;
తెగువక=మరణోద్యోగ సాహసమును, లోలోననే = నీలోనీవే ఆ ప్రకటముగా, నవ్వునగవు =
నవ్వెడుహాసము, తెలుపక ; కలకక=బుద్ధికి కలిగినకలఁతను, మామీఁది=చెలికత్తెలమైన మమ్ముం
గూర్చిన, పనిలేని కసరు = నిమిత్తము లేనికోపోక్తి, తెలుపక ; రేలు = రాత్రులయందు, నీ
యున్ని = నీవు పడునవస్థయే, పులుగు కాదె = హరిమీఁది నీమరులునకు గుర్తుగాదా.

తా.-నీవు దాచినను రాత్రులందు నీయవస్థ మాకు తెలియుచునే యున్నది:—అది
యెట్లన-మాకు తెలియకుండుటకై అవ్వలిమొగమై నీవు విడుచుకన్నీళ్లను నీవు కొనగోటితో
చిమ్మఁగా అవి దీపముమీఁద పడినప్పడు కలుగు చిటచిటశబ్దమే వానిని మాకు బ్రకటించుచున్నది;
నీవు రహస్యముగా బుసకొట్టుట సన్నని నడుము ప్రక్కలకంపముచేత తెలియుచున్నది; నీగాఢ
దస్వరము మేము ఆక స్థి కముగా పలుకరించునప్పడు నీవు గొంతు సరిచేసికొనుశబ్దముచేత తెలియు
చున్నది; నీవు విరహశోకము భరింపలేక వహించువైరాగ్యమును స్త్రీజన్మము దూషించునవిగా
నీవు చెప్పెడి పురాణకథలే తెల్పుచున్నవి; విరహోద్యాసము పాన్పుపై నీవు పొరలుటచేతనే
తెలియుచున్నది; నీప్రాణత్యాగోద్యమసాహసము నీలో నీవే నవ్వుకొనుటచేతనే తెలియుచున్నది;
నీవు మమ్ము వృథాగా కసరుటచేతనే నీ బుద్ధిలోని కలక తెలియుచున్నది; —ఈతీరున రాత్రు
లందు నీ పడునవస్థయే నీవలవంతకు గుర్తుగాదా?—అనుమానాలంకారము.

‘రహ శోపాంకు చాలిక్తే’ - అను.-‘గాఢద్యమ’ - గాఢముయొక్క భావము:—

“ఏతే తే కవచేషు గాఢదనదద్గోదావరీవారయోః

మేఘాలమ్బితమాశినిశిఖరాః షోణీభృతో దక్షిణాః” ఉ. రా. చ.

ఇందు క్రమముగా ఆశు-విషాద - వైస్వర్య - నిర్వేద-అలస్య - సాహస - చపలతా-భావ
ములు వర్ణితములు.

చ. ఎఱుంగరుగా యొకదృఢము నీచెలి దీర్ఘిక దీర్ఘ మాడ నా
యలుతఁ దగిల్చి పోవుఁ దన హారము; వోయిన నేనుఁ బోవుదు
స్తఱకువ వెంటఁ బోవ జలమగ్నత నౌ నది సున్న, మైనఁ దాఁ
గఱకఱిఁ బెట్టి సొమ్మడుగుఁ గాని నిజార్తి యెఱుంగ దేమియున్.

61

ఒకసభి కడమసఖులతో చెప్పుచున్నది.—ఒక అన్యుతమున్ = ఒక వింతను, ఎఱుంగరుగా =
వీరెఱుంగరుగా దా, ఈచెలి, దీర్ఘిక = డిగ్గియకు, తీర్ఘము అడఁ = నీరాడుటకు (పోవును), తన
హారమున్ = తన మెడలోని ముత్యాల పేరును, నాఅలుతఁ = నా మెడలో, తగిల్చి = వ్రేలవైచి,
పోవున్ = పోయినది, పోయినన్ = పోఁగానే, నేనున్ = నేను పూడ, పోవుగున్ = పోయితిని, మఱ
కువన్ = (నా మెడలో ఆముక్తైపుం బేరుండుటను) మఱచి, వెంటఁబోవన్ = నేను ఆమె వెనుకఁ
బోఁగా, జలమగ్నతన్ = (పోయి) నీటమునుంగుటచేత, అది = హారము, సున్నము, బొన్ =
ఆయినది, వినన్ = సున్న మైనందులకు, (ఈమె), నన్ = నన్ను, కఱకఱిఁబెట్టి సొమ్మ అడుగున్
గాని = తననగును (హారమును) తెచ్చుని నిక్కచ్చి చేయునుగాని, ఏమియున్ = ఇంచుకైనను, నిజ
ఆర్తిన్ = తన నెగులును, ఎఱుంగదు.

తా.—ఈమె డిగ్గియకు జలకమాడఁబోవుచు, తన (ముత్యాల) హారమును నా మెడలో వైచి
పోయినది. నేనును ఈమె వెంటనే హారము నా మెడనుల్ని మఱచి నీరాడ డిగ్గియలోనికి పోయి
మునింగితిని. అంత నాముత్తైసరములోని ముత్తైములు సున్నమై పోయినవి. అట్లుపైని ఈమె తన
హారము తెచ్చుని నన్ను ఇబ్బందిసేయ నారంభించినదేగాని తనదేహము ఎట్లు ఉడికిపోయినదో యా
కాఁకను ఎఱుంగ దాయెను.—అతిశయోక్తి.

ఇందు జప్రాసము నిరూఢము.—‘అలుతఁ’-అట్టుశబ్దము ‘కఱకఱి’ ‘బాధ (కరకరి =
క్రార్యము). ఏమియున్-అత్యంతము ముగ్ధురాలనుట; కాళిననున్న పురాలను నీట వైచిన సున్న
మగును, అట్లే ఇటను నెఱుంగునది. ‘మఱకువ’-మెడలో హారమున్న జ్ఞప్తి యున్నచో దానిని తీసి
పెట్టి నీటిలో దిగును. తీసిపెట్టుట చిక్కులు పడకయు తెగిపోకయు నుండుటకు;—చూ.—

“అకమలాకరంబున విహారము సల్పఁగ నుత్సహించి శో

భాకరనూత్నరత్న సముదంచిత కాంచనదివ్యభూషణా

నీకములం దొలంగ నిడి నీరజలోచన లాపి రోలిఁ గా

రాకుల నుజ్జగించి చెలువారెడు మవ్యపుఁదీపలో యనన్”—జక్కన. విక్ర. 5(44).

‘మఱకువ’ అని శ. ర. పా. ‘కఱకఱిఁబెట్టి’-కేవలము మగ్ధయనుట.

చ. అనిన మరాళి పల్కు, విన వా హరిణీ, యొకనాఁడు కస్తురిం

గొని యిడు బొట్టు నా కనుచుఁ గూర్చి నొసంగినఁ, బెట్టు చుండఁ, జ
ఱునుచు మొగంబు వ్రేసినటు లౌ తనయూర్పుల నింకి యింకి పో
యిన పలు బొట్లు గోరఁ గొని యెత్త నె పట్టెను మాటిమాటికిన్.

62

అనినన్ = ఆచెలి యట్లు పలుకఁగా, మరాళి = మరాళి యను చెలికత్తె, పల్కున్ = ఇట్లు
చెప్పెను, హరిణీ = ఓహరిణీ, వినవా = వినుము, ఒకనాఁడు, కస్తురిన్ కొని = కస్తూరిని తెచ్చినదాన
నై, నాకున్, బొట్టు ఇడు అనుచున్ = ఆ కస్తూరితో తిలకము పెట్టుమని, కూర్చిన్ = నెయ్యముతో,
ఒసంగినన్ = తనచేతికి ఇయ్యఁగా, పెట్టుచుండన్ = ఈమె నాకు బొట్టు పెట్టుచుండఁగా, చుట్టు

అనుచుక = కాల్పు రీతిగా, మొగంటు ప్రేసినటులు = మొగానఁ గొట్టినట్లుగా, బౌతన యూర్పులక = నాకు తగులుచున్న తన శ్వాసములచేత, ఇంకి పోయిన; పలుఁబెట్లు-పలు = పెక్కులయిన-పేంటు=బెలులను, మాటిమాటికిక=పలుమాఱు, గోరక=గోటితో, కొని=పట్టి, ఎత్తనె = ఎత్తుటకే, పట్టెను = కాలము సరిపోయెను.

తా.—మరాళి చెప్పుచున్నది:—వినవే హరిణీ; ఒకనాఁడు నేను కస్తూరి ఈమెచేతి కిచ్చి నాకు బొట్టు పెట్టుమంటిని; ఈమె పెట్టం దొడంగినది. ఆ పెట్టుటలో ఈమె వేడిశ్వాసములే చుట్టుమని నామొగమునకు ప్రేటులుగా తగులుచును, ఈమె పెట్టిన బొట్టు ఆ కస్తూరిని ఇగురఁ గొట్టుచును, ఉండినది. ఎంతసేపు పెట్టినను బొట్టు ఇగిరిపోవుటయు ఆ యిగిరిన పేంటును గోళ్లతో ఎత్తివెచ్చి మరల వేజే యిగురని కస్తూరితో బొట్టు పెట్టుటయు ఇదేపనిగా నుండెను. అంతియకాని ఎంతసేపటికిని బొట్టు కుదర దాయెను.—ఈమెదేహముందు అంతకాఁక యుండెను. ఆ కాఁకను ఈమె యెఱుంగక యుండెను.—అతిశయోక్తి.

‘కస్తూరి’ - ప్ర - కస్తూరి - ‘కూర్చి’ = కూరిమి, కూరుచు కృ. - ‘చుట్టు’ - కాలుటయం దగు ధ్వని కనుకరణము.

మ. అనివక స్రగ్వణి వల్కె, దన్నుఁ జెలులారా, నేలతాడోలఁజి,
క్కున నూపం దెగి వ్రాల, దీని చనువ్రేకంబే క్రియం దాల్తునో
యని పట్టం, దిన మధ్య మార్క రుచి శీర్షచ్ఛంజరు లోవ్వని వా
డిన పాలిండ్లను బెండుబొమ్మగతి నుం డెన్నందిటం జల్మనై.

63

అనివక=మరాళి యట్లు పలుకఁగా, స్రగ్వణి=స్రగ్వణి యను చెలి, పల్కె=ఈక్రింగ యట్లు వచించెను, చెలులారా, నేను, తన్నుక=ఈమన నెచ్చెలిని, లతాడోలక=తీగ యుయ్యెల యందు [‘ఉయ్యల యనఁగను నుయ్యెల యనఁ దొట్ల । యన లాలి యన డోల దనరుచుండు. అం. భా.], చిక్కునక=విసుగుగా, ఊపక=ఒక వేళ ఊపును నేని, తెగి = ఆయుయ్యెల త్రుంగి, వ్రాలక = ఈమె క్రిందికి జాతె నేని, దీని చనువ్రేకంబు = (ఈమెను ఎత్తుకొనునపుడు) ఈమె కుచముల భారమును, ఏ క్రియక దాల్తునో = నేను మోవఁగలనో లేనో, అని = కను గొనుటకై, పట్టక=ఈమెను ఎత్తుకొని చూడఁగా, (ఈమె), సందిటక = నా సందిటియందు, దిన...రుల్ - దిన మధ్యము = పగటి నడిమి, - అర్క = సూర్యుని - రుచిక = తేజముచేత - శీర్షత్ =వాడు చున్న-మంజరుల్ = పూగుత్తులను, పోని వాడిన పాలిండ్లక=పోలిన వాడిన కుచములతో, బెండు బొమ్మగతిక=బెండుతో చేసిన బొమ్మ వలె, చుల్మన వి=తేలిక గా, ఉండెక.

తా.—మరాళి ఆ యమ్మవారి విరహతాపమును వర్ణింపఁగా, స్రగ్వణి తదీయవిరహకార్యమును వర్ణించుచున్నది:—చెలి! ఈయమపాలిండ్లభారము చూడఁగా నామనస్సులో ఒక శంక గలిగినది. ఏమనఁగా, ఈమెను నేను తీగయుయ్యెలలో ఊపును నేని, అప్పుడు ఈపాలిండ్లబరువుచే ఆతీగలు, తెగి యీమె క్రిందికి జాఱు నేని, అంతట నేను ఆపాలిండ్లభారముతోడి యీమెను ఎత్తుకొనఁ గలనో లేనో అని; అంతట ఆసందేహము తీర్చుకొనుటకు ఈమెను నేను నాసందిట నెత్తుకొని చూచి తిని. అట్లు చూడఁగా ఈమె పాలిండ్లు మట్టమధ్యాహ్నపుటెండవ వాడిన పూగుత్తులవలె వాడి బరు వెడలి యుండెను; ఈమె నా సందిట బెండుబొమ్మ వలె తేలిక యై యుండెను.—ఉపమలు.

ప్రథమపాదమున ప్లర్యయతి.—‘తెగి’ - తెగుటకు చిక్కున నూపుట యొక కారణము, చనువ్రేకం బింకొక కారణము; వట్టి యుయ్యెల ఎంత యూఁపినం దెగదు గ గా. ‘దీని’ —

దీని అనుట చెలలయొక్క సమత్వముచేత. 'మధ్యమ' - లైఖ్యైతిశయము కొఱవ. 'మంజుర' - సహజకోమలత్వముం దెలుపును. 'వాడిన పాలిండ్ల' - కాలిదాసు ఈ తీరునే - "కాత్యయముక్తస్తనమ్" అని వర్ణించినాడు.

"మౌమౌమకపోల మానన, మురః కాత్యయముక్తస్తనం,

మధ్యః క్లాంతతరః ప్రకాశువినతా వంసా, ఛవిః పాణ్డురా,

శోచ్యా చ ప్రియదర్శనా చ మదనక్లిష్టే న మాలక్ష్మిణే,

పత్రాణా మివ శోషణేన మరుతా స్ఫుష్టా లతా మాధవీ". - కాకుంఠలము.

మదీయ విమర్శవివోదము పుట 17, కాత్యయముక్తస్తనమ్" అనుశీరికం దిలకింపుడు. -

వ. అని తన యచస్థః దోష నాడిన ననాదరయుంబోలె వారల కిట్లనియె.

అవస్థ = విగ్రహదశ, = తోషణ = స్ఫురించునట్లుగా, అడిగె = పలుకగా, అనాదరయుంబోలె = ఆ మాటలను సరకు నేయనిది వోలె.

క. ఆర్పగఁ దీర్పగ మికిల్లి నేర్పు గల వయస్య లట్లు నెలఁతలు మీ మీ

నేర్పునఁ బలికెద రక్కఱ | యేర్పడ మీ కీ విచార మేటికిఁ జెప్పఁడీ. 65

నెలఁతలు = ఓ చెలవలారా ! ఆర్పగె = శమింపఁ జేయుటకును, తీర్పగె = సరి చేయుటకును, మిక్కిలి నేర్పుగల వయస్య లట్లు = ఎక్కువ నైపుణ్యము గల చెలులవలె, మీ మీ నేర్పున = మీకు ఒకొక్కరికిం గల నేరిమితో, అక్కఱ = ఆదరము, ఏర్పడె = స్పష్టపడునట్లు, పల్కెదరు = వచించుచున్నారు.

వ. అని మేలంబు నెనిగొని తేలి పోఁబలికి పుటపాక ప్రకారంబగు వియోగ దవధుభరం బవ్యధూరత్నం బడంచుకొనియుండియు నుండలేక నిశాసమయంబుల నిక్కొకమాటు తనలోన. 66

మేలంబు = పరిహాసము. తేరిపోఁ బలికి = ఆ ప్రస్తావము మానునట్లుగా వచించి, పుటపాక ప్రకారంబు = పుటములో కాలిన విధము గలది. అగు.....బు - వియోగ = ఎడఁబాపు చేతనైన, దవధు = కారణ యొక్క, భరంబు = అతిశయమును, ఆ వధూరత్నంబు = ఉత్తమురాలైన యా బోటి, "గ్రేణి యసఁ దచ్చన యనంగఁ గేరడ మన | కేలి యన మేల మన మండమేల మనఁగ, నాట యనఁ ద్రస్తరియనంగఁ హళియనఁగఁ బాలుచుఁ బరిహాసములు మాతృ భూతలింగ." ఆం. భా. 'పుటపాక' - "పుటపాక ప్రతీకాశో రామస్య కరుణో రసః" ఉ. రా. చ. - "రత్నంస్వజాతిశ్రేష్ఠేఽపి" - అను.

సీ. అభినవ కువలయ శ్యామకోమలమైన | డామూఁపు మకర కుండలముఁ దాల్చి, నిస్తు లాన్యశ్రీవయఃస్తంభ నిక్షిప్త | నింబచ్చద బ్రావునిక్కినుంత,

వరువంపు మంకెన విరి వంపు నరవంపు | వాతెలు చెంద్రంపు వాన గురియ, నడ్డంపు మెలుఁగువా లారు కన్గవచూడ్కి | శ్రవణకుండల కాంతి సవతుగాఁగ, తే. సత్తభువ నాంగ నానురంజనకు సప్త | విధ పరివాహముగ గాన సుధ వెలార్చు మాడ్కి వేణువువై ప్రేల్లుమార్చిమార్చి | మరులు కొలిపి లెగోవింద మందసతుల.

(1) గోవింద = ఓ గోపాలుఁడా! ఆభి - అను - అభినవ = వికసించుచున్న - కువలయ = నీలోత్పలమువలె - శ్యామ = నల్లనిదియు - కోమలము = మృదులంబును, విన - డామూఁపు = ఎడమ

భుజము, - మకరకుండలము = మొగులియాకృతిగల కర్ణాధరణమును, తాల్ప = ధరింపఁగా,
(2) నిస్తు...వు-నిస్తుల=సాటిలేని-ఆస్య=వదనముయొక్క-శ్రీ=శోభయనెడు-శ్రీ=లక్ష్మియొక్క -
వయః = ఎలఁబ్రాయముయొక్క - స్తంభ = స్తంభనము కొఱవ అనఁగా సిరీకరణము కొఱవ -
నిక్షిప్త = ఉంపఁబడిన-నింబచ్చద = వేఁపా కనునట్లుగా - భూవు = కనుబొమ్మ, సుంథ=ఇంచుక,
నిక్క = ఎగురఁగా (3) పరు...ఱ-పరువంపు=చక్కఁగా వికసించిన-మం కెనవిరి=బంఘాక పుష్ప
మునకు-వంపు=అవమాన మయిన-నెఱవంపు=పూర్ణమైన యర్థవలయముగా నున్న-వా తెఱ=ఓష్ఠము,
చెంద్రంపువాన = సిందూరవర్ష మును, కరియ = వర్షించుచుండఁగా, (4) ఆ...డ్కి -
అడ్డంపు=అడ్డముగా నున్నట్టిదియు, మెఱుంగు=తళుకు గలదియు - వాలారు=తీక్షణమును (అయిన)-
కన్గవ = కనుదోయియొక్క-చూడ్కి = చూపు, శ్రవణకుండలకాంతి సవతు గాఁగ = కర్ణకుండ
లముయొక్క కాంతికి సమానముగా నొప్పుచుండఁగా;

స...కు = సప్త = ఏడయిన-భువన = భోజములయొక్క - అంగనా = కుభాంగులయొక్క -
అనురంజనకు = ప్రీతనమునకు, సప్త విధ పరీవాహముగ = ఏడు తెఱఁగుల పొరుకలుజాలు గలుగు
నట్లుగా, గానసుధ = పాట యనెడి యమృతిమును, వెల్లూర్చు మాడ్కి = వెలిబుచ్చు రీతిగా,
వేణువుపై = పిల్లనగ్రోవి మీఁద, వ్రేళ్లు = వ్రేళ్లను, మార్చిమార్చి = పలుమాటు రంధ్రములమీఁదికిని
రంధ్రములనుండియు పోనిచ్చి, మందసతుల = గొల్ల వెలఁగులను. మరులు కొలిపి తె = వలపించితివే.

తా. — ఓయి గోపాలుఁడా! నీవు వికసించుచున్న నల్లగలువవలె క్యామలమును కోమలమును
విస నీ యెడమబుజముమీఁద నీ యెడమచేవి యందలి మకరకుండలము మోచునట్లుగా. శిరమును
ఎడమప్రక్కకు వంచినవాడవై సాటిలేని నీ ముఖశోభను ఎప్పటికిని ప్రకాశించుచునే యుండు
నట్లు స్తంభనము చేయునట్టి వేఁపా కో యన నొప్పుచున్న నీ కనుబొమ్మను ఇంచుక నిక్షిప్తచివఁ
డవునై పగుల మందున్న మంకెనపూవు వంపునకు తలవంపు నొసంగునట్టి వంపు గల వైన నీ కెమ్మోవి
సిందూరము వర్షించుచున్నదియు బోలె ప్రకాశించుచుండఁగా, నీ వెడంద మెఱుంగు వాఁడి కన్గవ
చూపు శ్రవణములమీఁది ప్రసరించి అందలి కుండలపుంకాంతితో దానియొద్దిగా నొప్పారు
చుండఁగా, ఏడు లోకములయు సుందరీమణులను వలపించుటకై నీ గానామృతిపువెల్లిని ఏడు
విధముల పొరుకలుజాలం బాటించుటయో యనునట్లుగా వేణురంధ్రములపై వ్రేళ్లను నానా
క్రమంబుల నిగిడ్చి నిగిడ్చి ఏడు స్వరములం బుట్టించుచు వలపించితివి గదా. తెలియని యునిదలను
ఇట్లు బుద్ధిచెఱుచుట నీకు తగదనుట. ఇంగు వరుసగా నాలుగు పాదములందు ఉపమ, ఉత్పేక్ష,
రి పా. ఉపమ, ఉత్పేక్ష; ఉపమ; గీతమున ఉత్పేక్ష.

‘కువలయ’-‘స్యా గుత్పలం కువలయమ్’ - అని ఉత్పలమాత్రప్రర్యాయముగా పఠితమయినను
ఈ శబ్దము నీలోత్పలపర్యాయముగాఁ గూడ ప్రయోగములందుఁ గానఁబడుచున్నది.

“కువలయదశ శ్యామోఽప్యజ్ఞం దధ త్పరిఘాసరం

లలితవికటశ్యామః శ్రీమాన్ మృగాబ్జనిభాననః” — మాలతీ.

‘అభినవ’ = వాడని = ఉత్కట స్వకాంతియైన; ‘నింబదళము’ - సంస్కారవిశేషముచేత
వేఁపాకు వయస్తంభము చేయునని ప్రసిద్ధి. — భూవు - ‘భూశబ్దము, భ్రుకుటి, భ్రుకుటి, భ్రుకుంసు,
భ్రుకుంసశబ్దము లందు భూశబ్దమునకు ప్రాస్వమును అత్యమును పాక్షికముగా విహితములు, అంతియ
గాని భ్రుశబ్దము లేదు; ఈకారణముచేత ‘నిక్షిప్తనింబచ్చదభ్రు వల్పంబు’ అను పాఠము నష్టలిపి

ప్రతినిధిగా నెవరో కల్పించిన దనుకలంపున నిట్లు మార్పు నేయించినది. 'వాతెఱ' - (వాయి + తెఱ.) 'వాలారు' - తద్రారకవిశేషము గాదు. — "వాలారులై కరజంబుల్ నీగిరించె" - పారి. — సప్తభువనములు - భూ ర్భువ స్సువ ర్నవో జన స్తప స్సత్య లోకములు. - పద్జ ఋషభ గాంధార మధ్యమ పంచమ భైరవత నిపాదములు సప్త స్వరములు. — 'గోవిందుడు' - (గాః విందతి = ఆవులను పొందువాడు, వాని యొడయఁ దనుట.)

"నిస్తుల్య శ్రీవయఃస్తంభ" — ఇందు ఒకవిధ మయిన సంయోగ ప్రాసవిశేషము. గణ భేదము లేని యట్లు శ్రుతిభేదము తెలియని యట్లును కొన్ని ప్రాసములందు ద్విత్విము కలిమియు కొన్నిట లేమియు భంజకములు కావు.

ఉ. ఆక్కట రాధ నీకు దగ వా మగవారల నత్తమామలం

దక్కి ముకుంద వేణు కలనాదపు టీలకు లేటిమొత్తమై

త్రెక్కిను కాకమై సడికి రే లరుదెంచిన గోపికావళి

బొక్కగ జేసి తద్రుచిర భోగము గుత్తగ నీచక్కొనక.

68

రాధ = ఓ రాధా, మగవారలక = భర్తలను, అత్తమామలక, తక్కి = విడిచి, ము...టక = ముకుంద = కృష్ణనియొక్క - వేణు = పిల్లన గ్రోవియొక్క - కల = మధురమైన - నాదపు = నాదమనెడి - ఈలటక = సంకేత నిదమునకు, లేటిమొత్తము వి = లేళ్లమండవలె నై, త్రెక్కిను కాకమై = ఒడలిని త్రుంగించుచున్న కామతాపముచేత, సడికి = పగలువచ్చిన పలువురు నెఱింగి నిందింతు రను భీతిచేత, రెలు = రాత్రులయందు, అరుచెంచిన గోపికా ఆవళి = కృష్ణునిగూర్చి వచ్చిన గొల్లి భామలనమూనామును, బొక్కగఁ జేసి = దుఃఖముపాలు గావించి, తత్ రుచిర భోగము = ఆతని మనోహరమయిన పొందును, గుత్తగ = మొత్తపుఁ గొనుగోలుగా, నీవ = నీ వొకతెవ్వ, కైకొనక = స్వీకరించుట, నీటక, తగ వా = న్యాయమా, ఆక్కట = అయ్యో.

తా. — అయ్యో; రాధా నీ వెంతి అన్యాయ మాచరించితివి! ఈ నీ శ్రీకృష్ణుని వేణునాద ముచే కామోద్రేకము నొందినవారై ఆ నాదమే రమని పిలిచెడి యాలగా గొల్లయువకులు భర్తలను అత్తమామలను కనుమొరంగి వేంటకాని గీతమునకు లోభపడి లేటిమొత్తములు వానిం దరిసి నట్లు వేణునాదముచే నాకృష్టలై పగలు పోయిన వెల్లడియై నిందపాలు గావలసి వచ్చునని రాత్రి వేళ గొదగొని మొత్తముగాఁ బోయిచరఁగా, వారిని తిద్దియొగదుఃఖమున మంచి నీ వొక్క తెవే తదియభోగమును గుత్త మొత్తపుబేరముగా ననుభవించితివి! ఇది నీకు తగ నా — రూపకము. లేళ్లు గీతము విన నిచ్చుగించుట ఆనుభవనిదము.

"కుచిశ్చక్ష్మబ్జురాహో విహారి క్రమతమః

లుబ్ధకా దీతలోభేన మృగో మృగయతే వధమ్" — కామంద.

'ఆక్కట' - ప్ర. ఆః కష్టమ్. 'రాధ' - శ్రీకృష్ణుని పెంచిన నందునిచెల్లెలు. అత్తమామ

లనుట అడుబిడ్డలు లోనగువారికి ఉపలక్షణము. — 'ముకుందుడు' = ముకుంద దదా తీతి ముకున్దః = భక్తులకు మోక్షము నిచ్చువాడు.

"ముకు మి త్యవ్యయం మాస్తం నిర్వాణమోక్షవాచకం

యస్తద్దదాతి భక్తేభ్యో ముకున్ద స్తేన కీర్తితః."

'కల మవ్యక్తమధురధ్వనౌ స్యా ద్వాచ్యలిప్తకః' - నానా.

"ఊళి యన జంబుకధ్వని యొప్పు నీల యనఁగఁ దస్కరసంకేతనినద మెఱగు." - ఆం. భా.

“అడిక యేవ మీసడ మీసడింపు తెగడుతెగడిక । యాఱడి యపసడి యగ డౌరు దూఱు
దూ । రు దిసంతు సడి రోయి రోతె రొచ్చు । నేగింపు పెగ్గము పె గ్గవగింపు నా । నపవాదసంజలై
యలరుచుండు.”—ఆం. భా. [‘నడికిరేలు’ అనుట మెఱుంగు]

ఉ. అక్కమలాక్షుడు డొక్కతె ని జాంసమునం దిడి కుంజపుంజపుం

జక్కికి గొంచు బోవ బెఱ చాన లినాత్తజవెంట వ్రేగున

న్నిక్కిలి డిగ్గు పాదసరణిం జని రోయుదు రట్టె రోసి తా

రక్కడ గాంచు తేమి వల దా యభిమాన మొకింత యింతికి? 69

ఆ కమలాక్షుడు=ఆ హరి, ఒక్కతె=ఒక గొల్లబోటిని, నిజ అంశము నందుక=తన దైన
బుజముమీద, ఇడి=ఉంచుకొని, కం...కిక - కంజ=పాదరిండ్ల యొక్క, పుంజపు = సమూ
హము యొక్క, చక్కికిక=తావునకు, కొంచుక పోవక=కొనిపోగా, పెఱచానలు=కడమ
యెలనాగలు, ఇన ఆత్తజ వెంటక=నూర్యపుత్రి యైన యమునానది వెంబడిని, వ్రేగునక=బరువు
చేత, మిక్కిలి దిగ్గు పాదసరణిక=మిక్కిలి లోతుగా దిగిన యడుగుజాడను బట్టి, చని=పోయి,
రోయుదురు = వెదకుదురు, అట్టె = ఇది యాశ్చర్యముగా నున్నది. రోసి = వెదకి, తారు = తాము,
అక్కడక = ఆ కుంజపుంజము చక్కియందు, కాంచుట ఏమి = ఏమి చూతురు? ఇంతికిక =
స్త్రీలకు, అభిమానము = ఆత్మగౌరవము, ఒకింత = కొంచెము, వలదా = అక్కఱలేదా!

తా.—ఆ కృష్ణుడు ఒక యెమ్మెలాడిని బుజానఁ బెట్టుకొని యమునదరిని దట్టంపుబోద
రిండ్ల కడపం గొనిపోగా కడమయవతుల, యమునవెంట యిసుకలో ఇరువుర బరువుచే కడు
లోతుగా దిగఁబడిన యాతని యడుగుజాడఁ బట్టి పోయి వెదకి అట నా పాదరిండ్లయందు ఏమి
చూతురు! ఆశ్చర్యము; అట్లు పోయి చూచుటకు వారికి మన స్సెట్టాప్పినది. ఇంతులకు రవంత
యాత్మగౌరవము వలదా!—అట్టి యా లోలత ఆ స్త్రీలకు అట్లు అప్రియపర్యవసాయి యైనది.
స్త్రీజాతి కెల్లను లోలత చెట్టయే గ దా.—ఆర్థాంతరన్యాసము.

చ. ఇలుగలనైన వెల్వడని యీలుపుటాండ్రకుఁ దాఁపిక తైవై

యులు కెడలించి శౌరి తను యోగపు వాచవిఁ జూపి మీఁదఁ బె

ల్లలము వియోగవహ్ని భవ దంతర సైకతపంక్తి పొంత వం

తలఁ బొరలించి తొడు శమనస్వస వుగ్ర మయూఖనందనీ? 70

ఉ గ్రమయూఖ నందనీ=వేడివెలుగులవాని కొమారి యైన యో యమునా, కలనైసక=
స్వప్నములో నయినను, ఇలు వెల్వడని=ఇంటినుండి వెలికి రాని, ఈలుపుటాండ్రకు=మానవతు
లకు, తాపికతైవై = (ప్రియలం గూర్చు) కంటెనకతైవై, ఉలుకు = జంకు, ఎడలించి = తీర్చి
కా...విక - శౌరి - శ్రీకృష్ణనియొక్క - తను=దేహముతోడి - యోగపు=కూటమియొక్క -
వాచవిక=రుచిని, చూపి=అన్యాయంపఁ జేసి, మీఁదక=అటుపిమ్మట, పెల్లు = అతిశయముగా,
అలము వియోగవహ్ని=చుట్టుకొనుచున్న యెడఁబాపునిప్పుచేత (విరహతాపముచేత ననుట),
భ...తక - భవత్=నీయొక్క - అంతర=నడిమి - సైకత=ఇసుకదిన్నెలయొక్క - పంక్తిక =
వరుసయొక్క - పొంతక=పార్శ్వ మందు (నీటికి చేర్చయిన చల్లని భాగములందు) వంతలక =
దుఃఖములలో (దుఃఖావిష్టలను గా), పొరలించితివి=పొరలునట్లు చేసితివి, శమనస్వసపు=యముని
సహోదరివి, టొడు=అగుట నిశ్చయము.

తా.—ఓయూనా ! నీవు ఎప్పుడు ఇలు వెడలని మానవతులయిన గొల్ల సతులకు దూతికై ఆ కృష్ణునిపాం దొనఁగూర్చి, పిమ్మట వారిని వియోగతాపముపాలు గావించి, నీ యిసుకదిన్నెల కచ్చములలో పారలు చుండునట్లు చేసితివి గదా! ఈ క్రూరకృత్యము నీకు వేడికిరణములవాని కూతురవును చంపెడువాని చెల్లెలవును వినందులకు తగియే యున్నది. - ఇటు యమునానిందచేత ఆ కృష్ణుఁడు అంత ధూర్తుఁడు ఆ గొల్లమానవతులను ఆకర్షించి పొంది విడనాడి వియోగార్తలం గావించినాఁడు. - అని తన్నింద స్ఫురించుట చేత వ్యాజనిందాలంకారము.

“నిందను నింద బయల్పడె । నంద మగున్ వ్యాజనింద యనఁదగువానిన్

సుందరి నీకవఁడంగం । బుం దలిరులఁ జేసి చేసె బుద్ధిని రాతన్”

‘శమనస్వస వాగు’ అనుట విధ్యలంకారము. —

“విధియింపఁగ నీధమునే । విధి యగు మధుమాసమందుఁ బికము పిక మగున్.” అలం.సా.సం.

‘ఉగ్రమయూఖనందసి’, శమనస్వసవు, — తండ్రిగుణము సంతతి కుండుటయు, సోదరులకు తల్లిదండ్రుల మూలముగా, ఒకరిగుణము లొకరి కుండుటయు, సహజము. — ‘ఈలువు టాండు’ - ‘కర్తృధారయంబులందు’ అను బహువచనసామర్థ్యముచే షష్ఠీసమాసమున టుగా గమము; ఇట్లే ‘మదపుఁజేనుఁగు,’ ‘వేల్పుటావు,’ ఇత్యాదులు; ‘తాపికతై’ - మహద్భూషము ‘తాపికాఁడు,’ ‘తాపికాఁడైన పాదలి మందడిఁడు’ నవనాథోపాఖ్యానము. ‘వాచవి’ - నోటికి రుచి అను ప్రకృత్యర్థము. — ‘అంతర’ = లోపలి అనుట చలువకొఱుట. ‘పొంత’ - నీటివైపు - చలువకై. ‘పంక్తి’ - చిత్తముయొక్క అనవసీతిని తెలుపుచున్నది, ఏకచ్ఛమునను తాపము తీజదాయక ననుట - ‘పారలించితివి’ పారలుట వంతచే సహజము, దేహమునకెల్ల చలువ యంటుటకును పారలుదురు. “పైకతం పికతామయమ్” - “కాళిన్దీ నూర్యతనయా యమునా శమనస్వసా” - అను.

వ. అని యెంటి పాటునం దనలోనం బలుకు పలుకు లాలించి పొంచియున్న వయస్య లాస్యంబు లపహాస్యచంద్రి కాతుందిలంబులుగాఁ దోచి భామ, యే మేమి? నీ మనం బెఱింగియే కదా మును మున్న యతనిమాటలు మానలేవంటి’ మని మూదలించినం గించి దవన తాననయై నెచ్చెగంబు వెలవెలపాటు లేనగవున నడంచి మఱి మొఱంగ ననువుపడక యందంబుగూడుకొని వారి కిట్లనియె. 71

వయస్యలు=చెలులు (వయస్సుచే తుల్య లని వ్యు.), ఆస్యంబులు=ముఖములు, అప...లు - అపహాస్య=పరిహాసమనెడు - చంద్రికా - వెన్నెలచే, తుందిలంబులు=బలుపు చెందినవి (నిండినవి - తుండ మనఁగా బొజ్జ - బొజ్జ గలది తుందిలము) - కాన్=అగుచుండఁగా - తోచి=ఆగపడి (పరిహాసముగా నవ్వుచు ఎదుటికిం బోయి అనుట), భామ=ఓ భామినీ, ఏ మేమి = ఏమంటివి, మునుమున్న = తొలుతనే (‘అంటిమి’ అను క్రియకు విశేషణము), మానలే వని = ఆతని ప్రస్తావమును నీవు విడువలే వని, మూదలించినన్=ముదలకింపఁగా (జ్ఞప్తి నేయఁగా), కిం...న - కించితే = ఇంచుక - అవనత = వంగిన - ఆనన = ముఖము గలది, ఐ (మొగ మించుక వంచుకొని), నె...ట్లున్ - నెచ్చెగంబు = నెచ్చెమునందలి - వెలవెలపాటున్ = వెల్లంబోవుటను (అనఁగా తాను వారిని వంచించి నందులకుం దన మొగంబున నిపుడు గలిగిన వెలవెలపాటును), లేనగవునన్ = మందహాసముచేత, అడంచి = కప్పిపుచ్చి, మఱి మొఱంగన్ = ఇంకను తనగుట్టును దాచుటకు, అనువుపడక = వలనుగామి చేత, అందంబుగూడుకొని = వారిని తనతోఁ గలుపుకొని. —

‘అందంబుగూడుకొని’ - చూ... - ‘అందంబుగూడుకొని ఛంబోవర్త నపదంబై...’ ఆము. 6(86).

తే. ‘నాఁడు మన మున్న నెట్లొ పూఁ బోఁడులార,’

యనిన, వారలు మగుడ నా యమకు ననిరి

‘యింతి, గాఁ డుండ కెందుఁ బో యితివి నీ?’ వ

టన్న నచ్చెరువడి వారి కతివ పలికె.

72

పూఁబోఁడులార = ఓ, కుసుమకోమలాంగులారా! నాఁడు = ఆ గోపికాకృష్ణుల సహవాస కాలమందు, మనము, ఉన్నట్ = ఉంటి మేని, ఎట్లో = ఎట్లుండునో, అనినట్ = అని యామె చెప్పఁగా, - మగుడన్ = మరల, ఇంతి = ఓ చెలువా!

‘నాఁడు’ - ఇందలి ఆకారము నుచ్చరించు (పుత్ర) ప్రకారవిశేషముచేత ‘అదినము’ అను నర్థము వచ్చుచున్నది; ‘మనము’ - అనుట అందంబుగూడుకొన్నందున; ‘పూఁబోఁడి’ = పూవు వంటి మేనుగల స్త్రీ, - ఇట మేనునకు పోఁడి యాదేశము, అటుపై సమాసకార్యము (అర) సున్నయు బకారాదేశమును; ‘అచ్చెరువడు’ = అచ్చెరువుపడు (వులోపము పాక్షికము. - ‘అచ్చెరువు’ - ప్ర. - ఆచ్ఛర్యమ్ (సం.), ఆచ్ఛరీమ్ (ప్రా.)

తే. సకియలార. త్రైకాలిక జ్ఞానవంతు

లైన ఋషులట్ల పలికెద రంత యెఱుక

యెదఁ గలిగెనేని యెఱింగింపుఁ, డేను మొదల

నెవ్వతె నటన్న; మఱి వార లిట్లు లనిరి.

73

సకియలార = ఓ చెలులారా! - త్రై...లు - త్రైకాలిక = మూఁడుకాలములది యైన (వర్త మాన భూత భవిష్యత్తు లనెడి మూఁడుకాలములకును సంబంధించిన) - జ్ఞానవంతులు = జ్ఞానము గల వారు, విన - ఋషులట్ల = సత్యవచనులవలెనే, పలికెదరు = వచించుచున్నారు, అంతి, ఎఱుక = జ్ఞానము, ఎదన్ = మీ హృదయమందు, - మొదలన్ = లోలత (అనఁగా ఆ కాలమందు). -

‘ఋషయ స్సత్యవచసః’ అమ. - ఋషులు పల్కినది తప్పదు - ‘ఋషీణాం పున రాద్యానాం వాచ మగ్ధోఽనుభావతి.’ అని ఉ. రా. చ. లో శ్రీరామవాక్యము. తప్పమి వారికి త్రైకాలిక జ్ఞానము సిద్ధ మగుటంబట్టి - అప్పుడు నే నుంటినని మీకు తెలిసెనేని ఎవ్వతెనుగా నుంటినో అదియుం తెలియఁదగును గావున దానిం జెప్పఁడు, అనుట;

మ. దివిజద్రుప్రసవంబుఁ గాంచిన సపత్నిం జూచి, చూ పోవ. కిం

తవుజిల్లుంబని యంత నేని, మది నీ ర్ష్యాక్రోధము ల్సందడిం

ప, విరిం బోక, ద్రుమంబుకై కొని, పతి న్నందన్న మ్రా నెల్లఁ దే

నవధిం బెట్టిన సత్య వీ వహహ! కా వా? భామినీ నావుడున్. 74

భామినీ = ఓ భామా! అహహ = ఆహా, ఈవు = నీవు, ది...బు - దివిజ = కేల్లులయొక్క - ద్రు = చెట్టుయొక్క - ప్రసవంబున్ = పువ్వును. కాంచిన సపత్నిన్ = పొందిన సవతిని (రుక్మిణీ దేవిని), చూచి, చూపు ఓపక = ఓర్వలేమిచే, ఇంత అవు జిల్లుంబని అంతచేసి = సరకునేయఁదగని స్వల్పకార్యమును మహాకార్యముగా కావించి, మదిన్ = మనస్సులో, ఈర్ష్యాక్రోధముల్ = ఈగును కోపంబును, సందడింపకన్ = సమర్థపడుచుండఁగా, విరిన్ = పువ్వులో, పోక = విరమింపక,

ద్రుమంబుకై = చెట్టే కావలయు నని, కొని = హతమాని, పతిక = భర్తయైన శ్రీకృష్ణుని, మందు అన్నక మ్రాసు ఎల్లక = మందు వలసి యుండ మ్రాని నంతయును, తేక = తెచ్చునట్లు, అవధిక = హద్దులో (నిర్బంధముచే), పెట్టిన సత్యపు పనిగొన్న సత్యభామపు, కావా = అగుదువు గదా, నావుడుక = అని చెప్పఁగా.

తా. — రుక్మిణీదేవి యింట శ్రీకృష్ణులవారికి నారదమహాముని ఒక పారిజాతపుష్పమును కానుకయిచ్చెను. దానిని ఆయన రుక్మిణీదేవికి ధరింప నిచ్చెను. ఒక చెలివలన సత్యభామ ఆవృత్తాంతము నెఱింగి, ఆ పువ్వును ఆమె కియ్య నేల, తెచ్చి తనకేల యియ్యలేదు, అని శ్రీకృష్ణులవారిపై యలిగి ఆయనచే ఒక పువ్వునకు బదులు స్వర్గమునుండి ఆచెట్టును చెట్టుగానే తెప్పించుకొని తన పెరటిలో నాటించుకొన్నది. ఆ కథ నిట ననుసంధించుకొన వలయును, అట్లుచేసిన యా సత్యభామపు నీవేసుమా అని చెలులు ఆమెకు బోధించిరి.

“మందన్న మ్రానెల్ల” - లోకోక్తి - ‘అవధి’ - హద్దు అనఁగా - దానిని తెచ్చి యిచ్చువఱకును నీలోనాకుం బనిలే దను నిర్బంధము. - ‘సత్య’ - సత్యభామ - నామమునకు బదులుగా నామైకదేశమును వ్యవహరించుటగా నెఱుంగునది; రఘువంశములో - “అత్రానుగోదం మృగయా నివృత్తః” అను శ్లోకమునకు చారిత్రవర్ధనవ్యాఖ్యలో నిట్లున్నది:—“శబ్దా ఆమయే వ్యపివర్తనే” - ఇతి న్యాయాత్ అనుగోదమితి పదైకదేశప్రయోగోయమ్ - భీమా భీమసేనః సత్యా సత్యభామా ఇతి.” అట రఘువులో గోదావరి అనుటకు గోదా అని ప్రయోగము - “గోత్ర భిద్యు మహారివోశ్చండిమాత్పుల కీకృతాంగక సత్య.” ఆము. 4(288). ద్రు - రూ. ద్రుమ - ‘పలాకీ ద్రు ద్రుమాగమాః,’ ‘అక్షాని రీర్యా’ - అము. - భామిని - అనఁగా కోపస్వభావురాలు - ఈ పదముచే నిచట ఆమెయొక్క కోపస్వభావము సూచితము. ‘కోపనానైవ భామిని’ - అము.

వ. గ్రక్కునం బ్రత్యుత్పన్నవిజ్ఞానయై, గృహదీపికారోపణంబునం గృహగతపదార్థంబు లొక్కమాటె దృగ్గోచరంబు లగునట్లు, జన్మాంతరంబున నయ్యనంతుని తోడి క్రీడాప్రపంచంబు సద్యస్సమనుభూతం బైన తెఱంగునం దోచిన. 75

గ్రక్కునక = తటాలున, ప్రతి ఉత్పన్న విజ్ఞాన = స్ఫుటముగా ఉదయించిన (పూర్వజన్మ) జ్ఞానము కలది, వి, గృహదీపికా ఆరోపణంబునక = ఇంటి దీపమును ఉంపఁగానే (వెలిగింపఁగానే), దృగ్ గోచరంబులు = కంటికి విషయములు (అగపడునట్టివి), ... అనంతునితోడి = కృష్ణునితోడి, ... క్రీడాప్రపంచంబు = ఆటలయొక్క పెల్లిదము, సద్యః సమనుభూతంబు = జ్ఞానోదయమయిన కాలమందే చక్కఁగా అనుభవింపఁబడి నట్టిది పూర్వ మెప్పుడో అనుభవించినట్లు గాక అప్పుడే అనుభవించినట్లు అయిన దని భావము. — ‘గృహదీపికా... తెఱంగు’ - ఉపమాలంకారము.

ఉ. వాలిక కన్నులం బొడము వారి సకజ్జల మాశ్రితశ్రవో

గోళక మై తదంతికపుఁ గుంతలవల్లికిఁ దల్లితోడుగా

మైలవలి న్నన ల్నిగుడు మైఁ బులక ల్నిగుడక శ్లఘాంగియై

సోలినఁ జూచి డెందములు సుజ్ఞన హాయనిబోటు లర్పిల్క. 76

వాలికకన్నులక = వికాలము లైన నేత్రములయందు, పొడము వారి = జనించిన (బాష్ప) జలము, సకజ్జలము = కాటుకతోఁ గూడుకొన్నట్టిది, ఆ...ము - ఆశ్రిత = పొందఁబడిన - క్రమః = చెవులయొక్క - గోళకము = రంధ్రములు కలది (కర్ణరంధ్రములలోఁ బడి వానిని నించినది), వి,

తత్ అంతికపు కుంతలవర్ణిక = వాని సమీపమందలి తీగలవంటి తలవెండ్రుకలకు, తల్లితోడు గాఢ = పోషకమును ప్రాప్తమును కాఁగా (తన నైల్యముచే వాని నైల్యమును పెంచుచుండఁగా), మై లవర్ణిక = ఏలకీతీగవంటి దైన దేహముందు, ననల్ = మొగ్గులు, నిగుడు మైక్ = పొటమరించు రీతిగా, పులకల్ = గగుర్పాటు, నిగుడక్ = పొడువఁగా, శ్లగ్ధ అంగి = సడలివ యవయవములు గలది, వి, సోలినక్ = పడిపోఁగా, బోటులు = ఆ చెలులు, చూచి, దెందములు = హృదయములు, చుట్టు అనక్ = ఎరియఁగా, హో = ఆయ్యో, అని = అని పలికి, అర్చిలిక్ = ప్రేమతో.

తా. — తాను ఆ సత్యభామ యని తెలియఁగానే, ఆమెకు కృష్ణునితోడి క్రీడలస్వరూపే ఏలకీ తీగలో మొగ్గులు పొటమరించునట్లు తన దేహ మంతటను పులకలు నిగుడఁగా, ఆయనతోడి యిప్పటి వియోగము మనంబున స్ఫురించి గుర్భరము కాఁగా ఆమెకు బాష్పము లుప్పలిల్లి కాటు కచే నలుపులై ఆయత శత్రువల తుదలనుండి ప్రవహించి కర్ణరంధ్రములు నిండి ఆ చెంగటి తల వెండ్రుకల నీలిమను పెంచుచుండఁగా, ఆమె సోలి పడిపోయినది. అంతట ఆ చెలులు దిగులుపడి ప్రేమతో (అవలి పద్యమందు చెప్పినట్లు శైతోపచారములు గావించిరి.) - ఉపములు, లవలి - ఏలకీతీగ యని కొందఱు చెప్పదురు, ఇది తెల్లగా నుండును: —

“లింగనిషిద్ధుఁ గల్వలచెలిం గని, కర్దమదూషిత స్తృణా
లిం గని, సంగతాళిలవలిం గని నీలకచక్ విధాతృనా
లిం గని, కృష్ణచేలుని హలిం గని, మేచకకంధరం, ద్రిశూ
లిం గని, రామలింగకవిలింగనికీర్తి, హసించు దిక్కులక్.” అని చాటువు.

ఈలత కరము మనోహర మైనది: —

“అభినవరాగరసోఽయం । భవతోః కృతకాతుకః పరిష్కజః
లవలీలవద్గమో రివ । నియతిమహావాత్య యా నిహతః.” మాలతి.

ఇందు ఆశ్రువు పులకము ఆమెసాత్త్వికభావములును మూర్ఛయను మదనావస్థయు చెప్పఁ బడినవి. స్తంభ ప్రశయ గోమాంచ స్వేద వైవర్ణ్య వేపగు బాష్ప స్వరధంగములు అని సాత్త్విక భావములు ఎనిమిది. మదనావస్థలను ౪౮ ప. టీకలోఁ గనునది.

ఉ. ఎంతకుఁ దెచ్చెనే సరసిజేక్షణ చెయ్యము! లిందుమీఁద జ
న్మాంతర వర్తనంబు హృదయంబున కిత్తటి నెచ్చరించి గో
రంతలు గొండలంత లగు నట్లుగఁ జేసితి, మంచుఁ గూపిణి

ద్వాంత సతాళవృంత మృదు వాత హిమాంబుకణాళి దేర్చినక్. 77

సరసిజేక్షణ చెయ్యములు = తామరసాక్షి యైన యీ చెలియొక్క చేతలు, ఎంతవక్ తెచ్చెనే = ఎంత యాపదను గలిగించినవే (మొదలనే ఈచెలి దుస్సహవిరహతాపమునెడి యాపదలోఁ బడియుండినది), ఇందుమీఁదక్ = ఇంతటితో నుండనీక మనము హెచ్చుగా, జన్మాంతర వర్తనంబు = ఈమెయొక్క పూర్వజన్మ చరిత్రమును, ఇత్తిటిక్ = ఈసమయాన, హృదయంబునకుఁ = ఈమె మనస్సునకు, ఎచ్చరించి = జప్తి చేసి, గోరంతలు = స్వల్పక్షేపములు, కొండలంత లగునట్లుగఁ = మహాక్షేపము లగునట్లుగా, చేసితిమి, అంచుక్, కూ...లిక్ - కూపిణి = కూజా నుండి - ఉద్వాంత = పైకి చిలికింపఁబడినవియు - స తాళవృంత మృదు వాత = వీధనల మెల్లని గాలితో కూడుకొన్న వియు నైన - హిమ అంబు = పన్నీటి - కణ = బొట్టులయొక్క - అలిక్ = మొత్తముచే, తేర్చినక్ = మూర్ఛ తేర్చఁగా.

తా.—ఆమె యిట్లు మార్చిల్లగానే చెలులు “మొదలనే ఈమె హరిపై మరులుకొని విరహవేదనం బొగులుచుండినది. మనము అందుపై పూర్వజన్మమందు తాను సత్యభామ యని తెలిపి ఈమెను ఇంతయాపదకుం దెచ్చితిమి.” అని దిగులుపడి త్వరపడి మాజాలతో పన్నిరు చల్లి వీర సలతో చల్లగా వీచి మార్చుచేర్చిరి. “గోరంతలు కొండలంత లగునట్లు” — లోకోక్తి.

‘చెయ్యము’ - ‘చైదము’ అనురూపము సాధువు గాదు - మొదటి రూపము ‘చెయిదము., ‘ఇందు’ మీఁద - ‘ఇది’ శబ్దమునకు కొన్నియెడల ఇంగు అని యాదేశము పాక్షికము - ‘దీనిమీఁద’ అనియు నగును. ‘జన్మాంతరము’ - ఆన్యమయినజన్మము - అని విగ్రహము. ‘గోరంతలు’ = గోటి యంతలు - ఇట్ల మిక్కిలి ఇత్యాదులయందుంబోలె బోపవిధక్తికము రాలేదు; ‘ఉద్వాంత’ - ఇది గౌణవృత్తి ప్రయోగమగుటచేత, ఆనఁగా క్రక్కిన యని యర్థము గానందున గ్రామ్యముగాదు.

“నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాస్తాది గౌణవృత్తివ్యపాశ్రయమ్

అతిసుద్ధర మన్యశ్రీ గ్రామ్యకఠ్యం విగాహతే” — దండి.

క. తెలిసి కను దెఱచి వెండియు | జలజేతుణ తన్నుకుంద చరణస్పృతిని

శృలతఁ గనుమొగిచి మఱియ | శ్రులు తెప్పలఁ ద్రోవఁ దెఱచి చూచి సఖులతోఁ.

తెలిసి=మార్చుచేరి, కను తెఱచి, వెండియు = మరల, జలజ ఈతుణ=కమలములవంటి కన్నులు గల చైన యా యప్పువారు, త...తఁ - తఁ = ఆ - ముకుంద = శ్రీకృష్ణునియొక్క - చరణ=పాదములయొక్క, స్పృతి=ధ్యానముయొక్క - నిశ్చలతఁ=ఏకాగ్రతచేత, కను=కన్నులను, మొగిచి = చూసి, మఱి = పిమ్మట, అశ్రులు = బాష్పములు, తెప్పలఁ, త్రోవఁ = పైకి త్రోయఁగా, తెఱచి = కన్నులు దెఱచి, చూచి, సఖులతో (ఇట్లనియె నని పై కన్యాయము).

క. మీ రెవ్వ రనుటయును, శృం | గారిణి, మే మురగకన్యకల, మింతకు ము

గ్ధారుణి కేతెంచితి; మన | నారామలఁ గొంగిలించి, యార్తి న్బలికె. 79

మీరు ఎవ్వరు, అనుటయు = అని యామె యడుగఁగా, (వారు), శృంగారిణి = ఓ శృంగారవతి (ఓ సుందరీ), మేము, ఉరగ కన్యకలము=నాగ కుమారికలము, ఇంతకు ముఁ=ఇప్పటికి పూర్వమే, ధారుణి = భూలోకమునకు, ఏతెంచితిమి=వచ్చితిమి, అనఁ=అని చెప్పఁగా, (ఆ యప్పువారు), ఆ - రామలఁ=బోలులను, కాంగిలించి, అర్తి = (అట్టి యా మురారిని బాసి తా నున్నందుల కైన) సెగులతో, పలికె.

ఉ. అట్టి మురారి కప్పు డనుఁగై, మఱి యీకలివేళఁ గ్రవ్వుటం

బుట్టి వియోగవేదనలఁ బొక్కెడు నీ తను వేల? తండ్రి దా

నిట్టగు నన్ను నిం కొకని కియ్యక తొల్లన యోగశక్తిఁ బో

బెట్టెద దీని, వెండియు నుపేంద్రుఁడాంబురుహంబె పట్టెదఁ. 80

అట్టిమురారికె = అనంతకల్యాణగుణుడైన యాకృష్ణునికి, ... అనుఁగు ఐ = అనుఁగనై = ప్రేయసి నై యుండి, మఱి = అందులకు విపరీతముగా, ఈ కలివేళ = పాపభూయిష్ఠమయిన యీ కలియుగమందు, క్రవ్వుట = మరల, పుట్టి = తనువెత్తి, వియోగవేదనలఁ = విరహబాధలచేత, పొక్కెడు ఈ తనువు = పొగులుచున్న యీ దేహము, ఏల = ఏ ప్రయోజనమునకు, ఇట్టగు నన్ను = ఇట్టి శ్రీకృష్ణానురక్త నైన నన్ను, తండ్రి తాను = మానాయన, ఇంకొకని కియ్యక తొల్లన = వేటొకనికి ఇయ్యకముందే, యోగశక్తి = యోగబలముచేత, దీనిక = ఈ తనువును, పో = బెట్టెదఁ =

మాయించెదను, వెండియుక్ = మరల, ఉపేంద్ర = ఆ నారాయణునియొక్క - పద అంబురుహంబె = పాదకమలములనే, పట్టెద = ఆశ్రయించెదను.

తా. — ఆకాలమందు ఆశ్రీకృష్ణులవారికి ప్రియతమమైనయిండి ఈ కలికాలములో జనించితిని. ఆయనం బాసిన దుఃఖము ననుభవించుచున్న యీ దేహమేల? నన్ను మానాయన ఇంకొకనికి ఇచ్చుటకుమందే యోగవిద్యచేత ఈ దేహమును మాయించెద; అమరారిపాదములనే వెండియు నాశ్రయించెద.

‘మరల’ - మరుడనెడి దానవునికి అరి. ‘కలికేళ’ - శ్రీకృష్ణులవారు ఈలోకమునుండి నిర్యాణమయిన దినమందే కలియుగము ప్రారంభమైనది; “యస్మిన్ కృష్ణో దివం యాత స్తస్మిన్నేవ తదావని । ప్రతిపన్నం కలియుగం, తస్య సంఖ్యాం నిబోధత.” విష్ణుపురాణము.

‘యోగశక్తి’ - తాను సత్యభామ యని యెఱింగినవెంటనే తానే భూదేయుం గావున తన దివ్యశక్తి లన్నియు తనకు నాధర్పించినవి. ‘పోదెట్టెద’ - పూర్వము దక్షయాగమున సతీదేవి యాగముచే తనదేహమును మాయించినట్లు.

క. అది యుండె భక్తి, యెవతే । నెద విశ్లేషైకభీరు వృత్తిప్రియాలా

భద్రశస్త్రైయిందొరగించిన । హదనన యదిగాక యున్న యవి వైశికముల్. 81

ఎవ్వతె = ఏ స్త్రీయైనను, ఎదక = మనస్సులో, విశ్లేష ఏక భీరు వృత్తి = ఎడఁబాపునకు మిక్కుటముగా వెలచిన భావముచేత, ప్రియ ఆలాభ దశక = వల్లభుడు ప్రాపింపని యవస్థ యందు, మొయిక = దేహమును, హదనన = ఆసమయాననే (అనఁగాతత్తణమే), తొరగించినక = త్యజించినచో, అది ఒండె = ఆచిత్తవృత్తియొకటే, భక్తి = తత్పరత్వ మనఁదగును, అది కాక, ఉన్నయవి = కడను చిత్తవృత్తులు. వైశికముల్ = టక్కలు.

తా. — ఎవ్వతెయేని ప్రియునిఁ బాసిన యప్పుడు తద్వియోగమహాభీతిచేత తత్తణమే దేహమును త్యజించెనేని దానిచిత్తవృత్తిని భక్తి యనందగును. అదిగాక కడమయరురాగము లన్నియు మాయలేగాని భక్తి గావు. — విధియు, ఆక్షేపమును.

“త్రస్నా భీరు భీలుక భీలుకాః —” అను. ‘తొరగు’ = పడు - దానికి ప్రేరణారకము ‘తొరగించు’ = (పడఁజేయు - అనఁగా రాల్చివేయు - త్యజించు.) — ‘హదనక’ - బొప్పవిభక్తి కము. ‘భక్తి’ - భక్తిలక్షణము నవవిధము - శ్రవణము, కీర్తనము, స్మరణము, పాదసేవ, అర్చనము, వందనము, దాస్యము, సఖ్యము, ఆత్మనివేదనము.

విధియింపఁగ సిద్ధమునే । విధియగు మధుమాసమంచు బికము పికముగక ।

(1) “తనమాట తా నరసి వల । దన నాక్షేపము (2) నిషేధ మాభాసత నొందినను,

(3) నిషేధము గమ్యంబును విధి వాచ్య మయిన నచె । మూడగు నెలక.”

(1) కనఁబడు మోయకళానిధి । పనిలే దున్న దిచె దయితవదనం బిదిగో.

(2) విను నే దూతినిగా నల । వనితవిరాళి గనలేక వచ్చితిఁ చెలుపక.

(3) చను నీవు చనినవైక్షణ । మున దయిత మదీయతాపము శమించు వెసక. అలం.

తే. అనిన వారలు పల్కి, రా యదువతంస

మెందుఁ జన్నాడు? విను రంగ మంద నిల్చె;

వేగపా లేల? యతఁడ నీ విభుఁ డగుటకు

నర్చనాదుల నివ్వీటి హరి భజింపు.

ఆ యదువతంగము = యాదవశ్రేష్ఠుఁ డయిన యాశ్రీకృష్ణుఁడు, ఎందుకొ = ఎక్కడికి, చన్నాఁడు = పోయినాఁడు, ...రంగమంద = శ్రీరంగమందే, నిల్చెకొ = నెలకొని యున్నాఁడు, వేగపాటు విల = దేహము త్యజించుటకు త్వరపడనేల, ఆతఁడె, నీ - విభుఁడు, = పతి, ...ఇప్పటి వారికొ = ఈయూరి(ఆనఁగా విల్లుపుత్తూరి)వడపైరుంగోవిలుడయరును (ఆనఁగా ఆపేరి శ్రీహరిని), అర్చన ఆదులకొ = పూజ లోనగు కైంకర్యముల చేత, భజింపు = కొలువును.

తా.—‘నీవు ప్రాణత్యాగ సాహస మేల చేసెదవు; నీవల్లభుఁ డయిన శ్రీహరి శ్రీరంగ శ్రేష్ఠుండున్నాఁడు; ఆతఁడు నీ కిప్పుడు పతియగునట్లుగా ఈయూరి శ్రీహరిని భక్తితో సేవింపుము’ అని చెబులు చెప్పిరి.

చ అలుకకు మన్నఁ దేతె; మఱి యంతటనుండియు వేళవేళనె

చెల్లు లిడు తెల్పులు న్నగుడఁ జింతల సంతమసంబులు న్ననూ
కలితత మించె సొప్పుడని కార్యమునకొ హృదయంబున న్నదా
పలపలగాఁగ నీలముల బన్నసరం బయి నిర్మలాంగికొ.

83

అలుకకుము = నెఱవకుము, అన్నకొ — అని వారు చెప్పఁగా, తేతెకొ = (ఆయిప్పువారు) స్వస్థపడెను, మఱి = పిమ్మట, అంతటనుండియుకొ = ఆ తేజీనప్పటినుండియు, వేళ వేళకొ = సర్వదా, నెచ్చెలులు ఇడు తెల్పులుకొ = చెబులు కలిగించు నెఱుక లనెడు - తెలుపులుకొ = వెలుంగులును, మగుడకొ = ఆ తెలివిన తప్పించి వెండియుం గముకొను - చింతల సంతమసంబులుకొ = వితర్కము లనెడి పెనుజీకటులును, సమాకలితతకొ = వరుసఁగా (సోలికఁగా) కూడుకొనుటచేత, సొప్పు ఇడని కార్యమునకొ = నగలు ధరింపని యా కృత్యమందు, నిర్మలాంగికొ = శుభ్రదేహ యయిన యాయయివారికి, సదా = ఎల్లప్పుడును, హృదయంబునకొ = మనస్సునందు (ఉరమునందు - స్తనముల పైని అనుట), పలపలగాఁగకొ = ఎడమెడముగా, నీలములబన్నసరంబు = నీలములతో కూర్చినహారము, వి, మించెకొ = ఒప్పెను.

తా.—చెలు లిట్లు చెప్పఁగా ఆమె స్వస్థచిత్తురై లాయెను. కాని అప్పటినుండియు ‘నీకు శ్రీరంగసాధుఁడు పతి యగునులే’ అని చెబులు కొలిపెడు తెలివి యనెడు స్వాభావికదశయు, మరల ముంచుకొని వచ్చెడు వియోగదుఃఖము లనెడి చీకటులను, ఆ నిర్మలాంగికి అలంకార మొల్లని యా కార్యావస్థయందు, హృదయమందు నీలములను ఎడమెడముగా గ్రుచ్చిన బన్న సరమో యన నొప్పుచుండెను.

కైనేత యనెడి ప్రకృతక్రియార్థము ఎడమెడమైన నీలమణుల బన్నసరముగా పరిణతి నపేక్షించినందున పరిణామాలంకారము. ఇందు అరతి యను మదనావస్థ చెప్పఁబడియున్నది.

పలపల యన వెలితి యనకొ । బలుచన యన విరళసంజ్ఞ భాసిల్లును” అం. భా.— ‘ధ్వస్తైగాఢైః సతమసం తీణైః ౭౨ తమసం తమః । విప్ర కన్సితమసమ్’ - ఆమ. ‘బన్నసరము’ - ప్ర. ‘పచ్చసరః’ - అని వైకృతదీపిక.

తే. ఎలసీ యేప్రార్థుఁ గనువొంద సీక మరుఁడు

కలహమున కంకకాఁ డయి కాలుద్రవ్వఁ

బొండుబహుళక్షపాపరంపరలు వెడల

కింటిలో నేదుముల్లయ్యె నిందుముఖికి.

84

ఎలసి = పొంచియుండి, ఏత్రాద్దు = ఎల్లప్పుడును, కనువొందనిక = నిద్రఁజెందనిక, మరుఁడు=మదనుఁడు, అంకకాఁడు=చలపాదియై, కలహమునకుఁ కాలుద్రవ్వఁ=జగడమునకు పిలిచెడు పాదసంజను చేయఁగా (అనఁగా జగడమునకు డీకొనఁగా - అనఁగా ఏచుచుండుట చేత), పాండు బహుళ త్తపా పరంపరలు = శుక్ల కృష్ణ పక్షముల వరుసలు, వెడలక=వదలిపోక, ఇందుముఖిక్ = ఆయిస్తువారికి, ఇంటిలో ఏదుముల్లు = ఇంటంగుచ్చిన ఏదుముల్లుగా, ఆయ్యెక్ = పరిణమించినవి.

తా.—ఏదుముల్లు ఉన్నయింట కలహంబులు కలుగుచుండుట ప్రసిద్ధము. ఆమెకై మన్నఁగుఁడు రాత్రులంగు నిద్రపోనీయక పోరాడుచుండుటకు ఆశుక్లకృష్ణపక్షరాత్రిపరంపర ఇంటిలోని యేదుముల్లునది.—ఆమెకు రాత్రులంగు విరహతాప మధికముగా నుండెను. నిద్ర రాదాయెను అని భావము. ఇట మదనుని పోరుట యనెడి ప్రకృతక్రియకొఱకు, ప్రకృత మైన శుక్లకృష్ణ పక్షపాపారంపరీ పరిణామ మతీతమగుచున్నది - పరిణామాలంకారము.

“ప్రకృతం బప్రకృతాత్తతః । బ్రకృతాత్తత నప్రకృతము పరిణతిః గోరక్”
బ్రకృతక్రియోపయోగం । బుకొఱకుఁ బరిణామయుగము పొలుపునహించుక్” - అలం.

ఇందు జాగర మను మదనావస్థ చెప్పఁబడి యున్నది. మదనావస్థలు—దృక్స్యం మనస్సంగ సంకల్ప జాగర కృత తారతి ప్రీత్యా గోస్తాద మూర్ఖా మరణములు అని పది. - ఇందు కవులు వర్ణమని (మనస్సంగాదివర్ణ నచే గతార్థ మగునని) దృక్స్యంగమును వదలుదురు, విరసమని మరణమును వర్ణింపరు.

మ. తలిరుంగైదువు జోదు నానతి నధూ ధైర్యంపుఁ బెన్గోటఁ గం

దళితాహర్షఖయంత్ర కారుఁ డలుక న్నానాటికిం ద్రెళ్లఁ గో

మలమార్తండమరీచివీపకళికోష్ఠం జూడి యేయుం దళ

దళపాథోరుహలోహనాళకుహరోద్యచ్ఛంఛరికాశ్శముల్.

85

తలిరుంగైదువు జోదు నానతి = చిగురాకు ఆయుధముగాఁ గలవాఁడైన మన్నఁగుఁడు అను జిగీషునియొక్క యాజ్ఞచేత, కందళిత అహర్షఖయంత్రకారుఁడు = పొటమరించిన (ఉత్సాహము వహించిన) ప్రాతఃకాల మనెడి ఫిరంగివాఁడు, వధూధైర్యంపుఁబెన్గోటఁ = ఆయిస్తువారి ధైర్య మనెడి కడిందకోటను, - ద్రెళ్లఁ = దొల్లిపడంజేయుటకై, నానాటికిఁ = దినదినము, అలుకఁ = కోపముతో, కో...ష్ఠఁ=కోమల=మృదువయిన - మార్తండమరీచి=సూర్యకిరణము నెడి- దీపకళికా = దివ్యే మొగ్గయొక్క - ఉష్ఠఁ = వేడితో, చూడి=కాల్చి, దళ...ముల్ - దళత్ = విరియుచున్న - దళ=రేకులుగలదైన - పాథోరుహ = తామరలనెడి - లోహనాళ = నిడుదయుంబోలు నయిన యినుపయంత్రముయొక్క (అనఁగా ఫిరంగియొక్క) - కుహర = గొట్టమునుండి - ఉద్యత్ = చూటుచున్న - ఛంఛరిక = తుమ్మెదలనెడి - అశ్శముల్=గుండలను, ఏయుఁ=ప్రయోగించుచుండెను.

తా.—ఆమెకు, సూర్యోదయములయందు తమ్మికోలంకులలోని తమ్ములపై సూర్యకిరణములు నిగుడుటయు, ఆతమ్ములు వికసిల్లుటయు, వానినుండి తుమ్మెదలు వెలువడుటయుం, జూడఁగా వల రాజానానచే వేటవయసు ఫిరంగివాఁడు ఆమె ధైర్యమనెడి కోటను గూల్చు బ్రతిదినము కోప

ముతో బాలనూర్వనికీరణ మనెడు సన్నని దివ్యమొగ్గను తనచేతితో ఆ తామర లనెడి ఫిరంగుల చెవుల కంటించి, అందునుండి ఆ తుమ్మెద లనెడి యినుపగుండను ప్రయోగించుచుండెనా యను నట్లుండెను. దానంటేసి ఆమెకు విరహతాప మతిశయించుచు ధైర్యము తూలిపోవుచుండెను. రాత్రులం దెట్లో అట్లే ప్రాతఃకాలములందును, వియోగభారము దుస్సహముగా నే యుండెనని భావము.—రూపకాలంకారము. ‘జోదు’ - ప్ర.యోధః; ‘అనతి’-ప్ర.-అజ్ఞప్తి; ‘వసూ’-‘వధూ’-రాజ్యా స్నుషా స్త్రీచ’-ఆము. ‘కోట’-ప్ర. కోట్టః-ప్రా.వ్యా. సంజ్ఞ. ౧౧. ‘యంత్రకారుడు’ = యంత్రముం బ్రయోగించువాడు; ‘అలుకక’ - ఎన్నార్లకును త్రెళ్లదాయె ననియు, చిగురుతోఁ ద్రెల్లించువానిబంటునై ఫిరంగులతోఁ ద్రెల్లింపలేకున్నా ననియును, అలుక. ‘పెను’ - గొప్పది కావు ననే కూలకున్నది. కామతాపము ఎంతమిక్కుట మైనను, మహనీయురాలైన యమ్మవారు, ఆత్మ నిగ్రహమును సడలింపదు, అనుట. ‘కోమల’ - నిష్కవలె నెఱ్ఱఁగా నుండుటకు, ‘మార్తండు’ = మృతమయిన యండమున పుట్టినవాడు ‘మార్తండుడు’-‘మార్తాండుడు’ను; - ‘వికర నార్క మార్తణ మిహి రారణ పూషణః’ - ‘భానుః కరో మరీచిః’ ఆము. ‘ఊషణ’ - నకారాంతశబ్దము. “నాంతంబులకు అస్త్రీవిషయంబులకు ప్రథమైకవచనలోపంబు లేదు.” - కావున ఊషణము అనఁ దగును, అయినను చరితాదిగణపారముచే ము లోపము పాక్షికముగా నగును, ఈగ్రంథమునం బలుమాఱు ము హీనముగానే ప్రయుక్తము.— “ఊషణకప నిదాఘయోః ‘ఇతి నాస్తే వోపా లితః’ - అని రామాశ్రమి. ‘పాశోరుహ’ - పాశునీ రోహతీతి. ‘అథ కవారం సుషీరం వివరం విలమ్’-ఆము. “నాశం తు నస్త్రీయాం కాణ్డే” నానా. “ఇన్నిది శృచ్చిరో రోలమ్మో బమ్మి రోఽపి సః’-ఆము. తుమ్మెదలను వర్తులత్వనైర్మలములంబట్టి ఫిరంగిగుండకుం బోల్పుట మనోహరముగా నున్నది. గుండువెనుక జ్వాల యగపడును, అదే ఆ వికసిల్లిన తామరలోపలినుండి తటాలునం గాని పించునట్టి యెఱ్ఱకాంతి. ‘మరీచి’ అనుట నిడుదయై అగ్నిశిఖాగ్రమయిన జానకిత్రాటివలె నుండుటకు.

తే. పాంత ఘటయంత్ర సరముఁ ద్రిప్పుచు జపించు

మగువధృతి దూల మధ్యాహ్న మంత్రవాది

సురుచిరవితానదంభకౌసుంభధారి

తుహినధారాగృహంగి బిందువులు నెదర.

౮౬

మగువధృతి = ఆ ముగ్ధయొక్క ధైర్యము, తూలక = చలించునట్లుగా, పాంతక = సమీపమున, మధ్యాహ్నమంత్రవాది = మధ్యాహ్న మనెడి మాంత్రికుడు, తు...గి - తుహి= మంచువలెచల్లనైన-ధారాగృహ=కేశాకుళి-అంగి=దేహముగాఁగలవాఁడును, సు...గి-సురుచిర= ప్రకాశమానమైన - వితాన=మేలుకట్టనెడు-దంభ=మిషగల - కౌసుంభ=కుసుంబావర్ణ ముద్దిన వస్త్రమును - ధారి=ధరించినవాఁడును, వి, ఘటయంత్ర సరము = కుండలయేతా మనెడు జపమాలను, త్రిప్పుచు = తిక్కై జరిగించుచు, బిందువులు = ధారాగృహజలబిందువు లనెడి జపోచ్చారణ ద్రవ్యము (తుంపర లనుట), చెదరక = రేఁగు చుండఁగా, జపించుక = జపమొనరించుచుండెను.

తా.—మధ్యాహ్నకాలమందు నేవింపబడునవి—కుండల పరంపరచే కృతము లయిన యేతములయు ధారాగృహములయు శీతలోపచారములును, తదధి పై ధారాగృహమునందు కట్టం బడిన కాషాయంపుమేలుకట్టును, చలువలు వెదచల్లు చల్లని కేశాకుళులును, అందు తొనకుచున్న చలినీటిబొట్టును, ఆమెవిరహతాపమును ఆర్పుటకు మాఱుగా, తానిని పెంచుచునే యుండి నది.—రూపకాలంకారము.

ఘటయంత్ర మనఁగా ఒక్కత్రాటికి వరుసఁగా కట్టియుండు పెక్కుఘటములలో ఒక ప్రక్కనుండు ఘటములు తటాకములోని నీటిని ముంచుకొనుచుండఁగా, రెండవప్రక్క నుండు నవి క్రమమరించుచుండుటయు, ఆ ప్రక్క ఘటములు వైకివచ్చి క్రమమరించుచుండు నపుడు ఇవి క్రిందికిదిగి ముంచుకొనుచుండుటయునుగా, చేతి జపసరమువోలె ఒక చక్రముపై తిరుగుచుండు పెక్కుఘటముల యేతము. వుండలతోడి యాత్రాడు ఏతములో ఒక చక్రముపై దొరలుచుండును. వుండలు పూసలవలె నున్నవని హృదయము. — ‘ప్రత్యాషోఽహర్తఖం కల్యమ్’-అను. — కసు మ్మేన రక్తం కాసుమ్మమ్-ఇది వశ్యకర్తప్రయోగము గావున కాసుంభవస్త్రమును ధరించుట ; వశ్య కర్తయందు ధ్యేయముసైతము రక్తవర్ణముగా నుండవలయును. ‘వశ్యాకర్తణయో ధ్యానమ్’ అని కా. క. ల. యందు రక్తగణములో పఠితము ; సాధ్యాచారమందు శ్వేతివస్త్రము ధార్యము - “సర్వరాగవాసాంసి వర్జయేత్” ఆపస్తమ్బ్యః-అస్యార్థః-కసుమ్భాదయః సర్వరాగవాసాంసి వర్జ నీయాః”-అని స్మృతిమంత్రాఫలము. ఇది యాభిచారికకృత్యము గావున ఇందు కాసుంభవస్త్రము చెప్పఁబడినది:—

“వసనం లోహితం ప్రోక్త మష్టిపం లోహితం స్మృతమ్

జపహోమాదౌ సంకల్ప్య తదావరణ మాచరేత్”.

అని షట్కర్త దీపికయందు ఆభిచారికకర్తవం జెప్పఁబడియున్నది. — ‘వితాన’-ధారాగృహ మున మేలుకట్టు చలువకై కాసుంభముగాఁ గట్టఁబడును. “చెంగావుల మృతాలభంగంబుల నంగం బులవం జలువఁ బుట్టింప” —మనుచ. “వలిపంపుఁ జెంగావిరులువఁ గప్ప చకోరి” అని దమయంతి శైల్యోపచారము. బిందువులు పెదరునట్లు జపించుట ఆభినివేశమును త్వరను సూచించును. ప్రాతః కాలమే గాక మధ్యాహ్నకాలము గూడ విరహోద్దీపకముగా నే యుండె ననుట. ‘కుహినధారా గృహ’-కుహినశీతలం ధారాగృహమ్ అని విగ్రహము. —మధ్యమపదలోపిసమాసము.

ఉ. తామరసాప్తతామ్రముఖి దంష్ట్రిత విస్ఫుట మల్లి హల్లక

స్తోమరజశ్చటాంగక మధుద్యుతితార వియద్ద్రిచంక్రమో

ద్దామ పితృప్రసూ ప్లవగి దైన్యరుతోఽథ రథాంగ పోత చిం

తామయ నిద్రలు బొలసి తాపమునేయఁ దొడంగె నింతికిఁ.

87

తా...ఖి-తామరసాప్త=పద్మబంధువయిన సూర్యుడనెడి-తామ్ర=ఎఱ్ఱని,-ముఖి=మొగము కలదియు, ద...ల్లి-దంష్ట్రిత=దంష్ట్రులుగా చేయఁబడిన-విస్ఫుట=వికసించిన-మల్లి=మల్లెపువ్వులు గల దియు. హ...క-హల్లక = ఎఱ్ఱగలువలయొక్క-స్తోమ=సమూహముయొక్క - రజః = పరాగము యొక్క-ఛటా=మొత్తమనెడి - అంగక=దేహముగలదియు, మ...ర-మధుద్యుతి=తేనెవర్ణమువంటి వర్ణముగలదైన - తార=నక్షత్రములనెడి - తార=కనుగ్రుడ్లుకలదియు, వి...మ - వియత్=ఆకాశ మనెడు-ద్రు=చెట్టునందు-చంక్రమ=భ్రమణమందు-ఉద్దామ=విశృంఖలయును - దైన్యరుత ఉత్థ= దైన్యముతోడి కూతతో లేచినట్టి - రథాంగ = జక్కవలనెడి - పోత = శిశువులుగలదియు నైన.-పి...గి - పితృప్రసూ=సాయంసంధ్య యనెడి - ప్లవగి=ఆడుఁగ్రోతి, ఇంతికిఁ=ఆ గోదా దేవికి, చింతా ఆమయ నిద్రలక = చింతవలని వ్యాధియనెడి నిద్రలయందు, బొలసి = అగపడి, తాపమునేయఁ దొడంగె.

తా. — ఆమెకు సంధ్యావేళ కూడ పీడాకరముగానే యుండెను. — స్వప్నమందు క్రోతి కనబడుట చెఱుపు, అట్లే సంధ్యావేళ ఆమెకు పీడగలిగించినదిగావున క్రోతిగా వర్ణింపబడినది. ఎఱ్ఱగలువలపుప్పొడిమొత్తము దానిదేహము, సాయంసూర్యుఁడు దానియెఱ్ఱని మొగము, మల్లె పువ్వులు దానిపండ్లు, తేనెనన్నెనత్తుత్రములు దానికన్నులు, ఆకాశము దానిచెట్టు, అంగు అని ప్రసరించుట దానికొమ్మలపై దుముకుట, ఏడ్చుచున్నచక్రవాకములు దానిశిశువులు, ఆమెయొక్క చింతావ్యాధియే ఆమెయొక్కనిద్ర, అందు ఈసాయంసంధ్య తోఁచుట కలలో క్రోతి వచ్చుట. — రూపకాలంకారము.

‘తామరసాప్త’-సాయంసూర్యుఁడుగాన నెఱ్ఱఁగా క్రోతిముఖమునకు సాటిగాఁడును “కి యాహో హంసచఞ్చ్ఛిక్ష్ణీ శుకమర్కటయో ర్ముఖమ్” కా. క. ల. అని రక్తగణపతితము. క్రోతయం తామ్రముఖః కపిః” అని హనుమంతుం గూర్చి సీతాదేవ్యక్తి. ‘దంష్ట్రిత’ యనుటచే ‘పిత్త ప్రసూప్తవగి’ మల్లీ రూపదంష్ట్రలను ఇగిలించుచున్న దని భావము. మల్లీ సాయంకాలమందు పూచి దంష్ట్రసామ్యముంబడయును. శృంగారనైషధములో — “చరమసంధ్యాకాలసంఘల్లముల్లి కాస్తబక పంక్తులతోడ సరసమాడి” అని మామిడిసింగనామాత్యునికీర్తివర్ణనము; ‘హల్లక’-‘హల్లకం రక్తసంధ్యకమ్’-ఆమ., హల్లకము కలువజాతిగావున రాత్రియందు (సాయంకాలము మొదలు గానే) వికసించును, వికసించినప్పుడు పుప్పొడిదొరఁగునుగావున హల్లకము చెప్పబడినది. ఆ పుప్పొడిపెల్లిదము (స్తోమచ్ఛటా) వ్యాప్తమగును గాన ప్లవగీదేహముగాఁ జెప్పబడినది; ‘ఆహ్వాన్య మ్మౌజం నికాయాం వికసతి కుముదం చన్ద్రికా శుక్లపత్నే.’ సా. ద. ప్రాతస్సాయారంభంబుల కొన్నికొన్నియే నత్తుత్రములు మధుద్యుతులుగా నగపడును. — హల్లకపరాగము పిశంగవర్ణము, అదియు క్రోతివర్ణమునకు సమమే - ‘మధువు’ - ‘హింజాలం మధురత్నాని స్ఫులిక్తా హస్తిబిందవః’ అని రక్తగణపతితము, మధుద్యుతితార - సంజకంజాయ వ్యాప్తిచే ప్రథమాదితకతిషయ నత్తుత్రములు మధువర్ణములుగా నుండును. — ‘దు’ - ‘పలాశీదురుమాగహః’ ఆమ. ‘కైన్యరుతము’- ఇకఁ వియోగము కలుగు ననుదుఃఖముచేత. — “కోగవ్యాధిగదామయాః” - ఆమ. స్వప్నములో క్రోతిదోచినం జెఱుపనుటకు సుందరకాండలో సీతావాక్యము. — ‘స్వప్నే మయా యం వికృతోద్య దృష్టః । కాఖామృగః కాస్త్రజైర్నిషిద్ధః.’ “జనకతనయా తస్యాం కాఖాయాం కాఖామృగ ముద్వీక్ష్య దుఃస్వప్నబుద్ధ్యా చకితవృదయా” అని భోజచంపువు, ‘కోక శ్చక్ర శ్చక్ర వాకో రథాక్థాహ్వయనామకః’ ఆమ.; ‘ప్లవగి’ - ఆఁడుది గాన శిశువులు చెప్పబడినవి. క్రోతి చెట్లపై దుముకునప్పుడు పిల్ల తనతల్లి కడుపును పట్టుకొనియుండును. “స్వప్నార్నిష్టా శ్శేవ మామ్నాయస్తే । అథ స్వప్నాః - పురుషం కృష్ణం కృష్ణదంతం పశ్యతి స ఏనం హన్తి, మర్కట ఏన మాస్మన్దయతి...” పరాశరమాధవీయము. ‘సంధ్య’ స్త్రీలింగము గావున ప్లవగి యని స్త్రీని జెప్పట; అంతయేగాని స్వప్నమందు చెట్టును నూచించువిషయములో ఆఁడుఁగ్రోతియొక్క విశేష మేమియు లేదు. నిషేధవాక్యములందు మగదానిం జెప్పట ఆఁడుదానికిని ఉపలక్షకమే.

సీ. పద్మాస్య ప్రతిదిన ప్రత్యూషమును మహాన | నియతి మేల్కని, సఖీచయముమ్రోల
హేమపాత్రిక హరి ద్రామలక్ష్మాదిక | స్నానీయవస్తువ్రజంబుఁ గొనుచు,
ధౌతాంశుకంబులు తడి యొత్తులును దేర, | నంతఃపథంబున నరిగి, నిజగృ
హారామదీర్ఘిక ననుసంహితద్రావి | డామ్నాయయై స్నాన మాచరించి,

పర్జనీలేశ పూర్ణ సౌభాగ్యదాంగ | ధూతి చకచక లీరెండతోడ మాలు
మలయ, నిడువెండ్లుకలగుంపుమలచివై చివేగవెడవెడ దడియొత్తి, విధియుతముగ.

పద్మాస్య-పద్మ=పద్మమువంటి-ఆస్య=ముఖముగలదైన గోదాదేవి, ప్రతిదినప్రత్యూషమును= ప్రతిదినమును ప్రాతఃకాలమందు, మాన నియతి= మాన=పలుకకయ్యండుటయను - నియతి= నియమముతో (ఎవరితోను ఏమియుం బలుకక), మేల్కొని, మ్రోల=తనయెదుట, సఖచయము =చెలిక తైగుంపు (అనగా ఆ నలువురు చెలిక తైలును), హేమపాత్రిక= బంగారుపు బల్లెర నుండు, హరి...బుక్-హరిగ్రా=పసుపు - ఆనులక్-ఉసిరిక పొడుము - ఆదిక=లోనగు - స్నానీయ= స్నానోపయోగములయిన - వస్త్రు=ద్రవ్యములయొక్క - ప్రజంబుక్=మొత్తమును, కొనుచుక్= చేతఁగొనియు, ధౌత ఆంకుకంబులక్=ఉదికిన వలిపంబులును, తడియొత్తులక్= స్నానాంత రము తడితుడుచుకొనుటకు వలసిన వస్త్రములును, తేరక్= కొనిరాగా, అంతఃపథంబునక్= (తోటయొక్క) లోపలితోటలో, ఆరిగి= పోయి, నిజగృహ ఆరామ దీర్ఘిక్= తనయింటి తోటలోని దిగుడుబావియందు, ఆనుసంహిత క్రావిడ ఆమ్నాయ వి=పతింపఁబడిన యావవేదము కలదై (అనగా తిరువాయిమొల్లిని పఠించి), స్నానము ఆచరించి=జలకమాడి, పర్జ...లు-పర్జనీ= పసుపుయొక్క-లేశ=ఇంచుకకు-పూర్ణ సౌభాగ్య=సమగ్ర సౌందర్యమును-ద=ఇచ్చునట్టి-ఆంగ= అవయవములయొక్క-ధూతి=చలనముచేతనయిన - చకచకలు = నిగనిగలు, ఈరెండతోడక్= ప్రాతఃకాలపు నీరెండతో, మాలుమలయక్= ఎదిరించుచుండఁగా (అనగా వానింబోలుచుం డఁగా), నిడువెండ్లుకలగుంపుక్= దీర్ఘమయినకేశపాశమును, మలచి వైచి= వెనుకకు కట్టి వైచుకొని, వేగ=త్వరత్వరగా, వెడవెడ=కొంచెకొంచెముగా, తడియొత్తి=తడితుడుచుకొని, విధి యుతముగక్=శాస్త్రోక్త మార్గమున (ఈక్రియా విశేషమునకు అనంతరశ్లోకముతో నన్వయము.)

తా.—ఆ గోదాదేవి ప్రతిదినము వేకువను మానముతో మేల్కొన్నదై, సఖులు తన ముందు బంగారుపల్లెరములో పసుపు, ఉసిరికయటకలి, లోనగు స్నానార్థవస్తువులను, ఉదికిన మడుగు వలువలను, తడి తుడుచు వస్త్రములను, కొనిరాగా, తమయింటి తోటలోనే లోపలి దారిని పోయి అందలిదిగుడుబావిలో క్రావిడ వేదమును పఠించి జలకమాడి, తాఁబూసికొని స్నాన మాడినయించుక పసుపునకు తనదేహప్రభ నిండుసౌభాగ్యము నొసంగుచుండ, తన యవయవముల నుండి తచ్చలనముచేత బలయుచున్న నైగనిగ్యము తల్కాలపు నీరెండకాంతిని మించుచుండఁగా కేశపాశమును వెనుక వైపునకుం ద్రొచి, తడియొత్తులతో వడివడిగా తడి తుడుచుకొని, పిమ్మట విధ్యుక్తముగా వత్స్యమౌణ్యముం గావించును.—గీతమందు ఉపమలు.

‘ప్రత్యూషమునక్’ - ‘ప్రత్యూషోఽహర్నఖంకల్యమ్’ - అను. ఇట *బ్రాహ్మముహూర్త మని భావము. అప్పుడు మేల్కొనుట నిధికరము—‘య దీచ్ఛే చ్ఛాశ్వతీం నిధిం యమ స్యాదర్శనం తథా | సతతం తేన కర్తవ్యో బ్రాహ్మే శాలే ప్రజాగరః | ప్రత్యూషశాలే నిద్రాంచ కరుతే షర్వదాతు యః | ఆశుచిం తం విజానీయా దనర్త సుర్వకర్తకు | బ్రాహ్మే ముహూర్తే యానిద్రా సా పుణ్యక్షయకారిణీ’ అని స్మృతి. నూర్వోదయమునకు ముందరి యర్జాములో రెండుముహూ ర్తములు, అందు తొలిది బ్రాహ్మము, రెండవది రౌద్రము, అని పరాశరవచనము.—నిద్రలేవఁ గానే ఇష్టదైవమును మనస్సున నమస్కరింపవలసినట్లు స్మృతిగావున ‘మాననియతి’ వలయును.—

‘సీమ పాత్రిక’ - నారాయణ ప్రసాదలబ్ధమయిన యైశ్వర్యాతిశయముచేత. — దీనింజెప్పట యుదాత్తాలంకారము. ‘అమలకీ’ సంపన్నులు తలరుద్దుకొనుటకు (సీకాయకు బదులు) దీనినే ఉపయోగింతురు.

“తామరదోయిలోఁ దగిలి దాఁచెడు తేఱులఁ బోతఁ చెన్నెఱుల్,

తేములు చేతులం బిడిచి విప్పి విదిర్చి నఖాంకురంబులం

గోమలలీల దువ్వి తెలిగొజ్జగిసి రెడఁ జల్లచల్లి గం

ధామలకంబు వెట్టె నొకయంగన కాళియనాగ భేదికీ ”. పారి. ఆ. ౨-౧౦.

అదిశబ్దముచే నున్నిపిండి లోనగునవి గ్రాహ్యములు. ‘భాతాంకుకంబులు’ - నిన్న ఆజవైనవి, ఇది ద్రావిడాచారము. ఆంధ్రులకు నేటివేగాని పనికిరావు. ‘అంకుక నూత్నవస్త్రే స్యా ద్వస్త్రమాత్రో తరీయయోః’ - మేదిని. — ‘అంతఃపథము’ - అంతర్గతమైన పథము అని విగ్రహము; అంతఃపదంబున నరుగుట పామరజన దృష్టిని పరిహరించుటకు. ద్రావిడ వేదపఠనమునకు మహాపావనత్వము చెప్పఁబడినది: — “ద్రవిడోపనిషద్ధాధాం పఠత శ్చ ద్విజస్య వై । యోవై పాదోదకం పాతి స పునాతి కసున్ధరామ్” ‘శ్రుతిస్తు వేద ఆమ్నాయః’ అను.

‘పర్జనీ’ శబ్దము మ్రానిపసుపునకుంచేరు, ఇటు లక్షణచే పూతపసుపునకే చెప్పఁబడినది; దీనింగూర్చి పీఠికం జూచునది. — ‘లేశ’ - అనుట నాగరకతావిశేషమును నూచించుచున్నది, ఆ దేహమునకు ఎక్కువగా అక్కఱలేమయును నూచితము; “అలంతి — పసుపాడి” అని కృ. — ‘వేగ’ - అనంతర కర్తవ్యమయిన పూజాదికమునకు విలంబము కావండుటకును, అకోగ్యార్థంబును.

ఉ. కుందరదాగ్ర నెన్నొసల గుమ్మడిగింజతెఱంగు పాండుమృ

ద్భిందువుఁ దీర్చి, చెందిరము వేచకిశీర్నముపై బలె న్గటిం

జందుర కావిజీ బమరఁ జల్లని రేయిటి తట్టుపు న్గభి

న్విందులఁ దేల్పు, నూనెముడి వెండ్రుకలుఁ దడితావు లీనఁగఁ. ౧౦

కుందరదాగ్ర - కుంద = మొల్ల మొగ్గలవంటి - రద = దంతములయొక్క - అగ్ర = తుదలగల దైన - యాదేవి, నెన్నొసలఁ - నెఱి = అందమైన - నొసలఁ = ఫాలమందు, గుమ్మ...పు - గుమ్మడిగింజ - తెఱంగు = రూపముగల - పాండు = పాండురవర్ణమయిన - మృత్ = మట్టియొక్క - బిందువుఁ = బొట్టును, తీర్చి = చక్కఁగా పెట్టుకొని, వేచకి శీర్నముపైఁ = ఏనుఁగుయొక్క కుంభద్వయి మీఁద, చెందిరంబుబలెఁ = సిందూరము వోలె, కటిఁ = నితంబముపై, చందురకావిజీబు = సిందూరవర్ణపు జిలుగు వలువ, అమరఁ = ఒప్పుచుండఁగా, నూనెముడిఁ = దూముడియందు, చల్లని రేయిటితట్టు పున్న = రేయిధరించిన మేలిపునుఁగుయొక్క చలువవాసనలు, అలిఁ = తుమ్మెదలను (జాత్యేకవచనము), విందులఁ = ఆతిథ్యముతో, తేల్పఁ = తృప్తినొందించుచుండఁగాను [పా. ఆకుల్ విందులఁదేల్], నూనెముడి = నూనెపూసి ముడిచిన - వెండ్రుకలుఁ = కేశపాళంబును, తడితావులు = తడివలపులను [పా. వెండ్రుకలఁ - అని, వెండ్రుకలయందు, తడి (కర్త) - తావులు = పరిమళములను], ఈనఁగఁ = వెలువరించుచుండఁగా.

తా. — మొల్ల మొగ్గలవంటి దంతాగ్రములు గలదైన యాదేవి అందమయిన ఫాలమునందు విధ్యుక్తప్రకారము నిలువుగా గుమ్మడిగింజయాకారముగా బొట్టు దిద్దికొని, గజకుంభములకు సిందూరముం జమనినరీతిగా పిఱుందులపై చందురకావినలువ ధరించి, కేశపాళము తడివలపులు చల్లు

చుండఁగా దానికుదిదూముడి అందు అలందినపుడు ఇపుడు స్నానార్థమై చలువవాసనలు గ్రమ్ముటచేతుమైదలవ విందు లాసంగుచుండఁగా (గుడికేఁగును అని యనంతతో క్తముతో నన్వయము.)

స్వభావోక్తి. — ఉపమలు. “నూనె... ఈనఁగఁ” ఈనఁగఁ - గ్రామ్యముగాదు, గౌణవృత్తిచే మనోహరము.

‘కుందరదాగ్ర’ - కిఖరిదంతయుననుట - “దస్తాశ్చిఖరిణో యస్యా శ్చిరం జీవతి తత్పతిః” - అని సామూద్రికము. ‘పాండుమృద్భిందువు’ - “మృదులతర గౌరమృద్భిందువదనచంద్ర” - అని స్నానమయిన నలునివర్ణన; - ‘పాండు’ = గౌర, ‘పాండుమృత్’ = గంగాతీరానీతమైన గోపీచందనాదికము. ‘పేచకః’ = ‘పేచకముకలది - (కుంభిఅన్నట్లు) - ‘ఉలూకే కరిణః పుచ్చమూలోపాస్తే చ పేచకః’ - అను. ‘గుమ్మడిగింజ తెఱంగునఁ’ - తిలకమునకు ఈయంపమానము మహాకవిమార్గసిద్ధము — “గీరుచు గుమ్మడిగాజు నామము దీర్తు” అని కవలయాశ్వవిలాసము 4 (188) [ఇందు ‘గాజు’ అని ‘గింజ’ కు ప్రామాదికముగా నుండును.] ‘తల్లుపున్న’ - ఈ పదంబును మహాకవిప్రయోగ సిద్ధము. — చూ. కవల. 4 (187)

చ. హడపము వీణె కిన్నెర హిమాంబువు నించినగిండి చల్వపా
నడలుఁ గురంగ నాభియు జవాదియుఁ దట్టుపునుంగు వీనల
ముడివిరు లద్దముల్ సురటులుం దెలిదంతపురువ్వెనల్ ముదం
బడర ధరించి యూడిగ పుటబ్బురపుల్ నలిగుప్పెతల్ దగఁ.

‘లేయిటి’ — బైపవిభక్తికమును పరికించునది. ‘నూనెముడి’ — “నిడుద వేనలినూనెముడి ఏడఁజగురావఁ బాదఁ దూరు, గార్చిచ్చుఁ గదియు కరణి” - మనుచ.

తే. బోటి గట్టిన చెంగల్య పూవుతెత్తు
దరు పరిణ తోరు కదళ మం జరియుఁ గొనుడుఁ,
బోయి, గుడి నంబి విజనంబుఁ జేయఁ బోచ్చి
మొక్కి వేదికఁ బలువన్నె మ్రుగ్గు పెట్టి.

91

కట్టిన చెంగల్య పూవుతెత్తు = ఆ దేవి తాను స్వయముగా గ్రుచ్చిన యెఱ్ఱగలువపూవుల దండను, తరు పరిణత ఉరు కదళ మంజరిని = చెట్టునం బండిన పెద్ద యరఁటి గొలను, బోటి = చెల్లి, కొనుడుఁ = తేఁగా, పోయి = తానేఁగి, గుడి = కోవెలను, నంబి = అర్చకుఁడు, విజనంబు సేయఁ = జనులు లేని దానినిగా నొనర్పఁగా, పోచ్చి = లోపల ప్రవేశించి, మొక్కి = స్వామికి నమస్కరించి, వేదికఁ = తిన్నెయందు, పలువన్నె మ్రుగ్గు = పెక్కువర్ణములు గలదైన రంగవల్లిని, పెట్టి = రచించి (అని ఆనంతర పద్యముతో నన్వయము).

తా. — గోదాదేవి తాను రచించిన హల్లకమాల్యమును, చెట్టునం బండిన పెద్దయరఁటి గొలను, తనచెలి కొనిరాఁగా, గుడికిఁబోయి, అంత నట నంబి గుడిలో మఱియెవ్వరును లేనియట్లు చేయఁగా స్వామికి నమస్కరించి, తిన్నెయందు పంచవర్ణముల మ్రుగ్గులు పెట్టును.

‘చెంగల్య’ - తామరలం గ్రుచ్చుట కింకను ఆవకాశము లేనందునను, ప్రాతఃకాలము కావున హల్లకము లింకను ముకుళించుకొనందునను, అవిస్వామికి గ్రాహ్యమలేగావునను, చెంగల్యదండ నర్పించుట. — ‘తరుపరిణత’ - చెట్టునంబండినపండు మధురతరము. ‘ఉరు’ - భగవద్వీర్యతీతయా

ర్థము. 'కదళిమంజరి'-ఇట 'కదళి' యను పాతమున ఇశారమునకు గతి కనబడలేదు, శబ్దము 'కదళి' అని; "నదికుత గురుకర్ణ శల్మవాగ పురీకుల్" - అనుపాదమున - "నదీజగురు" అనియుం బరింపఁ దగియుండుటంబట్టి, దానిని ప్రమాణీకరించి "కొన్నియెడల దీర్ఘసమాసములందు జీప్సవకు ప్రాప్తమగును." అని కల్పించుకొనుట సమంజసము కాదని కొండఱుతుము. — 'కదళి' పాతము నిర్బాధము —

“కదళాకదళౌ పృశ్నాన్యం కదళికదళౌ పునః

రమ్యావృత్తే థ కదళీ పతాకా మృగ భేదయోః” - మేదిని.

ముగ్గులువెట్టుట లోనగునది భగవత్కైంకర్యము. 'పూవుపెత్తు' - టుగాగము 'నెత్తురుపేలు' నందుంబోలె. 'కొనుచు' అను పాతమున దేవి మోచునదియు బోటి చేయునదియు నగును, సమంజసముకాదు.

లే. కపిలగవి సర్పిఁ బృథుదీప కళిక దీర్చి | ద్వయముతో వత్తుమునఁ గల్వదండనేర్చి
యగరు ధూపంబు లిడి శర్క రాజ్యయుక్త హృద్యకదళీఫలాళి నై వేద్య మొసఁగి.

క...ర్పిక్ - కపిలగవి = పుల్కావుయొక్క - సర్పిక్ = నేతితో, పు...కక్ - పృథు = దొడ్ - దీప కళిక = దీపపు మొగ్గును, తీర్చి = రచించి, ద్వయముతో = ద్వయముతో చ్చారణ పూర్వకముగా, వత్తుమున = స్వామియురమందు, కల్వదండక్ = తాను గ్రుచ్చిన యా చెంగల్వసరమును, చేర్చి = అర్పించి, అగరుధూపంబుక్ = అగరుతోడి ధూపమును, ఇడి = పెట్టి, శర్క...లిక్ - శర్కరా = చక్కెరతోను - ఆజ్య = నేతితోను - యుక్త = కూడుకొన్న - హృద్య = మనోహరమయిన - కదళిఫల = ఆరటిపండ్లయొక్క - ఆలిక్ = వరుసను, నైవేద్యము ఒసఁగి = నివేదనగావించి.

'కపిల' - "మొదవులలోపలం గపిలవర్ణ" - బాల. వ్యా. కావున తద్భూతముగో చేసినం బుణ్యమెక్కుడు. అట్లే పృథుత్వముచేతను. 'ద్వయము' - 2 (87) టీకం జూ. అగురు - రూ. అగరు 'సర్పి' సర్పిన్ - శబ్దము.

క. ఖండిత పూగీ నాగర | ఖండంబులు ఘన శశాంక ఖండంబులచే

హిండితమగు తాంబూల | మ ఖండస్థిరభక్తి నొసఁగి కదలి చెలులతోక్. 93
ఖండి...లు - ఖండితపూగీ = తునకలుగావించిన వక్కలును (అనఁగా పోక చెక్కలును) - నాగర = సాంటియొక్క - ఖండంబులు = తునియలును, ఘన...చేఁఘన = పెద్ద - శశాంక = కర్పూరపు - ఖండంబులచేక్ = తునియలచే, హిండితము = వ్యాప్తము (అనఁగా వానితోఁగూడినది - తన్మిత్రము), అగుతాంబూలము = వినతాంబూలమును, అఖండ స్థిర భక్తిక్ = సంపూర్ణ నిశ్చల తాత్పర్యముతో, ఒసఁగి = స్వామి కర్పించి, చెలులతోక్, కదలి = తరలి (అని తరువాతి కన్యాయము),

తా. — ఆమె పోక చెక్కలను సాంటితునియలను కర్పూరపుచెళ్లలతో కలిపిన తాంబూలమును స్వామి కర్పించి, చెలులతోఁగూడి తరలెను.

'ఖండితఖండంబులు' అనుచో పానరుక్త్యము గాదా? 'పూగః క్రముక బృన్దయోః' - అను. క్రముక వాచక పూగశబ్దము స్త్రీలింగంబునం గలదు. "పూగీఫలసమాయుక్తం నాగవల్లిదత్తై ర్యుతం | కర్పూరమార్ణవసంయుక్తం తామూలం ప్రతిగృహ్యతామ్". పూగఫల నాగరఖండ కర్పూరఖండ తాంబూలదళముల సమాహరమునకును తాంబూల మనిపేరు — "నాగరం మస్తకే శుక్త్యాం విదగ్ధే నగరోద్భవే" - మేదిని. 'శశాంక' - 'ఘనసార శృన్ద్రసంజ్ఞః' - అను. ఇందువలన

చంద్రుని పేరు లన్నియు కర్పూరమునకుం జెల్లును. — 'హిండితము' - దీనింగూర్చి పీఠికం జూచు నది. — ఈపద్యమున పూర్వము ద్రణములలో "హిండితములు గావించి యి. ఖండసిర" - అని యున్నది; ఆ పాఠములో ఆమె ఒసగినది 'తాంబూల' మన్నమాట లేదు.

తే. చెలువ గర్భగృహ ప్రదక్షిణముఁ జేసి, వినతయైమాళి శతకోపమును ధరించి
చరణతీర్థముఁ గొని తత్ప్రసాదలబ్ధ, మయిన మూల్యముఁదాల్చి గేహమునకరుగు.

చెలువ = గోదాదేవి, గర్భగృహ ప్రదక్షిణము చేసి = స్వామి యుండెడు గృహమును వలగొని,
వినతయై = వంగినదై, మాళిక్ = శరమునందు, శతకోపమును ధరించి = శతకోపమును స్వీకరించి,
చరణతీర్థము గొని = స్వామియొక్క పాదతీర్థమును పుచ్చుకొని, తత్ ప్రసాదలబ్ధ మయినమూల్య
ముక్ = స్వామియొక్క యనుగ్రహముచే ప్రాప్తమయిన పూదండను, తాల్చి, గేహమునకు =
ఇంటికి, అరుగు = పోవును.

క. ప్రతిదినము నిట్లు చనియ | చ్యుత పూజ యొనర్చి వచ్చి సుదతి వియోగ
చ్యుత ధైర్య యగుచు నయ్యదు | పతిగుణములు ద్రవిడభాషఁ బొందుచునుండుక్.

అచ్యుత = వడస్పృహంగోవిలుడయరుయొక్క... సుదతి = అయింతి, వియోగ చ్యుత ధైర్య =
విరహముచేత జాతీహీనున దిట్టతనము గలది; ఆయనుపతి = యాదవనాథుఁడయిన యాహరియొక్క.

ఆమె శ్రీకృష్ణునింగూర్చి తిరుప్పావై నాచ్చియార్ తిరుమొళ్లి ఆను ప్రబంధములను రచించి
పాడినది: —

“గోపికాభావ మాస్థాయ తద్వృత్తార్థప్రకాశకమ్
ప్రబంధం ప్రాహ సా గేయం త్రింశద్గాధాభి రుజ్జ్వలమ్,
కామేన భూయసా భూయో గోదా చ శ్రేయథాశ్రుతమ్
గాధాద్విగుణసప్తత్య ప్రబంధం రసబంధురమ్.”

“కన్యయా విష్ణుచిత్తస్య కలితాఽ భూత్ కృతిద్వయా
జన్యధ్వభేదనోదాయ జగదుజ్జ్వలనాయ చ.” - దివ్యసూరిచరితము.

వ సంతర్పు

తే. మొదల నాముక్తి మూల్యద మదనతాప

తరణి పెనువెట్ట వేగిన దక్షిణాశ

మత్స్యలోష్టకుఁ దుదముట్ట మాఁడు ననుచుఁ

దొలఁగె నన నుత్తరాశకుఁ దొలఁగె దరణి.

96

తరణి = నూర్చుడు, మొదలక్ = అప్పటికే, ఆము...ట్టక్ - ఆముక్త = తాను ధరించిన -
మూల్య = దండను - ద = శ్రీహరికి ఇచ్చునదైన యా యమ్రపారియొక్క - మదనతాప = కామజ్వర
మనెడి - తరణి = నూర్చునియొక్క - పెనువెట్టక్ = బలువేడిచేత, వేగినదక్షిణాశ = తప్తమైన
దక్కినపుదిక్కు (నుంచిదిక్కునుటయు), మత్ కృతఊష్టకుక్ = నాచేత (అనగా నూర్చునిచేత)
చేయఁబడినవేడికి, తుదముట్టక్ = నిశ్శేషముగా, మాఁడుక్ అనుచుక్ = కాలిపోవునని వెఱచిన

వాడై, తొలఁగఁగన్ అనఁ = దక్షిణదిక్కును విడిచి పోయినాఁడో యనునట్లుగా, ఉత్తర ఆశ్వుఁ = ఉత్తరదిక్కునకు, తొలఁగఁ = వెడలిపోయెను.

ఉత్తరాయణవర్ణనము.—సంవత్సరములో సూర్యుఁడు ఆఱుమాసములు నిరక్షుఁడై ఉత్తరమునను ఆఱుమాసములు దక్షిణమునను గంచరించును. ఆ సంచారమునకు ఉత్తరాయణము దక్షిణాయనము, నని సంజ్ఞలు. మకరసంక్రాంతి మొదలుకొని ఉత్తరాయణము: కర్కాటక సంక్రాంతి మొదలుకొని దక్షిణాయనము.

తా.—అప్పుడు ఉత్తరాయణము వచ్చెను. సూర్యుఁడు ఉత్తరదిక్కునకు పోయెను. అది యెట్లుండె ననఁగా:—‘దక్షిణాయనము, చల్లనికాలము, అట్టికాలములోనే ఆముక్తమాల్యదాడేవి యొక్క విరహమహాతాపముచేత ఈ దక్షిణదిక్కు వేఁగియున్నది. ఇంక రాఁగలది వేంద్రపుఁగాలము, అప్పుడు నాకు వేడి ఎక్కువ, అప్పుడు ఆవిరహతాపమునకు నావేడియుం దోడ్పడి ఈదిక్కు మిగులులేకుండ మాడిపోవును అని తలంచుకొని సూర్యుఁడు ఆచెఱుపును మాన్పుటకై అదిక్కును వదిలిపోయినాఁడో యనునట్లుగా ఉత్తరాశకుం బోయెను. రూపకోఠాపితః ఫలోత్పేక్షః.

దక్షిణశబ్దమునకు మంచినీటిభావము గలదియు నర్థముగావున అదిక్కుయొక్క మంచితనము చేత సూర్యుఁడు దానిపై కనికరించె నని స్వారస్యము. ‘ప్రాచ్యవాచీ ప్రతీచ్యస్తాః పూర్వదక్షిణ పశ్చిమాః’-‘దక్షిణే సరళోదారా,’ ‘అకాది గతితృప్తయోః’-‘ద్యుమణి ప్రణే ర్నిత్రం చిత్రభాను ర్విభావసుః’-అను.

‘ఉత్తరఆశ్వుఁ’=దక్షిణదిక్కు కాలిపోకయుండునుగదా యని పిమ్మటికి ఆసవహించుటకుఁ గాను, అని స్వారస్యము. ‘తాపతరణి’-అనుటచే ఆమె తాపము సూర్యతుల్యముగా నుండె ననుట. ఇరువురు తరణులలో ఒకఁడు తగ్గుట దక్షిణదిక్కునకు మిక్కిలితేమకారి యని స్వారస్యము.—‘ఊర్షవః’-ములోపమునకు గతి చరితాదులకుంబోలె. వేఁగుటకును ‘కుదమట్టమాఁడుట’ కును తారతమ్యమును అరయునది; ఒకతరణికి ‘వేఁగును’, ఇరువురు తరణులకు ‘మాఁడును’ అని భేదము. విరహతాపము అంతమిక్కుటముగా నుండె నని భావము.

చ. తెలియఁగ వచ్చె నట్టితఱిఁ దిగ్గకగుండు ధనాధిపాశ్చక్రై

తొలఁగినకారణం, బలివ దుర్వహ దీర్ఘవియోగవహ్ని పె

ల్లలమిన తద్దిశం దగిలి నట్టి తనూష్ఠ ఘనీభవన్తహా

జలమయశంకర శ్వశుర శైలము కోనల చల్వఁ దీర్చుకోఁ.

97

తిగ్గకగుండు=వేడివెలుగు (అనఁగా సూర్యుఁడు), అట్టితఱిఁ = ఆ సమయమందు, ధనాధిప ఆశ్చక్రై=కులేరుని దిక్కునకు (అనఁగా ఉత్తరదిక్కునకు), తొలఁగిన కారణంబు=వెడలిపోయి నందులకుం గల నిమిత్తము, తెలియఁగవచ్చెఁ = బోధపడినది. అలివ దుర్వహ దీర్ఘ వియోగవహ్ని = ఆనవలాయొక్క ఓర్వరాని చిర విరహాన్నియొక్క, పెల్లు = అలిశయము, అలమిన తతో దిశఁ = కమ్మకొన్నట్టి యాదక్షిణదిక్కునందు, తగిలినట్టి - తను ఊర్షవః = తనకు (అనఁగా సూర్యునికి) సోఁకినదైన మేనికాఁకను, ఘనీ...ల్వఁ - ఘనీభవత్ = గడ్డకట్టుచున్న - మహాజలమయఁ = నీటి పెల్లుయొక్క మాఱురూపమయిన - శంకర శ్వశుర శైలము = ఈశ్వరుని మామయైన పర్వతము (హిమవంతుని) యొక్క - కోనల = మఱుగు ప్రదేశములయొక్క - చల్వఁ = శైత్యముచేత, తీర్చుకోఁ = అర్చుకొనఁ గోరుట (యే ఆ నిమిత్తము.)

తా.—వేడివెలుగు అప్పుడు దక్షిణాశను వదలి ఉత్తరాశకుం బోయినందులకుం గలిగిన నిమిత్తము, అహా తెలియవచ్చినది. అయ్యవారి విరహతాపము వ్యాపించిన దక్షిణదిక్కునందు తానుండినందున ఆమెదేహతాపము తనకు సయితము తగులగా ఓర్వలేక అతడు దానినార్పు కొనుటకు గాను పలాయితుడై కరడుగట్టినజలమే అయిన హిమవత్సర్వతంపు మఱుగుం బ్రదేశములలో, పడి దొరలుటకై యట్లు పోయినాడు.—ఫలోత్పేక్ష.

ఆమెయొక్క వియోగజనితదేహతాపము నూర్చునికి, తానే వేడివెలుగు గయినను, తాను భరింపలేనంత వేడిగానుండె నని తెలుపుటకు ‘తిగ్గకర’ శబ్దప్రయోగము, తిగ్గ=తీక్షణములయిన-కరుండు=కిరణములుగలవాడు. ‘ధనాధిపాశ’ - ధనాధిపుడు కుబేరుడు, అతడేలుదిక్కు ధనాధిపాశ, అదే ఉత్తరము:— ‘ఇస్రో వహ్నిః పితృపతి ర్నైర్వతో వరుణో మరుత్’ । కుబేర ఈశః పతయః పూర్వాదీనాం దిశాం క్రమాత్’ - అను.

‘కోన’ - ప్ర. కోణః - ‘ఊష్ణ’ - ములోపము. చరితాదికార్యము. ‘జలమయః’ = జలస్య వికారః - ‘ఉత్తరదిక్కు’ - ‘హిమాలయము’ అనక ‘ధనాధిపాశ’ - ‘శంకరశక్తకుర శైలము’ - అనుటయందు విశేషమేమన:—కుబేరుని సిపారసుచేత ఈయనను శంకరుడవలంబించును, అయినకు కుబేరుడు సఖుడు గావున, “కుబేర స్త్ర్యమ్బకసఖః” - అను. శంకరుని సిపారసుచేత అయిన మామ మంచుకొండ ఈయనకు తాపమాగ్నకొనుటకు చోటిచ్చును; అని స్వారస్యము. మొదల కుబేరుడేల ఈయన నవలంబించును? అని యాక్షేపమేని, ఈయన ఆరోగ్య మిచ్చువాడు - “ఆరోగ్యం భాస్కరా దిచ్ఛేత్” అని స్మృతి, మఱి కుబేరుడు ఆరోగ్యవిషయములో కొడువ గలవాడేగదా; కనుక ఆరోగ్యాశచే కుబేరుడు ఈయన నవలంబించును; అని సమాధానము. ఇందువలన ఎల్ల వారికి ఆరోగ్యమిగలవాడు సయితము ఆరోగ్యార్థము పరుగులిడునట్లు చేసినట్టిది అది యెంతతాపమో అని తదతిశయము స్ఫురించుచున్నది.

తే. కినిసి వలతోడు దండెత్త గేతు వగుట

మీన మిల దోచు టుచితం బ, మేష మేమి

నని యనగనేల? విరహాఖ్యం బాంధయువతి

దాహమున కగ్ని రాగఁ, దత్తడియు రాదె?.

98

కినిసి = విరహులమీద కోపం బూని, వలరాజు (పా. వల తోడు) = మదనుడు, దండెత్త = దాడివెడలుడు, కేతువు = అతనిటెక్కెము, బొటం = అయినందున, ఇలం = భూమిలో, మీనము = మత్స్యము (మీనరాశి యనియు), తోచుట = అగపడుట, ఉచితంబ = న్యాయ్యమే, మేషము = మేక (మేషరాశి), ఏమిపని = ఎందులకు వచ్చినది, అనగనేల = అనియడుగ నక్కఱలేదు, అగ్ని = వహ్ని, విరహ ఆఖ్యం = వియోగమనెడు పేర; పాంధయువతి దాహమునకుం = వియోగినులైన గుబ్బెతలను చూడుటకు, రాగం - తత్తడియుం = అగ్నికిగుట్టమయినమేషము కూడ, రాదె = రాదా, (గుట్టము నెక్కి రౌతు వచ్చు ననుట).

తా.—నూర్చుడు ముందు మీనరాశిలోను, పిమ్మట మేషరాశిలోను, ప్రవేశించుటయే ముందు మీనరాశి వచ్చుటగాను, పిమ్మట మేషరాశి వచ్చుటగాను, చెప్పబడును. ఉత్తరాయణము వచ్చినప్పటినుండి క్రమముగా మదనునికి బల మెచ్చిన దనియు తత్క్రొతవిరహబాధ దుస్సహమయిన దనియు భావము. మదనుని టెక్కెమున మీన ముండును, అగ్నికి వాహనముమేషము.

ఉత్తరానమందు మీనమేషరాసులువచ్చును (అనగా రవి మీనమేషరాసులం జొచ్చును); తనటెక్క మెత్తి దాడివెడలుట ఆచారము, కావున మీనోదయమునకు కారణముకలదు, అట్లే రాతు గుఱ్ఱమునెక్కి వచ్చుట కలిగినదే కావున, విరహ మనుపేరియగ్ని తనవాహనమయిన మేషము నెక్కి వచ్చినాడు.—మీనమేషరాసుల యదయములకు కారణము కానట్టి మదన వైశ్యానరాగమనములను కారణములనుగాఁ జెప్పినాడు, కావున పేతూత్పేక్ష, వాచకము అప్రయక్తము గాన గమ్య;

“కేతు ర్గ్రహే ధ్వజే చిహ్నే కిరణోత్పాతవహ్నిషు”-నానా. పాంథుడనగా ఎప్పుడును దారివడచుచుండువాడు,—“పథానం నిత్యం గచ్ఛతి” అని విగ్రహము. “పథో ణ నిత్యమ్” అని సూత్రము. అట్టివానిభార్య ఎప్పుడును వియోగినియే గదా. అందులోను యువతి యాయెనేని దాని దుఃఖము చెప్పవలయునా? కడను ఋతువులకన్న వసంతము కామోద్దీపకతరముగాన వసంతమున మదనుడు దండెత్తునట్లు కవి రచించినాడు—ఇలక = ఇలనున్న వారి కగపడుటచేత ఇలందోచి నట్లు చెప్పినాడు, అంతియకాని మీనమేషము లనెడు సత్కృతరాసులు భూగతములుకావు. ఇట దండెత్తుటయు దహించుటయు క్రమముగా మీనమేషమాసములయందుఁ జెప్పబడినవి. పాంథ భార్య మీనమాసమంతయు వేచినది. పాంథుడు రాఁదాయెను, ఇలక మేషములోను ఆమెకు దాహముకాక మఱియేమున్నది.

చ. ప్రియ పరిరంభణ ద్రుఢిమపెల్లిక నామని వచ్చి చేయుఁగా
వ్యయ మని సీతునంద చెలువ ల్పెదవు ల్లడుపంగ వచ్చెఁ దా
రయమునఁ బెర్చి యా ఋతువు రాఁ జలి విచ్చి తొఱంగి రయ్యవ

స్థ; యుచితమే కదా ‘విపది ధైర్య’ మనం జనుమాట యింతకు. 99

ఇలక = ఇటుతర్వాత, ఆమని = వసంతుడు (పా. చైత్రుడు), వచ్చి, ప్రియ...ట్ల - ప్రియ = వల్లభులయొక్క - పరిరంభణ = కాఁగిలింతయొక్క - ద్రుఢిమ=బిగువుయొక్క - పెల్లు=అతి శయమును, వ్యయము సేయుఁగా = పోఁగొట్టునుసుమా, అని = అనుభయముచేత, సీతునంద = చలి కాలమందే, చెలువల్ = ఇంతులు, పెదవులొత్తడుపంగ = దిగులుపడుచుండఁగా (చలికి చీలినపెద వులను నాలుకతో తడుపుకొనుచుండఁగా అనియు), ఆఋతువు = వసంతర్తువు, రయమునక = వడి గా, తాక = తాను, పేర్చి=విజృంభించి (మలయమారుత కోకిలకూజిత భృంగ రావ పుష్పదళంబు లతో ననుట,) వచ్చెక = అరుదెంచెను, రాక = వచ్చినంతట, చలి విచ్చి = భయము తీటి (చలి లేనందున అనియు,) అయ్యవస్థ = ఆపెదవులు తడుపుచుండునునీని, తొఱంగిరి = మానిరి, ఇంత కుక = ఇందులకు, విపది=ఆపదవచ్చినప్పుడు, ధైర్యమే=ధైర్యమానవలయును, అనక చనుమాట = అను ప్రసిద్ధనూక్తి, యెంతయుక = మిక్కిలి, ఉచితమేకదా = యుక్తమేకదా.

తా.—చలికాలములో ఇంతులు ‘ఇటుపిమ్మట వసంతర్తువు వచ్చును, చలిచేత నిప్పుడు లభించుచున్న ప్రియగాఢాలింగనములు అప్పటివెట్టదినములలో నడలువడిపోవును’, అని భయ ముచే పెదవులు తడుపుచుండిరి. ఇటుండఁగానే ఆఋతువు పూర్ణవిజృంభణతో రానే వచ్చినది. అంతట, ఆ యాపద రాకముందు భయపడినయాయెంతులు అయ్యవస్థ వచ్చినపిమ్మట ధైర్యమే అవ లంబించి, పెదవులు తడుపుట మానిరి. విపత్తువచ్చినప్పుడు ధైర్య మవలంబింపవలసిన దను నూక్తి కడుదొడ్డదిగదా - శ్రీమత్సాహిత్యమున యగ్రాంతరన్యాసాలంకారము.

పెదవులను నాలుకలో తడుపుకొనుట భయముచేతనుం గలుగును. కవి చలికార్యమును భయ కార్యముగా చమత్కరించినాడు, చలి వచ్చుట యన భయము తీటుటయు శీత రు వంత మొంగుటచే పెట్టదినములు వచ్చుటచే చలిపోవుటయు, ఇటు కవి ఋత్వపగమకార్యమును భయాపగమకార్య ముగా చమత్కరించినాడు. — ‘పరిరంభణము’ - ‘పరిరమ్భః పరిష్వజః సంశేష ఉపగూహనమ్’ - అను. ‘ద్రఢిమ’ దృఢముయొక్క భావము, - నకారాంతము - ఇమని చ్చుత్వయాంతము - రూ. ద్రఢి మము - సీతు. రూ. సీతువు, ప్ర. శీత. “ఆహారంబిడుక్ సీతునక్” - 1 (82); “సృష్టబహువ్రణం బయిన సీతునకల్కి” 5 (100); వ్యయము సేయు = వ్యయించు; ఆ ఋతువు - “ఋగ్గ వర్ణంబులు రల తుల్యంబులు” - బా. వ్యా. — “విపది ధైర్యమ్” : — “విపది ధైర్య, మ థా భ్యుదయే త్తమా । సదసి వాక్పటుతా, యథా విక్రమః, యశశిచాభి రుచి, వ్యక్తసనం శ్రుతౌ । ప్రకృతిసిద్ధ మిదం హి మహాత్మ నామ్” అని సంపూర్ణ వాక్యము.

ఉ. సృష్ట బహువ్రణం బయిన సీతున కల్కి నిబోష్టపల్లవో

చ్ఛిష్టముఁ గొన్న దిచ్చుధు వి సీయన కింతులు మోవిఁ దన్తధూ

చ్ఛిష్టముఁ గొన్న యొచ్చె మఱఁ జేసిన, వారు కృతం బెఱింగి వి

స్పష్టముగా నొనర్చిరి వసంతున కూటట దోహదంబులన్.

101

ఇంతులు = మగువలు, స్ప... ఖక్ - సృష్ట = చేయబడిన - బహు = పెక్కు - వ్రణంబు = గాయములగులది (అనఁగా మోవియందు పెక్కు గాయములు కావించినట్టిది), బిన సీతునఖక్ = ఆయినట్టి చలిక, అల్కి - వెఱచినవారై - నిజ... ముక్ - నిజ = తమదైన - ఓష్టపల్లవ = మోవిచిగురు యొక్క - ఉచ్ఛిష్టముక్ = ఎంగిలిన, ఇచ్చుధువు = ఈతేనె, కొన్నది = ఆనినది, ఇసీ = ఇసీ, అనక = అనిగోయక, మోవిక్ = తమ పెదవియందు, తత్ మధుఉచ్ఛిష్టముక్ = ఆతేనెయొక్కయెంగిలి (మైనము ననుట), కొన్నయొచ్చెము = గ్రహించినహీనతను, అఱఁజేసినక్ = (వసంతుఁడు) పోక గొట్టఁగా, వారు = అస్త్రీలు, కృతంబు = వసంతుఁడు చేసినయుపకారమును, ఎఱింగి = చక్కఁగా మనస్సున భావించి, వసంతునఖక్ = ఆమనికి, కూటట = విశ్రాంతి కలుగునట్లుగా, దోహదం బులన్ = పుష్పతాపదక్రియలను, విస్పష్టముగాన్ = స్పష్టముగా, ఒనర్చిరి = కావించిరి.

తా, చలికాలమున స్త్రీలు పెదవులందు చలివలనిపగుళ్ళకు నివారకముగా మైనము పూసి కొంగురు. మైన మన మఘాచ్ఛిష్టము - [మఘాచ్ఛిష్టం తు సిక్ కమ్] అను. ‘మయినము’ తేనెం గొనఁగా మిగిలినతేనెపెఱి గావున దానికి మఘాచ్ఛిష్ట మని పేరు. “మదనాః సిక్ క దుత్తార వసన్త గ్రుమ మన్తథాః” - నానా. — “మదన - పు. ఇది మైనమునకు ఉష్ణైత్త చెట్టునకును, వసన్తర్తువు నకును, మ్రంగ చెట్టునకును, మన్తధునకును పేరు.” — అని వాందారిపాపనశాస్త్రిలవారిటిక.] అనఁగా తేనె యెంగిలి, మఱి యాతేనెయొట్టిదన, తాము పానముసేయునపుడు తమమోవియెంగిలిచే మధురిమం బొందినట్టిది. అట్లు అది తమయెంగిలి దిన్నదైయుండ, దానియెంగిలిం దాము మరల పెద వులందు స్వీకరించుట ఆయింతులకు మిక్కిలి లజాకరముగాదా. ఇంతలో వసంతుర్తువు వచ్చి చలిని పోగొట్టును, మఱి పెదవులు పగులవు; కావున మఱి పెదవులకు మైనముం బూసికొ నక్క ఱలేదు, అవిధముగా మైనమును మాన్పించి, దానిందాల్పేడు నవమానమును తమకు వసంతుఁడు తప్పించినందులకుఁగాను, వారు కృతజ్ఞత గలవారై అతనికి విశ్రామము కలుగునట్లుగా చెట్లను పూవం జేయుటయ నెడి యతనిపనిని, తాము పాద తాడనాదిదోహదములచేత నెఱవేర్చుచున్నారా అనోన్యాయాలంకారము. —

“అన్యోన్యోపకృతియై య | న్యోన్యము కవిచేత నృపతి యులుఁ గవి నృపుచేఁ.” అలం.

“మధు మద్యే పుష్పరసే తైఃద్రేఽపి” - అమ. ఇంతులు చలికాలమున మోవియందు మైనముందాల్పుటయు వసంతము రాఁగానే మానుటయు ప్రసిద్ధము:—కర్పూరమంజరి ౧-వ జన నికాంతరము.

శా.—“బిమ్బాష్టే బహుళం న దదతి మదనం, నో గన్ధతైలావిలా
వేణీ ర్వీరచయన్తి, దదతి న తథాశ్లేఽపి కూర్పాసకమ్,
య ద్బాలా ముఖబంజ్కుఃశ్లేఽపి ఘనో వర్తన్తే శిథిలాదరాః
త స్తన్యే శిశిరం వినిర్జిత్య బలా త్ప్రాప్తో వసన్తోత్సవః.”

‘దోహదంబులఁ.’—

“తరుగుల్లలతాదీనా మకాలే కుశలైః కృతం.

పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదంస్యా చ్చ తత్క్రియా.”

ఆ క్రియలు దశవిధదోహదములు:—ఎట్లన:—

“అశోక శ్చరణాహత్యా, వహ్శో ముఖసీధునా,
అలిఙ్గానా క్కురవకః, సిన్ధువాగో ముఖానిలాత్,
కరస్పర్శేన మాకన్దః, ముఖరాగేణ చమ్పకః,
గీత్యా ప్రియాశు ర్మితరాం నమేరు ర్హసిలేన చ”
‘ఒచ్చెము’ = పొచ్చెము-ప్ర. పుచ్చమ్.

మ. మునుపే చంద్రబలంబు గల్గి మలయంపుంగవ్వులేగాడ్పుడే

రున నేలెంచు లతాంత బాణునకు సూర్యుండు న్నహించి గ్రొత్తగా

ననుకూలించెఁ జలంబున నివ్వరహిణీప్రాణాపహరంబు నే

యన యూహించు విధాత కృత్య మది యేలా మాను నెప్పట్టునఁ? 101

మునుపే = మొదలనే, చంద్రబలంబు = గ్రహసంచారవశమునైన చంద్రబలము-కల్పింకల వాఁడై (చంద్రమిత్రుఁడగుటచేతను చంద్రునియండకలవాఁడై ఆనియ్య), ముల...రునఁ - మల యంపుఁ = మలయగిరిజైన (మలయగిరినుండి వచ్చుచున్న)-కమ్మ=పరిమళవంత మైన-లేగాడ్పు=మంద మారుతమును - తేరునఁ = రథమందు, ఏలెంచు లతాంత బాణునకుఁ = వచ్చుచున్న పూ విల్లునికీ, సూర్యుండుఁ = సూర్యుండుకూడ, మహిఁ = భూమిలో, అనుకూలించెఁ = సాయపడెను, (గ్రహ గతిచే ననుకూలుఁడాయెను - శిశిరర్తువునలేని తైత్తిర్యమును ఇప్పుడు పొంది దాహకుఁ డాయెనను టయు), చలంబునఁ = పగపట్టి, నిరహిణీప్రాణాపహరంబు = వియోగినులయొక్క ప్రాణము యొక్క హరణమును, చేయన = చేయుటకే, ఊహించు విధాత కృత్యము = ఉద్యోగించుచున్న బ్రహ్మయొక్క పని, అది, ఎప్పట్టునఁ = ఏ సమయాననైనను, ఏలా తప్పుఁ = తప్పుక నెఱవేరును.

తా.—ఏదైనను కార్యము తల పెట్టుకొన్నవారికి గ్రహగతి ప్రకారము చంద్రబలములేక అది సిద్ధింపదు. ప్రకృతమందు విరహిణీబాధనమునకుం దొడంగిన మన్తఘని నెచ్చెలియగుటంబట్టి చంద్రుండు తనబలముతో తోడ్పడుట సిద్ధము.—అదియే గ్రహసంచారరీతిచేత నయిన చంద్రబల ముగా నిటం జెప్పఁబడినది. ఇదియే గాక శిశిరర్తువునందు సూర్యచంద్రులు మంచుమూలముగా మందప్రకాశులై యుండురు. ఇప్పుడు-అనఁగా - వసంతములో, మంచడంగుటంబట్టి,—చంద్ర

నూర్మలకు లేజ మెచ్చునుగావునను, చంద్రుడు వియోగినులను క్రామవాఁడగుటంబట్టియు, చంద్రునిబలము మన్నఁగునికి ఇనుమడి యైనది. ఇట్లు చంద్రసహాయసంపదగలవాఁడై మదనుఁడు విరహిణులపై వారికి దుస్సహ మయినమందమలయానిల మనెడి తేరిని నెత్తావిఁగోడిచానిని ఎక్కి దాడితరలి నాఁడు; అట్టి యాతనికి పాపగ్రహమయిన నూర్మఁడుకూడ, శిశిర్దువులో మందలేజాఁడై యుండినవాఁడు, ఇప్పుడు క్రొత్తగా భూమిలో విరహిణులకు శీతలోపచారములం గూడ ఫలింపనియని చిచ్చుఁజేయఁడందాల్పి, తోడ్పడినాఁడు; అట్లు అతఁడనుకూలించుటయు గ్రహ సంచారవశముచేతనే; కావున అతఁడును గ్రహగతివశమునను తనకార్యముచేతను గెండు తెఱంగులను మన్నఁగునికి సహాయఁడై అయినాఁడు. ఇందువలన విరహిణీప్రాణనాశమును వైవము సంకల్పించినాఁడని స్పష్టముగా తెలియుచున్నది, ఇంక నది నెఱవేఱక తప్పువా? కావున ఆ కాలమందు ఆ యమవారు అత్యంతమదనపీడ నొంగుచుండినదని విశదము. — ఇట్టి అప్రస్తుతసామాన్యోక్తి ప్రస్తుత విష్ణుచిత్తపుష్టి రూపవిశేషపరముగాన ఆ ప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము, దానికి ఆర్థాంతరన్యాసము అంగముగానున్నది.

‘మలయంపు’ - గాలి దక్షిణదిక్కునుండి వచ్చుచున్నదనుట.... ‘కమ్మ’ - మలయమునందలి చందన ద్రుమములయు నడిమియుద్భావముల నానాపుష్పములయు పరిమళముం చెచ్చుచున్నదనుట, - ‘లే’ - అనుటచే తుసారాదిభారముచేత, మందముగా సంచరించుచున్నదనుట: — అని మలయవాయువునందు వర్ణ్యము లైన శైత్య మాంద్య సౌరభములు చెప్పఁబడినవి. ‘లేరున్’ - ‘లేరన్’, అనునవి బౌద్ధవిభక్తికము వచ్చినరూపము, అరుదుగా బౌద్ధవిభక్తికములు అనాపవిభక్తికములుగానుంబ్రయుక్తము లగుట కలదు: - ‘లతాంత’ - “కమ్మనిలతాంతములకు మైననీవచ్చు మధుపముల సుగీతనినదమ్మలెసఁగన్” - “అదిపర్వము. - ‘చలంబు’ - ప్ర. ఫలమ్. చతుర్థపాదమున పుల్లయతి.

క. మలయ కట కోటజన్మిత | కలశీసుత నేవ నిట్లు గనెనొ తదాశా

నిలుఁ డనఁగ నలసవృత్తిన | మెలఁగుచు నాపోశనించె మిహికాజలధిఁ. 102

మల...వన్ - మలయ = మలయాద్రియొక్క - కటక = నెత్తమందలి - ఉటజ = పర్ణ కాలలో - స్థిత = నివసించుచున్నట్టి - కలశీసుత = కంభసంభవునియొక్క = (అగస్త్యునియొక్క) - నేవన్ = శుక్రాపచేత, తత్ ఆశా అనిలుఁడు = ఆ కంభసంభవుని దిక్కునుండి వచ్చుగాలి (అనఁగా దక్షిణపుగాలి), ఇట్లు కనెనొ అనఁగన్ = ఈవిద్యను నేర్చెనొ అనునట్లుగా, అలస వృత్తిన = మందతతోనె, మెలఁగుచున్ = సంచరించుచు, మిహికా జలధిఁ = మంచుసముద్రమును, ఆపోశనించెన్ = ఆచమించెను (అనఁగా త్రాగివెచ్చెను.)

తా. — మలయమారుతము మెలఁగా నేవీచుటయు సముద్రమంతటిమంచు మాయమగుటయు నెట్లుండెనఁగా - మున్న సముద్రమును అరచేతిలోఁ గొని ఆపోశనము పుచ్చుకొన్న యగస్త్యులవారు ఆ మారుతమునకు జన్మభూమి యైనమలయపర్వతము నెత్తమ్మన పర్ణకాలలో నివసించుచుండుటంబట్టి వారియొద్ద ఆ మలయమారుతము ఆ సముద్రపానవిద్యను శుక్రాపాపూర్వకముగా నేర్పినదై తమ కగపడకయే అవలీలగా ఆ మంచుసముద్రమును ఒక్క గుక్కతో ఆపోశనము పుచ్చుకొన్నదో యనునట్లుండెను. — రూపకానుప్రాణితమయిన యుత్పేక్ష.

“కటకోఽస్త్రీ నిరహ్వాఽద్రేః” - “పర్ణకాలోఽటజోఽస్త్రీయామ్” - “అగస్త్యః కమ్మ సంభవః - అను. — అగస్త్యులవారు సముద్రమును అరచేతిలోనికి గ్రహించి త్రాగివెచ్చినకథ ప్రసి

దము:—“అగస్త్యః పాశోధిం యదకృత కరామ్యాజకుహరే క్రియాసిద్ధి స్సత్త్వే భవతి మహా-
తాం నోపకరణే” భోజప్రబంధము. ‘అగస్త్యులు మలయవాసి, యనుటకు చూ. 4 (147) టీక.

‘అపోశనించె’-నామధాతువు-అపోశనము-అప్పుకవిలో నీక్రిందిని యుదాహృతములు:—

“తత్తరమున నాపోశన మెత్తఁబోయి భూసురుం డెత్తు నుత్తరాపోశనంబు” శృంగారపథ్యము.

“ఓశశిముఖి లోపాము । శ్రీశుండు కలశభవుఁ డుండు నిట నతఁడు తపో

రాశి మహాత్ముఁడుమును పాపోశనముగఁ గొనియె సాగ రాంబువు లెల్లఁ.”-చమత్కారరామా.

‘అవశ్యాయ స్తు నీహర స్తుషారి స్తుహినం హిమం

ప్రా లేయం మహిశాచాథ హిమానీ హిమసంహతిః’ - ఆము.

క. మలయతరు న్యాయమ యిలఁ గల తరువులకెల్ల జేయఁగా వలచెఁ జుమీ

యలరించు నెపంబునఁ బరి | మళితములుగ ననఁగ నచటి మారుత మొలనెఁ. 103

మలయతరున్యాయమ - మలయములోని చెట్లగుణమే (అనఁగా పరిమళమే), ఇలన్ గలతరు
వులకున్ ఎల్ల = భూమిలోని చెట్ల కన్నిటికిని, చేయఁగాన్ = కావించుటకు, అచటి మారు
తము = ఆ మలయపర్వతపు గాలి, వలచెన్ చుమీ = కోరినది సుమా, అనఁగాన్ = అనునట్లుగా,
అలరించు నెపంబునన్ = చెట్లను పుష్పింపఁజేయు విషచేత, పరిమళితములు కాన్ = సంజాతిపరి
మళములు అగునట్లుగా, ఒలనెఁ = వీచెను.

తా. — మలయపర్వత మారుతము — ఆ మలయములోని చందనతరువుల గుణమును అనఁగా
పరిమళమును లోకములోని తరువుల కన్నిటికిని కలిగింపం గోర్చి వహించినవో యనునట్లుగా
చెట్లనన్నిటిని పరిమళవంతములగునట్లు పుష్పింపఁజేయుచు వీచెను. — దక్షిణమారుతము వీచెను,
చెట్లు పూచి పరిమళవంతము లైనవి అని, భా. ‘మలయతరున్యాయమ’ - మలయతరువులు చందన
వృక్షములు, చందనములకు కవులు పుష్పములను వర్ణింపరు, “న చ కుసుమఫలే గర్ధనారద్రుమా
ణామ్,” సా. ద. కావున వాని పరిమళము కొయ్యది గాని పువ్వులది గాదు. — ‘పరిమళితములు’ —
సంజాతార్థమందు ఇతచ్ఛ్రుత్యమును, “విమర్దోత్థే పరిమళో గన్ధే జనమనోహరే.” - ఆము. ‘అల
రించు’ - ప్రేరణార్థకము. కన్ = కాన్ = అగునట్లుగా.

ఉ. కుప్పము ల్వదల్చి, వల గుబ్బల నొత్తిరి హత్తి వేగుజా

మిప్ప లలర్చు గాడ్పుల కధీశుఁ, గ్రమంబున ఘర్త శంక మై

నుప్పటిలంగ దోమతెర లుప్పర మెత్తిరి, దక్కి యాష్టముల్

దెప్పరమైన లోహశకటి ప్రకటికరణంబుఁ గామినుల్.

104

(ఆ ఋతువునందు), కామినుల్ = వలపు గ తైలు, వేగుజాము = రాత్రి చరమ యామమున,
ఇప్పలు = ఇప్పచెట్లు, అలర్చుగాడ్పులకున్ = పూచెడుతెప్పెరకు (అనగా ఇప్పలను పూవఁజేసి ఆ
పూవులనెత్తావని తెచ్చుచున్న వేగుజాము తెప్పెరలచేత నుద్దీపితకామలై), కుప్పసముల్ వదల్చి =
అవికలను ముడి విప్పి యెడలించి, అధీశున్ = కాంతుని, హత్తి = కవ్వి, వలిగుబ్బలకున్ = చలువ
గల కుచములతో (పా. ఇతిగుబ్బలకున్ = క్రిక్కిరిసిన బిగువుకుచలములతో), ఒత్తిరి = అదిమిరి
(పా. ఒత్తిరి = ఒత్తిగిల్లి), గ్రమంబునన్ = కొంతసేపటికి, మై = మేనియందు, ఘర్తశంక =
చెమట పోసినదను సంధియను, ఉప్పటిలంగన్ = జనింపఁగా, దోమతెరలు = దోమలను లోనికి
రానీకుండుటకై మంచముచుట్టును ప్రేలగట్టిన తెరలను, ఉప్పరము = పైకి, ఎత్తిరి = వైచిరి,

ఉష్ముల్ = వేడి, దెప్పరమయినక = గాటము కాఁగా, లోహ శకటి ప్రకటికరణంబు = ఇనుపబండి (కుంపటిని) ఉపయోగించు కొనుటను, తక్కిరి = మానిరి.

తా.—ఆమనిలో కామినులు ఇప్పుచెట్ల నలరంజేసి, వానిపువ్వులపరిమళమును తమవంకకుఁ దెచ్చుచున్న వేగుజాముగాలిచే నుద్దీపితకామలై అవిక సడలించి భర్తను కలిసి వలిగుబ్బలతో నొత్తిరి. ఆపెనఁకువచేత చెమరుపుతిల్లె నని శంకించి దోమతెరలను మంచపుమేలుకట్టుపైకి ఎత్తి వైచిరి. వెట్టలు గాటములు కాఁగా, మంచముక్రింద ఇనుపకుంపటులను పెట్టుకొనుట మాని వైచిరి. - స్వభావోక్తి.

వలిగుబ్బలు—

“కూపోదకం వటచ్చాయా తామ్బూలం చేష్టకాగ్నిహం

శీతకాలే భవే దుష్ట ముష్టకాలే తు శీతలమ్.”—

అనునూక్తిప్రకారము ఆమనియందు తిరుణీకుచములు చలువగా నుండును.—ఇప్పు వసంతమునం బూచును:—

“తత్తేజ స్తరణే ర్ని దాఘసమయే, త ద్వారి మేఘాగమే,

త జ్జడ్యం శిశిరే, య దేశశరిణై స్సౌఖం పురా యై ర్దశైః,

ఆయాలోఽప్యధునా ఫలస్య సమయః కోఽయం వివా తై రితి

స్వల్పా తాని శు చేవ గోదితి గళిక్కుమ్మై ర్భూక ర్దుమః.”

‘కుప్పసము’ - ప్ర. కూర్పాసః - ‘జాము’ - ప్ర. యామః - ‘శంక’ - అప్పుడప్పుడే ఆబుకు పులో నూతనముగా నుప్పతిల్లుటచేత - ఇంక కొన్నాళ్లు జరిగిన, శంకగాదు, నిశ్చయమే కలుగును. - ‘ఉప్పరము’ - ప్ర. అభ్రమ్ - అని వైకృతదీపిక - ‘ఉప్పరము’ - ఉప్పరమునకు అని షష్ఠ్యర్థమున ప్రథమ ‘లోహశకటి’ - చిన్నయినుపబండిగానుండు కుంపటియని యెఱుంగునది; - కుంపటికి చక్ర ములుండుటకు:—

“కవిమతి రివ బహులోహ సుఘటితచక్రా ప్రభాతవే ధేవ

హరిమూర్తి రివ హస్తస్థి భాలి విధూమానలోపేతా.”—భో. ప్ర.

“బండకుంపటి (చిల్కు పరఁగు గొల్లె మనంగ)” ఆం. భా. ‘కామినుల్’ - ఆనుట సంభోధించు కలవారని తెలుపుటకు.

మ. అరుణాంకుండు హిమదుర్గం రజని డీ వై క్రుంకి పుష్పర్తు వా

సర కల్యోదితుఁ డెంచు మున్న యిడుట న్నామమాకుచాలేహ సం

కరసాంద్రాగ్ని శిఖారుణప్రభఁ గొనెన్ గాకున్నఁ గాలజ్ఞప

త్తి రుతం బెట్లు చెలంగు మానకుపిత సీ కర్ష సంభోధిన్లు.

105

అరుణాంకుండు - అరుణ = ఎఱ్ఱని - ఆంకుండు = కిరణములు గలవాడైన నూర్యుండు, హిమ దుర్గు = హిమముతువు = చలికాలము, అన్ (అను) రజనిన్ = అనెడి రాత్రియందు, డీలువి = డిల్లపడి, క్రుంకి = అస్తమించి, పు...డు - పుష్పర్తు = పుష్పముతువు = నవకారు - అనఁగా వసంతము అనెడు - వాసర = పగటియొక్క - కల్య = ప్రాతఃకాలమందు (అనఁగా వసంతారంభమందు) - ఉదితుండు = ఉదయించినవాడు, బొమిక్ = అయి, మున్న = పూర్వమే (అనఁగా తాను అస్తమించునప్పుడే - అనఁగా చలికాలము మొదలనె), ఇడుటన్ = ఇల్లడ యుంచినందున, నామ...

భక్ - శ్యామా = జవ్వనులయొక్క - కుచ = స్తనములయొక్క, - ఆలేప = కలపముయొక్క - సంకర = మిశ్రమందలి - సాంద్ర = దట్టమయిన - అగ్నిశిఖ = కంకుమపువ్వునెడి - అగ్నిశిఖా = అగ్నికీలయొక్క - అరుణప్రభక్ = ఎఱునికాంతిని, కొనెక్ = మరల స్వీకరించెను, కాక ఉన్నెక్ = అట్లు అది రాత్రి తెల్లవాఱుట కానియెడల, మా...లి - మాన = ఈసుచేత - కపిత్ - కనిసిన - స్త్రీ = చెలువలయొక్క, - కర్ణ = చెవులకు, దంభోలి = పిడుగు, వి, కాల...బు - కాలజ్ఞపత్రి = కాలమెఱిగిన పక్షియొక్క (అనగా కోకిలయనెడు కోడియొక్క) - రుతంబు = కూత, ఎట్లు, నెలంగుక్ = ఉప్పలిలును?

తా.—ఆసాయము పాటుపడి ఆలసిసాలసినవాడు తనయమాల్యాభరణమును ఆపునికడ ఉంచి తెల్ల వాఱగానే వెండియుంగైకొని ధరించి వెలువడుటయు, మానకపిత్త్రీలకు వేగుతఱి కోడి కూత వినగా అయ్యో ఈ రాత్రి యంతయు ఆలుక చేత పొంగు పోగొట్టుకొంటిమి గదా యని గుఱించుటయు, కోకిలకూతను వినగానే కాముకులకు విరహ ముద్రేకించి కఠోరదుఃఖమునుం గలుగుటయు, కామినులు చలికాలమంగు కుచములకు కంకుమతోడి యంగ రాగమును ధరించుటయు, వసంతము రాగానే యంగ రాగమును కంకుమను మానుటయు, వేగుతఱిని కోళ్లకూయుటయు, వసంతము రాగానే కోకిలలు కూయ నారంభించుటయు ప్రసిద్ధములు: సూర్యుడు చలి కాలమందు మందలేజాడై యుండి, వసంతము రాగానే మరల స్ఫుటలేజస్సుకొడగుటయు, దినాంతమందు తనలేజస్సును అగ్నియందుంచుటయు శాస్త్రసిద్ధములు.—ఈ వృత్తము లిట నుప జీవింపబడి యున్నవి. అట్లే అరుణకిరణుల దైన సూర్యుడు శరత్కాలమనెడి పగలెల్ల దీపించి యలసి శీతర్తు వనురాత్రియెల్ల నిద్రితుడై, వసంత మనెడి పగటియొక్క వేకువను మేల్కొన్న వాడై శరత్తును పూర్వదినము కడపట తాను నిద్రింపబోవుచు చామలపాలిండ్ల కలపమందు ఉంచిన కంకుమ యనెడి వహ్నిబ్యాళి యొక్క యరుణలేజమును మరలం బుచ్చుకొని దీపింపం దొడంగెను. అట్లు వసంతారంభము వేకువ ప్రాద్దు కాదనఁగూడదు, అది యా వేకువప్రాద్దే యనుటకు మానకపిత్తయనకులకు కర్ణకఠోరముగా అప్పుడుప్పలిలుచున్న కోకిలరుత మనెడి కోడి కూతయే తార్కాణము. రూపకము, తదుత్కాపితమైన యనుమానంబును.

‘హిమర్తువు’ - హిమమును చలియు హేమంతశిశిరముల రెంటు నుండుట గావున ఇట హేమంత శిశిరముతువులు రెండును గ్రాహ్యములు. ‘దీతై’ - డీలగుట ట్లగుమేని విరామములేని సంచారముచేత, పా. (రజని) దీతై, “సదా చరతి ఖే భానుః”, “భాను స్సకృ ద్యుక్తతురజ్జ ఏవ”.—

“మౌగై డొంకె గుండె దగ్గె దీలయ్యెను | స్రగ్గ ముడిగె డొంగె సమసె స్రుక్కె

గుంగడప్పెడిందె గుడిసె దూతె నణంగె | ననగె దగ్గెననుట యలరు నభవ.” ఆం. భా.

‘పుష్పర్తు’ - ‘వసంతః పుష్పసమయః సురభిః’, ‘ఘప్రది నాహనీ వా తుక్ష్ణీ బేదివస వాసరా’

‘ప్రత్యాహోఽహర్తుఖం కల్యం’ ఆము. ‘శ్యామా’ - “శ్యామాహోడశవర్షా స్త్రీ” - నానా.-లక్షణ చేత తగుణీమాత్రమునకుపేరు. ‘అగ్నిశిఖ’ - “అ థాగ్నిశిఖ ముద్దిప్తం కుసుమే కుసుమేఽపిచ” - మేదిని. అరుణాంకుడు గావున అరుణప్రభ సంఘినాడు, అరుణప్రభనే పుచ్చుకొన్నాడు; సాయం ప్రాతస్సమయములందు సూర్యుడు ఎఱ్ఱగా నుండును గాన అరుణ యనుట; మఱియు విశేషము ఏమన శ్యామలు చలికిఁగాను కంకుమపూవుల యంగ రాగమును కుచములయందు చలి కాలములోనే తాల్చరు.

“ప్రాశస్త్యశ్చ లభిష్యరానిలసంప్రయోగః । ప్రోత్సల్లభన్తమకరన్తహృతాభిబృన్తః

కాలోఽయ మాపకతి క్షున్నమపక్ష్మపిజ్జ । ప్రోత్సల్లభన్తమకరన్తహృతాభిబృన్తః” సు.ర.భా.

అమని రాఁగానే మానుదురు గావున, కుంకుమ మాననప్పుడు దాని యరుణ ప్రభయు దానితో పోయినదేగావున, ఆపోకనే సూర్యుడు వెండియుం గైకొనుటగా కవి వర్ణించినాడు. “సారం తేజః సాయ మగ్నిం సంక్రమతే । ఆదిత్యో వా ఆస్తం య న్నగ్ని మనుప్రవిశతి । అగ్నిం వా ఆది త్యః సాయం ప్రవిశతి” అని శ్లోతి.

“స రాజ్యం గురుణా దత్తం ప్రతిపద్యాధికం బభౌ ।

దినాన్తే నిహితం తేజ స్స విశ్రేవ హతాశనః.” రఘువు.

ఆకారణము చేతనే అగ్నికి పగలు లేని తేజము రాత్రి కల్గునని యుక్తి. ‘కాలజ్ఞా పత్రి’-కోడి జాముజామును ఎఱిగి తదంతిములంగు కూయుట వినితమే. కోకిలయు వసంతిమునకుట కూయకుండి:-

“కాకః కృష్ణః పికః కృష్ణః కో భేదః పిక కాకయోః ।

వసన్తే సముపాయా తే కాకః కాకః పికః పికః.”

అది రాఁగానే కూయుటచే ఆదియు ఆకాలమును ఎఱిగిన దనియే తలంపవలయును. “కాలజ్ఞా పిక కుక్కుటౌ” శాశ్వతుడు. వేగుతఱిసి కుక్కుటరుతము కాంతుని కాఁగిలిని విడిచిపోవలసిన దని కాంతను హెచ్చరించును.

“అయి విజహిషి దృఢోపగూహనం, । త్యజ నవసంగమభీరు, కల్లభం,

అరుణాకోదమ ఏష దృశ్యతే, । వరతను, సంప్రవదన్తి కుక్కుటాః.”-జానకీహరణము.

కోకిలరుతము స్త్రీలకు విరహతాపముం బెంచి మానభంగము కావించును.

“చూతాజ్ఞురాస్మాదక మాయకణః । పుంస్కోకిలో యన్తధురం చుహజ

మనస్వినీమానవిహృతదత్తం । తిదేవ జాతం వచనం స్వరస్య” - కుమారసంభవము.

తే. మృగమదాలేకమునుమానిరగరుకలనఁ జన్నుఁగవ మీఁదిగొప్పిరి బన్న సరము,

నొంటి కురువేరు పోఁచకుఁ గంటగింప । రైరి తుటిమెడు సరపువ్వలం దతివలు.

అతివలు = స్త్రీలు, అగరుకలన = అగరుమైపూఁతవలన, మృగమద అతివమును = కస్తూరి మైపూఁతను, మానిరి = వదలివైచిరి, చన్నుఁగవమీఁదికే, బన్న సరము = మత్స్యాలపేరును, ఒప్పిరి = అంగీకరించిరి, తుటిమెడుసరపువ్వలందు = కొప్పులో చెరువుకొనుటకై దండఁగాఁ గ్రుచ్చిన పువ్వలనడుము, ఒంటి కురువేరుపోఁచకు = ఒక్కటే కురువేరుపోఁచకు, కంటగింప రైరి = అప్రియ పడకుండిరి.

తా.—స్త్రీలు పూర్వము చలికాలమిందు వెచ్చదనమునకై నేవించుచున్నవానిని ఇప్పుడు మాని, సమశీతోష్ణములను దాల్చుదొడంగిరి. అందువలన అగరుచందనముతోడి కలపమును అలందందొడంగి, కస్తూరికలపమును మానిరి; చన్నుఁగవమీఁద శిశిరర్తువులో మానిన మత్స్యాల పేరును ఇప్పుడు వసంతమున తాల్చి నిచ్చుగించిరి; తుటుములోఁ దాల్చి పూదండలలోపల కురు వేరుపోఁచను ఇంచుక చేర్చుకొనుటకు ఆప్రియపడరైరి.—స్వభావోక్త్యలంకారము.

‘కంటగింపరైరి’-ప్రియపడి రకక ఇట్లుచెప్పట అది సురభిశీత మయినను పోఁచయగుట చేత. అందువలననే ఒక్కపోఁచనే చేర్చుట. అట్లే ఒప్పిరినుట యథాంగీకారమును తెలుపుచున్నది. అందులకు కారణము ఎండ లింకను ముదురమియే.—‘కంటగించు’-ప్ర. కంటకము (తటాలునం గలిగిన యస్త్రీతికి నోమహర్షణము కలుగును);-‘సరపువ్వలు’-‘దిన వెచ్చము’నంబోలె ములోపము.

“మృగనాభి ర్మృగమదః కస్తూరీచ” - ఆమ. - ‘అగరు’ - రూ. ఆగరు:—

“అగరు రితి వదతు లోకో | గౌరవ మత్రేవ పున రహం మశ్యే
దర్శితగుణైవ వృత్తి | ర్యస్య జనే జనితదాహేఽపి” - సు. ర. భా.

చ. చిలువసుధారసాధరల చెల్వపుఁ బుక్కిటితావిఁ దీయ నై,
నలపుల నందు తత్ప్రియుల వక్త్రవిషజ్వలనోష్ఠ నొట్ట నై,
వెలువడి తద్గుణద్వితయ వేధఁ జూమి యన మ్రానుపట్టుటల్
తలిరులు పుట్టుటల్ గలుగఁ దార్కొనెఁ జంగనశైలవాతముల్.

107

చందనశైలవాతముల్ = మలయమారుతములు, చిలు...విక్ - చిలువ సుధా రస ఆధరల = ఆమృత రుచితోడి యధగోష్ఠమగలవా రైన త్రాచుకోమలులయొక్క - చెల్వపు = మనోజ్ఞమైన - పుక్కిటితావిక్ = పుక్కిళ్లయొక్క పరిమళముచేత, తీయన వి = మాధుర్యము కలవై, వలపులక్ = ఆనాగాంగనల తీయని పుక్కిటితావిలోని పరిమళములను, అందు = ఆనుచున్న - తత్...ష్ట - తత్ = ఆనాగాంగనలయొక్క - ప్రియుల = వల్లభులయొక్క - వక్త్ర = నోటి-విషజ్వాలలయొక్క - ఊష్ణక్ = వేడిచేత, ఒట్టన వి = కారపురుచిని బొందినవై, వెలువడి = ఆగందపుఁ గొండనుండి తరలి, తత్ గుణ ద్వితయ వేధక్ = ఆ రెండుగుణములను సోఁకుట, చుమి, అనక్ = ఆనునట్లుగా, మ్రాను పట్టుటల్ = ఆటలు రాలి చెట్లు మోడులగుటయు, తలిరులు పుట్టుటల్ = చిగుళ్లుపొడముటయు, కలుగక్ = సంప్రాప్తించుచుండఁగా, తార్కొనెక్ = సమీపించెను.

తా. — చందనశైలవాయువులు వీచుచోడంగుడు, చెట్లు ముందున్న యాటలు రాలిపోవుటచే నట్టిప్రాదులగుటయు చిగ్గిరి సొంపొందుటయు ఎట్లున్న దనఁగా, ఆవాయువులు చందనశైలముం దలి చందన వృక్షములయందున్న యాఁడుబాముల యమృతరసములమోవినుండి వాని పుక్కిళ్లపరి మళముచేత తీపొంది, ఆపరిమళమును తమప్రియలపుక్కిటి దగుటచేత తమతో నానిన వానియనుంగు మగలయిన పాములనోటి విషజ్వాలలచేత కారమై, ఈరెండుగుణములతో ఆచెట్లకు సోఁకుటచే ఆ చెట్లయందు పూర్వోక్తమయిన యారెండుకార్యములు అనఁగా ఆటలు రాలుటయు తలిరులుపెట్టు టయుం గలిగెంజుమా యనునట్లుండెను. — హేతూత్పేత్త.

చందనశైలము మలయమే, అయినను ఇట మలయ మనక చందనశైల మనుట వత్సమాణ సర్పములు ఆ తరువులయందలి వని తెలుపుటకు: — “గందపుమ్రానితావి గొనఁగాఁ తెనగొన్న భుజంగికైవడిక్” - శై. భా.

“మాలం భుజజ్ఞైః, శిఖరం ప్లవజ్ఞైః, కాళా విహజ్ఞైః, కసుమాని భృజ్ఞైః,

నాస్త్యేవ త చ్చందన పాదపస్య, య స్నాశ్రితం సత్త్వవరైః సమన్తాత్.”

ఈపద్యమన కారణములను చెప్పినక్రమమున కార్యములను చెప్పలేదు. తలిరుట ఆధర సుధా కార్యము, మోడులగుట విషజ్వలనోష్ఠకార్యము, ఇందువలన నిట యథాసంఖ్యాలంకారము తప్పిపోయినది.

మ. మదనస్యందనతా స్వవృత్తిఁ దెలిపెం బాటిర భూభృద్వల
స్త్రుదువాతం బతిపక్వ పాదప లతా వృంతావళి మూల రం
ధ్రదళ త్వంకజకర్ణి కాగణ హరిద్రాభంగ భా భాసుర
చ్చదన చ్చుద్ధవివర్తి కాంచన కన చ్చక్రచ్చటాచీత్కృతిక్.

108

పా...బు - పాటిరభూభృత్ = చందన శైలమునుండి (అనగా మలయపర్వతమునుండి) వలత్ = సంచరించుచున్న - మృగువాతంబు = మందమారుతము, అతి...తిత్ - అతిపక్వ = మిక్కిలి పండినటువంటి-పాదప = చెట్లయొక్కయు-లతా = తీగలయొక్కయు-వృంత=తోడిమలయొక్క- ఆవళి = సమూహములందలి - మూలరంధ్ర (తమకు అనగా ఆకులకు) మూల=పుట్టుతావు లైన- రంధ్ర=గండలునుండి-దళత్ = ఊడిపోవుచున్న (ఆకులకు విశేషణము) - పంకజకర్ణికా = తామర గుద్దుల - గణ=సమూహములయొక్కయు - హరిద్రాధంగ = తునియించిన పసుపుయొక్క తునియల యొక్కయు-భా=కాంతితో - భాసుర = ప్రకాశించుచున్న-ఛదన=ఆకులనెడి - ఛద్ర=మిషచేత- వివర్తి = సుడియుచున్న-కాంచన = బంగారముయొక్క-కనత్ = ప్రకాశమానమున-చక్ర= బండికండయొక్క (అనగా ప్రకాశమానమైన బంగారపు బండిగండయొక్క) - ఛటా=సమూహముయొక్క - చీత్కృతిత్ = చీత్కారముచేత, మద...త్రిత్ - మదన = నాశనమయొక్క- స్వందనతా=రథత్వమునందలి - స్వ=తనయొక్క (అనగా మలయానిలముయొక్క) - కృత్తిత్ = వ్యాపారమును, తెలి పెత్ = వెల్లడిచేసెను.

తా.—చందనశైలమునుండి నీతెంచుచున్న మందమారుతము-చెట్లనుండియు తీగలనుండియు తమతోడిమలగండలునుండి యూడి, తామరగుద్దుల కాంతిని, పసుపుగొమ్మును విశించిన విలుపులో మెరిసెడి కాంతితోను, ప్రకాశించుచున్న-పండుటాకులనెడు బంగారపు బండిచక్రములే గిరిగిరినుడియుచుం జేయుచున్న చీత్కారశబ్దముచేత - తాను మదననికి రథమయిన తనవ్యాపారమును చాటుచున్నట్లుం దెను. కైతవాపహ్నవోత్థాపితగ మ్యాత్మేక్ష నిదర్శనాసంస్పృహ. పంకజకర్ణికా హరిద్రాధంగముల భా చందనమును చెప్పబడినది గావున పదార్థవృత్తినిదర్శన.

వ. తదనంతరంబ.

109

మలయమారుతము మదనునిరథ మని కవిసముదాయు; కామోద్దిపకము గావునను. దాని సుఖచక్రములలె నుండును గావునను, అట్లు సమయ మేర్పడినది.

“ధనుః పౌష్ఠం, మూర్ధ్వ మధుకరమయీ, పక్షా విశిఖాః,
వసన్త స్సామన్తో, మలయమరు దాయోధనరథః,
తి థా ప్యేక స్సర్వం హిమగిరిసుతే, కా మపి కృపా
మపాక్తా త్రై లభ్యా జగ నివ మనక్తో విజయతే.” సౌందర్యలహరి.

పా. ‘స్వందనిత’=స్వందనముగాఁ జేయబడిన-నామధాతువు-నిష్ఠాంతము.— ‘స్వకృత్తి’-చక్రభ్రమణముచే సంచరించుట, అతిపక్వము లగుటచేత తమంతట యూడినవి, బంగారు వన్నెనుం బొరిసినవి. ‘కాంచనచక్ర’-లక్ష్మీపుత్రునికి లేనిసరి మఱియెవరి కుండును? శ్రీమంతుఁడు గావున తనబండికి బంగారుచక్రములు చేయుచుకొన్నాఁడు.—‘చీత్కృతి’-బండి నడచునప్పుడు చక్రములలో గల్గు చప్పుడు, కంచెన లేమిచే నగు కిట్టుకబ్బము గాదు.

సీ. యౌ వశా రక్త రాంకవ, మరణ్యానీమ | ధూపి తారుణిమ, వల్ల్యరగరసని
కోద్గతి, తరుగరుత్తర్ధరు వ్రణము, క్రీ | డాహార్యజీమూత రోహితంబు,
నవమిళిందప్రాహుణాకినిమంత్రణ శోభ | నాక్షత ప్రతతి, వాయుస విభక్త
వరభృతౌఘప్రాప్త పత్రిక, మాలతీ | త్రాసానుయావహ్యక్షితజము,

లే. ప్రమదవన వనదేవతా సముదయాంగ | రాగ, మినజ హరిజ్జగ త్ప్రాణ శాణ
కషణదళితదళాంతసంక్రాంత కాంతి | ఘనమణిశలాక, చిగురాకుగలయ మొలిచె.

చిగురాకువర్ణనము. (1) త్తై...ము-త్తై=భూమియ నెడి-వశా=పిడియేనుగుయొక్క - రక్త= ఎఱ్ఱని-రాంకవము=బూర్ని గు, ఆర...మ - ఆరణ్యానీ=మహారణ్య మనెడి సుందరియొక్క-మధు= చైత్రమాస మనెడి - మధు=సుర చేత - ఉదిత=జనించిన - అరుణిమ=ఎఱుపు, వ...తి - వల్లి=తీగ లనెడి - ఉరగ=పాములయొక్క - రసనిశా=నాల్కలయొక్క - ఉద్గతి= వెలికి నిగుడుట, (2) తరు ...ము-తరు=చెట్ల నెడు-గరు తత్=గరుడులయొక్క - గరుత్=తెక్కలయొక్క - గణము=సముదా యము, క్రీడా...బు - క్రీడా అహార్య=క్రీడా పర్వతము లనెడి - జీమూత=మేఘములయొక్క - రోహితంబు=కొరడు, (3) నవ...తి-నవ=క్రొత్త (గావచ్చిన) - మిళింద=తు మైద లనెడి-ప్రామా ణక=అతిథులయొక్క (అతిథులను) - నిమంత్రణ=భోజనార్థము రమ్మని యిచ్చెడు-శోభన=మంగళ మైన-అక్షత=పగులని బియ్యపుగింజలయొక్క - ప్రతతి=సమాహము, (4) వా...క-వాచుస=కాకుల నుండి-విధక్త=జేబుపోయిన. పరధృత=కోయిలల-ఓఘ=సమాహము చేత - ప్రాప్త=పొందఁబడిన- పత్రిక=విభాగ లేఖము, మా...మ - మాలతీ=బాజిక - త్రాగ=భయమనెడి - ఆమయ=వ్యాధిని - ఆవహ=కలిగించెడు - ఆర్ద్రాక్షితజయ=పచ్చిరక్తము, ప్రమ...ము - ప్రమదవన=అంతఃపురోద్ధాన ముల-వనదేవతా=వనదేవతల-సముదయ=సమాహముయొక్క-అంగ రాగము=మైపుఁత, ఇన...క- ఇనజ=సూర్యపుత్రుఁడయిన యమని-హరిత్=దిక్కుచైన - జగత్ప్రాణ=గాలియనెడి - శాణ=సాన చేత - కషణ=బరిపిడిచేత - దళిత = ఊడిపోయిన - దళ = (పండిన) ఆకులనెడు - దళ = పేలుల యొక్క - అంత=నాశముచేత - సంక్రాంత=కూడుకొన్న - కాంతి=తేజుగల - ఘన=గొప్ప - మణి శలాక=రత్న పుఁగోపు, (అయినట్టి) చిగురాకు, కలయక = ఎల్లెడలను, మొలచెక.

త. — భూమి యనెడి యాఁదేనుగునకు ఎఱ్ఱకింబళియు, మహారణ్య మనెడి విలాసినికి మధు మాసాగమన మనెడి మద్యపానము చేతనయిన యారుణ్యంబును, తీగలనెడి పాములు క్రోయుచున్న నాలుకిలును, చెట్లనెడి గరుత్తులకుల తెక్కలసమాహములును, క్రీడాపర్వతము లనెడి మేఘముల యందలి తిన్నని యింద్రధనుస్సులును, క్రొత్త గావచ్చిన తేట్లనియెడు నతిథులకు (మకరంద) భోజనమునకు రమ్మని పిలుచుచు ఇచ్చెడి మంగళాక్షతలు, కాకులతో వేర్లుపోయిన శోకిలలకు విభాగ పత్రికలు, మాలతిన జడిపించుటకుఁ బోసిన పచ్చిరక్తమును, ప్రమదవనములందలి లేక ప్రమదవన మనెడి వనదేవతలు ధరించిన మైపుఁతలు, దక్షిణానిలమనెడు సానం బెట్టఁగా, పండుటాకు లనెడు పైపైపేలులు ఎగిరిపోఁగా, వన్నెమీఱిన పద్మరాగశలాకులును, అయినట్టి చిగురాకులు ఎక్కడఁ బాచినను పొడనూపినవి. మాలాపరంపరిరూపకము.

‘వశా’ - ఆఁదేనుగుం జెప్పుట త్తై లో ఏకలింగతఱిఱుట, ‘గోత్రా వః పృథివీ పృథ్వీ త్తై వని త్తదీని మహిః’, - ‘కరిణీ ధేనుశా వశా’ - అమ. ‘రాంకవము’ = రంకుసంబంధి యైనది - రంకు వనఁగా-హరిణివిశేషము, దాని బొచ్చుతో నేసినదనుట. — ‘రాజ్కవం మృగరోమజమ్’ - అమ.

“కృష్ణసార యు న్యజ్కు రిజ్కు శమ్మర రౌహినుః |

గోకర్ణ పుష తైఞ్శ్య రోహితా శ్చమరో మృగాః” - అమ.

ఆరణ్యానీ - ‘మహారణ్య మరణ్యానీ’ - అమ. మధు -

‘మధు త్తైద్రే జలే క్షీరే మద్యే పుష్పరసే మధుః |

చైత్యే చైత్రే వసంతే చ జీవాశోకే మధుద్రుమే” - విశ్వః.

అరణ్యానిశ్చలగత స్త్రీలింగముచేత స్త్రీత్వము భావనీయము. సురాపానముచే మొగ మెట్టఁ బాటుట ప్రసిద్ధము.—“క్రోధః క్రుద్ధవపు ర్నదః - కా. క. ల.—

“గడ్డభిత్తిషు పురా సదృశీషు | వ్యాఙ్గీ నాఙ్గీతదృశాం ప్రతిషేద్యః

దావపాటలితకాన్తిషు పశ్చాత్తాన్త్రమాన్తలితకాకృతి రాసీత్.”-మాఘము ౧౦ (౩౦).

వసంతము రాఁగానే కోకిలకూఁతలచేత కోకిలలును కాకులును వేటుపడును.

‘రసనికా’-రసనా-‘రసజ్ఞా రసనా జిహ్వ’-అను. గరుత్తంతుఁడు ఎఱుపు:—“కుస్కుమా ఙ్గీతవర్ణాయ కున్దేంద్రధనళాయ చ | విష్ణువాహ నమ స్తుభ్యం పక్షిరాజాయ నే నమః.”

‘ఘన జీమాతముదిర జలము గ్రూమయోనయః’ “ఇన్ద్రాయుధం శక్రధను స్త దేవ ఋజా గోహితమ్,”-అను. “కొర డన గోహితంబు దోచు” - ఆం. భా.

ప్రాఘుణిక = ప్రాఘుణక = ప్రాఘుణిక = ప్రాఘూర్ణక = ప్రాఘూర్ణక = ప్రాఘుణ; శోభ నము గావున ఎఱ్ఱనియత్కతలు. వృక్షాదులు తుమ్మెదలకు చిగుళ్ల నొసంగును, పిమ్మట పుష్పరసమును భుజింపం బెట్టు నని భావము.—“అమ్యేళికః ప్రాఘుణికః ఆగస్త్య రతిథి స్తథా”-హలాయుధుఁడు. “ప్రాఘుణిక స్త్వతిథిర్ద్వయోః”, - త్రి కాండశేషము.—‘నవ’ - అతిథి క్రొత్తవాఁడుగా నుండవల యును, ‘వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక ఇత్యపి,’ ‘సుమనా మాలతీ జాతిః,’ ‘గుధిరేంద్రస్య గ్లోహి తాస్ర రక్త త్కతజ శోణితమ్,’ అను. జాతి వసంతమందు పూవదని కవిసమయము-“నస్యా జ్ఞాతి ర్వసస్తే”-సా. ద. మెండురక్తము కనిన భయజ్వరము కలుగుట సహజము. ఎక్కడను అది పూవ కుండుటకై ఎల్లెడలను నెత్తురులు చల్లఁబడినవి.—‘అర్ధి’-పచ్చిరక్తమైన అప్పుడే ఎల్లెడలను చావు చంపు లగుచున్నవి గాన తాను తలచూపిన తనకును వెంటనే మృతి కలుగునని భయపడును ; ‘స్యా దేవ ప్రమదవన మస్తఃపురోచితమ్.’ అను. ఈవిశేషణములు జాత్యేకవచనము లని యరయునది. ‘మణి’-సామాన్యగ్రహణంబున రత్నములకు ఎఱుపువర్ణ మే.—చూ. 144 టీక. ఇట ప్రకరణవశం బున లక్షణచే పద్మరాగమునే గ్రహింపవలయును. విభాగపత్రికను మధ్యవర్తులు మంగళార్థమై కుంజీమ పూసి యిత్తురు. అంగ రాగము చందనకుంకుమాదిమిశ్ర మగుటంబట్టి యెఱుఱగా నుండును.

తే. శరసిధుల మాఘ్యములు దీత్ర మరున, కిట్టి

యనరున జయింతు మని కదా యద్దినాళిఁ

గ్రూరతిథిఁ గృష్ణరజనిఁ ద ద్వైరిఁ గనియుఁ

బెద్ద లివురాకుఁ బట్టెన పెట్టువడిరి.

111

మరునకుఁ = మన్తఘనికి, శరసిధులఁ = అమలపాదులయందు, మాఘ్యములు = మొల్లలు, తీతఁ = వ్యయమై పోయినవి (మాఘ్యము లనఁగా మాఘమాసముం దుండునవి, అనఁగా శిశిర ఋతువు నందుండునవి, వసంతముం దుండవు), ఇట్టియనరునఁ = ఈ సంగటమునందు (అ యుత్తమ బాణము లేని యిబ్బందిసమయమందు), జయింతుము = (దీనిచేత మన్తఘని) గెలుతుము, అని కదా = అను కోరిక చేత గదా, పెద్దలు అద్దినాళిఁ = మాఘ్యములుండని యామధుమాసదినములలో, గ్రూ రతిథిఁ = మహామాంసవిక్రయములు ప్రాణిబలులు ఇత్యాదిక్రూరవిధానములకు ఏర్పడిన తిథియైన, కృష్ణరజనిఁ = కృష్ణచతుర్దశీరాత్రియందు, తద్వైరిఁ = అమన్తఘనికి వైరియైన శివుని, కనియుఁ = దర్శనము చేసికొనియు, ఇగురాకుఁ బట్టెన = చిగురుటాక నెడి పలక చేత నే, పెట్టువడిరి = బిడ్డ తినిరి.

తా. — కందములు మాఘమాసమందు పూచునవి. మాఘశృంగునములు శిశిరర్తువు. ఆ వెంటబడి చైత్రవైశాఖములు వసంతర్తువు, వసంతర్తువున కందము లుండవు. కందములు అనగా మొల్లలు, అవి మదనునికి జయప్రదములైన యుత్తమబాణములు; అవి లేనప్పుడు, అనగా వసంతదినములలో సాధనహీనుఁ డయినమన్మథుని తాము జయింపవలయు నని, పెద్దలు ఇక్కట్లులోని వైరిని జయించుట నీతి శాస్త్రోపదిష్టము గావున, అట్లే అందులకు ఉపాయముగా తాము కోరిన యాజయము కూరకృత్యము గాన కూరోద్యమములకు సిద్ధిపడమై ప్రాణిబల్యాదివిధానములచే కూరమయిన కృష్ణచతుర్థి యైన శివరాత్రియందు ఆ మదనుని వైరియైన శివునిదర్శనము చేసికొనిరి. ఎప్పుడును వైరికివైరి యైనవాఁడు తనకు మిత్రుఁడు గదా. అందులో ఈవైరివైరి ఆమదనుని జయించినవాఁడు కూడ. ఇట్లు ఆ దేవుని యనుగ్రహమున ఆనుకూల్యమును వారు పడసినను, పిమ్మట వసంతము రాగా, అతనికి కందములు లేకపోయిన నేమి? అతనిప్రభావము ఆవ్యాపాతిము. అతఁ డా వసంతమందు చిగురాకుఁబుట్టెలో నే ఆపెద్దలకు పెట్టు పెట్టి తనయాజులో నిలిపినాఁడు. వసంతమందు చిగురాకు అతి కామోద్దీపకముగా నుండినది, అని భావము. — విషాదనాలంకారము.

‘అలరారు విషాదన మై | వెలయింపఁగ నెప్పుమాఁగిపరీతాప్తిక’

ఎలక యొక్కఁడు భక్ష్యశ న | చూలబుట్టం గొరికి వాని కోగిర మయ్యెక ‘ అలం.

‘శరనిధుల’-‘దేవం వద్దే శిరధిశిరధిమ్’ అని శివస్తుతి. “ఇమధి.” కి పర్యాయము ‘శిరధి’ (శరనిధి) బహువచనముచేత మాఘములు శాస్త్రీగా లేవని నాచన. — ‘మరుఁడు’ - ప్ర. స్వరః - ‘అనరు’-పా. ‘అడరు’ — ‘పట్టెన’ - పలకలో నె-తాటికమ్మతో గొడ్డను బాదినట్లు బాది పెద్దలపాగ రణించినాఁడని ధ్వని. — ఆపజయము అంత యవమానము గాదుగాని గొడ్డవలె కొట్టుపడుట అత్యం తావమానము; వారి యుద్యమమునకు ఫలముగా అది కలిగినదనియు ధ్వనితము. ‘మాఘ్యం కున్దమ్’- అను. పా. ‘అడరునక’ - ఈశబ్దమునకు శ. ర. లో ఆధిక్యము అర్థముగా నున్నది. మనునికి సాధన హీనత కలుగుటయే పెద్దలకు ఆధిక్యము, ఆ యాధిక్యము తమకుఁ గలిగిన యా దినములయందు అని గ్రహింపవచ్చును.

తే. అవని నపుడు నవోదితుం డైన యట్టి | మరునకుం గునుమర్తు వ స్తంత్రసాని

బొడ్డుగోసిన కొడవలి వోలె విరహి | దారకం బయ్యెగింశుక కోరకంబు. 112

అపుడు=ఆ చైత్రమాసమందు, ఆవనిక=భూమిలో, నవోదితుండు=నవ=నూతనముగా=ఉది తుండు=పుష్పాయుధసమృద్ధి చేత ఆభ్యుదయము నొందినవాఁడు (జనించినవాఁడనియు), విస=విస యట్టి - మరునకుక=మన్మథునికి, కుసుమబుతువు = ననకారు, అను మంత్రసాని=సుఖముగా ప్రస వింప నుపాయము చేసెడి చికిత్సకురాలు, బొడ్డుగోసిన - కొడవలివోలెక = కొడవలి యనునట్లు, కింశుకకోరకంబు=మోదుగుమొగ్గ, విరహిదారకంబు=వియోగులను కోయునది, అయ్యెక.

తా. — అప్పుడు భూమిలో క్రొత్తగా పుష్పశరసమృద్ధి చేత నైన ఆభ్యుదయ మనెడి జనన మును పొందిన - (అనగా ఆభ్యుదయముతో అప్పుడే పుట్టిన) మన్మథశిశువునకు పుష్పర్తువనెడి మంత్రసాని బొడ్డుగోసిన కొడవలియొ యన మోదుగుమొగ్గ వియోగులగుండెలను కోయం దొడంగి నది, అనగా వారికి దుస్సహతాపమును కలిగించినది. — రూపకానుప్రాణితోత్పేక్ష.

శిశువు జనింపఁగానే బొడ్డుగోయుట ప్రసిద్ధము. మోదుగుమొగ్గ కొడవలియుంబోలె వంపుగానుండును. — ‘కిలికా కోరకో ౭ స్త్రియమ్’-అను. ఈకుసుమము నిర్గంధము. — అప్పుడే కోసినందున నాశరక్రముచే తడిసి యెఱ్ఱగా నున్నదని భా.

“రూపయావనసంపన్నా వికాలవలసంభవాః ।

విద్యాహీనా న శోభంతే నిర్గతా ఇవ కింశుకాః” హితోప.

‘కొడవలి’-కత్తితో కోయు నొప్పికన్న కొడవటితో కోయు నొప్పి హెచ్చు. శిశువునకు నాళమును చెఱిక్కుని కోసివైచుట గాన నొప్పితెలియదు. -“పలాశే కింశుకః పశ్యో వాతపోఢః” - అను. పలాశకుసుమమును కాళిదాసు వక్రతను శోణితనుం బట్టి నఖిక్షుతిమునకు పోల్చినాడు.

“బాలేష్టవక్త్రాః శ్చైవికాశభావాత్ । బభూః పలాశా న్యతిలోహితాని
సద్యో వసంతేన సమాగతానాం । నఖిక్షుతానివ వనస్థీనామ్” - కుమార.

“పలాశముకుళభ్రస్త్యా శుకతుణ్డేపత త్యళిః । సోఽపి జమ్బూఫలభ్రస్త్యా త మళిం హర్తుమిచ్ఛతి”
అని యొకకవి దానిని చిలుకమువ్వనకుం బోల్చినాడు,

చ, కుసుమము లెల్ల గామినుల కొప్పుల నుండ నటుండ లేమి సి

గ్గెనఁగఁగ వంగినట్లు జనియించె వచ్చునీ వంగి, జీవితే

శ సమితి గొమ్ములం గఁచి చల్లఁ గుచుటేదే కాంగరాగ మా

టసదె యటంచు రాగిలైన యట్లులు రాగిలి విచ్చుఁ గింశుకే.

113

కుసుమములెల్లక = కడమ పువ్వులన్నయు, కామినుల కొప్పులక = ఎఱ్ఱెలాండ్ర టునుముల యందు, ఉండక = ఉండఁగా. ఆటు ఉండలేమి = తాము ఆప్రకారము ఉండలేనందునకు, కింశుకింబునక = మోదగునందు, ననల్ = మొగ్గలు, సిగ్గు ఎఁగఁగలక = లజ్జ కలుగఁగా, వంగినట్లు, మఱి = మిక్కిలి, వంగి = వంపు గలవై, జనియించె = పొడవెను, జీవితే ఈ సమితి = ప్రాణనాథుల సమూహము, కరఁచి = తిమ్ము (అనఁజును) స్థితిలో నూత కలపి, ఆ యెఱ్ఱనిటని, కొమ్ములక = చిమ్మన గ్రోవులతో, చల్లక = వసంతము లాడుటయందు కామినులమీద చల్లగా, కుచుటేదే కాంగరాగము = స్తనములయందు ఊణకాలపు పైపూతి, బోట = ఆగుట, ఆనడ = స్వల్పభాగ్యము (మహాభాగ్యము కాదా), అంబుక = అని, రాగిలైనట్లు = రంధ్రలిసవో యనునట్లుగా, రాగిలక = ఎఱ్ఱబాటినవి.

తా. - కింశుకిములయందు మొగ్గలు కడమపువ్వులవలె తిమ్ము కామినులు కొప్పులందు ధరింప
రను సిగ్గుచేతి వంగినవో యన వంపుగలవై జనించినవి, ఆయినను తిమ్ము నీటంగరించి ప్రాణ
నాథులు కామినులకుచుములపై చిమ్మన గ్రోవులతో వసంతములు చల్లుటచేత ఆ కుచములయందు
తాము ఊణకాలము పైపూతిగా నుండెడి మహాభాగ్యము తమకు కలిగినది గదా యను గౌరవము
చేత రాగిలినవో యనునట్లు రాగిలినవి. మోదగుమొగ్గలు వంపుగాను ఎఱ్ఱగాను ఉన్న వని
భావము. — హేతూత్ప్రేక్షాద్వయసంస్పృష్ట.

‘కామినులు’ - కామము లేనిచో కుసుమముల ధరింపరు. వారి కొప్పులందు కూర్చుండుట గౌర
వము. అది లేమి లజ్జాకరము. లేమిక కారణము తిమిగంధహీనత. ‘జీవితే’ - వారిప్రాణనాథులు
తిమ్ము ఉపయోగించుట ఎట్టిభాగ్యము! అందులోను, కుచాంగరాగము కావించుట ఎట్టిమహా
భాగ్యమో చెప్పవలయునా? చిరము కొప్పుమీద నెక్కటకన్న ఊణము కుచమెక్కట భాగ్యము
గాదా! ‘వంగు’ = లోబడు - వంపుఁజెందు; రాగిలు = మారించు, ఎఱ్ఱబాటు; ‘కుచ’ - విలాసులు
విలాసినుల కుచములను గుఱిసేసి చిమ్మన గ్రోవితో వసంతము కొట్టుట ప్రసిద్ధము. మనంబున
వహించు రాగంబును ఎఱుపే - “రక్త చక్రధరాగౌ” - కా. క. ల.

ఉ. నైపుణిఁ జందనాద్రి గహనద్రుమ సారభ వీచి దామ్రప

స్థిపరిబృహ మౌక్తికమణిప్రకరంబులు దోచి దక్షిణా .

శాపవసండు సల్లువెదఁ జల్ల జనించెన కాక వీనికి

లా పొడమంగ నప్పలప మప్పుడు నా వనిఁ దోచెఁ గ్రొన్ననల్. 114

దక్షిణ ఆశా పవనండు = దక్షిణ దిగ్వాయువు, నైపుణిక్ = నేర్పుతో, తామ్ర...బులు-
తామ్రపర్ణి=తామ్రపర్ణి యను నదియందు-పరిబృహ = దొరకిన-మౌక్తికమణి = ముక్తాఫలములయొక్క.
ప్రకరంబులు = సమాహములును, చం...చిక్-చందన ఆద్రి = చందనశైలముయొక్క, (అనఁగా
మలయాచలముయొక్క) - గహన=అడవులయందలి - ద్రుమ = చెట్లయొక్క - సారభ=పరిమళము
యొక్క, వీచిక్ = లహరియందు, - తోచి = నాన్చి, చల్లు వెదచల్లక్ = ఆముత్తములనే విత్తనముగా
పిడికిళ్లతో సంకటం గలయఁ జల్లునట్టి చల్లకముగా చల్లినందున, జనించెన = మొలచినవే, కాక =
అటుగాక, వీనికిక్ = ఈననలకు, అప్పలపము = అందమైన వర్షలరూపమును పరిమళంబును
అనెడి పాలుపు, అప్పుడు = ఆ వసంతకాలమందు, పొడమంగ నేలా = కలుగుటకు కారణ మేమియు
లేదు, నాక్ = అనునట్లుగా, వనిక్ = వనములయందు, గ్రొన్ననల్ = గ్రొత్త మొగ్గలు,
తోచెఁగా = ఆగపడినవి.

తా.—వసంతమందు తత్పూర్వములుపులలో వనములయందు లేని పరిమళముతోను గుండ్రని
యాకారముతోను గ్రొత్త మొగ్గలు ఎల్లెడలను పొడముట యెట్లుండె ననఁగా, దక్షిణానిలుఁడు
తోటమాలిగా తనపుట్టుతా వయిన చందనశైలమునందలి తామ్రపర్ణిలోని ముక్తాఫలములను
మొత్తము మొత్తముగా చందనముల పరిమళలహరిలందు నేర్పుతో నానఁబెట్టి తెచ్చి ఎల్లెడలను
గొర్తివెదగాఁ గాక చేతిచల్లకముగా వెదచల్లగా ఆ మొత్తములే సపరిమళముగా గుండ్రగ్రొన్న
నలుగా మొలచినవి: ఇది నిశ్చయము: కానిచో ఇప్పటి యీననలకు పూర్వార్థపుల ననలకు లేని యీ
సువృత్తరూప పరిమళాలితోయములు ఏల కలుగును? అనునట్లు ఉండెను.—పేతూత్పేక్ష.

మలయుము చందనవృక్షములకును తామ్రపర్ణినదికిని స్థానము. అనదిలో ముత్తములు పుట్టుట
ప్రసిద్ధము, కవిసమయము.—“భూర్జద్రుక్ హిమర త్యేక, మలయేష్యేక చందనమ్, | తామ్ర
పర్ణా వేద ముక్తాః | మకరా నర్ణ వే తథా—” క. క. ల.

ముక్తాసామ్యము వర్ణమందు ఘటింప దని ఆత్మేపింపఁగూడదు. సామాన్యోక్తియందు పుష్ప
ములకు శ్వేతవర్ణము కవిసమయసిద్ధము:—“సామాన్యగ్రహణే వారిముచాం కృష్ణత్వ మేవ హి |
రక్తత్వ మేవ రత్నానాం పుష్పాణాం శౌక్ల్య మేవ చ—” కా. క. ల.

‘చల్లువెద’ గొర్తివెద అని చల్లకము ద్వివిధము-చల్లువెద పిడికిళ్లతో నెత్తిచల్లుట. గొర్తి
వెద అఘోరంధ్రవంతము లైనపాత్రములందు విత్తనములుపోసి, వానిని ఒక దున్నెడు యంత్ర
ములో నమర్చి, ఆయంత్రమును అనఁగా గొర్తిని, దున్నిన పాలముమీఁద సాగించుట. అట్లు చేయు
టలో ఆ పాత్రములోని గింజలు పాలమునందు చాలుగా పడును. బీజములను కొన్ని ద్రవ్యములతో
భావనచేసియు సంస్కరించియు నాటుట ప్రసిద్ధము, అట్టిదే యిట చందనపరిమళలహరియందు
భావనచేయుట. ‘పాలప మప్పుడు’ అన్ని ఋతువులయందును ఏవో కొన్ని పువ్వులున్నను వానికి
వసంతపుష్పముల పాలపము లేనందున వసంతమునకు మాత్రమే ‘పుష్పర్తు’ వను పేరు వచ్చినది.
అప్పుడు కలిగినది గనుక నే దక్షిణాశాపవనునిచేతగా తర్కితము.

క. వీరుద్ధుమిథునమేళన | కై రతిపతి యేయ డుస్సి హరితద్యుతిఁ బై

నారెగయఁ బొటమరించిన | నారసముల తుద లనంగ నన లవి మించెన్.

వీరు...కై - వీరుత్ = తీగలయొక్కయు - కై = వృక్షములయొక్కయు - మిథున = ద్వంద్వములయొక్క - మేళన కై = సంయోజనముకొఱకు, రతిపతి = మన్మథుడు, ఏయన్ = ప్రయోగింపఁగా, డుస్సి = వానిదేహములందు దూసి, హరిత ద్యుతిఁ = పసురువన్నెతో, పైసార = దేహమున త్వక్కుగా నున్న నార, ఎగయన్ = తమకు మొనకప్పుగా లేచునట్లు, పొ...లు - బాణము గ్రుచ్చికొన్న వైపునకు వెనుకటివైపున (అనఁగా జొమ్మి గాడ నేసినచో వీరపున) - పొటమరించిన = తలసూపిన - నారసముల = బాణముల - తుదలు = మొనలు, అనంగ = అనునట్లుగా, ననలు అవి = ఆ మొగ్గలు, మించెన్ = అతిశయించెను.

తా. - లత యనుభార్యను వృక్షమునభర్తనుం గూర్చుటకై మదనుడు బాణములు ప్రయోగింపఁగా, అవి యాలతా వృక్షదంపతులదేహములయందు తగిలినవైపునండి అవ్వలివైపునకు దూయఁగా అచట వానియలుగులు ఆదేహములకై పైసార పసురువన్నె నార తమకు మూత్రయగునట్లుగా నెగయఁగా పొటమరించినవో యనునట్లు, క్రొన్నన లాప్పారినవి. - రూపకోతాపితో త్రేప్రిక్ష.

‘వీరుత్ కై’ శబ్దముల స్త్రీలింగపులింగములం బట్టియు వానిస్వరూపములం బట్టియు వానియందు జాయాపతిభావము చెప్పబడినది. ‘వీరుత్’ - విశేషేణ శోహతీతి వీరుత్ అప్పడప్పడే పొటమరించిన ననలు ఇంకను పసురువన్నె మాత్రమే యుండును; ‘నారస’ - ప్ర. నారాచః (ఉక్కు బాణము) ‘పాలాశో హరితో హరిత్’ - ‘లతా ప్రతాననీ వీరుద్ధుల్లి న్యులప ఇత్యశి’ - ‘పలాశీ ద్రు ద్రుమాగమాః’ - ‘స్త్రీపుంసౌ మిథునం ద్వంద్వమ్’ - అను.

చ. తనయుదరంబునం బొడమి తామ్రమచిచ్ఛట లుల్లసిల్లఁ గో

ల్కాను ధరణీజ సంతతికి గోరక దంతము లించుకంత ని

క్కినయది యాదిగాఁగఁ జెలఁగెన్ ననలత్తీ; గడుం జెలంగఁగాఁ

జనుఁ బ్రియుండైన మాధవుని సంగతి మీఁదటఁ జాలఁ గల్గుటన్. 116

ననలత్తీ - కనశోభ యనెడిలత్తీ, తన ఉదరంబునన్ బొడమి = తనకడుపునం బుట్టి, (ననమున, జనించినవనియు తనకు బిడ్డలై యనియు), తామ్ర...లు - తామ్ర = ఎఱ్ఱని - రుచి = కాంతియొక్క - ఛటలు = మొత్తములు (చిగుర్పుటచే చెట్టు ఎఱ్ఱగా నుండును - శకువులు సహజముగా ఎఱ్ఱగా నుండురు), ఉల్లసిల్లఁ = ప్రసరింపఁగా, కోల్కాను = కరిల్లిన - ధరణీజ = భూమిజములయొక్క - సంతతికిన్ = సమూహమునకు, - (భూమిజము లనెడిబిడ్డలకు అనియు), కోరక దంతములు = మొగ్గలనెడి దంతములు, ఇంచుక అంతఃకొంచెము, నిక్కినయది యాదిగాఁగన్ = నిగిడినప్పటినుండియు, చెలఁగెన్ = ఉత్సాహమొందెను, మీఁదటన్ = అటు పిమ్మట, ప్రియుండైన - మాధవుని సంగతి = కసంతునితోడి కూటమి (హరితోడి సంగమము అనియు), చాలన్ = మెండుగా, కల్గుటన్ = లభించును గావున, కడున్ = మిక్కిలి, - చెలంగఁగాఁ జనున్ = ఉత్సహించుట యుచితమే.

తా. - స్త్రీలు తమకడుపునం బుట్టిన బిడ్డలకు దంతములు మొలచినపిమ్మట వెండియుం బురుషసంగమం బొందుదురు, అందువలన సంతోషము గలుగును. అట్లే ననలత్తీ యనెడి మహాలక్ష్మీ తనభూమి యనెడి నిజగర్భమున, జనించిన వృక్షముల వరుస యనియెడి తనసంతతి, చిగుళ్లదాలనెడి ఎఱ్ఱనికాంతి పెరిగి, కోల్కాని, మొగ్గలనెడి దంతములను కొంచెము పడయఁగానే,

కోభాతికయ మనెడి సంతోషాతికయమును, పొందెను. అట్లు మిక్కిలియును పొందవచ్చును, ఏల యన, అప్పటినుండియు వసంతుఁ డనియెడి హరితోడి పొందు సమ్మన్ధిగాఁ గలుగును గావున- శ్రేష్ఠుని ప్రాణిరూపకములు.

వసమునకు ఉదరము వసధూమియే, తామ్రగుచి వృక్షములకు చిగుళ్లచేత-అన్యత్ర శైశవము చేత, 'ధరణీజ' అనుటచే 'వసధరణీజ' అని యేర్పడి వసమునకు బిడ్డ అను భావమునకు పోషణ గలుగుచున్నది. 'కోరకములు' దంతములవలె నే ఉండును, అంగువలన నే దంతకు ట్టలములు దంత కోరకములు అని కవులు వర్ణింతురు. — మాధవ — మధువే మాధవుఁడు - అనఁగా - వసంతుఁడు; మా అనఁగా లక్ష్మీ-ఆమెయొక్క ధవుఁడు 'మాధవుఁడు' శ్రీహరి. 'కోలొకొను' = కోలుకొను, కోలునకు కొను ప్రకృతి [ఇచ్చుకోలు పుచ్చుకోలు.]

సీ. మును నన ల్దమిఁ బట్టి ముంగొల్ల, ముక్కుజో | డనలఁ వీలిచి పసర్కొనిన విడిచి,
పరువంపు విరి గొందు లరసి, చాలై త్రోవఁ | బెట్టి యీరము లీఁగు పిండుఁ దగిలి,
క్రొవ్విరి దొలుత నొక్కొండు గని యిది వ్రాలు | శఙ్ఖి దాని నిలఁ బడఁ చాఁకిగ్రోలి,
యాకురాలుపుగండ్ల నానెడు నాస నిం | తను గూని బం కంటి యంగలార్చి,
తే. యెట్టకేలకు నొకఁ డబ్బుఁ బొట్టనిండఁ | గ్రోలి యిదిగాలిఁ గవలినఁ గూలు నగుచుఁ
బ్రమదవనపాలికలు వేడ్కఁ బట్టనగుచు | మధువినాదిశుభాభ్రమన్తధుఁచయము.

(1) మధు...మ-మధుదిన=వసంతకాలములో-ఆదిక = తొలుత - (అనఁగా-వసంతారంభ మంగు)-క్షుధా=ఆకలిచేత-భ్రమత్=తిరుగుచున్న - మధుప=శుష్కమైదలయొక్క - (చిరుము పా. కలము)=సమాహము, మును, ననల్=మొగ్గలను, తమిక్=అనతో, ముంగొల్లక=ముందటి కాళ్ల తో, పట్టి=పట్టుకొని, ముక్కు జోడనలక=జంటముక్కులతో, వీలిచి=(ఆ ననల లోని రసమును) నోటిలోనికి ఆకర్షించుకొని, పసర్కొనినక=పసరువాసన రాఁగా, విడిచి=(ఆననలను) వదిలి;

(2) పరువంపు విరి గొందులు=పక్వములైన పూవులుగల చాటు ప్రదేశములను, అరసి=కని పట్టి, చాలు వి = బాచై, త్రోవఁబెట్టి=దారి ఏర్పఱిచి, ఈరములు=ఆ విరిగొందు లున్న పొదలను, ఈఁగు పిండుక = దూరెడు గుంపును, తగిలి = కలసికొని చని.

(3) ఆ గొందిలో, ఒక్కఁడు=ఒక తుమ్మెద, క్రొవ్విరిక = క్రొత్తపువ్వును, తొలుతక = తక్కిన తుమ్మెదలకన్న ముంగుగా, కని=కనిపట్టి, అన=ఆ తుమ్మెద, వ్రాలుతఱిక = ఆ విరివీరికి దిగుసమయమున, దానిక=ఆ తుమ్మెదను, ఇలకపడక తాఁక=క్రింద పడునట్లుగా ముట్టి, క్రోలి= ఆ విరిలోని రసమును త్రాగి;

(4) ఆకురాలుపు గండ్లక = రాలినయాకుల తొడిమలుండిన బిలములను (అందలి ద్రవము ననుట), అనెడు అనక = త్రాగఁగోరి, ఇంత=ఇంచుక, అడుగు ఊఁది = కాలు మోపి, బంక= తొడిమ యూడిన యాగండిలో ఊరియున్న జిగురు, అంటి=కాలి కంటుకొని (కాలు రాకయుం డఁగా), అంగలార్చి = భయముచే నఱచి;

ఎట్టకేలకుక=అతిప్రయాసమున, ఒక్కఁడు=ఒక పూవు, అబ్బక=దక్కఁగా, పొట్టనిండక =కడుపు తనియునట్లుగా, క్రోలి = అందలి మకరందమును త్రాగి, అది = ఆపుష్పము, గాలిక = గాలికి, కదలిక = చలింపఁగా (పొట్టనిండం ద్రాగిన యాయాసముచేత చివ్వున ఎగిరిపోలేక), ప్రమదవనపాలికలు = అంతఃపురోద్యానములను కాచెడు యువకులు, వేడ్క = విసోదార్థము,

నగుచుక = దొరికినవి గదా యని హాసించుచు, పట్టక = పట్టుకొనుటకు, అగుచుక = వశపడుచు, కూలుక = ఆ పువ్వునుండి జాతీపడును.

తా. — వసంతరథములో ఆకలిగొని తిండికై తిరుగుచుండు తుమ్మెదలు ఈ క్రిందియట్లు వర్తించును. — ముందుగా మొగ్గలమీదికిం బోయి వానిని మందటికాళ్లతో పట్టుకొని, అందలి రసమును తమ జంటతొండముతో పీల్చి, అంగు పగరువాసనయు పగరురుచియు రాగా దానిని విడిచిపెట్టి;

అనంతరము మొగ్గలలో మంచీరసము ఉండ దని వానిని ఒప్పురికించి, గొంకిగొంది వెదకి, పక్వమైన పుష్పములందెడల గొంకిం గనిపట్టి, బారుగట్టి, పొదలం దూరెడు గుంపుతోఁ గలసి చని, ఆగొంకిలో తొలఁత నొక తేటికి ఒక క్రొవ్వీరిని కనిపట్టి దానిపై వ్రాలునాలోని ఆ తేటిని నేలఁబడునట్లు తటాకున త్రోసి, ఆ విరిలోని రసమును తాను త్రాగి;

తొడిములతోకూడ అటులు తానితోఁగా ఆతొడిము బుండిన గండ్లయగు ఊరియున్నట్టి బంకను రస మనుకొని దానిం ద్రాగుటకై ఆ గండ్లలో కాలుపాపఁగా చుంకి కాకంబుకొను టయు కాలు రాక అఱచి ఎట్లో కాలు లాగికొని ఎగిరిపోయి;

అతి ప్రయాసముమీద ఒక పువ్వు దక్కఁగా దానిరసమును కడుపార త్రాగి, అంతలో ఆ పువ్వు గాలికి కదలఁగా, పొట్ట నిండిన యాయాసముచేత తటాకున ఎగిరిపోలేనవై, అదే సమయ మని తోఁచు కానలియువతులు తుమ్మెదలు తమచేతికి దొరికినవని సంకోపముచేత నవ్వుచు పట్టు కొనునట్లు వారికి కైవస మగుచు, గూలును. — స్వభావోక్తి.

‘తిమి’-తిండి లేక ఆకట పెండుచుండుటచేత. ‘మంగార్లు’ నుట; అటుకాళ్లలో నుందఱి వనుట - ‘నుంగు+కాళ్లు’ = నుంగార్లు (ప్రాంతాదికార్యము); ముక్కుజోడన-ఇట్టి తొక్కుపురుగు లకు ముక్కు జంటతొండమువలె నుండును, - ‘జోడన’ జంట, ‘పీలిచి’ - ఒక్కొక్కతొండంబును సన్నగొట్టముగా నుండును. ‘పగర్కొనుట’ ఇంకనుం బక్వము కానందున, పక్వమయినచో రసము మధుర మగును; ‘చాలగుట - వికాలమయిన దారిలేనంగున; ‘తిగులుట’ వెనుకఁబడినచో తనకు వారక దనుభయునుచేతను, ఆకటిపెల్లుచేతను; ‘క్రొవ్వీరి’ - ఏ తుమ్మెదయు అప్పటికి తాఁకని విరి - రస మెడలనిది: — ‘తాఁక’ - ననజంతువులకు తిమికడుపే కాకలసినది గాని ధర్మాధర్మ చింత యొక్కడిని? — ‘ఇలఁబడక’ = నేలమీద వెదకిలం బడునట్లు - వెదకిలంబడినట్టిది సులువుగా తెప్పి రిల్లి లేచిరాలేదు, అది యట్లు సనిపడి నచ్చునంతలో ఆ త్రోసినతేటి ఆ పువ్వులోని మకరంద మును త్రాగివైచును, అట్లు చేయుటకే అది అవలికి నెట్టిక నేలంబడునట్లు నెట్టినది; ‘బంక’ - ఈబంక ఊరుటయే అకుసకు పట్ట విడుటకును అది రాలిపోవుటకునుకారణము, అదియు ద్రవరూప ముగా మెలియుటచేత మకరందమో యనుభ్రమ తుమ్మెదకుం గలుగును. ‘ఎట్టకేలకుక’ - పేరుటా మని గాక తదారంభకాల మగుటచేత ఇంకినం బుష్పవికాసమందనప్పటి అవ్వారి గానందున; - ‘పొట్టనిండక’ - కఱపు దీలునట్లు - కఱపులో అన్నాతురులు అన్నమును లేక లేక దొరికినప్పుడు మితిమీరిం దిని అపాయము చెందుదురు. ‘పట్ట నగుచుం గూలుట’ - భుక్తాయాసముచేత; భుక్తాయాసము క్రొత్తఁగా బ్రాప్తాకారము చేసినవారికి చక్కఁగా తెలియును; ఎఱ మ్రంగినపాము ఆయా సముచే కదలక పడియుండును, అప్పుడు దానిని సులువుగా కొట్టి చంపుదురు. ‘నేడ్కక’ - పెంచుటకుఁగాని అమ్ముటకుఁగాని కాదనుట.

సీ, మరుదూఢ మలయాహి గరభూమ్య లనుగళ | న్ననసిజ పథప దాంజనకళికలు
త్రాసథావచ్చిరత్యక్త బాష్పముల్ | పికపంచమస్వరోద్భవ వీణ

లబ్ధాగమస్తరం దాసార జంబువుల్ | హిందోళ సామ్రాజ్యకుందరించు
 లభిసారికాంశుకోద్యన్నిలగుళికలు | జాత్యనుల్లసనాత్త శాపతతులు
 లే. చైత్ర సుజీవనోపధి జాతచేత | నాత్మజని హేతు తరు పునర్యామి యువతి
 కరవిధూతహసంతేకేంగాలచయము | లళుల పంక్తులు వనుల నట్టాడఁ దొడఁగె..

త్రిమృదుచున్న తేటిపిండు వర్ణనము. —

(1) మరు...లు-మరుత్ = (దక్షిణపు) గాలిచే - ఊహ = మోచి తేటిబడిన-మలయఅహి = మలయ
 ములోని (చందనవృక్షములయందలి) పాములయొక్క - గర = విషముయొక్క - సూమ్యలు = పొగ
 మొత్తములు, అను...లు-అనుగళిత = మాటిమాటికీ పడుచున్న (కణికలకు విశేషణము) - మననీజ =
 మనస్సునియొక్క - రథపద = తేరిచక్రములయొక్క - అంజన = కంఠనయొక్క - కణికలు = లేళ్ళములు;

(2) త్రాస...ల్ - త్రాస = (వసంతమువలని) భయముచేత - ధావత్ = పాతీపోవుచున్న -
 శిశిర = చలిచేత - త్యక్త = విడువబడిన - బాష్పముల్ = కన్నీళ్లు (కాటుకకన్నీటి బిందువు లనుట),
 పిక...లు-పిక = కోయిలలయొక్క - పంచమస్వర = పంచమ మని సంగీతశాస్త్రమందు సంజగలదైన
 స్వరముతోఁ గూడుకొన్న ధ్వనియొక్క - ఉచ్ఛేద = ఉచ్ఛారణకు అనుగాములైన - వీణలు = కోయి
 లలు వాయించు చిన్న నల్లవీణలు. —

(3) అబ్దా...ల్ - అబ్ద = మేఘులయొక్క - ఆగమత్ = రాకగా (అనఁగా వర్షార్పణముగా,
 నొప్పుచున్న - మరంద ఆసార = మకరంద ధారాసంపాతముయొక్క (అనఁగా మకరందవర్ష
 మనెడి వర్షాకాలముయొక్క) - జంబువుల్ = నేరేడుబండ్లు, హిందోళ = హిందోళ
 రాగము పాడినంతట-సామ్రాజ్య = ప్రత్యక్షముయిన - మకుంద = నారాయణునియొక్క - గోమలు =
 (దేహ) కాంతులు;

(4) అభి...లు-అభిసారికా = కాంతుంగూర్చి సంకేతస్థానమునకు పోవు కామినులయొక్క -
 ఆంశుక = వలువలయందు-ఉద్యత్ = ఉదయించుచున్న - నీల = నీలిమ గలవైన (అనఁగా నీలిమను కలి
 గించుచున్న) - గుళికలు = సిద్ధగోళకములు, జా...లు - జాతి = జాబితీగలచేత - అనుల్లసన = పూవని
 హేతువుంబట్టి-ఆత్త = (వసంతునిచే) పొందబడిన-కాప = తిట్లయొక్క - తతులు = సమూహములు;

చైత్ర...లు - చైత్ర = చైత్రమాసమనెడి-సంజీవన ఓషధి = ప్రాణమొసంగెడి తీగచేతి -
 జాత = వచ్చిన - చేతన = చైతన్యము గలవై - ఆత్త = తమకు-జనిహేతు = జన్మకారణములైన -
 తరు = వృక్షములంగూర్చి - పునః = మరల - యాయి = పోవుచున్నవైన-యువతి కర విధూత = ఉవిదల
 చేతులచే పాఠఁబోయబడిన - హసంతికా = కంపింపునందలి - ఇంగాల = బొగ్గులయొక్క - చయ
 ములు = సమూహములు, (విసట్టి) - అళుల పంక్తులు = తుమ్మెదల బారులు, వనుల = వనములయందు,
 అట్టాడఁ దొడఁగె = సంచరింప సాగినవి.

తా. — అప్పుడు వనములందు సంచరించుచున్న తుమ్మెదగుంపు లెట్లుండిన వనఁగా-ఇవేమి
 దక్షిణపుగాలి తెచ్చిన మలయశైలమందలి చందన తరువులలోని పాముల విషధూమచయములా?
 ఆ మదనుని బండిచక్రమునుండి జాతీపడుచున్న కంఠన ముద్దలా? వసంతమునకు వెఱచి యెడ్డుచు
 పలాయన మగుచున్న శిశిరర్పణవలెయొక్క కాటుకకన్నీళ్లా? కోయిలలు పంచమస్వరమునం
 బాడుచుతోడుగా వాయించు తడుచితపరిమాణ తద్వర్ణ వీణలా? మకరందపుజడి యనెడి వర్షార్పణ
 జనించిన నేరేడుబండ్లా? యువతులు పాడెడు హిందోళ రాగమునకు మెచ్చుకొని ప్రత్యక్షమైన

నారాయణుని దేహకాంతులా? అభిసారికలు అదృశ్యకరణిగా విలువలయందుఁ దాల్చిన సద్యోనీలి మోత్పాదక సిద్ధనీలగోళములా? జాజితీఁగులు తమ్ము వసంతుఁడు పూవనీయలేదని పెట్టిన సాపెన పరంపరలా? చెత్రమనెడి సంజీవనోషధి సోఁకఁగా మరల ప్రాణముం బొందినవై తమకు కారణ భూతములైన వృక్షములంగూర్చి మరల వచ్చుచున్నట్టివై యువకులు చలిలేమిచే ఇండ్ల వెలుపల పాఠఁబోసినట్టి కొయ్యబొగ్గులా? అనునట్లు ఉండినవి. — మాలారూపకము.

పొగయే నలుపు-పొగ మొత్తము కారునలుపు; కావున 'ఘామ్య' యనుట-'ఘామ్య' -ఘామా నాం సమాహా:—పీతకయందలి పట్టికం జూచునది. 'మనసిజరశము' మలయమారుతము, అది ఇప్పు డిప్పుడే తరలినదిగావున, దీనికి ఇప్పుడే వైచిత్రికంవైన ప్రమాణారంభములో ముద్దుముద్దుగా పడు చున్న దనుట - 'బాష్పములు' అభిసామ్యముకై నల్లనివిగా అనఁగా కాటుగకలవిగా నుండవలయుం గావున, శిశిరర్తువునందు స్త్రీత్వము నాగోపించుకొనవలయును. వసంతము రాఁగానే శిశిరధర్మములు పోవుననుట యనుసంధేయము; పికిములు చిన్న స్వరూపము గలవి గావున, ఆవి తాము నోటంబాడు నట్టి పంచమ స్వరస్వనమునకు అనుసరణముగా వాయించువీణలును వానికి అలవిగా చిన్నవిగా నుండవలయును; మఱియు తమవర్ణమే తమకు ప్రియము గాన, ఆ వర్ణమే, వీణలకును సాధింపబడిన దనుట - 'పికిః కూజతి పశ్చాదుమ్' - ఆము. కోయిల పంచమస్వరమును కూయును:—వర్షర్తువున నేరేఁడు చెట్లు పండును.

“ఫలభరపరిణామశ్యామి జమ్బూనిభజ్జా । స్థలితమతరక్తౌ మత్తరేణ స్రవస్తీమ్

ఉపచిత్రఘనమాలః ప్రాథతాపిచ్ఛానీలః । శ్రయతిశిఖర మద్రేర్నూతనస్తోయవాహః.” మాలతి.

* 'హిందోళ' -వసంతాదియందు హిందోళరాగమునఁ బాడుదురు. — “శిశిరస్య వసంతస్య సన్ధాహిందోళరాగకః” - “హిందోళంబునఁ బాడిరి । బృందారకసతులు, విరహిబృందార్తిగఁజ్రేఁ । చెం డేఁటలు, వాసంతిక । వింగునఁ, బికిశిశువు దాది వెడలంద్రోచెన్” — వసంతంబున ఇట్లుచైవత మును హిందోళరాగంబునం గీర్తింతురు.

“సందుగార్ణవచంద్రమండలశిఖిజ్వాలాతటిద్వలరీ

కందచ్చేంద్ర శరాసనామ్యుతతనూగంధర్వవంశోద్భవల్

హిందోళంబునఁ బాడి రచ్చరలు భీమేశుం ద్రిలోకాధిపుఁ

మందారద్రుమవాటియందు సుమనోమైశ్చయముల్ గ్రోలుచున్” . భీమేశ్వరపురాణము.

పక్షజ్ఞ ఋషభ గాంధార మధ్యమ పంచమ చైవతనిషాదములు అని సంగీతమున సప్తస్వరములు ప్రసిద్ధములు నిరుక్తములును; హిందోళరాగమున ఋషభ పంచమములు ఉండవు; కడమ అయిదును ఉండును. అయిదు అటు ఏడు స్వరముల రాగములకు క్రమముగా బౌడవ షాడవ సంపూర్ణము లని పేర్లు. ఏతదనుగుణముగా వసుచరిత్రలో వసంతవర్ణనలోని యీపద్యముం బరికించునది;—

“అరిగాఁ బంచమ మేగించి నవలాలక్ష్మేళ హిందోళవై

ఖరిఁ జూపం బికిజాత మత్తరవ భంగవ్యాకులం బై వనీ

ధర నాలంబిత పల్లవత్రవిధుల్లాల్పం దదీయధ్వనిఁ

సరిగాఁ గైకొనియెన్ వసంతము మహాసంపూర్ణభావోన్నతిఁ.”

ఆరాగముచే ఇట్లుచైవతమును గీర్తింతురుగాన నిటు హరిని కీర్తించుట్లు గ్రహింపవలయును.

* సమగమధనిస - సనిధమగస.

'నిలగుళికలు' - గుళికానిదిచేత అదృశ్యతం జెందుట ప్రసిద్ధము. అట్లే అగులు అభిసారికల కలువలను మెండుకొని చీకటిగా కమ్మినవై వారిని ఒరులకంటి కగపడకుండ జేసెనని భా. అదృశ్యతకై గుళికను సాధించు నొక విధానము:— "శ్వేతాపరాజితామాలం గ్రాహ్యం చన్ద్రగ్రహే సతి, బాలాక్షోద్రోణసంయుక్తాం గుళికాం మూర్ధ్ని కారయేత్ | ఐత్రేహస్తే చ సా గ్రాహ్య దేవైరిపిన దృశ్యతే." - సిద్ధనాగార్జునకృతి. 'కాపము' - పాపము గావున నలుపు:— "మూలస్యం వ్యోమ్ని పాపే" - సా. ద. - 'హస్తని కా' - పీఠికయందలి పట్టికిం జూచునది. - 'ఇంగాల' - ఇదిసంస్కృతశబ్దము గాదు, అంగారశబ్దమునకు ప్రాకృతము; 'అదేరతి:' - 'ఇదీపత్నివ్యస్వప్న వేతసగృజనమృదక్ష్వాక్ష్వా రేషు" అను వరుగునూత్రద్వయముచే నిప్పన్న మయినది. సంస్కృతము కాకపోయినను మహాకవి శ్రీహర్షునిచే వైపరీత్యమునం బ్రయుక్తము.

"స్ఫురద్ధనుర్నిస్వన తిద్ధ నాశుగ ప్రగల్భవృష్టివ్యయితస్య సంగరే |

నిజస్య తేజశ్శిఖిః పరశ్శతా వితేను క్షిప్తం లమి వాయుశః పరే ||"

'ఇంగాలో భాషాశబ్దః' అని నారాయణటీక. "అతిప్రయుక్తం దేశభాషాపదమ్" - వామన సూత్రము; "అతీన కవిః ప్రయుక్తం దేశభాషాపదం ప్రయోజ్యమ్ | యథా - 'యోషి నిత్యశి లలాప స హలా' మి త్యత్ర హలేతి దేశభాషాపదమ్" - అని వృత్తి. - హలాశబ్దమునంటితే ఇం గాలశబ్దంబును; సంస్కృతమున మహాకవి ప్రయుక్తము గావున నిట తెనుగు ప్రబంధమున సిద్ధసమాస మధ్యమునం బ్రయుక్తము. - 'ఇక్షోలః' - వై. ఇంగలము. - 'అక్షోరిః - ఇంగాలో - ఇంగలము' అని ప్రాకృతిభివములందు బాలవ్యాకరణము.

తే. ద్విజతః గాంచియు మధుసేవ విడువలేక | జాతః బాసిన తేంట్లనిస్వనము కూడు కొనుటనో యనఁ గోకిల స్వనము నెలఁగె | పనకుమటి పంచమత్వంబు వక్రకుండ.

ద్విజతః గాంచియుక్ = విప్రత్వమును పొందినదయ్యు (అండజమయ్య ననుటయు - ఇది కోకిలకు అన్వయించును - తర్వాతికి తేంట్లవలకు 'తేంట్ల'కును అన్వయించును), ద్విజతః గాంచియు మధుసేవ విడువలేక = విప్రత్వ మొందినవయ్యు మద్యపానమును మానలేనివై (అండజములై మక రందపానమును మానలేనివై), జాతః బాసిన = ఆవిప్రతను కోకిలపోయిన [తేంట్లకు విశేషణము - వసంతమున జాతి (అనఁగా జాజి) పూవగు గాన దానిని త్యజించిన అనియు] - తేంట్ల నిస్వనముక్ = తుమ్మెదలయొక్క శబ్దమును, కూడుకొనుటనో, యనఁ = చేరుటవలననో యనునట్లు, కోకిలస్వనము = కోకిలకూత, తనకుక, మఱి = ఇంక, పంచమత్వంబు = అయిదవ మహాపాతకి భానము (సప్తస్వర ములలో పంచమ మనుకేరి స్వర మగుట), తప్పకుండక్ = మానక యుండునట్లుగా, 'చెలఁగె' = వర్తించెను.

తా. - బ్రహ్మహంత, సురాపాయి, స్వస్థస్థైయి, గురుభార్యాగామి, అగు ద్విజులు నలువురు మహాపాతకులు; వీరితోఁజేరుద్విజుఁడు పంచమ మహాపాతకి; శాస్త్రమిట్లుండుటచేత: - తేంట్లు అండ జములయ్యును మరందపానము మానినవి గావు, వసంతమునం బూవని దగుటచేత జాతిని (జాజిని) త్యజించినవి, వీని స్వనముతో అండజమయిన కోకిలయొక్క స్వనము కూడుకొన్నది, ఆ కోకిలస్వన మునకు పంచమ స్వరత్వము తిప్పినదిగాదు; ఈవృత్తమును కవి యిట్లు ఉత్ప్రేక్షించుచున్నాడు: - ద్విజ మయిన (అనఁగా విప్రజాతియైన) కోకిలయొక్క స్వనము ఏమిచేసిన దనఁగా - ద్విజములే (అనఁగా విప్రజాతివే) ఆయ్యును సురాపానమును మానక జాతిని పోగొట్టుకొన్న (జాతి బహి

జ్ఞానము పొందిన) తేంట్లయొక్క స్వనముతో గూడుకొన్నది. అందువలనన గాఢోలు దానికి పంచమ మహాపాతకీర్త్యము తప్పినది గాదు. — శ్రేష్ఠతాపిత మయిన హేతుశ్రేష్ఠ.

మద్యపాన మను నర్థమున మధుసేవను కోకిలకుం జెప్పటలో న్నారస్యము లేదు; ఏలయన - మధుసేవచేతనే సాక్షాత్త మహాపాతకీర్త్యము సిద్ధ మైయుండఁగా దానిం బ్రధానీకరింపక సంయోగ మాత్ర కార్యమగు పంచమ మహాపాతకీర్త్యముం బ్రధానీకరించుట సమంజసము గాదు. — మధుసేవయే పంచమహాపాతకములందు చెప్పబడినది గాని జాతింబాయట కాదు, జాతిం బాసినవారి సాంగ త్యము పంచమహాపాతకీర్త్యకారణముగాఁ జెప్పబడలేదు, అట్లుండఁగా నిట పంచమత్వకారణముగా జాతింబాయటం జేపు నెలకే ఏలయనఁగా, జాతింబాసిన అనుటచే శుద్ధి కై ప్రాయశ్చిత్తములు చేసి కొనక మరల స్వజాతిం బడయుక అని భావము. — అందువలన మద్యపానమహాపాతకము చేయుచునే యుండుట నూచితము. — కావున తేంట్లయందు ఆనహాపాతమహాపాతకములయందు అది సిద్ధమగుటచే తత్సంయోగికి పంచమమహాపాతకీర్త్యము తప్పదు. పంచమహాపాతకములలో సురాపానము ముఖ్యముగా ద్విజాలకు మనువు నిషేధించినాడు. “సురా వై మలమన్నానాం । పాప్తా చ మల ముచ్యతే । తస్మాద్బ్రాహ్మణరాజశ్రోత్రైశ్చ సురాం విభేతః.”

మఱియు మధుసేవ విడువనిది తేటిగాని దాని స్వనముగాదు. తేటిం గూడినచో పంచమ మహాపాతకీర్త్యము కలుగునుగాక, దానిస్వనముతోఁగూడిన నెట్లు గలుగును? అట్లే ద్విజశ్చ గాంచినది కోయిలగాని దానిస్వనము గాదు. ఇటువంటి గూడ సమాధాన మెట్లు? అనిన తేటికిని తత్స్వనమున కను, అట్లే కోయిలకును తత్స్వనమునకును, అశ్చేదము గ్రహింపవలయును. — “దస్తవిప్రార్థజా ద్విజాః” — “మధు మక్త్యే పుష్పరసే తోజ్యేఽపి.” — అమ. కోకిలపంచమస్వరమునకు: —

“షడ్జం రాతి వాయూర్ నై గా వో నద్దన్తి చర్షభమ్ । ఆజావికంతు గానారం

క్రాక్షో నదతి మధ్యమం । పుష్పసాధారణే కాలే కోకిలో రాతి పశ్యమమ్” — నారద.

పంచమహాపాతకములు: — “బ్రహ్మహత్యా సురాపానం స్తేయం గుర్వజ్ఞానముం । మహాన్తి పాతకా న్యాను స్తత్సంయోగం చ పశ్యమమ్”.

ఉ. పూచినమావులం దవిల పూపిలుబోదున కమ్మ మాధవుం

డేచిన శంక; నాతఁ డవియె కొనియె పథికావళీజము

శ్రీచణుఁ డయ్యె; నట్టి; యకృత్యముచే నగునట్టిపీడయుం

గోచర మౌనె, వైవ మను నూలము న్నె, ముమెలుఁ దీజినక.

120

మాధవుండు=వసంతుడు, పూచినమావులక = పుష్పించిన మామిడిచెట్లనెడు. పూచినమావులక = వన్నెమాతిన గజ్జములను, దేచిన శంకక = (వానిని తా నుంచుకొన్నయడల తనకు కీడు గలుగునని) ప్రబలమైన భయముచేత, తిగిల = పూనుకొని, పూపిలుబోదునకుక = పుష్పచావు డనెడి యోధునికి, అవైక = విక్రయించెను. ఆఁడు=ఆ పూపిలుబోదు, అవియె=ఆ పూచిన మామిడిచెట్లనెడి పూచిన గజ్జములనె, కొనియె=సాధనములనుగా నవలంబించియె, పథి...డు=పథిక=పాంథుల యొక్క. అనళి=సమాహమలయొక్క - జయశ్రీచణుఁడు=గెల్పుసిరిచేరి ప్రసిద్ధుఁడు, అయ్యెక; అట్టిద=అది సరియే, దైవము=పూర్వజన్త కలితకర్తృఫలము, అనుకూలమునై=అనుకూలము కూడ అయి, పరుమేలు=ఎదిరియొక్క శ్రేయము (మంచికాలము), తీజినక = మగిసెనా, అకృత్యములక = తప్పుపనిచేత, అగనట్టి పీడియక = కలుగఁదగిన కీడు నయితము, గోచరము బొనె=కనఁబడదు (ప్రాప్తింపదు.)

తా.—వసంతునికడ వికసించినమామిడిచెట్లనెడి వన్నెమాటిన గుఱ్ఱములు ఉండినవి. గుఱ్ఱమునకు వన్నెమాటిన (అనగా ఎఱ్ఱవెండ్రుకల నడుమ లెల్లవెండ్రుకలు పొడమిన), ఒడయనికి కీడుకలుగునని ప్రసిద్ధి. అందువలన ఆ మావులచేత తనకు కీడుగలుగునని వెఱచి వసంతుడు వానిని మదనునికి అమ్మివేచినాడు. అతడు వికసితసహకారము లనెడి యా వన్నెమాటిన గుఱ్ఱములనే కొని, పాంథసమాహములను జయించినాడు. అది యుచితమే, ఏలన, దైవ మనుకూలముగా నున్న యెడలను, వైరికి మంచికాలము తీజిపోయినను, తప్పుకాగ్యమువలని కీడు కర్తను బాధింపదు. అట్లే ప్రకృతిమందు మదనునికి మావుల నమ్మిన మాధవుడు (వసంతుడనెడు నారాయణుడు) అనుకూలుడు గావునను, పరులైన పాంథులకు మేలు తీజిపోవుట చేతను, (అనగా వాని తమ ప్రియలం జేరకయున్నందునను) ఆ పూచినమావులం గొన్నదోషము మదనుని బాధింపలేదు, పయిగా జయ సాధనమే అయినది. వసంతమున వికసితసహకారములు పాంథులకు మిక్కుటముగా విరహతాపము గావించిన వనుట.—శ్లిష్టరూపశానుప్రాణిత మైన యర్థాంతరన్యాసము. దానికి పూర్వార్థమందు వ్యాపూతము అంగము.

“చను వ్యాపూత మతత్సా | ధనమును దత్సాధనముగఁ దగిలించుటయున్
పనికి విరుద్ధం బగుపని | ననుకూలకఁ బేర్చి చే సమర్థించుటయున్.”

“ఎవి జగముల రంజించునో | యవె శరములు నేసి నొంచు నసమాప్తుడు, బా
ల్యవయస్కుడ నని దయయే | ని విడువఁగాఁజను నె యొంటి, నీవే చెపుమా.” అలం.

“వసుమితాప్రంబులును మచ్చగుఱ్ఱములును | మనుచు నుండును బూచినమావులనఁగ.”—అం. భా.

“మావులనం దగు హయములు | మావులనంబరఁగు నామ్రమహిజంబు లిలన్.”—అం. సం.

“విష్ణు వసన్తే వైశాఖే మాధవః.”—“శక్త్యాత్రాసవిత్కయోః”—నానా.

‘జయశ్రీచణుడు’—చణువోపత్యయము—‘దానిచేత ప్రసిద్ధుడు’ అను నర్థమున వచ్చును—“తేన
విత్త శ్చుచ్చుపుణపా”—విద్యయా విత్తో విద్యాచుచ్చు ర్విద్యాచణః—అని. సి. కా.

మ ఉరుశ్శక్తిస్థధుమాసదోగ్ధ పిదుకన్ జ్యోత్స్నీగవీచంద్రమన్

స్ఫుర దూధః ప్రవిముక్త మైన నిబిడ జ్యోత్స్నాపయఃపూరమున్

విరియంబాటినగొజ్జెగ ల్లరియ ము న్నిరైన యక్కమ్మనీ

రు రహిం గూడిన నేర్పరించు గములై రోలంబకాదంబముల్.

121

మధుమాసదోగ్ధ = వసంతమాస మనెడు పాలుపినుకువాడు, ఉరు శక్తిక్ = ఎక్కువబల
ముతో (పాలు పినుకుటకు నిండుబలము వలయును), పిదుకన్ = పిదుకఁగా, జ్యో...ము-జ్యోత్స్నీ
గవీ = వెన్నెలరాత్రి యనెడి యావుయొక్క-చంద్రమన్ = చంద్రుడనెడు-స్ఫురత్ = గొప్పదైన-
దూధః = పాగుగుచేత - ప్రవిముక్తము = విడువఁబడినది, ఐన - నిబిడ జ్యోత్స్నాపయఃపూరమున్ =
చిక్కనైన వెన్నెల యనెడి పాలయొక్క ప్రవాహమును, విరియంబాటిన గొజ్జెగల్ = వికసించిన
గొజ్జంగిపువ్వులు, కురియన్ = వర్షింపఁగా, మన్నీరు ఐన ఆ కమ్మనీరు = సముద్రమైన (అనగా
విస్తారమయిన) మకరంద మనెడి యా మంచిసీగ్లు, రహిన్ = చక్కఁగా, కూడినన్ = కలసికొనఁగా,
రోలంబకాదంబముల్ = తుమ్మెద లనెడి హంసలు, గములై (పా. గములై) = గుంపులై, ఏర్ప
రించున్ = వేలు సేయును.

తా.—వసంతకాల మనెడి దోగ్గ (పాలు పిడుకువాడు) వెన్నెలరాత్రి యనెడి యావును కడుబలముతో పిడుకగా, చంద్రుఁడనెడు దాని పెద్దపాదుగునుండి వెన్నెల యనెడి చిక్కిని పాలవెల్లువ రాగా, దానితో గొజ్జుగి పూబాదలు గురియునట్టి మకరంద మనెడి మంచినీళ్ల ప్రవాహము భేదము తెలియకుండునట్లుగా కలిసిపోగా, తుష్పెదలనెడు హంసలు ఇది పాలు ఇది కమ్మనీరు అని భేదమును స్పష్టికరించుచున్నవి.—వసంతమందు వెన్నెలరాత్రి లలో వెన్నెల చిక్కినిపాల వలె మహాప్రళాశముతో కాయించుండె ననియు ఆ వెన్నెలలో గొజ్జుగిపూవులనుండి వరియుచు మున్నీటివలె వెల్లిగొనుచున్న మకరందము కలసిపోయి రెండు నేకమై వర్షభేద మేర్పడనందున రెంటిభేదము కనబడక పోయినదనియు, ఆభేదమును, పాలునీరు కలసినదో వానిభేదము నెట్లు హంస లేర్పడుచునో అట్లే, తుష్పెద లేర్పడిన వనియు, భావము.—రూపకోతాపిత మైన యున్నీలితాలంకారము.

“అగపడ భేదవిశేషము । లగు లున్నీలిత విశేష కాలం కృతముల్;

ఇగము దగుల నెలుంగుం దా । నగ జాపతి నీయశోభ నడఁగినమామక;

మొగము మొగంబుగఁ దోఁచెన్ । దొగ రాముడు పాడువఁ దప్పితులుములు మొగుడన్.”—అలం.

‘జ్యోతీన్మి’ - ‘జ్యోతీన్మి చంద్రికయాన్వితా’ - అమ. ‘జ్యోతీన్మి’ - రూ. ‘జ్యోతీన్మి’, ‘జ్యోతాన్మి’ దిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్ - వా. సంజ్ఞాపూర్వకత్వాత్ వృద్ధ్యభావే ‘జ్యోతీన్మి’ ఇత్యపి—అని రామాశ్రమి. కావున ప్రథమపాదంబున యతిభంగము లేదు. ‘దోగ్గ’-దోగ్గశబ్దము ఋకారాంతము. నిబిడజ్యోతాన్మి—

“కొలుతున్ మధురు విద్యా । నిలయున్ గరుణాకటాక్షునిబిడజ్యోతాన్మి

దళికాశ్రిత జనదరిత । చ్చలగాఢ ధ్వాంతసమితి శతకోపమతిన్”—మనుచరిత్ర.

“పయః పానీయదగ్ధయోః” - నానా. ‘మున్నీరు’=మును+నీరు. ‘కమ్మనీరు’ - శ.ర.లో మకరందము అని యర్థంబును ఉదాహరణంబుగా ఇదే పద్యంబును కలవు. ‘కోలంబకాదంబముల్’—కాదంబములు పాలను ద్రావును, కోలంబములు కమ్మనీటిం ద్రావును, ఇట సామ్య మెట్లు? అనిన, కోలంబములు త్రాచుచున్నట్టి కమ్మనీ రిని భేద మేర్పడును, భేద మేర్పడుటయే అలంకారము వివక్షితము గాని దేనిని త్రాగునో దేనిని త్యజించునో అది వివక్షితము గాను. రెండును భేద మేర్పడుచునవే.—‘ఇద్దిరి శృంభికో కోలవె బమ్మగోపి నః,’—‘కాదమ్మః కలహంసః స్యాత్’ - అమ.—‘గములై’ యనుటచే కమ్మనీరు విస్తారముగా సముద్రమంతగా వర్షించుచున్నదని భా.

ఉ. దిగ్గియ నంచ దూడు గొని తిర వనేతున్నవంకమీఁదుగా

నగ్గెడ పుల్లకేసరమునందు వసించగ నెక్కునూలి ను

న్నగ్గము నందఁగా దరు మరంద సరోమరంస గోష్ఠిక

వెగ్గల మాడుతెంట్లు మరు వింపక బూనె గుఱవ్వయశ్వమున్.

122

డిగ్గియన్=దిగుడుబావియందు, అంచ=హంస, తూడుకొని=తూటని (త్రుంచి అందలి యగ్ర భాగమును) నోటఁ గఱచుకొని, తీర...గాన్ - తీర=గట్టునందలి - వన=ఉద్యానములోని) (అందునుండి డిగ్గియమీదికి వంగిన) - ఇత్తువు వంకమీఁదుగాన్ = వంపయిన చెఱకు మీఁదుగా (ఆ చెఱకుయొక్క కొనకు తగులుచు), అ...దున్ - అగ్గెడ=అచ్చోటనున్న - పుల్ల=వికసించిన -

కేసరమునందుకొ = పొన్న చెట్టునందు, వసింపఁగకొ = వ్రాలియుండఁగా, ఎక్కు...మకొ - ఎక్కు = డిగ్గియలోని తూఁటితునియకొననుండి హంసనోటిలోని తూఁటితునియవఱకు పైకి వ్యాపించి యున్న నూలి ను స్పృగ్గముకొ = పోగు అనెడి నున్నని త్రాటిని, అందఁగాకొ = తగులునట్లుగా, (ఆ త్రాటివెంట), తరు...కికొ - తరుమరంద = ఆ పొన్న చెట్టులోని తేనెయొక్కయు - సరసముక రంద = కొలని కమలముల తేనెయొక్కయు - గోష్ఠీకికొ = పానగోష్ఠీకై, పెగ్గలమాడు తేంట్లు = మిక్కుటముగా రాకపోకలు నేయు తుమైదలు, మరువింటికికొ = మదనుని చాప మయిన యీ వంజెఱకు నకు, గుణద్వయత్వముకొ = జంట సారితనమును, పూనెను = వహించెను. 'తరుమరందసరస్వరవింద' అనియుం బఠింపవచ్చును.

తా. — ఉద్యానవనములో నొక డిగ్గియ కలదు; దానితీరమునుండి చెఱకొకటి దానిమీఁదికి వంగియుండెను. అచెఱకు ప్రక్క వికసితమై పొన్న యొకటి యుండెను. అంచ యొకటి డిగ్గియ నుండి తిమ్మి కాండను త్రుంగించి, అగ్రభాగమును నోటఁ గఱచుకొని, ఆతూఁటి యిరుదునియల నడుమ సాగుచున్న తిత్సాత్మనూత్రము అచెఱకుతుదకు తగులునట్లుగా ఎగిరిపోయి, ఆపొన్న చెట్టు మీఁద కూర్చున్నది. అంతట ఆనూత్రము వెంట డిగ్గియలోని తుమైదలు పొన్న పూవుల మకరంద గోష్ఠీపానమునకై బారుగా పోదొడింగినవి; అట్లే పొన్నలోని తుమైదలు డిగ్గియతిమ్మితేనెను గోష్ఠీ పానముగా త్రాగుటకు ఆనూత్రము వెంటనే బారుకట్టి డిగుచున్నవి. అందువలన ఆతుమైదబారులు రెండును మదనుని విల్లయిన యావంక చెఱకునకు జంట సారిగా నొప్పారుచుండెను. - గ మోక్ష త్రేప్రిత.

“అగ్గడ యక్కడ యచట యచ్చట యాడ” యందుల పానపాన యయ్యెడ యట

అందు నాఁ దత్త్రామై విరాజిలుచుండు” — ఆం. భా.

‘తూఁటి నూలిపోగు’ - దాని వెంటడి తుమైదలు బార్లు సాగుటకు - చెట్లనుండి దిగెడు బారొక నారి - చెట్టున కెక్కడు బారొక నారి. — ‘తమ్మి నూలిపోగు’ తుమైదలకు రాకపోకలకు నూటిదారిఁ జూపుటకుఁ గాదేని, అవి రెండవనారిగా దాని వెంటడి నే యేల వచ్చును? పయిగా, ఇచట “ఇంచు విల్లఁడు” - “పూవుందూపులజోరు పుచ్చుకొనియెకొ బుండ్రై త్తొకోదండముకొ” - అను కవిసమయమునందుం గల యిత్తుచాపము సిద్ధమై యుండఁగా - “మార్వీ కోలవృషమాలా” అను కవిసమయముం బట్టి కోలంబమాలలే రెండునారు లగుట సమంజసము - రెండుబారులకొఱకే రెండుచోట్ల చెట్టునను అరివిందమునను గోఘలు చెప్పబడినవి. ఉపలబ్ధము లైన పెక్కు వ్రాతపుస్తకములందు “నందఁ గాదరుమరందసరస్వరవింద,” అని పాఠమున్నది; అరసున్న లేమి ప్రామాదికము గావచ్చును. — ‘దిగ్గియ’ - ప్ర. దీర్ఘికా. ‘అంచ’ - ప్ర. హంసః - ‘తూడు’ - “తొంచు మృణాళము తూడు నాఁగ” - ఆం. భా. — ‘నూలి’

“ఏపా మనో మే ప్రసభం హరస్తీ | పితః పదం మధ్యమ ముత్పతస్తీ

సురాజ్ఞనా కర్నతి ఖడ్గితాగ్రాత్ | నూత్రం మృణాళాదివ రాజహంసీ.” - విక్రమోర్యశి.

జంట సారిలో తూఁటినూలు కనబడకపోయె ననియు భా. - ‘జంట సారిం బూనుట’ - విరహం లపై బాణప్రయోగము నేయుటయందు పటిమ హెచ్చుటకై. ‘తరుమరంద’ - మరందము కొఱకే “పుల్ల” అనుట; - ‘పున్నాగః పురుష స్తుభః కేసరో దేవవల్లభః’ - అను.

చ. నిడుట మధూళిక ల్నుడుమనే కొని తీగలు సాగఁ జుట్టుకొం

చడరి కడార కాచకటకాకృతి సుళ్ల మెలంగె గాడుపుల్

జడగతి నధ్వనీనపరిపత్తునిశ్వసితానలం చెడు

ర్పడ మఱి సాన్పులై చుర చురం దుద సుళ్లుగ స్రుక్మేనో యనన్. 123

గాడుపుల్ = వాయువులు, అధ్వ...లు = అధ్వనీన = పాంథులయొక్క - పరిపత్ = సమాహ మయొక్క - పటు నిశ్వసిత = నిట్టూరు పడెడి - అనలంబు = చిచ్చు - ఎదుర్పడన్ = తమ కెగురుగా రాఁగా, మఱి = మిక్కిలి, సాన్పులు = జ్వాలలతో కూడుకొన్నవి, ని = (అనఁగా - కాలి మండుచు), తుదన్ = కొనలయందు, చురచురన్ = చురచుర మను ధ్వనితో (ఇది లక్క కాలునప్పుడు అగుధ్వని కనుకరణము), సుళ్లుగన్ = సుడులుపడఁగా, స్రుక్మేనో అనన్ = ముందుచుకొని పోయెనో అను నట్లు, నిడు...ల్ - నిడుద = దీర్ఘము లైన - మధుళికత్ = తేనెయొడికలను, నడుమనే = నెలపై బడక ముందే, కొని = గ్రహించినవై, తీగలుసాగన్ = జిగటగుణముచే తెగక పవ్వచుండఁగా, చుట్టు కొంచున్ = వానితో సుడులుపడుచు, అడరి = వీలెంచి, క డా...ల్ గన్ - క డార = గోరోజునపు వర్షము గల - కాచకటక = గాజువలయముల (స్త్రీలు చాల్చు పట్టెగాజుల యనుట) ఆకృతి = ఆకారము గల, సుళ్లుగన్ = సుడులుగలవై, జడగతిన్ = మందసంచారముచే, మెలంగన్ = వర్తించెను.

తా. — మలయ మారుతములు నిడివియైన తేనెయొడికలను నెలంబడకముందే గ్రహించి వీచుచుండును, అయొడికలు జిగటగుణము కలవగుటచేత తెగిపోక సన్నసన్నముగా గాలితో గూడ సాగుచునే యుండును, గాలి చిన్నచిన్నసుడులు నుడియును, అంతట స్త్రీలచేతులతోని మట్టిగాజుల యాకారముతో గోరోజునపువన్నెతో చుట్టులుచుట్టుకొనుచుండెడి యొడికతీగలసుళ్లు గలవై యాగాడ్పులు గంచరించుచుండును. — ఆవృత్త మెల్లండే ననఁగా — ఈ మలయానిలములకు పాంథులనిట్టూర్పు నిప్పులు ఎదురుపడఁగా వానిచేత వీనివడి యొడిగి యివి చురచుర మండి పోవుచు, సుడులు పడఁగా, ముణిగి పోయినవో అనునట్లుండెను. — ఉత్పేక్ష.

‘మధుళికలో’ - మధు శ్లేష మధుళికా. ‘గిరాం దేవీ సద్యః శ్రుతికలితకష్టరకలికా మధుళిమాధుర్యం క్షిపతి పరిపూర్తైః భగవతీ.’ — భోజ. ప్ర.

‘కడారః కపిలః పింగపిశ్చో కన్దుష్కరౌ’ అను. కడారశబ్దమునకు పీతకలోనిపట్టికం నామ నది. కటకో వలయో ఒస్త్రియామ్ - అను. - ‘కాచః’ వై. గాజు.

‘కాచః కాఞ్చనసంసర్గా ధృతై మారకతీం ద్యుతిమ్

తథా సత్సన్నిధానేన ముగ్ధో యతి ప్రవీణతామ్.’ ‘హిలోపకేశ.’

‘కటకాకృతి’ - పదార్థ వృత్తినిదర్శన. - ‘అధ్వనీన’ - ‘అధ్వనీనో ఒధ్వగో ఒధ్వన్యః పాన్థా పథక ఇత్యపి’ - పీతికలో పట్టికను చూ. ‘పరిపత్’ - ‘సమజ్ఞా పరిపత్తో నభా సమితి గంధః’ - అను. ఇది సమాహమాశ్రయము. - ‘సాన్పులు’ - సార్పిన్ - శబ్దము. “సుఖసుఖ” - అనుపాదమున రణయతి శబ్దము. ‘చురచుర’ - పీతికలో యతివిమర్శం గనునది.

చ. కురిసినక్రిందిపుప్పొడులం గొంచు నగంబుల మీఁదికై పితం

గరుచులం గొన్ని పెల్లెగనె గాన్పులను శ్లిష్టతి మాధవుండు రా

నెరవుగం బూవు సొప్పుడి ననేదిర భూయక వెంపి మెట్టునా

మరరనణంబు లాం గొన, భ మ్మత్తుల మలుచుట్టులో యనన్. 124

ననేదిర = వనలక్ష్మి, పతి = భర్తయైన మాధవుండు = విష్ణుమూర్తి (వైశాఖమాస మనుటయు), రాన్ = రాఁగా, ఎరివుగన్ = స్వల్ప కాలోపయోగార్థము, భూమిక = వనభూమికి (భూదేవికి అను

టయు), పూవుసొమ్ము ఇడి=తన పుష్పభరణము పెట్టి (పెట్టుటకును), వెండి=తా నిచ్చిన యెరవునకు బదులు ఎరవుగా, మెట్టతామరవణంబు = నేలతామరతోడవు, రాణ్=విడివచ్చినంతట (పా. తాణ్), కొనణ్=తాను పుచ్చుకొనుటకును, భ్రమత్ గతులు=తిరుగునట్టి గమనము గలవి (అనగా కడియములు అడ్డగలు మొలత్రాళ్లు ఒడ్డాణములు ఇత్యాద్యాభరణములను దేహమునం దిడుటకును, అందుండి వెలికిలివియుటకును వానియందలి సన్ననిరంధ్రములలో త్రిప్పబడునట్టి, మలుచుట్టులో= తిరుగుడుమఱలో, అనునట్లుగా, గాడ్పులనుట్లు కొన్ని=కొన్ని గాలిసుడులు, కురిసిన క్రిందిపుప్పొడులక్=దట్టముగా క్రిందికిరాలిన పూధూళులను, కొంచుక్=గ్రహించి, పిశంకరుచులక్=పసుపు వన్నెలు గలవై, నగంబులమీదిక్=చెట్లపైకి, పెల్లు=మెండుగా, ఎగ నెక్=లేచి నాగినవి.

తా.—చెట్లు నిండ పువ్వులు పూచియుండెను, మెట్టతామర వికసించియుండెను, చెట్లలోని పువ్వులనుండి క్రిందికి పూధూళులు వానవలె దట్టముగా రాలినవి. వానిని గాలిసుడులు ఎత్తినవి. ఆ ధూళులు ఆసుడులలో కలియగా తన్వయములయిన చూసుడులు గిరిగిరి తిలుగుచు పసుపువన్నెలతో చెట్లమీదికి ఎగయుచుండినవి, అంతట ఆసుడులు నెట్లుండె ననగా,—వనలక్షి యనెడి మహాలక్షి తనకును వనభూమియనెడు భూదేవికిని ఇరువురకును పలియున వైశాఖమాస మనెడు విష్ణువు రాగా, ఆయనయెగుట మనోహరాభరణలై యగపడుటకై తనపుష్పభరణములను కొన్ని టిని ఎరవుగా భూదేవికి ఇచ్చును, భూదేవియొక్క మెట్టతామరతోడవును తాను ఎరవుగా కై కొనను, వానిని తమదేహములనుండి తీయుటకై త్రిప్ప బంగారపుదిరుగుడుమఱలో యనునట్లుండెను:—వస్త్రాల్పేక్ష.

‘కురిసిన’—దీనిచే పెల్లుగా అని తెలియవచ్చుచున్నది.—ఇంకిను వనేందరియొక్క పుష్పభరణములు ఆమెదేహమునుండి విడలేదు. భూదేవియొక్క మెట్టతామరయాభరణంబును ఆమెదేహమునుండి విడలేదు. విడఁదీయుటకై మఱలు త్రిప్పదశయే యిట వర్ణితము. కావున ఆ యాభరణములు చోట్లు మాఱకయే యున్నవి. ‘ఎరవుగణ్’-తత్కాలోపయోగమునకు, ‘మెట్టతామర’-మెట్టశబ్దము భూప్రదేశవిశేషవాచకము కావున మెట్టతామరను కవి భూదేవ్యాభరణముగాఁ జెప్పినాఁడు.—‘కురిసినపుప్పొడులు’-ఇచట క్రిందికి రాలినట్లు చెప్పబడినట్టివి పుప్పొడులుగాని పువ్వులుగావు. ‘మరుచుట్టులు’-శ. ర. ప్రాణ్య. ‘మలుచుట్టులు’-శ. ర. లో లేదు. ప్రాణ్యములో కలదు. సుళ్=సుట్టు.

చ. తరుణులందోనిదాన మధు ధార నన ల్వకుఞ్చాలి నింపఁగాఁ,
దరుణుల మేముగామె యని తన్వతలౌ వనదేవత ల్యురణ్
ధర వకుఞ్చోఘ మెల్లను న న ల్లనఁ గ్రాయఁగ నించుబుగ్గలక్
దొరసె మధుప్రపూర్ణత వ.ధూకములం బృథు పాండుపుష్పముల్. 125

తరుణులు=యవకులు, అదో...రణ్-ఆదః=ఈ పువ్వులకు - నిదాన=అది కారణమైన-మధు ధారణ్=సురా(గందూష)ధారచేత, వకుళ ఆళిక్=పొగడల సమాహమందు, ననల్=మొగ్గలను, నింపఁగాణ్=నిండింపఁగా, ఏమ=మేము, తరుణులము గామె=యవకులము గామా, అని=అని జోటివహించి, తద్గతలు - తత్=ఆ వనములను - గతలు=పొందినవారలు, దౌవనదేవతల్, ధరణ్=భూమిలోనున్న, వకుళ ఓఘము=పొగడల సమాహమును, ఎల్లను=అంతయు, ననల్ కనణ్=పూచునట్లుగా, గ్రాయఁగణ్=ఉమియుటకై, సురణ్=మద్యముతో, నించు బుగ్గలక్=నిండించు

కొనియున్న పుక్కిళ్లను, మధూకములక = ఇప్పు చెట్లయందు, పుగుపాండు పుష్పములు = బొడ్డలై పాండురవర్ణములైన పువ్వులు, మధుప్రపూర్ణతక = మకరందముతో నిండుటచేత, దొరసెక = సరిపోయెను.

తా. — వసంతములో ఇప్పు పూచును, ఆ పూతను కవి వర్ణించుచున్నాడు: — ఇప్పులకుందు మకరందముతో నిండినపుష్పములు నిట్లుండెననగా, యువకులు తమసురాగందోషమును పొగడల మొదళ్లయందు ఉమిని వానిని పుష్పింపజేయఁగాఁ గని, పోటికై వనదేవతలు భూలోకములోని పొగడల నన్నిటిని పుష్పింపజేయుటకై వాని మొదళ్లయందు ఉమియుటకై సురతో నిండించు కొన్నట్టి వారిపుక్కిళ్లో యనునట్లుండెను — వస్తూత్పేక్ష.

‘నిదానం త్యాగిశారణమ్’ - ‘మధు మద్యే పుష్పరసే త్యోక్తేఽపి’ - అను. ‘వనభో ముఖినీ ధునా’ అని దోహదము; ‘తగుణులము’ - దేవతలు నిత్యయావనలు. సురకును మకరందమునకును ఒక జేవర్ణము, (తెలుపు గారు), ఎటువువంటిది; ‘పద్మరాగ సురా రక్తచంద్ర నాలక్తకద్రవాః... హిజుళం మధురత్వాని స్ఫులిక్తా హస్తీబిందవః’ - కా. క. ల.

ఏతదనుగుణముగానే ౧౨౩లో మధూళికలు కదారవర్ణములుగా వర్ణితములు. — చెలువల కపోలములను ఇప్పుపూమొగ్గలకు మనుచరిత్రములో మహాకవి పోల్చియున్నాడు. “ఒప్పులకుప్పు లగు నిప్పుపూమొగ్గలలోని బుగ్గలందు” ౩(28); స్త్రీలయవయములకును ఇప్పుపూవర్ణముం జెప్పవచ్చు.

“అతద్భక్త్రమసాహస వ్యతికిరోత్కిమ్ముః త్విణం సహ్యతా ।

మజ్జై రుగమమకపుష్పమధురై ర్లావణ్యనారై రయమ్”.

అని మహావీరచరిత్రలో సీతం గూర్చి రామవాక్యము: — పాండు వనఁగా కేవలము తెలుపు గాదు; — ‘పారిణః పాణ్డూరిః పాణ్డూః’ అను. ఇందులకు రామాశ్రమి-‘పీతసంవళితశుక్లశృంగః’, ‘పాణ్డూ స్తు పీతభాగార్థః కేశికీఘృళినన్నిభః’ - అని శబ్దార్థము. సారాయికిని కల్లునకును వర్ణభేదము కలదు. సారాయులు ప్రాయికముగా రక్తకల్పములు, కల్లు తెలుపు; సురాశబ్దము నిండింటికిని పేరు. కావున శంకరమండనమిత్రుల వికటవాదమందలిది “అహో పీతా కిముసురా । నైవ శ్చేతా యతః సురః” అనువాక్యము బాధంపడు.

“మూర్తిమంతమివ రాగిరసోఘం తే పరస్పరసమర్పితవక్త్రాః ।

అననాసవముషేణ తదాని మక్షిపంత హృదయేషు యువానః” - సు. ర. భా.

‘క్రాయఁగక’ - ఒయ్యారముగా ఉమియుట గాన గ్రామ్యముగాదు. — * “కుకవాణిబుగ్గలు మకరంబులనరాదు” అని బుగ్గశబ్దమును అప్పకవి వలదనెను; మఱి పెద్దనగారు సయితముం బ్రయోగించిరి. వ్యవస్థ యేమన, కపోల సౌభాగ్య వర్ణనామాత్ర ప్రధానమగుచోట కూడదని భావము.

పుగుత్వపాండుత్వములు బుగ్గలసాటికొఱకు “కపోలకానిమాధుర్యస్ఫుర్ధిషు ప్రబోధవత్సు మధూక పుష్పేషు” - యశి స్తిలకము ౩ (441-2.)

చ. తరుణుల కౌగిట న్ననుచు తిమ్ము వృథా విరు లెత్తఁ జేసె మో

పరులుగఁ జైత్రుఁ డంచుఁ దదభావమనోభవనహిం వెచ్చి ని

ర్భరమథుపాళిధూమము పరాగపు నీలును దేనెగట్టెచాఁ

దరుడుగఁ దాల్చుఁగాఁ గోరవు లై యెలుగంబడెఁ గొన్ని భూజముల్. 126

* చూ. తిక్కనసోమయాజివిజయము.

తరుణుల కాగిట = యువకుల యాలింగనముచేత, ననుచు = ననలెత్తునట్టి - తము = గోరంటలను, చెత్తుడు = మధుడు, మోపరులుగ = బరువు మోచువారినిగా, వృథా = అనావశ్యకముగా, ననలెత్త = మొగ్గులుతాల్చునట్లు, చేసె = కావించినాడు - అంచు = అని భేదపడుచు, కొన్ని-భూజములు = చెట్లు, తద...హీన్ - తవ్ = ఆతరుణ్యాలింగనముయొక్క - ఆభావ = లేమివలని - మనోభవ = మదనోద్రేక మనెడి - వహీన్ = నిప్పులో, వెచ్చి = కాలి, నిర్భ...ము-నిర్భర = పెల్లయిన, మధుప = తు మైదల - ఆశీ = సమూహమునెడి - ధూమము = పొగను, పరాగ పునీటును = పుప్పొడి యనెడి నిగుటును, లేనెక టైచాడు = (కొఱవికీ మండనితుడిలో ఊరునట్టి) మకరంద మనెడి చమురును, ఆరుదుగ = వింతగా, తాల్చున్ = ధరించునట్లు, కాన్ = సంభవింపగా, కొఱపులై = కొఱకచ్చులై (కొరవులై = కురవకవృక్షములై అనగా గోరంట చెట్టులై), ఒఱగంబడెన్ = సోలిపోయెను.

తా. — వసంతమందు గోరంట (కురవకము, లేక కొరవి) పూచును; “అలిగినా తుక్కవకక” అను దోహదకాస్త్రము ప్రకారము తరుణీజనాలింగనముచేతను బూచును. అట్టి యాలింగనభాగ్యమును పొందనీయక వసంతుడు ఆ కొరవులను పూభారము తాల్చునట్లు గావించెను. అంతట వాని యందు ఆ పుష్పసమృద్ధిమూలముగా తుమ్మెదలగుంపులు ముగరుకొనం జూచినవి, పుప్పొడి పెల్లగా నుప్పలిగినవి, లేనియ క్రందుకొనం దొడంగినవి. ఇవియెల్లం బరికింపగా, ఆ యాలింగనము కోలు పోయినందున జ్వలించిన మదనాగ్ని చేత ఆకొరవిచెట్లు కాలిపోయి పొగలుదగ్ధమిచ్చి, నిగుటు గవిసి, మండనితుడలందు కట్టెచమురు గ్రక్కచు కొఱకచ్చులైనవో యనునట్లుండెను. — రూపకోథాపిత గమ్య హేతుాత్మేక్ష శ్లేషానుప్రాణితము.

‘వృథా’ - తెనుగున రూ. వృథ; - ‘మోపరులుగ’ - మోత చేయుగా, - ‘వెచ్చె ననగండె ననగను వేగె ననగె’ గమలె ననగను దనరు నేకార్థములుగ” అం. భా. - ‘వేడివేలుపుడిగి వెచ్చి ద్వీపము | లే దేర్పరీతి’ — హరిశ్చంద్రద్వీపద. ‘కొరవి’ - కురవకవృక్షపర మయినప్పడు లఘు లేఘము, ఉల్కా-పర మయినప్పడు గురులేఘము, శ్లేషగావున శ్రవణమే ప్రధాన మయినందున ఆభేదము. ‘ఒఱగంబడుట’ - వృక్షస్వభావముచేతను కాలిపోయినందునను కలుగును. — ‘కట్టె చాడు’ - కట్టెలో సారముండిన కాలునప్పడు కాలనితుదను చమురు దిగుచుండును. దీనిని ప్రాయ్యి కట్టెలో కనవచ్చును.

ఆ. ఫలశలాటులు లురుల, నభిలక్తై తమకూడు | చెఱుగ, మూవు లంఁచి చెలువ పెండు

మగడ ననలు నింప, మొగముగన్నలు నెఱ్ఱ బాటె మిగుల శౌక పైకిములకు.

(‘కర స్పర్శన మాకన్దః’ అని దో.) చెలువపెండు = తరుణీజనసూచము, అభిలక్తై = తుమ్మెదల కొఱక, ఫల శలాటులు = కాయలును చిగుళ్లును, ఉరులక్ = రాలిపోవుట చేత, తమకూడు = చిలుకల యు కోకిలలయు కూటిని, చెఱుప = ధ్వంసించుటకుఁగాను, మావులు = మాకందములను, అంటి = చేతితో తాకి, ననలు నింప = పూవులతో నిండింపగా, శౌక పైకిములకు = చిలుక పిండు నకును కోకిల పిండునకును, మొగము కన్నులును, మిగుల = మిక్కిలిగా, నెఱ్ఱబాటె = (కోపముచేత) ఎఱుపెక్కును.

తా. — యువకులు ఆప్పటికే చిగిర్చి కాచి యున్న మామిడిని చేతం దాకిరి, అందువలన, “కరస్పర్శన మాకన్దః” - మామిడికి కరస్పర్శము దోహదము గావున, అది యామనుపటికాయలను చిగుళ్లును రాల్చివైచి క్రొత్తగా పూచినది; అందువలన తేంట్లకు పూదేనెబోనము దొరకినది,

చిలుకలకు కాయలబోనము, కోయిలలకు చిగుళ్లబోనమును, నవ్వుమయినవి; ఆ కారణమున కోపములు కలిగి చిలుకలకు మొగమును, కోయిలలకు కన్నులును ఎఱ్ఱబాటునవి. — పాతూల్పేక్ష; అందులకు యథాసంఖ్యాలంకారము అంగము; కోయిలలకు చిగుళ్లు ఆహార మనుటకు - “పల్లవగ్రాసకషాయకంత కలకంతవఘాకలకాకలీ ధ్వనిఁ.” - పారిజా. “శలాటుః పద్మజే పల్లవధాత్రామఫలయోరపి” - విశ్వ. బ్రాహ్మదోరవారు ఇప్పద్యావయవ టీకయందు ఈ నిఘంటువునే యదావారించి ఆకు లనియే యర్థము వ్రాసినారు. - “అఘలకై ‘చెలుపకొ, అనుటచే చెలువపిండునందు పక్షపాతపూర్వక మయిన గురుద్యమము తోచుచున్నది. అదియును కోపకారణమే. శుకములసమూహము శౌకము, పికములసమూహము పైకము. చిలుకలకు మొగంబును కోయిలలకు కన్నులును స్వభావముననే ఎఱ్ఱగానుండును. చూ. వసు:—

సీ. “ఫలభింగములు సేయుచిలుకకు సాంగమై; క్రోధరసంబు ముక్కున నె యుండు |

కాలభేదికి మహాకాలమూర్తికి దంట | కోయిల కెఱుమంట గురియుఁగంట.” చూ. ర క్తగణము. — “చకోరసారస పారావత కోకిలదృష్టమఃకియాహూ హంసచఞ్చిష్ణుజ్జీశుకమర్కటయోర్ముఖమ్”

‘మిగులకొ’ - చెలువలదొర్ల న్యము కారణము; ‘ఎఱ్ఱబాటుట’ - తమయన్నమం బోగొట్టిన కోపముచేత; పికములను పండ్లను తినును. —

‘మహ దపి పరదుఃఖం శీతలం సమ్యగాహుః | ప్రణయ మగణయత్వా య న్న మాపర్థశస్య
అధరమివ మదాన్తా పాతు మేషా ప్రవృత్తా | ఫల మభినవపాకం రాజజమ్బూద్రమస్య.’ వి. ఉ.

మ. అతులప్రేమరస్ద్యా యోర్ము ప్రయహాస్యక్రీడ సంకేత వం

చిత యై తస్మాదజాంగజజ్వరమిత చ్చిస్తభ్రమం బూన్ప నా

వతి నోన్మృతమ కానవే యన సపుష్పం బయ్యెఁ గోఁ గంతలో

నతఁడు న్దోచిన నవ్వుడు నివరిసెఁ బ్రాంతాంచ న్న మేరుప్రపుక. 128

అతు...ర్ని-అతుల=నాటిలేని-ప్రేమరస=అనురాగ భావముచేత - ఆర్ద్ర=సరసయైన-ఓర్ద్ర=ఒకచెలువ, ప్రియహాస్యక్రీడకొ = కాంతునిపరిహాసకేళిచేత, సంకేతవంచిత వి = (తిమిహుటమిక్కియేర్పలుచుకొన్న) సంకేతస్థానము విషయమున మోసగింపఁబడినదై (అనఁగా అతఁడు అతావునకు వచ్చియు పరిహాసార్థము దాగియున్నంగున), తి...బు-తిత్తీణ=అనిముసమున-జ=పుట్టిన-అంగజ=మదనునివలని-జ్వర=వేడిచేత-మిళిత=కూడిన-శీతభ్రమంబు=మనస్సుయొక్క తిబ్బిబ్బు-హాస్యకొ-ప్రేరింపఁగా, ఓపృక్షమ నాపతికొ కానవే, అనకొ-అనఁగా, గోగు=కర్ణికారము, సపుష్పంబు=పూవులతోఁ గూడుకొన్నట్టిది, ఆయ్యెకొ; అంతలోకొ=అంతమాత్రాన, (అనఁగా ఆపూతయొక్క వెలుగుచేత), అతఁడుకొ=అదయితుఁడును, నోచినకొ = కనఁబడఁగా, నవ్వుడుకొ=ఆ చిత్రమునకు ఆమె నవ్వఁగా, ప్రాం...వుకొ-ప్రాంత = అచెంత-అంచిత = ఒప్పుచున్న - నమేరుద్రపుకొ = సురపొన్న చెట్టుకూడ, విరిసెకొ=పుష్పించెను.

తా.—భిర్తపై అత్యంతప్రేమాద్విహృదయ యొకతె అతనిం గవయుటకు సంకేతస్థానమునకుం బోయినది. అతఁడు వచ్చియుండియు పరిహాసముకై చెంత నే చాటున దాగియుండెను. అంతట నీమె తిత్తీణమే కలిగినవియోగవ్యథాజాత మయిన మదనజ్వరముచేత ఉన్నాదావస్థం బొంది అచ్చటి యొకచెట్టును ‘ఓచెట్టా, నాప్రియుని నీవు చూచితివా?’ అని యడిగెను. ఆచెట్టు ఒకగోగు-అనఁగా కర్ణికారము-“శలాపతః కర్ణికారిః”-దానికి శలాపమే దోహదము - గావున-ఆమె చేసిన

యాసల్లాపమునకు అదివికసించినది. కర్ణికారపుష్పములు బంగారువన్నె గలవై మిక్కిలి ప్రకాశించును గావున ఆ వెలుగు చేత ఆచాటున దాగియున్నదయితుడు కానంబడెను. ఆచిట్టకమునకు ఆమె నవ్విసది. “నమేరుర్న సి తేన చ” అని చెప్పిన ప్రకారము నవ్వు నమేరువునకు దోహదముగాన, దాని చేత ఆచెంతనున్న నమేరువుకూడ వికసించినది. ప్రహర్షణాలంకారము.

“యతనము లేకయ యుత్కంఠ తిరవస్తుప్రాప్తి, కోర్కికిక మించెడునా

తతసిద్ధి, యపాయాగో! ద్యుతికై ఫలసిద్ధియును, బ్రహ్మణము లగున్,” అలం.

ఇందలినాయిక అభిసారిక. కాంతునికై సంకేతస్థానమునకై పోవునాయిక అభిసారిక యనంబడును—“కాంతాగ్ని తు యా యాతి సంకేతం సాభిసారికా” దశరూ. “ఊర్వక్” వ్రాత ప్రతులందెల్ల ఇదే పాఠము. ఇదే శ్రేయము, పూనునకు ప్రేమకారకము. ‘గోగు’ - కర్ణికారపుష్పమును దీపికకుం బోల్తురు, అది ఆట్టివెలుగు గలది. అంగువలన. అది పూవంగానే, చీకటియెడలుటచేత, చెంగట జీబులో దాగియున్నదయితుడు ఆ వెలుగుతులలో ఆగపడె ననుట మిక్కిలి హృదయంగమముగా నున్నది.

“పరిజనవనితాకరార్పితాభిః | సప్తవృత ఏష విభాతి దీపికాభిః

గిరిరీవ గతిమా నపక్షలోపా | దనుతటపుష్పితకర్ణికార యష్టిః” —విక్రమార్వశి.

ద్రువు=ద్రుశబ్దము ఉకారాంతము కావున వుత్సర్గము.

తె. స్థాణు వొక్కండు మగవాడు చలించుచు

ఫల మొసంగె నట్టై కినియక, పక్షవచన

వచనసుర గూర్చినొసంగ నీచలదెవుష్ప

మైన ననుమాడ్కినుమిసిన నలరెబొగడ.

129

స్థాణువు=మోడు (శివుడును), మగవాడు ఒక్కడు=పురుషుడొక్కడు (కన్నప్ప యను బోయవాడు), తలంకక=వెనుదివియక (జంకక), ఉమియక=ఉమ్మివేయగా, (పుక్కిటిజలమును పూజారమై శివలింగముమీద నుమియగా), కినియక=కోపగింపక, ఫల మొసంగెన్=పండునిచ్చినది. (కామితము నిచ్చినాడు), అట్టై = ఆశ్చర్యము; పద్మవదన = కమలమువంటి ముఖముగలది (వివసుందరి), వదన సురన్ = పుక్కిటి మద్యమును, కూర్చిన్=ఆనురక్తితో, ఒసంగెన్=అర్పింపగా, పుష్పమైనన్=పువ్వుయినను, ఈవలదె=ఈయనకిట్టలేదా, అనుమాడ్కిన్=అనువిధమున, ఉమిసినన్=సురను ఉమియగా, పొగడ=వకుళము, అలరెన్=పుష్పించెను.

తా.—కన్నప్ప (తిన్నడు) అనుబోయ శివలింగముపై స్నానార్థము పుక్కిటిజలము నుమిసెను. అందులకు మెచ్చి పరమశివు డాతనికి ఇష్టఫల మొసంగెను. ఏతద్విస్తరమును శ్రీకాళహస్తి మాహాత్మ్యములోఁ గననగును. స్థాణు వనగా శివుడును మోడును. దీని నాశ్రయించి కవి యిట్లు వర్ణించుచున్నాడు.—మగ వాడొక్కడు తనపైనుమియగా స్థాణువు కోపగింపలేదు సరిగ దామతి కామితఫల మొసంగెను; ఆశ్చర్యము! నేను ఆటలు కొమ్ములు కల సంపన్న వృక్షమును, నాకు అనురక్తితో పద్మవదన తనపుక్కిటి సురాగంధూషమును వలపుక తెయింబోలే నొసంగుచుండఁగా నేనొక పువ్వుయినను ఈవలదె—యని తర్కించుకొన్నట్లు, పొగడ చెట్టు సురాగంధూషమును సుందరి ఒసంగగా, పువ్వులు పూచెను.—ఉత్పేక్ష-ఆరాపత్త్యుత్పత్తి.

“స్థాణుః పుమాన్ మహాదేవే శక్త్యా వస్త్రీ సిరే త్రిపు,”-నానా.

“కినియక”- ఉమియుట యనునపరాధమునకు కోపించుటయు దండించుటయు సహజమై యుండఁగా, అట్లుచేయక ఫలముసంగుట అన్యాయశ్రమయిన దొడ్డితనమును తెలుపుచున్నది. ‘అట్టై.’—“నలునకాని నలినదళ నేత్ర వరియింప దట్టై! చూతమనుచు నమరివరులు”-భా. ఆ.

ఇట తారతమ్య ముండునది—‘సాణావు’×‘వకుళము;’ ‘మగవాడు’×‘పద్మవదన;’ ‘తలఁకమి’×‘కూర్క;’ ‘ఉమియుట’×‘వదనసుర నొసంగుట;’ ‘ఫలము’×‘పుష్పము’.- “వకుళో ముఖసీ ధునా” అని దోహదముగదా. ఒక టీకలో తిన్నఁడు శివలింగమున కొసంగినట్టిది సుర యనియున్నది; కాళహస్తిమాహాత్మ్య ప్రబంధములో స్నానార్థము గండిరావజలము నొసంగినట్లున్నది;

మ. “అన, మోదింఁగి హరిద్విజం డోదుఁగఁ, శెం ను వ్యేళ నేతెంచి, పా

వననిర్మల్యముఁ జెప్పఁగాఁకొనఁ బోవం ట్రోచి. గండూష జ

వననేకం బొనరించి, పత్తి రిడి, త్రోవ ల్లాచి తా నేసి కా

ల్పిన కోలామిషఖండముల్ దనకు భక్షింపంగ నందిచ్చినకా. 3 (105.)

‘ఉమియ’-ఇది గ్రామ్యముకాదా యనిన, కాదు; ఒక్కడే భక్తిరహితపూజాంగముగా కథ యట్లేయవలయును, ఒక్కడే హస్తోత్కర్ష సంప్రేతశృంగారచేష్టగా హృదయంగమ మగు కఠినను గ్రామ్యము గాదు. గ్రామ్యమునకు గోత్ర కలయును, ఇటగోత్ర యుక్తాడిది? కనుక నిది యిటు గౌరవ్యత్వివ్యపాత్రమునై చూచిమనోహరమై యున్నది. —‘ననిచె’ అనుపాదమున యతి భంగము. ‘నలిన’ అని పఠించిన సరిపడును.

తే. మధువుఁ గాంతలపుక్కిటి మధువుఁ బెల్లె

య్యావ్యో, బస సూపఁ బొగడపై నెలయ, దాని

నిరిసెఁ మోల్లిటి దళములు, విరులు జడిసె

దీన, నగ్గెల్పుచకు నుచ్చి తెటు లారె.

130

మధువుక్ —పైత్రిమానము, కాంతల పుక్కిటి మధువుక్ = వనితలయొక్క గండూష సురయు, ‘పేల్లె’ య్యావ్యోక్ = గండింటికిని మధువనియే పేరుగలిగిన యీసుచేత, పనక = స్ఫురణమును, చూపక = నిరూపించుటకై, పొగడపై = వసుళవృక్షముమీద, నెలయ = వ్యాపింపఁగా, దానక = మధుమానసుచేత, మోల్లిటి దళములు = మనుషటియాకులు, నిరిసె = ఊడిపోయెను, దీనక = కాంతలపుక్కిటి మధువుచేత, విరులు జడిసెక = పువ్వులు జడిగాకురిసెను, అగ్గెల్పుచకు = కాంతలపుక్కిటి మధువుయొక్క జనుననకు, ఉచ్చి = సంహోషముతో ఉప్పొంగి, తెటులు = (ఆవిరులలోని మకిరందమును త్రాగున వైన) గుమ్మెదొన. ఆరెక్ = హర్ష ధ్వనులు కావించెను.

తా. సమానులలో ఈసు ప్రసిద్ధము. పైత్రిమానమును కాంతలపుక్కిటిసురయు రెండును మధువని పేరుగలవగుటచేత సమానములైయున్నందున, వానికి పరస్పరము “నేనెచ్చి నేనెచ్చు” అని ఈసు కలిగినది. అంతట ఆవితిమాతము యుత్కిన్నను ప్రకటనగా పోషించుటకై రెండును వకుళి వృక్షముపైఁ బర్వఁగా, ఆపరీక్షలో మధుమానసువలన వకుళమునకు అప్యటివన్నయావల సయితము రాలిపోయినవి, సురవలన విరులజడిగలిగినవి. కాంతాగండూషమధువే జను మొందించుటకు తుమ్మెదలు హర్ష ధ్వనులు చేయసాగినవి. —హర్ష మేలయిన తమకు సమ్మతిగా తేనె దొరకునుగదా యని.

వసంతము రాఁగానే పొగడకు పండుటాకులు రాలినవనియు, పిమ్మట కామినీవదనసురా దోహదముచేత, పెలుగా పూత గలిగినదనియు వస్తువు. దానిని కవి పైయట్లు ఉత్ప్రేక్షించినాడు. హేతూ త్వేతిలంకారము-వ్యతిరేక యథాక్రమ సంకీర్ణము.

వసంతమురాఁగానే పండుటాకులు రాలుట ప్రసిద్ధము:—

ఉ. “పండినయాకు డుల్ల, నవపల్లవముల్ తిలకింపఁ, బూబోదల్
నిండఁగఁ బర్వ, లేఁగొములు నిద్దములై నిగుడంగ, మ్రాఁకు లొం
డొండ తలిర్చి, నామని సముజ్జ్వలయోగరసాయనక్రియం
గొండికపాయముల్ మగుడఁ గోరి భజించినసిద్ధుడో యనన్” (ఎఱ్ఱాప్రగడనృసింహపు.
“పస యన న్గురొంటు పరఁగుచుండు.” ఆం. భా.

‘దళములు విరిసెన్’ - ఉన్నదానినే పోఁగొట్టినది, ఎంతపనికిమాలినది! అని భా. పుక్కిటి మధువుతోడి తారతమ్యములతో అత్యంతహీనమును విపరీతిగుణము ననుట. ‘పసచూపుటకు’ యత్నింపఁగా పసలేదు సరియేగదా’ పయిగా ఇది చెట్ట చేయునది యని యేర్పడినది. ‘విరులు జడిసెన్’ = దానిమహిమకు మెచ్చి వనదేవతలు విరులవాన గురియించి రనియు భవని, ‘జడిసెన్’-జడియు భా.- “దీనికి ఆరము ‘వర్షించు’ అని ‘శబ్దార్థకల్పతరువు’నందు వ్రాయఁబడియున్నదిగాని ప్రయోగము కనబడలేదు.” అని. శ. ర. నంగున్నది. కాని ఇదేప్రయోగము. — “దళఃఖడ్గే దళం పశ్యే,” నానా. తేఱులకు ఉ ష్టేల యన ఆ పూవులమకరందము వానిభాగ్యము గాన. ప్రాశస్త్యముగాను ‘జడియు’నకు పుష్పించుటనుగూడ అర్థముగా వ్రాసియున్నాడు.

ఉ. మేకొని తాచినం భృగువు మెచ్చిన వానికి మర్త్య భార్య యా

శ్రీకి నివాస మై చెలిమి నేయుట నిట్టిప్రశాంతి గల్గెనో

కా కన, నాతి దన్నిన వికాసము నొంది, వనస్థలస్థితా

శోకము నేసె మెచ్చునఁ బ్రసూనరజఃకనకాభిషేకమున్.

131

మేకొని = పూసుకొని, తాచినన్ = తన్నినందులకు, భృగువున్ = భృగుమునిని, మెచ్చిన వానికన్ = అనుమోదించిన నారాయణునికి, మర్త్యభార్య = మనుష్యజాతి కళత్రము (అనఁగా రామావతారమందు భార్య), బౌ శ్రీకిన్ = అయినట్టి లక్ష్మీకి (అనఁగా సీతాదేవికి), నివాసమై = నెలనై, చెలిమి నేయుటన్ = మైత్రి గావించినందున, ఇట్టి ప్రశాంతి = ఇంత శాంతస్వభావము, కల్గెనో కాక = కలిగినది కాబోలు, అనన్ = అనునట్లు, వనస్థలస్థితా శోకము = ఉపవనములో నున్న కంకేళి, నాతి = పడఁదలి, తన్నినన్ = తన్నఁగా, వికాసము నొంది = సంతోషించి (పుష్పించి అనియు), మెచ్చునన్ = ప్రీతిచేత, ప్ర...మున్ = ప్రసూన = పూవులయొక్క - రజః = పరాగ మనెడి - కనక = బంగారపు నాణెములయొక్క (వరాలయొక్క) అభిషేకమున్ = స్నానమును, చేసెన్ = కావించెను.

తా.—పూర్వము భృగుమహాముని శ్రీమన్నారాయణుని అజ్ఞానకృతముగాఁగాక బుద్ధి పూర్వకముగా కాలితో తన్నెను. అందులకు ఆధావంతుఁడు ఆమునిని మెచ్చి మిక్కిలి సత్కరించి పంపెను. అట్టి యాశాంతగుణమును ఆశోకవృక్షము ఆ దేవునికి రామావతారమందు కళత్రమయిన సీతాదేవికి లంకలో నివాసమై ఆమెతో చెలిమి గావించినందులకు ఫలముగా పొందెనా యను నట్లుగా యవతి యొర్తు తన్ను తన్నఁగా ఆయువతికి తాను మెచ్చుచేత పుష్పాడి ముత్తమనెడి కనకాభిషేకముం గావించెను. — రూపకానుప్రాణిత హేతుత్పేక్ష, ‘మేకొని’ పూనితో అనుసరమునకు—

ఉ. “మేలున సంతసిల్లునెడ మేకొని యాపదలాంగు, నాపదల్

దూలగ ధారిసౌఖ్యములు దోచుచు, గృతంబులు దప్ప వెమ్మెయిల్.”—భా. ఆ.5 (34).

భృగువు త్రిమూర్తులయొక్క సత్త్వగుణ తారతమ్యమును నిరూపించుటకై మహర్షుల నియోగమునం బోయి త్రిమూర్తులం బరీక్షించెను. వారిలో నారాయణుం బరీక్షించినవిధము ఆయనను తన్నుట. ఆపరీక్షలో నారాయణుడొకడే పగమప్రీతితో ఆతని సత్కరించెను. అందువలన ఆతడే త్రిమూర్తులలో పూజ్యుడని ఆయుషులు నిశ్చయించిరి. ఇట్లు ఈయన పూనికతో పోయి తన్నినవాడే గావున—‘మేకొని’ అనగా ‘పూనుకొని’ అని అర్థము చెప్పవలయును. ‘మేకొనుట’ యనగా ‘అంగీకరించుట’ యనునర్థము ఇచ్చుట పొందగు. అంగీకరించి తన్నె నా? అంగీకరించి మెచ్చెనా?—‘కనకాభిషేకము’—ప్రసాదరసోవర్ణము కనకవర్ణము గావున.

మ. అళు లేతద్వదనేండురాగ మిళనా ప్రాదుర్భవతోక్తం

బుల తేనె బుద్ధ లంచురా నొకతే నెమ్మో మెత్తె, చైత్రంపుఃబు

పులలోఁ దద్దంబు లయ్యె గంధఫలం బువ్వు బుట్టి పోదోలె నొ

చ్చెల చేదై, తటచెందుఁ దల్లిబడికో ల్పెట్టటయేకా మహి.

132

ఒకతే నెమ్మోము ఎత్తె=ఒకానొక చెలువ ముఖమును ఎత్తగా, (ఆముఖరాగముచే), గంధఫలి=సంపెంగయందు, పువ్వుల్, పుట్టిన, ఏత...ల్-ఏతత్=ఆచెలువయొక్క-వదన=ముఖ మునెడి-ఇందు=చంద్రునియొక్క - రాగ=రక్తి మయొక్క-మిళనా=మూడిక చేత, ప్రాదుర్భవతో= (సంపెంగనుండి) పొడముచున్న - కోరకంబుల = మొగ్గలయొక్క - తేనెల్ = మకరందములు, సుధలు = సుధవలె అతిమధురములును ముదిమిలో మృతినీ తప్పించునవియును, అంచుల్=అని తలంచి, ఆకులు=తుమ్మెదలు, రాల్=(ఆ మకరందమును ఆకుటకై) రాగా, చైత్రంపుః బువ్వుల లోల్=చైత్రమాస కృతగంధఫలీ పుష్పముల నడుమ, ఒచ్చెల=ఆక్కటా, తద్గుణులు=ఆచైత్ర కృతగంధఫలీ పుష్పగుణమే కలవియు, చేదై=తిక్తములును వి, పోదోలె=(ఆముఖులను) తఱిమి వైచినవి, తిజుచు=ప్రాయికముగా, మహిల్ ఎంచుల్ = లోకముం దెల్ల, తల్లి బడికో ల్పెట్ట=తల్లి పోలికలోని దుర్గుణము, టెట్టయేకా=హేతులకు తప్పగు గదా.

తా.—సంపెంగయందు చైత్రముచేత ఉత్పన్నములయిన పువ్వులు ఉండనే యుండినవి. ఇట్లుండ, ఒకానొకతిరుణి సంపెంగవైపు నెమ్మో మెత్తగా ‘ముఖరాగేణ చమ్పకః’ అనుదోహద శాస్త్రము ప్రకారము ఆమెయొక్క ముఖచంద్రరాగముచేత సంపెంగయందు క్రొత్తగాఁ బువ్వులు పుట్టెను. ఆపువ్వులు ముఖేందురాగజనితములు గావున, వానితేనెలు సుధాగుణము గలవిగా నుండును, అనగా మధురతమములుగాను జరామరణ నివారకములుగాను, ఉండును, చైత్రునివలనఁ బుట్టినట్టి సంపెంగలవలె చేదుగా నుండవు, తమును తఱుచువు, అని ఆశపడి ఆపువ్వులకై తుమ్మెదలు వచ్చినవి. ఆట్లే సంపెంగయందు ముఖరాగముచే పుట్టిన పువ్వులు, ఆక్కటా అవియు చైత్ర కృతములవలెనే చేదై మొగమడిచి, వానిని తఱిమినవి. ఆపువ్వులకు తండ్రియయిన ముఖ చంద్రుని గుణము రాలేదు, మఱి ఏమి వచ్చిన దన, తల్లి యైనగంధఫలియొక్క దుర్గుణమే వచ్చినది. అది న్యాయమే. ఎట్లన, లోకములో ప్రాయికముగా తల్లిపోలికగల విడ్డలకు, తల్లియొక్క చెడు గుణములు రాక మానవు. వీనికి తల్లిపోలిక యెట్లనగా, ఇవి తండ్రివలె చంద్రులుగా పుట్టక తల్లి యైన గంధఫలిగానే పుట్టినవి. కావున వీనికి తల్లి పోలిక; అందువలన దాని చెట్టతనము తప్పి నదిగాదు.—అథాంతరన్యాయము.

పువ్వులంగూర్చి గంధఫలికి శబ్దగత స్త్రీలింగముం బట్టియు, గంధఫలియందే అని యుత్పన్నము లగుటంబట్టియు మాతృభావము చెప్పబడినది. ఇందునికి నిదమైన పురుషతచేత పితృభావము చెప్పబడినది. తల్లిబడితో లనుటలో సంపెంగ చెట్టునకును పువ్వునకును అభేదభావన కలదు. అందువలన పూవులగుణమే అనగా తుమ్మెదలదలుముగుణమే చెట్టునకుం జెప్పబడినది. 'సుధ'-తండ్రియైన చంద్రుని పోలిక వచ్చినచో కలుగదగినది. — 'చైత్రంపులు' — ముఖరాగజనితము సయితము, చైత్రజనితంపుగుణమునే చూపినది. అళి చంపకపుష్పముం దరిసిన మూర్ఖిల్లునని ప్రసిద్ధి. చూ. 16 టీక. 'ప్రాదుర్భవత్' అనుచో కొందఱెన్నిన యతి దోషమునకు సమాధిని పీఠికలో పుట 24 కనునది.

చ. ఆలరెఁ బ్రియాళు వొడ్డు ప్రియ మౌట వసంతముఁ బాడ, నప్పుడ

వ్వెలఁది సుత్తి 'భక్తి'ని వేల్పులు మెత్తురు గాన రాగముఁ

ఫలమునఁ దన్నుఁ బాడఁగ వసంతుడు దా దయచేసెఁ గాక, యా

యలె నిజశక్తి నా' యనుచు నాననకుం గొదవెట్టె నీసునక.

133

ఓర్పు, ప్రియ మౌట = తనకు ఇష్టమగుటచేత, వసంతము = వసంతి మనురాగమును. పాడఁగ = గానము సేయఁగా, ప్రియాళువు = ప్రేంకణపుఁజెట్టు, ఆలరెక = పుష్పించెను, అప్పుడు, అవ్వెలఁదిసత్తి = అపాడిన లేమయొక్క సవతి, వేల్పులు = చేపతలు, భక్తికి = తమకు చేయునేవక, మెత్తురు = అనుగ్రహింపుదురు, కానక = ఆ కారణంబున, రాగము అను ఫలమునక = వసంతరాగ మనాడి మిషచేత, తన్నుక = తన (వసంతుని) ప్రభావమును, పాడఁగక = ఆలేమ గానముసేసి నందున, వసంతుడు = అమని, తాను, దయచేసె = ఆలేమయందు, అనుగ్రహము తాల్చి ప్రియాళువును పూజించెను, కాక = అంతియగాని, ఆయలె = ఇనీ, నిజశక్తి నా = దీనిస్వశక్తిచేత దోహదమున వికసించినదా, అనుచు = అని పలుకుచు, దాని ఆ పగవక = ఆ లేమయొక్క దోహద ప్రభావమునకు, ఈసునక = ఈర్ష్యచేత, కొదవెట్టె = లోపము కల్పించెను.

తా. — ఒక లేమ గానదోహదముగా తనకు ప్రియమయిన వసంతరాగమును పాడి ప్రేంకణపుఁజెట్టును పుష్పింపజేసినది; దానికి ఈసుచేత ఓర్వలేక ఆమెయొక్కసవతి తిదీయ దోహద సిద్ధికి కొదవ పెట్టినది. ఎట్లు పెట్టినదన, 'వేల్పులు భక్తికి మెత్తురు, అందువలన ఈమె వసంత రాగము పాడుటయను మిషచేత వసంతునే పాడఁగా, అందులకు ఆయన యనుగ్రహించి ఈమె యల్పించిన దోహదము ఫలించిపట్లు ఆగపడెనీ అని, ప్రేంకణమును పూజఁజేసినాడు, అంతియగాని, ఈమెపగ మే మెఱుంగమా?' అని అపగకు కొదవపెట్టినది. కైతవాపహ్నాతి.

“గీత్యా ప్రియాళుః” అని ప్రియాళుదోహదము. “వసన్త స్సుసహాయ స్తవసన్తర్తా ప్రసీ యతే” అని సంగీతశాస్త్రము. వసంతిమిందు వసంతరాగము పాడుదురు. చూ. కను. 1 (131.)

‘ఆయలె’ = “అ+అ+లెమ్ము - అనాదరమును జూపిపెడిని.” శ. ర.

తే. అధరసుధఁ బ్రాణజలం బ్రాణ యగుచు నా' క్తి

కాండమాలిక నిడెను నా సాగ్రహాక్తి

కంబ యనఁ జాలునన లిచ్చె గతజన్మ

మంపు వావిలి మొగ మూర్పు నింక నొ'క్తి.

134

వావిలికి సుందరీమఖవాయువు దోహదము; దానిని వర్ణించుచున్నాడు:—ఓర్పు = ఒకత, మొగము ఊర్పు = ముఖవాయువును, నింపక = నిండింపకగా; (ఊడకగా,) నానా అగ్రహాకి కంబ=ముక్కుకొననున్న (బులాకీ) ముతైమే, ప్రాణిజర్క=ప్రాణము గలిగియుండినవైన ముతై పుంజిప్పనుండి పుట్టిన దగుటచేత, అధరసుధ = మోవియందలియమృతము (సోఁకుట) చేత, ప్రాణి = ప్రాణము గలది (బ్రదికనట్టిది), అగుచుక, మాక్తిక అండమాలిక = ముతైములనే గ్రుడ్డపరం పరనుగా, ఇదెక = పెట్టినది (ఇదే ననుట గ్రుడ్డను గావున), ఆనక చాలు ననఁగ = అనక దగిన మొగ్గులను, గత...లిగత = రాలిపోయిన - జరత = ప్రాత సుమంపు = పూవుగలమైన (అనకగా పూలు రాలిపోయిన) - వావిలి = సిందువారము, ఇచ్చెక = పూచెను.

తా.—ఒక వావిలిలోని పూవులు రాలిపోయినవి, అంతట ఒకలతోనిగి దోహదము వావిలి మూడికి తనముఖవాయువును నీగిచ్చినది, అంతట, అది పువ్వులతో నిండినదాయెను. అట్లగుట ఎట్లుండెననగా, ఆమెయొక్క బులాకీమ మైము ప్రాణియైన ముతైపుంజిప్పకుడుపున బుట్టినదగుటం జేసి యిపుడు ఆమెయొక్క యధరంపుటమృతము సోఁకనంతట వెండియు ప్రాణమొందినదై ముతైపుగ్రుడ్డపరంపరను పెట్టినదో యనునట్లు ఉండెను.—వస్తాత్పేక్ష.

“సిద్ధవారా ముఖానిలాత్” అని వావిలికి దోహదము. ‘గతజగత్సమంపు’-వావిలిపువ్వులు రాలిపోవుట కవిసమయసిద్ధము—“శేఫాలికాసుమేధ్రంశం వర్ణయేన్నగదస్యదః”—కా. క. ల. ఇది ధ్రంశము లేనప్పుడుగూడ ఉన్నట్లు వర్ణించుట కవిసంప్రదాయమని భావముగానున్నది; మధుర్ధాధవశ్యవనస్తః -

“అయంప్రసూనోద్ధరకర్ణికారః | పుష్పప్రపజ్ఞాభ్యేతకాఞ్చనారః |
విజృమ్భణాకోవిదకోవిదారః | కాలోవికాసోదతస్థినివారః” ఋతు.
ప్రాతేవి రాలక క్రొత్త వెల్లుపాడమును? - సిందువారము=వావిలి; శేఫాలిక = నల్లవావిలి; కావున అదయు వావిలియే, - గతిరజస్సమంపు” అని పా. దానికి - “రజస్స” నేడే స్త్రీఋతువు తీతిన అనకగా “ఋతుస్సాత్తియే” అని యర్థముచెప్పెను. “కుసుమం స్త్రీరణో నేత్రసోగయోః ఫలపుష్పయోః,” మేకిని, - “కుసుమమ్” = సుమమ్—“గతజగత్సమంపు” - “ముదిమిచే ఆర్తవ ముడిగిన” అనియు భా. - “మాక్తికాండ - ముతైములనే గ్రుడ్డనుగా పెట్టినదని భావము. ‘మాలిక’ - చెట్టంతయుం బూచినదనియు భావము.

చ. ఘన మగు నాకు రాలి, అలకం బతిరిక్తత నున్న, నోక్తి, లోఁగనికర మూని, కిన్నుగవం గాయజుండ్లడ యిడ్డ తూపులే యసువుగ నించెగాక, మఱి యంటక ముట్టక యొక్కచేప్త లేక నెగడం జేసె నంట యిది కల్లనగా, నలరించె జూపులక. 135

ఘనము అగు ఆకురాలి=దట్ట మైనయాకులు రాలిపోయి (ఒడలినిండ ధరించియుండిన యాభిరణములను కోలుపోయి అని), తిలకంబు=బొట్టుగుచెట్టు (దీనికి చూపే దోహదము) అతిరిక్తత = అత్యంతమయిన లేమిలో (దారిద్ర్యములో), ఉన్నక = ఉండకగా, ఓర్పు=ఒకయుగ్మలి, లోక = మనస్సులో, కనికరము=కరుణను, ఊని=వహించి, కిన్నుగవక = తనకన్ను దోయియుండు, కాయజాడుక్తి = మదనాడు, ఇల్లడ ఇడ్డతూపులే = (పదిలముగా కాపాడుమని) వ్యాసముగా నుంచినట్టి బాణములే, అనువుగ = సుందరముగా, (గకారము వకారముగుటయుం గలను గావున-చెలికతైగా అనియు), నించెకాక = అబొట్టుగుచెట్టునందు నిండించినదిగాని, మఱి = అటుగాక, అంటక =

తా:క సై నందా:కక, ముట్టక=కదలింపనైనను కదలింపక, ఒక్క చేష్ట లేక=ఏచేష్టయులేక, నెగడఁ జెనెక=వికసించునట్లు జేసినది, అంట ఇది = అనెడుమాట, కల్ల=అబద్ధము, అనఁగా= అను నట్లుగా, చూపులక=చూడ్పులచేతనే, అలరించెక=అబొట్టుగును పూవంజేసెను.

తా.—బొట్టుగుఁజెట్టునకు ‘లిలికో వీక్షణేన’ అని దోహదము; బొట్టుగు చెట్టొకటి ఆకు లెల్ల రాలి కేవలము రిక్తముగా నుండఁగా, ఒకబోటి కనికరించి, చూపుదోహదముచేత దానిని పూవులతో తటాలున నిండించెను. ఆ వింత యెట్లుండె ననఁగా, ‘ఈమె ఆ బొట్టుగును తాఁకలేదు. కదపలేదు, ఏచేష్ట లేక అలరింజేసిన దనుట నవ్వురానిమాట, ఇది అలరింజేత కాదు, మఱి ఏమన ఈమె తనకినుఁగవయందు మదనుఁడు దాఁచుకొని పోయిన యాతనిబొట్టుగు పూఁబాణములే ఆ బొట్టుగుమీఁద నిగిడ్చినది-అనునట్లుగా నుండెను.—ఉ త్వేప్రియాలంకారము.

‘ఘనమగు’-గొప్పదైన, మహామూల్యమయిన యనియు ధ్వని. - ‘ఘనమగునాకు’-పూర్వము ఒడలెల్ల భూషణ భూషితురాలైయుండెనని ధ్వని, కలవారికి లేమివచ్చినం గనికరించుట ఉ దారి చిత్తులకు మొదటిపని గదా, ‘లోక’-పైకేమియు, చెప్పక-‘కామజఁడు’-తనదేహమునం బుట్టిన వాఁడుగావున ఆ నన్నకముచేత తనకంటియందే ఇల్లడయించినాఁడనుట - నెగడఁజూడ్కిక, అనుపాఠమున - ‘ఈమె చూపుచే బొట్టుగు వికసించినది,’ అని యర్థము - కృశులను కోల్పోవనం జేయువారు పైకి ఎన్నియో యుపచారములు చేయుదురు, లోనికిని మంగులను బోనములను ఒసంగుదురు, అట్టిదేమియు నిట జరపలేదని యాశ్చర్యము. స్త్రీ కటాక్షములు మదనబాణములని కవులు వర్ణింతురు :—

“పశ్య నీలోత్పలద్వంద్వాన్ని సురన్తి శితా శ్శరాః.”

“ధనుః పాష్పం మార్వీ మధుకరమయీ చఞ్చలదృశాం

దృశాం కోణో బాణః సుహృ దపి జడాత్తా హిమకరః”-భో. ప్ర.

‘అనువు’ - అనుగు-‘గా’కు ‘వా’సరము ఆ దేశమయినంతట సరమునకు ముందు ఆర బిందువుండదు గాన, అది లుప్తమయినది.

తే. సాంద్ర మకరందవృష్టి రసాతలంబు,

దొరఁగు పువ్వుల భువియు, బూ ధూళి నభము,

నీక్రమత్రయి మాధవుఁ డాక్రమించె

నురు విరోచన జనిత మహోష్ణ మడఁగ.

136

మాధవుఁడు=వసంతుఁడు (వామనమూర్తియనియు) ఉరు...ము-ఉరు=బల్లి దుఁడైన, విరోచనజనిత=నూర్మనివలన జనించినదైన (విరోచన పుత్రుఁడయిన బలిచక్రవర్తియొక్క అనియు) - మహోష్ణము=కడిందివెట్ట (మహాప్రతాపము), అడఁగఁ=అడుగఁ=తగ్గిపోవునట్లుగా, సాంద్ర మకరంద వృష్టిక=దట్ట మయిన పూఁద నెవానచేత, రసాతలంబుక=పాతాళలోకమును, దొరఁగు పువ్వులక=రాలుచున్న పుష్పములచేత, భువియొక = భూలోకంబును, పూధూళిక = పుప్పొడి చేత, నభముక=దివిని, ఈ క్రమత్రయియొక=ఈ యంజలు మూఁటిచేత (మూఁడుపాదవిస్వాసముల చేత - మూఁ డడుగులలో), ఆక్రమించెక = వశపఱచుకొనెను.

తా.—వామనమూర్తి మూఁడడుగులలో మూఁడులోకములను ఆక్రమించినవాడై అందు వ్యాపించియున్న బలిచక్రవర్తి ప్రతాపమును అడంచిన విధమున, వసంతుఁడు మరందవర్షముచేత పాతాళలోకమును, రాలిన పూమొత్తములచేత భూలోకమును, పుష్పపరాగముచేత దివిని, ఆక్ర

మించినవాడై, అందు దీపించుచున్న దానిని బలవంతుడైన నూర్యునివెట్టను తగ్గించెను.—
శ్రీహారాపితమయిన దూపకాలంకారము.

‘సాంద్రమకరందవృష్టి’ - భూమియంతయు తడిసి పాతాళమునకు ఊటదిగిన దని భా. విస్తారము గానిచో అట్లు ఊట దిగదుగావున, ‘సాంద్ర’ అనుట. ‘పువ్వుల భువి’-నేల యగపడ కుండ పువ్వులు క్రమిన వనుట;-‘నభము’-నభ మంతయు పరాగమయ మాయై ననుట; ఇందువలన శురభిమాసము యొక్క ఆపూర్వమహాసంపద చెప్పబడినది, ఇందువలన సుభిక్షము సూచితము.- ‘అఘోభువన పాతాళ బలిసద్ధ రసాతలమ్’- అమ. ‘భువి’-ప్ర. భూః, - “శక్తా చరణవిక్షేపే పరి పాట్యగ మే క్రమః” నానా.- “విరోచనః ప్రహృదస్య తనయైర్కేఽగ్నిచన్ద్రయోః”- మేదిని. “గ్రీష్మౌ బాహ్మ ఊష్ణః”-నానా.

క. ఊడుకొనఁ బడు మధూళిక | యోడికలకుఁ గ్రిందఁ గ్రమ్మి యుండెడు తేంట్ల
నీడలు చిరిగియుఁ దిరుగని | జాడఁ దరు లొల్పిలిచె నవ్వసంతపువేళె. 137

ఊడుకొనె = ఊటుపట్టునట్లు, పడు మధూళిక యోడికలకు = తొరఁగుచున్న తేనెనివ్వంద ములచే, క్రింద = చెట్లక్రింద నేలమీఁద, క్రమ్మియుండెడు తేంట్ల = పొదువుకొని యుండునట్టి తుమ్మెదపిండుచేత, అవ్వసంతపువేళె = ఆ పేరుటామనియందు, నీడలు = చెట్లచాయలు, తిరిగియుం = తూర్పుప్రక్కనుండి పడమటిప్రక్కకు, జరిగినవయ్యను, తిరుగనిజాడె = జరగక అట్టెయున్న వో యనునట్లుగా, పొలిచె = బహ్మరెను.

తా. — ఆ వసంతకాలమున తరువులనుండి మకరందము వర్ష ముగాఁ గురిసినది. దానితో తోట లోని నేలయంతయు ఇవకు పుట్టి, ఇంకిన తేనె ఊటుకొను చుండినది. ఆయూటుం ద్రాగుటకై ఆ నేలమీఁద తుమ్మెదలపిండులు వ్రాలి నేలగానరానియట్లుగా కమ్మకొనియుండెను. అందువలన ఆ పిండున్న చోటినీడలు ఆవలిదిక్కునకు జరిగిపోయినను పోలే దనునట్లుండెను. తుమ్మెదలపిండై చాయలవలె చెట్లక్రింద నొప్పుచుండెను. - పూర్వరూపాలంకారము.

“తొలిదశయ యుండు వస్తువు | పొలిసిననుం బూర్వరూపమున, మరల నగుం
దొలిగుణము; దీప మాతీయు | వెలుగు గలిగె గాంచిరిత్న విత్తులచేతె;
తెలు పయ్యె నధరరుగరుణ | ములు కలికి నగంగ మగుడ ముత్తైసరంబుల్”-అలం.

‘తేంట్ల’-గమయే భావముగాన, అజడంబున కనను, జడత్వభావనగా, తృతీయార్థమందు ద్వితీయ ప్రయోక్తము.

చ. శెరిదిశమంజరి భవళ చైత్రనిశామల చంద్రికాఘముల్

ధృతి వియదంత కేళి వన నృత్య లతాంతరజశ్చట న్దళం

కితఁ గని కామినీ కమన కేళియుఁ బోఁ జెడవా నగాటవీ

కతక పరాగ మొక్కదెసఁ గ్రమ్మి యనచ్చుత మాన్యకుండినె. 138

శత...ము. శతదళ = తెల్ల దామరలయొక్క-మంజరీ=గుత్తులవలె - ధవళ = తెల్లని-చైత్రనిశా = చైత్రమాసపురాత్తుల-అమల = స్వచ్ఛమైన-చంద్రికా = వెన్నెలల నెడు-ఓఘముల్ = జలపూరములు, ధృతి...ట = ధృతి = పట్టుకొనబడిన (అందుకొనబడిన) - వియత్ అంత = మింటితుడ కలవైన- కేళివన = ఉద్యానవనముయొక్క-నృత్య = చెట్లయొక్క-లతాంతరజః = పుష్పపరాగమనెడి-రజః = దుమారముయొక్క-ఫట = మొత్తిముచేత, కిళంకిత = కల్పము కలదియగుటను, కని = పొందిన

వై, నగా...ము-నగ = కొండలలోని_అటవీ = అరణ్యములయందలి - కఠకపరాగము = చిల్లపువ్వుల
 ఘోళియనెడి చిల్లగింజపాడి, ఒక్కదెనె = ఒక్కదిక్కున, క్రమ్మి = చుట్టుకొని, అనచ్చతె =
 వెన్నెలపూరములలోని యాకాలవ్యమును, మాన్పక ఉండినె = తొలగింపనియెడల, కామి...
 యుక్ - కామిని = వలపుక తెలయొక్కయు - కమన = వలపుకాండయొక్కయు - కేళియుక్ = క్రీడ
 సైతము, పోక్ = నశించునట్లు, చెడవా = పనికిరాకపోవా.

తా. — చైత్రమాసపు వెన్నెల రాత్రులయందు తెల్ల దామరల రాసులను అంతటం బేర్చి
 నట్లు వెన్నెల ధవళితముగా కాయుచుండెను. మింటిసిగను పట్టుకొన్నట్టివైన-అనగా - అత్యం
 తోన్నతము లయిన యువనవృక్షముల పువ్వులనుండి పరాగము అమితముగా తొరగఁగుచుండెను.
 అట్లే కొండలమీది యడవులలోని యింనుపుఁ జెట్లనుండి పుప్పొడియుం దొరగఁగుచుండును. ఆ
 యచ్చవెన్నెలలో కామినీకమనుల పరిమాహ్లాదముతో క్రీడలం బేలుచుండిరి. దీనినెల్లను కవి
 వర్ణించుచున్నాడు. అచెన్నెల లనెడల ప్రవాహములందు ఆవృక్షముల పరాగ మనెడి మట్టిదుమా
 రము కలయఁగా దానిచే నాప్రవాహము ఆడుసుకాఁగా ఆయడుసును ఆచిల్లపుప్పొడి యనెడి
 చిల్లగింజలపాడి తేర్చినందున, ఆ నిర్జల ప్రవాహమందు కామినీకమనులు చంద్రికాక్రీడలనెడి
 జలక్రీడల ననుభవించిరి. — ఉపమారూపకాతిశయోక్తులకు సంస్కృతి.

‘శతదళ’-అని కమలసామాన్యమున చెప్పినను సందర్భమునబట్టి తెల్లదామరలనే గ్రహింప
 వలయును, ‘ధృతివియదంత’-వియదంతముకన్న ఉన్నతిములనుట; ‘కళంకిత’-కళంకముకలది కళంకి-
 దానిభావము ‘కళంకిత; ‘కామినీకమన’-అనురక్తి క్షేపెండ్లి కారణముకాదు గావున, ‘దంపతి’అనలేదు;
 కామించునది కామిని, కామించువాడు కమనుడు, ‘కామకే కమి తానుకః కమః కామయి
 తాభీకః కమనః కామినోభీకః’ అమ. - ‘నగాటవీ’ - చిల్ల సహజముగా పెల్లుగా నగములందును
 అటవులందును ఉండును, ప్రకృతిమందు మహాప్రవాహమును తేర్చుటకు మహాపరిమాణ మయిన
 కఠక పరాగ పుంజము వలయును గాన, ‘నగ’ ‘అటవీ’ యనుట ‘ఇందుగ యనఁ జల్ల యనఁ గఠకం
 బగు’-అం. భా.

సీ. శైత్యపాండిమలు దుషారాంతమునఁ జేరె

నిరులుకొన్ద్రాక్షుపం దిరుల విరుల,

వలయగానము లయుక్తకార్యమునఁ జేరె

మలయంపుఁ గమ్మవీవలుల నలుల,

సౌరభోల్లాసము జ్ఞాతి గ్రుంగఁగఁ జేరె

నలరాఁ గొదమ క్రోవులను నెలను,

స్ఫుట జటామస్కరంబులు వ్రతచ్యుతిఁ జేరె

నందన ప్లక్ష సంతతుల వృతుల,

తే. స్వభృతపరభృత వినుత రసాలపరిష

దహరహఃక్లేష్ట బహురహః ప్రహరవిహర

మాణ మానవతీ పరిష్కూని మాని

వారి వారిజవన గంధవాహ మొలసె.

(1) తుషార అంతఃసుఖ = మంచుయొక్క నాశమందు, (మంచు నశింపఁగానే అంతః
 కలకు అందుండినవైన), తైత్తియ పాండిమలు = చలమిరియు ధావశ్యంబును, ఇరులకొను ద్రాక్షపంది
 రుల = జీవై చీకట్లు గ్రమ్ముచున్న దాఁకపండిల్లను, విరుల = పూవులను, (తైత్తియ దాఁకపందిరు
 లందును, పాండిమ పూవులందును, అనిక్రమముగా అన్వయించుకొనవలయును, ఇట్లే ఉత్తరత్రు,
 చేరక = ప్రవేశించెను.

(2) అయ్యుక్తలకార్యమునక = విరిహిణులకృత్యముం (వసంతము వచ్చి మదనార్తిచేత
 విరిహిణులు కృశింపఁగా), తత్సార్వము వారయందున్నధర్మములైన - వలయు గానములు = కంకణము
 లును (సుశ్లనియు) పాటలును, మలయంపుఁ గన్నవీణలులక = చందనశైలమునుండి వీలెంచుచున్న
 నెత్తావి తెప్పెరలను, ఆలులక = తుమ్మెదలను, చేరక =

(3) జాతి = జాజి, క్రుంగఁగక = ఆణగినంతెట, సారథి ఉల్లాసములే = పరిమళించును
 వికాసంబును, ఆలరారు కొదమ క్రోవులనుక = వికసించిన గున్న గోరంటలను, నెలనుక =
 చంద్రుని, చేరక =

(4) ప్రతిచ్యుతిక = ప్రతిమగలవారయచారభంగమందు, స్ఫుట జటా మస్కరంబులు =
 (వారివైన) స్పష్ట జటాధారణంబును వేణుదండములును, నందనప్రక్షసంతకలక = ఉద్యానవనము
 లోని జువ్వచెట్లసమాహమలను, నృత్యులక = కంచెలను, చేరక =

స్వభృ...ము - స్వ = తమచేత (మానవతులచేత ననుట) - భృత = పోషింపబడిన - పృభృత =
 కోయిలలచేత (కోయిలులు ఉండుటచేత) - వినుతి = శ్లాఘనముమలైన (సాంపాదుచున్నవైన -
 రసాల = మామిడుల - పరిపత్ = గురులులంగు - ఆహారహా = ప్రతిదినమును - క్షిప్త = రసంపఁబడిన (కిడపఁ
 బడినయనుట) - బహు = పెక్కు, - రహా = ఏకాంతిపు - ప్రహర = జాములయందు - విహరమాణ =
 క్రీడించుచున్న - మానవతీ = ఈలువుటాండ్రయొక్క - పరిమాస = బడలికయొక్క - మా = ఆతిశయ
 మును - నివార = తొలించునవైన (లేక పరిమాసము = బడలికను - ఆనీవారి చిక్కఁగా తొలఁగించెడి),
 వారిజ = తామరలయొక్క - నగనంధవాహన = క్రొత్తకిచ్చుతెప్పెర, ఒలసక = వీచెను, (పా. వారి
 జ వన = తామరలంపరియొక్క.)

తా. — వసంతమున మంచుచడంగినది, దానివలె చల్లఁగా ద్రాక్షపండిల్లజీమలును, వానివలె నే
 తెల్లఁగా పువ్వులను మెండుకొన్నవి; అయ్యుక్తలకు కార్యకారణమున చేతిగాజులు డోడిపోయి
 నవి, వారిపాటలు నిలిచిపోయినవి; మలయంపుఁగన్నవాయువులు, వారివలయుములవంటిసుల్లితో వీపం
 దొడంగినవి; జాజి పరిమళింపక పూకక ఆణగిపోయినది, దానిక బదులు గన్నగోరంటలు పూస పరిమ
 లించుచుండినవి, దాని (జాజి) వికాసమునకు బదులుగా చంద్రునివికాసము సాంపాదుచుండెను,
 యతులు కామాతులై ప్రతిమను కాపాడ కోలేక, జటాబంధమును వేణుదండములను ఉజ్జ
 గించిరి, వారిజటలకు మాటుగా జువ్వలయందు డోడలుదగినవి, వారిదండములకు మాటుగా కంచెల
 యందు వెదుళ్లు కట్టబడినవి. రసాలవృక్షములు మానవతులు పెంచినకోరలచేత శోభిల్లుచుండినవి;
 ఆవృక్షముల నడుమ ఆమానవతులు పెక్కుజాములకాలము రహాక్రీడలయందు గడిపెనులయు
 ఁండిరి; వారి యాయలయొకను తామరకొలంకులతోపిగాలి తీర్చుచుండినది. - పెద్దపాదులందు
 యథాసంఖ్యా పర్యాకంబులు; అంతటను స్వభావోక్తయు. —

1 “క్రమముగ నొక్కటి పెక్కుట, నమిదు పర్యాక, మొకట నటు పెక్కులు గాక;
 రమణిముఖకాంతి చేరక. గలమల విడిచె మొగమున గలమలారాలిక;

మరజనిపంచీరవములు | వరగణికాగానములును వరిలెను నీ

యరిపురుల సదా మున్నెట | హరి వేణు శివారవంబు లనయ మిపు డటక”.

‘మూలేలగ్నకచే జటా,’ ‘వేణు మస్కర తేజనాః,’-‘ద్యౌ యామప్రహరా సమా,’ అను.
‘నవ’-‘హేమంతశిరములయందు లేనట్టిది.’-‘పాండిమ’-రూ. ‘పాండిమము,’-ఇమనిచ్చ్యుర్యాయంతము.

ఉ. సారెకుఁ గీరము ల్బల రసాలము శాఖలలోనఁ ద్రిష్టరం

గా రహిఁ దన్తధూళికకుఁ గా నళిపంక్తులు వెంట గ్రుమ్మరం

గా రొద మించె నందుఁ జిలుక ల్వనలక్ష్మీయుఁ దద్వచస్సుధాం

ధోరుచు లానఁగా సరపణు ట్టన లట్టిడి పెంపఁగా బలెఁ.

140

సారెకుఁ = మాటిమాటికి, కీరముల్ = చిలుకలు, ఫల రసాలము శాఖలలోనఁ = పండ్లతోడి
తీయమామిడి కొమ్మలలో, త్రిష్టరంగా = సంచరింపఁగా, రహిఁ = ఆసక్తితో-ఆళిపంక్తులు =
తుమ్మెద బారులు, తన్తధూళికకుఁ గాఁ = అందుల తేనెకై, వెంటక = ఆ చిలుకల వెంబడి, గ్రుమ్మ
రంగాఁ = సంచరింపఁగా, అందుఁ = వానిలోను, చిలుకలు, (ఏమి చేసిన వనఁగా), వనలక్ష్మీ
యుఁ = వనలక్ష్మీకూడ, జనులట్లు = నరులవలె, తద్వ...లు-తత్ = ఆ చిలుకలయొక్క-వచః = పలు
కుల-సుధాంధః = అమృతపు బోసమయొక్క - రుచులు = చవులను, ఆనఁగాఁ = ఆస్వాదించుటకై,
సరపణుల్ = ఇనుప గొలుసులు, ఇడి = వైచి, పెంపఁగా బలెఁ = పెంచిన కఠమునతో యనునట్లుగా,
రొదక = శబ్దముచే, మించెఁ = అతిశయించినవి.

తా.—చిలుకలు మాటిమాటికి పండ్లతోడి తీయమామిడి కొమ్మలమీదికి పోవుచుండినవి;
ఆచిలుకలు కొట్టినప్పుడు ఆ పండ్లనుండి కాలునట్టి యమృతప్రాయ మైన రసమును, త్రాగుటకు
తుమ్మెదలు ఆ చిలుకలను వెంబడించి పోవుచుండినవి. అట్లు ఫలభక్షణహృష్టములై చిలుకలు మిక్కి
టముగా రొదగావించుచుండినవి. ఇది యెల్లం బరికింప నెట్లుండెనఁగా, వనలక్ష్మీకూడ మనుష్యుల
వలెనే ఆ చిలుకలయొక్క అమృతమధురము లైన వాక్కులను ఆస్వాదించఁగోరి వానిని ఆతేంట్ల
బారు లనెడి యినుప గొలుసులతో కట్టి యారసాలవాటికలందు తదీయ ఫలములతో పెంచు
చున్నదో యనునట్లును, ఆ గౌరవముచేతను పెనుపుచేతను హృష్టములై ఆ చిలుకలు కడు శబ్దించు
చున్నవో యను నట్లును ఉండెను.—ఉత్ప్రేక్షాలంకారము.

‘సరపణి’-పీఠికలో పట్టికం జా. ‘సారెకు’ - ‘గొలుసు’-అందినంత దూరము పోయి ఫల
ములు తిని నివాసమున కేగుటయు మరల తినుటకు వచ్చుటయు భా. ‘రసాలము’-పండ్లు తీవుగాన
ముఖ్యమని నిర్దిష్టము. ‘వెంటం బోవుట’-చిలుక కొట్టినపండు శ్రేష్ఠమును తద్రసము స్వాదిష్టమును
గావున, ‘ఆళిపంక్తులు’-నల్లనిబారులు గాన ఇనుప గొలుసులవంటివి. (లక్ష్మీ) ‘యుఁ’-అనుటచే
మనుష్యులే గాక అని. భా.

సీ. వ్రతిహంతృతాత్తకీటత చన్న భృంగసం

ఘృపు టంగములచేతఁ గాయమెత్తి,

యమదిశాగత మను త్యాజియై దవళిరం

గ ఫలాబ్జినీ దష్టికన్ను దెఱచి

ప్రాంతపుల్లాను సంశ్రయి తచ్చటాహతో
 ద్గతి లేచి చెలిజైత్రుఁ గొగిలించి,
 యురు పరాగపుశాటి నుద్దండ వాఘ్యత్వ
 లసప్రవర్తనఁ రత్యస్త ముడిసి,
 తే. క్రమ్యుఁ బరాశ కటకాముఖమునఁ గీర
 చలితశాఖాస్ఫుటాశోకశరముఁ గూర్చెఁ
 దద్రతికేగాఁగఁజలికాలఁదన్ని మంచు
 పాండురాంగుండు విడిచిపోబ్రతికి మరుఁడు.

141

మం...డు - మంచు = (చలికాలపు) మంచ నెడు - పాండుర అంగుండు = ధవళ దేహుడైన శివుడు, తత్ రతికే కాఁగ = ఆ రతీదేవిగొఱవ (రతీదేవిమీఁదికనికరముచేత), (మరుని), చలికాల = చలియనెడుపాదముతో (చల్లని = అనఁగా - దయగల - అనఁగా - తపస్వమన్నించినపాదముతో), తన్ని = ఒక తాఁపుమాత్రము తన్ని, విడిచిపో = సంచారింపక వదలిపోఁగా, మరుఁడు = మన్మథుఁడు, బ్రదికి = బ్రదికినవాడై;

(1) వ్రతి...త - వ్రతి = ప్రతపరులయొక్క (ప్రతపరులను - హంతృతా = చంపినవాడగుట చేత - ఆత్మ = పాండవబడి (ప్రాప్తించిన) - కీటత = పురుగుదనము (పురుగుజ్జనము), చన్న = పోయినప్పటి, భృం...ము - భృంగ = తుమ్మెదల - సంఘపు - సమూహముల నెడి - అంగముల = అవయవములతో, పెఱకాయము = నేలుదేహమును, ఎత్తి = ధరించి;

(2) యమ...టి - యమదిశా = యమునిదిక్కునండి (అనఁగా దక్షిణపుదిక్కునండి) - ఆగత = వచ్చిన - మరుత్ = గాలిచేత - ప్రాణి = ప్రాణముగలవాఁడు (దక్షిణమారుతమే ప్రాణముగాఁగలిగిన వాఁడు), వి, తద...నిక - తత్ ఆలి = తనకు అంగభూతములైన యాతుమ్మెదలకు - రంగత్ = నాట్య ప్రదేశముగా (సుఖవిహారస్థానముగా) ఆచరించుచున్న - సల అబ్జిని = మెట్టదామర తీరగఱయందు, తమ్మి కన్ను చెఱి = మెట్టదామరపూవే కన్నుగాఁ చెఱచినవాడై;

(3) ప్రా...తిక - ప్రాంత = ఆచెంతను - పుల్ల = వికసించిన - ఆమ్ర = మామిడి - సంశ్రయి = చేరియున్న - తత్ = ఆతుమ్మెదలయొక్క - ఛటా = సమూహముయొక్క - హత = ఆకస్మికమయిన, ఉద్గతిక = లేచుటచేత - లేచి - (అనఁగా - మామిడిమీఁదితుమ్మెదలు తటాలున లేచుటయే తాను లేచుటగా - తుమ్మెదలే ఆతని కిపుడు దేహమయినందున నిట్లుచెప్పట), చెలిక చెత్రుక = చెలికాడైన మధుమాసమును, కాగిలించి = ఆలింగనము చేసికొని;

(4) ఉరు...టిక - ఉరు = విస్తీర్ణమయిన - పరాగ పు = పూఘాలియనెడి - కాటిక = వస్త్రముతో, ఉద్గం...ము - ఉద్గంధ = నిగిడిన తూడుగల - వాపి = దీర్ఘకలాని - ఉత్పల = కలువపూవునుండి - స్రవత్ = ఓడుచున్న - సీధు = మకరందమనెడు - రతి = రతీదేవియొక్క - ఆస్రము = కన్నీళ్లను, ఉడిపి = తుడిచివైచి, క్రమ్యుక = మరల, పలా...నక - పలాశ = మోదుగు మొగ్గయనెడి - కటకాముఖమున = బాణప్రయోగము చేయునపుడు బాణముం బట్టునట్టియాకృతివిశేషము గల పిడికిటితో, కీర...ముక - కీర = చిలుకలచేత - చలిత = కదలింపఁబడిన - శాఖా = కొమ్మయందు - స్ఫుట = పూచిన - ఆశోకశరము = కంకళిపువ్వనెడి బాణమును, కూర్చె = తొడిగను.

తా.— ఇందు క్రమముగా వసంత ధర్మ ప్రాదుర్భావమును తదనుగుణముగా మదన (బల) ప్రాదుర్భావాదికమును వర్ణించుచున్నాడు:—చలికాలమున మరుడు చావు దప్పించుకొనుటయు నుంచు తగ్గి పోవుటయు నైనవిమ్మట, భృంగ పరంపరయు, దక్షిణమారుతియు, మెట్టతామరవికాసము, మావి పూత, అందు తుమ్మెదలు (ముసరి) ఎగురుట, చైత్ర మాసవిజృంభణము, పరాగ వ్యాప్తి, ఉత్పలమధూ త్పత్తి, పలాశకుసుమోద్గతి, కీరసంచారము, అశోకవికాసమును - క్రమముగా మదనోద్దీపకములు; ఇందు, మంచు శీవుడుగాను, చలి ఆతనికాలుగాను, ఆ రెండును పోవుటయు ఆ కాలమున మదనుడు: దుర్బలుడుగా నుండుటయు, మదనుని శీవుడు ప్రాణముతో వదలి తిన్నిపోవుటగాను, తుమ్మెద బారులు మదనునీక వ్రేతులను గొట్టిన పాపముచేతఁ గలిగిన కీటాదిత్యుద్రజన్మములు పోయినవిమ్మట వచ్చిన చండాల జన్మముగాను, దక్షిణానిలము ఆతని ప్రాణవాయువు వచ్చుటగాను, ఆలితోడి మెట్టదామరపూవు ఆప్పడే అతడు: కన్ను చెరిచుటగాను, పూచినమావిశిఖనుండి తుమ్మెదలు లేచుట ఆతడే కీటాది జన్మములు అల్లికమించి యీపాటి దైజన్మము నొంది మరల మిత్రుని కసంతునిఁ గనులతోఁ గాంచినవారముచేత నాతనింగివుంగిఁచుటగాను, పయ్యచున్న పరాగము ఆతని వస్త్రముగాను, ఆదిపోయి కీలువ మకిరిందమున్న బడుట నిబబియోగముచే నేడ్పుచున్న రిలేదేవికింటిని తనవలనతో తుడుచుటగాను, మోడుగువెన్నలో శోకపు ముగ్ధుడు మెడియు నతిండు ఈపాటి కోల్కొని, పాంథులపై కటకాముఖమష్టితో బ్రహ్మయోగము చేయుటగాను, శివుఁబడినవి. - రూపకాలంకారము.

‘హంత్రే’-మన్తధావృక్ష పద:—‘దృజ్జనస్సజ్జ సంకిల్పా జగరః కృతశాఽరతిః । త్రేత్యా గోన్మాద మూర్ఖాన్తాః ఇత్యనబ్ధదశాదశే’-అందు మరల మునటి. తత్కారకుఁ డగుటచే మదనుడు వ్రతహంత. బ్రహ్మహంత్రేద్రపాపులు నరికిము లనుభవించి విమ్మట క్రమిక్తూజన్మములు క్రమముగా ఒకదానిపై దొకటిగా ఎత్తి, అనంతరము నరిజాలిలో చండాలాదిక్రమమున తొంటిపన్నమునకు వత్తురని ధర్మశాస్త్రము. ఆశాస్త్ర మించుట ననుసంధంపఁబడినది.—శీవుడు మదనుని తిన్నుటయు వ్రతహననాపరాధమునకే. శివధర్మోత్తరంబున:—

‘ఏవం పాపవిశుద్ధాశ్చ పాపశేషేణకర్తృణా । తితిః క్షీలిం సమాసాద్య జాయంతే దేహినః పునః; తత్ప్రానుభూయ గుఃఖాని జాయంతే కీటయోనఃపు । నిష్క్రాన్తాః కీటయోనిభ్యః జాయంతే పక్షిణః క్రమాత్; సంక్లష్టాపక్షిభావేన జాయంతే మృగయోనిఃపు; । మృగదూఖ మలిక్రమ్య జాయంతే పశుయోనిఃపు । పశుయోనిం సమాసాద్య పున ర్జాయంతి మానుషాః.’

నందిపురాణంబున: —

‘మృగేషు జాయతే మర్యో భేదై రిగణితైః సత్రైః । త్రాపీ భుక్త్వా స్వం కర్తృ జాయతే పశుయోనిఃపు, తత్ప్రాప్తోతికంభోగం భుక్త్వాన్తే గోత్సమాపున్నయాత్ । మక్త్వా పశుత్వం ప్రాప్నోతి మానుషమ్, తత్ప్రాపీ నియమో నాస్తి శ్వపచాదిషు జాయతే విప్రోన్తేషు మనుష్యేషు జాయతే పాతకీ నరః.’

‘శ్వపచాదిషు’ అనుటచే నరజన్మములలో తొలుతచండాలజన్మము వచ్చుననుట. చండాలున నలుపు, ఆశిలును నలుపు:—ఇటు వర్ణముంబట్టి జాతినిర్ణయము; ‘తిదలి...తిమ్మికన్ను’—ఆలితోడితిమ్మియే తారకితోడికన్ను. ‘శాటి’-కస్తూరము. ‘తశుకుదుకులశాటిఁ గటిఁదాల్చి’—మను. 5 (73)

కటకాముఖహస్తస్వరూపము:—

‘తిర్జన్మిమధ్యమామధ్యే పుష్పోఽఙ్గుష్ఠేనవీడ్య తే । స్పృశామికాయోగా త్సహస్రఃకటకాముఖః.’

బాణమాలమును చూపుడువ్రేలికిని నడిమివ్రేలికిని గందున బొట్టనవ్రేలితో ఆనామికయుం దగులునట్లుగా పట్టినహస్తము కటకాముఖము.

చ. చిగురుఁ బికాళికి, స్థలముఁ జిల్లలగుంపునకు, స్వభూళిఁ దేఁ
టిగమికి, దావి గాలికి, విటవిటకోటికి బువ్వలుం, దలం
బుగఁ గృప సిపియు న్సురభి పుంస్త్యముఁ బొంఘులచోటఁ బూనె; న
ట్లగుఁ బ్రజ కోర్కు లెచ్చుతన కాత్రిఁ దలంచిన దబ్బ దే యనన్. 142

సురభి=వసంతిర్నువు (కామధేను వసియు), పిక ఆళికిన్ = కోయిలల సమూహమునకు, చిగు
రున్ = చిగురుటాకులను, చిల్లలగుంపునకున్, ఫలమున్ = పండ్లను, తేటిగమికిన్ = తుమ్మెదల
సమూహమునకు, మఘాళిన్ = తేనెయును, గాలికిన్ = మలయమారుతమునకు, తావిన్ = పరిమళ
మును, విటి విట కోటికిన్ = విటకాండ్రము పిటక తైలయు సమూహమునకు, పువ్వలన్, దలం
బుగన్ = పెల్లుగా, కృప = కరుణలో, ఈసియున్ = కనియును (కామధేను ధర్మముగా ఈసి
యనుట-ఇచ్చియు నని భా.) ప్రకల కోర్కులు = లోపల యీప్సితములను, ఇచ్చుతనకున్ = బసం
గెడు తనకు, ఆత్రిన్ తలంచినది = తనమనస్సులో కోరుకొన్న కోరిక, అబ్బదే = చొరిక దా, అట్లు
అగున్ = కోరినది తిప్పక కలుగును, అనుట్లుగా, పొంఘల చోటన్ = పథకుల యెడ, పుంస్త్య
మున్ = పౌరుషమును (కార్మశ్యమును), పూనెన్ = సహించెను.

తా.—సురభి కామధేనువుగా, పిక శుక మధుప మారుతి విలులకు పల్లవ ఫల మధు పరిమళ
పుష్పములను యధేచ్ఛముగా ఈసి, తాను సురభి (ఆనఁగా కామధేనువు), అని రూఢి కెక్కించినది.
ఆనఁగా, వానియెడ కామధేనువుగా స్త్రీత్వము జూపినది. ‘అట్లు ఎల్లవారికోర్కులం దిచ్చుతనకు
తనయభీష్ట మైనపుంస్త్యము మాత్రము కలుగ దా? తిప్పక కలుగును;’ అనునట్లుగా, పొంఘలయెడ
పౌరుషమును (కార్మశ్యమును) చూపెను. ఆనఁగా, అమని పికాదులకు మేముకరి మైనను పొంగు
లకు వ్యభాకరముగా నుండెను. కావ్యార్థపత్త్యంగిక మయిన యుల్లే ఖాలంకారము.

(1) “పలువగల నొకనిఁ దలఁతురు | పలువురె, యుల్లేఖ; (2) నొకఁడె పలువిషయములన్;

తలఁతురు సతులు మరుగఁ, న | ధులు కల్పకముగను, రిపులు మిద్రుగ నిన్నున్;

అలక వృద్ధివి గలుపునన్, | జిలుక హుమాదొర వొఱపున, శ్రీహరివి కృపన్.”-అలం.

ఇట్లే, అధికరణ భేదము చేతను, సంబంధ భేదముచేతను, ఉల్లేఖ నూహించునది. ఇటు, కవి
ఆమనియందు పికాదులయెడ స్త్రీత్వమును, పొంఘలయెడ పురుషత్వమును, ఉల్లేఖించినాఁడు.

“సురభి స్తు గవిస్త్రీయామ్ | వసంతచైత్రయోః పుంసి త్రిషు సౌమ్యసుగంధినోః.”, నానా.

సీ. సహకార ఫలరస సౌరభ్యములఁ గూడి

మాధ్వ మోవులఁ గదంబముగ వలవ,

మలయజోదరత జంభల ఫలత్వగ్ధత

శ్రీ మించు చెవులఁ గొజ్జెగలు మెఱయ.

శశికదళోదర చ్ఛదపుఁ బావడ లూరు

చకచకఁ బట్టి పాలికిఁ బెనంగఁ,

ద్రొక్కు తేంట్లకుఁ గాఁక లెక్కింపఁ జెరివిన

గంధఫలీపంక్తిఁ గబరు లలరఁ,

తే. గేలఁ గలవంటకపుఁదావికిని బులిమిన

ఘుస్పణములు మించ, ననలఁబే రెసఁగుపవన

ములు నమేరురజోన్మస్త్రి బూదిఁజఱవ

నింతు లెనసిరి పూఁబొద రిండ్లఁ బతుల.

143.

(1) ఇంతులు = ఉవిదలు, మోవులఁ = (తమ) పెదవులయందు, మాధ్వ = కుర, సమాకార ఫలరససౌరభ్యములఁ = మామిడి పండ్లరసములయొక్క పరిమళములతో, కూడి = కలసికొని, కదం బముగఁ = పలుపరిమళములయొక్క మిశ్రముగా, వలవఁ = పరిమళించుచుండఁగాను;

(2) మల...తఁ .మలయజ = చందనపంకము, - ఉదరతఁ = లోనంగలవైయుండుటచేత (లోనంబూసి యుండుటచేత), జంభల ఫల త్వక్ గత శ్రీఁ = నిమ్మపండు తోఁజను పొందియున్న చెలువును, మించు చెవులఁ = ఆవిశయించుచున్న కర్ణములయందు, గొజ్జెఁగలు = గొజ్జెఁగ పువ్వులు, మెరయఁ = వెలుగుచుండఁగా;

(3) శశి...లు-శశికదళ = కర్పూరపుటరఁటియొక్క - ఉదరచ్ఛదపు = లోపలియాకు (మోసు) యొక్క (అనఁగా అట్టి యంశుకముతో నిర్మితమైన) - పావడలు = పరికిణీలు, ఊరుచక చకఁ = తొడలయొక్క ధాళధళ్యమును, పట్టి = పట్టుకొని, పాలికిఁ = తమకొక భాగము, ఇప్పుని, పెనఁగఁ = లాగులాడుచుండఁగా;

(4) త్రొక్కు తేట్లకుఁ = (వదనాదులయందు పడ్డాది భ్రాంతిచేత తమయందలి నానాపరి మళములకొఱకు) తమమీఁద కాలిడెడు తుమ్మెదలకు, కాఁకలు ఎక్కింపఁ = వేడి కలిగించుటకు, చెరివిన గంధఫలీపంక్తిఁ = గ్రుచ్చిన సంపెంగల వరుగతో, కబరులు = కొప్పులు, ఆలరఁ = ఒప్పారుచుండఁగా;

కేలఁ = చేతియందు, కలవంటకపు తావికిఁ = కొన్ని ద్రవ్యములకలిపివండిన భోజ్యములను భుజించిన పరిమళమును పోఁగొట్టుటకై, పులిమిన ఘుస్పణములు = (చేతులు) కడుగుకొనునప్పుడు పూసినకుంకుమపువ్వులు - మించఁ = ప్రకాశించుచుండఁగా, ననలఁ = పువ్వులతో, పేరు = మిక్కిలి, ఎసఁగు పవనములు = ఒప్పుచున్న తెమ్మెరలు, నమేరు రజో వృష్టికిఁ = కురపొన్న పుప్పొడి జడిచేత, బూదిచఱవఁ = బూజు పట్టినట్లు చేయుచుండఁగా, పూఁబొదరిండ్లఁ = పూవులతోడి పొదరుటిండ్ల యందు, ఎనసిరి = కూడిరి.

తా. — స్త్రీలు, మామిడిపండ్ల రసము గ్రోలి, సుర సేవించి ఆతావియు ఈతావియు నోట మిశ్రమై పరిమళించుచుండఁగా, లోపల చందనముంబూసికొన్నందున నిమ్మపండువర్ణముగా శోభిల్లుచున్నవీసులమీఁద గొజ్జెఁగ (రోజా = గులాబి) పువ్వులను ధరించి కప్పరపుటరఁటిలోని మోసులంబోలి మృదుధవళములై తమతొడలధాళధళ్యమునకు ఈడుజోడయిన పావడలనుధరించి, తమయందలి నానాపరిమళములకై ముసురుకొను తుమ్మెదలు తమమీఁద వ్రాలకయుండునట్లు వానికి కాఁకలు త్రొక్కించుటకై కొప్పునందు సంపెంగ సరములను దాల్చి, భుజించినభోజ్యముల నెత్తావులను చేతనుండి త్రొలగించుటకై కడుగు నుపయోగించిన కుంకుమపువ్వు చేతియందు ఎఱుకవడుచుండఁగా, పువ్వుల భారములచేత సొంపారుచున్న పవనములు కురపొన్న పుప్పొడిని తమయంగములపై బూజుపట్టినవిధమున వర్షించుచుండఁగా, పూచినపొదరిండ్లయందు - ప్రియులం గలసిరి. — స్వభావోక్తి, దానికి ద్వితీయ తృతీయ సీసపాదములందును “బూదిచఱవ” అను భాగమందును ఉపమ యంగము.

‘మాధ్వి’-“గాడి పైష్టి చి మాధ్వి చ విజ్ఞేయా త్రివిధా సురా,” మను స్మృతి ‘భామారత్నము
రూపసంపదఁ దగఁ భావించు నానందమా! ధీమత్తుండయి చొక్క జిత్తమునఁ బృథ్వీనాయ
కుండెంతయుఁ,” నైష. స్యుర్జుమ్మిరే దన్తశత జమ్భ జమ్మిర జమ్మిలాః”. అను. శశి=కర్పూ
రము-చంద్రప్రరాయములు కర్పూరమునకును పేళ్లగుననియ, కదళశబ్దము ఆకారాంతము కలదనియు
ఉక్తపూర్వము- ‘శశికద లోదర చ్చదపుఁ బావడలు’ - ‘శశికద లోదరచ్ఛద కోమలము లైన పావ
డలు’ అని మధ్యమపదలోపి సమాసము. ‘మించు’-‘పాలికి పట్టి పెనంగ’-ఉపమావాచకములు. కదళ-
శశి-ఉదర - ఇవి యథోత్తరము ధాశధశ్యాతిశయమునకు. గంధఫలని తుమ్రెద చేరదని ఉక్తపూ
ర్వము. ఘృస్థుములతో పులుముట నాగరకతను సిరిని చెలుపుచున్నది. సుర ద్రావుటచే నపగత
లజ్జామానలై పైకొనిరని భా. ‘పాదరిండం’ గలయుట విశృంఖల కామ భోగవిజృంభణమునకు.

వ. అట్టి సమయంబున.

141

ఉ. కామిని మేఘరంజి మధు గర్వ మడంతు నటంచు, లో నిజ

క్షేమముఁ గోరి, పాడి, మణి చిత్త మరుత్తృణతా చిరద్యుతి

స్త్రీమ చలాహ కావలులు దోచి ప్రపుల్ల కదంబ కేతకీ

ద్దామ సమీకాహతులు దామము సీనోఱగు నిచ్చేష్టతః.

145

కామిని=ఒకానొక చెలవ. లోక=తనమనస్సులో, నిజక్షేమము గోరినదై=తనమేలు ఆపే
క్షించి, మధు గర్వము=వసంతుని యహంకారమును, మేఘరంజి=మేఘరంజయను రాగముపాడు
టచే, అడంతుక=అణంతును గాక, అట అంచుక=అని సంకల్పించి, పాడి=మేఘరంజిరాగముం
బాడి; మణి...లు-మణి-మణులవలె - చిత్త = పలువన్నెలుగల - మరుత్ తృణతా=దేవ ధనుస్సు
లయు (ఇంద్రధనుస్సులయును) - ఆచిరద్యుతి = వెలుపులయొక్కయు - స్త్రీమ = సమాహములు
గల - చలాహక=మేఘములయొక్క - అవళులు=సమాహములు, తోచి=ఆగపడి (జనించి), ప్రపు
...లక=ప్రపుల్ల=వికసించిన - కదంబ=కడప - కేతకీ = మొగలి - అనువాసయొక్క - ఉద్దామ=
ఉత్కటములైన = సమీకాహ=వాయువులయొక్క - ఆహతులు=దెబ్బలను, ఈక = ఒసంగఁగా,
విచ్చేష్టతః=చేష్ట దక్కిన దై, బటగుక=సోలిపోయెను.

తా.—ఒక విరహిణి వసంతునిబాధ పడలేక వాని గర్వమును అణంచుటకై మేఘరంజిం
బాడినది. అంతట ఇంద్రధనుస్సులతోను వెలుపులతోను కూడుకొన్న మేఘములు ఉత్పన్నమైనవి;
వానిచేత కదంబకేతకులు వికసించినవి. వానిపరిమళముతోడివాయువు ఆమ్మెపై పొలసి ఆమెకు
వసంతుడు పెట్టిన మదనతాపమునకన్న ఎక్కుడు మదనతాపమును కలిగించినవి. దానికి సీపలేక
ఆమె మూర్ఛిల్లి పడిపోయినది.—విషమాలంకారము.

“విషమము విరూపకృతిజని, విషమఘటన, యత్నమునకు విఫలత, కిడుక;

ఇక్కప్పుఁగత్తి గనెఁ దెలి. యక్కీర్తిని, సీత యెడ నలవెత లేడక!

అక్కలికిపై మరుఁడు వి. లై క్కిడి తాఁ జిక్క దానియై మైలకు వెనక.”-అలం.

మేఘరంజిని ౨ (౧౮) టిక మా. మేఘాక = మేఘములను - రజ్జయతి = రంజించునది
(రాగవిశేషము); మేఘావళి - (ఆమనికన్నను) తాపము నేయును.—

“మేఘాలోకే భవతి సుఖినోఽప్యన్యథావృత్తి చేతః

కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని జనే కిం పున ర్దూరసంశే.” మేఘ.

“తృణతా తు భనుష్యసి,”-నానా. ‘అభ్రం మేఘో వారివాహః స్తనయిత్సు ర్వలాహకః,’
అను. ‘అచిరద్యుతి’-‘శమ్నా శతస్రా దా హ్రాది నైర్వరాతత్యః ఊహ్రభా,’ అను.-‘కడిమి కడప
యటం చనబడు గడంబము.’ ఆం. భా. 2 (46)

తే. అతివ పూర్ణేందుభీతిః ద దశశాలః

దెండి యతః డందు నినుమడి తీండ్రం దోప

మింటిపయి నుంటగాదని యింటిపైకి

దెచ్చుకొంటి నటంచు బెడ్ జీచ్చవెడలు.

146

అతివ=అప్తువారు, పూర్ణ ఇందుభీతిః=నిండుచంద్రునివలని భయముచేత, తత్ అశశాలః =
ఆ చంద్రునిరాతి (అనగా చంద్రకాంతశిలాయుమైన) భవనమందు, తెండి (పా. తేడి)-
పరుండినదై, అందుఁ=ఆ చంద్రకాంతశాలయందు, అతఁడు = చంద్రుఁడు, ఇనుమడి = (మింటి
చంద్రుఁడొకఁడు ఇంటి ప్రతిబింబచంద్రుఁడొకఁడును నై) రెట్టిగా, తీండ్రదోపఁ=వేడిమి
చూపఁగా, మింటిపైఁ ఁంట=(చంద్రుఁడు) ఆకాశమందు ఁంటుట, కాదు=చెడుగు, అని=
అని తలంచి, ఇంటిపైకిఁ=గృహములోనికి, తెచ్చుకొంటిని, అటంచుఁ, బెడ్ జీచ్చఁ=అధిక
మయిన దిగులుతో, వెడలుఁ=లేచిపోవును.

చంద్రుఁడు విరహిదాహకుఁడు-“రాజీవాశ్వుల నేచుపాతకి”-కావున, అతనికి వెలుచుట,
చంద్రకాంతమణి చలువః—

“ఇందుకాంతంబుల నెబ్బంగిఁ గురిసెనో! నివ్వంద కీలానిర రములు.”- నైష.

అయినను అది స్ఫటికవిశేష మగుటంబట్టి ప్రతిఫలించును, చంద్రకిరణములకు కరంగును;
కావున, దానికి ‘చంద్రకాంతము’, ‘చంద్రశిల’, ఇత్యాదినాములు.

“నెలకిరము సోకినంత నె! జలపూర్ణములై వెలుగు శశిమణిదారుల్

గలిగి జలసేకయత్నముఁ జాలియించును భీమతనయపూదోటతరుల్.”- ఆలం.

విషమాలంకారము; లలితాలంకారంబును.

తే. శ్రమరగీతిక మాయ విపంచి మీట,

దాన శ్రుతిఁగూడి మిగులఁ దద్రక్తి హెచ్చు,

వే నివారించి లేచి, ‘దైవికము నెదుట

యుక్తులు ఫలింప’ వనుచు బిట్టూర్చి నవ్వు.

147

(అదేవి), శ్రమరగీతిక = తుమైదలపాట, మాయఁ=నిలిచిపోవుటకై, విపంచిఁ=వీణను,
మీటఁ=వాయింపఁగా, దానఁ = ఆ వీణావాదనముచేత, శ్రుతిగూడి = శ్రుతికలసి, తత్ రక్తి =
శ్రమరగీతియొక్క స్వారస్యము, హెచ్చఁ=అతిశయింపఁగా, వే=వెంటనే, నివారించి = (వీణ
మీటుటనుమాని) వీణాశబ్దమును మానిపించి, లేచి, దైవికమునెదుట = దైవకృతము ముందఁ
(తప్పని దానిముందఁ), యుక్తులు=ఉపాయములు, ఫలింపవు=నెఱవేఱవు, అనుచుఁ, బిట్టు=
మిక్కిలి, ఊర్చి=విషాదనూచకమయిన నిట్టూర్పు నిగిడించి, నవ్వుఁ.

తా.—తుమైదలపాట విన లేక దానిని మాన్పుటకై ఆమె వీణవాయింపఁ దొడంగినది.
వీణావాదనముచేత తుమైదలపాట కరము రక్తి పొంది, ఆమెను మఱియు బాధింపందొడంగినది. అంత

నామె వీణానాదమును నిలిపివైచి, 'వైవికము తప్పుదు, దానిముందట యుక్తులు నెఱవేఱవు', అని పలికి వివాదపు నిట్టూర్పు నిగిడించి నవ్వినది. — విషమాలంకారము,

ఇందు ఆరతి యను మన్తభావస్థ చెప్పబడినది: - "అన్య త్రాప్రీతి రరతిః" -

శా. "దూషయతి చంద్రశుష్టిం | నిద్రతి మలయానిలస్య మాహాత్మ్యమ్,
ఉత్సవపరాజ్ఞుభీసా | సుభగ త్వం కిన్న మస్త్రయసే?" - ప్రతాపరుద్రీయము.

తే. వెలది కఠి తాపదం బయ్యె విరులపాన్ము;

మును దదంస్రిహతాది భర్తనలుగన్న

తరులఁ బొడమిన పూటట దన కొసఁగునె,

పొంచి తఱివేచి మిగులనొప్పించుఁ గాక.

148

వెలదికి = అడవికి, విరులపాన్ము = పుష్పశయ్య, అతితాపదంబు - అతి = ఎక్కువ - తాప = కాఁకను - దంబు = ఇచ్చినది, అయ్యెక్; మను, తద...లు - తత్ = ఆమెయొక్క, అంఘ్రి = పాదము యొక్క - హత = తన్ను - ఆది = లోనగు - భర్తనలు = బెడరింపులు, కన్నతరులఁ = పొందినవైన చెట్లయందు, పొడమినవి = పుట్టినపువ్వులు, పొంచి = దాఁగి, తఱివేచి = తమకనుకూలమైన కాలమునకై కనుపెట్టియుండి (ఆనమయముచచ్చినప్పడు), మిగులఁ = మిక్కులముగా, నొప్పించుఁగాక = బాధించునేగాని, తనకుఁ = ఆమెకు, పూటట = ఆశ్వాసములు, ఒసఁగునె = ఇడునా?

తా. - విరహతాపశాంతికై, ఆమె, పూజాబాన్మునం బవేంపఁగా, ఆపాన్ము ఆమెకు ఆమిత తాపముం గలిగించినది. ఇది న్యాయ్యమే, ఎట్లన్న? ఈమెచేత దోహదార్పణములందు తన్నులు లోనగుతిరస్కారములు పొందినయతో కాదివృక్షములందు పొడిమినపూవులు తమసమయము వచ్చినప్పడు ఈమెను మిక్కిలి బాధించి పగతీర్చుకొనునే గాని ఈమెకు పేలునేయునా? — విషమము, కావ్యలింగమునకు అంగము, కావ్యలింగముచే ఉత్పేక్ష ధృవీకృతము.

శా. పూజాదంధమున స్ఫురానుమెయి ము స్వాబోడి నేహృది చే

తోజాతానల మార్ప శాస్త్రసరణికి దూలి వ్హరి న్వాసిల

జ్జాజాడ్యకులవృష్టి బ్రతివలచువేతం జేయుచో వెండి వ

తోజాగ్రస్థమఁ గాంచి తల్లడిలు సేను ద్దాహముఁ మీఱఁగఁ.

149

పూజాబోడి = పువ్వువంటి మేనుగలయాకోమలి, చేతో...ము - చేతోజాత = మన్తభుండ నెడి - అనలముఁ = నిప్పును, ఆర్పఁ = చల్లార్చుటకుఁగాను, పూజాదంధమునక = పూజయనెడి మిషచేత, పరాకుమెయిఁ = తత్పూర్త్యుచేత, ముఁ = మను = ముదట, శాస్త్రసరణికి = శాస్త్రమార్గమున, నేర్పు = నైపుణ్యము, ఊడి = అవలంబించి (వినియోగించి), తూలిక = వాగరతో (అనఁగా చిత్తరువు వ్రాసెడివం చేతో), హరిక = నారాయణుని, వ్రాసి = లిఖించి, లజ్జా...ష్టిక - లజ్జా = సిగ్గుచేతనయిన - జాడ్య = ఒడ్డుచేత (బడతచేత) - ఆకుల = అవశమైన - దృష్టిక = చూపుతో, వెండి = మరల, ప్రత్యవయవ ఈక్షక = ఒక్కొక్కయంగముయొక్కయు చూచుటను - చేయుచోక = కావించుటలో, వక్షో...మఁ - వక్షః = స్వామియురంబున - జాగ్రత్త = దీపించుచున్న - రమక - లక్ష్మిని, కాంచి = చూచి, ఈసుక = ఈర్ష్యయును, తాపముక = కాఁకయును, మీఱఁగఁ = అతిశయింపఁగా, తల్లడిలుక = ఆరాటపడెను.

తా.—ఆమె తన విరహ తాపమును పోనడుచుటకై దయతుడైన శ్రీహరియొక్క పటమును పూజకొఱక నెడిమిషచేత, నేర్పుతో శాస్త్రము ప్రకారముగా చిత్రగువు వంటచేతో వ్రాసినది. పిమ్మట తనకు హృదయప్రీతికై లజ్జాపూర్వకముగా తదేక ప్రణామతో ఒక్కొక్కయంగమును జూచినది. అట్లు చేయుటలో ఆ దేవుని హృదయస్థానమందు దీపించుచున్న మహాలక్ష్మి కనబడినది. అంతట నీమె సవతిమీఁది యీసుచేత కాఁకఁ జేంది ఆరాటపడినది.—విషమాలంకారము, దానికి కైతవా పన్నాపము అంగము.

దంభము వీల యన? చిత్రఫలకమందు తత్ప్రతిమను చూచుకొనుట మదనతాపశాంతికై యని తెలియనిచ్చినచో, చెలికత్తెలు హేళనము చేయుదురు. పూజ కని చెప్పినచో ఆ హేళనముం దప్పను, వారును సంతోషింతురు. 'పరాకు' - పరాకు లేక హెచ్చరిక కలిగి వ్రాసినచో లక్ష్మీప్రతిమను వ్రాసియుండదు. 'ముక్' - మొదట వ్రాసినది, 'వెండి' - పిమ్మట పరికించినది, అని సంబంధము. 'నేర్పు' - నేర్పుగలదిగాన. దేవతగాన - "ప్రవేదిరే ప్రాక్షనజన్మవిద్యాః" అనునాక్షిప్తప్రకారము సకలవిద్యలును సులువుగానే వచ్చినవి. 'ఊఁగుట' ఆ సక్తిచేత; 'చేతోజాతానల మార్పక' - తత్ప్రతిమను వ్రాయుట. చిత్రగత తద్దర్శనము తదంగస్పృష్ట స్పృశనము తద్గణగానము ఇత్యాదులు రమణవిరహమందు అంగనలవినోదములు. "వియోగేఽయోగే వాప్రియజన సదృశ్యానుభవనః" తతశ్చిత్రం కర్తస్యప్రసముయే దర్శనమపి । తదద్గస్పృష్టానా ముపనతవతాం స్పృశన మపి । ప్రతీకాణో నద్గవ్యభీతమనసాం కోఽపి గదితః" - గుణపతాక; 'శాస్త్రసరణి' గావుననే లక్ష్మిని వ్రాసినది; లక్ష్మీ వారాయణులకు అవినాభావము శాస్త్రోక్తము. 'వక్షోజాగ్రత్' - 'సర్వమజ్జశమాజ్యశ్యే విష్ణువక్షః ఫలాలయే । ఆవాహయామి, దేవి, త్వం, సుప్రీతా భవ సర్వదా.' అని వరలక్ష్మ్యేవాహనము. 'తూలిక' - "ఏషిక తూలికా సమే" - అను. "ద్యే వీరజాదిశలాకాయాః" అని రామాశ్రమి.

చ. కుముదసర స్తట స్ఫటిక కూల వనోత్పలశయ్య వ్రాలి, పూ

గ్నిమలఁ బికాళిఁ గుట్టుసురు త్రొక్కిన ధర్తపుదార వట్టు శే

షము రెయి మల్లికాళిరుతి చక్కగఁ జేయకయుండ నిల్పు నా

యమ మటునాటికిం గలుగ నాంతగళ చ్ఛృతి గుంభితాశ్రువుల్. 150

ఆదేవి, పూర్ణమలక్ = పున్నమలయందు, కుసు...య్య - కుసుద సరః = తెల్ల గలుగు కొలంకు యొక్క - తట = తీరమందలి - స్ఫటిక కూల = స్ఫటిక శిలామయమైన గట్టునందలి - నవ ఉత్పల శయ్య = క్రొత్త కలువల పామునందు, వ్రాలి = త్రొక్కినదై, పిక ఆలిక్ = కోయిలల సమూహము, కుట్టుసురు = కొఱప్రాణములను, త్రొక్కినన్ = ఖండించి కొంత హరింపఁగా, ధర్తపు దారవట్టు శేషము = దానముగాఁ గొనునట్టి పుణ్యపు (ఇచ్చినవారికి పుణ్యముంగూర్చు) కొఱప్రాణపుమితను, రెయి = ఆ పున్నమరాత్రియందు, మల్లికా ఆళిరుతి = మల్లె పువ్వులలోని తుమ్మెదల స్వనము, చక్కగఁ చేయక యుండన్ = ముగింపక యుండునట్లు, ఆయమ, మటునాటికిన్, కలుగన్ = జీవించి యుండునట్లు, అంత...వుల్ - అ+అంత = రాత్రితుదివఱకు (రాత్రియెల్ల) - గళత్ = కంటి నుండి కాలుచున్నదై - శ్రుతి = చెవియందు-గుంభిత = మొత్తముగా కూడుకొన్న - అశ్రువుల్ = కన్నీళ్లు, నిలుపున్ = ఆఁపును.

తా.—ఆదేవి పున్నమలయందు కోయిలలు తన ప్రాణమును కుహూరుతిములచే హరించుచుండఁగా, 'మీకు పుణ్యము కలుగును, నా ప్రాణము నంతయు హరింపకుండు, కొంచెము నాకు

విడిచిపెట్టుడు;’ అని వేడుకొన్నది. అవి యట్లే కొంత కొనయూపిరి వదలినవి. ఆకుట్టూపిరితో ఆమె ఆ రాత్రి మలం తెల్లగలుగకొలనిదరి నుండుస్పటికపుగట్టిన అప్పుడే వికసించినకలువలతో రచించిన శయ్యలో త్రొక్కియుండెను. అంతట వికసిత మల్లికా మకిరంద పాన మత్తములగు తుమ్మెదలు తమరుతులచే ఆ కుట్టసులును హరింపజొచ్చినవి; కాని ఆమె మఱునాటికి సేమముగా నుండునట్లు చేయెల్ల ఆమె కనుంగొనలనుండి తొరగినబాష్పములు కర్ణగోళములు నిండి, ఆరుతములను ఆమెకు వినంబడకుండునట్లుగా, అడ్డపడి యాపినవి; ఆ రుతులు వినబడియే యున్నయెడల మఱునాటి వఱకు జీవింప దని భావము. — అతిశయోక్తి.

కోయిలలు కొంత ప్రాణమును హరించిన వనుటచే వానికూతలకు మిక్కిలి నొగిలి నిస్సహయైందని భావము. పూర్ణిమలం శివపూట శుక్లముల యత్యంత వికాసముకొఱకు. ‘పికాళి’ పెట్టిన బాధ పగలు, ‘మల్లికాళి’ - మల్లికలు సామంతాలను మొదలు రాత్రియెల్లం బూచును, తనకరంద పానముచేత మొత్తములై తేల్లు ఆమెకు మిక్కిలి కర్ణకతోరముగా చేయెల్ల సామనని భా.

‘అశ్రువులో’ = నీటిలో మునింగినవారికి బయటి ధ్వనులు వినంబడనియట్లు అశ్రువుల యదుఃకున మగ్నమయిన శ్రవణేంద్రియమునకు ఆళిరుతి గోచరింప దని భావము.

‘దారకట్ట’ - దార - ప్ర. ధారా. నీదేని దాన మిచ్చువారు ‘ఇదిగో నీకు దీనిని ఇచ్చుచున్నాను’ అని పలుకుచు, పుచ్చుకొనువానిచేతిలో ఉదకధారం బోయెడును, గావున ‘ధారకట్ట’ పట్టుట. ధర్మపుదార - అనగా యుద్ధము నిలుపుదలనేయుటకు నూచకముగా నూచెడు కాహళము అని కొందఱు. (ఆస్త = ఆ+ఆస్త = ఆంత - అవ్యయా. తెల్లవాణినంతట మల్లీవికాస ముండదు. గావున, ఆశులకు మకిరందవదనును ఉండదు; కావున, తెల్లవాణు వఱకును వాని బాధ తప్పించుకొన్నచో మఱునాటికి వానిభయముండదు అని, స్వారస్యము. ఇంగు అశ్రుల నెడు సాత్త్విక భావము చెప్పబడినది: - “ప్రమథః ప్రళయోమాప్నోత్ స్వేదో వైర్ణ్యవేషభూః | అశ్రు వైర్న్యస్య మిత్యష్టే సాత్త్వికాః పరిక్రీతాః.”

తే. నెలతెర గుచకుంధ యుగళ ముండియు వియోగ

జలధి యాదినః లే దయ్యె; సఖులు వంచు

చున్న పన్నీటి వెల్లి లోగొన్నకతన,

ముంప కది లాఘవమునఁ దేలింపఁగలదె.

1.11

నెలతెర = ఆయాతని, గుచకుంధ యుగళము = స్వనములనెడి కుండలజంట, ఉండియు, వియోగజలధి = విరహమనెడి సముద్రమును, ఈదినంపలేదయ్యె = (చాటుటకై) యీదగుటకు. సాయపడకపోయినది, (ఏలయన). సఖులు = చెలికత్తెలు, వంచుచున్న పన్నీటివెల్లి = శీతలోపచారార్థము గిండులతోఁ బోయుచున్న హిమాంబు పూరమును, లోగొన్నకతన = లోపలికి స్వీకరించినందున, అది = ఆకుంధ యుగళము, ముంపక = వియోగ సముద్రములో ఆమెను మునిగిపోవునట్లు చేయక, లాఘవమునఁ = తేలికతనముచేత, తేలింపఁగలదె = నీటిపై లేలుచుండునట్లు చేయఁగలదా?

తా. — కుండలను సాయముగా నుంచుకొని యీది నీళ్లను చాటుచున్నను, అటుయినను ఆ కుండలలోనికి నీళ్లుచొచ్చెనా, అవి తేలింపక ముంచివైచును; అట్లే ఆమెకు కంచములనియెడి జంట కుండలు ఉండియు చెలులు చెలువ గొలుపుటకై పోయుచుండిన పన్నీటివెల్లి వానిలోనికి చొచ్చి నందున, అవి ఆమెను వియోగ సముద్రములో ముంచినవేగాని తేలించినవిగావు. — రూపకోతాపిత -

విశేషాక్తియు; కావ్యలింగమును; స్తనములు ముంచినవనుటచేత వానిపై శీతలోపచారముగా పోసిన పన్నీటిచే అవియు ఆమెకు వియోగభరమునే హెచ్చించిన వని భావము. ఎంత శీతలోపచారములు గావించినను విరహతాపము తగ్గదాయె ననుట.

ఉ. చంచలనేత్ర దాల్చు జలజాతమృణాలసరంబు వేగ స

క్లింబిన బాటుతెంచి కబళించి తదూష్ణకు సంగలార్చు రా

యంచ కుచేష్ట గాంచి, యిక నైనను గందుమొ యంచ మోమె వీ

క్షీందిన, దోచు లేనగవు నేరుచు బోట్ల కొకింత ప్రాణముక్. 152

చంచలనేత్ర = క్రాల్లంటి, తాల్చు జలజాత మృణాళసరంబు = ధరించునట్టి తామరతూండ్ల హారము, వేగ = వడిగా, క్లింబిన = వదలింపగా, బాటుతెంచి = పరువునవచ్చి, కబళించి = మేసి, తత్ ఊష్ణకు = ఆతూండ్లవేడికి, ఆంగ...ష్టక్ - ఆంగలార్చు = హాహాకారములునేయు - రాయంచ = రాజహంసయొక్క - కుచేష్ట = వికృతచేష్టను, కాంచి = చూచినవారై, (ఆమెయు దానిం గాంచి నదిగావున), ఇకినైనను = ఈచిత్రమును ఈమెచూచినమీఁదట నైనను, కందుమొ = (ఈమె మొగంబున నవును) చూతు మేమో, ఆంచుక్ = ఆనుకోరికతో, మోమె = ఈమెయొక్క ముఖమునే, వీక్షించిన = చూచు పరికింపగా, (వారికి), లోచులేనగవు = రాయంచకుచేష్టకై యామెమొగంబునం గానిపించు మందహాసలేశము, బోట్లకుక్ = ఆచెలికత్తెలకు, ఒకింత ప్రాణముక్ = ఈమె బ్రతుకు నని ఇంచుకఁజ్యోమము, చేరుచుక్ = కలిగించును.

తా. — విరహభల ఆమె చిరకాలము నవ్వనే లేదు, ప్రకృతము ప్రాణసంశయదశకు వచ్చి యున్నది. అందువలన చెలికత్తెలు ఆమెప్రాణమునకై దిగులుపడుచుండిరి. అప్పుడు ఆమె చలువకై తాల్చిన తామరతూండ్ల హారములు సయితము ఆమెకు తాపమునే పెంచినందున వానిని ఆమె యూడ్చివైచినది. అవి ఆమెమేననుండిన స్వల్పకాలములోనే దానికాకచేత ఉడుకుచున్నట్లుండినవి. హంసలకు ఆ తామరతూండ్లు భక్ష్యము గావున, వానిని, ప్రోదిరాయంచలు వచ్చి కబళించినవి. అందువలన వానినోరుకాలినది. అంత నవి హాహాకారము చేయుచు కావించిన వికృతచేష్ట వింతగాను హాస్యకరముగాను ఉండినది. దానిం గనియేని ఆమె నవ్వదా యని చెలికత్తెలు ఆమె మోమును తిలకింపగా, ఆమెయు ఆ వికృతచేష్టకు మందహాసితలేశముం గావించినది. లోకములో ‘ప్రాణం దేహములోనున్న వారు నవ్వితేని బ్రతుకుదు’ రని పెద్దలు చెప్పదురు గావున, ఆహాసితలేశమును గన్నయాచెలికత్తెలు, తమచెలి బ్రదుకు నని ఇంచుక దిగులుతీచి యుండిరి. పూర్వభాగమున అతిశయోక్తి ఉత్తరభాగమున స్వభావోక్తి.

‘మృణాళం బిగమ్,’ — ఆమ. సరః-అ. పుం. హారము. — “అయం కణ్ఠభాహుఃశిరమస్పృహో హక్తికరః” — ఉ. రా. చ. ‘వేగ [= వేగముగా; వేగక్ = తెల్లవాఱుగానే] అని యొకటిక.]

ఉ. శ్రీపతిమీడి గీతముల ప్రేమ విపంచిక నంటు బాణి సం

తాము సోకి మెట్లమయినంబు గరంగిన, డించి, పాడు నా

లాపిని దాల్చి, పెన్దెమటల న్నటి తంత్తులు జజ్జుకోఁ గలా

లాపిని దాన పాడును, గళంబును గగ్గద మైన. మ్రాన్మడుక్. 153

శ్రీపతిమీడిగీతములప్రేమక్ = శ్రీహరిస్తుతులయిన పాటలమీడి యభిలాషచేతను (ఆ పాటలం బాడుటలో తోడుగా వాయించుటకై), విపంచిక్ = వీణను, అంటుక్ = తాకగా, పాణి

సంతాపము=చేరివేడి, సోకి=తగిలి, మెట్ల=సరకట్లయొక్క - మయినంబు కరంగినట్, డించి = వీణను ఆవలఁబెట్టి, ఆలాపిని = శ్రుతిమాత్ర మొసంగునదైన తంబురాను, తాల్చి = కైకొని (మీటుచు), పాడుట, మఱి=అంతట, పెజ్జెమటలక = ఎక్కువయిన స్వేదముచేత, తంత్రులు= తంబురాతంతులు, జజ్జుకో = సరిగాశబ్దంపక జబ్బుపడఁగా, కల ఆలాపిని = మధురవాణియైన యానవలా, తాన= (జంత్ర మేదియుంగొనక) గాత్రముగానే, పాడును=గానము నేయును; గళంబును=కంఠముకూడ, గద్గద మయినట్=దగ్ధుత్తికపడఁగా, మాన్పడుట = నిశ్చేష్టురాలగును;

విరహతాపము మొందగుచుండె నని భా. - విషమాలంకారము.

ఇందు స్వేద వైస్వర్య స్తంభముల నెడు సాత్త్వికభావములు చెప్పఁబడినవి. - 'పెజ్జెమటలక' = 'పెజ్జెమరు శ్రీహరిని భావమందు దర్శించుటచేత, నీరుతగిలిన తంతులు సరిగా శబ్దంపవు: -

“నీధద్వన్ద్వైర్జలకణభయా ద్వీణిభి ర్దుక్తమార్గః.” మేఘ. “జలనేకస్య వీణాక్వణన ప్రతిబద్ధకత్యా దితి భావః”. - మల్లి.

‘తంత్రులు జజ్జుకో (?) గలాపిని’ అని. శ. ర. పాఠము. ‘మయినంబు’ - ప్ర. మదనః; ‘మదనః నీకకే స్థరే. రాధే వసన్తే ధత్తారే’ - పా. జబ్బుగా, ‘జజ్జుకో’, ‘జజ్జుగా’.

తే. ప్రతికుసుమతల్పమునఁ జాఱి పడిన తప్త

వలయ మలినాంకయుగము వర్తులతఁ బొలిచె,

జూడ నిక మాన ధైర్యము లున్న లనుచు

సుదతి బోట్లకుఁ ద్రప వ్రాసి దూపె ననగ.

154

సుదతి = శోభనములైన దంతములు గలదైన యాపడఁతి, చూడక = ఆలోచింపఁగా, ఇకక = ఇటుతర్వాత, మానధైర్యము = ఈలువును తేరువయు, సున్న = లేవు, అనుచు = బోట్లకు = చెలులకు, త్రప = లజ్జచేత. వ్రాసిచూపె, అనగ = అనునట్లుగా, ప్రతి కుసుమ తల్పమునక = ఆమె శయనించినపూజాస్థలన్నిటియందును, జాఱిపడిన, త...ను-తప్త = త్రాగిన - వలయ = కడియములయొక్క - మలిన = నల్లని - అంక = గుర్తులయొక్క - యుగము = జంట, వర్తులతక = గుండ్రతనముచేత, పొలిచె = బిచ్చెను.

తా. - ఆమె శయనించిన ప్రతిపూజాస్థలమున ఆమెచేతులకడియములు దేహతాపముచేత త్రాగి, కార్యమువలన చేతులనుండి జాఱి, పడుచుండినవి; అవి కాగిన వగుటచేత అవి తగిలినచోట్ల పూజెజ్జయందు మాడిననల్లనిగుర్తులు రెండు ఏర్పడుచుండినవి. ఆనల్లగుర్తు లెట్లుండినవనఁగా, ఆమె చెలులతో తన మస్త ధావనను చెప్పకొనుటకు లజ్జితురాలై ఇంక తనకు మానము దక్కదు, ధైర్యము ఉండదు, అని రెంటి నాశంబును వ్రాసిచూపిన, రెండుసున్నలో యనునట్లుండెను. - ఉత్ప్రేక్ష.

‘జాఱిపడిన’ - “కనకవలయ భ్రంశరిక్త ప్రకోష్ఠః అని వియుక్తుని యత్యునిగూర్చి కాళిదాసు యుగము-ఒక సున్న మానమునకు, ఒకటి ధైర్యమునకు, ఇక నామానమును కాపాడుకొలేను, ఇక ధైర్యముతో నుండఁజాలను. - ‘సున్న’ - ప్ర. శూన్యము. త్రప యేల యనఁగా ఈయనస్థ మదన కృతము గావున; వ్యాధికృత మాయె నేని త్రప యుండదు.

ఉ. ఆ వనజాక్షి కాఁకఁ బొరలాడ, నలంగిన సొమ్మఁ జీరలుక

వే వెన నూడ్చి యూడ్చి మఱి వేఱ వహించుట, వాక్యప్రముల్

గా వనమాలి సేవయెడఁ గాంక్ష నొదుంగక, కల్ల తెల్వితో

నే వలవంత దాఁగఁ జరియించిన, దాఁగమిఁ జూచి నెవ్వగఁ.

155

ఆ వనజ అక్షి = ఆ తమ్మి కంటి - కాంక్ష = తాపముచేత, పొరలాడఁ = నలంగిన, సొమ్మఁ = ఆభరణములను, చీరలఁ = నలంగినవలువలను, వే వెనఁ = వెంటవెంటనే, ఊడ్చియూడ్చి, మఱి వేఱ = అని గాక ఇతరములను (ఆభరణములను వలువలను), వహించుట = ధరించుట, వారక్కప్తములు = ఆయా పూజాసమయమునకై వేర్వేరి కల్పితములు, కాఁ = అని తోచునట్లుగా, వనమాలిసేవ యెడఁ = శ్రీ హరికొలుపువిషయమున, కాంక్షి = ఆసక్తి నుండి, ఒదుంగక = వెనుదివియక, కల్ల తెల్వి తోనే = తెచ్చికొలు తెలివితోనే, వలవంత = మిన్నభక్త్యభి, దాఁగఁ = మఱుఁగుపడవలయునని, చరి యించినఁ = వర్తించినను, దాఁగమిఁ = మఱుఁగుపడమిని, చూచి, విష్ణుచిత్తుఁడు, నెవ్వగఁ = ఎటువెతలచేత (విష్ణుచిత్తుఁడనపడదు తర్వాతపద్యములోనిది.)

తా. — ఆనాటి దురంతమదనవేదనచేత పొరలాడుటవలన సొమ్ములును వలువలును మాటి మాటికి నలగి సొంపెడఁగించుండినవి. అంతట ఆమె వానిని వెంటవెంటనే వదలి వేఱుగలను వేఱువలువలను ధరించుచుండినది. భగవత్సేవలో ప్రతియవసరమునకును వస్త్రాభరణములు వేఱుగా నుండవలయునని అట్లు మార్చినట్లు ఇతరులకు తోచునట్లుగా, నిరంతరము తెల్వి తెచ్చుకొని భగవత్సేవ యేమటకావించుచుండినది. ఈ యుపాయమున ఆమె తనవలవంతను దాచుచున్నను, అది దాఁగకుండెను. అంతట ఆమెతండ్రి యైనవిష్ణుచిత్తుఁడు ఆమెయొక్క అవస్థను గాంచి; — యుక్త్యలంకారి.

“పనిచేతను బరవంచిన | మొనరిచి మర్తమును గావ యుక్తి యనబడుఁ .

నిను వ్రాయుచుండి యన్యం | గని తొయ్యలి కుసుమకార్తుకము కయి వ్రాసెఁ.” అం.

‘పొరలాడి’ - “ఏల దురంతవేదనమెయిం బొరలాడెడు! తాల్చిదక్కి మేలేలతాంగి?” మను. ‘నలంగిన’ - చీరలకును చెందును. ‘చీర’ - ప్ర. ‘చీరమ్’. వేవెనఁ - వేవిన నూడ్చుట నియతమే, పగలునుం బొరలాడుట సిద్ధము, ఇది పగలిటి వృత్తాంతము కాదేని వారక్కప్తిగాఁ జూపుట ఘటిం పను. ‘వనమాలి బలిధ్వంసీ కింసారాతి రధోక్షజః’ - అను. — ‘నెవ్వగఁ’ - నెవ్వగకు కారణము అనంతరపద్యములో తెలియును.

౩. పుత్రీయుఁ దాఁ గామిని నొక

పుత్రీయు నట్లుండుటకు నబుద్ధేక్షుధనుః

పుత్రీ యగు విష్ణుచిత్తుఁ డ

పుత్రప లే కదియు నేతఁబో యనుచుఁ.

156

తాఁ (= ఆ విష్ణుచిత్తుఁడు), పుత్రీయుఁ = పుత్రవంతుఁడును, కామిఁ = కానందున, ఒక పుత్రీయుఁ = ఉన్నయొక కూతును, అట్లు, ఉండుటకు = ఉన్నందులకు, అబు...త్రి - అబుద్ధ = ఎఱుంగని - ఇతరుధనుః = చాటకువిలుకాని - పుత్రీ = బాణముకలవాఁడు అగు-విష్ణుచిత్తుఁడు, అపత్రప లేక = లజ్జలేక, అదియుఁ ఏతఁబో అనుచుఁ (అని తర్వాతి కన్వయము.)

తా. — ఆమెతండ్రి ఆ యవస్థ ఒకతప స్సని తలంచెను.

వ. తలపోసి దినదిన ప్రవర్ధమాన తనయా తనుగ్లాని కత్యంత దుఃఖముండై
తత్కారణం బెటుంగక వల దని మాగ్ధ్యంబున వారించి చూచి యుత కంత కిగ్ధలం
బగుడు గుడికిం జని పూజాంతము సమస్కరణాంతరంబున, దన మనోసర్వదనం
బన్నగరివెన్నునకు విన్నపింపం బునర్నమస్కృతి జేసి, “దేవా దేవరదాసి యగు
మదీయపుత్రి యేమిగుఱించియో విచిత్రంబగు ప్రతవర్యం గాత్రశోషంబు నేయు
చున్నది, వల దన్న విన, దిపుత్ర కుండ నగునాకుం బుత్రియైనను బుత్రికుండైనను
దాన, యే నేమిసేయుదు! మఱి తన తఃశ్చర్యతెఱంగు మా తఃశ్చర్యతెఱంగు
గాదు, ఏము భవద్వివస భవజ్జనిదివస రాత్రులం దక్క గణరాత్రజాగరంబు లేటుం
గ, మేము చినబీజాక్ష వలయంబులు దక్క చినవలయంబు లేటుంగ, మేము ప్రసాద
కుసుమంబుం బెవలెవలెపుటం దక్క నచి గవ్వకొన నంపి శయనింప నెటుంగ మేము
చెంబుల భవతీర్థంబు గ్రోలిన దా నంగంబులు దడిపి కొను, నేము చాంద్రాయణం
బులం జంద్రస్పర్శి బడి గడియెక్కించిన చాంచు, నేము నిదిధ్యాస నిశ్వాస నిరో
ధంబు నేసిన దాం దధ్యాసవిశే వెలికి నిగిడించు, నేము చిన్మృత హృదయంబునం
గేలు నేర్చిన దాం గపాలంబునం జేర్చు, వల్కలొత్తరయంబు లేమునహించిన
దాం గిసలయొత్తరయంబులు వహించు, నేము సితపక్ష నూత్నీందుం గీర్తించిన
దాం బూర్ణేందు నుపాలంభించు; నిట్లుగాఁ బ్రసర్తిల్లు చున్న యది; యిది యేటితపం
బుస్తాదంబు గానోపు, నంత భవదీయభక్తి గలిగిన మాదృశులకుం బ్రకృతి సంబం
ధంబు విడువ; చంతర్యాసింవి నీవెటుంగని యది లేదు; వీని తెఱంగెఱంగింపవే;”
యనవుడు, ననుకంపాతేజయంబున చి చ్ఛాదనంబునకు మందస్థితంబు నేసి మందర
ధరుం డిట్లనియె.

157

తనయా తనుగ్లానికి = కూతురయొక్క. దే హయాగమనకు, మాగ్ధ్యంబునక = తెలియనివాఁ
డయినందున, ... ఆగ్ధలంబు = అధికము, ఆగుడుక = కాఁగా, గాత్రశోషంబు = దేహము నెండఁ
గొట్టుట, భవద్వివస = మీదినము (అనగా వారివాసము) - భవజ్జనిదివస = నీ జన్మ దినములయొక్కయు;
గణరాత్రిము = పెక్కు రాత్రులు, చాంద్రాయణంబు = చంద్రవృద్ధిక్షయంబులంబట్టి కడినిపొచ్చిం
చుచు తిగ్గించుచు చేయువ్రతము, నిదిధ్యాసక = బ్రహ్మధ్యానమును, చిన్మృత = జ్ఞానముద్ర;
వల్కల = నార, కిసలయ = లేతయాకు, సితపక్ష = శుక్ల పక్షమందలి - నూత్నీందుక = క్రొత్త చంద్రుని,
బూర్ణేందుంబు = పిచ్చి, అనుకంపా = కనికరము, మందరధరుండు = నారాయణుండు.

—* ఆశ్వాసాంతము *—

ఉ. కంధర నీలవర్ణ, మధు కైటభ నాగ సువర్ణ, యోగిహృ
స్సంధిభిదోత్థ భోగివనితా స్వనవ చ్ఛ్వాసన ప్రవ చ్ఛిర
స్సంధి వసన్ని శాపతి రస స్రుతి దుగ్ధపయోధి నీచికా
మంధర కేళికాదర సమాశ్రిత పంక్తి శిరోధిసోదరా.

158

కం...ర్ణ - కంధర = మేఘమువలె - నీల = నల్ల నైన - వర్ణ = దేహచ్ఛాయకలవాడా (ఉపమ).
 మధు...ర్ణ - మధు = మధుఁడు - కైటభ = కైటభుఁడు - అనెడు - నాగ = పాములకు - సువర్ణ = గరు
 దుఁడైనవాఁడా (రూపకము), యో...ర - యోగి = హతయోగము లంబికాయోగము రాజయోగ
 మును గల తపస్సులయొక్క - హృత్ గ్రంథి = హృదయపుముడియొక్క - భీదా = భేదనముచేత -
 ఉత్థ = హృచ్చక్రముపైకిలేచిన - భోగి వనితా = ఆదుఃఖమునాశాకారమున నుండెడి కుండలినీ శక్తి
 యొక్క - స్వనవత్ = ధ్వనిగలదైన - శ్వసన = ఊర్పుచేత - స్రవత్ = ఓడుచున్న - శిరస్సంధి - శిరస్సు
 లోని బ్రహ్మరంధ్రమందు - వసత్ = ఉన్నట్టి - నిశాపతి రస = ఆమృతముయొక్క - సుతి = ప్రవాహ
 మనెడి - దుగ్ధపయోధి = పాలసముద్రముయొక్క - (రూపకము) - వీచికా = అలలయందు - అమంధర =
 అలసముకాని - కేళికా = క్రీడయందు - ఆదర = ప్రీతికలవాడా, సమా...రా - సమాశ్రిత = శరణుఁ
 జొచ్చినవాడైన - పంక్తికినోధి సోదరా = దశకంఠుని సహోదరుఁడుకలవాడా.

తా. — నారాయణమూర్తి నీలమేఘశ్యాముఁడు, గరుడుఁడు పాములను చంపునట్లుగా మధు
 కైటభులనెడియసురలను చంపినవాఁడు, [కల్పాంతమున నారాయణుఁడు యోగనిద్రలోనుండఁగా
 వారు అతనిచెవులనుండి పొడమి తన్నాభికమలమునుండి పొడమియున్న బ్రహ్మను బాధింపఁ దొడం
 గిరి. అతని మొఱ్ఱకు మేల్కొని నారాయణుఁడు వారిని సంహరించెను.] యోగి నాభీయందలి మణి
 పూర చక్రమందు నాగాంగనారూపమున నిద్రించుచుండెడి కుండలినీశక్తి యోగవిశేషముచేత
 మేల్కొని లేచి హృదయగ్రంథిని భేదించుకొని యోగి శిరస్సునందలిసహస్రారకమలముం బొడు
 చును; అందుండి అమృతము దుగ్ధపయోధివలె నుప్పలిల్లును; అందు క్రీమన్నారాయణుఁడు క్రీడా
 సక్తుండైయుండును; రామావతారమైన నారాయణమూర్తిని రావణునితమ్ముఁడు విభీషణుఁడు
 శరణుఁజొచ్చినాఁడు, అట్టి యా నారాయణుడవే అగునోవేంకటేశ్వరా, అని సంబుద్ధి; దీనికి
 'అవధరింపుము' రి (2) ఆమక్రియతో నన్వయము.

ఇందు న్ధన్వంతరము ప్రాసమున్నది; అప్పకవి దీనిని అంగీకరించి స్వవర్గజప్రాసమనిపేర్కొని,
 ప్రాసములో ఆంధక, బాంధక, గ్రంథి, ఆంధులు అను పదములుగల పద్యమును భారతము
 నుండి ప్రమాణీకరించినాఁడు.

క. ప్రపదానిశ నతిచర్యా, త్రిపదావనవర్య, నాకదేవాద్యమర

ద్విప, దానవాహితోదిత | విపులాత్తభవా, భవారివిశ్రుతనామా. 159

ప్రప...ద్విప - ప్రపద = పాదాగ్రములకు - అనిశ = నిల్లప్పుడును - నతి = మ్రొక్కుట యొక్క -
 చర్యా = చేతచేత - త్రిపద = స్వర్గమర్త్యపాతాలములనెడి మూఁడుస్థానములందును - అవన = జీవించు
 వారిలో - వర్య = ముఖ్యులయిన - నాక దేవ = స్వర్గపతియైన యింద్రుఁడు - ఆది = లోనుగాఁ గల - అమర
 ద్విప = సూరిత్రములు కలవాడా (ఉపమ), దాన...పా - దానవ = అసురులకై - అహిత = చేటు
 నకై - ఉదిత = జనించిన - విపులా - ఆత్మభవా = భూపుత్రి గలవాడా, భవా...మా - భవ = సంసార
 మునకు - అరి = శత్రువైన - విశ్రుత = ప్రఖ్యాతమయిన - నామా = పేరుగలవాడా.

తా. — క్రీమన్నారాయణుని పాదాగ్రములకు అనిశము మ్రొక్కుచుండుట చేత నింద్రాద్య
 మరవరులు మూఁడులోకములలోను ఉత్తములై యున్నారు. (మహాలక్ష్మి) రామావతారమందు
 నారాయణునికి భార్యగా (నీతాదేవిగా) అసురవివాశకారణార్థము జనించినది. నారాయణ
 నామోచ్చారణచేత జననమరణ ప్రవాహము తప్పిపోవును. అట్టి నారాయణుడ వైనయో వేంకటా
 చలపతీ, అని సంబుద్ధి - 'అవధరింపుము' రి (2) అని యన్వయము.

తోటక వృత్తము.

ద్రుహిణాండకరండక ధూర్వహగ | ర్భ, హరార్భక దుర్భర పక్వతపః
కుమానార్భక, వార్భృత కోనిరి హ | రి హిరణ్మయ మార్క్ష్మ చరిష్టుదా. 160

ద్రు...హ - కరండక = కరవటములవంటి - ద్రుహిణ అండ = బ్రహ్మాండముల యొక్క -
ధూః = భారమును - వహ = మోచునదైన - గర్భ = కడుపుకలవాడా, హరా...క - హర = శివుని -
అర్భక = కుమారుడైన కుమార స్వామియొక్క - దుర్భర = భరింపశక్యముగాని - పక్వతపః = (తపః
ఫలమయిన) - కుమానా అర్భక = కవటబాలుడా, వా...దా - వాః = నీళ్లతో - భృత = నిండిన -
కోనిరి = స్వామికోనే రనునాంధ్ర నామముగల స్వామిపుష్కరిణీయందు - హరి = మనోహర
మయిన - హిరణ్మయ - కనకవికారమయిన - మార్క్ష్మ = సాధమందు - చరిష్టు = సంచరించెడు - పదా =
చరణములు కలవాడా.

తా. — నారాయణుని గర్భమందు కరవటమువంటి బ్రహ్మాండములు లెక్కకు మీతీయున్నవి.
వానిభారము నెల్ల ఆయన ఆ కడుపులో మోచుచున్నాడు. కుమార స్వామి చేసినతపస్సునకు
ఫలముగా నారాయణుడు బాలుడుగా జనించి నాడు. జలసమృద్ధమై మనోహరమైన స్వామి
పుష్కరిణీయందలి సాధములోనికి నారాయణుడు వేంకటాచలపతిగా వేంచేయును. అట్టి యొ
వేంకటాచలపతి - 'అవధరింపుము.' 6 (2) అని యన్వయము.

మ. ఇది యంధ్రోక్తియథార్థనామ యవనాస్పకూర్ష్య కెంబావి వా

రిద పద్ధ త్యవరోధి వప్రవలయ శ్రేణీవిఘాతక్రియా

స్పద సేనాగ్రగ కృష్ణరాయ మహిభృ త్సంజ్ఞాస్తదాముక్తమా

ల్యద నాశ్వాసము పంచమం బమరు హృద్యంబైన పద్మంబులక. 161

ఇది = ఈ = ఈ గ్రంథభాగము, అంధ్ర...దత్ - అంధ్ర ఉక్తి = తెనుగుమాటచేత -
యథార్థనామ = సార్థక నామమై - (కెంబావి తెనుగుమాటగా విడదెంచివికొన్నదో - కెంపుబావి -
ఎఱ్ఱనిబావి = రక్తవాపి అనియర్థ మగును. - అంగులకు ఉపపత్తి అనంతరవిశేషణమున నున్నది). -
యవన = తురకలయొక్క - అస్యక్ = రక్తముతో - పూర్ణ = నిండిన దైన - కెంబావి = కెంబావిపట్టణము
యొక్క - వారిద = మేఘములయొక్క - పద్ధతి = దారిని - అవరోధి = అడ్డగించునట్టి - వప్రవలయ = చుట్టు
కోటలయొక్క - శ్రేణి = వరుసయొక్క - విఘాతక్రియా = పడఁగొట్టు పనికి - ఆస్పద = నెలవయిన -
సేనా = దండునకు - అగ్ర = ముందు నడచువాడయిన - కృష్ణరాయమహిభృత్ సంజ్ఞ = కృష్ణరాయ
పుణివీపతి యనుపేరి - అస్తత్ = నాయొక్క - ఆముక్తమాల్యదత్ = ఆముక్తమాల్యద (యను కావ్య
మున) యందు, పంచమంబు = విదవదైన - ఆశ్వాసము = కావ్యవిభాగము, హృద్యం బైనపద్మంబులక =
మనోహరము లగుపద్మములతో, అమరుక = ఓప్పను. — నిరుక్త్యలంకారము, అతిశయోక్తియు.

“యోగముచే నాములులకు | బాగుగ నన్యార్థకృష్టి పరఁగు నిరుక్తిక;

ఈగతి వేఁపుచు వీపు వి | యోగుల దోహకరాఖ్య యొప్పచె నీకుక ?” అను.

వారిద పద్ధ త్యవరోధి = అత్యున్నత మైన యనుట. — అతిశయోక్తి.

వప్రవలయశ్రేణీ - ప్రాకారములు పెక్కు లనుట - హృద్యం బైనపద్మంబులక - “మువర్ణ
కాంత విశేషణంబుల బహువచనంబులకు ఏకవచనంబు బహుళముగా నగు” - బాల. కారక. 20.

శ్రీరస్తు

ఆముక్తమాల్యద

షష్ఠాశ్వాసము

క. శ్రీకారి కృపార్ద్రేక్షణ, | వైకుంఠ యకుంఠ, భక్త వరదపదాబ్జా
స్తోక మరందాయిత గం | గా, కాకోదర నగోదయ స్థ పతంగా. 1

శ్రీకా...ణ-శ్రీ = సంపదను - కారి=చేయునదైన-కృపా = కరుణచేత - ఆర్ద్ర=తడిదైన - ఈక్షణ=మాపు గలవాఁడా, వైకుంఠ=వికుంఠాదేవియొక్క యపత్వమా, అకుంఠ=భంగములేని వాఁడా, భక్తవరద=భక్తులకు వరములను ఇచ్చువాఁడా, పదా...గా-పద అబ్జ = కమలములవంటి యడుగులకు-అస్తోక = బహుళ మైన-మరందాయిత = ముకిరందమువలె నాచరించుచున్న-గం గా = గంగానది కలవాఁడా, కా...గా-కాకోదర నగ=శేషశైలము (వేంకటాద్రి) యనెడి-ఉదయ = పాడుపుములయందు-స్థ=ఉన్నట్టి-పతంగా=సూర్యుఁడా, (అవధరింపును అని తర్వాతికి అన్వయము).

పదాబ్జమరందాయితగంగా - పూజలో 'కృష్ణపాదసముచ్చతే గక్లే త్రిపథ గామిని' అని గంగాసంబుద్ధి. గంగ పెష్టుపాదమందుఁ బుట్టినది. - ఉపమాలంకారము; 'కాకోదరనగోదయస్థ పతంగా'-రూపకాలంకారము. శ్రీమన్నారాయణుని కృపాకటాక్షముచేత సంపదలు కలుగును; ఆయన వికుంఠాదేవికుమారుఁడు. 'కుణ్డలీ గూఢపాచ్చతః శ్రవాః కాకోదరః ఫణిః' - 'శైల వత్స నగావగౌ' - 'ఉదయః పూర్వపర్వతః' - 'పతన్తో పక్షిసూర్యాచ' - 'విష్ణు ర్నారాయణః కృష్ణో వైకుంఠో విష్ణురశ్రవాః' అను.

వేంకటాద్రికి నిమిత్తవిశేషములచే-చింతామణి, జ్ఞానాద్రి, తీర్థానలము, పుష్కరశైలము, కనకాచలము, నారాయణాద్రి, వైకుంఠాద్రి, నరసింహాద్రి, ఆంజనాద్రి, వరాహాద్రి, నీలగిరి, శ్రీనివాసాచలము, అనందాచలము, శ్రీసర్గిరి, క్రీడాచలము, గారుడాద్రి, శేషాచలము, వృషాద్రి, అని పేరులు కలవు; శ్రీవేంకటాచలమాహాత్మ్యమును చూచు చతుర్థపాదమున గంగా ఆను సంబుద్ధిం బట్టి పుత్రయతి గానోపు.

వ. అవధరింపు మనంతర వృత్తాంతంబు.

—* మాల దా స రి, *—

చ, కలఁ డొకరుండు పేరుకొనఁ గాని కులంబు మదీయభక్తుఁ డి
య్యిల మును వాఁడు వామనత నే వసియింపనొ పుణ్యభూమి, నం
దుల కొక యోజనత్రయపు దూరపుటూర వసించి, బ్రాహ్మవే
ళలఁ జనుదెంచి, పాడు మము లాలస మంగళనామ కై శికికా. 3

ఒకరుండు, పేరుకొనఁగానికులంబు = చెప్పరానిజాతి (వాఁడు), మదీయ భక్తుఁడు = నా యొక్క డింగరీఁడు, కలఁడు=ఉండెను, వాఁడు, మును=పూర్వము, ఈయిలక = ఈలోకములో,

ఏక్ = నేను, వామనతక్ = వామనావతారమందు, పుణ్యభూమిక్ = ఒకపావనక్షేత్రమందు, వసియింపనొ = నివసించియుండలేదా, అంగులవక్ = ఆయాశ్రమమునకు, యోజనత్రయపు దూరపు టూరక్ = మూడెడమడల దూరపు గ్రామమందు, వసించి = నివాసముండి, బ్రాహ్మవేళలక్ = రాత్రికడ పటిజాములోని పూర్వార్థమందు, చనుదెంచి = వచ్చి, మనుక్ = నన్ను (నాస్తుతులను) లాలసక్ = మహాభిలాషతో, మంగళనామకైశికీక్ = మంగళ మనుషేరికైశికీతో (మంగళ కైశికీరాగమున ననుట), పాడుక్ = గానమునేయును.

తా. — నాభక్తుఁ డొకఁడు మాలదాసరి యుండెను. వాఁడు పూర్వము వామనావతారమున నేను వసించిన పుణ్యాశ్రమమునకు మూడెడమడలదూరమున నొక గ్రామములో వసించుచుండి, ప్రతిదినము బ్రాహ్మచూడమున ఇచ్చటికి వచ్చి నాస్తోత్రములు మంగళ కైశికీ యను రాగమునం బాడుచుండును. — అని వస్తునిరేశము.

శ్రీవామనమూర్తి నివసించిన దివ్యచేతమునకు ఆచవయున 'కురుంగుడి' యని పేరు. మాలదాసరి * కైశికీరాగముం బాడినంగులకు —

“యన్తయా పశ్చిమం గీతం స్వరం కైశికసంజకం
ఫలేన తస్య భద్రస్తే మోక్షయిష్యామి కిష్కిపాతో.”

శ్రీభగవాను వాచః —

“యస్తు గాయతి సంయుక్తం కైశికం విష్ణుసంపది

స తార నుతి గుర్రాణి శ్వపాకో రాక్షసం యథా.” — కైశిక పురాణము.

ఇంకను పట్టికలో కైశిక (వైశిక) శబ్దముక్రింద చూచునది.

న. అహరహంబు సప్తహంబుండు.

అహరహంబు = ప్రత్యహము - ప్రతిదినము.

క. జాత్యుచితవర్తము! మత్ప్రీత్యర్థం బూది తనదు హృదయము శుచితా

నిత్యంబుగఁ దత్తెనుసాం! గత్యము మసిపాత మాని కంటై యొదుంగఁ.

జా...మ - జాతి = (తనదైన) చండాలజాతికి - ఊచిత = తగినదైన - చక్రత్రము = నడవడియే, మ...బు - మతో = నాయొక్క - ప్రీత్యర్థంబు = సంతోషముకొఱకు, ఊచి = అవలంబించి, తనగు హృదయము = తన మనస్సు శుచితా నిత్యంబుగఁ = శుభత్వమందు స్థిరము అగునట్లుగా, త...మ - తతో = ఆ - తన = దేహముతోడి - సాంత్యము = కూడిక, మసిపాతమానికంబు = మసిగుడ్డప్రేలికలొముడిచిన కెంపు (చందము), వి, ఒగుంగఁ = ఓసరిల్లియుండఁగా (అనఁగా ఆత్మశుద్ధికి కొదువ నేయనిదై యుండఁగా).

తా. — వాఁడు నాప్రీతికొఱకు తనమాలజాతికి ఏర్పడిన ధర్మమే ఆచరించుచు, మనస్సును ఎప్పుడును శుచిగా నుంచుకొని, తనకు ఆ మాలదేహము, మానికమునకు దానినిముడిచిన మసి పాత యెట్లో అట్లే ఏ దోషమును చేయనేరనిదై యుండఁగా. —

వాక్యార్థగత నిదర్శనాలంకారము. —

“బింబ ప్రతిబింబత్వాః ప్తంబు లగు విశేషణములఁ దాల్చిన యిరు ధర్మంబుల కేకత్వము కథి! తం బగు వాక్యార్థగత నిదర్శనమందుక్; ఎది దాతసౌమ్యతయొ య! ల్లనియే సంపూర్ణ శశికీ నకళంకిత నాక్.”

* 15 మేళకర్త, సమగమప - సనిధపమగరిస.

శ్రీత్రధర్మ మైనయుద్ధమును మాని విప్రధర్మ మైనకాంతి నవలంబింప దొరంకొన్న యర్జునునికి శ్రీకృష్ణులవారు జాత్యాచారము నతిక్రమింపఁగూడ దని ఇట్లు ఉపదేశించినారు.

శ్రేయాం తస్యధర్మో విగుణః | పరధర్మో తస్యసుష్టితాత్
స్వధర్మే నిధనం శ్రేయః | పరధర్మో భయావహః |

అభిజ్ఞాన శాకుంతలములో చెంబడివాఁడు ఈ యర్థమునే

“శహస్ కిశ జే విజిందియే | ఇ హు జే కమ్మ వివజ్జీయ యే.”

అని యనువదించినాఁడు. ‘మశిపాత్ర మానికంబు’-మసిపాత్రలో కట్టియుంచిన మాణిక్య మనకు నలుపు కలుగ నట్లు, చండాలుదేహమునం దున్నను తనకుద్ధవృద్ధయమునకు పాపము సోఁక కుండె ననుట. —మానికంబు—ప్ర. మాణిక్యమ్.

సీ. చమురైన తోల్కుబుసంబు లెక్కియును ని

త్తడి శంఖ చక్ర కుండలము లమర,

దివెదారికొమ్ము దోల్చిత్తియు బోడమ్ము

మెడ మీఁది మొగలాకు గొడుగుఁ దనర,

మత్పాదరక్షయు మావు పెన్వెఱకఁగు

ట్టిన యోటి తిపిరిదండెయును మెఱయఁ,

జిటితాళములు సంక పుటిక నొక్కొకమాట

గతిరయంబునఁ దాఁకి కలసి మొరయ,

తే. వలుద వనమాలకంటెయు మలిన తనువుఁ

బట్టెతిరుమన్ను బెదరుఁగెంబుట్టుఁజూపుఁ

బసుపుఁబొడితోలువల్లంబు నెసక మెసఁగ

వచ్చు నేవింప సురియాళు వైష్ణవుండు.

6

మాలదాసరియొక్క పరికరమును వర్ణించుచున్నాఁడు:—

(1) సురియాళు వైష్ణవుండు = విష్ణుధర్మ డైనయామాలవాఁడు (మాలదాసరి యనుట) చమరు విన తోలు కబుసంబుఁ = చమరు తగిలిన తోలుచొక్కాయను, లెక్కియును = (చమురైన) టోపియును, ఇత్తడి శంఖచక్రకుండలములు = శంఖప్రతిమతోనొకటియు చక్రప్రతిమతో నొకటియుఁగా ఇత్తడితోఁజేయఁబడిన చెవికమ్మలును, అమరఁ = బిప్పుచుండఁగా;

(2) దివెదారికొమ్ము = దీపస్తంభంబును (లేక ఆపేరియాయుధ విశేషంబును), తోలు తిత్తియు = చర్మపుసంచియు, బోడమ్ము = చేయమ్మును (బోడమ్మును పాఠమున - ములికిలేని బాణంబును), మెడమీఁద, మొగలి ఆకు గొడుగుఁ, తనరఁ = బిప్పఁగా;

(3) మత్ పాదరక్షయుఁ = నా పాదరక్షయు, మావు పెను వెఱకఁ = గుఱుపు నిడుద పెండ్లు కతో, కట్టిన ఓటి తిపిరి దండెయును = కట్టినట్టి చీలిన యల్పపుఁ గిన్నెరయును, మెఱయఁ = బిప్పుచుండఁగా; [‘మావుపెన్వెఱక’ శ. ర. పా. ‘మావుపెన్వెఱక’ శ. ర. పా. తాదిపదములలో ‘తిపిరి’ కలదు; ‘తిపిరి’ లేదు, ‘వెఱక’ క్రింద ‘తిపిరి’ కలదు; నాదులలో - వెఱక = పెండ్లుక;]

(4) చిటితాళములు = మ్రానితోఁజేసిన చిన్న తాళములు, చంకపుటిక = చంకలో వ్రేలు చున్న బుట్టకు, ఒక్కొక్కమాటు = అప్పుడప్పుడు, గతిరయంబున = నడకవడిచేత, తాఁకి = తగిలి, కలసి = ఒక తాళపుఁగొయ్యితో ఇంకొక తాళపుఁగొయ్యి కూడి, మొరయ = శబ్దించుచుండఁగా;

(5) వలుదవనమాల కంఠెయ్య = పెదపెద్ద తులసిపూసల తావళమయిన కంఠహారంబును, మలినతనువు = నల్లని దేహంబును, పట్టెతిరుమున్ను = తిరుమణితో వెడల్పుగాను దళముగాను ధరించిన పట్టెవర్ధనంబును, బెదరు కంపు ఉట్టు చూపు = ఎఱుపు తేరుచున్న బెదరు దృష్టులును, పసుపు బొడితోలు వల్వంబు = పసుపు పొడిగల తోలుసంచియు, ఎసక మెసఁగ = ఒప్పారుచుండఁగా, సేవింప = నన్నుం గొలుచుటకు, పచ్చు = వచ్చుచుండెను.

“కూర్పాసాశ్చ యలరు దుత్తాయి యరదట్టి కుప్పసం బంగి కుబుసు మనఁగ” - ఆం. భా. “ప్రబలు వస్త్రముకుటము కల్లా కుల్లాయి | యనఁగ దద్దేదము తపార మనఁగఁ డెక్కి | యనఁగఁ జొరనఁ డోపి నా నలరు నభవ” - ఆం. భా. [అనుబంధము, చూ.] “ఁకొమ్ములు రెండు చేర్చి యల్లలమర్చి | డాఁకేలఁ బూన నొడ్డనఁగ బొడువ | సంగతి గలయది సింగోటి యనఁగను దివి దారికొమ్ము నాఁ దేజరిల్లు |” - ఆం. భా. దివెదారి - పా. దెవిదారి - దివెదారి; “చాపానపేక్షితశర మొప్పుచుండుఁ జేయ మ్మం చనఁగ జో డ మ్మనఁగ” - ఆం. భా. మొగలాకు - సంజ్ఞాశబ్దములందు స్వర సంధి బహుళము. పెన్నెఱక - పా. పెన్నెఱక, వెన్నెఱక; “చిటితాళ మనఁగను జెంగునాఁ జే గంట | యన వాద్యభేదంబు లలరుచుండు” - ఆం. భా. “బుట్ట పుట్టిక పుట్టి పుట్టిక యనఁగ | దనరును బిటకంబు” - ఆం. భా. వల్వంబు - రూ. వల్లువము - వల్లము = వరహాలజాలె - అని శ. ర. ఇట జాలె సంవిమాత్రము. సురియాళు - “పరఁగుఁ జండాలుండు సురియాళు వనఁగను మాలఁ డంచనఁగను మాలఁ డనఁగ” - ఆం. భా. “సురియ+ఆళు” “ఇందు ఉత్తరపదము అఱవము” శ. ర. సురియ = సురకత్తి “సురె సురియ చూరి యనఁగను ఛురిక దనరు” - ఆం. భా. సురియాళుx సురియాళువు. ‘ఇ | త్తడి శంఖ చక్ర క్రండలము లమరు’. ఇందు లడప్రాసము - “పెద్దళాకును దనకు నభేద మగుట, లగ్గలకు నభేద మట్లన నలరుకతన | క్షీతినిమూడవసరళంబు | యతులఁ బ్రాస | ములను లఘులఘులకారములకు నిలుచు” - అప్ప. మఱియు, “ఇత్తడికి ఇత్తలి ఇత్తలి అను రూ. ప్రాసపతిములు గలవు.

శా.గండాభోగముల న్నుదశ్రులహారు ల్గప్ప న్నుతు ల్పాడి యా

దండ స్వేగిగులు డించి భక్తి జనితో ద్యతాండవం బాడు నా

చండాలేతరశీలుఁ డుత్పలకుఁడై చాండాలిక స్త్రీఁటుచున్

గుండు ల్నీరుగ నెండ గాలి పసి తాఁకుం జూడ కాప్రాహ్లామున్. 7

ఆచండాల ఇతర శీలుఁడు = చండాలురకు విపరీతులైనవారియొక్క ఆచండా సాధువుల యొక్క ఆచరణవంటి యాచరణ గలవాఁడైన యామాలదాసరి, ఆదండ = ఆసమీపమున, స్త్రీ గులు = తనబరువులు (పరికరములు), డించి = ఉంచి, ఉత్పలకి - ఉత్ = ఉద్గతములయిన - పులకి = పులకములుకలవాడు, వి, ఎండ = ఆతపమును, గాలి = కసురుగాలిని, పసి తాఁకున్ = ఆఁకటి దెబ్బను [‘పసి’ కి అఱవములో ఆఁకలి అర్థము], చూడక = తలంపక, ఆప్రాహ్లామున్ = మధ్యాహ్నముదాక, గుండుల్ నీరుగన్ = రాలు కరఁగునట్లు, చాండాలిక = చండాలవీణను, మీటుచున్ = వాయించుచు, గండ అభోగములన్ = చెక్కిల్లయొక్క - అభోగములన్ = పరిపూర్ణత

యందు (చెక్కిళ్లనిండ), మత్ ఆశ్రులహరుల్ = ఆనందబాష్పప్రవాహములు, కప్పల్ = కప్పుకొనుచుండగా, నతుల్ = మదీయస్తోత్రములు, పాడి = గానముచేసి, భక్తి...లు - భక్తి = మత్సరత్వముచేత - జనిత = పుట్టినదై - ఉద్యత్ = విజృంభించుచున్న - తొండవంబు = నాట్యమును, అడుక్.

తా. — జాతిచేత చుండాలఁ ద్రేనను ఉత్తమోత్తమలయొక్క యాచారమందు ఉన్నట్టి యాదాసరి (ప్రతిదినము తనబరువులు ఆచెంతను దింపి ఎండను గాలిని ఆఁకటిని తలంపక మధ్యాహ్నమువఱకు ఒడలంతయు గగర్కొనుచుండగా, రాలు గరఁగునట్లు, తనచుండాలవీణను వాయింపుచు, ఆనందబాష్పములు చెక్కిళ్లను నిండుగా కమ్మివైచుచుండగా, నాస్తోత్రములు పాడి భక్త్యర్చకముతో తొండవ మాడును. —

ఇందు బాష్పరోమాంచము లనెడు సాత్త్వికభావములు చెప్పఁబడినవి. — ‘గడ్డొ కపోలా,’ ‘ఆభోగః పరవూర్ణతః,’ ము త్ప్రీతిః ప్రమదో హర్షః ప్రపాదామోదః సమృదాః। స్యాదా నన్దఘరానన్దః,’ - అను. లహరీ - “నభోవాహిని లహరీ శీతలగంధవాహ...” మను. ‘చణ్డాలికా తు కణ్డోలపిహా చణ్డోలవల్లత్’ - అను. - గుండు స్నీయగత్ - లోకోక్త - శ్రోతలకు గానరస మెఱుఁగనివారికి సైతము ఆపరమితానందము కలఁగునట్లుగా.

‘ప్రాహ్లాపరాహ్లా మధ్యాహ్నాస్త్రిసంధ్యమ్’ - అను. —

ప్రాహ్లాను మధ్యాహ్నము అపరాహ్లాను అని పగటిని మూడుసమభాగములు చేసినచో ప్రాహ్లాను తొలిపదిగడియ లగును. ఆ ప్రాహ్లాముక్ - ఆ పదిగడియలనేపును - ఆవ్యయీభావ సమాసము. ‘ఉత్పలక్యై’ - ఉత్పలకుడై అని పఠించినచో కర్తృధారయముపై మత్స్యీయము తొలఁగును, బహువ్రీహిచేతనే కార్యమగును.

తే. అట్లు దడవుగఁ గొల్చి సాష్టాంగ మెఱంగి

గర్భమంటపిక గడిగిన కలఁకజలము

లోని తాతొట్టి నిండి కాలువగఁ జాంగి

గుడివెడలి వచ్చునది శూద్రుఁ డీడఁగ గ్రోలి.

8

అట్లు = ఆప్రకారముగా, తడవుగల్ = చాలనేపు, కొల్చి = నన్ను నేవించి, సాష్టాంగము = ఎనిమిది యంగములు నెలకు తగులనట్లుగా, ఎఱంగి = మ్రొక్కి, గర్భమంటపిక్ = గర్భగృహమును, కడిగిన కలఁకజలము = కడిగిన మఱిసోదకమును, లోని తాతొట్టి నిండి = గుడిలోపలి తాతొట్టి పూర్తియై, కాలువగల్, చాంగి = పాటి, గుడి వెడలి వచ్చునది = గుడినుండి వెలికి పాటుచున్నట్టి దానిని, శూద్రుఁడు, ఇడఁగల్ = తనకు ఒసంగఁగా, గ్రోలి = త్రాగి; - తర్వాతి వాక్యముతో నన్వయము.

సాష్టాంగము —

“కరయగమలఁ జరణంబులు | నరము లలాటశలంబు నున్నతభుజమల్

సరి ధరణి మోపి మ్రొక్కినఁ | బరువడి సాష్టాంగమండ్ర పరమమునింగ్రుల్.”

గర్భ...నది = తొట్టితీర్థమును, శూద్రుఁడు - ఆతఁడు సమీపమునకు రావచ్చును గాన; బ్రాహ్మణాదులకు ఆర్చకుడై హరిపాదోదకమును ఇచ్చును. కలఁక - భక్త్యర్చకముచే కలఁకయు అతిప్రియమే అగును.

ఉ. ఆతడు ముఖ్యజాతిఁ గని నంతన పాయచు, నెండ గాలి నెం
తో తడవుం బ్ర సాద వినియోగము వార్చి వసించుచుం, ద్రివ
శ్చైతరజాతి మెచ్చి దయనిడ్డ ప్రసాదము దండె సాచి శ్రీ
ధాతిశయంబునక విసతి నంది, భుజించు, గొనుం దదంబువుక.

9

ఆతడు = ఆ దాసరి, ముఖ్యజాతిక = ఉత్తమవర్ణమువారయిన ద్విజాదులను, కనినంతన = చూచిన వెంటనే, పాయచుక = ఎడయుచు, ఎండక = ఎండలోను, గాలిక = కసురు విసురు గాలి లోను, ఎంతో తడవుక = మిక్కిలి ఎక్కువనేపు, ప్రసాద వినియోగము = భగవద్ప్రసాదము (తన కంటె ఉత్తమజాతులకు) పంపకము అగువలెను, వార్చి = కనుపెట్టుకొని, వసించుచుక = ఉండి, త్రివర్ణ ఇతిరజాతి = బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్యులనెడి మూడుజాతులవారుగాక ఇతరుడు, (కూద్రాది), మెచ్చి = తన శీలమునకు సంతోషించి, దయక = కరుణచేత, ఇడ్డ ప్రసాదముక = పెట్టిన ప్రసాదమును, దండక = కన్నెరను, సాచి = సగిడ్చి, శ్రద్ధా అతిశయంబునక = విశ్వాసాతి రేకముతో, విసతిక = సమస్కాం పూర్వకముగా, అంది = పుచ్చుకొని, భుజించుక = సాపడును, తదంబువుక = ప్రసాదము పెట్టినవాడు బసంగిన తీరిమును, కొనుక = త్రాగును.

తా. — ఆ దాసరి బ్రాహ్మణాదుల తమజాతివారిని చూడఁగానే దూరముగాఁ బోవును ; ఎండను గాలిని తలంపక ఎంతినేపయిననుండి స్వామిప్రసాదము వినియొక్తమగు సందాక వేచి యుండి, పిమ్మట ద్విజేతరుడు ఎవఁడెని ఇతనిభగవద్భక్తికి మెచ్చి తాదెచ్చుకొన్న ప్రసాదములో దయచేసి పెట్టిన కొంత తన కన్నెరనుచాచి దానిమీద నుంపించి ఆయనకు మొక్కి స్వీకరించి విశ్వాసపూర్వకముగా సాపడి, ఆ ప్రసాదదాత యిచ్చిన తీరిమును త్రాగును.

పాసి — ఇతడు సమీపించిన వారు మైలపడుదురుగాన, అట్లు వారు మైలపడకయుండుటకై కనినంతనె - ఎకారము ఇతనినదాచారాసక్తిని మజియు స్ఫుటికరించుచున్నది. శ్రద్ధ - ఆ ప్రసాదము తన్ను సంసారసాగరమునుండి యుద్ధరించునని విశ్వాసము. విసతి - కృతజ్ఞతచేత, దండెము మీద గ్రహించుట ప్రసాదదాతకు స్మర్యదోషము కలుగకుండుటకు - వార్చి - “భవదాగమనంబు వార్చి నియతవృత్తి నున్నవాడ.” భాం. శాం. ౬. ఆ - శ. ర.

వ. ఇట్లు దన దివాకీర్తిజని నగు పరమార్తి నైచ్యంబు సకలజన శోచ్యంబుగా గుడి లాపరా *తూపరాణి కడ నిలిచి బహిరావరణ ప్రదక్షిణంబ కావించి ప్రొద్దెక్క నిజపక్కణంబునకుం బోవుచుండు నిట్లుండి యొక్కనాడు.

10

...దివాకీర్తిజనిక = చండాల జన్మముచేత, అగు...బు - అగు = సంప్రాప్తమయిన - పరమ = మిక్కుటమయిన - ఆర్తి = ఇబ్బందిచేతనయిన - నైచ్యంబు = సంచత్వము (దూరమున నుండుట ఆస్పృశ్యత లోనగు నధమతి), కాక = అగునట్లుగా, గుడి...డక - గుడి = కోవలయొక్క - లాపరా = జలసర్గముద్వారమును మూయు సరింధ్ర శిలాఫలకము తోడి-తూపరాణికడక = నిరు వెలువడుతూము శోద్ధ, నిలిచి = నిలువంబడియుండి, బహిరావరణ ప్రదక్షిణంబ కావించి = బయటి ప్రాకారమును మాత్రమే కలగొని - ప్రొద్దు ఎక్కక, నిజపక్కణంబునకుక = తనమాలవాడకు.

* తూపరాయి, తూపశాయి, తూప్లాయి అని గ్రామ్యములు; తూమయొక్కతాయి తూపతాయిగా నుండునేమో.

“చణ్డాల ప్లవ మాతద్గ దివాకీర్తి జనద్గమాః” - “అర్చి పీఠాధనహ్మోఽఽఽఽ” - “పక్కణః శబరాలయాః” - ఆం. భా.

“తూపరాణపు టమ్ము తూ ముప్పరము జల | దారి యనంగను దనరును జల | నిర్గమము తన్ను ఖంబున నీటితోడ | వచ్చు తృణములఁ బొరసినపలక కేగు | బాపరా యంచు జనులు పల్కెఁగను వెలయు.” - ఆం. భా.

క. అద్దమరే యద్దాసరి | యద్దండ బిడాలగాహి లాలయ కృకవా

కూద్దండ రవము విని చను | ప్రొద్దాయె నటంచు బాడఁ బోవుచు ద్రోవక. 11

అద్దాసరి, అద్దమరే(య) = అర్ధరాత్రింబున, అద్దండ = ఆ సమీపమున, బిడా...ముక్ - బిడాల = పిల్లి చేత - గాహిత = చొరబడిన - ఆలయ = ఇంటిలోని - కృకవాహ - కోళ్లయొక్క - కూద్దండ = బిగ్గరయైన - రవము = కూతను, విని, చను ప్రొద్దు ఆయినటంచుకొనెను (స్వామిసేవకు) తరలు వెళ్ళి అయినదని (తలంచుకొని), పాడక = నాస్తులు పాడుటకై, పోవుచుకొ, ద్రోవ = మార్గముందు (అవతలికి అన్వయము).

తా. — ఒకనాడు ఆదాసరి అర్ధరాత్రిమున అసంతోష నొకయింట పిల్లి చొరగా, దానికి కలచి కోళ్లు కూయఁగా, ఆ కూతలు వేగుప్రొద్దుకోడికూతలని తలచినవారి వై వెంటనే లేచి నన్నుం బాడుటకై వచ్చుచు దారిలో. —

“నడిరాతిరి యన | నడిరేయి యనఁగఁ గాం | దారి మాంచారి ప్రా | ద్దన సరిప్రాద్దన నద్దమరయి | యన నిశీథాఖ్య దగు” ఆం. భా.

ఆ. మరులు దీఁగ మెట్టి యిరు లన్న నో యని

యెడు తమిస్రఁ గాడుపడి పొలంబు

లెల్లఁ దిరిగి తూర్పు దెల్ల నొడటి నొక్క

శూన్యగహనవాటిఁ బోచ్చి చనుచు.

12

మరులు దీఁగ = మర్లమాతంగి తీఁగను (దీనిని ద్రొక్కినవారు దారితప్పుదురు), మెట్టి = త్రొక్కి, ఇరులు = ఓ చీకటి, అన్న = అని పిలిచిన, ఓ అనియెడి త మిస్ర = ఏమి అని బదులు పలుకునట్టి చీకటి రాత్రియంగు, కాడుపడి = దారితప్పి దిగ్భ్రమింపగాని, పొలంబులు = చోట్లు... శూన్యగహనవాటిఁ = నిర్మానుష్యపుటడవి ప్రదేశమును, ... “చీకటి యిరులునా జెలు వొందు” - ఆం. భా.

“ఇరులన్న నో యనియెడు” - అతిశయోక్తి - గాఢాంధకారముగల యని భా. “తమిస్రా తామసీ రాత్రిః” అను. ఇరులు - సంబుద్ధి - పలుకుము అనుమధ్యమ పురుషము ఊహ్యము. మరులు దీఁగ - చూ. పట్టిక. “ఓ యన నేమి నా నొప్పుఁ గి మర్గమై” - ఆం. భా.

సీ. ఇడిసిన యిడుపుల యెడలఁ బోవు నుత్త

రేను గనెంద కోరింద పొదలఁ

గెడసిన గరిసెల క్రింద లాఁగలఁ గ్రుస్సి

యదనకాఁపురముండు నాఖుతెలుల

సగము దుష్టునఁ బూడి చిగిరింత వామాయఁ
 బెరిగిన నూతిపాతర బొజ్జీయలఁ
 జీమలు ప్రాల్ద్యఁ జివికిన వెలుగుప
 ట్టునఁ బండి యెండి క్రుంగిన గునుకులఁ
 తే. పెంటదొగ్గళ్లలోఁ గడు పంటి శ్శశ్రు
 చలనములఁ గ్రున్న జీర్ణోతువులఁ బొలంపు
 దుండుగల మల్లె యకారులఁ దూలి రాడు
 చిక్కునేతాల పాడలు సీమఁ జనుచు.

13

(1) ఇడి...లక్ - ఇడిసిన = కూలిపోయిన - ఇడుపుల = ద్వారపార్శ్వములయొక్క - ఎడలక్ = ప్రదేశములయందు, పొట్టే...లక్ - పొట్టేను = పొట్టిరేగు - ఉత్తరేను = అపార్థము - కసింద = కాసమర్థము - కోరింద = బహుక - ఆరువాసి - సాదలక్ = పొదలులచేతను; (2) కడసిన గరిసెల క్రిందక్ = పడిపోయిన గాఢలక్ అడుగున, అడిదుక్ = పుష్కలచేత, క్రుస్సి = కృశించి, అదవకాఁపు రము = అసిరిని వాగముగా, ఉండు - ఆఖు తేతులక్ = పండికొక్కల గుంపుల చేతను; (3) సగము = (నూతిగోతులయొక్క పాతరగోతులయొక్క) అర్థభాగము, దుష్టునక్ = పుట్టిచేత, పూడి = నిండి, చిగిరింత, వామాయక్ = అనోశుల నోళ్లపై మూతగా, పెరిగిన నూతి పాతర బొజ్జీయలక్ = బలిసిన బావులయొక్క పల్లభాతములయొక్క పల్లములచేతను, (4) చీమలు = పపిలికలు, ప్రాలు = గింజలను, ఈడ్వక్ = లాగికొనిపోగా, పిలికన పండు పట్టులక్ = నారము చచ్చిన కించెల తావులయందు, పండి = (గునుకుధాన్యము) పక్వమై, ఎండి = శుష్కించి, క్రుంగిన గునుకులక్ = ఆరగిపోయిన గునుకు సగముచేతను;

పెంట దొగ్గళ్లలోక్ = పెంటలలోని దొగ్గలిచెట్లయందు, కడుపు అంటి = (తిండిలేమిచే అడిదు) కడుపు వెన్నునకు అంటిపోయి, క్రుస్సి అనగులక్ = మిసాల కదలకను-క్రమకర్త ఓసువులక్ = అణచుకొనుచున్న ముఠి పిల్లలచేతను, పొలంపుదుండుగిలక్ = చేలయందు బలియొకలుపు మొలకలచేతను, మల్లెయకారులక్ = మడులనుండలి బొరుగంటలచేతను, రాడు చిక్కు ఏతాలక్ = నిట్రాగు మిగిలియున్న రోతాలచేతను, పాడలు సీమక్ = పాడుపడిన ప్రదేశమందు, చనుచుక్ = పోవుచు.

తా. - ద్వారపార్శ్వములు కూలిపోగా, అచ్చోడు. పొట్టిరేగులు - కసివెండలు - కోరిందలు - పొదలుగా బలిసినవి; గాఢలక్ పడిపోగా వానిక్రింద బాక్కులలో అడిదు నకనకంబడుచు పండికొక్కలు తత్కృతమునకు కాఁపుర ముండినవి; బావులును పాతగోతులును దుష్టుపడి సగము పూడిపోగా వాని నోళ్లకు మూతగా చిగిరింత పెరిగియుండినవి; చీమలు గునుకువరి గింజల నీడ్చుకొనిపోవు దారిలో నారము చచ్చిన కించెలతావున ఆ గునుకుగింజలు పడి మొలచి వెన్నులు పెరిగి పండి ఎండి గాలి ఆరగి పోయినవి; పెంటలమీద పెరిగిన దొగ్గలిచెట్లలో ముఠిపిల్లలు అడిదు నొగిలి కడు పండుకొనిపోయి మిసాలనుగూడ కదపక పడియుండినవి; పొలములన్న తావుల గాదము పెరిగినవి; మల్లెలో బొరుగుబుట్టులు మెండుకొన్నవి; ఏతాలు నాశమై, అవి యుండిన తావులందు వాని రాడులుమాత్రము మిగిలి బిగిరిపోయి యుండినవి; అట్టి పాడు ప్రదేశములో ఆ దాసరి పోవుచుండెను. - స్వభావోక్తి.

‘ఇడుపు’-‘ఇంచు విల్కాని వ్రాసినా రిడుపులందు’ నైవ. ‘పొరకటి యిడుపు నాఁ బొసఁగు ద్వారప్రాంతకుడ్యము.’-ఆం. భా. ‘కడసిన’-‘కడసెఁ బురివిచ్చె నెడమయ్యెఁ గడసెఁ జెంగెఁ బాసెఁ గడించె నాఁగను బరఁగుచుండు’ వీరై ననుటకు.”-ఆం. భా. ‘క్రంగిన’-‘క్రంగె డప్పె డిందెఁ గుడిసెఁ దూలె నణంగె’ నవఁగఁ దగ్గ ననుట యలరు నభవ.”-ఆం. భా. ‘గరిసె’-‘తగుఁ గునూలాభిధ’ గాదె యవంగను గరిసె యవఁగ.”-ఆం. భా. “అదవకాఁ పవఁగను నదైకాఁపు”-ఆం. భా. ‘గునుకు’-“తృణధాన్యములు చెలంగు | గునుకులు దూసుల గొలిపె లవంగను”-ఆం. భా. ‘పొట్రేను’=పొట్టిరేను-పొటిరేను. ‘కసింద’=కసివెంప-ప్ర. కాసుమర్రి. ‘ఉన్దురు ఝపి కోఁల ప్యాఖు’-ఆము. ‘వా’-దూ. వాయి. ‘తనూరుహం కోమ లోమ తదృష్టేతస్మ పుం ముఖే’-ఆము. జీర్ణోతువు = జీర్ణ+ఓతుః - గూ. జీర్ణోతుః - ‘ఓతు ర్విదాలో మార్గారః.’ “ప్రవ యాః స్థవిరో వృద్ధో జీవే జీర్ణో జరన్మపి”-ఆము.

కొందలు ఈపద్యమున, పొదలక - తతులక - బోళియలక - గునుకులక - ఓతువులక - దుండుగులక - బొరులక - ఏతాలక - ఈతావులందెల్ల పొదలయొక్కయు - బోళియలయొక్కయు - గునుకులయొక్కయు, ఓతువులయొక్కయు - దుండుగులయొక్కయు - బొరులయొక్కయు, ఏతాల యొక్కయు - అని ‘యొక్క’ యుండవలయునని వివరింతురు. “అపుడు స మైటకోలల యంకుశ ముల చేటు కోలలవ్రేటుల” (స మైటకోలలయొక్కయు, అంకుశములయొక్కయు, చేటుకోలల యొక్కయు వ్రేటులచేత నని యర్థము) చూ. ప్రాశ్నవాగ్వికరణము, కారిక. ౧౬. ఇటును ఆట్రే అన్వయించుకొనఁదగును అని కొందఱమతము. ఈలుపై యొక్కాంతములకిన్నిటికిని “సీమ” లో నన్వయము. “మనుచుండు రాడు కంబ మ్మన” ఆం. భా. ఏతానూ - దూ. ఏతము. ప్లాలు - ఏక వచనము ప్లాలు.

క. అపమార్గత నరుగుచు మా | గ్రపు ధామార్గవపుఁ గంటకంబులఁ గాల్గె
విపరీతత నూడ్చుచు నే | రువున న్బల్లెను బీడ్చి త్రోయుచుఁ జనుచున్. 14

అపమార్గత = తప్పవారిలో, అరుగుచున్ = పోవుచు, మా...లక - మార్గపు = దారి లోని - ధామార్గవపు=ఉత్తరేని - కంటకంబులక=ముండ్లను, కాల్గె = కాల్గినండి, విపరీతతక - ప్రతిలోమముగా, ఉడ్చుచున్ = తుడిచివైచికొనుచు, పల్లెలు = పల్లెలుగాయలముండ్లను, నేరుపు నక = మెలఁకువలో, ఈడ్చి = ఊడలాగి, త్రోయుచున్ = పాఱవైచుచు, చనుచున్ = పోవుచు (తరువాతి పద్యమున కన్వయము.)

దారి తప్పి నడచుచు ఉత్తరేనికాయలు కాల్గెంబట్టుకొనఁగా, వానిని ఎదురుగ తుడిచిన తగును గావున, విపరీతముగా తుడిచివైచుచు, ఆట్రే పల్లెరుగాయలు గ్రచ్చుకొన్న సుపాయముగా తొలఁగించుకొనుచు, పోవుచుండెను. ధామార్గవపు - చూ. పట్టిక - “అపామార్గః కైఖరికో ధామార్గవ మయూరకః.” ఆము.

కా.కాంచె నైష్ఠ్యపుఁ డర్థ యోజన జటా ఘాటోత్థశాఖోపశా
ఖాంచజ్ఞాట చర న్తరు ద్రయ దవీయః ప్రేషితోద్యచ్ఛదో
దంచ తీటకృత వ్రణచ్ఛలన లి ప్యాపాది తాధ్వన్య ని
స్సంచారాత్త మహాఫలోపమ ఫల స్సాయ ద్వటత్సజమున్. 15

వైష్ణవుడు = ఆ విష్ణుభక్తుడు, అర్ధ...ముక్తి-అర్థయోజన=సగమామక్ష (అనగా రెండు క్రోసులు) నిడివిగల-జటా = ఉండలయొక్క-ఘాటా=పైభాగపు బ్రక్కలనుండి-ఉత్త = మొలచిన - కాళా = కొమ్మలయు - ఉపకాళా = ఆ కొమ్మల కొమ్మలయు - అంబత్ = పర్వచున్న - రూపాట=సమాహములనుండి-చరత్ = సంచరించుచున్న-మరుత్ = గాలియొక్క-రాయ = వేగముచేత - దవీయః=దూరమునకు-ప్రేషిత=పంపబడినవై-ఉద్యత్=పోవుచున్న-ధడ = ఆకులయందు - ఉదంచత్ = ఒప్పుచున్న-కీట కృత ప్రణ=పురుగులచేత చేయబడిన బొక్కలనెడి-ధలన = మిషగల - లిపి=ప్రాతచేత-ఆపాదిత = సమకూర్చబడిన - ఆధ్వన్య నిస్సంచార=బాటసారుల నడయాడుట లేనందున-ఆత్త=పొందబడిన-మహాఫల=గొప్పఫలము (మహాపుణ్య మనుట)-ఉపమ = సాటిగా-గలవైన-ఫల = పండ్లచేత-స్నాయత్ = విస్తరించుచున్న-వటత్కజముక్తి = మట్టిచెట్టును-కాంచేక -

తా.-ఆ విష్ణుభక్తుడు అట్లు పోవుచుండగా నాకనిక పెద్దమట్టిచెట్టుకట్టి గానిపించెను. దానికి రెండేసి క్రోసుల నిడివిగలరూపాడలు కిగియుండెను, వాని పైభాగములనుండి కొమ్మలు మొలచినవి; ఆ కొమ్మలనుండియు, కొమ్మలు మొలచినవి. ఈ మహాసముదాయములో గాలి చరించుచుండినది. దానివేగముచేత చెట్టునుండి పురుగులు దొలిచిన గీతలతోడియాకులు ఎగిరిపోయి సూరమున నడతెంచుచున్న తెరువరులకడం బడుచుండును. వారు ఈ చెట్టునందును బ్రహ్మరక్షిస్తు ఉన్నదను ప్రతీతి యెఱిగి దీనిని దవీయక దూరముగా పోవుచుండురు. అందువలన ఆ యాకులలోని యా గీతలు “అయ్యా, మీరు నాకడకు రాకుండు, నాయందు నొప్పు రాకాని యొకఁ డున్నాఁడు, వాఁడు మిమ్ము భక్షించును,” అని యా తెరువరులకు అమట్టిప్రాసిన హెచ్చరిక బాబులో యిది తలంపదగి యుండెను. మఱియును అందువలననే అట్లు హెచ్చరించి రానీయకుండ ఆపి వారిప్రాణమును గాచిన మహాపుణ్యంపుఫలములో యనునట్లుగా చెట్టునిండ లేక్కలేనిపండ్లు ఒప్పుచుండెను. సాపన్నావో త్వేగ్మలంకారము.

‘రూపాట’-పట్టికం నాడుండు, ఇందు రీతి గొడి. ‘ఘాటా’ - ‘అమలురూపా కృకాటికా’-అను. ఘాటయనగా పెడతల, లేక, ముచ్చిలిగుంట, లేక, జటయందు పైభాగమున ప్రక్కల నుండు తావునకు లక్షణచే నిటం బ్రయుక్తము. ‘దవీయస్’ ‘దవిష్ట’-దూరశబ్దమునకు అతిశయార్థమున రూపములు. ‘స్నాయత్’ - మా. 1 (72) చీక.

ఆ. కాంచి యాతం డొక్క కాలిస్త్రోవయు సంతం
గాంచి యందుఁ దెరువుఁ గాంచినదియ
పరమలబ్ధి గానఁ ద్వరితంపుగతి నవ్వ
టావనీజ మంత సంతం గదిసి.

16

ఆతండు=ఆ దాసరి, కాంచి=అమట్టిని చూచి, అంతర్=అంతట, కాలిస్త్రోవయు=ఒక్క కాలిడొంకనుగూడ, కాంచి, అందు=ఆ పాడుసీమలో, తెరువుఁగాంచినదియ=దారిదొరకుటయే, పరమలబ్ధి = ఉత్కృష్టమయినలాభము, కానక = కావున, త్వరితంపుగతి= వడితోఁగూడిన నడకచే, అవ్యట అవనీజము=ఆ మట్టిచెట్టును, అంతసంతర్=క్రమక్రమముగా, కదిసి=సమీపించి, (తర్వాతిపద్యముతో నన్వయము).

“మార్గంబు తెరువు స్త్రోవ దారి తెన్ను సరవి
చనుప నడవచొప్పు బాడ డొంక యునంగ.”-అం. భా.

సీ. ఎలనీటి బొండలంబులు వోలె మెదడెల్ల

జుట్టి వైచిన దొల్లు పుట్టె గములు,
నెఱచి గీజిన జీర లేర్పడఁ దుదముట్టఁ

జీరిన నులిపచ్చి కీకనములు,

దొనదొన యను నీరగెతుల్పల రూ పేరు

పడక క్రంపలను ప్రేలేడు గరుసులు
దూళ్ల మక్కెక్కి మంగళ్లతిప్పలు రేఁగు

నడువున గాలి నాడెడు నెఱకలుఁ,

తే. దునిసిన నరాంగకములఁ బొత్తులను గమిచి

పోక యెండొంటితోఁ బోరి పీకులాడు

శ్వాపదంబులుఁ బహుత ప్రస్థించుచు

వరుగు దఱచగు ముఱుఁగ నరిగి యెదుట.

17

ఎలనీటి బొండలంబులు వోలె = లేతని నుండినవై బలుకక రే తలగొట్టిన లేతకంకాయల వలె, మెదడు ఎల్లక = ముద్దిచ్చు మంతయు, జుట్టి = పీల్చి. వైచినక = పాఱవేరగా, దొల్లు పుట్టె గములు = దొరలుచున్న పునుక పిండులును, (2) ఎఱచి = మోంపమును, గీజినజీరలు = గీరికొనఁగా కలిగిన గీజలు, లేర్పడక = స్ఫుటపడుకట్లు, తుదముట్ట = నిశ్చేషముగా, పీకు...తిక = పీకిన = పండ్లతోగీరి చిప్పరించిన - నులిపచ్చి కీకనములు = కొంచెము పచ్చిల యెముకలును, (3) దొనదొన = అను ఈరె తుట్టెలక = దొనదొన నునుశబ్దముతో ముగగుకొనునట్టి యీరల క్రంక్రమింప నుండుములచేతి, రూపు విలుపడక = స్వరూపము కానరాకుండ, క్రంపలను = మండ్ర కొమ్మలమీద, ప్రేలేడు గరుసులు = ప్రేలాడుచున్న పచ్చితోళ్లును. (4) దూళ్లక = గుమ్మలచేతులు. మక్కెక్కి = మాలిన్యముకప్పి, మంగళ్లతిప్పలు = మంగలవాండ్రు నొరిగిన వేండ్రుకతిప్పలు, రేఁగు నడువునక = ఎగసి వ్యాపించు రీతిగా, గాలిక = గాలిలో, ఆడెడు నెఱకలు = నెగయు చున్న వేండ్రుకలును,

తునిసిన నర ఆంగకములక = తుంగిపడియున్న మానవావయవములను, బొత్తులక = రెండు మూడుశ్వాపదములు కలసి తినుటగా, కమిచి = నోటఁగఱచుకొని, పోక = పోవుటలో, ఒండొంటితోక = ఒక శ్వాపదము ఇంకొక శ్వాపదముతో, పోరి = కాట్లాడి, పీకు...తిక = పీకులాడు = పెనఁగులాడెడి - శ్వాపదంబులు = ఘాతుక జంతువులును - పదహాతిక = వానికాళ్ల త్రొక్కుడుచేతి, ప్రస్థి = నలిగి, కలుచు = వానరేఁగుచున్న - వరుగుక = ఎండమాంసపుఁదని యలును (లేక వానన కొట్టుచున్నదైన త్రోవకు విశేషముగా నొకనత్తును) - వరుగు = ఒక తెగ గడ్డలు - (బాల్కేకవచనము), తఱచగు ముఱు త్రోవక = దట్టముగానున్న దుర్గంధపు మార్గమున, ఆరి = పోయి, ఎదుటక (అవలి కన్యయము.)

తా. — ఆ దాసరి ఆ దుర్గంధపు దారిని ఆముట్టిని దరిసెను. దానినిండ ఎలనీటిని త్రాగి మిగడ నంటి లేతకొట్టెను గీరిగీరి తిని పాఱవైచిన కంకాయబొండ్లములవలె లోని మెదడంతయు జుట్టి పాఱవైచిన పునుకలు మెండు గాబడియుండినవి. — [ఉపమాలంకారము.] అట్లే పండ్లతో

మాంసమును నిశ్చేషముగా గీటిగీటి తినఁగా నైనతీరలతోడియెముకలు పంకను పచ్చియంతయు నాఱి
నివి ఉండినవి. ఈఁగలకుట్టెలు దొనదొనయని క్రమ్ముకొని క్రీక్కిజీసియున్నందున స్వరూపమే
కంటికగపడని పచ్చిలోళ్లు కంపలమీఁద వ్రేలుచుండినవి. కీ.తీ.తులైన నరులతలవెండ్లు కలతిప్పలు
ఘుళిచే ఘుమ్రువర్ణములై గాలికి రేఁగుచు ఆడుచుండినవి. ఆచలము. పొంగిలవాండ్రు గొటిగిన
తలవెండ్లు కలను ఒక్కొక్కచోట తిప్పలుగా వ్రచిన, నవి గాలికిరేగిన, నెట్లుండునో, అట్లుం
డెను. — [ఉపమాలంకారము.] అక్కడక్కడ నరులయవయవములు క్రుంగిపడియుండినవి; వానిని
ఘాతుకమృగములు రెండుమాఁడుచేరి కఠచుకొనిపోవుటలో ఒక్కొక్కటియు తానే అపహ
రింపఁగడంగి కడమవానితో పెనఁగులాడుచుండినవి; ఆఁగలాడుములో వానికాళ్లొత్తొక్కడుచే
నలిగినయెండుమాంసపుఁగునియలనుండి చుస్సహుగ్గింధము కప్పలిల్లుచుండినది. [లేక, అపోగా
టములోని వానికాళ్లొత్తొక్కడుచేతి వార నలేగి కంపుదాస్సహుగునుండినది; అదిట ఘాతుక
జంతువులతోఁగూడ గ్రద్దలును క్రుంగుకొనుచుండినవి.]

సీ. “తాళానికశలాటు తనను బండ్ల చునంగి,” “నారికె. డంబు తొంకాయచెట్టునఁగ నాళి
కేరనామం బెళిని రటం చినఁ జనుఁ దచ్చులాటుజలము” ఆం. భా.

“పిల్వై జుత్తై ననంగ వెలయుఁ దచ్చేద మై” ఆం. భా. ‘గనును’ - చూ. పట్టిక.

“కీకనం కల్య మస్థి ని” అమ. ‘మలీ’ = అల్పము - “పలుచనినూటి నెచ్చుపడిదములును.” -
“తుటును మొల్లము మొల్లము తుట్టై కర్ణు. విఁగె వర్ణము తిగు” - ఆం. భా. ‘ఘాళ్ల’ - పిప్పల్యాదులలో
చేర్చుకొనవలయును. ఇప్పడు కొండలు చూళి యని వైక్యతము కలదని చాతీకల్పన చేయుచున్నారు.
‘మక్కు’ ‘మక్కు మాసి నది నా మలిసంబు విలసిల్లు.” ఆం. భా. - “పొత్తినఁగ నజగి పాలుచు”
ఆం. భా. ‘శ్యాపదము’ కక్కువలననుండియుంబోలె గీనివలన ఆపద కలుగును - “కునఁగ ఆపదస్తాత్
ఇతి శ్యాపదః” - “కూను” - ఇది “మణుత్త్రోవకు” విశేషము. నడుమ “వరుగు దఱచగు” అను
వాక్యము ప్రవేశించుట “గగన మురుగుద్రఘూని నేకతమ తిరుగు. నదరు లుమిసెడు కొఱవి
దయ్యంబుబిడు” శృం. సైమ. అను ప్రయోగంబునంబోలె. “కీకనమలీపచ్చికీకనములు” - “చీకన” అని
పఠించిన కఠి ప్రాసమగును; ఇది అప్పకవిసమ్మతము; అయినను అందుకై యతం దుదాహరించిన
భారత ప్రయోగములు అసాధకములు, అభారత ప్రయోగములనుం గూడ కొన్నిటిని చూపినాఁడు.

సీ. ముంగాల్లెజాఁగి పుమ్ముచ్చుజూపులు చర్ర
బొమిక లెత్తుమఁ బాటిపోవు శునులఁ,
బలలతోరణములు పట్టి బిల్వైగయ శా
భాధూతి నెగయు కంకములొండల,
నడ్డంబు దిరిగి తలాహతిఁ బడి రొండి
హస్తంబు లిడి యంగ లార్చుకపుల,
డబ్బెట్టుమై నొక్కెడలు సూపి యవి మాయ
నడఁగ వేతెడఁ జూపు వ్యాపుతులను,
తే. కని యెవఁడో యొక్కరుం డిందుఁ గలఁడు, వాఁడు
నరుఁడు గాఁ, డింధనాది కాహరణమునకు

వేళయును గాదు, పాలగాలి వీచె, దెరువు

నెడ, ననుచు జాలిగొని సంశయించువేళ.

18

(1) మంగళ్ళ = మందజీపాదములతో, చాచి = దేహమును దీర్ఘముగా నిగిడించి, పై = చెట్టుమీదికి, మ్రచ్చుచూపులు = దొంగదృష్టులు, పర్వత్ = సాగుచుండఁగా, బొమికలు = ఎముకలను, ఎత్తుచుత్ = నోటఁగొని, పాటిపోవుకునులత్ = పలాయనమగుచున్న యాడుగుక్కలను;

(2) పలలతోరణములు = మాంస (ఖండ) ములు ప్రేలెడు తోరణములను, పట్టి = కాళ్ళతో గ్రహించి, బిట్టు = తిటాలున, ఎగయత్ = ఎగిరిపోవుచుండఁగా, కాఖాహతిత్ = కొమ్మయొక్క (కొమ్మను) కదలించుటచేత (లేక-పా. కాఖాహతిత్ = రెమ్మతోఁగొట్టుటచేత), నెగయత్కంకముల రొదలత్ = ఎగిరిపోయెడి గృధ్రముల గొల్లలను; (3) అడ్డంబుతిరిగి = అడ్డమువచ్చి, కర ఆహతిత్ = (వెనుకనున్న బొమ్మరిక్కిసునియొక్క) అరచేతిప్రేటును, పడి = పుచ్చుకొని, రొండిత్ = నడుము పార్శ్వమున, హస్తంబులు = చేతులను, ఇడి = ఉంచుకొని, అంగలార్చుకపులత్ = ఏడ్చుచున్న శ్రోతులను; (4) డబ్బాట్టుపైత్ = ఆకస్మికముగా, ఒక్కయెడలత్ = ఒక కొన్ని ప్రదేశములందు, చూపి = అగపడందేసి, అవి = ఆ చూపినవ్యాపారములు, మాయత్ = మాసిపోవునట్లు (లేక జాల విద్యచేతనుంబోలె), అడగత్ = అదృశ్యములు కాఁగా, వేటు ఎడత్ = మఱియొక్కచోట-చూపు వ్యాపుతులను = కనబడునట్లు చేయబడుచున్న వ్యాపారములను;

కని = పరీక్షించి, ఎవడో ఒక్కగుండు = ఎవడో ఒకఁడు, ఇందుత్ = ఈ చెట్టుమీద, కలఁడు = ఉన్నాఁడు, (పా. ఎవ్వడోయొక్కడున్నవాఁడెంగు), వాఁడు, నరుండు = మౌనపుండు, కాఁడు, ఇం...బత్ - ఇంధన = వంటకట్టియలు - అదిక = లోనగువానియొక్క - ఆహరణమునబత్ = తెచ్చుకొనునట్టి, వేళయత్ = సమయమేనియ, కాదు, పాలగాలి = మాంసగంధముగలగాలి, వీచెత్ = విసరుచున్నది, దెరువుత్ = దారియ, ఎడవు = దూరము, అనుచుత్ = అని తలపోయుచు, జాలిగొని = వెతఁగూరి, సంశయించువేళత్ = శంకాకులుండె యుండఁగా.

తా. — ఆ చెట్టుకడ, ఆడుగుక్కలు దొంగచూపులతో ఊర్ధ్వముగా మందరికాళ్ళుచాచి ఎముకలను కఱచుకొని పాటిపోవుచుండినవి; గ్రద్దలు మాంసఖండముల తోరణములను అపహరించుకొని తిటాలున ఎగసిపోవుటలో కొమ్మదెబ్బ తగులఁగా రొదవెట్టుచుండినవి; కొమ్మల మీద శ్రోతులు అడ్డము వచ్చి వెనుకనుండి అరచేతిప్రేటుం బొంది, రెండుగొండులయందును రెండుచేతులనుంచుకొని ఏడ్చుచుండినవి; ఉన్నట్టే ఉండి చెట్టున కొన్నిచోట్లు కంటికి అగపడునట్లుగాను, మరల ఆని అదృశ్యములై వేటుచోట్లు అగపడునట్లుగాను ఏవో వ్యాపారములు జరుగుచుండినవి.

దీని నెల్లం బరీక్షించి ఆ దాసరి తనమనస్సులో, ఈ చెట్టున ఎవడో ఉన్నాడు, వాఁడు నరుండుగాఁడు, ఒక వేళ అటు కట్టియలు కొనిపోవ వచ్చినవాఁడుగా నుండునా యనుటకు, ఇది అందుల వేళ గాదు; పయిగా మాంసపుగాలి వీచుచున్నది, నేను పోవలసినదారి దూరమందున్నది. — స్వభావోక్తియ, అనుమానంబును.

‘మంగళ్ళ’ యాడుగు-చొర్రాళ్ళమగుటచేత, తన రాకయు మ్రచ్చిమియు చెట్టులోని రక్కసుని దృష్టికి ఆక్షింపక యుండుటకు; పైజూచుట-అతఁడు చెట్టుమీదనుండి కనుచున్నాడో ఎఱుంగుటకు, కన్నచో ఒకదుముట చుమికి తమ్మ రూపుమాపును గావున. పాటిపోవుట-బొమికలను దక్కించుకొనుటకు, సురక్షిత ప్రదేశమునం జేరి ఆస్వాదించుటకు; కనులేమి-మగవిరావా? రావు;

వీనికి చొరవయు జేస్తును ఎక్కువకావున ఇవి ముందువచ్చును. ఆ బొమ్మరాకాని గుచ్చి పెట్టుకొనియున్న మాంసఖండములతోడి తోరములను గ్రద్దలు తన్నుకొనిపోవుచో, కొమ్మకుఁ దగులుకొని తోరము రాక, కొమ్మ, మీఁదికి క్రిందికి ఊగులాడఁగా, లేక, ఆతఁడు చిన్నకొమ్మతో ఆ గ్రద్దలను వ్రేటువేయఁగా, అవి ఆ తోరమును వదలుకొని ఎగిరి తొలంగుచు రొదపెట్టుచుండె నని భా. — ‘ఆడ్డంబు’ - వచ్చుచున్న దాసరిని పరికించుచున్న రాకానికి మఱుగుగా. ‘కరాహతి’ - కరము రాకానిది. ‘రొండి’ - చేతిదెబ్బ తగిలినచోటు. ‘మాచి’ - చెట్టులో బయలుగా నున్నచోట నేమో చేయుచు, రాకాని ఆ బయలిని మఱుగుచేసెను, ఇంతలో అటనుండి తొలగి మఱియొకబయల నేమో చేయుచుండెను. ‘సయిడుగామి’ - మాయచేత రూపడంచు కొన్నందున. ఒకవేళ నరుఁడే అందుమేని, నరునియున్నికి అది సమయుము గాదు, పైగా పొలగాలిచే రాకాని పొలకువ తోఁచుచున్నది; క్షణమయినను అట నుండఁదగదు; తనదారి కనుంగొని పోవుటకు అది అటకు కడు దూరము. “ఎవ్వఁడో యొక్కఁడున్నవాఁడు” అనువాతమున, పెద్దపాదముల తుది ద్వితీయలను తృతీయార్థకములనుగాఁ గొనవలయును. ఆశున్యాదులచేత “అనుచుక” = ఊహించుచు అని యన్వయము. తృతీయార్థమందు ద్వితీయా ప్రయోగము జడవాచకములకు విహితము (చూ. బాల. కారక. ౨౨.) అయినను, “కొన్నియెడల నజడంబు తృతీయాసప్తములకును బహుత్వంబున ద్వితీయ చూపఁపైడి” - ప్రా. వ్యా. కారక. ౧౮. ఉ. “అతని దోర్తధ్యసరిసి నోలాడుచున్న ఘనతరస్తనచక్రవాకముల నలరు; సంబ నమరేంద్రు కూతు రింపారఁ గనియె.” హరి. ఉ. ౭. ఆ. అని యుండుట వలన “శునులక” “కపులక” అను రెంటును, ద్వితీయ సాధువుగా ప్రాథవ్యాకరణమతమునం గన్పట్టెడి; కాని-భాషాస్వాభావ్య విరుద్ధంబగుటచే ఈ మతమును, దాననే ఈ పాదమును, ఆప్రశస్తములు. ‘బొమిక’ - ‘బొమిక నెర క మైముక యననెగడు నస్యభిధానము’ - ఆం. భా. ‘కుని’ - స్త్రీలింగము-శ్వానము పుంలింగము, పలలము - “పిశితం తరసంమాంసం పలలం కన్య మామిషమ్” - అను. ‘తోరణము’ - “తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వారమ్” - అను. ఇది బహిర్ద్వారవాచకము. వాడుకలో దానికిం గట్టెడు మామిడుకాదు లొనగువానింగుచ్చిన (లేక కట్టిన)త్రాటికి పేరై ఆ సాదృశ్యమున చిన్న చిన్న కస్తువులను వ్రేలఁగుచ్చిన త్రాటికి పేరయినది. ధూతి - పా. హతి (= దెబ్బ); - “కబ్బశ్చద్దద్విజ్ఞే ఖ్యాతో లోహపుష్కృతాన్తయోః” మేదిని. “వగచెదురపిల్లె వందురె బల్లటిల్లెఁ బొక్కనన నంగలార్చె నాఁ బొచ్చియుండు” - ఆం. భా. “పరఁగు నాకన్తికంబు డబ్బాటనంగ” - ఆం. భా. “ప్రబలు మఱువ్రోవ నాఁగ దుర్గంధపదవి” - ఆం. భా.

సీ. మృతిమర్త్యు రెంటాన నిడ్డఁ జాలక నెత్తు

రంజిల్లు పెనుపొట్ట ముంజివానిఁ,

బల్లచీమల వక్రభల్లాతకియుఁ బోలె

నెట్టుదుప్పటి నొప్పు కట్టెవాని,

వ్యత్యస్త హస్తీమ స్తాభం బాయగు గడ్డ

మును దంష్టికలుఁ బొల్చు మొగమువానిఁ

గడుదుర్ల నిడు తుట్టెగతిఁ జోఁగ లోఁ బొందు

రత మించు కపిలకూర్పుంబువాని,

తే. నెఱకుఁదెలువరిఁ గన శాఖ లెక్కఁ జాలు

ప్రేవుజందెంబుఁ గసరి పైఁ బెట్టువాని,

ప్రేలు డగుబొజ్జ గల బూర గాలివానిఁ,

జెంబుతలవాని నవటు కచంబువాని.

19

౧౯, ౨౦ పద్యములకు ఒకటే యన్వయము. ఇట్లు ఏకాన్వయముగల రెండుపద్యములను కలక మందురు. (1) మృతమర్త్యుఁ = చచ్చినవరుని (నరశవమును), రెంటానఁ = గోచిగా, ఇడ్డఁ = పెట్టుకొనఁగా, చాలక = (పొడవు) చాలనందున, నెత్తు = నెత్తురు, రం...నిఁ = రంజెల్లు = నిజ నగు చున్న - పెను = పెద్ద - బొడ్డు = నూతిగోడవంటి (పొక్కిటితోడి) - ముంజివానిఁ = మొలత్రాడు గలవాఁడును;

(2) పల్ల...యఁ పోలెఁ = పల్లచీమల = పొటలవర్ణముగల పిపీలికలుగల వక్రభల్లారకియఁ బోలెఁ = వంపుగింజల బీడిచెట్టువలె (ముంతమామిడిచెట్టు = మొక్కబీడిచెట్టువలె), ఎఱ్ఱగుప్పటిఁ = రక్తవర్ణమయిన కప్పడముచేత, ఒప్పు = కట్టివానిఁ = నల్లనివాఁడును;

(3) వ్యర్థ...భక్ = వ్యర్థస్థ = తలక్రిందు సేయఁబడిన - హస్తీమస్త = ఏనుగుతలయొక్క - ఆభక్ = తీరుతో, పాయ అగుగడ్డముఁ = రెండు పిండములుగా నెర్పడిన చిరుకమును, దంష్ట్ర కలుఁ = కోఱలును, పొల్చు మొగమువానిఁ;

(4) కడుఁదుర్ల నిడు తుట్టై గతిఁ = కడుఁదురీఁగలయొక్క నిడుద గుమివలె, చొంగ లోఁ, పాండురతఁ = శ్వేతపీతవర్ణము, మించఁ = ఆతిశయించునట్లుగా, కపిలహార్షంబువానిఁ = గోరోచనవర్ణపు శస్త్రపులు (అనఁగా గడ్డమును మీసములును) కలవాఁడును;

ఎఱువఁ = తిండికై, తెరువరిఁ కనఁ = మార్గస్థుఁడు ఎవఁడైన అట్లుకైపు వచ్చుచున్నాఁ డేమో కనుంగొనుటకు, శాఖలు = కొమ్మలు, ఎక్కఁ, జాటు ప్రేవు జందెంబుఁ = భ్రంశ మొందిన ప్రేవుల జన్మిదమును, కసరి = కోపించి, పైఁ = బుజముమీద, పెట్టువానిఁ = మరల నుంచుకొను చున్నవాఁడును, ప్రేలుడు = ప్రేలుచున్నట్టిది, అగు-బొజ్జ = పొట్ట, కల - బూర గాలివానిఁ = క్లిషదము కలవాఁడును, చెంబుతలవానిఁ = చెంబునాకారపు శిరముకలవాఁడును, అవటు కచంబువానిఁ = పెదతలయందు తలవెండుకలుగలవాఁడును,

తే. కండకన్నులవాని, నాఁకటను బండ

తిట్ల బేతాళికల సారెఁ దిట్టువాని,

నగగరిమవాని, నన్వర్థ నాముఁ గుంభ

జాను వనునొక్కద్విజనిశాచరునిఁ గనియె.

20

కండ కన్నుల వానిఁ = కండలు పెరిగిన శస్త్రములు గలవాఁడును, ఆఁకటఁ = ఆఁకటి చేత, బేతాళికలఁ = పిశాచికలను. సారెఁ = మాటిమాటికి, బండబూతులఁ = కాటుదిట్లచేత, తిట్టువానిఁ = శసించుచున్నవాఁడును, నగ గరిమ వానిఁ = కొండంత బరువుగల వాఁడును, అన్వర్థ నాముఁ = సార్థక నామధేయుఁడును (అయిన), కుంభజానువు = కుండమోఁకాలివాఁడు - అను - ఒక్క - ద్విజనిశాచరునిఁ = బాపనర్కసుని (బ్రహ్మరాక్షసు ననుట), కనియెఁ.

తా. — ఆ గాసరికి ఆ చెట్టుమీద నొక బ్రహ్మరాక్షసుఁ డగపడెను. ఆతఁ డెట్లుండె ననఁగా: — ఆతఁడు ఒకనరశవమును గోచి పెట్టుకొనఁగా అది పొడుగు చాలనందున మొలత్రాటికి

లిగించి తగిలించుటలో దానినెత్తురు బొడ్డుమీదికి బావిగోడవంటి మొలత్రాటిమోట మీదికి చిలికియుండెను. — స్వభావోక్తి.

ఆతఁడు తన నల్లని శరీరమును, ఎఱుని దుప్పటి కప్పుకొని బాపనచీమలు దట్టముగా పైబరిన వక్రభల్లారకివలె నుండెను. — ఉపమాలంకారము.

వాని మొగము తలక్రిందు చేసిన యేనుగుతలవలె నుండెను; ఎట్లన - పెదవిక్రిందినుండి కంఠము వఱకు లోవపడి రెండుపిండములుగా నున్నగడ్డము ఏనుగుయొక్క తలక్రిందైన కంఠములవలెను, నోటినుండి నెలవులకడ క్రిందికి వంగిన నిడుదకోఱలు రెండును తలక్రిందైన యేనుగు తలలోని రెండు కోఱలవలెను ఉండెను. — ఉపమాలంకారము.

వ్రేలుగడ్డంబును మీసములను అంతయు ఒకటిగా నిలుపుగా పెరిగి కణుదురుల నిడుద తుట్టవలె గోగోజనపు వర్ణముగా నుండెను, అందులో చొంగచే మఱుగుపడినభాగము కొంత పొటలవర్ణముగాను ఉండెను. — ఉపమాలంకారము.

తనకు ఆహారముకై ఆతఁడు ఎవఁడైన తెరువరి దారి తప్పి తనచెట్టుకడకు వచ్చుచున్నాఁడో కనుంగొనుటకై పెక్కింపుల కెక్కి చూచుత్వరలో ప్రేవుజుండెము బుజములనుండి జాఱి పోగా, దానిని కోపముతో మరల బుజమున కెక్కించుచుండెను; — స్వభావోక్త్యలంకారము.

అతనికి వ్రేలుబజ్జ, బూరగాలు, చెంబుతలయు నుండెను. పెదతలయందలి గుంటలో (ముచ్చిలిగుంటలో) కొంచెము జుట్టు మొలచి యుండెను. కన్నులలో కండలు పెరిగియుండినవి. ఆతఁడు అకటిపెల్లన పికాచికలను మాటిమాటికి కాఱుండిట్లు తిట్టుచుండెను. కొండంతబరువు వాఁడు, పేరు కంభజానుడు; పేరికి తగినట్లే మోకాళ్లు కండలవలె నుండెను. — స్వభావోక్తి.

“పాటలాఖ్యలు చెలంగుఁ | బల్ల యనఁ బన్నె యనఁగను బయ్య యనఁగ” ఆం. భా. “కఱి కఱ్ఱ కఱియ కఱియ నల్లన | కప్పు కం దనఁగను నొప్పుఁ గృష్ణవర్ణంబు” ఆం. భా. “దంష్ట్ర కలు” - “దంష్ట్రాకోటివిశిష్టకూటాస్యకుహరీ” వాసవ. “కూర్చ స్వస్తి యాం కుశే | శ్రుతకృతవపీతేషు భువోర్ధ్వధ్యేవికత్తసే” - నానా. — “వక్ర - వక్రత - బాజసాటికొఱకు. ‘పాయగుగడ్డముక - పా. పాయగుగడ్డముక - ‘పాండురత’ - ‘హరిణః పాండురః పాండుః’ అమ. ‘త్రీణి వీతసంవళితకుక్లస్య’ అని అందులటిక - రామాశ్రమీయము. ‘జుండెము’ - రూ. జన్నిదము - ప్ర. యజ్ఞోపవీతమ్. “అవలు రాటా కృకాటికా” - అమ. “బూరికాఱి వాడనఁగ బ్రవృద్ధపాదుఁడు దనరారు.” ఆం. భా.

ఉ. వాఁడును గంటిఁ బోకు మని వ్రాలె మహి స్వీటపాళి నుగ్గుగా,

వీడును మున్ను రే వగటి వేళకు మానిసి యహట, బోరిలో

వాడిమిఁ గొంతికాల మీల వ్రాలుట, లావరి యహట, నిల్చి యా

వాడిశరంబుచే నడువ, వాఁడని ద్రుంపుమ వీడు నుద్ధతిక్. 21

వాఁడును = ఆబాహురాకాసియు, కంటిక్ = నిన్ను చూచితిని, పోకుము అని, విటపతి = కొమ్మలసమూహము, నుగ్గుగాక్ = చూర్ణమగునట్లుగా (నలిగిపోఁగాననుట), మహిక్ = నేలకు వ్రాలెక్ = దుమికెను: వీడును = దాసరియు, మున్ను, రేపగటివేళకుక్ = రేయంబగళ్లకు, మానిసి బొటక్ = కూరుఁడగుటచేతను, పోరిలోక్ = యుద్ధములో, వాడిమిక్ = మగఁటిమితో కొంత కాలము, ఇలక్ = భూమిలో, వ్రాలుటక్ = ప్రసిద్ధిపొందినవాఁడయినందున, లావరి = బల్లిమఁడు, బొటక్ = అయినందునను, నిల్చి = పోకకాటూడి, ఆవాడిశరంబుచేక్ = మున్నుచెప్పినపదమగల

జోడమ్మతో (చేయమ్మతో), అడువక = రక్కసునింగొట్టగా, వాడు = ఆరక్కసుడు, అది = ఆజోడమ్మను, త్రుంపుడుక = ఖండింపగా, వీడుక = దాసరియ, ఉద్ధతిక = గర్వముతో.- తర్వాతికన్యయును.

“విటపోఁజ్తీరు విస్తారే పల్లవే స్తమ్భశాఖయోః”-నానా. మానిసి-“మానిసి మనిసి నా మనుజసామాన్యంబు” ఆం. భా.-ప్ర. మానుషః-లక్షణచే పరాక్రమశాలి. వాడికరంబు-కర్త ధారయును-స్త్రీ సమపూర్వపదము; “కర్త ధారయంబు త్రిక స్త్రీ సమ ముగంత ధాతుజవిశేషణ పూర్వపదంబయి యుండు”-శాల. సమ. ర.

సీ. తిగించిన నడుగులు దెమలక తొమ్మప్ప

లించి యవ్వలికిఁ జండించి దాటి

చఱచిన వంచించి చరమభాగమునకై

తిరిగి, తత్క్రియ కగు దృష్టి నిలిపి

వైబడ్డఁ జనుమర పట్ల కొడ్డుచునుండు

పిడికిళ్ల బలిమి లోబడక నిలిచి

చొరఁజూడ గ్రుంగి ముప్పులవిగి కోటగాఁ

జొరనీక తిరిగెడు చొన తిరిగి

తే. యసుర వధసాధనము రోయు నపుడు గ్రుద్ది

తాచి తిరిగినఁ గృతముష్టి దండ నిలిచి

యెడకొలఁది వెన్న నడ నొయ్య నడిచి యడిచి

మత్పదస్తృతి యాత్త నేమఱక యతఁడు.

22

(1) తిగించక = రక్కసుడు తన్ను లాగఁగా, అడుగులు తనపాదములను, దెమలక = ఉన్నచోటినుండి కదలనీక, తొమ్మ = రక్కసునివత్తుమును, ఆపులించి = ఆస్థాలనముచేసి (చఱచి), అవ్వలిక = అవతలికి, చండించి = తొలగి (పా. కేడించి) దాటి = లంఘించి (కర్త దాసరి); (2) చఱచినక = రక్కసుడు తన్నుఁ గొట్టఁగా, వంచించి = ఆ దెబ్బను ఉపాయవిశేషముచేతను తప్పించుకొని, చరమభాగమునకై = వాని వెన్న వైపు, తిరిగి, తత్క్రియకు = వాని చేతకు, అగుదృష్టిక = వలసినచూపును, నిలిపి = వానివైపు ఉంచి (కర్త దాసరి); (3) వైక = తనమీఁద, పడ్డక = రక్కసుడు పడఁగా, చనుమఱపట్లకు = వాని చనునలుపు లుండెడు తావులకు, ఒడ్డుచు నుండు పిడికిళ్లబలిమి = గుఱి పెట్టుచున్నట్టి తనముప్పుల బలముచేత, లోబడక = రక్కసునికి లోఁగక, నిలిచి (కర్త దాసరి); (4) చొరఁజూడక = రక్కసుడు తన తొమ్మమీఁదికి చొచ్చుటకు ఉంకింపగా, గ్రుంగి = తాను క్రిందికి తగ్గి, ముప్పులవిగి = తనపిడికిళ్ల బిగువు, కోటగాక = తనకు ప్రాకారముగా (పరిమాణాలంకారము), చొరనీక = వానిని తనతొమ్మమీఁదికి రానీక, (పా. చొరనీక = చొరవ ఇయ్యక), తిరిగెడు చొన = వాడు ఎటు తిరిగిన నట్లు, తిరిగి (కర్త దాసరి);

ఆసుర = రక్కసుడు, వధసాధనము = చంపుటకు ఏదేనిక పోటుముట్టు (రాయి గాని రప్పు గాని), రోయునప్పుడు = వెదకు సమయమందు, గ్రుద్ది = వానిని పిడికిటితో కొట్టి, తాచి = తన్ని,

లిరిగినా = వాడు వెనుకకు తిరుగఁగానే, కృతముష్టి = అమర్చుకొన్న పిడికిటితో (పిడికిలి బిగియఁ బట్టుకొని), దండక = సమీపమున, నిలిచి, ఎడకొలది = దొరకిన సందునకు తగినట్లు, వెన్ననడక = వెనుక నడకచేత, (పా. వెనుక నడుము - వెనుకక = వీపును, నడుము = మధ్యమును), ఒక్కొక్క = వారక, అడిచి = కొట్టి, నడిచి, మత్తుదస్త్రుతి = నాపాదముల ధ్యానమును, ఆత్మ = మనస్సులో, ఏమఱక = మఱచిపోక, (అతఁడు = ఆ దాసరి). (అవలి కన్యయును).

తే. తాచి పోజూడఁ దనరాక్షసీచయంబు

నెల్లఁ జీరిన డిగ్గి వా రేగుదేరఁ,

బోయె నదె వాడు రాఁ రారే యటంచుఁ

బాటి వారును దానును బట్టికొనుఁడు.

23

తాచి = తన్ని, పోజూడక = నిగ్గమింప నుంకింపఁగా (కర్త దాసరి), తన రాక్షసీ చయంబుక ఎల్లక = (రక్కసుఁడు), తనరాక్షసీ సమూహము నంతయు, చీరినక = పిలువఁగా, వారు, డిగ్గి = చెట్టు దిగి, ఏగుదేరక = రాఁగా, అదె వాడు పోయెక రారే రారే అటంచుక = (ఇది రక్కసుని వాక్యము) ఓ మగువలారా ఆ దాసరి పోయినాడు రండే రండే అని, పాటి = పరువెత్తి, తానును వారును పట్టికొనుదుక = పట్టుకొఁగా (కర్త దాసరి).

అప్పరించు - వై. ఆస్థాలించు తత్సను. — “పుష్పం తు చరమం తనోః” - ఆమ. అసుర- రూ. అసురఁడు. — తాచి పోజూడఁ దన రాక్షసీచయంబు - చఁచ ప్రాసము. అప్పకవి దీనిని ఒప్పి వరాహమునుండి యుదాహరణము నిచ్చినాడు.

క. బంబో తద్దాసరి య | స్థుం బదహతులను గపోణి పోటుల నిరుమై

లం బొడుచుచుఁ బెనఁగుచుఁ బో | వం, బట్టి వటంబుఁ జేర్చి వాఁ డిట్లనియెక.

బంబోతు = బలిసినవాడైన, అద్దాసరి, అడ్డక = అట్లురక్కసుఁడు పట్టుకొన్నను, పదహతు లను = కాల్గితావులచేతను, కపోణి పోటులక = మోఁచేతుల (తో) పొడుచుటలచేతను, ఇరు మైలక = రెండు ప్రక్కలను, పొడుచుచుక, పెనఁగుచుక = పోరుచు, పోవక = పోవుచుండఁగా, పట్టి వటంబు చేర్చి, వాడు = ఆ రక్కసుఁడు, ఇట్లనియెక.

తా. — ఆ రీతిని వారు పట్టుకొన్నను ఆ దాసరి బలియుఁ డగుటచేత ఆ రక్కసుని కాల్గితో తన్నుచు మోఁచేతులతో వానియొడలిని రెండుప్రక్కలను పొడుచుచు, పెనఁగులాడుచు పోవు చుండెను. అయినను రక్కసుఁడు ఆతనిం బట్టితెచ్చి యిట్లనియె.

“బంబోతు నా నెద్దవలెను మిక్కిలి యొడ | ల్బలిసి యుండెడివాడు పరగుచుండు” - ఆం. భా. “కపోణి స్తు కూర్పరః” - ఆమ. ‘పెంబోతు’ అనుపాఠమున పెను×పోతు - పెద్ద పోతు - బలిసినవాడు అని యర్థము.

శా.సారాస్వాదనఁ బ్రాణపంచకము తృప్తం బాసి సంతర్పణ

స్తూరింబో నసీఁ ద్రుంచి పొంగెను భవ స్తుండంబు ధారోష్ఠ మిం

పారం గ్రోలి, పిశాచి నీదు కఱకు ట్లందీ, నదస్తాల కాం

తారాంత ర్మృకపాల కుండ విగళ నైరేయముం ద్రాగెదక.

25

సార ఆ స్వాదనక = శ్రేష్ఠమయిన రుచిచేత, తృప్తక = దప్పిని, పాసి = తీర్చుకొని, సంత ర్పణక = తనియించుటచేత, ప్రాణ పంచకము = పంచప్రాణములును, మూరికపోక = విజృంభించు

నట్లుగా, (అతిశయించునట్లుగా), పొంగెడు భవత్ ముండంబుక్ = గర్వమెక్కియున్న నీ తల
కాయను, అసిక్ = కత్తితో, త్రొంచి = నఱకి, ధారా ఉష్ణము = వేడి యాఱని (నీ మొండెంపు)
మెత్తుటిని, ఇంపు అరక్ = పీతి యొప్పునట్లుగా, క్రోలి = త్రాగినవాడనై, పిశాచి = నా భార్య
యయిన దయ్యపుసాని, నీడు కఱకుట్లు = కఱకుటగాని (కఱునకుఁగాని) గ్రుచ్చి నిష్పలమీఁద త్రిప్పుచు
పచనముచేయు నీ మాంసములు, అంది ఈక్ = నాకు అందింపఁగా, అద...ముక్ - అదః = ఈ - తాల
కాంతార = తాటిచెట్ల తోపుయొక్క - అంతః = లోపలి - నృకపాల = మానిసిపుట్టెల నెడి - కుండ =
లోట్టులయందు - విగళిత = ఓడుచున్న - మైరేయముక్ = కలుగు, త్రాగెదక్ = పానము చేసెదను.

తా. — పొంగొన్న నీ తలకాయను కత్తితో మెడనుండి నఱకివైచి నీబొండుగనుండి దుమి
కెడు నీ మొండెంపు రక్తమును వేడియాఱనీకయే, దప్పితీఱ పంచ ప్రాణములును దనియునట్లుగా,
బలేరుచితో త్రాగెదను. అంతట నీ మాంసములను కఱకుట్లుగా వండి నాభార్యపిశాచి నాకు తెచ్చి
యిచ్చును, అంతట వానిని నంజుకొనుచు ఇదె యీ తాటితోఁపులో దుత్తలుగా కట్టియున్న మానిసి
పునుకలలోనికి ఓడుచున్న తాటికల్లును త్రాగెదను. నృకపాలకుండ - పరిణామాలంకారము.

‘మైరేయము’ - చూ. పట్టిక. — ‘సాళో బలే నీరాంశేచ న్యాయ్యే క్లిబే వరే త్రిపు’ అను.
‘ఆస్వాదనమ్’ = ఆస్వాదః - ‘ఆస్వాదవద్భిః కబ్జై స్తృణానామ్’ - రఘు 2 (5). ‘ఆస్వాదవద్భిః
స్వాదుయక్తై రిత్థిర్గః’ - మల్లి. టీక. ‘ప్రాణపంచకము.’ — ‘ప్రాణోపాన స్సమాన శ్చోదానవ్యానౌ
చ వాయవః, హృది ప్రాణో గుడేపాన స్సమానో నాభిసంస్థితః ఉదానః కణ్ఠదేశస్థో వ్యాన స్సర్వ
శరీరగః’ అను. ‘ఇచ్చప్రాణమనోబుద్ధిదక్షేన్ద్రియ సమన్వితమ్! అవశ్యేకృతభూతోత్తమ్ నూత్నా
జ్ఞం భోగ సాధనమ్’ అత్తభోధ. మూరింబోక్ - దీనికి అతిశయించు, వర్ణిలు, విజృంభించు, సఫల
మగు, నశించు అనునర్థములు సప్రయోగములుగా శ. ర. మందు ఉన్నవి. ‘తనయబంధుకళత్ర
మిత్రములమీఁద మూరింబోవంగఁ బ్రాకినమోహలతను’ శృం. కావం. 4 ఆ. ‘దేవోత్తం
కుండు భక్తవత్సలుండు చిత్రేజః స్వభావుండు గా! రీవామాంగుండు శంకరుండు దయమూరింబోవఁ
గంగేలునక్! జాపనవచ్చినపురుషుఁబట్టి తగు నీసద్భక్తికిక్ మెచ్చితిక్! నీ వే యర్థము నన్ను వేఁడె
దవు దానిం జెప్పమా నావుడుక్.’ శ్రీకాళ. మా.

వీని నెల్లం బరికింపఁగా “సంతోషించు” అను నర్థము కనఁబడలేదు, “అతిశయించు” అను
నర్థము పొసఁగుచున్నది. - కఱకుట్లు - “గనగన నిష్పలం జమురుచిప్పిలం గాల్చిన కమ్మకఱ
కుట్లుక్” - మను. ౪ (౬) - ఇందులకు “...కాల్చిన = ఇనుపశలకలకు గ్రుచ్చి వేలఁబట్టి పక్వ
ముగాఁ గాల్చిన - కమ్మ = సంబార చేర్చుట చేఁ బరిమళించుచున్న - కఱకుట్లుక్ = కూల్యములతో -
కఱువోఁ గుట్టిన మాంసఖండంబులతో - (‘కఱుకుట్లు’ - ‘కఱుకుట్లు’ - ‘కఱకుట్లు’ - ‘కఱుకుట్లు’ -
అనియును వీనిని వాడుదురు.) అని జూలూరి యప్పయ్య పంతుల టీక. అందీక్ - ఇది శబ్దపల్లవము.
సంధికి వీరికంజూచునది. వాఙ్మయమందు ఈ శబ్దపల్లవము నూర్చుకొలది దొరకియున్నది. శబ్దపల్ల
వము కాని క్వాశ్చేకారసంధికి పదునెనిమిది పర్వముల మహాభారతములో - “ఏఱిగించిపుడే” అను
నొకటే ప్రయోగము దొరకుట క్వాశ్చేకారసంధి ప్రియుల ప్రభావంబునం గాదేని యాశ్చర్యము
గాదా. ఈ పద్యము వూకలవడిన ముద్రణంబున “ఇతఁడు మదీయగ్రపురో! పీతుఁ డిట్టినికె నెల్ల
తెఱుగు లెఱిగించి తగక్! ధృతరాష్ట్రుడడకుఁ బనుపుండు చతురరచనరచన గఱపి సంప్రీతి
మొయిక్,” అని యున్నది.

క. నన్నిం తలయించిన ఖలు

నిన్నే ఋజువిధి వధింతు నేయని యార్పుల్

విన్నందగ బుస కొట్టుచు

నన్నీచుడు దగ వెలువడు నవ్యక్తిక్.

26

నన్ను - ఇంత - అలయించిన = శ్రమపెట్టిన - ఖలు = దుష్టుని, నిన్ను, ఏక్ = నేను, ఋజువిధిక్ = సరళ ప్రకారమున, వధింతునే = చంపుదునా, అని, ఆర్పుల్ = బొబ్బలు - విన్ను అందగక్ = ఆకాశమును రాయచుండగా (మిక్కిలి బిగ్గరగా అణచుచు అనుట), బుసకొట్టుచుక్ = నిట్టూర్పులు ఊర్చుచు, ఆ సీచుడు = సీచుడయిన యా బ్రహ్మరాక్షసుడు, దగ = దప్పి, వెలువడు నవ్యక్తిక్ = తెలియనగుచున్న యస్పష్ట భాషితముతో (తిరువాతి పద్యముతో నవ్యయము).

తా. — “నన్ను ఇంతబాధపెట్టితివి గాని నిన్ను తిన్నగా చంపక చిత్రవధ చేసెదను”, అని యార్పుచు బుసకొట్టుచు ఆ పాపాత్ముడు, అలయుట చేతను, అణచుట చేతను దగదొట్టి అస్పష్ట వాక్యములచే. — (పైపద్యములో పంచి అనుపదముతో అన్వయము).

ఏఋజు (ఏనృజు) - “ఋజువర్ణంబులు రలతుల్యంబులు” గావున గ్రుతలోప వికల్పము.

తే. అసియుఁ బాత్రియుఁ దేఁ బంచి యాంత్రవల్లెఁ

గోలగగ్గరఁ ద్రోయ నక్కుజముతోడ

నొరగి రక్కసుతో దైన్య విరహితముగ

ధర్మ మెఱిగించుసూక్తి నాతండు వలికె.

27

అసియుక్ = కత్తిని, పాత్రియుక్ = భాజనమును, తేక్ పంచి = తెచ్చుని పిశాచికలను ఆజ్ఞాపించి, ఆంత్రవల్లెక్ = తీగవంటి ప్రేవుతో, గోలగగ్గరక్ త్రోయక్ = పగరమును కట్టిత్రోయ నట్లు కట్టి త్రోయగా, ఆతండు = ఆ దానరి, ఆ కుజముతోడక్ = ఆ చెట్టుమీదికి, ఒరగి = సోలి, దైన్యవిరహితముగక్ = దిగులు లేనియట్లుగా, ధర్మము = ధర్మవును, ఎఱిగించు సూక్తిక్ = తెలుపు నట్టి మంచిమాటను, వలికెక్ = (ఇట్లు) వచించెను.

తా. — రక్కసుడు దానరిని ఖండించుటకు కత్తిని, వానిరక్తమును పట్టుటకు పాత్రిమును, తెచ్చుని పిశాచికలం బంపి, అతనిని ప్రేవుత్రాళ్ల గోలగగ్గరతో పడఁద్రోయగా నాతండు ఆ చెట్టుమీది కొరగి రక్కసునితో దిగులులేక ఈ క్రింది ధర్మనూక్తమును చెప్పెను.

‘ఖడ్గేతు నిస్త్రీంశచన్ద్రహాసాసి రిష్టయః’ - అను. ‘త్రిషుపాత్రి ఫుటీపేటి వాటివలదాడిహ’ - అను. “పాత్రిమత్రే త్రిషు క్షీబం సువాదా” రాజమన్త్రిణి తీరద్వయాన్తరే యోగ్య” - అని రామాశ్రమి ధృతము. — “ఎద్దులను కాళ్లుగట్టి క్రిం దేయటొప్పు. గోలగగ్గర యనగ” - అం. భా. “శ్రుతి, స్త్రీ వేద ఆమ్నాయ ప్రయోధర్మస్త తద్విధిః” - అను. “సూక్తికి సుద్ధి” - అప్పకవి.

చ. విను మొకమాట రాత్రిచర, వేగిర మేటికి ? నిక జయింతురే

యనిమిషులైన ? భాజనగ తాన్నమ నే నిక నెందుఁ బోయెదక ?

దెనగక ప్రాణరక్షణ ముపేక్ష యొనర్చుట పాప, మిందు కై

కనలకు నాకు మేనియెడఁ గాంక్షయు లే దిది వోవుటే యురుక్. 28

రాత్రిచర=ఓయిరేద్రిప్పరీ (రక్కసుఁడా యనుట) - ఆనిమిషులు = దేవతలు, భాజనగత
అన్నమును = నేను నీకంచములొని యాహారమును, ... పెనఁగక = పోరక, ... ఉపేక్షి యొనర్చుట =
ఉపేక్షించుట, ... కనలకు = కోపగింపకుము, ... ఇది = ఈ దేహము, ... ఉరుక్ - తగును.

‘రాత్రిళ్ళలో రాత్రిచరః కర్కురో నికపాత్తజః’ అను. “ఆనిమేష శ్చానిమిష శ్చైతా
వ్యో-సురమత్యయోః” - నానా. ‘సర్వ మావపనం భాణ్డం పాత్రా మత్రంచ భాజనమ్’ - అను.
ఉరుక్ చూ. పట్టిక. ఇచ్చా కాజ్ఞ స్ఫు హేహ తృ ద్వాళ్ళా లిప్పా మనోరథః’ అను. —

“హస్త మభ్యాగతం శత్రుం య శ్చిక్త్యా న నివారయేత్” । స ఆత్మఘ్న ఇతి భ్యాతో
రారవం నరకిం వ్రజేత్” ‘అందుక్త - దాని దీని దేసులకు అందించెందులు పెక్కువిధ పులందు
అదేశములగును. ఉ. అందుక్త - అందువలన ఇత్యాది.

ఆ. హీనజన్మ మటుట, యెవ్వఁడే నొక ప్రాణి

సంతసిలుట, ముక్తి పొంత గమట,

మేలెకాదె శిబియ మేల్బొంతగాఁడె న

శ్వరపుదేహ మమ్మి పరముగొనుట.

29

హీనజన్మము=నీచ పుణ్యుట్టుక, అటుట = నశించుటయు, ... సంతసిలుట = (నేను వాని కాహార
మగుట చేత) సంతోషపడుట, ముక్తి పొంత = మోక్షముయొక్క సామీప్యమును, ... నశ్వరపు
దేహము = నశించుస్వభావము గలదైన కాయమును, అమ్మి = వెలగానిచ్చి, పరముక్ = స్వర్గమును, కొను
టక్ = విలుచుటయందు, శిబి = శిబిచక్రవర్తి, మేలుబొంతి = బరదడి సర్వశ్రేష్ఠుఁడు, కాఁడె = కాఁడా.

తా. — నాదేహమును నీకు ఆహారముగా నొసంగుటచేత నాకు కడుంగడు మేలుకలదు; ఎట్లన,
ఈచండాలజన్మము లొలఁగును, ఒకప్రాణి అన్నముతినీ, సంతోషించును, నాకుమోక్షము కలుగును;
అందులకు దేగకై పావురమునకుబదులుగా ఆహారము తనదేహము కోసికోసి యిచ్చిన శిబిచక్రవర్తి
ఉత్తమోదాహరణముగదా. ఆర్థాంతరన్యాసము పరివృత్త్యలంకృతియు ఆ ప్రస్తుత ప్రశంసయు.

శిబి మహాదాత యని పేర్వడని యుండెను. అతనిఁ బరీక్షించుటకు ఇంద్రాగ్నులు దేగయు
పావురమునై, దేగ పావురమును ఆహారము తఱుముకొనివచ్చినట్లు వచ్చిరి. పావురము శిబిని
శరణుఁజొచ్చెను. శిబి పావురముపాటి మాంసమును తన దేహమునుండి కోసియిచ్చుటకు కడంగి,
అందులకు దేగ నొడంబఱచెను. కహటాలో ఎంతమాంసము కోసివైచినను పావురమే మ్రొగ్గు
నూపుచుండెను. తుదకు శిబి తానే కహటాలోఁ బడెను. అంత ఇంద్రాగ్నులు నిజరూపములం
దాల్చి శిబిని నుతించి ఆయనకు కాశ్వరకీర్తితోడి దివ్యపదము నొసంగిరి. —

చ. తెవు లయినం, గ్రహం బయినం, దే లయినం, గర మైన, నాత్మపెం

దెవు లయిన, స్థలం బయిన, దెక్కలియైన, మృగాగ్నులైన, మే

ల్లవు లయిన, న్వ్రాణం బయిన, ద్రాఁచయిన, నిబ్బడుఁడైన, దీర్చు పే

లవ తను పూర కే చెడ కిల న్నృకు నొక్కనిఁ బ్రాచుటొప్పదే. 30

తెవులు=కోగము, గ్రహంబు = దయ్యము, తేలు=వృచ్చికము, గరము=విషము, ఆత్మపెన్దె
వులు = గొప్పమనోవ్యాధి, దెక్కలి = బందిపోటు, మృగాగ్నులు - మృగ=వ్యాఘ్రాదిజంతువులు -
అగ్నులు-అగ్ని=నిప్పు... మేలు తవులు=కడుదుష్టమయిన వ్యసనము, వ్రాణంబు=పుండు, ద్రాఁచు=
పాము, పిడుగు=అశని, దీర్చుపేలవతనువు = చంపునట్టి దుర్బలశరీరము, చెడక=నశింపక, ఇలక్ =
భూమిలో, కృకుక్ = కార్యమొందిన వానిని (ఆఁకలి గొన్న వానిని), ప్రాచుట=రక్షించుట.

“గ్రహా నిగ్రహసిర్భస్త్వ గ్రహణేషు రణోద్యమే । గూర్వాదౌ పూతనాదౌ చ సైంహికే యోపరాగయోః”-రామాశ్రమిద్యుతము. తేలు-విక్రమ సింహపురిలో తేలుకుట్టినవాడు బ్రదుకుట అరుదు. గరము:— “స్థావరం జన్మమం చేతి విషం ప్రోక్త మకృత్రిమమ్ । కృత్రిమం గరసంజ్ఞం తు క్రియతే వివిధావధైః । హన్తి యోగవశే నాశు చిరాచ్ఛిరతరా చ్చ తత్”-వాగ్భటః.

“పరఁగుఁ డెక్కలి యన బందిపో టనఁగను । గిలు బనఁ గాసులంకింపు నాఁగఁ.”-ఆం. భా. పా. ‘తవులు’-పరదారాసక్త్యాది. ఇందు పూర్వవ్యాఖ్యాతలు ఆఖండయతిగా “తేలవు తనువు” = నిష్ప్రయోజన మగు శరీరము అని పఠించిరి.

వ. అది యట్లుండె, నింకొక్క హితంబు నెప్పెద, నదియును ప్రాణభయంబున నాడు కార్యవశంపు మాటగాఁ దెలియక, మాధ్యస్థంబగాఁ దెలిసి, వినుము. వినకున్న భూతహితంబుఁ గోరి యుచ్చరించు మాట కీర్వరుండైన మెచ్చుగదా? వ్యాఘ్రు సింహ వరాహ వృక జంబుకాది శరారువులయం దొక్క తిర్యక్కపుగావు; దేవయోనివి, నీకును మాకుంబలెఁ గర చరణ ముఖాపఘనంబులు గలవు; మాటలను మాయట్ల యకర్తనృకర్తవ్యతావిచారంబులు సమానంబ! హామఱచి యంటి; స్థావరంబులకంటెఁ గీటాదులకు, వానికంటె మఱి మృగాదులకు, వానికంటె మఱి పశు పతంగాదులకు, వానికంటెను మాకును, మాకంటెను మీకును, గరణ కళే బరాది పాటవం బెక్కుడు, విజ్ఞానంబును, ఘనం; బిట్టి నీకేకాంత కుత్సావహంబగు బీభత్స వధ్యావధ్య పథ్యావధ్య భయోభయ వేయావేయ వివేకంబులు లేకునికి యుక్తమే? రుచి గాదు, శుచిగా దీదురాహారం; బిదియు సకల దురితావతంస యగు హింసనొనఁగూడునది, హింస పరలోకంబునంగదా బాధకంబు, పరలోకంబు ప్రాణాంతంబునంగదా; చిరస్థిరప్రాణులమగు మాకేల హింసాభయం బనవలదు; ప్రాణభయంబు మనుష్యుల మగుమాకు నేడైన, మీకు మఱునాడైన నవలి నాడైన దుద యుగాంతంబునందైన నిడుపు గుఱుచల నెప్పుడుఁ దప్ప, దంత వత్త్వంబునకుఁ దారతమ్యం జేమి; మున్నీటనైనను మునుంగుట సరియగుటఁ బర్యతంబునకుం బరమాణువునకు నేమి యంతరంబు? మీఁదు విచారింప వలవదే? తపోబద్ధవరాదులం బూర్వంబునం గీర్వాణుల మదం బడంచి హెచ్చిన హిరణ్యకశిపు దశేముఖాదులు శతసహస్ర సంఖ్యాక సంవత్సరంబులు జీవించియుం బంచత్వంబు బొంది తారు మున్ను జయించిన జముచేతనే చిక్కరే? యిక్కడికి మీరు ప్రబలులలైన నక్కడికి వాడు ప్రబలుండు, సకల భూత తారతమ్యంబును నిజ నిజస్థానవిశేషంబుననవచ్చు, నచ్చుండాంశు సుతుని వీట మేరఁ దప్పిన మాకుం దప్పనియట్ల బాధ మీకుం దప్పదు, మీరు నాసౌరిముఖ బర్హిర్ముఖులు జాతిఁ దలపోయ భ్రాత; లట్లయ్యుం బరంబున మీరు వారు బాధ్యబాధకతల నొందు చున్నా రీతై జనంబగు తారతమ్యంబునకుం దమస్వత్త్వంబులు హేతువులు, వాని కాహృతులు హేతువులు, వ్యాహృతులం

గ్రతువుల చదువురోడాశాహతులభుక్తులం బవిత్తులై యమర్త్యత మీకంటె
నతిదీర్ఘ కాలంబు వారు జీవించెద. రప్పావనత చూచి కదా సదా చతుర్ముఖాంశజుం
డగుసుధాంశుండు గరంగి సకల రసముల కవధి యగు సుధారసంబున నాప్యాయనం
బొనరించుచున్న వాఁ. దేతదర్థంబు మా కుచ్చరింపరాదుగాని వేదంబు ప్రథమకళ
యనలుండు త్రావు నని చెప్పి, మఱియు నాయాకళ లాయావేల్పులకుం గ్రమంబునం
జెప్పి, నింత విచారించి రుచించినట్ల నడుపు; మనినఁ, గహకహ నవ్వి యద్దాసరికి
సుర హ్రోహి యిట్లనియె.

31

మాధ్యస్థ్యంబకాఁ = మధ్యస్థునిమాటగా (నిష్పక్షపాతవాక్యముగా), వృక=తోడేలు,
శరారువులయందుకాఁ=ఘాతుకమృగములలో, తిర్యక్కవు=కిడుపు భూమిపై పుట్టెకొని చరించు
జంతువవు, దేవయోనివి=దేవతాజన్మము కలవాడేవు, స్థావరంబులు=ఉన్నచోటనే ఉండుప్రాణులు
(చెట్లు లోనగునవి), పతంగ=పక్షి, కరణ కళేబర ఆది=ఇంద్రియములు దేహము లోనగు, ఏకాంత
వత్సా(ఆ) వహంబు=కేవల నిందా కరము, బీభత్స=రోతయైన, పేయ అపేయ వివేకంబులు=
త్రాగఁదగినది త్రాగఁదగనిది అనుభేదజ్ఞానములు, దురిత అవశంస=పాపములలో ఎక్కుడైనది,
గీర్వాణులు = దేవతలు, జమచేతనే = యమునిచేతనే, చండాంశుగుతునివీటా = నూర్యపుత్రుని
(యముని) పురమున, సారి ముఖి=నూర్యపుత్రుఁడు (యముఁడు) లోనగు, బర్హిర్ముఖులు=దేవతలు,
తైజసంబు = తేజస్సంబంధి, ఆహృతులు = ఆహారములు, వ్యాహృతులకా = భూర్యువస్సునరాది
మంత్రములచేతను, చరు = అన్నము, పురోడాశ = హవిస్సు, చతుర్ముఖాంశజుండు = బ్రహ్మాంశ
మనంబుట్టినవాఁడు, సుధాంశుండు = చంద్రుఁడు, ఆప్యాయనంబు = తృప్తి, ప్రథమకళ =
చంద్రునితోలికళను, వేదంబుచెప్పుచుకా అని యన్వయము, ఆయాకళ లాయావేల్పులకుకా —
'ద్వితీయాం పిబతేరవి' ఇత్యాది.

క. చంపకు చదువుల మేము పఠింపని శాస్త్రములె? మాపఠంపని శ్రుతులే?

యింప వని నమ్మవే 'బ్రథమాం పిబతే వహ్ని' యనెడుమాటవుఁ గాదే. 32

చదువులకా = శాస్త్రాంతలచేత, చంపకు=బాధింపకుము; మేము పఠంపని - శాస్త్రములె=ధర్మ
ములా, మాపఠంపని శ్రుతులే=మేము చదువని వేదములా, అవి=ఆశాస్త్రములు, ఇంపవు=ప్రియములు
గావు, నమ్మవేని, వహ్నిః ప్రథమాం పిబతే= (అగ్ని) మొదటిచంద్రకళను త్రాగును, అనెడు -
మాట=వాక్యము, అవుఁగాదే=తప్పదుగాదా.

తా.—నేనును శాస్త్రములు చదివినవాడనీ, నేనును వేదములు చదివినవాడనీ, అవ
న్నియు నాకు ప్రియముగా నుండలేదు. నీవు ఆ యమర్త్యుల గుణమును కొనియాడితివి. వారు
బ్రహ్మాంశసంభూతులంటినీ, ఆ చంద్రునికళలను అగ్ని మొదలుకొని గుంటిపెట్టి తినువారే గదా.
వారికి యోగ్యత యెక్కడిది?—వ్యాసాతాలంకారము.

మాపఠంపని శ్రుతులే = మా = మేము; కర్తృప్రథమ తత్త్రియావాచక ధాతుజవిశేషణ
ముతో వహ్నిసమాస మగుటకు—“నీ చెప్పిన పద్ధతిద్రో. జాచార్యులు మొదలుగాఁగ నని కొల్లని
వారై చన్నవారలం గొని యే చక్కంబెట్టువాడనీ బాండవులకా”-భార. ఇంచు—“ఇంచిన
భక్తి నొక్కతరలేక్షణ నైషధభూమిధర్మ మన్నించువరూపినీ పతికి” - శృం. నై. 6 (117).—

“ప్రథమాం పిబతే వహ్నిః” - దేవీపురాణము. వహ్ని యనెడు - ‘విసర్గంబున కనుకరణంబున లోపంబగు’ - బాల.

మ. నిలు మోహో మము వారి భ్రాత లనుచున్ నీవంటి, వార ల్పుభా
శు లపూతాశులు గా రటంటి, ప్రతిపత్తోమాంసము న్నోలు మున్
జ్వలనుం డం, టిక్క నొండు నిన్నడిగెదన్? సర్వాశి గాఁడా యతం,
డిలఁ దన్నా యమ చాలు, మాకు నఘ మే? వృద్ధానుచారం బిక్కన్. 33

నిలుము=నిలువుము (ఉండుము), ఓహో=ఆశ్చర్యము! మమున్, వారిభ్రాతలు=వారిభ్రాత
లము, అనుచున్, నీవు, అంటి = అంటివి, వారలో=దేవతలు, సుధా ఆకులు = అమృతభోజనులు,
అపూత+ఆకులు = ఆపవిత్రమయిన భోజనము కలవారు, కారు అటంటివి=కారని పల్కితివి, జ్వల
నుండు=అగ్ని, ప్రతిపత్ సోమ అంశమున్ = సాద్యమినాటి సోమని కళన, క్రోలున్ అంటి,
ఇక్కన్ - ఒండు=ఒకటి, నిన్నడిగెదన్, అతండు=అయగ్ని, సర్వ ఆశి=సర్వభక్షికుడు, కాఁడే =
అయియుండలేదా, ఇలన్=భూమిలో, తత్ న్యాయము=అతని యాచారమే, మాకున్ = రక్క
సులమయిన మాకు, చాలున్=ప్రమాణము, ఇక్కన్=మఱి, వృద్ధ అనుచారంబు = పెద్దలయొక్క
నడవడి ప్రకారము నడుచుకొనుట, అఘమే=పాపమా (కా దనుట.)

తా.—మేము వారి భ్రాతల మంటివి, వారమృతాశనులుగాని మావరె శవాద్యపవిత్ర భోజ
నులు కారంటివి. చంద్రకళలను భక్షించుటలో మొదలివంతువాఁ డయినయగ్ని సర్వభక్షికుడు
గదా, మేమును అతని యాచారమునే యవలంబించితిమి, కావున మాయందు దోషమేమియు లేదు.

నిలుము-రూ. నిలువుము-“పిలుచు మొదలగువానికి ముత్తు పరంబగునపుడు కడ వ్రాయి బహు
శంబుగ లోపించు” - బాల. క్రియా. ౧౦౧. భ్రాతలు - పూర్వదేవాస్సరద్విషః” - అమ. రెండు
తెగలవారును కశ్యప ప్రజాపతిగంతతి యగుటంబట్టి. సుధాకులు-“అమర్త్యా అమృతాన్ధసః”-అమ.
అపూతాకులు (రాక్షసులు అపూతాకులు దేవతలు గారు.)

తే. హరికి సఖుండును రథమును నగు గరుడుండు

దొరకి నమృతంబు సురలకు మరల నిచ్చి?

యహులు గూడుగ వరమున నడిగికనఁడె?

యమృత మైనను జవుల జాత్యన్న సమమే?

34

హరికిన్ = నారాయణునికి, సఖుండును = చేలికాండును, రథమును = వాహనమును, అగు-గరు
డుండు=గరుత్మంతుండు, దొరకిన అమృతంబు=ఇంద్రుని ఓర్పి, తాఁదెచ్చినసుధను, మరలన్ = వెండి.
సురలకున్ = దేవతలకు ఇచ్చి, (తనకు), కూడుగన్ = ఆహారముగా, అహులు = పాములను, వర
మునన్ = వరముగా, అడిగి, కనఁడె=పొందలేదా, అమృతమయినను, చవులన్ = రుచులచేత, జాతి
అన్న సమమే=అయాజాతిక స్వాభావికమయిన యాహారముతో సమానమా (కా దనుట.)

తా.—ఎవరికిని ఏయన్న పైనను జాత్యన్నముతో సమానము గాదు; అందులకు దొడ్డవాఁడైన
తార్క్షిణుడు ఉత్తమాన్నమయిన యమృతమును ఇచ్చివైచి బదులుగా పాములను ఆహారముగాఁ
గోరుతోలేదా—అర్థాంతరన్యాసము.

గరుడుండు హరికి సఖుడైనందులకుం బ్రమాణము:—“వితానదాసవ్యజన మిత్ర కేతురథా
దినా వైనతేయేన పురతః సేవితః శ్రుతిరూపితా”-వి. నూ. చ. 1 (65).

చ. నిదురయుఁ గూడుఁ బోఁ జదివి, నే నిటఁ గన్నదియేమి? యెవ్వఁ డీ

చదువుల యర్థవాదపు మృష ల్విని బేల్చుడు, నీవు మాయెడం

జదువులమాట లాడి కనఁ జాల నొకానొక మెచ్చు, నొక్కఁ డీ

చదివిన కూర వింతచవి, చాలఁగఁ, దె మ్మను మెచ్చు దక్కఁగఁ.

35

కన్నది ఏమి=అనుభవించినది ఏమియులేదు, అర్థవాదపుమృషల్ = ఉదాహరణార్థమయిన మిథ్యాకల్పనలను, ఎవ్వఁడు బేల్చుడు = ఎవ్వఁడును మోసపోఁడు, (నేను) మోసపోనని హృదయము, చదువుల మాటలు = శాస్త్రములలోని వచనములను, కనఁ=పొంద, మెచ్చు=శ్లాఘ, ఈ చదివినకూర=భోజ్యమయిన యీ చదివినదాసరి, వింతరుచి = అన్యుతమయిన రుచిగానుండును, ... అనుమెచ్చు ఒక్కఁడు తక్కఁగఁ=అనెడు రుచి శ్లాఘ తప్ప--వ్యాఘాతాలంకారము. (?)

“కామాతురాణాం నభయం న లజ్జా | విద్యాతురాణాం నకుఖం న నిద్రా

క్షుధాతురాణాం నరుచి ర్న కాలః | ఆర్థాతురాణాం న గురు ర్న బహుః”

మృషల్-ప్ర-మృష-అవ్యయము-వృథా వలె తెలుఁగున రూపసిద్ధి.

వ. అని గీష్టతి మతం బవలంబించి నిజాలాపహేళనపరుం డైన రక్కసు కుత రోక్తులకుం గృష్ణస్థరణంబు నేసి, యిందులఁ బొందుపడుప్రత్యుత్తరంబుల వీనిఁ గెలకెన, బుద్ధితోభంబుగా నింతకంటె నేమి యబద్ధంబులు వినంబడునో, మీఁదఁ గార్యంబు గల మాకు దీనిఁ గాదనం బని లే, దని యందంబుఁ గూడుకొని, ఛందో నువర్తనపరుండై, నీచసంస్కృతికి రోసి, తన్నుభోల్లాసంబునకు శబ్దచ్ఛలంబున నంతర్గతంబున సుగతు నిడుకొని నీవు సర్వజ్ఞుడ, వేను నరుడ, హీనకులుండ, ననభ్యస్త శాస్త్రుండ, నీకుత్తరం బీ శక్తుండ నే, మద్వచనస్థాలిత్యంబులు సహించి దయచేసి నవ్వి మత్ ప్రార్థనంబు గావింపుము.

36

గీష్టతిమతము=చార్వాకమతము (వాస్తవికమత మనుట), కెలకెనఁ = జప్పించిన, అందంబు గూడుకొని = వానితో తానును జేరి, ఛలంబునఁ = వ్యాజముచేత, సుగతుఁ = బుద్ధిచేతుని, సర్వజ్ఞుఁడు=సర్వమెఱంగినవాఁడును బుద్ధుఁడును.

శా. ప్రఖ్యాతుండవు దైత్యులందు మును, పా వైనొక్క నీకా యశో
భిఖ్యి న్నేనును బేర్తు, మే యొసఁగుఁ దప్పింపఁ, స్వీతం బొక్కఁడే
ముఖ్యంబై యొనరింతు, దాని సఫలంబు స్నేయఁగా లేవుగా?

‘సఖ్యం సాప్తపదీన’ మ స్తన మిథ సాంగత్య మూహించుచుఁ.

37

(నీవు), మునుపు=మొదల నే, దైత్యులందుఁ=రక్కసులందు, ప్రఖ్యాతుండవు=ప్రసిద్ధు, దవు, అపైఁ=దానికి తోడుగా, నేనును, నీకా=నీకన్ననో, యశః అభిఖ్యిఁ=కీర్తియొక్కతోభయః బేర్తుఁ=కూర్చెదను, మే ఒసఁగుఁ=దేహముయొక్కయీవిని, తప్పింపఁ=మోసను, ముఖ్యంబై=ప్రధానముగా, వ్రతంబు ఒక్కఁడే=ఒక వ్రతమునే, ఒనరింతుఁ=ఆచరింతును, సఖ్యమ్ = చెలిమి, సాప్తపదీనమ్ = ఏడు ఆడుగులు కూడ నడచిన నివ్వటిల్లునది; అను - మన - మిథన సాంగత్యము=

ఒండొరులతోడి సంగతిని, ఊహించుచు తలపోయుచు, దానికొక = ఆవ్రతమును, సఫలంబుకొన = సేవ వేసిన దానినిగా, చేయఁగాలేవుగా = చేయలేవా (చేయుమాయనుట.)

తా. — నీవు మొదలనే రక్కసులలో కీర్తిమంతుడవు, నేనును నీకు ఇంకనుం గీర్తికలుగు నట్లు చేసెదను; నీకు నాదేహము నిచ్చెదను గాని మానను; నేను నిత్యమును తప్పక ఆచరించు నట్టిది ఒక వ్రతము గలదు. అది ఈదినము జరుగునట్లు నీవు సాయపడుము. ఏడు అడుగులు కూడి నడిచినవారికి సఖ్యము కలుగు నన్న సుద్దిప్రకారము మనకు చెలిమి కలిగినది. ఆ చెలిమిని తలంచి నాతోరికను సేవ వేర్చుమా.

‘ప్రఖ్యాతుండవు’ - ‘ప్రతీతే ప్రథితఖ్యాత విత్తవిజ్ఞాత విశ్రుతాః’ - అను. - చైత్యులందు’ - కంభజానుఁడుదితికి కుతుఁడు కాకున్నను చైత్యుఁ డనుట “దానవాసురదైత్యానా మైక్యమే వాభి సమృత్మ్” - కా. క. ల. అను కవిసమయముంబట్టి. — ‘అభిఖ్యక్’ - ‘అభిఖ్యా నామశోభయోః’ - అను. ‘ఒసఁగు’ = వి. ఈవి. “యాచిసామాజిదలు దమసామ్మ లెల్ల | నొసఁగులుగ వైవ” - ప్ర. భా. ప్ర. ౪ (౧౦౧). ‘మే’ - “కాయముపే తై వెలయును | మేయన నొడలనఁగ మేను మెయియన” - ఆం. సం. ‘ముఖ్యంబు వి’ - ఇట వి యనునది కలిమివాచకముగాదు, “ముఖ్యముకలిగి” అన్ననన్య యింపదు, కావున వి, యనఁగా కాక అని గ్రహింపవచ్చును. ఉ. వాఁడురాజై (రాజుగా) ఉన్నాఁడు ఇది నాకు ముఖ్యమై (ముఖ్యముగా) చేయుచున్నాను; ఒండె - ప్రకృతత్వార్థకమును పోత్పర్థకముగా గ్రహింపవచ్చును - ముఖ్యమై = ముఖ్య మగుటంబట్టి - చూ. ప్రా. వ్యా. క్రియా. ౧౫. - “సఖ్యం సాప్తపదీనం స్యాత్” అమః. - సప్తభిఃపదైరవాప్యతే = ఏడుపదములచేత పొందఁ బడునది. “సప్తపదోచ్చారణసాధ్యమ్” అని కుమార 5 (89) టీకలోమల్లి. “పదైః” అనుపద మునకు అడుగులుపదములును అర్థముకావున ఏడు అడుగులు కూడనడచుటచేత లేక ఏడుపదములు ఉచ్చరించుటచేత అనియర్థము. ‘మిశోన్యోన్యంరహస్యపి’ అను.

వ. అది యెద్ది యంటేని.

38

క. ఈకుఱుగటి యీకురుఁగుడి | వైకుంఠుని బాడి వత్తు వ్రతముగఁ, దత్నే

వాక్యతికడపట నశనము | నీ కొదు, ముఖ్య మిదియ నేడగుఁ దుదకుకొ. 39

ఈ...నికొ = ఈ కుఱుగటి = ఈ సమీపముందలి - ఈ కుఱుగుడి-తిరుక్కుఱుగుడియను పేరి తేత్రముందలి - వైకుంఠునికొ = నారాయణుని, వ్రతముగకొ = ప్రతిదిన నియమ ప్రకారము, పాడి = పాటచే స్తుతించి, వత్తుకొ = వచ్చుచుందును, తత్ నేవాక్యతి కడపటకొ = ఆ భగవంతుని కొలువు యొక్క చేతకు తుదను, నీకుకొ, ఆశనము = ఆహారము, అగురుకొ, నేడు = ఈదినము, తుదకుకొ = చివరకు, ఇదియ = నీకు ఆహారము నగుటయే, ముఖ్యముగకొ = ప్రధానముగా (తప్పకుండ), అగుకొ.

తా. — నా ప్రతిదిన నియమము ప్రకారము ఈ సమీపపు కుఱుగుడికిపోయి అందలి నారాయణునికి స్తోత్రములు పాడి ఆ సేవయైన తర్వార వచ్చి నీకు ఆహారము నయ్యెదను. ఈ దినము మరలి వచ్చి నీకు ఆహారము నగుట తప్పదు.

ఉ. అంచు నతండు వల్కు, దరహాసితఁ జెక్కిలఁగొట్టి లెస్స పం
డించితి వోయి దాసరి, వనిం దెరవాటులు గొట్టికొట్టి మే
న్వొంచి విరక్తి దాసరివి, నిన్నఁగదా యయినాడ, నీ మముకొ
గొంచెముఁ జేసి త్రాఁగొటికొకొ దలపోసెదు, మెచ్చితి న్నినుకొ.

40

...దరహాసిత్ = చిటునవ్వుగల వాడగుటతో (చిరునవ్వునవ్వుచు), చెక్కిలి = దాసరి యొక్క చెంపపయి, ...దాసరి = ఓ దాసరి, లెస్స = చక్కగా, పండించిలివి ఓయి = పండించిలివి రా, పనిత్ = అడవిలో, తెరవాటులు = (తెరువరులను కొట్టి దోచుకొనుటయును), దారిదోపుల్లను కొట్టికొట్టి = నిత్యముంగావించి, మే = దేహమును, పెంచి = బలిపించి, నిన్నకదా, విరక్తి = వైరాగ్యముచేత, దాసరివి = హరిదాసుడవు, అయినాడవు, ఈమము = నన్ను, కొంచెముచేసి = బేలుపఱచి (పండించి), త్రాడుకొఱికో = (జంతువేదేని తన్నుకట్టినత్రాటిని కొఱికితప్పించుకొని పాళిపోవునట్లు) తప్పించుకొని పోవుటకు, తలపోసెను = కోరుచున్నావు, నిన్ను మెచ్చితి.

తా. — నిన్ను నమ్మరాదు, నీవు శక్తి కలంతకాలము దార్లు గొట్టినవాడవు. ఈ నాటికి ఇది సులభజీవన మని లేనివైరాగ్యము నటించుచు దాసరివేసముచేసి నాడవు. మోసము చేయుటకు మంచి పొందిక గా మాటలు కల్పించిలివి. నన్ను పరమభాగరూపని తప్పించుకొని పోజూచుచున్నావు. నీకు నేను మోసపోను జమా.

దరహాసము హేళనముచేత. చెక్కిలి గొట్టుట - లాలనచేసినట్లుగానే తన శక్తిని చూపుటకును, నోరు మూయు మనుటయు; — పండించిలివి — “పండించె ననుటకు బండించె ననఁగను గిటరించె ననఁగను నేరముండు” — ఆం. భా. “మార్గచోరకసంజ్ఞ మనుఁ బొలపరియనఁ | దెరవాటుకాఁ డనఁ దేజరియి” — ఆం. భా. “నిరంతరతాళీదళసంపుట ప్రకర కాంతారంబునం దరపుం | దెరవాటులో తెగి కొట్టి” — మను. తెరవాటు కొట్టి = తెరవాటుగా కొట్టి, “(తెరవు అటు)” శ. ర. తెరవు + వాటు (వైచుట = కొట్టుట) అనినే దలంచెద. “వాటు దాకి మక్కు వ్రయ్యలై పడెనని | ముదిత కోక కొంగు మూసికొంచు” — పంచ. మెచ్చితి = నినుక = నీటక్కు నేఁ గనుగొంటి నని భా.

కా. ఏరాజ్యంబు నరుండు నోరి కడివో నీబోధ మాలించు ? నిం

కేరాజ్యంబు నరుండు బాసకయి మే నీఁ దాన యేతెంచు ? దీ

పార న్నేఁ జననీమియు స్తగిడి నీవా రామియుం దెల్ల ; మే

లా రంతు, ల్పలుపల్కు లంత్యకుల, యేలా చింత లేలా వగల్. 41

ఏ రాజ్యంబునరుండు = ఏ దేశపు మనుష్యుడు, నోరికడి = నోటిలోని కబళము, పో = తప్పి పోవునట్లుగా, ఈ బోధము = ఇప్పటికి పోనిప్పు నెడి యీ యుపదేశమును, ఆలించుక = వినును, ... బాసకయి = తన ప్రతిజ్ఞను నిలుపుకొనుటకై, మేను ఈక = తనదేహమును ఇచ్చువాడై, ... తీరపు ఆరక = నీకు సంతోషము కలుగునట్లుగా, ... చననీమియుక = పోనీయననియు, నీవా = నీవన్ననో, రామియుక = రావనియు, తెల్లము = స్పష్టము. అంత్యకుల = కడపటిజాతివాఁడా (మాలవాఁడా), రంతు = రచ్చలును, పలుపల్కులు = పెక్కుమాటలును, ఏలా = ఎందులకు, చింతలు = విచారములు, ఏలా... వగలు = దుఃఖములు, ఏలా.

తా. — ఎవ్వఁడును నోటిముందఱి కబళమును వదలుమన్న కేనఁడు, ఎవఁడును తన ప్రతిజ్ఞ నెఱవేర్చుకొనుటకు దేహ మిచ్చువాడై మరలరాఁడు, నేను పోనీయ ననుటయు, నీవు పోవనుటయు నిశ్చయము. పెక్కుమాటలాడి రచ్చచేయుటచేత ప్రయోజనములేదు, నీవు ఎంత విచారించినం బ్రయోజనము లేదు, అట్లే ఎంతదుఃఖించినను ప్రయోజనము లేదు.

రంతు — “రట్లు రట్టడి రద్ది ర ద్దుప్పత | రంతు గొహారు గో రనఁగ వెలయు | నాఘోషణ సమాఖ్య” — ఆం. భా.

లే, అనినఁ జెవిమూసి నారాయణా యటంచు

నతఁడు నను నమ్మవేఁబిశితాశి ? యొక్క

శపథమున నమ్ము మని వాఁడు సమ్మతింప

వేనవే ల్సత్యములు వల్కి వినకయున్న.

42

అనినఁ = రక్కసుఁ డన్నయామాటవ, చెవిమూసి = (వినఁగూడనివి ఇంక నేమి పట్కునో యని) చెవులు మూసికొని, నారాయణా అటంచు = అదురుక్తి వన్నపాపము పోవుటకై నారాయణ నామోచ్చారణముచేసి, అతఁడు = ఆ దాసరి, పిశితాశి = ఓయిపాలిదిండీ, నను, నమ్మవే = నమ్మని యొడల, ఒక - శపథమునఁ = ఒట్టుచేత, నమ్ము అని, వాఁడు = రక్కసుఁడు, సమ్మతింపఁ = ఒప్పుకొనఁగా, వేనవే = వేలకొలది, సత్యములు, ప్రమాణములు, పల్కి, వినకయున్నఁ = ఆ ప్రమాణములవ రక్కసుఁడు ఒప్పుకొనకుండఁగా, (అని యనంతరమున కన్వయము).

ప్రథమపాదమున పుత్రయతి. 'నమ్మవేఁబిశితాశి' - నీశబ్దము నికారమునకు అచ్చేని హల్లేని పరమైనప్పుడు లోపంబు వైకల్పితంబు; - రెంటును లోపమున కుదాహరణములు.

“ఎందఁ డెందము కందలించు రహితే నేకాగ్రత నిర్వృతిఁ”

జెందుం గుంభగతప్రదీపకళికాశ్రీదోపనెందెందు బో

కందే నింద్రియముల్ సుఖంబుగను నాయెంపే పరబ్రహ్మమా

నందో బ్రహ్మ యటన్న ప్రాజదువు నంతర్బుద్ధి నూహింపుమా, - చును.

పిశిత = మాంసమును - ఆశి = తినువాఁడు.

“శపనం శపథః పుమాః,” “సత్యం శపథతథ్యయోః” - అను. “వేనవేలు... వేలు + వేలు. పెక్కువేలు. ‘వేనవేలు మస్తకములు వేనవేలు! కన్నులును వేనవేల్నాలుకలును గలుగు మూర్ఖుని’ - హరి. పూ. 2 ఆ శ. ర.

ఉ. ఎవ్వనిచూడ్కిఁజేసి జనియించు జగంబు, వసించు నిజగం

బెవ్వనియందు, డిందు మఱి యెవ్వనియం దిది, యట్టి విష్ణుతో

నివ్వల నొక్కవేల్పు గణించిన పాతకి నొడు నేడ నే

నెవ్విధి నైన ని న్గదియనేని, యన నివిని బంధ, మూచ్చినఁ.

43

నేడ = ఈదినమే, నను, ఎవ్విధి నైనఁ = ఏవిధానమునఁగాని, నిఁ, కదియనేని = చేరనైతినా, ఎవ్వని చూడ్కిఁజేసి = ఏ విష్ణువుయొక్క కటాక్షముచేత, జగంబు = లోకము, జనియించుఁ = పుట్టునో, ఇజ్జగంబు = ఈలోకము, ఎవ్వనియందుఁ = ఏ విష్ణువునందు, వసించుఁ = స్థితినిొందునో, మఱి = పిమ్మట, ఇది = ఈలోకము, ఎవ్వనియందుఁ = ఏ విష్ణునియందు, డిందుఁ = లయించునో, అట్టి విష్ణుతో = సర్వవ్యాపకుడైన యా విష్ణుదేవునితో, ఇవ్వలఁ = తదన్వయమున, ఒక్కవేల్పుఁ = ఒకదేవతను, గణించిన పాతకిఁ = లెక్కపెట్టిన పాపాత్ముడను, బొందుఁ = అగుదును, అనఁ = అని దాసరి శపథముపల్కుఁగానే, విని = రాక్షసుఁడు ఆలకించి, బంధము = కట్టును, ఊడ్చినఁ = విప్పినవఁగా (అవతలి కన్వయము).

“తా. — నను ఏవిధానమైనను ఈ దినము మరల నీ కడకు రాకపోయితి నా సృష్టిసితిలయ కాదుడైన విష్ణువుతో వేలువేల్పును సాటి చేసినపాపానం బొందును” అని యాదాసరి శపథము

పల్కగా, రక్కసుడు దానికి ఒప్పుకొని ఆతనికట్లను ఉడ్చివైచెను. — ఇందు విష్ణువునకు మఱియే వేల్పును సాటిగాఁ డని వైష్ణవుఁ డయిన యా దాసరియొక్క భక్తియు ఆయనతో ఒండొక వేల్పును సాటిసేయుట కన్న మహాపాతకములే దనియు స్పష్టపడుచున్నది.

చ. అతఁడు తదల్పపాపఫల మందుట సుంకము దీటి పోయి, త

చ్చతదశపత్ర నేత్రునకుఁ జాగిలి మ్రొక్కి, రణద్విపంచి యై,

స్తుతికలిత ప్రబంధములఁ జొక్కఁగఁ బాడి, యసత్యభీభర

ద్రుతగతి వచ్చి, రాత్రిచరుతో వ్రతపూర్తి గతార్తి నిట్లనుక.

44

అతఁడు = ఆ దాసరి, తత్ ... ట్ - తత్ = ఆ బంధన మనెడి - అల్పపాప ఫలము = లఘుదురితము యొక్క కార్యమును (తన పాపశేషలేశముయొక్క ఫలమైన యా బంధనమును), అందుట = ఆనుభవించుటచేత, సుంకము = (భగవత్సేవకై వాడుకలిగిన) ప్రతిబంధకము, తీఱి = తొలగి, పోగా, పోయి = తానేగి; త... కు - తత్ = ఆ (కురుంగుడిలోని) - శతదశపత్ర నేత్రునకు = కమలాక్షుడైన శ్రీహరికి, చాగిలి మ్రొక్కి = దండప్రణామ మాచరించి, రణత్ విపంచి = మ్రోయుచున్న వీణకలవాడై, స్తుతి కలిత ప్రబంధముల = స్తోత్రములతోఁ గూడిన పాటలను, చొక్కఁగ = శ్రీహరి ఆనందించునట్లు, పాడి = గానముచేసి, అస... తి - అసత్య = అన్యతమువలని - భీ = భయముయొక్క - భర = భారముచేతనయిన - ద్రుత = శీఘ్రంపు - గతి = నడక చేత, వచ్చి = (రక్కసునికడకు) ఏ తెంచి, వ్రతపూర్తి = వ్రతముయొక్క నెఱవేలుటచేత, గత ఆర్తి = పోయిన పీడచేత, ఇట్లు అనుక.

తా. — ఆ దాసరికి ఏ పాపలేశము శేషించియుండెనో దానిఫలమే ఆ బంధనము, తదను భవము చేత ఆ పాపలేశము తీరిపోయినది, అంతట నాతఁడు తటాలున కురుంగుడికి పోయి విష్ణు దేవుని కీర్తనలు ఆయన మెచ్చునట్లు పాడి, అసత్యదోషము తనకు తగులక యుండునట్లు వడివడిగా రక్కసుని కడకు వచ్చి తన వ్రతము పూర్తియైన సంతోషముచేత వానితో నిట్లు వక్కాణించెను.

అల్పపాప-పాపము ఫలానుభవముచేత నేని తపస్సుచేత నేని త్నయింపవలయును. బహుజన్త సంఘిత మంతయు దాసరికి భగవత్సేవచేత నశించినది. ఇంచుక శేషము ఇంకను ఉన్నందున తత్ఫలముగా ఆ బంధనము సంప్రాప్తించినది. దాని ననుభవించినందున ఆ శేషముకూడ తీరిపోయినది. అంతట నాతఁడు పోయి భగవంతుని స్తోత్రములు ఆయన హృదయమునకు పరమానంద మగునట్లు పాడి అసత్యదోషము తనకుం దగులబండునట్లు వడివడిగా రక్కసునికడకు వచ్చి తన వ్రతము పూర్తియైన సంతోషముతో నిట్లు వక్కాణించెను.

చొక్కఁగఁ - ఈతఁడు పాపశేషకృతమైన యా ప్రతిబంధకము తీరిన మహాసంతోషము చేత నిత్యముకన్న రసోత్తరంగముగాఁ బాడినందున. అసత్యభీ - మాట తప్పినయగౌరవము గాదు, మఱియేమన, హరితో నితరదేవతను సాటిచేయు పాతకము, కావుననే 'భర'ము, 'భరము' వలననే కావడి మోచువానివలె వడిగానడచుట.

ఉ. నీ చెఱఁ బాసి, పోయి రజనీచర, చక్రి భజింప, ముక్తి పొం

దే చెర, యే చెఱం దవులనే, నిక, నుండఁగఁ జూడ పంచుచో

నేచరణంబు లేయుదర మేయుర మేళిర మేకరంబు, లీ

వా చరణంబు లాయుదర మాయుర మాళిర మాకరంబులుక.

45

రజనీచర=ఓరి రేద్రిమ్మరీ (రక్కసుఁడా), నీచెఱ్ఱ=నీ బందిసుండి, పాసి=ఎడనీ, పోయి= ఏగి, చక్రిక్=హరిని, భజింపక్=సేవింపఁగా (నాకు), ముక్తిపొందు=మోక్షును భవము, ఏచెర= వర్ధిల్లినదిరా, నేను, ఇంకక్, ఏ చెఱ్ఱ=ఏ నిర్బంధమునను, తగులక్=చిక్కను, పంచుచోక్= నన్ను కట్టువదలించి పంపునప్పుడు, ఏ చరణంబులు=ఏ పాదములు, ఏ ఉదరము= ఏ కడుపు, ఏ ఉరము=ఏ తొమ్మ, ఏ కరంబులు=ఏ చేతులు, (ఉండినవో), ఈవు, ఆ చరణంబులు...ఉండఁగక్ చూడు=సరిగానుండఁ జూచుకొమ్ము.

తా.—నా వ్రతము నెఱవేఱినది, నాకు ముక్త్యనుభవము చేకూడినది. ఇంక నాకు చెఱ భయములేదు. నావలన ఏ మాయయు లేదని నీవు పంపునప్పుడు ఎట్లుండినవో నా యవయవము లను అట్లుండఁ జూచుకొమ్ము.—వృత్త్యను ప్రాసము.

తే. అనినఁ దత్సత్యమునను నే త్రాంబు లురులఁ

బ్రమద పులకితగా త్రుండై పాటు టసుర

యినుని మధ్యందినపు తెండ దనదు పెద్ద

బట్టల మించఁ బ్రవఁ జేరఁ బాటు తెంచి.

46

అనినక్=ఇట్లు దాసరి చెప్పఁగా, పాటుటసుర=ఆ బ్రహ్మరాక్షసుఁడు, తత్ సత్యమునకుక్= ఆ దాసరియొక్క ప్రతిజ్ఞానిర్వహణమునకు, నేత్రాంబులు=ఆనందబాష్పములు, ఉరలక్=రాలు చుండఁగా, ప్ర...డు-ప్రమద=హర్షముచేత-పులకిత=గగ్గర్కొన్న-గాత్రుఁడు=దేహముకల వాఁడు, ఐ, ఇనుని మధ్యందినపు తెండ=సూర్యుని మధ్యాహ్నపు టాతపము, తనదు పెద్దబట్టలక్= పెండ్లుకలులేని తన పెద్దకిరోభాగమందు, మించక్=మెఱయుచుండఁగా, ప్లవుక్=మాలవానిని, చేరక్=కలయుటకు, పాటు తెంచి=పరుగునవచ్చి. (పైకన్యాయము).

తా.—దాసరి యిట్లు చెప్పఁగా, ఆతనిసత్యమునకు ఆ బ్రహ్మరాక్షసి ఆనందబాష్పములు గురియుచు ఒడలెల్ల గగ్గర్కొని తన పెద్దబట్టలపై మధ్యాహ్నపుమిడియెండ మెఱయుచుండ, ఆ దాసరింగూడుటకు పరుగున వచ్చెను.

పాటుటసుర=(పాటుఁడు+టసుర); “పాటుఁడనఁ బుడమితే ల్పన బాఁపఁ డనఁగ | జన్ని గట్టన విప్రుండు జగతివరఁగు.” ఆం. సం. వృత్తియందు డుజ్జు పోఁగా పాటు కేషించును. “పాటువాఁడు,” తర్వాత కర్తృధారయ టుగాగమముచే “పాటుటసుర.”

ఉ. కొండయుఁబోలె భక్తి వల గొంచునె, వాడు నిజద్రుమభ్రమీ

హిండన వ్రాలుపాకలపు తేనుఁగుబోలె, నొస ల్దంఘ్రులం

దుండ, రొద స్తహాగిరులు హోరనఁ, బ్రస్తుతి వ్రాలి, దంష్ట్రీకా

దండము లెత్తి పట్టిన పదం, బొకఁ డొక్కడ నెత్తఁ జేర్చుచుక్.

47

వాడు=ఆ రక్కసుఁడు, కొండయుఁబోలెక్=తానొక కొండయోయనునట్లు, భక్తిక్= ప్రపత్తితో, కలగొంచునె=(దాసరికి) ప్రదక్షిణము సేయుచునే, నిజ...నక్ - నిజ=తనయొక్క (తన్నుఁగట్టియున్న) ద్రుమ=వృక్షమునందు (వృక్షముక్రింద) - భ్రమీ=బలిగిగా - హిండనక్= తిరుగుటచేత, వ్రాలుపాకలపు తేనుఁగుబోలెక్ = పడెడు పాకలవ్యాధియుక్తమైన యేనుఁగువలె, నొసలు=తనఫలము, తత్ అంఘ్రులందుక్=ఆ దాసరియొక్క - అంఘ్రులందుక్=పాదములందు,

(ఏనుగుపక్షమున ఆ వృక్షమాలములందు), ఉండకో=తగులునట్లుగా, రొదకో=పెనుమ్రోతచేత, మహాగిరులో=పెద్దకొండలు, హోరు అనకో=మాటు మ్రోగఁగా, (ఇదియు ఏనుగునకు అన్వయించును), ప్రస్తుతికో = స్తోత్రముతో (స్తుతించుచు), వ్రాలి = త్రేల్లి, దంష్ట్రికాదండములు=కఱ్ఱలవంటి కోఱలను, ఎత్తి=పైకి ఎత్తి, పట్టినపదంబు = (అకోఱలతో) పట్టుకొన్న పాదము, ఒకఁడొక్కఁడ=ఒక్కటొక్కటిగా, నెత్తికో=తనశిగమందు, చేర్చుచుకో=ఉంచుచు (పైకన్వయము.)

తా.—ఆరక్కసుఁడు కొండ తిరిగినట్లుగా దాసరికి భక్తితో ప్రదక్షిణముగావించినవాఁడై (ఉత్పేక్ష), పాకలపుటేనుగు వివిధముగా తనకట్టుకంబు మైనచెట్టుచుట్టును బయ్యెరలిరిగి, గిరులు మాటు నెలంగునట్లు రొదవెట్టుచు దానివేరులకు తననొసలు తగులునట్లు పడునో, ఆతీరున దాసరిపాదములకు తననొసలు తగులునట్లుగాను కొండలు మాటు నెలంగునట్లు రొదతో నాతని స్తుతించుచును, వ్రాలి (ఉపమ), కోఱలతో ఆతనిపాదముల నెత్తి ఒకటొకటిగా తనశిరంబునం జేర్చి.

‘భ్రమి’ అని ఈకారాంతము. - “భ్రమిః, స్త్రీ, (భ్రమ+భామశకాత్ ఇః), ‘భ్రమణమ్ భ్రమః’ ఇత్యమరః, ౩ ౨౬॥ భ్రమి ఇతి భరతః (మణ్డలాకారగతిః)” అని రాధాకాంతీయము. “వలగొను-దే. స. క్రి. (వలను+కొను) ప్రదక్షిణించు. ‘వ. యథోచితప్రకారంబున వీడుకొని వలగొని మగిడిరి.’ సం. ‘కృష్ణం కృత్వా ప్రదక్షిణమ్.’ భార. ఉద్యో ౩. ఆ. శ. ర. “గదావాతికి నాత్మగోంకక యెదిర్చి రాఁగా నిదో. గదా యనుచుఁ ద్రిప్పిరాక్షసుఁడు వైచే గాఢభ్రమి। నదత్కనక కింకిణీనటనజాగ్రదుగ్రార్థదీ। వదావదముహూహవలభి యైనకూలంబునకో” మను. “లోలైరరిత్రైశ్చరణైరి వాభితో। జవాద్వృజన్తిభి రసా సరి జన్తైః। నాభిఃప్రతేతే పరితః స్థవో చిత భ్రమినిమి లల్లలనావలమ్బితైః” మాఘ. 2 (71) [“భ్రమి=భ్రాన్తిః” అని మల్లి. టీక.] “నొసలు నెన్నెసలో నుదురు నెన్నుదు రనంగఁ దనరు ఫాలంబు.” ఆం. సం.—“అజ్ఞి రాక్ష పాదమాలయోః” మేదిని.—“ఒప్పు ధ్వనిపేళ్లు రొద యన నులివునాఁగ” ఆం. సం. ‘భ్రమా హిండని’ అనుపాఠమున ఆహిండన - (ఆ+హిణ్) - “హిణ్ణస్తే చ పథా రాత్రౌ” హలాయుధః; - చూ. వీరికలా “హిండిత”.

శా. ఈసర్వంసహ దేవదానవమహీభృన్మోనివాచాతప

శ్రీసర్వస్వము నేతదన్యకృతులం జెప్పబడు. స్థోర మా

నీసత్యం బురరీకృతాంత, మిల నెం తే వృద్ధనైమంటి నే,

నాసత్యం బిఁక నిన్నుజోలెఁ గృతసంధా ధూర్వహు ల్లేమికి. 43

ఈసర్వంసహకో=ఈధూలోకములో, దేవ...ము-దేవ=దేవతలయ్య-దానవ=అసురులయ్య-మహీభృత్=ధూపతులయ్య-మాని=తపస్వులయ్య-వా...ము-వాచా=వాగ్రూపమయిన-తపః=వ్రతముయొక్క-శ్రీ=సమృద్ధి యొక్క-సర్వస్వము=సకలధనంబును, ఏ...లకో-వీరతో=ఈశరీర దానముకంటె-అన్య=వేఱయిన-కృతులకో=పనులయందు, చెప్పంబడుకో=ప్రశంసించఁబడును, ధూరము ఔనీసత్యంబు=ఇంతదాగుణ మైన (అనఁగా శరీర ప్రదానరూపమయిన) నీ ప్రతిజ్ఞ, ఉరరీకృతి అంతము=అంగీకరింపఁబడిన (నెఱవేర్చఁబడిన) నిశ్చయముకలది (నిశ్చయముగా నెఱవేర్చఁబడినది), నేకో, ఎంతేకో=మిక్కిలి, వృద్ధును ఐ=ముసలివాఁడనై, మంటికో=జీవించియున్నాను, ఇఁకకో, నిన్నుకో, పోలు...లో-దొరయనట్టి-కృత=చేయఁబడిన - సంధా=ప్రతిజ్ఞ యొక్క-ధూర్వహులో=సాధకులు, లేమికికో=లేరనుటకు, నాసత్యంబు=నా ప్రతిస.

తా.—ఈ లోకములో దేవాసుర భూనాయక మానులు ఇట్టి శరీరదానమందుగాక ఇతర కృత్యంబులందు తమ వాక్సత్యంబును నెఱవేర్చుకొన్నవారు కలరుగాని నీవలె అతిదారుణమయిన శరీరదాన ప్రతిజ్ఞను నెఱవేర్చినవా రెవ్వరును లేరు. నేను బహులవృద్ధుడను, నేను చక్కగా ఎఱుగుదును. నీ వంటి ప్రతిజ్ఞానిర్వాహకులు జగత్తులో లేరని ప్రతిజ్ఞ చేయుచున్నాను.—వ్యతిరేకాలంకారము.

“అమరు వ్యతిరేకము విశే! షము వచియింపఁగ విషయ విషయములలోనక! తమి నె వెలుగు నెల, పగలే! కనులము, నీముఖము సర్వకాలములందుకొ”-అ. సం. “సర్వంసహో వసుమతీ వసు ధోర్వీ వసునధిరా,” “దారుణం భీషణం భీష్మం ఘోరం భీమం భయనకమ్,” “అశ్లేకృత మురీకృత మూరీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజాతమ్,” “సంధా ప్రతిజ్ఞామర్యాదాధూర్వహే ధుర్య ధౌరేయధురీణా స్సధురీణరాః”-అమ.—వృద్ధున - “వృద్ధాదులడుజ్ఞునకు లోపంబు విభాష నగు” - బాల. తత్వ. ౫౬. అందువలన ‘వృద్ధ’ అయినది. అటుపై అస్తద్విశేషణమగుటచుట్టి ఏకత్వంబున నుప్రత్యయంబును దానికి ముందుండు ఉత్వంబున కత్వంబును. చూ. బాల. కార. ౩౩, ౩౪.

ఈ పద్యమున తృతీయపాదమున నిత్యయతి.—“ఏని యనునాంధ్రశబ్దముతో నదికిన పూర్వ పదముతుదివ్రాయుకీ న! చైవనను వ్యంజనవర్ణం! బైన రచింపుదురు నిత్యయతు లనుచుఁగవుల్.” అప్పకవి. ఇందువలన నిట వ్యంజనయతి చేయఁబడినది.

చ. ఇతరులు నీకు నీడె మఱి? యీధృతి, నీస్తృతి, నీబులెరిత

స్థిరగతి, నీమురారిపద సేవన జీవనవస్తతిక, సమా

దృత కలగాన సింధు లహరీ ప్లవన ప్లవభావ భా గురు

శ్రుతి తత బద్ధ తుంబికి గురుంగుడినంబి కృపానలంబికి.

49

మఱి=మఱియును, సమా...కొ-సమా దృత=మిక్కిలి అదరింపఁబడిన-కలగాన=తియ్యని పాటయినెడు-సింధు=సముద్రముయొక్క-లహరీ=అలలు-ప్లవన=ఈరిదాటుట యందు-ప్లవభావ=తేవతనమును - భాక=పొందియున్న - ఉరు=శ్రేష్ఠమైన - శ్రుతి=నాదము (లేక నుతి) కలది యగునట్లుగా - తత=వీణయుందు - బద్ధ=కట్టఁబడిన - తుంబికి=సారకాయగలవానికి, కురుం...కొ-కురుంగుడి=కురుంగుడియనెడి శ్రేష్ఠమునందలి-నంబి=భగవంతునియొక్క - కృపా=కరుణను - అవలంబికి=పట్టుకొనియుండు వానికి, నీకు, ఈ ధృతిక=ఈ ధైర్యమునందును, ఈ స్తృతిక=ఈజ్ఞప్తియందును, ఈ...తిక-ఈ-బుత=సత్యమయిన-ఈరిత=భాషితమునందు - స్థితి=నిలుకడగల-గతిక=చరిత్రమందును, ఈ-మురా...తిక-మురారి-శ్రీహరియొక్క-పద=చరణముల యొక్క-సేవన=కొలువనెడు-జీవనవత్=బ్రగుటగల-మతిక=బుద్ధియందును, ఈడె=సమానులా.

తా.—నీవు మధురమయిన హరిస్తోత్ర గాన సముద్ర పుటలలను దివ్యనాదప్రదముగా తుంబి కట్టిన నీ వీణయనెడి తెప్పచేత దాటుచున్నావు; కురుంగుడి భగవంతుని కరుణ నీకు పట్టుకొనుగా నున్నది, అట్టి నీకు ఈ ధైర్యమందు, ఈ జ్ఞప్తియందు, ఈ మాటనిలుకడయందు, శ్రీహరిసేవనమే పరాయణమైన యీ బుద్ధియందును సాటి యెవ్వరును లేరు.—వ్యతిరేకాలంకారము.

‘ధృతి ధారణధైర్యయోః,’ ‘సత్యం తథ్యం బుతం సమ్యక్,’- అమ. “సప దీరితాః ఖలు లగనిగిరః”-మాఘ 9 (69). “తేన వాగపరుషా పరుషాత్మర మీరితా” రఘు. 9 (8)-‘మధురైవ వాగుక్తేఽఫలితార్థః’ అని మల్లి. పా. ‘పదసేవన సేవనవస్తతిక’=పదసేవయొక్క కట్టుటకలదైన (అనఁగా పదసేవను చేర్చివట్టినదైన) మనస్సునందు.

‘అదృశా సాదరాన్వితా’-నానా. “జేశే నదవిశేషేనైవా నిస్సర్వా సరితి స్త్రీయాం,” ‘ఉడు పంతు ప్లవః కోలః,’-అమ. “ప్రథమశ్రవణాచ్ఛబ్దః క్రూరతే హ్రస్వమాత్రకః సా శ్రుతిః సంపరి జ్ఞేయా స్వరావయవశ్చితా,” - అని సంగీతశాస్త్రము. ‘తతం వీణాదికం వాద్యమ్,’ ‘తుమ్పల బూరుభేసమే’ - అమ.

తే. అనిన నాతనిఁ గొఁగిట నునిచి పలికె

వ్రత మొనర్పించి తని భాగవత వతంస

మోయి రజనీచరేంద్ర నీ యునుకృపాక

టాక్షమునఁజేసి ధన్యుడ నైతి ననఘ.

50

అనినక = రక్కసుఁడట్లు పలికినంతట, భాగవత వతంసము = విష్ణుభక్త శేఖరుఁడయిన యా దాసరి, ఆతనిక = ఆ రక్కసుని, వ్రతము ఒనర్పించితి = నా వ్రతమును చేయించితివి, అని, గొఁగిట ఉనిచి = కవుంగిరించి, పలికె = ఇట్లు వచించెను, ఓయి, రజనీచరేంద్ర = ఓయిరాక్ష సోత్తముఁడా, అనఘ = పాపరహితుఁడా, నీ... చేసి-నీ = నీయొక్క-ఉరు = ఎక్కువైన-కృపా = కరుణతోడి-కటాక్షమునఁజేసి = కడగంటి చూపువలన, ధన్యుడక = కృతకృత్యుఁడను, ఐతిని.

తా. — రక్కసుఁ డట్లు పలుకఁగా, దాసరి “ఓయి ఆసురవరేణ్యుఁడా, ఆనఘుఁడా, నీవు ఈ దినము నా వ్రతమును నెఱవేర్పించితివి. నేను నీ యత్యంత దయాపూర్ణ కటాక్ష వీక్షణముచేత నా పని నెఱవేర్చికొంటిని,” అని పలికెను.

“పుంశ్చుత్తం సావతంసౌ ద్వౌ కర్ణ పూరేతు శేఖరే”-అమ. “భువి దివి నీవలనఁ బాడమెఱురుప వతంసా” అని యుండుటచేత ‘భాగవత వతంసుఁ డనియుం జెప్పవొప్పు. — “చేతవిభక్త్య రక వర్ణకంబులకును వలనవర్ణకంబునకును తఱచుగ చేసి అనుప్రయుక్తంబగు”-ప్రా.వ్యా. కార.౪.

ఉ. బాసలు బండికండ్లు, మఱి ప్రాణభయంబున లక్ష నేనినం,

గ్రాసము కృచ్ఛ్రలబ్ధ, ముడుగ న్వసమే? యిది నీక చెల్లె, నో

భూసురవంశ్య, పుణ్యజన పుణ్యజనాంకము దావకీనమే

పో, సమకూరెడిం గులము పొత్తున దైత్యులకెల్ల నంకతక.

51

బాసలు = ప్రతిజ్ఞలు, బండికండ్లు = నిలుకడలేనివి, మఱి = అటుపైని, ప్రాణభయంబునక = తనప్రాణముపోవు ననుభయముచేత, లక్ష = లక్షప్రయాణములు, చేనినక = (ఆ పన్నుఁడు)చేసి నప్పటికిని, కృచ్ఛ్రలబ్ధము = శ్లేశముచేత పొందఁబడినదైన, గ్రాసము = ఆహారమును, ఉడుగక = వదలుట, వసమే = శక్యమ, ఇది = ఇట్లు దొరకిన యాహారమును వదలుట, నీక = నీకే, చెల్లె = సాధ్యమైనది, ఓ భూసురవంశ్య = ఓయి బ్రాహ్మణకులమున జనించినవాఁడా, పుణ్య...ము - పుణ్య జన = రాక్షసులయొక్క-పుణ్యజన అంకము = పుణ్యముల నెడి పేరు, తావకీనమేపో = నీదే సుమా, కులముపొత్తునక = బాటియొక్కయున్నదిచేత, దైత్యులకెల్ల = రాక్షసులకందఱువను, అంకతక = పేరుగా, సమకూరెడిక = కలిగినది.

తా. — ప్రతిజ్ఞలను నమ్రవచ్చువా? ఆపన్నుఁడు ప్రాణము తప్పించుకొనుటకై లక్షప్రయాణములైనను, చేయును, వానిని నన్నిశ్లేశముచే దొరకిన యన్నమును వదలుకొనుదొడ్డవాఁడు కలఁడా. నీవు ఒక్కడకే అట్టిపుణ్యాత్ముఁడవు. బ్రాహ్మణవంశమందు జనించినయోమహాత్ముఁడా, పుణ్యజను

అని రాక్షసులకుం గలిగిన పేరు నీయొక్కనిదే సుమా, నీమూలముగా కలమునున్నడించేసి వారికిని పేరయినది. నీయంతపుణ్యాత్ముడు లేడని భా. — విరుద్ధలక్షణచే ప్రసిద్ధమయిన పుణ్యజనశబ్దము నకు యోగముచే పుణ్యులయినజనులు అని అన్వాయకల్పన చేసినందున నిరుక్త్యలంకారమున, తదుత్థాపిత మైన యుత్పేక్షయు.

“యాతుధానః పుణ్యజనో నైర్వృతో యాతురక్షసీ” అను. బండికండ్లు - బండిచక్రములు తిరుగుడువడుచుండునుగాన ఆపదమునకు నిలుకడలేనివి యని యర్థము గలిగినది. - రూపకాలంకారము. అంకము=చిహ్నము (పేరును చిహ్న మేగావున ఇట పేరు అర్థము.)

చ. కడుపు మహాతుధ న్నకనకంబడ న స్త్రుతకృత్యుఁ జేయుఁ బో
విడిచితి, వేము జాత్యముగ వేధ విధించిన కూడు మీకు, నీ
యెడ నొకకీడు గల్గి, దింక నే మనిన, న్నటి నీకు నాన సూ,
బడలిక దీటి నిత్తసువుఁ బారణనేయుము మైత్రి గల్గినక.

52

(సీ) కడుపు, మహాతుధక = పేరాకటిచేత, నకనకంబడక = వాడిపోవుచుండగా, నక = నన్ను, కృతకృత్యుక = (నేను) చేయవలసినహరిభజనను చేసినవానినిగా, చేయక = చేయుటకై, పోక = పొమ్మని, విడిచితివి, ఏము=మనుష్యులమైనమేము, మీకుక = రక్కసులైనమీకు, జాత్యముగక = జాత్యుచితముగా, వేధ = బ్రహ్మ, విధించినకూడు=నియమించినయాహారము, ఈయెడక = ఈవిషయమందు (అనగా మమ్మ భక్షించుటయందు), ఒకకీడుగల్గదు = మీకేపాపముగాని సంభవింపదు, ఇంకక = ఇట్లు సేయక, మఱి ఏమనినక = అందులకు విపరీతముగా నీజేమిపలికినను, నీకుక అనచూ=అట్లు పలుకవలదని నీకు నాయొట్టు సుమా, మైత్రికల్గినక = నీకు నాయందు చెలిమికలదేని, బడలికరీతిక = నీయలపుపోవునట్లుగా, ఈతనువుక = ఈనాడేహమును, పారణచేయుము = భుజింపుము.

“అశనాయా బుభుక్షా త్సుత్” - అను. “భాగురి మతే టాపి త్సుధాచ” - అని రామాశ్ర. “ప్రస్తాప్రజాపతి శ్వేధా విధాతా” - అను. ఆన-ప్ర. ఆజ్ఞా. చూ=చుమా. “పారణావిధిః అభ్యవహరకర్త” మల్లి. కుమార. 5 (22).

క. ఈమాట న్బొరపొచ్చెము | లేమికి నీశ్వరుడ కరి నిలింపవిరోధి,

నామెయి మేదోమయ దృ | ప్తామిషములు మెసవు మన్న, నతఁడను నార్తిక. 53

ఈమాటక = నేను పల్కిన యీవచనమందు, పొరపొచ్చెము = కపటమేమియు న్యూనతయేమియు, లేమికిక = లేనందునకు, ఈశ్వరుడె=భగవంతుడె, కరి=సాక్షి, నిలింపవిరోధి=ఓయిగురైనరీ (రక్కసుడా అనుట), నామె...లు=నామెయి=నా శరీరమందలి-మేదోమయ=మెదడు నిండుగాఁగల-దృప్త=క్రొవ్విన్-అమిషములు=మాంసములను, మెసవుము=భక్షింపుము, అన్నక = అని దాసరి చెప్పగా, అతఁడు=రక్కసుడు, అర్తిక=దుఃఖముతో, అనుక=ఇట్లుపలికెను.

తా.—“ఓ రక్కసుడా, నామాటలో కపటముగాని లోపముగాని లేనందులకు-అనగా-ఈమాట నేను త్రికరణకుడిగా జెప్పినందులకు భగవంతుడే సాక్షి. కావున నీవు నాదేహమునందు సమృద్ధిగా నున్న మెదడును క్రొవ్విన్మాంసములను భక్షింపుము.” - అని దాసరి చెప్పగా, రక్కసుడు దుఃఖముతో నిట్లు పలుకుచున్నాడు.

“శ్యామలవర్ణంబుసాక్షియు మర్యాదఁ పరఁగుచునుండును కరి యనంగ”-ఆం. భా. “శాఖా నిలిమ్మ ద్యుపద స్వస్థిఁగల్గినభిక్షురాః”-త్రికాండశేషము. — “పిఠం తరసం మాంసం పలలం క్రవ్య మామిషమ్”-ఆము.

శా. ఎట్టా? యిట్టగునయ్య పల్కు దయలే? కిన్నాళ్లు నీకూడె యీ పొట్టం బెట్టి, మహాఘలభిఁ దనువుం బోపించి, యెన్నాళ్ల కే నెట్టే నొక్కతపస్వి యొక్కవ్రతి రాఁడే, చూడఁడే, తత్కృపఁ బుట్టు న్నిఁగెద దీని, నానొదవి, యోపుణ్యాత్మ యిట్లంటివే! 54

ఎట్టా=ఏమంటివి, ఇట్టు దయలేక పల్కుక, అగునయ్య=తగునటయ్యా, ఇన్నాళ్లు= (జన్మప్రభృతి) ఇంతకాలంబును, ఈకూడె = ఈనరమాంసాహారమునే, ఈపొట్టక=ఈ (పాడు) కడుపులో, పెట్టి, మహాత్ అఘలభిఁ=గొప్పపాపముయొక్క సంప్రాప్తి చేత (మహాపాపముచేసి), తనువుక=ఈదేహమును, పోపించి=పెంచి, ఎన్నాళ్లకేని=ఎంతకాలమునకైనను, ఎట్టేని=ఏకారణముననైనను, ఒక్క-తపస్వి = ముని, ఒక్క-వ్రతి=వ్రతస్థుఁడు, రాఁడే = (ఈదారిని)రాఁడా, చూడఁడే=నన్ను కటాక్షింపఁడా, తత్కృపక=అతని కనికరముచేత, దీనిక పుట్టుక=ఈరాక్షస జన్మమును, నిఁగెదక = తొలఁగించుకొనెదను. నాక = అనినను ఆశించియుండఁగా, ఒదవి = వచ్చియు, ఓపుణ్యాత్మ=ఓయిధర్మాత్ముఁడా, ఇట్లు అంటివే—ఈవిధముగా వచించితివే.

తా.—ఆర్యా పుణ్యాత్ముఁడా, నీ వట్లు చెప్పఁగూడదు; నేను పుట్టినప్పటినుండి ఈ నర మాంసమే ఈ పొట్టకు పెట్టి దేహమును పెంచి మహాపాపము సంపాదించి, పిమ్మట అందులకు దుఃఖి తుండనై ఏనాటికైనను ఒక మహామునియో, వ్రతియో, ఎవరో ఒక మహాపురుషుఁడు ఈదారిని రాఁడా, అతనికరుణాకటాక్షముచేత ఈజన్మమును తొలఁగించుకొందును గాక అని చిరకాలము ఆశించుకొని వేచియున్నందులకు, నీవు వచ్చియు ఇట్లు నిన్ను భుజింపు మని పల్కితివే! అట్లు పల్కుటము మహానుభావుఁడా.

ఎట్టా... ఈపాఠము శ. ర. మందువ్యాఖ్యాతము. దీనికి ఆమ్రేడితమందు “ఎట్టెట్టా” అని రూపమనియు అందున్నది—నిఁగెదక-నకారాది-పీఠికను చూ. ఎన్నాళ్లు-(ఎన్ని+నాళ్లు), చూ. ప్రా. వ్యా. సమా. 3౬.

క. మీవంటి భాగవతులుం బావనులుగఁ జేయఁ రేని మఱిగతి యేదీ

మావంటివారి కిద మా| యేవము వెనుకటిది చూడ కీక్షింపు కృపక. 55

మీవంటి భాగవతులక=మీబోఁటి వైష్ణవులుగూడ, పావనులుగక=పవిత్రులనుగా, చేయుఁ రేని=చేయనియడల, మఱి=పిమ్మట, మావంటివారికిక, గతి ఏదీ=దారియొక్కడిది, ఇదకక, మా ఏవము వెనుకటిది=వెనుకటి మా హేయవృత్తిని, చూడక=గణింపక, కృపక=దయతో, ఈక్షింపు=చూడుము (దయచేసి నన్నుం గడలేర్పు మనుట).—కావ్యాధాపత్త్యలంకారము.

భాగవతుఁడు - భగవంతునియందు భక్తుఁడు. పావనులు = ఇతరులను పవిత్రులనుగా చేయు వారు అని దీనికి వాచ్యార్థము. తాను పవిత్రుఁడు గాక ఒరులం బవిత్రీకరింపఁసేరఁడు గావున, పావ నుఁడు పవిత్రుఁడే, కాబట్టి పవిత్రార్థమందు ఇవట ప్రయుక్తము.-ఏదీ - “నీకు బాంధవమేదీ” - భార. ఉద్యో. ర. ఆ. శ. ర. వంటి—“మావంటితెరి కావలికల్లక | మీవంటి గృహస్థుల” - మను, ఏవము-రూ. ఏవ.

తే. స్వధితియైనను ద్విజాఁ దిన్న శస్త్రమైన
సరియకాఁ గాంచనమ చేయుఁ బరుసవేది,
యీయసాధారణన్యాయ మెన్నవలదె
మాదృశులచోటఁ గదియు భవాదృశులకు ?

56

పరుసవేది = స్పర్శవేధి (యను రసవిశేషము), స్వధితివనను = యజమానుని తురమునైనను, ద్విజాఁ = బ్రాహ్మణుని, తిన్న శస్త్రమయినక = చంపినకత్తి నైనను, సమముగాఁ = తుల్యముగానే, గాంచనమ = బంగారముగానే, చేయుక, మాదృశులచోటక = నాబోంట్లయెడల, కదియుభవాదృశులకుక = చేరునట్టి, మీబోంట్లకు (మీబోంట్లు), ఈ యసాధారణన్యాయము = ఈ యుత్తమన్యాయమును, ఎన్నవలదె = పాటింపవలదా.

తా. — పరుసవేది నిరపరాధియైన గొడ్డటియనుమును, బ్రహ్మహత్యగావించిన మహాపాపియగు కత్తియనుమును, సమముగానే బంగారమే చేయును. ఈ యుత్తమన్యాయమును నాబోంట్లయందు మీబోంట్లు అవలంబింపవలదా? మీకరుణకు పవిత్రుఁడు పాత్రము, పాపి పాత్రము కాఁడు, అనుభేదము కూడదు; ఎల్లవారిని మీరు తుల్యముగానే అనుగ్రహింపఁదగును, కావున పాపి నైనను నన్ను కడతేర్చుట మీకు ఉచితము. — దృష్టాంతాలంకారము.

పరుసవేది-ప్ర. స్పర్శవేధి-ఇనుము లోనగువానిని బంగారుచేయునట్టి సిద్ధరసము-‘స్వధితిః పరశు శ్చ పరశ్వధిః’-అను. ద్వయోః కుతారః ‘అనేన రనేన సంపర్కే సతి సప్తధాతవః సువర్ణాని భవన్తి’-విక్రమచరితము. స్వధితి=యజ్ఞకర్తలో వాడంబడు తురముని గ్రహింపఁదగును. యాగములో ‘ఓషధే త్రాయస్వైన్గ్ స్వధితేమైనగ్ం హిగ్ంసీః’ అనుమంత్రమును పఠించి యజమానునికి అధ్వర్యుఁడు వపనము సేయును. మంత్రార్థము ‘హే ఓషధే తృణవిశేష ఏనం యజమానం రక్షస్వ. హే స్వధితే తుర ఏనం మాహింసీః, అస్య యజమానస్య హింసాం మాక్షాః’ ఇందు వలన నిచట యాగోపకరణమైన తురమును చెప్పటయేశ్రేయము.

తే. అనిన దేహార్పణము నొల్ల కార్తి బలుకు

కృపణత కతఁ డభిప్రాయ మెద్ది యనిన,

నిత్తుఁ దను వంట యనుకంప యే? మదాత్త

కనటుఁ బాపుటయే యనుకంప గాక.

57

. అనినక = రక్కసుఁ డిట్లు పలుకఁగా, దేహార్పణముక = శరీరముయొక్క అప్పనమును, ఒల్లక = అంగీకరింపక, అర్తిక = దుఃఖముతో, పలుకు కృపణతకుక = వంచించినదైన్యమునకు, అతఁడు=అదాసరి, అభిప్రాయము ఎద్ది=నీతాత్పర్యమేమి, అనినక = అని పలుకఁగా, మతో ఆత్మకనటు=నా జీవుని పాపమును, పాపుటయే = నివర్తిల్లజేయుటయే, అనుకంపగాక = దయగాని, తనువు=దేహమును, ఇత్తును అనుమాట, అనుకంపయో=దయయా.

తా. — ఇట్లు కుంభజానుఁడు పలుకఁగా, దాసరి, యాతనిని, ‘నాదేహమును అర్పించెదనన్ను, వల దని దుఃఖముతో నివారించుచున్నావు, మఱి నీకు కావలసినదేమి? అని యడిగెను. అంత నారక్కసుఁడు ఇట్లు పలుకుచున్నాఁడు- ‘అయ్యా, నా జీవుని పాపమును తొలగించి నన్ను కుదుని చేయుట నాయందు దయచూపుట యగునుగాని, నీదేహమును నాకు తినుటకిచ్చెద ననుట

దయచూపుటయగునా?—నీదేహము నాకు వలదు, నన్ను కుదునిం జేసి నాకువచ్చిన యీపాడు జన్మమును తొలగింపుము; ఇది నాప్రార్థన.' అని యుత్తరము చెప్పెను.

ఒక్క - వలచుధాతువు - రూ. వలవక—‘ఆర్తిః పీడాధనుష్కాత్కాః,’ ‘కారుణ్యం కరుణా ఘృణా కృపా దయానుకమ్నా స్యాత్’-అను. ‘దోష మనంగను దోషగు దోషంగు నాఁ | గనటు నాఁ బాపంబుగాఁ దనర్చు’ ఆం. భా.

భా. ఘంటాకర్ణుని మించుకర్త మొకొ నా కర్తృంబు? మానీంద్రులం

దుంట లేయఁడె? మాన్వి యీఁడె భగవం తుం డట్టి శ్రీ? యట్టి శ్రీ

కంటె న్భాగవతుండు మించ నొసఁగం గా లేఁడె? యీ మేలు నా

కంటింప న్నటి రాదె? పూజనము గాదా ప్రాణిమే ల్పక్రికి.

58

నాకర్తృంబు=నాచేత, ఘంటాకర్ణునిక=ఘంటాకర్ణుడను రక్కసునిచేతను, మించుకర్త మొకొ=అతిక్రమించుచేతయా, (ఆతఁడు), మాని ఇంద్రులక=సంఘమి శ్రేష్ఠులను, తుంటల్ సేయఁడె=తుండెములుగా చేయలేదా, భగవంతుండు=నారాయణుండు, మాన్వి=ఆతనికర్తృమును పాలించి, (ఆతనికి), అట్టిశ్రీ=అటువంటి సంపదను, ఈఁడె=ఇయ్యలేదా, భాగవతుండు=భగ వద్భక్తుండు, అట్టి శ్రీకంఠక=ఘంటాకర్ణునికి నారాయణుఁడిచ్చిన సంపదకన్న, మించక=అధిక ముగా, ఒసఁగం గాలేఁడె=ఇయ్యలేదా, మఱి=ఇకను, ఆమేలు=అశ్రేయమును, నాకుక అంటిం పక రాదె=నీవు నా కొసంగఁగూడదా, ప్రాణి మేల్=ఒక ప్రాణికి చేయుశ్రేయము, చక్రికి= భగవంతునికి, పూజనము కాదా=అర్చన గాదా.

తా.—నే నేమి ఘంటాకర్ణునికన్న ఎక్కువపాపముచేసితిని! ఆతని యాపాపమును పో నడిచి శ్రీహరి ఆతనికి మోక్షసామ్రాజ్యము నీయలేదా. ఆ హరిభక్తులు హరికన్నను హెచ్చుగా ఈయఁగలరు గదా. కావున నీవు నాకు ఆ ఘంటాకర్ణునికి ఆయన యొసంగినమేలును ఒసంగుము, ఏదే నొకప్రాణిని సంతోషపెట్టుట హరిపూజనమే గావున, నాకు మేలునేయుటయు, నీకు హరి పూజనమువలె మహాపుణ్య ప్రద మగును.—అర్థాంతరన్యాసము.

ఘంటాకర్ణుండు పితాచనాయకుడు; ఆతనికి శ్రీకృష్ణుండు ఇంద్రపదవిని, తదనుభవము కొంతకాల మయినతర్వాత, పరమాత్మైక్యంబును అనుగ్రహించెను. అని హరివంశకథ. - “అట్టి మేలు చక్రికి పూజనముగాదా?” - “సంతోషం జనయేత్ ప్రాజ్ఞస్తదేవేశ్వరపూజనమ్,”.

వ. అనిన విని మాతంగుం డాతెఱుం గేతెఱుంగైన సంగతం బగు ననిన, నాతం;—“దే నొక్క బ్రహ్మరాక్షసుండఁ, గుంభజానుసంజ్ఞుండ, నుగ్రకర్తుండనై, యీ న్యగ్రోధం బాశ్రయించి వంచనం బధిక పంచజనచర్వణంబు నేయుచుండుదు. పూర్వంబున సోమశర్త యను భూబర్హిర్ముఖుండఁ, బ్రాగ్జనిద్విజుండఁ గాన దయనీ యుండన; యొక్క దుష్కర్తృంబున నిట్టైతి నీవు కైటభారిం బాడిన నేటి పాట ఫలంబు సజలంబుగా నాకిచ్చితేని బీభత్సకుత్సార్హం బగు నీజన్మంబు వేఁగు, నీకు నార్తరక్ష ñంబున నగు సుకృతం బనంతంబు సిద్ధించు, నత్యంత ధర్మసాధనం బగు నిష్ఠేను నిల్లు సేరు;” ననిన, నమ్మేసి మాటలకుఁ గల కల నవ్వి యవ్విష్టుదాసుం డిట్లనియె. 59

న్యగ్రధంబు=వటవృక్షమును, పంచజన=మనుష్యు, చర్వణంబు=తినుట, భూబర్హిర్ముఖం
దం=భూసురుడను, ప్రాగ్జని=పూర్వజన్మ, కైటభారిక్ = నారాయణుని, సజలంబుగా నాకిచ్చి
లేని=నాకు ధారాదత్తము చేసితివని, బీభత్స=రోత, కత్సా=నిండ, వేగుక్=తుద ముట్టును.

క. ఇటువంటివి యిటు కెక్కుడు | నిటు దిగుడువి యొంద నెన్ని యే నిదియును నొ
క్కటి యొకనాటిద కాదొక | త్రుటిగీతఫలంబు నొసంగుదునె యిమైయికి? 60

ఏను, ఇటువంటివి=ఇట్టి శరీరములు, ఇటుకుక్ ఎక్కుడు=ఇంతకన్న ఉత్కృష్ట దేహములును,
ఇటుక్ దిగుడువి=ఇంతకన్న అధమదేహములును, ఎన్ని ఒండక్=ఎన్ని దేహములను పొందలేదు.
ఇదియును=ఈ చండాలదేహంబును, ఒకటి=ఆ మదీయ దేహపరంపరలో నొకటి, (ఇట్లు పోయిన
వెంటనే మరల వచ్చునదైన), ఇమైయికిక్ = ఈ దేహమును రక్షించుకొనుటకై, ఒకనాటిద
కాదు=ఒక దినము పాడినస్తోత్రంపు ఫలమును (ఇయ్యను సరియే గదా), ఒక త్రుటిగీతఫలంబుక్ =
ఒక చిటికకాలపు హరిస్తోత్ర గానఫలము నైనను, ఒసంగుదునె=ఇత్తునా (ఇయ్యననుట).

తా.—నాకు దేహము ప్రియము గాదు, ఇప్పటికి నేనెత్తిన దేహములకు లెక్క లేదు. ఇంత
కన్న ఉత్తముజన్మములను అధమజన్మములను ఎన్నిటితో ఎత్తి నాడెను, ఆపరంపరలో నిది యొకటి.
ఇట్టి దేహముల పుట్టువునకు విరామమును గోరవలసి యుండగా, ఈదేహముకై అనశ్వర మైనహరి
నామకీర్తనఫలమును ఒక నాటి ఫలమును కాదు గదా ఒక త్రుటికాలపు ఫలము నేనియు నొసంగను.

త్రుటియనగా అరక్షణము—“స్త్రియాం మాత్రా త్రుటిః పుంసి లవలేశకణాణః”—అను.
“క్షణద్వయం లవః ప్రోక్తః సిమేష స్తు లవద్వయమ్.”—చతుర్థపాదమున పుత్రముతి.

సీ. దిక్పాలతను వెత్తి తిరిపతనువుదోన

యెన్నిమార్లెత్త మీ యేను నీవు?

గేసరి తను వెత్తి కీటతనువుదోన

యెన్నిమార్లెత్త మీ యేను నీవు?

మాతంగ తను వెత్తి మశకతనువుదోన

యెన్నిమార్లెత్త మీ యేను నీవు?

ధరణీశ తను వెత్తి దాసతనువుదోన

యెన్నిమార్లెత్త మీ యేను నీవు?

తే. సోమయాజులమెన్నిమార్లొము, శ్వపచ

ఖగకులుల మెన్నిమాలులు గాము, పాము

గాములము నెన్నిమాలులు గాము వెండి

కంసరిపుభక్తుల మొకండె కాము గాని.

61

వెండి = అట్లుగాక (అనగా దిక్పాలకాదులముగాక), కంసరిపుభక్తులము ఒకండె = హరి
భక్తులము మాత్రమే, కాము గాని = కా మైతిమిగాని, ఈయేనుక్ (ఈ) నీవుక్, ఎన్నిమార్లు,
దిక్పాలతనువు = లోకపాలదేహమును, ఎత్తి = వహించి (లోకపాలరముగా బుట్టి), తోన =
వెంటనే, తిరిపతనువుక్=బిచ్చపు (బిచ్చగాని) దేహమును, ఎత్తము=ఎత్త లేదు - [మనము ఇరువుర

మును హరిభక్తలముగా పుట్ట మైతిమిగాని లెక్కలేనిమార్లు దిక్పాలరుముగా పుట్టి వెంటనే విచ్చ గాండ్రముగా పుట్టితిమి-ఇట్లే కడమపాదములందును అన్వయ మెఱుంగునది - ధరణీశ=ధూనాయ కునియొక్క, దాస=దాసునియొక్క, కేశరి=సింహముయొక్క, కీట=పురుగుయొక్క, మాతంగ= ఏనుగుయొక్క, మశకంపు=దోమయొక్క, సోమయాజాలము=సోమయాగము చేసినవారము, శ్వపచ ఖగ కులులము=చందాలపక్షి జన్మలము, పాము గాములము=పాములమును పిశాచములమును.

తా.—విష్ణు సేవ ప్రార్థనయము, దుర్లభమును; తనువు తుద్రము; ఈ తుద్రముకై విష్ణు సేవ నొసంగఁ జాల ననుట. ఈ సంసారచక్రములో విష్ణుభక్తికి వెలి యయినయల్పపుణ్యములచే ఉత్తమజన్మములును, పాపములచే అధమజన్మములును వచ్చును; విష్ణుభక్తి యుండిన, నధోజన్మ ములు రావు; మఱి ఉత్తమజన్మములకన్నను జన్మాభావమే అనఁగా మోక్షమే ఎక్కుడు గావున, అదియే కలుగును. 'సోమయాజాలము' అనుటచేత శ్రౌతకర్తనివ్వకన్న విష్ణు సేవయే ఎక్కు డని భావము. ఇతరజన్మపరంపరకన్న విష్ణుభక్తజన్మము ఎక్కు డనుటచే వ్యతిరేకాలంకారము.

'దిక్పాలరు' ఇంద్రాగ్ని యను నైర్వృత వరుణ వాయు కుబేరేశాసులు ఎనమండ్రు ఎనిమిది దిక్కులవను అధిపతులు. "ఇన్ద్రో వహ్నిః పితృపతి రైర్వృతో వరుణో మరుత్" కుబేర ఈశః పత యః పుర్వాదీనాం దిశాంక్రమాత్"-అను.-"భిక్ష తిరిపము చికిరము విచ్చ మాయవారమును జోగు నాఁగను వలలు నభవ" ఆం. భా. 'తిరి పంపుఁదనుక' 'కీటంపుఁదనుక' 'మశకంపుదనుక', 'దాస్యంపుఁదనుక'-అని పా. 'తనుక'-ఇందు వు వర్ణలోపమునకు శాస్త్రము కల్పనీయము. ఆధు నికమైన ప్రా. వ్యా. మందు రాహుబాహుశబ్దములకే ఈలోపము చెప్పఁబడియున్నది. తోక = వెంటనే. శ. ర. "అళికంబునయక్షిని డాచినట్టి సర్వజ్ఞుఁడు" ఉ. హ. 2 (176)లో "తునియునో పరకుచే దునియదో వృక్షంబు" అని ప్రయోగించినాఁడు. కావున రావ్యోదని ఆకృతిగణముగా కల్పించుకొనుటశ్రేయము. 'ఈయేను, నీవు'-ఇచట ఈశబ్దము నీవునవను ముందు అధ్యాహార్యము.

కేశరి-"సింహో మృగేంద్రః పశ్చాస్యో హర్యక్షః కేశరీ హరిః,"మాతంగ-"మతల్లజో గజో నాగః కష్ఠాలో వారణః కరీ," అను. "మశకంబు దోమ యనఁగ వెలయును" ఆం. భా. సోమ యాజ = సోమరసముతో యజించువాఁడు - 'సోమపీథీ తు సోమపః' 'నిషాద శ్వపచా వస్తేవాసి చాక్షాల పుల్కసాః' - అను. "గాము సోఁతు సత్తి గాలి దయ్యము బూత | మనఁ బిశాచసంజ్ఞ అలరు నభవ"-ఆం. భా. 'వనమాలీ బలిధ్వంసీ కంసారాలి రథోక్షజః'-అను.

ఆ. ఊతెనీరు చెలఁది నేత మూటాయిటి

దూది యెండవసుపు దొడ్డియక్క

రంబు మేను, దీని రహిఁ బుణ్య ముప్పుట

కప్పరంబు చెట్టి యుప్పు గొనుట.

62

మేను=దేహము, ఊతెనీరు=చేఁపలనుబట్టెడి యూతలో గ్రహించిన జలము - త్తగుమయి నను నిలువ దనుట, చెలఁదినేత మూట అయిటి దూది=సాలెపురుగు నేసిననేతలోముడిచిపెట్టిన బూరుగుదూది, ఎండ పసుపు=ఎండలోని పసుపు, తొడ్డియక్కరంబు = దూలములో పురుగుదొరి చిన యక్షరము; దీని రహిఁ=దీనిమీఁది మమతచేత, పుణ్యము అప్పుట = హరిస్తుతిగీత ఫలమును వెలగా నిచ్చుట,-కప్పరంబు వెలగా నిచ్చి ఉప్పుగొనుటవంటిది.

తా.—ఈ దేహము ఊతనీటివలె నిలువనిది, సాలెపురుగు నేసిన నేతలో (కట్టుటకే రాదు, దానితో కట్టినది కట్టనిదే, అట్లు) కట్టినబూరుగుదూదివలె స్థితి లేనిది. ఎండలోనిపసుపు వర్ణహీనముగను, ఎండలో వర్ణాధికమువలె నాభాసించును; దేహము అట్టియాభాసము, ఘుణాత్మకమువలె ఆభాసమాత్రము. దీనికి వెలగా పుణ్యము నిచ్చుట ఉప్పునకు వెలగా సరికిసరిగా కప్పు రము నిచ్చుటవంటి తెలివితక్కువపని.—రూపక నిదర్శనలకు సంస్పృష్టి.

“ఊతనఁ గువేటి చెలఁగు”-ఆం.భా. “బాలకాఁడు వెలఁది సన్నపిల్లి | పా దొట్టనఁగ లూత పరఁగు”-ఆం. భా.

వ. అనిన దనుజుం డిట్లనియె.

63

దనుజుండు=రాక్షసుండు “అసురా చైత్యజై తేయ దనుజేంద్రురి దానవాః”-అను.

క. సంగీతఫలంబునఁ గో సంగీ సగమైనఁ దయ పొసఁగ నీవే; మీఁ

మ్రంగిన గ్రుక్క న్నావరిధి | కిం గొఱతయె? కొదయె విష్ణు కీర్తన కనినఁ. 64

గోసంగి=ఓ మాలదాసరి, దయపొసంగఁగ = దయచేసి, సంగీతఫలంబునఁ = (నేటి) హరిస్తుతిగానపుణ్యములో, సగమైనఁ, ఈవే=ఈయనా (ఇప్పుడు), మీను మ్రంగిన గ్రుక్క = చేపత్రాగిన గ్రుక్కఁడునీళ్ల చేత, వారిధికిఁ కొఱతయె = సముద్రము తక్కువపడునా (పడ దనుట), విష్ణుకీర్తనకుఁ కొదయె=(ఒకనాటి హరికీర్తన ఫలములో సగము నాకిచ్చుటచేత నీయ పార) విష్ణుకీర్తనఫలము తక్కువపడదు, అనినఁ (అవలి కన్యాయు).

తా.—ఓయి దాసరి, చేపమ్రంగిన గ్రుక్కఁడు నీటిచే సముద్రము తక్కువపడనట్లు ఏక దినగీత ఫలములో సగము నా కిచ్చుటచే నీయపార హరికీర్తనఫలము తగ్గదు; కావున దయచేసి నేనడిగిన దినగీత ఫలార్థమును నాకు ఒసంగుము.—ప్రతివస్తాపము.

‘ప్రతివస్తాపము వాక్య | ద్వితయంబునఁ జెప్ప వేటువేట నుభయసం

గతమా సమానధర్మము; | దితిజుల హరి ద్రుంచు, నృపుఁడు దృపులఁ జించుఁ.

గోసంగి-“అసాది గోసంగి మాదిగ గూబరి యన మాతంగుఁడగు.”-ఆం. భా. అని నిఘంటు

వున నున్నను, గోసంగిపదము మాలనికినిం గవులు ప్రయోగింతురు.—

“ఓశోరి రాచవాఁడా, | రారా, నావెంటఁ దిరుగురా గోసంగివై,

పోరాడి మాడ లిచ్చెదఁ; | గోరా నీయప్పు దీర్చుకోరా పెలుచఁ.” హరిశ్చ. ర. ఆ.-శ. ర.

ఈ దాసరినే దివ్యనూరిచరితమందు “శ్వపచం కైశిక గానలప్పుటమ్” అని తడవియున్నారు. అమరమందును “చణ్డాలప్లవమాతజ్ఞ దివాకీర్తిజనజ్ఞమాః” అని చండాల (=మాల), మాతంగ (=మాదిగ) పదములును, పర్యాయములుగానుం బరితములు. ఇందువలన ఆ రెండు జాతులభేదము ప్రకృతమున అవివక్షితమని యేనియుం దలంప నగ.

శా. ఏలా నొంచె దదేహ? మి ట్లడిగి, యెం తే బాస మేనం బలం

బో, లీలావటు గీతకీర్తనఫలం బో, నీయెడ స్తున్న? పా

తాళప్రశ్నలు మాని మే న్నొనుము; బేతాళ చ్చ లోక్తి రుపం

దూలింఁ దలఁతేని, పుట్టు మఱి నూలు ల్లగివ్వ బేతాళముల్. 65

అదేహము = దేహస్యమును (గీతఫలమును), అడిగి, ఏలా ఇట్లు, నొంచెదు = పీడించెదవు, ఎంతేక = ఎంతయైనను (పీడించినను), మున్ను = మొదట (అనఁగా నన్ను విడిచినప్పుడు), నీయెడక

కాన = నీకు నాప్రతిజ్ఞ (ప్రతిజ్ఞాతమనుట), మేనక పలంబో = నామేనిలోని మాంసమా, రీలా వటు = రీలార్థమై వటువైన వానియొక్క (వామనమూర్తియొక్క-నారాయణునియొక్క యనుట)- గీత = గానరూపమయిన - కీర్తనఫలంబో = స్తుతియొక్క పుణ్యమా, పాతాళ ప్రశ్నలు = లోలోతయిన చర్చలంగలిగించు పృచ్ఛలను, మాని = ఆడుగక, మేను = నాదేహమును, కొనుము = కైకొమ్ము, తే ... క్రిక్ - బేతాళ = నీదైన పికాచజాతికి సాధారణమైన- ఫల = వంకరమాటల-ఉక్రిక్ = వచించుట చేత, రుషక్ = కోపముచేత, తూలింపక్ = బేల్చుడునట్లు, తలఁతువు ఏని = యత్నించెదవేని, మఱి = అంతట, నూతుల్ త్రవ్వక్ బేతాళముల్ పుట్టుక్ = నూయిద్రవ్యి బేతాళుని లేపినట్లగును.

తా. - దాసరి చెప్పుచున్నాడు. - ఓయి రక్కసుడా, నీవు నాదేహముకంటె వేటొకటి యడుగుట సరిపడదు. మొదట నీవు నన్ను హరికీర్తనమునకు పోనిచ్చినప్పుడు నాచే చేయించు కొన్న ప్రతిజ్ఞ నాదేహము నిచ్చెదననియేగాని గానఫల మిచ్చెద నని గాదు. నీవు ఈ లోలోతు ప్రశ్నలు మాను, నా దేహమును పుచ్చుకొమ్ము. నీవు నీ పికాచజాతికి సులభ మయిన ఫలవచనముల చేత నాకు కోపము తెప్పించిన ఆ కోపాన నేను గీతఫలమును ఇచ్చినచో గౌనంజూచుచున్నావా యేమి? ఆ పక్షమున బావి త్రవ్వఁగా భూతము వెలువడినట్లగు నేగాని, నీ యుక్తిమాత్రము ఫలిం పదు. - విషమభేదము, లోకోక్తి తదంగము. “బావి త్రవ్వఁగా భూతము బయలుదేరినట్లు” అను సామెత ప్రసిద్ధము. “కూపం ఖనతా బేతాళ ఉత్థాపితః” అని న్యాయము. “పల మున్నాన మాంసయోః” - హైమము.

‘పాతాళ ప్రశ్నలు’ - కొన్ని పుస్తకములందు ‘బేతాళ ప్రశ్నలు’ అని యున్నది. ఆపాత మునకు ‘విక్రమాదిత్యునికి శ్మశానములో బేతాళుడువేసిన కఠినప్రశ్నలవంటి ప్రశ్నలు ఉత్తరము చెప్పటకు మిక్కిలి కష్టమయిన ప్రశ్నలు’ అని భావము.

వ. అనిన సాలకటంకటేయుండు సాలఁ గటకటంబడి, కార్యేచ్ఛం గన్నీరు గ్రుక్కుకొని, కటకటా! కైటభారి కనుంగులగు డింగరీలు దయాళువులు గావలవదే? తొల్లి దర్శన ప్రవర్తకుండై వైయాసికంబు లగు సూత్రంబులు వివరించి విష్టరశ్రవు నద్వైతవైశిష్ట్యంబుఁ బ్రతిష్ఠించిన లక్ష్మణాఖ్యయోగీంద్రుండు, చిరకాలనేవా సంతుష్టుండై నిజదేశికుం డగు పూర్ణాహ్వయుం డనధికారుల కీకు మని విధియుక్తంబుగాఁ దనకుఁ బ్రసాదించిన గీతాచరమార్గంబుఁ, గృపాతరంగితుండై రంగేశధామదామో దరనామ చామికరగోపురం బెక్కి, యుచ్చైస్వనంబున నుచ్చరించినఁ గురుం డలి గిన, “దేవా! దేవరయాజ్ఞ మిఱి యే నొక్కరుండ రౌరవంబునం బడుట మేలో? భాగవతపరిషత్తునకుఁ బరమపద మగపడుట మేలో? యని వితర్కించి నీ పుచ్చరించుట గా నుచ్చరించితి” నని తదభినందితుం డయ్యె. నతండు నిజచ్ఛాత్ర సత్త్రంబు నకుఁ బ్రత్యహంబును గల్యంబున మూల్యంబొల్లక గవ్యంబు సమర్పించి వేడిన వల్లవీ వల్లవులకుఁ బరమ పదంబుఁ బ్రసాదించె; నతండు బంధముక్తుం డయ్యు నవతారాంత రంబునఁ గాలాంతరంబున సుకుచిత్రజ్ఞానులై విషయపరు లగు నరులకుం బరమునం దలితీ పొదవ సుందరజామాతృ నామంబున నర్చిరాదిగతి విశదీకరించె; నతండు యిట

మీఁద యాదవగిరి టెంకణంబు పాపండసంకులంబుగా వచ్చినఁ దచ్చుటకి శతకోప
సమాఖ్య సంభవించి నీరంధ్రవాదంబున సంక్రాదివిషయ విద్యజ్ఞనంబుల నధోక్షజ
విషయవాద భిక్షవేడి దిగ్విజయంబు నేసి గరుడకుధర గుహాకుంత నృకంఠీరవంబు
కుహనాత్రిదండియై బ్రుసీ కుసుంభాంబరాంభః కుండిక లొసంగ నంగీకృతాంతిమాశ్ర
ముండై, ఫణిప కణభు గక్షపాద బాదరాయణ కపిల జై మిని శాసనంబులు మత మహా
నస మహీసురులు మున్నుగా నెంతేవాసి నంతేవాసులకుఁ దెలివి పలుపం బరమ
హంసానుష్ఠాన పరకాప్తయై, పదయుగ ప్రపన్న భువనప్రపంచపంచజనహృదయ భవ
నంబులం బద్ధాపద్మాక్షులు పల్లేర్లు దుడిచి పాడెక్కభక్తి బోధించి భూతలంబుఁ బావ
నంబు నేయంగలవాఁడు; మఱియు హయవదనపదారాధకుండై వేంకటేశుండను నిం
కొక్క మనీషి మధుమథనమతప్రతిపాదకం బగు ప్రబంధశతంబు రచించి శిలోంఛ
స్తవనంబునం దపంబు నేయం దనకు జరచ్చదన శాకదానంబునేయు నగస్త్యోర్విరుహంబు
నకు నిర్వాణం బొసంగం గలం; డిట్టి యేష్యంబులు మదీయ దివ్యబోధంబున
నెఱింగియుందు నేతాదృశం బగు త్రైకాలిక జ్ఞానంబు కలిమి నిష్ఠేను మాననీయంబు
గదా యంటేని యది జాత్యంబుదక్కఁ దపస్సత్యశమదమాది లబ్ధంబుగాదు; నిషాది
భవిష్యదర్థంబులఁ జెప్పుచున్నది, అది శుచియే? కాశికంబు డబ్బుగాటి గబ్బులుఁగు
గౌళి కనుంచెంటి నై డికింటి లోనగు తిర్యక్కులు భావిప్రయోజనసూచకంబు లై
యున్నయవి; యవి తఃస్వతే! యట్ల మావిజ్ఞానంబును; నెట్లనిన, నాస్తిక్యంబువలన
శాస్త్రంబులెడ నధీతిబోధంబులు దక్క నాచరణప్రచారంబులు లేమిధర్మంబు దూరం,
బది నిమిత్తంబుగా నిత్రైఱం గెలుంగక భవోత్తారకంబుగాదు, గావునఁ గలుష
రహిత కాయంబునంగాని కల్యాణంబు లబ్ధంబుగాదు గాఁబట్టి యివ్విరూపవిగ్రహం
బనుగ్రహంబున సుడిపి కృతార్థం జేయు; మని పాదంబుల వ్రాలి పాటం బాతిక
పాలేని యీవే యనిన, నతం డదియును నీలేనన్నఁ బోనిష్ఠి ప్రభాతసమయంబు
నం బాడిన చరమగీతంచైన నిచ్చి ప్రపన్నుండ నగు నన్నవిపన్నుం జేయుమని లేవ
కున్నం, బరమదయాద్భుండై, 'యట్ల కానిష్ఠులె' వ్వుని యతని లేవనెత్తి, యత్తను
ప్రాప్తిప్రకారంబు సవిస్తరంబుగాఁ జెప్పుమనిన నవధరింపుమని యప్పొలదిండి
దుఃఖార్థుండై యిట్లనియె.

66

సాలకటంక పేయండు = రాక్షసుడు (సాలకటంకటుఁ డని యొక యాదిమరాక్షసుఁడు),
కటకటంబడి = దుఃఖపడి, డింగరిలు = భక్తులు, దర్శన = శాస్త్ర, వైయాసికంబులు = వ్యాసరచితములు,
వైయా...నూత్రంబులు = బ్రహ్మనూత్రములను, విష్టరశ్రవు = నారాయణునియొక్క, అక్షరాఖ్య
యోగింద్రుండు = శ్రీ రామానుజాచార్యులవారు (శేషహియొక్క, అందువలననే అక్షరాస్వామి
యొక్క యవతారము), పూర్ణావ్యాయండు = పూర్ణాచార్యులనువారు (పరియనంబి యని వారికి
ద్రావిడనామము - వారు శ్రీ రామానుజులవారి గురువు), గీతాచరమార్గంబు = భగవద్గీత కడపటి

శ్లోకము భావమును (“సర్వధర్మాక్ పరిత్యజ్య మా మేకం శరణం ప్రజ | ఆహం త్వా సర్వపాపే
 భ్యో మోచయిష్యామి భారత” అనునది గీతాచరమ శ్లోకము), రంగేశధామ దామోదరనామ చామీ
 కర గోపురంబు = రంగనాథుని యాలయమున దామోదరమును పేరి బంగారు గోపురమును, తదభి
 నందితుండు = ఆ గురువుచే అంగీకరింపబడినవాడు, ఛాత్ర = శిష్య - సత్రంబు లభవ్ = మాటము
 లకు, కల్యంబు = ప్రాశంకాలము, మూల్యంబు = వెల, ఒల్లక = ఇచ్చగింపక (పుచ్చుకొనక), గవ్యంబు =
 ఆవులపాడి (పాలు పెరుగు నేయి లోనగునది), వల్లవీ = గొల్లది - వల్లవుడు = గొల్లవాడు, సంబ
 చితజ్ఞానులు = కొఱవడిన జ్ఞానముకలవారు, సుందరజామాత్య = అందగాడైన యల్లుడు, అర్పిరాది
 గతిక్ = ముక్తులు సూర్యమండలము ఛేదించుకొనిపోవు మార్గవిశేషమును, యాదవగిరి టెంకణంబు =
 తిరునారాయణపుర ప్రాంతము, పాపండుసంబంబు = వేదబాహ్యులచేత నిండినది, నీరంధ్ర = దట్ట
 మైన, అంధ్ర ఆదివిషయ = త్రిలింగము లోనగు దేశములందలి, అధోక్షజ విషయ = శ్రీహరియే విష
 యముగాఁ గలదైన, గరుడ కథర = గరుడాచలముయొక్క - గుహక్ = అహోబలమంగు, నృకం
 తీరవ = నరసింహ, కుహనాత్రిదండి = కపటసన్నావ్యసి, బ్రుసీ = జపాసనము, కుసుంభాంబర = కాషాయ
 వస్త్రము - అంభోకుండిక = జలకమండలువు, (పా. కాసుంభరాంభకుండికలు = కాషాయవేణుదండ
 కమండలువులు); అంతిమాశ్రమము = యత్యాశ్రమము, ఫణిప = శేషుండు (అప్రాధ్యాయా మహా
 భాష్యకర్త) కణభుక్ = కణాదుడు (వై శేషికాస్త్రకర్త), అక్షపాద = గోతముడు (న్యాయ
 శాస్త్రకర్త), బాదరాయణ = వేదవ్యాసులవారు, కపిల = కపిలమహర్షి (సాంఖ్యశాస్త్ర ప్రసర్తకుడు),
 శైమిని = వ్యాసశిష్యుడు (పూర్వమీమాంసా శాస్త్రకర్త), కాసంబులు = శాస్త్రములు, మఠ = తమ
 మఠముయొక్క - మహాసన = వంటయిల్లు - మహీసురులు = అందలిపరిచారకులయిన బ్రాహ్మణులు
 (వంటవాండ్లు లోనగువారు), ఎంతే వానిక్ = మిక్కిలి యుక్తముగా, అంతేవాసులవక్ = శిష్యు
 లకు, పరమహంస = యతీశ్వరులయొక్క - ఆనుపాన = ఆచారమునకు - పర కాష్ఠ = తుదిహద్దు,
 (యతీంద్రుల యుత్త మోత్త మాచారము), పదయుగ = పాదయుగళమునకు - ప్రసన్న = భక్తు
 లైన - భవన ప్రపంచ = లోకసముదాయమందలి - పంచజన = జనులయొక్క - హృదయ భవనం
 బులక్ = మనస్సులనియెడు నిండయందు, పద్మాపద్మాత్ములు = లక్ష్మీనారాయణులు, పల్లెరు = కామ
 క్రోధా ద్యరిషడ్వర్గమనెడు ముండను, తుడిచివైచి = పోనడిచి, పాడు ఎక్కక్ = అట్లుకూనయ్య
 లైన యాప్ర దేశములందు ప్రవేశింపగా (పా. పాదెక్కక్ = పా దెక్కఁగా = నెలకొనఁగా),
 భక్తిక్ = ప్రపత్తిని, బోధించి = దృఢముగా నుపదేశించి, హయవదన = హయగ్రీవస్వామియొక్క,
 వేంకటేశుండు = వీరే వేదాంతదేశికులవారు, మనీషి = జ్ఞాని, మధుమథన = నారాయణుని - మఠ ప్రతి
 పాదకంబు = మఠమును చెప్పనది (నారాయణుడే పరతత్త్వము అని బోధించునది), ప్రబంధ
 శతంబు = నూలుగ్రంథములు, శిలంఛ వర్తనంబునక్ - శిల = “శోఁతశోసిన మళ్లయందు జాతి
 పడిన వెన్నులోనగు వానిని ఏఱికొని వానిచే జీవించుట” - ఉంఛ = రాలిన నీ వారాది ధాన్య
 మేలుకొని బ్రతుకుట (“లేకి బ్రదుకు”) అనెడు - వర్తనంబులక్ = బ్రతుకులచేత [శిలము - రూ.
 నిలము; “ఉచ్ఛ్వాః కణశ ఆదానం కణికాద్యర్జనం శిలమ్” యాదవ. “శిల మనఁగా నియతగృహా
 పాదాసము.”] తనకుక్ = ఆవేదాంతదేశికులవారికి, జరత్ ఛదన = ముదురాకుల, అగస్త్యర్షి
 రుహంబునకుక్ = అగిసె చెట్టునకు (పా. అలశ్కోర్షిరుహంబునకుక్ = ముల్లుచ్చిర చెట్టునకు), నిర్వా
 ణంబు = మోక్షము, ఏవ్యంబులు = రాఁగలవి (భవిష్యదర్థములు), శమ = అంతరిం ద్రియనిగ్రహము -

దమ=బహిరింగ్రియనిగ్రహము, నిహది=ఎఱుకత, అది=ఆయెఱుకత, కాళికంబు=గుడ్డగూబ, డబ్బు
గాటి-గబ్బులుఁగు=ఇవి పక్షివిశేషములు, గౌళి=బల్లి, కనుంబెంటి-పైడికంటి = పక్షి విశేషములు,
భవోత్తారకంబు=సంసారమును దాటించునది (భవనాశము నొనరించునట్టిది). అక్షితి బోధంబులు=
చదువుటయు గ్రహించుటయు, అవిపన్నుక=ముప్పులేని వానిని.

మ. అజ చౌర్యాపహృతాత్త తోక సముదా యాభీరకాంతామణి

ప్రజగోరాజిమనః ప్రమోదకర తద్వత్ప్రాప్తరూపానురూ

ప జని ప్రాభవ, ద్రోణిజోదర కన ద్బాణాగ్ని వృత్తి ప్రకో

ప జలాసార, సరోజ బాంధవ శశి ప్రాంచ ద్విశాలాంబకా!

67

అజ...వ - అజ=బ్రహ్మచేత - చౌర్య=దొంగతనమున - ఆపహృత = హరించబడిన - ఆత్మ =
తమయొక్క - తోక=బిడ్డలయొక్క (గోపబాలురయు ఆవుదూడలయు) - సముదాయ=సమూహము
గల - ఆభీరకాంతామణి=గొల్ల - కామినీరత్నముల - ప్రజ = సముదాయమునకును - గోరాజి=ఆవుల
మందలకును - ప్రమోదకర = సంతోషకరమైన - తద్వత్ = ఆ బిడ్డలవలె (దూడలవలెను బుడుతల
వలెను), - ప్రాప్త = తన చేత పొందఁబడిన - రూప=రూపములకు - అనురూప-సదృశ మైన - జని=పుట్టు
వులయొక్క - ప్రాభవ=మహిమకలవాఁడా, ద్రో...ర - ద్రోణిజ = ఆశ్వత్థామనలని, ఉదర=ఉత్తరా
గర్భమందు-కనత్ = వెలుంగుచున్న - బాణాగ్ని=అపాండవాస్త్ర వహ్నియొక్క - వృత్తి = ప్రజ్వలన
వ్యాపారముయొక్క - ప్రకోప=ఉద్రేకమునకు - జల ఆసార=నీటి జడివైనవాఁడా, సరో...కా-
సరోజబాంధవ = (తమిచ్చెలియైన) నూర్యుఁడును - శశి = చంద్రుఁడును - అనెను - ప్రాంచత్ =
మిక్కిలి యొప్పుచున్న - విశాల=వెడందలైన - అంబకా=నేత్రములకలవాఁడా.

తా.—నారాయణుని కృష్ణావతారమందు శ్రీకృష్ణనిమహిమను పరీక్షించుటకై బ్రహ్మ
గోళంబుఁ గోవులదూడలను గొల్లయిల్లాండ్రబుడుతలను అంతరానము నొందించెను. అంతట
శ్రీకృష్ణుఁడు బ్రహ్మగర్వ మడంప, తానె ఆ దూడలై, ఆ బాలురునై, ఆ గోవులకును ఆ గొల్ల
యిల్లాండ్రకును బ్రహ్మకృత్యమును తెలియనీక వర్తించుచు, ఆ గోవులను ఆ చెలువలను సంహృ
రము సంతోషపెట్టెను. అంతట బ్రహ్మ వచ్చి శ్రీకృష్ణనిమహిమను స్తుతించి, తా నపహరించిన
వత్ససముదాయమును, మరల నిచ్చి, పోయెను. ఆశ్వత్థామ పాండవంశోన్మూలకమైనయస్త్రముం
బ్రయోగింప, దానివ్యాలు అభిమన్యుని భార్యయైన యుత్తరయొక్క గర్భమందు జూచ్చి యట
నున్న ధ్రుణిరూపుని పరీక్షింతుని దహింప దొరకొనఁగా, శ్రీకృష్ణులవారు నిజప్రభావంబున ఆ
యస్త్రాన్ని చల్లార్చి వైచి, ఆ కిశువును రక్షించిరి. ఆయన నారాయణుఁడే గావున ఆయనకు
నూర్యచంద్రులు నేత్రములు.—‘అట్టియో నారాయణుఁడా’ యని తదీయసంబోధనము.

‘అజా విష్ణు హరచ్ఛాగాః,’ ‘అపత్యం తోకం తయోః సమే,’ ‘గోపే గోపాల గోసంఖ్య
గోధు గాభీరవల్లవాః,’ అను. “ప్రజా గోష్ఠాధ్యసంచయాః” - నానా.

క. అనవరత నవ రతాదృత | వినుతప్రేమాత్త వల్లవీజనజాలా

మననపర మౌనిమానస | వన వసితృ మరాళవర సువాసితమూర్తి. 67

అన...లా - అనవరత = సర్వదా - నవ = నూతనమైన - రత = కామక్రీడలచే - ఆదృత =
సంతోషితలై - వినుత = క్లాభితమైన (=ఉత్కటమైన) - ప్రేమ=అనురాగముచేత - ఆత్మ=పొందఁ
బడిన - వల్లవీజనజాలా=వ్రణాంగనాసమూహముకలవాఁడా, మన...రీ - మననపర=ధ్యానతత్పరు

లైన - మాని = తాపసులయొక్క - మానస = మనస్సుల నెడి - (మానస = మానససురస్సులయొక్క) -
 వన = సమూహము నెడి - (వన = సమూహమందు) - వనిత్య = వసించుచుండు - మరాళవర = హంస
 శ్రేష్ఠుడా, సు... ర్తి - సువాసిత = లెస్సగా సురభీకృతమైన - మూర్తి = ఆకృతికలవాడా, -
 (ఆశ్వాసాంతపద్యముతో నన్వయము.)

తా. — సర్వదా నవనవసురత క్రిడలచే సంతోషపెట్టబడినవారై యుత్కటప్రేమను వహించిన
 గొల్లయువతులు గలవాడా, మనశీలులైన మానులమానసముల నెడి మానససురస్సులందు వసించు
 రాజహంసమా, ఉత్తమమైనపీతాంబరమును ధరించువాడా. — రెండవవిశేషణమున రూపకము.

‘చిత్రే సరసి మానసమ్’ - నానా.

ఉత్సాహ. నలము ఖాదిచక్రవర్తి నాథ నవసమర్పితా

త్యలఘుమకుట ముఖ్య హో ర్యుపాయనా యనావిలా

జిల సురారిహరణ నిజ వశీకృతాఖిలాండ ని

ర్తలగుణా! యమేయరూప రంజితార్జ్యహోషణా.

68

నల... జిల - నలముఖ = నలుడు లోనగు - ఆదిచక్రవర్తి = తొంటిచక్రవర్తులైన - నాథ =
 రాజులచేత - నవ = నూతనమైన - సమర్పిత = ఒసంగబడిన - ఆత్యలఘు = మిక్కిలి యమాల్యములైన -
 మకుటముఖ్య = కిరీటములోను గాగల - హరి = మనోహరమైన - ఉపాయనా = శానుకలుగలవాడా,
 అనావిల = ఆకలుషమైన (దేదీప్యమానమైన) - అజిల = దేహముకలవాడా, సురారి హరణ = దేవ
 శక్తువులను పరిమార్చువాడా, నిజ... డ - నిజ = తనకు - వశీకృత - స్వాధీనము చేసికొనబడిన -
 అఖిల - సకలమయిన - ఆండ = బ్రహ్మాండములు కలవాడా, నిర్తలగుణా = స్వచ్ఛమయిన (కల్యాణ
 యములైన) గుణములు కలవాడా, అమే... ణా - అమేయరూప = ఇంతయని యెఱుంగనలవిగాని
 స్వరూపముచేత - రంజిత = ఆనందితులయిన - ఆర్య = పెద్దలను - హోషణా = ప్రోచువాడా.

నలుడులోనగు చక్రవర్తులు తమకాలమందు క్రొత్తగా సమర్పించినవియు, అమాల్య
 ములును, మనోహరములును, విన శానుకలగు కిరీటాదికములను ఇప్పటికిని ధరించునట్టి వేంకటా
 చలపతీ, దేదీప్యమాన విగ్రహుడా, దేవశక్తువులను సంహరించువాడా, సకలబ్రహ్మాండము
 లకును నాధుడా, ఆనంతకల్యాణగుణ సంపన్నుడా, ఇంతయని తెలియని విశ్వరూపముచేత పెద్ద
 లను సంతోషపెట్టి ప్రోచుచున్నవాడా.

అజిల - ‘అజర’ యని ప్రసిద్ధము - విషయేఽశ్చేఽబ్జుణేఽజరమ్’, - నానా. రలలకు
 నభేదము — “రలయో ర్లడయో సదస్వజ్ఞయయోః ర్భవయోరపి | శనయో ర్ననయో శ్చాస్తే సవి
 సర్గావిసర్గయోః | సభిన్ద కాభిన్దకయోః స్యా దభేదేన కల్పనమ్.”

మ. ఇది నైరామన యావనావనిధ వాహినాభ్రచుంబి స్ఫుర

ద్విదితాభీల మణిగృహాళి దళనో ద్వేలోగ్ర హస్తి ప్రజో

వ్య దనీకాగ్రగ కృష్ణరాయమహిభృ త్సంజ్ఞాస్తదాముక్తమా

ల్యద నాశ్వాసవరేణ్య మాఱవది హృద్యంబైన పద్యంబుల.

69

ఇది = ఈ యాశ్వాసము, నైరా... దక్ - నైరామన = నైరామన పురమందలి - యావన అవని
 ధవ = తురక భూపాలునియొక్క - అహీన = గొప్పదైన - అభ్రచుంబి = మింటినంటుచున్న - స్ఫురిం =

ప్రకాశమానమైన - విదిత = ప్రసిద్ధమైన - ఆభీల = కష్టసాధ్యమైన - మణిగృహ = రత్నమయములైన లోగిండ్లయొక్క (రత్నహర్ష్యములయొక్క) - ఆభి = పంక్తియొక్క - దళన = పగుల్చుటయందు - ఉద్యోల = మితిమీరిన - ఉగ్ర = భయంకరములైన - హస్తి = ఏనుగులయొక్క - వ్రజ = గుంపుతో - ఉద్యోత్ = తరలుచున్న - అనీక = సేనకు - అగ్రగ = మొనయుండుబోవుచున్న - కృష్ణరాయ మహిభృత్ = కృష్ణరాయ భూపాలుడనెడి - సంజ = పేరుగలవాడనైన - అస్త్రత్ = నాయొక్క - ఆముక్తమాల్యద = ఆముక్తమాల్యదయనెడి గ్రంథమందు, హృద్యంబైన పద్యంబుల = హృదయంగమములైన పద్యములతోడిది, ఆశ్వాస వరేణ్యము అతివది = ఉత్తమమైన షష్టాశ్వాసము.

తా. కృష్ణరాయఁడు నైరామన పట్టణంపు సుల్తానుయొక్క మహాన్నతములైన మణిమయ సాధములను తాను నడపుకొనిపోయిన యేనుగులదండుచేత పడఁగొట్టించినాఁడు. అట్టియా ప్రభువు రచించిన యాముక్తమాల్యదా ప్రబంధంబునందు ఇది యాతవయాశ్వాసము, మనోహరములైన పద్యములతో నొప్పొచ్చుచున్నది.

* ['నైరామన' - ఇట్లు వ్రాత ప్రతులయందున్నది, ఇది నగరము పేరో సుల్తాను పేరో నిశ్చయించుకొనవలసియున్నది.] - 'ఆభీల' కృచ్ఛ్రభీషణో - నానా.

* 'నైరామన' - దీనింగూర్చి చర్చించి శ్రీ డా. నేలటూరు వేంకటరమణయ్యగారిట్లు వ్రాసినారు. (భారతి, వికృతి, క్షేప్తము పు. ౨౨౪) "తాళపత్రప్రతులందును ముద్రితగ్రంథములలోను 'ఇది నైరామన యావనావనిధవ' అనియే సర్వత్ర కావవచ్చుచున్నది. నైరామనాఖ్య నగరముగాని యాపేరిటి సుల్తానుగాని యన్యత్ర యెచ్చటను బేర్కొనబడియుండలేదు. అట్టిపురము దక్కనులోగాని మఱి రాయలకందుబాటుగల దేశములందుగాని కానరాదు. కావున 'నైజామన' యని సవరించితిని. మఱియు నీపద్యము వ్రాతప్రతు లన్నిటియందును గాన్పింపదు. శ్రీనివాస వ్యాఖ్యతో గూడిన ప్రతులయందే కావవచ్చుచున్నది. ఆముక్తమాల్యద యేడాశ్వాసములగ్రంథమని పెక్కువ్రాతప్రతులయందు జెప్పియున్నది. ఈపద్యమును ద్రోసిపుచ్చిన ఆతాశ్వాసాంతములే మిగులును, యేడవ యాశ్వాసమున కాశ్వాసాంతపద్య ముండదు. ... కావున బ్ర. శ్రీ. కళాప్రపూర్ణ వేదము వేంకటరాయశాస్త్రిలవారి మార్గము నవలంబించుట యుక్తము... 'నైజామన' యావమదునగరపాలకుడగు నిజాముకాహు కావచ్చును. కెంబావియుద్ధమునకును నైజామన యావన ప్రభుని మణిగృహలినిర్మూలనమునకు నెదియేనియు సంబంధ ముండియుండును."

శ్రీరస్తు ఆముక్తమాల్యద

సప్తమాశ్వాసము

క. శ్రీమదుమాసులభాంగక | సామజహర నక్ర దళన చక్ర సదాభీ

క్షేమంకర చరణాంబుజ | హైమోజ్జ్వలవాస ! వేంకటాచల రమణా ! 1

శ్రీ...క - శ్రీమత్ = శోభాయుక్తమయిన - ఉ = శివునికి - మా = లక్ష్మికిని - సులభ = (శివునికి బాణముగాను - లక్ష్మికి నివాసముగాను) సుఖముగా దొరకిన - అంగక = దేహముకలవాడా, సా... ర - సామజ = భవలయాపీడమను కంసుని గజమును - హర = సంహరించినవాడా, నక్రదళనచక్ర = (గజేంద్రునింబట్టిన) మకరమునుచీల్చు (చీల్చిన) చక్రాయుధముగలవాడా, సదా...జ - సత్ = సాధువులయొక్క - ఆభీ = సమూహమునకు - క్షేమంకర = మేలుసేయునవైన - చరణాంబుజ = పాద కమలములు కలవాడా, హై... స - హైమ = బంగారపు - ఉజ్జ్వల = మెరియుచున్న - వాస = వస్త్రము గలవాడా, వేంకటాచలరమణా = వేంకటపర్వతపతీ, — 'అవధరింపు' మను ననంతర వాక్యముతో నన్వయము. ['ఉ' — 'ఉకారో ఊత్రియే సేత్రే హరమాశో హరే హరా' - నానా.]

శివుడు త్రిపురదహనార్థమై బాణముగా విష్ణుమూర్తిని ప్రయోగించె నని పౌరాణికకథ. —
దీనిని మహాకవులు అనుసంధింతురు. —

“ఏత త్త ద్దర్శిగాహం తుహినగిరిమయం కార్డుకం, యత్ర జ్ఞే
హర్ష్య దర్శిక రాణాం పతి, రుదధిసుతానాయకః సామక శ్చ,
దోర్దణై శ్చన్ద్రమాశే ర్నత మపి యద భూత్ దున్నతం కార్డుకాణాం,

బాష్పమౌవృద్ధయే చ త్రిపురమృగదృశా మైశ మత్యైన్ద్ర మాసీత్.” - ప్రసన్న. 3. (30).
మహాలక్ష్మి విష్ణువక్షఃస్థలాలయయగుట సుప్రసిద్ధము. —

—* బ్రహ్మరాక్షసుని వృత్తాంతము *

వ. అవధరింపు మప్పాలసుదిండి దుఃఖార్తుండై యిట్లనియె. 2

పాలసుదిండి = మాంసాశనుడైన యాబ్రహ్మరాక్షసుడు. “పాలసుదిండ్లు రక్కసులు తొలు
తేలుపు | లనగ నసురసంజ్ఞయలరు” ఆం. భా. పాలసు రూ. పాల.

ఉ. ఉండుదుః జోళేభూమి నొకయూరఁ గళల్ పదునాల్గు నేర్చి, వా
క్చండిమఁ జర్చ గెల్తు ఘటశాసుల, శ్రౌతులఁ దప్ప వట్టుదుఁ,
ఖండలముష్టి విప్పఁ గని నవ్వుదు, వెండి ప్రయోక్తలక్ సుధీ
మండలి గ్రాంథికత్వ మవమానము నేయుదు జల్పవాదినై . 3

చోళ భూమి = చోళ దేశములో, ఒక - ఊరక = గ్రామమందు, ఉండుదుఁ = ఉంటిని,
పదునాల్గు, కళల్ = విద్యలను, నేర్చి, వాక్చండిమ = నోటి యాడంబరముచేత, ఘటశాసులక =

తార్కికులను, చర్చక=వాదములో, గెల్తుక=గెలుచుచుంటిని, శ్రౌతులక=యాగతంత్రజ్ఞులను, తప్పపట్టుదుక=వారు చేయుపారబాటులను ఆక్షేపించుచుంటిని, వెండి=మజ్జియు, ప్రయోక్తలక=స్తార్తప్రయోగము నడిపించుకారిని, ఖండలముష్టిక=ఖండకారికల పుస్తకములను, విప్పక=వారు విప్పగా, కని, నవ్వుదుక=పరిహసించుచుంటిని, సుగ్ధ...ము - సుగ్ధ=విద్వాంసులయొక్క-మండలి=సమాహమయొక్క - గ్రాంథికత్వము=గ్రంథజ్ఞతను, జల్పవాదిని=జల్పచు నెడి విజగీషు కథను ప్రయోగించినవాడనై, ఆవమానము సేయుదుక=ఆవమానించుచుంటిని.

తా.—పూర్వజన్మమును నేను చోళదేశములో నొకయూరనుంటిని, పదునాల్గు విద్యలను నేర్చితిని. వాఙ్మేళనముచేత తార్కికులను జయించుచుంటిని, శ్రౌత క్రియానిపుణుల పారబాటులైత పేయుచుంటిని, స్తార్తకర్తప్రయోక్తలు ఖండకారికా పుస్తకములను విప్పగానే పరిహాసము చేయుచుంటిని, విద్వాంసుల గ్రంథపరిచయమును జల్పవిధానమున ఆవమానపఱచుచుంటిని.

చోళదేశము ఆఱవదేశము; పూర్వము దానికి కాంచీపురము రాజధానిగా నుండెను. కళలు వేలు, విద్యలు వేలు; కళలు అఱువదినాఱుగను, విద్యలు పదునాల్గు; ఇవట కళాశబ్దము లాక్షణికముగా విద్యాపరముగా ప్రయోగింపఁబడినది. ఆఱుగములు, నాల్గువేదములు, మిమాంస, న్యాయము, పురాణము, ధర్మశాస్త్రమును, అని పదునాలుగువిద్యలు—‘శిక్షా వ్యాకరణ చ్ఛందో నిరుక్త జ్యోతిష కల్పములు పడంగములు.—‘శిక్షా వ్యాకరణం ఛందో నిరుక్తం జ్యోతిషం తథా । కల్ప శ్చేతి పడ జ్ఞాని వేదస్యామూర్తీ నీషిణః;’ ‘అజ్ఞాని వేదా శ్చత్వరో మిమాంసా న్యాయవిస్తరః । పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యాప్యేతా శ్చతుర్థశః.’ ‘యూరను విద్యలనెల్ల నేర్చి’ అన్న నిర్వాహము.

ఘటకాసులు=తార్కికులు. ఉదాహరణార్థము ఘటము పటము అని మాటిమాటికిని చెప్పుచుండురు, కావున వారికి వాచకము. శ్రౌతులు=శ్రుత్యుక్తప్రకారమున జన్మములు చేయువారు, చేయించువారును ప్రయోక్తలు - నిషేకాని శ్చకానాంతములైన మోడక స్తార్తకర్తలు చేయించువారు. జల్పము - ‘ఉభయసాధనవతి విజగీషుకథా జల్పః’ - అని తర్కశాస్త్రము.

ఈ పద్యమందు తిథ్యార్థకరూపము భూతార్థసాతత్వమందు ప్రయోగింపఁబడినది.

వ. ఇన్నడవడిం బ్రభిన్నగండం బగువేదండంబునుంబోలె మదాంధుండనై, యల్పవిద్యాలభి విడువ ముడువ వేసరని వీసంబుగల రెడ్డియుంబోలె, నచ్చదువె పర బ్రహ్మంబై, పెద్దలం జెనకి యోషియు సరి మైతి ననియును, సరిసోయి జయించితి ననియు, నబద్ధంబు లాడి చిల్లరప్రభువులం భ్రమియించుచుండి, దీక్షితేలులం జూచి యియత్నవొడమి ద్రవ్యభిక్షార్థినై మధురకుం బోయి యప్పురంబున. 4

ఇన్నడవడిక=ఇట్లువర్తించుచు, ప్రభిన్నగండంబు=కపోలములనుండి మదము వెల్లివోడుచు చున్నట్టిది, అగు - వేదండంబు=వసుధ (వేదము గ్రుడ్డుగాఁగలది - వేదమునుండి పుట్టినది - దానంజేసి సామజమనియుం బేరు), అల్పవిద్యాలభి=కొంచెపాటివిద్య యలవడినంగులకు, విడువ ముడువ వేసరని వీసంబుగల రెడ్డియుంబోలె - (రెడ్డువేదలని వారిని పోలనముచేయుటకు ఈకవి వేసరఁడు. చా. గురుగుండెంచలి 4 (134) - అట్లే రాజులను పొగడుటయందును ఈ కవికి ఉత్సాహము మిక్కిటము). దీక్షితులక=యజ్ఞము సేయదొరకొన్నవారిని, యియత్న=యజించు (యజములు చేయవలయునను) కోరిక, పొడమి=పుట్టి, ద్రవ్యభిక్షార్థి=ధనముయొక్క బిచ్చము కోరికవాడను, మధురకుక=పట్టణము కావున యాచనచే నచట ధనము దొరకు నని.

సీ. బహిష్కర్తృజ్ఞాన కల్పపుఁ బాచితం బిడి,
 పసిడికై తా వాని బంతిఁ గుడిచి,
 కలసి వణిక్పూర్వధలతోడఁ బుణ్యాహ
 ముల బియ్యములకు నై మొత్తులాడి,
 శశి రవి గ్రహ జపస్నానాదికము లెల్ల
 దొరలవాకిండ్లకే దొడ్ల యిచ్చి,
 పచ్చిజ్జీతో బృష్ట చు చ్చాలమెట్లంది,
 కొనఁ దాన యూరెల్లఁ గుత్తవట్టి,
 తే. దర్భపోటులఁ దిని, లేని తలుల మైత్రి
 నంటి పితృశేషము భుజించి, యదియు నెడల,
 నక్కవాడల నరకూళ్లు మెక్కి, మీఁద
 వీనిశేఖర మొకతూలార్చి జ్యము కొని.

5

(1) బహిష్కర్తృజ్ఞానకర్త = వెలివేయబడిన బ్రాహ్మణునికి, అల్పపుఁ బాచితంబు = (వ్యయాది కష్టములు తక్కువగానుండునట్టి) లఘుప్రాయశ్చిత్తము, ఇడి = పెట్టి (వానిచేతచేయించి), పసిడికై = ఆద్యజ్ఞాదిచ్చు బంగారము (ధనము)కై, తా = నేను, వానిబంతి = కుడిచి = భుజించి; (2) వణిక్ పురోధలతోడ = వైశ్యులయొక్క పురోహితులతో, కలసి = చేరి, పుణ్యాహముల బియ్యము నకునై = పుణ్యాహవాచనములందు పురోహితునికి నచ్చునట్టి బియ్యము కొఱప, మొత్తులు ఆడి = ఆ పురోహితులతో దెబ్బలాడి; (3) శశి...లు. శశి = చంద్రునియొక్కయు - రవి = సూర్యునియొక్కయు - గ్రహ = గ్రహణకాలములయందు నేను చేసెడి - జప = జపములు - స్నాన = స్నానములు = ఆదికములు = లోనగు కర్తవ్యములను, ఎల్ల = అంతయు, దొరల వాకిండ్లకే = ధనిక ద్వారములకే, దొడ్లయిచ్చి = కొల్లయిచ్చి (అనఁగా - ధనికులయిండ్లు తిరిగితిరిగి వారికి చంద్రసూర్య) గ్రహణములందు నేఁ గావించిన జపస్నానములు సుందరకాండాది పారాయణములు లోనగు కర్తవ్యమును ధనముకై ధారాదత్తము గావించి); (4) పచ్చిజ్జీతో = ఎండని జింకతోళ్లును, బట్టె చుచ్చు ఆలమెట్లు = గోదెలయు మేఁకలయు ఆవులయు తోళ్ల పాదరక్షలను, అందికొనక = దానముగ్రహించుటకు, ఊరు ఎల్ల = ఊరిలోనంతయు, తానె-గుత్తపట్టి = కృష్ణాజీ నాదిక దానములు ఊరిలో ఎవరుచేసినను వానిని తనకొక్కనికే ఇచ్చునట్లుగా అందఱును స్వాధీనపఱచుకొని;

దర్భపోటుల = శ్రాద్ధభోజనములను, లేని తలుల = శ్రాద్ధనిమంత్రణ దొరకనిదినములందు, మైత్రి = శ్రాద్ధకర్తలతో మైత్రిచేసికొని, అంటి = వారియిండ్లకేగి, పితృశేషము - పితృదేవతలకై వండి శ్రాద్ధభోక్తలకుఁ బెట్టఁగా మిగిలినయన్నమును, భుజించి = తిని, అదియుక = ఎడయుక = ఆ పితృశేష మయినను దొరకనివాఁడు, అక్కవాడల = అమలకకూల వీధులయందు (అనఁగా వీధి వీధి కేగి అచ్చా అక్కా అని స్త్రీలను మంచిమాటలాడి స్నేహముచేసికొని ఆ దాక్షిణ్యముచేత వారియింట) అరకూళ్లు = సగముకడుపునకు - అనఁగా కడుపునకు చాలనియన్నములను, మెక్కి = తిని, మీఁద = ఇంతటితోపాక, వీనిశేఖరము = వీనిశిరోమాల్యముగా (వీనికన్నిటికంటె అధమకృత్యమయిన) ఒక తూలా ఆర్చిజ్యము = తులాభారదానమును, కొని = గ్రహించి (పైకి అన్యాయము.) - స్వభావోక్తి.

బహి-బహిన్ (= బహిష్కారము-కులములోనుండి వెలి), 'బహి వెట్టి నతనియన్నమును... అభో జ్యమండ్రు' - భార. (కాం. ౧ ఆ.) శ. ర. ద్విజానక - ద్విజ శబ్దము బ్రహ్మశ్రీయ వైశ్యులకు మువ్వరకును వాచకము యైనను బ్రాహ్మణపరముగానే సామాన్యముగా ప్రయోగింపబడును, కావుననే 'దస్తవిప్రార్థాకాద్విజాః' అని యమరము. పాచితంబు - ప్ర. ప్రాశస్త్యము-ఇది తాఁ జేసిన పాపము పోవుటకు చేయునట్టి కర్తవిశేషము; బంతి-ప్ర.-పత్నీ; 'వాకిండ్లకు' అనుటచే ఈజపాతి ఫలము ఆ దొరలు ధనమిచ్చికొనునట్లుగా బోధించుటకు వారిని పలుమాలు దర్శించుట నూచితము. 'పచ్చిజ్జిత్తోలు' ఇందలి యత్వసంధి 'సవతాలు'లోనగు వానియందుంబోలె సాధువు. ఆర్ద్రకృష్ణాజిన దానము సర్వవ్యాధి వినాశకము. "ఆర్ద్రకృష్ణాజినం దానం సర్వవ్యాధి వినాశకమ్ | ఆయుష్కరం ప్రియం మృత్యోః స్వర్గదం స్వర్గ మిచ్ఛతామ్." - శేషధర్మములు. 'మెట్లు' - పాదరక్షదానము చేయు వాఁడు సర్వలోకములందును చరించును: - "ఉపానహః ప్రదాతా చ సర్వలోక చకోభ చేత్," - శే. ధ. కొందఱు మెట్లనఁగా వరుసలని లాక్షణికముగా ఆర్థము చెప్పదురు; ఆ పక్షమున 'బట్టె చుచ్చాల మెట్లు' అనఁగా మహిషీ మేషీ ధేనువుల వరుసలు ఆర్థము. 'బట్టె వాఁగును దనరు మహిషీ' - 'మేఁక చుచ్చును జింబు మీఱు చాగి' ఆం. భా. "దదాలి చ సువృత్తాయ మహిషీం చ పయస్వినిమ్ | ఆపమృత్యుం జయ త్యేక యమేన సహమోదతే | దర్శే ప్రసూతికాం గాం చ మహిషీం చ నృపా త్తమ్ | ఆపమృత్యుం దరిద్రాయ దత్త్వా తీర్త్వా దినం వ్రజేత్ ||" మహిషీ దానమువంటిదే మేషీ దానము కాదగును. ధేనుదానమహిమ అంతముని ప్రసిద్ధము. కావున గోదానమునే చెప్పుక ధేనుచర్మకృత పాదరక్షదానమును చెప్పటలో విశేష మేమియుఁ గానబడదు. కావున 'బట్టెచుచ్చాల మెట్లు' అనిపాఠ ముండె నని యూహింపఁదగియున్నది. అయినను దానవిశేషములకు ఫలవిశేషములవలెనే గ్రహీతలకు దోషవిశేషములును ఉండును. దానికి మహిష్వాదిదానములును, పాదరక్షదానమును ఆర్థమగును. బట్టె=బట్టెలను, చుచ్చు=మేఁకలను (సాహచర్యముచేత ఆడుమేఁకయే కాదగును), అలక=గోవులను-అని ద్వంద్వసమాసము; తుదిబహువచనము 'కాలు సేతులు' అనువాసంబోలె కడమవానికిని అన్వయించును,

దర్శపోటు=(దర్శయొక్కపోటు) శ్రాద్ధము. శ్రాద్ధమున దర్శతో పాడుతురుగాన శ్రాద్ధమునకు ఈపేరు చమత్కారముగా న్యవహరింతురు; 'దర్శ'-ములోపము చరితాదిగణకార్యము. పితృ శేషమును ఆపితలకు ఆత్యంతసన్నిహితులుగాక ఇతరులు భుజింపరు. ఇందు చెప్పిన ప్రతిగ్రహము లన్నియు క్రమముగా అత్యంతపాపకృత్యములు; దాత తులలో తాను సరి మాఁగినంత బంగారము గాని అట్టిది మఱియేదిగాని దానమునేయుట తులాదానము.

ఉ. ఇట్టొనఁగూర్చి వైశ్యునకు నిచ్చి, చన న్నటి పుచ్చి, చౌకము

లెట్టుచు, వడ్డిలెక్కలటు వెట్టుచు, ధారణవానికి కొదల్

వెట్టుచు, వాడు రేఁగి మఱి 'వెట్టుదుఁ బెట్ట' ననంగ, మిట్టఁ గూ

వెట్టుచు, నిట్టు పోరఁ, గని వెట్టుచు, నొక్కరుఁ డుండి వెండియుక. 6

ఇట్లు=పూర్వపద్యములో చెప్పినట్లు నానా దుష్ప్రతిగ్రహదులచేత, ఒనఁగూర్చి = (ధనమును) కూడఁబెట్టి, (అధనమును), వైశ్యునకుక=ఒక కోమటికి, ఇచ్చి=వడ్డికిచ్చి, మఱి=పిమ్మట, చనక=నా యూరికి పోవుటకు, పుచ్చి=మరల కైకొని, చౌకముల్=నాలుగేసిగా, వెట్టుచుక=లెక్కనిమిత్త మై ఉంచుచు, వడ్డిలెక్కలు, అటు = అట్లే, వెట్టుచు, ధారణవానికి = బియ్యము

లోనగు ద్రవ్యములను రొక్కముగా మార్చుటలో, కొదలుపెట్టుచుకొను తక్కువ ధరలు వేసితి నని ఆ కోమటితో ఘరణిపడుచు, మఱి=అంతట, వాడు=ఆ కోమటి, రేగి=కోపించి, పెట్టుచుకొను = పరియేలే నీ లెక్కచొప్పుననే ఇచ్చెదను. పెట్టును=ఇయ్యను, అనంగకొను=ఇట్లు మాట నిలుకడ లేక పలుకఁగా. మిట్టకొను=రచ్చచావిడికడ, మాపెట్టుచుకొను=మొఱియిడుచు, ఇట్లు=ఈవిధాన, పోరకొను=జగడించుచుండఁగా, ఒక్కరుడు = ఒకానొకఁడు, కనుపెట్టుచు = పరికించుచు, ఉండి, వెండి యొక్క = ఇంకను.

తా.—ఆ ప్రకారము నానా దుష్ప్రతిగ్రహములచే నాజ్ఞించినధనమును ఒక కోమటికడ వడ్డికి వైచితిని; తర్వాత నాయూరి కేఁగ నుద్యుక్తుడనై, ఆతనికడనుంచిన యాధనమును మరల పుచ్చుకొంటిని; పుచ్చుకొనుటలో పుంజీలు పుంజీలుగా వరహాలను విభజించి పెట్టుచు, వడ్డి లెక్క చూచుకొనుచు, ద్రవ్యరూపముగా నే నతనికిచ్చినదానికి అతఁ డేర్పజించిన రొక్కపుధర తక్కువ యని జగడమాడుచు, నాచేయు నల్లరికి అతఁడు కోపించి. నీవు చెప్పుచొప్పున ఇయ్య నని, ఇచ్చెద నని, నిలుకడ లేకుండ పలుకఁగా, అతనిమీఁద రిచ్చచావడిలో మొఱియిడుచును, ఇట్లు నేను పోరాడుచుండఁగా, ఒకఁడు కనుపెట్టుచుండెను.—స్వభావోక్తి.

సీ. వెలివాడఁ బనిక్రొత్త మలకడాల్లోని నూనె

యిడి తంగెడాకు గట్టెడుతహతహ,

కూర్చుంబు గొరిగించుకొని యుష్ణతోయంపు

టంగడిఁ దలగడు గాడు తడవు,

వంట పూఁటింటి కెప్పంటికంటెను బాలు

పెరుంగు నే గూర లంపెడుతెగువలు,

సంబెళ విదలించి తాంబూలదళ పూఁగ

నివహంబుఁ జాలంగ నించు నుబ్బు,

తే. బ్రహ్మచారిభుజంబు మాత్రకు సడింపుఁ

బ్రాలు, నానికి మేలుచీరలు గొనియెడు

సంభ్రమంబును, బెఱపాంథజనులఁ బయన

మడుగు ప్రశ్నలు, గని మత్స్యయాణ మెఱిగి.

7

(1) వెలివాడకొను = మాలవాడయందు (అక్కడ నే మాదిగలును ఉండురుగావున), పనిక్రొత్త మలకడాల్ = క్రొత్త గా వట్టిన చెప్పలు, కొని=వెలిచి, నూనె ఇడి=(కాలు కఱవకుండ మెత్తఁ బఱుచుటకై) వానికి నూనెపట్టించి, తంగెడాకు కట్టెడు తహతహ=(తోలు మెత్త నగుటకై) ఆ చెప్పలకు తంగెడాకు కట్టెడి వేగిరపాటు; (2) కూర్చుంబు=శ్రమపులను (కనుబొములు నడిమిసందులేక మాసిన మిసగడ్డమును) గొరిగించుకొని=తొరము చేయించుకొని, ఉష్ణతోయంపుటంగడికొను = మైక మిచ్చిన వేడినీళ్లతో అభ్యంగ స్నానము చేయించెడి యంగడియందు, తల గడుగు = అభ్యంగ స్నానము, అడుతడవు=కావించెడి విలంబము=(హాయిగా విలంబముగా దరువులమీఁద దరువులతో తలయంటించుకొనుట); (3) వంటపూఁట యింటికి=పూఁటకూళ్లమై యింటికి, ఎప్పంటికంటె =

ఎప్పుడును పంపుచున్న పరిమితికంటె ఎక్కువగా, పాలు, పెరుగు, నేయి, కూరలు=కూరగాయలును, అంపెడు తెగువలు = పంపెడి యుత్సాహములు; (4) సంభో = అడపమును, విదలించి=దులిపి, (అందులో), తాం...బుక్ - తాంబూలదళ = తములపాకులయు - పూగ=వక్తలయు - నివహంబుక్ = మొత్తమును, చాలంగక్ =చాలినంత, నించు ఉబ్బుక్ =నిండించెడి సంతోషంబును, బ్రహ్మచారి భుజంపు మాత్రకుక్ =నా శిష్యుడైన బ్రహ్మచారి బుజానమోచెడి యసిమిసంచిలోనికి, సడింపుట్రాల్ =ఎసటిపోతలుగా దంచినబియ్యమును, ఆలికిక్ =నా భార్యకు, మేలి చీరలు = శ్రేష్ఠమైనకోకలును, కొనియెడు సంత్రముంబును = విలిచెడి యాదరంబును, పెఱపాంథజనులక్ = లాఠి పథికులను, పయనము=ప్రయాణముంగూర్చి, ఆడుగు ప్రశ్నములును, ... తెలుపక్ = ఎఱిగింపగా, (ముందటి కన్యాయము.)

తా.—మాదిగవాడలో కొత్త చెప్పలు కొని, వానికి నూనె పట్టించి తండ్రిదాకులు కట్టిన వేగిరపాటును, పెరిగినమీసగడ్డములు గొరిగించుకొని, వెలకు వేన్నిళ్లతోడి యభ్యంగస్నానము చేయించెడి యంగడిలో, తలంటుకొని స్నానము చేసిననింపాదియు, వంటపూటంటికి ఎప్పుడును పంపెడునంతకంటె ఎక్కువగా పాలు పెరుగు నేయి కూరగాయలను పంపినయుత్సాహమును, అడపము దులిపితైచి దానినిండ తములపాకులయు వక్తలయు మొత్తమును విస్తారముగా నిండించిన సంతోషంబును, నాశిష్యుడైన బ్రహ్మచారిబుజముమీద అసిమిసంచికి ఎసటిపోతలుగా దంచిన బియ్యమును కొనెడుత్వరను, నాభార్యకై మేలికోకలు కొనెడుసమ్మోదమును, ఇతరపథికులను 'మీ పయన మెప్పుడు? మీరు ఎచటికింబోయెదరు?' అనునిత్యాదిప్రశ్న లడుగుటను, దీని నెల్లను, వాడు పరికించి, నాపయనము నెఱింగెను. అనుమాలంకారము.—

'మలకదాలు' దారినడచుట గావున రాయిరప్ప ముగ్గు పల్లెరుకాయలు గ్రుచ్చుకొనకుండుటకు, 'పాదరక్షాభిద పరంగును జెప్పెను. మలకడ మ్మనంగ సమ్మోలి యనంగ'. ఆం. భా. 'కూర్చుంబు'— 'కూర్చున్నప్రియం కుశే. శ్రుక్తతవ పితేషు భ్రువో ర్నధ్యే వికత్తనే' నా నా. 'కూర్చుము ఉపలక్షణము. 'తలయం టనంగను దలగడు గనినను నభ్యంగనామమై యతిశయిల్లు' ఆం. భా. 'అంగడి' - వెలకు వేణ్నిళ్లతో స్నానముచేయించు నంగళ్లు పూర్వము ఆదేశములం దుండిన వని శ్రీనాథుని క్రీడాభి రామమందుఁ జెప్పబడినది. 'పాలు' పాయసాదికమునకు: కడమవి దండిగా భుజించుటకు; దండిగా మృష్టాన్నము భుజించుట ఇంటికిం బోవుసంతోషాతిశయముచేత; 'నే' రూ. 'నేయి'; సడింపు=బసచేసినతోడనే వండుకొనుటకు.

క. హత్తుకొని యొక్కకొందఱ

నత్తెరువుం గట్టఁ బనిచి, యందఱక్రియఁ దాఁ

దిత్తి యొకటి గొని, శ్రేణి, మ

లుత్తర ముత్తర మటంచు నొక ప్రాద్దుకడక్.

8

హత్తుకొని=(వాడు నాలోడి బాటసారులలోఁ దాను నొకఁడుగా) కలిసికొని, అత్తెరువుక్ = మేము పోవలసినదారిని, కట్టక్ = అరికట్టుటకు, ఒక్క కొందఱక్ = తనయిష్టు లగుకొంతమందిని; పనిచి=పంపి, అందఱ క్రియక్ = మాయందఱవలె, తాక్ = (ఆ దొంగ) తానును, తిత్తి ఒకటి=సంచి నొకదానిని, కొని=తెచ్చుకొని, శ్రేణి=పరుండిలేచి, మఱి=అనంతరము, ఒక ప్రాద్దుకడక్ = ఒక

సమయవిశేషమున, ఉత్తరము ఉత్తరము=మనము ఉత్తరదిక్కుగా పోవలయును, అటంచుక=అని పలుకుచు, లేచి పోవంగక = కదలి నడవందొడంగుడు - అని తర్వాతిపద్యములోని పదములతో నన్వయము.

తా.—ఆ దొంగయు మాస్తామములోఁ జేరి, తనవారిని కొందఱను మాదారి నడ్డగించుటకై ముందు పంపి, తాను నొకతెరువరిగా సంచి యొకటితెచ్చుకొని వచ్చి, మాలోఁగూడ పరుండి, రాత్రి యొకానొకసమయాన'లేచి. ఉత్తరము ఉత్తరము మనము ఉత్తరముగా పోవలయును అని పలుకుచు, నడవసాగెను.

'హత్తు' - "పొందె హత్తెఁ గలసెఁ జెందె దాక్కొసెఁ గూడె । బెరసెఁ గ్రిక్కిఁజీసెను బెనఁగె దొరసె । నందె గదిసెఁ జేరె నన నంటె నని లోచు" ఆం. భా. 'లిత్తి' - తనసామానులు అందుంచి తెచ్చుకొనుచున్నట్లు ఇతరులకుఁ దోచుటకును, పిచ్చటచోరితమును కొంత అందు పదిలపఱచు కొనుటకును 'తేండి'-దొరికిన వ్రాతప్రతు లన్నింటను 'త్రేణి' అని యున్నది. 'త్రేణి' యని 'తేండి' (=శయించి) అనుటకు ఈవ్రాతపుస్తకములలో తఱచుగఁ గలదు; 'తేడు' ధాతువు 'తేండు' ధాతువునకు రూపాంతరముగా శ. ర.లో నున్నది. కొన్ని దేశ్యశబ్దములందు తొలియక్కరమునందలి క్రారవడులు అంతరించుట ప్రసిద్ధమే. డకారముతావున డకారము నిలుచుటయు సిద్ధమే; ఉ. అణగుఁగడఁగు, పోణిమిఁపోడిమి, ఇత్యాదులు. కావున నిట కవి ప్రయోగించిన పదము 'త్రేణి' అనియుండు నని యూహింపఁబడినది. ఆ వ్రాత పుస్తకములో టీకయుం గలదు. అందు - 'త్రేణి మఱి=నిద్ర మేల్కొంచి' అని యర్థమును వ్రాయఁబడియున్నది. 'మఱి' శబ్దము నకు 'ఏమ్యాది' సంధి వచ్చును.

"పా. 'లిత్తిక్కటియు' - ఇత్వసంధి - 'లిత్తి'కి సంధి 'లిత్తిలిచి' అని ప్రచురము - వలయునేని 'లిత్తియొకటి గొని తేండి మఱుత్తర' - అను నిత్యాదివిధముల సులువుగా మార్పులు చేసికొనవచ్చును.

తే. లేచి పోవంగఁ దత్తఱ మేచి తోడి

వారు సన నేను ముడెమోపు వటున కెత్తి

పోవ వాఁ డిందు రండని త్రోవ యడవిఁ

బెట్టి యొకవాఁగు డిగ నీల వెట్టుటయును.

9

లేచి పోవంగక=వాఁ డట్లు లేచి తరలఁగానే, తోడివారు = నా తోడితెరువరులు, తత్తఱము=తొట్టుపాటు, ఏచి=పెరిగి, చనక = పోఁగా, నేనుక = నేనుగూడ, ముడెమోపుక= మూటబరువును, వటునకుక ఎత్తి=బ్రహ్మచారియొక్క బుజము మొదలగు చోట్లకు ఎక్కించి, పోవక=నడవఁగా, వాడు=ఆ చోరుడు, ఇందుక = ఈదారిని, రండు, అని, త్రోవక = దారిని, అడవిక = అడవిలోనికి, పెట్టి=నడపించి, ఒక - వాఁగుక = సెలయేటిలోనికి, డిగక = మేము, చొరఁగానే, ఈలపెట్టుటయును = ఈలవేయఁగా.

తా.—ఇట్లు మేము నడుచుచుండఁగా, వాడు మాకు దారిచూపువాడై, ఇటురండి ఇటు రండి, అని మమ్ము ఒకయడవిలోనికి నడపించెను. అట నొకసెలయే యుండెను, మేము దారిని దాటుటకై అందులోనికి దిగితిమి. దిగఁగానే వాడు ఈల వైచెను.

మదె, రూ - ముడీయ. తత్తత్తము - తడసిన ఎండయెక్కునని తత్తము. చనక నేనును - ఒంటి చిక్కుదు నని వెఱచి నేనును తరలిని. వటునవక - 'ఉకారాంతిమహత్తునవ వువర్ణ కంబు బహుళంబు' కావున నిట రాలేను. వాగు - తెరువరులను మర్దించి దోచుకొనుటకు ఇచ్చుయిన చోటు; ముందుగఁ బోయిన దొంగలు ఆచ్చట దాగియున్నారు; వారిని బహుటిక రమ్మనుసంజ్ఞగా ఈలపెట్టుట. - 'ఉశోయన జంబుక ధ్వని యొప్ప, నీల యనగఁ దస్మర సంకేతనినద మొప్ప' అం.భా.

క. అఱచేత వ్రాలు గను న | త్రజ్జే బడె నొకయంకట్ట, దానికి నిలువం,

బిలుబిట్టున తాలువడెం దెఱపియుఁ గనలేమి సాతు దిరుగుడువడియెన్. 10

అఱచేత = కరతలమందు, వ్రాలు = గీతలు, కనబడుతిత్తి = అగ పడుపాటి వెలుతురు వచ్చిన సమయాన (తూర్పు తెల్లవాలునప్పడు), ఒక - అంపకట్ట = బాణము, పడెన్ = ఆ తెరువరుల గుంపు మీదబడెను; దానికి = ఆ యంపపాటునకు, నిలువన్ = పథకబృందము మఱియుండు నడువక ఆగగా, బిట్టుబిట్టునన్ = బిట్టుబిట్టు అను ప్రాంతతో, రాలు = కిలలు, పడెన్ = వచ్చిపడినవి. సాతు = బిడారు, (తెరువరుల గుం పనుట) తెఱపియున్ గనలేమిన్ = ముందు బోవుటకు సందుకూడ కనఁ బడనందున, తిరుగుడువడియెన్ = త్రొక్కిపడ సాగెను.

తా. - ముందుగా పథక సమాహముపై అంపకోల యొకటి పడెను. అంతటితో ఆ బిడారు మఱి ముం దడుగుపెట్టక ఆగిపోయెను. వెంటనే బిట్టుబిట్టు మనుప్రాంతతో రాలు వచ్చి పడ సాగెను. అంతట ముందు పోవ సందు గనఁబడనందున సాతు ఉన్నచోటనే త్రొక్కిపడు చుండెను. - స్వభావోక్తి.

అంపకోల - మీసాత్తులను వెంటనే మాకప్పగింపరేని మిమ్ము సంహరించి కైకొనెదము, సాయుధులము సుమా, అను హెచ్చరిక; వెంటనే రాయివైచుట - తిడుతువడు, సాత్తులు తత్తా మొసంగుడు, అను నాజ్ఞ; 'బిట్టుబిట్టు మనుట' = పెద్దపెద్ద రాలనే వైచెదము, ఏల తల పగిలి చచ్చె దరు, అని బెదిరింపు; తిరుగుడుపడునపుడు దొంగలకు మించినయము; ఇట్టి యిక్కట్టులలో బెట్టి నచో బల్లిదులు సయితము లోబడిపోవుదురు. సాతు. ప్ర. సార్థి.

(మహాస్థగర)

కపిసె న్దల్యాంతజంతు గ్రసన భృశ బుభుక్షౌ త్వీర త్ర్యక్ష పార్శ్వ

స్థవమా నోత్పాత భూతప్రకర పటిమ హాలాహల స్ఫర్షి హేతి

చ్చవి రేఖానేకరాహూ చ్చలిత రవులు రక్షశ్చమూజి త్పుభింద

స్థవబృందంబు ల్వని న్నల్లడఁ బొడుపొడు మన్వల్కులు స్థల్కులు వ్రాన్. 11

కల్పా...నున్ - కల్పాంత = ప్రళయకాలమందు - జంతు = ప్రాణులయొక్క - గ్రసన = భక్షణమందు - భృశ = పెల్లిదమైన - బుభుక్షౌ = ఆరికిటియొక్క - త్వీర = వేగముగలవారైన - త్ర్యక్ష = ముక్కంటియొక్క - పార్శ్వ = ప్రక్కలయందు - స్థవమాన = దుముకుచున్న - ఉత్పాత = ఉల్కాపాతాని వైకృతములతోడి - భూత = పిశాచుల - ప్రకర = సమాహమయొక్క - పటిమన్ = దిట్టతనముతో, హాలా...లు - హాలాహల = కాలకూటముతో - స్ఫర్షి = పోటిసేసెడు - హేతి = కత్తులయొక్క - ఛవి = కాంతులయొక్క - రేఖా = వరుస లనెడి - అనేక = పెక్కులయిన రాహు = రాహుగ్రహములనుండి - ఉచ్చలిత = ఎగసిపోవుచున్న - రవులు = సూర్యులుగలవి, (అయిన),

రక్షః...ల్ - రక్షః=రక్కసులయొక్క - చమా=సేనను - జిత్=గెలుచునట్టి - పులింద=బోయల
యొక్కయు - బృందంబుల్=సమాహములు, వనిక్=అడవిలో, బల్వడిక్=అతివేగమున, పాడు
పాడుము = బల్లెము బాకు కత్తి కటారి ఇత్యాద్యాయుధములతో పాడువుము పాడువుము, అను -
పల్కులుక్ - వాక్యములును, ముల్కులుక్=బాణములును, రాక్=వచ్చుచుండఁగా, కవిసెక్ =
పాడువుకొనెను.

తా.—ఇట్లు వారు త్రొక్కటపడుచుండఁగా వారిని అడవిలో బలువేగమున దొంగల
దండువచ్చి కమ్మకొన్నది, ఆ దొంగలు ప్రళయకాలమందు ప్రాణికోట్లను భక్షించుటకై పేరాఁ
కటితో వేగించుచు ముక్కంటిపార్శ్వములందు ఉల్కాపాతాద్యుత్పాతసమేతులై దుముకులాడు
చున్న భూతముల దిట్టతనము గలిగియుండిరి; వారిపోటుముట్టనీలకాంతులు కాలకూటపుఁగాంతు
లకు పోటిగా నుండెను. ఆ నల్లకాంతులవరుసలం గాంచి రాహువు లని యడలి నూన్యఁడు దద్ద
జిల్లి పోవుచుండెను; మఱియాదండు రక్కసులదండును సరకుగొననిదై యుండెను.

‘పటిమక్’ - పదార్థవృత్తి నిదర్శనాలంకారము. ‘హాలాహలస్ఫర్ధి హేలిచ్చవి’ - ఉపమ; ‘
‘ఛవిరాహు’ - రూపకము; ‘ఉచ్చలిత’ - అతిశయోక్తి.

కవిసెక్’ - ఎటనుం బోనియ్యక చుట్టవైచికొనెను. భూతములబుభుక్షకు సాటియీదొంగల
ధనత్వస్థ; త్రియకాలమందు తమభుజించు ప్రాణులను రక్తమాంసములకై హింసించుటయందు ఆ
బూచులు ఎంతనిష్కరుణులో ఎంతబలిష్ఠులో, ఈ దొంగలును తమబారిం బడినయాసాతుజనులను
ధనాదికముకై హింసించుటయందు అంతనిష్కరుణులును, అంతబలిష్ఠులునుగాను ఉండి గని
భావము. ‘సంవర్తః ప్రళయః కల్పః త్రియఃకల్పాన్త ఇత్యపి’ అను. ‘బుభుక్షా’ భోక్తమిచ్ఛా,
‘అశనాయాబుభుక్షా త్సుత్’ అను. త్ర్యక్ష = త్రి+అక్ష. ఉత్పాత - ప్రకృతే రన్యత్వముత్పాతః.
ప్రకృతికి వే జయినది ఉత్పాతము -కొలుపులు రాలట, ఆపూర్వసత్త్వత్రాసు లగపడుట, ఆపూర్వ
సావరజంగమము బుప్పలిట్లట ఇవి యుత్పాతములు. ఉత్పాతభూత - అనగా ఉల్కాదులం గురి
యించు పఱలెంచుభూతముల; బాణములు ప్రయోగించుచు కత్తులతో నఱకుచు వచ్చి పైబడిన
దస్యవులు ఆభూతములకు ఉపమేయములు, హాలాహలము నలుపు గావున కత్తులతళతళలును నలుపు
గావున సాదృశ్యస్వారస్యము - పైగా కత్తులును హాలాహలమును రెండునుం జంపునవే. రాహు
వును నలుపు, కావున కత్తిసీలిమతోసాటి; రాహువును కత్తియు రెండును జంపునవే. రక్షస్సు
లును నలుపు, బలిష్ఠులు, ఘాతుకులు; అట్టివారే దస్యవులిందప్లవులు. “కృష్ణాని కేశవః సీరిచీర
చన్ద్రాజ్గ్రరాహవః । సర్ప రాక్షస శన్య శ్చ శివకణ్ఠాఘనాశ్శిఖీ । విషామృర కుహూ శస్త్రాగురు
పాప తమో నికాః । మకరః కృష్ణసార శ్చ భిల్లాశ్చాయా చ గోమయమ్.” రాక్ కవిసెక్ -
ముందువారియామాటలు వినఁబడినవి, పిమ్మట వారగపడిరి, అనుట. ‘చణ్డాలప్లవమాతజ్జదివాక్తి
జనజ్జమాః.’ - ‘భేదాః కిరారశబరపులిన్ద్రామైచ్చజాతయః’ అను. ‘హాలాహలో హలహలో హలి
హలో హలహలః’ । ‘పుంసి క్షీణే చ కాశోల కాలకూట హలహలః.’

స్ఫర్ధి - జిత్ - ఉపమావాచకములు, నల్లడక్ - ‘ద్విగువున కేశవచనంబు ప్రాయీకంబుగా నగు,
మిశ్రంబునకుఁ గాదు’ బాల. సమా. ‘ధ్వజనీవాహినీ సేనా పుతరానీకినీ చమూః’ అను.
పాడుము - రూ. పాడువుము - చూ. బాల. క్రియా. ౧౦౦. ములోపమున ఆమ్రేడితకార్యము,
చూ. బాల. సంధి ర౮.

‘వేతాళకుల’ - ‘బల్బడి’ - అనుపాతములు పూర్వమద్రణములో ‘భూత ప్రకర’ ‘నల్లడ’ అని యుండినవి. ఈమార్పులకు కారణము ఉపోద్ఘాతమునం గనునది.

వ. ఇట్లు చెట్లు వెడలి విండ్లు వంచుకొని ముంచుకొను నన్నల్లప్రజం జూచి హల్లకల్లోలం బై విఱుగంబడు నెడ. 12

వంచుకొని=ఎక్కువెట్టుకొని, ముంచుకొను=మీడికి వచ్చుచున్న - అన్నల్లప్రజా=అనల్లని జనులను (చోరులను), హల్లకల్లోలంపై=ఆతలకతలపై, విఱుగంబడునెడక = పలాయనమై పోవు నపుడు; సాకులోనివారివిధమున వర్ణించుచున్నాడు.

సీ. పసలేదు నిలగోయి పాపులా రాయని

దేవాయుధంబులు ఊవువారు

పైడి బాసముఁ జెట్లఁ బడవైచి దుడ్డుపె

ట్లకుఁ బాటుచునె యొలె లైచువారు

బరువు డించి కటారి పరుఁజించి నిల్పియిం

దెందు వచ్చెన రని యెదురువారు

వస్త్రంబు గొండు దేవర యోయి యిది చన్నఁ

బస్తని దయపుట్టఁ బలుకువారు

తే. కలవి మామూఁక నిప్పింతుఁ, దొలఁగుఁ, దొకటి,

యాఁడుదానిఁ జే నంటకుఁ డనుచుఁ బెద్ద

తనము నభిమానమును దెంపు గనఁగఁ బలికీ

నిలిపి దోఁపిచ్చువారు నై తొలఁగి రపుడు. 13

(1) అపుడు=అసమయమునందు, (కొందఱు), పసలేదు = (దొంగగుంపులో) బలములేదు, పాపులార=ఓరిపాపాత్ములారా, నిలగోయి=నిలువుండోయి, అని=అట్లని తోడితెరువరులను హెచ్చరించుచు (ఆ దొంగలమీడికి), దేవాయుధంబులు - దేవ=యజ్ఞమందు ఉపయోగింపఁ బడు-ఆయుధంబులు=పోటుముట్లను (అనఁగా కొయ్య గొణత - రాయి రప్ప-ఇట్టివానిని), ఊవువారు=విసరివై చెడువారును; (2) పైడిబాసముఁ=బంగారుగలజాలెను, చెట్లక=వృక్షములజీబులో, పడవైచి=పడునట్లుగా విసరివైచి, దుడ్డుపెట్టుకుఁ=గుడ్డఁగఱులమోగులువడి, పాటుచునె=పరుగునం దప్పించుకొనిపోవుచున్న యాసమయమందే, ఒలె=పైపం చెలను, వైచువారు=పాఱవైచువారు కొందఱును; [బాసమన జాలె యని. శ.ర. - పైడిబాసము = ‘బంగారుమొదలుగాఁగల వస్తువులు’ అని త్రొను నిఘంటువు.] (3) బరువు=తాము మోచుచున్న భారమును, డించి = దింపుకొని, కటారిక=కత్తిని పరుఁజించి=సిద్ధముచేసికొని, నిల్పి=పాదావప్తంభముతో నిలువంబడి, ఇందుక=ఎందుక వచ్చెదరు=ఇక్కడికి ఎట్లువచ్చెదరో రండి తుండించినై చెడము అని, ఎదురువారు = పోరుటకు ఉంకించువారు కొందఱును; (4) ఓయి, వస్త్రంబుగొండు = దేవతార్చనసజ్జకు కట్టినయీవలువను గైకొనుఁడు, దేవర = ఇది మేము పూజించుకొనునిగ్రహము. దీనిని కొనఁడు, ఇది చన్నక ఇది పోయెనేని, పస్త=మేము ఉపవాసము పడియుండవలయును, అని, దయ=కనికరము, పుట్టఁ బలుకువారు;

కలవి=మాయొద్దనున్న వస్తువులు, మామూలక=మాగుంపులో, ఇప్పింతుక, తొలగించు= అపసరిల్లుడు, ఒకటి = ఒకమాట వినుడు, ఆడుదానిని, చేక = చేతితో, అంటుకుడు = తాళకుడు, అనుచుక, పెద్దతనము = ఆగుంపులో తమకుగలగౌరవము, అభిమానమును = స్త్రీలవిషయమున తమపరువును, తెంపు=అతెగువను, కనగక= అదొంగలు తెలిసికొనునట్లు, పలికి = వచించి, నిలిపి=అదొంగలను మీదపడవండ ఆపి, దోచు ఇచ్చువారు=కొల్ల యొసంగువారు కొందఱును, ఏ, తొలగిరి=జరిగి పోయిరి.

తా.—కొందఱు తోడివారిని ఓరిపాపులారా ఏల భయపలాయితరు లయ్యెదరు, ఈదొంగదండు అంత బల్లదము గాదు, వీరిని కొట్టి తఱుమవచ్చును, అని హెచ్చరించి మరల్చి, దొంగల మీదికి రాలరప్పలు కొయ్యలు కొంతలును విసర సాగిరి; కొందఱు పిమ్మట మరల వచ్చి వెదకి క్రొవవచ్చునని తమయొద్దనున్న ముల్లె ముట్ట గుడ్డలో కట్టి, చెట్టజీబులో పాజువైచి, దుడ్డుదెబ్బలు పడి పైపంచెలనుకూడ వెనుకకు వైచి పాతీపోవుచుండిరి. కొందఱు బుజముమీద నెత్తిమీద నున్నబరువులను దిగువకు దించుకొని కత్తి మాసి కాలూచి నిలిచి 'రండి, నఱికివైచెదము,' అని దొంగలపై తిరుగబడిరి; కొందఱు - 'ఓరి ఇది మా చేతతార్చనమాట, వీరిని గట్టియున్న యీవస్త్రముం గైకొనుడు, దేవతావిగ్రహములజ్జను తాళకుడు, ఇది పోయిన, మాకుమతీయువపాసమే,' అని దొంగలకు కనికరము కలుగునట్లుగా చెప్పకొనిరి. కొందఱు, 'అయ్యో, మాగుంపులో కల వన్నియు నేను మీ కిప్పించెదను, ఒకమాటమాత్రము వినుడు. ఆడువారిదేహములమీదినగలను మీచేతితో మీరు ఒలువకుడు; మీదికి రాకుడు,' అని తమమూలకలో తమమాట చెల్లు ననియు తాము స్త్రీలవిషయమున మిక్కిలి పరువుగలవారనియు, దొంగలకు తెలియునట్లుగా పలికి కొల్లయిచ్చిరి. ఇట్లు కావించి వారందఱును సాగి పోయిరి.

'నిలర ఓయి' - నిలుచున కడ వ్రాయికి ముత్తున లోపంబు - బాల. క్రియా. ౧౦౧. 'ఓయి' - ఎదాదుల లోనిది కావున ముజ్జునకు (వుజ్జి) రుజ్జి యగును. బాల. క్రియా. 3౪. 'పాతకులారని' అనుపాఠంబున సంబోధనాంతంబునకు సంధి దుష్టము. దేవాయధంబులు - మనుష్యులు చేసినట్టి కత్తి కటారి లోనగునవి కావు; మఱి, దేవుడు చేసిన రాలు కట్టెలు లోనగునవి. దేవాయధములనగా కాపములు అని కొందఱు చెప్పదురు - దేవతలు గీర్వాణులు గదా. ఊవు, రూ. ఊవు. ఒరె - ఒరె - ద్విత్వలోపము - 'ఒరె పంచె యనంగ నొప్ప నర్ధవస్త్రంబు, ఆం. భా. వస్తు - 'పస్త్రీలి సుంకు నిప్పస్తు ని ట్రనగను సుపపాససంజ్ఞలై యొప్పుచుండు,' ఆం. భా. చేక - చేకబ్బము, తృతీయాధమున ద్వితీయ - 'దోచుడు నాగను దోచు నాగ | దొంగతీక మనంగ' ఆం. భా.

సీ. తొడువంటివాడు సన్తోష బోవక యెదు

ర్పడువాండ్రు దొడిబడల బదరి పొడిచి

పినుక గీక పెనగిన బెద్ద నొంపక యెట్లు

బాటించి చేక గలవాని నాచి

యాయితంబై చించి యరిగెడువా డేటు

నకు మీటి చన్న వెక దవులు టుడిగి

పొదువు చే లేకయ పుటపుటయును నైన

వాని శోధింప నవ్వలికి బనిచి

తే. పాదలఁ దూతిన నీఁలె చాఁపుల వెడల్పి

గట్టుబట్టలు గొని ప్రాతబట్టదయను

గోచులకు నిచ్చి గనపరాకులు నిగిడ్చి

చెప్పటట్టలు శోధించి సిగలు విప్పి.

14

ఈ పద్యములో అనంతరవచనములోని 'పాటచ్చరులు'=(దొంగలు) అనునది కర్తృపదము. (1) తోడువింటివాఁడు=విల్లెక్క వెట్టి బాణముసంధించుకొని నడుచుచున్న తెరువరి, చనుత్రోవ్=పోవుచున్నదారిని, పోవ=చనక (ఈచననివారు దొంగలు), ఎగురుపడు వాండ్రు=ఎదిరిన బాలు సారులను, తోడిఁబడె=తొట్టు పడునట్లుగా, పదరి=త్వరపడి, పాడిచి=పోటుగావించి; (2) పినుగు=లోళ్ళి, ఈక=తనధనమును ఇయ్యక, పెనఁగిన=పెనఁగులాడుఁగా, (వానిని), పెద్ద=ఎక్కువగా నొంపక=హింసింపక, ఎఱ్ఱబాటించి=కత్తులతో గాయపఱచిరక్తము కాటించి, చేత్=వానిచేతియందు (అనఁగా ఎక్కువ దాఁపఱికిము గాకుండ), కలపాటి=ఎంతధనము దొరకిన అంతయే, వాఁచి=కైకొని. (పా. దోచి); (3) ఆయితండై=దొంగలకు స్వాధీనుఁడుగా నుండియు, చించి=పట్టునదలించుకొని (పట్టుకొన్నచోరునిచేతిలో కొంత నిలిచిపోవునట్లు తనగుడ్డను చింపు కొని), అరిగెడువాఁడు=పాటిపోవు తెరువరి, ఏటునకు=ప్రహరమునకు, మీఱి=అందక, చన్న=పోయెనేని, వెనుదవులుట=వెంటఁడలుముట, ఉడిగి=మాని; (4) పొరువు=ధనము, చేత్=తనయొద్ద, లేకయ=ధనమేమియు నగపడకయే, పుటపుటయును=వివవానిక=బలిసియున్నవానిని, శోధింప=గుడ్డ గుడుసు విప్పి సోదాచూచుటకు, అవ్వలికె=గుంపునకు ఎడగా, పనిచి=పంపి, పాదలఁదూతిన=పాదలలో దాఁగినచో, ఈఁలెచాఁపుల=ఆ దాఁగినచోటులకు ఈఁలెలను నిగిడించుటచేత, వెడల్పి=పాదలనుండి వెలువడి వచ్చునట్లు కావించి, కట్టుబట్టలు=వారు ధరించిన వలువలను, గొని=హరించి, దయ=కనికరముచేత, గోచులకు=గోచిపెట్టుకొమ్మని, ప్రాతబట్ట=జీర్ణవస్త్రమును, ఇచ్చి; గనపరాకులు = గన్నెరాకులవంటి బాణములను, నిగిడ్చి = లోనికఁ దూర్చి, చెప్పటట్టలు=పాదరక్షల యట్టుతోళ్లను, శోధించి=సందుచేసి పరీక్షించి, సిగలు=జుట్టును, విప్పి (అవలి కన్నయము).

తా.—ఆతెరువరులలో విల్లెక్క వెట్టుకొని కోలతోఁ గూలనేయుటకు సన్నద్ధుడై నడచి తనదారినిపోవుచున్న తెరువరిజోలికి ఆదొంగలు పోరెరి; మఱి తిమ్మనెదిరించినవారిని తత్తఱపడు నట్లుగా, వడివడిగాఁ బాడిచిరి. తమసొత్తును ఎంతసేపటికని ఇయ్యక పెనఁగులాడులోభిని మిక్కిలి హింసింపక వానినెత్తురు వానికంటి కగపడుచు పాటునట్లు గాయములుచేసి, వానియొద్ద ఆపాటికే దొరకినదానిని కైకొనిరి; తమచేత చిక్కియుండియు, ఉన్నట్టేఉండి దూసికొని పాటిపోయిన వాఁడు ఏటున కందనంత దూరమున పోయెనా, వానిని తప్పించికొని పోనిచ్చిరిగాని వెంటఁ డలుమరైరి. చేత సొత్తేమియు లేనివాడై బలిసియున్నవానిని గుంపునుండి అవలికి పంపిరి. అక్కడ కొందఱు దొంగ లుండి వానిని సోదాచూచిరి. పాదలలోఁ దూతీ దాఁగినవారిని ఈఁలెపోటు లతో వెడలించి వారివస్త్రములను దోచుకొని, ప్రాతగుడ్డలు గోచులకై యిచ్చిరి. గన్నెరాకుల వలె నలుచనియుక్కులేకు లగునట్టి యలుఁగులు గలబాణములను తెరువరుల చెప్పల యట్టులలోనికి చొప్పించి సందుచేసి, ఆట నేమయిన దాఁచికొనియున్నారో యని పరీక్షించిరి. జుట్టు విప్పియు సోదాచూచిరి.—స్వభావోక్తి.

తోడు=తోడుగు - 'తోడు' అనునదియు నొక క్రియ. చన్ త్రోవ-హరిశ్చంద్రుడన్వారాడ, అను ప్రయోగంబునందుంబోలె, ఇట 'చను' ధాతువునకు 'ఉ' లోపము - చూ. ప్రా. వ్యా. సంధి. ౧౩. తోడువంటివాడు చోరుని ప్రాణమును హరించినను హరించును. పినుగు - రూ.పిలుగు; ఎఱుక బాటించుట భయముగొల్పుట, ఆయితము - ప్ర. ఆయత్తః - చేత్ - సప్తమ్యర్థద్వితీయ. క (గ) శపరాకులు - చూ. ఉపోదాతమున పట్టిక. 'ఇనుపరాగోల నిటికించి యంతట' భోజరాజీయము 5 (821); ఇచ్చట 'ఇచ్చి యినుపరాగోల నిటికి' అని యున్నను సరిపడును. ఇటికి = ఇటికించి 'ఉటికి కొక్కెర కంతంబు నిటికి చంపె' - పంచ. నా. ౧. ఆ. శ. ర. 'గనపరాకోల నిటికి' అని పఠించుట శ్రేయము. గనప = పెద్ద - రాకోలలు = రాతియలుగుబాణములు.

వ. ఇట్లు పాటచ్చరులు పెచ్చుపెరిగి విచ్చలవిడి నుచ్చావచంబులగు సార్థంబు నర్థంబు లపహరించు సంకులంబున.

15

పాటచ్చరులు = దొంగలు, ఉచ్చావచంబులు = నానాభేదములు గలవి, సార్థంబు = బిడారు (యొక్క) - 'చోరజీర్ణపటయోః పాటచ్చరః,' ఇతి నామానుశాసనమ్ - అని రామా శ్రమి. 'ఉచ్చావచం వైకభేదమ్' - 'సార్థో వణిక్సమూహే న్యా దపి సంఘాతమాత్రశే,' - అను. నీ. కటినుండి చనుమఱ గడి గాంగ బిగియించి

కట్టిన నిడు నీలికాసె మెఱయఁ

బిల్లిగడ్డము మించఁ బెరిగి మీసలు కుఱి

గోళంబుమీఁద నుయ్యాల లూఁగ

బూడి బ్రంగిన మొగంబున గొదకట్టుమై

నపుమైల ప్రాజౌతు నాఁజెలంగఁ

జిటివేలి వూసపై ఘటియిల్లు వెడఁబట్టు

చిమ్ముల సురియ డాల్చురముగ

తే. నూరనుండియుఁ గను పెట్టియున్న వాఁడు

దప్పిపో నన్ను డబ్బెటు దాఁబొడగని

యట్టివేళఁ గాక శ్మశ్రు వనెడు నొకప్ర

చండ చండాల చోరభటుండు దఱిమి.

16

(1) కటినుండి = పిఠేడికడనుండి, చనుమఱ = చనునలుపులు, గడిగాంగ = హద్దుగా, బిగియించి=బిగుతుగాలాగి, క...సె - కట్టిన=బంధించిన - నిడు=దీర్ఘ మైన - నీలి=నల్లని - కాసె=దట్టి, అమర = ఒప్పుచుండఁగా; (2) పిల్లిగడ్డము = పిల్లిగడ్డమువంటి తనగడ్డమును, మించఁ = అతిక్రమించునట్లు, పెరిగి; మీసము=మీసములు; కుఱిగోళముమీఁదఁ = గుండ్రని కడుపుమీఁద, ఉయ్యాల లూఁగ = ఉయ్యాలవలె ముందు వెనుకలకు ఊగుచుండఁగా; (3) బూడి = తాఁ బూసికొన్న బూడిదయందు, బ్రంగిన మొగంబునఁ = మఱుగుపడిన ముఖమందు, గొదకట్టు = చెంపలను మూసికట్టినగుడ్డ, మైనపు మైల ప్రాజౌతు నాఁ = మైనపుమట్టిం బూసినముఠికి ప్రాతః కుల్లాయి యనునట్లుగా, చెలంగఁ = ఒప్పుఁగా; (4) చిటి...పైఁ - చిటివేలి = కనిష్ఠికాంగులి యొక్క - వూసపైఁ = గనుపుమీఁద, ఘటి...య = ఘటియిల్లు = కూడునట్లుగా, వెడఁ = సడ

లుగా, పట్టు=పట్టుకొనియున్న, చిముల=చిముటలుగలదైన - సురియ=చురకత్తియొక్క - డార్=తళతళలు; ముర్రముగ్గ=పెల్లిదమగుచుండగా, (5) ఊరనుండియు=నేను తరలిన గ్రామము నుండియు, కనుపెట్టి యున్నవాడు=నన్ను దృష్టిలో నుంచుకొనియున్నవాడు, కాకశ్రవు=కాకిమీసాలవాడు; అనె...డు - అనెడు=అను పేరుగలవాడైన - ఒక - ప్రచండ=అతిభయం కరుడైన - చండాలచోర భటుండు=మాలదొంగబంటు, అట్టివేళ=అసమయాన, నన్ను, తప్పిపోక=నేను తప్పించుకొనిపోవుచుండగా, డబ్బాటు=ఆకస్తికముగా; తా=పొడంగని=చూచి, తఱిమి = తఱుముకొనివచ్చి.

తా.— ఇట్లు సాతు విఠిగి పరారి యగుచుండగా, నేనును తప్పించుకొని పోవుచుంటిని. అసమయాన ఆకస్తికముగా నన్ను - మేము ఏ గ్రామమునుండి వచ్చితిమో యా గ్రామమునుండియే దృష్టిలో నుంచుకొని వె బడించి వచ్చినయాదొంగయే కనిపట్టి తఱుముకొనివచ్చినాడు. వాడు మాలదొంగ, కూరుడు; వానిపేరు కాకశ్రవుడు; వాడు నిడుపైన నీలికాసెను పిఱుగు మొదలు చనుమఱలవఱకు దేహమునకు బిగుతుగా చుట్టుకొని యుండెను. గడ్డము పిల్లిగడ్డమువలె నుండెను. మీసాలు దానిని దాటి గుండ్రనికడుపుమీద ఉయ్యాల లూగుచుండెను. మొగము బూడిదలో మఱుగుపడి యుండెను. మైనపుమట్టి పూసినటోపి యనునట్లుగా, చెంపలు మూతపడు నట్లుగా తలకు రుమాలు కట్టుకొనియుండెను. చిటికెనవ్రేలిగనుపుమీదికి వచ్చునట్లుగా వదులు వదులుగా ఒక సురకత్తి చేతదాల్చి, దానిని తళతళలు పెలుగా డాలుకొట్టునట్లు చిమ్ముచుండెను.— స్వభావోక్తి, తృతీయపాదమున ఉత్ప్రేక్షయ; పిల్లిగడ్డము ఉపమ.

నిడు - కడుపుచుట్టురా ఎన్నిమాటులో తిరిగివచ్చుటకు చాలినంత నిడు పనుట. ఆమీసాలు ఒక్కొక్కప్రక్క నొక్కొక్కాకసక్షమవలె నుండుటంబట్టి 'కాకి మీసాలవాడు' అని పేరువచ్చి నది. ఉయ్యాలలూఁగ - మిక్కిలి నిడుపు లగుటచేత ఆడుగున ముడివైవని యుయ్యాలకలె నుండిన వనుట. బూడిద య్రుంగిన - నజ్జనుడుగాఁ గనబడుటకు విధూలించి దాల్చినాడు. ప్రాణోతు-ప్రాణ దనుట మాలిన్యముకొఱకు - 'ప్రబలు వస్త్రముకుటము కల్లా కలాయి. యనఁగ దభ్యేదము దపార మనఁగఁ డెక్కి. యనఁగఁ జౌతనఁ దోపి దా నలరు నభవ.' అం. భా. 'చెంపలను మూసికట్టుట చెలగు గౌద. కట్టనంగను.' అం. భా. 'పరగు నాకస్తికంబు డబ్బాటనంగ' అం. భా. 'చిమ్ములు చిమ్ముచు డాలాలయించుట ఆ బ్రాహ్మణుని భయపెట్టుటకు. 'సుర సురియ చూరి యనంగ ఛురిక దనరు' అం. భా.

చ. కవ వటు డించి యే గురుకఁగా. సురెఁ గొంకులఁ దార్చి, కూలుడు,

న్నివిడిన బొజ్జవై మిగులు నిద్దపు దోవతి దట్టి దొల్లిరాఁ,

దివిచి, వెనంగ, వల్లుచముఁ ద్రెంచి, యనంతుని గంట్ల కూనపుం

జెవులుగ నొడకట్టు గనెచేరుల లెక్కియు దోవు నొల్చి పోక.

17

కవవటు= నాతోడి బ్రహ్మచారిని, డించి = విడిచి, ఏక, గునుకగాఁ= చిన్నిపడు గున (తప్పించుకొని) పోగా, (కాకశ్రవుడు), సురె= సురియను, కొంకుల= మడమల మీది వెనుక భాగములకు, తార్చి=కూర్చి (అనగా సురియతో మడమలమీది కొంకులను నఱికి) కూలుడు= నేనొరగిపడిపోగానే, నివిడిన బొజ్జపె=పైటలికియున్న బొజ్జమీద, మిగు...ట్టి - మిగులు=పైకి వచ్చియున్న - నిద్దపు=నున్నని - దోవతి=కట్టువలువమీది - దట్టి=కానకట్టు, దొల్లి

రాక = ఊడివచ్చునట్లు, తివిచి = లాగినవాడై, పెనంగక = నేను లాగినీయక పెనంగులాడంగా, వల్లువము = వరాలసంచిని, త్రొంచి = తెంపుకొని, అనంతుని గంటలక = నాగుండగయంటు పోగులు ధరించెడు కర్ణరంధ్రములకు, ఊనపుం జెవులు గక = చెవులు కొఱవడునట్లుగా (అంటు పోగు లిడుకుట్లు కడవఱకు తెగిపోయిన వనుట), గౌదకట్టు = గౌదలు (= చెంపలు) మూతవడు నట్లుగా తలకు టోపివలె కట్టుకొన్న తుండుగుడ్డకట్టును, కసెచేరుల టెక్కియుక = గుఱ్ఱపుంగొరడా చేరులవంటి చేరులను గడ్డముక్రిందికి తార్చి ముడిచినట్లుయిన, దోపుక = కొల్లగా, ఒలిచి = (నాతిలనుండి) ఊడలాగికొని, పోక = (వాడు) పోగా.

తా. — అంతట నేను నాశిష్యుడైన బ్రహ్మచారిని వానిగతి వానిది అని విడిచిపెట్టి, నాపొట్ట చేతను వరాలసంచిచేతను వడిగా పరువిడలేక ఒకపాటిపరుగుగా పాటిపోవుచుంటిని. అంతట తాక శ్చక్రండు వచ్చి నామండములపై కొంకులను సురియతో నఱికినెను. నేను క్రిందఁ బడిపోయి తిని; అంతట వాడు నాపొట్టమీఁద దోవతిని లాగి అందలివరాఁసంచిని తివిచెను, నేను పెనంగు లాడితిని; నామొలత్రాటికి సంచిని గట్టియున్నత్రాళ్లు మొలత్రాటనే నిలిచిపోవునట్లుగా వాడు సంచినిత్రొప్పి కైకొనెను; పైగా, నాకట్టుకొన్న గౌదకట్టుతో ఏయందెనో యని దానిం బీకకు కొనెను. నేను నాటోపిని తలకు దొడ్డికొని దానిదానములను గడ్డముక్రింద ముడివైచికొని యుంటిని; ఆటోపిలో ఏమి దాచుకొనియున్నానో యని వాడు ఆటోపిని పరికించుటకై లాగు కొనెను, ఈ టోపిని గౌదకట్టును లాగుకొనుటతో పోగుల రంధ్రములవఱకు నాచెవుల రెంటిని త్రొంచివైచినాడు. ఇట్లు కావించి వాడు పోవుచుండెను. — స్వభావోక్తి.

‘వల్లుక’ - వల్లువు = వల్లుడు. ‘గురుక’ - ‘గురుకు డనంగను గును కనంగా నల్పు. ధావన సంజ్ఞ యై తనరుచుండు,’ ఆం. భా. ‘దోవతి యుం చనఁ దోచుఁ గట్టిపరుము.’ ఆం. భా. దోవతి-ప్ర. ధాతమ్. ‘నివిడిన’ = నిగిడిన - తెనుగున గాకువా కొన్నిట వచ్చును. ‘వినుము నరేంద్ర, విప్రుడలివెక’ భార. ఇట్లే తివిచి = తిగిచి - ‘కనె’ - ఈశబ్దము ప్రాసు శ. ర. లలో లేదు; ‘కసము’ (చేరు కొల) అని కశాశబ్ద వైకృతముగ వైకృతదీపికలో నున్నది. కసము = కస్సెము - ప్ర. కచ్చుఁ (అనూ పము); కసము + కొల = కసకొల - దినవెచ్చము, చప్పర మంచము, లోనగువానియంగుంబోలె ము లోపము. ‘వల్లువము’ - ‘వల్లుంబు పోనాడు వైశ్యునిశేవను’ హంస; పా. వల్లుముడి.

క. నోరిసని నుండ, కే ‘నో’ గోరి, యకట! మా సమీప పూరనె మనియుం,

దూరము వోయితివే! సా! మ్మేరీతని నీకు నక్కునే కానీరా.’ 18

నోరిసనిక = నానోటిలోనిశనిచేత, ఏను = నేను, ఉండక = ఊరకయండలేక, ఓగోరి, అకట, మాకుక, దాపుటూర నె = సమీప గ్రామమండే, మనియుక = నివసించియు, దూరముపోయితివే = మిక్కిలియుం గిడును మాకే యొనర్చితివి. సాము = ఈదోచుకొన్నధనము, నీకుక, వీరితిక = ఏ విధాన నైనను, దక్కునే = దక్కునా (దక్కు దనుట), కానీ రా = కానిమ్మ (ని న్నేమి చేయించె దనో చూడు.)

తా. — వాడు మాపొరుగురివాడే అని గుర్తించితిని. అంతట నానోట శనియుండి నాచేత ఈమాట లాడించినది; ‘ఓరి, నీవు మాపొరుగురివాడవే అయ్యెను, ఇంకఘాతకుడవై నాకే ఇంకఘాతచేసితి వేమి రా! అయ్యో! ఏవిధాన నైనను ఈధనము నీకు దక్కునా! చూడు. నిన్ను ఏమి చేయించెదనో’ అని.

‘సని’ - ప్ర. - శనిః - శనిగ్రహము, చెఱుపు చేయును గాన చెఱుపుం గలిగించిన యీ (చెప్పబోవు) మాటను శని చెప్పించినాఁడనుట. ఇట శనికి ‘సని’ అనుట మనుచరిత్రలో ‘శ్రీరాము’ అనుటకు ‘సీరాము (సేన)’ అనుటవంటిది. ‘ఓహో’ ఆమ్రేడితము గాన సంధియైనది. ‘ఓరి’ - ఇది నీచ సంబుద్ధిలో వచ్చును. చోరుఁడు నీచుఁడు గాన తత్సంబుద్ధిలో వచ్చినది.

తే. అనిన లాఁతుగఁ గోల్పోక యెఱఁడు రడ్డు
రాజుఁ గను నని కొదయుఁ దీర్పంగ మగిడి

యంత పరియును బై ప్రజ కలికి పాటి

పోవ వాఁడును వెడపోట్లు పొడిచి చనియె.

19

అనినక = నే నట్లు పలుకఁగా, (ఆదొంగ తనమనస్సులో తలపోయుట), అతఁడు = ఆ బాపఁడు (అనఁగా నేనే), లాఁతుక = అధికముగా (అధికధనము ననుట), కోల్పోక = కోల్పోయినందున, రడ్డిక = రెడ్డిని (పట్టెలును), రాజుక = రాజును, కనుక = చూచును, (పోయి రాజుతోను రెడ్డితోను చెప్పకొందును), అని = అలోచించుకొన్నవారై, కొదయుక = శేషమును గూడ (అనఁగా నాప్రాణమును సుయతము), తీర్పంగ = పుచ్చుకొనుటకై, మగిడి = వెనుకటమరలి వచ్చినవారై, అంతక = అంతలో, పరియును = వానిలోడి దొంగదండుకూడను, పై ప్రజకుక = పైనుండి వచ్చిన బాటసారిసమూహమునకు, అలికి = భయపడి, పాటిపోవక = పలాయితము కాఁగా, వాఁడును = ఆదొంగయు, వెడపోట్లు = తప్పుటపోట్లు, పొడిచి, చనియెక = పోయెను.

తా. — అట్లు నేను పలుకఁగా, ఆదొంగ యిట్లు తలపోసెను; — ‘ఓహో, ఈ బాపఁడు విస్తారము ధనము - పోగొట్టుకొన్నాఁడు. కావున రాజుతోను రెడ్డితోను చెప్పకొని నన్ను పట్టింపక మానఁడు. కనుక ఈతనిం దెగటార్చుట మంచిపని.’ — ఇట్లని ఆలోచించుకొని మరల నన్ను దెగటార్చి వచ్చుచుండఁగా, పైనుండి బాటసారులబిడారు వచ్చినది; దానింగని వెఱచి, వీనితోడిదొంగపిండు పాటి పోయినది; అంతట వీఁడును నన్ను ఆదరబాదర చేతికి వచ్చినట్లు పోట్లు పొడిచి పాటిపోయెను.

పద్యాదిని ‘ఇట్లు లన, లాఁతుఁ గోల్పోక నితఁడు రాజు, రడ్డి’ అని పఠించుట మేలు.

లాఁతుగక - లాఁతుశబ్దము శ. ర. లోనున్నది, ఇప్పద్యమున బ. సీ. పఠితము. ఇది శ్రావ్యములో లేదు. ‘పాఁజు చేరవ మొత్తంబు బారు తుటుము । దండు పరి గమి మాటువ దిండుదాటు । మూఁక దళమును బేర్లు సమూహమునకు.’ ఆం. సం.

రడ్డి-ప్ర. రాష్ట్రమ్. ‘ఎడైతనపుఁ గై నేతల । రడ్డులు నడచిరి పురస్సరదృగ్యముగా.’ పాండు.

ఉ. అంతటఁ బొంతఁ బెద్దెరువునం దరుదెంచు పిఱిందిమంది మ

త్కొంత సహోదరుండును నొకం దరుదెంచుచు సాతు వడ్డ వృ

త్కొంత మెఱింగి న న్నరసి తాఁ గని యార్చి నొకండు దా నలి

శ్రాంతుని నన్నుఁ గావట దిసంతులు గొట్టుచు మోచు చేఁగుచోక. 20

అంతటక = ఆ సమయమున, పొంతక = సమీపమున, పెద్దెరువునందుక = పెద్దబాటయందు, అరుదెంచు పిఱిందిమందిక = వచ్చునన్న వెనుకటి (జన) సంఘములో, మత్ కాంత సహోదరుండును = నాప్రేయసియొక్క తోఁబుట్టుకూడ, అరుదెంచుచుక, సాతు = బిడారు, పడ్డవృత్తాంతము = దోఁపుదుపోయిన వార్తను, ఎఱింగి = విని, నన్నుక, అరసి = వెడకి, తాక, కని, అర్చి = వెతలో,

ఒకండు=ఒకఁడె, నన్ను, తాక, అతి క్రాంతునిక=మిక్కిలి బడలినవానిని, కావటక=కావటి
బుట్టయందు, దిసంతులు కొట్టుచుక=చీవాట్లు పెట్టుచు, మోచుచుక, ఏగువోక=పోవు
నప్పుడు (అవ్వలి కన్యయును.)

తా.—నే నాస్థితిలో పడియుండఁగా, వెనుకనుండి ఆ సమీపపుఁ బెద్దబాటలో వచ్చిన
బిడారులో నా యిల్లాలితోడఁబుట్టినవాఁ డొకఁ డుండెను. ఆతఁడు అక్కడ సాకు దెబ్బలు తిన్న
వార్త విన్నవాఁడై నన్ను వెదకి కనిపట్టి ఒకకావటిబుట్టలో నన్నుం బెట్టుకొని నాచేతకు
నిందించుచు నన్ను మోచిగొని పోయెను.

‘పాంథక’-‘దండ చేరువ చెంగట యండ సరస। ప్రాపు చక్కి కుఱంగట పజ్జ చెంత ।
కలన దాఁ పంజ దగ్గఱ క్రేవ పాంథ। యంచె యొద్ద నా నికటాఖ్య లగు మహీశ.’-ఆం. భా.
‘ఆర్తి’ స్నేహముచేత కలుగును ‘దిసంతులు కొట్టుచుక’-స్వామికపరిహాసముగా కూడ.—

‘అఱిడి యవసడి యగడౌరు దూఱు మా। రు దిసంతు సడి రోయి రోత రొచ్చు
నేగింపు నెగ్గము నె గ్గవగింపు నా। నపవాదసంజ్ఞ యై యలరుచుండు.’-ఆం. భా.

‘చెలి నేచి తని దిసంతులు గొట్టె మేనక’-మను. 3 (109),

సీ, కొంగవా ల్నుటకు లంగుళులఁ బట్టుచు జబ్బ
లంటఁ గుట్టిడ వెజ్జ నరయువారు,
తలఁ బడ్డగుదియ వ్రప్పులఁబ్రాత మసి యిడి
యంబలి గం జిండ్ల నడుగువారు,
తమనేగి జెప్ప లో దయమీఱ విని చీరఁ
జించి యియ్యంగ దీవించువారు,
నొలఁబడ్డ నెఱమునఁ గలలేని నీరి జెప్పి
చుట్టలపై దాడి వెట్టువారు,
తే. నైన పాంథులచేతఁ గ్రందెన యూళ్ల
జాడగా నిటఁ దెచ్చి యిన్నీడ డించి
పాటు నీ రానఁ బోవ నూర్పాటి మగిడి

వచ్చునాలోన నీరూపు వచ్చె నాకు.

21

(కొందఱు పాంథులు), (1) కొంగవాల నఱవలు = కొంగవా లనుపేరి మాదిగకత్తిచే
నయిన గాయములను, అంగుళులక=వ్రేళ్లతో, పట్టుచుక=గాయపునోరు మూఁతఁ బడునట్లుగా
పట్టినవారై, జబ్బలు=బుజములు (లేక తుంటు), అంటక = గాయము మూసికొనిపోవునట్లుగా,
కుట్టు ఇడక = దారముతో కుట్టిపెట్టుటకై, వెజ్జ = వైద్యుని, అరయువారు = వెదకుచుండిరి,
(2) (కొందఱు), తలక=తెరుమన, పడ్డగుదియ వ్రప్పులక=పడినట్టిగుదియ (వ్రేటులచే నయిన) చీలి
కలయందు, ప్రాతమసి=గుడ్డప్రేలిక కాల్చినమసిని, ఇడి=పెట్టి, ఇండ్లక=(గృహస్థుల) గృహ
ములయందు, అంబలి=అంబటిని, గంజి=గంజిని, అడుగువారు = యాచించుచుండిరి; (3) (మఱి
కొందఱు పాంథులు), తమనేగి=తమపడిన యిడుమను, చెప్పక=తక్కువనిపఁగా, లోక=
మనస్సులో, దయ మీఱక = కనికరము అతిశయింపఁగా, విని, చీరక = వస్త్రమును, చించి;

ఇయ్యంగఁ = ఇచ్చినందులకు, దీవించువారు = ఆశీర్వదించుచుండిరి. (4) (కొందఱుపాంథులు) ఒలబడ్డ నెపమునఁ = దోచుడుపోయినమిషచేత, కల లేనిసిరి = ఉండిన సంపదను లేని సంపదను, చెప్పి, చుట్టలపై = బంధువుల యిండ్లమీదికి, దాడిపెట్టువారు = దండెత్తి పోవుచుండిరి. వన పాంథులచేతఁ = ఇట్లున్న తెరువరులచేత, (క్రందు = తఱచు, వన - ఊళ్ల జాడగాఁ = గ్రామాల మీదుగా, ఇటఁ = ఇచ్చోటికి (ఈ చెట్టు క్రిందికి), తెచ్చి = నన్ను గొనివచ్చి, ఇన్నిడఁ = దీని యీ ఛాయయందు, డించి = దింపి, పాటునీరు = ప్రవాహోదకము (ప్రవహించుచున్న వాఁకజల మును), ఆనఁ = త్రాగుటకై, పోవఁ = ఆనాస్థాలకుఁడుపోగా, ఊర్పు = నాశ్వాసము, ఆఱి = నశించి, (నాప్రాణము పోయి), ఆతఁడు, మగిడివచ్చు నాలోనఁ, ఈ రూపు = ఈ రాక్షసజన్మము, నాకుఁ, వచ్చెఁ.

తా. — అట్లు బందిపోటు వడినయా తెరువరులలో కొందఱు మాలకత్తివేటులకు బుజములు (లేక తుంటు) చీలినవారు ఆగాయములను ముసికొని పోవునట్లుగా వ్రేళ్లతో పట్టుకొని అంటఁ గుట్టించుకొనుటకై వైద్యుని వెదకికొనసాగిరి. కొందఱు గుదియవ్రేటులచే తల చీలిపోగా అచీలుడుగాయములకు గుడ్డ కాలినమసి క్రక్కి, అంబలియు గంజియు గృహస్థులయిండ్లలో అడిగి కొని త్రాగి ప్రాణములను గాపాడుకొనిరి; కొందఱు తమపడ్డపాట్లు చెప్పుకోగా విన్నవారు ఎవ రైన కనికరించి గుడ్డలేనివారికి తమగుడ్డను కొంత చింపియిచ్చినంతట వారిని దీవించి దానిని ధరించిరి. కొందఱు కుత్సికులు దోచుడుపోవుట ఒకమిషగా చేసికొని, తమకడ మెండుగా ధన ముండిన దనియు, దానిని దొంగలు కైకొని రనియు, అసత్యము లాడి బంధువులయిండ్లమీద పోయి పడి హాయిగా ఇదే సం దని భుజించుచుండిరి. ఈ ప్రకారము ఈ తెరువరులు మెండుకొన్న యూళ్లమీదుగా ఆనాస్థాలకుఁడు నన్ను మోచికొని పోయి మార్గవశాన ఈచెట్టు క్రింద నీడలో పెట్టి, పాటుచున్నయేటినిరు తాను త్రాగుటకై పోయెను. ఆతఁడు పోగానే నాప్రాణంబును పోయెను. మరలి యాతఁడు వచ్చునంతటికి నాకు ఈ బ్రహ్మరాక్షసరూపము వచ్చియుండినది. — స్వభావోక్తి.

కొంగవాల - చూ. పట్టిక. (మాతంగుడు = మాదిగ, సురియాళు = మాల.) 'మాతంగు డగు వానిచేత నుండెడికత్తి కొంగవా లనఁగఁ జెలంగుచుండు' ఆం. భా. ఇట్టి సామాన్యవ్యవహారముల యందు మాలమాదిగలభేదమును పాటించుట లేదు. కావుననే 'సురియాళు చేతికత్తికి నరులందఱు పేరు పెట్టినారు ధరిత్రిక'. మరి కొంగవా లనంగను దిరుమలపై నుండుదేవదేవ ముకుందా' అని దేశ్యనామార్థకోశము; పెజ్జ - ప్ర. వైద్యుఁ. 'వ్రప్స' వ్రచ్చునకు కృదంతము, మెచ్చునకు మెప్పు వోలె. మసి - ప్ర. మషి, ఒలబడ్డ = ఒలువబడ్డ - కడ వ్రాయిలోపమునకు ఒలుచును పిలుచ్చాదులలో చేర్చుకొనవలయును. బాల. క్రియా. ౧౦౧. నెపము = నెవము - ప్ర. నిభః - 'కల లేని సిరి' - కలదియు లేనిదియు నైన సిరి అని విగ్రహము - చుట్టలు - రూ. చుట్టాలు, చుట్టములు; ఇట్లే - మీసలు, రూ. మీసాలు, మీసములు. దాడి - ప్ర. ధాటి. 'దాడి' యనుటలో వీరిరాక ఆచుట్ట లకు కడు నప్రియంబును ఘాతుకమును అని స్వారస్యము.

వ. కయ్యంబునఁ బాటఁబాట గాయంబు నేసి వెటవేఁకెఁగొలిపిన కాకత్తశ్రు నామధేయచండాలు కరాళవేషంబు గన్నులం గట్టినట్లుండఁ గడఁ గనుట నిట్టి కరాళవేషంబు గలిగె; గై శికిగాన ఫలదానంబున దీని మానుపవే! అనిన నతం డేను

ఫలంబెఱుంగ, ఫలంబు పరమేశ ముఖోల్లాసంబ, యాజ్ఞాకైంకర్యంబులకు ననుమతి కైంకర్యంబులకు ఫలపరిమాణగణన ప్రపన్నుల కెక్కడియది? కాన బంధకంబగుట ఫలం బింతంత యందుఁ గొంతఁ గొప్పునవెఱుతు, భగవంతుండ రక్షించు నూటడిలు మన్న నన్నోరిమాట నోరన యుండ నతండు. 22

కయ్యంబునక = ఆ దొంగలతోడి పోరాటములో, పాటఁబాటక = నేను పారిపోయిన కొలంది, గాయంబు చేసి = నాయుడల నఱుపలుగావించి, వెఱవేరిక = భయజ్వరమును, కొలిపిన = కలిగించిన, కాకళ్ళకు నామధేయ చండాలు కరాళవేషంబు = కాకి మీసాలవారి డనుమాలవారి భయంకర స్వరూపము, కన్నులం గట్టిన ట్టుండక = నేను మిక్కిలి స్ఫుటముగా భావించుచుండిన సమయాన, కడక = మృతిని, కనుటక = పొందితినిగావున, (నాకు), ఇట్టి కరాళవేషంబు = ఘోర స్వరూపము, కలిగెక = వచ్చినది. కైశికీగానఫలదానంబునక = మంగళకైశికరాగంబున శ్రీహరి గుతులు పాడిన పాటయొక్క ఫలముయొక్క యావితేత (ఆ ఫలము నాకిచ్చి యనుట), దీనిక = ఈరాక్షసజన్మమును, మానుపవే = పాలియింపుము; అనినక = అని బ్రహ్మరాక్షసుఁడు వచింపఁగా, అతండు = ఆ దాసరి, (ఇట్లనియె), ఏను, ఫలం బెఱుంగక, ప...బ - పరమేశ = ఆ పరమేశ్వరుని - ముఖ = వదనమునందలి - ఉల్లాసంబ = వికాసమే (శ్రీహరివదనము భక్తునిఁగూర్చి వికాసమొందు టయే), ఆ ఫలంబు = ఆ భక్తుఁడు చేసికొన్న సేవకు ప్రయోజనము, అజ్ఞాకైంకర్యంబులక = అజ్ఞా రూపముగా వేదవోదితములైన సేవలకును, అనుమతి కైంకర్యములకును = అజ్ఞప్తములుగాక అంగీ కృతములగు సేవలకును, ఫల పరిమాణ గణన ఫలము = ఫలముయొక్క కొలఁదియొక్క లెక్క, ప్రపన్నులక = ఎక్కడియది = భక్తులు చేయవలసినది కాదు. కానక = కావున, బంధకంబు = ఆఫలము బంధకారణము (మరల జన్మమును కలిగించునట్టిది) - దేహపరంపరలో జీవుని కట్టివైచి డిది; అగుటక = అయినపేతువుచేత, ఫలంబు ఇంత అంత = ఆఫలము ఈపాటి ఆపాటి, అందుక = అందులో, కొంత = ఒక భాగమును. కొమ్ము = గ్రహింపుము, అనక = అనుటకు, వెఱుకుక = సంకో చించుచున్నాను, (అనఁగా కర్మఫల మెప్పుడును బంధకారణముగావున దానిని నీ కొసంగుటకు నాకు ఇచ్చి పాడనుటన్నది), భగవంతుండ = ఆనారాయణుఁడే, రక్షించుక = నిన్నుఁ గడతేర్చును, ఊటడిలుము = సమాశ్వాసమొందుము, (విష్ణుభక్తాగ్రేసరుఁ డైనయతఁడు 'భగవంతుండ రక్షించును' అని యనుగ్రహపూర్వకముగా వచించినంతట), ఆ నోరిమాట = అతని నోటిలోని యామాట, నోరన = అతనినోటనే, ఉండక = ఉండఁగా, (అతఁ డట్లు వచించినతర్వాత అతనిభక్తి తీవ్రత చేత), [తనాశిస్సు అంత యవిలంబితముగా ఫలించిన దనుట.]

మరణసమయంబున ఏరూపమును భావించిన, మృతునికి వెంబడిజన్మమున ఆరూపమే కలుగు నని శాస్త్రము:—'యం యం వాపి స్మరక భావం త్యజ త్యస్తే కళేబరమ్ । తం త మే తైతి శాస్త్రేయ, సదా తద్భావభావితః'. భ. గీత 18 (6); కయ్యంబు - ప్ర. - కలహః - 'కరాళో జన్మరే తుక్తే భీషణే చాభిధేయవత్' మేదిని.

సీ. స్నిగ్ధ త్రిభాగ ముండిత శిరశ్శిఖితోడ,

హిమధవళోపవీరములతోడఁ,

బుణ్యపద్మీత యోర్ధ్వ పుండ్రవల్లులతోడఁ,

దులసికాబ్జస్రగా వళులతోడఁ,

గౌసీన కటిసూత్ర కాషాయయుగితోడ,
జలపూర్ణ శుభకమండలువుతోడ,
బాణిస్థ దివ్యప్రబంధసంపుటితోడ,
సుత్తరవాక్పూర్వ కోక్తితోడ,

తే. బసిడిజిగితోడ బ్రహ్మవర్చసము వొల్పు
భాగవతలక్ష్మితో ధూమపటలినండి
వెడలు శిఖివోలె నమ్మేను వెడలి చూడఁ
జూడ వైష్ణవుఁడై నిల్చె సోమశర్మ.

సోమశర్మ వైష్ణవుఁడై నిలిచెను; తద్వర్ణన. (1) స్ని...డక్—స్నిగ్ధ = సున్నఁగా -
త్రిభాగ = (నాలిగింట) మూడుపాళ్లు - మండిత = గొఱుగఁబడిన - శిరః = తలయందలి - శిఖితోడక్ =
జుట్టుతో (జుట్టుకలవాఁడై), హి...డక్ - హిమ = మంచువలె - ధవళ = తెల్లనైన - ఉపసీతముల
తోడక్ = జన్మిదములతోను; (2) పుణ్య...డక్ - పుణ్య = పావనమయిన - షట్ ద్వితయ = ఆఱు
రెండయిన (పంద్రెండగు) - ఊర్ధ్వపుండ్రవల్లులతోడక్ = తిగలవంటి నిలువునామములతోను,
తుల...డక్ - తులసికా = తులసిపూసలయొక్కయు, - అబ్జ = తామరపూసలయొక్కయు - స్రక్ =
నూలికలయొక్క - ఆవశులతోడక్ = సమానముతోను; (3) కాపీ...డక్ - కాపీన = గోచియు -
కటిసూత్ర = మొలత్రాడు - కాషాయ = కావికాటులయొక్క - యుగితోడక్ = జంట - అనుపరికర
ములతోను, జల...డక్ - జల = తీర్థముతో - పూర్ణ = నిండిన - శుభ = మంగళ మైన - కమండలువు
తోడక్ = కుండికతోను; (4) పాణి...డక్ - పాణి = చేతియందు - స్థ = ఉన్నట్టి - దివ్యప్రబంధ =
ద్రావిడవేదముయొక్క - సంపుటితోడక్ = పుస్తకముతోను, ఉ...డక్ - ఉత్తరవాక్ = ద్వయము
యొక్క యుత్తరభాగము - పూర్వక = మున్నుగాఁగలదైన - ఉక్తితోడక్ = సంభాషణతోను
(ద్వయముయొక్క యుత్తరవాక్యమును అనుసంధానము చేయుచు ననుట); పసిడిజిగితోడక్ =
బంగారుడాలుతోను, బ్రహ్మవర్చసము = బ్రాహ్మణతేజము - పొల్పు = ప్రకాశించుచున్న [పా. ప్రోచు =
బ్రహ్మవర్చసమును పోషించుచున్న] - భాగవతలక్ష్మితోడక్ = వైష్ణవశోభతోను, ధూమపటలినండి =
పొగయొక్క మొత్తమునండి, వెడలు శిఖివోలెక్ = వెలువడునట్టి జ్వాలవలె, అమ్మేను = ఆరాక్షుడు
దేహమునుండి, వెడలి = వెలువడి, చూడఁజూడక్ = కన్నులయెదుట నే, సోమశర్మ = సోమశర్మయను
శేరి యాబ్రాహ్మణుడు, వైష్ణవుడు వివిష్ణుభక్తుడుగా మాత్రే, నిల్చెక్ = నెలకొనెను.

తా.—సోమశర్మ వైష్ణవుడుగా మాటెను; శిరమున మూడుపాళ్లు త్తర మై, ఒకపాలు
జుట్టుండెను; జండెములు మంచువలె తెల్లఁగా వెలుగుచుండినవి; దేహమున పావనములైన
పంద్రెండు నిలువుబొట్లు ఒప్పుచుండెను; తులసిపూసలపేరులు తామరపూసలపేరులు హెచ్చుగా
నుండెను; గోచి, మొలత్రాడు కావికాటులు నుండెను; మంగళ మయినజలకుండిక తీర్థోదకముతో
నిండియుండెను; ఆతఁడు ద్వయముయొక్క యుత్తరవాక్యమును అనుసంధానము చేయుచుండెను;
దేహము గుర్లచ్చాయతో ప్రకాశించెను; బ్రహ్మవర్చసమునకు వైష్ణవతేజము వన్నె హెచ్చించెను.
అట్లు ఆరాక్షుడేహమునుండి ఆతఁడు పొగమొత్తమునుండి యగ్నిజ్వాలయందలి వెలువడి ఎదుట
నిలిచెను.—స్వభావోక్తి. 'ధూమ...వెడలి' - ఉపమ.

‘మణితం పరివాపితమ్,’ ‘ఉపవీతం యజ్ఞనూత్రం ప్రోద్ధృతే దక్షిణే కరే’ అను, - ‘పుణ్యోదే శేతు లిలక భేదే క్రిమ్యులిముక్తయోః’ నా నా. ద్వంద్వోర్ధ్వపుండ్రములు.—

“అలాటే కేశవంవిద్యాత్, నారాయణ మథోదరే। మాధవం హృది విన్నయ్య, గోవిందం కణ్ఠహృదే। ఉదరే దక్షిణే పార్శ్వే విష్ణుం, విద్యా ద్విజ స్తథా। తత్పార్శ్వే బాహుమధ్యే తు స్తరే త్తు మధునూదనమ్। త్రివిక్రమం కణ్ఠదేశే, వామే క్షతౌ తు వామనమ్। శ్రీధరం బాహుకే వామే, హృషీకేశం తు కణ్ఠకే। పశ్చే తు పద్మనాభం చ, కకుద్దామోదరం స్తరేత్ ద్వంద్వై తాని నామాని వాసుదేవేతి మూర్ధని। పూజాకాలే చ హోమే చ, సాయంప్రాత స్సమాహితః। నామాన్యచ్చార్చ్య విధినా ధారయే దూర్ధ్వపుణ్డోక్తమ్。”

‘స్వాత్కృషీన మకార్యే చ గుహ్యచీర ప్రభేదయోః’ ‘యుగి.’—‘యుగో రథే హలా ద్యక్షే న ద్వయో స్తు కృతాదిషు। యుగై హస్త చతుష్కేఽపి వృద్ధినా మాపధేఽపి చ.’ మేదిని. ‘యుగి’ శబ్దము—మ. ‘హృదయేశ ప్రమదంబుతోఁ గుచయుగిహేరాళ నిలత్వసంపదతో’ నిరం కుశోపాఖ్యానము 1 (86).

‘వ్యాలోలత్క బ్జుణాళీ ముఖరకరతలా స్ఫాలనారమ్భహేలా।

ధారాశానల్ప జృమ్భన్తనసిజనిగమోత్తంసగాధాసహస్రమ్।

ఉత్సుతోఽత్సుత్సృత్య నృత్యత్కుచకలశయగీమణ్డలం ధార్యమాణం।

చోశస్త్రిణం ప్రవీణం చులుకయతి యతిప్రాత చతాంసి చైతత్.’ పంచబా.

‘అజహతాలసాన్దర్యం సురాగ శ్రీయంతం మనః। గీతం హరతి పద్మాక్షి దేవ స్తనయుగి చ నః.’ శ్రీనివాసచంపువు 11-3 (13). ‘కుచయగీవ ఘనఘటాకార మణ్డలం కన్తలాళీ కన్తలాళీవ సారజ్జత్రపాదాయినీ కుచయగళీ (యుగి?) 1-5 (20-21).

‘యుగళితో’ ఆముపాతమున ప్రక్రమభంగదోషము; ‘యుగి’ శబ్దమునకు జీప్రసక్తి లేదు. కావున ‘కాషాయములతోడ’ అని పఠింపదగును. తెక్క- చెప్పవచ్చును యుగము గమ్యమే యగును. కాషాయము (= కావినన్నె) అద్దినది కాషాయము. కాషాయేణ రక్తమ్ కాషాయమ్, - ‘అస్త్రీకమణ్డలుః కుణ్డి’ అను. - బ్రహ్మయొక్క (అనఁగా బ్రాహ్మణునియొక్క) వర్చస్సు = బ్రహ్మవర్చసము - ‘వేద స్తత్త్వం తపో బ్రహ్మ బ్రహ్మో విప్రః ప్రజాపతిః’ అను. విష్ణువునందు భక్తుఁడు వైష్ణవుఁడు.

పసిఁడిజిగి:—‘బ్రాహ్మణాః క్షత్రియా శ్చైవ గౌరాః కార్యా స్తథైవ చ। వైశ్యాః కూద్రా స్తథా క్షామాః కార్యా శ్చైవ హి సర్వతః.’ భరత. 21 (91) ‘ధూమపటలి’ - రాక్షసదేహము పెద్దదైనందున ‘పటలి’; నలుపయినందున ధూమోపమ. —‘నారాయణో నరశ్చైవ సోమనాగశ్చ వాసుకిః। వైత్యో శ్చ దానవా శ్చైవ రాక్షసా గుహ్యకానగాః। పిశాచా జల మాకాశ మసితా ఋతః స్పృతాః.’ భరత 21 (77)

వ. కట్లు భాగవతపరిచయప్రభావంబున బ్రాహ్మణ్యంబెకాక భాగవత శ్రీయునుం గలిగి యుప్పు చింది యినుమడియగుచందంబునం బరమహర్ష భరితుండై స్వరూపాను రూపంబుగా నతనికిఁ బూజఁ గావించి.

24

చింది=రాలి-మట్టిలో ఉప్పురాలిన ఆ మట్టియు నుప్పుగుట ప్రసిద్ధము-ఉపమాలంకారము. అతనికిఁ=ఆ దాసరికి.

నీ. జయ దురుత్తరణ సంసరణాబ్జదళనీర,
 జయజయ గాయక సార్వభౌమ,
 జయ శౌరి గాథా రసజ్ఞ పుణ్యరసజ్ఞ,
 జయజయ తత్త్వసంచయ పవిత్ర,
 జయ జనార్వాచీన జని సంగ వంచక,
 జయజయ దేశిక చరణ శరణ,
 జయ యుక్తవాక్ప్రతిష్ఠా తృణీకృతదేహ,
 జయజయ భగవదాజ్ఞాకృతిస్థ,
 తే. జయ సకలజంతు సమచిత్త జయ దయాద్వీ,
 జయ ముకుందాన్యదేవతా శాస్త్రబధిర,
 జయచతుర్ద్వయభక్తిలక్షణచితాంగ
 జయ మురారి ప్రపన్నాంఘ్రి జలజమధుప.

25

అను...ర-అనుత్తరణ=తరించుటలేని, (పా. దురుత్తరణ=తరింపశక్యముగాని) - సంసరణ=జననమరణప్రవాహ మనడి - అబ్జదళ = తామరాకునందలి - నీర = జలమైనవాడా, జయ=సర్వోత్కృష్టఁడవుగా నుండుము. గాయక సార్వభౌమ = గాయనశ్రేష్ఠుఁడా, (2) శౌరి...జ్ఞ - శౌరి = హరియొక్క - గాథా=పాటలయొక్క - రస=మధురిమను - జ్ఞ=ఎఱిగిన-పుణ్య=పవిత్రమయిన - రసజ్ఞ = నాలుకగలవాడా; త...త్త - తత్త్వ=పరమాత్మనుగూర్చిన - సంశయ=సందేహములకు - లవిత్త=కొడవలియైనవాడా; (3) జనా...క - జన = నరులలో - అర్వాచీన=నీచమైన - జని=పుట్టువుతోడి - సంగ=మాడిక చేత - వంచక=మోసముచేయువాడా; దేశిక=తత్త్వము నుపదేశించు గురువరుని - చరణ = పాదములే - శరణ = రక్షకముగాఁగలవాడా; (4) ఉక్త...హ - ఉక్త = వాక్యవృద్ధి - హా = ప్రతిజ్ఞయొక్క - ప్రతిష్ఠా=నిర్వాహముచేత - తృణీకృత = గడ్డిపరకగా నెన్నబడిన - దేహ=ఒడలు కలవాడా; భగ...ప - భగవత్=నారాయణునియొక్క - ఆజ్ఞా = ఆనతియొక్క - కృతి=చేతయందు - స్థ=నెలకొన్నవాడా, సకలజంతు సమచిత్త=ఎల్లప్రాణుల యందును సమబుద్ధికలవాడా; దయా అద్రి = దయారసముచేత తడిసినవాడా, ముకుంద - ముకుంద = నారాయణునికంటె - అన్య = ఇతరుడైన - దేహ = ఈశ్వరుఁడు - అస్తి = కలఁడని చెప్పెడి - శాస్త్ర=ఉపదేశ గ్రంథములకు-బధిర=చెవిటివాడా; చ...గి - చతుర్ద్వయ=అష్టవిధములైన - భక్తి=ప్రపత్తియొక్క - లక్షణ = చిహ్నములచేత - చిత = నిండిన - అంగ = దేహముకలవాడా; మురా...ప - మురారి = శ్రీహరియందు - ప్రపన్న = భక్తులయినవారియొక్క - ఆంఘ్రి, కమల = అడుగుదామరలయందు - మధుప = తుమ్మెదవైనవాడా.

తా. - ఓమహానుభావుఁడా, నీవు సర్వోత్కృష్టఁడవుగా నెఁగుము. దాట శక్యము కానట్టి యీజననమరణరూపసంసారమందు నీవు తామరాకులో నీరుంబోలే అంటినట్లు కనబడియు అంటుకున్నావు, (సంసారమును జయించినవాఁ డనుట). హరిమహిమను గానమునేయువారిలో నెల్ల నీవు ఉత్తముఁడవు. నీనాలుక హరిగీతమాధుర్యము నెఱింగి దానిచే పవిత్రమై యున్నది. తిఁగలు కొడవటికి తెగిపోయినట్లు తత్త్వసంశయములు, నీవలనం దెగిపోవును; నీ మహిమను నీచ జన్మముచే కాననీక లోకులను వంచించుచున్నావు. నీవు గురుచరణములే శరణ మని దృఢముగా

వస్తుకొనియున్నావు - (అనఁగా గురూపదేశమును విశ్వాసాతిశయముతో సమగ్రముగా అనుష్ఠించి తత్త్వమును అనుభవమునకు తెచ్చుకొన్నాడవు.) నీవు నీప్రతిజ్ఞను నెఱవేర్చువాడవై నీదేహమును తృణప్రాయముగా పాతబైవ వచ్చినాడవు. భగవదాజ్ఞను నెఱవేర్చుటయే నీవ్రతము; ఎల్లజంతువులందును సమదృష్టిగలవాడవు; దయార్ద్రహృదయుడవు; నారాయణునికంటె వేతె దేవతకలఁ దని యుపదేశించుకాస్త్రములను నీవు చెవిని చొరనియవు. అష్టవిధభక్తి లక్షణములతో నొప్పుచున్నాడవు; హరిభక్తలపాదకమలములను కొల్చువాడవు.

గాయక = గాయన = గాథక = పాడెడువాడు; సర్వభూమికిని ఈశ్వరుడు = సార్వభౌముడు. శౌరి = శ్రీకృష్ణుడు - కూరుఁ డనుయాదవునిగోత్రపత్యము, కావున, శౌరి = నారాయణుడు. ముకుందుడు = మోక్షమిచ్చువాడు. 'అనుత్తరణం...నీర', 'తత్త్వ...త్ర', 'మురారి...ప' - రూపకములు.

'భక్తి అష్టవిధము; ఎట్లన - 1. భాగవతవాత్సల్యము, 2. భగవత్పూజయం దనుమోదనము, 3. భగవదర్చన, 4. భగవద్విషయమునం దదంభము, 5. భగవత్కథాశ్రవణేచ్ఛ, 6. స్వరశేత్రాంగ విచారము, 7. సదాభగవదనుస్మరణము, 8. ఆమాంసభక్షణము.' శ. ర.

వ. అని ప్రస్తుతించి ప్రదక్షిణంబు గావించి పునర్భవభయంబున భవన భార్యాప్రముఖ సుఖ విముఖుండై బదరీవనాదిపురుషోత్తమాధిష్ఠిత పుణ్యభూములఁ బోనఃపున్యంబుగం దీర్ఘయాత్రఁ జరించుచుఁ బరమనిర్వృతిం బొందె. నిష్పూణ్యకథ వహనసమయంబునఁ గుహనావరాహంబువలన మహీమహిళ మదీయ పూజోచితోపచారంబుల విశేషఫలదంబు గానంబ యన విని వైష్ణవియుం దాఁ గావునఁ దదాకలన కుతూహలంబునం గూఁతురై నీ కొదవి యహరహంబును విప్రలంభదంభరితాగాధగా ధార్థసమేతగీతరసంబునం బ్రొడ్డువుచ్చుటగాని వేటొండుగా. దేమి తపంబు నేయుచున్నదియో యం టింతకంటెం బరమతపంబున్నదే? యన్నియును మేల య్యెడు, శ్రీరంగంబునకు రంగేశు సేవింపఁ దోడుకొనిపోయి రక్షునుటయు, బ్రసాదమ్మని ప్రణామమ్మునేసి పసిండిపల్లకి నబ్బెలికారత్నంబునునిచి పరిచారికా శతంబును భాగవతపరిషత్తునుం గొలువఁ బ్రయాణపర్యాయంబులఁ బరమానురాగంబునంబోయి.

26

భవ = సంసారమువలని (జననమరణ పరంపరవలని) - భవన = ఇల్లు, బద...లక్ = బదరీవన అది = రేఁగుటడవి లోనుగాఁగల - పురుషోత్తమ = నారాయణునిచే - అధిష్ఠిత = అధిష్ఠింపఁబడిన (నారాయణుడు వసించియుండెడి) - పుణ్యభూములక్ = పావనక్షేత్రములందు; పానఃపున్యంబుగక్ = మాటిమాటికి; నిర్వృతిక్ = సుఖమును; వహనసమయంబునక్ = సముద్రమునుండి కోఱిమీఁద పైకెత్తినకాలమందు, వహనా = మాయా - మహీమహిళ = భూమియనెడు స్త్రీ (భూదేవి); తత్ ఆకలన = దానిని కావించుట (నానుతులను పాడుట); విప్ర...నక్ - విప్రలంభ = వియోగ మనెడు - దంభ = మిషచేత - సమీరిత = పాడఁబడిన - ఆగాధ = లోఁతయిన - (గంభీరాభిప్రాయముగలవైన) - గాథా = పాటలయొక్క - అర్థ = భావములతో - సమేత = కూడుకొన్న - గీతరసంబునక్ = గానమాధుర్యముచేత, ప్రసాదంబు = నాయందనుగ్రహము, ప్రమాణపర్యాయంబులక్ = పయనముల (మజిలీల) వరుసచేత; భాగవతపరిషత్తు = భాగవతుల (వైష్ణవులయొక్క) సమాహంబు; పరిషత్, రూ. పర్షత్ 'సమజ్యాపరిషద్ గోష్ఠీ సభాసమితి సంసదా' అను.

—* గోదాదేవి శ్రీరంగమున రంగనాథుని సేవించుట *—

మ. చని కాంచె నిర్విరజాభిధాంతర వపు స్సహోద్భవాతీర నం
దనవాటి వలయ ద్రుమావళి దళాంతర్దృశ్య పాపాళి భం .
జన చాంపేయసుమాయమాన విషమస్వర్ణావృత్తివ్రాత ర
త్తి నభస్పృష్టిఖరాళి దీపకళికా శృంగంబు శ్రీరంగముక్ . 27

(విష్ణుచిత్తుడు), చని=పోయి; విర...బుక్ - విరజా=విరజయనెడి - అభిధాంతర=మాటు
పేరుగలిగిన - వపు=దేహముతోడి - సహోద్భవా=కావేరియొక్క - తీర=తటమునందలి - నందన
వాటి=ఉద్యానపంక్తియొక్క - వలయ=మండలమునందలి - (ఆనెగా ఊరిచుట్టును అంతటను వరిలు
చున్న యుద్యానపంక్తియందలి) - ద్రుమ = చెట్లయొక్క - ఆవళి = పంక్తియొక్క - దళ=అపల
యొక్క - అంతః=సందులయందు-దృశ్య=కినబడుచున్న - పాప=పాతకము లనెడి - ఆలి=తుమ్మెద
లను - భంజన=భంగపఱచుటయందు - చాంపేయసుమాయమాన=సంపెంగ పూవులుగా ఆచరించు
చున్న - విషమ=బేసియైన (ఏదయిన) - స్వర్ణ ఆవృత్తి=బంగారపు ప్రాకారములయొక్క - వ్రాత =
సమాహమయొక్క - రత్తి=కిరణముల చేత - నభస్ = ఆకాశమును - స్పృక్=అంటుచున్న - శిఖర =
అగ్రములయొక్క - ఆలి=వరుసయనెడి - దీపకళికా=దివ్య ముగ్గులయొక్క - శృంగంబుక్=కొనలు
గలదైన - శ్రీరంగముక్ - శ్రీరంగ తేజమును, కాంచె=చూచెను.

తా.—విరజ యని వైఖంతముచెంతం బాటుదివ్యనది. దానిలో సమమైనమహిమ కలది
కావేరినది. శ్రీరంగమును అన్ని ప్రక్కలను పరివేష్టించి యున్నది. శ్రీరంగము కావేరిలోనిలంక.
శ్రీరంగముచుట్టును వలయమువలె ఉద్యానవన మున్నది. అందలిచెట్లయావల సందులనుండి దూర
మునకు శ్రీరంగ నాథుని యాలయ సువర్ణప్రాకార శిఖరము ఇంచించుక కానిపించును; ఆప్రాకార
ములు ఏడు, వానిశిఖరములు బంగారుకిరణములతో మిన్నుల రాయచుండును; వానిని చూడఁగ నే
తైర్థి కలపాపములు సంపెంగ పువ్వులను గన్నతుమ్మెదలువోలె తొలఁగిపోవును. ఆశిఖరములు దూర
మునకు దీపపుముగ్గుల శృంగములువోలె కానిపించును. అట్టియాశ్రీరంగమును విష్ణుచిత్తుడు పోయి
చూచెను. ఉపమాతిశయోక్తి రూపకములు.

‘విరజా’ - విరజ యనెడిదివ్యనదియొద్దన వైఖంత మున్నది. అందుశ్రీహరి యుండును; ‘విర
జాభిధాంతరవపుః’ అనుటచేత విరజయే కావేరి యని యర్థము. ఆరూపకముచేత విరజవంటిమహిమ
గలది కావేరి యని భావము.

“అన్తి ప్రశస్తమహిమా వైఖణ్డోఽట్యు వైభవః |...య స్సప్రావరణీత స్తు పరస్తా త్ప్రకృతే రపి
యదస్తే దివ్యతటిని విరజా నామ విశ్రుతా | తత్త్ర దివ్యం మహాద్ధామ వైఖణ్డాభిధ ముజ్జ్వలమ్ |
తత్త్రస్తమ్భసహస్రాధ్యే దివ్యే శ్రీమణిమణ్డపే | సింహాసనేఽతిరుచిరే విభూతిదయచిత్రితే |
నిషణ్డో నిర్భరానన్దో నిరంకుశమహాదయః | సమస్త శేషీభగవాన్ లక్ష్మ్య భూమ్యాచ నీళయా.”

దివ్యనూరిచరితము, ప్రథమస్కంధము.

మఱియు, “కావేరీ విరజా సేయం వైఖణ్డం రద్ధమనిరం పరవాసుదేవో రక్షేతః ప్రత్యక్షం
పరమం పదమ్.” అనువచనమును ప్రసిద్ధము.

“తచ్చాసనంబున (శ్రీహరియాజ్ఞ చే) వారిజాసనుండును... అదివ్యవిమానంబును (=శ్రీరంగ మందిరమును) గొని సత్యలోకసీమాంతంబున విరజానదీప్రాంతంబును... ప్రతిష్ఠాపించి.” శ్రీరంగము. ఆనన్యమయినయభిధ=అభిధాంతరము. — ‘అఖ్యాప్వే అభిధానం చ నామధేయం చ నామ చ,’ - ‘అథ కశీబరం గాత్రం వపుఃసంహననమ్,’ - ఆము. ‘సహ్యాద్భవా’ - కొడగుదేశములోని సహ్యాపర్వతమునందు బుట్టినది గాన ఆపేరు. నందన = ఇంద్రునియొక్కానము ‘నందనం వాసవోద్భావే నుతే నా హర్షకే త్రిపు’ నానా; తత్తుల్య మయినయోద్భావములకు లక్షణచే ఆనామమును వ్యవహరింతురు; ‘చందనవాటి’ అని పా. ద్రుమ - ‘పలాశీ ద్రు ద్రు మాగమాః,’ ఆము. ‘చాంపేయ’ - ‘చామ్పేయ శృమ్ముకే స్వరే కిష్టల్నే నాగకేసరే’ మేదినీ.

“గురులీలక విరజోపకంఠమున వైకుంఠంబునక దివ్యభా
సురభోగంబుల నిందిరాసహితుఁడై శోభిల్లు నేభంగిఁ దా
హరి, యాభంగిన తత్కవేరతనయాభ్యర్థంబునక మంగళా
కరరంగ న్నణిధామముఖ్యముగ సౌఖ్యశ్రీలఁ జెన్నారెడిక.” శ్రీరం. మ. 4 (865)

కావేరికి విరజైక్యము చెప్పటచే శ్రీరంగమునకు వైకుంఠైక్యము ఫలితము.

క. చోళీ హల్లక చిత కచ | పాళీ భవ ద్విపంచీ స్వన భృం

గాళీ కవేరదుహితృమ | రాళీ భవను లెసఁగుగాడ్పు ప్రతివడ యుడిపెక. 28

చోళీ...నులు - చోళీ = చోళాంగనలయొక్క - హల్లక = ఎఱ్ఱగలువలలో - చిత = పెంపు సేయఁబడిన (నిండుగా ఎఱ్ఱగలువలను జెరివిన) - కచపాళీ = తలవెండ్రుకలమొత్తమందు - పాళీ భవత్ = బాదులుతీరుచున్నవై - విపంచీస్వన = వీణాధ్వనివంటిధ్వనిగల - భృంగ ఆళీ = తుమ్మెదల సమానముల యొక్కయు - కవే...ళీ - కవేర = కవేరమనుపర్వతమయొక్క - దుహితృ = కూతురైన (అనఁగా కవేరమందు జనించిన) కావేరియందలి - మరాళీ = హంసాంగనలయొక్కయు - భవనులు = నాదములు, ఎసఁగుగాడ్పు = ఒప్పుతున్న గాలి, ప్రతి వడ = అవిష్టుచిత్తమునియొక్క దారి బడలికను, యుడిపెక = శమింపఁజేసెను. —

తా. — అంతట ఆ విష్టుచిత్తమునికి చోళాంగనల తుఱుములయందు ఎఱ్ఱగలువల పరిమళ మకరందములకై మూఁగినతుమ్మెదల ని నాదంబులును, కావేరిలోని హంసభామల ని నాదములును వినంబడినవి. వానిని ఆయనకడకుం దెచ్చినచల్ల గాలి తడియమార్గారాసమును శమింపఁజేసెను.

‘చోళీ’ - చోళదేశమునం గావేరి ప్రసవించును. “చోళమండలమునఁ జూడ నొప్పారు కా | వేరిమహానదీ తీరమునను | జంద్రపుష్కరిణీ లసత్ప్రదేశమున” - శ్రీ. రం. మ. 2 (822.)

‘హల్లక’ - ఆ పరిమళము గాలిలో నుండె నని భా. ‘భృంగ’ - తుమ్మెదలం జెప్పటచే నథ హల్లకములు నూచితములు. ‘మరాళీ’ - స్త్రీజాతిం జెప్పట ని నడము కోమలతరముగా నుండుటకు; ‘నడయుడిపెక’ - గంతవ్య ప్రదేశమునకు వచ్చితినిగదా యనుసంకుప్తిచేత సయితము ఆయనకు శ్రమ తీతె నని భా. ‘భృంగ మరాళీ ని నడములను’ చెప్పటచేత ఎవరేని మహానుభావులు వచ్చి నపుడు ఊరివారు మేళతాళములలో వారిని ఎదురేగి తెచ్చటవోలె నని ధ్వనితము. ‘పాళీ’ - అని “పాళి కర్ణలతాగ్ర చ ప్రదే కాక్కుశ్చి పక్షిపుష్ప | త్వరుచ్ఛదే చ యూకాయాం సంజాత శ్చక్రుయోషితి” — నానా. ‘హల్లకం రక్తసంధ్యకమ్’ - ఆము.

తే. ఆతఁ డఘమర్షణస్నాన మమృదుద్వృ
తాంబువుల నాడి, మాధ్యాహ్నికాది దీర్చి,
స్నాతయు నలంకృతయు నౌతనయను
దోడు కొనుచు వైష్ణవపరిషత్తు గొలువ నరిగి.

29

ఆతఁడు=ఆ విష్ణుచిత్తుడు, ఆ-మరుద్వృతా అంబువులకా=కావేరి నీళ్లయందు, ఆఘ
మర్షణ స్నానము=అఘమర్షణముం త్రోచూరణ పూర్వక మయినమజ్జనము, ఆడి, మాధ్యాహ్నిక
ఆదికా=మధ్యాహ్న సంధ్యావందన బ్రహ్మజ్ఞ పితృతర్పణాదులను, తీర్చి=ముగించుకొని, స్నాత
యుకా=జలకమాడినదియు, అలంకృతయుకా=కై సేయబడినదియు, ఔతనయను=వివశామార్తను,
దోడుకొనుచుకా, వైష్ణవపరిషత్తు=భాగవతులబృందము, కొలువకా=నేపించుచు వెంటరాగా,
అరిగి = పోయి.

పద్యోక్త మెల్లను, అతిపవిత్రముగా శ్రీరంగ నాథుని ప్రాంత ప్రవేశించుటకు. - 'అఘమర్ష
ణము' - పాపమును ధ్వంసము నేయుజపము - 'సర్వైవనసా మపధ్వంసి జప్యం త్రి వ్యఘమర్ష
ణమ్' - అను. 'సచ్చాత్రుఁ డగుచు నిచ్చలు నేగి యయ్యెట నఘమర్షణస్నాన మాచరించి' మను.

సీ. చరణంపు సరవణి మొరపంబు విన్నదం

తులతోనె యెదురు నింతులకుఁ దొలఁగి,

యిడినట్టి మణిముప్పి గృహుల యారతి కెంపు

రాలనే కలయ ద్వారాలఁ జల్లి,

ప్రసవాది తావికిఁ బ్రతిగృహేశ్వరార్చన

క్షృణువల్పునకె పోలె శ్వాస ముడిపి,

నృత్యగీతోత్థశౌ రిస్తుతిఁ గీర శా

రిజయట్ల యర్థోరరీకృతి విని,

తే. వలభి రత్నాంశువులఁ గట్టు తెలుపు చిత్ర

మగుట కోర్వక దిగదిగ నరిగి ధాన్య

మడిగెడు విరక్త భాగవ తాళి వలన

వెల్లదీవిని బోని యవ్వీడు సొచ్చి.

30

శ్రీరంగమందలి యక్షయపాత్రపరులైన భాగవతవరసలచర్య. — (1) చర...లు -
చరణంపు = పాదములయందలి - సరపణి = గొలుసులయొక్క - మొరపంబు = రవళి - విన్నకా =
విన్నచో, దంతులకుకా = ఏనుంగులకు, అట్ల = ఆయేనుంగులకుఁ దొలఁగినట్లే, ఎదురు ఇంతులకుకా =
ఎదురుగా చనుదెంచునట్టిపైదలులకును, తొలఁగి = ఓసరిల్లి, (2) ఇడినట్టి మణి సముష్టికా = (ఇండ్ల
యందు ఉపాదానముగా) పెట్టిన రతనాల పిడికిటిని (పిడికెడురత్నములను), గృ...నే -
గృహుల = గృహస్థులయొక్క - ఆరతికెంపురాలనే = భగవంతునికి హారతియై త్రిన పద్మరాగముల
తోనే, కలయకా = కలసిపోవునట్లుగా, ద్వారాలకా = వాకిళ్లకడను, చల్లి = వైచి; (3) ప్రసవ ఆది
తావికికా = పువ్వులు లోనగుదాని పరిమళమునకు (పరిమళమును తొలఁగించుకొనుటకు), ప్రతి...

నక పోలేక - ప్రతిగృహ=ఇంటింటియొక్కయు - ఈశ=దొరలయొక్క (దొరలునేయునట్టి) - అర్చ=పూజయందలి - భక్త్యువు=పర్యాయములయొక్క - వల్లునకపోలేక=పరిమళమును తాము ఆఘ్రాణింపకుండుటకై ఎట్లు ఊపిరి విగ్రహ బట్టుదురో అట్లే - శ్వాసము=ఊపిరిని, ఉడిపి=నిలిపి. (4) సృ...తిక్ - సృత్=ఆటతోను - గీత=పాటతోను - ఉత్=లేచిన - శౌరిక్తుక్=హరిస్తోత్తమును, కీర శారిజ యట్లు=చిలుకలవలనను గొరవంకలవలనను పుట్టినట్టిదానింబోలే, అర్ధ ఉరరీ కృతిక్ = సగముసమృత్తితో, విని; - వల...లక్ - వలభి=ముంజారుయొక్క - రత్న = మణుల - అంకులక్ = కిరణములచేత, కట్టు తెలుపు = తాము ధరించిన తెల్లవస్త్రము, చిత్రము = పలువన్నెలు గలది, అగుటకు, ఓర్వక=ఇచ్చగింపక, దిగదిగక్=నడివడిగా, అరిగి=పోయి, ధాన్యము=(రత్నములు ఒసంగకుండు) బియ్యము (ఒసంగుండు అని), అడి...నక్ - అడిగెడు=యాచించెడు - భాగవత ఆశీవలనను=భాగవతుల సమాహముచేత, వెల్లడివిని బోనియవ్వీడు=శ్వేతద్వీపమును పోలినదైన యానగరమును. చొచ్చి=ప్రవేశించి (ఆవలి కన్యాయము.)

తా.—శ్రీరంగనగరియందు భగవంతునికైంకర్యములకై యేనుఁగులు పెక్కులు గలవు; వాని శాశ్వత గొలుసులు తగిలించి యుండును. సంచారసమయమందు అలంకరణార్థమును శబ్దార్థమును చిన్న గొలుసులు అందెలకు మాటుగా నుంతురు. యాయావరు లైనయందలిభాగవతులు ఆయేనుఁగులకు ఓరరిల్లినట్లే సరపలు లనెడిపాదాభరణములు ధరించినచెలువలు ఎదురుపడినను మారముగా తొలఁగిపోవుదురు. కేవలము నిష్కాము లనుట; ఇండ్లలో వారికి ఇల్లాండ్రు బియ్యము నిడక భక్తి విశేషముచేత రత్నములనే పిడికిళ్లం దెచ్చి పెట్టుదురు; అంతట వారు ఆరత్నములను తత్సూర్యము గృహ దేవతార్చనలో స్వామికి ఆరతియైత్తి కడపకడ వెలుపలవైచియున్న రత్నములతోనే కలసి పోవునట్లుగా వారివాకిండ్లకడనే వైతురు; అంతటినిస్సృహులు అనుట. పూవులు లోనగు వస్తువుల పరిమళము వచ్చినచో ఆఘ్రాణింపక, భగవన్నై వేద్యంపుఁ బర్యాయంపుఁబరిమళమునకుంబోలే శ్వాసమును ఆఁపుకొందురు. విషయాతీతు లనుట; ఆటతోడిపాట వినఁబడిన, శుకశారికల హరినామోచ్చారణముంబోలే దానిని హరిభజనలందు ఆరాంగీకారముతో విందురు; ఆటపాటలరసమునకు అంగీకారములేదు, హరినామమాత్రమునకే భక్తిరసముచే అంగీకారము కలదు, కావున ఆరాంగీకారము; ఇండ్లకడ చూరులరత్న దీధితులు తమ తెల్లవస్త్రములపై ప్రసరింపఁగా, వానికి చిత్రవర్ణము వచ్చుటంగని చిత్రవస్త్రధారణము సదాచారము గాదుగావున, అవన్నెలను దలంకుటకై విసవిసగా పోవుదురు. పోయి 'అమలారా, రత్నా లిడకుండు, తండులంబులే యిడుండు' అని యడుగుదురు. భక్తికి ప్రతిబంధకమగుటంబట్టి ధనమును దగ్గఱకు రానీయరు. వైరాగ్యసంపన్నులైనయా భాగవతులవలన ఆపురము శ్వేత ద్వీపమువలె నొప్పుచుండెను. అట్టియాప్రోలిని విష్ణుచిత్తుండు చొచ్చెను.

పెద్దపాదములందు విషయము లన్నియు ప్రస్తుతములే అయినందున ఉపమానంకీర్ణ మయిన తుల్యయోగిత, ఋద్ధిచరితమును సుదాతాలంకారంబును. “ఇతరాంగమత్యచరితము | తతద్ధిక్-చరితమును రెండుదాత్తంబు లగున్.” అలం.

‘సరపణి’-అనుబంధపట్టికలో చూ. “దన్తీ దన్తావళో హస్తీ” అను. వెల్లడివిసాటిం దెప్పుట చేత ఆభాగవతు లందఱు నారాయణతుల్యులుగానుండి రనుట. వెల్లడివియందు సర్వము శ్వేతము, అట్లే ఈభాగవతులును, వలవలను శ్వేతములే.

“శ్వేతద్వీపనిరాసు లందఱు శరజీమూతరేఖానిత |

స్థితాకారులు ఘోరదర్శరజరాపేతుల్ హరిధ్యానసం |

జాతానందనిరూఢు లూర్జితయశస్సంభావ్య లంభోజసం

ధూతేంద్రాది సమస్త దేవపరివత్సూజానమస్యోచితుల్." నృసింహ. పు. 1 (41)

'కీరకారిజ' యనుటచే ఆచట కీరకారికలు నిరంతర శ్రవణముచే నేర్పి భగవన్నామములను తత్తున్నకులనుం బాడుచుండు నని తత్తత్తులభక్త్యుత్కర్షం జెప్పట. "కారి రక్షోపకరణే తథా శకుని కాన్తరే" విశ్వ. - 'తెలుపు' - చిత్రమగుట కోర్వక "ఉత్తాయ వాససీ శుక్లే శుద్ధే తు పరి ధాయ పై," మత్స్యపురాణము. "బ్రాహ్మణగ్య సితం వస్త్రం నృపతే రక్త ముల్బణమ్" భృగువు; 'న రక్త ముల్బణం వాసో న నీలం చ ప్రశస్యతే.' యాజ్ఞవల్క్యులవారు.

ఒకానొకటికాకారులు "శ్రీరంగమందు భిక్ష మెత్తు భాగవతులు శ్వేతదీప్తిపమునుండి యవతరించిన నిత్యనూరులే కాక, మనుష్యులేని యింద్రాదిదేవతలేనియు కారు" అనియు వ్రాసి, అందులకు పరాశరభట్టరు శ్రీనూక్తిని ప్రమాణీకరించియున్నారు. నూక్తి యేమన:—

"దిదేవిషతి మానవ స్స చ తితద్విధూష త్యసా । శిశర్విషతి సర్వదా వినిధయిష్యతే తేన చ ముముక్షిషతి తత్త్వగత్యగత తే స్స నిస్సంశయం । నినిత్యిషతి సర్వదా స చ రిరజ్జభిక్షూషతి."'

ఉ. గోపురకంఠరాళికడకు నృశిపుష్కరిణీ కణార్ద్ర సం

తాపహరానిలంబులు విమానరణ న్నణికింకిణీ కలా

లాపముల న్సుఖం బడుగ లాలసఁ జొచ్చి యకాండ గాహనా

చాపలక్ష్మ్యర్చుర్దణముఁ జండుఁ డదలైడు లోనివాకిటఁ.

31

గో...కుఁ - గోపురకంఠర=గుహలంఠిగోపురములయొక్క - ఆలికడకుఁ=పంక్తికుదకు

శశి...లు - శశిపుష్కరిణీ=చంద్రపుష్కరిణియొక్క - జల = నీటిచేత - ఆర్ద్ర =తడిసిన - సంతాప హర=వడతీర్చెడు - అనిలంబులు=వాయువులు, వి...లఁ - విమాన=మేలుకట్టయందలి - రణత్ = మ్రోగుచున్న - మణి=రత్నముల - కింకిణీ = చిఱుగంటలయొక్క - కల=అవ్యక్త ముఘరములైన - ఆలాపములఁ = ధ్వనుల నెడివచనములచేత, సుఖం బడుగఁ = 'సుఖముగా వచ్చినారా' అని ప్రశ్న సేయఁగా, లాలసఁ=తీవ్ర కాంతితో, చొచ్చి=ప్రవేశించి, అకాం...ముఁ-అకాండ=అసమయమందు - గాహనా = ప్రవేశించుటయందు - చాపలక్ష్మ్యత్ = తొందరపడుచున్న - మరుత్ గణముఁ = దేవతాసమూహమును, చండుఁడు = చండు డనుపేరి ద్వారపాలకుఁడు, అదలైడు లోనివాకిటఁ = 'నిలువుఁడు, మీసమయము గాదు' అని నిర్భర్తినించెడు లోపలిద్వారమునందు (తర్వాతి కన్యాయము.)

తా.—తెమ్మెరలు చంద్రపుష్కరిణీజలశీకరములచే చల్లనై, (తద్భారముచే మెల్లనై పుష్కరిణీ కనుల సౌరభముం దెచ్చుచు) మేలుకట్టరతనంపుఁ జిఱుగంటలమ్రోతచేత "సుఖముగా వచ్చితిరా" అని యడుగుచు గుహలంఠిగోపురము లన్నిటను ఆవిష్టచిత్తమునిని ఎదుర్కొను చుండినవి. అతీరున ఆయన ఆఱుప్రాకారములు గడచి ఏడవప్రాకారంపుద్వారముకడకుం బోయెను. అచట త్వరపడి లోనం జొరఁబూను దేవగణములను చండు డనుద్వారపాలకుఁడు 'నిలువుఁడు, సమయము గాదు' అని ఆదలించుచు ఆపుచు నుండెను —వ్యస్తరూపకము.

'గోపుర' - 'పురద్వారం తు గోపురమ్' అమ. "కన్దకోఽఙ్కుశే వివరేచ గుహాయాంచ" మేదిని. గుహలంఠి వనఁగా గుహలయంతపెద్ద వని భా. 'శశిపుష్కరిణీ' మహాపావనముగావున తడిజలార్ద్రవాయువులను మహాపావనము లని భా. జలముచేత చలువయు తద్భారముచేత మండ

తయ, పుష్కరిణిం కైప్పుటచేత సౌరభంబును నూచితములు. స తాప = కాయమునస్తాపములను రెంటిని. “పతాకరణత్” అని పా. ఆపక్షమున - పతాక = ధ్వజములయందలి యని జాత్యేకవచనముగా సాధ్యసమాసముం గావించుకొనవలయును. సిద్ధసమాస మయినచో “పతాకరణత్” అని యుండవలయును. ‘అస్త్రీ వితాన ముల్లోచః’ - ‘పతాకా జ్జయన్తి స్వా త్కేతనం ధ్వజ మస్త్రియామ్’ ‘కిక్కిరిత్యు ద్రఘట్టికా.’ “లాఽస” యనుచో “నాటిట” అని పా. యతిభంగము, అందువలన ఈమార్పు మత్కృతము. ‘కాణోఽస్త్రీ దణ్డ బాణార్వ వర్గావసర వారిషు’ అమ. ‘చందుఁడు’ :—

“నగ రావరణ ద్వార గోపు రావన కర్తృతః ।

చణ్డాక్షః కుముదాద్యై శ్చ గజవక్త్రాదిభి ర్వృతః” డి. నూ. చ. (68)

ఉ. వేత్రముఁ గేలఁ బూని మణి వేదిఁ గుభంబు పయి నిస్తాంబురు

ణ్ణేత్రుని ముద్రవ్రే లైటయ నిశ్చలు లై యిరుమై మనాబ్జమ

ద్ధాత్రుల దంతివక్త్రులశతంబు వినీతి భజింప నొప్పు త

త్సూత్రవతిశు వందనముతోఁ గని యాతఁడు భక్తి సేయఁగన్. 32

వేత్రముఁ = చెత్రమును, కేలఁ = చేతిలో, పూని = ధరించి, మణివేదిఁ = రత్నమయమైన యరంగుమీఁద, కుభంబుపయిఁ = చిత్రకంబళముమీఁద, సి...ల్ - నిత అంబురుట్ = తెల్లదామర వంటి - నేత్రుని = కన్నులుగలవాఁ డైననారాయణునియొక్క - ముద్ర = ప్రతిమగలయంగరము తోడి-వ్రేలు, మెఱయుఁ = ప్రకాశించుచుండఁగా, ఇరుమైఁ = తనకు ఇరువంకలయందును, నిశ్చలులై, మనాక్ నమత్ గాత్రుల దంతివక్త్రుల శతంబు = ఇంచుక వంగిన దేహముగలవారయిన గజముఖులు నూర్వరు, వినీతిఁ = వినయముతో, భజింపఁ = దన్నుఁ గొలుచుచుండఁగా, ఒప్పు - తత్ నూత్రవతితాకుఁ = నూత్రవతిదేవికిపలియైన యావిష్వక్సేనుని, వందనముతోఁ, కని = చూచి ననుస్కరించి, (కర్త విష్ణుచిత్తుఁడు), ఆతఁడు = ఆవిష్వక్సేనుఁడు, భక్తి సేయఁగన్ = తనకు (విష్ణు చిత్తునికి) పూజగావింపఁగా (ఆవలి కన్యయును.)

తా. — ఆచట మణిమయవేదికయందు తివాసిమీఁద రంగనాథునిసేనాపతి విష్వక్సేనుఁడు తన నియోగచిహ్న మైనచెత్రమును కేలఁబూని, రంగనాథప్రతిమతోడి ముద్దుటుంగరమును వ్రేలం దాల్చి, కూర్చుండి యుండెను. ఆతనిని ఇరువంకల ఈషన్నప్రదేహులై నూర్వరు గజముఖులు కొలుచుచుండిరి. విష్ణుచిత్త స్వామి విష్వక్సేనుం గని వందనం బాచరించెను. ఆతఁడును విష్ణుచిత్తునికి భక్తి గావించెను.

వేత్రము - వై... చెత్రము. “విద్యావేత్రలతాధీన విభూతియుగవృద్ధినా । విష్వక్సేనేన పైన్యానా మిశ్వరేణ నిషేవితః.” డి. నూ. చ. 1 (66) ‘కుభః స్త్రీ పుంసయో ర్వర్ణకమ్పశే పుంసి బర్హిషి,’ మేదిని. ‘నిశ్చలులు’ - ఏక్షణములో ఏమియుజ్జ యిడునో యనునవధానముచేత నిశ్చలత. ‘ఇరుమై’ - ద్విగువు గావున ఏకవచనము. నమ్రత వినయముచేత. దంతివక్త్రులు విష్వక్సేనుం గొలుతు రనుటకు

కా. “ఆతీర్థంబునకన్ జతుర్దిశల రత్నార్థంబుగా ద్విత్తగ

ప్యాతిత్తేత్రమునం జరించుకృతపుణ్యల్ దుష్టకీతావిని ।

స్థాతుల్ దండధరుల్ ఘనాకృతులు విష్వక్సేనవాక్యోదితుల్ ।

ధూతేకుల్ పటుదివ్యక క్తియుతు లంభోజాస్తతేజోధికుల్.” 521 శ్రీరంగమహత్వము.

క. గజవదనాదులు గాంచిరి | నిజరక్షితసీమఁ గాలనియమితభృత్య
వ్రజకృతబహువిధబాధల | గిజగిజ యగుకూర్తధక్తుఁ గీలితదేహుఁ.” 522.

“యస్య ద్వీరదవక్త్రాద్యాః పారిషద్యాః పరశ్శతం
విఘ్నాన్నిఘ్నన్తి సతతం విప్వక్సేనం త మాశ్రయే”.

తే. అవిదితపురందరాయుధం వైన కనక

శిఖరియునుబోలె నెఱకల జిగులు దెసల

నింగి నీరెండఁ గాయు వేదాంగు వినత

సుతుని నతిఁ గాంచి మగుడఁ దన్నుతీయుఁ గాంచి.

33

అవి...బు - విదిత=ఎఱుంగఁబడిన - పురందర ఆయుధము=ఇంద్రునిపొటుముట్టు (వజ్రాయుధము) కలది - అట్టిదికానిది అవిదితపురందరాయుధంబు=వజ్రాయుధపున్నేటు నెఱుంగనిది, విస కనకగిరియునుబోలెఁ = మేరువువలె, ఎఱకలజిగులు = తెక్కలనిగ్గులు, దెసలఁ నింగిఁ = దిక్కులయందును మింటియందును, ఈరెండ=లేతయెండను, కాయు వేదాంగుఁ=పర్వించుచున్న వేదస్వరూపుని, వినత సుతునిఁ=వైన తేయని, (గరుడు ననుట), నతిఁ=ప్రణామపూర్వకముగా, కాంచి=దర్శించి, మగుడఁ=బడులుగా, తత్ నతియుఁ=అతని నమస్కారమునుగూడ, కాంచి=పడసి (పై కన్వయము.)

తా.—అచట వేదస్వరూపుఁడు గరుత్మంతుఁ డుండెను. ఆయన ఇంద్రునివజ్రాయుధము సోఁకినందున తెక్కలు కోలుపోని మేరుపర్వతముంబోలె సువర్ణచ్ఛాయతో వెలుంగుచుండెను. అతని యాకాంతి అంతటను లేతయెండవలె వ్యాపించుచుండెను. అతనికి అవిఘ్నచిత్తుఁడు వందనం బాచరింపఁగా అతఁడును ఆయనకు ప్రతివందనము కావించెను.—ఉత్పేక్ష.

తాత్పర్యంబు వేదస్వరూపుఁడు.—చూ. ది. నూ. చ. 1 (65).

“వితాన దాన వ్యజన మిత్ర కేతురథాదినా | వైనతేయేన పురతః సేవితః శ్రుతిరూపితా.”

సువర్ణ కాంతి గలవాఁడు.—“కుబ్జుమాశ్శీతవర్ణాయ కుద్దేస్తుధవళాయ చ | విష్ణువాహనమస్తుభ్యం పక్షిరాజాయ తే నమః.” “పీతాః స్యుర్వాపర బ్రహ్మ జీవ శక్ర మనఃశిలాః | గౌరీ గోమూత్ర గరుడ మణ్డా కేశ్వర దృగ్జటాః.” మందారమకరందచంపువు.

న. అతనిచే విజ్ఞాపనంబు సేయించి యనుమతింగాంచి చతుర్భుజులు జలధర శ్యాములు శతపత్రలోచనులు చపలాపిశంగనసనులు వనమాలికాబద్ధబాహు మధ్యులు నైన మధుమథన ప్రతిబింబంబులం బోని పారిపార్శ్వకులఁ బరాంకుశ ప్రభృతిముక్తుల సేవించుచుఁ దదభినందితు లై చని మహావకాశంబును మణిమయ స్తంభ సంభృతంబును శాతకుంభకుంభ శోభితశేఖరంబును నై చిత్రనేత్రవితాన లంబమాన నానాప్రసూనదామ ముక్తాగుళుచ్ఛాచ్ఛచామరంబును సుద్వేలకాలా గరుధూప ధూపితంబు నగు మహావిమానమధ్య విధుకాంతవితర్ది కాతలంబును జరణముఖ తత్తత్ప్రీతీకాధిష్ఠిత ధర్మాదిసూరి పరిషదాత్మకంబును దేజోమయంబును నగు విపుల విమల పీతంబునఁ బరిమళాలోలరోలంబజాలం బగు నంబురుహంబు

జాంబూనద త్వి డుత్తమర్ణవిస్తీర్ణకర్ణి కోపరివీధి సూధస్యపాథోనిధానంబునకుఁ
 బ్రథమహేతుభూతం బగు భూతతన్మాత్ర యుంబోలెఁ బారద స్ఫటిక బటీర పాండు
 రుచి పుండరీకంబుల పసకు మసమసక లెసకొల్పు మిసిమిగల భోగిభోగ భాగంబు
 నకుం బరభాగంబు మిగులఁ దదాత్మకంబ యగు నుపబర్హంబున మహార్హ కేయూర
 మణికర్పరం బగుకూర్పరం బూని మననపర ముని మనోరాగరస మార్జనంజేసి మిగుల
 నరుణిమ వహించెనో యనఁజాలు కెంగేలు కపోలంబునం గదియం ద్రిదశ తరు
 కుసుమ కంచుకిత కంచుకికంచుకాత్మకం బగు దుకూల నిచోళంబున నొత్తిగిలి
 యున్న వానిం, గరిం గఱకఱింబెట్టి బిట్టు దనచేతి చక్రంబునం దెగిన నక్రంబు
 పూజ్యం బగు సాయుజ్యంబు నొందెనో యన నుపరి పరిదృశ్యమాన గండఫలఫ
 మణిమకరకుండల ప్రతిబింబ రుచి డంబరంబునం బరమ సౌందర్య మకరంద
 నిష్యందియగు ముఖారవిందంబున నందంబగు వాని, నిర్ని మేషదృష్టి నెట్టుకొని
 చూచుతఱి నీలావకాతయు తెప్ప వట్టు తఱి బిట్టెదుర్కొను కలధౌత గౌరగౌర
 మహామహాపూరంబున మునింగి దుర్నిరీక్షయు నగు నిజ రుచిర మూర్తివలనఁ
 దనదు సాకార నిరాకారతలు వారికిఁ జూపు రూపున దీపించు వానిఁ, గళత్రంబు
 లగు శ్యామాచ్ఛాయలచేతఁ బ్రేముడిం బొదువంబడిన యట్లు కప్పులు వొంగలు
 నగు పక్షికాలికల నొప్పు సోమ సూర్యాత్మకంబు లగు వెడంద నిడువాలు పెట్టు
 సెరల కన్నులం గెందఱ్ఱిత్రకుల వెదఁజల్లువాని, మంకెన విరి బింకంబు నింకించు
 వధరళోణిమ నెపంబున వెలుంగు ముఖజనితహతాశనుతోఁ దత్సఖుం డగు
 గంధవహం గూర్ప నిక్కెనన నొక్కింత నిక్కి చొక్కంపుఁ బొటమలఁ జూపట్టితిల
 కుసుమ విలసనాపహాసి యగు నాస భాసమానుం డగు వాని, నుదరజాత శ్వేత
 ధామతామరసంబుఁ గనుంగొని మహదాశ్రయంబు గనిన పూర్ణిమాశశాంకుండను
 శంక నాతనికి నాకు వైరంబు మాన్పు మని తత్సహోదరిగావున రత్న కాంచనంబులు
 లంచంబులుగా నివేదించి యడుగు లొత్తు నిందికకు వరముం బడియున్న రాహు
 వనం. గేయూరకటక మణి ముద్రికాంకీతం బగు దీర్ఘబాహు పరిఘంబు కటితటో
 త్సంగంబున మెఱయు వాని, నురఃస్థల న్యస్త సిస్తులాస్తోక కౌస్తుభ గభస్తి మండ
 లంబున నిందోలగంబుండు పుండరీకనికేతన తనుచ్ఛాయ యన నచ్ఛాచ్ఛం బగు శ్రీ
 వత్సంబున లోచనోత్సవంబుఁ గావించువాని, విజితమృగనాభి నాభిసౌరభ్యంబునకు
 నెగయు నుత్తుంగ భృంగ మాలిక యన మెఱయు ససిత వేశలతులసీపలాశ దామం
 బున నభిరామ కోమలాలంకృతి యగువానిఁ, గపట కరటి విరోధియై యసుర
 యుసుటుం గొని మగుడ మనుజుంగంబు నంగీకరించునెడఁ దలంపందడిమి నట్లన
 యుండె నన బడు గగు నడుముపనఁ గడునొడక మగువాని, ఘన జఘన చరమేతర

ధరాధరాధిత్యకాతలంబునం గాంచన కాంచికామణిమకుట గగనమణి గాయు
నీరెండ మెం డనంబరంగు మెలుంగు పీతాంబరంబునం బొదువంబడి దాని సన్న
దనంబునఁ దననున్నదనంబు వెలుపలం దోఁపఁ గనక పుష్కరాగంపుఁ దెరవారు
వైదూర్యమణిస్తంభ యుగంబునుంబోలెఁ గించిదామాలిత నీలిమం బగు నూరు
యుగళంబు వానిఁ, ద్రైవిక్రమం బగు విగ్రహంబుతో నాగ్రహంబున మీఁదికిం
జాఁచు తఱిఁ జంక్రమణరయంబునం దగిలినచ్చిన మణిమయస్వర్భువన జాంబూనద
ప్రాకారవలయంబునం దీండ్రించు నుద్దండ గండపెండెరంబునంబోడము నఖండ
ప్రభామండలంబునం బరిహిండితంబులై మట్టిఁడుల వడుపుగల మడుమల బెడంగు
పడి భావి నిజ కమతావతార సూచకంబులుం బోలెఁ గొదమ తామేళ్ల మేళ్లనగు
మీఁగాళ్లతోఁ గోకనద మృదూదరంబు లమర మెలుంగు జుక్కల జిగి మొక్క
పలుచు నఖచక్రవాళ చంద్రికల భక్తజన మనస్తమోవిదళనంబుఁ గావించుచు
హలకులిశ కలశ కమల మకరాంకు శాంకితంబులై లక్ష్మీకుచ కుంకుమాకలన నరు
ణారుణంబులగు చరణంబులం దాపత్రయాప హరణంబు సేయువాని, నారా
యణుం బురాణపురుషుఁ బురుషోత్తముఁ బ్రణతార్తిహరు వాసుదేవు హృషీకేశు
నీశసుతు విభీషణవరదు ననంగజనకు రంగరమణుంగాంచి సహ సమాగత భాగవత
పరిషత్సమేతంబుగాఁ దానుం దనుజాతయుంబ్రమద భయ భక్తిరసమగున్నలై జయ
జయ శబ్దంబులతో సర్వాంగాలింగిత ఊఁఁగితలంబు లగు నమస్కారంబులు గావించి
నిలిచి నిటలతటఘటితాంజలియై ఇట్లని నుతియించె.

34

చపలా పీఠంగ వసనులు = మెఱపువలె పీఠమైన వస్త్రములుగలవారు (పీతాంబరులు), వన
మాలికా బద్ధ బాహుమధ్యులు = ఆకులుపువ్వులుచేర్చి గ్రువ్వబడిన తోమాలలతో కూర్చబడిన
వక్షుములుగలవారు, పారిపార్శ్వీకులక్ = పార్శ్వవర్తులైన - పరాంకుశ ప్రభృతిముక్తులక్ = నమ్మా
శ్వారు లోనగు ముక్తులను, కారతకుంభ = బంగారు, చిత్ర నేత్ర = పలువన్నెల వస్త్రముల - వితాన =
మేలుకట్టునందు - లంబమాన = వ్రేలుచున్న - ప్రసూనదామ = పూదండలు - ముక్తాగుళుచ్ఛ =
ముత్తాలగుత్తులు - అచ్చచామరంబును = తెల్లజల్లులుగలదియు, మహావిమానమధ్య = గొప్ప గర్భ
గృహమునడిమి - విధుకాంత = చంద్రకాంత - వితర్ది కారతలంబునక్ = వేదికా ప్రదేశంబున, చరణ
ముఖ = పాదములు లోనగు - తత్తత్ప్రీతిక = ఆయావయవములచే అధిష్ఠింపబడిన - ధర్మాది =
ధర్మవర్త లోనగు - సూరి = జ్ఞానులయొక్క = పరిషత్ = సమాహము - ఆత్మకంబును = స్వరూపము
గాఁగలదియు, పరిమళ = నెత్తావులకు - ఆలోల = ముసరుచున్న - గోలంబజాలంబు = తుమ్మెదల
గుంపుగలది, అంబురుహంబు = కమలము. జాంబూనదత్యీర్ = బంగారు కాంతియొక్క - ఉత్త
మర్గ = అప్పిచ్చునదైన - విస్తీర్ణ కర్ణి కోపరిపీఠిక్ = విశాలమైన మిదై పై పార్శ్వమందు, ఉధస్య =
పాల-పాథోనిధానంబునకుక్ = కడలికి [ఉధస్సు = పాడుగు], భూతతత్త్వాత్ = నూత్నవస్థయందలి
భూతము (నూత్నవస్థలోనున్న పాలు అనుట), పారద = పాదరసము, పటీర = శ్రీరంగము,

పుండరీకంబు = తెల్లదామర, పసకు = వీనికాంతిక, మిసిమి = కాంతి, భోగిభోగ భాగంబు
 నకు = పాముయొక్క (శేషహియొక్క) దేహప్రదేశమునకు, పరభాగంబు = వర్ణాతిశయము,
 తదాత్మకంబు = శేషహిస్వరూపకంబు, ఉపబర్హంబున = ద్రిండునందు, మహార్హ = అత్యు
 త్కృష్టమైన - శేయూర = బాహుపురియొక్క - మణి = రత్నములచేత - కర్పరంబు = పలు
 వన్నెలుగలది, కూర్పరంబు = మోచేతిని, మననపర = మననశీలురైన - ముని = తాపసులయొక్క -
 మనః = మానసమందలి - రాగరస = అనురాగ భావమనెడు - (రాగరస = ఎఱుపురసముయొక్క) -
 మార్జనంజేసి = తుడుచుటచేత (అనగా, మనుల మనస్సులలో వైరాగ్యము పుట్టించుటచేత), అరు
 జిమ = ఎఱుపు, త్రిదశతరు = కల్పవృక్షములయొక్క - కుసుమ = పుష్పములచేత - కంచుకిత =
 ఆవరింపబడిన - కంచుకి = (కుబుసముగలవాడైన) శేషహియొక్క - కంచుకాత్మకంబు =
 కుబుసమైనట్టిది, దుకూల నిచోళంబున = తెల్ల వలిపెంపు దుప్పటియందు, నక్రంబు = మొసలి,
 సాయజ్యంబు = భగవంతుని విగ్రహముతోఁ గూడుకొనుట, మకర కండల = మొసలి యాకృతి
 గల కర్ణాధరణము, ప్రతిదింబ రుచి డంబరంబున = ప్రతిఫలిత రూపముయొక్క కాంతియొక్క
 యతిశయముచేత, పరమసౌందర్య మకరందనిష్యండి = ఉత్కృష్టమైనయందమనెడు పూదేనెను
 వర్షించుచున్నది, సెట్టుకొని = ఎట్టకేలకు, నీల అవదాత = నల్లనిదియు తెల్లనిదియు, తెప్పనట్టు
 తఱి = తెప్పవాల్చి చూచునప్పడు, కలధౌత = వెండితల - గౌరగౌర = అతిధవళమైన -
 మహామహః = అధిక లేజస్సుయొక్క - పూరంబున = ప్రవాహంబునందు, సాకారనిరాకార
 తలు (నిర్విషేషదృష్టితఱిని సాకారత - తెప్పవాల్చి చూచుతఱి నిరాకారత అని వివేకము),
 వారికి = సేవించుభక్తులకు. కళత్రంబులు = భార్యలు - చంద్రనూర్యులు భగవంతుని నేత్ర
 ములు - వారిభార్యలు శ్యామ చాయ యనువారు - శ్యామ = రాత్రి - చాయ (నీడ) - భగవ
 న్నేత్రములతెప్పలనలుపు చంద్రభార్యయగు రాత్రియాయనునట్లును, వానిచైర్లము నూర్యభార్య
 యగు చాయాదేవియాయనునట్లును, ఒప్పారుచుండెను. ప్రేముడి = అనురాగముచేత, తొంగ
 లులు = నిడుదలు, పత్మశాలికల = తెప్పలనలుపులచేత, సోమనూర్యాత్మకంబులు = చంద్ర
 నూర్యస్వరూపములు, ఎఱుపెరల = అరుణ రేఖలుగల, ముఖజనితమాతాశనుగో = ముఖమునుండి
 పుట్టిన యగ్నితో (అగ్నిదేవుడు భగవంతునిముఖమునుండి పుట్టెనని శ్రుతి), తత్సఖుండు = అగ్నికి
 చెలికాడు, గంధవహుండు = వాయువు, పాటమల = పుటములతో, తిలకుసుమ = నువ్వు
 బువ్వు, భగవంతుని కటితటంబుపై శేయూరకటకమణిముద్రికా ద్వలంకృతంబగు దీర్ఘ బాహువు
 ఒప్పుచుండుటయు, నాభీపుండరీకము దేదీప్యమానముగా వెలుంగుచుండుటయు మహాలక్ష్మీ తదీయ
 పాదము లాత్తుచుండుటయు నెట్లుండెననగా, రాహువు తనవైరియైన పూర్ణచంద్రుడు మహ
 తైన యాశ్రయముం బడసి యున్నాడని భయపడినవాడై ఆ చంద్రునికిని తనకునుగల వైర
 మును మాన్పుమని యాతనిసహోదరిని పుండరీకనిలయయైన మహాలక్ష్మీని భగవంతునిపాదము
 లాత్తుచున్న దానిని బ్రార్థించుచు వరముపడియున్నాడో యనునట్లుగా నుండెను; శ్వేతధామ
 తామరసంబు = తెల్లకాంతిగలతామర (పుండరీకము), రత్నకాంచనంబులు లంచంబులు =
 శేయూరకటకమణిముద్రికలను ఇట్లుచెప్పట, బాహువే రాహువు, నివేదించి = సమర్పించి,
 బాహుపరిఘంబు = గడియమ్రానివంటి బాహువు, మహదాశ్రయము = గొప్పవానియొక్కయందను
 (నాభీపుండరీకమును భగవంతుని యాశ్రయముంబొందిన చంద్రునిగా భావించి ఆ యాశ్రయ
 బలముచే తన్ను ఆరక్షించు జయించునని రాహువు వెఱచెను అని భావము), నిస్తుల = సాటిలేని -

అస్తోక = గొప్ప - గభస్తి = కాంతి, పుండరీకనికేతన = పద్మాలయ (మహాలక్ష్మి), అచ్చాచ్చంబు = మిక్కిలి తెల్లనిది, శ్రీకృష్ణంబునక = శ్రీకృష్ణుని పేరిటి లాంఛనముచేత, విజిత మృగనాభి = కన్నురిని జయించినదియైన - నాభి సౌరభ్యంబునక = పొక్కిటి పరిమళమునకు, అనిత పేళల తులసీ పలాశ దామంబునక = నల్లని కోమల తులసీ పత్రమాలికచేత, కరటివిరోధి = ఏనుగు నకువైరి (సింహము), కిపట కరటివిరోధియై = మాయాసింహమై, ఆసుర = హిరణ్యకశిపుని యొక్క, మనుజాంగంబు = నరరూపమును, తలంపంబడమిక్ = మఱచినందున, బడుగుబడుగు = మిక్కిలి సన్ననైన - ఒడికము = అండము, ఘనజఘన = గొప్పపీఱుండనెడు - చరమేతరధరా ధర = ఉదయపర్వతము యొక్క - అధిత్యకాతలంబునక = డొర్లవృథా ప్రదేశమునందు, కాంచన కాంచికా = బంగారుమొలనూలియొక్క - మణిమకుట = రత్నకిరీటము (తరళమణి) అనెడు - గగనమణి = సూర్యుడు, కాయునిరెండ (యొక్క) - మెండు = అతిశయము, దాని = పీతాంబరముయొక్క, కనకపుష్పరాగంపు = ఆపేరిమణియొక్క - తెరవార = డాలాలయ, కించిదా మాలిత = ఇంచుక కప్పు సేయబడిన - నీలిమంబు = నలుపుగలది, త్రైవిక్రమంబు = త్రివిక్రమని (అనగా వామనమూర్తి) సంబద్ధమైన, క్రమణ = దాటుయొక్క, స్వర్ణవన = స్వర్ణోకము యొక్క - జాంబూనద = బంగారుపు, పరిహిండితంబులై = మిశ్రములై, కోకనద మృచూదరంబులు = రక్షోత్పలములయొక్క కోమలమైన లోపలిభాగములు (అఱకాళ్లు), నఖచక్రవార = గోళ్లమండలము (వరుస) యొక్క, హల = నాగలి...కులిశ = కజ్రము - మకర = మొసలి - అంకుశ = అంకుశము (అను చిహ్నముల చేత) - అంకితంబులై = గుర్తింపబడినవై, తాపత్రయ = ఆధ్యాత్మిక అధిభౌతిక అధిదైవిక తాపములను మూటినీ.

తే. విధిగృహీత్యు విత్త సేవధికి శరణు

చిరకృతేత్వాకుపుణ్యరాశికిని బ్రణుతి

ధనపతి భ్రాతృగులదేవతకు జోహారు

నతమృడాదికసుమనస్సునకు నమస్సు.

35

విధి...కిక్ - విధి = బ్రహ్మయొక్క - గృహ = ఇంటియందలి - అక్షయ = తఱుగులేని - విత్త = ధనముయొక్క - సేవధికిక్ = నిధియైన శ్రీహరికి, శరణు = నమస్కారము. చిర...ని - చిర = దీర్ఘ కాలము - కృత = ఆచరింపబడిన - కూడఁబెట్టబడిన - ఇత్వాకు = ఇత్వాకు మహారాజయొక్క - పుణ్య = సుకృతములయొక్క - రాశికిని = ప్రోవునకు, బ్రణుతి = నమస్కారము. ధన...కుక్ - ధనపతి = కుబేరునియొక్క - భ్రాతృ = తోఁబుట్టయిన (విభీషణుని యొక్క) - కులదేవతకుక్ = ఇలువేల్పునకు, జోహారు = అంజలి, నత...కుక్ - నత = ప్రణతులైన - మృడ = శివుడు - అదిక = లోనుగాఁగల - సుమనస్సునకుక్ = దేవతలుగలవానికి, నమస్సు = మ్రొక్కు. - పర్యాయోక్తములు.

శ్రీరంగ ధామని తొలుత బ్రహ్మతనలోకమున తనగృహదేవతార్చనగా పూజించుచుండెను. శ్రీహరియాజ్ఞచే బ్రహ్మ ఆమూర్తిని ఇత్వాకున కిచ్చెను. తద్వంశ్యుఁడు శ్రీరాముఁడు విభీషణుని కిచ్చెను. అతఁడు ఉధయకావేరినడుమ చంద్రపుష్కరిణీ తీరమున నుంచెను. చా. కవికర్తరసాయనము. సేవధి-పీఠిక చా. పట్టిక - "నిధి రాని సేవధి లేదా పద్మకౌదయో నిధే," అమ. నమస్సు - (దీనికి ఇతర గ్రంథములందుఁ బ్రయోగము మృగ్య మని శి. ర.)

తే. కొలుతు సర్వేశు సర్వాత్మకుని ననంతు

నప్రకాశు నభేద్య సమస్తలోక

సముదయాధారు నణుసమూహములకును న

ణీయు నిన్ను ననాధారు నిత్య సత్యు.

36

సర్వ ఈశుక్ = సర్వమునకు ప్రభు వైనవానిని, సర్వఆత్మకునిక్ = సమస్తము తనస్వరూపముగాఁ గలవానిని (అనఁగా సర్వము తానే అయినవానిని), అనంతునిక్ = నాశములేనివానిని, అప్రకాశుక్ = గోచరింపనివానిని, అభేద్యుక్ = ఇట్టివాఁడు అట్టివాఁడు అని చెప్పటకు అలవిగానివానిని, సమస్త లోక సముదయ ఆధారుక్ = ఎల్ల లోకములసముదాయమునకును తాతల మైనవానిని (లోకము లెల్ల నతనియందున్న వనుట), అణుసమూహములకుక్ = నూత్నతమవస్తువులమొత్తములలో, అణీయుక్ = నూత్నతముఁ దెసఁవానిని (నూత్నవస్తువుల నెల్లను పరికించి చూచిన ఇంతకన్న నూత్నము ఉండఁ దనుట), అనాధారుక్ = ఆధారరహితుని, నిత్యుక్ = కాశ్యతుని, సత్యుక్ = మాయాభూతుఁడు కానివానిని, నిన్నుఁగొలుతుక్.

ఈ శ్లోనిని పరికించునది:—“అణో రణీయాక్ మహతో మహీయా ।

నాత్తా గుహాయాం నిహితోఽస్య జన్మోః.”

క. నారాయణ భూ ప్రభృతిక

గౌరవవద్యస్తువితతికంఠె మిగిలి పెం

పారు గరిష్ఠత గల పర

పూరుషు శరణంబు వేడి పొగడెద నిన్నుక్.

37

నారాయణుక్ = నరసమూహము నారము, అది అయినముగా, అనఁగా స్థానముగాఁ గలవాఁడు నారాయణుఁడు, సర్వాంతర్యామియైనశ్రీహరిని, భూ... లెక్ - భూ = పృథివి-ప్రభృతిక = లోనుగాఁగల - గౌరవవత్ = బరువుగల - వస్తు = పదార్థము లయొక్క - వితతికంఠెక్ = సమూహము కంఠెను, మిగిలి = హెచ్చి, పెంపారుగరిష్ఠత = అతిశయించునట్టి యత్యంతగురుత్వము, కల - పరపూరుషుక్ = ఉత్కృష్టపురుషుని, నిన్నుక్ శరణంబు వేడి = నీప్రాపు ప్రార్థించి, పొగడెదను.

తా. — బరువయిన పృథివ్యాది సమస్తములకంఠె బరువైన వానిని పరమపురుషు నిన్ను శరణుజొచ్చి పొగడుచున్నాను.

తే. అజశివాదిక మగునీసమస్తజగము

నెందుఁ బ్రభవించు వర్తించు డిందు నట్టి

మహిమ కిమైన నిత్య సమస్తభూత

మయుఁ బరులకంఠెఁ బరు మహామహునిఁ గొలుతు,

38

అజ శివ ఆదికము = బ్రహ్మ శివుఁడు లోనుగాఁగలది. అగు - ఈ - సమస్తజగముక్ = ప్రపంచ మంతయు, ఎందుక్ = ఎవ్వనియందు, ప్రభవించుక్ = పుట్టునో, వర్తించుక్ = ఉండునో, డిందుక్ = అయించునో, అట్టి మహిమకుక్ = మహత్త్వమునకు, ఇము = చోటు, విస - నిత్యుక్ = కాశ్యతుని, సమస్తభూతమయుక్ = ఎల్లప్రాణులును తానే అయియున్నవానిని, పరులకంఠెక్ =

దేశాంద్రియములకంటె పయివైన, జీవులకంటెను, పరుక్ = పైవానిని, మ...నిక్ - మహర్ = గొప్పదయిన - మహునిక్ = తేజస్సుగలవానిని, కొలుతుక్.

తా.—నీవు సర్వమయుడవు - బ్రహ్మవిష్ణాది సకల ప్రపంచమునకు సృష్టినితలయుమును నీయందే కలుగును. నీవు అట్టి మహిమకలవాడవై పరులకంటెను పరుడవై, మహాతేజస్సు గలిగి యున్నావు. అట్టి నిన్ను నేవించెదను.

“మ య్యేవ సకలం జాతం । మయి సర్వం ప్రతిష్ఠితం

మయి సర్వం లయం యాతి । తద్భ్రహ్మ ద్వయ మ స్య హమ్” - వారాహము.

సి. పరపురుషునికంటె బరుడనాఁ జనువానిఁ,

బరమాత్ము, ముక్తికై పరమయోగి

పరిపత్తుచే సదా భావింపబడువాని,

నెవ్వనియందుఁ బ్రాకృతము లైన

సత్త్వాదిగుణముల సందడి లే దట్టి,

విమలుని సర్వభూతములకంటె

నాద్యుడు శుద్ధుండు నగువాని విభుఁ గళా

కాష్ఠానిమేషాది కాలసూత్ర

తే. మయినయెవ్వనిశక్తియింద్రియవితతికి

గోచరము గాదొ నిర్లేపుఁడై చెలఁగుట

నతివిశుద్ధుండు దానయ్యు నొపచార

వృత్తిఁ బరమేశుఁడగు నిన్నుఁ విష్ణుఁ దలఁతు.

3)

- (1) పరపురుషునికంటె = దేశాంద్రియములకు పరుడైన జీవునికంటె, పరుడనాఁ = పైవాడు అనునట్లుగా, చనువానిక్ = ఒప్పువానిని, పరమ ఆత్మక్ = ఉత్తముఁ డయినయాత్ముని, ముక్తికై = సంపారవిముక్తికొఱకు, పరమయోగి పరిపత్తుచేఁ = ఉత్తము లయిన యష్టాంగయోగ నిష్ఠులసమూహముచేత, సదా = ఎల్లప్పుడును, భావింపబడు వానిక్ = ధ్యానింపబడు వానిని, (2) ఎవ్వనియందు, ప్రాకృతములు = ప్రకృతి సంబధములు, విన - సత్త్వ ఆదిగుణముల సందడి = సత్త్వరజస్తమోగుణములయొక్క వ్యాపారము - లేదు = లేదో, అట్టి - విమలునిక్ = నిర్మలుని, సర్వభూతములకంటె = ఎల్లపదార్థములకంటెను, ఆద్యుడు = ముందుండిన వాడును, శుద్ధుండు = నిష్కల్మషుండును, అగు వానిక్, విభుక్ = సర్వవ్యాపకుని, కళా...ము - కళా = ముప్పదికాష్ఠల కాలము - కాష్ఠా = పగు నెనిమిది తెప్పపాట్లకాలము - నిమేష = తెప్పపాటుకాలము - ఆది = లోనయిన - కాల = అనేహస్సుయొక్క (సమయముయొక్క) సూత్రము = క్రమనియమము, అయిన - ఎవ్వని - శక్తి = ప్రభావము, ఇంద్రియ వితతికిఁ = ఇంద్రియసమూహమునకు, గోచరము = గ్రాహ్యము, గాదొ, (8) తాను, నిర్లేపుడు = అంటనివాడు, ఐ, చెలఁగుటక్ = వర్తించుటచేత, అతివిశుద్ధుండు, అయ్యుక్, ఔపచారికవృత్తిక్ = ఆరోప వ్యాపారముచేత, పరమేశుండు, అగుక్ = అయి యున్నాడో (అట్టివానిని), విష్ణుక్ = శ్రీహరిని, నిన్నుక్, తలఁతుక్ = భావించును.

తా.—జీవులకంటె పైవాడు, సర్వవిలక్షణుడు, ఉత్కృష్టుడు నగునాత్మయు, మహాయోగులు మోక్షార్థమై సర్వదా ఎవ్వని ధ్యానింతురో ఆతడు, ఎవనియందు ప్రకృతిసంబంధులైన సత్త్వరజస్తమోగుణములవ్యాపారము లేదో, విమలుడు, ఎల్లభూతములకంటె ముందుండినవాడు, శుద్ధుడు, సర్వవ్యాపకుడు, నిమేషకాష్టాకలాద్యాత్తక మయినకాలమును నడిపించువాడు ఇంద్రియములకు అందనిమహిమకలవాడు, ఇట్టివాడయ్యెను ఆరోపవ్యాపారముచేత పరమేశ్వరుడుగా నొప్పుచున్నవాడు అయినశ్రీవిష్ణుని నిన్ను భావించెదను.

పర.—“దూరానాత్మోత్తమాః పరః” - ఆము. - “పరోఽరిఃపరమాత్మా చ కేవలే పర మవ్యయమ్” - నానా. ‘యమనియ మాసన ప్రాణాయామ ప్రత్యాహార ధ్యాన ధారణసమాధులు ఎనిమిది యోగాంగములు.—ప్రకృతి యనగా సత్త్వరజస్తమస్సుల నెడిమోడుగుణములసామ్యము—“ప్రధానం ప్రకృతిఃస్త్రియమ్.” - సత్త్వము నిర్మలము, జ్ఞానప్రకాశాత్తకము-రజస్సు రాగాత్తకము తృష్ణాదికారణము - తమస్సు అజ్ఞానకార్యము మోహప్రమాదాదికారణము.

“సత్త్వం రజ స్తమ ఇతి గుణాః ప్రకృతిసంభవాః ।

నిబధ్నన్తి మహాబాహూ దేహీ దేహిన మవ్యయమ్ ।

తత్ర సత్త్వం నిర్మలత్వాత్ ప్రకాశక మనామయమ్ ।

సుఖసజ్జేన బద్ధాతి జ్ఞానసజ్జేన చానఘ ।

రజో రాగాత్తకం విద్ధి తృష్ణాఽసజ్జసముద్భవమ్ ।

త నిబధ్నాతి కాన్తేయ కర్తృసజ్జేన దేహీనమ్ ।

తమ స్వజ్ఞానజం విద్ధి మోహనమ్ సర్వదేహీనామ్ ।

ప్రమాదాలస్యనిద్రాభి స్తన్నిబధ్నాతి భారత” భ. గీ. 14. (5, 6, 7, 8.)

“సమజ్యో పరిష ద్గోష్ఠీ సభా సమితి సంసదః.” ఆము. సర్వభూతములకంటె నాద్యుని-

“ఏకోఽహ వై నారాయణ ఆసీ న్న బ్రహ్మ సేకానో న మే ద్యావాపుభీ న నక్షత్రాణి నాపో నాగ్ని ర్నసోమా న నూర్యః” అని యుపనిషత్తు. ‘కళాకాష్టానిమేషాదికాలనూత్రమయి’ - కాలము శ్రీవిష్ణుస్వరూపము.— “కాలోయం భగవాన్ విష్ణు రనంతః పరమేశ్వరః । తద్వేత్తా పూజ్యతే సమ్యక్ పూజ్యః కోఽన్య స్తతోమతః”

క. “ఇలలోఁ గాష్టానిమిషం । బులు మఱియుఁ గలముహూర్తములు రతిరాగం

బులు తృష్ణాలోభంబులు । జలధిసుతా శేషభోగశయనులు వత్సా.” విష్ణుపురాణము.

వ. అని పరస్వరూప సురసేవ్య భవ్య దివ్యావతారలీలలం బ్రస్తుతించినఁ గౌస్తుభాభరణుండు కరుణాతరంగితంబు లగు నపాంగంబుల నమ్ముని గనుంగొని కుశలప్రశ్నంబుఁ గావించి కంకణాలంకార క్రేంకారంబు లంకురింపఁ బడపంకజంబు లకుఁ గుసుమాంజలులు సమర్పించు సకలసీమంతినీసీమంత ముక్తామణి యగు నాముక్తమాల్యదరూపు నెలఁబ్రాయంబు సాభిప్రాయంబుగాఁ జూచి తనలోన. 40

పర...లక్ - పరస్వరూప = (నిత్యము క్తులకు సేవనయ మైన) పరస్వరూపముయొక్కయు; పడపంకజంబులకు = తనయొక్క (అనఁగా రంగ నాగునియొక్క) పాదకమలములకు ; కుసుమ అంజలులు = పువ్వులదోసిట్లు, సక...ణి - సకల = ఎల్ల - సీమంతినీ = స్త్రీలయొక్క, సీమంత =

పాపటయందలి - ముక్తామణి = ముత్తైపుంబూస (అనగా ఎల్లస్థిలలోను ఉత్తమోత్తమురాలు)
...సాభిప్రాయంబుగా = మెచ్చుదలయు నభిలాషయుం గలవాడై.

నీ. దీనిచూ పుదులెక్క గానెకా సిరిపట్టి

కిని బోర బిరుదుండెక్కెంబు గలిగె

దీనికా నల్లాడ గానెకా గర్వించి

య్యర్వి జైత్రునకు గాలూడ గలిగె

దీనిపాలిండ్లుబ్బ గానెకా రతిచేతి

కిన్నెరమ్రోతకు వన్నె గలిగె

దీనిమో మొప్పార గానెకా వాణి రా

యంచలేమకు గులాయంబు గలిగె.

తే. దీనిపెన్నెలు లేపార గానెకా ప్ర

పోషితనుయూరికి విరాలి పొంద గలిగె

దీనియడుగులు రంజిల్ల గానెకా పి

వాస బడుతేటులకు మెట్లపంట గలిగె.

41

(1) దీనిచూపు = ఈ నెలతయొక్క చూడ్చి, ఉదుటు ఎక్కగానెకా = ఉదలిం దాల్పంగానేకదా, సిరిపట్టిక = మన్నఘనికి, పోరక = యుద్ధమందు, బిరుదుండెక్కెంబు = నీటుగల పడగ, కలిగెక = దొరకినది, (మదనునికి మర్శ్యము పడగ, ఆమె మచ్చెకంటి, యని యర్థము);

(2) దీని - కాను = నెన్నడుము, అల్లాడగానెకా = అనియాడగానే గదా, జైత్రునకు = వసంతునికి, గర్వించి = పొగరుకొని, ఉర్విక = భూమియందు, కాలు ఊడ గలిగెక = అడుగు మోపుటకు వలను ఆయెను - (లతావికాసము వసంతభర్తము - ఆమెనడుము తీగవలె నన్నగిల్లి అంద మొందినదనుట);

(3) దీని - పాలిండ్లు = కంచములు, ఉబ్బగానెకా = బలువయి విఱువీగినందువలననే గదా, రతిచేతికిన్నెరమ్రోతకు = రతీదేవి వాయించుచున్న వీణావికేషంపు సునాదమునకు (నిర్మాద మునకు), వన్నెగలిగెక = రంజన యలవడెను (కుంభిచేత కిన్నెరకు సునాదము - ఆమెపాలిండ్లు కుంభీఫలములవలె నిండారిన వనుట);

(4) దీని - మోము = వదనము, ఒప్పారగానెకా = పసమించినందుననే గదా, వాణి రాయంచ లేమకు = వాగ్దేవి వాహనమయిన రాజహంసికి, కలాయంబు = గూడు, కలిగెక - (వాణిహంసికి పుండరీకము గూడు, ఆమె వదనము పుండరీకమువలె లేజరిలె ననుట);

దీని - పెన్నెలు = కేశపాకము, ఏపారగానెకా = వర్ణి నందువలననేగదా, పోషిత నుయూరిక = పెంపుడునెమలితోమలికి, విరాలి = వలపును, పొందగలిగెక = వహించుభాగ్య ముల్బెను (మయూరి మేఘమును, వలచును, ఆమెపెన్నెలు కారుమ్రుబ్బులవలె నయిన వనుట);
దీని - అడుగులు = చరణములు, రంజిల్లగానెకా = ఎఱుపు మీరినందువలనగదా, పిపాసబడు

తేలులకు = దప్పిగొన్న తేనెటిగలకు, మెట్టపంటకలిగ్ = సులువుగా త్రాగనలవడునట్టి మెట్టదామరపంట దొరికినది.

తా.—యావనము వచ్చునప్పటికి ఆయమవారికి నేత్రములకు మదనుని గలుపుటెక్కి యంపు మీలశోభయు, కానునకు చైత్రంపులతామతల్లి సాభాగ్యంబును, పాలిండ్లకు రతిచేతికిన్నెర కాయల సొంపును, ముఖమునకు వాణిహంసీనివాసార్హ పుండరీక క్రియును, ఎఱ్ఱని నిద్రంపుటడుగులకు మెట్టదామరలయందంబును, కలిగ నని భా. మాలాపర్యాయోక్తాలంకారము. వివక్షితము లైన మీనాదులను వానివాచకములచే చెప్పక మనోహరభంగ్యంతరముచే జెప్పటచే పర్యాయోక్తము.

‘ఉదుటు’ - ఉదురునకు కృదంతము. ‘సిరిపట్టి’ మఱెవ్వరును అంతయంద మైనటెక్కము నలవఱుచుకొనరుగావున; ‘చూపులు’ లోనగునీతర్థము లన్నియు అత్యంతమదనోద్దీపకము లైన వని పద్యభా. ‘గర్వించి’ - తనకు నిలువరమ్ముగా అట్టిలోకోత్తరవల్లి దొరకినందులకు. ‘రతిచేతి’ - మఱియొకరు ఇంతయంద మైనటుంబీఫలములం దెచ్చుకొనరు గావున. ఇట్లే గుణాతిశయముకొఱకే వాణిహంసితలయు మెట్టయొక్కయు ప్రస్తావము. ‘వలాయో నీడ మస్త్రీయత్,’ అను. ‘దాలు టెక్కంబు నీడంబు పడగ యనఁ గేతునామంబులు కేరుచుండు’ అం. భా.

తే. అనుచు నువ్విళ్ళులూరి మురారి తమక

మాఁప లే కాత్త దివ్యశుద్ధాంతసీమ

కన్నెలఁతఁ దార్చి యొక్కమాయావధూటి

నట్ల కావించి వారున్నదనియ యుండ.

42

అనుచుక్ = ఇట్లు తలపోయుచు, ఉవ్విళ్ళులూరి = కోరికలీరికలెత్తి, మురారి = శ్రీరంగ నాథుఁడు, తమకము=ఆతురతను, ఆఁపలేక=అణంపఁజాలక, ఆత్తదివ్య శుద్ధాంతసీమకుక్ = శ్రేష్ఠ మైన తన యంతఃపుర ప్రదేశమునకు, అన్నెలఁతక్ = ఆలెమును, తార్చి = ప్రవేశపెట్టి, ఒక్క మాయావధూటిక్ = ఒక మాయాయువలెని, అట్లు = ఆ గోదాదేవివలెనే, కావించి=చేసి, వారు = ఆ విష్ణుచిత్తాదులు, ఉన్నదనియ = ఆ గోదాదేవియే అక్కడనున్నదని, ఉండక్ = తలంచుచుం డఁగా; “స్త్రీగారం భూభుజా మస్తఃపురం స్యా దవగోధనమ్,” ‘శుద్ధాంతశ్చావగోధశ్చ’ అను.

వ. పూజకులచే బాదతీర్థప్రసాదపరివేష్టనంబు లిప్పించి విడిది కనిపిన గుడి వెడలి శాంబరీతనుసంభవం బాలకిం బెట్టి గృహంబునకుం జని పంజరంబు సడలించి యచ్చంచలాక్షిం గానక.

43

ప్రసాద = భగవదనుగ్రహ సూచకములైన పుష్పమాలాదికములు. పరివేష్టనంబు=గుడిలో పూజాదిగమయ విశేషములయందు శిరమునకుం జుట్టెడు వస్త్రఖండ విశేషము, దానికి పరివట్ట మని శ్లోకవారము. శాంబరీ తను సంభవక్ = మాయా శరీర పుత్రిని (మాయచే రంగధాముఁడు గోదా దేవిరూపమున నిర్మించిన కన్యను), పాలిక్ = పల్లకియందు, పెట్టి = కూర్చుండఁజేసి, గృహంబు నకుక్=విడిదికి, చని, పంజరంబుక్ = బురకాను (గవిసెనను), సడలించి = వదలుచేసి, అచ్చంచ లాక్షిక్ = ఆ క్రాల్లంటిని (గోదాదేవిని), కానక (అవలికన్యయము)

కా. అబ్రహ్మణ్యము! లోన వైచి కోనె నన్యాయంబున న్నత్సుతం

దా బ్రహ్మాదుల మేర నిల్పియు బ్రభుత్వం బూఁదియుం దోతురే

యీ బ్రక్క ద్వజుఁ జూడ రయ్య సభవా రీరంగ భర్తంచు దుః

ఖాబ్రాశిం బడి బాష్పకంఠుఁడు సముద్యద్దోపలాలురడు నై.

44

అ బ్రహ్మణ్యము = చంపగూడదు చంపగూడదు, ఈరంగ భర్త = ఈరంగనాథుఁడు, తా, బ్రహ్మచరుల బ్రహ్మదేవుఁడు మొదలగువారిని, మేర = వారివారి మర్యాదలో (హద్దులో), నిర్మియ = నెలకొలిపినవారి డయ్యను, ప్రభుత్వంబు = పరిపాలనాధికారమును, డొడియ = వహించినవారి డయ్యను, మత్ సుత = నాతనమును, అన్యాయంబున = అధర్మవృత్తిచేత, లోన = తనయంతఃపురములోపల, వైచికోనె = దాచుకొన్నాఁడు, ఈ బ్రక్క ద్వజు = దీనుఁడును బ్రాహ్మణుఁడును అయిన యీనన్ను, దోచురే = దోచుకొనవచ్చునా, సభవారు = ఓసభాసదులారా, చూడరయ్య = అయ్యలారా విచారింపుఁడు, అంచు = ఇట్లు మొఱపెట్టుచు, దుఃఖి అవ రాశి = శోకసముద్రములో, పడి = మునిగి, బాష్పకంఠుఁడు = కన్నీళ్లతోడి గొంతు కలవాఁడు, స...దు = సముద్యత్ = పైకెత్తెచుచున్న (= పైకెత్తఁబడిన) - దోపలాలుండు = గడ్డివంటి (కృశములైన) బాహువులుకలవాఁడును, ఐ, (అవలి కన్యయును).

తా. — అంతట ఆ విష్ణుచిత్త స్వామి పల్లకి శూన్యంబగుటం గని రంగనాథునిపై మొఱపెట్టుకొన సాగెను. “అయ్యలారా, ఈ అన్యాయమును విచారింపుఁడు. నాప్రాణములం గావుఁడు. ఈ రంగనాథుఁడు నాకు ద్రోహముచేసినాఁడు. నాకొమార్తెను అపహరించి తనయింట దాచుకొన్నాఁడు. నేను తపఃకృతుఁడను, బ్రాహ్మణుఁడను. ఈయన బ్రహ్మచరుల కెల్ల నియామకుఁ డయ్యను లోకములను పరిపాలింపం బూతుకొన్నవాఁడయ్యను, నన్ను దోచుకొనవచ్చునా? అయ్య, ఓసభాసదులారా, ఈయధర్మమును విచారింపుఁడు” అని దుఃఖిసముద్రములో మునిగి బాష్పములు అడ్డుపడిన యెలుంగుతో, తఃస్సుచేత ఎండిపోయిన బాహువులు పైకెత్తి మొఱయిడసాగెను.

“అ బ్రహ్మణ్య మవధోక్తిః,” అమ. ‘అన్యాయంబున’ - ఒకరు తప్పచేసిన దండించువాఁడు తానే తప్ప చేయుట మిక్కిలి యధర్మము. ‘ప్రభుత్వంబు’ - పాలింపఁబూనుకొన్నవాఁడు దోచుకొనుట మతియొ నధర్మము. ‘బ్రక్కతనము’ - ‘ద్వజత్వము’ - వీనిచేత దోచుదుయొక్క దోషము హెచ్చును. ‘రంగభర్తంచు’ అనుపాఠమున తత్సమాకారసంధి. “రంగభృత్”ని పఠించిన నిర్దోషము. ‘అబ్రాశి’ - అవ = నీళ్లయొక్క - రాశి = మేటి - అనఁగా సముద్రము. ‘బాష్పకంఠుఁడు’ - “కణఃస్తమ్భితబాష్పవృత్తి కలుష శ్చిన్తాజడం దర్శనమ్,” శావంత. “నాడీనాశం చ కాణ్డోఽస్య పలాలో శ్రీ స నిష్ఫలః,” అమ.

శా. అంతేవేడుకయైనఁ బెండ్లగుట కీ నా, దేహము న్బానిము

సంతానంబు నిశాంతము స్థనము సస్యంబు ల్పశుశ్రేణు లే

కాంతస్వస్వజనార్చనంబునక కాదా కూర్చుటే మీ కయో

వింతే యీ బుడు తెంత న స్థలుచఁ గావింపం దను నైత్తురే.

45

అంతే (ని) వేడుకయైన = అంత ఎక్కువశ్రీతి తనకుఁ గలిగినయెడల, పెండ్లగుటకు = వివాహ మగుటకు, ఈ నా = నేను ఇయ్యకుండునా (తప్పక యిత్తు ననుట), దేహము = ఒడలిని, ప్రాణము = అసువులను, సంతానంబు = సంతతిని, నిశాంతము = ఇంటిని, ధనము = ద్రవ్యమును, సస్యంబు = పైకెలుచు, పశుశ్రేణి = పశులమందను, కూర్చుటే = సంపాదించు

టయే, ఏ...క - ఏకాంత = ముఖ్యమైన - స్వ = తనవారైన - స్వజన = భక్తులయొక్క అర్చనంబునక = పూజకొఱచే, కాదా, మీరక, అయో = అకటా, వింతే = నూతనమా, (నా దెల్ల తిప్పక సాత్కరించుటకే అన్నమాట తెలిసియే యున్నది అట్లుండఁగా), ఈ బుడుత = ఈపిల్ల, ఎంత = ఏపాటి, నక = నన్ను, కుఱుచ గావింపక = అవమానపఱచినచో, తమక = ఈ రంగ భర్తను, మెత్తురే = లోకులు ఆభినందింతురా?

తా.—నాకొమారితమీఁద తనకు ఇంతమక్కువ గలిగినయెడల నేను తప్పకుండ దానిని తనకు వివాహార్థమై యిత్తునుగదా; నాస్వస్వమును తనభక్తుల కిచ్చుటకే గదా. ఇట్లుండఁగా, తనకే ఈ బుడుతను ఇచ్చుట నాకేపాటి? నన్నడిగి కైకొనక యిట్లు న న్నవమానించిన తన్ను లోకులుమెత్తురా.—కావ్యార్థపత్తి. పా. ఎంతవేడుక... బెండ్రగుట కనే?

మీ రందఱుం జెప్పి నాపిల్లను నా కిప్పించుదు అని భా. “పుంసీ భూమ్యుసః ప్రాణాః,” “వంశోఽన్యవాయః సంతానః,” “నిశాన్తవస్త్ర్య సదనం భవ నాగార మన్దిరమ్”, “తీ వ్రైకాన్త నితాన్తాని గాఢబాఢదృఢాని చ.” అమ.

చ. శివుఁడు విరించి వాసవుఁడు జెప్ప నశక్తులు, కొల్చునట్టి వా

రవుట, నిరంకుశుండ నని యక్కట పాడిఁ దొఱంగఁ జెల్లునే?

భువనములెల్ల నీ వయినఁ బొంత దయానిధి యెప్పు లేదె? భా

గవతులు లేరె? నా కొఱకుఁ గాఁగ వహించుకొనంగఁ గేశవా. 46

కేశవా = ఓశ్రీహరీ, శివుఁడు, విరించి = బ్రహ్మ, వాసవుఁడు = ఇంద్రుఁడును. కొల్చునట్టివారు అగుటక = నిన్ను సేవించుచుండువారగుటంబట్టి, చెప్పక = నీకు తప్పింపులు బోధించుటకు, అశక్తులు = అసమర్థులు - వెఱతురనుట, (కావున) నిరంకుశుండక = అడ్డులేనివాడను, అని = అనితలంచుకొని, అక్కట = అయ్యో, పాడి తొఱంగఁ జెల్లునే = భర్తము తప్పవచ్చునా, భువనము లెల్లక = లోకము లన్నియు, నీ వయినక = నీవి అయినక = నీ స్వామ్యమే అయినను - లేక - నీకన్న అన్యములు కాకపోయినను, (నా వర్తనముపై పరులెవ్వరు విచారకులు? అందుకేని), పాంతక = నీచెంత, దయానిధి = కరుణాసేవధియైన - అమ్మ = లోకమాత మహాలక్ష్మి, లేదే = లేదా, భాగవతులు = సిద్ధులు, లేరె = లేరా, నాకొఱకుఁ గాఁగ వహించుకొనంగక = నాకై పూనికొని నీకుం జెప్పఁగలవారు సిద్ధులే యున్నారు, నీవుభక్త పరాయణుడవు: వారిని ఎట్లు తప్పించుకొఁగలవు? కనుక నన్ను మోసగించుట నీకు శక్యముగాదు.

‘నిరంకుశుండవు’ = అంకుశమును సరకుసేయనివాడవు. అడ్డువారు లేనివాడ వనుట - అంకుశము = మావటిఁడు ఏనుఁగును వంధస్థమునం గొట్టి నడపించు నాయుధము. అజ్ఞుశోస్త్రీ సృణిః స్త్రియామ్, అమ. ‘నీవు అయినక’ అనుటకు—

‘హరిమయము విశ్వ మంతయు | హరివిశ్వమయుండు, విశ్వమంతయు, హరి యా

హరిమయము గానివస్తువు | పరమాణువు లేదు వంశపావన వింతే’

‘అమ్మ = ‘ఇద్దిరా లోకమాతా మా,’ - ‘భార్గవీ లోకజననీ,’ అమ.

ఉ. నెట్టన యెల్ల లచ్చి యల నీళయు భూసతి యుండ, నీకు నీ

నెట్టిక నీలవై మనసు నిల్చుట కే మనవచ్చు? వెట్టి యా

నట్టుగఁ జేద నన్నుఁ బరిహాసము సేతకుఁ దక్క వింతచూ

పెట్టిది? దిద్దు నెవ్వఁ డిల నేలులవంకలు వారిదొంకలున్.

47

ఇట్లు తలంచెయ్య పెరియార్వారు మరల వికల్పంబులం బొందుచున్నాఁడు—

నెట్టన = అనివార్యముగ - ఈ - నెట్టిక సీలపైక = సదాచార పరతంత్రమీఁద, మనసు నిల్చుటకై = కోరిక పుట్టినందులకు, ఏమనవచ్చున్ = ఆశ్చర్యమగుచున్నది. వెట్టి యానట్టు గన్ = వెట్టిబాగులవాఁ డగునట్లుగా, పేదన్ = దీనుని, నన్ను, పరిహాసము, చేతకున్ తక్కన్ = చేయుటకుఁగాని, వింతచూపు ఎట్టిది = ఇంతకుముం దెన్నఁడును చూడని సౌందర్యమును ఈ పిల్లయందు చూచినాఁ డనుట ఆబద్ధము, ఇలన్ = లోకములో, ఏటుల వంకలున్ వారి దొంకలున్ = నదులవక్రతన నీటిదారులను, ఎవ్వఁడు, దిద్దున్ = సవరించును (ఎవఁడును గొప్ప వారితప్పలను సవరింప నేరఁడు, ఈయనను న్యాయ్యమార్గమునకుం దేఁగలవారెవ్వరును లేరు, ఏమిచేయుదును అనుట.)

తా.—లోకాతీత లయినయె మ్మెలాండు శ్రీధూనీశ్వరుల తనకుం దప్పక యుండఁగా, అతని మనస్సు ఈనెట్టిపరాలిమీఁద నిలిచిన దనుట ఆశ్చర్యముగా నున్నది. వెట్టిబాగులవానిని నన్ను పరిహాసముచేయుటకై ఇతఁ డిట్లు గావించినాఁడుగాని, వారియందు లేనిసౌబగును ఈబాలికయం దీతఁడేమి కన్నాఁడు? అక్కటా! ఇంతటివారే ఇట్టిపోకలం బోయిన చక్కఁబఱచుచు వారెక్కడఁగలరు? పరిహాసకారణము చెప్పినాఁడు గావున విభావన గాదు. 'దిద్దు...దొంకలున్' - లలితాలంకారము.

నెట్టికసీల అని అడ్డిగలోని మరకు వ్యవహరింతురు. అదియు నిట సరిపడును. ఇటు చిన్న పిల్లయని నిందార్థకము గావచ్చును.

వ. అని యిట్లు ధరణీసురుం డదవెట్ట భాగవతక్షోభంబునకు భువనభర్తయు భయంపడి తచ్చాందసంబునకుఁ గేలిసేయు చున్నవాఁ డను భావం బతనికిఁ దోచు మకరకుండలమండితంబు లగు గండదర్పణంబులం జిటున వ్వెలర్ప నిట్లనియె. 48

అదవెట్టన్ = మొఱియిడఁగా - భయంకరమైన - భాగవత = విష్ణుభక్తనిఱ్ఱుక్క - షోభంబునకున్ చిత్తోద్వేగమునకు, భువనభర్తయున్ = జగ న్నాథుండును, ...తత్ = అతని - ఛాందసత్వమునకున్ = బేలతనమునకు, ...మక...లు - మకరకుండలం = మొసలివారమ్మంటులచేత, మండితంబులు = కై సేయఁబడినవి, గండ దర్పణంబులన్ = చెక్కుటద్దములందు, ఎలర్పన్ = విక సిల్లఁగా. - పా. అదవెట్ట - అద = విచారము.

చ. *ముది మదిఁ దప్పిలోటు ముని ముఖ్య! భవత్తనయ స్త్రహంబునన్

బదిలము చేసి వచ్చి మఱి బట్టబయ ల్వెడదూరు దూరె, దా

సదన మిఁ కొక్కమా టరసి చంచలలోచనఁ గానకున్న దూ

రెదు మఱి కాని, బుద్ధివిపరీతతఁ బొందక పోయి చూడుమా.

49

* 'దానితల్లిగ నల్లసానిపెద్దన తెల్పె మదిమదిదప్పి యాముక్తమాల్య' చూ. పీఠిక పు. 69.

మునిముఖ్యు = ఓయిమునివరా, ముదిక్ = ముదిమితేత, మది రప్పితి ఓటు = బుద్ధి చెడితివా
ఏమి, పదిలము = భద్రము, బట్టబయల్ = బహిరంగముగా - పెడదూరు దూరము = వట్టినిండ నామీఁద
మోపుచున్నావు = సదనము. ఇల్లు చంచలలోచనక = క్రాల్లంటియైన నీతనయను. దూరము మఱి
కాని = అప్పుడు (నన్ను) నిందింతువుగాక. బుద్ధి విపరీతతఁ బొందక = విపరీతబుద్ధి మాని...

ఇందు నాలవపాదమున - 'దూ. రెదు విపరీతత' అని నిందార్థక దూరుధాతు గతరేఫమునకు
లఘురేఫముతో యతి ప్రయోగింపఁబడినది. నిందార్థకదూఱుధాతువున గురురేఫము క. ర. పఠితము.
అంధభాషార్థవమున దీన సుభయరేఫములును పఠితములు -

“అఱిడి యవసడి యగ డారుదూఱు దూ
రు దిసంతు సడి రోయి రోత రొచ్చు
నేగింపు నెగ్గము నే గేవగింపు నా
నపవాదసంజ్ఞ లై యలరుచుండు.”

ఇందులకు ఈ నిఘంటుకర్తకు ఈ ప్రయోగమే శరణము గానోపును.

తే. అనిన నాతండ్రి యాయెనే యనియె నేమె

ఱుంగమే యార్తిగడుపు చల్లంగఁ బలికి

కరుణచేసితి విజయివి గమ్మటంచు

బాష్పజల మాఁగి యింటికిఁ బరువువాటి.

50

నాతండ్రి = ఓయినాతండ్రి (హర్షార్థకము), ఆయెనే = అయినదే - అనియె = అయినదే
(అనఁగా నీవు ఏమోటక్కచేసి యిప్పుడు దిద్దుచున్నావు - అనుట), ఆర్తి = దుఃఖమును (ఏ
దుఃఖకారణముగాని), ఎఱుంగమే = ఎన్నఁడు నెఱుంగము, కడుపు చల్లంగ = నీకడుపు
చల్లఁగా నుండునట్లుగా (అనఁగా చల్లనికడుపుతో - చల్లని హృదయముతో), పలికి, కరుణ
చేసితి = నాయం దనుగ్రహము నెఱిపితివి, విజయివి గమ్మ = నీకు మేలుగలుగుత, అటంచు =
అని దీవించుచు, బాష్పజలము = మున్ను దుఃఖోద్రేకముచేత ఉబికియున్న జలమును, ఆఁగి =
పైకి పొంగనియటండ అఁగఁచుకొని...

ఆ. మ్రొక్కినట్టి తనయ మూర్ధంబు మూర్కొని

ప్రమదబాష్పమురుల బ్రాహ్మణుండు

చేత వెన్ను నిమిరి నాతల్లి నినుఁ గంటిఁ

గా యటంచు నింటి కడ వసింప,

51

...మూర్ధంబు = ఔదలను, మూర్కొని = ఆహ్లాదించి, ప్రమద = ఆనంద.

తే. రంగపతి బ్రహ్మరుద్రుల బ్రాహ్మి గౌరిఁ

దనకు నక్కనృ నడిగింపఁ బనుపుటయును

వారు నేనేక సహితులై వచ్చుటయును

విష్ణుచిత్తుడు సంభ్రమా న్వీతుఁ డగుచు.

52

రంగపతి = రంగనాథుండు, బ్రహ్మరుద్రుల = బ్రహ్మను శివుని, బ్రాహ్మి = సురస్వతిని,
గౌరి = రుద్రాణిని, అడిగింప = అడుగుండని... నేనేకసహితులు = హరిసేనానాయకుఁ

దైన విష్వక్సేనునితోఁ గూడుకొన్నవారై...సంభ్రమ అన్వితుఁడు = అత్యాదరముతోఁ గూడు
కొన్నవాఁడు,...

‘అన్వితుఁడు - ‘అను’ ‘ఉపసర్గ’ ‘ఈ’ ధాతువు; (అన్వితుఁడు’ - అను+‘ఇ’ ధాతువు.) -
“సంభ్రమోఽత్యాదరే భీతా వావేశే” - నానా.

వ. విష్వక్సేనపూర్వకంబుగా వినయంబున నాతిభక్యంబు లొసంగి యుచితా
సనంబుల నాసీనులై యున్నవారి యాగమనప్రయోజనం బడిగి తెలిసి ప్రమదరస
భరితాంతరంగుండై యిట్లనియె. 53

విష్వక్సేనపూర్వకంబుగా = ముందు విష్వక్సేనునికి అగునట్లుగా, ఆగమనప్రయోజనము =
రాకట (కారణ మయిన) ఫలము.

—* గోదాదేవీ రంగనాథుల వివాహము *—

క. ధన్యుఁడ నైతిం దన కీ

కన్యక నీఁగాంచి భృగువుగౌరవముఁ బయో

ధిన్యాయము నొదవె నిటే

నన్యాయంబే? చమూప హర విధులారా.

54

చమూప హర విధులారా = ఓసేనాపతి శివుఁడా బ్రహ్మదేవుఁడా, తనవత్ = శ్రీరంగ
నాథునికి, ఈకన్యక = ఈ నాకొమరితను, ఈకాంచి = ఇచ్చునట్టిభాగ్యము అచ్చినవాఁడ
నై, ధన్యుఁడను = కృతార్థుఁడను, వితిక, నాకు, భృగువు గౌరవము = ఆ భృగుమహామునికిం
గలిగినయాన్నత్యమును, పయోధిన్యాయము = సముద్రునియొక్కరీతియు, ఒదవె = కలి
గెను, ఇటే = ఈప్రకారము అడిగి పుచ్చుకొన్నచో, అన్యాయంబే = అధర్మమగునా. పదార్థ
వృత్తి నిదర్శనాలంకారము.

‘భృగువు...న్యాయము’—లక్ష్మీ తొలుత భృగుసుతగా నుండి, పిమ్మట పాలసముద్రునకు
పుత్రిగాఁ బొడమినది. అందువలననే ఆమెకు “భార్గవి, క్షీరసాగరకన్య” యని పేరులు.

తే. “భృగువునకు భ్యాతికిని మున్ను దగఁ దనూజయై జనించినకమల యనంతరంబ
నివిజదానవు లమృతార్థు లవుచుఁ బాలికడలిఁ దరువంగఁ గ్రమ్మఱఁ బొడమె నందు.”విష్ణువు.

క. వినుఁ డీదగు సంబంధపు

తెనయికఁ గని మోచి తెచ్చి యిచ్చె ననరె చు

ల్కని నరులు; గాన మాపుర

మునకు నివ్విజయంబు నేయఁ బుత్రిక నిత్తున్.

55

వినుఁడు - ఈదగుసంబంధపు ఎనయిక = కొమరితను ఇయ్యఁదగిన వియ్యంపుఁబొంది
కను, ...చుల్కనినరులు = అల్పులు, విజయంబుచేయన్ = వచ్చినయెడల...

తే. ప్రభుతఁ బరమేశ్వరుం డైనఁ బత్నిపన్న

జనమున కొసంగు మీకు నీ చనవు, శౌరి

తానె కట్టినభూమికఁ దాల్చు మాకు

ఘనత యిది మమ్ము జేయుట తనదుఘనత.

56

శౌరి = శ్రీహరి, ప్రభుత్వ = దొరతనముచేత, పరమ ఈశ్వరుండు = ఎల్లవారికిని పై యేలిక, విసక్ = అయినప్పటికిని, ప...వక్ - పత్ = పాదములను - ప్రపన్న = ఆశ్రయించిన - జనమునకు = జనమయిన, మీకు ఈచనవు = ఈమాటచెలుబడిని, ఒసంగు = ఇచ్చును (అనగా మీరు చెప్పినచో వల్లె యని రంగధాముండు పెండ్లికై మాయూరికి మాయంటికి తరలి వచ్చును), (అట్లువచ్చుట) తానె, కట్టినభూమిక = ధరించిన శ్వశుర వేషమును, తాల్చుమావక్, ఘనత = గౌరవము, ఇది = ఈగౌరవమును, మమ్మజేయుట = మాకుగావించుట, తనదుఘనత = తనకేగౌరవము.

‘స్వామి త్వీశ్వరః పతి రీశతా | అధిభూర్నాయకో నేతా ప్రభుః పరిబృఢోఽధిపః’ అను. ‘భూమిక’ - ‘అన్యయాపై ర్యదన్యస్య ప్రవేశః స తుభూమికా’ - భరత.

తే. అనినఁ జని విన్నవింప దయారసార్ద్ర

చిత్తుఁడై విశ్వభర్త పక్షిప్రధాన

పౌపవాహ్యంబు నెక్కి బ్రహ్మదిసురలు

బలసి తమతత్తుడుల నెక్కి కొలిచి రాఁగ.

57

అనినక్ = విష్ణుచిత్తుఁ డిట్లు చెప్పినంతట, చని = విష్వక్సేనానులు మరల రంగభర్తకడకుం బోయి, విన్నవింపక్ = విష్ణుచిత్తునికోరికను ఆయనకు నివేదింపఁగా, విశ్వభర్త - విశ్వ = నిఖలము నకు, - భర్త = ప్రభువైన రంగధాముండు, దయార్ద్రచిత్తుండు = కరుణచేత తడిసిన (కరంగిన) డెండము కలవాడు, వి, పక్షిప్రధానవు పౌపవాహ్యంబుక్ = గరుత్మంతుఁ డనెడులీలావాహనమును, బ్రహ్మ అదిసురలు, బలసి = పరివేష్టించి, తమతత్తుడులక్ = తమతమవాహనములను, ఎక్కి, కొలిచి = నేవించుచు రాఁగక్.

క. నాసీరుఁ డగుచు సూత్రవ

తీసఘః ఉడువీధిఁ బొజుఁ దీర్చిన ప్రజ భూ

షాసి శతకోటి శతకో

టీ సవిత్ప్రభలు దిశల దెప్పర మలమక్.

58

సూత్రవతీసఘఁడు = సూత్రవతీదేవివల్లభుఁడయిన విష్వక్సేనుండు (సేనాపతి), నాసీరుండు = సేనలకుమారుడు పోవువాఁడు అగుచుక్, ఉడువీధిక్ = నక్షత్రమార్గమున (ఆకాశమున), పౌ...లు, - పౌజులు దీర్చిన = బాధలుగా పన్నినట్టి - ప్రజ = జనులయొక్క - భూషా = ఆభరణములు - అసి = కత్తులు - అనెడి - శతకోటి శతకోటి = వజ్రాయుధముల నూలుకోట్లయొక్క - సవిత్ = సూర్యులయొక్కయు - ప్రభలు = కాంతులు, దిశల = దిక్కులను, దెప్పరము = పెల్లుగా, అలమక్ = క్రమ్మకొనఁగా.

తా. — విష్వక్సేనుండు తాను ముందఱు చనుచు పెండ్లివారి నందఱను వరుసలు తీర్చి తన వెంటం దరలించుకొనిపోయెను. ఆజనుల సంఘముయొక్క నగలు ఆయుధములును నూలుకోట్లయొద్దాయుధములవలెను నూలుకోట్లసూర్యులుగాను వెలుంగుచు దిక్కులం గ్రమ్మకొన్నవి. — రూపకము. ‘శతకోటి స్వయః శమ్నా దమ్నాళి రశనిర్ద్వయోః’ అను. నాసీరశబ్దము ఆగ్రేసరాధి మందు త్రిలింగము గావున, ఇట పులింగ మహద్వాదక మయి యుండునని బయనది.

వ. శ్రీవిల్లిపుత్తూరికింజని విశ్వకర్త మణిమయంబుగాఁ గట్టిన విడిది పట్టున విడిసి యయ్యాదిమవరుండు దివ్యాపురసలు హరిద్రాదికన్నానీయ మంగళ ద్రవ్య మండపం బొనర్పఁ బెండిలికొడుకై దివ్యవాదిత్రంబులు నారదాది దివ్యముని గానంబులు వెలయం గలధౌత ధవళ దివ్య ధారాధరంబులు గురియు సుధాధారల నభిషిక్తుం డై ముక్తావళి కౌస్తుభాముక్త కంబుకంధరుండును గేయారకంకణాలంకృతుండును మకరకుండల మకుటాది భూషావిభూషితుండును దివ్యాంగరాగ రూషితుండును బీతాంబర సంవీతుండును దులసీకల్పతరు ప్రసవస్రగృత్రితోరస్కుండునై యుండు నంత, నక్కడ నటకు మునుప గృహప్రవేశంబునేసి సంప్రమాయత్తుండగు విష్ణుచిత్తుప్రయత్నంబున.

59

విడిదిపట్టునక = విడిదియింటినుండు, విడిది = దిగి, ఆ ఆదిమ వరుండు = ఆ మొదటి పెండ్లి కొమరుండు, దివ్యా అపురసలు = దివ్యాంగనలును అచ్చరలును, హరిద్రా...నంబు - హరిద్రా = పసుపు - ఆదిక = లోనుగాఁగల - స్నానీయ = స్నానమునకు తగినవైన - మంగళ ద్రవ్య = కుభ వస్తువులతోడి - మండనంబు = అలంకారమును, [ఆ దివ్యభామ లందఱును శ్రీహరిని పెండ్లి కొడుకుం గావించిరనుట] దివ్యవాదిత్రంబులు = దేవవాద్యములు, కలధౌత = వెండినలె - ధవళ = తెల్లనివైన - దివ్యధారాధరంబులు = దేవసంబద్ధములైన మేఘములు, సుధాధారలక = అమృత ధారలచేత,...అముక్త = అలంకరింపఁబడిన - కంబు = శంఖమువంటి - కంధరుండును = కంఠము గలవాఁడును, కేయూర = బాహువురులు,...అంగరాగ = మైత్రాతచేత - రూషితుండును = ఆలంబదినవాఁడును - పీత అంబర సంవీతుండును = పచ్చని (బంగారపు) వస్త్రముచేత - ఆవరింపఁబడినవాఁడును, స్రక్ = మాల్యములచేత.

‘విడిది’ - ‘విడియు’నకు కృ. ‘ఆదిమవరు డు’ = లోకమాతకు భర్త యయినందున ఆది ముండు. కౌస్తుభము సముద్రము ద్రచ్చినపుడు అందుండి యుద్భవించినపద్మరాగమణి, దానిని శ్రీహరి హృదయమందుఁ దాల్చినాఁడు. ‘వాదిత్రంబులు’ - ‘తతం పీఠాదికం వాద్య మానందం మురజాదికం । వంజాదికంతు సుషిరం కాంస్యం తాలాదికం ఘనం । చతుర్విధ మిదం వాద్యం వాదిత్రాలోద్యనామకమ్’ ‘గుణిత రూషితే’ - అను.

క. శర్వాణి వాణి ముఖ

గీర్వాణికోటి జానకీరఘుకులరా

ట్యూర్వాచరిత వివాహ

ఖర్వ సుగీతములు పాడఁగా విభవమునక.

60

శర్వా...టి - శర్వాణి = మృదాని - వాణి = సరస్వతి - ముఖ = మొదలుగాఁగల - గీర్వాణి కోటి = అమరీసమాహము, జాన...లు - జానకీ = సీతాదేవియొక్కయు - రఘుకులరాట్ = రఘు నంశపు రాజయిన శ్రీరామనియొక్కయు - పూర్వ = మున్ను - ఆచరిత = నెఱవేర్చబడిన = వివాహ = పెండిలియొక్క - అఖర్వ = శ్రేష్ఠములయిన - సుగీతములు = మంచిపాటలు, పాడఁగా, విభవమునక = విశ్వరూపులతో (పైకన్వయము.)

తా.—కివా సరస్వ త్యాది దేవాంగ నాసమాహములు పూర్వము జరిగినవీతారాములవివాహ గీతములను పాడుచుండగా.—

తే. నెమ్మి నేకావళియు స్రగ్విణియును జామ
రంబు లిరుగెడ నిడ హరిద్రాద్రవమునఁ
బెట్టిరి నలుంగు నక్కన్యఁ బెండ్లికూతుఁ
జేయు ఋషిపత్ను లర్థి నాశీర్వతముగ.

61

నెమ్మి = ప్రేమచేత, ఏకావళియు = స్రగ్విణియు = ఆపేర్లుగలవారైన యామెచెలి కత్తెలు, ఇరుగెడ = రెండుపార్శ్వములయందును, చామరంబులు ఇడగ = వింజామరలు వీరగా, ఋషిపత్నులు = ఆరుంధత్యాదిఋషిభార్యలు, అర్థి = కోరికతో, ఆశీర్వతముగ = దీవెనలతోఁగూడ, అక్కన్య = ఆగోదాదేవిని, పెండ్లికూతుఁజేయ = హరిద్రాద్రవమున = పసుపునీటితో, నలుంగులు పెట్టిరి = ఉద్వర్తనములు గావించిరి.

తా.—ఏకావళి స్రగ్విణులు ప్రేమతో ఇరుగెడలను వింజామరలు వీచుచుండ, ఆరుంధత్యాది ఋషిపత్నులు ఆగోదాదేవిని దీవించుచు పసుపునీళ్లతో నలుంగులు పెట్టి పెండ్లికూతుఁ గావించిరి.

తే. అట్లు వైవాహికపుదీక్షయమరఁ గవ్వు

నూనెఁ దలయంటి నెలులు గందానఁ బులుమ

స్వర్ణ మణికుంభహిమవారి జలక మాడి

నట్టి జగదీశ్వరికి వేల్పు టబలయోర్తు.

62

అట్లు, వైవాహికపుదీక్ష = వివాహప్రయోజనకమయిన యారంభాచారము, అమర = జరుగఁగా, కమ్మనూనె = పరిమళయుక్త మయిన తైలముతో, తల అంటి = ఆభ్యంజనము గావించి, నెలులు = తలవెండుకలను, గందాన = శ్రీచందనముతో, పులుమ = రుద్దఁగా, స్వర్ణ మణి కుంభ హిమ వారి = కనక రత్న మయ మయిన ఘటములందలి శీత లోదకములతో (పన్నీటితో నని యింటె), జలకము = స్నానము, ఆడినట్టి - జగదీశ్వరికి = లోకనాయకకు, వేల్పుటబల = దేవాంగన, ఓర్తు (అవలి కన్యాయము.)

క. తడి యొత్తిసన్నవలిపం

బిడి మణిపీఠస్థయైన యింటి మెలుంగు పె

న్నిడుదకురు లార్చి ధూపం

బిడి తులుము ఘటించె నొకమృ గేతుణ నెమ్మి.

63

ఒక - మృగేతుణ = హరిజాతీ, తడి, ఒత్తి = అద్ది, సన్న వలిపంబు = సన్నని వలువను, ఇడి = కట్టి, మణిపీఠస్థ = రతనంపుఁ బీటపై కూర్చున్నట్టిది, ... అర్చి = తడియారంజేసి, ... తులుము = కొప్పు... [ఈచిన్నపద్యమున ఇడి అనెడి యొక శబ్దము రెండుమార్లు ప్రయుక్తము. అట్లు చేత ప్రశస్యము గాదు.]

నీ. యావకద్రవమున నరుణాంఘ్రి నఖపంక్తు

లభ్యక్తములు నేసె నతివయోర్తు

నయ కల ప్రేళ్లమట్టియలుఁ బిల్లం ద్గిడి
 పాయవట్టముఁ బెట్టె బై నొకర్లు
 నెఱిగవట్టి పసిండి నీటి వ్రాత చెఱంగు
 వెలిపట్టు రహిఁ గట్ట వెలది యొర్లు
 కటిసీమఁ గనక మేఖలఁ జేర్చి తారహా
 రములు గీలింఁచెఁ గంతమున నోర్లు
 తే. కటకములు హస్తసరము లంగదము లంగు
 భీయకములును బాహువల్లికల ప్రేళ్ల
 నిలిపి తాటంకనాసామణుల సమర్పి
 చొనిపె సీమంతవీధిఁ జేర్చుక్క యొర్లు.

64

(1) అతివయోర్లు, యావక ద్రవమునకొ = లత్తుకనీళ్లతో, అరుణ అంఘ్రి నఖ పంక్తులు = ఎఱ్ఱని యడుగు గోరుల వరుసలను, అభ్యక్తములు = పూయఁబడినవానినిగా, [పారాణి పెట్టెననుట,]

(2) నయ = నయము, కల = నాణె మయిన...మట్టియలును పిల్లండ్లును పాదాంగుళ్యా భరణవిశేషములు, పాయవట్టము = అందె (అందె లనుట);

(3) నెఱిగ వట్టి = కుచ్చిళ్లు పెట్టి, పసిండి నీటి వ్రాత చెఱంగు వెలిపట్టు = బంగారు ద్రవంపుఁ జిత్తరువుపనిగలదైన చెఱంగుగల తెల్లపట్టుచీరను.

(4) కటిసీమ = పిఱుందుమీఁద, కనక మేఖల = బంగారపు మొలత్రాటిని, ...తార హారములు = ముత్యాలసరములు, కీలింఁచె = తగిలింఁచెను; కటకములు = చేతికడియములు, హస్తసరములు = చేగులములు, అంగదములు = బాజిబందులు, అంగుళీయకములు = ఉంగరములు, బాహు వల్లికలకొ = తీవలవంటి బాహువులయందును, ప్రేళ్లకొ = చేతియంగుళులయందును, నిలిపి = పెట్టి, తాటంకనాసామణులకొ = కప్పులను బులాకిని, అమర్పి = సమరించి, సీమంత వీధికొ = పాపట రేఖయందు, చేర్చుక్క = పాపటబొట్టు, చొనిపెకొ = పెట్టెను.

యావక - 'యావోఽలక్ష్మీద్రుమామయః', 'పదజ్ఞిశ్చరణోఽప్రియామ్,' అను. 'నయకల' - 'మ' లోపము శిష్టప్రయోగముచే సాధువు. "తాటంకవాచకంబగుట గవ్వు యనఁగాను," అం. భా. "పాపటబొట్టు జలివిలిజల్లియఁ జేరుచుక్క," అం. భా. "మొలనూ లనంగ నొప్పును. గటి నూత్రాభ్యుక్త మంగుళీయంబగు నంగర నున," అం. భా. "మను వీరమదై నా మట్టె యనఁగ । విద్విలి కాయ నాఁ బిల్లాణి యనఁ జిటి । బొద్దు నాఁగను గ్రమంబుగఁ బదాంగు । భీవిభూషలు," అం. భా. "కచ్చభేదాభిధాన మెసంగుఁ । గాసె కుచ్చెల కుచ్చె కచ్చె పింజ । చుంగు రింగు నెఱిగచింగు నెఱి యనంగ," అం. భా.

క. కలికి తెలిగన్నుఁ గవఁ గ

జ్వలరేఖలు దీర్చి మేన సారంగమదం

బలది లలామక మిడి చెం

గలువలు క్రొవ్వెదకు వేటొకర్లు ఘటించె.

65

కజల రేఖలు = కాటుక గీతలు, సారంగమదంబు = కన్నూరి, అలఁది = వూరి, లలామ
కము = నొసటఁ గట్టెడుబాసికము, క్రొవ్వెదవ్ = కొప్పునవ్.

“కజలేఽజ్జనమ్” నా నా. ‘మృగనాభి ర్మృగమదః కన్నూరి చ,’ అను. ‘మృగ=సారంగ;
“లలామకము - ‘లలాటోపరి ముక్తాచాలవద్భాసురమాల్యభేదే’ S. C. అని ప్రోక్ష్యము; ‘పురో
న్యస్తం లలామకమ్’ అను.

వ. ఇట్లలంకృతయై యుండ లగ్నం బొసన్నంబయ్యె నని విన్నవించుటయుఁ
బన్నగళయనుండు మార్తండ మండలంబులు పండ్రెండును దివియలై వెలుంగఁ,
దాకలగుంపు జగజంపుగా శతపత్రశత్రుండాతపత్రత యంగీకరింప, సింధుపతి
సౌగంధికదళోపహారసహితంబుగా విపణిఁ గలయంపిఁ జిలికింపఁ, బ్రకృతికాంత
క్రంత సురకాంతలం గూడుకొని సంతరింప, హుతనహుం డగరుధూపంబు రేపఁ,
బర్జన్యం డులైడయిడఁ. బ్రాచీనపాఠంబులు పాఠకౌఘంబు లయి బిరుదప్రబంధం
బులు పఠింప, విధినందన సనందనాదులు సంగీతమాంగల్యంబున నంతరంగంబున
కింపొసంగ, విహంగపుంగవుండు మత్తమాతంగంబై ఖచితమణికల్యాణం బగు
పల్యాణం బంగీకరింప, నప్రాకృతవైభవంబునం జని, పరమసంభ్రమంబున భాగవత
వతంసంబు భక్తికలితబహుప్రణామపూర్వకంబుగా నెదుర్కొన నెక్కిరింత డిగ్గి
విష్వక్సేను కరం బవలంబించి కక్ష్యంతరంబులం జంచలాక్షులు గడుగు నడుగుల
జలంబులకుం బయిపయిం బడి గీర్వాణ సిద్ధసంఘంబు లహంపూర్వి సుర్వినిర్వారిగా
నూర్చికొని ప్రాశంపఁ బ్రవేశించి తదీయ నిర్దిష్టం బగు జాంబూనదతీతంబున నుప
విష్టుండై యతండు వెండియు బంగారుభృంగారుకంబులఁ గనకభాజననిక్షిప్తంబు లగు
కుశేశయవేశల పదకిసలయంబులు గడిగి పోడశోపచారసహితంబును సపరిష్కృ
యంబు నగు మధుపర్కంబు నొసంగం గొని యయ్యాశ్వాసు దేవేరియుం దానును
ధారవోయ నా కన్యకారత్నంబు బరిగ్రహించె ననంతరంబ.

66

జగజంపుగా = ప్రకాశమానమైన ముత్యాలచాలరుగా, శతపత్రశత్రుండు = చంద్రుడు,
అతపత్రతయంగీకరింపఁ = గొడుగుకాఁగా, సింధుపతి = సముద్రుడు, సౌగంధికదళోపహార =
కన్దారంపుతేజలకానుక, ప్రకృతికాంత = మాయయనునాటి, క్రంత = పెండ్లికొడుకువారు పెండ్లి
మాతునవ్ తీసికొనిపోవు ప్రధానద్రవ్యసముదాయము, పర్జన్యండు = మేఘుడు, ఉల్లడ = మేలు
కట్టు, ప్రాచీనపాఠంబులు = వేదములు, అప్రాకృత = అలోకసామాన్యమైన, ఎక్కిరింత = వాహ
నము, అహంపూర్విక = నేనుమందు నేనుమందు అని త్వరపడుచు, పోడశోపచారంబులు - ఆ
వాహన - ఆసన - పాద్య - అర్ఘ్య - ఆచమనీయ - స్నాన - వస్త్ర - యజ్ఞోపవీత - గంధ -
పుష్ప - ధూప - దీప - నైవేద్య - తాంబూల - ఉత్తరసీరాజన - మంత్రపుష్పములు.

మ. కలధౌతద్రవ చిత్రము లైఱయా ముక్తాస్మాత మా మేచకాం

చలపుం బెందెఱ వారి లగ్నము సమాసన్నంబుగా వేల్పుచె

ద్దలు వంపఁ గుడ జీరకంబులు సముద్యత్ప్రేమ ననోన్యస్య మం

జాల మస్తంబుల నుంచి రర్థిఁ గనుమించు ల్పిట్టుము త్తాడఁగఁ.

67

కల...ల్ - కలఘాత = బంగారపు - ద్రవ = నీటియొక్క - చిక్రమల్ = చిక్రపు
వ్రాతలు, మెఱయక్ = తళితళలాడుచుండఁగా, ముక్తాన్యారము = ముత్తెములచేఁ గుట్టఁబడి
నది (ముత్యాలు వట్టినట్టిది), బౌ - మేచక అంచలపుక్ = నల్లని యంచులుగల - బెన్దెరక్ =
పెద్దతెరను, వారి = పట్టి, లగ్నము = సుముహూర్తము, సమాసన్నంబు కాక్ = సంప్రాప్తింపఁ
గానే, వేల్పుఁబెద్దలు = దేవతలయందలిపెద్దవారు, వంపక్ = తెరను క్రిందికి దింపఁగా, అర్థిక్ =
కోరికతో, సముద్యుత్ ప్రేమక్ = ఉప్పొంగుచున్న యనురక్తితో, కను మించుల్ = శత్రుధాళ
ధశ్యంబులు, చిట్టునుట్టు అడఁగాక్ = సందడింపఁగా, అన్యోన్య మంజాలహస్తంబులక్ =
ఒండొరుల మనోజ్ఞ కిరనులయందు, గుడజీరకంబులు = బెల్లమును జీలకఱ్ఱయును, ఉంచరి = పెట్టిరి.
[‘మస్తకంబుల నించరి’ - పా. శిరములందు నిండుగా పెట్టిరి యర్థము.]

తా. — ముత్త్యాలు వట్టిననల్లనియంచులతోడి పెద్దతెరను ఆదంపతులనడును వేల్పుఁబెద్దలు
పట్టుకొనియుండి, లగ్నము రాఁగానే క్రిందికి దింపిరి. అంతట నాదంపతులు ఒండొరులపై తమ
చూపులు సందడింప వ్రీతిపెంపుతో ఒండొరులచేతులయందు (లేక బౌదలయందు) జీలకఱ్ఱతోడి
బెల్లమును ఉంచరి. ‘కలఘాతం రాప్యహేమ్నాకి,’ అను. గుడజీరకంబులు చేతియందిడుట—

“గీ. అచట మణిపీఠమునను శ్రీహరి వసించు | సమయమున జంద్రకళ యతిసంభ్రమమునఁ

గనకభృంగారు గొని యుడకములు పోయఁ | గడఁకఁ బడములు గడిగి భూకాంతుఁ డపుఁడు,

“గీ. ఆర్చనలు చేసి, గంధమాల్యాదు లొసఁగి, | జీరకగుడంబు హరి వలచేతఁ దాల్చి,

వైఖరి నొసంగి, జలములు వార్చుఁ జేసి, | యట సుఖానీనుఁ గావించినట్టియెడను.

చూ. చంద్రికాపరిణయము 6 (66)లో - గుడజీరకంబులను పెద్దలు వధూతరులశిరంబుల
నుతురని వివాహకల్పమం దున్నది. ఇందే 4 (151) చూ.

చ. మఱి వనమాలిచూడమును మానిని ముత్తెపుఁబ్రాలు వోయుచో

మెఱయుఁ దదంగుళీకిసల మేళనఁ జక్రి చెమర్ప రాలి మై

నఱిముఱి ఘర్తబిందువులు నమ్మణులు న్నొగిలందునుండి డా

ల్గిఱిగొన జాటు ధారల బలె న్నడగండ్లబలె న్గనుంగొనక్.

68

మఱి = అనంతరము, మానిని = గోదాదేవి, వనమాలి చూడక్ = హరి శిరమునందు,
మును = ముందుగా, [లేక వనమాలిచూడమునక్ = రంగనాథుని యశాదలయందు], ముత్తెపుఁ
బ్రాలు = ముత్త్యాలతలంబ్రాలు, పోయచోక్ = పోయినపుడు, అమ్మణులుక్ = ఆముక్తాఫల
ములును, తత్...నక్ - తత్ = ఆదేవియొక్క - అంగుళీకిసల = చివుళ్లవంటి వ్రేళ్లయొక్క -
మేలనక్ = తాఁబడుచేత, చక్రి = రంగనాథుఁడు, చెమర్పక్ = చెమటం బొందఁగా, మైక్ =
ఒడలియందు, అఱిముఱిక్ = దట్టముగా, రాలి = దేహమునుండి యూడి లోరుఁగును, ఘర్త
బిందువులుక్ = చెమటబొట్టులును, అమ్మణులుక్ = ఆతలంబ్రాలమొత్తములును, కనుంగొనక్ =
చూడఁగా, మొగిలందునుండి = మేఘమునుండి, జాటు - ధారల బలెక్ = వానచినుకులవలెను,
వడగండ్లబలెక్ = కరకలవలెను, డాల్ = తళుకు, గిఱిగొనక్ = పర్వమండఁగా; మెఱయుక్ =
ప్రకాశించును.

తా. — గోదాదేవి రంగనాథునితలపై ముత్త్యాలతలంబ్రాలు పోయినప్పుడు ఆమెయొక్క
చివుళ్లవంటిచేతులు ఆతనియాదలకు సోఁకగా, ఆ స్పర్శప్రభావముచేత ఆతనిదేహము చెమర్చినది.

అంతట ఆచెలుటబొట్టును ఆతలంబ్రాల ముత్తెములు ఆతనియొడలినుండి క్రిందికి రాలినవిధ మెట్లుండె ననగా, మేఘమునుండి వానచినుకులును వడగండ్లును రాలుటవలె నుండినది.-ఉపమాలంకారము.

‘వనమాలీ బలిధ్వంసీ కంసారాలి రథోక్షుజః,’ అను. ‘శిఖామాదాకేశపాళః’ అను. ‘మాడమునక’ అనుపాతమున మువ్వరమును సాధించుటకై చూడాశబ్దమును కంధరారులందుఁ బఠించుకొనవలయును. ప్రాలు = బ. బియ్యము - దీనికేకవచనము ప్రాయి - హరి నల్లనివాడు గాన మేఘసామ్యము, స్వేదబిందువులు ద్రవరూపమున నుండునుగాన వర్షోదకబిందుసామ్యము, ముత్తెములు తెల్లగాను దృఢముగాను గుండ్రగాను ఉండుటంబట్టి కరకాసామ్యము.

తే. ఇంతి దోయిట సేసఁబ్రా లెత్తుచోట

గుబ్బపాలిండ్లక్రేవ గ్రక్కున మురారి

గన్ను వేయుటఁ గని లజ్జ గదుర బాహు

లెత్తక కరాగ్రములన పైకెగురఁజల్లె.

69

ఇంతి = ఆచెలువ, దోయిటక = దోసిటితో, సేసఁబ్రాలు = తలఁబ్రాలు, ఎత్తుచోటక = ఎత్తెడుసమయాన, గుబ్బ = వట్టువలెఁ - పాలిండ్ల - క్రేవక = పార్శ్వములయందు, గ్రక్కునక = తటాలున, మురారి = రంగ నాయకుడు, కన్ను వేయుటక = పాలిండ్లక్రేవఁ జూచి గాంచుచున్నాఁ డని, కని = ఎఱిగి, లజ్జ = సిగ్గు, కదురక = కలుగఁగా, బాహులు, (ఆతని శిరముమీదికి), ఎత్తక, కర అగ్రములక = చేతితుదలతోనే, పైకిక = ఆతని శిరముమీదికి, ఎగురక = ఎగిరిపోయిపడునట్లు, చల్లెక.

తా.-ఆమె తలంబ్రాలదోసిటిని పై కెత్తినప్పుడు, చనుక్రేవలు చక్కఁగాఁ గనఁబడుం గాన, ఆసమయాన తటాలున వానిపైకి హరి చూడ్కిని నిగడ్పఁగా, ఆమె ఆకిటుకుం గని లజ్జ చేత దోసిటిని పై కెత్తకయే ఆతని శిరముమీదికి ఆతలంబ్రాలను ఎగఁజిమ్మెను. ఇందు లజ్జయును సంచారిభావము చెప్పఁబడినది.

‘సేస’ - ప్ర. ‘శేష నిర్మల్యదాశేస్యాత్.’ హైమ.

క. గళమునఁ గట్టెను హరి మం

గళ సూత్రము పులక లతీవ గాత్రముఁ బొదువక,

నెలఁతయుఁ బతియును గరముల

నలవఱిచిరి కంకణంబు లన్యోన్యంబుక.

70

హరి, అతివగాత్రముక = ఆయింతిదేహమును, పులకలు = గగుర్పాటు, అలమక = క్రమ్మనట్లుగా, గళమునక = ఆమె మెడయందు, మంగళసూత్రము, కట్టెను, నెలఁతయు=ఆచెలువ యను, అన్యోన్యంబుక = ఒండొరులకు, కరములక = చేతులయందు, (మనికట్లఁచుం దనుట), కంకణంబులు = వివాహప్రతిసరములను, అలవఱిచిరి = కట్టిరి.

మంగళసూత్రము భార్యాభర్తలకు ఆయుఃప్రదము - “మాడ్గల్యతస్తనాసేన మమ జీవన హేతునా । కణ్ఠే బధ్నామి సుభగే త్వం జీవ శరదః శతమ్” అని దానిం గట్టెడుమంత్రప్రత్యా యము.-కంకణము - వివాహదీక్షతోరము - “కబ్జణం కరభూషాయాం సూత్రమణ్డనయో

రవి," మేదిని... మెడలోఁ గట్టఁగా భిన్న దేశమున గాత్రమునఁ బులకలు జనించుటచేత ఆసంగత్య లంకారము.

సీ, లలనచే నిష్ఠతో లాజలు వేల్పించి,

శారీ మెట్టించెను సప్తపదులు

తెటవఁ గూడి యరుంధతీదర్శనముఁ జేసె,

బ్రహ్మరుద్రాది గీర్వాణకోటి

యర్పించు నుడుగర లనుకంపఁ కైకొని

యనిచెఁ బ్రసాదభాజనులఁ జేసి,

యాత్మపట్టణమున కతివఁ దోడ్కొని విజ

యంబు నేసెను మహాహర్ష మొప్ప,

తే. సహ్యాకన్యాతటోద్ధాన చందనద్రు

కుంజముల నీలకుంతలఁ గుస్తరించి

కంఠసామ్రాజ్యమేలించి కరుణఁ జిత్త

మొలయ జగములఁ పాలించుచున్నవాఁడు.

71

(1) శార్ణిక = వారి, లలనచేత్ = ఆలేమచేత, నిష్ఠతో = నియమానుసారముగా, లాజలు = పేలాలను, వేల్పించి = హాసము చేయించి, సప్తపదులు మెట్టించెత్ = వివాహాన్ని చుట్టును ఏడు అడుగులు తనవెంట నడిపించెను;

(2) తెటవత్ = ఆయల నాగను, కూడి, అరుంధతీవక్షణము చేసెత్ = అరుంధతీవక్షత్రమును దర్శించెను; బ్రహ్మరుద్ర ఆది గీర్వాణకోటి = పితామహుఁడు శివుఁడు లోకగు దేవసమూహము, (3) అర్పించు ఉడుగరలు = చదివించినట్టి కట్నములను, అనుకంపత్ = దయాపూర్వకముగా, కైకొని = పుచ్చుకొని, ప్రసాదభాజనులఁ జేసి = వారిను అనుగ్రహమునకుం బాత్రులం గావించి, అనిచెత్ = వారివారితావులకు అంపకము గావించెను, (4) అతివత్ = ఆయితిని, తోడ్కొని = కూడంబెట్టుకొని, అతివైభవమునత్ = మహాపరిభవముతో, ఆత్మపట్టణమునకుత్ = తనపురమైన శ్రీరంగమునకు, విజయముచేసెత్ - ఏగెనుచెను.

సహ్యాకన్యా తట ఉద్ధాన చందనద్రు కుంజముల నీడత్ = సహ్యాపర్వతునికూతురైన కావేరి నదియొక్క తీరమందలి యారామములోని చందనవృక్షములపాదలనీడలయందు, నీలకుంతలత్ = నల్లని తలవెంట్రుకలుగలదైన యాజాయను, కుస్తరించి = ఉపలాలనలుచేసి, కంఠసామ్రాజ్యము = మిన్నఘనియొక్క దొరతనమును, ఏలించి, కరుణ = కృప, చిత్తము = హృదయమును, ఒలయత్ = వ్యాపింపఁగా జగములత్ = లోకములను, పాలించుచున్నవాఁడు = ఏలుచున్నాఁడు.

పతి నూజేండ్లు బ్రతుకుటకై వధువు లాజహాసము చేయును. సప్తపదులు ద్రొక్కించుట సఖ్యసిద్ధికొఱకు. అరుంధతీదర్శనము వధువునకు అరుంధతి పాటిగా పాతివ్రత్యాధికమును, ఆ దంపతులకు అరుంధతీవస్థులదాంపత్యమువంటి దాంపత్యమును, సిద్ధించుటకు, 'సహ్యాకా' - కావేరి సహ్యాపర్వతమునంబుట్టినది. పాలించుట ఆయనయొక్క యధికారము.

ఉ. స్కందసరస్థతీరమణ కందర చందన కుందవాటికా
మందసమీరలోల వనమాలిక నిర్మలదివ్యవిగ్రహా
స్పందవిభాధరీకృత నభస్సుటకాలిక వల్లవాంగనా
బృందమనోభిమాన ధృతి భేదన వేశల వంశవాదనా.

72

స్కంద...మాలిక - స్కందసరః = స్వామిపుష్కరిణియొక్క - తటి = తీరములయందలి -
రమణ = రమణీయములైన - కందర = గుహలయొక్కయు, చందనకుండవాటికా = చందనవాటిక
యొక్కయు - మొల్లవాటికయొక్కయు - మందసమీర = మృదువాయువుచేత - లోల = చలించు
చున్న - వనమాలిక = వనమాలగలవాఁడా. నిర్మ...లిక - నిర్మల = స్వచ్ఛమైన - దివ్య =
శ్రేష్ఠమైన - విగ్రహ = మూర్తియొక్క - ఆస్పంద = తిరమయిన - విభా = కాంతిచేత - అధరీ
కృత = అతకరింపబడిన - నభః = ఆకాశమయొక్క - స్సుట = ప్రత్యక్తమయిన - కాలిక =
క్షైల్యముకలవాఁడా, వల్ల...దన - వల్లవాంగనా = గొల్లభామలయొక్క - బృంద = సమూహముల
యొక్క - మనోభిమాన = ఆత్మగౌరవమును - ధృతి = ధైర్యమును - భేదన = పగుల్చునట్టి -
వేశల = మంజులమైన - వంశ - పిల్లనగ్రోవియొక్క - వాదన = వాయింపులగలవాఁడా.

తా.—ఓ వేంకటేశ్వరస్వామీ, నీవనమాల స్వామిపుష్కరిణిచెంగటిగుహలనుండియు,
చందన వాటికలనుండియు, కుండవాటికలనుండియు, వీచెడుపిల్ల తెమ్మెరలచే కదలుచున్నది. నీదివ్య
మంగళవిగ్రహము నీలచ్ఛాయయందు ఆకాశముం బురణించుచున్నది. నీవేణువాదములు చెవిం
బడఁగానే గొల్లభామినులు బెట్టును తేఱవను గోలుపోయి నిన్నుం జేరుదురు.

స్వామిపుష్కరిణి తిరుపతికొండలోనిది, గావున, దానిచేత శ్రీవేంకటాచలపతి నూచి
తుఁడు. 'వనమాలీ బలిధ్వంసీ కంసారాతి రథోక్షిజః,' అను. 'ఆపాదపద్మం య మాలా వనమా
లేతిసా మతా' ఇతి కలిజః - అనిరామాశ్రమి; వనమాలయే వనమాలిక. "కాలికా చణ్డికాభేదే
కాష్ఠ్యే" మేదిని. వల్లవాంగనావంశవాదనములచేత కృష్ణావతారము నూచితము.

క. ఆరిధారాఖండిత మరు

దరిసంఘ, విహంగవాహనా; యుదరమహం

బురుహ పుటభరిత మధుశం

బర భర జలమానుషాయమాణద్రుహిణా.

73

ఆరి...ఘ - ఆరి = చక్రముయొక్క - ధారా = వాదరచేత - ఖండిత = నఱకంబడిన -
మరుత్ ఆరి = దేవశక్తువులయొక్క (అసురులయొక్క) - సంఘ = సమూహముకలవాఁడా, విహంగ
వాహనా = (గరుత్మంతుఁడు) వాహనముగాఁగలవాఁడా, ఉద...ణా - ఉదర = కడుపుయొక్క -
పుట = దొన్నెయందు - భరిత = నిండిన - మధుశంబర = నీటివంటిదైన తేనెయొక్క - భర =
పూరమునందు - జలమానుషాయమాణ = నీటిమానిసివలె నొప్పుచున్న - ద్రుహిణా = బ్రహ్మ
గలవాఁడా.

స్వామీ, నీవు నీచక్రాయుధంపువాదరతో అసురులను పరిమార్చితివి. పక్షియైన గరుత్మం
తుఁడు నీకు వాహనము. నీ బాజునుండి పొడమిన దొన్నెవంటిపుండరీకములో నిండియున్న తేనె
పెల్లియందు నీటిపెల్లనందుంబోలె బ్రహ్మదేవుఁడు నీటిపాపవలె నొప్పుచున్నాఁడు. ఉపమ.

సగ్విణి. వాలినిచ్చేదనా వారిజాతేక్షణా

శైలకన్యాస్తుతా శార్దూలచంద్రభుజా

ఫాలదృక్పద్మభూపాకభేదిస్ఫుర

న్దాళిమాణిక్యరుజ్జుండితాంఘ్రిద్వయా.

74

వాలినిచ్చేదనా = వాలిని తెగటార్చినవాడా, వారిజాతేక్షణా = తామరసాక్షుడా, శైలకన్యాస్తుతా = పార్వతీచేత పొగడబడినవాడా, శార్దూలచంద్రభుజా = సింగిటివంటితో కదలుచున్న బాహువులు గలవాడా, ఫాల...యా - ఫాలదృక్ = నిలబాటుండైన శివుడు - పద్మభూ = తమిళులయైననలువ - పాకభేది = పాకాసురుని సంహరించినయింద్రుడు (అను వీరి యొక్క) - స్ఫురత్ = వెలుగుచున్న మాళిమాణిక్య = చూడఁబడులయొక్క రుక్ = కాంతు లచే - మండిత = అలంకరింపబడిన - ఆంఘ్రి = చరిణములయొక్క - ద్వయా - యుగళము కలవాడా.

మ. ఇది నీలాచలనీలచేలకసుభద్రేందీవరాభాషిణో

ణదృగంచదృజవీర్యధుర్యజయ సన్నాహార్భటివాద్యభీ

త్యుదితేభేశ్వర కృష్ణరాయమహిజాన్యూద్వితాముక్తమా

ల్యద నాశ్వాసము సప్తమంబలరు హృద్యంబైన పద్యంబులక.

75

ఇది = ఈ గ్రంథభాగము, నీలా...నక - నీలాచల = నీలాద్రియందలి నీలచేలక = నల్లనివస్త్రము గలవాడైన బలరామునితోను - సుభద్ర = సుభద్రయను చెల్లెలితోను (స సహ) = కూడుకొనువాడైన - ఇందీవర = నల్లగలవయొక్క - ఆభ = కాంతివంటి కాంతిగలవాడైన శ్రీకృష్ణునియొక్క - అక్షి = కంటి - కోణ = కొనయందలి - దృక్ = చూపుచేత - అంచత్ = ఒప్పుచున్న - భుజవీర్య = బాహు బలముయొక్క - ధుర్య = సమర్థమైన - జయసన్నాహ = గెలుపులైన సరంజాముతోడి - ఆర్భటి = మ్రోతతోడి - వాద్య = వాదిత్రములవలని - భీతి = భయముచేత - ఉదిత = లేచినవాడు (అనగా పలాయితుడు) అయిన - ఇభేశ్వర = (కటకపురరాజయిన) గజపతికలవాడగు - కృష్ణరాయమహిజాని = కృష్ణరాయభూపతిచేత - ఉత్పాదిత = నిర్మింపబడిన (రచింపబడినయనట) అముక్త మాల్యదక = అముక్తమాల్యదా మహాప్రబంధమునందు, సప్తమంబు ఆశ్వాసము = ఏడవ యాశ్వాసము, హృద్యంబైన పద్యంబులక, అలరుక.

తా. — నీలాద్రియని పురాణప్రసిద్ధమైన శ్రీజగన్నాథక్షేత్రమందు బలరాముసుభద్రా సమేతుడైన శ్రీకృష్ణుని కటాక్షవీక్షణముచే గలిగిన బాహుబలముతో కటకముమీదికి కర్ణాట మహిపతి కృష్ణరాయుడు విజయధాటిం గావింపఁ గటకాధీశుడైన గజపతి వింధ్యారణ్యమనకు భయపలాయితుడాయెను. అంతట నారాజ్యము కృష్ణరాయనికి వశమాయెను. ఓవేంకటాచలపతి, అట్టియావిజయమునం గృష్ణరాయుడను నేను రచియించిన యముక్తమాల్యదాప్రబంధమున ఇది ఏడవయాశ్వాసము హృద్యమయిన పద్యములతో నొప్పారుచున్నది.

శ్రీకృష్ణార్పణమస్తు. ఓం తత్ సత్.

శ్రీ ర స్తు
అముక్తమాల్యద - పద్యాదినూచిక

పుట విషయము

- 21 అంకితమాయన
499 అంగన నిలిచిన
629 అంచు నరండు
59 అంచితహార
116 అంజసమాన
211 అంటలు గట్టి
498 అండజగామిని
47 అంత బ్రహ్మహంత
665 అంతటఁ బొంత
689 అంతే వేడుకయైన
78 అందుండుకద్వయ
82 అందు నరస
185 అందులో నొక మేటి
817 ,,
408 అంబరవాసు లగ్ని
47 అంభోధికన్యకా
38 అంభోధికనన
528 అక్కటరాధ
529 అక్కమలాక్షుఁ
452 అక్షరపత్తపాఠమున
647 అజచార్యా
684 అజశివాదిక
242 అట్టిపర మేశ్వరు
487 అట్టిమం త్రివర్గంబు
584 అట్టిమురారి
228 అట్టిమోహ శ్రమం
160 అట్టి వేసవి బెడిదంపు
598 అట్టిసమయంబున
608 అట్లుతడవుగ
265 అట్లు ప్రత్యక్ష
696 అట్లువైవాహిక

పుట విషయము

- 459 అడవులుగడి
11 అడరుగళాస్ర
64 అడుగునఁబండి
98 అడుగుననుండియుక్
299 అతఁడుచిఱుత
682 అతఁడుతదల్ప
316 అతఁడుమృగకృత్రి
302 అతఁడురాజ్యంబు
27 అతనికియదు
679 అతని చేవిజ్ఞాపనము
212 అతనిపనిదీర్ప
344 అతిజలమబ్ధి
594 అతివపూర్ణేందు
146 అతివృష్టిస్థు నువార్ధి
577 అతులప్రేమ
625 అదియట్లుండె
629 అదియెద్దియం లేని
585 అదియొండె
619 అద్దమరే
250 అధ్రవాగ్విబు
582 అధరసుధ
647 అనవరత
486 అనభిజాతు
342 అనయమునంద
491 అనయమురాగ
220 అనవుడునల్ల నవ్వి
628 అనిగీష్పతిమఠంబు
526 అనితనయవస్థ
172 అనితఁడచి మెచ్చి
681 అనినఁ జెవిమూసి
210 అనినంజేయెత్రి

పుట విషయము

- 284 అనినఁగేశి
694 అనినఁజనివిన్నవంప
686 అనిననాతని
688 అనినఁదత్సత్య
177 అనినఁదద్భక్తి
668 అనినదనుజుండు
689 అనినదేహార్పణంబు
228 అన్యాయంబున
211 అనిననరండు
692 అనిననాతండ్రి
525 అనినక స్రగ్విణి
524 అనినమరాళి
177 అనినమాటు
655 అనినలాలఁతుగ
175 అనినవడవడ
585 అనినవారలు
640 అనినవినిమాతంగం
644 అనిన సాలకటంకలే
686 అనినపరిస్వరూప
315 అనిపలికి
315 అనిపలుకు
672 అనిప్రస్తుతించి
99 అనిమిషపట్టణంబు
511 అనిమిషముని
520 అనియిట్లుత్రపా
619 అనియిట్లుధరణీసురుం
14 అనియిష్ట
317 అనియులుకు
580 అనియొంటిపాటునం
284 అనివినుతించి
488 అనివిన్నవించి

పుట విషయము

684 ఈ సర్వం సహ
650 ఉండుదుఃఖోశధూ
288 ఉండున ప్రాణు
94 ఉడుటుగుబ్బలు
170 ఉన్నట్లయిండ
111 ఉపరిసజనవార
126 ఉమియగఁడన్న
124 ఉరవడిఁబోరిక
449 ఉరవౌచాగంబు
570 ఉరుశక్తి నధు
324 ఉర్విగౌదంబినుల
366 ఉలునువిని
296 ఉలుపాల్పట్టిన
503 ఉవిదనిదంపు
315 ఉవిదయానీను
642 ఊతనీరు
585 ఊగుకొనఁబడు
249 ఊరీకృతపాండవ
588 ఎంతకుఁదెచ్చెనే
711 ఎంతేజేడుకయైన
169 ఎక్కడిరాజ్యవైభవము
468 ఎచ్చొగజఘోట
638 ఎట్టాఇట్టగునయ్య
851 ఎడపకమున్నుమింటి
71 ఎదురేసిపాష్టాంగ
281 ఎన్నఁడులావు
18 ఎన్నినుఁగూర్చు
276 ఎప్పుడువారిఁగని
451 ఎఱుఁగఁగఁక
524 ఎఱుఁగఁగూ
337 ఎలగోలుబల్లు
614 ఎలసటిపాండలం
530 ఎలసియేప్రాదు
267 ఎలమియుగాంత
316 ఎవ్వఁడెన్నఁభూత
631 ఎవ్వనిచూడ్కిఁజేసి
521 ఎవ్వనట్లపో
155 ఎవఁకుకట్టావిక్రింద
234 ఏనవిద్యవలన
481 ఏపట్టువిసువక

పుట విషయము

680 ఏరాజ్యంబునరుండు
648 ఏలానొంచెద
91 ఏవీటిసతుల
386 ఒకచినుక ససస్య
447 ఒకటికిఁగోయకుంట
488 ఒకనాఁడామాంబ
270 ఒకమఱిబుడగింప
297 ఒక్కనాఁడు మధ్యాహ్న
430 ఒక్కనాఁడతండు
438 ఒక్కనివిరివికి
495 ఒడవెడుజవ్వనంబు
517 ఒల్లబొమ్మన్న
415 ఒకఁగిరిగస్త్రాస్త్రియం
340 ఓహరిసాహరిక
404 కంజహితాస్తోదయ
618 కండకన్నులవాని
601 కంధరనీలవర
41 కచసక్తఫణి
662 కటినుండి
490 కడిఁదివిలుచేచి
417 కడుపుననొకకడి
637 కడుపునువాత్సర్యధక
185 కనిపయోక్తులలోనె
79 కదలిగభీర
500 కదలిదివియించె
313 కనివీసితుండె
489 కనుఁగవదన్న
485 కనుఁగొనివిస్తయం
451 కన్నొకటి
544 కపిలగవిసర్పి
494 కమలదళేషిణ
667 కయ్యంబున
479 కరధృతిదరాఠి
382 కరముపొగరెక్క
320 కంఠశుండంట
241 కర్రకుక్కికొఱకు
633 కలఁదొక్కరుండు
698 కలధౌతదవచిత్ర
74 కలమపుటెందుగల్
418 కలయఁగవారిదేవతల

పుట విషయము

54 కలయన్నీల
24 కలశపాఠోరాశి
258 కలసియొకకొంత
697 కలికితెలిగన్నఁగవ
663 కవతుడించి
657 కవిసెంగల్పాంత
613 కాంచియాతఁడొక్క
612 కాంచెన్వైష్ణవు
355 కాళోదరాహితుల
91 కార్తవేయులు
171 కానఁదటిచ్చుల
593 కామినిమేఘురంజి
445 కార్యమొక్కఁడు
369 కాలనిదున్న
429 కావుననెట్లైన
547 కినివలఁజేడు
480 కుండలిద్విజ
542 కుందరదాగ
392 కుంభజుఁడు
552 కుప్పసముల్
596 కుముదసరస్వత
573 కుదిరిక్రింది
561 కుసుములెల్ల
40 కూరిమిఁగొప్పరాయ
327 కృతపయఃసాన
393 కైరలుస్థవంతి
349 కేకిషడంబె
306 కేనలకేరీర
666 కొంగవాల
633 కొండయుఁబోలెధక్తి
686 కొనిపోయినధర్మ
414 కొలనఁగరిదంపతులు
684 కొలుతునర్వకు
173 కొలువైబహుసమ
53 కొరకితనారికేళ
411 క్రేపుఁదలంచి
417 క్రాంచమొకకొన్ని
460 క్షిమఁగులుమన్నె
278 క్షితిహలకృష్ణి
557 క్షౌరకారిక

పుట విషయము
 544 ఖండితపూగీ
 4 ఖనటత్పయోధి
 398 గండద్వంద్వగళత్
 607 గండాభోగములక
 77 గగనమునీటిబుగ్గీ
 845 గగనరంగస్థలంబున
 401 గగనలక్ష్మినీజోరు
 428 గజఘోటస్యంద
 461 గడినృపులరాయ
 465 గడివాడుచెడునయేక
 204 గబ్బుసముక్షికం
 700 గళమునగట్టె
 359 గిరులతటజంబు
 108 గిఱికొనుగోపురాగ్ర
 378 గురుగుంజెంచలి
 209 గురుదక్షిణయచ్చుట
 48 గుహపుష్కరిణీ
 405 గూండక్తకాలి
 176 గృహసమారనమా
 374 గొడుగులగాలి
 677 గోపురకందరాని
 438 గ్రక్కునందనపూర్వ
 582 గ్రక్కునకబ్రత్యుత్పన్న
 163 గ్రామగ్రామంబున
 358 గ్రావాలంగేతకీ
 309 గ్రీష్మసమయనిరు
 640 ఘంటాకరుని
 100 ఘనగతశంప
 583 ఘనమగునాకురాలి
 354 ఘనవృష్టికతన
 96 ఘనసౌధాలి
 28 ఘనదైతిమక్షితీకా
 385 ఘుణగణవిహరణ
 282 ఘోరాపారమహాఘ
 598 చంచలశేత్రదాల్చు
 626 చంపకచదువుల
 472 చంపిధారిపండు
 421 చక్రస్థనప్రకాశము
 487 చదివియధర్మభీతి
 673 చనికాంచెక

పుట విషయము
 606 చమరైసవోల్కుబు
 675 చరణంపుసరపణి
 115 చలమునసింగిణి
 65 చాలదళంబుగా
 591 చిగురుబికారికి
 31 చిత్రముకృష్ణరాయ
 261 చివురబాట్లపు
 128 చిరసముపారితాగ్ని
 556 చిలుపసుధారసధారల
 365 చెందునెఱుసంజ
 201 చెడవిఱిగి
 545 చెలువగర్భగృహ
 515 చెలువముగూల్చి
 477 చేయునదిరాజ్యమంట
 674 చోళీహలక
 216 చిద్రప్తహారి
 187 జగదుద్ధతికిని
 200 జనకాభ్యాఖిల
 214 జనవరతపమునటం
 228 జనిసాహస్ర
 425 జన్నములుచేసి
 265 జయజయదానవ
 671 జయగురుత్తరణ
 83 జలచరకిటి
 394 జలజదళసతోయములు
 562 జలధరముప్పతో
 269 జలవసుధాంబరపవన
 605 జాత్యుచితచరిత్ర
 206 జాఱుజాఱుకని
 436 తక్కుముమిగుల
 467 తజమండలి
 367 తీర్తిమత్సారి
 864 తడితలడిగిముంప
 696 తడియొత్తిసన్న
 350 తతతనువురాము
 426 తత్ప్రతామహుడైన
 588 తదనంతరంబ
 519 తనటనందలు
 828 తనతోయంబిన
 563 తనయుదరంబు

పుట విషయము
 218 తనరాష్ట్రము
 876 తనరెబలిభు
 514 తనసాందర్యము
 853 తనిమంబచ్చి
 517 తనునంటక
 474 తనుభృశదమనజ
 499 తనుమధ్యవళి
 205 తనువుగొమ్ము
 506 తమతండ్రికీశ
 145 తరణిఖరకిరణిఖి
 281 తరుణత్వత్సర
 92 తరుణశైవాల
 505 తరుణతనుకాంతి
 575 తరుణులకాగిటక
 574 తరుణులదోనిదాన
 161 తరుణుల్లి
 61 తలంబక్షి
 601 తలపోసి
 587 తలిరుంగదువు
 494 తళుకొత్తున్నజ
 621 తాచిపోజూడ
 461 తానవంబుగదొర
 509 తానుసురమాని
 539 తామరసాప్తతామ్ర
 163 తారుణ్యాతిగ
 497 తారెట్లటుగ
 620 తిగిచిననడుగులు
 158 తీలగుకంఠువెంబడి
 37 తునియలుతోమ్మిది
 196 తులలేపండు
 429 తెచ్చియొకవైష్ణవుడు
 78 తెలిసులివెచ్చ
 546 తెలియగవచ్చె
 534 తెలిసికనుదెఱచి
 20 తెలుగదేలయన్న
 624 తెవులయినక
 154 తొడిబడనమ్మలక్క
 428 తొడిబడివిషయా
 660 తొడువంటివాడు
 36 తొలగనుధామకేతు

పుట విషయము
 329 తొలితొలివచ్చు
 87 తొలుదొల్ల
 197 తొలిజామదగ్న
 164 తోటఁబగలుండి
 648 తాచిపోజూడ
 457 త్రివిధోత్పాతము
 456 దండపారువ్యంబు
 125 దంభాపేత
 400 దరులతడివండు
 110 దలమగుచంద్ర
 142 దవధూమంపు
 875 దవులజలని
 135 దానత్యాగపత్రమై
 472 దానము ద్విజరత్నగా
 641 దిక్పాలతనవెతి
 571 దిగ్విజయచక్రాదు
 882 దినములవెంబడిక
 531 దివిజదుప్రసవంబు
 267 దివిజద్యేషి
 687 దీనిచూపుదులెక్క
 478 దుగాంభోధి
 435 దుర్గములప్రద్యజ
 316 దేహయిటని
 448 దేశవైకల్య
 181 దోహదార్పిత
 346 ద్యుమతీకరావి
 61 ద్రవిడకుటుంబినుర్
 454 ద్రవిణమునొవ్వ
 181 ద్రుహిణజముఖ
 608 ద్రుహిణాండకరండ
 810 ద్వారముసాచ్చి
 568 ద్విజతఁగాంచియు
 129 ద్విద్వయోపాయ
 209 ధనధాన్యద్విరదాశ్వ
 488 ధనముఖ్యము
 698 ధన్యుడనైతి
 442 ధరణినసాధ్య
 459 ధరణిపుండ్రెందునే
 510 ధరపైనితఁడు
 857 ధూమిడుడఁగిన

పుట విషయము
 496 ధృతరఘూత్తమ
 522 నఖముఖోజ్జిత
 361 నటనపరకేక
 623 నన్నింతలయించిన
 226 నరనాథపాంచభౌతిక
 222 నరనాథయారాజ్య
 207 నరపతిపల్కి
 246 నరవరయిటు
 648 నలముఖాది
 428 నల్లఁగ్రోలనిచ్చి
 491 నభవనుస్సీధు
 531 నాఁడుమనమున్న
 431 నాకేటికినితేపము
 475 నానావిధమెడబముల
 371 నానిశిఖివంట
 684 నారాయణుభూ
 49 నావిన్నవింప
 219 నాపుడువార
 492 నాసాచంపకతక
 694 నాసీరుండగుచు
 122 నింగియుద్రశంక
 408 నింగియతఁజే
 21 నిండోలగంబుండి
 30 నిజభుజాశ్రిత
 572 నిడుదమధూళికల్
 184 నిత్యంబుకల్పితహరి
 628 నిదురయ్యఁగూడు
 221 నిమివంశోత్పన్నుల
 188 నిర్మలప్రబలవేణిక
 627 నిలుమోహం
 682 నీచఘోరాసి
 488 నీతినిదానదలంచి
 177 నీయిచ్చయె
 264 నిరంధ్రకుసుమ
 887 నిరజేత్తుఁడవ్వేళ
 15 నీలమేఘము
 187 నీవేమంటివి
 818 ,,
 147 నులివాడునాచువల్లు
 247 నృపకృతార్థుండ

పుట విషయము
 156 నృపులపదహలరేఖ
 690 నెట్టనయలలచ్చి
 696 నెమ్మనెకావరి
 597 నెలఁతఁగుచకుంభ
 174 నేఁడుమహామతీ
 562 నైపుణిజందనాద్రి
 664 నోరిసనిసుండ
 77 న్యాయార్జితవిత్తం
 414 పంకమడుగంటి
 317 పంకమైనను
 52 పగడపుజాయ
 215 పగయ్యవగయ్యను
 445 పగవెలిగొని
 144 పడమరవెట్టునయ్యుడు
 106 పద్మాస్యపురి
 540 పద్మాస్యప్రతిదిన
 167 పన్నీటిగోఁగదంబ
 685 పరపురుషునికంటె
 217 పరలోకసుఖము
 90 పరిఖండత్తుర
 165 పరిపక్వసురభి
 416 పరుషాతప
 201 పలపలవేగ
 17 పరికితుత్ప్రోక్షింప
 455 పలుకులువేయు
 156 పవలెలదీరికాం
 275 పవిధారాపతనం
 659 పసలేదు
 311 పసిడిగచ్చుమర
 188 పాటలవసుంధరాయమా
 182 పాటిరగిరివనీ
 470 పాత్రధూతులెస్స
 51 పాథోధిజల
 211 పాలుగలవాఁడు
 10 పిసికడుకొను
 372 పిడుగులకల్కి
 571 పితృదేవక్రియలను
 355 పుట్టవదలి
 600 పుత్రియఁదా
 78 పునుగుందావి

పుట విషయము

- 259 పురియేగించి
247 పురోహిత ప్రధానుల
215 పులిమలడిగి
208 పులుమలకాళి
569 పూచినమాపులకా
688 పూజకులచే
595 పూజాదంభమునకా
6 పూనిముకుందునాజు
621 పెంబోతద్దాసరి (పా.)
118 పెననిశంబు
588 పొంతిపుటయంత
21 పొత్తుమీటునేము
206 పొలమరులంది
69 పొలయుం గాడ్పులు
522 పోనిండన్నయ్యన
464 పోరానిపట్ల
454 పోవంబోలు
628 ప్రఖ్యాతుండవు
448 ప్రజనకనీచన్న
474 ప్రణిధిన్యపురగృహియు
120 ప్రతతప్రాంత
8 ప్రతివోర్వాధర
599 ప్రతికుసుమతల్పమున
575 ప్రతిదినమునీట్లు
463 ప్రతినవలగువైరి
602 ప్రపదానిక
46 ప్రబలరాజాధిరాజ
297 ప్రభువులరిగిరి
698 ప్రభుత్వబరమేశ్వ
810 ప్రభుతంబునం
513 ప్రళయోగ్గోగ్రి
280 ప్రాణికోటికెల్ల
150 ప్రాణశైలిలనట్టివెట్టి
413 ప్రాణించిననెంతయు
548 ప్రయాపనింధా
576 ఫలశేలాటులురుల
516 ఫీట్కూరనకద్ర
847 ఫెళ్ళఫెళ్ళమబ్బు
621 బంబోతద్దాసరి
49 బంధురరథాం

పుట విషయము

- 218 బద్దాంజలిపుటు
84 బలిద్విద్వినిరివ
29 బలమదమత్త
68 బలసినహలక
273 బలిదైతేయ
253 బలిమింద్రంపరా
848 బలుసెగనించువిల్లు
652 బహివడ్డద్విజు
82 బాలార్కాంతు
636 బాసలుబండికండ్లు
440 బాహుజాంఘ్రిజ
456 బెదరిచేరనిబలియుని
543 బోటిగట్టినచెంగల్వ
446 భండారముతోహయ
178 భక్తిద్రోవకుసాధ్య
145 భరితనిజాంబుబింబిత
489 భాండాగారహయాద్య
410 భువిసరకైరవ
809 భూవల్లభు
594 భ్రమరగీతిక
379 మణియప్పిరేలి
128 మధగంధతారతిమ్యము
556 మదనస్యందనతా
579 మధువుగాంతల
66 మనకనురక్తిపాచ్చ
234 మనమునకెది
464 మనమునకొండురెండు
225 మనయానిమివంశము
477 మనుదండధరాగులు
565 మరుమాధుమలయాహి
610 మరులుడిగ
47 మర్దితకాళియ
219 మఱియంగోరినవారి
425 మఱియునతినిరాజ్యంబు
307 మఱియునీరహస్యంబు
282 మఱియుబ్రహ్మచర్యా
699 మఱి కనమాలి
50 మలిచిపయోజ
551 మలయకటకోటజ
552 మలయతరున్దాయము

పుట విషయము

- 70 మలయపు గాలిరేలు
167 మాత్రగంచి
841 మిగులనామని
268 మితిగడవకా
584 మిరవ్వరనుటయు
149 మీటగుమిలనెల్ల
217 మినోడివినయది
508 మీపాడిన
430, 456 మీపెద్దలు
638 మీనంటిభాగవతులుం
569 మిరవ్వరనుటయు
615 మంగార్జునాగి
119 ముడివిప్పనడుగు
691 ముదిమిదిదప్పి
441 మునుదనసీమ
564 మునుననల్దమి
234 మునునాచెప్పిన
550 మునుపేచంద్రబలంబు
272 మునుమునెల్పును
452 మునువారిత్రయ
(పా. వినువారిత్రయ,
239 మున్నెన్నిన
429 ముల్లదలకొనని
555 మృగమదాలేపమును
617 మృతమర్త్యు
151 మెండుమీఱిన
580 మేకొనితాచినక
444 మేలగుఘోటక
356 మొగిలుమేటికటాల
410 మొగిలువెరియండ
515 మొదలనాముక్తి
512 మొదలనుపేంద్రుడై
442 మొదలనెయ్యెదల
485 మొదలకెనెచి
114 మోనిక్రొధవిధాతి
692 మ్రొక్కినట్టితనయ
180 యమనియమాది
9 యాదవసార్వభౌమ
298 యామునాచార్యు
426 యోగసామ్రాజ్యంబు

పుట విషయము
 696 యావక ద్రవమున
 692 రంగపతి బ్రహ్మ
 875 రయమునవృష్టి
 868 రవిజూచి
 101 రవియనుదివ్వె
 385 రవిశశిముఖ
 331 రాజమరాళ
 466 రాణింపబల్కి
 434 రాష్ట్రవర్తన
 465 రాష్ట్రమెరియింపు
 453 శేవుల్మాపు
 701 లలనచేనిపత్తి
 494 లలనమృదు
 504 లలనోపరి
 49 లలితోద్యాన
 450 లాలననారక్షు
 178 లావుగలయదై
 499 లేగఁగఁగి
 656 లేచిపోవంగ
 217 లేలెమునుటయు
 248 వకుళాలంకృత
 209 వచ్చురిపు
 806 వనజజరుద్ర
 322 వనతతివరాహ
 328 వనధిగమనజ
 237 వపురుపభోగ్యముల్
 370 వరజాబడి
 172 వర్త్రయపరత
 502 వలరాజావటుంబము
 208 వలసచెదర
 377 వసతుల్యైవ్యడి
 428 వసుధంబుత్రాడిక
 502 వసుధలోనెట్టి
 446 వాఁడిబాదలు
 619 వాఁడునుగంటి
 486 వాఁతెఱిఁగింటి
 197 వాదపహత
 178 వాదమొనరించిగలిచి
 814 వాదులముటంచు
 27 వానికిఁబురూర

పుట విషయము
 27 వానివంశంబు
 219 వాఁరించినకు
 446 వారిమిగిలి
 200 వారిరువురు
 532 వారికకన్నులకొ
 703 వాలినిశ్చేదనా
 805 వింగడంబైనట్టి
 484 వింగడమైనయొక్క
 230 విజ్ఞానమునఁజేసి
 221 విడుండనివీడు
 522 విడువఁమీగాన
 29 వితరణఖని
 193 విద్వద్వందితు
 683 విధిగృహక్షయ
 169 విని, తద్గ్రంథారము
 168 వినియె నెలలో
 693 వినుఁడీదగు
 222 వినుకేధ్వజ
 229 వినుజనేశ్వర
 628 వినుమొకమాట
 476 వినువర్గమత
 47 వినువార్తయ
 207 విన్నవించుటయు
 498 వికసితతిమిఁజ
 174 విల్లిపుత్తూరిలో
 443 విల్లుండనును
 402 విశదపయోదపుం
 443 విశేషించియనప్ప
 284 విశ్వక్రయునట్ల
 693 విష్ణుశ్చేనపూర్వ
 447 వీఁడెడరున
 58 వీడెంపుఁబలుకెంపు
 35 వీరనృసింహ
 563 వీరద్రుమిధున
 523 ధృతరఘూత్తమ
 (పా. వృతరఘూత్తమ)
 426 వృషశైలయుర
 416 వృషితీనిడ
 414 వెదమొదవు
 299 వెట్టిశేవంబు

పుట విషయము
 104 వెలఁదియినదండ
 500 వెలఁదికటిపేర
 575 వెలఁదికతితాప
 476 వెలయించునట్టి
 654 వెలివాడపని
 420 వెలుతురసలంటి
 678 వేత్తముగలఁ
 255 వేదవేద్యమైన
 59 వేవినమేడ
 588 ప్రతిహంతృతాత్త
 493 శంఖసామ్యంబు
 585 శతదళమంబరీ
 89 శమనరిపు
 274 శమితక్షత్ర
 53 శయపూజాంబుజ
 243 శరదిండు
 412 శరధిజలమెల్ల
 413 శరనిధిమునుగ్రోలిన
 559 శరనిధుల
 695 శర్వాణీ
 802 శివలింగము
 690 శివుడువిరించి
 213 శిష్టునిను
 304 శీలముఁబట్టియు
 136 శుక్కిదంబము
 453 శూరాలాపము
 586 శైత్యపాండిమలు
 1 శ్రీకమనీయ
 604 శ్రీవారికృపా
 183 శ్రీక్షితినిశా
 91 శ్రీనయన
 482 శ్రీనీళాజాంబవతీ
 598 శ్రీపతిమిఁది
 252 శ్రీమందిరభుజ
 650 శ్రీమదుమాసులభాంగ
 406 శ్రీలుదారాట
 695 శ్రీవిల్లిపుత్తూరికి
 245 శ్రీవిష్ణునీగతి

పుట విషయము
 814 సంగతియె యాయి
 648 సంగీత ఫలంబున
 885 సంభూతజ ప్తి
 418 సకలసీమంతిన్
 521 సకీయలార
 171 సగరునలుక
 48 సనకాదిదివిజ
 159 సమస్తిక్షణ
 268 సమదదిదృఢు
 106 సరసులనర్త
 141 సరియగునట్టివెట్ట
 56 సవలయధ్వని
 591 సహకారఫల
 614 సాంద్రమకరంద
 388 సాంధ్యరాగలహరి
 68 సాయంకాలములం
 621 సారాస్వాదన
 588 సారథిగీరముల్
 354 సారథిమింట
 461 సింధురమహాశ్వ
 8 సిరినొక్కప్రదు
 151 సుడినాభిచ్చలనక

పుట విషయము
 46 సుమతీబునః
 860 ఘరభిబడిఁజన్న
 549 శృప్తబహుశ్రు
 159 సెగవల్కిమఱుంగ
 257 సెలవులునాకుచు
 165 సేవింఁచిపోవు
 482 సైరంధ్రుల్ పయి
 62 సారిజంబేర్చిన
 90 సారిదిగనుపట్టు
 97 సారణగండ్ల
 468 సౌఖికాయనిక
 702 స్కందసరస్వతీ
 573 స్థానివొక్కండు
 285 స్థానికులుదనుని
 95 స్థిరసాధాగ్రవిహరి
 857 స్థూలపరిపక్వ
 668 స్థిగ్గత్తిభాగ
 458 స్థురపరస్థురంబు
 481 స్థులమణులొల్లాల
 387 స్థుటభూయోహృతి
 847 స్థురణ ముగిల్
 270 స్థందనసిక

పుట విషయము
 689 స్వధితియైనను
 55 స్వనిలంసానాన
 162 స్వనిదానోగ్
 852 స్వరభరత
 175 స్వామీనన్ను
 212 స్వామ్యమాత్య
 416 హంసముక్తాంచము
 518 హతలనొనర్చి
 655 హతుకొనియొక్క
 454 హదయవచ్చుదాక
 627 హరికిఁసఖుఁడు
 208 హరిజానోత్త
 7 హరిహరింప
 178 హయనొకఁడన
 496 హలనమత్ కదళ
 462 హితబహుశ్రు
 470 హితులుభివగ్గహజ్జ
 ,, హితులుహితహితులు
 624 హీనజన్మములుట
 158 హృదయములెప్పుడుక
 891 హెచ్చినమైత్రి
 487 హేమాభాంగ

TP HYDERABAD (A. P)

Sr 31 A DATE DUE

DURATION OF LOAN - Not later than the last date stamped below, failing which fine as per Library Rules will be charged.

will be charged.

1

26 BY

6/11

INDIRA GANDHI MEMORIAL LIBRARY
UNIVERSITY OF HYDERABAD

Acc. No. 161238
Call No. TP81 Sr 31 A
Author వెంకటరామశాస్త్రి, వేదం
Title ఆముక్త మాలా

UNIVERSITY OF HYDERABAD
INDIRA GANDHI MEMORIAL LIBRARY
HYDERABAD (A. P.)

1. Books / Journals should be returned on the due date.
2. Borrowers are responsible for every book / journal taken by them and will be expected to pay for any book / journal damaged, defaced or lost.

Help to keep this book fresh and clean